

अं त रं ग प रि च य.

प्रस्तुत विभागांत घ, ङ, च, व छ हीं अक्षरं पुरीं शालीं
असून न चीं १८२ पृष्ठे शालीं आहेत. त्यांचे वर्गीकरणः—

घ—घोळ

हिंदुस्थान, इतिहास—वी रा गि क.—घटोत्कच. मु सु-
ल मा नी.—घोरीघरण. म रा ठे.—घाटगे, घाशोराम, घास
दाणा, घोरपडे. आ ती.—घानची, घासी, घिरध, घिसाडी, घोसी.
घाडूमय, सं स्क्रु त.—घटकपूर. ते ल गु —घटप्याकवि.
फा रशा.—पनी.

प्रादेशिक इतिहास घ भूगोल, मुं व ई इ ला खा —
घटोत्कचलेणी, घारगड किशा, घारापुरी, घेरिया, घोडनदी,
घोडबंदर, घोडासर, घोडे, घोरपडी. ति थ.—घोटकी, घोडा-
बारी. सं यु क्त प्रा त.—घातमपूर, घोसी. म थ्य प्रा त.—
घारघोडा, घुगुस. बं गा ल —घाटाळ, घोडाघाट. पं गा थ.—
घगर नदी, घनौर, घुड, घुराम. सा मा न्य.—घाट
यूरोप—घेट.

शास्त्रे, व न स्प ति शा ख—घायपात, घेवडा, घोडेघोस,
घोसाळ, घोळ. प्रा गि शा ख—घुवड, घोडा, घोरपड ये थ-
शा खः—घण्णाळ. का य दा.—घटस्फोट

अक्षरविकास—घ.

ङ

अक्षरविकास—ङ

च—चयवन

हिंदुस्थान, इतिहास, वै दि क.—चक्राती, चरक,
चरणभूद, चातुर्मास्ययाग, चिति, चिलखत, चयवन पा रा
गि क —चंडी, चंद्रहास, चमणवती, चधुर्मनु, चित्रपुत्र,
चित्ररथ, चित्रसेन, चित्रावदा, चयवन. प्रा ची न हिं दु
स्था न —नच—चचनामा, चंद्रगुप्त, चाणक्य, चातुर्ग, चेदि,
चेर, चोल, चौगुला, चौधरी द क्षि ण हिं दु स्था न.—चम-
वतव, चालुक्य. मु सु ल मा नी.—चच—चचनामा, चतुर-
महाल, चंदरभान, चंदासाहेब, चांदबिंब, र ज पू त.—चंदपराने,
चंदभाट, चंदेस, चादभाट, चावडा, चाहमान, चूडामण बाट.
म रा ठे —चतुरसावाजी, चतुरसिंग, चांगा केतवदास, चिटणीस
चिदंबर दीक्षित चिमणाजीआप्पा, चिमणाजीआप्पा (धाकटे),
चिमणाजी दामोदर, चोपदार, चौथ. ई म जी थ म दा नी.—
चंदावरकर, चिपळूणकर कृष्णशास्त्री, चिपळूणकर विष्णुशास्त्री

चितासिंग. आ ती—चंगर, चडार, चतुर्थ, चाननशानन,
चानाल, चाभार, चाम, चारण, चासा, चिक, चितारी, चिन,
चिर्सी, चुकुचि, चुटिया, चुडा, चेवेंसे, चेडी, चरमन, चेरो,
चोप्रा, चौहाण—चव्हाण

चाडप्रमय, सं स्क्रु त—चंद्रगोमिन्, चरणभूद, चित्रकाव्य.
म हा रा ठू —चक्रपाणी, चागदेव, चितामणि कवि, चिहानंद-
स्वामी, चौखामेळा, चौभा का न डी —चम्रवतव ते ल गु —
चक्राप्पा, चम्रवतव, चिप्रविरमा. ई म जी.—चौसर, फे य —
चौडी.

प्रादेशिक इतिहास घ भूगोल, मुं व ई इ ला खा,
महाराष्ट्र—चंदगड, चंदनवदन, चाकण, चागदेव, चाडपड,
चाकळ, चाभारलेणी, चावंद, चासकमान, चाळिसगाव,
चिखली. चिचलागड, चिचवड, चिपळूण, चोपड, चै ल,
क नां ट क.—चम्बी, चिकजी, चिकोडी, चिकर्णित, चिककेकर,
चिताकुल, चिनमुलगुंड गुजरा थ.—चक्कीनोभारो, चवान,
चंद्रावती अथवा चंद्रावली, चंपा, चंपानेर, चमारडी, चरखा,
चादवा, चानोड, चारवा, चिखली, चितळ, चित्रावाव,
चुडा, चुडेभर, चोक, चोवारी, चोराल, चोरातो ति थ.—
चात्रो म थ्य प्रा त.—चागभकार, चादला, चादा, चामुशी, चिखली,
चिचगड अमीनदारी, चिचेवाडा, व च्हा ड.—चादूर, चांदूर-
बाजार, चिखलदरा, चिखली, चितलनर, चित्रकोट. ब डों दें
सं स्था न.—चांदोड, चानस्मा च्छेसूर सं स्था न—चम-
गिरी, चमपट्टण, चमरावपट्टण, चम्राकेरे, चामराजनगर, चिक-
वळ्ळापूर, चिकनायकनहली, चिप्रमगळूर, चितलदुर्ग, चिता-
मणी. सं यु क्त प्रा त.—चकिया, चकत, चंदेस, चंदोली, चंदोली,
चंपावत, चादपूर (चित्रनोर गि), चादपूर (शाशी गि),
चिन्फिरांगपूर, चित्रकूट, चुनार. म थ्य हिं दु स्था न —
चंदरी, चंचकानदी, चरखारी, चिकटीआयर, चौबेजहागीर.
म द्रा स.—चक्रियर, चंगनाचेरी, चंद्रगिरी, चिकाकोल चिलपट,
चिपूर, चिपूर (चि.), चिंदेवरस, चिक्कल, चौपुसले, चोराळ, चेट-
वई, चैयूर, चोडवाम, चौपाट. ई द्रा वा द सं स्था न —
चिकोली, चिपूर, चेरिअल. वि हा र ओ रि सा —चप्रा,
चंपारण, चम्राका. बं गा ल —चक्रमा, चक्रागोपनागद,
चंदीपूर, चंद्रकोना, चंद्रनगर, चादपूर, चाप्रा, चित्तगाव, चित्तगांग
डोंगराळ प्रदेश, चिनमुरा, चिक्कासरोवर, चुआडांगा, चौबी

परगणा मिह्रा. पं मा य.—चक्रवाल, चंद्रभागा, चंभा
संस्थान, चरी, चिनाब, चिन्योत, चिलिखनवाला, चीनी,
चुनियन, चेल. अ हा दे श.—चिदयिन, चिदयिन नदी,
चिन बॉगर, चेदुबंद, चौगझीन, चौंग. आ हा म.—
चापुभा, चारदुआर, चेरापुंजी, चेरी. रा ज पु ता ना.—
चउम, चापु, चितौड, चिराहा, चुरू. पा य म्य स र हू.—
चागई, चामन, चारसद, चित्रल, चेरात. हि मा ल य,
भू ता न.—चुमहारी, चोल.

आशिया हिंदुस्थानेतर, ऐ ति हा सि क.—चाघ-
ताईखान. प्रा दे शि क.—चारीकार, चिचु, चिफू, चीन.

यूरोप, ऐ ति हा सि क.—चार्लमाट अल ऑफ, चैपर्स
रॉबर्ट, चेस्टरफील्ड क्लिक डॉरम स्टैंनहोप. प्रा दे शि क.—
चैपम, चाल्सिस, चेकोस्लोव्हेकिया, चेस्टरफील्ड.

अमेरिका, प्रा दे शि क.—चिली

शास्त्र, इ ति हा स हा ज—चाचेगिरी. पै य क हा छ—
चरक, चामलीड. चरित्र—चेसेल डेल विलियम. वन स्प ति-
हा छ—चंदन, चरबीये भाड, चबटो, चहा, चाकवत, चार,
चारा, चिन, चौर, चुहा, चोचो, चोलमुभा. ज्यो ति प
हा छ.—चंपायी. चरित्र—चितामणी रघुनाथाचार्य
ज्योतिषी. अ यं शा छ.—चलन. चरित्र.—चाणक्य. प्रा जि-
हा छ—चिस्ता, चिमणी. प दा र्थे वि हा न.—चुंबकजंय
बिबुपंथ, चुंबक, चुंबकीयदृष्ट्या. त र्व हा न चरित्र.—
चारोंक. पा मि क व सों प्र दा यि क.—चक्रवस चरन-
दापी, चातुर्मास्य, चातुर्गण्य, चांद्रायण, चार्टिसम, चैतन्य,
चाय. हा मा जि क.—चुंबन, चैन. औद्योगिक व
क ला पि य य क.—चटया, चरखा, चरबी, चळदिये, चि-
त्रकला, चित्रसंग्रहालय. ख नि म द हा र्थ.—चिनामाती,
चुना. का य दा—चोरी.

अक्षरविकास—च.

शास्त्र, गणि, त, शास्त्र. चरित्र—छत्रे, केरो लक्षण.
प दा र्थे वि हा न शास्त्र.—छायाचित्रपेटिका. क ला पि य-
य क—छत्री, छापखाना. चरित्र—छत्रे, विष्णु मोरेश्वर.
अक्षरविकास—छ.

ज—जलपैगुरी

हिंदुस्थान, इतिहास, पी रा णि क—जटाघु, जटाघुर,
जडभरत, जनक, जनमेजय, जमदग्नि, जयद्वय, जयविजय,
जरकाछ, जरासंध. प्रा ची न हिंदु स्थान.—जयपाल, जयसिंग.
र ज पु त.—जयचंद, मयमल्ल. म रा ठे.—जनकसंवत,
जमालखान, जरीपटका. इं प्र जी ख म दा नी.—जगन्नाथ
छंकर रोड. शा ती.—जंगम, जलधा.

वाङ्मय, संस्कृत.—जगन्नाथ पंडित, जयदेव. म रा ठी.—
जगन्नाथ, जनाबाई, जनादेनस्वामी, जनीननादेन, जयराम-
स्वामी, जयरामात्मज.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल, मुं व ई इ ला खा.
महाराष्ट्र.—जंजिरा, जयगड. क नो ट क.—जत, जमखिंडी.
गु न रा थ—जंबूतर. सिं घ.—जमेताबाद. व ण्हा ड.—
जगदलपुर, जन्ना. म थ्य प्रो त.—जबलपुर. इहै सु र स था न.—
जगलूर, जतिगरामेश्वर. संयुक्त प्रांत.—जन्नात्रा. म दा स.—
जगन्नाथपेटा, जंबुकेश्वर, जम्मलमडगु, जयपूरजमीनदारी. इ हा
बा द सं स्था न.—जगस्याल, जमिऊंता. वि हा र ओ रि स.—
जमालपूर, जमुई, जयपूर. पं गा ल.—जगदीशपूर; जगन्नाथ-
पुरी, जंगलमहाल, जंगीपुर, जमालपुर, जयनगर. जयनगर
(जि. दर्भंगा), जलंगी, जलपैगुरी. पं ना व.—जगाप्रो, जमाव,
जतोई, जंदिआलगुह, जंदिआला, जम्पू. रा ज पु ता ना.—
जयपूर संस्थान. ना द व्द स र हू.—जंदोला, जमरुह.
प्रा ची न.—जनस्थान, जंबुद्वीप.

आशिया हिंदुस्थानेतर—जपान.

घे, अ क्ष र वि का स—या वर्णाला आजच्या स्थितीला पोचण्यास मुख्यपंच अवस्थानून जावे लागले. पहिली अवस्था

अशोक याच्या इ. स. ६ व्या शतकातील गिरनार लेखांत; दुसरी इ.स. ३ व्या शतकांतला क्षत्रप राजा जो उदयामा त्याच्या गिरनार येथील लेखांत; तिसरी इ. स. ८२७ तल्या प्रतिहार बाद-कच्या जोधपूर लेखांत; चवथी ११ व्या शतकातील परमार राजा जो उदयादिप त्याच्या उदेपूर येथील लेखात; ५ पांचवी त्याच शतकातील उज्जनीच्या शिलालेखांत दृष्टास पडते. दुसऱ्या अवस्थेतील 'घ' मोडी 'प' च्या सारखा दिसतो. या 'घ' ला शेवटच्या अवस्थेला पोचण्यास उजवीकडून डावीकडे थोडे वर्तुळाकार फिरावे लागले व या काळात त्याला काना कुटत चालला होता असे अनुमान नियते. आजचा 'घ' इ.स. १२०८ मधील परमारराजा चारावर्ष याच्या वेळच्या ओरिआ लेखात स्पष्ट ओळखू येतो.

४. घग्गर नदी—सिरमूर संस्थानांतून निपून अंबाला शहरापासून ३ मैलावरून पतिआला संस्थानात ही नदी जाते व पुढे बिकानेर संस्थानात हनुमानगढजवळ जवळजवळ नाहीशी होते. दोन्ही पात्रांची वरच्या भागाची खेडी या नदीच्या पाण्याचा उपयोग शेतीकडे करून घेतात. अंबाला जिल्ह्यात या रीतीने १०००० एकर जमीन भिजते. जखतक स्थान-पासून रणगोई कालवा काढला आहे. त्याने १२००० एकर जमीन भिजते. या व्यवस्थेकरिता नदीला ठिकठिकाणी घात-छेल्हा पांचांनी खाली बिकानेरमध्ये पाणी येत नाही अशी संस्थानने तक्रार केल्यावरून दोघांच्याहि सोईकरता धानूर तलावापासून दोन कालवे काढण्यात आले. बिकानेरमध्ये ५००० मैल व ईमर्जी हरीत ४३१० मैल व उपकालवेहि २२ मैल पर्यंत आहेत. बिकानेरमध्ये २०००० एकर जमीन भिजते.

घग्गर नदीचे पाणी आरोग्यविघातक आहे व ते प्याल्याने नाना तऱ्हेच्या विकृती होतात. सतत पाणी प्याल्याने ४ पिढ्यांच्या वर कोणतेच घराणें रहात नाही असे म्हणतात व यामुळे या भागाचा वस्ती फार कमी आहे. प्रवाहाच्या खालच्या भागांत (हिसार जिल्ह्यात) नोव्हेंबरपासून पात्र बहुतेक कोरडेच पडते व गवू आणि तांदूळ यांची पिके तेथे फार चांगली निपतात.

घग्गर का स ये.—ईपिरियल कालव्यापेकी घग्गर नदीपासून काढलेले हे कालवे होत. आरोग्यविघातक परि-स्थितीने शिरसाच्या आसपासची जमीन पडीत पडल्या

सारखीच झाली होती. तेव्हा ब्रिटिश व बिकानेर या दोघांनी मिळून धानूर तलावामध्ये पाणी साठवून तेथून कालवे काढ-ण्याचे ठरवले. १८९६-९७ मध्ये दुष्काळी मजूर कामावर लावून हे काम करण्यात आले (घग्गर नदी पहा) खर्चा-पैकी निम्मा खर्च संस्थानांतून झाला. या कालव्यापासून कराचे फांदी उत्पन्न होत नाही.

घटकर्पर—या नांवाचा एक कवि व काव्य. घटकर्पर हा विक्रमादित्याच्या दरबारातील नवरत्नांपैकी एक होता अशी आख्यायिका आहे. कोणी कालिदासाचे हे एक टीपण नाव होते असे मानितात यथोक्तच वर्णन करणारे एक छोटेंसे कृत्रिम काव्य 'घटकर्पर' या नांवाने संबोधिले जाते. अभि-नवगुप्त (घटकर्परकुलकवृत्ति), चतुर्मुगुप्त कमलाकर, कुशलकवि, घनश्यामपुत्र गोंवधेन, ताराचंद्र, विद्येश्वरी-प्रसाद, पैद्यनाथ सैरैच्या या काव्यावर टीका आहेत. यांचे जर्मन भाषेत भाषांतर झाले आहे.

घटस्फोट—झालेलें लग्न रद्द करणें हा वास्तविक निव्वळ सामाजिक प्रश्न आहे. पण पुष्कळ समाजांत त्याला धार्मिक स्वरूप आहे. तसेच घटस्फोटाचा प्रश्न अगदी प्राचीन काळापासून व अगदी रानटी लोकांतहि आढळतो. चीनसारख्या प्राचीन पुराणप्रिय राष्ट्रांनेहि या बाबतीत केलेले नियम आधुनिक प्रगतिप्रिय पाश्चात्य राष्ट्रांना घडा शिकविण्यालायक आहेत घटस्फोदानंतर (१) मुलांवर कोणाची मालकी, (२) इस्टेटीवर एकमेकांचा किती हक्क व (३) बायकोला पुन्हा लग्न करण्याचा हक्क, हे तीन महत्त्वाचे प्रश्न उद्भवतात व या बाबतीत निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या चाली आढळतात.

भारतीय.—हिंदू लोकांत विवाह हे धार्मिक बंधन असून ते यावजून टिकणारे आहे. त्यामुळे घटस्फोट व पुनर्विवाह या गोष्टी हिंदू धर्मात नाहीत. तथापि काही स्मृतिकारांनी खोला पहिला नवरा टाकून दुसरा विवाह करण्यास काही परिस्थितीत परवानगी दिलेली आहे (याज्ञ-वल्क्य १. ७२; नारद १२. ११, १३). पुनर्विवाहाला मुख्य आधारभूत असलेला पुढील लोका प्रसिद्ध आहेत:—

नष्टे मृते प्रयजिते क्षीणे च पतिते पती ।
पंचस्वापस्तु नारीणां पतिरन्येतिवर्धयते ॥

या लोकांत, नवरा वैदागी बनल्यास किंवा नपुंसक अस-ल्यास किंवा धर्मग्रंथ झाल्यास खाने दुसरा नवरा करावा, असे सांगिलेले आहे. तथापि या स्मृतिवचनांनुसार आचार रुढ झालेला आढळत नाही. आधुनिक हिंदू कायद्यातहि

घटस्फोट उच्च हिंदू जातीत मान्य नाही. रुढी म्हणून पुष्कळ हसब्या जातीत घटस्फोट होऊ शकतो. मलबार्गात खीपुस्य दोनतीन वेळांहि नवरा बायकोचे नाते बदलतात. मध्यप्रांतांत अनेक जातीत पूर्वाच्या लग्नाचा खर्च नवऱ्याला देवून पंचायत घटस्फोट मान्य करते. वडोद्यामध्ये पुनः विवाह रुढ असलेल्या सर्व जातीत घटस्फोटहि रुढ आहे. नेपाळांत नेवार खी पहिल्या नवऱ्याशी असंतुष्ट झाल्यास केव्हाहि दुसरा नवरा करू शकते.

योग्य कारणाकरिता नवऱ्याने बायकोस सोडविची दिल्यावर त्या स्त्रीस पहिल्या नवऱ्याच्या हयातीत पुनर्विवाह करता येतो व तो सशास्त्र मानतात. नवराबायकोचे विवाहनिमित्त जे हक्क आहेत-म्हणजे नवऱ्याने बायकोस अवळ ठेवावे व बायकोनेहि त्याच्यासवळ आऊन राहावे व उपभोग घ्यावा अदाकरिता खीपुसपास एकमेकांविरुद्ध कोर्टात फिर्याद करता येत व तसा हुकूम न्यायमूर्तीस फर्माविता येतो. परंतु नवऱ्यासवळ बायकोने जाऊन राहण्यास तिला कोर्ट आग पाई शकत नाही, याची कारणे अशीः—
(१) बायकोच्या जीवितास धोका येईल अशा निंद्यपणाने तिच्याशी पतीने वागणे (रिपोर्ट, १३ अला. १२६).
(२) हिंदूने आपल्या घरांत सुखलक्ष्मीण वेष्टा आणून ठेवणे व बायकोचा तेणेंकरून उपमर्द व मानखंडना करून तिला अग्रुने घरांत राहाणे अशक्य करणे (१४ डब्ल्यू आर. ४५१).
(३) लग्नसंबंधी हक्काविरुद्ध गुन्हेगार होऊन बायकोस घराबाहेर घालवून देणे. (३४ क. १०१).
(४) हिंदूचा मित्र होणे धर्मांतर करणे (५ डब्ल्यू आर. २३५).
हिंदू पति किंवा पत्नी यांनी धर्मांतर केलें तरी त्यांचा परस्पर लग्नसंबंध तुटत नाही (९ म. ४४६; ४ मुं. ३३०; १८ क. २६५).
(५) जातिभ्रष्ट होणे (३१ मुं. ३६६).
(६) महाराष्ट्र किंवा इतर गलिच्छ शरिरव्यापी (१ मुं. १६४.५ मुं. आ. शि.).
(७) उभयतांच्या करारांने बायको निराळी रहात असल्यास. (५३ मुं. ८७९).

सोडविची देणे, पुनर्विवाह करणे—हे हक्क मुंबई हायकोर्टांने मान्य केले आहेत (६ मुं. १२६; ४ मुं. ३३०; १ मुं. ३४७; २ मुं. १२४). मुंबई दलाख्यांत निदान खालच्या जातीत बायकोने व विधवेने दुसरे लग्न करण्याची चाल आहे असे दिसून येते.

नवराजूर पुरपावामध्ये कमी असला, पतिपत्नीचा निरेतर फलहू होत असला, लग्न सगळीतीने झालेलें नसलें, नवऱ्याने बायकोच्या संमतीने मंगलसूत्र तोडून टाकलें, व तिला लेखी सोडविची दिली, किंवा नवरा देशांतरास गेला, व तो वारा वर्षांत परत आला नाही किंवा त्याने तिला खबर दिली नाही, तर त्या स्त्रीने तिचा नवरा जिवंत असतां दुसरा नवरा तिला वाटेल तर करावा. पुण नवरा देशांतरास गेला असला तरी पुनर्विवाह करता

येत नाही याचे एक पुढील उदाहरण आहे. बायको अगदीं अल्पवयी असतांना लग्न झाले, नंतर नवरा कोठे देशांतरास गेला; १५१६ वर्षांत बायकोचा समाचार घेतला नाही; तिची अन्नवस्त्रांची वगैरे कांहीं सोय केली नाही; लग्न झाल्यापासून या अवघांत शरीरसंबंध पडला नाही; अशा स्थितीत गैरा नांवाच्या स्त्रीने फारकत मित्रव्याकरितां जातीकडे मागणें केलें—जातीने—पंचाना चौकशी करून गंगास पुनर्विवाह करण्यास परवानगी दिली. तिने त्याप्रमाणें दुसरे लग्न केलें. नंतर नवरा परत आला व नवरा जिवंत असतां दुसरे लग्न केलें तें रद्द आहे; सवव ती पोनलकोडने कलम ४९८ यांतलें गुन्हास पात्र आहे म्हणून तिच्यावर कौनदारी फिर्याद लाविली.

मुंबई हायकोर्टाच्या न्यायमूर्तींनी १९ मुं. लॉ. रिपोर्टर पा. ५६ यांत ठरविलें की, जातीस नवराबायकोचे लग्नसंबंध तोडण्याबद्दल ठराव करण्याचा अधिकार नाही. ही चाल किंवा रुढी जनपदहितास विरुद्ध अतएव गैरकायदेशीर आहे अठरा वर्षे देशांतरास राहून त्यानंतर पतीचा हक्क पत्नीवर कौनदारीत फिर्याद करण्याकरितां योजवला. दुसरे लग्न करावयाचे नाही; पहिला नवरा या बायकोस काय वागविणार हें दिसतच आहे. अशा वेळीं दुसरे लग्न सशास्त्र मागणें हेंच न्यायाचे व जनहिताचे आहे. नवऱ्याच्या व बायकोच्या संमतीने लग्नसंबंध तोडणें व दुसरे लग्न करणें हें अनैतिमान नाही, असे मद्रास हायकोर्टांने ठरविलें (१७ म. ४७९). नवऱ्याच्या संमतीशिवाय जातीने बायकोस दुसरे लग्न करण्यास परवानगी देणें हें अनैतिमान अतएव बेकायदेशीर आहे असे मानिलें आहे (२ मुं. १२४; २ मुं. १४०). जात ठरवील ती रक्कम दिली कीं नवराबायकोचे लग्नसंबंध नवऱ्यास किंवा बायकोस तांडून टाकतां येतात अशी चाल ई. कॉन्ट्रॉक्ट ॲक्टचे कलम (करारशास्त्र) २३ याप्रमाणें अनैतिमान किंवा सांख्यिक (हित) युक्तीस विषातक आहे असे ठरविलें (३९ मुं. ५३८; १९ मुं. लॉ. रिपोर्टर ५६).

श्री क—प्राचीन ग्रीक लोकांत घटस्फोट करण्याची नवऱ्याला पूर्ण मुभा असे. स्त्रीचन स्वाधीन करून बायकोला तिच्या बापाच्या घरांत पाठविची कीं घटस्फोट झाला. उभयतांच्या संमतीने केव्हाहि घटस्फोट करता येत असे. न्यभिचार हे बायकोविरुद्ध नवऱ्याला घटस्फोटास भोंठे कारण असे. मात्र नवऱ्याविरुद्ध बायकोतर्फे हे कारण कायदा मान्य करीत नसे.

रोम ने.—प्राचीन रोमन कायद्यांत लि. पू. ५ व्या शतकापूर्वी घटस्फोटास परवानगी होती. पण दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास घटस्फोटाची संख्या फार वाढू लागली. चांगल्या आचरणाच्या प्रसिद्ध रोमन पुरुषांनीहि अनेकदां विवाह केले. पौपाने पांच वेळां, सक्षिरने चार वेळां, सिसरोने तीन वेळां, डिमने तीन वेळां लग्न केलें. घटस्फोट ही

अगदी साधी खासगी बाब गणली जात असे व नवरा किंवा घायको कोणाहि गैरवर्तण ६ वगैरे कोणतेंहि कारण न दाखवितों नोटस पाठवून घटस्फोट करूं शकत असत. विवाहसंस्थेची ही अवनति रोमन राष्ट्राच्या अपघाताला अंशतः कारणीभूत झाली असें कांहींच मत आहे.

सि स्ती.—रोमन लोकांतील वैवाहिक बंधनाची स्थिति लतां पाहिल्यास दिस्ती धर्मप्रवर्तकांची प्रवृत्ति घटस्फोटाकडक निषेध घालण्याकडे शालीन दिसत. न्यू टेस्टामेंटमध्ये या बाबतीत स्पष्ट उल्लेख नाहीत. तथापि घटस्फोटाचा बायबलांत परवानगी नाही असेंच प्रारंभीत सर्वांचे मत होतें. पण पुढें प्रॅटिस्टंट धर्मसुधारणेच्या वेळी घटस्फोट हा धार्मिक प्रश्न नसून खासगी सामाजिक प्रश्न आहे असें ठरविण्यांत आलें. १७ व्या शतकांत प्रथम इंग्लंड व अमेरिका ह्या देशांत घटस्फोटविषयक स्वतंत्र कायदा करण्यांत आला. १८०३ मध्ये झालेला 'कोडनेपोलियन' हा फ्रेंच कायदा घटस्फोटाच्या प्रथमाला युरोपांत सर्वत्र निधित स्वरूप देण्यास परिणामकारक झाला. अलीकडे घटस्फोटाचा सामान्यतः पुढील पांच कारणांपैकी कोणतेंहि एक कायदेशीर समजतात. (१) व्यभिचार, (२) छुनाचा प्रयत्न, (३) द्वेषभूलक त्याग, (४) वैवाहिक कर्तव्याच्या महत्त्वाचे अतिक्रमण किंवा विवाहसंस्थाचा अपमानस्पद असें वर्तन आणि (५) तीन वर्षे टिकलेले वेड. ह्या तीन पांच कारणे होत.

सर्व दिस्ती देशांत सामान्यतः वरील स्वरूपाचा कायदा प्रचलित आहे. अशा कायद्याअन्वये झालेल्या घटस्फोटाचे कोष्टक पुढें दिलें आहेः—

देश	इ.स. १८८६	इ.स. १८९४	इ. स. १९०४
आस्ट्रिया	७४८	८५६	१८६४
बेल्जियम	३५४	५४८	१३२
डानडा	५७७	३१६	५४९
डेन्मार्क	...	६२४५	१८६०
इंग्लंड	...	७२७	...
फ्रान्स	...	५३४२	१५६३
जर्मनी	५३४२	१५६३	८०३७
इटाली	५९१
नॉर्वे	...	७३	१८५
ग्रीस	८८	१०३	...
रशिया	१३८८
स्विट्झर्लंड	११०२	...	१२४३

१९२० मध्ये इंग्लंड व बेल्जियम ३०९० घटस्फोट झाले. या प्रत्येका ई प्र ग्री का य दा.—वैवाहिक संबंधविषयक तीन प्रकारचे दावे कोर्टांत येतात. (१) विवाह मूलतः गैरकायदा (व्हॉइड अँव्हाईस) ठरविण्यासंबंधी दावे, (२) विवाहसंबंध पुनः प्रस्थापित करण्याचे (रेस्टि-

ट्युशन ऑफ कॉन्जुगल राइट्स) दावे; आणि (३) कायदेशीर विभक्तपणा (ज्युडिशियल सेपरेशन) व घटस्फोट (डायव्होर्स) .

विवाह मूलतःच रद्द ठरविण्यास (१) नजीकचा अपघात, (२) अनेकपतित्व किंवा अनेकपत्नीत्व, (३) असंमति, (४) वेड आणि (५) विवाहपूर्वीची (अपत्योत्पादनाची) अशक्यता; यांपैकी कोणतेंहि एक कारण पुरतें. पतिपत्नीपैकी कोणाहि एकानें हप्त्याचा त्याग केल्यास एकत्र नादणुकीचा हक्क प्रस्थापित करण्याकरिता दावा आणता येतो. पण कोर्टाचा पुनः प्रस्थापनाचा हुकुमनामा अमलांत न आल्यास पतिपत्नींनी एकमेकांचा त्याग केला असें कायदा मानतो व घटस्फोटाच्या दाव्यास तें कारण पुरतें होतें.

कायदेशीर विभक्त स्थिति मागण्याचा दावा व्यभिचार, क्रूरकर्म, दोन वर्षे किंवा अधिक अकारण त्याग, या कारणांनी आणता येतो. या उपायानें विवाह रद्द न होता स्वतंत्र रहाण्याचा हक्क मात्र मिळतो. ह्या कायदेशीर विभक्तपणा पुढें घटस्फोटाच्या दाव्यास कारण होऊ शकतो.

घटस्फोटाच्या दाव्यास (१) क्रूरकर्म, (२) व्यभिचार स्थितियमाविरुद्ध गुन्हा, (३) अनेक पतिपत्तिसंबंध, (४) ज्वरीशमोग, आणि (५) त्याग, यांपैकी एक कारण असवें लागतें. क्रूरकर्म या सदरात जिवाला, अवयवाला किंवा आरोग्याला (सार्वत्रिक किंवा मानसिक) अपाय करणाऱ्या क्रुत्याचा समावेश होतो.

घटस्फोटाचा किंवा विवाहविघटनाचा (नलिटि ऑफ मॅरेज) हुकुमनामा सहा महिने मुदतीनंतर कायम झाला असें कायदा समजतो; म्हणून त्या मुदतीपर्यंत पूर्वीचा विवाहसंबंध तुटत नाही व पुनर्विवाहाला मोकळीक होत नाही.

मुलांच्या पालकत्वाचा हक्क दाव्याचा निकाल होईपर्यंत प्रत्यक्ष ज्याच्या ताब्यात मुलें असतील त्यास असतो. निकालानंतर पालकत्व, पोषणखर्च व शिक्षण या बाबतीत मातापितराच्या मागणीअर्जाचा योग्य तो निकाल करण्याचा कोर्टास पूर्ण अधिकार असतो.

पोटगी खर्चाची मागणी दाव्याच्या निकालापर्यंतच्या काळापुरती दावा लागताच बायकोला करता येते; व पोटगी म्हणून उभयतांच्या संमतोने ठरलेली किंवा उभयतांच्या उत्पन्नाच्या बेरेजेच्या एकपंचमांशाइतकी रक्कम कोर्ट देववितें.

मुसलमानांनी कायदा.—या कायद्यात घटस्फोटाचा पूर्ण परवानगी आहे; कारण इस्लामीधर्मात विवाहाला धार्मिक स्वरूप नसून केवळ कराराचे स्वरूप आहे. विवाहद्वारे करार मोडण्याचे उर्फ घटस्फोटाचे तलक, खुला, सुभारत, वगैरे प्रकार आहेत. नवरा काही एक कारण न दाखविता घटस्फोट (तलक) करूं शकतो; किंवा उभयतांच्या संमतोने घटस्फोट (खुला) होतो; किंवा कोर्टांत दावा लावून फैज्य वगैरे कारणास्तव बायको घटस्फोटाचा हक्क मिळवू शकते.

घट्याकवि—घट्या (घट्या) हे कुलदेवतेचे नांव या कवीला त्याच्या आईबापांनी देवले होते. हा तैलंगण देशांत जन्मला. याने आपले अध्ययन संपल्यानंतर काशीतर्जानून छत्राक्षेत्राची कथा तेव्हाी मातंत काव्यरसचे उत्तरली. या कवेचे पांव अग्याय आहेत. या कवीची स्वतंत्र मंथरचना नाही. काही संस्कृत साध्यांतित प्रेय आहेत. पण काव्य-साध्यांमुळे हा बराच लोकप्रिय झाला. [पराश-तेलू वादमय; जगदीन रामचंद्र-कविचरित्र].

घटोत्कच—पांडवांतील भीमसेनापासून हिडिंबा राक्ष-सोच्या टाची झालेल पुत्र. छत्राक्षेत्रांतमंतर याचा जन्म झालेला आहे. हा जन्मला त्यावेळी याचे मस्तक घटा-प्रमाणे मोठे असून त्यास केस भागदी नव्हते, म्हणून याचे घटोत्कच असे नांव पडले. याशिवाय पितृमातृसंबंधाने याला भैरव, भैरवोनि, हैडिप, हैडिबंय, वतादि नावे असत. यास अंजनपर्वा आणि मेघवर्ण असे दोन पुत्र होते.

घटोत्कच नेहमी अगत्या मातेजवळ राही. पांडवांतजळ रहत नसे, म्हणून तो मोठा झाला असता हिडिंबाने त्याकडून शूत-प्रकट होणे, पाहिजे तेव्हा, पाहिजे ते व जेवढे पाहिजे तेवढे रूप धरणे, इ. अनेक राक्षसी विषांचा (यायेचा) अभ्यास करविला होता. पांडव वनवासाला असता तीर्थयात्रा करत हिचतेवेळी त्यांत हिमालयाच्या पंचमाइन शिखरावर जाण्याचा प्रसंग झाला. तेव्हा चढता चढता मीमांसीन वाकीची मंडळी पकळी. भीमसेन हा पांडवांस जरी नेण्यास सज्ज होता. तरी कवीसहित सर्वांचे नेण्यास नव्हता. त्याने घटोत्कचाने स्मरण केले. त्यावेळी हा तेथे गेल्या व सर्वांस गंधमाली पर्वतावर नेऊन वरनारायणाश्रयां सोडले. वरनाराची वस्तुच म्हणून कन्या होती ती अभिमन्यूस देऊं केली असता पांडव रागघटन झाले असे पाहून दुर्योधनाच्या विनोदीवदन यलरा-मने दुर्योधनपुत्र लक्ष्मणाशी तिचे लग्न दारविले. तेव्हा अभिम-न्यूने हे वृत्त कळवून तिचा विवाह आपणाशी होण्याबद्दत याने साहाय्य मागितले. त्यावरून याने अभिमन्यूस द्वार-केस नेऊन कौरवांची कृष्णसुमते दुर्दैवा करून वसलेला विवाह अभिमन्यूशी केला. (जैमिनीकृत भारत).

हा भारती युदांत पांडवांकडे होता. त्याचे शरीर भयंकर व पिण्याह होते. याच्या रयाम आद याके व क्षीर पोडे असत. याचा खज गुप्त पश्याचा आसून याने चतुष्टय वीळस्य नांवाचे होते.

दोन सेनापति असता जयवयस्य झाला तेव्हा दुर्योधनाने शोणाची निर्भरसना केल्याने शोणांनी त्या दिवशी शर्यादि युद्ध काळू देवले. त्यावेळी कर्णाने पांचव्यांच्या सैन्याचा फार छेदार केला. त्याच्यावर असून काटून गात असता कृष्णाने त्याचे निवारण करून (कारण फणाविक बासवी शक्ति होती व ती व्याघ्रावर फेकली जाईल व त्याचा निःपात होईल असा तिचा गुण होता, म्हणून अर्जुनाचा वचाव घडविण्यासाठी) कर्णावर कर्णावर पाठविले. त्याने अनेक मत्वा यवत

करून व राक्षसीपक्षांतून युद्ध करून कर्णास भेजत केले. शेवटी प्राणावर येऊन वेतल्यानंतर ज्या वायवीस केवळ अर्जु-नास्येच्या इतकी बरे म्हणून देवले होते ती कर्णाने घटोत्क-चावर सोडली. ती अगोप असल्याने तिने घटोत्कचाचा प्राण घेतला. मरता मरता घटोत्कचाने विद्याल देह धारण करून कौरवसैन्यांत आपल्या देहाचे विसर्जन केले. त्याच्या त्या देहाकालीहि बरेच लोक चिरडले गेले असे वर्णन कर्णाने केले आहे. [महाभारत, भादि. अ. १५५; वन, अ. १४५; द्रोण. अ. २३, १७४-१७५].

घटोत्कच लेणी—पूर्वखानदेशाच्या दक्षिण सरहद्दी-पासून ३ मैलावर अजम्याच्या पश्चिमे ११ मैलावर व फाचो-न्याच्या नैऋत्ये १६ मैलावर मिनाळ रोडपानवळील डोंग-रात हा लेणी आहे. यात एक मोठा विहार असून तो अंमिता येथील सहाय्या व सोळाव्या लेण्याप्रमाणे आहे. या विहारास २० खांबे आहेत. त्यापैकी काही सोळा कोनी आहेत. व त्यावर उत्तम नकती आहे. पाठीमागच्या मानुस गामाच्यात घान्यसुनीची मूर्ति आहे व तिच्या मधळविद्याधर, पर्यंचक, हरिण वगैरे नेहमीप्रमाणे आहेत. विहारात एकंदर १० खोल्या आहेत. पुढील भित्तीस ३ दरवाजे व दोन शिख्या आहेत. यांच्यावरहि युद्ध व किनारी वगैरे मूर्ती कोरलेल्या आहेत. पडबीच्या मागील भित्तीवर उत्तरेस अमरक रागांच्या वेड्या एक शिलालेख आहे. विहारांतल एक खोलावर मुदाची मूर्ति कोरलेली असून त्याच्यावर गीद धर्मताचे खोदलेला एक शिलालेख आहे. विहाराच्या पुढील मागांतहि भित्तीवर एकळ मुदाच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. अमरक शिलालेख हल्ली पुणुन गेला आहे. पुढील पडबीचे खोब वगैरे सर्व पडून गेले आहेत. जवळच दुसरे एक छानासे लेण आहे. हाहि चतुर्क सरे पडून गेले आहे. [खानदेश म्यले; जर्मल. बोम्बे. प्रेंच. रा. ए. सो. अंक ११७].

घट्याळ—कालमापनाचे एक यंत्र. पड्याळीचे मोठे गडद व त्याची आवश्कता आज दितल आहे. घट्याळ तयार करण्याचा व जीट करण्याचा एक स्वतंत्र धंद्याच होऊन बसला आहे. होंक (मोठे घट्याळ) व वींच (लहान घट्याळ) यांच्या रचनेत यांत्रिकदृष्ट्या फारसा फरक नसला तरी हे दोन धंदे अगदी पृथक नालतात. घट्याळ म्हणजे कालमापक यंत्र या अर्थाने पाहता यांचे अस्तित्व फार पुरातन आहे. काळाचे दोन पैशर्गिक लहान विभाग म्हटले म्हणजे दिवस व रात्र हे होत. पण यापेक्षाहि लहान कालविभाग पाडण्याची जरूरी मनुष्यासाठीच प्राचीन काळाहि भाषल्यामुळे पुढीच्या मातीचाच उपयोग करून घेण्यासाठी बनविलेली बेलामापक साधने निरनिराळ्या प्राचीन राष्ट्रांत माळळतात. दिवसा उन्हातील पदार्थांची पडणारी लहान मोठी सावली दिवसाचे कालविभाग दर्शविण्याने कामी उपयोगेलत आणण्याची कल्पना मनुष्याला प्रथम

सुचली असावी. अशा प्रकारच्या साधनाचा उल्लेख "आद्याहर्षे सन-डायल" (छायायंत्र ऊर्फ शकुंतल) म्हणून माथल्यातील सेकंड युग ऑफ किंग (राजासंबंधीचे दुसरे पुस्तक) या भागात आढळतो. पण टीकाकारांचे मत असे आहे की, हे प्रत्यक्ष सन-डायल नसून केवळ एक अशी शिडी असावी की, तिच्या पायऱ्यांच्या पदणाच्या सावलीवरून दिवसाचे तास समजत असत. इजिप्तमधील प्रख्यात प्राचीन मनोऱ्याचा सन-डायलप्रमाणे वेळामापक यंत्र म्हणून उपयोग करण्याचा हेतु असावा असा पुरावा मिळतो. पण सन-डायल हे साप नाव देता येईल असे खरे आद्य यंत्र खालिडयन उद्योतिपशास्त्र वेरोसुस याचा अर्थगोल हे होय. हा शास्त्रज्ञ सि. पु. ५४० च्या सुमाराचा असावा. हिंदू, ग्रीक व रोमन हे प्राचीन लोकसमाज सन-डायल वापरीत असत हे नि संदेह आहे. मिडिश म्युसियममधील एल-मिनच्या वस्तुसंग्रहात एक यंत्र आहे ते अयेन्स शहरात सापडले असून ते अयेन्स शहरातील एका चौकात वेळ दर्शविण्याकरिता ठेवलेले असावे असा तर्क आहे.

छायेव्यतिरिक्त इतर वेळामापक साधनात पाण्याच्या सहाय्याने चालणारीहि यंत्रे फार प्राचीन असून त्यांचे जनकत्व पौरस्त्य देशाकडे आहे हिंदू लोकांतील लघुमूर्तिका वगैरे पार्थिक काळात सूर्योदयापासून घटी मोजण्याचे पाण्याने भरलेल्या पंगळातील घटिकापान सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. पण त्याशिवाय पाण्याच्या आघाताने चालणारी अनेक प्रकारची वेळदर्शक यंत्रे तयार करण्याकडे पौरस्त्य विद्वानांनी आपली कल्पकता खर्चिली होती असे उपलब्ध झालेल्या अनेक वेळदर्शक जलधंत्रा (वॉटर क्लॉक्स) वरून दिसून येते. अशा प्रकारचे यंत्र ग्रीसमध्ये ट्रेडेने प्रथम हात करून दिले अशावद्दल पुरावा मिळतो. असले एक जलयंत्र ग्रीसचे येथील रॉयल ऑब्जर्वेट्रीटरीमध्ये आजहि उपयोगात आहे.

याशिवाय हिंदुस्थानातील जुने वेळामापक साधन म्हणजे वाळूचे घड्याळ हे होय. दहा पंधरा वर्षांपूर्वी देतील देवळांत, शाळांतून किंवा संस्थानी कचेऱ्यात वाळूच्या शिड्या हात दारविण्याकरिता उपयोगात होत्या आजहि जुन्या व घाईक संस्थान वाळूची घड्याळे दृष्टीस पडतात. हल्लीं या पाथास्य घड्याळे हिंदुस्थानात पायात्य कोबीगोवरच शिरली असावीत. मराठी राज्यात घोरल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीपासून ही घड्याळे आली असे दिसते. (इ.स. सं. पु. ४ अं. १-३).

आधुनिक घड्याळाची कल्पना पूर्वीच्या वेळामापक जल-यंत्रावरून सुचली असावी हे उघड आहे. पाण्याऐवजी शुद्धवाकण्याच्या शक्तीचा उपयोग करण्याची कल्पना सुनय हतके साहजिक आहे की, आधुनिक घड्याळयंत्राचे जनकत्व क्रिस्तपूर्व काळातील आर्किमीडीजपासून दहाव्या शतकातील गेरार्ड नांवाच्या संकपर्यंत अनेकांचे

नांव मूलसंशोधक म्हणून प्रतिपादिले जाते. तथापि "घड्याळ" या संज्ञेस आधुनिक अर्थाने पात्र होईल असे यंत्र प्रथम हेनरी डि विक नावाच्या इसमाने फ्रान्सचा राजा पांचवा हेनरी याच्याकरिता तयार केले व ते १३६८ सालच्या सुमारास राजवाड्याच्या टॉवरवर घडविण्यात आले. अर्थात हे आद्य वेळायंत्र अगदी ओवड्योषक असून त्याला एकच (तास दाखविणारा) काटा होता. परंतु सांप्रतच्या झांक उर्फ मोठे घड्याळ याच्या यांत्रिकरचनेचा मूळ आधार विज्ञान घड्याळच असल्यामुळे विज्ञान घड्याळाचा मूळ जनक होय. विज्ञान घड्याळाची रचना पुढीलप्रमाणे होती. एका सिलेंडरमोर्तीत दोर गुंडाळून दोराच्या टोकाला एक जड वजन बांधलेले असे व या वजनामुळे सिलेंडरमध्ये गति उत्पन्न होऊन त्यामुळे तासाचा काटा फिरत असे पण सिलेंडरची गति तासकाट्याला मिळण्याकरिता दोषाचा प्रत्यक्ष संबंध न ठेवता मध्यंतरी अनेक दंतयुक्त चक्रे घडविली होती, त्यामुळे सिलेंडरच्या एका केन्यात तासकाट्याचे अनेक फेरे होत असून व त्यामुळे वजन बांधलेला दोर सिलेंडरमोर्तीत बरबेर गुंडाळायला लागत नसे विज्ञान घड्याळाचे बहुतेक भाग लोखंडाचे होते आणि या घड्याळाचा आणखी एक विशेष गुण म्हणजे तासाचे ठीके पडण्याचीहि दयात व्यवस्था केली होती. तात्पर्य सांप्रतच्या घड्याळातील महत्त्वाच्या सर्व मूलकल्पनांचे श्रेय विकास आहे.

विक्रानंतर घड्याळातील पहिली महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे पेंड्युलम ऊर्फ लंबकाचा उपयोग होी होय गॅलिलीओने १६३९ मध्ये गतिबंधकाचा महत्त्वाचा शोध लावल्यानंतर लंबकाची योजना घड्याळात होई लागली व त्याची कल्पना लूवेनस नामक फ्रेंच यांत्रिकाने काढली, व त्याच-रोबरच लंबक पोलादी स्प्रिंगला जोडून देण्याची युक्ति निपाळी. याप्रमाणे १७ व्या शतकाच्या अखेरीस घड्याळाची सर्व यांत्रिक रचना बहुतेक पूर्णत्वास पोहोचली त्यात एकच मोठा दोष राहिला तो उष्णतामानानुसार घड्याळच्या गर्तात होणारा केरफार होय. हा दोष घालविण्याकरिता ग्रॅहमने (१७१५) एक आणि जॉन हॅरिसनने ए६ अशा दोन निरनिराळ्या युक्त्या योजल्या, त्यापैकी ग्रॅहमची युक्ति अधिक प्राज्ञ ठरली आहे. घड्याळात विजेचा उपयोग करण्याचा प्रथम प्रयत्न अलेक्झांडर वॅगन १८४०-५० त केला. याच सुमारास विजेची निरनिराळी घड्याळ तयार करण्यात आली. मोठात्या शहरी अनेक घड्याळे लावून विजेच्या सहाय्याने एवढेच चालू शकतील की नाही याची शंका आहे पण मोठमोठ्या वाड्यातील व हॉटेलांतील सर्व घड्याळे तळघरातल्या एका मोठ्या विजेच्या घड्याळाच्या चालनेने चालू राहतात, हे अनुभवसिद्ध आहे.

ल हा न घ इयाळ (वांच).—दोराळा वजन वांगून गति देणें ही गोष्ट खिशातील घडयाळावास्त शक्य नसल्यामुळे १५०४ च्या सुमारास ल्युरेबर्ग येथील पीटर हेले यानें मुख्य (मेन) द्विपग्वी कल्पना काढून लहान घडयाळ तयार केली, त्यांना बारमी "न्यूरबर्ग एम" (न्यूरबर्ग अंडी) असेच म्हणत असत. १९३२ त पहिल्या वालेंस रामानें लंडन सहरातील घडयाळकारांना सनद (चार्टर) दिली, आणि तेव्हापासून झोक व वॉच यांची सुधारणा करण्यात अनेक ईश्रज यांत्रिकांची मदत झाली. त्यात डॉ. रायर्ट हूक यानें घडयाळांतील थेंबें पूर्णत्वास नेण्यास जेम्स वॅटन शोफेच्या यंत्रांत केल्मा इतकी मदत केली आहे. तसेंच थॉमस टॉम्पसन, जॉन हॅरिसन, जॉर्ज ग्रॅहम, थॉमस म्यून वगैरे जनेकांचे शोध घडयाळांतील सुधारणेला कारणीभूत झाले आहेत. शिवाय प्रगिच ऑक्सफर्डरीमथें ऑस्ट्रीनमर रॉयल (मरीन कॉन्सिडर) याच्या देखरेखेखाली द्यो-पयोगी घडयाळाची नौ बढाओढीची परीक्षा घेण्यांत आली त्यानें घडयाळाच्या सुधारणेंस मदत झाली आहे.

१९१० च्या सुमारास फॅसिओ नामक जेनेवाच्या एका यांत्रिकांन घडयाळातील जास्त पदणाच्या जामी हिरे, पांच वगैरे अत्यंत कडीय रस्ताचे बारीक तुकडे वसविण्याची (ज्युवेलिंग) युक्ति काढली.

ईश्रज घडयाळकारांनी यांत्रिक निर्दोषता साधण्याकडे लक्ष पुरविलें, तर स्विस व अमेरिकन कारागिरांनी घडयाळ बनविण्याचा श्रध्द कमी करण्याचें ध्येय पुढें ठेविलें, या दुहेरी प्रयत्नाचें फळ म्हणजे हल्लीं बेताच्या किंमतीत चांगली टिकाळ व सोईस्कर मिळणारी घडयाळे हें होय.

घ घ्या लां ती ल वि वि घ ता.—काही घड्याळें किझी दिल्याशिवाय वर्षभर चालतात. काही घड्याळाच्या टाकीतून थेंब थेंब पाणी पडून तें संपेपर्यंत चालू रहातात. काही घड्याळें चंद्र-सूर्यमान दाखवितात. काही घड्याळें कशी चालतात तें समजत नाही म्हणून त्यांना जादूची घडयाळें म्हणतात. ठराविक वेळीं गणारा काही घडयाळें असतात. कोकिल-घडयाळांमला कोकिल पक्षी फल व शेंपडी वर उचलून व चोंच उघडून मार्क लागतो. मनोवैषम किंवा हास्यकारक चमत्कार करून दाखविणारी काही घड्याळें असतात. हींशीप्रमाणे घडयाळें लहान मोठी किंवा नक्षीबिंदी असतात. घड्याळाच्या 'केसि' (पेट्या) सुंदर व नक्षीदार बनविण्यांत फ्रेंच व इंग्लिश सुताराची ल्हाति आहे. [लॉर्ड मिशमोर्ष-हाउसेटरी ड्रीयर्सन जॉन ह्याक्स, वाचेस अँड वेल्स; ग्रिन्टन—ओल्ड ह्योक्स अँड वाँचेस अँड देजर मेकर्स.].

घनी—हें मिर्झा महंमुद ताहॉर ह्याचें काव्यविषयक टोपणनाव होतें. त्याला बहूदूरक पैनी काश्मिरी असें म्हणत असत; कारण तो काश्मिरचा रहिवासी होता. तो फेर मुहसिन फानोचा शिष्य असून त्यानें विद्वत्तेच्या व कव्याच्या

बाबतीत गुरुच्याहि बर ताण केली. त्यानें 'दिवाण घनी' नांवानें एक काव्य वेळ आहे. तो काश्मीर येथे इ. स. १९६८ मध्ये मरण पावला. अवर्गमेक्षे ह्याने आपला काश्मीरच्या सुभेदार सैफुल्लाखा घनी यास दरबारी पाठविण्यावरल कळविलें होतें; परंतु घनीनें आप्याचें नाकारून खागला अवर्गमेक्षेस असें कळविण्यास सांगितलें की, घनी हा वेडा झाला असून तो दरबारांत येण्यास नालायक आहे. तानानें घनीसारख्या सहाण्या मनुष्यास वेडा म्हणण्याचें नाकारलें. त्यानंतर घनी राखेराच वेडा झाला व पुढें तीन वर्षांनीं मरण पावला. मरणाच्या वेळीं तो अग्रही तरुण होता. अठरा वर्षेपर्यंत त्याची कवित्वबद्ध ख्याति झाली होती. कवितेत तो कधी कधी ताहॉर असेंहि आपलें नांव घालीत असे [बील-ओरि. बायों. डिकस.]

घनीर—पतिप्राजा संस्थानचा एक तालुका. क्षेत्रफळ १८५ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९११) ३६०५१ खेडा १०३. उत्पन्न १९०३-४ साली २० लाख रुपये झालें.

घांट—दक्षिण हिंदुस्थानच्या पूर्वे व पश्चिम दोन्ही बाजूंस विशाल तटासारखे घेट दक्षिणेपर्यंत जाऊन एकमेकास मिळणारे पूर्वघाट व सहायाद्री नांवाचे दोन पर्वत आहेत. पूर्वघाट हे तुटक तुटक आहेत व ते आणि समुद्र यांच्या दरम्यानची पट्टी वर्षाच रेंद असल्याने व देशाच्या इतर भागांतूनहि तिकडे जाण्यायेण्यासोप्या वाटा असल्याने इकडाले संस्कृतीचा प्रसार तिकडे होण्यास संधि मिळे बहुतेक सर्व राज्यांच्या राजधान्या पूर्वी याच बाजूला होत्या. सहायाद्री व समुद्र यांच्यामधील पट्टी अरब व तिच्या माथ्या बरील देशांशी दख्खनवळण कमी असल्यामुळे येथील लोकांची संस्कृति स्वतंत्र असे. पश्चिम घाट (सहायाद्री) फार उंच व एकसारखा असल्याने देशवास्यांच्या बहुतेक सर्व नया पूर्वाहादिनी शाल्या आहेत. पूर्वाहादिनी नद्यांत गोदावरी, कृष्णा व कावेरी या मुख्य असून त्या घेट पूर्व समुद्राला मिळतात. दक्षिणेला येथे हे दोन पर्वत भेटतात तेथील पठार २ पासून ३ हजार फुटापर्यंत उंच आहे. त्यातील प्रसिद्ध पर्वत निलगिरी आहेत. उदकमेढ साधारण ७००० फूट उंच आहे व या पर्वताची सर्वोत्त जास्त उंची ८८३७ फूट आहे. पूर्व घाटावर झाडी फार कमी असून पाऊस ४० इंच पडतो. तर पश्चिम घाटात पाऊस १०० ते ३०० इंच पडतो. या पर्वतांवर झाडी फार आहे.

घाटगे—मराठे धरदारांमध्ये घाटग्यांचे कुटुंब प्रमुख आहे. हे मूळचे राठवा गावचे राठग्यांचे मूलवर्डीचे देशमुख. ब्राह्मणी राज्यांत त्यांस माण गांवाची देशमुखी व सरदेशमुखी मिळाली. कामराजे घाटगे ह्या त्यांचा मूळ पुत्र. इबाहिम आदिलशहानें स. १६२६ त नागोशी घाटगे पास सरबेधसुत व शुंगारराव हे किताब दिले. विभापूरच्या राज्यांतून त्यास नझागिराहि पुरवळ होत्या. 'सजेराव,' 'मतापराव' इत्यादि अनेक किताब या कुटुंबास मिळाले आहेत.

द. स. १६३३ त दौलताबाद मोंगलाच्या हाती लागल्या-
वर विजापूरचे सैन्य स्वदेशी परत येत असता त्याच्या मोहो-
वतखान नामक मोंगल सरदाराशी ज्या चकमकी झाल्या
त्यापैकी एकीत नागोजी घाटगे मारला गेला.

अनंगरेज व मीरजुमला हे आदिलशहाच्या सुलतात
चालून आले, तेव्हा सईराब नावाचा एक घाटगे विजापूरक-
रांकून लढत होता (१६५७).

द. स. १६५९ त विजापूर दरबाराकडून शिवाजीच्या
पारिपत्याकरिता पाटविण्यात आलेल्या अफजुलखानाबरोबर
झुंजारराव म्हणून एक घाटगे असून तो शिवाजीच्या हातीं
सापडला होता, त्यास शिवाजीने मोठ्या सन्मानपूर्वक विजा-
पूरला रवाना केले या झुंजाररावाचा बाप शहाजीचा मोठा मित्र
होता. स. १६६१ च्या पावसाळ्यानंतर आदिलशहा कर्नाटका-
तील बंड मोडण्याकरिता त्या प्रांतां गेला तेव्हा हा झुंजार-
राव त्याच्या बरोबर होता

पुढे (१६७५) हा व निचाळकर यांनी शिवाजीने तुक-
तीच घेतलेली पन्हाळा वगैरे ठाणीं विजापूरकरास परत घेऊन
दिली, पण शिवाजीने झुंजाररावाचा पराभव करून तीं
ठाणी पुन्हा काबीज केली (१६७८).

शहाच्या कारकीर्दीत घाटगे हे कोल्हापूरकर संभाजीकडे
गेले परंतु कोल्हापूरकरांनी त्यांचे नेहमी भाडण घाले,
म्हणून ते पेशव्याशी मिळून मिळून असत खत्याच्या लढा-
ईत घाटगे हे आपले पयक घेऊन पेशव्याकडे हजर होते.

सखाराम (सईराब) घाटगे :— १७१६ सालच्या सुमा-
रास या पराभवातील ज्या दोषा पुढ्याची नांवे इतिहासात
विशेष प्रसिद्धीस आली, त्यातील एक यशवंतराज व दुसरा
सखाराम होय यशवंतरावाची वडीण कोल्हापूरकरास
दिली होती. यशवंतराव व सखाराम या दोघात वतनासंबंधी
काही भाडण होऊन त्यांच्यामध्यें एक चकमक झाली. तें
सखारामाचा पराजय होऊन तो पळून येऊन परशुराम
भाऊच्या चाकरास राहिला काही दिवसांनी त्यानें भाऊची
नोकरी सोडून नाना फडणिसिंहाची धरली नानानें त्याजकडे
१०० स्वारांचे आधिपत्य दिलें होतें. सन १७५५ त नाना
पुणें सोडून गेले तेव्हा सखाराम हा शिंघाच्या चाकरांत
गिरला, येथेंहि त्यास १०० स्वारांचेंच आधिपत्य
देण्यात आलें. त्यानें आपल्या चातुर्यानें, शिंघाचा कारभारी
रायाजी पाटलाची मर्जी संपादिली. सखारामाची मुलगी सुख-
रूप म्हणून प्रसिद्ध असल्यामुळे तिच्याशी विवाह करण्याच्या
उद्देशानें स्वतः दौलतराव शिंदेहि त्याची सुखामत करी.
शिंघाशी संबंध मोडण्यास सखारामहि उत्तुंग होताच, परंतु
जितकें आपण ओढून धरूं तितका आपला पायदा आस्त
असें समजून हो शिंघास मुलगी देण्यास वर काढूं करी.
रावबाजी याला उत्तरादिदुस्थानांत नेण्याकरिता वाळीचा
राख्यान सखारामाचीच योजना बघी तेव्हा त्यानें बाजीरावास

सांगितलें की, तुम्हाला पेशवाई मिळवून देण्यासाठी मी
शिंघाचें मन वळवितों आणि शिंघास आपली मुलगी
देतो मात्र आपण पेशवे शासनावर शिंघास दोन कोट रुपये
घावें व मला शिंघाची दिवाणगिरी व कागलची जहागिरी
मिळवून द्यावी तें रावबाजीनें कबूल केलें

पुढें सखारामानें मागलेले फिलीत याच्याकडून विश्वासपात
करवून नानास शिंघाच्या मोठान आणवून नंतर फिलीत-
कडून त्याना व बरोबर आलेल्या सर्व बड्या बड्या मंडळींसह
कैद केलें त्याच्या बरोबरचे स्वार व शिपाई यांना छुटून
लेगडे, लुळे केले व काहीना तर टार मारत नंतर पाटग्यानें
केवळ नानांच्याच नव्हे तर त्यांच्या अनुयायांच्याहि घराची
मनस्वी छुटाळू केली तेव्हा यापैकी काहीं मंडळींनी त्याच्या
लूट मिळविण्याकरिता आलेल्या शिपायाशी तोंडहि दिलें.
एखाद्या शत्रूनें अक्स्मात् हल्ला चडवावा अशी त्यापैकी पुणें
शहाजीची स्थिति झाली होती सर्व रात्रभर व दिवसादेखील
शहरात गोळीबार चालत असे सर्व बाजूंनीं रस्ते अडवून
ठेविले जात व शहरात हलकलोळ, लुटाळू व रक्तपात
याशिवाय दुसरे काही दिसत नसे सर्व लोकां प्राणरक्षनें गेले
होते व रस्त्यातून पाणारी मंडळी जमावानें व सहाज्ज जात
(पुण्यातील कुंभारबा—नवगुण, १९२९)

पुढें (१७९८ मार्च) सखारामाच्या मुलीचा दौलतराव
शिंघाशी विवाह झाला. हीच प्रसिद्ध बायजाबाई शिंदे हीच.
दौलतरावानें मागीतलेले दोन कोट रुपये देण्यासाठी पेश-
व्यांनी पाटग्यास शिंघाची दिवाणगिरी देऊन वाळीची कुंज-
राच्या मदतीनें पुण्यातील लोकांपासून पैसे गोळा करण्याच्या
कामावर त्याला नेमिले यापैकी पैसे गोळा करण्याकरिता
पाटग्यानें जे उपाय योजले ते अत्यंत अमानुष होते (डफ)
शनिवार वाळ्यात जुनी कारभारी मंडळी कैद होती, त्यांना
त्याने बाहेर काढून ते आपला पैसा कोठें आहे तें समिपयेंत
त्याच्या अंगावर कोरडे ओढून, त्याच्या जवळून बलाका-
रांनें सर्व पैसा काढून घेतला. शहरातील व्यापारी, सराफ
वगैरे ज्या ज्या लोकाजवळ पैसा आहे असे वाटत होतें त्या
सर्वांना पकडून त्याचा दत्तका छळ करण्यात आला कीं,
त्यातील काहीं मंडळी त्याचें मरणहि पावली. गंगाधरपंत
भाऊ यास पेशवासाठीं तापलेल्या तोफेवर बापलें असता तो
तेथल्या तेथेंच मरण पावला महादजीच्या दोषा बघील बाप-
कांनी दौलतरावावर आपल्या धाकट्या सवतीशीं व्यभिचार
केल्याचा आरोप केला, तेव्हा पाटग्यानें यशवंतराजेनां त्यांनां
पकडून वृष मार दिला व त्याची आतिशय विद्वेषना केली
(१७९८) (डफ पु. ३ पृ. १६०) त्यामुळे बायकांच्या
बाजूस असलेल्या मुजफ्फरखानाची व सखारामाची दोनदां
चकमक उडाली.

सखारामाच्या वर्तनास कोणाकडूनहि प्रतिरोध न झाल्या-
मुळे शेवटी तो इतका बेताल झाला की, तो शिंघामहि
जमानाचा फयराजी गाढवे याच्या साहाय्यानें लोकांपासून

पळवरांनीं पैसे लफट्याच्यांचे काम त्यांनीं चालविलेंच होतें. शिपायांच्या सैन्यातील चार अधिकाऱ्यांस तर बायांच्या बंडांत सामील असल्याच्या केवळ संशयावरून त्यांनीं तोफच्या तोंडी दिलें. शेवटीं आपल्या स्वतःचाच उपमर्द होऊं लागल्यानें चीड येऊन व पेशव्यांच्या आह्मिचकून आणि जोकांच्या शिष्यापाशास कंटाळून शिपाय सखारामास पकडून कैदेत टाकलें (१७९८). परंतु बाळोजीसाहेबांनीं रदबदली करून त्याला कैदेतून सोडविलें (१८००). कैदेतून सुट्याच त्यानें पुन्हां शिपावर पाडाव बसविला व बाळोजीसाहेबांच्या विरुद्ध एक पक्ष उपासित केला आणि शिपायें मन घळून बाळोजीसाहेबांच्या अनुयायांस कैद करवून नगरच्या तुर्गणीत त्यांची रवानगी केली. बाळोजीसाहेबांनीं लवकरच मरण पावला. त्याचा आज धोंडीबा यास सखारामांनीं तोफच्या तोंडी दिलें. नारायणराव बक्षी (शिपाचा सेनापति) याच्या अंगास ढारूचे बाण बांधून तो पेटविण्यांत आले; त्याबरोबर त्या दुर्दैवी माणसाचें शरीर आकाशांत उडून त्याच्या शिष्या शिष्या झाल्या. हेही क्रूर सखारामांनीं केले.

पुढें दोलतरावांनीं पटवर्धनावर स्वारी केली त्यावेळीं सखारामांनीं कोल्हापुरच्यांनीं मदत शिपास मिळवून दिली होती (१८००). यानंतर तो उत्तर हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं निघाला तेव्हां त्यानें सखारामांच्या हत्याखेळी पांच पळटणी व दहा हजार स्वार देऊन त्यास पुण्यास ठेवले. परंतु सखारामांनीं पुण्याच्या दक्षिणेकडील मुळसांत छुड्याटोळी मोहीम सुरू केली (१८०१).

पुढें तो पुण्यास आला व पैशाकरितां बाळोजी कुंभारच्या घरात भरणें देऊन बसला. त्यानें वेवसाऱ्यांच्या घराबारांतल एकदां माणसाचा अग्रमान करण्याचें बाकी ठेविलें नव्हतें. शेवटीं बाळोजी कुंभारानें सावकारांवर घराता देण्याकरितां झगून त्याला आपल्या घरी बोलावून व त्याचा मोठा आदर-सत्कार करून घेव्या देवनां कामद आणण्याचें मिप करून तो तेथून जाऊं लागला. बाळोजी तेथून उठला कीं पाटल्यास पैद किंवा ठार करण्यांत यावें असा पूर्वी संकेत झाला होता. परंतु बाळोजीचा हेतु ओळखून सखारामांनीं स्वतः उद्भूत व बाळोजीचा हात धरून त्याला आपल्या घरीवर आणले व आपण पोल्यावर बसून तेथून निघून गेला. नंतर त्यानें आपल्या सवें सैन्यासह पुणे शहर छेदून जाऊन फस्त करण्याची बाजीरावांस धमकी दिली. परंतु बाजीरावानें ईंग्रज बकिलाच्या मध्यस्तांनीं तो प्रेरण द्यावला.

आज सुमारास सखारामास शिपाचें माळव्यांत निघून येण्याविषयी निफडाचें बोलवणें आह्मशावरून तो पुण्याहून निघून होळारतावस नर्मदापार जाऊन मिळाला. तिजानें त्यास १०,००० घोडेसह व कवाढी पायदळ्याची चौदा पळटणी देऊन इंदूर छट्याफारितां पाठविलें. तेव्हां मगधंतराव होळकराही फाही कवायत शिक-विलेल्या पळटणी, ५००० सिनध्यावली पळटणी व २५०००

स्वार घेऊन चालून आला. दोन्ही पक्षांत काही दिवस किर-कोळचकमकी झाल्यावर शेवटीं होळकरांनीं शिपाच्या लष्करा-वर गोरवा हाड केला; तथापि त्यांत त्याचा पराजय होऊन इंदूर छुटलें गेलें. इंदूर हातीं आल्यावर सखारामांनीं तेथें इच्छेस येईल त्याप्रमाणें पशुतुष्ट कुरपणाची व अंगावर शहारे आणण्यासारखीं कृत्यें केलीं (इ.पुस्तक ३, पृ. २०१). पुढें ईंग्रजांचें यशवंतराव होळकराशीं युद्ध चाललें अस्तां शिपायें होळकरास मिळीचें अशीं सखारामांचीं आरंभापासून इच्छा होती व त्याप्रमाणें (१८०४ आक्टोबर) दोलतराव हा वन्हाणपुराहून उजनीकडे जाण्यास निघाला होता. भरत-पूरच्या आठवनें ईंग्रजांशीं तह केल्यावर, होळकर व शिंदे एक होऊन अजमेरला आले, तेव्हां सजेंराव हाच शिपाचा दिवाण होता. व त्याचें मत बरीतप्रमाणें होळकरांप्रमाणेंच शिपायेंही ईंग्रजांशीं युद्ध चालू ठेवावें असें होतें. तथापि पुढें सजेंरावच्या जुळीं बर्तनमुळे स्वतःच शिपायें त्याला कामावरून दूर केले. यानंतर शिंदे व होळकर यांनीं ईंग्रजांशीं तह केला. त्यात दोषांनींही अतःपरा सजेंरावच्या सल्ल्यानें न चालण्याच. व त्याला आपल्या पदरी चाकरीस न ठेवण्याचा करार केला (१८०५) परंतु पुढें लवकरच हा करार रद्द करण्यांत आला. व घाटव्यानें शिपाच्या कार-भारांत पुन्हा वचवैच संपादन केले. पुढें एकदां काठरच्या निवाळकर नावाच्या एका शिंदेदारास शिपाच्या इच्छेविषयक जहागीर देण्याचें पाटव्याच्या मनांत येऊन त्या प्रकरणीं त्याची व शिपांची बरीच बोलबाली झाली; त्या गडबडींत मानाची फौकडप्या मुलगा आनंदराव शिंदे यांनीं सखारामास जायच्याजशीं आल्यानें ओसकून ठार केलें (१८०१-१०). इकनें याला राक्षस म्हणलें आहे (पु. ३-पृ. ३२४). याला सजेंराव असा किताब होता. याच्याच बंडांत कोल्हापूरचे मार्गी राजे शाहूछत्रपती यांचा जन्म झाला होता. याशिवाय घाटगे घराण्याची माहिती ज्ञानकोशाच्या १० व्या विभागांत कामल या शब्दाखालीं पहावी [इ.पु. ३; खरे-ऐ. ले. संग्रह पु. १०, ११, १२.].

घाटाल, पो. ट. वि. आ. ग. - बंगाल. मिदनपुर जिल्हा. क्ष. फ. ३५२. बी. म. लो. सं. (१९११) ३०१३१६. यांत पांच शहरे व ५१९ खेडी असून जमीन उत्तम आहे पण नेहमीं पुराची भीति असते. पीक गहुंदां नेहमीं चांगलें असतें पण लोकांनां मछेरियाचा उपद्रव फार होतो.

तालुका. - क्ष. फ. ९१ चौ. मै. व लो. सं. (१९११) ८३३४१. यांत २ शहरे व १४५ खेडी आहेत.

घा. ह. र. - ता. ल. घा. चें मुख्य ठिकाण. लो. सं. (१९११) १२०६४. लो. सं. व रुग्णशाला यांच्या सेमावर आहे. येथून बोटानें कलकत्त्याशीं व्यापार चालतो. पूर्वी येथे बच लोकांची कॅप्टरी होती. हल्लीं कपडा व रेशीम बनतें, मुनीसिपाखिटा व इतर आफिस वगैरे इतर ठिकाणप्रमाणें आहेत.

घातमूर—संयुक्तप्रान्त. कानपुर जिल्ह्यातील साखुवा. क्षेत्रफळ ३४५ चौ. मै. लो. सं. (१९११) १२१२९३. दर चौ. मै. प्रमाण ३४५. शहर एकूट नाई रोड २३३. तालुक्याच्या मध्यावरून शोण नदी वहाते. उत्तरेकडील अर्धान लुणीक आहे. दक्षिणेकडील हि गर्मीन नदी आहे. पण तीत रान फार जागृत व मोल फार पडतात १९-३ साली २१६ चौ. मै. गर्मीन लागवडीयोग्य होती पैकी ६२ मै. काळव्याने भिजत असे. भोगनीपूर काळव्याने स्पातरुपा पावपग्रास म्हणजे ५०/५१ मैलाची पाणी मिळे

घानची—मुंबई इलाह्यातील एक तेली जात. हे पाणी या शब्दापासून झालेलाच बनलेले दिसते. लो. सं. (१९११) २२८१९. गुजराथेतील दाहने व मोठाळी रोटी यामध्ये हे लोक आढळतात. यानीं आढळविं रक्षपूत राष्ट्रमार्तीनीं जाडित. तरी चान्हा उत्तर गुजराथेतील मोथेरा येथील नाण्याचे पेशज आहे असे ते म्हणतात हे मुरवावेरून तेली आहेत, काही घान्य व भागीपाला विवतात व काही पोतकरीदे आहेत यामध्ये ६ पोतभाग असून मोथ व सिंधपुरी पोतमार्तीतील लोक सर्वात भेद समजले जातात व याच्या हातचे जन इतर चार पोतमार्तीतील लोक स्वीकारतात हे इतर पोतमार्तीतील लोकांचे अज पंत नाहोत पोतमार्तीपैकी कोणत्याही दोन पोतमार्तीमध्ये विवाहसंबंध होत नाही. लगे पाळवणी हाविता पुनर्विवाहाची चाल आहे. विषदेला वडील दिसाची लग्न करता येत नाही, भावव्याली कडिला येत पदस्फोट फार घडित होते. मोथ व सिंधपुरी यापेरीतकरून इतर सर्व घानची लोक नासाहारी आहेत. हे स्वामी नादायण, रामानंदी व इतर पंचाचे आहेत. याचे उपाध्ये माझण आहेत.

गुजराथच्या काही भागांत मुसलमान लोक पानची लोकांचा धंदा (तेव्याचा धंदा) करतात. मोथरा येथील मुसलमान पानची इतर मुसलमान घनच्यापासून वेगळे झालेले असून आपल्याला शीत समजतात; व गांचे विवाद संघर्षादि इतर शीत लोकांशी झालेले आहेत. याचा सामाजिक दर्जा खालि लोकांवरोबरचा आहे. मुरत येथील मोठ-पानच्याची एक मध्यवर्ती संस्था आहे सुरक्षित या लोकांचे सात वर्ग झालेले असून प्रत्येक वर्गावर एक शोध व एक घडेल आहे.

पटाचे घानची लोकांचे ९ वर्ग असून त्यामध्ये हि अशाच संस्था आहेत. सिंधपुरिया पानची लोकांचे सामाजिक प्रस्थाचे निकाल वयात आलेल्या सर्व माणसांच्या समेत बहुमताने ठरले जातात. अहमदाबाद दह्रामधील घानची लोकांचे पांच माग असून त्या प्रत्येकावर दोन वरिष्ठ अधिकारी आहेत [वे. रि. १९११ (मुंबई)].

घाघपात, व सु क्षेत्र—ही वनस्पति मूळची दक्षिण जमेरिकेच्या उष्ण कटिबंधातील भाग व दक्षिणकडील संस्थामें येथील हांग समकालीन कटि-बंधातील उष्ण प्रदेश व इतर उष्ण कटिबंधातील

प्रदेश, दक्षिण युरोप, आफ्रिका, हिंदुस्थान, येस्ट इंडीज व जमेरिका खंडातील काही भागांत ही वनस्पति आढळते. हिंदुस्थानातील किंगड उष्ण प्रदेशात हा वनस्पति कायमची राहिली असून गमीन कोरडी व खडकाळ आणि हवा फार गरम नसल्यास ६००० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशात ही वनस्पति पावते.

हे ही हा घ—रुमिदा येस्ट इंडीज व मेक्सिको मॉरिक्वी लिटिर्वाना गोमारान या वनस्पतीचा उल्लेख केला आहे हिच्या पाटाचा शिब्याच्या दोऱ्यासारखा उपयोग फारत असत असे तो म्हणतो फ्रॅंगोसत याने या वनस्पतीपासून निष्पाच्या घाघाचा उत्पन्न केला आहे छोडोनिअस याने पडाशी-सुसपासून आणलेले विन प्रसिद्ध केले ताचा पुर्वत केरा-कोस पुराच उपयोग दाला पुढे १७२७ साली द्रष्टु याने या घाघाच्या पुलाचे विन काढून झाडासंबंधी पंचाच माहिती दिली आहे. हिंदुस्थानात याच्या संबंधी मदयाचा माहिती रॉक्सबर्ग यांकडून मिळते त्याने ए कॅन्टला, ए खुरिया व ए. ट्युबेरोसा अशा तीन जातींना उत्पन्न केला आहे. यांपैकी पहिल्याचा कलकत्ता येथें १७५४ सालापूर्वीच प्रवेश झाला हीत फोतल (फोतल) असे संस्कृत नांव होते. दुसरी जात मूळची अमेरिकेतील असून तिसरी बहु येथील होती वरतु नांतल हें नांव संस्कृत अवल्याचे दुसऱ्या सेरफात मान्य नाही याची दुसरी नांव आहेत ती वर्णनात्मक आहेत.

मा. टी.—मुहय गांधी यात—(१) बेंगलदा ही जात केवळ झोसेरिती यामेंत सावतात तिचा विणकामात उपयोग होत नाही. ही मूळ येस्ट इंडीजमधील होय. (२) ए कॅन्टला, ही जात हिंदुस्थानात सर्वत्र विपुल आढळते व तिचा कुंजणकरिता उपयोग करतात. या शाखाच्या पानांपासून वापर करतात. (३) ए इलेगिटा ही जात येगाव, दिन्दी, ग्यालेर आणि येगाव व यमुना या नद्यांमधील वोरच्या प्रदेशात पुष्कळ जाणवते. हिच्या तंतूंनी नीट परीक्षा झालेली नाही पण ते अत्यंत उपयोगी असल्याचा संभव आहे. (४) ए. शिखलांना ही जात मूळ मुकंदनमधील असून ती १८१० च्या सुमारास हिंदुस्थानांत आली व ती दाह हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतांत आहे. (५) ए. व्हेदाईना ही जात मूळ मेक्सिकोमधील असून ती १८३६ च्या सुमारास हिंदुस्थानांत आली. ही तसे हर्षत पोचली होते, व व्हेडुरात तिचा प्रचार फार आहे. हिच्या तंतूंनी उपयुक्तता अद्याप माहोत नाही. (६) ए विपटी ही जात व्हेडुर ते बेंगलापर्यंतच्या सर्व वोरच्या प्रदेशांत सांपडते. (७) ए. कॉमिरेफला ही जात सहारापूर येथें रामगण्ड (रायबंदी) येथेच या नांवाने प्रसिद्ध असून ती कलकत्ता, ब्रह्मदेव व दक्षिणहिंदुस्थानांत फार फार वांगला निपती.

उपयोग. — औषधि, अन्न, पेय, साखर, द्राक्षास्तव, शवणा-
सारखे द्रव्य, संपान द्रव्य वगैरे कामाकरिता या वनस्पतीचा
उपयोग होतो. याच्या पानांपासून वाख निपतो. यापैकी अजो-
कायवर, सितल हॅम्प अथवा व्हिन्टिलस सिल्व्हा हा मुख्य
असून यांना पीत म्हणतात. मोठ्या, जाड व ओलसर अशा
पानांचा पोडिसाकरिता उपयोग करतात. अमेरिकन डॉक्टर
उपदेशानंतर रक्त शुद्ध करण्याकरिता या पानांचा रस देतात.
याचीं मुळे मूत्ररचक व उपद्रवहारक आहेत साक्षात्परिस्थितीत
या पानांचे मिश्रण करतात. योग्य रीतीने शिजविले असता
याच्या मुळांचे स्वादिष्ट व पौष्टिक अन्न तयार होतें. हिरेच्या
मुण्यांचा मनुष्यांना व पानांचा पुरांना खाण्याकरिता उपयोग
होतो. फुलांच्या हंगामांत याची मधुसूत कळी बोडळी असता
त्या जागेंतून आंबट-मोड रस बाहेर निघतो. त्यापासून गिळा
होवियईस 'पल्क' म्हणतात ती दारू तयार होते. पल्क-
करिता ए. साल्मियाचा जातीच्या झाडाची लागवड करतात.
या रसापासून साखर किंवा सिंकादि तयार करता येतो. या
रसाचा सावणाऐवजीहि उपयोग करता येतो. बाळवी आंभू नये
म्हणून या रसाचा उपयोग गितीस लावावयाच्या नुन्यांत कर-
तात. हातास किंवा पायांस हा रस चोळला असता आमीपासून
अपाय होत नाही. याचा दुधा बाळवून कापला असता
त्याचा बस्तार घातण्याकरिता किंवा घुचाऐवजी उपयोग करता
येतो. बाळ काढून घेतल्यानंतर उरलेला उमदा खताच्या
उपयोगी पडतो. घायघाताच्या तंतूंचा उपयोग दोर, सत-
रण्या, चढ्या, कुकले वगैरे करण्याकरिता करतात. उरलेल्या
बाईत तंतूंचा कामद करण्याच्या कामी उपयोग होतो. सका-
ईंदार तंतूंचे कापड विणतात. तागाऐवजी किंवा त्यांत मिश-
ळण्याकरिता घायघाताच्या वाखाचा उपयोग करतात. घाय-
घाताचे तंतू काढण्याचे काम यंत्राच्या सहाय्याने करतात.
घायघाताच्या झाडाची पूर्ण बाड, बाहेरची मोटाली पाने वर-
चेवर न कापल्यास ६ वर्षांपूर्ण होते. कित्येक वेळा पूर्ण
बाड होऊन दाबे येण्यास २-२५ वर्षांहि लागतात. १०००
प्राजांपासून ५० ते ७० पौंड वजनाचे तंतू निघतात व एक
टन तंतूंचे ३० ते ३५ पौंडपर्यंत किंमत येते.

धारगड किल्ला — मुंबई इलाखा. नाशिक जिल्हा, ज्यंवेक-
श्रच्या पूर्वेत ६ मैलांवर समुद्रसपाटीपासून ३५०२ फूट
उंचीवरील किल्ला. खालच्या भागाची चणण बोपी आहे. पुढे
चढण उभी आहे पण फारशी लांब नाही. माथ्यावर गाथा
घोडी आहे. पाणी विपुल असून दोन दरवाजे व काही घरे
आहेत. हा किल्ला ज्यंवेकेश्वरांमोरवर १७ किल्ले स. १८११
त ब्रिटिशांच्या स्वाधीन झाले त्यापैकी एक होय. [डिग्न
रिपोर्ट १८१८; क्लायडर-मराठा वॉर; नाशिक ग्याझे.]

धारघोडा — मध्यप्रांत, रायगड संस्थानातील तारापूर
मधील दारातील मोठे इकामी गांव. हे बंगाल-नागपूर रेल्वेच्या
रायगड स्टेशनपासून २१ मैल असून इलीच्या राणीकडे आहे.
येथे पोखिड ठाणे व शाळा असून आठवड्याच बाजार भरतो.

त्यांत लांब, तीळ, मोहरी व शेतकांची अवजारे विकली
जातात.

धारपुरी — मुंबई इलाख्यातील कुलाबा जिल्ह्याच्या पन-
नेळ तालुक्यातील एक बेट. उत्तर अक्षांश १८°, ५८' व पूर्व
रेखांश ७३°. लो. सं. (१९०१) ८८०. मुंबई शहरापासून हे
६ मैलांवर असून त्याचा समावेश मुंबई बंदरांतच होतो. ह्या
द्वीपाचा परिघ ४ ते ४॥ मैल आहे व ह्या बेटांत दोन
जॅंगर आहेत. बेटाच्या खालच्या बाजूस असेल्ल्या सान्या
हत्तींप्रभवा मोठ्या दगडी हत्तींवरून ह्या बेटात 'एलि-
फन्टा' हे नांव फोगुगीन लोकांनी दिले. हा हत्ती खाली
पडून पुष्कळ दिवस नाहाना झाला होता; पण पुढे १८९४-
९५ साली तो सांपडल्यावर राणीच्या बागेत ठेवण्यात
आला. तो अद्याप तेथे आहे. तीन ते दहा शतकाच्या
दरम्यान हे बेट म्हणजे एक मोठे शहर व क्षेत्र होतें असें
म्हणतात. मौर्य राजांचे प्राचीन पुरांनामक शहर ते ह्मच
होय असे काही पुराणवस्तुशास्त्रज्ञांचे मत आहे. येथील
पहाण्यायोग्या विशेष मोठी म्हणजे गुहा होत. शिवाय
अप्रस्तंभ व शिवाच्या मूर्ती, तसेच इमातीचा आंगीवशेष
घाबरून असे स्पष्ट दिवता की येथे प्राचीन काळा मोठी
नगरी असावी. येथील 'त्रिमूर्ति' पाहून कारागिरांच्या कुशल-
तेचे कौतुक काढते. ही मूर्ति म्हणजे शिवाच्या सप्तादन,
पालन व संहार ह्या तीन गुणांचे द्वाीक (मद्रा, विष्णु व ब्रह्म)
होय. येथील सर्व मूर्ती शिवमूर्तीच आहेत १८९५
मध्ये कोणी ह्या मूर्ती विरूप केल्या. येथील एका गुहेस 'सीता
बाईचे देऊळ' म्हणतात. या गुहा केव्हांपासून अस्तित्वात
असाव्या ते निश्चयात्मक सांगता येत नाही. कोणी म्हण-
तात ह्या पाड्यांच्या वेळच्या असल्या. कोणी म्हणतात,
बाणासूर नायक करणराजाच्या वेळच्या, तर कोणी म्हणतात
शिकंदर बादशाहाच्या वेळच्या. फार्युसनच्या सर्त या इ. स.
१० व्या शतकातल्या असल्यात. येथील एक लेखां-
कित शिला पोर्तुगीज व्हार्डसरॉय जोम गोआघोडीकडून ह्याने
१५४० त युरोपांत नेली असे म्हणतात. येथे फेब्रुवारी
माहिन्यातील शिवराजीस मोठी यात्रा भरते.

या ठिकाणी एकंदर सहा लेणी आहेत; त्यापैकी चार पूर्ण
आहेत. सर्वांत मोठ्या लेण्यांत "त्रिमूर्ति" नावाचे प्रसिद्ध
असेल्ले मध्य मुखवया आहे. एलिफंटांतील इतर शिल्पां-
प्रमाणे हेहि अन्न केले गेले आहे. याच्या दोन्ही बाजूंना
द्वारपाल उभे आहेत. त्रिमूर्तीच्या पूर्वेस असेल्ल्या खोलीत
अर्धेनारीश्वर, गरुडबाहुन विष्णु, इंद्र, मद्रा वगैरे मूर्ती आहेत.
पश्चिमेच्या खोलीत शिव-पार्वती खोरले आहेत. पुढे पश्चिम-
ओरिंत शिवपार्वती-विवाहाचा असुरकृष्ट देखावा आहे. नंतर
कैलासात शिवपार्वती बसली आहेत; खाली दसमुख रावण
आहे. शिवपार्वतीविवाहाच्या दृश्यासमोर ब्रह्मरक्ष किंवा
भैरव याची भयानक मूर्ती आहे. चव्वाच पुढे मृतेश्वरांचे
सूतपणाप्रभेत दोनच नृत्य दृष्टीस पडते.

दुसऱ्या लेण्यातील शिल्प छिन्नविच्छिन्न झाले असल्याने त्याचे फासे वगण करता येत नाही तिसऱ्याची तर फारच दुर्दशा झाली आहे चवथ्यांत दिव्यांभो दो कोटयेच्या माहितीवरून, चढी व वेताळ यांच्या मूर्ती होत्या पण त्या बऱ्याच दिवसांपासून नाहींशा झाल्या आहेत

धाशीराम कोतवाल—याचे नाव मराठी इतिहासात प्रसिद्ध आहे हा कनोजी ब्राह्मण असून छाप्या भाषाचं नाव रामळदास (सावळदास) असे होते हा मूळ अवरगावाचा राहणारा पण नोकरी किंवा व्यापार करून आपले नशीब काढण्याकरिता हा पुण्यास आला होता मोड वर्तन आणि हुपारी यामुळे लोकरच त्याचा पुण्याच्या दरबारांत प्रवेश होऊन नाना फडणविशाची मर्जी त्याच्यावर बसली

धाशीराम लवकरच बढतीला चढून १७८२ मध्ये पुणे शहराचा कोतवाल झाला सरोखरच तो लयात व कार्यक्षम अधिकारी होता. कोतवाली (पोलीस) खातें गुपारून गुप्त-विषयात यानें अतिशय परिश्रम घेतले व नजरबाज (गुप्त-पोलिस) लोक ठेवून पुण्यात फदाफितुरास पुष्कळच आळा घातला जुन्या कागदपत्रावरून असे दिसते की, प्रथम कोतवालीचा नागा आनंदराव काशीकडे असून १७७७ साली ही धाशीराम याला देण्यात आली पण १७८२ पर्यंत त्याला त्या जाग्यावर कायम करण्यात आले नव्हतें त्याचा ठराविक पगार म्हणजे अर्धदागिरी धरण्याकरिता ठेवलेल्या नोकराचे ६६ रुपये आणि मशाल धरणाऱ्याचा (दिवट्याचा) ५५ रुपये घटन एकदर वर्षांत ६२१ रुपये होता धाशीरामाच्या हाताखाली तीन अधिकारी असून त्याच्याकडे कोतवालीतील तीन खातां सोंपविणी होती मुसुमदाराकडे दत्तबज्र, अन्न वगैरे लिहिण्याचें काम असे दुसऱ्याकडे धगदपत्रें सोंभाळण्याचें काम असे आणि तिसरा जमाव-दीच्या अधिकारी असे तिघांचा पगार मिळून वर्षांत ६४०६ स्वर्गा पदत धाशीरामाच्या वेळी शहरात खालील सहा चुमुतरे किंवा मुख्य पोलीस ठाणीं होती

(१) कोतवाल चावडी, (२) सोमवार, (३) वेताळ, (४) रवि वार, (५) नारायण, व (६) शनवार या सर्व पोलीस ठाण्यांचे उत्पन्न दरवर्षी अजमास २५००० रुपये असे.

इ स १७९०-९१ मधील जमिच्या आकण्यावरून कोतवाली उत्पन्नाच्या बाबी कोणकोणत्या असत हें चापले दिसून येते

इ ३१५, नगर—माल मिलकत सद्दामानच्या ताऱ्यात आल्या वडली सरकारास द्यावी लागे ती

इ १५४, कमावीस

इ ४६६३, सरविकीवर कर

इ २०५, पाट-दाम (पाट लावण्यावर कर)

इ ६९, गवयाकडून फी

इ १५९८५, दंड

इ ३०४२, बेवारसी मालमत्ता

इ २९३, जुगारावडल दंड

इ २३७६, बजनें, मापें, फापड इत्यादिकांवर सरकारी छाप मारण्याची फी

हें एकदर उत्पन्न २७६१० रुपये असे आणि तें पुणें शहराच्या पोलीस खात्याचें उत्पन्न म्हणता येईल १७९१ साली पुण्यात दहाला पात्र असे फक्त २३४ गुन्हे होते त्यावरून पुण्यास गुन्हे किती कमी होत हें दिसून येतें या गुन्हांत पुढील गोष्टी असत—सरकारच्या परवानगीशिवाय वेष्ट्या होणें, परवानगीशिवाय बकरी मारणें, बेवारसी प्रेताची वाट लावणें, स्वतःची जात चोरणें, यहिष्कृत असता फसवून जातीच्या पैकींत बसणें, होन वर्णाच्या हातचें जेवणें, कुटि गणपा करणें, वेष्ट्या करण्याकरिता मुली विकत देणें, एक नवरा जिवत असताना दुसरा करणें, बायकोला फाडी मोकडून दिल्या-नंतर तिला कोतवालाचें काम पुढें दिल्याप्रमाणें होतें 'शहराच्या पेठा, पुरे व कसचे येथील किरकोळ कजिया, पेठेचे कमाविस-दार यांनीं मनास आणावा, मातवर कजिया असल्यास कोतवालीकडे मनास आणून हलकी गुन्हेगारी घेऊन रास्त्याचा, गल्लीचा व घरचा कजिया लागेल त्याचा इनसाफ कोतवालानें करावा' [इतिहाससमग्र, ऐ गोष्टी, भा २, पूना इन बाय गोन डेज, खरे-ऐ ले समग्र भा ९, वाड भा ८ पृ १२६]

बरील यादीवरून असें याटते की, ज्ञानपुस्तकविषयक अनैति-त्यावेळीं फार माजली असावी धाशीरामावडल लोकांत झालेल्या अप्रतीतीचें हें एक कारण असें शक्य त्यातून कदाचित नाना फडणविशाच्या बळावर तो जुलमी व उन्मत्त बनला असावा त्यामुळे पुढें त्याचा फारच बार्देट रीतीनें अत झाला

१७९१ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या अखेरीस धावणमासची दक्षिणा आठवेपत्त्यानंतर पत्तोस दाखिली ब्राह्मण धाशीरामाच्या बगेंत गेले, तेथें त्यानीं माळशच्या परवानगीशिवाय काही कणसें तोडिलीं त्यावरून तडा होऊन माळी धाशीरामाकडे आला व त्याला त्यानें सांगितलें की किरयेक चोर व कोमटी पानीं भांगत दगा केला तेव्हा कोतवालानें २५ प्यादे पाठवून भाह्मणांना पकडून स्वतःच्या (भवानी पेठेंताल) बाळ्यात भुशारात त्यांना कोंडले रविवारी रात्र, सोमवार दिवस-रात्र व मंगळवार दिवसपर्यंत ते तेथें होते सानानीं फाक-ल्यास ही मोष्ट कळल्यावर त्यानें जवरीन कुलूप तोडून ब्राह्मण बाहेर काढिले त्यात १८ ब्राह्मण मेले होते, तीन बाहेर काढल्यावर मेले, ते-हा हें वर्तमान मानाजोनें पेशव्यांना कळविले त्यानीं नासना सांगितल्यावरून त्यानीं धाशीरामास विचारिले त्यानें ते कोमटी चोर होते असें उत्तर दिल्यावरून नासानीं मुडदे आळण्यास परवानगी दिली परंतु मानाजी मुडदे उचलें देईना तेव्हा नासानीं धाशीरामास चौकीत बसवून चौकशी चालविली इतक्यांत हजार तैलगी

ब्राह्मण नानांच्या वाच्यापुढे येऊन दंगा करू लागले. न्यायाधीश अग्न्याशाली हे वाच्यांत जात असता त्यांची शाल-जोडी व पापोंट ब्राह्मणांची फाडले व मारामारी केली. घाडीघुवानी चौकशी करून घाडीरामास देहान्तशासन शिक्षा दिली. तेव्हां मंगळवारी रात्री त्याची पिंड काढली व बुधवारी सायंकाळी भवानी पेटेच्छा पलकडे त्याला नेऊन सोडला. तेथे वरील श्रवीड ब्राह्मणांनी 'दगड उचलून मस्तकावर घालून (त्यास) नीचे मारला.' मग ब्राह्मणांची प्रेत जाळ गे. घाडीरामाच्या प्रेतास अग्नी दिला नाही. त्याच्या हाताखालील लोकांस व दोघा मुलांस कैद करून त्यांची मालमत्ता जप्त केली (खे. ऐ. ले. से भा. ९).

यावरून ब्राह्मणांबद्दल खरा प्रकार घाडीराम यास शेवटपर्यंत माहीत नव्हता असे दिसते. बालेस मॅलेटहि म्हणतो, हा भयंकर प्रकार उघडकीस येईपर्यंत घाडीरामाला त्याची माहिती नव्हती असे दिसते. त्याच्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांनी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे आपले काम बजावले होते. तथापि घाडीरामाविषय फार मोठी ओरड झाली, व धर्मोत्तमांनी ब्राह्मणांच्या भीतीने त्या दुर्दैवी मनुष्याला पिसाळून गेलेल्या तैलंगी ब्राह्मणांच्या स्वाधीन केले. घाडीरामाला त्याच्या उत्कर्षाच्या दिवसांत मोठा मान असे.

अशा प्रकाराने घाडीरामाचा अंत झाला. पण त्याच्या अंगी कितीहि दोष असले तरी त्याने पुण्याच्या पोलिसांना व्यवस्थेवरील बळण लाविले एवढे खरे. त्याने नवापुरा नांवाची भवानी पेटेच्या पुर्वेस एक नवी पेट बसविली आणि हडप-सरच्या रस्त्यावर एक बाग व तलाव त्याने बांधला होता.

घांसदाणा—या नांवाखाली मोगलांच्या मुकुळांतून पैसा गोळा करणाऱ्या बाल मराठ्यांनी इ.स. १६९२ च्या सुमारास काढली. चौपाडे व सरदेशमुखीप्रमाणे घांसदाणाची रकम सरकारांत भरावयाची नसून ती पैसा गोळा करणाऱ्या लष्करी अधिकाऱ्याने आपल्या लष्करच्या चरितार्थाकडे लावावयाचा असे. घोडे, बैल वगैरे जनवरांच्यासाठी गवत, वैरण वगैरे (घांस) आणि भाणसांसाठी धान्य, रसद (दाणा) वगैरे शत्रूंच्या मुळखांतून गोळा करून लष्कराचे पोट परभार (भार) सरकारचा पैसा खर्च न होता भरले जावे अशी योजना असे. ज्या गांवाकडून हा कर वित्तकार वसूल होई त्यास मराठे लष्कर मग प्राप्त देत नसे; वसूल न दिल्यास मात्र त्या गावांची छूट करी. शत्रूंच्या प्रदेशांत सैन्याचे पोट भरण्याची ही पद्धत नेपोलियनहि अंमलात आणित असे. [डफ. पु. १; खेरे-ऐ. ले. से.]

घासी—यांची मुख्य वस्ती बिहार-ओरिसा व मध्यप्रान्त यांतून आहे. एवढेच लोकांख्या (१९११) १३४०७९. इथेच वर्गातील हो जात दिसते. मध्यप्रान्तात यांची संख्या ४३००. आहे. हे अत्यंत रालच्या दर्जाचे आहेत. हे मध्यप्रान्तात सुदेलखंड व ओरिसा प्रांतांतून आले. यांच्या पंथावरून काही वर्ग पडले आहेत.

उदा. उडिया हे कातडी स्वच्छ करतात. डिगकुनिया हे गुरांस खवची करतात. डोलवाहा हे डोली वाहतात. नागरची हे नगरा वाजवितात. यांच्यापैकी जे घोड्यांचे काम करतात त्यांस सैध म्हणतात व ते आपणांस उच्च समजून इतरांस मुली देत नाहींत व इतरांच्या मुली करीत नाहींत. छोट्या नागपुरात हे शिंप्यांचा धंदा करून एक निराळीच जाती वनवीत आहेत. यांच्या कुलांची नांवे, पनुपक्षी, झाडे व निर्गाव पदार्थांचीच आहेत. स्वकुलांत विवाह निषिद्ध आहे. पण बहोणभावांच्या संतर्भात छत्रे होतात. यांपैकी कवीरपंथी लोक इतरांबरोबर छत्रे करतात. स्वजातीयांच्या कुमारींबरोबर व्यभिचार केला तर उंबराच्या फांदीसमोर छत्रे करून काही मायका त्यांच्यावर हल्लांच पाणी शिंपून छत्र लावितात. जर बाहेरच्या माणसांबरोबर मुलीने संबंध केला तर तिला जातींतून कडतात व तिच्या आईबापांपासून जातीभोजन घेतात.

काहींचा धंदा गवत कापण्याचा, मोतहारीचा, कोठ्याचा व कुंचले व फण्या करण्याचा आहे. जातीत वेण्याचा यांचा फारच घाणेरडा विधि आहे. उमेदवाराच्या दोघ्यास मूत्र लावून क्षीर करावयाचे व पाण्यात वादी किंवा सोने मुडवून ते पाणी व गोमय, तुळस, आणि दूध त्याला घाऊं घालावयाचे. यांच्या बायका चोळी घालीत नाहींत. कोठे कोठे कुंकूड लावीत नाहीं. सौंदर्य वाढविण्याकरिता निरनिराळ्या भागावर बायका गोंदवितात. प्रायश्चित्त देऊन जातीत वेण्याकरिता पुश्रांचा क्षीर व बायकांची बट कापतात. हे कायस्थांची चाकरां करीत नाहींत व त्यांच्या स्वर्गाचे अन्न देखील खात नाहींत.

आत्मासंतोषि यांची संख्या १९११४ आहे. हे होम व सुस-हार लोकांबरोबरचे असून ते हुकरांचे मांस व गोमंस भक्षक आहेत. हे लोक अष्ट दासबाज असून मोलमजुरी करितात. [रसेल व हिरालाल; से. रि. १९११].

घिरथ—पंथावातील एक जात. को. सं. (१९११) १०११२९. हे मुख्यतः हिंदू असून विशेषतः कांप्रा व होशियारपूर जिल्ह्यातील डोंगरांत राहतात. रज-पूत लोकांच्या जमीतिसंबंधापासून हे झालेले आहेत असे म्हणतात. ते पार उत्तम शेतकरी असून वरील जिल्ह्यांत ते शेतकरी आहेत. भाडी, चांग व ही जात एकच आहे. या तीनही जाती आपसात रोटोव्यवहार करतात. [से. रि. (पंथाव) १९११]

घिसाडी—पंथावरून वनलेली महाराष्ट्रातील एक जात. बहुतेक हे खोसडी काम करणारे फिरते लोक असतात. माता चालीविणे वगैरे किरकोळ कामे यांच्या बायकाच करतात. यांच्यात पोटासाठी नाहींत. मराठ्यांप्रमाणेच यांची नांवे व आडनावे असतात. आपण गुजराथीयून आलो असे हे सांगतात व त्यांच्या आप्तहि गुजराथी भाषेचे मिश्रण दिसते.

रहाणी माळ्याप्रमाणेच असते विवाहघात आढोने फार होतात गुन्हांचा निहाळ बहुमतानेचून केला जातो [मु. मं.]

घुगुस—मध्यरात, मित्रा चादा चायाच्या पश्चिमेस १३ मैलावर हें राडे आहे जवळ खडकाळ जमिनीत तीन लेगांवना देवळे आहेत एकात पाय मगलेली अशी भैरव देवाची मूर्ति आहे चादा मिरपात घुगुस गावी प्रथम दगडी कोळशाची राण सापडली इ. स. १८०० साली लॉर्ड मेयोने मेयोपान उपहली, परंतु पुढल्याच वर्षी ती धंद पडली.

घुड—पंजाब केमोजक सत्यानचे माळकिक सत्यान क्षेत्रफळ २८ चौ मैल लो. स. (१९०१) १९१७ उत्पन्न २००० केमोजकला १५० इ. खडणी चावी लागते सत्यानि-फाला सर्व अधिकार दिले आहेत मृत्युच्या शिरोल मात्र सुपरि सिमलाहिल स्टेट्स याची समीत घ्यावी लागते

घुवड—बुध असा अराज करणारा पक्षी यालाच दिवाभीत अर्धाह इतरे नाव आहे दिवाभीत म्हणजे दिवस भिजून दडून बसणाऱ्या अनेक पक्षीयती-पक्षी एक आहे दिवाभीत पक्ष्याच्या एकदर छुपारे दोनसे जाती अवस्थांचा बोध आधुनिक प्राणितत्त्वांनी लावला आहे घुवडाचा लांबी ३ ते ५ फूटांपर्यंत असते त्याचे पंख अत्यंत मज असतात, त्यामुळे त्याच्या उडण्याचा आवाज मुळीच होत नाही या पक्ष्याचा सर्वसाधारण रंग पिंगट असून त्यात काहींचा तापूष व काहींचा करडा असे दोन प्रकार असतात घुवडांमध्ये एक मोठ्या आकाराची जात असून ती युरोपातील बहुतेक देश, आशियामागवर, पठे स्टोइन, उत्तर अमेरिका वगैरे देशात आढळते या घुवडाचे पान मोठेले असून चेहऱ्याच्या दोन्ही अंगात समवेद्रक अशी अनेक वटुळे असल्यामुळे हा पक्षी विलक्षण दिसतो व ऊरुप माणसाला घुवडाची उपमा देण्याची चाल यावरून पडली असली दुसऱ्या एका जातीच्या घुवडाना ओक्या वर पिसाचे दोन घुरे शिंगाप्रमाणे असतात घुवड हा पक्षी उदराचा सहार करणारा अतएव शेतकऱ्यांना उपवर्त्ता आहे घुवडाची भाडी तीत ते पावपर्यंत अर्धा घालते व ती एक दम न घालता कोलाबधान घालने त्यामुळे घुवडाच्या पर-त्यात एकाच वेळी लुकीच नमूनलेली पिले व ताजी अशी दोन्ही आढळतात

घुवड व त्याचे आरडणे ही सर्वत्र अगुम गणली जातात व त्या अगुने मोटमोठ्या परास्त्य व पाथात्य कर्वांनी भय कर कृत्यांचे पूर्वचिन्ह म्हणून त्याचा उल्लेख केला आहे वेदान ललूक या नावाने घुवडां अस्तित्व दिसत असून, त्याचे ओरडणे सर्वांच्या परिचयाचे होतें दुर्भाग्याचा दूत म्हणून त्याला मानण्यात येई (ऋ. १०. १५५. ४, अथ. ६. १९. २, ते. स. ७. ५. १८. १, वा. स. २४. १८) अक्षने घात अगली साक्षाना घुवडाचे पळी देण्यात येत (राज

सं. २४. २३, मैत्रा. स. ३. १४. ४) प्राचीन प्राप्तमये मान अगदी निराळी समजून होती घुवड हा पाश्चात्य अये न्स्वा पक्षी, शास्त्र व कला याच्या वास्तव्याचे दर्शक विन्ह गणला जात असे पण या पक्ष्याच विलक्षण हतभाव व भेभुर स्वर लक्षात येता कदाचित् मीक लोकानी उपरोधिक अर्थाने या पक्ष्याला विवाहपत्रनेते (म्हणजेच विवाहान्य त्याचे) लक्षण मानले असावे अशी शक्य येते

घुराम—(अथवा रामगड) पतिआळ्य सत्यानात घनोर ताउपयातल एक जुने शहर दतकयेवरून येथे श्रीरामचर्चाचे आजोळ होते असे दिसते १९१२ मध्ये मह. म. घोरामने हें घेतलें प्रारंभी हें दिक्षीचे मांडलिक म्हणून होते पुढें ते मोडकळीस आले व आता त्याच्या पूर्ववैवाची साधू देणारे काही अवशेष मात्र आहेत

घंट—बेल्गम पूर्वकडूनची राजधानी ही शेलड व लीज या नगराच्या समभावर आहे येथील लोकसंख्या १८८० त १३१४३१ इतकी होती १९१२ त ती १६४४७७ होती या शहरात जवळ जवळ २०० पूल आहेत या शहराभोवती यागवरीचे पुष्कळ आहेत या शहरातील भाग जुने आणि कोंदूत आहेत या शहरातील अत्यंत प्रसिद्ध इमारत सेंट वॅन्हान यांचे भव्य मंदिर ही होय सेंट निकोलसचे बर्थ हें नैसर्गिक धर्तीवर बांधलेले आहे या शहरात यादव्या आणि चौदाव्या शतकात बांधलेला एक चतुष्कोनी मनोरा आहे व त्यावर लोखंडाचा फळत असून त्यावर सुवर्णाचा हूपन आहे हा कान्स्टाटिनोपलहून आणला अशी दंतकथा आहे लीज नदीच्या दुसऱ्या बाजूस आणि आडिर्गच्या उत्तरेस शहरातील मुख्य भाग आहे पूर्वी हा शहराचा फार प्रमुख भाग गथिला जात असे. येथे एक १९ फूट लांब व १८ फूट व्यासाची फार प्रसिद्ध अशी प्राचीन ताक आहे येथे एक विश्वविद्यालय, कोर्ट, नाटकगृह व रसायनशाला आहे व त्याचप्रमाणे एक कलाक्रीडाच्या वस्तूंचे संग्रहालय आहे येथे व्यापार फार मोठा चालतो येथे कापूस पिंजणे, ऊर्कर कपडे, चामडे कपडे, साखर करणे, लोखंड व ताचे गाळणे, यंत्र ओवणे, दाहू, कागद, सावण इत्यादि तयार करणे हें धंदे चालतात घंट हें आता बदर करण्यात आले आहे येथे एक सरकारी विश्वविद्यालय आहे येथे फार प्रसिद्ध प्रगतग्रहालय आहे बेल्गममधील सर्वात जुने वृत्तपत्र गॅझेट 'हॉय' घंट हें येथे निघते

इति हा. स. — शहर नाट्यविन यानें ८६८ मध्ये वसविलें १४९ मध्ये ओटो (पहिला) यादवहानें ते जिंकले १३ आणि १५ या शतकांमध्ये हें शहर भारताच्या शिखरास पोहोचिले हेन्रिक व आणि फ्रेड्रिशियन (थोमत व मरीम) लोका मध्ये येथे नेहमी लडे चालू असत याप्रमाणे येथे श्रीमत सरदार लोकांचे मोठे प्रस्थ होते १४५० मध्ये या शहराचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले परंतु १४८२ मध्ये येथील लोकानी फ्रेड्रिशमिलियन यास आरासना तह करावयास भाग

पाडले. पुढे येथील लोकांना ५ व्या नोव्हेंबरचा सप्त न जुमानतो कर. देण्याचे नाकारले. तेव्हा येथील बरेच पुजारी काशी देण्यात आले.

नेदरलँडच्या स्पेनविद्द चाललेल्या तोंपेकालीन युद्धांत पॅट शहराचे बराच मोठा भाग घेतला. परंतु १५८४ मध्ये या नद्वाराला मोठ्या लाशिरवाण्या अटीवर पाझोर्नी तह करावा लागला. धर्मच्छायामुळे व लढायांमुळे या शहराचे फार नुकसान झाले. व पुढे रोल्डवरील व्यापार बंद पडल्यामुळे तर त्यास उर्जितावस्था येणे कठिण झाले. फ्रेंचानी हे शहर इ. स. १६९८, १७०८ व १७४५ या वर्षी जिंकले. १८१४ मध्ये हे नेदरलँड्सना जोडले. येथेच १८ वा जुलै पळून आला होता. १९ व्या शतकात या शहराची फार लोकर भरभराट झाली. १८६६ मध्ये येथे कोटन्याने फार कष्ट उडाला. गेल्या महायुद्धांतहि येथेच नुकसान झाले.

घेरिया—मुंबई, रत्नागिरी जिल्ह्यांतले एक बंदर. 'विश्वपुरी' वहा.

घेवडा—पाचें लॅटिन नांव डोर्लवोतएबलन. घेवड्याचे बेल असतात. ते कित्येक एक वर्षे व कित्येक अनेक वर्षे टिकणारे असतात. कित्येकांचे बेल ४५ फूट वाडणारे तर कित्येक जाती एसाद्या झाडावर बढविल्या असता सर्व झाड व्यापून दाढतात. यांची फांदी त्रिदली असतात. फुले पाडरी, निळी, तांबडी इतरे रंगाची असतात. या वेलांस रोंगा येतात, त्या २ ते १२ इंच लांब व अर्धा ते ४ इंच रुंद असतात. १ थोडा १ ते १२ पैत दण्णे असतात. दाण्णे उमट गोडसर असतात. कित्येक जातीच्या रोंगांस कोबळे पणापासूनच पीड लागते.

घडुतेक जातीच्या पेवड्यांची कोबळेपणी रोंगा व दाण्यांची एकत्र भिन्नवून भाजी करतात. घेवड्यांत डफळ म्हणून एक जात आहे. तिच्या सालाची भाजी कर्पाच करतात नाहींत; कारण त्या विद्रुन नरम होतच नाहींत. घेवडे जून झाल्यानंतर त्यांच्या हिरव्या दाण्यांची (सोलाणे) उमळ करतात. घेवड्याचे बाळलेले बी २३ दिवस भिन्नवून फुगले म्हणजे त्याचीहि उमळ करतात. घेवड्याच्या मुख्य जाती पुढीलप्रमाणे आहेत. उन्हाळी व पावसाळी—

(१) थावणपेवडा, (२) डेंगाण, (३) काण बेलावर वाढणारी (२) चवधारी घेवडा. थावणपेवड्याची लागण वायव्येलांत थंडी संपताच सुरू करतात. जेथे थंडी फार नाहीं अशा ठिकाणी थंडीतहि करतात. पुण्यासारख्या समशीतोष्ण हवेत शिवरात्रीपासून पटाच्या अगर विहिरीच्या पाण्यावर घेवडा लावितात. कोरडवाहू शेतांत दावसाच्या पाण्यावरहि लावितात. त्याच २२॥ महिन्यांनी थावणांत रोंगा यावयास लागतात; म्हणून त्यास थावणपेवडा म्हणतात. थावण पेवड्याचे बी सर्वांत अगर वाफ्यांत विडीच्या बेंतरीने लावितात. सुमारे हातभर वाडले म्हणजे त्यास आपाचकरिता काढ्या पुरतात. रोंगाच्या जातीस ३५ फूट उंचीच्या

व उंच वाडणाऱ्या जातीस ५५ फूट उंचीच्या काढ्या लावतात. रोंगाचा तोंडा वरचेवर करावा लागतो. कारण त्या खबर खून होतात. व जून रोंगा बेलवर विर्याकरिता वाई दिल्या तर रोंगा कमी येतात. परदेशांत थावणपेवड्याच्या फुलांचा, रोंगाचा व विर्याचा रंग व रोंगाची लांबी व उंचीची व बाढ यावरून ५०१९० प्रकार झाले आहेत.

चवधारी घेवडा शिमगापासून पुढे मृग अक्षेपर्यंत लावतात. त्याची आळी सुमारे ५ फूट अंतरात करावी व प्रत्येक आळ्यांत ३५ बेल राहू द्यावे. आळ्याच्या सासक्या करून पाणी देतात. पाहिल्याने आपारास काढ्या लावतात व नंतर माढव फळून त्यावर बेल बढवितात. खत व पाणी सुबलक असल्यास थंडी पडेपर्यंत पुढील रोंगा लागतात. फुले निळी असतात, रोंगास ४ धारा (कोपरे) असतात म्हणून त्यास ' चौधारी (चवधारी) ' घेवडा म्हणतात. रोंगा ६ ते १२ इंच लांब होतात त्या कोबळेपणीच भाजीच्या उपयोगी पडतात. जून रोंगाच्या बरील हिरवा दावेदार नाग जरी कोबळा दिसता तथी आर्तीस भाज लाकडासारखा कठिण होतो. रोंगा काढताना हातात कटकन सोडल्याशिवाय लवल्या म्हणजे त्या कोबळ्या रोंगा असे समजावे. रोंगा वाळव्या म्हणजे आत लहान सागरांमध्यावल्या काळसर उडी रोंगाच्या विर्या असतात. चौधारी घेवड्याची चिन्ह, चारीक तुकडे करून, ते भिन्नवून भाजी करतात. ती रुचकर होते.

पावसाळी व शालूया जातीचे घेवडे पावसाळ्यात लावतात व थंडी पडवावाच लागली म्हणजे त्यांस फुले प रोंगा येतात. हे उंचाच्या जाळीने कुंपणावर लावतात. अगर वर चौधारीची लावणी समोतल्याप्रमाणे यांची लावणी करतात. परी पर- खांत माढव करुनहि लावतात. अगर पाण्याच्या आसऱ्याने लावून झाडावर अगर वरवर बढवितात. कमी कर्पा होताच बांधावरील झाडावर बढवितात. अशा प्रकारे हे घेवडे वाढले तेथे होतात. पावसाळ्यात लावणी व पाऊस गेल्यानंतर उन्हाळ्यापर्यंत पाणी देणे वा दोन मुख्य आवश्यक गोष्टी आहेत. या घेवड्याच्या खाली दिलेल्या जाती आहेत. व प्रत्येकीत पांडरा, हिरवा व जांभळा असे तीन रंग असतात. डफळीप्रमाणे हे घेवडे लावतात.

घेवड्याचा जाती.

जात	लांबी	फंदी	आकार	रंगा
अर्बद	१ ते ५ इंच	अर्धा इंच	गोल	चांगली
रेंद	"	१ इंच	चपट	मध्यम
फटाड्या	"	२ इंच	"	चांगली

डफळ या जातीची घेवड्याची एक जात आहे. ही पर- देशांतून आलेली आहे. हिची रोंग वाड असल्यामुळे ' डवल ' घेव असे नांव दिले पडले आहे. पण माळ्यांनी ' डफल ' हे सोपे नांव पाडले असवे. याचे खरे नांव ' सिमा ' घेव आहे. ते देशीय अमेरिकेंतून प्रथम युरोपांत व नंतर रुकडे

आले असावे. हल्लीं परदेशी लिमाबीनचे २१३ ग्रातांचे बीं येते ते सुमारे २ आणेले एवढे मोठे, दोन्ही पांजेस फुगलेले, नीळसर पांढऱ्या रंगाचे असते. त्यागपासून डफळी ही एक एतद्देशीय जात निष्पन्न झाली असावी. डफळीचे बीं चपटे, आणेले एवढे, स्वच्छ पांढरे व मोठे येण्याच्या ठिकाणी दोन्ही बाजूस तांबूस जांभळ्याप्रमाणे डाग असलेले असते. पावट्या अगर बालाप्रमाणे डफळीच्या शेंगांची टरफले अगर सालीची घेवड्याप्रमाणे भाजी होत नाही. कारण या शेंगा विजून मऊ होत नाहीत. मात्र दाण्याचा उत्तमोत्कृष्ट उपयोग होतो. हे दाणे दुसऱ्या माज्यांत मिळवण घालतात; अगर त्यांची स्वतंत्र उत्तम करतात. डफळीच्या सोलाण्याची उत्तम सर्वांत उत्तम होते. दाणे वाळवल्यानंतर भिजण्याचीहि उत्तम सोलाण्यासारखीच होते.

डफळीची लागण पावसाळ्यांतच करावयाची. ती थडे जमिनीत चौफेरा घेवड्याप्रमाणे करावी. एकर अर्धा एकर अगर जास्त लावणी करणे असल्यास सुमारे ७।८ फुटांवर २ फूट रुंदीच्या सव्या काढाव्या व तितक्याच लांबीवर सर्रास दाग्यास चार बिया टाकाव्या. सर्रास त्याच्या उंच वाढपाच्या एरंडाच्या २।३ बिया लावाव्या. खत बागले व पुष्कळ दिलेले असावे आणि हिवाळ्यांत व उन्हाळ्यात पाणी देण्याची सोय असावी. कारण डफळीस वैशाखापर्यंत दोंगा लागतात. एरंड जोरावे बाहून लहानपणीच वेळोवेळीं गुरफटून जाऊ न देण्याबद्दल काळजी घेतली म्हणजे एरंडाशिवाय दुसऱ्या आभाराची जरूर पडत नाही. सर्व पावसाळ्यामर बेल वाढतात. हिवाळ्याच्या आरंभी फुले येऊ लागून हिवाळ्यांत व उन्हाळ्यांत शेंगा येतात. बाजारात या शेंगा इतर घेवड्याच्या शेंगापेक्षा २।३ पट भावाने मद्रास विकतात. पाळलेल्या शेंगांचे दाणेहि मद्रास विकतात.

परसांत आळी लावून हाडावर अगर कुंपणावर बेल सोडल्यास डफळीपासून घरीन भाजी मिळेल. शेंगाच्या मानाने हिची फुले बारीक असतात. तीं चांगलीं दिवून येत नाहीत. शेंगांचा रंग पानाप्रमाणेच असल्यामुळे त्या चांगल्या शोभून काढाव्या लागतात.

घोटकी ता. लु. का.—सिंधमधील सकर जिल्ह्याचा तालुका. क्षेत्रफळ ३३९ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) ४६,०८७. एक शहर व ८४ खेडी. उत्पन्न २.२ लाख रु. तालुक्यांत नेहमी पूर येण्याचा संभव असतो. ज्वारीकरीती सिंधु नदीचे कालवे आणले आहेत. जमीनदार फारच लहान व गरीब स्थितीत आहेत. नदीच्या काठांनं बरेच जंगल आहे.

श. ह. र.—घोटकी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. लोक. सं. (१९११) २४३०. येथे १८५५ पासून म्यु. रु. आहे. आणि दवाखाना व दोन शाळा आहेत. घोटकी १०४७ मध्ये वसवले. सिंधमधील अत्यंत मोठी व सुंदर मशीद येथे आहे. येथे वस्ती बहुतेक मुसलमानांचीच आहे व काही हिंदू बाणीहि आहेत. येथील लोहारकाम, कोरीव व

रंगांत लोकूडकाम प्रसिद्ध आहे. येथे धान्य, नीळ, लोकर व ऊस याचा व्यापार चालतो.

घोडनदी—मुंबई. पुणे जिल्हा. शिखर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. येथे व्यापार बरा चालतो. येथे म्युनिसिपल कमिटी व पोस्ट ऑफिस आहे. घोडेस्त्रातांचा रिहाला आहे [शिखर पहा].

घोडबंदर—मुंबई. ठाणे जिल्ह्यांतले एक बंदर. वेलिंग्डी उल्लेखिलेले हिप्पोक्रुस ते हंच असावे असे म्हणतात. १९०१ मध्ये लो. सध्या ६४६. कस्टमचा घोडबंदर हा एक डिव्हिजन आहे व त्यासाठी ५ बंदरे आहेत. आपात २.३३ लाख रु. निर्यात ५.३३ लाख रु. आयात माल कपडा, तांदूळ, गूळ, लोणी, ताग, लोकूड वगैरे. निर्यात माल तांदूळ, चुना, दगड, नारळ, मोठ, मासे वगैरे. १६७३ मध्ये शिवाजी येथे आला होता. १७३७ हा गांव पोर्तुगीजापासून मराठ्यांनी घेतला पोर्तुगीज इमारती अद्याप आहेत. येथे एर गेस्टहाऊस आहे. व्यापार भागरी, कोळी, मुसलमान व तित्ती यांच्या हाती आहे व बहुतेक भाटबल कर्नाट आहे.

घोडा—वेदकाळीन घोड्यासंबंधी माहिती ज्ञानकोशाच्या तिसऱ्या विभागातील वेदकाळातील द्रव्यसूची या प्रकरणात पान २३५ ते २३८ येथे दिलेली आहे. त्याचा घोड्यात सारास असा कां, त्या काळां विविध रंगांचे व जातीचे घोडे होते. त्यांना सोन्यामोत्याच्या दागिन्यांनी शृंगारीत असत. रथाकडे त्यांचा उपयोग होत असे; आणि घोड्यांना रागेत बाधणे, व त्यांच्याकरिता मोतदार जेमेने डुंगेरे सर्व मोठी वेदकाळी होत्या. शिवाय लगाम, काढणी व चाबूक वगैरे. चाहि उल्लेख आढळतो. शर्यतीचे घोडेहि त्यावेळीं होते व राजसुय यक्षाच्या वेळी व वाजपेयकृत शर्यती होत असत.

प्राणिशास्त्राच्या दृष्टीने एकिडी या जातीपासून घोड्याच्या सर्व उपजाती झालेल्या आहेत असे आढळून येते. इतर प्राण्यांहून घोड्याचा असा विशेष आहे की, त्याची शेपूट लांब केशांच्या झुवऱ्याची असून त्याची आयाळहि मोठी असते. त्याचे कान ओंखूड असतात, अवयव लांब असतात व डोळे आरूढ असते. त्याचा रंग करडा, पांढरा व रिंगट असा असतो. घोड्यांच्या दोन संकरज असा जाती आहेत. नेंबें देशातील 'डन' सडे, व अल्बस्तानातील 'थार्व' जातीची तें प्रसिद्ध आहेत. युरोपाच्या बायब्येकडील घोडे 'डन' व 'थार्व' अशा दोन्ही जातीचे आहेत. शिवाय केल्टिक घोडा व मॅगेलिकपांगील रानटी घोडा अशाहि जाती आहेत. युरोपातील बहुतेक काळ्या रंगाचे घोडे 'डन' व 'थार्व' अपवा 'अरब' या दोन जातीच्या मिश्रणामुळेच झालेले आहेत.

प्रागैतिहासिक काळी युरोपात रानटी घोडे पुष्कळ होते असे संशोधन करणाऱ्यांस आतां आढळून आले आहे. इतिहासाचा सुरुवात होण्यापूर्वीच्या काळांत तत्कालीन शिक्षणामुळे रानटी घोडे माणसाळलेले होते

येतें. पुरुष मध्या सर्व जगांत घोड्याच्या विविध जाती असलेल्या आढळतात व त्यांच्यांत बरीच सुधारणा झाल्यावेंहि दृष्टीस पडते. घोडा, रानटी घोडा व तट्ट याप्रमाणे गाढव, शिमा, केंगा अशा घोड्यांच्या उपजाती आहेत. शिमाय संकरन अर्धा एक जात आहे ती नेमळीच होय. गाढव नामक घोड्यांच्या उपजातीचे, कान मध्यम अवतार पण त्यांचे शेंपूट बरोच लांब असतें. एसीआर्दिक रानटी गाढवांच्या दोन उपजाती असून, स्प्रिंगाड व क्रिस्टॉफ पिडून एक जात व ओमंगर स्ट्रून एक दुसरी जात आहे व ती वायव्य हिंदुस्थान, पर्सिया, सीरिया, बलुचिस्तान व अरबस्तानमध्ये आढळून येते. या दोन्ही जातींत घोड्याचे पुष्कळ खादर्य असतें. शिमा नांवाच्या जातींत सोमालिंड व अविरीनिया येथील प्रेन्हीशिना प्रसिद्ध असून त्याचा विशेष असा की शिमा जातीच्या घोड्याच्या मागील भागावर रंगाचे पटे असतात व त्याचे कान केंसाळ असतात. दक्षिणआफ्रिकेंतील केंगा जातीच्या घोड्याचे कान लहान व अगळ्यांदा अस्तास. त्याच्या अंगावर काळे पटे असून मधून मधून पिंगट व पांढरा रंगहि असलेला दिसतो.

प्राणिशास्त्रज्ञांच्या मते घोड्यांच्या वर दिल्याप्रमाणे अनेक उपजाती आहेत व त्याचा परस्परसंबंध इतका निकट आहे की बरीलपेक्षा कोणत्याहि एका जातीचा दुसऱ्याशी संबंध परस्माद हर सध्द निरन होऊं शकते. उपपुंक्त वर्गांतून संकरन जाती होऊं शकतात. घोडा व गाढव यांपासून खेचर निर्माण होतें. ब्रीड सर्व उपजातींच्या बाबत स्वरूपांत व्याप्रमाणे वैविध्य आढळतें; त्याचप्रमाणे त्यांच्या मनोमूर्तिकेंतहि फरक दिसून येतो. गाढवाचा सीशिकपणा, घोड्याची तेजस्विता व खेचराचा हृष्टपणा सर्वप्रथम आहे.

मराठी इतिहासांत निमपट्टी घोडी अतिशय चपळ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. काठेवाडी व अरबी घोडेहि भारतीय इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत.

घोडे निर्माण करण्यासंबंधी बरेच नियम आहेत. दोन किंवा तीन वर्षांनी घोड्याचे जनन होऊ शकते. पांढीचा गर्भस्य काल साधारणतः अकरा माहिने असतो. त्या शिथिलीस घोडीस कामात्ता लावणें बरें असतें. पीटशूळ न व्हावा म्हणून शिगरास तें गवत साळ लागण्यापूर्वी एक प्रकारचे अन्न घालतात. शिगरास अति खाऊं घातल्याने ती पुढें अशक्त व जड होतात.

अश्वसिंहेला प्रारंभ पोडा दोन वर्षांचा झाल्यानंतर होतो. त्यावेळीं त्याच्या लोंढांत दगाम घालून व बारवार केसांत आणून त्यास अश्वशिक्षेतील विविध प्रकार शिकविण्यांत येतात. गैलव्हर्निंग नांवाची पद्धति अश्वशिक्षेत अत्यंत प्रयुक्त आहे असें तज्ज्ञांचे मत आहे. अश्वशिक्षकांत सुलभावन, जागरूकता व अदळपणा सहावा लागतो. घोड्यास गाडीला उघडून फेरकटका करणेंहि हितावह असतें. कारण गाडीला घोड्याचे गुणवत्ता कडून येतात. बसवण्याच्या

घोड्यास फार खाऊं घालणें हितावह नसतें व त्याच्याकडून गाडीला काम करून घेण्यानें सुद्धा घोड्यास वाईट संवधी बडतात. सदोष व्यवस्था व दळतां येण्यासारखे अपघात घडल्यामुळेहि घोडे विपडतात.

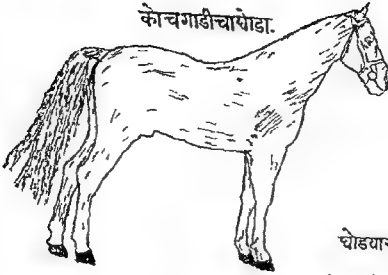
बंध करणाऱ्या इतर प्राण्यांपेक्षा घोड्यांचे पीट लहान असतें. त्यामुळे त्यांस आहाराहि कमी लागतो. ओट गवतांत घोडी पुष्ट होतात. ओट नांवाचे धान्यादि त्यांना चांगले मानवते. आपल्या देशांत हरका हे घोड्यांचे विशेष प्रिय असें गवत आहे. ओला हरमाहि घोड्यास चांगला मानवतो. घोड्यास हरवण्याची वेदी विशेषकरून देतात. काही धान्ये काही घोड्यांना बर्ज असतात. कोणतीहि शिगकेल अन्न घोड्यांना देणें घातुक असतें, कारण त्यामुळे पीटशूळ उत्पन्न होतो. बहानास जुंवल्या जाणाऱ्या घोड्यांना बहुधा गवतच घालतात. अति श्रमानें घोडा थकला की त्यास कुरणांत सोडून द्यावें. हिवाळ्यात इजा झालेल्या घोडा लवकर बरा होतो. मोठी सफर करावयाची असल्यास टप्पाटप्पावर घोड्यास घोडी दाह किंवा पाणी घ्यावे व इष्ट स्थळे पोहचण्यावर त्यास तां पेंथे अधिक प्रमाणात द्यावी. या उपायानें घोड्यास थंडाई व जडा दम प्राप्त होतो. मराठ्यांच्यांत व पेशवाईंत चांगले घोडे तयार करण्याचा प्रयत्न करीत असत. सत्तारचे प्रतापसिंह यांनी आपल्या कारकीर्दीमध्ये जनावरांच्या चांगल्या जाती आणवून, त्यांच्यामध्ये चांगली जगावरी विपन्नता त्यांची समृद्धि करण्याचाहि प्रयत्न केला. त्यांनी चांगले घोडे तयार व्हावे वाकरीतां लोकांस उत्तेजन देण्यासाठी जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला होता, तो पुढील प्रमाणेः—

“आहोरेनामा धीमन्महाराज रानधी छत्रपति सरकार राजमंडळ हुजूरुन इलाखा सातार! येथील लोकांस महान् न्दावपाकरितां आज्ञा केली ऐसी जेः—या सुखांत पेशमी लोक घोडे पाळोत होय. अलीकडे फौजेची चाकरी नाही, व लोकांत घोडी पाळवण्यास ताकद नाही. यागमुळे घोड्याची कमती पडली. त्यास घोड्यांचा आमदानी असावी हे सरकारचे मनांत आहे. सर्वोनी समजोन घोडी आपले परी पाळून तयार करावी. जेविशाः—

१ लोकांच्या घरी घोडी तीन वर्षेपर्यंत उमरावीं हवीं तयार असतील तीं पेश्वर दसरायाचे दिवशी, हुजूर सातारियांत सरकारीत आणून दाखवावी. व पुढें तयार होतील तीं दरसाल दसरायास दाखवीत राह्या. त्यांत जी घोडी चांगली असतील, त्यांपैकी चौ घोड्यांचे धण्यास एक साली इनाम पावेल. त्याचा तपशील (१) चांगले, उत्तम, जमी, घोडे असेल त्यांचे धण्यास रुपये ४०० चारों पावतील. (२) त्याहून कमी असेल त्यांचे धण्यास रुपये ३०० तीनरी पावतील. (३) त्याहून कमी असेल त्यांचे धण्यास रुपये २०० दोनरी पावतील. (४) त्याहून कमी असेल त्यांचे धण्यास रुपये १०० एकरी पावतील.

घोडा.

कोचगाडीचाघोडा.

घोड्याचीकरटीषदांत

पोलोपोनीघोडा

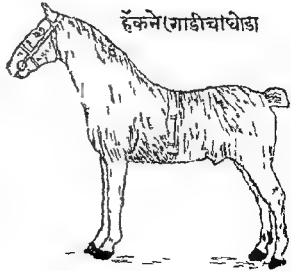

१शिर २घास्यि ३कर्णास्थि ४कलाग्रस्थि
५अक्षिक्लिश ६नोसिकास्थि ७उर्ध्वदनाथा-
रास्थि ८छेदकदान ९दादा ११खालचेदामाड

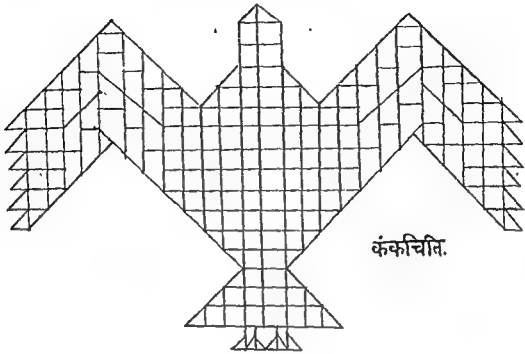
सेलनेच्याघोड्याचेतोंड
[पार्थिवोन(अथेन्स) देवळातीलचित्र.]

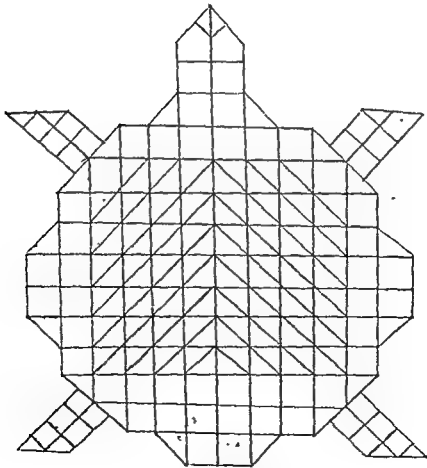
हॅकने(गाडीचाघोडा)

चिति.

कंकचिति.

कूर्मचिति.

(पृ. १००)

२ सदरदृष्ट्याचौ चौ घोटाचे धण्यास इनाम पावेल याची व्याख्या मिळणार नाही नंतर घोडे ज्याचे त्याचे मापारी न्याये फरोक करायचा असल्यास, सरकारात ध्यावयाचे असले तरी, खुपसारेदा येतील, त्याची किंमत इनामाचे ऐवजालेखीन पावेल अगर माल धण्याचे गुणसि पडेल तेथे विकाने, अगर घरी पाडाने

३ घोडे चांगले अवलादीचे न्हावयाकरिता, घोडे आरबी वळू सरकारातून जागजारी ठेविले आहेत, ती ठिकाणे—शहर सातारा येथे, मौजे दहिवडा कर्नात मलवडी पेदा खटान येथे, क्षेत्र पटरपुर येथे एवूण तीन ठिकाणी तूर्त ठेविले आहेत मागातून मुनासब पाटून आणरी ठिकाणी ठेविले आतील त्यास, ज्यास, आपली घोडी सरकारचे घोड्याकडून काढिले विले असेल, त्याने या घोड्याकडून काढवावी त्यापासून घोडी काढण्यावद्दल सारे काही सरकारात ध्यावयाचा नाही

४ सरकारातून चांगले अवलादाकरिता आरबा घोडे वळू जागजारी ठेविले आहेत या घोड्यापासून (हालेले) पोंड तर अगर माडी, तीन वर्षांचे उमरांचे ओ कोणी सरकारात आणून दाखवील, त्यावद्दल त्यास पाचशे रुपये सरकारातून इनाम पावतील पोंडे त्याने आपले मापारे न्याये, घरी पाडाने, अगर सरकारात अथवा दुसरे कोणास खुपसारेदी किंवा मर्नास पडेल तसे घावे

५ घोडे आणून सरकारात दाखवील त्यास वर लिहिल्या प्रमाणे इनाम द्यावयाविषयी लिहिले आहे, त्याप्रमाणे नक पावताल कोणाचे मनात रुपये घेऊ नये, हा बहुमान सरकारचा असावा असे असल्यास, त्यास त्या किमतीअन्वये फड शोभाये अथवा घोडास पावेल

६ कोणाचे घरी ओ घोडी विकायची असतील, ती त्याशी दसरीयाचे दिवशी सातारियास दरसाल घेऊन येत जावा त्यातून सरकार पसत पडतील ती सरकारात पुरेदी होतील, व ज्यास गरज असेल तेथे घेताल परंतु घोडा आणायचास दसऱ्यापुढे एक दिवस देखील आरबी लागू नये वरीवर दसरीयाचे दिवशी सातारियास यऊन घोडी दाखल असावी

एवूण सहा कलमे जाहीरनामा पेदामजुरी सर्वांस महशूर होई ते वरने जाणिके (१९ जानेवारी सन १८९२) मोर्तेव घुद [इतिहास संग्रह पु ६ अ ७८१९]

घोटाच्या शुभाशुभ लक्षणासधवीं अनेक संस्कृत प्रथातून माहिती सापडते अश्वशास्त्र किंवा शास्त्रिज्ञाशास्त्र म्हणून एक स्वतंत्र शास्त्रच असे या शास्त्रावरील प्रपाकारिता 'अश्वशास्त्र' लेख (पान ४४६) पहा घोटाची काही अशुभ लक्षणे सार्वलप्रमाणे होत असुद्धा किंवा अशुभ, आसनकुहा, उघडगायना किंवा कुशुणी, एकाव्या, फेरातोळ, एकवारी, उत्तरंड, सुंटेउपाड, मोल, चिमुट विंचा चिमोट, चक्रावळ, टळभजन, कुसमोवरा, कुसगोम, जापड-जाड, रिकवडाल, अदमचसम, राडिकुहा आसनखोड, जाप-

भोमरी, हदावळ, घोडाभोवरी, गुजभोवरी, त्रिकर्ण, दोलुदी, पचदती, विषाळनामा, कृष्णताउ काळमुखा, काळभोवरा, पचनखी, रक्तेन, काळ्याजनी, आसुपत्त, नारुमुकन, कण-मूळ, सारमुकन, हंडावत्त, मंडुकमुप, लघुदती, खिमावत्त, विषाणैनी, पीतानी, काळटिका, संपजाति, कीरमुख, किंवा रावामुप, चादणी, गारगावी, हयभग, अगावत्त, पाडरपायी वपिमुप, शिरीगोम, फासोळीत उजळटिका, ऊर्ध्वमुखी-गोम, एकरगी, पाठीवर शुभ, एकरगी किंवा हुरएक रंगी शुभ लघुणी घोटाचे तोड, शेंपूट, आयाळ, छाती, आणि सर पाडरे असतात, त्यास अष्टमंडळ म्हणतात

घोडाघांट—दिनामपूर (वगल) जिल्ह्यातले एक पडके शहर येथील काही अपशेपाचा संबंध महाभार-तातील विराटाज्याशी जोडतात ५५४व्या शतकाच्या शेवटी मुगलमानी अंगलात आणडानाने येथे बसविलेल्या वारभाराचे व लष्करी ठाण्याचेही अनुरोप असाय आहेत.

घोडावारी—मुंबई सिंधप्रात कराची जिल्ह्याचा एक तालुका क्षेत्रफल ५६४ चौ मै लोकसंख्या (१९११) ३३५३९ तालुक्यात केटी बदर हें शहर व ९३ खेडी आहेत उंचन १९०३-४ साली ७८००० होतें केटीमहल आहे तालुक्यातील जमीन मंडीची आहे, व काही भागात वार-वार समुद्राचे पाणी येतें काळव्याच्या पाण्याचा सोय आहे मुख्य पोक तांदूळचे बाजरा व कसहि काढतात

घोडाखोर—मुंबईजिल्ह्या मंडीकादामधलें एक चिमुकलें स्थान घोडाखर हें मुद्रप ठिकाण आहे येथेच ठाकूरराजा-तात येथील ठाकूर पूर्वी रजपूत होते असे म्हणतात, पण त्यांनी तेजा बायका केल्यामुळे ते दामी कोळी बनले

घोडे—मुंबई पुणे जिल्हा खेड तालुका रोडच्या उत्त-रेस २५ मैलावर वसलेले एक रोड खेड तालुक्यातील भावे-गाव पेटघाचे हें मुद्रप ठिकाण आहे येथे आठवड्याचा वाजार भरतो गावात एक मशीद आहे तीतील खातावर फारशी भावत, कोणी पीर मद्रमदाने ही मशीद १५८० साली बांधली अशा अर्थीचे दोन लेख आहेत १८३९ साली काही कोळी लोकांनी येथील राजिन्नावर छाप पातळा होता पण असिस्टंट कलेक्टर मि रोज छानी गावकऱ्यांच्या मदतीने हज्रा परतविला

घोडेघांस (विलयता गवत)—या झाडास लॅटिन-मध्य ग्रीकभाषे साटिन्हा, इंग्रजीत ल्युसेर्न, पर्पल ल्युसेर्न आल्फाल्फा, मराठीत विलयती गवत, लघुणपास इत्यादि नावे आहेत

हें गवत अशियायुद्धाच्या पश्चिम समशीतोष्ण कटि-ज्यात व अफगाणिस्तान आणि पलुविस्तान येथे सर्वत्र होते त्याचा अजोधरास चान्याप्रमाणे उपयोग करि-तात याची अलीकडे हिंदुस्थानात बहुतेक सर्वत्र खेळा-पाण्यात सुद्धा लागवड करतात हें घोटांनी व इतर अना-वरांना येताने दिलें असता उत्तम वैरणीचे काम गावबते

फंदाहार आणि इराण किंवा अरबस्थानमधील दोन प्रकारच्या पालांची येथे (हिंदुस्थानात) लागवड करतात. पावसाळ्याच्या पुढ्यातीस किंवा आक्टोबर आणि डिसेंबर या दोन महिन्यांच्या मध्यंतरी हे गवत पुण्याकडे पेराने आणि अक्टोबर महिन्याच्या सध्यापासून तो नोव्हेंबरच्या मध्यापर्यंत उत्तर हिंदुस्थानात याची लागवड करावी, असे मोलिसन याचे मत आहे. याच्या एक पौंड वियाची किंमत चवदा आण्यापासून दोट रु. पर्यंत असते. एतद्देशीय पेरण्याच्या पद्धतीप्रमाणे हे बी चांगल्या मद्रागत केल्या जमिनीवर फेकून देतात पण या पद्धतीमुळे इतर गवत व फुंदा भाजून, पोंडेपोंडाची ऐनभरात नासाडी होते. याची लागवड करण्याची उत्तम पद्धति पुढीलप्रमाणे आहे:— पहिल्याने पावसाळ्याच्या दिवसात जमीन बागेली नागधन तयार करावी. नागरह्यानंतर सप्टेंबर महिन्यात एका एकराला तीस गाऱ्या याप्रमाणे खत घेऊन ते सारले जमिनीवर पसरवें व त्याचे मातीशी बाल्ले मिश्रण करावे. नंतर २२ पासून २८ इंच लांबीवर दोड किंवा बाघ करून त्यात (एका एकरात १० पौंड प्रमाणे) बी पेरून त्याच्यावर दोड ईंध मातीचा थर लादून पाहिल्या पंधरवड्यात त्याला नेहमी पाणी घावे लागते. या पद्धतीप्रमाणे मध्यम प्रकारच्या जमिनीवर लागवड केल्यास थंडीच्या दिवसांत दर आठव्या दिवशी व उन्हाळ्यात दर सहाव्या दिवशी व हलक्या जमिनीला नेहमी, पाणी घावे लागते. थोडे दिवस टाकून मधून मधून याचे थोडे गुठ्ठवे लागतात. तीनदा पास कापले म्हणजे कमीत कमी ५ टन खत घालावे. सहा महिन्यांत पास चांगले तयार होऊन ते बरीच बोंपयेंत ठिकते व त्याची दरवर्षी कमीत कमी १० वेळ कापणी करता येते. १८९३ साली पुण्याच्या फार्मवर निघालेल्या सर्वांत उत्तम पिकाचे आकडे येणेप्रमाणे:—

एका एकरातला पौंड ११८१६ पौंड; किंमत १२० पौंडाला रु. १. एकराच्या लागवडीला लागणारा खर्च रु. ८२. ३ आ. ८ पौ.; दर एकरीउत्पन्न २६५ रु. २ आ. ० पौ.

घोरपड—या प्राण्याची गणना घरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या वर्गात होते. घोरपडीनां उष्ण व ओलाढ्याची हवा लागते. म्हणून हे उष्ण कटिबंधातील नदीनाल्यांच्या आसपास आढळतात. या प्राण्याचे लोक धडाला एका मणह्याने जोडलेले असते. घरीरावर बाळगल्या असून काही जातीत तो कठिण व गार असते. फुफुसही असतात. घोरपडीची प्राणिशास्त्रीय माहिती ' उरोगामी ' या लेखात सापडेल.

घोरपडीची स्वभावाप्रकृत: राक्षसी व गार असून हनुपडीच्या खात्री करीत स्वभावा असते. दात तीक्ष्ण असून पायांची मोठे मोठी असतात. घेंपट घारीक व लांब असते. घोरपड अतिशय चपळ असते. व तिचे वास्तव्य उष्ण प्रदेशांत विस्तृत असते. दक्षिण अमेरिका व पॅसिफिक इंडीय या हिंदुस्थानापासून हे प्राणी वास्तव्य प्रमाणाने आढळतात.

वनस्पती व जीवजंतु यांवर घोरपडीची उपजीविका असते. घोरपडीची चरबी औषधी असते व तिचे मांस फार रुचकर असते असे म्हणतात. घोरपडीस पोहतां येते. या प्राण्याची आर्सात जास्त लांबी पाच फुटांपर्यंत असून रंग हिरवट असतो. हे प्राणी मित्रे असतात परंतु दिसावयास मात्र भयंकर असतात. घोरपड आपली अंडी बाळगून घालते व त्यांच्या उष्णतेमुळे ती तिथे उबवली जातात. घोरपड आपल्या बखोर्नी खडकास घट घेऊन राहू शकते म्हणून पूर्वी किल्लावर चढताना हिच्या कमरेस दोर बांधून हिचा उपयोग करून घेत होते. तांहाजी ' यशवंती ' घोरपडीच्या साह्याने सिंहगड किल्लावर चढून गेला होता.

घोरपडी— सुंदर, पुणे जिल्हा. पुणे कॅंटीनमेंटात घोरपडीचा समावेश होता. भद्रास-सदनं मराठा रेलवेचे हे पुण्यापासून उत्तर स्टेशन आहे. या ठिकाणी लष्करी छावणी आहे. १८९२ त प्रथम येथे बराकी बांधण्यात आल्या.

घोरपडे— घोरपड्यांचे मूळचे उपनाव मोसले. हे एक मराठ्यांचे मोठे घराणे आहे. बहामनी राज्यात यांनी कोंकणातील एक विद्या घोरपडीच्या राज्याने वर चढून सर केला, तेव्हापासून त्यास हे नाव प्राप्त झाले. विजापुरच्या राज्यात त्यात देशमुखी होती. कापशीकर, सुषोळकर, सोडूरकर, दत्तात्रयकर व गुत्तीकर अशी घोरपड्यांची अनेक घराणीं इतिहासात प्रसिद्ध आहेत. घोरपड्यांचे घराणे पुढेच जुने असून त्यास ' हिंदुराव ' हा किताब बहामनी राज्यातून व ' अमर-उल्-उमराव ' हा किताब आदिलशाहीतून मिळाला होता. कोल्हापूर प्रांताची देशमुखी व सरदेशमुखी आदिलशाहीतून कापशीकर घोरपड्यांस मिळाली असावी. कापशीकर म्हालांज घोरपडे आदिलशाहास सोडून शिवाजीस मिळाला. म्हालांजचे मुलगे संताजी, बहोरजी व मालोजी हे पुढे मराठाशाहीत उदयास आले.

घोरपडे इ. स. १८०० च्या आठव्या विभागात इचलकरंजी या नावाच्या आले आहे. तिच्या विस्तारित जास्त माहिती येथे देतां. सत्ताराचे महाराज व फरवीरकर यांच्या दौलतीच्या इतिहासात इचलकरंजी संस्थानाचा उद्भव, विस्तार व त्यावर आलेला नाना संकटांची परंपरा यांची गुंतागुंत झालेली असल्यामुळे इचलकरंजी संस्थानाच्या इतिहास म्हणजे मराठी राज्यांतल्या अंतःकलहाना व विशेषकरून इचलकरंजी व फरवीर या संस्थानांमधल्या कलहांच्या इतिहास होय. इचलकरंजीकर घोरपड्यांचे उपनाम वरदेकर असा. या घराण्याच्या मूळपुराणाची (नारोपंताची) माहिती कापशीकर घोरपड्यांच्या हस्तीकरीत आली आहे.

व्यंजनास नारायण हा नारोपंताचा पुत्र. नारोपंत मरण पावले तेव्हा त्याचे कुटुंब पहिरवादी येथे रहात होते. पंताच्या शत्रूंचे वर्तमान विराभी घोरपडे यांत कळतांच ते

बहिरेवाडीस आले. पंतांची स्त्री लक्ष्मीबाई व पुत्र व्यंकटराव यांची भेट झाल्यावर ते फार कष्टी होऊन बोलले कीं, "आमचे वडिलानीं नारोपंतास पुत्राप्रमाणें मानून त्यांचे फलपान केलें; तें स्मरून नारोपंतांनीं आमचे वडील वारले तेव्हा आम्ही नेणतीं मुलें होतो, तरी आमच्या दौलतीसाठीं बहुत रास्त खाडी. त्यांनीं भाऊपणाचें उतम सार्थक केलें. त्यांचे तुम्ही पुत्र आहा ते आमचेच आह. आमचे देशमुखाी सरदेशमुखाीचें वतन मिरजप्रांती आहे ते आमचे वडिलांनीं व आम्ही नारोपंताकडे बहिरेवाडीस दिलें होतें. तेंच वतन आम्ही तुम्हाकडे चालू ठेवितों." असें म्हणून पिरात्री परत गेला.

नारोपंताच्या हयातींत सेनापतीकडून व इतराकडून इचलकरंजी, आभर, आरग, मनोरानुरी, म्हापण, बहिरेवाडी व शिपूर इत्यादीं खेडी त्यास इनाम मिळालेलीं होती. शिवाय तर्फे आजरे येथील एकतर्फी देशमुखाी बहिरेवाड व प्रांत मिरज येथील देशमुखाी बहिरेवाड सेनापतीकडून पंताकडे वाजत होती. हें सारें उत्पन्न सालिना तीस चाळीस हजारोंचे होतें. शिवाय करवीर राजमंडळापैकीं सचियाचें पद त्यास मिळालें होतें (१७११) त्याचा सरंगाम ते उपभोगीत होते; व सेनापतीच्या संस्थानाचा कारभार त्याकडे असल्यामुळे त्यासंबंधीहि त्याची प्राप्ति बरीच असावी. पण पंत वारल्यावर संभाजीनें सचियाचें पद व्यंकटरावास दिलें नाहीं व सेनापतींनीं हि त्याच्या हातीं कारभार ठेविला नाहीं. कारण कीं नारोपंताचे पुरस्कर्ते रामचंद्रपंत अमात्य हे यापूर्वीच वारले होते व व्यंकटरावाचें नीट वतन नव्हतें. अशा वेळीं व्यंकटराव याची नजर शाहूचा आश्रय संपादण्याकडे लागली. पेशव्यांच्या द्वारे तिकडे त्याचा वसिलीहि वापला होता. पेशव्यांनीं त्या वेळेपासून त्याची सोय, उत्पन्न व अधिकार वाढविण्याचा हलू हळू उपक्रम सुरू केला.

पेशव्यांच्या विनंतीस अनुसरून शाहूनें व्यंकटरावास सन १७२२ त शिरडोण हा गाव व पुढच्या वर्षीं मनोरानुरी नांदणी, आरग व म्हापण हे गाव इनाम दिले. त्याच्या पुढच्या वर्षीं उत्तूर हा गाव इनाम दिला. या सालीं (१७२४) व्यंकटराव याच्या नांवें निराळा सरंगामजावता करून दिला. मार्गळें (१७०३) सरंगामजावयात व्यंकटरावांनीं कापशीकराच्या हाताखालीं चाकरी करानीं असें ठरलें होतें. परंतु आताच्या जावत्यामुळे त्याचा कापशीकर व करवीरकर यांशीं अज्ञांवात संभेध तुटला व ते शाहू महाराजाचे स्वतंत्र सरदार झाले.

व्यंकटराव व अनुबाई हीं दोघेहि आता वयात आली होती. पेशव्यांनीं (१७२२) व्यंकटरावास रहग्याकरिता पुण्यात वाडा बांधून दिला. आणि तेथच्या संसाराच्या सोईकरिता त्यास बडगाव (चाकण) हा सर्वथ गाव, पर्वता-नजीकचा वाग व हडपसर येथील वाग इनाम दिला.

याप्रमाणें पुण्यात रहाण्याची सोय शाहूच्यामुळे व्यंकटराव वर्पातून कांहीं दिवस तेथें रहात असत. त्यांस दोन अपत्ये झालीं. पहिली कन्या वेणुताई, व दुसरा पुत्र नारायणराव ही वेणुताई ही पुढें पेशवाईतले प्रसिद्ध सरदार त्रिवकराव मामा पंते यास दिली.

इ. स. १७३० मध्ये सातारवर व करवीरकर यांच्या दरम्यान घाणारीरीं जीं लढाई झाली तीत व्यंकटराव घोरपडे हे करवीरकराकडून लढत होते. सभोवतीं संभाजीचें राज्य, आश्रय दूर एकटे पडल्यामुळे अपत्ये काय जीं खेडी आहेत तीं तात्काळ हातचीं जाऊन नाश होईल, या मयानें ते त्याच्या फौजत हजर झाले असावे. या लढाईत करवीरकराचा पराभव होऊन भगवंतराव अमात्य, व्यंकटराव घोरपडे वगैरे करवीरकराकडील प्रमुख असाम्या फेद झाल्या. शेवटीं बाजीराव पेशव्यांनीं दहा हजार रुपये दंड भरून आपल्या मेहुण्याची सुटका करून घेतली.

यापुढें शाहूनें आपल्याजवळ रहाण्याविषयी व्यंकटरावास आज्ञा केल्यावरून साता यास ते राहिले पूर्वी त्याचें पथक पोचसें स्वाराचें असता आता सातसें स्वाराचें झालें. त्या पथकास शाहूकडून सरंगामास मावेडीं आणणी कडलास, पापरी व वेडग हे गाव मिळाले व वाडा बांधण्याकरिता सातारा येथें जागा मिळाली. त्या जागेवरच व्यंकटरावांनीं वाडा बांधिला व पेठ बसविली. त्या पेठेचें अद्यापि व्यंकटपुरा हें नांव प्रसिद्ध आहे.

व्यंकटरावांचे पुत्र नारायणरावतात्या याचें जन्म याच वेळीं झालें त्याच्या छोचें नांव लक्ष्मीबाई. पूर्वी व्यंकटराव लहान होते तोंच त्याच्या वडिलांनीं देशमुखीचा मामला त्याच्या हवाली करून व त्यात श्रेयक हरि पदवधन हे दिवाण नेमून देऊन त्याजकडून त्या वतनाचा करभार करविला. तसेंच आता नारायणराव वयात येण्याच्या पूर्वीच व्यंकटरावांनीं तीच देशमुखी त्याच्याहि हवाली केली, व श्रेयक हरि यासच त्याचें दिवाण नेमून दिले (१७३३) सन १७३९ त व्यंकटरावांनीं इचलकरंजीचे ठाणें वसवण्याची सुरुवात केली. गावकुसठापैकीं अमुक उंचीचा व रुंदीचा भाग रयतेपैकीं प्रत्येक कुळानें वाघून घावा, याप्रमाणें ठराव करून त्यांनीं गावकऱ्याकडून सक्तीनें गावकुस घालविले.

वसईची मोहिम चालू असता व्यंकटरावांनीं गोव्यावर स्वारी करून तेथें फिरंग्यांचा पुरा मोड केला व ते परत देशीं आले (१७३९). त्या वेळीं शाहू महाराज मिरजेच्या क्लिष्टास वेडा घालून बसले होते. त्याच्या लष्करात व्यंकटराव चारशीं स्वारांनिशीं येऊन दाखल झाले. त्यावेळीं ईम्रजाकडून गौडन नावाचा बकील शाहू महाराजाकडे आला होता. यानें त्या वेळची अशी एक बातमी लिहून ठेविली आहे कीं, "गोवेकर पोर्च्युगीज लोकांनीं सहा लक्ष रुपये देण्याचें कट्ट करून मराठयांशीं (व्यंकटरावांशीं) समेट करून घेतला.

त्यांपैकी त्यांनी प्रतीत हजार रुपये रोख एक लक्ष प्रतीत हजार रुपये किमतीची साडे तयके वगैरे चांदी दिली. सर्व रकमेचा फडशा होईपर्यंत मराठी पीज गोव्याच्या आसपास रहायची आहे व मोबिलींनी तिच्या खर्चाकरिता दरमहा दोन हजार रुपये देण्याचे कपूल केले आहे.” गोव्यावरच्या स्वाभ्यांत व्यंकटरावांनी जितका मूल्य बिक्रिया होता तितका सर्व शाहूमहाराजांनी त्यांकडे अहागीर म्हणून बहिवाटीस ठेविला. त्या मुलगाच्या आसपास कोल्हापूरकरांचे काही सधू असल्यामुळे त्यांशी नेहमी संट होतोल या भयान ते दाखवि ब्यंकटरावांनी संभाषणामून कमाविताने घेतले होते. गोव्याच्या स्वारीदून परत आल्यावर कवीरकर नंभाजी यांनी ब्यंकटरावांस सुलकूब, टाकळी व दोन्ही गिर्दबाई मिळून बर गंव इत्यादि दिले.

मिरज प्रांती मोगलाचा अंमल होता तेथपर्यंत (१७५०) तिकडचा देशमुखाचा अंमल ब्यंकटरावांस कधीच सुरळीतपणे मिळाला नाही. मोगलाई मुलगांस महाराजांची देणगी जरी अमली तरी तितकर मोगल अधिकारी मोगलबाब म्हणून एक कर घेत असत. पन्हाळा प्रांती शाहूमहाराजांनी ब्यंकटरावांस देशमुखा दिली होती त्याबद्दल मित्रावांचा कारभार मुक्त शाखावर करवीर दरबाराने ब्यंकटरावांसचक इनाम तिहाई मागितली परंतु ती त्यांनी देण्याचे साक नाकारिले. त्यामुळे यापुढे कवीरकर व ब्यंकटरावांचा वादच नेहमी कटकळी होत. एकदां तर इंग्लंडचीवर कवीरकरांनी बाल केडी होती परंतु त्या वेळी त्यांचा पराभव झाला (१७५३).

गोव्याच्या स्वारीदून परत आल्यावर ब्यंकटराव कांही दिवस शाताच्याम होते. त्यांनातर आग्राही एकदोन मोगलांस ते नातानाट्य पेठाव्याच्या क्रौंचरोवर चाकरी करीत होते. पुढे १७५३ पासून त्यांच्या शोशिवर धव-शिंगाच्या पगडा दिवसेदिवस हट्ट हट्ट घगत चालला या आभारांस एक आगी राहून त्यांच्या प्रकृतीत बरे वाटेना, म्हणून ते इचलकरंभी, नांदगी, टाकळी, उतुर या ठिकाणी रडत असत. त्या काळी देवघर्मावर व भुतसेतावर सोळांचा निशात फार अपे. सदस्य येथे वांगी प्रसिद्ध देवघर्मा होता त्याकडून काही देवी उपाय करविण्याकरिता ते सन १७५५ त कुटुंबमुक्ता जाऊन राहिले होते. तेथेच त्यांचे देवावसान झाले.

व्यंकटराव हे शूर व कर्तृत्ववान उदय होते. कवीर व सातारा या दोन्ही दरबारान त्याने घनत चांगले अने. इचलकरंभी संस्थानाच्या इतिहासांत त्यांनी शाहूमहाराजांची स्वतंत्र सरदारी मिळविली ही गौड महत्वाची आहे. ही सरदारी मोठ्या योग्यतेने होती. त्यांचा 'ममलकत मदार' दाखिणाम शाहूने मान्य केल्याचे सर्वकामावस्थायुक्त स्पष्ट

ना रा व ण रा व व्यंकटे श व अ न् वा ई.—यापुढे नाटयणरावतात्यांची कारकीर्द येते. ही कारकीर्द पंचवीस वर्षांच्या अवधीची असून तीत इचलकरंभी संस्थानाच्या वैभवाचा कळस झाला म्हणून सारी चालेल. त्या संस्थानाचे वैभव इतके वृद्धिंगत होण्यास तात्यांची करामत कारण नसून त्याच्या मातोश्री अनूबाई यांचेच कर्तृत्व होय. (अनुबाई पहा.). मुलगा संस्थानचा कारभार व सरदारीचा बोवा सांभाळण्यायोगा होण्यापूर्वीच व्यंकटराव वारले; त्यामुळे ती दोन्ही कामे नीट चालतील अशा तजविनी योजने अनुबाईचे कर्तव्य होते.

नातानाट्य पेठाचे व त्यांचे वंधू हे अनुबाईचे भोचे असल्यामुळे त्यांनी तात्यांचा पुरस्कार करण्याचे मनावर घेतले व त्याच्या बडिलांकडे सरदारी होती तीच त्यांकडे फायम करून प्रत्येक स्वारीत त्यांकडे काहीना काही तरी कामगिरी सोपविली इतकेच नव्हे तर इतार्नी तैनाता देऊन मोठ-मोठ्या मामलती हांगून व मुलखगिरांत संस्थानिकांकडे पंढणी करार करण्याच्या शेल्या त्यांजवरच सोपवून त्यांस लागीं रुपये मिळवून दिले व्यंकटराव बारह्यावर शाहूने सर्वय आभर महाल अनुबाईस इनाम करून दिला.

पूर्वी गोष्टाच्या देसाई शिवलिंगप्पा म्हणून होता. त्याने पंडावा केल्यामुळे सावनीचा नबाब अवदुल भगौदखान यांनी त्यावर स्वारी केली. तेव्हा तो देसाई पडून शिवोडीकर देसायाच्या अश्रयास जाऊन राहिला. नवाबाने त्यास देसगतीचे बतन त्याचाच साऊ अमीन आषा म्हणून होता त्यास दिले. इकडे शिवोडीकराने शिवलिंगप्पास इनाम करून मान्य दाखिले व त्याचे मुलगे लखामणू व शिवरामणूडा म्हणून होते त्यांस फौद देविले, प्रस्तुतच्या प्रसंगी त्या दोघां मुलांनी आपली सुकता करण्याविषयी प्रार्थना केली व त्यांनी आश्रय दिले.

यावेळी पेठाचे कर्वाटकांत आले होते व त्यांचा धारवाड कार्याम करण्याचा मनसबा टरला होता. तेथे मोगलांचा फिलेदार पृथ्वीसिंह म्हणून होता. त्यांकडे राक्ष-कारण करून चिंचेडी खर्चाबद्दल तस ३५००० रुपये देऊन तातल १३ रोजी अमीनानी तो किदा व त्यासालचा सर-जाम तात्यांत घेतला व तेथील मामलत तात्यांस दिली. पुनः (१७५३) श्रीमंत कर्नाटकच्या स्वारीकरिता आले. त्यावेळी त्यांनी तरदाळची मामलतही घाल्याव दिली.

सन १७५४ च्या कर्नाटकच्या मोहीमेत महादजीपत पुरंदरे व नाटयणरावतात्या हेच मुख्य सरदार होते. पुरंदरे व तात्या यांनी प्रथमच गोडाकचे ठाणे देसायापासून हिसकावून घेऊन माजी देसायाचे दोन मुलगे तात्याच्या अभशाम राहिले होते रबावच त्यांनी या वेळी हे देसगतीचे बतन देऊन गोडाकचे ठाणे आपल्या ताब्यात देविले. देसायाच्या मुलांनी यावेळी शुकुतपुर्खीने हुनराळ हा

गान तात्यास इनाम दिला. नंतर हें लष्कर धीरंगपटणापर्यंत जाऊन रमानें फिगु, सोंदे, सावनूर, विदूर, पित्रदुर्ग, रायदुर्ग, धीरंगपटण, वसरापटण, कनकगिरी या नऊ संस्थानापासून एकंदर खंडगी ३८०००० रुपये घेतली. संस्थानिकांशी खंडगीचा ठराव तात्या याच्या विद्यार्थीन होत असे. सन १७५१ च्या मे महिन्यापर्यंत हा ममकूर चाला. नंतर तात्यानी पान हजर कोमेतह धारवाडास छावणीस रहावे याप्रमाणे पेशवानी हुकूम सात्पावळून पुरंदरे पुण्यास गेले व तात्या धारवाडास राहिले. स्वार्थाच्या सुखालीस नोकात परगणा तात्यानी घेतला होता त्याची मामलत पेशव्यानी स्वातंत्र्य सांगितली.

सन १७५१ च्या सावनूरच्या मोहिमेंत तात्या व अनुबाई हजर होती. पुढें तात्याच्या सारीरी आराम नसल्यामुळे ते परत इचलकरंजीस आले परंतु सरदार व मुत्सद्दी व कोमेतहा अनुबाई श्रीमंताच्या स्वारीबरोबर राहिल्या. यावेळी कावीर केल्ला मदनगड इचलकरंजीकडचेच ठेवावा असे मनात आणून श्रीमंतांनी त्याचेच लोक क्रिष्णांत ठेविले. नंतर श्रीमंतांनी पटवर्धन व इचलकरंजीकरांचे कारभारी साठ धारवाड प्रांती छावणीस ठेवून त्या प्रांताची मामलत पटवर्धन, इचलकरंजीकर व भिल विभाम या तिघास सारली घाटून दिली. पूर्वीचा व हल्लीचा नवीन मिळालेला मुलगा मिळून हा धारवाडच्या सुभा इचलकरंजीकरांच्या ताब्यात आला. त्या वेळी मुण्याचें क्षेत्र कार मोठे असून त्यापली मिथीकोट, धारवाड वगैरे तेरा परगणे होत. पुढे धारवाडच्या फिला अनुबाईच्या ताब्यात होता. बाकोची ठाणी व परगण्यातील फिले अनुबाईनी आपल्या तर्फेन त्याच्या परगण्याच्या मामलदारच्या ताब्यात दिले होते. यशिताय बळभगड, पारगड, भीमगड, कलनिधि, खानापुर व बंदगड ही ठाणी व कितूर संस्थानापर्यंत पागेवाडी ही सर्व गेल्या तीन सालात पेशव्यानी इचलकरंजीकरांच्या हाती केली होती. परगणा कंकगवाडी हाहि त्यानकडे पेशव्याकडून मामलतीन होता. पुढा हा मोठा धारवाडचा सुभा जो इचलकरंजीकराकडे दिला होता त्याचा पसूल सरकारात निवर्तितवणे याचा म्हणून येनाजीराम व रामचंद्र नारायण हे पेशव्याच्या तर्फे सुभाची बहिषाट करण्यास नेमिले होते व बहुलजवळ पेशव्यास व बंदेसहजावळ इचलकरंजीकरास ते जबाबदार होते. रायवागची कमाविशीहि पेशव्याकडून याच वेळी तात्यास मिळाली होती.

तात्या हा लांडात पाडलेला अनुबाईचा एकुलता एक मुलगा. त्याचे वडील व्यंकटराव यानी रमास लहणपणच देशमुखीच्या कामात घाटून राज्यकारभाराचा औनामा पडविला होता. परंतु दुर्दैवाने तात्यास एकविसावें वर्ष लयांतें तोंच घडील मृत्यू पावून सर्व कारभार अनुबाईस पहाणें प्राप्त झाले. बाईची हिंमत, धोरण व महत्वाकांक्षा जबरदस्त

होती. त्याचे भाचे नानासाहेब पेशवे, भाऊसाहेब, दादासाहेब याजवर त्याची चांगली दया होती. तात्यास त्यांनी स्वतंत्रपणे कधी घातु दिलें नाहीं. 'हे लहान पोर याला काय समजतें !' अशा भावनेन अनुबाई त्यास जन्मभर वागवीत गेल्या. तात्या हे सरदारीचे मालक नावाचे मात्र होते. या सर्व गोष्टींच्या परिणाम तात्याच्या मनावर प्रतिकूल रीतीचा होऊन बाईच्या आज्ञेने पाणी पिण्याचा त्यास कंटाळा येऊ लागला. संस्थानातील लबाड लोकानी तात्यास मार देऊन बाई व तिचे कारभारी याविषयी त्याच्या मनात विषुद उत्पन्न केले.

सन १७५७ च्या प्रारंभी नानासाहेब व भाऊसाहेब धीरंगपटणाच्या स्वारीस आले. स्वारीत अनुबाई नव्हत्या. तात्या धारवाड प्रांती कोमेतह होते. त्यास श्रीमंताच्या स्वारीत हजर राहण्याविषयी अनुबाईनी लिहून पाठविले. तेव्हा वर सांगितलेल्या विमुष्टाचा प्रकार प्रथम उपडकीस आला. तात्या श्रीमंताबरोबर स्वारीस गेले नाहींत. अनुबाईच्या हाती काही सत्ता नसावी, तसे कारभार आपल्या हाती असावा, मन मानेल त्याप्रमाणे वागण्यास आपणास कोणाची आज्ञाकडी सत्ताची, ही त्याची इच्छा आता लघड रीतीन दिसू लागली. स्वारी आधीपुन श्रीमंत परत पुण्यास गेले तेव्हा अनुबाईचे धापेने पडले की, तात्यानी आपणाबरोबर पुण्यास श्रीमंताकडे जाऊन आपल्या सरदारीचे व दीलतीचे लठे उलगडून घ्यावे परंतु तें त्याच्या मर्गास येईना. ते धारवाडाकडे परत आले. मग बाईनी धारवाडास जाऊन तात्यानी काहीशी समजूत काढून त्यास घेऊन त्या परत इचलकरंजीस आल्या.

तात्यास तीन अपत्ये होत. घोरला मुलगा व धाकट्या दोघी मुली. मुलाचे नाव व्यंकटरावदादा व मुलीची नांव अनुक्रमे वसावाई व सगुणबाई अशी होती. पुण्यास भिंड म्हणून सावकार होते त्याची कन्या व्यंकटरावास दिली होती. तिचे नाव रमाबाई.

सन १७५९ च्या अखेरीस मराठ्यांची व मोगलांची लढाई सुरू झाली. भाऊसाहेब व दादासाहेब बरोबर फौज घेऊन बेदूरच्या रोपें नाखले व वेळ पडल्यास त्यास दुपक करिता याची म्हणून पेशवे पुढे अहमदनगर येथें तळ देऊन राहिले. व्यंकटरावाचे लग्न उरकून अनुबाई तेथेच श्रीमंताजवळ राहिल्या. पेशवांच्या लष्करात मिळण्याकरिता नगराहून निघून तात्या उज्जरी येथें दाखल झाले परंतु ते थें पोचण्याच्या आधीच मोगलांचा पृथं पराभव झाला होता. पुढें राप्ते व पटवर्धन याजबरोबर पेशव्यानी कर्नाटकच्या स्वारीस त्यांसहि पाठविले.

त्या वेळी तात्यानी (१७५१ डिसेंबर) कोपळावर स्वारी केली. तिकडे काटकानी देगा करून ठाणी घेतली होती. त्याचे पारिपत्य करून ते गजेंद्रगडास येऊन तेथून वागत कोटाकडे गेले.

या सुमारास अनुवाईचे व तात्यांचे सौरस्य पुन्हा कमी झाले व तेथे मोठ्यासाठी पुण्यास जाण्याचेहि त्यांनी साफ नाकारले. एवढेच नव्हे तर ते कारभारांत व खासगी वाग-पुकीतहि अव्यवस्थितपणा करू लागले. त्यामुळे त्यांस व त्यांच्या छिमेक यापुढे अनुवाईंनी जवळ जवळ नगरकेंद्रितच ठेविले. या सुमारास कडलास येथील देशपांड्यांच्या मुलीशी त्यांनी लग्न केलें असे ऐकण्यांत आहे. नानासाहेब पेशवे यांनी देशव्याख्या मुलीशी लग्न लाविलें. हे धामेयपूजे उदाहरण पाहून तात्यांनीहि त्याचप्रमाणें केले. दुसऱ्या कांहीं गोष्टीत अलीकडे त्यांचे जे बेफामपणाचे वर्तन सुरू होतें त्या वर्तनांत ते राज्यकारभारासारख्या व सरदारीसारख्या जबाबदारीच्या कामास अगदी नालायक झाले होते. अनुवाई, छत्र पेशवे, त्याच्या मातोश्री गोपिकाबाई यांनी व इतर पुष्टळ घोरलेंकांनी त्यास दुर्बलनापासून परावृत्त करावे म्हणून बहुत यत्न केला, धाक घालून पाहिला, निष्ठुरपणानें व कडकपणानें बागवून पाहिले, पण सर्व व्यर्थ.

स. १७६१ हा घोरले माधवरावाच्या बाळस दादासाहेबा-विषय अनुवाई होत्या व त्यांचे पथक घेऊन विसावी नारायण हा दादासाहेबांशी झालेल्या लढायांत कामगिरीवर हजर होता. नंतर दादासाहेबांनी गिरज घेतली तेव्हा सामान व पायदळ बगैरे कुमक इचलकरंजीहून पेशव्यास होत होती. स. १७६३ त मोगलांनी पुणे जालिले व पेशव्यांनी बेदर शहर जालिले व अवंगरेबाद व भगवानगर या शहरापासून रडणी घेतली. गावेळी नारायण तात्या पेशव्यांबरोबर होते. यावेळी दोन तीन निरतिराळ्या प्रसंगी धर्मंतांनी तात्यांस स्वतंत्र कामगिरीवर पाठविले होते व त्यांनी धोंडोबहुत रडणीहि वसूल करून आणिली होती.

इकडे मोगल व मराठे यांचे युद्ध सुरू असता कर्नाटकांत ह्दरभलां फार प्रचळ होऊन त्यांनी धारवाडचा सुभा बहुतेक काबीज केला. धारवाडचा सुभा हातचा गेल्यामुळे इचलकरंजीकरांचे फार सुकसान झाले. यापुढी याच वर्षी सर्वेनगड जिझा व श्यालालचा मुलूख पोर्तुगीज लोकांनी त्याज-पासून दिगुकावून घेतला होता. ती सुकसानी झाली होतीच. याप्रमाणे ह्दरांचे प्रायशः फार वाढत्यामुळे पेशव्यांनी १७६४ त त्याच्यावर स्वारी केली. त्यावेळी इचलकरंजीचे पथक नरगुदास होतें ते या लष्करास घेऊन मिळाले होते.

पुढे १७६४ त धारवाडचा सुभा मोकळा होनांच त्याची मामलत इचलकरंजीकरांस पेशव्यांनी दिली; कारण त्याच्या-कडे ती पूर्वी बहुत वेळ होती. व त्यानाहि येना त्या माम-लतीत पुष्टळ गुंतला होता; यावेळी तात्या इचलकरंजीहून निघून स्थान्या करीत मटकत होते. धर्मंतानी त्यास ग बोलावून नेले व उपदेश केला. परंतु स्थान्यापून झाले नाही.

अनुवाई इचलकरंजीस दुखणेकरी पडून होत्या. ती संधि साधून तात्यांनी परत आल्यावर बराच दंगा केला. प्रथम ते आज्ञ्यांस झाले तेथें स्वार व पायदळ मिळून पांच सप्तसैन्ये लोक त्यांनी चाकरीस ठेविले आणि राणोजी घोरपडे सेनापति यास कांहीं उपद्रव केला. तात्यांचे आज्ञे नारे महादेव यांनी दत्तक घेतलेले नरसिंगराव यांचे पुत्र सदाशिव घोरपडे हे रघुनाथराव दादासाहेब याजवळ होते. त्याच्या द्वारे दादासाहेबांशी तात्यांनी संधान बांधिले होते. मातोश्रीच्या निवडतीचे जिवके लोक आहेत त्यांचे पारि-पत्य करावे, सर्वे दौलत आपल्या स्वाधीन करून घ्यावी, गोविंद हरि व त्रिपक हरि पठवधन यांशी कज्या करावा हे त्यांचे वेत होते. तात्यांनी इचलकरंजीच्या ठाण्यांत प्यादे होते त्यास वश करून घेतले व किल्ला हिसकावून घेतल्या सर्व दौलतीत त्याचा अंमल बसला परंतु अनु-वाईची प्रकृति बरी झाली व पेशवेहि कर्नाटकांतून परत आले. तेव्हा त्यांचे सर्व वेत विरघळून जाऊन त्यास पुन्हा पूर्वाप्रमाणेच प्रतिवेष्टात रहाणे भाग पडले.

सरकारची कामगिरी करून दाखवून आपली बढती करून घ्यावी, इकडे तात्यांचे लक्ष नसल्यामुळे त्याची सर-दारी काढून घ्यावी असे धर्मंताच्या मनात आले; त्यामुळे (सन १७६६) अनुवाईस त्याचे नातू व्यंकटराव दादा ही पुण्यास गेली. तात्याची कशी तरी समजूत घालून त्यांनी त्यासहि बरोबर नेले. अद्यापि अनुवाईची भांड पुणे दर-बारी बरीच असल्यामुळे त्यांनी पेशव्यांकडून व्यंकटरावाच्या नांवें सरदारी करून घ्यावी व पुन्हा पथकाची जबाबदारी केली. कडलास, पापरी व वेढम हे गांव इचलकरंजीकरांकडे पथकाच्या संख्यामात चालत होते ते या गांवच्या डिबे-रांत पेशव्यांशी दूर करून तेच गांव, त्याच्या तेनातीस लावून दिले. पेशवे सरकाराहून एकरं ११४१०२५पयांची तेनात इचलकरंजीकरास रोख मिळत, होती. त्याच्या ऐवजी त्यांनी या तीन गावांचा वसूल तेनातीकडे घेत जावा असे ठरले.

कोल्हापूरकर जिजाबाईंनी इचलकरंजीकरांचे सरदेशमुलीचे वतन जप्त केले होते ते मोठ्यावाढल व तिकडे इचलकरंजी-कर यांचा गांव, खेडी, शेते, कुरणे, चाग, मेळे बगैरे आहेत त्यांस उपसर्ग न देण्याविषयी धर्मंतानी जिजाबाईस पत्रे लिहिली. म्हणून गांवास चाडोकर सावेत यांकडून उप-द्रव होत होता तो बंद करण्याविषयीहि पेशव्यांनी सावेतांस एक ताकीदपत्र पाठविले. आपल्या दौलतीचा याप्रमाणे बंदो-यस्त करून घेऊन अनुवाई, तात्या व दादा, परत इचलकरं-जीस आली. पुढे तात्या ख्यालीपुसालीत व दुर्बलतांत मग होऊन इचलकरंजीस आगुप्याचे दिवस घालवू लागले. त्यामुळे (१७६९) धारवाडचा सुभा इचलकरंजीकरांकडून काढून पेशव्यांनी नारी बाबाजी नगरकर यास हांगितला.

सन १७७० व १७७१ साली हैदरअलीवर मोदीम सुलु होती. तीत इचलकरंजीकराची पागा मात्र होती. यापेची तात्या पेहोप व व्यंकटराव दादा अलपची अहत्यामुळे इचलकरंजीचे पथक मोडल्यासारखेच झाले होते. याने सुमारास नारायणराव तात्या हे (१७७० च्या आरंभापासून) आजारी पडले होते. ते दुसरे वाढत जाऊन शेवटी त्याच वर्षी (नोवेंबर १०) त्यांचे देहावसान झाले.

व्यंकटराव नारायणराव व उर्फदादा या हे व-इचलकरंजीकराकडून भारवादाचा सुभा काढून तो दुसऱ्या सामनेदाराकडे पोदायानी दिला होता. सुमारे दोळा वर्षेपर्यंत तो सुमा इयाकडे होता. त्या अवधीत सामल-तीसंबंधी लक्षावत रहाता रहाता आजपर्यंत सरकारची याकी बरीच सुबळी होती. सरकारचा तगादा उठाविल्यासाठी अन्-याईस पुण्यास जावे लागले. व्यंकटरावदादा त्यानवरोबर या रोयसीह गेले होते. तेथे गेल्यावर दिसीव होऊन सुरादी व पेशवे याजवळ अनुयाईंनी बहुत रडबडली गेल्यावरून शेवटी ७३००० रुपयावर तोंड झाली. पेशव्याची स्वारी कर्नाटकच्या मोहिमेस निघावी तेव्हा व्यंकटरावासह अनु-याई पुण्याहून निघून जेऊरच्या सुद्धा लहारात जाऊन पोचल्या. तेथे वार दिवस रहावयाचा त्याचा वेन होता, परंतु इचलकरंजीत तात्यास देवाडा हात्याचे बरमान कळताच त्या व व्यंकटराव तेथून हावडतोच निघून इचलकरंजास आल्या. या व्यंकटराव नारायणाचा व त्याच्या पुढील वंशाची या घराण्याची हद्दीकत हानकोशच्या आठव्या विभागात 'इचलकरंजी' या शब्दासाठी आलेली आहे; तरी ती तेथे पहावी. [इ. स. १६००, संमह: इचलकरंजी इतिहास].

घोरपडे का पशी कर—विजापूरच्या यादवाहाकडून कापशीचे ठाणे व त्यामोवतालचा काही तालुका कापशीकराकडे सरनाम म्हणून चालत होता त्यास 'हिंदुराव' हा किताब बहामनी बाहदाहाकडून व 'अमीर-उल्-उमराव' हा किताब आदिलशाहाकडून मिळालेला आहे. पोहोदापूर प्रतापी देशमुखी या सरदेशमुखी कापशीकराकडे विजापूरकराच्या अमदाग्यातून चालत आली असावी.

कापशीकरांना नकस घोरपडे म्हणतात. शिवाजीमहाराजाचा अस्पृश्य होत होता त्यावेळी कापशीकराच्या घराण्यात म्हळोजी घोरपडे मुख्य होते. त्यांनी यादवाहाची चाकरी सोडून महाराजांचा पक्ष धरला होता. त्यांचे पाचवे स्वारीचे पथक होते. त्या पथकानिशी स्वारीत हजर राहून ते शिवाजीची एकनिष्ठेने चाकरी करीत असत त्यास संताजी, बहिरजी व मालोजी असे तीन पुत्र झाले. ते तिपोडि पराक्रमी निपटले. तेव्हा शिवाजीने त्या ठिपास तीन स्वतंत्र पथकांची सरदारी सांगून त्याची चाकरी हंवरदाव सेनापतीच्या निसवतीस लावून दिली. रवा स्थिती सावत दूरत्वाविषयी संताजीचा नावलौकिक विशेष झाला परंतु कापशीकर व त्यांचे अनुयायी इचलकरंजीकर यांची प्रथिदि

ते 'कर्नाटकांतले सरदार' म्हणून आहे. कापशीकर घोरप-यांची पाटिलजीची वतने सातारा गिल्यात आहत. पण त्यांनी कृष्णच्या उत्तरेस कधी महागरी मिलविल्याचा यत्न केला नाही. प्रथमपासून त्यांचे बळण कर्नाटकाकडे पडत गेल्यामुळे तोच मुलूख त्यांच्या व इचलकरंजीकर यांच्या वर्तु-त्वांचे क्षेत्र होऊन बसला.

संताजी घोरपडे—संताजीने १६७४ तच शिवाजीच्या वेळी आपले नाव काढले होते. अवर्गक्षेपांचे संभाजीस घडून कैद केले त्यावेळी लडाई झाली तीत म्हळोजी घोरपडे ठार झाले. यादवाहाच्या कीजेचा छाप येण्यापूर्वीच संभाजीस सुरक्षित स्थळी पोहोचवाय म्हणून बहिरजीने यत्न केला. परंतु संभाजीच्या दुराग्रहामुळे त्याचे काही चालले नाही. त्यानंतर राजाराम गांधीवर बसला. त्याने इ. स. १६९१ मध्ये संताजी घोरपडे यास सेनापतीचे पद दिले.

संताजीस दोन बायका होत्या व प्रत्येकीस एक पुत्र झाला होता. घोरल राणोजी व धाकटा पिराजी. शिवाय संताजीचा मानलेला मुलगा नारोपंत (इचलकरंजीकर) हा तिसरा पुत्र होय.

संताजीवरोबर नारोपंत प्रत्येक स्वारीत हजर रहात अस-त्यामुळे त्यास लष्करी कामाचा अनुभव येत चालला. सेनापती झाल्यापासून संताजीच्या अबाध पराक्रमाची परंपरा सुरू झाली. तो काळ विलक्षण धामधुमीचा होता. त्यामुळे आपल्या अंगचा पराक्रम व कर्तव्य प्रकट करण्यास त्यास ती उत्तम संधि सापडली. नारोपंतावर संताजीचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे आपल्या दीर्घताचा सर्व कारभार त्याने त्यान-कडे सोपविला. राजारामाच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य राखण्याकरिता संताजीनेच अतापारण पराक्रम केले आहेत, त्याच्या योगाने त्यांचे नाव इतिहासात अमराभर झाले आहे.

सन १६९० त मोगलांच्या फौजा महाराष्ट्रातील किल्लास वेढा घालून बसू लागल्या. कित्येक फिसे यांनी काजीगडि केले. त्यापुढे आपले निषाध लागत नाहीत पाहून राजाराम गुप्तपणे बंदीचेदावरास गेले त्यावरोबर जे सुस्ती व सरदार गेले त्यात संताजीहि होता. हा प्रयास फारच धोखाऱ्या होता व त्यात एका प्रसंगी महाराष्ट्राची जीव पचावण्याकरिता संताजीचा बंधू मालोजी यास आपल्या प्राणाची आहुति घावी लागली. वेदास गेल्यावर राजारामाने संताजीस सेनापतीचे पद, अरीपटका व नाँबट दिली. आणि "हिंदुराव ममल-कतमदार" असा किताबहि दिला. संताजी वीरे विरग-वैकुण्ठा घराण्यात यावेळी तीन निरनिराळे किताब मिळाले. संताजीच्या घराण्याकडे "ममलकतमदार," बहिरजीच्या घराण्याकडे "हिंदुराव" व मालोजीच्या घराण्याकडे "अमीर उल् उमराव" असे हे किताब असून ते अद्यापि चालत आहेत.

सन १६९१ च्या आरंभी संताजी व धनाजी यांचे परत महागड्याकडे येऊन रामचंद्रपंत हुकमतपन्हा यास मिळाले.

त्यांच्या मद्तीस संताजीने कर्नाटकात जाताना चांदी फौजेसह नारांतास ठेविले होते. मांगलावर स्याच्या करण्याकरिता फौजेची नवीन जमवाजमव केली. संताजी व बहिरजी व विजेजी चव्हाण हिमंतवद्दार यांनी खुद्द अवंगजेबाच्या फौजेवर छापा घालून त्याच्या डेप्याच्या तणावा तोडून सोन्याचे कळस काढून आणिले.

सन १६९२ त संताजीने चांदीच्या फौजदारावर छापा घालून त्यास सैन्यामह केंद्र केले; नंतर मिरजेच्या फौजदाराचीहि हांच दुर्दशा केली. त्यावेळी महाराजांच्या आज्ञेवरून रामचंद्रपंतांनी संताजीस मिरज प्रांताची देशमुखी व सरदेशमुखी इनाम दिली. सन १६९३ त संताजी व धनाजी जाधव यांनी गंगधडीवर स्वारी केली व तीन वर्षे तिकडे राहून तो मुख्य लुटला, आणि बादशहाच्या लष्करास पुरवठा करण्याकरिता हिंदुस्थानातून रसद व खजिना त्या मार्गांनी घेत असे तो कित्येक पैदा लुटून घेतला. याच्या पारित्यकरिता बादशहाकडून आलेल्या एकामागून एक तीन फौजा त्यांनी मोडून गद्दोस मिळविल्या. हुलिककारच्या स्वारीत संताजी हा छत्रपतींचे कुमरू करण्याकरिता पुनः कर्नाटकात (१६९६) गेला. त्याच्याघोरपड यावेळी फौज बोल ह्जार होती. संताजीने धनाजीस पुढे पाठविले. संताजी मागून येत असता त्यावर त्या प्रांताचा फौजदार अहमदान बाबुन आला. त्या प्रसंगी फौजदाराचा पूर्ण पराजय करून त्याची फौज लुटून काढिली व त्यास पकडून जबर रोंड देऊन सोडून दिले. नंतर चेदीस पांचवल्यावर त्याने मांगलावर वारंवार मुद्दून पडून त्यास चंदोबा वेठा उडविले अग पाडिले. नंतर तो कर्नाटक, बालेपांड या प्रांतांत फिरून संधे छत्राळट करू लागला. तेथील फौजदार कासिमखान यास त्याची बुद्ध करण्याची छाती होईना; सबब त्याच्या कुमरुस बादशहाने मोठे मोठे सरदार पाठविले. ते कासिमखानास येऊन मिळाल्यावर ही सर्व सेना संताजीवर निघाली सोच त्याने एकदम येऊन चौहोळकर या फौजेस घेरा दिला. संताजीची ही मगरमिठी छुटेयाची होती. तेव्हां त्या फौजेची घुटका करण्याकरिता बादशहाने हिमताल नांवाचा सरदार पाठविला, तो संताजीने त्यास परस्पर पांटेतच गांठून त्याची फौज उधळून दिली.

इकडे आठवऱ्या दिवस मार छातांचे कासिमखानाचीहि फौज ठेकीस आली. रोहटी कासिमखानाने विष खाऊन प्राण दिला. व पाकीची सर्व फौज संताजीच्या हाती लागली, तेव्हां त्यांनी ती लुटली व सरदारांपासून मारी रोंड घेऊन त्यांस भेडून दिले. इतक्यांत हिमताल पुन्हां नवी फौज घेऊन लढाईस आला; परंतु संताजीने तीहि फौज घुट्यास मिळविली, व त्यास मारून टाकिले.

धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांमध्ये यावेळी वाकडे आले. सन १६९७ त राजाराममहाराज जिझाडून स्वदेशी ... नावे. त्यांनी या उभय सरदारांचा समेट करून याचा

ते न कारता जाधवाचा पक्ष धरिला, त्यामुळे संताजीचे बळ कमी पडले. त्या दोघां सरदारांच्या फौजांचा विजापुराजक तळ पडला असता जाधवरावांनी घोरपड्यांच्या बहुतेक फौजेत कितूर केला व त्या फौजेच्या मद्तीने संताजीस धरण्याचा वेत केला. ही बातमी संताजीस कळताच त्याने नारे महदेव वगैरे आपले विश्वासू सेवक व मुलेंमाणसे व जिवांस जीव देणारी पोडीशी फौज होती ती घेऊन लेखून पळ काढिला. त्यानंतर काही दिवस तो जाधवरावांचा शह चुकवीत मुळघातून हिंडत होता. एके प्रसंगी त्याचा मुकाम म्हसवडास पडला. तेथे म्हसवडाकर माने नांमोजी याने (आपल्या सासऱ्याचा सूड घेण्यासाठी) संताजीस दग्याने ठार मारिले.

याप्रमाणे संताजी हा मारेकऱ्याच्या हातें प्राणास मुकला. संताजीरावांचे मुलगे राणोजी व पिराजी हे त्यावेळी लहान होते. यावेळी नारांतासने कापशीकर पराण्याची लाज राखिली. धन्यास दगा देऊन तो जाधवरावांस मिळता तर राजाराममहाराज यांची मर्जी त्यावर गुप्ततः झाली असती व त्यास मोठे वैभवाई मिळाले असतें, पण त्याची बुद्धि तशी नव्हती. त्याने राणोजी व पिराजी यांस हातां धरून सेनापतींचे अनुयायी एकत्र जमविले व बहिरजी घोरपडे निराळी सरदारी करून कर्नाटकात होता त्यास आणविले. मग ही घोरपड्यांची एक स्वतंत्रच फौज जमा झाली असे पाहून जाधवरावांनी त्यांशी विरोध करण्याचे सोडून दिले.

ताराबाईच्या फारकीद्वारे घोरपडे ताराबाईच्या ताब्यां न रहातां नेहमी स्वतंत्रपणे मोगलाई व मराठी राज्यात स्वान्या करीत, असे बफ घडणेतो; परंतु ते सारं दिसत नाहीं. कारण की, सन १७०३-४ या साली ताराबाईचे पुत्र शिवछत्रपति यांनी पिराजी घोरपडे यांच्या भावें सरनामनासता करून दिला आढे त्यात कलमें आहेत ती:-

(१) मशारनिह्तेचे पिते संताजी घोरपडे यांस मामले मिरज येथील अठरा कर्गतीचे देशमुखी वतने दिली होती तेजें प्रमाणें यांकडे करार. (२) मरदेशमुखीचे वतन मयारनिह्तेचे पेशवापासून होतें तेजेंप्रमाणें करार. शुभा पन्हाळा व मामले मिरज. (३) मशारनिह्तेचे बडील बंधू राणोजी स्वामिकावोवरी पडले त्यानिमित्त त्याची वी संतुवाई इजवरी छपाळ होऊन तिचा योगक्षेम चालण्यानिमित्त कसयें कापशी गांव इनाम दिला. (४) नारो महादेव, यांनी कट मेहुनत बघुत केली. या काये त्यास भिलवडी हा गांव इनाम दिला. (५) मशारनिह्तेकडे सरनाम कमन सरदार दिले. (६) संभाजी निवाळकर. ह्जार फौजेची शीतल. (७) जिकटरास नारायण पाचवें जमावाची सेनात.

ताराबाईचा व घोरपड्यांचा जर विषाद असता तर छत्रपतीकडून असा सरनाम पिराजीस कधीच मिळाला नसता हे उघड आहे. या राजप्रभावरून नारो महादेव यांच्या कऱ्याचे अनुगानहि होतें.

सन १९१८ ते १९०५ वर्षांत येदर, गुलुपे व पित्रापुर या प्रती घोरपड्यांनी पामगूग व लुग्रद्वै एकसारखी सुरु होती. ओरंगजेबाने घोरपड्यांना येदोनास्त झाला नाही याबद्दी नारी महादेव यांची तेजस्विता उत्तम शैलीने प्रष्ट झाली. सन १९०० त घोरपड्यांनी स्वराज्यातच काही स्वारी शिकारी केल्यावरून ताराबाईया क्षेत्र होऊन त्यांचे पारिपर्य करण्याकरिता त्यांनी त्यावर धनानी आणव यात पाऊलिले, तेव्हा घोरपड्यांनीही गुलुपेनारलाय मास मद्धीस पोलाविले संतापारावानी व पानाची मैत्री कर दिवसाची होती, सधन त्याने मुमकेस जाऊन आपवरावास हुसून कायिले. त्यानंतर यहिरजी व त्याचे पुत्र शिंदोशी हे संतापाराचा मुलामाणसास घेऊन गंधेपडाकडे गेले व तिकडे मोगलाच्या आश्रयाने त्यांनी आपली यहागीर वाढविली.

घोरपड्यांनी स्वराज्यातल्या मुलसावर रमारी वेष्ट्याचे वर लिहिले आहे त्यात नारी महादेव यांचे अंग नव्हते. मोगलांचे अंतिम झगडून घेऊन कनाटकात रहावे ही घोष नारीपतास मुद्धीच पतत पडली नाही. छत्रपतींच्या पदरी राहून आपल्या धन्याने मिळेल त्या भाकतीवर निर्बाध करपा हा त्याचा निर्धार पुर्वापासून पक्का होता. यातुळे आता घोरपड्याची मादशी होऊन त्याच्या कडुसास भिन्न भिन्न दिशा लागल्या. यहिरजी व शिंदोशी हे गंधेपडास राहून मोगलाईचे सरदार झगून आपणास झगून घेऊ लागले व तिकडे त्यांनी गुला व गंधेपडा वगैरे मुल्ल भोगलाकडून सज्जाम मिळविता, त्यावरून त्यात गंधेपडाकर हे नाव पडले संतापाराची मुलमाणस त्याजवळ होती, परंतु नारीपतांनी त्याची तेंदा करून ती सर्व मंडळी आपल्या ताब्यात घेऊन ते कापशीस येऊन राहिले हतउत्तर विलागीराय व त्याचे बंधास हे मात्र कापशीकर या नात्यानेच प्रसिद्धि पावले व त्यांनी छत्रपतींचा आश्रय कधी सोडिला नाही.

नारी महादेव यांनी हिमंत घेऊन आलेले अस्पृश्यी धनी पिराजीराय ज्य्या नावे त्यांची वडोलाप्रामांनेत गतने छत्रपतींकडून करार करून घेतली व आपले अस्पृश्यी पुत्र अंकटराव याची पाचवी स्वाराच्या पराशरीवर नेमणूक करून घेतली. त्यावेळी अस्पृश्यतांच्या दरबारात नारी महादेव यांचे काद बघून होते.

कापशीकर घोरपड्याचा एकंदर सज्जाम सत्तावीस लक्षाचा होता. त्याचा तिसरा हिस्सा (१४००० नऊ लक्षाचा) संतापाराचाच मिगालेला होता. परंतु त्याचे पुत्र पिराजीराय याच्या मरण्यात सुमारे पाच लक्षा रुपये उरझाचा मुल्लच राहिला. हत्का मुल्ल तरा नारीपेताच्या मनुष्यामुळेच राहिला. कापशीकर आपल्या पक्षास चिखटून राहिल्याने राज्याला उपयोग होत आहे हे ताराबाईच्या प्रत्यमास आल्यामुळे त्यांनी मिरज व पन्हाळा येथील देवमुखास खरेदसमुदी बतन पुनः पिराजीराय याजकडे द्याय कळे मा वतनाचा सर्व

कारभार नारीपेतांनी पिराजीरावांकडून आपल्या नावे करून घेतला.

मुळे नरवीर राजमदळाचा पक्ष अधिक प्रचल बरावा म्हणून कापशीकर व नारी महादेव यांस रामचंद्रपतांनी पूर्णपणे अनुकूल करून घेतले रामचंद्रपतांनी 'हिंदुराव' यास वळविण्याचाही प्रयत्न केला परंतु तो सफल झाला नाही त्या पराण्याचे स्वागत यहिरजी घोरपडे गंधेपडाकर मरण पावले होते त्याचे पुत्र शिंदोशीराव यास रामचंद्रपतांनी कापशीकराकडून सेनापतीचे पद देवविले. ते फौजवेद व शूर होते, परंतु त्यांचे मन कर्नाटकच्या स्वाभ्यात गुतले असल्यामुळे कर्नाटकास मस्तकीत पुढावर घेण्याचे त्यांच्याने हाईरा मग त्याजकडून सेनापतीचे पद काढून रामचंद्रपतांनी पिराजी कापशीकर यास ते देवविले. ते पद त्या दिवसापासून आजपर्यंत कापशीकराच्या घराण्याकडे अज्याहून काढू आहे. त्या वेळी पिराजीराव ययांनी लहान असल्यामुळे अर्थात सेनापतीसिक्तताधी सर्व कर्मां नारी महादेवच पदता याप्रमाणे त्या वेळी करवीर राजमदळाच्या सचिवाचे व सेनापतीचे अधिकार काही वर्षेपर्यंत त्याच्या हातां आले होते. कापशी पराण्याच्या किताबांपैकी 'ममलकतमदार' व मानमरातयांपैकी नरपटफ व नौवत ही कापशीकराचे अनुयायी व संतापाराचास मानलेले पुत्र या नात्याने पाहण्याविषयी नारी महादेव यास परवानगी मिळाली होती. इचलकरंजीकराच्या घराण्यात हा किताब व बहुमान अद्यापर्यंत वाढू आहे.

सन १९२८ साली पिराजी घोरपडे मोगे हलक्या हे ठावे कापशी करणाकरिता गेले होते. तेथे ते लडाईत नार झाले त्यानंतर त्याचे पुत्र राणेजी हे सेनापतीच्या दौलतीने आलक झाले कापशीकर अश्रमान व इचलकरंजीकर नेकर हा संधय आता राहिला नव्हता त्याची कापशीकराच्या दौलती विषयी व्यंकटरावांची (नारीपेताचा पुत्र) अनास्था बले. जेव्हा जेव्हा राणेजीचे काम साहू महाराजांच्या दरबारी पडे तेव्हा ते व्यंकटरावांच्या वशिष्ठ्याने सिद्धीस आले या दोन्ही घराण्यात परस्परविषयी प्रेमभाव व बरोबा पुढींही कायम राहिला. पिराजीराय झग पावल्यावर कापशीकराच्या दौलतीत पुष्कळ अवयवसा होऊन ती दौलत अमदीं नागवानीस आली. कोल्हापुरकर सैमराजींच्या मनातून सधन कापशी अस्पृश्य व लालक करावयाचे आले त्याचा तो वेत पाहून संतापाराच घोरपडे यांची घोरली आ झाल्याचे अद्यापि दयात होती ती आपल्या नातवात (राणेजी) घोरपड घेऊन सातान्यास शाहू महाराजांच्या आश्रयात राहिली. (ही द. घ. १९६१ त मरण पावले त्यावेळी तिचे वय ऐशी वर्षांपेक्षा अधिक असावे तिचा मुलगा पिराजी व पिराजीचा मुलगा राणेजी द्वारकाबाईच्या स्मरणार्थ राणेजीने कृष्ण व पंचगता यांच्या संगमावर पुढेदेवाळच्या पाटावर घोरपड्याचा कुलस्वामी मुद्राप्रमाणे, याचे देवालय बांधिले आहे.)

पर सांगितलेल्या मिरज व पन्हाळा प्रांतीची देशसुक्ती सर-
देशमुखीच्या बलनाचा सनद पूर्वीच्या कमाप्रमाणे वाढवून हि
कायदीकरास करार करून मिळाली. बलनाच्या मालकीस
नांव मात्र कायदीकरांत व भोगवडा व्यंकटरावांचा असल्या-
मुळे व वागुरवाडीकडून (पेठायांकडून) काढून दारवा-
रांत व्यंकटरावांचा बरोला उत्तम रीतीचा असल्यामुळे ही
बलनाची सनद पिरागीस मिळण्यास अवघण पडली नाहीं
(१७२१).

द्वारकाबाई व राणेशी सात्ताच्यास असतां राहून त्यांस
सन्मानाने घाबकिले. राणेशी पास सगळ्याचे महाल नवीन
नेमून देऊन त्याच्या सरदारीची स्वतंत्र उभारणी करावी,
त्यास नवीन इनाम नांव घावे, याप्रमाणे महाराजाचा मनोदय
होता व त्याप्रमाणे सरगमाच्या सनदमहि तयार झाल्या
होत्या. परंतु पुढे लोकरत संभाजीकडून समवेताविषयी संदर्भ
आल्यावरून घोरपन्नाच्या सनदारीचे काम थांबले. पुढे
संभाजी हा काढून नेढीकरितां हाताच्यास आला त्यावेळीं
'सुमई' कायदीस परत या, आम्ही सुमचे संस्थान सुमईचे
बालविला' असे संभाजी द्वारकाबाईस व राणेशीस म्हणू
लागला. परंतु काढून त्याचे पेशवे यांशीच यांची हवी
पेतल्यापोरीच ती दांवे परत जाण्यास कपट झाली नाहींत.
शेवटी पेशवे, प्रतिनिधि व भंश्री यास यरोथर येऊन काढून
महाराज राणेशीच्या परी गेले व सुमचे संस्थान बालविण्या-
बद्दल आम्ही संभाजीस सांगितले नाहीं, त्याप्रमाणे ते विन-
दिल्लत बालविलात, सुमई कायदीस आंवें, असे त्यांनी व
प्रधानमंडळीनी त्यांस आग्रहाने सांगितले. त्यावरून ती
दांवे कायदीस परत गेली व कडून पेश्याप्रमाणे मंत्रांअने
त्यांचे संस्थान त्यास परत दिले (१७३०). पिरागीचाय
मरण पावल्यानंतर राणेशीस सनद मिळवण्याची; परंतु
व्यंकटरावांवर काढून घेण्यासुद्धे रवाना त्यास आज्ञा
केली की 'देशमुखीचा भोगवडा अनेक वर्षे सुमईच करीत
आहो. नवी सनद घाबण्याची तीत राणेशीचे नांव फराव्या !
सुमच्यास नांव सनद देतो' वगैरे ती गोष्ट व्यंकटरावांस पसेत
पडली नाहीं. त्याने सांगितले की, सनद पूर्वीप्रमाणे राणेशी
मातस घावी. ते देतील तर तीच सनद त्यांसचमून आम्ही
मागून देऊ. मग दाहून (१७३४) राणेशीच्या नांव
सनद तयार केली. ते वर्तमान राणेशी यांस खडतांव
व्यंकटरावांच्या पुनर्जन्मे हे उदाहरण दाहून त्यास हर्ष
झाला व त्याने तीच देशमुखीची सनद त्यास बहास दिली.
अर्जेच नव्हे तर, पुढच्या बरी गोष्टी राणेशी हा कापला
इनाम नांव त्यास इनाम करून दिले. राणेशीचा पुत्र
संभाजी होय. वाहुटे या घराण्यास विदेश प्रस्थान पुरव
झाले नाहीं. पेठायांनी व पुढे वीरदासपुत्रांनी हून येवून हे
घराणे राहिले. [एक पु. १; रायरायचंपतीची बघत;
रविशाल.]

ग जे द्रग ड कर घोर प डे. - यांची माहिती गजेंद्रगड
या घराण्याला आली आहे ती लेखे पहावी.

गु ली कर घोर प डे. - या घराण्याचा मूळ पुरुष सेना-
पती संभाजी घोरपन्नाचा भाऊ बहिरमी हिंदुराव हा होय.
संताजीच्या सुनानंतर बहिरमी कर्नाटकांत आला व त्यानें
मोगलांचा नीकी परतून, गजेंद्रगड, गुली वगैरे मुलुख
मिळविला. त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र शिवोजी हा गादीवर
बसला. शिवोजीच्या मागून त्याचा पुतण्या मधवराव हा
गुलीचा मालक झाला. हा पुढें मोगलांकडून निपून पेश-
व्याचा मिळाले. हा हैदराच्या स्वाभ्यांत नेहमी पेशव्यां-
तफे बघत असे. शिवोजीचा मुलगा प्रदमात मुरारराव त्यानें
त्या भागांत आपले सामर्थ्य फार वाढवून पुष्कळच मात
मिळविला (मुरारराव घोरपडे पहा). हाहि गुलीचा
कारभार पाहत असे. पुढे तिपूनें एका अडाईस मुरारराव
व यशवंतराव यांस पकडून कैदित ठेविले. तेथ्हीं यशवंत-
रावाचा गुलाम मालोजी हा गुलीचा मालक झाला. त्यानंतर
इकल्या एका कडाईनें गुली तिपूनें येऊन आपल्या राज्यास
जोडली. त्यामुळे पेठायांनी मालोजीस गुली देवजी बाहूर
(हे तिपूकडून येऊन) ठाणे दिले व त्याबरोबर कैफग-
वाडी, येवजती वगैरे हालके सरगमादाखल दिले. या-
नंतर सौंदर संस्थान स्थापन होऊन त्याचा पहिला पुत्र
शिवराज घोरपडे हा बनला. पुढे गुलीकर घराण्यांतले
दुसरे यशवंतराव हा नावा फडगिनीनां कैदतून सोड-
विण्याच्या पेथी पुढे आला होता. पेठाबाईअखेर हा रावबाजी
विषय ईशगांत मिळाला. आणि त्यांच्या तफे पेठायांती
छळले. या रवाच्या मदतीवरून ल. विलखोनें त्यास सद्दीस
दुमगांची अहाणीर दिली. पुढे दोलतराव शिर्डीच्या दरबारादि
हा ईशगांतके काम करीत असे. हा सन १८२१ साली
पुणे येथे मरण पावला; त्यास मालोजी हा एक पुत्र होता.
याचा बंधू दह्री सौंदर प्रांती नांदत आहे (गजेंद्रगड पहा).
[खरे-ए. के. संमह; डफ; बाड-कैफियती].

घोरी घराणे—गजनी घराण्यांतले बहराम (१११८-
११५२) याच्या कारकीर्दीत तिकडे तिकडे संटे झाले होते.
गजनी व हिंरात यांमधील प्रदेशांत घोर प्रांत आहे. हेंच
अकगण लोकांचे मूळ ठिकाण. आरव्यांनी हा प्रांत जिंकून
तेथील लोकांस मुसलमान बनविले. बहरामच्या पेथी
पोरचे अकगण बलाढ्य होऊन स्वतंत्र झालेले होते. यांची
राबधानी फिरोजकोट नांवाची होती. फिरोजकोटचा हद्दी
नवीं तपास लागत नाहीं. त्यावेळी पुन-सुरीन वर नामक
घोराचा अंमलदार होता. हा पुन-सुरीन व बहराम यांमध्यें
यमनहा उत्पन्न होऊन बहरामनें पुनसुरीन घोर याला ठार
मारिले. पुन-सुरीन हा बहरामचा जीवई होता.

पुन-सुरीनच्या शेक-उरीन व अला-उरीन नामक
भावांनी बहरामचा छुट येण्याचा निषय झाला. सेन्याच्या

विश्वासातानें सैफ-उद्दीन हा शहरामच्या हातीं सापडल्यामुळे बहरामने त्याचे हाल हाल करून त्यास ठार मारिलें. या क्रूरपणें अला-उद्दीन चिडून गेला व लवकरच लडाईं जुंपून तांत अला-उद्दीनास विजय प्राप्त झाला. त्याने गजनी शहरात शिरून तें शहर जाळून पोळून उध्वस्त केलें. त्यामुळे त्याला जहानघोस्त (जग जळणारा) म्हणूं लागले. बहराम पराभव पावून पळत असता घर्टनच मरण पावला (११५२).

बहरामच्या पश्चात् त्याचा पुत्र खुशु यानें गजनी शहर परत मिश्रविषयाची बरीच खटपट केली. परंतु तांत त्याला यश न आल्यामुळे त्याने लाहोरसि आपली राजधानी नेली. परंतु त्याच्या राज्यास उतरती कळा लागली, कारण सर्वे लोक घोरच्या हुलतानास (अला-उद्दीनास) मिळाले. ख्रि. स. ११६० त मरण पावला. त्याचा मुलगा मलिक खुशु हा गजनी पंथाचा शेवटचा सुलतान होय. पुढें त्याच्या मरणांनंतर राजघोरच्या अकगणानां बळकाविले.

गजनी शहर हस्तगत केल्यावर अलाउद्दीन आपल्या घोर प्रांतांत जाऊन फिरोजकोट येथें स्वरूप यत्ना. तो ११५६ त मरण पावला. त्याला सैफ-उद्दीन नावाचा एक पुत्र होता त्यास राजन मिळालें. परंतु त्याचा ठगकरच रून झाल्यामुळे ग्यास्-उद्दीन व शहाबुद्दीन नावाचे त्याचे सुलतान झाले. अला-उद्दीनाचे पुतणे राज्यकारभार पाहूं लागले. दोघा रामांनी एकमतानें राज्यकारभार चालविल्याने मुसलमानांनी इतिहासात हें एकच उदाहरण आहे. शहाबुद्दीनची दृष्टि हिंदुस्थानाकडे होती. त्याने स्वतःच महंमद अलें नांव घेतलें. त्याचा भाऊ ग्यास्-उद्दीन १२०२ त मरण पावल्यावर सर्वे राज्य शहाबुद्दीन उर्फ महंमद घोरी याजकडे आले. ग्यास्-उद्दीन यानें हिरात येथें एव उत्तम मशीद बांधिली होती. ज्याप्रमाणें गजनीच्या महंमुद्दीन हिंदुस्थान उध्वस्त केलें त्याप्रमाणेच महंमद घोरीने ११७५ पासून १२०६ पर्यंतच्या तास वर्षांत हिंदुस्थान देखात धुमाळूळ पातळा.

हिंदुस्थानातील मुसलमानां प्रात आपल्या ताब्यात घेणें हा त्याचा मुख्य उद्देश होता. त्याने ११७५-७६ त मुलतान फारीज केलें व सिधुनदावरील कच येथील राजाच्या मुलीशी लग्न लाविले. पुढे ११७८ त त्याने हिंदुस्थानावर हस्ती स्वारी करून गजनीच्या सुभू मलिकचा पाडाव केला; व ११८२ पर्यंतच्या काळात सिंध प्रांत फांज केला. नंतर ११८४ त त्याने लाहोर प्रांत उध्वस्त करून दखिला व सुभू मलिकला फसवून कैद करून (सन ११८५-८६) त्याला फिरोजकोट येथें पाठवून दिलें. काही दिवसांनी गजनीच्या या सुलतानाचा तोष शिरच्छेद करण्यात आला.

महंमद घोरीने आपल्या सर्वे मुसलमान प्रतिस्पर्ध्यांचा भंदोयस्त केल्यावर हिंदू लोकांकडे त्याने आपली दृष्टि बळविली. त्याने हिंदू लोकांस आपल्या फौजेतून काढून दोऊन मुरयतः अकगण व मुक्रे यांचा भरण केला. यावेळीं पुष्पीराज चव्हाण हा यलाज्य राजा हिंदुस्थानात राज्य करीत

होता. अजमीर व दिल्ली ही दोन्ही राज्ये पुष्पीराजाकडे होती. परंतु कनोजचा राजा जयचंद राठोड व पुष्पीराज यामध्ये वैमनस्य असल्यामुळे जयचंदानें पुष्पीराजाचा नाश करण्याकरिता महंमद घोरीला हिंदुस्थानात बोलविले. महंमद घोरी हिंदुस्थानात येण्याच्या तयारीतच होता; जयचंदानें हें निमंत्रण त्याच्या पश्चात्वरच पडलें. इ. स. ११९१ त महंमद घोरी व पुष्पीराज यांची गाठ पडून पातपत-जयचंद नारायणगाव येथें लडाईं झाली. तांत महंमद घोरीचा पूर्ण पराभव होऊन तो कैद झाला. परंतु आठ हजारा घोष्यांची खंडणी दिल्यावर त्यास पुष्पीराजानें उदारपणें सोडून दिलें. या पराभवामुळे महंमद घोरीला तळमळ लागून राहिली. पुष्पीराजाच्या सूड उगविण्याचे विचार त्याच्या मनात सतत पोळूं लागले. दुसऱ्या वर्षी त्याने १२०००० सैन्य जमविले. या सैन्यात अकगण, तुर्क व इराणी लोक होते. जयचंद राठोड बगैरे लोकांशी त्याने फिरार करून ठेविला होताच. इकडे पुष्पीराजाच्या मदतीसहि बरेच रजपूत जमा झाले होते. दोन्ही सैन्याची गाठ स्थानेवर येथे पडून प्रथमतः रजपुतांची सरशी झाली. परंतु ते बेसावध राहिल्यामुळे महंमदानें त्याच्यावर एकदम ह्मा करून रजपूत सैन्याची दाणादाण केली. पुष्पीराज हा घोरच्या हातात सापडल्यावर त्याने त्याला ठार मारिलें. मुसलमानांना मागे हटविण्याची यावेळीं रजपुतांनी शिकस्त केली, परंतु काही उपयोग झाला नाही.

त्यानंतर महंमदानें अजमीर, हंसी, बगैरे शहरें घेऊन तेथील लोकांची कत्तल केली. हिंदूंची देवळे कोडून त्या जागीं मशीदी बांधिल्या आणि गजबंसा-पैकीं एका मुलास आपला माडलिक म्हणून अजमीरच्या गादीवर बसविलें व ऐक नावाच्या आपल्या एका मुलामास सुभेदार नेमून महंमद गजनीत परत गेला. याच क्रुतु सुद्दीन ऐवळने आपल्या भग्याच्या मृत्यूनंतर दिल्ली येथे आपलें राज्य स्थापलें (मुलाम घराणें पहा.).

काही दिवसांनी महंमद घोरीने कनोजच्या जयचंद राठोडाचा पाडाव करून तें शहर छुडलें. याप्रमाणें जयचंदास त्याच्या देशद्रोहांने फळहि मिळालें. ऐवळने ग्वाल्हेर, कापरी, कलिंजर बगैरे शहरें घेतलीं. महंमदानें काशी छडून बहार प्रांत-परहि हस्ती केली व अनेक देवळे कोडली. यत्त्यावर खिलजी नामक एका सरदाराने बंगाल, बहार व अजोच्या हे प्रांत जिंकून बंगालची राजधानी गौड (लखनौदी) हें शहर हस्तगत केलें. तिकडे खिवाच्या शस्त्रांनी महंमदाचा तडा होऊन त्या दोषामध्ये लडाईं जुंपून त्यात महंमदाचा पराभव झाला; व मोठी खंडणी देऊन त्याने आपली छुटस करून घेतली. पंजाबच्या आसमंतातील गहर लोकांनी पुंडाईं मुक्रे केल्यामुळे महंमदानें त्याचा भंदोयस्त केला. परंतु काही दिवसांनीं सिंधू-काठच्या रोहटक गावी याच गहर लोकांनी महंमद बेसावधपणें राहिला अवता त्याचा रून केला (१२०६). महंमदाच्या

कारकादीत पंजाबपासून बाबिलोनपर्यंत व अजिंक्य नदी-
पासून आरभक्ष समुद्रपर्यंतपर्यंत त्याचे राज्य पसरले होते असे
म्हणतात.

महंमद हा शूर होता, परंतु त्याच्या अंगाी विशेष चातुर्य
असल्याचे दिसून आले नाही. तो स्वतः विद्वान नसल्यामुळे
विद्वान लोकांस त्याने आश्रयदि दिला नाही. त्याचा बहुतेक
काळ लडायेंत गेला. त्याने हिंदुस्थानांत मुसलमानी राज्याचा
पाया पातला. त्याला मुलबाळ नसल्यामुळे त्याचे हिंदुस्थानांतिल
राज्य त्याचा दुसऱा मुलाम ऐबक यानकडे आले त्याचा
पुत्राचा महंमद यास गझनीचे राज्य मिळाले, परंतु त्याच्या
मरणावेतर् तें राज्य पारिजमुच्या (सिवाच्या) बहामी घेतले.
अशा रीतीने घोरि घराण्याचा शेवट हिंदुस्थानांत १२०६त
व गतनीस १२१५ त झाला. [छेनपूळ; सरदेसाई-मुसल
मानी रियासत. एन्सायझो. मिटा पु. ११; इरे. गॅझेट. पु.
१२].

घोडी—संयुक्तप्रांत. अजमरमंडलमिहाराष्ट्रात एक जालुका.
क्षेत्रफळ ३६० चौ. मै. हा जालुका १९०४ मध्ये वनविषयांत
आला. लोकसंख्या (१९११) २४५२६५. जहॉरे दोन
दोहरीपाद व कोपांग, व घेडी ७३६ आहेत. सारार ७२०००
ह. व कर ४६०००. हा छोटी शरतु व दोन या नद्यांच्या-
मध्ये असल्याने पुरामुळे येथे सुकसात होण्याचा संभव असतो.

घोसाळी—या वेलात लॅटिन नांव लफ्फा इन्स्टिआका
मराठी शिराळे-घारोले इत्यादि नांवें आहेत. या वेलाची
कुलें पिबळी अचतात. फळे आंवूळ (६ से ९ इंच) अगर
छांष (१२ से १८ इंच) व पडदार (एकाच वेळास ४१६
फळे ११ इंच छांष) असतात. याची आळी मृगाच्या सुमा-
रास चालतात. येत कुपणावर, बाटावर, माड्यावर अगर
छपरावर चढवितात. येत सर्व पावसाळ्यावर वाटतात. हिवा-
ळ्यांत फळे गावगास लागतात. पाणी घातल्यास सड्याक्यात
बैसादापमेतहि फळे येतात. फळांची भाजी, मजी व भजी
करितात. भजी फार उत्तम होतात. बाळलेल्या फळांच्या
सामिदा याजविण्याकरिता अगर लांकडांस पोळिच करण्यास
उपयोगी पडतो. तो फार चिबट असतो. धी पांढरे, करडे
अगर फाळे असते. परंतु तें होडफाच्या रंगाच्या टावडीत
नसते. घोसाळी भाजारांत दोडफायेद्यां महत्त्व विकतात.

घि रा के छू वंस्तुक्षेत्र—हा वेळ हिंदुस्थानांत सर्वत्र व
विकेपतः पश्चिम बाजूस सांपडतो.

उ प यो य—या वेळीच्या फळांच्या एतदेदीय औषधीस
उपयोग करतात. भांगलेल्या फळांच्या रस काढून तो कान-
शिंजस लावला असतां जोरें दुखण्याचे बाबतें असें म्हणतात.

ए ल ए गि स्टि आ का.—लफ्फा घर्मातील तिसरी भात.
हिची नांवें घीआ-तरदे, धुडुल, भोल, लीआतद दिलपसंत
घोसाळी ह.

घोसी—ही हिंदु-मुसलमान मजक्याची एक भात
आहे. एकंदर जो. स. सुमारे ५० हजार. पैकी ४० हजार
मुसलमान आहेत. त्यांच्यातील बहुतेक लोक मूळचे अहिर
पण इस्लाम धर्मांत गेलेले असेच आहेत. एका पुजेर कुलापासून
त्याचा विस्तार झालेला असून लिखर, चोपार व गहिमुजर
अशा त्यांच्या तीन पोटजाती आहेत. अयोध्येच्या उत्तरेस
प्रधान, गाई व खाला जसा घोसी लांकाच्या रान पोटजाती
आहेत. खांमेसुमारीबलून पहाता एकंदर १११ विभाग या
जातीत असलेले आढळतात. ललनीचे घोसी दुभत्या गाई
पाढून दूध विकून खवा करण्याचा धंदा करतात. घोसी मुसल
मानी धर्माचे अनुग्रहि कांहीं हिंदू चावी त्यांच्यात आहेत.
परमोतर केलेला दयाराम गुजर हा त्यांचा मुख्य पुरव होय.
हे घोसी सुवी पंचाये आहेत. कांहीं घोसी गीर्गांस खात नाहीत.
पंचपीर, इमामसाहिय, गोरख व भैरव ह. त्यांच्या देवता
आहेत. मध्यप्रांतांतहि यांची घोडी बस्ती असून ह्येक्षिमा व
बिरछेया असे त्यांचे दोन वर्ग आहेत.

घोळ—हिच्या मोठी घोळ व चित्तघोळ अशा दोन
जाती आहेत. हिची महाराष्ट्रांत सुद्धा लागव
करीत नाहीत. उत्तर हिंदुस्थानांत करतात. तिकडे तिला 'कुलका'
असें नांव आहे. हिची भाजी करतात.

घोळीच्या दोन जाती आहेत. एक छद्दान किंवा शन-
घोळ व दुसरी मोठी किंवा राजघोळ. शन-
घोळीची पानें रंगानें फार तांबूल. व राखोळीपेक्षा छद्दान
परंतु चरबट अशी असतात. राजघोळीची पानें व
छांदे जरा मोठी असून किंमत कोमल असतात. घोळीची
भाजी थंड असून जपोसादि उपद्रव उत्पन्न करणारी आहे.

ऊ

ऊ

ऊ—या वर्णाचा आरंभ स्वरूप प्राप्त होण्यास तीन
अवस्थांतून जावे
लघुल. पुढच्या
येथील स्वरूपावर

उ = [[ड ड

परिष्ठा अवस्थांतील उ दिसतो. यांत, ल ड चीकनी वंसा-

सारखा आहे. राजा यशोधर्माच्या वेळच्या मंदसोर लेखांत
(इ. स. ५१२) ' ह्मो ' या शब्दाखरांत दुसऱ्या अवस्थे-
तील ऊ आहे. उ बर्णासारखा दिसणारी तिसरी अवस्था
उदयादिस्थाच्या वेळच्या (११ वे शातक) उज्जयिनीच्या
लेखांत पहावयास सांपडेल.

च, अर्थ.—हे अव्यय शब्दाला मोठ्याने खुद्द, सो, (ती, ते) च, खरो-
चर याप्रमाणे अर्थ
नियतात; उदा०
च = च त च च

तो चोरच आहे; तोच चोर आहे. आपण करावयाचा विंवा
म्हणवयाला गोर घावयाचा असला तर क्रियापदपुढे च
स्थवितात; जसे तुम्ही याच. याशिवाय संस्कृत वाक्यात
आणि, व या अर्थी व पादपूर्णाधी व योजितात.

अ क्ष र वि का त्त.—या वर्णाच्या तीन विकासावस्था
आहेत. पहिली असोकाच्या गिरनार लेखात, दुसरी, इ. स.
पहिल्या दुसऱ्या शतकातल्या मथुरेच्या लेखात व तिसरी
११ व्या शतकातल्या उजनीच्या लेखात दिसून येते. हा च
व आजचा व यामध्येही फारच अंतर आहे.

चउमू—राजप्रतान्याच्या नयपूर संस्थानाच्या चउमू
जहागिरातील मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या सन
१९११ व १९२७ होती. याच्या तहोवार मातोची भीत व
खेड आहे. या शहरात ठाकूर रहातो. हा खेडणी देत नाही.
परंतु ५० घोडेस्वारांची मरत देतो. यात एक दवाखाना व
५८ शाळा आहेत.

चकमा—चितागाव पहाडी प्रदेशाच्या तीन विभागां-
तील एक विभाग. क्षेत्रफळ २४२१ चौ. मैल. लोकसंख्या
(१९११) ७७१५५. चकमा जातीचे लोक येथे रहातात.
त्या विभागावरील अधिकार चकमा राजाच्या हाती आहे.
एकंदरीत १४ क्षेत्रां आहेत त्यापैकी रंगमती येथे मुख्य
संस्थानिकांची रहाण्याची जागा आहे.

चकला रेपानावाद्—हिलडिपच्याच्या राज्याचा त्याच्यात
असलेला ५०० चौ. मैलाचा प्रदेश. येथे कायमधान्याची
पद्धत चालू आहे. हा भाग मंगाल्यातील टिपरा आणि
नीराली व आसामातील सिलहट जिल्ह्यात पसलेला आहे.
जमीनमालसुलपासून व इतर किरकोळ करोंपासून होणारे
उत्पन्न ८ लाख रुपये आहे.

चकवाल, त ह शी ल—पंजाबात झेलम जिल्ह्यात
वायव्येकडील तहसील. याचे क्षेत्रफळ १९१ चौ. मैल असून
उ. अ. ३२°४५' ते ३३°१३' व पू. रे. ७२°३२' ते
७३°१३' मध्ये आहे. १९११ मध्ये लोकसंख्या १७५२३९
होती. यात चकवाल मुख्य ठाणे व २५१ खेडी आहेत.
१९०३ मध्ये जमीनसारा व कर ३.२ लाख होता.

श ह र—चकवाल तहसिलीचे मुख्य ठाणे. झेलम नहराच्या
बरोबर पश्चिमेस ५५ मैलावर छात्रीपट्टी मैदानात उ अ

३७°५९' व पू. रे. ७२°५' त आहे. १९११ मध्ये लोक-
संख्या ६४००. मंगाल्यासून चकवालपर्यंत लहान आगगाडी
सुरू करण्याचा विचार आहे. येथे एक अँग्लोव्हेरम्या-
कुल्लर शाळा व सरकारी दवाखाना आहे.

चकिया.—चंदुपुत्र प्रातावील मिर्झापूर जिल्ह्यातील एक
तहसील बनारस इस्टेटच्या ह्या एक भाग आहे लोक-
संख्या (१९११) ७०३८३. उत्तरेचा भाग सुपीक
आहे. तेथे तांदूळ पिकतो. डॉंगरसणाडीवरील भाग
जंगलांनी व्याप्त आहे. रयांतील पुष्कळ भाग शिकारी-
साठी रहस्य ठेगाल आहे. क्षेत्रफळ ४७४ चौ. मैल १९०
चौ. मै. जमीन लागवडीपासून आणली आहे ही तहसील
स्वतंत्र जमीनदारी आहे व हातून सरकारात मसूल जल
नाही.

चकियर—मद्रासतील अंयलवाडीचा एक बंधू. ह्या व्यभि-
चारी नेतृदि वायकावापून झालेल्या लोकांचा बनलेला आहे.
नेतृदि वायका व्यभिचार करू लागल्याने त्याच्या दोषा-
विष्करणपूर्वी व त्यांना जाहीतून काढून देण्यापूर्वीची नाची
उत्पत्ति आहे. अशा उत्पत्ती झालेल्या मुलांपैकी ज्याचे मांजी
बंधन दोषाविष्करणपूर्वी झालेले असते त्यांचे चकियर असे
म्हणतात; आणि ज्यांचे झालेले नसते त्यांचे चकियर नंवि-
यर असे म्हणतात. मुली या दोन जातीपैकी कोणत्याही
जातीत जाऊ शकतात. याच्या वायकाना इलोदम्मा असे
म्हणतात; आणि चकियर नंभियरच्या वायकाना नंभियर
असे म्हणतात. याचा परंपरागत धंदा म्हणजे
नाळ मोटींग किंवा थोटे धंड्यांना उडवून केलेल्या
उत्तेपावहित पुराणाची टीका व पुराणे तोंडपाठ म्हणणे हा
होय. म्हणताना तं मिळवू म्हणून धातुचे नगारे वाजवितात
नंभियर हाथेची छाप करितात. कधी कधी नंभियर
एक प्रकारचा बुट्टे लोकांचा खेळ (मूक नाट्य) करून
दाखवितात. चकियर हे यशोवीत धारण करितात
परंतु नंभियर हे करीत नाहीत. चकियर हे नंभियर वाय-
काशी विवाह करू शकतात. परंतु नंभियर हे इलोदम्माशी
लग्न करू शकत नाहीत. त्यांचा सुतकाचा व धंदीचा काल
११ दिवस असतो [से. रि. (कोचीन) १९११].

चक्कीनोबारी—मुंबई इलाह्यात पंनमहाल मिरायात
कलोलतालुक्यामध्ये कराड नदीवर एक थानेचे ठिकाण आहे.
येथे काशीचा राजा गुलामन याने पापझालगार्थ यज्ञ केल्या-
वरून दत्तक्या प्रचलित आहे.

चक्रपाणि—इ.स. १०७५ आणि ११०० यांच्या दरम्यान चक्रपाणि नांवाचा कवि उदयास आला. गंगाधर कवीच्या दप्ते १०५९ (स. ११३०) सालच्या शिलालेखांत त्याचा उल्लेख आला आहे, व श्रीधरदासाच्या सदुक्तिकर्णामृत (६. स. १२०५) नांवाच्या पुस्तकांत, ज्या चक्रपाणिच्या कविता आल्या आहेत, तो हाच चक्रपाणि असावा असे दिसते.

चक्रवर्ती—हा संस्कृत शब्द असून त्याचा अर्थ जगाचा राज्यकर्ता (सम्राट) असा आहे. या शब्दाला प्राचीन संस्कृत पाहून यांत महत्त्व असून बौद्ध व जैन वाङ्मयांतहि हा शब्द बराच आढळतो. "चक्र" म्हणजे चाक किंवा चतुर्ल आणि "वर्तिन्" म्हणजे राहणारा असा याचा व्युत्पत्त्य आहे. सावेभीम म्हणजे सर्व पृथ्वीचा राजा असणे ही कल्पना फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानातील राज्यकर्त्यांत प्रचलित असलेली आढळते. राज्याभिषेक होताच आठवि दिशांतील राजे परामृत करून नंतर अथमेच यज्ञ करण्याची महत्वाकांक्षा व परिपाठ सर्व पराक्रमी राजांनी पाळलेला आढळतो. ही सार्वदिग्विजयाची परंपरा बालू देव्याची कल्पना मुमुक्षुनामी अमरनांदादि इ. स. १४ व्या शतकापर्यंत कित्येक रत्नपूत राजांमध्ये दृष्टीस पडते. असा राजा " सम्राट " हा शब्द योजिलेला आहे.

चक्रवर्ती हा शब्द मैत्राभणी उपनिषदात (१.४) महाधर्म्यंवाची वादी देऊन " त्यांतील काहीं चक्रवर्ती होते " असे म्हटले आहे; व तेथे हरिश्चंद्र, अंबरीष, ययाति, भरत वगैरेंचा उल्लेख आहे. महाकाव्यांपैकी रामायणात हा शब्द योजिलेला नाही; आणि महाभारतातहि मुख्य कर्णोत्तरेल घोणाहि रामास हें पद लाविलेले नाही. मात्र महाभारतातील उपकथांत मरत, मांधातू, मरुत वगैरे राजांना उद्देशून हा शब्द वापरलेला आढळतो. पौराणिक वाङ्मयांपैकी विष्णुपुराण (१.१३,४६), भागवतपुराण (४.५१,१६) वगैरेंमध्ये चक्रवर्ती राजांवरून उल्लेख असून मार्कंडेय पुराणात अद्या राजांची विनंती जी बौद्धा महारत्ने त्यांची वादी पुढीलप्रमाणे दिली आहे:— इती, अध्वर्यु,पती,पाण, कोप,माला, वज्र, वृक्ष, रत्न, छत्र, विमान इत्यादि.

बौद्ध व जैन धर्मांत बुद्ध व जिन हे जसे अध्यात्मिक सामर्थ्याचे तथा चक्रवर्ती हा भौतिक सामर्थ्याचा प्रतिनिधि मानला गेला. गौतम हा बुद्ध बनला नवता तर चक्रवर्ती झाला असता असे मानितात; कारण बुद्धाच्या ठायी चक्रवर्तीप्रमाणे महापुरुषाची वशील लक्षणे होती. जैन लोक भरत, सगर, मधवन, सनत्कुमार, शांति, कुशु,भर, सुभूम, पद्म, हरिसेन जय व मद्रादत असे बारा चक्रवर्ती मानतात.

चक्रात, त इ थी ल-संयुक्त प्रांत. वेराडून त्रिहृदपांतील उत्तरेकडील तहसील. ही जैनसारख्या या नांवांनी विशेष प्रसिद्ध आहे. उ. अ. ३-३१ ते ३१-२ व पू. रे. ७० ते ७६-५ मध्ये आहे. उत्तरेकडील भागांत पर्यंत पुष्कळ

आहेत. हा सर्व प्रदेश इतका टोंगराळ आहे की, याचे क्षेत्रफळ ४४६ चौ. मैल आहे. तरी,एकाहि सपाटीचा भाग १०० यार्डच्यावर नाही व फक्त ३१ चौरस मैल जमीनच स्रोतीस लावितात. १९११ मध्ये लोकसंख्या ५४८१२ होती. यांत चक्रात कॅन्टोनमेंट व कालशी ही दोन शहरे आहेत. यांत ३९ वसुली भाग पाडले आहेत. १९०३-४ मध्ये जमीनसारा १३४०० रु. व कर ३८०० रु. याप्रमाणे उत्पन्न झाले. लोकवस्ती दाट नसून प्रत्येक चौ. मैलास १०७ इतकी पडते. चक्रात येथे पाऊस सरासरी ८० इंच असतो. गंगले पुष्कळ असून देवदार व ताडाची झाडे पुष्कळ आहेत. अफूची लागवड थोडी होते.

स. ह. र.—कॅन्टोनमेंट व तहशिलीचे मुख्य ठाणे. उ. अ. ३०-४२ व पू. रे. ७७-५२. कालसापासून ४५ मैलांवर व मसुरीच्या पश्चिमेस ४० मैलांवर टेंकड्यावर समुद्रसपाटीपासून ६८८५ फूट उंचीवर आहे. १९०१ मध्ये लोकसंख्या १२५० होती. येथे एक ईम्रज पायदळाची तहसील आहे.

चक्राप्पा—एक तेलगू कवि. नेलोर जिल्ह्यात मानार-पोलर नजीक तेडु गांवां हा राहात असे. कलहस्ति येथील जमीनदार रंगार याचच्या नायडू याचा हा समकालीन होता. १९१२ वर्षांचे असताच हा कविता करू लागला. एकदा हा आपल्या गांवाहून दुसऱ्या एका खेव्यास बालला असतां रंगारुची व याची अकस्मात् गोठ पडली व त्यांनी यास ओळखून तेथेच कित्येक प्रश्न केले. त्यांची उत्तरे; यांनी कविताच इतकी छंदूर दिली की, ती ऐकून तो जमीनदार फार संतुष्ट झाला. नंतर त्याने यास सांगितले की आपण कृपा करून माझ्या दरबारां यावे व रामचंद्राच्या स्तुतिवर १०० स्तोत्रे करावी. त्याप्रमाणे काही दिवसांनी हा त्याच्या दरबाराी गेला व जमीनदाराच्या इच्छेप्रमाणे यांनी १०० स्तोत्रे करून दिली. ती पाहून जमीनदार खूप होऊन काय पाहिजे ते सांगी असे यास बोलला. याने ८० शेर जोपळे मागितले. परंतु जमीनदार सज्जन असल्यामुळे, त्याने यास काही इनाम वर्षासनादाखळ करून देऊन यास याच्या गांवां पोचविले. याने बरेच लोकोपयोगी ग्रंथ लिहिले आहेत. हा वयाच्या ६० व्या वर्षी मरण पावला. हा मोठा रामभक्त असे [अ. फोड; ब्याय-तेलगू वाङ्मय].

चंगनचेरी—मद्रास इलाह्याच्या त्रावणकोर संस्थानांतील चंगनचेरी तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या सन १९११ त १७३४२ होती. येथे आठवत्यांतून दोनदा मोठा बाजार भरतो व त्यांत तांदूळ, गिरी, सुठ, तुपाची व कापडाचा व्यापार होतो. हे राम अध्वन दत्त नांवाच्या त्रावणकोरच्या महाराजा (मार्तण्डर्मा) यांच्या प्रधानांनी सन १७५० त त्रिकून त्रावणकोरच्या राज्यास जोडिले.

चंगर—पंगमांतील एक जल. लो. सं. (१९११) ४०४-७. हे मुख्यतः मुसलमान आहेत. चंगर ही जात

मुळकी रानटी असून पुष्कळ दिवसांपुर्वी गुलतानच्या सामा तानेसतं तिला मुसलमान करून घेतलं असे सापतात ही एक मिस्ली बात आहे असे याच्या भटकाचा संवर्धन-रून वाटतं. रंगर लोक कामाकरिता गावागाव भटकतात ते वाटेत त काम करितात परंतु विशेषतः पीक कापणे, टोपल्या बनविणे, याच्या हाकणे ह्या याची कामे होत. कास्मी-रातीह थोडे रंगर आहेत [से. रि. (दजान) १९११].

चच, चचनामा—चच हा पिंग देशचा प्राकृत राजा. याच्या वंशाचा इतिहास ज्या सरासरी जिल्ह्या आहे तो चचनामा होय. अरवांनी आठव्या शतकात सिंध जिंकला त्या वेळीही माहिती चचनामाच्या आहे. त्यात म्हटलं आहे की, इ. स. ६३२ या वर्षी सिंधवर अरवांनी पहिली स्वारा केली; त्यावेळी चच हा प्राकृत राजा असून त्याला त्या वेळेस राज्यावर येऊन ३५ वर्षे सत्ता होती. म्हणजे त्याचे राज्या-रोहण इ. स. ५९७ या वर्षी झाले. याने एकंदर काळीस वर्षे राज्य केल्यावर मग त्याचा भाऊ बंद हा गादीवर बसला (६३७). चचनामाची परीच वर्णने काव्यनिक व ऐक्य असल्याने ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याचे महत्त्व फारसे नाही. चच हा धुर होता. त्याने उत्तर, पश्चिम व दक्षिण या दिशास आपले राज्य वाढविले, व मुलतान आणि पर्वत हे प्रांत मिळून कास्मीर देशास आपली सरहद्द मिळविली. या चचनाचा मुलगा प्रख्यात दाहिर होय. यालाच महंमद कासीमने पुढे (७११) जिंकले. चचाने सिंधुप्राग साहसाचे राज्य यज्जाल्ले होते. हा मुळचा साहसीरायाचा प्रधान होता. साहसी मेल्या-नेतर याने त्याचे राज्य व राणी दोन्ही हस्तगत केली. याने इकंदिया व पापिया ही मुसलमानी संस्थांनंही जिंकली. सिंधिस्तानच्या व प्राकृतावाद्दचा (अथवा लुहाणा) राजाना बाहलिक बनवून (लुहाणा लकाईत वार घाल्याने) लुहाणाच्या राणीसोच लग्न लावले लुहाणा हा बौद्धधर्मी होता. चच पक्षा हिंदूधर्मी होता; त्यामुळे त्याने प्राकृतावाद्द राज्यातील बौद्धधर्मी लोकांचा सामाजिक दर्जा कमी होईल असे करदे हुकूम सोडले होते [मध्ययुगीन भारत, चचनामा].

चचात—मुंबई, कोटवाड. नौका टाण्यातील फक्त एक खेड्याचे स्थान. मासिया झाला रजपूत असून तिमांजीचा भावाद्द आहेत.

चटया—जमीनीवर अंतरण्याकरिता, लोकांची सामान प्राकण्याकरिता, पडदे करून टागण्याकरिता व इतर कित्येक कामाकरिता चटयांचा उपयोग केला जातो. विजायतेत नार-ळीच्या झाडाच्या तंतुपासून अनेक खरपरीत गाळीचे तयार करण्यात येतात दारात अंतरण्याच्या चटया बनविण्याकरिता घेत, निरनिराळे गवत व नारळीच्या झाडव्या इत्यादि काच्या तंतूंचा उपयोग करण्यात येतो. चटया एक किंवा अनेक रंगाच्या व आकाराच्या असतात. त्यावर नोंवेही जिहतात. दारात टाकण्याच्या व जमिनीवर अंतर-ण्याच्या चटया तयार करण्याच्या कामी वेप पाडलेले रंग व

तारने विणलेले सामान यांचाहि उपयोग करण्यात येतो. विविध प्रकारच्या गवतापासून रंगविरंगी व तन्हेतन्हेच्या चटया करण्याचा धंदा हिंदुस्थान, नपात वगैरे पौरस्त्य देशात अस्तित्वात आहे. अनेक ओबडधोबड चटया कर-ण्याचे कारखाने राधियात आहेत. व्हायाटका, निशानीनव्हा-गोराड, कॉस्ट्रोमा, काझन, पर्मे व सिम्बर्क या ठिकाणी राधियाप्रमाणे चटयांचे कारखाने आहेत.

हिंदुस्थानात चटयाचा धंदा फार मोठ्या प्रमाणात चालतो व त्याची निर्गतहि फार होते. अनेक वस्तूंच्या चटया बनवितात. त्याची सविस्तर माहिती पुढे दिली आहे. चटया दोन प्रकारच्या असतात. मागावर विणलेल्या किंवा हाताने गुंफलेल्या. विणलेल्या चटयाविषयी माहिती गालीचे, सनरंज्या आणि पोंगच्या या विणकापडाच्या माहि-तीत जाईल. पुढील स्वयं होणाऱ्या हाताने गुंफलेल्या गव-साच्या चटया फार प्रख्यात आहेतः—

(१) तिमेवेळांच्या मलवार किनाऱ्यावरल पालयाट आणि दक्षिण हिंदुस्थानातील गंजम, (२) बंगालमध्ये मैदापूर आणि कलकत्ता, (३) आसाममधील 'सीतलपति' चटया (४) दक्षिणहिंदुस्थान आणि बंगालमधील काश्चाच्या चटया, (५) उत्तरहिंदुस्थानातील बलाहाबाद, आमा आणि दिग्दी येथील 'मुंज' गवताच्या चटया, (६) शिंदीच्या व माडाच्या झालकाच्या चटया, या पश्चिम व दक्षिणहिंदु-स्थानात वापरतात. यानी शेलू चटया म्हणतात.

चटया तील क बरत मा ला चे प्र कार.—(१) पाय-पात. याच्या दप्ता, चटया आणि दोर करतात. ('पायपात' पहा) (२) निरनिराळ्या जातीचे वापु, (३) वेत; (४) जिनोनिन डाव्यंकोट्या याची सीतलपति, मुकापात, मूर्त, थिन, गोडनीक, शुद्ध इत्यादि नावे आहेत. हे छद्मप बंगाल, आसाम, बल-देश, मलाया द्वीपकल्प वाढिकाणी ओलसर जमीनीत होते.

या छद्मपाच्या दाड्यापासून किंवा दंडापासून सीतलपति किंवा थंड चटया तयार करतात. ह्या चटया अतिशय थंड असल्यामुळे युरोपियन व एतद्देशीय लोक उन्हाळ्यात त्याचा उपयोग अंतरण्यावर चाद्रीखाली घालण्याकरिता करतात. लेडनहाल स्ट्रीटमधील इस्ट इंडिया हाऊसच्या मुख्य सज्जामध्ये याच चटया पूर्वी अंथरीत होते असे म्हण तात व ही एक ऐतिहासिकदृष्ट्या येथे नमूद करण्यासारखी गोष्ट आहे. चकाकी, शुद्धशुद्धिपणा व सुयकपणा यावर चट-याची किंमत अवलंबून असते व अत्यंत शुद्धशुद्धि चटई-वरून सापडूना जाके कापत जाही असे म्हणतात या चट-याची किंमत रु. २ पासून रु. १०० पर्यंत असते. या चटया विणण्याचे काम करिंदपूर, बकरगंज, टिपेरा, चित्तगांव, सिल-इट, आसामातील काचर, आणि ब्रह्मदेशातील दंडाडा, येथे घट्टकरून वायका करतात. पनामा तंतूंच्या ऐवजी सादेची टोण्या करण्याकरिता याचा उपयोग करता येईल असे काही लोकांचे मत आहे.

(५) कोकोस नुतिकेरा किंवा काथ्या; (६) पंखे तयार करण्याचा ताड (कोरिका उम्राकुलिकेरा); (७) सणाचे तंतू किंवा दोर (कोटलारिया जमिआ); (८) लव्हाळ (सायरेस टेगेडम); (९) कापुरकपरी, झोरी वगैरे (हेडिचिअम हिरकाठम); डोंगरी लोक यांच्या पानांच्या चट्या करतात. (१०) हिडिस्करम टिलिआसिअस: हे एक लहान बुडूण असून त्यापासून एक चांगल्या प्रकारच्या तंतू निघतो. याच्यापासून चट्या, दोर, आणि कागदही होऊ शकले. पंगलमय्य याच्या राटा, माड्यांचे कठडे वगैरे जिनसा तयार करतात. न्यू कालेडोनिया आणि ताहिति येथे याच्यापासून मासे धरण्याची जाडी तयार करतात. (११) माबरमवत (इस्वेनम अंगुस्ताफ्रीअम); (१२) जंकस एकुमस; हे लव्हाळ स्तिअम, दिनलथ आणि खासिआ दोरतात. होले. (१३) सारई प्रांतातील बापू (मेलोकना यापू सॅड्डेस). (१४) वसिरे चट्या (नमोरहोस रिड्चीना); याला मझी, पथ, किडू, गिगत इत्यादि नावे आहेत. सिंध, पाकिस्तान, कश्मीर, खोरे, बलुचिस्तान आणि हरणईशबंदील बराच भाग या ठिकाणी याचे उत्पत्ति होते. (१५) गुग्गा, जिप मुडिकनस; यात गोलकळ, गोलपत्ता, दगुने इत्यादि नावे आहेत. कुंदरवन, चित्तगाव, मकरेश आणि अंदमान येथे या ठिकाणी हे होते. (१६) मातावा रेंडा (राइत ह्वा) याच्या चट्या व दोऱ्या करतात (१७) केवडा (पेंडानस, पाइन): रुजू ही शाखे दक्षिण हिंदुस्थानच्या बालुकायम किनाऱ्यावर मल्लदेग्रेत व अंदमान येथेही होतात. (१८) खजूर, सिंदी वगैरेच्या शाखळ्या (फोनिक्स); (१९) प्राग्मा-इल किंवा वेत; ही हिंदुस्थानच्या उत्तरदिशिचांत, दलदलच्या भागी होतात. (२०) एक जातीचा वांगू (स्वै-स्टायुम); (२१) मुंग गवत; (२२) टायका उर्फ इतिगवन, (२३) बाळ (वेडिह्येरीआ सिझानिओइडस) घस. याखेरीज रबर, लोर्जडाच्या तारा, ताग, धन, जूट वगैरेच्या दोऱ्या, मारळी, ताड, सिंदी यांच्या शाखळ्या इत्यादिकांपासून चट्या तयार होतात.

ग व ती च ट या, (कलकत्ता).—लव्हाळ्याच्या कांद्यापासून चट्या करतात. गाव्याभरज्या चट्या करावयाच्या असल्यास लव्हाळ्याच्या पट्या काढल्या त्यागत नाहीत; परंतु शुष्क चट्या करावयाच्या असल्यास लव्हाळ्याच्या बारीक बारीक पट्या काढल्या लागतात. लव्हाळ्याच्या पट्या काढून त्या वाळविताना. पट्या काढण्याचे काम फार कठिण असते. पट्या काढून त्या वाळविण्याचे काम वायका करतात. पुरुषांचे काम चट्या विणण्याचे असते. “मुदर काठी” लव्हाळ्याचा चट्या करण्याच्या कार्या उपयोग फार होतो. उत्तम चट्या दिनेयेष्टोमय्य होत असून त्या “गोल मेथी” लव्हाळ्याच्या करतात. फोपान, पलामपेट, पाल-पाट, पेलोर, ईशपती, वेवरी, हाळापियर, मिदनापूर येथील फार प्रसिद्ध आहेत.

का रखा ने.—जात्याभरज्या व शुष्क या दोन्ही चट्या करण्याची पद्धति सारखीच आहे. चट्या करिताना १ किंवा १॥ इंचाच्या अंतरावर सुतळीचे सडे जमीनीवर टाकतात व दोन्ही येथेकांना एका बाजूला साठवून अंतरावर बांधतात. नेतर एका लाकडी सुईत लव्हाळ्याच्या बारीक पट्या ओवून त्यांना सुतळीच्या एकदां वर व एकदां खाली अशी वीण वेतात व वीण घट याची म्हणून ती कुंचणाने दाबतात. अन्न येथाने चट्या करण्याची कला हिंदुस्थानांत निघाली नाही. मगस प्रांतातील चट्या बहुधा सुंदर व रंगीत असून त्यांत बरेच कसब असते. कलकत्याच्या चट्या सात्या पण शुष्क असतात पश्चिम हिंदुस्थानांत चट्या करण्याजोगी गवते पुष्कळ आहेत, परंतु त्या भागातील लोक त्यांचा या कार्या उपयोग करीत नाहीत. चट्यांचा व्यापार परदेशांशीही चालतो. अजंकडे हा व्यापार फार वाढत चालला आहे. [वेट]

चडार—नवप्रांतांतील विणकऱ्यांची एक लहान जात. तामर, दमोड, जपलपूर व नरसिगपूर जिल्ह्यांत हे राहतात. यांची संख्या २८००० आहे. यांचे नांव ‘चोरकार’ या संकृत शब्दापासून निघाले असावे. यांच्या दोन जाती आहेत. एक परमेष्ठिया व दुसरी अधिया. पहिले विणूची पूजा करतात व दुसरे देवीची पूजा करतात.

यांचे अयगोप्रविद्याही घर्ग उर्फ पैक आहेत. जसे धाना, फासिया, मोहवा, वहालिया, गुमारिया, मोरिया, लहाराया, लटकीरा, बरेया, नेओरा, भुवनेचेरा, हत्यादि; एकंदर ३९ आहेत व आपल्या येथल्या नांवाचा प्राणी किंवा साड यात ते लढादिप्रतेशी प्रांतीय व त्याची हत्या करीत नाहीत. मुलींची लग्ने ५ व्या, ७ व्या, ९ व्या व ११ व्या वर्षी करतात व मुलांची लग्ने ८ व्या. व १६ व्या वर्षी करतात. जर अविवाहित मुलीला जातीच्याच माणसाने प्रसविळी तर तिचे लग्न विषयेप्रमाणे करतात; परंतु दुसऱ्या नीच जातीच्या माणसाबरोबर हेंच न्यभिचार केला तर तिला जातीतून बाहेर धावावता. जर कोणाची बायको दुसऱ्याबरोबर पळाली तर त्याने बऱ्याचा लग्नपत्र बळून दिला पाहिजे. यांचा दुर्गा फार नीच आहे. अंत्ययात्रेसाठी येथेथे उत्तम समजले जातत [रेपेल व हिरालाल].

चडो—उदात्त कुशीची विषयी स्वभावाची घी. त्याने तिला काही दिवस विपरीत आढा देऊन आपल्या मनाप्रमाणे वागावयास लाविले. पण एकदां आद्यप्रसंगी तिने सवे यथातांग केल्यावर पिंड मागीरयति टाकल्याऐवजी अमंगल स्थली टाकल्यामुळे ती शापाने शिला झाली. ती पांडवांचा अश्वमेधीय अश्व आला त्या वेळी अर्जुनाच्या स्पर्शाने पुनरुप पावली [जे. अश्वमेध, अ १६].

चतुरमहाल—ही अयोध्येच्या शेवटच्या नवाबाच्या बेगमांपैकी एक बेगम होती. अयोध्येचे राज्य चालला शाह्यानंतर शरणाने आली नावाच्या ई. ई. कंपनीतील एका

शिरस्तेदाराने हिच्याशीं लग्न लावले. त्यामुळे तो धीवत झाला. प्रथम कुरबान खलीजें हिचा परिचय करून घेऊन नंतर लग्नाच्या कामां तिचीं संमति मिळविली. तथापि कुरबान-सारख्या अगदीं हलक्या दम्याच्या इशमतीत राहून अशोण्या येथें उपडणें लग्न लावण्याची तिच्या साज बाटून तिनें मध्येच्या यानेस आप्याच्या निमित्तानें अशोण्या सोडण्याची चीक कमि-शनरकडून परवानगी मिळविली. नंतर ही खजनीपार शाखा-वर कुरबान अली तिला गाऊन मिळाला व दुहेरदोढातील दिव-नौर शहरी उभयसानीं लग्न लाविलें [बॉल.]

चतुर सायाजी—या उपरांतून राणीलायक साहिती मिळत नाही. काही वसरीत तो निशमसाहीत रर काहीत आदिलशाहीत पोहोचला असें म्हटले आहे. तथेन त्याच्या फाळावल्हदि नवी साहिती नाही. शहाजीच्या वेळीं हा झाला व शहाजी आणि मुरार जगदेव याच्या विरुद्ध पलायन होत। त्याच्या शहाजीची भरभराट पहाली नाही व तो त्यामुळे मोगलास मिळाला वगैरे गोष्टी यत्तीतून आढळ-तात. कण एक गोष्ट तर्कवामान्य आढळते, ती ही की, यानें नाव सायाजी अनंत असून आज्ञाव चतुर होतें. व यानें जमीनीची मोगणी करून उरहट भारबेदीं अंमलात आणिली. याची मोगणीची काही सात हातांची होती. यानें ओराव जमीनी कोळ देऊन जगमजोस आणल्या, रचवेस हागई, जनावरें दिली. याच्या चतुरपणाच्या अनेक गोष्टी (शिरकतप्रमाण) प्रसिद्ध आहेत. महाराष्ट्रासारखताद तर याका पेशवाईअपेराचा म्हटले असून यानें रावणगर्वपारहार वगैरे काणें केलेयाचें लिहिलें आहे. [शिवप्रताप; शिवदि-विमय; मराठी रियासत, महाराष्ट्रासारखत]

चतुरसिंग—हा साताराच्या पाकड्या काढमहाराजाचा भाऊ. इ. स. १७९८ सालीं शाहूपासून साताच्या किंवा येण्या-करिता रावबाजीनें पाठविलेले परशुरामभाऊचें सैन्य अचानक आले व त्यानें साताराचा किंवा ताब्यात घेतला. या छुमारात चतुरसिंगानें आपले पांढरे लोक कसे तरी जमवून पाटलाग होत असताहि तो कोल्हापुरच्या राजाकडे निघतून गेला.

त्या वेळीं चतुरसिंगाच्या मागे राहत्याची व प्रतिनिर्वाचा कौज पाटलाग करण्याकरिता कोल्हापुरच्या राज्यात आली होती. तिनें वारणा नदीच्या हरीपार आपला तळ दिला असता चतुरसिंगाच्या लोकांपैकी ५०० स्वारांनीं ही बातमी त्यांस दिली. तेव्हा त्यानें ह्या लोकांच्या व कोल्हापुरकरां-कडून मिळविलेल्या कौजेच्या मदतीनें राहत्याच्या लोकांवर हल्ला करून जवळजवळ त्याचा पराभव केला. पुढें लवक-रच चतुरसिंगानें परशुरामभाऊंच्या फौजेवरहि अचानक छाना घालून तिची दागाणू घेली. आज साताच्याहून गेल्यावर त्यांच्या मार्गे राहत्याची दोन तीन हजार कौज साताच्याजवळ तळ देऊन राहिली आहे असें चतुरसिंगास समजलें तेव्हां त्यानें रावबाजीतून आढवाटेनें ६०० प्यादे साताच्यानजिक आणले व तथें तो अप्पार पडेपर्यंत खपून

राहिला. राज होताच त्याचे प्यादे हातपाय, सोंड व कपडे हळदीनें पिवळे करून शिवावर उदार होऊन बाहेर पडले. राहत्यानें लोकांहि येतावध नव्हते; त्यांनीं एकदम तोकांचा भार सुरू केला. परंतु चतुरसिंगाच्या लोकांनीं चतुरवर लेपानें हल्ला चढविला, तोकां हल्लगत केल्या व राहत्याची कौज चपळून खचली. या त्याच्या धावडी कृत्यामुळे मराठे शिपायात त्याचा चांगला नाबालकिक होऊन थोडक्याच महिन्यात त्याला बरेच अनुयायी मिळाले पुढें त्यानें पैशावाचून व स्वतःजवळ कमी सैन्य असताहि राहत्याच्या ७००० कौजेस गीरेपासून वारणेपावेतो इकडून तिकडे नाचविलें. या कामात चतुरसिंगाचा अनेकदा पराभव झाला व एके प्रसंगी सर राधाच्या पावसे लोकांस राहत्याच्या ५००० स्वारांनीं वेडा दिला असता तो मोठया मुदितीनें जन्वी पळी कोळून बाहेर पडला ह्या प्रमत्तात त्याचे अर्थे अधिक ठोक गारद झाले. तथापि त्यानें कित्येक गावापासून अनेकवार कर घेतून केले व सर्वेन छुमाफूळ व बंडाळी मागविली. त्याचें तें धावत व संकटातून स्वतःचा बचाव करण्याची त्याची शिताफी वासाणण्यासारखी होती.

यशवंतराव होळकर दक्षिणेंत आला तेव्हा चतुरसिंग हा काही काळामेव त्यास सामील झाला होता त्यावेळीं तो फतेसिंग माने याच्या तुकडीबरोबर पेशव्याच्या मुलकात उपद्रव देत फिरत होता पुढें यशवंतरावानें असुरराजाच्या पुत्रास पेशवा करण्याचा घाट घातला, तेव्हा चतुरसिंगानें छटपट करून साताराच्या महाराजामकडून त्वास बरें देव-विली (१८०१). यानंतर चतुरसिंगानें हिंदुस्थानच्या विर-निराळ्या आश्रित कोडगी केळी. असें येथें की छडाई झाली तीव ती इंग्रजांविरुद्ध मोठया शौर्यानें लढला (१८०३). पुढें त्यानें काही दिवस होळकराच्या सैन्यात, काही दिवस क्षमीरजावाच्या सैन्यात व काही दिवस रजपुताच्या सैन्यात नोकरी केली. १८१२ सालीं तो खानदेशातून स्वदेशी परत येत असता, शिवकथी डेंडळकानें त्यास आपल्या भेटीस बोलावून कैद केले व त्याच्या पायात घेल्या घालून त्याला फोंकणात फांगोरीच्या किंवापात ठेविलें. चतुरसिंगाच्या लोकांनीं त्याला छेडविण्याकरिता अनेक प्रयत्न केले पण ते सर्व निष्फळ झाले व सरतेसोबती चतुरसिंग हा १८१८ च्या एप्रिल महिन्यात फांगोरीच्या किंवापात मरण पावला. [बरे-जे. जे. सं. पु. १०, ११; दफ पु. २.]

चतुर्थे—हे लोक मुहयवले महाराष्ट्राच्या दक्षिण भागात आढळतात लोकसंख्या (१९११) ८१२०८. हे हिंमर पयजे जैन असून याच्या चाळीरीती जैनप्रमाणेच आहेत. यांचा परंपरागत धंदा शेतीचा आहे. निरजनजीक भेदीमळाचा "जैन धास्वाची" हा सर्व चतुर्थे लोकांचा पुत्र असून व्यावहारिक व धार्मिक कार्यांत याचा अधिकार श्रेष्ठ मान-तात. चारवार किष्कातील खेत्त्याचें ४ वर्ग केले असून त्या अत्येकावर "सरयंगमी" हा स्वामीचा प्रतिनिधी

नेमलेला असतो. सामाजिक प्रथांचे निष्काळ जातीच्या सभेत सरसंगमी देतो. दारू पिणे व बोडे विकणे इत्यादी जाति-नियमसंगायबर दंड होतो व दंडाचा पैसा सरसंगम्याकडे जाऊन तो देवळे, मठ, व शिखण गोंदें खर्चिला नातो. बेळगांव जिल्ह्यातील चतुर्गामध्ये दंड न दिल्यास वस्तीत व जैन देवळांत जाण्याची बंदी होते व जातीबाहेरहि टाकण्यांत येत. [मुं. से. रि. १९११].

चपरा—बिहार-ओरिसा-हजारीबाग जिल्ह्यांतलें एक शहर. यांत सन १९११ त ९२२२ लोकसंख्या होती. सन १८६९ त या शहराची म्युनिसिपॅलिटीची मुद्रा झाली. सन १९०३-०४ त याचे उत्पन्न ९००० रुपये व खर्च ५००० रुपये होता.

चेंपॅम—हे इंग्लंडांतलें कॅटचे बंदर असून म्युनि. व पार्लमेंटरी घोषा भाग आहे. जेव्हा नदीच्या उजव्या तीरावर हें असून लंडनच्या आग्नेयीस साऊथइस्टने ऍड चेंपॅम रेल्वेने ३४ मैल आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या ४२६६५ होती. येथें सेंटमेरी नांवाचें प्रार्थनामंदिर आहे. अचें-मलच्या उत्तरभागाचा शोधक हिस्केनेबरो याचा पुतळा येथें आहे. मॅट बाथरलोना मुख्य प्रार्थनामंदिर गंडुलक नांवाच्या राबेस्ट्राच्या विघारने १००० साली स्थापिलें. सर जॉन हॉकिन्सने १५९२ साली पुढे सलामी व समुद्रा-वरील भगव्य लोकाकरितां सदायतें (ऑफन हाऊस) काढलें. जनरल गॉडन व हिंदुस्थानच्या राजकीयभागाचा उत्तमक योगस बांधांन बांधे पुढले येथें आहेत. पिष्ट दिल्यांत लहरी दगणास्य आहे. "सलाडी लोकाकरितां येथें निराळें रुग्णालय आहे.

येथें लष्करी शाळा आहेत. येथील गोंदचें क्षेत्रफळ ५१६ एकर आहे. पार्लमेंटरी विभागांतून १ सभासद पार्लमेंटांत जातो. राज्यकारभार १ मेयर, ६ शहराचे सनदी अधिकारी व १८ सभासद यांच्या हातांत असतो. शहराचें क्षेत्रफळ ४३५५ एकर आहे. शहराजवळच स्म्युटन नांवाचें एक ओढें आहे.

डूम्हटे भोजपाच्या येथी चेंपॅम हें ओढो व्याप्या ताब्यांत होते. मध्ययुगांत परगणा म्हणून एलिझाबेथनें येथें सहागार व मोदी बापलां. हे इंग्लंडचे मुख्य लष्करी ठाणे होतें. १७५८ साली चेंपॅम टेकरी सोदून काढल्यामुळे मानव-अपघोष, मच्छी, व नातें पंगरे भिन्नता सांपडल्या. १८३२ सालच्या रिफॉर्म (प्रचाराणा) बिलावर्य हें पार्लमेंटरी विभाग झाले.

चंदगड—सुंदर इलाहा. बेळगांव जिल्हा. बेळगांवच्या पश्चिमेस २२ मैलांवर चंदगड पेठ्याचें हें मुख्य ठिकाण आहे. देशीत राहणाऱ्या देवळांत एक कारकी दिवीत तिलासेल आहे. येथें एक पडकी मातीची मशी आहे. १७२४ साली साधंतशरीराच्या प्रसिद्ध बॅट लॉबेलावा पुत्र नागपतरां यांने चंदगड पेठा लुटला होता. पुढे १० लाखी पेठाभरच व सदाशिवराव माळकें मोडण

शाल्यावरून सदाशिवराव भार्जनी कोल्हापूर सरकारच्या पेठाचेपदाचा मान आपणांस मिळवून चंदगड, पारगड आणि काळानंदीमड व सालिना ५००० रुपये उपभावा मुलुख आपणांस कोल्हापूर सरकाराकडून मिळविला होता.

चंद घराणें—कुमाऊन येथें तेराव्या शतकांत चंद घराण्यानें राज्य करण्यास सुरुवात केली असें तत्कालीन ताम्र-पटांदि लेखांवरून दिसतें. त्यांतील राजांची नांवे अढळतात ती अशीं.—(१) इंद्रदेव (वैजनाथ ताम्रपट -स. १२०३), (२) सोह्रचंद (१२६१), (३) नरचंद (१२९७), (४) अश्वफळ, यांने धीनगर येथें एक राजवाडा बांधला (१३५८), (५) ज्ञानचंद (गरूर ताम्रपट, १३६७), (६) भरचंद (गंगनाक ताम्रपट, १३८५), (७) भरतचंद (आसरागांव ताम्रपट, १३९७). (८) कल्याणचंद (उढागांव ताम्रपट १४४०), (९) बरचंद (गंगनाक ताम्रपट, १४५५), (१०-११) हरिचंद व प्रतापचंद (उढागांव ताम्रपट, १४६१), (१२) सुतिरणमल (१४६८), (१३) भरतचंद (१४६९), (१४) कीर्तिचंद (पाऊ ताम्रपट, १५००), (१५) विष्णुचंद (चंवावत ताम्रपट, १५११). याप्रमाणें या घराण्यांतील पंधरा राजांची नांवे व त्यांचा काल सांपडतो. सारांत, हें चंद घराणें कुमाऊन येथें तीनशें वर्षे राज्य करित होतें असें दिसतें. तीनशें वर्षांत पंधरा पिढ्या म्हणजे दर पिढी पास वर्षांची येत; त्यावरून ही बंशावळ घरीपर असली व सांत खंड पडलेला नसावा असें वाटतें [माबेल डक].

चंदन—या शाळास सेंटिनमध्यें सेंटालय आलबम; इंग्रजीत सेंटल; संस्कृतमध्ये चंदन, मलय, गंधसार; मराठीत चंदन; हिंदीत चंदल; गुजरातीत सुखद, इत्यादि नांवे आहेत.

व हनु दे प्र—दक्षिण हिंदुस्थानच्या कोरच्या प्रदेशांत (म्हैसूर, कूर्ग, दक्षिण मराठा, हैदराबाद, कनोड, पश्चिम-पाट, जिलमिरी पर्वत, कोरबतूर प्रांती) हें शाव वैसर्गिक रीत्या उगवत व उत्तर हिंदुस्थानांत याची मुख्यतः लागवड करतात. हें जेव्हा हिरवें असून गवत व इतर सातें असलेल्या वनप्रदेशांत, बहुधा तोसच्या अथवा खडकाळ जमिनीत वाढतें. हे शाव पुष्कळ शाळांवर पांडुगुळप्रमाणां वाटतें व म्हणून ह्या जमिनींत दुसरी शाळें नवतात तेथें याची लागवड करण्यास अडचण पडतें. शुष्क जमिनीवर हें शाव चांगलें वाढतें, परंतु तेथील रोदांस चांगला वास येत नाही म्हणून बागरीत ते हलक्या प्रतीचें उरतें.

इति हा स—अगदी प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत चंदनाची माहिती आहे. वैदिक ग्रंथांत, पुराणांत, व संस्कृत काव्यांत चंदनाचे उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. कालिदासाच्या ऋतुसंहारांत " मणिप्रकाराः सरतं व चंदनं शुची प्रिये यति जनस्य सेव्यता। " चंदनाचा असा मार्मिक रीतीने उल्लेख केला आहे. संस्कृत ग्रंथकारांनी देगावरून त्याच्या निराविद्या जाती ठरविल्या आहेत.

चंदन हे या लाकडाच्या बागेचे सर्वसाधारण नाव आहे. श्रीलंके म्हुंगने खरे (अथवा पावर), चंदन व पात चंदन म्हुंगने हलके (अथवा पिबळे) चंदन. हे दोन्ही प्रकार स्टॅण्डलम आलबम या नावाखाली येतात. तावड्या अथवा रक्तचंदनाच्या दोन जाती आहेत. हिंदुस्थान व चीन देशात येणाऱ्या प्राचीन मर्याद व्यापाऱ्यांना या निर- निराळ्या प्रकारच्या चंदना लाकडाची माहिती होती.

रोमच्या शतकात मार्कोपोलोने रक्तचंदन व साधे चंदन यांचा उल्लेख केला आहे व गार्सियाडे ओर्टी म्हुंगतो की, पावर व पिबळे चंदनाचे झाडे तिमोरमध्ये होते; त्याला तिमोरमध्ये चंदन व अरब लोक सदल म्हुंगत व इतर प्रकारचे चंदना झाड मलाया येथे, व चम्पेल्हो नावाचे एक विशिष्ट प्रकारचे तावडे चंदना झाड तेनासरॅममध्ये उपजत होते.

छा ग व ड.—चंदनवृक्ष इतर बऱ्याच प्रकारावर पाहण्या- प्रमाणे वाढतो. या मोठ्या काळजीपूर्वक अभ्यासाने लाग- पडीच्या पद्धतीतील अत्यावश्यक सुधारणांचा, व "स्पाइक" नावाच्या विशिष्ट रोगाच्या स्पष्टीकरणाचा सोपे सावध्याचा धंभक आहे. श्रीगुन रामराव नावाच्या सदस्याने काळगुळ्यांचे उत्कृष्ट उदाहरणासह वर्णन करून चंदन- वृक्ष उभावर होतो असा श्वेत पोषक वृक्षाची यादी आपल्या लेखात दिली आहे. [इंडि. फोर. २९, पृ. ३८९-९१]

कृमि रीतीने चंदन वृक्षाच्या पुनर्लागवडीस शुद्धपे वाढविण्याने परीच मदत होते व ही गोष्ट आग, व चराई दाळल्याने साधते. शुद्धपे दोन तीन फूट उंच वाढल्यावर पश्चातीं दाकलेल्या गिऱ्यापासून नैसर्गिक रीतीने चंदनवृक्ष पुन्हा उत्पन्न होतो, व शेव पाहण्याने आस्त मदत होईल. रामराव म्हुंगतात की, रान काढणे (निंदण) चातुक आहे. शुद्धपे दाढ होतात तेव्हा फक्त खऱ्या करावी. दहा वर्षात झाडाचा घेर सरासरी ८ इंच वाढतो. चाळीस वर्षे वयाच्या झाडाचा घेर जमीनीपासून ४५ फूट अंतरावर कमीत कमी ३१ इंच असतो आणि यावेळी हे झाड उपयोग करण्यास लायक होते.

चंदन वृक्षा ला हो पा रे रोग.—१८९२मध्ये चंदन वृक्षावर एकप्रकारचा रोग झाल्याचे आढळून आले. याचे कारण एक प्रकारचा चार शिंगट पंतावा किडा होता असे आढळून आले. कुंगमध्ये १८०० इपित शाई उपटून दाकण्यात आली व इतर प्रांतातही असेच करण्यात आले. परंतु यामुळे रोगप्र- साराचा प्रतिकार झाला नाही. मि. मॅककार्थीनेच प्रथम या रोगाचा उल्लेख केला व याला "स्पाइक" हे नाव दिले. रोग झालेल्या फांद्या उन्हा राहिल्यासारख्या दिसतात व याना अर्बंद, माड, ताट पाने येतात व ही रोग जसजसा पळवत मातो तसतशी अडुंचित होत जातात. एका खादीपासून दुसऱ्या खादीला रोग होतो, कुल्ले येत नाहीत व अखेरीस झाड मरते. बटलर व पावेर या दोघांनीही

द्विपित वृक्षाची काळजीपूर्वक धिकित्ता घेली परंतु त्यांना किडा किंवा सूक्ष्म जीव काही एक सापडले नाही. द्विपित वृक्षाच्या मुळाची दुण्यापासून उपमुलापर्यंत तपासणी कर- ण्यात आली, परंतु रसजोषक लहान मुळ्या सापडल्या- पूर्वीच ही मुळे मृत झाल्याचे आढळून आले. हा रोग पाच-वजेप्रमाणे असतो असे बटलरने सुचविले, व कलम लावण्याने हा रोग दुसऱ्या झाडात उत्पन्न करता येतो किंवा नाही हा प्रयोगही त्याने करून पाहिला. परंतु हे अवश्य असल्याचे आढळून आले. अद्याप या रोगाचे समाधानकारक स्पष्टीकरण सापडले नाही हे यावरून दिसून येईल, परंतु पोषक वृक्षाच्या अतुरेणामुळे पुरेसे पोषक द्रव्य मिळत नसल्यामुळे हा रोग होतो असा बऱ्याच तज्ञांचा समज असल्याचे दिसते.

चंदनी तेल व अचर.—चंदन वृक्षाची अतिशय लायक व होत असलेल्या प्रदेशात सुद्धा चंदनाचे तेल काढ- ण्याचा धंदा किष्कयतशीर होणे सुष्कील पडते. हिंदुस्थानात अशोच्या प्रांतातील कनोज व म्हेसूर संस्थानात चंदनी येथे चंदनी तेल तयार होते.

सरकारी रिपोर्टवरून समजते की, सलग्नी व जानपूर शहरात पूर्वी चंदनी तेल काढण्याचे कित्येक कारखाने होते. परंतु बऱ्याच वर्षांपासून या शहरातील हा धंदा मंदपल्ल आहे, व कनोजच्या तैलाची खरेदी करण्याची आता बहिर्वाट पडली आहे. सलग्नी व जानपूरच्या लोकांनी हे तेल बनविण्याची छत्रिपुढे दिव्याप्रमाणे वर्णन केले आहे— या प्रांतात पाठरे व तावडे या दोन प्रकारच्या चंदनाचा उपयोग करतात. तावडे चंदन औषध म्हुंगून व रंगवि- ण्याच्या कामी वापरतात, आणि पाठरे तेल काढण्याच्या कामी वापरतात. या प्रांतात चंदनाची झाडे सर्वत्र सापडतात. आजपर्यंत लाकूड बरेच उपयोगात आणित असत, परंतु गेल्या १० वर्षांपासून स्पाइक लाकडापासून कमी तेल गिऱ्यामुळे म्हेसूर व मलबारमधील लाकूड शेंबईन गागवेतात शेंबईनचा आस्त ओलसर प्रदेशातील चंदनी लाकूड तेल काढण्याकरिता उत्कृष्ट असे समजले जाते. पैदाशीच्या देशाच्या हवेतील ओलाण्यावर तेलाचे प्रमाण अवलंबून असते असे मानतात.

प्रथम चंदनी लाकडाची भुकटी कटन सुमारे ४० ते ६० पोंड भुकटी ४८ तासपर्यंत स्वच्छ पाण्यात भिजवितात, नंतर ताऱ्याच्या ऊर्ध्वपातन यंत्रात ती घालतात. तैलमिश्रित पाण्याचे बाष्पीभवन होते व गेडमा-वा पद्धतीने त्याला द्रवरूप बनविण्यात येते. थंड झाल्यावर तेल पाण्यावर तरंगते, ते निराळे काढून घेतात. नंतर त्याला कित्येक रीतींनी छळ करतात, फिल्टरतून गाळतात, किंवा सुवाशी इतर मिश्रित पदार्थ जमा होईपर्यंत एक वर्षपर्यंत न हालविता काळजीने ठेवितात. कित्येक प्रकारचे पाणी इतर पाण्यापेक्षा उच्च प्रतीचे असल्यामुळे पाण्याचे भंग

(या कृतीत) महत्वाचे आहे असे समजतात. कनोजमधील लांकूड गऊ केल्यानेतर त्या लांकडापासून तेथे निषेध घुलून जातो. कनोज येथे एक मण चंदनी लांकडापासून २१ ते ३ शेअर तेथे निषेध असे म्हणतात. यद्यपि प्रमाण जे तेथे निषेध ते उलट प्रतीति असते. तेथे बनविण्याची पुढील नियम पाळून दिले आहेत:— (१) एकसारखी आंच दिली पाहिजे; (२) भरल्याबरोबर माहक पात्रे काढून घेतली पाहिजेत; (३) सफळता अवयव आहे. भट्टीची आंतील वस्तू गेलेली असल्यास ताच्यामुळे तेथेचारांग हिरवट होतो; (४) वाक पाहेर निषाण आहे अशा प्रकारे सर्व साधे घट अखले पाहिजेत. चंदनी तेलाचे पुष्कळ प्रकार आहेत.

कनोज येथे बनविलेल्या तेलात मलियागिरी म्हणतात; हलक्या प्रतीच्या तेलात काटियावाडा व गझनी म्हणतात. परंतु हलक्या प्रतीचे तेथे कनोज येथे घनवीत जाते, व अखले तेथे व्यापारी लोक भेळ करल्याकरिता वापरतात अशा समज आहे. कनोज येथे सालीना सुमारे १०० मण तेथे घनत आहे. परंतु चंदनी लांकूड महाग झाल्यामुळे पैदास कमी होत आहे व व्यापारी लोक तेथेच तेथे कर-सात अशी तक्रार येऊ येते. कनोजच्या साधारण प्रतीच्या तेलात देवात रु. १० मिळत वरते.

व्यापार.— म्हैसूर व हुमनाथल चंदनी लांकडाची पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे. शिवाय हे तेथे उलट प्रतीचे गणले जाते. हिंदुस्थानातल्या चंदनी लांकडाचा पुरवठा दक्षिण व पश्चिम हिंदुस्थानातून होतो, व हा फक्त कार प्राचीन काळापासून होता असेच सिद्ध होते. वेस्ट इंडियन म्हणून एक तिघाच्या प्रतीचे चंदन मिळते परंतु हे धड्डा: व्हेनेझुएला देशातून येते. म्हैसूर मधून १८४१ टन; कुर्गमधून १०२ टन; मद्रास ह्याह्यातून ७१ टन व मुंबईतून हिंमनाच्या चंदनी लांकडाची विक्री होते, परंतु २००० टन चंदनी लांकूड ४०,००० पौंडास एलोना विकले जाते. म्हैसूरमध्ये २४० मेलसात, १६ मेल ईट अशी पंचकेशव व सत्येश्वर यांच्या अमिनीची पट्टी चंदनी बुड्याची आच्छादिलेली आहे. पुढे पुर्वे लहानशा हुसत एकेचंदन मूळाचा टोपू आहे. या दोन्ही प्रदेशांचे क्षेत्रफळ ५४५० चौरस मेल आहे. म्हणून जगात चंदन पुरविलेला हा मुल्य प्रदेश आहे, असे म्हणता येईल; कारण एकेंदर पश्चिम पुरविल्याचा नात अठमास भाग म्हैसूरमध्ये उत्पन्न होतो. रीत रीतून कमी घनताच्या नमुनेच्या उलट प्रतीच्या ओढ्यापासून असरी हलक्या दर्ज्याच्या सुन्यापयंत चंदनीचे अठरा विभाग वेले जाऊन. चंदनी येथेच व लांकडाचे अनेक औषधी उपयोग आहेत. [वट.]

चंदनचंदन—सातत्याच्या रसायने १०-मॅसॉवर गण-तेले दोन स्थि. यांपैकी चंदन हा अधिक मजबूत व सुस्थ आहे. त्यात दुसऱ्या दरजाचावर एक काशी येत आहे. १९१० त पहाड्याच्या राजाने बंधिले मनावे व

१६००च्या सुमारास विनापूरच्या इमादुल्लाहाने यांची दुरस्ती केली असावी. इ. स. १६०२ त हे शिवाजीने घेतले होते. ते पुनः बांगलादेश जाऊन सादून पुनः घेतले. हे १८१८ मध्ये इंग्लंडचे आले. चंदन हा विस्तृत असून त्यावर बरेच लेख्ये आहेत असावे. हे एका काळी विनापूरच्या एका परग-ण्याचे ठाणे होते.

चंद्रमाट—हा एक प्रख्यात हिंदू कवि (माट) होऊन गेला. दि. १८१८ पुष्पाराज चव्हाणाच्या काळी म्हणजे माराच्या सातकाच्या अखेरीस हा प्रसिद्ध झाला. पुष्पाराजाच्या पदवी असलेल्या कवीपैकी हा एक प्रमुख कवि होता. साहाय्यीन घोरिणी मालेच्या अखेरच्या लढाईत, पुष्पाराज केंद्र केल्या जाऊन, घोरिने त्यास गहनात नेले. तेव्हा चंद्रहि पुष्पाराजाबरोबर गहनात गेला. साहाय्यीन घोरिच्या वर-णानंतर दोघांनीही आपापसा हातांनी आपापसा नाश केला असे इतिहास सांगतो. होमर या मीक माटाप्रमाणे प्रसृत कवीने जन्मस्थान म्हणून निरगिराळी शहरे दाखवि-ण्यांत येतात (दि. १, कनोज, मद्रास आणि लाहोर). परंतु चंद्र चंदनीच्याच सातत्यास लिहिण्यावरून ही लाहो-रचा चव्हाणा हा होता असे जकी अनुमान निघते. चंद्र याची वृत्ति एक वंतक्या आहे. चंद्राने रात्रीची अवतांवा एके दिवशी साहाय्यीन यास पुष्पाराजाच्या शब्दवेधाची व निशागवाळीची गोष्ट सांगितली. त्यावर साहाय्यीन याने एकावर एक सात वने माणून त्यावर खडे मारले व पुष्प-ाराजाने त्या आपाच्या अनुरोधाने हे सांगिते तसे फोडले (कारण पुष्पाराजाचे डोळे काढिले होते); शेवटच्या तब्याच्या वेळी साहाय्यीनाने सावास असा शब्द उच्चारला, त्याबरोबर पुष्पाराजाने त्या शब्दाच्या रोरातें बाण मारून साहाय्यीनाने डोळे उघडिले. यावेळी चंद्राने पुष्पाराजास गुप्तपणाने साहाय्यीन वचला होता ते अंतर व जाग येथे लगे साहिती दिली होती. यानंतर परसरांनी परसरांना शिरच्छेद केला. [शि.सु. शिवायत.]

पुष्पाराज रा. सा.—या नावाचा एक काव्यमय चंद्र-माट (परफेरे) याने केला आहे. यांत पुष्पाराजाची व मुकुन्मनाची झालेली युद्धे व तत्कालीन साहिती आलेली आहे. मात्र यांत चंद्रानंतर इतरांनी (म्हणजे त्यांचे वेदात व इतर कवी) घडित मर पावली आहे. हा ग्रंथ हाडी मजक-रात सध्यास आहे. परंतु चंद्राच्या हातच्या फक्त ५० हजाराच कविता आहेत असे म्हणतात. चंद्र चंद्राचा पैदाज हाडी गोपपूर संस्थातून पुष्पाराजाने चंद्राला दिलेले इनाम उपभोगात आहे. त्याच्यामजक जे रागाचे इस्तिलिखित लिखाण आहे त्यात बरील धेधेपर्यंतच काव्य आहे. अर्थात यापुढील पत्रांच्या इतरांनी त्यांत मर पावून कुजविली आहे. हे काव्य राजपुताना व संयुक्तप्रांत इकडे वर लोकप्रिय आहे. वर सांगितलेली मर वृत्ती चंद्राच्या पैदाजीनीच दारलेली असून ती अकराच्या काळापर्यंतची

आहे अथं दिग्गम म्हणतो. रातेंत या कालगणना आलेली आहे. ती विक्रमसंवत्सारातील अनंदपद्धतीची आहे (म्हणजे इ. स. ३३ = १ अनंदवर्ष), सनंद (म्हणजे देवर्नीप्रमाणे विक्रमसंवत् १ = दि. पू. ५८, ५७) पद्धतीची नाही. अनंद म्हणजे नंदरहित व सनंद म्हणजे नंदनसहित. येथे नंद म्हणजे ९० किंवा ९१ संवत्सारांचा होय. वास्तविक नंद म्हणजे ९० तेव्हा १००-९ = ९१ म्हणजे अनंद होय. चेदाची भाऊपत्नीना सहाशत न आल्याने त्यामलदास यांनी (रॉयल ए. सी. बंगाल, जर्नल १८८७, व्ह. ५) राखेला (या घड्याच्या चुक्याच्या आधारवर) कमी दर्जाचा इतिहास म्हणून म्हटले होते. परंतु प्रीअर्सेनने हा चेदाची खुवी दाखविल्याने त्यामलदासचे आवेष्ट उठून गेले. जुकतीन या प्रपत्ती एक आनुषी नागरीप्रचारिणी सभेने प्रसिद्ध केली आहे (त. १९११) तिच्या प्रस्तावनेत याचदृष्ट प्रसंग उद्घा-पोह केलेला आहे. चेदाने जो भाग बघिला आहे, तो महत्त्वाचा आहे. कारण त्यापूर्वी बहुतेक सर्व भाग त्याने स्वतः पाहिलेला (या तो सर्व तो पत्नीला सांगतो आहे असा) आहे. एकंदर राखेला प्रसिद्ध भाग ठरविणे खरे कठिण काम आहे. महाभारताचे उदाहरण ठोक्यापुढे ठेवून (निरनिराळ्या कवींनी) याची संक्षेपा तऱ्या लक्षावर नेली आहे. त्यामुळे महाभारताप्रमाणेच यातही अनेक कथोप-कथा आल्या आहेत, निरनिराळी प्रतियोगे, एकाच समर्थी सर्व कर्तृत्वे एकत्र वर्णन करणे, याद्वे व दर्शन यांची माहिती, राजभित्तिशास्त्र, व्यवहारशास्त्र, पुढे वगैरे अनेक विषय यात आले असून त्यामुळे याची मोहकता वाढली आहे त्या-साठी यात महाकाव्य असं कार्य नाव दिले जातं. चेदाने सुभि-ष्टि व नंद यांच्यात ११९५ वर्षे झाली असं म्हटलं आहे. परंतु बहुतेक पुराणे १०१५ संवत्सारे देतात. राखेत रजपु-त्रांच्या ३९ कुळी उल्लेखला आहेत. एकंदरीत रजपुत्रांचा इतिहास साम्राज्यपातया काही दशक हा एक आवश्यक ग्रंथ होय. [मध्ययुगीन भारत. भा. २; जर्नल रा. ए. सी. १८८१; रिमथ-ऑल हिस्टरी ऑफ इंडिया; राखे-नागरी प्रचारिणी आनुषी]

चंद्रमान—पविशला संस्थानामधील एक ब्राह्मण रहि-वासी. याला फारशी भाषा चांगली अवगत असून महाज-हानचाच बडील मुलगा जो दारा शुकोह, त्याच्या पदरी हा मुन्शी म्हणून नोकरी होता. त्याने फारशी आपले बरीच ग्रंथ-रचना केली आहे. 'गुलदस्त', 'गुलफरू-खुल-अनवार, गुल-फरू-फरू-खुल, गुलफरू-खुल-फरू' हे त्याचे प्रमुख ग्रंथ होत. 'चार खमन' आणि 'मन्नात ब्राह्मण' या दोन पुस्तकात त्याने निरनिराळ्या व्यक्तींना लिहिलेल्या पत्रांचा संग्रह केला आहे. कित्येक प्रसंगी चंद्रमानाने 'ब्राह्मण' या टोपण नावाखाली काव्यरचना केली आहे. दारा शुकोहच्या कुलजनक निधनानंतर तो काशीस परत जाऊन राहिला. १९६२ साली चंद्रमान काशी येथे मृत्यु पावला. त्याने

आष्टा घाटी एक मोठा वाटा मावला होता. परंतु त्याचे काही एक अवशेष आज सापडत नाहीत. [बल-भोरि. येथे. जिज्ञा.]

चंदावरकर, नारायण गणेश (१८५५-१९२३)—गौडसारखत शास्त्री यांचा जन्म झाला. लहानपणी हे मुंबईस शिक्षणाकरिता आले ते कायमचेच मुंबईकर बनले १८७९ साली चंदावरकर एल.एल. बी. पास झाले. त्यानंतर त्यांनी चकिली छत्र केली. तेथून पुढे क्रमाक्रमाने मुंबई हायकोर्टाचे न्यायाधीश, मुबिन्हिदीचे चॅन्सेलर, राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष, इंदूरचे दिवाण व शेवटी कायदेकौन्सिलचे अध्यक्ष असे मोठेपण सन्मानाचे निदर्शिते हे ते त्यांना लाभले. सरकारच्या त्यांच्यावर विश्वास असून सरकारात त्यांचे मोठे प्रभुत्व असे. न सरकारादि रॉलेट कमिटीनंतर पसविलेल्या कमिटीसारख्या काही कमिटीसारख त्यांचा उपयोग करून घेत असे. लहान पणापासून त्यांना वर्तमानपत्रात लिहिण्याचा सराव असे. खरेच दिवस त्यांनी इंडुप्रकाश चालविला होता. १८९९ पर्यंत ते कॅरोलझा भेपा याचे सहकारी म्हणून राजकारणात भाग घेत. पुढे न्यायाधीश सात्यापासून लोकप्रसारा ते नवळ जवळ मुकल्यासारखेच झाले. सामाजिक सुधारणेत त्यांची मोठे पायाय असल्याची होती, पण तितकी ते आचरणात आणत नसत. धर्माच्या बाबतीत ते प्रार्थनासमर्पित म्हणून वावरत. अक्षिप्तप्रदायावर त्यांचा मोठा विश्वास असे.

चंदासाहेब—याचे पद नाव घेऊन दोस्तान असे असून हा दोस्ताना नामाच्या अर्वाटल्या नवावाचा नाव आहे होता. प्रथम ही सामर्थ्याची दिवाणगिरी करीत असे. हा मूळचा गरीब, मस्तकाक्षी, हुशार व पांडवी होता. त्यामुळे त्यास अनेक प्रतिस्पर्धी होते. त्यानेही त्यासाठी प्रयत्नवास्तव फेवाची संधान वास्तव ठेविले होते दुमास व ह्ने(मैन गव्हेनर) त्याची नेहमी बरदास्त ठेवीत असत (याच्याबद्दल नास्त माहिती हा. फी. च्या दहाव्या विभागात फनीटकचा नवाव या नावासाथी पहा)

पुढे त्रिचनागरीच्या राणीस मदत देण्याचे निघ करून, चेदासाहेबाने त्रिचनागरी आपल्या ताब्यात घेतली (१७३७) व मोठ्या युद्धांनी तनावकराचे कारिकल चंदर फौजास भिळवून दिले (१७४०) पुढे रघूजी भांसल्याने दमलचरो येथे दोस्तअलीवर स्वारी करून त्यात लढाईत ठार मारिले (१७४०). यावेळी सासऱ्याने जावयास मदतीस बोलाविले असता चेदा हा सुद्धानस गेला नाही. पुढे दोस्त अलीचा मुलगा सफदर अली यांचे रघूजीस खंडणी देऊन तह केला. यावेळी चंदाने आपले कुटुंब व सगिला पावेवरीस फेवाकडे ठेविला होता.

चंदासाहेब हा दिवसेंदिवस प्रबल होत चालला होता त्यामुळे व आग्रया केलेले तो मदतीस आला नाही म्हणून सफदरअली याच्या मनास त्यानिघेची मत्सर त्याचा नाश करण्यासाठी सफदरअलीने रघूजीस

स्याप्रमाण रूपांनी एकदम त्रिवनापल्लीवर स्वारी करून तीन महिने किल्लापास बंदा देऊन ता. २१ मार्च सन १७४१ रोजी त्रिवनापल्ली हस्तगत केली; व चंद्रासाहेबास कैद करून त्यास साताऱ्याला कैदित ठेविले. चंद्राचा माऊ बदासाहेब हा त्याला मदत करण्यास येत असतां रूपांनी त्याच्यावर दुसरी फौज पाठवून त्यास लढाईत ठार केले होते. चंद्रासाहेबाची कैद विशेष कडक नव्हती. पुढे सात वर्षे कैदित राहून स. १७४८ त चंद्रासाहेबाची साताऱ्याहून मुक्तता झाली. त्याची बायको डुळे याच्या पत्नी होती. तिची व डुळेच्या बायकोची मैत्री होती. तिच्या तर्फे कारस्थान होऊन व सात लाख ६. दंड भरून चंद्रा मोकट झाला. मराठ्यांनी तीन हजार स्वार त्याच्या संरक्षणास देऊन त्याला देशी पौढवांसेल. नंतर चंद्राने डुळेशी लढ करून व त्याची आणि मुजफरजंग (निगमाचा नातु) याच्या सैन्याची मदत घेऊन तो अर्काटवर चालून गेला. तेथ्हां अनवरुद्दिनाची व चंद्राची गांठ अंबूर येथे पडून मोठी लढाई झाली. प्रथम फ्रेंच सैन्य हरले; परंतु सुभाने पठणाच्या सैन्यास एकत्र करून बोराने हत्ता केला ह्यांत अनवरुद्दिन ठार झाला व त्याचा एक मुलगा चंद्राच्या हाती लागला (१७४९). नंतर चंद्रा विन हस्तगत अर्काट येथे जाऊन अर्काटचा नयाब बनला व मुजफरजंग दक्षिणचा निगम झाला. या उपकाराबद्दल डुळे यास पांडेचरीमजळ ८१ गांव दिले. अनवरुद्दिनचा दुसरा मुलगा महंमदअली याने ईम्रानाची मदत घेतली आणि त्रिवनापल्ली काबीज केली. तेन्हां डुळेच्या 'मदतीने' चंद्रा महंमदावर चालून गेला. परंतु मध्यंतरे त्याने तैमावरच्या राजास प्रास दिला व त्रिवनापल्लीवर जाण्यास दिवसगत लाविले. इतक्यांत नासिरजंग (निगम) हा मुजफरजंगवर चालून आला व त्याने मुजफराला पकडून चंद्राचा परामर्श केला (१७५०). परंतु डुळेने पुन्हां चंद्रास मदत देऊन महंमदावर पाठविले. चंद्राने यावेळी महंमदनाचा बराच मुळत घेतला (१७५१) व तो त्रिवनापल्लीस वेढा घालून बसला. तो उदविष्यालगी झालेनंतर अर्काट येथे वेढा घालून ते पेतले. तेन्हां चंद्राने आपला मुलगा राजासाहेब यास अर्काटच्या मदतीस पाठविले. त्याने अर्काटास वेढा दिला. अनेक हत्यांनी झाल्यानंतर परामर्श होत नाही असे पाहून राजा पतला; त्याचे सैन्य फिरत आले होते असे म्हणतात. पुढे द्राष्ट्याने अरणी व कावेरी येथे राजाचा परामर्श केला. चंद्राच्या दिलाईने त्याच्या बाजूने पुष्कळ लोक महंमदअलीस मिळले. पुढे श्रीरंगमु येथे महंमदअलीने चंद्रास कोंडले. लढाईचा फौदी उपयोग न होता चंद्रा व कैबाचा परामर्श झाला. तैमावरकरांचा सेनापति मानाशी जगताप यास पैसे भरून चंद्रा निसटून आत असता मानाशीने विशाखात करून चंद्रास पकडून ठार मारिले व त्याचे शिर महंमदअलीकडे पाठविले (१ मुन १७५२). [दफ. पु. १. ३३ (रघापत)]

चंदोपुर—हे बंगालच्या बालासोर जिल्ह्यातील एक खेड आहे. हे समुद्रकांठी घुहाबलंग नदीच्या मुखावर आहे. येथील लोकसंख्या सन १९०१ त ६२० होती. येथे तोकखाना आहे व तोफा पारखण्याकरितां आर्डिनन्स शूफ खात्याने समुद्रांत एक जागा बांधली आहे. समुद्रकांठीची हवा खाण्यास लोक येथे येत असतात. बालासोरपासून चंदोपुर-पर्यंत बी. एच. रेल्वेचा एक फाटा निघणार आहे. येथे मच्छिमारीचा बंदा बराच चालतो.

चंदेरी—मध्य हिंदुस्थान, ग्वाल्हेर संस्थानाच्या नरवर जिल्ह्यातील शहर. यांत चंदेरीचा किल्ला आहे. इ. स. १९०१ त याची लोकसंख्या ४०९३ होती. याच्यामागेवर्ती दांड साही असलेल्या टँकच्या अद्वित. या शहरातील जमीन फार सुपीक आहे. एके काळी हे भरमराटीचे शहर होते. या चंदेरी किल्ल्यांत एक राजवाडा बांधलेला आहे. किल्लाच्या पायथ्याशी किरतसागर नांवाचा तलाव आहे. इ. स. १४९० त हा किल्ला माळव्याच्या घेमुद्दिनच्या ताब्यांत असून याच्यावर शेरखान नांवाचा किल्लेदार होता. शेरखानाचा मुलगा शामनखान याने या किल्लाच्या दक्षिणेकडील देऊळाला एक रस्ता खोदला आहे. या किल्लापासून ९ मैलांवर जमनदोस्त झालेले जुने चंदेरी शहर आहे.

इतिहास— या शहराची अगदी जुनी माहिती म्हणजे इ. स. १०३० त अलेक्झांडरने दिलेली होय. हे शहर इ. स. १२५१ त घ्यामुद्दिन बलवनने जिंकून नासिरुद्दीन बादशहाच्या राज्याला जोडले. माळव्याच्या पहिल्या महमुद बिलखाने इ. स. १४३८ त हे घेतले, बितोडच्या संग राण्याने इ. स. १५२० त माळव्याच्या दुसऱ्या महमुदापासून जिंकून मेदिनीराय नांवाच्या महमुदच्या प्रयत्नास दिले. पुढे मेदिनीराय जवळून बाबरने जिंकले नंतर इ. स. १५४० त बाराहाने हे जिंकल्यावर मुजातखानाच्या देखरेखीखाली होते. अकबर बादशहाने माळवा जिंकल्यावर या शहरास माळव्याचा सुभा करण्यांत आले. सन १५८६ त हुंदेल घराण्यातील मयुरर राजाचा मुलगा रामसाहेबाच्या ताब्यांत हे शहर होते. सन १६८० त याच्यावर देवीसिंह नांवाचा हुंदेला सुभेदार नेमिला होता व त्याच घराण्याचा ताबा या शहरावर सन १८११ पर्यंत होता. यावेळी हे दौलतराव सिंदे याजकडे आले. सन १८४८ त येथ्हां ईंग्रजांची फौज बालासोरमध्य ठेवण्यांत आली होती त्या वेळेस या फौजेचा खर्च चालविण्याकरितां जो मुळस ईंग्रजांस दिला होता त्यांत हे शहरहि होते. सन १८५८ त सर लु रोमने हे शहर जिंकले व सन १८६१ पर्यंत मिडिशांच्या अमलदारांनी होते; नंतर घिंदे सरकारास पुन्हां ते परत वरण्यांत आले. येथे उत्तम प्रकारची मलमल होते. येथे एक झाडा आहे.

चंदेल (चुंदेलराज) - चंदेल हे आपणास चंद्रवशी रत्नपुत म्हणवितात, परंतु याना त्या प्रांती मिथबीजाचे मानतात या वशाचा पहिला इद्रिगत गहरवार यांनी कन्या हेमवती हिला चंद्रपासून झालेला चंद्रवर्मा असून त्यापासून (संवत् २०४) परमर्षी उर्ष परमालपर्यंत ४९ पिढ्या त्याच्या अशा प्रकल्पी हा पौराणिक कथा आहे

बुंदेलखंडचे चंदेल — निहंतदस्मिय यानें रॉयल ए सो जर्नल्मध्ये बुंदेलखंड अगर मेजाऊमुक्तीचा पूर्वेतिहास दिला आहे पण तो बराचसा दत्तकप्राप्तक आहे असें रा वैद्य यांचें म्हणणें आहे त्यावरून अस दिसतें की, बुंदेलखंडात चंदेष्टाना प्रवेश होण्यापूर्वी तेथें प्रथमतः गटवाराचें व नंतर परिहाराचें वास्तव्य होतें बुंदेलखंडातील मनोहर तलाव गरहवाराचीच थापिले, परंतु "चंदेष्टाच्या पूर्वी गहरवार बुंदेलखंडात असोवेत असें दिसत नाहीं" असें रा वैद्य म्हणतात ह्युपेक्षतयानें आपल्या प्रवक्तृत्वात असें लिहिलें आहे कीं जखोटी येथ एक ब्राह्मण जातीचा राजा राज्य करीत होता हा नाझण राजा कनोजच्या सम्राट हर्ष राजाचा दुभेदार असाचा असें वैद्य म्हणतात हर्षानंतर कनोज येथें मौखरी उर्फ बर्म घराणें राज्य करू लागलें औपयेंत बर्म घराण्याचा सत्ता अध्यापित होती तोपर्यंत जखोटी प्रांतावर कनोजची पूर्ण सत्ता असावी पण कनोजच्या साम्राज्याला उत्तरीत कळ लागल्याबरोबर तो प्रांत इड्डहळ स्वतंत्र झाला असावा, म्हणजे इद्रायुध गादीवर बसला त्यावेळीच ही घडामोड झाली असावी ह्या कालगिन्यास बनारस येथ उपलब्ध झालेल्या चंदेष्ट वशाच्या अतिप्रसिद्ध भग राजाच्या लेखाचा (एपि ६ भाग १ या १२९) आधार मिळतो ह्या लेखात चंदेष्ट पराज्याच्या मुळ पुण्या पासून जी वशावळ दिलेली आहे तीवरून नमुक हा या वशाचा मूळपुरुष दिसतो व नमुकापासून भग राजाच्या कारकीर्दीचा विचार करिता नमुकाचा काल ८३१ ते ८५० असा ठरतो महोबाच्या कानुगोजवळ सापडलेल्या २०४ व २२५ या हर्षशकांतील लेखावरून सिमरपेई नमुकाचा राज्यारोहणकाल ८३१ व ठरविला आहे त्याकाळी हर्षशक चालू होता त्याचा अर्थ असा कीं कनोजची सत्ता ह्या प्रांतावर अद्याप चालू होती चंदेष्ट घराणें हर्षशक २०४ (स ८१०) मध्य भरभराटीस येऊ लागलें असलें व ८३१ मध्यें पडल्या सप्ता दशां एखादी लढाई होऊन त्यात नमुकास विजय मिळाला असावा व त्यान परिहारास हुसकावून देऊन बुंदेलखंडात चंदेष्टाची स्वतंत्र राज्यस्थापना केली असावी

नमुकानंतर विजयार्ण (८७० ते ८९०) राज्य केलें असलें पण वरील लेखात नमुकानंतर नयशक्ति व विजयशक्ति यांनी अनुक्रमें राज्य केलें व हे दोघेई भाऊ होते असें सांगितलें आहे परंतु हर्षाच्या एका लेखात नमुकाच्या पुढच्या राजाचें नांव सुतत मेज्जक (नयशक्ति) असें दिलें आहे

विजयानंतर राहिल (६ सन ८९० ते ९१०) यानें राज्य केलें त्याची पराक्रमाविषयी बरीच रयाति होती त्याची राजधानी महोबा होती राहिल राजाच्या पराक्रमाचे वर्णन पृथ्वीराज चव्हाणाच्या चंद्रमाटार्नेहि केलें आहे ह्या राजाच्या कन्येचा विवाह सत्कालीन चेदीच्या गादीवर असल्या कोकल राजाशी झाला राहिलानंतर त्याचा मुलगा हर्ष (९१०-९३०) राज्य करू लागला त्याचा विवाह चाहमान कुलातील कटुका नामक कन्येशी झाला होता हर्षाचा मुलगा यशोवर्मा असून त्यानें आपल्या पराक्रमाचें चंदेष्ट कुलाची अत्यंत महती वाढविली याचें दुसरें नांव लक्ष्मवर्मा होतें असें माबेल वफ म्हणते त्यानें कलचुरीचा परामव करून प्रसिद्ध कालजर किष्ठा कार्बीज केला कालजर हें महाभारतकाला पासून तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध असून तो किष्ठा ताम्यात असणें हें एक मोठे भूपणच असें सत्कालीन राजे समजत असत चंदेष्टाचे राजे तर आपणात ' कालजर पुरवराधीश्वर ' असें म्हणवीत परंतु यशोवर्म्यानें चेदाचा पाडाव केल्यामुळे वरील किष्ठा यशोवर्म्यास मिळाला शिवाय त्यान गौड, खरा, कोकल, काश्मीर, मिथिला, मालवा, कुद, गुजरात इत्यादि देश जिंकले असें म्हणतात यापैकी गुजरातराज (प्रतिहार राजा) हा कनोजच्या सम्राटपदावर असलेला महिपाल होय कारण यशोवर्म्याच्या पित्यानें म्हणजे हर्षराजानें कनोजच्या देवपालाला, राज्यवाटाच्या तितल्या इतर नामक राजांपर्यंत सहाय्य केलें होतें असें शिलाछेद्यातून लिहिलें आढळतें म्हणजे त्याच काळी कनोजच्या सत्तेला घोडाकार उत्तरीत कळ लागली असावी ह्या उत्तरत्या काळाचा पायदा येऊन यशोवर्म्यानें कनोजच्या सम्राटाचा परामव केला व त्यापासून वैकुण्ठाची म्हणजे विष्णूची मूर्ति मिळविली यशोवर्म्याच्या राजाचें नांव पुण्या होत, खजुराहो लेखावरून (पान १५५) असें दिसतें की, ही विष्णुमूर्ति प्रथम मोत (तिबेट) च्या राजाजवळ असावी त्याच्यापासून ती कीरच्या शाहीराजानें मिळविली, व नंतर ती महोपालास प्राप्त झाली ह्याच लेखावरून असें समजतें की चंदेष्टाचा जखोटी येथील राजा कनोज अगर इतर कोणत्याहि सार्वभौमाचा मांडलिक नसून पूर्णपणे स्वतंत्र होता सिमरच्या म्हणण्याप्रमाणें मोज व महेंद्रपालाच्या कारकीर्दीत हे चंदेष्ट राजे कनोजचे मांडलिक असून भागाहून ते स्वतंत्र राजे झाले वि स १०५३ (इ स ११९) च्या एका लेखात हर्षाचा व यशोवर्म्याचा परामभारक व परमेश्वर अशीं विशेषणें लावलेली ओत (इडि ऑट व्हा १६ पृ २०२) त्यावरून हर्ष हाच चंदेष्टाचा पहिला स्वतंत्र राजा झाला असें अनुमान निघतें

यशोवर्म्याच्या (१२५ ते १५०) नंतर चंदेष्टाचा अतिपराक्रमी पुरुष भग राजा राज्य करू लागला खजुराहो लेखात प्रथमतः भग राजाच्या राज्यविस्ताराच्या मर्यादा दिलेल्या आहेत त्याच्या राज्याची सीमा उत्तरेस यमुने-

पासून दक्षिणेत मालवा (बेटवा) नदीच्या काठच्या भासात (भेल्सा) गांवापर्यंत आणि पूर्वेत काळंगरापासून पश्चिमेत गोपात्री (वालेर) पर्यंत होती.

धंग राजाच्या कारकीर्दीचे बरेच लेख सांपडले आहेत. त्यांपैकी खुराहोचा लेख (१५४) मुख्य असून दुसऱ्या सोन महाराजाच्या लेखाचे काळ अनुक्रमे स. ११८ व १००२ असे आहेत. ११८ च्या लेखांत धंग राजाने तुलना हस्मिराबरोबर केली आहे. त्यावरून (१८९-१९०) कम्प्यु मेथे सक्तेगिनाबरोबर झालेल्या रणघमांमधे धंग राजाने विशेष पराक्रम दाखविला असावा असे दिसते. फेरिस्त्यान यास डुजोरा दिला आहे. तो ब्रह्मणो की लाहोरच्या जय-पाळाच्या मधलीस काळंगर राजा मोठ्या सैन्यानिशी व खाश्यासह घाबून आला. त्या लेखावरून हिंदूंचा जय झालेला दिसतो.

धंगाची कारकीर्द फार मोठी असून तो दीर्घायुषी होता. आयुष्याच्या अंती त्याने गंगायमुनेच्या प्रवाहांत निवृत्त जलसमाधि घेतली (१००० सुमारे) अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. धंग राजाच्या तिसऱ्या दानपत्रावरून असे दिते की, त्याच्या राज्याचा विस्तार काशीपर्यंत झाला असावा. चारास धंग हा बंदेल वैशाखी विख्यात वीर पुरुष होऊन गेला यांत संशय नाही. सहाच लो मोटा शिवभक्त होता. त्याने एक मोठे शंकराचे देऊळ बांधले होते. त्या काळात शिव विष्णु, सूर्य किंवा देवी इत्यादी देवतांची उपासना विशेष प्रचारात होती.

धंगानंतर त्याचा पुत्र गंड गादीवर आला (१०००). याला मुसलमान इतिहासकार नंद म्हणत. याच्या कारकीर्दीत गमतीच्या महसुदाच्या त्याच्या झाल्या. सन १००१ च्या स्वारीच्या वेळी आनंदपालाचा मर्दत करण्याकरिता गंड याने आपले सैन्य पाठविले. परंतु दोस्तांबरोबर त्याच्याहि सैन्याचा पराभव झाला. महसुद परत गेल्यावर गंडने कनोजच्या राजावर स्वारी करून आनंदपालाचे दाखविलेल्या भिन्न-पगाबद्दल त्याला ठार मारून दुसऱ्या एका रामपुत्रास गादीवर बसविले. त्याचा मुळ वेण्याकरिता महसुदाने गंडावर (१०२०) स्वारी करून त्याचा पराभव केला व पुष्कळ लूट नेली. या लुटीमुळे त्याला आणखी लोभ भटून त्याने पुन्हा (१०२३) गंडावर स्वारी केली. गण्डाने लडाई न करता महसुदाला पुष्कळ जगताणा देऊन परत लाविले. या नंतर बंदेल राज्यावर मुसलमानांनी १०० वर्षेपर्यंत स्वारी केली नाही.

गंडानंतर, विद्यापूर, विजयपाल व देवबर्मा यांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्राच्या गोष्टी मरल्या नाहीत. विद्यापूर (१०२५) हा फच्छपपाट अजून याचा समकालीन होता. याच अजूननां मागे गंडापाठी कनोजच्या राज्यपालाला परिसरे असे दुबळ्याच्या शिबलेखात म्हटले आहे. राणीचे नांव भुवनेदेवी होते; त्यांचा पुत्र

देवबर्मा होय. त्याच्या मागे त्याचा भाऊ कीर्तिसी याचा कारकीर्द सुद्धा झाली; ती महाराष्ट्राची आहे. त्याने देवगढ नांवाचा प्रांत आपल्या राज्याला जोडला व तेथे कीर्तिसी नांवाचा किला बांधला. नसेच बघलपूर शिल्लालील बलि-दि शहर यानेच बसविले अशी दंतकथा आहे. यानंतर स. ११०० पासून ११२८ पर्यंत सहास्रगर्भा, जयबर्मा व पुष्पावर्मा, या राजांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्राच्या गोष्टी झाल्या नाहीत. सहास्रगर्माने माळवा अंतर्वेद व चेदी, देश काबीज केले होते.

मदनवर्मांची कारकीर्द महाराष्ट्राची आहे. (११२८-६५). याने गुर्जर राज्याचा पराभव केला. हा गुर्जर राजा विजयराज जयसिंह असावा. मदनवर्माने मदनसागर नांवाचा तलाव बांधला. त्याने चेदीच्या राजाचा पराभव केला. माळव्याच्या राजाची कत्तल केली व बनारस राजाची मैत्री स्थापन केली. पुढे याचा पुत्र यशोवर्मा हा सहास्रगर्भाचे वारल्याने त्याचा मुलगा म्हणजे मदनवर्मांचा नातु परमदी अपवा परमाळ हा गादीवर आला (११६०). याच्या कारकीर्दीत बंदेराज व चंदेल यांच्यात युद्ध झाले. त्यांत सिस्वांग देव परमाळाचा पराभव झाला. हे ठिकाण जालनाच्या पश्चिमेस आहे. या वेळेला बंदेरांचा हमीरपूर-पासून महोबापर्यंत पाठलाग करण्यांत आला. व महोबा पृथ्वीराजाच्या ताब्यांत गेले. याला मुसलमान इतिहासकार परमार म्हणतात. कुतुबुद्दीन ऐबक याने पुढे यानवर स्वारी केली व काळंगर किल्ल्याला वेढा दिला. पुष्कळ दिवस लढून रोषटी नाइलागांनी परमाला, लंडणी देण्याने कबूल केले परंतु आपले वचन पुरे करण्याच्या पूर्वीच तो मरण पावला. तेव्हा त्याचा प्राण अमर्द याने काळंगर किला मुसलमानास दिला (१२०२). नंतर कुतुबुद्दीनने महोबा घेऊन काळंगरचा राज्यकारमार सरदाराच्या ताब्यांत दिला.

अशा तऱ्हेने उत्तर हिंदुस्थानांतच बंदेल राजघराण्याचा इतिहास स. १२०३ मध्ये समाप्त झाला. यापुढे त्या घराण्यापैकी नांवेण्यासारखा पुरुष राज्यपदावर बसला नाही. परमदीच्या नंतर जैलोक्यवर्मा (१२१३) व त्याचा पुत्र वीरवर्मा गादीवर आले (१२६१). वीरवर्मांची राणी कल्याण देवी नांवाची होती. यांचा पुत्र भोजवर्मा होय; तो १२८९त गादीवर बसला. परमदीच्या नंतर हे पुढे रावे मुसलमानांचे भांडलिक बनले.

चे दे हो व स ता हे अ.—यांचे अर्वाचीन नांव हुंदेलखंड असे आहे. सासव प्राचीन नांव जिझोत्री किंवा जिजाफुकी असे होते. फनिगधाम म्हणतो की पूर्वाच्या या हुंदेलखंडांत (हर्षाचे) हमिरपूर, बांदा, ललितपुर, अलाहाबाद व मिरापुर यांचा कांदा भाग व सागर व दमो हे जिल्हे येतात. शिल्लेखांतलं जिजाफुकी प्रांत या प्रांताची साधारणतः झुलती. हुपनसंगहि याच प्रदेशाला जिजाफुकी म्हणून उल्लेखितो. इम बसुता व अल्लेदनी यां या

वेळी या प्रांताची राजधानी खजुराहो होती. हल्ली हें येथें अमून तें छापुर संस्थानांत महोबाच्या दक्षिणेस ३४ मैलावर आहे. या प्रांतात छुएनसंग स ६४१त आला. त्याने वेळीया राजधानीच्या वर्णनावरून खजुराहो ही राजधानी नसून एरण असावी असें दिसते. या गांवासंबंधीच्या सुदुर्गमाच्या व तोरमाणाच्या शिलालेखावरून हें गांव पान-या घातण्या देवर्षी व सहाय्या घातकाच्या आरंभी महत्त्वाचें होतें व घातक्या घातकात तें राजधानीचें ठिकाण झालें असावे असें दिसतें.

चंदेल वंशाच्या खजुराहोवरील कतिप्राचीन तावा दाण-विणारा पुरावा म्हणजे खजुराहो येथील शिलालेख होय. नं. २ च्या शिलालेखात यशोवर्म्याने कालजर विकले असें आहे. चंदेल वंशाने या यशोवर्म्याच्या राज्यारंभाच्या पूर्वी थोडे दिवत खजुराहो विकलें असावें. सारंग घातक्या घातकात राणधानी एरण असावी व पुढें स. ९०० च्या अंतर खजुराहो साली असावी असें दिसतें.

दंतकथेवरून छत्रपुर संस्थानातील गनिवागड हें चंदेल वंशाचें मूळ ठिकाण होतें असें म्हणतात.

खजुराहो हें गांव मूर्तिविशेषक सुसुलमानाच्या नेहमीच्या रत्नाभाऊ एभीकडे होतें म्हणूनच तेथील सुंदर देवालय वगैरे कायम राहिली. उत्तरहिंदुस्थानातील अतिशय सुंदर अशी हिंदु देवालये येथे आहेत. धंग राजाच्या कारकीर्दीत खजुराहो हें भरभराटीच्या शिखरास पोहोचलें. पुढें गण्ड राजाच्या कारकीर्दीत यत्नानेच्या सहसुदर्भ चंदेल राजाने परामव केला व तेव्हापासून खजुराहोला उतरती कळा लागली

चंदेलचें दुसरे शहर म्हणजे महोबा होय. हें खजुराहोच्या उत्तरेस ३४ मैलावर आहे. येथे व याच्या आसपास चंदेल वंशाची स्मृति अनेक काळपर्यंत कायम राखणाऱ्या इमारती व स्थळे असून त्यात कीर्तिवर्म्याने बांधलेला कीर्त सागर तलाव, राहिलानें बांधलेला राहिलासागर तलाव व एक शिवमंदीर, मदनवर्म्याने बांधलेला मदनसागर तलाव, व कर्मासूद नावाचे रफटिवमंदिर वगैरे स्थळे मुख्य आहेत. महोबा शहराशी चंदेल वंशातील सर्व राजांपेक्षा परमर्षि याचाच संबंध जास्त होता याला पृथ्वीराजाने महोबासून जेव्हा हापून लावले, तेव्हा हा कालखंड गेला (११८२). पुढें (चंदेगाड व दंतकथा यांच्या आधारावरून) परमर्षिदत्त महोबा येथील फारभार त्याचा मुलगा समरीक्षित हा पाई लागला असें दिसते. हा इ. स. १२०३ मध्ये सुमुत्तमानाकडून मारला गेला महोबा हें गांव हल्ली फार सद्धान असून हमीरपुर जिह्यात आहे.

अजयगड हें त्रिलोचयवर्म्याचे मुख्य ठिकाण होतें. हें हल्ली याच नावाच्या संस्थानात असून खजुराहोच्या जवळ आहे इ. स १२००-१४०० याच्या दरम्यान कालंगर जिह्या चंदेल राजांनी जिह्या व कीर्तिर्मा राजानें येथे एक तलाव बांधला. एव दंतकथा अशी आहे की, कीर्तिवर्मा राजाचा महारोग या तलावांत स्नान घेतल्यामुळे बरा झाला हा जिह्या इ. स. १२०३ मध्ये सुदुर्गनाम ऐकने घेतला. सुदुर्गनामने कालंगर घेतल्याने पुढें चंदेलांनी अजयगड येथे राजधानी केली चंदेलांच्या साम्राज्यवरील दोन फिह्यांमधील आणखी सहा प्रख्यात किंसे होते त्यांपैकी (१) बारीगड हा बरपारी संस्थानांत असून महोबापासून १० मैलावर आहे (२) मौबा हा जिह्या हमीरपुर जिह्यात आहे. (३) मनिवागड हा जिह्या चंदेल वंशाचे मूळ ठिकाण आहे असें म्हणतात. हा हल्ली मोडकळीस आलेला आहे. येथील मनिवा देवी चंदेल वंशाची कुलदेवायिनी होय. (४) वाडा जिह्यात कालंगरपासून १२ मैलावर मोर्चा जिह्या होता. हाही सधें जंगल आहे. (५) गडा हा जिह्या जयल-पूरच्या पश्चिमेस ४ मैलावर आहे (६) शिळे महिबर येथें हल्ली अजयगडाजवळ रेल्वेचे स्टेशन आहे.

खजुराहो येथील दंतकथेवरून असें दिसतें की चंदेल वंशाचे लोक मूळचे मनिवागड येथील असावे, या चंदेलांची स्वतंत्र नाणीं कोडे कोडे कापडतात केही राजांच्या व चंदे-लाच्या नाण्यात विशेष साम्य आहे. फक्त हत्ताच वी वेदोद्या नाण्यावर दुर्गाचा दिक्षा असे दार चंदेलाच्या नाण्यावर हनुमानाचा सिगा आहे; एभीकडे हनुमान व दुसरीकडे राजाचें नांव असतें मात्र त्याच्या पूर्वीच्या राजांची नाणीं आज उपलब्ध होत नाहीत. फक्त कीर्तिवर्म्यापासून वारवर्म्यापर्यंतची काही कापडतात. कर्णदेव वेदोद्याचा परामव कीर्तिवर्म्याने घेतल्यानंतर त्याने आपले नाणें पाडले व तें साधारण वेदोद्याच्या नाण्याप्रमाणेच पाडले ह्मणून त्यात साम्य दिसतें शिमेने शिळे. अ. इ. १३ मध्ये चंदेलांची व त्यांच्या नाण्याची १९०८ पर्यंतची माहिती दिली आहे. कीर्तिवर्म्याची नाणीं फक्त केन्दाचीं असत व तीं द्रम व अर्धी द्रम अशीं असत वाघांच्या राजांनी तांबडाचींही नाणीं पाडलीं होती हनुमानाच्या उपासक फोडता चंदेलांचा होता हें नवी समजत नाही. खजुराहो लेखांत देवर्षी "विनायकफालाच्या कारकीर्दीत" असे शब्द आढळतात. रा. वेलाच्या मतें हा विनायकफाल म्हणजे कनोजचा महो-पाल नांवाचा सम्राट असावा.

चंदेलघराण्यातील राजांची वंशावळ.

१ नमुक (स. ८३१)

२ बाणपति (८४५)

३ नयशाफि
(ऊर्फ जेजा, जेमाक,
जेजगाक)
(८९०)४ विजयशाफि
(ऊर्फ विजय, विजा,
ऊर्फ विजगीक)
(८८०)

५ राहिल (९००)

६ हर्ष × केचुका
(९१५)७ यशोवर्मा × पुण्या
(लघुवर्मा) (९३०)

८ धंग (९५०) कुणप × असर्वादेवी

९ गण्ड (१०००)
(नेद)

देवलक्षि

१० विद्याधर (१०२२)

११ विजयपाल × मुवर्गदेवी (१०४०)

१२ देववर्मा (१०५५)

१३ कर्तिवर्मा (१०६०)

१४ लक्ष्मणवर्मा
(११००)

१५ पृथ्वीवर्मा (११२०)

१५ जयवर्मा (१११०)

१७ मदनवर्मा (११२८) प्रताप
(यशोवर्मा)

१८ परमार्दि (११६५)

१९ त्रैलोक्यवर्मा (१२०३)

२० वीरवर्मा × कल्याणदेवी (१२४५)

२१ गोजवर्मा (१२८०)

चं दे ष ठा कु २.—चंदेल ठाकुरांच्या सालील शाखा आहेत. (१) चांदे चांदावाल (२) चंदेरा स्थापन-कर्ता-दमरोह. (३) महोबा मदनवर्मा (४) कनोज (समाविष्ट). पहिली दोन पराणी ऐतिहासिक कालापूर्वीची असून त्यांची माहिती उपलब्ध नाही.

इलिमटच्या गळोसरीप्रमाणे या वंशात १८ राजे झाले. एका फारशी बरारीप्रमाणे ८ झाले व एका हिंदी बरारीप्रमाणे १४ झाले. त्यांची नावे पुढे दिली आहेत:—

मानवर्मा, ग्यानवर्मा, ज्ञानवर्मा, गजवर्मा, कौलवर्मा, सकतवर्मा, भगतवर्मा, जगतवर्मा, रहितियावर्मा, सुरजवर्मा, सपवर्मा, मदनवर्मा, किरातवर्मा, परमालदेव.

कनोज (चंदेरी).—ठाकूर कनोजची गादी स. ११२३ या वर्षी स्थापिली गेली. या वंशात जे राजे झाले. ते येथे प्रमाणे:—

(१) समोहित, (२) ग्यासदेव, (३) घनश्यामदेव, (४) विहरदेव, (५) लहरदेव, (६) सपदेव, (७) वासदेव, (८) खालदेव, (९) धामदेव. शिवराजपूरचे पराण धामदेवाच्या नंतर अस्तित्वांत आले. त्या घराण्याचा मूळ पुत्र धामदेव रामाचा मुलगा होय.

धामदेव

शिवराजदेव
(शिवराजपूर)पातदेव
(पाकोर)

लगदेव

ओन्हा येथील रावत. लक्ष्मणें घराणें. वातपूरचे रावत सचेन्दि घराणें—गंगातीरी विहरी गांवीं राहणाऱ्या करवाल देवाचा मुलगा हरसिंगदेव यास हिंदुसिंग नांवाचा एक मुलगा होता. हा फार यत्नित असून लोकांनी प्राप्त देत असे; म्हणून तेथील राजानें त्यास आपल्या राज्यतून हाकलून लाविले. तो तापासपीदि येथें जाऊन राहिला यानें पुढें बनौर व सर्वोदि येथें किल्ले बांधले व मोठी फौज कमवून आसपासचे प्रांत दाबीज केले. त्यानें सर्वोदी येथें गादी स्थापन केली.

गजराजदेव

कंपनदेव

हरसिंगदेव

गजराजदेव मेल्यानंतर कम्पनदेव व हरसिंगदेव या दोघांजलांन उपस्थित झाले. राणीनें कंपनदेवास गादी दिली. हरसिंगदेव तेथून निघून बनौरला आला व त्यानें तेथें नवें राज्य स्थापन केलें. [संदर्भग्रंथ.—बैय—मध्ययुगीन भारत भा. २; मावेल डफ; जर्नल ए. सो. बंगाल. पु. १; इंडियन ऑटिग्वरी. पु. ३२; सतिप्रसादकृत चंदेल घराण्याचा फारशी इतिहास].

चंद्रौली—संयुक्त प्रांत, बनारस जिल्लातील एक तहसील. हिचे क्षेत्रफळ ४२६ चौ. मैल आहे. व लोकसंख्या इ. स. १९११ साली २४३९२८ होती. इ. स. १९०२-०३ साली शेतासारा २.८०००० व मऊत, कर येथेच वसण. इ. ६४००० होते. याच्या जवळ फर्ग्युसॉन नदी वाहते. येथील माती चिकण आहे. येथे तांदळाचे सुसय धोंड आहे.

चंद्रौली—संयुक्त प्रांत गोरदोदाद जिल्ह्याच्या विहारी तहसीलतील एक शहर आहे. हे श्रीधरहिलचंड रेवेलरील एक जंक्शन स्टेशन आहे. येथे इ. स. १९११ साली लोकसंख्या ३२९५५ होती. येथे रेवेली धुव घालण्यापासून हे एक व्यापाराचे ठिकाण झाले आहे. येथे पदरे रस्ते आहेत. म्युनिसिपलिटि इ. स. १८६३ साली झाली. येथून सावर, सण, धान्य व कापूस बाहेर गावी जातो व बाहेरून दाल व कापड येते. येथे कापूस व सण दाण्याच्या गिरण्या आहेत. येथे ७ शाळा आहेत.

चंद्र—सूर्यमंडळातील पृथ्वीचा उपग्रह. या लेखामध्ये चंद्राची सामान्य माहिती दिली आहे. चंद्रप्रदूषाविषयी विवेचन 'ग्रहण' या लेखात केले आहे. सर्वे नक्षत्रातून चंद्राची एक प्रदूषणा होण्यास मध्यम मानाने सुमारे १७ दिवस १९ घटका लागतात. कधी यादून काही पडिका कधी लायतात व कधी जास्त लागतात. अशा क्रमास्त मानाच्या सरासरीने काढिलेले जे मान त्यास ज्योतिषशास्त्रात मध्यम म्हणतात. एका तारेजवळ एकदा चंद्र दिवस तर पुन्हा वर विडिलेल्या काळाने तो तेथे येईपर्यंतच्या काळास मासनास म्हणतात. १७ नक्षत्रातून काहींच्या दक्षिणेकडून नेहमी चंद्र जातो; काहींच्या उत्तरेकडून जातो; आणि बाकी कुतिला, रोहिणी, पुष्य, मघा, चित्रा, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, सतभिषक, रेवती, यांचे तो कधी कधी आच्छादन करितो. ह्या आच्छादनास पिघान असे म्हणतात. होरा सरासरी पाच तारांचे पिघान चंद्र करितो. परंतु त्यातल्या वेगवेगळे तारांचे मात्र पिघान शुद्धता वाळीत नाहीत ते पाहण्यास सांपडते. मघा, ज्येष्ठा, चित्रा, रोहिणी, ह्या पडिल्या प्रतीच्या तारा आहेत. त्यातहि क्रमाने त्या एकाकडून एक जास्त तेजस्वी आहेत. रोहिणी सर्वांत तेजस्वी आहे. यामुळे चंद्र सर्वांतच तिच्या फारच जवळ येईपर्यंत ती दिवत असते. अशांतच तिचे पिघान सर्वांतून मनोहर दिसते. हीच गोष्ट चंद्राची रोहिणीवर अति प्रति आहे या समजुतीचे कारण होय. आणि ही गोष्ट अति प्राचीनकाळी आमच्या लोकांस ज्ञात होती असे तैत्तिरीय संहितेतील [२. ३. ५.] कथेवरून ठरते. ती कथा अशी आहे:—

“ प्रजापतिना ३३ कन्या होत्या. त्या त्याने सोमराजास दिल्या. तो त्यांपैकी रोहिणीची मात्र समामम करू लागला. यामुळे इतकात मत्सर उत्पन्न होऊन त्या प्रजापतीकडे गेल्या. सोम त्याच्या मागून जाऊन त्यास प्रजापतीपाशी परत सांगे

लागला. प्रजापतीने सांगितले, सर्वांना खारया वागेन अर्धा क्षपय घे, म्हणजे तुला कन्या परत देतां. त्याने क्षपय घेतली. प्रजापतीने कन्या परत दिल्या. तरी तो पुन्हा त्यांच्या पैकी रोहिणीजवळ मात्र जाऊ लागला. यामुळे त्यास मत्सा झाला. सोमराजास मत्सा झाला म्हणून त्यास राजयज्ञा म्हणतात. यामागे राजयज्ञाची उत्पत्ति झाली. नंतर सोम त्या ताराच्या पाया पडत पडत त्याच्या मागे जाऊ लागला. त्या वेळच्या, तू आम्हां सर्वांना खारले वागेने अशा आम्हां वर मागतो. मग त्यांनी आदि-त्यास चक्र दिला, आणि त्याच्या योगाने सोमास घायापासून मुक्त केले.

चंद्राच्या योगाने काही तारांचे पिघान कां होते याचे कारण असे:—चंद्र पृथ्वीभोवती फिरतो. म्हणजे तो पृथ्वीचा उपग्रह आहे. तो पृथ्वीभोवती काठिवृत्तातून फिरत नाही. त्याची कक्षा काठिवृत्ताच्या ठेविते. त्या दोहोंच्यामध्ये सुमारे सवापाच अंशाचा कोन आहे यामुळे चंद्रकसेचा अर्धा भाग काठिवृत्ताच्या उत्तरेस सुमारे सवापाच अंशापर्यंत व अर्धा भाग दक्षिणेस सवापाच अंशापर्यंत असतो. म्हणून चंद्र नेहमी काठिवृत्ताच्या दक्षिणेस किंवा उत्तरेस सवापाच अंशात असतो परंतु पदार्थापासून काठिवृत्तापर्यंत के अंतर त्यास चार म्हणतात. हे अंतर त्या दृष्ट्यापासून काठिवृत्तावर संघ काढून त्याने मोजतात. चंद्राचा चार सवापाच अंशापर्यंत असतो काठिवृत्त आणि चंद्रकसा त्याच्या दोन पातळींमुळे अदृश्य राहू आणि केव्हा म्हणतात. राहूनच किंवा केवळ चंद्र असतो तेव्हा अर्धातच काठिवृत्तापासून त्याचे अंतर मुख्य गणते. म्हणजे त्या वेळी चार मुख्य असतो. काठिवृत्ताच्या आसपास सवापाच अंशाच्या आत ज्या तारा आहेत, म्हणजे ज्यांचा चार सवापाच अंशाच्या आत जात नाही, त्यांचे पिघान चंद्र करितो. विषुववृत्तापासून काठिवृत्ताचे परम अंतर सुमारे २३। अंशावर आहे. आणि चंद्र कधी त्याच्या दक्षिणेस किंवा उत्तरेस असतो. म्हणून चंद्राची परम काठि कधी सुमारे २८। अंश होते, कधी सुमारे १८। अंशच होते. यादून जास्त ज्यांची काठि जवळ त्या तारांचे पिघान कधीहि होण्यास संभव नाही. चंद्रकसा आणि काठिवृत्त यांचे (आणि म्हणून राहूकेतु हे स्थिर गार्हाः त्यास गति आहे (आणि म्हणून हे स्थिर स्थिर दृश्यपट्टा पदार्थ नाहीत) ते सुमारे १८। अंशांत काठिवृत्तात एक केरा करितात. यामुळे काठिवृत्ताच्या कोणत्याहि हिंदूंनी चंद्राचा चार सर्वदा सापळा गणतो. कधी मुख्य असतो, कधी सवापाच अंशापर्यंत असतो. यामुळे एका तारेचे पिघान चंद्र एकदा कां लागला म्हणजे सुमारे २ वर्षे करितो, व पुढे करितास होतो. तो पुन्हा १८। वर्षांनी करू लागतो. ज्या तारा काठिवृत्तावर किंवा त्याच्या जवळी जवळ आहेत त्यांचे पिघान तो १८।

वर्षात दर सेवेत दोन दोन वर्षे अर्धे दोनदां करितो. दर ज्या नक्षत्रांचे पिधान चंद्र करितो अर्धे संपितले त्यांतोळ बहुतेकांच्या सर्व तारांचे पिधान तो १८॥ वर्षांत केव्हा ना केव्हा तरी करितो. जेव्हा करीत नाही, तेव्हा त्यांच्या उत्तरेकडून किंवा दक्षिणेकडून तो वारतो.

कर्षा कर्षा पुष्यशुक्रादि ग्रहांचे चंद्राच्या स्वातंत्र्यांत सांघ-
बून त्यांचेहि पिधान चंद्र करितो. ग्रह बहुधा पहिल्या
प्रतीच्या तारोपवेडे किंवा त्यातून मोठे दिशतात. यासुळे
त्यांचे पिधान पाहण्याची विशेष मौन असते. कर्षा कर्षा
तारा आणि ग्रह यांचे पिधान एका काळा होण्याचा संभव
आहे. शुक्राल रौहिणेय असे नांव आहे. ह्या गोष्टीचे मूळ
ह्या पिधानात आहे. पुष्य आणि रौहिणा यांचे एकत्राळ
पिधान होत असता त्यावेळी चंद्रावरून पुष्य वाहेर पडता
असे पाहून रौहिणचंद्रनाममापासून पुष्य हा पुत्र झाला
अशी परंपरा होण्याचा संभव साहजिक आहे. श्रवणी
तारा हिचे श्रवण चंद्रांत केलें आणि तिला पुष्य हा पुत्र झाला
या कथेत तारा म्हणजे रस्त्याः रौहिणी यावर जी तारा
ती होय. पुष्यला रौहिणेय अशी संज्ञा आहे. त्याप्रमाणें
श्रवण ग्रहांतहि अशा संज्ञा आहेत. त्या कारणा प्रसिद्ध
नाहीं. तरी पुराणात त्या आहेत. शुक्र, मंगळ ह्यांचे अनु-
क्रमें मघास व आपरासु अशीं नांवें आहेत. त्या त्या तारा, ते
ते ग्रह आणि श्रवण, मघाचा एकत्राळ निकट समग्रमापासून
ती नांवें पडलीं होती संभव नाही.

चंद्राच्या झुी भाग काळा दिशतो तो चंद्रांत घागण
केलेला ससा किंवा हरिण आहे अशा कल्पना उद्भ-
वल्या. त्याप्रमाणें जो भाग चंद्राकडून दिशतो तेथ
पाहो असे अशी कल्पना ह्यांचे हें त्यातून अधिक
स्वाभाविक आहे. दुर्धन प्रथमच प्रचारात आली तेव्हा
सोतून दिवून आले की, चंद्राचा जो भाग चक्राकडून
दिशतो तो परंतु त्या शिपरें व चक्रापूर्वातीची सुद्धे याची
संभवसल झालेला आहे; आणि काळा भाग दिशतो
तो सजल आहे व त्यावरून पाश्चात्य ज्योतिष्यांनी
च्यम असे अनुमान केले की, काळा भाग दिशतो
तेथ समुद्र आहेत. परंतु मोठमोठ्या दुर्धनांनी चंद्राचे
वेध साह्यावर चंद्रावर पाणी मुळीच नाही असा निर्णय झाला.
पुष्यवासासून चंद्राचे मध्यम अंतर २४००० मैल
आहे. कधी ते साहून १९ हजार मैल कधी होतें,
कर्षा जास्त होतें. इतक्या अंतरावरून चंद्र आपल्या
पृष्ठीभोंवती फिरत असतो. आपल्या पायापासून पृष्ठीच्या
मध्यमदूर्यत अंतर सुमारे ४ हजार मैल आहे. म्हणजे
भूगोलाची मजग इतकी आहे. हिच्या मजग चंद्र दूर
आहे. चंद्राचा व्यास सुमारे २९०० मैल आहे. म्हणजे
पृथ्वीच्या व्यासाच्या चौथ्या दिशानून जोडा जास्त
आहे. पृष्ठीच्या पृष्ठीय क्षेत्रफळ म्हणजे पृष्ठीय क्षेत्रफळ
च्या सुमारे १३ पट पेट. म्हणजे चंद्रावर जेवढी

भाग आहे त्याच्या १३ पट पृष्ठीवर आहे. चंद्राच्या
आकाराच्या सुमारे ४९ पट पृष्ठी भोंवती आहे आणि
चंद्राच्या ८१ पट पृष्ठीचे वजन आहे. दोन गोळांचे
व्यास ठळक असले तर त्यांची पृष्ठीय आणि आकार
म्हणजे घनफळ ह्यांची तुलना करता येते. चंद्राच्या
४९ पट पृष्ठीचा आकार आहे, तर वजनहि तितकें
पट असलें पाहिजे असे मनांत येईल. होव्हा गोळांची
घनता सारखी असली तर तसें शालें असतें, परंतु
होव्हाची घनता सारखी नाही; पृष्ठीच्या निम्नहून
विचित्र अस्त इतक्याच म्हणजे पाण्याच्या सुमारे ३॥
पट चंद्राची घनता आहे. आणि अर्थात् इतकेंच त्यांचे विशिष्ट
गुरुत्व आहे. म्हणून चंद्राच्या ८१ पट पृष्ठीचे वजन
आहे. चंद्रावर एक तुकडा घेतला आणि तितक्या पाणी
घेतलें तर त्या पाण्याचे तितकें वजन असेल त्याच्या
सुमारे ३॥ पट वजन त्या तुकड्याचे असेल. हें चंद्राचे
विशिष्टगुरुत्व होय.

चंद्राच्या कला वाडू लागण्यापासून सुमारे १५ दिव-
सांनी तो पूर्ण होतो. चंद्र एकदा पूर्ण झाल्यापासून पुन्हा
होईपर्यंत किंवा एका रात्री मुळाव त दिशल्यापासून
पुन्हा दिशला होईपर्यंत सुमारे ३० दिवस जातात.
इतक्या काळास चांद्रमास म्हणतात. प्राचीन ज्योतिष्यन
लोक चंद्रमासाचे प्राधान्य होतें. सुलमासांत अजूनहि
आहे. ते चारा चांद्रमासांचेच वर्षे धरितात. आम्ही
अधिकमास घडून याह आणि सौर या दोहोंचा मेळ
ठेवतो. सोपियन लोक चांद्रमास हत्ती मुळाव धरीत
नाहतात. सौरमास घेतात.

चंद्र पृष्ठीभोंवती फिरत फिरत सूर्यभोंवती फिरतो.
नक्षत्रांतून त्याची एक प्रदक्षिणा सुमारे ३७ दिवसांत
होते असे मग्न सांगितले. पृष्ठी शिपर असली तर
इतक्याच काळांत चंद्राची पृष्ठीप्रदक्षिणा झाली असती
परंतु इतक्या काळांत पृष्ठी भोंवती पूर्वे जाते झालून
प्रदक्षिणेंच सुमारे २९॥ दिवस लागतात. पृष्ठीभोंवती
चंद्र शिक्का काळात फिरतो तितक्या काळात तो आपल्या
जलामावती एक प्रदक्षिणा करतो. त्यामुळे चंद्राचा अर्धा
भाग मात्र आपल्यास नेहमी दिशतो. या भागावर असताना
सूर्यप्रकाश पडलेला आपणसे दिसतो तसलें चंद्राचेच कमी
अस्त दिवूं लागते. मालाच कला म्हणतात. जमा-
वत्येच्या २ व्या व ३ व्या दिवशी चंद्राची अगदी
मागेक कोर दिशते. चिच्या लोकांचे सूर्य म्हणतात. या
लोकांच्या ज्योतिषांतच समुद्रमध्यता अवलंबून
असतें असे मानतात. समुद्राची भरती ओहटी चंद्राच्या
उदयास्तावर अवलंबून आहे. 'गरती ओहटी' पहा.
चंद्रावर कोणती लोकांच्या राता आहेत, काही सात
सालेली ज्वालामुखी निरनिराळी पसरली आहेत; व काही
प्रदेश सपाट आहे. जेथे थिच कायतर दिशते, तेथील

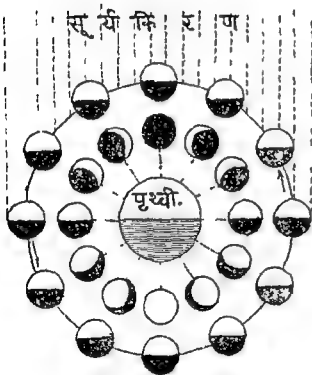

बार्न घुवडाचे डोके
उपडयाकनासहित)

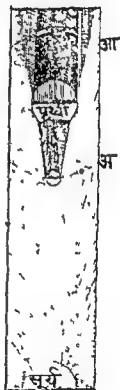
(अ) कानझाकणी (आ) कानाचे भोफ

घुवड (पृ.१३)

चंद्राच्याकला
(पृ.१६)

चंद्रसूर्यग्रहण.

(आ) सूर्यग्रहण (आ) चंद्रग्रहण.

चिमणी (पृ.१४६)

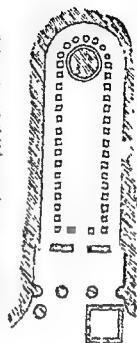

जपानीशद्ध.

चिनीशद्ध.

चैत्य कोर (पृ. २३)

मनुष्य	人	中	मध्य
पर्वत	山	九	नऊ
नदी	川	五	पांच
चंद्र	月	八	आठ
सूर्य	日	十	एकमर्षादा
झाड	木	印	शिका
अरण्य	林	天	स्वर्ग
मोठें अरण्य	森林	地	खेडेगांव
घोडा	馬	左	डायाहात
तोंड	口	宋	पलंग
मूल	子	旦	ममाल
		舍	झोंपडी

हेइं (पात्रोचित्रकला (पॉलिग्राटसमय)

प्रदेश चक्रवर्ती प्रदेशादेशां सपाट आहे. तरी अमदीं सपाट आहे असे नाही. त्यावरहि उंचवटे आहेतच. परंतु ते इतर प्रदेशातील उंचवटांपेक्षा पुष्कळ डेबणे आहेत. गुजराता जिल्ह्याची चंद्रावरील काही प्रदेश काढसर व काही पाठरा दिसते. हा करक मुख्यतः त्या प्रदेशांची पट्टाभूयें भिन्न रंगाची आहेत त्यामुळे आहे. सपाट प्रदेशावर पूर्वी समुद्र होता असे बाहोर्णि मत आहे. साग्र चंद्रावर पाणी नाही.

चंद्रावरि उंचवटांचे सरास पृष्ठीवरील उंचव-
ट्यांच्या स्वरूपाहून निराळे आहे. त्याच्या काही राणा आहेत. तथापि निरनिराळे पसरलेले ज्वालामुखी फार आहेत. पृष्ठीपेक्षा चंद्रावर ज्वालामुखी पर्वत फारच मोठमोठाने आहेत. ते सर्व साग्र द्यात आहेत. काही लहान लहान डोंगर निरनिराळे पसरलेले आहेत. काही पर्वतांची पठारे सपाट असून त्याच्या ओवतीं लहान लहान कडे आहेत. त्या पठारावर कोठे कोठे पाखा-
कृति उंचवटे आहेत. काहीवर एकच उंचवटा आहे. काहीची पठारे खोलगट आहेत. कितल थिडा कमाल-
लेखा जुना सपाट पसरलेला असून त्यावर लहानसा दगड मारला असता लक्षी आकृति दिसते त्याप्रमाणे चंद्रावरील उंचवटापाची आकृति सामान्यतः दिसते.

चंद्राची प्रत्यक्ष माहिती बरून घेण्याचे अजिपयंत बरेच प्रयत्न झालेले आहेत. एक दाहने भरलेला अजय बाण चंद्रवर सोडून काही प्रत्यंतर मिळत की काय यासंपर्क जोड बळू आहेत. चंद्रासंबंधी पौरा-
णिक माहिती ' होम ' लेखात सापडेल.

चंद्रकोना—हें धातूच्या विदनापूर गिर्याच्या पायल विभागातील शहर आहे. यात सन १९११ त ८१२१ लोक-
धंद्या होती. दरद्वानच्या कोर्तचंद्रराय गावाच्या राजांन हें शहर इ. स. च्या १८ व्या शतकात एका हिंदू राजापासून येतलं; व तेव्हापासूनच हें शहरानच्या राज्यस ओळखे गेलें. येथें म्युनिपिपाळिटी सन १८६१ त स्थापन झाली.

चंद्रगिरी, हा लु का—हा मद्रास इलाक्याच्या चित्तूर जिल्ह्यातील एक तालुका आहे. यांचें क्षेत्रफळ ५४८ चौ. म. आहे. यांनी लोकसंख्या सन १९२१ त १३२३०८ होती. हा अतिशय योगराळ मुल्ला आहे. याच्या उत्तरेस पूर्वेपाट व दक्षिणेस कारवेतनगर गावाच्या टेकल्या आहेत. टेकल्यामधील गमीनी फार सुपीक आहेत.

शहर.—मद्रासच्या चित्तूर जिल्ह्यातील चंद्रगिरी तालु-
क्याचे मुख शहर. हें स्वर्णमुळी नदीच्या तीरावर आहे. येथील लोकसंख्या सन १९०१ त ४९२३ होती. सन १९६५ त तालिकोटच्या छाडाईत सरराय खास्तानंतर विजयनगरचे रागे या चंद्रगिरी किल्यात आले. हा किला दम्बदी सरसिंह यादव राज्य राजांन इ. स. १००० मध्ये बांधिला. हा किला सन १६६६ त गोवळकोंडाच्या मुलतानांन व सन १७५८ त

कनाटकच्या नवाबचा भाऊ अय्यलुल सहायस्त्राचानें घेतला होता. हैदराबादने सन १७८२ त गिक्रियांतार हा किला सन १७९२ पर्यंत म्हेसुरच्या ताब्यात होता. हा किला असा आणी बांधिलेला आहे व तटबंदी इतकी मजबूत होती कीं मुन्या बाळांत तो हल चढवून सर करणें शक्य नव्हतें. या किल्यावरील इमारती, देवळे वगैरे दासदून पडलेली आहेत. ईस्ट इंडिया कंपनीला सेंट जॉर्ज किला बांधण्यास येथील राजांन परवाना दिला.

चंद्रगुप्त—चंद्रगुप्त हा नंद घराण्यातील होता. नैव-
ट्याने नंदगामून मुरा नावाच्या शूद्राला शालेला हा मुलगा होता म्हणून यात गीयें म्हणत अशी एक दंतकथा आहे. लहानपणी अलेपसावरची व याची भेट झाली होती (जि. पू. ३२५). अलेक्सांडरच्या मरणानंतर चंद्रगुप्तानें (तो मगच देशातून हद्दपार झाला होता तेव्हा) आपल्या चाणक्य नावाच्या ब्राह्मण गुरुच्या सहाय्याने मॅसिडोनियन अधिका-
र्याचा नाश केला, व नंतर त्याप्रमाणेच पाटलीपुत्र येथें पड करून नंद घराण्याबाहि नाश करून आपण स्वतः मगध राज्याच्या सिंहासनावर चढला, त्यानें सर्वथ व्यक्त्त्या करून एक प्रवेष्ट साम्राज्य स्थापन केलें (जि. पू. ३२९). चंद्रगुप्त हाच ऐतिहासिक काळातील हिंदुस्थानचा पहिला सार्वभौम पादशहा होय. यानें चौबीस वर्षे राज्य केलें पाट-
लिपुत्र ही त्याची राजधानी होती.

जेलेंसांडरच्या मृत्युनंतर (जि. पू. ३२३) त्याच्या राज्याचे तुकडे होऊन एकेक तुकडा त्याच्या एक एक सेना-
पतीस मिळाला. आशियामधील मुलुखावर अँटिगोनस व सेल्यूकस असे दोघे ह्ण सामू लागले व बरीच मांडणे होऊन सेल्यूकसला राज्य मिळाले अलेक्सांडरने जिंकलेला जो प्रदेश चंद्रगुप्तानें ताब्यात घेतला होता, तो परत बिळ-
गिण्यासाठी सेल्यूकसनें शिशु नदी ओलाडून चंद्रगुप्तावर स्वारी केली; पण त्याचा पराभव झाल्यामुळे त्याला साधार त्याची लोपली नंतर त्यानें चंद्रगुप्ताशी तह केला; त्यात त्यानें काबूल, केंदाहार, हिंरात, बलुचिस्तान इत्यादि प्रदेश चंद्रगुप्ताला दिले याशिवाय चंद्रगुप्ताला सेल्यूकसनें आपली मुलगी दिली व मेगॅस्थेनीस याच्या चंद्रगुप्ताच्या दरबारी आपला बकील म्हणून पाठविले, मेगॅस्थेनीसनें मोठे घरा-
ब्याघडल व उत्तकाजीन हिंदुस्थानाबद्दल पुष्कळ माहिती लिहून ठेविली आहे. चंद्रगुप्तानेंहि सेल्यूकसला ५०० हत्ती बहाई दिले.

वर दिलेल्या श्रोटक माहितीखेरीज चंद्रगुप्तसंबंधीची अधिक माहिती उपलब्ध नाही. यानें एकंदर २४ वर्षे राज्य केले अथवा मरणसमयी यानें राज्य नव्वेव्या उत्तरेत सवें हिंदुस्थानमध (अफगाणिस्तानमुद्रा) पसरलें होतें. कदाचित् दक्षिणेकडे देखील (म्हेसुरपर्यंत) त्यानें राज्य पसरलें असेल पण त्याबद्दल खात्रीलायक आधार सापडत नाही.

चंद्रगुप्ताच्या राज्यकारभारासंबंधी जी माहिती मिळते तबिलून चंद्रगुप्त हा अतिशय कडक शिस्तचा व व्यवस्थित होता असे दिसते. त्याचा राज्यकारभार एकतंत्री होता. त्याचे मंत्रिमंडळ असे; परंतु चाणक्यानंच शेवटपर्यंत याच्या राज्याचा कारभार फार उत्कृष्ट रीतीने चालविला असे दिसते. चाणक्याच्या शेवटावेल कोही समजत नाही. अग्नि-पुराण व इतरकथा यावरून एक मत तो बिंदुसाराच्या वेळी जिवंत होता व एक मत भडोजनवळील छत्रतीर्थी तो चंद्र-गुप्तानंतर जळून राहिला असे आहे.

चंद्रगुप्ताची कारकीर्द शेवटाला कशी गेली याचा उलगाडा होत नाही. जैनग्रंथातून मात्र एक गोष्ट दिलेली आढळते. जैन लोक चंद्रगुप्ताला जैनधर्मी मानतात. व त्याच्या काळी मगध देशामध्ये जैनधर्माचा प्रसार फार झाला होता असे म्हणतात. याच्याबद्दलची जैन आद्ययात्रिका अशी आहे की "जैनमुनि भद्रबाहूने उत्तर हिंदुस्थानामध्ये बारा वर्षे दुष्काळ पडेल असे भविष्य वृत्तिविले होते; व ते बोंड फार प्रचयाला येताच त्या मुनीने बारा हजार शिष्यांसमवेत सुभीक अद्या प्रदेशावर जाण्याचा निश्चय केला. चंद्रगुप्तहि राज्यस्थाप करून त्याच्या बरोबरच गेला. भद्रबाहू व त्याचे शिष्य श्रवण बैलगाळ घेथे (म्हेसूरप्रांत) आले. येथे भद्रबाहू बारल व त्यानंतर बारा वर्षांनी चंद्रगुप्त हा प्रायोजनेशन करून बारला (ख्रि. पू. २९८). चाणक्याच्या अर्धशास्त्रावरून (शेवटचा भाग) चंद्रगुप्ताने ज्या मंदाला द्वार मारिले तो नेदराज नास्तिक (जैन "किंवा बौद्धधर्मीय") होता असे दिसते. चंद्रगुप्त नेहमी शिकार करीत असे यावरून तो जैन नवून शैव (ब्राह्मणधर्मी) असावा असे वाटते; व त्याचा शिक्क आणि अनाय (चाणक्य) तर साक्षात् ब्राह्मणच होता. याचे सैन्य चतुरंग (दळ) असून त्यात सहा लघु पायदळ, नऊ हजार गजदळ व तीस हजार घोडदळ होते; रथदळाची संख्या आढळत नाही; सारांश एकंदर चतुरंगदळ नऊ लक्षांचे होते. चंद्रगुप्ताच्या राज्यांतल व देशांतल एकंदर परिस्थितीचे वर्णन डा. फो. चा प्र. खं. विभाग चौथा यांत आलेले आहे तेथे पहावे. [संदर्भार्थ मुद्रा राक्षस; अग्निपुराण; एशिआटिक रिव्ह्यू. पृ. १. राणगाळा. पृ. १. चाणक्य-अर्धशास्त्र. स्मिथ-जेक्सन हिस्ट्री ऑफ इंडिया].

चंद्रगोमिन्—प्राचीन भारतीय वैष्णवकरण. असंगाच्या पंथातला होता. याची वैयाकरण, तत्ववेत्ता व कवि म्हणून बौद्ध लोकांत फार कीर्ति आहे. तो चंद्रकीर्तिका समकालीन होता. व चंद्रकीर्तिकाच्या मतांचा त्याने प्रतिकार केला; आणि इ. स. ६७३ मध्ये इ-स्तिंग हिंदुस्थानांत आला होता त्यावेळांहि तो जिवंत होता असे पिट्रनिश म्हणतो. (भारतायि बाह्मयाचा इतिहास पृ. २). याचा काल मागे चर्चया शतकापर्यंत काही पंडित नेतात. चंद्रगोमीनवद्दल कळू नव्हतकयामक माहिती असलेल्या तारनामाच्या मते ते केलेली सूक्ष्म व विद्वताप्रचुर ग्रंथ असंख्य आहेत.

त्याच्या काळखेखनापैकी स्वतःच्या शिष्यांस पत्र अद्या स्वरुपांत लिहिलेले शिष्यलिखनमकाव्य मात्र आज अस्ति-त्वांत आहे. त्यांत सुंदर काव्यरचना केलेली असून बौद्ध-धर्मीचा तत्वे प्रथित केलेली आहेत. याच्या व्याकरणा-संबंधी माहिती विज्ञानेतिहास (पृ. १९७) या भागांत दिली आहे.

चंद्रनगर—बंगाल. हुगळी जिल्हा. हुगळी नदीवर फ्रेंच लोकांच्या वसाहतीचे शहर आहे. वसाहतीच्या सरहद्दीवर चंद्रनगर ई. आय. रेल्वेवर कलकत्यापासून २१ मैलावर स्टेशन आहे. सन १९१७ मध्ये येथील लोकसंख्या २७३५६ होती. फ्रेंच लोकानी या ठिकाणी सन १६८८ त कायमचे ठाणे दिले. डुह्रीच्या झारकीर्तीत याची भरभराट झाली. जेडमिरल वाटसनने समुद्रावरून व क्लाइव्हने जमीनीवरून याच्यावर भारा करून सन १७५७ त काथीस केले; व सन १७६० त पुन्हा फ्रेंचांस परत केले. जेव्हा जेव्हा यूरोपात ब्रिटिशांची व फ्रेंचांची लढाई सुरू होते तेव्हा हे शहर ब्रिटिश आपल्या हस्तगत करून घेत व लढाई संपल्यावर पुन्हा परत करीत असे सन १८१६ पर्यंत चालले होते. शेवटी सन १८१६ त ते फ्रेंचांच्या ताब्यांत दिले. येथील कारभारी फ्रेंचांच्या वसाहतीतील गव्हर्नरच्या हाताखाली असतो. ब्रिटिश लोकांनी जेव्हा अफूच्या व्यापाराचा मक्का घेतला तेव्हा सन १८१५ च्या कराराप्रमाणे फ्रेंच लोकांस वर्षास ३०० अफूच्या पेठ्या विकत घेण्यास परवानगी दिली. नंतर अफूच्या पेठ्याऐवजी त्यांस वार्षिक ३००० रु. व त्याच्या राज्यातून कोणी अफूचा खोरटा व्यापार करू नये व कल्यास तो बंद करावा याकरिता वार्षिक रु. २००० देण्यास येतात. येथे डुह्री नांवाचे एक कॉलेज आहे. एक ज्यूटची शिरणी आहे.

चंद्रभागा—विनाव म्हणून जी पंगणातील नदी तिचे मूळचे नाव. पेंडरपुराजवळ भीमानंदीला चंद्रभागाच म्हणतात.

चंद्रहास—हा केरलाधिपति सुधार्मिक राजाचा पुत्र सुंदर व सर्व लक्षणयुक्त असूनहि त्याचा जन्म मूळ नक्षत्रावर झाला होता व याच्या पायास सहावी अंगुली होती त्यामुळे हा नक्षत्राच त्याच्या भित्यास शत्रूंनी ठार मारले. मातने सह-गमन केल्यामुळे हा निराश्रित बनला; तथापि त्याच्या दाहने त्याला कौतलकापुरीत वाढविले, पण तीहि लवकरच मरण पावली. पुढे चंद्रहास भिसेवर निवाह करीत अमठां घुष्टुद्धि प्रधानाच्या घरी आला. पण चंद्रहास पुढे राजा झोणार असे भाविष्य कळल्यावरून घुष्टुद्धीने त्याला ठार मारण्याचा अनेकदा प्रयत्न केला. पण सुदैवाने सर्व संकटांतून निभावून आणि प्रत्यक्ष घुष्टुद्धीच्या विषया नामक कथेशी विवाह होऊन चंद्रहास अखेर राजपद पावला. चंद्रहासाचे पौराणिक आख्यान कीर्तनकारांत फार लोकप्रिय आहे.

चंद्रावती अथवा चंद्रावली—मुंबई, पालनपूर संस्थान, अफूच्या पहाडापासून दक्षिणेस १२ मैलावरील ठिकाण. येथे

एक प्राचीन शहर असून त्याचा परीघ १८ मैल होता असें म्हणतात. चंद्रवती हे एकदां व्याघ्रादेव व धर्मिक स्थितीत म्हणून प्रसिद्ध होते. अमरावादेचे चोट व रेखीम प्रसिद्ध होण्यात येथील रंगारी व कोटी येथे कार्यभार घाले. या शहराची भरभराट ७ व्या शतकापासून १५ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत सारली चालली होती. १३०४ साली अहमदशाहनाच्या स्वारीने चंद्रवतीचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले. १४०५ त सिराहीची बस्ती स्थापनापासून येथील लोक रेंवे रहाण्यास जाऊ लागले. १८२४ त येथे संगमरवरी दगडाचे २० मनोरे होते. १८७४ त याथेकी फक्त तीन किंवा चारच शिबूक राहिले होते.

चन्नमिरी—म्हुरातील शिमोगा मिराचा एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ४६५ चौ. मैल आहे. येथील लोकसंख्या सन १९११ साली ८३२३३ होती. याचा शेतसारा सन १९०४-५ साली ६, १४५०० होता याच्या मध्यभागी मुलेकर नावाचे मोठे तळे आहे. याच्या दक्षिणेस व पश्चिमेस डॅकणा आहेत. उत्तरेकडील प्रातःप्रातः असून सुपीक आहे. त्यात बगैचे व उसाची लागवड करतात.

चन्नप्रहृष्टी, ता. छ. का.—म्हुरातील बगलोर मिराचा एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ४५३ चौ. मैल आहे. येथील लोकसंख्या सन १९११ त १२२२६९ होती. सन १९०३-४ त यातील शेतसारा १४३००० ठ होता. याच्या उत्तरेस डॅकणा आहेत व मुळक बगलोर पर्वत आहे. दक्षिणेस मोठी तळी आहेत व जमीन चांगली आहे. याच्या पूर्वेस अक्रावती व पश्चिमेस फम्बवदी आहे. यात तुटी व नार-याच्या झाडांचे बगैचे आहेत

छा. ह. र.—म्हुराच्या बगलोर मिरातील चन्नप्रहृष्ट तालुकाचे मुख्य शहर आहे. हे रेल्वेस्टेशन असून बगलोर शहरापासून ३५ मैल आहे. सन १९११ त येथील लोकसंख्या ७६२४ होती. इ. स. च्या १४ व्या शतकात तेलगू लोकांतील वनजींग घराणे उदयप्रास आले होते त्यात जव-देवराय नावाच्या पुरुषाने सन १५७७ त नेनुकोटाचा बागळा पचाव केला म्हणून विजयानगरच्या राजाचे त्यास ९ लाख पगोड्यांच्या उत्पन्नाचा प्रात बगलोर देला. त्यात बगदेव-रायाने आपली राजधानी आणली व सन १५८० त एक विश्वा बांधला होता हा विश्वा १६वी मोलकटोस व्यालेला आहे. या ठिकाणी वनजींग घराण्यातील पुरुषांनी सन १६८० पर्यंत राज्य केले नंतर हे म्हैसूरच्या ताब्यात गेले. यात लाल्हेजी भांडी, मुलाचे रेड, पोलादी तारा आणि बागच्याचे कारगाने आहेत येथे सन १७८० साली म्युनिसिपालिटी शुद्ध झाली. मालीक उत्पन्न व खर्च सन १९०३-४ त अनुक्रमे ५५०० रु व ६४०० रु होता

चन्नयस्य—लिगाईत भगोचा संस्थापक जो प्रत्यक्ष पक्ष त्याचा हा भाचा होता. बघाची बहीण नागभविचा तिचा हा पुत्र पक्षवाने काढलेल्या बोरशीव धर्मोत्थी यांचे

पूर्णपणे स्थापना केली या चन्नयस्यविपरीत एक पुराण आहे त्याचा भोवदारत पुढे दिला आहे.

चन्न व स व पु रा ण—हे पुराण कानडी माणेत 'वर्षिक वर्धपदी' ह्या वृत्तात विद्यादात्री कथाने शालिवाहन शक १५०७ मध्ये रचले ह्या वृत्ताचे सहा चरण असून त्यांपैकी पहिला, दुसरा, चौथा व पांचवा चरण वीस वीस मात्रांचा आणि तिसरा व सहावा पाद वृत्तीस मात्रांचा असतो. ह्या पुराणाचा मुख्य विषय म्हणजे नवयस्य यांनी सिद्धारामास दिलेल्या लिगायत भगोचा कोडेचे कथानक होय.

पहिल्या प्रास्ताविक अध्यायात शिव, वृषभ, वीरभद्र, चषप, चन्नयस्य, गिद्धामेश, महादेवो अक्षा, शंकरदेव, इत्यादि देवतास व लिगायतधर्मी विभूतीस नमन केलेले असून त्यानंतर मल्लिमिश्र साधूने परधर्माय म्लेच्छासह यक्षेस यात्रा करून तुळकाच्य देशात वृद्धी पाडली ह्यासंबंधी माहिती असून विद्यानगरातील सिद्धोदेव साधूंची माहिती दिली आहे त्यानंतर लिगायत लोकांच्या प्रार्थनेवरून विष्णू पाद कवीने हे पुराण कथा रीतीत रचले ह्याची माहिती आहे

प्रथम विद्यादात्रीने सरसकवि, बाण, मयूर, मधुभूति, वृद्ध, कालिदास, मल्लुन, मलेयरास, अतिमिरिदिक कवि, रावण, हंपमहेश्वर, हलामुष, उद्धत, मुद्रपंडितेस, पास्तुरिकेकराच्य, भोमरस, नोर्गेय, सायिदेव, वामरस, शंकर केरयचरस इत्यादि शैव कथांना प्रथमार्भी नमन केले असून नंतर सर्व काम्यार शिपकाव्याची महती केली आहे हे सांगून प्रस्तुत चन्नयस्य पुराणात नवरत्नांना किती परिपूर्णता आली आहे ह्याचे वर्णन आहे ह्या पुराणाचा सारास भोवकथात लघुपद्यांच्या स्वरुपात (१) वैलासवर्णन, (२) नारददर्शन, (३) चन्नयस्य जन्म, (४) जन्मोत्पत्ति, (५) वातलला, (६) राजवाडा, (७) कल्याण रावधानी व भोवतालच्या प्रवेशाचे वर्णन, (८) सिद्धारामेश्वरास चन्नयस्याने केलेला शिवतत्त्वोपदेश, (९) शिवाची ताण्डवलीला, (१०) सोमवर्णन, (११) वृषभ, (१२) महालिङ्ग, (१३) जर्जनारी नंदेश्वर, (१४) ब्रह्मदेवाचे शोषेज्जेदन, (१५) मित्रालीला, (१६) दक्षिणमूर्ति (१७) विष्णुस्वरूपपरिग्रह, (१८) नीलकण्ठ, (१९) भास्कर (२०) जालघरनास, (२१) सुदर्शनदान, (२२) ब्रह्मासुरनास, (२३) दक्षयज्ञ, (२४) विष्णुनाशक, (२५) कामदहन, (२६) शिवपावैती परिणय, (२७) कुमाराजन्म, (२८) तारकासुरवध, (२९) त्रिपुरदहन, (३०) आनंदसमय, (३१) गंगावतरण, (३२) अंबकपूर वध, (३३) यमदाह, (४४) अर्जुनास पाण्डुपताज्ञदान, (३५) आनंदस्वरूप, (३६) चंद्रसूर्याची सयस्य, (३७) शिवोपसक साधूच्या कथा, (३८) दोक्षा-विधि, (३९) वटस्थाने, (४०) भविष्यकथन, ही छातीतील ३८९ प्रकरणे होत

प्रथम महाप्राज्ञगोलातील सप्तद्वीपातील जमुद्रीपाभोवती असलेल्या चमुदर्याचे वर्णन असून नंतर जमुद्रीप व वैलासपर्वत

सांचे पणन आहे. या पर्वतावर महेश्वरापुढे सर्व देव, गंधर्व, अप्सरा, महात्मा, अनेक शृंगीशृंगी इत्यादि मृतगणांसमवेत जमले होते. त्या वेळी महाविष्णू इत्यादिकांनी महेश्वरास स्तुतींनी संगुष्ट केले, इतक्यांत पार्वतीने महेश्वरास "पुष्पोवर शिवतत्वकथनाकरितां चित्कला प्रगट करीन" असा पूर्वी दिलेल्या वचनाची आज्ञा देऊन केली. त्यानंतर शंकरांनी प्रणवप्यान करून भरतवेडात शिवोपासना केली कमी झाली आहे आणि जैन, बौद्ध, चार्वाक इत्यादि दुष्ट मतांचा किती फैलाव झाला आहे इत्यादि नारद भट्टांपांनी सांगितलेली माहिती ऐकून त्यास सांगून पुष्पोवर भरतवेडात जंगमाचें स्वरूप स्वतः ईश्वरानेच धारण करून शिवोपासनेचा प्रसार करणें किती जरूरीचें झाले आहे त्याबद्दल पार्वतीस सांगितले. त्यावर पार्वतीने ईश्वरास पुष्पोमार हलका करण्याची प्रार्थना केली व नंदी-श्वराने ह्या म्हणण्यास पुढी दिली. यावर महेश्वराने नंदीस भारतवर्षात मनुष्यरूपानें जयतार घेण्यास सांगून चार-शेवोपासनेचा प्रसार करण्याची आज्ञा केली व स्वतःच्या चित्कलेकरवी पटस्थानाची उपासना प्रगट करण्याचें आभिव्यक्त दिले.

त्यानंतर 'मादिराज' ब्राह्मणाच्या 'मदांबी' स्त्रीच्या पोटी पार्वतीचा अंश म्हणून नागलींबिका जन्मला व नंदी 'चसव' रुपांने तिचा वंधू झाला व तोच पित्रजल राजाचा मुख्य प्रधान झाला. त्यानंतर महेश्वरांनी ऐकून त्यास नागलींबिकेच्या पोटी जन्म घेण्याची आज्ञा केली.

चन्नयसव जन्म — नागलींबिकेनें गुरुची पूजा केली व प्रसाद भक्ष्य करून शिवाचें ध्यान करीत ती विष्णूमावर पडली. इतक्यांत महेश्वर तिजपुढें आविर्भूत होऊन त्यानी तिच्या उदरांतून वारंवार लिगायत घर्माचा प्रस्थापक जन्मणार आहे असे सांगितले. शास्त्रकाळी नागलींबिकेनें रात्री घडलेला प्रकार चसव प्रधान व इतर लिगायत लोकांस आहीर केला. नागलींबिकेची गरोदर स्थिति कळतांच लोक तिच्याबद्दल जुजुजुज करूं लागले व राजास देखील ही गोष्ट कळोपकर्णी कळली व चसव प्रधान उघाड मनुष्य आहे हें तो टक्कून नागलींबिकेस समक्षच भेटण्याचा विचार केला. इतक्यांत पोटांतलें गर्भांनें राजास आंतून प्रगुप्तर देऊन स्वतःच्या दिव्यत्वाबद्दल राष्ट्रां पटवली. तरी राजाने समायान होईना. म्हणून नागलींबिकेनें आपले उदर विदारण करून राजापुढें दाखविलें. तो आंतून एक दिव्य तेंगःभुंज सापस बेदधारी घुमार बाहेर आला. गगमात्र राजाची गरी राष्ट्रां पटवून त्या दिव्य पालकाची राखीन हजुती केली. त्या दिव्य स्वतःच्या जन्मोत्सवनिमित्त सर्व नगर भूंजारळें गेलें आणि राजानें तस पालकांत पाहून मोठ्या उत्सर्गानें त्याची निरवयूक राहली. नगरवासी शिवांनी पालकास आर्घ्यार्पण दिले. नगर वसवार्नें जंगमपुत्रा वेली व लिगायत पोषावरो-

वर भोजन चंगीरे उरकले. राष्ट्रां दिव्य कालकास जवळ घेऊन नागलींबिका होपांगेली असतां महेश्वर व पार्वती यांनी वालकाचें ज्ञातकर्म करून 'चन्नयसव' असें त्याचें नामाभिधान ठेवले व कांहीं वेळ कालकाशी खेळून व त्याच्या जवळ सुवर्ण कलत्र व सोनेरी पाळणा ठेवून नाहींसे झाले. नागलींबिकेनें वरील प्रकार सत्य समजून चसव प्रधानास सांगितला. सर्व शास्त्रें अपोआप चन्नयसवास प्राप्त झाली व त्याचें दिव्य सामर्थ्य पाहून चसव प्रधानानें त्यामकरितां एक राजगडा बांधला व त्यांत चन्नयसव यास ठेवले. चन्नयसवानें शिवतत्व जाणणारे सहा शररक्षक सहा द्वापार ठेवून नित्य हजारो जंगमाचा यथास्थितपणें आदरसत्कार करीत राहिला.

प्राण लिं गो पा स ना — एका प्रांतकाळीं लिगायत लोकांसह चसव प्रधान चन्नयसवाकडे आला व चसवाचा इष्टलिगउपासनेचा बाह्य प्रकार पाहून प्राणलिं गोपासना पक्षी कराधी झावळ विवेचन करून लोकांचे जंगमांस निराळीं घरे बांधून देश्याविपरीत य आळमा प्रमुच्या दर्शनविपरीत आस्थास दिलें. ज्यावेळी ह्या नवीन बांधलेल्या मठात रद्दापवास जंगमांस आझा झाली, त्यावेळी कांहींही ही गोष्ट नाकारली. इतक्यांत चन्नयसवानें त्या मठास भाग लावली व त्यामुळे कोहोंकडे एकच गोंधळ उडाला. त्यापैकी तिबेजण भाग लिगप्यान करीत येथे धरून त्याच ठिकाणीं राहिले. चन्नयसवानें आपल्या प्रभागांनें सर्व आग विझाविले.

एकदां एका दिव्य जंगमानें चसव प्रधानाचा प्राण व्याकपण केला आणि राजदुतानीं ह्या वसवाच्या चमत्कारिक यत्नबद्दल राजास कळविण्यावर त्यास अतिशय वाईट वाटून त्यानें चन्नयसवास खरी ह्मणित विचारली. चन्नयसवानें सांगितल्याप्रमाणें तो जंगम वसवाजवळ आर्यावरोवर ती सर्गीव झाला व राजा आर्घ्यार्पण परत गेला. चन्नयसवानें वसवास लिगास प्राण समर्पण करणान्या कांहीं साधूंच्या कथा सांगितल्याः—

लिगास नामक याच्या गळ्यांत बांधलेलें लिग हरवेलें, त्याबरोबर त्याचा प्राण गेला व जातलम रडूं लागले, परंतु ते लिग पुनः जेव्हां त्याच्या गळ्यात बांधलें त्यावेळीं तो सर्गीव झाला. सत्यास मारण राजा व राणी, पक्षीवाल देव इत्यादिकांच्या देखील अशाच गोष्टी आहेत.

चन्नयसव हा शिवाचा अवतार असून चसव हा साक्षात् वृषभ होय व पित्रजल राजा हा द्वारेक्षक असून वल्याण हें प्रतिवेदासच होतें, व त्यांतलें रहिवासी हे शिवगण होते. ह्या अवतारी विभूतीस पद्माप्याकरितां राजलाभून शिवोपासक देत आणि सर्व जंगमांस मद्रोसप पाळू शकत. ही भरभराट सहज व होऊन चसव नामक एका दृष्ट मनुष्यानें चन्नयसवाच्या वाटत बांधाऱेच्या मोठेपणाबद्दल राजाचे कान मारविले. त्यावर राजानें चन्नयसवास बोलावून देऊन

जंगमांनी रात्रिच्यांतोळ पैसे देणें, त्याचप्रमाणें जंगमांमध्यें चाललेले अनावर इत्यादि गोष्टीसंबंधी त्यास विचारलें. एतान्न चक्रवसवानें राजास स्वयंप्रपाळावाया उपदेश विविध तद्गानी करून बसवः समाख्यावृत्त राजाच्या मनांत उत्पन्न झालेली किंतु काढून टाकला. 'इतक्यांत सायंकाळ झाला व नगरांत फिरण्यानी राजास इच्छा झाली व त्यानें शहराच्या निरनिराळ्या भागांत चाललेले प्रकार पाहिले.

सृष्ट्युत्पत्ति (अ. ११-१५) —कल्याण येथें वसव व चक्रवसव यास भेटण्याकरितां सिद्धरान यास यवरोवर घेऊन प्रभु सोळापुराहून निघाला. चांटेतील प्रदेशाची बोभा पाहून चांटेसहानीं मनःप्रसन्न-झाली. कल्याण नगराच्या बाहेरील उपवनाची बोभा पाहून बरील दोंघे प्रवासी राजवाच्याकडे फिरले. यानंतर शर्तावें परमस्थान अशा बसव प्रधानाच्या राजवाच्यासमीप येताच बसवानें आपल्या चाकरांकरवीं ह्या वाटसरुंना आत बोझाविलें, परंतु ह्या भावेष्टी आदरसत्कार पाहून प्रभूनें आनंदून नाकारिलें. इतक्यांत चक्रवसवानें बरील प्रकाराचे परिणाम अत्यंत अनिष्ट होणार हें जाणून बरील पूज्य अतिथीची अर्घ्यपाळादिकांती पूजा केली.

प्रभु सिद्धरामासह चक्रवसवाच्या वाट्यातील वाहेरच्या एका दिवाणखान्यातच बसले, कारणः शिवतत्त्वाच्या पट्टपानांची दीक्षान घेतलेल्यांत, आत ध्यावयाचें, नाहीं असा चक्रवसवाचा प्रघात होता.

सिद्धरामानें शरीरावर इटलिंग धारण केलें नव्हतें, कारण स्वतः प्राणलिंगी मनुष्यास इटलिंग धारण करण्याची जरूरी नाहीं अशी त्याची समजूत होती. परंतु ह्या प्रघात शिवोपासकाचा असून; शीरोशेषासनेचा प्रकार; अर्धदिव निराला आहे ही गोष्ट चक्रवसवानें सिद्धरामास समजावून दिली.

ह्या ठिकाणीं सृष्ट्युत्पत्तीचें वर्णन आलें आहे. त्यांत वेदांत मतांतील प्रमाणेच 'परशिव' तत्व कविलें असून त्याज-पासून मायाशांक्षि, तीपासून महालिंग, महालिंगापासून पराशांक्षि, पराशांक्षीपासून सदाशिव व आदिशांक्षि, त्याज-पासून ईश्वर व इच्छाशक्तिमंदेश्वर व संज्ञानशक्ति ह्या महेश्वरानेंच विराट् स्वरूप धारण करून स्वयं, पाताल इत्यादि लोक व चराचर भूतें जन्मली, असा थोडा फरक आहे. प्रज्ञा ह्या त्याच्या उगव्या बाह्यपासून व विष्णू ह्या त्याच्या डाव्या बाह्यपासून उद्भवल्याचें वर्णन आहे. रूपांती महेश्वर प्रलयनृत्य करून जगताचा संहार करतो.

ह्या महेश्वराच्या अक्षरें प्रकृति-महत्त्व-अहंकार-त्रिगुण व त्यानंतर पंचमहाभूत हा सृष्ट्युत्पत्तीचा क्रम आहे. नंतर महेश्वरापासून दद, प्रज्ञा, त्याजपासून मरीचि, अग्नि, अंगिरस, पुलस्त्य, वसव, कृत, भुव, वसिष्ठ, दक्ष हे नऊ प्रभू होतात. नंतर इतर ददापुत्रीचें वर्णन इतर ठिकाणाच्या प्रमाणेच आहे. पुढें चतुर्दशभुवनांनीं उरविक वर्णन असून एकंदर ब्रह्माण्डरचना वर्णिली आहे.

म हा लि गो पा स ना (१६-२५) —ह्या दहा अध्यायांत महालिंगाचें महत्त्व प्रस्थापित करणारी अशी एक कथा आली आहे की, एकदां प्रज्ञा व नारायण शोभने बलवान् कोण ह्यामध्य वाद मागला. विष्णूनें पुष्कळ प्रकारें शंभु हाच धेष्ट आढे वसें सिद्ध केलें, परंतु पत्नीस अर्घ्या देणारा व स्मरणात फिरणारा हा शंभु मोठा देव कसा हें ब्रह्मदेवास कळना. इतक्यांत पांच तोंडें, दहा हात, पंधरा नेत्र असें स्वरूप महेश्वरानें धारण केलें तरी ब्रह्मदेव त्याची विदाच करूं लागला. इतक्यांत एक आकाशास शिरार भिड-वणारें व पाताळांत पाया असलेलें असें महालिंग उत्पन्न झालें आणि त्याचें शिरार किंवा पायचा जो शोर्धाल तो मोठा अशी आकाशवाणी झाली. नारायणानें बराहूरुप धारण करून पृथ्वी खणण्यास सुरवात केली आणि ब्रह्मदेवानें ह्वांचें रूप घालून कळें शिरार पाहण्याचा प्रयत्न चालविला. परंतु तेथील केवळीन, ब्रह्मदेवानें शोर्ध पाहिलें अशी खोटीच हास देण्याचें कपूळ केलें. परंतु पुढें दोघेदि महालिंगापुढें नम्र झाले व आपापलें काम करूं लागले.

अ ध न री म र. —ब्रह्मदेवानें अतिशय तप करून महेश्वरास आपल्या पोटी पुत्ररुपांतें जन्मून सृष्ट्युत्पत्तीस मदत करण्याची प्रार्थना केली. त्यावेळीं महेश्वरानें 'हृदस्वरूप' व महाशक्त्यानें महाकालीं स्वरूप धारण केलें. परंतु ब्रह्मदेवानें अतिमस्त होऊन हुबरे लोभ्य स्वरूप धारण करण्यास शक्ति-तत्त्वावरून शंभून अर्धनारायण स्वरूप धारण केलें व अकरा रुदांची मदत ब्रह्मदेवास सृष्ट्युत्पत्तीच्या कामीं मिळवून दिली.

म हा धी व च्छे द न. —ब्रह्मदेवानें एकदां समेत सर्व मुनींपाशीं बसाई मारली कीं आपण सर्वथेष्ठ आहोंत. विष्णूनें शंभूच्या मतेपणान्वय पुष्कळ सांगितलें तरी देखील त्याची बरोबरी करण्याकरितां स्वतःच्या ठिकाणीं धाणव्ही एक पाचवें मुख उत्पन्न केलें व त्यांतून शिवनिदा करूं लागला. तेव्हा शंभूनें हृदस्वरूप धारण करून त्याचें तें मस्तक तोवेलें. तेव्हां शंभूच विश्वात दफाचा पूर झाला तो शंभूनें तृतीयेन्यायील ज्वालें नाहींस केला. तेव्हा ब्रह्मदेवास पद्यास्ताप झाला व शंभूनें त्याला प्रेमानें उचलून त्याचें सात्वन केलें.

शि व मि क्षा ट व. —ब्रह्मदेवाचें तोडतेंल पांचवें मस्तक घेऊन भिक्षुक्याच्या वेपांत विष्णुप्रमुख इतर देवांची आपल्या ठिकाणीं किली आंछ आहे हें पाहण्याकरितां शिव भिक्षाटव्यास निघाला तो प्रथम वैकुंठास आला, त्या ठिकाणीं 'विष्णुक्मेने' नामक द्वाररक्षकानें जाण्यास निर्वय केल्या-बहुन त्याचें मुंडकें विष्णूलां छेदून टाकलें, तरी देखील तो शिवदेवाचें आनंदीतच दिसत होता. विष्णूनें अंतर्ज्ञानानें ह्या अतिथीस ओळखून केरळ स्तूतीन हाचें समाधान होणार नाहीं असें जाणून सुदर्शन चक्रानें त्यानें आपल्या मालप्रदे-शांतील रक्षाचा ह्या ब्रह्मदेवाच्या मस्तकास उपहार एक ह्जार रुपये दिला, व शिवाजेंदि ह्यामध्य विष्णूची वाहवा केली. त्यानंतर शिव हा ईश, अग्नि, यम वगैरेकडे गेला व

सरतोवेदीं तो हिमालयातीतं तपस्वी लोहर्षीं सप्तपरीक्षां
करण्याकरोत। अजून त्याने तेव्हील श्रुतिप्रती सापसंख्येचाच
मीढ घालून आपल्या चौदशीन आर्चविदे केले.
शिवोची अशी रिखले पाहून सुनिवृद्धास अत्यंत क्रोध
आला व त्यांनीं या याचकपथास शिवास दग्ध
करण्याकरितां एक होम घुरू करून त्यांतून श्वेत दैत्य, शपे,
साम्राज्यं उरग केली व त्याकडील याचकास दग्ध करण्याचा
प्रयत्न केला, परंतु त्यांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. सरतोवेदी
मुनिपरास शिवस्वरूपाचे ज्ञान होऊन त्यांनी शिवाची क्षमा
मागिल्ली.

म ह्यप रे द य विष्णु वे द या व ता र.— एकदां प्रम-
दनास शिवा लागली व वेद त्यामागून निघून जाता असतां
'तम' दानाच्या ह्वाती गेले, त्यावेळी देवाच्या प्रार्थनेवरून
विष्णूनीं मरत्यावतार घेऊन वेद परत आणले. परंतु त्या
यत्नास आपल्या पराक्रमाचा गर्व येऊन तो देवास प्राप्त
देऊ लागला, त्यावेळीं शिवाने मरत्यास ठार मारून त्याच्या
अर्धपार्श्वे हारमा वनविले. या विष्णूच्या दशावतारांचे कारण
असे झाले की, देवदेवतांत लडाईं घुरू असता देवघुरूनें
शिवापासून संगीतानीं शिवा मित्रविष्णूचे ठरविले व त्याच-
प्रमाणे शुक्राचार्यांनीं ठरविले. चौदावीं जन्मतः तपश्चर्या
केली म्हणून शिवाने कार्यत संकट प्राप्त झाल्यामुळे शिवाने
अशीं बुद्धि काढली की, जो कोणी एतद्या कष्टापास विस्तव
पेटवून त्यांत धूळपात्र करीत म्हणून शिवाने राहिले त्याला
संगीतानीं प्राप्त होईल. म्हणून शिवाच्या परंतु शुक्राचार्यांनीं
पाहव कामांचे ठरविले व देवाचा भूगर्भाच्या आश्रयास
कळत राहण्यास लागले. त्यावेळीं मरत्यापानांनीं त्यामवर
ह्मां केला. भूगर्भातील मरत्यापानांनीं देवाचे स्पर्शन केले.
त्यावेळीं मरत्यापानांनीं तिला ठार मारले. ह्याप्रकारे देवाच्या
आरण्यामुळे भूगर्भातून आले व त्यांनीं मरत्यापानास
ह्मां देवाची अवतारें होण्याचा साप दिला. पुढे एकदां
चणुदेवनास कारतानां झालाह्मणिव शिवाच्या वीरकास आले
व अमृत देवास मिळाले.

आ र्ध प र व थ व शु द र्श न द्वा न. (अ. २६-२७).—
एकदां शिवाने ईशानें एतारा वरीपाचा धीर मुद्राधरितां
उपग्न करण्यास प्रार्थना केली. त्यावेळीं शिवाने आपल्या तृतीय
नेत्रातील एका तेजस्वी शिखापासून चणुदेव आलेपर
जन्म केला. त्यानें राहुदेव यांची कथा ऐकून देवासी युद्ध
आरंभिले. प्रथम देवदेवता पराजय झाला परंतु पुढे पुढे जाले-
पराजय माराने नेहमी देव अजयीत झाले त्यावेळीं मरत्या-
पानांनीं मरत्यापानांनीं युद्ध आरंभिले आणि सरतोवेदीं सर्व देव
नासिराचे कैदी बनले. परंतु देवदेवता शिवापासून मदद
मागव व शिवानां शस्त्रे, वेष व त्याच्या करीपासून
मदद मागव व शिवानां शस्त्रे, वेष व त्याच्या करीपासून
मदद मागव व शिवानां शस्त्रे, वेष व त्याच्या करीपासून

विकारा दानी याच्या नासाप्रत येऊन परंतु ते ध्वंस केले.
त्यामुळे शिवाने शिवापासून स्वाकारली.

म जा भु र व थ व शि व लो क व णे न. (अ. २८-२९).—
कावेरी नदीवर अमृतमुनी तपश्चर्या करीत असतां आका-
शांत किरणाच्या एका योध्याने आपल्या छात्राच्या हारातील
एक पुत्र ह्यास मारले व त्यामुळे अमृतमुनीच्या शिष्यांनीं तो
वसाव्य ह्वाती साळा व प्रेतोदयास ताप देऊ लागला. कोणाहि
देवास त्याचा वध करतों येईना. तेव्हां सरतोवेदी शिवाने
त्याचे मुंडके तोडले व केलासावर येतां तो पार्वतीनें आपल्या
आपल्या मळाचा केलेला एक पुत्र त्यास आवडू लागला
तेव्हां शिवाने त्याचे मुंडक कापले व त्यास ह्वाती लावले
आणि यामुळे तोच पुत्र पुढे 'चणुपति' नावाने प्रसिद्ध
झाला. याप्रमाणे शिवलोकावर्तनाचा हा २९ वा अध्याय आहे.

इ ष थ ङ्ग, पा र्थे री प रि ण य व कृ मा र ज न्म
(३०-४०).—इष्टप्रमाणेच हे कथानक इतर पुराणतत्त्वा-
सारखे आहे. परंतु मध्यंतरी इष्टमुखात धारमार्गाने वरम
पक्षाचे स्वर्ग प्राप्त करून नसलेल्या वेला, आणि शिवास
त्याचे सिद्धांत करून दिले असे वर्णन आहे. पुढे तारका-
हाराचा वध करण्याकरितां पशुमुख नामला व त्यानें देवाचा
वध केला.

त्रि पुर द र ह व र्थ सा ध र ण. (अ. ४१-५०).—तारका-
हाराचे तीन पुत्र तारकादा, वनलास व विष्णुमति यांनीं
याच्या मारुतंतर उभे तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवापासून अभेद्य
अज्ञा शिवाची प्राप्ति करून घेतली व सर्व वैलोक्यास प्राप्त
देव्यास बुद्धिवात केला. परंतु पशुमुख व नंदीश्वर यांनीं विष्णु-
मति, शिवाचा शिवाचा नास केल्यामुळे तारकादासतास
पार काढनी लागली. त्यावेळीं शिवाने ब्रह्मा व विष्णु यांत
त्याच्या वगरीतोळ अमृतमिष विकून लावल्यास व त्याच्या
जिवाचे पालनार्थ ब्रह्म वरण्यास आज्ञा केली. त्याप्रमाणे
शिवाने वरुणाचे रूप धारण करून अमृत सेविले व विष्णूनें
श्वेत स्वरूपाने जियेत अश्वकार स्वरूपास, आणि वंश
शिवाने त्याचा नास केला. पुढे ईशच्या विप्रमथ लज्जेत
जन्म केल्यावर पार्वतीने शिवाने त्या आपल्या कडेंत धारण
करण्याची लीला केली, पुढे कवलासने तपःसामर्थ्यानें अंध-
कासुरनामक पुत्र शिवापासून मिळवला. पुढे शिवाने प्रियदासे
त्याचा नास करून त्याच्या राक्षसास तारका वंश केले. ह्या-
नंतर विष्णूचे दशावतार वर्णन केले आहेत.

शे स रा ज व यौ त न सु नि यो च्या क पा. (अ. ५१-
५४).—श्वेत नामक एक वयाळा राजा दैन्याचे निराश्रय
करीत नगरांतून बाहेरला असतां प्रवासास गेल्यास व्यापा-
र्याची एक छेदर झी पाहून तो मदतापुर झाला व त्यानें
तेला पकडून आणून झट केले. एकदां तिला वंशक गुण्याचा
शुद्ध देव असतां त्यातील एक फूल त्यांनी पकड्यावरून त्यानें
“हें फूल शिवास अर्पण” असे म्हणण्याचा वचन

पुढें यमाचे दूत त्यास नेण्यास आले असता त्याच्या पापा-
बद्दल शिक्षा देण्यापूर्वी एक रात्र रंभेसुद्ध कडेंत बाडण्याची
परवानगी दिली. ती रंभेकडे गेला असता रंभेने त्याला लिंगा-
यस होण्याविषयी उपदेश केला व अजाणता पडलेल्या
पुण्याच्या योगानें कैलासी गेलेल्या कित्येक प्राण्यांच्या कथा
सांगितल्या. एक मरणोन्मुख पापी जुन्या देवघोलेत पडला
असता एक कुत्र तो मेल्या असे समजून त्याला खाण्या-
करिता भरमाच्या पायांनी त्याच्या अंगावर चाटून घेत
होतें. तो तो जिवंत आहे म्हणून पळालें. पण त्या कुत्र्याच्या
पायाचें नसून त्याच्या कपाळास लागल्यामुळे त्याला रौलस
प्राप्ति झाली. अशा कथा ऐकून तो भेंत राजा
लिंगायत झाला. जेव्हां यम त्यास नेऊ लागला तेव्हा त्यानें
शिवाचे ध्यान केलें, तो लिंगातून शिव आविर्भूत होऊन त्यानें
तृतीयनेत्रातील अमोनें यमराजास दग्ध केलें. परंतु मग्न
देवाच्या मध्मर्षाने अजाचा सहार फरावयासाठी शिवाने त्यास
पुनरपि मिश्र केलें

एकदा भयंकर दुष्काळ पडला असता गौतम नामक
जपानें लवठर तपश्चर्या करून " श्री परेश्वरावरें तायड-
तोय धान्य व्हावें " असा वर शिवापासून मग्न
घेतला. पुढें त्यायोगानें हजारों जपाने प्राण वाचविले. पाऊस
पडून आषाढांनी झाली.

५३ व्या अथाशत सूर्यवंश व चंद्रवंश यांतील राजाच्या
वंशावळी असून पहिल्यातील राम हा लीच्यामुळे व
दुसऱ्या वंशातील पाव पाडव हे संपत्तीच्या अक्षेनें नाश
पावल्याचें उतम उदाहरण म्हणून दिले आहे.

५५ व्या अथाशत शिवीशासनेनें कोणाकोणास सद्गति
मिळाली असा सिद्धरामानें प्रश्न केला असता चतुर्विंशत्यानें
कथा सांगितल्या आहेत.

सा नंद मु नि (अ. ५६) —संपूर्णवित्त मुनीचा पुत्र
सानंद मुनि हा शैवशासकांपैकी एक प्रशस्त पुंड्र होय.
एकदा दुसऱ्या एका ऋषीने त्यास मरणांतर्त सांगल्या व
वाईट माणसास प्राप्त होणाऱ्या शिष्यांचें स्वरूप सांगितलें. तें
ऐकून सानंदाच्या मनात यमलोकांत जाण्याची इच्छा
उपजाली. यमानें सर्व भाग त्यास दाखविले. परंतु नरक
दारविषयाचें त्याच्या जिवावर आळें. मोठ्या कष्टानें त्यानें
सानंदास नरकाकडे नेलें. तेथील प्राण्याची दुःखद स्थिति
पाहून सानंदानें त्यास मुक्ति दिली हें पाहून यमास राग
आला व त्यानें शिवाकडे आपल्या मागेचा राक्षसीमा
पाठविला. परंतु शिवाने समजूत घालून त्यास पुनः स्वपादा-
वर नेमलें.

वी र शै व पं यी म् धं च्या क था (अ. ५७). —शैव
पंथात सांगितलेल्या मार्गानें जर कैलासप्राप्ति होते, तर
इष्टलिंग धारण करून वीरशैव होण्याची काय गरज आहे?
असा सिद्धरामाचा प्रश्न ऐकून चतुर्विंशत्य म्हणाला, शैवपंथा-
तील उपासक कैलासात जाऊन फक्त पाहिलेच उभे राहतात,

आणि वंदीयुराकडून शरीराच्या गळ्यात इष्टलिंग बांधलें आहे.
तोपर्यंत रपांस आत जातो घेत नाही, परंतु वीरशैव
उपासक घेत केलें म्हणजे न होतो अगदी अंतर्गृहीत जातात.
यानंतर वीरशैव पंथातील साधूंच्या कथा सांगितल्या आहेत.

च त्र व स वा च सि द्ध रा मा स त प दे श (अ. ५८) —
ह्या अध्यायात लिंगायत धर्मातील अधिभूतिक व अत्या-
त्मिक तत्त्वज्ञानाचा चतुर्विंशत्य सिद्धरामास उपदेश करतो.
प्राणि हा स्वदेव, अंडम, उद्दिम, व जारम या प्रकारांनी
कला गन्नास येतो, पंचमहाभूतापासून पंचवीस मूलसदार्थ
कसे उत्पन्न होतात, कर्मद्वय व ज्ञानद्वय यांचे व्यापार कसे
चालतात, एकंदर स्थूल, सूक्ष्म व कारण यांतील शरीराची
रचणूक काय, बघरे गोष्टींचे सविस्तर वर्णन आहे.

शि व त त्व व वी र शै व ध र्म (अ. ५९-६१). —
सिद्धराम हा शैव होता परंतु वीरशैव धर्माची दीक्षा देताना
चतुर्विंशत्यानें पुढीलप्रमाणें त्यास उपदेश केला.

वीरशैव होऊं इच्छिणाऱ्यानें प्रथम पृथ्वी, संपत्ति, व श्री
ह्या तीन दोषापासून आलस राहिलें पाहिजे. दीक्षा देण्याच्या
कामां पाच जलसनाचा उपयोग करावाचा नसतो, कारण
मूत्र 'परिश्र' ह्यानें प्रथम सदाशिव, ईश्वर, महेश्वर व
द्वय त्यास लिंगायत धर्माचा उपदेश केला, व त्याच श्रव्यका-
पासून (१) रेषमसिद्ध, (२) शब्दोत्पत्ति, (३) वेकी
राम, (४) पंडिताराध्य हे पुण्यावर अवतार घाले व
त्यांच्याच नावानें चार पार्श्व ठेवली जातात मगलें पात्र
मुक्त शिवतत्व याचें दर्शन असून त्याचा पार्यंत अवतार
चतुर्विंशत्य होय लिंगपूजा सूर्योदयापूर्वी केली तर उत्तम,
सूर्योदयाच्या वेळी केली तर मध्यम, व सूर्योदयानंतर कनिष्ठ
होय. प्रथम शिवापासून चिरप्रणव, त्यागपासून नाद, भिंडु,
बला व ह्या तीनपासून अज, म् हांतीन अक्षरें उत्पन्न झालीं.

शि व पू ने चे प्र का र. — (१) वेद व आगम यांचे
ज्ञान नसताना केलेली, (२) वेदावर भ्रमा व डोहांत केलेली,
व (३) लिंगायत शाखाप्रमाणें केलेली प्रमा.

शि वा ची प द्द त्वा ने — पाहिलें ऐक्यस्थूल, दुसरे शारण-
स्थूल, तिसरे प्राणलिंगस्थूल, चौथे प्रसादीस्थूल, पाचवें महा-
स्थूल व सहावें अक्षिस्थूल. ह्या स्थानांची प्राप्ति झालेल्यास
भजुर्कर्म. — (१) ऐक्य, (२) शारण, (३) प्राणलिंगी, (४)
पसादी, (५) महेश, (६) अक्ष, असे म्हणतात. यांपैकीं
साधकास प्रथम अक्षिस्थूलापासून वर मागे आक्रमण करावा,
लायतो

अ वि ध्य क थ न (अ. ६२) — यानंतर प्रभूने चतुर्विंशत्याची
रमा घेतली. नंतर सिद्धरामानें भावेशकालावर्त प्रश्न केल्या-
वरून चतुर्विंशत्य सार्थ लागला. — प्रभु हा फिरता फिरतो
कलवाज येथे चतुर्विंशत्या यशकुंडावर आरोहण करील व त्या-
मुळे सर्व जंगम राणावतील, पुढें प्रभु हा तें सर्वे अन एकठाव
खाऊन तो जंगमासिद्ध संतुष्ट करील पुढें विजयल राजाच्या,
चतुर्विंशत्याच्या मृत्यूनंतर चतुर्विंशत्य हा पथान होईल.

नागलंबविद्या सांगण्यावरून चंद्रमस व हा राजास भविष्य सांगेल. त्याप्रमाणे तो राजा ६० वर्षे राज्य करून, नंतर मुक्त लोक ७७० वर्षे राज्य करतील व कल्याण घाट्याची पुत्रप्राण होऊन कुणाली दर भरारखीस येईल व या प्रदेशास 'तुरकान्य' हें नांव पडेल. सिद्धराज हा सोलापुरास राहिल व चंद्रमस हा दिवध्यानेत गर्क होईल. हतया सुमारास होयसल राजवंश राजपदावर बसेल. ह्या वंशातील राजा भेलापूराले विष्णूचे एक देवालय बांधील व त्यांत विष्णूची प्रतिमा स्थापन करील. शीतल पर्वतावर वारांगना आपल्या सौपल्या बांधतील व सचविक्रय करतील व कुम्भट विद्या दिव्याच्या तुर्कांकून कार्याज केला जाईल. (अ. ६३) अनेकांसह रामे विद्यानगरी हें द्वीपदेशागरी नवीन शहर बांधतील. १०१ साधू लिंगायत धर्माचा प्रसार करतील. नानंतर पुनः ७०० साधू शैवोपासनेचा प्रसार करतील. दीनंतर तुर्कांचा नाश होईल व हा राजा कल्याण घाट्याची बांधणी पुनश्च करून लिंगायत धर्माचा बोहोकेडे प्रसार करील [रॉयल ए. सो. सु. ३].

चन्द्रायपट्टण—हा म्हुंशूरच्या हस्तन मित्राचा तालका आहे. यांचे क्षेत्रफळ ४१५ चौरस मैल आहे. यातील लोकसंख्या सन १९११ त ९७१२५ होती. येथील जेतसारा सन १९०३-४ त रु. १९००० होता. यांत दिमवती व शिमशा या दोन नद्या व पुष्कळ तळी आहेत. यातील प्रवेश चडउतारीचा आहे.

चंपा—महिनी नगरास थप दानने देविल्ले नांव. ही भंग देशाची राजधानी होय (भार. वन. अ. ११३). हांत पांडवांच्या वेळेल कर्ण रहात होता (भार. हाति. अ. ५). ह्या या नगी भागलपूर आहे असे म्हणतात. थेंप बांदांची लंगी आहेत असे सांगतात. थेंप ह्युएनत्संग गेला होता. हें ठिकाण मोगीरपासून ५० मैलावर आहे. थेंपावती, थेंपमालिनी, थेंपापुरी अशीं हि दुसरी नांवे आहेत

चंपानेर—मुनई, पंचमहाल जिल्ह्यातील गांव, उ. अ. २२°३०' व पुरे ७३°३०'. चंपानेर हें नांव एका कुणभ्याच्या दिवा कण्याच्या नांवावरून पडलें असे म्हणतात. अजहिल-बाचा चेपाल राजानंतर अझाउहिनाने पराभूत केल्या कांठी रजपूत चव्हाणांनी येथे वर्तनी केली. नंतर १४८४ त मुगलाने मर्हमद बेगदांने हें ठिकाण हस्तगत करून घेतलें. त्याने तेथे बरीच सुधारणा करून बगाने, घरे, बगैरे तयार केली. सडकर व येथील व्यापार वाढला व आवे, बंदन, तरवारी व रेवडीस याकरिता याचा फार प्रसिद्धि झाली. १५१६ पर्यंत चंपानेर मुघरांची राजधानी होते. १५३५ त हुमायूनेने मुघरांच्या बहादुरशाहाचा पराभव नेम्ना-पासून चंपानेरचे महत्त्व कमी होत गेलें. मोगलांच्या कारकीर्दीत चंपानेरची उत्तरता कदा काळ राहून १७ व्या शतकास तेथील मजान उगाळ पडली. १८५३ त ब्रिटिश सत्तेच्यावर तेथे बली वाढवून अधिकावस्था

आणण्याकरिता १२६० रुपये खर्च करण्यांत आले, परंतु हा व पुढील सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले.

येथील प्राचीन शैमवाची साक्ष देणाऱ्या अनेक पुराव्यांपैकी शिकंदरशाहाची कबर ही एक होय. याशिवाय खोनवीरची कबर, एक गिनाची मसीद, पंचमहु बाक मसीद, कसबिन तलाव, घाटारमोवतालची तटवंदी, घाटारका मसीद, नामामसीद, नागिना मसीद व बडा तलाव वगैरे इतर इमारती व तलाव आहेत.

चंपारण—विहार—ओरिसा. तिरहुत विभागातील एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ३५३१ चौरस मैल आहे. हा गंडकी नदीच्या बाया तीरावर १०० मैल लांब व उत्तरेच्या वायूत २० मैल व दक्षिणेच्या वायूत ४० मैल रुंद पसरलेला आहे. यांत मंडीच्या नजीकीचें मैदान पुष्कळ असून सोमेश्वर नावाचा एक पर्वत आहे. त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून २८८४ फूट आहे.

सोमेश्वर पर्वताच्या दक्षिणेस दोन टेंकल्या आहेत. जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भागात जंगल असून त्यातून इमारती लहकूड सोडतात व गवत मुराडोरांस कारिताज. गंडकी नदीने याचे दोन भाग केले आहेत. उत्तरेकडील भाग लुम्बा मंडीचा जमलेला असून त्यात सोदूळ होतात, व दक्षिणेकडील भाग नव्या मंडीचा असून त्यात मका, हरबरा, बाटाणा, गहू, जोंपळा, गवस, तीळ ही धान्ये होतात. गंडकी नदीत सगोडीपर्यंत ७ ते १२ टन वजन घेऊन होव्यातून गाती येते, परंतु ही उन्हाळ्यांत आटते तेव्हा इच्यांतून पाणी दंडील पलीकडे गाती येते. भागमती नदीवर १५ ते १८ टन वजन घेऊन होण्या चालू शकतात, व दिवा प्रवाह फार जोराचा आहे. पावसाळ्यात हिला लवकर पूर येतो व कधी कधी पाणी दुषडी भरून फार नष्टधूस करते. या नदीचा प्रवाह पुष्कळ वेळा बदलून गेलेला आहे. या जिल्ह्याच्या मध्यभागांतून ४३ तळ्यांची एक ओळच्या ओळ आहे. याच्या उत्तरेकडील भागांत जंगल असून त्यांत साल, सिस्सू, रैर आणि तृती यांची झाडे फार आहेत. दक्षिणेकडील भागांत नोंगरेलेली होतीली जमीन बरीच आहे. वस्तीच्याजवळ आंबा, मोठूळ वगैरे झाडे खाविली आहेत; व कोठे कोठे तळूरीची व ताडाची झाडे आहेत.

याच्या उत्तरेकडील जंगलांत बाप, विसे व त्याच बाजूच्या खालील जंगलांत अस्सी काढल्यात. यांत नॉल-याई, नाना प्रकारचे यूग व हरिण, काळवाट व रानकुकर ही बहुतेकसुद्ध सर्व मागात आहेत. यातील वर्षाचे उष्णमान मगसरी ७६ इंधा असते. यांत वर्षात सरासरी ५५ इंच पाऊस पडतो.

इतिहास.—येथील प्रचलित कथा, प्राचीन काळच्या अश्विदेव वस्ती व आतां पुढील गिळासेली प्राचीन शहर ही पूर्वीचा इतिहास कधींजतास. पुरातन हिंदूच्या काळात हें घनदाट अरण्य होते. जयतिर्ज्यास राम आणि लक्ष्मण व पुत्र यांचा

संग्राम झाला त्या ठिकाणास संग्रामपूर नाव पडलें असे सांगतात. या प्रांताच्या काही पोटविभागांशी हिंदू कथांच्या नावाचा संबंध आहे. इ. सनच्या १००० वर्षांपूर्वी चंपारण हें संस्कृत अध्यापनाचें माहेरघर असून, मिथिला राज्यात होतें. भरराज व केसरीया येथें पुष्कळ मनोरंजक प्राचीन वस्तू आहेत. अयोध्याच्या पेंडेचा एक सुंदर खोब लौरिया मदनगडजवळ उभा असून दुसरा रामपुर्वा नांवाचा खाव पिपरियाजवळ पडला आहे. बौद्धधर्माचा न्हास झाल्यानंतर एक हिंदू राजघराणें नेपाळात सन १०९५ ते १३२२च्या दरम्यान सिराऊन येथें राज्य करीत होतेंस दिसतें. त्या ठिकाणीं अजूनहि काही धुळीत मिळलेल्या प्राचीन वस्तू आहेत. सन १७६५ त हा जिल्हा, बंगालच्या दुसऱ्या भागाबरोबर ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अमलाखाली गेला सन १८६६ पर्यंत हा सारम जिल्ह्याचा भाग गणला जात होता सन १८५७ त सगौली येथील शिवंदीने दंगा केला होता. सन १९१२ त बंगाल्यातून नवीन बिहार-ओरिसा प्रांतात याचा समावेश झाला.

सन १९११ मध्ये लो. सं. १९०८३८५ होती, पैकीं १६१९५६३ हिंदू व २८६०१८ मुसलमान होते. यातील ठाऊ लोक पूर्वी दिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या कोसी नदीपसून गंगानदीपर्यंतच्या तापुन रहात असत. त्यांच्या निरनिराळ्या टोळ्या असून त्यांची उपनैविका ताडुळ्यवर होत असे. ते उद्योगी व ग्रामाणिक शेतकरी होते. या जिल्ह्यात बोमाची मगहोमा पोटजात आहे ते चोर व घरफोडींचे धंदू करणारे असून त्यांच्या कामात कोणी आडवे आल्यास ते चाकू व साठ्या यांचा उपयोग करतात.

हे ह ली.—ओढपा मंडळी नदीच्या उत्तरेकडील ठरीनात काढी माती आहे. या मातीला येथें “ बागर ” म्हणतात. ही जमीन घान्यास योग्य आहे. परंतु पाटानें श्वास पाणी यांचे लागतें. उत्तरेकडील काही भागात विकण मानी आहे. त्या ठिकाणीं तांदूळ होत नाही, त्यात मडा, जव, हरभरा, वाटाणा, उडीद, मूळ व जवस पिकतात. यात दोन पिके पिकतात. एक पावसाळ्यात व दुसरे हिवाळ्यात. पावसाळ्यातल्या पिकांची कापणी झाल्यावर त्याच शेतात पुन्हां जवस, हरभरा, वाटाणा वगैरेचीं पिके वाढता येतात यात तांदूळयें पोक सुट्य आहे. लाखालोखाल जव, मसा, गहू वगैरेचीं पिके आहेत याशिवाय यात नीळ, गळिताचीं धान्ये, खसखस व ऊंस हीं होतात. खसखसाच्या लागवडीसाठी सरकार अगालपैसे देतें स १९०३-४ सालात ५०००० एकर जमीनांत खसखस लावली होती व झालून ३०० टन अन्न निपाली. मंडळी नदीत व पाचनद, हरहा, भन्स, आणि सोनाह यांच्या ओढोळेतून रबी कधी सोन्याचे बारीक कण वहातात मगहा टाण्यात भरराज, लौरिया, व हरहा नदीच्या तीराजवळ चुन्याचे वाटोळे दगड सांपडतात. हे दगड पकीं सडक करतात त्यांत धातूत

किंवा भाजून त्याचा चुनाहि होतो. या जिल्ह्याच्या सर्व भागात क्षारमिश्रित माती आहे व त्यातून नुनिआ जातीचे लोक सोरा काडतात. या उद्योगाचें मुख्य ठिकाण संग्रामपूर येथें आहे. इ. स. १९०३-०४ सालात ३०,००० मण सोरा काढला गेला

व्या पा र व द ल ण व ल ण.—यात नांदेभरवें सुती कापड, घोंगळा, कापळी व मातीचीं भांडी होतात वेडिडा येथील साखर शुद्ध करण्याचा कारखाना भरभराटीस येत चालला आहे. सराह येथें साखर करण्याचा कारखाना आहे. निळीचा व्यापारीही बराच चालतो. इ. स १८१३ ते धार येथें कर्नेल हिळे यांचे प्रथम एक निळीचा कारखाना सुरू केला. आता नीळीचे बरेच लहानमोठे कारखाने आहेत. निळीची लागवड “ शिरात ” पद्धतीनें म्हणजे आपल्या नोक राकडून किंवा “ आतामोबार ” पद्धतीनें म्हणजे कास्तकारा कडून करावेतात. या दोन्ही पद्धतीत निळीच्या शोडाची कटाई व गाडीत भरून वहाण्याची कामे जमीनमालकाकडे असतात. ज्या वेळेत कास्तकार लागवड करतात त्या वेळेत त्यांना या व लागत्यास कर्जाऊ पैसे मफेदार लोक देतात व त्याचा हिशोब वगैरे वर्षाच्या शेवटीं होतो. निळीचीं भांडी तोडून एका मोठया पिंपात शिजवितात व त्यांना सुडवून किंवा वाफेनें जोरत काडतात त्याला दिगविलें व वाळविलें म्हणजे रंगाच्या बऱ्या तयार होतात. १९०३-०४ सालात निळीचे उपज २०.२० लाख व झालें. निळीच्या मोसमात या कामात दररोज ३१००० मजूर खपतात

गांधीच्या जाण्यामुळे चंपारण्यास थोडेंसे राजकीय महत्त्व प्राप्त झालें होतें. १९१६ च्या लखनौ काँग्रेसनंतर बिहार प्रेसील नागरीकांच्या आग्रहावरून गांधी चंपारणकडे जाण्यास निघाले. निळीच्या बागातून काम करणाऱ्या मळेवाल्यांची स्थिति समज पहाण्याकरिता ते त्या ठिकाणीं गेले होते. चंपारण्याच्या इर्दोत पाऊल टाकताच तेथील मॅजिस्ट्रेटनें शांतता व सुव्यवस्था यांच्या संरक्षणार्थ गांधींना घनाई केली व त्यांनींदि कायदेमार्गचें आग्रहान सरकारात केले. त्याच्यावरील खटला काढून टाकावा असा बरील सरकारचा हुकूम झाला व बिहारच्या मळेवाल्यांची स्थिति पहाण्याकरिता एक कमिशन नेमण्यात आलें व गांधींनाहि सदस्य म्हणून येण्यात आलें १९१७ मध्ये चंपारण्यासाठी बिहारकौन्सिलात एक विल मांडण्यात आल व नामदार मोंड यांनी गांधींची स्तुति केली परंतु मळेवाल्यांना गांधींची ही धरसोड पसंत पडली नाही व त्यांच्यावर अन्यत्रहि टीकेचा भडिमार वृत्तपत्रातून होऊ लागला. या प्रसंगी गांधींनी आपले चौरण अनन्याचारी व शांतपणाचे ठेवले होतें.

या जिल्ह्यातून नीळ, जवस, सोळ वगैरे धान्य व साखर हीं बाहेर जातात व मीठ, कपडा, मातीचे तेल, कोंड्या व तंबाखू बाहेरून आत येतात नेपाळाकडे जाणारा मुख्य व्यापाराचा रस्ता चंपारणामधून गेला आहे. बराचसा व्यापार

हद्दान गंडकी व मोठी गंडकी या नद्यांमधून होतो. या नद्यांवर गोविंदगंज, बरहरवा, मानपूर आणि घगहा या व्यापारी पेठा आहेत. याशिवाय यांत व्यापाराची ठिकाणे बेरीआ, नोतीहारी, चैनपतिआ, चापडाहिआ, रामगर्व केशरिया व मधुवन ही होत.

बॅंगोल आणि नॉर्थवेस्टर्नरेल्वेची तिरहुत स्टेटरेल्वे नावाची शाखा बेरीआला १८८३ च्या ऑगस्ट महिन्यांत खुली झाली. या रेल्वेचा व इस्टइंडियन रेल्वेचा संबंध गंगा नदी-वरील मोकमेह या ठिकाणी तरीच्या पोथानें होतो.

दुष्काळ.—हा जिल्हा दुष्काळाच्या फार आधीन आहे. सन १७७० चा मोठा दुष्काळ यांत फारच जाणवला, व बंगाल प्रांतांत एकंदर लोकसंख्येपेक्षा एक तृतीयांश लोक बळी पडले असे म्हणतात. १८६९ च्या दुष्काळांत, जे दुष्काळ निवारणाचे उपाय केले गेले ते अगुरे साहसासुद्धे ५०००० माणसे मृत्यूमुखी पडली. सन १८७४ च्या दुष्काळाचे उत्तरार्ध वगहा, शिकारपूर आणि अदापूर टाण्यांत भातले. परंतु त्याच्या प्रतिकारार्थ मोमोळी कामे सुरू करून १० लाख रु. खर्च झाला व २८ हजार टन धान्य वाहेरून आले त्यामुळे गाणसे दगावली नाहींत. यानंतर सर्वांत मोठा कोरडा दुष्काळ १८९७ त पडला. १८९५ व ९६ सालांत पाऊस कमी पडल्यामुळे व दस्तूच्या किमती सर्व ठिकाणी फारच वाढल्यामुळे हा दुष्काळ फारच उग्र स्वरूपाचा झाला.

राजा व वंश.—राजमहोदयेकरिता या जिल्ह्याचे चव्वर व वेदीआ असे दोन विभाग केले आहेत. सन १५८१ त अकबर बादशहाच्या तोंडरमास प्रभावानें जमिनीचा बंदोबस्त व मापणी प्रथम सुरू केली. त्यावेळी जमिनीची मापणी १४८ चौरस मैल होती व महसूल १.३८ लाख रु. होता. १९०८ साली ज्यावर कर घेतविला आहे अशी जमीन ३२०० चौ. मै. होती. सन १९०३-४ त १२४७ बतन शान्यांस ५०१५ लाख रु. जमीनमहसूल होता. रयतेपेकी बँकडा ८९ लोकांचा आपल्या जमिनीवर मालकी हक्क व सलगबंदीच्या जमीनपेकी बँकडा ८३ जमीनत्यांच्या ताब्यांत आहे. "रयतेस आपला जमिनीवरील मालकीचा हक्क दुसऱ्याला देता येत नाही", असा नवी कायदा आहे तरी असे प्रकार या जिल्ह्यांत फार घडतात, व विकृत येणारे निम्मे लोक धनकी असतात. या जिल्ह्याचे एकंदर उत्पन्न (फक्त भोटमेट्या सदरशाडी येणारे) व रोजसारा अनुक्रमे ११.१४ लाख व ५.१५ लाख रुपये आहे. येथील विधन मागासलेले आहे. येथील लोक संख्येपेकी पोसा २.५ जगात (४.५ पुष्प आणि ०.१ प्रियांस) आहेत व बाचनी येत.

[ट्रिटर-स्टेटिस्टिकल अथॉरिटी ऑफ बंगाल पु. १३ (१८७७); स्टॅटिस्टिकल—मूर—भोटमेट रिपोर्ट, बलुक्ता, १९००; इ.

चंपारण—संयुक्त प्रांताच्या अलमोरा जिल्ह्याची तहसिल. हिचे क्षेत्रफळ १२५३ चौ. मै. आहे. इ. स. १९११ साली याची लोकसंख्या १३९५५३ होती. यांत १६०४ खेडी आहेत; परंतु एकही वाहरी नाहीं. इ. स. १९०३-०४ साली येथील वसूल ६५००० रुपये व कराचे उत्पन्न ८००० होते. नगरलेखी जमीन १६९ चौ. मै. होती. तीपैकी १४ चौ. मै. जमिनीला पाटाचे पाणी देण्याची व्यवस्था होती. तनकपूरपासून लिप्लेख आणि दामा या पाटांकडे एक रस्ता जातो व त्या वाटेने तिबेटशी व्यापार चालतो.

चंपारण—मार्गशीर्षातील शुद्ध पक्षास चंपारणी असे म्हणतात. या दिवशी शंकराच्या अंशभूत अशा महाशिव नामक देवतेने महासुराचा वध केल्याबद्दलची कथा महाशिव महात्म्यांत आहे. चंपारणीचा उत्सव (नवरात्र) मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदेपासून पक्षापर्यंत असतो. यात खंडोबाचे नवरात्र असे म्हणतात हा उत्सव देशाभरांत लोकांत विशेष रुढ आहे. कोकणस्थ प्रांतात हा उत्सव आढळत नाहीं.

चंयला नदी—मध्यदिंडुस्थान व राजपुताना या प्रांतांतून घडत जाणारी व यमुनेला मिळणारी ही नदी, इंदूर संस्थानांत महानगीक जनपद ओडगारांत उगम पावून बिष्णोरीच्या उत्तरेकडील यात्रून इंदूर, ग्वाल्हेर वगैरे ठिकाणांतून राजपुतान्याकडे वहात गेली आहे. या नदीला मयारिंदुस्थानांत चंयळा व शिमा या उपनद्या मिळल्या आहेत पुढी व फोटा याच्या मयारिंदु चंयळा नदीवरून झाल्या आहेत. फोटा शहरानजीक डॉगरेकजानून बाहणारा या नदीचा नौदल प्रवाह फार शोभनेत दिसतो. काशी-सिंध व पार्वती या उपनद्यांहि तीस मिळल्या आहेत. पुढे इंदुस्थानकडे वहात जाताना जयपूर, ओधपूर आणि ग्वाल्हेर यांच्यामधून ही नदी गेली आहे. जयपूर प्रांतातील बना नदी या नदीला मिळते व तेथून ही फोलपूरच्या दक्षिण प्रांतांतून पुढे वहात जाते. फोलपूर शहराच्या दक्षिणेस तीन मैलांवर रामपाट या ठिकाणी नावेचा पूल असून त्या पाटाच्या पूर्वेस थोड्या अंतरावर एक रेल्वेचा मोठा पूल, ही नदी तरून जवळकरिता बांधण्यांत आला आहे. आग्रा व एटाचा जिल्हा आणि ग्वाल्हेर जिल्ह्यांत जाणारी ही चंयळानदी एटाचा शहरापासून पंचवीस मैलांवर यमुनेला जाऊन मिळते. चंयळा व यमुना यांचा संगम झाल्यानंतरहि चंयळा नदीचा धबक प्रवाह नद्याच अंतरापर्यंत दिसून येतो. यमुनेला मिळवईत या नदीचा आक्रमणमार्ग ६५० मैल आहे. चंयळेचे मुख्य नांव " चर्मण्वती " होते असे म्हणतात.

चंयला संस्थान—चंयलातील एक एतद्देशीय संस्थान. हे पंजाब कमिशनरच्या राजकीय अधिकारांत आहे. क्षेत्रफळ ३२१६ चौ. मैल. हा संस्थानच्या पश्चिमेस व उत्तरेस काश्मीर, पूर्वेस व दक्षिणेस इंग्रजांच्या ताब्यातील कांमा आणि गुजराटपूर. हिमपर्वताच्या दोन घेणी व हिमनचा या

मैस्यानांतून जातात. पाविसेस व दक्षिणेश बऱ्याच दूरपर्यंत सुपीक खोरी पसरली आहेत.

इतिहास.—चैत्रा संस्थानात बरेच महानाचे शिखर-लेख व ताम्रपट सोडले आहेत. त्यांचेकडून या प्रांताच्या इतिहासाची थोडीकडतुत सांगण्याकडे लक्षणी झाली आहे. साम्राज्यपणे ६ व्या शतकात महत्त्व प्राप्त झाल्याचे सूचविलेले आहे. महाराष्ट्र राजांचे साहजिक ६८० मध्ये तेथल्या यांनी या संस्थानाच्या भव्यता सोडून घेतली. १२० मध्ये महाराष्ट्र राजांनी यांनी या साहजिक वसविले. अंगल कारवी-दीन हे संस्थान साहजिकच समजले जात आहे. तरी अंत-स्थानाच्या हे संस्थान १८४६ मध्ये आले व १८४८ मध्ये तेथील राजाचा सर्व संस्थानाच्या मालकीची सनद दिली. १८६२ मधील सनदेने राजास दत्त पुत्र घेण्याचा हक्क प्राप्त झाला. संस्थानात एवढेच १९१७ रेंदी आहेत. लोकसंख्या १९२१ मध्ये १४१८६० होती. मुख्य भाषा चिथ्याली. लेखनपद्धतीस डाका म्हणतात. पंचायी, हिंदी, ऊर्दू या भाषांही बोध्यायुक्त बोलल्या जातात.

सर्व जमीनीची संपूर्ण मालकी राजाकडे आहे. पेरणीसाठी व एवढेच लागवडीकरता संस्थानाकडून उपाना कराराने जमीन मिळाली आहे त्यांना मालगुजारी म्हणतात. या मालगुजारांना आपली जमीन गहण झाल्या वेळे व जमीन विकण्याचा व इतर रीतीने तिची वास्तव्य लावण्याचा पूर्ण हक्क या मालगुजारांना असतो.

येथील मुख्य पीक तांदूळ, मका, डाळ, ज्वारी, बाजरी, मटोटे यांचे होय. काही काही गावांन जडाची लागवड करतात. असावरें साधारण दिवावयाला सदान व हलक्या दर्जाची अक्षता लाहून टॅम्पवर साप-वणारी तट्टे फार प्रचिद आहेत. मॅन्चा बहुतेक सर्व लोक पाळतात. बरेचसे व निरनिराळी कापडें मळ्याच्या छंकी-पातून तयार करतात.

संस्थानाचा फार महत्त्वाचा असा अन्नलाचा भाग १८६४ मध्ये १९ वर्षांच्या कराराने ईंग्रज सरकारस दिल्या आहे. याचे संस्थानाचे २१००० रुपये वर्षावे येतात. येथील देवदार लाहून सर्व ठिकाणी पाठविण्यांत येत. परंतु येथील-मधून खनिज पदार्थ फार सांपडतात. दळीर व चौथ बहारतीमध्ये लोखंड सापडते लंडेरीच्या दगडाच्या लाणी फार आहेत. संस्थानात काराराने असे कोठेंच नाहीत. येथील लोक रोजच्या गरजा भागविणाऱ्या वस्तु काय त्या सर्वां तयार करतात. येथून मध, कोर, लाहून यांचा निर्यात व्यापार आहे संस्थानात एवढेच आठ पेट्रॉलियम आहेत गातील मध्यवर्ती ऑफिस राजधानीच्या ठिकाणी आहे. पोस्टखतें पोस्ट मास्तर-चरकच्या सावणीत असून पोस्ट ऑफिसाची पहाणी भवला निमार्णातील उपरिदंड करीत असली.

राज्य का र भार.—हवीचा राजा राविसम रजपूत वंशातील आहे. संस्थानाचे उत्पन्न सुमारे ५ लाख आहे. खंडणी २२२५८५० आहे राज्यकारभाराच्या कामात राजाला त्याच्या हाताखालील दिवाण (बगीर) मदत करीत असतो. हा दिवाण अन्नसंपन्नाने खात्याचा व न्यायपालिकाचा परिण अधिकारी असतो. राजाच्या सार्वभौम अधिकार दिवाणाचा असतो व राजाच्या अमावी दिवाणच राजाचे काम पहात असतो. पाच वर्गांतील विविध राखे परगणे आहेत या परगणांमधून जमीनमहसूल गोळा करण्यासाठी निरनिराळे अधिकारी नेमले आहेत.

संस्थानातील मुख्य कोर्ट चैत्रा साहजिक आहे. प्रत्येक वर्गात, मध्ये तद्विधदाराप्रमाणेच एकेक अधिकारी नेमलेला असतो परंतु त्यास १००० रुपयांपर्यंत दिवाणी खटले चाल-विण्याचा अधिकार असतो. अपिल सदन कोर्टाकडे जातात. तेथून बगीराला व सर्वोच्च मुख्य अधिकारी राजा होय. राजांनी दिलेली मरणाची शिक्षा लाहोरच्या कमिशनरने मुकर करावयाची असते. इंग्रिज पॅनल कोड व क्रिमिनल प्रोसीजर कोड ही दोघ्यामहत्त्व प्रमाणाने संस्थानात चालतात.

ज्वरी—मुंबई इलाचा. चारवाड गिरहा. हुबळीच्या दक्षिण आठ मैलावर एक खेडें. या गावाचे मुंबई नांव तोस होते असे म्हणतात. प्राचीन काळी ही जैन राजाची राजधानी होती व त्या वेळच्या बाधलेल्या सात जैन देवळांचेही एक देखून अजून राहिले आहे. इ. स. १७११ च्या एका शिलालेखात याचा उल्लेख सापडतो. विजयनगरच्या राजांनी (इ. स. १३४८-१५१७) ज्वरी नगराची सुधारणा केली असे म्हणतात. कृष्णरायांनी (इ. स. १५०९-१५३९) येथे हुबळी येथील कित्याप्रमाणे किता बंधन. मुसलमानी अन्नलात सावण्याचा नवापाच्या राजांत हा भाग मोडत होता वेदभ्याच्या वेळी दाह गोळा करण्याचा वारत्ताना होता. मल्लिजानुन व नेदगाळ मसुदा अशी दोन जुनी देवळे येथे आहेत. चिह्नपातील एका विशिष्टीवर एक शिलालेख व कालकादीच्या देवळावर एक शिलालेख असे सापडले आहेत.

पंढरगड—मुंबई काठेगाड. गोहिलगाव गिरगातील स्वतंत्र छंडणी देणारा राजा, व एतन्नी ठाण्याचे मुख्य ठिकाण. हे थोला मळानच्या पूर्वसुमारे १० मैलांवर आहे. मातेचा भावनगरेचा भावाद आहेत.

चरक—जुनेरच्या काही प्राचीन राजांचा ठाम-न्यातः चरक असे नांव आहे. चरकछात कड, अष्टूरक कड, प्राच कड, कपिष्ठ कड, चारावणीय, चारा-वणीय, चातोंवेय, शेतवर, औपमन्यव, पाताळनीय, मैत्राय-नीय हे छेद येतात. चारमनेनीसिंहनेच्या एका शिलालेख हे छेद येतात. चारमनेनीसिंहनेच्या एका शिलालेख हे छेद येतात. १० व्या शतकापासून चरक ही छेद निदोषात दिसते. १० व्या शतकापासून पुष्पनेषप्रभुंनी यांचा पावयाच्या माणसाची एक दादी दिली आहे. तब चरकाचा हा दुकानाची बडी म्हणून

निवडला आहे. यावरून व शांतपथ ब्राह्मणांतील या अर्थाच्याच निदासनाद वाक्यांवरून अन्वयूच्या प्राचीन शाखांविषयी याज्ञवल्क्यासारख्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या जननेत किती द्वेष-मुद्दे माणून होती हे दिसून येते. स्वाभाविक कारण असे असले की हे भटखणोर कृत्विज निरनिराळ्या ठिकाणी जाऊन दक्षिणा घेऊन असलेले व स्थानिकांचे मित्राकी गुडबोलेत असलेले आणि त्यामुळे शुद्ध यज्ञसंस्थांवर द्वेष वाटत असलेले. चरकांची गणना शुद्धते किंवा कृष्णते अशी कोणांतच निमित्तपणे करता येणार नाही जे चरक नसतील ते स्थायिक आणि स्थायिकांतील शुद्ध कृष्ण हे पुढले भेद अशी ऐतिहासिक परंपरा अंतर्गत उक्त्य आहे. भागवतामध्यं वैशंपायन याज्ञवल्क्य यांच्या भांडगापूर्वी जे वैशंपायनांचे शिष्य होते त्या सर्वांचेच चरकावर्ग म्हणले आहे. (इंद्र १२ अध्याय ६ श्लोक ६१) चरक शाखेतील महा-राष्ट्रीयोच्या आनच्या स्थितीविषयी वेदविरा पृ. १९६ येथे थोडीशी माहिती दिलेली आहे.

चरक.—एक प्राचीन भारतीय वैद्य. याचा ग्रंथ चरक-संहिता या नावाने प्रसिद्ध असून आयुर्वेदात प्रमाणभूत मानिला जातो. या ग्रंथात सूत्र, निदान, विमोचन, शारीर, इन्द्रिय, चिकित्सा, कल्प व सिद्धी अशी आठ स्थाने आहेत. [विश्वमेतिलहात, भा. ३७९ पहा.] चरक हा यौद्धर्माय राजा कनिष्क याचा समकालीन होता असे चिनी ग्रंथांवरून दिसते. अरबी ग्रंथकारांनी हिंदुस्थानातून इराण, अरबस्थान देशांत गेलेला एक वैद्यकावरील ग्रंथकार अशी चरकाची माहिती देतात. चरकसंहितेवरील काही टीका फार जुन्या (इ. स. ६५० च्या हि पूर्वच्या) आहेत.

चरखा—सूत बाळगे पहा.

चरखा.—मुंबई इलाख्याच्या काठियावाडांतील ठाणा-मादर ठाण्यांतील एक स्वतंत्र प्रिन्सिपे देणारी जहागीर. हीच एकच गांव आहे. प्रासिद्धा बालभातीचे काठी आहेत.

चरखारी संस्था—मध्यहिंदुस्थानातील मुंदेलखंड पोलिटिकल एमरेजीच्या ताब्यांतील एक सनदी संस्था. याचे क्षेत्रफळ ८८० चौ. मै. आहे. यांत केन व घाता या नद्या आहेत. येथील हवा माळव्यापेक्षा उष्ण आहे, परंतु प्राप्तदायक होत नाही. येथे वर्षात सरासरी ४३ इंच पाऊस पडतो. या संस्थानाची घटना स. १७६५ त झाली. स. १७३१ त पन्नाच्या छत्रसाल राजाने आपल्या रांगणेचे कांही भाग करून त्यांतील एक भाग आपल्या तिसऱ्या मुलास, जगन्नाथराय दिला. या भागाची राजधानी जैनपुरास होती व त्याचे क्षेत्रफळ उत्पन्न ३१ लाख रु. होते. जगन्नाथरायने आपल्या मागे आपल्या तिसऱ्या मुलास, किरानसिंगास गादांचा वारस नेमिला होता. परंतु बाप ह्याच समनानाच किरानसिंग मेलला. सन

वारसासंबंधाने कलह उत्पन्न झाला. किरानसिंगास गुमानसिंग व खुमानसिंग हे दोन पुत्र होते. त्यांपैकी गुमानसिंग याने गादी घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु जगन्नाथरायच्या पहाड-सिंग नांवाच्या मुलाने त्या दोघां भावांना चरखारी किल्यावर ठेविले. सन १७६४ त यांचा काही दिवसांवर सभेट झाला व पहाडसिंगने आपल्या राज्यापैकी बांडा गुमानसिंगास दिले व चरखारी गुमानसिंगाकडे आले त्यावेळी चरखारीचे उत्पन्न ९ लाख होते. खुमानसिंग हा चरखा-रीचा पहिला राजा होय. तो सन १७८२ त मेल्यावर त्याचा मुलगा विजय विक्रमाजित बहादूरसिंग गादीवर बसला. विजय बहादूरसिंग व त्याचे भाऊवंद यांमध्ये नेहमी तंटे-बळेडे चालत. शेवटी यादवाच्या अर्जुनसिंगाने त्यास राज्याबाहेर हाकून दिले. अलीबहादूर व हिममतबहादूर यांना जेव्हा इ. स. १७८९ त मुंदेलखंडावर स्वारी केली तेव्हा आपले राज्य आपल्यास परत मिळेल या हेतूने त्यांचे स्वामित्व परकून त्यांस सामील झाला. अलीबहादूराने सन १७९८ त सनद देऊन विजय बहादूराला चरखारी किल्ला व जवळील प्रदेश परत दिला. त्यावेळेस यांचे उत्पन्न ४ लाख होते. ब्रिटिशांनी सन १८०३ त मुंदेलखंड घेतले त्यावेळेस विजय बहादूरने त्यांच्या अटी मान्य करून सन १८०४ मध्ये सनद घेतली. विजय बहादूर स. १८१९ त मेलला व त्याचा नातू रतनसिंग हा गादीवर आला. याने स. १८५७ च्या बंडात ब्रिटिशांस फार मदत दिल्याकारणाने त्यांना यास बंधनपरने २०००० ची जहागीरी, ११ लोकांची सलामी व दत्तक देण्यास अधिकार दिला. रतनसिंग मरण पावल्यावर सन १८९० त त्याचा अग्रान मुलगा जयसिंगदेव गादीवर बसला. सन १८७४ त बंधात आल्यावर यास आपल्या संस्थानचा अधिकार देण्यांत आला, परंतु या संस्थानांत ४-५ वर्षांत इतकी अव्यवस्था झाली की सन १८७९ त या ठिकाणी एक ब्रिटिश अधिकारी सुपरिंटेंडेंट नेमावा लागला व जयसिंगाचे सर्व अधिकार काढून घ्यावे लागले. जयसिंग निपुत्रिक होता. तो मेल्यावर त्याच्या बायकोचे मलखानसिंग या ९ वर्षांच्या मुलास दत्तक घेतले. इ. स. १८८६ त हे मुंदेलखंडाच्या पोलिटिकल एमरेजीच्या अधिकाराखाली आले, व मलखानसिंगाच्या ताब्यांत पूर्ण अधिकार सन १८९४ त देण्यांत आले. या संस्थानिकांस महाराष्ट्रावर राणादारा-उद्द-मुल्क ही पदवी आहे व ११ लोकांची सलामी आहे. तेथील लोकसंख्या १९११ सालांत १३२५३० होती. याच्या क्षेत्रफळापैकी २६३ चौ. मैल जमिनीत लागवट करतात. यांत गहू, ज्वारी, हरबरा, कोदू आणि कापूस पिकते. यांत हिऱ्यांच्या काही खाणी आहेत. या खाणी लोकांना टेक्याने देतात, व डेकेदारांपासून हिऱ्यांच्या किमतीवर रोऊन २५ रु. संस्थानास मिळतात. चरखारीपासून महोबापर्यंत पन्ना रस्ता झाल्यामुळे व्यापार बराच चालतो. या संस्थानातील पोस्टाची टारिफ संस्थानांतच आपलेली आहे.

१७० न जेव्हा जगन्नाथ मरण पावला तेव्हा गादांच्या

येथील कारभार महाराजा स्वतः पहातो. संस्थानचे पावन-चोरासी, दसानगर, राणीपूर आणि सतवार असे चार भाग करून प्रत्येकावर एक एक तहसिलदार नेमिला आहे. येथील वार्षिक उत्पन्न ५ लाखा रुपये आहे. एकंदर कारभार पहाण्यासाठी व संस्थानिकांच्या इतमामासाठी १.५ रुपये, सहाय्यासाठी ८९००० रुपये, सारवास्तुी करण्याकरिता ३७००० रुपये इत्यादि उचोर्ची महत्वाची खाती आहेत.

राहूर—मध्यहिंदुस्थानच्या चरखारी संस्थानातील मुख्य शहर. याचे महाराजनगर नांव आहे. हे राहूर जी. आय. पी. रेल्वेच्या शाशी—माणिझपूर शाखेवरील महोबा स्टेशनपासून १० मैल आहे. १९११ त येथील लोकसंख्या १८७९ होती. हे रेल्वेत पहाडाच्या पायथ्याशी वसलेले आहे व यांत तीन तळी आहेत. पहाडावर मंगलगड नांवाचा शिखर आहे. रामा बुमानसिंगने येथे आपली राजधानी केली. तेव्हापासून या ठिकाणास महत्व आले. आतां रेल्वे मुखे दारुणापासून हे व्यापाराचे एक केंद्रस्थान झाले आहे. यांत सात्तर, मीठ, कापड आणि रॉकेल हे पदार्थ येतात. व यांनुन धान्य, तीळ, जवत आणि तूप हे पदार्थ बाहेर जातात. यांत दवाखाना, सुलीच्या व सुलीच्या बाळा आणि एक डाक धंगला आहे.

चरणदासी—एक शिथलपर्व. १७३० च्या सुमारास चरणदास नावाच्या संस्थाने दिली येथे हा पंथ स्थापिला. त्याने रत्नलेले या पंथाचे मरेवसे वाङ्मय हिंदी पद्यांत आहे. याच्या दोन भक्तिर्णानि हि ग्रंथ लिहिले आहेत. या पंथाची रचना कवीरपंथासारखीच आहे. गुरुची अवश्य-कता, मुर्तिपूजा निषेध, भक्तीची आवड, दायित्व अशा ईश्वराचे नामस्मरण या तद्देवी शिक्वण या पंथाकडून दिली जाते. भागवतपुराण हे या पंथाचा प्रमाणभूत धार्मिक ग्रंथ आहे. पैथातुयायी मूळ शिखेविषद देवळातून मुर्ती वसवितात व राधाकृष्णाच्या स्वरूपात ईश्वरापूजा करतात.

चरणव्यूह—वेदाभ्यासाची व्यापकता दाखविणारा ग्रंथ. याच्या हस्तलिखित प्रगति अनेक प्रकारचे पाठभेद वाढळतात. पुढील माहिती चौथ्या आनुतीवरून देऊन मधुन मधुन बढोंद आदृतीत (संपादक के. त्रि. पेंडसे सके १८२४) आढळून येणारे करक देत आहो. या ग्रंथात वेदांच्या सर्व शाखांची माहिती दिली आहे. 'चरण म्हणजे वेदराशीचा बवधा भाग व त्याचा व्यूह म्हणजे समुदाय तो चरणव्यूह अशी चरणव्यूह शब्दाची कोही व्याख्या देतात. चरणव्यूहाची चार खंडे असून प्रत्येक खंडांत एक एक वेदाची माहिती दिली आहे. चरणव्यूहांत ऋग्वेदाच्या आश्वलायनी, शांखायनी, शाकल, शाकल व भाद्र-केयी (भाद्रकायन पं.प्रत) पांच शाखा दिल्या आहेत. या बाबत शांखायनी संहितेत मंडले दहा व अध्याय ६४ हे सारखेच आहेत. ऋचाच्या संख्येत फरक आहे. शाकल संहितेत ऋ-संह्या १०४७२ व सूक्तसंख्या १०१७ आहे. (परंतु आठव्या मंडलीतील बालादीत्य नामक सूक्तां यांत संग्रह नाही).

ऋचांतील पदांची संख्या १५०५८५ आहे. शांखायनीची पाठ लिप्यसहित पदसंख्या १५३७४३ आहे. ज्या मंत्राचा पदपाठ नाही त्यांना 'खि' अशी संज्ञा आहे. असे मंत्र म्हणजे ज्येष्ठयामास हे (ग्रं. ७ गू. ५९ क. १२) मंत्र व ऋचं वसत्यं (ग्रं. १० सू. १९०) हे सूक्त होय. ऋग्वेदाभ्यन करणाऱ्या चार संज्ञा आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे:—(१) चर्चा:—तावोप्र-पुठ्यापाराचे पुठ्यास ऐकू आण्यासारखे अध्ययन, चाला चर्चा म्हणतात. (हात्र वैदिक लोक पठचे मंत्राभाररूप अं उच्च स्वरांत अध्ययन करतात तो याचाच प्रकार असावा.) (२) भावक:—अध्ययन ऐकण, रा, म्हणजे अध्यापक कटा-चित् भोता (३) चर्चक:—म्हणजे अध्ययन करणारा. (४) श्रवणीयपार:—म्हणजे श्रवणीय असा वेदाच्या अध्ययनाची समिति. मध्ये विच्छेदन होऊ देता संहितेचे अध्ययन करणे यास पारयण असे म्हणतात. या पारयणात हि प्रकृतिरूप व विकृतिरूप असे दोन प्रकार आहेत. संहितेतील मंत्राचे पठण, मंत्राच्या पदाचे पठण व दोन पदे जोडून त्याची संश्लेष संहिता करून पठण करणे (या प्रकारास कमपार म्हणतात) यांना प्रकृतिरूप पारयण म्हणतात. विकृतीचे प्रकार आठ आहेत त्याची नावे:—जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दंड, रथ व घन. यात जटा, दंड व घन हे तीनच मुख्य आहेत. कारण शिखा व जटा यात फारसा भेद नाही. व माला, रेखा आणि ध्वज या विकृती देज्ञातारी आहेत. म्हणून जटा, दंड व घन यांचीच उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

जटा.—दोन पदांची संहिता करणे यास कम म्हणतात. जसे अग्नि, ईळे ही दोन पदे जोडून अग्निमीळे हा कम झाला. या दोन जोडलेल्या पदांना 'द्वयी' असे म्हणतात. या द्वयीत पदाचा कम, व्युत्क्रम व घन. कम केल्यास रथास जटा म्हणतात. उदा 'अग्निमीळेईवेग्निमिमीळे.' ही एक द्वयी झाली. याच्या पुढे ईळे या पदास पुरोहित हे पद जोडून 'ईळेपुरोहितपुरोहितमीळेईवेपुरोहित' अशी दुसरी द्वयी म्हणावयाची ही जटा झाली. येथे विराम करून पुढील तुकडा अथवा द्वयी म्हणतात. मागील ईळे हे पद घेऊन त्याचा पुढील पहादण कम, व्युत्क्रम व क्रम पूर्ववत् करणे.

दंड.—जसेत एका विरामात तीन पदांचाच घनपुरुष होतो. परंतु दंडविकृतीत एका विरामात हा व्युत्क्रम अर्थ कवेपर्यंत वेळ जातो.

घन.—या विकृतीत अष्टपदार्थांचा एक द्वयी म्हणून त्या दोन पदास पुढील तिघे पद जोडून तीं तान पदे व्युत्क्रम व क्रमाने एका विरामात म्हणावयाचीं जसे:—'अग्निमीळे-ईवेग्निमग्निमीळेपुरोहितपुरोहितमग्निमग्निमीळेपुरोहित' ही एक द्वयी झाली यापुढे ईळे हे मागील पद घेऊन पुढील दोन पदास 'ईळेपुरोहितपुरोहितमीळेईवेपुरोहितवहस्यवहस्यपुरो-हितमीळेवेपुरोहितवहस्य' ही दुसरी द्वयी झाली. याप्रमाणे घनविकृतीचे पठण करावयाचे अष्टते

वरील प्रकृति व विकृतींचें अध्ययन स्वरांसहित करावयाचें असतें. निरनिराळ्या पदांचे संधी जोडवाना संहितेंतील स्वरांत्या नियमाप्रमाणें त्यांना स्वर यावयाचे असतात.

पदामर्थ्य कांही जोड पदांना द्विल्लंघ अशी संज्ञा आहे. उदा. रत्नऽधातमं अर्थां पदं बहुधा सामासिक असतात. मांची संख्या १२०१६ आहे. कणपाठांत या पदांस इति हें पद लावले जाऊन ' रत्नधातममगितरत्नऽधातमं अर्थां द्वयी वनते, पदामर्थ्यं संधुष्यत पदानां इति पद लागतें. उदा. इंदोइति, शतक्रतोइति. अर्था पदांवाहि ' इंदोइतीदो ' अशी द्वयी होते. अशीं पदं व द्विल्लं मिळून एकंदर वेशणें कणपाठांत ३४ हजार येतात. प्रातिशाळ्याप्रमाणें संधींच्या निरनिराळ्या नियमांशिवाय वरील विकृतींचें पटण बहुतेक सर्व वेदांचे शारंगेंच असतें.

यजुर्वेदाचे ८६ भेद आहेत. त्यात चरक नामक सुद्ध११ भेद आहेत. ते चरक, अष्टाक्षर, षष्ठ, प्राच्यकठ, कपिपलकठ, चारायणीय, चारायणीय, वातांतवेय, धेत, धेततर, औपमन्यव, पातोडनीय व मैत्रायणीय. मैत्रायणीयाचे मान्य, इंदुम, बाराह, छगलेय, हृदिप्रवीय, इयाम व सामायणीय हे सातभेद होत. यजुर्वेदाच्या शाखांची पाठभेदासंधर्भा माहिती पूर्वा वेदविद्या या विभागांत (पृष्ठ ७२) दिली आहे. कांही प्रठांत मैत्रायणीचे ६ भेद दिले असून त्यांत इयाम हा भेद भाडळत नाही.

वाजसनेयी हिचे १७ भेद आहेत ते:—जाषाल, बहुषेय काण्व, मार्यदिन, शार्पाय स्वाभनीय, फाषाल, पांडूषस्त, आषादिक, परमावटिक, पाराशर्य, वैषेय, वैनीय, औषेय, गावव, वैजव व कात्यायनार्था हे होत. वाजसनेयी संहितेंत १९०० मंत्र आहेत.

तैत्तिरीयाचे औष्य आणि काण्डिकेय असे दोन भेद आहेत. पैकी काण्डिकेयाचे आपस्तंबी, सत्यापाडी, पौधाजनी, हिरण्यकेशी व औषीयी असे पांच भेद आहेत. तैत्तिरीय संहितेची कंठि ७, प्रथम अथवा अध्याय ४४. अनुवाक १४८, पदं १९२९० व अक्षरसंख्या ९५१८६८ दिली आहे. यजुर्वेद हा शाखाग्रंथ असल्यामुळे त्याची पदसंख्या अनिश्चित असणें संभवनीय आहे.

सामवेदाचे हजार भेद होते. परंतु अध्ययन करणारांनी अनपत्यास त्यांचें अध्ययन केल्यामुळे इंग्रानें आपल्या वज्रानें त्यांपैकी पुष्कळांचा नाश केला. अवशिष्ट राहिलेल्या शाखा:—आधुरायणीया, बाधुरायणीया, प्रजलकरोवेदविध प्राचीनयोग्या व राणायणीया. राणायणीयांचे ९ भेद आहेत ते:—राणायणीय, शाआयणीय, सायमुम, खल्ब, महासत्त्वत, रुंगल, कीधूम, जैमिनीय, गौतमीय हे होत. पैकीं कीधुमी, राणायणीय व जैमिनी या तीनच शाखा विद्यमान आहेत. याची ८००० सामं व १४८१-गानं आहेत.

। आमेय १९०, पावमान १०४, रूद्र २६, शिव २८,

वगैरे गानांची पृथक् अशी कांही प्रतीति विमानणी आहे. परंतु याचा स्पष्टार्थ समजत नाही.

अथर्ववेदाचे ९ भेद आहेत ते:—पैपल, दाम्त, प्रधान्त, स्तौत, औत, मद्रदायश, शौनकी, वेददर्शी व चरणविद्य हे होत. या वेदांचें अध्ययन पुढील पांच कल्पांनी पूर्ण होतें. ते कल्प नक्षत्रकल्प, विधानकल्प, विधिविधानकल्प, संहिताकल्प व शांतिकल्प असे आहेत. अथर्ववेदाची मंत्रसंख्या १२००० दिली असून पांच कल्पांची प्रत्येकी ५०० दिली आहे. परंतु ती पांच कल्पांसह १२००० किंवा कल्पाची संख्या वेगळी याचा स्पष्ट बोध होत नाही.

याज्ञवल्क्यापासून वाजसनेयी हिची उत्पत्ति झाली. ती आध्यायिका भागवतांत आहे, ती अर्शा:—व्यासशिष्य वैशंपायन यानें आपल्या शिष्यांत निगदरूप यजुर्वेद शिकविला, त्याच्या अनेक शाखा झाल्या. मद्राहत्येच्या पापाचा नाश होण्यासाठी वैशंपायनानें आपल्या शिष्यांना मंत्र करण्यास सांगितलें असतां ' मी एकदाच पापनाश करों असें याज्ञवल्क्य बोलला असतां तुला वियेचा अभिमान झाला आहे तरी ती विद्या परत दे ' असें वैशंपायनानें सांगितल्यावरून याज्ञवल्क्याने यजुर्वेद आपल्या रक्षारथानें (कोही स्थली व मनरूपानें) परत केला असतां इतर शिष्यांनी तो तित्तिर पक्षाच्या रुपांनें सेवन केला. म्हणून त्यास तैत्तिरीय असें नांव पडलें. पुढें याज्ञवल्क्यानें वाजिरूप रूपांपासून नवा वेद ग्रहण केला म्हणून त्यास वाजसनेयी असें नांव मिळालें.

वेदांच्या निरनिराळ्या शाखांपैकी वाजसनेयी शाखा पूर्व, उत्तर आणि वैश्वदेव दिशांस आहे. नर्मदेच्या दक्षिणेंत आपस्तंब, आश्वलायन, राणायणी आणि विष्णु या शाखा आहेत. नर्मदेच्या उत्तरेस मार्यदिन, शाखायन, कीधुमी आणि शौनकी या शाखा, तुंग, कृष्ण आणि गोदावरी या नद्यांच्या काठी तैलंगणापासून सत्ताद्वीपर्यंत आश्वलायनी, उत्तरेस आणि गुजराथ देशांत कौयोतकी, शाखायन; तैलंगणाच्या दक्षिणेंत व आग्नेयेंत तैत्तिरीय व आपस्तंब या शाखा आहेत. सत्ताद्वीपर्यंतपासून कैकेय सागरापर्यंत व कोंकणांत हिरण्यकेशी शाखा; नर्मदेच्या उत्तरेस गुजराथ आणि सिंधपर्यंत मैत्रायणी शाखा, वेगाळ, विहार, अयोध्या, कनौज व गुजराथ या भागांत वाजसनेयी शाखा आहे. अशा प्रकारची शाखांच्या विभागणांबद्दल माहिती महार्णव व इतर पुराणांतून दिलेली आढळते.

हल्लींच्या सर्व वेदांच्या उपलब्ध शाखांचें वाङ्मय आणि त्यांचा अनुयायी वर्ग यांची माहिती वेदविद्या ग्रंथांत दिली आहे. (विशेषतः ७१ व १४८ पृष्ठां पहा) परंतु अनुपलब्ध वैदिक वाङ्मय असून सापडण्याजोगें आहे अशी दयानंद आर्यलोचन वैदिक कालखंड केल्लेसे केलेल्या परिधर्मावरून आज्ञा उत्पन्न होते.

चरवीचें झाड—या झाडास लॅटिनमध्ये सॅपियम सेब्रि फेम, इंग्रजीत चायनीजटॅलो ट्री किंवा चिनी चरवीचें झाड, पिपल-येण, मोम चिन, (ताड टार) चवीं, बगैरे नांवें आहेत. हें एक प्रकारचें लहान गुळगुळीत झाड चीन व जपान देशांत गुळचेंच असून याची तेथें लागवडीहि करतात. उत्तर हिंदुस्थानांत याची लागवड सुरू झाली आहे. डेराडून मार्गांत या जातीची बैंगली झाडे आहेत; आणि बंगाल, कुमाऊन व कोमा या भागांत ही झाडे विपुल होतात.

विद्यापासून या झाडांची सहज उत्पत्ति करतां येते, परंतु कलमानी याची साधारणपणें लागवड करतात. यांच्या फळांत तीन कोडीं असून, प्रत्येकींत एक बी असते, व विद्याच्या सर्वांसार जड, चरवीसारख्या पदार्थांचे घेष्टण असते, ह्या घेष्टतासच बनवूनच चरवी म्हणतात. चीन देशांत हिचा प्रागिज चरवीऐवजी मेणक्या व सायण कर-व्याच्या फांदी व फुफनवार राख देण्याचे कामी उपयोग करतात. या जाड चरवीशिवाय विद्याच्या मगश्यासून सुमारे दोड्डा ५० भाग पिगट पिचक्या रंगचें तेल निघतें. या तेलाचा औषधीमध्ये जाळण्याच्या तेलाप्रमाणें व छत्र्यांचे रोंगण तयार करण्याच्या कामी उपयोग करतात. हिंदुस्थानांत या चरवीचा उपयोग करण्याचे प्रचुर केले जात आहेत, परंतु या पदार्थाच्या किमतीपेक्षां तो बनविण्याला खर्च जास्त येतो असें म्हणतात. फामा चोप्यांतील विद्याच्या मगजांत दोड्डा ६३.६ भाग चरवी अद्यते असून जेव्हा आहे. रंगल म्हणतो श्री. " डेराडून येथे बायु विर्यल यांनी प्रयोग करून चरवी वाढली व तिच्या पोक्या बनविल्या, परंतु ही रीत प्रासदायक होती व परिणाम समाधानकारक नव्हतामुळे चरवी काटण्याकरितां या झाडांची लागवड करावी अशा शिफारस करण्यांत आली नाहीं. " या चरवीचा पदार्थ माल बनविणें हातागतिक पद्धत्यावर या रंध्रां जास्त रुविस्तर माहिती अतिप्रकार लेशर या मेशांत सांपडेल. या झाडाच्या दागांपासून एक प्रकारचा वायू रंग निघतो, परंतु याविषयी विशेष माहिती नाहीं. या झाडाचें लाकूड पाटरे व साधारण कठिण असतें, व त्याचे पलंग, मेज, शेजरी वगैरे वगैरे व छापण्याचे ठोकळे (टॅब्लेस) बनविण्यास हें योग्य लाकूड आहे असें सुचविले आहे.

चरी—पंजाबच्या फामा शिल्पातील एक खेडें आहे. येथील लोकसंख्या १९०१ त २५९७ होती. येथें सन १८५८ त एका पुण्या पद्धत्या देवळात शिल्पलेख पांडव्या होता. त्याच्या एका बाजुत बौद्ध धर्माची तसें दुसऱ्या बाजुत पराधी देवांची मुर्ती खोदलेली होती. ही शिल्पा गमावली आहे.

चर्मपंती—पंपळा नदीचे प्राचीन नांव (चर्मका पहा) ही अजर कृतिप्राप्त्या दक्षिमेस असून, रतिदेव रामाच्या मात न पुत्र मृत झाले, त्याच्या चर्मपंतीपासून तो रक्ष-

प्रवाह निघाला त्यायोगाने उत्पन्न झाली म्हणून हें नांव हिला पडलें (भार.शांति. अ. २९).

चलत्-चित्रें.—(चित्रमांतील चित्रें) हल्लीं करमणुकीकरतां उपयोगांत असलेलीं हीं चित्रें फोटोग्राफने प्रतिमा घेऊन तयार करण्यांत येतात. पंचवीस वर्षांपूर्वी चलत्-चित्रें ह्या मुलांचा खेळ समजला जाई. पण आज हजारां लेंकाना क्लायतशीर उद्योग देणारा, लाखो लोकांनी शिक्षण व करमणूक करून देणारा व जगांतील मोठमोठ्या धंद्यांत उच्च स्थान मिळवून अगणित पेशाची उलढाल करणारा असा हा धंदा होऊन बसला आहे. कॅमेराचें चलत्-चित्रें घेणारा मनुष्य आपला किरता कॅमेरा मोठमोठ्या जंगलांतून व त्याचप्रमाणें दाट वस्तीच्या शहरांतून उभा फिरतो. तो रानांची पदवृत्ती, राष्ट्राध्यक्षांचे अधिकारासोहण, मोठास्या आपत्तीतील देखावे आणि लोकप्रिय सौधाच्या कर्तव्यगारी नमूद करीत असतो. सृष्टीत आणि मनुष्यश्रुतीत नाटकांत व सग्या आधुन्यांत जें जें काही मनोरंजक असेल तें तें सवें तो आणणुडें आणून देवतो.

याच्या लवचीक विपर्यस्त (निगॅटिव्ह) पट्यावर एकामागून एक भराभर अनेक चित्रें घेता येतात. कॅमेरांतील ह्या लव-विक विपर्यस्त पट म्हणजे जिलेटिन अवलेहानें आच्छादिलेली सेल्युलॉइडची एक लाव पटी असते. वास्तविक पट पारदर्शक असल्यामुळे एखादा पट्यावर तीं चित्रें मोडीं करून वटवितां येतात व तीं अशीं वटविळीं असतां असंख्य प्रेक्षकांस पाहणें सुलभ जातें. आरंभापासूनच अशा चलत्-चित्रांना जनतेचा आश्रय मिळून तीं करण्याचा धंदा सवक-रच वाढत गेला. आरंभी आरंभी हालचाल असलेली कोण-चीहि गोष्ट फोटो घेऊन चरील शीतीनें दाखविली असतां प्रेक्षक आश्चर्यानें बव होऊन जात असे. त्यानंतर चित्रांचा विषय, प्रयास, दृष्टीचा गोष्टी आणि प्रांशिक हास्यकारक प्रदत्तन हीं बन-शे. त्यावेळीं नाटके (पट्यावर दाखविलीं जोगांरी) मार्हात नव्हतीं. लवकरच लोकांना असें आटवून आलें की, रंगभूमीवर होणाऱ्या नाटकापेक्षां चित्र-नाटके जास्त वस्तुस्थितिदर्शक असतात, व चित्रपटांचे विषय अगणित व अनमर्यादित असूं शकतात. या नाटकांत कृत्रिम रंगवलेले देखावे उपयोगाज्याऐवजीं त्यांस साधारण देखावा खरोखरीचा दाखविणें रुग्दी वाच्य असतें. जेव्हां चित्रो-त्पादकास एखाद्या जगाच्या देखावा पाहिले असेल तेव्हां तो कापडाचें रंगवलेलें अज्ञान न बांधता नटवगळी व समुद्रा-तून प्रवास करणाऱ्या खरोखरीच्या जगावर जाऊन तेथील देखावा उद्भूत करतो. वस्तुस्थितिदर्शनाची सादती इच्छा हीं चित्र-दर्शक पुरवितात.

कधी कधी चित्रोत्पादनाचा खर्च फामा करण्यासाठी किंवा छतावरून उलटें चालणें, आगगाडीखाली चिरडणें असे अशंभाव्य देखावे दाखविण्यासाठीं काही युक्त्या लटबल्या लागतात. पण त्या इतक्या येनालूम रीतीनें

लडविल्या जातात की नाटकप्रहात चलत्-चित्रं वपणाऱ्या पैकी फारब गोप्योनी त्या लयाऱ्या कडून येतात. याकरिता चित्र-पटलोत्पादक हुशार असता लागतो. थोडक्या भ्रमात व खर्चात ज्यास्त परिणामकारक दृश्ये अनेक मुक्ताया लडवून त्याला तयार करावी लागतात. पुढे या चित्राच्या कारखानदारांनी असे आढळून आले की, बाह्य देशातील देशांचे त्यांच्या आश्रयदात्यांनी जास्त आकर्षक होतात. त्यामुळे प्रवाशांची चित्रे अतिशयता आली. ही चित्रे मनो-रंगक असतात एवढेच नव्हे तर बोधप्रदहि असतात.

केवळ चित्रेनाकरिता बांधलेली रूढ अडिवावाव आल्या-पासून नाटकाच्या चित्रांना मागणी वाढू लागली. त्यामुळे चलत्-चित्राच्या कारखानदारांना नाटक करण्यासाठी संई-स्कर जागा मिळवणे, नाटक जिद्दण्यासाठी लेखा ठेवणे, फिरत्या कॅमेरापुढे नाटयसंविधानक वठाविण्यासाठी नटवर्ग आणि रंगभूमिवाचक नेमणे, आणि देखावे रंगवण्यासाठी चित्रकार ठेवणे भाग पडले. सारांश उत्तम नाटकप्रहातप्रमाणेच चलत्-चित्र-गृह तयार करावे लागते तेथील व्यवस्थे-प्रमाणेच इकडेहि सर्व व्यवस्था करावी लागते. फक्त प्रेक्षकांना वसण्याची सोय मध्य उत्पादन गाणी (स्टुडिओमध्ये) करावी लागत नाही. व तेथे राहणे नाटक कॅमेरापुढे एकदाच करावे लागते.

एकामुन एक येणाऱ्या प्रवेशातून गुंतविलेले कथानक सांगणारे नाट्यचित्रपट, रम्या रंगभूमीवरील नाटकाप्रमा-णेच सर्व वायवीत असतात असे म्हणण्यात हरकत नाही. फारकत एवढाच की, ही सुध्दा नाटय असतात. या नाटयातील प्रसंग रम्या नाटकाप्रमाणेच एखाद्या हस्तलिखिताप्रमाणेच किंवा गोंदयिरून बसविलेले असतात. त्याला दृश्य-नाटय म्हणू (सेनेरिओ) म्हणतात. नटवर्ग साऱ्या नाटकातल्या-प्रमाणे कॅमेरापुढे टोळ करून दाखवितात. या ठिकाणी कॅमेरा प्रेक्षकांचे काम करितो. नाटकातील अंतरेच कारखान-दारांच्या स्टुडिओमधे घेण्यात येऊन, यद्दिरुपे रूढ खेळात सांगितलेल्या जागी, मग ती जागा आर्टिक महासागराच्या दक्षिणे अथवा अर्धगोल महासागराच्या उत्तरेला असो, नेम प्रसंग घडला असेल त्या ठिकाणी येतात.

खेळातील अभिनय, प्रवेश इत्यादि सर्व कामे चित्रोत्पाद-काला पहावी लागतात. नाटक बसविणे व स्टुडिओची व्यवस्था ठेवणे यातील सुध्दा भाग त्याच्याकडे असतो लेख-कारने दिलेला दृश्य-नाटयप्रसंग हाती घडल्यापासून तो विपर्यय पट व्यक्तीकरण (इन्डलपिंग) खात्याकडे जाई पवेतो तो गटाची कामे आणि देखावे याप्रकारे साऱ्या देशाचे करीत असतो. लेखकारने दृश्य-नाटयप्रसंग हाती दिल्यावर त्यात तो जरुर ती छाटाछाटकरतो किंवा अधिक भर घालतो. त्यांतोळ देखावे सविस्तर नमूद करून देतो आणि खेगला लागणारे साहित्य कोणते ते पहातो. स्टुडिओवाढीरून देण्याचे असले तर त्यांना योग्य जागा कोणती ते ठरवितो, व त्याच

वेळी नटवर्ग निवडून त्यांना तालमीला बोलावितो जर तालीम स्टुडिओमध्ये घेण्यासारखी असेल तर तेथे रंगभूमि तयार करून पात्रे टोचव पोपाकात तेथे येतील अशी व्यवस्था ठेवितो. तेथेच कॅमेरा लावून ठेवलेला असतो. उद्देश हा की, ऑपरटरला प्रवेशाची व तालमीत होणाऱ्या गोष्टींची आगो-दर माहिती व्हावी. प्रवेश वठवण्यासाठी किंवा पटाच्या नियमित कालकक्षांत घेण्यासाठी जरुर तो कमी अधिक-पणा उत्पादक अनेकवेळा करीत असतो व शेवटी त्याची संमति मिळाल्यावर कॅमेरावरील मनुष्य आपले काम सुरू करतो नंतर सगळेच "काम सुरू करा" अशी आज्ञा होते. "हं कॅमेराच्या बाहेर आदिस.", "कली! लवकर लवकर चालू दे.", "ए जगन्मातील पेरा फरणारे आनंदी दीनो!" "इतके नको," "डोळे फिरव" "जास्त गंभीर हो" इत्यादि अनेक सूचना उत्पादक देत असतो. तालमीच्या वेळी पात्रे प्रसंगाळा अनुरूप अशी भाषणे नेमून दिलेली किंवा स्वतःचीच करीत असतात. भाषणे पडद्यावर वळत नाहींत पण त्यायोगाने येवढ्याला हवीतशी वळणे मिळून चित्र जास्त हुबेहुब तयार होतं

कोटो घेताना जर वाही चूक झाली तर तो चित्रपट रद्द करण्यात येतो व पुन्हा खेळ सुरू करितात बाहेरचे देखावे घेण्यापूर्वी स्टुडिओमध्ये त्याची तालीम घेतात. विशेषत-रस्तातील प्रवेशाच्या बाबतीत सरी असे करण्यात येते. कारण त्या ठिकाणी जास्त वेळ प्रवेश घेण्यात रस्त्यातील तमासगिराईजून अडथळा येण्याचा संभव असतो.

सुद्धाकरून पात्रे नेहमीच्या नाटकातीलच घेतात. एका वेळी एक दिवसच काही पात्रे याकरीत ठेवण्याची बहिवाद आहे. वारण त्यांना इतर स्टुडिओकडून मागणी असते. एकाद्या दिवशी उत्पादकाला पाचशे नट लागतील तर दुसऱ्या दिवशी पंधवीस सुद्धा लागणार नाहींत, कारण त्याची संख्या त्यावेळी चाललेल्या थळाच्या जातीवर अवलंबून असते. येथीलकवळ कायमचे काही पगारी नट असतातच. नट व नटी निवडणे हे काही सोपे नाही. कारण ते सुध्दा चित्रावि-षयणाला पटावर असले पाहिजेत. एवढेच नव्हे तर त्यांनी आपले पात्र उत्तम तऱ्हेने रंगविले पाहिजे. कॅमेरा हा एक निष्ठुर टीकाकार असून सारे दोष व गटाचे हाव-भाव मोठ्या प्रमाणात पुढे मांडतो. जे दोष रंगभूमीवर प्रेक्षकांना दिसणार नाहींत ते पडद्यावर ठळकपणे दिसून येतात. एखादे पात्र चरखाच्या रंगाने सफाईदार करणे आवश्यक होतं. कारण पडद्यावर त्याची प्रतिमा मोठी झाली असता फार हास्यास्पद दिसें लागते याच कारणामुळे म्हाताऱ्याला तरण्याची किंवा तरणाला म्हाताऱ्याची भूमिका घेणे अशक्य होतं. ज्या कंपनीत निर-पमचंद्र गूढ हा वेगळी गृहस्थ दुष्यम उत्पादकाचे काम करीत आहे (१९१६) ती युनिव्हर्सल कंपनी अमेरि-कन असून तीच विरिनाळे २६ उत्पादक काम करीत आहेत.

कंपनी प्रत्येकाला नाटकाची लेखी प्रत व पैसा पुरविते. हे उत्पादक चित्रपट तयार करतात. अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांत होच कंपनी सर्वांत मोठी असून तीत रोज संधि हंगार माणसं काम करितात. तिचे स्टुडिओ व कारखाना चार हंगार एकर जागेवर असून " सुनिव्हर्सल पिक्चर्स " असे त्याचें नांव आहे. रानटी प्राण्यांच्या शिकारीची व आमेकेंतील चित्रें तयार करण्यासाठी म्हणून कंपनीने रानटी प्राण्यांचा शिकारखाना बांधला आहे.

स्टुडिओ हें उत्पादकाचें खाते असून कारखाना फोटो-ग्राफरचें खाते मानला जातो. कारखान्याबरोबर सुपरिटेण्डंट म्हणजे फोटोग्राफर हा स्वतः फोटोचें काम फारस करीत नाही. चित्रपट तयार करण्याकरिता उपयोगी अशी जी त्याच्या कारखान्यांत पोटाखाती केली असतात, ती येणेप्रमाणें. कच्चे, त्यावर प्रतिमा ध्यावयाच्या असतात, ते पट खरेदी करून त्याचे तुकडे करून जाती टक्क्यांतून भरतात. दाहप्रतिरोधक लोहदांडी कोरून त्याची जरूर लागपर्यंत ते टेवून देतात. तेथून एकएक पट भोके पाडण्याच्या खोलीत नेऊन त्याच्या कडांना भोके पाडण्यांत येतात नेवर हा विपर्यस्त पट कॅमेरा चालवणाऱ्या मनुष्याकडे जातो. हा मनुष्य फोटोग्राफरच्या हाताखाला असून उत्पादकाकडे काम करण्यास त्याला ठेविलें असतें. त्याने त्यावर प्रतिमा घेतल्यानंतर त्याच्या शिकार करण्याकरिता ठराविक जागेकडे तो पोहचता करतात. याच्यापुढें इचित्रांत नांवें कोणता चाबयाची तें ठरवून त्याप्रमाणें ती छापून घेतात. छापण्याच्या खोलीत विपर्यस्त पटावरून वास्तविक (पॉझिटिव्ह) पट छापण्यात येतो. सर्व छापून घ्याव्यानंतर विपर्यस्त पट साठवाच्या खोलीत काय-मया जाऊन बसतो. छापलेला वास्तविक पट व्यक्तीकरण (डेव्हलपिंग) करण्याच्या खोलीत नेतात. तेथून पुण्याच्या खोलीत, तेथून वाळवण्याच्या खोलीत, असे एकामागून एक नेण्यांत येतें. वाळवल्यानंतर त्याची तपासणी होऊन विकट-विण्याच्या खोलीत त्याला नेतात. तेथून पुन्हां दाहप्रतिरोधक अशा माट्याच्या खोलीत त्याला परगांची पाठ-विण्याची वेळ येईपर्यंत टेवून देतात. येणेप्रमाणें फोटो ग्राफरच्या कारखान्यातील खात्यांचें वर्णन शालें. त्याची थोडक्यांत याद म्हणजे, पट साठवणें, भोके पाडणें, नांवें तयार करणें, शिकार करणें, छापणें, पुणें, आणी वळवणें, तपासणें आणी बोडीवर नटविणें. फोटोग्राफरचें एकंदर काम म्हणजे उत्पादकांत प्रवेश करून दाहवल्यानंतर व त्यांना नांवें दिल्यानंतर सर्वोत्कृष्ट चित्रपट तयार करणें हें होय. या कामाकरिता फोटोग्राफरला जेव्हां उत्पादक प्रवेश करून दाखवितो त्यावेळी आपला दुय्यम ओ कॅमेरावरील मनुष्य त्याला संपे हंगार देवावे लागतें. व या कॅमेरा-मनुष्यामागे विपर्यस्त पटावर प्रवेश उत्तम रीतीने येण्याची आवश्यकता फोटोग्राफरकडे येत.

जर कॅमेरा मनुष्याच्या चुकीमुळे पट खराब झाला, तर ही चुकी फोटोग्राफरालाच्यो असल्यामुळे फोटोग्राफरकडे त्याच्या नालायक दुय्यमाबद्दल दोष साहजिकच येतो. फोटो येण्यापासून तो बोडीवर पट चढवीपर्यंतच्या सर्व क्रिया फोटो-ग्राफरालाच्या म्हणून समजतात. उत्पादकाला पाहिजे असेल त्यावेळी फोटोग्राफर आपला दुय्यम, कॅमेरा, विपर्यस्त पट, वगैरे साहजिक देऊन त्याकडे धाडतो, व उत्पादकाच्या परीक्षणेकडे छापील पटांचीं मुके त्याच्याकडे पाठवितो. दुस्तत शुकावरून शेवटचा चित्रपट तयार करण्यांत येऊन, ग्राहकाकडे मागणी देईल त्याप्रमाणें बोडीवर चढविण्यात येतो.

चलत् चित्रांच्या धंद्याचें क्षेत्र अति व्यापक आहे. त्याच्या शैक्षणिक महात्वामुळे तर तो कधीहि गुना होत नाही. मनुष्याच्या मंदतून निघालेली इतकी अमर्याद शैक्षणिक व मनोरंजक रूपाने करण्याची शक्ति दुसरी कोणतीहि नाही असे म्हटल्यास वाढेल.

पायात्य देशांत शाळातून याची मदत शिक्षणाच्या कामी घेतली जाते तिच्याकडे कोही शाळातून आठवज्यातून एक दिवस त्या मागाल आठवज्यांत शिकविलेल्या धंद्याची सिनेमा दाखवून प्रत्यक्ष समाजावणी करण्यांत येते. निर-मिगलया शाळांतील बंग नेहमीप्रमाणें वर्गांत भुगोल व शास्त्रे वगैरे शिकण्याकरिता न बसतां, घेऊन सिनेमा थिएटरकडे जातात. व त्यांच्याकरिता मुद्दाम तयार ठेविलेला चित्रपट पाहिल्यानंतर परत शाळेत जातात.

पिट्सबर्ग येथील कॉर्नेगी इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलजी मध्ये पोलाद तयार करण्याचा धंदा चित्रपटमास्त्रिकांच्या द्वारे शिकविण्यात येतो. या विशिष्ट चित्रपटाचें नांव " कोलॅन्डाच्या दगडापासून ते घनावट पोलादापर्यंत " असे आहे. मिनेसोटाच्या मेसाचा मिन्सोतील " हूल-रस्ट " नांवाची जगातील सर्वांत मोठी कोरंडाची राण या पटांत दृष्टीस पडते; तसेच कोकच्या राखरी फावल्यांनी खाण कशी राणली जात आहे, कुबलेरचा काकडाचें सपण कसे वाहून नेल जात आहे इत्यादी या चित्रांतील प्रकार सविस्तर दाखविले जातात. चाह्मन्यास सुद्धा हें पडद्यावरील हालचाल करणारी चित्रे आपल्या प्रभावात मागे सारतील. अमेरिकन व युरोपियन पाटशाला व विश्वविद्यालये यांतील शैक्षणिक कामांत या चित्रांचा प्रवेश झालेला आहे. ती केवळ निर्मात्र चित्रे असली तरी त्यांचा परिणाम खराच असतो. लोकांना चित्रे आवडतात अग्रे गोष्टी आवडतात; तेव्हां चलत्-चित्रनाटक सचित्र गोष्टीच असल्याने ते लोकप्रिय होण्याला दुपट कारण झाले आहे. मानवेतिह्यस रचणाऱ्या मानवी शोधांमध्ये ही कल्पना अगदी नवी आहे.

कहाणमोठ्या माणसाना इतिहास व पौराणिक गोष्टी सुसत्या वाचून दाखवितो त्यांच्या समोर त्या करून दाखविल्या अनंती त्यांच्या ध्यानांत त्या चांगल्या रहातात.

ऐतिहासिक दृश्ये पडलेल्या भागी येता येतात अशिक्षित सामान्य लोकांनामुद्दा ही सचित्र कथा पार मनोरंजक होते.

हि दु स्या नो ती ल सिने मा कं व न्या.—पाश्चात्य चलत्-चित्रे यून तशी स्वदेशी चित्रे तयार करण्याची महत्वाकांक्षा परगण्या हिंदी शुद्धतात रा. काळके यांचा पराच वर नंतर लागेल त्यांनी मोठ्या परिश्रमांने विलायते-तून ही विद्या शिकून येऊन नाथकास 'हिंदुस्थान फिक्म कंपनी' कायिली, या कंपनीचे पौराणिक हरिश्चंद्र, लछादहन, वृष्णजन्म वगैरे पट लोकप्रिय होऊन या कंपनीला इतरांची स्पर्धा कुरु झाली, व महाराष्ट्र निम्न कंपनी, पाटणकर फेडस कंपनी, भारत फिक्म कंपनी यासारख्या पौराणिक व ऐतिहासिक पट तयार करणाऱ्या देशी कंपनी निघाल्या कोल्हापुरच्या महाराष्ट्र फिक्म कंपनीचे शिंद्याग, कल्याणखर्ना हे पट शिवकालीन महाराष्ट्र डोंड्यापुढे उभा करतात. इंग्रजी न जाणणाऱ्या प्रेक्षकांना विधेयतः बायकामुलांनी देशी पट लघुयुक्त होतात व आवडतात. पण कलेच्या दृष्टीने पहाता कोटोभाषी व अभिनय या बाय-तांत देशी पट अगदी कमी दर्जाचे ठरतील चलत्-चित्र-दर्शनात अभिनयावरूनच कथासंगी लावाय्याची अक्षय्याने अभिनय हुबेहुब व अक्षुण्ण पाहिजे. नाटकातील नटानां ज्याप्रमाणे अभिनयाचे धडे घावे लागतात, त्याचप्रमाणे सिनेमा-नटानांही अभिनयाचे उच्च शिक्षण दिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे कथाप्रसंगातील स्वले भित्ती नैसर्गिक व स्वयं येता येतील तितकी वेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आणि विशेषतः ऐतिहासिक पटात तराळीन पेहेराव व स्वले अवश्य दाखविली पाहिजेत सारास हिंदी (देशी) पट अद्याप बात्यावस्थेतच आहेत मादन थिएटर कंपनी, कोटिदूर कंपनी यासारख्या हिंदुस्थानातील सिनेमा कंपनी पूर्ण देशी नाहीत. तथापि त्यांचे प्रयत्न पाश्चात्य धर्तीवर आहेत यामुळे त्यांचे पट सरस असतात.

हिंदुस्थानात कदा मोठ्या काळगीपूर्वक व हुपारीने असले निमपट तयार करून परकीय देशात दाखवण्याची व्यवस्था केली तर तो एक मोठा किकातयार धंदा होऊन थंकाडे गरीब लोकांना उपजीविकेचे साधन होईल व त्याच प्रमाणे लोकानां सुशिक्षित करण्यासहि यरीच मदत होईल पाश्चात्य देशात वाहेरील देशांची विशेषतः पोरन्य देशांची चित्रे फार हवी असतात, अमेरिकेत अशी चित्रे करण्याला जो रान येतो त्याच्या ५० रानीत तीथेच तयार होऊ शकतील. असे तज्ज्ञांचे मत आहे

ज्या काही घोव्या कंपन्या हिंदुस्थानात आहेत, त्यांनी आपले पट युरोपियन मार्केटात पाठविल्यास त्यांचे चांगले मेळू. आपल्या हडाल चित्रपटकारांना आपला धंदा चांगला फिर करण्यास मोठा वाव आहे. योडेस भांडस मात्र पाहिजे. त्यांनी हे काम केले नाही तर युरोपियन कंपन्या आपल्या स्टुडियोच्या बाबत हिंदुस्थानात काढतील

यात संशय नाही संघ संयुक्त संस्थानांत दर आठवड्यास गुनार दामाचे पोषण्य चित्रपट (दृश्ये) तयार होतात एकट्या लॉन्गव्हल शहरात दर आठवड्यास बहुतेक हिंदुस्थानविष-यक दहा नाटके तयार करतात ही दृश्य ज्याच्या सहा-म्याने घेण्यात येतात ते पोषण्य नालीरीतीविषयी अगदी अनभिज्ञ असतात.

चलत्-चित्रे तयार करणे व विकणे हे काम एखादे वर्त-मानपत्र किंवा मासिक छापण्याविकण्यासारखेच आहे. सिनेमा नाटकयुद्धातील राज्याचा कार्यक्रम बहुधा दर आठ-वड्याने बदलत असतो तेव्हा चित्रपट भाड्याने देणारा आठवड्याच्या थोळीने तो थिएटरला भाड्याने देतो व कार-खानदाराकडूनही तसाच थोळीने अणतो ज्याप्रमाणे व्यापारी मनुष्याला रोज सफाई वर्तमानपत्र मिळते त्याचप्रमाणे रोज नवीन चलत्-चित्र दाखविणाऱ्या नाटकयुद्धाला गुमास्त्याकडून रोज नवीन नवीन पट मिळतो व गुमस्त्वा-लाही वारंवारकडून रोजच्यारोज पट मिळत जातात. याचा हिशोब मात्र आठवड्यावर असतो [मॅडन रिग्यु, अंक आक्टोबर १९१६ मधील मिक्म चद्रगूह याच्या लेखाच्या व इतर माहितीच्या आधारें]

चलन—प्रत्येक समाज सुवैकृत साला म्हणजे सर्व वर्तुने कार्यविकायने होणारे प्रसरण सुलभ करण्याकरिता काही विविध पदार्थ सर्वमान्य होतात त्या पदार्थांची प्रत्येकास अपेक्षा असते व ते समग्र चलनात येतात त्यामुळे त्यांना चलन अशी संज्ञा देतात याशिवाय प्रत्येक सरका-रास आपल्या देशात कोणत्याही देशाची फेड करण्याकरिता कायद्याप्रमाणे कोणत्या वस्तु देणे व घेणे हे आवश्यक आहे हे ठरवावे लागते. या वस्तुत कायदेशीर चलन असे म्हण-तात. या दोहोत फरक हाच की चलन ही अधिक व्यापक जाति आहे व त्यात अधिक वस्तुंचा समावेश होऊ शकतो उदाहरणार्थ व्यापारी लोकांत सर्व देशांमधे पैक मोठ्या गुणाने प्रवृण करितात परंतु पैक हे कायदेशीर चलन नाही. पैक वेगवेगळ्या ठळकोटें आरहू केवळ तो कोणते चलनच नाही त्याचप्रमाणे सोने हे सार्वत्रिक चलनात असले तरी सोन्याचा गट हे कायदेशीर चलन होऊ शकत नाही. इंग्लंडात किंवा हिंदुस्थानात ऋणकोने सोने दिल्यास घनको ते वेण्यास बाधला नाही. यावरून सर्वेप्राप्तता हे चलनाचे मुख्य अंग समजले पाहिजे चलनातील पदार्थांस दुसरे आवश्यक गुण प्राप्त झाले म्हणजे त्यास पैसा ही संज्ञा प्राप्त होते व ते पैसांचे कार्य उत्तम रीतीने करू लागतात.

चलनासंबंधी महात्मा सिद्धांत " प्रेक्षेप्रका सिद्धांत " या नावांने प्रसिद्ध आहे या सिद्धांताचे स्वरूप असे आहे की, ' खोटा पैसा खऱ्या पैसांचे निःसारण करतो ' चांगली नाणी व वाढे नाणी एकाच काळी प्रचारात असल्या चलनात वाढे नाणी राहून चांगली नाणी आटविली गमाव किंवा परदेशांत पाठविली जातात याकरिता नाणे कायद्या

ठराविलेच्या मर्यादेच्या पलीकडे कमी पडणाऱ्यां हात्यास ते सरकारने परत घेऊन रद्द केलें पाहिजे. अशा तऱ्हेची आपत्ति मध्यमगांत अनेक वेळां अनेक संस्थानांत आली होती व यांचे मुख्य कारण राजांचा कर्मचाऱ्यांप्रमाणे हें होय. कर्म मिळनासें झाले म्हणजे चलनांत खटपट करून पैसा जमा करणें हा सोपा मार्ग असे, व याचा अवलंब करण्यास त्या काळातील अनियंत्रित राज्यपद्धतीमुळे राजांस क्षिणताहि प्रतिबंध नसे. लोकांच्या हातात सत्ता आल्या-पाहून हलके हलके ही स्थिति बदलून आजमितीस नाण्यांत डबळोटवळ करण्याचे साहस बहुत्तरून कोणीहि करीत नाही. वाईट चलनाचे व्यापारावर फार अनिष्ट परिणाम होतात, हें तत्पहि अतां सर्व मुसत्तांस कळून पुढें आहे.

प्रेसमच्या सिद्धांतांचे दुसरे उदाहरण नोटा व नाणीं ही दोनहि चलनांत असून नोटांची किंमत कमी झाल्यास रजगोचर होणे, असे शास्त्रानंतर होतां होईल तीं नोटांत व्यवहार करून नाणीं आटविण्याकडे व परदेशी पाटविण्याकडे प्रत्येकाच्या प्रवृत्ति होते. १८९१ पासून १८७९ पर्यंत सुनायटेड स्टेट्समध्ये नोटांची किंमत अतिशय कमी झाली व त्यामुळे सोने परदेशी मार्गे लागले. ही आपत्ति टाकल्याचा उत्तम उपाय हाच की नोटांच्या मोबदला केव्हाहि नाणीं मिळतील अशी सरकारने राखरदारी घेतली पाहिजे. दिवाय नोटांचें चलन अमर्याद व बाहेल अशी व्यवस्था केली पाहिजे. हल्लीं जर्मनीत नोटा फेरापासरी हात्यामुळे सोन्याच्याचें चलन अमर्याद घेद झाले आहे. हिंदुस्थानांत असा तऱ्हेची आपत्ति कधीहि आली नाही याचे मुख्य कारण हें आहे की नेटांचे रुपये देण्याची हिंदुस्थानसरकारची पूर्ण तयारी असे. महायुद्धाच्या अतिशय बिकट प्रसंगांतमुळे नोटांचे रुपये देण्याची जबाबदारी सरकारने पार पाडली. ही गोष्ट सरकारात भुषणावद्द आहे.

चलनपद्धतीचे तीन प्रकार आहेत:—(१) एकचलनपद्धति, (२) द्विचलनपद्धति व (३) तुलनात्मक पद्धति. एकचलन पद्धतीत मुख्य नाणें नाणें किंवा रपें यांपैकी एका धातूचें असतें. इतर धातूची नाणीं ही फक्त उपनाणीं अथवा पर-चुनणें म्हणून वापरण्यांत येतात, परंतु एका ठराविक मर्यादे-पलीकडे कायदेशीर चलन असूं शकत नाहींत. मुख्य चलन हें कोणत्या वाटेस त्या रकमेपर्यंत काय-देशीर चलन असतें. दिवाय पूर्ण एकचलन पद्धतीमध्ये मुख्य नाण्याची टांकसाळ खुली असते. म्हणजे ठराविक प्रमाणांत मुख्य धातु दिल्यास नाणें पाडून घेण्याचा वाटेस त्यास अधिकार असतो. उदा०—अजमास ७३ मासे सोने दिल्यास इंग्लंडमध्ये एक सोव्हरीन पाडून देतात; हिंदु-स्थानांत १८९१ च्या पूर्वी पेंपरा गोडसाण सोळे अथवा १२½ मासे चांदी दिल्यास एक रुपया पाडून देत असत. एक चलनपद्धतीत अशी व्यवस्था असते की चलनातील नाणें

आटविण्यास मूळ धातुगत मूल्य प्राप्त होतें व त्या धातूचें वाटेस सगळीं पुन्हां नाणें पाडून मिळतें. यामुळे धातुगत मूल्य व नाण्याचें मूल्य यांमध्ये नेहमी एकवृत्तता असते. या कारणांने नाणीं आटविण्यासंबंधानें विशेष कायदे करावे लागत नाहींत. लोकांस जे सोईचें असेल तें स्वरूप लांक पसंत करतात. गट पाहिजे असल्यास नाणीं अटवावी व नाणीं पाहिजे असल्यास टांकसांळीत गट नेऊन त्यांस नाण्याचें रूप द्यावें. या पद्धतीमुळे एक प्रकारचा नैसर्गिकता व वृद्धिम युक्त्यांचा अभाव ही या पद्धतीत साध्य होतात. ही मुख्य धातु सोने असल्यास सुवर्णकपद्धति व रपें चलन असल्यास रौप्यकचलनपद्धति अशीं नावे द्यावीं लागतात.

या पद्धतीचा एक कायदा असा आहे की द्विचलनपद्धती-मध्ये जीं अनेक नियंत्रणें व दोनहि धातूंचें प्रमाण ठराविक रद्दाण्याविषयी प्रयत्न करावे लागतात तीं या पद्धतीत अन-वश्यक असतात. खुली टांकसाळ ठेविली म्हणजे इतर कोण-त्याहि गोष्टाकडे सरकारास लक्ष द्यावें लागत नाहीं.

द्विचलनपद्धतीत सोने व रपें या दोनहि धातूंची नाणीं कायदेशीर चलन असतात व दोनहि नाण्याकरिता टांकसाळ खुली असते. अर्थात् त्या नाण्यांत अक्षणां धातूचें प्रमाण व दोन नाण्यामधील गुणोत्तर हीं कायद्यानें ठरवावीं लागतात. उदा०—अमुक सोने दिल्यास सोव्हरीन व अमुक चांदी दिल्यास रुपया अशीं नाणीं पाडून दिल्यात, व १ सोव्हरीन = १५ रुपये असे ठरवून टांकसाळ हिंदुस्थानांत द्विचलनपद्धति होईल या पद्धतीचीं विक्षेप रुढी अशी आहे की या नाण्या-पैकी कोणतें पायायाचें हें ऋणकोच्या इन्डोवर सॉपविलेले असतें. त्यामुळे ज्या धातूची नाणीं पाडून घेणें कायदेशीर असतें त्या धातूचीं नाणीं सर्वच लोक पसंत करतात. याचा परिणाम स्वाभाविक असा होतो की, दोहोंपैकी जी धातु तात्पुरती स्वल्प असते तिची नाणीं चलनांत घेऊन दुसऱ्या धातूची नाणीं प्रेसमच्या सिद्धांतप्रमाणे आटविली जातात किंवा वाढेरच्या देसांत जातात. कल्पना करा की, पांडाचा व रुपयाचा भव ठराविल्यानंतर बाबारात सोने स्वस्त झाले; अर्थात् १५ पैशां कमी रुपये देऊन पांडांत मिळकें सोने भसतें तितकें मिळूं शकतें. असें दिवून येतांन प्रत्येक व्यापारी व बँक रुपये देऊन सोने खरेदी करून त्याचे पाँड टांकसाळीतून घेऊन पांडात आपलें देणें देऊं लागेल, उलट-पली चांदी स्वस्त झाल्यास प्रत्येकजण रुपये पाडून घेईल. एका पांडास १६ रुपयांत जी चांदी असतें ती मिळाल्यास तेवढ्या चांदीचे सोव्या रुपये पाडून मिळतील व त्यांपैकी पेंपरा रुपये घनकोट देऊन एक रुपयाचा कायदा ऋणकोस होईल. अशा रीतीनें तत्त्वतः द्विचलनपद्धति असून प्रत्यक्ष अमलांत दोन एकचलनपद्धतीनें रद्दागारांमं सुरू होईल. चांदी दिल्यास रुपयाची नाणीं आटविली जातात व चांदी दिल्यास सोन्याची नाणीं आटविली जातात. देशांतमध्ये सोने व रपें यांमध्ये बाजोरीहें गुणोत्तर ठरावितें सरकारच्या हातांत

असत; परंतु सर्व जगांतील या दोहोतील गुणोत्तर ठरविणे हे एका देशांतील राजसत्तेच्या कक्षेच्या बाहेर आहे.

सोव्याट्या शतकाच्या अखेरपर्यंत घटुकेक देशांत द्विचलनपद्धति अमलांत होती परंतु इंग्लंडने एकचलनपद्धतीचा स्वीकार केल्यापासून एकचलनपद्धतीकडे राष्ट्रांचा कल जास्त होऊन लागला. फ्रान्सने मात्र ही पद्धति अमलांत आणण्याची पराक्रावा केली. १८०३ साली नेपोलियनने द्विचलनपद्धतीचा आग्रह केला. परंतु नवीन सोव्याट्या राष्ट्रांची शोध लागल्यापासून सोव्याट्या पैदास जास्त होऊन लागला व फ्रान्समधून रपे नाहीसे होऊन लागले.

१८१६ त फ्रान्स, बेल्जम व्हिक्टोरिया, इटली व प्रीस या राष्ट्रांनी 'लॅटिन युनियन' नावाचा संघ स्थापन केला व द्विचलनपद्धति कायम ठेवण्याचा निश्चय केला. नंतर १८७१ साली जर्मनीने स्वयंकेचलनपद्धतीचा स्वीकार केला. १८७२ मध्ये नॉर्वे, स्वीडन व डेन्मार्क यांनाही एकचलनपद्धति अमलांत आणिली. त्यामुळे या चार देशांतील सर्व रपे 'लॅटिन युनियन' मध्ये येऊन तेथील सर्वच नाणे रूपाचे होण्याची भांति वाटू लागली. तिचा परिहार करण्याकरिता 'लॅटिन युनियन' ने रूपाची पुढी टाकसाळ बंद केली. १८७६ मध्ये युनायटेड स्टेट्सने द्विचलनपद्धतीस शक्य तितकी मदत केली. १८७२, १८८१, १८९२, १८९७ या सालांत सर्व राष्ट्रांच्या चलनावर परिपदा भरल्या; परंतु इंग्लंड व जर्मनी यांचा विरोध असल्यामुळे द्विचलनपद्धति स्वीकारणे इतर राष्ट्रांस सोईचे नव्हते. सर्व जगांत द्विचलनपद्धति होत नाही असे पाहून हिंदुस्थानातही १८९६ साली टांकसाळ बंद करून सोव्याचे नाणे फुल करण्याचे हिंदुस्थान सरकारने ठराविले. तेव्हापासून द्विचलनपद्धति ही निकामी झाल्याभावीच आहे. फ्रान्सच्या अनुमत्यावरून असे स्पष्ट दिसते की, दोन चार देशांनी द्विचलनपद्धति अमलांत आणण्यास ती फायदेशीर न होता उलट दुःखादायक होते. याकरिता या पद्धतीच्या कट्या पुरस्काराचे म्हणणे असे आहे की सर्व राष्ट्रांनी या पद्धतीचा आंगिकार केल्यास पूर्वीच्या इतिहासांत पडून आलेल्या गोष्टी असंभाव्य होतील. कारण प्रत्येक देशांत दोन्ही धातूंची नाणी मुख्य असली म्हणजे रपे स्वस्त झाल्यापरोबर प्रत्येक देशातील लोक रूपाचे नाणे देऊ लागतील व या वाढलेल्या मागणीमुळे पुन्हा रपे पूर्वपादावर येईल. त्याचप्रमाणे सोने व रपे यांमधील गुणोत्तर किंचित बदलून सोने स्वस्त होऊ लागल्यास सर्व जगांतील देशांत सोन्याची मागणी जास्त होऊन हे गुणोत्तर पुन्हा फायदेशीर गुणोत्तरावर येऊन स्थिर होईल. काही देशांत द्विचलनपद्धति असल्यास कोण किंवा रपे इतर देशांत जाईल. परंतु सर्व जगांत हीच पद्धति असल्यास सोने व रपे बाहेर जाणार कोठे? जर सविष्यकाळी राष्ट्रबंधाच्या मार्फत सर्व देश त्या पद्धतीचा आंगिकार करतील तरच

ही पद्धति यशस्वी होईल, नाहीतर होणार नाही. सध्या तरी द्विचलनपद्धतीचा कोणी पुरस्कार घेण्यास त्याची गणना विक्षिप्त मनुष्यांत होते. शिवाय सध्या स्वयंकेचलन हेच उत्तम असा सर्वोच्च पूर्वग्रह झाल्यामुळे दुसऱ्या पद्धतीचा कोणीहि निःपक्षपाताने विचार करीत नाही. ज्या वेळेस सोन्याची पैदास अतिशय कमी होऊन सर्व देशास सोने पुरेनासे होईल त्या वेळेस द्विचलनपद्धतीचा उदयकाल येईल. द्विचलनपद्धतीचा सोडा फायदा हा आहे की एकंदर चलनाचे प्रमाण वाढून पैसांची टंचाई पडत नाही. इतकीच पद्धतीत सोन्याची कमी कमी इतकी टंचाई पडते की एका देशास जरूर लागल्यास दुसऱ्या देशातून सोने पळवून आणण्याविषयी अनेक छुप्या सूत्र आहेत. विशेषतः इंग्लंडचा १८४४ चा बँक बाँटर बँकट हा अगदी दिला असल्यामुळे इंग्लंडवर हा प्रयोग अनेक वेळा होतो. जर्मनी, युनायटेड स्टेट्स, रशिया यांना सोने लागले म्हणजे ते इंग्लंडातून वाटेल तेव्हा नेतात. पुष्कळांनी 'व्हिस् अँड एमचेंज' म्हणजे परराष्ट्रांच्या लेडन येथील व्यापाऱ्यावर दिलासा देण्या जमा केल्या म्हणजे रूपाच्या नोटा मिळतात व त्या नोटा पटवून बँक ऑफ इंग्लंड या संस्थेत रोख सोव्हरिन कायद्याने मिळतात व हे पेटपास घालून बाहेर देशांत नेण्यातही फायद्याचा प्रतिषेध नसतो अशा शीतीने अनेक वेळा ८११० फोटी पौजाचे सोने इंग्लंडातून इतर देशांत गेलेले आहे. अशा तऱ्हेच्या प्रयोगास ईमचेंज कॉनर (कॉन्) अशी संज्ञा आहे. सोन्याचे उत्पादन दर साल अधिकारिक वाढत चालले आहे. १९१५ साली १४५ कोटी रूपाचे सोने जगात पैदा झाले. असे असूनहि सर्व देशांत स्वयंकेचलन झाल्यास ह्याच सोने सर्व राष्ट्रांत पुरेणार नाही हे खास. अशी स्थिति असता रूपावर बांधकार घालून चलनाची संख्या कमी करणे हे दुराग्रहाचे व अदूरदर्शिताचे लक्षण आहे. शिवाय ह्या चलनाच्या अस्थिरतेमुळे सर्व देशांत किमतीवर जो परिणाम होतो तो द्विचलनपद्धतीत होणार नाही असे या पद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांचे म्हणणे आहे. हे मत पुष्कळ अशी माग आहे यांत शंका नाही. रूपाची नाणी दिवण्यातही इतकी तेजस्वी व सुंदर दिसतात की सोन्याच्या नाण्यात व त्या नाण्यांत कोणताही फरक नाही. रूपाचे नाणे मुख्य नाणे केल्यास रूपाची किंमतही इतकी पेसा पुष्कळ वाढेल; काहींच्या मते ती इतकी वाढेल की सोने व रपे यांमधील गुणोत्तर १:१० असे थोडक्या अवधीत होईल. परंतु हे करावयाचे कोणी? मिल, कॉसेट यांस द्विचलनपद्धतीने रहरण मुख्यच कळले नाही असे त्याच ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते. आधुनिक इंग्रजी अर्थशास्त्रज्ञात ग्रंथकारांनी द्विचलनपद्धतीस अनुकूल अशा काही सूचने केल्या आहेत त्या त्यांच्या 'प्रिन्सिपल्स ऑफ एकोनॉमिक्स' या ग्रंथाच्या निष्पत्त्या भागांत नाचकांस सापडतील.

तुलनात्मक पद्धतीत दोनही धातूंची नाणी सोडून त्यांचे न वाजारातील भावप्रमाणे मूल्य होईल त्याप्रमाणेच त्यांचा त्वाकार होतो. किंवा नाण्यास गटाचेच स्वरूप प्राप्त होते. ही पद्धति कोणत्याही एकाच देशात सध्या चालू नाही. परंतु मध्ययुगीन युरोपात व हिंदुस्थानातही केळी नाणी प्रचारात असल्यामुळे या पद्धतीचा अवलंब करित असत हल्ली फक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापारात ही पद्धति उपयोगी होते.

भारतीय य.—हिंदुस्थानात ऋग्वेद काळपासून सोन्याचे चलन होते. परंतु ते मुख्यतः धातूचे असले असे दिसते. कारण वेदांत नाण्यांचा उल्लेख आढळत नाही. महाभारतात सुद्धा नाण्यांविषयी स्पष्ट उल्लेख सापडत नाही. तथापि गद या रूपांत सोन्याचे चलन त्या काळी होते हे निःसंशय आहे. अकबराच्या वेळी दिव्यचलनपद्धति सुरू होती. सोने व रुपे या दोनही धातूंची नाणी असून त्यांचे एकमेकांशी गुणोत्तर ठरविले होते. परंतु प्रत्यक्ष वाजारांमध्ये कमीमात्रात भाव होऊन बदाय यावा लागे. युराठी साम्राज्यांत सोन्याची नाणी शुद्ध वापरात असत परंतु सामान्य व्यवहारांत निरनिराळ्या तऱ्हेचे रुपये आंतील सध्याच्या मानाने किंमत ठरवून घेत असत.

इस्टइंडिया कंपनीने उत्तम रुपये पाडण्याचे सुरू केव्हापासून तिचे रुपये सर्व ठिकाणी लोकप्रिय होऊ लागले. मद्रास प्रांतांत सोन्याचे नाणे जास्त चलनात होते परंतु १८१८ मध्ये कंपनीने त्या प्रांतात रुपया चलनांत आणला. पंढर १८३५ साली रुपया हेच फक्त 'कायदेशीर चलन आहे असे कंपनीने जाहीर केले. परंतु खजिन्यात सोन्याची नाणी धातूच्या डिमंडीप्रमाणे घेत असत. १८५३ साली छाई डलहौसीने सोन्याची नाणी बेकायदेशीर ठरवून रीथी कचळनपद्धति प्रस्थापित केली. यानंतर १८९३ पर्यंत ही पद्धति चालू होती. १८९६ मध्ये एका कॅमिडीने सोन्याचे नाणे चालू करण्याविषयी शिफारस केली परंतु भारतमंत्री यानी ही सूचना मान्य केली नाही.

१८९३ साली सरकारने सुली टांकसाळ बंद केली. याची कारणे दोन होती. एक कारण असे की, १८०० पासून रुपे रचत झाल्याकारणाने पोंड व रुपया यांमधील हुंडणावळ रुपयाच्या मतीचे विरुद्ध झाली होती. कधी कधी तर १ पोंड = ३० रुपये इतका रुपयाचा दर कमी लागे यामुळे इंग्लंडात पाठविण्याची रक्कम पीडात ठरली असल्याने तिची रुपयात अधिक किंमत होऊन कराचे ओझे जास्त पाडत चालले. शिवाय हुंडणावळीच्या अविश्रुतेमुळे बजेट करणे कठीण पडू लागले. दुसरे कारण हे होते की रुपयाच्या रचतेपणामुळे हिंदुस्थानांत रुपे आणून त्यांचे रुपये इतर देशांतल व्यापारी पाडून घेऊ लागले. त्यामुळे चलनांत रुपये अमर्याद वाढून रुपयाची किंमत या देशातही कमी

आणत झाल्याने नवीन रुपये बंद करणे हा मार्ग होता. कारण त्यायोगे कराचीची टंचाई पडून किंमती पूर्ववत् राहतील हे निश्चित होते. या दोनही कारणांमुळे टांकसाळ बंद करून सोन्याचे नाणे करण्याचे सरकारने ठरविले. १८९८ मध्ये सोव्हरिन हे कायदेशीर चलन ठरवून त्याचे रुपयाशी प्रमाण १:१५ असे निश्चित केले व सोन्याची सुली टांकसाळ करण्याचे ठरविले. १९०२ त ही टांकसाळीची कल्पना रद्द झाली. चलनांत फक्त इंग्लंडातून आलेले सोव्हरिन येऊ लागले. परंतु त्यांचे एकंदर चलनाशी प्रमाण फार पोंड होते. यानंतर चेब्रलेन कमिशनने असे ठरविले की हिंदुस्थानात सुवर्णचलनाची सुलीच अपेक्षा नाही; रुपये व नोटा हेच चलन उत्तम आहे; फक्त परदेशी सोने पाठविण्याची जरूर पडल्यास सरकारने रुपये घेऊन लंडनवर पोंडचे ड्रफ्ट विकारे. या कमिशनचा अहवाल मान्य झाल्यापासून सोन्याच्या चलनाची कल्पना सरकारने सोडून दिली. गेल्या बारा वर्षांत गोखले, ठाकरसी, वृंवे इत्यादि अर्थशास्त्र प्रुशिणानी सुवर्णचलनाविषयी शक्य तितकी चळवळ केली. परंतु तिचा फायदा झाला नाही.

आजमितीस जे चलन आहे, त्याचे वर्णन 'सुवर्णसंलग्न-चलन' या नांवाने केले जाते. या पद्धतीची तांचे अशी आहेत की, खरोखरी चलनांत सोने न ठेवितां सोन्याच्या नाण्यांची व्यवहारातील चलनांचा संबंध जोडून देणे; एका केंद्रस्थानी सर्व सोने ठेवणे व त्या सोन्याच्या आधारावर इतर राष्ट्रांचे देणे फेडून टाकणे; सोन्याचे नाणे व व्यवहारातील रुपयांचे नाणे यांचे प्रमाण पक्के ठरवून टाकून ते अनेक युक्त्यानी कायम ठेवणे. या तत्वांनुसार पुढीलप्रमाणे प्रत्यक्ष आचरणात योजना केलेल्या आहेत.

प्रत्यक्ष चलनांत रुपये व नोटा ही महात्वाची अंगे आहेत; सोव्हरिन कोणजेच इंग्लंडातून आले असल्यास ते कायदेशीर चलन आहेत. महायुद्धापर्यंत पोंड १ = १५ रुपये असा भाव होता व हल्ली पोंड १ = १० रुपये असा भाव आहे. परंतु हे चलन महत्त्वाचे नाही भारतमंत्री हे 'होमवॉर्नेट' वसूल करण्याकरिता इंग्लंडात हुंड्या विकतात व त्या हुंड्यांचे हिंदुस्थानांत हिंदुस्थानसरकाराकडून रुपये अजपा नांवा मिळतात. आता कोणास इतर राष्ट्रांचे देणे चुकविण्याकरिता पोंड लागल्यास प्रत्यक्ष पोंड देण्यास सरकार बांधले गेले नाही. परंतु या कामाकरिता 'उलट हुंड्या' विकण्यास सरकार नेहमी तयार असते. उलट हुंड्या सरकारास येथे रुपये देऊन मिळतात व त्या लंडन येथे दाखविल्या म्हणजे भारतमंत्री त्याबद्दल पोंड देतात. म्हणजे येथील चलनाचा मोबदला केव्हाही सोन्याचे नाणे पोंड हे मिळे शकते. ही व्यवस्था कायम राखण्याकरिता जितक्या हुंड्या भारतमंत्री विकतात तितक्याचे रुपये येथील खजिन्यात ठेवितात; रुपये कधी पडल्यास हवे इंग्लंडातून पाठवून टांकसाळीत नवे रुपये पाडतात. याशिवाय सोव्हरिन देऊन त्यांच्या मोबदला

४३ये मागना येतात. ४३ये पाहण्यात प्रत्येक रुपयामागे ५१६ आणे नफा होतो. हा नफा सर्वां एकत्र करून त्याचा सुवर्ण-निधि बनविला आहे. याशिवाय नोटाच्या निर्धामध्ये सोव्ह-रिन येऊन रुपये किंवा नोटा दिल्यामुळे ते सुवर्ण सोनेत रूपांना दुसरा एक निधि होतो. या दोनही निधींचा उप-योग उलटडुंड्या विकण्याकडे करण्याची भारतमंत्री यात परवानगी आहे. याच कारणाकरिता हे दोनही सुवर्णनिधि इंग्लंडमध्ये ठेवतात, कारण त्यांचा हिंदुस्थानात विशेष उप-योग नसतो. याशिवाय हे निधी इंग्लंडात ठेवण्याचा उ-योग असा होतो की एखाद्या साली 'हुंड्या' किंवा गवतीत भावने न निरुपस्थ गेल्या तर 'होमचोर्सेल' ची सर्व रकम भारतमंत्री या निर्धामचून काढून घेतात; व त्याच रकमे-इतके रुपये हिंदुस्थानात जो निधीचा भाग असतो त्यात समाविष्टात.

हिंदुस्थानचा निर्यात मास आयात मालापेक्षा पुष्कळच अधिक असल्यामुळे इतर देशांचे कर्ज किटून या देशास ४०१५० कोटि पॅंग निर्यात यामुळे उलटडुंड्या विद्यत येण्याचे प्रसंग फार कमी येतात. असे प्रसंग गेल्या तीन वर्षांत १९०७, १९११, १९१५, १९१८, १९२०, या साली आले होते. सामान्यतः इतर लोकांस हिंदुस्थानचे देण अढल्यामुळे 'हुंड्या' विकून येण्याचाच युरोपातील पैकाना नष्ट होत असे. या देशात दुष्टाळ पडतो तेव्हा निर्यात मास कमी असतो, परंतु लोकांच्या संयमीमुळे आयात मास फारसा कमी होत नाही. यामुळे अद्या सध्या हिंदुस्थान रिणही देत बसतो व उलटडुंड्या विकण्याचा प्रसंग येतो. नोटाच्या चलनाची व्यवस्था पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे. एकंदर चलनात येवच्या नोटा अठरावें ठितकी रफम सोबत ४३ये, पांड किंवा सोन्याचा गट आणि सिक्कुरीटी या स्वरूपात नोटाच्या निर्यात पाहिजे. सिक्कुरीटी किती असाण्यात यांसंबंधाना नियम आहे. १८९० वर्षीय सिक्कुरीटीची सराया ६ कोटि होती. ती १९११ मार्च १४ कोटी-वर गेली. महायुद्धामध्ये जास्त रकमेची नष्ट लागल्या-मुळे सिक्कुरीटीची मर्यादा १०० कोटीपर्यंत नेली. एकंदर नोटाच्या साठ्यात हे १०० कोटि बसू केले म्हणजे बाकीचे रुपये किंवा सोन्याचे नाणे अथवा गट असे निर्धामध्ये असलेच पाहिजेत असा कायद्याने निर्णय आहे. हल्लीच्या मिनीस चलनामध्ये अजमास १७५ कोटीच्या नोटा अहित. सुवर्णनिधि कोलर कमिटीच्या रिफारसप्रमाणे १८९८ त जमा करून लागले. त्यावेळीस असा उद्देश होतो की, हा निधी ५० कोटीइतका सध्या म्हणजे इंग्लंडातील चलनाप्रमाणे येथे सुवर्णचलन सुरू करावयाचे परंतु नेतर सरकारने चेंब-रलेन कमिशनच्या सदपावरून 'सुवर्णसंचयन' हेंच हिंदुस्थानास द्यावच आहे असे ठरविले. आता किटून हा प्रश्न वादास सावण्याची सरकारची इच्छा नाही. तथापि हिंदुस्थानातील सर्व अर्थवाज्ज धरित व मुक्तदी यांचे असे

ठाम गत आहे की हल्लीची चडनपद्धति अतिशय सदीप व देशाच्या हितवा विघातक अशी आहे. व सुवर्णचलन स्थापित करणे हाच येथेच मार्ग आहे.

हल्लीच्या चलनपद्धतीत पुढीलप्रमाणे ठळक दोष आहेत. ही पद्धति कुत्रेन आहे. सोने व रुप यांचे माप नेहमी बदलत असल्यामुळे ह्या व पांड यामधील गुणोत्तर कायम राखणे कठिण पडते. हें काण्याकरिता ज्या क्लस्या कराव्या लागतात, त्यामुळे सरकारचा चलनपद्धतीशी निकट संबंध येऊन सरकारास नेहमी जागृत रहावे लागते. ह्याच्या मज्जा-तंतुवर चांगल्याच ताण बसतो रुप मज्जा व सोने स्वतः सारल्यास ही पद्धति टिकणार नाही. कौमिल्लिअथ अथवा 'हुंड्या' विकल्यामुळे हिंदुस्थानात रुपयाचे चलन धमर्याद वाढते आहे. यामुळे चलनाचे द्रवीभवन होऊन किमतीवर परिणाम होऊन १८९८ पासून किमती अतोनात वाढल्या आहेत. किमती वाढल्यामुळे फर वाढवावे लागतात, लहरी सर्व वाढतो, नोकरांचे पगार वाढवावे लागतात, अशा शीतीने अनर्थपरंपरा सुरू होते. दोन देशांमधील हुंड्यावळ ही व्यापाराच्या नेहमीच्या स्थितीवर अवलंबून असते. परंतु हुंड्यावळ इंग्रिस केल्यास आयात व निर्यात मालाच्या नैसर्गिक गतीत विरोध उत्पन्न होतो हुंड्यावळ हें कारण व व्यापार हें कार्य असा विपरीत कर्षी कर्षी होतो हुंड्यावळ अनुकूल वाढ-ल्यास लहरी नसता व्यापारी माल मागवितात व भाग-णीकडे दुर्लक्ष करतात सुवर्णनिधि इंग्लंडात ठेवल्यामुळे त्या रचमेचा इंग्लंडमधील व्यापाऱ्यास फायदा मिळतो, व हिंदुस्थानात व्यापाऱ्याचे दर वाढत जातात. सिक्कुरीटीमध्ये इंग्लंडातील व इतर देशातील सिक्कुरीटी सारत असल्यामुळे आमच्या निधीचा कायदाही इतर देशास मिळतो. व आम्हास फक्त ३१-३३ टक्के व्याज मिळते. हा निधि येथे ठेवल्यास आमच्या व्यापारास अतिशय सहाय्य होईल. हल्ली सोने व सिक्कुरीटी या रूपात इंग्लंडातील सुवर्ण-निधि जवळ जवळ ८० कोटींचा आहे.

सुवर्णचलन केल्यास या सर्व आपत्ती नाहीत्या होऊन इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोघेही देशात एकच चलन सारल्यामुळे हुंड्यावळाचा प्रश्न तापदायक होणार नाही. हिंदुस्थान देश हा सुवर्णचलन करण्यास सर्वदी पात्र आहे. येथील निर्मात आयातपेक्षा ३०१४० कोटींनी जस्त असल्यामुळे आठ वर्षांत हें सोने एकत्र केल्यास जवळ जवळ ३०० कोटींचे सोने सुवर्णचलन करण्यास उपयोगी पडे. नेतर हल्लीच्या नोटा रद्द करून त्याच्याऐवजी पांडच्या नोटा केल्या म्हणजे पूर्वे सुवर्णचलनपद्धति अस्तित्वात येईल. पांडचुरण म्हणून ५० कोटि रुपये लहान सहान व्यवहाराकरिता पांडले म्हणजे पुरेसे होतील. १०० रुपये रकमेच्या पलीकडे रुपया हें कायदेशीर चलन नाही असे कायद्यात नमूद केले म्हणजे रुपयास खरे उपन्यायाचे स्वरूप प्राप्त होईल. प्रत्यक्ष चलनात पांड फारसे न रहाण्यास वैकिंगी पद्धति सार्वत्रिक

करणे हा उपाय आहे. हा उपाय अमलात आणून प्रत्येक विस्वात इपीरियल बॅकेचा शाखा उघडवी व चेकचा प्रसार जास्त वाढत गेला म्हणजे इंग्लंडातल्या प्रमाणे येथीही प्रत्यक्ष चावण्या चलनाची काटकसर करता येईल.

हल्ली चलनाची स्थिती फारच पांटाळ्याची सली आहे. पूर्वीची हुंडगावळ कायम ठेवण्याची प्रतिज्ञा महायुद्धाच्या काळात सोदावी लागली. हल्ली हुंडगावळ स्थिर नसून नेहमी बदलत असते. परंतु हल्ली ती जास्त नैसर्गिक आहे. सरकारने आपले नियंत्रण काढून टाकल्यामुळे व्यापाराच्या क्रियामुळे जी हुंडगावळ भिद्यत होते तिला अनुसरून देवघेव होते. हुंडगावळ स्थिर करण्याविषयी अनेक लोक मागणी करू लागले आहेत; व हल्ली सर पुष्पेत्तम यानी रया आघाण्यांचे बिल असेल्लोमध्य आणले आहे. एकदम चलत कोही अर्थशास्त्रज्ञांचे असे मत आहे की, सुवर्णचलन अमलात आणवे म्हणजे हुंडगावळीचा प्रश्नच सद्धमवणार नाही.

सिम्य कमिटीच्या शिफारसीवरून १९१९ मध्ये सरकारने कायदा करून पोंड व ह्पया यांमधील प्रमाण १: १० असे ठरविले. परंतु पोंडांची खरी किंमत बदलत असून मार्चतरी १९-१७ रुपये असल्यामुळे सरकारी भावाने पोंड-येणे अनर्थक झाले. यामुळे इंग्लंडातून पोंड आणण्याचे बंद झाले. व ब्यवहारांतही पोंडांचे चलन बंद झाले. सरकारी हिशेब ठेवण्याकरितांच या प्रमाणाचा अवलंब केलेला आहे. व हुंडगावळ दरविषयाचा सरकारचा यात सुटीच उद्देश नाही असे नुकतेच सर वेसिल ब्लेकेट यांनी गार्विकेलें आहे. एकंदर जगांतील किंमतींची व हुंडगावळीची स्थिर स्थावर स्थायानंतर हिंदुस्थानांतील सुवर्णचलनाचा प्रश्न हातांत घेऊं अर्तेंही १९२४च्या मार्चच्या बजेटाच्या वेळी हिंदुस्थान सरकारने अध्यासन दिले आहे. नुकत्याच व्हाइसरॉयानी दिल्लीव केलेल्या भाषणांत हा प्रश्न खबरदर विचारांत विचारांत घेतला जाईल असे सांगितले आहे [ले. व्ही. एन. गोडबोले].

चव्हाकरे— इंदूरमध्ये चितलदुर्ग भिस्त्रांत ईशान्येकडील तालुका. याचे क्षेत्रफळ ७९६ चौ. मै. असून उ. अ. १४° ४' ते १४° ३०' व पू. रे. ७६° २०' ते ७७° २' मध्ये आहे. १९११ मध्ये लोकसंख्या ८०२४० होती. यांत दोन शहरे—नायकवाडी व चव्हाके. मुख्य ठाण्यांशिवाय १९२ ग्रंही आहेत. १९०३—४ मध्ये जमीनसारा ११०००० रु. होता. पूर्वभागात दक्षिणेतर वेन्नवती नदी वहाते. तिला पश्चिमेकडून दोन ओढे येऊन मिळतात. तापूज्यातील जमीन सपाट असून खडक व टँक्या अतिशय आहेत. जमीन बहुतेक तांबडी असून रेंगाड आहे. परंतु नैऋत्येक काही काळी जमीन आहे. तथी पुढील आहेत. परंतु फारशी मोठी नाहीत. थिंक ज्वारी, रागी, हर-बरा, गहू व तमाख. काळ्या अमिनीत पोहाण फारच होतो.

चव्हाळी—हा बेलस लॅटिनमध्ये दिग्वा काटअण, ईशमांत काळगी, मराठीत चवळी, संस्कृतमध्ये दाक्षमाय इत्यादि नांव

आहेत. ह्या वेळाची लागवड हिंदुस्थानच्या उष्ण भागांत करतात. चवळीला साधारण हलकी जमीन चांगली मानवते. हें खरीप पीक असून बहुतेकजण हें शेतांत नुसतें न पेरतां, वागरीसारख्या पिकाबरोबर दुग्धम पीक म्हणून पेरतात.

चवळीच्या हिरव्या व कांबळ्या शेंगांची भाजी करतात. वाळलेल्या दाण्यांचे (यांना चवळ्या म्हणतात) पीठ अथवा डाळ करून खातात. चवळ्यांची उत्तम व आमटी होते. चवळीची पाने व देंठ यांपासून एक प्रकारचा हिरवा रंग तयार होतो असे म्हणतात.

चवळ्या गोड असतात. परंतु थोडा तुरटपणाही त्यांत असतो त्या रस, जड, व थंड असतात. चवळ्या सारक, बृष्य, थकवा दूर करणाऱ्या, रुचिकारक, असून कफ व पित्त दोघाना नाश्या करितात. (वेंद; पदे; धन्ये. नि; राजनिषंद).

चहा—याचे लॅटिन नांव कॅसेली या डिस्केरा. युरोप व आशियांत चहाला टी, टिटे, दो. चा, वायू, वगैरे निरनिशब्दी नांवें असून त्यावरून 'चहा' हें मराठी नांव घनलें आहे. चीन-मधील प्राचीन रुढकांशांत चहाला शब्द आडळतो. पण प्राचीनकाळी भागीपाल्याला चव आणण्याकरिता चहाच्या पाणींचा उपयोग करीत असत असे दिसतें. वेंति नामक चिनी वादशाडला (इ. स. ५६९-६०५) लोके दुखण्यावर चहाचे पेय औषध म्हणून एका वीड मिथून सगितल्यावर उल्लेख आहे. जगातील बहुतेक देशांत चहाचे पेय अगदी अलीकडे झाले झाले, ही गोष्ट जपानी, संस्कृत, अरबी, फारसी, हिंदू, ग्रीक, लॅटिन वगैरे प्राचीन भाषांत चहाला नांव नाही यावरून स्पष्ट दिसतें. उच्च ईस्टइंडिया कंपनीने चहा प्रथम युरोपांत नेला व लॉर्ड ऑलिंग्टन याने हाल्डमघून तो इंग्लंडात नेला. १६७७ पासून इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीने चहाचा पुरवठा इंग्लंडांत करण्यास सुरुवात केली. त्यावेळी लंडन मध्ये एक पोंड चहाला '१ ते १० पोंड किंमत पडत असे. चहाच्या लागवडीचा प्रयत्न मिडिश अमदानीत १७८८ नेअर सुरू झाला. लॉर्ड विल्यम बेंटिकने या बाबतींत एक कमिटीही नेमली होती. किरयेक टिंकणी प्रयोगांकरिता चहाचे सरकारी मळे तयार करण्यांत आले. गॉर्डन नांवाच्या इंगमाचा माहिती मिळविण्याकरिता चिनांत पाठविलें. या कामांत सरकारने १८००० पोंड गार्डनची सफर व चहा कमिशनसाठी खर्च केले.

आरोग्यदृष्ट्या चहाच्या पानांतील ३४ द्रव्यांचा विचार करणे जरूर आहे. पहिले द्रव्य अर्क (हस्मिथायल आईल). याचे प्रमाण ०.००६ इतकें असून त्याचे गुणधर्म अद्याप नीट कळले नाहीत. दुसरे द्रव्य कॅफीन् अथवा थेइन हें तेंकडा ते '१ या प्रमाणांत असत. चहातील उत्तेजकपणा या द्रव्यामुळे आलेला आहे. तृतीया चहा कांबळ्या पानापासून तयार होत असल्यामुळे त्यांत कॅफीन जास्त असत. चहातले तिसरे द्रव्य टॅनिन; यापासून हाणान्या अनिष्ट परिणामां, संभंगी जे नेस लिहिलेले असतात त्यात अतिदुर्बोधि

असते. चहाला जालेंसपणा व रंग या द्रव्यापासून येतां व या दोन गुणांवरच चहाची किंमत ठरते. अर्थात् टॅनेनच्या प्रमाणावर ती अवलंबून असते.

चहासंबंधी व्यापारी माहिती देणारी कोष्टकें

हिंदुस्थानातील चहाचे पोक (सन १९२०).

देश	लागवड शेज	पैदास पांड
	एकर	
आसाम	४२०२००	२३४३१४०६१
बंगाल	१०२४००	७१९९६५७
महार-ओरिसा	२१००	३८४५१४
संयुक्तप्रांत	६०२३	१४९१८८७
पंजाब	१७४४	१६६३५४७
मद्रास	४११४९	१२२५५७५५
नारवणकोर फोबीन	४७१०५	२३३९१२३३
प्रकादेश	१७००	१३४१२२

रालील कोष्टकातील निर्गतीचे आकडे पोंडाचे आहेत.

हिंदुस्थानातील चहाच्या निर्गतीचें कोष्टक.

देश	१९१९-१९१७	१९१९-१९२०
	साली निर्गत	साली निर्गत
युनैटेडकिंगडम	२२४९२७८९४	३३६९१९४२
इतर युरोप	२७७२६६१२	१४४७४५
आफ्रिका	२३९३८६३	३११३२६४
कानडा	८४४३०९२	८२९५७७९
युनैटेडस्टेट्स	३०३१६४८	६५९४३८३
इतर अमेरिका	१७४१६१८	३७३६२८०
सीलोन	३६४७१५७	१७२०७३५
चीन	१३०४७३८	१६१३६५
इराण	१२६२८९९	१९५९४०२
तुर्कस्तान	१४८२९७७	४६४५८०६
इतर आशिया	२१९११८५	२५२८२२६
आस्ट्रेलिया	५१६०३९९	७७८२९७६
इतर	११५४९४४	२८३७२९६

जगातील चहाच्या निर्गतीचें कोष्टक.

देश	१९००-०१	१९१०-११	१९१९-२०
	साली निर्गत	साली निर्गत	साली निर्गत
हिंदुस्थान	१९२३००६५८	२५६४३८६१४	३८२०३३६९४
सीलोन	१४९२६४६०३	१८६९२५११७	२०८५६०५४३
चीन	१५५४६१६००	२०८१०६६७७	९१८८३६००
आस्ट्रेलिया	...	४०६३९१८५	११८५४१२००

हिंदुस्थानातील सर्व प्रकारच्या चहाची मागणी वाढविण्याकरिता टी असोसिएशन व चहाचे व्यापारी यांचे प्रयत्न चालू आहेत. चहाच्या लागवडीत, प्रयोगांत व तयार

करण्यांत तज्ज्ञांच्या साहाय्याने कार सुधारणा होत चालली आहे. मुंबई सरकारच्या येतकी, खाद्यांतील अधिकारी डॉ. हॅरोल्ड एच. मॅन् योनी पुष्कळ भ्रम घेऊन राज्य तितकी चहासंबंधी माहिती प्रसिद्ध केली आहे

चायुमंतु—उत्तानपादसंघाय सर्वतेजस्व रामपापासून आकृती भायेंच्या ठावी झालेला पुत्र. हा चालू मन्वंतरापूर्वीचा होऊन गेलेला सद्याचा मनु. याच्या कालखत्तस चाधुप-मन्वंतर असे म्हणलेले असून, त्यात मनु, सुमेधा, विराजा, सविष्टु, मनु विवस्वान् आणि अतिनामा हे सप्तयि; इतिमान् वीरक इ. नामांतरांनी होते. लेख, प्रसूत, भव्य, पूषुग, महाबुभाव असे आध्यादिक नामांतरांनी पंचविध नेव होते स्वर्गामर्ष्य मंत्रदुम नावाचा इंद्र असून वैराज ऋषीपासून संभूती भायेंच्या ठायीं अभित् नामक विष्णूचा अवतार झालेला त्याने समुद्रमंथनकाळी कूर्मरुपांनी मंदराचल आपल्या पृष्ठावर धारण करून देवास अमृत प्राप्त करून दिले होते यावरून या ऋत्सतील कूर्मावतार या मन्वंतरात झाला होता असे समजतात. यास नव्हा किंवा वीरिणी नावाची स्त्री होती व तिच्यापासून यास अकरा पुत्र झाले. [भागवत, स्क. ४ अ. १३; ८ ल. ५; विष्णुपुराण; मत्स्यपुराण वगैरे]

चाकण—मुंबई इलाख्यात पुणे जिल्यातील खेड तालुक्यांत एक रोड. हे खेड पुण्याच्या उत्तरेस १८ मैल आहे. येथील किला ऐतिहासिक महत्त्वाचा आहे. पहिल्या प्रथम १४४३ मध्ये यद्दामतुंग राज्यातील एका सरदाराने येथे आपला तळ दिला होता. सेव्हापासून चाकण व जुन्नर ही लष्करी महत्त्वाची ठाणी आहेत १४८६ मध्ये अहमदनगर परगण्याचा मुळ पुरुष मालिक अहमद याने हा किला हस्तगत केला. १५९५ मध्ये अहमदनगर परगण्यातील दहापा पुरुष यद्दामतुंग याने शिवाजीचे आजोबा मालोजी भोसले यास हा किला दिला.

शिवाजीने विशापुरकरापासून हा किला आपल्या ताब्यात घेऊन त्या जागी फिरंगीजी नरसळा नावाच्या मुळच्या किल्लेदाराचीच पुन्हा नेमणूक (१६४७) केली पुढे शाहिस्तेराजाने या किल्यास वेढा दिला असता फिरंगीजीने ५६ दिवसपर्यंत किला मोठया सौम्याने लढवून शेवटी तो मोगलांच्या स्वाधीन केला (१६६२). त्यानंतर अवरंगजेबाने चाकण परगणा शिवाजीस परत केला त्या वेळी हा किलाहि ह्यास परत मिळाला असावा (१६६८). इ. स. १६७१-७२ च्या झुमारास दिलेरखानाने चाकणच्या किल्यावर आपल्या २०००० सैन्याच्या मदतीने हल्ला केला होता. रागारामाच्या धामधुमोच्या कारकिर्दीत मोगलांनी किला घेतला, परंतु मोगलांची फौज दक्षिणेतून आताच धनागो जाण्याने मोगलांपासून चाकण किला परत घेतला. (१७०७). यानंतर हा किला शेवटपर्यंत मराठ्यांच्या ताब्यात राहिला होता. [रफ ५. १]

चाकवत—या साडास लॅटिनमध्ये चेतोपोडिअम् आल-
बम्, इंग्रजीत व्हाइट गूट फूड, मराठीत चाकवत अशी नावे
आहेत.

उपयोगः—याचा भाजी करण्याकडे व औषधी अशा
दोन रीतींनी होतो. पश्चिम हिमालयाच्या उंच भागांवर याची
लागवड त्यापासून होणाऱ्या धान्य व भाजीपाल्याकरितां
करतात. निळीचा रंग तयार करणाऱ्या या झुडपाच्या पाल्याचा
काडा उपयोगी पडतो. याच्या बियांत तोंकडा २० या
प्रमाणांत तेल असतं व पालासक्षारहि असतात.

लागवड—चाकवताची भाजी वापावतात पाण्यावर
करितात. ती पावसाळ्यात चांगली होत नाही. हिवाळ्यात
उत्तम होते. पाऊस, संपताच जमीन रस्तावून चाफे करून
थी फेकून मातीत मिसळून पाणी देतात. ती आठ दिवसात
उगवून येते. दोन अडच महिन्यांत काडावयास येते.
दुसऱ्या गरब्या भाज्या लावण्याचे ठिकाणी मिश्र पीक म्हणून
चाकवताचे थोडे फेकून करितात. वांगी, टायगटो, कोदो,
कोबी, फुलवार, मका, वगैरे भाज्या लावण्याच्या ठिकाणी
चाकवताचे थोडे पातळ फेकल्यास भाजीच्या उपजावून पुरव-
णीचा कांही पर्व भागतो.

चाकवताचे थोडे वपट, करव्या रंगाचे असते. बी धरणे
हाल्यास शाळे अर्धा वाटली म्हणजे कापून भाजीकरिता
प्यावी व पुन्हा जी वाट होते तीवर धरलेले थोडे चांगले
ठोसट येते. थोडे पातळ फेकले नव्हे तर भाजी दारट येते व
चांगल्या मोठ्या पानांची जीमदार वाटत नाही. म्हणून
बियांत चौपट (चार पट) माती मिवळून तें फेकवें.
चाकवताची पातळ भाजी नुसती अगर ताकांतली फार
नामी होते. ती सारक आहे असे म्हणतात.

चांगई, जिह्वा—बलुचिस्तानमधील एक जिह्वा.
क्षेत्रफळ १८८९२ चौरस मैल. त्याच्या उत्तरेस अफगाणि-
स्तान उत्तरेस सरपान विभाग व कलाठ संस्थान. दक्षिणेस
छारान व पश्चिमेस इराण आहे. ह्या प्रांतातील पुष्कट
बालुछामय डोंगर अपेक्षेद्राकृति आहेत. सर्वांत मोठी नदी
पीसीनलोह हा पोर ह्या नांवाने ओठ्ठली जाते.
बालुछामय प्रदेशान विपारी साप व विस्त्रु फार आढळ-
तात. अगदी एकीकडील प्रांतात जंगली गाडवे सांपडतात.
हवा दहा आहे. परंतु पावसाळ्यांत व वसंततः थंडीच
आरह्यादकारक असते. धडात दोन तीन इंच पाऊस पडतो.
सोणारवर धर्क पडते.

इतिहासः—१७१० मध्ये नादिरशहाने छारानच्या
क्षेत्राधिकारत मुझी हा प्रांत दिला. पुढे हा प्रांत लखनव
मादुरे कोकच्या हातात गेला. १८८६ मध्ये अफगाणिस्तान-
नच्या अमीराने चांगई प्रांतात सैन्य पाठविले. परंतु १०
वर्षांतून हा मुझी प्रांतातच राहिला गेला. लोकसंख्या
११११ मध्ये १११४४ होती. बहुतेकच सवें

वर्षी सुवा जातच्या मुसलमानांची आहे. एकंदर खेडी
३२ आहेत मुझी हे जिह्याचे मुख्य ठिकाण आहे.

क्षेत्राची अगदी वाल्यावस्थेत आहे व उद्योगधंदे मुळाव
नाहींत म्हणजे असतां चालिल. शिसे, तांबे, लोखंड व पांढरा
दगड पुष्कट ठिकाणी सांपडतो. परंतु प्रांतातील दळण
वळणाच्या अभावी धंद्याच्या दृष्टीने त्यांचे महत्त्व फार कमी
आहे. वायका घरगुती उपयोगासाठी कापड तयार करतात,
वींगझम फार चांगले असते व रंगदि पक्का असतो.
प्रांताच्या एकंदर स्थितीवरून दुष्काळ पडण्याचा फार
संभव असतो. अशा वेळेला लोक एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतात
जातात. एनन्सी प्रदेशात ह्या जिह्याच्या समावेश होतो व
प्रांतावर ब्रिटिशराज्याचा अधिकार चालतो. ह्या प्रांताचे
तीन भाग आहेत. मुझी तहसील, चांगई व
पश्चिम संभरानी. एक प्राथमिक शाळा व एक हस्पितळ
मुक्तच उपडले आहे.

पोट तहसील—बलुचिस्तानमध्ये चांगई जिह्यातील
पोट तहसील. उ. अ. २८° १९' व २९° २४' मध्ये व
पू. रे. ६३° १५' व ६५° ३५' मध्ये आहे. उत्तरेस अफ-
गाणिस्तान व दक्षिणेस रासकोह टेकड्या आहेत. क्षेत्रफळ
७४७७ चौ. मै. असून लोकसंख्या १९११ मध्ये ६६०९
होती. बलुचींच्या बाबामध्ये याच्यात पश्चिम हिंमालीचा
समावेश होतो; या भागाची लोकसंख्या ६००० असून क्षेत्र-
फळ ९४७७ आहे. ह्या भागात चोर्शोकडे दगड व वाळू
आहे. पाण्यात विशेषतः उन्हाळ्यात सल्फेट्स सांपडतात.
येथील बहुतेक लोकांमजळ उंटाचे तांडे व शेळ्यांचे कळप
असतात. फायमर्ची रोखी २२ असून दालबंदिन मुख्य ठाणे
आहे. १९०३ मध्ये जमीनबस्तू ६१०० रु. झाला. त्यापैकी
निम्मा गुरे चारण्यास दिलेल्या परवानगीवर मिळाला.

चांगदेवः—या नावाचे अनेक पुराण झाले असवेत व
त्याच्या दंतकथेवरून त्या ह्या पुराणावरून अनेक घोटाळे
झाले आहेत. मुक्ताबाईशिष्य चांगदेव हा प्रथम योगी
असून नंतर अफिमार्गी झाला. हा दीर्घायुषी असावा. याला
वडेधर चांगदेव म्हणत. सुपेश चांगा, केशवदास चांगा वगैरे
रेडि चांगदेव होऊन गेले. या नावावरून चारंगदेव हा चवदाशे
वर्षे वावल्याची दंतकथा रचिली गेली. मुक्ताशिष्य चांग-
देवाने गोदावरीकाठी शके १२१७ त घमाफी घेतली. याचे
ग्रंथ फारसे उपलब्ध नाहीत. याचा वंशज शामजी गोसावी
यांचे यांचे एक चरित्र लिहिले आहे. हा वापानर बसून व
सर्पांचा बाबूळ करून शानेश्वराच्या दर्शनास गेल्याची व यांचे
शानेश्वरास कोरा फागद पाठविल्याची दंतकथा प्रसिद्ध
आहे चांगदेवास शानेश्वराने केलेला मोघ 'चांगदेव पातडी'
म्हणून प्रसिद्ध आहे. [संतकाव्यसूचि; अक्विविजय; महाराष्ट्र
साहित्य].

चांगदेव—सुर्वर्ष पूर्वतानदेशा. भुसावळ तालुक्यांत
एरलावाडच्या वायव्येस ८ मैलावर पूर्वी व तापी यांच्या

संगमावर हे गाव असून येथे एक चांगल्या स्थितीत असलेले चांगदेवाचे देऊळ आहे. हे हेमाडपंती असून बाळ्या संगमरवरी दगडाचे गुन्याशिवाय जोडून बांधलेले आहे. यामध्ये दरवाजाच्या दोन्ही बाजूने दोन बाळ्यांची शिला-लेख आहेत. परंतु ते अपष्ट आहेत. संगमावर अधिरुपाईने बांधलेले एक महादेवाचे देऊळ आहे.

चांगमकार—मध्यप्रांतात एक मांडलिक संस्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ १०८ चौ. मैल आहे. हे सन १९०५ सालच्या पूर्वी बंगालच्या छोटानामूर प्रांतात होते. याच्या पूर्वेस कोरिया संस्थान व दक्षिणेस, पश्चिमेस आणि उत्तरेस मध्य-हिंदुस्थानातील रेवा संस्थान आहे. हा अतिशय डोंगराळ मुलूख आहे. यात एका पाटीमागून एक अशा विर्येक टेंकड्या छगतात व रयांवर सालवृक्षाची जंगले आहेत. यात घनास, घसी आणि नेऊर या नद्या आहेत. येथील जंगलात घास, चितो, अस्वल आणि नाना तऱ्हेचे नुंग आढळतात. पूर्वी मराठे व पंढरी लोकांकडून हक्का उपद्रव होत होता की या संस्थानिकांना त्यांचा प्रहियार करण्यासाठी रेवा संस्थानातील रजपूतास आठ गाव इनाम द्यावे लागले इ. स. १८९९ त हे संस्थान ब्रिटिश सरकारकडे आले. येथील संस्थानिकांचे राहाण्याचे ठिकाण भरतपूरास आहे. यातील हरचोक्रवडच्या डोंगरात गुप्तछ कोरांव छेनी आहेत. येथील लोकसंख्या सन १९०१ त १९५४८ होती. यात गोंड व होस लोकांची बरी प्रार आहे हे लोक शेताकी करून आपली उपभोगिका करतात. रेवा संस्थानातील व्यापारी लोक येथे येऊन साखर, गूळ, मीठ कापड वगैरे मित्रस विकतात. या संस्थानास इ. स. १८९९ त आपल्या संस्थानातील कारभार पदाभ्यास काही अडीचर सनद दिली. हे संस्थान ब्रिटिश सरकारास १८७ इ. स. १९०५ मध्ये पुन्हा सनद देण्यात आली व ही संधी २० वर्षेपर्यंत मुकर करण्यात आली. होतावर सारा बसविणे, देतसारा गोळा करणे, पर बसविणे, न्यायपात, अकराकारात, मीठ, अफू किंवा संस्थान संस्थानामध्ये वाद वगैरे यासाठी हा संस्थानिक छतिस्मगड कमिशनरच्या अंकित आहे. चीफ कमिशनरच्या परवानगी-शिवाय या संस्थांनिकास आगात किंवा निगीत मालावर अजात बसविण्याचा अधिकार नाही. या संस्थानातील सर्व राजस्व पदार्थावर ब्रिटिश सरकारचा पूर्ण ताबा आहे या संस्थानिकास कमिशनरच्या संमताशिवाय ५ वर्षांवर पैद किंवा ५० रु. वर दंड करण्याचा अधिकार नाही. येथील जमा व खर्च सन १९०४-०५ त रु. १३००० होता. जमीन-दार लोकांना टरायिक सान्याने संस्थानिकांकडून जमिनी मिळतात. देतकरा लोकांचा जमीनीवर हक्क गोपयित ते सारा वेळच्या घेनी पटवितात तोंपर्यंत असतो. येथे एक हेदपाना आणि एक शाळा आहे येथील शिक्षण फारच मागसलेले आहे.

चांगा केशवदास—चांगदेव तापी नदीच्या तीरास असतां नारायणदेव हे येथील एक कुलकर्णी मुभापंत यांनी सडकुंठेव त्यांची सेवा केली पुढे त्यांस चांगदेवाच्या घर-प्रदानावरून पुत्र झाला. त्यांचे नाव चांगदेव ठेविले. तो स्वामने चांगदेवाप्रमाणेच असे. हाहि चांगदेवाप्रमाणेच मोठा सिद्ध पुत्र निपजला. त्याच्या अलैकिक कृत्याच्या अनेक गोष्टी प्रचलित आहेत. "पुत्रवर्ती भव" असा आशीर्वाद गतपया छीस दिला गेल्यावर स्वामने तिच्या मृत पतीच्या अर्चावर सिचन केलेले पाणी प्यावयास देऊन तिला पुत्रप्राप्ति करून दिली. दुसरी गोष्ट अर्था सांगतात की, वेदरच्या मुमुक्षुमान रामाने पंढरपुरच्या विठ्ठलमंदिराजवळ मशीद बांधल्यानंतर लवकरच त्याची आवडती राणी मृत झाली. त्यावेळी चांगकेशवदासाने तेथे जाऊन मशीद बांधविल्यास राणी जिवंत होईल असे सांगून त्याप्रमाणे चमत्कार पडवून आणला. पुनर्तांचे येथे या सिद्ध पुत्रपाची समाधि आहे.

चापताडगान—हा बंगालप्रान्ताच्या सर्व पुत्रातील अतिशय धार्मिक व गुणी पुत्र होता बापाच्या मृत्युपुत्रान्वये ट्रॅन्सोविलसमाना, वल्ख, बदल्लान् आणि काशपर या प्रांताची मालकी याच्याकडे आली होती (इ. स. १२२७). परंतु या प्रांताची राज्यव्यवस्था करण्याचे काम अधिकाऱ्यां-वर सोपवून चापताड हे, आपल्या ओक्ताखान नाक थोरल्या भावासमामने स्वस्थ राहून मृत राही. ओक्ताखानाची याच्यावर फार भक्ति असून यास तो मुहम्मदामने मान देत असे. चापताडगान इ. स. १२४१ च्या जूनमध्ये बारला. सात महिन्यांनंतर ओक्ताखान हाहि मृत्यु पावला हिंदु-स्थानांत सौगत साम्राज्याची स्थापना करणाऱ्या बंशाचे नांव चापताडगानाच्या नावावरूनच पडले आहे. [धील-ओरि. बायो. डिकश.]

चांचेगिरी—चाच नावाचे बेट काठेवाडजवळ अरबी समुद्रात आहे. तेथील लोक लुटारुत्वाचा धंदा समुद्रावर मोठ्या प्रमाणात करीत असल्यामुळे चाचिया हा नाव समुद्रावरील लुटारुत्त सामान्य अर्थाने रुढ झाला. दुसरे असे एक स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे की हे दर्याचे चोच असलेली पगडी पावरीत; तशी पगडी आज गुजराभात घरीच रुढ आहे. इंग्रजी कायद्यात 'पायरी' (चांचेगिरी) म्हणजे समुद्रावर जहाज किंवा त्यातील माल यांची लुटारुत्त किंवा दरोडेपोरी करणे असा अर्थ आहे समुद्रावरल लुटारुत्त हा मुन्हा कणाहि विविध राष्ट्राविषय नसून कोणत्याहि देशातील लोकांविषय होणारा असल्यामुळे चाचे लोकांना शासन करण्याचा अधिकार मुन्हेगाराना पडून ज्या देशातील कोर्टांपुढे हजर करण्यास येईल असा कोणत्याहि देशातील कोर्टास असतो. या लुटारु लोकांचा पाठलाग करून त्याचा उपद्रव नष्ट करण्याचा हक्क प्रत्येकास आहे, मात्र प्रत्यक्ष लुटारुत्तेज

दतर वेळी चांचे लोकांस द्वार मारण्याचा हक्क नाही; फक्त पांशां पकडून न्यायकोटापुरे खेचता येत.

पा या त्या इ ति हा स —जमीनीवरच्या वेळां समुद्रावर सातता व मुख्यत्वात राखण्याचे काम नेहमीच अवघड असल्यामुळे कोणत्याहि प्राचीन किंवा अर्वाचीन राष्ट्रास जमीनीवरील वेदेश्वरत्व नीटने त्यावरच समुद्रावरील वेदेश्वरत्वाकडे लक्ष देणे शक्य झालेंल आहे. त्यामुळे कोणत्याहि देशात जमीनीवर अर्वातता मावली किंवा प्रत्यक्ष लढाई सुरू झाली की चांचे लोकांस उत्तेजन मिळतें. तसेच चांचे लोकांपासून लुटतिला माल विकत घेण्यास व्यापारी मिळत असले म्हणजे चांचेगिरी फैलावते.

इतिहासांत चांचेगिरीचा शिवा परस्पर अगदी विष स्वरूपाच्या व्यक्तींवर मारलेला आहे. लढाईच्या वेळची लुटालुट आणि चांचेगिरी यात मोठा तफावत आहे. निव्वळ चांचेगिरी करणारा इतम आपणभाष न ठेवतां परदेशांतल्याप्रमाणे स्वदेशांतल्या इतमारुढि लुटाडतो. पण स्वदेशाचा अभिमान धरून स्वकीय सरकारच्या कामकाज पूर्ण अवलंबून परकीयांची समुद्रावर लुटालुट करणारे दार व धाडसी इतम आर्चन शीकांप्रमाणे अर्वाचाच इतमादि युरोपियनमध्य आढळतात. इतिहासाचे शालीच्या काळात असे अनेक इतम, फ्रेंच, डच वगैरे इतम होऊन गेले. त्यांना चांचे म्हणता येत नाही. सरकारी सैन्यांत ज्यांचा भंतर्भाव नाही अशा दासगी मालकीच्या सर्व लढाऊ अहामावरील इतमाची चांचे लोकांत गणना केली पाहिजे या नेहमच्या म्हणण्यातील तत्त आधुनिक युरोपीय राष्ट्रांत जतनत पटत गेले त्या यानने स्वदेशाहितोद्युक्त अशा खाशेली स्वरूपाच्या लढाऊ लोकांवरहि नियंत्रण घालण्याचा युरोपीय राष्ट्रांनी प्रयत्न सुरू केला.

१७ व्या शतकांत कायदा व फौजेस याचा अभ्यस्त वाढत गेल्यामुळे युरोपीय किनाऱ्यावरील चांचेगिरीच्या धोरणात बदल आला दिसतो. १७ नूतन बसालत झालेल्या अमेरिका देशाच्या बाजूला हा धंदा जोरावला. विशेषतः अमेरिकेंतील नूतन बसालतवाल्यांनी मायदेशातील व्यापार केला पाहिजे, इतर देशांची व्यापार करणे सो मायदेशा-माकत केला पाहिजे, अशा प्रकारचे निर्बंध स्वतः, फ्रान्स, स्पेन मिटून वगैरे देशांनी आपापल्या बसालतवाल्यांवर घातल्या-मुळे एका निराळ्या प्रकारचा गुप्त व्यापाराचा व तदनुषंगिक चांचेगिरीचा धंदा बाडला. परंतु अमेरिकेंतील बसालतीनां जसजसा कामगणना येऊन कायदा व शांतता अधिकाधिक प्रस्थापित होत गेली त्या मानाने अमेरिकेस राष्ट्रांनिहि चांचे-गिरी बंद करण्याचे जोरातें प्रयत्न केले; व १९ व्या शत-काच्या पूर्वार्धात ती बहुतेक बंद झाली. तरी इकडे ग्रीक मेरुळेचे चांचेगिरी नाष्ट होताना, आणि मलाया बेटांत सर १८५० पर्यंत ती बंद पडू शकली नाही. मलाका समुद्र-व चीन-मः समुद्र वांयर्ची युरोपीयाना १५ व्या शत-

काच्या उत्तरार्धातहि अनेक वेळा चांचे लोकांपासून उपद्रव झालेला आहे. चांचे लोकांची कृत्ये प्राचीन ग्रीक अद्भुत कथावेष्टांप्रमाणे आधुनिक काव्यकादंबरीलेखकांनाहि रम्य संविधानकें रचिण्यांत उपयुक्त झाली आहेत. पाश्चात्य चांचे लोकांमध्यें कॅप्टन ब्युट्टर, कॅप्टन डिव्ह, बायोलोम्स रॉबर्टस वगैरे इतम प्रसिद्ध आहेत. युरोपीय इतिहासांत समुद्रावर लुटालुट करणाऱ्या लोकांस 'डिहाकिंग', 'बुकिंगमर्थ' 'डच नेमर्स ऑफ दी सी', 'डिरेक्श ऑफ डोंगन' वगैरे निरि-राष्ट्री सामान्य नामे लावलेली आहेत.

म ल या र कि ना च्या व श ल चांचे —वास्को द गामा यानें हिंदुस्थानाचा बोध लावल्यापासून युरोपीय वाऱ्यांचा उपद्रव हिंदुस्थानास होऊं लागला. वास्कोच्या बरोबर आलेला रिन्वेन्ट खोदर हा पहिला युरोपियन चांचा होय. इ. स. १६२८च्या सुमारास इंग्लंडच्या राजाने कॅप्टन दादा चांचेगिरी करण्यास हुकूम दिला होता. यानें मोंगलाचें एक जहाज पकडलें, परंतु पुढें सुरतच्या ई. ई. कंपनीने त्याची भरपाई मोंगलास वरून दिली (१६२०). त्यानंतर पोर्टर, बोनल, किर्सेटन, कॉप वगैरे इंग्लीश लोक चांचे-गिरी करण्यास निघाले (१६२५). कॉपने रमा नेळी रोडव्या समुद्रांत मोंगळी (दिव्या पातशाहीची) जहाजें लुटली, तेव्हाहि सुरतच्या ई. ई. कंपनीने भरपाई केली. या पोर्टर वगैरे चाऱ्यांना इंग्लंडच्या राजानेच अशी लुटालुट कर-ण्यास परवाने दिले होते असे म्हणतात. पोर्टरने नेव्हा हा धंदा सुरू केला व एक भागीदार मंडळी काडली, तेव्हा तीत तर इंग्लंडच्या राजानेंच १० हजार पोंडांचा एक भाग घेतला होता असे म्हणतात. पोर्टरने पुन्हा मोंगलाची सरकारी जहाजें लुटाडली व त्याबद्दल सुरतकर सखार-काम्यांना कैद व पापणेदोन लाखोचा भुंड पडला. हिंदु-स्थानची जीं मलबतें नेहा बंदराची व्यापार करीत त्यांना मालाच्या किमतीबद्दल प्रत्यक्ष हजे व सोने मिळे आणि त्यांची लूट हे युरोपीय चांचे तांबड्या समुद्रांत कपून करीत असत. पुढें (१७८३) जॉन हॅन्ड व इतर चार इंग्रज व दोन डच चांचे प्रध्यातीस आले. यांच्यापैकी काही-जणांनी एका फेरीत लुटा छारांची लूट मिळविली होती. यापुढें (१८५५-८६) काही वेळ लोकहि सुरत ते सुबर्द यांच्या दरम्यान चांचेगिरी करीत होते. तसेच एका इंग्रज चांच्यन व बॅथिस्टन या एरिबाचांच्याने सेलिब्युजवळ घुस-कूळ घातला. यानंतर (१८८१) वेस्ट इंडीजकडील पुष्कळ युरोपीय चांचे इकडे आले व त्यांनी हिंदुस्थानी व पुढें युरोपीय (एथर्वक बन्धे हार स्वतःच्या देशवाहि) जहाजें लुटण्यास प्रारंभ केला या लोकांची या वेळी मलया किनारा, इराणी आसाद, तांबडा समुद्र, मोसाविकची खाडी वगैरे ठिकाणी घुपानूळ काडला होता. या ददा वपात यांच्या-पासून झालेले नुकसान अपरिमित होते. स. १९११ डेन व विषय्य आणि टपू नावाचे इंग्रज चांचे सुरतीजवळ प्रध्यातीस

आले. इमज ई ई कंपनीकडून यांचे पारिपत्य होत नसे कारण कंपनीचे मलाशीच वाच्याना अनुकूल असत या वेळी सर्व वाच्यावर ताण करणारा असा हेनरी एव्हरी हा इमज पुढे आला याचे हिंदी महासमारांत अधिपत्य एटावूट केली. याचे एक चरिप्रति प्रसिद्ध झाले आहे. याचे अनेक लोक ठार केले गलबताना आगी लाविल्या व गावे जाळली. कंपनीकडून याचे पारिपत्य झाले नाही (१९५५) एव्हरीन पेरिम व मादागास्कर येथे बसावूट केली, व किल्ले बांधले. मादागास्कर येथे यापुढील २०४० वर्षे या युरोपीय वाच्याच्या अनेक वसाहती झाल्या त्यांनी मगु-सकीस काळिमा लावणारे अनेक प्रकार तेथे केले. न्यू इंग्लंड व वेस्ट इंडीज येथून या युरोपीय वाच्याची भरती होई. हे हिंदी व्यापाऱ्यांस फार वाईट वागवीत, त्यांचे हाडहाल करीत, मात्र युरोपियनना चांगले वागवीत. या एव्हरी-मुळे सुरतच्या इमज वसाहताऱ्यांना तर अनेकदा मोगल पातशाहाने कैदेत टाकिले होते. एव्हरीला पकडण्याकरिता मोठमोठाली बसिसे लाविली होती. पण तो शेवटपर्यंत कोणाच्याच हाती लागला नाही. याच सुमारास इमजाची सातआठ जहाजे (टिफेन्स, गोसाथा, रेशोयूयान वगैरे) चाचेगिरी करीत होती ई ई कंपनीचे बहुतेक खलाशी त्यांना अनुकूल होते. पुढे (१९५६) इमज व्यापाऱ्यांनी एक जहाज तयार करून त्यावर बिडू यात नेमून त्याला वाच्याच्या बंदोबस्तात नेमिले परंतु हाच किट उठत अडक जाया बनला. त्याने इतर व्यापाऱ्यांची, एवढेच नव्हे तर ई ई कंपनीचीही जहाजे छुटण्यास सुरुवात केली. त्याला कोणी पकडायला आल्यास, त्याच्याजवळ असलेले इंग्लंडच्या राजाचे फौजन (वाच्याच्या नाश करणाऱ्याहून) तो त्यांना दाखवून फतवीत असे तो १९५७ त अरबी समुद्रात आला व तेव्हापासून मलबार किनाऱ्यावर त्याने धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली त्यामुळे मोगल सरकारने सर्व युरोपीय वसाहतांच्या वसाहतीवर पहावे ठेविले व तुक-सानवरपर्यंत जबरदस्ताने मरून घेतली. इंग्लंडने वाच्याच्या बंदोबस्ताकरिता नेमलेले आरमारी लिट्टल्टन वगैरे अधिकारी त्यांनाच आतून अनुकूल होते लिट्टल्टनने तर एकदा चाचा पकडला नाही. पुढे मोगल प्रयासाने फिल्ला पक-डून त्याला व त्याच्या बांधीदारांना फाजी दिले. याचे अन-न्वित पुढीलवे कैदी होती सन १७००च्या सुमारास मादा-गास्करकडील चाचेगिरीस थोडासा आळा बसला. इंग्लं-डने सावेळी त्यासाठी टिड्डिकाणी कोर्टे स्थापिली व त्यांना फाजीचे अधिकार दिले हा कोर्टे १७२२ पर्यंत अस्तित्वात होती. युरोपियनोप्राभागेच गरज वगैरे सुसुल-मानहि या वेळी चाचेगिरी करीत असत. १७१३ साली इंग्लंड, डेलर, बूश या नावाच्या इमज वाच्यांनी तर ई ई. कंपनीच्या मोठमोठ्या लढाऊ जहाजांचाही पराभव करून लुटावूट (मलबार किनाऱ्यावर) केली, इ स १७२३ पर्यंत

स्टौट, फोर्ड, बोवेन, शिष्टसे, नॉथ, हल्से, विल्ग्रम्स व्हाईट वगैरे इंग्लिश व इतर युरोपियन फांचे लोक ई ई कंपनीस मधून मधून लुटीत होतेच. पुढे मराठ्यांचे आरमार महत्वात चडल्या व त्यांचा आरमाताधिपती कान्होगी अप्रभासाराचा प्रत्यात वरुण असल्याने या युरोपि-यन व सुलतमान वाच्यांची चाचेगिरी बंद झाली व मलबार किनारा सुरक्षित झाला [नॉन बीटल—थि पायरेट्स ऑफ मलबार]

चात्रो—मुंबई इलाक्यात सिध प्रातात धर व पारकर भिल्लातील ताडका याचे क्षेत्रफळ २०५५ चौ मैल असून ट अ २३°४४ ते २६°४१ व पू रे. ६९°४८ व ७१°८ यामध्ये आहे १९९१ मध्ये लोकसंख्या ५३५०१ होती. या ताडकायांत ३९ नोडी आहेत व चात्रो हे मुख्य ठिकाण आहे लोकसंख्या प्रत्येक चौ मैलास १५ आहे १९०४-५ मध्ये जमीनसारा व कर ४९००० इ आहे जमीन जंगलाळ व वाढवी आहे बाजरी मुख्य धान्य आहे नेहमी दुष्काळ पडण्याचा संभव असतो

चांडोद—मुंबई बडोई तस्यात चांडोद पोडभागचे मुख्य ठिकाण येथून चांडोदला एक लहानसा रेलवेचा पाटा येतो. हे केवळ क्षेत्रस्थान म्हणूनच प्रसिद्ध नसून इमारती लाकडाचे. हे येथे बरेच उत्पन्न होते शेषसाई, काशीविशेष्वर, महादेव, कपिलेश्वरमहादेव आणि बंडिकामाता यांची देवळे प्रसुत आहेत चैन व प्लातिक पीपिमेला छोटी जत्रा भरते. नर्मदेच्या काठची ही काशीच समजतात

चाणक्य—' अर्थशास्त्र ' (भाग ७ पृ ४३९) व ' कौटिल्य ' (भाग ११ पृ ८३६) पहा

चातुर्मास्य—आषाढ शुद्ध एकादशीपासून अथवा पौर्णिमेपासून कार्तिक शुद्ध एकादशीपर्यंत अथवा पौर्णिमे-पर्यंत होणाऱ्या चार महिन्यास चातुर्मास्य अशी संज्ञा आहे चातुर्मास्याच्या आरंभी जी एकादशी असते तिला शयनी एकादशी म्हणतात आणि समाप्तीला जी एकादशी असते तिला बोधिनी म्हणतात. मनुष्याचे वर्ष म्हणजे देवाची एक अहोरात्र दक्षिणायन ही देवाची रात्र आणि उदगमन हा देवाचा दिवस होय. उदगमन कर्कशकातीला होत असते व कर्कशकाति आषाढ महिन्यातच असते त्यान म्हणजे शीत ऋण. देव आषाढ शुद्ध एकादशीला क्षीण होतात, म्हणून तिला शयनी असे नाव पडले आहे, आणि कार्तिक शुद्ध एकादशीला उदतात, म्हणून तिला बोधिनी हे नाव पडले आहे. देवाची रात्र म्हणजे मनुष्याचे ६ माहिने आहेत. परंतु देवाच्या शयनाचा काळ चारच माहिने आहे अर्षाद राजाचा एकवृत्तीमास शिशिर आहे तोच देव आगे होतात आणि व्यवहार करू लागतात

देव चातुर्मास्यामध्ये निद्रा घेत असतात, तेव्हा अक्षर-पासून रक्षण होण्याविषयी आपण फारच सावध

पाहिजे. चातुर्मास्यामध्ये कांही तरी व्रत केल्याशिवाय राहू नये असे धर्मशास्त्र सांगते.

आपाद शुद्ध एकादशीत उपोषण करून पुर्याने चातुर्मास्यापर्यंत (चार महिने) शुचिर्भूत राहून व्रत करण्यास सुरुवात करावी असे भारतात सांगितले आहे व निर्णयसिंधु, धर्मसिंधु वगैरे ग्रंथांतून चातुर्मास्यसंबंधी विशेष प्रतेंदि कथन केले आहेत. त्याप्रमाणेचः—

वार्यक्रोधद्वुरो मासाभ्याहयेस्केनचिप्रः।

प्रतेन नोचेदाप्रोति किलिष्ये बस्त्रोद्भवम् ॥

असे वचन भारतामध्येच असून त्याचा अर्थ “ पावशा-
ळ्याचे चार महिने कोणते तरी व्रत करून पुर्याने काढावे.
नाही तर संवत्सरसंबंधी सर्व काही पातक त्याला प्राप्त
होते ” असा आहे. तेव्हा चातुर्मास्यामध्ये पुर्याने आपल्या
घाचीच्या मानाने कांही तरी नियम धरणे अवश्य आहे.
चातुर्मास्यसंबंधी व्रताचा आरंभ कर्तव्य असल्यास शुद्ध
एकादशी अस्ताचा अथवा खंडतिपाचा दोष नाही. कारण,
न सौचं नवा मौक्षं शुक्रपूर्वार्धं वा तिथेः।

खण्डत्वं चिन्तयेदादौ चातुर्मास्यविधी नरः ॥

असे शुद्धाचार्यस्मृतीत वचन असून ते चतुर्वर्षान्तरातमागंत
बेतलेले आहे. मविष्यपुराणामध्ये धावण महिन्यात शाक,
माश्वदांत दही, आभिर्मात दूध आणि फांतिकात द्विदल
वर्ज्य करण्यास सांगितले आहे. स्कंदपुराणामध्ये पहिल्या
तीन महिन्यात बरोल प्रमाणच अनुक्रमे तीन पदार्थ वर्ज्य
सांगून फांतिकात द्विदल, बहुधीन आणि वांते वर्ज्य करावयास
सांगितले आहे आणि ही चातुर्मास्यप्रतें नित्य आहेत असेहि
स्कंदपुराणातच म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे पंडित्या मोहल्या,
तांबडा मुळा, कोंड्या, ऊंस, बोरें, आवळा आणि चिच ही
चातुर्मास्यांत वर्ज्य करावयास सांगितली आहेत. प्रथम
विशेषी गर्ण शालेला आवळी वेण्याची अनुज्ञा आहे. त्याच-
प्रमाणे माचा, पलेंग वगैरेवर शयन, ऋतुकाल नसताना स्नि-
ग्धभोग, मांस, मद्य, पराश्रय पडवळ ही वर्ज्य करावी. बहु-
बोजन फांतिकात वर्ज्य करावे असे वर सांगितले आहे. तेथील
मधुमीश हा शब्दाचा अर्थ एकापेक्षा अधिक बिया ज्यांत
आहेत ते, असा कांही ग्रंथकारांनी केलेला अमूल कांही
निर्वयफारांनी इतर अंशपेक्षा बीजाचाच अंश ज्यात जास्त
असेल ते, असा अर्थ केला आहे.

चातुर्मास्यामध्ये वांग, कालिण्ड, वेळ, उंदर आणि नळलेले
अथवा करपलेले अन्न ज्याच्या उदरात गिरते त्याच्यापासून
इश्वर फारच दूर रहातो असे आचार्यप्रदीपात सांगितले
आहे. ब्रह्मचर्य, शुचिर्भूतपणा, सत्य आणि आभिपवर्जन
ही चार व्रतें चातुर्मास्यामध्ये श्रेष्ठ आहेत असे देवदत्तस्मृतीत
म्हटले आहे. प्राण्याचा अवयव, चर्मोतील उदक, डोळीवू,
महालुंग, यज्ञोप नसलेले, ईश्वराला निवेदन न केलेले, वर-
पलेले अन्न, मधुरा आणि मांस हे आभिष होय; असे पद्म-
सांगितले असून ज्या ज्या देशांत ओ जो रुचिकर

पदार्थ मिळतो तो चार महिने वर्ज्य करावा असेहि पद्मपुरा-
णांत सांगितले आहे.

परंतु कार्तिकमहात्म्यामध्ये गाय, शेळी आणि हंस खांच्या-
वाचून कोणतेहि दूध, धान्यापेक्षा मधुरा, शिळे अन्न, द्विजा-
पासून वेचक पेतलेले सर्व रस, भूमीतील मीठ, तांब्याच्या
मांभात ठेविलेले गाईचे दूध, दही, ताक, लोणी वगैरे,
डबक्यांतील पणी आणि स्वतः वरितांच तयार केलेले अन्न
हे आभिष होय असे म्हटले आहे. पावडेहि चातुर्मास्यांत
वर्ज्य करावे म्हणून सांगितले आहे. चार महिन्यांत ओ
हविष्यमक्षण करितो तो पापापासून अलिप्त राहतो असेहि
विष्णुधर्मात सांगितले असून अग्नीवाचून एक केलेले धान्य
मूग, यव, तीळ वाटाण, कांग, देवभात, कंद, सेंधव, समुद्र-
जन्य मीठ, गाईचे दही व तूप, साय न काढलेले दूध, फणस,
आंबा, पिंपळी, मिरे, जुनी चिच, नारिंग, केळे, आवळे, गुळा-
वाचून इतर हलुपदार्थ, तेलांत न तळलेले वगैरेची गणना
हविष्यात केलेली आहे. अगस्तिसंहितेमध्ये नारळहि हवि-
ष्यात सांगितला आहे. मविष्यपुराणांत विशिष्ट पदार्थ वर्ज्य
करण्यापासून प्राप्त होणारी फोडी सांगितली आहेत. गूळ
वर्ज्य केला असता पुरष जन्मांतरी मधुर स्वराने युक्त असा
राजा होतो; तेल वर्ज्य केल्याने कोति प्राप्त होते; योगाभ्यास
केल्याने ब्रह्मपद प्राप्त होते. तपिल वर्ज्य केल्याने
भोग प्राप्त होतात. पृताचा त्याग केल्याने सौंदर्य प्राप्त
होऊन शरीर सुष्ठुत्वीत होते. शाकपत्रावरच उपमोदिका
केल्याने भोग प्राप्त होतात. पक्क अन्न वर्ज्य केल्याने पुरष
निर्मल होतो. भूमीवर अथवा पापाणावर शयन केल्याने
मुनिरव प्राप्त होते. धरणेंगारणें केल्याने ब्रह्मलोक प्राप्त
होतो; नवें व कंस वाढविल्याने गंगास्नानाचे फल मिळते;
मीनमत्त धारण केले असता अप्रतिहत आत्मा चालू लागते.
नेहमी भूमीवर भोजन केल्याने पृथ्वीपतिव प्राप्त होते. मुखाने
स्तुति करून ईश्वराला शंभर प्रदक्षिणा घातल्या असता
पुरष हंस जोडिलेल्या विमानांत बसून स्वर्गास जातो. अया-
चित व्रताने धर्मास अनुसरून वागणारे असे पुत्र प्राप्त होतात.
तिसऱ्या दिवशी एक वेळ भोजन करणारा कल्पायु होतो.
ज्याने गूळ वर्ज्य केला असेल त्याने गुळाने भरून सुवर्णासह-
वर्तमान ताम्रपात्र दान करावे. लवणवर्जनाचाहि विधि
हाच आहे. चातुर्मास्यामध्ये जो शिवायलांतील अथवा
विष्णूच्या देवालयंतील अथवा सारथूत त्याच्यावर पंचरंगी
स्वस्तिक व कमंडू काढितो त्याला रुद्रलोक प्राप्त होऊन
गणपत्य मिळते. असो. एकमुक्त व्रत करणाऱ्याने देव-
त्यास गोप्रदान करावे. शक्य व्रत करणाऱ्याने दोन वर्षे शावी.
धरणेंगारणें केल्यास गाय शावी. भूमीवर शयन केल्यास
शाव्या शावी. तिसऱ्या दिवशी एक वेळ भोजन केल्यास
गोप्रदान करावे. तांदूळ, गूड वगैरे धान्य सोडल्यास ते ते
धान्य सोन्याचे करून द्यावे. शाखामक्षण अथवा पर्योव्रत
केल्यास गोप्रदान करावे. दही, मध व घृत वर्ज्य केल्यास

वस्त्रदान व गोप्रदान करावे. वस्त्रचर्याने वागल्यास सुवर्णाची प्रतिमा दान करावी. तासुल्याचा त्याग केल्यास दोन वर्षे घावी. मीन धारण केल्यास पृतकुंभ, दोन वस्त्रे आणि घंटा ह्यांचे दान करावे. देवासमोर रांगोळी काढण्याचा नेम केला असल्यास दुमती गाय व सुवर्णकमल घावे. चार माहिने दिवा लाविल्यास दिवा आणि दोन वर्षे घावी. भूमीवर अथवा पानावर भोजन केल्यास कास्यपात्रदान व गोप्रदान करावे. चार रस्ते कुडतल तेथे दीप लाविल्यास अथवा गोमास घातल्यास गाय व बैल ही दान द्यावीत. शंभर प्रदक्षिणा घातल्यास वस्त्रदान करावे आणि अमुक घावे असे ज्यावद्दल विशेष सांगितले नसेल त्यावद्दल सुवर्णदान व गोप्रदान सामान्यतः समजावे. चातुर्मास्यामध्ये अभ्यंग वज्र करवे आणि समाप्ति झाल्यावर तिळाच्या तेलाने भरलेला घट द्यावा. [धर्मसाक्षिक, १.]

चातुर्मास्य याग—अनेक दृष्टीच्या समुदायाने होणारा याग. याच्यावद्दल तबिस्तर माहिती ' वेदविद्या ' विभागात (पृष्ठ ७५) दिली आहे. हा याग रामसूय नामक कर्तृच्या अंगभूत आहे. परंतु स्वतंत्रच करण्याचा प्रघात विशेष न्हूद आहे.

चातुर्वर्ण्य—समाज चार प्रकारच्या वर्गांने पूर्ण होतो आणि त्या चार वर्गांत अन्योन्यश्रय आहे अशी कल्पना. या कल्पनेचा भारतीय समाजशास्त्रावर बराच परिणाम झाला आहे. समाज चार वर्णांनी संयुक्त आहे ही कल्पना फारच जुनी म्हणजे मूलग्रहकालीन असावी. का की या कल्पनेचे अवशेष प्राचीन ग्रीक व इराणी लोकांत आढळून येतात.

ऋग्वेदमंत्रकालात चार वर्गांचे अस्तित्व अनेकदा सूचित व उल्लेखित आहे पण त्या वर्गांस वर्ण ही संज्ञा नव्हती. क्रममंत्रकाली वर्ण या शब्दाचा अर्थ यजनवैशिष्ट्यामुळे पडलेला वर्ग असा असावा. वर्ण हा शब्द पुरुषभारतीय आहे आणि त्या शब्दाचा अर्थ प्रातिक वैशिष्ट्य आणि संप्रदाय या दोन अर्थांच्यामध्ये दिसतो. 'कातडीचा रंग' या अर्थाने वर्ण या शब्दाचा उपयोग ऋग्वेदात नाही आणि चातुर्वर्ण्यातील वर्ग-भिन्नत्व कातडीच्या रंगावर रचले गेले नाही.

चातुर्वर्ण्याची कल्पना मुख्यतः होय की, समाजात यामन-शिक्षण, रक्षण, व्यापार व दास्य या क्रिया आहेत आणि त्यांच्या अन्योन्याश्रयावर समाज रचला गेला आहे. हे चार वर्ण वर्गस्वरूपाचे होते. तथापि ब्राह्मणवर्ण कुळ-सुद्धाच्या सुमारास जातिरूप पावला आणि पुढे ब्राह्मणादि दुर्गारां जाती लोकांस दिसें लागल्या. तेव्हा वर्ण आणि जाति ही एकच असावीत, मूळ चार जाती असल्यात आणि पुढे चाराच्या शेंकडों जाती संस्कारकर्मलोपाने किंवा मिश्रणाने उत्पन्न झाल्या असल्यात असा कल्पना उत्पन्न झाल्या या कल्पनाचा परिणाम अनेक धर्मग्रंथात दिसून येत आहे. समाजात चार वर्ण चार क्रियांच्या स्वरूपात होते.

पुढे चारही वर्णांना भिन्नभिन्न संस्कार चालू झाले. तेव्हा चातुर्वर्ण्य केवळ भिन्नकर्मांकित न रहातां भिन्नसंस्कारांकित झाले आणि त्यामुळे कर्मदृष्ट वर्ण आणि संस्कारदृष्ट वर्ण यांमध्ये अंसंगति उत्पन्न होऊं लागली म्हणजे संस्कार ब्राह्मणांचे व कर्म शूद्रांचे अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली, आणि यामुळे धर्मशास्त्रात आपद्धने हे प्रकरण उत्पन्न झाले वर्णसंकर याचा सारा अर्थ भिन्न वर्णांत विवाह होणे. पण वर्ण आणि जाति यांविषयी झालेल्या घोंटाळामुळे वर्णसंकर म्हणजे निरनिराळ्या जातींनी एकमेकांशी लग्न लावणे अशी कल्पना प्रचलित होऊन या क्रियाला मोठा धार्मिक अपवाद आहे अशी भावना उत्पन्न होऊं लागली.

चातुर्वर्ण्याचे तात्त्विक अस्तित्वहि निव्वळ नाही. बौद्ध, जैन, चाणक्य इत्यादि मते सूत्रकालातच उत्पन्न झाली आणि त्यामुळे क्षत्रियवैद्यादिकांमध्ये वैदिक परंपरेचा म्हणजे स्मार्त संस्काराचा प्रसार पुरा झाला नाही एवढेच नव्हे तर छेपहि झाला, त्यामुळे ब्राह्मण व शूद्र हे दोनच वर्ण देशात आहेत अशी कल्पना प्रसृत होत गेली. शूद्र राजांचे अस्तित्व मनस्मृतीच्या काळीहि होतें रामे जर क्षत्रिय आहेत तर ते शूद्र कसे होतील. पण त्या राजाना स्मृतीकार शूद्र म्हणतात याचा अर्थ एवढाच की त्या राजाना वैदिक संस्कार नसावेत.

चातुर्वर्ण्याच्या तत्त्वाचा शासनशास्त्रावर परिणाम कितपत झाला असावा हे सांगता येत नाही. ब्राह्मणांना काही अधिकार मिळाले असतील एवढेच. नीतीशास्त्रवेत्ते व धर्मशास्त्रकार यांनी राजाने प्रत्येक वर्ण आपल्या वर्णानुसार कर्मे करीत आहे किंवा नाही हे पहावे म्हणून सांगितले आहे. पण ते कितपत अमलात आले याविषयी संशय आहे त्या गोष्टी अमलात आणण्यासाठी कार्यपद्धति कोणीहि निर्माण केल्याचे दिसत नाही.

चातुर्वर्ण्याच्या तत्त्वाच्या दृष्टीने अस्पृश्य वर्गांचे निराळे अस्तित्व संभवत नाही तत्त्वाप्रमाणे अस्पृश्यांचे गणना शूद्रांतच झाली पाहिजे [वर्ण, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, दास, आतिथेद, इत्यादि लेख पहा. शिवाय, ब्राह्मण्याचा दत्तिदास (विभाग ३), वैदिक वादमय ब्राह्मण जाति व यज्ञसंस्था (विभाग २), चातुर्वर्ण्य संस्थापना (विभाग १) ही प्रकरणे पहा.]

चातुर्वर्ण्य—राजपुताना. जयपुर संस्थान चातुर्वर्ण्यशिलीय मुख्य शहर. हे जयपुर-सवाई माधोदर रेल्वेवर स्टेशन आहे यिकमादिय राजा (ज्याने संजत नावाचा नवीन शक सुरू केला) एके काळी येथे राहिला होता शहराच्या मोंवती ताव्याच्या भिंती होत्या असे सांगतात. यात एक दवाखाना व ५ प्राथमिक शाळा आहेत.

चादचा—मुंबई इलाख्यात पालनपूर लहान सस्थान. याला सतालपूरहि म्हणतात

चांदपूर, वि भा ग—बंगाल, टिपरा जिल्ह्याचा एक विभाग. याचे क्षेत्रफळ ५८८ चौ. मैल आहे. येथील लो. सं. (१९११) ५०३८०५ होती. यांत पुष्कळ नद्या व ओहोळ आहेत. यांत चांदपूर व दुसरे दोन तालुके आहेत. चांदपूर तालुक्याचे क्षेत्र. फ. २१५ चौ. मै. असून लो. सं. २४७०३६ आहे.

शहर.—टिपरा जिल्ह्याच्या चांदपूर विभागातील मुख्य शहर. याच्या जवळ मेघना नदी व डाकाटिआ नदीची एक शाखा यांचा संगम होतो. यांत सन १९११ त १२७१७ लोकसंख्या होती. या ठिकाणी जूटचा व्यापार चालतो. येथे म्युनिसिपॅलिटी सन १९१७ पासून सुरू झाली. यात व कलकत्ता, गोअलुंडी, नारायणगंज, आसाम आणि काचार यांच्यांत आगबोटीने दळणवळण चालते.

चांदपूर—संयुक्त प्रांताच्या विजनेर जिल्ह्यातील एक शहर. औष आणि रोहिलखंड रेल्वेची एक शाखा रामरा हला जंक्शनपासून चांदपूरपर्यंत गेली आहे. येथील लो. सं. (१९११) ११८३२ होती. अकराव्या वेळेत हे एका परगण्याचे मुख्य शहर होते. याच्या अगोदरचा इतिहास पचलब्ध नाही. हे ठिकाण सन १८०५ त पॅटारी लोकांनी व सन १८५७ त मुसलमान बंडखोरांनी आपल्या ताब्यांत घेतले होते. सन १८५७ पर्यंत हे तहशिलाचे मुख्य ठिकाण होते. सन १८६९ त म्युनिसिपॅलिटी सुरू झाली. येथे हुकूम्याच्या विलनी व पाण्याचे खडे तयार होतात. येथे दवाखाना व शाळा आहेत.

चांदपूर—संयुक्त प्रांताच्या साशी जिल्ह्याच्या ललितपूर तहशिलीतील एक खेडे. येथे कांदी जुने शिखलेख आहेत. रयांतला एक लेख इ. स. ८९८ मधील आहे.

चांदविधी—चांदविची ही विजापूरचा बादशाह। अली आदिलशहा ह्याची पत्नी व अहमदनगरचा बादशाह हुसेन निगमशहा ह्याची कन्या होय. हिचा जन्म अदमासे इ. स. १५४७ मध्ये झाला. हिचा अहमदनगर व विजापूर ह्या दोन्ही राजघराण्यांशी अशा प्रकारचा संबंध असल्यामुळे तिला ह्या दोन्ही ठिकाणी आपले राजकारणबाबुर्य व पराक्रमपटवून व्यक्त करण्याचे अनेक प्रसंग आले, व दोन्ही ठिकाणच्या इतिहासात तिने आपले नांव गानविले. अली आदिलशहा गादीवर बसल्यानंतर विजापूर व अहमदनगर ह्या दोन्ही राज्यांमध्ये तह होऊन, दोन्ही बादशहांचे सख्ये झाले. त्यावेळी हुसेनने ही राज्यव्यवस्था शाहजादी, अली यास अर्पण करून, सोलापूरचा किल्ला त्यास अर्पण दिला (१५६४).

चांदविधी व अली ह्यांचा विवाह सात्यापपासून विजापूरच्या पातशाहीचा चांगला उत्कर्ष झाला. अली यास राज्यकारभाराच्या कामी चांदविधीचे फार सहाय्य झाले, ती मूळची कुशाम, सहुणे व राज्यव्यवहारदर्श होती.

ती मुदकलेमध्ये चांगली निष्ठात असून प्रत्येक स्वारीमध्ये योज्यावर बसून आपल्या पतीबरोबर जात असे. तिला फारशी, अरबी इत्यादि भाषांचे ज्ञान असून कानडी, मराठी इत्यादि भाषाहि समजत असत. आणि चित्रकला व संगीतशास्त्र ह्यांचीहि तिला माहिती होती.

अली हा स. १५८० मध्ये निमुश्रिक मरण पावला मृत्युपूर्वी त्याने आपल्या बंधूचा मुलगा इब्राहिम ह्यास गादीवर बसवून आपल्या पत्नीने सर्व राज्यकारभार चालवावा अशी योजना केली होती. त्याप्रमाणे त्याच्या पक्षात पडून आले. इब्राहिम हा विजापूरच्या गादीवर येऊन चांदविधी ही त्याच्या वतीने सर्व राज्यकारभार पाहू लागली. इब्राहिमचे वय ह्या वेळी अवघे नऊ वर्षीचे असल्यामुळे चांदविधीने सर्व राज्यकारभार दिवाण कामीलखान ह्याच्या सहाय्याने उत्कृष्ट रीतीने चालविला. ह्या वेळी दक्षिणीतल सर्व राज्यांमध्ये विजापूरचे राज्य विस्तीर्ण व मोठे होते. चांदविधीने नवव्याच्या पक्षात विजापूरच्या बादशाहीचा लौकिक व दरास तसाच कायम देवण्याचा प्रयत्न केला. तिने राजपुत्राच्या शिक्षणाकडे चांगले लक्ष पुरविले. व सर्व राजदरबारी कामे मोठ्या तत्परने चालविली. ती न्यायाच्या कामांत फार दक्ष असे. बुधवार व शुक्रवार खेरीब करून सर्व दिवशी, ती राजवाड्यात आपला दरबार भरवून व राजपुत्रास तह्यावर बसवून न्यायनिवाडे स्वतः करी. त्यामुळे ती प्रजेस फार प्रिय झाली होती. पुढे दिवाण कामीलखान हा राणीस जुमानीनास झाला; व त्याने तिचे महत्व कमी करण्याचा प्रयत्न चालविला. तेव्हा तिने त्यास कामावरून दूर केले. किशवर नामक दुसऱ्या एका जुन्या वजिरास दिवाणगिरी सांगितली. परंतु तोहि खराफच उन्मत्त होऊन राणी व तिचे अनुयायी ह्यांच्या विरुद्ध बंड करण्याचा प्रयत्न करू लागला. तेव्हा त्यास दिवाणगिरीवरून काढून टाकण्याची मसलत चांदविधी व तिचे सरदार ह्यांनी केली. परंतु ती सिद्धांत जाण्यापूर्वीच कोणी विव्हासघात करून ती किशवर यास कळविली. त्याने एकदम इब्राहिमच्या नांवाने दहाही फिरवून चांदविधी हिला कैद केले, व तिची फार अश्रितग्रा करून, तिला सातारच्या किल्ल्यावर बंदिवासांत टाकिले (१५८१).

चांदविधी विजापूरपासून गेल्यानंतर सर्वत्र झोपटिंग पादशाही मागली. किशवर ह्याची सत्ता कोणी जुमानीनासे झाले, शेवटी अमीर उमराव व लकरी लोक ह्यांनी एकत्र होऊन व दिवाण किशवरखान ह्यास विजापूरहून पिटाळून लाविले, पुन्हा चांदविधीस सातात्याहून परत आणविले व एखलाखान नामक एका हबशीला दिवाण केले. परंतु त्यामुळे 'हबशी' व दक्षिणी असे राज्यांमध्ये दोन पक्ष झाले व ते परस्परार्थां अस्तरमुढीने वागू लागले व त्याचा परिणाम बादशाहीस भोगावा लागला. बन्हाड, बंदर व गोवळकोंडा येथील बादशाहींनी आदिलशही कमजोर झाली असे

पाहून तिकडे स्वातंत्र्य करण्यास सुरुवात केली. अशा एका प्रसंगां लुह विजापूर शहरास शत्रूंनी वेढा घातला, व राजधानी काबीज करण्याचा प्रयत्न केला. ह्या आधीवाणीच्या प्रसंगां चांदबिबी हिने हिमत धरून किल्ल्याचे रक्षण केले व सैनिकांस प्रोत्साहन देऊन शत्रूंची चढाई होऊ दिली नाही. तिचे शौर्य व हिमत सारे लोकांस कळून जुळ्यामुळ सतत एक वर्षपर्यंत वेढा पडला असताहि सर्व सैन्याने मोठ्या उत्साहाने व निकराने शत्रूंची टक्कर दिली, व अखेर त्यांचे वेढा उडवून परत जाण्यास भाग पाडिले (१५८४).

पुढे सन १५८५ त पुन्हा अहमदनगर व विजापूर येथील बाह्यहाचा शरीरसंबंध जडण्याचा योग आला. चांदबिबी हिचा भाऊ मूर्तिजा विजयसहा याला इबाहिम आदिलशाहाची बहिण सुदिना बेगम ही दिली. त्याच वेळी चांदबिबी अहमदनगरास आली. अर्थात हें लग्न ठरवून घेऊन राहिलेचें आयुष्य स्वस्थ चित्ताने ईश्वर भक्तीत घालविले असता तिचा संकट होता. परंतु ह्यावेळी नगर येथील दरबारांमध्ये विजापुरेच्याहि अधिक पक्ष व कलह माजले होते. त्यामुळे मूर्तिजा व त्याचा मुलगा मिरान त्याच्या मध्ये कलह सुरू झाला आणि या वितापुत्राच्या झटापटीत मूर्तिजा ह्याचा वध झाला. ह्या प्रसंगां इतिहासकार केरिजा हा राजवाण्यामध्ये हजर होतो. त्याने स्वतः पाहिलेला हा वृत्तांत आपल्या ग्रंथात लिहिला आहे. ह्यावेळी चांदबिबी नगरच्या किल्ल्यात हजर होती. मिरान त्याने आपल्या बापाचा वध करून गादी चढविली, परंतु लवकरच त्याबद्दि शिरच्छेद होऊन अहमदनगर येथे सोरिंगबादशाही सुरू झाली. अखेर मूर्तिजाचा पुतण्या गादावर येऊन गुजालघाय हा मुख्य दिशाण झाला. परंतु ह्या चांदबाईच्या विरुद्ध विजापूर व पुन्हा येथील शत्रूंनी प्रतिकार करून जुमालघानाचा पराभव केला. चांदबिबी ही ह्या परिस्थितीस कंटाळून पुन्हा विजापूरस परत गेली. तेथे गेवदावर येथील तिचा प्रजेकडून बागला सत्कार झाला व मादराहानादि तिची मानमान्यता कायम ठेविली. चांदबिबी विजापुरास गेल्यानंतर अहमदनगर येथे राज्यक्रांति होऊन रजपूत व भारताच्या चालू शाह्या. पुन्हाच निजामखान मृत्यु पावल्यानंतर दरबारातील निरतिशब्दा पक्षांनी बहादुरशाहा, अहमदशाह बरेलर अशा बालक गादीवर बसवून तो तो आपल्या हाती सत्ता घेण्याचा प्रयत्न करू लागला. तावेळी मिया मंजू नामक एक वजनदार मुसद्दी पुढे आला व त्याने अहमदशाहाची जाऊ उचलली व शहाजाद मुराद, गै मुजरायप्रतापामध्ये तास हजर सैन्यानिशी होता त्यास आपल्या मदतीस बोलाविले. दिश्याच्या नेत्यास दक्षिणेंत प्रवेश करण्याची चटक इच्छा होतीच. मंजू ह्यास प्रयमदर्शनी आपल्या कृपेने मावी पक्ष लक्षात आले नाही. परंतु मोगली जेव्हा चौडा दगदावर नालून आल्या त्या वेळी त्याचे डोळे उघडले व त्याने नग-

रच्या इतर अमीरमरायाची सल्ला विचारिली. सर्वानी त्याच्या कृत्याचा निषेध करून त्यास चांदबिबीस नगरास आणण्यास सांगितले व त्याप्रमाणे त्याने बोलावणे केले. तेव्हा तिने निजामशाहाची संकटावस्था पाहून उदार अंत करणाने सल्ला करण्याचे मान्य केले व ती नगरास आली. तिचे वय ह्या वेळी अदमास ५० वर्षांचे होते, तथापि तिचा अभिमान, तेजस्विता, शौर्य आणि धैर्य यांकरिताहि कमी झाले नव्हते. तिने नगरास येऊन सर्व राज्यसुरे आपल्या हाती घेतली आणि प्रथम सर्व सैनिक लोकांस प्रोत्साहन देऊन किल्ल्याची तटबंदी बगैरेचा पक्का बंदोबस्त केला, आणि मिया मंजू ह्यास गोवळकोंड व विजापूर येथे पाठवून तिकडून कुमके-साठी अधिक सैन्य बोलाविले. परंतु तिकडून कुमक येऊन पोहोचण्यापूर्वीच नगरास दिश्याचा कौजा येऊन दाखल झाल्या व त्यांनी शहराभोवती वेढा घातला (१५९५). तेव्हा चांदबिबीने स्वतः मोठे शौर्य दाखवून किल्लाचें रक्षण केले.

मुराद हा राणीचे अलौकिक शौर्य व विलक्षण धैर्य अवलोकन करून आश्चर्याने बघ झाला व त्याने तिचे अभिनंदन काण्यासाठी आपले प्रतिष्ठित सरदार तिजकडे पाठवून, तिच्या मर्दुमकीपद्धतिला 'चांद-मुलताना' असा किताब समर्पण केला (१५९६) यानंतर मजु याने पुन्हा अहमदशाहाचा पक्ष स्वीकारिला. परंतु चांदबिबी हिने बहादुरशाहा ह्याच खरा वारसदार आहे अस ठरवून त्याची बाजू धरिली. हा तया लढाऊ भिटेना. तेव्हा चांदबिबीने विजापुराहून इबाहिम बास लढाऊ सैन्यानिशी नगरास बोळाविले. त्याने निजामशाहीच्या रान्या बाराबाची चौकशी करून बहादुरशाहच्या नावाने द्वाही फिरविली. यानंतर काही दिवस राज्यामध्ये शांतता झाली, आणि चांदबिबीनं राज्यसुधारणे कडे लक्ष दिले.

अकरा बादशाहा ह्याचा अहमदनगर राज्य काबीज करून घेण्याचा फार हेतु होता सबब काहीहि कारण नसता त्याने नगरावर हत्ती केली. चांदबिबी हिने हें मोगलांचे प्रबंद सैन्य येण्यापूर्वी पुन्हा एकदा विजापुराहून सोडीलस्य बाबत एक अनुमतीस मत्सदी आणवून राज्यातील अतपेत कलह गाहीचे करण्याचा प्रयत्न केला. अकरावा पुन दानियल हा खानखान, राजा अलीखान, राजा अज्जाय बगैरे मोठमोठ्या मोग्यासह वर्तमान प्रबंद सैन्यानिशी इ. स. १५९७च्या जानेवारीमध्ये नगरच्या राज्यावर चढाई करून आला. निजामशाही सरदारांनी मोठ्या निकराने मोगली सैन्याशी टक्कर दिली, व त्याचा पराभव केला. अकरा बादशाहाचा इतिहासकार अनुलकशर हाने ह्या घनचोर रणधंद्याचे विस्तृत वर्णन दिले आहे.

इ. स. १५९९ मध्ये दानियल हा पुन्हा नगरावर नालून आला. त्यावेळी चांदबिबीने कोणाहि दरबारी इस्मावर विश्वास न ठेवता आपल्या स्वतःच्या विचाराने या बाळेच्या संकटाचा परिहार करण्याचा संकल्प केला. मोगली सैन्य

प्रबंड असल्यामुळे त्याशी टक्कर देण्याचें सामर्थ्य निजाम-शाही सैन्यांत बिलकुल राहिलें नव्हतें. तेव्हां चांदबिबी हिनें युक्तीनें तह करून, बालरानासह जुन्नरास जाण्याचा विचार मनांत आणिला. परंतु निजामशाही सरदारासमर्थ दुफळी होऊन त्यांनीं चांदबिबी हिजवर हल्ला केला व मोंगल सैन्याशी लढाई चालू असतांच हमीदखान नामक एका पठाण सरदारानें तिचा राजवाडयातून खून केला (सन १५९९). अर्थात् चांदबिबीच्या मागे मोंगलांस नगर जिंकून घेण्यास फारसा वेळ लागला नाहीं. [ऐने-इ-अकबरी; वील-ओरि. बर्योथा. डिक्शनरी; फेरिस्ता; इतिहाससंग्रह. पु. १. अ. ३; मुसलमानी रिसायत.].

चांदभाट—'चंदभाट' पहा.

चांदला—मध्यप्रांत. चांदा जिल्हा. क्षेत्रफळ १७ चौरस मैल. ही जमींदारी जरी थोडीच प्राचीन आहे तरी हल्लीच्या जमीनदारांच्या पूर्वजांस ही अगदीं अलीकडे इ. स. १८२० मध्ये मिळाली. हल्लींचे घराणें व पनवरस जमीनदारांचे घराणें यांचे परस्पर नातें आहे. पूर्वेस छोटगांव जमीनदारी; पश्चिम, दक्षिण आणि उत्तर या दिशांस गडचिरोली तहसील. हीत एकंदर अकरा खेडी असून पैकीं सात खेड्यात वस्ती आहे. जमीन बहुतेक रेंताड असून भाताचें पीक मुख्य आहे. येथील घराणें राजगोडांचें आहे. उत्पन्न ४०० रु. ते ५०० रु. टाकोडी ३० रु. व इतर कर रु. १६-८००.

चांदवड, ता. ल. का.—(चांदोर) सुमई इल्ल्याच्या नाशिक जिल्ह्यांतील एक तालुका याचें क्षेत्रफळ ३८५ चौ. मैल आहे. लोकसंख्या सन १९११ त ५६६०४ होती. सन १९०३-४ त येथील रेंताड्यांचे उत्पन्न १ लाखावर व वकातांचे उत्पन्न ८००० रु. होतें. येथील जमीन सपाट असून मोदावरी नदीच्या बाजूस उतरती होत गेलेली आहे. याच्या मध्यभागातील जमीन पिकांस बरी आहे. त्यात गहू व हरभरा पिकतो. एकंदरीत शेतीची स्थिति चांगली असून बहुतेक शेतकरी लोक कर्जबगारी आहेत.

श. हर.—सुंबई. नाशिक जिल्हा. नाशिकच्या ईशान्येस ४० मैलावर व लासलगांव स्टेशनपासून उत्तरेस १४ मैलांवर आप्रारोडवर ६०० ते १००० फूट उंचीच्या एका टेकड्यांच्या रांगेच्या पायथ्याशी हें गांव उत्तर अक्षांश १०° ३०' व पूर्व रेखांश ७४° १९' यांवर वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९११) ३०००. हा गांव उतारावर वसलेला असून उर्वरता मातीची भिंत आहे. येथें महारावा होळकरांनी एक टांकसाळ घातली होती. या टांकसाळीवर देखरेखीकरिता एक ब्राह्मण नेमलेला असून त्याचें नांव टांकसाळे असें पडलें. ही टांकसाळ प्रथम किल्ल्यांत होती परंतु किल्लेदारांनी काहीं तेंटा झाल्यामुळे ही गांवांत आणली. या टांकसाळीत हजारी २१ रुपये घेऊन चांदीचे रुपये पाडून मिळत असत. इ. स. १८३९ मध्ये चांदीचे नाणें व १८३० मध्ये तांब्याचें नाणें येथे पाडण्याचे बंद करण्यांत आलें.

शहराच्या ईशान्येस रेणुकादेवीचें देऊळ आहे. गांवाच्या पूर्वेस एक कालिकादेवीचें देऊळ आहे. ही दोन्ही देवळे खडकांत खोदलेली आहेत. यांतलं दुसरें जैन असतें. येथें एक बादशाही मशोद असून तांत फारसी शिलालेख आहे. पोप ग्रुव पॅपिमेस येथें खंडोबाची जत्रा भरते. या गांवाच्या वरच्या बाजूस एक किल्ला आहे. त्याची वाट सुंगर्मां उडवून दिव्यामुळें वर जाणें अशक्य आहे. खानदेश व नाशिक यांच्या दरम्यानचा घाट किल्लाच्या पूर्ण आठोक्यांत आहे.

वन्हाड व नाशिक यांच्या वाटेवर हें असल्यामुळे येथें फार मोठा व्यापार चालत असला पाहिजे. इ. स. ८०१ मध्ये चांदोरेच्या यादव घराण्याचा संस्थापक वृद्धप्रहार, (धीत्र-प्रहार) यानें याचें वैभव वाढविलें असा उल्लेख आहे. कारण सोळंकी यानें वारलेल्या मैनलदेवीचें वंशपुर हेंच अतांवे. इ. स. १६३५ त हा किल्ला मोंगलांनी घेतला आणि पुन्हां तो मराठयांपासून सन १६६५ त अवंगरगिबानें घेतला. मल्हाराव होळकरांनी येथे १७५४-५६ च्या सुमारास कारागिरांची वस्ती केली. इ. स. १८०४ मध्ये कर्नेल बालेस यानें हा किल्ला घेतला परंतु तो होळकरास परत मिळून १८१८ साली अखेरीस ब्रिटिशांच्या ताब्यात आला. [मुं गं.; डॉ. बर्नेस लिस्ट; इंडियन अँड डॉसन ७].

चांदा, जि. ल्हा.—मध्यप्रांताच्या नागपूर भागातील एक जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ १०१५६ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस नांदगांव संस्थान, भंडारा, वर्धा आणि नागपूर जिल्हा; पश्चिमेस व दक्षिणेस यवतमाळ जिल्हा आणि निजाम-सरकारचें राज्य आणि पूर्वेस बस्तर आणि कांगर संस्थाने व हुग जिल्हा आहे.

नैसर्गिक वर्णनः—याच्या पश्चिमेस वर्धा, प्राणहिता आणि मोदावरी या नद्या व उत्तरेस वुजा नदी आहे. नैनगंगा नदी या जिल्ह्याच्या मध्यभागांतून उत्तरेकडून दक्षिणेस वाहत जाऊन शिवडी येथें वर्धा नदीस मिळते. या दोन्ही नद्यांच्या संगमास प्राणहिता म्हणतात. नैनगंगेस अन्धारी, कोतेवाही, देवी, परव्ही व कोव्यापारी आणि वर्धा नदीस पेतनगंग, हराई या नद्या मिळतात. नैनगंगा नदीच्या पश्चिमेस चिमूर, मूळ आणि फेरसागड व पूर्वेस सुर्जाग आणि तिचागड या टेकड्या आहेत. या टेकड्यांवर दाट जंगल आहे. या जंगलांत साग, साग, विनासाल, रोहूत, कदम, हल्दू, सेमूर, महुआ, घावडा, तेंडू, पाराई, पळस, सालई, बेहडा, रेवेंडा, सिरिस, कैका, मोयन, मोरवा, पंडेर, अंजन व निर्मळीची झाडे आहेत. या वस्तीच्या जवळ आंबा, तांड आणि चिंचेची झाडे फार आहेत. जंगलांत बाघ, चित्ते, अस्वल, गवा, रेडा, सांबर हरिण आहेत. उन्हाळ्यांत उष्णता जास्त असते परंतु एकंदरीत हवामान चांगलें आहे. वर्षात एकंदर ५१ इंच पाऊस पडतो.

इतिहास.—पूर्वी वकातक नावाच्या हिंदू राजांची राजधानी आंदक येथें होती. या राजांनी चौथ्या शतकापासून

भारत्या शतकापर्यंत राज्य केलें याच्यानंतर गोंड राजांनी या ठिकाणी आपली गादी स्थापिली. गोंड लोकांच्या राजवण्यांत इ. स. च्या ११ व्या शतकापासून १७५१ पर्यंत एकंदर १९ राज्यकर्ते पुरुष होऊन गेले. सर्वांमधारासाह या गोंड राजानें आपल्या पराजयास बळारसाही हें नांव दिलें हीरसाह नावाच्या राजानें चासाच्या किंवा यांथल्या व शहराच्या सोंवतालाच्या भिंती उभारण्याचें काम पूर्ण केलें. हिंदूंचा धर्म स्वीकारणारा गोंडराजा कर्णसाह नावाच्या होता. एने. ई. अकबरीत कर्णसाहाच्या मुलगा स्वतंत्र अमून दिल्लीच्या बादशहास तोंडणी देत नव्हता. याच्या जवळ १००० घोडेस्वार आणि ४०,००० पायदळ सैन्य होते असें वर्णन दिलें आहे. अकबराच्या वेळेपासून मराठ्यांच्या वेळेपर्यंत हे गोंडराजे स्वतंत्र व प्रबळ होते. याच्या राज्यात सर्वत्र शांतता नांदत होती. पुष्कळ पंडित जमीनी नागरून तयार करण्यात आल्या व त्यांना पाणी देण्यासाठी काळवे बांधण्यात आले. इ. स. १७५१ साली गोंडराजाला पदच्युत करून हा जिल्हा मराठे लोकांनी नागपूरच्या राज्यास जोडला. या जिल्ह्यावर आणि छत्तिसगढावर भोंकले राजाचे दोन लढाई भाऊ (एक शाह्यावर दुसरा) नेमिले होते. परंतु त्याची राज्यव्यवस्था जुलमी पद्धतीची असल्या कारणानें सारो प्रगति बरीच मंदारली. सन १८१७ त जव्हासाहेब भोंसल्यानें बंड केलें व इंग्लिशांविरुद्ध आपासाहेबाची बाजू घेऊन अहोरीच्या जमीनदारानें चाशाच्या विल्यात उफार समविलें. त्याच वेळीं पुण्याच्या पेशव्यांनी आपासाहेबाच्या मदतीकरिता काहीं फौज पाठविली होती. त्याचा विजितीनानें सन १८१८ च्या एप्रिलात पंढरपूरलाजवळ पराभव करून बादरा किल्लास बेडा दिला व थोड्या दिवसांनंतर एकदम हत्ता करून तो सर केला. किल्लावरील फौजेनें अखेरचा मनुष्य पडेपर्यंत किल्लाचें रक्षण केलें. सन १८१८ पासून १८३० पर्यंत ब्रिटिश अधिकारी सर रिचर्ड ऑकिन याच्यावर देखरेखा करीत होता. नंतर भोंसले पराजयातील शेवटचा राजा तिसरा रघूजी बार हा जिल्हा देण्यात आला. सर १८५३ त रघूजी बारल्यावर याचा फौजी वारसदार नसल्यामुळे हा ब्रिटिश राज्यास जोडण्यात आला. सन १८५७ सालच्या बंडांत मनुष्यती व अपराधी जमीनदारांनीं बंड उभारून तारायेंगावरील दोन अधिकाऱ्यांचे मार केलें. हें बंड मोडून अहोरीची जमीनदारीस सश्रीयार्ह, हिच्या मदतीनें त्या दोघा जमीनदारांस पकडण्यात आले व त्याबद्दल तिला ६७ गांव देण्यात आली. जुन्या गोंड राजाचा वंशान चाचास रहातो. त्याच्या हद्दी पोळिटिकल पेन्शन देतात. यान च्या प्राचीन काळाच्या बद्ध बगैरे कोणट्यात त्याची माहिती भादक, चादा शहर व मार्कडी या सदराखाली दिली आहे. या जिल्ह्यात चादा व बगोडा हीं शहरे असून २५८४ घेरां आहेत. याच्या चांदा, बरोडा, प्रसपुरी, रिमोन व मणिकोली या तहसिली

आहेत. सन १९०५ त अहोरी जमीनदारी हिराबा तह- विलीत सगोली केली गेली हिचें क्षेत्रफळ १०५५५ चौ. मैल व लोकसंख्या (१९११) ६९०६३० आहे. जमीन- दारीत फार जंगल असल्यामुळे तीत फार थोडे लोक रहातात.

गोंड लोकांत माशीआ गोंड म्हणून एक निराळी जात आहे त्यांची अंगकाडी यळकट असून उंच आहे त्यांच्यांत ग्रीडविवाह आहे व लग्नाला बंधूची संमति जरूर लागते. समाच्या अगोदर स्त्रीपुरुषांनीं व्यभिचार केला तरी त्याचा विधिनिषेध मानात नाहीत. परंतु लग्न झाल्यानंतर ज्या त्रिषा व्यभिचार करतांना सापडल्या तर त्यानें मूर्खहि पडतात. मारिआ गोंडात स्त्रीपुरुषनृत्य प्रचलित आहे.

जमीन व शेती.—बर्धा नदीच्या जवळील व बर्धा आणि एरई या नद्यामधील जमीन बरीच काळी आहे. जैनगंधेच्या तीरावरील जमीन काळी आहे परंतु तीत रेंती आहे. जमीनदारीतील जमीन रेंताड व खडकाळ आहे बरील प्रदेश खोडून यात समजळीकडे पिवळी माती आहे. छद्द बाजोतल्या काळ्या जमीनीत गहु, हरबरा व जवस, सिरोंचा व बरोडा तहसिलीत ज्वारी व जिह्याच्या मध्य व पूर्वे भागात तांदूळ होतो याच्या क्षेत्रफळापैकी सन १९३४ पर्यंत नागरून तयार केलेली जमीन १५१२ चौ. मैल होती व तीपैकी १८२ चौ. मैलात पाटार्च पाणी देता येतें, २६७२ चौ. मैल जमीनीवर जंगल आहे, बाकीची जमीन पंडित आहे ज्वारी आणि कापसाची विषे बघीपून दोन वेळ फाडतात, पहिले शरदृतूत व दुसरे बसंतकर्तूत दुसऱ्या विवळ्या कारसाचें सूत मजबूत असतें. सुमार १००० एकर जमीनीत जसाची लागवड केली जाते.

या जिल्ह्याच्या क्षेत्रफळापैकी २६७२ चौ. मैल सरकारी जंगल व १९१९ चौ. मैल जमीनदारी व मालगुजारी जंगल आहे. अहोरे जंगलातून सागची छाडे बाहेरगावी व बरो- ज्याच्या कोळशाच्या खाणीकडे जातात. १९०३-४ सालात जंगलाचें उत्पन्न जवळ जवळ २ लाख रु. झालें, पैकी ७५००० रु. लोकांडापासून व ५५००० रुपये बरोडापासून झाले

खनिज पदार्थः—इ. सन १८७१ पासून बघानदीजवळ बरोडा येथे सरकारनें कोळशाची साण सुरू केली १९०४ त जवळ जवळ ११२००० टन कोळसा निघाला. तो ५२ लाख रुपास विकला जाऊन ३ लाख रु. निव्वळ नफा राहिला. सुमार १००० लोक राणीत काम करीत असत. हा कोळसा जी. आय. पी. रेल्वे, म्युनिसिपॅलिटी, कापसाच्या गिरण्या वगैरेस विकला. बरोडा येथील कोळशाची साण १९०६ त बंद केली. बरोड्यापासून ३० मैलांवर बंदर येथे व चांदा- पासून ६ मैलांवर पद्मापूर येथें कोळशाच्या खाणी आहेत. तळोपीजवळ गोविंदपूर येथें राजोलीजवळ मेळें येथें आणि बनवासन येथे जुन्या तांब्याच्या खाणी आहेत. कोटें वेंडें उत्तम प्रकारचे सोखेवडे दगडहि आढळतात. देवळगीव,

मुनिवाही, लोहार, पिंपळगांव आणि रत्नापूर ही प्रसिद्ध ठिकाणे होत. लोहार आणि पिंपळगांव येथील दगडांत अतु-
क्रमे शेकडऱ ६९ आणि ७१ लोखंड सांपडते. १९-४ सालांत
जुन्या चालीच्या कोळशांच्या भट्टीत सुमारे ११५० टन
लोखंड गाळले गेले; परंतु हा धंदा किरायातशीर झाला नाही.
पूर्वी वैरागड जवळ साठाननदीवर हिऱ्याच्या खाणी होत्या.
आणि इशावता आणि वैनगंगानदीत सोन्याचे कण सांपडतात.
उत्तम इमारती दगड पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. वऱ्हाडां-
तील चुनखडीचा भांडक येथे जुना होतो आणि नवगांव
जवळ रत्नापूर येथेहि जुना तयार करितात.

व्यापार व दळणवळण—तत्पर रेशीम ज्या किड्यां-
पासून होतें. ह्या किड्यांची डोवर लोह वैरा-
गड आणि सिंदवाही येथील जंगलांत जोपासना
करितात आणि चामुसरी व इतर खेड्यांतील कास्कराटी
हे लोक या रेशमांचे कापड विणतात. पागोट्याकरितां
याचा मुख्यत्वे उपयोग होतो. चांदा येथें रेशमी धोतर-
जोडे होतात. ह्यांचा पूर्वी फार दूरवर प्रसार होता.
चांदा, चिमूर आणि आरमोरी ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे
होत. परंतु मोठमोठ्या खेड्यांवांतूनहि विणकरी लोकांची
बस्ती आहे. कर्घी कर्घी जरीफाटी धोतरेंहि विणली जातात.
गिरगांतील सुतापासून साधें, जाडंमरेंडें कापड महार लोक
विणतात. गिरगांतील रंगविलेल्या सुतापासून रंगीत कापड
तयार केलें जातें, परंतु कर्घी कर्घी आयात निर्यातासून सूत
येथेच रंगविलें जातें. डिप आणि रंगारी लोक हलक्या
प्रतीच्या कापडास तांबडा आणि जांभळा रंग देतात. रंगारी
लोक चांदा, मुल, सावली आणि ब्रह्मपुरी येथें पुष्कळ
आहेत. वरील रीतीनें रंगविलेलें कापड फक्त गरीब लोक
वापरतात. कारण त्यास एक प्रकारचा वास येत असतो.
विशेष प्रकारच्या नमुन्याचे सोने आणि चांदीचे दागिने
चांदा येथें तयार करतात; त्याचे नमुने दिल्ली येथील
प्रदर्शनांत ठेविले होते. तांब्याची व पितळची भांडी चांदा
आणि ब्रह्मपुरी तहसिलीत नेरी येथें होतात. तीन भाग
पितळ व एक भाग जस्त यांच्या मिश्रणापासूनहि
दागिने केले जातात; व ते गरीब लोक वापरि-
तात. बांबूचे रंगीत सामान चांदास होतें. चंद्रपूर
हें नक्षीदार जोव्याविषयी प्रसिद्ध होतें. पण आजचे
जोडे अगदी खराब आहेत. बरोव्यास उत्तम प्रकारच्या
कौलांचा व बिटांचा सरकारचा कारखाना होता. मुर्कूच
काही वर्षांपूर्वी चार कापूस पिण्याचे व दोन दाबण्याचे
कारखाने सुरू केले आहेत. या मिल्ह्यांतून रेल्वेनें जवळ,
तीळ, इमारती लांकूड, कांतडी, जनावरांची शिंगे, कापूस
व कडधान्य हे मिश्रण बाहेर जातात. हैदराबाद, वऱ्हाड व
वर्धा येथें तांदूळ बेलगाडीनें जातात. सागवानी लांकूड
अलपिलई व उत्तरेकडील जमीनदारीतून बाहेरच्या गांवीं
जातें. रेल्वेजवळील जंगलांतून बांदू, टिक, हरदा आणि

लाख बाहेर पाठविली जाते. गवत व लांकडी कोळसा ही
कर्घी कर्घी उत्तरेकडील जमीनदारीतून रायपूर मिश्रणात
विक्रीकरिता नेतात. चाकूच्या मुठीसाठी सांबरांची शिंगे
बाहेर जातात. मोहाची फुलें वऱ्हाडांत व वर्धा येथें जातात.
रेशीमकांठी धोतरें नागपूर, वऱ्हाड व हैदराबाद येथें जातात.
जोडे व चामच्याचे दोर, वऱ्हाडांत जातात. मीठ,
साखर, सूत, सुती कापड, मातीचे तेल आणि धातू हा
आयात माल आहे. मुंबईहून मीठ, मॉरिशस व
उत्तरहिंदुस्थानांतून साखर, बंगलोर व उत्तर-
हिंदुस्थानांतून गूळ हा माल येतो. गुळाचा व्यापार गेल्या
दहा वर्षांतच भरभराटीस आला वर्ष्यापासून जी. आय.
पी. रेल्वेचा फांडा चंद्रपुरास जातो व त्यावर हिंगणपाट आणि
बरोडा ही स्टेशने आहेत. बाहेर जाणारा बहुतेक माल
बरोडा स्टेशनावरून जातो. चांदास गोंडिया दुसऱ्या एका
रेल्वेनें जोडलें आहे बरोव्याहून चांदा व चिमूर
यांस पत्ती व वऱ्हाडात वर्णा येथें कच्ची सडक जाते. चंद्र-
पुराहून आंत आण्यास मुल आणि सिरांचा हे मुख्य रस्ते
आहेत. पावसाळ्यांत फाहों माल वैनगंगा नदीतून होजारी
भंडारा व अरमोरी येथें नेतात. दुष्काळांत गडचिरोलीत
नावानीच घाऱ्या आणिलें होतें. मिश्रणांत रस्ते कमी आहेत.
यात पक्क्या सडकांची लांबी ७९ व कच्च्या सडकांची लांबी
३९६ मैल आहे, व यांच्या दुरस्थासाठी वर्षाच्या कांठी
५४००० रु. खर्च येतो. येथील राज्यव्यवस्था इतर
मिल्ह्यांप्रमाणेंच आहे.

शिक्षणासंबंधी मध्यप्रदेशांत चांदाचा १३ वा नंबर
सांगेल. शेकडा २ लोकांस लिहितावाचता येतें. यांत १
शासकीय हायस्कूल, ३ मिडलस्कूल, ४ उच्चविद्यालय मिडलस्कूल
आणि ११४ प्राथमरीस्कूल, व ४ मुलींच्या शाळा आहेत.

तहसील.—चांदा मिल्ह्याची तहसील क्षेत्र. ११७४ चौ.
मै. व लोकसंख्या (१९११) १३४६९०. हात एक शहर
(चांदा) असून ३९७ खेडी आहेत. येथें तांदूळाचें मुख्य पीक
आहे या तहसीलच्या बराचसा भाग टॅंकड्या व जंगलांनी
व्यापिला आहे. येथील व्होतसारा ६०००० रुपये होता.

शहर.—चांदा मिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. या ठिकाणी
एरई व झरपत या नद्यांचा संगम झाला आहे. हें शहर बरोडा
रेल्वेस्टेशनापासून २८ मैलांवर आहे. याची लोकसंख्या
इ. स. १९११ साली १९८६६ होती याठिकाणी इ. स. १२
पासून १८ व्या शतकापर्यंत गोंड राजांची राजधानी होती.
याच्या पूर्वेत व उत्तरेत दाट जंगल आहे. दक्षिणेंत माणिक-
दुप नांवाची टॅंकडी आहे व पश्चिमेत गिराईत जमीन आहे.
याच्या समोरीती तट घोंघलेला आहे. यांत अचलेश्वर, महा-
काळी आणि मुरलीधर ही तीन मोठी देवळे आहेत. यांत
रमाल नांवाचे एक तळें असून त्यातून नव्यानें शहरांत पाणी
आणिलें होतें. पण ह्या विहिरीचें पाणी पितात. या शहराच्या
बाहेर एके ठिकाणी रावण, दुर्गा वगैरे देवतांच्या मोठ्या

मूर्ती पडलल्या आहेत. येथील म्युनिसिपालिटीची स्थापना इ. स. १८६७ साली झाली. येथे रेशमी कपडा, रेशमकाटा पोतरें, नदीदार जोडे, सोन्याचांदीची भांडी, वस्तु विणकाम व लोकांची कामे होतात. येथे एप्रिल महिन्यात अवलेश्वर देवालायामळ मोठी यात्रा भरत असते. येथे पुष्कळ धूमशी व मराठी शाळा असून एक हायस्कूल व दोन दवाखाने आहेत.

चांदूर, ता. लु. का—बऱ्हाड—मध्यप्रांतातील उमरावती मिल्ह्याचा हा आमेरीकडाला तालुका आहे. उत्तर अ. २०° ३१' ते २१° १३' व पू. रे. ७३° ४०' ते ७८° १८. क्षेत्रफळ ८५५ चौ. मैल. लोकसंख्या इ. स. (१९११) २०४१३३. या तालुक्यात ४ गावे आहेत. मंगरुद्धस्तमीर, तळेगांवदशासर, चांदूर आणि दत्तापूर १९१ खेडी. पैकी ८९ ओसाड आहेत.

दोतकीः—कापूस, ज्वारी आणि गहू रब्बाचे पीक येथे फारसे नाही. पाटबंधाऱ्याचे पाणी या तालुक्यात नाही. विहिरीतून पोटेने काढून वागाईत करण्याची पद्धत मोडत चालली आहे.

(रेल्वे) गा. व.—चांदूर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. येथील डाकघरात जुना असून हल्ली एक सराई बांधलेली आहे इ. स. १८९५ साली कापसाचा वाजार स्थापला. सालीना उरपत्त सुमारे २००० रुपये. येथे सरकी काटण्याचे कारखाने ५ व रुई दापण्याचे कारखाने ३ आहेत. आटवल्याचा वाजार दर रविवारी भरतो. येथील पागेत सेत्री खागल्या प्रकारची होतात. जुना गाव रेल्वे स्टेशनच्या दक्षिणेस एक मैल असून फार गलिच्छ आहे. कोलरा व प्लेग हे रोग येथे नेहमी होतात. तालुक्याचे ठिकाण हा. हयापासून याला बरेच महत्त्व आले आहे. सन १९०८ साली होबॅरच्या ५७०० होती. येथे एक लायमरी आहे. येथे प्राचीन असे काहीच नाही. परंतु इ. स. च्या सहाव्याशतकात वाकाटक राजाच्या शिलालेखात उजोविलेले 'चंदपूर' हेंच असावे असे म्हणतात.

चांदूर वाजार—बऱ्हाड मध्यप्रांत. उमरावती मिल्हा शिडलपूर तालुक्यातील गाव. लोकसंख्या (१९११) ५२०८. उमरावतीच्या उत्तरेस २२ मैल व शिडलपूरच्या पूर्वेस १४ मैल हे गाव आहे. शिडलपूरचा नवाब नामदारखान याच्या ताब्यात सुमारे ९५ वर्षांपूर्वी हा जहागिरीचा गाव होता त्यावेळी त्याने येथे वाजार वसविला त्यावेळेपासून हा गाव प्रसिद्ध आहे. हल्ली मोर्सा आणि दिवरखेडे येथे नवीन वाजाराच्या पेठा स्थापनामुळे, आणि बऱ्हाडांत मोठमोठ्या कंपन्या दलालाशी करवा व्यवहार न ठेवता रोतक्यापासूनच परस्पर माल विकत घेत असल्यामुळे या वाजाराचे महत्त्व कमी होत चालले आहे. मध्यप्रांताची सीमा येथून आठ मैलावर आहे. आणि रामव्या मुलताई येथून येथून वाकवी, गूळ, गहू, गोंद वगैरे जिनस या बाजारात येतात. सुतांचाही वाजार येथे भरतो. वाजार चांगला बांधलेला असून

दिने, पण्याची टांगी, रामान ठेवण्याकरिता जागा, शाई वगैरे व्यवस्था चांगली आहे. येथे सद्यचा व्यापार फार चालत असल्यामुळे नेहमी दिवाळी निघतात. येथे वीस-पंचवीस वर्षे सतत चाललेले दुकान एवढी नाही. अठराव्याचा वाजार दर रविवारी भरतो.

चांद्रायण—येथीलच फर्म न घडल्यास देहदंडरूप असे हे प्रायश्चित्त आहे. याचे यवमध्य व पिंपळकामध्य असे दोन प्रकार आहेत. शुक्रपक्षातील प्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत दररोज भोगनात कुकुटाग्रप्रमाणे एक एक घास (प्रतिपदेस एक, द्वितीयेस दोन अने) वाटवून कृष्णपक्षातील प्रतिपदेपासून दररोज एक एक घास कमी पेठ घेत अमावास्यास उगोपण करणे यात यवमध्यचांद्रायण असे म्हणतात आणि कृष्णपक्षातील प्रतिपदेस एक एक घास याप्रमाणे आरंभ करून अमावास्यापर्यंत वाढविणे व पुन्हा प्रतिपदेपासून एक एक घास कमी करीत येऊन पौर्णिमेस उपवास करणे यास पिंपळकामध्यचांद्रायण असे म्हणतात. याशिवाय कृष्णचांद्रायण हा माणसी एक प्रकार आहे. याच्या संबंधी व कृष्णपक्षाधिसंबंधी धर्मसिंधु, निर्णयसिंधु इत्यादि धर्मग्रंथात सविस्तर माहिती दिली आहे.

चानन शानत—मलयाळम भाषा प्रचारात असलेल्या प्रदेशातील इतरा जातीसारखीच एक तामिळ जात. ए. स. (१९११) ८०८२९४ हेतका व ताजी तयार करणे हे याचे प्रमुख धंदे होत. १९११ सालच्या रानेसुमारीत याच्या सुमारे ३६ पोटांमती नोंद घ्या होण्या. [सिन्धु रि. (प्रायमकोर) १९११]

चानरमा—बडोदा संस्थानच्या फडी प्रांतातील बडोदाला शहराचे हे मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या १९११ साली ७००३ होती. येथे एक मराठी शाळा, मॅगिस्ट्रेट कोर्ट, दवाखाना व काही कवेना आहेत. येथील म्युनिसिपालिटीस १७०० रु. ची वार्षिक देणू आहे. येथे जैन लोकांचे एक देवालय आहे. ते प्रागम्रा दगडाचे पाथले असून त्याच्यावर चांगले खोदलेले काम केलेले आहे व आतील सर्व फरसवरी संगमरवरी दगडाची आहे.

चानाल—(चाडाळ) पन्नाबातील एक जात. ली. स. (१९११) १२४४८. हे डोंगरातील हलक्या जातीचे लोक मुख्यतः करून हिंदू आहेत. सगळींच्या प्रदेशावरील चमारायांखांचे साम्य असे हो जात चाडाल शब्दाद्वारे प्राचीन आहे. [ते रि. रोज गलसरी]

चानोड—मुंबई रोवाकाडा. साहेबमहाराजा अगदी पश्चिमेकडील नर्मदेच्या तीरावरील ठिकाण. उ. अ. २१° ५८' व पू. रे. ७३° ३१' येथील वृद्धत सर इमारतीत देवळे, मठ व विधोनीगृह व पुष्कळ आहेत. यावेळीची येथे नेहमी गर्दी असते. सर्व देवळात कपिश्वर महर्गेश्वर, याशिवाय विष्णू व महादेवाचे, चंडिकादेवीचे, श्रीहनुमानजीचे, श्रीमार्कंडेय महर्गेश्वर वगैरे देवळे मुख्य आहेत. येथील

शेषरायी मूर्तीची कार्तिक शुद्ध १३ पासून वद्य २ पर्यंत जत्रा भरते, व दुसरी एक जत्रा नर्मदा व ओर या नद्यांच्या संगमावर वेदी पौर्णिमेला भरते.

चांभार—हें वेगालच्या सारण जिण्याचें मुख्य शहर आहे. याच्याजवळ गंगा व गोदा नद्यांचा संगम होतो. येथील लोकसंख्या ११११११ १२३७३ होती. यांत १९०१ त घरणी-रुपाचा धका वसून प्राणहानि फार झाली होती. अठराव्या शतकांत या ठिकाणी फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज व इंग्लिश लोकांच्या वसारी होत्या. गंगा व गोधा नद्यांनी पुर येऊन या वसारांचे फारच नुकसान झालें. तेव्हापासून या ठिकाणाहून त्यांनी आपल्या वसारी उठविल्या. बहिरून या ठिकाणी तांदूळ, रॉकेल, कपडा आणि मोठे रेंते व सोडा, अफू जवस, मूळ इत्यादि पदार्थ बाहेर जातात. येथे सन १८६४ त म्युनिसिपालिटी सुरू झाली. येथील म्युनिसिपालिटीने दोन बागाराच्या जगा, दवाग्याना व सराई यांपली आहे. येथे दोन शासितळें व तीन शाळा आहेत.

चाफळ—हें गांव सातारा जिल्ह्यात मोठे नदीच्या तीरावर असून उन्नतच्या पश्चिमेस ६ मैल आहे याची लोकसंख्या (१८८१) ११५३ होती. हें सध्याच्या अर्बुद खोऱ्यांत असून यांतील माती काळी आहे. या खोऱ्यास चाफळ खोरे असेच नांव आहे. जिण्याच्या पाण्याचा चाफळा पुरवठा आहे. हें गांव शिवाजीचे शुक्र रामदासस्वामी यांच्या वंपूच्या वंशजांस इनाम आहे. सातत्याच्या छत्रपतींचें हें (अवापपयेंत) गुरुपराणें होय. नदीच्या दोन्ही बाजूस गांव आहे. डाव्या बाजूच्या वस्तीत पेट व बाजार बरी आहेत. उजव्या बाजूच्या वस्तीकडे माण्यास लांकडी पूल आहे. तिच्या डाव्या आणि स्वाभीचा बाडा आहे. बाडाच्या मध्यभागी रामदासस्वामींनी स्थापितल्या धारामाचें व मादतीचें देऊळ असून तें १७७६ सालीत बाळामो मांडवगणे नांवाच्या धर्मोत्तम ब्राह्मणानें बांधिलें. त्यास एकंदर खर्च १ लाख रु. आला. रामनवमीस येथें यात्रा भरते. चाफळ्यास धारामाची स्थापना ममर्षांनी चके १५७१ (सन १६४९) त केली. ही मूर्ति अंगापूरच्या चोहानून समर्षांनी काढिली असून ही स्मारक व यथुल्यवाण होती घेतलेली अशी आहे. रामापुढें दासमादती व मागे वीर-मारली आहेत. समर्षांच्या अकरा मादतसिच या दोन मादतीचा समावेश होतो. चाफळच्या जवळच एक कोठावर सिंगणबाई येथे शिवाभारांचे यांनी समर्षांनी अनुग्रह दिला (१६४९). चाफळ्यास स्वाभीचा पुष्कळ वेळ मुकाम असे. येथून दोन कोठावर रामचळ, कुपटीतर्षि, भरोपाचा बांगर, बगैरे समर्षांनी संपन्न आलेली स्पष्टे आहेत. चाफळच्या रामाच्या संस्थानास शिवरामांनी १६७५ मध्ये १२१ खंडी पासून नेमून दिले व १६७८ त ३३ गांवें व ४१९ विघे (आणि एक कुण) जमीन इनाम दिली. अद्यापि हें गांव आहे. समर्षांनी तयार वराविलेला रामाचा रथ

अजून येथे आहे. [सातारा ग्याते; रामदास रामदासी मा. २ हनुमंतस्वामींची वसारी].

चायूआ—आसाममधील लखीमपूर जिल्ह्यातील डिब्रूगड विभागातील एक खेडें. हें वहाच्या व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे. त्याच्या ईशान्येस ३ मैलांवर दिजन आहे. येथे तेथील भिडु लोकांचें विद्यालय आहे. मटक नांवाचे तेथील मूळचे लोक त्या विद्यालयास फार मान देतात.

चांभार—चंभार किंवा चर्मकार हे शब्द चर्मकार या संस्कृत शब्दापासून झाले आहेत. यांचा मूळ प्रांत विद्वार व संयुक्तप्रांत असून हल्ली हिंदुस्थानातील सर्व भागांत हे आहेत. १९०१ च्या खानेपुमारीवरून पाहतां या जातीचे तेथील निरनिराळे धंदे दिसतात; पण त्याचे मुख्य धंदे शेजरी व कातळाचें काम हेच आहेत. कातळां कमावण्याचा धंदा न करितां कमावलेल्या कातळ्याचे जोडे व इतर जिनस करणारे लोक स्वतःस मोर्षा हें नांव घेतात; व आपला दर्जा जरा उच्च समजतात. या जातीच्या लोकांनी बरेंच धर्मांतर केलें आहे. त्यांचा संख्या पुढीलप्रमाणें (आंकडे १९०१ सालचे आहेत). आहे.

	चंभार	मोर्षा
हिंदु	११,०४३,०९३	५३१९२५
मुसलमान	१६९९२	४७५४४०
शिख	७६२६३	५४
जैन	५७	२३९
बौद्ध	१९	...

एकंदर हिंदुस्थानांत चांभारांची संख्या सुमारे १ कोटी १५ लक्ष आहे. पैकीं ६० लक्ष संयुक्तप्रांतांत आहे. मुंबई इलाह्यांत सुमारे तीन लाख आहे. वेदकाली आणि बुद्धाच्या पूर्वी चामडे कमावण्याचा धंदा कमी दर्जाचा समजला जात नव्हता. यज्ञवेदाच्या वागसनेची सीहत्तीतील पुष्टमेषसंबंधी प्रकरणांत चांभार हा बळी देण्यास योग्य आहे असे म्हण्टले आहे.

मुंबई इलाह्यांत याच्या आडनांवावरून यांची कुळ ठरली गेली आहेत. यांमध्ये देवकें असून एकाच देवकेंतांत लोकांचे परस्परार्थी विवाहसंबंध होत नाहीत. लगे बाळपणी होतात. पुनर्विवाह व घटस्फोट या चाली यांच्यामध्ये रुज आहेत. हे हिंदु आहेत व यांचा वारसासंबंधी कायदा हिंदूप्रमाणेच आहे. यांचे उपाध्याय ब्राह्मण आहेत. यांचे प्रांतांत कुंभार व अहमदनगरांत जंगम हे यांच्या क्रियाकर्मांच्या बरी उपाध्याय असतात.

का न हो चां मा र.—यांमध्ये आठ पोटभेद आहेत. आतेभाऊ व मायेबहीण यांमध्ये विवाह होतो. पुनर्विवाहाची चाल यांच्यांत आहे. कर्नाटकातील चांभारांत घटस्फोट होतात पण कानडा जिल्ह्यातील चांभारांत घटस्फोटाची चाल नाही. हे स्पर्ति असून यांचा वारसासंबंधी कायदा हिंदूप्रमाणेच आहे. दक्षिण ब्राह्मण स्मरणंशी यांचे उपाधे असतात.

नाशिक भिंघात दक्षिणभाषाराचा भरण आहे. यांचा धर्मगुरू निकाड तालुक्यातील सकंठा येथील "भगत-बाबा" हा आहे. भगतबाबा पुण्यदेश देतो. पुण्यदेश देण्यापूर्वी, चोरी, चहाडी व खिनाली न करणे हे तीन नियम आनवण्याबद्दल कबुली घ्यावी लागते. मालेगांव नांदगाव, चांदूर वगैरे ठिकाणी दरसाली भगत बाबाची फेरी असते. अहिवाल, जातवा, डोर व कटाई अशा चार परदेशी चांभाराच्या पोटासाठी या भिंघात अवळतात. याचे सर्व धर्मविधी इतर चांभाराप्रमाणेच असतात. लग्नप्रसंगी अंतःपट धरण्याची चाल नाही. त्याऐवजी नवरानवरीला एक स्तंभाभोवती सत प्रदक्षिणा घालण्या लागतात. यात व्याही-भोजन नाही. व कार्य आटोपपर्यंत मातभक्षण वजर्थ करण्याची चाल यांच्यामध्ये आहे. हे मवाणीचे उपासक आहेत.

मध्यप्रात व वन्हाडात याची संख्या १०००००० आहे. पैकी ६००००० संस्थानात व उत्तीसगडात आहे यांचे व हिंदूंचे युद्ध चालू आहे असे रसेल म्हणतो. महाराष्ट्रात चांभारांनी उत्पत्ति घोर व चांडाळ आहेपणून हात्याबद्दल कथा रागतात. पण चांभारांचा बापा, वेदव्यास पुत्रकृपा पुत्रकृपा आडळतो. सुई इत्यादीतील काही मिण्यात तर चांभार बायला फार सुंदर असून पत्नी जातीच्या नायिका त्यांच्यात रापडतात. छत्तीसगडात गुडा चांभार लोक उंच बाभारे, साधारण गोऱ्या रंगाचे असून ब्राह्मणपेक्षा जास्त सुंदर दिसतात. यांच्या बारीक्या सदृशपणा व सुंदर बापा त्यांच्या प्रीतिवाहू व मावाशनामुळे असावा असे रसेल म्हणतो.

चांभार लोक स्वतःस रविदास म्हणवितात. रविदास हा रामानंदाचा शिष्य होता. याचे असणाने विवाहो पुष्कळच उपवर्ग आहेत त्यापैकी सतनामी चांभार हा फार मोठा वर्ग आहे. इतर चांभार सतनामी चांभारास हादिया म्हणतात. सतनामी लोक चर्माचा धंदा सोडून सगळे शेतकरी झाले आहेत. यापैकी चुंगिया वर्ग तंबाखू ओडतो. यांच्या अहीरवार व कनपातिया अशा जातीहि आहेत. अहीरवार यांची दमो जरास उच्च आहे. रामदास किंवा रोहिदासाच्या पुत्रकृपा बायकांपैकी एक अहीर जातीची होती तिचे हे वंशज आहेत असे म्हणतात. कनोनिवा व अहीरवारास वाहारेचे लोक पैसा म्हणतात. काही गावात मेलेली गुरे नेणारास कातडी देण्याची चाल आहे. चांभारांच्या बायका गायच्या सुंदरी असतात अशा चांभारास मेहेर म्हणतात. कनपातिया एकाच तुकट्याचा जोडा करतात, व अहीरवार पुढचा भाग कापतात जोप्यावर कळवतून घात करणयात अहीरवार मुलगी जोपर्यंत कोडाल्य दाखवीत नाही तोपर्यंत तिचे लग्न होत नाही. जेव्हा चांभार मोतदारीची नोकरी करतात. हे फक्त बोकावळूनच ओडते नेतात. खाद्यावरून नेत नाहीत. यामध्ये मदावरी, अंतर्बंदी, परदेशी, भंगपारी, देववार अशा पोटासाठी आहेत. निषवानी वटेल

त्याच्याबरोबर लग्न करावे. छत्तीसगडात विधवाचे दोन वर्ग आहेत. वारंटी व रंडी अक्षतयोनी विधवेस वारंटी म्हणतात. व इतरास रंडी म्हणतात पहिल्या प्रकारच्या विधवेने नवरा मेण्यावर वागडपा कोड्याची जरूरी नाही. अशा मुलीस मागण्या फार येतात व तिचा शुल्कहि पुष्कळ मिळतो. पहिला नवरा जिवत असताना जर जिवेचे लग्न करावयाचे असले तर त्यास छंदवेवनाचा म्हणतात. दुसऱ्या नवऱ्यास पहिल्या नवऱ्याचा खर्च घेवा लागतो. पहिल्या नवऱ्याची मालमत्ता किंवा संपत्ती त्याच्याच घरी रहाते व अगदी ताऱ्ही मुल्ले खेळीन करून मुल्लेहि त्याच्याच घरी रहातात. जातपंचायतीसमोर नवराबायकोनी एक काडी मोडली की घटस्फोट झाला, चाद्यास काडी मोडलेल्या बाईची गवताची प्रतिमा करून जाळतात.

छत्तीसगडात विवाहसंबंध फार कडक रीतीने कधीच पाळीत नाहीत. व व्यभिचार हा गुन्हा तर कधीच समजला जात नाही. राजरोसपणे नवऱ्याला सोडून श्रियानी दुसऱ्या बरोबर काही दिवस रहाण्यास जावे व होस पुरली म्हणजे गुन्हा नवऱ्याकडे परत यावे. कधी कधी दोघांची फारच दंड मैत्री असली किंवा दोन माणसांनी महाप्रसाद केला असला तर परराजानी परराज्याच्या बायका खुद्दाल बापराख्या असे रसेल व हिरालाल म्हणतात।

समराकडे चांभार मराठी पूजा करतात. सिवनीस एरडाच्या साड्याची पूजा करतात. छत्तीसगडात सुधारक सतनामी पुष्कळ आहेत.

कातडे स्वच्छ करून कमाणिगारे घारे ८०,००० लोकच आहेत. गावातील चांभाराचा, मेल्ल्या गुराचे कातडे फुकट मिळविे असा इक होता आता कलायास हिंदुलोक सुद्धा गुरे विकू लागल्यामुळे याचा धंदा बुडत चालला सागराकडे याची फारच दैन्यावस्था आहे. तेथे याना बेगारीत धरतात. हेच लोक बेशरस खच्ची करतात. आता छत्तीसगडातील चांभार आसाममध्ये चढाच्या मळयात नोकरीस जाऊ लागले आहेत व सरगपुरास आगगाडीच्या कारखान्यात हे नोकरी आहेत. हे लोक सुद्धेच गेवरे पाहण्यास ब्राह्मणांच्या घरी जातात त्यास आपल्या घरी खोलावीत नाहीत हे लोक अर्थात गुन्हेगार वर्गापैकी आहेत. गुरांना विप घालण्याची याना फारच वईत खोड आहे. गुरांची चोरी देखीत हे करतात. शेणातून घान्य काढून त्यावर निवाह करण्याची यांच्यापैकी काहीना संवय असल्यामुळे लोक याचा फार तिरस्कार करतात. या जातीची लोकसंख्या (१९११) आसामात ५४२३४, मरमातात ३९०९९, पंजाबात १४२८७४ आहे.

[संदर्भग्रंथ-यस्टन, फूक, रसेल व हिरालाल, सु. गं; से. रि. रिस्ले-ग्रॅन्थ अँड कास्ट्स ऑफ बंगाल, शरिंग हिंदु ग्रॅन्थ अँड कास्ट्स, रोग क्लासरी, थिग्स-दि चर्मास.]

चांभारलेणी—भुवने. नाशिक जिल्हा. नाशिकच्या उत्तरे ५ मैलावर असलेल्या एका ६०० फूट उंच टेकरीवर ही लेणी खोदलेली आहेत. ही लेणी जैन आहेत. इ. स. १८०० च्या सुमारास नाशिक येथील कांही जैन मंडळींनी येथे एक मंदिर, एक टांकें व पायथ्याची धर्मशाळा वगैरे बांधली आहे.

ही लेणी टेकरीच्या पायथ्यापासून ४५० फूट उंचीवर असून नैऋत्य बाजूस आहेत. मांडी भंग चहून गेल्यावर १३ पायथ्यांचा रस्ता लागतो. व मध्यंतरी उजव्या बाजूस दोन टांरी आहेत. या पायथ्या चहून गेल्यावर पश्चात खोदलेल्या १६ पायथ्या चहून गेलें म्हणजे लेण्यातील गच्चावर जाता येते. पश्चिमेकडून पह्यापास आरंभ केला म्हणजे प्रथम एक टांकें लागते. नंतर एक गुहा असून तिच्या दरवाजापासून आत गेलें म्हणजे आंत दोन्ही बाजूस परिचारिका असलेली गीतम-पुद्गाची मूर्ति दिसते. दरवाजावर एक जिनाची मूर्ति सिंहासनारुढित आहे. यावेरीज, अंघा, पांथ्याव वगैरे कांही मूर्ती आहेत. व्हाराच्या उजव्या बाजूस आणखी एक गुहा असून तीतहि कांही मूर्ती खोदलेल्या आहेत. यानंतर उजवीकडे दहा यादीवर आणखी एक अर्ध-वट खोदलेली जागा असून पुढे तिसरी गुहा आहे. या गुहेत व्याघ्रप्रद अर्धिया व इतर कांही मूर्ती आहेत. याच्यापुढे उजव्या बाजूस सुमारे दहा फुटावर चवथी गुहा असून यातहि कांही ओवडशीक वगैरे आहेत.

चाम—इंडोचीनमधील एक जात. ही प्राचीन चंपा-मधून आलेली आहे. हद्दी त्याची इ.स. १३००० इतकी आहे. अनाम, कॅथोडिया व कोचीनचीन या भागांत त्याची वस्ती असून सध्यामधेहि चाम लोक आढळतात. मूळचे मलायी-पोलिनेशियन जातीचे हे लोक आहेत; यथमतः इंडोचीन, अनाम व चंपा येथे प्राचीनकाळीं हे लोक होते असें आढळते. चाम जातीच्या लोकांचे येथे राज्य असून त्यात कोचीनचीन अनाम व कॅथोडिया यांचा अन्तर्भाव झालेला होता. १४०१मध्ये चंपा हे अनाम लोकांच्या ताब्यात गेलें; त्यावेळीं यरेचेम चाम लोक कॅथोडियामध्ये गेले. एकूणिसाव्या शतकात चाम लोकांचा मुख्य प्रचाराचेतला व त्यांची अनामी लोकांपासून मुक्तता झाली. प्राचीन चंपा सगळीच्या चाम लोकांच्या हिंदूप्रभ असून प्रमुनीची ते उपासना करीत. नंतर बुद्ध धर्माचा पगडा चाम लोकांवर पडला व शेवटी इस्लामधर्माचे चाम जातीत प्रवेश केला. शास्त्रितच्या चाम लोकांच्या धर्म म्हणजे महाधर्म व इस्लामधर्म यांचे मिश्रण होय. या दोन्ही धर्मांचे १६६६ व १६६७ या मांडीत अट-टून देते की मद्रास वगैरे इस्लामी घोष हे ओड्याचे आम बटिंग अहे. मद्रास चाम लोकांनी जाट (जटा) भयवा 'मूळचे चाम' असे म्हणण्यास सुरुवात. इस्लामी चाम लोक त्यांनी बाकीर, अबाकीर व नासिक कडी नावे देवतात.

मुसलमानी चाम हे स्वतःच यानी व इस्लामचा असे म्हणवून येतात. कॅथोडियांतील बहुतेक चाम मुसलमान झालेले आहेत.

मद्रास चाम जातीत शेव पंधाचा वटाच प्रसार झालेला असला तरी सध्या ते लोक जवळ जवळ मुसलमानच बनले आहेत. पो यान मोह, पो अटा, व पो अलव्हा अथवा अझा असे त्यांचे तीन देव असून पो इयो नोगार, पानाय यान व पोयान दारी अशा तीन देवी आहेत या देव-तानां कांही मुलें असून त्यांचीहि निरनिराळी नांवे आहेत. वरील देवतांना विविध नैवेद्य अर्पण करण्यांत येतात. व त्यांच्या नावांनी कांही सण व उपाशीहि पाळण्यांत येतात. या देवतांप्रती चाम लोकांत अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. देवतांप्रमाणे धर्मगुरू व उपाधी वरेच आहेत. त्यांचा पोपास विशिष्ट तऱ्हेचा असून ते सर्व धर्मकृत्ये चालवितात.

पॉर्मिओ, पोयान, इनो, नोगर, वलाइह, कामेनेह, कयार, मोडरान व पमायू इत्यादि नावे निरनिराळे धार्मिक विधि करणाऱ्या उपाध्यायांची असतात. कडे व कायूर हे त्यांचे मोठे धार्मिक उत्सव प्रतिवर्षी होतात; व त्या समयी मेज-वान्या व यज्ञ करण्यात येतात. किरकोळ उत्सवहि नेहमी होत असतात. धर्मकृत्ये करताना कांही पवित्र वस्त्रांचा व भोटाचा उपयोग करण्यात येतो. वालनोह, वगनराक, इवाडक, भाक, फलेह, सान, स्वाक, कराह, कनोम व गैवराज इत्यादि नावे कांही धार्मिक उपकरणांची असल्याचे आढळते. प्राचीन काळी त्यांच्यांत वर-यज्ञ होता व समुद्राच्या रफाने देवास्ताना घाटण्याची पद्धति होती असे म्हणतात.

मुसलमान चाम अथवा यानी लोकांत इस्लामी धर्म प्रथम कसा व केंद्रा शिरला हे अनिश्चित आहे. एखाद्या अरवाने इ. स. १००० च्या सुमारास चंपा येथे इस्लामचा प्रसार केला असावा. कॅथोडिया व अनाम येथे बरेच मुसलमानी यानीचे अनुयायी आहेत. पो, इनाम, इतीव, मोदिन, अकर इत्यादि यानी चाम लोकांचे धर्मगुरू व उपाध्याय असतात. मुसलमानी धर्मगुरूप्रमाणे त्यांचा एक विशिष्ट पोपासहि असतो. करोह व तावा यासारख्या मोठ्या मेज-वान्या व रमझान रोझासारखे उपवास करण्यांत येतात.

१५ ते १८ वर्षांची वयोमर्यादा कोमुप्रांच्या लग्नाच्या बाबतीत पाळली जाते. या जातीत शियाची योम दनी राखला जातो व त्यान बरेच हक्क देण्यांत आले आहेत. मद्रास चाम लोकांत अशी समजूत आहे की, पुण्यापासून पुण्याने आणजे लुणोवर जातात, शियाचे थंडावर जातात व इतर हलक्या लोकांचे टगावर जाऊन राहतात. किरक्येक देवपणात पोचतात व प.प्रांते नाच योनीत जातात. [ए. रि. ए.]

चामखील (चमकील)—ह्या रोगांना साध्या खबेवर किंवा खेपल खबेवर मोठ्यामुद्रासारखा विस्फोट अगर ग्रंथि (गांठ) उत्पन्न होतात. हापिरी बाहो तन्हा मुलाच्या किंवा तंदरा माण अच्या हातांवर आढळतात व त्या सपाट असतात, दुसरे लोवत्या जातीचे चामखील बाजूक हातडीच्या मुळोना हनुमंडीवर अगर मानेच्या टिकाणी किंवा सोड्या माणसांना कोंक्यावर होतात ते शाले म्हणजे एखाद्या पिवामागणे एरुदम परेवते होतात व एरुदम नाईसिद्ध होतात. हे वेण्याची प्रवृत्ति काही काही कुटुंबांत नैसर्गिक असते. भेटपणी चामखील होण्याचे कारण हातावर अगर थोटावर खबेवर होणारे गर्पणमय ते कितकी अल्प असेना हे होय. फसाईसाख्यातील लोक व नेहमी प्रेतव्यवच्छेदन करणाऱ्या लोकांच्या मनगटावर व थोटाच्या वेरावरही हे बरेच वेळा आढळतात व त्यापैकी बाही क्षयजनुज्य प्रथी असतात. घुराडीं साडणारे लोक, फोडाश्या कारखान्यातील मजूर किंवा रेंकिलाच्या खाणीत काम करणाऱ्यांना हे पुष्ट होतं. व त्यांचे पर्ववसान केंसरप्रति होण्यास होतं नाक, ओठ, जीभ व इतर जागी मोठ्या बयाच्या माणसाना या माठी होताना व त्यापैकी कित्येकांना बरीलप्रमाण केंसर ग्रंथीत ह्यावर फाळातरावे होतं म्हातारपणी खाद्यावर अगर कोणाच्या पाठीवरही ईद व चपटे चामखील असतात, व त्याबाहेर शेष बरीलप्रमाणे दुर्लभवसायी होतो. यावरून चाळीस वर्षाच्या वयाच्या जवळ उमरीच्या माणसाना असे शाले असता त केंसरच असावे हे ध्यानात ठेवून तदनुकूप रोग्याची विविधना करण्यास टीक पडते. परम्प्रांचे दाहामुळे किंवा उपद्रवाच्या सतर्पणे अशा प्रथी गुळीद्रियावर व इतर जागी होतात.

चामखिळ्या खबेकडे लक्ष दिल्यास तो बरा होण्यास अवघड का जातो हे लक्षात येईल. सुद्ध रक्तादिन्यांचे प्रथम एक जाळे अगर गाठ वगून तिच्या भोंवतळीं तंतुमय वेष्टण असते व त्यावर कोंप्यासारखे खबेचे पापुदरे असतात. जोंवर चामखील नवीन व कोंबळ असतो जोंवर तो मज व गुळगुळीत दिसतो पण वर्षेण झाले की तो चरतो चपट्या चामखिळात रक्तादिन्याचा सपाट व समतल असा सुपका असतो पण लोवत्या चामखिळात प्रथम एकच रक्तादिनी मधोमध धुपामागणे असते व सर्व यामुनी भोंवतळी तिळा दापा असतात हे चामखील मान व हनुवटी यावर असता- तच पण खेपलावरणवरेतहि ते होतात त्यांत रक्षाचा पुर- वदा भरपूर असतयामुळे चामूने खरडून काढले तरी पुनः वाढतात कारण दापा खबेच्या सपाटीबरोबर जी कापल्या तरी मधल्या धमनीतून रक्तावाहू चालू रहातो म्हणून यातरांनी हे चामखील जी काढले किंवा चामूने खरडले तरी या रक्तादिन्यास तापल्या तारने अगर दुष्ट्या एखाद्या उपलनाप्रमाणे चटका देणारे औषध लावावे किंवा त्रासतेने आकुचन करणारे औषध लावावे चामखिळाभोव-

ताली लग्निक ताणलेले बघन पट धांपणे हाहि एक उपाय आहे ताज बॅसिडिफ ऑसिड किंवा कॅपॉलिक ऑसिड त्या जागी जपून लावावे आयने वरझाराहि हे असेच लागण्यास उपयोगी आहे काडीयावर (सिल्टर जेट्ट) लागल्याने मागून काळा डाग पडतो अशा गुणधर्मांचे शाब्दते (खाबा रस) आपल्या देसांत असण्याचा संभव आहे ही औषधे लावून चामखील लहान होऊन गडतो क्षयजनुज्य अगर ययान्तर जातीचा चामखील आमूल खरडून त्या जागी कॅर- यालिक ऑसिड लावावे

चामन, पो ट वि भा ग—बहुविस्तारनातील क्रेटा- पिशिन जिल्ह्यातील अगदी उत्तरेकडील एक पोडवि- भाग व तहसील उ अ २०° २८' व ३१° १८' आणि पू रे ६९° १९' व ६०° १९' मध्ये आहे याच्या उत्तरेक अफगाणिस्तान आहे यातील बहुतेक माग डोंगराळ आहे त्यास टाबा म्हणतात याची सरा- री उंची ८००० फूट आहे. जमीनीची लागवड थोडी होते, बहुतेक लोक गुरास करणात चारुन त्याच्यावर उपजीविका करतात याचे क्षेत्रकळ १२३६ चौ मै असून १९११ मध्ये लोकसंख्या १७२५२ होती यात एकच महाराष्ट्र टिकाण चामन साहेर आहे व ते मुख्य ठाणे आहे येथील मूळचे रहिवासी अत्याकशी अफगाण भटकत असतात, व त्यांना कायमची वस्ती माहोत नसल्यामुळे कायमची रोटी नाहीत.

च ह र—बहुविस्तारनातील क्रेटापिशिन जिल्ह्यात चामन पोडविभागाचे ठाणे हे नैर्ध-वेस्टने रेल्वेच्या सरहद्दीवरचे चौकट स्थान आहे हे समुद्रसपाटीवर ४२११ फू उंच आहे. हे देशी अलिस्टचे मुख्य ठाणे आहे १९११ मध्ये लोक- संख्या २००९ होती. किल्ल्यात काही देशी पायदळ व पोडेल्याची फौज रहाते

चामराजनगर, ता लु का-चहूर सयान-या म्हैतुर जिल्ह्यातील लालुका याचे क्षेत्रकळ ४०४ चौ मै आहे इ स १९११ मध्ये याची लोकसंख्या ११४१० होती. यात १६० घेडी आहेत व मुख्य ठिकाण चामराजनगर हे आहे. या तालुक्याची जमावदी इ स १९०३-४ साली ८. १५००० होती याच्या दक्षिणेस होमुहोत (सुवर्णावती) नदी बहाते नदवार दोन वर्षांर पापले असून सवे तालुक्यास तेथून पाटाने पाणे पुरवितो येथील जमीन सपाट असून फार सुपीक आहे या जमातीत काटी व तावडी माती आहे परंतु पध्मेत रेंवाड जमीन आहे येथील मुख्य शीक जोत नावाचे आहे यांत कापूस व ऊंस होत नाही. काळ्या जमीनीत तुतीच्या झाडांची लागवड होते नदीच्या काटी सुपारी, नारळ आणि विद्याच्या पानांचे वगैरे काढिले आहेत युरेथियन लोकांनी थोडे कॉफीचे मळेही लाविले आहेत. येथे खजुरीची फांदे असतात आहेत याच्या आग्नेयेकडील जंगलात हत्ती आहेत

च ६२—म्हेंसूर जिल्ह्याच्या चामराजनगर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे नेमनगुड रेल्वेपासून २२ मैल आहे. याची लोकसंख्या इ. स. १९११ त ६५५६ होती. हे शहर इ. स. १९१० साली जैन लोकांनी वसविले असून त्याचे पूर्वीचे नांव अरकोत्तर होते. सन १८१८ त यांचे चामराजनगर नांव त्यावेळच्या म्हेंसूरच्या राजाने ठेविले. कारण त्याचा बाप या ठिकाणी अन्मसा होता. येथे चामराजेश्वर नांवाचे एक देऊळ आहे.

याच्या पूर्वेत मणिपूर नांवाचे एक प्राचीन शहर होते. येथे म्युनिसिपालिटी इ. स. १८७३ साली स्थापन झाली.

चामुंड (१९७-१०००)—हा चालुक्य वंशातील असून मुळराजाचा पुत्र होय. त्याने आपले राज्य मोठ्या सहाज-पणाने व नीतीने चालविले; आणि राज्यसंपत्ति व कीर्ति वाढवून राज्याचे चांगल्या प्रकारे रक्षण केले. त्याच्याच कारकीर्दीत गहनाच्या महंमदाने सोमनाथपटणावर स्वारी केली. चामुंडराजाची त्यासबरोबर लढण्याची तयारी नसल्यामुळे तो रामधानी मुलाच्या हवाली करून अरण्यात निघून गेला. महंमद सोमनाथास गेल्यावर चामुंडाचा वडील पुत्र ब्रह्मसेन व नातू भीमदेव हे मोठ्या कौशेनिसी त्यासबरोबर लढण्यास आले. त्या लढाईत भीमदेवाचा पराभव झाला. तरी त्याने तीन हजार मुसलमान लोक कापून काढले. हा राग मनांत धरून सोमनाथाचे देशालय लुटल्यावर महंमद हा अनीहिलवाद्यास गेला. महंमुदीने चामुंडाचे राज्य काबीज करून त्यावर त्याचा दुसरा मुलगा हुलेमसेन यास स्वायत्त आणि आणव स्वदेशी नियून गेला. महंमुदाच्या या स्वारीविषयी हिंदू इतिहासलेखांत बरेच भिन्न वर्णन आढळते. अनीहिलवाद्याच्या गादीवर त्यावेळेस भीमदेव होता असे हिंदू इतिहासकार लिहिलेले आणि चामुंड होता असे मुसलमान इतिहासकार लिहिलेले. त्यावरून महंमद प्रथम आल्यावर चामुंडाने वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून राज्य भीमदेवाच्या हजारी केले असावे असे दिसते. व्यापार्य काव्यांत याचे वर्णन आढळते [रासमाला; मुसलमानी रियासत].

चामुंडी—मध्यप्रांत,जिल्हा चौदा. तहसिल गडचिरोली हे नांव वमा—वाणी (चांगाराचे राहण्याचे ठिकाण) या नांवावरून निघले आहे अशी काही लोक म्युसपत्ति सांगतात. हे मोठे धनगंगा नदीच्या दामतीरावर असून ते चाटाच्या पूर्वेस ४४ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ४८९५ येथे ६ लकी आहेत. दर रानिवासी बाजार भरतो. येथे एक जुने महाराचे देऊळ आहे.

चार—(नारोज्या) हे एक मोठे गाव आहे. यास म्हात्तमये रामादनु, मराठीत चार दिवा नारोज्या, हिंदीत चिंजी वगैरे नावे आहेत. बौद्ध, नागार्थ प्रात य सवार या प्रांतात ही गाडे पुष्कळ आहेत याची पाने बोरी असून ती मोठाच्या पानाएवढी मोठी असतात.

याच्या पत्रावळी लावतात. याची छाया फार थंड आहे. याचे खोडूळ कर्तव्य कामास फारसे उपयोगी पडत नाही. या झाडास लहान लहान फळे येतात. त्यांच्या बियांत तुरीएवढ तीव्र रंगाचे दाणे असतात. त्यांस चारोळ्या म्हणतात. चारोळ्या मिठाईत व पकासाठी पालतात. चारोळ्यांचे तेल निघते ते बदामाच्या तेलासारखे थंड आहे. चाराच्या पक फळाचा रंग जाभळा असतो. ही फळे मधुर असतात.

चारखा—मुंबई:काठेवाड. लाखापादर ठाण्याच्या अम-लांगल स्वतंत्र खंडणी देणारी.एका खेव्याची जहागीर.

चारण—या जातीची लोकसंख्या छमारे पाऊण लाख आहे. मुख्य वस्ती मुंबई इलाखा व राजपुताना यांतून आहे. मुंबई इलाख्यांत कच्छ, काठेवाड, गुजराथ, सिंध व राजपुताना येथे हे लोक आहेत. चारण हे गावचे पाळणे व मंडळी करणे ही कुमाराची कामे पूर्वी करीत असत. गुरे पाळणे, रजपूत व काठी यांचे पोवाडे गाणे व भीक मागणे हे यांचे मूळचे धंदे होत. अचूनमुल्ला काठी लोकांच्या वंशावळीची माहिती या लोकांना आहे इल्ली हे गुराळी, व्यापारी, कापडवाले व शेतकरी आहेत. भाट लोकांप्रमाणेच पूर्वी हे लोक वचना बद्दल जमीन रहात असत व वचनभंग केल्यास प्राणी,करण्याची धमकी घालून ते वचन पाळवयाला भाग पाडत असत. कच्छप्रांतातील खालचे लोक चारण बायकांना माता मानून त्यांमध्ये दैविक शक्ति असते असे समजतात.

गुजराथचारणामध्ये गुजर, कच्छेला अथवा पंजिया, मादल, व टवेले अशा चार पोटजाती असून एका पोटजातीचा दुसरीशी विवाहसंबंध होत नाही. समासंबंधी चाली फार निरनिराळ्या आहेत. मारवाडीचारणामध्ये शेठीवेडी व्यवहार होत नाही. हे लोक नियमाने जानवे घालतातच असे नाही. भुलीची लठ्ठे वयाच्या १०-१२ वर्षांपर्यंत होतात. रेषाकाटा पंचमहालमधील चारणाखेरीस इतर सर्व चारणामध्ये पुत्रविवाहाची चाल आहे. घटस्फोटाबद्दल वेगवेगळ्या चाली आहेत. हे लोक मांसाहारीहि आहेत. अहोर, लोहार, दरी व रजपूत लोकांसबरोबर हे जवतात. मुलगा वारस नसल्यास त्या कुळातील पुढपास वारसाचा हक्क जातो. हे लोक हिंदू धर्माच्या वेगवेगळ्या पंथांचे असून अंवा व भवानी देवीचे उपासक आहेत. मेवाड, सारस्वत, त्रिगुड, रामगुड, पारजिया व काही ठिकाणी धामाळी माध्यम यांचे उपास्य आहेत.

चारदुमार—हे आसमच्या दरंग जिल्ह्यातील रासून ठेवलेले (रिशवे) जंगल आहे. याचे क्षेत्रफळ १२.१ चौ. मैल आहे. यांपैकी २८७२ एकरांत रबराच्या झाडांची लागवड केली आहे. ही लागवड सन १८७३ त प्रथम सुरू झाली व १९०४ पर्यंत त्याच्या बिरांसाखे २ लाख इ. झाला.

चारसद, त हा सी ल.—बायथ सरदरीवरील प्रांताच्या पेशावर जिल्ह्याची तहसील. क्षेत्रफळ, ३८० चौ. मैल आहे. इ. स. १९११ त हिची लोकसंख्या १५९१०५ होती.

येथील शेतासारा १९०३-०४ त ३६००० होता. यातील कापूल नदीची शाखा अदिहा आणि स्वातनदी गामधील दुआप फार सुगम आहे. मोहम्मद टेकच्याच्या पावण्याची असणाऱ्या शेतास लोकांनी आपले पंधारे बांधून पाण्याची व्यवस्था केली आहे. स्वात नदीच्या पूर्वेत उमानतेल टेकच्यापासून दक्षिणेत पयूल नदीपर्यंतच्या प्रदेशात हस्तनवरपत म्हणतात.

अ द २.—चायक्येकडील प्रांताच्या पेठावर जिरगां तील चारसद तहसिलीय सुटय राबें आहे. गाला लागूनच प्राग शहर आहे. याची व प्राग शहराची मिळून लोकसंख्या १९११ त १९०८ होती. हे पेठावरपासून २० मैल आहे. यात धान्याचा मोठा व्यापार आहे यात एक बाळ्य व दवाखाना आहे. प्राचीन पुष्कळावता नावाची नगरी, मिला प्राक इतिहासकारांनी येथीलकृत अथवा येथुनैरीस अस नाव दिलें आहे ती हें चारसद शहरच होय असे जनरल कनिंगहमचे म्हणणें आहे टेलिमी (भूगोलविचिंता) यामें हें प्राचीन शहर स्वात नदीच्या पूर्वकडील किनाऱ्यावर आहे असे लिहिले आहे. व गुएन-लॅंग म्हणतो की हे शहर पेठावरच्या इस्तान्येस सुमारे १७ मैलावर आहे. यात जुनी नाणी, मातीचे अस्त्रकार व एक खोदकाम केलेली शिला सापडली आहे. येथें शहराच्या पयावाकरिता वापलेला बालाहिसार नावाचा जुना विहा होता.

चारा—पाळी व जनावरांचे वनस्पतिखाद्य. गुराविषयी विचार करूं लागलों म्हणजे चान्याचा प्रश्न पुढें उभा राहतो. गुरांचा स्वभाविक चारा म्हणजे गवत होय हिंदुस्थानात भुयस्थकरून जागराळ प्रदेशात गवताची अनेक रांने आहेत पठारादी व तातपुडा या पर्वताच्या जवळील भागातील गुरे बहुतकरून कोमरी गवतावरच पोसली जातात. अशीं कुरणें महा-राष्ट्रात व काटेकाडात बरीच आहेत. देशावर व त्याने प्रमाणें फर्नाटकात कोण समुद्रावर नदीकाडी अफाट कुरणें असून तेथें उत्तम जातीने गवत होतें. ज्या रानात उत्तम जातीचे गवत सुबटक होतें त्यांना महाराष्ट्रात पुरण असे म्हणतात व गुरांपर्यंत त्यालाच वडि अशी संज्ञा आहे. साधारणपणें गवताची एकच कापणी होते. सराट रानातील व नदी काठच्या रानातील गवत हिरवे वापून ते गुरांना चारितात. अशा डिफार्मि कापणीनंतर सोईचा पाऊस झाल्यास दुसरी कूट होऊन गुरास नरावयास मिळतें. शहराच्या आस-पासची कुरणें गुरांना उभें चारतात. प्रत्येक खंड्यान गुरांस चारण्याकरिता म्हणून 'गयरातें' ठेवलेली असतात परंतु तीच नागा गावातील गुरांना उभें राहण्यासाठी अवस्थायुक्तें तेंच चरणालायक गवत पारसें होत नाही. वदित केगळे भागात पुष्कळ गवत होतें. पण त्याचा मुख्य उपयोग दुष्काळ साली वास्त होतो. जंगली भागांतील गवत दर-साल कापून जागोगागी त्याच्या गंजी करून देऊन्यात व

त्याचा उपयोग दुष्काळात गुरांसाठी करावा अशी तजवीज सरकारातून चळू आहे. गुरांपर्यंत शेताचे बांध बंद ठेवितात. व त्यावर झालेले गवत कापून ते आपल्या गुरांसाठी राखून ठेवितात शेतावर कुरणालून चरण्याची बंदी शाखापासून गंजी खावण्याची पद्धत वास्तु प्रचारात येऊ लागली आहे. मोठमोठ्या सहरागवळ विक्रीसाठी गंजी करून गवत साठ-वून ठेवितात

गवताचा व इतर चान्यांना माठा साधारणपणें प्रत्येक भागातील हवाकाम्याच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतो. येथें नियमित व पुरेसा पाऊस पडतो तेथें चान्याची बाण उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात मिळून एक दोन महिनेच पडते. पहिल्याने पावसाळ्यात तयार झालेले हिरवे गवत मिळते तें सरतें सों तुण, धान्याचा कडया, सरम व ह्रिदल धान्यांचें भूष मिळावयास लागतें अशा रीतीने खर्च होऊन जो चारा शिक्षक रहातो त्याच्या गंजी करून ती साठवून ठेवितात. सहान गंजी बाटोळ्या असतात व मोठ्या चौकोनी असतात चांगली, मिरज वगैरे भागात त्या पर-ळांच्या आकाराच्या घालून त्या मातीच्या ढेंकड्यानी झाकि-तात त्यास 'देपण' म्हणतात. सोलापूर व अहमदनगर जिल्ह्यात गंजी शाकारस्थावर त्याच्या बाजू व बरील भाग माती व रोणाच्या वाल्यानें छिपितात नाशिक, पुणें व सहाद्रीजवळील भागात गवताच्या गंजी छपरानी झाक-तात. गव्हाचे कुटार (भुता) व कडवणचे भूषपळ काडीच्या कणगीत किंवा नडव्याच्या ताटव्ने कूट बांधून त्यात साठवून ठेवितात. नाशिक जिल्ह्यात कूट विडानी बांध-लेल्या बाटोळ्या रोखीत साठवितात. कोंकणभागात पेंडा गंजी घालून ठेवितात महाराष्ट्रांत गवताच्या अनेक जाती ओळखतात. त्यांपैकी गुजराथेत शिंदबो, वाथी, मोली, साबरा, व कड-बडीया देशावर पवन्या, सारवेल, पवनभूरी, भोतड व तावडभोटा या कोंकणात कुलेण, करवेल वगैरे गवताच्या मुख्य जाती होत गवताखेरीज उजारीचा कडया, चारोचें सरमड, माताचा पेंडा, राड्याची व नागणीची कांड, गव्हाच्या काडीचा मुख्य व कडवड धान्यांचें भूषवगैरे गुरांना चारितात.

येथें जेथें पाण्याचा सोय असतो तेथें तेथें शुद्ध चान्याची विकें करितात. उदाहरणार्थ, उत्तर गुजराथेत चुंया, हुंदी व रोंडी, खानदेशात व देशी भागात, मका, हुंदी, उतावळी, मिळरा, लखणपांस पुणें व नगर जिल्ह्यांत; मेथी, नाशिक व पश्चिम खावदेश जिल्ह्यात; चांगली व मिर-जकेड नदीवूड रानात मका, शेवरी, बालवगैरे गुरांना चार-ण्यासाठी करितात. उंचाच्या रानांत गुन्हाळवर पैलान्त उंचाची वाडी चारितात.

काही भागात जेथे उन्हाळ्यात चारा कमी पडतो तेथें माथळांत आमण, विंपरीच्या पाला, कोंकणात वांबुची विचार, पामास, भारेडी, भेडी. फणस वगैरेचा पाला, खानदेश व नाशिक जिल्ह्यांत अंगन, हेंकळ, काटेयोर वगैरे झाडांचा

पाला व गुजराथेंत सांवडी, हरेरा, दोदी, हिरमाडी वगैरेंचा पाला चारितात. दुष्काळांत वड, पिंपळ, पिंपरी, नांदुरकी लिंब, डेंबर, पांगारा आंवा वगैरे झाडांचा पाला व केळींचे घुंठहि गुरांनां पालितात.

वर सांगिल्याप्रमाणें नेहमीं चान्यासवंधीं गुरांची आवाळ मुख्यत्वेकरून दुष्काळी भागांत जमनेवारी ते जून अखेरपयितो फार होजे. यावेळीं रानांत चरावयास फारसें नसतें. अशा वेळीं चान्याची तरतूद करणें अगदीं अवश्य आहे. पावसाळ्यांत हिरवा, त्यावेळीं खाण्यास अयोग्य अशा वराच चारा असूच तो स्वस्वोहि असतो. हा चारा खडपांत अगर चुनेयच्यो विहिरीच्या आकाराच्या 'सायलो' मध्यें भरून ठेविल्यास तो उन्हाळ्यांत फार उपयोगी पडेल. अशी चारा साठवून ठेवण्याची पद्दत इंग्लंड, अमेरिका वगैरे ठिकाणीं फार वर्षांपासून प्रचलित आहे. हिंदुस्थानांत सुद्धा असा मुरवलेला चारा मिलेटरी डेअरीकारमीत व शेतकी खात्याच्या सरकारी शेतांवर करण्याची वाडिवाड चालू आहे. तो चारा उत्तम असून गुरें मोठ्या आबडीनें खातात.

सायलो म्हणजे जमीनींत खोदलेला विहिरीसारखा चौकोनी अगर पाटोळा खड्डा असतो. कित्येक वेळा हा खड्डा जमिनीत खोदून गडाचा तसाच 'सायलो' म्हणून वापरतात. पण कित्येक वेळा त्याच्या बाजू व तळ बांधून काढितात व नंतर चारा साठवितात. कच्च्या सायलोंत चान्याचें कुजून पडणें मुकसान जातें. तसेंच तो बांधून काढिला असता होत नाहीं. सायलेज म्हणजे मुरवलेला चारा. हिच्या गवताच्या कडव्याचा किंवा मक्याचा कसलाहि सायलेज करितां येतो. पण मक्याचा सायलेजचा वांगला होतो. अमेरिकेंत मक्याची सादे थारीक करून दग सां सायलोंत भरितात. हा चारा आण्ट-सॅट्यरांत सायलोंत भरून ठेविल्यास तो फेब्रुवारी-मार्च महिन्यांत काढण्यास तयार होतो. खडपांत मुरलेल्या चान्यापेक्षां इकडचा ६० ते ७० टक्के सायलेज गुरांनां पाण्यापेक्षां योग्य असा निघतो. सुमारे १५ गुरांना तीन महिनेपर्यंत पुरेसा चारा मावण्यास २० फूट खोलीचा व १५ फूट व्यासाचा खड्डा पुरें होईल.

मुरवलेल्या चान्याखेरीज हल्लीं जी चारा चारण्यात येतो. तो कडवा कापण्याच्या यंत्रांनं किंवा कुन्हाडीनं किंवा दुसऱ्या हत्यारानं थारीक करून गुरांनां खाऊ पातल्यास आहे हाच चारा जास्त दिवस पुरयितां येईल.

वाखेरीज देशाखेरीज कांही भागांत व कुठोड्यांत जसें मशी मारवून सुमारे एक वर्षे पुरण्याप्रमाणे चारा साठवून ठेवतात. त्याप्रमाणें मुख्यत्वेकरून दुष्काळनिवारणार्थ एका वर्षाचा चारा दुसऱ्या वर्षांपावेतों साठवून ठेवला पाहिजे. हो पद्दत बोर्होडचे अमलांत येणे अवश्य आहे.

अर्त.कडे दिवसानुदिवस हलकी जमीनमुद्री लागवडींत लागल्याकरणाने चराऊ रानें कमी कमी होत चालल्यां

आहेत. याकरितां सर्व शेतकऱ्यांनीं गुरांच्या चान्यासाठीं म्हणून आपल्या शेताच्या कांही भागांत दर वर्षी चान्याचे पिक घेतलें. निदान पाणी असेल; त्यांनीं तरी ही गोष्ट अवश्य करावी.

कापूस आणि गाळिताची घान्ये पिकणाऱ्या प्रदेशांत चान्याची टंचाई फार असते. अशा ठिकाणीं सरकीच्या टरफलांचा कडव्याप्रमाणेंच उपयोग होतो. असें सुरत फार्म-बरील प्रयोगांअंती अनुभववास आले आहे.

साधारणपणें इकडलें चान्यासंबंधीं माहिती दिल्यावर गुरोपासल्यासंबंधीं कांय तजवीज करतात याचे विवरण करणें जरूर आहे. • पाश्चात्य देशांत गुरांनां चारण्यासाठीं जनावरांची फार काळजीनें निगा ठेवितात, गवत खराब होऊं लागलें म्हणजे चांगल्या चांगल्या जातीच्या गवताचे मुद्दाम बीं धरून त्यांत कांही दिवस जातीच्या वियांची मिसळ करून चराऊ रानांत पेरितात. फुरणांस खत देतात व त्यात वाईट जातीचे तण होऊ देत नाहींत. फुरणांस-सर्वांत कुंपण घालून चान्याचा वचाव करितात व तो वाळवून ठेवितात. अगर सवंध, क्षेत्राचे तुकडे करून ती वेतावेतांनं गुरांस चारितात. तिकडे गवत फुलांवर असतांना कापितात व तें वाळवितात. अशा गवताला तिकडे 'हे' म्हणतात. आपल्या इकडे गवत अगदीं पळें होऊन वाळत म्हणजे कापितात सवंध तें वेंच निवडस होतें. वाखेरीज टर्निंग, मेन्जल घुरदल, फोषी, गारें वगैरेसारखी विकें करून ती गुरांनां चारितात. इकडे तशा सवंधेचे प्रयत्न झालेले दिसत नाहींत. तथापि कोइमत्तूरकडे व बटार प्रांतांत कांही ठिकाणीं अशीं चराऊ रानें सापून ठेवलेलीं आढळतात.

गुरांचा वाढ व संभाळ करण्यासाठीं प्रत्येक शेतकऱ्यानें चान्याची पिके मुद्दाम केले पाहिजेत असें वर सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें कोणती चान्याची विकें कोणत्या हंगामांत करावी वगैरेसंबंधीं उपयुक्त माहिती पुढें दिली आहे.

चान्याच्या विकेंची निवड करताना सालीं दिलेल्या गोष्टी लक्षांत ठेवाव्या. चान्याचें पीक लवकर तयार होणारें, जास्त उत्पन्न देणारें, गुरांस आवडणारें, पचण्यास सोपें, गुरांस अपाय न करणारें, ताटांत थारीक, पालेदार व तो पाला लुसडीत व नरम असणारें असलें पाहिजे. शिवाय चान्याचीं हो पिके मुद्दाम पाण्यावर करावयाचीं असल्यामुळे तीं बोझ्या पाण्यावर येणारीं असावीत. चारा वाळवून रचून ठेविल्यास तो लपकर नासूं नये. साधारणपणें म्हणवतांल व त्यामुळे हिंदुस्तानीं वर्गांतल पिक चान्याकरितां करावयाचीं असतील तेव्हां तीं फुलतवधरच (फणसांत किंवा दगतांत दागे भरण्यापूर्वीं) कापवीं. जोषळ्याच्या ज्या अनेक जाती कडव्याकरितां पेरितात, त्या फुलावरीं आल्याखेरीज कापून गुरांनां कधीहि पासूं नये. कारण फुलवरी येण्यापूर्वीं जोषळ्याच्या ताटांत हायड्रोसायनिक आश्लि नांवाचा विपारी पदार्थ

असतो, ते गुरांना अर्पायकारक आहे. त्याचप्रमाणे ससुण-पोस गुरांना कापल्याबरोबर घालू नये. तो कांही तास उन्हांने हडकलावर मग शलावा. त्याचा दररोजचा रतीन १०-१५ पींडविशत मास्त नसावा.

तृणार्थीतील धान्यांना 'कागी' 'किवा' काजळी 'पातून मराने अर्पाय होतो. यासाठीची पेरण्यापूर्वी ते मोरबुड्याच्या पाण्यात भिजवून मग पेरते.

मुख्य मुख्य चान्याच्या पिकासंबंधी तपशीलवार माहिती याथी दिली आहे. दर एकरी उत्पन्नाचे आकडे हजार पींडांचे सत्तासहस्र पानांचे दिले. असून चान्याचे आकडे पींडाचे आहेत.

चान्यांच्या पिकांचे कोष्टक

पिकांचे नाव	हंगाम	एकरीची	माळवेळा कड्या	हिरवी रेण
झीजमा उजारी	पावसाळी व उन्हाळी	५०-७०	८-१०	...
खोंडी उजारी	उन्हाळी	१०-१०	४-६	१२-१५
हुंदी	...	१०-४०	...	१४-१६
साळू	...	१५-२०	...	८-१०
निळ्या उतावळी	पावसाळी	४०-५०	६-१०	१८-२२
सौरभम	पावसाळी	४०-५०	...	१५-२०
इस्की	...	१०-४०	८-१०	...
मका	वर्षभर	१०-४०	...	१८-२०
रिश्मानास कनुरिअन्न	पावसाळी	५-८	...	१८-२०
पकेले मास (मैगिरिअन्न पोंडरमास)	...	{ तावमास मुकुडे }	...	२५-३०
गिर्जाप्रास	...	{ मुळाशहित डोब }	...	१८-२०
वाटाणा ओट	हिवाळी	{ ४०-५० वाटाणा ७०-८० ओट }	...	१०-१२
माल	सर्वाळी	२०-३०	...	८-१०
बंजळी	...	१०-४०	...	१२-१५
मेथी	हिवाळी	१५-४०	...	१५-३०
ससुण पास	{ पावसाळी व हिवाळी }	१२-१५	...	२५-४०
बरसोम (सिंध)	हिवाळी	१०-१०	...	२०-२५

मुंडिया.—हे चान्याचे पीक उत्तर गुजरात व बडोदे संस्थानांत म्हत्वाचे आहे. हे मोठाड जमिनीत लागले होते. तिकडे हुंसाची पेरणी अगदी दाट करतात. यास्तव त्याची ताटे जगदी थोडी व मधतासारखी येतात. हा चारा गुरे मोठ्या आवडीने खातात. ही पेरण्यापासून हे १० ते ७० दिवसांत फुलवण्यावर येऊन ते हिरवे कापणीस

तयार होते. उन्हाळी पिकास आठवडा दिवसांनी पाणी घाले लागते.

हुंदी, काळ भौं डी व खोंडी.—हा उजारीच्या जातीचा पेर उन्हाळ्यात करतात. याचा विशेष पेर पुणे, सोलापूर, नगर व नाशिक या जिल्ह्यात करतात. काळ-भौं डी केव्हा केव्हा हिवाळ्यातही करतात. पेरणीचा हंगाम केतुवारी व मार्च महिना होय. याचा चारा कापणीस सुमारे तीन महिन्यात येतो. वाकणीनंतर याचे व वरचे गुपारून पुनः खत व पाणी दिल्यास दुसरी कापणी दोन महिन्यात मिळते.

साळू.—हे पीक मुख्यतः हिवाळी आहे. तयापि पाण्याची सोम व्यवस्थेरीत असल्यास ते उन्हाळ्यातही जोराने वाढते. पेरणीपासून तीन महिन्यात चारा फुलवण्यावर येऊन तयार होतो. दर आठ वडा दिवसांनी पाणी देत जावे.

निळ्या.—याचा विशेष पेर पुणे जिल्ह्यात आढळतो. हे चान्याचे पीक मुख्यतः पावसाळी आहे. पण उन्हाळ्यातही बरेच पाणी दिल्यास पीक बरे येते. याची पेरणी चांगला पाऊळ साज्यावर चारकणी पाभरीने डभी आढवी करतात. म्हणजे सरे जमिनीत ही सारही पत्राळें जाते. हे कापणीस येण्यास सुमारे तीन महिने लागतात.

उता व डी.—अरगदी अगर उतावळी ही देशावरील चान्याची एक जात आहे. ही जात खरीप व रकरी हंगामाच्या मध्यावर पेरण्यास योग्य अशी आहे. म्हणजे हिवा पेर आगष्टाभेरापर्यंत करण्यास हरकत नाही. ही जात ६०-७० दिवसांत फुलवण्यावर येऊन कापणीस तयार होते. मुळसा राखत कापणी करून पुन्हा पाणी दिल्यास दुसरी कापणी येत येते.

सौर व म.—ही एक अमेरिकन उजारीची जात आहे. अमेरिकेत याच्या साठ्यापासून रस कढून रसाचा मूळ तयार करतात. याच्या कणसांमधील पांय पळे होईरी सांगाची पाने हिरवीगार रहातात. त्यासूडे या पिकापासून चारा व पांय ही दोन्ही एकदम मिळू शकतात. याचा खोबवाहि चांगला येतो. पेरणीनंतर सुमारे ७५-८० दिवसांत पीक कापणीस तयार होते.

इस्की.—ही एक फ्रेंचची उजारीची जात आहे. या जातीची ताटे सौरभमप्रमाणे गुळवट असतात. सौरभमचा व इस्कीचा दाणा काज्या बोंडात वेष्टिल्या असतो.

मका.—हे पीक पर्वीतून केव्हाही येतला येते व ते कोणत्याही दिवसांत गुलास चारता येते. पीक फुलवण्यास येण्यापूर्वी गुरांत चालू तरी ते खाल्याने शोष्टप्रमाणे गुलास अक्षम होत नाही. पीक पेरण्यापासून ते दोन महिन्यांत चारपास तयार होते. याच्या लागवडीत जमीन दग-दग असून खत व पाणी दावा भरपूर पुरवठा असावा लागतो.

रि आ ना ल कसुरि अस्त.—ही चान्याची जात आभिर्ज्ञेताल असून तिचा प्रसार सरकारी फार्मच्या बाहेर फारसा झालेला नाही. हे पीक दिशण्यांत मक्यासारखे दिसते. याच्या दोन कापण्या येतात व शेवटीं बीं येते. याचें ताट पोडेंतें फडक व संतुमय असतें. ह्याचा पाला मक्यापेक्षां चरपट असतो.

प फेलो प्रा स.—हे सिहलद्वीपांतील एक गवत आहे. तें पाणयळ जमिनींत बरें वाढते. याचे लांब लांब ताणें येतात. ताण्यांचे नऊ इंच लांबोचे तुकडे करून त्यांची लागण करितात. याच्या वर्षांतून सात आठ कापण्या येतात.

गि नी ग व त.—रानडी गिनी हळू हें गवत दिशण्यांत गवती चढासारखें दिसतें. हे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वेळीं परदेशांतून हिंदुस्थानांत आलें असलें. हें गवत एकदां लाविलें म्हणजे सरीच वर्षे टिकतें व खत व पाणी यांचा ज्याप्रमाणें पुरवठा असेल त्याप्रमाणें त्याचें उत्पन्नहि वाढतें. गिनांगवत कोणत्याहि जमिनींत येतें; परंतु जमीन निचऱ्याची असावी. जमीन चांगली तयार करून दर एकरां दोणखत सुमारे हांस गाव्या घाबें व नंतर पावसाच्या तोंडां दीड दोन फूट हमचौरस अंतरांनं टांगाचे तुकडे (प्रत्येक आठव्यांत '१-९ मुडेंचे मुळासहित) करून लागण करावी. विंयापासूनहि याची लागण करितां येते. परंतु याचा कार उशीर लागतो. मुळांनी जीव भरला म्हणजे सत्यां व पाट करावेत. पावसाळ्या-खेरीज सर्व वर्षभर प्रत्येक दहाशारा दिवसांनी पाणी देत जावें. भांगलणी करून किंवा प्रत्येक कापणीनंतर नांगराची आडवी उभी तासें घालून जमीन स्वच्छ ठेवावी. दरवर्षी सुमारे पंधरा गाव्या दोणखत देत जावें. या गवताच्या दर वर्षी नऊपासून दहापर्यंत कापण्या होऊन दर एकरां अजमातें १८००० ते २०००० पोंड हिरवा चारा मिळू शकेल. गिनेंगवताचें क्षेत्र दर तीन चार वर्षांनी बदलवें.

पा टा गा आ गि ओ ट.—ह्याचें पीक धंडीच्या दिवसांत चांगलें येतें. ओट हें परदेशी पीक आहे. याचें मिश्रपीक सरकारी मिलिटरी फार्मांत फार करितात. याचा पाला याळपूनहि गुरांनीं चारतात. याला पाण्याची व खताची योग्य सजवीक पाहिजे. हे पेरिल्यापासून अडीच ते ३ महिन्यांनी तयार होतें.

पा ल.—हा नदीवूड रानांत व कधी कधी मळईतहि चान्याकरितां करितात. याचे वेळ फार पीछिक असतात. पेरणीपासून पीक सुमारे तीन महिन्यांत कापणीस तयार होतें. व व डी.—चवडीच्या मऱ्याच जाती आहेत. त्यांपैकी हळक्या जाती चान्याकरितां पसंत कराव्या. हे पीक ७०-८० दिवसांत कापणीस येतें.

मे पी.—हो चान्यासाठी नाशिक व पश्चिम कानदेस या जिऱ्यांत पेरितात. हा पीछिक व लसछलीत चारा गुरें मोठ्या आवडीनें खातात. कामकरी व दुसऱ्या जनावरांनी हा चारा गला मानवतो. हा एका जनावरास रोजी १५-२० पोंड

दिश्यात हारकत नाही. चान्याच्या पिकाला एकंदर सहा वेळ पाणी घाबें लागतें.

छ गूण घो स.—(विलायती गवत) गुज.—विलायती घास. कानडी विलायती हळू. हे पीक परदेशांतून आलेलें असून तें दिशण्यांत मेक्यासारखें दिसतें. याची वैरण पुष्टिकारक असते. पाण्याचा व खताचा भरपूर पुरवठा असल्यास जनावरांनां वर्षभर उत्तम लसछलीत ओली वैरण यापासून मिळू शकते.

या पिकाला जमीन निचऱ्याची असावी. मध्यम काळी व काळी, सुमारे तीन फुटांखालीं मुळम असलेली जमीन पसंत करावी. जमिनीची चांगली मशागत करून ती सुमारे एक फूटभर खोल भुजगुशीत करावी. दर एकरां ३०१४ गाव्या शेणखत देऊन तें जमिनींत चांगलें मिसळवें. याची लागण दोन तऱ्हेनें करितात. एका पद्धतीत दहा फूट औरस चौरस घाफे करून त्यांत हातानें बीं फेकतात. दुसऱ्या पद्धतीत दोन दोन फुटांच्या अंतरांनं दांड घाडून त्याच्या माथ्यावर बीं पेरितात. दुसऱ्या पद्धतीत जमीन सपाट असणें जरूरीच आहे. पहिल्या पद्धतीत निंदणी टिपणी हातांनच करावी लागते पण दांडच्या लागवडीत ती वेळाच्या सह्याच्यानं धोडया खर्चात आटोपतां येते. वापणाच्या पेरणीत बीं दर एकरां १२१५ पोंड लागत असून दुसऱ्या पद्धतीत तें ११८ पोंड पुरतें. पहिल्यानें ३१४ वेळ पाणी पदिवसांच्या अंतरांन घाबें. पुढें हिरवाळ्यांत प्रत्येक दहा दिवसांनी व वऱ्हाळ्यांत आठ दिवसांनी पाणी देत जावें. लसूणघासांनं पीक वरेंचवर सण काढून स्वच्छ ठेवावें व वर्षांतून तीन चार वेळ थोडथोड खत देत जावें. दर क्षेत्रेस चांगल्या कुजलेल्या शेणखताच्या पांच गाव्या घाव्या म्हणजे पुरें आहे. पहिली कापणी सुमारे दीड दोन महिन्यांनीं येते. व पुढें प्रत्येक कापणी सरासरी सव्वा महिन्यांनीं येते.

दर एकरां कापणीस सुमारे ३००० पोंड ते ३००० पोंड पांस निघतो. प्रत्येक जगावराला सुमारे दहा पोंडांपेक्षां रोज जास्त गवत पातल्यास जनावराचें पोट कुणून अपाय होण्याचा संभव असतो. लसूणघास कापल्यावर लागलाच गुरांनां न चारतां तो कांही वेळपर्यंत हवेंत पसरून जरासा सुई घावा व मन गुरांना चारावा.

व र सी म.—चरसीमहि एक लसूणघासासारखी ईंग्लिश देशांतील चान्याची जात आहे. हिचें उत्पन्न सिंध प्रांतांत व पंजाबांत चांगलें येतें. उत्तर गुजराथ व फोंकण येथें याचे प्रयोग चालू आहेत. 'थोडेघांस' व 'गवत' यांवर स्वतंत्र लेख आहेत.

च रा ई सं सो ध न.—स्वतःचा योगक्षेम चालवून समाजांतलें इतर भागाला अवयव पुरविण्यासाठीं शेतकरी-वर्गांन आपलीं गुरेदोरे कार्यसम रियतींत राखणें अत्यंत जरूरीच आहे. परंतु हल्लींच्या दुष्काळी युगांत जनावरांच्या चाराचरार्चा प्रश्न फार विकट होऊन पडला आहे. म्हणून मुंबई ह्याक्याच्या कोटवासातयाचे दायरेभर यानी दा

प्राताच्या शेवटीची आर्थिक पहाणी करून २० व्या शतकाच्या आरंभीच बरील पाखाती लोकांची हीन स्थिति होत चालली आहे असा निष्कर्ष काढला व ती सुधारणासाठी चारईसोपनाचा उपक्रम केला.

तदनुसार डॉ. हॅरल्ड. एच. मॅन यांनी चान्याच्या काही विकासकामांने प्रयोग केले. त्यात विकास वृत्तान्त, धर्म, संवर्धन, त्याचे सामाजिक पृष्ठभूमी, त्यातील घटकावयव, पोषक द्रव्ये व त्यांचे प्रमाण, तसेच रंधी जनवर्गाची अभिवृद्धि व आवडनावड, त्या विकासाला लागणारा खर्च व येणारे एकरी उत्पन्न इत्यादि गोष्टींचा विचार केला गेला. त्याच्या मागील भाग हो. वन्स यांनी कुरणातील सहज उपवर्गाची काही रानगवते व कडवले यांवरही माहिती मिळविली व यामध्ये उच्चवर्गीय असे वर्ग लावून त्यातील काही तृणकडवळाच्या मिश्रणाची चराऊ रानात लागवड करून चान्याची पैदास करण्यास सुरुवात केली. याबरोबरच मुंबईच्या जालून वेल्ह्ड ट्रस्ट मंडळाकडून आपल्या कार्ययोजनेत "हजारयातील निकत चराऊ रानाची सुधारणा" या प्रभावा समवेत केला जाऊन त्याच्यात संशोधन करण्यासाठी डॉ. गणेश महादेव शकदेव यांची निराळी नेमणूक झाली. त्याच्या संशोधनामधून जी फळनिष्पत्ति झाली तीत खालील ठळक गोष्टींचा सिद्धांत-निष्कर्ष निघाला

(१) सर्वच पक्षिक, चराऊ राने एकसारखी निकत असत नाहीत. अशा रानात निरनरतःच मोठमोठे विभाग उत्तम करणे म्हणून असतात परंतु-यांच्यावर एकसारखी चर चालू असल्यामुळे चांगली आवडीची गवते आधी खाळी जाऊन, त्यांना वाढावयास पिया उत्पन्न करून आपला बंध चालू ठेवण्यास बाब मिळत नाही व म्हणून त्यातील चांगल्या विभागाचा बहुमोलपणा झाला जातो.

(२) अशी सर्व राने वाईट मानलेल्या 'बुरख' गवतांचेच प्रामुख्याने व्यापिली असत नाहीत. कुसळपट्टित असे दोकरी विभाग विरतीने पसरलेले असतात. शिवाय या सर्व कुसळी अगरे विनकुशडी रानांमध्ये पॅनिकम, इस्किम यासारख्या गणतील चांगल्या गवतांच्या अनेक जातीहि समाविष्ट असतात.

(३) आजवर कुसळगवताची जात फक्त बहुवर्षीय असे अशी समजूत असून प्रजातुगृही त्याची तशीच नोंद आहे. परंतु हीमर्थ मोठी व धाकटी अशा दोन पोटाजाली असून पैकी पहिली बहुवर्षीय व दुसरी एक वर्षीय आहे असे दिसून आले आहे. शिवाय पहिली जात चांगल्यापैकी आहे असेहि निदर्शनास आले आहे.

(४) पहिल्या सिद्धांतानुसार रानाची योग्य पहाणी करून त्याचे प्राणालायक, चराऊ, वेगळे निरनिराळे विभाग करावेत. नंतर त्यात चर, फाव व रात या क्रिया आणट्यास आणून मुदतीमुदतीने करीत असल्या म्हणजे राने सुधारून

वेढ्यांचा वापर होईल असा ठराव व या रीतीने सुधारणा चान्याची सुरुवात पुढेदेखूच पहात होईल.

(५) बरील योग्यतेमुळे चराऊ रानात ती नांगरून व कुसळी तृणकडवळाच्या मिश्रणाच्या लागवडीने चान्याची पैदास करण्याची पद्धत आपोआपच चालू पडते. शिवाय ती शाटीयपट्ट्या चूक, आर्थिकपट्ट्या आतपट्ट्याची व व्यावहारिकपट्ट्या विकलदायी अशी ठरते. तेव्हा कुसळी गवतांचे उच्चाटण करण्याच्या पाठीमागे निराळी न लागता बरील योजना अमलात आणल्यास निकत चराऊ राने चांगलीच सुधारता येतील.

चारिकार—अफगाणिस्तानात खोर्कंद दरीच्या मुखा-जवळ हे एक शहर आहे. या ठिकाणी कोहिस्तानचा गव्हर्नर राहतो. येथे तुर्कस्तानाकडे जाणाऱ्या मालावर कर घेऊन चरण्यात येतो. जोरंद खाणीतले कच्चे लोखंड येथे सुद्धा करून चालू पाहत राहतात. येथे व याच्या आसपास मातीने बांधिलेले पुष्कळ किले आहेत सन १८३९ त ब्रिटिश पोलिटिकल एजंट, मेजर एल्झेड पॉटिंगर व शाहा झुजाबी गुरमा पलटण या ठिकाणी राहत होती. कोहिस्तानवास्त्यांनी सन १८४१ या लोकावर हल्ला करून त्या सर्व पलटणीची कत्तल केली. त्यातून फक्त पॉटिंगर, एक ब्रिटिश अधिकारी आणि एक गुरमा एवढेच काय ते कायुलास पोहोचले

चारिद्वय—ब्रिटिश हुकाच्या सनदेशावरती बळबळ सुरू चालवून ईंग्लंडमध्ये इ. स. १८३० मध्ये सुरू होऊन इ. स. १८५४ पर्यंत कमी अधिक प्रमाणात चालू होती. ती राजकीय आणि सामाजिक अशा दोन्ही स्वरूपाची होती. इ. स. १८३२ मध्ये झालेली राजकीय सुधारणेची बळबळ ही मुख्यत्वे मध्यम स्थितीतल्या लोकांचीच असल्यामुळे तिच्या योगाने मजूर वर्गाचे समाधान झालेले नव्हते तथापि एक नें महत्वाचे तत्त्व या बळबळीने निविवादपणे सिद्ध केले ते असे की, ईश्वरी राज्यपद्धति ही प्रतिनिधिक तत्त्वावरच उभारली गेली पाहिजे. त्यामुळे या बळबळीने मजूरवर्गाचे जरी समाधान झाले नाही तरी तिने व्याक्तिमत्तत्वाच्या मार्गात एक पाऊल पुढे टाकले असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. प्रत्येक व्यक्तीस मत्तत्वाचा हक्क देणे ही गोष्ट जरी त्या वेळच्या लिबरल पक्षास मान्य नव्हती, तथापि ती जहाल पक्षास पूर्वपणे संमत होती, आणि स्वाभाविकपणेच त्यावेळी अत्यंत निरुत्साहस्थेच पोहोचलेल्या आणि स्वतःच्या आकांक्षा कोण याही मार्गांनी तृप्त करून घेण्यास असुर असलेल्या मजूरवर्गाचे जहाल पक्षाशी संलग्नता होऊन 'कामगार लोकांचा सव' या संस्थेची स्थापना झाली. नंतर या संघातील काही समासद मिळून एक मंडळ स्थापण्यात आले आणि त्या मंडळाने एक जाहीर सभा घेतात असून कामगार लोकांच्या मागण्यांचे एक पत्रक तयार केले. त्यातील मुख्य फलमे येथेप्रमाणे— (१) सर्व दगांच्या गुलाम मत्तत्वाचा हक्क अर्पणे. (२) पार्लमेंटच्या वार्षिक

सभा बोलावणे. (३) चिह्नां-गुप्त रीतीने घट देण्याची पद्धत अंमलात आणणे. (४) मतदानाचा दर्जा ठरविण्यांत मिदगीचा विचार न करणे. (५) सभासदांचे बेतन ठरविणे व (६) समानमतदारसंघ तयार करणे. या पद्धतीस ' लोकपक्षाची सनद ' असे विशिष्टार्थसूचक नाव देण्यांत आले.

गजूर लोकांत ही चळवळ अत्यंत महत्त्वाची वाटत असल्यामुळे त्यांनी या चळवळीचा जोराने फोडव करण्यास सुरुवात केली. मोठमोठ्या शहरांतून व्याख्याने देऊन जाण्वि करण्यासाठी प्रचारक नेमण्यांत आले. या चळवळीस मोठमोठ्या विद्वान आणि कर्तव्यगार अशा लोकांचा पाठिंबा मिळाला होता. त्यांमध्ये प्रमुखपणे ज्यांचे नांव नमूद करता येईल असा मनुष्य म्हणजे विस्रम सन्देश हा होय. हा एक उत्तम लेखक असून कामगार लोकांच्या संपाचा चिटणीस होता. त्याचप्रमाणे दुसरा मोठा मनुष्य म्हणजे हेतरी बिन्सेन्ट हा होय. हा अत्यंत देखणा असून त्यावर बागदेवतेची विशेष कृपा असल्याबद्दल त्याची ख्याती होती. त्याचा आवाज अतिशय मधुर अगून प्रसंगविशेषी आवाजास चढउतार देणे, मापणांतील अस्वलितपणा आणि दुसऱ्याची हुणहुण नडल करणे या गुणांच्या योगाने त्याची लोकांवर मोठी विलक्षण छाप बसत असे. त्याचे चहाते त्यास इंग्रजी 'लोकसाहीचा सूरण डिमॉन्स्ट्रिनी' असे म्हणत असत. याद्विषेक्षा चळवळीच्या अप्रेक्षारथाचा मान विशेषकरून ज्याच्याकडे येऊं शकेल असा मनुष्य म्हणजे कर्गस ओकोनर हा होय. हा आयर्लंडचा रहिवासी असून याने ' दि नॉर्दन स्टार ' या नांवाचे एक वर्तमानपत्र सुरू केले होते. हे या चळवळीचे केवळ मुखपत्र समजले जात असे.

१८३९ त झालेल्या परिषदेच्या वेळीं मात्र चळवळीचा कमजोरपणा लोकांच्या निदर्शनास येऊं लागला. एवढेर चळवळ्या लोकांमध्ये दोन तट पडले. एकाचे मत आपण दाततेच्या मार्गाचा अवलंब करावा असे होते तर दुसऱ्या बाजूचे लोक प्रसंगी आयाचार करण्यासहि तयार होते. देशांत येवढ्याही मात्स्यामुळे सरकारी अधिकारी या चळवळ्यांवर लक्ष ठेऊं लागले. तेव्हा सरकारी अधिकारी आणि चळवळीचे पुढारी यांमध्ये चकमकी सुरू लागल्या. यमिगहॅम शहरी लम्बेट्ट, टेलर, कॉलेन्स या पुढारवाले असत असलेल्या बांदी लोकांची मालमत्ता जाळून पोळून फस्त करून टाकण्यांत आली. मध्यंतरी सुमारे १३,८०,००० लोकांच्या सहांचा एक भंगे कॉमन्स समेकडे पाठविण्यांत आला. परंतु तो १३७ विरुद्ध ४८ अशा प्रभेद बहुमताने नापास करण्यांत आला. अशा रीतीने एवढीनीच आपल्या अर्जांचा वासलात लागलेली परात्ताच चळवळी लोक अतिशय रागवून गेले, आणि न्यूपोर्ट-शहरी त्यांनी मोठा दंगा केला. हा दंगा इतिहासांत ' दि वेरा इन्सेक्शन ' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. या दंग्या-

नंतर सरकारने मोठी दडपशाही सुरू केली व पन्थाच जणांना शिक्षा जोडवल्या. त्यामुळे थोडक्याच कालांत चळवळीचे उग्र स्वरूप नाहीसे झाले. तशांत त्यांच्या पुढार्यांमध्ये मतभेद झाल्यामुळे चळवळ अगदीच कमजोर होऊन गेली. ही गोष्ट, दुसऱ्या जेवत कॉमन्स समेकडे ओ अर्ज करण्यांत आला त्यावर अवघ्या ३३,००० च सद्या होत्या, या गोष्टीवरून सिद्ध होत आहे.

तथापि इ. स. १८४८ मध्ये त्या चळवळीवर शेवटचा आघात होईपर्यंत ती थोड्याबहुत प्रमाणांत चालूच होती. इ. स. १८४८ मध्ये फ्रान्स देशात जी राज्यक्रांति झाली, तिच्या योगाने चळवळ करणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणांत नवीन आशांकुर उत्पन्न झाले. फ्रान्समधील लोकांना जी गोष्ट करता आली ती इंग्लंडमधील लोकांना का करता येऊं नये, अशा विचार त्यांच्या डोक्यांत धोळू लागला. शेवटी त्यांनी पुन्हा एकदां कॉमन्ससमेकडे विनवणी अर्ज करावयाचा, आणि कॉमन्ससमेक्या सभासदांना अर्जाचा योग्य तो विचार करण्यास माग पाडील एवढे प्रचंड लोकमत अर्जास अनुकूल आहे ही गोष्ट त्यांच्या नजरेस आणून पावयाची, असा विचार ठरविला.

एक प्रचंड जाहीरसभा बोलावून कॉमन्स समेकडे अर्ज पाठविण्याचे ठरविले. तो अर्ज तीन पेटपांमधून भरून उरण्याइतका मोठा होता. तो कर्गस ओकोनर याने कॉमन्स समेकडे सादर केला. त्याच्या सांगण्यांत त्या अर्जावर सत्तावन लक्ष लोकांच्या सद्या आहेत असे आले. परंतु प्रत्यक्ष मोगून पहाता त्या सुमारे पावणेवीस लाखच भरल्या. त्यांतहि कित्येक सद्या लबाडीने केलेल्या असून दुसऱ्याहि कित्येक यनावटन होत्या. अशा तऱ्हेने अर्जाची नापत झाल्यामुळे त्याकडे कोणी फारसे लक्ष दिले नाही. यानंतर ५१६ वर्षेपर्यंत ही चळवळ थोडीबहुत चालू होती. परंतु वस्तुतः ती असून नसल्यासारखीच होती असे म्हणणे माग आहे.

प्रत्यक्ष परिणामाकडे पाहिले असता, ही चळवळ मोंठ्या डोळात मुले होऊन अखेरीस ऑफस टरली असेच वारवर पहाणाऱ्यांस दिवून येईल. परंतु वस्तुस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण करणारास असे आढळून येईल की सनदेमध्ये नमूद केलेल्या सर्व गोष्टी यथाकाल अंमलांत येऊन चुकल्या आहेत. त्याला तीस चाळीस वर्षांत झालेल्या इंग्लंडच्या प्रगतीचे थेंबे या चळवळीस कितपत देता येईल हे बरी नकी अगमावतां ओल नाही, तथापि एकीणिताच्या शतकाच्या अखेरीस इंग्लंडमध्ये ज्या स्वातंत्र्य-युद्धाची पूर्णपणे वाढ झाल्याचे आपल्या दृष्टीपत्तीस येत त्याचे बीजारोपण या चळवळीच्या वेळीच झालेले होते, ही गोष्ट कोणाहि इतिहासवाचकाच्या लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाही. [ए. मोराल रिफॉर्म].

चार्लमांट, अर्ल ऑफ (१७२८-१७९९)—जेम्स कॉल्फील्ड चार्लमांट हा इंग्लिश येथे सन १७२८ च्या आगस्ट महिन्याच्या १८ व्या तारखेत जन्मला, हा ज्या पराण्यात जन्मला त्या पराण्यात या पूर्वी तीन विद्वानांच्या काळंत ही पदवी देण्यात आलेली होती व जेम्स चार्लमांट हा चौथा सरदार होता. हा लहानपणापासूनच विद्याभ्यासास अग्रगण्यकारणाने लंडनमध्ये व इंग्लंडमध्ये जे विद्वान-गृहस्थ असत त्यांचा व याचा चांगला स्नेह असे. कॉन्सन्, बर्क, मोल्डस्मिथ यांच्याशीही त्याचा चांगला परिचय असे. आयर्लंडमध्ये त्याने निरभिराख्या अधिकाराच्या जागा पत्करून त्यात जे आपले प्रावीण्य व्यक्त केले, त्यामुळे त्याला अर्ल ही पदवी १७६३ मध्ये अर्पण करण्यात आली पण त्यामुळे त्याची लोकसेवा करण्याची हीस मात्र भागली नाही. आयर्लंडमध्ये त्यावेळी स्वातंत्र्याची चळवळ सुरू झालेली होती. त्या वेळच्या पुढाऱ्यांना आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र असावे असे वाटे लागले होतं याचवेळी अमेरिकेच्या स्वातंत्र्ययुद्धाची सुरुवात झाल्यामुळे व त्यात इंग्लंडचा पराभव होऊ लागल्यामुळे आयर्लंडमधील इंग्रजी सैन्य अमेरिकेकडे पाठविले. त्यातच आयर्लंडवरील परचक येत की काय अशा तऱ्हेची भांति पडल्यामुळे आयर्लंडमध्ये स्वतंत्र स्वयंसेनिक पयक उभारण्याची चळवळ जोरात सुरू झाली व हा हिंसाळणता १७९० सैन्य मोळा झाले. पुढे परचकाची भांति नांदीची झाल्यावर याच स्वयंसेनिकांच्या साहाय्याने आयर्लंडला स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याचा तत्कालीन पुढाऱ्यांनी निश्चय केला. या सैनिकांचा पुढारी चार्लमांट असून त्याची मॅटन व क्लड या लोकप्रसिद्ध पुढाऱ्यांनी उत्तमप्रकारचा तयार होता व मॅटन व चार्लमांट यांनी मोठ्या उत्साहाने लढपट करून स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविले. पण हे पार्लमेंट मिळविण्यावर अर्थातच स्वयंसेनिक पयकांची विशेष गरज नसल्यामुळे पुष्कळशी पयकें यमी करण्यात आली. १७९१ साली त्याने आपल्या गळुनरांचा रात्रीनामा देऊन 'मिहू क्लब'ची स्थापना केली. पण १७९८ सालच्या टोनच्या बंडासुळे त्याला पकड घेतला व आपण केलेल्या चळवळीचा वाईट प्रकारने शेवट होणार असे त्याला वाटे लागले. यामुळे त्याच्या मनावर भयंकर परिणाम होऊन तो १७९९ साली मरण पावला.

चार्यक—एक नास्तिक तत्त्वज्ञानी. यास नास्तिक-शिरोमणी असे नाव साधनाचार्यांनी सर्वदर्शनसंग्रहात दिले आहे.

चार्यक कधी जन्मला व मरण पावला याविषयी ज्या एका जैन ग्रंथात दिलेले आहे, त्याचा नामनिर्देश न करता त्या ग्रंथाचा सारास अर्वाचीन कोदण्डार देतात तो असा:—अर्वाती देशात क्षिप्रा नदी व चामला नदी यांच्या संगमावर शंखोद्धार नामक क्षेत्र आहे. तेथे कलिगुप्ताची अपभ्रंश सुषिधिर शकाची ९६० वर्षे गेल्यावर ९६१ व्या वर्षी प्रभवसुवत्तर चारुला

असता उत्तरयणात वैशाख शुद्ध १५ रविवारी मग्यान्ह समयस चार्वाकाचा जन्म झाला. याच्या वाढाचे नाव इंद्रकांत व आईचे सुगिणी असे होते. पुढे पुष्करतीर्था यशनामक गिरीच्या ठीकी भाद्रपद शुद्ध १२ सोमवारी धीमुख संवत्सर असता सुषिधिर शकाची ७२५ वर्षे गेल्यावर ७२७ व्या वर्षी क्षुण्ण-यनात चार्वाक मरण पावला. हो महिती सत्य म्हणून ब्राह्म धरण्यात बऱ्याच अडचणी आहेत. सर्व दर्शन-संग्रहात माधवनाथोनी यांचे मत काय होते ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे मांडले आहे.

पृथ्वी, आप तेज आणि वायु ही चार भूते परस्पर संयोग पावून देहाच्या रूपाने परिणाम पावली म्हणजे त्यात आपो-आपच अव्ययतन्य उत्पन्न होते असा कित्येक द्रव्ये संयोग पावली म्हणजे त्यापासून मय होत. अथवा पान, सुपारी, चुना, काठ हे पदार्थ एकत्र मिळाल्याने तांबडा रंग उत्पन्न होतो त्याचप्रमाणे अव्ययतन्य म्हणून काही निराक्ष आहे असे नाही. चार भूतांचा जो परस्परसंयोग त्यांचे नाव अव्ययतन्य आणि वियोग तो त्याचा नाश होय साराच, प्रत्यक्ष अव्यययुक्त जो देह तोच आत्मा असे चार्वाकांचे म्हणणे आहे. कारण मी स्थूल, मी कृणू असा प्रयोग हे याच प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. असा मात्ता देह असा जरी प्रयोग होतो, आणि त्यापासून मात्ता असे म्हणणारा कोणीतरी निराळा असेलसे वाटते, तरी तो प्रयोग दाखूने शिर या म्हणण्या-प्रमाणे औपचारिक आहे. कारण राहू तोच शिर असेच लोकप्रसिद्ध आहे.

आत्मा द्रव्यसंपादन आणि क्षीरसंगोग यापासून होणाऱ्या सुखात दुःखनिमित्तता आहे. यास्तव अर्थ आणि काम हे पुद्गल नव्हेत, असे कोणी म्हणू नये. धान्य पैजें गेले असता त्या समागमे भूत येते. किंवा मत्स्यादिकासमागमे कंढक इत्यादि येतात म्हणून जसा कोणी धान्य व मत्स्य टाकोत नाही, तर भुज व कंढक यांचा त्यास करून सुखार्थी सुखार्थी ग्रहण करून सुखोपभोग घेता, त्याचप्रमाणे द्रव्य आणि क्षीरसंगोग यांतून दुःखाचा त्यास करून शहाणे आहेत ते सुख माय येतात. मूखाप्रमाणे दुःखमितीने सुख टाकीत नाहीत. उदा., धान्यास उपद्रव देणारे पशू आहेत म्हणून किंवा अन्न मागणारे मधुकी आहेत म्हणून त्या भयाने कोणी शेती करीत नाहीत व पाक करीत नाहीत काय? तर धान्य पेरतात आणि पाकही करितात याप्रमाणे ही उदाहरणे प्रत्यक्ष सिद्ध असता जो कोणी दुःखभयाने सुख टाकितो तो पशूच जाणावा.

देहोपपत्तीस यमीची अपेक्षा नाही. कारण यम आहे अशाविषयी प्रत्यक्ष प्रमाण नसून ते केवळ अनुमानसाध्य आहे. अनुमानप्रमाण हे तर मुळी मिथ्याच आहे. तर मग जग कसे उत्पन्न होईल ? हे एक आणि दुसरे एक रोगी, एक निरोगी, एक गरीब, एक श्रीमंत असे का ? यांचे उत्तर असे आहे की, जगाची उत्पत्ति व त्यातील वैचित्र्य ही स्वाभाविकच

आहेत म्हणजे स्वभावेकरूनच ती तशी उत्पन्न झाली आहेत. जसा अग्नि हा सद्गुण आणि पाणी व वायु ही सद्गुण होतील आहेत त्याप्रमाणे.

परलोकां नाही, परलोकी यमन करणारा आत्मा नाही व तेथे सुखही नाही. वर्णाधर्मांच्या क्रियापातून काही फल प्राप्त होते असे म्हणतात; परंतु त्यांत काही हांसील नाही. कोणी म्हणेल जर हे काहीच नाही, तर मोठमोठे विद्वान्द्रव्यसाध्य व कष्टसाध्य अशी वेदोक्त अग्निहोत्र, यज्ञ इत्यादी कसे करण्यास कसे प्रवृत्त होतात? तर असे समजावे की जे बुद्धिहीन व पीछ म्हणजे पाकमार्गाने पुढा आहेत, त्यांस हा जीवनों-पाय आहे, दुसरे काही नाही. कारण वेदच मुळां भेद, पुर्व आणि निराचार म्हणजे घडोत्तोर, ठक आणि राक्षस यांनी केले आहेत तर त्यांतील कसे तशीच आहेत.

यज्ञांत पशु मारला असतो जर त्याच इष्टार्थ प्राप्त होतो, तर असे करण्यापेक्षा यजमानाने पित्यासच का मारू नये? श्राद्धाने पितराची तुष्टि आहे म्हणजे तर यांकात जाणाराने बरोबर कराव्याचे ओंठे वागवावे यांत हांसीत काय? परी मुलांने भादू करावे म्हणजे झाले. जर येथे अन्नादिक दान केल्याने इष्टार्थ पोचते तर पराच्या घराच्या घनत्वांत केलेले दान बघच्या मजकुरांतल्यास पोहोचवें तसे को पडत नाही? देहाद्वारे मित्र असा आत्मा परलोकास जर गेलाना आहे तर पैशु इत्यादिकांच्या स्नेहास्तव त्यांस तो कधी का जेऊन भेटत नाही! यास्तव जीव आहे तो पर्यंत दुःशांत, खावे त्याचे व घेतले काही नसेल तर वेताशक म्हण काढून तुप त्याचे; म्हणजे शय विलकुल बाळगू नये. कारण भस्म झालेला देह पुढां नग्नतास येत नाही. आणि नग्नत्व नसल्याकारणाने कुण कडच्याची पंचाद्वारे नाही. सारांश 'धोमरा'ने सिध्द पत्नीस प्राण ' हे वाक्य असे घडेचे आहे. तशाच वेदामधील मोठी असून मोक्षमंथन करणारा राक्षस नाश मिळविताले; दुसरे कोणी शिकविणारा नाहीत. तस्मात् परलोकायामांच्या आशने जे कोणी वेष्ट साम्या, कष्ट यांदिताने ते कष्टादिकांपासून होणाऱ्या वेदनाप्रमाणे नव्हतुःच अनुभवितात. सारांश, प्रत्यक्ष जे कष्टरूप दुःख, याचेच नांव नरक, जीसंभोगादिक अं हुड तोव स्वर्ग, प्रत्यक्ष प्रमाण तेच प्रमाण, लोकप्रसिद्ध ओ रागा तोव परमेश्वर आणि देहपात हाच मोक्ष. यादून स्वर्ग, नरक, ईश्वर, अनुमानादिक प्रमाणे व मोक्ष ही दुसरी नाहीत. याप्रमाणे शुद्धाचार्ये तपश्चर्येने गेले असतां पुढस्तोत्रांनी त्यांचे रूप धारण करून देवतांच्या पुढास मोक्ष पाहण्यासाठी विरोचन सिद्धांतांचे पुढाकरण केले व त्यांस जे मत शिकविले त्या मताचा अनुयायी चार्वाक आहे.

चार्वाकदर्शनाचा स्वतंत्र ग्रंथ नाही. अन्य दर्शनकारांनी त्याच्यावर केलेल्या पूर्वश्रुतासक टीकांवरून या दर्शनातील विविधाची माहिती मिळते. या दर्शनमात्र मुमुक्षुसमवादा म्हणता येईल व उपर्युक्त नाही तरी याच आचरणांत

याचे अनुयायी शेंकडा ११ वर आढळतील. [अर्वाचीन कोश; सर्वदर्शनसंग्रह].

चालुक्य घराणे—चालुक्य घराण्याचे राज्य मोठे विस्ताराने असून यांनी इ. स. सहाव्या शतकापासून बाराव्या शतकापर्यंत सहा शतके राज्य केले. या कालापूर्वी बराचसा काल हे एक दक्षिण राष्ट्र समजले जात असे. चालुक्य दक्षिणेत आर्यावर्तदखची माहिती प्रथम आपणांस सुमारे इ. स. ५५० च्या सुमाराची मिळते. पहिला पुलकेशी याने इ. स. ५५० च्या सुमारास आपली सत्ता स्थापन केली. या घराण्याचे पुढील शिलालेख आहेत व त्यांपैकी शेवट शेवटच्या राजाच्या शिलालेखातून या घराण्याची वंशावळ दिली आहे. तसेच यांच्या मूळपुरुषाबद्दल, अगोप्यमध्य राज्य करीत असलेला कौशंब्यातील ५९ वा पुत्र विजयादित्य (अगो-प्येत ५९ पुत्र होऊन गेल्यावर विजयादित्य हा दक्षिणेत आला) हा मुलुख मिळक्याकरिता दक्षिणेत आला पण लडाईत मारला गेला अशी माहितीही दिली आहे. या विजयादित्याची म्ही रापोदर असून आपला जीव पचावून पळून गेली व एका द्राक्षणाच्या घरी आश्रयास राहिली. तेथे तिला विष्णुवर्धन नांवाचा पुत्र झाला. याने विष्णुगिरीवर तप करून गौरीला प्रसन्न करून घेतले व मग राज्य स्थापन पुढील विजय सेपादन केले व कोची येथील पल्लव राजाच्या कन्येशी विवाह करून आपल्या राज्यास बळकटी आणली. याचा पुत्र विजयादित्य व त्याचा पुत्र पुलकेशीवर्धन हा होय. ऐहोळ येथील शिलालेखांत पुलकेशीचा पिता रणराय व आज्ञा नयसिंहवर्धन नामक होता असा उल्लेख आहे (फ्रीड म्हणतो की या सर्व दंतकथा असून, चालुक्य राजे हे पल्लव राजे राज्य करीत असतां दक्षिणेत आले व त्यांचे राज्य थिळोचन (जिनेत्र) याने हराविले. एवढे मात्र ऐनिल आहे). यालाच पुलकेशी असेही म्हणत असत. पुलकेशी याचे नातू विभक्त होऊन त्यांनी पूर्व व पश्चिम चालुक्य घराण्याची स्थापना केली. या पैकी वजील नातू हा पश्चिमेकडे राहिला व धाकटा कुन्जविष्णुवर्धन याने वेणी येथील पल्लवराजा झालेकायन यास मिळून व पूर्वकिणारा कावीर करून पूर्व घराण्याची स्थापना केली.

वेणी येथील पल्लव राजे हे आंजभूय याच्यानंतर कृष्णा नदीच्या प्रदेशांत राज्य करीत असून बुद्धधर्मी होते. तेव्हा हा विजय म्हणजे बुद्धधर्मीवरील आम्हणधर्माचा विजयच होय. कारण चालुक्य हे वैष्णव होते. चालुक्य घराण्याला बल्लभायने चालुक्य असे म्हणण्याचा जो प्रघात आहे, त्याबद्दल फ्रीड म्हणतो की, पूर्वकालीन चालुक्य राजांच्या शिलालेखांत कल्याणच्याबद्दल कांहीच उल्लेख नाही. अगदी प्रथमच कल्याणचा उल्लेख पश्चिम चालुक्य घराण्यातील राजा जेले. कयमम (संतोषर पहिला) याच्या सा.श. १०५ (इ. स १०५१-५४) च्या शिलालेखांत सांगितला.

चालुक्य पूर्व पराणे.—पूर्वचालुक्य वंशाच्या राज्याला बेंगी देश म्हणतात. याच्या चतुःसीमा.—पश्चिमेक पूर्वपाट, पूर्वेक समुद्र, उत्तरेक गोदावरी नदी व दक्षिणेक कृष्णा नदी अशा आहेत. या चतुःसीमेत असलेल्या मुळुखाचे क्षेत्रफळ सुमारे ८००० चौरस मैल होते. या देशाचे राँ नोअम्र देश असे असून त्याची राजधानी बेंगी ही होती.

पूर्व चालुक्य वंशाची स्थापना:—चालुक्य साम्राज्यावर दुसरा पुलिकेशी हा इ. स. ६०९ अथवा १० साली गादीवर आला. हा बलाढ्य राजा असल्यामुळे याने दक्षिणेकडे आपले राज्य वाढविले व येथील पल्लव राजाचा पराभव केला. पुलिकेशीला आपल्या राज्यातून इतक्या लांब मुलख-गिरीवर गावे लागले म्हणून त्याने आपला भाऊ पहिला विष्णुवर्धन याला आपल्या देवात सुवराज करून ठेविले (६१५). या स्वारीतच बहुधा बेंगी देश चालुक्य साम्राज्याला जोडला गेला असावा. राजधानीला आल्यावर पुलिकेशी याने आपल्या मायाला नवीन निकलेल्या मुळुखावर सुमेदार नेमून पाठविले. थोड्याच काळात (६३२) पर-स्परामुमताने विष्णुवर्धन याने पूर्वे किनाऱ्यावर इरवेत्र साम्राज्य स्थापिले; व चालुक्य वंशाचे पूर्व पराणे सुरू केले. कोणी म्हणतात की त्याने थंड करून स्वतंत्र राज्य स्थापिले. हे राज्य ५०० वर्षे तरी या भागावर होते. या परायातील निरनिराळ्या राजांनी किती किती वर्षे राज्य केले त्यागदल्या शिलालेखातील माहितीत फरक दिसून येतो. तसेच शिलालेखातील माहिती सुसती वंशावळीपुरतीच आढळते.

पूर्वचालुक्य वंशात होऊन गेलेले राजे:—(१) पहिला विष्णुवर्धन (६१५ ते ६३३). हा पश्चिम चालुक्य राजा दुसरा पुलिकेशी याचा धाकटा भाऊ होय. याच्या यापवि नाव पहिला कीर्तिवर्मा असे होते. याला कुळविष्णुवर्धन, कुळविष्णु व विष्णुदेव असेही म्हणतात. याला पृथ्वीवर्धन असे उपपद असून विपमसिद्धि असे विद्वद् होते. याच्या राज्याला बेंगीदेश म्हणतात. याने बेंगीराज शालिवाहय याचा पराभव करून आपले राज्य स्थापिले. याने ओरिसापर्यंतचा मुलख जिंकून राजमहेंद्री येथे राजधानी केली. याचे राज्य सर्व कलिंग देशावर होते. याने बेंगीराज स्वारी ६०५ च्या सुमारास केली व ६१० त हा स्वतंत्र झाला असे एके ठिकाणी म्हटले आहे तर दुसऱ्या ठिकाणी ६१५ मध्ये गादीवर आला असे म्हटले आहे. याच्या आधीच याचा ब्रधारी कवि नानध्याभट्ट याने महाभारताचे तेलगू भाषांतर केले होते. (२) पहिला जयसिद्ध (६३३ ते ६६३), जयसिद्ध हा विष्णुवर्धनाचा बडील मुलगा होता. याला सर्वसिद्धि असे विद्वद् होते. एका ताम्रपटावरून याने ३३ वर्षे राज्य केले तर दुसऱ्यावरून ३० वर्षे केले असे दिसते (३) इंद (भट्टादित्य) (६६३) हा जयसिद्धाचा धाकटा भाऊ केले काळा इंदराज असेही म्हटले आहे. एका राजघराणे याचा गादीवरून काढण्याचा प्रयत्न केला त्यांत अथिराजेंद्र हा सुट्टा होता. अथिराजेंद्र

बहुधा कलिंगनगरच्या गंगवंशाचा ईदवर्मा असावा. इंदाने ७ दिवसच राज्य केले असे एके ठिकाणी म्हटले आहे (४) दुसरा विष्णुवर्धन (६६३ ते ६७२), हा इंद्याचा मुलगा होय. याला सर्वलोकाश्रय हे उपपद होते व विपमसिद्धि हे विद्वद् होते. याने सज वर्षे राज्य केले. याचे २ शिलालेख नेलेर व मटेवाडा येथे आहेत. (५) मंगी युवराज (६७२ ते ६९६), हा दुसऱ्या विष्णुवर्धनाचा मुलगा होता. याला युवराज हा शिर्ताव होता. यालाही सर्वलोकाश्रय व विजयसिद्धि हे विद्वद् होते. याचा एक शिलालेख सापडला आहे. (६) दुसरा जयसिद्ध (६९६ ते ७०९), हा मंगीचा सर्वात बडील मुलगा होता. याने १३ वर्षे राज्य केले. (७) कोकिली, हा दुसरा जयसिद्धाचा धाकटा सावत्र भाऊ असून याने सहा महिनेच राज्य केले. (८) तिसरा विष्णुवर्धन (७०९ ते ७४६), हा कोकिलीचा बडील भाऊ होता. हा सावत्र की सत्ता याचा स्पष्ट उल्लेख नाही. कोकिलीला गादीवरून काढून ठाकून हा गादीवर बसला (९) पहिला विजयादित्य (७४६ ते ७६४). हा तिसऱ्या विष्णुवर्धनाचा मुलगा होय. याला विजयादित्य भट्टारक असेही म्हणत. याने १८ वर्षे राज्य केले. (१०) चवथा विष्णुवर्धन (७६४ ते ७९९), हा पहिल्या विजयादित्याचा मुलगा होता. याने ३६ वर्षे राज्य केले. एका शिलालेखात यास विष्णुराज नामाभिधान दिल्याचे आढळते. (११) दुसरा विजयादित्य (७९९-८४३), हा चवथ्या विष्णुवर्धनाचा मुलगा. याला त्रिभुवनाकृष्ण नाईमृगराज असेही म्हणत. याने ४०, ४४ व ४८ वर्षे राज्य केले असा निरनिराळा ताम्रपटात उल्लेख आहे. यातील ४४ वर्षे हा उल्लेख विश्वसनीय असावा. हाच या परायातील पहिला सावेभौम राजा असावा. एका शिलालेखावरून असे म्हणतात की, याने बारा वर्षांत गंग व रट राजाच्या-बरोबर १०८ लडाया केल्या व नितर्कात देवळाई बापली. हे बहुधा मालवेकडे राहून असत. याचा समकालीन रट राजा तिसरा गोविंद होता. विजयादित्याच्या मंतर रट राजांनी बेंगीवर स्वारी करून तोथे काही काळ आपला अंमल बसविला होता याचे दोन शिलालेख उपलब्ध आहेत. (१२) पाचवा विष्णुवर्धन अथवा कालविष्णुवर्धन (८४३ ते ८४८), हा दुसऱ्या विजयादित्याचा मुलगा होता. याला महाराज ही पदवी लावत असत. याने अठरा महिनेच राज्य केले (१३) तिसरा विजयादित्य उर्फ गुणाक (८४४-८८८), हा पाचव्या विष्णुवर्धनाचा बडील मुलगा. याला एका ताम्रपटात गुणाक असे म्हटले आहे. रट्याचा राजा न मंदतीव योलाविल्यावरून याने रयास मदत देऊन गंगाचा मंगीराज याम लडाईत ठार मारिले. तसेच पुढे मालवेकडे (राष्ट्रकूट) दुसऱ्या कृष्णराजाचा पराभव करून त्याची राजधानीही यानेच जाळली. (१४) पहिला मीन (८८८ ते ९१८), हा मागील राजाचा भाऊ पहिला विक्रमादित्य याचा मुलगा

होता. तिसऱ्या विजयादित्याच्या मृत्यूनंतर १६ सोमनाथी बंगी देशावर स्वारी करून तो देश घेतला. पुढे भीमाने आपले राज्य त्यांच्यापासून परत जिंकून घेतले व कृष्ण-राष्ट्रकूटाचा पराभव केला. याचे दुसरे नांव मोहोदय असे होते. (१५) चवथा विजयादित्य-कोळीमेड (११८), हा पहिल्या भीमाचा मुलगा. याच्या पाचव्या नांव मेलांचा. याने सहा महिने राज्य केले. याने कलिपांच्या राजांना जिंकले. (११) पहिला अम्म (अण्?), सहावा विष्णुवर्धन (११८—११५), हा चवथ्या विजयादित्याचा बडील मुलगा याचे नांव विष्णुवर्धन असे होते. याच्या कारकीर्दीत राजमहोद्री शहर चाळुक्यांनी जिंकले. राष्ट्रकूटांवरोबर याच्या आसोनी याच्याविरुद्ध फट केला होता परंतु तो सिद्धीत गेला नाही. (१७) पांचवा विजयादित्य (१२५). हा पहिल्या अम्माचा मुलगा. याचे दुसरे नांव बेड-यालातैल-णने गादविरुद्ध काढले. याचा कारभार महिनाभरच झाला. (१८) तारु (१२५), हा पहिल्या भीमाचा मुलगा जो युद्धमत्त (पहिला) त्याचा पुत्र होय. याच्या नावाचा प्रत्येक सारण, नालप (सैलप) असा निरनिराळ्या ठिकाणी आहे. हा पांचव्या विजयादित्याला गादीवरून काढून गादीवर आला. याला विक्रमादित्य (दुसरा) याने गादीवरून काढले. याने १ महिनाच कारभार केला नालप व विक्रमादित्य (दुसरा) यांच्या झटापटीत नालप ठार झाला असे एके ठिकाणी म्हटले आहे. (१९) दुसरा विक्रमादित्य (१२५—१२६), हा पहिल्या भीमाचा दुसरा मुलगा. याने सैलपांना जिंकून राज्य कमाविले. याने ११ महिने राज्य केले. (२०) दुसरा भीम (१२६—१२७), हा पहिल्या अम्माचा दुसरा मुलगा. याने दुसऱ्या विक्रमादित्याला जिंकून राज्य मिळविले. सैलपांचा मुलगा दुसरा युद्धमत्त याने याची फत्तल करून राज्य घेतले. याने ८ महिने कारभार केला. (२१) दुसरा युद्धमत्त (१२७—१२४), हा सैलपांचा बडील मुलगा. याने दुसऱ्या भीमाचा पराभव करून राज्य कमाविले. परंतु याचा पराभव करून तिसऱ्या भीमाने याच्यापासून राज्य घेऊन याच्या हातून घाबले. (२२) तिसरा भीम.—सातवा विष्णुवर्धन (१२४—१२५), हा चवथ्या विजयादित्याचा मुलगा व पहिल्या अम्माचा सावत्र भाऊ. याने सार बरे राज्य केले. याच्या राणीचे नांव लोहमहोद्री होते. याचे राजमध्य, दडन, प्रिय व अल्प यांचा वध केला. राष्ट्रकूट (पांचवा) गोविंद याचा या भीमानेच पराभव केला. (२३) दुसरा अम्म; सहावा विजयादित्य (१२४—१२७), हा दुसरा भीम याचा धाकटा मुलगा होता. याचे दुसरे नांव सहावा विजयादित्य असे होते. याचेही पांचव्या विजयादित्यापासून घालत आलेला दृष्टकट्ट यांचा. कामराज व नायमोबा यांची मुलगी ती याची राणी होय.

हा १२५च्या दिवसावरचा पांचव्या तारुला शुक्रवारी गादीवर बसला. त्यावेळेला तो सार बर्षांचा होता. (२४) दानाणव (१७०—१७१), हा दुसऱ्या अम्माचा बडील सावत्र भाऊ होता. याला घनार्णव असेही म्हणत. काही लेखात दानाणव याने तीस वर्षे (१७३—१००२) राज्य केले असे आहे. परंतु पुढील लेखांत याने तीनच वर्षे राज्य केले व बाकीची २७ वर्षे चोळ राजांच्या ह्याच्यांच्या हांदाखालीत गेली व त्यावेळी बंगी देशावर कोणीही राजा नव्हता असे आहे. तसेच काही लेखावरून असे अनुमान निघते की, सतर वर्षांत चोळ राजांनी हा मुलूख जिंकला असावा (२५) धाकवर्षा (१००२—१०१५), हा दानाणवाचा तर्वात बडील मुलगा होता. याला चाळुक्यवंद असे म्हणत. अनुराज्य माहिदीची ३० वर्षे संवत्स्यानंतर हा राज्यावर आला. (२६) विमलादित्य. (१०१५—१०२२), हा धाकवर्षाचा धाकटा भाऊ. याच्या बायकोचे नांव कुंदवा महादेवी होते. चोळ राजा राजराजा याची ही कन्या होती. विमलादित्यास विमलाके असे दुसरे नांव होते. (२७) राजराज (पहिला)—आठवा विष्णुवर्धन (१०२२—१०६३), हा विमलादित्याचा मुलगा होता. काही लेखात याने ४१ वर्षे राज्य केले असे आहे तर काहीत ४० वर्षे आहेत. याची राणी राजेन्द्र चोलाची कन्या होती. ही याची मागेबघीण असून तिचे नांव अम्मणदेवी होते. सातवा विजयादित्य (राज प्रतिनिधी १०६३—१०७७) हा कुलोत्तुंग देव याचा सुलता होय (पहिला राजराज याचा भाऊ). हा आपल्या पुतण्याच्या हाताकाली त्याचा प्रतिनिधी होता. (२८) कुलोत्तुंग पहिला (१०६३—१११२), हा पहिला राजराज याचा मुलगा होता व याला पहिला राजेन्द्रचाल असे म्हणत. याने चोळांचे राज्य जिंकले (१०६३) व बंगी प्रांतावर प्रतिनिधी नेमून आपण चोलांचे राज्य गांजे लावले. याचा पहिला प्रतिनिधी सातवा विजयादित्य (१०६३—१०७७), दुसरा प्रतिनिधी दुसरा राजराज (१०७७—७८) व तिसरा वीरनाथ उर्फ वीरदेव (१०७८ ते ११०७) होता. कुलोत्तुंगापासून बंगीचे राज्य हा चोळ देशाचा एक प्रांत झाला. कुलोत्तुंगाचा सहाकालीन पथिम चाळुक्य राजा सहावा विक्रमादित्य होय. कुलोत्तुंगाचे आपला मांडलिक कलिंग देशचा राजा याच्यावर खंडणी दिल्यामुळे १०७१ मध्ये स्वारी केली होती. याची राजधानी यावेळी गंगापुरी होती. विक्रमांकदेवचरित्र या काव्यावरून असे दिसते की, चोळ राज्यातील अंतःकलहामुळे कुलोत्तुंग देव याच्या चोळ राज्य बळकावण्यास संघीत झाला. (२९) विक्रमदेव (१०१२—११२७), हा पहिला कुलोत्तुंगदेव याचा मुलगा. याने १५ वर्षे राज्य केले. आपल्या भावाप्रमाणे हाही युवराज असताना बंगी देशाचा राजप्रतिनिधी असावा. व त्याचा हा काल वीरदेव यानंतरचा असावा. दुसरा राजराज (बंगी राजप्रतिनिधी १०७७—७८), पहिल्या कुलोत्तुंगदेवाचा हा दुसरा मुलगा. सातव्या विजयादित्यानंतर

याला बेंगलूर पाठविण्यांत आले. परंतु एक वर्षांनं हा केंद्रावरून परत आला. श्रीदेव लक्ष्मण नववा विष्णुवर्धन वेंगीचा राज-प्रतिनिधि (१०७८-११००) हा पहिल्या कुलोत्तुंगाचा तिसरा मुलगा. त्याचा प्रतिनिधित्वाचा काल राज्यालयक उपलब्ध नाही. याच्या राज्यकारभाराचें ठाणें जनप्राय नगरी होतें.

(३०) दुसरा कुलोत्तुंगदेव, हा विक्रमदेवाचा मुलगा होता. हा पूर्वचालुक्य वंशातील शेवटचा पुरुष होय. हा ११२७ त गादीवर आला. यानें ११३२ मध्ये दिलेलें एक ताम्रपत्र उपलब्ध आहे. याच्या वेळीं वारंगळचे गणपती रामें हे या सर्व चालुक्यांचा प्रदेश हळू हळू घशाखाली उतरीत होते, शेवटी त्यांनीं स. ११२८ (डॉ. बर्नेलच्या मते) या सुमारास या चालुक्यांचें राज्य खालसा केलें असायें. पुढें हे रामें फार तर मांडलिक म्हणून असायेंत.

[संदर्भग्रंथः—इंडियन अँटिक्वेरी, पु. ४, ५, ७, ८, १२, १३ व २०; हुरुद—साऊथ इंडियन इन्स्क्रिप्शन्स; मायेल रुफ—इंडि. 'ऑनोलजी; बॉबे गॅले. पु. १. भा. २; एपि. इंडिका, पु. ६; सेनेल—डिनेस्ट्रीज ऑफ सदर्न इंडिया]

पूर्व चालुक्य घराण्याची वंशावळ.

[ही वंशावळ, इंडियन अँटिक्वेरीच्या तिसऱ्या पुस्तकात (पु. १-१५; १३-१०४; २६६-२८५) या घराण्याची जी माहिती आली आहे तिच्यावरून व सेबेलच्या 'दक्षिण हिंदु-स्थानांतील घराणी' या पुस्तकात जी वंशावळ दिली आहे तिच्यावरून तयार केले आहे. हीत नांवांमार्गे दिलेला अंक गादीवर बसलेल्या राजांचा अनुक्रमक होय]

१. विष्णुवर्धन पहिला

२ जयसिंह पहिला

३ ईश्वराज

४ विष्णुवर्धन दुसरा

५ मंगाराज

६ जयसिंह दुसरा ८ विष्णुवर्धन तिसरा ७ कोकिलो (कोकिली)

९ विजयादित्य पहिला

१० विष्णुवर्धन चवथा

११ विजयादित्य दुसरा

१२ विष्णुवर्धन पांचवा

(विष्णुवर्धन पांचवा पुढें चालू)

१३ विजयादित्य तिसरा (गुणिक)

विक्रमादित्य पहिला

१४ भीम पहिला

१५ विजयादित्य चवथा

१६ विक्रमादित्य दुसरा

युद्धमल्ल पहिला

१८ ता(त)लप

१६ अम्म पहिला (विष्णुवर्धन सहावा)

२२ भीम तिसरा (विष्णुवर्धन सातवा)

२१ युद्धमल्ल

१७ विजयादित्य पांचवा

२० भीम दुसरा

२४ दानागव

२३ अम्म दुसरा (विजयादित्य सहावा)

२५ शक्तिवर्मा

२६ विमलादित्य

२७ राजराज पहिला (विष्णुवर्धन आठवा) विजयादित्य सातवा

२८ कुलोत्तुंग राजेंद्र पहिला

२९ विक्रमदेव

राजराज

वीरदेव (विष्णुवर्धन नववा)

३० कुलोत्तुंग दुसरा

पश्चिम चालुक्य घराणे.—विक्रमदेवाच्या हातांतील चालू (अर्ध्या) पावून चालुक्य घराणें उत्पन्न झालें अशी एक कथा आहे. या घराण्याचा मूळपुरुष जयसिंह पहिला हा होय. या घराण्याची पहिली राजधानी इंदुकाती ही होती. तेथून पहिल्या पुलकेशीने ती वातापी (बदामी) येथें बदलली. जयसिंहास दोन पुत्र होते, वडील मुदवर्मा व धाकटा रणराज. पैकी मुदवर्मा यास विजयराज (विजयवर्मा) नावाचा पुत्र होता. हा स. ५७२ च्या सुमारास हयात होता. याच्या वंशाची माहिती मिळत नाही. रणराजाचा पुत्र पुलकेशी (अपव पुलकेशी) अपून त्यास वध्न अशी पदवी होती. हाच खरोखर या वंशामाच्या पश्चिम घराण्याचा स्थापक होय. याला सरयाधय, असंहि म्हणत. याच्या राणीचें नांव दुर्लभदेवी

पुलकेशी वल्लभाने कदंब घरांतील एका शाखेची राजघाणी बघवासी ही मिळत्यावद्दल ऐहोळ येथील शिलालेखांत उल्लेख आहे. त्याने यदानी (यातानी) पुढां काळीज केले. याच शिलालेखांत कीर्तिवर्मा (पहिला) याला नळ, नीचे, कादंब यांची "कादंबरा" असे म्हटले आहे. त्याने कादंब्यांना पूर्ण पराजय केला असे म्हणतात. कीर्तिवर्मा (पहिला) हा पुलकेशीचा बडोळ पुत्र असून त्यास पृथ्वी-महम्म म्हणत त्याची फारकीर्द इ. स. ५६७ ते ५९७ होती. याने अंग, बंग, कलित, मगध, केरळ, मद्रक, गंग, सुपक वगैरे देशांवर स्वाभ्या केल्या. याच्या नंतर याचा धाकटा भाऊ मंगलीरा गादीवर आला. याने कच्छूरित (कच्छूरित) जिकल्यावद्दल त्याच शिलालेखांत उल्लेख आहे. त्याने आपल्या मुलास (सत्याश्रय ईश्वर्यास) गादी मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला, त्यांत हा मारला गेला. याने रेवती हीन, कोंकणाचा फांदी भाग हे प्रदेश व मातंग लोक, व चेरीचा वळरगण याचा पुत्र बुद्ध इत्यादीकांस जिंकले. यास मंगलीश्वर, मंगलराज, रणविक्ता अशीं नावे होती. याने इ. ५९७ ते ६१० पर्यंत राज्य केले. याच्या मागून पहिला सत्याश्रय गादीवर बसला. या घराण्यांत सत्याश्रय (पहिला) हा फार वलिष्ठ राजा होऊन गेला. हा पहिल्या कीर्तिवर्माचा पुत्र असून त्यास वामेश्वर, पुर्वाग्रहम किंवा दुसरा पुलकेशी म्हणत. हा या घरांतील पहिला सार्वभौम राजा होय. याची फारकीर्द इ. ६१०-६४२ पर्यंत होती. याच्या ईश्वर्यास पानेच नांव पुच्छकदां कवींनी दिलेले आहे. याने कनोजचा राजा इंदवर्धन यास व उत्तरेकडील एका गोविंद नावाच्या राजास जिंकले (हा बहुतेक कोणी राष्ट्रकूट घरांतील राजा असावा असे झुट्ट याचे मत आहे). पुच्छकदां शिलालेखातून याने कोंकणचे मीन, छाट, कदंब, मालव, गुजरा इत्यादी राजांस जिकल्याचा उल्लेख आहे. तसेच याने पिष्टुट (पिष्टुट) व पुरी इत्यंगत करून महाराष्ट्र व बंगाल देश काबीज केला. कलिंग व कोशल येथील राजे त्यास भीत असत. तसेच त्याने पाल, पांड्य व केरळ लोकांवर स्वाभ्या केल्या; इत्यादि गोष्टी शिलालेखातून आढळतात. म्हैसूरचे गंग व अष्टम हे त्याचे दोस्त होते. एकंदरीत तो फार बलाढ्य असून त्याने बाराव्या सुख जिकला असावा. नंतर याने परमेश्वर विजय धारण केले. पद्म (पहिला महेंद्र) याचा याने पराभव केला. गुणपराजंग हा याच्या राज्यावद्दल व राज्यांतील काळीरित व वैभव यांच्यावद्दल फार सुरत बघून देतो. तो त्यास पुलकेशी म्हणतो. परमेश्वर असे म्हणतो की या पेढी इराणच्या गादीवर असलेला पुत्र (दुसरा) व पुलकेशी दुसरा यांच्यामध्ये मजलसराणे जात येत असत (६२५). एका शिलालेखांत सत्याश्रयास अंधेरा नांवाची मुलगी होती अला उल्लेख आहे. याच्याच धाकट्या भावाने (इश्वरिपुत्रवर्माने) येथील पूर्ववत्पुत्र घराणे स्थापन याचा बडोळ पुत्र आदित्यवर्मा याने म्हणतुंय दुखा-

वांत राज्य केले होते. दुसरा पुत्र चंद्रादित्य याने सार्वभौम राज्य केले. पुलकेशीचा धाकटा भाऊ जयसिंह याने नाशिक येथे राज्य केले व धुवईश्वर्याने रेवतीहीपास राज्य केले. पुलकेशीच्यावेळीं रविकीर्ती नांवाचा जैन कवि होता. यानेच पुलकेशीचा ऐहोळ शिलालेख लिहिला आहे. त्यांत तो आपल्या फालिदास व भारवी यांच्या बरोबरीचा मानतो. सत्याश्रयानंतर पद्म, पांड्य, चोल व केरळ यांनी धंड केले. त्यांत कोही काळपर्यंत त्यांना जय मिळाला. पण विक्रमादित्य (पहिला) याने त्यांचा पराजय करून व कांची घेऊन आपल्या पूर्वजांची गादी मिळविली. हा दुसऱ्या पुलकेशीचा तिसरा पुत्र होय. याने सन ६५५ ते ६८१ पर्यंत राज्य केले. याचा सत्याश्रयराज रसिक हो बद्री होती. तेन्नाकांचा राजा याचा भांडलिक असल्यावद्दल एका शिलालेखांत उल्लेख आहे. याचा पुत्र युद्धमह (पहिला) उर्फ विनयादित्य (सत्याश्रय) हा आपासागून गादीवर आला. याने प्रबंध सैन्य घेऊन पद्माचे राज्य जिंकले. विनयादित्य हा सर्व दक्षिण देशाचा राजा असून याने कच्छ (कदंब?), केरळ, हृहय, पद्म, विळ, मालव, चोल, पाण्ड्य इत्यादि राजे जिकल्याचा उल्लेख आढळतो. तसेच कावेर, सिंदूर व पारसीक या राजांना भांडलिक वनविन्याचे तो संगतो. कदाचित हे सर्व खरे नसले तरी तो बलाढ्य राजा होऊन गेला एवढे खरे आहे. याने इ. स. ६८१-६९९ पर्यंत सार्वभौम राज्य केले.

विनयादित्याचा पुत्र विजयादित्य याची विधवा माहिती मिळत नाही. त्यावरून त्याची फारकीर्द (६९९-७२२) साधारण धातंततच गेली असावी. याने म्हदकल येथे एक शिबालय बांधले. याचा बडोळ पुत्र विक्रमादित्य (दुसरा) हा आपण पद्म राजास मारून कांचीमध्ये प्रवेश केला, असे म्हणतो व त्याप्रमाणे एका शिलालेखांत त्याने कांची येथील राजास ताल वेळ जिंकले असा उल्लेखही आढळतो. याने पांड्य, चोल, केरळ व कदंब यांना जिंकले होते. याच्या म्हणण्याप्रमाणे याने कांची येथील राजा नमिषोतवर्मा यास तार मारून कांचीत प्रवेश केला होता. तसे त्यास पूर्वांचा राजा नरसिंह पोतवर्मा याने वेलेलीं पुच्छक फारांगिणीचीं कामे आढळली, असे एके ठिकाणी म्हटले आहे. याच्या राणीचे नांव लोक्यहादेवी असून याने इ. स. ७२३ ते ७४७ पर्यंत राज्य केले. नंतर याचा पुत्र कीर्तिवर्मा (दुसरा) हा गादीवर आला. याने पद्मावर जय मिळवित्याचा उल्लेख आहे. पण उल्लेख याच्या राज्यांत पंढारी होऊन व बाजूच्या राष्ट्रकूटांदि राजांनी स्वारी करून त्याचे राज्य हयाईस आणले. याने इ. ७४७-७५७ पर्यंत राज्य केले. विक्रमादित्य (दुसरा) गादीवर आला राष्ट्रपू, कलजुरी, यादव वगैरेंनी या राज्यास पुच्छक उध्दव दिल्यामुळे याची सत्ता अगदी हळुमळीत झाली होती. ती पुढे सैलप (दुसरा) याने पुन्हा प्रस्थापित केली. या राजावद्दल विरहणकृत विक्रमादित्यचरित या काव्यांत पुच्छक माहिती दिली आहे.

कीर्तिवर्म्याच्या मागून पहिला भीम, तिसरा श्रीदिमान, पहिला तैल, तिसरा विक्रमादित्य, दुसरा भीम, पहिला अच्युत व चवथा विक्रमादित्य हे गादीवर बसले या विक्रमादित्याचा मुलगा तैल (दुसरा) यानें कन्नराष्ट्रकटापासून पुन्हा आपलें राज्य मिळविल्यामुळे पश्चिम चालुक्य घराण्याची सत्ता साधारणतः दोन शतकांनी पुन्हा प्रस्थापित झाली. याला हि विक्रमादित्य पदवी होती व पहिला आहवमल असेंहि यास म्हणत. याला कल्याणशालेचा पहिला पुत्र असे फर्कट म्हणतो व याची कारकीर्द इ. स. १०३-११७ अशी तो देतो. यानें माळव्याच्या मुंग राजाला ठार मारिले यानें कन्नराष्ट्र-कटाची मुलगी चाकलदेवी इच्याशी लग्न लाविलें. व कल्याण येथें पुन्हा आपलें राज्य स्थापिलें (सन् ८६१ श्रीमुरासदत्तर). यावेळी याच्या हाताखाली चेदी, चोल, हानगळ, वेळगोळ, कुंतल वगैरे प्रांत होते. याचा पुत्र सत्याभय दुसरा व याची राणी भविष्ठादेवी होय. यानें स. ११७-१००८ पर्यंत राज्य केलें. याच्या मागून याचा पुतण्या त्रिभुविक्रम (विक्रमादित्य पाचवा) उर्फ त्रिभुवनमल पहिला यानें १००८-१०१८ पर्यंत राज्य केलें व त्याच्याम गून त्याचा भाऊ जगदेकमल पहिला उर्फ जयसिंह (तिसरा) हा गादीवर आला यानें माझ्या (भोग-राग), वीर (राश्ट्र) व नील या राजास भिकल्याचा व सप्तशोकण पैतृप्याचा उल्लेख आढळतो. यानें १०१८-१०४२ पर्यंत राज्य केलें. याच्या भायक्रीबे नार सुगलदेवी. याचा मुलगा सोमेश्वर (पहिला) किंवा आहवमल (दुसरा) उर्फ पहिला त्रैलो-क्यमल यानें चोल, राजाचा एकदा पराभव केला, तेव्हां चोल राजा, कुलैत्तुग (पहिला) यानें याच्यावर स्वारी करून याचाहि पराभव केला.

विरहण म्हणतो की, सोमेश्वर यानें दोन वेळा चोल राज्याचा पराभव केला. यानें भोजाचा पराभव करून धार घेतलें. याच कारकीर्दीत कदम्ब वगैरे लोकांनी स्वतंत्र होण्याचा उपक्रम सुरू केला. विरहणानें याच्या पराक्रमाबे फार वर्गन फेले आहे. त्यानें कांची, गौड, बंगाल, बामरूप वगैरे देशावर स्वाभ्या केल्या व कल्याण ही राजधानी केली. मेळालदेवी (याची राणी) ही बनवावी प्रातावर सन १०५० च्या सुमारास राज्य करीत होती व दुसरी राणी केतलदेवी ही १०५४ त पौनश्व गिरगावर राज्य करीत होती. यानें बचलदेवी, चन्दलकन्ये (चन्द्रिकादेवी) व मेळालदेवी व केतलदेवी या चार राण्या केल्या होत्या. हा इ. स. १०४२ ते १०६८ पर्यंत राज्यावर होता. याच्या मागून याचा पुत्र सोमेश्वर (दुसरा) हा राजा झाला. यानें कादम्ब, अलुर व चोल यांवर बचक बसविला. यास सोयीदेव उर्फ मुबनेकमल असें म्हणत. याची राणी चोलकन्या होती. यानेंच चोल राजास गादीवर बसण्यास मदत केला होती. याची कार-कीर्द स. १०६९ ते १०७६ पर्यंत होती. नंतर याचा भाऊ विक्रमादित्य (सहावा) राजा झाला. यानें कदंबाचा काही सुलूब घेतला. यास परमादिकलि विक्रम उर्फ दुसरा

त्रिभुवनमल विक्रमाक म्हणत. यानें १०७६ ते ११२६ पर्यंत राज्य केलें. यानें (चालुक्य) विजयमल कालानु-सृत पंचमी शके ९९७ (तारीख १४ फेब्रु. इ. स. १०७६) रोजी चालू केला. यानें आपली मुलगी मेळलदेवी ही जय-केरी कदम्ब राजास देऊन आपण चोल राजकन्येशी विवाह केला. यानें राज्यारोहण केत्यावर लगेच बरील आपला शक सुरू केला. पण त्याच्या मृत्यूनंतर तो नाहींसा झाला. यानें पुढील लढाया मारल्या. याला आपल्या राज्याकरिता धर्म-प्रमाणें आपल्या भाऊवंदावरोवरहि नेहमी युद्ध करावें लागलें. द्रविड, पांड्य, कोंकण होयसळ या राजांचा यानें पराभव केला. याची राणी मल्लमतीदेवी ही कैतेपुर प्रांता-वर १०९५ च्या सुमारास राज्य करीत होती व दुसरी राणी लक्ष्मीदेवी ही जर्मपुरास राज्य करीत होती हा फार बलाढ्य असून पुष्कळशा शिखलेलावरून याच्या राज्याचा विस्तार अगमावता येतो. याच्या नंतरच्या राजांनी विशेष काही फेले नाहीं. त्याच्या सत्तेस येथून उतरली कळा लागली. या विक्रमादित्याचा मुलगा सोमेश्वर (तिसरा) हा त्याच्या नंतर गादीवर आला. यानें विजयल व कलचुरि यांनी हळ-मळित केलेली चालुक्यसत्ता तात्पुरती पुन्हा प्रस्थापित केली. यानें आम्र, द्रविड, मगध, नेपाळ येथील राजावर स्वारी केली व मानसोद्गात (आभिलषितार्थ चिंतामणी) ग्रंथ रचिला (११२७). पुढें कालचुरी व मणपति, या घरा-ण्याची वाढती सत्ता व म्हैसूरच्या होयसळ बळाळ राजाचा उदय यामुळे या चालुक्य सत्तेस यावेळी प्रदुष्ट लागलें.

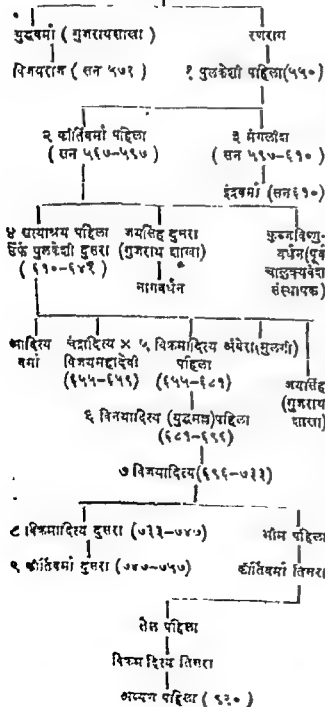
सोमेश्वरास भूलीकमल असें म्हणत. यानें ११२६-११३८ पर्यंत राज्य केलें. नंतर त्याचा पुत्र जगदेकमल (११३८-५०) व त्याचा भाऊ तिसरा तैल (तिसरा त्रैलोक्यमल) यानें (११५०-६२) राज्य केलें याचा सेनापति विजय (विजयल) कलचुरी यानें याला ११५७ पर्यंत कैद ठेविले होतें. हा केव्हा मेला तें समजत नाहीं. स. ११६३ च्या पूर्वी घड्या तो मेला असावा. त्यानें कल्याण सोडून अण्णे-गिरी ही राजधानी केली व ११६२ त सार्वभौम सत्ता स्थापिली. याचा पराभव काकतीय प्रोल राजानें केला होता पुढें याचा पुत्र सोमेश्वर चवथा (त्रिभुवनमल तिसरा, वीर सोमेश्वर) यानें ११६३ ते ११८९ पर्यंत राज्य केलें. याच्या नेळी हें पश्चिम चालुक्य घराणें नामशेष झालें. हा या घराण्याचा शेवटचा राजा होय याच्या उत्तरेकडील राज्यांत बऱ्हाड व माळवा हीं सुद्धा येत असत. हे निर-निरालया प्रांतांवर आपले राजपुत्र, राण्या व इतर नातलग यांना राजप्रतिनिधी नेमात असत. अशा प्रतिनिधींची नांवे निरनिगळ्या शिखलेलातून, व तात्सपदानून पुष्कळ आली आहेत. शेवटी याच्या उत्तरेकडील राज्य देवगिरीचे यादव व दक्षिणेकडील राज्य द्वारतमुदाचे होयसळ यांनी जिंकून घेतलें.

[संदर्भग्रन्थः—इंडियन ऐंटीक्वेरी. पु. ४, ५, ६, ७, ८, १०, २१ व ३१; क्लॉट-डिनेस्टीज ऑफ दि केनरीज डिस्ट्रिक्ट्स; राईस—इन्स्क्रिप्शन्स; बोम्बे म्युझी. पु. १, भा. २; द्याबेल बफ—इंडियन पॅलेन्टोलॉजी; जर्नल रा. ए. सोसायटी पु. ४. ११; अमरावती डिस्ट्रिक्ट ग्यासे; सेबेल—डिनेस्टीज ऑफ सदर्न इंडिया.]

पश्चिम चालुक्य घराण्याची वंशावळ

[शिलालेख, ताम्रपत्र व क्लॉट (दक्षिण हिंदुस्थानांतील घराणे) यांनी उद्धृत केलेल्या वंशावळीवरून ही वंशावळ तयार केली आहे]

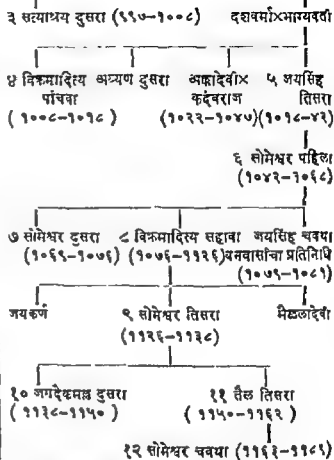
अयसिंह पहिला

(अजयपदा पहिला पुढे चालू)

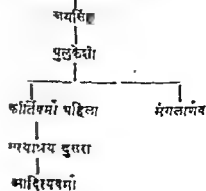
१ विक्रमादित्य चवथा

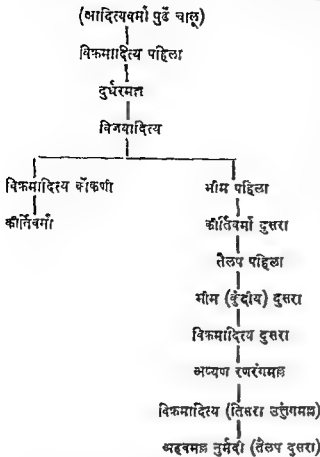
२ सैल दुसरा (९७३-९९७)

कदंब कर्णाटकी राज नावाचा एक प्रख्यात कवि, पश्चिम चालुक्य दुसरा सैल याच्या पदरी होता. याने स. ९८३ व स. ९९३ मध्ये यशवर्मा व अजितपुराण हे ग्रंथ रचिले. हा जैनधर्मी वैश्य जातीचा होता. याने या चालुक्य घराण्याची जी वंशावळ दिली आहे तीत व वर दिलेल्या वंशावळीत थोडासा फरक पडतो. याने दिलेली वंशावळ अशी: इ. इ. क्लॉट. पु. ३९]

सार्याश्रय विण्णवर्धन

पश्चिम चालुक्य शाक.—पश्चिम चालुक्य राजा साहूना विक्रमादित्य. याने शालिवाहनशकाऐवजी आपला एक शाक प्रचारात आणला. याला त्याच्या नावावरून चालुक्य-विक्रमकाल व चालुक्यविक्रमवर्ष म्हणत असत. या शाकाचें पहिलें वर्ष म्हणजे त्याच्या कारकीर्दीचें (राज्यारोहणाचें) पहिलें वर्ष होय. अनल अथवा नल संवत्सर, शालिवाहन शाक ९९७ ऋणजे इ. स. १०७५—७६ होय. परंतु मार्गे दर्शविल्याप्रमाणे हा शाक फाल्गुन शुद्ध पंचमी शालिवाहन शा. ९९७ (तारीख १४ फेब्रुवारी इ. स. १०७६) रोजी सुरू झाला असें दिसतें. हा तारीख माबेल डफन शिलालेखाच्या आधारें दिली आहे. इलियटन यानें हिरेमुद्नूर, कुतैकोटी, अरलेभर, लक्ष्मेभर, नरेगळ येथे ठिकाणच्या शिलालेखांवरून या शाकाच्या आरंभाचें (१०७५ इ. स. ची सनाचें) वर्ष दिलें आहे. परंतु हें वर्ष याप्रमाणें एक येत नसून निरनिराळें येतें. मात्र त्यांत फारसा फरक न येता एखाद्या वर्षाचें अंतर येतें [इ. ई. अंति. पृ. २२]

लाट देशाचें चालुक्य घराणें.—या घराण्याची स्थापना वारप यानें इ. स. ९७५ च्या सुमारास केली. हा अनहिलवाडच्या चालुक्य घराण्याचा मूळपुरुष मूलराज (सोळेरी) याचा नातेवाईक असावा फारिफ दानतो की हा पश्चिम चालुक्य दुसरा तेलप याचा सेनापति होता, परंतु संस्कृत संकीर्तनांत याला कान्यकुब्ज येथील राजाचा सेनापति म्हटलें आहे, यानें राष्ट्रकूटाशी सौरात्र केली होती.

यानें मूळराज (सोळेरी) याच्यावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला, तेथीं मूळराज हा कंभकोटकडे पळून गेला. परंतु काहीं दिवसांनी त्यानें मोठ्या सैन्यानिशी वारप्यावर स्वारी केली. या लढाईत वारप हा ठार झाला. याच्या नंतर गोंगीराज, कीर्तिराज, वत्सराज व त्रिलोचनपाल हे राजे लाट देशावर राज्य करीत होते. त्रिलोचनपाल इ. स. १०५१ त हयात होता [माबेल डफ, रासमाळा].

पिठापुराचें चालुक्य घराणें.—महास इलाख्यातील पिठापुराचें एक चालुक्य घराणें नांदत होतें. हें स्वतःच्या वेंगच्या पूर्वचालुक्यातील पहिला विजयादित्य बेट याचे वंशज मानीत असत. याचा पहिला राजा विजयादित्य नावाचा होता. या वंशात मल्लपदेव नावाचा एक गुर राजा इ. स. १२०२ मध्ये होऊन गेला [माबेल डफ].

गुजराथेंतील तीन चालुक्य घराणीं.—झोडच्या मतें गुजराथेत चालुक्यांच्या तीन शाखा राज्य करीत होत्या. पहिली (जयसिंह, त्याचा पुत्र) बुद्धवर्मा व (नातू) विजयराज हे झाले. पहिल्या कीर्तिवर्माचा पुत्र जयसिंह धराभय यानें दुसरी शाखा स्थापन केली. त्याचा पुत्र नागवर्धन नावाचा होता. तिसऱ्या शाखेचा मूळपुरुष जयसिंह धाराभय दुसरा हा होय. हा दुसऱ्या पुलकेशीचा मुलगा होता. याच्या वंशावळी मुख्य वंशावळीतील (पश्चिम चालुक्यांची वंशावळ) मूळ पुरुष जो पहिला जयसिंह त्याच्यापासून खाली देतो.

पहिली शाखा.—

जयसिंह पहिला

पुढवर्मा

विजयराज (५७२)

दुसरी शाखा.—

जयसिंह पहिला

रणराज

पुलकेशी पहिला

कीर्तिवर्मा पहिला

जयसिंह धाराभय

नागवर्धन

तिसरी शाखा —

जयसिंह पहिला

रणराज

पुलकेशी

(पुलकेशी पुढे चालू)

कॉर्तिवर्मा पहिला

पुलकेशी दुसरा

जयसिंहचौथराथ

शिलादित्यचराथ

दित्यया पराण्यातल शिलादित्य चराथय हा इ. स. १७१ माये आपल्या चापाच्या राजवटीत युवराज असून एका प्रांताचा सुभेदार होता. याच्याच वंशात मंगलराज हा राजा स. ७०० च्या सुमारास झाला. त्याच्यानंतर त्याचा धाकटा भाऊ जनाश्रय पुलकेशीवर्मन हा गादीवर बसला. ताजीक (अरब) या लोकांनी या सुमारास सिंध, काठेवाड वगैरे देशात त्याच्या केल्या होत्या. त्यानंतर ते नवसरी (गुजराथ) वर स्वारी करून गेले; त्यावेळी या पुलकेशीने त्याचा पराभव करून त्यांना हाकलून लाविले (७१९). [मावेल इफ; रासमाला]

अनहिल वाडचे या लुक्क उर्फ सोळे खोच राणे — या पराण्याचा मूळपुरव मूळराज म्हणून होता. या चालुक्य पराण्यास सोळ्डी असेहि म्हणतात. मूळराज हा कल्याणच्या एका चालुक्यराजाचा पुत्र होता. याने गुजराथ इ. स. ९४१ त जिंकले व अनहिलवाडच्या चावड घराण्याचा पाडाव करून तेथे आपली गादी स्थापिली. याने अनेक युद्धे करून सभोवतालच्या राजांस आंदोलिक बनविले. हा ९९६ त पारला. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा चामुंड हा राजा झाला (चामुंड पहा). त्याने राजपरायाग केल्यानंतर त्याचा वडील पुत्र वल्लभसेन व नातू भीमदेव यांनी गिरीनोकर महंमूद याचा लढाईत पराभव केला व तीन हजारां सुमुलमान कापून काढिले. तेव्हा महंमूद सोमनाथ लडून परत आत असता त्याने अनहिलवाडावर स्वारी केली व भीमदेवाचा पराभव केला आणि त्याचा मुलगा दुर्लभराय यास गादीवर बसविले. चामुंडाचा वडील पुत्र वल्लभसेन याने सारे घड्याच महिने राज्य केले. त्याने माळव्यावर स्वारी केली होती. त्याच्यामागून त्याचा धाकटा भाऊ दुर्लभसेन याने (१००९ ते १०१२) राज्य केले. याने काठदेशावर स्वारी केली होती. हा साधुवर्तीने राहत असे. याच्यामागून याचा पुतण्या भीमदेव पहिला, हा राजा झाला. हा फार पराक्रमी होता. याने वेदिराज कर्ण यास माळव्याच्या भोगराजाच्या विरुद्ध मदत केली होती. या स्वारीत भोगराज मेला असे म्हणतात. याची राणी उदयवती. हिने अनहिलवाडास 'राणीनी बाव' (राणीची विहीर) बांधविली (१०४५). याने १०६३ पर्यंत राज्य केले. याने अरब्या पहाडावरील प्रस्थान जैनमंदिर, व पाटिनामा व पंदावती येथील देवालय बांधिले. अजमेराच्या बौध्ददेवाचे याच्यावर स्वारी करून याचा पराभव केला

व बौसलनगर (बौसनगर) स्थापिले. पुढे भीमदेवाने आपल्या कर्ण (पहिला) नांवाच्या पुत्राच्या स्वाधीन राज्य; करून आपण वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला. पहिल्या कर्णाने १०९३ ते १०९३ पर्यंत राज्य केले. याची; राणी; मयाणछदेवी (मैन-लदेवी) ही जयकेशी कदवाची मुलगी होय. कर्णाने हल्ली जेथे अहमदाबाद शहर आहे तेथे कर्णावती नांवाचे शहर स्थापिले (१०७०); याने शांततेने राज्य केले व लोकोप-योगी अनेक कृत्ये केली, व कर्णसागर नांवाचा एक तलाव बांधला. मैनलदेवीचा मुलगा प्रसिद्ध सिद्धराज जयसिंह होय. याने कर्णानंतर १०९३-११४३ पर्यंत राज्य केले. याने मालवराज यशोवर्मा यास जिंकून अवेरिचे; राज्य घेतले व वगैरे नांवाच्या एका अनार्य राजालाहि जिंकले. याच्या पदरी धोपाल नांवाचा एक कवि होता; त्याने वैरोचनपराजय नांवाचे काव्य केले होते. सिद्धराजाच्या लहानपणी त्याची आई मैनलदेवी ही कारभार पाहत असे. जयसिंहाने हुशारीने राज्य करून अनेक तलाव व इमारती बांधल्या. सौराष्ट्र-देश याने जिंकला होता. याचेवडी जैनधर्मीचा प्रचार याच्या राज्यात विशेष होता. हेमचंद्र नांवाचा एक विद्वान जैन याच्या पदरी होता. याने व्याथ्रय नांवाचे काव्य केले आहे. त्यात गुजराथचा वराच इतिहास येतो. जयसिंह अनेक गुण्यांनी संपन्न असुनहि खीलेपट होता; तरीहि त्यास गुजराथदेशाचे भूषण व चालुक्यवंशीय असे कोवेंसने म्हटले आहे. तो स्वतः विद्वान व विद्वानाचा पोषिदा होता. त्याच्या राज्याचा विस्तार मोठा होता. हा निपुत्रिक वारल्याने याच्या मागून क्षेमराजाचा नातू क्षेमारपाल हा गादीवर बसला. या कामी त्याला प्रधान काण्हदेव व अनेक जैनधर्मी साधू व लोक यांची मदत होती. त्यामुळे पुढे त्याने जैनधर्मीला फार मदत केली (सा. को. विभाग. ११ वा. क्षेमारपाल पहा). याच्या मागून याचा पुतण्या अजयपाल हा राजा झाला (११७४-११७६); याच्या याषाणे नांव महीपाल. हा शैवधर्मी असल्याने याने जेनांच्या विरुद्ध कायणूक ठेविली, तेव्हा त्यांनी याचा खून केला. त्याच्या पठाराच्या वडील पुत्र दुसरा मूलराज हा गादीवर आला. याने दोन पोंचे (११७६-७८) राज्य केले. तो अज्ञान असल्याने त्याची आई नेकीदेवी ही कारभार पाहो. हा मेळ्यावर त्याचा धाकटा भाऊ दुसरा भीमदेव हा राजा झाला (११७८-१२४१). याला सोळा असे उपावद होते. याची माहिती चंदमराट्याच्या रत्नामंथोत बरीच आढळते. हा फार दार होता; याचे सैन्यहि फार होते. याची गडांचे सिधदेशापर्यंत वावरात असत. अमर-कोयफार अमरसिंह हा याच्या पदरी होता. याचे व पृथ्वीराज चव्हाणाचे हादरे सामन्याने सुमुलमानांची धाड हिंदुस्थानावर कायमची आली. यांचे, भांण सोळण्याचा प्रयात झाला व व ती फसला. अरबा राजा जेत परमार याच्या इच्छेनेकुमारी या मुलीला या धोषांनी मागणी पातली व त्यामुळे यांच्यात कलह पेटून पूर्वीराजाने भीमाचा पराभव

केला पग हो संधि साधून साहाय्यहीनाचे पुढीराजावर स्वाध्या क्रूरून देवटी त्यास पकडून जेलें कुलुहीन ऐक याने गुजराथवर सारी केली होती पण यापाने त्याला पुढकापुन दिले. याच्या व मालवराज दुभटवर्मा व अजुन- देव यांच्या लढाया झाल्या होत्या याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस बापेल लोकांच्या सरदारांनी याच्या राज्याने बरेचसे प्रात काधीन केलें हा सन १२४१ त मेला याच्यानंतर याचा पुत्र त्रिभुवनपाल हा राजा झाला. याने होन बरे राज्य केलें हा दुबळ असल्याने धोसलदेव बाघेलाने याने राज्य १२४३ मध्ये पेतलें यामुळे या चातुर्व्य घराण्याचा बाघेली देवट झाला [कर्तोवीमुर्दास सुकसर्तकोतन, वडनगर प्रशस्ति; व्याथप. रासमाला, पुढीराजासा; मावेल रफ]

घोत का ये (बाघेल) चातुर्व्य घराणे — या घराण्याने इ. स. १२१९ पासून १३०६ पर्यंत गुजराथत राज्य केलें अनहिलवाडचा राजा हुमारपाल याचा भावस- भाऊ अहमराज म्हणून होता. हुमारपालाने त्यास बाघेल भेरे कित्येक गावांची जहागीर दिली होती म्हणून या घराण्यास (व्याप पत्नीय) बाघेल म्हणत. अहमराज मुलगा लवणप्रसाद याने दुसऱ्या भीमदेवाच्या बैली स्वपराक्रमावर घरात प्रात उठावून करून मिळविला. हा भीमाचा प्रधानही झाला होता बाघेल व भोलका हे परगणे त्याच्या ताब्यात होते. याने स १२१९ मध्ये भोलका येथे आपले राज्य स्थापिले व वस्तुपाल आणि तेगपाल या जैनधर्मीय भावांना आपले प्रधान केले लवणाचा पुत्र वीरभयत हा फार शूर व चाडशी होता. याने देवगिरीकर यादव व उत्तरेकडील रजपूत राणे यांचा पराभव केला होता मुसलमानांशीही याने काही चालू दिले नाही. हा न्यायो, कर्तव्यगार, दयाळू व धर्मनिष्ठ होता त्याने प्रजेस फार लुप्त दिले हा स. १२३० मध्ये मला. तेव्हा त्याच्या कितेवर त्याच्या १८० सेवकांनी अमिकाट अद्याप करून जोड दिला अस सगतात. वस्तुपाल व तेजपाल यांनी अनेक देवळे व वाडे बांधले, वस्तुपाल विद्यान व, वस्तुक होला मिरतार पर्यंतार याने बाघेलच्या अनेक हंगारवी आहेत धोरघवलनंतर त्याचा वडील शुभ वीरसुदा गादी- वर वसत असता त्यास अहमराज करून वस्तुपालाच्या मद- तीने त्याचा चाकटा भाऊ वीरलदेव हा राजा झाला. तेव्हा वीरस हा आपला सासरा नमोलीपूरचा उदयसिंह याच्याकडे पळून गेला, परंतु वस्तुपालाने त्याचा पत्न करविठा वीरमने धोसमाग स्थापिले वस्तुपाल युद्धे लवकरच मेला (१२४१) मेरुनुग म्हणतो वीरलदेव हा १२३५ त गादीवर न गेला १२४३ त आला. यास विश्वमल, असे उपपद होते. याने अनहिलवाडच्या त्रिभुवनपालास पदच्युत करून ते ठिकाण आपली राजधानी केलें (१२४३) यावरून घोळकाच्या गादीवर १२३५ त व अनहिलवाडच्या गादीवर १२४३ त हा बसला असं ठरते व मेरुनुगाचे म्हणणेही याने ठरले याने देवगिरीकर दुसरा सिधण, मालवराज पूर्णमास व

मेवाडराज शुहिल यांचा पराभव केला. कर्नाटकची राज- कन्या याची राणी होती. याने १२६३ पर्यंत राज्य केलें याच्या भागून धीरमचा मुलगा अजुनदेव याने (१२६३—७५) राज्य केलें हा शूर होता. याचा वैरावळ येथे एक शिलालेख आहे. याच्या पत्न्या याचा पुत्र सारंगदेव हा राजा झाला. त्याने १२७५—१२९६ पर्यंत राज्य केलें. त्याच्या कारकिर्दीत काव्यप्रकाशावरील जयतीटीकाकार जयंत हा होऊन गेला (१२९२) त्याच्यामागून त्याचा पुत्र कर्णदेव गादीवर आला याने १२९६ ते १३०४ पर्यंत राज्य केलें. याचे राज्य अनहिलाने सिलानी पेतलें व या (बाघेल) चातुर्व्य घराण्याचा येथे शेवट झाला (कर्णवी मीहिती, करणापिला हा को विभाग दहावा, गाठिकाणी पहा). [राधामाला, मोंथल रफ, वडनगर प्रशस्ती; मुसलमानी रियासत]

चालुसिस — मोसमधील सुवोदना या येथेच हे मुख्य शहर आहे येथे पूर्वी आधौनिक जातीचे लोक राहत असत या शहराचा, मूळभूतमुदामोवलाच्या प्रदेशाची विरनिराळी पात्रुची कामे, खनिज वस्तू आणि सातीची भांडी, इत्यादि वस्तूचा भरभराटीचा व्यापार चालत असे. इस्वीआ येथील कुतुसपाती ' लोकाईन युद्ध ' या नावाने प्रसिद्ध असलेले युद्ध करून, चालुसिस शहराचे सुवोदना हा प्रात मिळविला परंतु सहाव्या शतकाच्या अखेरीस अथेन्सची सल्लेहदा युद्धास चालुसिसचा पराभव होऊन उम- रावाच्या पिढीगत सत्तेला रो मिळाला व ' जमीनीची सम- विभागणी ' या शरावावर स्थापिलेली नवीन वसाहतपद्धति (निमल सेवरी अस म्हणतात ती) छळ करण्यात आली. अथेन्सची सत्ता संपुष्टात आरयावर चालुसिसवर रोमने स्वामित्व प्रस्थापित झाले. इ स ११०९ त चालुसिस व्हेनि- सच्या साम्यात गेले व १४०० त तुर्कांनी तेथे आपला अंमल बसविला. अर्थाचीन काळीन चालुसिस शहरात सुमारे १०,००० लोकसंख्या असून, ११०४ मध्ये अथेन्स आणि विरिअस ही आगगाडोने जोडली गेल्यामुळे, येथील निगत व्यापाराच्या फायद्या जोराचे चलन मिळाले आहे येथे बहुद्दी, तुर्की, आणि मीक अथा तिन्ही प्रकारचे लोक राहतात.

चावडा, अनहिलवाडचा घराणे — चावडा घरा- ण्याचा मध्ययुगीन कालातील सगतावर इतिहास देणं जरासे कठिण आहे, कारण प्राचीन इतिहासाची मुख्य साधने जी शिलालेख व तात्पर्ये ती या घराण्यासंबंधी उपलब्ध नाहीत. मुबई गॅझेटिअर (व्हॉ १) मध्ये गुजराथची हकीकत देताना या घराण्याविषयी खोटी कार माहिती दिली आहे पण गॅझेटिअरची सर्व निस्त प्रवेध व इतरी यासारख्या आपा- रावर असून या प्रवेधांतून दिलेल्या वर्णनांत भाकडकथाही असतात व त्यांतले इतिहास सर्वथैव विश्वसनीय नसतो. हे घराणे आठव्या शतकात उदय पावले उत्तर गुजराथतील शारत्पत मंडळ हे त्याचे मुख्य ठिकाण अर्थात, ५

पराणें अर्थात प्रचल झाले खरें परंतु हें पराणें स्वतंत्र नव्हतें; सर्वोन्मम कनोजच्या राज्याच्या मांडलिकांत याची गणना होत असावी.

चावडा घराण्यांतून कांही पुरुष आपणांस सर्वेवंधी समजतात तर कांही चंद्रवंशी म्हणवून घेतात. कांही आपली उत्पत्ति अबूमधील होमकुंडांतून झाली असें मानतात तर कांही प्रसिद्ध कवीनां आपले मूळपुरुष समजतात. कर्नेल टॉडरचा मतें हे कोणी परकी लोक पाहिल्याने सौराष्ट्रांत येऊन उतरले व तेथून उत्तरेकडे जाऊन बनराजानें पटण येथें राज्य स्थापन केलें. फोबसे हा कनकसेनाचा विधिवंश असा याचा उल्लेख करता, पण त्यांच्या मूळपुरुषावरून कांहीच झाला नाही. वेंडसन म्हणतो की, हो परमार वंशाचीच एक शाखा असावी. गुजराथेंतील बहुतेक सर्व शाहरे पूर्वी परमारच्या हाड्यांत होती. रजपूत लोकांनां पोटजातीचें नांव ठाऊक असून मूळ वंशाचें नांव ते निसरून जातात अशी पुष्कळ उदाहरणे सांपडतात. बनराजाचा मूळपुरुष वेणी राजाचा चाप वचराज होता हें प्रसिद्ध आहे. चाप वचराजानें दीपगडावर राज्य केलें. वेणी राजानें समुद्राची क्षपण्य येऊन एका व्यापारास कसबिल्यामुळे दीवगड बाहून गेला व वेणीची गरीदर राणी पळून गेली. ताला चांदुर येथें बनराज हा पुत्र झाला. याला अनहल नांवाच्या घनगरानें पटण येथें एक निधि असलेला दाराविला. तो येऊन त्यानें तेथें एक शहर वसविलें व त्यास अनहिलपटण असें नांव दिलें. हें पटण ज्यानें वझमी उचलून केली त्यानेंच स्वारी करून पूर्वी ओसाड पाहिलें असावे. पूर्वी बढवाण व बालक क्षेत्र येथेंहि परमार राजे राज्य करीत असत. ज्या कवितेवरून बरील हकीकत घेतली आहे त्यांत तीस परमार असें स्पष्ट म्हटलें आहे अशी कविता अशी.—

परमरियो परमार ॥ काष्ठमनिमाल वसायो ॥
यांत बनराजानें मीनमाल (भीमाल) वसविल्याचा उल्लेख आहे. वेंडसननें पाहिलेल्या एका वंशावलींत बनराज, वेणीराज, व वचराज यांचा मूळपुरुष विक्रमादित्य हा दाराविला आहे व तो परमार वंशातीलच होता.

रा. वेच म्हणतात की, चावडा घराण्याची मीनमालच्या चापोल्लट अवघा चाप कुलाच्या उपशाखेंत गणना करतात. चापकुलांतील एक लहानसें सरदार घराणें पंचसर येथें नांदत आहे; या घराण्यातील शेवटचा पुरुष एका 'भुयड' करून मारला गेला. हा भुयड कोण कोटील बंगरे काहोच माहिती उपलब्ध नाही. चाप सरदाराची राणी गर्भवती होती; ती बर्नात प्रभूत झाली, तिला की मुलगा झाला तोच बनराज. बरील हकीकतीत व बाप्यारावड किंवा दक्षिण बालुक्य वंशाच्या संस्थापकाच्या जन्माच्या दृष्टकथेंत वरेंच साम्य आहे. बनराजानें प्रथम भिड कोटाच्या सहाय्यानें मृत कबरे

हम्यसेव करणाऱ्या उपरग मृत केला. एवढी तर काम्यपुत्र नगराज जात असलेल्या सरकारी मुख्य

खजिन्यावर छापा घालून तो हस्तगत करून घेतला. [प्रबंध चिंतामणीत सांगितलें आहे की, कनोजचा एक धंचकुल नांवाचा सरदार गुजराथेंत भुमेदार होता. तो खजिना घेऊन परत जात असतां बनराजानें त्याच्यावर एका सिंडीत छापा घातला व त्यास ठार करून खजिना लुटला. त्याला त्यांत २४ लाख रौप्य द्राम (नाणी) मिळाले] ह्या प्रबंध लुटीच्या जोरावर त्याला सैन्य उभारितां आलें व या सैन्याच्या सहाय्यानें त्यानें राज्य स्थापिलें. हल्लींच्या गुजराथ प्रांताच्या उत्तरेत त्यानें अनहिलपुर नांवाचें शहर इ. स. ७४६ च्या सुमारास वसविलें व तेथें राजधानी केली. त्यावेळीं कनोजच्या साम्राज्यास उत्तरी व दक्षिण लागली होती. त्यामुळे बनराजासारख्या घाबशी व कर्तबगार वीर पुरुषास स्वतंत्र राज्य स्थापतां आलें. बाप्यारावड, सावरचा सामन्तदेव व मांढीरचा नागभट यांनीहि याच तऱ्हेनें आपलीं राज्यें स्थापिलीं नवसरी ताम्रपटावरून असें दिसतें की, अरबांनीं कोणत्यातरी चापराजाचा पराभव केला; मग तो बनराज की कोण तें नवीं समजत नाही. बाप्यारावडप्रमाणेंच बनराज दीर्घायुची असून त्याची कारकीर्द विरीच मोठी होती (स. ७४६-८०५).

बनराजानंतर त्याचा मुलगा योगराज किंवा योगराज राज्य करूं लागला. त्याची कारकीर्द इ. स. ८०६ ते ८११ पर्यंत होती. ह्या वेळीं कनोजच्या गादीवर भोज हा राज्य करीत असावा व योगराज हा भोजराजाचा मांडलिक असावा. योगराजानंतर ररनादित्य गादीवर बसला व त्याच्या पक्षास वीरसिंहाकडे राज्यसत्ता आली. वीरसिंहानंतर इ. स. ८५६ मध्यें खेमराज राजा झाला व त्यानंतर ८८१ मध्यें सुंदराज सिंहासनासूद झाला. सुंदराजाचेंच भुयड असें नांव होतें. (सुंदराजाऐवजी कांही ठिकाणीं चामुण्ड असें नांव आढळतें). भुयडनें द्वारका व त्या पासून पूर्व समुद्रकिनारा काबीज केला होता. भुयडानंतर १०८ मध्यें घाबड उर्फ राहण गादीवर आला व त्याच्या नंतर ११७ पासून ११९ पर्यंत ह्या कुलातील शेवटच्या राजपुरुषानें राज्य केलें. ह्याचें नांव शल नाही असें सुंदई गॅसीटिअरमध्ये म्हटलें आहे. हा शेवटचा राजा राज्य करीत असतां त्याच्या मूलराज सोवेंटी नामक भाय्यानें त्याला पदच्युत केलें व स्वतः राज्य पटकाविलें. गाबेल उर्फ न. या शेवटच्या राजाचें नांव (व कारकीर्द) सामंतसिंह (इ. स. १२५ ते १४२) असें दिलें आहे. गुरुतंडकीतेंनामक प्रभांत या राजाचें नांव भूमट असें दिलें आहे. प्रबंधचिंतामणीत बनराजानंतरची राजांची यादी व त्यांच्या कारकीर्दीच्या समाप्तीचे संवत् मालीलप्रमाणें आहेत (१) योगराज (स. ८०८); (२) ररनादित्य (स. ८८१); (३) खेडोमराज (स. १०२); (४) चामुण्ड उर्फ सुंद किंवा भुयड (स. ११८); (५) अफकंदेव (स. ११५); (६) भुयडदेव (स. ११९ = इ. स. १२४). योगराजानें व भुयडदेवानें पण असें बरिच मोदिर व तट बांधले.

पाटणच्या चावड्यासंबंधी येथे प्रबंधकारांनी दिलेली माहिती एवढीच. चावड्याचा बावडा घराण्यातील राजकुटुंबाची यादी व त्याच्या कारकीर्दीची सारखली माहितीय इतर माहिती लागू नसते नाही. चावडा घराणें शिवोपासक असले. पुढे पुढे त्यांनी जैन धर्मासह आश्रय दिला असावा याप्रमाणें पाटण येथील चावडांची हकीकत फक्त शींदक अक्षय्यामुळे ती येथेच होत. मावेल रफ दिने या घराण्याची वंशावळ जी दिली आहे ती अशी—

घनराज (७४६-८०६), योगराज, (८०६-८४१), हेमराज (८४१-८६६), सुवद (८६६-८९५), शीरसिंदू (८९५ ते ९२०), रत्नादिराज (९२०-९३५) व शांतसिंदू (९३५-९४३). चाव घराण्याच्या दुसऱ्या उपपत्तीची उपलब्ध असलेली यादीशी माहिती येथे देतो. इ.पू. क्रि.पू. ११ (पू. ११३) मध्ये भारणीवराहाचा एक तासपट सापडला आहे. त्याचा शक ८३९ (इ. स. ११७) आहे. त्यावरून असे दिसते की, वडवान (वर्धमान) येथे चाव घराण्याची एक उपपत्ती नांदत असावी, व ती कनोजची यादविक असावी. तासपटावरून भारणीवराह हा पनोजच्या महापात राजाभिराजाचा मादविक होता हे उघड दिसते. याच घराण्यावराहाचा काटेपाडीतील दूधराज घराण्याची काही संबंध नसावा. या दानपत्रात घराणीवराहाच्या पूर्वीच्या ४ राजांची नावे दिली आहेत; ती अशी—(१) विक्रमार्क, (२) अहक, (३) पुलकेशिज, (४) पुष्यभट्ट (याचचा घराणीवराह) विक्रमार्क व कनोजचा राजा भोज हे समकालीन असलेले. या दानपत्रात याच घराण्याची उपाती संकराच्या धनुष्या- [चाप = धनुष्य] पासून झाली असे म्हटले आहे.

या व हा क्या व हा द ही —मुळाने सोहंटीने जेव्हा वनराजाच्या शेरपट्या बंधाणस हावून दिले, व आपण गादीवर बसला (१४९) तेव्हा चावडा राजा अधिपत मावड्या आपल्या एक वर्षाच्या मुलास घेऊन जेवळगीर येथे आपल्या दापाकडे गेला. अधिपत मोठा सत्कारावर त्याने पाटणच्या राज्यांत स्यादट करणाऱ्या आरंभ केला व फक्तल्या राज्यांत १०० रोजी पादाचार फक्त भोजगट येथे आपली गादी स्थापन केला. अधिपतच्या घराण्यातील पुणजाजी मावड्या तेरावा बंधास कलाटहीन घिरणीचा (१२५५-१३१५) समकालीन होता. गाडेकांनी कच्छप्रान्त आपल्या अमलासाठी आपल्यावर पुणजाजी चढोपासप्रिय असलेल्या धारपुर राज्यास मेला व तेथे जमने चोराही (८४ रोजी)ची जहागिरी संपादन घेतले परंतु इ.स.ची सन १३०६ च्या सुमारास अलपत्तागतीने गुजरात प्रांत स्थित तेव्हा पुणजाजी पाटण येथे सुभेदाराच्या आश्रयास आऊन राहिला. सुमुलमात सुभेदारास विसलनगरच्या बोक्यांनी बराच उपद्रव दिला. पुणजाजीस त्या प्रांताची चांगली माहिती असल्यामुळे सुभेदाराने त्यास बोक्या रुपीने आपल्या पदरी टिकविले व त्याच्या सदतीस १५००० दिपायाची

फौज देऊन त्यास बोक्याचे पांशपत्य करायलास ठामितले. त्याप्रमाणे पुणजाजीने विसलनगर व कच्छ यांच्या दरम्यान सातल प्रस्थापित केला. इ.स.नंतर इ.स. विसलनगरच्या विसलतीस २४४ व आपणजी दुसरी ५२ अशी एकूण ३०० रोज्यांची जहागिरी मिळाली. यापैकी ४६ गावे व क्रिकेक अजिमी त्याने कच्छच्या जालेबाईकड व अनुयायीस बंधीस दिल्या. याने आपोसात निरा आगसात येथे आपली गादी स्थापन केली व तसे ४६ वर्षेपर्यंत राज्य केले.

अधिपतीने वैशाख अश्वि—अश्विन, त्याचा पुत्र विक्रमजी त्या पुढील बंधू अनुक्रमे—विभूराज, ताडुलजी, शेषकरज, पावडा, अरुणराज, तेजवी, कर्मवी, ताडगवा, आतकरज, मोहनसि, पुणजाजी. पुणजाजीने आपोसात येथे गादी स्थापिली याच्या वरातील इ.स.नंतर गावाच्या मुण्याने दमाजी गायकवाडाशी लढाई वरून ते (हा)गावा येथे त्याचा परामश केला होता. पुणजाजीस दोन मुल बहील मेसाजी व धाकटा वनवीर. मेसाजीने मेहसाणा बाहेर बसविले व त्याच्या आई (पयाजी)ने तेथे पदमसागर तलाव बांधिला हा भिजुजिक अक्षरागने वनवीर गादीवर आला. याचे वैराज आपणास हावळ पट्टावृ सांगले. याचा पुत्र नरवरसिंह व त्याचा जयसिंह याला इतरदास, सुरजमल व सामन्तजी अशी तीन मुले झाली इतरने अश्वी, सुरजने बरोडा व सामन्तने गानका येथे मूळ जहागिरीचे वाटे फाडव तीन निरनिराळ्या जहागिरी स्थापिल्या. इतरचा पुत्र वरजवी व त्याचा चिचोजी. या चिचोजीस सात पुत्र होते. त्यांपैकी तीन अंबोदला राहिले व बाकीच्या चौघांनी वलजी, मोतना, फरा व कमाना या गावी जहागिरी स्थापिल्या. त्यांचे वैराज त्या त्या गावी झाले नादत आहेत. सामन्तचा वैराज वानरा (मेहसाणा) येथे आहे. सुरजचा पुत्र पुणजाजी, त्याचा सिताजी, त्याचा सोहल व त्याचा गंभाजी. गंभाजीच्या बहील (अक्षरका) मुकांने पोधा येथे जहागिरी स्थापिले धाकटा जयसिंजी वीर खर मुल, पैकी दोघांनी व दु. व अदाजोल येथे जहागिरी स्थापन केल्या. अंबोदलीच्या बहील मुलगा रामदास, त्याचा केदार व त्याचा दयाल या दयालास आठ मुले होती त्यांपैकी चौघांनी, रंगपुर, गावळ व बरोडा व त्यांच्याच येथे जहागिरी मिळविल्या दयालचा बहील पुत्र निरघरा; याला बार मुल; पैकी धाकटा अमरा त्याचा भोवधे, त्याचा रतनजी, त्याचा भोवधेस मोतसिंहास किशोरसिंह म्हणून पुत्र होला. हा स. १८०६ मध्ये वर- कोट्याच्या मदीवर होता [जंमो ग्यास पु. १; सुहृत- संवर्तन; प्रबंधविनायकी; इ.स.नंतर अश्वपदरी पु. ४, १२, व स. १८०५ ये; मध्ययुगीन सारत पु. २; मावेल रफ]

चावडे—मुंबई जिह्या पुर्वे कुतरच्या वायव्येस दहा मैलांवर व नाणगावाच्या आग्नेयीस दहा मैलांवर हा एक मोठेकडील आलेख व निक मी निघे आहे. येथून हजर आणि अजयन हे निळे बंधन आहेत. हा तीन दिने आणि

शिवनेरी किल्ला यांचा उपयोग नाण्यांपाठ्यांचे रक्षण करण्याकरितां फार होत असे व त्यामुळे कोंकण आणि सुभार यांमधील दळणवळण सुरक्षित राहो. या किल्ल्याची नैसर्गिक बळकटी मितकी चांगली आहे त्यामानाने तटवंदी नाही.

इ. स. १८२० च्या सुमारास किल्ल्याचा महादरवाना उडवून दिला. डॉंगरी लोकांशिवाय दुसऱ्या कोणास किल्ल्यावेर जातां येत नाही. वर चावेदचाईचे एक लहान देऊळ असून पाणी-पुरवठा चांगला आहे. अहमदनगर निजामशाहीचा मूळ पुरुष मलिक महमद याने हा किल्ला इ.स. १४८६ साली सर केला होता. दुसरा निजाम सुल्तानशाहा याच्या लहान मुलास मुमारे एक वर्षे याच किल्ल्यावर ठेवले होते व नंतर त्यास अहमदनगरची गादी मिळाली. इ. स. १६३७ साली शहाजीने जे पुण्याकडील जिे मोगलास दिले त्यांत सुंद अपघात चावेद असावा असे दितो. इ. स. १८१८ सालच्या मराठ्यांबरोबर झालेल्या लढाईत ब्रिटिशांनी हा किल्ला घेतला.

चास-कमान—सुंबदे जिह्वा पुणे. खेडच्या बायब्येस ६ मैलावर भीमा नदीच्या दक्षिण तीरावर हे एक व्यापाराचे गांव आहे. रोडच्या उत्तरेस चौदा मैलावर चासनरोडी म्हणून गांव आहे. येथे चास नांवाची जवळजवळ दोन गावे असल्यामुळे त्यांना वेगवेगळे ओळखण्याकरितां नासकटान आणि चासनरोडी अशी नावे दिली आहेत. कमान आणि नरोडी ही त्या या चासजवळील खेडी आहेत. पेसाऱ्यांच्या अमदानीत हा गांव जरा पुढे आलेला होना. इ. स. १५५० साली दुसरे बाजीराव मल्लाक यांची कन्या रसमाबाई हीस चासचा कुण्ठराव महादेव जोशी यांस दिली होती. हा जोशी इ. स. १५६१ साली पानिपतच्या रणक्षमामांत प्राणास सुकला. रसमाबाईने गांवाचे आदर्श बाटविण्याकरितां बराच पेसा खर्च केला. भीमा नदीवर तिने घाट बांधला असून गावाच्या पश्चिमेस नदीकाठी सोमेश्वर महादेवाचे देऊळ तिनेच बांधलेले आहे. मुख्य दरवाजा पूर्वाभिमुख आहे. आंत गेल्यावर एक सुंदर दीपमाला दिसते. ही कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेस साजतात. हे देऊळ प्रेक्षणीय आहे.

चौरसर—एक प्राचीन इंग्रजी कवि. या कवीचा जन्म केव्हा साळा हे निधनमासक उघडितां येत नाही. तरीपण त्याचे चरित्रकार त्याचा जन्म १३४० न झाला असे म्हणतात. ११ वर्षांचा असतांनाच हा मज्जसच्या रणभूमीवर गेला व तेथे कैद झाला. पण इंग्लंडच्या राजाने खंडणी मरून त्याला सोडवून आणले. इंग्लंडला परत आल्यावर त्याला कायमची पेन्शन (वार्षिक १३ पौ. ६ शिलिंग ८ पेन्स) देण्यांत आली. परदेशाच्या रामांशी राजकीय व व्यापारी शायतीत तट अगर फार कारण्यासाठी त्याची कन्याच वेळां योग्यना करण्यांत आली होती. इटालीमध्ये एकंदर ३ वेळां त्याला जावे लागले व मज्जसमध्येही तो पुष्कळ वेळ गेला. तो काही दिवस डेडन ५६२त येतल्या मागाच्या अवातीचा बॅरोलर व बॅटमधील ऑफ पॅसिड होता.

चौरसला फ्रेंच, इटालियन व इंग्लिश या भाषांचे चांगले ज्ञान होत. त्याच्या पहिल्या कविता म्हणजे फ्रेंच (भाषांतर) कवितांची भाषांतर असून त्या फ्रेंच धर्तीवर रचलेल्या आहेत. मधल्या काळांत लिहिलेल्या पुस्तकांची कथानके इटालियन भाषेतून घेतलेली आहेत. पण त्याच्या आयुष्याच्या शेवटच्या भागांत त्याने इंग्लिश भाषेत स्वतंत्र पुस्तके लिहिली. काव्यमिक कथानके त्याला लिहितां येत नसत; परंतु थोडा-फार आधार असलेल्या कथानकांना चांगले स्वरूप देण्यांत तो फार प्रवीण असे. बोक्र्याशिओच्या 'फिलोसूफाटो' या काव्याचे थोड्याफार फरकाने त्याने भाषांतरच केले आहे. परंतु हे प्रणयकथानकांचे भाषांतर इतके सुंदर आहे की, त्यावरून चौरसाचे विनोदीपणा व सहृदयता यांची आपणाला चांगली कल्पना होते. त्याने लिहिलेल्या पुस्तकांवरून आपण उत्तम लेखक म्हणून येत यावे या हेतूने तो र्हा लिहीत असे असे अनुमान काढता येते. त्याचे लिख नाटकी पाठाचे आहेत व इलेक्सावेय राणीच्या वेळी नाटयकलेत जी सुधारणा झाली तिचा आरंभ चौरसापासून झाला असे म्हटले तरी चालेल त्याचे सर्वांत उत्तम पुस्तक 'क्याटरबरी टेस' हे आहे. सरहेन्टीसप्रमाणे चौरसला जगाचा पुष्कळ अनुभव होता व त्याचा उपयोग त्याने क्याटरबरी टेस लिहितांना चांगला करून दाखविला आहे. हे पुस्तक चौरसाच्या विद्वत्तेची साक्ष देत एवढेच नव्हे तर त्याच्या युगाची आधुनिक वाचकांला योग्य कल्पनाही त्यावरून होते. इंग्लिश भाषेत फ्रेंच शब्द आपण इंग्लिश भाषा अशुद्ध केल्याचा आरोप चौरसर केव्हा केव्हा सादल्यांत येतो. परंतु त्याच्या वेळी इंग्लंडमध्ये इंग्लिश व फ्रेंच या दोन्ही भाषा घोलत असत ही गोष्ट जर आपण लक्षांत ठेवली तर हा आरोप अगदी निराधार आहे असे वाटू लागते. हा कवि सन १४०० मध्ये मरण पावला.

चासा—एक शेतकरी जात. (बंगाली चाश, हिंदी चास = शेत). यांची एकंदर लोक. सं. ८५१८९४ असून बहुतेक वरी बिहार-ओरिसात आहे. आत्तामातहि या जातीची लोक ४४५९० असून बहुतेक चव्हाण्या मज्यातून मजुरी करीत असतात. ओरिसातील शेतकरी लोकांत ह्या जातीच्या लोकांना बरेच बरच्या वर्गातील समजतात. यांच्यात मृतांना पुरण्याची असलेली चाल अनार्यत्व चोतक आहे व त्यामुळे ह्यांच्या माझणांना खंडात, करण या माझणांच्या हर्जाचे समजत नाहीत. चासा हे वेणवपंथी आहेत [रिस्ले. से. रि.].

चाहमान उर्फ चौहान (चव्हाण)—चाहमान म्हणजे चव्हाण हे घराणे रजपूतांत अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे असून ते मूळचे सौराष्ट्रे आहे. चौथ्यांशी वृत्तीत ह्या कुळाची इतर कोणीहि बरोबरी करू शकत नाही, असा टोळ्या अभिप्राय आहे. आगतागायत ह्या घराण्याच्या १२०० वर्षांच्या इतिहासाचे अधोकाज केलेसर टोळ्या अभिप्राय गरा होय असे दिसून येते. शाहीलट घराण्याप्रमाणे ह्याचे मूळ राजधानीचे

टिकाण गरी आच पुर्वींच नसलें तरी राजपुतान्यांतलें सुंदी, कुंदा व शिरोहो ही प्रमुख राज्यें व्याख्या ताच्यात आहेत व येथील राजाच्या पराजयाची दयाति मुमुक्षुमानी स्वान्यांपासून पठरलेली आहे. पृथ्वीराज चव्हाण व त्याचा आज्ञा विशालदेव त्यांच्या काळांत तर सार्वभौमत्वाविहि मान व्याच घराण्याकडे होता. पानिपतच्या पहिल्या सटार्दनंतर या घराण्यात व त्यापठरवर हिंदूपदाराहोच एकदम उतरती कळालगली. गुहिलोट पराणें व चव्हाण पराणें व्याख्यात कारच साम्य आहे. दोन्हीहि पराणी अद्याप चालू आहेत; दोन्हीहि सारसींच प्रतापशाली आहेत. पण गुहिलोट पराणें जास्त पाणेदार व करारी आहे. चव्हाण घराण्याचा अभिमान मुमुक्षुमानी अमदानीत टिकला नाही. दिक्षीच्या मुमुक्षुमानी राजाचें सार्वभौमत्व त्यांनी कबूल केलें व त्या पंथातील अनेक सरदारांनी आपली इमानें अम होळें नयेत, म्हणून मुमुक्षुमानी धर्महि स्वीकारला.

या चव्हाण घराण्याच्या मूळ संस्थापकाविषयी कात्रांची माहिती मिळत नाही. बंद बरदारई माटानें ह्या घराण्याचा जो बर्मिणी संघ लालला आहे तो प्रपद्य नष्टून कविशालित असावा. ह्या कुलाचा मूळपुरुष बाहमान अजर अनहिल समजला जातो. बाहमानाच्या काळ सुंदीसंस्थानच्या सुरजमल नामक भाटानें दिलेल्या आहे परंतु तो संज्ञायासद दितो. त्याने आपल्या 'वंशभास्कर' ग्रंथात असें लिहिलें आहे की, बाहमानापासून पृथ्वीराज चव्हाणापर्यंत एकंदर ११६ राजे होऊन गेले. हे म्हणणें इतिहासदृष्ट्या अतिशयोक्तीचें दिसतें. कारण पृथ्वीराजसत्तात तर पृथ्वीराजाच्या आज्ञापर्यंतच्या राजांची संख्या फक्त छातीसच सांगितली आहे. सारासह. स. ८०० ते १००० पर्यंतची या वंशाची कारच तुटपुंजी माहिती मिळते व जी मिळते तिची मिष्ट हर्ष टंकदंडातील सात (१५५-१७२) शिलालेखावरच देवणें भाग घेतें.

नर्मदेच्या उत्तरेचें माहिष्मती गांव या घराण्याचे मूळ ठिकाण होतें व ह्या घराण्याकडे हिंदुस्थानच्या सार्वभौमत्वाचा मान वारंवार येत असे, हास बाहमानकुलाचे भाट वर्णन करतात. परंतु प्राचीन लेखावरून गावें ऐतिहासिक मूळचे ठिकाण म्हणजे, मेवाडच्या उत्तरेस अवललेला सांबर अथवा पाकंवरी प्रदेश होय. अजमीरदेखील ह्याच प्रदेशांत मोडतें. हा प्रदेश एकेकर ११ लाख वेढी मिळून घालेला आहे अशी ह्या प्रदेशाची व्याप्ति होती व त्यामुळे ह्या प्रदेशास सपादलख असें नाव होतें.

गण्डारकराच्या मते सपादलख हें नांव शिकलिक डोंगराळ प्रदेशाचें अर्थाचें न शिवालिक प्रदेश हेंच बाहमानाचे आज घसतिस्थान असावें. हरभिलास शारदा हे म्हणतात की, सपादलख म्हणजे सांबरराज्य होय, व बाहमानाचें आज ठिकाण अहिच्छत्र हे गण्डारकर म्हणतात त्याप्रमाणें शिवालिक डोंगरात असून इतरीय राजपुतान्यातील नागौर शहर होय. महाभारतात अहिच्छत्र हें शब्दच दिसतिले अति प्रसिद्ध

ठिकाण म्हणून म्हळेंलें आहे. याकृत काव्यातून सुद्धा बाहमानांनी घेंवरीराय म्हणजे सांबरचे राजे असेंच संघोधिलें जातें. धारंग, सावर हेंच बाहमानांचें मूळचें ठिकाण असावें.

या कुळाच्या मूळ संस्थापकाविषयी अजुन्या लेखांतून पुढील माहिती आढळते. हर्षशिलालेखात मूळक राजापासून वंशावळ दिली आहे. विजोशिलालेखात प्रथम पुर्वजांचा उल्लेख सांपडतो; पण तो गेटाळ्याचा आहे. त्यांत वरहमोत्री सामंत द्यागण यांचाच अहिच्छत्राचा मूळपुरुष म्हळेंलें आहे.

परंतु या लेखावरून चंदाचें दिलेल्या बाहमान कुळाच्या पुढील उत्पत्तीस घराच मोठा धक्का घडतो. अर्धपंथांत वशिष्ठ कुटीच्या आश्रम असून ह्या आश्रमात असलेल्या अभिकुंडापासून बाहमानाचा पूर्वज विर्माण प्राप्त व त्यामुळे बाहमानकुलाची अमिडुलात गणना केला जाते वीर विर्माणियालेखात म्हटल्याप्रमाणें सामंत हा नाम्न नसून क्षत्रिय होता असें रा. वेष्ट म्हणतात व असा ठीक लढविरात की, अहिच्छत्रपुरांत (इक्ष्वां रामपुर अथवा नागौर) बाहमान घराण्यात अत्यंत पराक्रमी असा सामन्त नावाचा पलाय्य रघुपुत्राप्रणी होता, त्याला अनेक सरदारांचें सार्वभौमत्व ह्यानेच पुढें सांबर प्रात काबीज केला व तेथें राज्य स्थापिलें. पृथ्वीराजराजसत्ताहि बाहमानांनंतर सामंतदेवाचें नांव दिलें आहे. हर्षलेखात मूळकापासून वंशावळ आहे तर विजोशिलालेखात (वि. सं. १२२६) सामंतापासून मूळकापर्यंतची वंशावळ आहे. ती अशी—(१) नयराज, (२) विमल पहिला, (३) गोविंद, (४) गोपद व (५) दुर्लभ पहिला. यापुढील मूळकापासून दुर्लभा दुर्लभ राजापर्यंत दिलेल्या क्रम दोन्ही लेखात बहुतेक सारसाच आहे. दुर्लभ राजाच्या वेढीच (विक्रम सं. १०२०) हर्षलेख लिहिला असल्यामुळे त्यात दुर्लभांनंतरचीं नांवें नाहीत. दुर्लभांनंतरचा बाहमान घराण्याचा वंशक्रम या लेखाच्या शेवटी दिला आहे. पहिल्या दुर्लभांनं हा वंश भारतातील आणला.

सामंतदेव व मूळकराज (पहिला) या दोघांचा काळ खूळमानांनी पुढीलप्रमाणें उरतो. दुर्लभ राजाचा (दुसरा) काळ विक्रम संवत् १०३० (१०१) हें नवीच आहे. वाकपतिराज (दुसरा) ह्याचा मुलगा लज्जन, यानें नाडूल येथें ह्या घराण्याची दुसरी गादी स्थापन केली. लज्जनाचा काळ वि. सं. १०३१ (संवत् १८२) हा लेखांतून सापडतो. मागोल प्रत्येक राजाची कारकीर्द जोकळमानांनी २० वर्षांची भरली तर मूळकराज (पहिला) सन ८३३ त जसावा व सामंत राजा इ. स. ७१३ मध्ये राज्य करीत असावा. राजपुताना गेंद्री. मध्ये सामंत राजाचा काळ इ. स. ७५० हा दिला आहे. परंतु तो कसा ठरविला हें सांगितलें नाही. अरबाच्या स्वाभ्याचा प्रतिकार करणाने जी गुहिलोट घराण्यासारखी अनेक पराणी प्रसिद्धीस आली त्यातच बाहमानांची समावेश केला पाहिजे. बाण्यावरून व सार्वभौमराज हें बहुतेक समझलीन अर्थाचे. सामंतानें ८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सावर येथें

राजस्थापना केली. त्याचा पंथानुगुण (पंथिल्या) अतिशय प्रसिद्धीस आला व रजपूत राजमंडळांत त्याची प्रमुखपंथी गणना होत असे. हर्षवैजया गुरूकरीषया असे म्हणले आहे की, " यस्मिन्नागावलोकाप्रवर नृपराजभाळकनरप्रतिपदः " सावैभौम नागभट्ट राजाच्या सभेमध्ये गुप्तकास शौर्यवद्भक्त मोठी प्रतिष्ठा मिळाली. यावरून बोलूनही व स्तेन कोनाऊ याचे असे म्हणणे आहे की; गुप्त हा नागभट्टच्या दरबारातील एक प्रमुख सरदार होता परंतु रा. वैराच्या मते सानंत हा कदाचित् स्वतंत्र राजा नव्हते, तो एखाद्या राजाचा सरदार असेल पण गुप्त हा मान स्वतंत्र राजा असण्याचे आपल्या पराक्रमाने तो उदयास आलाअसावा. व अशाच्या विरुद्ध लढणाऱ्या रजपूत राजमंडळात त्याची प्रमुखपंथी गणना होत असावी. कदाचित् ह्या राजमंडळाचे आधिपत्यही नागभट्टाकडे असेल.

पहिला गुप्त आणि स.पारावळ यामध्ये घरेलू साम्य दिसते. दोघेहि अत्यंत पराक्रमी वीर, दोघेहि शौर्याने प्रसिद्धीस आलेले, दोघेहि कलांचे संस्थापक, दोघांचेहि पराक्रम क्षेत्र एक; दोघांनी सुसुलमानाच्या स्वाभ्या परतवण्याचा आढोकाड यत्न केला. दोघेहि सारखेच धर्माभिमानी व दोघेहि सारखेच वडे शिवापासक होते. गुहिलोद पराभ्याची एकीलिंगनीवर निश्चीम थळा, तशीच चाहमानाची सांवल्या हर्षदेवावर अत्यंत धन्ना. हर्ष लेखांत सांगितले आहे की गुप्तकास हर्षाचे देऊळ घालिले, व त्याच्या पुढील राजांनी अखंड भूमिती संचून वेळोवेळी अजय स्वरूप दिले.

गुप्तकांतर त्याचा मुलगा चंद्रराज राज्य करू लागला व त्याच्यानंतर दुसरा गुप्त गादीवर बसला. दुसऱ्या गुप्तकाचा मुलगा चंदन. ह्या चंदनाने दिल्लीच्या तोमर वद राजाचा पराभव केला. या चंदन राजाचा मुलगा क.कृपति पहिला हा अत्यंत शौर्यशाली होता. याने संप्रपाळ याचा पराभव केला (हर्षलेख). संप्रपाळ कोणत्या देशचा राजा होता. काही काहीच माहिती सांपडत नाही. वाक्पतीस विष्णुनृपति म्हणत. ह्यावरून सावर ते विष्णुप्रीत्यंत त्याने आपला अधिकार बसविला असावा. राजपुताना गॅसेटियरप्रमाणे पृथ्वीराजरासास बघिलेला माणिकराय तो हाच होय. परंतु या विधानास आधार नाही. याच्या कनिष्ठ पुत्राने (लघुमनाने) इक्ष्वाकी सन १८२ मध्ये गाहल येथे ह्याच पराभ्याची एक सभ्य शाखा स्थापन केली. सिरोहि येथील हर्षाचे राजे आपणास सदा सारखेच पंथानुगुण म्हणतात.

वाक्पतीचा ज्येष्ठ मुलगा सिहराज सावरेने राज्य करू लागला. तो दाम्भूर असून त्याने हर्ष देवस्थानास विपुल धंपति देऊन देवाच्याच सभे व सुमन सुदर्भ्या करविले. दाम्भूरता, वैभव व पराक्रम या बाबतीत हरिश्चंद्राने याची मुलगा केली आहे. त्याने तोमराचा पूर्ण पराभव केला सिहराजामुक्तून मारला गेला असे म्हणतात. सिहराजानंतर त्याचा

मुलगा विप्रहराज (दुसरा) गादीवर बसला. ह्या सर्व बाबतीत यापुढ्याच तोंडाचा होता. याने अनहिलवाडच्या मुलराजाचा पराभव केला. हर्ष देवस्थानास याने दोन खेडी इनाम दिली. विप्रहानंतर त्याचा भाऊ दुर्लभ (दुसरा) राज्य करू लागला.

दुर्लभा दुर्लभानंतर बहुधा दुसरा वाक्पति व त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र शौर्याम ह्या गादीवर आला (१०३०). याला धारचा भोज याने लढाईत ठार केले. याचा भाऊ चासुंद याने नरहरपुर येथे एक विष्णुमंदिर बांधिले होते. शौर्यरामाचा पुत्र तिसरा दुर्लभ हा १०८५ त राजा होता; तो मालवराज उदयादित्य व शुभेराज (पहिला) कृष्ण याचा समकालीन होता. याच्यामागून अजयदेव हा राजा झाला व त्यानेच अजमेर शहर स्थापन केले (११००), याची व याची राणी सोमलदेवी द्वितीया पुष्कळ नाणी आढळतात. त्याच्या मागून पहिला पृथ्वीराज व त्याच्यानंतर अजयराज हे राजे झाले. अजयाने मालवराज दुर्लभाचा पराभव करून, सोमदेवीशी लग्न केले (११३०). याला अर्णोराज असेहि म्हणतात; अजयदेव असेहि याचे एक नाव आहे. नंतर त्याचा पुत्र स्वध्या विप्रहराज (बोललदेव) हा गादीवर आला; याने आपले राज्य पुष्कळ वाढविले, दिल्लीच्या (अजमेरा) याचा वंशज) तोमराभास जिंकून दिल्ली काबीज केली. काही दिवसांपूर्वी अजमेर येथे एका मतिदाच्या खोदकामांत वहा शिलालेख सांपडले; त्यात दोन नाटके (अपूर्ण) आढळली. पैकी एक ललितविप्रहराज नाटक (सोमदेवकृत), हे याच विप्रहराजाच्या स्तुतीवर असून, दुसरे हरकेलनाटक हे खुद्द विप्रहानेच केलेले आहे असे म्हणतात. याच्या पुढे पृथ्वीराज दुसरा (पृथ्वीभट) हा राजा झाला (११५५); हा विप्रहाचा पुत्रपुत्र होता; याच्या बापाचे नाव सापडत नाही. आज त्याने आपल्या बापा (अर्णोराज) चा वून केला असे म्हणतात. पृथ्वीराजा (दुसरा) नंतर, अर्णोचा तिसरा पुत्र सोमेश्वर गादीवर आला. याची राणी चेदीराजकन्या असून याचे पुत्र प्रख्यात पृथ्वीराज (चहूगाण) व हरिराज हे होते. पृथ्वीराज (तिसरा) हा ११७० त गादीवर आला; याचा जन्म ११५९ त झाला होता. याला सावरेश्वर, अजमेरा-धिपति असे म्हणत. याची राजधानी दिल्ली होती. यास प्रिथ्वीराज, राय पिठोरा असेहि म्हणतात. याने परमर्षी बंदेल्लाचा पराभव करून महोबा घेतले (११८२). याच्याच दरबारांत चंदभाट होता. पृथ्वीराजाचे नाव सर्व हिंदूंना पुज्य वाटत असे; त्याची उत्तरींदुष्ट्यानात सर्वत्र ख्याती आहे. ह्याच हिंदूंचा खेवडचा शर्वभौमराजा होय. हा गूर, उदार, प्रेमळ पण विपक्षी होता. याच्याच चरित्रावर चंदाने (पृथ्वीराज रासा हे) महाकाव्य लिहिले आहे. याने जयचंदाची कन्या रुनुका दिली हारण केले (११७५) होते. याने अनेक वेळा मुसलमानांचा पराभव केला होता. याच्या शौर्यावर व शैलपणवर मादोनी व कबीरी महाकाव्ये कवीत

असाच हा पुढर होता. याच्या कार्यादीत शिहयउद्-दीन घोरी याने पंजाबचा काही भाग जेव्हा घळझावला, तेव्हा याने सर्व रजपूतरागाची आपसातील भाटणे मिटवून व त्यांना एक करून, घोरीचा ताराईन किंवा तलवारी (स्थानेश्वर व कनांड यांमध्ये) या ठिकाणी खणवून पराभव केला व त्याला सिंधूनद्यापासून हाथून दिले (११९१). या लढाईत पृथ्वीचा मेघनाथा वितोडहर समरसिंह याने कर पराक्रम केला घोरांन आठ हजार घोडे तेंडणी देऊन आपला जीव वाचविला व पृथ्वीनेहिले त्याला उदारपणे सोडून दिले. परंतु शिहाय हा दुसऱ्या वर्षी पारा हमार घोडदळ व बरेचसे पायदळ घेऊन पुन्हा स्थानेश्वर येथे आला. या वर्षी रजपुतात एकी नव्हती. पृथ्वीराजाचा सासरा जयचंद हा मुसलमानास आतून फिरत होता. पृथ्वीराजाची पहिली राणी इच्छिनीकुमारी ही जेत परमार (अध्या राजा) याची मुलगी होती. तिला गुजराथच्या (भोज्या) भीमराजांन मागणी घातली असता, जैतान ती नाकारून तिला पृथ्वीराजास देण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे निरोप आऊन पृथ्वीने घेऊन तिच्याशी लग्न लाविले. पृथ्वीचा बाप सोमेश्वर यास भोज्या भीमाने लढाईत ठार केले होते; त्याचा सूड घेण्यासाठी व सासऱ्या (जैता) च्या अत्याहारादी पृथ्वीने भीमावर स्वारी करून त्याचा सासराभाऊकादी पुरा पराभव केला. हा भीमदेवहि स्थानेश्वरच्या लढाईत बरील कारणास्तु हजर झाला नाही. पृथ्वीने आपला सासरा जयचंद याच्या राजसूय यज्ञास अडथळा केला होता. तो देस त्याच्या मनात होता, म्हणून तो उलट मुसलमानांस मिळाला. पृथ्वी हा यावेळी संपुकेच्या नादांन बहवला होता. राज्यकारभाराकडे त्याचे लक्ष राहिले नव्हते. चामुंडराय या सरदारास विनापराप त्याने कैदेत ठेविले, कयमाप नावाच्या राजहितदक्ष प्रधानास अधिचारांन ठार केले वगैरे कारणांनी त्याचे काही सरदारहि मुसलमानास आतून फिरत झाले. जयचंदास पृथ्वीचा राग येण्यास आणीक एक कारण होतें. तो व पृथ्वी हे मावभभाऊ होते. दिल्लीचा तुघलकबशी शेवटचा राजा अर्जुनपाल यास दोन मुली होत्या. त्याचे हे दोघे (पृथ्वी व जयचंद) पुत्र. अर्जुनाने आपले राज्य जयचंदास न देता पृथ्वीस दिले (अशी एक देत कथा आहे) हे राज्य जयचंदाच्या मनात होते त्यामुळे दुसऱ्या नेपेस शिहायउद्दीन यास जयचंदांन मुद्दाम बकौल पाठवून पृथ्वीवर स्वारी करण्यास बोलवून आणिले असे म्हणतात. ही दुसरी लढाई स्थानेश्वरास झाली. यावेळी रजपुतराजे दौंडशेपर्यंत घेविले व पृथ्वीने सैन्यहि पुष्कळ होतें; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे तें वेदिल होतें. समरसिंह, चामुंडराय, हमीर हाहा वगैरे पृथ्वीच्या निष्ठेच्या मित्रांनी मंगोदकाच्या रापचा पेतल्या होत्या. शिहाय-उद्-दीनने रजपुताच्या सैन्याची माहिती पूर्ण मिळविली होती. परंतु पृथ्वीने मुसलमानाच्या हालचालीकडे

दुर्लक्ष केले. प्रथम लढाई झाली, तीत रजपुतांनी मुसलमानाचा मोड केला तेव्हा ते पळाले, त्यावेळी रजपुत विस्कळीत होऊन त्याचे पाठीस लागले तें पाहून शिहायने आपले सैन्य एवढे करून एकदम उतरून रजपुतांवर हल्ले केले. त्यास रजपुतांचा पराभव झाला. भयंकर लढाई होऊन समरसिंह हिदि सर्व प्रमुख मंडळी ठार झाली. पृथ्वीराज हा शत्रूच्या हातीं सापडला; त्यास त्यांनी ठार मारिले मुसलमानास मार्गे दिवण्याचा हा रजपुतांचा शेवटचा प्रयत्न होय. घोरीने जगेच अजमिगवर स्वारी करून तेथील निरपराधी लोकांची कत्तल करून तेथे आपल्या एका हुस्नकाची स्थापना केली. आपसासची देवळे कोडून तेथे मशिदी बांधल्या व अखेरिंत ऐक नावाच्या आपल्या एका मुलामास दिक्षांत ठेवून व त्याच्या हातीं मिळतेत्या प्राताचा कारभार सोंपवून शिहाय परत गेला (११९२). पुढे दोन वर्षांनी शिहायने स्वारी करून कनोज घेतले, त्यावेळी जयचंदास आपल्या कमांचे फळ मिळाले (११९४) पृथ्वीराजाच्या मृत्यूबद्दल चंदांन रासामध्ये निराळीच गीष्ट दिली आहे (चंद पदा) याप्रमाणे या चाहमान ऊर्फ वीहात (चव्हाण) पराण्याचा शेवट झाला. इ. स. ११९२ त एका आसाराच्या आरहण-देव नावाच्या पुत्राचा व चाहमान राजाचा उल्लेख आढळतो; हा कदाचित अजमेर शाखेतील असावा तसेच इ. स. १२२० त जयसिंधुपुरच्या एका उदयसिंह चाहुमानाचा उल्लेख सापडतो. याच्याय कारकिर्दीत विवेकविलासकर्ता विनयस हा उदयास आला.

हर्ष लेख (१० वे शतक) . पावेतो तरी चाहमान आपणास सूर्यवंशी म्हणवीत असत चौदाव्या शतकापर्यंत हौच समजून दड होती. हमीर काव्यात चाहमानाबद्दल पुष्कळ माहिती आहे. ब्रह्मदेवाला यज्ञ करावयाचा होता म्हणून त्यासाठी सूर्यापासून चाहमानास त्याने निर्माण केले व अजमीर येथे यज्ञ केला येथे ब्रह्मदेवाचे कमळ (पुष्कर) हातातून पाली पडले; तेथे पुष्कर सरोवर बनले. येथेच फक्त (साच्या हिंदुस्थानात) ब्रह्मदेवाचे मंदीर आहे, अशी आप्यायिका आहे. परंतु याच आल्पायिकेवरून चंदमादांन चाहमान कुलाचा अग्रिजलाची शंयच जोडला आहे. एकंदरीने असे दिसते की, चाहमान हे सूर्यवंशी क्षत्रिय असावेत व त्यांचा प्रवेश हिंदुस्थानात फार प्राचीनकाळी झाला असावा. अर्वाचीन चाहमान आपणास सूर्यवंशी न समजतां अग्रिवंशी मानतात हा वस्तुस्थितीचा विपरीत होय.

[संदर्भग्रंथ—ए.पि. इंडिया. पु. २, १; इ.ि. अँटिक्वरी. १९११; राजपुताना रवाडे. पु. ३; प्यिग्लिया व हर्ष शिला-लेख, मध्ययुगीन भारत भा. २; पृथ्वीराज विजय; पृथ्वीराज-रास, स्मिथ-अँल्विंस्टरी ऑफ इंडिया; मुसलमानां सत; तथक्त् इ नासिरी]

चाहमान याची वंशघण्ट्या लेखात

चाहमान मूळ पुरुष (इ. स. सुमारे ७००)

सामंत (७१३)

जयराज

विग्रह पहिला

श्रीचंद्र

गोपेंद्र

दुर्लभ पहिला

गूवक पहिला (८३३)

चंद्र

गूवक दुसरा

चंद्रन

मानपति पहिला उर्फ बाण्यराम दिग्व्य

सिंह

विग्रह दुसरा

दुर्लभ दुसरा (९७३)

मानपति दुसरा

बाय्यराम विग्रह
तिसरा (१०३०)

दुर्लभ तिसरा (१०८५)

अजयदेव (११००)

पृथ्वीराम पहिला

अजयराज भागोराज (११३०)

अनाम

पृथ्वीराम दुसरा
(११६५)

विग्रहराम चवथा

वीसल

पृथ्वीराम तिसरा

रायपिठोरा

(११६५-११९३)

सोमेश्वर

हरीराम

चाळिसगांव तालुका.—मुंबई इलाख्यांत पूर्व खान-देश जिल्ह्यातील एक तालुका, क्षेत्रफळ ५०९ चौ. मै. असून उ. अ. २०° १६' ते २०° ४१' व पू. रे. ७४° ४६' ते ७५° १०' यांच्यामध्ये आहे. यांत एक मोठे शहर चाळिसगांव (मुख्य ठाणे) व १३३ खेडी आहेत. लोकसंख्या १९११ मध्ये ९९२३५ होती. १९०३-४ मध्ये उत्पन्न १५००० रु. होते. चाळिसगांव हा जिल्ह्याच्या अगदी दक्षिणेकडे सातमास पर्वताच्या पायथ्याशी आहे. याच्या उत्तर भागांत गिरणा नदी पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वहाते. गिरणा नदीस मन्माद व तितर नद्या मिळतात. गिरणेच्या काठची जमीन काळी आहे, तथापि पिकांस साधारणच आहे.

शहर—मुंबई, पूर्वखानदेश, घुळ्याच्या दक्षिणेस ३० मैलांवर रेल्वेवर चाळिसगाव तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण लो. सं. (१९११) ९४५३ चे गांव आहे. येथे रेल्वे द्राण्यापासून व्यापाराची वाढ झाली आहे. येथून घुळ्यास रेल्वेचा फाटा गेला आहे. येथील किंदा १८९२ साली साधारण बरा होता पण आता अगदी पडून गेला आहे. येथे प्रवाश्यांकरिता येगला आहे.

चिक—एक गाव. वस्ती बिहार—ओरिसा व संयुक्त प्रांत यांतून वरीच आहे. कुकच्या मते छाटिकामध्ये चिक ही एक पोटगाव आहे. परंतु कानपूर व इतर काही प्रांतांत चिक व राटिक लोक एकमेकांपासून अगदी वेगळे असून त्यांमध्ये कोणताही संबंध नाही. सर्व चिक लोक हिंदू आहेत. बकर, कसाब हे कुक म्हणतो त्याप्रमाणे चिक जाण्याचे दुसरे नांव असून ती एक स्वतंत्र मुसलमानी जात आहे. चिक लोकांत पुनर्विवाहाची व दिराशी विवाह करण्याची चाल आहे. त्याचप्रमाणे त्या लोकांत कायमची पंचायतहि आहे; चिक लोक परजातीशी विवाहसंबंध करीत नाहीत. चिक लोकांत ७ गोत्रे आहेत. आसामांतहि या जातीचे काही लोक (५००३) मळवामध्ये आढळतात. [से. रि. संयुक्तप्रांत १९११].

चिकंजी—मुंबई इलाखा, भारवाड जिल्हा, हुनगलच्या पश्चिमेस अर्धच मैलांवर खेडे आहे. येथील स्मार्तांच्या अमृतीलिंग देवळाबाहेर चार शिलालेख असून देऊळ ५०० वर्षांपूर्वीचे असावे असे म्हणतात.

चिकवळ्ळापूर, तालुका.—म्हैसूर संस्थानच्या कोलार जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील एक तालुका असून याचे क्षेत्रफळ २५० चौ. मै. आहे. १९११ साली याची लोकसंख्या ५६७५८ होती. यांत एक गांव व २१७ खेडी आहेत. हा तालुका डोंगराळ असून यांत ७ नद्या आहेत. नैर्ऋत्येकडील जमीन शुष्क असून तीत ऊस चांगला पिकतो. याच्या इशान्येकडील प्रदेशांत मोठमोठ्या दऱ्या आहेत.

गांव.—हे म्हैसूर संस्थानच्या कोलार जिल्ह्यातील त्याच नांवाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून दोडबळ्ळापूरच्या ईशान्येस २२ मैलांवर आहे. १९११ साली याची लोक-

संख्या ७६९१ होती. हे नंदीदुर्ग रंगेच्या पूर्वेकडील पायथ्याशी असून आवती येथे आभयास राहिलेल्या गोरसू बौक्लिंग लोकांच्या नायकाने १४७९ त बसविले. त्या वेळेपासून हैदराबादी घेईपर्यंत हे विजयानगरचे मांडलीक असून बरील नायकाच्या वंशजांच्या ताब्यात होते. येथे १८७० त म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली.

चिकाफोल, तालुका.—हा मद्रास इलाह्याच्या गंगम जिल्ह्यातील एक तालुका असून याचे क्षेत्रफळ ३५० चौ. मैल आहे. १९११ साली याची लोकसंख्या २६६१७ होती. या तालुक्यांत दोन गावे व ३०५ देह्रां आहेत. १९०३-०४ साली साऱ्याचे उत्पन्न ४१६५०० रुपये होते. या तालुक्याच्या दलदलीच्या प्रदेशांत फालवे आहेत.

शहर—मद्रास इलाह्याच्या गंगम जिल्ह्यातील एका विभागाचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून लांगुल्य नदीच्या डाव्या तिरावर बसले आहे. १९२१ साली याची लोकसंख्या १६२९८ होती. मुसलमानी अमदानीत हे उत्तर सरकार विभागापैकी एका सरकारचे मुख्य ठिकाण होते. येथे १६४१ त गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाहीतील शेर महम्मदखान या फौजदाराने बांधलेला एक मस्जिद आहे. हे ईश्रमांच्या ताब्यात आल्यावर फांदी दिवस जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असून येथे लष्करी छावणी होती. १८६५ पर्यंत येथे जिल्हाध्यायचीस रहात असे. याची हवा चांगली आहे. येथे १८६७ साली म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. येथे एक हायस्कूल व सार्वजनिक पुस्तकालय आहे. हे मलमलीच्या व इतर कपड्याकरिता फार प्रसिद्ध आहे.

चिकाडी, तालुका.—मुंबई इलाह्याच्या येरवणा जिल्ह्याचा वायव्येकडील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ४९४ चौ. मैल आहे. यांत १ शहर व ९७ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) १५७२५९ होती. जिल्ह्यातील इतर भागांपेक्षा याची लोकवस्ती दाट असून तिथे प्रमाण दर मैलास ३६४ आहे. १९०३-०४ साली साऱ्याचे व इतर उत्पन्न ३,५६ लाख होते. याची तंबाखू, ऊंस, फळे व भाजीपाला या जिनसकरिता प्रसिद्ध आहे. दरवर्षी ३२ इंच पाऊस पडतो.

गांव.—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. याची लोकसंख्या ६८९७ होती. याची व्यापाराकरिता प्रसिद्धी आहे. १७९० त कॅप्टन मूरच्या म्हणण्याप्रमाणे हे एक मोठे शहर होते. त्या वेळेस येथे उत्तम द्राक्षे होत असत. येथे एक पत्तेपडी व ईश्रमा शाळा आहे. हल्ली कापड व मांडी ही होतात.

चिक्कणर्ति.—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हुबळीच्या आग्नेयीत सुमारे ११ मैलावरचे एक खेडे. येथील कळमेथराच्या देवळाने एक शिलालेख आहे.

चिक्कर.—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. कोडच्या पश्चिमेस सुमारे १० मैलावरचा एक गांव. दर बुधवारी येथे

बाजार मरतो. हिरिकेर नांवाच्या तलावावर इ. स. १०९४ व ११६३ सालचे शिलालेख आहेत. बनशंकरा, हनुमंत, आणि सोमेश्वर या देवळांत अजुकर्मे इ. स. १०५३, ११०३, आणि ११०१ या सालचे शिलालेख आहेत. त्याचप्रमाणे इ. स. १०७७ आणि १२२२ या सालचे दोन वीरगल व इ. स. ११२१ व ११२९ सालचे दोन शिलालेख येथे आहेत.

चिफ्टीआवर—मध्यहिंदुस्थानच्या भोपावर संस्थानिक प्रदेशातील एक ठाऊरात.

चिकनायकन्हळी, तालुका.—हैदराबादच्या तुमकूर जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील एक तालुका असून याचे क्षेत्रफळ ४३५ चौ. मै. आहे. १९११ साली लोकसंख्या ५७४८४ होती. यात १ शहर व २०० खेडी आहेत. १९०३-४ साली याचे साऱ्याचे उत्पन्न ११९००० रु. होते. याच्या पूर्वांत प्रदेशांत टेकच्चाची रांग आहे. याच्या ईशान्येस योरकनेव नांवाचे तळे आहे. यात ताडाची व सुपारीची झाडे पुष्कळ आहेत.

गांव.—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून याची लोकसंख्या १९११ साली ५१८८ होती. हे १६ व्या शतकाच्या अखेर कनोडकी सरदारांपैकी चिकनायक यांनी बसविले. १६७१ पर्यंत मुसलमान व मराठे लोकांनी यावर आळीपाळीने अंमल गाजविला. १६७१ साली हे हैदूरच्या राजाने हस्तगत केले. १६७२ त हैदूरच्या दोहदेवराय राना येथे मरण पावला. १७९१ त मराठ्यांनी येथील किल्ल्याचा विध्वंस करून हे शहर लुटले. याच्या आसपास सुपारी व ताडांच्या झाडांचे बगीचे आहेत. येथे रंगीत व पांढरे घुवी कापड होते. १८७० त म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. येथे ७ देवालये आहेत.

चिकमगलूर, तालुका.—हैदूर संस्थानच्या कदूर जिल्ह्याच्या मध्यावरील एक तालुका असून याचे क्षेत्रफळ ६४० चौ. मैल आहे. १९११ साली याची लो. सं. ८२०४४ होती. यांत १ गांव व २२० खेडी आहेत. १९०३-४ साली उत्पन्न २१३००० रु. होते. याच्या पश्चिमेकडील सरहद्दीवरून भद्रानदी वहाते. यांत दरवर्षी ३६ इंच पाऊस पडतो. चिकमगलूरच्या समीपतालुका प्रदेशांत उत्तम असून त्यातील जमीन सुपीक व फाळीची आहे. व बाबाबुदन पर्वतामधून निघणाऱ्या कित्येक नद्या या प्रदेशातून वहात जातात. या प्रदेशात जाडेंछुल्ले फारशी नाहीत पण त्यांत गडदे, हरमरा, ऊंस, ताडूळ, फांदे हे जिनस होतात. बाबाबुदन पर्वताच्या उतारावर कॉफी होते.

शहर—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. १९११ साली याची लो. सं. ८५३७ होती. हे बाबाबुदन पर्वताच्या दक्षिणेकडील फाळीची जमीन असलेल्या सुपीक खोऱ्यात बसले आहे. येथील किल्ला ९ व्या शतकांत गंग घराण्याच्या ताब्यात होता व त्यापासून पुढे तो होयसल पराण्याने हस्तगत केला. एथ्याचे गांव १८६५ त अस्तित्वात आले. येथे

द्विषेक सुल्लभान व्यापारी व दुकानदार राहतात. येथे १८०० त म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली.

चिगलपट (चिगलपट)—बऱ्हाडतील उमरावती शिन्हाच्या भेटघाट तालुक्यातील एक हवा पाण्याने प्रसिद्ध ठिकाण असून ते सातपुडा पर्वताच्या ५ मैल लांब तीनचतुर्यांमेल रेंद व समुद्रसपाटीपासून ३६५४ फूट उंच अशा एका पठारावर वसले आहे. हे एलिचपुराहून २० मैल अंतरावर असून येथून एलिचपुरात जाण्यास ३ रस्ते आहेत. चिगलपट व एलिचपूर यांच्या दरम्यान पटंग येथे प्रवाशी लोकांस उतरण्याकरिता एक रंगला आहे. १८३९ पासून याची वांगल्या हबबल प्रसिद्धि असून येथे भेटघाटाचा तह-शिलदार व एक जंगलवाखाचा अधिकारी राहतो. बऱ्हाडतील प्रमुख अधिकारी उन्हाळ्यात कांही दिवस येथे रहा-बध्मन येतात. येथील हवा समशीतोष्ण, धंड व प्रकृतीस मानवेल अशी आहे. मे, जुलै व डिसेंबर महिन्यांतील सर्व-साधारण उष्णमान अनुक्रमे ८६°, ७५°, ६५° असते. येथील देवावा धुंदर आहे व येथे नाना तऱ्हेची फुले व वनस्पती हद्दीस पडतात. पूर्वी येथे घाटे होत असत. बऱ्हा देरील येथे होण्यासारखा आहे. येथील ग्राहणी वर्गाच्यातील कांणे कार उत्तम असते.

चिगली, स मी न दार—मध्यप्रांत. गिल्हा भंडारा. या जमीनदारीत चिगली आणि सावेगी अशी दोनच ठेकी आहेत. अर्जुनी जमीनदारीच्या दक्षिणेस ही जमीनदारी आहे. जमीनदार हलवायदाप्रमाणे आहेत. एकंदर ५० लोक या पराण्याचे असून ह्यां ते गरीब दौतकरी झाले आहेत.

चिगली, तालुका—बऱ्हाड. मुलडाणे गिल्हातील एक तालुका. उत्तर अ. २०° ते २०° ३७' व पूर्व रे. ७५° ५७' ते ७६° ४२' यांमध्यें. क्षेत्रफळ १००९ चौत मैल. या तालुक्यांत २९९ गावे आणि ८ जहागिरीची गावे आहेत. यात पूर्वी देऊळपट तालुका म्हणत असत. तालुक्यांत मद्र-वाच्या अशा नद्या आहेत. लोकसंख्या (१९०१) १२९५९०. दौतकी—जमीन अगदी साधारण प्रतीची आहे-तरी खरीप आणि रब्बी पिके बरी येतात. खरीप पिके—ज्वारी, बाजरा, गूर इत्यादि. रब्बी पिके—गहू, हरभरा, मूग इत्यादि. ग्रामिणें मुख्य ठिकाण मुलडाणा याच तालुक्यांत आहे.

गां प.—हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून मुलडाणा-पासून १४ मैल आहे. उ. अ. २०° २१' व पू. रे. ७६° १८' लोकांसंख्या (सन १९०१) ५८८९ क्षेत्रफळ ४४४६ एकर. या गांवाच्या पश्चिमेस एक महादेवाचे देवालय असून ते पुराणवस्तुभोग्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

चिगली, रा. लु. वा.—मुंबई इलाख्याच्या मुरत शि-न्हाच्या पूर्वेकडील एक तालुका असून याचे क्षेत्रफळ १९७ चौ. मै. आहे. १९११ साली याची लोकसंख्या ६२७७४ होती. मोन ६३ ठेकी आहेत. १९०३-४ साली सरा व

इतर उत्पन्न मिळून २.३ लाख रु. वसूल झाले होते. हा तालुका कित्येक पठारांचा बनला असून या पठारांच्या दर-म्यान सखल प्रदेश आहेत. एकंदरीत यांतील जमीन नापीक असून सखल प्रदेशांत मात्र कोडी धान्ये व ऊस यांचे पीक होते. यांत अंबिका, कावेरी या नद्या आहेत.

चिगली, सं. रा. व.—मुंबई इलाखा. खानदेश शिन्हातील एक संस्थान. यांत मिठांची वस्ती आहे. संस्थानिकांच्या पुर्व-जांनी राजपिपलापासून मूळ जर्मनी येतल्या.

चिगलपट, गिल्हा.—हा मद्रास इलाख्याच्या पूर्व किनाऱ्यावरील एक गिल्हा असून याचे क्षेत्रफळ ३०७३ चौ. मै. आहे याच्या पूर्वेस बंगालचा उपसागर असून उत्तरेस नेलोर आहे व पश्चिमेस व दक्षिणेस उत्तर व दक्षिण अर्बंड आहे. हा गिल्हा सर्व साधारण सपाट असून याचा समुद्रा-कडील भाग दलदलीचा आहे व इतर भाग कांही ठिकाणी डोंगराळ आहे. यांतील तिळगूर तालुक्यांत नागलापुरम परेव व भागली एक टॅक्टांची रांग आहे. दुसऱ्या रांगेत २५४८ फूट उंचीचे वय्याकम नांवाचे एक शिखर असून नागलापुरमची उंची २५०० फूट आहे. या गिल्हांत पालर कोसलेयार, अरणी, कुयम, चैय्यार, अन्नार या नद्या असून पुलीकत व एमोर ही सरोवरे आहेत ही सरोवरे बकिंगहॅम कालव्याने एकमेकांस जोडली आहेत. यांतील एकाहि नदी-तून भागवोटी जाऊ येऊ शकत नाहीत. या गिल्हांत जंगली जनावरे पारची नाहीत. कधी कधी बाघ, अस्वल वगैरे जनावरे दृष्टीस पडतात. यांतील हवा समशीतोष्ण असून एकंदरीत प्रकृतीस मानवणारी आहे सर्वथे गिल्हा-तील पावसाचे प्रमाण ४५ इंच आहे.

इति हा स.—स. ७५° पर्यंत हा गिल्हा पन्नास राण्यास एक भाग होता. स. ७६° च्या सुमारास पन्नास पराणें नामनेचे शासनांतर हा म्हासूरच्या पश्चिमभागा पराण्याच्या हाती लागला. या पराण्याच्या अमदानांत माल-खेडच्या राष्ट्रकूट पराण्याने यावर ९ व १० व्या शतकांत स्वान्या करून हा इस्तगत केला होता. पुढे लवकरच या गिल्हावर चोल पराण्याने आपले राज्य स्थापन केले. १२५० च्या सुमारास चोल पराण्यास उत्तरी कळा लागली; व बरंगळच्या काळीय पराण्याने या गिल्हावर आपली सत्ता स्थापन केली. या पराण्याच्या अमदानांत उगा चोल राजांनी या गिल्हाचा राज्यकारभार चालविला तो सर्व पाक-टीय पराण्याचे मांडलिक होते.

सन १३९३ च्या सुमारास या गिल्हाचा विजयानगरच्या राज्यांत समावेश होऊ लागला. पुढे स. १५६५ त ताळी-कोट येथे विजयानगरचा पराभव शाह्यानर राज्याचा राजा भद्रगिरी येंचे अऊन राहिला. याच सुमारास हा गिल्हा विजयानगरच्या एका नादराच्या हाती लागला. हा अधि-कारी भद्रगिरी येथील राजाचा मांडलिक म्हणवीत असे. स. १३९३ त याच नादराच्या वंशजापासून रंमनांत कोट

सेट जेजे किंगपाच्या जागेची सनद मिळाली होती. यांनंतर लयकरच या जिल्ह्यावर कुतुबशाही अंमल सुरू झाला. १६८७ त गोवळकोंड्याची कुतुबशाही संघाच गेवसावर याच्यावर मोगलांनी आपली सत्ता स्थापन केली. स. १७६३ त बर्कटचा नबाब महम्मदअली याने हा जिल्हा ईमजास जहागीर म्हणून दिला व सन १७६५ त मोगल बादशहाने जहागिरीच्या सनदेस आपली संमति दिली. १७६९ व १७८० साली हैदराबादींनी या जिल्ह्यावर स्वारी करून त्याची धुळधाण उडविली, पुढे स. १८०१ मध्ये राची गणना ईमजाच्या राज्यात होऊ लागली. या जिल्ह्यातील पुर्वोक्त भंदरावर डच लोकांनी स. १६०९ त वसाहत केली पुढे इसवी सन १८३५ मध्ये ते ईमजाच्या स्वाधीन करण्यात आले. इसवी सन १९२१ मध्ये या जिल्ह्याची लोकसंख्या १४९३०५८ होती. यातील लोक तेलगू व तामील भाषा बोलतात.

शेती.—या जिल्ह्यात काळी, लाल व थरद अशा तीन जातीच्या जमिनी असून त्या प्रत्येकाले सोम, चिकण व चाल-बंटी असे तीन प्रकार आहेत. यातील चालबंदीशिवाय इतर छत्रे जमीन सुपीक आहे. पण काळी जमीन सर्वात सुपीक आहे या जिल्ह्याच्या बहुतेक भागात रयतवासी पद्धति चालू असून ६०६८५३ एकर जमीनदारी व इनामी जमीन आहे या जिल्ह्यातील मुख्य विकें म्हणजे तांदूळ व रागी आहेत. याशिवाय यात बरगु, नीळ, कंबू, मुईमूग बगैरेचे उत्पन्न होतें. या जिल्ह्यात २५५३ तळी, १५८ नदीचे कालवे व ३४० ओढ्यांचे पाट असून त्यांचे बऱ्याच शेतास पाणी पुरते. याच्या शिवाय बिहिरांचे पाणीही शेतकांच्या उपयोगात आणतात. यात जंगल कारखी नाहीत जंगलाचा मुख्यत्वेकरून डुरणाकडे उपयोग होतो. १९११-२२ साली जंगलाचे उत्पन्न ६२ हजार व होतें.

धातू.—या जिल्ह्यात दोन जातीचे फेल्स्पार, विर्येक रंगाने प्रानाइट व शिप्स बगैरे पातु सापडतात.

व्यापार —या जिल्ह्यात चांगले सुती व रेशमी कापड विजले जाते. पूर्वी अरणी येथे उत्तम मलमल निघत असे येथे, काही चामळे कमठियाचे कारखाने आहेत; परंतु अमेरिका व इतर ठिकाणी निघणाऱ्या कोंम चामळ्याचा प्रसार वाढल्यामुळे हल्ली हा धंदा सुटत चालला आहे. सध्या कातडी न कमवता तशीच मद्रास वाहरी पाठावण्यात येतात व तेथून ती परदेशात रवाना होतात. गिंदी येथे एका युरो-पियन कंपनीचा सिगारेटचा कारखाना आहे. मद्रासजवळ सोबिड येथे कागदाचे १० कारखाने आहेत याशिवाय एंड-दर जिल्ह्यात ४०० गिळीच्या व ५०० तेलाच्या मिरण्या आहेत या जिल्ह्याच्या किनाऱ्यावर म्हणण्यासारखे एकही बंदर नव्हे व्यापार म्हटला म्हणजे, गोवऱ्या, सर्पण बगैरे डिम्फंड जिमस मद्रास वाहारास पुरवून तेथून पासलेट, कापड, धतू बगैरे जिमस आणणे हा होय. या जिल्ह्यात जवळ

रतो आहेत. याशिवाय यातील बकिंगहॅम कालव्यातून दक्षिण अर्साट व याच्या उत्तरेकडील जिरापापर्यंत जल-मार्गाने जाता येते. या जिल्ह्याचे जमीनगद्दुल्लोच व इतर कराचे उत्पन्न सुमारे १२ लाख आहे १९०३-०४ साली या जिल्ह्यात ८३३ प्राथमिक, २५ दुय्यम प्रतीच्या, ७ विशेष प्रतीच्या व ४२२ खासगी शाळा असून २ कॉलेजे होती. १९०३-०४ साली शिक्षणाप्रतिबंध ३३७००० व खर्च झाले. जिल्ह्यात एकंदर १७ दवाखाने असून त्यांपैकी एक प्रियाचा आहे.

पोट विभाग —मद्रास इलाह्याच्या चिंगलपट जिल्ह्यातील एक पोटविभाग यात चिंगलपट, काजीवेरम व मद्रासकम हे तालुके आहेत.

ता लु पा —या जिल्ह्याचा समुद्रकिनार्यावरील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ४३६ चौ. मै. आहे याची लोकसंख्या १९२१ साली १८१८४८ होती यात दोन गावे व २९८ चेडी असून चिंगलपट हे मुख्य ठिकाण आहे १९२१-२२ साली सारा व इतर पट्ट्या यांचे उत्पन्न सुमारे तीन लाख व होतें. यातील जमीन सुपीक नाही पालर नदीचे कालवे काढले आहेत

येऊन हिवाळ्यांत फळ तयार होतें. चिचेखाळीं निरुं नये किंवा तंबू, डेरे वगैरे ठोकू नयेत; विशेषतः पावसाळ्यांत कप-
प्यावर चिचेची पांने पडल्यावर कपडा स्वकर कुजून विळे
लागतो. चिचेचें झाड मळीच्या अथवा गळ्याच्या जमिनींत
चांगलें वाढतें; व या झाडांमुळे सर्मांवारच्या प्रदेशांला
शोभाहि चांगली येते.

गुण ध मे व उ प ये ग.—या झाडास घाणेरडा डिक
निघतो; परंतु त्याचा कांहीच उपयोग नसतो. जुन्या कुडांतून
कधी कधी क्यासिअम अथवा सेलेटयुफ इव निघतो असें कांहीं
लोकांचें म्हणणें आहे. पानांच्या काढ्यापासून एक प्रकारचा
तांबडा रंग तयार होतो व निळीन रंगविलेल्या कपड्यास तो
रंग दिल्यास कपड्यावर विंबळी छटा येते. कुपुड्याचा रंग
देताना या झाडाची पाने, फळे व फुलें कामी पडतात. चिचो-
प्यापासून अंघरच्या रंगाचे (पिबळसर तांबूस) तेल निघतें.
पित्तनामक म्हणून चिचेच्या फळाचा उपयोग आज कित्येक
वर्षे केला जात आहे. दाकभाजीत पालण्याकरितां चिचेचा
पुष्कळ उपयोग करतात. चिच व मीठ याचे पाणी बातिकारक
असतें. चिचेच्या मोठ्या झाडापासून वर्षांत सरासरी ४,४४ मण
चिच निघते, व ती वाळून जातील चिचोके काढल्यावर तिचें
वजन सुमारे दोगपणीक एकद्वितीयांश मण होतें असा एका
क्षेपकानें अंदाज केला आहे. मेवा मिठाईचे पदार्थ व सरपटें
करण्याकरितां जिनोवामयें चिचेला मागणी वाढत आहे.
अमेरिकेमध्यें चिचेत एक भर चिचेचा व एक ताखरेचा अशा
रीतीनं मळून वर गाफ ओतून एक पदार्थ तयार करतात.
अशा रीतीनं मुरविलेल्या चिचा मुरग्याप्रमाणें किरयेक दिवस
राहूं शकतात.

चिचोपयांवरील साल फाडून ते उकळून किंवा भाजून गरीब
लोक विशेषतः दुष्काळांत खातात. लहान कोम, पानें व फुलेंहि
निरनिराळ्या प्रकारांनी खाण्यांत येतात. कागद वगैरे चिचट-
विण्याकरितां आणि देशी कांबळ्यांना लावण्याकरितां चिचो-
पयांची राख करतात. चिचेचें लाकूड चिबट व टिकाळ
असून, गाढीची चार्के, रंधे, खुर्च्या, टेबलें, मुकळें, उंसाचे
चार्क वगैरे करण्याकरितां तें चांगलें असतें. कांतिनामांलाहि
हें लाकूड लागूच असतें. चिचेच्या लाकडाचा विस्तृत प्रसार
असतो चिचेपासून टाटरीक व साम्यट्रिक अर्से तयार करतात.
चिचेचे गरीब औषधी उपयोग आहेत. मागीवर चिचेचें सार
उतारा म्हणून देतात.

गो र त चि व.—हिची माहिती विभाग १२ पृष्ठ २२७
येथे दिली आहे.

विचगढ, जमीनदारी—मध्यभांत जिह्वा मंडारा.
साकोळी तहशिलीच्या आग्नेयीत नांदगांव संस्थान व चांदरा
जिल्हा यांच्या सरहद्दीवर ही वस्तेडी असून हिने क्षेत्रफळ
२६० चौरस मैल आहे. बराच भाग दोंगराळ असून येथे
जंगल आहे. जमीनदार हत्यार आहेत. हे पूर्वी संयुक्त
नील रूपत असून एकदां यांच्या पराभवांतला एका

रूपवती मुलीला एका सुसुलमान राजानें मागणी घातली.
तेव्हां हे तेथून पळून जाऊन चांदरा येथील गोंड राजाच्या
आश्रयास येऊन राहिले. याच घराण्यातील नरसिंग ठाकूर हा
वीरशहा नांवाच्या गोंड राजाच्या अमलाखाली (इ. स.
१६४७-७२) ५०० घोडेस्वारांचा नायक झाला होता आणि
याच वेळी त्यास चिचगढच्या इस्टेटपैकी कांही भाग
इनाम मिळाला होता. परंतु याच्या मुलांमध्ये परस्पर भांडणें
झाल्यामुळे यापैकी कांही भाग जप्त करण्यांत आला होता.
तथापि पुढें याच्या नातवास (निर्गुणराव) वंडवाल्यांचा नाश
करण्यास मदत केल्यावरून पुन्हां ही इस्टेट इनाम देण्यांत
आली. १८१८ साली चांदरा जिल्ह्यांतलें सोनसाराच्या
जमीनदारापासून जप्त केलेली वारभाटी इस्टेट या जमीन
दारीत सामील करण्यांत आली. सोनसारीचा जमीनदार हा
त्यावेळी आप्पासाहेबाच्या वंडांत सामील होता. केशवराव बापू
या नांवाचा हद्दीचा जमीनदार मुख्य असून यास, संपतबापू
आणि रामचंद्रबापू असे दोन भाऊ आहेत. या तिघांनी
आपसांत सारखी इस्टेटची वांटणी करून घेतली आहे. या
जमीनदारीत एकंदर ८४ खेडी असून त्यापैकी ११ गावांत
वस्ती नाहीं. इ. स. १९०१ मध्ये एकंदर लो. सं. १२४५५
होती. इ. स. १९०६-०७ मध्ये २०००० एकर जमीन
लागवडीखाली असून पैकी सुमारे ४००० एकर बागाइत
होती. सुमारे १६० चौरस मैल जंगल आहे. इस्टेटचे उत्पन्न
सुमारे १९००० रुपये आहे. पैकी सुमारे ७००० रुपये
जंगलाचें उत्पन्न आहे. डाकोडी ५४०० रुपये ठरविली आहे.
जमीनदाराला कर्ज नाहीं. चिचगढ येथे शाळा, पोलिस ठाणें
व द्यालघर आहे. कसारी येथे इमारती लांकडाचा मोठा
वाजार भरतो.

चिचलीगढ—मुंबई इलाख्याच्या दांग प्रदेशांतील
एक लहानसे संस्थान. क्षेत्र. क. २२ चौ. मै. येथील संस्थानिक
मिल वंशातील आहे.

चिचघड—मुंबई इलाखा. पूर्णें जिल्हा. हवेली तालुक्यांत
पवना नदीवर हें गांव वसलें आहे. १९०१ साली याची
लोकसंख्या १९१६ होती. येथें मोरयागोसाव्यांची समाधि
आहे. हे गणपतीचे भक्त असून यांच्या व यांच्या कुळातील
पुरुषांच्या अंगांत गणपति संचार करीत असे अशी जुनी समजूत
आहे. तीव्ररुन यांस देव असे आडनांव पडलें. शिवाजी,
अवधगुप्त व वगैरेस यांनी साक्षात्कार दाखविले होते असे सांग-
तात. इ. स. १८१० त वरील देव पराण्याच्या ७ पिढ्या होऊन
तें सुटलें. पुढें देव पराण्याच्या गादीवर दोन दत्तक पुत्र
वसत्यानंतर संस्थान डूल्हीच्या ताब्यांत गेलें.

हल्ली या पराण्याच, वंशज नानाफडणवतिस व हरिपंत फडके
यांनी वांघलेल्या घाण्यांत रहात असतो. या घाण्यानवळ या
पराण्याच्या दोन शाखांची दोन देवालयें आहेत. यापैकी एक
इ. स. १६५९ त व दुसरे १७२० त बांधलें. दरवर्षी मार्ग-
शीर्ष महिन्यांत येथें मोठा उत्सव होत असतो.

या देवस्थानास शिवाजी, सभागा, राजाराम व योरला शाह यांनी अनेक इनामे दिला आहेत येथील देवास चिचवड हे गाव इनाम म्हणून प्रथम शिवाजीने दिले शाहूने त्याशिवाय वाकड (चि पुणे) हे गाव इनाम दिले (१७०१) मध्यतरी राजारामाच्या वेळी अवरंगजेबाने चाकणपर्यंतचा मुलख जेव्हा मारिला, तेव्हा चिचवड गाव देवस्थानाकडून काढून चाकणच्या किल्लाच्या खर्चास नेमून दिले होते पुढे शाहूच्या कारकीर्दीत 'भीमे अलीकडे स्वराज्य झाल्यामुळे' व मोगलांचा संबंध त्या प्रांताचा मुलखाने शाहूने चाकणच्या किल्याच्या नेमणुकीतून काढून चिचवड गाव पुन्हा तेथील देवाकडे इनाम म्हणून घेऊन केले (१७२४-२५) [इतिहास समग्र पु ७ अ १,२,३.]

चिचेवाडा, जमीनदार शै—मध्यप्रांत जिल्हा भंडारा साकोली तहशिलाच्या पूर्वेस देवरी-किशोरी जमीनदारीपैकी ही दुष्यम जमीनदारी आहे हिचे क्षेत्रफळ ४० बीरस मैल असून बहुतेक जंगल आहे. ही जमीनदारी हलया पराण्याखंडे असून हीत एकदर ११ भेदेगावे आहेत हिची व्यवस्था फार वाईट असून हिला कर्जे आहे जमीनदार अगदीच अशिक्षित आहेत इ स १९०१ मध्ये लोकसंख्या सुमारे १०८२ होती लागवडीपत्ताली एकदर १८०० एकर (स १९०८) असून इस्टेटचे उत्पन्न २१०० आहे टाकोळी १०० रुपये आहे जमिनदार ठाकूर आहे

चिंचोळी—हैदाबाद सत्पानातील मुलवणा मिरपाच्या ईशान्येकडील एक तालुका याचे क्षेत्रफळ ८२३ चौ. मैल आहे १९११ साली याची लोकसंख्या ७७१६१ होती यात १३८ खंडेबाचा समावेश होतो १९०१ साली याच्या सान्याने उत्पन्न १.५ लाख होते हा तालुका दोंगराळ आहे

चिंच्यु—हे नाव चीनमधील एका प्राचीन व प्रसिद्ध नद्याचे आहे हे कुकिन प्रांतात असून याचे चिनी नाव च्यांगचीकु अथवा स्थांगचीकु आहे हे उत्तर अक्षांश २७° ५७' व पूर्व रेखांश ११८° ३५' यात आहे येथून चहा, सखर, तंबाखू, चिनामातीची भाजी, वगैरे वस्तूंची निर्यात होते यात अरबी व्यापाऱ्यांनी वाधिलेल्या एका मुदर मशीदीचे खरोखर आहेत कन्या अंतरावर लोथाम नावाचे एक गाव आहे तेथे जाण्याचा मार्ग एवा चीन मधील अति प्रसिद्ध पलावरून आहे वाटमुळे येथील बदर निरुपयोगी झाल्यान अर्माय बदर भरभराटीस आले याचा व्यापार गगनचूरी बदरातून चालतो असून हे मोठे व लोकसंख्येचे शहर आहे हे मध्ययुगात पथिकेकडील देशांशी व्यापार करणारे मोठे बदर होते युरोपियन व अरबी व्यापाऱ्यांच्या वेळी क्षैतुन अथवा क्षेत्र या नावाने हे प्रसिद्ध होते अशुल पेटाचा भूगोल, रशीदुद्दीनचा मोगलांचा इतिहास, इमवतूता, मार्को पोलो वगैरे प्रभात व प्रवासी लोकांच्या पुस्तकात बरीच नाव आढळते इमवतूताच्या माहितीवरून

येथे क्षैतुनिया नावाचा रेशमी कपडा होत असे यावरूनच साद्यंत हे नाव आले असाय

चिटणीस, चि ट णि सी का म—शिवाजीराजेगादावर बल्ल्यानंतर त्याची सरकार अमलदाराचे जकासुमावते तयार केले, त्यात चिटणिसावडे पुढील कामे असत—चिटणीस यांनी सर्व राज्यातील राजपत्रे लिहावी, राजकारणपत्रे आली अक्षणील त्यास उत्तरे लिहावी, सनदा, दानपत्रे, महालक-कन्याना हुकूम वगैरे पत्रेहि लिहावी हातरोता म्हणजे छत्रपतींनी स्वहस्ते लिहिलेले पत्र व नाजूक पत्रे याजवर मोठेच करावे हा चिटणिसी जाबता बत्तीस कलमाचा आहे त्यात आणिक पुढील मनपूर येतो नूतन इनाम कोणास दिव्यास त्याची पत्रे, कोणास गावमोकासा किंवा जहागीर दिव्यास त्यांची पत्रे साहित्य पत्रे, राजकारणी जाबसाली (उत्तराची) पत्रे, ताकीदपत्रे, रोखा, बरात, जकात, कैल (अभयपत्र), खंडणीपत्र, अमलदारनेमणूकपत्र, घासदाणारोखा, लमकार्य आमरणपत्रे, तळ्यातील विवाडपत्रे, प्रायश्चित्तपत्रे, रद्ददारीची दस्तके, तलबपत्र, किल्लेकोटास दाखोळा पाठविण्यावद्दलची पत्रे, जहाजी पत्रे व फेदेचा हुकूम लिहिणे सारास इतक्या प्रकारची पत्र लिहिणे व आलेली पत्रे छत्रपतीस वाचून दाखविणे हे काम चिटणिसाचे असे

चि ट णि स घ र णे—सातारकर छत्रपतींचे चिटणिस, हे बाळाजी आंबाजीच्या वसातीत होते बाळाजींचे व खंडे बल्लाळीचे चरित्र त्या त्या नांवाखाली पहावे खंडोबा १७२६ त वारला त्याचा बडोले पुत्र जिबाबा हा भिजाबा व दुसरा बापूना याला घोंगावा नाद होता बापू हा नानासाहेब पेशव्याच्या मर्जीतला होता खंडोबास एकदर सहा पुत्र होते खंडोबा कारखानेकर प्रथम त्यास मेहुणा अथवा इमामाद हाच (मुल्ले लहान असल्याने) चिटणिसी कारभार पाहो पुढे जिबाजी खंडेबाब हा काही दिवस काम पाहू लागला त्यास शाहूराजाने काँगवातील जमेनिची व कारखानेनिची दिली पुढे जिबाजीचा भाऊ गोविंदरावहि काम (चिट-णिषी) वरू लागला शाहूची धाकटी राणी सगुणाबाई ही याला मुलाप्रमाणे यागवी विरवाचीही त्याच्यावर मर्जी होती तिच्याच शिकारखोने शाहूने त्याला चिटणिसी सांगितली बाळाजी विखनाथजी व गोविंदराबाजी मैत्रि होती शाहूच्या मृत्युसमयी पेशव्यांनी जी मंगलत केलेली गोविंदरावहि होता राज्यकारभार पुण्यास आल्यावरहि गोविंदराब हा सातात्यासच अखेरपर्यंत राहिला शेवटी त्याच्या पुतण्याने त्याला फार त्रास द्यावावरून त्याने सर्व कौटुंबिक उत्पन्न पुतण्यास लावून दिले गोविंदराब १७८५त मेला.त्याचा पुत्र लक्ष्मण हा राघोबादादातर्फे गुरतेस इमणकडे तह करण्यास मेला होता खंडोबाचा धाकटा भाऊ निकोबा यास शाहूने पेशव्याचा चिटणीसी सांगितला, त्याचा मुलगा आवजी व त्याचा मदिपती हे नानासाहेब पेशव्याचे चिटणिस होते मदिपतीचा भाऊ आनदराब हा पानपतात पडला जीबाजी

खंडे १७४३ त सारला; तेव्हा त्याचा पुत्र रामराव यास दाहून चिटणीसी दिला. यास सहा मुले होती. बडोल महाराष्ट्राचा प्रतापसिंह छत्रपतीचा चिटणीस होता. याने छत्रपती परायातील रामपुराच्या बखरी लिहिल्या आहेत. मराठ्यांच्या इतिहासात साधन म्हणून त्यांचा उपयोग आहे. इ.स. १८५० पुस्तक करताना यांचा उपयोग करून घेतला होता. महाराष्ट्राचा पुत्र बळवंत हाहि प्रतापसिंह राजाचा चिटणीस होता. त्याचा पुत्र रांडेराव हा आपल्या बदाच्या ११ व्या वर्षी मृत्युचा (१९१०) वारला. मोठमोठ्या मराठे सरदारांचे चिटणीस पुरविण्याचे काम या घराण्याकडे आहे [भारतवर्ष; पृ. ५२; यादी. ले. ७२; दाहून. चरित्र. पृ. ८३; इति. संग्रह. पु. ७; पाकडे राजाराम चरित्र; रामवाडे र. ६३; महाराष्ट्र साहित्य. व. १. थं. १० व ११. वाट-सनदापत्रे]

चित्तलनर जमीनदारी—बऱ्हाड. मध्यप्रांत. ही जमीनदारी पत्तर संस्थानांत उ. अ. १८° १०' ते १८° ३०' आणि पू. रे. ८१° ३' ते ८१° ३३' यांत असून क्षेत्रफळ ४१४ चौ. मै. व लोकसंख्या ५११२ आहे. यातील ६३ गांवांपैकी ६ इजाजत आहेत. बहुतेक भाग डॉंगराळ आहे. जगरगुडा ही जमीनदारांचे राहण्याचे गांव असून तेथील बत्ती घुमारे २०९ आहे. जमीनदारास १५२६-१०-३६. सारा लागू लागतो. मुख्य पीक ज्वारी.

चित्तल—सुंदर. काठेराड. अमरेलीच्या उत्तरेस ९ मैलांवर जेतपूरच्या बालाकाठी घराण्याचे मुख्य ठिकाण. भावनगरच्या शूकर बखतसिंगजोने १७४३ त काठी लोकांपासून मिळविले वरंघु काठीना ते लवकरच परत मिळाले. काठी लोकांच्या भमलावाली या बऱ्हाची बरीच भरभराट झाली.

चित्तलदुर्ग जि. ज्हा—हा म्हैसूर संस्थानच्या उत्तरेस असून याचे क्षेत्रफळ ४१५९ चौ. मैल आहे. याच्या उत्तरेस मद्रास इलाख्यातील बहारो जिल्हा असून पूर्वेस बनेतपूर जिल्हा आहे. आणि आग्नेयेस हुमनूर अगून वैकट्येस कदूर आहे व पश्चिमेस सुंदर इलाख्यातील घारवाड जिल्हा व सिमोगा आहे.

हा जिल्हा येदवती नामक हवाल प्रदेयाच्या एक भाग असून यांत हुंगमद्रा, येदवती, हरिद्रा बगैरे नद्या आहेत. या जिल्ह्याच्या मध्यभागातील २० मैल रुंदीचा एक आडवा पट्टा पर्वतरांगेने व्यापला आहे. याच पट्ट्यांत नाके भिरव (१०२२ फूट) गतिंग रामेश्वर (३४६१ फूट) बगैरे शिखरे आहेत. या पट्ट्याच्या उत्तर व दक्षिण दिशाकडील प्रदेश खणखण आहे. या जिल्ह्यांत चित्तलदुर्ग येथे दरवर्षी २५ इंच पाऊस पडतो. सर्व जिल्ह्याचे साधारण उष्णमान जानेवारीत ७८°, मेत ८३° व जुलैत ७५° असते.

इतिहास—अजोब रामगि ने छेरा गांवकडे आहेत त्यांकरून असे दिसते की, या जिल्ह्याचा पूर्वकडील प्रांत इ.स. १८५० च्या पूर्वी मिथ्या घातकांत सीपी राज्यांत मोडत आले. तिसऱ्यां दुसऱ्या घातकांत आर. फिदा घातवाहन

वत्तापीड होते असे चित्तलदुर्ग जवळ जी शातकर्णीची नाणी सांपडली आहेत त्यांवरून व सिमोगा जिल्ह्याच्या शिकारपूर गावकऱ्यांत जे शातकर्णीचे लेख सांपडले त्यांवरून दिसून येते. गंग. राष्ट्रकूट व चालुक्य हीं घराणी राज्य करीत असतांना या जिल्ह्याच्या पूर्वे व उत्तरभागांत पद्मज लोक (ज्यांना नोलेय किंवा नोलेय म्हणत असत व त्या प्रदेशात नोलेयवादी अथवा नोलेयवादी म्हणत) त्यांची राजधानी येथेच अथवा हेंवेस (सध्या शिला हेमावती म्हणतात) येथे होती; परंतु एके काळी घालारीच्या उत्तरेस हुंगमद्रा नदीवर घातकी (काविले) येथे राजधानी होती. इ. सन ११ व्या व १२ व्या शतकांत नोलेयवादींवर उच्छेद्य येथील पांडव लोक राज्य करीत होते. त्यांच्या नंतर होयसल राजे झाले. तेराव्या शतकाच्या शेवटी वैशिंगिचे यादव घराणे प्रगळ होऊन त्यांनी होयसलवार जय मिळविला व आपले राज्य या जिल्ह्याच्या वायव्यभागात स्थापिले व दावणगिरी (दावगेर) जवळील येतूर अथवा वेतूर या ठिकाणी आपली राजधानी केली. होयसल पुनः प्रगळ होऊन त्यांनी आपली राजधानी येम्मात्तनकर (इ.स. ११५० चित्तलदुर्ग) येथे केली. परंतु १४ व्या शतकात ही दोग्ही राष्ट्र मुघलमनांच्या स्वाभ्यास वळी पडली. पंधराव्या शतकांत चित्तलदुर्ग विजयनगर राज्याच्या अधिकाराखाली मॉडलिक होते. ते सन १७७१त हैदरअलीने जिंकून त्यातील २०००० वेड लोक श्रीरंगपट्टण येथे वसवून करण्यासाठी पाठविले. या जिल्ह्याच्या पूर्वकडील प्रांतांत दोग्ही भांवांनी आणखी एका संस्थानचा मुद्रास हस्तो बंधाकडे होता. विजापूरच्या स्वाभ्यानी त्यांनी तेथून हुसकून लावल्यानंतर त्यांनी निडुगल येथे आपले राज्य स्थापिले. सन १७८४ त तिपू मुलतानने त्यांस जिंकले. मराठ्यांच्या स्वाभ्यापासून या जिल्ह्यात फारच गुरूक्षान पोहोचले व यांतील बत्तीहि कार कमी झाली. पुनः १८३० च्या बंडाने याच्या पश्चिम व दक्षिण भागात कारच उपद्रव पोंवला. याच्या पश्चिमेस अंकीमठ आहे. यांत देवाळये, स्नानस्थळे व घोणासाठी बघुने घोषलेले आहेत. यात घोणाची बत्ती नाही. व याचा पूर्वेतिहास उपलब्ध नाही. याच्या जवळच एका शुद्धेवर १३ व्या शतकांत लिहिलेला शिलालेख आहे. हुंगमद्रा नदीवर पुष्कळ पडवीं जुनीं देवळे आहेत. परंतु सर्वांत मुख्य व चालले हरिहर येथे हरिहरे शराचे देऊळ आहे. हे होयसलानी सन १२२४ त बांधले. या देवळाच्या छत्राचाच समुल्लमानांनी मराठीदीशेरजा उद्योग केला व देवळाच्या पुमदांत दारवाजा बघवून त्याचे उपदेवर्णीस बगविले. येथील सो. सं. १९१३ त ५६४२४३ होती. यांत ६ बऱ्हा व १२४२ रोडो आहेत. पंकी दावणगिरी बंदर सर्वात मोठे आहे व चित्तलदुर्ग हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. यांतल्या लोकसंख्येची धंका ६० दत्ताकवार, दंका १९ इतर धंकांवर व दंका ८०९ निवड मोलमदुरी बगैरे करून उपजीविका करतात.

शेतकी:—चितळदुर्ग शहराच्या उत्तर व पश्चिमेकडील तालुक्यात काळी, मधून मधून रेंगाव व कंफरी, पश्चिमेस सावळ चिकणी व दक्षिणभागात खारी अमीन आहे चितळदुर्ग शहराजवळील काही टेंकण्यात लोहमिश्रित दगड सापडतात. मत्तोडजवळ भांडां तयार करण्यायोग्य दगड सापडतात.

व्यापार—यात घोंगळा व सुती कापड विणण्याचा पदा फार आहे. सर्वांत उत्तम व बारीक विणोच्या घोंगळा दावणगिरी आणि जगदूर तालुक्यात होतात. जडेभरडे कापड सर्व तालुक्यात विणतात. रसमाचे कारखाने फक्त मोलकालमुरु व हरिहर तालुक्यातच आहेत. मोलकालमुरु येथे जपणी, पागोट्टी व जियाची रेंगावी लुगडी होतात. बंगलोरपासून कच्चे रेशीम येऊन त्याचे फाळे व पाडरे कापड हरिहर येथे विणतात हिरीयूर, होसदुर्ग व चिंतदुर्ग तालुक्यात लोखंड व पोल दाचे कारखाने आहेत मोलकालमुरुत पितळेची भांडी होतात. मत्तोडात काचेच्या भाग्या होतात कातण्याचे सामान (चपला वगैरे) मोलकासमुईत होतं. या जिल्ह्यात ८ रेंगावाचे, ७६७ सुताचे, व १३५४ लोकरीचे माग असून ३१ लोखंडाचे कारखाने, १५ तेल्याच्या गिरण्या, आणि ८० साखरेच्या गिरण्या आहेत. बंगलोरपासून पुण्यास जाताना सदर्न मराठा रेल्वे या जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातून जाते.

राज्यव्यवस्था—या जिल्ह्याचे चलाकेरे, चितळदुर्ग, दावणगिरी, हिरीयूर, होल्लकेरे, होसदुर्ग, जगदूर आणि मोलकालमुरु असे आठ तालुके आहेत सन १९०३-०४ त जमीनीचे उत्पन्न ७ लाख ४८ हजार व एकदर उत्पन्न ११ लाख ५४ हजार होतं. सन १९०१ त याच्या लोकसंख्येतील शेकडा ४६ मनुष्यास (८६ पुरुषांस व ०४ स्त्रियांस) लिहितां वाचता येत होते सन १९०३-०४ त यात ४२७ शाळा होत्या त्यात ३१५ सार्वजनिक व ३१२ खासगी शाळा होत्या. यात १० दवाखाने व चितळदुर्ग येथे एक मोठा दवाखाना आहे.

ता लु का—या तालुक्याचे क्षेत्रफळ ५३० चौरस मैल असून इ. स. १९११ मध्ये येथील लोकसंख्या ९३२५१ होती. यात चितळदुर्ग (तालुक्याचे मुख्य ठिकाण) शहर व १६४ नेडी आहेत. दक्षिणेस खडकाळ टेंकण्याच्या ओळीने ह्या तालुक्याचे दोन समभाग पाडलेले आहेत. ह्या टेंकडीचा पूर्वे आणि पश्चिमेकडील प्रात सपाट असून जंगल विरहित आहेत. पूर्वेपास पश्चिमेकडील प्रातात पाण्याचा चांगला पुरवठा असून भीमशमुद्र नावाचे तळ आहे. पूर्वेकडील प्रातात मुख्यत्वेकरून रब्बाची पिके काढितात व पश्चिमेकडील प्रातात भात पिकते.

शहर—होल्लकेरे रेल्वेस्थानापासून २४ मैलावर आहे येथील लोकसंख्या इ. स. १९११ मध्ये ६९८६ होती. भद्रावळी नामक प्राचीन नगरी ह्या शहराच्या लगदी पश्चिमेस होती या शहरा काही काळापूर्वी युद्धलोकांची शिरयाची

नाणी सापडली आहेत त्यावरून असे दिसून येतं की, ती नगरी विस्तीर्णकालांतराच्या दुसऱ्या शतकातील आत्रे अथवा सातवाहन राजाची असावी अर्वाचीन शहर अनुक्रमे राष्ट्रकूट, पालुक्क, होयसल, यादव आणि विजयनगर यांच्या ताब्यात असून त्याच नाव येन्मास्तनकळ अथवा येन्मास्तनूर होतं. चितळदुर्गचे सरदार बेद किंवा घोय जातीचे होते ते जिल्ह्यांतल अनेक भागात राहिल्यानंतर त्यांनी या शहरी घोळव्या शतकात कायमची वस्ती केली, व विजयनगरचे राज्य मोडल्यानंतर आपली स्वतंत्रता स्थापली त्यांनी टेंकडावर तटबंदी करून चितळदुर्ग नावाचा किला बांधला होता या शहरात उच्छेगीअम्मा नावाचे दुमजली देऊळ आहे हल्ली असलेली विस्तीर्ण तटबंदी व मोर्चे हैदराबादी व टिपूसुलतान यांनी अठराव्या शतकात बांधलेले आहेत इ स १७९९ नंतर काही दिवस या ठिकाणी ब्रिटिशांची छावणी होती शिवगळ किंवा लिंगायत लोकांच्या मुख्य गुरुचे रहस्याचे ठिकाण मंगामठ येथून ३ मैलावर आहे पश्चिमेस अवघड अशा टेकड्याच्या समुदायात अंझीमठ आहे. येथे डोंगरात कोरीव लेणी आहेत त्यात देवळे, स्तानपट्टे आणि योगासाठी बांधलेले चंद्रात्रे आहेत प्रवेशद्वाराजवळ पंच-लिंग नावाची गुहा आहे, तीवर इ स १२८६ मधील होयसलचा शिलालेख आहे दक्षिणेस जोतिमरदी नावाची टेंकडी उन्हाळ्यात हवा खाण्याचे ठिकाण आहे ह्या शहरात म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना इ स १८७० त झाली या ठिकाणी एक हायस्कूल आहे.

चिंतामणी—मुंबई इलाख्याच्या उत्तरकानडा जिल्ह्याच्या कारवार तालुक्यातील एक खेडें हें कारवारपासून ४ मैल अंतरावर आहे. १९०१ साली याची लो सं ४७९६ होती याचा ९०० पासून १६६० पर्यंतच्या अरब व इमजी प्रवा-द्यांनी ठिकाणिकारी उल्लेख केलेला आढळतो सोदचा राजा मत्स लिंग (१६९७-१७४५) याने येथे कालीनदीच्या उजव्या तीरावर एक सदाशिवगढ नावाचा किला बांधला १७५२ त तो पोर्तुगीज लोकांनी काबीज केला पुढे दोन वर्षांनी त्यांनी तो सोदच्या राजास परत दिला. १७९३ तो हैदराअलीने काबीज केला १७९९ त तो टिपूच्या ताब्यात होता.

चिंतामणी—हैदूर सयानच्या फोडार जिल्ह्यातील एक मध्यवर्ती तालुका असून याचे क्षेत्रफळ २७३ चौ. मैल आहे याची लो. सं १९११ साली, ६२०७७ होती या तालुक्यात एक गाव व २७७ खेडी आहेत १९०३-०४ साली याच्या साऱ्याचे उत्पन्न १२२००० इ होतं. याचा उत्तरभाग खडकाळ असून याच्या दक्षिण भागातील अमीन तावडी आहे तीत ऊस चांगला पिकतो यातील काही ठिकाणी घोंगल्या व पोती होतात.

चिंतामणी कवि—हा मोरोपंताचा याची विशेष माहिती नाही. मराठी

मुप्रसिद्ध धवाहयान यांचेच आहे. हा नरहरिभक्त असून याच्या घरची वृत्ति ज्योतिषाची असली. याच्या गणपतीवर ११०० आर्या आहेत. गोपीचंद्राख्यान व चांतास्त्रयवर यांचा कर्ता चिंतामणी हाच की काय हे निश्चित नाही. [मराठी सारस्वत. काव्यसंग्रह.]

चिंतामणी रघुनाथाचार्य ज्योतिषी (१८२८-१८८०).—एक भारतवर्षीय अर्वाचा ज्योतिषी हे मद्रास-येथील वेधशाळेत हेड असिस्टंट होते. मि. पॉन्सन, मद्रास येथील सरकारी ज्योतिषी, यांच्याबरोबर इ. स. १८६२ पासून ग्राम्योत्तर लेखन दस्तक येथल्या सहाय्याने वेध करून सान्यांची यादी तयार करण्याचे काम यांनी सुरू केले. इ. स. १८५९ त यांनी लेखन येथील “रॉयल अस्ट्रोनॉमिकल सोसायटी” कडे ज्योतिषसंबंधी एका विषयावर एक निबंध पाठविला. नंतर मधून मधून हे ज्योतिष विषयावर काही लिहिले असत. इ. स. १८७२ त यास बरील रॉयल अस्ट्रोनॉमिकल सोसायटीचे फेलो नेमिले. इ. स. १८८८ ताल आगष्ट महिन्यांत सूर्याचे खगोल ग्रहण होते तेव्हा वेध घेण्याकरिता निवाय सरकारच्या राज्यांत बनवली येथे यास पाठविले होते. पुढे इ. स. १८७१ च्या डिसेंबर महिन्यात खगोल सूर्यग्रहण पडले तेव्हा कोदमनूर मिश्यांत आवनराई येथे वेध घेण्याकरिता त्यास पाठविले. दोन्ही प्रयोग हे यशस्वी होऊन आले. इ. स. १८९७ व १८७८ ह्या वर्षी यांनी दोन ‘अनियत तैमर’ हाचे दोन धोषून काढिले. त्यांपैकी पहिला ‘जालक’ नामक तारकापुंजांत आहे व दुसरा ‘वृषपर्व’ नामक पुंजांत आहे. नवीन खगोल पदार्थांचा दोष लावणारे हेच पहिले एतद्देशीय गृहस्थ होत. ‘आसायलम प्रेस आम्सनाक’ नावाच्या पंचांगातील ज्योतिषसंबंधी मजकूर हेच लिहिले असतो. इ. स. १८७४ च्या डिसेंबरांत झुकाने सूर्याचेवाचा भेद केला म्हणजे त्याने सूर्याबरोबर अतिग्रहण केले ही गोष्ट पूर्वी वर्तवून हिमपासून कोणता मोठा फायदा उगतास होत असतो हे शरतस्त्रोतातील सर्व भाषित निबंध उपावून त्यांची सर्वांत कळविले. [विविधग्रन्थविस्तार]

चिंतारी—विश्वे काठण्याच्या धंद्यावरून स्वतंत्र बनलेली ही जात वन्हाड मध्यप्रांतांतच दिसते. इतर प्रांतांतून चिंतारी ही जात-नसून धंद्याकडे येणं आहे. वन्हाड मध्यप्रांतांत या जातीची वस्ती दांडह्यापर्यंत आहे. लांबटार व भितीवर चित्रं काढण्याचा या जातीला हिंदी मुलुखांत पितर, मराठीत चिंतारी, उडिया मुलुखांत महाराणा व कलशई, आणि कर्नाट ठिकाणी मोची व जिनसर म्हणतात. रसेल म्हणतो की चिंतारी रंग मोर्चे बर्गोपासून उत्पन्न झाला. मंडला भिस्त्रांत चिंतारी व भिनगर हे एकमेकांच्या हातचे पाणीमुद्रा पोट नाहीत. हे लोक विश्वकर्माची पूजा करतात. जिनार लोक स्वतःला रजपूतांचे वंशज समजतात व त्यांनी राजपूत नावाचे आपणांस लाविले आहेत. मंडल्याचे

चित्रकार आपण गज्याच्या चित्रकारांचे वंशज आहोत असे समजतात. कोणी चित्रेलेखे वंशज आहेत असे सांगतात. या वर्गीत मराठी, तेलगू व हिंदुस्थानी जातीचे लोक आहेत. प्रत्येकांच्या चित्रकाराळ्या आती आहेत व त्या जातीच्या नियमाप्रमाणे त्यांचीं लहने होतात. जिनगर बायका लग्नसमारंभांत बरातीबरोबर जातात पण चिंतार्यांच्या बायका ग्रात नाहीत. महाराण लोकांत विधवाविवाह संमत आहे धाकट्या दाराबरोबरच लग्न केले पाहिजे आणि तो जर नसला तर विधवेने अन्यभर विधवा राहिले पाहिजे. मंडल्यांत जर विधवेने लहान दाराबरोबर लग्न केले तर तिच्या नवऱ्याची अर्धा संपत्ति दारास मिळते व अर्धा पहिल्यानवऱ्याच्या मुलास मिळते. परंतु जर तिने दुसऱ्या कोणाबरोबर लग्न केले तर पहिल्या नवऱ्याची सवै संपत्ति मुलापद ती नेते पूर्वी जर कोणी विवाहित लोकां व्यभिचार केला तर तिचा लिलाव करून विकून टाकीत. आतां ही चाल बंद आहे. जर नवऱ्याने वायकोस काही मोहून दिली तर तिच्या बापास लग्नाचा खर्च दाना लागतो परंतु तिच्या बरोबर लग्न करणाऱ्यासुद्धा वाय तो खर्च पूर्णपणे भरून घेतो. हे लोक अजून भितीवर लग्नमंत्रांच्या वेळी चित्रं काढतात व नागपुरांत अजून भितीवर चित्रं काढण्याचा काही मंडळीत शोक आहे. त्यांचीं चित्रं काढून यांचा पंधा वासता [रसेल व हिरालाल].

चिति—अथवा चयन. एक धौतकर्त. हे कर्म अग्निश्रे-भादे सप्तसोमसंस्कारांची कोणत्याही नागाबरोबर करतात. यांतील मुख्य विधि म्हणजे मातीच्या विशिष्ट आकाराच्या शृका(विटा) तयार करून त्यांच्या धांनीं निश्चित आकाराची उत्तरवेदी (दहन करावयाचे मुख्य आयतन) रचावयाची व गार्हपत्य आणि दाक्षिणाभि हे याच विटाचे परंतु नेहमीच्या आकाराचेच रचावयाचे. हे अनुष्ठान ज्यास प्रथमच करावयाचे असेल त्याने सहस्रभिनि (दररोज दोनशे विटा प्रत्येक स्थळी याप्रमाणे एक हजार विटांचे पाच थर) करावयाचा असतो. याचे द्विपाद (दोन हजार विटा रचणे) व त्रिपाद (तीन हजार विटा) असे आणखी दोन प्रकार आहेत. हे पुढील प्रकार दुसऱ्यावेळी ज्यास हे चितीचे अनुष्ठान करावयाचे असेल त्याने करावयाचे असतात. कामनापर्यंत या चितीने श्वेनचिति, कंकचिति, रथचक्रचिति इत्यादि विरागिच्छे प्रकार तैत्तिरीय संहितेत (कांड ५ प्रपाठक ९) दिले असून त्यांचे विधानही त्याच स्थळी दिले आहे. बरील चितींपैकी जी चिति करावयाचा असेल त्या आकाराचा विटांचा थर रचावयाचा. उदा. श्वेनचिति करावयाचा अमल्योस धंद्याचा (गुडडाचा) आकार विटांच्या थरास थाववाचा. हा श्वेनचितिच नेहमीं करण्याचा परिपाठ आहे. चितीचे अनुष्ठान करणे असल्यास प्रथम वायव्यपक्षा नामक काम पत्रूचे अनुष्ठान करावयाचे असेत आणि त्रिधातवी नामक एक इष्टि करावयाची असते. सूत्रध्याप्रमाणे या

कर्मांत करावयाच्या मुख्य विधीं स सामान्य विवेचन पुढें दिलें आहे.

या कर्मांत इतर भागण्यास माती गाढवाच्या पाठीवर लाहून आणून तीत रापराची मुकटी, भाताचा कांडा, हरणाचे व वस्त्राचे केस व आणखी काही माती चिकण करणारे पदार्थ घालून मिजवून मळतात व त्याची एक शेगडी व चितीच्या इष्टका घनवितात व त्या गाईपण्याच्या पूर्वेस राळ्यास भाजतात. कर्माची हद्दी फक्त नळल होतें.

विटा भाजण्याच्या कर्मास उरासंभरण म्हणतात यानंतर पायव्य पडूचें अनुष्ठान होतें. यानंतर भाजलेली शेगडी आहवणीवर तापवून छाल करानयाची व तीत पेट घेण्यायोग्य ईंधन व तमिषा घालून अग्नि उत्पन्न करून यज्ञमानानें त्याचे उपस्थान करावयाचें असतें. नंतर यजमान आपल्या तीन अग्नीसह रथात बसून यज्ञप्रवेशी द्रव्या व अभ्यर्च्य यासह येतो. हें कर्म झाल्यानंतर ज्या शिक्षात ती शेगडी ठेवली आहे असें शिर्षे यज्ञमानानें शेगडी बेगीनदळ येईल अशा वेतानें गळ्यात अडकवून अंतर्वेदीत उभे राहून उपस्थान करावयाचें असतें. नंतर ती शेगडी उंबराच्या लाकडाच्या घडबंदीवर परळ्यात माती घालून तीत ठेवून ती प्रदीप्त राखतात. यानंतर दीक्षामहण होते. याच दीक्षा तीन दिवस असते. इतक्या मातदीक्षेचाहि प्रघात आहे. दीक्षा संपल्यावर प्रायणीयेष्टीच्या दिवशी प्रथम ग्राह्यपय व दक्षिणाग्नि यांच्या इष्टकांचे उपधान होतें. गृहस्थयिती असेल तर यज्ञमानाच्या गुड्यावातकी पाच प्रस्तराची उंची, द्विसाहस्र असेल तर नाभीच्या इतकी आणि त्रिसाहस्र असेल तर तोंडावातकी उंची असावी. ग्राह्यपय चितीवर पूर्वीची शेगडी ठेवतात. शिर्षे व आसंदी हां येऊन यज्ञ प्रवेशाच्या दक्षिणेस आऊन तेथें निःश्लेषेष्टकांचे उपधान करून त्यावर शिर्षे व आसंदी (घडबंदी) टाकतात. यानंतर प्रायणीयेष्टि होते व नंतर महावेदि व चितीची जागा आगतात. नंतर चितीची जागा राखून नागरानें नागरतात या नागरास सहा अवधा बारा बैल गुंफतात. बारा तांचे पाहल्यावर बैल सोडून ते यजमान अव्यर्च्य देतो. नंतर नागरलेल्या जागेत तूप, मध व पाणी शिंपवून तिल, मोहि, यव, माप, प्रियंगू इत्यादि पान्थे यजमान पेरतो. यानंतर सोमकय, आतिथ्येष्टि व प्रथम्यींचे अनुष्ठान झाल्यावर जित्यन्त्रीचें प्रणयन होतें. याबरोबर एक पांढरा घोडा उत्तरवेदीकडे नेतात. नंतर उत्तरवेदीच्या इष्टका (विटा) साठव्यास आरंभ होतो काही विशिष्ट इष्टका गाडल्यावर एका कासवास तूप व मध घोपवून त्याचें उपस्थान करून त्या कासवास दोहाळ्यात गुंडाळून तें चितीच्या जागेत दक्षिण मार्गी पुरतात आणि पूर्वीची उल्ला चितीच्या जागी मध्ये ठेवतात. आणि पूर्वी वायव्यपडानुचें ठेवलेलें शिर, रुपशिर, सपशिर, याने इष्टकाप्रमाणेच चितीच्या जागेत विरनिराळ्या ठिकाणी उपधान करतात व पुढेष्टका, मुतेष्टका, हिरण्येष्टका,

बोडा, नाकसा इत्यादि इष्टकांचें प्रयोगांत सामिललेलें स्थल व अनुक्रम याप्रमाणें उपधान होतें या तन्त्रेच्या दोनदा इष्टकाच्या उपधानाचा एक प्रस्तर झाला म्हणजे पुन्हा पूर्ववत् प्रवर्ग्यमुष्ठान होतें. याप्रमाणें प्रवर्ग्य, प्रस्तर माडणें व पुन्हा प्रवर्ग्य अशा 'गमां' पाच दिवस अनुष्ठान होतें. इष्टकोपधानापूर्वीं अभ्यर्च्ये दक्षिणेस असलेल्या अक्षास स्पर्श करून आरंभ करावयाचा असतो. दुसऱ्या दिवशी पहिल्या प्रस्तरावर दुसरा प्रस्तर साडतांना प्रस्तरावर चढून अव्यर्च्य इष्टका माडतो. प्रत्येक प्रस्तर माडून झाल्यावर विटांच्या मधील नेमा वाळूने भरतात प्रत्येक प्रस्तराची दोनदां विटांची संख्या पूर्ण करण्यास 'लोकपूण' या एकाच मंत्रानें काही विटा साडल्या लागतात पाचव्या दिवशी पाचवा प्रस्तर झाल्यावर त्यावर वाळू पसरल्यावर सुवर्णाचे हुंकार तुकडे पसरतात, यानंतर अव्यर्च्य उत्तरार्था नामक इष्टकावर शत-द्वंद्व नामक अभिषेक (द्वाभिषेक) रईच्या पानांतून शेळीच्या दुधांनें करतो. नंतर द्वादशे उपस्थान करतो. याबेळी प्रस्तीता नामक ऋत्विज सामगान करतो व होता संसन करतो. नंतर आग्निष्टोमवत् अग्नीषोमीयप्रणयनादि कर्म होतें. आग्नीषोम्य मंडपांतील अग्नीं आयतन इष्टकोपधानानेंच होतें व शिष्याकरिताहि इष्टकाच असतात. याप्रमाणें चितीतील विशिष्ट कर्त्ये आहेत याशिवाय जास्त माहिती बौधायन, आपस्तंब, सत्यापाठ इत्यादि श्रौतसूत्रात पहावी.

प्रथम चयनाचें अनुष्ठान स्वतंत्र असावें व मागाहून तें सोमसंस्थेस जोडल गेलाचें कारण श्वेनयागात प्रत्यक्ष असा त्याचा काहीच सवष दिसत नाही या चितीसारखेंच काटक नावाचें अनुष्ठान आहे. त्यात इष्टकाच्या ऐवजी शक्रे (चुनराडीचे खडे) याचें उपधान असतें व त्यावरच उत्तरवेदी करावयाची असते चितीचें अनुष्ठान कोणी केव्हास त्या विटांचें एखाद्या देवस्थानप्रमाणें संरक्षण करण्याची बहिःपाठ आहे.

चितोड—चितोड हें शहर रागपुतान्याच्या उदेंदूर संस्थानातील चितोड जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण असून तें चितोड रेल्वे (उदेंदूर-चितोड-साईन) स्थानापासून दोन मैलावर आहे. याच्याजवळच चितोड नावाचा प्रसिद्ध जिल्हा आहे याच्या पश्चिमेस गंधीर नावाची नदी वहाते. तिच्यावर द. स. १४ व्या शतकात बांधलेला एक पूल आहे या नदीचा उल्लेख मुप्रसिद्ध पनादाईच्या गोष्टीत येतो. मेवाडांतून बाहेर जाणारी सर्व अफू याच मार्गी तोंडतात. वर्षास सरासरी ४४०० अफूच्या पेटघांती निघेत होते. याची लोकसंख्या (सन १९११) ७३३२ आहे. यात एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा व एक दवाखानाहि आहे. चितोडचा प्रसिद्ध जिल्हा कोणी व केव्हा बांधला हें सांगणें कठिण आहे. तो पादवर्नी बांधला अशी दंतकथा सांगतात. या कित्याचा पूर्वी चित्रकोट म्हणत. त्याचें कारण त्या ठिकाणी द. स. ७ व्या शतकांत पियारा नांवाचा मोरी (मोर) रजपूत

करीत होता असे म्हणतात. हा किल्ला वाप्पारावळ याने इ. स. ७३४ त मोरी लोकांनवळून सर केला व येथेच इ. स. १५६७ पर्यंत मेवाड संस्थानची राजधानी होती. मुसलमानांनी याच्यावर चार वेळ स्वात्था केल्या; इ. स. १३०३ त अल्लाउद्दीन खिलजीने (हा. को. वि. ७ पहा), इ. स. चौदाव्या शतकात महम्मद तघलकने, इ. स. १५३४ त गुजराथच्या बहादुर शाहाने आणि इ. स. १५६७ त अकबराने. शेवटच्या वेळी चितोडास २० अक्टोबर १५६७ ते २३ फेब्रुवारी १५६८ पर्यंत अकबराने वेढा दिला होता. किल्ला मोठ्या सौध्याने व चिफाटोने लढला. परंतु सेनापती जयमल हा अवचित एका बंदुकीच्या गोळीने ठार झाल्याने व अन्नपाण्याच्या तुटवड्याने अखेर किल्ला अकबराच्या हाती आला. मात्र तत्पूर्वी सर्व रजपूत क्षियांनी जोहार केला व रजपूत शिपायांनी आपले प्राण भारतीया अर्पण केले. त्यामुळे अकबराने विद्वान तीस हजार लोकांची फत्तल केली (स्मय). किल्लाच्या मुख्य वेशीचे दरवाजे, साहेबाे नौबती व काळी-मातेच्या देवळांतील मोठमोठी मूर्त्यवाने छुंवरें हीं सर्व अकबराने आमयास नेलीं. जहाजीरने किल्लाची दुरुस्ती करूं दिली नाहीं. तो मेल्यावर शाहजहानच्या वेळीं राणा जगसिंग याने डागडुगी बालविली होती. परंतु शाहजहानाने ती बंद पाविली व तट पाडून टाकला. पुढे १६८० च्या सुमारास औरंगजेबाने येथील ९३ देवळे पाडून टाकिली (स्मय). तेव्हांपासून १८ व्या शतकापर्यंत हा ओसाड पडला होता. या किल्लावर कीर्तिसंग नांवाचा एक जुना विजयस्तंभ आहे. तो मिजा नांवाच्या एका रजपूत सरदाराने इ. स. बाराव्या किंवा तेराव्या शतकांत बांधला. माळवा आणि गुजराथच्या सुलतानांवर जेव्हा कुंभराण्याने जय मिळविला तेव्हां तो यहासर्वेस्मारक म्हणून त्याने इखवी सन १४४२ ऐ ४९ च्या दरम्यान एक अप्रतिम खोदिव काम केलेला जयस्तंभ नांवाचा मनोरा येथेच उगारला. चितोड घाटपासून सात मैलांवर रागजुन्यातील एक अतिशय जुने नागरी नावांचे खेदें आहे. तेथे दिस्ती शकापूर्वीची कांदी नाणी व शिलालेख सांपडले आहेत. यांचे पूर्वांचे नांव मध्यमिका असून त्यावर खि. पू. १५४ च्या सुमारास मेनांडर याने स्वारी केली होती. हे गांव त्यावेळीं शिथी नांवाच्या एका राजवंशाची राजधानी होती. शिलालेख गुप्तकालीन असून, त्यांत अश्वमेध व वाजपेय यज्ञाबद्दलची साहिती (विधी व प्रयोग) आहे. चितोडच्या किल्लावरील एका जयस्तंभावर वास्तुशास्त्रावरील टीकेचा एक शिलालेख खोदलेला आहे. चितोड गांवास हद्दी तट व चार वेशी आहेत. येथील घराच्या भिंतीवर रजपूत व मुसलमान यांच्यांत पूर्वी शालेच्या लढायांचीं चित्रे काटलेलीं दिसतात. किल्लाच्या पहिल्या दरवाजेचे नांव हनुमानदरवाजा आहे. त्याच्या पुढे सात दरवाजे टाकून आठवा सूर्यदरवाजा आहे. प्रत्येक दरवाजात साधारण अर्धा मैल अंतर आहे. हनुमानदर-

वाजातून एकदम सूर्यदरवाजांत एका (मथले ७ दरवाजे न लागता) चोर वाटेने जाता येते. चितोडच्या अनेक युद्धांत सूर्यदरवाजा व रामपालदरवाजा हे प्रसिद्धीस आले आहेत. सूर्यदरवाज्यानवळ उदेंदपुरकांचे किरमिजी निशाण उभारलेले असते. दरवाज्याच्या आंत दक्षिणेकडे लावलेले बांधलेला दरवार महाल, लाव्याचा महाल (येथील शिल्प फार उत्कृष्ट आहे.), मीराबाईचे मंदिर (येथे तिच्यावेळचे एक तुळसी-बुंदावन आहे.), कुंभाचा विजयस्तंभ (दोन पुरुष उंचीच्या चतुःपावर, दहा मजली उंचीचा हा स्तंभ आहे; आतून वर जाण्यास प्रशस्त रस्ता असून, चित्रे व मूर्ती भिंतीवर कोरलेल्या आहेत. मूर्तीसाली त्यांची नावे आहेत; मुसलमानांचा हात मूर्तिचित्रावर फिरलेला आहे. नवव्या मजल्याच्या गच्चीवर संगमरवरी हत्ती असून त्याच्यावर दहावा मजला उभारला आहे; येथेच पश्चिमेकडील २ रावांवर २ शिलालेख, कुंभाच्या जयाच्या हकीकतीचे आहेत.), पुढे लावलेले बांधलेले विश्वकर्म्या (महादेवा)चे मंदिर आहे व त्यांत ब्रह्मदेवाची मूर्ति आहे. तासूतनांची कुंभे, दर्शमहाल (येथील चित्राचा रंग अजून दामूत आहे.), माताजी उर्फ कार्थिके देऊळ (येथील छुंवरें, नगारे वगैरे सर्व सामूची अकबराने भेली होती. हद्दी देवळांतील सर्व सामान नवे असून मूर्तीहि अर्वाचीन आहे. येथे एक शिलालेख आहे.), पद्मिनीचा महाल (हा हद्दी सर्व नवीन बांधलेला आहे. याच्याजवळ छंदर तलाव आहे.), भीमसिंगाचा महाल (हा पडका आहे.), जोहाराची गुहा (ही पद्मिनीच्या महालपासून १ मैलावर रागत आहे. येथेच प्रत्येक वेळीं रजपूत क्षियांनी जोहार केला. पहिला जोहार पद्मिनीच्या वेळचा; यावेळीं हजार दोड हजार वायका होत्या, दुसरा जोहार कर्णावतीच्या वेळचा; यावेळीं तेरा हजार वायका होत्या व तिसरा जोहार उदेंदसिंगाच्या वेळचा होय. अशा रीतीने चौदावाता व वीरपत्न्या याच्या पावित्र अस्थींनी सुद्ध असलेली ही गुहा नवसास पावने अशी तिकडे सर्वत्र समजत आहे. हात काळोख आहे. स. १८८२ त सज्जनसिंह राण्याने येथील सर्व अस्थी व राग मलका काशीस पाठविल्याचे समजते.) लावलेले बांधलेले रत्नमंदिर (हे रत्नेश्वर महादेवाचे असून, आंत सर्वत्र उत्तम कोरिव चित्रे आहेत.), कीर्तिसंग, मोतीबाजार, दारुगोळ्यांची कोठारें, चतुर्भुजाचे (विष्णूचे) मंदिर, अक्षयर्गंधे मंदिर (पूर्वाची देवी मुसलमानांनी फोडली होती. हद्दीची नूतन आहे) वगैरे ठिकाणे पाहण्यापासली आहेत. गडावर देवळे व महाल वगैरे दो दर्शो पडक्या इमारती आहेत. चितोडगडाचे क्षेत्रफळ थारा चौरस मैल आहे. वरील इमारतींशिवाय मळे, शेतें, तलाव व बागा गडावर आहेत. गडाचा डोंगर उंच व विस्तीर्ण आहे. गडावर चटप्यात (अवजड लष्करी सामानासह) फक्त एकच रस्ता आहे. त्यामुळे झाला किल्ला पाडाव करण्यास फितुरीशिवाय दुसरे धापन नाहीं असे म्हणतात. सारांश, हा दुर्भेद्य व अखल

किंवा अखल्याने 'तालमे ताल भोपाळ ताल वीर सव तलेया हे' याप्रमाणे 'गडभे गड चितोडगड और सव गडेया हे' ही तिकडील प्रसिद्ध म्हणू पडली असावी. [इ.प. ग्यासे. पु. १०; स्मिथ-अर्ल व ऑक्सफर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया; केशरी ७३११०५.]

चिन्तागांग, भि. ल्हा.—(उक्त चितगांव) हा बंगाल प्रांताच्या चितगांग विभागातील एक जिल्हा असून याचे क्षेत्रफळ २४९७ चौ. मैल आहे. हा बंगालच्या उपसागराच्या पूर्वेस असून याच्या दक्षिणेस ब्रह्मदेशातील अक्षिपाथ जिल्हा आहे. याच्या उत्तरेस फेरी नदी असून पूर्वेस चितगांग डोंगराळ प्रदेश आहे. हा प्रदेश बारनदायिनी व त्याप्रमाणे असणाऱ्या टेंक-प्याच्या मुख्य तीन शाखांनी बनला आहे. फेरी, कर्णपुली, मातामुखरी, सेंगु वगैरे या प्रदेशातील मुख्य नद्या होत. डोंगराळ भागांत देवदार, ताड वगैरे पुष्कळ प्रकारची झाडे आढळतात. समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या प्रदेशात गवताचे व्यापिले आहे. या जिल्ह्याचे हवामान उष्ण व दमट असून वार्षिक पावसाचे प्रमाण १११" आहे. या जिल्ह्यांत कुत्रांनी होतात.

इतिहास:—या जिल्ह्याच्या पूर्वी टिपेराच्या हिंदुराज्यांत समावेश होत होता. १ व्या शतकांत ते आराकानच्या पौद्ध राजाने काबीज केले. पुढे तेराव्या शतकांत ते कांदी काल-पर्वत भोगळांच्या ताब्यात होते पण १५१२ त टिपेराच्या राजाने मुसलमानास दाखून लावून आपले राज्य परत घेतले. यानंतर पुन्हा एकदा हा जिल्हा भोगळांच्या ताब्यांत गेला. १५३८ त गोण्याहून येथे पोर्तुगीज लोक धर्मप्रसाराचे कामे होते. १५६० व १५७० च्या दरम्यान मोगल व अकबाण यांच्यात झटापट चालू असता आराकानच्या राजाने हा जिल्हा आपल्या राज्यास जोडला. परंतु मोग-लानी १५८९ त याच्या जमिनीचा सारा वसूल केला.

पुढे आराकाना अथवा माघ लोकांनी हा जिल्हा आपल्या ताब्यात राहावा म्हणून त्यांत पोर्तुगीज चाचे लोकांची कीज पाठवून त्यांच्या स्वाधीन चितगांग बंदर केले. १६०५ मध्ये हे चाचे लोक शापल्या धन्याशा अरेराची कसे लागले. त्यांनी हाकून लाविल्यावर ते संदवीप मैदरांत आजून राहिले व तेथून त्रास देऊ लागले. त्याच्या त्रासासुद्धे बंगालच्या डुमैदारास आपले लोण बदलून डाक्यास आजून रहावे लागले. १६३८ त मत्कराय या आराकानच्या मुनेदाराने आपल्या धन्याशा येथेनाव करून भोगळांची मदत मागितली व त्याच्या स्वाधीन हा जिल्हा केला. यानंतर १६६४-६५ त राजाजिहान बाद-शाहाने आराकानच्या राज्याचा व पोर्तुगीज चाचे लोकांचा पराभव करून चितगांग जिल्हा पुन्हा बंगाल प्रांतास जोडला. १६८५ व १६८९ त ईस्ट इंडिया कंपनीने चितगांग काबीज करण्याचे प्रयत्न केले पण ते सर्व निष्फळ ठरले. १७६० त हा जिल्हा मीर फासिमने ईंग्र्यांच्या स्वाधीन केला. या वेळेस एक ईंग्रज अधिकारी व त्याचे सहाय्यार बंडखोर यांचा

कारभार रहात असत. १७८४ त ब्रह्म लोकांनी आराकान बाबीज केले तेव्हा तेथील पुष्कळ लोक चितगांग येथे पळून आले व ते ईंग्रजांनी पुन्हा त्यांच्या स्वाधीन करण्याचे नाका-रल्यासुद्धे पाहिले ब्रह्म लोकांनी. १८२३ त ब्रह्म लोकांनी या प्रदेशावर पुन्हा चाल केली होती. १८५७ च्या संघर्षात येथेही थोडी धामधूम उडाली होती.

सन १८२१ साली या जिल्ह्याची लोकसंख्या १६१४२२ होती. राह चितगांग खादराची हवा रोगदा आहे. परंतु बाकी सर्व जिल्ह्याची हवा साधारणतः बरी आहे. यांतील बहुतेक लोक चतुर्थाया नांवाची भाषा बोलतात.

धेती:—या जिल्ह्यातील छोंगरप्रदेश रोरीसकरून भाकीची सर्व जमीन मळीची आहे. यांतील तसल जमीनीत तांदुळाचे व फड्याच्याचे पीक होते. उंच प्रदेशात तांदुळाची दोन पिके होतात. याशिवाय वण, ताम, संघासू, विट्याची वाने, गवत, कंस वगैरे जिनसाची पिके होतात. यातील गुरेदोरे जातवाने नाहींत. या प्रदेशाच्या समुद्रकिनाऱ्यावर मासे पकडण्याचा धंदा चालतो.

जंगल:—या जिल्ह्यातील हे जमीन जंगलांनी व्यापिली असून २८९ चौरस मैल जमीन जंगलाकरिता राखून ठेवली आहे. येथील जंगलांतून, गुरजन, जाकल, नागे-श्वर, गमदार वगैरे साडे व वेत व कापू होतात. १९०३-४ साली जंगलांचे उत्पन्न १५००० रु. होते.

व्यापार आणि दळबधरण:—बहा तयार करण्याचा या जिल्ह्यातील मुख्य धंदा असून सन १९०३ साली १३००००० पौंड बहा तयार झाला होता. बहातली व कॉक्सचा वाजार येथे हलक्या प्रतीचे सुताचे व रेशमी कापड होते. याशिवाय पेडूच्या व गवती चट्या, दोपल्या, मासे धरण्याची जाळी तयार होतात. चितगांग येथे पूर्वी जहाने धांधण्याचे काम होत असे. चितगांग धंदराहून तांदूळ, बहा व कापूस याहेरगावी पाठविले जाऊन कापड, घातू, साखर, मीठ व तेल हे निरस जिल्ह्यांत आणले जातात. पोक्सचा वाजार, सेकनाक, सद्गानहाद, नाशिरहाद गरीरे ठिकाणे व्यापाराकरिता प्रसिद्ध आहेत. या जिल्ह्यांत आग-गाडीचे काही कटि असून ३४५ मैल लांबीचे कच्चे व ५३३ मैल लांबीचे पळे रस्ते आहे.

याची पूर्वा पासून व्यापाराकरिता प्रसिद्धि असून सध्यां हें पूर्वबंगाल प्रांतांतल एक मुख्य बंदर आहे. येथे आगगाडी माल्यापासून व्यापारात उत्तेजन मिळालें आहे. या बंदरांतून ताग बाहेर रवाना होतरे. याशिवाय इतर आयात व निर्यात निर्यात म्हुटले म्हुटने अनुक्रमे कापड, मोठ, रॉकेल तांदूळ, चहा, कातडी वगैरे होत. १९०३-०४ साली येथून ३१९.७ लाखोंचा माल बाहेर रवाना झाला व ७६.१ लाखोंचा माल बाहेरून तेथे आला. येथे सरकारी कचेऱ्या, दवाखाना, रेल्वेकचेऱ्या वगैरे इमारती आहेत. येथे एक कॉलेज व आहे. हायस्कूल वरील आहेत. पौरस्त्य विद्येच्या उत्तेजनार्थ संस्कृत कॉलेज, ओरिएंटल बॅकडमी, चिचत्तगांग मदरा वगैरे संस्था आहेत. येथे ज्योति नावाचे सामाहिक वर्तमानपत्र निघतें.

चिचत्तगांग डोंगराळ प्रदेश—या नावाचा हा बंगाल प्रांताच्या चिचत्तगांग विभागांतल सरहद्दीवरील एक जिल्हा असून याचें क्षेत्रफळ ५१३८ चौरस मैल आहे. मध्य उत्तरेत तिपेरांचे डोंगराळ संस्थान असून पश्चिमेत चिचत्तगांग जिल्हा आहे. दक्षिणेस आराकन असून पूर्वेस मगधेशांतल उत्तरआराकन जिल्हा व आसाममधील छत्राई हा डोंगराळ जिल्हा हे आहेत.

हा जिल्हा डोंगर, जंगल व दऱ्या यांनी व्यापिला आहे. यांतील केओकादंग व पिन्नामिट डॅक्क्या अनुक्रमे ४०३४ फूट व ३०१७ फूट उंच आहेत. यांतील मुख्य नद्या म्हुटल्या म्हणजे केसी, कर्णकुली, संगु व नातामुखरी या होत. येथील जंगलांत हत्ती, वाघ, शिंते वगैरे जंगली जनावरे आहेत. या जिल्ह्याची हवा एकंदरीत थंड असून दऱ्यांतील हवा रोगदा आहे. पाऊस ९४ इंच पडतो.

या जिल्ह्याचा इतिहास म्हणजे त्यावर होणारे हल्ले व त्यांचा प्रतिकार यांची वर्णने होत. १७७७ येथील राजाने गवहरनर जनरल वारन हेस्टिंगस यास कुडी अथवा लुसाई लोकांचा नायक रामसुतान याच्या हल्लाविषयी लिहिलें होतें. हाच कम १८९१ पर्यंत चालू होता. याच वर्षी ईंग्लंडांनी छत्राई प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला. १९२१ साली या जिल्ह्याची लोकसंख्या १७३२४३ इतकी होती. यांत एकंदर ३६३ खेडी आहेत आणि याचें मुख्य ठिकाण रंगमाती हें आहे. या जिल्ह्यांत चममा, माघ व तिपेरा या तीन रानटी जाती रहातात. त्यांची अदमासे संख्या अनुक्रमे ४४०००, ३५००० व २२००० अशी आहे.

हे ती.—हा जिल्हा बहुतेक डोंगराळ अरण्यामुळे त्यांतील जमीन नोतरांत येत नाहीं. यांतील जमीनीची वेगळी श्रम पद्धतीने होते ती येथेप्रमाणे—जानेवारी व फेब्रुवारी महिन्यांत एखादा पांमलास जमीनीचा तुकडा पाहून त्यांतील बांध व इतर साईट्सचे तोदन तो हाक करतात. पुढे उन्हाळ्यांत या जमीनीस वनवा लावितान व नंतर पावसाळ्यास तीन, चौदा, बारा मागीपास व मध्य वगैरे एकदम वेर-

ण्यांत येतात. अलीकडे शेतकऱ्यांस जमीन नांगरावयास लावण्याबद्दल बरीच खटपट करण्यांत आली.

जंगलें—या जिल्ह्यांत विनवर्गाकरण केलेली व राखून ठेवलेली अशी दोन प्रकारची जंगलें असून त्यांची क्षेत्रफळे अनुक्रमे ३७५३ व १३८५ चौरस मैल आहेत. १९०३-४ साली जंगलप्राप्त्याचे उत्पन्न ८८००० रु. होतें. यांतील जंगलांत उत्तम इमारतीलाकूट सांपडतें.

व्यापार व दळण वळण—या जिल्ह्यांतील रानटी वायका स्वतःसाठी सुती वस्त्रे विणतात. याशिवाय येथील जमीनींत चहा, कापूस, तांदूळ, तीळ, मोहरी, तंबाखू वगैरेचें उत्पन्न होतें. यांपैकी कापूस बाहेर गांवां रवाना होतो. यांतील आयात निर्यात म्हुटले म्हणजे सुती कापड, तांदूळ, मोठ, तंबाखू व वाळवलेले मासे हे होत.याचा बहुतेक व्यापार जलमार्गाने चिचत्तगांग बंदराशी चालतो. बादरवन, बंदरधोना, रंगमाती वगैरे गांवांची व्यापाराकरिता प्रसिद्धि आहे. या जिल्ह्याचे बहुतेक दळणवळण जलमार्गाने होतें. यांत २३० मैल लांबीचे कच्चे रस्ते आहेत परंतु त्यांवरून गाऱ्या जाऊ शकत नाहींत.

राज्य व्यवस्था—या जिल्ह्याचे चममा, मांग व योमंग असे तीन विभाग असून त्यांवर एका अधिकाऱ्याची नेमणूक केली आहे. या अधिकाऱ्यास सुपरिटेंडेंट म्हणतात. प्रत्येक विभागाचा कारभार तेथील नायकावर सोंपविला असून सारा वसूल करण्याची जबाबदारी ज्वाजकडेच असते. या विभागांतील प्रत्येक खेळ्यावर तेथील पुवारी देखरेख करतो व यास सारावसुलीच्या कामाबद्दल फाई दस्तुरी मिळते. किरकोळ दिवाणी व फौजदारी खटल्यांत जिल्ह्याचे व विभागाचे नायक निकाल देतात. यांच्याविषय सुपरिटेंडेंट व त्याचे दोन मदतगार अशील एकतात. शेवटचा निकाल देण्याचा अधिकार विभागाच्या कमिशनराल असतो. फाटीच्या शिसेस मात्र स्वयधिकार सरकारी समितीच्यावी लागते. १९०३-४ साली या जिल्ह्याचे उत्पन्न १२८००० रु. होतें. १९०३-४ साली एकंदर १११ शिक्षणसंस्था होत्या. व यांपैकी ३ दुय्यम प्रतीच्या, ८१ प्राथमिक व २७ विशेष प्रतीच्या शाळा होत्या. वरील साली दोन दवाखाने पोलिस शिपायाकरिता असून ३ धर्मार्थ दवाखाने होते.

चिचत्त—सिंह व बिन्यावाप यांच्यासारखा दिसणारा हा प्राणी प्राचीनकाळीं सर्वांस ठाऊक असून मध्ययुगीन लोक सिंह व चिचत्त यांच्यांतील फरक चिचत्ताचे चित्रांतील पूर्ण सांड पाहूनच ओळखीत असत. मोठ्या टिपक्याचे मांजर म्हणून हा प्राणी जुन्या लोकांस माहीत असे. हिंदुस्थानांतील चिचत्ताच्या पाठीवर काळे टिपके असून डोक्याच्या माथला हे टिपके जास्त टळक असतात. फेंसाळ दुराणी चिचत्ताहि अशाच प्रकारचा असतो. मध्युरियांतील चिचत्ता जास्त फेंसाळ असून त्याच्या पाठीवर फार मोठे टिपके असतात. पश्चिम-आफ्रिकेंतील चिचत्ता रंगाने पंढर काळे व, वगैरे दिसून येतें.

चित्राच्या आकारात बराच फरक असलेला नमूनेस पडतो त्याचे डोळे व शरीर यांची लावारणतः लांबी ३॥ ते ४॥ फूट असून दोपूट २॥ ते ३ फूट लांब असते मोठ्या चित्रांपेक्षा लहान चित्र्याचे केंद्र मोठे असतात. दक्षिणआशिया व आफ्रिका मध्ये अगदी काळ्या रंगाचे व कमी त्रिपके असलेले चित्रे आढळतात कुरपणात या प्राण्याचा हत्तर हिंद पक्ष्याचा वर नंबर लागेल चित्र हा अत्यंत चपळ व तावध असतो आणि एखाद्या झुडपात द्या घडून उडीच्या आठोप्यात भय येताच अकस्मात तो त्याजवर झडप घालतो व पंज्याने व दातांनी त्यास पकडतो. काळवीट, हरीण, मेंढी, बकरा, यानत्र, व विशेषतः कुत्री वरीर प्राण्यांची शिकार करणे त्यास आवडते. हिंदुस्थानात हा मनुष्यमत्तक प्राणी म्हणून प्रसिद्ध आहे संपि शिळ्याच जलरूपिवादि जलत प्राण्यांचा तो शिकार करितो. या गोष्टीस त्याचा कुरपणा किंवा ताचे रजः पिण्याची छालता यापेकी एखादे कारण असावे चित्र्याची वस्ती अरण्यात, रानावनांत झुडपात व पडकाळ डोंगरांत असते चित्र्याची शिकार करू लागले तर व्याघ्रसंगी हा प्राणी शाडावरही सहज चढे घाबटा. आफ्रिका, वेल्हेस्टान येथील व मॅजुरिया, सिलोन, मलाया येथे व आग्ना इत्यादी ठिकाणी चित्र्याची वस्ती असल्याचे प्रसिद्ध आहे.

चित्र—मद्रास इलाखा कोयंबेरस्थानातील याच नौवाच्या तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. हे अनईमलई नदीवर बसले असून याची लोकसंख्या १९११ मध्ये ८५२८ होती. तीर्थीकां होकरा ९६ हिंदू होते येथे गुटी कापण निघते येथे एक लहान राजवाडा, तहशिलदाराच्या कचेऱ्या व एक दुय्यम प्रतीची शाळा या इमारती आहे

चित्रूर, मि. इ. —मद्रास इलाख्याच्या मध्यभागातील एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ५६११ चौ. मै. असून लोक (१९२१) १२६९,१५७ आहे यातील जमीनदारी व इनामी जमीन १०,५६९३ एकर आहे जंगलाना वसूल गुमारां एक लाख चालीस हजार असून, जमीनमहसूल व इतर कर यांचे उत्पन्न सुमारे ११ लाख ४० हजार आहे. या जिल्ह्यात थंरगिरी, मदनपल्ली व चित्रूर हे तीन विभाग व ९ तालुके आहेत. दक्ष हजारात ६४९ कोक साक्षर आहेत.

ता. ल. का —हा मद्रास इलाख्याच्या चित्रूर जिल्ह्यातील एक तालुका हा त्या जिल्ह्याच्या मध्यावर वसला असून याचे क्षेत्रफळ ७८६ चौरस मैल आहे यात चित्रूर या मुख्य ठिकाणाचा व ३३८ शेड्याचा समावेश होतो. सन १९३१ साली याची लोकसंख्या २३,०३३ होती १९३१-२२ साली सारा व कर यांचे एकूण उत्पन्न ३१,५०० व होते. हा तालुका म्हणजे चडजताथीचे मैदान असून या मधून मधून खडकाळ डोंगरा आहेत याची जमीन चांगली असून तिच्या धुतूक भागास कालव्याचे पाणी मिळते

गा. व —हे चित्रूर जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. येथे छात्र इंडियन रेल्वेचे स्टेशन आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या १०,९४१ होती. हे समुद्रसपाटीपासून ९९० फूट उंच असल्यामुळे येथील हवा थंड आहे १८०४ त येथे सक्करी छावणी होती. येथे जिल्ह्याच्या कचेऱ्या आहेत

चित्रकला—संयुक्तप्रांत ब्रिजिआ जिल्ह्यातील एक शहर. यास घरागाण असेही म्हणतात. हे छोटी सर्व नदीच्या उजव्या बाजूस आहे. येथील लोकसंख्या ११०१ साली ९५०१ होती. हे शहर औद्योगिक रंगुताचे केंद्रस्थान होते यांत चांगल्या सडका वाहता. येथे दोन मोठ्याही सडकी असून त्यांपैकी एक तळेंचुनेगरीने वाघलें आहे ते सगळ्या मिह्यात अग्रिम आहे. तेथे एकशाळा आहे

चित्र कला—या लेखाचे अनेक भाग आहेत ते (१) चित्र-कलेचे सामान्यस्वरूप, (२) वाद्य चित्रकला, (३) भारतीय चित्रकलेचा इतिहास व (४) आगतिक चित्रकला हे होत.

छ मा न्य स्त रु प

चित्रकला या शब्दाचे गरी सपाट कलकावर चित्र रेतणे व मूर्ति करणे या दोन्ही कलांचा बोध होतो, तथापि या लेखामध्ये 'चित्र' शब्दाने सपाट कलकावर एका किंवा अनेक रंगात काढलेल्या 'आलेख्या' चाच बोध घ्याव-याचा आहे व 'चित्र' शब्दाचा 'मूर्ति' असा जो दुसरा अर्थ आहे तो येथे पदबद्धाचा वाढी व चित्रकला म्हणजे काय, तिची मुख्य भूमी कोणती, प्राथमिक व परिणत अवस्थांच्या चित्रात काय काय भावना असतात चित्रात्म्ये साधारणतः कोणकोणत्या गोष्टी पाहिलेवत, इत्यादी मुद्यांचा या लेखात मुख्यत्वेकडून विचार करावयाचा आहे

चित्र कलेचा दर्जा —चित्रकलेची कलितकलांपर्ये गणना आहे काव्य, गायन, चित्रकला, मूर्तिकला, वास्तु-कला, नर्तनकला व नाट्यकला या सात कलितकलांमध्ये चित्रकलेचा दर्जा पुढेक कलानिपुणांनी तिसरा ठरविलेला आहे हा दर्जा ठरवताना कलानिपुणांनी विविष्ट दृष्टिकोन ठरवून त्यानुषंग या सत्तकलाकडे पाहिले असावे कारण एका दृष्टिकोनामधून पाहिले असता गरी चित्रकलेला तिसऱ्या स्थानावर बसविल्याची पावळी आली, तरी असे आणखी दुसरे दृष्टिकोन निःसंशय आहेत, की त्यामधून त्या कले-कडे अवलोकन केलें असता त्या कलेचा दर्जा निःसंशय पहिला लागेल

मूर्तीच्या कलेपेक्षा चित्रकला चरच्या पायरीची आहे या बद्दल मुख्यतः चार नदी, कारण मूर्तिसौंदर्याची मुखेद्वय देखण जखो रंगीत चित्रात सहज व लोलेने दाखविता येते त्याप्रमाणे मोठ्या प्रयत्नांनेसुद्धा मूर्तीमयी दाखविता येत नाही. इराच्या पायापासून तो क्षितिमागेताना अल्प दृष्टिसौंदर्याचा भाग हजामेला सपाट आभरणे हे हस हासवील व त्या चित्रांत निश्चित भाषांने लो करील पण तथा प्रकार मूर्तिकारास कला

नाही. वास्तुकलेचाहि ह्या दृष्टीनें खालचाच दर्जा आहे. अर्थात मूर्तिकला व वास्तुकला हांदून चित्रकला ही वरच्या दर्जाची आहे. गायन व काव्य हांपेक्षां चित्रकला खालच्या प्रतीची समजली जाते. पण तसें मानण्याचेहि कांहीं कारण नाही. गायन मनला तल्लीन करतें खरें, पण गायनाचा रस-स्वाद मिळण्यासाठीं अनेक स्वरसंतादी एका पाठीमागून एक श्रोतींद्रियाच्या द्वारे मनापर्यंत पोचवी लागते व असें होण्यास बराच कालावधि लागतो. पण चित्राची गोष्ट तशी नाही. एका दृष्टिक्षेपारशी चित्रांतलं सर्व प्रतिभा व रसमयता ही पाहणा-रच्या हृत्पटलावर आरुढ होते व तो द्रष्टा रसिक अक्षत्यास पहिल्या दृष्टीपावरोवरच आनंदानें डोकें लागतो. काव्य हें कलेच्या दृष्टीनें सर्वोत्कृष्ट खरें, पण काव्यामधून रस घेणें हें चित्रामधील रस घेण्यापेक्षा अधिक कठिण व अधिक काळावधीचें कार्य आहे. काव्य व गायन ह्या दोनहि कला शब्दमय असल्यामुळे शब्दांचा सारता प्रवाह कानांवर यावा लागतो व त्यामुळे रसप्राप्तीस कालावधि लागतो, इतकेंच नव्हे तर त्यांत विषयहि होऊं शकतो. जशीं गाणें ही गवयाची कला आहे त्याचप्रमाणें चित्र ही चित्रकाराची कला आहे. जशीं चित्राच्या रूपांनं चित्रकाराची कला प्रेक्षकांच्या समोर एकदम घेऊं शकते, त्याप्रमाणें गाणें व काव्य यांचे नाही. ह्या दोनहि कला लोकांपुढें येण्यास बराच वेळ लागतो, त्यामुळे कलेचा मुख्य उद्देशच साध्य होण्यास अवधि लागतो. "चित्ररामायण व शब्दरामायण" या दोहोंमधील रस ध्यावयाचा असेल तर तो चित्ररूपानें घेणें योग्य आहे व तें योग्य कालावधीचे कार्य आहे तसें काव्याचें नाही. गायनाला गवामाच्या पाठी-मागून अस्तिभय नाही, पण चित्र हे चित्रकाराच्या पक्षात हजारों वर्षे राहूं शकतें, असे अनेक दृष्टिकोन असल्यामुळे किायेक दृष्टीनी चित्रकलेचा मान पहिल्या प्रतीचा आहे असेहि सिद्ध करता येण्यासारखें आहे.

ज्ञानं त्रि यै व क ला. — मनुष्याच्या पंच ज्ञानेंद्रियांशीं जर पूर्वीक समजलांवा संबंध जोडला तर कित्येक इंद्रियांशीं कलेचा संबंधच नाही असें दिसून येईल:—

पंचभूत साधन इंद्रिये	कला
आकाश — शब्द	कर्ण गायन, काव्य.
वायु — स्पर्श	त्वचा ...
तेज — रूप	नेत्र { चित्रकला, मूर्ति- कला, वास्तुकला
आप — रस	शिष्टा ...
पृथ्वी — गंध	नाक ...

या कोटकावरून हें लक्षांत येईल की, केवळ दोनच इंद्रियांनीं बरील गाढहि कला व्यापलेल्या आहेत. इतर इंद्रियांच्या व्यापारामध्ये कलेचा भाव को नसावा, याचाहि थोडासा विचार अपर्य केल पाहिजे. जसे:—

इंद्रिये	शालें	इंद्रियांचें कार्य
कर्ण	— शब्दशास्त्र	ऐकणें व ऐकवणें
त्वचा	— कामशास्त्र	(स्वतः) उपभोग घेणें
नेत्र	— रूपशास्त्र	पहाणें व दाखविणें
शिष्टा	— सुगंधशास्त्र	{ (स्वतः) उपभोग घेणें
नाक	— सुगंधशास्त्र	

या पंच इंद्रियांचीं हीं मुख्य शालें आहेत. कामशास्त्र हें भोगाचें शास्त्र आहे, व भोग हा स्वतःच भोगवयाचा असतो. आपण भोग भोगीत असतां तो दुसऱ्यास देता येत नाही. सुगंधशास्त्राचेहि असेंच आहे. उत्तम पक्क्या तयार केलेले असले तरी सुद्धा तें एकाच वेळीं अनेकांना उपभोगितां येत नाही. नाकानें वास ध्यावयाचा असताहि अशाच प्रकार होतो. म्हणजे ह्या तीन इंद्रियांचे विषय समुदायाला एकसमयाव-च्छेदेकरून म्णून करणें अशक्य आहे. पण शब्दशास्त्र व रूपशास्त्र यांचें तसें नाही. एका वेळींच एका चित्राचें निरीक्षण करून हजारों लोक जसे आनंदाचे भागी होऊ शकतील त्याचप्रमाणें एकाच वेळीं काव्यश्रवणानेंहि हजारों मनुष्य तल्लीन होऊं शकतील. म्हणून मनुष्याचें मनुष्यात राखण्यास व वाढविण्यास जशीं हीं दोन (कर्ण व नेत्र) इंद्रिये कारण होत असतात, त्याप्रमाणें इतर इंद्रियें नसतात. मनुष्याचें मनुष्यात "साक्षिक जीवनाचें" विकसित होणारें आहे. म्हणून ज्यांच्या योगानें संभवावाला प्रोत्साहन मिळतें, अशा दोनच इंद्रियांशीं संबंध ठेवणाऱ्या हुशरांनीं "ललितकला" असें समजण्यात येत आहे. यासाठींच चित्रकलेचा अध्यात्मिक दृष्टीनें अत्यंत उपयोग होणें शक्य आहे असें सध्यां समजले जाते. कारण अध्यात्मिक दृष्टि द्याली तरी सामुदायिक दृष्टीच होय.

एकदाच जिचा उपभोग घेऊं शकतो ती कांहीं ललित-कला नव्हे तर जिचा अनेक माणसें एकसमयावच्छेदेकरून आस्वाद घेऊं शकतात तीच ललितकला होय. या दृष्टीनें सुप्रसपणा हा गुण कांही कलेमध्ये परिणत होऊं शकत नाही. वरील सात कला ह्या अशा दृष्टीनेंच कला आहेत. त्यांच्यामधील साधुर्ष एकाहून अधिक माणसें एका वेळीं सुद्धा घेऊं शकतात व तें साधुर्ष घेतल्यानंतर सुद्धा तें जसेंच्या तसेंच त्या मूळ कृतीमध्ये कायम असें शकत. एका चित्रकारानें काटलेले चित्र हजार माणसांनीं पाहिले व त्यांतलं आनंद घेतला, तरी त्या चित्राचा गुण कोणत्याच रीतीनें कमी होत नाही. म्हणूनच चित्रकलेला "ललितकला" असें म्हणनात.

"पूर्णत्वं पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥"

शातपथ ब्रा. १४.८.१.

"पूर्णाचें पूर्णत्व घेतलें तरी पूर्णत्व शिष्टक राहतें." चित्रांतलं सर्व सौंदर्य अनेकांनीं अनुभवलें किंवा उपभोगिले तरी तें जसेच्या तसेंच मूळचित्रांत कायम असतें; म्हणूनच ललितकला ही ललितकला आहे.

क ला व नि स र्ग. —साधारणतः निसर्ग स्वभावाला कला म्हणून नसतात पक्षी सुंदर परतें बांधतो म्हणून त्या पक्ष्याला कोणी ' कुशल कारागीर ' म्हणत नसतात. केलेचा संबंध निसर्गाशी जोडला जात नसून मानवी कृतीशीच जोडला जात असतो. चित्रकला ही तर पूर्णतः मानवी कृतीशीच संबंध जोडणारी कला आहे. मनुष्येतर प्राण्यांशी ह्या कलेचा कोणत्याच प्रकारचा संबंध येत नाही.

आता कोणी असे म्हणतील की, सर्वच माणसे काही कुशल चित्रकार बनत नसतात. ज्याचा स्वभाव अनुकूल असतो, तेच कुशल चित्रकार बनू शकतात; म्हणून स्वभाव किंवा निसर्ग हा सुद्धा केलेचाच भाग आहे. काही अर्थां विधेयत, अध्यात्मिक दृष्टीने ह्या क्षणभंग्यातील खरेपणाचा भाग ओढव मानवा नैसर्गिक स्वभावानेच प्रतिबिंब कला असल्यामुळे बरील म्हणणे तरी सोडून निघणार कसे ? पण निसर्गस्वभाव जरी शास्त्राध्यक किंवा आवश्यक असला तरी त्यालाच केवळ कला म्हणता येत नाही. कारण अभ्यास, विचार व प्रयत्न यांनी केलेची वाढ करता येते. एखाद्या मनुष्यास जरी जन्मतःच चित्रकलेचा नाद असला, तरी तेवढ्याने त्याला कलेमध्ये नेपथ्य साधता येणार नाही योग्य रीतीचा अभ्यास, नीट मार्गाने प्रयत्न व आपल्या कलेच्या उन्नतीचा सतत विचार करीत गेल्यासच त्याला कलेमध्ये नेपथ्य प्राप्त करता येईल. निसर्ग स्वभावधर्म मांडून निराळा ओढवपक्षाचा जो स्वभावधर्म हजारा वर्षांपूर्वी होता सत्ताच तो आम्हां आहे. पण चित्रकलेचा मानवी सुदीर्घ संबंध असल्यामुळे तिची सारखी प्रगति होत आहे. स्वभावधर्म व कला यातील ह्या भेद सक्षमता धाडगला पाहिजे.

प्राण्यांची उपजत बुद्धि, स्वभावाचे निसर्गधर्म व कला यामध्ये फार अंतर आहे. ही गोष्ट साधारणतः बरील विवेचनाखून लक्षात येईल. कलेमधील प्रतिभा, अभ्यास, विचार व प्रयत्न यांच्या योगाने हवी तितकी वाढवता येते या दिशेने कलेची वाढ ही अमर्याद आहे. चित्रकला ही अनुकूल मर्यादेपर्यंत पाडेल असे केव्हाहि व कोणालाहि तांगता येणार नाही निसर्गधर्म विशिष्ट योनीमध्ये उपजत झाल्यामुळे प्राप्त होत असतात तसा प्रकार कलेचा नाही. अभ्यासाने तो प्राप्त करून हवी तितकी वाढवता येते.

चित्रकलेचा उपासकालाच साध्य असतात. म्हणून "ज्याला चित्रकलेचे ज्ञान नाही, त्याला जगातील सौंदर्याचे मान

नाही," असे म्हटले तर ते फारसे सत्याला सोडून होणार नाही. म्हणून चित्रकलेच्या ज्ञानाशिवाय सुष्टीकडे पाहण्याचाच योग्यता मनुष्यात येत नाही असे जे कित्येक म्हणतात ते अगदी खरे आहे असेच म्हणायला लागते.

चित्रकलेची लक्षणे पुण्य. —चित्रकलेकडे कित्येकांची निसर्गतः अभिरुचि असते हे खरी खरे, तरी त्या सर्वांचे त्या कलेने प्रावीण्य होऊ शकते असे मात्र नाही. प्रावीण्य प्राप्त होण्यास दंड अभ्यास, एकनिष्ठ सपथर्था व सतत निष्ठापूर्वक अभ्यास प्रयत्न यांची आवश्यकता आहे. उपजत कल असला तरी तो निसर्गस्वभावाप्रमाणे मनुष्यास श्रमाचाच प्राप्त होत नाही चित्रकलेमध्ये सर्वच लोक प्रावीण्य संपादन करू शकत नाहीत, कित्येकांना उपजत कला असूनहि ते प्रयत्न करीत असूनहि प्रावीण्य होत नाहीत. ह्याच कारणे असे की ते या कलेच्या ठरीव नियम उपनियमाप्रमाणे चालत असतात व नियमांचे उल्लंघन करून चित्रकलेच्या मंदनवनात स्वच्छसंचार करण्याचे धैर्य व धाडस त्यांच्या अंगात नसतं. चित्रकलेमध्ये प्रावीण्य संपादन करण्यासाठी प्रथमतः आपली दिशा व आपला उद्देश ठरविला पाहिजे व नंतर त्याच्या पूर्तीसाठी सहेतुक प्रयत्न केले पाहिजेत. पुढेकडेच्या नियम-उपनियमांना अनुकूल वागले पाहिजे हे खरे पण कित्येक वेळा त्यांच्या प्रातिकूल वर्तन करूनहि चित्रातील वैशिष्ट्य साधले पाहिजे तरच या चित्रकलेमध्ये प्रावीण्य होता येते. येनकेन प्रकारेण चित्रामध्ये विशिष्टपणा साधणे हे कलानैपुण्यतेचे लक्षण होय.

चित्रकलेपासून होणारा आनंद सार्वजनिक स्वरूपाचा असतो. एकदा चित्र काढून तयार झाले की त्यातील आनंदावर कोणाला एका व्यक्तीची सत्ता असू शकत नाही तो सार्वजनिक स्वरूपाचा आनंद असतो. ज्याला डोळे आहेत त्यांनी तो आनंद गुहाल लुटावा, कितीहि जरी तो लुटला तरी मूळ चित्रातून तो काही कमी व्हावयाचा नाही अशा प्रकारे चित्रकलेचे स्वरूप असल्यामुळे ह्या कलेच्या अंगप्रत्यंगाचा विचार करण्याचे या लेखात योजले आहे. या विचारांमध्ये मुख्यतः दोन भाग आहेत. (१) पहिला प्राथमिक अथवा साधक अवस्थेमधील अंगप्रत्यंगाचा किंवा नियम उपनियमांचा विचार व (२) दुसरा पूर्ण किंवा सिद्ध अवस्थेमधील नियमउपनियमांच्या मर्यादेबाहेरिल स्वातंत्र्याच्या स्वरूपाचा विचार. या दोन्ही मार्गांचा आता विचार करू—

प्राथमिक अवस्था. —ह्या अवस्थेमध्ये सुशोभे अनुकरा हेच मुख्य काम असते. साधकावस्थेमधील चित्रकार हे सुष्टिदेवीनेच निरस्तीम उपासक असले पाहिजेत कारण स्थापनाय चित्रकला प्राप्तच होत नाही. या प्राथमिक अवस्थेमध्ये खालील गोष्टी अवश्यक असतात

वाद्य रेषा —सुशोभेमधील कोणत्याहि दाखण्यासाठी प्राथमिक अवस्थेमध्ये

नीट रीतीने व्हावी लागत. पूर्णावस्थेमध्ये देखील बाह्यरेषेच्या ठेवणांकडे दुर्लक्ष करून चालत नाही; तथापि कित्येक वेळां स्वच्छदाच्या मरालीमध्ये या ठेवणांकडे दुर्लक्ष झालेले चालतेही. पण प्राथमिक स्थित्यामध्ये अगदी काळजीपूर्वक हा गोष्टीकडे लक्ष असलेच पाहिजे. याच रेषेच्या आंखणीची चित्रकलेमध्ये इतकी आवश्यकता आहे की तिच्याशिवाय चित्रकलेमार्गाला प्राचीन संपादन करणे जवळ जवळ दुरापास्तच आहे असे म्हटले तरी चालेल. इतर गोष्टी असोत या मराली जर बाह्यरेषा अगदी हुबेहूब व अशी असली तरी असली तर चित्र परिपूर्ण झाले असे समजण्यास काही एक हरकत नाही, इतकी हा एकाच गोष्टीची महती आहे.

छाया आणि प्रकाश—चित्राची बाह्यरूपरेषा तयार झाल्यावर त्यामध्ये छाया व प्रकाश यांची योजना करावयाची असते. छायेचा प्रदेश व प्रकाशाचा प्रदेश यांचे प्रमाण समतोल प्रमाणात ठेवणे हे काही साधारण अभ्यासाचे साध्य होणारे नाही. बाह्यरेषात्मक चित्र कितीही निपुणने तयार केलेले असले, तथापि जर त्यात छाया व प्रकाश यांचे प्रमाण योग्य राखले नसेल तर ते चित्र खराब दिसल्याशिवाय कधीही राहणार नाही. यावरून छाया व प्रकाश ही व्यवस्थित व सप्रमाण ठेवण्याची किती आवश्यकता आहे याची सहजच कल्पना होईल.

चित्राचा आकार—चित्राचा आकार कसा व कोणत्या स्वरूपाचा ठेवावा याकडेही चित्रकाराचे लक्ष अत्यंत वेधलेले असले पाहिजे. कोल, दीर्घवर्तुळ, चतुर्भुज, समचौरस किंवा छंभीकीनी अथवा अन्य प्रकारचेही विविध आकार आहेत. या आकाराच्या लांबीरुंदीचे प्रमाण ठरवून केवळ अनुकूल स्वरूपाचा बाह्य आकार असावा व अनुकूल आकार ह्या विशिष्ट चित्राला सरोवर सोमेल हे ठरवणे सुलभच होई नाही. आतील चित्र नीट रीतीने तयार झालेले असले तरी त्याचा सर्व बाज आकार ह्या चित्राच्या एकंदर ठेवणीला साम्यगोला न राखला जर सर्व चित्राचा एकंदर ठसा उमटवा तसा उमटत नाही, व ह्या अगदी साधारण माटणाऱ्या गोष्टीमळे सर्व चित्र बेगमा दिसते. एखाद्या चित्राला जर उमट असा [] आकार समत असला तर

दुसऱ्या चित्राला याच्या उलट आकार [] असा आकार अधिक सोभा देईल. व जर तोच विशिष्ट आकार न दिला तर सर्व चित्राची सोभा बिघडून जाईल. म्हणून ह्या गोष्टीकडे कोणीही कानाडोळा करू नका.

वर्ण रंग व रेषा—चित्राची बाह्यरेषा, चित्राचा आकार व त्या प्रकाशाची व्यवस्था नीट झाल्यानंतर त्यामध्ये रंगार्थ ठेवणे नीट रीतीने साधावी लागते. कोणता रंग कोणत्या ठिकाणी किती प्रमाणात ठेवावा व त्या रंगाला विशेष सजविण्यासाठी आजूबाजूच्या रंगांची योजना करायची याचे ज्ञान पुष्कट अभ्यासाने मनात आपोआप येऊ लागते,

ते पडवून येत नसते. या रंगाच्या ठेवणीमध्ये काही चानुर्य आहे, हे ज्यांच्या ध्यानामर्ग नसते ते आपल्या चित्रांत भगमणीत व मडक रंग कोठे तरी व कसा तरी वापरतात व चित्राचा सर्व समतोलपणा बिघडवून टाकतात. चित्रामध्ये जी गोष्ट मुख्यतः दाखवावयाची असेल, तिच्या रंगामध्ये विशेष उठाव आणण्यासाठी, इतर पदार्थांचे रंग जाणून घेऊन थोडेसे मंद दाखवावे लागतात. तसेच साहजिक गोष्टीच्या चित्रामध्ये मडक रंगांचे प्राधान्य नसावे, राजस चित्रामध्ये भगमणीत व उर्दीपक रंगांचा भरणा असावा आणि तामस चित्रामध्ये मडक व निस्तेज रंगांची योजना करावी लागते अशी रंगांची योजना असली म्हणजे आतील गोष्टीकडे लक्ष जाणूपूर्वीच केवळ चित्राच्या एकंदर आभासाचेच मनावर इष्ट परिणाम होऊन प्रेक्षकांचे मन चित्रातील गोष्टी पाहण्यास योग्य यतते. म्हणून चित्रामधील या 'वर्ण-व्यवस्था' कडे प्रत्येक चित्रकाराने अवश्य लक्ष घेवले पाहिजे.

स प्रमाण ता—मागे सांगितलेल्या गोष्टी ठीक झाल्यानंतर चित्रातील पदार्थांची सप्रमाणात ठेवण्याकडे विशेष लक्ष दिलेले असले पाहिजे. प्रत्येक पदार्थाचे तृप्तामध्ये न प्रमाण आहे, अगदी तसेच प्रमाण चित्रात ठेवावे असा उद्देश येथे नाही; तर चित्रातील विशिष्ट उद्देशाच्या ह्याग्यासाठी ज्या ज्या पदार्थांचे जसे जसे प्रमाण चित्रात दाखवणे योग्य असेल, तसे ते दाखवले गेले आहे. काही नाही याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

य या द ही न चित्र ले ख न—हकुशास्त्राच्या नियमंनुसार सर्व चित्र तयार केलेले असतात. रेषात्मक दर्शनशास्त्र व वर्णात्मक दर्शनशास्त्र असे या शास्त्रांत दोन प्रकार आहेत. या दोनही प्रकारांच्या नियमांप्रमाणे चित्र अगदी यथासंग असावे. असे चित्र नसेल, तर चित्र वांकडे दिसे लागते इतकेच नव्हे तर लहान असलेला पदार्थ प्रमाणाबाहेर मोठा दिसे लागतो, मोठा असला तरी तो लहान दिसतो, व सारखे पदार्थांहि लहान मोठे दिसू लागून छद्मदोष झाल्यामुळे चित्र अगदी वाईट दिसते. म्हणून कोणत्याही चित्रात ह्या नियमांकडे दुर्लक्ष होतो कामा नये.

ए क भा व य य ता—सर्व चित्र अगदी भावनेने युक्त असावे. चित्रातील सर्व पदार्थ, त्यांचे आकार व रंग, हे सर्व एकाच भावनेचे पोषक असावे. कोणत्याही पदार्थ असा असे नये की तो त्या एका विशिष्ट भावनेचा विघात करणारा असेल. समजा की, शांतिरेखाचे चित्र काढायचा असेल तरी मुख्य पात्राशिवाय इतर पदार्थांवरून सुद्धा शांतिरेखाचीच अंगतः तरी कल्पना यावी, निदान शांतिरेखाचा विघात होईल असे तरी कोणतेही पदार्थ त्यात नसावे. भावितरमाचे चित्र असल्यास असे पदार्थ चित्रात दाखवावे की ते भावितरमाची साक्षात् किंवा परंपरेने कल्पना प्रेक्षकांच्या मनात उरवून देतील. चित्रातील मुख्य अंगांमध्ये

किंवा मुरग पात्रामध्ये तो भाव प्राधान्येकरून असतो व इतरामध्ये तोच भाव गौणपणाने तरी असतो

भावाची वर गाची सांगणं — चित्राचा तो मुख्य रंग असेल तो रंग चित्रामधील भावाच्या विरुद्ध नसावा एवढाच चित्र एकदम पाहिल्याबरोबर तें लाल, पिवळें किंवा निळें अथवा हिरवें दिसेल हा तो रंगाचा सब साधारण आभास असतो, तो आभास मूळ भावनेशी विरोधक स्वरूपाचा नसावा लाल रंग हा उरसाह, तरतरी, शौर्य वीर्य, योग वीर भावनां सा प्रतिनाथि समजला जातो, निळा रंग हा निष्ठेसाह, भीति, अज्ञान, मृत्यु इत्यादि भावना प्रकट करतो पांढरा रंग सामान्यरूपा, चम, यश, शुभ इत्यादि भाव दाखवतो व अज्ञानप्रमाणे इतर रंग हे इतर गुण, धर्म व इतर भावना यांचे निदर्शक आहेत याचका समस्त लक्ष्य व शौर्यभाव दाखवणाऱ्या चित्रात निळ्या रंगाचा प्राधान्य नसावा अमुक चित्रात अमुक रंग का नको व अमुक चित्रात अमुकच का घालावा याचा विचार कर दिलेल्या कारणात याद्वे ज्याप्रमाणे गाण्यामध्ये रागांच्या सुरांमध्ये वर्ये सुर व अवर्ज्ये सुर असतात, त्याचप्रमाणे चित्रातही काही अशी आहेत अमुक रंगात अमुक स्वर नसावा, त्याचप्रमाणे अमुक भावनेच्या चित्रात अमुक रंग वर्ये समजावे, अशा प्रकारचे नियम आहेत, व जे लोक या गोष्टीकडे फारसे लक्ष देत नाहीत त्यांच्या चित्रामध्ये जसा भाव व्यक्त व्हावा तसा होत नाही किंवा एखाद्या वेळी विरुद्ध भावही होतो याचें कारण रंग व भाव यांची सांगड त्यांनी घातलेली नसते हेंच उघड आहे म्हणून या गोष्टीकडे चित्रकाराचें दुर्लक्ष होऊन वाळावयाचें नाही

उदाहरण — चित्रात उदावपणा पाहिले असतो सजा वटीच्या चित्रात तो नसला तरी त्यातली पण इतर चित्रात तो अवश्य पाहिले उदावपणा हा छाया व प्रकाश यांच्या योग्य ठेवणीने व रंगाच्या तारतम्य भावनेने दाखविला येतो काही रंगांचे अनुमित्रभाव ठरलेले आहेत व त्यांत कधीहि बदल होत नाही

निळा—गोरी, लाल—हिरवा, पिवळा—नामळा या जोडया उदावपणाच्या आहेत यांच्या मधल्या हलक्या रंगाच्याहि अशाच जोड्या आहेत त्या सहज ठरतात येतात निळा रंग कधीहि शुद्ध नसतो हें तत्त्व सर्वांस माहीत आहेच आपल्या मित्रांच्या घरी जाण्याने वेदरा शास्त्र प्रफुल्लित होतो तसा सधूच्या घरी राहण्याचा प्रसंग आल्याने होत नाही हाच प्रकार रंगामध्ये आहे काही रंगांचे काही दुसरे रंग हे ठरविले मित्र आहेत त्यांच्याच सहवासात ते शुद्ध दिसतात इतर रंग शत्रुरूप असल्यामुळे त्यांच्या सहवासात जर त्यांच राहण्याचा प्रसंग आला, तर ते हिरमुसलेले दिसणार एवढ्यासाठी आपल्या चित्रातील रंगाचा ठबण व उदावपणा हा कसा साधवा या गोष्टीकडे चित्रकाराचें लक्ष नेहमी नेढलेले असलेच पाहिजे

चित्र पाहण्याच्या रंगात असो किंवा तेलान्या चित्रा दुसऱ्या कसल्याही रंगात असो, त्यांत साधारणतः बरील प्रकारचे नियम पाळले गेले पाहिजेत, म्हणजे तें ठीक दिसतें, न ह्मतर त्यात जाव येत नाही, किंवा तें चित्र कलेच्या नियमांनुकूल होत नाही

येथवर जे नियम व ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या सर्व चित्रकारास व सर्व चित्राना जरी लागू असल्या तरी त्याचा खूब विरोधत प्राथमिक किंवा साधक वर्गातील चित्रकारां येतो जे या वर्ग काव्यामध्ये निरकुश झालेले चित्रकार असतात त्यांच्या कलेसंबंधाने आता थोडेंसे लिहिलें पाहिजे

प्राग्भाष्या साधक अवस्थेमध्येन पार पडून जे या वर्गा काव्याच्या उदधीच्या पेंतवारावर स्वेच्छाप्रकार करू लागले असतात, ते दरबतील ती त्याची दिशा ते म्हणतील ते त्यांचे नियम ते करतील ते प्रमाण वत जातील तो त्याचा मार्ग अर्था स्थिति असल्यामुळे या वर्गाकाव्यातील वर्गेकविकुलपुष्पच्या वृत्ती नियमांनी बाधता येण शक्यच नसतें जाणें वर सांगितलेली प्राथमिक अवस्था ही प्राय साधारण जगाची उत्तम चित्रकलानैपुण्याची उत्कृष्ट पायरी होय चित्रकलेच्या दरवानावर लुब्धुडणाऱ्या अलखयालपत्याचा या प्राथमिक वर्गात समावेश सुद्धा होत नसतो सर्वसाधारण शिक्षित जनता ज्या ज्या चित्रकारांना कुल चित्रकार म्हणून समजते व नियमबद्ध कलेमध्य ज्याचा खरोखर हातखंडा असतो असेच निपुण चित्रकार ह्या प्राथमिक वर्गात येतात व जे इतर नामधारी चित्रकार असतात ते विनवर्गामध्येच गणले जातात पण या सिद्धवागम्ये अशा उत्कृष्ट चित्रकाराची गणना होवू नवी, जे अलौकिक स्फूर्तीने कौशल्याच्या पुढील नेपुण्य दाखवीत असतात

ह्या सर्वोत्कृष्ट चित्रात अलौकिक दिव्यप्रतिभा व स्फूर्ति दायक नवीनता जिवंत वादत असते, त्यामुळे पूर्वाचे नियम व उपनियम त्याचा केव्हा केव्हा मोडावेहि लागतात वर्ग काव्याचा निरकुशता ह्या प्रकारच्या वेष्ट प्रतीच्या चित्रातच दिष्टते. या जगात ज्यांनी म्हणून चित्रकलामध्ये क्रांति घडवून आणली आहे, त्या सर्वांच्या चित्रात अशा प्रकारची अलौकिक प्रतिभा होती व ती नमल तर त्यांच्याकडून क्रांति घडणारच नाही

ह्या वर्गातील चित्रे असाधारण दिव्य दृष्टीनेच तयार झालेली असतात, व यासाठीच ती साधारण लोकांना फारशी आवडत नसतात, यात काहीच आश्चर्य नाही ही चित्रे परंतु ह्मणजे हीच सहृदयता पाहिले, की जी त्या चित्रकारांच्या हृदयात विराजमान असते इतरांना त्या दिव्य दृष्टीच्या अभावी तें अंतर्ज्ञान कसे प्राप्त होणार, व तें नसेल त्याच तें चित्रे समजणार तरी कसे?

ह्या दिव्य प्रतिभायुक्त चित्रांत अमुक असतें किंवा अमुक असोचें असें कांहीं एक सांगतां येणें शक्यच नसतें. कारण त्या दिव्य आवेशाच्या भरांत जें कांहीं होईल तें अद्वितीयच असणार ! म्हणून कलेच्या ह्या पायरीवरील चित्राच्या स्वरूपाचें वर्णन करणें अशक्य आहे. या प्रकारच्या चित्राविषयी शब्दांनी अशी दुसरी कांहीं सांगतां आले नाहीं तरी एवढें खास म्हणतां येतें की : "त्यांत एक नवीन संदेश शब्दकत असतो." जें शब्दांच्या पलीकडील अद्भुत कार्य असतें त्याचें शब्दांनी वर्णन होणें शक्य नसतें. म्हणून याविषयी इतकेंच लिहिणें पुरे. प्रत्येक चित्रामध्ये, मग चित्र कोणत्याहि वर्गांत मोठ्ठ असे, सर्वसाधारण साधारण्याचा असा एक उद्देश असतोच असतो. चित्रांतलें सर्व भाग व गोष्टी ह्या एका उद्देशाशी संयुक्त असणाऱ्याच असल्या व अशा कोणत्याहि गोष्टी चित्रांत नसल्या की ज्या मुख्य उद्देशाशी विरुद्ध होतील. ही गोष्ट सर्व प्रकारच्या चित्रांना सारखीच लागू आहे. चित्रात मुख्य उद्देश व्यक्त झालेला नसला व चित्रांत काढलेले सर्व पदार्थ त्या उद्देशाला पोषक नसले, तर तें चित्र कितीहि उत्तम रीतीने काढलेलें असलें व त्यांत कोणत्याहि नियमांचें उल्लंघन झालेलें नसलें तरी तें सर्व फुकट होय. पण जर मुख्य हेतु उत्तम साधलेला असला, तर इतर नियमांचें उल्लंघन केलेलें असलें तरीहि तें श्रेष्ठ असतें, इतकी ह्या गोष्टीची म्हाती आहे.

चित्रांतील मुख्ययुक्त्या.—आतांपर्यंत चित्रांत अमुक असाच व अमुक गोष्टीकडे लक्ष घालून हें सांगितलें. आतां अमुक जस्तू नये हें सांगायलाचें आहे. चित्रकार योदांचा वेसावध असला की एखादा दोष चित्रांत, जेव्हा आपले टाणें देतो, म्हणून हे दोष होऊं न देण्यासाठी खपरदारी घेतली पाहिजे.

युग विषयांस.—चित्रामध्ये युगाचा विषयांत होतां होईल तो होऊं देऊं नये. कोणत्याही ऐतिहासिक किंवा दृष्ट्या वस्तूसाठी प्रसंगाचें चित्र काढायलाचें असेल, तर ज्या युगातील तें चित्र असेल त्या युगाला अनुसरूनच सर्व चित्रांची व आर्ततात सर्व वस्तूंची माटणी केलेली असावी. फांगताहि असा पदार्थ त्यात वाढू नये की ज्याच्या योगानें भिन्न युगांची भेसळ येण्यासारखी होईल. समजा की आपल्याला ऋषिवालाचें चित्र पाडायलाचें आहे. तर त्यांत आश्वत्थामा तऱ्हेच्या पदार्थांची भेसळ करता कामा नये. घुट पाटलांग घालून ऋषींची व देवांची चित्रे काढणें हें जसे वाईट तसेच आश्वत्थामा चित्रांत प्राचीन काळच्या तऱ्हाची भेसळ करणें हेंहि कार वाईट. दशरथाच्या दशमार्त पुढेची पगडी घातलेले लोक वाढणें, किंवा सायाच्या दशमार्तात मुगधर्म परिधान केलेले फणी वाढणें, हे दोनहि प्रकार आहेत वाईट. बऱ्या बऱ्या ह्या दोष टाळणें अशक्य असतें. पण हातां होईल तो तो न होण्याची आपणाकडून पराजया केलेली आगवी.

(२) ऋतु विषयांस.—जें चित्र ज्या ऋतूतील घटनेचें प्रतिबिंब असेल, त्या ऋतूची पूर्ण छाया त्या सर्व चित्रावर पूर्णपणे पडलेली असावी. वसंत ऋतूत पडलेल्या प्रसंगाच्या चित्रांत थंडीनें कुडकुडत असलेले लोक दाखविणें, किंवा पावसाळ्याच्या दिवसात पडलेल्या गोष्टी दाखवायच्या असातां पावसाळी हवेचें थोडें तरी प्रतिबिंब न दाखवणें, हें सर्व सद्दोषच होय. अशा प्रकारेच इतर ऋतूविषयी समजावें.

(३) काल विषयांस.—दिवसाच्या ज्या भागांत जो प्रसंग पडला असेल त्या प्रसंगाच्या चित्रात पूर्णपणे त्या दिनविभागाचें स्मरण होईल असा कालाचा ठसा वळविलेला असावा. दुपारच्या भर दोन प्रहराच्या वेळी पडलेल्या प्रसंगाच्या चित्रात सकाळ संध्याकाळच्या वेळांचें प्रतिबिंब दाखविणें अगदीं घेऊं होय.

एका मोठ्या चित्रकारानें एका प्रसंगाचें चित्र काढून यात एक चंद्र दाखवला होता. चित्र उत्तम साधलें होते, पण त्यांत चूक अशी झाली होती की ज्या वेळचे तें चित्र होतें त्या वेळीं तेथें चंद्र येणें अगदींच अशक्य होतें. ह्या एका चुकीमुळे तें चित्र जवळ जवळ निरपयोगी ठरलें गेलें ! म्हणून असल्या चुका न होऊं देण्याची खपरदारी घेतलेली असावी.

(४) वस्तु विषयांस.—विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट वस्तूच उत्पन्न होणें शक्य असतें. त्या न दाखवितानें त्याच्या जागी भलत्याच वस्तूचें ह्या कारच मोठा दोष समजला जातो. तर तो होऊं देऊं नये.

(५) जा ती रीती चा विषयांस.—देश कालपरतवें ज्या जाती व रीती असतात त्यांचा विषयानें चित्रांत दाखवूं नये.

(६) स्थान विषयांस.—देश, स्थान किंवा प्रदेश यांचा बोध करून देणें शक्य असल्यास तीं सांवि बाबीं घालवूं नये. दिक्षीच्या महाराजांच्या चित्रांत किंवा दिक्षीच्या आठषास पडलेल्या कथेच्या चित्रांत महालेकडील गोष्टी दाखविणें, किंवा कोकणांत पडलेल्या घुसांताच्या चित्रांत वायव्य असतां हि नारळांचे वृक्ष न दाखविणें हें कधीहि योग्य होणार नाहीं. म्हणून होतां होईल तो चित्रांत प्रदेशाचा प्रतिबिंबित करण्यासाठीं यांही तरी प्रयत्न केलेला असावा.

(७) जाति विषयांस.—चित्रात ज्या जातीचे लोक दाखवायलाचे असतील त्या जातीच्या लोकांचीं कंबी, रंदा, डेबण, रंग, रूप वगैरे सर्व यथायोग्य दाखविण्यांत यावें. आर्य लोकांचा रंग पांढरा वाढणें, दिक्षीचा गोरा वाढणें, क्रोडियनांचा दुसराच कसला तरी वाढणें, दाखवणां टेंग जातीच्या पहाडी लोकांनां कंज काढणें व कंज घिणाऱ्या पडाणांनां टेंग काढणें हें कांहीं नांगलें नये.

योद्याचा देसावधपणानेंहि हे दोष उत्पन्न होतात म्हणून यांदा संस्थाने वार खपरदारी घ्यावी घ्यात. बऱ्या बऱ्या तर मादवी हजऱ्या वस्तूमुळे वार दक्षता देवून द्या

पुढा घटतात मग काळजी न घेतली तर वाय अवस्था होत असेल याचा विचार करावा, य होता होईल तो दक्षता प्यावी

त्रि शो वे व र्ग — विविध निपध, रूप व गुणदोषांचे वर्णन झाले आता चित्राच्या पोटेभेदांचे थोडेसे स्वरूप दाखवावे ते — चित्राचे पुष्कळच रंग परतों येण्यासारखे आहेत पण त्यात पुढील रंग मुख्य आहेत — (१) आध्यात्मिक, (२) पौराणिक व ऐतिहासिक, (३) सामाजिक, (४) राजकीय, (५) काल्पनिक, (६) विनोदात्मक, (७) वैयक्तिक, (८) मूर्तिसौंदर्यविषयक (९) स्थावर पदार्थासंदर्भा, आणि (१०) भावात्मक, असे मुख्यत्वेकरून दहा रंग करिले तर योग्य इतर रंग प्रकाराचा समावेश करता येईल आता या दहा वर्गांची सामान्य स्वरूपे व लक्षणे काय काय आहेत याचा आपण विचार करू

(१) आध्यात्मिक चित्रे — जीवाला त्याच्या उन्नतीसाठी आध्यात्मिक भूमिकावर जो अनुभव येत असतो, किंवा परमात्मा, जीवात्मा, प्रकृति याच्या परस्परसंबंधामुळे ज्या ज्या विविध घटना होतात व त्यापासून ज्या काही विविध गोष्टी निर्माण होतात, त्याचा चित्ररूपाने आविष्कार करून मागल्या लोकांस पुढील मार्गाचे ज्ञान करून देण्यासाठी अशा प्रकारच्या चित्राचा अवतार असतो अशा प्रकारच्या चित्रात दाखविल्या जाणाऱ्या पदार्थांचे आकार, रंग व ठेवण यांची योजना अलौकिक असावी लागते केवळ धृष्टीतील माणसासारख्या माणूस व हाडासारखे झाड म्हणून भागत नसते रंगामध्येही असाच अपारध्वनि दारुणता लागतो चित्रातील प्रत्येक गोष्टीत सांकेतिकपणा वाढविल्या दिवाय अशा प्रकारची चित्रे निघण द्याय नसते

(२) पौराणिक व ऐतिहासिक चित्रे — पुराणे, गथा, आख्याने वगैरे वाङ्मयामध्ये वर्णन केलेल्या प्रसंगाची चित्रे या सदरात येतात पौराणिक चित्रांपैकी अरविशी चित्रे आध्यात्मिक व सांकेतिक तऱ्हेवर न्यायी लागतात व ऐतिहासिक चित्रे नैसर्गिक नियमप्रमाणे व दृश्य सृष्टाप्रमाणे घटवारी लागतात हा भेद ह्या चित्रात मुख्यत ध्यानात ठेवला पाहिजे पौराणिक चित्र ऐतिहासिक तऱ्हेवर नसावे व ऐतिहासिक चित्र पौराणिक तऱ्हेवर नसावे ज्याच्या लक्षात हा भेद रहात नाही त्याच्या चित्रात मेसळ दिसते व त्यामुळे चित्रात उणेपणा राहतो ऐतिहासिक गोष्टी ह्या माणसाच्या घडलेल्या गोष्टी होत व पौराणिक गोष्टी ह्या विशेष संकेताने स्मिहिलेले रूपकात्म्याने असतात कानांतून व नाकांतून मुले उघड ह्याच्याची वर्णने पुराणांत असतील, पण तीं तशीं इतिहासात येणार नाहीत सांकेतिक चित्रांची पद्धति ऐतिहासिक चित्रांसारखीच असते असे कोणीही विस्तरात वा —

(३) सामाजिक चित्रे — मनुष्यसमाजामध्ये ज्या काही धन्या वाईट चाली व पद्धती असतात, त्याची चित्रे ह्या वर्गात मोडतात वाईट चालींचा हिडितपणा अधिक दाखवून त्यांचा निषेध करणे, हे एक चित्रकाराच्या महत्वाच्या कामांपैकीच एक आहे चांगल्या चांगरीती असतील त्यांचा चांगुलपणा विशद करणे व ज्या नसतील त्या आपल्या समाजात घाबरून आणण्यासाठी त्याचा चांगुलपणा दाखवणे हे महत्वाच्याच काम अशा प्रकारच्या चित्रांच्या योगाने चित्रकार करतात व अशी चित्रे ही निरंतर राष्ट्रीय सन्मानाला योग्य समजली जातात

(४) राजकीय चित्रे — राज्याच्या उलाढाली, युद्धे राज्य कात्या वगैरे राजकीय जावनांची चित्रे ह्या वर्गात गेत असतात पूर्वीच्या महत्त्वाच्या राजकार उलाढालींचे प्रसंग पुढील अनंतपुढे चित्ररूपाने ठेवल्यामुळे पुढील जनतेमध्ये विशिष्ट राजकीय जावनप्रवाह सतत सचरत राहू शकतो या दृष्टीने ही चित्रे फारच महत्त्वाची असता चित्रकारावर केवढी राष्ट्रीय जयावदारी असते हेही लक्षात येईल

(५) काल्पनिक चित्रे — केवळ काल्पनिक चित्रे ही करच बोधप्रद असतात उदराची सभा, बानराची मध्यस्थी वगैरे चित्रातील कृती त्या घडलेल्या नसतात तरीही त्या माणसाना उपदेश करण्यास अगदी योग्य असतात जसा पंचतंत्राचा पाहण्यासमर्थ त्याचप्रमाणे अशा चित्राचा राष्ट्रास उपयोग होत असतो म्हणून अशा चित्रांची हेळसांड होऊ नये

(६) विनोदात्मक चित्रे — जे काम मोटिमोठ्या व्याख्यानांनी होत नाही ते काम विनोदाने सहज होतं तोच प्रकार 'पंच आगोवा' (हिंदू पंच) आपल्या विनोदा चित्रांनी समाजात व राष्ट्रात करात असे वर्तमानपत्राच्या मजकुरान भरलेले रकाने वाचणे हे शास्त्रयामध्ये विशेष प्रगति हास्याशिवाय शक्य नसते पण पंच आज्ञायांचा विनोदी चित्रे निरक्षर मनुष्यादि समजू शकतो, म्हणूनच कवीच्या शब्दमय भाषेपेक्षा चित्रकाराची रंगमय भाषा अगदी साधी आहे असे म्हणतात विनोदी चित्रे ही लहान मोठी हवीं तशीं काढावयाची असतात क्षणभुर विनोदी चित्रे वर्तमानपत्राच्या आयुष्याचोबरच नाश पावतात, पण अशी काही स्थिरमहत्त्वाची विनोदी चित्रे आहेत की जी नेहमीच बोधप्रद होऊ शकतात

(७) व्यक्तिविषयक चित्रे — खास खास व्यक्तींची किंवा कुटुंबाची, एकेकाचा ओळख पटण्यासाठी जी चित्रे काढलेली असतात, ती ह्या वर्गात येत असतात ही महाप्रतापी शिवाजीमहाराज, टिपू सुलतान, नेपोलियन वगैरे व्यक्तींची किंवा आजकालच्या व्यक्तींची ओळख पटण्यासाठी काढलेली चित्रे ह्या सदरील समजार्थी

(८) भावनात्मक चित्रे — कामकोषादि मनोविकार, मृगा-रादि रस भरवी, दीपराग वगैरे रागरागिण्या, यस्तादि कन्नू इत्यादि भाव, रस व राग यांची जी चित्रे असतात ती

ह्या सदरांत येत असतात. हीं चित्रे काढावयास जगाचे सूक्ष्म निदर्शन व मानसिक शक्तीचे आकलन अत्यंत ज़्यावे लागते. ह्या प्रकारचे खरोखर उत्तम चित्र काढणे हे साधे काम नाही. त्याला तपाची तपें सतत व अव्याहत मेहनत करावी लागते, तेव्हा कोर्टे ह्या प्रकारच्या चित्रांमध्ये अंशतः प्रगति होऊ शकते. चित्रकलेत सर्वांमध्ये अत्यंत कठिण अशी जर कोणती बाजू असले तर ती हीच आहे. साध्या मुष्टीच्या अनुकरणान्या पलीकडे जाऊन अदृश्य सृष्टीतील मनोविकारांचे उद्घाटन दृश्यमुष्टीतील पदार्थांमधून प्रेक्षकाच्या मनावर विखरविणे हे अत्यंत प्रयासाचे व परमदुष्ट असे काम आहे. पार मेहनत, सूक्ष्म विचार, गूढ तात्वाचे आकलन हे गुण ज्याच्या मध्ये असतील तोच चित्रकार ह्या चित्रात प्रगति संपादन करील.

(१) सृष्टिसौंदर्यविषयक चित्रे.—वनदेवतेची अथवा सृष्टिसौंदर्याची विविध चित्रे ह्या वर्गात येतात. मुष्टीमधील सात्विक उच्च भाव, सकाळ संध्याकाळचे मनोरम रंगाचे आविर्भाव, वादळी हवेचे परिणाम व इतर प्रकारची अद्भुत सृष्टिसौंदर्याची दृश्ये हीं सर्व ह्या वर्गात मोडतात.

(१०) स्थावर पदार्थांची चित्रे.—नुसते स्थावर पदार्थ एकत्र रचून त्यांची उत्तमोत्तम चित्रे बनवणे ही कला पारच मनोवेषक आहे. व सजावटीसाठीं पुस्तकप्रकारची सुंदर सुंदर चित्रे केवळ स्थावर पदार्थांच्या सजावटीचें कर्तव्य जातात.

या दहा वर्गांशिवाय बेलपत्त्या काढणे, सजावटीची चित्रे तयार करणे, नाग प्रकाशची कुसरीची कामे करणे, वगैरे अनेक प्रकार आहेत. त्यांची नुसती गणनाच करणार म्हणजे तरी मुद्दां त्यास बरीच जागा आडवावी लागणार, म्हणून येथे त्यांचा उल्लेखही करीत नाही.

उपसंहार.—याप्रमाणे चित्रकलेचे सामान्य स्वरूप आहे. कोणतीही चित्र पुढे आले असता ते कसे पहावे, त्यांत काय पहावे, चित्र उत्तम आहे की नाही हे कसे ठरवावे वगैरे गोष्टी या माहितीवरून सहज समजण्यासारख्या आहेत. चित्रकाराची राष्ट्रीय योग्यता किती आहे व जर खरोखर तो योग्य रातीने आपले कार्य करील, तर राष्ट्रीय सुधारणेला फायदा व विपत्ती मदत होणे शक्य आहे याचीही कल्पना या लेखावरून सहज होण्यासारखी आहे. चित्रकाराने केलेली राष्ट्रीय नील बनवण्याची राखण चित्रस्वर्गाची असते व ती सर्व होळसोना सहज समजण्यासारखी असते. ह्या गोष्टीकडे लक्ष दिले असतां कर्तव्याची चित्रकाराच्या योग्यता किती मोठी आहे हे सहजच फळून येणार आहे. अशी ही चित्रकला असल्यामुळे तिला चौसट वर्लांमध्ये आपोनी उच्च स्थान दिले आहे हे अगदी उपपन्न आहे.

[लेखक—श्री. दा. मातवळेकर]

या शांती चित्रकला

विषय व विषय—चित्र शब्दाचा संज्ञक अर्थ आणि नामाचा अर्थ प्रतिष्ठित, आर्हात असा

आहे. सृष्टपदार्थांची किंवा प्राणिमात्रांची आकृति, प्रतिमा काढणे याला चित्रकला म्हणतात. 'पेंटिंग' या इंग्रजी शब्दाचे अर्थ रंग देणे किंवा रंगाच्या साहाय्याने आकृति काढणे असे दोन आहेत. पण पेंटिंग म्हणजे आकृति किंवा चित्र काढणे असा व्यापक अर्थाने ललितकलांच्या यादीत चित्रकलेला 'पेंटिंग' हा शब्द हल्ली रुढ झाला आहे. या लेखामध्ये या विषयाची (१) चित्रकलेच्या प्रगतीचा इतिहास, (२) बाह्य चित्रकलेचे विविधधर्म (स्कूल ऑफ पेंटिंग) आणि (३) चित्रकलेचे साहित्य, अशा तीन सदरांखाली मांडणी केली आहे.

प्रगतीचा इतिहास.—चित्रकलेचे रेखाकला (ड्राइंग) व रंगकला (पेंटिंग) हे दोन मुख्य भाग त्याचा मूळ उगम अत्यंत प्राचीन काळांत व मानवप्राणी आद्य अवस्थेत असतानाच पुढीलप्रमाणे झाला असला पाहिजे. रानटी लोकांत असे आढळून येते की, एक इतम जेव्हा एखाद्या प्राण्याबद्दल किंवा पदार्थाबद्दल दुष्टाच्या माहिती सांगू इच्छितो त्यावेळी तो हवेमध्ये हाताच्या बोटांनी किंवा जमीनीवर काटकीच्या टोकाने आकृति काढून दाखवितो. अशीच आकृति एखाद्या फलकावर काढणे ही रानटी लोकांतील रेखाकलेची पहिली पायरी होय. तसेच थंडीने कुडकुडणारे मानववारीर, पाण्याने कुजणारी लाकडी होडी आणि अर्धवट भाजल्यामुळे क्षिरपणारे मावीचे भांडे यांच्याशी आद्य मानवाचा संबंध आहवायामुळे बरीच विवक्षित होय दूर करण्याकरितां चरबी, मृग, डांबर, राख वगैरे तैलगुणयुक्त असे चिकटून बसणारे पदार्थ धोवून त्यांचे लेपन करण्यास शक्यता येत असे प्रवृत्त होणे आणि त्यांत तांब-लेपणा वगैरे रंगांतील नयनाकर्षक व चित्ताह्लादक गुण लक्षांत घेऊन लेपन करणे ही रंगकलेतील पहिली पायरी होय. येथे प्रमाणे चित्रकलेची दोन्ही अंगे प्रागैतिहासिक काळांत आद्य मानवजातीतच उगम पावलेली असली पाहिजेत.

आकृति व रंग या दोन्ही बाबतीत सुद्ध पदार्थांची दुवे-हुब नफळ करणे हे चित्रकलेतल्या प्रगतीचे सारभूत तत्त्व होय. तथापि हे साधे दिसणारे तत्त्व अगदी आधुनिक काळांत म्हणजे १९ व्या व २० व्या शतकांत ओळखिले व अंगिकारिले गेले. संगीतकलेप्रमाणेच चित्रकलेचा परिपूर्ण उत्पत्ति होण्यास रसायन व पदार्थविज्ञानशास्त्रातील आधुनिक शोध कार्यांमुळे झाले आहेत; कारण रेखाकलेला व रंगकलेला लागणारी अनेक प्रकारची साधनसामग्री या शास्त्रीय शोधांनी उपलब्ध करून दिली ही साधने प्राचीन काळां अस्तिवांत असल्यामुळे कोणत्याही प्राचीन देशांत चित्रकला पूर्ण विकास पावली नव्हती उलटपक्षी वास्तुशिल्प व मूर्तिशिल्प ह्या कला प्राचीन ग्रीक उर्फ हेनन लोकांतच उच्च शिखरास पोहोचल्या होत्या.

प्रगतीचे कालविभाग.—चित्रकलेच्या उत्पत्तीत सामान्यतः तीन पृथक् अवस्था किंवा पायऱ्या दिसतात आद्यस्थेतील चित्र विषयभूत पदार्थांच्या बाह्य कावस्थेचे (पॉर) दयास्थ

सादृश्य रेखाट्ण्याचाच कफ प्रयत्न आढळतो चित्र कलेची हा आशावस्था प्राचीन पौरस्त्य व इंडिगियन लोकांच्या चित्रात दृष्टी पडते त्यानंतर पदार्थाचे 'अतर्गत स्वरूप' (फॉर्म) म्हणजे कार्यक्षमतेप्रमाणे जादोई हुबेहुब उद्विग्न्याकडे प्रगति दिवून येते या बाबतीत पूर्ण यश येण्यास प्राचीन ग्रीक रोमन काळापासून तिस्तोत्तर १५ व्या व १८ व्या शतकापर्यंतचा काळ लागला चित्रकलेच्या उन्नतीतील तिसरी व शेवटची पायरी 'अतर्दर्शन' (स्पेस) म्हणजे सपाट पृष्ठभागावर अवलंबून राहणाऱ्या वरीपर कल्पना आणून देणे हा आतून ह्म कलेनें अम साध्य करण्याचे प्रयत्न १७ व्या शतकापासून अलीकडे झाले आहेत अतर्दर्शनाचे प्रयत्न मध्ययुगीन व प्राचीन ग्रीकोरोमनकाळीन चित्रकारांनी केलेले आहेत, नाहात असे नाही, पण यथार्थदर्शनशास्त्राची (पर्सपेक्टिव्ह) वाढ अगदी आधुनिक काळात झाला असल्यामुळे या बाबतीत खरी व पूर्ण प्रगतीही अलीकडेच झाली आहे

प्रागैतिहासिक काळ — सद्य पदार्थाचा हुबेहुब प्रति कृति काढण्याचे बरेचसे यशस्वी प्रयत्न मानवप्रगतीच्या अगदी आद्य काळात झालेले आहेत व आम्ही आस्ट्रेलियन, एरिकमो, दक्षिण आफ्रिकेतील युग्मेन वगैरे प्राथमिक अवस्थेतील लोकांनी अशी चित्रे काढलेली आढळतात, आणि ती काढण्याचे हेतू ईश्वरोपासना, जादूचा किंवा निव्वळ मनोरंजन वगैरे निमित्ताळे सुचविण्यात येतात पण प्रोत्तेने (कलेच आरंभ—'विगिनिंग ऑफ आर्ट') समाजशास्त्रदृष्ट्या केलेली कारणमीमाणा अधिक प्राथ्य दिसते तो म्हणतो 'सूक्ष्मगिरीक्षुण व हस्तकौशल्य हे दोन गुण चित्रकलेच्या लागतात, आणि तेच दोन गुण भुगयोपगामी आद्य मानवजातीला आवश्यक असतात त्यामुळे अर्थात् प्राथमिक अवस्थेतील मानवाच्या जीवनकलहामध्ये जे दोन गुण उत्कर्षे असत त्याच दोन गुणामुळे त्यामध्ये चित्रकला उदित झाली असली पाहिजे हे उघड दिसते " मान्सच्या पश्चिम भागात हजारे वर्षांपूर्वीच्या आद्य पाषाणयुगातल गिरीकुहरात वस्तो करून राहणाऱ्या मानवानां मेंमोथ, हरिंग वाझीट, घोडा वगैरे प्राण्यांची चित्रे काढून ठेविलेची उपलब्ध झाली असल्यामुळे खरील कारणमीमाणाचे पृष्ट मिळते तसेच ज्या काळी हजारे प्रेन्निटा वट यूरोपवडापासून विजय झाले नव्हत अशा काळातील म्हणजे सुमारे ५०,००० वर्षांपूर्वीची रंगीत चित्रे स्पेनमध्ये सांडाडेरनजोक आल्डामिराच्या गुप्त सापळा आहेत यातील प्राण्यांच्या हुबेहुब आकृती व तीन रंगातले उदावदार रंगकाम पाहून आद्य मानवाच्या चित्रकलेतील प्रगतीबद्दल मोठे कीतुक वाटते त्यातहि ही चित्रे प्रकाशाचा प्रवेश होत नाही अशा गुहेच्या अन्तर्भागात काढलेले पाहून तर मति गुण होते

पुढे मगयाजीवी अवस्थेतून कृषिजीवी अवस्थेत मानवाची प्रगति झाल्यावरच्या काळात मान चित्रे काढण्याची प्रवृत्ति

कमी झालेली दिसते आद्य पाषाणयुगांतल्यापेक्षा नव-पाषाणयुगांतली मानव जातींनी हथोरें शस्त्रे, भुत्तिकापात्रे वगैरे जीवितापयोगी भित्ता करण्यात बरेच हस्तकौशल्य संपादिलेले दिसते परंतु या काळातील चित्रकाल्य मात्र नि सश्व फारच कमी दर्ज्याचे आहे व त्याचे कारणहि उघड आहे की, भुगयन्यवसायांना लागणारी तोंडेग निरीक्षणशक्ति व हस्तकौशल्य दोतकन्याग लागत नाही आणि म्हणून कृषिकर्माप्रकाश्या काळात चित्रकलेची अवगति झालेली दिसते सध्याचि चित्रकलेचे पुनर्जावन पुढे लवकरच झालेले आढळते, आणि स्मारक करण्याच्या हेतुन बांधलेली थडगी, देवळे, राजवाडे यात चित्रकलेला नवे क्षेत्र निर्माण झाले होते या अवस्थेप्रत पोहोचलेले मानवसमाज ईजिप्त, बाबिलोनिया, हिंदुस्थान, चीन वगैरे प्राचीनतर देशात आढळतात

ईजिप्त व बाबिलोनिया — या काळात चित्राच्या बाबतीत काही ठराविक नियम तयार झालेले दिसतात एक सररदा नियम असा आहे की, प्रत्येक चित्राचा वेहुरा किंवा मुलवडा एकांगी, एकदंडा (प्रोफाईल) असावयाचा फार तर दुय्यम चित्राच्या वेहुराचा पुन्हा किंवा मागच्या तिरपा भाग दाखविलेला असतो जि पू १५०० च्या सुमाराची खोदीस येथील एका थड्यावरील एका चित्राच्या देखाव्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट दिसते यांत एक उच्च कुलातील एक ईजिप्शियन, बायटो व मुलगा यास दलदलीच्या प्रदेशात पश्यांचा पारख करीत अडलेला दाखविला आहे याप्रमाणे मर्यादित स्वरूपात ईजिप्शियन चित्रकारांनी सजीव व निजी वस्तूच्या आकृती हुबेहुब काढण्याचा प्रयत्न केलेला आहे बाबिलोनिया व असीरिया देशातील राजवाड्याच्या विटांच्या भिंतीवरची अनेक चित्रे आज कलेच्या व एकदर राजकीय व सामाजिक आयुष्यक्रमाच्या इतिहासाचा फारच उपयोगी आहेत

ग्रीस आणि इटली — ईजिप्शियन वेडात मायसेनियन युगातील राजवाडे व थडगी यात सापडलेल्या गातीच्या भांड्यावर वनस्पतींची व प्राण्यांची चित्रे सुंदर काढलेली असून त्यावरून जपानी कलेची आडवण होणे काढ वेडात सापडलेली भिंतीच्या फ्लेटरवरील चित्रे फार महत्वाची आहेत ही चित्रेहि केवळ बाष्ठाकृतिमय (आऊट-लाईन-ड्राईंग) आहेत पण त्यात ताहूत किंवा पावरा रंग देऊन छी किंवा पुष्पांमय शरीरांमये दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे या चित्रातहि यथादर्शनशास्त्राच नियम मुळीच पाळलेले नाहीत, तरापण चित्रे उदावदार करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे प्रोचच्या ऐतिहासिक काळातील चित्रकलेला जि पू ८ व्या व ७ व्या शतकात आरंभ होतो, पण तिचा वर सांगितल्या प्रागैतिहासिक काळातील कलेशी सख्त श्लि-कून नाही प्राक् चित्रकलेच्या आरंभाविषयी इतिहासींनी जी माहिती दिली आहे, तीत त्याने प्रगतीच्या अवस्था निर्दिष्ट

कल्या आहेत. त्या अशा (१) केवळ वाढाकृति, (२) वाढाकृति व अन्तर्गत रेखा, (३) तांबड्या रंगचा उपयोग, श्री व पुरुष आकृतिभिन्नत्वदर्शन, (४) शरीरावयवदर्शन, (५) यथार्थदर्शनचित्र-मुलकरण. रंगामध्ये प्रगति युमे-रॉनं लि. पू. १०० च्या सुमारास, आणि शरीरावयवदर्शन-नामध्या (ऑनॅटोमी) प्रगति सिद्धान्त आणि 'फोरवार्ट्स' (यथादर्शन चित्र-लघुकारण)मध्ये प्रगति पोलॅग्नोडर्शन केली.

ग्रि. पू. ५ व्या शतकांत एकदम मोठी क्रांतिकारक प्रगति झालेली दिसते. आर्गेथेक्स नांवाच्या चित्रकाराने एका मोठ्या देवळाच्या चित्र काढून त्याविषयी एक निवेदनही लिहिला. तो बाबून डेमॉक्रिटस व अनेकशागोरस या दोन बड्या तत्त्व-वेत्त्यांनी चित्रकलेच्या विषयात लक्ष घालून त्यांचे शास्त्रीय विवेचन केले. त्यांत असे लिहिले आहे की, "सपाट पृष्ठ-भागावर चित्रे काढताना देखाव्यातील व्यक्तींची बरोबर आकृति घडव्याकृतितां काही व्यक्ती पुढे आलेल्या व काही मागे असलेल्या अशा दर्शिवल्या गेल्या पाहिजेत." या एका वाक्यात यथादर्शनशास्त्रातले सारभूत तत्त्व सांगितले आहे; आणि याच दिशेने तत्पन्न व चित्रकार यांनी प्रगति चालू ठेविली; अस्सीतार चित्रकलेत आगदी अशीकडे १६ व १७ व्या शतकांत झालेली प्रगति १ हजार वर्षांपूर्वी ग्रि. पू. ५ व्या शतकातच होऊन राहिली असती. पण दुर्दैवाने चित्रकारांनी यथादर्शनशास्त्रातील उपयुक्त नियम लक्षात न घेता जुन्या पद्धतीनेच चित्रकला चालू ठेविली. यापुढील काळातील ग्रीक चित्रकारांची चित्रे सौंदर्य, सुवक्त्रपणा, उदाहरणार्थ बगैरे गुणांत रेंवले, लिओनार्डो बगैरे आधुनिक चित्रकारांच्या सौंदर्या आहेत. पण त्यांत यथादर्शनशास्त्र-रूपाने नसलेला चुका आहेत. यांचे एक प्रसिद्ध उदाहरण पॅपीयाशरीरातील 'मार्केट इन्वरीसल झुस व हेरा' हे चित्र होय. यांत उभ्या असलेल्या देवीच्या चित्रातील पाय तिच्या पातीच्या आसनाच्यापेक्षा प्रेक्षकांपासून अधिक जवळ दिसलेले आहेत, पण त्याच देवतेच्या शरीराचा वरचा भाग तिच्यापेक्षा मागे म्हणजे प्रेक्षकांपासून अधिक दूर असल्यासारखा काढला आहे. आधुनिक चित्रकलेतील अगदी नवाविषय इसमिही असल्या तऱ्हेची चुका करणार नाही. तसेच सर्वसाधारणपणे कोण-त्याही देखाव्यातील व्यक्ती प्रेक्षकांपासूनच्या दूरजवळ अंतराच्या मानाने लहानमोठ्या न काढता त्या त्या व्यक्तीच्या प्रेक्षकनिष्ठ दर्जाच्या मानाने लहानमोठ्या काढ-लेल्या असतात. चित्रकलेतील यथार्थदर्शनशास्त्राच्या अज्ञान-संबंधाचा हा मोठा उणेपणा मध्ययुगाच्या अंत्यापर्यंत तसाच कायम राहिलेला दिसतो, आणि त्यामुळे चित्रातील व्यक्ति-मात्रांच्या आकृती कितीही सुंदर असल्या तरी चित्रकलेची सरी पूर्ण प्रगति झिस्तोत्तर १६ व्या शतकापर्यंत झाली नाही.

झिस्तोत्तर मध्ययुगांतपर्यंतचा काळः—या काळांत

बरील चित्रे, (२) पुस्तकांमधील चित्रे, आणि (३) चर्चच्या भित्तीवरील चित्रे असे तीन ठिकाणी मुख्यतः चित्रकलेचे अवशिष्ट नमुने पहावयास सांपडतात. त्यांपैकी चर्चवरील चित्रांचे नमुने विशेष महत्त्वाचे होत. प्रथम प्रथम भित्तीवर रंगीत चित्रे काढण्याचाच विशेष प्रघात होना. परंतु पुढे गौथिक नमुन्याची चर्चे यांभू लागल्यापासून भित्तीवर चित्रे काढणे अशक्य झाल्यामुळे राहण्याच्या लाकडी तावदानांवर रंगीत चित्रे काढण्याकडे, तसेच काचेच्या तावदानांत जडावाचे काम करून चित्रे काढण्या-कडे विशेष कल गेला. काचेच्या साहाय्याने जडावाचे चित्र-काम करण्याची पद्धति झिस्तोत्तर रोमन बादशहाच्या वेळेपासूनच चालू होती, परंतु कावेला भारी किंमत पडत असल्यामुळे असली चित्रे फारशी नसत. तावदानावरील चित्रांना विशेष महत्त्व आहे, कारण आधुनिक चित्रपद्ध-तीचा उगम त्यांपासून आहे.

चित्रकलेचे विविध पंथः—मागे दिलेल्या माहितीत चित्र-कलेच्या वादाचा विचार केला आहे, परंतु चित्रकारांमधील वैयक्तिक गुणानां विशेष महत्त्व दिले नाही. आधुनिक काळाचा इतिहास देताना विविध चित्रकार व्यक्ती व विवि-क्षित व्यक्तींमध्ये दिसून येणारे समानगुणधर्म यांचा एकत्र विचार करण्याची पद्धत पडली आहे. या पद्धतीप्रमाणे आधु-निक चित्रकारांचे अनेक संप्रदाय किंवा पंथ पडतात. अशा तऱ्हेचा पंथ प्रथम १३४८ मध्ये झाला. कोलेनच्या लष्कराच दुसरा कोलेन येथे स्थापन झाला. कोलेनच्या पंथातील विलहेम, हरमन वॉनरिच, स्ट्रॉफन लॉकनेर हे प्रसिद्ध चित्रकार होत. फ्लॅन्डर्स येथे ह्यर्बर्ट व्हॉन ईक व त्यांना माऊ जान यांचा आणखी एक पंथ निघाला. ब्रुज्जोतील नेस-मिक देखाव्यांची चित्रे काढणे, हा चित्रकलेतला प्रकार कोलेन व फ्लॅन्डर्स या पंथांनीच प्रथम सुरू केला.

नवमर्तत १५ व्या व १६ व्या शतकांत जे पंथ निघाले त्यांत प्रथम अशी एक विशेष प्रवृत्ति होती की, कलेच्या दृष्टीने चित्रातल्या सौंदर्यादि विसाकर्षक गोष्टींना महत्त्व न देता वस्तुमात्रांचे ओवडबोवड जसे असले तसे हुबहु चित्र रेखाटणे यामच ते चित्रकलेतला उत्तमपणा मानात असत. सौंदर्यपुष्पावल्हच्या अनास्थाचा हा दोष पुढे मार्डिन शॉन-गौड, ऑलब्रेट ड्यूवर, मॅथेस झुनवॉल्ड वगैरे जर्मन चित्रका-रांनी दूर केला.

बाराव्या शतकांत फ्रान्समध्ये गौथिक पद्धति सुरू होती, व तिचा सर्वांत मोठा गुण म्हणजे काचेच्या तावदानावरील चित्रांचा चकाकीत व भक्केदार रंग हा होय. गौथिक पद्ध-तीचाच परिणाम होऊन १३ व्या शतकातील इटालीतील निरनिराळे चित्रकलापंथ उदयास आले. त्यांतले निकोला, कॅन्डेलिनो, ड्रॉकियो, पिओटो वगैरे चित्रकार प्रमुख होत. यांपैकी पिओटो हा सर्वांत महत्त्वाचा चित्रकार होय. त्याच्या पासून चित्रकलेच्या आधुनिक युगाला आरंभ होतो. पिओटो

ईजिप्शियन पारथ (लि. पृ. १५००) [पृ. १०३].

‘माऊंट हाडायरील झूत व हेरा’ (ग्रीक चित्रकला. पृ. १०४)

याने आपल्या चित्रात उपरिनिर्दिष्ट पधांतील अनेक परस्पर विरोधाभासाचे गुण एकत्र आणले त्याच्या चित्रांपैकी उत्तम नमुना म्हणजे "हेरोडच्या जन्मदिनाचा उत्सव" हे चित्र होय याची प्रगतिबद्ध येथील कॅथिड्रलच्या भिंतावरील याच प्रसंगाच्या पूर्वीच्या चित्राची तुलना केल्यास दोहोंत महदतर दिसते. जुन्या चित्रात सर्व देखावा एकाच पातळीत काडला आहे, तर गिओटोने अतर्दीशनाचा प्रयत्न केला आहे तसेच गिओटोने देखाव्यात पात्राची सध्या पूर्वापेक्षा शून्य तितकी कमी करून चित्राला पुष्ट उठावदारपणा आणला आहे.

इंग्लंडातील फ्लॉरेन्स (फ्लॉरेन्स) चित्रकलापथाचा गिओटो हाच प्रभू हा होय याच पथाने चित्रकलेतील आधुनिक युगाला सुरुवात केली. फ्लॉरेन्समधील रहिवासी मेसाकिओ हा आधुनिक चित्रकलेचा जनक होय. गिओटोमधील सर्व गुण याच्यामध्ये होते, इतकंच नव्हे तर याने चित्रकलेला परिपूर्णता आणून देणारा जो आदर्शनाचा गुण (रूप ऑफ रीथ) तो साध्य केला याचे सर्वात उत्तम चित्र आदाम आणि ईव्ह या आद्यदंपतीची 'एक नमून ह्मणारी' हे होय. चित्रकलेच्या क्षेत्रात यादून अधिक हुबेहुब परिणामकारक व हृदयस्पर्शी चित्र काढित आदळेले. यात आदामने स्वहस्तांनी आपला चेहरा झाकून घेतला असून ईव्ह तुला रडत आहे, आणि दोघांना आह्मा करणारा देवदूत मागल्या बाजूला लहान आकारात दाखविला आहे. फ्लॉरेन्सपथाने चित्रकलेत अनेक बाबतीत सुधारणा केली ह्या सर्व सुधारणा 'ह्युमनिझम'च्या तत्त्वानुसार चालल्या होत्या. ह्युमनिझम म्हणजे मानवाचे जीवन व जालीरीती याच्यामधाल सौंदर्य, मृदुपणा वगैरे गुणांना प्राधान्य देण्याचे तत्त्व. या तत्त्वानुसार चित्रकलेत पुढील सुधारणांचा अन्तर्भाव करण्यात आला - (१) यथार्थदर्शनशास्त्राचा अभ्यास (२) शारीरविज्ञानाचा म्हणजे विविध स्थितीतील शरीरावयवांचे चलन व निश्चल स्वरूपात निदर्शन, (३) सजीव व निर्जीव विषयांचे निरनिराळे प्रसंग व अवस्थानुसार चित्रलेखन आणि (४) नैसर्गिकपद्धतीचा अभ्यास. तसेच या सुमारास तास विषया चालू असलेली फ्लॉरेन्स संप्रदागाविषयक देखावे रंगविण्याची रुढी मार्ग पडून प्राचीन ग्रीकोरोमन वाङ्मयातील पौराणिक कथाप्रसंगांवर चित्रे काढण्याकडे प्रवृत्ति बदली. यथादर्शन शास्त्रात विशेष प्रगति झालेल्या, मेसाकिओ, उज्जो यानां पटवून आणली, आणि शारीरविज्ञानाचा अभ्यास जोडून आला याने विशेष केला त्याचे 'सेंट सेबास्टियनचा स्वधर्मांध प्रणय' हे चित्र शारीरविज्ञानाच्या यथातथ्य प्रदर्शनाच्या बाबतीत उत्तम नमुना आहे. यथादर्शनशास्त्रावर शास्त्रावयव विवेचनात्मक निष्पत्ती आलेल्या व पायेरी यानी लिहिले व रचिलेले रेखाचित्र (लिनिंगर) यथादर्शनशास्त्र आणि

अतर्दीशना (परिअल) छायाप्रकाशाशास्त्र (सायन्स ऑफ शॅडो) या विषयांचे विवेचन केले.

व्हेनिसचा चित्रकलापथ हा इटालीतील दुसरा महत्त्वाचा पथ होय बराच काळ तेथील चित्रकलेवर पौरस्त्य देश व जर्मनी यातील पद्धतीचा परिणाम झालेला होता. बायझांटिनमधील चित्रधार येऊन व्हेनिसमधील चर्चच्या भिंतींवर बगैरे ठिकाणी चित्रे काढीत आता त्यात सोन्यारत्नांच्या अलंकारांनी युगायलेली श्रीमती घाटाची चित्रे काढण्याची प्रवृत्ति असे पण पुढे १५ व्या शतकात फ्लॉरेन्स येथील सुधारलेल्या चित्रकलेचा परिणाम होऊन व्हेनिस येथे स्थानिक चित्रकार उदयास आले त्यात बे. टि, गार्गोनीयन, टिआनो वगैरे प्रसिद्ध आहेत. तैलचित्रपद्धतीत खरी प्रगति व्हेनिसचा चित्रकार बेझिनी यानेच केली. व्हेनिसच्या चित्रकारांतही टिआनो हा सर्वप्रथम असून त्याच व्हेनिस अकॅडमीचे 'प्रेसिडेन्ट' हे चित्र उल्ट्यामध्ये गणले जाते.

आधुनिक काळ, (इंग्लिशकाळ) - आतापर्यंत यथार्थदर्शनशास्त्रातही प्रगति झालेली असल्यामुळे १७ व्या शतकाच्या आरम्भाच्या चित्रकलेच्या प्रगतीतील सर्व अंगे उदित झाली होती त्यामुळे प्रत्येक अंग परिपूर्णतेप्रत पोहोचविण्याचे कार्य सुरू झाले. या शतकात चित्रकलेच्या ध्येयाच्या यात्रेतील महत्त्वाचा फरक झाला. यापूर्वीच्या दोनतीन शतकात वस्तुमानाच्या सत्यस्वरूपनिदर्शनाकडे (रिप्लिझम) चित्रकारांचा भर असे व त्यामुळे वस्तुतः सुंदर असलेले मानवी किंवा नैसर्गिक देखावेच मात्र चित्रित केले जात असत परंतु १७ व्या शतकात चित्रकारांना नैसर्गिक देखावाची नवीन अद्भुत दृष्टि प्राप्त झाली. यासंबंधाने जॉन कान्स्टेबल म्हणतो, "सृष्टीमध्ये जरूरी असे काहीच नाही, कारण वस्तुमानाचा प्रत्यक्ष आकार व स्वरूप फक्त असले तरी त्याकडे निश्चित दृष्टिकोनाने पाहिले आणि त्यावर प्रकाश व रंग यांचा होणारा परिणाम लक्षात घेतला म्हणजे सृष्टीतील प्रत्येक वस्तु शुद्ध व प्रेक्षणीय बनते." या विचारांमुळे चित्रकलेचे पूर्वीचे श्रीमती स्वरूप (अरिस्टोक्रॅटिक) नाहीसे होऊन सार्वजनिक (डेमोक्रेटिक) स्वरूप प्राप्त झाले. या नूतन तत्त्वाला मूर्त स्वरूप देणारा पहिला चित्रकार रेझा हा होय, व या चित्रपद्धतीला 'इंग्लिशकाळ' असे म्हणतात हा शब्द क्लॉयच्या उच्चाराने १८७१ मध्ये पॅरिस येथील प्रदर्शनाच्या वेळी प्रचारात आला आणि चित्रपद्धतीची विशेष बाब १९ व्या शतकातच विशेष झाली.

चित्राचे प्रकार - मानस व इटालीमधील चित्रकला पथाचा परिणाम होऊन हालडमध्ये चित्रकलेला जेराची चालना मिळाली. शोधयात्रा चित्रकारांनी तेथील प्रत्येक बाबतीत इतकी आखाडी मारली आहे की, चित्राचे अनेकविध व उत्तमोत्तम प्रकार हालडत एकत्र पहावयास मिळत असून त्याचे वर्गीकरण करण आवश्यक तसेच सोप्याचि आहे. १७ व्या शतकापर्यंत चित्राचा सर्वसाधारणपणे विषय कोण.

तरी व्यक्ति अमुन त्यांत सामान्यतः धर्मसंप्रदायाविषयक प्रसंग असते. ईजिप्शियन चित्रांत स्त्री-पुरुष व्यक्ति, मृतांची यडणी किंवा काहीतरी धार्मिक किंवा अर्धधार्मिक निषय बहुधा असतो. मिस्री धर्मस्थानपेन्तर् १६ व्या शतकापर्यंत मिस्री चित्रकार सांप्रदायिक विषयच चित्रांकरिता घेत असत. अशा चित्रांतील व्यक्ति व तिच्या हातून पडत असलेले धार्मिक स्वरूपाचे कृत्र या गोष्टांनाच चित्रांत मुख्य महत्त्व असते. चित्रांच्या प्रकारांत जी विविधता उत्पन्न झाली ती बहुतेक आधुनिक कालांतील अमुन सोपत एकंदर प्रकार आहेत ते:—(१) सांप्रदायिक प्रसंग, (२) केवळ व्यक्ति, (३) सामाजिक प्रसंग, (४) निसर्गातील भूगोविषयक देखावे, (५) समुद्रविषयक देखावे, (६) मानवेतर प्राणी, (७) सृष्ट्या व (८) निधल चित्रे (स्टिल-लाईफ).

व्यक्तिमात्रांचीं हुबेदुब चित्रे काढण्याच्या बाबतीत ईजिप्शियन शैलीची बरीच प्रगति केली होती. निरनिराळ्या कलांच्या प्राण्यांची व माणसाची चित्रे स्पष्ट ओळखता येतील इतकंच नव्हे तर सुप्रसिद्ध पुरुषांची व विशेषतः राजांची चित्रे बरीचशी सपातस्य काढलेली आहेत. असीरियन लोकान हे कौशल्य कामी होत. मीक लोकांतहि प्रथम या चित्रप्रकाराला महत्त्व नव्हते पण अलेक्झांडर हि प्रेच्या काळापासून व्यक्ती विभ्रित करण्याकडे प्रवृत्ति वदून अनेक स्त्री-पुरुषांची चित्र काढण्यांत आलीं शब्द टेलीमी बराण्यांतील व्हिओ-पाट्रादि अनेक व्यक्तींवांहि चित्रे आहेत. मिस्रोत्तर काळांत मध्ययुगापर्यंत ही प्रवृत्ति सतत चालू होती व अनेक राजांची चित्रे उपलब्ध आहेत बहुधा ही चित्रे ग्रंथांतून आरंभी काढलेली असून त्यांत ग्रंथ ज्याला अर्पण केला त्या व्यक्तीचे चित्र असते. ६ व्या शतकांतील ३ रा टॅबॅलिनस याची नात जुलिया, ९ व्या शतकांतील लॉयेर बादशाहा, १० व्या शतकांतील बायसंडाईन बादशाहा वगैरेची अशा प्रकारची चित्रे आहेत. १४ व्या व १५ व्या शतकांत विशिष्ट चित्ररूपेच अस्तित्वात आल्यावर या प्रकाराला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. द्रव्यदाता म्हणून, ऐतिहासिक देखाव्यांतील विषयीभूत व्यक्ती म्हणून, वगैरे सर्वपणे काढलेली अनेक तत्कालीन व्यक्तींची चित्रे उपलब्ध आहेत. रॅमसेट, व्हॅलेंसकेस, ह्येनस, व्हॉनडोर्क हे १७ व्या शतकांतील या प्रकारचे प्रसिद्ध चित्रकार होत. इनगोमनाच्या १९ व्या शतकांत सार्वजनिक चित्रसंग्रहालये व प्रदर्शने उपचण्याची प्रवृत्ति सुरू झाल्यापासून तर इतर चित्रकलेतील प्रचाराप्रमाणे या प्रकारालाहि गुण उत्तम मिळाले आहे. इतकेंच नव्हे तर समामांतील सर्व वर्गाकडून या चित्रप्रकाराला मागणी वाढत्या प्रमाणांत येऊ लागली आहे. 'जेनर वान' (लो दाइव) म्हणजे सर्वसामान्य सामाजिक प्रसंगांची चित्रे वाटणं हा प्रकार पूर्वाकाळी वचिर आढळतो. कारण धार्मिक किंवा ऐतिहासिक महत्त्वाविषय इतर सामान्य लोकांच्या

असत. हा चित्रप्रकार १७ व्या शतकांत नेदरलंडमधील चित्रकलापंथांनी रुढ केला. ईजिप्तमध्य धार्मिक प्रसंगांवर चित्रे विशेषतः काढीत. ग्रीकोरोमन सत्तेच्या उत्तरकालांत या प्रकाराकडे थोडी प्रवृत्ति वळली पण मिस्रीधर्मसंस्था-पनेपासून पुन्हा धार्मिक विषयांनाच महत्त्व मिळाले. आधुनिक काळात मात्र याचा जोरातून पुर्स्कार झाला आहे. टेरेवॉन, मॅट्यु, व्हीरे, टेनॉस, डी ह्यू, हुगार्थ, चार्लिन वगैरे चित्रकार या प्रकारात प्रसिद्ध आहेत.

जमीनीवरील व समुद्रावरील निसर्गाचे देखावे:—हा चित्रप्रकार आधुनिक प्रकारांपैकी एक अत्यंत महत्त्वाचा होय. असले देखावे रंगविलेले पांपी व रोम येथील प्राचीन इमारतींच्या भिंतींवर रंगविलेले आढळतात. पण ते चित्रांतील मुख्य व्यक्तींच्या पार्श्वभागां असत, व असले पार्श्वभाग उत्तम रंगविण्यावद्दल इतिनीं तत्कालीन चित्रकारांची स्तुति केलेली आढळते. कारण त्यात खेडा, बंदरे, बागा, जंगल, टेंकड्या, डवळी, ओढे वगैरे निसर्गांतले अनेक देखावे असत. पुर्वे मध्ययुगापर्यंतच्या काळांतील चित्रात पार्श्वभागां छुट्टां असले देखावे क्वचित् काढीत असत. १५ व्या शतकांत पुन्हा फ्लेमिश व इटालियन चित्रकारांनी चित्रांतील मुख्य व्यक्तींच्या पार्श्वभागां निसर्गातील देखावे रंगविण्याची पद्धति सुरू केली पण निव्वड निसर्गाच्या देखाव्यांची चित्रे काढण्याचा पाहिला मान रॅमसेट, कॉनिंग, जेकब व्हड्डेल या चित्रकारांनी मिळविला आहे. या प्रकारची चित्रे काढणारा उत्कृष्ट चित्रकार जे. एम्. डब्ल्यु टर्नर होय. त्याचे नॅशनल गॅलरी लंडन-मधील 'कॉन्सिडि द्युक्' (ओटा उत्तकन जॉर्जे) या देखाव्याचे चित्र सर्व जगातील चित्रात पहिल्या प्रतीचे ठेले. टर्नरने समुद्रावरील सर्व प्रकारच्या देखाव्यांची चित्रे काढली आहेत. समुद्राचे देखावे रंगविण्याचा आरंभ ग्रीक चित्रकारांनीच केलेला दिसतो. पण पुर्वे हा प्रकार अवघड मागे पडला. त्याला पुन्हा व्हॉलंडांतील चित्रकारांनी चलन दिले. इतकेंच नव्हे तर सायमन डी व्हुलीगर आणि व्हाडेव्हॅड योनी त्यात सर्वोत्कृष्टता मिळविली.

मानवेतर प्राण्यांची चित्रे अवघड प्रगतिहासिक काळांतील चित्रकारांनाहि काढलेली आहेत, आणि हा प्रकार सधे कालविभागांत रुढ असलेला आढळतो. विशेष आध्यांची थोड ही कां आयकालीन चित्रकारांनी मानवप्राण्यापेक्षा मानवेतरप्राण्यांची चित्रे अधिक हुबेदुब काढलेली आहेत. मीक चित्रकारांनी नाण्यांवर काढलेली प्राण्यांची चित्रे इतकी विविध व उत्कृष्ट आहेत की त्यांची आधुनिक चित्रकारांनी केलेली स्तुति मुळीच अतिशयोक्तीची नाही. पुढील काळात इटालियन, फ्लेमिश, व जर्मन चित्रकार चित्रामध्य हृदयस्थानी एखाद्या प्राण्याचे चित्र बहुधा काढीत असत. पण चित्रात प्राण्यांना प्रामुख्य देणारा पहिला चित्रकार ह्येनस हा होय, आणि फ्रान्स हर्नग्रॅव व जॅन फायट हे या प्रकारांतले पहिल्या प्रतीचे चित्रकार होत. उच्च चित्रकारांनी

घोरे, गुरे, कोंबने, यदकें वगैरे प्रण्याची उत्तम चित्रे वाडलीं असून रमणेंचो गिहाची चित्रे विराय नावाच्यासारकीं आहेत स्टिल-लाईफ पेंटिंग हा प्रकार इतर आधुनिक प्रकारां पमागेन धीक काळांत अल्प प्रमाणांत आडळ्यो, नंतर तो मध्ययुगापर्यंत मुळीच अस्तित्वांत नमून आधुनिक काळांत प्रामुख्य पावला आहे याचा स्वप्न स्थान टच चित्रकारांनीच प्रथम दिलें पण सुचर्चा, टेंपलें, फ्लॅव् व राउण्डरथ, शोर्न, हॉर्न, कार्पेची वगैर भाट्टां, कोम्तोहि काश्चकलचित्रकले उपकरणे वगैरेची हुबेहुब चित्रे काडण्यांत विशेषत मॅच चित्रकार चार्डिन व व्होलोन हांणीं टच, जर्मन, ब्रिटिश वगैरे चित्र कारापेक्षा वरचा नवर मिळविला आहे

अलीकडील पाश्चात्य चित्रकला पद्य—प्रकाशउच्यया म्हणजे इ स १८०० पासूनच्या काळांत युरोपांतलें प्रत्येक देशांत चित्रकलेत प्रगति झाली अर्क्यामुळे प्रत्येक देशांत सर्व प्रकारची चित्र काडण्याकडे प्रवृत्ति असल्यामुळे चित्रकला पद्यांचे जुने चित्रकलागवैशिश्ट्यांचे स्वरूप जाऊन त्यांना राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. म्हणून प्रत्येक पाश्चात्य देशांत चित्रकलेत प्रादेशीय मिळण्याकरीता चाललेल्या प्रयत्नांत व सुप्रसिद्ध चित्रकारांची येथे थोडक्यात माहिती देण्यांत येत आहे

इंग्लंडांत रॉयल अकॅडमी हा चित्रकलेला उत्तेजन देणारी प्रमुख संस्था आहे १८०० पर्यंत चित्रकारांना लोकांकडून मिळणारा आश्रय वाडत्या प्रमाणांत होता पण पुढे एकदम या आश्रयाला ओहोटी लागली आणि चित्रकारांमधेचि चित्र-पद्धतीच्या बाबतींत जोराचे वाद मागले येंवेळे होतकरू चित्रकार पॅरिसमध्ये जाऊन फ्रेंच चित्रपद्धतीच्या अभ्यास करू लागले आणि इंग्लंडमध्ये फ्रेंच पद्धतीला येंवेळ मिळण्याची भीति वाटू लागली पण लवकरा इंग्रज चित्रकारांचा स्वाभिमान जागृत झाला आणि चित्रकलेचा बारकाईने अभ्यास सुरू करून ब्रिटिश पद्धतीचे वैशिष्ट्य वाचम राखलें या वळेला उत्तेजन देणाऱ्या न्यू इंग्लिश अकॅडमी दि इन्टर-नॅशनल सोसायटी वगैरे संस्था आहेत, आणि वॉलोगन, नीटन, कॉलीडर, स्टोन, लेस्ली, लेडी वटलर, इट रॉ, डेव्हिस, ग्रॅहम, सर आल्फ्रेड ईस्ट, लीडर, वाईली, रिग्वियर, मित एषुसी कॅपेयप वगैरे प्रसिद्ध चित्रकार आहेत

फ्रान्समध्ये १८०० पासून शोरा, अलेक्झांडर ट्यूमास वगैरेच्या कादंबऱ्यानाटकांनी चित्रकारांना जगातील शुद्ध देवाच्याकडे बारकाईने पाहण्याची हवृत्ति व उत्तेजन दिलें बेजांमिन कॉन्स्टंट, हेनर, मिलेट मनेट, रेने मनाई, वाण्टानेप, ने सी वेशिन, डिनेट, वेरेट, कोंबॅट वगैरे अलीकडील चित्रकार विराय प्रसिद्ध आहेत

बेल्जियममध्ये अँटवर्पे अकॅडमी, मुसेलमधील श्री सोसायटी ऑफ फाईन आर्ट्स वगैरे संस्था या उत्तेजन देणाऱ्या असून लेईस, मीक्स, स्ट्रॅडेन्स, यॉल्गर वगैरे चित्रकार प्रसिद्ध आहेत हॉलंडमध्ये ओमफ इस्तेल्स, जेडुब मॅरिस, डुरोप

वगैरे, जर्मनींत एग्न्स, डीज, केलर, शुमेउ, क्लामिग, मॅक्स क्रिगर वगैरे इत्यादीत सर्गेटिरी, मोरेली मॉडिरेला, वगैरे, स्पेनमध्ये कोंट्ररी, मॅडिला, झुलेगा वगैरे चित्रकार प्रसिद्ध आहेत युगाण्डेड स्पेन्सामध्ये चित्रकलेला १८०० नंतर आरंभ झाला असून तिच्यांत स्थानिक वैशिष्ट्य असें कांहीं नाही

या हा चित्र कले नें सा हि त्य या र

चित्रकलेचा आरंभ एराचा वस्तूचा बाबोपाकृति काटणे किंवा एकाचा पृष्ठभागावर एकाचा रंगाचा लेप देणे यापासून होतो चित्रे काडण्याची साधनें अतिशय प्राचीन काळापासून ज्ञात आहेत कोळता, रंगीत माती, नरम दगड इत्यादि वस्तू मनुष्याला प्राचीन काळापासून सहजगत्या मिळण्यासारख्या आहेत १५१५ मध्ये शिपेन्यील नवीच प्रचारांत आला होती युरोपाय मध्ययुगांत धर्मप्रचार रेषा काडण्याकरता एराचा धातूचा विंबा शिसे अगर कधील याचा अण्डावादार तुकडा वापरात असत जेव्हा एराचा रंगान चित्र बांधण्यानें असेल तेव्हा तेताचे टोंक ठेवून तयार केलेली कुचली किंवा एकाचा पक्ष्याचे पित बापरीत

पनस्पर्तापासून किंवा एराचा प्राण्यापासून मिळणारे पातळ रंग मनुष्यास फार प्रा गीत काळापासून ज्ञात होत एराचा कश्टच्या किंवा मारलेल्या प्राण्याच्या रक्षांने योद्धे आपली अंगे रंगवीत असत याचेच अनुकरण, रंगीत मातीचा रंग तयार करून अंग रंगविण्यांत होऊ लागला हेमिस्तमध्ये पाण्यांत बुडविते असतांना सहज पसरतील अशा सवृच्या पुसल्या चित्रे काडण्यांत वापरीत असत अजून शुद्ध नाटकयुद्धासून फोडी रंग लावण्याकरता तशाच्या पायाचा उपयोग करतात अथोर् अशा प्राण्याच्या कसापासून कुचली तयार करण्याची वस्तूचा निघण्यास फारसे भ्रम पडले नसतील तसेंच हे रंग चित्रकल्याकरिता योद्धे वगैरे निरगदत पदार्थ उपयोगांत आणण्याची कल्पनाहि पुनर्णे वारसे कठिण नाही कांही पदार्थ उष्णतेने पातळ होतात व थंडांने घट्ट होतात या ज्ञानाचाहि उपयोग मनुष्याने चित्र वलेंत वार प्राचीन काळापासून केला असून त्यामुळे चित्रकलेतील विविध प्रकार उदयात अले

करावा लागतो आणि त्यामुळे रंगबंधक अथवा माध्यम याच महत्त्व येते. भितीनां गिलावा देण्याची चाल प्राचीन काळापासून चालत आली आहे व त्या गिलाव्याचें एक रंगी स्वरूप बदलून त्याच्यामध्ये काही तरी वैविध्य व विविध रचना दिसून यावी म्हणून त्यावर निरनिराळ्या रंगांच्या आकृती अथवा चित्रे काढण्याचा प्रचार बराच प्राचीन आहे. व यामुळेच भित्तिचित्र हा एक चित्रकामांतल प्रकार अस्तित्वांत आला आहे. जुन्याना गिलावा खोला असतानाच त्यावर चित्रे काढली असता त्या चित्रांचा रंग कोणतेहि बंधक न बापरीतो पराच काळ टिकतो. इतर प्रकारच्या गिलाव्यावरील चित्रात कोणतें तरी रंगबंधक बापरीवें लागते. यामुळे ओल्या चुन्याच्या गिलाव्यांतील व इतर गिलाव्यावरील चित्रांमध्ये मोठा फरक पडला आहे. ओल्या गिलाव्यांतील चित्रांना त्यांतील रंग नेहमी साडे दिसतात म्हणून 'फ्रॅस्को' असे नांव देतात. इतर सर्व चित्रांना त्यांच्या रंगांत बंधकांचे मिश्रण करावें लागतें म्हणून 'एटेंव्हा' असे म्हणतात. या दुसऱ्या प्रकारात जी अनेक प्रकारची बंधक अथवा माध्यम बापरीली जातात त्यांवरून त्यांचे वर्गीकरण करण्यांत येते

बंधकः—बंधकामध्ये द्राव्य आणि अद्राव्य असे दोन मुख्य भेद करण्यांत येतात. अद्राव्य विमागात पुन्हा लजिन व बानस्पत्य किंवा उद्भिज असे दोन वर्ग करतात. भाज्यांवर व चमकदार कोलावर जे कायमचे रंग देण्यांत येतात व कांय मिश्याच्या प्रकारांचे जे रंग बापरीण्यांत येतात ते सर्व खनिज असून कांयचय असतात. अद्राव्य उद्भिज बंधक म्हणजे म्हणजे वायुभावी किंवा सुकणारी तेल, राख, लारा वगैरे होत. द्राव्य बंधकाचे प्राणिज आणि उद्भिज असे दोन प्रकार आहेत. पहिल्या प्रकारांत अंडें, त्यांतील पिवळा अथवा पांढरा बलक, मातापासून मिळणारा सरस ह्री मुख्य होत. दुसऱ्या प्रकारांत अनेक प्रकारचे गोंद मोडतात. यांपैकी काही द्राव्य व अद्राव्य बंधक एकत्र करून त्याच जलद्राव्य स्वरूप देता येते. अशा पदार्थांस 'इमल्शन' असे म्हणतात. अशा प्रकारे मेल, तेल, गोंद वगैरे पदार्थापासून 'इमल्शन' तयार करता येते. त्याप्रमाणेच कोळसा, राख, वेन्डिल वगैरे पदार्थ कोणतेहि बंधक उपयोगांत न आणतां नुसतेच एखाद्या पुशमागावर पातले असता चिकटून घडतात. रंगीत छदूमध्ये योडाचा गोंद अथवा बिडी पातली असता त्याच्या अर्गी चिकटण्याचा गुण येतो. या गोडीचा कापदा घेऊन अशा प्रकारच्या राखच्या काट्या तयार करतात. या काट्यांनी काटलेली चित्रे दिवाली दिसतात.

चित्रपद्धतीः—आतां चित्रे काढण्याच्या निरनिराळ्या पद्धती कोणकोणत्या काळी प्रचलित होत्या त्या पाहू.

टेंपेरा पद्धतिः—ही जवळजवळ चित्रकलेच्या आरंभापासून प्रचलित आहे. हिच्या बरोबरीची दुसरी पद्धति म्हणजे फ्रॅस्को पद्धति अथवा चमकदार पदार्थांनी रंगविलेली

चित्रे होत. मेसापोटेमिया, ईजिप्त वगैरे देशांतील रानवा-
ट्यांची बाळ असे चमकदार कवलांनीच सुशोभित केलेली आहेत. परंतु मेसापोटेमिया, ईजिप्त व मायवीनिआमधील भित्तीवरील चित्रे समीच्या पेटावरील व पापारसच्या सुंटा-
ळ्यावरील ईजिप्तमधील चित्रे टेंपेरा पद्धतीने रंगविलेली आढळतात. इटलीमधील थडग्यावरील चित्रेहि याच पद्धतीची दिसतात. इटलीमध्ये ख्रि. पू. ६ व्या शतकांतील या पद्धतीची चित्रे उपलब्ध झाली आहेत. तसेच ईजिप्तमधील ग्रेगाच्या पेटावरील व मायवीनिआन काळांतलहि या जातीची चित्रे उपलब्ध झाली आहेत.

फ्रॅस्कोपद्धतीः—ही पूर्वकडील देशांत व पूर्व रोमन साम्राज्यांत फार प्राचीनकाळापासून प्रचलित होती. ही पद्धति गिटरुहिअस आणि झिनी यांना माहीत होती असे त्यांच्या ग्रंथातील उतान्यावरून दिसते. परंतु पाश्चात्य देशांत ही अरी मधून मधून दृष्टीस पडत असली तरी तिचा बराच काळ लोप झाला होता, व इटलीमध्ये १३१४ व्या शतकात हिचे मध्येच पुनरुज्जीवन झाल्यासारखे दिसते. क्रिस्तीतळाच्या अकराव्या शतकात मिलीवर चित्रे काढण्यांत संतमरवरी दगडाच्या व रंगीत कांचेच्या तुकड्यांचा उपयोग करीत असत.

तथापि एकंदरीत युरोपमध्ये टेंपेरा अथवा मिश्ररंगाची पद्धत फार प्राचीन काळापासून बराच काळपर्यंत प्रचलित होती. परंतु बाष्पभावी जपवा सुकणारी तेल रंग करण्याच्या कामी हळूहळू उपयोगांत येऊ लागल्यापासून विशेषतः १५ व्या शतकापासून टेंपेरा पद्धति मार्ग पडून तेव्हा रंगांची चित्रेच आतापर्यंत विशेष प्रचारांत दिसतात. तथापि फ्रॅस्को अथवा ओलेगिला येथील चित्रांची पद्धति १८ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत भितीवर चित्रे काढण्याच्या कामी उपयोगांत आत असे, व १९ व्या शतकांतहि ती बाळ राहून तिच्यांत आणखी काही गोष्टींची भर पडली आहे. पाण्यातील रंगकामाची वाढ अवधी गेल्या संतर वर्षांतील आहे. त्याची टेंपेरा पद्धतीचा उपयोग देण्याचे रंगविश्याच्या कामी सामान्यतः करतात व तिला डिस्टेंपर असे म्हणतात.

कांचय पदार्थांची चित्रेः—मांडी, भिती, फाशीची कवळे, रंगीत कांचेच्या खिडक्या, फांबेवरील रंगकाम आणि सर्व प्रकारचा कांचिना या कामांत रंगीत कांचेच्या बुडणीचा उपयोग करतात. या बुकडीला निरनिराळ्या धातूच्या प्राणिदांनी निरनिहाळे रंग देतात. उदा० सोन्यापासून पिवळा, कण्यापासून तांबडा, तांबड्यापासून हिरवट निळा, निळ्यापासून पिंगट असे रंग देता येतात. कथलाच्या योगाने ही सुकडी अपारदर्शक करता येते. या बुकडीला निरनिराळे रंग देण्याच्या रीती अनेक आहेत. या कामांतील सौंदर्य प्रत्यक्ष चित्रपेक्षा बुकडीचा रंग व असेलसं येणारी चकाकी यांचे अवलंबन असते. या पद्धतीत पारदर्शक अथवा अपारदर्शक चित्रप्रेमांचे दोन भेद करतात. भितीच्या रंगीत

कांचा बहुधा पारदर्शक अर्थात् त्यांतून येणाऱ्या अनेक रंगांच्या प्रकाशावर त्याचे सादृष्य अवलंबून असते. रंगीत काचेच्या सिद्धक्या गोंधिका काळापासून प्रचारात आल्या व ११-१२ व्या शतकात रथा घट्टकडे विशेष कार्वेष्टिक होत्या. इटलीमध्ये मितीवर चित्रे काढण्याची पद्धति असल्यामुळे रंगीत तांबद्वारे कारसे प्रचारात आली नाहीत. अपारदर्शक भुक्रुतीचा उपयोग भाज्यावरील चित्रात अपवा अभिनीवर यशविण्याच्या रंगीत काचा व कांस तयार करण्याच्या कामात करतात. मेलापोदेसियामध्ये सुद्धा वगैरे टिकाणी अद्या तच्चेवी रंगीत कांस वसविलेल्या भिंदी आढळून आल्या. त्यात मनुष्ये, प्राणी व इतर वस्तुकांम वेलेंतें होतें एवढेंच अथ्दे तर उळावर चित्रेहि काढलेलीं होती. ग्रीसमध्ये प्राचीनकाळी भाज्यावर रंगीत नक्षोक्कम केलेलें आढळतें. ग्रीसमध्ये सापडणारी भोडी कोणत्या पद्धतीने रंगवीत हे अरी नक्षी साहोत हातें नसलें तरी ही अशीतून काढलेलीं जगजातीत असें पाडतें. जमिनीवर काचेचे तुकडे घडवून ओ नक्षी काढीत होती वरील रंगीत काचेच्या पातळ पत्र्याचे कोडून लहान लहान निरनिराळ्या आकाराचे घनाहति तुकडे करीत व ते एका प्रकारच्या सिमेंटमध्ये घडवीत. या कामात चित्रकारानें आपणाला पाहिजेत त्या आकाराचे व आपल्या आकृतीला जुळतील असे तुकडे निवडून घ्यावयाचे असत. हे तुकडे अर्थात अनेक निरनिराळ्या प्रकारच्या रंगाचे असत. इटलीमध्ये १५००० निरनिराळ्या रंगाचे तुकडे विप्रात वापरलेले आढळतात पोषी येथें काचिच्या तुकड्यांविषयी निरनिराळ्या रंगाचे संगमरवरी दगडांचे तुकडे वीसिलेले आढळतात. या प्रकारची निरनिराळ्या काळवी चित्रे अनुक्रमे राहोना, रोम, कॉन्स्टांटिनोपल, व्हेनिस व पलेमी या ठिकाणी आढळतात. काचमिण्याची माहिती स्वतंत्र लेखात दिली आहे.

मेस्को अथवा जुन्याच्या ओल्या गिलाव्यातील चित्रे — विद्वत्पण देशांत ही कला फार प्राचीन काळापासून आहे हे अजिहा येथील चित्रावरून दिसून येईल. ही कला प्रथम कोणी शोधून काढली याबद्दल नवी माहिती नाही (जिनि, क्युरिया, फिनिशिया, मायसिनी, उत्तरकाळान ग्रीक हे सर्व लोक मितीवर गिलावा देत परंतु हावर रंग घाल्यावा तो गिलावा बाळग्यावर काहीतरी वेधक वापरून देत असत. विद्वत्पणहून आपण शिनी याच्या लेखावरून त्यास ही पद्धति माहीत होती असें दिसतें हे वर मागितलेंच आहे त्यावरून रोमन साम्राज्याच्या आरंभकाळी ही पद्धति रोमन लोकास माहीत असावी असें काहींचे म्हणणे आहे. परंतु विद्वत्पणहून याच्या लेखाचा अर्थ निश्चित नसून त्यानें वगिलेली पद्धति एक प्रकारची "टेंपेरा" पद्धतीच असून तीत मेणाचा अपवा लुत्तेचा उपयोग सांगितलेला आहे व पोषी येथील चित्रे याच पद्धतीची आहेत असें काहींचे म्हणणे आहे एकंदरीत हा प्रश्न अनिश्चितच आहे

या पद्धतीमध्ये गिलावा ओल्या असतांच त्यावर रंगामध्ये चित्र काढावयाचे असतें व जुना पट झाला म्हणजे रासायनिकरीत्या तो रंगीत पडत होतो. नाकरिता प्रथम गिलावा जग्न काळीपूर्वक तयार करवा लागतो व एकावर एक अधिक नरम गिलाव्याचे वर घाबे लागतात. जें चित्र काढावयाचें त्याची आकृति आरण्यावरून काडून ठेवावी लागते व काम अतिशय अळद करावें लागतें. प्रथम दिलेले रंग कदाचित् हळूहळू अस्पष्ट होऊत. तेव्हा त्यावर पुन्हा हात घाबे लागतात. गिलाव्यातील जुना ओल्या असल्यामुळे वर दिलेले रंग त्यात मिनतात व ते पट होतांना त्यावर जुन्याच्या कर्षिताच्या वर तयार होतो व तो हवेपासून वगैरे त्या चित्राचे रक्षण करतो.

या पद्धतीतील चित्रामध्ये सुईची याची चित्रे फार प्रसिद्ध आहेत. दयापि मिषेलनेलो हा जरी चितारा नसून शिल्पी होता तरी त्याने सिस्टाईन बॅपेलच्या छपरावर काढलेली या पद्धतीची चित्रे अप्रतिम आहेत. इंग्लंडमध्ये येथील हवामानामुळे वर सांगितलेल्या जुन्याच्या कर्षिताचे गंधकित तयार होतें, त्यामुळे तेथें या पद्धतीची चित्रे दिकत नाहीत तथापि युरोपमध्येच अनुभव याच्या विरुद्ध असून रोम, बर्लिन, म्युनिच वगैरे ठिकाणी या पद्धतीने काढलेली चित्रे शाश्वत आहेत अवांजीन चित्रांविषी एलाशावेक येथील नगरभक्तात आल्फ्रेड रेथेल यानें १८५० मध्ये काढलेली चित्रे प्रेक्षणीय असून यागळी टिकली आहेत

फेस्कोतकी — या पद्धतीत जुन्याच्या गिलाव्यावरच चित्र काढावयाचे असतें परंतु गिलावा बाळगेल्या असेल्ला वास्तो. ही पद्धति इ. स. ११०० पासून प्रचारात आहे असें जिर्झो-फिलस याने तिचें वर्णन केले आहे त्यावरून दिसतें मि. वाल्स दीथ विलसन यानें १८५० च्या सुमारास या पद्धतीची चित्रे इटलीमध्ये विशेष प्रचारात होती असें लिहिले आहे बहुतेक गिलावा बाळगेल्या मितीवरच चित्रे काढावयाचे प्रसंग जास्त येतात अशा स्थितीत फेस्कोपद्धति वापरणें वाच्य नवतें. तेव्हा कोणतेरी बंधक वापरणें अवश्य असतें. फेस्कोतकी पद्धतीमध्ये गिलाव्याला वापरवायाचा जुनाच वेधक म्हणून वापरतात. उदा मितीवर चित्र काढावयाचें असेल ती आदल्या रात्री बोळा जुना अथवा भार-प्राणिद घातलेल्या पाण्याने बांगली मिनयितात. सकाळी चित्रकार पुन्हा बाणी माहून जुन्याच्या अथवा भारप्राणि-दाच्या पाण्यात मिसळलेल्या रंगानी आपले चित्र काढतो. जर भित्त फार बाळकी तर कवच्याने पाणी शिंपून ती ओळी करिता. रंगातील जुना बाळका म्हणजे तें चित्र पडतें होतें, परंतु ही चित्रे फेस्कोपद्धतीतकी बांगली नसतात. कारण ही अपारदर्शक व अज दिसतात. तर फेस्को चित्रे हळकी व पारदर्शक दिसतात व ही तितीकी टिकावडी नसतात

स्टिरियोकोमी अथवा कांचरसपद्धति.—ही पद्धति बरीच अर्धांवीन असून तिच्यांत रासायनिक ज्ञानाचा उपयोग केलेला आहे. पार्लमेंटच्यांतल मितोवरील कांही चित्रे या पद्धतीने काढलेली आहेत. या पद्धतीत म्युनिक येथील किम व रेकनागेल् यांनी कांही सुधारणा केल्या व हिचा १९ व्या शतकाच्या अखेरीस जर्मनीमध्ये बराच प्रसार झाला होता. या पद्धतीत १५ भाग गारेच्या वाळूची पूड, १० भाग शुद्ध पोटॅश व १ भाग कोळशाची पूड ही एकत्र करून ९ ते ८ तास मधीत घालून त्याचा रस तयार करितात. तो निवाल्यावर त्याची पूड करून ती एका लांबट्याच्या बांधांत शुद्ध पाण्यांत घालून तीन ते चार तास उकडवितात, म्हणजे रंग तयार होतो. हा रंग उष्ण असतांना लावावयाचा असतो. याच्याकरिता तयार करावयाच्या भिंतीवर १ भाग जुना व ५ ते ८ भाग चांगली वाळू व संगमरवरी दगडाची भुकटा आणि घोपक माती याच्या मिश्रणाचा पातळ थर देतात यामुळे तिच्या ठिकाणी सच्छिद्रता व घोपकता येते. ही शक्ती येण्यास मदत म्हणून तीवर हायड्रोफ्लुओ सिंथेटिक अँसिचवा फवारा सोडतात; म्हणजे पृष्ठभागावर तयार झालेला जुन्याच्या कर्षिताचा थर वितळून जाऊन छिद्रे मोकली होतात. यामुळे त्यात रंग चांगला पकवतो.

स्फिरिट फ्रेस्को अथवा गॅवियर पॅरी पद्धति.—ही पद्धतीही अर्धांवीन असून प्रेट्रिन्डनमध्ये बरीच प्रचारांत आहे. या पद्धतीत (१) ठिकाळपणा, (२) बाहेरील हवामानांत होणाऱ्या बदलांचा परिणाम फारसा न होणे, (३) चकळी, (४) उत्तम पृष्ठभाग व रासायनिक क्रियापासून अलिप्तता इत्यादि गुण आहेत, असे गॅवियरपॅरी याचे म्हणणे आहे. या पद्धतीत बरील प्रमाणेच पृष्ठभाग तयार करावयाचा असतो. मात्र खनिज रंग वापरावयाच्या ऐवजी तेल, बॉरनॉल, मेण, लाख इत्यादि वस्तु वंपक म्हणून वापरावयाच्या अवस्थामुळे ही चित्रे दिसण्यांत तेलचित्रासारखीच दिसतात.

एन्‌टॉस्टिक अथवा उष्णतेची पद्धति.—या पद्धतीत टरपेंटाईन अथवा लव्हेंडरसारख्या तेलात लाख अथवा मेण वितळून तिच्यामध्ये रंग घोलून तयार करितात. ही लाख गिलास्यांत पड घाली म्हणून उष्णतेचा उपयोग करतात. पॉर्लनमध्ये राष्ट्रीय चित्रप्रदर्शनांतील भिंतीवर मिटर यॉर्न या पद्धतीची चित्रे काढली आहेत. त्यांत त्यांनी १ भाग सायबरोवर २ भाग टरपेंटाईन व थोडेसे जवळाचे तेल यांचा उपयोग केला आहे. हे मिश्रण जवळच्या तेलांत घालून त्यांत रंग घोलून तयार करीत. या पद्धतीने काढलेली चित्रे ईंग्लिशमधील दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकांतील दाबपेटिकांवर वापली आहेत. प्राचीनकाळी लोकांनी टरपेंटाईनमध्ये लाख वितळीवण्याची सुक्ति माहीत नव्हती, परंतु त्यांनी लाखेबरोबर राखेसारखे पदार्थ कसे मिळव्या हे माहीत असून ते

या मिश्रणाचा उपयोग गळयतांना रंग देण्याच्या कामी करीत. तसेच त्यांना लाख अल्कामध्ये मिसळून तिला सवणासारखे रूप देता येत असे. अशा लाखेला पाण्यांत, तेलांत किंवा गोंद, त्विकी वगैरे वंपकांत मिसळून तिचा रंग देण्याच्या कामी उपयोग करण्याचे माहीत होते. फ्लॉरेंस रंगाच्या कामी लाखेचा उपयोग करीत असे लिव्हून ठेविले आहे व या पद्धतीत उष्णतेची जरूर लागत असे असेहि म्हटले आहे. तथापि त्यावेळची पद्धत कशी होती याबद्दल फ्लॉरेंसच्या ग्रंथांतील कांही भाग प्रक्षिप्त असल्यामुळे नक्की कळून येत नाही. ईंग्लिशमधील दाबपेटिकांवरील रंगांत कामांत कांही भाग कुंवलीने तर कांही भाग धातूच्या गरम केलेल्या खिळ्यासारख्या हत्यारांनी रंगांत असावे असे त्या हत्यारांच्या खुणांवरून दिसते. रिचर याचे म्हणणे या लाखेचा तेल किंवा राखेची संयोग करून पातळ रंग करून तो चपट्या हत्यारांनी वसवीत असावे. उलट बॉर म्हणता की, हा रंग बर सांगितल्याप्रमाणे तापलेल्या खिळ्यांनी वसवीत व प्रत्यक्ष रंग गरम करण्याची जरूरी नसे. याच पद्धतीने हस्तीदंतावर चित्रे कशी काडीत हे नक्की समजत नाही. उत्तरकालीन हस्तिदंतावरील कामे आत रेषा कोरून रंग भरलेली आहेत याचे उत्कृष्ट नमुने सेंटपिटर्सबर्ग (पेट्रोमॅड, जेनिनमॅड) येथील हर्मिटेजमधील आहेत. पश्चिम साम्राज्याच्या अखेरीपासून पुढील काळांतील या पद्धतीचा इतिहास तैलीचित्रपद्धतीशी बराच संबंध आहे. म्हणून त्याचा विचार तेथेच केला आहे.

वंपक (टेंपरा) पद्धति.—या पद्धतीमध्ये पुढे दिलेल्या निरनिराळ्या पदार्थांचा उपयोग करितात (१) चिबी, विशेषतः कॅमेपत्राचे तुकडे उकळून केलेली; माशापासून मिळणारा सरस व गोंद, गिलसरीन, मध, दूध, दाख इत्यादि. (२) अंदायांतील पिंबळा अथवा पांढरा बलक किंवा या दोहोंमिळून घोटून केलेला पदार्थ अथवा त्यांतच दूध किंवा अंगिराच्या फांबोचा रस घालून तयार केलेला पदार्थ अथवा विदनांवर मिसळून तयार केलेला पदार्थ. व (३) इमल्शन. यामध्ये लाख, मेण अथवा तेलाचे अशा एका पदार्थात मिश्रण केलेले असते की, त्यामुळे तो पदार्थ पाण्याने पातळ करता येतो. उदा. तेलामध्ये गोंद अथवा कॅप्सांतील पांढरा बलक पातळा अनता त्याचे पाण्याबरोबर मिश्रण करता येते.

बरील पदार्थांपैकी चिबी अथवा हे गोंद पदार्थ पाण्यांत श्राव्य असून पातळ असतात. अंदायांतील पांढरा बलकहि असाच असतो. परंतु पिंबळा बलक जास्त घट असतो. अर्धांवीन चित्रकारांनी विशेषतः जर्मनीमध्ये याचा उपयोग बराच केलेला आढळतो. परंतु मध्ययुगांतील चित्रकारांनी अंदायांतील बलकामध्ये तितकेंच पाणी घालून पातळ रंगांत वाम वेल असावे असे त्यांच्या उपलब्ध चित्रफलकांवरून दिसते. अंदायांतील पिंबळा बलक त्यांत दोकडा ३० या प्रमाणांत चरबी अथवा टेंस ३२५१५५ ते ३५५५५५ इत्यादी

आहे, परंतु त्यांचे पाण्यात मिश्रण चालले होते अड्यातील पिबव्या बलक हे एक वास्तविक तैलमाध्यमच समजले पाहिजे असे प्रो चर्चचे म्हणणे आहे जेव्हा ती बलक वाळते तेव्हा त्यातील तेल घट होते आणि ते 'चामव्यासारखे' ह्या मानाला दाद देत नाही अगिराच्या कोंनच्या रसावद्दल प्रिन्सिपल लॉरी याचे असे म्हणणे आहे की, अगिराचे झाड हे रसाव्याच जातीचे असल्यामुळे त्याच्या रसात खर असतो तेव्हा खर व बलक यांचे मिश्रण हे एक चांगले बंधक होईल ही निरनिराळी बंधक कोणत्या काळी वापरली जात होती हे पणित्यात सापणास असे दिसून येते की इटलीमध्ये मध्ययुगात अड्याचा पिबव्या बलकच वापरीत असत, व अशांचा कालावधि हाच विशेष वापरला जातो इटलीमध्ये बंधक याचा अर्थच अट्याचा बलक असा झाला होता उलट आल्प्स पर्वताच्या उत्तरेस विक्री अथवा गोंद याचाच उपयोग विशेष दिसतो इतिममध्ये प्राचीनकाली विक्री वापरीत असत. प्रीतमध्ये दि. पू. ६ व्या शतकापासून लखेच्या इमरानचा उपयोग करीत असावे शरपेटिकावरील चित्रकामात विक्री अथवा गोंद वापरीत असत पेट्रिया मते चामळीचा गोंद वापरीत मेसापोटेमियामधील व हिंदुस्थानातील आणि पूर्वेकडील भिंतीवरील चित्रे याच पद्धतीची (टॅपेरा) असत परंतु प्रत्यक्ष बंधक कोणचे वापरीत हे निश्चितपणे सांगता येत नाही त्याचप्रमाणे प्राचीन ग्रीस, इटली, चायनझाईन साम्राज्य व आल्प्स पर्वताच्या भिंतीवरील व चित्रकलेकालील या पद्धतीचा चित्रामध्ये कोणते बंधक वापरीत हे अनिश्चितच आहे तेव्हा त्या रंगकामातील चित्रांनी उल्लेखिले व निरनिराळ्या पुस्तकांत आढळणारे सर्व पदार्थ आता निश्चितपणे माहीत झाले आहेत, परंतु विशिष्ट चित्रामध्ये कोणते पदार्थ वापरलेले आहेत हे सांगणे कठिण आहे हे शोधून काढण्याचे मुख्य साधन म्हणजे प्रत्यक्ष चित्रांचे सौंदर्य वेगळे नसून पुष्करणा हे होय परंतु पुष्करणास उपयुक्त रंगद्रव्य फार थोड्या प्रमाणात मिळत असल्यामुळे त्याने समाधानकारक रीतीने पुष्करण करत मूलद्रव्याचे साधोपन करता येत नाही

तेल चित्रे—ही पद्धति उत्तर युरोपमध्ये विशेषत विकास पावली याचे कारण तेथील चित्रांचे दमट हवेपासून रक्षण होईल असे माध्यम योग्यत्वाची तेंपे विशेष जरी अने आणि या पद्धतीला लागणारी मुकणारी तेल दक्षिणेमध्ये ओलिव्ह तेलचा फार प्रचार असल्यामुळे फारदां तयार करीत नसत आणि ओलिव्ह तेल हे वाष्पभावी नाही काही उद्भिज तेल त्यावर प्राणवायुचा परिणाम होऊन हवेमध्ये ओपोआप वाळतात, व ती वाळताना त्यांना रंगदि बदलत नाही किंवा ती फारशी कमहि होत नाहीत यामुळे त्यात मिश्र केलेल्या पदार्थांचे स्वरूप अथवा आकार फारसा बदलत नाही काही दिवसांनी हळूहळू त्यामध्ये थोडासा

वाळतार अगर विवळटपणा येतो हो गोष्ट वेगळी. अशा तैलापैकी अवसाचे तेल, रासराशीचे तेल व ओपोडाच तेल ही आस्त महत्त्वाची आहेत यापैकी एखाद्या तैलात बहुतकरून अवसाच्या ठेळात पुढेचे रंग मिसळून आणि त्यात काही जातीची राळ मिसळून तैल रंग, बोरानिस वेगळे तयार करितात यातील मुकण्याचा धर्म उष्णता दिल्याने अथवा शिस आणि जस्त यावे काही क्षार मिळविल्याने वाढविता येतो ही तैले वेव्हापासून माहीत झाली हे नवी सांगता येत नाही काही जातीच्या बोरानिसाचा इजिप्तमधील शवपेटिकावर आणि नूतन साम्राज्यातील चित्रकलेकर उपयोग केलेला आढळतो. यातील काही पाण्यामध्ये द्राव्य असून काही द्राव्य असत, ही कदाचित या मुकण्याचा तैलापासून अगर वाष्पभावी तैलापासून तयार केलेली असावीत परंतु वाष्पभावी तैलेकरण्याची कृति रोमन साम्राज्यकालापर्यंत इजिप्तमध्ये ज्ञात असावी असे दिसत नाही इजिप्तीने काही तैलाचे गुणधर्म दिले आहेत परंतु तैलाच्या मुकण्याच्या धर्माचा त्याने उल्लेख केला नाही थोके अथवा रोमन लोकात या मुकण्याच्या तैलाचा प्रचार होता असा पुरावा आढळत नाही मुकणा या तैलाचा पहिला उल्लेख एडिअस या वैजाच्या प्रयात गिस्ती शकाच्या ६ व्या शतकात आढळतो यापुढे मुकणारी तैले व बोरानिस याचा उपयोग चित्रकलेमध्ये सारले केलेला आढळतो थिओफिलमने अजबच्या तैलांताळ रंगाचे वर्णन दिले आहे हेरॉडोटिसने या रंगात वर सांगितलेले मुकविणारे क्षार कसे मिळवावे हे सांगितले आहे १४ व्या शतकांत ग्रीसोटी याच्या सनदायात ही पद्धति कशी वापरीत असत याबद्दल बेनिनो यान वर्णन केले आहे त्यात त्यांनी ही पद्धति जर्मनीमध्ये विशेष प्रचलित असल्याचे नमूद केले आहे यांनी तैलरंग आणि बंधकयुक्त रंग या दोहोंचाहि एकाच चित्रात कसा उपयोग करावा यासंबंधी थोडी माहिती दिली आहे व ती महत्त्वाची आहे यातवर एल बी आल्बर्ट व फिलारेट यांच्या संवात या पद्धतीचे थोडे फार वर्णन आढळते इंग्लंडमध्ये तिसऱ्या हेनरीपासून निरनिराळ्या राजांनी आपल्या महालात तैलचित्रे काढून घेतल्याबद्दल चित्रकारास पैसे दिव्याचे उल्लेख आढळतात परंतु चौदाव्या शतकातील चित्रे आज उपलब्ध नाहीत आणि यासरी या प्रयकाराने या पद्धतीचा शोध ब्रह्मन आदिक या फलेमिसा चित्रकाराने १४१० मध्ये लावला असे लिहिले आहे तेव्हा बरील गोष्टीची सांगित कशी लावावी हा एक प्रश्न उपस्थित होतो तथापि या बाबतीतील इतर प्रयकागेचा व प्राचीन उल्लेखाचा विचार करून पाहता असे दिसते की, ग्रीक आदिक याने या पद्धतीत विशेष सुधारणा केली असावी या पद्धतीतील प्रसिद्ध चित्रकार गिओहॅनी बेनिनो यान वर्णाचीन तैलचित्रपद्धतीचा जनक असे म्हणता येईल याने प्रथम बंधकपद्धतीने चित्रे रंगविल्यास सुवात कडम १४७१ च्या सुमारास या नवीन पद्धतीचा स्वीकार

केला. तथापि या काळी चित्राच्या पहिला हात एपेरा पद्धतीने देत असत. व्हेनिशियन परंपरेमध्ये फलकावर चित्र काढण्याचा प्रघात विशेष असल्यामुळे त्यांनी बंधक पद्धतीने पहिले हात देण्याचे सोडून सर्व चित्र तेलरंगात काढण्याचा विशेष प्रघात पाडला. या पद्धतीत पहिले हात बायबाचे ते पारदर्शक अथवा अपारदर्शक असतील त्याप्रमाणे दोन तऱ्हेची चित्रे काढण्याच्या स्वतंत्र परंपरा निघाल्या. जुने पळेमिश चित्रकार व ग्लान आइक, ड्यूरर वगैरे जर्मन चित्रकार प्रथम एखाद्या पाणरंगाचा हात देऊन त्यावर चित्र काढीत. आणि त्यांतील शरीराचा भाग एकाद्या अपारदर्शक पातळ तेलरंगांने रंगवीत. यामधून पहिला रंग दिसत असे. यानंतर पुढील सर्व काम करीत. रुबेन्सने या पद्धतीत घोडासा फरक केला. पहिला हात बहुधा अंघर अथवा पिंगट रंगाचा हलका परंतु स्पष्ट दिसण्यासारखा. सर्व चित्रपटावर दिल्याने त्याची सर्वत्र छाया दिसत असे. व मागाहून अनेक रंगाचे निरनिराळ्या जागींच भर दिले तरी याची छाया सर्वत्र कायम राहून सर्व चित्राचा चांगला मिलाफ होऊन त्याच्या सौंदर्यात बरीच भर पडत असे. शिवाय या कामातील चित्रांचे सौंदर्य सर्वस्वी हाताच्या सफाईवर अवलंबून असून छाया दाखवायच्या जागी मुख्य रंग चकाकीच्या खाली अर्धवट सोडून टाकण्यांत येतो व प्रकाशाच्या जागी वर उठावदार दाखविण्यांत येतो. ही सर्व छुनि एकदम आणि चित्रकूट हाली पाहिजे. नाही तर चित्र 'तितकें सफाईदार दिसत नाही. जेव्हा अशा चित्रातील चालचें रंग मधून मधून इतस्ततः मध्येच झोकावतात तेव्हा चित्रामध्ये बहारीच्या छटा उत्पन्न होतात.

या दोन पारदर्शक अगर अपारदर्शक रंगाचा पहिला हात देण्याच्या पद्धतीपैकी ग्रेमिग्न याच्या पद्धतीचा पुढील कलेवर जास्त पगडा दिसतो. १८ व्या शतकातील चित्रकार व स्कॉटलंडमधील चित्रकार या पद्धतीचेच अनुयायी दिसतात. तथापि तेल रंगांतील चित्रकार १७ व्या शतकापासून अलीकडे विशेषतः कोणत्याहि नियमांनी बद्ध असे दिसत नसून त्यांच्या ठिकाणी बरेचसे स्वातंत्र्य दिसत. ते स्वतःला आवकतील ती मायमै उपयोगात आणतात. या स्वतंत्रतेचा एवढर चित्रकलेच्या प्रगतीवर चांगला परिणाम झाला आहे असे दिसून येईल. रॅमांटने ग्रेमिग्न पद्धतीचा स्वीकार केला होता तर ग्लेलागकेन हा अपारदर्शक रंगाचा पहिला हात देत असे. तथापि या दोघांनाहि पुढे पुढे कोणत्याहि विशिष्ट पद्धतीशी चिकटून न राहता स्वतःला विशिष्ट चित्र उठावदार करण्यास योग्य वाटतील ते पदार्थ व पद्धति पूर्ण स्वतंत्रेन वापरली. सध्या प्रत्येक चित्रकार कोणत्याहि विशिष्ट पद्धती न अनुसरता आपल्याला

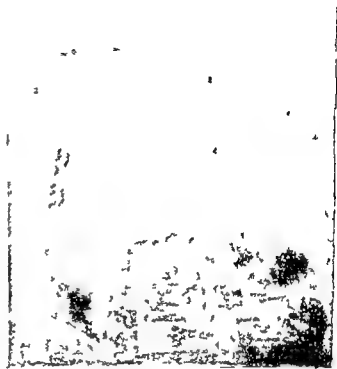
पा ण रं गां ती ल चि त्रं—पाणरंगातील चित्रे हा एक 'एपेरा' पद्धतीचाच भाग आहे. या पद्धतीत रंगामध्ये चिकटपणा येण्याकरता बहुधा गोंद वापरतात व तो फार लवकर सुकूनये म्हणून मध्य किंवा गिस्लरिने घालतात. ही चित्रे बहुधा कागदावर काढितात. तथापि इस्तिंदाबावरील लहान लहान चित्रे याच पद्धतीने काढतात. ही पद्धति इंग्लिसमध्ये फार प्राचीन काळापासून पाषाणसुवर चित्रे काढण्याकरिता आणि मध्ययुगांत पुस्तकातील चित्रे काढण्याकरिता उपयोगात आणित असत. अलीकडील पाणरंगांतील चित्रेहि १५ ते १७ या शतकांत जी रेपाबेरे काढता त्यांपासून विकास पावला आहे. रॅमांटसारखे चित्रकार त्यांना आढळलेले देखावे रेपांमध्ये तात्पुरते काढून ठेवीत आणि मागाहून त्यांमध्ये रंग भरून चित्रे तयार करीत. पुढे रेपांचे महाव कर्मां होऊन यांतील रंगास जसजसे प्रामुख्य देण्यांत आले तसतशी या पद्धतीची वाढ होत गेली. अशा पद्धतीच्या देखावांची चित्रे ड्यूरर आणि रुबेन्स यांनी काढलेली उपलब्ध आहेत. तथापि पॉल सॅडवी आणि जॉन रॉबर्ट कोरेन्स या अठराव्या शतकांतील इंग्लिश चित्रकारांच्या चित्रांपर्यंत या पद्धतीत फारशी वाढ झालेली दिसत नाही. यॉसेफ गिर्टिन आणि टॉर हेडि या पद्धतीतील उत्तम चित्रकार होत. टॉर याने शरीराचा रंग दाखविण्यांत विशेष कौशल्य दाखविले आहे. या पद्धतीतहि अलीकडे कोणी चित्रकार विशेष मियमात अनुसरून काम करीत नाही तर आपल्या कल्पनेस व हस्तकौशल्यास तो पूर्ण स्वातंत्र्य देतो.

चि नी चि त्र क ला.—चित्रकलेत चिनी लोक फार प्रसिद्ध आहेत. आज बाराशे वर्षे उत्तमोत्तम चित्रकार चीनमध्ये निर्माण झाले असे म्हणतात. चित्रकलेतील रंग भरण्याच्या कामी सुसंगतपणा व मार्मिकपणा दाखविण्यांत, चिनी हे आरयाचे हुपार म्हणून नावाजलेले आहेत. झुंग, फारकी, दांत शाईची रेखाचित्रे (रंगीत) काढण्याची कला विशेष पुढे आली व पंधराव्या शतकापासून ती कला जपानने चिनी लोकांपासून उचलली. या कलेत नाजूकपणा व कुंचलीचा सफाईदारपणा यांची जोड आरवश्यक असते. बौद्धधर्माविषयक (पौराणिक) चित्रांत, पहिल्या प्रतीचे व सेनेरी रंग चीनमध्ये वापरतात. हात व आल्हादादायक रंगांनी वागवणारे व पक्षी वगैरे रंगविण्यांत येतात. अशा कामी भटक रंग वापरीत नाहीत. चित्रे काढण्यांत, वस्तुस्थिति-निर्देशनावेगशी काव्यकल्पनेचा उगम व्हावा, हा चिनी चित्रकारांचा हेतु असतो असे म्हणतात. त्यांच्यांत, 'चित्र हे एक शब्दविहित काव्यच होय' अशी म्हण फार पूर्वीपासून प्रचारांत आहे. पौरस्त्य देशांत निष्ठुर वस्तुस्थिती पेशी उच्च भावनांवरच जास्त लक्ष देण्यांत येत व त्या भावनांचा सदस्य व रस ज्यामुळे उत्पन्न होतील अशी चित्रे त्या देशांत काढतात. पौरस्त्य व पाश्चात्य (चीन व इटली) चित्रकलांची तुलना कर्तिनां या मोठी लक्षांत ठेवण्या

चित्रकला

‘सैट सेबास्टियनचा स्वधर्मार्थ
प्राणत्याग’
[इंग्लिश पृष्ठ पृ. १]

‘थोडा उत्तरून जाणे’ (१८ वे शतक) [पृ. १०६]

घागुभन नदीवरील वेव्याया (स. ११०९)
[चित्री विप्रकला पृ. १११]

गनात. इटलीच्या प्राचीन धर्मविषयक चित्रात व चिना धर्मविषयक चित्रात घोडेत सादर व्हावळेत खरे, परंतु आत्मातील पुनरुज्जीवन, शास्त्रीय चमत्कार, भौतिकपणा गेरे गोष्टींचा दर्शक चिनी चित्रकलेत झालेला दिसत नाही. याच्यात सत्यापेक्षा कल्पनेची भरारा आस्त असते त्यामुळे धर्मविषयक देखाव्याची चित्र त्यांना उत्तम काढता येतात. यांचे वर्णाकालाचे, हिमवृष्टीचे, वादळाचे वर्णने (देखाव्याचे) चित्र नावाजण्यासारखे असते. माणसाच्या आयुष्याला नळण लावण्यास चित्रकलेचा काय उपयोग होईल ही दृष्टि चिनी लोकांना अद्यापि आली नसल्याने, त्या यानात त्याची चित्रकला पाश्चात्यांच्या मार्गे आहे. सधिविषयक देखाव्याची चित्रे काढण्यात आज त्यांचा हातखंडा आहे. चौथ्या शतकातील कु-कै-ची हा म्हणून असे की एखादा उत्तम चित्र काढण्याचे असल्यास, त्याला एखादा उंच पर्वत किंवा खोल दऱ्याखोरी याचा पार्श्व देखावा चित्रित करावा लागतो. चिनी चित्रकला केव्हा अस्तित्वात आली त्याचा नवी तपास लागत नाही. प्रि पू तिसऱ्या शतकात ती बरीच भरभराटीस आली होती असे उल्लेख आढळतात या वेळीहि (चित्रकलेत वापरण्यात येणारी) कंसाची कुंचली ही चित्रे काढण्यात व लिहण्यात उपयोगात आणित असे समजते (कुंचलीचा शोध या काळीच त्यांना लागला असे म्हणतात). चिनी लोक प्रथम देशी कापटावर व पहिल्या शतकापासून पुढे कागदावर चित्रे काढ लागले. तत्पूर्वी लाकडी कळगांवा उपयोग करीत व मोठमोठे कथाप्रसंग, भितीवर गुना पासून त्यावर चित्रित करीत असत. चीन देशात बौद्ध धर्माचा प्रवेश होण्यापूर्वी (इ.स. ६०) पुष्कळ दिवसा पासून वायव्य व सप्तर्ष सप्त (डूंगन) याची चित्रे सर्वत्र काढण्यात येत असत. पुढे बौद्धधर्माचा प्रसार झाल्यावर त्यातील कथांची व प्रसंगांची चित्रे काढण्यात येऊ लागली. दुसऱ्या शतकात प्रकृति-निसर्ग-विषयक चित्रे निवृ सागळी कु के ची (४ वे शतक) हा त्यांच्या वेळचा प्रख्यात चित्रकार होऊन गेला. यांनी चित्रितले एक चित्र ह्यां मिटिस म्यासिभममर्थ आहे. त्यात या कलेची वाढ त्यावेळी पूर्णावस्थेत पोहोचली होती, स आढळून येते. त्यातील कुंचलीचा सफाईदार हात, मोहकता व भव्यपणा ही खाजणण्यासारखी असून या कामात त्यावर बरचडपणा अद्यापि कोणाकडूनहि झाला नाही. पाचव्या शतकात हीदो-याने चित्रकलेवर टीकात्मक लेख लिहिले. त-आग कारकांदात बौद्धधर्माचा प्रसार बानमर्थ बराच झाला. (६००) त्यामुळे त्यातील कल्पना व भावना याचा पगडा चित्रकलेवर बसला. या वेळचा वू-तीट्सु हा चित्रकार साऱ्या चिनी चित्रकारांतील पहिल्या नबराचा चित्रकार होय असे सर्व मानतात. याचे एकहि चित्र ह्यां अस्तित्वात नाही. याने बौद्धधर्मातील कथानकांची चित्रे विशेष काढिली आहेत व त्यातल्यात्यात याच्या

युद्धाच्या निर्वाणाच्या चित्राची सर्वत्र वाढवा होत असते हे चित्र ह्यां जपानात रुगारित झालेले आढळते. चित्रकलेच्या सर्वत्र वाढतीत वू-तीट्सु हा निष्णात होता. इग-कन हा बोझाची चित्रे काढण्यात प्रयात होता, याची एक कुंचली ह्यां मिटिस म्यासिभममर्थ आहे. यूनन कारकांदात ची, मँगफू, वग ची हे प्रयात चित्रकार होऊन गेले. यावेळी वग वा व ली शुशून या दोन चित्रकारांच्या दोन निरनिराळ्या परंपरा (धाढ्या) अस्तित्वात आल्या. वंग वी हा कवि असल्याने त्याच्या चित्रकलेत जगारसारमक भावनाचा परिपोष जास्त झाला. अशून हा शुशूनच्या कलन माणसाच्या प्राकृतिक (प्रकृतिविषयक) गुणाकडे जास्त लक्ष देण्यात आले आहे. शुशूनची परंपरा दक्षिण चिनात प्रसरण पावली (आठवे, नववे शतक) दहाव्या शतकात सूही (हा कुल काढण्यात निष्णात होता) व हुआग च्वन (हा पक्षी वर्णने अतिशय नाजूक व सफाईदार काढा) हे प्रसिद्ध चित्रकार झाले. यानंतर सुगराशयितात सर्व कलांना उत्तेजन मिळाल्याने चित्रकलाहि भरभराटीस आली. (९६०-१२८०) यावेळी ली लुगमेन (रंग व चित्राचा समुना आणि निवड याची उत्कृष्ट मिलाफी याच्या चित्रात असे) हा प्रसिद्ध चित्रकार झाला. या काळी सधिवर्णनपर भौमिक व प्रकृतिविषयक देखाव्याचीच चित्रे जास्त प्रचारात आली (पर्वत श्रृंखला, हंसोड्डण, नदीतील होड्ड्यात बसलेला कोळी वर्णने) या वेळचा हे तस हा बादेशहाहि प्रख्यात चित्रकार होता. (हा नयनगोचर प्रदेशाची चित्रे काढी) हांगहो, कीसी, लाचिंग, सुहफी (हा शाईची रेखांकित चित्रे काढी), चोतनलोल (वापाची चित्रे काढी), लोता (फुलांची चित्रे काढा) वर्णने चित्रकार याच वेळी प्रसिद्धीस आले. यूनन कारकांदात सन (१२८०-१३६८) चौ-मँगफू व चिन-शून-चू (याच्या रंग भरण्याच्या कलेत व श्रीकाच्या रंगाच कलेत बरेच साम्य आहे) हे मोठे चित्रकार झाले. या नंतरच्या मिंग कालात (१३६८-१६४४) पूर्वीचा सापेक्षता व भव्य आणि गभीरपणा गाडोसा होऊन, तेथे दरबारी छानछोटी व नटवेपणा चित्रकलेत शिरला. किंग मिंग याच्या चित्रात दरबारी धाट दृष्टीस पडतो. ह्यां युद्धा या मिंगकालाचीच परंपरा दृष्टीस पडते. ह्यांच्या गंधीय आकाशा व जीवित याचा आदर्श या कलेत दिसून येत नाही. स १६४४ नंतर आता-पर्वतच्या काळातील वंग, यून-शुपिंग, वू-ला हे प्रसिद्ध चित्रकार होत. मिंगस-हिंदस्टा ऑफ चायनीज पिक्चोरिअल-आर्ट, युयेल-चायनीज आर्ट पु २, ओकाकुरा-आयडिअल ऑफ चि ईस्ट, ची-इचि-टकी-चायनीज ल्याड-

मावनांचा ठसा उत्पन्न करणें हें जपानी चित्रकारांचें मुख्य काम असतें. यासाठीं पडलेल्या प्रसंगाऐवजीं सृष्टीच्या देखाव्याचीच चित्रे जपानी चित्रकार जास्त काढतात. पाहण्याच्या कल्पनेस काही तरी वाच मिळावा अशीहि गूढ प्रकाशची चित्रे तो रेखाटतो. एकंदरीत जपानी चित्रकला ही जपानी (काव्यासारखी कवनांचें पोषण न करिता, कल्पना उद्बुत्त करणारी) आहे. यांच्या चित्रांतलं गवताचें प्रत्येक पान, पद्माचें प्रत्येक पंख सृष्टीतलें व सद्ब्रह्मतेतलें पाहण्याच्या योग्यतेचें असतें. प्रकृतीच्या मूळ अभ्यासाचा छटा जपानी चित्रकारांच्या चित्रांत पहावयास सांपडतो. त्यांच्या कलेतील महत्त्वाचा भाग म्हणजे, सृष्टिविषयक (पक्षी, फुले, मासे वगैरे) प्राण्यांनी व देखाव्यांची चित्रे काढतांना त्यान आपल्या अंतर्भावातील भावनांचा व अनुकूल हेतूंचा ठसा सहजपणें उठवून देणें हा होय. सलीम प्राण्यांचें सौंदर्य जपानी चित्रकारास चित्र काढण्यास फारसे प्रवृत्त करीत नाही. नमस्त्रिं काढण्याचें जपान्यास मध्ययुगाचें वाटत नाही. यथारमणानां विमूर्धित मागसांची चित्रे काढण्यांत त्यांच्या कुंजलीच्या सफाईची शीर्षित, सतराव्या, अठराव्या, एकोणिसाव्या शतकांत फार पसरली होती. माणसाप्रमाणें इतर सजीव प्राणीहि (घोडा, बैल, हरिण, कुत्रा, बाघ, अश्वत्थ, माजर मुद्दा) नांवावरलेल्या चित्रकारास उत्तम प्रहार काढितां येत नाही. आपल्या चिनी गुरुप्रमाणें जपानी चित्रकारहि सृष्टिविषयक देखाव्यांची चित्रे मात्र आवुत्तम काढतो. यथातथ्यदर्शन व छायादर्शन यांच्या निवर्तकांहे हा चित्रकार फारसे लक्ष्य देत नाही. मात्र गिनास निरनिराळ्या साधनांनीं शोभा आणण्याच्या कामां जपानी चित्रकार फार पुढें गेला आहे. त्यांत त्याची सुलना कळ मीक चित्रकारांसांच करता येईल चित्राच्या शोभेसाठीं हा चित्रकार शूद्र साधनांचाच उपयोग करतो व ती वितारतांना कुंजलीचा नाजुकपणा, मध्यपणा व मोहकपणा जेवढेच उल्लेख होईल तिथेच विशेष लक्ष देतो. चित्रांतलं एकाच विषयाची निवड व त्याची साधनें हीं प्रत्येक चित्रकार आपापच्या आवडी व लहरीप्रमाणें योजतो. त्यामुळे एकाच प्रसंगाच्या चित्रांत निरनिराळें प्रकार दृष्टीस पडतात. अर्धोण एखाद्या चित्राची नवळ करण्यांत जपानी चित्रकार दृढतेच्या मानतो. त्याचें म्हणणें असें की, एकाच साक्षाच्या एकाच कादानीत पांजे जर एकसारखी नमतात; त्यांत जर विविधता दृष्टीस पडते, तर मग एकाच प्रसंगाच्या निरनिराळ्या चित्रकांनीं काढलेल्या चित्रांत एकमतीयत्वाचें अभावा ! या मुद्यामुळेच जपानी चित्राच्या मुलेंभिनवपणाच्या बाबतीत ती इतर देशांच्या चित्रांच्या फार पुढें गेली आहेत असें म्हणतात.

अभिधीतलं वस्तूच्या प्रमाणवर्द्धनहि जपानी चित्रकार कुंजलीचा (यांना आडल्याच्या वस्तूच्या प्रमाणवर्द्धनेचाच) चित्रा घाबिता. उदाहरणार्थ, चित्राच्या अंगावर जे ठिपके अस-

कुलपांखरांच्या पंखांत जे ठिपके असतात ते स्वभावतः सारखे नसून एकाच जातीच्या निरनिराळ्या प्राण्यांच्या वावर्तीत निरनिराळे असतात, एवढेंच नव्हे तर एकाच प्राण्याच्या एका वाजूस असे असतात त्याच्यापेक्षा दुसऱ्या वाजूस निराळे असतात. याचेंच प्रत्यक्ष चित्र व ही प्रमाणवद्धता जपानी चित्रकार आपल्या चित्रांत चित्रितो. सर्वे चित्रकलेत फुलें व वगैरे काढणें ही जपानी चित्रकारांची आवडती कला होय. रंगांच्या बाबतीत तो भडक रंग न वापरतां सोप्या व शांत रंग वापरतो. योग्य त्या ठिकाणी चक्री येण्यास थोड्याच प्रमाणांत तो भडक रंगांचा उपयोग करतो. जपानी चित्रकलेचे ठोळक सहा भाग पडतात. पहिला भाग सहाव्या शतकाच्या मध्यापासून नवव्याच्या मध्यापर्यंतचा होय. यांत चीनमार्शल कलेचीच थोडीफार नकल आडळते. दंतकथा सांगते की पांचव्या शतकांत चिनी चित्रकार ननरिऊ यास जपानांत सरकारी निशानें रंगविण्यास बोलाविलें होतें; यापेक्षा याची जास्त माहिती आडळत नाही. जपानांत (कोरिया मधून) चिनी लोकांनी जेव्हा बौद्ध धर्माचा प्रसार केला तेव्हा चित्रकलाहि चीनमधूनच जपानांत आली (६ वें शतक). यावेळचें फक्त एकच चित्र (व तेहि दोनचो नांवाच्या कोरीयन भिक्षूने काढिलें) ह्मी जपानांत होरियुरजी येथील देवळांत आहे. या चित्रांत जपानीपेक्षा बौद्ध (चिनी) चित्रकलेचाच ठसा जास्त आहे. याशिवाय तात्कालीन चित्रकार किंवा त्यांची चित्रे यांची काही माहिती आडळत नाही. जपानी ऐतिहासिक पहिला चित्रकार कोशेवा कनोच नावाचा असून तो हीव बादसहाच्या दरबारी (८५०-८५५) चित्रकार होता. त्याचे वंशज एक शतकभर दरबारी चित्रकार म्हणून गाजत होते. त्याच्या म्हणून सामान्यतः येणाऱ्या चित्रांत रंगांची यथायोग्य मिश्रणाची कला व कलमाचा सफाईदार हात स्पष्ट दिसून येतो. प्राणी, निर्गमदंत व सृष्टिदेखावा यांची चित्रे तो फार उत्कृष्ट काडी म्हणून दंतकथा सांगते. याचे वंशज १५ व्या शतकापर्यंत चित्रकाराज होते. पण त्यांनी बौद्धधर्माची पौराणिक चित्रेच विशेष वितारली. यांच्या चित्रकलेम व-र-यू असें एक विशिष्ट नांव मिळते होतें. नवव्या शतकाच्या अखेरीस चिनी, बौद्ध व स्पानिक अशा तीन परंपरा देशांत निघाल्या. जपानी कुंजली बहुधा हीराच्या कलाची असे. सृष्टीच्या देखाव्यांची चित्रे जपानी चित्रकार बहुधा चिनी चित्रांप्रमाणेंच काढतां असे. किनोदा चिनें काढणाऱा जपानी चित्रकार ककुयु हा बाराव्या शतकांत होऊन गेला, त्यानें जुन्ना चिनी चित्रकलेचीच परंपरा कायम ठेविली होती. त्याच्या पुढें ती गाढीशी झाली व होइगाने नांवाची परंपरा सुरू झाली. तीत क्योसाई नांवाचा चित्रकार फार प्रसिद्ध झाला. जपानांत नवव्या व दहाव्या शतकांत चिनीप्रमाणें बौद्धचित्रकलाहि प्रचारांत होती. ही कला चिनीकलेपेक्षा फार जुनी असून, ती एवढी हिदुस्थानातील होती. तीत कोनो रंग व

निराळ्या प्रकारांनी चित्र सुशोभित करणें हें मुख्य वैशिष्ट्य असे. या प्रकाराचा फक्त पौराणिक साधुसंतांच्याच चित्रांत उपयोग होत असे. या परंपरेंतील शैवपुत्र व प्रख्यात चित्रकार मैको नांवाचा होता. हा इ.स. १४२७ त गेला यानें काळ-लेलें, धार्मिक चित्रें फार अप्रतिम आणिल. व-व-यू अथवा स्थानिक चित्रकला ही चिनी चित्रकला व जपानातील स्थानिक (काव्य, दरबार वगैरेनां आधुनिक अशा) द्वय-कथा यांचे मिश्रण होय. पर सांगितलेला कोसे हा या परंपरेचा मूळपुत्र होता. परंतु तिला सार्वभौमिक स्वरूप फुगविला मोमोटोमिस्तु यानें दिलें (११ वें शतक). ह्या परंपरेंत बहुधा ऐतिहासिक चित्रेंच काढण्यांत येतात व यात बापर-लेलें रंग थोडेसे भडक असतात. मध्यंतरी (११८५) योरी टोयो या शोगनच्या कारकीर्दीत या परंपरेत धक्का बसला; परंतु ती पुन्हा पंधराव्या शतकात उदयास आली. यावेळी जपानी चित्रकलेच्या तिसऱ्या अवस्थेत सुखात गेली. त्याचा नेता जोसेरु म्हणून एक उपाध्या होता. याचे शूयन, सेनू आणि फनो असे तीन शिष्य होते. त्या तिघांच्या तीन निरनिराळ्या परंपरा पुढें झाल्या. यात मुख्यतः चतुर्मासाचा साक्षाद्दरपणा, स्थानिक रंगाचा उपयोग व चित्रास नाना प्रकारे शोभा आणणें या बाबी होत्या. या परंपरेंतील फनो (१४३३-१५५९) हा अत्यंत प्रख्यात चित्रकार होऊन गेला. आगसुद्धा याच्या कलेची नकल करणारे मोटमोठे चित्रकार जपानांत आढळतात. सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जपानी चित्रकलेच्या चवथ्या अवस्थेत आरंभ झाला. या वेळचा हिशीगवा मोरोनोबु हा प्रख्यात चित्रकार होता. याच्या चित्रकलेत तरकारीन समागमार्थेच चित्र आढळून येतें. यानें सावेज पुस्तकांचा व लोकांदावरील कोरीवकामाचा उपक्रम प्रथम सुरू केला. यानंतर अठराव्या शतकाच्या शेवटी ओकयो यानें जपानी चित्रकलेच्या धार्मिक चित्रकला नांवाच्या पाचव्या अवस्थेत प्रारंभ केला. यापूर्वीचे चित्रकार नैसर्गिक चित्रे काडीत असत पण त्यांच्यावर चिनी चित्रकलेची व पुराणमतमिमानाची छाप असे; ती यानें उडवून दिली. याच सुमारास कोकन नांवाच्या एका चित्रकारानें नागासाकी येथें येऊन राहिलेल्या एका बर्लेदज (डप) चित्रकारापासून युरोपियन चित्रकला उचलली. ययातध्य-दर्शन, छाया व प्रकाश वगैरे युरोपियन चित्रकलेचे नियम याच्या व याच्या परंपरेंतील चित्रकारांच्या चित्रांत आढळतात. पुढें १८७५ त जपानी चित्रकलेच्या सहाव्या विभागास सुधारत गेली. या वर्षी सरकारने एका इन्स्टिटयन चित्रकारास नोकरीस ठेविलें होतें. त्यानंतर पुष्कळ नामांकित युरोपियन चित्रकार जपानांत फिरतीस गेले होते व जपानी चित्रकारांहि युरोपांत जाऊ लागले. त्यापुढे पाश्चात्य व जपानी चित्रकला यांचे धांडेकार मिश्रण आतां होऊ लागलें आहे. परंतु जपानांत अत्यंत भागात पाश्चात्य चित्रकला लोकांना पसंत पडत नाही व युरोपमार्थीही जपानी

चित्रकलेस मानाच्या पाहिल्या पंक्तीत बसता येत नाही. त्यांच्या योग्य संमिश्रीकरणार्थें काम हशीमोटो गहो व योकुशो या सारखे लोक करीत आहेत. हल्ली जपानमध्ये चित्रकलेची चरीचशी सरकारी विद्यालये असून लोकांनीहि चालविलेल्या वन्याय शाळा आहेत. शिवाय कोक, शिनी दैकन वगैरे चित्रकलेचीं सवित्र मार्सिकेहि आहेत. [एन्सायक्लो ब्रिटान. पु. १५; ग्रिन्गे-जपान; वेस्टन-हिस्टरी ऑफ जपानीज लिटरेचर.]

भा र ती य चि त्र क ले चा इ ति हा स.

उ पो द पा ण.—चित्र होईल तितकें मनोवेषक असलें पाहिजे, ह्या मुद्यावर पाश्चात्य व पूर्वीत्य ह्या दोन्ही चित्रकलांचे एकमतय आहे. दोन्ही चित्रकलांना सौंदर्य व तत्व ह्या दोहोंचीहि सारखीच अपेक्षा असते, परंतु पौरस्त्याचा विशेष कल तरवार्थाकडे असतो, व पाश्चात्याचा ओढा सौंदर्याकडे असतो. याप्रमाणें त्यांचे उद्देश व हेतु भिन्न असल्यामुळे त्यांचे तुलनात्मक निवेदन करणें केवळ अशक्य आहे. असें आहे तरी त्यांच्यांत भेदाभेद काय आहेत हे सहज पहातां येतें. पाश्चात्य चित्रकला पिंडमय असते व पूर्वीत्य चित्रकला रोमाय्य असते. पाश्चात्य संगीताप्रमाणें पाश्चात्य चित्रकलाहि मोठ्या समाजाचे मनोरंजन करू शकते. उत्तरपक्षा हिंदी अगर पूर्वीत्य चित्रकला ही वैयक्तिक असून काही विशिष्ट व्यक्तींचेच मनोरंजन करू शकते. या नियमाला बौद्ध लोकांची कोरीव लेणी मात्र अपवाद आहेत. कारण त्यांची लोकप्रियता सार्वभौमिक आहे. त्या तऱ्हेचीं विवांनां पूर्वी जाऊन करतो. पण पौरस्त्य आणि पाश्चात्य कलात त्यानें दाखविलेला भेद आम्हांस मान्य होत नाही.

हिंदी चित्रकलेचे हिंदू, मुगलमान व बौद्ध असे मुख्य तीन भेद आहेत हिंदू चित्रकला ही मुख्यतः राजपुतान्यातील असून मुगलमानी चित्रकला दिल्लीच्या मोगल लोकांची आहे; बौद्ध व राजपुतानी चित्रकलामध्ये धार्मिक भावना दिसून येते तथा मोगल लोकांच्या चित्रकलेची स्थिति नाही.

बौद्धलोकांनी जीं लेणीं कोरून तयार केलीं तीं करण्यात त्याचा उद्देश धर्मप्रचार करण्याचा होता, व तो काही अंशी साध्य झालाहि. या धार्मिक हेतुमुळे त्यांच्या चित्रविषयात मर्यादा उत्पन्न झाल्या. रजपूत लोकांची कला यापेक्षा अधिक सार्वभौमिक स्वरूपाची होती. धर्मप्रसाराशिवाय ते चित्रकलेच्या द्वारे बहुजन समाजाचेहि ज्ञान करून देत असत. मोगल लोकांच्या चित्रकलेत कोणचेहि धार्मिक साम्य नसून ते आपल्या चित्रकलेच्या द्वारे रजपुताप्रमाणें फक्त वस्तुस्थितीचें निदर्शन करीत असत. हिंदुस्थानात इतकी चित्रकला असूनहि निरनिराळ्या चित्रकारांविषयी काहीहि माहिती उपलब्ध नाही.

बौद्ध लोक आपल्या मिथुवर्गीत काही कलाकुशल मिथुहि ठेवात असत हे मिथु धर्मप्रसारार्थें काम करून पुन्हा

जाऊन पोहोचली होती असा कित्येक प्रयातून लेखी पुरावा सांपडतो या विरोधावरून असे सिद्ध होते की, बरील प्रयामध्ये हिंदा चित्रकलेची एक काजील स्तुति तरी केली असावी, अगर ती चित्रे पूर्वी चांगली असून पुढे काळान्तराने साराथ झाली असावीत

कोणत्याहि कलेची उत्पत्ति सांगायची असल्यास प्राचीन लोक त्या कलेच्या उत्पत्त्याचा संध देवार्शी अगर एखाद्या राजाची लावतात, त्याचप्रमाणे त्यांनी चित्रकलेच्या उत्पत्तीवर जी गोष्ट वसविली ती अशी —एका प्राद्वर्णाचा मुलगा मरण पावला अमत्ताना ब्रह्मदेवाने त्याचा तसवीर तयार करविली व त्यांत प्राण पाहून तो मुलगा त्रिबल केला या गोष्टीपासून पुढे चित्रकला निर्माण झाली तसेंच सर्वे कलादीशल्याचा स्वामी ब्रह्मदेवाचा अवतार विश्वकर्मा हा होय, असे ते मानतात फार पुरातन काळापासून हिंदु रामेजवाड्यात सहान लहान चित्रे काढण्याची वडिवाड होती असा चित्रकलेचा ते प्रेम-संबंधात उपयोग करीत असत, याचें उत्तम उदाहरण म्हटलें म्हणजे उपा व अनिरुद्ध यांच्या मधील प्रणयसंघ होय सरून बाह्मयात सौंदर्यप्रधान चित्रकलेचा उल्लेख आता भित्तीवरील चित्रकलेत त्या वळचे चित्रकार वाकबगार होत असे म्हटलें आहे पुढे बौद्धधर्माची स्थापना झाल्या वर चित्रकलेत धार्मिक भावनांचा समावेश करण्यांत आला तेव्हापासून चित्रकार धार्मिक प्रसंगाची चित्रे काढू लागले असेच एक गौतमयुद्धाचे चित्र पाहून एक राजा आपल्या परिवारासह बौद्धधर्मा हास्याने एक उदाहरण आहे विनय पिटकात पत्तेनाद नांवाच्या राजाच्या चित्रागाराचें वर्णन आलें आहे हें पिटकाद्वारी ताका पूर्वीचें आहे रामायणातहि वशाच एका चित्रागाराचें वर्णन आलें आहे असे एक ना होत अनेक पुरावे या काळातील चित्रकलेसंबंधाने देता येतील तिबेटातील १७ व्या शतकातील इतिहासकार तारानाथ यानें हिंदी लोकांची चित्रे फार प्राचीन कालची आहेत असे म्हटलें आहे प्राचीनकालची भित्तीवरील चित्रे देवांनी काढलेली असून पुढे देवांची ही चित्रकला यक्ष व नाग यांनी अर्वाचीन काळापर्यंत तशीच चालू ठेविली असें त्यानें म्हटलें आहे

चित्रकला आणि शास्त्रीय विषय — वास्तव्य यन यानें कामसूत्रात पडण, अगर चित्रकलेसंबंधाच्या सहा नियमांचा उल्लेख केलेला आहे वास्तव्यन हा तिसऱ्या शतकात होऊन गेला, हे सहा नियम बौद्धकालापूर्वी केव्हा तरी निर्माण झाले असावेत हे सहा नियम पुढे दिल्लीप्रमाणे आहेत

(१) रूपभेद = चर्यासान, देखाण्यानें ज्ञान (२) प्रमाणम = लांबी, रुंदी वगैरेचें सत्यज्ञान (३) भाव (४) लावण्य योजनम् = मोडकतेचा योगना (५) सादयम् = सारखेपणा (६) वर्णिकाभंग = रंग व फुचल्या यांचें योग्य ज्ञान

या नियमांवरून आणि मूर्तिशिल्पाच्या अनेक नियमांवरून चित्रकलेत साष्ट उतंग करून देण्याचा प्राचीनांचा प्रयत्न होता असें दिसतें पण चित्रकलेचें सविस्तर ज्ञान करून देणारा ग्रंथ असून उपलब्ध झाला नाही, तथापि ग्रंथ नसावा असें वाटत नाही उलटपक्षी वास्तव्यानानें दिलेली नियम अन्य प्रयातांतील चित्रा परंपरेतील उतारा असावा हिंदी चित्रकलेचें बरील सहा नियम आतांभूत स्तंभ असून त्या नियमांचें अचलन करण्याचा प्राचीनांचा प्रयत्न असावा असें वाटतें या नियमांवरून पहाता असें दिसतें की, हिंदुस्थानात चित्रकला फार पुरातन काळी पूर्णतावस्थेप्रत पोचली असावी बौद्ध लोकांनी हे साही नियम ततोत पाळले असा वेत, असें अतिशयाची कोरीव लेणी पाहिल्यास कळून येईल

चिन देशामध्येहि चित्रकलेसंबंधानें ६ नियम असून ते बरील हिंदा चित्रकलेच्या सहा नियमांसारखेच आहेत यात चिनी चित्रकलेचे नियम मागाहूनचे असल्याबद्दल पुरावा असल्यामुळे ते हिंदी चित्रकलाशास्त्रावरूनच तयार केले असावेत असें म्हणण्यास हरकत नाही असें पक्षां प्राज्ञन समजतो

प्राचीन हिंदा चित्रकलेच्या पूर्णतावस्थेचा आणखी एक भक्षम पुरावा म्हटला म्हणजे चित्रलक्षणासंबंधीचा होय बौद्ध धर्माच्या देशभर प्रसारापूर्वीच चित्रकारांनी उत्तम चित्रांची लघ्मोच्छेद देशभर टाकली होती बहुतेक चित्र देवादिकांची असावीत, असेंहि एक लक्षण त्यांनी लिहून ठेवले आहे याशिवाय निरनिराळ्या चित्रांच्या लांबीरुंदी वगैरे संबंधानें त्यांनी प्रमाणेहि ठरवून टाकली मनुष्यादिकांची चित्रे, देव व रामेजवाडे यांच्या चित्रांपेक्षा लहान आकाराची असावीत असाहि आणखी एक नियम त्यांनी दिला आहे व हिंदुस्थानांत असा प्रमाणात चित्रे काढण्याची वडिवाड अद्यापहि जुन्या पद्धत्याच्या चित्रकारात चालू आहे बरील व्याचमहत्त्वभेद चित्रांनी रंग देण्याच्या बाबतीतहि देवस्थानासारखा दिसतो या चित्रलक्षणात चौकीनी आकाराचा वेहस सर्वांत उत्तम गणला आहे, व तिकेनी, लांबट अगर वाटोळा कनिष्ठ प्रतीचा मानलेला आहे त्याचप्रमाणे कोणाचे कंस कसे रंगवावेत वगैरेसंबंधीहि चित्रलक्षणांत पुष्कळ नियम आहेत जिर्याचे वेहरे कसे काढावयाचे यासंबंधाने फारसे कडक नियम नाहींत, परंतु जिर्यांची चित्रे प्रमाणशीर, मोहक, नाजूक व विनयशील दिसण्याजोगी असावीत असा एकनियम आहेच पडण व चित्रलक्षण या दोहोंवरूनच पुढे राजाच्या कारकीर्दीत शिल्पशास्त्र उदयास आलें हें शिल्पशास्त्र अद्याप हिंदुस्थानात जीव धरून आहे

बौद्ध लोकांची चित्रकला (इ. स. ५० ते ७००) — हिंदी चित्रकलेच्या इतिहासात हा काळ अत्यंत श्रेष्ठ गणलेला आहे या काळात हिंदुस्थानदेश वैभववाच्या अत्युच्च शिखराला जाऊन पोहोचला होता व विशेषतः कलाकौशल्याच्या बाबतीत तर त्यानें आपले वैभव अगदी कळसात नेऊन पोचविलें होतें

देवाळांच्या भित्तीवरून चित्रे वगैरे काढीत. रजपूत चित्रकार राजेरजवाऱ्यांची व सरदारांची चित्रे काढून देत असत, व फावल्यावेळी देवादिकांची चित्रे काढीत. मोगल चित्रकार हे दरबारी रहात असत, ते धन्याच्या हुकुमाप्रमाणे चित्रे तयार करून देत व त्याबद्दल त्यांना धन्याकडून नग्राणे मिळत असत. हिंदी चित्रकारांची नांवनिशी वगैरे फारच थोडी मिळते हे वरती सांगितलेच आहे. त्यांतल्यान्यांत रजपूत व बौद्ध चित्रकारांची तर सुळीच माहिती मिळत नाही. काही थोड्या मोगल लोकांच्या चित्रांवरून मात्र चित्रकारांची नावे (सद्या) लिहिलेली असतात.

भारतीय चित्रकलेच्या इतिहासांत चित्तान्याची नावे फारशी उल्लेखा येत नाहीत हे विधान बाराबार होत आहे, व ते बहुतांशी खरेचि आहे. ताम्रपटांवर लेखकांचे नाव आपणांस बाराबार आढळून येते पण त्यामानांचे चित्रकलेची नावे आपणांस कमी आढळतात. तथापि चित्रकारांची नावे सुळीच आढळत नाही असे मात्र नाही. पुराणोल्लिखित चित्रलेखा हिला पली ब्राह्मण आद्य चित्रकार समजतो. पण ती खरी व्यक्ति असावी की नाही या विषयी बानवाच आहे. तारा-नाथा (पंढा) हे आपल्या कलेच्या इतिहासांत काही नावे दिली आहेत. नाग चित्रकार म्हणून धिमन्, त्याचा मुलगा, आणि विटपालो ही नावे आली आहेत. दाक्षिणात्य चित्रकार म्हणून जय, परोजय, आणि विजय ही नावेहि दिली आहेत. यक्ष चित्रकारांमध्ये सुमधराचा उल्लेख केला आहे.

अक्षरकालीन अनेक चित्रकारांचा उल्लेख ऐनी इ-अक्षरीत व इतर भेदीत आढळून येतो. यांत हिंदू व मुसलमान दोन्ही नावे आढळून येतात. त्यांत वसवत, दसवत, केसुदास, काम्बुक जातीचा फदल, अयदुल समद शिराही, कय्यद अली, तखिल्ल दसगादि नावे आढळून येतात. हिंदुस्थानी आणि फारसी या चित्रकलाच्या इतिहासांतील दुवा म्हणून विहशादचे नांव दृष्टीस पडते. रजपूत चित्रकारांमध्ये भगवती आणि हुनर ही नावे दृष्टीस पडतात, तर शीख चित्रकारांमध्ये कपुरसिगचे नांव आढळून येते. रणजित. सिंगच्या पदरी असलेल्या जीवनरामाचेहि एक चित्र प्रसिद्ध झाले आहे, भीरबांद नांवाचा एक हिंदू चित्रकार पान-पतण्या पुढ्याच्या सुमाराचा असावा. त्याचेहि काम अलोकले स्पष्ट होऊं लागले आहे. पेशवांच्या सैमराळ प्रदेशांतील काही चित्रकारांमुळे अद्याप प्रसिद्ध आहेत. मोगल चित्रकारांची पोडीशी माहिती ऐन अक्षरी नांवाच्या ग्रंथांत आलेली आहे. अक्षर यादनाहाने दसवत केस वगैरे हिंदू चित्रकारांसहि आपल्या पदरी ठेवून घेतले होते. ते जातीचे कटार होते.

हिंदी चित्रकलेचे, निरनिराळ्या प्रकारांपासूनच ठिकाणा-वरून दिग्भोक्त्य, दक्षिणधर्म, कामाक्ष्य वगैरे निरनि-राळे भाग पाडले आहेत. जयपूरकलम व कामाक्ष्यकलम असे रजपूत चित्रकलेचे दोन भाग आहेत. तसेच दिग्भोक्त्य, रमनीकलम, दक्षिणधर्म, इराणाकलम, बार्दिसाकलम व

पाटणाकलम हे मोगल लोकांच्या चित्रकलेचे वेगळेले भाग आहेत. परंतु कायमरी कलम हे कित्येक रजपूत चित्रकलेत घालतील. रजपूत व मोगल लोकांची चित्रे लहान लहान असतात. बौद्ध लोकांची कोरीव लेणी मोठी व खोदीव असल्यामुळे त्यांचा ह्या कलमात समावेश केला नाही.

प्राचीन चित्रकला.—ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीची थोडीच चित्रे उपलब्ध आहेत, तरी ती फार मनोविशेष आहेत. ही चित्रे शिकारीसंघाची असून ती मध्यप्रांतांतील कैमूर पर्व-ताच्या कच्चावरून काढलेली आहेत. विंध्य पर्वताच्या आस-पासहि तांबडी माती व रंगपाट्या सांपडल्या आहेत, यावरून तेथे पूर्वी चित्रकला होती असे दिसते. आता काही थोड्या कालापूर्वी मध्यप्रांतांतील सिधणपूर नांवाच्या खेड्याच्या नजिकच्या पर्वतश्रेणीमध्ये खडकावर काही कोरीव चित्रे सांपडली आहेत. ही चित्रे माणसांची व जनावरांची असून तांबड्या रंगाचे रंगविलेली आहेत. त्यांत एक शिकारीच्या प्रभंगाचे चित्र आहे. ही चित्रे ज्या कच्चावरून काढ-लेली आहेत त्या कच्चाच्या पायथ्याशी दगडाची हत्यार सांपडल्यामुळे ही चित्रे पाषाणयुगातील असावीत असे अद्द-मान निघते. ती जुनी शास्त्रांमुळे ती जरी नीटशी समजत नाहीत, तरी त्यावरून चित्रकारांचे कौशल्य चांगलेच दिसून येते अनाप्रकारची चित्रे मिर्झापूर जिल्ह्यातहि सांपडतात. ह्या चित्रावरून प्राचीनकालच्या हिंदू लोकांच्या जिवितकामा-वरहि बराच प्रकाश पडतो; हिंदुस्थानांत चित्रकलेच्या अभ्यासास सुरुवात होण्यापूर्वी एक हजार वर्षे इतका काल वरील डोंगरांतील चित्रांचा असावा, असे दिसते. तसेच मध्यप्रांतांतील रामगढ पर्वतावर जोगिमरा लेणी आहेत, ही लेणी इसवी सनापूर्वीच्या पहिल्या शतकांत तयार केलेली असावीत असे दिसते. ही लेणी तांबड्या व काळ्या रंगांनी रंगविलेली आहेत. ही दुरून फारच वेढव दिसतात, परंतु तीं मूळचीं तशीं नसून कोणी सामावून लुप्त करण्याच्या इच्छेने त्यांत काही फेरफार केल्यामुळे तशीं दिसत असावीत. हे लेण्यांतील चित्रे माणसांची व जनावरांची असून त्यांनी मत्स्य, भकर आदिकरून चित्रांची नकदी केली आहे. परंतु ह्या चित्रांमधील गोट अद्याप समजली नाही. बौद्ध काला-पूर्वी हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या राजवाड्यांच्या भित्तीवरून खोदीव चित्रे काटण्याची वाहिवाट होती, परंतु ती चित्रे ऊन, वारा, व पाऊसपार्श्वी लागून नाहीशी झालेली आहेत. असे पुष्कळ राजवाडे जमीनदोस्त होऊन गेले आहेत, व त्यामुळे हिंदी चित्रकलेचे बरेचसे तुकड्यां झालेले आहेत.

त्याचप्रमाणे या मोठमोठ्या प्रासादांच्या जमीनीवरहि चांगले रंगपट्ट करण्याची चाल असे; परंतु ते प्रासाद नष्ट झाल्या-मुळे जमीनीवरील चित्रकलेची भित्तीवरील चित्रकलेप्रमाणेच दिसत झाली. या एकंदर चित्रांवरून पाहता यावेळी चित्रकला पूर्णांतावरचेला पोहोचली नव्हती असे दिसते. उलटपक्षी या काळाच्या संपूर्ण वर्षापूर्वी हिंदी चित्रकला पूर्णतावरचेला

जाऊन पोहोचलो होती असा कित्येक ग्रंथांतून खेरी पुरावा सापडतो. या विरोधाबद्दल असे शिद्द होतें की, वरील ग्रंथामध्ये हिंदी चित्रकलेची एक काजील स्तुति तरी वेळीं असावी, अगर ती चित्रे पूर्वी चांगली असून पुढें काळान्तरानें खराब झालीं असावीत.

कोणत्याहि कलेची उत्पत्ति सांगावयाची असल्यास प्राचीन लोक त्या कलेच्या उत्पत्तीचा संबंध देवाशी अथवा एखाद्या राजाशी लावतात; त्याचप्रमाणें त्यांनी चित्रकलेच्या उत्पत्तीवर भी गोष्ट घडविली ती अशी—एका ब्राह्मणाचा मुलगा मरण पावला अमत्ताना ब्रह्मदेवानें त्याची तसवीर तयार करविली व त्यांत प्राण घालून तो मुलगा जिवंत केला. या गोष्टीपासून पुढें चित्रकला नियोग झाली. तसेंच सर्व फलकौशल्य्याचा स्वामी ब्रह्मदेवाचा अवतार विश्वकर्मा हा होय, असें ते मानतात फार पुरातन काळपासून हिंदु राजेरजवाड्यात लहान लहान चित्रे काढण्याची बहिवाट होती. अशा चित्रकलेचा ते प्रेम-संबंधात उपयोग करीत असत, ज्याचें उत्तम उदाहरण म्हटलें म्हणजे उपा व अनिरुद्ध यांच्या मधील प्रणयसंबंध होय.

संस्कृत बाह्मयात सौंदर्यप्रधान चित्रकलेचा उल्लेख असून भित्तीवरील चित्रकलेत त्या बळेचे चित्रकार वाकबगार होते असें म्हटलें आहे. पुढें बौद्धधर्माची स्थापना झाल्यावर चित्रकलेत धार्मिक भावनाचा समावेश करण्यांत आला. तेव्हापासून चित्रकार धार्मिक प्रसंगाचीं चित्रे काढूं लागले. असेंच एक गौतममुखाचे चित्र पाहून एक राजा आपल्या परिकारासह बौद्धधर्मा झाल्यानें एक उदाहरण आहे. विनय विटकात पत्तेनाद नांवाच्या राजाच्या चित्रागाराचें वर्णन आलें आहे हें विटकालाही चाकापूर्वीच आहे रामायणातहि अशाच एका चित्रागाराचें वर्णन आलें आहे. असे एक ना दोन अनेक पुरावे या काळांतक चित्रकलेसंबंधानें देतां येतील तिथेचिंताली १७ व्या दातकांतल हाते-हासकार तारानाथ यांनें हिंदी लोकांची चित्रे फार प्राचीन काळची आहेत असें म्हटलें आहे. प्राचीनकाळची भित्तीवरील चित्रे देवांनीं काढलेलीं असून पुढें देवाची ही चित्रकला यक्ष व नाग यांनीं अर्वाचीन काळापर्यंत तशीच चालू ठेविली असें त्यानें म्हटलें आहे.

चित्रकला आगिशास्त्रं य विवेचनम्—वास्तव्यायन यांनें कामभूजात पदंग, अगर चित्रकलेसंबंधाच्या सहा नियमांचा उल्लेख केलेला आहे. वास्तव्यायन हा तिसऱ्या दातकात होऊन गेला, हे सहा नियम बौद्धकाळापूर्वी केव्हां तरी निर्माण झाले असावेत. हे सहा नियम पुढें दिव्याप्रमाणें आहेत.

(१) रूपभेद = चर्याज्ञान, देखाव्याचें ज्ञान. (२) प्रमाणम् = लोनी, हंदी वगैरेचें सत्यज्ञान. (३) भाव. (४) स्ववर्ण्य योगनम् = मोहकतेची योगना. (५) वास्तव्यम् = सारस्वतणा. (६) वर्णिकाभेग = रंग व कुंचल्या यांचें योग्य ज्ञान.

या नियमांवरून आगि मूर्तिशिल्पाच्या अनेक नियमांवरून चित्रकलेस शास्त्र उत्तम करून देण्याचा प्राचीनांचा प्रयत्न होता असें दिसतें. पण चित्रकलेचें सविस्तर ज्ञान करून देणारा ग्रंथ अजून उपलब्ध झाला नाहीं, तथापि ग्रंथ नसावा असें वाटत नाहीं उलटपक्षीं वास्तव्यायनानें दिलेला नियम अन्य ग्रंथातील विंचा परंपरेतील उतारा असावा. हिंदी चित्रकलेचे वरील सहा नियम आधारभूत स्तंभ असून त्या नियमांचें अवलंबन करण्याचा प्राचीनांचा प्रयत्न असावा असें वाटतें. त्या नियमावरून पहाता असें दिसतें की, हिंदुस्थानात चित्रकला फार पुरातन काळी पूर्णतावस्थेप्रत पोचिली असावी. बौद्ध लोकांनी हे सहा नियम तैत्तरीत पाळले असावेत, असें अजिंठापाची कोरीब लेणी पाहिल्यास कळून येईल.

चीन देशामध्येहि चित्रकलेसंबंधानें १ नियम असून ते, वरील हिंदी चित्रकलेच्या सहा नियमासारखेच आहेत. यात चिनी चित्रकलेचे नियम मागादूनचे असल्याबद्दल पुरावा असल्यामुळे ते हिंदी चित्रकलाशास्त्रावरूनच तयार केले असावेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं असें पक्षां प्राऊन समजतो.

प्राचीन हिंदी चित्रकलेच्या पूर्णतावस्थेचा आणखी एक भद्रम पुरावा म्हणजे म्हणजे चित्रलक्षणासंबंधांचा होय. बौद्ध धर्माच्या देशभर प्रसारापूर्वीच चित्रकारांनी उत्तम चित्रांची लक्षणेहि ठरवून ठेवली होती. बहुतेक चित्र देवादिकांचीं असावीत, असेंहि एक लक्षण त्यांनीं निवृत्त ठेवले आहे याशिवाय, निरनिराळ्या चित्रांच्या लांबोढी वगैरे संबंधानें त्यांनीं प्रमाणेहि ठरवून टाकलीं. मनुष्यादिकांचीं चित्रे, देव व राजेरजवाडे यांच्या चित्रांपेक्षा लहान आकाराचीं असावीत असाहि आणखी एक नियम त्यांनीं दिला आहे व हिंदुस्थानात अशा प्रमाणात चित्रे काढण्याची बहिवाट अद्यापि जुन्या पद्धत्या चित्रकारात चालू आहे. वरील व्यक्तीमदवस्थेचे चित्रांना रंग देण्याच्या बाबतीतहि ठेवण्यासारखा दिसतो. या चित्रलक्षणात चौकोनी आकाराचा चेहरा सर्वांत उत्तम गणला आहे, व त्रिकोनी, लांबट अगर वाटोळा कनिष्ठ प्रतीचा मानलेला आहे त्याचप्रमाणें कोणाचे कंठ कसे रंगवावेत वगैरेसंबंधीहि चित्रलक्षणात पुष्कळ नियम आहेत. त्रियाचे चेहरे कसे काढावयाचे यासंबंधानें फारसे कटक नियम नाहींत, परंतु त्रियांची चित्रे प्रमाणशीर, मोहक, नाजूक व चित्रशली दिसण्याजोगीं असावीत असा एक नियम आहेच पडंग व चित्रलक्षण या दोहोंवरूनच पुढें राजाच्या कारकीर्दीत शिल्पशास्त्र उदयास आलें हें शिल्पशास्त्र अणप हिंदुस्थानात जीव धरून आहे.

बौद्ध लोकांची चित्रकला (६. स. ५० ते ७००) — हिंदी चित्रकलेच्या इतिहासात हा काळ अत्यंत श्रेष्ठ गणलेला आहे या काळांत हिंदुस्थानांत वैभव्याचा अत्युच्च शिखराला जाऊन पाहोचला होता व विशेषतः कलाकौशल्य्याच्या बाबतीत तर त्यानें आपलें वैभव अगदीं कळतास नेऊन पोचविलें होतें

धार्मिक भावना व कला यांचा परस्पर निकट संबंध असल्यामुळे ज्या देशांत धर्माचे प्राबल्य होते तेथे कलाकौशल्याचीहि वाढ होते हे इतिहासातील उदाहरणवरून उपाद दिसते. ह्या तत्वानुसार प्रस्तुत काळी हिंदुस्थान देशांत बौद्धधर्माचे प्राबल्य झाल्यामुळे शिल्प आदिकरून कलांनी वांगले पोषण मिळाले, हे सोलोन, जावा, छायाम वगैरे देशांतून आलेल्या कलाकौशल्यच्या कामावरून दिसून येते. ज्या ज्या देशांत बौद्ध धर्माची लाट जाऊन गेली होती, त्या त्या देशांत बौद्ध धर्माभिमुखी कलाकौशल्याची कामे करून ठेविली आहेत असे ताराणाथ नावाच्या इतिहासकाराने म्हटले आहे. बौद्ध लोकांची पुष्कळशी चित्रकला सर्वभक्षक कालाच्या मुखा पदल्यामुळे जी धोडी चित्रकला आजपर्यंत निमावून टिकाव घेऊन राहिली, ती पाहिली असता त्याचे उद्गृष्ट कलाकौशल्य दिसून येते. बौद्धधर्म स्वरूपदर्शी असल्यामुळे त्याच्या प्रसारकांनी आपले काम लेखनीय एवढी रंगविण्याच्या कुंजलाच्या जोरावरच केले त्यांनी आपले धार्मिक प्रसंग गोष्टिरूपांनी लिहून व देवता, ते कुंजल्यानी भिंबीवर सुक रीतीने रंगवून ठेविले. अशा चित्रांमुळे त्यांचा सरावसा कार्याभाग झाला. नैपाळ व तिबेट या देशाच्या विज्ञानाबरोबर असेच धर्माविषयक रंगकाम केलेले असे.

पुढे चीन देशाचा बौद्ध धर्मासंबंधी उत्तम ग्रह झाल्यावर तेथील बादशहा भिगती याने हिंदुस्थानातून काश्मिरमधून या नांवाच्या बुद्ध भिक्षूला आपल्या दरबारा बोलावून नेले. त्याने मातांना आपल्याबरोबर काही चित्रचलंके नमुनेहि नेले होते. ही गोष्ट कबळ इ. स. १७ साली घडली. या प्रमाणे बौद्ध लोकांची चित्रकला, बौद्ध धर्माबरोबर चीन-जपान वगैरे देशांत गेली, व तेथे टिकून राहिली. यामुळे चीन वगैरे बौद्धधर्मी देशांतील कौशल्य लेण्यामध्ये व चित्रांमध्ये हिंदी चित्रकलेची थारावळीत उदा दिसून येतेच. हिंदी चित्रकला येथल्याच्या आमुचव जिनाराज जाऊन पोचली, असे पाहून इतर देशांतून तत्पण विद्यार्थी हिंदुस्थानांत विद्यार्थिनासाठी येऊ लागले. फा देन, सुएनरुंग हे यांपैकी होत.

ह्या सर्व प्रमाणावरून, व ह्या हिंदुस्थानांत जी काही कौशल्य लेणी वगैरे स्थळे जीव घेऊन राहिली आहेत, त्यांवरून हिंदुस्थानदेश कलाकौशल्यच्या दायतांत बौद्धकालांत फिती पुढे गेला होता हे सहज घडून येईल. एकंदरीत बौद्धधर्मा प्रमाणे बौद्ध लोकांची चित्रकलाहि हिंदुस्थानांतच उदय पावली.

बौद्ध चित्रकलेचा उत्तरोत्तर वसा विचार होत गेला, हे अभियाच्या कौशल्य लेण्यावरून समजून येईल. या लेण्यांपैकी काही शुनी अथवा काही मण्डपून तयार केलेली आहेत. आलेखनमधील विंगे रंगाची लेणी व वाप (आलेख लेखान)ची काही बरीत कामी उपयोग्य होती.

अभियाच्या कौशल्य लेण्यांतील चित्रे रंगवून अत्यंत सुबक केलेली आहेत. ही लेणी प्रथम १८११ साली यूरोपियन लोकांच्या दृष्टीस पडली, तेव्हापासून शंभर वर्षांत त्यांच्यांत काहीहि सुधारणा सरकारने घडवून आणली नाही. यामुळे ही चित्रे दिवसेंदिवस नष्ट होत चालली आहेत. अलीकडे विंगम सरकारने त्यांच्या संरक्षणासाठी प्रयत्न केला आहे. या २१ पैकी बहुतेक सर्व लेणी प्रथम रंगविलेली असावीत असे दिसते. पण यापैकी फक्त १६ लेण्याचेच रंग १८७१ सालापर्यंत टिकाव घेऊन राहिले होते. दिवसेंदिवस लेण्यांचा व त्याच्या रंगांची फार खराबी होत चालली आहे. यामुळे इ. स. १९१० साली पहाण्यालायक अशी फक्त सहाय लेणी उरली. नंबर १, २, ९, १०, १६ व १७ ही ती लेणी होत. या लेण्यांत पुष्कळ निरनिराळे प्रकार आहेत. ह्या लेण्यांचे काल साली दिल्याप्रमाणे आहेत.

नं. १ नं. १० दुमारे इ. स. १००

नं. १० ... इ. स. ३५०

नं. १६ व १७ ... इ. स. ५००

नं. १ व २ ... इ. स. ६२१-६८

ह्या एकंदर लेण्यांनी लागलेला काल सहाशे वर्षांचा आहे. नं. १ व १० ही लेणी तयार झाल्यानंतर पुढे काहीच काल ह्या कला उतरती कळा लागली असावी, व पुढे ती कला सुदृष्ट राजाच्या कारकीर्दीत पुन्हा उदयास आली असावी, असा इतिहासकारांचा तर्क आहे. ह्या चित्रांचे प्रसंग बौद्धधर्मातील आहेत, व त्या काळातील इतिहासवरूनहि दिसतेले आहेत. बहुतेक सर्व चित्रे जातकांतील गोष्टीवरून तयार केलेली आहेत. नऊ व दहा नंबरची लेणी अगदी प्रथम तयार केलेली आहेत. ह्या लेण्यांचे कलाकौशल्य फारच उच्च स्तराचे आहे. यावरून असे सिद्ध होते की, अभियाच्या लेण्यांनी सुदृढात करण्याच्या सुमारास बौद्ध लोकांची चित्रकला अगदी पूर्णावस्थेला जाऊन पोहोचली असली पाहिजे. ही लेणी कोण हाविडी राजे राजा करीत असतांना तयार केली असावीत. हे राजे अगदी वैदिक धर्माभिमानी होते, तरी ते बौद्ध लोकांच्या धार्मिक वाचतात कधी हात घालीत नसत. हतकंठ नव्हे तर ते शाखा कार्या आपली सहायसुती दर्शवीत असत. उत्पत्ती काही लोकांचा अथवा तर्क आहे की, वैदिकधर्माच्या राजांकडून धार्मिक वाचतात छळ झाल्यामुळे बुद्ध भिक्षु अशा निर्जन स्थळी एका बाजूला उषून बसले असावेत, व मधल्या वेळांत त्यांनी केव्हा तरी लेणी खोदून रंगविली असावी. परंतु या लेण्यांचे विषय रावदरपारासारख्या गोष्टीवरून तयार केलेले असल्यामुळे ह्या तर्क बरोबर दिसत नाही. उत्पत्ती वैदिक रावे व बुद्ध भिक्षु यांच्यामध्ये सदाय व प्रेम अशाच हाच तर्क बरोबर दिसतो.

नं. १ व १० या लेण्यांमधील विषय हा आहे की, वळ-डवीत रेवा, बाराक कामाकडे दुसरा, हाकाचि रंग ही ज्या

चित्रपद्धतीचीं अंगें आहेत ती फडेर चित्रपद्धति यात दिसून येते. त्यातील देखावे सुंदर असून आकृती सुबक काढलेल्या आहेत व हाताची ठेवण परीवर पायली आहे.

यानंतर २५० वर्षांनीं एका नंतरनें लेग्नं तयार झालें, यातील सर्व खांबेवर एकएकटें चित्र आहे हीं चित्रें गाथार चित्रासारखीं दिसतात. हीं चित्रें साधी व अल्प दिसतात. यानंतर सहाश्रा शतकात नं. १६ व १७ हीं लेणीं तयार झाली; यांतील देखावर वाकटक रागांचीं तत्ता असावी. नंतर १९ हें लेणें एका प्रधानाच्या मुलाच्या हुकुमावरून तयार केलें, असें त्या लेण्यावरील एका लेखात म्हंटलें आहे.

या लेखात निरनिराळ्या आकृतींची ठेवण परीवर पायली असून हें 'पामोडा' पाटाचें दिसतें. या लेण्यामध्ये मधून मधून इराणी चित्रकलेचेहि छटा दृष्टीत पडते. नंतर १७ व्या लेण्यांत पुढाच्या आयुष्यकामाविषयांचीं चित्रें असून या चित्रात एक प्रकारचे इराणी वळण अगदी स्पष्ट दिसतें. या चित्रमधील जोय व चलाखी पाहून असे वाटतें की, बौद्धधर्माला उतरती फळा लागल्यामुळे बौद्धधर्मा ह्मणायिणीं अत्यंत कळकळीचा उदरेश करण्यासाठी त्यांनीं हें लेणें वेपट्या उपर्य म्हणून तयार केलें असातें.

या लेण्यानंतर तयार केलेलीं लेणीं म्हंटलीं म्हणजे नं. १ व २ हीं होत. हीं दुसऱ्या पुलकेशिन् राजाच्या कारकीर्दीत झालीं असावीत. या लेण्यामधील चित्रांतहि इराणी चित्रकलेचीं छटा पडल्यासारखी दिसत. नं. १ च्या लेण्यातील चित्रकला व जवामधील चित्रकला, या दोन चित्रकलांमध्ये बरेचसे साम्य दिसून येतें. यामुळे जवामधील चित्रकला मूळ हिंदुत्वानातील असावी असें दिसत. नं. २ या लेण्यातील चित्रें पहाता हें लेणें अगदीं सर्वांत वेपटीं तयार केलें असावें असें दिसत. येथून पुढें बौद्ध लोकांच्या चित्रकलेला लागलेल्या उतरत्या कलेचीं चित्रें ह्या लेण्यामध्ये स्पष्ट दिसत आहेत. ह्या लेण्यामध्ये विषेद, व सोपान, या प्रातातील चित्रकलाची वळणें स्पष्ट दिसून येतात.

तसेंच निवेष्टातील निशाणावरील चित्रकलेची छटासुद्धा या लेण्यात दिसून येते. अमिठयाच्या लेण्याप्रमाणेच बौद्ध लोकांनीं सिमिरिया व अजालेरस्थानातील बाप ह्या दोन ठिकाणीहि लेणीं तयार करून ठेविली आहेत. हीं लेणीं पहिल्या बद्धयाच्या कारकीर्दीत म्हणजे इ. स. ४८० च्या सुमारात केलीं असावीत. बाप येथील लेण्यात एक १० बीरस पुढाचा सुंदर समानरूप आहे. बौद्ध लोकांच्या चित्रकलेचे नमुने हजारां ठिकाणीं पसरलेले होते; पण त्याचें मरिच लेणी व चित्रकला मुसुलमानांनीं उधस्त केली, व अजिठा बाप वगैरे ठिकाणीं लेणीं लोहबद्धपासून दूर असल्यामुळे कधीपर्यंत टिकाव घळून बसली. प्राचीन बौद्ध चित्रकलेचे तारागामांनं पुर्वीकप्रमाणें माग केलें आहेत:—(१) देवांची चित्रकला—युद्ध जन्मानंतरच्या काही शतकांतील सम्य

देखातील चित्रकला. (२) यक्षांची चित्रकला—अशोक राजाच्या वेळची चित्रकला (३) नागांची चित्रकला—नागाजुन राजाच्या कारकीर्दीतील चित्रकला; अमरावती येथील स्तूप ह्या या चित्रकलेचा नमुना आहे. तिच्या शत-कांनंतर या कलेला उतरती कळा लागली असें तारागामांनं म्हंटलें आहे. यानंतर काहीं काळानें चित्रकलेचा जीर्णोदर होऊन पुन्हा तीन प्रकारची चित्रकला हिंदुत्वानात मुरू झाली. यांपैकी एक सम्य प्रातातील चित्रकला होय. ही चित्रकला युद्धपक्ष राजाच्या कारकीर्दीत विपत्तार यानें स्थापन केली. विपत्तार ह्या इ. राजाच्या नाचण्या अगार सहाश्रा शतकात होऊन गेला असावा. राहिलेल्या दोन चित्रकला म्हंटल्या म्हणजे राजपुताना, व बंगाल या प्रातातील होत यांपैकी राजपुतान्यातील चित्रकलेचा शृंगबर ह्या आधारस्तंभ असून, पाताळ्यातील चित्रकलेत धीमन् व त्याचा मुलगा विपठो हे दोघे चित्रकार फार व. व. घणघण होते राजपुतान्यातील चित्रकला दाल राजाच्या कारकीर्दीत उदयास आली, व बंगाल प्रातातील चित्रकला धर्मेपाल व देवपाल या दोन राजाच्या कारकीर्दीत उदयास आली. याशिवाय काश्मीर, नेपाळ, मद्रादेश, दक्षिण हिंदुस्थान, या प्रातांतून वेगवेगळ्या प्रकारच्या चित्रकला अस्तित्वात होत्या; परंतु ह्या, वरील सुटच तीन प्रकारच्या कलांचेच फाटे होत असें तारागामांनं मत आहे.

मध्यकाळीन चित्रकला. (इ. स. ५००—१६००)—हिंदुत्वानात बौद्ध धर्माचे प्रारंभ असताना ज्या चित्रकलेचा जन्म झाला, ती चित्रकला पुढील काळात सर्वोच्च वृद्धित होत गेली असेल, असें कोणास वाटणें साहजिक आहे. परंतु ही चित्रकला वृद्धित न होता, हिंदुत्वानात बौद्ध धर्माचा स्तंभ होतासुणीच एकदम नष्ट झाली. काहीं जैन पुस्तकांतील चित्रें येथून दिलीं असतां इ. स. ८०० पासून अकरा व आठशह्या कारकीर्दीपर्यंत हिंदुत्वानात एकहि चित्र तयार झालें नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ह्या मधील काळात चित्रांचेचो अशी दशा झाली असताना इतर कला हळूहळू पुढें शुध्द लागण्या ही नेट्टी आधर्माची गोष्ट आहे. कारण ह्या काळ एकंदरीत चोर भिडेचा असल्यामुळे सर्वत्र कला नष्ट झाल्यात हें साहजिक आहे. असें असताना सर्व कलांना प्रोत्साहन मिळून एकच कला कशी मार्ग पडली हें समजत नाहीं.

बौद्ध धर्माच्या अस्त्यवरोबर हिंदी चित्रकला जी मावळी ती हिंदुत्वानात मोघल लोकांचा असून पूर्णवर्ण प्रस्थापित होईपर्यंत पुन्हा उदयास आली नाहीं. ह्या सम्यकातील हिंदुत्वानात राजकीय बाबतीत धार्मिक व उलट्यापलट चाली असताना चित्रकलेसारख्या कामाकडे कोणाचे लक्षच गेलें नाहीं असें दिसतें. चित्रकला ही बौद्ध धर्माचा प्राण असल्यामुळे बौद्ध धर्मावरोबर ती आठव्या शतकात नष्ट व्हावी, यात काहीं नवल नाहीं.

व नंतर इतर कला एकामागून एक पुढे सरळ लागल्या. यांचे कारण असे की वैदिक धर्माचे लोक घडीव कामे व इतर कारागिरी यांमध्ये वाकचगार असल्यामुळे त्यांच्या उद्या-परोबर त्यांच्या कलाहि उद्य पात्र लागल्या असल्यात. पारापुरी, वेळूळ वगैरे ठिकाणच्या छत्र्या वैदिक लोकांच्या कारागिरीची चांगलीच साक्ष पटवितात. या मधल्या काळात हिंदी कलासंबंधाने जी विलक्षण स्थिति झाली, त्या प्रकारची स्थिति होण्यास याशिवाय आणखीहि कारणे आहेत. कदाचित त्या काळातहि इतर काळप्रमाणे चांगली चित्रकला निर्माण झाली असेल. परंतु ती एक मुसुलमानांनी पृथ्वस्त केली असेल, अगर पाऊस पाणी लागल्यामुळे नष्ट झाली असेल. या संवधात मिश्रित असे काहीहि लिहिता येत नाही पौढ लोकांची चित्रकला हिंदुस्थानात खूप पावल्यावर खोतान व तिबेट या दोन प्रांतांत गेली असावी असा तज्ज्ञाचा तर्क आहे.

मो ग ल लो फा ची चित्र क ला (इ. स. १५५० ते १८००).—मोगल लोकांची चित्रकला अकबर बादशहाच्या कारकीर्दीत उदयास येऊन शोकी जहांगीर बादशहाच्या कारकीर्दीत ती अगदी फळसास जाऊन पोहोचली. मग पुढे शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीत तिला उतरती कळा लागून अवरंगजेबाच्या कारकीर्दीत तिचा अगदी नाशनाट झाला. ही चित्रकला फारच थोडा काल प्रचारांत होती.

ही चित्रकला प्रथम समरकंद व हिरात येथे निर्माण झाली. ही मध्य आशियातील कलेची शाखा होती आणि या कलेस ईंडो-पर्शियन किंवा ईंडो-तैमुरीय अशी नावे आहेत. तैमुरलंग हा रानटी पंजु नसून चित्रकलेचा भोक्ता होता असे अलीकडे बघू लागले आहे. खुरासानचा सुलतान हुसेन याच्या दरबारी विद्वद्द या नांवाचा एक मोठा चित्रकार होता, त्याची चित्रकला बाबर बादशहाला फार आवडत असे. पुढे याच बाबर बादशहाची नातू अकबर, याच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानातील मोगल चित्रकलेचा उदय झाला. मागल बादशहांच्या स्वभावातील विशेष हा आहे की, ते कलाकौशल्यासारख्या कामांना प्रोत्साहन देण्याच्या कामी फार तत्पर असत. अवरंगजेब बादशहा मात्र या नियमाला अपवाद होता. बाबर बादशहा विद्वद्दच्या जिवांचा मोठा चहूता होता, अकबर बादशहाने तर निरनिराळ्या कारागिरांना व उद्यमशील पुरुषांना आपल्या दरबारी ठेवून घेतले होते. फरीख कलामक, अबदूल समद शिराझी, तामिजना मिरसद्द अदी हे मोगल कारागिर होते. जहांगीर बादशहाच्या दरबाराहि काही समरकंदहून आणविलेले चित्रकार होते. मोगल लोक हे ज्याप्रमाणे हिंदुस्थानात परकी होते, त्याप्रमाणे त्यांची चित्रकलाहि परकीच होती. तरी पण अकबर बादशहाने कलाकौशल्याच्या बाबतीत आपण भाव

न नेत्रां आपल्या दरबारी वसवन, दसवंत, केशुदास या हिंदी चित्रकारांना ठेवून घेतले होते.

प्रथम प्रथम ही चित्रकला राजवाड्याच्या बाहेर विलकूल पडत नसे; चित्रकार दरबाचे सेवक असल्यामुळे ते फक्त याद-शहांच्या परिबारातील मंडळींचाच चित्रे फाडीत असत. परंतु काळांतराने दरबारची चित्रकला फैलावत जाऊन पुढे इतर लोकांनाहि आपल्या तत्सविरा काढवून घेता येऊ लागल्या. मोगल लोकांच्या चित्रकलेमध्ये वस्तुस्थितीचे निदर्शन आणि सादृश्य हे दोन धर्मे परोपर पाळले आहेत. मोगल लोकांची चित्रे फार छद्मान असत.

जहांगीर बादशहाला चित्रकलेचा फार शौक असल्यामुळे त्याच्या कारकीर्दीत चित्रकलेला चांगले प्रोत्साहन मिळाले. त्याने चित्रकाराकडून मनुष्यांच्या तत्सविदीशिवाय, निरनिराळ्या वनस्पतींची, व नवीन आढळणाऱ्या फुलांचीहि चित्रे काढवून ठेविली आहेत. यांपैकी काही चित्रे अद्याप अस्तित्वात आहेत.

या बादशहाच्या कारकीर्दीत युरोपियन लोकांचा दिक्षीच्या दरबारापर्यंत प्रवेश झाल्यामुळे त्यांनी विलायतेतून आणविलेली ख्रिस्ती धर्मासंबंधाची व यूरोपियन स्त्रीपुरुषांची चित्रे येथील लोकांना दिसली व ती पाहून मोगल चित्रकार त्याची नकल करू लागले. याप्रमाणे जहांगीरच्या कारकीर्दीत चित्रकलेचा उत्कर्ष होऊ लागला. परंतु जहांगीरच्या मागून शहाजहान हा तत्स्तनशीन झाल्यावर तिच्या व्हासा सुरुवात झाली. शहाजहानच्या कारकीर्दीत चित्रकार चित्रांच्या सुवक्तै-पेशा रंगारंग्या चकाकिकडेच विशेष लक्ष पुरवू लागले. तसेच शहाजहानच्या मनाचा कल चित्रकलेपेक्षा मोठमोठ्या इबेल्या बांधणे, वगैरे कारागिरीच्या कामाकडे असल्यामुळे चित्रकला मागे पडून ताजमहालसारखी कारागिरीची कामे एकामागून एक उठू लागली.

या बादशहाच्या कारकीर्दीत चित्रकला अजिबात चंद पडली असे नाही. या काळातहि चित्रकार पूर्वीप्रमाणे चित्रे तयार करीत, परंतु ती हलक्या दर्जाची वळत असत. मोगल लोकांच्या चित्रकलेपैकी दिक्षीकलम नांवाचा चित्रकलेचा प्रकार शहाजहानच्या कारकीर्दीतच सुरू झाला.

पुढे अवरंगजेब बादशहाच्या कारकीर्दीत तर या कलेला मोठाच चढा बसला. नंतर काही मोगल चित्रकारांनी पाश्चात्य चित्रकलेच्या धर्तावर चित्रे काढून रंगविण्याचा उपक्रम केला. त्यामुळे मोगल लोकांची चित्रकला अजिबात चंद होऊन नवीनच धेंडपुजरी चित्रकला निर्माण झाली. अशा चित्रकलेचे नमुने कोठे कोठे पहावयात मिळतात.

र च पू त लो फा ची चित्र क ला (इ. स. १५५० ते १९००).—या सदराखाली राजपुताना व पंजाब या दोन प्रांतांतील चित्रकला येतात. त्या दोन्ही चित्रकला हिंदू लोकांच्याच आहेत. नौदरम्यांच्या अस्तावरोबर नाहीशी झालेली चित्रकला राजपुतान्यांत कधीचशी जीव धरून

चित्रकला.

सिलोनमधोल ५ व्या शतकांतील फ्रेस्को चित्रकला.

चित्रकला.

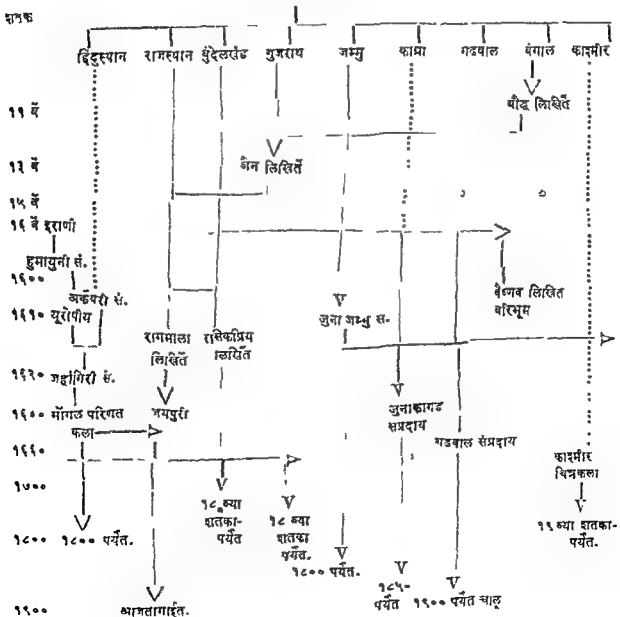
कृष्णचरित्रांतील एक प्रसंग.
(काव्य कलम, १८ वें शतक)

होती व पुर्वे रजपूत लोकांचा, भमल जवळ जवळ सर्व उत्तर हिंदुस्थानावर यमग्यावर तिने इल्ह इल्ह वर दोन्ही काढावयास सुरुवात केली. जयपूर, जोधपूर, उदेपूर, वगैरे ठिकाणच्या राजांच्या प्रासादित, अर्धितपाच्या लेखाणील जख्ख चित्र-कला अद्याप पहावयास सापडते. राजपुतान्यात जयपूर संस्थान हें चित्रकलेचें आगार आहे. पंगवात काप्रा वगैरे शी टोंगराळ संस्थानें आहेत, त्या संस्थानातील चित्रकला राजपुतान्यातील चित्रकलेचीच एक प्रमुख शाखा आहे. या चित्रकलेला अलीकडे पहाडी चित्रकला असें नाव पडलें आहे. मुरपूर, बसोदहली चेंच, आणि जम्मू या ठिकाणीं काप्रा-कलम चालत असे. काप्राकलमाच्या चित्रावर सतराव्या

शतकान्तर्ध्या शारदा ष षर्ध असत्यामुळे सतराव्या शत-
कापूर्वी हे कलम आस्तित्वात नसायें असें दिसतें

भारतीय चित्रकलेच्या इतिहासात जे निरतिराले चित्र-
लेखक होते त्याचे एकमेकांवर परिणाम कसे होत गेले यावि-
षयी 'आष्टभाशांभाटिजे' रत्नाद्वयप्रिफ्ट 'मध्य' रत्नपूत
चित्रकलेचा अभ्यास म्हणून दोन लेख प्रसिद्ध केले आहेत
दुसऱ्या लेखात पहिल्या लेखातील स्वतःचीच फार्हां मते
खोडली आहेत व हा लेख (प्रसिद्धिकाल १९२४) फार मह-
त्वाचा आहे. त्या लेखात अजंठाकालापासून आज
पर्यंतच्या चित्रकलेचे एक कोष्टक दिले आहे. ते भारतीय
चित्रकलेचा इतिहास फारच थोडक्यात देणारे आणि फारच
मार्मिक आहे. ते येथे अवतरितो.

अजिंठा चिगफला.

या लेखामध्ये व त्याच्या पूर्वीच्या लेखामध्ये अनेक काळची आणि अनेक ठिकाणची चित्रे संग्रहित करून प्रत्येक काळात पोपास आणि भूपणे यांविषयी फारबद्दल कसे होत गेले आणि त्याच्या साक्षाने चित्राचा काल कसा काढता येतो याविषयी फार बारीक विवेचन केले आहे. त्या विवेचनाकडे लक्ष ओढण्या पलीकडे आज अम्हो जाऊ इच्छित नाही. [पोपास पहा].

या लेखात मोगल काळात मोगल आणि रजपूत चित्र-संप्रदायात कसकसे फेरफार होत गेले त्याचे थोडक्यात टाचण गट्टे येणेप्रमाणे देतो.

काळ	मोगल चित्र	रजपूत चित्र
अकबर	नाक बसकें, कपाळ उभें	नाक बसकें, कपाळ उभें
शहाजीर	स्वभाविकतेचा विकास, चित्रकला युरोपीय वर्तीवर जाते.	नाक अगकुचीदार हाकें छागें, कपाळ चापट होतें.
शहाजहान	"	"
औरंगजेब	"	नाक अगकुचीदार, कपाळ चापट अगर मोगला तऱ्हेवर.
शहाअलम	रजपुती किंवा पार्श्वस्थ वक्ष्य	"

रजपूत चित्रकलेवरील या दोन लेखांच्या दरम्यान हरमान गट्टे यांनी म्युनिकाच्या ललितकलावर्षिकांत (१९२३) म्युनिक बोलंकर कुंटे म्युसियममध्ये असलेल्या संप्रदायावर एक सार्वजनिक आणि चित्रदृष्टीमात्रवर्णनपर निबंध लिहिला. तो लेख ऐतिहासिक चित्रकलेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्यात शेवटच्या दिवशी यादवशा दुसरा यहादुराहा व त्याची धाकड्यां विनायकमहाल, नानासाहेब, शांतीची राणी, नानासाहेबांचे बंधू, रावसाहेब व अयोध्येची मालीबेगम, कुराशियाबेगम इत्यादि चित्रे दिली आहेत.

मोगली चित्रकला आणि रजपूत चित्रकला यांचा मिलाफ अनेकांत झालेला दिसतो. अन्स्ट्रे कुंदनेल (पार्लेन म्युसियमचे नियतकालिक डिसेंबर १९२२) यांनी मोरचांद (गंगारामचा पुत्र) नांवाचा एक चित्रकार उल्लेखिला आहे. तो दोन्ही चित्रकलांचा प्रतिनिधि म्हणता येईल. त्याने काही ऐतिहासिक पुरुषांची चित्रे काढली; त्यांत पानिपतच्या युद्धप्रसंगासुद्धे मराठ्यांस पराचित झालेला गुजा उदबळ, पुण्यास शिवाजीचा मार मिळविणारा शाहिस्तेखान, हुमायून बादशहा व शहाअलम (१७५९-१८०६) इत्यादि ऐतिहासिक चित्रे त्याने काढली आहेत. त्यांत काही समकालीनांची असून प्रत्यक्षावलोकनांने काढली असतील यांत शका नाही.

औ दि त्व चित्र कला आणि सत्ता व न सा ल.—
च्या मताने (म्युनिक वार्षिक १९२३) सत्तावन

शालच्या बंडाचा चित्रकलेवर फार परिणाम झाला ज्यांनी या स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेतला त्यांची चित्रे वारंवार रंगविली गेली. आणि चित्रकारांच्या मनांमार्फता उद्दीपित करावयास कारण मिळाल्यामुळे ह्या व्यक्ती; चित्रविषय झाल्या. पण त्यांच्या चित्रांमध्ये चित्रकारांवर झालेला युरोपीय संस्कार दिसून येतो.

यावरून भारतीय हिंदुचित्रकलेविषयी असे विधान करता येईल की परकीय कलेचा आपल्या कलेला स्पर्श होऊन देणे मोठी महत्त्वाची गोष्ट आहे. असे भारतीय चित्रकार समजत नसत. भारतीय चित्रकलेवर, इराणी, त्याप्रमाणे युरोपीय संस्कार गरी झाले तरी त्या चित्रकलेचे भारतीयत्व नष्ट होणे कधीच शक्य झाले नाही.

कांमाकडमाची चित्रकला कटोच राजा संसारचंद हा गादीवर असताना, म्हणजे अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वैभववाच्या शिखराला जाऊन पोहोचली होती. या चित्रकलेचे नाजूक रोपा, चकचकीत रंग व नकदीकाम हे मुख्य गुण आहेत. प्रतिभेच्या धावतीत ही कला गौण आहे. ही राम-रजवाच्यांची चित्रे काढी व पुराणांतील गोष्टींचा चित्ररूपाने उठाव करून देत असे. ह्या चित्रकलेला रणजितसिंग राजाने चांगला आश्रय दिला होता. १९ व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी या चित्रकलेचा उतरती कडा लागली, तरी पण ती १९०५ (ता. ४ एप्रिल) पर्यंत कसावसा टिकाव धरून होती. ता. ४ एप्रिल १९०५ रोजी, कापूर शहर ' धर्मशाळा ' नांवाच्या भूकंपाच्या धक्क्याने रसातळाला गेल्यामुळे ही चित्रकला कायमची नष्ट झाली.

औ दि त्व चित्र कलेचा सं को व का ल.— इ. स. १७६० साली मोगल लोकांच्या चित्रकलेचा लोप झाल्याबरोबर हिंदी चित्रकलाहि नष्ट होण्याच्या मार्गास लागली; पुढे दिल्ली व लखनौ या ठिकाणी जे काही थोडे चित्रकार होते ते आपल्या पूर्वजांच्या चित्रांची बरोबर नकळ करण्याचा प्रयत्न करून लागले पण त्यांचा हा उद्देशाहि तिडीस गेला नाही. कारण यावेळी त्यांच्या मनावर युरोपीय चित्रकलेचाहि पगडा बसून लागला होता, व म्हणून त्यांना कोणत्याहि कलेंत प्राविण्य मिळविता येईना. राजपुतांनी चित्रकलेचाहि तांबड्यात झाली पंगायमर्थात पहाडा चित्रकला मात्र एकोणिसाव्या शतकापर्यंत मोठ्या जोमाने वाढतच होती. तेंच कापूरसिंग या नावाचा एक मोठा चित्रकार एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी होऊन गेला. वेणालमध्येहि या मुमारास हिंदी व युरोपीय या चित्रकलांच्या मदतीने लहान लहान चित्रे काढण्यास सुरवात झाली. या चित्रकारांच्या कलेंत ज्ञान आणि कंपनीच्या चित्रातील हिंदी व युरोपीयन चित्रकलांचा मिलाफ चांगला दिसून येऊ लागला. अवंगरसंभाच्या जुळ-माला कंटाळलेला मोगल चित्रकारांनी दक्षिणेमध्ये जाऊन चित्रकलेला ऊर्जितकाल आणण्याचा प्रयत्न केला; ह्या चित्र-

फलेला दक्षिणीकलम असे नाव आहे. ह्या फलमात ह्याणी व तेमुरी ह्या दोन्ही चित्रकलांची छटा दृष्टीस पडते.

या चित्रकारांचे संज्ञक अक्षर प हैद्राबाद व नेहोडा येथे ह्यात आहेत. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानच्या अगदी दक्षिण टोंकाला काही ठिकाणी चित्रकला निर्माण झाली होती. ह्या चित्रकलेचे जय, परीजय व विजय हे तीन मुख्य चित्रकार होत. या फलेच्या दोन मुखर घाया म्हैसूर व तंजावर या सहरां होत्या. म्हैसूर येथील चित्रकला कृष्णराज ओडियार याच्या फारकीदीत म्हणजे एथेनिसाच्या सत-कच्या पूर्वापूर्ते वैभवत्या, शिखराला जाऊन पोहोचली होती. ही बला कृष्णराजाच्या आभयामुळे थोड्याच काळात पांगर्या झालेली होती. त्यांनी तंजावरी चित्रकारांप्रमाणे हस्तिदंतावर पुष्कळ चित्रे काढून ठेवली आहेत. त्यांपैकी काही अद्याप म्हैसूरच्या राजाच्यात पहावयास मिळत त. ही चित्रकला इ. स. १८९८ मध्ये कृष्णराजाबरोबर नष्ट झाली.

मराठी चित्रकला — रजत, कामाव्हेली, मुसलमान, परेंद्र वगैरे चित्रकलेच्या उपा भिन्न परंपरा आहेत, त्याप्रमाणे मराठी परंपरा इतनेत अरल्याचे कोडे आढळत नाही जयपूर (रजपूत) अगर क्षित्री (मुसलमान) इकडाले चित्रकारांच्या परंपरेत तयार झालेले काही मराठी चित्रकार होत. मराठा सरदार, राजे, प्रगान वगैरे मंडळी उत्तर हिंदुस्थाना-तूनच चित्रे काढून आणत असा दाखला सापडतो.

शारभोगी (सफोर्जी) राजा गादीवर असताना उत्तरे-तील काही चित्रकारांनी तंजावर येथे येऊन चित्रकला सुरू केली. या फलेला रामाभय मिळाल्यामुळे तो दिवसेंदिवस वाढत असून तंजावरच्या शिवाजी राजाच्या (१८३३-५५) कारकीर्दीत पूर्णतावस्थेला जाऊन पोहोचली. गावेळी तंजावर येथे एकदर १८ चित्रकारांचे होते पुढील काळातील तंजावर येथील चित्रकार नरहच्या घरावरचिन्ने काढून आले. हे तेलाचे व पाण्याचे रंग उपयोगात आणून लागले. यांपैकी पुष्कळ चित्रे पुढेथोड्या येथील तंजावर सरकारच्या राज्या-च्यात अद्याप पहावयास मिळतात.

परंतु शिवाजी राजाच्या निघनामुळे तंजावरी चग-ण्याचा सोप झाला, व सर्व चित्रकारांची पागापाग झाली. काही चित्रकारांनी बारागिरीची कामे होती घेतली. काही सोनारदाम करून लागले व काही कोडे चित्रकार पारिषिक चित्रे काढून विकून लागले. या चित्रांत कोणत्याच प्रकारचे कौशल्य दिसून येत नाही. फक्त ती रंग देऊन चक-चकीत मात्र केलेली आहेत.

पुण्याच्या दरबाराने चित्रकलेच्या याशेकडे पारसे रुच्य दिल्याचे आढळून येत नाही. इतेहाससं-प्रहातील एक दोन पत्रात नांवांनी तिकडील चित्रकार आणण्याची खटपट चालविल्याचे दिसते (पृ १ अं. २) वेल्स नावाचा एक ईंग्रज चित्रकार सवाई भाष-वरावाच्या येथी गालेटच्या पडिल्याने पुणे दरबारात येऊन

त्याने सुद्धे श्रीमंत, नामा पडणवीस, महादजी शिंदे, परशु-रामभाऊ वगैरे बऱ्याच प्रख्यात माणसांच्या तसविरा काढल्या होत्या, पुढे त्याच्या सांगण्यावरून श्रीमंतांनी आपल्या वाघ्यात एक चित्रशाळा स्थापिली. तेथे चित्र-कलेचे शिक्षण देण्यात येत असे. ह्या शाळेतून बलतराम व गंगाराम तावट हे दोन प्रख्यात चित्रकार निपजले. गंगा-रामांनी वेल्सच्या लेण्याची चित्रे काढून मालेट यास दिली होती. या शाळेतून पुढे काही चित्रकार निपजले व त्यांनी तत्कालीन मराठा सरदारांचा व दरबाराचा आभय मिळे. मिरजकर पटवर्धनाच्या पदरी एक शिवराम नावाचा चित्र-कार होता. त्याने काढलेली चित्रे मिरजमळा संस्थानात पहावयास सापडतात या शिवरामांनी काढलेले (अशोक नक्षत्र रेलेडे) थोरले यागोराव व महारावा होळकर यांचे एक चित्र उत्कृष्ट आहे. बरोल वल्लतून आतील अंग दिसणे, रंग किफड न पडणे, सोनेरी रंग उडून न जाणे व अतिशय यारीक काम रुपाईदार करणे वगैरे मुसलमान व रजपूत परंपरेचे कौशल्य या महाराष्ट्रीय चित्रकारातहि दृष्टीस पडते. परंतु महामुखा चित्रकला म्हणून एकहि स्वतंत्र परंपरा दाखविता येणे (आज तरी फारसा पुरावा नसताना) शक्य नाही. यथातथ्यदर्शनाचा दोष तत्कालीन सर्वच परंप-रात होता व त्याप्रमाणे तो या मराठी परंपरेत दिसतोहि. पुण्याच्या भा. इ. सं. मंडळात, तातारचे रा. ब. पारसनीस याच्या संप्रदात, सुबईचे शेठ पुष्पेराज विभाम मावजी याच्या संप्रदात, आर्सेनलमध्ये व प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूझियम-मध्ये व सातारच्या छत्रपतींच्या जलदीदरात आणि माची-वरील राज्याच्यात आज सुद्धा ही चित्रे पहावयास सापड-तात.

ईंग्रजी सुरू झाल्यानंतर मात्र मराठी परंपरा निर्माण झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही यापैकी प्रमुख म्हणजे रामा रविवर्मा होय. हे मल्याळी असताहि यांनी आपल्या चित्रकलेस मराठी वळण दिले बडोदे येथील लक्ष्मीविलास राजाच्यात याची पुष्कळ चित्रे आहेत. याच्यानंतर पुर-धर, माळी, फडके, मुठा, ओक, अनिकथ, इल्लुधकर, जोगळेकर वगैरे चित्रकार झाले आहेत.

पण त्याच्या परंपरेत सुद्धे मराठी न म्हणता पाश्चात्या-नुकषणात्मक म्हणता येईल रविवर्मांच्याहि काही चित्रांच्या रूपाने गुचविणारी चित्रे पाश्चात्य असत असा संशय घेण्यास जागा आहे विशेषतः शिवाजीचे चित्र एका पाश्चात्य शिकारीवरून घेतल्यासारखे दिसते.

अर्वाची चीन हि दि चित्र कला. — मुसलमानी रियासतीत शाहानुद्दाल यादरहाच्या येथी चित्रकला उच्च दर्जाची पोहो-चलेली दिसते. पण पुढे अवंगरेषाच्या कारकीर्दीतच तिला एकदम अनंत झाली, पुरावा कारक सुद्धे अवंगरेषाची वैरागी कृति व मुत्ताची धामधूम हे शाले काही लहान-सहान हिंदी राजकर्त्यांच्या चित्रकारांनी आभय असे पण

हे सर्व चित्रकार गतानुगतिक बनले, इतकेंच नव्हे तर चित्रांचा वेहुरा एक चित्रकार, पार्श्वभाग दुसरा चित्रकार, अशा प्रकारे एकच चित्र अनेकजण मिळून पुरे करीत. या-मुळे अर्थातच चित्रकलेला फार दिनावस्था आली.

अशा वेळी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीमार्फत चित्रकलेत पाश्चात्य वळण शिरलें. कंपनी सरकारच्या नोकरांनी कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथे ज्या सरकारी खासगी इमारती बांधवल्या त्यांच्या भिंतांवर चित्रकाम स्वतःच्या पाश्चात्य अभिरुचीनुसार इंग्रज चित्रकारांकडून करवून घेण्याचा क्रम पाडला. आणि उलटपक्षी हिंदी चित्रकलेचे सरकारी रीत्या संशोधन मुळीच केले नाही. १८५१ मध्ये सार्वराष्ट्रीय प्रदर्शन भरलें त्या वेळी हिंदी चित्रकलेकडे लक्ष गेलें, आणि १८५९ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीकडून ब्रिटिशशासनाज्य सरकारकडे हिंदुस्थानचा फारभार गेल्यावर सरकारी रीत्या चित्रकलेला उत्तेजन मिळू लागलें. मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, लाहोर वगैरे ठिकाणी स्कूल ऑफ आर्ट स्थापन झाली. या शाळांत चित्रकलेबरोबर शिल्पकला, मूर्तिकला, वगैरे-नाहि उत्तेजन देण्याचे धोरण आहे. चित्रकलेच्या बाबतीत कलकत्ता व मुंबई या दोन ठिकाणच्या शाळेत अगदी परस्पर विरुद्ध धोरण स्वीकारलें गेलें. कलकत्त्यास हॅवेल नामक प्रिन्सिपालने पाश्चात्य चित्रपद्धति बहिष्कृत करून सर्वस्वी जुन्या मोगली परंपरात चित्रकलेचा अभ्यास विद्यार्थ्यांकडून करविला. हॅवेलला अवनिंद्रनाथ टागोर हा उच्च प्रतिभापन्न व कलकत्त्याचा शिष्य मिळाला. टागोर व त्याचे इतर सहाय्यादी यांनी मिळून असल हिंदी वळणाची चित्रकलापद्धति रूढ करून इतकी उत्कृष्ट चित्रे काढली आहेत की त्यांची युरोपिय तज्ज्ञांनी तारीफ केली आहे. तथापि या बंगाली चित्रकारांमध्ये जुने मोगली व रजपूती वळण कायम राहिले नवून अलीकडे त्यांत अपांनी पद्धतीची छटा दिसू लागली आहे. शिवाय या बंगाली चित्रानां अखिल हिंदी समाजाकडून भरपूर प्रोत्साहन मिळाले नाही.

मुंबई आर्ट स्कूलच्या सेसिल बर्न्स या प्रिन्सिपालने अगदी विरुद्ध धोरण स्वीकारलें. पाश्चात्य पद्धतीची चित्रे व चित्रकलेतील पाश्चात्यांची शास्त्रीय प्रगति यांचा परिणाम बहुजनसमाज व हिंदी चित्रकार यांच्या मनावर होणे अप-रिहाय असल्यामुळे जुन्या मोगली व रजपूती वळणाच्या चित्रांची एकतर्फी आवड हिंदुस्थानात फैलावणे अशक्य आहे असे या प्रिन्सिपालचे मत पडलें. त्यामुळे चित्रकलेची सर्वसामान्य शास्त्रीय तत्वे विद्यार्थ्यांनी प्रथम शिकवून नेतर शिष्यांमोला त्यांच्या वैयक्तिक अभिरुचीप्रमाणे पाश्चात्य किंवा भारतीय वळणाची चित्रे काढण्याची पूर्ण मुभा घाली असे धोरण मि. बर्न्सने स्वीकारलें. यापैकी दोन्ही धोरण आज फायदेशीर होय ते आज नवी सर्गतांत येत नाही.

विशिष्ट चित्र संप्रदाय

यांतील चित्रकला—अभिष्टयाच्या कोरिष लेण्या-कलेचा परिणाम बहुतेक सर्व गौरव्य देवांच्या

चित्रकलांवर झाल्यासारखा दिसतो. या लेण्यांमध्ये भव्य आकृति, उदात्त कल्पना व साधेपणा हे मुख्य गुण दिसून येतात. एकंदर चित्रांची संख्या फारच मोठी आहे. यापैकी मुख्य मुख्य व्यक्तींची चित्रे इजिप्तमधील राजांच्या चित्रांप्रमाणे मोठी व भव्य आहेत बाकीच्या सर्व माणसांची चित्रे मनुष्याच्यापेक्षा लहान आकाराची आहेत. मुख्य व्यक्तींची चित्रे मयोमय काढली असून त्यांच्या दृष्टीची ठेवण अगदी बरोबर साधली आहे. ही लेणी पहाणाऱ्याच्या मनावर एक प्रकारचा उदात्त परिणाम होतो. गौरव्य चित्रकला रेखात्म्य आहे व हे रेखाचातुर्य सगळ्यांत अभिष्टयाच्या लेण्यांतील चित्रांत फार उत्तम प्रकारे दिसून येते. निष्ठया बाह्य रेषेच्या जोरावर चित्र सुबक करण्याची कला एक बौद्ध चित्रकारासच माहित. पहिल्या लेण्यात सर्वस्वाचा त्याग करण्यापूर्वीचे असे एक सिद्धार्थाचे चित्र आहे. परत्र मोक्षसाधन व्हावे म्हणून इह सौख्याना त्याग करावा की काय, असा गूढ प्रश्न उत्पन्न झाल्यामुळे एतादा मनुष्य असा सुचवल्यांत पडावा तसा सिद्धार्थाचा वेहुरा ह्या चित्रांत दाखविला आहे. हे चित्र कांही घोड्या रेषांचे झाले असून, त्या चित्रांतील व्यक्ती-विषयी त्यांत पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होण्याची तयारी केली आहे. ह्या चित्रानां दिलेले हिरये, निळे व फाळे रंग आता, म्हणजे ही लेणी तयार होऊन सुमारे १३१४ ई. पूर्वे होऊन गेली असतानाहि इतके सुबक दिसतात, तर हे रंग लेणी नवी असताना किती उद्गून दिसले असतील, याची तर कल्पनाच करवत नाही. सिद्धार्थाचे बरील संसारत्यागाचे चित्र जसे सुबक आहे तसेच महाईस आतकावरून काढलेले सम्यग्-रामचे चित्र रमणीय आहे. बौद्धचित्रकलेतील विशेष गोष्ट म्हटली म्हणजे रेखांकितशास्त्राप्रमाणे हातांची व धोटांची ठेवण त्यांना उत्तम साधली आहे. हिंदुधर्मप्रतिष्ठा हातांच्या निर-निरालया मुद्रा करावयाच्या असल्यामुळे हिंदी चित्रकारांनी हातांची ठेवण अप्रतीम साधली आहे. बौद्ध लोकांच्या लेण्यांतून ह्या हस्तमुद्रा इतक्या सुबक रीतीने दाखविल्या आहेत की, लेण्यांतील चित्रे एकमेकांशी करपवरी भाषेत बोलत असावीत, असा पहाणाऱ्याला भास होतो.

२. पु चित्रे.—शिकार, लडाई, वेडे, प्राणिशाल, ऐतिहासिक गोष्टी, दंतकथा, दरबार व कवि-काव्य धार्मिक गोष्टी हे सर्व सुसुलमानां चित्रकलेचे विषय होत. ह्या चित्रकारांनी प्रथम प्रथम जी चित्रे काढली, ती परदेशी वळणावर गेली आहेत. हे वळण म्हटलें म्हणजे तैमूरी चित्रकलेपैकी इराणी कलम होय. ह्या चित्रकलेचे रंगकाम फार बहारीचे असते. बारिक व छोटी वाड्ये रेषा, वैभवं रंग, सूक्ष्म गोष्टी, कोनरी वलीचे नकसलकाम वगैरे गुण या कलेत आहेत. परंतु कांही दिवसांनी हे इराणी वळण नाहीसे झाले व मोगल लोकांनी हिंदी वार लागू घ्यालें, तेव्हां राहून त्यांची चित्रकला अजीवात बदलून गेली. यामुळे इराणी व रजपूत चित्रकलांच्या मधला चित्रकला की मोगल

चित्रकला ती निर्माण क्षात्री. पारीक व सुकक बाण देवा हा मोगल चित्रकलेचा मुख्य गुण आहे. याशिवाय त्यांनी सृष्टि-सौंदर्यविषयक काही चित्रे काढली आहेत, व त्यावरून त्यांची सुंदर पृष्ठीविषयीची कल्पना दिसून येते. अद्यापिच बादशहाने एका चित्रकाराकडून तुर्की शौर्याचे चित्र काढवून घेतले होते, ते अद्याप हिंदी पदार्थसंग्रहालयात पहावयास मिळते. महोदय बादशहाने याशिवाय पुष्कळ इतर प्राण्यांची चित्रे काढवून घेतली होती. परंतु मोगल चित्रकारांचा अगदी आवडता विषय म्हणजे शिकारीसंभेचा होय. मोगल चित्रकलेची पुष्कळ निर-निराळी कलेने असून त्यांत दिहाई कलम हे रचते उत्कृष्ट आहेत. दक्षिणी कलमांत चित्रे रंगविण्याच्या कामी बेडुमार सोन्याचा बरो खर्च झाल्यामुळे ती उत्तरेकडील चित्रपिशां आर्थिक उठावदार दिसतात.

भूमिचित्रे व विषयचित्रे—मनुष्यांच्या व देवांच्या तत्त्वचित्रां काढण्याच्या कामी तरी मोगल चित्रकारांचा हातरोवा होता, तरी ही कला हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून चालत आहे. मेघा अशातशत्रूने आरला शुद्ध बुद्ध याच्या-नवळ रवाची तसपीर मागितली तेव्हां युद्धांने उगडत एका तय्यार उभा राहून आपली तावली चित्रकाराकडून रंगवून नें बर अगत्यज्ञता दिले. ही कला पुर्वे मोगल चित्र-कारांनी बांधवलास आणिली. मिथेमर्चे म्यानतसे मेघांत एका प्रस्तात चित्रकारांनी आपले चित्र काढले होते. हा जरी लेण्याच्या कालांतर नव्याच वर्षांनी होऊन गेला, तरी त्याची चित्रकला व लेण्याची चित्रकला या दोन चित्र-कलामध्ये इतके विलक्षण साम्य दिसून येते की, ते चित्र काढण्याच्या मनुष्यानेच आणि लेण्यातील चित्रे काढाई असा-वीत असा भास होतो. मोगल चित्रकारांशीतय भगवती व हुनर हे दोन हिंदू चित्रकारांही या कलेत प्रवीण झाले होते. यांपैकी भगवती हा १६ व्या शतकातील असून तो मुसल-माना बळगतीवर चित्रे काढत असे. हुसरा जो हुनर, तो चित्रकारकुलातील असून रजपुती याद्याची चित्रे काढत असे मोगल चित्रकारांना चांगला रामाश्रय मिळाल्यामुळे त्यांना कलाक्रीडाच्या बाबतीत प्राप्तिव मिळविता येऊ लागले. फ्रांकोइस बर्नियर हांच्याच्या मॅच वेधाने या मोगल कलेचे शुणदोष दाखविले आहेत. यांपैकी बहुतेक सर्व तत्त्वचित्रे यादशहान्याच आहेत. काही काही तत्त्व-चित्रांत एकाच ठिकाणी दोन तीन यादशहानांनी चित्रे काढ-लेली आहेत. यादशहान्या तोंडाभोवती प्रसा काढण्याची चाल मोगल चित्रकारांत होती त्याचे कपडे इतके सिरिस्त्रित दाखविले आहेत की चित्रांत मुद्दा त्यांच्या त्या कपड्यांतून त्यांचे अंग स्पष्ट दिसते. मोगल चित्रकार पुढच्या रंगानें रंग-वात रंग देत नसत. मुख्य अकृति ते काळ्या रंगानें रंग-वात असत. काही बोली चित्रे मात्र काळ्या पुढच्यावर पांढऱ्या अगर इतर रंगाना रंगवून काढलेली आहेत.

दुसऱ्या प्रतीच्या चित्रांना फार कौशल्य लागते. मोगल चित्रकार रंगकाम फार चकचकीत करीत. क्षयिनाय स्थानां तांबड्या फार चांगला साधत असे. चित्रांचा तोंड-बळा बरोबर साधला म्हणजे त्या व्यक्तीचा स्वभाव चटकन कळतो. यामुळे रागे रजवाच्याचे स्वभाव पुढील पिढ्यांत कळवित म्हणून इतिहासपेक्षा चित्रकलेचाच विशेष उपयोग होतो. एखाद्या इतिहासकाराला राजाच्या कृत्यावर टीका करावी येत नाही. पण चित्रकार हे काम आपल्या चित्रांच्या जोरावर करू शकतो. मोगल चित्रकार एका बाजूने (म्हणजे एकदोळी) चित्रे काढत असत. मोगल लोकांच्या तत्त्वचित्रांत सादर, मोहक रंगकाम व उठावदार पुढच्याची रचना बरेच गुण दिसून येतात. बौद्ध व रजपूत चित्रकारा-प्रमाणे मोगल चित्रकारांही चित्राच्या हातांची देवण फार चांगली साधली होती. किंबहुना या बाबतीत हिंदी चित्र-कारांचा हात कोणताच इतर चित्रकार भले शक्यार नाही, असे म्हटल्यास चालेल.

मोगली—मोगल चित्रकार यादशहा, त्याच्या राण्या, सरदार, क्षिमतगार, दरबारी अमीरउमराव, मोतदार बगरेची चित्रे काढत असत. त्यांनी राजाचे, राण्याचे, क्षिमतगाराने बरेच निरनिराळ्या माणसाचे चेहरे कसे काढावयाचे हे एकदा ठर-वून ठेवले होते. त्यांनी ठरविलेले हेच चेहरे अद्याप चालत आहेत. त्यामुळे चित्रकाराने, इमान आला, अलेगझेंडर दि ग्रेट बरेच स्थापित चेहरे सारलेच काढलेच आढळत. पण पुर्वे चित्रकलेला उत्तरांत कळ्या लागताच व्युत्पत्तेक सर्व चित्र-कार नवीन चित्रे काढावयाचे ठाकून देऊन दूरप्रमानांनी जुन्या तत्त्वचित्रांच्या नकला करू लागले.

मोगल चित्रकारांच्या तत्त्वचित्रांवर यादशहाने व सरदारांचे बरेच लिहिलेले आढळते परंतु पुष्कळ ठिकाणी अवंग-जेवाच्या चित्रावर जहांगीराचे नांव व जहांगीराच्या चित्रावर जखूरचे नांव अथवा चमत्कार दिसून येतो. यावरून असे अनुमान निघते की, ही नावे मूळ चित्रकारांनी घातली नसून माणूस कोणा तरी अनभिज्ञ मनुष्याने घातली सधवीत.

प्रथम प्रथम उत्तर हिंदुस्थानातील सर्व चित्रकलेचा 'मोगल चित्रकला' या नांवाच्या छपाईने केला जात असे. परंतु मोगल चित्रकला व रजपूत चित्रकला, या दोन्ही चित्रकला अगदी भिन्न आहेत असे पुर्वे कोकावां करू लागले. रजपूत चित्रकला ही पौढ चित्रकलेसहून तिरंगे झाल्यामुळे ही पुढेपार काढापासून आलेल्या हिंदी चित्रकलेत मोठे. मोगल चित्रकला ही केवळ दरबारी असून सहाय्यतीने निदर्शन करते. उलट रजपूत चित्र-कला ही तांत्रिक अथवा गुढार्थादाक अशी आहे. अतिशयाच्या कोरिय लेण्याप्रमाणे रजपूत चित्रकारांच्या चित्रांतही धर्माभिमान दिसून येतो.

रजपुती.—रजपूत चित्रकार हिंदू लोकांच्या आयुष्यकालासंबंधी चित्रे काढत असत. यामुळे रजपूत चित्रकला

असून ती हिंदी राष्ट्रीय चित्रकला आहे. रजपूत चित्रकारांनी गोरगरिबांची, शेतकऱ्यांची, म्हणजे सामान्य जनतेचीहि चित्रे काढली आहेत. त्यांच्या चित्रसंग्रहांत कोष्टी, सोनार वगैरे सर्व भ्रष्टांच्या माणसांची चित्रे पहावयास मिळतात. कामाकलमांत, प्रवासाची अनेक चित्रे आहेत. त्याचप्रमाणे द्विप्रकाश चित्रे काढण्याच्या भावतीतहि त्यांचा हातखंडा होता. स्वच्छ चंद्रप्रकाश पडला असून तशांत एक शेकुटी पेटलेली आहे, अशा प्रकारचे पुष्कळ देखावे त्यांनी रंगविले आहेत. रजपूत चित्रकारांची चित्राला रंग देण्याची कला तर अप्रतीमच आहे. ते प्रथम कागदाला अगर लकडांला शेन्याचा वस्त्र लावात व मग त्याच्यावर चित्रे काढून रंगवत असत. बौद्ध चित्रकलेप्रमाणे रजपूत चित्रकला ही रौप्यमय आहे. दुरून पाहिले असता बौद्धचित्रकला व रजपूतचित्रकला ह्या दोन चित्रकला अगदी भिन्न दिसतात. परंतु बारकाईने पाहिले असता ह्या दोन्ही कला जवळ जवळ एकच आहेत, व एकाची चित्रे मोठी व दुसऱ्याची लहान आहेत इतकाच भेद सांच्यात दिसून येतो.

स्वष्ट व जाड बाह्य रेषा ही दोन्ही कलांत दिसून येते. परंतु दोहींचे वैयक्तिक धर्म असल्यामुळे रजपूत चित्रकलेत गौतम-बुद्धाच्या ऐवजी शिवपार्वतीआदिकरूप पुराणांत गैत देवतांची चित्रे काढली आहेत. वास्तविक पहातां दोन्ही कलांना आगंत तसें सारखीच आहेत, आणि धर्मादिकरूप जो भेद आहे तो त्यांच्या बाह्य स्वरूपांत आहे. रजपूत लोकांच्या चित्राच्या पाठीवर चित्रांचे वर्णन लिहिलेले असते. मोगल चित्रकारांच्या चित्रावरूनहि असे लेख सांपडतात. परंतु हा लेखक व स्वतः चित्रकार ह्या दोन व्यक्ती असा. व्यात असें मोगल चित्रावरून स्पष्ट दिसते, तसें रजपूत चित्रकलेचें नाहीं. रजपूत लोकांची बहुतेक चित्रे निष्णुसंबंधाची आहेत. निष्णुचा अवतार जो कृष्ण त्याच्या पुराणांत जेवढ्या लोकां आहेत त्या सर्व लोकांसंबंधांची चित्रे रजपूत चित्रकारांनी काढली आहेत. बौद्ध चित्रकार ज्याप्रमाणे गौतम-बुद्धाच्या आयुष्यातील निरनिराळ्या प्रसंगांच्या आधारें चित्रे काढीत असत, त्याप्रमाणे रजपूत चित्रकार धृष्ट्याच्या आयुष्यातील निरनिराळ्या मानवी क्रियांची चित्रे काढीत असत. रजपूत व मोगल चित्रकारांनी प्राण्यांची जी चित्रे काढली आहेत, त्या चित्रांमध्येहि भेद दिसून येतो. रजपूत चित्रकार या सर्व प्राण्यांची चित्रे ह्यांना मनुष्याचे उपकारकर्ते व सहाय्यक मानून मोठ्या बाह्य आकारांत काढीत असत. उलट-पक्षी मोगल चित्रकार जंगली जनावरांच्या शिकारीसंबंधाचीच चित्रे काढीत असत. यावरून ह्या दोन धर्मातील लोकांच्या मनुष्येतर प्राण्यासंबंधाच्या भावना दिसून येतात.

कांही रजपूत चित्रकारांनी शिवासंबंधाची चांगली चित्रे काढली आहेत, त्यांपैकी सर्वां गायत्री कर्क शिवनर्तन हे उच्च आहे. हे आठव्या शतकाच्या शेवटी कामा तयार झाले असून त्याचें रंगकाम फार सुचक व ठळक

आहे. मोगल चित्रकारांच्या धर्तीवर रजपूत चित्रकारांनीहि तसविरा काढावयास प्रारंभ केला होता. यांपैकी कामा कलम व जयपूर कलम या दोन कलमांत कांही तसविरा आहेत. जयपूर कलमाच्या चित्रांत गारिक व स्पष्ट बाह्य रेषा दिसून येते. कामा कलमाच्या तसविरा अधिक चकचकीत असून त्यांत प्रकाश व छाया ही चांगली साधली आहेत. कामा कलमांत सर्वांत महत्वाची व आश्चर्यकारक अशी जर कोणची गोष्ट केली असेल, तर ती "रागमाला" नांवाची चित्रे काढली ही होय. संगीत व चित्र या दोन कलांमध्ये जो निकट संबंध आहे तो या "रागमाला" वरून दिसून येतो. या रागमाला नांवाच्या चित्रसंग्रहांत एकंदर ४२ रागांना अनुरूप अशा ४२ चित्रे आहेत. ती चित्रे पाहून हिंदुस्थानांत एखादा लहान पोरहि कोणत्या रागाचें कोणतें चित्र अहि हें सांगू शकतो असें कित्येक म्हणतात. पण आमची त्यासंबंधाने खात्री नाहीं. शिवाय कामा कलमांत प्रण्या-संबंधाचीहि पुष्कळ चित्रे आहेत.

चित्रकलेचे साहित्य-चित्रकलेचा अगदी सगळ्यांत पहिला माहिती झालेला रंग म्हणजे म्हणजे काप हा होय. ज्यावेळी थोडी छाया दाखवावयाची असेल त्यावेळी चित्रकार कावेचा रंग थोडासा काढ्या करून लावात असत. पूर्वी रंग वाटण्यासाठी रंगपाट्या वगैरे होत्या हे वर आलेच आहे. कुंचल्याहि असाभ्यात असें दिसते, परंतु याप्रमाणे काढावयाच्या शास्त्रात चित्रकार काढीचा उपयोग करीत असत. पूर्वी रंग बरीत भिन्नभित्त असावेत असें दिसते. रामगडच्या जोगिमरा लेण्याच्या वेळी काढ्या पांढरा व तांबडा इतके रंग आढळतात. तांबडा रंग कावेचा होत असे, पांढरा जुन्याचा होत असे व काढ्या रंग ते हिरव्याचा तयार करीत. उपनिषदांतील एका उल्लेखावरून पटाती पूर्वी केशांच्या कुंचल्या नसून चित्रकार केशांच्या ऐवजी तंतूंचा उपयोग करीत असावेत असें दिसते. भिती खडबडीत असल्यास ते प्रथम त्यांना गिलावा करीत असत. या गिलाव्यांत ते शेण, माती व कांडा वगैरे मिश्रित घालीत असत. अशा गिलाव्यावर पांढरा रंग लावून त्यावर अभिव्याच्या लेण्यांतील चित्रे काढली आहेत.

लेण्यांतील चित्रांना रंग कसा देत असत यासंबंधी वाद आहे. परंतु ते बहुधा फ्रेस्को किंवा वंधक पद्धतीने रंग देत असे दिसते. प्रथम जुन्याचे दोन तीन हात देऊन मग ते वर चित्रे रंगवत; ही चित्रे हिंदी वरीच वर्ण टिकत असत. प्रथम भितीला पांढरा रंग देऊन ते त्यावर चित्रांच्या तांबड्या बाह्य रेषा काढीत व त्या सर्व काढून झाल्यावर कांही जुका असल्यास त्या दुरस्त करून मग काढ्या रंगांत घरोवर बाह्य रेषा काढीत. ह्याप्रमाणे उत्तमा बाह्य रेषा तयार झाल्यावर ते त्यांवर निरनिराळे रंग देत असत. कांही कांही चित्रकार रंग देण्यापूर्वी आपल्या बाह्य रेषा दिशू नयेत म्हणून गंक फिकट रंगाचा हात देत असत.

रजपूत चित्रकला व बौद्ध चित्रकला तांच्यांत निकट संबंध असल्यामुळे, त्यांच्या चित्रे काढण्याच्या व रंगविषयाच्या प्रकारांतहि एक प्रकारचे साम्य दिसून येते. रजपूत चित्रकार मिताऐवजी लहान लहान कागदांवर चित्रे काढीत असत. रजपूत चित्रकलेपैकी काही काही चित्रे अपूर्ण राहिलीं आतून त्यांच्या नुसत्या पृष्ठभूमीच तयार केल्या आहेत. व यावरून असे अनुमान निघते की ही चित्रे एकाच्या हातची नसून ती दोन चित्रकार काढीत असत. पृष्ठभूमी रंगविषयाचे काम हलक्या चित्रकाराच्या अंगावर दाहून मनुष्याची चित्रे मुख्य चित्रकार स्वतः काढीत असावेत असे दिसते. मध्यकाळांत हिंदुस्थानची कागदाबद्दल पार स्वाति होती हा कागद व एकंदर रंगसहित तयार करण्याच्या काशी मुसलमान चित्रकारांनी फार मेहनत घेतली आहे. हारिरी, रेशमी दीवताबादी, हिंदी, शिआलकोटी, मुघली, फरजी वगैरे प्रकारचे कागद त्यावेळी हिंदुस्थानात तयार होत असे. त्यांचा कागद तयार करण्याचा कच्चा माल म्हटला म्हणजे बांबू, ताग, व कापूस हा होय. या तिहींपासून तीन प्रकारचा कागद तयार होत असे.

या या रंग चित्र कलेचा हिंदुस्थानांत प्रसार.— भारतीय चित्रकलेला पंधराव्या वळण करत लागत गेले याचे विवेचन भागे आलेच आहे. आता हिंदुस्थानांत पागे होऊन गेल्या यूरोपीय चित्रकारांकडे ओळखे लक्ष देऊ.

अठराव्या शतकाच्या शेवटी व मगाती शतकाच्या प्रारंभी अनेक विदेशात मिथिया कारागिरांनी हिंदुस्थान हे त्यांची कुवती व वर्णपत्र उपयोगाच्या कार्या एक नवे व उपप्राच्य क्षेत्र असल्याचे आढळून आले. या कारागिरांपैकी प्रमुख म्हणजे विल्यम होडनेस्, जोहान झोफनी, रायर्ट हॉन, ओडियस हॅके, जॉन चिनेरी आणि जॉन वॉची होव. हेम व झोफनी सर्वांत प्रसिद्ध होते. झोफनी हा जर्मन व इटालियन वाऱ्या मिश्रणापासून झालेला म्हणजे संकर वर्णांचा होता.

इकडे येणारा पहिला व काहींचा प्रसिद्ध अस मिथिया चित्रकार म्हणजे टिलीफेडस होय. हा मगदी-रंगत्याचा मुलगा १७२१ साली कलकत्त्यास उतरला व तेथे त्याने आपला घंदा घुळ केला. तो लवकरच उदयास येऊन मोठ्या संपत्तीचा मालक झाला. सर एलिझा इपे, बॉरन हेस्टिंग्स, अर्चटचा नवाब गोंडारह्यांची अनेक चित्रे रंगवून तो लंडनला परत गेला. लंडनमध्ये असताना 'शहाअलम अलाहाबाद येथे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्याची पहाणी करीत आहे' असे मोठे चित्र त्याने तयार करून लंडनच्या कलाभिरांपुढे ठेवले; पण त्यांनी या कारागिराचे अभिनेदन न केल्यामुळे तो पुनः हिंदुस्थानास येण्यास निघाला पण वाटेतच मृत्युवश झाला. पूर्वापरांत विल्यम होडनेस् लंडनमध्ये निरोप्याचे काम करीत असे. पुढे तो रॉयल अँकेडोमिशियन झाला. बॉरन हेस्टिंग्सच्या शोलाभ्यासहून १७७८ त तो हिंदुस्थानांत

आला. या देशात तो सात वर्षे राहिला. त्याने लक्ष घेवून जंगल-प्रदेशाचे देखावे काढण्याकडे असे. त्याने ताजमहालाचीहि एक सुंदर चित्र रेखाटले आहे. १७८० मध्ये कलकत्ता येथेतांत आगस्टस हेब्रेडेडच्या मालकांची होडनेस्ने कढलेली मॉरगवान चित्रे विक्रीकरिता ठेवल्याची माहिती होती. या प्रादेशिक चित्रांनी आपणांत प्रवासास जाण्याचा मोह पाडिल्या असे हेब्रेडेडने "कॅसमॉस" मध्ये नमूद केले आहे. मुख्यतः वर्षे होडनेस् रॉयल अँकेडोमोनमध्ये होता. पुढे १७८७ त तो पूर्णपणे पदवीवर झाला.

जोहान झोफनी देखील बॉरन हेस्टिंग्सच्या कुपाश्रयापासी होता. लंडनमध्ये मोठी फाति, सर जोसुआ रेनॉल्ड्सकडून वांगळी मान्यता आणि तिच्या जेम्स राजाचा आश्रय ही झोफनीने १७८० मध्ये कंयासल्ला निघारावेली मिळविली होती. प्रथम तो इकडे येताक्षणी कलकत्त्यास राहिला; नंतर लखनौ व आग्रा या ठिकाणी गेला. हिंदुस्थानात रंगविलेल्या त्याच्या सुप्रसिद्ध चित्रांपैकी काही म्हणजे, "लखनौतील कनेल नॅरराटची कोथडपुंग" "ईस्टइंडीजमधील वाघाची शिकार" आणि "हृदयेगची वकिलात", यादीराज बॉरन हेस्टिंग्स, सर एलिझा इपे जगण अनेक हिंदी संस्थांनी फांची चित्रे ही होत.

कलकत्ता येथे असताना सेंट जॉन चर्चकरिता अंतिम नक्काभोनवाचा एक बौद्धिकल झोफनीने रंगविला होता. त्या चित्रातील वाघाची फाति पॅलिस मॉजेटेड, मोठमोठे शहराचे रहिवासी, रॅसिडेंट (अध्यक्षेचा) वगैरेस केला होता असे म्हणतात. एक लिल्लवाचा जुडासबद्दल बसविला होता, पण आपण कोणाचे काम करीत आहो हे त्याला समजू नये म्हणून, जुमने काम जॉन प्रेषिताचे आहे असे झोफनीने त्याला प्रथम सांगून ठेविले होते असे म्हणतात. बऱ्याच खर्चाने या विदेशात चित्रकाराकडून हे चित्र तयार करवून घेतल्यावर आपणासबद्दल चित्रकाराला वाघाचा पैसे नार्हात असे जेव्हा देवस्थानकमिटीला आढळून आले तेव्हा देशाएवजी तिने एक सन्मानपत्र झोफनीला भाडून दिले.

झोफनीने ज्या वर्षी हिंदुस्थान सोडले त्याच वर्षी दुसरा जवळ जवळ झोफनीच्याच तोट्याचा चित्रकार इकडे आला. रॉचर्ट हॉन हा सैन्यातील एका शस्त्रेयाचा मुलगा होता. तो प्रथम मद्रासला राहिला. तेथे त्याला लॉर्ड फार्नवॉलीसची तसवीर काढण्याची कामगिरी मिळाली. नंतर तो अमेरिकेच्या नवाबाचा ऐतिहासिक चित्रकार या हुद्यावर लखनौला गेला. पण तेथे नवाबाची मर्जी सभाळण्ये त्याला फार कठिण गेले. कारण एखादे चित्र तयार झालेवर नवाबाचे त्यातील एखाद्याची वर भाडण झाले तर तो ती व्यक्ति काडून तिच्या आगी दुसरी काढण्याविषयी आपऱ्या चित्रकाराला आज्ञा करी. यामुळे हॉनने आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन कानपूरला प्रस्थान केले तेव्हा तो १८३० साली बारला. त्याच्या सुप्रसिद्ध कामांपैकी काही पुढे दिव्याप्रमाणे आहेत.

“अयोध्येचा नवाब खंडोबाचा स्विकार करित आहे” “दिपूचे मुलगे ओलीस दिवडे जात आहेत” आणि “बंग-दूरच्या लडाईत मोअर हाऊसचा मृत्यू” ही तीनही चित्रे ईंग्लंडला पाठविण्यांत येऊन, त्यांतिल पहिले हॅम्पटन कोर्ट-मध्ये लाविले गेले.

चित्रे रंगविणारा या इष्टाने पहातां राबट होर्नने बरेच यश मिळविले असे म्हटले पाहिजे. कलकत्त्यास पोहोचल्या नागरिकांनी त्याच्यापासून काम घेतले. त्याच्या गिऱ्हादकांत क्मांडर-इन-चीफ मार्किस् ऑफ वेलेस्ले आणि मॅड्रसचा गव्हर्नर डब्लू ऑफ वेलिंग्टन होते. बिराप हेवरने तर चारदां आपले चित्र क्रांताईने. शिवाय नवाब सादत खान्ना रगला नियमाने दरसाल ५००० रुपये देत असे.

हिंदुस्थानांत येणारा अतिशय विख्यात ईंग्लिश कला-निष्ठ म्हणजे ओथियास हम्फ्रे ह्या लघुप्रतिमाकार होय. रोमनेच्या नांवावर पडलेला कांही चित्रे खरोखर इंग्लेन काढलेली होती ही गोष्ट आतां जगजाहीर आहे. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्याला इकडे तीन वर्षांच्यावर राहवले नाही. १७८८ त तो इंग्लंडला परत गेला व १७९१ मध्ये अँकॅडे-मिशियन झाला. त्याची चित्रे हिंदी संस्थानिकांना फार आवडत. कलकत्ता, काशी, लखनौ आणि मुंबिदाबाद या ठिकाणी त्याने अनेक संस्थानिकांच्या रंगित तसविरा काढल्या. गेल्या शतकाच्या प्रारंभी हिंदुस्थानांत येणारा पहिला चित्रकार जॉर्ज थिनेरी होय. लॉर्ड मॅकडोनेल्सोवर कीर्तला जाऊन येऊन तो कलकत्त्यास राहिला. तेथे त्याचा चांगला काम बसला. लॅडी प्युबर्टने त्याच्या कारागिरीची फार स्तुति केली आहे. ज्या मोठमोठ्या लोकांची त्याने कामे केली त्यांपैकी लॉर्ड मिटो, जनरल सर आयर कूट, सर हेन्री रसेल आणि सर कॅमिसेस मॅकनॉटन हे होत. यांतिल पहिले चित्र फ्रॅन्सिस बेबरमध्ये, दुसरे गव्हर्मेन्ट हाऊसमध्ये व चौथे लॉर्ड दोन हायकोर्टांत टांगण्यांत आली.

एका काळी लोकांना थिनेरीचे इतके वेड लागले होते की तो मागेल तितका पैसा त्याला मिळे. आपल्या कुंवलीवर दरसाल तो ६०० रुपये मिळवी असे सांगतात. यादि-पेक्षा त्याने गात कामाई केली असती. पण त्याच्या स्वभावात असा दोष उत्पन्न झाला की त्याला हातां घेतलेल्या कामाचा कंटाळा येऊन तो तें अर्धवटच सोडून देऊ लागला. १८२५ च्या सुमारास जेव्हां त्याने हिंदुस्थान सोडले तेव्हां अशा पुष्कळ अर्धवट चित्रांचा झिंवाव करण्यांत आला.

बंडाच्या पूर्वाच्या दिवसांत हिंदुस्थानांत आपले चित्रकर्म-मंदिर काढणारा शेवटचा गिडिश चित्रकार जॉर्ज बोची होय. ह्या सर विल्यम बोची याचा मुलगा. यापाने चित्रकलेला हाताळत निष्ठाळ केले होते की केवळ सतराव्या वर्षी रॉयल अकॅडेमीमध्ये त्याची चित्रे ठेवण्यांत आली. हिंदुस्थानांत १८३० मध्ये तो कलकत्त्यास राहिला. पुढे तेव्हा

लखनौला गेला. तेथे अयोध्येच्या नवाबाचा दरवारी चित्रकार व घरचा कारभारी बनला. त्याने एका हिंदी स्त्रीशी विवाह केला. तिचे “हिंदू” नांवाचे चित्र जेव्हां १८३२ त अकॅडेमीमध्ये दाखविण्यांत आले, तेव्हां त्या ठिकाणी बरीच खळबळ उडाली. बोची घराबोच वपे हिंदुस्थानांत राहिला. व बंगला उद्भव होण्याच्या गरा पूर्वी येथेच वारला. (हिंदु-स्थानिरेख्णू १९२२).

जायतक चित्रकला हिंदुस्थानः—त्यानिक किंवा जातिविशिष्ट चित्रकला ग्राहीची होऊन मोठ्या प्रदशात सामान्य अशी चित्रकला उत्पन्न होते ही गोष्ट आपणांस प्राचीन हिंदुस्थानाच्या इतिहासांतच स्पष्टपणे दिसत आहे. अगंठा व सिलोन या दूरच्या ठिकाणाची चित्रकला एकच व्हावी ही अशा विकासाचीच परिणति होती. पण भारतीय व आगतिक कला यांच्यात सादृश्य उत्पन्न व्हावयाचे होते ते बौद्ध संप्रदायाच्या अन्यत्र प्रसाराने आणि पुढे मुसलमानां चित्रसंप्रदायामुळे होत गेले व पुढे गहागीरच्या काळापासून पाश्चात्य बळण येऊ लागले. सूर्यशिखर किंवा रंगीत चित्रे यांपैकी हिंदुस्थानांतिल कोणताही कला परकीय संस्कार सत्त्वाविषय राहिलो नाही. भारतीय चित्रकला जगांतिल इतर राष्ट्रांप्रमाणेच हस्तारचा परिणाम पावणारी व हस्तारच परिणाम करणारी होती भारतीय कलेचा रूप चित्रा-चार्य रंजनांत यावर परिणाम झाला होता असे कुहनेल म्हणतो. परकीय संस्कार आपल्या कलेवर होऊ देथे ही जर कमीपणाची गोष्ट असेल तर त्या बरोबर हीही लक्षात ठेवले पाहिजे की, कलेतील “राष्ट्रीय-त्वा”च्या युरोपीयन बाळाणत्यांच्या स्तुतीने वेडे होऊन आपली स्वाभाविक आवड निवड व स्वतःचा विचार यांना दूर सारून “जुन्या” “राष्ट्रीय” कलेचीच पुनरा-मुक्ति करित बसणे हे तर अधिक लज्जास्पद बौद्धिक दास्य होय. अर्वाचीन चित्रकारांनी लोकांची मने चुकीची आहेत, आपण जुन्या बळणाचे चित्र काढे तेंच त्यांना आवडेल पाहिजे अशा कल्पनांनी विषडू न देतां अर्वाचीन जनतेचे मनोरंजन करण्यासाठी आपला अवतार होय ही गोष्ट प्राधान्याने लक्षांत ठेवली पाहिजे. चित्र जर जनतेस हालवावया-साठी आहे, तर चित्रकला ही ज्या एकंदर सामाजिक क्रियांचे निष्पत्ती आहे, त्या समाजामध्येच आति होत असतां चित्र-कलेने नष्ट समाजाची ध्येयं उरावर घेऊन प्रचलित जनतेस शिब्या देऊन जनतेस हालवावयाचे ध्येय कसे साध्य होईल. चित्रकलेचे प्रादेशिक किंवा राष्ट्रीय स्वरूप जाऊन तिला जाग-तिक स्वरूप मिळण्याचा काळ आतां जवळ येऊं पहात आहे. “राष्ट्रीय” चित्रकला कोठे कोठे देऊन चित्रकलेच्या अर्वाचीन विकासाकडे दुर्लक्ष करीत आणें हाच भारतीय चित्रकलेचा विकाशक्रम ठेवणे अयोग्य आहे. राष्ट्रीय चित्रकला म्हणजे काय ? राष्ट्रांमध्ये ज्या गोष्टीत व्यक्तींचे यावनाप्रामाण्य

चित्रकला.

एक इंडो-एशियाली चित्र (१९ वें शतक)

चित्रकला.

“पृथिव्यता रामाला उटी येत बाहि.”
चित्रकार—बॅरटोपा (अर्वाचीन चित्रकला)

आढळून येईल त्या गोष्टी चित्रविषय करणे होय. या तत्वा-
खेरीज पूर्वागत चित्रकलेच्या दुसऱ्या धोणत्यावि अंगत
महत्त्व देणे उपयोगी नाही. पूर्वादि रंगांचे साहित्य होते त्या-
पेक्षा आग साहित्य वाढले आहे. स्थायिक रंगांचे पृथकरण
अधिक नसून झाले आहे. मुख्य रंगातील अनेक मोठ्या
अवगत शाखा आहेत. यथादर्शनचित्रलेखने हे देखील
वाढले आहे. या सर्व गोष्टी पाश्चात्य चित्रकलेत देखील नव्या-
नेच शिरत आहेत प्रकाश यथादर्शन पूर्वी कोठे होते? मानवी
भावना आणि चित्रकला यांच्या परस्परसंबंधांचे ज्ञान ही
जशी वृद्धित होतील तसतशी भारतीय चित्रकला जगातील
इतर राष्ट्रांची सदृश अशी झाल्याशिवाय रहाणार नाही.
भारतीय मनोभावनात उदीपित करणारे विषय प्रसंगी निराळे
असतील. पण मनोभावनातच निराळेपणा खास नाही चित्र-
कौशल्य जरी अवांकीन पाश्चात्य चित्राचार्यांसून पैदा केले
तरी चित्रकार हिंदुस्थानातील विषय घेऊनच चित्र काढणार.
त्यामुळे चित्रकलेचे राष्ट्रीयत्व नष्ट होणार नाही. भाषेची
अडचण असल्यामुळे भारतीय कवीत जगमान्यता त्याच्या
ग्रंथाचे भाषांतर झाल्याशिवाय येणार नाही, पण ती अडचण
चित्रकारास नाही. आपल्या चित्रास जगमान्यता मिळवि-
ण्याचे श्रेय भारतीयांनी का घालवावे? सध्याच्या बंगाली
चित्राचे ती चित्र आवडायलास मुद्दान शिकविलेले लोक
सोडून दिले तर, इतर भोक्ते देशातच सापडणार नाहीत.
पाश्चात्य शिल्पीना कलकला. चित्रकलेचे महत्त्व जुन्या चित्र-
प्रसंगाचे हृदये लायविलेले कपूट यापलाकडे नाही आणि
यामुळे बंगालच्या चित्रकलेस 'पाश्चात्य प्रसंगेची युलम चित्र-
कला' असे नाव दिले तर ते रास्त होईल. पाश्चात्य प्रसंगेचे
देखील बागले पृथकरण आपण केले नाही. विरयेक पाश्चात्य
चित्रकाराच्या हृदये युरोपियन ठाकठिकांची चित्रकला अस्ता-
व्यस्त हिंदी आयुष्मकाशी विरंगत वाढते व त्यामुळे ते कल-
कला संप्रदायाची प्रशंसा करतात. कलकला चित्रकलेत
देवा परंपराचे देखिले आहे असे नसून तोंत परकीय अंश
यान आहे. अवांकीन जगारच्या अनेक विज्ञात जपानी
चित्रकलेचे वेडे अनुकरण दिवून येते. भारतीय कलेविषयी
सद्युभूति बाळगणाऱ्या पाश्चात्यांच्या प्रसंगेने भावी चित्र-
कलाविकासरुपी बुद्धावर हे वाढलेले केवळ बाडगूल आहे.
मुंबईच्या चित्रकारावर या कलेने कारवाय परिणाम घडविला
नाही. भारतीय कला अता जागतिक कलेचा भारतीय
विकास या नव्या स्वरूपात जाणव होत आहे आणि हिचे
कल अधिकाधिक दृष्ट होऊ लागेल अशी आशा बाळग-
णाऱ्यांनी आज वाढ घाली आहे.

[सं द र्भ प्र य—पाश्चात्य चित्रकला—पाश्चात्य
चित्रकलेचे सामान्य विवेचन करणारा ग्रंथ म्हणजे वॉल्-
मन आणि वोअरमन—हिस्टरी ऑफ पेंटिंग (इंग्रजी
भाषांतर, लंडन १८८०); पण याने इ. स. १९ व्या
शतकापुढील इतिहास नाही. इटलीतील चित्रकलाप्रसंग

की आणि कॅव्हेंडिशकले याच्या ' हिस्टरी ऑफ पेंटिंग इन
इटली ' (२ आवृत्ति, लंडन १९०१) यात विवेचिला आहे.
याच ग्रंथानुरूप्याचा ' दि अर्ली क्रिगिज पेंटमे ' नावाचा
क्रिगिज चित्रकलेवरील ग्रंथ आहे. हावर्ड—' दि डच स्कूल ऑफ
पेंटिंग ' या इंग्रजीत भाषांतरितलेल्या ग्रंथात डच
चित्रकलेची माहिती आहे. जर्मन चित्रकलेवर जॉनि-
टस्चेच्या जर्मन ग्रंथ आहे. लेडी डिकेने ' ग्रॅज पेंटमे
ऑफ दि एथेन्य सेंचरी ' यात १८ व्या शतकातील फ्रेंच
चित्रकाराचा समाचार पेतला आहे. या कलेवर थॉम्पसनचे ' दि
' दि वॉर्गिजोन स्कूल ' हे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. इंग्लिश चित्र-
कलेचे पयालोवन रेडग्रेव्हने ' ए सेंचरी ऑफ पेंटर्स ऑफ दि
इंग्लिश स्कूल ' (लंडन, १८९०) या ग्रंथात केले आहे.
मॅके—' दि स्कॉटिश स्कूल ऑफ पेंटिंग ' यात स्कॉटलंडची चित्र-
कला सापडेल. अमेरिकन चित्रकलेचे सामान्य विवेचन,
डाईक—हिस्टरी ऑफ अमेरिकन आर्ट, (न्यूयॉर्क, १९०१)
य ह्येम्स—ए हिस्टरी ऑफ अमेरिकन पेंटिंग (न्यूयॉर्क,
१९०५) या ग्रंथात केलेले आढेले अर्वाचिन संप्रदाया-
बद्दल टीपा व संदर्भग्रंथ यासह सविस्तर माहिती रिचर्ड
मुयारच्या ' दि हिस्टरी ऑफ मॉडर्न पेंटिंग ' मध्ये दिली आहे.
चिनी व जपानी चित्रकलेवरील संदर्भग्रंथ रथा त्या जागी
दिलेले आहेत.

भारतीय चित्रकला.—डॉ. ए. के. कुमारस्वामी—
आर्ट्स अँड कंस्ट्रक्शन्स ऑफ इंडिया अँड सीलोन, प्रिन्सिपल्स-
' पेंटिंग ऑफ अजिडा ' इंग्लिश—इंडियन स्कूलर—
अँड पेंटिंग मार्टिन—विनिअर पेंटिंग अँड पेंटर्स ऑफ
पर्सिया, इंडिया अँड टर्की, गिन्ट्रॅन्ट स्मिथ—ए हिस्ट्री ऑफ
काइन आर्ट्स इन इंडिया अँड सीलोन; पर्सी मारुन—इंडि-
यन पेंटिंग, लेडी हेरिगह्येम्स—अजिडा मेस्सोन.

हिंदी चित्राचे संग्रह—हिंदुस्थान—इंडियन म्युजियम,
कलकत्ता; डिक्कटोरिया मेमोरियल कलेक्शन, कलकत्ता,
सुदामस लायब्ररी, बेंगळूर, सेंट्रल म्युजियम, लाहोर;
म्युजियम ऑफ आर्केऑलजी, दिल्ली, मुंबईसिड म्युजियम,
चेपा, पैमाथ, स्कूल ऑफ आर्ट्स, मद्रास. याशिवाय खासगी
संग्रह वरदान, बनारस, रामपूर बघेरे संस्थानिकांचे आहेत.
इंग्लंड—मिडिल म्युजियम व डिक्कटोरिया आलनरड म्युजियम
व इंडिया ऑफिस, लंडन. यूरोप—ब्रिटिशमोथेक नॅशनल,
पॅरिस; एन्थ्रोप्रिफिकल म्युजियम, पॅरिस, ब्रिटिशमोथेक वी
वेस्टमॅन्ड, व म्यूझी एन्सिक्लोपेडिक वी वेस्टमॅन्ड. अमेरिका—
मेट्रोपॉलिटन म्युजियम, न्यूयॉर्क]

चित्रकाव्य—चित्रांतराचे तत्त्व काव्यप्रकाशात,
" तच्चित्र यत्र वर्णानां रङ्गाद्या इति हेतुना " म्हणजे
जेथे वर्णरचनेच्या योगाने रङ्गादिक पदार्थांच्या आहारी
साधल्या असतात तेथे चित्रनामक अल्कार २
केले आहे. त्यात नवी आहारी साधण्याचा

अलंकाराद्याच्या कित्येक ग्रंथांत ह्या अलंकारांचे जे शोड-भेद केले आहेत त्यांत स्वराचित्र, गतिचित्र, कूर्ते, अंतर्लांपिका, बहिलांपिका, प्रहेलिका, इत्यादिक अनेक प्रकारच्या सप्तप्रधान काव्यांचा समावेश केलेला दिसतो. त्यामुळे ह्या अलंकाराचा इतका मोठा विस्तार झाला आहे की त्याच चित्रकाव्य हा एक स्वतंत्र ग्रंथ प्राप्त होऊन तो एक स्वतंत्र ग्रंथाचा विषय झाला, आणि संस्कृत भाषेत चित्रकाव्यावर अनेक स्वतंत्र ग्रंथांहि लिहिले गेले.

चित्रकाव्याची प्रगती कधीपासून झाली याविषयी विचार करितां असे दिसते की, संस्कृत भाषेतील आद्यकवि जो वाल्मीकी, त्याने रामायण महाकाव्यांत काही नियमित अध्यायांच्या आरंभाच्या अध्यांंत गायत्रिमंत्राचा वंश साधला आहे. (१) व्यासांने अमिपुराणांत चित्रकाव्याचे चांगले विस्तारपूर्वक वर्णन केले आहे. श्रीमद्भागवतातील गोपीगीतांत एक गुणवंध साधला आहे. बौद्धकालांत बामभट याने आपल्या बागभटालंकार या ग्रंथांत चित्रकाव्यांची लक्षणे दिली आहेत. त्याचप्रमाणे दंडीच्या काव्यादर्शांत व भोजकृत सरस्वती कथाभरणांतहि अनेक प्रकारे चित्रकाव्याचे वर्णन केले आहे. दंडीने दशकुमारचरितांत ७ वा उद्वास निरोध साधला आहे. भारवीच्या किरतातुनीय काव्यांत, तसेंच माघाच्या शिशुपालवध काव्यांत, कालीदासाच्या रघुवंश काव्यांत, वैकुण्ठधरीच्या 'लक्ष्मीसहस्र' काव्यांत त्या कावीनी चित्रकाव्याचे कित्येक प्रकार घातले आहेत. व या नंतरच्या कावीनी व्त्तर रामकृष्ण विलोमकाव्य, राघवपांडवीय काव्य इत्यादि चित्रकाव्यांचे स्वतंत्रच ग्रंथ केले आहेत.

मराठी भाषेत चित्रकाव्याचा प्रवेश कदाविणारा अद्यकवि म्हणून म्हणजे विठ्ठलकवि हा होय. त्याने 'रघुमणीस्वयंवर' नामक काव्यांत अनेक वंश साधले असून शिवाय 'पद्मासिंघा घाघदा' या नावाची अनेक कूर्ते व प्रहेलिका प्रसिद्ध आहेत. त्यानंतर भोरोपंताने मंत्ररामायण, नामगर्भरामायण, सीतारामायण, परंतुलामायण, निरोधरामायण इत्यादिक चित्रकाव्याने अनेक वंश लिहिले आहेत. अलीकडच्या काळांत पार्ले, गोडबोले, इत्यादि कवींनी चित्रकाव्याचे काही प्रकार आपल्या कवितेत आणिले असून, बराच वाट्याला नेने यांनी तर आपल्या भंडी नाटकांत चित्रकाव्याचे बहुतेक सर्व प्रकार गाणले आहेत.

चित्रकाव्याचे सप्तचित्र आणि धर्मचित्र असे दोन भेद आहेत. पौनी उभयचित्र असा आणगी एक तिरसाहि भेद मानितात. सप्तचित्र म्हणजे उद्यात वंश, मात्रा, स्थान, गति, इत्यादीकांच्या संघर्षांत कोणत्या तरी रतीने रचित ज्ञानांश आह्लाद देणारा असा चमत्कार केला असतो. अर्थां जी काव्यरचना ते सप्तचित्र होय. त्यांचे माधाराण ६ भेद आहेत ते असेः—

१ रत्नचित्र, २ वर्णाचित्र, ३ स्थानचित्र, ४ आकारचित्र, ५ गतिचित्र, आणि ६ वेषचित्र. कृतिचित्रांत निश्चित

गतीच्या धोरणाने वर्णरचना करून चमत्कार दाखविण्यांत येतो; उदा गोमूत्र-गतिचित्र-ध्या.

गाय वंश हे चाळत अंशतां मुर्ते लागले तर त्यांची भूमी-वर जशी रेषा उमटते, त्याप्रमाणे जेथे वर्णरचना केली असते तेथे हें चित्र होतें. पुढील श्लोक याप्रमाणे रचितातः—

कमले देवदेवस्य महिषिस्त्वस्तुतारमे

विमले दंविदेहस्य त्वाहिमंत्वं नतास्यमे.

वेषचित्रात वर्ण रचनेच्या योगाने एखाद्या पदार्थाची आकृति साधलेली असते किंवा काही सार्य अंशरें व व्यक्तीनाम साधली असतात. यांत आकृतिबंध व गुणबंध असे दोन भेद आहेत. चतुर्दलपद्मबंध, अष्टदलपद्मबंध, चक्रबंध, छत्रबंध वगैरे वेषचित्रांतल प्रकार होत.

अर्थचित्रांत अर्थरचनेचा चमत्कार छटांस छटां प्रभोत्तर-एकानेकोत्तर-गूड-बूट चित्र, हे प्रकार या चित्रकाव्यांत समाविष्ट होतात. तसेच प्रहेलिका, अंतर्लांपिका, बहिलांपिका, अग्रहूती, पदगुप्त, क्रियागुप्त कौगुप्त, मात्राच्युतक, अक्षरच्युतक, च्युतेदत्ताक्षरा हेहि काव्यप्रकार चित्रकाव्यांतलेच होत. त्यांची उदाहरणे पुढापाठ्यांत देणारु सारख्या ग्रंथात पहावयास मिळतील. [वि. विस्तार पु. ४४ व ४५].

चित्राकूट—चित्राकूटपर्वत संयुक्तप्रांताच्या बांडा जिल्ह्यांत आहे. हा चित्रकूट नावाच्या जी. आय. पी. रेल्वे स्टेशनपासून ३१ मैलावर आहे. हा बांडा जिल्ह्याच्या कर्वा तहसिलीत व कामठा राजेलाच्या जीवे जहागिरीत पसरलेला आहे. याच्या पायथ्यापासून एक मैलावर पैतुनी नदी वाहते. इ.स. १७२५ मध्ये छत्रसालच्या राणीने याच्यावर एक तट बांधला आहे. राम व सीता वनवासांत असतांना या पर्वतावर रहात अश्याचरणांने यात फार पवित्र मानतात. याचा रामायण, महाभारत, बृहत्संहिता वगैरेत उल्लेख आहे. यावर व नदीतीरावर पुष्कळ देवळे आहेत. ब्रिटिश इस्टिस्का ४२ महालांचे उत्तर या देवालाकडे लावले असून शिवाय भावपानच्या संस्थानांतूनहि येरंच उत्पन्न येत. रामनवमीला आणि दिवाळीला येथे मोठी यात्रा भरत असते.

चित्रकोट—बऱ्हाट-मध्यप्रात. पत्तर संस्थानांतल ईशवती नदीवर असलेले गांव. हे जयलपूराहून २४ मैल असून येथे (१६ फूटांचे) घबघपा आहे. सभोवारचा प्रदेश एके काळी नागवंशी राजांच्या ताब्यात असून त्यांस 'चित्रकोट मण्डल' असे म्हणत असत.

चित्रगुप्त—हा मनुष्याचे केनेच्या प्रत्येक कृत्याची नोंद ठेवणारा यमाचा दूतक व लेखक आहे अशी समजूत आहे.

चित्ररथ—एक गंधर्व यामव अंगारणी असे नांव होते. पांडव लारायहानून निपून प्रसादांत असतां यांचे अजुनाजी युद्ध झाले व त्याने चातुर्याविषा अजुनास दिली. (महाभारत ११.७०). या जोडांचे दुसरे बरेच गंधर्व आहेत.

चित्रसंग्रहालयं—सामान्यतः चित्रसंग्रहालयः या
 मन्दाया अर्थे 'कलासंग्रहालय' याहून भिन्न असून त्यावरून
 फक्त चित्रांचा संग्रह जेथे आहे असे ठिकाण, इतरांचा बोध घ्या-
 याचा चित्रांचा संग्रह करणे एवढाच केवळ या संग्रहालयाचा
 उद्देश नसून, त्यात मानवी विचारांची व कल्पनांची अनेक
 अवस्थांतिरे पहावयास सापडतात, हा त्याचा अत्यंत मह-
 त्वाचा उपयोग आहे एकर अशा संग्रहालयात खोदक व कला
 या दृष्टीने पाहता रंगकाम, आकृतिविशेष व निर्माणकौशल्य
 या गुणातील अनेक चित्रकारांची कामत दृष्टीस पडते
 दुसऱ्या म्हणजे ऐतिहासिक दृष्टीने पाहता त्या ठिकाणी मत-
 कार्तात चोर पुरुषाच्या हुबेहूब आकृती पहावयास सापडतात,
 त्या पुरुषाच्या सवयी, चालीरीती, पोशाख, त्या काळाची
 कलाकसुरीची कामे व धार्मिक पुरनाचनेनांदे प्रकार यांची
 माहिती मिळते शिवाय कोणत्याही देशातील एकर चि-
 त्कलेवरून ती चित्रे निर्माण करणाऱ्या लोकंच्या उत्कर्षा-
 पर्वपांचीही यथायोग्य कल्पना धाडता येते शेवटला सर्वात
 महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे मनोविकारापटवीचा, कारण
 कोणत्याही स्तरावर प्रेक्षणीय अशा चित्रांमध्ये मनातील
 निदान एक तरी भावना उदीपित करण्याचा गुण अवलंबाच
 पाहिजे उदाहरणार्थ गिदिस नॅशनल गॅलरीमधील फ्रान्सिसचा
 'मोटा' या चित्रांमध्ये ओतप्रोत वध्वरस भरलेला आहे,
 व्हेलसक्रेझनिर्मित अँडमिरल पॅरेजच्या चित्रात मह मुभापण
 आहे, येणेप्रमाणे कोर्टे कौटुंबिक भावना, कोर्टे पुज्यभाव
 इत्यादी अनेक भावना मनावर विवृतात आणारी असे की
 अशा चित्रसंग्रहालयांमध्ये जाऊन सर्व सभोवरा सुंदर व रम-
 णीय चित्रांचे देखावे पहात असता अचरित्य सुखसमाधान
 पाटते, त्यामुळे अशा संग्रहालयांचा मनाला व नेत्राला आनंद
 देणारी स्थाने या नात्याने समाजाला अत्यंत उपयुक्तता व
 आवश्यकता आहे मोठमोठ्या चित्रसंग्रहालयांमध्ये अनेक
 कालाची व पद्धतीची चित्रे जमवून ठेवलेली असल्यामुळे
 कोणत्याही स्वतःच्या आवडीप्रमाणे विशिष्ट देशातील किंवा
 काळातील, किंवा विशिष्ट प्रकारची व विशिष्ट भावनादर्शो
 पाहिजे ती चित्रे पाहण्यास सापडतात तांत्रिक दृष्ट्या पाहता
 अशा संग्रहालयांच्या योगाने समाजाच्या आभिरुचीला योग्य
 वळण लागून त्याच्या ज्ञानात व विद्वत्तेत मोठी भर पडते

हल्ली बहुतेक देशात सर्व पद्धतींच्या चित्रांचा संग्रह अस-
 लेली राष्ट्रीय चित्रसंग्रहालये असून शिवाय फक्त विशिष्ट
 पद्धतीच्या चित्रांचा संग्रह असलेली म्युनिसिपालच्या, नच,
 देशालाथे व राज्याची व्यक्ती यांची चित्रसंग्रहालये आहेत.
 इंग्लंडमध्ये गिदिस नॅशनल गॅलरी हे सर्वांत उत्कृष्ट संग्र-
 हालय आहे त्यातील संग्रह पार्लमेंटच्या १०००, १०००
 पांडापर्यंतच्या कार्याक देणगीतून होत आला आहे शिवाय
 प्रसंगांनुसार विशेष देणगी देऊनही पार्लमेंटने उत्तमोत्तम
 चित्रे खरेदी केली आहेत उदाहरणार्थ, १८७१ मध्ये
 ७५०० पांड देऊन ७७ चित्रे खरेदी केली, १८८५ मध्ये

अँडमिरल मॅडोनाचे चित्र ७०००० पांडांना व १ ल्या चाल
 म्व चित्र १५००० पांडांना विकत घेतले याप्रमाणे
 मोठाल्या किंमती देऊन उत्कृष्ट चित्र मिळविण्याचा पार्ल-
 मेंटाचा क्रम चालूच आहे

बर्लिन येथे केंसर पेडरिक म्युनिसिपल आहे यातही सर्व
 पद्धतींची चित्रे असून रुच व इटालियन चित्रांचा भरणा
 विशेष आहे शिवाय डेसहम व म्युनिस येथे मोठाले चित्र-
 संग्रह आहेत विहृपा येथील इफोरियल गॅलरीमध्ये चित्रे
 १७०० च पण निवडक आहेत चित्रांचा संग्रह प्रमाणाच्या
 बाहेर न वाढविता ती आठोपशीर व निवडक करणे, हा
 मुद्दा महत्त्वाचा आहे रशियात पिटर दि ग्रेट याने स्थाप-
 लेख (सेंट पेटर्सबर्ग, हर्मिटेज) चित्रसंग्रह प्रसिद्ध आहे,
 त्यात सुमार १८०० चित्रे आहेत सर्वांत फ्रेंच लोकांचा
 (लुदर पॅलेस पॅरिस) चित्रसंग्रह महत्त्वाचा आहे १८००
 पर्यंत तर युरोपमध्ये स्थापच पहिला नंबर होता शिवाय
 तेथे प्रत्येक पद्धतीतील सर्वांत उत्तम चित्रे निवडून ती
 एकर स्वतंत्र जोडत ठेवण्यात आली आहेत शेवटला मह-
 त्वाचा चित्रसंग्रह फ्लोरेंस येथील रॉयल गॅलरीम हा होय
 तो पिरो व युफ्रोडा या दोन राजांच्यात मिळून ठेवलेला
 आहे त्यात १५ व्या व १६ व्या शतकापासूनचा संग्रह
 असून जगातील सर्वांत मोठा संग्रह हाच होय

विशेषित राष्ट्रीय पद्धतीच्या चित्रांचा संग्रह असलेली
 चित्रसंग्रहालये हि चांगल्या योग्यतेने आणुत उदाहरणार्थ
 गिदिस चित्रकलेचा संग्रह अमलेली नशनल गॅलरी, पॅरिस
 फ्रेंच चित्रकलेचा संग्रह व याप्रमाणे बर्लिन, रोम, व्हिजेन,
 विहृपा, मॅड्रिड वगैरे ठिकाणी तद्देशीय चित्रांचा संग्रह आहे
 वुसेल व अँटवर्प येथे फ्रेमिश चित्रकलेचे उत्तम नमुने आहेत
 म्युनिसा डेल पेद्रो येथे स्पॅनिश चित्रकलेचे नमुने आहेत
 दिथियाना, स्टॉकहोम व कोपनहेगन येथे स्कॅडिनेव्हियन
 चित्रकलेचा मोठा संग्रह आहे रोम येथे इटालियन चित्र-
 कलेचे सर्वोत्कृष्ट नमुने आहेत पण विशेषत फ्लोरेंस येथील
 अँडेमिग्यात इटालियन चित्रकलेचा फार महत्त्वाचा संग्रह
 आहे 'यॅच चॉटिसलॉच प्रायमाव्हेर' व फ्रा अँ-नॅलिकोचे
 लास् जर्मेट' ही अत्यंत प्रख्यात चित्रे आहेत मिने
 लन्जेली डेव्हिडचा पुतळ्याह येथे आहे तथापि एकरांनी
 या नॅशनल गॅलरीची व्यवस्था चांगलीच नाही या यहु-
 लेक संग्रहालयाने प्रवेश भी असतेच, रविवारी व सणाच्या
 दिवशी मात्र मोफत प्रवेश होतो या संग्रहालयात नवीन
 भर फारशी होत नसते

पुष्कळ नगरांमध्ये म्युनिसिपालच्या ठिकाणी केलेले चित्रसंग्रह
 नावाजण्यासारखे आढळतात इटालीमध्ये असल्या संग्र-
 हाचा बराच सुळाक आहे इंग्लंडमध्ये हार्लेम, लंडन, रॉटर-
 डॅम, हेग येथील संग्रहालये पहाण्यालायक आहेत यामा
 हॅम व मॅसेटर येथे गिदिसाकलेचा संग्रह चांगला आहे

कोलोन येथे न्हेमिडा चित्रकलेचा निवडक संग्रह आहे. मेट-मिशनमध्ये लिट्टरहूल व ग्लासगो येथे म्युनिसिपॅलिटीची उत्तम संग्रहालये आहेत. अमेरिकेत बोस्टन, न्यूयॉर्क, फिलाडेल्फिया, शिकागो व बॅंशिमटन येथील संग्रह अलीकडील अस्पर्धी वन्यापेक्षा आहेत.

सिन्हा देवळात प्रथम शोभेकरिता जमविलेल्या चित्रांमुळे हद्दी त्यांची वन्याच ठिकाणी चित्रसंग्रहालये बनविता आली आहेत. उदाहरणार्थ लॅटवर्प कॅथिड्रल, पेट, पिसा वगैरे ठिकाणी नवेंसमध्ये मिश्रित पद्धतीच्या चित्रांचा संग्रह पाहण्यास सापडतो.

इंग्लंडमधील गॅलरीमध्ये (पोपाच्या राजवाड्यातील चित्रसंग्रहालयामध्ये) पुतळ्यांचा संग्रहच विदोय असला तरी इटालियन पद्धतीतील चित्रांचा संग्रहहि चांगला आहे. इंग्लंडमध्ये तीन राजवाड्यांतील संग्रह लोकांस पाहण्यास गोळा असतात. इंग्लंडमधील कॅट्रे, विंडसर व केनींगटन या तिन्ही राजवाड्यातील संग्रह गद्याव्यासारे आहेत. वन्याच फॉलेमाचे व मुनिव्हर्सिटीपासु संग्रह निमशासनी स्वरूपाचे आहेत. मेटमिशनमध्ये अनेक लोकांच्या खासगी खात्यातून यमुना किमतीचे मिश्रित साठविलेले आहेत, पण त्यांची नवी माहिती देता येत नाही. शिवाय नियतकालिक प्रदर्शन अनेक ठिकाणी भरत असतात. गिल्डहॉलमध्ये वार्षिक प्रदर्शन फुकट असते. लंडन, बर्लिन, रोम, व्हिएना व इतर अनेक युरोपीय राष्ट्रांमध्ये अशी प्रदर्शने उपडत असतात, व त्यात चित्रकलेची नवी नवी कामे देवण्यात येतात.

हिंदू ह्या नां ती स चित्र संग्रहालये—हिंदुस्थानात युरोपच्या धर्तीवर स्वतंत्र चित्रसंग्रहालये कारणी नाहीत. राजेशाहाचे व संस्थात्मक यांनी आपापसासु सारपा-नीच्या ठिकाणी उत्तम चित्रांचा संग्रह केलेला आढळतो. साताराच्या महाराजांच्या संग्रहा अनेक तमबिरा होत्या. त्यांची शके १७०१ मध्ये केलेली यादी रा. राजवाडे यांनी इतिहास-ऐतिहासिक माहितीत प्रसिद्ध केली आहे. बाह्या व शिवाजी स्वकालीन व पूर्वकालीन प्रसिद्ध चित्रपटांच्या तमबिरा काढवून संग्रहा देण्यात. १७०१ त पुढील फक्त तमबिरा शिवाजी राहिल्या होत्या.

शाहू महाराज छत्रपती पोल्यावरील, संभाजी महाराज, शाहू महाराज छत्रपती गुफावदसेत, शाहू महाराज मांडवी गुफेतील, शाहू महाराज तीर्थाजी करतात, राजाराम महाराज पोल्यावरी स्वारी, संभाजी महाराज मांडवी शाहू महाराज, शाहू महाराज मांडवी गुफेतील २, रोडके पोल्यावरी वगैरे, वृद्ध पुत्र हाजीबाग, बादशहाच्यादी, तसवीर गोबराची, बाता गोबराचा, हाजीबाग पातशाहा, आतावीर-दीवान, स्वारी पादशाहाची, गुफावदसात, आदी इंदूरशाहा, श्री पुरुषोत्तम पावत परीने, मुलगा गुण्याचा, येतरींगगोळे, रोडके पोल्यावरी, पयान, आली आदरशाहा पादशाहा,

पादशाहा व पादशाहाच्यानी, हुसेनशा मेणा, नवी साहेब, घोडा कुमाईत, अमरसिंग राणा, तसवीर पादशाहाची पारसी नांव, जवालासुवा, बाळा गोबराचा, गुलाबाचे फुलाचे शाह, फतेसिंग मोसले, रामरावणाची लडाई, शिवाई डासतरवारवाला (पारसी नांव आहे), खासखान महाराजा, हुमेलपान, कागद यक तसवीर सोन, (पालखीत, उभा पंखा हाती, उभा वीरी हाती) भागमशाह पातशाहा, बाह्यादशाह पातशाहा, बाबा याकूब पातशाहा, वृक्षाखाली श्री पुरुष त्रीवर्ग, आलमगोर पातशाहा, खेळा कुत्रा, महाराजाणी, बादशाहाच्यादी, गोरीपरलाळा, पुरुष पाच्या हाता वरी यात्र, महाराज नाथनी, पादशाहाचा, जानू सेवाला, मायाजी फडतरे, तसवीर ईमान मुसलमानी, नारायण-गोरी, हातीची तसवीर, मलकवीरशाहपहा, तसवीर कागद यक, (खास खुमेलपान, खान महोदीन), आलमगोर पातशाहाचा शरणराज, अलमगोर पातशाहाचा घोडा नीळा धोरला.

हे सर्व संग्रह लहान प्रमाणावर आहेत असेच इंग्लंडचे पाहिले. हिंदी चित्रकलेत हिंदू, मुसलमान (मोगल) व बौद्ध असे तीन विभाग करता येतील. त्यासंबंधी सविस्तर विवरण 'भारतीय चित्रकला' या सदराखाली सांपडेल. अजिंठा येथील व फाल्गुनी लेणी ही मरतखंडांतील पूर्वकालीन कलेची स्मारक आहेत. प्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा याच्या हातची पुष्कळ चित्रे धर्मोत्तम गायकवाडसरकार यांनी आपल्या सन्मी-विलास राजवाड्यात काढविली आहेत व परदेशीय चित्रांचाहि संग्रह त्यांनी बराच केला आहे. तसेच जयपूर, दिल्ली वगैरे चित्रकलेच्या मूलस्थानी अद्यापिहि या कलेचे उत्तम नमुने पाहण्यास मिळतात. त्यापेरींग हिंदुस्थानातील मुख्य शहरी असणारे अथवाखाने अवश्य पाहण्यासारखे आहेत. त्यांत इतर वस्तुसंग्रहालयांवरच साधी रंगीत चित्रे बांधीहि नमुने पाहण्यात येतात. त्यांची नावे (१) इंडियन म्युझियम, कलकत्ता (२) इंडियन म्युझियम, मुंबई, (३) सेंट्रल गव्हर्नमेंट म्युझियम, मद्रास; (४) सोनायटी ऑफ ओरियंटल आर्ट, कलकत्ता, (५) जमशेदजी जीजीभाई आर्टस्कूल, मुंबई, (६) बाबे आर्ट सोसायटी, मुंबई, (७) मद्रास फाईन आर्ट सोसायटी, (८) इंडियन म्युझियम मेमोरियल कलेक्शन, चेन्नई, (९) कलकत्ता, (१०) गुदायस लायब्रेरी, बॉम्बे, (११) सेंट्रल म्युझियम, लाहोर, (१२) ऑर्गॅनॉजी म्युझियम, दिग्वी, (१३) ब्रिटीश म्युझियम, चेपा, पंजाब. याशिवाय पुढील कोठा व संग्रहालयांच्यात सधेच परतान, बनारस, रामपूर, वगैरे संस्थानिकांचे संग्रह व जी. एन. टागोर, कलकत्ता, बाबू सीता-राम लाल, बनारस व मुकु नावाचे बॉम्बेपूरचे गृहस्थ यांचे संग्रहाहि पारकाव्यासारे आहेत.

चित्रसेन—एक संघर्ष. हा अजुनाचा मित्र होता. याने देवलोकांमध्ये अजुनास गोपधेविचा दिली. यानेच उर्वरीता अजुनाचे पादपिंडे होणे. याने गोपधेविच्या गेडी वुडोपनाचा पराभव वृद्धन रास वधन वेळे अहता अजुनाने त्यास सोड-विले. दाखीरा एक अभीसाराम, एक कर्णपुत्र, एक पुत्रा

याचा पुत्र, एक दुसऱ्याचा, बराचण्याचा सेनापति वगैरे चित्र-
सेन नावाच्या व्यक्ती महाभारतात आढळतात.

चित्रळ, त. स्थान—हिंदुस्थान. वायव्य सरहद्दीवरील
एक संस्थान. याचे क्षेत्रफळ २५०० चौसठ मैल. याच्यांत
कडकार वाळ किंवा उतार कडकार यांचा समावेश होतो.
हा प्रांत तिरीच तुरीखो व तो या नद्याच्या दक्षिणवरील
प्रदेशांतून वगळा आहे याच्या उत्तरेत हिंदुकुश पर्वत असून
पश्चिमेस बंदकशान व काफिरिस्तान आहेत दक्षिणेस दिर
व पूर्वस गिलजित, मस्तूज, यासिन वगैरे संस्थाने आहेत.

इतिहास—एका खेतावरून इसवी सन १००० च्या
सुमारास या प्रदेशावर कायलच्या जयपाल राजांचे राज्य
होतें व त्यातील लोक बौद्धधर्मीय होते असे अनुमान
निघतें. पुढें चैनीययांनां या प्रदेशावर कित्येक हप्ते केले.
सोळाव्या शतकात ईसवी नावाच्या रागा राज्य करीत होता.
पुढें सैमीन अली या नावाच्या ग्रहस्थाच्या चौपा मुलापैकीं
दोघांनीं ईसवी घराण्याचा नाश करून तांचें सत्ता आपल्या
ताब्यात घेतली. बाकी राहिलेल्या दोन मुलांचे वंशज सध्याचे
संस्थानिक होत. याच्या घराण्यास मेहतर हें नांव आहे. या
घराण्याची सैनगरच्या गिलजित, यासिन, चिखरी, दक्षिणे-
कडील पठाण लोक भाष्याशीं नेहमीं झटापट सुरू असते १८५४
मध्ये काश्मीरच्या महाराजांचें हाहा अफझल मेहतराची वड
करून यासोच व मस्तूज याचा राजा गौहअमन याच्याविरुद्ध
युद्ध पुकारलें हें युद्ध काही काळपर्यंत चालल्यावर त्याचा शेवट
होजन हाहा अफजलाचा धाकटा मुलगा अमान-उल्ल-मुल्क
हा १८८० त चित्रळ, मस्तूज, यासिन व गझनी या प्रदेशाचा
राजा झाला. १८५८त काश्मीर दरबाराच्या वेळीं हिंदुस्थान-
वरकारनें अमान-उल्ल-मुल्कचा हक कबूल करून अफझल
लोक्याच्या हिंदुस्थानावरील स्वारीचा बंदोबस्त करण्याकरिता
त्याला देण्यात येणाऱ्या खंडणीची रक्कम हुण्ट राठविली.

१८८५-८६ त या संस्थानांत लोकहार्द नांवाचा ईश्वर
वर्कल गेला होता. १८८९ त गिलजित येथें ईश्वराची आपला
बकील नेमल्यावर अमान-उल्ल-मुल्क याला घालोना ६०००
६. खंडणी देण्यांत येऊ लागली. १८९१त अमान-उल्ल-मुल्कानें
परराष्ट्रीय कारभारात व सरहद्दीच्या संरक्षणाच्या बाबतीत
हिंदुस्थानसरकारचा सहा येण्यानें कबूल केल्यावर खंडणीची
रक्कम १२००० रु. करण्यात आली

१८९३ त अमान-उल्ल-मुल्क एकाएकी मरण पावला व
त्याचा दुसरा मुलगा अफझल-उल्ल-मुल्क यांनें शादी घळका-
पली. निजाम उल्ल-मुल्क हा बडील मुलगा गिलजित येथें
पठून गेला यान सुमारास जेदोलच्या उमाद्यानांनें चित्रळ
संस्थानावर स्वारी केली व नरसत मिह्रा कापीज केला. पुढें
अफझल-उल्ल-मुल्कचा सुलता शेर अफझल हा काही ऐन्य
येजून चित्रळ प्रदेशात आला. यांनें चित्रळचा किल्ला हस्तगत
केला. याच धामधुर्मात अफझल-उल्ल-मुल्कचा पुत्र झाला.
पुढें शेर अफझल गादीवर बसला यानेवर निजाम उल्ल-

मुल्कानें शादी घळकापली. हिंदुस्थानसरकारनें त्यानें आधि-
पत्य कबूल करून चित्रळ संस्थानांत आपला एक बकील
पाठविला. १८९५ त अमीर-उल्ल-मुल्कानें निजाम उल्ल-मुल्क
सारखिले व निजाम घेतला. याच सुमारास उमाद्यान हा काही
सैन्यासह तेथें पोहोचून त्यानें आपला धार्मिक युद्धास
जाण्याचा विचार असून आपण अमीर उल्ल-मुल्कास आप-
ल्यास मदत करण्याविषयी विनंति करण्यास आलों आहे.
अर्चे जाहीर केले. अमीर उल्ल-मुल्कानें मदत करण्याचें
नाकारल्यावरून त्यानें मोठा किल्लास बंदो दिला
याच सुमारास हिंदुस्थानसरकारनें चौफोफा करण्यासाठीं
मिलजित येथील बकीलास पाठविलें यांनें आपल्या
४०० लोकांसह किण हस्तगत केला. पुढें एकाएकी
शेरअफझल हा उमाद्यानास येऊन मिळाला अमीर-उल्ल-
मुल्क हा या दोघास शरण गेला व त्यांनीं त्याला कैदेत
ठेविलें पुढें अमीर-उल्ल-मुल्क याचा भाऊ शुजा उल्ल-मुल्क या
१४ वर्षांच्या मुलास गादीवर बसविण्यांत आलें पुढें ईश्व-
रानांनीं शेर अफझल व अमीर-उल्ल-मुल्क या दोघांचा पाडाव
करून त्यांना हिंदुस्थानांत पाठवून दिले व शुजा-उल्ल-मुल्क
हा चित्रळ संस्थानचा राजा आहे असे कबूल केले या वेळे-
पासून संस्थानांत शिकडे तिकडे शांतता नास्त असून त्याची
एकसारखी भरभराट होत आहे या संस्थानातील शौर
कित्यात एका ईश्वरी चौकनें ठावें आहे. यात तीन ठिकाणी
दबाराचे उघडले असून दोघांची सुपारणा करण्यात आली
आहे. या संस्थानात एवढेंच १२०० चौसठ आहे. लोकसंख्या
५०००० असून यातील लोक खोफार भाषा बोलतात,
व ते सुलतमानी धर्माचे आहेत.

या संस्थानचा नदीघाटीवरील प्रदेश फार सुपीक आहे.
यात गहू, जव, मका व तांदूळ या पान्याचे पीक होतें.
खेवड, तांबे वगैरे भात सापडतात. या संस्थानात कढ्यां
व तरबारीच्या सुली चांगल्या तयार होतात

एकंदर संस्थानचे ८ विभाग असून प्रत्येक विभागावर
अतलिल नावाच्या अधिकार्याची नेमणूक केलेली असते.
याच्या हाताखाली चारवेले असतो. याच्याकडे काही खेदी
असतात. प्रत्येक जेथें बरम्प या कामगारांच्या ताब्यांत
असतात त्यास मदत करण्याकरिता चारपू हुयाच्या अधि-
काऱ्याची नेमणूक केलेली असते. परराष्ट्रीय कारभार ईश्वरी
बकीलाच्या संघटनेनें चालतो. न्याय सुलतमानी दायदारांमार्फें
देण्यात येतो व मुलांचें कोफावर बरेच चतन असतें वास्त-
विक हवें न्याय राजाच्या खोशीवर वचतयून आहे अता-
जिहास सहान खटल्यांत निजाल देण्याचा अधिकार आहे.

हा इ.र.—हें सरहद्दीवरील प्रांतांतलें एक गाव असून
चित्रळ संस्थानची राजधानी आहे. याची लोकसंख्या २३८०
आहे. हें चित्रळ नद्याच्या काठी आहे. हें राजाजरी ठिकाण
असून येथें व्यापार चालतो. ईश्वरी बकीलाचा मंदिरावर
अधिकारी येथेंच राहतात.

चित्रांगदा—चित्रवाहन राजाची कन्या व अर्जुनाची स्त्री; हिचा पुत्र बसुवाहन.

चित्रावाच—मुंबई काटेवाड. गोहिलवाडाच्या चमारही ठाण्यातील निराळी टेंडणी देणारी इस्टेट. ही गोहिल राजपुतांच्या ताब्यांत आहे. या तालुक्यांत एकच खेडें आहे.

चिंदवर दीक्षित—पेशवाईअखेरचा एक सिद्धपुरुष. हा गुलहोसुर येथें रहात असे. चिंदवरचिरप नांवाचा एक याच्यावर रचलेल्या लोवीवद्ध ग्रंथ आहे. याचा जन्म सके १६८० मध्ये झाला. याना अवतारी पुरुष समजत. सुद्ध पेशवे, रास्ते, गोराळे वगैरे संप्रदायिक बरेदार लोक याच्या सेवेस येऊन रहात. गुलहोसुरास याचे वाडेहि अयाप. दिश-तात. चिंदवर दीक्षिताचे शिष्य रामरामपुत्रा होत. या रामराम पुत्राची मराठी कविता पुष्कळच आहे; पण ती बहुतेक सर्व अप्रकाशित आहे.

चिंदवरम् ता लु का.—मद्रास इलाह्याच्या दक्षिण-अर्काट जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील तालुका असून याचें क्षेत्र-फळ ४०९ चौ. मैल आहे. लो. त. (१९२१) ३१-४-५ होती. याच्या दक्षिणेस कोलेरुन नदी असून बेंगलूर ही याच्या मधून वहात जाते. या तालुक्यांत या नद्याचे पुष्कळ कालवे आहेत. १९२१-२२ साली सारा व इतर पट्ट्या यांचें उत्पन्न ९५३००० रुपये होतें. यांत दरपची ५१ इंच पाऊस पडतो.

वा ह र—तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें साऊथ इंडियन रेल्वेचें स्टेशन आहे. १९२१ साली याची लोकसंख्या २२५-१ असून १८७३ साली येथें म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. कर्नाटक युद्धांत हें एक महत्त्वाचें छप्परी नाकें होतें. १७५३ त हें फ्रेंचांनी हस्तगत केलें. पुढें १७६० व मेजरमेंसनमन हें काबीज केलें. यानंतर हें हैदर अलीच्या ताब्यांत गेलें. येथें रम्याने तटबंदी करून काही फौज ठेविली होती. १७८१ त सर एडर फूटने याच्यावर हल्ला केला; पण तो परत-विज्यांत आला.

हें एक प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्राचें ठिकाण असून येथें कनकसभा नांवाचें महादेवाचें देवालय आहे. देवळाची इमारत १० व्या शतकातील दिसते. येथें हिंदुस्थानांतिल पंचलिगांपिंकी एक छिंग आहे. येथें दरवर्षी छिंभर व जानेवारी महिन्यांत यात्रा भरते. येथें यात्रेकरु व प्रवासी यांना उत्तरण्याकरितां थरेथ मठ व परमेशाळा आहेत. कांहीं वैदिक शाळा व एक हायस्कूल आहे. येथें जनानी रेवमी व केली कापट तयार होतें.

चिंदविन, गिल्हा (उत्तर)—हा उत्तर मद्रादेवाच्या रांगेग विभागातील एक गिल्हा असून याचें क्षेत्रफळ १५१६३ चौ. मै. आहे. याच्या उत्तरेस दारा व लुकोंग ही सारी असून दक्षिणेस पकोझ व दक्षिण चिंदविन हे दोन गिल्हे आहेत. पूर्वेस म्याकिना, काया व शेयो असून पश्चिमेस आलाप, १५४ चिन सोंगराळ प्रदेश आहे. या गिल्ह्यांत

झिंकलिंग, कामती व सौथसुप संस्थानें आहेत. या गिल्ह्यांतील डोंगरी मुलखाचे चिंदविन नदीच्या उत्तर-दक्षिण प्रवाहामुळे पूर्वे पश्चिम असे दोन भाग झाले आहेत. याच्या वायव्येकडील झिंकलिंग कामती संस्थानच्या सरहद्दीपासून पकोझ गिल्ह्यापर्यंतचा प्रदेश डोंगराळ असून यांतील सर्वांत उंच असलेल्या शिखराची उंची १२५५७ फूट आहे. या डोंगरी प्रदेशांतील उच्चरेकडील रांगांस योमा पर्वत ही संज्ञा असून दक्षिणेकडील टेकळ्यांच्या रांगांस पोंदोंग म्हणतात. गिल्ह्यांत चिंदविन व तिला मिळणाऱ्या यू वगैरे नद्या आहेत. यांत हत्ती, वाघ, चित्ते, राममाजर वगैरे रानटी जनावरे आढळतात. या गिल्ह्यांतील चिंदविन नदीथडीवरील प्रदेशाची हद्द प्रकृतीस मानवेल अशी असून इतर भाग रांगट आहे. याच्या निरनिराळ्या भागांत ५० पासून ९२ इंच पाऊस पडतो.

इतिहास.—ब्रह्मी अमदानीत या गिल्ह्याचा राज्यकार-भार एका मुन अधिकाऱ्यावर सोंपविला असे. त्याला खम्पत म्हणत असत. हा क्रिस्त या लष्करी छावणीच्या ठिकाणी रहात असे. १८८५ च्या युद्धांत या प्रदेशांत एका व्यापार, कंपनीचा इंग्रज गुमास्ता मारला गेला. १८८६ त डेव्यूडी कमिशनरानें नदीथडीवरील कांहीं ठिकाणी व फौजे दरीतील तम् येथें इंग्रजी ठाणी स्थापन केली. १८८८ त उत्तर चिंद-विन हा गिल्हा दक्षिणचिंदविन गिल्ह्यापासून वेगळा करण्यांत आला. १८८६ त मिंगयन येथें रलीसन नांवाच्या अलिसट्टेड कमिशनरचा खून झाला. यानंतर १८८८ व १८९०-१ या वर्षी कले दरीतील प्रदेशांत थंड झाली. ही मोडल्यावर १८९२ व १८९४ या साली आताम सरहद्दीवरील चिन लोकांवर स्वाऱ्या करण्यांत येऊन १८९६ साली इंग्रजी सीमा इंग्रि-व-पावर दोन रोवण्यांत आले. या वेळेपासून चिन लोकांचा उपद्रव कमाल झाला. १९२१ साली याची लोकसंख्या दोन्ही संस्थांचे धरून १८६८८१ होती. दोन तृतीयांश लोक मद्रा भाषा बोलतात व बाकीच्या राहिलेल्यापैकी बहुतेक लोकांची ज्ञान भाषा आहे.

वेती.—या गिल्ह्यांतील बहुतेक लोक वेतीवर आपली उपजीविका करतात. यांतील खोरी कारच सुपीक आहेत. डोंगराळ प्रदेशांतील उतारावरची जमीन सौम्य पद्धतीने लागवडीस आणतात. ही पद्धत पुढें दिल्याप्रमाणे आहे. पहिल्याने एखादा उतार सोपून काढून त्यातील गवत भाळून टाकतात व नंतर सर्व झाडे पाडून तांदि एके ठिकाणी जाळतात. असे केल्यावर गवताची व झाडांची राख पेरणीच्या उतारावर पसरण्यांत येते व यानंतर पर्जन्यवृष्टी होतांशीगीच धी पेरण्यांत येते.

या गिल्ह्यांचे मुख्य उत्पन्न म्हटलें म्हणजे तांदूळ होय. याशिवाय यांत गिल्ह्याच्या उपयोगापुरते पाटणे, तंबाखू, खेळ व कापूस यांची विकें होतात. चार पांच ठिकाणी चहा होतो. या गिल्ह्यांत रेल्यांचा रेलें नांगरण्याकडे उपयोग

होती याताळ घोंडे व यकच्या ह्या जनावरें जातवान नसून तीं फार कचित् ह्याच पडतात या भिद्योति काहीं ठिकाणीं उघळ नद्या आहवून त्यांचा कान-व्यासारात उपयोग वेळा आहे याताळ जलप्रवाहात मासे सापडतात मासे धरण्याच्या कार्यां उत्पन्न दरवर्षी १०००० रु असते

जगलें—या जिल्ह्यातील जंगलाचें उत्तर चिद्विन व मिथ्य असे दोन विभाग असून किंदत व मिथ्यन ह्यां अतुक्रमें ठिकाणें आहेत यातील जंगलात साग वगैरे इमारतीचीं झाडां आहेत यातील ल्यारीच उत्पन्न दरवर्षी १०,००० रु असेत जिल्ह्याच्या २०७० चौ. मैल प्रदेशात राखित जगलें असून त्याचा ६१६० चौ. मैल प्रदेश वर्गाकारण न केलेल्या जंगलांनी व्यापिला आहे १९०३-४ साली जंगलांचे उत्पन्न ३ लाख रु. होतें

धातू—या जिल्ह्यात दगडी कोळसा व फाल्स्ट वन्याच प्रमाणात आहेत यातील नद्यांच्या प्रवाहात सोन्याचे फण सापडतात याशिवाय लाल, पांढ वगैरे मौल्यवान हिम्या-व्याहि लागी आहेत या नदीवरील येवनांनी गावीं खान्या माथ्याचे सरे असून तेथे त्याच्या पाण्यापासून योझ्या प्रमाणावर मीठ होतें

व्यापार व उद्योगधंद्य—या जिल्ह्यातील इंदिन व इतर काहीं ठिकाणीं एका प्रकारचें कापड विणलें व रंगविलें जातें असून मुख्यत्वेकडून भात, साग, वायू व मेण हे निरनस बाहेरगावीं जातात व बाहेरून मीठ, कोखड व व पाश्चात्य रेशमी व सुती कापड हे निरनस आत येतात जिवाय सरपानातील लोक कापड, फाल्स्ट, निळीं व तेल व मीठ हे निरनस घेऊन त्याचडून रबर, मेण, वायू वगैरे निरनस देतात या जिल्ह्यात आगगाडीचा एकूटि फाटा गादी यातील बहुतेक दळणवळण व व्यापार बळमार्गाचें चालतो चिद्विन व तिला मिळण्याच्या नद्यातून गावा सद्दीदित जार्ज येऊ शकतात, याशिवाय यात ४००० मैल लांबीचे कच्चे रस्ते आहेत उन्हाळ्यात व हिवाळ्यात कामठी या गावाहून हांगाचा येथे जाण्यास येथेच उपयोगी पडतात

हा जिल्हा ब्रिटिश अमलाखाली आल्यापासून यातीं प्रत्येक कुटुंबामार्गे १० रु या प्रमाणी एक घायमेडा गावाचा कर घसविण्यात आला असून तो आगगावेतो नाजू आहे १८९५-९६ साली सरकारी जमीनीचा साख शेंकडा १० ठरविण्यात आला व याच प्रमाणात अद्यापिहि वसूल करण्यात येतो जिल्ह्याचें एकदर उत्पन्न १००३-४ साली ४००००० रु होतें व यापैकी शेतसारा ८०००० असून बांधमेडा कर २६५००० रु होता

१९०३-४ साली या जिल्ह्यात ३० प्रथमिक, २४३ शासकीय व एक एतद्देशीय माध्यम इंग्रजी शिक्षणवारी, अशा शाळा होत्या. या शिवाय २ मुलकी व ३ सरकारी दवाखाने आहेत

जिल्हा(दक्षिण)—उत्तर प्रान्देशाच्या सर्गम विभागातील एक जिल्हा असून याचें क्षेत्रफळ ३४८० चौ. मै. आहे हा जिल्हा म्हणजे एक त्रिकोण असून त्याचें वरचें टाक उत्तर दिशेस आहे याच्या उत्तरेस उत्तर चिद्विन व येथी जिल्हे असून पश्चिमेस पकोटु जिल्हा व पौर्वांत पर्वत आहेत पुर्वेस येथे जिल्हा असून दक्षिणेस पकोटु व रांगेस आहेत. चिद्विन नदी या जिल्हाच्या धावगेकडून आग्नेयेस वाहत जाऊन याचे पूर्व व पश्चिम असे दोन समसमान भाग करते या नदीच्या काहीं भागात सद्दीदित गावा जाल येऊ शकतात याच्या पश्चिम भागात पौर्वांत पर्वत आहे याची उंची ४००० फूट आहे याच्या पूर्वेस मद्दींग पर्वताची राग आहे वरील दोन पर्वतांमधील सखल प्रदेशात पडो-लोन व उत्तर कोमा या दोन नद्या आहेत चिद्विन नदी व मद्दींग पर्वत यांच्या दरम्यान विंगदेन गावाची २५ मैल लांबीचा एक पर्वताची राग आहे मद्दींग पर्वत व चिद्विन नदी यांच्यामधील प्रदेश व या जिल्ह्याची दक्षिणेकडील सरहद्द डॉंगराज आहे याचा दक्षिण भाग सपाट असून त्याच्या आग्नेयेस पोवनादौंग, तौंगकोमैक व केतुरांग वगैरे टेकड्या आहेत यापैकी पहिल्या टेकडीवर कोरिब देवो आडळगात दक्षिण भागात कैकुमेयत व न्याकेयामा नद्या आहेत या जिल्ह्यात हत्ती, चित्ते, शानडी हुकरें वगैरे जनावरें आहेत या जिल्ह्यात माथि, एप्रिल व मे या महिन्यात उष्णता फार अगते पावसाळ्याच्या सुमारात या प्रदेशावर वारे वाहतात व त्यामुळे ह्या समशातोण असते या जिल्ह्याचें गाभारण उष्णमान ८ असतें १९००-१ साली यातील मोनिवा, पेळ, बुदलिन व कानी येथे अतुक्रमें ३२, ४५, ४३, ५२ इंच पाऊल पडला होता

हा जिल्हा इ. स. १८८६ त इंग्रजांच्या ताब्यात आला १८८७ त त्याच्या बंदोबस्ताकरिता लष्करी शिपायांची एक गुजडी बोलवण्यात येऊन शासना राखण्याकरिता मुल्की तिकाई नेमण्यात आले सदरिल्ले उत्तर व दक्षिण चिद्विन हे दोन्हीहि जिल्हे एका डेप्युटी कमिशनरच्या ताब्यात असून तो जेव्हा या मुख्य ठिकाणी रहात असे १८८८ त उत्तर व दक्षिण चिद्विन असे दोन भाग पाडण्यात येऊन मोनिवा हे दक्षिण भागाचें मुख्य विभाग ठरविण्यात आले १८८७-८९ या दरम्यान या जिल्ह्यात वरील वडे साली यात पुष्कळ देवाळीं असून त्यामार्गे अलगगडे कथप ह फार प्रसिद्ध आहे ह कनी प्रदेशातील पनेलोन व सोमा ह्या पहाडी चौदेकूक सभा भरली होती तिच्या बांधकामाचें स्मारक आहे याशिवाय इतर देवाळीं म्हणजे म्हुटली म्हणजे पांगवडे कुली, येथु, वगैरे होत

या जिल्ह्यात १ गाव व १२१२ खेडी असून १९११ साली याची लोकसंख्या ३४२८८० होती मापेडी

११ पक्षा अधिक लोक बौद्धधर्माचे असून ते ब्रम्ही भाषा बोलतात. या जिल्ह्यांत पंजाब, बंगाल, संयुक्तप्रांत व मद्रास इत्याद्या यांतून बरेच हिंदू व मुसलमान रहावयाचे आले आहेत. यांतील शेकडा ६० लोक शेतीवर आपला उदर-निर्वाह करतात.

शांतक्रीः—या जिल्ह्यांतील जमीन वाळवंटी, चिकण व मळीची या तीन प्रकारची असून वाळवंटी जमीनीने सर्वांत अधिक प्रदेश व्यापिला आहे. १९०३-४ साली या जिल्ह्याची ६०७ चौ. मै जमीन लागवडीस आणली होती. मोठे तांदूळ, उजारी, कापूस, तेंपाव, तीळ व केळी यांची पिके होतात. यांतील गुरेवरे म्हटलीं झणजे गाई, बकऱ्या, घोडे हीं होत. चिद्विन नदीत मोठे सांपडतात.

जंगलः—या जिल्ह्यांतील बहुतेक जंगलें पश्चिमकडील डोंगराळ प्रदेशात आहेत. त्यांचे एकंदर चार वर्ग असून त्यांतील प्रत्येकांत निरनिराळ्या जातीचे इमारती लाकूड होत. याशिवाय बांबू, बेंत, व कांदी प्रकारच्या साली मोठे उत्पन्न होत. १९०३-४ साली बंगलाचे उत्पन्न ४०६०० इ होत.

पाणूः—यांतील सल्लिंग प्रदेशात सल्फेट ऑफ पोटॅश सापडत. चिनमियत येथे सोद्याची खाण आहे. सल्लिंगनवळ गानेंड व दूरमळीन सापडत. कानो प्रदेशांतील महदौंग रानेच्या पायथ्याशी व पळे प्रदेशांतील काईन येथे पास्ले-टाच्या खाणी आहेत. सल्लिंग येथे खाऱ्या विहिरीच्या पाण्यापासून मीठ तदार करतात.

व्यापार व दुग्धव्यवहारः—अजोत येथे लांडगा-बरील कोरीव काम होत. श्वेतसरहरीनवळीत अयस्क व येद्वेड या गांवां इकडेपाकडी व विण्याची मातीची भांडी तयार होतात. इंदायिंग येथे पितळेची भांडी व हुंगर होतात. येद्वेड व मोनिथे येथे खोमीर व लष्मन होतात. कोथन येथे थोड्या प्रमाणावर रेशमी कापड विणले जाते. यिनमाथिन विमागात चट्टा व गवती पेट्ट्या तयार करतात. मोनीक मोंगदौंग वगैरे ठिकाणी लाथेच्या वर्गाच्या व इतर सामान तयार होत. या जिल्ह्यांतून डाळ, उजारी, शुळ, काप, पितळ व कांसेचे सामान हे निर्यात बाहेरगांवीं रवाना होतात व मीठ, मीठ लावलेले मासे व परदेशी माल हे निर्यात बाहेरून येतात. याचा आयात व निर्गत व्यापार बहुतांशी आगगाडी व अलमार्ग या दोन साधनांनी चालतो. याशिवाय यांत १४६ मैल पक्का व ३५० मैल कच्च्या सडका आहेत. यांतील व्यापारी लोक म्हटले म्हणजे मद्रो व यिनी होत. मोनीवा सत्तोन हीं दत्तील व्यापाराची मुख्य ठिकाणे होत. पर्मन्यवृथांचे प्रमाण निमित्त नसल्यामुळे या जिल्ह्यांत दुग्धाळ पळण्याची भिती असते. १८९१ साली असाच एक दुग्धाळ पळण्या होता.

शिक्षणाच्या बाबतीत हा जिल्हा फार मागासलेला आहे. हल्लीत एकंदर ३ दुय्यम प्रतीच्या, ११३० प्राथमिक व १ लहान मुलांच्या शाळा आहेत.

चिद्विन नदी—ही ब्रम्हदेशाच्या उत्तरेकडील हुकींग दरीच्या समोवतालच्या टेकड्यांत उगम पावून शिकलिंग, कर्मो, शान्तस्थान, उत्तर व दक्षिण चिद्विन जिल्हे वगैरे प्रदेशांतून वहात जाते व पकोकु व मिम्यान या शहरांच्या दरम्यान इरावतीस मिळते. इला यू मिय्या वगैरे नद्या मिळतात. इची लांची ६०० मैल असून कांदी नदीत मुखापासून आंत ४०० मैलपर्यंत आगवोटी जाऊ येऊं शकतात. या नदीच्या तिरावर तेंपावचे उत्पन्न होत.

चिदानंद स्वामी—सावंतवाडी संस्थानांतील एक संतकवि. याचा जन्म शके १६१० च्या सुमारास कुडाळ देशस्थ गौड ब्राम्हण जातीत झाला. हे दामोद्री मठाचे मठाधिकारी होते. वयाच्या ८० व्या वर्षी हामी समाधिस्थ झाले. तेंडली गांवी बागलाची राई म्हणून जी वाडी आहे तीत याची समाधि असून, तीसंधवी अनेक वनारकार सांगतात. संकृत शुद्धीतेवर 'स्वानंद लहरी' नामक प्राकृत ओवीबद्ध टीकात्मक ग्रंथ स्वामींनी लिहिला आहे. याचे १४ अध्याय असून ओवीसंख्या १००० आहे. शके १८३१ त छापून प्रसिद्ध झाला. स्वामींची इतर कांदी (स्कूट) कविता आहे. [म. कविचरित्र].

चिनडोंगर—ब्रम्हदेशाच्या बायव्येकडील सरहद्दीवरील एक डोंगराळ प्रदेश. याचे क्षेत्रफळ ८००० चौ. मैल आहे. याच्या उत्तरेत कनिपूर असून पश्चिमेत छत्राई पर्वत व गिन मुल्ल आहे. दक्षिणेत पकोकु चिन टेकड्या असून पूर्वेत उत्तर-चिद्विन व पकोकु जिल्हे आहेत. हा सर्व प्रदेश डोंगर व हव्या यांनी व्यापिला आहे. यांतील पर्वतरांगा उत्तर दक्षिण असून, त्यांची उंची ५००० पासून ९००० फुटांपर्यंत आहे. या प्रदेशांतील मुख्य नद्या म्हटल्या म्हणजे मणिपूर, केद्वेड, त्याओ वगैरे होत. या शिवाय यांत व्ही नावाचे एक तळे आहे. याची लांबी ६ मैल असून रुंदी ६ मैल आहे. या प्रदेशांत हत्ती, बाघ, हरण, चित्ते वगैरे जनावरे आढळतात.

या प्रदेशांतील ३००० ते ६५०० फूट उंचीच्या भागांतील हवा समशितोष्ण आहे. अलिकडे उत्तर व कांदी दक्षिण भागांत गारांचा वर्षाव झाला होता. दर महिन्यांत थोडा-फार पाऊस पडतो. पण खरा पावसाळा जूनपासून नोव्हेंबरपर्यंत असतो. पावसाचे साधारण प्रमाण ५० ते १०० इंच आहे.

इति हा स.—उत्तर ब्रम्हदेश हंप्रगो साम्राज्यास जोडण्यांत येण्यापूर्वी या प्रदेशांत रयांतील लोकांचे आपआप-सांतील फलह व त्यांच्या ब्रम्ही, छत्राई वगैरे लोकांवरील स्वाभ्या यामुळे भिक्कू तिकडे अंदाधुंदी मानली होती. १८८७-८८ त उत्तर चिद्विन जिल्ह्याच्या डेप्यूटी कमिशनराने टायोन लोकांची सल्लेख्याने बोलणी लाविले. परंतु त्यांनी न मानता बंड उभारले. याच वेळी उत्तरेकडील सिविन

व दक्षिणेकडील हक लोक उपद्रव देऊ लागले १८८८त उत्तरेकडील लोकाविरोध एक फौज खाना घाली. तिने त्या लोकांची खेडी गावून त्यांना ताळपावर आणले १८८९-९० त टयोन व हक लोकावर सशस्त्र फट्यात येऊन हक या गावी लश्करी छावणी स्थापन करण्यात आली. १८९१-९२ त हंभतांनी फलम गाव काविवर केलें त्याच्या पुढच्या वर्षी चिनडोंगराळ प्रदेशाच्या दोन भागाचा एक भाग करून फलम हें त्याचें मुख्य ठिकाण केलें १८९२-९३ साली सिर्माण व नवेंगल सोफ या लोकांनी एका सरकारी अधिकाऱ्यास मारल्यावरून त्याची हत्यारे काढून घेण्यात आली. पुढे याचप्रमाणें १८९४-९५ त हक व दक्षिणेकडील लोकांचे व १८९५-९६ त टयोन मध्यवर्ती लोकांचे नि गज करण्यात आले. १८९५-९६ साली हा प्रदेश प्रहारेशास जोडण्यात येऊन त्याचा एक स्वतंत्र जिल्हा करण्यात आला व १८९६ त या जिल्ह्याच्या राजवट्यावर स्थिरावला कायदे करण्यात आले. १८९६ पासून या प्रदेशात शांतता नांदत आहे. मान १८९८-९९ साली मान एकदा या घातलेचा मंग झाला होता. यावेळी यातील रातदी गाता मुन्हा पुस्तपणें सज्ज झाल्या, व त्यांनी बंड उभारले. पुढें १९०० पर्यंत बंड मोडण्यात आले.

सन १९११ साली याची लोकसंख्या ११००० होती. या प्रदेशात बळी, शान व नामा वगैरे जाती आढळतात परंतु बहुतेक भागात सुपर्येकडून चिनी लोकांचा भरणा अधिक आहे. या प्रदेशातील उत्तर भागात निव लोकांच्या सोक, सिधोन, टयोन, यही, व्हेमोह, हक, व बोंक व या जाती असून दक्षिण भागात योयुन, शिंगतांग लखु यो लडे या जाती राहतात.

हे लो.—पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील डोंगरउतारावर लोंगय पद्धतीने तांदूळचे पीक होतें. हा प्रदेश डोंगराळ असल्यामुळे त्यातील पेरणीची जमीन ह्यातानेंच तयार करावी लागते. जनावरांचा पोतीकडे काही उपयोग होत नाही. वरील पिकाशिवाय यात ज्वारी, मका, हरभरे, वाटणे, गटले, तंबाखू, धुत, कांदे वगैरेच उत्पन्न होतें.

जंगलें—यातील जंगलाचे उंचीच्या मानानें पाच वर्ग होतात त्यात पाव, साग, वगैरे खांड आहेत. या प्रदेशात चुनखडी वगैरे दगडांच्या पाणी आहेत याच्या बहुतेक सर्व भागांत घोघ्या प्रमाणांत मीठ सापडतें. याशिवाय खान्या पाण्याच्या खाणी आहे. परंतु त्यातील कोळसा चांगल्या प्रतीचा असून त्याचें प्रमाण फार थोडें आहे. चिनी लोक खान्याचें रारें पाणी, मातीच्या भांड्यांत उकडून त्यापासून मीठ काढतात पण हें मीठ अशुद्ध असतें.

ज्या पा र व द ड ण व ड ण —या प्रदेशात तयार होऊन बाहेर बागारे मुख्य गिऱस म्हटले म्हणजे वेताच्या

व बावल्या चट्या, टोपल्या हे होत. याशिवाय मात कानातील दागोने, बांगच्या, धातूचे मणी वगैरे गिऱस तयार होतात काही ठिकाणी लोखंडी सामान तयार होतें. टेंक्यावर कापूस विकतो व छुती कापड विणण्याचें काम सर्वत्र होतें. घरघुती याचका रेशमी कापड विणतात. या प्रदेशाच्या दक्षिण चरहरीवरील भागात मझी लोकां रेशमी व्हिडे पोततात व त्यापासून निपणारे रेशमी ते चिनी लोकांचे विकतात.

या प्रदेशातून बाहेर बागारे मुख्य गिऱस म्हटले म्हणजे, वेताच्या चट्या, मक्याच्या कणसाचें पुत्यर व मेण हे होत. बाहेरून मीठ, लोखंड, धुंगरु, पितळ, मणी, रेशमी सूत रंगात सुत वगैरे गिऱस येतात. यशागिऱा, कलेमिऱा, इंदिन, कन, गंभी, पकोड वगैरे घडरावी व्यापाऱ्याविरिता प्रसिद्ध आहे. या प्रदेशात १२२ मीठ पळे व काही कच्चे रस्ते आहेत.

राज्य वय व त्या—चिन प्रदेशांत तीन पोटीविभाग असून प्रत्येक पोटीविभागावर एका अ सुपरिंटेंडंट अधिकाऱ्याची नेमणूक आहे या अधिकाऱ्यावर सुपरिंटेंडंट हुणचा कामगार देखरेख करतो. पोटीविभागाची मुख्य ठिकाणी फलम, टिगूम, व हक ही बाहेर असून त्यांपैकी फलम येथें एक डॅक्टर आहे या प्रदेशाचे सार्वजनिक कामांचें लोकोपयोगी खातें चिदविन विल्ह्याच्या खात्याचा एक भाग असून त्यावर एका अ. इंगिनीभराचा नेमणूक केली आहे. सुपरिंटेंडंट अधिकाऱ्यास सैन्यन मजदारांचा अधिकार असून प्रत्येक लिस्टेंड सुपरिंटेंडंट व्यापाशिस असतो. प्रदेशात शांतता राखण्याची जबाबदारी कोतवालावर सोपविलेली असते. कोतवालाचे काही राठण्यात लोकांतील अनुत्तरून न्याय देण्याचा अधिकार असतो उत्पनाची मुख्य बाब म्हटली म्हणजे धायनेडा कर असून १९०४-०५ साली त्याचें उत्पन्न ४१९०० रु होत. प्रत्येक पोटीविभागाच्या मुख्य ठिकाणी एक सार्वदे वेमिऱेला असतो साय चाखिदाय प्रदेशात इतर कोणतेच पोलीस अधिकारी नसतात. फलम या विल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणी एक लहान सुर्ग आहे काही ठिकाणी लश्करी छावण्या आहेत. फलम येथें सधेतील मायेची एक सरकारी शाळा आहे. या प्रदेशात एकंदर आठ दवाखाने असून त्यांपैकी ४ लश्करी व बाकाचे मुलनी आहेत

चिनमुलपुंद—मुंबई धारवाड. कोडच्या वायव्येस ६ मैलावर हें गांव आहे. त्रिकेश्वराच्या देवळात खऱ्या, कानडी लिपीतील एक शिलालेख आहे गावाच्या पूर्वेस एका टेंकडीवर सिद्धेश्वराचें स्वयंभू लिंग असून प्रचलन जाव्या जाहूत भूमध्य-तंगत लेणें आहे गावाजवळ ईश्वराच्या देवळाजवळ ६ स १२४२ सालचा एक शिलालेख आहे

चिन लोंक—हे आपली उरापति जन्मगाता ली इत्या एका अज्यापासून झाली असे मानतात. हे

रहात. पूर्वा पुण्ड्रक वषेपर्यंत ते कोठेहि स्थाईक रहात नवत, व वकच्या, कोवल्या, दुकळें इत्यादीकांचे कळप घालवित, असत. हे 'मगमगात लो' व इतर देवते व पितर यांना पुज्य मानतात. ते मूर्तिपूजा करीत नाहीत. रम्यतांत उरल्यांची येतली आण नाही. त्यांचे धार्मिक मंत्र वर्णरे परंपरेने आलेले आहेत. ते लिहिजेले नाहीत. यांच्या चाली वगैरे सर्व जगन्माता ली इच्या आश्रयकन पद्धत्या असे हे मानतात. यांच्या निरभिरालया ४० गांति आहेत. त्यांपैकी मंडेठ व लोरी या दोन श्रेष्ठ मानल्या जातात. कफ दोनन जागींना त्यांपैकी नार या देवतेला बलिदान देतां येत. हे आपले पहिले पिक, किंवा साज्याचे प्रथम कफ पाल्ल्याने देवतेस अर्घ्य करतात. तसेंच ते वर्षादेवता (सुँग यां) हिला बलिदार देऊन सात राखतात. ते पिक चांगले वायें म्हणून देवतांची श्रापना करतात. ते देवालय वगैरे बांधीत नाहीत व मूर्तीची स्थापना करीत नाहीत. वग प्रायेक गोंडीला कोणी तरी देवता कारण आहे असे मानतात व ठेंब लागली तरी त्या ठिकाणी भाताचे बलिदान करतात. यांच्यांत अगणित देवते प्राणिजेले आहेत. त्यांचे सातवन त्यांचे उपाध्ये येथेन-द्वा आसत विद्वान असेल तर त्यास ओळकी व कली असेल तर सोवडेन अर्थ म्हणतात- हे मंत्र वगैरे म्हणून व बलिदान देऊन करतात. हे गण दोन राखतात (ज्योम व म्होम यांनी) आपल्या राखार पाल्ले आहे अर्थ मानतात व शेवटी ते आपले खांदी वदलात तेव्हा सुंईंग होतात अशी त्यांची समजूत आहे. ते नविक व मादुगारीनीं. अतिशय मानतात. त्यांच्यांतिल सेंडे, किर्नादो वगैरे पूर्वी त्यांच्यांतिल वृद्ध असे पंच तोडित असत. हमी मिष्टिअ अमदानीत सरकारी नेमलेला मुल्या हे काम करतो. साख देशापूर्वी हे अजये हाडाची कांक्ष भयन रावव करीत असत. यांच्यात पृथ्वीर सेंडे व किर्नादो कर्मच होतात. त्यांना आपले घर सोमवेले सादत नाही. त्याची रहणी अतिशय सगळी असते. त्यांनी घरे, उडकरणे, वगैरे सर्व वस्तुतेक यांचेची केलेली असतात. व ते बापूनी यांचेहि करतात. त्यांचे गावे म्हणजे भात व परांतां केलेला भाज्याची आमदी हांव. त्यांच्या मागचा लून कांयन वपरे विंगतात. ते सनसतापापून रेगदि तयार करतात. त्यांच्या बायका दोन-तीच्या सर्व कामास मदत करतात. ते तांदळाचे बींग नावाने मध्य करतात. हे मध्य ते भाग्या देवतास अर्घ्य कराय व त्याचेच पित्त. पूर्वी ते पागें मध्य पोत नाहीत. नाच अशा येथी ते इतके पैकाम होतात की रसा येथी येथेच्या पर्याप्तमान वगैरे अथवागंधल कोणी पुष्पां देण्याप्रमाणे सुखीन नष्टता गांभे पचन अपराध्यास होणून देण्यास येते. हे बलिदान वगैरे प्रसंगीन माग सांगत. दाव्यातीन मागचा साखरी सेंडे गोंडूच ठेऊन ती मिळी करतात व पुरवडी होऊन देतात. मुलांना

जन्म झाल्यावर त्यांच्या काग्यांचा हे वैध करतात. यांच्यांतिल पुण्ड्रक लोकांनी बीडवर्म रगीकाराच्या अपुनहि ते तो कड-वरीतीने न पळतां आपल्या देवतांची पूजा चाळू ठेवतात. यांची भाषा व पोशाख यांनी ब्रह्मो लोकांपासून वेतलेले दिवतात. यांच्यात धार्मिकवाह करतात. एकाच जातीत आपसांत विवाह होऊन नाही परजातीतच करावा लागतो. वहीणीच्या मुलास मांवाची मुळगी देवता. वधूपक्ष श्रेष्ठ व वरपक्ष कमिष्ठ समजला जातो. वर मुलीच्या भावाकडे-द्वा मुलीचा पालक असतो-मध्य येउन जाऊन ते रीकारण्यास सांगतो. रीकार केव्हात मुलाचा वाप रीतसर मुलीस मागणी घालतो. ठर-त्यावर मुलाकडून मुलीच्या नातळ्यांत दुकराच्या मांतांची व वधूकडून वराकडील मंडळांत कोवडीचे मांस व भात याची मेजवानी मिळते. यावेळी दोन्हीकडील मध्य व नातळ्याकडील मिळून अतिशय मध्य मिष्टांत येते. यावेळी दुकराच्या आठव्यावरून शऊन पाहून नंतर विवाह करतात. नंतर वधूवरमुही गेल्यावर वधूचे हात बापून तिसवर पतीची व त्याच्या जातीची सत्ता साखी अर्थ दाखवितात. पुर्वविवाहाची व सोडविडीची चाल आहे. यत्नास साळून स्वाची हाडे पुरव्याची चाल आहे. यावेळी ऐवताप्रमाणे मद्यमास सवांस पुरविण्यांत येते. प्रेतयात्रा मरणावेवर १४ ताशांपासून ३ दिवसांपर्यंत निपते. यावेळी खेळांतिल लोक बरोबर जातात. यावेळी उपाध्याय गेले तर एक वर्षांन प्रेत उकळून काढून सर्व संस्कार करतात. मृताचा आत्मा परत येऊन पिंडा कारण नाही याबद्दल पुण्ड्रक काळजां घेतली जाते.

चित्रपुरा—हे वंगल इत्याद्याच्या हुबळी जिल्ह्यांतिल एक गांव असून हुबळी नदीच्या उजव्या तीरावर बसले आहे. हे गांव हुबळी साहस्य ओडले असून १९०१ साली त्या दोघाची लोकसंख्या ३९१८१ होती. सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून ते १८२५ पर्यंत हे उंच लोकांच्या ताब्यांत होते. पुढे ईश्वरानी वच लोकांना शुभाद्रा देऊन हे आपल्या ताब्यात घेतले. पूर्वी येथे सरदारातील आगारी शिपाई राहते असत व ईश्वरला ज्ञानाच्या लष्करी फौजेचे हे एक ठाणे असे. १८७१ त येथील ठाणे उडविण्यांत आले. येथे न्याय-कचेव्या व इमामवाश नावाचा दवाखाना असून उंच लोकांनी नदीतीरी यांचेला एक वाटा व तिस्ती देवालय आहे. एक मिशन हायस्कूल व कॉर्पोरल दुप्यम शाळा येथे आहेत.

चित्राथ—ज्या गांव नद्यामुळे पंगाम हे नाव पडले, त्यापैकी चित्राथ ही एक नदी आहे. पंगामांतिल हिमाल-याच्या लाडल परगणांतून हिचा उगम चंद्रा व भागा नावाच्या दोन प्रवाहांन होतो. हे दोन प्रवाह संधी येथे मिळतात, व या संगमात चंद्रगागा अथवा चित्राथ म्हणतात. ही पंगामाच्या नद्या शेंवद्यालासून व कादमरीच्या वदर शिफा-तून यद्दान खोरे इला मुनिभा, सुरी, भुतगा, मादरद्वान गातलकर, निरकरेले, विपलारी, अन्त आदि ताची या

नया मिळतात हिच्यावर पुष्कळ पूठ बांधलेले आहेत. रयापेक्षा दोन पूठ कं. ये ते वणत करण्यायोग्य आहेत. रयाही पातून द्या मोंडा कालवा काढला आहे. डेलम नदी शंग भिल्लाच्या त्रिपु शहराजवळ हिला मिळते; व पुढे सिंधुजवळ रावी व मद्रालजवळ सतलज नदी मिळते. या सर्व नद्यांच्या संगमास पंचनद म्हणतात व ही पंचनद मियानकोट येथे सिंधूनदीस मिळते. चिनाव नदीत यंपंगर लहान होवा चालनात. इ. त. १२४५ पर्यंत ही नदी मुलतानच्या पूर्वे-फडून वहात असे. नंतर तिचा प्रवाह बदलून ती मुलतानच्या पश्चिमेकडून वाहू लागली आहे.

काळ या (खाली).—हा काळ पंजाबांत चिनाव नदीच्या डाव्या बाजूकडून काढलेला आहे. याचे पाणी चिनाव व रावी नद्यांच्यामधील जमीनीस देतात. या दोन नद्यांमधील भागांत सरकारी पडीत जमीन असून त्यांत पूर्वी जंगली लोक रहात असत. पुढे या ठिकाणी फार मोठ्या प्रमाणावर वसहस्त करण्यांत आली. सन १८८७त लहान लहान थंडारे बांधून पहिल्याने पाणी देण्याचे काम सुरू केले; पण सन १८८९ त मोठा काळवा बांधण्याचे ठरल्यावर याचे काम सुरू होऊन सन १८९२ त पूर्ण झाले. त्यात पाणी सोडण्याचे मुख्य ठिकाण गुजराणवाला भिल्लाच्या खोली येथेच आहे. या ठिकाणी नदीवर थंडारा बांधलेला आहे व येथून नदी लागेल त्याप्रमाणे कमी अगर जास्त पाणी सोडता येते. या काळव्याच्या मुख्य भागातील पात्र २५० फूट रुंद व ११ फूट खोल आहे. यातील पाण्याचा वेग दर सेकेंडात ११००० पनकूट आहे. डाव्या बाजूस २८ व्या मैलवर यांतून सडत मोठी अशी गुंजर नाराची छाला काढलेली आहे. ती ५५ मैल लांब गेल्यानंतर तिच्यातून खालील गुंजर व थंड नांवाचे दोन फोटे काढलेले आहेत. उजव्या बाजूस १८ मैल लांबीची फोंट निऊ शापा आहे. या काळव्याचा मुख्य भाग ४० मैल लांब गेल्यानंतर त्याच्यातून शंग, रया आणि मिआनअली हे फोटे फुटतात. यांत वावीस लक्ष एकर जमीनीला दरसाल या काळव्यातून पाणी मिळते. पंजाबच्या रचनाटुआमधील सरकारी पडीत जमिनीचे प्रत्येकी सुमारे २८ एकराचे चौरस तुकडे त्यापासून आले. या जमिनी ज्यांना देण्यांत आल्या त्या लोकांचे माजवळकले, गृहस्थ व निव्वळ शेतकरी असे तीन प्रकार आहेत. हे तुकडे शेनकऱ्यांना अर्ध्यापासून तीन पर्यंत, गृहस्थांना ४ किंवा ५ पर्यंत व मांडवळार्यांना ५ किंवा २० अगर जास्त देण्यात येतात. सरकारने या जमिनीवर मालकीचा हक्क राखून ठेवला आहे व बराहूत करणारे लोक म्हणजे शेतकरी, काही वर्षांच्या मुदतीपर्यंत व गृहस्थ जोपर्यंत ते शेतसारा भरत आहेत तोपर्यंत सरकारचे कासाकार होत. परंतु मांडवळार्यांना काही वर्षांच्या मुदतीनंतर जमीनीवर मालकीचा हक्क मिळू शकतो. जमीनीची विभागणी करून देण्याकरिता व खेत्यांच्यासाठी वस्ती करण्याकरिता एक बसहस्तामयार नेमण्यांत आला

असून त्याचे रद्दोपार्थ ठिकाण लायलपूर येथे आहे. या वसतीरतीत सन १९०३-४ त १४२३ गावां होती. मालवी नेकाण करण्यासाठी रेल्वे सुरू करण्यांत आली. या काळव्याला एकंदर खर्च ३२५ लाखा रुपये आला आहे. दर साल यापासून १२८ लाख रुपये उत्पन्न मिळते. त्यामुळे ही एक मोठी उत्पत्तीची वाय झाली आहे.

पु. रा. चे का. ल. व.—पंजाबात चिनाव व रावी या नद्यांचा संगम शास्त्रानुसार त्यातून डाव्या बाजूकडून काढलेले काळे आहेत. यातील पाणी मुलतान भिल्लाच्या मुलतान आणि गुजरावाद तहसिलीतल्या भागांत दिले आहे हे काळे मुलतान व गुजरावादच्या पठाण राजांनी बांधिले होते. जुलै व ऑगस्ट महिन्यात चिनाव नदी तुंगूष भरलेली असते जवळील जमिनीत पाणी शिरून पिकांचे मुलतान होऊ नये म्हणून तिच्यावर बांध घातलेले आहेत व काही ठिकाणी या काळव्याच्या भिंतींमि उंच केलेल्या आहेत पूर्वी दोत बहागारे लोक पाण्याचे पैसे देण्याऐवजी आपल्या पिकांचे फलव्यातील गाळ काढीत असत. हो चाल पुढे बंद करण्यात येऊन त्याचकापासून सारा बसल करण्यात येऊ लागला.

चिनीमाती विद्या केओलिन—मूळ या मातीचा शोध चीन देशात लागला व तेथे या मातीची खेची गांठी घडवू लागले चीन देशात केओलिन पर्वताजवळ ही माती सापडते व त्यावरून हिला केओलिन हें नाव पडले आहे.

चिनीमाती हा चिकण मातीचा अति शुद्ध प्रकार आहे; व दिवाच चिनी भांडी बनतात. हा शुद्ध पादरी असते. गर, केलसार, व अक्षर यांचा बनलेला जो प्रानाईड नामक कणदात रंगद त्यातील केलसार झरून ही माती उत्पन्न होते. चीन देशात उत्तम जातीची ही माती सापडते, व तिची चिनी भांडी युरोपात करतात. या देशात प्रानाईट दगडाचे खडक असतात त्या देशां ही माती उत्पन्न होते. दक्षिण हिंदुस्थानात त्रिचनापली, अर्कोट, म्हेदूर, निजामचे राज व आणि उत्तर हिंदुस्थानात पंज व, व दिल्ली प्रांत यांत व हिमाचलपूर ही माती सांपडते.

चिनी या भा. खं.—ही (पोरेलिन) करण्यास उत्तम प्रतीची पादरी व शुद्ध अशी केओलिन नांवाची चिकणमाती घेतात. या भांड्याकरिता ६२ भाग चिनीमाती (केओलिन) ४ भाग राऊ, १७ भाग वाळू आणि १७ भाग फेल्सार दगडाची पूड या चोहोरी वेगवेगळ्या वस्तूकळ पूड करून मिश्रळतात, व ते मिश्रण चांगले मळून काही महिनेपर्यंत सध्दां जागी ठीग करून ठेवतात. नंतर त्याची भांडी घडवतात. हे मिश्रण लुठल्या चिकणमातीपेक्षा कमी लवचीक व चिकट असते, म्हणून याची भांडी चाकरा मिश्रणाने घडवितोना निक्षेप काळजी घ्यावी लागते. भांडी घडविल्यावर ती सावकाश वाळू देतात, आणि भांडी वाळून काढतात. मिना करण्याकरिता कांचमणी (काईस) फेल्सार याची सुकणी पाण्यात भिजत घालून व

शुद्ध कृतन नंतर त्यांचे मिश्रण पाण्यांत काढून दाट करतात व त्यांत थोडेंसे विहिनेर (शिंका) पारतात. या द्रवात भांडी बुडवितात, यामुळे भांड्याच्या छिदांत द्रव शिरून त्याचे आच्छादन माडपावर बसते. नंतर प्रत्येक भांडे मातीच्या पिपांत पाडून मजतात. चिनी भांडे विस्तवांत गूढ होतें. याकरितां पिपांत अनेक भांडी एकावर एक रचतां येत नाहींत. प्रत्येक भांड्यास निराळे पांय लागतें. ही पिंपें एकावर एक रचून मधीत लांकडे बगैरे घालतात, व मधी सावकासा पेटवितात. मधी २।३ दिवस पेटवी राहून भांडी भाजली म्हणजे ३।४ दिवस मधी निवृत्त होतात, आणि नंतर भांडी काढतात.

मिना व केलेली चिनी भांडी पाट्या सयमरवरी दगडासारखी दिसतात, व त्यांचेही त्यांस चकाकणी नसते. परंतु चिनी भांड्यावर मिना केल्यावर ती पांचिसारखी चकचकीत, कणदार, छडीय व फांदी प्रकाशमेव अशी दिसतात. चिनी भांड्यावर नक्षी बगैरे काटणें तो मिना केल्यावर ह्यातानें काढतात. निरनिराळे रंग उडविण्याकरिता घातूचे ओक्साईड घेतात. हे ऑक्साईड काच भोरा, किंवा टाकणपार या पदार्थावरून कुटून टपेटाइन तेलानें घालतात, व त्यानें नक्षी काटितात. लाठ रंगाकरितां लांछंडाचा ऑक्साईड घेतात. पिंबळ्याकरितां शिशाचा क्रोमेट, निळ्याकरितां कोबाल्टचा ऑक्साईड व हिरण्याकरितां तांग्याचा ऑक्साईड घेतात. जामळा रंग करण्याकरितां सोनें भूतजलांत विद्रुत करून त्यांत शुद्ध कपलाची कांय मुडवितात. म्हणजे जी जामळी पृष्ठ तळीं घसते, तिचा उपयोग करतात. प्रत्येक रंगाचें काम घाल्यावर भांडे भाजवें लागतें. ज्या भागावर शुद्ध सोनें चढवावयाचें असेल त्या ठिकाणी सोन्याचा बसं किंवा पुड, डिकाचें पाणी व टांकणपार यांनी लावितात. याच छन केल्यावर डिक जळून जातो, व टांकणपाराची कांच वगून सोनें पक्कें चिकटतें.

चिनी व सुवरी उंची मातीची भांडी करण्याचे फार मोठे कारखाने आहेत, व त्या कारखान्यांत हजारों भाणसें काम करीत असून सुमारे २०,००,००० रुपयांचा माल विलायतून परदेशीं जाता. हिंदुस्थानांतही सर्व प्रकारची भांडी करण्याची द्रव्ये मिळून असून हिंदुस्थानांत दरसाल लाखों रुपयांची मातीची भांडी इतर देशांतून येतात. [मोढक-पदार्थ-वर्णन].

चित्रचित्रना—एक सेलगू कवि. तैमाली येथील हा कवि कोंकणेंद्र येथील अन्नवेन्मारेडी राजाच्या येथी उद्दयास आला. त्याला एक वडील बंधू पेद्दाविरना नांवाचा होता. त्यानें चोगलें अध्ययन केल्यामुळे त्याची उद्दष्ट कवीमध्य गणना झाली. दोघे बंधू प्रगल्हि दरबारांत जात असत. तेथे पेद्दाविरना हा राजास फार प्रिय होता. एकदां राजाने पेद्दाविरनास अग्रा अवघड विषयावर कवित्व करण्यास

केलें नव्हतें. पेद्दाविरनाचें एकदम घोडक्या अवघांत कवित्व करण्याचे कपूर केलें. पुढे घरी आल्यावर आपल्या वायको-कडून चित्राला ही हकीगत कळविली. चित्रानें देवीची प्रार्थना केली. तिनें चित्रचित्रनासाठीं पांच सर्गांचें उत्तम काव्य लिहिले. शेवटच्या पांच कोळी बाकी राहिल्या. पुढें ते पांच छोक पेद्दाविरनाचें करून तें काव्य राजाला अर्पण केलें. ह्या दिवसापासून चित्रचित्रनाची कविताविषयी चोर्ही कडे ख्याति झाली. [परशा-तेलगूवाङ्मय.].

चिन्नूर ता लु काः—हेद्दावाद संस्थानच्या अर्दालावाद जिल्ह्यातील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ १०८ चौ. मैल आहे. याच्या दक्षिणेस गोदावरी नदी असून पूर्वेस प्राणहिता नदी आहे, व तिच्या पलीकडे मध्यप्रांत आहे. १९११ साली लोकसंख्या ८३३३९ होती या तालुक्यात एक गांव व १०१ खेडी आहेत. १९०१ साली याचे साम्याचें उत्पन्न ६४००० रु. झालें होतें. यांत तलावाच्या पाण्यानें तांदुळाचें पीक होतें.

गां व.—तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. १९११ साली याची लोकसंख्या ६९८९ होती. येथें तहसिलकचेरी व पोस्ट इन्स्पेक्टरांचे ठाणें असून एक पोस्ट ऑफिस व दवाखाना आहे. येथें उत्तर रेशमचे कारखाने निघत.

चिन्त्योत त ह सिल—ही पंजाब प्रांताच्या संग जिल्ह्यातील एक तहसिल असून हिचें क्षेत्रफळ १०१६ चौ. मैल आहे. १९११ साली हिची लो. सं. १८३९६६ होती. हिच्यांत १ गांव ३५४ खेडी आहेत. १९०५-६ साली हिचें एकंदर उत्पन्न २६४ लाख रु. होतें. या तहसिलीतील प्रदेशांत खैराम व चिनाव नद्यांचे फारचे असून त्यामुळे बहुतेक पडीत जमीन लागवडीस आली आहे.

साहर.—तहसिलीचें मुख्य ठिकाण असून संग साहराच्या ईशान्येस ५३ मैलांवर वसले आहे १९११ साली याची लोकसंख्या १४०८५ होती. हें गांव फार जुनें आहे. पुरातनकाली याला सावल (संगल) ही संज्ञा असून हें शेतहून लोकांचे राजधानीचें साहर होतें. येथें हलएनसंग हा चिनी प्रवासी आला होता. दुराणीच्या स्वान्यांमुळे हें सर्वच मोडकळीस आलें होतें; व १८४८ च्या अखेरचेतमुळेहि या साहराचा बराच नाश झाला. सध्यां हें भरभराटीस आहे. सादगद्दानवाद् येथील सुभेदार नवाब सादगद्दान यानें बांधलेली एक मजगद्द असून सहा मुन्हाण या फकीरांचें एक देवालय आहे. या देवालयास हिंदू व मुसलमान सारखेच पूज्य मानतात. येथें पितळेची भांडी व लांकडावरील कोरप काम होतें. येथील गवण्यांची कार प्रसिद्धि आहे. साजमहाल व अमृतसर येथील सोन्याचे देवालया येथील गवण्यांनीच बांधले असें म्हणतात. येथें गर्दू, कापूस वगैरेचा व्यापार चालतो. येथील म्युनिसिपालिटीची स्थापना सन १८६० साली झाली.

चिपळूण, ता. छ. का. — हा सुबंद इ. आल्याच्या रत्ना-
मिरी मिल्मातील मध्यमते असा तालुका असून याचे क्षेत्र
फळ ६७१ चौ मै आहे यात चिपळूण हे एक गाव व ११२
रोडो आहेत १९११ साली याची लोकसंख्या सुमारे १९७ हजार
होती. जमोदाचा सरकारसारा सुमारे १५६ हजार रु आहे
हा तालुका समुद्रकिनार्यापासून पश्चिम पाटापर्यंत पसरला
असून यातील बहुतेक प्रदेश डोंगराळ आहे यातील
मुख्य नद्या म्हटल्या म्हणजे वाशिष्ठी व द्यात्रा या होत
यातील पावसाचे प्रमाण दर वर्षास १४१ इंच आहे ताल-
क्यांत प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा ७२ आहेत पोलीस
मुरा येता असून लुगडी, चांगना वगैरे माल कोठे
कोठे तयार होतो चिपळूण हे व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे

गाव — तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण आहे याचा
लोकसंख्या स १९०१ साली ७६९६ होती हे चांगले
भरभराटीत असून येथे कोंकण व देश यांमधला व्यापारीह
बराच चालतो स १८७६ त येथे म्युनिसिपालिटीची
स्थापना झाली गावापासून सारवरी पार्यंत अंतरावर
काही बंदी लेणी आढळतात हे गाव कोंकणस्थ ब्राह्म-
णांचे मूलस्थान होय येथे एक, सवर्णमंडळाची कचेरी,
दशाद्याना व एक हायस्कूल आहे येथून अवळच परगुराम
क्षेत्र आहे येथे परगुराम एज्युकेशन नांवाची एक शिक्षण
संस्था असून तिने एक हायस्कूल चालविले आहे

चिपळूणकर, चण्णशास्त्री (१८२४-१८७८) —
एक महाराष्ट्रीय मरफार व पंडित हे कोंकणस्थ
ब्राह्मण असून याचे मूल ठिकाण रत्नामिरी मिल्मात
पावसाचा होय पण यांचा जन्म पुण्यास १८२४ मध्ये
झाला हे रहानपणापासूनच फार हुशार व बुद्धिमान होते
प्रथम यांनी वेदपठण व शास्त्राध्ययन केले, यांचे गुरु मोर-
घाटी साठे माना 'मुहुरपति' म्हणत, पण १८४८ च्या
सुमारास पुण्यास सुचवाबाब्यात नवीन सरकारी इंग्रजी
शाळा सुरू झाली त्यावेळी सरदार मोरघाटी यांनी इंग्र-
जांची वाढ स्पष्ट समितले की, याउपर याचाच शाळ-
मोडी टाकून हिंदूच्या प्रतिष्ठा राहणार नाही व शाहणा
असलास तर इंग्रजी शिकून "कृष्णशास्त्रांचे शिकण्याचे
नयदि राहिले नव्हते तरी त्यांनी वरील उपदेशानुसार
आपल्या वंशजांच्या २५ व्या वर्षी इंग्रजीच्या अभ्यासास सुरु-
वात केली नंतर काही दिवस ट्रेन्सेलर एजिसेशियनर व
नंतर पुन्हा कॉलेजत आसिस्टंट प्रोफेसर होते या वेळी
त्यांनी कित्येक स्नेह्यांच्या सहाय्याने 'विचाररत्न' नामक
पत्र सुरू करून तसे हिंदू विद्यार्थ्यांच्या, मिशनरी मंडळींच्या
व्याख्यानांनी त्रिस्तो धर्मोक्ते होत असेलत्या प्रवृत्तीस
चांगलाच आडा घातला पुढे काही दिवस दक्षिणा प्रदेस
कमिटीच्या सेक्रेटरीच्या जागी काम केल्यावर 'रिपोर्टर ऑन
दि नेटिव्ह प्रेस'च्या जागी याची नेमणूक झाली हे उत्तम
लेखक व पत्रकार होते यांचे मुख्य ग्रंथ आर्यी मापेतील

सुरस गोष्टी, अनेकविधामूलतावसमह, अर्थशास्त्रपरिमाणा,
सर्केटसाचे चरित्र, राकेलस आणि व्याकरणावरील नियम
हे देत हे उत्तम कवीही होते, यांची पयरीनाची, मेघ-
दूत ही काव्ये सर्वमान्य आहेत यांची भाषा फार साधी,
सुंद, प्रीट व गोड असे, यांचे भाषांतरित ग्रंथ वाचताना ते
भाषांतररूप आहेत असे मुळावे भासत नाही, अजब इम
गीत मराठी माणसा सदा ज्या पंडिताच्या हातून झाली त्यात
हे अपेक्षर होते २० मे १८७८ रोजी कृष्णशास्त्री मरण पावले.
अद्वैतिक बुद्धिमत्ता, अभिजात रसिकता, व्यापक विचार
सरणी, लोचमाला न दुर्दाविषयाने धोरण, सज्जत व इमजी
भाषेवरील प्रभुत्व आणि बहुमानाची सरकारी नोकरी या
कारणामुळे शास्त्रीयोगाचा लौकिक असा हिंदूमंडळात तसा
बहुजन समाजातही पाहिल्या प्रतीचा होता शास्त्रावेवाचे
बहुतेक ग्रंथ व पद्य प्रत्यक्ष भाषांतरित किंवा आभासराचित
आहेत फक्त 'मराठा व्याकरणावरील त्रयीमक लेख',
'अर्थशास्त्रपरिमाणा' हा नियम व 'विद्याप्रकाश' हे
लघुकाम्य, याच काय त्यांच्या स्वतः कृती होत त्यांचे
सर्व ग्रंथ मागेच्या दृष्टीने आश्चर्यादायक असले तरी स्वतः
प्रवादीत स्वावलंब्याला सहज असलेली तेजस्विता किंवा
तर्कवाच्या प्रयात आढळत नाही तत्कालीन अनेक
सुविशेषांप्रमाणे कृष्णशास्त्री हे रसिक तत्वेच रंगलेही होते

चिपळूणकर, चिण्णशास्त्री (१८५०-१८८२) —
आधुनिक महाराष्ट्रसंस्थापक जनक एकलोक नावा जन्म
पुण्यास साल (२० मे १८५०) प्राथमिक शिक्षण शा. नगर,
हे १८६५ साली मॅट्रिक झाले व डेकन कॉलेजमध्य गेले, तेथे
अभ्यासापेक्षा विविध प्रयोजनाकडे फार लक्ष दिल्यामुळे
वी ए स्तरापासून यांना पाने बंद लागली व ए स्तरावर
काही वर्षे शाळाव्यापात नोकरी केली १८७५ साली शा. न. व
नोकरीचा राजीनामा देऊन स्वतः उद्योगास आरंभ केला.
१८७४ त त्यांनी 'निबंधमाला' मासिक सुरू केले.
'निबंधमाले' तील लेखांनी यांनी महाराष्ट्र हालतून
सोदला न्यू इंग्लिश स्कूल, विप्रशाखा, किताबखाना या
अस्या काढल्या व 'केसरी' आणि 'मराठा' ही वत-
मानपत्रे सुरू केली हे असामान्य बुद्धिमान, उद्योगी,
करारी व धागेदार पुरुष होते, हे मोठे विद्वान व खरे लेखक
होते, सर्वत्र यावर्तीत पाश्चात्य अनुकरणाचे बंद विशेषत
सुशिक्षित लोकांत जास्त मानले व लोकास आपलेपणाचा
वितर पडू लागला, इतकेच नव्हे तर पाश्चात्य वर्तुण शिक्षित
म्हणीवणाच्या लोकांचे मान्यता, पावू लागले, असा वेळी
आपलेपणाची स्मृति, शास्त्राचे लेखनात जागृत केली व सर्व
महाराष्ट्र खडबडून जाण केला सुशिक्षितांचे लक्ष लोक-
शिक्षण आणि लोकसेवा या ध्येयार्थाकडे ओढले जाऊन
मराठी भाषेच्या सेवत व स्वदेशाच्या इतिहासात त्यांचे मन
अधिकधिक रमू लागले, साधी रहाण, उदात्त विचार,
स्वावलंबन व देशप्रीति इत्यादि महाराष्ट्रीय तत्त्वज्ञाची जाणीव

त्यांच्या लेखांनी तरुण पिढीत केली; ह्याने लेख, व आपल्या आयुष्याच्या अन्त्यावकाशांत ह्यांनी केलेली देशसेवा महाराष्ट्र करीदि विसरणार नाही. यांना अकार्ळी मृत्यु आला (१० एप्रिल १८८९) हे महाराष्ट्राचे दुर्दैव समजले पाहिजे.

निबंध साः—मराठी गद्यग्रंथांत अग्रपुष्पेचा मान 'निबंधमाले'ला सवेकाळ मिळेल. मालेतल्या निबंधांत भाषाविषयात्मक सहा (मराठी भाषेची साप्रतची स्थिति, भाषारूपण, लेखनशुद्धि, भाषांतर, भाषापद्धति, व इंग्रजी भाषा), बाह्यभाषात्मक सात (विद्वत्त्व आणि कवित्व, इतिहास, पावन, वक्तृत्व, ग्रंथावर टीका, ज्ञाननवें चरित्र व मोरोपंताची कविता), सामाजिक तीन (पंपतत्वाचा उपयोग, लोकप्रग व आमच्या देशाची स्थिति), प्रचलित मतखंडनपर एक (लोकहितवादी) आणि ज्ञानसत्तावर एक (नवें) हे मुख्य होते. भाषाविषयक निबंध मार्मिकपणाने लिहिलेले असून भाषाविषयाचा अभ्यास ज्या दृष्टीने यूरोपातील पंडित करतात तो दृष्टि या निबंधांत मालाकारांनी आपल्या देश-बंधांत आणून दिली आहे. बाह्यभाषात्मक निबंधांपैकी काव्यविषयक निबंधांत काही चुकीची मते चिपलूणकरांनी प्रतिपादित आहेत. "ह्या सुधारणेच्या श्रद्धाबरोबर कवितेचा अपकर्ष होतो", "अपेक्ष सुधारलेल्या लोकांचे बाह्य भाषा कविवरूना प्रकट होत" हे प्राकृत इंग्रज निबंधकार मेकॉले यांचे असाच ठरलेले सिद्धांत विष्णुशास्त्री यांनी कसे प्रहण केले याचे आश्चर्य वाटते. या चुकीच्या सिद्धांतावर टीका पांचव्या विभागूत (विज्ञानेतिहासपृ. ३२) झाली आहे. सधेच "सर्वाविषयां अधिक सदीप कविता पाहणें अतल्यास आमची मराठी होय. तीतील बहुतेक कवीस व्याकरणाची, छंदांची बगैरे ओळखसुद्धा नव्हती असे म्हणण्यात हरकत नाही; मग पदखालिय, अर्थगोमाये बगैरे काव्यगुणांची तर मोठय नवो" बगैरे अमिप्रायदि कार चुकीचे दिसतात. आनंदतनय, रघुनाथपंडित, वामनपंडित, सुकेश्वर, विठ्ठल, गोरोपंत, रामशेठ्या बगैरे पुढील कवी संस्कृत व्याकरण-छंदादि शास्त्रांचे ज्ञाते होते या गोष्टीकडे चिपलूणकरांचे काही दुर्लक्ष झाले असावेस वाटते. चिपलूणकरांचे जे सामाजिक विषयाबंधपणाचे निबंध आहेत त्या सर्वांत मुख्य पोरण एकच दिसते; ते हे हो, आपल्या लोकांनी व्यसनाला, आत्मज्ञाना, कर्तव्यसम्यक्तेला व अन्तःकलहाला बली न पडतां यूरोपीय लोकप्रमाणे देशोपताच्या धर्मांला लागायें. दोरतेच" आमच्या देशाची स्थिति हा निबंध रामशेठ स्वकृपापा असा तो १९१० साली सरकारच्या मंत्रालयांतून रान्नामाले प्रेसअॅडमन्स सरकारच्या हातात. 'लोकप्रग' या निबंधांत भूतपिशाच, धनुष, कल-यंत्रांतप शंकरसंघी टीका आहे. पायाच्या साधनांच्या आधुनिक संतोषनाकडे पाहतां या विषयांच्या खरोखटे-पणवरून निघत गत देणें आनीह घोक्याचें आहे. कणादि

आणत केली हे योग्य झाले. 'ग्रंथावर टीका' हा विषय वेळून त्यावर स्वतःच निबंध शास्त्रोक्तोपनी लिहिला व तदनुसार पंडितांचा वेदार्थयज्ञ, टारानाटक, रसायनशास्त्र, टॅपेस्ट, ब्राह्मणांची गुलामगिरी बगैरे परीक्षणाचे आलेल्या अनेक पुस्तकांवर टीका केली. त्यांत त्यांचे मूळ ग्रंथांचे ज्ञान, सत्यशीति, निर्भेदपणा, चात स्वभाव, सहृदयता, बगैरे टीकाकारास अवश्य असलेले गुण दृष्टीस पडतात. शिवाय ज्याच्यावर टीका करावयाची त्या लेखकाची विद्वत्ता, योग्यता, अधिकार शास्त्रोक्तोपनी कधी विस्तरत नसत, त्यासुद्धा माधवराव रानडे, वेदार्थयज्ञकर्ते पंडित, लोकहितवादीकर्ते देशमुख, यांच्याबरोबर टीका करतांना लेखकाच्या ज्ञान व देशहिताची कळकळ बगैरे गुणांबद्दल आदरभाव व स्तुति व्यक्त केली आहे. उलटपक्षी सिद्धी मिशनरी, ज्योतिषा फुले, बगैरे मंडळीची त्यांना कर्जाता बळविली आहे. तातूयें सदाशिवकाळ एकच प्रकारचें टीकाशास्त्र न चाले. व्याख्या योग्य सारतन्मभाव त्यांनी पाळला आहे.

वर सांगितलेल्या मुख्य निबंधांशिवाय सुभाषितें, अर्थसाहित्य, उच्छ्रुत उचारे, विनोदमहादयाविका बगैरे सदरालाही निबंधमालेत चिपलूणकरांनी विविध व मनोरंजक माहिती दिली आहे. तातूयें, इंग्रजी, संस्कृत व मराठी यातीन बाह्य भाषा चिपलूणकरांनी केलेल्या व्याख्यांचे पूर्ण प्रतिबिंब निबंधमालेत पडले आहे. विशेषतः इंग्रजी बाह्यभाषांत जे जे काही मनोरंजक चमत्कारिक प्रकार आढळले ते ते सर्व मराठीत आणण्याचा त्यांनी शक्य तितका प्रयत्न केला. विविध विषयांच्या सुष्ठम विवेचनांत अनेक प्रकारच्या विपुल माहितीने भरलेला हातका मनोरंजक व उद्बोधक ग्रंथ मराठीत दुसरा नाही. राष्ट्राची विवक्षित स्थिति व निजाला लक्षास वेळून मर्यादित प्रमाणावर रचलेला 'निबंधमाला' हा केवळ बाह्यभाषाचा असून एक ज्ञानकोश आहे. त्यातील निबंध वेळूनच निबंधावरले सूत्रात्मक नाहीत, ज्ञानतन्त्रा निबंधांवरले गहनविचारप्रीकृत नाहीत, लक्ष्यमा निबंधांप्रमाणे समानशास्त्रावर व मानसशास्त्रावर अति सौल विचार करून लिहिलेले नाहीत व अंतिमसत्त्या निबंधांप्रमाणे बहुधा केवळ लौकिक विषयांवर लिहिलेले नाहीत. तर ज्यावर माताकारांनी दातः प्रहार केलेल्या मेकॉले नामक इंग्रज लेखकाच्या निबंधांच्या धर्तावर आहेत. त्यांत अंतिमसत्ता बालबोधपणा व मेकॉलेचा तिरस्कार दोन्ही आहेत.

सुभाषा या हाट्टाचा व्यापक अर्थ लक्षात घेऊन पाहिल्यास चिपलूणकर हे पहिल्या प्रतांचे सुधारक होते असे म्हणायें लागेल. सामाजिक व राजकीय सुधारणांचा पुढेकार चिपलूणकरांच्या कित्येक महाराष्ट्राच्या मतात आम जे विशिष्ट दिसते तिला चिपलूणकरांच्या विचारसरणीत स्थान नव्हते. त्यांचा सामाजिक मते राजकीय मतांहूनही प्रारंभ होती. याचा प्रत्यक्ष 'लोकप्रग' बगैरे निबंधांवरून येतो. त्याचि 'सुधारक' म्हणून म्हणविण्याचा तो द्वेष करता; त्याला

पुतिष्ठितार्थे व सुधारकांचे चिह्नरूपाचें वर्तन, मिश्रन्याप्रमार्जन 'सुधारका'नी चालविलेली हिंदुधर्माची विदा आणि अभिषेकमान व प्रार्थनासमान यांची एकंदर समाजापासून फुटून पडण्याची प्रवृत्ति ही कारणे होती.

महाराष्ट्राच्या तेजस्वी राजकीय विचारांच्या उगम निबंध-मालेतूनच झाला. परंतुच राष्ट्रांतिल मुमुक्षु व तेजस्वी व्यक्तींचा फल साहसिक राजकारणाकडे वळतो, कारण स्वदेशाला दास्यांत खिंतपत एवढेल्या पहाणे त्यांना असह्य होतें. चिपळूणकरांचा देशाभिमान स्वयंस्फूर्त होता. त्याचा उगम ईपरी राज्याधिपतींच्या अप्रेमांत झाला. जुन्हा विघ्ना अनादर, हिंदुधर्माची 'निंदा आणि १८५७ च्या बंडाची म्हणजेच परतेंच राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे घडपडकीची ताजी आठवण या परिस्थितीत त्यांचा देशाभिमान वाढला; व त्याला 'निबंधमाला', 'केसरी', 'मराठा', 'न्यू इंडिया स्कूल', 'चित्रशाळा' वगैरे फळे आली. इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या देशोघातिपर प्रयत्नांना तेजपासून निश्चित बळण लागलें, [पांगरकर-निबंधमात्रेच स्वरूप व कार्य. माडखोलकर-विष्णू कृष्ण चिपळूणकर. नटेशन सीरीज मधील चरित्र इत्यादि].

चिफ्—उत्तर जिवीतकें एक बंदर असून तें बिल्किच्या आख्याताच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आहे. याला येन्ताई असे स्थानिक नांव आहे. हें शार्दंगुण प्रांतात याहो नद्याच्या मुखाजवळ असून डेंगचौकुच्यो पुढें ३० मैलांवर आहे. चिफ् पूर्वी फार लहान खेडें होतें. परंतु तेंगचीने बंदर म्हणून ठरवून १८५८ साली डॉन्ब्रातीनच्या यत्नांनी हें परदेशच्या व्यापारास खुलें केलें. सध्या येथें निदेश बंदील रहातो. व जिनी सरकारचें जकातीचें ठाणें आहे. येथें परकीय लोक घरेच रहातात.

जुना गांव व समुद्र यांमध्यें परकीय लोकांची बसवट आहे. चिफ् येथें उन्हाळावांत घरेच लोक ह्या राखवासाठी येतात. रोमनकॅथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांनी 'प्रार्थनागृहे' येथें आहेत. येथील बंदर विस्तारीत व खोल आहे तरी मोठी जहाजां व आगगाडी किनाऱ्यापासून वन्याच लांब गौरवातात. लोकरांचे कापड, कापसाचे कापड, लोखंड व अणू इत्यादि वस्तूंची आवात आहे. मागील, सुकी फळे, कच्चे रेशीम, वाटणे, अन्नेच इत्यादि पदार्थ परदेशात जातात. येथील ह्या निरोगी व बंदर बाणलें असल्यामुळे युरोपियन राष्ट्रांच्या यिनी समुद्रांत असलेल्या गलबतांचें ही कोबे येथ्याचें व एकच गज्याचें ठिकाण झालें आहे. चिफ्च्या कारावर (कन्व्हेंशन), सर थॉमस वेड आणि लिहिंगचंग यांनी या ठिकाणी सही केली (१८७६).

चिमणाजीआप्पा—हा यादवाजी विश्वनाथ पेशवे याचा दुसरा पुत्र. याच्या जन्माचे १९९० (राजवाडे), १६९७ (ज. फोंडकार) व १७०८ (सरदेसाई) असे निरमिथले वन आढळतात. दमाजी थारातल्या कैदेत बापा-

बरोबर चिमणाजी कांही दिवस होता (१७३३). पेशवाई मिळाव्यानंतर थोरल्या धात्रीरावांनी मोगलांच्या विरुद्ध अं वदा. ईश्वे धीरण स्वीकारलें, त्यांत माळवा प्रांती मुखलगिरी करण्याच्या कामावर पेशव्यांनी चिमणाजी आप्पास नेमिलें. तेव्हां-पासून आप्पा स्वाभ्यामोहिमावर जातीनिशी जाळ लागले. सारंगपुर येथें राख गिरघर, माळव्याचा झुमेदार याच्यावर स्वारी करून आप्पांनी त्याच ठार मारिलें (१७३४). तसेंच आप्पांनी त्याच्या नंतरचा माळव्याचा सुभादयापहादुर याच्या-वरहि १७३०-१३१ त दोन स्वाभ्या करून त्याला तिरळच्या खडईत ठार केलें व माळवा हस्तगत केला (आपत्री. १७३१). परंतु शाहूच्या आग्रहीं आप्पा माळव्यांतून निघून शिंदीवर कोंकणांत गेले. सरसुलंदखानापासून त्यांनी १७३० त गुजरातेंत चौभाईचा अंमल घडविला. त्रिचक्रावदाभाडे यांच्या फारिण्याच्या प्रवृत्ती वाजीराव व आप्पा यांचे ऐकमत्य होतें (१७३१). पुढें (१७३३) शिंदीवरील स्वार्तें प्रविनिधीच्या मदीत आप्पा यास जाण्यावरून शाहूने आज्ञा केली; परंतु शिंदीच्या तफे निजामाचें कास्थान चालविल्यामुळे, निजामावर दाख ठेवण्यासाठी आप्पा शिंदीवर न जाता पुण्यास राहिले; परंतु पुढें याजीराव शिंदीवर गेल्याचें व तेव्हागी आंग्रे मरण पावल्याचें आप्पा हे शिंदीच्या विरुद्ध आग्र्ये-यांत कोंकणांत चढाई करून गेले (१७३३). मराठ्यांचे निजामाशी युद्ध चालू असतां ताची मदीच्या आतपात निजामाला पायबंद म्हणून आप्पा चौबंद होऊन राहिले होते (१७३८). यापुढें बरईच्या मोठ्या मोहिमेंत आप्पा प्रमुख होते. ही मोहीम दोन वर्षे चालू होती. प्रथम ठाणें व साठी कानीव केनी (१७३७ जुन). यावेळी आप्पांनी बेला-पुर, माळवी, दळमका, कामगडुगे, मनोर वगैरे पुष्कळ ठाणीं फिरंग्यांपासून घेतली. फिरंग्यांच्या पांढीक जुलुमांनी बंडाळलेली अंताची रघुनाथ व अंगदूरकर नाईक वगैरे प्रांतस्थ प्रमुख मेढवे मराठ्यांचे अजुकूल झाली होती. फिरंग्यांचे थारमार व सैन्य सुचित्रित असतांही मराठ्यांनी विकारटोने व शीर्षाने वतदेख त्यांचा बरीत सर्व प्रदेश काबीज केला. पुढें (१७३८) फिरंग्यांनी त्या प्रांति असलेल्या थंकराजी केसव, रामचंद हांचे वगैरे सरदारांचे अचपत तयारी-निशी मोहिम केली. परंतु या गुमारास मराठे भोगाळच्या मोहिमेंत गुंतल्याचें वसईभागात त्यांना फारशी हाडचाल करतां आली नाहीं. त्यानंतर १७३८ च्या मोहिमेंत आप्पा वसईच्या स्वारीवर निघाले. सहा महिने या स्वारीचा इंगम चालू होता. दमण ते दीवपर्यंतचा सर्व किनारा त्यांनी हस्तगत केला. या भागात संत्र चकवडी शुक्र होत्या व आप्पा या सर्व किनाऱ्यावर एकधारी लडत होते. त्यांनी प्रथम माहीम सर केले (डिसेंबर). येथें दीमर गळवटें म्हणून इंगण व हयशी यांनी सदात फिरंग्यास झाली असतांही मराठ्यांनी माहीम कार्वाज केले. नंतर केळवें, शिरगांव, उडगण, असेरी वगैरे ठाणी घेतली (जानेवारी १८३९). या सर्वांत तारापुर्च

ठाणे मजबूत असल्याने तेथे शिताफीचा रणतंत्र्यामाला पण अखेर सांरापुरचा किल्ला मराठ्यांनी पेतला. मात्र येथे बाजी भिस्वरा हा नामांकित सरदार ठार झाला (जाने.). नंतर आप्पांनी वसईवर हल्ला केला. हा वेदा तीन महिने चालू होता. मराठ्यांनी अत्यंत चिकाटीने युद्ध चालवून हा किल्ला अखेर १३ मे रोजी किरग्यांपासून काबीज केला (वसई पहा). दुसरीकडे बांदरा, बेतवे, घारावी वगैरे ठाणी आप्पांच्या सरदारांनी काबीज केलीच होती (फेब्रु). वसईच्या मोहिमेची खास आप्पांनी प्रसिद्धीसाठी लिहिलेली पत्रे वाचण्यालायक आहेत. (राजवाडे खं. ३. ले. २७; काव्येतिहास ६. पत्रे यादी. ले. ४३९). सारास या मोहिमेत किरग्यांचा सुमारे पाऊणशें मेल लावीचा (१४० गावे असलेला) प्रदेश आप्पांनी काबीज केला. त्याशिवाय ८ दाहरे, २० किले, २५ लाख किमतीचा दाखणीला व जहाजे, घोडा इतके सामान आप्पांनी हस्तगत केले. यावेळी आप्पांनी अगर पेशव्याने वसई मराठी आरमाराचा एण हुसा स्थापून इमज्रात पायबंद पाळावायास पाहिजे होता. परंतु हे त्या दोघांच्याहि लक्षात आले नाही. पुढे पेशव्यांचे निगमासाठी युद्ध झाले त्यांत आप्पाहि सामील होते (१७४०). त्यावेळी मुंगेरठणचा तह होऊन आप्पा परतले. इतक्यांत भांगर्यांच्या घरांत कसह मागला व मानाचीने मद्दतीस बोलाविरावावून आप्पा काँगडात गेले व त्यांनी तेथे संभाजी आम्हांचा परामर्श करून त्याला सुवर्णमुद्रास परतविले (१७४०). इतक्यांत थोरले भांगराज कारक्याने आप्पा, बरोबर नानासाहेबास घेऊन, पुण्यास व तेथून, सातत्यास गेले व त्यांनी नानासाहेबास पेशवाईची वरि. मिळवून दिली. (आगष्ट १७४०) भाजीरावांचे व आप्पांनी घेवटी कोवटी विनवले. अशाच. प्रीत (मस्तानीमुळे) विषयलेट झाले; यापुढे आप्पांनी अंतर पटून नर्मदातीर गेले. आप्पांनी १७४०च्या जानेवारीत किरग्यांचे रेवईचा गावाचे. (गोबि व दमण या मधील) राहिलेले एकच ठाणे काबीज केले. येथून परत अहमदनगर आप्पांनी प्रकृति वाट्याने दाखवली. आप्पांची पहिली धावकी. रसमाफाई, ही शिवकरावमाना घेवटी महीन होती. हिचाच पुत्र सदाशिवराव भाऊ. भाऊचा जन्म सातमानंतर २८ दिवसांनीच हो वारली (३१-८-१७३०). त्यानंतर आप्पांनी अग्रपूर्णापाई जावाची दुसरी खी केली (डिसें. १७३१). हिला बयापाई नावाची एक मुलगी झाली (नोव्हें. १७४०). आप्पांचा प्रकृति एकदा विषझली ती न सुपारता अखेर पुणे येथे त्यांचे दहावसान झाले (डिसें. १७४०). त्यावेळी अग्रपूर्णापाई ही सती गेली. या भांगरदेशाचा १७५५ र. खर्च झाला. बयापाई ही गंगापर गाईक सात दिली (१४ प्रसिद्ध १७५५); ती पुढे १७५९ त वारली. आप्पा हे थोरल्या भाजीरावा-पेसा दाई बाबरीत थंड होते. त्यांनी भाजीरावास दोघांवर पंफरून घालून रोषटपयंत पाठपुरावा

केला. भाजीरावास पेशवाई मिळाली तेव्हाच आप्पांस त्यांची सुतालेखी मिळाली, होली. आप्पा विचारी, थोरली, मनःमिळाल, शूर पण नीतिमान होते. वसईच्या किल्लात सापडलेल्या किरगी सरदारांच्या मुख्यपु.मुलीस त्यांनी सन्मानाने परत पाठविले ही गोष्ट प्रख्यातच आहे. शाहू व हजर सरदार मंडळी-भाजीरावाकडील काम आप्पांच्या मध्यस्थीने चरकून घेत. भाजीरावाची मुले बहुधा आप्पा. जवळच असत. त्यांनी शिक्षणहि आप्पांनीच दिले होते. औद्योगिक व्यवस्थाहि तेच पहात असत. भाजीरावाने उत्पन्न केलेल्या अनेक प्रकरणांचा निकाल. आप्पाच लावीत. नानासाहेबांच्या अंगी जो अष्टपल मुसद्दोपणा आला होता. त्याचे थेंब आप्पांसच होते. आप्पांनी गुजराथी लोक चिमणराजा म्हणत असत. डफ. म्हणतो की पोर्तुगीजांवर मिळविलेल्या अनेक विजयांमुळे आप्पांची कीर्ति महाराष्ट्रात अजरामर झाली. पाथायत राष्ट्रांशी लढण्याचे वारंवार प्रसंग आल्याने त्यांचे असे ठाम मत झाले होते की तोफखाना व फवायती पायदळाशिवाय पाथाल्यांनरोबर टिकाऊ नय मिळणे नाही. [डफ. पु. १, २; मराठी रसायत, मध्यविभाग; नानासाहेब रोगनिशी; पत्रे यादी, वगैरे; ब्रह्मद स्वामीचरित्र; रामबाडे खं. २, ३; शाहू म.ची. ववर;—पूतप्रमाण सहायली, पु. ४.]

चिमणाजीआप्पा. (धाकटे):—हे राघोबादादांचे व आनंदोबाईचे धाकटे औरस पुत्र. यांचा जन्म ता. ३०. मार्च १७०४ रोजी. कोपरगावी झाला. राघोबादादा वारले तेव्हा चिमणाजीआप्पा. यांच्या वेळी आनंदोबाई चार महिन्यांची. गले १९ होती. धाकटे बाजीराव व चिमणाजीआप्पा दादाची. हेराच्या पत्नी घरेच दिवत आनंदवल्लीस राहिले होते. आप्पांची मुल ८ मार्च १७८९ रोजी झाली. सव्वीच्या सव्वीच्या वेळेत रावबाजी काही खूब उत्पन्न करतील म्हणून या दोघा भावांनी आनंदवल्लीहून, काहून. दिवनेरीस नजरेकेंदित ठेविले होते. सवाईमाधवराव बारक्यानंतर मुसद्दोपणा व मराठासमूह्याचा आग्रहावरून एखादा गोत्रज यशोदाबाईच्या मंडीवर दत्तक वसवावा असे नातानी ठरविले, परंतु पुण्यातील लोकांना ते पसंत पडले नाही. त्यांचे म्हणणे रावबाजी व धाकटा चिमणाजी विवेक असता पांढऱ्याला दत्तक घेणे याचे इकडे रावबाजीनाहि—दीडतराव शिपास, सव्वाकोट. रु. देण्याचे अर्गीय दाखवून आपल्यास. गादीवर वसविण्यासाठी त्याची अनुमति मिळविली. तेव्हा नातानी पदवर्धन, रास्ते, वगैरे सरदारांच्या सहायाने चिमणाजीस दत्तक घेण्याचे ठरवून पर-पुत्रासमाकून चिमणाजीस आणण्यासाठी जुमरास पाठविले. चिमणाजी हा यशोदाबाईच्या मुलत सासरा होता व धर्मसाध्या-प्रमाणे मुनेत सासरा दत्तक घेतो तेत नसे. यास तोड अशी काढिली की, चिमणाजीने फक्त सरदारकागदोपत्री चिमणाजी माधवराव म्हणजे व स्यासी व धार्मिक व्यवहारत चिमणाजी खुनाच म्हणजे. पुण्याच्या लोकांच्याहि मनात चिमणा-

भासच दत्तक त्याचे अंत होतें परंतु रावदाजीने दौलतरायाच्या हिमायतीवर नागाचा हा वेतच गुळ्यात खाडून टाकला आपणच बाबादास रघुनाथ म्हुणून वेदाचे स्वागवाने आपण किंवा चिमणाजी दत्तक जावयाने नाही असे त्यांनी ठराविले व त्यास परशुराममाऊजि अनुकूल सांगे, व नागानाहि काळवेळ आणून त्यास दार दिव्हा त्याप्रमाणें भाऊ या सटवेंस घेऊन पुण्यास आले (माघ १७९६) यावेळी चिमणाजी आप्पा पोर्डी मरपास खेडून मारें केवण्यात उरवेज साख होता हा रगाने फार मोठा, चपळ व क्रोधित असे रावदाजीने पुण्यास आतयावर दौलतराव सिंघास सव्याकाट व दशाच लागणीवर टाकले व पुढें पुढें छत्र ते निव्वळ दौलतरावाच्या साधनानेहि चालेनात तेन्हा सिंघाने व परशुरामभाऊने मतळत करून पेशवाईची वडें पेशवाच्या निश्चितानें रावदाजींना पुण्याच्या बाहेर काढून घेऊन येथें त्यांना प्रथम कच्चा प्रतियथात ठेविले (८ एप्रिल) पुढें पेशवापेशवाचे खटके भोडण्यासाठी रावदाजी हे सिंघाच्या गोटात ता ९ मे रोजी छत्री मेले अतथा सिंघाने त्यांना कायमची नगरकेद केला व त्याच रात्रा भाऊने चिमणाजीस वळवरीने (तो येत नवताहि त्यास अजरदस्तीने) पालवीत घालून पुण्यास रस्ता पकडला, त्यानंतर मुद्दत पाहून ११ मे रोजी दानिनरावाच्यात प्रवेश केला (तोपर्यंत रावदाजीच्या बांध्यात राहिले होते) इकडे नागा फडणास शिवाच्या भयानें (ज्यावेळी शिंदे पुण्यास आले तेव्हाच) सातागाऊने निघून गेले होते तेव्हा ते मगपलात गेल्यानंतर चिमणाजीआप्पाचे दत्तविधान सांगे (मे १६) व साताराकर महााराजाकडून त्यांना पेशवाईची वडेंहि मिळविली (२ जून) परंतु नागानी निजाम, इमज, होळकर, भोंसले वगैरे मदलीशी रागकादम करून चिमणाजीआप्पाचे उचवाटन मडवून आणले. त्यांनी आपला मुस्तदेमिर्नि छत्र दौलतराव सिंघासहि कोडले व त्याच्या तफे रावदाजीशी छत्र घावून त्यास भावीवर असतिपाये (पात्रीराव रघुनाथ म्हुणून) ठराविले या वेळी रावदाजी जाग्याची होते या चर्चा दसत्याच्या समारंभ फार शब्दाचा साळा चिमणाजीआप्पाची स्वारी मोठया समारंभांनी निघाली होती पण हें आपलें वैभव १७-२० दिवसांतच नष्ट होणार हें भागवतीच्या घ्यानां तदि आले नाही शेवटी १६ ऑक्टोबराच्या रात्री या (चिमणाजीस दामोदर असतिपायाच्या) वन कारत्याचा उपायदक्ष मागेनाताया पागनीस व त्याचे साथीदार यांना दौलतरावांनी कैद केलें पहाटे होळकर व निजामाची फौज यांच्यासमोर कालून आली तत्पूर्वी रात्रीच एक चुडी हाल्याने भाऊ व चिमणाजीआप्पा निसटले परशुराममाऊजस पकडण्याची चिन्ना परशुरामवैद्य यास जावयाची असता, जुद्धन जातुदानें ती भाऊसवळव नेऊन दिली तेव्हा माऊल साकाळ हजर पावरीं त्यास देऊन व निजाचीआप्पास

आपल्या घोड्यावर घऊन लुनरकडे पळाले परंतु हुण रातीने त्यांनीं तैय पकडून भाऊस मांडवरागच्या किमयात व चिमणाजीआप्पास शिवनेरीस कैदित ठेविले नंतर ठरल्या प्रमाणें नागा पुण्यास आले व रावदाजी गादविद वसले (४ डिसेंबर) हें सर्व कारस्थान नागांचेच होतें पुढें चिमणाजी आप्पास शिवनेरीसहून पुण्यास आणले व ते रात्रीवारवाळीं तच राहिल्याले तेव्हा हावयागीने पुण्यातील परीठाना विचारून त्यांनीं सांगितल्यावरून (अशाष्टीय दत्तविधान शास्त्रांमुळे) चिमणाजीआप्पास सक्षीर प्रायधित देवविलें (१७९७ नोव्हेंबर) शिवा-या मूहकलहानें पुण्यास भाऊ गडी चालू लागला, त्या सुमारास रावदाजीने चिमणाजीचे लस केले (८ जून १७९८) मुलगी आप्पाजीपत दामले याची नात होती, तिचें नाव सीताबाई होतें दुसरी पायको सत्यमामायाई नावाची मगळवेदेकर मॅरेदळयाची मुलगी होती, दिवें लस १८१२ सालीं तांजें आप्पाचा राजव- कारभारसत कारला प्रवेश जाण्याचे आहूतून येत नाही. फक्त १७९७ च्या सुमारास शुशरायचा हुमा देशग्यानी याच्या नोववा करून दिला होता व याची सुवातिकी भावा सेलुकरास सांगितली होती एवढाच उल्लेख आढळतो पेशवाई नष्ट झाल्यानंतर यातो इमजाने पेशवास देऊन कारीस देविले व ते तेथें १ जून १८२० रोजी वारल याचा पुर्वील हकीकत आढळत नाही (सरे-पड, ७, ९, १०, इक-पु २, राजवाडे-पड, ४)

चिमणाजी दामोदर—याचे उपनाव मोघे असून इ स १७०८ च्या सुमारास हा यावदेशात जमनाबाबिजी रहात होता प्रथम पेशवे व पिंगळे यांच्या हाताखालचा हा एवस्थ होता ताराबाईच्या कारकाद्वारे हा उद्देशात आला याचे वसम पुवरागदेशात रिगण्यास येथें जहांगीरदार आहिल शहुराजे भीमगवैरासहून मुद्रा महारहात आले तेव्हा चिमणाजी हा यावदेशात आल्याने त्याच्याकडे मनुष्य पडवून त्यास दाहून आपणकडे वळवून घेतले चिमणाजी दामोदरचे वराणें पुढें मराठशाहीत साधारण प्रसिद्ध होत या घराण्याचा व काळाची विश्वासाच्या पराण्याचा विरास घरोवा आणून पेशवे हे माण्यास चिजाव' लिहीत असत चिमणाजी प्रथम दाहूच मिळाला खरा पण पुढें काही दिवसांनी दाहूची येवनाव होऊन, ता फाल्द पुरच्या घगाजीकडे गेला तेथें त्याने काही काळ मुरय प्रयानकीचीही काम केले त्याचा मयु स १७३१ च्या दरम्यान साला चिमणाजी हा पोर्तुगाला काजागावाच्या विरुद्ध प्रसात मिळाला होता व निश्चकार चामोदरकडून वमरिच्या लडाईत हजर होता त्या लडाईत त्याचा पाठास डाळ्याने पेशव्यांनी त्याचा सर्व सरजाम अस केला व त्यास फक्त तीन मार्गें जहांगीरदाखल ठविली चिमणाजीचा करजाम घराब मोठा होता त्यास काहोपूरकर व निजाम यांचेकडूनहि इनासे मिळाली होती परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें पेशवाविरुद्ध लागल्याने त्याचा

सरंगम नाहीना झाला. चिमणाजीचा पुत्र बळवंतराव याचा परामर्श घेताच खासगी रीतीने घेत असत. हा १७५० त मेला. त्याचा पुत्र त्रिवकराव हा पानपतावर होता. त्याच्यानंतर या घराण्यांत नांवाजण्यासारखा कोणी पुरुष निपजला नाही. मोपे हे मुळचे कोंकणातील हरिहरेश्वराचे रहाणारे होते. [मराठी रियायत. भा. २;].

चिमणी—कोरगाहि जातीच्या लहान पक्षास पूर्वी चिमणी असे म्हणत असत, परंतु अलीकडे चिमणी या शब्दाने कुंपणांत असणाऱ्या, घरांभोंवतीं असणाऱ्या, वृक्षांवर अधःपाण्या व वेळच्या वनांत असणाऱ्या या चार जातींच्या पक्षांचाच मर्यादित बोध होतो. कुंपणात रहाणाऱ्या चिमणीची चोंच पिगट रंगाची असून मान व खोके काळसर व फरज्या रंगाचे असते. हा पक्षी जमिनीवरून उड्या मारीत जातो व पंख हालवून उडणाऱ्या करतो. त्याची उपभोविका किप्यावर असते. हा वर्षेभरून हिरवट व निळ्या रंगाची खंडी पालतो. त्याची दोन तीन वेळ बीण होते. त्याचा भारद्वाजसारखा मृदूळ आवाज असतो. घरचिमणी ही चिमण्यांची जात सर्वप्रथम आढेच. हा पक्षी रानावनांत न रहाता मनुष्याने गमवलेल्या स्थानांचे असतो. हा जगाच्या बहुतेक भागांत आढळतो. यामुळे पिडाची दासाडी घरीच होते. पण त्याच्या थोडकमध्य प्रभुतेमुळे फायदाही घराच होत असतो. वृक्षावरील चिमणी घराचिमणीसारखीच असते. तथापि तिचे मस्तक तांबड्या रंगाचे व मानेवरील काळा पट्टा व जोडपस यामुळे ती चटकन् ओळखी येते. नदीकाठ अथवा कालवे यांच्या आसपास झाडांवर व मुडपांत त्यांची वस्ती असते व त्यांनी बाणहि तेथेच होते. यांची वस्तीहि सर्वत्र असण्याचे आढळते.

चिरदल—मराठ इलाख्याच्या मलबार जिल्ह्याच्या अगदी उत्तरेकडील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ६८९ चौ. मैल आहे. १९२१ साली याची लोकसंख्या ३४६३५ होती. १९२१-२२ साली याच्या सान्याचे व इतर करांचे उत्पन्न सुमारे ४ लाख रु. होते. याचे मुख्य ठिकाण कानोरे हे एक बंदर आहे. याच्या ईशान्येच्या बाजूस वेतुवर व मविलर या दोन जाती आढळतात. याच्या ईशान्य व पूर्व दिशांत पर्येषाट असले पश्चिमेस हिंदी महासागर आहे.

क्षिप्रचामते 'अस्फ' म्हणजे योग्यांचे विलखत होय. दुसरा 'द्राघी' हा शब्द ऋग्वेदांत आढळतो. सायणाचार्यांच्या मते द्राघी म्हणजे 'कवच' होय. पण त्याचा अर्थ जगा अथवा 'घर्मे' हा शब्द ऋग्वेदांत विलखात या अर्थी असलेला आढळतो. ते कथांचे करीत असत हे अग्निधित आहे. तथापि ते 'स्युत' व्ये. पुढे अथस् लोह, अथवा रजत यांच्या विलखातांचा उल्लेख आढळतो. हा विलखत एखाद्या घातूची किंवा कातळाची केलेली असतात.

भारतीय युद्धांत कवच घातलेल्या पदातीचेहि वर्णन आहे. कवच म्हणजे विलखत होय. रथी व गजावर बसलेला योद्धा गांध्यावर बळ नेहमी कवच असे. घाणांच्या वर्षावामुळे कवचाचा उपयोग रथी व सरथी यांस फार होत असे. हत्तीवर आरुढ होणारा योद्धाहि कवच वापरीत असे. कर्णाला जन्मतःच कवचकुंडलें होती. ती हरण करण्याच्या हेतूने इंद्र ब्राह्मणांचे रूप घेऊन त्याच्याकडे आला. त्यावेळी कर्णाने इंद्रास ओळखले; परंतु औदार्य व दानदाराव ह्मंच त्याचे शील अस्वस्थाने त्याने ती इंद्रास काढून दिली अशी महाभारतांत एक कथा आहे.

मुमुक्षुमानी अंमणांत डाल व विलखत याचा नेहमी उपयोग करीत असत. मराठ्यांच्या व पेशव्यांच्या अंमलांतहि त्यांचा उपयोग सर्व योद्धे करीत असत. त्या काळी बापूष, रेशीम, कातडे व लोखंडाच्या कप्या इत्यादि पदार्थ विलखत करण्याच्या कामी वापरले जात असत. शिवाजीने अफझल खानास सारले त्यावेळी त्याच्या अंगांत 'जरी कुडती' चे विलखत होतें. शिवाजी, संभाजी, पाहिला बाजीराव यांची जुनी पिढी पाहिली असतां ते विलखत वापरीत असत असे दिसते. शिवाजीचे हे विलखत हल्ली सातान्यास महाराजांच्या जलमंदिरांत ठेवलेले आहे.

लडाखें ज्या योग्यांवर किंवा हत्तींवर योद्धे बसत त्या योग्यांना व हत्तींनाहि (अर्थात् योग्यांच्या दगाप्रमाणे) कातल्याचे किंवा लोखंडाचे विलखत घालण्याची चाल प्राचीन व मध्ययुगीन कालांत बहुतेक देशांत असे. योग्यांच्या दगाप्रमाणे त्यांचेहि विलखत निरनिराळ्या वस्तूंचे असे. अगदी सामान्य शिपायांच्या अंगांत आत कापस भरलेले तर जरा

इत्यादि वस्तुहि फार प्राचीन कार्ळ हेतया असे आढळून येते. जुन्या ग्रीक इतिहासाकडे पहाता असे आढळते की, मायसीनी व ग्रीक लोक उरखान, शिरखान व डाली वापरीत असत व शिरखानात पोष्ट्याच्या केसाच्या कृवका खोर्वात असत. मेसिडोनियन लोकांची देहधरक्षक आयुधे यापेक्षा सुधारलेली असत स्पार्टन सैन्यात, पोलादी टोप्पा आढळून येत. पूर्ण चिलखतात, छाती व पाठ यांचे संरक्षण हेत, व इतर भागाच्या रक्षणाचीहि त्यात व्यवस्था असते. रोमन लोकांच्या सैन्यात, आघाडीचे लोक चिलखत वापरीत असत व एका हातात भाडा किंवा तलवार घेऊन, दुसऱ्या हातात ढाल धारण करीत. प्लूनिन लढायांनंतर लघ्वर हंड ढाल वापरण्याची चाल पडली उच्च दर्जाचे सैनिक जाळीचे चिलखत वापरीत असत.

जुन्या राजांखात व चिलखतात मध्ययुगाच्या सुमारास बरीच सुधारणा झाली व त्यानंतरच्या काळात त्याचा लष्कर व त्याग करण्यात आला चिलखतासंबंधी प्रत्येक राष्ट्राची काही विशिष्ट गोष्ट असते. स्पेनिया चिलखतावरून मूरलोकांची अभिरुची दिसून येते. इटालियन चिलखत अभिजात गोटिकडे असलेला एक विशिष्ट बल दिशित करतात, व जर्मन लोकांच्या राजांवरून व त्यांच्या चिलखतावरून, टपूटन भावना आढळून येते नॉर्मन लोकांनी हंगेरी जिंकले त्या काळी सरदारांचा (नाईटचा) लष्करा पोषाख म्हणजे एक चिलखत, शिरखान, ढाल व तरवार यांनी युक्त असा असे तत्कालीन चिलखत गुढ्यापर्यंत असे व ते कातडयावर अनेक कडया विवून तयार केलेले असे. त्यास नॉर्मन लोक हॉबर्क असे म्हणत असत. तत्कालीन शिरखान आतूचे, कातडयाचे व वचित लाकडाचे केलेले असे व त्याला उंच शिखरासारखा आकार असून माकाचे व कपाळाचे संरक्षण व्हावे अशी त्यात व्यवस्था केलेली असे

नॉर्मन पोडेस्कार पर्वताच्या आकाराची बरीच मोठी ढाल वापरीत असत व सो पाठीवर टाकली किंवा पुढच्या गाऊने हातात घेतली तर तिचा उपयोग चिलखतासारखाच होत असे. रिचर्ड दि लायन हार्टेड हा नवशिक्षांत चिलखत वापरीत असे. व त्याच्या चिलखतावर काही चिन्हे असत. चौदाव्या शतकातील आर्तनाथ धर्माच्या ऐन भरभराटीत चिलखताचे महत्त्व वाढले योत्तर कवीने वर्णिलेला नाइट, चिलखत वापरीत असे व त्याचे वर्णनादि करण्यात आले आहे पंधराव्या शतकाच्या सुमारास शिरखान व चिलखत यांसंबंधी खरी बदलली. नावनिधीविशिष्ट चिन्हे असलेली चिलखत जाऊन त्याच्या ऐवजी उभय युग्ममान पक्ष ओळखण्याकरिता निशाणे जास्त प्रमाणात, अस्त्रात येऊ लागली पंधराव्या शतकातील चिलखताच्या आकारात वैचित्र्य आढळून येते, परंतु सोळाव्या शतकातील चिलखत दिशाक व भपकेश्य अर्शा होती पुढे षट्कांचा उपयोग जास्त होऊ

लागला व लष्करी वार्षिक व सावध्या मजला मारणे ही युद्धातील महत्त्वाची याच होऊन बसली. त्यामुळे अवगड चिलखताची फारशी गरूरी भासू लागली नाही

ब्रिटिशोरीया राणीच्या फारकीर्दीत तिच्या संरक्षक लोकाना जुनी उरखाने देण्यात आली होती एकोणिसाव्या शतकातील निटिश पोडेस्काराच्या रापावर साखळीचे चिलखत असलेले आढळते. गोलोपासून रक्षण व्हावे म्हणून एखादे नवीन चिलखत बनविण्यासंबंधी शोध चालू आहेत. मारक्यापासून आघात होऊ नये म्हणून हल्ल्याच्या काळी सुद्धा रागे लोक गुप्त चिलखत वापरतात. लंडनच्या गुप्तपोलितायात असली चिलखत आहेत. कुतूहल म्हणून जुनी राजांस व चिलखत पाहण्याची आधुनिक काळच्या लोकांची प्रवृत्ति असून भारी किमत्त देऊनीही ती विकत घेण्यात येतात प्रसिद्ध चित्रकारांनी चिलखत धारण घेतल्या अनेक पोष्याची चित्रे काढलेली आहेत व प्रयकारांनी केलेली जुन्या कवचधारी पोष्याची अनेक वर्णनेही आढळतात. [लॅंग—हॉमर अँड हिम एज, बरोम डिस्कव्हरीम इन ग्रीट, मेनाट—दि मायसीनियन एज, एटन दि कॅप्टीट बॅंडी ऑफ दि—आर्ट मिलिटरी, बालर—मॉन्युमेंटल ब्रासेस, वेदिक इडेक्स, वैद्य—महामारत उपरंहार]

बिालिअनवाला—पन्नास प्रातातील गुमरात मिह्याच्या फालिया तहसिलीतील एक खेडें असून येथेच १८४९त दुसऱ्या शीख युद्धात लॉड गफने जय मिळविला होता

चिली—चिली हे दक्षिण अमेरिकेतील वन्यासत्ताक राज्य असून येथे व दक्षिण टॉक याच्यामधील या पर्वटाच्या पश्चिमेकडील अरुंद उतरणीच्या प्रदेशाचा या राज्यात समावेश होतो. याची व्याप्ती २९९१ मैल व रुंदी ४६ ते २२८ मैल आहे. क्षेत्रफळ २०४०४४ चौरस मैल आहे उत्तरेत पेरू, पूर्वेत बोलिव्हिया व अर्जेन्टिना, दक्षिण व पश्चिम या वाऱूत पॅसिफिक महासागर आहे

भौ गो लि क व र्ण न(पर्वत)—अँडोन पर्वताच्या पश्चिमेकडील उतरणी, व कॉन्डिला मेरिटिमा बरोबर पर्वत आहेत. बिओ-बिओ, पॅलेना व लातरोश या नद्या आहेत. सेरो-बोसोन, सेराडोनाइन्स ही मुख्य शिखरे आहेत. चिलीमधील अँडोन पर्वताचे शिखर अँकोनकाग्वा हे २३०९० फूट उंच आहे. दक्षिण चिलीचा समुद्रकिनारा फार डोंगराळ आहे. 'माउन्ट माका', 'माउन्ट अँरेनालेस', व 'कॅमेडूल पोर्क' ही उंच शिखरे आहेत. सॅंटिआगो व मॅगोसा यांच्यामध्ये उप्पालाटाचा घाट आहे. अँडोन पर्वताच्या उक्तालामुखी पर्वतामुळे चिलीमध्ये पुष्कळ भूकंप झाले आहेत

समुद्र किनारा—चिलीच्या किनाऱ्यावर चिलीई बेटापासून वेपहॉर्नपर्यंत अरुंद व बेटे आहेत. टेटाव द्वीपकल्पाच्या उत्तरेत चिलीई, अरेटकास व चोरोस द्वीपसमूह आहेत ही बेटे मुख्य देशापासून उत्तरेत चाकाव व कोकोव्हा-कोची आख्याते व दक्षिणेत मॅडिनागोची यांनी अलग केली

आहित. टेयाव द्वीप इत्याद्या खाली पेनासचे आखात आहे. या भागांतल मोटो बेटे आंशोपाशे, प्रिन्स हेनरी, कॅम्पाना, लिटलवेलिंग्टन, ग्रेट वेलिंग्टन, मॉनिंग्टन, मॅड्रिडिओस ड्यूक ऑफ यॉर्क, चायाम, हॅनोव्हर, केमिजि, कॉन्स्ट्रास, रेनेल, हॉन नॅन्डीना ही शहरे आहेत. मंगेलन सामुद्रधुनीच्या दक्षिणेस फ्युजिअन द्वीपसमूह आहे.

टिप्रांडेल प्रेगोचा पश्चिमेकडील भाग चिलीचा आहे. क्वेप्रांन्त्या नैऋत्येस 'दोमो रॉमॅरेस' द्वीपसमूह आहे. अगदी पश्चिमेकडे सॅला इन्गोमेरा व इस्टर बेटे आहेत. चिलीच्या किनाऱ्यालगत 'लुआन फर्नेडीस' बेटे आहेत. सॅन अँड्रो-सिओ व सॅन फेलिक्स, चिलीच्या उत्तरेस लायोंपा, सॅन्ट-मेरिया व क्विराजिना ही इतर बेटे आहेत.

धंदे.—व्हालपारीसो, कोंकिन्गो, हाकिंके, व ऑरिका ही मुख्य बंदरे आहेत. मध्यचिलीच्या किनाऱ्यालगत सॅन अँडेनिओ, कॉन्स्टिट्यूशन, लिओ, ही लहान बंदरे आहेत. एलझेमे, पॅको व टास्काहॉगो ही बंदरे कॅन्सेप्टान आखातावर आहेत. याच्या दक्षिणेस आरांको आखातावर कोरोमेल व कोटा ही बंदरे आहेत. व्हालडिव्हिया नदीच्या मुखा-मध्य एलबोरल बंदर आहे. चिलीच्या उत्तर किनाऱ्यावर सॅन फालोन आखातात अँक्वड बंदर आहे. मंगेलन साद्र-धुनीच्या मध्यभागी पुन्टा एरेनास नावाचे दक्षिमेकडेचे बंदर आहे.

नद्या.—सामा, टॅक्ना, वॅमरोनेस, लॉन्ग्रा, कॅप्राओ, हुआरको, एलझोमिरीया व कोप्राया या मोठ्या नद्या अँडीज पर्वतात उगम पावून पॅसिफिक महासागराला मिळतात. मध्य-भागच्या नद्या मायपो, रापेल, माटाफ्रोटो, मॉले, इराटा, पिओबिओ, इंपिरियल, टोल्तून, व्हान्डिव्हिया, ब्युनो व नॉलेन या आहेत. काबापोल रापेलला मिळते. ट्रायो मॉलेला मिळते. न्युयल इटाटाला मिळते. लाभा, कॉस्टिन इंपिरे-वरला मिळते. प्युल्लोपुलो ही सरोवरांत उगम पावून रेलोन-काटिड आटाटाळा मिळते. मान्ते प्युलोला मिळते. पेत्रोश रेलोनकाटिडला मिळते. शिवाय कोभन, येल्पो, पॅनेना, रिओ-पिओ, किशाम, एलेन, लासहेरास, टोरो, कॉयले या इतर नद्या आहेत.

सरोवरे.—सॅगुना हिला लाभा व सॅगुना डेल मॉले ही मध्यचिलीतील सरोवरे आहेत. म्हालारिका, विनियु, रॅको, सानाब्रियु, सेक्रेटाओस, लॉस सेटोस, कनरस पात, म्युनोस एरांश, प्युरांडन, पॅनमाटॅन, लॅगोआ चॅन्दा, ऑटवे वॉटर व व्हापरिन वॉटर ही इतर सरोवरे आहेत.

हवा, झाडे व प्राणी.—पॅरील हवा सर्व प्रकारची असूनहि आरोग्यदायक आहे. बटाट्याने पाक मूळचे वेष्टेचे म्हणतात. हवाचमाले एखादी फळे होत. मका, गिरण्या, बाटाचे, ही माते यूरोपियन येण्यापूर्वीची होत. गहू, बाजी, अंबल, पीसव्हाल्ले फळे ही यूरोपियनयांवर आली. येथे मोठाले गज्जव प्राणी नाहीत. घोडे, गुरे, बैलगा, बैलगा,

डुकरे हे यूरोपियन प्राणी होत. सरपटणारे प्राणी येथे फार नाहीत.

लोक संख्या:—१९१७ च्या जानेवारीप्रमाणे लोक-संख्या ३८७००००० आहे. बहुतेक लोक यूरोपियन वंशाचे आहेत मूळच्या लोकांत तीन जाती आहेत. फ्युजियन, अरीकन व चांगो.

रक्षण वळण वेळ मार्ग.—१८५० पासून चिलीमध्ये रेल्वे चालण्यांत आल्या आहेत. रेल्वेशिवाय येथे २०७७६ मैल सार्वजनिक रस्ते, ५२८ मैल नदीमार्ग व ६६८ मैलाचे सरोवरमार्ग आहेत. रिपब्लिकमधून दक्षिणेकड जाणारी लॉगिटेडपुटिनल रेल्वे सरकारी आहे. १९१८ त ८५१२ किलोमिटरइतकी रेल्वे होती. पैकी ४५६७ किलोमिटर सरकारच्या ताब्यांत होती. सर्व मुख्य शहरांमध्ये तारपत्रे व ऑफिसे आहेत. बुनोस एरासच्या मार्गेने यूरोपाशी १८७५ मध्ये तारचे दळणवळण स्थापन करण्यांत आले. पानामाच्या मार्गेने पश्चिम किनाऱ्यावरील तारनें यूरोप व उत्तर अमेरिकेची संस्थाने जोडलेली आहेत. १९१८ त १५६८७ किलोमिटर अंतरापर्यंत तारायंत्रांची स्थापने नवीन करण्यांत आली आहेत. मुख्य शहरांत टेलिफोन आहेत. पोस्टांत चार्ज आहे. वर्तमानपत्रे वगैरेचा प्रसार पोस्टाने मोठ्ठ होतो व वाईच्या मदमुलाचे दर फार हलके आहेत.

व्यापार.—गुरे, मासे, कापूस, चहा, तार, तामूड व त्यांचे बनविलेले पदार्थ, इमारती लोखंड व पॉलांदा, लोखंडी सामान, यंत्रे, रेल्वे व तारायंत्रांचे सामान, चुना, सिमेंट, कांच, मातीची भांडी, कपूस, लोकर व रेशीम यांचे पदार्थ, कोळसा, पेत्रोलियम रंग इत्यादि पदार्थ बाहेर देशांतून येथे येतात. सोनं, रूबे, तांबे, कोबाल्ट, शिसे, व्हर्नेडियम वगुड्या धातू, मँगनीज, कोळसा, गंधा (लोष्णाचा नायट्रेट) लाइमचा घोरंट, आयोडिन, गंधक, गहू, ज्वानो हे जिनस येथून व हेर देशी रवाना होतात. १९१७ साली २५९२००००० पोडांची आयात व ५१९९७०००० पोडांची निर्यात होती.

धोर्ता:—चिलीचे निम्मे लोक धोर्तावर निर्वाह करतात. मध्यचिली हा प्रदेश धोर्ताला विशेष लायक आहे. येथे नारिंगे, लिंबे, अंधीर, कडिगड, अननस, केळी फार विकतात. दाखाची लागवड होते. चिन्हा नांवाची दाख हे सार्वत्रिक पेय असून ती इंडियन कॉर्न (धान्य) पासून बनविताना. गहू-नव, मका चिलीच्या प्रत्येक भागात विकतो. मका धर्मित व गरीब या दोन्ही प्रतीच्या लोकांचे अन्न आहे. येथे बटाटे होतात. "टिउनो बीन" हे कडधान्य सर्व मगांत विकते व बहुतेक लोक खातात. बाटाचे, धाक्रेड, आलिव्ह, ककरचंद, पीच, फोरे, मनुका, चिरी, व ह्यूबेरी यांनी येथे लागवड होते. हवा गुरे पाळण्याच्या लायक आहे. गुरे, घोडे, बैलगे, बैलगा, डुकरे यांना पाटन बाडविण्याचा धंदा चालतो. खेळा व बीन (बना दही), बनविण्याच्या

ध्यास घोंडेंसं महत्त्व प्राप्त होत आहे. नम्रमाथा पात-
ण्याच्या घंटास महत्त्व येत आहे.

प का मा ल—राण्याचे पदार्थ, घेंयें, कापड, पांघरण्याचें
कापड, कमावलेली कातडी व त्यांचे बनवलेले पदार्थ, लाकडी
सामान, मातीची भांडी, रासायनिक द्रव्यें, छोटीं सामान
ह्यादि पदार्थ बनविण्याचे कारखाने आहेत. अशुद्ध पातु
कारखाने कारखाने, कातडें कमाविणें, बूट व जोडे बनविणें,
दारूच्या सट्या, लांकडी सामानाचे कारखाने, फळे व
भाज्या यांचे मुरांचे करण्याचे कारखाने, रेश्मेचें सामान बन-
विण्याचे छोटीं कारखाने, 'बीट' नांवाच्या मुळांवाचून
साखर बनविण्याचे कारखाने, कापडाचे कारखाने, रानीज
पदार्थ लणणें, रासायनिक द्रव्यें, औषधें, कुंघरी पदार्थ,
क्षारण मेणवत्या इतरे तयार करण्याचे असे पुष्कळ कारखाने
घेंयें आहेत.

स नि ज प दा र्थ—खाणीं राणणें हा एक फार मह-
त्वाचा राष्ट्रीय धंदा आहे. सधेने बहुतेक सर्वत्र चांपडतें.
परंतु पुष्कळ प्रमाणांत चांपडत नाही. उत्तरेकडील ओसाड
प्रदेशांत अँडीज पर्वताचे उंचवटे व उत्तरेची यावर रुपें
चांपडतें. तांचें न्यायच प्रांतांत चांपडतें. छोरोड, मँगनीज,
शिंसे, कोबॅल्ड व गॅडोलियम ह्या इतर घातू सांपडतात.
सिंधुनजित, कोळसा, पीढ, गंधक, आयोडाइन, गंधकाळ वगैरे
पदार्थ घेंयें चांपडतात. १९१७ सालची उकलून काढलेली
खनिजसंपत्ति १६३३७५०० पॉन्ड होती.

रा उद्य व्य व ह्या—राज्यकारभागाची कायदे करणारे,
कार्यकारी व न्यायकातें अशीं तीन नितिराळां जातां
आहेत. कायदे करण्याचें काम "सॅनेट" व "डेप्युटीची चेंबर"
या दोन सभांची बनलेली राष्ट्रीय सभा हिच्या हातीं
आहे. चेंबरचे प्रतिनिधी प्रत्येक १०,००० लोकांनून
एक असे निवडतात. चेंबरमध्ये ११८ सभासद अस-
तात, व सॅनेटमध्ये १७ सदस्य असतात. सॅनेटचे प्रेंवर
प्रांतनिहाय निवडले जातात व त्यांची काम करण्याची
मुदत ६ वर्षांची असते. दर तीन वर्षांनी सॅनेटच्या निम्मे
सदस्यांची फिरून निवडणूक होते. प्रतिनिधी तीन वर्षे काम
करतात. प्रतिनिधि व सदस्य यांचे वय कमीतकमी ३६ अस-
लेच पाहिजे, व त्यांचे उत्पन्न विवाक्षित असलें पाहिजे. त्यांना
विनयागारी काम करावें लागतें. प्रत्येक वर्षी कांमिस मून
पडिलीस मस्तें व सप्टेंबर पडिलीला संपले सरकारच्या कुल्याला
पाठिबा देणें किंवा न देणें यासंबंधी कांमिसला अधिकार आहे.

कार्यकारी सत्ता प्रांतांनी निवडलेल्या न्यायशाखाच्या हातीं
अवते. त्याची मुदत पाच वर्षांची असते. याला न्यायकातें,
राजकीय, पोलीस खातें प्रांताधिकारी सुणेदार याच्या नेमणुका
करण्यासंबंधी अधिकार आहेत. अस्पृश्यते वयः३० पेक्षा कमी
अवता कामा नये. तो एतद्देशीय असला पाहिजे व 'चेंबर-
सभेमध्ये' निवडून येण्यालायक असला पाहिजे
याचा पगार सालीना १३६४ पौंड असतो. याच्या

मदतीस अंतर व परराष्ट्रीय कारभार, धर्म व समाहृती, न्याय,
सार्वजनिक शिक्षण, लष्कर व आरमार, अमापंधी, धंदे व
सार्वजनिक कामे या खात्यांवरील सहा मंत्र्यांचें एक मंडळ
असतें. अव्यस, कांमिसन निवडलेले सहा सभासद व अन्य-
क्षेत्रे निवडलेले पाच सभासद अशा चारा सभासदांचें
राष्ट्रीय सभागारमंडळ असतें. याला सहा देण्याचा अधि-
कार असतो व याच्या संमतीवाचून नेमणुका व इतर कांयें
करतां येत नाहीत.

न्यायः—विरिष्ठ न्यायसत्ता राष्ट्रीय राजधानीच्या ठिकाणीं
स्थापिलेल्या व सात मैबराच्या बनलेल्या एका विरिष्ठ कोर्टाच्या
हातांत अण्ते याच्या हातीं राण्यातील सर्व कोर्टांवर देख-
रेख करण्याची सत्ता असते. सात अपील कोर्टे, प्रांताच्या
राजधानीच्या ठिकाणी अव्वळ दर्ज्याची कोर्टे व कनिष्ठ कोर्टे
व जस्टीस ऑफ धी पीस असतात. पैवाच्या साह्याने
न्याय देण्याची पद्धति घेंयें नाही. पोलीस अधिकाऱ्याच्या
हातीं काही न्यायसत्ता असते.

से ना.—लष्करी सौदेंकरिता या राज्याचे चार विभाग
केलेले आहेत. जर्मन पद्धतीवर सैन्यरचना असून युरो-
पियन अधिकाऱ्यांकडून काढित शिकविलेली आहे.
६. स १९१६ त एफेंदर खर्चें सैन्य १०२० अंमलदार व
१७८३ सैनिक होते. १९०० च्या द्यायद्यान्यें १८ व ४५
वर्षांच्या आतील प्रत्येक वृद्धपागारिकस लष्करी नौकरी
करावी लागते. एकवीस वर्षे वयाच्या प्रत्येक तरुणास काही
उराविक वर्षेपर्यंत लष्करें नौकरी करणें भाग आहे. सेंटिआगो
येथील लष्करी शाळेंत चापलें लष्करी शिक्षण दिलें जातें.

आ र मार—चिली देशाचें आरमार प्रिटिस पद्धतीचें
आहे, व यातील बहुतेक लढाऊ जडानें प्रिटिस मोदींत
बनविलेली आहेत. मुख्य ठाणें ब्रह्मलप्रेसो याचें
अमून या ठिकाणी एक आरमारी शिदुग्याची शाळा
आहे. स. १९१८ त ५५५५ लोक आरमारी खायांत होते.
कन्नेशन आखातात वास्करुआनो येथें लष्करी बंदर आहे.
स. १९१४ स वैमानिक दळ तयार करण्यांत आले.

शि क्ष ण—सर्वोच्च सार्वजनिक शाळांना कायदा घेतां
याच म्हणून सरकार नेटाने प्रयत्न करीत आहे. कायद्यानें
शिक्षण सौकर्य दिलें जातें, परंतु तें सक्तीचें नाही. सैकड
७५ लोक अशिक्षित आहेत चिलीचें विश्वविद्यालय व
सेंटिआगो येथील राष्ट्रीयसंस्था व प्रांतानिहाय व मोठ्या
बाह्यतील हायस्कूलें, शिक्षक तयार करण्याकरिता मॉर्मस
ब्लूट, बंदेशिक्षण, व लष्करी शिक्षणाच्या शाळा व प्राथ-
मिक शिक्षण शाळा अशी येथील शिक्षणरचना आहे. या-
मिक शिक्षण शाळा अशी येथील विश्वविद्यालय आहे व सासग-
शाळा आहेत. सेंटिआगो येथें संगीत व कलाकीसल्याच्या
शाळा आहेत. सेतकीशाळा, रात्रिभू शिक्षणाच्या शाळा
व इतर घंटाऱ्याहि शाळा आहेत. स. १९१८ त
३५८१ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा, १९ उच्च

शिक्षणसंस्था होत्या. विज्ञान्या शतकाच्या आरंभी येथे २४०,००० ग्रंथ अंतर्भूत ४१ पुस्तकालये होती. सॅटिआगोच्या राष्ट्रीय पुस्तकालयात ११६,३०० ग्रंथ आहेत. स. १९१८ त १९८ वर्तमानपत्रे व नियतकालिके चिली देशांत निघत होती. १९१६ सालच्या रिपोर्टवरून येथे १०८ साप्ती इस्पितळे व २ वैद्यांची इस्पितळे होती.

धर्म.—कायद्याने रोमन कॅथोलिक हा राष्ट्रीय धर्म ठरविण्यांत आला. धर्मसंबंधी खरे इतर सार्वजनिक खात्यांच्या खर्चाप्रमाणे सरकारी तिजोरीतून चालवितात. इतर धर्म पाळण्याची मनाई नाही.

जमाई दो.—नायट्रॅटवर बसविलेले कर, जकातीचे उत्पन्न, आस्केहोलवरचा कर, रेल्वे, डाक व तार या खात्यांचे उत्पन्न या सरकारी उपन्नाच्या बाबी आहेत. चिली प्रजासत्ताक राज्याची १९१६ सालची एकंदर जमा १३८१४०१ पाँड व खर्च ११३५४९८ पाँड होता.

नाणे.—पेसो (१८ पेन्ताचा) या चलनी सुवर्ण प्रमाणान्वर येथील कागदी नाण्याचा प्रसार होतो. सोन्याचे पेसो हे नाणे पाडलेले नाही येथे सोन्याची कोंडोर, पेसो, एस्प्युबो व रुप्याची व मौद्र्याची सॅटायव्हो, पेसो ही नाणी कायद्याने मंजूर केली आहेत. मेट्रिक पद्धतीची वजन व मापे कायदेशीर प्रमाणवजन आहेत. परंतु व्यवहारांत जुनी स्पॅनिश वजन व माप चालतात. चिलियन किन्टल (१०१.४१ पाँड), मेट्रिक किन्टल (२२०.४६ पाँड) हेच व तांब्याच्या खाणांत अनुद धातूचे प्रमाण मार्क (८ औंस) ने दाखवितात. धान्य अरोबा अथवा कॅनेगाने विकतात. व्हारा हे लघी मांशण्यांचे माप आहे व जमीन मोजण्याकरितां वयुआड्रा हे माप आहे.

इतिहास—उपलब्ध इतिहासाच्या सुदृढातीपासून हा देश चिली नांवाने प्रसिद्ध आहे. पूर्वी या प्रदेशांत इंडियन लोकांच्या जाती रहात असत. हे लोक अगदी रानटी नव्हते तरी मेक्सिको व पेरू या देशातील रहिवासीपेक्षा कमी सुधारलेले होते. पंधराव्या शतकांत पेरूच्या इस्पाने या देशाचा काही भाग काबीज केला होता. याने या लोकांत सुधारणा करून त्यांचे सामर्थ्य कमी केले होते व याचमुळे स्पॅनिश लोकांना या देशावर स्वारी करणे सुलभ झाले पूर्वी हे लोक अडाणी व उद्धत असून यांच्यामध्ये एक प्रकारची लष्करी शिस्त होती. प्रत्येक समाजाचा उल्मेन (नायक) असे व लोकांच्या नेतृत्वाखाली हे लोक एकत्र नटत असत.

रायगो डे आलामोरो, पिझारोचा प्रतिस्पर्धी, याने १५३५ मध्ये पहिली स्पॅनिश स्वारी केली. परंतु त्याला गोरवाचा प्रतिहार झाल्यामुळे तो सगळ्या सैन्यानिशी १५३८ मध्ये पेरूला परत गेला. १५४० मध्ये पिझारोने पेद्रो डिब्रॅल-डिब्रिडाला देश काबीज करून वसाहत करण्याकरितां पाठविले. याने १५४१ मध्ये सॅटिआगो शहर बसवून लसे-

—पान, ब्रिडारिका, इंपिरियल, ब्रॅलडिब्रिया, व

अंगोल ही इतर शहरे बांधण्यास सुरुवात केली. परंतु इंडियन लोक पार निरुधारे लढले व १५४३ मध्ये सार्वजनिक बंड होऊन ब्रॅलडिब्रियाचा पराभव झाला व तो मारला गेला; आणि यंत्राच वसाहतीचा नाश झाला. शंभर वर्षेपर्यंत सारखी लढाई चालली होती. १६४० मध्ये किलिनच्या तहान्वये बिओ-बिओ नदीच्या दक्षिणकडचा प्रदेश इंडियन लोकांच्या ताब्यांत राहिला. १६५५, १७३३ व १७९६ मध्ये लढाया होऊन हा तह मोडला गेला. अखेरीस १८०० मध्ये तह होऊन अँगो कानियन (इंडियन लोकांच्या टोळीचे नाव) लोकांना सॅटिआगो येथे एक मंत्री ठेवण्याचा अधिकार प्राप्त झाला.

वसाहत पद्धति.—स्पॅनिश वसाहतपद्धतीने पका माल बनावण्याच्या धंद्यास प्रतिकार झाला. स्पेनमधील फक्त कॅडिझ बंदराशी व्यापार करण्याची मुभा होती. त्यामुळे पेरू व अमेरिकाच्या मार्गेत वसाहतवाद्यांस व्यापार करावा लागे. येथील लोकांचा शेती हाच कायतो धंदा असून गद्दे पिक योग्य असत; र्पांना आलिवूड व दास्ये यांची लागवड करण्याची मनाई होती. स्पॅनिश हुरतीस इंडियन लोकांना गुलामांप्रमाणे वागविण्यांत येत असे. परंतु याच सुमारास दोग्दी जातीचे मिश्रण होण्यास सुरुवात झाली. अँगो कानियन लोक मात्र स्वतंत्र राहिले.

अठराव्या शतकांत या वसाहतीची स्थिति सुधारत चालली. स्पेनचे सुवर्ण राजे पार उदारमतवादी होते. चिली देशांत व्यापारी नव्हेत येथे लागली व फ्रांसिशा व्यापार खुला झाला. स्पेनच्या विस्ते प्रांतांतील बरेच काटक लोक येथे पाठविण्यांत आले. इंडियन लोकांशी होणाऱ्या उदाया बंद झाल्यामुळे गव्हर्नर अधिकाऱ्यांना देशाचे कल्याण करण्यास सद्य मिळाले. १७४७ मध्ये सॅटिआगो येथे विश्वविद्यालय स्थापण्यात येऊन पुष्कळ शहरे बांधण्यांत आली, व शेती आणि उद्योगधंदे यांना उत्तेजन दिले गेले व किनाऱ्यावरील व्यापार वाढला. परंतु राज्यकारभारामध्ये लोकांचा सुटीच हात नसे. गव्हर्नर सर्वसत्ताप्रायी असे व बहुतेक मोठ्या अधिकारांच्या आयेवर स्पेनमधील लोक नेमले जात असत, हे लोक बराच वेळ लांचपुत्रपत व पळजयरीने संघर्ष मिळविण्याच्या कामांत गुंतलेले असत. यामुळे स्पॅनिश लोक व एतद्देशीय वसाहतवाले यांच्यामध्ये मत्सर वाढला. इतर स्पॅनिश वसाहतींप्रमाणे याही भागांत धर्मोपदेशकांचे वजन लोकांत पार असे. हे लोकांना उद्योगधंदे व शेतीची यांचे शिक्षण देत असत. यांनी देशातील बहुतेक संपत्ति जमविली होती. परंतु सरकारी अधिकारी व धर्मोपदेश यांच्यामध्ये तंटे होऊन देशांत गोंघळ उठून जात असे.

इसा ते च्य यु. ड.—इंग्लंडच्या उत्तरअमेरिकन वसाहतींचे बंड व फ्रेंच राज्यक्रांति यामुळे स्पॅनिश वसाहतवाल्यांना धंद्याच्या कल्पना सुचल्या व मेपोलियनने सातव्या फर्डिनेंड राजाला पदच्युत केल्यावर त्यांना आयती संधी प्राप्त झाली.

प. १८०१ मध्ये व्हॅनेझुएला, इकोडोर, वरचा पक्ष व अमेरिका येथे व्हॅनेझुएलासह १८१० मध्ये संविधानाच्या व्हॅनेझुएला (म्युनिसिपॅलिटी) गव्हर्नरला राजिनामा घ्यायचा ठरवून सात सभासदंच्या एका बैठकीच्या (मंडळ) स्वाधीन राज्यकारभार केला. चिलीच्या स्वातंत्र्याचा हा प्रारंभ होय. वरेच लोक अडार्था असून त्यांच्यामध्ये दहशतवाद पसर घेईल होतं, व वरेच लोक जुन्या राज्यपद्धतीचे भक्त होते. स्वातंत्र्याबाबताचा पक्ष प्रथम असहस्रत्याक होता; व संविधानी आणि कन्व्हेन्शनच्या देशभक्तांमध्ये तंटे होणे. या देशभक्तांच्या १८१४ मध्ये रॅंकागुआच्या लढाईत पराभव झाला. रॉयल पाठावेलेल्या सैन्याने पराभव केला. स. १८१७ पर्यंत हा देश स्पॅनिश लोकांच्या ताब्यात राहिला. नंतर देशभक्त ओ' हिगिन्स व जोसे डि सॅन मार्टिन यांच्या संयुक्त सैन्याने चॅकबुकोच्या लढाईत राजपक्षीय लोकांना पराभव केला, ओहिगिन्सला चिलीचा डायरेक्टर बनवून नेमण्यात आले व मार्टिनने पॅरूवर रवाना करून मायपो नदी वरील लढाईत पराभवा सैन्याचा १८१८ मध्ये पूर्ण पराभव केला, यामुळे चिलीचे स्वातंत्र्य कायमचे स्थापित झाले.

पालून चा प्रकाचे अवघळे सत्तेच्या जोराचा नाहींत कर-
ण्यांत आले १८३५, १८५१ व १८५९ मध्ये उदारमतवाद्यांची
बंड झाली. १८३६ मध्ये पेंथ व मोलिबिन्हा यांच्याशी लढाई
होऊन बिलीचा जय झाला. पुराणमतवादी पक्षांत लोकां-
समर्थकारणांसाठी गुळीन हात धाऊं देला नाहीं; यथायें
कांही चालू दिलें नाहीं. मात्र यांच्या कारकीर्दीत देशाची
भरभरात पार तसें झाली. शिक्षणाची व्यवस्था करण्यांत
आली, शेती व इतर धंदे वाढले, कायदा व्यवस्थेपास आला व
यामुळे कायतीन स्वाधिकार प्रजासत्ताक राज्यस्य परीज
बळकटी आली. १८६१ नंतर उदारमतवाद्यांची चळवळ
सुरू झाली, व प्रेसिडेंट पेरिस व इंग्लंडास यांना पूर्वीच्या
प्रेसिडेंटार्ये घोरान सोडून देऊन उदारमतवाद्यांची सद्कारिता
सेवादन केली यामुळे राष्ट्रायें राजनीतिविषयक ज्ञान वाढलें.
शाळा, रेल्वे, बाक व हारपरी यांचा फंडाव करण्यात आला
व राज्याला स्वायत्तिकत्व प्राप्त झालें. यावेळी इंडियन लोकशाही
मुक्त मुक्त होतें. १८८० मध्ये अर्जेन्टायनी वरेच दिवस चाल-
लेल्या सरहद्दीविषयक नाडण्या निषाल झाला व १८९५
मध्ये रिबोर्न पेरुचा पक्ष घेतल्यामुळे या देशास स्पेनशी
लढाई लागलें, या वेळेपासून चांगळ कारभार होऊन कर-
णारां आलें.

तरी त्याचा काही उदारमतवादी व पुराणतवादी लोकांचा प्रतिकार झाला. शाळा पाठविणे लोकांप्रयोगी काम करणे व सैन्य आणि आरमार सज्ज करणे या बाबतीत यशस्वी करण्याचे या प्रेसिडेंटने ठरविले व यांचे मते देण्यात आले. परंतु या मध्ये या देशाची घरीच अकरातफर झाली. यामुळे बराच शिरोप उरला झाला. अखेरीस १८८९ मध्ये कांसिसेने प्रेसिडेंटच्या अगदी विरुद्ध पक्ष घेतला व यामुळे या देशाची निव्वूट सप्त दिवस लागली. १८९१ मध्ये कोनकोन येथे कांसिसे पक्षाचे सैन्य व बॅलमॅसेडाचे लोक यांच्यामध्ये निकराची लढाई होऊन बॅलमॅसेडाचा पराभव झाला व अतोनात नुकसान झाले. राजद्रोहाच्या आरोपावरून बॅलमॅसेडाने सैन्य छोडून येथील लष्करी शाळेतील काही विद्यार्थ्यांना गोळी घालून दार मारण्याचा हुकूम सोडला. यामुळे लोकांची मने फारच विचरली व संसिसेच्या लढाईत प्रेसिडेंटचे दोन्ही सेनापती मारले जाऊन बॅलमॅसेडाचा पूर्ण भय झाला. यानंतर प्रेसिडेंट निराश होऊन अमेडाईन बकिल्लात आश्रय घेऊन लपून पसला. त्याची मुदत १८ सप्टेंबर १८९१ रोजी संपली व याच दिवशी त्याने आपणाला गोळी घालून आत्महत्येची केली. याच्या मरणाने भांडणाचे कारण नाहीले झाले व या देशाची संपली.

राजकातीनंतर राज्यकारभार बंडाच्या हाती आला व निवडणूक होऊन सर्वोत्तमते वॉर्मे मॉट प्रेसिडेंट झाला. तो कर्तबगार मनुष्य होता. याने बॅलमॅसेडाच्या पक्षाच्या लोकांना मारी देऊन देशांत येण्याची परवानगी दिली. याच्या कारकीर्दीत पहिले राजकीय फुलप झटले म्हणजे म्युनिशिपालिट्यांना आपल्या आपल्या आपल्या हक्केनुसार खर्च करण्याची परवानगी मिळाली व याप्रमाणे म्युनिशिपालिट्यांना स्थानिक स्वराज्याचे हक्क देण्यात आले.

प्रेसिडेंट वॉर्मे मॉट.—आशापसतील या देशाचे मुळ झाले देशाचे नुकसान भरून काढण्याकडे नंतर या प्रेसिडेंटने लक्ष द्यावे. १८८७ मध्ये सुरू केलेली लोकोपयोगी कामे फिल्लन चालविण्यात आली, व सैन्य व आरमार यांचे सामर्थ्य वाढविण्यात आले. नाण्यांची पद्धत सुधारण्याचे काम नंतर याने हाती घेतले १८९५ मध्ये अमेडिनाच्या सरहद्दीचे भांडण उपस्थित होऊन याचा निकाल प्रेसिडेंटच्या मध्यस्थीवर सोपविण्यात आला. १८९६ मध्ये मॉटची मुंदत संपून सेनॉर द्रोसुरिस प्रेसिडेंट निवडून आला.

प्रेसिडेंट वॉर्मे मॉट.—याच्या कारकिर्दीत अमेडिनाच्या सरहद्दीचा लडा उपस्थित झाला. दोन्ही पक्षांनी लढाईची तयारी केली. १८९८ मध्ये चिली सरकारने १८९६ च्या काराराच्या अन्वळ मनुष्याची कामे पावली पाहिजेत अशी अमेडिना सरकारला मागणी केली. मांजण पॅटॅगोनियन राज्यसंबंधी होतं व याचा, निहाल ग्रेट ब्रिटनच्या मध्यस्थीवर दोन्ही पक्षांनी संपवून या तय्याची शेवट

११ वेरु व चिलीच्या या देशांचा प्रश्न थिडक होत.

१८९५ च्या अन्वळ मनुष्याचे चिलीने बोलिव्हियाला अॅरिका बंदर अथवा पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्यावर दुसरे एखादे पोर्टोफो टिकाण देण्याचे कबूल केले. चिली सरकारने अॅरिकाच्या पोर्टोफो दक्षिणेत असलेले ग्वाटो टिकाण देऊन केले परंतु हे टिकाण तहाच्या अटीविरुद्ध म्हणून बोलिव्हिया सरकारने नाकारले व चिली अॅरिका परतून देतो की काय हे पाहण्याचे ठरविले.

या प्रेसिडेंटच्या कारकीर्दीत कोणतेच मंत्रिमंडळ फार वेळ टिकले नाही. कांसिसेमधील राजकीय पक्षाचा विरोध इतका जोराचा होई की मंत्रिमंडळास बाराबारा राजीनामा देण्याची पाळी येत असे. यामुळे कोणतेच राजकीय धोरण स्वीकारता येईना. १९०० मध्ये अमेडिनामध्ये चिलीविरुद्ध लोकमत पुन्हा पुन्हा झाले, कारण चिली पोलिसांना उलटिमाएस्त्रिस्ता या वादग्रस्त भागातून अमेडाईन व बंडाहत्याच्यांना हांकून दिले. परंतु दोन्ही देशांच्या सरकारांनी बंडाईचे धोरण न स्वीकारता सलोख्याने समेट करण्याचे ठरविले.

प्रेसिडेंट वॉर्मे मॉट.—प्रकृति नोट नसल्यामुळे इंग्लंड-इतने राजीनामा दिला व प्रेसिडेंट रायस्को निवडून आला. अमेडिनाच्या सरहद्दीची पहाणी करण्याकरिता प्रेसिडेंटने सर टि.एच्. हाव्हिच याला पाठविले. त्याने आठ महिनेपर्यंत पहाणी करून रिपोर्ट केला व एडवर्ड वाइसहाने १९०२ मध्ये सरहद्द ठरविली व ही दोन्ही देशांना परत पडली. १९०५ मध्ये बोलिव्हिया व चिली यांच्यामध्ये तहा होऊन अर्ध ठरविण्यात आले की चिलीने आपल्या खर्चाचे अॅरिकापासून लागे-संपवत आपणाला करावी व बोलिव्हिया सरकारला या रेलवेचा उपयोग करू द्यावा व याबद्दल बोलिव्हिया सरकारने पॅसिफिक महासागरावरील बंदराची मागणी सोडून द्यावी. ३००००० फौड नुकसानभरपाई देण्याचे ठरले होते. दोन्ही देशांना हा तहा कार्यादेशीर होतो.

व्हॉलपारी कोशाभूकप.—१९०९ मध्ये भूकंप होऊन व्हॉलपारीचे शहराचा पूर्ण नाश झाला व सॅटिआगो व इतर शहरांचे यांचे काय धावे बसले. ३०० लोक प्राणाला मुळून १०००० लोक यशस्वी झाले; मालमत्तेचे नुकसान अपरिमित झाले. यानंतर शहरास आपला लपून दुःखाची परमावधि झाली. परंतु लोकांना मदत देण्याच्या उपायांची योजना त्वरित करण्यात आली.

पेड्रो मॉट.—१९०६ मध्ये सेनॉर पेड्रोमॉट प्रेसिडेंट निवडून आला. पूर्वीच्या दिवसपेक्षा अलीकडच्या चिली देशावर याचे वजन कमी पडत असे. सर्व कार्यकारी सत्ता कांसिसेच्या हातात गेल्यामुळे प्रधानमंडळाचे वर्णन केवळ राजीनामा देण्याची पाळी येत असे. यामुळे कोणतेच निश्चित राजकीय धोरण ठरविता येत नसे. व्हॉलपारीचे व च्युनॉसपरीसमधील ट्रॅन्से-अॅटोयन रेल्वे पुरी होऊन व उत्तरेकडील नायट्रेचा प्रांत व दक्षिणेकडचा प्युर्टोमॉट

प्रांत सेंटिआगो सहाराणी ओडगाणी रेल्वे सुरु झाल्यामुळे देशाचे औद्योगिक व व्यापारी महत्त्व वाढले.

१९१० साली डॅन पॅझोमोट हा अध्यक्ष झाल्यामुळे डॉ. रॉमन बॅरोस हा अध्यक्ष म्हणून निवडला गेला. हा उदारमतवादी असल्याने याच्या अमदानीत उदारमतवादी पक्षाचे प्रबल्य फार माजले. याच्या कारकीर्दीत न्यूनीय एरीस, व्हालेपॅरेरो व सॅटियगो यांसम्ये रेल्वे सुरु झाली. ही रेल्वे ट्रॅन्संडाईनच्या सल्या मोठ्या योगदानून नेण्यांत आली होती. याशिवाय याच्या कारकीर्दीतील दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, १९१० च्या सप्टेंबर महिन्यांत चिलीमध्ये स्वातंत्र्य-प्राप्ताचा शतसंवसारीक उत्सव मोठ्या थाटाने करण्यात आला हो होय. या वेळी अर्जेटीन रिपब्लिकमधील पुष्कळ प्रसिद्ध व्यक्तींचा, निरनिराळ्या पद्धत्या बद्दल करण्यात आल्या व त्यामुळे चिली व अर्जेटीन यांच्यामध्ये हो द्वेषाभिधुमसत होता तो शांत होण्यास बरोच मदत झाली. १९१३ साली अँड्रिया व बोडिव्हिया प्रांतातील त्या पास या ब्राह्म-रामध्ये आगगाडी सुरु करण्यात आली. पण या रेल्वेवर ताब्या कोणाचा असावा यासंबंधी अनेक मानगडीचे प्रश्न उपस्थित झाले व तो प्रश्न तात्पुरता लांबणीवर राहण्यात आला. महायुद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर चिली हा जर्मनीच्या बाजूने घुसत माग वेगार को दोस्तांच्या बतीने युद्धांत पडणार यासंबंधी वादविवाद सुरु झाला. चिलीमधील पुष्कळ लोक जर्मनीच्या बाजूचे होते. चिलीमधील सैन्य जर्मन अधिकार्यांच्या तालमीत घाडले होते. याशिवाय जर्मन लोकांनी चिलीने आपल्या बाजूने युद्धांत पडावे यासंबंधी खटपट सुरु केली होती. यामुळे चिलीतील बहुमत जर्मनीच्या बाजूला होते. पण चिलीचा हॉर्बंडमन्य असलेला परराष्ट्रमंत्रि आगस्टाइन एचवर्त्स हा दोस्तांच्या बाजूचा होता. चिलीतजोक ड्रेडन हे जर्मन जहाज ज्यावेळी ब्रिटिशांनी अन्वयापासून घुडविले त्यावेळी ऑगस्टाइन एच-वर्त्सने मोठ्या सुरक्षेगिरांनी दोस्तांची यांना बांधली जगाती. पुढे तर चिलीने जर्मनीच्या बतीने लढाई पुकारली असती. पुढे महायुद्धाच्या अवैरीत चिलीला जर्मनीच्या अत्याचारांचा बीट येऊन दोस्तांच्या बाजूने तिचा काय झुडू लागला. तरी पण चिलीने अक्षरपर्यंत तटस्थ राहून स्वतःचा रक्षण करी.

१९१५ साली लुआन ल्युझ सॅनप्युएलिस हा अध्यक्ष-पदावर आरुढ झाला. या साली चिलीची सांपत्तिक स्थिति फारच तालावळी होती. १९१६ मध्ये ही स्थिति हळू हळू बुघाली. याचे कारण दोस्ताराष्ट्रांनी चिलीमधील पुष्कळ माल विकत घेतला हो होय. १९१८ मध्ये इक्वड व अँडोगमसटा, या ठिकाणी पेरूमधील लोकां-विरुद्ध धंड झाल्यामुळे चिली व पेरूमध्ये घुसफूस उत्पन्न झाली. पण चिलीने ग्रेटब्रिटनशी गुप्त सह करून चिली व पेरूमधील तसेच चिली व बोडिव्हियामधील ने गुंतागुंतीचे

प्रश्न होते ते मिडविकझालाठी फमिशन नेमण्याची विनंति करून हा-वाद मिटविला.

महायुद्धानंतर इतर सर्व राष्ट्रांपमाणेच चिलीमध्येहि मजुरांसंबंधाचे मानगडीचे प्रश्न उपस्थित झाले. १९२० मध्ये अध्यक्ष्या निवडणुकीसंबंधाची चिलीमध्ये पागळूस सुरु झाली. अध्यक्षपदासाठी अरद्वारा अलेसांड्रो व न्यूस बॅरास बॉरमेनो हे दोन उमेदवार होते. अलेसांड्रो हा मजुरांचा कैदारी होता. त्यामुळे तोच अध्यक्ष म्हणून निवडून आला. अलेसांड्रो याच्या निवडणुकीमुळे लोकशाहीपक्षाला उत्तेजन मिळाले. महायुद्धात चिलीने कोणत्याहि भाग न घेतल्यामुळे वास्तविक चिलीला राष्ट्रसंघामध्ये स्थान नव्हते पण चिलीचा माजी अध्यक्ष सान फ्युएटीस याने १९१९ साली राष्ट्रसंघाला आपला हुसोरी दिला होता त्यामुळे राष्ट्रसंघाच्या अधिवेदना-नास, चिलीला आमंत्रण आले. या वेळीला परराष्ट्रमंत्रि अँडोगियो लुनीयस याच्या हाताखाली एक प्रतिनिधीमंडळ देऊन पाठवण्यात आले होते.

चिली व इल अली कडील गा हि ती. — १९२० सालच्या जानेवारीत चिलीची लोकसंख्या ३०,५४,५९३ म्ह. दर चौरस मैलास १९९२ इतकी भरली. सेंटिआगो सहाराची बस्ती ५०५,२९९ सरली १९२० पासून सध्याचे शिक्षण सरकारी खर्चाचे सुरु झाले आहे.

अलीकडे अनिवारित लष्करी राज्यकारभार चिलीत सुरु झाला आहे हा फारक एकदम घडून आला नाही. या देशाची नैसर्गिक रचना (अर्दे व लांबट) असल्या राज्यपद्धतीला पोषक आहे. चिली देश स्वतंत्र झाल्यापासून सेंटिआगो ते चिलनपर्यंतच्या प्रदेशांत अधिकारी बर्ग व श्रीमंत जमीन-दारांचा बर्ग एकत्रित होत गेला. हा प्रदेश मायबानी असून धर्मोधिकारी व जमीनदार या पुराणमताभिमानाी बर्गाच्या हातां आहे. अर्जेटीन देशातून येणाऱ्या मालावर जर नकास बसवावी असे या पक्षाचे मत आहे. उत्तर-रेकडील भागात समाजसत्तावादी व समतावादी (सोशलिस्ट व कम्युनिस्ट) पक्ष आहे. किनाऱ्यालगत उदार-पक्षाचे लोक रहावात. दक्षिणेकडे विरोधी पक्ष असून तो पॅगुटिआगो येथील कॅपिटॅलिटिक पक्षाला नेहमी विरोध करीत असतो. कॅपिटॅलिटिक पक्षाच्या विरुद्ध अस-लेल्या सर्व लोकांनी मिलून 'अलायन्स डिवरल' नावाचा पक्ष तयार करून आर्टो अलेक्झांड्रो नावाच्या हुशार मर-त्याफोडी व नेषक इसमास त्याचा पुढारी केले. त्यावेळी सरकारची तात्पुरती स्थिति जगली नव्हती. कारण पेरु-बरोबर युद्ध करण्याच्या तयारीकडे मोठा खर्च केला गेला होता. आलेक्झांड्रोने स्वतः कायदेपंडित असल्यामुळे इतर विद्वानांचा जवळ केले होते. त्यांनी राजकार्य सुधारणेच्या मोठास्या योजना केल्या; पण व्यापारात गोंधळ मागला. त्यामुळे १०० मिलियन (१००,०००,०००) डॉलर करं

होले. क्रिश्चेक महिने अधिकाऱ्यांनी पणार देण्यास राजि-
न्यात पैसा मिळेत. त्यामुळे लष्करी अधिकारी १९२२ मार्च
मध्ये सीनेटर वजन धाऊं लागले. व शेवटी पार्लमेंटने सर्व
सत्ता लष्कराच्या हाती दिली; व पार्लमेंट मोडले. नंतर
एक नवे वॅबिनेट बरिष्ठ मुलकी अधिकाऱ्यांचे बनविले गेले
आहे; परंतु त्यांच्यावर सर्व देखरेख लष्कराची आहे. अशा
रीतीने एक मोठी प्राति पडवून आणण्यात आली. साप्र-
सच्या सरकारवर राष्ट्राचा विश्वास आहे. खासगी बँकांनी
सरकारला कर्ज दिले आहे. [संदर्भग्रंथ—फॅटो-
चिले बॅन बँकाऊंट ऑफ इट्स वेल्थ अँड प्रोग्रेस (१९१२);
कोएवेल—मॉडर्न चिली (१९१३); मिल्स—चिली फिजिकल
फॉर्चर्ष, नॅचरल रिसोर्सेस एटसेट्ग].

चिटका सरोवर—बंगाल ह्यादयांतील पुरी जिल्ह्याच्या
इंद्रायेकडोळ एक उंचळ आखात असून याची दक्षिण बाजू
मद्रास ह्यादयाच्या गंगम जिल्ह्यापर्यंत पसरली आहे वंगलचे
आखात व हे सरोवर यांच्यामध्ये एक लांब बाळवंटी टेकाड
असून याच्या मध्यभागी फक्त एकाच ठिकाणी आखात व सरोवर
यांचा मिलाफ झाला आहे. सरोवराच्या पश्चिमेत व दक्षिणेस
उंच उंच टेकटा असून उत्तरेस पाणथळ जमीन व प्रतिवर्षी
नद्यांच्या मुखांतील साचलेल्या गाळाची थेंद आहेत. सरो-
वराचा आकार लांबट आहे. हे ४४ मैल लांब असून याच्या
उत्तर भागाची रुंदी साधारण २० मैल आहे. दक्षिणभाग
निमुळ्या असून याची रुंदी साधारण ५ मैल आहे. उन्हा-
ळ्यांत याचे क्षेत्रफळ ३४४ चौरस मैल असून पावसाळ्यांत ते
४५० पर्यंत वाढते. सर्व साधारण खोली ३-५ फूटपर्यंत
आहे. उन्हाळ्यांत याचे पाणी समुद्राच्या भरतीच्या
ओढ्याच्या मिश्रणामुळे तारें असते परंतु पावसाळ्यांत नद्यांचे
पाणी त्यामुळे समुद्राचे पाणी परत घालीवले जाऊन याचे
पाणी गोठे होते. हे सरोवर बंगालच्या उपसागराचा मूळ-
चाच एक भाग आहे. यांच्या दक्षिण बाजूस उंच उंच टेकटा
असून त्यांची रांग समुद्रापर्यंत पसरली आहे; व उत्तरेस या
सरोवराला गाळ वाहवून धाणणाऱ्या नद्या मिळतात. बरील
नद्यांत येणारा गाळ समुद्रापर्यंत बहात जातो. येथे
आल्यावर समुद्राचे पाणी या गाळास अडवून धरते. याप्रमाणे
येथे हा गाळ साचत जाऊन त्याचा सरोवर व आखात
यांच्यामध्ये एक बांध तयार झाला आहे. या सरोवरावर
निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे नैर्ऋत्य देखावे पहावयास
मिळतात. याच्या तिरावर सर्व जातीचे पाणबुडे पक्षी
आढळतात. ऋषिपुत्र्या नदी व सरोवर यांच्या दरम्यान
एक कालवा असून त्यांतून व्यापारी नावा जात येत असतात.
या नावांतून श्रीरसा प्रांतांतील धान्य या सरोवराच्या
उगताच्या प्रदेशांत येत व मोठे परत रवाना होते.

चिस्ती—पंजाबतील एक गाठ. लो. सं. (१९११)
४१५४. ही शुद्ध सुखमानांची गाठ आहे. चिस्ती हे
पंजाबच्या एका बर्गचे नाव आहे; परंतु पाकस्थानचे

बाबा फरीद बरोबर प्रसिद्ध चिस्ती साधूचे वंशज हे नांव
आपणास जन्मावरून मिळाले असे म्हणतात. चिस्ती लोकांना
मानसन्मान मोठा आहे. परंतु आजकाल त्यांच्यातील फार
थोडे मुळांचा पंदा करतात. ते शेतकी व दुसरे धंदे
करतात. [से. रि. १९११. पृ १४].

चीझा, अँटोने लिओनार्ड डे (१७७३-१८३२).—
एक फ्रेंच पौरस्त्य वास्तुशिल्पकार. १७९९ त राष्ट्रीय मं-
सत्रहालयाच्या पौरस्त्य शाखेत त्याला नेमरी मिळाले.
१८०३ पासून तो संस्कृतचा अभ्यास करू लागला. त्यावेळी
संस्कृतभाषेचे व्याकरण किंवा कोशादि त्याला उपलब्ध
नव्हता तेव्हा मोठ्या प्रयासाने त्याने या पौरस्त्य भाषेचे
वेदांचे ज्ञान करून घेऊन तांत उलटून कवितादि करू लागला.
कॅलिंग हे प्रामुख्येने नेमले (१८१५) पहिला संस्कृत
तथा प्रोफेसर चीझीच होय. ' मेडिओलन एट लीला '
(१८०७)—फारशीतून रुपांतर; ' यदुजन (यश ?) दत्त-
वध ' (१८१४), आणि ' ला रिक्तोन्सन्स डी सकोलन्तला
(शकुन्तला) ' (१८३०)—संस्कृतातून रुपांतर हे त्याचे
काही ग्रंथ होत.

चीन—हा पूर्वआशियातील एक देश आहे. व चिनी
साम्राज्याचा मुख्य भाग आहे. मॉन्गुरिया, मांगोलिया,
तिबेट आणि सिनक्यांग (पूर्वतुर्कस्तान, कुला बरोबर
म्हणजे उत्तरेकडे मांगोलिया व दक्षिणेकडे तिबेट यामध्ये
असणारी संस्थाने) हे चिनी साम्राज्याचे दुसरे भाग होत.
हा देश २०° ते ५०° उत्तर अक्षांशांत व ८०° ते १३०°
पूर्व रेखांशांत वसला आहे. त्याचे क्षेत्रफळ ४३ लक्ष चौरस
मैल आहे. उत्तरेस आशियातील रशिया ६००० मैलांच्या सर-
द्वारेवर पसरला आहे. पूर्वेत कोरिया, चीनचा समुद्र व पीत
समुद्र आहेत. दक्षिणेस व नैऋत्येस चीनचा समुद्र, फॅच
ईटोचीन, मलादेश व हिमालयातील संस्थाने आहेत. पश्चि-
मेस हा देश पारच निमुळता झाला आहे.

खरा चीन देश अथवा अठरा परगणे साम्राज्याच्या
आग्नेय भागात आहेत. याच्या उत्तरेला मांगोलिया, पश्चि-
मेस तुर्कस्तान व तिबेट, दक्षिणेस टांकिन व टांकिनचे
आखात, पूर्वेन चीनचा समुद्र, पीतसमुद्र, विलीचे आखात
आणि मॉन्गुरिया आहेत. त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे
१५,००,००० चौरस मैल आहे. उंच हॉंगरपठार, व
पर्वतांचा ओळी यामुळे हा देश आशिया खंडापासून
वेगळा पडला आहे. नद्या पश्चिमेकडून पूर्वेकडे बहात
जातात. एकंदरीत चीन देशाला समुद्रमार्गेसोरीज जगाशी
दळणवळणाचा दुसरा मार्ग नाही असे म्हटले असता काढेल.

सरूपबणन.—पश्चिम चीन खंडातील प्रदेश आहे.
व येथील लोकवस्ती विरळ आहे. पूर्वेचीन सत्तल प्रदे-
शांत मोठे असून येथील लोकवस्ती दाट आहे. किना-
ऱ्याची एकंदर लांबी ४५०० मैलांपेक्षा जास्त आहे. परंतु
जिनास अर्धेचंद्राकृति आहे. कोमोसा आग्नेय किनाऱ्यासमोर

आहे. ईशान्य भागातील सपाट मैदान फार महत्वाचे आहे. इ ७०० मेल लांब असून १५० पासून ५०० मेल रुंद आहे. या मैदानाचा पश्चात् भाग समुद्राकडे उतरता होत गेला आहे.

पर्वतः—पूरैतिवेटात कुएनलुन पर्वत आहे वायव्य भागात टुंगसांग, रिचयोपेन व नानसान या पर्वतांच्या ओळी आहेत. रिचयोपेन पर्वताची शिखरे २०००० फूट उंच गेलेली आहेत शेवटून प्रांताच्या उत्तरेला मिन-सान व किजुंग ओळी आहेत.

नद्या व कालवेः—चान देशात पुष्कळ नद्या व कालवे आहेत. उत्तरेकडील नद्यातून लहान होच्या जातात, दोन सर्वांत मोठ्या नद्या यांगसीनयांग व ह्वांगहो या होत. ह्वांगहो (पिवळी नदी) नदीची लांबी २४०० मेल आहे. हिला वेढो होच कायती महत्वाची नदी येऊन मिळते. ही नौकागमनास योग्य अशी नदी नाही शिवाय पुरामुळे आग्नेयागच्छा प्रदेशात धोका असतो या कारणास्तव या नदीच्या काठावर मोठी शहरे नाहीत यांगसीनयांग ही चीन देशातील फार महत्वाची नदी होय ही देशांतल मध्यभागातून २९०० मेल लांब वहाऊन जाऊन पॉत समुद्रात मिळते हिच्या काठावर दाट लोकवस्तीची व संपत्तीने भरलेली शहरे आहेत. मिन, हानक्यांग अथवा हान या यागातिस्त्रयांगला मिळतात. चीनच्या आर्थिक, व व्यापारी भरभराटीस हीच नदी कारणीभूत झाली आहे हेवढे नावाची उत्तरी मोठी नदी वरील दोन नद्यांच्या मध्यभागी आहे

यागातिस्त्रयांगच्या चालेचाल सुनहो अथवा मोटा कालवा हा नाव्य आहे हा कृत्रिम कालवा बहुभाग प्रांतांतल हायची-पासून बिहली प्रांतातील तान्सीनपर्यंत आहे तान्सीन येथे हा पैहोला मिळाला असल्यामुळे पॅकिंगजवळ तगचापर्यंत जातो असे म्हटले तरी चालेल या कालव्याची लांबी १६३० मील अथवा १२०० मेल आहे फलश्रयाचा सर्वांत प्राचीन भाग यागाति व ह्यंदोमथ्ये आहे हा भाग इ. स. ४८९ साली याथला अशाया असे कनफूशीयसच्या पुस्तकावरून कळते. ३ व्या शतकात हा भागाची दुरुस्ती करण्यात आली. याकाचा भाग वेगवेगळ्या काळात वापरला गेला. पैहो (लांबी ३५० मेल) नदीतून पॅकिंगला जाता येते. म्हणून ही महत्वाची समजली जाते. दक्षिणेकडील प्रांतांत शिक्स्यांग अथवा पथिम नदी प्रसिद्ध आहे. हिची लांबी १००० मेल आहे. हिला वेगवेगळी नदि आहेत

सरोवराः—चीन देशातील मध्यभागात पुष्कळ सरोवरे आहेत. सर्वांत मोठे तेंसापेन नावाचे सरोवर हुनानमध्ये आहे. निरनिराळ्या भागात येथील लोकांनी निरनिराळी नवे दिली आहेत तगसिंगच्या पूर्वेत १२० मैलावर पोयांग सरोवर आहे. मुर्चाफू या नजीकचे ताई सरोवर आकाश-साठी व आसुयातूच्या रम्य देखाव्याबद्दल प्रसिद्ध आहे फाशिवाय आगछाई लहान सरोवर आहेत.

मोठी भितः—प्राचीन लोकांच्या स्थानांपासून पचास होण्यासाठी वापलेली चीन देशातील प्रसिद्ध भित, बिहली, शान्सी, शेनधी अथि कायू या प्रांतांच्या उत्तारसिमेवरून जाते. ही भित वाघण्यास इ स पूर्वी ३ व्या शतकात सुरुवात झाली. १५ व्या शतकात हिची दुरुस्ती केली व १९ व्या शतकात ही ३०० मेल वाढविली हिची एकंदर लांबी १५०० मेल आहे लांगोंग आखातावरील झान हे झान येथील समुद्रकिनार्यापासून हा भितीची सुरुवात होऊन. पॅकिंगच्या पूर्ववाजून जाऊन ह्वांगहोपर्यंत गेली आहे. पॅकिंग व ह्वांगहोच्या दरम्यान आतील व बाहेरील अशा दोन भिती आहेत. भितीची उंची २० पासून ३० फूट आहे. २०० यार्डांच्या अंतरावर ४० फूट उंचीचे घुरग वाघले आहेत याया १५ ते २५ फूट पोल असून भित १२ फूट रुंद आहे मुख्य दरयागावर अगून लष्करी पहरा असतो

हवामानः—चीन हा अवाढव्य देश असल्यामुळे येथील हवा निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळी आहे युनान, कागसी व कागटुंग असलेला दक्षिण भाग (त्यात कॅन्टन शहर आहे) उष्ण कटिबंधात आहे उत्तर भागाची (यांत पॅकिंग शहर आहे) हवा उत्तर यूरॉपवारी आहे येथील हिवाळा अतिशय कडक आहे मध्यभाग समशीतोष्ण कटिबंधात आहे. येथील पतझटचे मान अनिश्चित आहे.

प्रातः—या चीन देशाचे खाली दिव्याप्रमाणे सांग होवात बहुक्यांग, चिहली, फुकिंग, आसुहुई, होयांग, हुपेइ, झनतु, कयांगची, कयांगतु, कागसी, कागटुंग, कैची, गान्सी, झानतुंग, शेनधी, शेजुएन आणि युनान.

लो क व ह्यो—लोकवस्ती दाट असल्याबद्दल चीन देशाची बरीच प्रसिद्धी आहे चीनमध्ये व्यवस्थित खाने-सुमारी नसल्याने लोकसंख्या विनम्र देणे असक्य आहे. १९१९ च्या कसट्टल याव्याच्या रिपोर्टरवरून चीनची लोकसंख्या (मेजुतियाचे ३ प्रात धरून) ४४५८७३००० होती असे दिसते मध्यचीन देशात एकंदर लोकसंख्येच्या वृत्ति-यात लोफसंख्या आहे.

जिनी लोक वसाहत करण्यात प्रसिद्ध आहेत. स्थानी मांचु-रिया, मागोलिया व तुर्कस्थान येथील जमिनीची मजालत करून देशाच्या कामात योग्य केली. इंडोचायना, मलाया पूर्वकडील देशात जिनी मजूर देवकरी व व्यापारी आहेत. १० व्या शतकात आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर जिनी वसाहती होत्या कॅलफोर्निया येथील मोन्टाच्या यागातीची व इतर ठिकाणी मजूर म्हणून पुष्कळ जिनी लोक गेले परंतु त्यांच्या साप्पा रद्दोर्मासुळे व देशामुळे युनायटेडस्टेट्स, आस्ट्रेलिया, काळा या देशात जिनी मजूरपविष्ट कायदे करण्यात आले आहेत. वेस्टइंडीज व दक्षिण अमेरिकेत सुदतवशीचे मजूर आहेत.

सा मा भि क स्थितिः—१९०४-५ च्या हसोमपानी मुद्गान पूर्वकडील देशांत चीन जाणवित उत्तरपुन ज्ञाती त्याचा पोराणाच चीन देशांत मुद्गां दृष्टीस पडूं लागला. हा फरक किती प्रमाणांत आहे हे सोपण करिण आहे. कारण चिनी लोक गृह्ये पुराणप्रिय, त्यांची संस्कृति अतिशय प्राचीन, त्यांची नीतिवित्तें अशून देखील तीच आहेत. काही वास्तवीत चिनी मनुष्य युरोपियन लोकांपेक्षां कमी दर्जाचे असतील पण हा फरक त्यांच्या सुधारणेच्या विद्वद्धारणामुळे असतो. त्यांचा ध्येवहार घटानुगतीक घोरणान्वर असतो. सामाजिक व राजकीय रचना कुटुंबपद्धतीवर आहे. चाप कुटुंबाचा मुख्य असतो. राष्ट्र हे एक मोठे कुटुंब अशून सरकारची सत्ता ही बापायच्या ठिकाणी असते. मुलांचे मुगावमुगावर बापाचा मानपमान अवलंबून असतो.

या पद्धतीमुळे मरणांतवरचे होणारे विधी यांना प्रदत्त आले आहे. वर्गांत मुला अथवा दास पुत्र यांनी मुताच्या आत्म्यास आहुती, कागदाच्या फेलेल्या सवें वस्तू, वगैरे गोष्टी अर्पण करावयाच्या असतात. सुतक तीन वर्षेपरीत पाळवें लागतें. व सुतकांत पोडरी व वडे भारण करून सुतकपाळगारानि मांस, दास व सार्वजनिक उत्सव यांपासून अलिप्त रहावे लागतें. अशाच तऱ्हेचे विधी सत्र व सामाजिक उत्सव यांनाहि लागू आहेत. नव्यवर्ति सरकारचे विधींचे तऱ्हेत म्हणून एक वेगळे पत्र आहे. मुलांची सत्रे लहान वयांत टरविली जातात. व व व व यांचे आईशप सर्व गोष्टी ठरवितात. खुद्द व व व यांनी लग्नाच्या भावतीत कांहीच अधिकार नाही. लग्नाचा शेवटला विधी म्हणजे नव्याने मुरळा उवळून नवरीचा वेदरा पडणें हा होय.

चिनी लोकांचे चार सामाजिक वर्ग आहेत ते असे—विद्वान, सेतकरी, कारागीर व घनिने. पिढीमाल धरवारी वगैरे देणें नाही. अधिकारी वर्गाला जास्त मान दिला जातो. काही चिनी घराण्यांत वेदपरंपरेने पदव्या असतात. “वेनचे फियन व्हाक” ही मुख्य पदवी आहे. चीनी लोकांची लहान लहान शेत असतात. संपत्तीची संरक्षण शरणी करावी लागते. एका वारसालाच सर्व संपत्ति देता येत नाही. त्यामुळे फारच लहान शेत खर्च ठिकाणीं सांपडतात. टरकारी नोकरित वेनचान येतलेल्या लोकांचा वर्ग शर देशांतलेच वदवा लोकांच्या सत्त्वा असतो. आईशपाना मुले मुलाव म्हणून विकता येतात. श्रीगुलांमची संख्या जास्त आहे. पिता लोकांना मुलांना झाल्याने आनंद होतो. कारण श्रियाचा दर्जा कमी समजला जातो. लोकां छमापुर्वी बापाच्या, लग्नानंतर, नव्याच्या व वैधव्यांत मुलांच्या आंगेंत रहावे लागते. अनेक श्रिया कष्टाची पाल चीन देशांत आहे. केव्हा केव्हा पहिली बायको म्हातारी होत पावती म्हणजे स्वःच दुसरी बायको घाटून देते. दुसऱ्या बायकोची पहिलीच्या आर्हात असले पाहिजे. वरिष्ठ वर्गांतल श्रियांना सापेक्षां चांगल्या रीतीने दखवितान. पांदांनी वाड

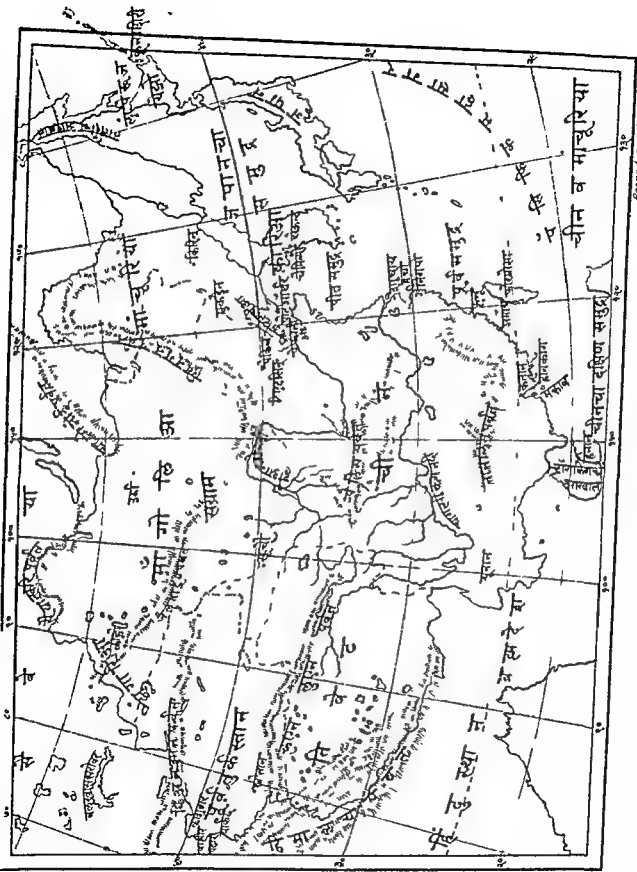
खंडवून ते लहान ठेवण्याची चाल चीन देशांत बरेच दिवसां पासून आहे. हका श्रिया मात्र ही चाल पाळीत नाहीत. मुलाच जन्म झाल्याबरोबर तो एक वर्षाचा आहे असे समजतात जन्मदिवशी त्याला दुसरे वर्षे लागले असे समजतात.

चीन लोक नव्या वर्षाचा पहिला दिवस सणाचा म्हणून पाळतात. भेटीच्या वेळी हस्तान्दोलन अथवा चुंबनानि प्रकार च करता हात जोडून नमस्कार करणें, दंडवत करणें इत्यादि गोष्टी करतात. डोक्याचा कपडा व बोडे या पावतीत काय तो रुपर व श्रियां मांच्या पोवाकांत फरक असत नाही इतर पावतीत त्यांचे पांफाक सारखे अत्रात आ म्हणण्यास हरकत नाही. चिनी श्रिया वेढ्याला हा लावितात. दक्षिण चीनांतील मुख्य अन्न मात आहे. परंतु उत्तरेकडे तांदुळाखेरील बाजरी नाचणी वगैरे धान्य खातात

चिनी लोक कोणत्या वस्तू खातात यांची मोगदारा करणें सोपें नाही. तांदुळापासून काढलेली एक तऱ्हेची दार हे लोक पितात. चहा जेवणाच्या अगोदर व नंतर पितात पाकदाखांत चिनी लोक फ्रेंचांच्या खालोखाल आहेत चिनी लोकांचा मांगोलियन वंशांत समावेश होतो. कित्येकांच्या मते मूळची छाया आयम्मेकडून आली असावी. कित्येकांच्या मते ती मन्चूचीन देशांतली असावी. चीन लोकांची गालांची हावे उंच असतात व रंग बहुतेकदा विवड्य असतो.

चीनमधील समाजाची पितृसत्ता व पितृपूजा या दोन तत्वां वर उभारणी झाली आहे. चीनचा पाश्चात्य संस्कृतीशी जसजसा संपर्क अधिक येत चालला त्या त्या मानाने चीन मध्ये नवीन नवीन कल्पना उदयास येत चालल्या. प्राचीन पारंपरीक विद्वान या नवीन पद्धतीने शिकलेल्या लोकांचे फेद कारणाच सुचवात केली. युरोपीयन व अमेरिकन मित्र नव्यांनी चीनमध्ये पुढील शिक्षणसंस्था काढल्या व त्यामुळे चीनमधील समाजाच्या मूळभूत तत्त्वावर आघात होऊ लागले तरी पण एकंदरीने चीनमधील मातृवदेच्या समाजांत पूर्वाज्याच भावना अद्यापि शिकून आहेत. अद्यापिहि बहुतेक चिनी लोक आपले राष्ट्रीय पंवांग वापरातात. चीनमध्ये मोफत व सक्तीने शिक्षण, उच्च शिक्षण, इत्यादि गोष्टी प्रचारांत आल्या आहेत. तथापि यांचा भ्रमल फारसा होत असलेला जाळत नाही श्रियांच्या सुधारणेसाठी आ चळवळ १९१२ मध्ये धड करण्यांत आली ती बरी बरीच कैलाबली असली तरी सामान्य जनता अद्यापिहि श्रियांच्या सुधारणेच्या बाबतीत उदासीनच आहे.

हॉगकॉंग वेदरावरील नवीन मुलांचे बांधकाम पुढे असताना परकी संक शिबंत मुलांचे लेथे बळी देणा आहेत अशी हल उठल्यामुळे इंग्रज अधिकाऱ्यांनी खाने कुमारेत सुरवात केली, तेव्हा आदमांनी आपली मुं छपवून ठेविली होती.

जु ना धर्म.—चीन देशातील जुना धर्म एकेश्वरी पंथाचा होता या अखिल विश्वाचा एकच शास्त्रा. अमुन तो सद्गुणांचा पुरस्कर्ता व दुर्गुणांचा द्वेषा आहे अशी समजूत होती. हा शास्त्रा सृष्टिकर्ता समजला जात नसे. याला 'टिएन म्हणजे आकाश अशी संज्ञा प्राप्त झाली. हळूहळू गोष्टी अशी दुसरी संज्ञा प्रचारात येऊ लागली या दोन्ही संज्ञा एकाच देवाच्या वेगवेगळ्या रूपात सावीत पुढे सूर्य, चंद्र, ग्रह आणि तारे यांची पूजा सुरू झाली. पृथ्वीची पूजा व इतर सृष्ट पदार्थांच्या पूजा होऊ लागल्या. पूर्वमाची पूजा व त्यांच्या नावांनी केलेले हवन इत्यादि गोष्टी प्रचारात येऊन त्या अजून देखील चालू आहेत.

१। ओ धर्म.—लाओतु याच्या एका शिष्यानेवरून एका तन्हेच्या धर्मतत्त्वांची मांडणी नंतरच्या लेखकांनी केली खुद्द लाओतु यांनी ताओ म्हणजे मार्ग, या तत्त्वाचा पुरस्कार केला. याच तत्त्वावर धर्ममतांची रचना झाली. या मार्ग शब्दाचे पुढे बरेच अर्थ झाले परंतु बुद्धधर्मांनी या धर्मास मार्ग टाकले. ताओधर्मांनी बुद्ध धर्मातील काही वाईट गोष्टी घेतल्या. सध्या या दोन्ही धर्मांत फारसा फरक साधारण लोकांस दिसत नाही.

युद्ध धर्म.—बुद्धधर्म चीन देशात केव्हा सुरू झाला हे नवी सांगता येत नाही. तरी अशी दंतकथा आहे की, मादशहा मिंगली (५८-७६) याला स्वप्रांत सोन्याच्या रंगाचा मनुष्य दिसला. मादशहाच्या एका बंधूने हा मनुष्य म्हणजे साक्षात् शाक्यमुनि बुद्ध असावा असे अनुमान काढले. यावरून बुद्धधर्माची माहिती चिनी लोकांस अगोदरपासून झाली असली पाहिजे असा तर्क चालतो. तरी इ. स. पूर्वी २१७ व्या वर्षी बुद्धधर्माचा शिरकाव चीन देशात झाला असावा. कारण त्यावेळी काही शासन धर्म-प्रसारकांना कैदेत टाकले होते. एवढेच सांगता येईल की, मिंगलीच्या स्वप्रापासून बुद्धधर्माचा विशेष मान मिळू लागला. इ. स. ६५ त १८ लोकांचे एक धर्ममंडळ पाटवून क्षोतानमर्थे या धर्माची माहिती मिळविली व ६७ त हें मंडळ बौद्धमर्थ, मूर्ती व काश्मिरमदंग नांवाचा मिश्र यांसह परत आले चवथ्या शतकांनंतर चिनी लोक मिश्र होंके लागले. पुढील मिश्र हिंदुस्थानांत जाऊ लागले ४०१ साली कुमारजीव हा गाओसिंग मादशहाच्या दरबारी येऊन राहिला. ४०५ साली हा आचार्य शाका व याने बौद्धधर्मावर टीका लिहिल्या. ५१० ते बोधिधर्म (चिनी याला रामो नावाने ओळखतात) हा कॅनन शहरी बौद्ध आचार्यांच्या परित्र पात्रासह आला हळूहळू बौद्धधर्माची छाप चांगली बसली. ११ व्या शतकाच्या नंतर बुद्धधर्म सुरळीत चालू झाला व सध्या सर्व चीनभर त्याचा प्रसार झाला आहे १ व्या शतकात कनिष्काच्या वेळेस महायान व हिनयान असे दोन भेद झाले चीन देश पाहिल्या प्रकारात येतो. महायानांत प्रत्यक्ष धर्म कायम ठेवून इतर सुधारणा करण्यात आली.

मद्द धर्म.—७ व्या शतकांत मद्द धर्म अथवा शीरो-अँस्टरचा धर्म चीनदेशात प्रथम सुरू झाला. यात अमिषूना मुख्य आहे. परंतु या धर्माची विशेष भरभराट झाली नाही. व ९ व्या शतकांत याचा मागूस देखील राहिला नाही.

मुसलमान धर्म.—महमदाचा मामा वाहब-अथो काभा हा कादी मुसलमानासह ६२८ त मादशहास नगराणा येऊन आला व येथेच राहिला. याने सर्व चीनभर प्रसार केला. या नंतर खलिफ अय्यूमाकरने ७५५ साली ४००० अरबांचे सैन्य बंड मोडण्यासाठी पाठविले. ते लोक येथेच राहिले; व सध्याचे चिनीमुसलमानांचे तेच वृक्ष होत. ४ व्या शतकांनंतर ख्रिस्तवांनाच्या विजयानंतर पुढील अरब येथे येऊन राहिले व लोकांत मिसळले. सध्या मुसलमान लोक इतर लोकांत इतके मिसळले आहेत. की, त्यांच्यात फरक दाखविणे कठीण आहे. आज प्रजासत्ताकापासून एक कोटी-पर्यंत मुसलमान लोक चीनदेशात आहे.

ने स्टो रि य न धर्म.—६३१ त नेस्टोरियन लोकांचे धर्ममंडळ चीन देशात आले व त्यांनी दिसतीधर्माचा प्रसार सुरू केला मादशहा फर्मानाने (६३८) याना बऱ्याच सवलती मिळाल्या परंतु १३ व्या शतकापासून याचा कायमचा नायनाट झाला.

म गि स प्र दा यः—सात्वातीय मणि याला पूज्य समजणारे मणिसंप्रदायी लोक ६९४ साली चिनात आले. परंतु ९ व्या शतकाच्या सुमारास या धर्माचा छाप झाला

य हु दी प र्म—इतर दंतकथाप्रमाणे मिजालेखी माहिती बगळली तरी यहुदी लोक प्रथम सन ११६३ त चीन देशात आले असे अनुमान काढण्याला काही हरकत नाही. यानी आपल्या धर्माचा फार थोडा प्रसार केला. हे लोक हळू-हळू कमी होत चालले व इतर लोकांत इतके मिसळले की, त्यांना यहुदी म्हणून ओळखणे कठीण होते. तरी ते आपला संप्रदाय गुप्त रीतीने पाळतात

याशिवाय ख्रिस्तीधर्मप्रसार सन १८६० पासून सुरू झाला. सध्या रोमन कैथोलिक व प्रोटेस्टंट या दोन्ही पंथाचे बरेच अनुयायी आहेत. उदा—१९२० साली १९९४४८३ रोमन कैथोलिक चिनी ख्रिस्ती व ९१८६०१ प्रोटेस्टंट ख्रिस्ती होते. ५००० बाप्टिस्ट चिनी आहेत. प्रोटेस्टंट मिशनरला जोर्डन २७ युनिव्हर्सिटी कॉलेज, २५६ मध्यम शिक्षणाच्या (मिडल) शाळा व ५८१ उच्च प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत.

शिक्षण व व र्म मा न प त्रे—१९ व्या शतकाच्या शेवटपर्यंत चीनमधून जुन्या ग्रंथांचे अभ्यास हेंच शिक्षण होत. प्राथमिक शिक्षणाची सोय सरकारने केली नव्हती. चांगल्या शिक्षितांले लोक चासगी शिक्षक ठेवीत असत. गरीब लोकांची मुले शाळेत जात. या ठिकाणी मुले ४-५ वर्षेपर्यंत ग्रंथ सुलोदगत करीत. नंतर पत्रेलेखन व सोपे लेखन शिक्षत. दुय्यम शिक्षणाची सोय जरा चांगली हो

सार्वजनिक खाचोने प्रांताच्या मुख्य ठिकाणी व इतर मोठ्या शहरांत विद्यालय असत. सरकारी नोकरीत शिऊन बहुमानाच्या जागा विधेवर मिळत. यामुळे या शिक्षणाची जास्त सोय होती. सिऊसाही, चूजेन व चिनशिहू या तीन पद्धत्या असत. शैवटची पद्धती पॅकिंगला पास व्हालेल्यांना मिळत असे. पाश्चात्य पद्धतीवर शिक्षण देणाऱ्या संस्था प्रथम रोमन कॅथोलिक मिशनऱ्यांनी सुरू केल्या. यांनी १८५९ त एक विद्यालय स्थापित केला व विश्वविद्यालय वैद्यकशास्त्र, सुलोच्या शास्त्र इत्यादि मोठी मिशनरी लोकांनी केल्या.

१८६१ त पॅकिंग व कॅटन येथे विद्यालय स्थापन सरकारने पाश्चात्य पद्धतीवर शिक्षणाचा पुरस्कार केला. परंतु बाक्सर बंड होईपर्यंत या शिक्षणाची जास्त महती चिनी लोकांना व सरकारला कळली नाही. १९०२ साली पॅकिंगला एक विश्वविद्यालय स्थापित. हल्ली जपानी युद्धानंतर नवीन शिक्षणपद्धतीचा पुरस्कार करण्यात आला.

१९१० साली प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाच्या बऱ्याच शाळा स्थापन झाल्या. प्रत्येक प्रांतांत एकेक विश्वविद्यालयाची स्थापना झाली. परदेशांत विद्यार्थी शिक्षणसाठी पाठविल्यात आहे. आज चीनमध्ये शिक्षणाचा अहवाल एवढील प्रमाणे आहे. सरकारी शिक्षक (गार्भल) शाळा दोन प्रकारच्या (उच्च व सामान्य) आहेत. उच्च ३ व सामान्य २७३ आहेत; प्राथमिक शाळा उच्च व खालच्या दर्जाच्या (नागरिक शाळा) अशा दोन प्रकारच्या आहेत. उच्च प्रा. शाळा १०२३६ असून सरकारी आहेत. नागरिक शाळा १६७००६ आहेत. पैसा बऱ्याच खासगी खासांनी चाललेल्या आहेत. उद्योगधंद्याच्या शाळा चालल्या व वरच्या अशा दोन प्रकारच्या आहेत. १० सरकारी विश्वविद्यालये आहेत. या शीर्ष मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या शाळा, कॉलेजे व विध्यालये आहेत. परेच विनी रिष्टार्थी परदेशी शिक्षणकरिता जातात. सरकारी खाचोने रद्दगारे सुमारे १२०० चिनी शिक्षार्थी ग्रेटमिशनमध्ये व ७०० अमेरिकेन आहेत. खासगी खाचोने रद्दगारे निराळेच. पॅकिंग गॅटेट ही सर्वजगांत सुने बर्तमानपत्र समजले जाते. परंतु यांत यादशाहोक्माने, सरकारी हुकूम व इतर गोष्टी प्रसिद्ध होतात. यावरून याळा बर्तमानपत्र म्हणता येणार नाही. १८७० पासून वास्तविक बर्तमानपत्र प्रचारांत येऊ लागला. सध्या १००० वृत्तपत्रे व नियतकालिक चीनमध्ये प्रसिद्ध होतात. १९१७ च्या बाह्यमयविपयक टरायामुळे साम्या भावेतसे प्रकाशन अधिक उत्तेजित दिसते. ५०० पर्यंत वाचनालय व १९०० व्याख्याणपुढे व ७३१ फिरते व्याख्यानरूप या देशांत आहेत.

शेतकी व उद्योगधंदे—चीन देशांत बहुतेक लोक शेतकरी आहेत. येथील रीते लहान आहेत. जुन्या पद्धतीने पणवट होते. मॅन्ग, गुरेदोर यांचे पळवण्या बळप पाळतात. पात्याचे दुसरे आहे.

विनी शेतकरी फार मेहनती असतात. तांदूळ सर्व देशभर पिकतो. याच्या खालोखाल चहा व कापूस पिकतो व यानंतर ऊंस, खसपस व बांबू यांचा नेवर लागतो. याशिवाय वेगवेगळ्या तऱ्हेची फळफळावळ चीन देशांत होते.

अफू—१९२१ साली, अफूच्या लागवडीची चीनमध्ये अनिवृद्ध झाली. इंग्लंडने या गोष्टीचा निवेष्ट केला व 'लिंग-ऑफ नेशन'ने ती बाब विचारांत घेतली. कित्येक प्रांतांत लोकरा अधिकारी, सैन्याचा पगार भागविण्याकरिता अफूची पैदास करण्यास भाग पाडित असत. अफूच्या बंदीमुळे अफूच्या अर्काच्या व्यापारास तेजी आली. इंग्लंड व अमेरिका यांनी तयार केलेला खंडोगणती मॉर्फिया येथे विकला जात असे व जपानी लोक जकातचोरीने तो माल चीनमध्ये नेत असे. फानसू व हूनन येथे खसखसीची लागवड करण्याची मुभा देण्यांत चीनने विश्वासघात केला अशी ओरड इंग्लंडने १९११ मोगूबरामध्ये केली होती. १९२४ नोव्हेंबरच्या मिनेगुदा परिषदेत, आपल्या नियंत्रणाबाहेरच्या काही खासगी लोकांच्या कृत्यांबद्दल आपण जबाबदार नाही असे चीनने वज्राविले होते.

खनिज—खनिज पदार्थ विपुल आहेत. पण परकीयांना खाणी खणण्याची परवानगी दिली नाही. यामुळे खनिज पदार्थांचा व्यापार मुळीच उपयोग झाला नाही. खाणी व्यापारी खाण्याच्या अनेकपणाबाबतीलाही येतात. कोळसा, लोखंड, तांबे व कथील हे मुख्य पदार्थ आहेत. क्षान्शी प्रांतांत सर्वांत मोठी कोळसाची खाण आहे. लोखंड देवाळ कोळशाच्या खाणीबद्दलच दानसी प्रांतांत व इतर ठिकाणी सापडते. सोने व चांदी यांच्या लहान खाणी देखील आहेत. १९१३ साली व्यापारी तात्याच्या मंत्र्याने खाणीसंबंधी काही नियम तयार केले. या नियमांमध्ये जी एक प्रमुख गोष्ट गोवण्यांत आली ती म्हणजे स्थानांतील सर्व खाणीवर सरकारचा ताबा आहे ही होय. पण ख. शांतील खनिज पदार्थांवर जबर जडात बसविण्यात आल्यामुळे या धंद्याला जितकें उत्तेजन मिळवें तितकें मिळाले नाही. १९१६ मध्ये खाणीबाबत नवीन नियम करण्यांत आले. पण लोकशाहीच्या प्रवृत्त्यांनी अशी भीति वाटत होती की जर खनिजोदनाचे काम परदेशीय कंपन्यांनी परदेशीय मॉडलच्या जोरावर सुरू केले तर चीनमधील व्यापार परदेशीय लोकांच्या आयातातच जाण्यांत जईल. यासाठी त्यांनी या खनिजोदनाच्या धंद्याचा प्रश्न कायसच ठेवून दिला. एका हद्दीने लोकशाहीच्या या प्रवृत्त्यांचे म्हणणे अगदी खरे होते; पण शासक मुळे चीनचा आर्थिकदृष्ट्या तोटा झाला. हाहि एक गोष्ट काही गोष्टी नाही. १९१९ साली चीनमध्ये एफेंदर १४७००३३ टन कोळसा बाहेर पडला. चिहली व मॅचूरिया या ठिकाणीच कोळशाच्या खाणी पुष्कळ आहेत. याशिवाय चीनमध्ये लोखंड व तांबे या धातूहि पुष्कळ सांपडतात. १९१९ साली चीनमधून ६३०००० टन तांबे जपानमध्ये गेले.

प्राचीनकाळापासून चीनदेश चिनीमालीची भांडी व रेशमाचे कापड यांप्रदल प्रसिद्ध आहे. कापडाचे सूत व कापड हातमागावर सर्व ठिकाणी काढतात. परकीयांनी चत्तविलेच्या काही कायद्यांच्या गिरण्या आहेत. हिंदी मुताबे कापड बहुतेक चिनी शिंपा तयार करताना यंत्रियेच्या वाई, पंखे, रंग, मुलाभ्याची फोले, लोखेची भांडी इत्यादि लहान-उपोपदे आहेत. चीन देशाच्या परक्या देशाशी व्यापार तद्वाचने खुल्या केलेल्या बंदरांतून जाणतो कापड, अफू, तांदूळ, साखर, जतू, तेल, कोळसा, लोखरीचे कापड, वगैरे वस्तूंचा आयात चीन देशात होते. हिंदुस्थानच्या खालीपाल चीन देश हा मॅक्डोनाल्ड गिन्हाईक आहे. रेशीम व चहा या दोन वस्तूंची निर्यात चीन देशातून होते. जगाच्या व येणाऱ्या मालावर शेंकडा ५ टक्के जमात पडते चीनमध्ये धामधुम माजली असताना घुड्या या काढ्यात पुष्कळ कारखाने आदिरावात आले त्यापैकी पुष्कळ कारखाने देशी कारखान्यानी चालविले होते चीनमध्ये कच्च्या रालाची मुबलक पेशात होत असल्याने व मजुरांही स्वस्त असतपामुळे चीनमध्ये कारखाने निघतील तितके येथेच अशी स्थिति आहे. १९१९ त यापेक्षांचे जे आर्चे प्रसिद्ध झाले आहेत श्यावरून चीनमध्ये रेशीम, सुताचा माल, छम्पा, खेबर, ओपॅन, मुया, टाचया, विजे व दिवे, टेल्फोनचे साहित्य, दाख, इत्यादि निर्यातल्या प्रदारांचा माल तयार होत होता असे आढळते १९१९ त चिनी लोकांनी पुष्कळच पेटपा स्थापन केल्या चीनमध्ये जहाजेही पुष्कळ तयार झाले. चीनमध्ये या लोकांसाठीच्या फळात, निरुद्धे तिरुद्धे वेवेंद-चाही माजली असता व्यापाराची प्रगतीच होत होती. १९१९ साली चीनमध्ये पाहिले २०४८२५५९ पांडाच्या किमतीच्या मालाची अयात झाली व १९१५०८३३१ पांडाच्या किमतीच्या मालाची निर्यात झाली अयात मालात कापड, घातू, रेंकिलेले, साखर, सिगारेट, रेल्वेच्या गाड्या, यांत्रिक सामान, कोळणा, गावे, कागद व मोटारी वगैरे प्रमुख शिस्त होत व निर्यात झालात, रेशीम, हिंदुस्थान, चहा, कातडी, लोकर इत्यादि प्रमुख शिस्त होत

१९२० पेक्षा १९२१ साली व १९२१ सालपेक्षा १९२२ साली चीनमधील व्यापाराची प्रगति झालेली आहे असे आढळते. निर्यात मालासंबंधी चांगली प्रगति झालेली आहे. १९२३ च्या फेब्रुवारीमध्ये अमेरिकेतील चीन मोठ्या मंडळ-सवाल्यानी, कापूस व रेशीम यांच्या व्यापाराबद्दल चीनमधील मोठ्या व्यापाऱ्यांशी एक करार घेऊन चीनमधील २००० शहरांत पाश्चात्य जीवितपमाची तद्देशीयानी ओळख पटवी म्हणून सिनेमा फोन्यानी चीनमध्ये सिनेमाचा प्रसार कर-ण्याबाबत करार केला. लष्करी लोक व लुटारू यांच्या दगा-मुळे चीनचा अंतर्गत व्यापार मंदावलाच होता १९१९ साली एकदर ४० कापसाच्या गिरण्या होत्या व १९२२ मध्ये १०२ कापसाच्या व १०१ रेशमाच्या गिरण्या होत्या मजूर-

वर्गापैकी शेंकडा ५० थिया अजून चौदा वर्गाच्या भातात मुल्ये प्रमाण शेंकडा २० असे पडते कामाचे तास दर दिवशी १२ ते १४ पर्यंत असतात. कारखान्यातील व्यवस्था अत्यंतयष्ट्या वाईट असून मानव प्राप्त झालेल्या शिंपाच्या कायद्याच्या तथील कारखान्यांनी सोई केलेल्या नाहीत. अशा थियांना प्रत्यह ३६ ते ४० सेंट इतके वेतन मिळते.

परक्या देशाशी व्यापारबरोल व्यवहार प्राचीन मार्गांनी म्हणजे मध्यआशियातून होतो. अलिकडे आगबोटीचा उप-योग युरोप, अमेरिका वगैरे देशाशी व्यापार करण्यात होतो. बहुतेक आगबोटी परकीय करण्याच्या मालकीच्या आहेत. अंतर्गत दळणवळण नदी, कालवे, सडका व रेल्वे यानी होते २० व्या शतकापासून रेल्वेचे महत्त्व अतिशय वाढले आहे वाषाय व सुषुभमध्ये रेल्वेचा पहिला पाटा १८७५ त उपडला परंतु एक चिनी मनुष्य चिरडल्यामुळे अधिकारी खवळले व स्थानी सर्व रेल्वेचे सामान, डबे, इमिन, स्टेशन वगैरेची नावधुन केली. नंतर १८८९ त राई अधिकाऱ्याच्या सत्तेपली एक मंडळी स्थापन झाली परंतु परकीय लोकांच्या सट्ट्यापासून काम चालेना. त्यामुळे इतर का ताबा देण्याची धडाड ठरविली यामुळे व राखणी व जावण्यामुळे प्रान्त, रथिया व प्रेथियेत या राष्ट्रांना सवलती मिळाल्या. या सर्वतीवरेच्छ पुष्कळ आरडाओरड झाली. १९१८ साली चीन देशात माझुथियातील १८५७ मैलाची रेल्वे पकून एकदर ६००० मैल रेल्वे होती व २२७३ मैल रेल्वे तयार वरीत होते

वैमानिक आग वि-तारी.—१९२१ जुलैत टोसिनेनपयूरचे 'पेकिंग वैमानिक क्लब' सुरू झाली होती परंतु जिद्दालाच्या गडईनराने सवलती देण्याचे नाका-रिले, कारण त्याला वैमानिकरायाचा ताबा मिळगाव-याचा होता म्हणून शाबाहूड, जिनकिअंतच्या मार्गांनी मागे लागत असे १९२३ ऑगस्टमध्ये 'मिटहुड सुवन क्लब' नामक एका जपानी कंपनीने, पेकिंगनवळ नृअंग-यिओ या ठिकाणी, एक बिनतारी विद्युत्तदेशांचे स्टेशन बांधले व त्याच अर्थी लक्षावर खर्च झाला सावैराष्ट्रीय बिनतारी दळणवळणाच्या भेट रस्त्यावरील पेकिंग ह सध्या एक केन्द्र आहे

सरकार व राज्य कारभार—चीन देशातील राज्यव्यव-स्थेने १९०५ पासून बदल होण्यात झुरवात झाली माघ येलेला एक कामीशन नेमून त्याने इतर देशातील राज्य-कारभाराचा अभ्यास करायला असे ठरले १९०७ साली सहायकारी मदळाची स्थापना झाली १९०८, १९०९ व १९१० सालांच्या कामांविरुद्ध सुद्धे पार्लमेंट सभा, सिंध्या सभापदाची सध्या व कोणकोणत्या संस्थेकडून सभापद निवडण्याचे या गोष्टीचा उद्घापोड करण्यात आला आठ सभांकडून २०० सभासद ध्यावयाचे ठरले. १९१० साली राजप्रतिनिधींनी जी राष्ट्राध्यक्षेची

सारवात केली तीत दोन तऱ्हेच्या सभांचे बरीच होत. या सुधारणांच्या अनुषंगाने एकंदर राज्यकारभारांत सुधारणा करण्यांत आली.

आगची पल्लुस्थिति पाहिल्यास बरिष्ठ सरकारची मुख्य सत्ता मुख्य प्रधानाच्या हातांत असते. हा प्रधान अल्पक्षाने नेमावयाच्या असतो. प्रधानाने नऊ लोकाने प्रधानमंडळ नेमावयाचे असते. या नऊ प्रधानांच्या ताब्यांत प्रत्येकी परराष्ट्र, गृह, न्याय, लष्कर, आरमार, न्याय, शिक्षण, व्यापार व दळवळणवळण ही खाती असतात. याशिवाय, रेल्वे, पोस्ट व तारखाते, जकात इत्यादि याण खाती आहेत.

जुनी पद्धत:—बादशाहा सर्व राज्यांत अतिशय मोठा समकालीन जात असे. बादशाही कर्माने म्हणजे कायदा समजत. सर्व लहानमोठ्या अधिकाऱ्यांचे अधिकार बादशाहाच्या इच्छेवर अवलंबून असत. बादशाहा एक सहाय्यकारी मंडळ असे परंतु या मंडळाच्या इच्छेप्रमाणे बादशाहाने चालवेल्या पाहिले असे म्हणते. अशा तऱ्हेच्या राज्यकारभाराच्या फारना अतिप्राचीन काळापासून चालत आल्या होत्या. बादशाहाची सत्ता राज्यकारभाराचे अनियंत्रित असली तरी इतर बाबतींत ती बरीच मर्यादित होती.

सैन्य व आरमार:—१९०५-६च्या सुधारणेच्या काळापूर्वी मोजक्याच व प्रातिक्रमिक असे दोन तऱ्हेचे सैन्य होते. बाँक्सर बंडानंतर युआन शिकाई याने उत्तरेकडील सैन्य तयार केले व लुओ जपानी युद्धानंतर मात्र पाश्चात्य पद्धतीवर सैन्य तयार होऊ लागले. १९१९ साली चिनी आरमारांत ४३०० टनाचे एक क्रुझर व ३००० टनांची तीन क्रुझर व फांटी टॉपेडो एवढीच होती. परंतु यानंतर बरीच सुधारणा करण्यांत आली आहे.

न्याय:—प्रत्येक प्रांताचा राज्यकारभार स्वतंत्र असून साम्राज्य सरकारास कोणत्याच तऱ्हेचा कर व शासक वस्तु करवा लागत नाही. प्रांतिक वस्तुनूत काही रकम साम्राज्य-सरकारास दिली जाते.

उत्पन्नाच्या भात बाबी आहेत. त्या:—(१) जमीनी-बराच कर (२) मिठावरील कर (३) साम्राज्याची बंदरावरील करात (४) व्यापारावरील कर (५) स्थानिक जकात (६) स्थानिक अक्षरील कर (७) किरकोळ.

राजकीय बाबतीत मात्र साम्राज्य व प्रांतिक सरकारांत बरीच वेग येते. कारण साम्राज्यसरकारास (१) बादशाही पराक्रमाचा खर्च (२) मांजु सैन्याचा खर्च (३) राजधानीतील मुख्यी खर्च (४) इतर सैन्याचा खर्च (५) आरमारी खर्च (६) परकीय कर्जे या बाबीकडे लक्ष पडणे लागते. १९१६-१७ साली चीनचे एकंदर उत्पन्न ४७२८१ ८५४८ टेल असून यापैकी वित्तकाय होता. १९२० साली चीनला ४५९२००५१ टेल कर्ज होते.

स्थानिक पेन्ग राष्ट्रांतले व्यापाराचा पुरेठा आहेत. या बँकेचा शाखा सर्व साम्राज्यभर आहेत. यापास येथे

व फांटी प्रसिद्ध बंदरांत परकीय पेन्ग आहेत. पेकिंग येथे एक सरकारी पेन्ग स्थापन झाली आहे.

१९१० सालच्या कर्मानुप्रमाणे ७२ कॅडरीन वजनाचे (१ कॅडरीन = १ टोनांश टेल ऑंस) डॉलर नाणे चालू झाले. त्याचप्रमाणे लहान नाणी देखील प्रचारांत आली.

सांप्रत चांदीची व तांब्याची नाणी चालू आहेत. तांब्याच्या नाण्यांचे प्रमाण चांदीच्या नाण्यांशी बसविले नाही. चिनी ऑंस अथवा टेल (५९५ ग्रेन) हे प्रमाण आहे; कारण टेल हे नाणे नसून एक वजन आहे.

१९२१ च्या सप्टेंबर महिन्यांत कॅनेडियन बँकिंग सिं-केटने तीन लक्ष सोन्याच्या डॉलरचे कर्ज देऊ केले. सार्वराष्ट्रीय मंडळाच्या कडास अशी कर्जे दिली जाऊ नयेत असा होता; व या बाबतीस इंग्लंडचा दुटप्पापणा चांगलाच निदर्शनास आला. आक्टोबरअखेर सरकारचे दिशेने निघाले व पन्नास लक्ष अमेरिकन डॉलरच्या कर्जासंबंधी करार झाला. सरकारा अधिकाऱ्यांचे पगार बरेच महिने यकले व बँकिंगमंडळ कॉन्फरन्सला पाठविलेल्या शिष्टमंडळाचा खर्च भागविण्यासाठी पैसा उरला नाही. सैन्याची पगाराबद्दल सारखी मागणी सुरुच होती. १९२३ साली चीनची अधिककटपणा इलाखीची स्थिति झाली. सार्वराष्ट्रीय मंडळाकडून बारा लक्ष कर्जे अगाऊ देण्याबद्दलचे प्रयत्नही व्यर्थ गेले. चीनच्या परराष्ट्रतेतील प्रधानांनी अकरा महिन्यांचा पगारही मिळाला नाही. टेलिफोनकरिता १६ लक्ष येन व टेलिग्राफकरिता ३० लक्ष येन अशी जपानची चीनकडे बाकी होती, ती केडपणाचे चीनला सामर्थ्य उरले नाही. चीनमधील परकीयांच्या बँका, चीनच्या बँकेतून मोठ्याल्या रकमा कर्जाक घेत असत व त्यामुळे चीनच्या बँकांनी फार कायदा होत असे. १९२३ अक्टोबरमध्ये शेवटी चीनमधील आर्थिक गोष्टळ अथवा अस्तित्वस्थपणा नाहीसा करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला.

परराष्ट्रीय धोरण:—कोणताही लहानांमा बगिरे न करणाऱ्या परकीयांनी, सैन्य, पोलीस, टेलिग्राफ व वायरेलेस बगिरे ज्या खात्यांचा जम चीनमध्ये बसविला होता ती सर्व खाती सेप्टेन काढून टाकण्याबद्दल १९२१च्या नोव्हेंबर महिन्यांत चीनने बँकिंगमंडळ परिषदेस निवृत्त सांगितले. १९२३ च्या सप्टेंबरांत, लिनचेंगच्या आयाचाराने जगाबद्दारी आपणावर नाही असे चीनने प्रसिद्ध केले. तथापि, रॉनटॅगच्या मन्त्रिस्तथा बडतकळिरीस सर्व मागण्यांमुळे कड्यांत आल्या व रेल्वेच्या रक्षणार्थ पोलीस देण्याविषयी निर्णय देण्याचा एक चीनने रागून ठेवला. १९२१ मध्ये जर्मनीची चीनचा एक लहानमा झाला. १९२४ जुलैमध्ये पुनः जर्मनीची लहानमा झाला. 'लीग ऑफ नेशन्स'च्या कीमतीत आपणाय देतले नाही म्हणून १९२४ आक्टोबरमध्ये चीन देश सक्षम गेला होता.

जपानबरोबर:—अक्टोबर १९२१ मध्ये चीनने जपानची शानटंग परत करण्याची मागणी नाकारली. चीनने युद्ध पुकारले तेव्हाच जर्मनीचा किंवा चीनचा कोल संपला असे चीनने म्हणणे होतं. शानटंगहून जपानने चालते व्हावे असा चीनचा मानस असून शानटंग रेलवेचा समाईक ठावा असावा हे हि चीनला मान्य नव्हतं. १९२२ त जपानने ती मुलख सोडून दिली. १९२३ त बॉक्सर इन्सिडनतून ४४ लक्ष रेल्वे व शानटंगरेल्वेच्या विजेतून १५ लक्ष रेल्वे, या दोन्ही रकमांचा उपयोग, तिनी-जपानी यांच्या संय-पाच्या वर्षानात व्हावा, असे जपानने ठरविले. १९१५ चा तिनी-जपानी तह रद्द व्हावा अशी चीनने मागणी केली व ती जपानने नाकारली. तिनी विवाध्यांनी गृहकाराची चळवळ केल्यामुळे १९२३ मेमध्ये जपानी व्यापाऱ्यांचे फार नुकसान झाले. परंतु ती चळवळ अस्पायुषी ठरली. चीन देश जपानी माल घेत नसे तरी जपानला आपला माल मात्र विक्रीत असे. १९२३ जुलैमध्ये चीन व जपान यांचा स्नेह जमला. इंग्लंडच्या ऐवजी दुसऱ्या एखाद्या राष्ट्राची स्नेह करणे जपानला गरजेचे होतं. पाश्चात्य राष्ट्रांनी आपला चीन देशातील सुलूच घेण्याचा हेतू माहीत असे भासविणे आणि १९१४ साली जर्मनीपासून शानटंग घेतल्यामुळे उपजत झालेला तिनी लोकांचा क्षोभ कमी करणे असे जपानचे दुहेरी धोरण आहे व तेच बॉक्सिपुटन परिपक्वतेत दिसून आले.

सोव्हिएट रशियाबरोबर:—१९२२ व १९२३ साली, मॅगुरियाच्या तीन प्रांतांत बोल्शेव्हिक् मताचा प्रसार सुरू करण्यात आला होता. १९२३ च्या जानेवारीत सोव्हिएट प्रतिनिधीने चीनशी तहाचे बोलणे सुरू केले. पूर्वी झारने केलेल्या मागण्या रशियाने सोडून घ्यावा व मॅगोशिया-बाहेर कोणतेही राजकीय धोरण अमलात आणले जाणार नाही अशी त्याने हमी घ्यावी अशा दोन अटीवर हे स्नेहाचे बोलणे सुरू करण्यात आले. १९२४ मध्ये सोव्हिएट सरकार, चीनशी युद्ध झुंपेल म्हणून तयारी करू लागले. व मॅगुरी-याच्या सरहद्दीवर सैन्य जमविण्यात आले १९२५ च्या सप्टेंबराने, इंग्लंड व फ्रान्स हे देश चीनच्या राजकारणात सर्गीच पटतात अशी सोव्हिएटने तक्रार केली. कारण चीनला लडाऊ गन्तवळ पाठविणे म्हणजे रशियावर हल्ला करण्याची पूर्वतयारी होय असे सोव्हिएट सरकारचा वाटले.

अमेरिके बरोबर:—१९२३ साली अमेरिकेचा विमुक्त आले एका अमेरिकन मनुष्याचा लून झाला त्याबद्दल अमेरिकेने चीनला जाव विचारला व वायरेलेस स्टेशन बंधण्याचा कडार पूर्ण करावा अशी चीनमजबूत मागणी करण्यात आली १९१८ च्या करारांमध्ये जपानने वरील हक्काची मागणी केलेली होती व त्यामुळे चीनला संकट पडले. अमेरिकन इमिग्रेशन सर्व सामानासह वरील स्टेशन बंधण्याचा चीनमध्ये आले व चीनने त्यांना मनाई केली. १९२४ मेमध्ये, बॉक्सर इन्सिडन-टने पैसे देण्यापासून अमेरिकेने चीनला मुक्त केले

मॅगुरीयनबरोबर:—१९२३ एप्रिलमध्ये इंग्लंडने बॉक्सर इन्सिडनचे पैसे अमेरिकेचे अनुकरण करून चीनला शिक्षणप्रीत्यर्थ राखे करावे म्हणून परत दिले व शांताय येथे एक भेदशिक्षणाची शाळा काढता अशी हि सूचना केली.

चीन देशाचा इतिहास:—चीन देशाचा पहिला ऐति-हासिक राजा म्हटला म्हणजे फुदी हा होय हा सिस्तीशका-पूर्वी २८५२ व्या वर्षी जन्मत २७२८ व्या वर्षी मरण पावला. याने समाज स्थापन करून विवाहपद्धति अमलात आणिली याशिवाय याने तिनी लोकांस मासे पारणे, शिकार खेळणे व गुरे पाळणे ह्या गोष्टी शिकवून त्यास गायन, वादन व विप्रलिप्सी यांचीही माहिती करून दिली. हा द्वैतमतवादी होता. याच्या मागून शालुंग हा बादशहा प्रसिद्ध झाला. याचा काळ म्हटला म्हणजे सिस्तीशका-पूर्वी २८ वे शतक होय याने शेतकीची आउत शोधून काढून तिनी लोकांस शेतकीची ज्ञान करून दिले याशिवाय सुफळ वनस्पतींच्या औषधी गुणांचा शोध लावला. याच्या नंतर व्हांगति (हुआंगति) प्रसिद्ध झाला. याची फारकीदं निस्तर पूर्व २७०४ अथवा २४९१ व्या वर्षी सुरू झाली असावी. याने तिनी राज्याची मर्यादा वाढविली. याने तिनी लोकांस देवालय व परे वाधण्याची कला शिकवून दळणवळण सुलभ होण्याकरिता देवाच्या गाढ्या व नाथा यांची योजना केली याच्या पायफोने तिनी लोकांस रेशिमाचे फिडे कसे पाळवे व त्यांपासून रेशीम कसे तयार करावे हे शिकविले.

कन्यकुशिअस याने लागितलेल्या वृत्तांतत वरील तीन राजे येत नाहीत. तो दुसऱ्याच राजाची वर्णने देतो. त्यापेकी पहिला याऊ हा होय. याची कारकीर्द सिस्ती-पूर्वीच्या २३५७-२२५८ पर्यंत. याच्या नंतर शून हा गादीवर आला, व याच्या नंतर याचा प्रधान यू राजा झाला. याने सिस्ती शकापूर्वीच्या २२०५ व्या वर्षीपासून २१९८ वर्षीपर्यंत राज्य केले याने हिवा घराणे स्थापन केले. या घरा-ण्यात सिस्तीशकापूर्वीच्या १७६६ व्या वर्षीपर्यंत एकंदर १८ राजे झाले या घराण्यातील युंगकांग (२१५९-२१४७) नावाच्या राजाच्या कारकीर्दीत एक प्रदूष दिसले होते. या नंतर शांग अथवा यिन घराण्याची चीन देशात स्थापना झाली. हे घराणे दि. पू. १७६३-११२२ पर्यंत टिकले यातील पहिला राजा बोंगगत हा फार दयाळू असून प्रजेला फार समतेने वागवीत असे याच्या मागून पानकोंग (१४०१) व तुर्वींग (१३२४) या राजांनी राज्य केले या घराण्यातील शेवटचा राजा चोपिन हा होय. हा फार दुष्ट होता. याची योनवेग या गृहस्थाने चांगली कानउपाधनी ने-अ म्हणून याचा कंदसे टाकण्यात आले. तितक्या गृहस्थाने तिनी वादमर्यातील पहिला मंत्र याचा सुरुवात बुरंग यान पुढे ची घराणे

चीन देशांत सारंगमी पद्धत अमलांत आणली; याचा परिणाम असा झाला कीं यांनीं केलेले नवागिरदार कांही दिवसांनीं छोटे संस्थानिक झाले. प्रथम चिनी साम्राज्यांतिल सर्वे सत्ता सम्राटाच्या हातीं एकवटली असून तिचा सर्व मांडलिकोंवर मोठा दरास असे. परंतु खास सम्राटाच्या ताब्यातील मुख्य साम्राज्यांतिल संस्थानिकांनीं वेष्टिला असल्यामुळे चिनी सम्राटाचें आपली सत्ता वाढविण्याचें साधन छेदनां जाऊन त्याच्या मांडलिकांस एकमेकांवरून अथवा परकीय लोकांशीं युद्ध करून आपली सत्ता वाढविण्याचा अवसर मिळाला होता. या योगानें सम्राटाचा धाक हळू हळू कमी होऊन संस्थानिक त्याला न जुमानतांसे झाले. हें पराणें ख्रिस्तापूर्वच्या २४९ वर्षांपर्यंत राहिलें.

यानंतर तिसऱ्यां शतकांत याची कारकीर्द ख्रि. पू. २४९-२१० पर्यंत झाली. याच पराण्यांत ची व्हांगति नांवाचा प्रसिद्ध राजा होऊन मेला. यांनीं ह्येन याग (यालाच अल्फ्रेडें सर्गान फु म्हणतात) हें सादर राखणें केलें; व साम्राज्यातील सारंगमी पद्धत मोडून त्याचा प्रतिक विभागीय केली; व प्रत्येक प्रांतावर स्वतःस गवामदार असा देखरेख करणारा कामगार नेमला. याशिवाय सम्राट्यास १२३, फाल्गे, हमारसी वगैरे बांधून सांपत्तिकदृष्ट्या याची सुधारणा केली. याच्याच कारकीर्दीत चीनमधील प्रसिद्ध मित बांधली गेली. वरील पराण्यानंतर हान पराण्याचा अमनल सुरू झाला. व तो इ. स. २३ व्या वर्षांपर्यंत कायम होता. या पराण्यांतिल दुसरा राजा हेइशु (ख्रि. पू. ११४-१०९) यांनीं हाइन्गबुद्धीस पुष्कळ उत्तेजन दिलें. याच पराण्याच्या अमदानींत चिनी लोकांस हिंदुस्थानची माहिती झाली. पुढें वूते (१४०-८६ ख्रि. पू.) गाशेवर आसगावर पुंड्रकुक्ष्यानांत चिनी लोकांनीं आपली वसाहत करून इराण व रोम येथून येणारा व्यापारी गाल व कल, फोशल्याच्या वस्तू ते आपल्या देशांत घेऊन जाऊ लागले. २१ व्या शतकांत याच पराण्यांतिल लिजिंगिउ नांवाच्या पुराणानें पूर्वकालील हान घराणें स्थापन केलें. हें २ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत कायम होतें. या पराण्याच्या कारकीर्दीत (६५ इ. स.) चीन देशांत बौद्ध धर्माचा प्रचार झाला. या पराण्याच्या अमदानींत चीन देशास एकत्र प्राप्त होऊन ते विरस्त्याची झालें व चिनी लोकांची सांपत्तिक व बौद्धिक उन्नति झाली. यानंतर ७ व्या शतकापर्यंत चीन देशांत एफेंडर तीन घराणां झाली. त्यांची नांवे वेई, लूथेन व सुइया ही होत. या मध्यंतरीच्या कालांत हिंदुस्थान व चीनमध्यें बरेच दळणवळण असावें असें एकमेकांकडे गेलेल्या पकीलातीवरून वाटतें. पुढील कलिलातीची चंत्री मॅनेल दफ देते: २५७ मध्यें हिंदुस्थानून एक वकीलमंडळ भेट म्हणून हत्ती व घोडे घरोघर घेऊन चीनला गेलें. २८८ त दुसरे वकीलमंडळ हिंदुस्थानातून चीनला गेलें (सुंग पराण्याची वखर). ४७७ त पश्चिम

हिंदुस्थानातून एक वकीलमंडळ चीनला गेलें. यानंतर ५०२, ५०३, ५०४, ५०७, ५०८, ५१५, ५४१, ५७१, ९०४. या वर्षी निरानिरीकी वकील मंडळें हिंदुस्थानून चीन देशास गेल्याचे व तेथून इकडे आल्याचे उल्लेख सांपडतात.

इ. स. ६१८ त काओत्सु यांनीं तामंग पराण्याची स्थापना केली. याच्या नांतर याचा मुठगा ताइत्संग यांनीं ६२७-६५० पर्यंत राज्य केलें. याच्या कारकीर्दीत मध्यआशियातील चिनी सत्ता पुन्हां स्थापित झाली व चीन देशाची मर्यादा पूर्व-इराण व काश्मीरन समुद्र यांपर्यंत जाऊन पोहोचली. या वेळत चीन देश फार प्रसिद्धीस येऊन चिनीदरवारांत नेपाळ, इराण, मगव व कान्ठमिनीनल येथून वकील येत असत. याच्या राज्यांत येतकी, व्यापार व वाढाय यांनीं अभिवृद्धि झाली. ताइत्संग याच्या मारून या पराण्यांत ६६१ मध्यें वू-ह्वी ही विषका राणी राज्यकारभार पाहूं लागली. ही चीन देशांतिल राज्यसूत्रे हातीं घेऊन राज्यसकट हांकणारी पद्धती खी होय. पुढें याच पराण्यात सुतंग (७५६-७६२) व ताइत्संग (७६३-७८०) या दोन रामांनीं राज्य केलें. हें घराणें ९०० पर्यंत कायम होतें

९०७ सालीं ताइत्सु यांनीं लामंग पराण्याची स्थापना केली. ९०७-९६० च्या दरम्यान चीन देशाची सत्ता पांच पराण्यांच्या ताब्यांत जाऊन शेवटीं चाओ फांगयांनीं यांनीं सुंग घराणें स्थापन केलें. या पराण्यांत पुढें दिलेले राजे झाले. ताइत्संग ९७६-९९७, चेनशुंग ९९७-१०२२, जेनसुंग १०२२-१०६४, हेईईसुंग ११०१-११२६, काओत्सुंग ११२७-११६२. हेईईसुंग याच्या कारकीर्दीत नुची तातेर लोकांनीं शेवतीं, यानती व होनान हे प्रांत काबीज करून यांगसिक्कपर्यंतचा मुख्य आपल्या ताब्यांत घेतला; व किन घराणें स्थापन केलें. या वेळेपासून चीन देशांत दक्षिणेस सुंग व उत्तरेस किन या दोन पराण्यांचा अमनल सुरू झाला. पुढें १२ व्या शतकांत चीन देशावर मोंगल लोकांच्या स्वाभ्या होऊं लागल्या. यावेळीं मोंगलांचा पुढारी प्रसिद्ध चिंगीखान हा होता. मोंगलांनीं सुंग पराण्याची मदत घेऊन किन पराण्याचा पाडाव केला व पुढें लवकरच सुंग पराण्याचा नाश करून सर्व चीन देशाची सत्ता आपल्या हातीं घेतली. मोंगलांचा बुल्ल्याद्वारा नोवाचा प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. यांनीं मोंगल पराण्यास सुपुन हें नांव दिलें; व स्वतः शिशु ही पदवी धारण केली. मोंगलांनीं चीन देशावर १२५९ पासून १३६८ पर्यंत आपली सत्ता गाजविली. १३६८ त वू सुपुन-चांग या चिनी गृहस्थानें मोंगलांची सत्ता झुगारून देऊन मिंग पराण्याची स्थापना केली. याच पराण्याच्या अमदानींत इ. स. १५१७ त कॅन्टन येथील पोर्तुगीज व सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत ईंग्लिश या यूरोपियन लोकांनीं प्रवेश केला. हें घराणें १६८४ पर्यंत कायम होतें. पुढें चीन देशावर मांचू लोकांनीं आपलें राज्य स्थापिलें या नवीन पराण्याच्या कायेनद्वय

नावाच्या राजाच्या कारकांदीत ज्व, ईंग्लंड, पोर्तुगीज हे युरोप-
रान लोक चीनशी अकू, चहा, रेशीम या जिनसोद्या व्यापार
करीत असत. यानंतर कायकिंग या राजाच्या कारकांदीत
१८०७ साली चीन देशात डॉ. मॅट्रिडन या प्रोटेस्टंट धर्म-
प्रचारकाने प्रवेश केला. वरील पराण्याचा ताबोकांग
नावाच्या बादशहाच्या कारकिर्दीत चीन व ग्रेटब्रिटन या
दोन साम्राज्यात काही व्यापारी वास्तव्य तेव्हा उपस्थित
होऊन १८४० त या दोघांमध्ये लडाईं सुरू झाली. या लडा-
ईत चीन देशाचा पराभव होऊन यिनी लोकांस ऑप-
फूया, निंग्पो व शोषई हे चार बंदरे परदेशीय व्यापारा-
करिता खुली करावी लागली. फांरेंच १८५० त ह्यूमेन फेंग
नावाचा राजा चीनच्या नांदीवर बसला. याच्या अमदानीत चीन
देशात हंग्रिजिडुअल या नांवाच्या नरुक्षणे बंधू फेड.
याच सुमारास म्हणजे १८५७ त ब्रिटिश व फ्रेंच सरकारांनी
चीनविरुद्ध लडाईं पुढारली. ही लडाईं १८६० पर्यंत
चालून शेवटी चीन देशास हार खावी लागली. या लडाईंनंतर
शालेच्या तहान्वये चीन देशाने युद्धसंघ म्हणून
८०००००० डेल नाणे देण्याचे आश्वासन देऊन आणखी
युरोपियनांनी देशाच्या अंतर्भागांत प्रवेश करण्याची परमिती
संप्रदायाचा प्रसार करण्याची गोष्टळी दिली. ह्युपिन फेंग
हा मेस्सावर १८६१ त तुंगची हा गावीवर आला. याने
१८७५ पर्यंत राज्य केले. याच्यानंतर जॉंगचु हा गादीवर
आला. १८७१ त राष्ट्रांनी सरहद्दीवर बंदीपसून ठेवण्या-
करिता नामसकून पुलागा हा प्रांत आपल्याकडेच ठेविला
आणि चीनमध्ये शांतता स्थापन होण्यानंतर तो परत करावा
असे ठरले. पुढे कादगुरिया प्रांतात बायुबेयग याने बंधू केलें.
यामुने सर्व मध्यआशियाचा ऊपरस्थता उत्पन्न झाली. यिनी
सरकारने ही असास्थता सोडून टाहून सर्वत्र शांतता
स्थापन केली व राशियन सरकारापाशी फुलीजा प्रांत परत
देण्याविषयी गोष्टीने सल्ले. यार्कंधो बरीच बाटापाट
होऊन १८८१ त तह झाला. या तहान्वये
उलीगा शोराचा काही भाग रशियाच्याच ताब्यांत राहून
याची यिनीसरकारास परत मिळाली. या वेळेस युद्ध यिनी
सरकारच्या ताब्यांतील प्रदेशाच्या विस्ताराची संपादा पुढे
रिहगप्रमाणे असून कोरिया, लुन्चु, अनाम, मद्रादेश, नेपाळ
कोरे सरहद्दीवरील राज्याची चीनच्या भौदलीक संरक्षणांत
गणना होत होती. उत्तरे रशियापर्यंत, दक्षिणेस अनाम
व मद्रादेशपर्यंत, पूर्वेस पॅसिफिक महासागरापर्यंत व पश्चिमेस
कादगुर व यार्कंध प्रांतापर्यंत. १८७६ त जपानने कोरियाशी
व्यापारी तह करून त्या प्रांताचे स्वातंत्र्य बघुल केले व
याचेच अनुकरण इतर राष्ट्रांनी स्वीकारून कोरियाशी याच
अटीवर तह करणारास सुरुवात केली. ही गोष्ट यिनी सरकार-
रास पसंत न पडून इतनी जपानी सरकारास ताब्यावर
आल्याचा प्रयत्न केला. १८८५ त या दोहोंमध्ये तह
झाला. हा तह १८९४ पर्यंत टिकला. १८७७-७८ साली

यिनी साम्राज्यांतील ज्ञानपीठ व ज्ञानद्वय या प्रांतांत मोठा
दुष्काळ पडला. १८८१ त यिनी साम्राज्यांत साराथेच सुरू
झाले. याच सुमारास यिनीसरकारने मयाचिशा आरमारी
सुचारण धर्मलात आणल्या. जपानी व यिनी सरकारांची
कोरियावद्दल बाटापाट चालू असता मानससरकारने अनाम
संस्थानाशी जपानकोरियासारखाच तह केला व यावरून
चीन व मानस या दोघात युद्ध सुरू झाले हे युद्ध १८८६त बंधू
होऊन या दोहों देशांत तह झाला. या तहान्वये यिनीसर-
कारने आपली सरहद्द बगामपण घुली केली व मानसने यिनी
सरकारची अनामवरील सत्ता बघुल केली. या युद्धानंतर
यिनी सम्रज्याची इतत बरीच वाढली. १८८६ त यिनी
सरकारने ग्रेटब्रिटनची मद्रादेशावरील सत्ता बघुल केली.
१८९० त चीन व जपान यांच्यामध्ये कोरियाच्या वास्तव्य
पुनः युद्ध सुरू झाले. या युद्धात चीन देशाचा पराभव होऊन
यिनीसरकारने जपानास ३००००००० पंड युद्धसंबंधी, राय-
ओतंग द्वीपकल्प, पोमोसा डेट व काही व्यापारी सवलती
देण्याचे बघुल केलें; परंतु जपानची वाढती शक्ति रशियास
हानिकारक वाटून त्या राष्ट्रांने मानस व अर्मेनी या दोन युरो-
पमतील राष्ट्रांच्या मदतीने जपानोसरकारास पोमोसा येथे
रशियन चीन देशाच्या इतर प्रदेशावरील आपले हक्क सोड-
ण्यास भाग पाडले. या कार्यावद्दल रशियाने चीनपासून
मानचूरिया प्रांत आपल्या अटोडयुयात ठेवण्याकरिता रशे-
रिया रशेला चीनमधून जपानाला सोडवून घेऊन घेतली.
मानसने याही रशेच्या व राशियाचा सवलती मिळवून येंकांग
नदीपर्यंतवरील सरहद्द आपल्या मत्ताप्रमाणे ठारविली. १८९५
त या सरहद्दीवद्दल यिनी, ईंग्लंड व फ्रेंच यांच्यामध्ये तह
उपस्थित झाला होता, परंतु तो फ्रेंच व ईंग्लंड लोकांनी आप-
सात मिटविला. अर्मेनीस यिनीजपानी तहान्वद्दल याही सोड-
वला मिळाला नव्हता. तेव्हा त्याचा वचपा काढण्याकरिता
दोन जर्मन धर्मप्रचारकांच्या सुताच्या तबखीवर यिनी सर-
कारापासून त्याने १९ वर्षांच्या कराराने क्रियाची बंदराचा
छापा घेतला (१८९८). याच सुमारास रशियाने पोर्टे
आथर बंदराचा व ग्रेटब्रिटनने हेइबेवाइ बंदराचा अर्मेनीप्रमा-
ण्येच हावा घेतला. यिनी-जपानी युद्ध शास्त्रावर यिनीसरकार-
ने साम्राज्यांत परदेशीय भाडवलांत रशे तयार करणे देण्याने
टारिफ व या गोष्टीचा फायदा घेऊन रशिया वगैरे युरो-
पांतांत राष्ट्रांनी आपल्याला सोपोस्कर व फायदेशीर असे
आगगाडीचे रस्ते बांधले. याच सुमारास यिनी लोकांत सामा-
ज्यांतील बाईट राज्यपद्धति बघलून टाकण्यावद्दल जपानने
चळवळ सुरू झाली. या चळवळीचे दृश्य स्वरूप
जपानांतील काष्टप्रयविषयक व राष्ट्रीय पुलकांच्या
यिनी आपाजरांचा सोकीत बातास प्रसार होय. बर्तमानपवे
नवीन कल्पना कोष्टांटे पसरवणे लागली व लवकरच १५००
तरुणांनी पेकोगच्या परदेशीय विधविद्यालयांत प्रवेश केला.
काही प्रांतिक राजघाणेच्या याही लोकांनी वर्गणी जमवून

शाळा चवकल्या. चिनी बादशाहानें आपल्या आईची सत्ता ह्यागून देऊन स्वतः सर्व राज्यकारभार पहाण्याचें ठरविले व या चवकळीच्या कांहीं पुढ्यांतच बोलावून प्रचलित राज्य-व्यवस्था सुधारण्यासंबंधी त्यांना सल्ला विचारला. यानंतर पुष्कळ चांगल्या सुधारणां अमलांत आणण्यांत आहोत. परदेशी प्रतिकूल होऊन या सर्व गोष्टीं श्रतिकूल असा साम्राज्यांत एक पक्ष असून त्या पक्षाचे चालकत्व सत्ताहीन केलेल्या विषया रागीने (बादशाहाच्या आईने) त्यांकरलें होतें व या पक्षास सैन्याचा पाठिंबा होत. या पक्षांने जवळ साऊन बादशाहास आपल्या अंकित केले व त्यास विषया राणीच्या देखरेखाखाली बागण्यास भाग पाडले. याप्रमाणें या चवकळीचा नाश होऊन कांहीं सुधारकाप्रणीत फांशी जावें लागल. यानंतर १९०० साली चिनी साम्राज्यांत परदेशी लोकांविरुद्ध बॉक्सर नांवाची चवकळी या चवकळीचें प्येय " परदेशीयांस हांकवून लावा व राजघराण्याचें रक्षण करा " हें असून इला साम्राज्यसरकारची कूट होती. या चवकळीने साम्राज्यात घरीच अंदाधुंदी उत्पन्न होऊन चिनी सरकार व इतर राष्ट्रांच्यामध्ये लढाई झाली. पुढें चिनी सरकारच्या पराभव होऊन इतर राष्ट्रांनी ज्या अटी घातल्या त्या अटी कबूल करणें भाग पडलें (१९०१). यानंतर चिनी लोकांत जागृति उत्पन्न होऊन त्यांना पाश्चात्य संस्कृति व पाश्चात्य राज्यपद्धतीची अवश्यता माहू लागली. सुधारणावादी पक्षाचे लोक तर प्रचलित राज्यपद्धति सगळी नष्ट करून टाकावी असे प्रतिपादन करूं लागले. परंतु चिनी सरकार येथपर्यंत अजून मारण्यास तयार नव्हतें. विषया राणीची इच्छा अजूनहि सुधारणेला प्रतिकूल असोच होती. तिने फक्त, पाश्चात्य पद्धतीवर शिक्षण, अमीनसाराविकूलित केरकरा व सैन्याची पुनर्वर्तना, वगैरे किंमतीक सुधारणा अमलांत आणल्या. व मागच्या सारखा साम्राज्यावर प्रसंग शुद्ध नये म्हणून ही साम्राज्यातील परदेशीय लोकांची विशेष सल्लोने बागूं लागली. पुढें साम्राज्यप्रमाणतातील व परकीय लोकांतील पूर्वाचा वैरभाव नष्ट होऊन ते एकमेकांशी अधिक आदरांन घागूं लागले. परकीय अमलाखाली न रहाता पाश्चात्य संस्कृतीने आपण आत्मोन्नति करून घेऊं अशी चिनी लोकांची दृढ समजूत होती. १९०५ च्या दूरध्यान समुद्रावरील जहातीची पुनर्वर्तना झाल्यामुळे चिनी सरकारचें उत्पन्न वाढलें व यानंतर चिनी सरकारानें कांहीं परदेशीय रेल्वे विकत घेतल्या.

१९०३ मध्ये रशियानें मांजुरिया प्रांत सोडून देण्याचें कळ केलें होतें, पण रशिया आपलें वचन धाळीले असा रंग दिसत नव्हता. मांजुरियातील रशियन सत्ता आपली सरकारास न खपण्यामुळे मगान व रशिया या दोन राष्ट्रांत युद्ध झालें व त्यांत रशियाचा पराभव होऊन दक्षिण मांजुरियातील रशियास दिलेल्या सवलती अमानस मिळाल्या, व रशियाचा उत्तरे-उत्तरेच्या राष्ट्रांत प्रदेशाचा ताबा कायम राहिला.

या युद्धानें चिनी लोकांत घरीच खलबळ उडाली. परकीय दोन राष्ट्रांनी साम्राज्यसत्तेस यःकश्चित् सद्गुण साम्राज्य-पदावर एकमेकांशी युद्ध करून आपली तडगोड करून घ्यावी याचा चिनी लोकांस खेद वाटला. त्यांची जागृति अधिक प्रबलित होऊन जपानचें अतिक्रमण केले असतां आपणांसहि यूरोपियन राष्ट्रांस तोंड देतां येईल अशी त्यांची खात्री झाली.

स आ ज्या ती ल ल री व इ त र सु धा र णा.— १९०५ च्या दूरध्यान चिनी सरकारने वन्याचक्षा लक्ष्मी सुधारणा अमलांत आणल्या. राजघराण्यातील व सरदार घराण्यातील सल्लोने लक्ष्मी शिक्षण घ्यावें असे आहोत करणांत झालें याप्रमाणें लक्ष्मी पेशाचा दर्जा वाढविण्यांत येऊन सैन्यातील लोकांचा पगार वाढविण्यांत आला. १९०७ साली एक राष्ट्रीय फौज तयार करण्यांत येऊन तिचें आधिपत्य मुख्य सरनारास जबाबदार अशा अधिका-र्यावर पोषविण्यांत आलें.

१९०९ साली साम्राज्याच्या राज्यपद्धतीत योग्य सुधारणा करण्याकरितां एक साम्राज्यमंडळ स्थापन करून त्यास परदेशीय निरीक्षकांच्या राज्यपद्धतीचे परिशीलन करण्यासाठी परदेशास पाठविलें. हें मंडळ परत आल्यावर १९०९ नंतर ९ वर्षांनी चीन देशांत फारमेंट (प्रतिनिधीमंडळ) स्थापन करण्याचें आहोत केले. १९०६ साली चिनी सरकारने अग्न पिणें, उत्पन्न करणें वगैरे ओढणें नष्ट करण्यावरत जाहिरपत्रक काढलें.

१९०३ साली चिनी सरकारने पेकिंग येथें पाश्चात्य धर्मा-वर एक विद्यापीठ स्थापन करून एक कलासुधन खडलें व शिक्षक व अधिकारी यांल शिक्षण देण्याकरितां एक नवे खाते निर्माण केले. १९०६ साली प्रचलित परीक्षा देण्याची पद्धत बंद केली. इतिहास, भूगोल, परकीय भाषा व उत्तरे दर्जाच्या शिक्षणांत अर्थशास्त्र व कायदा हे विषय शिकविण्यांत येऊं लागले.

१९०८ साली एंग्लो चोनेज लंग्ग मरण पावल्यामुळे चीनचा राज्यकारभार रॉबर्टच्या मार्केत चालू झाला. यावेळी चीनची आर्थिक व सामाजिक स्थिति फारच खालावली होती. पाश्चात्य शिक्षणाचें नवीन नवीन कल्पना उदयास येऊं पडतात अथवायुळे लुप्त व नव्यांमध्ये दुफळी भाजलें होती. चिनी सरकार तर कर्जेबाजारी बनलें होतें. मांजूर राजघराण्याच्या अंमलाखाली नेहमीं दुष्काळ व महापूर यांनी लोकांना पीडा होत असल्याकारणानें मांजूर घराण्याची सत्ता अजीबात नष्ट करण्याची प्रयत्न इच्छा लोकांत जागृत झालेली होती. विशेषतः डॉ. सन्यसेन यांच्या अनेक हस्तकानां तर मांजूर राजघराण्याच्या विरुद्ध गोराने चवकळ चालू केली होती व त्यांच्या प्रयत्नाला यशस्वी येत चाललें होतें. हाशोत व हुकौय रेल्वेगाडी परराष्ट्रांतून कर्ज काढण्याचें मांजूरघराण्याने

लोकांच्या इच्छेविषय ठरविल्यामुळे, तर काय लोकांनी बंड करण्यास सुरवात केली.

१९११ सालच्या भास्कोवर महिन्यात हँची येथे लोकांनी बंड करून वृंग दासगाळ व हन्यंग येथील दाहगोळा आपल्या ताब्यात घेतला. हे पद्धताच रोजेटीची गाळण उठून त्याने काही दिवसापूर्वी पदघात करण्यात आलेल्या युआन शिबाई या चिनी व्हाईसरॉयला, आपणास मदत करण्यास बोलावले व त्याला हुनान व हुयेन या प्रांताचे व्हाईसरॉय नेमले. युआन हा रोजेटीच्या बाजूने येव्हेपर्यंत लोकांचा पाडाव करण्याच्या उद्योगास लागला. तरी मनातून त्याला नितका उरसाहू वाटावयास पाहिले तितका वादत नव्हता. त्याने लोकांचे बंडतोराचा पराभव केला, पण जनतेमध्ये जो प्रक्षोभाची उचल पसरलेली होती ती मात्र छाला घामविता आला नाही. काही दिवसांनी युआन हा चीनचा मुज्य प्रधान झाला.

चीनमधील १४ प्रांतांनी राजशाहीविषय बंड पुकारले होते व राजशाहीच्या काही कडेचा पुरस्कारांनीही राजशाहीबद्दल तटस्थपणा स्वीकारण्यास सुरवात केली होती. राजशाहीचे केंद्र अशा गजालीस प्रत हाही लोकशाहीच्याकडे झुकू लागला होता. अशी परिस्थिती पहाताच, युआनने सन्यस्तेन व त्याचे अनुयायी यांच्या परीवर, पोलोस लावावयाचे ठरविले. त्याप्रमाणे वाटाघाट सुरू होऊन 'राजशाही का लोकशाही' या प्रभावे उत्तर चीनच्या जनतेच्या प्रतिनिधींच्या मतावर सोपवावे असे ठरविण्यात आले त्याप्रमाणे सर्व प्रांतांच्या प्रतिनिधींची सभा भरून सन्यस्तेन याला चीनच्या प्रजासत्ताक राज्याचे अध्यक्ष म्हणून निवडण्यात आले. चीनच्या बादशहाने आपण सिंहासन सोडल्याचे जाहीर केले.

डॉ. सन्यस्तेन हा चिना प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्ष झाल्यावर युआन यास निराशिराच्या प्रांतांमध्ये प्रांतिक स्वराज्य स्थापन करण्याच्या कामावर नेमण्यात आले. पुढे काही दिवसांनी डॉ. सन्यस्तेन याने आपल्या ऐवजी युआन यासच तात्पुरता अध्यक्ष नेमले व युआनहेंच यास उपाध्यक्षाची जागा देण्यात आली. एप्रिल २६. स. १९१२ मध्ये, प्रजासत्ताक राज्याची राजधानी पेंकिंग येथे करण्यात आली. चीनमधील निराशिराच्या प्रांतांचे प्रत्येकी पाच प्रतिनिधी काही इतर व ओटर मंगोलिया व तिबेट गावर्धाल प्रत्येकी पाच प्रतिनिधी व कोकोनरचा प्रतिनिधि अशा सर्व प्रांतीनाथी मिळून एक मंडळ निवडण्यात आले

युआन शिबाई हा प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्ष झाला. पण अध्यक्षाची कामगिरी पार पाडणे हे फार मुश्किली काम होते. तो स्वतः मनापासून राजशाहीचा पक्षपाती होता. त्यामुळे लोकशाही पक्षाचा तो मनातून सातत द्वेष करीत असे. चीनची आर्थिक स्थितीही फार खालावली होती. सर्व जनतेत वेदिली माझून् राहिली होती अशा स्थितीत आपल्या मुसहगिरीच्या गौरावर त्याने कष्ट-

यास राज्यकारभाराचा हाकट लाडू ठेवला होता त्याने निराशिराच्या राष्ट्राकडून कर्मे मिळविण्याची राखण केली. त्याप्रमाणे १९१३ साली १ कोटी पाँड्याचे कर्मे मिळाले. अशा रीतीने पैसा हाती येताच त्याने आपले घर स्वल्प प्रगट करण्यास सुरवात केली. चीनच्या पार्लेमेंटमध्ये कू पिन टग या जहाल पक्षाचे लोक फार होते. त्यांच्याशी त्याने विरोध बांधण्यास सुरवात केली अर्थातच त्याचाहि प्रतिस्पर्ध करण्यासाठी निराशिराच्या प्रांतातून सुरवात केली. काही काही ठिकाणी छोटी बंडेही झाली. पण युआनने ती सर्व मोडून टाकिली अशा रीतीने आपले वधेस्त स्थापन केल्यानंतर युआनने चीनच्या राज्याची संघटना करण्यास सुरवात केली. पाण्यासारखा पैसा खर्च करून व लष्करी सामर्थ्याचा देखावा मांडून त्याने आपल्या बाजूने लोकमत तयार केले व निवडणुकीमध्ये यश संपादन केले अशा रीतीने पुन्हा पांच वर्षे अध्यक्ष स्थानावर आऊन होताच त्याने प्रथम पार्लेमेंटमधील गहालपक्षाच्या प्रतिनिधींना गुप्त कटात सामील असल्याच्या आरोपावरून हाकलून लावले. त्याचप्रमाणे प्रांतिक कायदेमंडळातूनही गहालपक्षाच्या प्रतिनिधींचेही उच्चाटन करविले. चीनमधील सर्व सरकार अधिकाऱ्यांची बैठक भरवून त्यांना पुढील धोरणासंबंधीची त्याने दिशा आदून दिली. एतकी सर्व व्यवस्था झाल्यानंतर त्याने पूर्वाप्रमाणे एकतंत्री अंमलाचे पद्धत सुरू करण्याचा पाट पातला.

पण एवढ्यावरूनच त्याची महत्वाकांक्षा तुस लागली नाही. त्याने स्वतःला बादशहा म्हणवून घेण्याची व आपले परांग राजघराणे वनविण्याची राक्षसी महत्वाकांक्षा धरली. या त्याच्या महत्वाकांक्षेला पुष्कळ दिशेने विरोध होणार हे त्याला पूर्णपणे माहीत होते तरी त्या विरोधाकड तोंड देऊन आपले हेतू सफळ करण्याचा त्याने संकल्प केला

महायुद्ध सुरू होताच चीनमध्ये राजशाही स्थापन व्हावी एतदर्थ जोराची चळवळ सुरू झाली युआनच्या पक्षपात्यांनी युआनला राजपद प्राप्त व्हावे यासाठी खूप खटपट आंदोलिली, पण युआनने राज्यपदावर आपला हाक सांगितल्यास त्या गोष्टीला जपान फर्मांद संमति देणार नाही असे जपानच्या परराष्ट्रमंत्र्याने जाहीर केल्यामुळे या प्रश्नाला नवीनच स्वरूप प्राप्त झाले. खुद्द युआनच्या पक्षपात्यांपैकी, डियंग च्चॅंगओ या प्रसिद्ध विद्वानां, युआनला असली महत्वाकांक्षा न धरण्याबद्दल जाहीर सूचना केली, व आपले हे मत जनतेमध्ये फैलावण्यास सुरवात केली असाविले अशी वस्ताद नव्हता. त्याने हा प्रश्न प्रांतिक सरकार व त्यामधील प्रतिनिधींच्या मतावर सोपविण्याचा महत्वा केला व त्याला सनदशीरपणाचे स्वरूप आणले. जाताल प्रतिनिधी यांच्याच बाजूने होते व मतांने युआनच्या म्हणण्याला दुर्गोरा दिला. नवी व लोकमताची पत्ती न करता

होण्याचे ठरविले, व १९१६ च्या २ फेब्रुवारीला आपला राज्याभिषेकाचा दिवस जाहीर केला.

पण युआनच्या या मुलतानशाहीला प्रत्युत्तर म्हणूनच की काय युनप्रानांत त्याह एप्रोच्या नेतृत्वाखाली बेडाचे निराण उभारले. भोडक्याच दिवसर्ती कुंभंगरी व फ्यूडूची या प्रांतांनी तोच मार्ग चोराखळ युआनच्या अनुयायांनी युआनला आपला घेत लांगगोवर टाकण्याचा व रसे जाहीर करण्याचा उपदेश केला पण त्याने ही गोष्ट साफ नाकारली त्यामुळे त्यांच्या पक्षापायांतच कायफूट घाली. युआन-विषद शिकडेतिकडे असतोप माबला चीनमध्ये यादवी घाजण्याची चिन्हे दिवू लागली. पण सर्वांच्या सुदैवाने युआन हा अशा आणीबाणीच्या वेळी मरण पावला व त्याच्या जागी युआन हंग हा चीनचा अध्यक्ष झाला.

पण युआनच्या अंगात जे अल्फेड गूण होते त्याचा युआन हंगच्या अंगा घचाच अंशा अभाव होता. त्यामुळे याच्या भमदानांत चीनमध्ये अधिकच बेडाची माजली. चीनमध्ये कुमिंट हा पक्ष व लष्करीपक्ष होते. हे पक्ष राजकीय तत्त्वांवर एकमेकांशी भांडण्यापेक्षा व्योक्तद्वेष मात्रावीत होते. या वेळी चीनची सत्ता, लष्करीपक्षाच्या ताब्यात होती ती युआन हंग यांना या पक्षाच्या लक्ष्य प्रतिनिधींची घेऊन भरून सर्व चीनवर आपला पक्षाचा अंमल असल्याचे जाहीर करण्यास समितिले. या लष्करी पक्षाचा प्रमुख हुमन जि शुह हा चीनचा प्रधान होता. त्याने दक्षिण चीनमधील काही प्रतिनिधी व चीनमधील काही प्रतिनिधी यांचे एक छोटें मित्रमंडळ तयार केले. पार्लमेंटमध्ये कुमिंट पक्षाचे प्राबल्य होते, त्याने १९१९ पूर्वी नावदंडा येथे ठरलेला प्रमलसत्ताक पद्धति अमलांत आणण्याविषयीच आपले मत जाहीर केले पण लियुअन हंगने त्याची पर्वाच बाळगली नाही. त्यामुळे पुन्हा चीनमध्ये पूर्वतः अंदाधुंदीचे शास्त्राय सुरू झाले.

घाबरेळी महापुढांत चीनने दोस्तांच्या वतीने भाग घ्यावा किंवा नाही या प्रश्नाला महत्त्व प्राप्त झाले. युआन-लुई व त्याचे मित्रमंडळ दोस्तांच्या वतीने महापुढांत चीनने भाग घ्यावा या मताचे होते पण पुष्कळसे अधिकाऱी चीनने तटस्थ राहोव या पक्षाचे होते. आचारीतीने चीनमध्ये या प्रभावर द्विभासत झाले होते व यांतच पक्षद्वेषाचीही भर पडली. उपायकी हा प्रश्न पार्लमेंटपुढे आला त्यावेळी, प्रगत प्रधान व अध्यक्ष यांच्यामध्येच भिन्नमत झाले. युआनने राखीनामा देण्याची धमकी पाठविल्यामुळे अध्यक्षाने प्रधानाच्या म्हणण्याला हजेरा द्यावयाचे बंदूक ठेवले. युआनने दोस्तांच्या वतीने भाग घेण्याचे यत्नमागने ठरविले व त्याने जर्मनी विषय चीनने लडाई पुकारल्याचे जाहीर केले. पण भोडक्याच दिवस, पक्षभेदाचे शाकलेले स्वस्थ पुन्हा उपदवता येऊ लागले. अध्यक्ष युआन हंग याच्या पक्षामध्ये पुष्कळच लोक, कुमिंट पक्षाचे होते. त्यांना युआन व त्याच्या लष्करी व वैदेशी अल्प लोक लागले होते. त्यांनी युआनचा पक्ष

कमबोर करण्याचे ठरविले. युआनने जपानशी आर्तून संधान बांधले आहे अशी बातमी या लोकांना लागली होती. या गोष्टीचा फायदा घेऊन त्यांनी युआनच्या पक्षाविषय चळवळ करण्यास सुरवात केली होती. चीनने दोस्तांच्या वतीने प्रत्यक्ष युद्धांत भाग घेणे, जर्मनीचे सुखासुखी वर पत्करणे बरे नाही असे मत त्यांनी प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली. पार्लमेंटच्या सभेत दोस्तांना यापुढे चीनने प्रत्यक्ष भद्र करू नये असे ठरविण्यांत आले. पण युआनने, तसे करण्याचे नाकारले तेव्हा अध्यक्षाने त्याला मुख्य प्रधा-नाच्या जगेवकून बढतर्फे केले. युआनने आपल्या लष्करी पक्षाच्या साहाय्याने, कुमिंट पक्षाच्या पक्षाचा पाडाव करण्याचा निश्चय केला व उलटपक्षी कुमिंट पक्षांनाही दक्षिण चीनमध्ये आपले सैन्य जमवून, पार्लमेंट व लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी तयारी चालविली.

युआनने आपल्या पक्षाच्या साहाय्याने टीटसिन येथे एक तात्पुरते सरकार स्थापन केले व त्या सरकाराचा अध्यक्ष सुशी चेंग यास नेमले. आपल्या सैन्याच्या जोरावर त्याने पॅकिंग येथे येऊन सी युआन हंग यास आपल्या मानण्याला हजेरा देण्याबद्दल धमकीवजा निरोप पाठविला. अध्यक्षाने या अवघ्यातून आपला दबाव करण्याकरिता जनरल चेंग यास बोलावणे पाठविले. त्याप्रमाणे तो आपल्या सैन्यासह राजधानीत आला पण युआनच्या म्हणण्याला सेवडी ली हनचेंगला हजेरा घावा लागला.

चीनमध्ये अशा प्रकारे बेडाची माजलेला पहाताच अमेरिकेने चीनला आपली अंतःस्थ स्थिति सुधारण्याविषयी व लष्करी जयंतीविषयक लडाई न पुकारण्याची सद्दा दिली. याचा अर्थ अमेरिका ही युआनच्या घोरणाला प्रतिकूल आहे असा कुमिंट पक्षाच्या पक्षपात्यांनी केला. त्यामुळे तर कुमिंट पक्षाचा पक्षाचा पक्ष चढले. शिवाय युआनने जपानशी स्त अस्तव्याची बातमी सगळीकडे पसरल्या-पासून तर जपानपासून चीनचे रक्षण करण्याचा या कुमिंट पक्षाने निघाव केला.

इकडे जनरल चेंग यांना या अवघ्यात तिसराच डाव आरंभला होता. त्याने आपल्या हाती साक्षात्त्याची सत्ता आपण मोठ्ठ पुराण्यांतल शास्त्रज्ञास पुन्हा तत्त्वावर बसवून राजशाही स्थापन करण्याचा घाट घातला होता. हे पहाताच युआनने त्याच्यावर स्वारी करून त्याला दारण देण्यास भाग पाडले; व अशा रीतीने पुन्हा प्रधानकीची बत्त धारण केली. युआन हा आता जवळ जवळ 'मुलतान' झाला. तेव्हा त्याच्याशी अभ्यास लियुआनहंगने पटेनासे होऊन त्याने राखीनामा दिला व त्याच्या जागी फेंगकूचेंग हा अध्यक्ष झाला. यानंतर युआनने दोस्तांच्या वतीने जर्मनीविषय युद्ध पुकारल्याचे पुन्हा जाहीर केले.

दोस्तगिरी व चीन सरकार यांच्यामध्ये शुभ तह होऊन 'बायसर युद्धाची संपूर्ण' कमी करण्याचे व समझौतीस

प्यापारावर चीनला जकात वाढवू देण्याचे कबूल केले. शिवाय चीनला १ कोटी येन कर्तबि देण्याचे ठरावेण्यांत आले.

चीनचा आर्थिक परिस्थिति अगदीं खात्मावत चालली होती. अशा वेळीं हा आचरण्यावेळीं पैसांची मंदत दिव्याह्यामुळे दुआन ही चीनची आर्थिक व राजकीय परिस्थिति सुधारण्याच्या उद्योगास लागला. याचवेळीं त्यानें जर आपल्या विश्वस्तोत्र कृमिद्वाराच्या पक्षच्या प्रतिनिधींना पेतळें असतें तर चीनमध्ये पुन्हा घातता प्रस्थापित होण्याचा बराचसा संभव होता पण ही सुसहृदयिणी त्यानें न दाखविल्यामुळे दक्षिणचीन उत्तरचीन विभागणीबद्दल चळवळ सुरू झाली. अगच्छ केंद्रचेच हा नमते येण्यास तयार होता पण दुआन हा त्याला तयार नव्हता. अर्थात् अगच्छ व दुआन यांचे पटेनातें क्षात्र्यामुळे दुआननें प्रधानकीचा राखीनामा दिला पण लष्करी पक्षाच्या आमहावरून त्यानें तो राखीनामा वरत घेतला.

लवकरच अग्न्याश्रया निवडणुकीला सुडवात झाली, व जनरल सूची बंग हा अग्न्याश्रय निवडून आला त्याने दोस्तराष्ट्रांच्या सहाय्याने उत्तरीची व दक्षिणीनमज्ये एकी पडवून आपून संयुक्तपार्लमेंट बनवण्याची खटपट केली, पण त्यात त्याला यश आले नाही. यापार्श्व येथे जी शांतता-परिपद माली होती तीत कृपावरी जी पुत चह केला होता, व अग्न्याश्रयामुळे अपानला चीनच्या राजकारणात आपले वसंत गागविण्याला संधी मिळण्याची संभव होता तो तह दुआमने मोडून दाखला अग्न्याश्रय दक्षिण चीनच्या प्रशिनियाने व चीनमध्यत तहणपत्ताने मागणा केला. ती नाकारण्यात आल्यामुळे ठिकाटिकाणी प्रचंड विपेपप्रदर्शक सभा मदीकण्यात आल्या. विचारधोनी संप केले याचा फार परिणाम होऊन दुआन याला आल्या प्रधानकीचा रागा-नामा याचा लागला. विवेग याचा पक्ष बळवला व चीन-मध्य दातता होईल असे वाटे लागले. पण सूने बंग हाहि अपानच्या शात्रूचा आहे असे बोधकवच दिवकत आयडून येऊ लागले. उत्तरीचीनमधील लवकरा पत्तानेहि पुन्हा आपले सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न सुरू केला, व अग्न्याश्रयने जनरल बंग यात आभिकाराची याचा देऊ केव्यान पुन्हा राजशाही स्थापन होणार असेहि भाकीत कियेकाकटून करण्यात येऊ लागले.

या वेदाधुदेच्या काळांत चीनमध्ये येथे द्वाहीच वाजली होती लोकांचे हाल पार होऊ लागले होते. चीनची आर्थिक परिस्थिती पारच बिघडली होती. ही इजिप्तीची रिवाते नाहोती कारण अरिती अमेरिका, ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स व जपान यांनी एकत्र जमून चीनला आर्थिक मदत कराय- याच ठरवले चीनने आपले लष्कर मोहन टाकावे अशी आट मात्र या राष्ट्रांनी पाळली होती पण ही शट पळवली जाईल असा रंग दिवसना, उलट काही काही भागांत चीन

महर्षि सरदारजी आपापला सैन्य घटकविषयाचाच उद्योग
आरंभला

येल्पा तीन चार वर्षात आंगमर्थ सन्धवर्षा सरकार
अर्थव्यय राहिले नाही अर्धे दितो देशात पैसा विपुल आहे,
परंतु सरकारचे मात्र दिव्याने निघाले आहे. लुटारुपणा कर.
गारे व कच्चेदाली करणारे लुकरा गम्हनेर, लोकांवर सत्ता-
ग्रासू लागले येकायदेशीर वर्तन करणाऱ्यांपासून जनतेचे
व परकीय नागरिकांचे रक्षण करण्यास सरकारजबळ सामर्थ्य
उरले नाही. बरील पुंड लोखे हे सरकारांतून पगार न
मिळाल्यामुळे येकाम झालेले सैन्यातील शिपाईच होत.

१९२१ मेमर्बे फाटकवर करण्याची चळवळ सुरू झाली. लिथोइथेय या शुद्धस्थायी फडनीस म्हणून नैनपूळ काण्यात आली. याचा परिणाम चॉनमर्बे जपानी सत्तेचा युनः प्रवेश होण्यात झाला जूनमर्बेइवंग नामक व्यापारी ठिकाणावर यागातिस्त्रयाग या नदीतीरावारील बूर्गग या ठिकाणी, देगे होऊन कत्तळी झाली. याला मुख्य कारण म्हणजे उमार-लेण्या फर्गबे व्याज देशघाची सरकारला ऐपत राहिली नाही हे होय. आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या बरीच प्रगति झालेली असूनदेखि सगळ्यांचे दिवाळें निपाळें. त्याचें मुख्य कारण अर्बे ची, निरनिराळ्या प्रोताच्या लष्करी गव्हर्नरमर्बे सेंते होऊ लागले. चोनय्या परदेशाशी होणाऱ्या व्यापारांत हे गव्हर्नर दबळ/दबळ करीत असत. सत्तेधरांत जबरदस्तीने घेऊन, १००० देवभूमीज लोकाला सोड केला. हे लोक यालाः स्वातंत्र्याप, परंतु वस्तुतः लुट्टीकरताच लडत होते. येगदीदे येथील दर्यावर्दी खात्यात विस्कळितपणा उत्पन्न झाला व डिसेंबरात सरकारने दिवाळें काढलें. ३. धूमेन हा परराष्ट्रमंत्री मुख्य प्रधान झाला व त्याच्या नेतृत्वाखितीग शिंदीची दा मंत्रीपदावर आणव झाला. दि धंक ईस्टइन्डिज ऑफीसचे नेमक धर्बे दिवाळें निपाळें व फ्रान्स्मर्बे त्यामुळे खळवळ उडाली.

लक्षा डॉलर सामान्य लोकांच्या बदल नुकसानभरपाई म्हणून घ्यावे असा वू पेढफूने त्यास हुकूम केला. वू पेढफू हा स्वदेशातील काही भाग जपानला विक्रीचा वा सूचनेच्या विरुद्ध होता. कारण कर्जासुद्धे उत्तरेकडील पॅकिंग सरकार जपानच्या हुकूमतीखाली होते व 'धेन फ्यू लूब' च्या चवळीसुद्धे जपानचे तेथे चांगले वस्तान वसले होते. ऑगस्ट १९२२ मध्ये, चन हिअंगमिंग याने दक्षिणचीनातील सन्यूतुनची सत्ता सेप्टांत आणली व तेथे तोच मालक झाला. १९२२ नोव्हेंबरच्या सुमारास पार्लमेंट-मॅन्सिंह सुमारे बस तट पडले.

१९२३ च्या जानेवारीत चॅन चिअंगमिंग हा पळून गेल्यासुद्धे सन् यत् सेन हा कॅन्टन येथे पुनः अधिकारसद झाला. टिसाओ कुन, वू पेढफू, चि तच मुअन, व लू अंग - शिअंग अशा उत्तरेकडील चार पुढाऱ्यांचा दक्षिणेकडील पुढाऱ्यांशी समेट व्हावा म्हणून फेब्रुवारीत प्रयत्न करण्यात आला. १९२३ साली अनेक दरबडे, मारामाऱ्या व दंगे झाले. पगार धडल्यासुद्धे सत्तापटले लोकच दंगे करीत असत व याच लोकांनी सरकारला आपले सैन्य वरत बोलवा असा एक निर्वाणीचा संदेश पाठविला. या लष्करी लोकानां उपद्रवणे राज्यसूत्रे हाती घेता येईनात; तथापि त्यांनी प्रधानमंडळावर दाब ठेविला होता. लष्करी पुढाऱ्या दहशतीसुद्धे १९२३ जूनमध्ये लि युआनहंग नावाच्या अध्यक्षाने व स्वाच्या प्रधानमंडळाने राबितनामा दिला. अक्टोबरात टिसाओकुन हा नवीन अध्यक्ष निवडून आला व त्या कामी घरेच लाबलुपतावे प्रकार घडून आले. सर्व प्रांतांत १९२३ सालभर अंतस्थ युद्धे चालूच होती. डिसेंबरात, सन् यत् सेन याने कॅन्टन येथील जकार्चीचे ऑफीस ताब्यात घेऊन सर्व सारा व जकात ताब्यात घेण्याचा धाक दाटला. सोबिदपट सरकार व मजूरपक्ष यांचे सहाय्य होईल अशी त्यास अपेक्षा होती. पॅकिंगला जकात देऊन गये अशी त्याने अमेरिकेत विमर्षा केली. विनहूरकॅनने परदेशाचे लष्करी सामान चीनमध्ये जाऊ लागले. प्रान्ता-हून थोबगोले नेगारी १२ विमाने मुकडेन येथे उतरली व अशा रीतीने अंतस्थ युद्धाची व्याप्ति वाढत चालली.

१९२४ सालभर युद्धे चालूच होती. बद्रंगसू व चॅकि-अंग अशा दांन प्रांतांच्या गव्हर्नरमंडोल तटे विक्रीपाला गेले. पॅकिंग येथे १९२४ अक्टोबरात, राष्ट्रीय सैन्याने बंड केले व आगगाच्या, तारायंत्र व टेलिकोन वगैरे उध्वस्त केले. शेवटी साधारण तातिता झाल्यावर हू अंग फू नामक नवीन अध्यक्षची निवडणूक झाली. तथापि नोव्हेंबरमध्ये, वू पेढफू हा दक्षिणेत सैन्याची जमवाजमव करून दहशत उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत होता असे दिसले. सन्यसेन यु हा १९२५ त मरण पावला.

चिनी मजूर.—युद्धे दिलेल्या दक्षिण आफ्रिकेतील मजुरांच्या स्थितिविरुद्ध व अमेरिकेतील चिनी लोकांच्या

स्थितिविरुद्ध चिनी मजुरांची परदेशांत कोणत्या प्रकारची स्थिति असते याची कल्पना येईल.

इ. स. १९०४ सालच्या फेब्रुवारी महिन्याच्या ८ तारखेस ट्रान्सव्हाल कायदेकौन्सिलांत आफ्रिका खंडाच्या बाहेरील मंडळींना मजुरी करण्याकरितां देशांत येऊं देण्याविषयी एक नियम पास झाला. त्याची कलमें येणें प्रमाणें:—

१ व्या कलमाप्रमाणें प्रत्येक चिनी मजूर आपल्याला पाठविणाऱ्या मालकाला अथवा ज्याला तो आपले सर्व हक्क देईल अशा मालकाला चांगला जाईल.

१४ व्या कलमाप्रमाणें कोणत्याहि चिनी मनुष्याला व्यापार करण्याची, आज्ञापत्र घेण्याची, जमीन करारानें माळ्यानें घेण्याची अगर कोणताहि व्यवहारिक हक्क मिळविण्याची सक्षम मनाई होती.

१८ व १९ कलमाप्रमाणें मजुरानें आपल्या धन्याची जागा सोडून नये व तसें करणें झाल्यास योग्य मनुष्याची अथवा ज्याला त्याच्या मालकानें तत्सा अधिकार दिला असेल त्याची परवानगी घेतल्याशिवाय बाहेर जाऊं नये.

२० कथांतील कलम (२) प्रमाणें मजुरानें धन्याच्या आवाजाबाहेर सांपडल्यास कोणत्याहि पोलीसला त्याला एकदम पकडण्याची पूर्ण मोकळीक असावी.

२१ कलमा (१०) प्रमाणें आपल्या धन्याची नोकरी सोडून गेलेल्या मजुराला दुसऱ्या मजुरानें घरांत घेतले अगर लपवून ठेवले अथवा वरील नियममग केला किंवा असें काम करणाऱ्यास दुसऱ्यास प्रवृत्त केले तर त्या मजुराला ५० पौंड दंड केला जाईल; व तो न दिल्यास तीन महिन्यांची कैद दिली जाईल.

हा कायदा लागू होण्यास राजहंमतीची गरज होती; व ती पार्लमेंटमध्ये दोन दिवस सारखी बवतिन भमती होऊन शेवटी मार्चच्या ११ तारखेला मिळाली, आणि मे महिन्याच्या १२ तारखेस कोणत्याहि चिनी मनुष्याला इंग्रज सरकारला हक्कांनें मजुरी करण्याकरितां कोणत्याहि इंग्रजांच्या ताब्यांतील सुल-खांत नेण्याची परवानगी मिळाली. ह्या नियमानुसार चिनी लोकांची पहिली तुकडी हांगकांगहून १९०४ च्या मे महिन्याच्या २५ तारखेस निघाली. मजुरी रोज १ सिलिंग ठरली होती व अर्धव घरांच्या अवधीत रॅड माइन्समध्ये काम करण्यास अर्ध्यां लाखाहून अधिक चिनी लोक पाठविण्यांत आले. परंतु लवकरच असें दिसून आले की त्यांना अति क्रूरपणानें वागविण्यांत येतें. त्यांना परत आपल्या देशी पाठावर्षे हिंदी द्रव्यदहत्या कठीणच झाले. त्यांना येथे राहू देणेंहि अधिक खर्चाचे दिसू लागले. खाणाऱ्या मालकांना चिनीलोकांकडून काम करून घेण्यांत अतोनात फायदा होत असे; कारण त्यांची मजुरी कोणत्याहि गोऱ्या मनुष्यापेक्षां निमपटीनें सरी कमी असे. पुढच्यांत चिनी लोक काम करूं लागल्यासुद्धे दक्षिण आफ्रिकेतील मजुरांकरितां नेमलेल्या मंडळास अतिशय फायदा होऊन सुसुखमान लोकांना

गोळा करून नेण्याची सदटक त्यांच्या कपाळाची एकदाची सुटली. द्वाभवालागधील चिनी मजुरांना निघुरतेने बागाडियाबद्दल इंग्रंडांतील उदारमतवादी आणि रुढ-मार्गाबादी ह्या समय दफांना राग खचला. याचकांनीं यांणी व अन्त तःह्ने निंद्यपणाने चिनी मजुरदारांशीं वर्तणूक वेष्टायुं पुष्कळ चिनी लोक पळून गेले व ते राहिले ते लोकांना भौतिदायक वाटू लागले. ह्या वर्षाचा खंड येथें एक राष्ट्रीय संघ स्थापण्यांत आला. हा संघ (प्रजातिक संघकावे) कसेहि काम पुढे चकलणाऱ्या संघकांविषय होता. चिनी मजुरदारांना पुढे केव्हाहि आभिकर आणू नये व तेथें असलेल्यांनाहि याणीच्या मालकांच्या राखीने परत चीनला पाठवून द्यावे असे तेथील नवीन संघाच्या फेसबेल नांवाच्या एका पुढाऱ्याने कार स्पष्ट-रितानें जाहीर केले.

युनायटेड स्टेट्समधील चिनी लोक.—परराष्ट्रातील लोकांनी आपल्या देशात रहाणें म्हणजे देशांतराधिवास करणें हें सामानिक दृष्ट्या युनायटेड स्टेट्समधील लोकांना भितकें म्हणवचें दितलें शिकलें जगातील दुसऱ्या कोणत्याहि लोकांना दिसत नाही. देशांतराधिवासार्थ मुख्य दोन प्रकार देतां येतात. एक दृष्ट व दुसरा अनिय. ह्या दुसऱ्या प्रकारात नैतिक दृष्ट्या, मानविक दृष्ट्या व शारीरिक दृष्ट्या नागरिक रहावास असोय अशी मंडळी मोडतात. या दोन प्रकारांमधील रेषा बरीबर रेखाटणें आतिशय कठिण आहे म्हणूनच चिनी लोकांना युनायटेड स्टेट्समधून काढणें की नाही ह्या प्रश्न अद्याप सुटत नाही.

चिनी लोकांना आपला देश सोडून जाणें केव्हाहि बरे वाटत नाही. परंतु १८५४ सालापासून युनायटेड स्टेट्समध्ये त्यांची संख्या फारच जोराने वाढू लागली व पुढे तर हजारों चिनी दरवर्षी तिकडे सोडू लागले. त्यांची नदां कॅलिफोर्निया प्रांतात इतकी लागली की, तेथील लोकांनी चिनी लोकांना देशांत येऊं देऊं नये इतकेंच नव्हे तर ते आलेले आहेत त्यांना हाडून यावे असा कायदा पास करण्याकरितां सरकारास विनंति केली. व असा कायदा १८५४ सालीं पास होऊन गेला. त्यामुळे बहुतेक सर्व लोकांना तो देश सोडून जावें लागलें. कॅलिफोर्नियांतून चिनी लोक निघून गेल्यामुळे त्या प्रांताचे परंच नुकसान झालें. कारण तेथील गोच्या लोकांशीं चिनी लोकां कोणत्याहि कामाकरितां मजुरी कमी घेऊन वास्त देऊ काम करित असत. अर्थात् गोच्या लोकांना पेक्षांत अधिक काम करणारी मंडळी निघून गेल्यामुळे कारखानदारांचें नुकसान होऊं लागले; व चिनी लोकांना सरकारने कायद्यानें हाडून देऊं नये म्हणून पुनः सरकारकडे अर्ज जाऊं लागले. जे गोरे लोक चिनी लोकांमुळे उपाशी मरूं लागले होते त्यांना यांत हाडून देण्याविषयी उलट अर्ज केले. मोलमुजुरांचें काम रेल्वेचे रस्ते बांधण्याचें काम, रेतकी, बांधकाम, कोडे तयार करण्याचें काम व केरमुथ्या बांधण्यासारखी कामे चिनी लोक निम्म्या दरांत करीत असत. मोडक्या पैशांत उदर-

निर्वाह करून राहिलेली पुंशी दाह विण्यात, भटकण्यांत व अर्था दुसरीं अन्वती कामे करण्यांत उडवीत असत. तःह्नेच तेच शुद्ध करण्याकरितां चिनी लोकांनां मुसंडळें स्थापिल्ली होती व छत्रासूट, चीन्या, जुगार व वैश्यावृत्ति हे त्यांचे धंदे असत व हीं कामे करण्याचे प्रवृत्त होत नसत त्यांना पुन करण्याकरितां ते कुडाडीं बळगणारी नाणें कान्ती लावीत. ह्या दुसऱ्या तें धंद्या आपल्याच लोकावर करोत.

गोच्या पैशांत काम करणें हें दृष्ट आहे असे चिनी लोकांना देशांत राहू देण्याच्या मंडळीने मत पडलें. कारण त्यांचें म्हणणें असे की गोच्या पैशांत काम केल्याने मनुष्यामध्ये असलेली अन्तर्धान बुद्धिमत्ता अथवा कार्यशील हिला जनापसे उद्दीपन मिळतें; व नैसर्गिक श्रमसाधनाचा फायदा सहज घेतां येतो. उलट पैशांचें असे म्हणणें पडतें की, गोच्या पैशांत काम करणें हें माळ स्वस्त दरांने विकण्यासारखें आहे; व त्यामुळे द्रव्यसंचय न होतां उलट द्रव्य-विभागणी माग होते. असे दाखवास पेश्या व साधकांकांच्या धंद्याला मोठाच ब्यायय येतो. १९०४ सालच्या एप्रिल महिन्याच्या २३ तारखेचा 'आवटलु' पत्रातील उतरा घेण्यासारखा आहे. तें पत्र असे म्हणत की चिनी मजुर-दारांकासारखी काटकसर, कार्यदक्षता, उद्योगीपणा व राक्षमता क्वचित् आढळते. कॅलिफोर्नियातील रेतकी व बागाईत हे केवळ त्यांच्या धर्माचें फल होय. जर काय-द्यानें त्यांना नागरिकांसारखा दृढ मिळू शकत नाही तर स्वातिबंध करून रहाणें त्यांना भाग पडतें. यात त्यांचा दांप नाही.

काय दे काय नू.—१८६८ सालच्या कालीग मॅग झालेच्या सहाप्रमाणें कोणत्याहि चिनी मनुष्याला देशांत येण्याची अगर देश सोडून जाण्याची पूर्ण परवानगी मिळाली आहे. देशांतराधिवासी होण्याची तेव्हा सज मनाई नव्हती. १८८२ त पास केलेल्या कायद्यानें चिनी लोकांनी १० वर्षे युनायटेड स्टेट्समध्ये येऊं नये असे जाहीर केले. परंतु तेथें आधी गेलेल्याना घालविण्यात आले नाही. उलट जगाची कोवळा जाऊन परत येण्याची इच्छा होती त्यांना परवाना देत असत. तेव्हा ह्या गोष्टीचा बायलाच उद्धार होऊन १८९४ च्या डिसेंबर महिन्याच्या ८ तारखेला पुर्वी कायदा पास करण्यांत आला. त्याचा कडम जेथें प्रमाणे—(१) दहा वर्षांत चिनी मजुरदारांना युनायटेड स्टेट्समध्ये पाठव द्याऊं नये. (२) चिनी मजुरदारांना याचका मुलें व कर्मीत कमी ३०० वर्षांची सालमत्ता अथवा तितकें कडम असल्यास जे देण्याची परवानगी अद्याप. (३) अंगलदार, शिक्षक, विधायी, व्यापारी, प्रवासी व देश पाहण्याचे चालशीं आलेली मंडळी यांना परवान नसावा. (४) युनायटेड स्टेट्स-रहाण्याचा सर्व चिनी रहिवासांना "परमरुपापात्र न

अशी संज्ञा देऊन त्यांचे पूर्णपणे रक्षण करावे व त्यांना नागरिकांचे सर्व हक्क द्यावे असे ठरविण्यात आले. परंतु नंतर एक सभा मरुन तोंत १९०२ सालच्या एप्रिल महिन्याच्या २९ व्या तारखेत रास झालेले सर्व कायदे अधिक बौरांन अमलांत आणले गेले.

पनामा.—पनामाची खाडी (कॅनाल) खोदतांना चिनी मजुरांना कापाला लावावे किंवा नाही याविषयी युनायटेड स्टेट्सच्या अधिकारीमंडळाला बरीच वाटाघाट करावी लागली. तत्संबंधी प्रेसिडेंट रूझवेल्टचे म्हणणे असे पडले की, सर्पभेद न ठेवतां शक्य तितक्या लवकर व उत्तम रीतीने जेणेकरून पनामा कॅनाल खोदता येईल अशी योजना करणे इष्ट आहे. चिनी मजुरांसाठी निष्ठुरतेने न वागतो नागरिकांवाही घोटमारा व होके देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. अशावेळी खरे कायोंपुष्क मजुर कोणते आहेत हे कळून सर्वस्वी हे खोदकाम परराष्ट्र्याच्या हातांत दिले जाणार नाही. यावर फोरम नांवाचे पत्र चिनी लोकांना त्यांचा धर्म, कर्मठपणा, चाळीराशी, धैर्य व यासारख्या दुसऱ्या गोष्टी-बद्दल मज्जाव करावा असे म्हणते परंतु जे. रॉबर्ट ह्वेसनचे म्हणणे असे पडते की चिनी लोकांना मज्जाव केव्हाही करू नये. निदान काटकसरीपणा हा त्यांचा गुण गह्वरीय नसून अमुकरागीय आहे.

चिनी भाषा—ही भाषा बोलण्याची भाषा व लिहिण्याची भाषा या दोन पृथक् सहरांजाली पडते. पाश्चात्य भाषा व व्याख्याणां पौरुष्य भाषा यांत बोलण्याची व लिहिण्याची भाषा एकच असल्यामुळे असा करक करण्याचे कारण पडत नाही. पण चीनमध्ये या दोन भाषा बऱ्याच भिन्न आहेत.

बोलण्याची भाषा ही सर्वत्र एक नसून तिचेही अनेक पोटाग्रेड आहेत. तथापि या सर्व पोटाभाषा मूळ एकाच भाषेपासून निघाल्या आहेत; आणि शिवाय लिहिण्याची भाषा ही सर्वत्र एकच असल्यामुळे सर्व चिनी प्रांतांना एकन कोडणार ते मोठेच छापन आहे.

मंडारिन ही एक प्रमुख पोटाभाषा आहे. हिची वैकिंगीज (पेंकिंग राजधानीची भाषा) ही महत्त्वाची घास आहे. ही भाषा बहुतेक चिनी लोकांना येते. एवढेच नव्हे तर सरकारी अधिकारी याच भाषेत एकमेकांती बोलतात. कॅन्टनीज भाषा ऐतिहासिक व भाराशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वाची बरीच पण तिचा वैकिंगीज मार्गे टाकिते. चीनमधील सर्व पोटाभाषा एकाक्षरी अर्जून त्यांमार्गे फारसे वेगवेगळ्या उच्चार नाहीत. कॅन्टनीजमध्ये आठवी नऊवी उच्चार व योकिंगीमध्ये ४२० पेक्षा जास्त उच्चार आहेत. मॅंगोलियन जनता व काळाची प्रगति यांचा परिणाम होऊन योकिंगीमधील उच्चार हळू हळू कमी होत गेले. या उच्चारपरिणामा असा परिणाम झाला की निरनिराळ्या द्रव्यांचे कम एका उच्चारानेच सांगू आहे. कर्पाट्टी एकाच उच्चाराला दहा

दहा अर्थ असतात. तेव्हा भाषणाचा अर्थ समजून घेणे फार कठीण जाते यांत संका नाही. या अडचणीला तोंड म्हणून अनेक युक्त्या लढविण्यांत आल्या आहेत. एक युक्ति म्हणजे एक कथाना व्यक्त करण्यासाठी जोडशब्द योजणे ही होय. उदा. 'को' चा एक अर्थ 'वडोळ भाऊ' असा आहे पण याच अर्थाने शब्द योजण्यापूर्वी को-को असा अभ्यास किंवा द्विरुच्चार करितात किंवा 'स' (महू) हा उपसर्ग लावून त-को असा उच्चार करतात. पुष्कळ वेळां शब्दांना विशेषे पणे जोडून म्हणतात. उदा. 'लाओ-हु' म्हणतारा वाघ. यावरून बोलण्याची भाषा द्विराक्षरी बनली आहे असे दिसून येईल.

आतां कमी उच्चारांची अडचण कशी नाहीती करण्यांत येते ते पाहू. एकच उच्चार निरनिराळ्या सप्तकांत म्हणून उच्चारांची सैख्या वाटविली जाते. एखादे चिनी शब्द एकाच हक्क व नीट म्हटल्यास भाषानभिज्ञ माणसाला ते माण्या-प्रमाणे लागेल. साधारणपणे चार स्वर स्वतंत्र वाटतात—सम, आरीह, अवरोह व प्रवेश. शिवाय प्रत्येकाला खालच्यावरच्या सप्तकांत जाता येते. पण कॅन्टनीज भाषेला मात्र हे आठ प्रभार लागतात; योकिंगीमधील चारच उपयोगी पडतात. या स्वरांना प्राचीन इतिहास आहे; म्हणजे कोणत्या काळांत कोणता स्वर उद्भूत व प्रवृद्ध झाला याची काही माहिती सांपडते. पुढील एकाक्षरी संभाषण चार योकिंगीज स्वरांची बरोबर कल्पना आणून येईल:—१ ला स्वर—मेला (घोट्या खेदपूर्ण, पण उंच एक स्वरांत); २ रा स्वर—मेला ? (निवळ प्रश्न); तिसरा स्वर—मेला ? (लाव ओहून म्हटलेला संशय प्रदर्शित करणारा प्रश्न); ४ था स्वर—मेला ? (बोस व निश्चयाचे उत्तर). हे उच्चारभिनयन संवयीने कळते.

चिनी लिपीची माहिती विशानेतिहासांत (पृ. १५) आलीच आहे. परकीय भाषा शिकण्यास त्या भाषेतील कोडा जो आवश्यक लागतो त्याची उणीव चिनी भाषेत नाही हे चीनचा वैज्ञानिक इतिहास या ज्ञानकोशाच्या ५ व्या विभागातील प्रकरणानुरूप दिसून येईलच. पण व्याकरण मान नाही यांचे आभार्य वाटते. सदांचा एकमेकांशी संघर्ष कसा व्यक्तवा, यासंबंधी नियम चिनी लोकांनी ठरविलेले नाहीत; कारण त्यांची जहरीच भाषकी नाही. परकी लोकांनी मान चिनी भाषेचे व्याकरण करण्याचे बरेच प्रयत्न केलेले आहेत. तथापि अगदी शुद्ध असे व्याकरण अद्याप झालेले नाही. नेदरलँडची बोलण्याची भाषा व पुस्तकी भाषा यांत बरेच अंतर आहे. फार प्राचीनकाळी या जवळगवळ होत्या. आतां पुस्तकी भाषेचा अर्थ आपल्याकडील प्राकृतप्रमाणे समजवून घेणारा लागतो, पुस्तकी भाषा फार उच्च दर्जाची आहे व बोलकी भाषा अगम्यत झाली आहे. त्यामुळे वफा-रखाचा अभ्यास करणाऱ्या चिनी लोकांत आवड उत्पन्न होत नाही. १ सामुळे चिनी नाव भाषा प्रगत झालेली नाही.

चिनी वा द्रुम य.—चिनी वा द्रुमयामध्ये आपणाला पुढील गोष्टी आढळून येतील. (१) याचा आरंभ अतिशय पुरातन काळी झाला असून त्याची वाढ बऱ्याच प्रमाणात असून होत आहे. (२) हे वाह्य सर्वोपरिपूर्ण असून आपणाला या वाह्यामध्ये केवळ विषयच नव्हे तर प्रत्येक पोटीविषयावर व त्यातील प्रत्येक विरिगराच्या सुखावर भरपूर विचारणारे आढळून येईल, आणि यासुद्धा एकंदर वाह्याच्या वाढ फारच अव्याप्य प्रमाणावर झालेली आपणास दिसून येईल. (३) चिनी इतिहासाची कितीही कसून छाननी केली तरी त्यामध्ये आपणास सत्याचा विषयास केलेला प्रतिबिंब आढळून येईल. (४) त्याप्रमाणेच या वाह्यामध्ये फारच शुद्ध व उच्च ध्येय पुढे ठेवल्याचा प्रत्यय घेऊन प्राम्थता व अस्वीकृता यास अर्जावत फारच दिलेला दिसेल.

चिनी भाषेमध्ये चिनी वाह्याचा इतिहास अद्याप कोणी लिहिलेला नाही. परंतु चिनी ग्रंथकार वाह्याचा आढावा काढण्याकरितां अथवा लुकी करण्याकरितां या वाह्याचे मुख्यतः ४ भाग करतात. यापैकी पहिल्या भागात वेदांगस्वरूपी वाह्याचा अंतर्भाव होतो. या भागात कल्पयुगियस यांचे धर्मशास्त्र, कौश, भाषाशास्त्र व श्रुत्युक्ति वगैरे शास्त्रात्मकविषयक ग्रंथ यांचा समावेश होतो. दुसऱ्या भागामध्ये निरनिराळ्या प्रकारचे सरकारी, खासगी वगैरे इतिहास, विरिगात्मक, सूचन्यात्मक व लुकीस्वरूपी ग्रंथ येतात. तत्त्वज्ञान, धर्म, कला व शास्त्र, ज्ञानकोश व इतर विषयांवरील ग्रंथ तिथल्या भागात येतात व चवथा भाग केवळ काव्यात्मक किंवा हास्य ठेवलेला असतो.

या वाह्याचा कालानुक्रमी विचार करावयाचा म्हणजे प्रथम आपणास काव्यात्मक वळले पाहिजे. सर्व सामान्य नियमाप्रमाणेच अनुषायाच्या विचारांत प्रथमतः जे उच्चाराने स्वरूप आले ते काव्यात्मक आले. व सर्वात प्राचीन असे जे चिनी वाह्य आज उपलब्ध आहेत ते पांदावे व धर्मशास्त्रात्मक काव्या व इतर भाषा प्रकारच्या काव्यांच्या रूपात आढळते. यापैकी काही शिलपूर्व १००० वर्षे या काळाची असून बहुतेक सर्वजमी काळातीलच आहेत. याच काव्यांचा कल्पयुगियस यांनी संग्रह करून त्यास ' शिकंग ' (इतिहास) असे नांव दिले व तो संग्रह हल्ली त्याच्या धर्मशास्त्रात सामील झाला आहे. मात्र हा संग्रह करताना कल्पयुगियस यांनी एकंदर ३०० प्रचलित पद्यांपैकी कल्प निवडक सुमारे ३०० पद्यांचाच यात समावेश केला आहे. या कवितांचा विषय सामान्यतः युद्ध व प्रेम हा असून काहीमध्ये नाच, मद्यपान व वायुयुक्तीतील सुखदुःखे व राजाने सद्गुण अथवा दुर्गुण यांचे वर्णन आढळते. चिनी काव्याच्या अन्वयमयक हे अवश्य आहे व निर्ममक कवितेचा प्रभाव चीनमध्ये नाही.

यानंतर ' तजंग ' पराणे राज्यावर असतांना (इ. स. ११८-११९) चीन देशात काव्याची फार भरभराट होऊन

वेगुनार वाढ झाली. इ. स. १७०० मध्ये ' तजंग ' काळातील कवींच्या सर्व कविता वादग्रहाच्या हुकमाने एकत्र येण्या. त्यांची एकंदर संख्या ४८९०० इतकी भरली व त्याचे १०० ग्रंथ झाले. याची एक प्रत केंद्रीय येथील विविधविद्यालयांतील ग्रंथसंग्रहालयांत आहे. या काळातील प्रमुख कवी म्हणजे मंग हौ-चॉन (६८९-७४०) ; वांग वेई (६९९-७५९) हा विचारीही होता; लियो उक लिपिपो (७५९-७६२) माला ' स्वर्गसुख देवदूत ' असे म्हणत. हा नौकेंत बसला असता पाण्यात पडलेल्या चंद्राच्या प्रतिबिम्बास अलिंगन देण्याकरितां ओगावला असता बुडून मेल्या. याच्याच तोंडाचा हुकू (इ. स. ७१२-७७०) हा कवि आपल्या कवितांचे महावृत्तक मानात असे की त्यांनी हितापावर आधारून म्हणून आपल्या कविता म्हणण्यास उपदेश केला होता. पो सुई (इ. स. ७७२-८४६) हा माओझ्या अधि-काराच्या जागावर असूनही त्याने पुष्कळ उत्तमोत्तम कविता रचल्या आहेत. याच्या कविता वादशाही हुकमाने शिलानेवर छोडून ठेवल्या आहेत.

सजंग घराण्यानंतर आलेल्या सुंग घराण्याच्या फारकीदी-तदि काव्याची बरीच भरभराट झाली. या काळच्या काव्यामध्ये कल्पना व रचना यांमध्ये जास्त वैविध्य आढळून येते. परंतु या काळातील काव्यामध्ये ठिकठिकाणी कृत्रिमता व निर्वेध आढळतात, त्याचप्रमाणे या काळातील वायुयुगियसहि पूर्वीतका सुजाचा व सुलभ असून कौमोत्तमाकडेही कवींचे लक्ष वेधलेले दिसते. या काळातील कवींमध्ये तुमा कुमांग, ओइयांगहिइ, वांग अंगिया ह्या नावे प्रामुख्याने आढळतात. याखेरीज सु त्वांग पो (इ. स. १०३१-११०१) हाही बराच लोकप्रिय होता.

यानंतर होऊन गेल्या सोंगो व मिंग घराण्याच्या फारकीदीत जरी काव्यामध्ये पुष्कळ भर पडली तरी बरीच दोन काळातील काव्यांची सर त्याच आली नाही. याच्या मागून पुढील पदच्युत झालेले मातु पराणे अधिकाराकड झाले. या घराण्यातील दोन वादग्रहांखेरीज बऱ्याचोच फारकीदीसह चरितप्रमाणेच स्थिति होती. काग ही व चिप्लन सुंग हे दोघेही सुसंस्कृत वादशाहा असून कवी होते व यापैकी एकाने तर एकंदर ३३५५ स्फुट काव्ये लिहिली.

चीनमध्ये महाकाव्य सुखीच उत्पन्न झाले नाही, तथापि सर्वेच कविता केवळ लहान लहान सुटके नसून काही काही बरीच मोठी खंडकाव्ये आहेत. चीनमध्ये यमिकाव्ये फार उत्कृष्ट समजली जातात. काव्यामध्ये सुगमता, साधेपणा व व शुद्धरचना यांकरिता विशेष लक्ष देण्यात येते. परंतु काही टीकाकारांचे असेही मत दिसते की, हिश्टा हाही एक काव्याचा गुणच असून अर्थ श्रितका गूढ तितके स्वारस्य अधिक असे त्यांचे म्हणणे आहे. एका चिनी ग्रंथकाराने ' हदयतरंग ' याचे शब्दचिन्म ' अशी काव्याचा व्याख्या केली आहे. चिनी काव्याचा विषय सामान्यतः निर्वर्ण, व वायुयुक्तीतील सुख-

दुःखाचे प्रसंग हे आहेत. दृग्वारिक कवितांवाहि काहीं अभाव नाही. तथापि या विषयावर चिनी कवींचा विशेषतः भर दिसत नाही व अं अहित त्यामध्येंहि सम्मतेचें व शिष्टाचाराचें अतिक्रमण अगर प्राम्याविनोद व अछीलता यानां मुळीच वाव नाही. चिनी कवींची प्रतिभा गिरिनिर्झर व त्यांतील यक्षकिन्नर आणि वृक्षलता व पुष्पं यामध्ये स्वच्छंदानें व उत्साहानें विदार करते. चिनी कवीचे निवृत्तकमागदलचे उद्गार बहुशः मिरसाशी असून त्यांमध्ये पुष्कळवेळां दुःखाची छटा व भविष्यकाळाच्या अज्ञानामुळे औदासिन्य आढळून येते. कवि आनंदाच्या लहरीत व्यसला म्हणजे त्यास मयापावून स्फूर्ति होते व दुःखांत असला म्हणजे समाधान मिळते. चिनी कवींमध्ये मद्यासक्ति सार्वत्रिक असून पुष्कळ कवींनी सुरेचे गोडवे गाढले आहेत. तांआधर्म व बौद्धधर्म यांतील काहीं विषयांवरहि चिनी कवींनी पद्यरचना केली आहे, पण सामान्यपणें चीनमध्ये पारमार्थिक अगर सांप्रदायिक अशी काव्येच आढळत नाहीत.

इतिहासः—कन्फ्यूशियस यानें काव्याप्रमाणेंच प्राचीन कागदपत्रांचा संग्रह केला. त्यास 'शुकिंग' असे नांव असून तो कन्फ्यूशियस याच्या धर्मशास्त्रात सामिल केला आहे. जरी हे कागदपत्र म्हणजे अर्धवट टिपणें वगैरे स्वरूपाचे आहेत तरी त्यांवरून बरील काव्याच्या मरतीने त्यावेळच्या संस्कृतीचें व समाजस्थितीबद्दलचें अनुमान काढता येते. यामध्ये चौ नांवाच्या एका बादशहाच्या कादकीर्दीपासून (क्रि. पू. २३५५-२२५५) आरंभ केला असून त्यानें वर्षांची लांबी व ऋतुकाल ठरविल्याबद्दलचा उल्लेख आहे. याच्या काळगणनेत अधिकमास ग्रहित धरावा सागत असे. यानें आपलें राज्य एका लोकप्रिय व पुत्रवत्सल मनुष्यास अर्पण केलें. यानें नांव शुन बादशहा (क्रि. पू. २२५५-२२०५). यानें राजकीय संस्था स्थापन केल्या व कायदा, न्याय, दंड, धार्मिक विधि व संस्कार व कामगारांच्या परीक्षा येण्याची पद्धति इत्यादि गोष्टी अमलांत आणल्या. हा प्रारंभ करीत असे व यत्न (होम) करीत असे. यानंतर महात्मायु (क्रि. पू. २२०५-२१५७) यास राज्य मिळालें. यानें जलप्रलयानें आलेलें पाणी राज्याच्या बाहेर समुद्रांत वाहून नेल्यानें यास हा अधिकार मिळाला. (हा जलप्रलय नोहाच्या काळाचा होय असें दार्शनिकांच्या पाश्चात्य मंधकार भोळसर प्रयत्न करतात.) याखेरीज या बादशहाच्या कारकीर्दीत निरनिराळ्या सभोवतालच्या देशातून खंडणांदाखळ असेने, दपें, सायें, लोर्ड, फोलाद, रंदास, पिसें, हस्तादंत, कातडी वगैरे मिश्रत येत असत त्यांबद्दल काही माहिती दिली आहे. एका मार्गांत निरनिराळ्या मोहिमा व त्यांमध्ये मिळालेल्या विषयांचे वर्णन असून, सैन्यासमोर प्रोत्साहनपर केलेली भाषणे, जाहिरनामे वगैरे नमुद केली आहेत. यांतच मघफानापिद्ध कादसेच्या गहिरनाऱ्याबद्दल त्याकाळीं मघफानाचा

प्रसार विशेष झाला असून तो पुढें अर्जमाद धंद झाला असावा असें दिसते. गेल्या दोन तीन शतकांत मघफान हे अपवाददाखलच आढळण्यांत येते.

यानंतर कन्फ्यूशियस यानें आपला पितृदेश जोळ त्याची बखर लिहण्याचें काम हातां घेऊन गी. क्रि. पू. ७२२ पासून ४७९ (कन्फ्यूशियस हा याचवर्षी मरण पावला) पर्यंत आणली व पुढें त्याच बखरीवर टीका लिहिणारा सौचिउ मिंग यानें काहो वगैरे पुढें चालविले. या बखरीचें नांव शुनचिउ असें असून तीमध्ये कांही भित्या देऊन त्या दिवसां पडलेली हकीगत दिली आहे. यामध्ये राजांच्या परस्पर भेटी, जन्म, मृत्यु, लसें, स्वाभ्या इ. विषय असून म्हणें मूर्कप, धूमकेतु, दुष्काळ वगैरेचाहि उल्लेख आहे.

परंतु चीनमध्ये इतिहासाचा वास्तविक आरंभ सुमाचिएन (१४५-८७ क्रि. पू.) या ग्रंथकारापासून होतो. यानें सर्व देतभर प्रवास केला होता व बापाच्या मरणानंतर तो दरबारां ज्योतिषी होता व याच्या बापांने आरंभ केलेल्या शिन्चि नांवाच्या बखरीचें काम यानें यद्दतेक पार पाडलें. या बखरीचे ५ भाग केले आहेत. (१) बादशहांच्या कारकीर्दीचें वर्णन, (२) पडलेल्या गोष्टींचे कलानुक्रमानें कोष्टक, (३) निरनिराळ्या विषयांवर स्वतंत्र लेखः (अ) विधि व संस्कार, (आ) संगीत, (इ) कृष्टिशास्त्र, (ई) पंचांग, (उ) ज्योतिष, (ऊ) धर्म, (ऊ) पादबंधारे, व (ए) व्यापार, (४) मोडलिक राज्यांचा इतिहास, (५) वीर्ये. या बखरीचा आरंभ पीतमासदाहापासून होतो. यानें क्रि. पू. २९९८ या वर्षापासून १०० वर्षे राज्य केलें. यानंतर वर मिर्दष्ट केलेले श्री, शुन व इतर असे ४ राजे झाले. हा काल म्हणजे चीनचें सत्ययुग होतें व सर्व प्रजा व राजा सद्गुणी असून सर्वत्र सख्खि व शांति नांदत होती. यानंतरच्या कांही काळ असाच दंतकथा वगैरेनीच व्याप्त आहे. यानंतर चौ पराभ्याबद्दल (क्रि. पू. ११२२-२५५) कांही माहिती आढळते. यापैकी पहिल्या ३०० वर्षांनंतरची साधारणतः विश्वसनीय अशी माहिती मिळते. क्रि. पू. तिसऱ्या शतकामध्ये एका राजानें त्यावेळी सर्वे किराडील राज्ये स्वसाधनम्यानें पादाकांत करून एकतेची राज्यस्थापना केली व क्रि. पू. २२१ या वर्षी स्वतःची पहिला बादशहा म्हणून द्वाही फिरविली. प्रत्येक गोष्टीचा आरंभ आपल्या कारकीर्दीपासून झाला पाहिजे या महत्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन एका मंत्र्याच्या सहाय्यानें त्यानें शेतकी, शैवक, ज्योतिषखेरीज करून सर्व विषयांचे ग्रंथ जाळून टाकण्याबद्दल हुकूम सोडले. हा हुकूम अमान्य केल्यामुळे सुमारे ४६० सेराकांश दार मागण्यांत आले व पुष्कळांनी हद्दपार केले. ही गोष्ट पुस्तकांची (ग्रंथांची) होळी म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु कांही ग्रंथ भित्तीमध्ये उडून किंवा अन्य तऱ्हेनें राखून ठेवण्यांत आले. नाही तर चिनी कादसाचा आरंभ क्रि. पू. २१२ या वर्षापासूनच म्हणवाचा. क्रि. पू. २०९ या वर्षी चीन

पराण्याची अक्षर होऊन हान पराण्याच्या हाती राज्य आले. तेव्हा छपयून ठेवलेली पुस्तके पुनः शोधून काढण्यात आली. मात्र या संशोधनाच्या लाटेमध्ये पुष्कळसे वनावट ग्रंथ मूळच्या नावाने पुढे करण्यात आले व सध्याच्या शोधकां या काळच्या वाङ्मयामध्ये खरे कोणते व वनावट कोणते याची छाननी प्रथम करावी लागते यापैकी कल्पयुक्तिजन धर्मशास्त्र-बहुतेक परंतु सर्व ग्रंथ नव्हेत—हे पाहिल्या वर्षात मोडते व तो तेचिग वगैरे पुस्तके दुसऱ्या वर्षात मोडतात. सुमा चिएन याच्या ग्रंथासारखी निरनिराळ्या पराण्याचे इतिहास त्याच्याच पद्धतीने लिहिलेले असे एकंदर २४ प्रसिद्ध झाले. या सर्वांची एक आवृत्ति इ. स. १७४० मध्ये निघाली आहे तिची एक प्रत (ग्रंथसंख्या १९) केंब्रिज ग्रंथसंग्रहालयात आहे. प्राचीन पराण्यातील राजांनी आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या पराण्याचा इतिहास लिहून काढलेला आहे व तो नि.पक्ष-पार्वी आहे. हे इतिहास बहुतेक सरकारी कागदपत्रावरून तयार केलेले आहेत, फक्त तथ्य पराण्याचा इतिहास पाहिल्याने शुचीचा लिहिलेला आढळून आल्यामुळे ओड याग हिउ या पंडितांनी तो पुन लिहून काढला हे इतिहास सुमा चिएन याच्याच बखरीच्या घांतीवर लिहिलेले आहेत

तथापि चीनमधील ऐतिहासिक वाङ्मय म्हणजे केवळ बरील बखरीच नव्हेत; कारण चिरी ग्रंथकाराचा इतिहास हा आवडता विषय असून बरील सरकारी बखरींशीच पुष्कळ सहानुभूती इतिहास काही पूर्ण, काही विविध काळचे, काही राजकीय काही शासनसंस्थाविषयी असे निरनिराळ्या प्रकारचे बाहेर पडले आहेत. यापैकी एक दशाशाखादिनाम-निर्देश भरण्यापुरेष्ट आपणाजवळ स्थलावकाश नाही. तथापि चिनी लोकांचा सर्वांत आवडता जो 'दुंग चिएन' (इतिहासादर्श) त्याचा नामनिर्देश करणे अवश्य आहे. हा इतिहास इ. स. च्या अकराव्या शतकातील सुमा कुआंग नावाच्या मुसलमान लिहिलेला असून त्यामध्ये चि. पू. पाचव्या शतकापासून इ. स. १६० पर्यंतची इकीकत दिली आहे. याची भाषाशैली मोठी रमणीय आहे. परंतु यातील विषयाची मांडणी अभ्यासास सुलभ नसल्यामुळे त्याचे पुन्हा परीक्षण करून छुगु या टीकाकाराने (इ. स. १९३०-१९००) ती बदलली व इली हा ग्रंथ चिना इतिहासावर आधारित समजतात.

चरित्रे—बरील बखरींशीच निरनिराळ्या लोकांनी चरित्र संग्रह प्रसिद्ध केले आहेत काही व्यक्तींची चरित्रे निरनिराळ्या लेखकांनी निरनिराळ्या स्थानां लिहिलेली आहेत चिनी लेखकांनी लिहिलेल्या चरित्रांमध्ये इतर देशांतील सामान्य चरित्रग्रंथांपेक्षा विशेष अमे काही अढळत नाही. चिनी चरित्रकार नेहमी जन्मस्थानापासून चरित्राचा आरंभ करितो, परंतु जन्मकाळ मात्र देतोच असे नाही. तो बहुतेक वय व मृत्युकाळ यावरून काढाय लागतो. पूर्वजावद्बलाची पोकीली माहिती असते व आयुष्यामध्ये मिळालेल्या निरनिराळ्या

अपेक्षांच्या गागा, उत्कर्ष अगर अपकर्ष ही सर्व वाळगी-पूर्वक दिलेली असतात

भू वर्णन व प्रवासः—चिनी वाङ्मयामध्ये भूवर्णनात्मक ग्रंथांचीही रचेलच आहे. परंतु चीन देशाबाहेरच्या देशांबद्दल थोड्याशा टिपणखेरीब संक्षेपसामान्य भूवर्णनात्मक असे ग्रंथ चीनमध्ये सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत झाले नव्हते. तथापि चीन देशाच्या भूपृष्ठवर्णनावर असलेला ग्रंथ आहेत. प्रत्येक प्रांत व मिस्त्रा यांचे सविस्तर वर्णन आपल्याला आढळून येईल व त्यात मुख्य इमारती, पूल, टँकना व पर्वत, पुराणस्तू, प्राचीन अवशेष वगैरे, विशिष्ट लोकांची चरित्रे व इतर ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी यांचे टांचण आपणाला दिलेले चिनी सभा ज्याचा एक मोठा भूगोल इ. स. १७४९ मध्ये प्रसिद्ध झाला व इ. स. १७९४ मध्ये एक कालाक्रमानेक भूगोल बाहेर पडला

चिनी लोकांना प्रवासाची फार हीस असे व निरनिराळ्या प्रवाश्यांनी देशांतल्या देशांत खासगी रीतीने अथवा बकील म्हणून सरकारी कामाकरिता गेले असता मिळालेली विविध माहिती आपल्या लहानमोठ्या जावणांत नमूद करून ठेविली आहे बौद्धधर्माच्या प्रवेशाबरोबर बुद्धाची जन्मभूमी, बौद्धधर्माचे ग्रंथ, मूर्ती वगैरे पहाण्याची इच्छा होऊ लागली यामुळे बरेच चिनी प्रवाशी यात्रेच्या निमित्ताने हिंदुस्थान वगैरे देशाकडे आले यापैकी फाहिआन इ. स. ३९९ मध्ये मध्यचिनातून गोबीच्या ओसाड प्रदेशातून खोतान येथे येऊन हिंदुकुश पर्वत ओलांडून हिंदुस्थानातील मुख्य मुख्य शहरां पाहून कलकत्याजवळ गलवतीत चतून वाटेत सिंहलद्वीपात २ वर्षे राहून मोठ्या प्रमाणात इ. स. ४१४ यावरील किमआजवळ चीनमध्ये उतरला. दुसरा ह्युएनत्संग इ. स. ६२९ मध्ये हिंदुस्थानात येऊन इ. स. ६४५ साली परत गेला. याने आपणाबरोबर पुष्कळ मूर्ती, चित्रे व बुद्धाच्या वेळच्या १५० स्मरणांचे वस्तू आणि ६५७ ग्रंथ आणले व या ग्रंथांचे चिनी पंडितांच्या सहाय्याने भाषांतर करून इ. स. ६४८ मध्ये आपले प्रवास वृत्त लिहिले.

तत्त्वज्ञान—चिनी तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामध्ये लीःछु यास अग्रस्थान दिले पाहिजे. या नावाचा खरोखरीच बोणी तत्त्ववेत्ता होता किंवा तो केव्हा होऊन गेला याबद्दल काहीच विश्वसनीय माहिती नाही. निरनिराळ्या ग्रंथांमध्ये उद्धृत केलेली सुभाषिते एकत्र केलेला एक ग्रंथ चि. पू. सहाव्या शतकापासून चौथेचिग या नावाने लीःछु याच्या नावावर प्रसिद्ध आहे. परंतु यांचे अंतःसंग्रहीक्षण केले असता ही सुभाषिते एकाचच नसून विविध ग्रंथकारांच्या ग्रंथातील अवतरणे आहेत हे स्पष्ट दिसते. या ग्रंथाचा ग्रंथाच्या होळीच्या नंतरच पहिल्याने उल्लेख आढळतो (म्हणजे त्या ग्रंथाच्या काळांतर ४०० वर्षांनी).

परंतु यांतील प्रक्षिप्त भाग शाळला अथवा लीतु याच्या नांवांनं चालत आलेल्या बहुतेक सर्व सुभाषितांचा संग्रह यांत आढळतो. यामध्ये अक्षरवृत्तवादाचा पुरस्कार केला आहे. त्याप्रमाणेच अपवर्णिपुष्पकारः हे तत्त्वहि त्यांत आढळते. याच्या उलट कल्पयुग्मिभूत यांनी अक्षरवृत्तवादाचा पुरस्कार केला असून 'अपवर्णिपुष्पाददंडः' हे तत्त्व प्रतिपादन केले आहे. जि. पू. चीन्या व तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास होऊन गेलेल्या सुआंगतू नावाच्या तत्त्ववेत्त्याने लीतु याचा पक्ष घेऊन कल्पयुग्मिभूत याच्या तत्त्वावर व पुढे दिलेल्या मोति याच्या सिद्धांतावर अशी कटकट व मार्मिक टीका केली की त्याचे रीतण करणे त्या काळच्या विद्वानांनाही अशक्य वाटते. याच्या प्रभावाच्या ५१ प्रकरणांपैकी हल्ली फक्त ३३ च प्रकरणे शिद्धक आहेत. परंतु ते शिद्धक आहे त्यावरूनहि याची गांठी विहत्या शिद्ध होते व तरी ती पांखडी, केवळ कल्पनावादी समजता जातो तरी त्याची कल्पकता आश्चर्याच वाटते.

कल्पयुग्मिभूत याचे अपत्या शिष्यांबरोबरचे संवाद व त्याच्या आनुष्यांतील काही प्रसेग यांचा संग्रहच त्याच्या धर्मशास्त्रातील ग्रंथांमध्ये एका भागांत केलेला आहे. मनुष्य हा स्वभावतः चांगला असून बाह्यपरिस्थितीमुळेच पुढे दुष्ट होतो हा याचा मुख्यसिद्धांत असल्यामुळे पुनर्वासस्य व शेजार-धर्म यांचे त्याने फार जोरदार भाषित विवेचन केले आहे. याचा परमेश्वरावर मतेसा असावासे दिसते. परंतु मरणोत्तर स्थितीची कल्पना त्यास नवून मनुष्याच्या चांगल्या अगर वाईट इत्यादीं काळ त्यास मिळते असेंहि त्यास वाटत नसे. केवळ कष्टणकारितांचा सदाचारण पाहिजे असे त्याने म्हणणे असो. कल्पयुग्मिभूत याच्या धर्मशास्त्रा-पैकी दुसरा ग्रंथ मोतिभूत (जि. पू. ३७९-२८९) याचा असून त्याने आपला शुद्ध कल्पयुग्मिभूत याचेच सिद्धांत विवाद केलेले आहेत. याच्याच ग्रंथांमुळे कल्पयुग्मियम याच्या मतांचा सर्वप्रसार होऊन ती सर्वमान्य झाली याचे 'मोति' याचा जो विश्वप्रमाणा (लोककल्याणवाद) सिद्धांत त्याचे संकेत केले. कल्पयुग्मिभूत याच्या धर्मशास्त्रातील याचीच दोन ग्रंथ त्याच्या नातवाने लिहिले व त्यांमध्ये तत्त्वज्ञान-विषयक एकूट लेख आहेत. येन्युग्मिभूत यांनी 'मोति' प्रमाणेच 'यांगतू' याच्या स्फार्पवादाकडि मोड केला. मोतिभूत याच्या म्हणण्याप्रमाणे 'मोति' हा लोकहितार्थ सर्वश्रेष्ठतम कल्याण सदाचार होईल तर 'यांगतू' हा केवळरहि शीम श्रेष्ठतम नाही. जि. पू. ३ न्या शतकांत एक हुन लस हा तत्त्ववेत्ता होऊन गेला. याचे म्हणणे असे होते की मनुष्य हा स्वभावतःच दुष्ट स्वभावाचा असून त्याला उत्तम नैतिक शिक्षण मिळाले तरच तो शुभारहो. यांवरत यास हिंऊन (जि. पू. ५१-१८) हा होऊन गेला. याचे वरील दोन्ही मार्गांच्या मधील मार्ग पर्थत वेला. त्याचे मत असे होते की मनुष्य हा स्वभावतः केवळ चांगला अगर वाईट नवून दोन्ही स्वभावांचे मिश्रण असते व यत्नरहित-

प्रमाणे या गुणांची वाढ होते. याखेरीज हुइनानासु (हुइ नान येथील तत्त्वज्ञानी) या नांवाखाली चालत आलेला एक मोठा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ हुइनानचा राजा सिडआन (मू. ख्रि. पू. १२२) यांनी लिहिला असे म्हणतात. यांनी किमयेवरहि एक ग्रंथ लिहिल्याचे ऐकवांत आहे. परंतु चीनचा मोठे देशाशी संबंध येऊन किमयेचा प्रवेश चीन-मध्ये या काळाच्यानंतर झाला. या ग्रंथांमध्ये लीतु याचेच सिद्धांत प्रतिपादित केले आहेत. परंतु लीतु याचे सांप्रदा-यिक लोक या काळीं अमृताच्या शोधांत गुंतले होते. यावरून हा ग्रंथ कदाचित बनावट अतथ्याचा संभव आहे. चीनमध्येहि बेटलेप्रमाणे काही सत्यान्वेपी टीकाकार होऊन गेले; पण त्यांनी फक्त कल्पयुग्मिभूत याच्यावरच परिश्रम केले व इतर सांप्रदायिक ग्रंथांकडे कोणी लक्ष दिले नाही. त्यामुळे परकी मनुष्याला अशा ग्रंथांबद्दल मत बन-विणे फार कठीण जाते.

यांगतू (इ. स. २७-९७) हा जडवादी तत्त्ववेत्ता असून त्याने कल्पयुग्मिभूत व मोतिभूत यांच्या ग्रंथावर कटकट टीका केली आहे. याच्या ग्रंथांपैकी फक्त एकच ग्रंथ अस्तित्वात आहे. याच्या ग्रंथांमध्ये दैव, भाविष्य, मृत्यू, पिशाच, विष, चमत्कार वगैरे निरनिराळ्या विषयांवर ८४ निबंध आहेत.

याखेरीज चीनमध्ये निरनिराळ्या काळांत पुष्कळ तत्त्व-वेत्ते होऊन गेले. जुहि (इ. स. ११३०-१२००) हा कल्पयुग्मिभूत ग्रंथावरील टीकाकार असून याचे बरेच ग्रंथ आहेत. यांचे 'इचिंग' या ग्रंथातील गूढ लक्षणांचा प्रयत्न केला. इचिंग हा कल्पयुग्मिभूत याच्या धर्मशास्त्राचा एक भाग असून तो राजकीय भाषेत लिहिलेला आहे. हा ग्रंथ चौ पराण्याचा संस्थापक वेन राजा (जि. पू. ११२२-२४९) यांनी लिहिला असे म्हणतात. दौ-युंग (इ. स. १०११-१०७७) याच्या मते हो लिपी संख्यावाचक असावी. येण्ग (इ. स. १०१३-११०७) याच्या मते ही भाषा बस्तूंची सार्वकालिक योग्यता दाख-विते. याप्रमाणे निरनिराळ्या विद्वानांचे निरनिराळे तर्क आहेत. परंतु १७ व्या शतकातील एका ग्रंथकाराच्या म्हण-ण्याप्रमाणे फक्त 'जुहि' याचच त्या लिपीचा अर्थ परो-वर कळला होता. परंतु तो काय आहे हे अद्यापि पर-कीय मनुष्याला एक गुडच आहे.

अर्थशास्त्र—या विषयावरहि चिनी बाह्यमयांत ग्रंथांची उणीच दिसत नाही. जि. पू. ७ व्या शतकामध्ये वि-संधानचा मुख्य प्रधान क्वांग जुंग यांनी अर्थशास्त्राचा अभ्यास करून त्यामध्ये आपल्या संस्थानाची संघर्षिता व सामर्थ्य वृद्धिच्या प्रतीचे करून दाखविले. याच्या ग्रंथाचा बराच भाग त्याने स्वतः लिहिलेला व काही त्याच्याच तत्त्वांचे ग्रंथन करून त्याच्यानंतर लिहिलेला असा आढळतो. त्याचे प्रत्येक देश हा स्वरुपेची पाहिजे असे होते.

आढळते. भाषेच्या शैलीकडे विशेष लक्ष पुरविण्यात येते व काही ग्रंथांना केवळ भाषादौलतीमुळेच महत्त्व येते.

याप्रमाणेच चिनी लोकांमध्ये खरी चाल आहे की, प्रसिद्ध अगर अप्रसिद्ध कोणीही ग्रंथकार भूत झाल्या असता त्याच्या आत्मांनी त्याच्या एकंदर लेखांची एक समुच्चयावृत्ति वाढवल्याची. या आवृत्तीमध्ये प्रथम लेखकाने वादग्रहास पाठीविलेले अगर इतर सरकारी कागदपत्र (त्यांचे महत्त्व तात्पुरते असून नष्ट झाले असले तरी हरकत नाही), नंतर इतर ग्रंथांस लिहिलेल्या प्रस्तावना व चीनमध्ये एकाने ग्रंथांत निरनिराळ्या मिठांकडून निरनिराळ्या प्रस्तावना लिहून घेण्याची चाल असल्यामुळे याची संख्या बरीच असते. नंतर समकालीन व्यक्तींची व ग्रंथकारांची भरिघे, नंतर ग्रंथकारांनी केलेल्या प्रवासांचे वर्णन, त्यांनी पाहिलेल्या स्थळांचे व इतर गोष्टींचे वर्णन येते, नंतर त्यांनी लिहिलेली निरनिराळ्या विषयांवरचे निबंध, व इतर विविध अतिनिरन्यर्थ, महापुरुषांपर्यंत संदेश येथे फिरकीकरीत होतात. या बरोबर गोष्टींची बहुतेक १०-१२ ग्रंथसंख्या होते. माफाच्या २० किंवा ३० जसे असतील तितक्या ग्रंथांत ग्रंथकारांची स्वतःची कविता अगर इतर महत्त्वाचे लेखन दिलेले असते.

कादंबऱ्या—कादंबऱ्या या वाङ्मयाचा भाग समजल्या जात नाही व तथापि काही कादंबऱ्या त्यांच्या भाषाशैलीमुळे वाचकांसाठीच समजल्या जातात परंतु एकंदर चिनी वाङ्मयामध्ये जे औचित्य दिवून येते त्याचा मात्र कादंबऱ्यांमध्ये अभाव दिसतो. चिनी कादंबऱ्यांमध्ये साधारणतः मध्यम स्थितीतील आयुष्यकथापातून तो समाजाच्या अगदी नीचावस्थेपर्यंतची विविध आढळून येतात. सान कुआं पि या ऐतिहासिक वादपरीमध्ये २ व्या शतकाच्या अखेरीसच्या काळाचे वर्णन असून त्यांतली काही ऐतिहासिक प्रसंगांचे चित्र फार बद्दारीचे ठरले आहे याच बरोबर १३ व्या शतकातील असून त्याच सुमारास चिनी वाङ्मयामध्ये कादंबऱ्यांचा प्रवेश झाला होता यानंतर कादंबऱ्यांची वाढ अग्राह्यतरेचे वाढ होती व ही वाढ १७व्या शतकामध्ये अगदी शिखरास पोचून या शतकाची बरोबरी आता होईल असे दिसत नाही. हंग कौमिंग ही कादंबरी बरीच उघड दर्जाची असून तिच्या लेखकास काही राजकीय कारणामुळे आपले नांव अज्ञात ठेवावे लागले. याचे संविधानक स्वकालोत्कलित असून बरेच गुंतागुंतीचे आहे. मुख्य विषय प्रेम असून त्यात महत्त्वाकांक्षी, श्रीमंती, दारिद्र्य व इतर निरनिराळे मनोविकार व आयुष्यातील स्थिति व प्रसंग यांचे वर्णन येऊन निरनिराळी ४०० छी-पुरुषांची स्वभाव-चित्रे दिली आहेत. तसापि पुमंगलिंग याने १६१९ त लिहिलेल्या लिओ ये या गोटीच्या संव्हासिका लोकप्रिय चीनतील कादंबरी झाली नाही या गोटीवरून परकीय चिनी आयुष्यकथांचे व परंपरागत कथांचे वर्णन

ज्ञान होते; व चिनी वाचकांस या ग्रंथाचा भाषाशैली पाहून मोह पडतो.

नाट्य—चिनी वाङ्मयामध्ये नाटकांचा प्रवेश कादंबऱ्यांबरोबरच झाला. त्यापूर्वी काही पद्धतशीर रीतीने नाल-सुगावर व गाण्याबरोबर वसविलेले काही नाच असत व हे बहुतेक मोठ्यांच्या समारंभकांही होत असत. मंगोल सत्तेपूर्वी (इ. स. १२६०-१२६८) नाटक असे चिनी लोकांत प्रचारांत आढळत नाही. मंगोल लोकांनीच बहुधा कादंबऱ्या व नाटके ही आपल्याबरोबर मध्यआशियामधून विनांत आणली असली. परंतु हीच नाटके रुपां चिनी लोकांची अवश्यकरं मनुष्यांची साधने होऊन बसली आहेत. चिनी लोकांनी नाटकास जाण्याची चटक इतर कांणत्याही लोकांमध्ये आढळणार नाही. मंगोल कालातील १०० नाटकांचा एक समुच्चयग्रंथ इ. स. १६१५ मध्ये प्रसिद्ध झाला. दुसरा एक असाच समुच्चय ग्रंथ इ. स. १८४५ मध्ये प्रकाशित झाला. मंगोल कालातील हिआंगवि अथवा पश्चिम महाल हे नाटक फारच लोकप्रिय असून त्याचे कथानक व त्यातील रसपरिपोष फार मनोवेषक आहेत. या नाटकग्रंथामध्ये जी भाषा वापरली आहे ती सध्द आहे. परंतु नट हे बाहेल तसे अचकट विचकट हावभाव करतात व बाहेल ती बांधी बोलतात. चिनी लोकांस खंब कथानकाचे एकच नाटक आवडत नाही तर एका मागून एक फांसवजा निरनिराळ्या ऐतिहासिक अगर इतर प्रसंगांवरील लुटके त्यांस फार आवडतात.

कोश—सि. पू. १२ व्या शतकामध्ये लिहिलेला एव्हा हा ग्रंथ कोशासारखाच समजला जातो. यामध्ये सर्व विषय मुख्य १९ सदरींखाली देऊन बहुतेक शब्द व वाक्यप्रचार यांचा संग्रह केला आहे. दुसरा याने सर्व लिखाणातील चिनी शब्द एकत्र करून ते सुमारे ५०० सदरींमध्ये संगतवार ठावून ठेवून हा ग्रंथ लिहिला. यामध्ये १०००० शब्दांचा संग्रह असून हा कोश जुन्या ग्रंथांचे फाल व वर्णसंख्यासिद्ध करण्यास फार उपयोगी आहे. या कोशात नसलेले बरेच शब्द ज्या ग्रंथामध्ये असतील तो या काळानंतरचा असे समजण्यास बिलकुल हरकत नाही. शब्दरुच व ती ते विंग हा ग्रंथ बनावट असावा हे सिद्ध होते. चिनी लोकांनी बोधाच्येमध्ये फार परिश्रम केलेले दिसतात. त्यामुळे चिनी वाङ्मयामध्ये कोशाचा भरणा पुष्कळ आहे. यामध्ये कांयहि या वादग्रहाचे इतरच्या देखरेखीखाली तयार करविलेल्या व 'बोय हि' याच नावाचा कोश फार प्रसिद्ध आहे. यामध्ये ४६००० शब्दसंग्रह आहेत.

चिनी वाङ्मयाची अनादि काळापातून झालेली अवाटक्य वाढ लक्षात घेतली असता त्यातील प्राचीन ग्रंथांतील उद्देश व संदर्भ एकदम प्याचांत येणे फार छटिण होत जणें साह-त्रिक्य आहे. त्यामुळे विद्वजनांची ही उर्जाच असून वाङ्मयाकरिता पुष्कळ अनुक्रमणी व विरुद्धावृत्ती प्रसिद्ध झाल्या

आहेत. या पायतीतहि काँग हि यादराहायें पेद्र बेन युन फू 'वाङ्मयदीपिका' नावाचा एक प्रचंड ग्रंथ निर्माण केला आहे. यामध्ये विविध संदर्भ, वाङ्मयप्रचार, इष्टीची वगैरे सर्वोत्तमा समावेश केलेला आहे व प्रत्येक ठिकाणी मूळ ग्रंथांमधील उतारे दिलेले आहेत. यामध्ये सुमारे १॥ कोट शब्द आहेत.

हा न फी झ.—सर्व विषयांवरील ज्ञान सारांश रूपाने एकत्र करण्याच्या हेतूने काम करीत असता यिनी लोकांनीच प्रथम ज्ञानकोशाची कल्पना बाडली 'तै पिंग युजान' हा ग्रंथ या शास्त्रपेक्षा जरी सर्वोत्तम होता नसला तरी सर्वोत्तम महत्त्वाचा आहे. हा इ. स. १० व्या शतकाच्या अखेरीस यादराहाने आपल्या राजा देवदेवलाखाली व स्वतः सर्व तपासून प्रसिद्ध केला. याच १००० प्रकरणे असून तो रोग तीन प्रकारचे तपासीत असे. याच सुमारास 'तै पिंग कुआंग चि' या नावाचा याच धर्तीवरचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. या दोन्ही ग्रंथांच्या पुष्कळ आवृत्त्या निघाल्या आहेत. मिंग घराण्यांतोळ त्या यादराहाने युंग लो (इ. स. १४०२-१४२५) (१) कन्फ्यूसिअस धर्मशास्त्र, (२) इतिहास, (३) तत्त्वज्ञान व (४) इतर वाङ्मय, यामध्ये ज्योतिष, भूचरित्र, इतिहास, वैद्यक, अभियंत्रज्ञान, यौद्धर्म, तौषर्भ, कला वगैरे सर्व विषयांचा समावेश करून, या चार विषयांवरील सर्व शास्त्रात्मकतेने वाङ्मय एकत्र करण्याच्या दृष्टीस केला. त्याप्रमाणे इ. स. १४०८ मध्ये एक प्रचंड ज्ञानकोश यादराहापुढे ठेवण्यात आला. याने नांव 'युंग लो ता सिअन' असे असून तो लिहिण्यास सुमारे २२०० मासाले ५ वर्षे काम करीत होती. यामध्ये २२८०७ प्रकरणे असून ६० प्रकरणे विषयसूचीची आहेत. एकंदर पृष्ठसंख्या अग्रमाते ३१७४८० आहे. हा ग्रंथ एवढा मोठा होता की त्याला छापाखाना छापाण्याच्या भयंकर खर्चात मिळून तो छापावण्याचा तसाव ठेऊन दिला. याच्या पुढे दोन नकला केल्या. पैकी एक पेकिंग येथे होती व दुसरी मुळावरीलवरच नाकिंग येथे होती. नाकिंग येथील दोन्ही प्रतींचा मिंग घराण्यावरील नाश झाला व पेकिंग येथील प्रतीहीही १९०० सालच्या वेळामध्ये तीव्र स्थितीत होती. परंतु यातील काही भाग शिल्लक राहिले आहेत. 'तु शु चि वेग' नावाचा दुसरा एक ज्ञानकोश 'कांग हि' यादराहाने आरंभिलेला त्याचा पुत्र युंग वेग याच्या कारकीर्दीत पुरा झाला. याच्या १०० प्रती छापून काढल्या होत्या. याची अष्टपत्री आवृत्ति इ. स. १८८९ मध्ये छापण्यास येथे निघाली होती. याने प्रत्येकी २० पृष्ठांचे १६२८ भाग आहेत. याची एक प्रत ब्रिटिश म्युझियममध्ये असून त्याच्या विषयसूचीचे ईंग्रजीत भाषांतर झाले आहे.

ट ल लि सि तें व टा प खा ने.—वरील लेखा बाबतांना एक प्रश्न उभा रहातो की, एवढे प्रचंड वाङ्मय परंपरेने कसे चालून गेले? प्रथमतः काही पुराणवस्तुसंशोधकांची अशी समजूत होती की यिनी लोक वाङ्मयाचा पातळ कांवीटावर काढून कोरून लिहिले असत. ही प्रत्यक्ष समजूत पुष्कळ काळ

पर्यंत चालून आली होती परंतु अलीकडेच तो प्रमाणित असे निश्चित झाले आहे की यिनी लोक प्रथमतः ग्रंथलेखन करून लागले ते पातळ कांवीटावर अगर लांकडाच्या कड्यावर वाङ्मया लेखणीने रंगण्याच्या आकृती काढित, व वाङ्मया उपयोग चुकीची अशरी खोदून टाकण्याकरिता करीत. पुढे लि. पू. २०० वर्षांच्या सुमारास वाङ्मया लेखणीच्या ऐवजी कुंचलीचा उपयोग करून लागले व कांवीटाची व कड्याटाची जागा रेशमी कापण्याने घेतली. पुढे रेशमाचा उपयोग करणे बरा नालुक व खर्चाचे वाटाण्यामुळे कामदाचा तोष झाला. हा शोध प्रथम इ. स. १०५ मध्ये 'संछिन' नावाच्या एका खोजने लावला व या काळापासून कुंचली; शाई व कामद हांचे यिनी लोकांनी लेखनसाहित्ये आहेत.

इ. स. १०० मध्ये तैयुंग याने 'पाच सर्वमान्य ग्रंथ' दगडावर तांबड्या शाईने लिहून ते खोदून काढविले. याचे ४६ मोठमोठे दगड झाले, त्यांपैकी काही अद्याप अस्तित्वात आहेत. तसेच घराण्याच्या कारकीर्दीत प्रसिद्ध शिलालेखांवरील आकृति रयांतील लेखनपद्धतीच्या दृष्टीने अगर इतर काही महत्त्वामुळे विद्वानांच्या संघर्षां लाढळू लागल्या. याच सुमारास लाङ्काद्वार खोदलेल्या लेखावरून कागदावर अनेक प्रती काढण्याचा प्रचार सुरू झाला. प्रथमतः फक्त चित्रे व प्राथेना वगैरेंच्याच नकला अशा प्रकाराने काढीत. या कलेचा उपयोग ग्रंथ छापण्याकडे आसा इ. स. १३२२ त कन्फ्यूसिअसचे वर्मशास्त्र छापण्याकडे प्रथम करण्यात आला. इ. स. १४११ मध्ये 'तैपिंग कुआंगचि' हा ज्ञानकोश प्रथम छापला. पिशेंग (किमागार १०४१) याने आजलेल्या मातीचे सिळे (टाइप) शोधून काढले. मिंग घराण्याच्या कारकीर्दीत हे प्रथम लांकडाचे तयार होऊ लागले, व पुढे तालें व शिंतें उपयोगात आणू लागले. तथापि बहुतेक यिनी मोठमोठे ग्रंथ लेखकांवरच छापलेले आहेत सध्या वाङ्मय असलेली यिनी वर्तमानपत्रे सिळेच्या (टाइप) वर छापलेली असून व साधारण दर्जाच्या छापल्यानात ६००० ते ७००० प्रकारची अशरी असतात.

[संदर्भ ग्रंथ]—री चॅन्स लॅन्ड चॅन्स इन नायना (१९२०) रीसा—इंग्लेज्जुअल लॅन्ड पोलिटिकल करंट्स इति कार ईई (१९१२) एलिझाबेथ कॅन्डल—ए वे केअरर इत चायना (१९१३) डॉन्स्टन—बुकिस्टिक चायना (१९१३) लिआंग व डॅन्सो—ब्रिहलेन बॅंड टॉऊन सार्फ इन चायना; टिमोथी रिचर्ड—कॉर्थ फाईव इयर्स इन नायना (१९११). ई. एच. बुइलसन—ए नॅबरोसिट इव नेटर्न चायना (१९११); कोझिक कोलमन—दि कार ईईट अनव्हेल्ट (१९१४); वॅलंड रिफ्ट इन्व्हेंट्स, बॅन्ड प्रेझेंट फौलोवी इन चायना (१९१२); चायना, अपान बॅंड कोरिया (१९२१), पुटमॅमवाल—दि फाईव फॉर दि रिपब्लिक इन चायना (१९१८), एच. एम. व्हिनके—गॉर्डन कॅन्सिट्युशनल डेव्हलपमेंट इन चायना (१९२०), दि चायनीन इयर बुक (१९१९);

ट्रेड अँड इन्डस्ट्रिशन ऑफ चायना (१९२१) कॉलिन्स मिन्नरल एंडरप्रॉड्स इन चायना (१९११); मिल्टन स्मिथ-दिमिस्ट्री इन चायना अँड फार ईस्टर्न ट्रेड.]

चीनी—हॅ पॅजागीतील बऱ्हाडर रस्थानच्या कसावार-नामक विभागाचें मुख्य ठिकाण असून सतलज नदीच्या उगमा तीरापासून सुमारे एक मैल अंतरावर वसलें आहे. हें नदीतपाटीपासून १५०० फूट उंचीवर आहे. याच्या आसपास द्राक्षांचे मळे आहेत. लॉर्ड डलहौसीला हें ठिकाण फार आवडत असे. येथें मोरेलिव्हियन मिशनचें एक ठाणें असून तहसिलीची एक छुंदर इमारत आहे.

चोपुद्रपट्टे—मद्रास इलाह्याच्या विजयापट्टम जिल्ह्याच्या अगदी उत्तरेकडील समुद्र किनाऱ्यालगतची एक तहसिल असून इथें क्षेत्रफळ ५१५ चौ. मै आहे. १९२१ साली इंची लोकसंख्या १८५७३२ होती या तहसिलीत २६८ टोण्यांचा समावेश होतो. १९२०-२२ साली हिच्या सान्याचें उत्पन्न पाऊण लाख रु. होतें. या तहसिलीतील प्रदेश सपाट असून त्याच्या बऱ्याच भागांत झाडी आहे.

चौर—या झाडात छादितमध्ये पिनस लॅंगिकॉलिजा, इंग्रजीत पाईन, मराठीत चोंट, हिंदीत सापिन, नग्नर, रानबुध, गुलाबान्ना व या झाडांतील राबिन् गॅझारिरोसा, बिर का गोंद, कौतो बर्गेर नावें आहेत. हा मोठा वृक्ष आहे हा हिमालयाच्या पाश्चात्त्या व शिवाशिक पहाडांत आढळतो. पश्चिमेस अफगाणिस्थान व पूर्वेस भूतानपर्यंत असलेल्या हिमालयातील मुख्य नद्यांच्या ११ ते १४ इतर फूट उंचीच्या खोऱ्यांत ही झाडे होतात.

राळ—या जातीच्या झाडापासून राळ तयार करतात. झाडांना खावे पाडून राळ करण्याची पद्धत पश्चिमेस पंजाबपासून पूर्वेस कुमाऊनपर्यंत प्रचारांत आहे. डेहराडून येथील जंगलप्रांत्याच्या सरकारी कारखान्यांत टरपेन्याईन तयार होते. १९१९ साली संयुक्तपंत व पंजाब या दोन्ही प्रांतांत एफंदर १२५८१३ मण किंवा ४००० टन राळ तयार झाली. झाडांवर राखा पाडण्याच्या दोन म्हणजे देशी व युरोपियन अशा दोन पद्धती आहेत.

सांप्रत हिंदुस्थानांत राळ व टपेन्याईन फक्त सरकार करितें. या मालाचा पुरवठा पंजाब, गुंजप्रांत, डेहराडून येथील जंगलप्रांत्याच्या मुख्यकडून होतो. काळ्या राळेचा उपयोग साबण तयार करण्याकडे फार होतो. टपेन्याईनला रेलवेच्या कारखान्यांत व इतर पंधांत फार मागणी असते. हिंदी राळ इतर राळेपेक्षा मऊ असते. उर्वरपलान किंयेच्या बेडी राळेला काढून उण्यात दिव्यास हा मुद्रुगणाचा दोष नाहीसा होतो.

व्यापार—हिंदुस्थानांत १९०६-०७ साली ८८२०६० रुपये किमतीची ९९४८९ ट्रेडवेट राळ आली. पुरवठा मुख्यतः मुनापेट्टे किंगडममधून झाला. त्याच्या घालोपाल अमेरिका व जर्मनी यांनी राळ पुरविली. त्याच साली १८१५ रु. किमतीची ६० ट्रेडवेट राळेची निर्यात झाली.

चीराळ—मद्रास इलाह्याच्या गंतूर जिल्ह्याच्या वापला तालुक्यांतलें एक गांव. १९११ साली याची लोकसंख्या १८६१८ होती. येथील कापड विणण्याचा पंधा चांगला उर्जितावस्थेत आला आहे.

चुआडांग—बंगालप्रांताच्या नडिया जिल्ह्यातील नडिया विभागाचें मुख्य ठिकाण असून माताभंग नदीच्या डाव्या तिरावर वसलें आहे. १९०१ साली याची लोकसंख्या ३१४० होती येथें ईस्टर्न बंगाल स्टेट रेलवेचें स्टेशन आहे. याची व्यापारकरिता प्रसिद्धी आहे.

चुका—(सं. चुकिचा, गुज चुका, चांगेरी) चुक्पाचें साड चीत दोडवीत उंच वाढतें. देशावर व गुजराथेंत या भाजीचें बरेंच पीक होतें. यास पांढरें फुल येतें. ही भाजी वारामास होते. चुका अमिदांपक, उष्ण, रुचिकर, पित्तल, सारक असून शूल, गुल्म, अमिमांश, आमवात वगैरें रोगांवर परिणामकरी असते. धोत्र्याच्या विषावर याचा उत्तारा देतात.

चुकाचि—आर्टिक महासागर व बेरिंग समुद्र यांच्या किनाऱ्यावरील सैबेरियाच्या अगदी पूर्वेकडील प्रदेशांत रहाणाऱ्या मंगोल महावंशाचे लोक. कोलिमा नदी व बेरिंगची सामुद्रधुनी यांच्यामधाल आर्टिक महासागराच्या किनाऱ्यावर हे लोक लहान लहान जमाव करून राहिले आहेत. ते उंच व सडपातळ असून त्यांचे चेहरे ओवडधोवड आहेत. या जातींत एरिकमो लोक मिसळलेले आहेत, चुक्चि लोकांचें डोकें गोल व गालाची हाडें वर आलेली असून गाल इतके वर आलेले असतात की दोन गालावर रुळ टेवला असता तो नाकाळा लागत नाही. ते अमुर नदीच्या काठच्या प्रदेशांतून आले असावे असे म्हणतात. मानवशास्त्रज्ञांच्या ही जात म्हणजे मंगोल व अमेरिकेतील इंडियन महावंश यांना जोडणारा सांख्यीचा दुचा म्हणता येईल.

चुक्चि लोक घात व युत्तभाजी आहेत, परंतु यांच्यांत म्हत्वाचे व पंगू यांना ठार मारण्याची चाल आहे. पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास आहे परंतु आकस्मिक मरण, मुळच तो प्राप्त होतो असा त्यांचा समज आहे. व याकरिताच आई-वयांपांनो ठार मारणें हें मातृपितृ प्रेमाचें चिन्ह मानलें जातें. चुक्चि लोक नावाला माप्र. सिस्ती प्रदायाचे आहेत परंतु बळे देण्याची चाल त्या लोकांत आहे. ते प्रेतानें दहन करतात अथवा तीं गिधाडांकडून खावित्यात.

चुडिया—आधमांतील एक जात. लोकसंख्या (१९११) ८८८२५ आहे. अहोग लोकांपेक्षा वरच्या मद्रपुत्रा नदीच्या घडीवरील सत्ताधारी राष्ट्रशास्त्राचे हे लोक बंधाज आहेत. सोळाव्या शतकाच्या आरंभी अहोम लोकांनी या राष्ट्रराजाचा पराभव केला. त्या लोकांचे अलिकडे हिंदु, अहोम व योदि चुडिया अंगे मिश्रितराळे आग. पटले आहेत.

चुडा—एक भांगी जात. यांची एफंदर संख्या (१९११) १२६९२५० अगून पर्यंत १०१११०३ सुमत्या पंजाबातच

आहे. पुर्वीत हिंदू (१५५-१०), सुसुलमान (४२२६६०), व सोय (५१५५५) असे तीन धर्मोपध आहेत आता बरेच ख्रिस्ती झाले आहेत. याचा धर्म निश्चित असा काही नाही. तरी तो ख्रिस्ती संप्रदायाला बळक आहे असे इवर्टसन पंजाब सेन्सस रिपोर्टात मृत देतो. कोणी ते मूळचे रानटी जातीचे आहेत असे म्हणतात. परंतु हिंदू जातीतून श्रष्ट होऊन त्यांनागत येऊन भिळालेल्याची संख्या बरीच असल्याने हल्ली राज्यात हे आर्य रणाचे व हे अनार्य रणाचे हे दाखविणे शक्य नाही. ते भेग्याचा पंदा करितात; म्हणून हिंदू समाजात त्यांचा दर्जा कनिष्ठ आहे आजकाल ते शेतकीचा धंदाही करू लागले आहेत. ईश्वर एक आहे असे बुद्धा लोक मानितात. त्यांच्यात एका श्रेष्ठ आचार्याची उपासना करण्यात येते. या आचार्याला बाळा शहा, लाळ-वेग, वाणिज्य वगैरे नावे आहेत. यांच्यात देवदेव नसून एक प्रमदाच्या आकाराचा नातीचा दीग करितात व त्यात पाया लावण्याकरिता कोणते ठेविलात मृतांना पुरवतात येते. पुजाराची वायकंप्रमाणे बुद्धा वायका शोकप्रदर्शनाचे छाती व कपाळ बडविण्याचा मोठा कळणजनक देखावा करतात. सध्या बुद्धा लोक भारभर ख्रिस्ती कळपात जात आहेत. तेव्हा काही दिवसांनी याचा धर्मप्रदेशाद्वारा म्हणजे एक गतकालीन शोध होऊन वसणार आहे. [से रि. (पंजाब) १९११; इ. अ. १९०७].

बुद्धा सत्या न-मुंबई इलाह्याच्या काठेबाड प्रदेशातील एक संस्थान असून याचे क्षेत्रफळ ७८ चौ मै आहे. १९०१ साली याची लोकसंख्या १२००५ होती. यात एक गाव व ११ खेडी यांचा समावेश होतो. १९०३-४ साली याच्याचे उत्पन्न १.२ लाख होते. हे तिठण्या दर्जाचे संस्थान असून बडवाण संस्थानाचा एक शाखा आहे. १८०७ मध्ये ईश्वरबा या संस्थानाची सर्वध जडला. येथील राजास ठाकूर म्हणतात.

गा व-मुंबई इलाह्याच्या काठेबाड प्रदेशातील त्याच नावाच्या संस्थानाचे मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या १९११ साली ५८९० होती. हे भावनगर बडवाण गावच्या आगगाडीच्या फाटपावेरील एक स्टेशन आहे.

बुद्धेश्वर-मुंबई इलाह्याच्या रेवाकाठा प्रदेशातील एक लहानसे संस्थान.

बुना-बरी बुना, अगदी शुद्ध स्थितीत सापडत नसला तरी कार्यनमय लवणाच्या कार्यरुपात तो पुष्कीच्या पुष्ट-मागावर पुष्कळ सापडतो. कर्पित क्षारालुन कर्माळ ब्राह्मण टाकून, बुनकडी तयार करण्याच्या रीतीला 'बुना भाषणे' अशी संज्ञा आहे. हा भाषणेला बुना सत्वं पाणी सोपून पेऊन, उमल्लेच्या अपघा विरहितेला बुन्याचे कर्क फणीचे रूप भारण करतो.

बु न्या चा द ग व:-याला हिंदुस्थानात अनेक नांवांनी ओळखतात. परंतु सर्व साधारण नाव म्हटले म्हणजे बुना हे

होय. हा वाचद हिंदुस्थानी भाषात अनेक रूप घातण करितो, व. बुन्दा, बुना, बुनो, बुनक, इ संख्यात सामान्यपूर्ण यावा पूर्ण असे म्हणतात परंतु कित्येक लेखक पूर्ण-बुना वाचकसम अशीहि नावे देतात. ज्याला ईमोजी 'बौक' म्हणतात, तो परार्थ 'खडामाती' या नावाने ओळखला जातो 'विषकलाईम' याला बुना असे म्हणतात आणि 'लाईम स्टोन' याला 'बुनखडी' असे संवेष्टितात. 'शेल-लाईम ला 'शिर्पाचा बुना', 'लाईमस्टोन-लाईमला' 'कतळा बुना' व 'मारबल'ला संगमरवरी दगड अशी निरनिराळी नावे आहेत.

बु न्या नी मूळ इ र्थे-उद्यापासून बुना उत्पन्न होते अशा हथ्याचे अजवा खडकाचे हिंदुस्थानात तीन वर्ग आहेत. ते खालीलप्रमाणे:- (अ) बुनघडी, जेलेमाईट, मिनिमोलाईट वगैरे; (आ) बुना, कंकर व (इ) बुना, शिप आणि प्रवाळ.

बुनखडी.-बुनखडीच्या दगडात बहुतेक खटखटित व असते हे पानिगमनात घातले असता कर्षद्विपणित वायू निघतो. शिरकाळ व खदामल याशी संयोग पावून होच वायू निघतो. कित्येक वेळा यात इतर धातूंच्या कर्षितार्थ मिश्रण असते यामुळे याचा रंग पांढरा असतोहि कधी कधी हा निळसर व काळवट रंगाचा सापडतो. अगदी शुद्ध स्थितीत असला तरी याचे दगड अगदी मुख्यत्वात व सपाट असतात बारीक किड्याच्या हाडाचे हापळे एकावर एक घमून त्यांचे बुनखडीचे दगड होतात असे दिसते. कारण सूक्ष्मदर्शक यंत्रातून हे सापडे स्पष्ट दिसतात. यांची करणा या निष्ठाचे सापडेहि कधी कधी यांत दिसतात

हिंदुस्थानात असे एकहि क्षेत्र नाही की, ज्यात कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात बुनखडी सापडणार नाही हिंदुस्थानात सोवण्डारे कित्येक जातीचे पुंवर पाषाण उत्तमोत्तम संगमरवरी पाषाणाच्या तोंडीचे आहेत. मुंबई आणि विष्णु-मधील निर्येक भागातील बुन्याचे दगड हे संगमरवरी दगड नसले तरी शुची उत्तम इमारती दगडात गणना होते. दक्षिण हिंदुस्थानात त्रिवेनापक्षी व कोईमटूर येथे स्फटिकमय 'बुन्याचे दगड' आढळतात पण ते फारच इतक्या प्रतीचे आहेत. उत्तम बुनखडी कडापा, कुंजल, आणि गन्तूर येथे सापडतात पालनाड येथे संगमरवरी दगड आढळतात मध्यप्रदेशात बर्धो, नागपूर, विष्नाडि परंतु इत्यादि ठिकाणी पुष्कळ बुन्याचे पाषाण व सुन्दर इमारती दगड आहेत शुधुक्ततात मिरझापूर येथे स्फटिकमय पाषाण सापडतात पन्नामधील पुष्कळा भागात उत्तम पाषाण व संगमरवरी दगड देखील सापडतात.

बुनखडी व बुना यांच्या उत्पत्तिस्थानासंबंधी व्यापारी-दृष्ट्या खालीलप्रमाणे वर्गवारी करता येईल:-

(१) सत्या, रेवा संस्थात आणि कटनी, वल्लभूर जिह्वा. या दोन्ही भागातून उत्तम प्रकारचा बुना कलकत्तापर्यंत जातो.

(२) तिलहट—लाशिया आणि जैतिया टेंकड्यांच्या पायथ्याशी नवप्रस्तर युगातील चुन्याच्या दगडांचा अखंड पुरवठा आहे. पूर्वी कलकत्ता व दक्षिण बंगालचा सर्व मागणी या पुरवठ्यातून पुरी होत असे व अजूनहि येथील बराचसा माग वरील ठिकाणी जातो.

(३) रोहटसगड येथील चुनखडीचा षोण कालव्याच्या कामांत पुष्कळ उपयोग करण्यांत आलेला होता. 'सिंहभूम' मधील विद्या येथील चुनखडीपासून उत्तम चुना करण्यांत येतो.

(४) हिमालय—हिमालय पर्वताच्या पायथ्याशी चुनखडीचे मोठेले दगड रचण्यांत येऊन प्रतिवर्षी भागण्यात येतात, आणि अशा रीतीने उमळविलेल्या चुन्याची डेंडाच्या पाठीवरून निघत करण्यांत येते.

(५) अंदमान-पोर्दे म्हेअरच्या नभीक फिट्ट पिचळ्या रंग्याच्या सैमवररी दगडांचा एक मोठा संचय आहे. या दगडांपासूनहि चुना चांगल्या प्रकारचा निघतो.

या ह्मळांशिवाय इतर स्थळांची यादी पाहिले असल्यास 'मॅन्ग्रुअल ऑफ दी जीआलजी ऑफ इंडिया' या पुस्तकांत सापडेल.

कंकरः—उत्तर हिंदुस्थानातील चुन्याचे मुख्य घटकद्रव्य म्हणजे कंकर होय. या पदार्थापासून उत्तम प्रकारचे सीमेंट निघते. कित्येक वेळां या पदार्थाचे लहान लहान प्रयोगांच्या एकत्रपणांत बनलेले टोकळे भिभीचीच्या भात कांदीं अन्तावर लांपडतात. इमारतीकामांकरितां या टोकळ्यांचा उपयोग करतात. सडका तयार करण्यांत या कंकराचा बराच उपयोग करण्यांत येतो. लोखंड गाळण्याकरितां, सिमेंट-भट्ट्यां म्हणून कंकराचा उपयोग करून पाहण्याचे बरेच प्रयत्न झाले; परंतु त्यांना फारसे यश आले नाही. हिंदुस्थानातील अनेक भागांत अत्यंत चूर्णमय अशा भूपृष्ठापासून विबुल चुना तयार करण्यांत येतो. या चुन्यांत जर योग्य प्रमाणात रेंती मिसळली तर उत्तम प्रकारचा इमारती चुना तयार होतो.

चुना, शिप आणि प्रवाळः—चुना करण्याकरितां हिंदुस्थानांत शिपा भाजतात. हिंदुस्थानातील किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत आणि व्रद्धीवेशांत असंख्य शिपांचे संचय आणि प्रवाळखडक दृष्टोपपत्तीस येतात. दक्षिण हिंदुस्थानातील 'पोर्टलंड सीमेंट' कारखान्याचा घंदा हा वरील साधनसामुग्रीच्याच जोरावर अस्तित्वांत आलेला आहे. 'चुनखडी' आणि 'कंकर' यांतील चुन्यांचे प्रमाण अनिश्चित असते, तसें शिपांतील चुन्याचें असत नाही. त्यांत साधारणतः बराच सारखेपणा असतो. चुनखडीमध्ये स्फटकीयताचें (क्यालस) कार्बोनेटचें प्रमाण ५५.३ आढळते, तेंच शिपच्या चुन्या-यांत नमुन्यांत १६.९ आढळते.

चुना, चुन खडी व सैमवररी दगड यांचे औद्योगिक उपयोगः—सर्व प्रकारच्या झाडाच्या धारांत चुना असतोच;

आणि म्हणून खत या दृष्टीने त्यांचे महत्त्व फार आहे. विशेषतः सैद्रिय पदार्थांनीं समृद्ध असलेल्या जमीनीस तर या खतांचा अत्यंत जवळीक असते. या खताच्या योगी प्राणिज आणि उच्चिज द्रव्यांचे विघटन होण्यास फार मदत होते. चुन्याचा, हरिदाच्या रूपांत पूर्वी दूषित हवा शुद्ध करण्याकडे फार उपयोग करीत. विरंजन द्रव्य [रंग घालविणारे (व्हाईथिंग)] म्हणून चुन्याच्या हरिदाचा अजूनहि बराच उपयोग करतात. चीट छापणारे, नीळ तयार करणारे थोडेहि याचा बराच उपयोग करून घेतात. फ्यालसम कार्बोनेट स्फटकीयताचा तेंव्हा रंगप्रमाणें, दरवामे रंगविण्याकडे उपयोग करतात. हिंदुस्थानातील लोक विट्यांत त्याचप्रमाणें औषधांत चुन्याचा उपयोग फार करतात.

चुन्याच्या आराव सिमिंटः—चुन्याचा अत्यंत महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे त्यापासून इमारतीकरितां कमावलेला चुना अथवा सिमिंट तयार होतं हा होय. हें सिमिंट चुना, रेंती व पाणी यांच्या मिश्रणांत बनतें. सिमिटातून त्यांच्या उष्णतेने पाणी निघून जाऊं नये म्हणून प्रथम दगडांवर किंवा विटांवर पाणी शिंपडून नंतर सिमिंट लावतात म्हणजे तें कायमचें चिकटून बसतें.

तिघच्या आणि आठव्या शतकाच्या दरम्यान बाळूच्या पोटांत गडप झालेल्या इमारतींचे अवशेष रेंडीन यांनीं खोदून काढले आहेत. या इमारतींच्या सिमिटांवर 'रुडकी' नामक चुन्याच्या गिलाण्याचा उपयोग केलेला आढळतो. या द्रव्याचे रेंडीन यांनीं सविस्तर वर्णन दिलेले आहे. यावरून पूर्ववृत्तरचानांत चुन्याच्या अनेक उपयोगांपैकी सिमिटाचा उपयोग प्रचारांत येण्याच्या अगोदरच रुडकी तयार करण्याची कला माहित होती असें दिसते. सिमिटचा इमारती यांघण्याच्या कामी जो उपयोग करतात, तो दक्षिण-तील चालुक्य राजांच्या अमदानांतील देवळांच्या मागून प्रचारांत आला असावा असें दिसते, कारण या देवळांचे त्याचप्रमाणें इतर अत्यंत प्राचीन इमारतींचे दगड कंकराच्या प्रकारच्या सिमिटाशिवाय अजून आपली जागा धरून बसलेले आहेत.

साधारणतः सिमिट्याचे खालीलप्रमाणें वर्गीकरण करण्यांत येतेंः—(१) जूरीमय (२) मिलेटिनस चिकट (३) राल्मिश्रित (४) मिश्रद्रव्यांचे बनलेले, पण ज्यांत राळ नसतें असें. जें सिमिट पाण्याच्या तळाशीं जाऊन बसतें त्याला 'हैड्रोलिक' अथवा 'पोर्टलंड' सिमिट अशी संज्ञा आहे. निसर्गतःच ज्यांत दोकडा १० ते २५ आयु. मिना, मॅग्नेशिया आणि तिलिका हे पदार्थ आहेत, अशा द्विर्येक चुनखडीतून हें सिमिट काढता येतें. अथवा २० ते ३५ हिस्से नदीची माती व संकडा ३ ते ४ 'लोहप्राणिक' यांच्यांत ६५ ते ८० हिस्से खडू अथवा इतर शुद्ध चुना मिळविता असतां हें सिमिट कृत्रिमरीतीनें तयार करता येतें. मद्रास इत्याद्यांत आजमितीस मुख्यतः 'पोर्टलंड'

सिमेंटच तयार करतात. परंतु या सिमेंटाचा असा एक विशेष आहे की त्यांत रंगा मिश्रवळी असता त्याची 'संधाननाक' 'चोडी' कमी होते. मिलाव्याकारणा जर या सिमेंटाचा उपयोग करावयाचा असेल तर त्यांत मिश्रण करवयाच्या रंगांत विलकूल चिकटपणा असता कामा नये. पोट-लेज सिमेंटात शुभ्र मॅगिशीआचे प्रमाण जर सेंकडा ४ पेक्षा जास्त असेल तर पाण्यांत ठेवले असता त्याचे विघटन कारखकर होते. दक्षिणहिंदुस्थानात सालेमनजीक मॅगिशीआ व मॅगिशीअम अम्लेच्या चुनपडीच्या दगडांचा बराच मोठा संचय आहे.

स न ला (चुनाम).—हे सिमेंट तयार करण्याच्या पुष्कळ तऱ्हे आहेत. पण साधारण तऱ्हा म्हणजे चुन्यांत एखादा सालेचे चुन असेल (सागर, गुड, काकरी इ.) पदार्थ मिश्रित हो होय. या कामाकरिता सामान्यतः तांब्याच्या किंवा नारळ्याच्या झाडापासून मिळणाऱ्या गुळाचा उपयोग करतात. उत्कृष्ट प्रकारची सफेदी तयार करावयाची असल्यास चुन्यांत थोडे नारळ्यांचे दूध देखील घालतात. हिंदुस्थानातील कित्येक मगांत, उदाहरणार्थ चिकानेर वगैरे ठिकाणी सिमेंट केलेल्या भिंतीवरून बेलगुडी वगैरेची नक्षीदार कामे केलेली दृष्टी पडतात.

सिमेंटाची साधने.—चुना अथवा चुन्याचा थार यांचे वृद्धिनाम आणि राखमिश्रित पदार्थांशी मिश्रण करून सिमेंट तयार करतात. शुद्ध चुन्यापेक्षा थोडा प्रमाणांत भाताची पेज मिश्रिली असता चांगले टिकाऊ सिमेंट तयार होत. गायनकलेतील काहीचे निरनिराळे भाग सुखविश्याकरिता छत्राप्रमाणे या सिमेंटाचा उपयोग करतात. उत्तम मजकरी कमीक पाण्यांत निचवारी व रीत थोड्या शुद्ध चुना मिळवून म्हणजे अं सिमेंट तयार होत त्याला 'सुधी' असे म्हणतात. हे सिमेंट अदिता-प्रतिबंधक असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या लोकजीकामाकरिता त्याचा उपयोग करतात.

सं ग म र ग री द ग ट.—उत्तम अशा प्रकारचे संगमरवरी दगड जोधपूर, थोका (किशनगर), खारवार (अजमीर), रायाको (जयपूर) आणि जयसूर (मध्यप्रान्त), इत्यादी ठिकाणी सांपडतात. मकानच्या आसपास या दगडांच्या जवळ जवळ १०० राणी आहेत, पण त्यांतून १५ राणीतच सध्या काम सुरू आहे. साधारणतः जितक्या चोलीतून दगड वर काढला असे तितका तो उत्तम असतो. मकान येथील राणीतून दगड काढल्या, जे दगडाचे तुकडे व चुन उरतो तो भागून चुना तयार करण्यात येतो. भिंतीवर उत्तम रंग देण्याकरिता हाच चुना जास्त पसंत करतात.

संगमरवरी दगडाचे रंग व त्याचे उपयोगः—रायाको येथील वगैरे संगमरवरी दगड जाळ्या किंवा पडदे तयार करण्याकडे जावतात. बैसलमीर येथे शुद्ध

चिकटपणा रंगाने बरेच दगड सांपडतात. बंगलांना येथे सांपडणाऱ्या काळ्या दगडांचे पुढले किंवा मुलांनी टाकणी तयार करतात. बडोदे संस्थानातील मोतीपूर येथील हिरेच्या दगडांचे, आणि किशनगर संस्थानातील, नारवार येथील गुलाबी दगडांचे अनेक प्रकारचे शोभने मिश्रत तयार करतात. ताश्महाल आणि इतर इमारतीतील संगमरवरी दगड आज ३०० रुपये साली सहा अर्पाद नवीनप्रमाणे आहेत. यांचे कारण या दगडाची रासायनिक शुद्धता व त्यातील कणीचा चारसरातपणा हे होय, अशी सामान्य समजूत आहे.

संगमरवरी दगडाच्या उपयोगाचे आम्हा गॅलेटीअरमध्ये चांगले वर्णन केले आहे. 'देवी अकबरी' मध्ये दगडावर रोशनी पार्श्व करणाऱ्या हिंदी कारीगरीचा निर्देश आढळतो. अहागिर व सदाशहान यांच्या असदार्तात या कलेची हिंदुस्थानांत कार्य सुचारूने झालेली होती. आम्हा, दिल्ली, वगैरे ठिकाणचे संगमरवरी दगडांचे, आधुनिकांपेक्षा व पण करून शेंड्याने सुंदर जाळ्याकाम पाहिले म्हणजे त्यावेळी हिंदी शिल्पकला किती उच्च दर्जाची होती अशी याची थोडीसुद्धा कल्पना येते फतेहपूर शिरो येथील जाळीकामाचे यथार्थ व सुंदर असे वर्णन काही प्रयत्नांनी केलेले आहे. संगमरवरी दगडांचे पडदे, मॅग, तांबेच्या वेव्या, चित्राच्या चौकटी वगैरे तऱ्हेतऱ्हेच्या वस्तू करण्याचा धंदो आम्हा येथे मर्यादित विलुप्त प्रमाणांत, चालतो. इ. स. १९१७-१९१८ च्या दरम्यान हो कला पूर्णतेच्या अगदी शिरावर पोहोचली होती. त्यानंतर तिला उतरती कळा लागून १९ व्या शतकाच्या सुरवातीत ती ख्यास गेली. सुमारे ५० वर्षांनंतर डॉ. जे. मरे यांनी या कलेचा पुनरुद्धार केला असे सांगतात, आणि तेव्हापासून या कलेची किंमत मरमरात होत आहे.

जिप्सम, प्लॅस्टर ऑफ पॅरीस, (चुन्याचे मेषकित).—या आई स्कट मेषकिताला साधारणतः जिप्सम या नावाने ओळखतात. ज्यावेळी हे दानेदार अशा स्थितीत असते त्यावेळी त्याला 'अलबास्टर' असे म्हणतात, व ज्यावेळी पारदर्शी अशी स्पष्टिक मर्यादांच्या स्वरूपात असते त्यावेळी त्याला 'सेलीनाईट' अशी संज्ञा असते. भागून मजक केले असता, यातील काही पाणी मिळून जाते व याचे प्लॅस्टर ऑफ पॅरीसमध्ये रूपांतर होते. चुन्याच्या-मेषकिताला हिंदुस्थानांत अनेकविध नावांनी ओळखतात, ज. 'कुलनर', 'कपूर-शिलागीत', 'काशी, मकोल इत्यादि. प्लॅस्टर ऑफ पॅरीस याचे सामान्य नाव 'गव' असे आहे.

वस्तुक्षेत्रः—मद्रास इलाख्यांत हे अशुद्ध स्थितीत पुष्कळ सांपडते. विंगल येथे जिप्सम व सेलेनाईट स्पष्ट पुष्कळ सांपडतात मुंबई, काठेवाड, आणि काही भागांत सेलेनाईट बरेच दृष्टी पड

उत्कृष्ट प्रकारचे जिप्सम सांपडते. सिंध आणि बलुविस्तान-मध्य, याचे विपुल थर सांपडतात. त्याप्रमाणे राजपुताना, पंजाब, संयुक्तप्रांत व ब्रम्हदेश इत्यादि ठिकाणी जिप्समचा संचय आहे. मिठाच्या डोंगरांत तर या पदार्थाचा नुस्त्या सुकाल आहे.

औद्योगिक व शेतकीविषयक उपयोगः—अत्यंत उत्तम प्रतीचे खत अर्धा जिप्समची पुष्कळ वर्षांपासून द्यावी आहे. या खताच्या योगे, निळीचे पीक फार वाढते असे नुकतेच अनुभवात आले आहे. 'सुपरफॉस्फेट' या खतांत जिप्सम घऱ्याच प्रमाणांत असते. हे खत म्हणजे रफट पन्थकित व चुन्याचे स्फुरित 'सुधास्फुरितम्भ' यांचे मिश्रण होय.

हिंदुस्थानातील लोकाना 'प्लेस्टर ऑफ पॅरीस' या पदार्थाच्या अनेक उपयोगांपैकी काही उपयोगांचे ज्ञान कित्येक शतकांपासून आहे. तथापि त्या पदार्थाच्या प्रतिमा ओतणे, किंवा दागिने आणि खेळणी वगैरे करणे ही साहित्यी आधुनिक काळातीलच आहे. आता खोतानमधील 'स्टुकोचे' सारं काम प्लेस्टर ऑफ पॅरीसचें होतें असे ज्या अर्धी स्टोन म्हणतो, त्या अर्धी खोतानमधील प्राचीन लोकांना हो कला स्वयंस्कृताने आली असावी, किंवा ती ते हिंदुस्थानीय लोकांपासून तरी शिकले असावेत, असा अजमास वाटतो. दागिने किंवा मुलांची खेळणी वगैरे तयार करण्याकडे आल्यावाटुनचा उपयोग करतात. गुढवाल येथे सांपडणाऱ्या कृष्ण हरित अलवामेन्टर दगडाचे सुंदर पेटे तयार करतात.

व्या या ८.—हिंदुस्थानांत चुना व संगमरवरी दगड यांचे हक्कें वैपुल्य असतां हि परदेशातून दरवर्षी बरोच मोठी आयात होतांना पाहून आश्चर्य वाटतें. १९०२-७ या वर्षाच्या दरम्यान संगमरवरी दगड किंवा असेच दुसरे दगड यांची आयात २०४२०५ ते ३६२५५४ हंड्रेडवेट (३॥ ते ४॥ लाख रुपये किमतीची) झाली. चुना आणि खडू यांची दरवर्षी सुमारे १०००० ते ५०००० हं. (१०००० ते ३६००० रुपये किमतीची) आयात होत असते; व ती सर्व संयुक्त राज्यामधून येत असते. हिंदुस्थानांतून झालेली निर्यात ५३००० हं. (१ लाख रुपयांच्या) वर कधीच गेलेली नाहीं. सिमियाच्या निर्यातीआयातीच्या सर्वघात मात्र इतकी निराशाजनक स्थिति नाहीं. १९०२-१९०६ या वर्षाच्या दरम्यान एकंदर निर्यात ६४६३६६ हं. ते १०८८१२८ हंड्रेडवेट किंवा १३१ ते ३२ लाख रुपये इतक्या किमतीची झाली. १९०६-७ मधील सिमियाची आयात १७१५५०६ हं. किंवा २८०४८४ रुपयांची होती. सिमियाच्या आयातीपैकी पाऊण हिस्सा संयुक्तराज्यामधून व बाकीचा बेलजियम, फ्रान्स व जर्मनीमधून येतो. [बंद]

चुनार, त ह सि ल.—संयुक्त प्रांताच्या मिर्जापूर जिल्ह्यांत एक तहसिल. हिचे क्षेत्रफळ ५६२ चौ. मै. आहे. १९११ हिची लोकसंख्या १५६४२ होती. अहरीत व चुनार

हा दान शहरें व ५८१ खेडें आहेत. १९०३-४ साली चान्याचे व इतर उत्पन्न अनुक्रमे २८५००० व ४५००० रु. होतें. लोकसंख्येचें प्रमाण दर मैलास सुमारे ३१४ आहे. हातून गंगा व तिळा मिळणारी जिणों या नद्या वहातात. या तहसिलीच्या पश्चिमेस विंध्याश्री पर्वत व तुरळक टेंकऱ्या असून पूर्वभागांत मैदान आहे. १९०३-४ साली हिची २४२ चौरस मैल जमीन नांगरली होती व त्यापैकी ३६ चौरस मैल जमीनोस विहिरी, तळी यातून पाणी पुरविण्यांत आलें.

शहर.—हें तहसिलीचें मुख्य ठिकाण असून गंगेच्या तीरावर वसलें आहे. येथें ईस्ट इंडियन रेल्वेचें स्टेशन आहे. १९११ साली याची लोकसंख्या १००११ होती. येथील किल्ला फार जुना आहे. विक्रमादित्याचा माऊल भर्त्रिनाथ (भतुहरी) याचा येथें मठ होता असे म्हणतात. पहिल्या मुघलमानी रियासतांत येथील किल्ला पृथ्वीराजाच्या स्वाधीन होता. पुढे त्याच्या मरणानंतर तो मुघलमानीच्या ताब्यांत गेला. यानंतर एक दोन वेळ धरसोड झाल्यावर पुन्हा हा किल्ला इंग्रजांनी काबीज करीपर्यंत मुघलमानीच्याच ताब्यांत होता. कांहीं काळपर्यंत या किल्ल्याचा ताबा शीरशहास मिळाला होता; पुढे १५३७ त हुमायूनाने हा काबीज केला. पण शीरशहाने तो पुन्हा त्याच्यापासून हिसकावून घेतला. मोगल व पठाण यांच्या झटापटीच्या वेळीं धंगाल व बहार प्रांताचे नाके म्हणून या विज्झपास बरेच महत्त्व होत. १५७५ त हा अकबर बादशहानें काबीज केल्यावर १८ व्या शतकापर्यंत तो मोगलांच्याच ताब्यांत होता व या नंतर ती अयोध्येच्या नवाबानें हस्तगत केला. १७६४ च्या बक्सारच्या लढाईनंतर हा इंग्रजांच्या हातीं आला. १७८१ त राजा चित्तसिगांचे बंड बलें तेव्हां बोरन हेस्टिंगज यानें याच किल्ल्याचा आश्रय घेतला होता. येथें हेस्टिंगजनें पांधलेलें एक घर आहे.

येथील किल्ला विंध्याश्री पर्वताच्या रांगेतल एक आहे. रव्या वाजूस असलेल्या खडकाळ टेंकडीवर बांधला असून त्याच्या पायथ्याशी गंगा नदी वाहत. याची लांबी ८०० यार्ड असून रुंदी १३३ पासून ३०० यार्ड आहे; व लांबी ८० ते १७५ फूट आहे. याच्या भिंतीचा घेर २४०० यार्ड आहे. गांव किल्ल्याच्या उत्तरेस गंगा व जिणों यांच्या संगमानें झालेल्या कोनांत वसलें आहे. गांवाच्या जवळच शहा काशीम नांवाच्या फकीराचें थडयें आहे. येथें थोडासा व्यापार चालतो व यातीची हलक्या प्रतीची भांडी होतात. येथें चार शाळा आहेत.

सुनियन, त ह सी ल.—पंजाब प्रांताच्या लाहोर जिल्ह्याच्या नैऋत्येकडील एक तहसिल असून हिचें क्षेत्रफळ ११७२ चौ. मैल आहे. या तहसिलींत २ कालवे आहेत. १९११ साली हिची लोकसंख्या ४८१०२५ होती. हांत सुनियन व सुदियन हीं शहरें असून ४८० खेडें आहेत. १९०३-४ साली हिचा सरा व इतर उत्पन्न ३२५००० रु. होतें.

श. ह. र. — हे पंजाब प्रांताच्या लाहोर शिष्टातील त्याच नावाच्या तहसिलीचे मुख्या ठिकाण असून बियास नदीच्या जुन्या पात्राच्या आगेलगत वसले आहे १९११ साली याची लोकसंख्या ७१५१ होती येथे १८६७ साली म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली येथे घोडाशा व्यापार चालतो व कापसाच्या ८ गिरण्या आहेत याशिवाय एक दवाखाना व दुग्धम प्रतीची शाळा आहे

सुवकजन्य विद्युद्यंत्र (किंवा डायनामो)—वरील यंत्रामुळे १९ व्या शतकात यांत्रिक सुधारणेत फार उपयुक्त आणि महत्वाच्या अशा घडामोडी झाल्या आहेत या यंत्राच्या योगाने उपलब्ध झालेल्या बाणी शक्तीचा उपयोग करून निचे विनंत रूपांतर करून तिला दूर अंतरावर पाठविता येते, आणि त्याच विजेने किंवा एकाच रतीत रूपांतर करून त्या रतीचा कारखाने वाटविण्याकडे उपयोग करता येतो किंवा एका ठिकाणी सर्व शक्ति उत्पन्न करून तिची अनेक ठिकाणी पाहिजे त्या प्रमाणात वाटणी करता येते थोडक्यात सांगायची म्हणजे लोकवस्ती आणि व्यापाराचे केंद्र यांपासून दूर अंतरावर असलेल्या धव धने इत्यादिक नैसर्गिक शक्तीचा उत्तम उपयोग करून येता येतो रेशमाने गुळगुळील तार घेऊन त्या तारचे वेडोळे केले व त्यात जर एकदम लोहसुवक पातळात त्या वेडोळ्यात बीज उत्पन्न झालेली दिसून येईल या विजेचा प्रवाह विद्युत् म्मावकात (ग्यालव्हानो मिटर) सोडला तर हा प्रवाह शक्ति असून जोपर्यंत लोहसुवक हालत नाही तोपर्यंत तो बदलत नाही परंतु जर वेडोळ्यातून सुवक बाहेर काढला तर किंवा एक बार विद्युत्प्रवाह उत्पन्न होतो परंतु हा प्रवाह पूर्वाच्या प्रवाहाच्या उलट दिशेने वहातो सुवक आणि विद्युत् यांच्यामधील दाबवधाचा शोध १८३१ साली प्रसिद्ध झालेला फाराडे याने लावला आणि तेव्हापासून या विषयात प्रगतीच होत आहे या तत्वावर अनुसरून अनेकाना विद्युत्जनक यंत्रे तयार केली आहेत त्यापैकी एका यंत्राची माहिती पुढे दिली आहे — धावडी लोखंडाच्या तुकड्यामोठती रेशमाने गुळगुळील तारचे वेडे दिलेले असतात हा लोखंडाची अर्धे लोहसुवकाने अवलंबून गातील अशी योजना केलेला असते त्यामुळे उलट गुप्त असे प्रवाह जाऊ लागतात हा प्रवाह दोन अर्धे फकते उलटसुलट आसतात जोडली आणि त्याला लागून दोन फाल्ताच्या टोंकावरून घेतला तर गेणारा प्रवाह एकाच दिशेने घतत येतो, कारण ज्या वेळेस प्रवाहाची दिशा बदलते तेव्हा एका फकणाच्या तुकड्याचा स्पर्श बदलतो व दुसऱ्याकडे दुसऱ्या बाजूच्या फाल्तावर तो प्रवाह जातो म्हणजे प्रवाहाची दिशा कायम रहाते

आतापर्यंत उपयोगात आणलेल्या सुवकजन्य विद्युद्यंत्रात यापरिलेला सुवक साधा पीळादाचा असे त्याऐवजी एकाचा विद्युद्धमालेच्या (ब्याटरीच्या) प्रवाहाच्या यागान उत्पन्न

झालेला सुवक वापरतात त्या करिता साध्या लोखंडावर त्या रतीने गुळगुळील तारची वेडोळी दळून विद्युत्प्रवाहाने सुवक उत्पन्न करतात या सुवकाचा उपयोग केला तर जास्त फायदा होतो कारण विद्युत्प्रवाहाने उत्पन्न केलेले सुवक फार जोरदार असते व त्यामुळे जोरदार सुवक रेपा असलेल्या क्षेत्रातून जर तारची वेडोळी फिरविली तर आरचा प्रवाह उत्पन्न होतो परंतु अलीकडे सुवकच उत्पन्न करण्याकडे विद्युद्धमालेचा उपयोग न करता त्याऐवजी सुवकविद्युत् यंत्राने (डायनामोने) उत्पन्न झालेल्या विद्युत्प्रवाहाच्या योगानेच सुवकच उत्पन्न करण्याची पद्धति प्रचारात आहे या पद्धती मध्ये घटमालेच्या प्रवाहाने उत्पन्न होणाऱ्या सुवकाच्या शक्तीपेक्षा यंत्र-जन्य-प्रवाहाने उत्पन्न होणारी सुवकाशक्ति जास्त जोरदार असते, व त्यामुळे असण्या प्रकारच्या यांत्रिक रचनेपासून जास्त जोरदार प्रवाह उत्पन्न होतो व प्रवाहाच्या जोराच्या प्रमाणात फायदा होतो

कोट्यापासून वाकलून करून ति-या योगाने गति उत्पन्न केली तर उष्णतेच्या रतीत रूपांतर होत असताना व्यापक शक्तीचे रूपांतर न होताच दुसरीकडे ती व्यर्थ निघून गति सुवकविद्युत् यंत्राचा (डायनामो) उपयोग करून गतीचे विद्युत्प्रवाहात रूपांतर केले तर गति व्यर्थ न जाता ती प्रवाहात रूपांतर पावते, त्यामुळे अशा यंत्रापासून व्यवहारास फार फायदा होतो तसेच विद्युत्प्रवाह फार दूर अंतरावर नेता येतो व त्यामुळे व्यापाराच्या केंद्रापासून दूर अंतरावर असलेल्या धव धने आदिकरून नैसर्गिक साधनाचा उपयोग करता येतो

दोन प्रकारचे प्रवाह पाठविणारे डायनामो आहेत एका प्रकारच्या डायनामोमधून सगोशक्ती उलट सुलट असे प्रवाह येतात आणि दुसऱ्या प्रकारच्या डायनामोमधून एकाच दिशेने सतत प्रवाह येतो

उपयोग — विजेने मुलामा चढविता येतो त्याकरिता विद्युत्चालक शक्तीचा दाब ५.१७ व्होल्टपेक्षा जास्त असता कामा नये मुलामा चढविण्याची ५.१० भांडी एका रोबेने जोडली असता यापेक्षा काहीता जास्त असलेल्या विद्युत्चालक शक्तीचा दाब असला तरी चालतो विजेने द्रव्य आगण्याच्या, गिरण्या, चाल्या, दळण्याच्या चक्या वगैरे चालवितात याकरिता एका दिशेने वहाणाऱ्या प्रवाहाचा उपयोग करतात या विषयापासु वितळविण आणि दिवे लावणे या कामाकडे याचा उपयोग हाऊ शकतो परंतु या कामाकडे उलट सुलट येणाऱ्या प्रवाहाचा जास्त फायदेशीर रीतीने उपयोग करता येतो उलट सुलट येणाऱ्या प्रवाहात एक विशेष गुण आहे की, असल्या प्रकारच्या प्रवाहाची विद्युत्चालक शक्ति अतिशय सुलभ रीतीने कमी जास्त करता येते । या कामात शक्तीचा अत्यल्प प्रमाणात व्यय होतो एकाच दिशेने येणा या प्रवाहात इतका सुलभता असत नाही म्हणून दिव लावणे आणि रासायनिक क्रियेकरिता उष्णता उत्पन्न

करणे या दोन्हीही कामांकरे उत्तु सुलभ येणाऱ्या प्रवाहाचा उपयोग बहुधा करतात.

सुवकत्व.—कोंढी जातीचे दगड खोदडास आकर्षिततात. यांची रासायनिक पट्टना लो० प्र० या रासायनिक संकेताने दर्शविता येते. हे दगड खोदडाच्या किर्सात सुडपिले तर त्यांच्या विशिष्ट दोन टोंकांस कांथ विकसित होती परंतु मध्यंतराची जागा त्या किर्सास आकर्षण करू शकत नाही. त्या दोन टोंकांस ध्रुव अशी संज्ञा आहे. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीच्या सुमारास सुवकाचे दगड दोनच गुणधर्म दुरुपियनांच्या म्यानांत आले होते. त्यांपैकी एकाच्या आधारे त्यांनी होकायंत्र तयार केले. दुरुपियन लोकांस पंधराव्या शतकापूर्वी होकायंत्र माहीत नव्हते. परंतु चिनी लोकांस हेंच होकायंत्र इ. स. पूर्वी ११०० च्या सुमारास माहीत होते असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

एखाद्या सुवकाच्या तानिण्याने साध्या खोदडाच्या अंगां सुवकास येते. हा शोध पहिल्या शतकातील ग्रीक आणि रोमन ग्रंथकारास माहित होता. दूर अंतरावरून अगर साधिण्याने जें सुवकास उत्पन्न होते त्यास “प्रवर्तनीय सुवकास” असे नांव देतात.

प्रवर्तनीय सुवकास उत्पन्न करण्यास धावडी खोदड (साधे खोदड; सॉफ्ट आयर्न) न घेता पोलाद घेतल्यास उत्पन्न झालेले सुवकास फार दुर्लभ फलदायी ठरतात, परंतु धावडी खोदडास उत्पन्न झालेले सुवकास असे टिकाऊ नसते. त्यामुळे कृत्रिम खोदडुवक करण्यास पोलाद घेतात. सन १८२० सालापर्यंत पाषाणसुवकापासूनच कृत्रिम सुवकास करीत असत. परंतु त्यानंतर विद्युत्प्रवाहाचा उपयोग करून कृत्रिमसुवक तयार करू लागले. पुढीलच सापडणारे पाषाणसुवक विद्युत्प्रवाहानेच झाले आहेत अशा तज्ज्ञांचा खोश आहे. पाषाणसुवकापासून कृत्रिम सुवक बनविता विद्युत्प्रवाहाच्या योगाने कृत्रिमसुवक तयार करणे म्हणजे मूळ साधनानाच उपयोग करण्यासारखे आहे. एखाद्या तारितून विद्युत्प्रवाह पाठविला असता त्या तारेसमोभा सुवकरोप उत्पन्न होतात; म्हणून सर्पिल तारितून विद्युत्प्रवाह पाठविला असता त्या तारुल परंपरेच्या अंतर्भागा जोरदार सुवक क्षेत्र उत्पन्न होते. म्हणून सर्पिल प्रवाहाचा उपयोग कृत्रिमसुवक तयार करण्याकरिता करतात. नैसर्गिक उर्जे पाषाणसुवकाचा व्यवहारांत फारसा उपयोग होत नाही. एक चमत्कारिक वस्तु म्हणून पदार्थसंग्रहालयात ठेवण्यालायक तो पदार्थ आहे अशी त्याविषयी सध्या कल्पना आहे.

होकायंत्राची रचना पुढे दिल्याप्रमाणे असते. एक पोलादी तार घेऊन तिच्या अंगां सुवकत्व आणतात. तिचा उत्तर ध्रुव ओळखता यावा म्हणून ती चिन्हांकित करतात. ही पोलादी तार समतोल राहिल अशा येतात. ही पोलादी तार दुसऱ्या कोणत्या तरी धातूच्या अवयवा-

देवितात. असे केले म्हणजे उत्तर-ध्रुव उत्तर दिशेकडेच सारखा वळलेला रहातो. या तारेच्या पातळीतून आणि खखस्तिकतातून जाईल असे एक मूढवस्तुस काढले असते तर त्या वस्तुला सुवक-याम्योत्तर अशी संज्ञा आहे.

सुवकाच्या उत्तर आणि दक्षिण ध्रुवाच्या आकर्षणाचे नियम ऋण आणि धन विद्युत्तत्त्वाचे नियमांसारखेच आहेत. उदा० दक्षिण ध्रुव उत्तर ध्रुवास आकर्षितो व उत्तर ध्रुव दक्षिण ध्रुवास आकर्षितो. समान ध्रुव एकमेकांचे प्रतिघरण करतात व विपरीत ध्रुव एकमेकांस आकर्षितात.

दोन ध्रुवांमधील आकर्षण अथवा प्रतिघरण अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात असते. पहिल्या नियमाची सत्यता पहिले सोपे आहे. परंतु दुसऱ्या नियमाची सत्यता पाहणे तितके सोपे नाही. कारण त्यावरिता तुलनाच उत्तर किंवा दक्षिण ध्रुव घेऊन यापर प्रयोग केला पाहिजे; परंतु सुवकाच्या वायतांत उत्तर ध्रुवाव्यतिरिक्त दक्षिण ध्रुव किंवा दक्षिण ध्रुवाव्यतिरिक्त उत्तर ध्रुव घेणे शक्य नाही. व दोन दोन स्व एकत्र आले तर एकाचे आकर्षण आणि दुसऱ्याचे प्रतिघरण होऊ लागते; त्यामुळे प्रयोग पायाशुद्ध होत नाही. याकरिता धी. ए. कोलेब यॉने बारीक आणि लांब असे सुवक घेऊन त्यायोगाने आकर्षण आणि प्रतिघरण पाहून या मधील नियमाची सत्यता आणखीन पाहिली.

सुवकत्वाचा तिसरा महत्वाचा नियम पुढे दिला आहे. इतर गोष्टी तशीच राहिली तर दोन ध्रुवांतील आकर्षण आणि प्रतिघरण ध्रुवशक्तीच्या गुणाकाराच्या प्रमाणात असते.

सुवक रे पाः—एखादी पोलादी पांथ घेऊन तिच्या ठिकाणी सुवकास उत्पन्न करावे. नंतर ती कांय पुष्पभागावर ठेऊन तिच्यावर, एक जाड कागद ठेवावा. नंतर एका चाळणीतून त्या कागदावर खोदडाचा फीस टाकावा व फीस पडत असतांना तो कागद किंविद इलबीत असताने अगर थोडाने त्या कागदावर डबूच टिक् टिक् करावे. म्हणजे त्या कागदावर किताच्या उत्तर ध्रुव व दक्षिण ध्रुव यांत जोडणाऱ्या वक्र रेखा उठलेल्या दिसतात त्यांत सुवक क्षेत्रांतल्या रेखा किंवा सुवकरोपा अशी संज्ञा आहे. (या रेखांची नोट कल्पना येश्वाकरिता विद्युत्प्रवाहातील माहिती पहावी.) ज्या ठिकाणी त्या रेखांची गर्दी झालेली असते त्या ठिकाणी सुवकक्षेत्र बलवत्तर आहे असे समजवे. त्या सुवक-रेखा थोडून काढण्याची दुसरी एक रीति आहे ती अशीः—एक बारिकशी सुई घेऊन ती होकायंत्राप्रमाणे टांगवी. नंतर ती सुई सुवकक्षेत्रांत कोणती तरी एक रेखा करून स्थिर राहिल. ती रेखा कागदावर पुष्कीने नमूद करून ठेवावी. नंतर त्या सुईचे एक टोंक आगदी लगतच्या भागांत त्या रेखेच्या एका टोकास लागून ठेवावे. व सुईची ही स्थिति कागदावर नमूद करून ठेवावी; व पुढे असाच

कम चालू ठेवावा. गाग्रामां येवा काढल्यास त्या येवा सुंवकक्षेत्र व त्यातील सुंवक येवा या दोहोंसह दाखवितील. बरील प्रकारची सुई घेऊन ती एका सुंवक-क्षेत्रात टागल्यास ती क्षितिगाशी समान्तर रीतीने हलके व अशी गति तिला दिली असती ती सुई लेवकाप्रमाणे हलू लागेल; माघ लेवक उभा हालतो व ही सुई आडवी हलके एवढाच लेवक आणि ही सुई यांच्यात फरक आहे. अशे लेवका-प्रमाणे या सुद्ध्या हेलका-याचा काल सारखाच असेल. सुंवकक्षेत्राच्या बलाच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात हेलकाच्याच्या या कालात फरक पडला पाहिजे असे सिद्ध झाले आहे. अर्थात यावरून दोन सुंवकक्षेत्रांची गुलना करिता येते.

सुंवकाचा कल—बरील प्रकारची एक साधी सुई घ्यावी; परंतु तिच्या अंगी सुंवकत्व आणण्यापूर्वी तिचा मुख्य-मध्य काढून ठेवावा नंतर तिच्या अंगी सुंवकत्व उत्पन्न करून ती सुई शुद्धवर्णमध्यविंदूत तालून घरावी असे केले असता ती सुई क्षितिगाशी समान्तर व राहता एक निश्चित कोन करते. हा कोन भूगोलाबरोबर निरनिराळ्या प्रदेशात भिन्न भिन्न असतो या कोनास 'कल' (इंक्लिनेशन) अशी संज्ञा आहे.

सुंवकाचा बाक—बरील प्रकारची सुई टागली असता ती एका सध्या पातळीत स्थिर राहते. भूगोलाचे व्यापारित वृत्त आणि सुंवकज उर्वरपातळी यात जो कोन होतो त्यास बाक (डेक्लिनेशन) अशी संज्ञा आहे. व ज्या उर्वरपातळीत सुंवकाची सुई राहते तिला सुंवक व्यापारित वृत्त अशी संज्ञा आहे. हा बाक पश्चिमेस अथवा पूर्वेस असू शकतो व निरनिराळ्या शहरां या बाकाच्या कोनाचा अंश निरनिराळा असतो. एकाच स्थळी भिन्नभिन्नकाळां भिन्न असे शकतो. उदाहरणार्थ लंडन शहराचा बाक १८१६ साली २४ अंश १० कलाइतका होता तो कमी कमी होत १९०० साली १९ अंश १९ कलाइतका झाला. याच शहराचा बल १८३० साली ६९ अंश २ कला इतका होता तो कमी कमी होत १९०० साली ६७ अंश ९ कलाइतका झाला.

अनेक चवर्गावा सुंवक—आतापर्यंत आपण अशी कारणा केली की, कोणत्याही कोण्डाच्या अगर पोलादाच्या तुकड्यावर फक्त दोनच ध्रुव असू शकतात. परंतु विशेष कृतीने त्यावर दोहोंपक्षां वास्त ध्रुव उत्पन्न करता येतात. एखादी पोलादी काव घेऊन तिच्या मध्य-भागामागून दोन्ही शेवटापर्यंत एकाच बलवत्तर सुंवकाचा दाक्षिण ध्रुव ओलटणास असे आटवून येईल की त्या कावीच्या दोन्ही टोंकास उतराध्व उत्पन्न झाला असून त्या कावीच्या मध्यभागी दाक्षिण ध्रुव उत्पन्न झाला आहे याच पद्धतीने मध्यभागी दोन-तीन-चार किंवा अनेक ध्रुव असून टोंकात समान ध्रुव असलेला सुंवक तयार करिता येतो.

अध्वरात्मक सुंवक—याविषयत ध्रुव नसून अंगी सुंवकत्व असलेल्या जिनसा तयार करिता येतात त्या

करिता एखादी पोलादी कडी (आगळी) घेऊन तिच्या सर्वांगार रेशीम गुंडाळलेली तार गुंडाळून सारतून विशुद्धात सोडल्यास ती कडी सुंवकत्व धारण करिते, परंतु तिला ध्रुव असत नाहीत. त्यामुळे असल्या कडीच्या योगाने कोणंही कोन आर्कोगला जात नाही. परंतु असली कडी तोडून सरळ केली तर तिचे ध्रुव दृष्टोत्पत्तीस येतात व ते ध्रुव कोणंही कोन आर्कोगलात, परंतु हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, सुद्धा एकच ध्रुव असलेला असा सुंवक तयार करिता येणे शक्य नाही. केव्हाहि कोणत्याहि सुंवकावर दोन किंवा जास्त ध्रुव असणारच.

अध्वरात्मक सुंवकसिद्धान्तः—एखादी सुंवकाचा घेऊन तिचे दोन तुकडे केले तर त्या तुकड्यावर दोन ध्रुव उत्पन्न होतात, किंवा त्या तुकड्याचे एकवार तुकडे केले तर त्यावर चार दिशतात. याप्रमाणे शक्य तोपर तुकडे केले तरी त्या कोण्डाबरील सुंवकत्व अगर ध्रुवत्व नष्ट होत नाही. सुंवकाच्या या गुणामुळे अध्वरात्मक-सुंवक सिद्धान्त बसविता आला आहे. त्या सिद्धान्ताचे सामान्य दिग्दर्शन येथे केले आहे. व याविषयी अस्त माहिती पुढे दिली आहे.

प्रत्येक सुंवकाच्या ठिकाणी याप्रमाणे वाटेल तितके तुकडे केले असता त्याच्या ठिकाणी सुंवकत्व असतच. या घर्मात अनुलक्षून शास्त्रवेत्त्यांनी अशी कल्पना केली की व्यवहारातील सुंवक, अध्वरात्मक सुंवक एवढीच होऊन बसलेले असते. त्याचा धावडी कोळंडाचा तुकडा सुंवक-क्षेत्रात ठेविला असता त्यातील कोड्याचे अणु ध्रुवत्वाच्या अध्वरात्मकावर फिरत असावेत व हे अणु स्वभावातच अंगां सुंवकत्व असलेले असे अवगतेत, व हे सुंवकत्वयुक्त अणु सुंवकक्षेत्रात आल्यामुळे वस्तुलोकृति फिरून सुंवकक्षेत्राशी समान्तर होत असावेत. लहान सुया घेऊन त्याचे सुंवक धनसून नंतर दाक्षिण व उत्तर ध्रुव समान्तर येतील अशा रीतीने त्या सुयाचा तुडगा केला तर एक बलवत्तर सुंवक तयार होतो, यावरून आपणास असे स्पष्टावयास शकत नाही की या सुयाप्रमाणेच अध्वरात्मक सुंवक सुद्धा वस्तुलोकृति फिरून एक मोठा सुंवक तयार करतात. परंतु जेव्हा कोण्डाच्या सुंवक-क्षेत्रातून काढून घेतले जाते तेव्हा ते स्थितीस्थायपरत्वांमुळे पूर्वीची स्थिति धारण करतात; यामुळे तो कोळंडाचा तुकडा सुंवकत्वरहित होतो आता पोलादाच्या अर्ध्याचा अंगी कोड्याप्रमाणे स्थितिस्थायपरत्वा नसावी. त्यामुळे ते कण सुंवक-क्षेत्रात आल्यावर वस्तुलोकृति फिरतात, परंतु याप्रमाणे स्थिति पालटल्यावर मूळची स्थिति प्राप्त करून घेण्यास ते असमर्थ होत असावेत, व त्यामुळे पोलादी तुकड्याच्या अंगी सुंवकत्व याप्रमाणे येत असावे प्रत्येक सुंवकाच्या उत्तर आणि दाक्षिण ध्रुवांचे बल अगदी समतोल असते हे पुढील प्रयोगाने सिद्ध करिता येते. एक लहानसा सुंवक घेऊन तो एका सुवाच रॉचाचा व जेलर तो पाण्यात टागावा; मध्यमे तो

पाण्यांत तरंगेल. परंतु तो भुवुककाकडून उत्तर किंवा दक्षिण ध्रुवाकडे (दिशेकडे) आकर्षित जाणार नाही. अर्थात् तो पाण्यांत कोठेहि राहील. एखादा पोलादो तुकडा घेऊन तो अतिशय उत्तम अशा तराजूत बघून केला व नंतर त्याच्या ठिकाणी चुंबकत्व उत्पन्न केले तर त्याच्या बघनांत यत्किंचि-तहि फरक पडत नाही. यामुळे खाली किंवा वरच्या बाजूस 'लक्षधवल' असत नाही हे सिद्ध होते. त्यामुळे तुकड्याच्या दोन्ही पक्षांवर सारखेच आकर्षण-प्रतिसारण होत असले पाहिजे. तेव्हां या प्रयोगांनेहि हे सिद्ध होते की, दक्षिण आणि उत्तर ध्रुवांचे बल अगदी समतोल आहे.

लोहाव्यतिरिक्त चुंबकत्व विविध धातूः—लोखंड आणि ज्यांत लोह प्रामुख्याने आहे अशा मिश्र-धातूंत व दुसऱ्या रासायनिक द्रव्यांत चुंबकत्व असू शकते. परंतु यावरून असे मान्न समजू नये की लोहाच्या अंगाचे तेवढा हा गुण आहे; सूर्यांत असे दुसरे पुष्कळ पदार्थ आहेत की, ज्यांच्या अंगी हा गुण थोड्याबहुत अंशाने असतो. दुसरे असे कोही पदार्थ आहेत की, त्यांवर चुंबकांने फक्त प्रतिसारणच तेवढे पडते. या काळांत विस्मय नांवाचा धातु येतो. विस्मय आणि दुसऱ्या काही पदार्थांच्या अंगी हा गुण अत्यल्प प्रमाणाने वसत असल्याने या गुणाचे अस्तित्व बराच कालपर्यंत शोधकांच्या नजरेस आले नाही.

सन १८४५ साली फाराडे याने दाखवून दिले की सर्व पदार्थ चुंबकांने. आकर्षित जातात किंवा प्रतिसारिले जातात. जे पदार्थ आकर्षित जातात त्यांना चुंबकत्व—विशिश्ट पदार्थ अशी संज्ञा आहे. आणि जे प्रतिसारिले जातात त्यांना चुंबकत्वविरोधी अशी संज्ञा आहे. प्राणवायु हा चुंबकत्व-विशिश्ट पदार्थांत अर्थात् बलवत्तर आहे तरी पण त्याची चुंबकत्वशक्ति लोखंडाच्या चुंबकत्व-शक्तीच्या एक पांच लक्षांश (१/५००००) इतकी आहे. यावरून दुसऱ्या चुंबकत्वविशिश्ट पदार्थांना चुंबकत्व शक्ति किती अल्प असली पाहिजे व ती मापण्याकरिता किती यंत्रे पाहिजेत याची सोबीती कल्पना येईल. विस्मय या चुंबकत्वविरोधी पदार्थाची शक्ति लोखंडाच्या चुंबकत्वाच्या एक कोटभांश इतकी आहे. म्हणजे प्राणवायूच्या चुंबकत्व शक्तीच्या एक विसांशाइतकी विस्मयची चुंबकत्वविरोधी शक्ति आहे.

चुंबकमंदता—एखादा लोखंडा तुकडा घेऊन त्याला चुंबक-क्षेत्रांत ठेवावे म्हणजे त्याच्या अंगी चुंबकत्व येते. आतां जर हे चुंबक क्षेत्र कमी गास्त बलवत्तर केले तर तत्क्षणांचे त्या लोखंडाच्या तुकड्यांत (चुंबक क्षेत्राच्या सप्रमाणांत) फरक होत नाही; त्या तुकड्यांतील चुंबकत्वांत फरक होण्यास काही काल जावा लागतो. म्हणजे तुकड्यांतील चुंबकत्व क्षेत्राच्या चुंबकत्वाप्रमाणे रेंगाळते. लोखंडाच्या या १ " चुंबक मंदता " वरी संज्ञा आहे. निरनिराळ्या

जातीच्या लोखंडाच्या अंगां ही मंदता निरनिराळ्या प्रमा-णांत वाप्त करते.

चुंबकत्व नष्ट करणेः—कित्येक वेळां एखाद्या पदा-र्थांत वाप्त करीत असलेले चुंबकत्व नाह्याने करणे जरूर असते. त्याकरितां तो लोहचुंबक तांबडा लाल होईपर्यंत तांबवीत असत; परंतु पोलाद किंवा ओतीव लोखंड तापवून थंड केल्यास त्यांतील परमाणूंची रचना बदलते. अर्थात् तो तुकडा तापाविण्यापूर्वी व तापवून थंड झाल्यावर परमाणूंच्या रचनेच्या दृष्टीने एकच आहे असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे त्याची चुंबकस्थिति आणि चुंबकरीहृत स्थिति या दोहोंची झुलना करितां येत नाही. या प्रकारची तुलना सुलभ रीतीने करितां यावी म्हणून हविंग याने पुढील पद्धत बसविली. ज्या तुकड्याचे चुंबकत्व नष्ट करावयाचे असेल त्याला विद्युत्-प्रवाहाने बनविलेल्या वारंवार ध्रुव बदलणाऱ्या व हळूहळू निःशक्त होत जाणाऱ्या क्षेत्रांत ठेवावे म्हणजे कोणत्याहि चुंबकांतील शक्ति नाह्याशी करितां येते, व त्याला पूर्व-पदावर आणता येते.

प्रकाशाचे ध्रुवीभवनः—चुंबक क्षेत्राच्या योगाने प्रका-शाचे ध्रुवीभवन होते. एखादी जाडी कांब घेऊन तीतून प्रकाश पाठवावा; व त्याच्या सभोवदार चुंबकक्षेत्र उत्पन्न करावे; म्हणजे कांबितून जाणाऱ्या प्रकाशाचे ध्रुवीभवन होते. ध्रुवीभवनाचा कोन आणि चुंबकक्षेत्राचे बल यांत एक ठरा-विक प्रमाण असते. या ठराविक प्रमाणावरून ध्रुवीभवनाच्या कोनाच्या आधारे चुंबकक्षेत्राचे बल काढता येते.

चुंबकत्वांत पदार्थांच्या आकारमानांत पडणारा फरकः—सन १८४२ साली आणि सन १८४४ साली जे. पी. जोल याने चुंबकासंबंधाने कित्येक मजेदार गोष्टी प्रसिद्ध केल्या. त्याकरितां त्याने काही प्रयोग लोखंड आणि पोलाद या दोहोंवर केले होते. त्याच्या या अनुभ-वाची छाया कित्येकांनी अनेकवार प्रयोग करून घेतली आहे. त्याने असे दाखवून दिले की, चुंबकत्व उत्पन्न केल्याने पदार्थांच्या लांबीवर्दीत फरक पडतो. सन १८८२ साली डब्ल्यू. एफ. वारेट याने असे दाखवून दिले की, निक-लच्या कांबीची लांबी चुंबकत्व उत्पन्न केल्याने कमी होते. यानंतर दुसऱ्या कित्येक गोष्टी शास्त्रज्ञांच्या निदर्शनास आल्या आहेत, त्यांवरून चुंबकत्व काय असावे हे जास्त स्पष्टपणे समजू लागले व त्यांतील गुष्ट गोष्टी उपडकीस आल्या आहेत. जोलने असे दाखवून दिले की, लोखंडाच्या कांबीच्या लांबीची वाढ चुंबकत्व उत्पन्न करणाऱ्या क्षेत्राच्या जलाच्या मर्यांच्या प्रमाणांत असते; व जेव्हा त्या कांबीची स्थिति संपृकावस्थेजवळ येते, तेव्हा ही वाढ कमी प्रमाणांत होते व नंतर ती वाढ बहुतेक वेदच होते; परंतु सन १८८५ साली विडवेल याने असे दाखवून दिले की, ज्या ठिकाणी जोल याने आपला प्रयोग वेद केला त्यापुढे म्हणजे त्यापेक्षा जास्त बलवत्तर चुंबकक्षेत्र वापरले तर कांबीची सुसती

विशुद्धता आणि शुद्धकत्व गोवा भाग्येच्या संस्थांना—
 शुद्धकक्षेच्या भाग्येने विशुद्धतेच्या वादक-संस्थांच्या शुद्ध-
 कर्त करणे पडते. याशिवाय हात या शाखांना पुढील
 कोष लावला. एकाच पक्षीय विशुद्धताद्वारे आपली
 या पक्षीयद्वारे दोन समष्टि पक्षी गोष्टी एकाच विशुद्धता-
 भागी (गर्भद्वारांमिडरवरी) संस्था जोडला आपली आपकता
 ज्ञात वसत वावत नाही. य त्यामुळे आपकतापुढे
 वाद आपत नाही हे सिद्ध होते. परंतु ती पक्षी
 र दोन शुद्धकक्षेच्या भाग्येने शुद्धता ही शुद्धता अन्वये
 केले तर आपले शुद्धता येईल की, विशुद्धतापुढे आपली प्रवाद
 नित स्वच्छता आहे. याचा आपले आपत होता की, य दोन
 शुद्धतापुढे स्वच्छता होते शुद्धतापुढे शुद्धता करणे पडत.
 शुद्धता या शुद्धतापुढे “दाखला परिणाम” आहे
 आहे. तसेच के. व्ही.आणि डॉ. डेराडा यांनी

करून असें सिद्ध केले की, सुंयकत्वाचे "यंगचा स्थिति स्थापकत्वाचा गुणक" बदलतो. एकाच जातीच्या धातूच्या दोन पदधा घेऊन त्या अम्लोत घुडविल्या असता विद्युत्प्रवाह उत्पन्न होत नाही. परंतु त्यांपैकी एकांत सुंयकत्व उत्पन्न केले असता त्यातून प्रवाह निघतो.

आतां अण्व्यात्मक-सुंयक सिद्धान्ताचे दिग्दर्शन करून सुंयकत्वाचा साधारण इतिहास देऊं.

अण्व्यात्मक सुंयक सिद्धान्तः—डब्ल्यू. ड. बेचरचा सिद्धान्त असा आहे की, पोलादासारखे धातू अण्व्यात्मक सुंयकत्वाचे वनले आहेत; परंतु त्यांचे ध्रुव एकाच दिशात नाहीत त्यामुळे स्वाभाविक सुंयकप्राप्ती धातूच्या अंगी सुंयकत्व घडत नाही. जेव्हां असल्या धातूचा तुकडा सुंयकक्षेत्रांत येतो तेव्हा त्यांतोळ अण्व्यात्मक ध्रुव एकाच विशिष्ट दिशेत घडतात. व त्या तुकड्याच्या अंगी सुंयकत्व येते. या सिद्धान्तांत एक दोष दृष्टीस पडतो तो हा की जर असें असेल तर अत्यंत अल्प अशा क्षेत्राच्या योगाने व डेल तेव्हा बल असणारे सुंयकत्व उत्पन्न झाले पाहिजे. परंतु असें होत नाही; याकरिता बेचरने त्याला अशी पुस्ती जोडली की, त्या अण्व्यात्मक ध्रुवाच्या अंगी स्थितिस्थापकता आहे. म्याक्सवेल, जे. ए. ह्विंग, एफ. जी. बेसी यानां प्रयोग करून गणिताच्या अपांर असें सिद्ध करून दाखविले आहे की, अशा प्रकारची स्थितिस्थापकता मानण्याची आवश्यकता नाही. त्यानें हें सिद्ध करण्याकरितां एका तत्त्वावर पुक्कडशा सुंयकत्वयुक्त सुया बनविल्या. त्यांचे ध्रुव इत-इतस्ततः बदलिले होते; नंतर तो तणा एका तारेच्या वेगळ्यांत ठेऊन त्यातून विद्युत्प्रवाह पाठवून सुंयकक्षेत्र उत्पन्न केले. अशा प्रकारचा प्रयोग केला असता अण्व्यात्मक सुंयकत्वाचा उत्तम अनुभव येतो; व वस्तुस्थितीशीं ह्या अनुभवाचा छान मेळ बसतो.

अशा प्रकारे अण्व्यात्मक सुंयक सिद्धान्त वस्तुस्थितीशीं जुळतो; परंतु असा प्रश्न उपस्थित होतो की हा असा सूरुक्ष असा अण्व्यात्मक सुंयक कसल्या प्रकारचा असावा किंवा त्याची रचना काय असावी. ह्याचें दाखवणांनां पुढें दिश्या-प्रमाणें उत्तर दिले आहे. एका विशिष्ट दिशेनें वस्तुलाकार विद्युत्प्रवाह कसलाहि विरधि न होतां फिरण्याची सोय प्रत्येक अणूत असल्यास त्यायोगें कायमचे सुंयकत्व उत्पन्न होऊं शकतें; अर्थात् अण्व्यात्मक सुंयकत्व अशा प्रकारचें असावें असें त्याचें मत आहे.

सुंयक-विरोधी पदार्थासंबंधानें बेचर यानें अशी कल्पना केली की, सुंयकविरोधी पदार्थाच्या अणूत अर्था एक प्रणालिका असावी की, त्यातून विरद्ध दिशेनें विद्युत्प्रवाह वाहण्यास रस्ता मिळत असावा; त्यामुळे विरद्ध प्रकारचा ध्रुव उत्पन्न होतो व त्यामुळे सुंयक क्षेत्रातून त्याचे प्रतिसारण होतें; व ज्या वेळेस हा सुंयकविरोधी पदार्थ त्या क्षेत्राच्या बाहेर काढला जातो त्यावेळेस त्या प्रणालिकेंतून विरद्ध

प्रवाह उत्पन्न होऊन ती प्रणालिका निर्विद्युत होत असावी. हा सिद्धान्त सुद्धां वस्तुस्थितीशीं जुळतो.

जे. जे. थॉमसननें असा सिद्धान्त बसविला आहे की, परमाणू विद्युत्कणांचे वनले असावेत. व परमाणूत कर्मागस्त विद्युत्कण असल्यानें त्यांच्या टिकाणी ऋणत्व किंवा धनत्व येत असावे. अशा प्रकारचे कण परमाणू सभोवार वस्तुलाकृति फिरत असल्यामुळे सुंयकत्व उत्पन्न होत असावे हें अनुमान-सुद्धां अनुभवाशीं जुळतें.

येते हा सिद्धांत माहितीः—ड. स. पूर्वी ८०० च्या सुमारास ग्रीक लोकांस पाषाणसुंयकत्वाचा आकर्षण करण्याचा धर्म माहीत होता. सुंयकविपरीता उल्लेख होमर, क्लेटो, आरिस्टोटल, थिओफ्रेस्टस, आणि क्लियेस ग्रीक ग्रंथकार यांनी केला आहे. ग्रीक लोकांनंतर रोमन लोकांना पाषाणसुंयक माहीत होता हें सांगायचास नवी. तरीपण सुंयकरव दक्षिणोत्तरच राहूं शकतात हें १२ व्या शतका-पूर्वी युरोपियनास माहीत नव्हतें. परंतु हा गुण चिनी लोकांस फार प्राचीन काळी माहीत होता व त्याच्या योगानें होकायंत्र करून ते दूरवर प्रवास करीत असत. सन १५८१ साली रॉबर्ट नांमन यानें समान आणि विषम ध्रुवांचे प्रतिसारण आणि आकर्षण याविषयी शोध लावला. याच सुमारास सद्दह्म शोधकानें सुंयकत्वाच्या ध्रुवाचा बल शोधून काढला.

बरील काळस सुंयकत्वाचा पौराणिक फाल असें नांव देऊं. विलियम गिल्बर्ट यानें इ. स. १६०० च्या सुमारास प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांमधून आधुनिक काळास सुरुवात झाली; त्यानें आपल्या समकालीन लोकांच्या सुंयकत्वाविषयी असलेल्या छद्मचा समजुती खोदपा आहेत हें सिद्ध करून दाखविलें. उदाहरणार्थ त्या काळी अशी समजुत होती की, सगुणाचा रस खोपडण्यानें सुंयकत्व नष्ट होतें; परंतु हें खोटे आहे असें गिल्बर्ट यानें दाखवून दिलें. अशा प्रकारच्या अनेक त्रामक समजुती त्यानें दूर केल्या. त्यानें पृथ्वी हाहि एक सुंयक आहे असें दाखवून दिलें.

गिल्बर्टच्या कालानंतरची बरीच वर्षे काही एक शोध न लागतां तशींच गेली. सन १७८५ साली कोलंब यानें सुंयकत्वाच्या प्रमाणाविषयी गणितात्मक सिद्धांत बसविले व त्याविषयी प्रयोग केले. गणितशास्त्राचा सुंयकशास्त्रांत प्रवेश झाल्यापासून या शास्त्रात प्रगति होण्यास सुरुवात झाली. साधारण असा नियम आहे की, ज्या भौतिकशास्त्रांत गणिताचा प्रवेश होतो त्या शास्त्रांत नवीन शोध लागण्यास गणित हें एक अत्यंत बलवत्तर असे साधन उपलब्ध होतें. या कार्या कोलंब यानें बारीक आणि लांब असे सुंयक वापरले; त्यामुळे दोन ध्रुवांचा दुसऱ्या दोन ध्रुवांवर एकसमयावच्छेद करून घडणारा परिणाम त्यास दाखतां आला. पुढें सन १८१२ साली प्रसिद्ध गणित-शास्त्रविशारद गॉस यानें हा प्रश्न उत्तम प्रकारे सोडवून दाखविला. म्हणजे दोन ध्रुवांचा परस्पर घडणारा संबंध ध्यानांत

पेऊन एकदोन विशिष्ट उदाहरणे सोडविली व कोलंबचा नियम खरा आहे असे दाखवून दिले. तत्पूर्वी पॅराडसन याने सन १८२१ साली एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यात त्याने चुंबकत्व हे एक अदृश्य असे प्रवाही द्रव्य असून ते परमाणूमध्ये फिरे शकते, परंतु ते एका परमाणूपासून दुसऱ्या परमाणूत गाऊ शकत नाही असे गृहीत धरून चुंबकशास्त्रातील बरीच प्रमेये सोडविली. याप्रमाणे बरीच प्रमेये छुट्टे लागल्यामुळे अदृश्य प्रवाही चुंबकत्व खरोखरच द्रव्य आहे असा तत्कालीन शास्त्रज्ञांचा समज होऊ लागला.

डब्ल्यू. थॉमसन (लॉर्ड केल्व्हिन) याने सन १८४९ साली भूते दाखवून दिले की, काही गोष्टी अशा आहेत की, त्यायोगे हा अदृश्य प्रवाही पदार्थाचा सिद्धांत रराडरत नाही. म्हणून त्याने गणिताच्या आधारें काही प्रमेये बसविली. आतां पाडसन आणि केल्व्हिन यांचे सिद्धान्त एकमेकांशी बहुतांशी मिळते आहेत, परंतु केल्व्हिनच्या मताने पाडसनपेक्षा जास्त गोष्टींचा उलगडा होऊ शकतो. केल्व्हिन याच्या मागून त्याने दाखविलेल्या मार्गांने एफ्. डब्ल्यू. थॉमसन, जी. आर. किरचाफ आणि मॅक्सवेल यांनी बरेच शोध केले व नवीन नवीन गोष्टी उघडकीस आणल्या.

सन १८५१ साली एक महत्त्वाचा शोध एच. सी. ओअरस्टेड याने लावला. त्याने असे दाखवून दिले की, एखाद्या होक्वांध्रान्वयकून जर विद्युत्प्रवाह गेला तर होक्वायंत्राचा काढा त्या प्रवाहाशी काटकोन करितो. या शोधाच्या योगाने विद्युच्चुंबकशास्त्राचा पाया पातला गेला. नंतर लागलीच ए. एम्. अँभ्रिअर याने विद्युत्प्रवाहाचा परस्परवार होणारा परिणाम वर्तुळाकृति विद्युत्प्रवाहाचा परिणाम इ. गोष्टी प्रसिद्ध केल्या. त्याच सुमारास ही एक भरागी याने विद्युत्प्रवाहाच्या योगाने कोलंड पोलार् इ पदार्थांच्या अंगां चुंबकत्व आगता येते असे दाखवून दिले. सन १८२५ साली थॉमसन याने बलहीन विद्युत्प्रवाहाच्या योगाने प्रवल चुंबकत्व उत्पन्न होऊ शकते असे दाखवून दिले. माइकेल फॅराडे याने सन १८२१ सालापासून शोध करण्यास सुरुवात केली. त्याच्या शोधांपैकी विद्युच्चुंबकत्वाच्या प्रवर्तनाचा शोध हा फार महत्त्वाचा आहे. दुसऱ्या शोधाने त्याने ध्रुवीभूत प्रकाशकिरणार्थे वर्तुळाकृति प्रमण होते असे सिद्ध करून दाखविले. त्याने हा शोध सन १८४५ साली प्रसिद्ध केला. त्याने चुंबकत्वाचा अंगा (साधन-माध्यम) हो खरी खरी चुंबकत्वाची निवारणसूत्री आहे असे मानले. ही कल्पना त्याला चुंबकत्वाचे कारण असे की, विद्युदेवा आणि विद्युत्प्रवाहा यांची कल्पना फॅराडे याच्या डोक्यात नागली भिनल्यामुळे तीच कल्पना फॅराडे याला सहजच सुचली इ. सन १८०३ साली मॅक्सवेल याने फॅराडे याच्या कल्पनेला गणिताच्या विचारसरणीत घालून जास्त व्यवस्थित स्वरूप दिले. अंतरावरून चुंबकत्वाचे कार्य घडते असे मॅक्सवेलच्या पूर्वाच्या गणितवेत्त्यांनी गृहीत धरले होते. ते योग्य न दिसल्याकारणाने चुंबकत्वाच्या मार्गात

(माध्यमात) दाब उत्पन्न झाल्याने चुंबकत्वाची कार्ये घडतात असे मॅक्सवेलने गृहीत धरले. त्याला एका विशिष्ट उदाहरणात असे दिसून आले की, गणिताने काढलेली विद्युच्चुंबकत्वाची गति प्रकाशाच्या गतीबरोबर आहे; यांमुळे प्रकाशाचा इथर (प्रकाशवेहनाचे माध्यम) आणि चुंबकत्वाचे व विद्युत्प्रवाहाचे माध्यम ही एकच आहेत असे सिद्ध झाले. तसेच प्रकाश हा एक प्रकारचा विद्युच्चुंबकत्वाच्या प्रकपनाचाच प्रकार आहे असे दिसून आले. एच. आर. हर्ट्ज याने सन १८८८ साली प्रयोग करून विद्युत्प्रवाहासंबंधाने माहिती प्रसिद्ध केली. तेव्हापासून मॅक्सवेल याच्या सिद्धान्तास सर्व पक्षांकडून मान मिळू लागला.

चुंबकीय दृक्शास्त्र—प्रकाश आणि चुंबकत्व यात असणारा संबंध प्रथमतः फॅराडे याने दाखवून दिला. त्याने असे दाखवून दिले की, चुंबकरोधेच्या समान्तर मार्गांने प्रकाशकिरणानी काही पदार्थांतून गमन केले असता त्या किरणांचे ध्रुवीभवन होते या प्रकारचे ध्रुवीभवन करण्याचा धर्म सर्व पारदर्शक पदार्थांच्या अंगां आहे. या ध्रुवीभवनाची गति सर्व पदार्थांच्या अंगां सारख्याच दिशेने असत नाही. काही पदार्थांतून वायतः (घामावती) ध्रुवीभवन होते व काहीतून वायतःतरतः (दक्षिणावर्ती) ध्रुवीभवन होते. बहुतेक सर्व पदार्थांतून वायतःतरत ध्रुवीभवन होते. वायतःतर याचा अर्थ विद्युत्प्रवाहाच्या सर्वांगकृति दिशेने होणारे ध्रुवीभवन होय याच्या उलट दिशेने होणारे ध्रुवीभवन वायतः. ध्रुवीभवन होय म्हणजे याने असे दाखवून दिले की, द्रावणाच्या योगाने होणारे ध्रुवीभवन दाबक आणि द्राव्य याच्या ध्रुवीभवनाच्या वेरनेइतके असते आतां प्राण्याच्या अंगां वायतःतर ध्रुवीभवन करण्याची शक्ति आहे, आणि फेरी-सायनाइड ऑफ पोटाशाच्या अंगां वायतःतर ध्रुवीभवन करण्याचा धर्म असे तेव्हा पोटाशासमचा क्षार पाण्यात विरघळवून त्यायोगे ध्रुवीभवनाचा धर्म अंगां नसलेले असे द्रावण तयार करता येणे शक्य आहे. परंतु असल्या द्रावणाच्या अंगां चुंबकत्वनिश्चितच असू शकते. चुंबकत्वाच्या भोगाने होणऱ्या ध्रुवीभवनाचा रासायनिक घटस्थतेवयाशी कसा काय संबंध आहे याविषयीची माहिती पूर्वीन वास्तव्य ज्ञान आणि शास्त्रज्ञांनी मिळवून ठेविली आहे.

ज्ञान व वा शोधः—फॅराडे याने हा शोध लावल्यानंतर त्याने चुंबकत्वाचा प्रकाशाच्या धर्मावर काही परिणाम होतो काय हे पहाण्याचा फार प्रयत्न केला परंतु त्याच्या निदर्शनास काहीच आले नाही. सन १८८५ साली क्विंसे नावाच्या जर्मनशास्त्रज्ञाने प्रकाशकिरणाने उत्पन्न होणाऱ्या रेखा विद्युत्प्रकाशकिरणार्थे येणाऱ्या पाहिल्यास त्या निमित्तास स्थानग्रह झालेल्या दिसतात. परंतु त्याच्या या शोधाकडे त्या वेळेस कोणीच पारस लक्ष दिले नाही सन १८८५ साली डीमन याला असे दिसून आले की, १

नसे. युरोपांत कोशामर्थे वापयविधि करताना न्यूट्रेसमंड या धर्मप्रपांचे सुवन करावे लागते. फ्रेंच मध्ययुगीन कायद्यान्यर्थे तर विवाहित स्त्रीचा पतीवैरीन इतरांनी मुक्ता घेतल्यास तो व्यभिचाराचा गुन्हा गणला जात असे. आगिरी अमेरिकेंत १९ व्या शतकांत अविवाहित स्त्रीने पुण्यास सुवन घेऊं दिव्या-यहल तिला दंड केल्याची उदाहरणे जी दोंकव्हिलने उघेडिली आहेत.

सुवनाच्या कार्यासंबंधाची एक कारव विविध कल्पना यहुदी धर्मप्रपांत आढळते. ती कल्पना म्हणजे पुण्यास माणसांनी केवळ सुवनामुळे मृत्यु येणें हो होय. ईश्वराच्या त्रिष भक्तांनी ईश्वरानें सुवन घेण्यानें मृत्यु येतों अशी या लोक्याची कल्पना आहे. अर्थात् या रीतीनें मृत्यु येणें ही गोष्ट आगदी विनयासाठी व सुतत्वर अस्तत्तामुळे कष्ट अत्यंत पुण्यास माणसांनी अशा प्रकारचें बरण लागतें. आत्मादान, ऐतक, अक्षय, मोक्षे बगैरे साधुपुरुषांनी अशा प्रकारें मृत्यु आला असें वर्णन आहे.

मा र ती य.—प्रोक्तर हापिक्कत यांच्या मते सुवनाची आगची फ्रिचा प्राचीन भारतीयांत नव्हती. त्याच्या याविष-याच्या छिप्या (अमेरि. ओ. सो. जमेल २८) सारांश येण-प्रमाणें:—

बेदांमध्ये सुवने या अर्थाचा वाट, बसून त्याच्या जागी वात घेणें (प्रा) ह्या वातचा उपयोग केला आहे. “ गाई अगर पोटे उपाप्रमाणें आपल्या वासरांनी व शिगरांनी हुंगतात, त्याप्रमाणें देव आपल्या मुलांनी (सर्व प्राण्यांनी) हुंगतों. ” यापनि मुलाचें तीनदां अवप्राण केलें म्हणजे, मुलांचे आयुष्य वाढतें अशी कल्पना हिंदुस्थानांत उपनिषदकालापासून रुढ आहे. सुवने या अर्थाचा शब्द फार मागाहून प्रचारांत आला, परंतु सुवने व हुंगणें या अर्थाच्या शब्दांचा मूळचा अर्थ स्पर्श करणें, असा होता असें दिततें. त्याचप्रमाणें मागाहून प्रचारांत आलेला शब्द “ सुव ” ह्या उपा म्हणजे स्पर्श करणें ह्या धातुवरूनच तयार झाला असावा. शिवाय बरीच शब्दांचा टार मारणें या अर्था उपयोग केलेला आढळतो. उपा म्हणजे स्पर्श करणें, या शब्दावरूनच एकंदर सर्थ अर्थ निगाले आहेत. वेदकालांततरच्या पुस्तकांतून सुवनाचे उल्लेख आले आहेत. शतपथे माहाणांत प्रणयवर्णनांत सुवनाचें “ मुख-संकीर्णन ” असें वर्णन आले आहे.

मनुस्मृतीमध्ये सुवनाचें अपराधमुत्पन्न वर्णन, अशा अर्थाचे स्पष्टीकरण केलें आहे. महामारतांत (पर्व ३, ११२, १२) सुवनाचें वरील प्रमाणेंच वर्णन आले आहे. यौद्ध लोकांच्या जातकांमध्ये सुव ह्या शब्द रुढ आहे. परंतु प्रा व सुव या दोन शब्दांमधील फरक लक्षांत ठेवला पाहिजे. पाप व सुलगा, व एका कुटुंबातीलच मंडळी यांच्या संबंधानें प्रा शब्दाचा उपयोग केला जातो. उत्तरपक्षां सुव शब्दाना उपयोग नवराष्ट्रायकोसंबंधानेंच केलेला असतो. दोन पुरुष

एकमेकांच्या मुलांचे सुवन करीत नाहीत. हाही दक्षिण हिंदु-स्थानांत श्रिया एकमेकांची व पुरुष एकमेकांची सुवने घेतात. वास्तव्यागनांनं आपल्या काममुद्रांत सुवनाचे सर्व प्रकार दिले आहेत पण त्यांत अवप्राण नाही.

जातकांमध्ये सुवनाची बरोबर कल्पना असून तें गाई व सुलगा यांच्यामध्ये चालत असण्याचे लिहिलें आहे. पण गाई सुलगा टाळचें सुवन करते, व टाळचें अवप्राण करते असें शातकांत म्हटलें आहे. पुढे कालांतरानें “ सुव ” या शब्दाचा ओघवान अगर सुवन असा अर्थ झाला तरी पण अवप्राण त्यांत वात घेणें व वाटणें या दोन अर्थांचा बोध होतोच.

पूर्वी सरें सुवन क्षोणालाहि माहांत नव्हते. त्यावेळी सुवनाच्या ऐवजी अवप्राणाची चाल होती, व पुढे काला-तरानें अवप्राणाचे सुवनांत परिवर्तन झाले, ह्या सिद्धांत संस्कृत शास्त्रमाध्या आधारें मिळ केला. यावर कोणी असा आक्षेप घेतला की अवप्राण व सुवन ही दोन्ही कदाचित् पूर्वीच्या लोकांनी माहित असावीत, पण त्यांनी कष्ट एका-चाच उल्लेख केला असावा. याचा उत्तर असे आहे की, एकंदर प्रयांतून प्रणयार्थर्था पुष्कळ गोष्टी अस्तित्वा आहेत, परंतु त्यांत कोडेहि सुंद ह्या धातु वापरला नाही.

पुराणांतून सुवनाचें मदी उत्कृष्ट वर्णन आले आहे तरी सुवनाचें अनेक प्रसंग पुराणांत आढळतात अशी जर कोणत्या कल्पना असेल तर ती साक्ष चुकीची आहे. कारण पुराणांत प्रणयार्थर्थाची अवधी रेलचेल असूनहि त्यात सुवनाचे प्रसंग दिसतच आढळतात. याचें कारण असे की, पूर्वी सुवनाची बहिवात नसल्यामुळे प्राचीन प्रयांतून सुवनाला शिरकाय मिळाला नाही, पण पुढे अवप्राण मारें पडून सुवनाची सर्वत्र बहिवात सुरू झाल्यावर गीतगोविंद भाषि-करून पुस्तकांत सुवनाचें प्रमादूळ घातला आहे. काम-भूजकार वास्तव्यायन यानें सुवन हें मनुष्यस्वमावाला धरून आहे, असें म्हटलें आहे तरी काही प्रांतांतील श्रिवांनी सुवनाचा अगदी तिडकारा वाढतो, असेंहि त्यानें कबूल केलें आहे. ह्या सर्व बादांचा एकंदर निष्कर्ष असा आहे की, अगदी प्राचीन काळी अवप्राणाची चाल होती, परंतु वेद-कालांततर ती भायें पडून सुवनाची बहिवात सुरू झाली. तरी पण काही लोकांनी सुवनाचा तिडकारा असल्यामुळे बहुतेक प्रणयवर्णनांत सुवनाचा उल्लेख आढळत नाही. आसंबंधीचा पुराणा महाभारतांत (पर्व १३, अध्याय १९ श्लोक ७९) पहाण्यास सांपडेल. प्रो. हापिक्कत यांच्या मतास आम्ही पाठिंबा देत नाही.

सुमन्हारी—हें सुवन व तिथेच याचा सरहद्दीवरील वर्णोच्छादित शिष्टर असून मृताभच्या बाबतच आहे. याची डेवी समुद्रपत्नीपासून ११९३३ फूट आहे. याची तिथे-तील श्रिवा बोंगरात गणना होते.

सुरू—राजपुतान्याच्या विकानेर संस्थानच्या रेनी निझा-मतमधील त्याच नांवाच्या तहसिलीचें मुख्य ठिकाण असून विकानेरच्या पूर्वेस १०० मैल अंतरावर वसले आहे. हे १९२० त जुन्हा नांवाच्या जाटानें वसविलें. १९११ साली याची लोकसंख्या १६०३८ होती. येथे पुष्कळ सावकार लोक रहातात व पुष्कळ चांगली धरें, विहिरी व स्मारक आहेत. येथील विद्या १७३९ त बोलवा. येथे एक प्राथमिक शाळा, पोस्टकचेरी व दवाखाना आहे.

पुर्वी हें शहर व त्याच्या समोऱ्यावरची ८० तेडी एका वजनदार टाकुराच्या ताब्यांत होती यांचे व दरवारचे नेहमी भाडण असे. १८१३ त दरवारने फौज पाठवून टाकुराच्या किल्लास वेढा दिला व त्याला जमईर केलें. शेवटी टाकुरानें हिरकणी घालून प्राण दिला. यानंतर सुरू दरबारच्या ताब्यांत आले. परंतु पुढे टाकुराच्या वंशजांनी अमीरखानाच्या मदतीने तें परत घेतलें. यानंतर १८१८ त दरवारने इंग्रजांच्या मदतीने सुरू शहर कायमचें कायज केलें. अतां टाकुराच्या ताब्यांत फक्त ५ खेडी आहेत.

बूडामण—एक माणेंदार जाट लढवच्या. औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील क्षेत्राच्या मोहिमेंत त्याच्या सैन्यातील खजिना लुटून हा धर्मित बनला होता. आख्यायासून चौदा कोसावर असलेला भरतपूरचा विद्या यानेंच या लुटतीतील कांहीं भाग खर्च करून बांधला. भरतपूरचें हल्लीचें जाट राजे हे बूडामणचे वंशज होत मंगमदशाह आणि सय्यद अब-दुल्लाखान या उज्जयिनीमध्ये झोपल्या लढाईत बूडामण हा यादशाही घेऊन मारला गेला (सोब्रॅबर १७२०). त्याचा पुत्र मदनसिंह हा त्याच्यामागून गादीवर वसला. [बिल-ओरि. बोया. डिक्श.].

चेकोस्लोव्हेकिया—चेकोस्लोव्हेकियाच्या लोकसत्तात्मक राष्ट्राची प्राणप्रतिष्ठा, महायुद्धाच्या अवसरीस १९१८ च्या आश्वय्येवर महिन्याच्या २८ व्या तारखेस झाली. तत्पुर्वी यातील घराबसा भाग ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्यांत अंतर्भूत होता. योहानेमिया, मोरेव्हिया, सायलेशिया वगैरेषांच्या छोट्या संस्थानांनी १७ व्या शतकांत कांही काळपर्यंत आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केलें होतें पण १९१८ मध्ये या सर्व भूतकांचें मिळून स्वतंत्र असें राष्ट्र प्रथमतः निर्माण झालें.

१९२१ सालच्या खानेमुमारावरून पहातां चेकोस्लोव्हेकियाचें क्षेत्रफळ ५५००० चौ. मै. व लोकसंख्या १३५९६१८ होती. या राष्ट्रांत बोहेमिया, सायलेशिया, स्लोव्हेकिया, रशियाना इत्यादि प्रदेशांचा समावेश झाला आहे. या लोकसत्ताक राष्ट्राच्या बहुसंखीय व्हर्सेलस व ट्रियनन येथील शांतता परिषदेच्या चालकांनी ठरविल्या. त्या प्रमाणें चेकोस्लोव्हेकियाच्या पाश्चिमे व उत्तरेस मोटमेठे पर्वत असून दक्षिणेस आस्ट्रिया हंगेरी, रमानियाच्या सर-हर्झपर्वत मोठा रूपाट प्रदेश पसरला आहे. या वैराज्यांत र्वेसका (५२१९ फूट उंची), कार्पेथियन, हायट्यू (७ ते

८०० फूट) इत्यादि पर्वत आहेत. डान्यूब, लवे (एल्वे), मार्च इत्यादि नद्यांनी या वैराज्याचा मुख्य भिजविला आहे. बहुतेक भागांत जंगले पसरली आहेत. या वैराज्याची हवा समशीतोष्ण आहे. वैराज्याची राजधानी प्राग हें छात्रवृद्ध नदीवर वसलेले असून त्याची लोकसंख्या ६७७००० आहे. याची कलाकौशल्याबद्दल फार प्रसिद्धी आहे स्लोव्हेकियाची राजधानी ब्राटिस्लाव्हा हें डान्यूब नदीच्या काठिचें मोठें बंदर असून युरोपच्या पूर्वेशी व वाहकन प्रदेशांशी या बंदरामार्फत मोठा व्यापार चालतो. याशिवाय ब्रनो, पिस्केन, कोसीस यूसोरोड, लिबेटेज, चॅम्ब्रेनिक, कार्ल्स-वाद, मरीनवाद, इत्यादि प्रसिद्ध शहरे आहेत. ब्रनो येथील विणकाम फार प्रसिद्ध आहे, पिस्केन हें दारु व लोखंडाच्या कामासाठी फार प्रसिद्ध आहे. कोसीस हें व्यापाराचें मोठें बंद आहे. त्याचप्रमाणें लिबरेज, जॅम्ब्रेनिक हॉडि व्यापाराची मोठी शहरे आहेत चेकोस्लोव्हेकिया हें युरोपमधील संपन्न संस्थान असून खनिजसंपत्ति व सुंदर पाणी यांबद्दल याची फार ख्याति आहे. या संस्थानांत सुमारे २०० तलाव आहेत. बॅचीमोव्ह येथें रेडियम उत्पन्न होतें. गा वैराज्यांत पांच प्रकारचे लोक आहेत. चेक लोकांची वस्ती सर्वांत अधिक म्हणजे सत्तर लक्ष आहे. त्यांच्या खालो-खाल स्वाव लोकांचा नंबर लागतो. चेकोस्लोव्हेत लोकांत जर्मन, रुथेनियन, पोल इत्यादि लोकांची वस्ती आहे अल्प-संख्याक जातीचे लोक येथें पुष्कळ असून त्यांच्या हितसंबंधांच्या रक्षणसाठी शांततापरिषदेने खबरदारी घेतली आहे.

इति हा घ.—ऑस्ट्रियानें संहिद्याविरुद्ध लढाईचें धोरण स्वीकारून महायुद्धाला सुरुवात केली. पण या गोष्टीला येथेच व स्वाव लोक हे विरुद्ध होते. त्यांनी ऑस्ट्रिया व जर्मनीच्या धोरणावर कडक टीका करण्यास सुरुवात केली. अर्थातच ऑस्ट्रियन साम्राज्यावद्दी सत्ताघान्यांनी या लोकांची मुस्कटदाबी करण्यास प्रारंभ केला. सुदृग्स्वातंत्र्यावर चाला घालून व या चेक व स्वाव लोकांच्या पुढाऱ्यांना कैदेत टाकून या लोकांनी गण ठेवण्याची आस्ट्रियानें खटपट सुरू केली. कांही पुढाऱ्यांनी आपली कशीवशी सुटका करून घेऊन व साम्राज्यांतून पळ काढून परराष्ट्रांत वास्तव्य केलें व तेथून पुन्हां शेकस व स्वाव लोकांमध्ये ऐक्य घडवून आणून ऑस्ट्रियाला शह देण्याची व आपल्या स्वातंत्र्याची चढवळ सुरू केली. अशा पुढाऱ्यांपैकी, प्रो. यॉमस मॅरिंग, मधरिक व डॉ. डावयूफर् येथेस हे प्रमुख होते. ऑस्ट्रियाच्या सुलभायुक्त चेकोस्लोव्हेकियन लोकांपैकी मवाळ, जहाल, बंडखोर सर्वच पक्षांचे लोक एकत्र झाले व त्यांनी आपले जोय स्वातंत्र्यप्राप्तीचे आहे असा जाहीरनामा काढला. १९१८ च्या जानेवारी महिन्याच्या ६ व्या तारखेस त्यांनी प्राग येथें 'द्वेक्ष नाइट मॅगिफेस्टो' काढून आपल्या राष्ट्राला पूर्ण स्वातंत्र्य हवें असल्याचें जाहीर केलें व युरोपच्या शांत-तेच्या परिषदेस आपले प्रतिनिधी पाठवले. लूद युदातहि

जे चेक लोक ऑस्ट्रियाच्या बाजूने लढत होते त्यांनी भर रणात दोस्तांच्या बाजूस मिळण्याचा प्रयत्न केला व तो यशस्वी झाला. चेकोस्लाव लोकांनी दोस्तांच्या बाजूने लढून चांगला पराक्रम गाजविला. प्रो. मसरिक याने बर-देशस्थ चेकोस्लाव लोकांची संघटना करून त्यांना आपल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांना अनुकूल करून घेतले. यामुळे दोस्त राष्ट्रांवर बराच परिणाम होऊन त्यांनी चेकोस्लोव्हेकियाला तात्पुरते स्वतःचे सरकार नेमण्यास परवानगी दिली. त्याप्रमाणे सर्वेपक्षीय प्रतिनिधींचे संयुक्त मंडळ प्राग येथे स्थापन होऊन या मंडळामार्फत चेकोस्लोव्हेकियाचे स्वतंत्र राष्ट्र स्थापन करण्यात आले. श्रिटितोनी चेकोस्लोव्हेकिया स्वतंत्र आहे या अर्थाचा जाहीरनामा काढला व त्याला फ्रान्स, इटली, अमेरिका, जपान, इत्यादि राष्ट्रांनी आपली संमति दिली. हें पदातार्थ ऑस्ट्रियाचे डेळे उघडले व त्याने आपल्या साम्राज्यातील सर्व संस्थांना साम्राज्यन्तर्गत स्वराज्य दिल्याचे जाहीर केले पण ऑस्ट्रियानें हें कृत्य बरातोमागून घांटे अशा स्वरुपाचे ठाले. त्यामुळे ऑस्ट्रियाच्या या जाहीरनाम्याला कोणीच विचारिले नाही. शासकरीयरच्या १८ व्या तारखेत प्राग येथील व संयुक्त राष्ट्रीय मंडळानें चेकोस्लोव्हेकिया राष्ट्र स्वतंत्र आहे असा जाहीरनामा काढला; व पुढे एक आठवण्यानी ऑस्ट्रियानें नाखुरीने कां होईना पण या जाहीरनाम्याला आपली संमति दिल्याचें जाहीर केले.

अशा रीतीने चेकोस्लोव्हेकियानें स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतल्यानंतर नोव्हेंबरच्या १६ व्या तारखेस राज्यकारभारासाठी राष्ट्रीय मंडळ निर्माण करण्यांत येऊन त्या मंडळाचे अध्यक्षत्वान प्रो. मसरिक यांस एकमतानें देण्यांत आले. डॉ. कामर हार प्रधान झाला व डॉ. बेनेस यास परराष्ट्र-मंत्र्याची जागा देण्यांत आली. पुढे एका आठवण्याच्या आंतच, स्लाव लोकांनी आपला प्रदेश या राष्ट्रात मोडला जाण्यास संमति दिली. झेकनियानेंहि तोच किता भरविला. अशा रीतीने थोडक्याच दिवसात योशेमिया, मोरेव्हिया, शार्येव्हिया, सोव्हेकिया, झेकनिया वगैरे प्रदेशांचा या राष्ट्रांत अंतर्भाव झाला. यानंतर लोकांनी आपल्या चेकोस्लोव्हेकिया वैराज्याला बळकटी आणण्यासाठी व एवढे ते डान्यूब नदी-पर्वतच्या राजशांत आपली सत्ता बढवून करण्यासाठी नेबर बाधली. राष्ट्राची पटना ठरविण्यासाठी एक कमिटी ठरविण्यांत येऊन त्या कमिटीच्या मतप्रमाणे चेकोस्लोव्हेकिया हें वैराज्य असल्याचें जाहीर करण्यांत आले. राज्यकारभार चालविण्याकरिता दोन कायदेमंडळे स्थापन करण्यात आली. सीनेटमध्ये १५० लोक अमावित व चेंबर ऑफ डेप्युटीमध्ये ३०० प्रतिनिधी असलेले असं ठरविण्यांत आले. २१ वर्षा-वरच्या सौपुष्यांना मताधिकार देण्यांत आला. सीनेटच्या निवडणुकांसाठी मात्र मतदारांचे वय २६ व्या वर्षावर असावे असं ठरवण्यांत आले. या दोन्ही

मंडळांनी वैराज्याचा अध्यक्ष निवडावयाचा, त्याची सुट्टी सात वर्षांची असावी. दोन्हीपक्षां अधिक पेढी एकाच माणसाला अध्यक्षच्या मानासाठी उभे रहाता येणार नाही इत्यादि पोडनियम करण्यांत आले. अध्यक्षची सत्ता अगिर्विजि असून तो कायदेमंडळांना जबाबदार नसतो. त्याच्या चुकीबद्दल तो जबाबदार असून त्या त्या खात्याचा प्रधान हा त्या चुकीबद्दल जबाबदार धरला जातो. पार्ल-मेंटच्या ३ दून अधिक प्रतिनिधींचे मत असल्यास, पटने-सम्यं करक सुचविता येतो. सीनेटची व चेंबर ऑफ डेप्यु-टीची निवडणूक अनुक्रमे ६ व ८ वर्षांनी व्हावयाची असं ठरविण्यांत आले आहे. लफरी सर्व व जमावंदी यासंब-धींचे विल प्रथम राष्ट्रीय सभेपुढे मांडले पाहिजे. कोण-ताहि कायदा चेंबर ऑफ डेप्युटीने पास केल्यास तो कायदा सीनेटबिद्दल असताना मुद्दा येथनकारक होतो. अध्यक्ष हा आपले कॅपिटल निवडतो व त्यात दोन्ही गृहाबिद्दलच्या प्रतिनिधींनी येण्याचा अधिकार त्याला आहे. मुद्रणस्वातंत्र्य, माणवत्वावैश्य व घनसत्त्वातंत्र्य या वैराज्यात आहे. कार्य-कारी मंडळात निरनिराळ्या खारयाचे असे १५ मंत्री असून हे १५ हि मंत्री प्रत्येक मंत्र्याच्या कृत्याबद्दल जबाबदार आहेत. अध्यक्षचे स्वतःचे स्वतंत्र जाते आहे. वैराज्याचे कारभाराच्या सोयीसाठी स्वतंत्र भाग पाडण्यात आले असून या भागाचे अधिकारी कायदेमंडळाला जबाबदार असतात. जनो येथे बरिष न्यायकोट असून प्राग व मनो येथे हाय-कोट स्थापन करण्यात आली आहेत. चेकोस्लोव्हेकियात एकंदर ३३ प्रांतिक व ४१० जिल्हा न्यायकोटें स्थापण्यांत आली आहेत. या न्यायकोटांनी आपले स्वतंत्र कायदेकोड करण्यासाठी प्रयत्न चालविले आहेत.

१२ रा टू वि प य क थो र ण. —चेकोस्लोव्हेकियाचे पर-राष्ट्रीय धोरण मुख्यतः स्वातंत्र्यसत्त्व स्वरुपाचे आहे. आपल्या राष्ट्राची प्रगति व्हावी व आपल्या राष्ट्रात व इतर राष्ट्रात चांगल्या प्रकारचे हितसंबंध असावेत. यासाठी चेको-स्लोव्हेकियाचे प्रयत्न चालू आहेत. या इष्टीने, चेकोस्लोव्हे-कियानें जुगोस्लाव्हिया, रुमानिया यांच्याबरोबर करारनामा केला. ऑस्ट्रियाची जरी या राष्ट्राचे बांधू होतें. तथापि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ऑस्ट्रियाची व हंगेरीचीहि चेकोस्लोव्हेक-ियानें सत्तेस्वाचे धोरण ठेवले आहे. ऑस्ट्रिया व हंगेरीची व्यापारी हितसंबंध या राष्ट्रांने ठेवले आहेत. देशनच्या प्रदेशावर चेकोस्लोव्हेकिया व पोलंड या दोघांनीहि आपला हक सांगि-तला होता. शातताशीरपेदेन या प्रदेशाची दोघांमध्ये वांटणी करून दिली. त्यामुळे चेकोस्लोव्हेकियाचे धोरण मुकमान झाले. पण पोलंडशी सद्य वेळण्यासाठी चेकोस्लोव्हेकियानें हाहि स्वास्थ्याग केला. शिष्याशी चेकोस्लोव्हेकियाचे धोरण तटस्थपणाने पण सद्गुणमुतांचे आहे. मध्ययूरोपमधील निरनिराळ्या राष्ट्रांनी व्यापारी तहहि चेकोस्लो-केलेले आहेत इतर राष्ट्रांप्रमाणे याहि १२५०

पक्ष आहेत. त्यांत चेकोस्लोव्हेकियन सोशलडेमोक्रेट हा पक्ष प्रबल आहे. त्याशिवाय, कम्युनिस्ट, पॉप्युलर, अग्रेरियन, नॅशनल सोशियलिस्ट, नॅशनल डेमोक्रेट, जर्मन पक्ष हे प्रमुख पक्ष आहेत.

इ. स. १९२२ च्या आक्टोबरमध्ये डॉ. बेनॉस या मंत्र्याने राजीनामा दिला. त्याच्या बदला, बेंदोनिन स्वेह्ला हा अग्रेरियन पक्षाचा पुढारी प्रधान झाला. त्याने आपल्या मंत्रिमंडळात बेखिन (सोशल डेमोक्रेट), रसिन (नॅशनल डेमोक्रेट), खिप्रनो (चेकोस्लोवाकिया), चमेक (कॅथोलिक), डॅबिनीस परराष्ट्रमंत्री अशा पांच निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांना निवडले.

इ. स. १९२२-२३ मध्ये इमारती बांधण्यासाठी सरकारने ३१३ दशलक्ष क्राउन खर्च करावयाचे ठरविले. रेल्वेमार्गे वन्याच सुधारणा करण्यांत आल्या. त्यामुळे दळणवळणाची सोय झाल्याने चेकोस्लोव्हेकियाचा व्यापार भारभर वाढत चालला. पाण्याचा सुबलक पुरवठा व्हावा या हेतूने १९१४ मध्ये लतवा व सदावा या नद्यांचे पाणी आणण्यासाठी १७ नवीन विद्युत्प्रेक्षे बांधण्यांत आली व आणखीही बांधण्याचे काम चालू आहे. स्लोव्हाक लोकांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी जी भळवळ चालविली होती, तिला काही लोक विरुद्ध होते. अशा प्रमुख लोकांचा खून करण्याचा फट ठेरिस्ट नांवाच्या एका संघामार्फत करण्यांत आला. पण पोलिसांच्या चतुराईमुळे तो सिद्धीस गेला नाही. डॅन्बूब येथे दरवर्षी जो प्रवृत्त यात्रा भरते त्यावेळी पैलांजी हुंज करण्यासाठी एक स्वतंत्र फंड उभारण्यांत आला होता. ही हुंज पहिल्यासाठी एक स्वतंत्र सभा-गृह बांधण्यांत आले होते. या कार्याचा लोकांनी तावड-सोय निघेच केला पण शेवटी हुंज व्हावयाची ती झाली.

इ. स. १९२४ त चेकोस्लोव्हेकियाजवळ १५०,००० सैन्य होते व १२६ विमाने होती. १९२३ मध्ये लेझन, कोलोन, प्राग, व बुडापेस्ट यांमध्ये रोजच्या रेल नेमांनक दळणवळण सुरू ठेवण्यासाठी एक कंपनी उघडण्यात आली. युरोपांत व्यापाराला वांव मिळावा यासाठी इंग्लंड, फ्रान्स यांच्याशी तह करणाचे चेकोस्लोव्हेकियामध्ये प्रयत्न चालले होते. १९२३ मध्ये मधरिह हा पॅरिस येथे गेला असता त्याचे तेथे ङगी स्वागत करण्यांत आले व त्याचा परिणाम फ्रान्स व चेकोस्लोव्हेकिया यांचा तह होण्यात आला. या तहप्रमाणे युरोपमध्ये अशांततेचा ङंग होण्याची वेळ आल्यास परस्परांनी परस्परांच्या सहाय्यप्रमाणे वागावे. होएन झोल्टन व हॅंसेबर्ग या राजघराण्यांनी आपली सत्ता स्थापन करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याला दोन्ही राष्ट्रांनी विरोध करावा असे ठरविले. त्याचप्रमाणे लष्करविषयक काही अटी श्या तहांत ठरविल्या. त्या अटीप्रमाणे चेकोस्लोव्हेकियात अर्धे तयार करण्याचा कारखाना स्थापन झाला अपून तो फ्रेंचांच्या ताब्यांत आहे. चेकोस्लोव्हेकियाचा युद्धाध्यक्ष

मॅंच माणूस आहे. हा जो तह झाला तो फ्रेंचांच्या ह्दयाने फार उपयुक्त होता. पण त्यामुळे इतर राष्ट्रांना या तहाचे मावी परिणाम अनर्थकारी होतील असे वाटू लागले. या तहामुळे इटलीच्या व्यापाराला घक्का बसेल असे इटालियन मुत्सद्याला वाटले तर फ्रान्स व रशियाचे नाते या तहामुळे अधिक निकटचे होऊन दोघांच्या कबाटीत जर्मनी सांफडणार असे जर्मनीने ध्वनित केले. ब्रिटनलाही अशाच प्रकारची भीति वाटू लागली. या तहामुळे पोल व चेकोस्लोव्हेकियन लोकांत लवकरच तह होईल व पोलंडचा या छोट्या राष्ट्रांमध्ये समावेश होईल असा रंग दिसत आहे.

सा मा जि क का य दे—इ. स. १९१७ साली अपघात व आजारविषयांचा इन्शुरन्स अँक्ट पास करण्यांत आला. कामकऱ्यांचे कामाचे तास आठ ठरविण्यांत आले व मजुरी-संबंधीचे नियम आखून देण्यांत आले. परभाषासंवेधीहि स्वतंत्र कायदा करण्यांत आला.

चेंगीझखान (११६२-१२२७):—यास चेंगीझखान व ङगीझखान असेहि म्हणतात. मोंगल वंशातील येंसुकी नामक एका सुभेदाराचा हा मुलगा. याचे आडनांव तमु-जिन्. ङगीझखान हा ११६२ साली जन्मला; आणि बयाच्या तेराव्या वर्षी राज्य करू लागला. परंतु पुढे प्रजेच्या असंतोषामुळे तो सुरक्षिततेकरितां आवन्तखान नांवाच्या तातैरी राजाच्या आश्रयास पळून गेला. तेथे चेंगीझने या राजाच्या मुलीशी लग्न लावले. काही कालानंतर सातत्यां जावयात बेबनाव होऊन आवन्तखान हा चेंगीझच्या शत्रुत भिडाला. परंतु बयाच्या ४९ व्या वर्षी चेंगीझने आपल्या सर्व शत्रूंवर जय मिळविला. त्यामुळे तातैरीच्या सरदारमंडळकडून बेंपोक्ष यास खाकन असा किताब मिळाला (१२०९) व तातैरीचा राजा म्हणून त्यास राज्याभिषेक करण्यांत आला. करारमें ही त्याची राजधानी होती. बावीस वर्षांच्या अवधीत बेंपोक्षने, कोरिया, कॅथे (चीनमधील एक प्रदेश) आणि आशियामधील काही सधन व सुपीक प्रांत जिंकून आपल्या राज्यास जोडिले. युरोपांत जर्मनीपर्यंत चेंगीझची फौज गेली होती. त्याने जिंकलेल्या राज्यांची लांबी साडेपांच हजार मैल व रुंदी तीन हजार मैल होती. यामुळे शिकंदर बादशहाप्रमाणे सर्वत्र चेंगीझची कीर्ति झाली. तो २१ ऑगस्ट १२२७ रोजी मरण पावला. आपले राज्य त्यानें जजुबी, ओक्ताई, च्वाई व तुलीरान या चार पुत्रांनीं सारखे वाटून दिले होते. दिल्लीचा बाबरचा वंश हा च्वाई नांवाच्या पुत्राचा वंशज असल्याने त्याला चक्रत्यांची वंश व मोंगली राज्यास चक्रत्यांची पातशाही म्हणत असत जगज्जेत्या वीरांमध्ये चेंगीझखानाची प्रामुख्याने गणना करतात. लहान मोंगल संस्थानिक म्हणून त्याचा जन्म झाला पण मृत्युसमयी चीनच्या समुद्रापासून युरोपांतल्या नीपर नदीच्या तीरापर्यंत त्याचे विजयी सैन्य

किरुन आलें होतें. [सर रॉबर्ट डलस-दि लाईफ ऑफ चॅंगीसखान; बील; होवर्य-दि हिस्ट्री ऑफ दि मॉंगोलस].

चेन्नै—दे लोक पूर्व काकेशस पर्वतावर रहातात त्यांनी सर्व दक्षिण व्यापलेले आहे. ते जंगली व क्रूर असून १८ व १९ व्या शतकांत रशियन लोकांनी त्यांच्यावर केलेल्या स्वाभ्यानां त्यांनी चांगलेच तोंड दिले. ते स्वातंत्र्यप्रिय व समतावादी आहेत. उत्तम पोवाय करणाऱ्या त्यांना फार आवड आहे. परंतु त्यांची घरं भिकार अवसात. ते उदार व आदरणीय परंतु सूड घेणारे आहेत. ते मुसलमानी संप्रदायाचे आहेत; तथापि त्यांनी काही ख्रिस्ती संप्रदायांतीलही तांचे व विधी मान्य आहेत.

चेटवई—मद्रासच्या पलवार जिल्ह्याच्या पोन्नानी तालुक्यातील एक खेडें. येथील लोकसंख्या इ. स. १९०१ साली ३२१९ होती. हे सामोतिनपासून इ. स. १७१७ त दव लोकांनी घेतले. व त्यांत किष्ठा चांपून आपत्त पथिनिवतस प्रांताच्या राजधानीचे ठिकाण केले. हेदरअल्लीने इ. स. १७७१ त हा किष्ठा सर केला. इ. स. १७९० त जेव्हा हे ठिकाण इंग्रजांच्या ताब्यांत आले तेव्हा त्यांनी कोचीनच्या राजास इ. स. १८७५ पर्यंत मक्याने दिले. त्यानंतर कंपनी सरकारने हे आपल्या राज्यास जोडिले.

चेट्टी—चेट्टी ही जात नमून तो एक धंद्याचा चापक घडव आहे. चेट्टी म्हणजे व्यापारी (थ्रेडी) किरकेंक तेलगु व तामीळ व्यापारी आपल्या नांवापुढे चेट्टी हे उपपद लावतात. मद्रास इलाख्यांत यांची वस्ती आहे. काही मद्रासेशांतही आढळतात. १९११ च्या सानेसुमारीत सुमारे चार लाख चेट्टी नोंदले गेले आहेत. कोमटपांपासून यांना वेगळे काढणें कठिण जात हा चेट्टी थ्रेडीचा अपभ्रंश आहे. स्थानभित्त्वाप्रमाणें चेट्टीगणें पोटनगीत बनल्या आहेत. ज्ञानकोरकचे यांच्या ४ मुख्य पोटनगीत आहेत. (१) कोटर (२) परकायी, (३) एलूर व (४) अस्तुंगल. यांचे बरेचवे आचारविवार सामेल धूदाच्याच सारखे आहेत [से. रि. (कोचीन, ज्ञानकोर व मद्रास) १९११].

चेदि—अर्वाचीन बंदेल. सुंदेलखंडाचा दक्षिणभाग व जवळपूर (रेवा) चा उत्तरभाग या दोहोंचा चेदी देशात अन्तर्भाव होतो. हे एक प्राचीन राज् होतें. शिशुपाल वधानंतर त्याचा मुलगा धृष्टकेतु हा चेदीचा राजा झाला. हा धृष्टकेतु एक अक्षीहिणी सैन्य पेलून युधिष्ठिराकडे आला होता. झुतात राज्य गेल्यावर नलराजा बर्ताव गेला. तेथे दमयंतीस भिजल्यामार्गी सोडल्यावर ती लठ्ठन किरत किरत चेदि देशास आली (वनपर्व अ. ६५ खो. ४५). चेदि देश भीम द्विगजयांत पूर्वेस वर्णन केला आहे. पूर्वापार संदर्भावरून तो आग्नेयीस (ईशान्येच्या) होता असे दिसतें. यावरून विदर्भ देशाच्या वऱ्यात पूर्वेस किंवा ईशान्येस चेदि देश होता व त्याच्या पूर्वेस निषेध देश होता असे दिसतें. चेदि देशाची राजधानी शुक्रिसती नामक होती. द्विगजयार्थ

भीमसेन पूर्वेस निघाला व त्यानें पूर्वे देश जिंकला. नंतर तो चेदि देशांत गेला. तेथील राजा शिशुपाल यानें त्याचा फार सत्कार केला. शिशुपाल व भीम हे मावस भाऊ होते. चेदि देशांन भीमसेन तेरा दिवस राहिला होता. [महाभारत; सं. वा. दीक्षित-भारतीय भूवर्णन].

चेदू वेट—खालच्या मद्रासेशाच्या क्यउकप्यू जिल्ह्याच्या आराकन किनाऱ्यापासून काही मैलांवर हे वेट आहे. याचे क्षेत्रफळ ३०८ चौ. मैल आहे. सन १९११ त याची लोकसंख्या ३०१९ होती. याचा आकार त्रिकोणासारखा आहे. याच्या वायव्येकडील भागांत एक उजालामुखी टेकडी आहे. यांतून तांदूळ व तंबाखू बाहेर जातात. मुख्य शहर चेदू व. लो. सं. (१९०१) १५४०.

चेंबर्स, रॉबर्ट (१८०३-१८७१).—ऐतिहासिक व शास्त्रीय विषयावर लिहिणारा हा प्रसिद्ध ग्रंथकार पीबलस येथे जन्मला. याच्या सोळाव्या वर्षी, त्यानें स्वतःच्या हिमतीवर एडिंबरो येथे एक पुस्तकाचे दुकान काढलें. फारल्या वेळां तो अभ्यासही करीत असे. 'ट्रॅडिशनस ऑफ एडिंबरो' नावाचें एक पुस्तक त्यानें १८२४ त प्रसिद्ध केले. हे पुस्तक लिहिण्यात त्यास सर बॉल्टर स्कॉटची मदत झाली होती. ऐतिहासिक, सामाजिक, व शास्त्रीय विषयावर त्यानें अनेक विषय व पुस्तके लिहिली आहेत आपल्या भावाच्या मदतीने त्यानें 'चेंबर्स जर्नल' म्हणून एक नियतकालिक चालविले व 'विल्यम अंडरवॉट चेंबर्स' नामक एक प्रकाशक कंपनीही त्यानें काढली. १८४२-१८४४ च्या दरम्यान त्यानें 'प्रेमर्षी यादूमयाचा कोश (सायक्लोपेडिया ऑफ दि इंग्लिश लिटरेचर)' तयार केला. या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्ती निघाल्या आहेत. १८५५ ते १८६८ च्या दरम्यान त्यानें " चेंबर्स सायक्लोपेडिया " नामक ग्रंथ दहा भागांत छापून प्रसिद्ध केला. ब्रॅस्टिजेस ऑफ क्वेश्चन (उत्पत्तीचा उगम १८४४), पॅप्युलर हाईस्ट ऑफ स्कॉटलंड (स्कॉटलंडची सर्वमान्य कवेनें), डिक्शनरी ऑफ एमिनंट स्कॉचमेन (विख्यात स्कॉच पुरुषांचा चरित्र-कोश) वगैरे आणखी ग्रंथ त्यानें लिहिलेले आहेत. ह्यास एल्.एल्. बी. ची बहुमानात्मक पदवी मिळाली होती.

चेंयूर—मद्रासच्या विंगलपट जिल्ह्याच्या मडुरातकम तालुक्यातील शहर. यात इ. स. १९११ साली ९०८० लोकसंख्या होती. यांत तीन जुनी देवळे असून त्यांवर बोल घराण्यासंबंधी शिलालेख आहेत. यांत पुष्कळ मिराच्या खाणी आहेत.

चेर घराणें—चेर घराणें व कोंगु घराणें ही मित्रीभ्रम होती किंवा एकच असून निरनिराळ्या नांवांनें संबोधिली जात होती याबद्दल अद्यापपर्यंत बराच मतभेद आहे. परंतु चेर घराणें हें कोंगु घराण्याच्या पूर्वी होऊन गेले व तें त्याच प्रांतावर राज्य करीत होतें या मतास बरीच बळकटी येत चालली आहे. कोंगु घराण्यांतील प्रथम सात पुरुषांस चेर हेंच नांव दिले पाहिजे.

कांही लोकांचे असे मत आहे की, चेर घराणे पाश्चिमात्य-किनाऱ्यावर राज्य करित असून त्याचे राज्य पाण्ड्यांच्या उत्तरेस, पडव व चोल यांच्या पश्चिमेस, सहाद्रीच्या समुद्र-कांडच्या भागांत व कोंकणच्या दक्षिमेस असून ते तेथे फार पुरातन कालापासून राज्य करीत होते. इहोच्या पालघाटच्या नोंवतालचा व सालेम आणि कोडेंवतूरच्या आसपासचा प्रदेश यांत असे. शेवटी कोंगु राजांनी म्हेसुर व इतर प्रांत (पश्चिम किनाऱ्यालागतच्या भागाशिवाय सर्व प्रदेश) त्यांच्यापासून हिरावून घेतला. युरोपांतील सर्व जुन्या भूगोलवेत्त्यांनी व हिंदु-स्थानांतिल सर्व प्राचीन ग्रंथकारांनी चेर राजांचा उल्लेख केलेला आढळतो. त्यांना चोल व पाण्ड्य यांचे समकालीन म्हटले आहे व अयोकाच्या शिलालेखांतहि त्यांचा असाच उल्लेख असून त्यांच्या राजास केरळपुत्र म्हटले आहे. टॉलेमीच्या मते करूर ही त्यांची राजधानी होती. ह्युएनत्संग हा त्या राष्ट्राचा उल्लेख करीत नाही पण त्यांतिल एका भागास कोंकणपुर (कोंकण) असे नाव देतो. ड्विनी व पेरिप्लस यांच्या ग्रंथांतहि चेरांचा उल्लेख आढळतो.

पुराणांतून व तामीळ वाङ्मयांतून चेर राजवंशाचे नांव येत असते. कावेरीच्या दक्षिणेकडे प्रथम चोलांचे मोठे साम्राज्य होते. त्यांना चेरांनी जिंकले व चेरांना पुढे पाण्ड्यांनी जिंकले असे म्हणतात. विस्ती झाकाच्या प्रारंभी ही तिन्ही राज्ये मुख्यस्थित रीतीने दखनमध्ये नांदत होती. चेर व चोल यांची आपापसांत नेहमी भांडणे होत व परस्परांचे प्रांत परस्पर नेहमी काबीज करीत. कधी कधी त्यांच्यांत सौराष्ट्री होऊन सातपुरते भांडण मिटतहि असे. कारिकाळ चोलांनी, चेर राजाचा पराभव करून आपली मुलगी त्याच्या मुलास दिली होती. पुढे करिकाळच्या मुलाने आपल्या मेण्ड-भ्याचा पुढर येथे स्वारी करून पराभव केला.

परंतु पुढे पोल्याव दिवसांत दंगुत्तुवन (तांज्या रंगाचा) चेरागाने नेदुमुडी किळीराचा चोलाला पराभूत करून आपला अधिकार त्याच्यावर बसविला. मात्र चेरांची ही रामसत्ता एकच पिडीपर्यंत टिकली. पुढे पाण्ड्यघराजाने ती बळकाविली. हा दंगुत्तुवन चेर मोठा पराक्रमी होता. याने अध-मेध यज्ञ करून वंजी (पश्चिम किनाऱ्याकडील) येथे एक पट्टिनी देवीचे मंदीर बांधले. त्या समारंभासाठी धोलोनचा रामा गमबाहु आला होता. दंगुत्तुवनाचा मुलगा गजदटा (इत्त. सारकी दटा असलेला) हाहि एक प्रख्यात चेरराजा होता. हा आपल्या बापाच्या बेटां सोडी येथे राजप्रतिनिधी होता. यानेहि बऱ्याच लढाया मारल्या होत्या. शेवटी पाण्ड्यघराजाने याचा तल्लेखानम् येथील लढाईत पराभव करून त्याला कैद केले व येथून चेरांच्या अधिराज्यास उतरती फळ लागली (सि. पू. १ लें शतक). गजदटाच्या ताग्यातील (तो राजप्रतिनिधी असताना) प्रदेश, वीक्षी मल्लराजाने सोडीपर्यंत असून त्याच्या दोन्ही बाजूस अनेक पाण्ड्य ही राज्ये होती. चेरांचे राज्य म्हणजे

इहोचा सर्व मलवार किनारा (मलवार, जिल्हा व प्रावणकोर आणि कोचीन संस्थाने) होय. कन्याकुमारीपासून उत्तरेस मंगलोरपर्यंत व आरवी समुद्रापासून पूर्वेस सहाद्री (स्वचित सहाद्रीच्या पुढे म्हेसुरकडील घोडास भाग) पर्यंत हा प्रदेश येतो. या घराण्याची राजधानी वंजी येथे होती. पेरिया-नदीच्या काठी वंजी हे शहर होते. तिला वंची अथवा करूर असेहि म्हणत इहो या गावास तिरुकरूर म्हणतात. व ते कोचीनच्या ईशान्येस चौदा कोसांवर पेरियरजवळ आहे. पुढे कुलशेखर अळवार याच्या बेटा ही राजधानी कवीलोन येथे गेली. पुन्हा तिरुवैजळम् नांवाची आपली एक राजधानी झाली. ही पेरियार नदीच्या मुखाशी होती. तामीळवाङ्मयांतिल (इ. स. १ लें शतक) उल्लेखावरून चेरांच्या राज्याचे पांच नाव (प्रांत) होते असे दिसते. (१) पुली (वाळकामय पुलिन नाग) प्रांत, अगलपुल-पासून पोनानी नदीच्या मुखापर्यंत; (२) कुडम (पाथिमाय) प्रांत पोनानीपासून अण्णुलमपर्यंत; (३) कुडम (सरो-वरांचा) प्रांत कोदायम व किलनअवळील; (४) वेणप्रांत, किलन ते कन्याकुमारीपर्यंतचा; (५) कर्क (खड्गळ) प्रांत. कुडमप्रांताच्या पूर्वेस चेर व केरळ हे एकच शब्द होत. तामीळ चेरळ शब्दाचेच कानडी रूप केरळ होय. चेरांच्या देशाला चेरळम् किंवा चेरळनाडु म्हणत व राजांना चेरळ आदन अथवा चेरळसुरम पोरई म्हणत. चेरळम् म्हणजे पर्वतांची रांग होय. मलवार याचाहि अर्थ असाच होतो.

या राजवंशावरून याशिवाय जास्त माहिती आढळत नाही. विस्ती झाकाच्या पहिल्या व दुसऱ्या शतकांच्या मागील यांचा इतिहास चांगला सादळत नाही. व जो इहो आढळत आहे तोहि बर दिश्याप्रमाणे अपुराच आहे. फक्त काही राजांचा नांव आढळतात. त्यापैकी दोन नांव बर दिलीच आहेत. याशिवाय आपली दोन नांव आढळतात. स्थाणुरवि चेरराज हा आदित्य चोलराजाचा समकालीन व मित्र होता. इ. स. १२९१ च्या सुमारास नंभूर व नायर लोकांनी चेरराजा-विरुद्ध बंड करून त्याचा काही प्रांत बळकावला होता. या चेरांचा शेवटचा राजा चेरमाण पेरुमाल हा होय. हा सन ८२५च्या सुमारास होता. याच्या बेटां अरवर्नाम मलवार किना-ऱ्यावर स्वाऱ्या केल्या. याचे राज्य पाण्ड्यघराजाने घेतल्यावर हा आरवर्णाच्या धरीपर मक्केला गेला. व तेथे त्याने सुसुल-मानी धर्म स्वीकारा. तो तेथे ८३१ त मेलाल. मलवार प्रांतांत सुसुलमानी धर्माच्या प्रभारासाठी आरवर्नाम पाठविले अशी एक गप्प तुदपतुल्ल मुजाहिदीन या सुसुल-मानी दखरांत आढळते याच्या राज्यांत ग्रामपंचायतीनां अतिशय अधिकार दिलेले होते. याच्या दिवालेखांत कोहम हिचा मलवार शक बापरीत. हा इ. स. ८२१-२५ या साली सुरू झाला. काहींचे म्हणणे हा शक चेरमाण याने आपल्या राज्य अभिषेकापासून सुरू केला व कोहम अथवा हिएन हे शहरही त्याच बेटां पार्श्वपट्टे. या बेटांची नांवां सापडतात

त्यांवर धनुष्य, पाण व तरशार यांचे विप्र असतें. [मावेलडक; अर्धगार—एन्ग्लंड इंडिया; इंडि. ऑस्ट्रेलिया. पु. १,२, ५, ८; एरिप्रोफिया इंडिका. पु. ५; सावेम डिस्ट्रिक्ट मन्थुल; साऊथ इंडियन इस्टिफ्लान्स; हिल्स—अर्डी व ओक्सफर्ड हिस्ट्री ऑफ इंडिया; तामील, एरॉन इंडेड इयस ऑनो.].

चैरात—हे वायव्येकडील प्रताच्या पेसावर गिर्याच्या नोहाहूर तहसिलीत रोण्याकरिता ह्या खाण्याचे व धावणीचे ठिकाण आहे. यात सन १९०१ साली लोकसंख्या ३७६ होती. यांत रुन्हाळ्यांत उण्यात ८२ विधी असते. यांत पाण्याचा पुरवठा नोंगला केला आहे.

चैरातुजी—आधामच्या खाती टेकड्यांतील एक खेडें. यांत वर्षात सरासरी ४५८ इंच पाऊल पडतो. याच्याइतका पाऊल आशियाखंडाच्या दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणी पडत नाही. यांत सन १८६१ त ९०५ इंच पाऊल पडला होता, व १८७६ त २४ तासांत ४१ इंच पडला होता. येथे प्रथम खाडी टेकड्यांतील सुंदर ठाणें होते. नंतर ते सन १८६४ त शिलीण येथे नेण्यांत आले. येथे दबाखाना व एक ईमर्गो धाव्या आहे. स. १८९० त धरणोपेक्षा घफा बसला होता. येथे उत्तम प्रकारच्या कोळशाची खाण आहे.

चैरिअल—हेरावाद संस्थानच्या नरगोंड जिह्याचा ताळका आहे. याचे क्षेत्रफळ ७१९ चौ. मैल आहे. लोकसंख्या १९११ त १८०२६५. यांत १९११ खेडी आहेत; व त्यांपैकी २७ खड्गानिच्या आहेत. यातील जमीनीचे उत्पन्न १०७ लाख आहे. पहिल्यांते ताडवृक्षाचे ठाणें चैरिअल येथे होते. इ. स. १९०५ त वर्गळ त्रिह्वा मेह्वा इ. करण्यांत आला तेव्हा त्या जिह्याच्या वर्धमानपेठ ताडवृक्षांतील पुष्कळ खेडी यास मोडण्यांत आली व येथील सुंदर ठाणें जगास येथे नेण्यांत आले. जगास निव्वाम स्पेड रंसेवेर ह्जेनन आहे. यांत तांदूळ पिकता व जमिनीस तळ्याचें पाणी देतात.

चेरमन—मद्रास इलाह्यातील एक सेतकरी गात. एर्कंदर को. सं. (१९११) २५६४७३. (यात पुढेचन पार्ले साह्यत.) ही विशेषकरून मलबारांत आढळते. उत्तर मलबारांत यांना पुलयन म्हणतात. यांच्या बाळीसावर पोटजाती आहेत; पैकीं कनकन, पुल, एर, रोळी व कूशत या मुख्य आहेत. ब्रिटिश राज्य सुरू होण्यापूर्वी बहुलाच्या बाळीबंदल गुलाम देण्याची मलबारांत चाल असे. त्या काळी चेरमन हे गुलाम म्हणून दिले येतले जात. लग्नाळ, धाड्याला घेते यांचे मालक देत. वरीस जातीकडून ही जात अस्तुत्य गणली जाते. चेरमन कोकोच्या परीनां वाळ (झोपडी) म्हणतात. चेरमन कोकोच्या गुडरभापयंत देखील नसतें बक्षरबल उपटें असतें. त्याच्या हाताकानात मोठमोठी टांग्यापितळेचीं कडीं घालतात. लग्नात नवऱ्याची घडीण नवरीला हुंडा देते. लग्न समारंभांत मायकापुरत एकत्र नाचतात. शुद्धप्रवृत्तीनंतर

पध्नें मोठमोल्यांन रडून आपल्या अवस्थेबद्दल शोक करणाची चाल आहे. ऋतुस्मृता होण्यापूर्वी मुलींची लग्नें उरकलीं जातात. गरीबीमुळे एसादींचे लग्न होत नसेल तर शिव लोक वर्षांत जमवून आपल्यापैकी कोणा एकाशी तिचे लग्न लावितात. ऋतुस्मृता कुमारीला बाळीत टाकण्यांत येत. यांच्यांत घटस्कोट फार पोषा आहे. पुलयनंमर्षी लग्नाचा राखे घेऊन नाचड्या मायकोला हुतण्याला देऊन व्यक्रण्यांत येते. पुष्कळदां चेदमन नवऱ्यावयकी एकाच घण्याजवळ रहातात. पहिले मूल मायकोच्या पन्थाचे म्हणून समजले जातें, पुढील मुलेहि वर्षांत आल्यावर आईच्या मातळावे नोकर होतात. परया पुण्याचीं चेदमनीं वृत्तिभार केश्यास तिळा बहिष्कृत करतात. बहुधा ती नेतर तिरती किंवा मुसुलमान होते. यांच्यांत घृतांना पुरून वर दमड रोवतात. [पस्टेन].

चेरो—ही विहार ओरिसावधील नात बरीच प्रसिद्ध आहे. लोकसंख्या (१९११) सुमारे १००००. मुंडा व कोलेरियन वर्गांत हिचा समावेश होतो. छोटा नागपूर संस्थानातहि याची वस्ती आहे. हुकानन व डार्लेन यांच्या शेवतळून असे अनुमान निघतें की हे पूर्वी विहारमध्ये स्थायीच होते. यांच्या बांधकामाचे अक्षोप अद्याप दिसतात. ग्राह्यद येथील जुनाड बांधकामें यांचीच आहेत. सुद्धमंतील एका शिलालेखात जुदीवंदांचे नांव आहे. हा चेरो होता अशी परंपरात कथा आहे. मास ग्राह्यादमचून कोणाच्या भितें साकाराची कोणाच्या कडें हुरीराजी लिस्ती काच्या ५ व्या किंवा ६ व्या सप्तर्षीत हाकून दिले चेरो व एावर या दोघांसहि माझण अपवित्र समजतात, एण हुरीराव क्षयिय समजतात. मिथिला व मगध देशांत चेरो लोक आढळत नाहते. आता ते ग्राह्याद जिह्यात मात्र सापडतात. पालामऊमर्थ्वे मात्र यांचे राज्य काही दिवस शिळड होतें पण ईमजानी तेंदेखील घेतले. यांच्या देतक्यावरून यांना पालामऊ प्रतापीवर रमण्याचें साळा वेऊन स्वारी केले. मग रजपुतांवर रंका व चैनपुरच्या ठाकरांनी स्वारी केली व त्यांत सुरपुजात धालविले. चेरो लोकांनी युद्धात यशस्व केलांमुळे त्यास पुष्कळ जमीनी इनाम मिळाल्या या अद्याप त्यांच्या कडे आहेत. चोरपारांनी या लोकास तेंप राबू दिले. चेरो लोक मात्र रजपूत विजायप्रामाणेंच रहातात. चैरावर हे चेरो व संताळ लोकांपासून झालेले एक धाव्या असली पालामऊमर्थ्वे चेरो लोकांचे दोन वर्ग आहेत. एकचें नांव ' थारा हमार' व दुसऱ्याचें ' पोरा हमार' बोरबोचीं वसोहि नांव आहे. थारा हमारचा राजा चरचा आहे. तैरा हमार हे थारा हमारचे लोकचें आहेत.

यांच्या चेहऱ्याची देवण हिंदू लक्षाच्या मिश्रणांत बरीच विषळली आहे. तरी पण यांच्या चेहऱ्यात मंगोल ठेवम स्पष्ट आहे. यांचा रंग गव्हासारखा असतो. यांच्या मातळवरचे क्राव वंच अर्धे डोळे तिरवे असतात, नाक रुंद व. चपटें

असते. सोड मोडे व ओठ बाहेर आलेले असतात. [रसेल व हिरालाल].

चेरी—आरामच्या खास टेंकल्यांमध्ये एक लहान संस्थान आहे. इ. स. १९११ त येथील लोकसंख्या १९१८ होती. याचे उत्पन्न १९०३-०४ सालीत ७९०० रु. होते. यांत फोड्याची व कोरंडाची खाण आहे. यांत बटाटे, संत्रे, कापूस, बाजरी, सुपारी, विझ्यांव, पाने, मोहरी, कुंठ व मध होतात. याचा संस्थानिक ठारलेला नाही. सन १९०१ त जेव्हा नवा संस्थानिक नेमण्यांत आला त्या वेळेस दंगघोषे झाले होते.

चेरल—पंचगवर्धन पतियाळा संस्थानातील विंगार तह- विलास पतियाळाच्या महाराजांचे उन्हाळ्यातील हवा खाण्याचे मुख्य ठिकाण. हिमालयाच्या दक्षिणेस १९ मैल आहे. गुरव्यांबरोबर झालेल्या लडाईंमध्ये इंग्रज सरकारनी हे ठिकाण १८१५ मध्ये पतियाळा संस्थानास जोडले.

चेसेलडेन, विल्यम (१६८८-१७५१).—एक इंग्लिश सर्जन. विल्यम कीपर (१६६६-१७०९) च्या हाताखाली लंडन येथे शरीररविज्ञान शिकला व १७१३ त याने ' अनाटोमी ऑफ दि ह्युमन बॉडी ' (मानव शरीर- विज्ञान) हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. हा ग्रंथ फार लोकप्रिय होऊन त्याच्या तेरा आवृत्त्या निघाल्या. पुढे हा बडा सर्जन म्हणून निवृत्तीराख्या इतिवत्तावर नेमिला गेला. मृत्युस्थानवर पार्थ दयाक्रिया करण्यांत त्याची प्रसिद्धी होती. डोक्यातील काहु- लीवर दयाक्रिया, कृत्रिम दाहणी वस्तूत पांढी प्रकारचे अंधारचे बरे करणे या विषेमुळे वैद्यप्रक्रियेच्या शास्त्रात त्याने बरीच प्रगति पक्वून आणिली. सर आयझॅक न्यूटनच्या दोषट्ट्या आगारांत चेसेलडेनचे औपच काढू होते.

चेस्टरफील्ड—इंग्लंडच्या डर्बीशायरमधील चेस्टरफील्ड प्रतिनिधी विभागाचे चेस्टरफील्ड हे शहर असून म्युनिसिपॅलिटीचा विभाग आहे. मिडलंड आणि ग्रेट मँचूर रेल्वेवर डर्बीच्या ईशान्येस हे २४ मैल आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या ६१२३६ होती. येथे सेंटमेरी ऑलसॅट प्रार्थनामंदीर आहे. १८७९ साली रथसंस्मरणच्या स्मरणार्थ बांधलेल्या दिवाणखान्यात मोफत वाचनालय, नाटकगृह आणि कलांचे व पदार्थविज्ञानशास्त्राचे दर्शन आहेत. हेल्थ हाउसमध्ये रहाणाऱ्या ऑगस्टिनसन इंजिनिअरची कबर ट्रिनिटी प्रार्थनामंदीरात आहे. कापणाचे, रेशमाचे, तंबाखूचे, खोख्याचे व पितळेचे कारखाने येथे आहेत. स्टेपपॉटीच्या दगडाच्या, सोन्याच्या व गस्ताच्या खाणी आहेत. येथील कारमार मेअर, ९ सनदी शहराचे अधिकारी व १८ सभासदांच्या हातून असतो. शहराचे क्षेत्रफळ १२१६ एकर आहे. चेस्टरफील्डच्या पश्चिमेस मॅम्पटन व वांस्टन शिळे आहेत. येथील लोकसंख्या २९१८ आहे. आर्मेरीशरल हॅरिसन प्रांताची लोकसंख्या ७४२७ आहे व ईशान्येकडील मिमिंग- मिमागाची लोकसंख्या ४५९९ आहे. सेंटसन सोनी

या शहराला चेस्टरफील्ड असे नांव दिले. ड्यूसेल्युकवरून एवढेच समजते की हे न्युबोल्डच्या बेलिकाची हद्द असून राजाच्या मालकीचे होते; व ते बुद्धल्यम पेगिरेलला मिळाले. १२०४ साली जॉनने बुद्धल्यम मुखारला देऊन स्वतंत्र बरोचे सर्व हक्क शहराला दिले. १५१८ साली एलिझाबेथने यास शॅरपोरेशन दिली. १८३५ पासून येथील कारभार मेअर, ३ सनदी शहराचे अधिकारी व १२ सभासदांच्या हातांत गेला. होथीकॉसच्या प्रोत्साहने येथे ८ दिवस जत्रा भरते. जॉनसॉडे बँक याने येथे व्यापारी संप त्यापण्याची परवानगी दिली. १२६६ साली बॅरन्स व राजकीय फौजेत झालेल्या युद्धांत डर्बीचा बर्ल रोबर्ट डीफोर्स झाला कैद करण्यांत आले. १५८६ सालच्या प्लेगनेतर झालेल्या गादवीमुळे पार्लमेंटच्या सैन्यास राजा मिळाली. कापणाच्या व रेशमाच्या धंद्यामुळे हे शहर चांगलेच उर्मितावस्थेत आले आहे.

चेस्टरफील्ड फिलिफ डॉरमर स्टॅनहोप (१९१४ १७०३)—छात्र शिक्षण कमिशनमध्ये ट्रिनिटी कॉलेजात झाले; व छात्रेव्यांत त्याने प्राचीन व अर्वाचीन भाषांचा चांगला अभ्यास केला. मोठ्या वक्तृत्वाची त्याला विशेष आवड होती. नंतर त्याने यूरोपांत प्रवास केला.

१७१५ साली कामन्समेंत झाला प्रवेश मिळाला. १७३६ व त्याला अर्ले ऑफ चेस्टरफील्ड ही पदवी मिळाली. १७२८ साली झाला बर्कील म्हणून हेगला पाठविले. हेग येथे ४५ सरकारला १७४४ साली ऑस्ट्रियन सप्लेदान युद्धांत सामील करून वेण्याकरिता झाची पुनः नेमणूक झाली. तेथून परत आल्यावर त्याला आयर्लंडच्या लॉर्ड लेफ्टेनेंटची जागा देण्यांत आली. या कारकीर्दीत चेस्टरफील्डने महात्वाचे काम केले. त्याने परंपरागत चालू असलेली लोच खाण्याची पद्धति मोडून टाकिली व उद्योगधंदे व द्याद्या स्थापितल्या. १७४६ मध्ये तो सेक्रेटरी ऑफ स्टेट या जागेवर आला आणि १७४८ त या जागेचा राजिनामा देऊन त्याने पुढील आयुष्य वाचन व अभ्यास यांत घालविले. दुसऱ्या जॉर्जेने " दपूक " हा किताब याला देऊ केला; परंतु झाले तो स्वीकारला नाही. जॉनसनचा कोश प्रसिद्ध होण्याच्या वेळी त्याने चेस्टरफील्डला जे एक पत्र लिहिले ते फार प्रसिद्ध आहे. त्याने आपल्या मुलास लिहिलेली पत्रे फार प्रसिद्ध आहेत. मेषकार या नात्याने त्याचे जुळे व निबंध यांची दयासि आहे. परंतु त्याचा वाढत्यावृत्तीत दर्जा त्याच्या पत्रांवरच अवलंबून आहे. द्या पत्रांत त्याचे चातुर्य, विनोद, स्वभावविषय रेखाटण्याची कला आणि घुस्मिनीरीक्षण व अवमान हां उत्तम दिवून येतात.

चैतन्य—एका वैष्णव पंथाचा संस्थापक व धर्ममुधारक. हा बंगालांत होऊन गेला. वल्लभपंथ व चैतन्यपंथ या कोडीतील मुख्य भेद हा आहे की, एकाचे (वल्लभपंथाने) धार्मिक आचारांवर म्हणजे बाळ दक्षणांवर भर दिला होता तर दुसऱ्याने भावनेवर म्हणजे अंतःस्थ वृत्तीवर सर्व भर

दिला होता चैतन्याने भारवाचा परिपोष करण्याकडेच विशेष लक्ष दिले. राधा व कृष्ण यांचे प्रेम, रात्रप्रमाणे इतर भक्तिविषयक विषयासंबंधी कौतुके करून खोकाची मने (पनांकटे) बळवंगवाच चैतन्याने प्रपन्न केला अयदेशादि सत्कृत कर्तव्यांचे काही प्राप्ति कर्तव्यांचे सुद्धा कृष्ण व राधा यांच्या प्रेमासंबंधी अनेक सुरस व मनोहर गीते रचिली होती त्या काळी प्रचलित असलेल्या हिंदुधर्माच्या निवळ तान्त्रिक शक्तीवादी यथेष्ट निर्मलत्वा करून त्याऐवजी आध्यात्मिक भक्ति कार्याचा चैतन्याने उपदेश केला त्याच प्रमाणे जातिभेदाचा निषेध करून त्याने सुखलानासकट सर्वांचे आपल्या शिष्यवर्गात घेतले यावरून चैतन्य अधिक धर्मशास्त्री धर्मसुधारक होता असे म्हणावयास हरकत नाही

चैतन्याचे मूळचे नाव " विसमर " (विश्वर) मित्र अशून त्याच्या पिताचे नांव जगन्नाथमित्र व आईचे नांव सची देवी होते जगन्नाथमित्र प्रथम पूर्वयगात्यात शिलहट येथे रहात असे, पण फातिग मुलगा जो विसमर त्याच्या जन्मापूर्वी तो कलकत्त्याच्या उत्तरेत ६० मैलावर गार्ग्यीच्या तीर्थास गंगा नद्या गंग नवद्वीप येथे जाऊन राहिला होता जेथे पुढाचे नांव विश्वरूप असून त्यात गिन्यानद असेहि म्हणतात जगन्नाथास मुलगे असे हे दोघेच या दोहोच्या मध्ये आठ मुली झाल्या, पण त्या सर्व लहानपणीच मारल्या हो १४०० इ.स १४६५ फाल्गुन शुक्ल चौथ्या या दिवशी चैतन्य जन्मला पुढे काही काळानंतर त्यास कृष्ण चैतन्य हे नांव मिळाले, त्याचे शिष्य त्यास कृष्णाचा अवतार समजत, व त्या नात्याने गावच्या शिवाचरोवर तो पोरनेल खेळत असेहि सांगतात पण ऐतिहासिक दृष्ट्या ही हकीकत खरी म्हणता येत नाही लहानपणी मगधवती व भागवत पुराण या ग्रंथांचा त्याने विशेष अभ्यास केला होता असे समजण्यात येते गौड व गीरचंद्र अशा अण्णदीहि चैतन्याचे दोन नावे आहेत अठराव्या वर्षी लछमी देवी (वज्रमायागुप्ती कन्या) यांच्याच्या एका लीलां लभ करून त्याने गृहस्थाश्रम पत्करला व शिष्य जमवून त्यास प्रापंचिक शिक्षण देण्याचा क्रम सुरू केला योज्याचे दिवसांत त्याने प्रवास करावयास सुरवात करून पूर्वबालासंबंधी पुष्कळ ठिकाणी पाहिली शिक्षा मागण व गाणे हा त्याचा धंदवा होता व गावर त्याने भक्तांचे पेशा मिळवला प्रवासांत त्याची बापफे मारली तेव्हा पुढी परतण्यावर त्याने पुढील लक्ष केलें तो विसाव्या वर्षी गयेत पितृकिया करण्यास गेला व तथून परत आल्यावर त्यान आपल्या आध्यात्मिक मुख्य कामास सुरवात करी प्राज्ञांच्या धार्मिक विधींचा गंगरा बाळ याचा रीचा निषेध करून मुक्ति मिळविण्याचा उपाय व एकच मार्ग म्हणून म्हणजे धांदीवर अर्धा ठेऊन त्याची भक्ति व नाम भक्तीतन करणे हा हाय असे त्याने प्रतिपादिले त्याचप्रमाणे

जातिभेदाची निर्मलत्वा करून विभक्त्युत्थाचा उपदेश त्याने केला

ईश्वरावर भक्तांचा व त्याची भाक्ती कर्तव्याचा दोन तत्त्वांचा उपदेश चैतन्याच्या पूर्वी अद्वैताचा रीतीनाच्या एका गृहस्थाने केला होता, दैनिक मग्नकर्म संपल्यावर गंगात्रगां जाऊन " चौमिच्छा घाट त्रिभीन्वा ऐवजी अर्धा व भक्ति या दोन गोष्टी प्रस्थापित करण्याकरिता ईश्वरा तू अवतार घे " असे ओदवण्याचा सदर दावागवा परिपाठ असे असोहि सांगतात की, सदर आवार्य चैतन्याचे शुद्ध असून पुढे चैतन्याचे शिष्य बनले काहीहि असले तरी, इतर गोष्टी सोडून या दोनच तत्त्वांचा जाहारीतीने प्रसार प्रथमतः कृष्ण चैतन्यानेच केला असे म्हणावयास हरकत नाही त्याचा भाऊ नित्यानंद याचे त्यास सहाय्य असे नित्यानंदास पलरमाचा अवतार समजून श्रीहरीच नामसंकीर्तन व यशवर्णन करण्यास यापुढे चैतन्याने लोकांचा जमाव जमविण्यास सारंग केला आरामी आरामी अशी कौतुके खाताणी रीतीने श्रीवात नांवाच्या (चैतन्याच्या) शिष्याच्या घरी होत असत लोक, विशेषतः काळीचे उपासक या वैष्णवांचा तिरस्कार व उपहास करीत एकाने तर ही कौतुके नये होत अतत त्या घराच्या पायवापर बक्याचे रक्त शिंपवून तापडी फुल्ले पत्करून ठेवली असा कीर्तनप्रसंगी मज्जीची तीमता इतक्या पराकाष्ठ पोहाचे की, मोठ्यादा हरिनामाचा गंगर करणारे व विशपत चैतन्य यांची, ब्रह्मनदी झगली टाळी, कोण देहात सांभाळी " अशी श्रुति होई १५१० साली कट्टर गेथील कलभारती यांनी चैतन्यास सन्माराधमार्गी दीक्षा दिली सन्नास घेतायोर चैतन्य प्रथम पुरीस जगन्नाथाचे दर्शन घेण्यास गेला व तथून सर्व देशात आपल्या सत्ताचा उपदेश करीत करीत ६ वर्षे हिंडला एके प्रसंगी तो काशीस गेला व तेथे शकटाचार्याच्या अद्वैतपर मताच्या प्रकाशनदात्री त्याने वादविवाद केल्याचे सांगतात वेदात-मुजावरील शकटाचार्यांचे भाष्य त्याच्या ठरवून त्याने गुळगुळील अर्थ उलट अधिकच गूढ करून ठेवला आहे असे चैतन्याने म्हणले आहे वादरायणाचार्यांच्या सान्दाचा मूळ ताथा, सल्ल अर्थ १ पैदा शकटाचार्यांनी त्यावर आपला स्वतःचा अर्थ लादला आहे वादरायणाचार्यांनी परिणामवादाचा पुरस्कार केला आहे पण शकटाचार्यांनी तो टाळून देऊन स्याऐवजी विवेकाद प्रतिपादिला आहे चैतन्याच्या मते पहिला परिणामवाद बरोबर आहे येथे प्रमाणे सर्व देशावर हिंडल्यावर तो पुढे पुरीस परत आला, तथे त्याने आपल्या आध्यात्मिकी शोधदात्री अठरा वर्षे काढली व इ.स १५३२ (संके १४५१) मध्ये तो निवर्तला गयेथे लक्ष्या मते तो १५०० त वारला त्याच्या देशावसानाचा कथा अशी सांगतात की, एकदा त्याला दृष्टात झाला की श्रीकृष्ण जलविहार करीत आहेत तेव्हा त्याला

करितां तो समुद्रांत उतरला व बुडून गेला. कोणी म्हणतात तो देहासकट वैकुंठाचा गेला.

चैतन्याच्या नांवावर जीं याही मते आहेत त्यांपैकी काही येणेंप्रमाणें:—कृष्ण हा परमेश्वर असून तो स्वतः स्वता सुंदर आहे की प्रत्यक्ष मदनोच्या देतील मनांत त्याविषयी प्रेम उत्पन्न होतें. येवढेच नव्हे तर स्वतःविषयीच तो कामुक होतो. त्याची परमेश्वर शक्ति सर्व विश्वाच्या व्यापून त्याच्याच मामाशास्त्राच्या योगंकरून ती सावयवरूप धारण करते. तो स्वतः सर्व वर्तूचा आरा आहो. त्याच्या अंगी भिन्नशक्ति असून ती द्विविध आहे. एकीच्या योगाने, गोपींशी रासक्रीडा खेळत असतो, तितक्या गोपी तितकी रूपे कृष्णाने धारण केली; त्या शक्तीस “ प्रामखविलास ” म्हणतात. दुसऱ्या शक्तीच्या योगाने त्यास चतुर्व्यूह स्वरूप (बासुदेव, संकर्षण हयादे) धारण करता येतें; हिला “ वैभवंविलास ” म्हणतात. बासुदेव भित् भगर सुदीचा दर्शक आहे; संकर्षण आत्मसंविताचा, प्रमुख प्रेमाचा व अनि- द्य वितासाचा दर्शक आहे यापैकी एका भूदापासून नेहमीच्या अवतारांची उत्पत्ति आहे. सत्व, रज, तम हे तीन गुण ज्या मानाने प्रमुख भाग घेतात त्या मानाने श्रीकृष्ण हा अवतर्कमें विष्णु, ब्रह्मदेव, शिव हीं रूपां धारण करतो. सूर्याच्या उदयास्ताप्रमाणेच श्रीकृष्णाचे विलासहि निरय चालतात; त्याचे निरय अगर शाश्वत स्वरूपाचे विलास गोलो- कांत चालू असतात, श्रीकृष्णाच्या ठायीं तीन शक्ती आहेत. अंतःशक्ति म्हणजे भित्शक्ति धाम्नाशक्ति, म्हणजे जी आभास उत्पन्न करते तो; व विदित (गुणान्वित) शक्ति म्हणजे जी जीवस्वरूप धारण करते ती. त्याची मुख्य शक्ति म्हणजे जी मनाचा विकास करते अगर आनंद उत्पन्न करते ती; ही प्रेमशक्ति असावीच वाटते. हे प्रेम भक्ताच्या अंतःकरणांत जेव्हां स्थिर होतें तेव्हा त्यास महाभाव म्हणतात. प्रेमजव्हां अगदी परमावधीस पोहो- चले तेव्हां ते राधावच्छेद बनते. राधा ही सर्वांत अत्यंत प्रेम करण्यास योग्य (प्रिय) अशी असून ती सर्व गुणान्वित आहे. श्रीकृष्णाच्या परम प्रेमास ही धात्र इतली असून तीस प्रेमस्वरूप बनविल्यामुळे, अंतःकरणांतलं काही सुखकर भावना तिची भूषणे म्हणून समजण्यांत येतात. गोपींनी विलास निवर्तान प्रेमानेच केले होते. परमात्मा अमित अगर मर्यादारहित असून तो विनम्य असा एक परमाणु आहे. या दोघांचा एकमेकांशी अगदी भिन्न संबंध असून, सदर संबंध कधीही तोडून टाकता येत नाही. अंगवान श्रीकृष्ण हा “ आश्रय ” असून जीव हा “ आश्रित ” आहे. या दोघांमधील संबंध अद्वैतपर त्याचप्रमाणे द्वैतपरहि आहे. म्हणजे चैतन्याचा वेदांतविषयक सिद्धान्त निबळण्या मितांताप्रमाणेच आहे. उपासकांचे मधमायी ही मध्याहून वेगळी अगर भिन्न असून त्यामधील ती पिरट्या घालने व

वती होते तद्द्व जीव हा परमात्म्याहून वेगळा असून तो परमा- त्म्याचेच सतत एकसारखे चिन्तन करतो. (त्याच्या सहवा- सांत रहावयास पहातो.) व नंतर प्रेमासुखे तो परमात्ममय होतो. तेव्हां व्यक्तिः स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव तो विसरतो व त्याच्याच (परमात्म्याच्या) ठायी तो लीन होतो. म्हणजे जीव व ईश्वर वस्तुतः भिन्न असूनहि ज्या ब्रह्मनंदाच्या स्थितीत जीव ईश्वराशी पूर्ण तादात्म्य पावतो ती स्थिति या ठिकाणी वर्णिली आहे. श्रीकृष्ण हा मायेचा स्वामी असून नांव हा तिचा दास आहे. जीव ज्या वेळी मायापास तोंडतो तेव्हा त्यास आपले स्वतःचे स्वरूप व ईश्वराशी असलेला वास्तविक संबंध स्पष्ट करून घेतो. श्री कृष्णाची प्राप्ति फक्त भक्तीनेच करून घेता येते.

कृष्णचैतन्य, नित्यानंद व अद्वैतानंद हे या संप्रदायाचे तीन प्रमुख समजले जातात. नित्यानंदाचे वंशज नविया येथे व अद्वैताचे शांतिपुर येथे रहातात. हे या संप्रदायाचे (आध्या- त्मिक बाबतीत) गुरू होते. या चैतन्यानेच नित्यानंदास पीठाचा मुख्य अधिकारी नेमले. नित्यानंदाचे छीवंदाज घाले गार येथे, व पुढेचंदम बराकपुराजवळ खोर्त येथे राहतात. चैतन्यसंप्रदायाची मधुरा, बृंदावन येथे देखले आहेत; मुख्य तीन देवळें बंगाल्यांत आहेत:—१ नविया येथील चैतन्याच्या नांवाचे; २ आम्बिका येथील नित्यानंद च्या नांवाचे; ३ व अमलीप येथील गोपिनाथाच्या नांवाचे. सिव्हट मिस्राच्या उत्तरभागांत (येथेच चैतन्याचा बाप प्रथम रहात होता) धाकादक्षिण गांवाजवळ चैतन्याचे एक देऊळ आहे. मिस्राच्या सर्व भागांतून येवढेच नव्हे तर बंगालमधून सुद्धा पुष्कळ यात्रेकरू या ठिकाणाचे दर्शन घ्यावयास येतात. “ राजशाही ” मिस्रांत “ खेचुर ” येथे त्यांचे एक देऊळ बांधले आहे. या ठिकाणी आप्तेदेव महिन्यांत जत्रा भरते. त्यावेळीं सुमारे २५००० माणसे येतात.

चैतन्य संप्रदायाचे लोक कृपाळी पांढरा “ जाम ” लाव- तात. एक रेंप नाकाच्या टोंक्यापर्यंत आलेली असते. गळ्यास तुळसीच्या मण्याची तीन पदरी माळ घालतात व तशीच दुसरी एक माळ थोडीरुचामाचा जप करताना वापरतात. गुरू देव समजून त्याची पूजा करणे हा या पंथाचा विशेष होय. अद्वैतानंदाचे बहुतेक सर्व अनुयायी जातिभेद पाळ- तात. तथापि कांहीं थोडे (पैसांगी) सदर भेद पाळीत नाहीत; या संप्रदायाच्या एका शाखेंत जोगी व जोगिणी आहेत. ते एकाच मठोत रहातात; ते परस्परशी पारस्परिक प्रेमसंबंधाने बांधलेले नसून व्यापारिक अगर सांख्यिक प्रेम- संबंधाने बांधलेले असतात. “ सद्गोप ” जार्तीतील राम मरम घालू जोवाच्या एका माणसाने सुमारे २०० वर्षांपूर्वी या पंथाची “ कर्तारमात्र ” नांवाची शाखा स्थापन केली (वर्तमान म्हणजे वर्तमान अगर मुख्य त्याचें वंशगत) . या शाखेत सर्व जातीच्या लोकांत घेतले जाते; भेदभाव

असा मुर्खीच पाळण्यांत येत नाही. मूळ प्रस्थापक (याला कर्ता असा असेहि म्हणत) घोषपुर येथे निवृत्त. त्याच्या सन्मानार्थं धाचे मद्या नियमितपणे जमतात. चैतन्यसंप्रदायाचे गुरु, मग तो पुरुष असोत अगर स्त्रिया असोत, अविविहित असतात.

वर जे तीन प्रभू सांगितले त्यांनी मुर्खीच ग्रंथ लिहिले नाहीत. तथापि चैतन्याच्या शिष्यांनी विशेषतः “रूप” व “सनातन” यांनी बरेच ग्रंथ लिहिले. सनातनने लिहिलेल्या ग्रंथांपैकी “रसाष्टासिधु” नामाच्या एका ग्रंथात भक्तिवृत्तीचे त्रिसादीकरण करून भक्तिवृत्तीप्रत नेणाऱ्या निर-निरालया मनाचे अवस्था व भक्तीचे निरनिराळे प्रकार विशदपणे समजाऊन सांगितले आहेत. या संप्रदायाचे पुष्कळ वाङ्मय तयार झाले आहे.

[बरील नाहिती मईशी डॉ. भादारकर यांच्या ‘वैष्ण-विश्वम् अँड मायनर रिलीजियस सिस्टिम्स’ या प्रभावरून घेतली आहे. याशिवाय प्यू प्यू. विलसनचे रोस्टन प्रसिद्ध केलेले ग्रंथ; हॉपरकिन्स—रिलिजन ऑफ इंडिया, मेनियर विल्यम्स—नैम्हारेनस अँड हिंदुइझम बार्थ—रिलिजन ऑफ इंडिया, इत्यादि उपयुक्त ग्रंथ आहेत मूद्रावनदासने लिहिलेले चैतन्यचरित्र बरेच विश्वसनीय म्हणता येईल.]

चैतसिंग—काशीचा एक राजा. याचा वार चव्वेतिशम इ. स. १७०० त शारल्यावर चैतसिंग हा गादीवर बसला. इ. स. १७०८ त फ्रेंच व ईंग्लिश यांच्यात जेव्हा लढाई झुंपली, तेव्हा ई. इ. कंपनीला पैशाची अत्यंत गरज लागली व ईंग्लिशाची सहाय्य घोक्यात आली त्यावेळी बॉरेन हेस्टिंगजने चैतसिंगाकडून लढाईच्या खर्चास मदत म्हणून (ठराविक इजाऱ्याच्या रकमेशिवाय) पाच लाख इ. बसूळ केले. पुन्हा इ. १७०९ व १७८० साली याचप्रमाणे ५५ लाख मिळून तीन वर्षांत पंधरा लाख इ. त्याने चैतसिंगाकडून काढले. अर्ध्या-तक इतकी रकम देण्याचे सामर्थ्य नसतयाने चैतसिंग या अवर मागण्यांनी नापूस झाला व राहिलेली बाकी देण्यास त्याने विलंब लाविला. तसेच सर आर्जर कूट यांनी ठरविल्याप्रमाणे काशी प्रांताच्या चेजाराचा प्रांत जो कद्दार त्याच्या संरक्षणासाठी (काशी प्रांताच्या नध्ये) चैतसिंगने एक हजार घोडदळ ठेवावे असे कंपनीने त्याला सांगितले होते. ते घोडदळ ठेवण्यास या प्रसंगी पैशाच्या ओढातणाने राजास साधले नाही. तेव्हा राजा बंड करण्यास तयार झाला असून व त्याच्याजबळ पैसा व माणसे भरपूर असूनहि तो कंपनीस तों मुद्दाम देत नाही असा या त्याच्या वर्तनाचा विषरित अर्थ हेस्टिंगजने केला. एवढेच नव्हे तर, तो मुद्दामच ह्याने कंपनीची बरीच मागणी पुरवित नाही व त्याचे कृत्य, तो कंपनीच्या हातापाखील मांडलिक राजा असल्याने (बास्त-विक तो राजा कंपनीचा मांडलिक होता की दिवाण्या पाद-दहाचा मांडलिक होता हा प्रश्न आहे. दिवाकराने कंपनीस दिवाणीचा हक दिला असला तरी सार्वभौमसत्ता आपल्या-

कडे राखून ठेविली होती; तो कंपनीस मिळाली नव्हती. तेव्हा या दृष्टीने कंपनीचा चैतसिंग मांडलिक वनू शकत नाही) व त्यामुळे कंपनीस तिच्या संकटसमयी आपल्या सर्व साधनांसह काही एक आजकाठी पुढे न आणतां एकदम मदत करणे हे त्याचे कर्तव्य असल्याने ज्याअर्थी तो ही मदत देण्यास व्याळाळ करितो, त्याअर्थी तो रामब्रोहोहि आहे असे हेस्टिंगजने ठरविले. हेस्टिंग आपल्या फेकिंगतीस स्वतःच म्हणतो की, “या रामब्रोहोदल मी त्याला खूप कडक शिक्षा देण्याचे ठरविले होते”. त्याप्रमाणे चैत-सिंगाकडून पन्नास लाख इ. देंड देण्याचे त्याने ठरविले व तो वसूल करण्यासाठी हेस्टिंग हा स्वतः काशीस गेला व चैत-सिंगाच्या अडथळ्यास न जुमानतां त्याने त्याला कैद केले. तेव्हा तेथे रण मानून कंपनीच्या दोन तुकड्यांना व त्यावरील अधिकाऱ्यांना चैतसिंगाच्या लोकांनी कापून काढिले (२० मार्ग १७८१) आणि रामास बोकविले. तेव्हा हेस्टिंग हा चुबारच्या किल्ल्यात पळून गेला. पुढे कंपनीच्या व रामाच्या मध्ये बऱ्याच चकमकी झाल्या. हेस्टिंगने रामाचा बराच प्रात कायीज केला, तेव्हा चैतसिंग हा मुदेतखंडात मरा-ठ्याच्या आभयास गेला. हेस्टिंगने त्याला गादीवरून पचदुसत करून त्याच्या एका अज्ञान पुतण्यास राजा केले व त्याच्यावर, चैतसिंग हा कंपनीस जितकी रसद (केतसा-याची) अवघा इशारा रकम) देत असे, तिच्या दुप्पट रसद देण्याचे लादले. तसेच त्याचा स्वतंत्र नाणे पाडण्याचा हक व दिवाणी कोमदागे व न्याय निवाळणे सडे हक्कहि काढून घेतले. पुढे चैतसिंगाचा लतीफूर येथे पराभव झाल्यानंतर त्याचा खासगी किल्ला निजगड हा हेस्टिंगने मे. पोर्फेच्याकडून लुटविला. त्यात चैतसिंगाची सारी वीचवस्त नाहीशी झाली व त्याचे राजकुटुंब दरिद्री बनले. त्यानंतर चैतसिंगास कुटुंबसुद्धा राबदेवाच्या आरोपावरून गवाहदेच्या किल्ल्यात कैद ठेविले. तो तेथे २१ वर्षे कैदेत धितपत पडून अखेर तेथेच मरण पावला (२१ मार्च १८१०). तो कैदेत असतानाच त्यास बलवान-सिंग नावाचा एक पुत्र झाला होता. चैतसिंगाच्या मृत्यूनंतर त्याला आपल्यास आपून ठेविले होते. व याला मासिक दोन हजारची नेमणूक ईंग्राने करून दिली होती. याला तप्रातस्य लोक काशीवाला रामा म्हणत असत. याला कुंवर चक्रवर्ति-सिंग नावाचा एकच मुलगा होता. तो तक्षणीच निवृत्तल्याने (डिसेंबर १८७१) त्या दुःखाने त्याच्या मागून नव-व दिवसाना बलवानसिंग हा मरण पावला. बलवानसिंग हा कवि होता. चक्रवर्तीला एक मुलगा व एक मुलगी अशी दोन अपत्ये होती.

हेस्टिंगजवर विलायतेत जो खटला झाला त्याला चैतसिंगा-वरील उपयुक्त जुलूम हेहि एक कारण होते. पिटने हेस्टिंगच्या वास्तविक कायद्यास, “फूर, अन्यायी व जुलमी” अशीं विशेषणे दिली आहेत. परंतु हेस्टिंगच्या जातमाहे

पंचांनी त्याला निर्दोषी ठरविले व कारण दाखविले की, चैतसिंग हा कंपनीचा मॉडेलिक आणि बळवंतसिंगाचा ओरस पुत्र नवून लेकबळा होता. (आणि असे असताहि हेस्टिंग्जनेच त्याला गादीवर बसविण्यांत व्यक्तिः पुराकार घेतला होता). यावर हेस्टिंग्ज हेस्टिंग्जनेच 'असे गृहीत घरले तरी, हेस्टिंग्जनेच चैतसिंगावर जबरदस्त ओळख लादले, त्याला पकडण्यांत आल्या व अविचारीपणा केला, आणि त्याला विनाकारण अतिशय कडकपणे वागविले. चाळीस प्रमाण लाखांचा देड हो अतिशय जबरदस्त रकम होती. जुलूमजबरदस्तीशिवाय 'सर्व गोष्टी, शांतपणे पार पाडता आल्या असत्या.' हेस्टिंग्जच्या विरुद्ध त्यावेळी कलकत्त्याम जे सरकारी कौन्सिलातील सभासद होते, त्यांच्याशी चैतसिंगाने बरेच वळणवळण ठेवल्यानेहि हेस्टिंग्जने त्याच्यावर हा सूड घेतला असावा असे म्हणतात. [बॉल-ओरि. यायो. डिक्शनरी; सिमथ—ऑक्सफर्ड हिस्ट्री ऑफ इंडिया].

चैत्य—संस्कृत 'चिता' या शब्दापासून हा वनला असल्यामुळे चित्तसंबंधी कांहीहि गोष्ट उदा. मृत मनुष्याच्या अस्थीवर उभारलेला चतुष्पा, किंवा हा जगा दशविंशारे एताने धाड) असा या शब्दाचा अर्थ होतो. प्राचीन काळच्या भारतीय बाह्यमयामध्ये, मग तो ब्राह्मणी, बौद्ध किंवा जैन कोणतेहि असो, चैत्याचा सर्वत्र अर्थ वस्तुप्रमाण होता. पण पुढे विशेषकरून बौद्धांत व जैनांत थोर मृतांच्या अवशेषांवर स्मारक उभारण्याची सरसह चाल पडल्यामुळे त्यांच्याच बाह्यमयांत या शब्दाला विशेष महत्त्व आले. बौद्ध संप्रदायाच्या आशियाखंडांत गिकडे गिकडे प्रसार झाला गिकडे गिकडे हा शब्द किंवा याचे प्रतिशब्द कांही भोल्या-फार फरकाने गेले. उदा. सिंहलद्वीपांत द्वांगव (धरू. पातु-गर्म), तिबेटांत चोर्टेन किंवा कुंटेन. पुढील काळांत, कोण-तेंहि पावित्र छाट, आदि देवण्याचे स्थान किंवा समाधि अशा सामान्य अर्थाने चैत्य शब्दाचा उपयोग होऊ लागला. मोहधर कवि (इ. स. ११११) याने रचिलेल्या विश्वप्रवास नांवाच्या समानार्थक शब्दकोशांत चैत्य शब्दाचे बरील अर्थ आढळतात. काळीदासाच्या मेघदूतावर (खोल २३) टीका करताना मतिनाथाने याचा उद्देश केलेला आहे.

अर्वाचीन शिल्पकामांत चैत्य हा शब्द सामान्यतः एखाद्या मोठे किंवा जैन देवालयाचा व कधी कधी बौद्ध शिल्पकलेच्या एका विशिष्ट प्रकाराला—परंतु दालनाला—योजितात. चैत्य दालने हिंदुस्थानांत अनेक आहेत. हे एक राखकांत कोरलेले लेण असून त्याला मूळ जांफडी छत्र असे; कांही अगदी गुन्या लेण्यांतून तर पार्श्व बरील लोकडी छत्राचा भार सहन करण्याकरितां लांकडी कमानी बसविलेल्या आढळतात.

हालांकि लेण्यांतलें चैत्य उपलब्ध चैत्यांत सर्वांत आहे. त्याची खोली (अथवा लांबी) १२६ फूट व रुंदी

४५ फूट ७ इंच आहे. या चैत्याच्या ओत शेवटी स्तूप आहे. पूर्वी स्तूपालाच चैत्य म्हणत; पण हल्ली, मृतावशेषावर घुम-टाकार बांधलेली समाधि म्हणजे स्तूप व त्यापुढील दालन म्हणजे चैत्य व मिथुंची रक्षण्याची जागा ती विहार असे अर्थ रुढ झाले आहेत. [सं. द. मंत्र थ.—विल्सन-एरिआना ऑटिका, लंडन, १८४१; बोथलिंग आणि रॉथ—संस्कृत—चोर्टेन, सेंट पीटर्सबर्ग १८५५-५५ (चैत्य). हॉजसन—एमेन जेन् दि लॅंग्वेज, लिटरेचर. एट. ऑफ नेपाळ जेन्ड विषेट. फर्ग्युसन—हिस्ट ऑफ इंडियन जेन्ड ईस्टने आर्किटेक्चर. वाडेल—दि बुद्धिस्म ऑफ तिबेट]

चैन—'खोटा गरजा भागविण्यासाठी ज्यांच्या उत्पा-दनास अतिशय मेहनत पडली आहे अशा गोष्टींचा व्यव-करणे म्हणजेच चैन' असे प्रो. एमिले डि लॅंग्वेलेचे एके ठिकाणी म्हणतो. अशी चैनीची व्याख्या करून तो तिचा खाळील शब्दांत निषेध करतो 'चैन ही व्यक्तीला पातक व समाजाला मारक आहे. आद्य ख्रिस्ती संप्रदायाने दान व दैव्य यांच्या दावांनी हिचा धिक्कार केला. उपयुक्ततेच्या नांवांन राबडाय अर्थशास्त्र हिची हेटाळण करते. आणि समतेच्या तत्त्वावर न्यायाला याचा निषेध करवा लागतो.'

श्रीमंताची चैन व उपद्रवशा कामकरी वर्गाच्या फार पध्यावर पडते म्हणून त्यांचे समर्थन करणाऱ्या एका वर्ग-मान्यपत्राला उत्तर देताना प्रो. आर. टी. एल्लेने यांतील आर्थिक हेताभासा दाखवून असे म्हटले आहे की, हाच खर्च जर इतरीकरिता खाला तर त्यामुळे कामगारांना सारखेच काम मिळते. सार्वजनिक स्मारकीकरिता दहा लाख डॉलर्स देणाऱ्या इस्माचे एक उदाहरण बेकन त्याची आपल्या स्वतःच्या घराकडे इतकीच रकम खर्च करणाऱ्या दुसऱ्या एका इस्माच्या उदाहरणाशी तुलना करे. या दोन्हीहि यावतीत कामकऱ्यांना सारखेच काम मिळते; पण एकांत मेहनतीचा फायदा लोकांना मिळतो; व दुसऱ्यांत एका व्यक्तीच्या स्वार्था सुखा या मेहनतीचा उपयोग होतो. आतां दुसरे उदाहरण, सायकाळच्या फरमणुकीकरिता १,००० डॉलरांचा खर्च आणि सार्वजनिक बाबनाल्याकरिता पुस्त-कांकडे झालेल तितकाच खर्च यांचो तुलना करतां असे दिसून येईल की, दुसऱ्या बाबतीतला खर्च कायम स्वरूपाचा व जास्त वाजवी आहे. जुगारीचे अष्टे व दाखला व्यापार यांचे समर्थन करणें जितकें हास्यास्पद व गैरवागवी आहे तितकेंच चैनीचे समर्थन करणें गैरवागवी ठरेल.

सर्व अर्थशास्त्रज्ञ, नातिशास्त्रज्ञ याच मताचे आहेत. तरी हल्ली सर्व दहशतान आणि विशेषतः न्यूयार्क शहरांत श्रीमंत अमेरिकन लोकांमध्ये चैन आणि उपद्रवशी वाडत्या प्रमाणावर आहे. या संपत्तीच्या दुष्टप्रयोगाची अनेक उदाहरणे देतां येतील. लंडनच्या कुन्याच्या चत्रासाठी दरवर्षी १,००० डॉलर्स खर्चिलेले आपण वाचता. त्याचप्रमाणे वर हिरे मोती बसविलेले कुन्याचे घंटे, याच सात हजार डॉलर्स किंमतीचे कुजे, श्रीमंतांमध्ये

२४ नोकर ठेवणारी सामान्य कुटुंबे, ५००००-१००००० डॉलर्स पर्यंत असलेले आचारी इत्यादि आपण ऐकता. मोठे मोठ्या राबॉची विनिराळ्या प्रकारची जेवण वाचून आपणास काय पाटेल? लढाईचापण, सोन्याच्या ताटातून वाढलेलं जेवण, आदोलन-सोपाळ्यावरचं जेवण, मोठ्याच्या पाटीवर जेवण, पाऊडजेवण, रेल आणि अखली जेवण, संगत जेवण, विदु-पत्री नेगण, गवईगडी जेवण इ. एकरा न्यूयांच्या मनुष्याने असे एक जेवण दिलं होतं की त्यात जेवणाचं देवल म्हणजे एका इजिप्तातील अरण्यासारखे असून निर्मिश्रित वाढण्याची सोन्याच्या कुदळपावण्यांनी त्यातील जवाहीर उक्कून घेतलं. न्यूयॉर्क शहरातील थॉमस लोकाच्या अंगावरील जवाहीराची किंमत २०,००,००,००० डॉलर्स भरल. बायकाचे मोत्याचे फंटे २,००,००० डॉलर्स किंमतीचे मिना कास्त भरतील. न्यूयॉर्कमधील काही घोर एव लोकांच्या हातांच्या गुंथ्या ५००० डॉलर्स किंमतीच्या आहेत न्यूयॉर्क शहरापुरता हि गोष्ट करून असं ठरविलं आहे की, ६,१०० बायका दर-वर्षी करण्याकरिता एवंदर ४२,०००,००० डॉलर्स रानं करतात.

थोमस लोकाच्या विलासनीकाना दरवर्षी इतका पैसा लागतो की, त्याची किंमत ५,००,०००-४,५०,००० डॉलर्स भरल डब्ल्यू. के. व्हाइरविल्ड नावाच्या मनुष्याची ना एक घाची गाडी आहे तिची किंमत ५०,००० डॉलर्स आहे. एकेकाच्या घरी काही ठिकाणी १० मोटरगाड्या आहेत. फंडाळ घातविण्यासाठी संघाक्राड्या एका बँट-कीला लोक १०,००० डॉलर्सचा जुगार खेळतात. बायका, लप, डेकर, सिंधू अखली इ. बाळगून त्याचे लाड करतात. कुत्र्याचे दात सोन्याने मढवून काढतात व त्यांना सर्व लोकांच्या सर्गामाग्न घाटात बसवून हवी खाण्याला किंवा नाटकाळ घाटतात.

युरोपमध्ये हेंच दृष्टीस पडतं, पण तेथे संपत्तीचा विमास कमी आहे इंग्लंड आणि बेल्जियम येथे लोक परतला काढण्यास खालीलप्रमाणे पैसे खर्च करतात. गेल्यासाठी ५११,२६१ पौंड; कुलचिन्हासाठी ६८,४७९ पौंड; पुढेपुढीकरासाठी, १४८,९९० पौंड; शिकारीसाठी ५८१२३२ पौंड. [खयल्लो लोशल रिफॉर्मर्स.]

चवत्सा—विहार—ओरिसा प्रांतातील सिंगभूम शिरघ्रांतील मुख्य ठिकाण. १९११ मधील लोकसंख्या ९००९. १८७५ मध्ये येथे म्युनिसिपलटी स्थापन झाली. विल्हा-तुंगगत कैचाकडून, तेल डावणें, गाळिने तयार करणें, दोऱ्या वळणें इत्यादि कामे येतात

चौक—मुंबई, काठेवाड. शार्परी नदीच्या दक्षिण तीरा-वरील इस्टेट. याच्या समोर नदीच्या दुसऱ्या तीरावरील लॉव नॅडील अंनबादूमयत इस्तांगिरी म्हटलं ओ. कापले टेंकडी (कदमगिरी) दि अवजव आहे.

चोखामेळा—हा आतांन महार असून पंढरपुरचा वार-करी व विद्यावाचा मक्क होता. हा मंगळवेत्याचा रक्षापारा होता. झेनेधरानी गो तीयेवाचा केली या यात्रेत मन्वाच्या संतमंडळीबरोबर हाडि होता. याच्या कर्मांमेल नावाचा एक मुक्कम होता. मंगळवेत्याच्या गावकुसवाचें काम करीत असतां तें कोसकून पडून त्याखाली चोखामेळा हा को १२६० च्या वेळास वध पंचमीस बाला. तेथून त्याच्या अत्मी फाडून पंढरपुरास नेल्या. इहीं याची समाधी पंढरीस नामदेवाच्या पायरीसमोर आहे नामदेवाच्या कुंडुवाप्रमाणेंच याचीही कुंडुब वारकरी व कविता करणारे होत. याचा विवेकदर्पण नांवाचा एक छोट्यास ग्रंथ आहे. याची व याच्या बायकोची कविता सांगी व रसाल आहे. याचे कविता अनंतभट नांवाच्या माध्नागने लिहून ठेवले आहे [संतकविकाव्य सूचि, महाराष्ट्र सारस्वत]

चोचो—चोचो हें नाव महाराष्ट्रात फार थोड्यांना माहीत आहे. या झाडाचे बेल काकडी किंवा दोडक्याच्या बेल-सारखे असतात. दोडक्याप्रमाणे हा बेल उन्हाळ्यात मरत नाही तो अनेक वर्षे टिकतो थंडीच्या दिवसात बावी बाव खुंटते. परंतु उन्हाळ्यात पुन्हा नवे पुनारे फुटत उन्हाळा व पावसाळ्यात पूर्ण वाढ होऊन पुष्कळ फळे येतात. दिवसात ही फळे वेळारखी असतात, पण वेळ पेक्षा ११ व १८ सोदी होतात त्यांचेर काकडीप्रमाणे बायरीड काढे असतात. चोचोची बरवी साल सोडून दुध्या मोपळवाच्या भांगेसारखी भांगी करतात, व ती दुध्याच्या भांगेप्रमाणेच व्हाऊर होते. किंबहुना त्याच्यापेक्षाहि जास्त वाताळी होते ही भांगी पचण्यात हलकी आहे. चोचोचा “ जाम ” अथवा मोरंवा पादेष्टातून येथे विक-ण्यात येतो व त्याचा युरोपियन लोक उपयोग करतात चोचोच्या दुध्यामोपळवाप्रमाणे पाकाच्या सुक्या बट्या करता येतील.

चोचो हा मोपळवाच्या वर्गातील बेल आहे परंतु त्याच्या फळात वेष्टाजवळ एकच बी असते फळ जून मास म्हणजे आतील बी वेष्टातून बाहेर पडतं व फळात असतानाच बी उगवून अंजुर बाहेर पडतो अशी स्थिति फळ झाडावर असतानाच होते. तोडून ठेविलेल्या जून फळातहि अंजुर फुटतात. अंजुर फुटलेले फळ मातीत खचलें म्हणजे विद्याजवळ मुळ फुटून ती मातीत वाढीस लागली म्हणजे वेळहि वाढीस लागतो. वेळ एखाद्या झाडा-वर अगर माडावर चववावा

शीलोन व मद्रास इत्यादीत चोचोची बरीच लागवड करतात. महाराष्ट्रात जसे दोडके पुष्कळ विकण्यास येतात तसे मद्रासकडे चोचोचे बीच्या बीस माकंड्यात असतात. तिकडची ह्या उष्ण असल्यामुळे ती फळे तिकडे बारमास दृष्टीस पडतात हेच म्हणजे मद्रास तीक्ष्णप्रमाणे चोचोची लागवड पावदेगीर दोडक व बारमास फळे लागतील.

चोडवरम—हा मद्रास इलाख्याच्या गोदावरी जिल्ह्याच्या संस्थानिक प्रदेशातील एक तालुका आहे. याचें क्षेत्रफळ ७१० चौरस मैल आहे. याच्या दक्षिणेस व पश्चिमेस गोदावरी नदी वहात असून यांत रम्य डोंगराळ प्रदेशाचा समावेश होतो. १९११ साली याची लोकसंख्या २८०५१ होती. या तालुक्यांत एकंदर २३२ खेडी असून चोडवरम हे त्यांचे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ साली यांचे एकंदर उत्पन्न नऊ दहा हजार होतें. याचा बहुतेक भाग पूर्वपाट पर्वतांनी व्यापिला असून यापैकी ५७५ चौरस मैल प्रदेशावर जंगलें पसरली आहेत. या प्रदेशांत फक्त एकच पक्का रस्ता आहे. यांतील जंगलांत इमारती खांदूड शिंच, सर्शो, मेण, वगैरेचे उत्पन्न होतें. यांतील मुख्य पिकें म्हटलीं म्हणजे तांदूळ, कडधान्यें, काजू मका वगैरे होत. याशिवाय यांत तंबाखूचेंहि थोडेंसे उत्पन्न होतें.

चोझा—मुंबई इलाखा व बरोंदे संस्थान यातून हे शेतकरी जातीचे लोक आढळतात. मुंबई इलाख्यांतील लो. सं. (१९११) ३८१३८. सुरत जिल्हा व एजन्सी या प्रांतांत या राष्ट्रजातीचे लोक आढळतात. आपण रजपूत आहों असें हे म्हणतात. त्यांच्या चालींरतीवरून ते रजपूत आहेत यावर लक्षांनी पुरावा नाही. यांचा परंपरागत धंदा शेतीचा असून ते जाड मात फार चांगले पिकवितात. यांचे ९ पोटभाग असून एका पोटभागांतील लोक दुसऱ्या पोटभागांतील लोकांशी विवाहसंबंध करीत नाहींत. या पोटभागांपैकी चोकापूर पोटभागांतील लोक सामाजिक दृष्टीत श्रेष्ठ समजले गेले आहेत.

बहुधा विवाह प्रौढपणी होतात. नवऱ्याची (घुवासिनी) बहीण ही लग्नसमारांमात पुढाकार घेत. काही काळपर्यंत सासऱ्याच्या घरी नवऱ्याने काम करून घायको मिळविण्याची पद्धत या लोकांत फार प्रचलित आहे. या पद्धतीला " खंडालिया " असें म्हणतात. पुनीर्विवाह व घटस्फोट या दोन्ही चाली आहेत. हे लोक मांसाहारी आहेत. तरी कोंकणे, भिल, नाईफडा व इतर मांसाहारी लोकांपेक्षा आपल्याला श्रेष्ठ समजतात. कुणबी, कोळी इत्यादि उच्च जातीतील लोक हे आपल्या जातीत घेतात.

वारसासंबंधी कायदा हिंदुप्रमाणेच आहे. सात हिंदु देवतांची पूजा करीत नाहींत. ते पृथ्वी, सूर्य, काळवालिओ (देवी), भवानी यांचे भक्त आहेत. सुरत जिल्ह्यांत खेळांतील लोकांचे सामाजिक खटले गांव सभेपुढे ठेविले जातात, परंतु जातीसंबंधी महत्त्वाचे खटले सात गांवांच्या प्रतिनिधींच्या समेत मांडिले जातात. गुन्याबद्दल दंड होतो.

धडोदे संस्थानांत यांची लोकसंख्या (१९११) ३१६६ आहे. चोकापुरी व बालवाघा या दोन मुख्य पोटभागांत आहेत. चोकापुरी जातीला श्रेष्ठ मानण्यांत येत व तिला पावा गरिया असें दुसरे नांव आहे. यांचे आचारविचार शुद्ध

इलाख्यांतील इतर चोख्यांप्रमाणेच आहेत [से. रि. १९११ पु. ७ व १६].

चोपडे, तालुका.—हा मुंबई इलाख्याच्या पूर्वेस खानदेश जिल्ह्यांतील एक तालुका असून याचें क्षेत्रफळ ३६८ चौरस मैल आहे. या तालुक्यात चोपडे व मडावद ही दोन गांवे व ९४ खेडी आहेत. १९११ साली याची लो. सं. ८२६८८ होती. लोकसंख्येचे प्रमाण दर चौ. मैलास २०५ आहे. १९०३-०४ साली जमीनीचे व इतर उत्पन्न अनुक्रमे २.३ लाख व १५००० रु. होतें.

तापी नदीवडीवरील प्रदेशाच्या विहिरींत पाणी विपुल आहे परंतु यांतल जलप्रवाह कालव्याच्या निरुपयोगी आहेत. मुख्य नद्या म्हटल्या म्हणजे तापी व तिला मिळणाऱ्या अनेक व गुरी या होत. सातील जमीन काळीची असून सुपीक आहे. या तालुक्यांत दरवर्षी २५ इंच पाऊस पडतो.

श. ह. र.—मुंबई इलाख्याच्या पूर्वेस खानदेश जिल्ह्यांतील त्याच नांवाच्या तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण असून याची लोकसंख्या १९११ साली १७,००८ होती. हे शहर फार जुनें असून तेथील मोडकळीस आलेल्या किल्लावरून पुरातन हिंदू राजांच्या अमदानींत यास बरेच महत्त्व होतें असे अनुमान निघते. १६ व्या शतकांत हे एक दांड छोकवर्ती असलेलें मोठें शहर असून येथे रामेश्वराचे देवालय होतें. येथील देवदर्शन करण्यास फार दुर्लभ लोक येत असत. १६७९ मध्ये हे शिवाजीने छोट्याच्या उल्लेख आढळतो. १८२० त हे शिवाजीच्या स्वाधीन करण्यांत आलें व १८४४ ई.स.च्या ताब्यांत आलें.

येथें कापूस व जवस यांचा व्यापार चालतो. १८७० त येथें म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. येथें दोन दवाखाने, ५ कापूस विनण्याच्या गिरण्या, २ रईचे गडे बांधण्याचे कारखाने व एक मुलींच्या शाळेसुद्धां ६ शाळा आहेत.

चोपदार—सातारकर प्रतापसिंह छत्रपतींनी आपल्या कारकिर्दीत सर्व सरकारी कामदार लोकांना पूर्वीचे शिरस्ते पाहून नियम घालून दिले. त्याप्रमाणें मिथे व चोपदार आणि भालदार यांचेहि नियम होते, ते खाली दिले आहेत. मिथो म्हणजे चोपदारांचा नाईक होय. भालदार व चोपदार साधारण एकच होत.

चोपदार व मिथे मा ल दार यांचा जा न ता—मिथे यांनी पाव्यप्रमाणें रात्रेंदिवस हजर असोन, सर्वांची ओळख राखोन, किताबती असतांल त्यासुद्धां नांवें वेगळी वेगळी घेऊन, सुगरे सांगत जावे. समेत कमजागती परवानगीशिवाय मंडळी बसूं न देतां नमरेचा इरादा समजोन, मंडळी शिस्तवार बसण्यास मुचवीत जावे. व मार्गानें स्वारीसमयमें चालतां, जागा पुढें उंचसखल येईल तशी खबर बरेवेबर करीत जावी. समारंभास यादीप्रमाणें रयांत न चुकतां वेळच्या वेळेस मंडळी बोलावणें ती बोलवावी.

कतिनसमयी मुजरे सभेत सांगणे ते इत्याप्रमाणे वितावती-
मुद्धा सांगत जावे. कामांत इनाम बक्षिसाशिवाय काही न
साता, व छवाडी न करिता, इनाम इत्याचें चाकरी करावी.
स्वारीत व स्वारावर नजर हमेशा ठेवात असावी. व सर-
कारचा हुकूम सुस्तरी व सिध्द ब्राह्मण यास चोळवणें करा-
वयाची आज्ञा होईल त्याप्रमाणे वरीत जावें. रद्दहू
लिहिल्याप्रमाणे बंदोबस्त अलदीन, हुशारीन सरकारचावरी
करून दाखवील, त्यावर सरकार मेहेरवान होईल. ज्याज-
कडून हें न पडे, त्यास इजा पोहोचून, पुढां त्या कामावर
रहाणें होणार नाही. व रद्दपदली होऊन पुन्हा चाकरीच
मिळणार नाही. हें स्पष्ट समजोन लिहिल्याप्रमाणे वागवें व
चाकरी करावी. ज्यास चाकरीवर वागणें, त्यानें जे ब्रह्मपत्र
असेल ते निर्मळपणें, अर्षाल तेथें, प्रातःकाळी अंधोळ करून
सचीलपणें गळ्यात न दिसतां स्वच्छपणें असावें. परास बगरे
जातो येतो हजीरनास यास हज्ज होऊन जात जावें. हें न
केल्यास गेल्या दिवसाच्या तारखा मजुरा पडणार नाहीत.
भालदार यानी स्वारीत व हुजूर असोन सेवा शिस्तवार
करावी. व मुजरे सांगत जावे. मानकरी व स्वारमुद्धा चोळ-
वणें आज्ञेप्रमाणे करावे. कचेरीचे समयी चौपासी दो
वायूस उभे राहून, गलबला व हिंडणार यांचा बंदोबस्त
राखावा. ज्याची विनंती व रद्दपदली करणें ते त्याचे समक्ष
सरकाराशीं करूं नये.

सरकारातून कायदे लावयाचे सेः—

(१) पांडव्याची नजर करून देव व निंड घेत जाणें.
(१) सरदारमंडळीकडून इनाम मिळाल्यास ध्यावयाचा
शिरस्ता असेल तसें ध्यावें. (१) सरकारवाज्यांत रात्री
निवाड्यास चोपदार यानें बारीप्रमाणें असावें. (१) दस-
प्यास नजर करावी व पोशाख भावयाचा, तो सरकार छपावत
होऊन दिल्यास ध्यावा. व वकरें व काळाची पूजा, नैवेद्य व
दक्षिण व बकरेची मुंडी मिथें याची, बाकी चोपदार व भाड-
दार याचे. (१) सरकारातून कोणास पोशाख दिले असता
त्याजकडून इनाम दिल्यास घेत जाणें (१) सरदारमंडळीकडून
इनाम आणवयास मिथें, यानी चोपदार व भालदार देऊन जात
जावें. तेथून जें येईल तें आपलेंपार्शी ठेवून, भोपदार याचा
भिषी व भालदार याचा मिर्षी यानी मिथें दोन वाटण्या
पेऊन बाकी दोन वाटण्या रहातील, त्यांपैकी एक वाटणो
चोपदारास व भालदारास देणें. (१) बाज्याकडील (अंतः-
पुरची) व देवघरची व कचेरीची चाकरी करावी. (१)
दिपवाळीस तेल, अंगजा व कराळास शिरस्तेप्रमाणें पावेल.
(१) शिमग्याचे, होळीचा नारळ पावत नाईल. (१) सर-
कारास भेजवानी इरायाची जहात्यास कारपानुत्प पोशाख
व इनाम दावयाचा जाहल्यास देविला नाईल. (१) सरका-
रदारी जेथें असेल तेथें मिथ्यानिं असावें. व दाराबाहेर चोप-
दार यानें असावें. याहेरून कोणा येईल त्याची वदीं चोप-
दार यानें मिथ्यास सांगावी. नंतर सरकारचा हुकूम येऊन

आज्ञा होईल त्यास कचेरीत घेत जावें. (१) सरकारांत
चोपदार असतील त्यांनी सरकारचाकरीविषयी मिथ्यांचे
हुकुमांत अर्षावें (१) रात्री नुनवेस रात्री व विडे पावतील, गोकु-
ळअष्टमीचे निशाण व कोणी व खिरापत व विडे पावतील.
(१) संकातीवद्दल तीळ व विडे व खण व सुगडें शिरस्ते-
प्रमाणें पावेल. व गंगोपेकीं गवत ओले व वाळले सर्वांबरोबर
पावेल. (१) शिमग्याचे पोस्त सरकारमंडळी व मुरसदी
व शिलेदार याजकडून त्यानीं दिल्यास ध्यावें. (१) तुळ-
शांचे लग्नवाढल ऊंस, आवळे व बिचा व चंपापट्टीवद्दल
वागी सर्वांबरोबर पावेल. (१) मेसकुमाय राणीच्या घुगच्या
पावतील (१) सरकारदारी तळावर आली असतां कुं-
रीचा बंदोबस्त राखावा. व इरायाप्रमाणें ज्याचे त्यास वतवावें.
(१) कौजस आज्ञा होणें ती मिथें याजपाशीं व्हावी. मिथें
यानी भालदारास सांगून बक्षीस कडवावें. आणि स्वार आण-
वावे. (१) स्वारीत स्वार, शिवंदी व मानकरी बगरे लोह
इरायाप्रमाणे चालवावे. व मजुरा देत जावा. (१) विडे
सणाचे चार, मिथें यास व भालदार यास दोन, व गोकुळ
अष्टमीचे निशाण व कोणी व खिरापत सालाबादी पावत
आल्याप्रमाणें पावेल. ” या प्रमाणें चोपदार, भालदार व मिथें
यांचे काम व त्यावद्दल त्यानां मिळणारे सरकारी वेतन
आणि इनामहक्क त्यास अस्त याचा बोध या जाबत्यावद्दल
होतो [इतिहाससंग्रह. पु. ६. अं. १८१९].

चौबारी—मुंबई, कट्टेवाड. भिमोरा पराग्यातील काठी
लोकांच्या साक्ष्येतील निराळी खंडणी देणारा ताडका.
ह्यां हा चोटिला ठाण्यात आहे. येथें देवमुखी नावाची छंदर
बिहार आहे.

चौभा—याचें उपाहारण नावाचे ओवीछंदांत लिहिल्लें
एक काव्य प्रसिद्ध आहे 'चौभा' हें पाळण्यातलें नाव अस-
ल्यास 'छंभ' नावाचा आणि आडनाव असल्यास 'चौ-
बंदिक' हादना अपभ्रंश असावा असें राजवाडे सुचवितात.
ग्रंथाची भाषा बहुतेक ज्ञानेश्वरीसारखी आहे. उतुप्रत्य-
यांत धातुसाधितें या काव्यात सडकून आहेत. या प्रकारची
धातुसाधितें ज्ञानेश्वरीपासून धीधरपर्यंत काळानुक्रमानें कधी
कधी होत जातात. ग्रंथांत 'यत्ता' वद्दल 'येच' हाद आला
आहे. तथेंच श्रावणवद्दल सप्त, स्वामीवद्दल सामी, शत्रुवद्दल
सत्र, काळिंदीवद्दल काळिंदी, धनुष्यवद्दल धनुक, शिन्हा-
वद्दल शिवा, अनिरुद्धवद्दल अनुष; कृष्णवद्दल कण्ठ, पद्म
वद्दल पानक, भाषावद्दल भास, या प्रकारचे दौकडो अपभ्रंश
महाराष्ट्री व अपभ्रंश प्राकृतप्रमाणें या ग्रंथात आढळतात.
ज्ञानेश्वरीतील सराठी भाषेच्या व्याकरणात सांगितली त्यापेक्षा
विलक्षण अशीं रूपे या ग्रंथांत येतात. सा—ची. इ. पृष्ठीचे
प्रत्यय म्हणून वापरले आहेत. वरील भाषाकृपाबद्दल ज्ञानेश्वरा-
नंतर व दासोपेतापूर्वी हा कवि झाला असा निर्णय राजवाडे
करितात. या कवीनें भागवत व हरिवंश हे ग्रंथ ताडून पाहिले.

होते असे कवि सांगतो. यावरून हा संस्कृतज्ञ असावा असे ठरते.

. काव्याच्या भागास " प्रसंग " असे म्हटले आहे. और्वी-संख्या १८८५ पर्यंत उपलब्ध झालेल्या पत्रांत आली आहे. या काव्याविषयी राजवाडे म्हणतात, " यात एक वैलक्षण्य आहे. ते अद्यापपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या किंवा माझ्या संग्रहात असलेल्या धोणत्याहि जुन्या और्वीबद्दल मर्यादा नाही. प्रायः ज्ञानेश्वरी और्वीत पहिले तीन वरण अर्थात् सयमक असतात. प्रत्युत मर्यादा प्रायः पहिले दोन वरण सयमक, तिसरा नियमक व चवथा सयमक असतो. कित्येक और्व्यांत मुळीच यमक नाही. कित्येकांत धोणते तरी दोन वरण सयमक असतात. कित्येक वर्गांत यमकाचे सवर्गांचे व्यंजन असते. कोठे कोठे यमकाचे अंतरावर भिन्न असतात. असे काही विविध प्रकार या मर्यादात आहेत. ज्ञानेश्वरीत चौथा वरण अर्धा असतो. या मर्यादात तो पाऊण असतो, सर्वथ असतो किंवा दोन्ही असत. या मर्यादात पहिला, दुसरा, तिसरा वाटेल तो वरण अर्धा असतो असा काही स्वैर प्रकार या अद्वितीय मर्यादात आहे. पुर्वीवरील कोणत्याहि भोयंतल्या कोण्याहि कवीच्या काव्यांत असले यमकार नसताने. यरे, कवीची वर्णनशैली सामान्य आहे म्हणजे तर सदांतलीहि शोध नाही. युद्धाची वर्णने, महादेवाची पटा, वगैरे प्रथम वांगले घालून सांगण्याची कला कवीला माहीत आहे. "

हा कवि कधी व कोठे होऊन गेला हे नवी कळत नाही. प्रसंगानेवरून शके १३०० च्या सुमाराचा हा असावा असे मानितात. रंगनाथस्वामी निपटकार, शेख महंमद वगैरे कवींनी आपल्या सहासालिकांत याला नमन केले आहे. [भा. इ. सं. ई. म. अहवाल शके १८३३; सं. क. का. पू.; म. सारस्वत]

चौरांगल—मुंबई इलाख्याच्या रेवाकीठातील एक लहान नसे संस्थान. यांत आठ गावे आहेत. वस्ती बहुतेक कोळ्यांची आहे.

चौरांगली—(और्वी/यवती) हा मुंबई इलाख्याच्या सुरत जिल्ह्यातील एक तालुका. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या मुलखात ८४ परगणे मोडत असत म्हणून हे नांव पडले. आसवे/मायमाणे सापल्या दक्षिणकडील मिश्रप्रान्त १८११-१८१२-१३ च्या म. आ. हा. या तालुक्यात सुरत व रडिर यांची दोन दाहरे व ७३ रोडो आहेत. १९११ साली याची लोक-संख्या १००११ होती. याचे १९-३-४ गावां शब्दर जायत २.८ सारा होते. याच्या उत्तर सरहद्दीवरून १८ मैल-पर्यंत सावी नदी बहात जाते. हा तालुका दख्खन भागाचे मैदान असून यातील बहुतेक जमीन नोंगरलेली इष्टीत पडते. यांत पाण्याचा पुरवठा मरपूर नाही.

चौरी— हा शब्द संस्कृत चूरा या धातूपासून झाला आहे. अंगम मात मातकाच्या परधानीचाचून

त्याच्या ताब्यांतून नेणे याला चौरी म्हणतात. चौरी हा सर्व आधुनिक कायदेपद्धतीत चौरादारी गुन्हा गणला जातो. चौरीची सहास असे इतर गुन्हे पीनल कोर्टात दिले आहेत तेः— (१) नवरीची चौरी किंवा दरोडा (रोवरी), (२) ठकवानी (चोडिंग), (३) अपहार (भिन्न अप्राप्यपान), (४) विधासपात (जीव ओफें ट्रस्ट), व (५) अपक्रिया (मिस्कोफ).

क्रिगेक प्राचीन कायद्यांत सावी चौरी हा चौरादारी गुन्हा नसे. उदा. रोमन कायद्यांत चौरीबद्दल दिवाणी काम चालून मालकाला चौरीस गेल्याला माल किंवा त्याच्या दुष्ट किंवा चौपट किंमत चोरकडून देवनीत असत. प्राचीन इंग्रजी कायदाहि तसाच होता. गुर्ने चोरपणे वगैरे महत्त्वाच्या चोऱ्यांना मान्य चौरादारी गुन्हा समजून पांशी, दुधारी, सफमजुरी वगैरे कडक शिक्षा असत. मुलाम वगैरे माणूस पळवून नेणे याचाहि रोमन कायद्यांत चौरीत समावेश करीत असत; पण आधुनिक इंग्रजी कायद्यांत तो ' अवैधपान ' म्हणून निराळ्या जातीचा गुन्हा मानतात. रोमन कायद्यांत आणखी एक फरक असा होता की, निवाहित स्थितीत नवरावायफोला एकमेकांविरुद्ध चौरीचा आरोप करवा येत नसे. पण इंग्रजी कायद्यांत ' मॅरिड इन्वेन्स प्रॉपर्टी ऑक्ट ' (विवाहित स्त्रियांच्या मालम-सेवायत कायदा) कायद्यापासून तशी किर्याद करत येते. अलांकडील इंग्रजी कायद्यात चौरीच्या गुन्याला कमाल शिक्षा चौदा बंदे/सक्तमजुरी ही आहे. १६ वर्षाच्या आतील मुलांना फटक्यांची शिक्षाहि देतात.

भा र ती व— स्मृतिमर्यादा ' स्तेय ' म्हणजे चौरी (चोपट), आणि ' साहस ' म्हणजे दरोडा (रोवरी) असे दोन वृषकु गुन्हे मानले आहेत; व त्यांची मजूर व्याख्या दिली आहे तीः—

स्वात्साहसं त्वन्वयवराप्रसक्तं कर्म यःकृतम् ।
विरन्वयं भवत्स्तेयं ह्यवोपभ्ययते च यत् ॥

मनुस्मृति अ. ८ श्लो ३३३.

स्मृतिमर्यादातील कायदा चालू पिनल कोर्टातील कायद्याच्या दृष्टीने दोन महाकायद्यां वाचतात मित्र दिवतो. पहिली बाब म्हणजे वर्गमेदासुरूप दण्डबेद. म्ह.चौराळा माझण क्षत्रियादि भेदांनी दण्डाचे प्रमाण कमजास्त असे ते येणेप्रमाणेः—

अथापराधं तु नृत्तरस्य स्तेये मरति किल्बिषम् ।
पौडचैव तु वैधस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥
माझणस्य चतुःपक्षिः पूर्णं व गरी सते भवेत् ।

मनुस्मृति अ. ८ श्लो. ३३४-३८.

हा प्रकार ' कायद्याच्या दृष्टीने सर्व इक्षम सारक्षेय असा-तात ' (ऑल मेन आर ईक्वल बिफोर लॉ) या मुशसिद कायदेतत्त्वाच्या विरुद्ध आहेतसंच सार्वत्रिक शिरोसंबंधांनीहि स्मृतिमर्यादाचे नियम आधुनिक कायदेपद्धतीला अमान्य

असे आहेत. चोरीला पिनल कोठांत सज्जमजुरीतून अधिक कडक शिक्षा नाही. पण स्मृतिकार शिक्षा संपत्तात त्या शरीरावयवच्छेद व प्रत्यक्ष वष इतक्या कडक आहेत. त्या अशा—

अह्नुतीं प्रथिभेदस्य च्छेदेरप्रथमे प्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणी तृतीये वयमर्हति ॥ मनुस्मृति.

येन येन परदोहे करोम्येतेन तस्करः ।

छिन्नादह्नुं गृहस्तस्य न करोमि यथा पुनः॥

कात्यायन.

कोणत्याही आधुनिक सुधारलेल्या राष्ट्रांत चोरीला मरणाची शिक्षा नाही. आणि शरीरावयवच्छेदनाची शिक्षा तर वून वगैरेसारख्या कोणत्याही भयंकर गुन्ह्याला नाही. मराठी रियासतींत वरील स्मृतिकारांच्या वचनांत अनुसरून व्यवस्था असे. चोरी आणि दारवडा हा दोन गुन्ह्यांत शिक्षा फार कडक देण्यांत येत असे. दोन्ही प्रकारच्या गुन्ह्यांच्या कामी गुन्हेगारांत अटकत ठेवण्याची, ठार मारण्याची, हात, पाय, कान कापण्याची शिक्षा करण्यांत येत असे. शिवाय चोरीस गेलेला माल गुन्हेगाराकडून मालकांस परत देविण्यांत येत असे. याचोरीस सरकारची गुन्हेगारी ही अपराध करणाराकडून वसूल करण्यांत येत असे. चोरी करणारास अगर दारवडा पालणारास अटक करण्यांत येत असे; एवढेच नव्हे परंतु त्याच्यापाशी रहाणाऱ्या त्याच्या आमांतहि अटक करण्यांत येत असे. रतालट्टीच्या कामांत गुन्द्याच्या माग भाग एक गांवापावेतो जाऊन पुढे त्या गांवातील लोकांनी माग काढून न दिल्यास छडीस गेलेला माल भरपाई करून देण्याची जबाबदारी ज्या गांवापावेतो माग गेला असेल त्या गांवातील लोकांवर असे. चोरी आणि दारवडा या दोन गुन्द्यांच्या कामी कोणत्या प्रकारची व्यवस्था करण्यांत येत असे याचें एक उदाहरण येणेंप्रमाणें:—

सित समीनान मया व अलक या सारांत कोंकणप्रांती चोरटपांनी चोऱ्या करण्याचा फार छळपुष्टाट चालविला. तेव्हां ५८ चोरांस धरून आपून त्यांची चौकशी करून त्यांचे अपराध हुजूर लिहून पाठविण्यांत आले. या एकंदर ५८ चोरांपैकी २० चोरांची छोकी मारावयाचा, १३ अशर्मांचा उजवा हात व डावा पाय, अठरा अशर्मांचा उजवा हात, चार अशर्मांचा उजवा हात व एक कान, एक अशर्मांचा उजवा हात व पाय व एकाचा कान कापण्याच्या हुकूम करण्यांत आला. या अष्टवध चोरांच्या पुढान्यास विशेषित करून फिरवून मेक देऊन मारावा असा हुकूम सोडण्यांत आला. [सित समीनान मया व अलक, वाढ भाग ८ पान १६.]

चोरी आणि दारवड्याचे गुन्हे करणाऱ्या लोकांचा तपास लागला म्हणून हे गुन्हे करणाऱ्या लोकांबद्दल माहिती देणारांस सरकारकडून बदांत देण्यांत येत असे. ही गोष्ट उदा भाग ८ पान १५ वरील उल्लेखावरून दिसून येते.

इ त र दे दा.—चोरीच्या गुन्ह्याला शरीरावयवच्छेदनाची व मरणाची शिक्षा अजानी, इस्लामी, इराणी, आयरिस तसेच सायस धर्म्य करीम या गोष्टी पुष्कळ प्राचीन कायद्यांत असत. पण याशिवाय चोरीसंबंधी काही चमरकारिक माहिती येथें देतां. केल्टिक कायद्यांत चोरीला गुलामप्रमाणें विकणें ही एक शिक्षा असे. प्राचीन रोमन कायद्यांत चोरीला पकडून आणण्याचें काम फियोदांला करावें लागत असे; आणि तें दाख्य झालें नाही तर मॅजिस्ट्रेटला बोर असेल तेंच नेऊन चोरीला पकडण्यांत येत असे. हिंदू कायद्यांत 'मालमत्ते-विच्छेद गुन्हे' या सदराखाली व्यभिचार (अल्पवयी माणसाला किंवा बायकोला) फूस लावून किंवा गुलामाचें नेणें, निष्काळगीपणामुळे दुसऱ्याचें नुकसान करणें, चोरी, व्याज-खोरी (युर्ली), यलजोरी (रेप), हे गुन्हे दिले आहेत. टपूटन इत्यादि लोकांच्या कायद्यांत घोडा चोरणाराला सर्वांत अधिक कडक म्हणून दगड फेंकून ठार मारण्याची शिक्षा असे.

चोल—हिमालयाच्या पूर्वेकडील रागेंतील एका रागेंचें व त्यातील सिकीम संस्थानांतून तिबेटांतील थंयाद्रीकडे जाणाऱ्या एका रस्त्याचें चोल हें नांव असून हा रस्ता अथवा घाट समुद्रसपाटीपासून १५५०० फूट उंचीवर आहे. [इंग्लिश. पु. १०.]

चोल घराणें व चोल साम्राज्य—प्राचीन चोल.—चोल हें नांव फक्त राष्ट्रप्राण्याचेंच नसून एका लोकसमूहाचेंहि आहे हें नांव फार प्राचीन काळापासूनचें आहे. चोल लोक हे मुख्यतः कोटले व दक्षिणमध्य केरळी भाळे हे नदी सगतां येत नाही. मात्र दख्खनचा प्राचीन इतिहास जेव्हापासून सुरू होतो, तेव्हापासून हे चोललोक व राजे तेथें नांदत होते एवढें खरे. महाभारत व इतर पुराणें यात याचा उल्लेख आहे. याची स्थापनायक बंदावळ मिळत नाही. अशोकच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या शिलालेखांत याचा (मित्रवाचा) नामनिर्देश आहे. पुढे तिलोनच्या राजांचें व चोलांचें बरे मागण्याचें आढळतें. महावंश म्हणतो ति. पू. पहिल्या शतकांत सदा तामीळ पुरुषांनी सोली (चोल) देश सज्जविला होता. (बर्नेलच्या मतें चोल देशास पूर्वी मलयकुट म्हणत). सारास, ति. द. पहिल्या शतकापासून या चोलांचे ऐतिहासिक माहिती मिळू शकते. या माहितीला योडा फार आधार तामीळ बादमयाचाहि मिळतो. पेरिप्लसमध्ये याचा उल्लेख असून टेलिमीदि याची माहिती देतो (११-). यांच्या प्राचीन पूर्वशेच्या नांवांत, कथिता-साडी मांस देणारा शिंपी, कावेरीनदीचा पिता कवेर, इन्द्र मित्र मुगुमुंडन, मनु, परेन्नेरुच्योळन (अन्नदान करणारा) वगैरे राजे येतात. महाभारतीय युद्धांत चेर व पांडव यांच्या योद्वारच या चोलांनीहि दोन्ही सैन्यांस (कीरय पांडवांस) रसद पुरविली, म्हणून यराळ असत होते असें उपपद चोलांना

लागलें अशी दंतकथा आहे. ह्युनंतरंग याच्या राज्यांत गेला नव्हता. फक्त त्याने यांची माहिती ऐकिली होती.

करिकालः—या घराण्यांतल पहिला ऐतिहासिक प्रख्यात पुरुष म्हणजे करिकाल चोल होय. याच्या पूर्वीची नांवें संगमादि ग्रंथांतून आढळतात. परंतु त्याची ऐतिहासिक माहिती फारशी आढळत नाही. करिकालाच्या आज्ञेने नांव वेरपट्टरदकई पेरुनकिळ्ळी असून तो कुडको नेडुम-शेरालादन या चेरराजाचा समकालिन होता. हे दोघे परस्पर लडत असता दोघेहि ठार झाले असं म्हणतात. करिकालाचा बाप उरुवपट्टेर इळयोन (इळेतचेर्री) नांवाचा होता. तो तद्वर्णा चारल्यानंतर करिकाल गादीवर आला. त्यावेळी चेरानां याचें बरेंच राज्य आक्रमण केलें होतें; तेव्हां हा फार रथें अज्ञातवासांत राहिला. पुढें एका आर्थांत सांपडून त्याचे पाय अश्रु झाल्याने, त्याला नोलपाद किंवा कृष्णपाद असं म्हणत. लहानपणीच यानें न्यायनिवाडे उत्तम रीतीनें तोडण्याचें आढळलें. नानपुर बेल कुट्टेवांतील मुलीची यानें लग्न लाविलें बेगिळ (हल्लीचें तंजावर जिल्ह्यांतल कोईल बेगशी) येथे यानें पाण्डय व चेर या दोन्ही राजांचा पराभव करून चेर राजकुमारीला लग्न लाविलें व आपली बहीण चेर-राणास दिली व दोन्ही घराण्यांत दोस्ती केली. सीलोनवर यानें स्वाभ्या केल्या. आपला पहिला राजधानी जैयूर ही बदलून, कावेरीपट्टनम् नांवाचें शहर स्थापून तेथें गेलो. याचें कारण आपल्या राज्याची दक्षिण व पश्चिम सरहद्द मजबूत ठेवावी. व्यापाराची भरभराट होऊन किनाराहि सुरक्षित रहावा म्हणून ही राजधानीची बदलाबदल झाली. तिच्या स्थापनेसाठी करिकालानें सीलोनमधील बारा हजार लोक बघोंत पकडून आणले होते. पुढें सातव्या शतकांत गेल कुर्म ही राजधानी झाली. सिल्व्हाणिकिरम् वगैरे वगैरे जण्णानुन करिकालानें उत्तर हिंदुस्थानांत स्वाभ्या करून बेट हिमालयावर आपला व्याघ्रपञ्च रोविल्याचा उल्लेख आहे (पत-यांचा पञ्चजिह व्याघ्रपञ्च होता). अर्धवंतराज व मगधराज आणि वज्र राज (बुंदेलखंड) हे त्याचे मित्र होते. याच्या कारकीर्दीत कावेरीपट्टनम् येथे दर्यावर्दी व देशावरील व्यापार फार जोरात सुरू होता. याच्या कारकीर्दीत कांची नगरी सोन्याची केली असं वर्णन आहे. कावेरी नदीला वंचारे पालत कालवे काढले होते. यत्वेळी चोल साम्राज्याची भरभराट झाली असून करिकाल हा सम्राट बनला होता. याच्या वर्णनपर पट्टिनप्पाले नावाचें एक काव्य झालें; त्याच्या कार्यास एक लक्ष सव्वा हजार. सुवर्णमुद्रा, करिकालानें पक्षि दिव्या हा विद्वान असल्याने याच्या पदरी, परवर, कळापलैयार वगैरे (संगम ग्रंथांत प्रसिद्ध असलेले) कवी होते. यानें श्रीच वगैरे राज्य केलें.

नेडुमुंडिकिळ्ळीः—हा करिकालाचा पुत्र किंवा नातु असून त्याच्या मागून राजा झाला. यानें वरीच पयें राज्य केलें. करिकाल चारल्यानंतर चेर पांड्यांनी चोल

राज्यावर स्वारी केली; परंतु नेडुने, न्यांचा कारियाळ येथे पराभव केला. या लढाईत कांची येथील सुभेदार नेडुच्या भाऊ, हाहि हजर होता. यावेळी कांची हें चोल साम्राज्याचें उत्तर प्रांतांतल मुख्य ठिकाण होते. तोण्डमाण्डनीरयनः-नेडुचा पुत्र, एका नागकन्येपासून त्याला झाला होता. हा पुढें कांचीचा प्रसिद्ध सम्राट झाला. याची प्रशस्ती पेरंबणाईपदाई काव्यांत नमिलेली आहे. याच्या वेळी जलदेवताच्या ओघानें कावेरीपट्टन व जैयूर राजधान्या (समुद्राच्या बांदीनें) वाढून गेल्या. सगुतुवन चेर राजानें याच्यावर स्वारी करून याचा पराभव केला व याचें बहुतेक राज्य काबीज केलें. पुढें पाण्डय व पल्लव यांन प्रभव्य वाढल्याने चोलघराणें हतप्रभ झालें. या तोण्डमाणाची हकीकत आढळत नाही.

कोच्चेंगः—तोण्डमाणाच्या नंतर पल्लव अमदान्तीतल तीनशें वर्षांत चोलांचे फक्त नांव ऐकूं येतें. याकीची माहिती आढळत नाही. या काळात एका कोच्चेंगण चोलराजानें एका चेरराजाचा पराभव केल्याचा उल्लेख आढळतो. याला शैवपंथी व विष्णुपंथी लोक आपल्या बाजूचा म्हणतात. कारण त्याने शिव-विष्णूची पुष्कळ (एकव्या शिवाची सत्तर) देवळे बांधिली होती. एक पाण्ड्यघराणी चोलराजकन्या होती वगैरे ना वेळची चोलांची प्रोटक माहिती आहे. पल्लवा-प्रमाणेंच चालुक्यांनीहि या सुमारास चोलांना नामशेष केले होते. सिहली बखरीवरून चोलराजांनी सीलोनवर पुढील प्रमाणें (१) प्राचीनकाळी) स्वाभ्या केल्या होत्या. पहिली ख्रि. पू. २४७; दुसरी ख्रि. पू. १४०, तिसरी इ. स. ११०, ललट सिहलीलोकांनीहि त्यांच्यावर स. ११३ त स्वारी केली होती.

मध्यकाळी न चोल. —पल्लव व चालुक्य यांचा उत्कर्ष होत होता तरी सुद्धा चोलांनी आपली सत्ता थोडी थोडी जिवंत ठेवली होतीच. ह्युनंतरंगच्या वेळी या चोलांचे एक लढाईस घराणें टिकून होतें. पल्लवांना राष्ट्रकुलांनी पुढें नामशेष केले व आपलें वर्चस्व दक्षिणेंत स्थापिलें. या वेळी दक्षिणेंत पल्लव, राष्ट्रकुट, पांडय, गंग, पल्लव, बाण यांची राज्ये ठिकांठिकाणी पसरलेली होती. पुढें गंग-पल्लव-माण या त्रिकुट्यानें वरगुण पांड्यराजाचा पराभव केल्याने त्यांचा फायदा घेऊन चोलांनी आपलें होफे बरे उचललें (८५०). बरीलप्रमाणें वरगुण पांड्यराजाचा पराभव झाल्यानंतर तत्कालीन विजयालय चोलराज यानें आपल्या जहागिरांचा विस्तार वाढवून आपल्या चौतीस वर्षांच्या कारकीर्दीत तंजावर, कन्याकुमारी, कांची वगैरे प्रति हस्तगत करून तंजावरास राजधानी केली. याची कारकीर्द ८४६-८८० पर्यंतची होती; याला परकेशरीवर्मा अशी पदवी होती. आदित्य पहिला हा विजयालयाचा पुत्र, याला राजकेशरीवर्मा ही पदवी होती. यादेंहि पुष्कळ प्रांत हस्तगत केले व अपराजित पल्लव व कांगूराज यांचा पराभव

केला. याने ८८०-९०७ पर्यंत राज्य केलें व आपली सर-
हद्द राष्ट्रकुटाच्या सरहद्दीशी भिडविली. परान्तक पहिल्या
हा अदित्याचा मुलगा असून याला परकेसरीमां, वीरना-
रायण वगैरे पदव्या होत्या. याची कारकीर्द ९०७-९४७
पर्यंत झाली. याने आपला राज्यविस्तार बराच केला. त्यानें
केरळराजकन्येची विवाहकेला व पाण्डुराजाचा, घाणराजाचा,
वैकुण्ठराजाचा पराभव केला (९१०). याच्या कारकीर्दीत सर्वत्र
शांतता नादत असल्यानें, धार्मिक चळवळीस बराच जोर
येऊन, काळमुखा व पाण्डुराजादि शैवपंथाना व वैष्णवपंथाना
रागदरबारी मान्यता मिळाली. परान्तक स्वतः शैव अस-
ल्यानें त्यानें शिवदेवतेचा शंकराच्या देवळांशी सर्व पट्टे
सोप्यानें भडविली होती असे सांगतात. त्यानें आपल्या
घराण्यास सद्दिनेसाच्या वर्षी सीलोनवर स्वारी केली होती.
याला पांच पुत्र होते. त्यांपैकी तिघांनीं राज्य केलें.
राजकेसरीवर्मन ऊर्फ राजादित्य हा परान्तकाचा
जेष्ठ पुत्र त्याच्या मागे राजा झाला व त्यानें उत्तरेकडे राष्ट्र-
कुटाच्या प्रांतावर ह्याच्या केल्या तेंव्हां युतुग या (राष्ट्र-
कुटाच्या) सेनापतीनें राजादित्यावर चढाई करून लढीलम येथें
त्याला लढाईत ठार केलें (९५०). याप्रमाणें राजादित्यानें
तीन वर्षे राज्य केलें (९४०-९५०). पुढें (तिसऱ्या)
छात्र राष्ट्रकुटांनें याच वेळीं चोलराजाचे बरेबसे प्रांत व
कांचीगडह काबीज करून तंगावरासहि वेढा दिला. गंधरा-
दित्तन हा राजादित्याचा धाकटा भाऊ, त्याच्या मागून
राजा झाला; त्यानें छात्र राष्ट्रकुटाला परतवून
साविलें. यानें आपल्या नावाचे एक शहर
बसविलें. त्याच्या राणीनें त्याच्या पश्चात् कैनेरीराजपुरस
येथें एका देवळांत त्याचा पुतळा स्थापिला तो अद्यापिहि
तेथें आहे. यानें १ वर्षे राज्य केलें पुढें याचा मुलगा अज्ञान
असल्यानें अरिजय अथवा अज्ञान मधुरैकोट, राजकेसरी हा
राजा झाला. उत्तमशाली व अतिशूरकेसरीन हे दोन
परोतकाचे पुत्र (अनुनाचे भाऊ) होते. अरि-
कुल हा यापाच्या व अरिजयच्या वेळीं सेनापति जेथे.
परान्तक दुसरा ऊर्फ सुंदर परकेसरी हा अरिजयाचा पुत्र,
त्याच्या मागून राजा होता. याच्या वेळीं वीर पाप्पानें
उत्तल केली, परंतु यानें त्याचा नेहूर येथें पराभव केला.
याच्या नंतर त्याचा मुलगा आदित्य दुसरा ऊर्फ करिकाळ
राजकेसरी हा राजा झाला यानेहि पल्लव, चेर व पांड्यराजांचा
पराभव केला होता. त्याच्या मागे त्याचा चुलत चुलता
परकेसरीवर्मन् मधुरांतक उत्तम हा ९६९ त राजा झाला.
त्यानें १६ वर्षे राज्य केलें (९८५) व त्याच्या नंतर दुसऱ्या
आदित्याचा धाकटा भाऊ पणिला राजराज हा यादीवर
आला. या वेळीं चालुक्य व मंग यांची यादवी लुप्तग-
मुळें राजराजानें त्याचा फायदा घेऊन आपलें राज्य वाडविलें.
हा सर्व चोल राजांमध्ये थोर झाला. यानें प्रथम आपल्या
राज्याची अन्तर्स्थिति सुधारली व मग मुलगीगिरीस

प्रारंभ केला. त्यात प्रथम चेर आरमारवर स्वारी करून
काडलूरचवळ त्याचा पराभव केला (९९५); नंतर गंग-
प्याळी, गुळबप्पाळी, तडिगेवळी व वेंगेनाडु हे प्रांत काबीज
केले (९९७). पहिले तीन प्रांत गंगेचे असून त्यावर
चालुक्यवादि बळा होता. पुढें चालुक्यवाच्या राज्यात
यादवी मागल्यानें, राजराजानें त्याच्यावर स्वारी करून
त्याला मांडलिक बनविलें व विमलादित्य चालुक्यराजास
कुंदव्वा ही आपली मुलगी दिली. याच सुमारास (९९७)
त्यानें पाणजाचाहि पराभव करून कोळम व कलिंग देश
जिकले, इळम (सीलोन) वर स्वारी करून तेथें आपली
पत्ता स्थापिली (१००२). यांनंतर तीन बारा वर्षांत त्यानें
साडेसात छारा वसुलाचा रडपाडी प्रदेश जिंकून,
सत्याग्रह चालुक्याचा पराभव केला (१००७). तंजावर
येथील देवळांत राजराजानें आपण आपल्या राण्या व बहीण
यांनी दिलेल्या एकंदर धर्मादास देणग्याची बांदी शिल्लेल-
ल्यानें खोदून दिलेली (१०१०) व तंजावर शहर पुन्हां
बसविलें, कारण मगधरा चालुक्याना त्याचा नाश केला
होता आयुष्याच्या शेवटीं त्यानें समुद्रातील वारा ह्जार
वेटें जिकल्याचा उल्लेख झाल्लो (१०१२) याप्रमाणें
आपलें साम्राज्य वाढवून तो चोलसम्राट बनला. यानें
आपली उत्तर सरहद्द कोवरीच्या उगमाजवळील वेडतीरेनाड
गावापासून थेट कृष्णेच्या मुखापर्यंत भिडविली. तसेंच
याची दर्यावरील सत्ता रामनादापासून विजयापट्टमपर्यंत
होती. राजराजाला राजाग्रय, अरमोळीदेव मुम्मूडीचोल,
जयमगोडा वगैरे पदव्या होत्या. याच्या कारकीर्दीत प्रजा
सुखी व धनधान्यसंपन्न होती. हा बहुधा १०१३ त
वारला असावा. त्याच्या मागून त्याच्याच सारखा पराक्रमी
त्याचा पुत्र, गंगेदे कोळ ऊर्फ मुडिगोड, निगिरीली उत्तम
चोल राजेन्द्र हा राजा झाला. यानेहि अनेक देश जिंकले,
लोकोपयोगी कृत्ये केली व राज्यविस्तार केला.
ह्यानें सुवराज असतानाच यापासगेवर पुष्कळ मोहिमांत
भाग घेतला होता. इडैयु रैनाडु, दुर्गम बनवासी,
अजिंक्य तटाचे कोळ्ळीपाडई, मणैकडम हा प्रसिद्ध तट-
बंदीचीं ठाणीं जिंकून, नंतर इळम (सीलोन) वर स्वारी केली
व तेथील राजाचा पराभव करून त्याचा, त्याच्या राणीचा,
सुंदर नांवाच्या त्याच्या पुत्राचा असे तीन रत्नरचित मुकुट
व राजाचा बहुमोल कंठा रंजणीदाखल घेतला. चेरळ पाता-
वर स्वारी करून तेथील राजाचा सर्व खजिना, सुकुट व
सूर्यमाला नावाचा कंठाहि त्यानें यावेळीं घेतला पुढें अनेक
वेडेहि त्यानें जिकळी (१०१५-२०) मुयंगी येथें जयसिंह चाल-
ुक्याचा पराभव करून शादिमसीयु, रडपाडी (येथील कुचे-
राच्या नऊ निधीस्तकी छंपती त्यानें मिळविली), विक्रम-
वोराचे चक्रकोट, मधुरमण्डल, नामनैकोणम, पंचपल्ली,
मागुणीदेश, आदिनगर (येथील पोररथाला जिंकून त्याचा
सर्व खजिना घेतला), ओडविपम, कोसलेनाडु, इडुयुळी

(येथें धर्मपाल राजा होता) दक्कनलाट, (शोविन्द चन्दावा), बंगळदेश, निकोबार बेटे, रांगुकोटम, (महिपालाचें) व गंग-राजाची राजधानी इतके देश व शहरे त्याने जिंकली (१०२०-२२). ही नांवे तिघे व लंगाडू ताम्रपटांत येतात. कदाचित् ही यादी अतिसंशयोक्त्याची असेल, तरी एण राजेन्द्र हा फार पराक्रमी होता एवढें खरें. नंतर त्याने पाण्ड्य देश जिंकून त्यावर चोलपांड्य या आपल्या राक्षपुत्रास सुभेदार नेमिलें व केरळ देशावर दुसऱ्या राक्षपुत्रास सुभेदार नेमिलें. याच्या सेनापतीने गंगातटाकापर्यंत मोहोम केली व ओरिसाच्या राज्यास आणि बंगलाच्या महिपालाला मांडलिक बनविलें. राजेन्द्रानें गंगेकडे शोळापुरम् येथें एक मोठा तलाव बांधला व त्यांत गंगेचें पाणी (तो शुद्ध करण्यासाठी) आणून पातलें. याचें नांव जयस्तंभतटाग्न होतें. याची एक बाजूची पाळ पंधरा-मैल लाव होती. या तलावामुळे त्या प्रांतापैकी अर्घ्या प्रांतास शेतीसाठी पाणी पुरविल्यांत येई. यानें आपली मुलगी अम्मंगदेवी ही गंगराज चालुक्यास दिली होती. राजशेखर विलस नांवाच्या काव्यांत यानें केलेल्या सर्व मोहिमांचा इतिहास आलेला आहे. त्याने १०३१ पर्यंत ही मुलुखगिरी केल्यानंतर मग आपलें सारें लक्ष प्रजेच्या सुखसोईकडे लाविलें. या कार्या त्यानें यापुढे घालविली. त्यानें गंगे-कांडकोळापुरम् येथें राजधानी स्थापन तेथें अनेक देवळे व घर सांगितलेला तलाव बांधला. कांहीं वर्षांपूर्वी या तलावाच्या पाठीचे व देवळाचे दगड काढून, ते सध्याचें कोलेरून येथील घरण बांधण्यास नेले. हल्लीं तो तलाव व देवळ नाम-शेष झाली आहेत. एकोणासाव्या शतकांत केरेंने लिहिलेल्या मॅसेटियरमणें त्याच्या बांधकामाच्या अन्नसंपणाची व सौंदर्याची फार प्रशंसा केली आहे. राजेन्द्रानें आपल्या राजाधिराज नांवाच्या मुलाला स्वतः सर्व राज्यकारभाराचें शिक्षण दिलें होतें. राजेन्द्रानें एकतीस वर्षे राज्य करून प्रजेस सुख दिलें. तो १०४३ त वारला. त्याच्या मागून त्याचा दुसरा पुत्र राजाधिराज उर्फ जयमर्गंड हा राजा झाला. याचा वडील भाऊ आळवंदान नांवाचा होता. यानें १०४३ ते १०५२ पर्यंत राज्य केलें. राजाधिराज हा राईसच्या भतें राजेन्द्राचा भाऊ असाचा; परंतु हें संशयास्पद आहे. अणिगिरी येथील (१०७१) चालुक्यांच्या शिलालेखांत राजाधिराजाची वरीचशी माहिती आली आहे. यानें गंगमंडळाच्या पेरुमानडी राजाचा पराभव करून गंगमंडळ काबीज केलें व तेथील जैनमंदिरे लुटली. पुढें कांहीं वर्षांनीं गंगानां चोलांची अधिपत्या गुगारली. राजाधिराज हा गादीवर येताच त्यानें मोहिमांस सुरवात केली. कारण राजेन्द्र मेल्यावर चोल मांडलिकांनीं बंडे केलीं होती, तीं याचा मोहानीं लागली. तो मोरून यानें त्यांच्या राज्यावर आपला चुलता व पत्नी भाऊ यांना बेर, चालुक्य, गंग, पाण्डप, पत्तन, सीलोन वगैरे प्रांतांवर सुभेदार नेमिले. यानें सीलोन जिंकल्यानें त्या राजाची कनोगाधिपति ही पदवी याचा

मिळाली (सीलोनच्या राजघराण्याचा मूळपुरुष कनोजच्या राजघराण्यांतील होता अशी दंतकथा आहे.) पाण्डप राजे त्याच्यावर उठले तेव्हां त्यानें त्यापैकी मानामरण याचा शिरच्छेद केला, वीरशेखरास हत्तीच्या पायां दिले व सुंदर यास हनुषार केलें. यानें त्रावणकोर व बेर येथील राजांचा पराभव करून कांडलूरजवळ आरमारी जय मिळविला व चालुक्यांचा पराभव केला. विक्रमादित्य, विजयादित्य व जयसिंह हे चालुक्य राजे मागे हटवून त्यांची कोळीपा-ठोई ही एक राजधानी जाळली. मग यानें सीलोनच्या विक्रमवाहु, विक्रमपांडु, वीरसालमेघत व श्रीवल्लभमदन या चारी राजांचा पराभव केला व उत्तरहिंदुस्थानाकडे मोर्चा फिरवून तिकडील गणपति, नारायण, मधुसूदन वगैरे राजांना जिंकले. परंतु पुढें कोप्पम येथें शत्रूंनीं लढत असतां हा लढाईत मारला गेला (१०५२). यानें आपलें राज्य निष्कंडक केलें व थोडासा नवीन प्रांतहि मिळविला. याच्या मागून राजेन्द्र हा त्याचा भाऊ राजा झाला. हा कोप्पमच्या लढाईत हजर होता. त्या लढाईनें चोल राज्यास मोठाच धक्का बसला होता तो यानें सावरला व आपलें राज्य स्थिरस्थावर केलें. यानें ११०२ पर्यंत राज्य केलें व सीलोनच्या राजास पकडून सीलोन आपल्या राज्यास जोडलें आणि कोल्लापूर येथें एक अथरंभ उभारला. याची मधुरांतची नावःची मुलगी चालुक्य राजपुत्र राजेन्द्र चोल उर्फ कुलीकुण यास दिली होती. याच्या नंतर याचा पुत्र राजमाहेन्द्र हा गादीवर बसला. हा अतिशय न्यायी असून यानें श्रीरंगम् येथील देवास वर्षोपस नैमून दिलें होतें यानें राजमहेन्द्रां हें शहर स्थापन केलें. व मळ चालुक्यानें राजमहेन्द्राचा पुष्कळ प्रांत काबीज केला. कारण या वेळीं चोलांच्या राज्यांत बंडाळी झाली होती व राजघराण्यात सिंहासनावर कोणी सगलें याबद्दल यादवी सुरू झाली होती. चोल राजघराण्यांत या वेळीं घरेचसे राजपुत्र व राजसंबंधी लोक आपापला हक्क प्रस्थापित करूं पहात होते.

राजमहेन्द्राच्या मागे त्याचा चुलता वीरराजेन्द्र हा राजा झाला. त्यानें हि बऱ्याच स्वात्त्या करून आपला राज्यविस्तार केला (१०६३-७०). याला चालुक्यांनीं एकंदर पांचवीं लढाई लागलें. प्रथम यानें त्यांच्यांपासून गंगवाडी प्रांत (सरकार प्रांत) जिंकला. नंतर जैमिच्या राज्याचा बंदोबस्त करून कृष्णा-तुंगा-संगमावर कुडळसंगम या ठिकाणी चालुक्यांचा मोठा पराभव केला. यावेळीं चालुक्यांच्या मदतीस चोलांचे सर्व बंडखोर मांडलिक आले होते. या लढाईत वीरराजेन्द्रास अपरिमित लूट मिळाली. या लढाई वगैरे एक शिलालेखांत आले आहे. त्यावरून त्या वेळच्या युद्धाचे सामान्यस्वरूप दिसून येतें. त्या काळी हत्तीचा युद्धांत फार उपयोग होई. त्यानंतर यानें (उदय येथें) केरळ, पांज, गंग व नोड्य या राजांचा पराभव केला व चालुक्यराजाच्या आव्हानावरून पुन्हां कुडळसंगम येथें जाऊन त्यांनीं पळवून लावून तेथे एक

जयसंतम उभारला. पुढे त्याने विक्रमादित्य चालुक्यांचा त्याच्या भावाविषय गादीवर बसण्यास मदत करून त्याला आपली मुलगी दिली. येथेबाबा येथे बंगोदेशाच्या सैन्याचा पराभव करून तो देश घालसा केला आणि दक्षिणदेशावरही स्वारी केली. त्याने बंगोदेश आपला अधिकृत व जावई विक्रमादित्य चालुक्य यास दिला आणि स्वतः राक्षसिधराने रावराज ही पदवी धारण केली. पुढच्या वर्षी यांनी कुडवडगम येथे पुन्हा सोमेश्वर चालुक्यांचा पराभव करून करडीबल येथे नयसोभ उभारला व कापिली शहर जाळले (१०६८); आणि वज्रदे- द्याचा दक्षिण भाग (तसेच नासदा) खालसा करून दर्या- वर मोठा नय मिळविला (१०६९). लष्करी कामाप्रमाणे राज्यकारभाराच्या मुलकी कामातही तो प्रवीण होता. हा अखेरीस १०७० त मेला. त्याच्या मागून त्याचा पुत्र अधिरा- जराजेन्द्र हा गादीवर आला साम्रीक व्याकरण श्रीरामायणम् नावाचे (पुढेमिनाने केलेले) शौरासेन्द्राच्याच आधाराने झाले. याच्या मृत्यूनंतर चौल चालुक्य वाण्यात पुन्हा भाडणे झाले. अधिराजराजेन्द्र हा आपल्या मागून गादीवर बसला. याने एक वर्ष राज्य केले. याला गादीवर बसविण्यात याचा मेहेन्या विक्रमादित्य चालुक्य यास मदत केली होती. पुढे याच्या प्रजेने बंड करून याला ठार मारले. एके ठिकाणी जसे म्हटले आहे की, या अधिराजेन्द्रास राजेन्द्र कुलोत्तुंग जसे राजाग वेशारोवर्मा याने (मंड उभारून) ठार मारून त्याची गादी उपटली; तेव्हा विक्रमादित्याने त्याच्यावर स्वारी करून कुलोत्तुंगाला पिटाळून लाविले. अधिराजेन्द्रास पुत्र म्हणता. कुलोत्तुंगस राजराज शार्ङ्गवर नावाचा एक भाऊ होता असे म्हणतात. यापुढे कुलोत्तुंग हा राज्य हात्याने पूर्व- चाळुक्याराचा देश या चौलवंशात कायमचा मिळवून घेला. कुलोत्तुंग हा दोनदा गादीवर बसला; एकदा (१०७० त) प्लेक राज्यावर म्हणजे बंगोदेशासिंहसनावर; व दुसऱ्यानंदा सर्व चौलघाण्याच्या सिंहासनावर (इ. स. १०७४ त) असे नवनायकांनी म्हणतात; कारण १०७४ त त्याने कुलोत्तुंग ही पदवी धारण केली; तत्पूर्वी त्याने सार्प नाव धारण केले. राजेन्द्र जसे कुलोत्तुंग चौल हा चालुक्यवंशी राजराज चालुक्याला मुलगा असून राजेन्द्र चौलचा जावई होता. याची आई अर्धमदेवी ही गंगकोट चौल राजा याची कन्या होती. हा लहानपणी आपल्या भावांशी (सावराबाई) रक्षित असे. याच्या भावाचे मरणांनंतर याच्या कुलस्थाने बंगो देश राज्य मळकाविले होते. हा बंगो देश राजा श्वायवास पाहिले होता. परंतु चालुक्य राजवंशात त्यावेळी यादवी घाबली होती व हा अज्ञान होता. मोठा सावरावर हा तिबनोरिपुरात राहत होता. याला राजकेतरीवर्मा अशी पदवी होती. हा घर साहित्याप्रमाणे गंगकोट या चौल राजाच्या (कुलोत्तुंग) नातू होता. याचा पण राजराज १०६१-६२ त मेला होता. याने युवराज अश्वराज वरागरेम व चक्रकोट ही महाराष्ट्री ठाणी कायम केली होती. याच्या कारकीर्दीच्या पद्धतपद्धत

धर्मापेक्षेचे शिल्लेख प्रसिद्ध आहेत. त्यावरून तो १०७० त बंगोदेशा व चौलघाण्या गादीवर बसल्याचे दिसते. त्यापूर्वी तो आपल्या आजाराबोबर (गंगईकोट)च्याच लढायात हार असे चौलघाण्याच्या सिंहासनावर बसण्याची धमकी लक्ष लावून तो पहात होता व ती अधिराजराजेन्द्राच्या घेई त्याला उपधळी. तत्पूर्वी तो आपल्याला चालुक्य व म्हणवितो चौलच म्हणवून घेई. त्याची आई व आज्ञा कुदवा या चौल- वंशीय होत्या. त्याचा चम चौलचन (व्याप्रीचिन्हाकित) होता, चालुक्यचम (वज्र) म्हणता. याने आपल्या राज्या- रोहणाच्या बौध्दा वर्षी कुलोत्तुंग ही पदवी धारण केली व कुलनरामाचा व चाळुक्याचा पराभव केला. याला कापरी नदीतीरावर राज्याभिषेक झाला होता. त्याने म्हैसूर प्रांतावर स्वारी करून (१०८१) विक्रमादित्य चालुक्याचा पराभव केला (१०८२) व त्याला हुंगारा घालून गंगामंडल व सिंगण प्रांत कापरी केले पाश्चर्याला मिळून मानार, तिने- वेशी, कंगकुमारी, कुडक, सलवार वगैरे प्रांत कापरी केले (१०८५) व त्या त्या प्रांतां वरचे अधिकारी नेमिले. याच्या एका तोंडमान चक्रवर्ती नावाच्या लेकवक्याने पद्मराजाचा पराभव करून तो राज्य खालसा केले होते. याप्रमाणे कुलो- तुंगाने चौलसाम्राज्य वाढविले. या वेळी दखनमध्ये विक्रमा- दित्य चालुक्य व कुलोत्तुंग चौल हे दोन बलिष्ठ समज होते. पाण्य व चेर हे चौलचे मांडलिक होते. मद्रास कुलोत्तुंगाने आपला भाऊ यास अधिकारी नेमले होते. कुलोत्तुंगाने राज्य- प्रसार करताना राज्यातील व्यवस्थेकडेही लक्ष दिले. आपल्या सर्व राज्याच्या जमीनीची मोजणी केली (१०८६). या मोजणीतील शेवटचे परिमाण गंगोपाद (कुलोत्तुंगचे पांढले) होते. याने दोनदा (१०९५, १११२) कॅलिगदेश जिंकला. त्या- मुळे त्याची कीर्ती जास्त वाढली. देशा साम्राज्यवहन दक्षिण कॅलिग चौलघाण्यात मोठे अस्तव्यवसे सधनते. कुलोत्तुंग- याने शेवटी गंगोपाद प्रांत होयसळापासून पुन्हा काबीज केला. कारण त्याने त्याच्या हुमेदारांला गंगोपादतून हुसकून देऊन उरत त्याच्याविषय चालुक्यास मदत केली होती (१११६- १७). यावेळी चौलाची कावेरी नदीतील एक राजधानीहि होयसळांनी घेतली. व म्हैसूर प्रांतातील चौलाच्या मांडलिक- कांनी त्यांच्याविषय बंध केले. परंतु ते कुलोत्तुंगाने मांडले (१११८). वरहदीबट त्याने लष्करी ठाणी बसवून देशात शांतता ठेवली. त्यामुळे याच्या अखेरच्या काळात याच्या मोबलाचे सर्व राजे याचे मित्र राहिले (दख म्हैसूर बाजूस चौलाची उचलचल चाले). हा दोन अस्तव्याने प्रसिद्ध रामायण चालू याचे आप-या राज्यातून हट्टार केले होते. याला तीन (दिन चित्तामणि, ईळीवेल्लो, त्यागवली जसे लोकमहा- देवी मधुरास्ती या) राण्या होत्या. शेवटची पद्मवर्दी होती. हा चौल साम्राज्यातील शेवटचा पराक्रमी समज होय. याच्यानंतर चौल साम्राज्यास उतरती घळा लागली व आपली सत्ता

प्रपातानें राखतां आली. विक्रम हा कुलोलुंगाचा चवथा पुत्र. सुचराम अस्तां हा वैगीचा सुभेदार होता. कुलोलुंग १११८ त मेघावर हा राजा झाला. यानें एलोर व कलिंगवर स्वारी केली व १०१८ वषें शांतपणें राज्य केलें. जयमगोण्ड कवीन आपलें कलिंगतुल्यपणी हें काव्य याला अर्पण केलें. हा वैष्णव असल्यानें रामातुंगार्चार्थ हा परत याच्या राज्यात येऊन राहिला. याचशामगुन (११३५) याचा पुत्र कुलोलुंग दुसरा गादीवर आला. याच्यावर अनेक काव्यें झाली आहेत. यानें जिदंबरम् येथील देवाची मूर्ति समुद्रांत टाकली. ती पुढें रामानुजानें काढली असें एका लेखांत वर्णन आहे. यानें चीना वषें राज्य केलें. याच्याशामगुन (११४६) राजा राजा दुसरा हा त्याचा मुलगा राजा झाला. यानें ११७८ पर्यंत राज्य केल्यावर त्याचा पुत्र राजाधिराज दुसरा गादीवर आला. यानें ११८६ पर्यंत राज्य केलें. याच्या व याच्या मागच्या तीन राजांच्या कारकीर्दीत शांतता असल्यानें वाङ्मय बरेंच वाढलें. व शैलीद्वार, कंथन, ओट्टुट्टन, पुगळैदी, वगैरे अनेक वाङ्मयभक्त होऊन गेले. याच्या कारकीर्दीत पाण्डव राजघराण्यांत यादवीं माजलं. एका पांडव राजपुत्राला याची व एकाला सीलोनचा पराक्रमवाहु याची मदत होती. व त्यामुळे पराक्रमवाहु व चोल यांच्यांत युद्ध उत्पत्तिव झालें. पराक्रमवाहुनें रामेश्वर लुटून कुलशेखर (चोलमित्र) पांडवाचाहि पराभव केला. परंतु राजाधिराजानें सौर्यानें पराभव करून मद्रुरवर स्वारी केली. वीरपांय्माला (पराक्रमवाहुचा मित्र) त्याच्या सर्व कुटुंबासह ठार करून तेथे एक विजयस्तंभ उभारून व तेथील राज्यावर आपला एक मांडलिक ठेवून तो परतला. याच्याशामगुन (११८६) त्याचा पुत्र कुलोलुंग तिसरा हा गादीवर येऊन त्यानें ११९७ त पांडवराजाचा पराभव केला व कांचीच्या तेलगु चोलाला नामोहरम केलें. यानें अनेक शिवालयें बांधली. यानें अनेक मांडलिक उत्पन्न केले व त्यांनींच पुढें चोलसाम्राज्य सिद्धिरितें केलें. तसेंच होयसळ, काकतीय यादव वगैरे देशांरचे राजेहि आपले हातपाय पसरूं लागले. त्यामुळे चोल साम्राज्य मोडकटित झालें. दक्षिणेंतील सर्व राजघराण्यांत अंतःकलह माजला. कुलोलुंगाच्या पेय्दी जैन भजनन्दी यानें गंधुल हें सामील व्याकरण लिहिलें. कुलोलुंगानंतर (१२१६) त्याला मुलगा राजराज तिसरा त्रिभुवनचक्रवर्ति, राजकेशरीवर्मा हा राजा झाला. यानें १२४८ पर्यंत राज्य केलें. पांय्माला याच्यावर चातुन आला असतां, नारसिंह होयसळानें याला मदत देऊन पाण्डवांचा पराभव केला (१२२१). पुढें काव्य पाव्य यानें राजराजास पकडलें असतां पुन्हा नारामिहानें त्याला सोडविलें; व त्याच्या राज्यातील बंडाळी मोडिली (१२३२). परंतु पुढें सर्वत्र बंडे उद्भवली. तेथेपुढील हा नेलोऱ्हून, मुंदरपाण्डु हा दक्षिणेकडून, काव्य पक्ष हाहि दक्षिणेकडून बालून आला व त्यांनीं यानें राज्य घेतलें. शेवटी याच्या नंतर याचा पुत्र

तिसरा राजेन्द्र राजा झाला. त्याच्या वेळीं एक तीतया उत्पन्न होऊन त्यानें दंगल माजविली. अशा वेळीं सोमेश्वर होयसळानें राजेन्द्रास मदत केली व थोडीशी शांतता स्थापन केली. परंतु चोलसाम्राज्याचे तुकडे तुकडे व्हावयाचे थोडले नाहींत. अनेक मांडलिक स्वतंत्र वगले. शेवटीं परंगळच्या काकतीय उर्फ गणपतिराजांनीं यांचे सवें राज्य जिंकून घेतलें. त्यामुळे पेजार नदीच्या उत्तरेकडील सर्व चोल साम्राज्य नामशेष झालें. या तिसऱ्या राजेन्द्रानंतर त्याचा पुत्र त्रिभुवन वीरदेव राजा झाला. यानें १३३२ पर्यंत राज्य केलें. हा शेवटचा चोल राजा होय. याच्या शिवाय आणखी पेरुगिग (१२४४-६४), विजयगोड (१२६६) वगैरे नांवें चोलराजांचीं आढळतात. परंतु त्यांची फारशी माहिती सापडत नाहीं. मुसलमानांनीं स्वारी करून ज्या चोल राजाला पदच्युत केलें त्याचें नांव मधुरांतक पोरपि असून, त्यानें १२८६-१३१० पर्यंत राज्य केलें होतें पुढें विजयनगरकराच्या कारकीर्दीत भंगव्पदेव, कांचीचा राजा नारायणराज (१३३७-१३५६) व वीरचंप (१३१४) या तीन चोलराजांचा उल्लेख येतो. मध्यवरी उडियार पराग्यानें व मद्रुराच्या नायक पराग्यानेंहि यांचें राज्य घेतलें होतें. त्या नंतर मराठ्यांनीं आपलें राज्य स्थापिलें.

चोल साम्राज्य.—चोल साम्राज्याला चोलमंडलम् म्हणत. चोल हें राठूवाची नांव, चोल, चोळ, चोड, कोन अशा भेदांनीं पुराणांत आढळलें. पृष्ठतर्हिततर्हि हें देशाची नांव आलेलें आहे (१४. १३). इतकीं कारोमांडल नांव हें या कोन अथवा चोलमंडल सद्भावेच अपभ्रष्ट रूप होय. अशोक, या देशास चोर, चोड म्हणें. टॅलेमी चोरे म्हणें. ह्युएनत्संग चोलिय असें म्हणें. आणि हिनी हा चोर असें नांव देई.

राज्यव्यवस्था.—चोलसाम्राज्याची बहुतेक शासनव्यवस्था परीतचोलांनीं ठरवून दिली होती व तीच अखेरपर्यंत पाळली जात असे. या राज्याचे पुढील प्रमाणें विभाग व अधिकारी असत. मण्डपम् (इलाहा), त्यासाठी नाडु (मिह्रा) व जर (शहर किंवा तालुका). दरेक मण्डपम्वर एकेक सुभेदार नेमता. प्रत्येक लेउं शासनपद्धतीचा एकेक घटकावय समजत; व त्या खेदपाच्या परंपरेप्रमाणें तेथें पंचायत असे. सुभेदाराखेरीस सेनापती व प्रधान असत. त्यांना महासेनापति, दण्डनायक, संधिप्रमाहिद् अशीं नांवें असत. महालाभिहाय करवसुलीचे अधिकारी असत. ग्रामपंचायत शासनपद्धति ही फार प्राचीन होती. चोलराज्यांत पुढील निरनिराळी सरकारी खाती असत. सरोवरमंडळ, उपवनदुहस्तीमंडळ, सर्वसाधारणदुहस्तीमंडळ. कुडुमु अग्नपालन शेतकी, ग्रामपरीक्षक, सामुंसेन्यातांची तारतुद करणारे; या सर्व खात्यांत विद्वान प्राधान अधिकारी असत. गांवांतील प्रत्येक पेट निरनिराळ्या लोकांच्या ताब्यांत असे. त्यास ग्रामकोन म्हणत. शेतमारा कायमचा ठरावीक व उत्पन्नाच्या मगदुरावर बसता उत्तरता अशा दोन स्वरूपांत

वमूळ करीत. चेती सुधारण्याचे (मॉडेलघासैसारखे) कामाहि त्यावेळीं होतें. पदमणीन आवेंत रक्ते भावानें प्रजेस लागवडीस देत.

तत्कालीन बत्तन मांड (ऊर्फ मपुरातकन) नाणें होतें. एका मांडेचे दोन कातु अथवा भाताचे साडेपांच कलम असत. या कलमाची किंमत कमी जास्त होई. नाणें पाडून देण्यास सरकारात मध्यकुली कर भरता लागे. पालय खोल-व्याख्या भापास मरकाळ व द्रव पदार्थ मोखबाच्या भापास एकनाप म्हणत. राखणांत पाटयंपारिणांत व खेळोपयोगी राखें होतें. कुलीतुणांन सवें शकारी काहन टाकल्या. त्यामुळें तो लोकप्रिय होऊन लोकांनी त्याला छुंगन्दर्वात (नकारी माफ करणारा) ही पदवी दिली.

कुलोतुंगाच्या राखियतीत धार्मिक व वाढमयिक पुनरु-ज्जीवन झालें. रामातुंगाचार्य याच्याच वेळीं झाला. जयमंजुष हा कुलोतुंगाचा राजकवि होता. याचेंच शिल्ल्याधिकारण टीका लिहिली. दोर्गाळार हा हेन मंत्रकार व आदियार वगैरे कवी व मंत्रकार याच्या वेळीं झाले. कुलोतुंगापूर्वी मरेच आज्ञार होऊन गेले असे एका (१०८८ च्या) शिला-लेखावरून ठरतें. त्यामुळें बाराव्या व तेराव्या शतकांततर आज्ञार होऊन गेले, हे काढवेलचें मत्त चुकीचें दिसतें. कुलोतुंगाचें कुलदेखराज्यवार याच्या मंत्रपण्यासाठीं उत्पन्न दिसण्याचें आतळणें. आज्ञाराप्रमाणेंच नमळावाराहि ११ व्या शतकापूर्वीच होऊन गेल्याचें दिसतें (उक्कल शिलालेख). तामीळ बाह्मयाची वृद्धी चौलघाज्जात वरीच झाली.

ग्रामसभा.—ग्रामपंचायतीस तामीळ भाषेंत ऊर्मस म्हणत. हिचे अधिकारी लोकांस अबाचदार असत. पंचाय-हाच्या महासमाहि असत. उक्कल येथील चौदा शिलालेख या ग्रामपंचायतीच्या कारभाराचे निदर्शक आहेत हे लेख सन ८०० ते ११०० पर्यंतचे आहेत. पंचायतीच्या ताब्यांत कर, बागा, देवळे, तळी, काळेवे, वगैरे कामे असत. त्यांच्या निरनिराळ्या समिती असत. जंगलखातीहि त्यांच्या ताब्यांत असे. नवीन वसाहत करण्यास त्यांची वरदानगी लागे; खंडांन थावयाच्या शेतजमिनीहि पंचायत देई; गांवचें पोलीसहि याच्या अधिकारांत असे; सार्वजनिक फंड हिच्या ताब्यांत असत. विनवारशी माल किंवा जमीनी यांची खरेदीविक्रीहि होच करी. सारावसुली अगर माफी किंवा थापासाठी जमीन मत्त करणें वगैरे अधिकार हिला होते. सारावसुलीची शिल्लक राजधानीस न पाठवित सभा आपल्यामजळ ठेवी व अचवर्णात शेतकऱ्यांना मदतीलाखल देई. करवसुलीच्या कामी अजरदस्ती होत नसे. हिची निवड-णूक दरसाल होत असे, व सर्व समाजद लोकांनिगुण असत. यांच्यावर सरकारी अधिकाऱ्यांची देखरेखीसाठी नेमणूक होई. मात्र त्यांचें काम हिशोब तपासण्याचें व अंदाजपत्रका-प्रमाणें राज्यताील वसुलांतून तितकी रक्कम पुरविल्याचें एव-

ढेंच असे. हे अधिकारी दोन असत. प्रथम देवस्थान व इनाम वगैरेची रक्कम देऊन, माफीचा गोवचा सर्व वसूल (सरकार देण्याविनाच) पंचायतीच्या हातीच राहो. न्याय-निवाडीहि पंचायत करी. फांदीची शिक्षा कवित अमलांत येई. देवळांत भंदादीप लावणे अगर पंचायतीला असुक इतक्या गाई पुरविले या गोष्टी शिक्षा म्हणून देत असत. ज्युरीचीहि पद्धत त्यावेळीं होती. पंच (ज्युरी) देतील तो निकाळ अखेरचा म्हणून सरकारकडून मानला जाई. फक्त सरकारी अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाती खटला चाले एवढेंच. तत्कालीन दळणवळणाची अल्प साधने व अफाट प्रदेश-विस्तार लक्षांत घेतां ही पंचायतपद्धति वरीच निर्दोष होती असें वाटतें.

महाजनसभा.—हिच्या ताब्यात अनेक ग्रामसभा असत. यांच्या समासदाची संख्या कधी कधी पाचशेंपर्यंत असे. निरनिराळ्या सारायांवर देखरेख करणारी उपमंडळे (कमेट्या) असत. नाणें पाडण्यास ई सोने आणून देण्यांत येई, त्यांच्यावर देखरेख करणें या सभेच्या हाती असे. सर्व सारायांवर, पंचप्रधान, गावाची देखरेख करणारी मंडळी असे.

निवडणुकीचे नियमः—मौलिक महात्माप्रमाणें खेच्चाचें समूह केलेले असत; व त्या त्या समूहाचे पुन्हा विभाग पाडीत. मतदारीचा एक वयांत आलेल्या सर्वांनी असे. गावातील सर्व उमेदवार लोकांची नांवें चिठ्यावर लिहून त्या चिठ्या बंद करून एका पात्रांत घालून (पत्र मोहोरबंद करून) महाजन सभेकडे पाठविल्या जात. उमेदवार होण्यास खातील गोष्टींची जरूरी असे (१) कर देण्यायोग्य जमीनीचा व तेरी तुकडा ताब्यात असणें. (२) स्वतःच्या मालकीच्या जाग्यावर स्वतःचें घर बांधणें. (३) वय १५ च्या वर व ७५ च्या आत असणें. (४) मन्त्र प्राणें अवगत असणें व दुतःप्यास शिकविलें. (५) वेदपारंगत व भाष्य पढिक असणें. (६) व्यवहारदक्ष व जबाबदारीची कामे पार पाडण्यास लायक असणें. (७) खरेच मालांन भन-संपादन करणें, सदाचारयुक्त असणें (८) निवडणुकी पूर्वी गेल्या तीन वर्षांत महाजनसभा अथवा तिच्या पोर्टमंड-ळाचा सभासद असणें याप्रमाणें पात्रतेचें नियम असत. अण्यत्रतेचें नियम पुढीलप्रमाणें असत. (१) पूर्वीच्या महाजनसभेतील अथवा पोर्टमंडळाचे खजीनदार असतांना ज्यांनी तेथील आपल्या कामांचे हिशोब बरोबर सादर केले नाहींत असे लोक; व त्यांचे निवडतेचें आसलेक. या आसमं-ळीत, प्राचमंजुष, आतेंमाळ, मामेंमाळ, मामा, काका, माऊ, सासरे दोन्ही प्रकारचे मेव्हणे, माचा, भावई, याप, आणि स्वतःची सुळे इतक्यांचा समावेश होत असे. (२) व्याभिचारी, पंच-महापातकी व त्यांचे ससर्गी आणि त्यांचे बास (भातांत वर बांधितलेले सर्व लोक येत, हें नेहमीं प्यानांत धरलें पाहिजे). (३) इतक्या जातीच्या जूनीशी संघर्ष ठेवलेला अथवा खालच्या जातीशी संघर्ष ठेवल्यामुळे वाळीत टाकलेले. (४)

साहसी, चोर वर्ण. (५) अभयमक्षण करणारा, पापकमे करणारा, सोडी सहा करणारा, पूर्वी गांवगुंडीबद्ध शिक्षा होते, व व्यवहारी, (इतक्या प्रकारच्या लोकांनी तरी प्रायश्रित घेतली तरी सुद्धा हे (पावण्या कळमातीत) लोक आभरण अग्राज समजले जात; पद्धत्या चार कळमातीत लोकांना काही प्रायश्रित घेऊन अपावता दूर करता येई.

दिकटिकाणच्या महाराष्ट्राच्या नावाच्या पत्रिका महास-
नेच्या गावी आल्यानंतर एका नेमलेल्या दिवशी, गांवांतील सर्व आचारवृद्ध, निवडणुकीच्या गाणी (देऊळ किंवा चावडी) नमस; तेथे गांवांतील सर्व उपाध्यायहि असत. मग सर्वांत वृद्ध मामोपाध्याय उभा राहून व एक रिकामे भांडे घेऊन ते रक्ष्यांनी खालून वरून दाखवी. नंतर एकादा (ज्याला मत-
दारपदिकेबद्दल काहीच कल्पना नाही असा) स्थान मुलगा बोलाऊन त्याच्याकडून निरनिराळ्या गांवोपरी एका गांवच्या विठ्ठलाचा गाथा, मोहोर फोडून, त्या सर्व विठ्ठला त्या माथ्यात घालीत, व त्याची सरमिळवळ करीत. नंतर त्यावेळी एक चिडी ती मुलगा पाहिए कडून, त्या उभा राहिलेला वृद्ध उपाध्यायाच्या हातावर ठेवी. उपाध्याय त्या चिडीवरील नाव मोठ्याने वाची व मग पाकीयेहि उघाड्याने ती गाव वाचून पहात व मग ते कायम झाले (इथले त्या नावाचा माणूस निवड होऊन समासद झाला) असे ठरे. अशा रितीने प्रत्येक गांवाला अवश्य असलेले समासद निवडणुकीत येत. मामोपेवैदि अशीच निवडणूक होई; त्या समेचे समासद किती असत, त्यांची संख्या या उर्वले तिलासलेलीत आवळत नाही; बहुधा ती १०१२० असावी. महानगरांमधी समासद, संख्या ५०० पर्यंत असे; व त्यांत साधारण ५०१६० गावे असत (इथले महानगरांमधीच्या हाताखालील गावांचा समूह म्हणजे एका ताटक्याच्या मर्यादेवढा येतो). आणि त्या प्रमाणाने दर गावास ४११० समासदांची सरासरी पडते. याप्रमाणे निवडणूक शासनांतर एक देशरेयमंडळ येथीत. जे माणस निवडणुकीत उपयुक्तमंडळांत देशरेय करणारे असत, जे वेदशास्त्रपण असत व पर्यावृद्ध असत, अशांना गाळ घाली या देशरेयमंडळात नेमली. बांधी राहिलेल्या समासदांपैकी काहींना उपयुक्तमंडळ व बांधीच्यांना विभाग (पाटबंधारे) मंडळांत नेमलीत.

ही महानगरा नमा १६० दिवस अधिभासलत राहता; नंतर ती मोडील. उभासदानीं सुद्धा केव्हाच त्याला समजून काढून सर्वांत, सर्वा महानगरांना निवडणे, अराविणे वगैरे कामे न्यायमंडळ करी. सुखनगर (नाग्यांच्या) देशरेय करणाऱ्यांची व वंचप्रधानांची निवडणूक वरील पद्धतीवरच होई. दाखरी पक्ष बाराच गावा असत व प्रत्येक गावामें एक एक गाव नार बटविण्याने असे. सहा समा-
सद छानेपारास मेरव्यास व सहा वंचप्रधान या गावे-
वर नेमली. उभा गांवांतील हे बारा लोक निवडून
१५० गांवास त्यापुढील निवडणुकीत बघवित

असत. दिवेंवतपासविनाच ग्रामसमर्थे अथवा महानगरांमर्थे शिकारसधन लागे व ती अत्यंत सयोंतीचा असा पाखून देवीत. कार्यकारीमंडळांतील सर्व अधिकाऱ्यांची निवडणूकहि अशीच चिड्या टाकून होई.

या वार्षिक निवडणुकीमुळे ग्रामशासनपद्धतीत सर्व गांव-
कन्यांनी श्रयस्व काम करण्याची संधि मिळत व त्यांच्यात कार्यक्षमतेची याद होई. सर्वसाधारण सभा व न्यायसभेतील समासद सर्वांनी आदरणीय असतील असे नेमले. याच्या निवडणुकीची मात्र माहिती भावळत नाही.

हे छ वि भा ग.—चोल साम्राज्यात ५०१६० गांवांचा एक ग्रामसमूह असे; अशा कांहीं ग्रामसमूहांचा एक गाड (गिह्वा) असे व अनेक गिह्वांचा एक प्रांत (बोडम किंवा बलाडु), व दोन तीन प्रांतांचा एक इलाहा (मंडलम्) असे. चोल साम्राज्याचे असे आठ बलाडु होते. ते (१) अद-
मोडीदेव, (२) क्षत्रिय शिकारमणी (३) उज्जयितीकाण (४) रज्जिदेव (५) देवदन्तिक (६) राजाधर (७) पंडप-
कुलासनी (८) निचविनोथ या मंडलावर जो अधिकारी असे तो बहुधा राजघराण्यातील असे; याचे कारण राज्यांत सहसा बेडाली होऊ नये व शास्त्रात तिचा लवकर वीमोड व्हावा. चोल साम्राज्याची सहा मंडळे होती ती (१) चोळमण्डल (क्षत्रिय व उत्तर पेमारा नरांमधील दुभाय), (२) रास चोळमण्डल (हैगावर व त्रिचनपल्ली जिल्हे); (३) राजराजमण्डल (मदुरा गिह्वा व प्राचणकोर हास्यामे), (४) कोंगु अथवा कपेराजराजमण्डल (सालेम व कोडगुर-
मिल्हे), (५) वीमकोड चोळमण्डल (हैदूर व बंग-
लोर जिल्हे), (६) बिजलिरी चोळमण्डल (कोलार, उत्तर अर्कोट, सालेम व कदाप्पा जिल्हे).

सरकारी या ती.—राजराज व परांतक यांच्या वेळी निरनिराळ्या घात्यांचे सेकेटरी असत; त्यांत ओळियायक म्हणत. तरकाळीन सरकारी कागदपत्रे इथी उपजन्म नाहीत. पण ती जपून देवीत असत व दरबारांतून जाणाऱ्या प्रत्येक आशापत्राची नोंदणी होत असे एवढे मात्र तरे. जमीनमोगणी अत्यंत कठोराने होई. चोळसाम्राज्यातील एकेद्वार छावणीच्या जमिनीची नोंदणी (राजराजाच्या वेळी) एका मोठ्या नोंदपुस्तकांत करून घेतली होती. या नोंद-
णीतून पुढून लगेच ईचाचा (सावधवांच्या जमिनीचा) सुद्धा सुद्धा नोंदवायाचा राहिला नव्हता. मोगणीचे मूल-
मान याचाद (पुलांमुणाचे पाकल) असे. वेळी (हैदूर एका) हे नोंद लेखक्याचे माय अभे. सारांच विषयस वि कोदर-
च्या सुद्धेवुडुच्याहि गाणी एक दातक, राजाभाजने वरील प्रघाण्या पूर्ण वयलांत आणिली होती. वेळी गापापूर्वी गव
है गाप होतसावा, नफ सोन्याच्या नाण्यात अथवा पाण्यात
बुल्ल करीत. पुर्वारा वाळम आलेला (कायमपारा) व नवीन
मोगणीचे जमीनी बघविलेला असे दोन कन्याने प्रकार
असत; वेळी दुन-वा प्रकारचा भाग महानगरास व एत-न्या

असतारीने वसूल करी. मारा न दिवदात जमीन जपून करमागे येई व तोहि अधिकार महाजनसभेत असे. विक्रम-बोलाच्या कारकीर्दीत एकदां सतिवृत्तीने पंढी बाबून जाऊन स्वतःस मारा देण्यात तयार झाली बाही, तेव्हां सरकारने घबरेलत जप्त करून ठिकाळांत धडेली व साराईत जमीन दर काढ (नाणे) ला ८० कुळी व मिराईत जमीन एका कागुस २१२ हे कुळी याप्रमाणे विकली.

राजे व त्यांची कर्तव्ये.—राजा राजधानीत असे अथवा मुळपत्थीवर असो, दरबारी काम स्वतः पाही. राजधानीत असल्यास, राजा हा राज्यसत्तान्यति बसून फर्मान बोधी व सरकारी थिट्यांत से विहून काढी. राजाच्या घोष-त्याहि हुकमासःमुख्य मेजरी व इतर प्रधागमंडळ याची संमति लागे; नंतर तो योग्य अधिकार्या (विद्यापिकारी) मार्फत फर्मांतत नमूद केलेल्या न्यायीर पत्राविला जाई. तत्पुर्वी ही व्यक्ति ज्या प्रांतात राहो, त्या प्रांताच्या प्रति-निधीची व तत्पक्ष महामन समेचीहि संमति रामांस लागे. इतका बंधोबंदत व कोकांचे निरन्तर राखणेर असण्याने जग्यास प्रवृत्तितच होई.

कर.—बोल साम्राज्यांत कारांचा योग मात्र चराच दितो. कर यास कडमाई असे नांव आहे. ग्राहपेराणी, मरवा (दवणा मरवा) उरान करणे, कुलयाग, भान्याविक्री विप्याची पांमे, केदार, साल, केळी, हातमाग, तेलचे पाणे, कोनार, मांमे पडकणे, घुराची विक्री, तलव, नदीचे उत्तार, दौतनाकी, जहात, ओपणे, मीठ वगैरेवर कर असत. जमीन-महसूल हाच राज्यच्या उपचालना मुख्य भाग होय. तो जर भरपूर मिळत नसेल, तर उत्पन्न वाढविण्यासाठी वरील प्रकारचे धारीक सारीक व सार्वजनिक कर बसवावे लागतात. रागरागाणे कदा एकंदर उपद्रवाचा हे च भाग कर पोडा करण्याची रीत पाहण्यामुळे ही प्रमेला कर प्रिय झाली होती. वरील कराशिवाय मागसो (आय, कर होवे; त्यास शन्तराय (राज्यांतल कलाकौदारत्याचे व उपद्रवापरचे) व बागा (टोलनाकी व आवाज जाता) असे म्हणत.

नाणी, वसण व माणे.—अत मोगण्याच्या मापास आटवजून म्हणत. से १०२ तोळ्यांचे असे. दुर्गे माण कलम नावाचे असे एक कलम म्हणजे तीन माण होत. सोन्याच्या माण्यास कळंड ($\frac{1}{2}$ औंसद्रोण) म्हणत. ग्यादी लहान सोन्याचे नाणे कागु (२८ ग्राम्स द्रोण) नांवाचे होते. चलन सचन सोन्याचेच होते. माण्यांत जिंक्या किमतीची धातु असे, दित-दयाच किंमतीचे नाणे पाडीव. दागीन्याची वजनाकरून करोविक्री होई. एका बांधव दोन ते चार कलम भात मिळे. चलनात रेलत नाण्यांप्रमाणे मान्याचिहि सम्यवेश होई.

व्याजः.—सरकारी तिथोरीतील विविध महानजसनेत उत्पन्नवार मिळे व ती सभा ती पैदा घेतल्याला कर्ज म्हणून देई. मजगावा दर दरमाल दरतेमहा १२४ टके असे. कर्जे मान्यरुपांने शगर राज्य मान्याच्या रुपाने मिळे. देवस्थाना-

कडून घेतलेल्या कर्जांचे व्याज, देवाय तूप, तेल, कापूस वगैरे पुरवून वसूल करण्यांत येई.

सैन्य व आरमार.—चोत्राज्यांत सृष्टे सैन्य असे; त्यांत धनुषीरी, बायदळ, पौडदळ व गजदळ असे. त्यांचे आरमारहि होते. स्याच्या योगाने त्यांनी चेरराजाच्या आर-माराचा पराभव केला व प्रच्छेद, सीलोन, निकोबार वगैरे प्रदेश स्वाभ्या करून पादाकात केले

लोकोपयोगी कार्याः.—चोलांना इमारी, देवळे, शहरे, काळेचे, घरणे बांधण्याचा नाद असे. कारिकालापातून पुट्या अनेक राजांनी, कावेरीचे मुळकालचे काढून आपल्या राज्यांत पाणवती वाढविली. तंजावरमधील हरीषी वटपाद नांवाची नदी, ही पूर्वीच्या वीरगजाने कावेरीपासून काढलेला एक कालवाच होय. त्रिचनापली शिल्यांतील मंगळींदशोलपुरम् येथील प्रबंध तलाव हे बोलाने एक जिवित स्मारक आहे. इ.स. ११ तलाव नाडु-रस्त आहे. अवळय एक प्रबंध देऊळ (बोलानांचे बांधलेले) आहे. या देवळातील शंकराचे लिंग तीस फूट उंचीचे आहे. वेङ्गिअरपलियसु साळुव्यात एक आठ कोरांचे मोठे धरण आहे. अंजंय दक्षिण कोलेकनवेंद्रि प्रबंध धरण होतें. वरील देऊळ २०२ फूट रुंद व ५८५ फूट लांब आहे. तंजावरच्या देवळांचे शिखर तर १०० फूट उंचीचे असून तेथील मिवार ८० टन वजनाचा व एकाच दगडाचा आणि घामधाराही १५ फूट ओसर वीरस आहे. कावेरीचे धरण बांधण्यानेतर पैशाच्या उंचाईमुळे, करिकाळाने मधुरांना बामलाचे नाणे मनुरीच्या देवर्गी दिल्याने त्याच्या रामधानीत मोठे वाढळ उत्पन्न होऊन तिची वाताहत सोल्याची एक इतक्या सागतत. हिचा सारास एरडाच की, पुढे पुढे सोन्याची उंचाई पडली असली. देवांत त्या काळी बाधीत सडका असत. सैन्याच्या हाल-चाली व व्यापार सतत चालू असल्याने, रस्ते उत्तम ठेवावे लागत. ते रस्ते घोष्ट विती रद असत. नदीच्या उता-रावर ठाठठिकाणी सरकारी खजाने सत्ता ठेवीत.

पगार व राहणीचे मान.—देवळातील उत्पन्नातून, तेथील कामगारांना पगार मिळे. हिंदोबनिसात दरमाल २०० कलम घान्य मिळे वगार रोस किंवा भान्यकरांनीहि मिळे. दुटपय हिंदोबनिसात ५५ कलम, देवळातील भद्रघान्यास ६१ कलम व गार कागु, रत्नावा उदात्तात १०० कलम मिळत. ज्या कुटुंबातून अधिकारी नेमला गेला असेल त्या कुटुंबीच्या राहणीच्या मानाने त्याला पगार मिळे. वरील आंकड्यावरून (हिंदोबनर हा द्रावळ असल्याने) माझगुडुदात दरमहा १६ रुपये १० आणे व मद्रास (रत्नालदार शूर असल्याने) दरमहा ८ रुपये ३ आणे लागत असे दिसते.

पर्यटन.—चोलांचे हे पत्तनः सौव होते, तरी पण त्यांनी वेळोवेळ अथर जैनांना कारास जात दिले नाही. फक्त कुलोत्तुगाने रामाजुग्याच्याला तो देणव असल्याने थोरंगम् येथून हद्दपार केण्यास एक उदाहरण आढळते. रामराजे व

त्याचा पुत्र यांनी ज्याप्रमाणे शैवदेवस्थानांना बर्पासने दिली सशिव वैष्णवदेवस्थानांनाहि दिली. वैष्णवदेवळांतून त्यांच्या धार्मिक गळांचीहि (नालायीर प्रबंध) व्यवस्था होई. कोन्वे-गन याने अनेक देवळे बांधली. त्यांत शिवाप्रमाणे विष्णूचाहि बराच होती. राजराजाने अप्पर, सुंदरर याप्रमाणेच कुलशेखर व तिरुमंगल या आळवारांचीहि देवळे बांधिली.

चोल घराण्याची वंशावळ.

[चोल राजांची खालील वंशावळ कृष्णस्वामी अय्यंगार यांच्या एन्सन्ट इंडिया या पुस्तकांतून घेतली आहे. ज्याने राज्य केले त्याच्या नावांमार्फे अनुक्रमांक आहे. नावे वंशावळीतील सत्तयावरून व काळ पुस्तकांतील मजकुरावरून दिली आहेत].

१ विजयालय (८४६-८०)

२ आदित्य पहिला (८८०-९०७)

३ परांतक पहिला (९०७-९४७)

४ राजादित्य ५ गंडरादित्य ६ आरिजय उत्तमघोली अरिकुल
(९४७-५०) (९५६-५७) केसरी

७ परांतक दुसरा, पराकेसरी

९ मधुरांतक
सत्तम
(९६९-८५)

८ आदित्य दुसरा, देवी कुंदव्वा × १० राजराज पहिला
करिकाल पद्मवराज
(९८५-१०११)

११ राजेंद्र संगेकाळ
(१०११-४३)

देवी कुंदव्वा ×
विमलादित्य बालिकय
(१०११)

१२ राजा-१ राजेंद्र २ राजेंद्रराज-अस्मय राजराज विजया-
पिराज (१०५२-६२) ३ अद्र देवी × पहिला दित्य
(१०८२-८३) (१०९३-७०) (१०९३-८३) वैगीचा
सुभेदार

१६ आधि गुलागी ×
रामेंद्र विजय
बालिकय.

१४ राजमोहिन देवीमुरांतकी × १७ राजेंद्रकुलेशुंग
(१०७०-१११८)

(पुढे चालू)

चोडवंग सुम्भुजी वीरचोड १८ विक्रमचोल तीन इतर कुले
वैगीचा वैगीचा वैगीचा (१११८-३५)
सुभा सुभा सुभा
(१०८४) (१०७७) (१०७८-८९) १९ कुलेशुंग दुसरा
(११३५-४६)

२० राजराज दुसरा
(११४६-७८)

२१ राजाधिराज दुसरा
(११७८-८६)

२२ कुलेशुंग तिसरा
(११८६-१२१६)

२३ राजराज तिसरा
(१२१६-४५)

२४ राजेंद्र तिसरा
(१२४५-६७)

२५ त्रिभुवन वीरदेव
(१२६७-१३३३)

[खालची वंशावळ, राईस याने सालेम डिस्ट्रिक्ट म्यागु-अल बद्दा. १. पृ. ३९. वरून दिली आहे].

१ आदित्यवर्मा, २ राजेंद्र, ३ वीर नारायण, ४ दशोदित्य, ५ परांतकराय, हरिमाली; ६ दिव्य, देवराज; ७ हरिवरी, त्रिभुवन, गीरदेव.

[पुढील वंशावळ, सेबेल याच्या दक्षिण हिंदुस्थानांतील घराणी या पुस्तकांत आढळते. ही नावे अगदीच निराक्षरी दिवतात].

१ करिकाल, २ चक्रवर्ति, ३ सुदामा, ४ चविर व नारायण [खालची वंशावळ ही चर्चेंस याने दिला असून, ती गृहदौधरमहात्म्य या बखरीत आढळते. चर्चेंस हा तिसरा मानीत नाही].

१ कुलेशुंग, २ देव, ३ दासिसेलर, ४ शिवलिंग, करिकाल, ५ भीम, ७ राजराजे, ८ वीरमोहिन, ९ कर्तव्यधन, १० जय ११ कनक, १२ सुंदर, १३ कालकाल, १४ कल्याण, व १५ मद्र

[सं द र्भ यः—कलिंगसुधरणी; सिद्धाधिकारसु; परि-नप्याले; महावंश; दिग्दर्शनीचरित्र; विक्रमांकदेवचरित्र; अप्प-गार-एन्सन्ट इंडिया; सिबेल-हिस्ट ऑफ ऑरिजिनल; करीह-साऊथ इंडिया ग्योश-; सुक्यानन-स्टेसर, कानका ऑड मलवार; बर्नेल-साऊथ इंडियन पॅलिओमॉफी; राईग-स्टेगूर ऑड कुंग; प्लॅट-कानराड् चिन्हेस्टोन्; रिमप-अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया; प्रोमथ ऑफ मद्रास प्रेसिडेन्सी;

एशियाफिस्ट्र रिपोर्ट्स, १८९९, १९००, १९०४ ते १०; सारक्य इंडियन इन्फ्रामान्स. पु. ३, ३; इंडियन ऑटो-फर्री पु. ६, ८, १३, १४, १८, १९, २०, २२, २३, ४१; एशियाफिस्ट्र इंडिया. पु. २, ३, ४, ६, ७, १०; एशियाफिस्ट्र इंडिया पु. ५, ७, ११; वॉचे ग्यासे. पु. १ भा. २; सार्लेम डिस्ट्रिक्ट ग्यासे.]

चौवीस परगणा जिल्हा—बंगाल इलाखा. बंगाल प्रांतातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ४८४४ चौरस मैल असून यातच सुंदरबनचा भाग (१९४१ चौरस मैल क्षेत्रफळाचा) समाविष्ट होतो. कलकत्त्याचे जमीनदारी परगणे २४ म्हणून या जिल्ह्याला २४ परगणा जिल्हा असे म्हणतात. सन १७५७ साली बंगालचा नवाब नाझिम मीर जाफर यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीला २४ परगणे दिलेले होते. याच्या उत्तरेत बडिया व जेशोर जिल्हे, पूर्वेस खुलना, पश्चिमेस हुगळी नदी आणि दक्षिणेस बंगालचा उपसागर आहे. कलकत्त्याचे क्षेत्रफळ १२ चौरस मैल असून २४ परगणा जिल्ह्यात ते सुळीच येत नाही. तरी २४ परगणाच्या व कलकत्त्याचा बरेचतर एकच असून त्या कामे मात्र दोन्ही कार्यां सांगतात.

२४ परगणाचा बराच भाग भारतीयीच्या जाणाने बनलेला नैऋत्य दिशेकडील कोंपरा हीय. यानंतर याचे सुंदरबनच्या हद्दीने दोन भाग झालेले आहेत. पश्चिमेकडील भाग सागर-बेटाच्या टोकापर्यंत गेलेला असून पूर्वभाग कलकत्त्याच्या रेशा-चाची सरहद्द समजली जाते. या सरहद्दीच्या दक्षिणेस सुंदरबन असून यांनी २४ परगणा जिल्ह्याचा तांगीरवमास भाग व्यापलेला आहे. लहानसहान बेटे अतिशय असून भारतीयाने नुकसान होऊ नये म्हणून धरणाचा बारी बंदीबस्त बांधला असल्यामुळे तांदळाचे पीक सर्वोत्कृष्ट येत. २४ परगणा जिल्ह्यात हुगळी नदीच्या किनाऱ्यापासून व कलकत्त्यापासून थोडे मैल दूर असलेल्या वनजवळपर्यंत वस्ती अतिशय दाट असून फार थोड्या अंतरावर सागाच्या गिरण्या व मोठेले कागार दृष्टीस पडतात. याचे मागील भाग सपाट नसून तेथील हवा शीत असून नंतर जिल्ह्याचा पूर्वभाग आताही तो पूर्वदंगाल-सारखा घट्ट व असल्यामुळे मुसलमान लोकांची वस्ती तेथे जास्त आहे. हुगळी नदी बरीच विस्तृत आहे व तोंडासमूह मालांची 'वे आण' सारखी चालत असल्यामुळे सर्वथ हुगळी नदी वाजवमाय दिवते. आणि दोन्ही किनाऱ्यावर गिरण्यांची घुटाडी, विटाचे कारागारे, मधून मधून हिंदू देवालय व सुंदर सुंदर बांध्या नजरेस पडत असल्यामुळे फार रमणीय वाटते २४ परगणा जिल्ह्यात मुख्य नदी भागीरथी व तिचे फाटे आहेत त्या प्रत्येकाची नावे ज्या भागातून ते वाहतात त्या त्या भागात बदलत जातात. त्यांची मूळ नद्या हुगळी, विघावरी, पियाली व यमुना या होत ना सर्व नद्या खोल असून गळभने, होव्या, मचवे वगैरे नेहमी आ ये करीत असतात. विघावरी जिल्ह्याच्या नैऋत्येस थोडे कपाचिव नव-दून वहात जाते. कलकत्त्याच्या पूर्वेस त्याच्या पाण्याने हरोवर

ज्याला म्हणतात ते विघावरीच्या गाळाने भरत चालले आहे जिल्ह्याचा बहुतेक भाग लागवडीखाली असतो. या ठिकाणी तांदूळ व दुसरी पळताई विपुल पिकतात. यापेक्षा वडी भागात पूर्वी मनुष्यवस्ती अगदी नव्हती त्या ठिकाणी आता दाट वस्ती झालेली दिसते. नावा प्रकारने वयत, खोस व बाबूची वने व मोठाच्या राई कित्येक नजरेस पडतात.

सुंदरबन भागात हिरण, बाघ, मुकळ असून पाण्यात मोठमोठी कासे आहेत. उत्तरभागी विते आढळतात. जंगली डुकरे वमी प्रमाणात आहेत.

उष्णमान सरासरी ७८ अंशावर असते जानेवारी महि-न्यात ६९ अंश उतरून मे महिन्यात ८९ पर्यंत चढते अतिशय उष्णता म्हणजे एप्रिल महिन्यात ९६ अंशापर्यंत चढते. पावसाचे मान दरसाल ६२ इंच असते

सन १८६४ सालच्या आकडेवर महिन्यात भर्यकर वादळाच्या योगाने २४ परगणाचे इंडियन भागात मनहरी नुकसान झाले. 'डायमंड बंदर' विभागात ११ फूट उंचीच्या लाटा उबवल्यामुळे १२००० मनुष्ये प्राणस मुकली. १८९७ च्या नून महिन्यात भूकंपाच्या घड्या-मुळे जिल्ह्याच्या बहुतेक भागाच्या विटबंदी इमारतींना सुद्धा नवर पडे बघले. १९०० च्या सप्टेंर महिन्यात भर्यकर पुराच्या योगाने कलकत्त्यापासून डायमंड बंदर-पर्यंत असलेल्या तांदळाच्या पिकाचा सर्वस्वी तारा झाला

इति हा सं—भागीरथी व ब्रह्मपुत्रा यानधील व यया नदीच्या दक्षिणेस जो प्रदेश आहे त्याला 'बंग' अथवा 'बंग' असे म्हणतात. रघुवंशीत असे रंगन दिले आहे की येथील लोक होव्यात रहाणारे व तांदूळ वेरणारे आहेत या प्रदेशाच्या दक्षिणेस २४ परगणा जिल्हा आहे १० व्या शतकात या प्रदेशावर सेन घराण्याची सत्ता होती व सन १२०३ मध्ये अक्षय्या रोकानी महेंद्र बख्शार खिलजी याच्या नेतृत्वाखाली बंगालचा (२४ परगणा जिल्हा) हवारी केला होला.

त्यानंतर पुढे १६ व्या शतकात २४ परगणा सातगावे सरदार (भाग) बनलेला होता. सातगाव हुजलीब्रज सरस्वतीच्या काठी असून त्यावेळी व्यापारी घडामोडी मुख्य शहर होते परंतु पोर्तुगीस लोक १५१० साली आपला मळ लहान होडफ्यांसून पाठवीत असत कारण मोठी गल-बले सातगावपर्यंत जात नसत. म्हणून १६ व्या शतकात सात-गावचे बहुतेक व्यापारी गोविंदपूर (सातत फोर्) सुंदरियम) येथे आले पोर्तुगीस लोकांनी सुदासुती (कलकत्त्याचा मध्य-भाग) येथे आपली बघारा घातली व इमारती हुगळी येथे एक बरसहाना मूळ वेला. स. १७५७ साली झामोची लढाई होऊन बंगालच्या नवाबाची कलकत्त्याच्या दक्षिणेकडचा प्रांत (२४ परगणा जमीनदारी) ईस्ट इंडिया कंपनीला दिला. एक वर्षानंतर लागतील कंरावीस दिवाणी सनद मिळाल्यामुळे २४ परगणाची एकंदर बहिष्ठाट कंपनीसरदारकडे आली.

पुढे वादशाहीनी कंपनीला फरमान सनद दिल्यावरून जमीनीचे पूर्णपणे मालक कंपनीसरकार बसले.

कलकत्त्यापासून सुमारे १५ मैलांवर बराकपूर नांवाची छावणीची जागा आहे. त्या ठिकाणी दोनदां शिपायांचे बंड झाले १८२४ सालच्या व १८५० सालच्या या दोन्ही बंडांत बंडवाल्यांनी अपयश आले. सन १८२४ सालच्या पहिल्या बंडांत मंगळपांडे नांवाचा पुढारी होता. त्रिभुवन यांचे लहानपणे बंड हांचे नानंतर २४ परगण्याच्या इतिहास फारसा नाही. जिल्ह्याच्या सरहद्दी मात्र वारंवार बदलून.

लो कब स्त्री-१९२१ साली जिल्ह्याची ये. सं. १६२८२-०५ होती. एकंदर लोकसंख्येपैकी पंचमांश; कलकत्त्यास व त्याच्या उपत्ये भागांत आहे. कलकत्ता राहणारे काशिपूर, चितपूर, माणिकतोळा गाईनरीच, दक्षिणखंडी व तोलेंगम इलेक विभाग आहेत. सन १८८९ पर्यंत सर्वानी मिळून एक म्यु. फमिटी होती. अलीपूर येथे जिल्ह्याचे ठाणे असे. इंग्रजांतील कुमारी धोडरे बाराणगर, कामराहाजी, भाटपारा, निरेंगड, वनवन आणि मारलिया ही होत.

होत की:- खरे महाबाचे पीक म्हणजे तर तांदूळ व ताग ही होत. तांदूळ एकंदर क्षेत्रफळाच्या १११०० चौ. मै. क्षेत्रांत पेरला जातो व ताग १२५० चौ. मै. मध्ये टाकतात. हिवाळ्यांत कडधान्याचे पीक येते व उंबाची लागवड जिल्ह्याच्या ईशान्येस वऱ्याच भागांत करतात.

जंगल.-सुंदरवन हा दक्षिण भाग बहुतकरून जंगल बेडिंग आहे. अलिहोडे राखीव जंगलापैकी ४४८ चौ. मै. क्षेत्रफळाची जमीन लागवडीस लागली गेली व बाकीच्या क्षेत्रांत मात्र जंगल कायम आहे. १९०३-०४ साली जंगलाचे उत्पन्न ५०००० व खर्च १८००० झाला. उत्पन्नाच्या पैकी-बोल, मध, मेण, व सुगंधाच्या शिपा ही होत.

ह्या पार व दल व दल ग.-या भागांत महारावाचा असा एकहि धंदा नाही. तथापि नातागड येथे नवेली कुछपे, फुला, वस्त जोडे आणि नकशीची कामे करितात. कापूस, शेत, चारू, भांडी आणि चट्या घोट्या प्रमाणावर करितात. शिल्पाच्या उत्तरेस काही सारखे कारखाने होते. कोही फातडी कम. वण्याचे व साबू करण्याचे कारखाने आहेत.

यांत्रिक धंदे बरेच आहेत. हुगली नदीच्या दोन्ही काठांवर यांत्रिक कारखान्याला सवलती व साधने पुष्कळ असल्यामुळे शेत व सोह मागाचे दळणवळण सर्व प्रकारे असल्यामुळे शिवाय कलकत्त्यासारखे उत्तम बंदर व व्यापाराची भक्कम पेट अवळच, यामुळे यांत्रिक उद्योगाला ऊत येणे साहाय्यक आहे. १९०३ साली २५९ कारखान्यांपैकी ७५ कारखाने २४ परगण्यांत आहेत व १९०४ साली ते ७९ ने वाढले. एकंदर कामावर असलेली मजदुरांची संख्या १२४००० होती.

तागाचे गट बांधणे, मोणपाट तयार करणे, कापसाचे गट बांधून कपडे करणे, दागद करणे, सागूर करणे

व गलबते बांधणे, लोखंड ओतणे यामधीं कामांचे, दोरखंड तयार करणे, हाडांचे पीठ करणे, तेल काढणे व पिटा तयार करणे वगैरे कारखाने आहेत.

या सर्वा कारखान्यांतील काम करणारे मजूर बहुधा उत्तर प्रांतांतील असतात व त्यांची राहण्याची अतिशय गैरभोय असते. अलिहोडे गिरण्यांच्या मालकांनी त्यांची स्थिति सुधारणाकडे लक्ष घातलेले आहे. १४ परगणा जिल्ह्यांत बाहेरून येणारे मिश्रस म्हणजे राणीमंड व मानभूम जिल्ह्यांतून कोळसा, उत्तर पूर्व बंगालमधून ताग व कलकत्ता व विहारकडून भाळशी हे होत. कच्चा कापूस वन्हाड व मध्यप्रदेश, तांदूळ बाकरगंज, बरहान आणि खुलनाकडून व धान्य त्रिभुम व बोधा पुरविते. वदिया व केसोर कांठी हरमरा व कडधान्ये पाठवितात केरोसीन तेलाचा मोठा खनिज वनवनला आहे. पूर्व बंगाल रेल्वे कलकत्त्याकडून २४ परगण्याच्या उत्तर सरहद्दीवरून धारासत हाया घेऊन जेथेरकडे जाते; दुसरी शाखा कलकत्त्याकडून वनवन, डायमंड बंदर व पोर्ट ब्यार्नामपर्वत जाते २४ परगण्यांत रेल्वेची लांबी १५८ मैल आहे. कलकत्त्याच्या आणि पूर्वेकडील काळव्यांच्या योगाने पूर्व बंगालचे तांदूळ कलकत्त्यास येतात. १७०० साली मेमर टोली याने काळव्याची पद्धत सुरू केली. त्याने भागीरथीचा पाद काढून विद्याधरी नदीला किदरपूर येथे मिळविला आहे. याला टोलीनाला असे म्हणतात पुढे भागीरथी नदीवर कासवे झाले. हे कासवे फार मोठे आहेत.

२४ परगणा जिल्ह्याचे ५ पोलिसभाग असून अलीपूर येथे कलेक्टर मॅजिस्ट्रेट, व १ असिस्टंट व जॉइंट मॅजिस्ट्रेट असून ९ नवाब कलेक्टर आहेत. पोलिस मुखय ठाणे कलकत्त्यास असून लहान विभागां द्वितीया पोलिस व्यवस्था कलकत्त्यापासून होते. अलीपूर व सेल्हा येथे मॅजिस्ट्रेटच्या कचेऱ्या आहेत. शाळ्यधर्या (सार्वजनिक व खासगी मिळून) ची संख्या ११५३ असून तत्पर्यंत खर्च ३॥ लक्ष झाला. तो असा:- ५२००० प्रतिवर्ष उत्पन्नांतून, ६०००० भिह्वा-फंडांतून, ११०००० म्यु. फंडांतून व अवळ अवळ २ लक्ष फी उत्तरांतून हा खर्च झाला.

चौगुला-सालच्या नकदशांतील आम्हट्टे जिल्ह्यातील तालुका. यांत विद्यायूत नांवाच्या वेदाचा समावेश होतो. याचे क्षेत्रफळ ११३ चौ. मै. आहे. येथील लोकसंख्या सन १९११ त ४४२०२ होती. याच्या मध्यभागी एक टिंडी आहे व तेवढा भाग खेरीबकरून तसे जमीनीत लागवड करण्यांत येते. येथील रेतगारा सन १९०३-४ मध्ये १०५८०० रु. होता

चौगुला जिल्हा चौगुला-हा महाराष्ट्राच्या प्राचीन प्रामाण्येतील गांधीच नववस्था ठेवण्याच्या कामी पाटलास मदत करणारा एक अधिकारी असून, त्याचा दर्जा पाटलाच्या खालोपास होता. हा साधारणतः कुणी असे. पंतु कोणहि बतनदारास पूर्वी आपल्या बतनाचा अंश दुसऱ्यास देण्याचा

किंवा विख्याता हक् असल्यामुळे वाणी, मराठा, ब्राह्मण वगैरे जातींतहि चांगुला आहे. गावच्या एकंदर जमीनीचा एक पंचवीसवाऱ्या हिस्सा पाटील कुलकर्णी व चांगुले यांना सान्यावाचून देण्याची पहिलीच असून याशिवाय त्यांना दुसरीहि किर्येक हक् असत. चौधरी व चौगुला हे साधारण एकाच दर्ज्याचे अधिकारी असत. [हफ ए. १ पृ. २९, २६]

चांगू—परच्या नळदेसाच्या संयम जिल्ह्यात पुष्कळ खेळाचा हा समूह आहे. यांचे क्षेत्रफळ १८८ चौ मै आहे. यात सन १९११ त लोकसंख्या ३३५१३ होती हे संयम अडोन रेल्वेवरील स्टेशन आहे. यात पश्चिमेस विठ्ठन नदीपर्यंत तांडुळाची शेते आहेत १९०३-०४ सालात याच्या क्षेत्रफळापैकी ९६ जमिनीत लागवड केली होती, व त्या वर्षी मोतसारा १२६४०० ट. होता.

चौघाट—मद्रास इलाह्याच्या मलबार जिल्ह्यातील पोनानी तालुक्यातील एक गाव याची लोकसंख्या १९०१ साली ७२२६ होती. येथे मुन्तफाची व डेपुटी तहसिलदाराची फचैरी आहे. याच्या पूर्वेस पल्लुर येथे रोमोसीरियन पक्षांचे ख्रिस्ती देवालय आहे हे मलबारातील मुख्यच्या सत देवळांपैकी एक आहे असे म्हणतात हे समुद्रालगतच्या सरोवरावर वसले असून येथून पोनानी व त्रापणकोर या दाहरी कालव्यामधून जात येते

चौधारी, चौध—एकंदर उत्पन्न. चा ँ हिस्सा म्हणजे चौध. हा मुख्य शिवाजीने सुलमानाच्या राज्यतून उपडपणे वसूल करण्या प्रघात पाडला. हा हक् गावच्यानी (अथवा गावच्या सरकारी अधिकार्याने) जिमुडपणे मराठ्याच्या हवाली देण्यास, मग मराठे त्या गावास (अगर प्रांतास) उपसर्ग देत नसत. शिवाजीने आदेशाहोतून तांग व फुलवाशीतून पाच लक्ष होन चौधारी सालीना घेण्याचा प्रघात पाडला (१६६८) व दिल्लीच्या मोगली साम्राज्यातूनहि १६७९ पासून चौधारी हक् वसूल करण्यास प्रारंभ केला. त्यानंतर गोवेवर फिरंगी, बेदूरकर, होयकर व कर्नाटकचे पाडेगार वगैरे संस्थानिकांकडूनहि शिवाजीने हा हक् वसूल केला. संस्थानिकांनी चौधारी दिली म्हणजे त्यांचे संरक्षण आपल्या पदरच्या कोठे शिवाजी करीत असे बेलसोची तेनाती कोठेची वरपना साधारण याच धर्तीची होती शिवाजीच्या नंतरहि चौध हा मराठ्यांचा एक कायमचाच हक् होऊन बसला व तो ते दिल्लीच्या बादशहाच्या परवान्याच्या आधारावर सर्व हिंदुस्थानात निरानिआच्या राजेरजवाड्यांपासून सामोपचारांनी अथवा सर्कांनीहि वसूल करीत असत. दिल्लीच्या महंमदशाहाने तर राठुरागास चौधारीची, सरदेशमुखीची आणि स्वराज्याची) सनद राजीसुर्पाने आपण होऊन दिली (१३-३-१७१९) त्यात दक्षिणेंतील साडेसहा सुम्यावर चौधारी वसूल करण्यास परवानगी होती व त्यावद्दल शाहूने फौज ठेवून त्या सुभाचे संरक्षण करावयाचे होते. ही सनद पाळाजी विश्वनाथाने

आणिली. ती देण्यास मोगली दरबार नारप होतें, व तिच्या पायी नाना फडणिसाच्या एका पुत्राचा खनाहि पडला. दक्षिणच्या सुभाचे उत्तम सालिना अठरा कोट होतें. म्हणजे चौधारीचे मराठ्यांचे उत्पन्न साडेचार कोटीचे होतें परंतु ही रक्कम कागदीच असे प्रत्यक्ष वसूल करण्यास मारामार पडे. बादशहाने चौधारी वसूल करणे म्हणजे मराठ्यांच्या संरक्षणाखाली प्राणें असा याचा अर्थ होतो. मराठी साम्राज्याचा विस्तार या (तिन्ही) सनदाच्या आधारावर पुष्कळच झाल. हे घोरण (शिवाजीने न घडलेलें) चांगले होतें, परंतु त्यास लागणारे पैशाचे, फौजेचे व एकीचे थळ पुढे पुढे मराठमंडळास राहिले नसल्याने ते त्याच्या हातून अखेरपर्यंत उत्तम प्रकारे पार पडले नाहीं चौधारीची सनद मिळविण्यात मराठे प्रथम बारबार रक्षाया करून एकएक प्रांतातून सालोसाल चौधारीचे (वगैरे) हक् वसूल करीत आणि असा क्रम काही वर्षे चालल्यावर मग त्या प्रांतावद्दल त्या हक्काच्या सनदा राजेशवाड्याकडून राखीस करून घेत. साडेसहा सुम्याची दखतन पदरात पडल्यावर पेशव्यांनी तोच हक् गुजराथ व माळवा यात चालविला व ते दोन प्रांत फवज्यात आल्यावर हिंदुस्थानातील बहुतेक इतर सर्व प्रांतांस म्हणजे पंजाब, बंगाल, म्हैसूर, कर्नाटक वगैरे भागासहि आपल्या कक्षेंत आणले खुद्द आग्र्या व दिल्ली या प्रांतातूनहि मराठ्यांनी चौधारी घेतल्यातून गोडिली नाहीं सन १७३७-३८ त याप्रमाणें सर्व हिंदुस्थानात त्याची चौध वसली. पराप्रहाराच, किंवा देश लुबाडण्याचें स्वप्न या मुलुखगिरीस येऊ नये म्हणून बादशहाने सनदेचें केवळ निमित्त होतें. ती मिळाली नसली तरी मराठे आपला चौधवसूलीचा हक् वाटेल तेथे सागत याचें उदाहरण म्हैसूर संस्थानचें हें वार्हा मोगलांनी जिंकिले नव्हतें, अर्थात् मोगलांच्या सनदेनें येथे चौधवसूलीचा अधिकार कायदेशीर रीत्या मराठ्यांनी कसा येणार तरीहि मराठ्यांनी म्हैसूरवर ती लावलीच इ. स. १७५७ सालच्या युवारास म्हैसूरकरांच्या दरबारां असलेल्या मराठ्यांच्या बकि-लांनी पेशव्यांना, त्या संस्थानाकडून चौधसरदेशमुखीचा हक् मिळवून घेण्याचा कार आमह केला. त्याच्या पनात पुढील वाक्य कार मुघाचें आहे. तो म्हणतो, " आज चौधसरदेशमुखीचा अंमल बसतो, पुढें संस्थान आपलें होतें " (इतिहाससमग्र अधिल १९१९) हाच मराठ्यांचा पातशाही घोरणाचा महर्षीन होव. [समासद वज्र, पेशव्याची वसंत, मराठे व इम्रन.]

चौधरी—पूर्वी गावातील बारा बलुत्यात चौधरी या नांवाचा एक हक्दार असे मागे मुख्य काम बाजारभावांत कारसा चढवसार होऊ न देतां स्वतःच धान्याचा योग्य दराने पुरवठा करणें होतें दिल्लीस मुसलमान पातशाहींत सर सैन्यास अगर सरकारास गन्ना (धान्य) पुरविण्याचें कामहि याचकडेच सोपवीत असत. ही चाल निनामाच्या राज्यांतीहि होती मराठी राज्यांत मान ही पद्धत (सरकारला

धान्य पुरविण्याची) प्रचारांत नव्हती असे दिसते. गांवांत धान्याची गोणी आल्यास तिची नोंद चौधरी करीत त्याच्या हुकुमाशिवाय ती फुटत नसे. त्याला रोजची धान्याची नोंद सरकारांत समजावून सांगायी लागे. गांवांतलं धान्याची निर्गत होई तीही चौधऱ्याच्या देखरेखाखाली व परवानगीने होई. धान्याची आयात करी झाल्यास व बाजारभाव वाढ-वावयाचा असल्यास व्यापाऱ्यांना चौधऱ्याच्या हुकुमाशिवाय (व चौधऱ्यास सरकारच्या हुकुमाशिवाय) तो वाढविता येत नसे. अशा वेळी बाहेर प्रांतांतून धान्य आणून गांवाच पुरविण्याची कामगिरीही त्याला करावी लागे. हा चौधरी-पग्याचा हक्क सरकारांतून घेणे असल्यास सरकारास नजर (कर) द्यावी लागे. मोठमोठ्या शहरां सफफायेने हि अधिकार मिळत असे. अशा प्रकारचा मक्का सिव्कवण्याचा एक अर्ज पुणे दरबारास घेलेला उपलब्ध आहे [इतिहाससंग्रह पु. ७. अ ४१५६] चौधरी जातीची माहिती ' चौहान ' या आर्थात अंतर्भूत झाली आहे.

चौथे जहागीर—मध्य हिंदुस्थानात बापेलखंडाच्या पोलिटिकल एजंटच्या देखरेखाखाली ही सनदी जहागीर आहे. यात पालदेव, पहरा, तरौन, भैसैडा आणि घग्गा-राबौला अशा पांच ठिकाणी जमीनदानीय आहेत. याचे क्षेत्र-फळ १२६ चौरस मैल आहे. याच्यांत हिच्याच्या खाणीचा थोडासा भाग आहे. व हिच्याच्या विक्रीपासून कोही उत्पन्न आहे. येथील लोकसंख्या १९०१ त २०,०११ होती. ही जहागीर मिशोरिया माझणाकडे आहे व त्यांनी चौथे ही संज्ञा आहे. ते शूर असल्यामुळे पन्नाचा राजा छत्रसाल याच्या अमलात वैभवास चढले होते. शांज्याचा नवाब, अलिवर्ग-दूरने मुहंमदखानवर स्वारी केल्यानंतर जे देगेथोपे झाले, त्यांत रामकिशनने कलिंगर किल्ला बळकाविला. पन्नाच्या हिचे साह राजाच्या वेळेस रामकिशन या किल्ल्याचा विजेदार होता. किल्ला परत येण्याकरितां पुष्कळ प्रयत्न करण्यांत आले. परंतु रामकिशनने १० वर्षेपर्यंत दाद दिली नाही. ब्रिटिश सत्तेच्या आरंभी हा किल्ला रामकिशनच्या मुलाच्या ताब्यांत होता. वास्तविक हा किल्ला नवाबाचा; परंतु ब्रिटिश लोकांनी दर्यावर्षाग नांवाच्या रामकिशनच्या मुलाच्या ताब्यांत सन १८१२ त दिला. दर्यावर्षाग जेव्हा ब्रिटिशांची सत्ता जुमानांनास झाला, प्रतित्तिके तिकडे बंड करण्यास सार्गु लागला, तेव्हा १८१३ च्या जानेवारी १६ तारखेस ब्रिटिश लोकांनी कर्नल माटिडेलच्या नेतृत्वाखाली किल्लावर हल्ला केला. दर्यावर्षागने हल्ला फेटाळून लाविला; परंतु पुर्व्याच्या जर्मानीऐवजी दुसऱ्या अमेरिकी पेकन किल्ला ब्रिटिशांच्या स्वाधीन केला. या चौथे पराभवात असा प्रघात आढे की, जर एखादा वतनदार निपुत्रिक मेला किंवा दत्तक घेतला नाही तर त्या वतनाचे भाग करून कुटुंबांत दुसरी वतन असलीस त्यांत मिळवावे. सन १८१० त या

जहागीरीचे ९ तुकडे, १८१९ त ७ व १८६४ त ५ तुकडे करण्यास आले.

चौल (बेकल)—मुंबईच्या कुलाबा जिल्ह्याच्या अलिबाग तालुक्यांतील कुंडलीक नदीच्या मुलाजवळील एक बंदर. याची लोकसंख्या (१९०१) ६५१७ होती. हे फार प्राचीन आहे. थोडकण द्वारकेस राज्य करीत असताना याचे नांव चंपावती (ऊर्फ रेवती) असे होते अशी कथा सांगतात. परदेशीय प्रवाशी याला निरनिराळ्या नावांनी संबोधित. टॉलेमी यास सिमुल किंवा टिसुल या नावाने संबोधित (३५०). सन २४७ त सिमुल नांव होते. ह्युएनत्संग यास चिमोली म्हणते. पुढे १०,११ व १२ व्या शतकांत अरब लोक यास सैमुर आणि जैमुर म्हणत होते. राशि-यन प्रवासी निकितिन यास चिबिहल म्हणे (१४००). देवाभिरावर यादवांच्या ताब्यांत हे होते. नंतर मुसलमानांच्या ताब्यांत गेले. त्यांच्या हातां असताना येथे पोर्तुगीज लोक सन १५०५ त प्रथम आले. त्यांची व मुसलमान लोकांची या ठिकाणी सन १५०८ त आरमारी लढाई होऊन पोर्तु-गीज लोकांचा पराभव झाला. सन १५१६ त पोर्तुगीजांनी येथे वखार बांधली. सन १५२२ त विजापूरच्या आरमाराने या बंदरास आण लावली. १५२८ त तुर्का जहाजांनी याच्या-वर हल्ला केला होता. परंतु पोर्तुगीज व अहमदनगरच्या आरमाराने तुर्कांचा पराभव केला. सन १६०० त हे मोग-लांच्या ताब्यांत गेले. सन १५८३ त हे बंदर तटबंदी केलेले होते व यांत व्यापार फार चालत होता. त्या वेळेस येथे अनेक कारखाने होते व त्यांत चांगले काकण्या कारागीर असत. लोकांची कातकास व कापूस आणि रेशमी विण-ण्याचे कारखानेही होते. शिवछत्रपतींच्या ताब्यांत हे आल्यानंतर, त्यांनी तेथे आरमाराने एक ठाणे बसविले. मराठी राज्यात हे एक व्यापारी बंदर म्हणून प्रसिद्ध होते. इंग्रजी झाल्यानंतर येथील कोट्टी व दुसरे कारागीर मुंबईस जाऊन राहिले, मात्र त्यांचे वंशज चौलीस नांवाने आज चौलास रहात आहेत. येथील राजकोट नांवाचा किल्ला, बव-ळाल टंकण्यांतील बौद्ध लेणी आणि हिंगलाज नांवाचे देवीचे देऊळ ही स्थळे पहाण्यासारखी आहेत. [गुजराथचा इतिहास; मराठी रियासत; इंग्र. म्यासि. पु. १०].

चौलमुद्रा—हे शाह सिलहट, चित्तागंग, व मद्रादेशाच्या जंगलांत आढळते. त्याची लेची ४० ते ५० फूटांपर्यंत असते. त्या झाडास फलवृत्ति, फलरथी, वगैरे नांवें आहेत. चौलमुद्राचे तेल हे गिनोर्कडिया झाडाच्या फळांपासून तयार केलेले असते असा युरोपियन लोकांचा समज होता. परंतु तो चुकीचा आहे असे सिद्ध झाले आहे. या दोन झाडांची फळे सहज ओळखता येतात. कारण गिनोर्कडियाचे फळ आरूढ असते; त्याच्या वरची कवची जाड व कठीण असून त्यावर बाजूला थोड्यामहत्त शिरा असतात व भागज फिकट विषय असतो. चौलमुद्राच्या

फळाची फवची एकसारखी असून मगच काळसर रंगाचा असतो.

उपयोगः—चौलमुभीचे तेल आर्बेवकांत पुष्कळ बघे माहिती असून कातडीच्या रोगावर अत्यव्याकरिता त्याचा उपयोग केला जात आहे. अलंकडे युरोपांतही त्याचा औषधाकरिता उपयोग करून लागले आहेत. या तेलाचा इतिहास व घटना याची संपूर्ण माहिती हजर याने दिली आहे. तेलाचा भाव दरमणी ६० रु. असतो. हे तेल ऊष्ण, महारोग इत्यादि स्वप्नोगावर फार गुणावह आहे असे म्हणतात.

चौहान चव्हाण-चाहमान पराण्याची माहिती स्वतंत्र लेखांत देऊन येथे चव्हाण जातीची माहिती दिली आहे. ही जात विशेषकरून संयुक्तप्रांतांत आढळते. आग्रा, ओंघ (अयोध्या), मोरादाबाद व बिजनोर या जिल्ह्यांत चौहान या जातीसंबंधी बराच घोटाळा आहे. गॅसेटिअरवरून असे कळते की या गिऱ्यांत रजपूत चौहान पुष्कळ आहेत व त्यामध्ये शेरकोट आणि हलडोर या दोन्ही वंशातील लोकांचा समावेश होतो. चौहान लोकांचे तीन वर्ग आहेत. ते येथेप्रमाणेः—(१) चौधरी, (२) परधान (पधान किंवा पार) आणि (३) खागी. यामध्ये चौधरी ही जात सर्वोत्तम अत्र आहे. चौधरी लोक आपल्या मुली हलड्या जातीस देत नाहीत. परंतु हलड्या जातीच्या परधानाच्या मुली ते स्वीकारतात. चौहान जातीसंबंधी पुष्कळ दंतकथा आहेत. महाराजा मानसिंग याबरोबर १५८९ मध्ये सिध्दनाद भोलांडल्यावर यांची नात अत्र झाली अशी एक दंतकथा आहे. १४८८ साली एका बापूने फतेखानान नावाच्या झुमेदाराचे पारितोष्य करण्यास बारा रजपूत पराण्यांतील माणसानी बोलाविले, व त्याप्रमाणे त्याचा पराजय करून ते लोक या प्रांतातच (मुरादाबाद व बिजनोर) स्थायिक झाले अशी दुसरी एक आख्यायिका आहे. रजपूत चौधरी लोक सधन आहेत आणि पारलोक भिकारी आहेत आणि त्यामुळे या जाती अगदी भिन्न झालेला आहेत. चौधरी व पार या दोन्ही जातींची मिळून एक संयुक्त पंचायत आहे. तरीपण चौधरी आपल्या मुली, बारकोटामध्ये पुनर्विवाह प्रचलित असल्यामुळे त्यांना देत नाहीत. मोरादाबादमधील चौहान जातीज फार गोंयाळा आहे. या गिऱ्यांतील चौहान लोक बरी खरे रजपूत असले तरी ते पुष्कळ धावतात रजपूत चाली पाळीत नाहीत. बार लोकांत व मुरादाबाद येथील चौधरी लोकांत पुनर्विवाह प्रचलित आहे. यामुळे ह्या लोकांचा दर्जा कमी होऊन रजपुताशी काही संबंध नसलेल्या खागी चौहानांमध्ये यांची गणना होते.

खागी चौहान हे लोक "खागी" या वेगळ्याच जातीचे असले. पुनर्विवाह करून अत्र झालेल्या रजपूत चौहानांशी आमचा संबंध आहे असे खागी लोक म्हणतात. चौहान लोकांत "खागी" म्हणून पोटाजात आहे. त्याचप्रमाणे

खागी लोकांत "चौहान" नावाची एक पोटाजात आहे. यामुळे या दोन जातीत निकट संबंध असला एवढेच सिद्ध होते, परंतु खागी लोकांचा रजपूत चौहानांशी संबंध होता असे अनुमान मिथ्या ठरत नाही. याशिवाय खागी लोकांच्या चाकीरीती रजपुतांहून अगदी वेगळ्या आहेत. खागी लोकांत कायमची पंचायत आहे. दिसांही छत्र लावण्याची व पुनर्विवाहाची चालही या लोकांचा आहेत. परनातीशी वेदाभ्युपहार करीत नाहीत. खागी लोकांपैकी शेकड्या १० लोकांचे स्वरूप आर्यन लोकांहून अगदी भिन्न आहे असे म्हणतात.

चव्हाड मध्यप्रांतांत एक चव्हाण नावाची चौकीदारांची जात आहे. त्यांची लो. सं. सुमारे ७००० आहे. हे आपणास भैरवपुरीचे रजपूत म्हणवितात. यांची काही रजपूत नावे आहेत पण पुष्कळशी पक्षपक्षी यांच्या नावावरून पेतली आहेत. गौतनामाचे प्राणी पृथ्वी मानतात. हे छत्रकार्यांत ब्राह्मणास बोलावतात व त्यांच्यापेरीज इतरांच्या हातचे कधी कधीत नाहीत. पण यांचा दर्जा नीच समजला जातो. छत्रात 'नजोदोरी' नावाचा एक विधि असतो. बराच्या डोंब्यावर पाण्याने भरलेले ७ मातीचे पेटे ठेवतात. व एकाभांगून एक डोंब्यावर ओततात. डोंब्यावर एक बवे बळ ठेवतात. आणि मग सातदा जमिनीला लावतात. या सर्व छत्रारंभात बराच जोडे लावून असले पाहिजे. वधू सासरी जाऊ लागली म्हणजे गावापासून मैल दीड मैल जाईपर्यंत बरोबरच्या वायकांसह आकाश करीत असते. हे लोक पक्षी व हुकराचे मांस खात नाहीत. [सि. रि. (संयुक्तप्रांत) १९११; रसेल व हितावाल]

च्यवन—च्यवान. एक प्राचीन ऋषि. ऋग्वेदात या बार्हस्पतिष्ठित ऋषीचे वर्णन आढळते. (१ १९, १०; ११७, १३; ११८, ६; ५ ७४, ५; ७. ६८, ६; ७१, ५; १०. ३५, ४.) अथर्ववेदांमधील त्यात पुनः सारथ्य व सारथ्य प्राप्त करून दिले व त्यामुळे च्यवन ऋषि आपल्या भायेंस व तरुणी जतास सर्वेक्षी श्रेय झाला. शतपथ ब्राह्मणात (४. १, ५, १ पुढे) अशी एक कथा आहे की, च्यवनाचा, सार्वभौमच्या मुकण्या हिच्याशी विवाह झाला. यद्यु अथवा अंगारस असे दुसरेहि च्यवन मुनींचे नाव आहे. एका सरोवरांत अवगाहन केल्याने त्यास पुनः सारथ्य प्राप्त झाले असे म्हणतात. ऋग्वेदात च्यवनाचा जो एक उल्लेख आहे (१०. ६१, १-३) त्यावरून असे दिसते की, इंद्रोपासक दूर्वाण याच्या विद्वत् च्यवन होता. अश्विन हविर् अर्पण केल्याबद्दल इंद्राचा च्यवनावर रोष झाला होता. मुकण्याच्या प्रार्थनेवरून अश्विन यज्ञातील विभाग मिळत असे, असे शतपथ ब्राह्मणावरून व्यक्त (४. १, ५, १३) होतं. पुढे इंद्र व च्यवन यांचा समेट झाला असला असे ऐतरेय ब्राह्मणावरून स्पष्ट होतं (८. २१, ४). महामारतात या च्यवनाची कथा आहे. (आदि. अ. ४-६; वन. ४. १२१-२५).

छ—तारखेकरितां खूण, म्हणून पूर्वीच्या पत्रांतून छ तारखे अक्षर
छ= क क क क छ काटीत; उदा०

पा। छ २७ रविवानल. या वर्षाच्या चार अवस्था आहेत.
१ ली असोकाच्या गिरनार लेखांत; २ री इ. स. पहिल्या
व दुसऱ्या शतकांतील समुरेच्या लेखांत; ३ री ११ व्या
शतकांतल उजनी येथील लेखात व ४ थी तिसऱ्या अवस्थे-
पासून बनलेली आहे.

छछरीली—पंजाबच्या कलसिआ संस्थानाच्या राजधा-
नीचे ठिकाण आहे. इ. स. १९११ त लोकसंख्या ४२४६
होती. येथे एक शाळा व दवाखाना आहे.

छट्टू—छट्टू हा पेशवाई अखेरीच्या पैदाऱ्यांत एक प्रमुख
पैदारीनाईक होता. त्यावेळी करीमखान, बासोलमहंमद व
छट्टू हे तीन प्रमुख (पैदाऱ्यांचे) पुढारी होते. हा जातीने
मेवाडी होता. करीमखान ग्वालेराव शिपाच्या अटकेंत अस-
ताना, पैदाऱ्यांचे अधिपत्य याच्याकडे आले (१८१०). पुढे
जेव्हा करीमखान कैदेतून छुटला, तेव्हा याला मत्सर वाटून
त्याला सोडून हा दौलतराव शिपाच्या पदवी राहिला. इ. स.
१८१७ त माळव्यांतून पैदारी हुसकावून लाविले व १८१८
त त्यांचा पुरा भोड झाला. करीमखान शरण गेल्याने त्याला
गंगेशपुरची जहागीर मिळाली व बाशीलमहंमदने कैदेतच
आत्महत्या केली. छट्टू हा ईमर्गचे हातीं लागला व शरणदि
येईना म्हणून त्याचा तारखा पाठलाग सुरू झाला. त्यावेळी
तो पळत पळत अशोरगडच्या जवळ जंगलांत शिरला असतां
तेथे एका वाघाच्या मुखात त्याची आहुती पडली असे म्हण-
तात. [मात्कम-सेन्ट्रल इंडिया; डफ-हिस्टरी ऑफ दि
मराठाज्, पृ. ३].

छतारी—संयुक्तप्रांताच्या मुलंद शहर जिल्ह्याच्या रुज्ज
तहसीलेंतले एक शहर आहे. इ. स. १९०१ साली येथील
लोकसंख्या ५५७४ होती. येथे मेवाडी लोकांतील छतराधारी
पराणें होतें. हें ठिकाण पद्माचा मुराद अलीखान याचा
माऊ महंमद अलीखान याची मालमत्ता आहे. अहमद
सैयदखान हा लहान असल्यामुळे ही मालमत्ता आतां कोर्टे
आक वाईतच्या ताब्यांत आहे. येथील उत्पन्न ८०० इ. आहे.
गांवांत एक शाळा आहे.

छत्तरपूर, संस्था न.—मध्यहिंदुस्थानाच्या बुंदेलखंड
एगन्धीमधील एक सनदी संस्थान. याचे क्षेत्रफळ १११८
चौ. मैल आहे. यांतल बहुतेक भाग छपाट आहे व त्यांत
पुष्कळ घाटें व तळी आहेत. यांत कर्ना नदी आहे व
उमेल व कुर्ता या दोन तारखा आहेत.

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कुंवर सोनेसाह पोवार
किंवा पमार नांवाच्या, पन्नाचा राजा हिंदुपत याच्या एका
सेवकाने पन्नासंस्थानांतलीच कांहीं भागांचे हे संस्थान स्थापिलें.
यानें पुढें इ. स. १७८५ त आपल्या मालकाची जहागिरी
बळकविली व मराठ्यांच्या स्वारीच्या धामधुर्मात पुष्कळसा
श्रत आपल्या बहाधिरांस बोडिला. बुंदेलखंड जेव्हा ब्रिटिश
अमलाखाली आले तेव्हा ब्रिटिशसरकारने सोनसाहात सन
१८०६ त या संस्थानाची सनद दिली. त्याच्या ताब्यांतल
सर्व जमीन, छत्तरपूर गांव व दुसऱ्या कांहीं जमीनी खेरीज
कडून, त्याच्याकडे ठेवण्यांत आली होती, परंतु १८०८
सालात याहि जमीनी त्याच परत देण्यांत आल्या.

छत्तरपूरच्या संस्थानिकास राजा बहादूर ही पदवी सन
१८२७ त बहाल करण्यांत आली. १८५४ त जेव्हा संस्था-
निक प्रतापसिंग मेला तेव्हां ईस्ट इंडिया कंपनीच्या
किरकटारांनी त्यास औरस संतती नसल्या कारणानें हें हस्त-
विधान नर्मनूर ठरवून संस्थान खालसा केलें तथापि
छत्रपूरच्या संस्थानिकांनी जी रामनिशा दाखविली, तिच्या-
कडे नजर देऊन ब्रिटिश सरकारने नवीन सनद जगत
राजास कळून दिली व तो अव्यवयी, आठ वर्षांचा असल्या-
मुळे प्रतापसिंगाच्या दुसऱ्या राणीस प्रतिनिधि नेमण्यांत
आलें. १८५७ सालच्या वैदांत ती याचा कारभार पहात
होती. आणि नौगोमप्रभून ओढेल्या लोकांस दिनें आश्रम
दिला होता. १८९१ त या संस्थानिकास दत्तक पेण्याची
सनद देण्यांत आली. १८९३ त अव्यवस्थेमुळे त्या राणीस
अधिकारच्युत करून संस्थानावर एक युरोपियन अधिकारी
नेमण्यांत आला. १८९७ त जगतराजास अधिकाराची
सूयें देण्यांत आली. १८९८ त तो मरण पावला. तेव्हा
त्याचा मुलगा विश्वनाथसिंग ११ महिन्यांचा असतानाच
गादीवर बसला. ह्या हाच संस्थानिक आहे. हें संस्थान
१८०५ पर्यंत युरोपियन अधिकार्यांच्या व्यवस्थे-
खाली होतें. नंतर येथील अधिकार या संस्थानिकाच्या
आईकडे देण्यांत आला होता. परंतु १८७८ त अव्यवस्था
होवें लागल्यामुळे तिच्यापासून काढून पेण्यांत आला.
१८८७ सालापासून विश्वनाथसिंग आपल्या संस्थानचा
कारभार पाहू लागला. १८९४ त त्याला आपल्या फौजदारी
अधिकार व १८९५ त महाराजा ही पदवी देण्यांत आली.
येथील संस्थानिकास " हिज हायनेस " आणि राजा या
पदव्या बंधपरंपरागत आहेत; व याला ११ तोकांची सलामी
आहे. बुंदेलखंडांतल्या पोबारांत हा मुख्य आहे.

यांत इमारतीची जुनी कामे पुष्कळ आहेत व उत्तर हिंदुस्थानांत सर्वांत अग्रतीय फॉर्म केलेल्या इमारती व देवळे सम्राट हो येथे आहेत. छत्रपूर गावाच्या पश्चिमेस महोबा शहरात परिहारी रजपुताची जुनी राजधानी होती व त्या ठिकाणी छत्रसाल महाराजांच्या वेळची अत्यंत उंची पद्धतीवर बांधलेली घरे आहेत. महोबा शहरांत चंद्रेल लोकानी मापलेल्या इमारतीचे अवशेष पाहतात, रवीत छुमारे इ. स. च्या ११५० त त्या एक लेख सापडला आहे. रामनगरात चंदेल लोकांनी पुष्कळ सुंदर तलाव बांधले आहेत. त्यांपैकी महोबा येथे अगरसागर, रामनगर येथे इन्दी तलाव आणि वीरी येथे हातासागर हे सर्वांत मोठे आहेत. छत्रपूर गावाच्या आग्नेयेस २० मैलावर केन नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर रामगडजबळ मन्पागडात आठ किल्ल्यांपैकी (सुंदरलुंडात आठ कोट होते हे प्रसिद्ध आहे.) एक किला मोहन जंगलात गर्मजोरीस होऊन पडलेला आहे. आदमाडाच्या म्हणण्याप्रमाणे चंदेल पराण्याची कुलदेवता मन्पादेवी होती व तिचेच नाव या किल्लापास दिले असणे. याची लोकसंख्या १९२१ त १९९५४ होती. यांत तीन शहरे असून १०८ खेडी आहेत. यांत सुंदरलुंडी व तिच्या पोटन्या बानाफरी आणि खतोळ या गावा प्रचलित आहेत. मातील लोकसंख्येपैकी शेंकडा ३९ शेतकरी, १५ मोलमजुरी करून आणि ७ संस्थानांत नोकरी करून आहेत.

छत्रपूर गावाखेरीज करून यात कारता व्यापार, चालत नाही. यातून तांदूळ वगैरे धान्ये आणि मसाले बाहेर जातात व कापड, धान्य, धातू व मीठ आत येतात. छत्रपूर शहरात तार आणि डाकघर आहे व त्याची फक्त डाकघराची एक शाखा राजनगर येथे आहे.

राज्यभ्यस्फेकिरीटा या संस्थानात छत्रपूर, राजनगर, छोरी आणि देओर अशा चार तहशीली करून, त्या प्रत्येकावर एकएक तहसीलदार नेमिला आहे हा तहसीलदार आपापल्या तहसीलीत न्यायाधीश व झुलमी अधिकारी असतो. एकंदर व्यवस्था आणि दिवाणी खटले करण्याचा पूर्ण अधिकार संस्थानिकास आहे. खंबदायी खटले प्रिटिडाच्या कोर्टान्वये चालविण्यात येतात व दिवाणी खटल्यासाठी स्थानिक नियम करण्यात आले आहेत. यांतिल एकंदर उपन सुमारे चार लाख व आहे. त्यापैकी तीन लाख ४ शेतसारी आहे. यात शेतसाध्याची रकम वरलेली नाही. यातील खेडी वेढोवेडी मत्स्याने देतात व हे मत्सेदार शेतसाध्याकरिता गवाबदार आहेत.

पूर्वी छत्रपूर येथे पाडलेले राजाशाही रुपये व संस्थानातील दुसरी सने नाणी चंद करून सन १८८२ त ब्रिटिश रुपया हे नाणें सुरू करण्यात आले.

शेंकडा १.६ जगांत (३ पुरुष, ०.१५५५५५) लिहितावावता येते. सन १८६५ त यात पडिल्याने शाळा स्थापन झाली, व तिचे १८८४ साली हायस्कूल बनविण्यात आले.

त्यांतील विद्यार्थी अलाहाबाद येथील विश्वविद्यालयाच्या परिक्षेस पाठविल्यात येतात.

शहर — हे मध्यहिंदुस्थानांतिल त्याच नावाच्या संस्थानचे मुख्य शहर असून नवगव छावणीपासून १५ मैल अंतरावर वसले आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली १०४१३ होती. इ. स. च १७०७ त पनाच्या छत्रसालने वसविले याच्या तीन यांनी मित असून त्यात पुष्कळ चांगल्या इमारती आहेत. त्यांपैकी पद्माध्यासारी म्हुटली म्हणजे राजबाडा हो होय. सुमारे २०० वर्षांपूर्वी पद्माचा राजा वहापिंग याच्या पदरी पुष्कळ गोस्वामी होते व या गोस्वाम्यांनी येथे पुष्कळ इमारती बांधून यांची शोभा द्विगुणित केली आहे. याच गोस्वाम्यांनी सोनेसहा याना हे शहर मिळवून दिले. आगगाडी अस्तित्वात येण्यापूर्वी याची व्यापाराकरिता बरीच प्रसिद्धी असून मीठ, साखर, लोखंड व पितळची मोर्दी हे येथील व्यापाराचे मुख्य निर्यात होते येथे एक दवाखाना, एक हायस्कूल व तीन मुलासुळांच्या शाळा व एक सैल्योगिक शाळा आहे.

छत्तिसगड विभाग — मध्यप्रदेशाच्या पूर्वेकडील एक विभाग असून याचे क्षेत्रफळ ३२०३९ चौरस मैल आहे. हा विभाग म्हणजे एक सपाट मैदान असून त्यातून महानदी वहात जाते व हिचा प्रवाह या विभागाच्या उत्तर, पश्चिम, व दक्षिण दिशात टेकड्यांच्या रांगांनी थांबवून धरिला आहे या विभागात हुग, रायपूर, व बिलासपूर या तीन जिल्ह्यांचा समावेश होतो. लोकसंख्या (१९११) ३३८१६८० होती. यापैकी सुमारे शेंकडा ९० हिंदू असून ८ वन्य होते. या विभागावर १८५० पर्यंत रतनपूरच्या देह्यवंशा पराण्याचे राज्य होते हा विभाग इतर प्रदेशांपासून अलिप्त असल्यामुळे त्यातील लोकांच्या रीतीभाती पोषाख व भाषा इतर गवळच्या लोकांपेक्षा भिन्न आहेत. या लोकांस ' कसिसयदी ' अशी संज्ञा आहे. यांची भाषा हिंदी असून तिचे अयोध्येकडील मागेची बरेच साम्य आहे. या विभागातील लोक बुद्धिमान व शेतकीत मागासलेले असून शेताच्या इतर लोकांपेक्षा रावटी आहेत. या विभागाचा कमिशनर रायपूर येथे रहातो यांत ७ गावे व १०१२८ खेडी आहेत. याच्या मैदानाकडील सरहद्दीच्या पलीकडे १४ संस्थाने आहेत. त्यांवर कमिशनर हा एका यकीलाच्या मार्फत देखरेख करतो.

छत्रपूर तहशील — मद्रास, गजन (छत्रपूर) जिल्हा. काळीकोट, विडी, हुम्मा आणि पाल्लू या चार वतनगरी (इस्टेट्स) मिळून ही जमीनदारी (तालुका) बनली आहे. क्षेत्रफळ ३०० चौ मै. आहे. हा भाग नेहमी मोठा रमणीय असून समुद्राकडे टेकड्या कमी कमी उंच होत गेल्याने नेहमी चर्चलेले असते. यात ३२४ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९२१) १५९९८० व उत्पन्न (कुटुंबे घेऊन) साडे चार लाखोंवर आहे.

छत्रसाल—बुंदेलखंडचा एक राजा. हे बुंदेले राजे अक्षराच्या आधीपासून मुमुलमानांशी आपल्या स्वातंत्र्य-रक्षणासाठी लढत होते. अक्षराचा समकालीन मधुकर नांवाचा बुंदेलराजा होता. नहांगीर येथल्यानंतर सर्व बुंदेले राजांनी एकत्र जमून मुमुलमानां सत्तेविरोध युद्ध पुकारिले. त्यांचा नायक चंपतराय नांवाचा महोबाचा राजा होता. त्याने दिक्षीयाच्या फौजांचा अनेकदा पराजय केला होता. शेवटी शहाजहानाने त्यांच्याशी मित्रत्वाचा तह करून त्यांचे स्वातंत्र्य मान्य केले. औरंगजेबाने आपल्या तत्का-रोहणाच्या प्रयत्नांत चंपतरायाची मदत घेतली होती; परंतु गांधीवर आल्यावर त्याने चंपतराया अग्रमान केला; तेव्हा चंपतराने औरंगजेबाच्या विरोध युद्ध उपस्थित केले. औरंगजेबाने त्याच्यावर स्वतः स्वारी केली व कपटाने एका लढाईत त्याला ठार मारिले (१६६४). त्याचा पुत्र छत्रसाल याचा जन्म १६५० च्या सुमारास झाला. याचे बहुतेक बारीक शिवछत्रपतीसारखेच होते. याप वारन्यावर काही दिवसांनी बुंदेल्यांचे स्वातंत्र्य कायम ठेवण्याचे काम त्याने उचलले. याच सुमारास दक्षिणेत शिवाजीने स्वराज्यस्थाप-नेचा प्रयत्न चालविला होता. छत्रसालाने शिवरायाची छायात देऊन भीमेच्या काठी त्याची भेट घेतली. तेव्हा शिवाजीने त्याला हिंदुराज्य स्थापण्याबद्दल प्रोत्साहन दिले व एक तरबार प्रसीस दिली. ही हकीकत मूगम कबाने साम बणिली आहे. नंतर छत्रसालने परत बुंदेलखंडात जाऊन औरंगजेबाशी फटकून बगण्याचा फन आरंभला. तेव्हा औरंगजेबाने त्याच्यावर फिदाईखान यास पाठविले असता त्याने त्याला पळवून लाविले. याप्रमाणे छत्रसालचा पराक्रम पाहून हे इतर बुंदेले राजे मुमुलमानांस मिळाले होते, तेही त्यांनी सोडून छत्रसालास मिळाले. त्यांच्या साथीने त्याने आपले राज्य वाढविले. सर्व बुंदेलखंड मिळाला. हिंदुराजेच नव्हेत तर (आक्षपासचे) मुमुलमान सरदारहि त्याचे मांडविले बसले. औरंगजेबास त्याची पास्ती पडली. त्याने रणदुहा, सदरदेन, तुहवर व अन्वर या सेनापतींना छत्रसालावर निरनिराळ्या वेळी पाठविले. पण त्या चौपांचाहि छत्रसालाने फडशा पाडला. अन्वर-खानाने तर सध्या लागू द. दंत मरून आपली सुटका करून घेतली. औरंगजेबाने आणखीहि सरदार त्याच्यावर पाठविले. परंतु कोण्याहि मुमुलमान सेनापतीकडून छत्रसाल मिळला गेला नाही; तेव्हा नाझमाने औरंगजेबाने त्याच्याशी मैत्रीचा तह केला. छत्रसालाचा गुरू प्राणन्याय शत्रु नांवाचा होता. त्याने छत्रसालाचे व औरंगजेबाचे युद्ध चालू असता, बुंदेले कोणांत मुमुलमानांविरोध आवेश उत्पन्न केला. बहा-दुराहानेहि छत्रसालाचे स्वातंत्र्य कवळ केले होते व त्याची अनेकवेळी मदत घेतली होती. छत्रसालाने पन्ना देणे आपली राजघांती केली. पुढे मराठ्यांनी मानवा

छत्रसाल उपडणें त्यांना मिळाला (१७२९). बहुतेक रजपुतांयथेहि यावेळी मराठ्यांना धर्माच्या नांवावर मुमुल-मानांविरोध मिळाले होते. त्यामुळे महंमदशहाने छत्रसाला-वर महंमदखान बंगरा याला पाठविले. महंमदखान बाद-शहाने श्री नहांगीर दिली होती ती बुंदेलखंडच्या लग-तच असल्याने, त्याला छत्रसालाचा उपसर्ग नेहमी होई. बादशहाने त्याला छत्रसालावर पाठविल्यानंतर त्याने आपल्या पोरखान नांवाच्या मुलांस प्रथम पुढे घाडिले; परंतु छत्रसालाने त्याला ठार मारून त्याच्या फौजेचा पराभव केला. तेव्हा महंमदने पुन्हा आपला दुसरा मुलगा काईमखान यास पाठविले. पण छत्रसालाने त्यालाहि पळवून लाविले. तेव्हा खाशेा महंमद बंगरा बुंदेलखंडात शिरला. त्याला महंमदशहाने भरपूर मदत केली. छत्रसाल व त्याची दोन मुले यांना जोराने त्याला तोंड दिले. परंतु बंगराची फौज अतिशय असल्याने, जैतपूर येथे त्याचा परा-भव झाला व वृद्ध छत्रसाल जखमी झाला (१७२९).

यावेळी घोरले बाजीराव हे माळव्यात होते; त्यांनी छत्र-सालाने मोठ्या विनवणीने पत्र पाठविले. हे पत्र संक्षेप उप-लब्ध नाही, फक्त “ जो गति प्राहूजेंद्रो सो गति भई है आन। बाजी रात है बुंदेलकी राजो बाजी लग्न ॥ ” हा दोहरा प्रसिद्ध आहे. पत्र पावतांच बाजीराव ताबडतोब निघून धावोरा येथे छत्रसालास भेटला (१३ मार्च); नंतर उमयता बंगरावर जाऊन त्यांनी त्याचा जैतपूर येथेच पुरा धुव्या उडविला (३० मार्च १७२९). या लढाईत तीन हजार पोडे व तेरा हत्ती पाडाव झाले. या मरणाबद्दल छत्रसालाने बाजीरावास शीशी श्रान्त (अडीच लाखांचा) दिला. याच सुमा-रास मस्तानी ही बाजीरावास मिळाली. छत्रसालाच्या एका मुमुलमानांनी नाटकशाळीचा मस्तानी ही मुलगी होती असे म्हणवत. पुढे छत्रसाल १७३३ त मरण पावला. त्याला हिरदेवा व जयतराज असे दोन पुत्र होते. बाजीरावास आपला तिसरा पुत्र मानून त्याने आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा (३३ लाखांची अहांगीर) बाजीरावास बक्षीस दिली; त्यावर गोविंदपंत खरे यांची नेमणूक झाली होती त्याच्या नंतर मस्तानीचे वंशजा- (अलिबहादूर) फडे ही अहांगीर गेली. आपल्या पयातहि पेशव्यांनी आपल्या वंशजास मदत करावी असा तह छत्र-सालाने बाजीरावाशी केला होता. मराठ्यांनाहि बुंदेलखंडात आपले ठाणे देऊन दिक्षीयां पातशाही सिद्धसिद्धी करण्यास या लढाया उपयोग झाला. खास पेशव्यांच्या मालकीची कर्नात जुनी अहांगीर हीच होय. हिच्यांत कालपी, इटावागर, शांदी, मिर्जा, कुंज, गडकोटा व हुरदेनगर या परगण्यांचा समावेश होतो. [पॉम्सन—बुंदेल; पारसीस—बुंदेलखंड; राम-वाटे—खंड ३].

छत्री—प्रथम छत्रीचा उपयोग कन लागू नये म्हणून करीत; व उष्ण कटिबंधांतच छत्रीचा विशेष प्रसार आहे.

नंतर छत्री (छत्र) हे राजचिन्ह होऊन वसले ('अथवा-गिरी' पहा) मराठेशाहांत 'छत्रपति' ही सार्वभौम बहुमानाची पदवी धारण करण्यात राजाना भूषण वाटत असे. छत्री पेण्याचा माने रागांकडून विशिष्ट लोकांना दिला जात असे. १८५५ त ब्रह्मदेशच्या राजाने हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरलला लिहितांना, स्वतःला " पौरस्त्य देशातील मोठमोठ्या छत्रधारी राजावर राज्य करणारा " असे संशोधिले होते. विद्वांसने, आचार्यपिठे, प्रभावळी वगैरे-वर छत्रीधारक काही केलेले असते. त्याचाहि हेतु ऐश्वर्य घत्ता दर्शविण्याचा होय.

ग्रीक व रोमन लोकांत शय्येकार फक्त छत्र्या वापरात. पुष्पांने छत्रा वापरणे ऐषय्योक्त समजत. दक्षिण युरोपात छत्र्या फार प्राचीन काळापासून प्रचारात असत. पण इंग्लंडांत १७ व्या शतकापर्यंत, छत्र्यांचे आरित्व भासत नाही. त्या शतकात ऊन, पाऊस यासाठी छत्र्याचा उपयोग माहीने असलेला दिसतो. १७८९ त मरण पावलेला इंग्रज प्रवासी जॉन्स हॅन्ने हा अक्षय छत्री वापरणारा पहिला इंग्रज गृहस्थ म्हणून प्रसिद्धीस आला. यावरून व इतर काही उपलब्धावरून १८ व्या शतकातहि इंग्लंडात फारशा छत्र्या प्रचारात नसाव्यातसे दिसते.

पहिल्या छत्र्या पौरस्त्य छत्र्यामहकूम करण्यात येत. तेव्हा साहसिकपण त्या जड व वेढील असत. त्यांना लाव दाडा असून बहुधा वेताच्या किंवा देशमाश्याच्या दाडाच्या काव्या बसविल्या असत. कापड तेव्हा रेशमांचे किंवा साधे असून ते फार जाड असे; व छत्री मिटविली असतां प्रहया एकमेकांना चिन्नून बसत, नंतर तेलकापडबद्दल मिगईम बापर लागले १८४८ त विल्यम सॅम्प्टनने छत्राला आच्छादन म्हणून अल्पाकाला उपयोग करण्याचे पेटंट मिळविले. १८५२ त सॅम्प्टन फॉर्नरने टिकाऊपणा व हलकेपणा आणि वाड्यांचा लवचिकपणा या वास्तवतः कागदी संपारणा करून ' फॅरॅन ' रिन (काडवा) चे पेटंट घेतले. छत्रांचे रेशमी कापड मुत्पत्तः लिऑन्स व केफेल्ड या ठिकाणी होत. इली छत्र्याच्या वास्तवतः पारल सुधारणा व सोपी पडन आल्या आहेत.

छत्रे, केरी लक्ष्मण (१८२४-१८८४)—महाराष्ट्रीय गणित-उपेतिपशास्त्रज्ञ. महाराष्ट्रात ईशवी सत्ता आल्यावर पाश्चात्य विधेय निपुण अशी जी मंडळी झाली तीत केरीवंत-नाना हे नामांकित होते मुंबईच्या दक्षिणे १३ कोशांवर अष्टाग्र प्रांतांत नागव या नावाचा गाव समुद्रतीरे आहे. तेथे १८२४ च्या मे महिन्यांत याचा जन्म झाला. हे काश्यप गोत्री ऋग्वेदी चित्पावन ब्राह्मण होते. यांचे ईशवी आपोखे शिक्षण मुंबईस झाले मुंबईस दुळ्यावा दादीवर बेध-झाले इ. स. १८४० त झाली तीस हे अस्सिस्टंट होते. नंतर ते पुण्यास आले. तेथे नार्मल स्कूलात अ प्रोफेसर झाले काही दिवस अहमदनगर(ई)प्रांतात हेडमास्तर होते.

नंतर पुण्यास १८६५ मध्य गणितशास्त्राचे प्रोफेसर झाले. नंतर १८७९ त त्यांनी पेन्सल घेतले.

या चे ग्रंथ.—ग्रहसाधनाची फोटके व तिथिचिंतामणि. शिवाय मराठी शाळात उपयोगी अशी पदार्थविज्ञानसाक्ष आणि अंकगणित ही दोन पुस्तके नातांनी केलेली आहेत.

छत्रे, विष्णु मोरेश्वर (शके १७६२-१८२७)—महाराष्ट्रातील पहिले संकेतकार. याचा जन्म तासगावच्या पट-वर्षानाचे आश्रित अशा वसर्णाकर छत्र्यांच्या कुळात झाला. विष्णुपंताचे वडील नमखिंडीकराच्या पदवी असत. लहान-पर्णा चरित्रनायक फार उगाड असे पशुपक्ष्याशी खेळण्याचा त्याला विलक्षण नाद असे घोड्यावर यत्नयातहि तो पठाईत होता. पुढे त्याने रामदुर्गकराकडे चावुकस्वाराची जागा पत्करली. नंतर याने गायन शिकण्याकरिता ग्वाल्हेरला गऊन शरिद्ध बर्बई रहिमसा यांचे वडील हाडुला यागवळ राहिला व तेथेच अथर्विद्याहि शिकला विंचुरकर, जवहारकर व दक्षिण महाराष्ट्रातील पटवर्धन संस्थानिक या अथहृदयलक्ष विष्णुपंतात अवळ रहाण्याचा फार आग्रह करीत असत, व त्यांना या सवैप्रधानिकांनी व्यावला आग्रहहि दिला होता मुंबई-तील विलसन साहेबांची सर्कस पाहून आपणहि अशी सर्कस काढावी असे विष्णुपंताच्या मनांत आले व ते त्या उद्योगास लागले इ. स. १८८३ त त्याच्या सर्कसाच्या खेळाना सुव-वात झाली, स्वात घोड्यांना कामे फार अप्रसिद्ध होत पुढे सर्व हिंदुस्थानात विष्णुपंताच्या सर्कसांने नाव मिळविले पण खुद त्यांना सुप्त व कळविली यांचे जवर व्यसन जडून आपले रानके थंडु चावीनापरीत साध्या हवाली आपली सर्कस त्यांनी करून दिली काशीनाथपंतानी हिंदुस्थानाबाहेर सयाम, जावा, चीन, जपान, अमेरिका वगैरे ठिकाणी कंपनी नेऊन महाराष्ट्राचे नांव गावविल विष्णुपंताचे शिष्य देवल-बपु गानी स्वतः सर्कस काढून छत्र्याच्या सर्कशीप्रमाणे लौकिक मिळविला, सर्कस सोडल्यानंतर विष्णुपंताचे राहिलेले आनुष्य ऐपारावांत गेले. इंदुरास मधुमेदाच्या विका-राचे त्यास देखाळा झाली (शके १७९७) [रा नारायण कुंज गदे यानी यांचे चरित्र लिहिले आहे (१८२८)]

छत्रे, सदाशिव काशीनाथ—यास लोक बापू छत्रे असेहि म्हणत.याची जन्मभूमी वाळकेमरनजक मुंबई हा गाव होता. याचा जन्म शके १७१० मध्ये झाला. व हे मरण पावले २४ वेळेस याचे वय ४२ वर्षांचे होते. मुंबई इलाख्यात प्रथमतः शाळा स्थापन करणे हे काम ईंग्रज सरकारातून सुरू करताना मि. कनेल कोपर व मि. जॉन्स साहेब यांना मदत देणारा हाच गृहस्थ होता यानी जे अथ ईंग्रजीतून मराठीत उतरले त्यांपैकी मुख्य वाळमिन, इचापनीति, आणि वेताळपविशी हे होत रा. ब. दादोबा पाडुरंग यानी यास व्याख्या मोठ्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत मराठी भाषेतील गद्यात्मक भेपाचे जनक अशी पदवी दिली आहे. यानी

केलेली कांहीं कविताही आहे. परंतु ती उपलब्ध नाही. [अ. कोश.]

छंदःशास्त्र—एक वेदांग व वैदिक वृत्तांचे शास्त्र. वैदिक छंदःशास्त्रावर छंदोविवृति नांवाचा पिंगल मुनीचा एक अति प्राचीन ग्रंथ आहे; यालाच (छंदःशास्त्रोप) वेदांग म्हणतात. ऋग्वेदांतील छंदांचे उल्लेख, वेदग्रंथ व इतरत्र उल्लिखित वृत्तांची नावे व संख्या, वेदोत्तर ग्रंथांतील खास छंदःशास्त्रीय भाग व निदानसूत्रे, छंदःशास्त्राची वाढ, संस्कृत छंदःशास्त्राचा प्राकृत छंदःशास्त्राशी संबंध, मराठी वृत्ते, तेलगू व चिनी छंदःशास्त्र, इत्यादि विवेचन “विद्वानेतिहास” (प्रकरण ५ वें) या ज्ञानकोशाच्या ५ व्या विभागात सविस्तर आलेच आहे.

छप्पन देशांचे राजे—दक्षिण हिंदुस्थानांत अशी एक जुनी कल्पना प्रचलित आहे की, हिंदुस्थानांत एकंदर छप्पन देश असून, त्यांचे छप्पन राजे आहेत. या छप्पन देशांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत:—(१) अंग, (२) अरण, (३) अश्वति, (४) आदिर, (५) इलाह (लाट), (६) ओदिय, (७) कश्यप, (८) कलिंग, (९) कन्नड, (१०) कन्नड, (११) काप्य, (१२) काश्मीर, (१३) कंधार, (१४) कंबोज, (१५) किडार, (१६) ऊरकु, (१७) कूडक, (१८) कुंतल, (१९) कुच, (२०) कुलिंद, (२१) कु (पुर्न) चर (२२) केकय, (२३) केरल, (२४) कौगन (कौकण?), (२५) कोळ, (कोळवण), (२६) कोसल, (२७) राक्ष (२८) शबर, (२९) शाल्व, (३०) सिंग (ह?) ल, (३१) सिंधु, (३२) चीन (सेन?), (३३) शूरसेन, (३४) शोल (चोल), (३५) सोमक, (३६) दिगविज (शिविज), (३७) वृद्धव, (३८) तंगन, (३९) निदद (निपाद?), (४०) नेपाल, (४१) पप्पर, (४२) पल्लव, (४३) पांचाल, (४४) पाण्ड्य, (४५) पाल्लिंद, (४६) पोंड (पौण्ड्र?), (४७) मगध, (४८) मत्स्य, (४९) मराठ, (५०) मल्याळ, (५१) मालव, (५२) यवन, (५३) युगुन्द, (५४) वङ्ग (५५) बह्माल (बंगाल), आणि (५६) विदर्भ. [पं. नटेशशास्त्री—इंडियन अँटिक्वरी, पृ. १६, पृ. ३३१.]

छप्रीली—संयुक्त प्रांताच्या मिरत जिल्ह्याच्या वायव्य तहसिलीतील एक शहर आहे. येथे इ. स. १९११ त ५७३१ लोकसंख्या होती. येथे जाट लोकांनी इ. स. आठव्या शतकात पहिल्याने वस्ती केली. इ. स. च्या अठराव्या शतकात शीख लोकांनी पराभव केल्यानंतर मिरपूरचे शेट लोक येथे येऊन राहिले. येथील उत्पन्न रु. २००० आहे. येथून गड व सासर बाहेरगांवां जाते. येथे एक रुग्णालय आहे.

छत्रा, णि रुहा.—राजपुतान्याच्या टोंक संस्थानच्या परगण्यांपैकी एक परगणा आहे. काही राजकीय कारणांकरिता हे ठिकाण ग्वाल्हेर येथील रसेंटोडच्या ताब्यात आहे. याचे क्षेत्रफळ ३०८ चौ. मैल आहे. याच्या उत्तरेत ग्वाल्हेर

आणि कोटा, पश्चिमेत कोटा, आणि दक्षिणेत व पूर्वेत ग्वाल्हेर आहे. याचे निगमितःच, अवधर, मुंजवार आणि पिचवार असे तीन तुकडे पडलेले आहेत. पैकी अवधर-मधील जमीन सपाट आणि सुपीक आहे. याच्या जवळून पारवती व अंधेरी या नद्या वाहतात. इ. स. १९११ साली लोकसंख्या ३३,२७० होती. छत्रा परगणा पहिल्याने खिची चव्हाण राजपुतांनी वसविला. या धराण्यातील गुगल नावाच्या राजपुतांनी येथे एक किल्ला बांधला. इ. स. १८ व्या शतकाच्या शेवटी हा प्रदेश यशवंतराव होळकर यांच्या ताब्यात गेला. इ. स. १८१३ त होळकरांनी अमीरखान यास दिला व इ. स. १८१७ साली तहामध्ये इंग्रजसरकारने याचा ताबा अमीरखानाकडे दिला. याचा शेतसारा संस्थानासच मिळतो. यांत गहू, ज्वारी, मका व खसखस होते. याचे उत्पन्न एक लाखावर आहे. येथे उत्तम संत्री होतात. या प्रदेशांतून जी. आय. पी. रेल्वेची एक शाखा गेलेली आहे.

छाहर.—राजपुतान्याच्या टोंक संस्थानाच्या छत्रा-परगण्यातील मुख्य ठिकाण आहे हे जी. आय. पी. रेल्वेच्या छत्रा स्टेशनापासून एक मैलावर आहे. याची लोकसंख्या इ. स. १९११ त ९१६४ होती. यांत खिची लोकांनी इ. स. च्या १० व्या शतकात बांधलेला एक भक्कम किल्ला आहे.

छलालः—मुंबई, काठेवाड, भोयका ठाण्यातील एक संस्थान. लिमडीच्या घाकट्या पातोकडे याचा अधिकार आहे.

छात, त ह सी ल.—संयुक्तप्रांताच्या मधुरा जिल्ह्याची तहसील आहे. क्षेत्रफळ ४०७ चौ. मैल. लोकसंख्या इ. स. १९११ त १२९५२२ होती. १९०३-०४ साली येथील शेतसारा रु. ३३८००० व कराचे उत्पन्न ५९००० होते. याच्या पूर्वेस यमुना नदी व पश्चिमेस भरतपूर संस्थान आहे. हात जवळीचे मुख्य पोक आहे. लागवडीची जमीन ३२९ चौ. मैल असून त्यात ११३ चौ. मै. जमीनीस पाणी देता येते. येथील विहीरी खोल असून पाणी मजबूत आहे.

छाहर.—छात तहसिलीतील मुख्य शहर आहे. यात इ. स. १९११ साली ६९९३ लोकसंख्या होती. यात एक मोठी सराई बांधलेली आहे. ती शेरशाहा अयबा अकबरच्या वेळेस उभारलेली असली. १८५७ सालच्या बंडात ही सराई बंडखोर लोकांनी काबीज केली होती.

छापपाना—“ मुद्रणकला ” पदार्थ.

छापिआ—संयुक्तप्रांताच्या गोंडा जिल्ह्याचा उन्नीस तहसिलीत हे खेडे आहे. हे बंगाल आणि नार्य वेस्टर्न रेल्वे-वरील एक स्टेशन आहे. येथील लोकसंख्या इ. स. १९०१ त ७३२ होती. या ठिकाणी सह्याजानंद साधूचा जन्म झाला. पुढे हा महात्मा स्वामी नारायण या नांवाने प्रसिद्धीस आला. त्यास कृष्णाचा अवतार मानित. या ठिकाणी एक मोठे देऊळ आहे. त्यांत या साधूची समाधी आहे. येथे वर्षा-वून दोनदा यात्रा भरतात.

छात्री—बन्हाड. मध्यप्रांत. कुवर्षा राजधानीच्या पश्चि-
मेस ११ मैलावर असलेले गांव. क्षेत्रफळ १५० एकर.
लोकसंख्या १५०. मुख्यतः गोंड लोकांची वस्ती असून
येथे एक वैष्णवांचे सुतोभित मंदीर आहे. त्यांत अकराव्या
शतकातील कित्येक प्रसंगाचे दर्शक असे अनेक शिला-
लेख आहेत. त्यांपैकी मंडवा महालांत देखिलेल्या एका
शिलालेखांत संस्कृत भाषेत नागवंशी राजांचे कुलवृत्त दिले
आहे. येथे जवळच दिवावार नांवाची टेंकडी असून तीवर
काही देवी राखणे संतत प्रकाशाची उघात बरील देवळाचे
बांधकाम पूर्ण होईपर्यंत जळत राहिली होती असे म्हणतात.
सध्या देवळात मोरारामदेवाची मूर्ति आहे.

छायाचित्रपेटिका (प्यामॅरा आच्छादक)—या यंत्राच्या
सहाय्याने सूक्ष्म पदार्थांचे चित्र हाताने सहजगत्या काढता
येते. या यंत्रांत एका पेटांत एक लेन्स व त्यातमोर ४५०
अंशाचा कोन करून एक भारसा घालविलेला असतो व त्या-
मुळे लेन्सपुढील वस्तूची प्रतिमा आरशाच्या योगाने एका
बाजूस घडवून येता येते. पुष्कळदा असल्या प्रकारचे यंत्र
एखाद्या लहानशा राहुडीच्या बरील लॅकांत बसविलेले असते.
या राहुडीच्या फनाती अगदी अपारदर्शक असतात या
यंत्राच्या योगाने राहुडीत एखाद्या तक्त्यावर किंवा एखाद्या
ट्रेन्सपार पाहिली दृष्टाव्याचें उत्तम चित्र पडते; व तें चित्र
आतील मनुष्यास उत्तम प्रकारे रेखाटून येता येते. चित्तारी
ह्यापद्धतेमन आदिकरून लोकांत या यंत्राच्या अद्वय्याने
उत्तम रीत्येने (रेखात्मक चित्र) तयार करिता येतात. कोडो-
प्राचीन्या कला वाढल्याकारणाने या यंत्राचा प्रसार असा
कारच कमी झाला आहे.

छाल—वेदेपूर संस्थानातील याच नावाच्या अर्जुनदा-
राचे राहण्याचे गांव. हे सुसिगा-धरम नगड सडकेवर असून
बंगाल नागपूर रेल्वेच्या सुसिगा स्टेशनपासून १० मैल आहे.
येथे धान्याचे कोठार, पोलिस ठाणें व शाळा असून जवळच्या
भागात दगडी कोळशाची खान सापडली आहे.

छालिअर—मुंबई इल्ल्याच्या रेवाकाठांतील एक
संस्थान. मार्गे या संस्थानच्या इर्शात घळतापूर व राजपूर
संस्थानें मेत; पण वांटण्यामुळे संस्थान कमी होऊन आतां
म्याचे क्षेत्रफळ ११ चौरस मैल इतकें राहिलें आहे.

छिंदू, लल्लू—देवल येथील स. १९२ च्या एका शिला-
लेखावरून (गया प्रांतावर ?) या सुमारास लल्लू नांवाचा
राजा राज्य करीत होता असे दिसते. याच्या नापाचे नाव
मरहण व आर्जे नांव अणटिला असून ती उलूकीवर
झुळतील होती. याच्या आज्ञेचे नांव पैरवशी असून याच्या
वंशाला छिंदवंश म्हणत असत. गवायेथील एका शिलाले-
खांत या छिंदकुलातील पुष्कळ प्रमुखांची नावे सापडतात.
परंतु त्यांचा व लल्लूचा काय संबंध होता ते स्पष्ट समजत
नाहीं. [माथेल डफ]

छिंदवाडा, जिल्हा.—मध्यप्रांताच्या नर्मदा विभागा-
तील एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ४६३१ चौरस मैल आहे.
याच्या उत्तरेस हुसैनगवाड व नरासिपूर जिल्हे असून पश्चिमेस
चैतू जिल्हा आहे व पूर्वेस सिवनी जिल्हा असून दक्षिणेस
नागपूर व अमरावती जिल्हा आहे. हा जिल्हा
म्हणजे निरनिराळ्या उंचीची तीन पठारे असून ती दक्षिणे-
कडून उत्तरेकडे अधिक अधिक उंच होत गेली आहेत.

उत्तरेकडील डोंगरी प्रदेशात नर्मदेला मिळणाऱ्या पुष्कळ
नद्या उगम पावतात. यापैकी कन्हान, पंच, जाम या मुख्य
होत. या जिल्ह्यांत माघ, चित्त, सांबर वगैरे जनावरे सापड-
तात. या जिल्ह्याची हवा थंड व प्रकृतीला मानवेल अशी
आहे. उष्णता फारशी नसते व पाऊस थोडा पडतो. उष्णतेचे
प्रमाण निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे असते. एकंदरीत
याची हवा आरोग्यवधक आहे. या जिल्ह्यात साधीसादी रांग
फार कचित् उदभवते.

इतिहास—छिंदवाड्यापासून २४ मैलावर देवगड
नावाचे एक खेडे आहे येथे पूर्वी गवळी राजे राज्य करीत
होते. पुढे जतमा नावाचा गोंड रणधूर व धनधूर या गवळी
राजांच्या पैदरी राहिला. यानंतर त्याने त्या दोघांचा मृत करून
आपण स्वतःच राज्य यत्नकाविले जतमा गोंड राजांनी पाटा
याच्या पाटणसावंगी व नगरधन हे दोन किंज बोधले
असे म्हणतात. पुढे १७ व्या शतकाच्या अखेर बरील गोंड
घराण्यातील अक्ष सुलंद नांवाचा राजा राज्य करीत होता.
हा दीदीस गेला व औरंगजेबाच्या दरबारां चाकरीस राहिला.
पुढे याने वेथे आपला पराक्रम गाजवून बादशहाची मर्जी
संपादन केली. बादशहाने याला मुसलमानी धर्माची दोहा
देऊन ' देवगडचा राजा ' हा किताब दिला व मोठा
सन्मान केला. यानंतर हा देवगडास परत आला. परत
येताना याने आपल्या बरोबर पुष्कळ हिंदू व मुसलमानी
धर्माचे कारागिरी व शेतकरी आणले होते. याने मंडळा व
बांदा या दोन गोंड राज्यांचा प्रदेश काबीज करून आपल्या
राज्याचा विस्तार वाढविला. व नागपूर शहर वसविले.
याच्या नंतर बादशहाने हा गादीवर आला याने नागपूर
हें आपल्या राज्याचे मुख्य ठिकाण केले. पुढे देवगडचे राज्य
रघुजी भोसल्याने काबीज केले. यानंतर छिंदवाडा जिल्ह्याची
गणना मराठ्यांच्या राज्यांत होऊ लागली. १८१८
च्या सितावडी लढाईनंतर ईंग्रजांनी आप्तासहोबास
कैद करून अलहाबादेस रवाना करून छिंदवाडा जिल्हा
आपल्या ताब्यांत घेतला. ईंग्रजांच्या वतीने एक सुपरिटेण्डेंट
या जिल्ह्याच्या कारभार पाहत होता. १८५३ त ईंग्रजांनी
या जिल्ह्यावर आपली पूर्ण सत्ता स्थापन केली.
देवगड येथे घुरातले काळच्या पुष्कळ विहिरी, तळी व
इमारती आहेत. एकंदर जिल्ह्यांत मात्र गहत्याचा अंश एकहि
अवशेष नाहीं. या जिल्ह्याची १९२१ साली ४९९३१ लोक-
संख्या होती. वन्य जातीच्या लोकांचे प्रमाण थोड्या ३०

वर आहे. यांतील मुख्य जाती म्हटल्या म्हणजे प्राज्ञ, मारवाडी, कुमरी, कुणबी, भोयर, लोधी, किरार रघुवंशी, अहिर, गोंड, कोरकू वगैरे होत. या जिल्ह्याचे षेडकडा ७२ लोक शेतीवर उदर निर्वाह करतात.

शेती:—या जिल्ह्यात काळी, लाल व पिवळी, अशा तीन प्रकारच्या जमीनी आहेत. यांपैकी षेडकडा २३ उत्तम काळीच्या अथवा लाल असून बाकीच्या रेंदाड आहेत. यांत मुख्यत्वेकरून गहू, ज्वारी, अन्डर, कोदे, कुटकी, सण, ऊंस, तीळ, मका, जरी वगैरेचे पीक होतें. याशिवाय कापूस व तांदूळ यांचेहि उत्पन्न होतें. या जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील खमारपाणी प्रदेशांत व भठोरिआजवळील कन्हान नदीच्या घडीवर जातवान गुरेहोरे आढळतात. गुराबोरांत बैल हे मुख्य जनावर होय. याशिवाय इतर जनावरें म्हटली म्हणजे म्हशी व घक्या ही होत. शारा मैलावर पंच व कन्हान या नद्यांच्या धडीवर फोळशांच्या खाणां पूर्वपश्चिम पसरल्या आहेत. खीसर तहसिलीत काटोलच्या सरहद्दीवरील टेंकळांत व घाडासाळी मंगनिच सांपडत.

जंगल:—येथील जंगलांत साग व साज या इमारती लांकडाचे व लाख तिखाडी गवताचे रोशा तेल यांचें उत्पन्न होतें.

व्यापार व वृत्तवृत्त:—या जिल्ह्यातील साहारांत व मोठमोठ्या खेज्यांत साधारण चांगले कापड निघतें. गात्री लोक मजबूत पांढरें व निळें सूत कातून त्याची पोती विणतात. काही ठिकाणी धोब्या प्रमाणावर तसर रेशमाचें कापड धिपलें जातें. याशिवाय गात्री लोक निराल्या रंगांच्या पोंगड्या विणतात. यांतून सण बाहेर रवाना होतो व बैजारी लोक त्याचे द्वारे विणतात. कामी व चैथा गवताचें दोर होतात. छिंदवाडा व छोपखिडा येथे पितळेची भांडी होतात. रामाकोना, लोधोखडा, पांडुर्णा, मोरढांगी व मोहरवर येथे बाजार भरतो. या जिल्ह्यातून गहू, कापूस, गळिताची धान्ये, सण, गूळ, हुंड, बटाटे, इमारती लांकूड, कातडी, शिमें, मंगनीन वगैरे निरस बाहेर रवाना होतात व बाहेरून भाट, साखर, कापड, लोखंड, पितळ वगैरे अन्नस येतात. या जिल्ह्यांत अजून आगगाडीचे कारसे रस्ते झाले नाहींत. शिवनीहून छिंदवाड्यापर्यंत आगगाडीचा एक फोटा गेला आहे.

राजसव्यवस्था:—या जिल्ह्याचें दोन विभाग केले असून त्या प्रत्येकावर एक तहसिलदार व एक नायब तहसिलदार यांची नेमणूक केली आहे. प्रत्येक विभागास तहसिल ही संज्ञा आहे. वरील अधिकाऱ्यांवर असिस्टंट कमिशनर व डेप्युटी कमिशनर हे कामभार देखरेख करतात. जंगलसाध्याची पाहणी करण्याकरिता साम्राज्य सरकाराकडून एक अधिकारी नेमलेला असतो. दिवाणी न्याय देण्याकरिता प्रत्येक तहसिलीच्या ठिकाणी एक मुन्सफ असून त्यांवर सबमज व डिस्ट्रिक्ट जज हे देखरेख ठेवितात. फौजदारी व दिवाणी खटल्यांत अखेरचा

न्याय देण्याचा अधिकार नमंदा विभागांतील स्पेशल जज्जास असतो. १९०३—०४ साली एकंदर सर्व छिंदवाडा जिल्ह्याच्या सान्याचें उत्पन्न २९७००० रु. असून एकंदर सर्व उत्पन्न ६८०००० रु. होतें. गांवसभेच्या सरहद्दीबाहेरील सर्व स्थानिक कारभार डिस्ट्रिक्ट कौन्सिलावर सोपविला आहे. जहागिरी मुलूख धरून एकंदर अर्शा तीन डिस्ट्रिक्ट कौन्सिलें आहेत. १९०३—०४ साली त्यांचें उत्पन्न ४४००० रु. होतें. छिंदवाडासौर व पांडुर्णा या ठिकाणी म्युनिसिपालट्या आहेत.

त ह सिल.—छिंदवाडा जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील एक तहसिल. हीत खालसा व जमीनदारी असे दोन भाग आहेत. हिचें क्षेत्रफळ खालसा १९२५ चौ. मै. व जमीनदारी १५९७ चौ. मैल आहे. १९११ साली लोकसंख्या अनुक्रमे २८७७१७ व ७७७४४ होती. या तहसिलीत छिंदवाडा हे एक गांव व १४३८ खेडी आहेत. १९०३—४ साली सान्याचें व इतर उत्पन्न अनुक्रमे १७८००० व २४०००० रु. होतें. ही तहसिल मधून मधून टेकड्यांच्या रांगा असलेला पठार व उत्तरेकडील जहागिरदारी डोंगरी व बैंगली मुलूख यांची बनली आहे. यापैकी पठारावर मालगुशारी असून दुसऱ्या प्रदेशावर १० जहागिरी आहेत. १९०३—०४ साली या तहसिलीतील १२६९० चौ. मैल जमीन लागवडीस आणली होती. जहागिरीच्या मुलखापैकी ४९५ चौ. मै. प्रदेश जंगलांनी व्यापिला आहे.

स ह र.—मध्यप्रदेशातील याच नावाच्या जिल्ह्याचें व तहसिलीचें मुख्य ठिकाण असून हे आगगाडीचे स्टेशन आहे. हे सातपुडा पठारावर वसलें असून समुद्रपृष्ठापासून २२०० फूट उंचीवर आहे. येथील हवा अस्वादायक असून प्रकृतीस मानवेल अशी आहे. हे गांव कोणी रतन रघुवंशी नांवाच्या गृहस्थानें वसविलें असे म्हणतात. याच्या आसपास शिंदीची झाडे असल्यामुळे त्यावरून माला छिंदवाडा हे नांव पडलें असावे. १९११ साली याची लोकसंख्या १२८७२ होती. १८६७ त येथे म्युनिसिपालीटी स्थापन झाली. १९०३—४ साली हिचें उत्पन्न १७००० रु. होतें. हे स्थानिक व्यापाराचें केंद्रस्थान असून येथे हातमागावरून कापसाचें कापड विणलें जातें व मातीची भांडी होतात. याशिवाय तसर रेशमाचें योडेसें कापड निघतें व एक छापखाना आहे. यांतून दर महिन्यास एक हिंदी मासिक प्रसिद्ध होतें. येथें एक इंग्रजी हायस्कूल आहे.

छिंदवाडा—मध्यप्रदेशाच्या नरसिमपूर जिराह व तहसिल यांतील एक गांव असून येथे प्रेट इंडियन मेनिन्सुला रेल्वेचें ठाणें आहे. १९११ साली याची लोकसंख्या ३४०४ होती. हे दक्षिणेंत जाणाऱ्या रस्त्यावर असून १८२४ साली सर डब्ल्यू हर्लमन याने प्रवास्यांच्या सोयीसाठी वसविलें. येथें १८९७ साली म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. तिचें उत्पन्न १९०३—४ साली ४७००० रु.

होते. येथून आसपासच्या प्रदेशांतील माल याहेरगांवी रवाना होती. येथे दर आठवण्यास जनावरांचा बाजार भरतो व दर बाजारी १००० जनावरांची विक्री होते. येथे एक कापसाची गिरणी, दवाखाना व मिडलस्कूल आहे.

छिपा—एक रंगारी जात. छिपा व छिपी अशीं दुसरी नावे आहेत. एकंदर लो. सं. (१९११) २५,१६५.०. पंजाबांत छिपांची वस्ती सर्वांत जास्त (१२९,३३५) आहे. त्यांच्यांत सर्व धर्मांचे लोक आहेत. हे लोक निंते छापतात; व मीज्याचा कपड्यांना रंग देण्याचेहि काम करतात. काही कपडे पुणारे परीट आहेत. पिटांवर छाप मारण्याचा पंदा म्हणतेक नाहीसा होत चालला आहे.

सुंबदे इलाह्यांत गुजराथी भागांत सुमारे १५ हजार छिपा आहेत. दिसण्यांत व पोषाखांत भावसारोत व यांच्यात फरक नाही. पण भावसारांसारखे तुसते शाकाहारी ते नाहीत. हे लोक वैष्णवधर्मा आहेत. यांच्यात पुनर्विवाहाची चाल आहे. बाकीच्या चाळीरीति बाण्यांच्या प्रमाणेच आहेत. बऱ्याच मध्यप्रंतांतहि आठ नऊ हजार छिपा आहेत. उत्तरेकडील शिखांत यांस छिपा व दक्षिणेकडे रंगारी म्हणतात. ह्या दोन वर्गांत रोंटोबेटी व्यवहार होत नाही. यांचे माळव्यांतून आलेले, गुजराथेंतून आलेले व गोविले असे वर्ग आहेत. यांखेरीज संयुक्तप्रांत (३३१८९), राजपुताना (३०५४०), मध्यहिंदुस्थान (१०७४५) व बकोदे संस्थान (६४९९) यांतून छिपांची वस्ती आहे [से. रि. १९११; रजेल व हिरालाल; सु. मं.].

छिप्रामऊ तहसील—ही संयुक्तप्रांताच्या कलकामाद जिल्ह्यांतल एक तहसील आहे. हिच्यांत छिप्रामऊ व तालग्राम परगण्यांचा समावेश होतो. हिचे क्षेत्रफळ २४० चौ. मैल असून हिच्या उत्तरेस पूर्वकाळी नदी व गंगा व दक्षिणेस इतन या नद्या आहेत. हिची लोकसंख्या १९११ साली १२६४६० होती. हिच्यांत छिप्रामऊ व तालग्राम ही दोन गावे व २४० खेडी यांचा समावेश होतो. १९०३-४ साली जमीनीच्या सान्याने व इतर उत्पन्न अनुक्रमे १९००० व ३२००० रु. होते. लोकसंख्येचे प्रमाण दर मैलास ५२८ होते. या तहसिलीच्या मध्यावरील दक्षिणेत्तर जमीन सपाट व सुपीक असून पश्चिमेकडील वाळवंटी आहे. पूर्वेकडील दलदलीची असून तीत पुष्कळ तळीं सांचली आहेत. १९०३-४ साली या तहसिलीची १६० चौ. मै. जमीन लागवडीस आणली होती व यापैकी ६४ चौ. मै. जमीनीस कृत्रीम-रीतने पाणी पुरविले गेले. हिच्या कित्येक छेच्यात भात उत्पन्न होत.

छुईपदान (कोंढा) संस्थान—मध्यप्रांतातील एक मंथान. हे खैरागड, नादगांव व हुंग जिल्ह्यांतील जमीनदारी यांनी वेष्टिले आहे. यांतील प्रदेश सुपीक मैदान असून याचे क्षेत्रफळ १,५४ चौ. मैल आहे. याचे मुख्य ठिकाण छुई-

खदान नांवाचे असून त्याची लोकसंख्या १९०१ साली २०८५ होती. याचे राजघराणे बैरागी असून त्यातील लोकांस छत्र धरण्याची भौकलीक आहे. या घराण्यांत वडील मुलास गादीवर बसविण्याची चाल आहे. १८ व्या शतकांत महंत-रुद्रदास याला जमीनदारापासून परपोळी जमीनदारीचा कोंढका प्रदेश कर्जाची भरपाई म्हणून मिळाला. याच प्रदेशाचे पुढे वरील संस्थान झाले. महंतरुद्रदास हा वरील राजघराण्याचा मुख्यपुत्र होम. १७८० च्या सुमारास नागपूरच्या भोसल्यांनी महंतरुद्रदास याच्यानंतर गादीवर बसणाऱ्या मुलसीदासाला कोंढकाचा जमीनदार केले. १८६५ त त्याच्या घराण्यास संस्थानिकाचा मान मिळाला. १८६७ त महंत शामकिशोरदास हा गादीवर आला. याचे वर्तन ठीक नसल्यामुळे सरकाराने एक दिवाण नेमून त्याच्या सल्ल्याने याचे राज्यकारभार पहावा असे ठरविले. १८९६ त शामकिशोर मरण पावला व त्याचा मुलगा बल्लभ किशोरदास हा गादीवर बसला; पुढे २ वर्षांनी याला याच्या एका मुलासह त्याच्या एका नोतेवाईकाने वीप पाळून मारले. यानंतर याचा जेठ मुलगा, दिग्विजयी लुगल किशोरदास हा गादीवर बसला. हा लहान असल्यामुळे याच्या बतीने सरकार राज्यकारभार पहात असे. १९०३ मध्ये हा मरण पावून याचा भाऊ भूदेव किशोरदास हा गादीचा वारस झाला याचे शिक्षण रायपूर येथील राजकुमार कॉलेजांत झाले. १९११ साली या संस्थानची लोकसंख्या ३११५० होती. संस्थानांत एकंदर १०७ खेडी असून गोंड, कोधी, सेली, अहोर वगैरे जातीचे लोक आहेत यांतील लोकांची भाषा छत्तिसगढी हिंदी आहे.

या संस्थानची १९०४ साली ११४ चौ. मैल जमीन लागवडीस आणली होती. यांत कोंढोन, गहू, तांदूळ यांचे पीक होते. संस्थानचा १५ चौ. मैल प्रदेश जंगलांनी व्यापिला आहे. १९०४ साली संस्थानचे उत्पन्न ७३००० रु. होते. यापैकी ५६००० जमीनीचे, २००० जंगलाचे व ४००० अपकारी खारयाचे होते. याच वर्षी संस्थानचा खर्च ७६००० रु होता. संस्थानांत ७ शाळा व एक दवाखाना आहे. या संस्थानवर एक पोलिटिकल एजंट देखरेख करतो. हा अधिकारी छत्तिसगढ विभागाच्या कमिशनराच्या ताब्यात असतो.

गाव—छुईखदान संस्थानांतील याचे नांवाच्या तहसिलीचे गाव. हे बंगलानागपूर रेल्वेच्या राजनोदगांव व खैरागोव या दोन्ही स्टेशनपासून १२ मैल असून येथे हुंग, कचेच्या, पोलिस ठाणे, शाळा, दवाखाना, सराई व इन्स्पेक्शन बंगला, पोस्ट आणि तारऑफिस आहेत; व काही देवळे आहेत. एकंदर वस्ती. ब्राह्मण, बैरागी, व बाणी लोकांची आहे.

छुटिया—बंगाल इलाह्याच्या रांची जिल्ह्यांतील एक खेडगांव असून रांची साह्यापासून २ मैल अंतरावर वसले

आहे. सन १९०१ साली येथील लोकसंख्या ८८ होती. पूर्वी हे नागवर्धा राज्याची राजधानी होते. व याच-
कनच त्याच्या राज्याचा छोटा नागपूर हे नांव बदलें.

छोटा उदेंपूर—मुंबई इलाह्याच्या रेवाकडी संस्थाना-
तील एक संस्थान असून याचे क्षेत्रफळ ८७३ चौ. मैल आहे.
याच्या उत्तरेत भारिया संस्थान असून पूर्वेत अलीराजपूर
आहे व दक्षिणेस खोलेडा येवढ्यांतलं लहान लहान
संस्थाने असून पश्चिमेस बडोदा संस्थान आहे. या संस्था-
नाच्या भागांतून श्रीरंग नदी वाहत जाते व दक्षिण सर-
हद्दीवरून नर्मदा वाहते. यांतील प्रदेश उर्गसरळ असून
जंगलांनी व्यापिला आहे. या संस्थानचे राजपरारणे बोहान
रजपूत आहे. १९४४ त मुसलमानांनी रागपुतान्यावर
स्वारी केल्यावर हे पराणें गुजराथेत आले व तेथे राहून व
किती दस्तगत करून तेथे या घराण्याने आपलें राज्य स्थापन
केलें. पुढें १४८४ त महमूद बेगडा याने चांपानेर काबीज
केल्यावर या घराण्याने चांपानेरच्या पूर्वेकडील अल्पभूय
प्रदेशांत जाऊन भारिया व छोटा उदेंपूर ही दोन राज्ये स्थापन
केली. या वेळेस याच्या दोन शाखा झाल्या होत्या व त्या-
पैकी एक शाखा छोटा उदेंपूर प्रदेशावर राज्य करूं लागली.
१८५७ च्या वेळांत येथील राजाने तात्या टोपेस ताब्यांत
होण्याचे नाकारिले व जेव्हां तो उदेंपूरवर चालून आला
तेव्हां जनरल पार्कने त्याचा पराभव केला. येथील राजास
महारावळ म्हणतात. याच्या वेळांत ग्राहीवर उभेच मुलास
वसविण्याची चाल असून त्यास दत्तक वेण्णाची सनद
मिळाली आहे. त्यास ९ लोकांच्या सर्वांनीचा मान आहे.
काही दिवस या संस्थानची राजधानी मोहून हे शहर होते व
म्हणून त्यास मोहून संस्थानादि म्हणतात. पुढे येथील संस्थापिक
गायकवाडाचा सांठलिक झाला व स. १८९३ त इंग्रज
सरकारास याचा राजकीय ताबा मिळाला.

या संस्थानची स. १९११ साली लोकसंख्या १-३९३९
होती. यांत १ गांव व ३८३ खेडी यांचा समावेश होतो.
यांत कापूस व तीळ यांचे पीक होते. याच्या जमिनींत
खोबंड व सगनरवरी दगडांच्या खाणी सांपडण्यासारख्या
आहेत. यांतून काहेर जाणारे मुख्य विमान म्हणजे
झारती लाऊंड, कापूस व मोह हे होत. याचा राजा
दुसऱ्या प्रतीचा संस्थापिक असून त्याला आपल्या प्रजेपैकी
गुहेगारास शिक्षा कायद्याचा अधिकार आहे. संस्थानचे

उत्पन्न ५ लाख रुपये आहे. या संस्थापिकास बडोदे सरकारला
इंग्रजांमार्फत सालाना ८९०० रु. रॉन्डी याची लागते.

छोटा नागपूर. वि भा ग-—हा बिहार ओरिसा
प्रंतांचा ६० विभाग असून रांची हे याचे मुख्य ठिकाण
आहे. यांत हजारीबाग, रांची, पलामो, मानभूम व सिंग-
भूम या गांव जिल्ह्यांचा समावेश होत असून १९११ साली
याची लोकसंख्या ५६५३०२८ होती. हजारीबाग, मानभूम
व सिंगभूम या जिल्ह्यांतील संताळ, रांचीमधील मुंडा, रांची,
व सर्भोवाराच्या संस्थानांतील ओरान, सिंगभूमतील ह्यो, मान-
भूम व सिंगभूम यांतील व मूमजी संस्थानांतील मोंड यांसारंगी
जाती आढळतात. या विभागाचे क्षेत्रफळ २७१०९ चौ. मै.
असून उत्पन्न १९०३-४ साली ९६८००० रु होते.

या विभागांत तीन पठारे असून अनेक डोंगरांच्या रांगा
व त्यांच्यामधून जाणाऱ्या दऱ्या आहेत. या विभागांत
१४ गावे व २४७५९ खेडी आहेत. यांत काळसे व अन्नक
सांपडतात. १९०३ साली कोळसाचे ९ अन्नकाचे जापस
अन्नकर्म ३३२९००० व ५४७ टन होते. परतनाय टेकडीवर
जेन देवालय असून तेथे हजारों यात्रेकरु तीर्थयात्रेस जातात.

संस्था नं.—या संस्थानांत पूर्वी छोटानागपूर विभागा-
तील ९ संस्थानांचा समावेश होत होता. त्यांची यादी
येणेप्रमाणे:—१ चांगमकार, २ कोरिआ, ३ सुरगुजा, ४ उदें-
पूर, ५ गाशपूर, ६ गंगपूर, ७ योर्न, ८ खलौवान, ९ सरकेला.
१९०५ साली यांपैकी पहिली पांच संस्थाने मध्यप्रंतास
बोडण्यांत आली व गंगपूर व योर्न हे संस्थाने ओरिसा प्रंतास
बोडण्यांत आली. आतां वरील संस्थानांत फक्त सरकेला
व सरकेला या दोघांचाच समावेश होतो. यांचे क्षेत्रफळ
६०३ चौ. मै. आहे. ही दोन्ही संस्थाने मानभूम व सिंगभूम
या दोन जिल्ह्यांतथे वसली असून यांच्या उत्तरेस रांची व
मानभूम जिल्हे असून पूर्वेस व पश्चिमेस सिंगभूम जिल्हा
आहे व दक्षिमेस ओरिसा प्रंतांतील मयूरभंज व सिंगभूम
संस्थाने आहेत.

छोटी सादी—हे उदेंपूर संस्थानांतलं त्याच नांवाच्या
जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. या गांवाभोंवती तटवर्दी
असून १९११ साली याची लोकसंख्या ४५७५ होती. येथें
एक दवाखाना, प्राथमिक शाळा व पोस्टकचेरी आहे.
येथील जमीन काळी असून सुपीक आहे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

ज

ज

जकात

ज—समाप्तांत याचा ' उत्पन्न झालेला ' हा विशेषणाचा

ज = E E E J

प्राप्त होण्यास या वर्णांचा चार अक्षरांतून जावे लागले. १ री गिरनारच्या लेखांत; २ री इ. स. २ शतकांतल्या शक उपवदांत किंवा त्याची स्त्री दशमित्रा यांच्या नाची-कथ्या लेखांत (या अक्षरांतून ज ईमजी ' ई ' सारखा हुवेदुव दितवो); ३ री, रामा दुर्गातणाच्या झाडपाटन येथील लेखांत (इ. स. ६८९); व शेवटची ११ व्या शतकांतल्या उज्जनीच्या लेखांत दिसून येते.

जकात—सरकारच्या उत्पादाच्या बांधणीकड कर म्हणून जी एक महाराजाची बाब आहे तीच जकाती हा प्रकार आहे. जुन्या भाषेने पट्ट्या व्हा ह्याच्या जकातीच्या स्वरा-पाच्या असत. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांचा ' अर्थसंश्लेषण ' जकातीचा समावेश होतो. जकातीचेहि हल्ली ' अन्तर्जकात (एक्साईज) व ' बाहेर्जकात ' (कस्टम्स) असे दोन प्रकार असतात. ' एक्साईज ' म्हणजे केवळ मादक पदा-धांवरील जकात, असा अर्थ नसून देशांत उत्पन्न होऊन देशातच रावणाऱ्या मालावरील जकात असा अर्थ, आणि ' कस्टम्स ' म्हणजे परदेशातून येणाऱ्या किंवा परदेशांत जाणाऱ्या उर्फ आयात व निर्यात मालावरील जकात असा अर्थ आहे. भारतास प्राचीन धर्मावरील कौटिल्याच्या अर्थ-शास्त्रांत बाहेर्जकात (निष्कम्प्य व प्रवेदण) असा जकातीचा स्वतंत्र अर्थ केलेला आहे (ज्ञानकोश ' कर ' पहा). मुसल-माना व मराठी अमदानीत या दोन स्वतंत्र प्रकारच्या जकाती कोणत्या असत, त्यांचे सरकारला उत्पन्न किती होत असे, योगी माहिती उपलब्ध नाही. पुढे ब्रिटिश अमदानीत कर, अन्तर्जकात व बाहेर्जकात असे स्पष्ट भेद झाले असून त्यांच्या व्यवस्थेची स्वतंत्र खाती आहेत.

एक्साईज (अन्तर्जकात).—दारू, मांस, तमाकू, अफू, तांदी इत्यादि मादक पदार्थांवरील जकातीची व्यवस्था जवळारी खारयाकडे असते. पण अन्तर्जकातीचा तो एक केवळ मार्ग आहे. अन्तर्गत जकातीची सर्व व्यवस्था ' एक्सा-ईज ' खारयाकडे असून नव्या हिंदी सुधारणांच्या कायद्या-अन्वये ही सर्वस्वी प्रांतिव सरकारच्या उत्पन्नाची याच गणली जाते. मादक पदार्थावर जकात बसविणे ती त्या पदार्थाचा रंग करी व्हावा पण चोखत्या धंद्यास उत्तेजन

मिळू नये अशा धोरणाने बसवितात. इतर सामान्य अन्त-र्गत जकात एक उत्पन्नाची याच म्हणून बसवितात [ज्ञान-कोश ' अवकारीखात ' पहा].

कस्टम्स [बाहेर्जकात].—हिंदुस्थानात बाहेरून येणाऱ्या आणि हिंदुस्थानातून बाहेर जाणाऱ्या मालावर जकात बसू-ल करणारे कस्टम्स डिपार्टमेंट म्हणून स्वतंत्र खाते आहे. या बाहेर्जकातीबंधांनी माहिती इतक्या दिली आहे (ज्ञानकोश ' कर ' व ' खापर ' पहा) १९२३ साली हिंदुस्थान सर-कारचे बाहेर्जकातीचे उत्पन्न ३३ कोटी ७७ लक्ष झाले होते. आणि १९२४ साली ४० कोटी १४ लक्ष झाले आहे. १९२४ साली पोलादवर वाढवलेल्या जकातीमुळे १ कोटी ८११ लक्ष रुपये जास्त उत्पन्न झाले.

हिंदुस्थानांतील आयात जकातीचे दर (अंदाजे) (या दरांत दरवर्षी बजेटच्यावेळी थोडा बहुत फरक होतो)

माल	माप	दर
धान्य.	किंमतीवर	शें. २॥
कर्णिक.	किंमतीवर	शें. ११
दाह.	इंधीरियल गॅलन	र २५ पयेंत
सुगंधी अर्चा	इंधी. गॅलन	र ३०
स्फिरिट.	किंमतीवर	शें. ७॥
साखर		शें. १५
चहा.		शें. ११
काफी.	बगरेर किं. ३६ र.	शें. ११
मीठ.	मण	अन्तर्जकातीइतकी
सिगारेट.	किंमतीवर	शें. ७५
कोळसा, कोक इ.	टन	८ आ
छात्र, राख.	...	शें. ११
कातडी		नाही.
छोपंड पोलाद.	काटेर किं. र. ३	शें. २॥
अशुद्ध घातू		नाही.
वेस्टिलियम	इंधी. गॅलन	१ आणा ६ प
रोकल केरोसी.	टन	शें. ७॥
वेस्टिलि (१५०० फा.	...	शें. ११
योबरेल व इतर तेल.		नाही
तेलाची घाऱ्ये.		नाही
कच्चा कापूस व कांकर.		नाही

(कोष्टक पुढें नाहू)

माल	माप	दर
रेशीम.	शें. ११
जंझळि लांकूड.	किमतीवर	शें. २॥
इमारती व इतर लांकूड.	किमतीवर	शें. ११
कचढया व शिंपो.	किमतीवर	शें. ११
हस्तिदंत.	किमतीवर	शें. ११
खतें.		नाहीं.
हिरें, मोती वगैरे.		नाहीं.
कागदाकरितां चिऱ्या वगैरे		नाहीं.
कथा माल.		शें. ११
बूट, लू वगैरे.	किमतीवर	शें. ११
हत्थार.	...	शें. १ ते १५
दारुगोळा	किमतीवर	शें. २०
मोठारी सायकली वगैरे.	किमतीवर	शें. ११
शस्त्र	८० तोळे	२४ रु.
हिनार्शन.		नाहीं.
औषधी व रासायनिक द्रव्यें.	...	शें. ११
शेतकीची आज्ञेत येण.		नाहीं.
घडमाळें.	किमतीवर	शें. २०
चाकू काऱ्या वगैरे.	किमतीवर	शें. ११
डेयरांचें सामान इलेक्ट्रो ब्रँडेड वगैरे.	किमतीवर	शें. २०
टेलिग्राफांचें साहि.	किमतीवर	शें. २०
बॉटर लिफ्ट, शुगर मिल, ऑईल प्रेस.		नाहीं.
रंग.		शें. ११
लाकडी सामान.	किमतीवर	शें. ११
कांब व चिनी मातीचे जिन्नस.	किमतीवर	शें. ११
कांबेच्या बांगळ्या, सोटी मोती.	किमतीवर	शें. २०
पाकेचीं येथ वगैरे.	किमतीवर	शें. २॥
लोटांछी व पोल्यादी जिन्नस.	किमतीवर	शें. २॥
घोण्याचे जिन्नस व	किमतीवर	शें. २०

माल	माप	दर
सोनें, रुपें, निवेल वगैरे धातूंची नाणी.	नाहीं
चांदीचा माल व जिन्नस.	किमतीवर	शें. २०
तांबें, पितळ वगैरे धातूंचे जिन्नस.	किमतीवर	शें. ११
पुस्तकें, कंटाळंग, वगैरे.		नाहीं
कागद व स्टेश-नरी.	किमतीवर	शें. ११
रेल्वेचें सामान.	किमतीवर	शें. २॥
कापडाचें सूत कापड वगैरे.	किमतीवर	शें. ११
तागाचीं जुनी पोती		नाहीं.
रेशमा माल.	किमतीवर	शें. २०
लॉकर माल.	किमतीवर	शें. ११
विंथें पुतळें वगैरे.		नाहीं.
विमानें.	किमतीवर	शें. २॥
इमारती सामान.	किमतीवर	शें. ११
मेणवण्या.	किमतीवर	शें. ११
खिमेमा फिसम.	फुटास फि. ४ आ.	शें. २०
दोरा व दोरखंड	किमतीवर	शें. ११
आगपेटया.	शेस	१२ आ.
चटया.	किमतीवर	शें. ११
रबरी (पोकळ) टायर, टयूर.	किमतीवर	शें. ११
सुगंधी माल.	किमतीवर	शें. २०
छापखान्याचें व लिपोचें सामान.	किमतीवर	शें. २॥
फोटो वगैरे.	किमतीवर	शें. २०
जहाजें व बोटी जनावरें (जिवंत)	किमतीवर	शें. २॥
खेळणी, पत्ते खेळ्याचे सामान.	किमतीवर	शें. २०
छाऱ्या.	किमतीवर	शें. ११
साबण.	किमतीवर	शें. ११
जुनी नाणी, पदकें.		नाहीं
दगड, फरशी व त्याचे जिन्नस.	किमतीवर	शें. ११

हिंदुस्थानांतोळ निगत जकातांचे दर

माळ	माप	दर
कच्चा ताग	४०० पौंडांची बेल	१८८ ते ४८८
तागाचे विपस	३२४० पांढऱ्या टन	६ २० ते ३२
तांदूळ	८२ ३ पांढऱ्या मण	८३
चहा	१०० पौंड	१८८
कातडी	पौंड.	८१ ते १४

या या ह्य देश — युरोपमध्ये 'इंग्लंड' या अर्थ केवळ मादक पदार्थांवरील कर असा, नसून, सामान्यतः 'देशी मालावरील कर' असा आहे. अशा असा. प्रकारचा कर उद्योगपदे वाडलेले आहेत, असा देशातच असतो. अशा कराने उद्योगपंचाच्या बंधास मोकळा करण्या होत असल्यामुळे मोठ्या अडचणीच्या प्रसंगाशिवाय इतर देशी तो वसित न बघवतात. तरी पण हा कर प्राचीन काळा रोमन साम्राज्यात असल्याचें आढळतें. 'माम्. रोमन सरकारचा हा कर रोडका एक इतक्या कमी प्रमाणात असे अगि तो कर चोडा काळक होता. म्हणजे ऑगस्टस बाद-शाहानें तो प्रथम सुरू केला आणि इ. स. ३८ मध्ये तो बंद करण्यात आला. असल्या करास रोमन लोक नापूस असत. अवघे कर 'ग्रेट्टेड किंगडममध्ये' प्रथम सिव्हिल्वोर (यादवी युद्ध १६४९) नंतरच्या लोकशाही सरकारानें हॉलंडचे उदाहरण पाहून बघविले; व ते निरनिराळ्या प्रकारच्या दारूवर सुटका दिले. या कराचें एक निराळें स्वरूप म्हणजे परबान्यावरीलच फी हें होय. शिखर कारणरे, बंदुकी कारणारे, लिलावाच्याचा 'धंद्या' करीवाले, पेंडत शीपचे विकणारे, तंबाखू व तपकीर तयार करणारे वगैरे लोकाना परवाने (लायसेन्स) देताना फी म्हणून कर घेण्यांत येत असे. रोमन लोकांप्रमाणे ईशजिह्वा असल्या कराना नापूस असत, ही गणत ईमनी गंध व पण वादवावरून स्पष्ट दिसत की जॉनसनन आपल्या डिव्हनरील इतर अनेक शब्दाप्रमाणें 'एक्ससाइज' या शब्दाचाहिं तत्कालीन राजकीय परिस्थितीची विदेशीक अशी व्याख्या केली आहे. ती अशी — 'जिनसावर बसविलेला तिरस्करणीय असा, अगि ज्यानी कर यावयाचा त्याच्याच शुद्ध भावोनी हासकाची ठरविलेला कर.' ब्लॅकस्टोन नामक प्रसिद्ध कायदेवालयपडितानेहि असे म्हणत आहे की, 'अमदी आरंभापासूनच या कराचें नांव ईंग्लंडातील लोकांनी हेंच पाह्यत आलें आहे' तमापि १७१८ व्या शतकाच्या मार्गानें हल्ली या कराच्या पद्धतीत पुष्कट सुधारणा झाली असून लोक ती छत्तीपावें देऊ लागले आहेत. नेपोलियनबाबोरच्या युद्धामुळे ब्रिटिश सरकारला पेशाची टंचाई पडली, त्यावेळी विद्या, मेगवच्या, विदें, काच, कातडी, कामद, मीठ, सापण व इतर अनेक शिनसावर कर बसविण्यात आला होता. ब्रिटिश दारूवर जकात १६६० मध्ये दर गॅलनास काही पौंडे पेन्स इतकी

प्रथम बसविली. ती वाडती वाडता १८२० मध्ये दर गॅलनास ११ शि. ८॥ पेन्स इतकी झाली. व मिठावरील कर तर त्रिपटवीपट वाडविण्यात आला होता. अलंकडे असल्या करापासून होणारे उत्पन्न वाडत गेलें असून मजुरांच्या भरणारातीची ही उत्तम कसोटी आहे असे मानले जातें.

'एक्ससाइज' म्हणजे परदेशांवरील व त्यापारावरील वगैरे असा अर्थ असून तोच अर्थ पाश्चात्य देशांतल्या प्रमाणे हिंदुस्थानांतहि रुढ आहे.

जॅक्सन अँड्स (१८६७-१८४५) — हा ग्रुनेट्टेड स्टेट्सचा सातवा प्रेसिडेंट यासां बघावतात इ. स. १८६७ त जन्मला. त्याचे आईबाप मूळ आयर्लंडमधून विकडे देशाच्यास गेले होते. जॅक्सन हा स्वातंत्र्ययुद्धात १८६१ मध्ये शत्रूच्या हातीं सापडून कैदी झाला असता त्याला वाईट शिडीचें कायदेक्यामुळे पुढें मरेपर्यंत तो प्रेसिडेंटचाच द्वेष करीत असे. पुढें त्यानें कायद्याचा अभ्यास करून १८८७ मध्ये वकिली कृत केली १८८८ त फौजदारी कामांनील सरकारी वकिलाच्या जागी याची नेमणूक झाली. १८९१ त त्यानें मिसेस वॅनेलस लॉलास लावें तयापि त्यावेळी तिच्या पहिल्या नवव्याच्या घटस्फोटाच्या अवघांत कोर्टाचा निकाल झालेला नव्हता. तो पुढें दोन वर्षांनीं ही दोषी एकत्र आगाऊच रहात असल्याचें जाणून कोर्टाला याचा सापला. जॅक्सननें १८९६ त डेवेली स्टेटची पठना करण्याच्या कामात मदत केली. त्याच साली तो केडरल प्रतिनिधीसभेचा सभासद झाला. व १८९९ त सेनेटर झाला. १८९८-१८०४ पर्यंत डेवेलीमधील वरिष्ठ कोर्टातील जजमचें काम त्यानें केलें कायतर पुढें थ्रिसेंटच्या जागी निवड होईतोपर्यंतच्या काळात जॅक्सननें लष्करात नोकरी करून अनेक धाडसाची कृत्ये केली. माप सातवी वर्षात त्याचें अज्ञान, बेकायपणा, विक्षिप्तपणा, भांड-खोरपणा, मूर्खपणा वगैरे अनेक दोष दिसून आले स. १८०९ मध्ये तर त्यानें चालिष डिकिन्सनला ईद्रमुद्धात ठार मारलें. तो लष्करी अधिकारी होता, तेव्हा न्यू ऑर्लिन्स येथें तळ असता त्यानें लष्करी कायद्याचा कडोरपणें अमल केला व विरोध करणाऱ्या एका जवाना इद्रपारीची शिक्षा दिली तसेंच फ्लोरिडा येथें असतां त्यानें दोन ब्रिटिश इशमाना कैद करून ठार मारले, त्यामुळे ते प्रकरण ब्रिटीश सरकारांत होतें. पण फ्लोरिड्याचे अमेरिकेनें विकून घेतला व जॅक्सनला तेथें लष्करी गव्हर्नर नेमिलें १८२४ सालातील प्रेसिडेंटच्या निवडणुकीत तो पहिला आल्यामुळे त्याला प्रेसिडेंट निवडले. जॅक्सन कोणाबरोहि एकदम पूर्ण विश्वास टाकीत असे. त्यामुळे पुढें व कावेबाज राजकारणी पुरपाच्या हातातील तो बाहुलें बनत मान्य तत्त्व पिटीला जॅक्सनच्या अंगीथे मोसदारपणा, उल्हास, कडवेपणा, रोडबोकपणा, स्पष्टबोकपणा वगैरे गुण फार पंचत पडले होते व या विडीच्या राटपडनें तो पुढा १८२८ त प्रेसिडेंट निवडून आला. जेव्हापुढच्या वर्षीच प्रथम

डेमोक्रेटिक जर्क रिपब्लिकन पक्षांत दुफळी होऊन जैक्सनपक्ष व अँडेन्सपक्ष असे दोन पक्ष झाले. जैक्सन स्वतः हुडेल-हप्पी कृतीचा असल्यामुळे तो प्रधानांना राजकीय सहामसल-तांत न घेतां आपल्या खासगी दोस्तांच्याच सल्ल्याने राज्य-कारभाराच्या गोष्टी ठरवीत असे. अशी बायणूक होती तरीहि जैक्सन १८३२ त पुन्हां प्रेसिडेंट निवडून आला. या सुमारास युनैटेडस्टेट्स बँकविरुद्ध कोर्षा त्याचे कान फुंक-ल्यामुळे तो ती बुडविण्याच्या उद्योगास लागला. या त्याच्या अरेरावी कृत्यांबद्दल सेनेट समेन एक निषेधपर ठराव पास केला. तेव्हां त्या समेयी झगडा करून त्याने तो ठराव काय-देवुकतून काढून टाकविला. नेपोलियनच्या 'कॉन्टिनेंटल सिस्टिम'मुळे झालेल्या नुकसानामरपाईशी रक्षक बऱ्याच यूरो-पीय राष्ट्रांकडून त्याने जखने वसूल केली. याच सुमारास सर्व राष्ट्रीय कर्जाची फेड करून उरलेली ३५०००,००० पौंडाची गाढा शिल्लक रकम एंडर संस्थानांना सार्वजनिक खर्चाकरिता त्याने वाटून देवविली. याच वेळी त्याची अण्य-क्षपणाची मुद्राहि संपली. जैक्सन स्वतः गरीब कुलात जन्मला असल्यामुळे तो गरीब वर्गाचा पुढारी बनला. त्यामुळे तो प्रेसिडेंटची जागा सोडल्यावर पूर्वपक्षाहि अधिक लोकप्रिय झाला. अखेर १८४५ जून ८ रोजी तो मरण पावला. [संदर्भग्रंथः—एनसायडो. ब्रिट. भा. १५]

जैक्सन व्हिले शहर—क्रॉरिडामधील (अमेरिका) ङपूढल विभागातील हे एक सुप्रसिद्ध ठिकाण. "सेंट जॉन" नदीच्या दक्षिण तीरावर संस्थानाच्या ईशान्य दिशेस वन-लेले आहे. साची लोकसंख्या २८४२९ आहे. त्यापैकी, १६३३६ नांभी व ११६६ परकीय आहेत. शहर "क्रॉरिडा" संस्थानांत सर्वांत मोठे असून शहराची आगगाळ्या व योर्टीचे दळणवळण आहे. रेल्वेचे हे मुखेड ठिकाण असल्यामुळे शहराला "क्रॉरिडाचे प्रवेशद्वार" असे म्हणण्यात येत. येथे बऱ्याच सुवक व प्रेक्षणीय इमारती आहेत. दिसण्यांत शहर फार मोहक आहे. नाभी लोकांकरितां स्थापन केलेली दोन विद्यालये 'नॅशरिडा वॉट्स्न अँकेडमी' व 'कुक्रमन्स इन्स्टिट्यूट' प्रसिद्ध आहेत. सहूलगतच 'नॅशरिडा ऑस्ट्रिच फार्म' प्रेक्षणीय आहे. उद्योगधंद्याच्या दृष्टीने शहर फार मह-त्वाचे असून येथे कारखाने बरेच चालतात. कारखान्यांचे एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०५) ५३४०२६४ डॉलर होतें. १९०९ साली येथील (मालाची) निर्यात २५०,३३७३ डॉलर व आयात ५१३४३९ डॉलर किमतीची होती. व्यापारी नेमाणांचे हे महत्त्वाचे ठिकाण आहे. १८३३ साली येथे कॉपोरेशन स्थापन करण्यांत आली. व्यापारामुळे शहर भारमराटीस येत आहे. येथील हवा थंड असल्यामुळे बरेच लोक हिवाळ्यांत येथे मुक्कामास असतात.

जखमा—स्वयेचा भंग होऊन ती विदर्भ होते त्यास हे नांव आहे. तथापि ठेंबाळणे, मुष्टाळणे, व स्थाळणे अंग काळीनेळे होणे या इंगांमध्ये स्वमंग नसला तरी अंतील

मांसल भागास त्यायोगे जखमा झालेल्या असतात. जेथे त्वचा विसविशीत असते तेथे मूज व काळीनेळे विशेष होत. पण शरीराचे जे भाग कठिण आहेत तेथे ही लक्षणे प्रमुख नसतात अंतील मांसल भागांत केशवाहिन्ध्या फुटून रक्तस्राव होतो हे या काळीनेळेपणाचें कारण व तें पुढे हिरवे पडून नंतर नाहोवें होतें. हा रक्तस्राव बराच असल्यास त्यास रक्तगाढ म्हणतात. ठेंबाळलेल्या भागास उपचारः—त्यावर थंडगार पट्टी ठेवावी. म्हणजे त्वचेसालील रक्त स्राव थांबवो. बहुधा सर्व प्रकारच्या लहानमोठ्या ठेंबाळण्यांतलें सांसळ-लेलें रक्त गिरून नाहोवें होतें. पण कधी कधी मात्र त्यामध्ये पुण्यादि होते व मग तें गळवाप्रमाणे फोडावे लागतें. अशा प्रकारच्या जखमांना अन्यत्त जखमा म्हणावे व पहिल्या प्रकारच्या जखमास व्यक्त जखमा म्हणावें. त्याचे भेद असे आहेत. (१) शस्त्रघात, (२) विदर्भघात, (३) विद्ध किंवा छिद्रितघात आणि (४) गुलाबीप्रक्षेपिणीघात. (१) शस्त्रघाताच्या बाजू साफ कापलेल्या असून रक्तवाहिन्ध्याहि कापल्या गेलेल्या असतात (२) ज्या जखमांच्या दोन्ही बाजू साफ कापल्या नसून तुटक्या असतात त्यांना हे नांव आहे. येथे अगर विनयारच्या मोठ्या यंत्राचा आघात वसून या होतात. (३) विद्धघात म्हणजे जखमेच्या रंदापेक्षा खोली अधिक असते त्यास म्हणतात व अणजुर्वादार शस्त्राच्या योगाने तो केला जातो. त्यापासून रक्तवाहिनी फुटल्यामुळे उदर, छातीतील एखाद्या महत्त्वाच्या हृदयास जखम होण्याचा संभव असतो. शिवाय या असल्या जखमांत नकळत दूषित जंतु हेव्हांचे शस्त्रमागे अगर अन्य तऱ्हेने जातात, व ती जखम विषघट्टे. या खोल जखमा खोलपर्यंत नीट दोन्ही बाजू शिथीत न आल्यामुळे नोट असून येत नाहीत.

पांथा त्या उ व चारः—शस्त्रघात बांगला साफ करून रक्त थांबविणें व आत कांच, शस्त्राचे टोक घेवरे वाघपंदीस असतील ते काढून दोन्ही बाजू रेशमी दोन्याने, क्यास्टाउते, किंवा रोप्य तारने शिवतात. दूषित जंतु आत राहिले नसले तर जखमेच्या दोन्ही बाजू मिळून येऊन वांकडा तिकडा वण तेंथे न रहातां प्रणविरो-पण होत. (२) विदर्भ घातां व होणे, कुजणे, धावें होणे किंवा घसुवीत यांपैकी कांही होण्याचे भय असते. या जखमा वाकडे तिकडे वण राहून बऱ्या होतात. व त्या बऱ्या होण्यास थंडाळ दोष असतील किंवा नसतील त्या त्या मानाने अधिक किंवा कमी वेळ लागतो. असल्या जखमा स्वच्छ करण्यास कठिण जातात. त्यासाठी कारवाहिक आसीडाच्या धावनाचा उपयोग करावा व वेडेवांकडे फाट-लेले, तुटलेले जखमेचे भाग कातरून काढून जखमेतून निचरा होण्यासारखी तजवीज करावी. अशा जखमांना एकदम टाक्यानी शिंपून टाकणें बरें नव्हे; तर त्यात आयडीफार्माचा जाळीदार बोळा घट घडवून काढी, दिवसांनी जखम लाल व विरोगी दिव्हा लाली व जखमेच्या तोंडापर्यंत असून

आलो म्हणजे येथे दुसरीकडील चामडी बसवून लवकर जखम बरी करावी अशा चरमातील सात सडण्यास आरंभ होता किंवा जात अखिभोग अथवा अस्थीवरील सातस्थान घट्ट झाले असेल व अराम द्यायला जाण्याची संधी उपच असली तर तो मागच (हात, पाय, पोटा इ.) कापून काढणे जरूर असते. (३) विद जलमात आंगुल कण, पदार्थ वगैरे शिरले असतील ते कारमाळीक धावनाच्या पिचवा-च्यानी गहरे आणवेत. हा किरणाच्या योधाने सुया वगैरे पदार्थ कोठे अडवून माघात बसले असतील ते अगोदर निमित्त करता आल्याने बराच प्रास वांचतो. जखमेत एखादी रक्तावाहिनी फुटली असल्यास ती अगोदर बांधावी, व त्यासाठी जरूर तेवढी अराम आणतो घाटी करावी हात, पाय, तुळा पडल्यास एखादा मज्जातंतु तुटला असेल त्याची टोंके ओढून द्यावी. नंतर निचरा होण्यास पुरेसा तज्ज्ञास देवून जखमेत आयुर्वेदाप्रमाणे काळजी घ्यावी. (४) गंद्याच्या गोळ्याच्या जखमा— जर त्या मोकळी किंवा सी मेडकडे असतील तर त्यात रफ-छाव करवा नसतो. जेथे गोळी शिरली तेथे थारिक छिद्र असते व बाहेर पडते तेथे भेग असणे पाहण्याच्या कपट्याच्या मागनेच कायती ही गरम विषडण्याचा संभव असतो, किंवा आत एखादी रक्तावाहिनी फुटली असल्यास ती अगोदर बांधून घ्यावी लागते. या गोळ्या फक्त माणूस जायवेदी करतात. व त्या प्राणपातक नसतात. पोटे अपवाद बगळले असता हाडातून सुटली ही गिरमिटांने सुंदर वाटेल छिद्र पाडल्याप्रमाणे आरपार निघून जाते पण अखिभोग होत नाही. एखाद्या वेळी मात्र हाडाचा तुडा होतो. उद-रत व आतल्यात गोळी शिरली असता शेजारील आतडे त्या गोळीने झालेल्या मारीक छिद्रात चिकटत व मोकळी पुढे अर्धकर व मोठी छिद्र पाडणारी गोळी हेन्नी मारितीची डम-रम गोळी शरीरात व्हाऊ घेवून पुन्हा पसकून सात अस्थींचा पार नाश करते. फुलपी गोळे फुटून विदारणे जखमा कर-तात. छरे कोळ्यासारख्या टिकाणी लागले तर अर्धकर इजा करतात. त्वचेला गोळी लागून गेल्यास त्याचा भाजवल्यासारखी काळी होते. या गोळ्यापासून रक्तस्राव, मूदूत धक्का व जखम द्यायला होणे ही तीन मुख्य भयं असतात.

आ मु ये ही व वि कि ता — ज्या जखमेत तोंड व्यथा असेल ती काढतहीच येण्यापासून तूप किंवा घालेल किंचित कन करून त्याने वेचली. त्यावेळी क्षतातील ऊष्मा बाहेरला असतो तो कमी परण्याकरता तुल, चंद, घाडुर, व विषय असे लेव करावे. तोंड लोख असलेल्या जखमा सात अस्थीकरता त्यावर विशेषकरून मध तूप लावावे आणि पित्तनाशक थंड उपचार करावे. ज्या जखमात तोंड झाला असेल त्यावर वमन, विरेचन, उपवास, पथ्यभोग, रफ काढणे हे उपाय करावे. घट व विदलित यावर हेच उपाय विशेषतः करावे. कारण त्यात रफकाव

कमी झाल्यामुळे त्या जखमा फार लोकर पुढतात. धाकीच्या जखमात प्रथुभा रफ अतिशय जाते. रफत्याने वायु इतित होऊन अतिशय वेदना कसलागतो. त्यावर छेदपान, परिपेक, शेक, आणि वातनाशक औषधानां सिद्ध वेचेली छेदपती हे उपाय करावे याप्रमाणे ही सात दिवसांची जखमेची चिकित्सा घ्यायला. सात दिवसांनी त्याचा क्षेम कमी झाला की पूर्वी सामितेलेही प्रणाली चिकित्सा करावी.

ही सामान्य चिकित्सा आहे. विशेषकरून धूयात (शंस वेष्टा भाग) लगेच टणका बंद करून वर तूपे लावावी. अवजुतावर करक लावावे. विष्टि व प्रविर्लथित यावर योग्य रीतीने शिवून कापसाची घडी घसवून दावून पायावे डोळा फुटला असल्यास तो मग होत नाही, न फुटला जेवत अस-त्याम शिरात इजा न होईल अशा रीतीने तो जागच्या जागीच बसवून त्यावर कमळाचे पान ठेवून हातांनी दाबावा. नंतर त्यावर कोळीच्या तपाचे संचन, नस्य व तर्पण करावे हे सर्व प्रकारच्या कोळ्यातील आपातवर हितावह आहे. गळा दाबल्यामुळे डोळा लोल गेला असल्यास वाति आणणे, उन्हासे आणणे, शिंका आणणे, आस बंद करणे, आणि पुटण्या डोळ्यावरील उपाय हे करावे. फान घुटून पडला असल्यास तो शिवून तेल लावावे वादी कापली असून त्यातून वायु बरी बाहेर येत असल्या तर ती जागच्या-जागी सारली घसवून अवजडवळ टाकून घाबली. त्यावर डोळ्याच्या तुपाचे संचन करावे. रेष्यास उताणा हाऊ न देता निचवावा आणि निजल्यानिजल्याच खाऊ घालावे. हातापायात आडवा व तिरेंपा पाव लागल्यास तो नीट जेथल्या तेथे बसवून शिवून तेथे जाव व घट वर वाटले गुंडाटून घ्यावे अथवा बरोबर जुळत बसल्यास चान-द्याचा योग्यपद्धत करावा. अंघास आपात लागल्याने ते लेंयू लागले असता पायावर व डोळ्यावर पाणी शिंपवून अंद नीट बसवून तुलसेवनी मासक शिंपणीने शिवून कंठरेस पथ बांधून, अंघास ओकण्यापासून बांधून अडकवून ठेवावे. यावर स्नेहाचे संचन करू नये. कारण स्नेहाने तेपील प्रणत प होतो

हातपाय सात घुटून पडला असल्यास त्याने थोटुक (राहिलेला भाग) घुकीने तेलाने भाजून त्यात पोपसारखा बघ बोधावा आणि नंतर प्रणामाचे उपचार करावे. विडा-वर (कोळ्याशिवाय इतर टिकाणी टांचले जाणे) आतोल सस्य काढून प्रणामाचे चिकित्सा करावी विदलित्यावर अंगप्रणाली चिकित्सा करावी. कोपयात शल्य गेले असल्यास ते काढून त्या टिकाणी प्रणत केसाची घक्कटी घालावी. ती न पातल्यास मंदूचा खाव होऊन त्यामुळे कुपित झालेला वायु रेष्यास मारतो असजसा प्रण भरत जाईल तसतसा दडदड एक एक केंस काढून टाकावा आणि कुदायित मंदूचा खाव घाल्यास ती ज्वणी भरून काढण्याकरिता दुसऱ्या प्रणालीने मंदू लावे. कोळ्याशिवाय इतर टिकाणी

लागलेलें शल्य काढून टाकून त्या ठिकाणी स्नेहांत बुडविलेली वात घालावी. फार लांब व खोल गेलेलें बारीक तोंडाचे आणि ज्यांतून रक्त वाहिलें आहे अशा घातांत बारीक तोंडाच्या पिचकारीने ताजें कडत कडत तिळाचें तेल घालावें.

शल्यार्थे कोठा फुटून अमाशयांत रक्त जमलें असल्यास वमन आणि पक्षाशयांत रक्त जमल्यास विरेचन व स्नेहहरित उष्ण अशा रेचक औषधांचा वस्ती यावा. ज्व, बरी व कुक्षीय यांच्या कडणाबरोबर अन्न खावें. ज्याचा कोठा फुटून फार रक्त गेलें आहे, त्यानें दुसऱ्या प्राण्याचें रक्त प्यावें. कोठा फुटण्याचे दोन प्रकार आहेत. एकात आंतडें ठेंबलें जातें व दुसऱ्यांत फाटतें. पहिल्यांत वर सांगितलेले मूर्छादि विकार कमी असतात आणि दुसऱ्यात ते अतिशय बाधक होतात. पहिल्या विकाराचा रोगी कदाचित देवबशात जगतो परंतु दुसऱ्या प्रकारचा रोगी कधीच जगत नाहीं. ज्याचे मूत्र, मूत्र व वायु हे आपआपल्या नेहेमीच्या मार्गांनी जात असतात आणि ज्यास पूर्वीक मूर्छादि उपद्रव नसतात त्याचा कोठा फुटला असला तरी तो खात्रीने जगतो.

आंतडें न फाटता बाहेर आलें असल्यास तें आत घालावें, फाटलें असल्यास घालू नये. परंतु याविषयां किर्याकांचे असें म्हणणें आहे कीं फाटलेल्या आतड्यास डांगळे दसवून त्याची तोंडे आत दत्तली म्हणजे बाकीचें अंग काढून घेऊन मग तें आंतडें आत लाटावें. आंतड्यास गवत, रक्त, व घुराळा लागलेला असल्यास तो पाण्यानें धुवून तुप लावून हाताची नखें काढून आंतडें हळू हळू आत सरावें. आंतडें बाळलें असल्यास दुधानें भिजवून पुष्कळसें तुप लावून आत घालावें किंवा बोट पशांत घालून फिरवावें. अथवा अंगारावर पाणी शिंपडावें; म्हणजे त्या योगानें आंतडीं आपोआप आत जातात व आकुंचित होतात. व्रण लहान असल्यास मुळें तीं फोड्यांत शिरत नसल्यास त्यांच्या मानानें पोट काढून आत ढकलावी.

तीं जागऱ्या आगी वसली म्हणजे मग व्रणास टाके मारावे. आंतडें जेथल्या तेथें न वसल्यास कुपित होऊन मनुष्यास मारतें. व्रण शिवल्यावर पोटासमोर्बती पडा बांधून वर तुप सोडीत रहावें. नंतर मळस नरमपणा येण्याकरितां व वायू साली सरण्याकरितां त्यास तापलेल्या कोमट दुधांत दंती फळांचें तेल घालून तें पाजवें. नंतर वर्षभर पूर्वी सांगितलेलें व्रणांचें पथ्य पाळावें. पोटावर आघात होऊन रयांतून मेदाची वळकटी बाहेर आल्यास तिच्यावर राख किंवा माती अथवा तुरट मुळ्यांचें वसणाल नूणें टाकून घारखें पट बांधून कुशल वैधानें अग्नीनें तापविलेल्या तोंडण शाखांनीं मोठ्या शिताफांनीं एकदम दाटक्यासरसें कापून टाकावें. सायकाश कापित वसल्यास पोटांत फळा व गुडगुड उत्पन्न होईल, किंवा कदाचित मृत्यूही येईल. बरोबर कापल्यावर व्रणास मध लावून तो बांधावा. आघात फोडें झाल्याचें कडत नसल्यास किंवा वेढा वाकडा अथवा उंचावरून पड-

ल्यास वातरक्तहारक तर्पण, मर्दन, अभ्यंग वगैरे उपाय करावे. ज्याचे शरीर ठेंबलें आहे किंवा मर्मावर आघात झाला आहे त्यास मांसरसाचें जेवण घालून तेलाच्या पिपांत वसतावें.

जगजीवनदास—हा चंदेल ठाकूर जातीचा 'सत्नामी' नामक हिंदु पंथाचा आद्य प्रवर्तक होय. उत्तर हिंदुस्थानात 'सत्नामी' या नांवानें ओळखिले जाणारे कर्मांत कमी तीन पंथ आहेत. (सत्नामी पंथ). एका पंथाचा संस्थापक हा जगजीवनदास होय. हा इ. स. १६८२ सालीं लखनौपासून ४० मैलांवर असलेल्या सरदह गांवीं जन्मला. तो सहा महिन्यांचा झाला तेव्हां त्याच्या बापाचा गुरु विश्वेश्वरपुरी यांनीं आपली घोंगडी त्याच्यावर टाकतांच केसरी तिलक त्याच्या कापळावर उठला. तो आपला गांव सोडून फारस गेला नाहीं. जगजीवनदास मूळ कबीरपंथाचा होता असें म्हणतात, व त्यानें काढलेला पंथ हि त्याच पंथासारखा व्यापक आहे. त्यानें आपल्या पंथाचा 'अध-विनाश' नांवाचा पवित्र ग्रंथ पद्यात्मक रचला आहे. या शिवाय त्याचीं हानप्रकाश (बाल सुमारे १७६१), महा-प्रलय व प्रथममंथ इत्यादि पुस्तके आहेत. मरणापूर्वी सुमारे दहा वर्षे जगजीवनदास यांनीं सरदह गांव सोडलें व तो तेथून पांच मैलांवर असलेल्या कोटवा गांवीं जाऊन राहिला. या ठिकाणीं तो इ. स. १७६१ सालीं मरण पावला.

जगजीवनदास बापा याचे निरनिराळ्या जातीचे चार मुख्य शिष्य असून चौदा इतर शिष्य होते. या पंथाचे नुसत्या संयुक्त प्रांतांत सुमारे ७५००० लोक आढळून येतात. कोटवा हा गांव बाबा व त्याचे वंशज यांस इनाम असून त्या ठिकाणीं वैशाख व कार्तिक आमावास्याच्या दिवशीं मोठ्या जत्रा भरतात. सत्नामी पंथाची माहिती स्वतंत्र दिली आहे. [इ. ओ. पु. ८; फूक; नेटिव्हल-बाराबकी गें; विस्वन-स्केच ऑफ दि रिजिजेअस सेक्ट्स ऑफ दि हिंदूज].

जगदलपूर(जगतिथाल)ता लु का:—हैदाबाद संस्थानांत करीमनगर जिल्ह्यांत हा तालुका आहे. क्षेत्रफळ ८६० चौ. मै. येथील लोक संख्या (१९११) ४६८२८ होती. ह्या तालुक्यांत तीन गांवें व २३५ खेडी आहेत. जमीन सुर्पाक असून महसूल सन १९०१ साली ३९ लाख रुपये होता. येथें तांदुळ तलावाच्या पाण्यानें पुष्कळ उत्पन्न होतो.

गं व.—जगदलपूर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. येथील लोकसंख्या १९११ साली ११६८८ होती. ह्याच शहरा-जवळ जाफरदुल्ला नोबाच्या सरदारानें सन १७४७ त बांधलेला छुन्या काळचा प्रसिद्ध किला आहे. येथें साली लोक रेशमी लुगडी तयार करतात. ह्या शहरा सरकारी शाळा व दवाखाना आहे.

जगदलपूर, ता लु का.—बऱ्हाद-मध्यप्रांत. बस्तर संस्थानांतील मध्यवर्ती तालुका. उ. अ. १९°-३०' ते

१८°-३५' व पू रे. ८०°-३०' ते ८२°-१५'. क्षेत्रफल २६०८ चौ. मै. लोकसंख्या १,३०,५८२. यात ७४३ गावे असून २ पोलीस ठाणी, सहा पोलिस चौक्या आणि एक इन्स्पेक्टर वंगला आहे. या तालुक्याच्या उत्तरफासून दक्षिणपर्यंत टेहळगांच्या रांगा आहेत. मावरी नदी जैपूर जिल्ह्यावर व हा तालुका यामधील सरहद्द लागली आहे. तीन-चतुर्थांश भाग जंगलांनी व्यापला असून त्यात साग व साल विटल आहे. मुख्य पीक तांदूळ आहे. वस्ती गारिया, मुठिया, पंजा, मन्ना लोकोबी आहे.

गो व—वस्तर स्थानच्या रामघाटीचे गो. इद्रावतीच्या तीरावर असून येथील लोकसंख्या ४६८१ आहे. येथील मुख्य इमारती नवा राजवाडा, इस्तेमल, कचेऱ्या तुर्क व शाळा. येथे मुली श्रिता व हलक्या जागीच्या मुलीश्रिता शाळा आहेत. येथे व्यापाराची मोठी पेठ असून मोठोमोठ्या पेठ्या आहेत. गौदासभोवार असलेला पूर्वीचा खंदक राही दिवसापूर्वी शहरच्या आरोग्याकरिता सुतविला आहे. जवळच एक समुंदर नावाचा डुबदार तलाव आहे.

जगदीशपूर—(१) हे शहर बंगालमध्ये शहाब द प्रगत आहे. येथील लोकसंख्या (१९११) ८९२४ आहे. येथे सापरेचा कारखाना जीरात चालतो. येथे एक म्युनिसिपलिटि आहे.

(२) हा नागिक दुसरे शहर मध्यप्रांतात मसपूर संस्थानात आहे.

जगन्नाथ—एक मराठी कवि. हा सतराव्या शतकाच्या शेवटी होऊन गेला. याचे “शशिमेनाकाव्य” रसनेत्र पद-तीने रचिलेले आहे. त्यातल कथानक जवीन असून बायरन, हर्डी व बर्गच्या पद्यकथांची आठवण करून देते. या काव्यश्रियाय पौराणिक आख्यानांवर व वेदांतविषयावरही या कवीची बरीच रचना आहे. या रचनेत, ज्ञानवृत्तिशी, बाष्प-मुषा आणि भगवद्गीता यावर टीका आहे. [महाराष्ट्रसाहित्य]

जगन्नाथपंडित—या प्रसिद्ध संस्कृत कवीसर्वगीची विषयनीत्या माहिती मिळत नाही. याच्या संबंधीच्या अनेक हेतूच्या प्रचलित आहेत. पण ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यांनी पारवी किमत नाही. याच्या अंशोभयेंत याच्याविषयी जी माहिती मिळते तेवढीच निश्चिनीय मानणे जरूर आहे.

भागीनीविलासाच्या व प्राणाभरण ग्रंथाच्या शेवटी व आसकरिलासाच्या प्रारंभा जी मजूर आला आहे त्यावरून तो ते-नीवी व नीनाडी नावाच्या मद्राजसत जन्मला असे दिसते. [तेजसावय मंगलालय (प्राणाभरण); तैलंग मुला-वर्तसेन जगन्नाथेन (आसकरिलास)] रसार्णवधारातील स्तंभावरून हाच्या वापाचे नाव पंडित व आर्देचे नाव लजनी होते असे कळून येते. पेरभट्ट हा फार विद्वान होता. त्यामुळे जगन्नाथाच्या आपल्या विद्यापाप्पन रुचे हाताची पूर्ण माहिती होती पुढे यशांत येताच कोणा तरी राजाचा आश्रय मिळावा या हेतूने तो वर्तकच्या राजाकडे गेला. पण तेथे

त्याची मान्यता झाली नाही त्यामुळे तो जगपुरास येऊन तेथे त्याने संस्कृत शाळा काढली. पुढे तो शहाजहान बाद-शाहकडे गेला व त्याला आपले काव्यकौशल्य व अग्राह ज्ञान पटवून देऊन त्याचा आश्रय जगन्नाथाने मिळविला. त्याला शहाजहान बादशाहाने पंडीतराज ही पदवी दिली होती. दिक्षी दरबारात एका घनेडघोर काजीशी पंडिताचा वाद होऊन त्याने काजीचा पराभव केला व त्यामुळे शहाजहान बादशाहा त्याच्यावर फार संतुष्ट झाला असे म्हणतात. काजीशी वाद करावयासाठी जगन्नाथ पंडिताने फारशी व उदु आपाचा अभ्यस्त केला. या भाषेवरील त्याचे प्रभुत्व त्याच्या अंशेत व्यक्त होतं. शहाजहानाची मुलगी लवंगा दिव्यावर त्याचे प्रेम नडले होते व लवंगांभीही मन जगन्ना-थाच्या लजामुळे मोहित झाले होते पुढे त्याने लवंगांशी लग्न झाले व त्याने आपला काळ पतव घेऊन घालवला. पुढे त्यात उपरते प्राप्त झाली व ती काशीत आला. तेथील पंडितानी त्यास लवंगांतह प्रायश्चित देऊन आपल्या जातीत घेण्याचे नाकारले तेव्हा त्याने पंथचे आराधन केले व धर्मने त्या होण्याचा दर्शन देऊन त्याचा उद्धार केला अशी आख्या-यिका आहे.

ग्रंथ.—जगन्नाथ पंडिताचे (१) अमृतलहरी, (२) आसकरिलास, (३) कल्यालहरी, (४) चित्रनीमासाखंडन, (५) जगदाभरण, (६) वीरपलहरी, (७) प्राणाभरण, (८) भविनीविलास, (९) मनोरमाकुचमार्दिनी, (१०) यमुनावर्णन, (११) लक्ष्मीलहरी, (१२) छुवालहरी, (१३) रत्नगांधार इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. अमृतलहरीमध्ये यमुनेची स्तुति केलेली असून हा ग्रंथ काव्यमालेत प्रसिद्ध झाला आहे. आसकरिलासात नवाय आसकरानाचे चरित्र-वर्णन आलेले आहे हा ग्रंथ संपूर्ण उपलब्ध नाही कल्यालहरीत विष्णूची स्तुति केलेली आहे व हा ग्रंथ काव्यमालेत प्रसिद्ध झाला आहे अर्ध्या दीक्षिणाचा चित्रनीमासा नावाचा ग्रंथ आहे. त्याच्यातील होपाव भंडन कल्याणासाठी चित्रनीमासाखंडन हा ग्रंथ जगन्नाथाने लिहिला. जगदाभर-णात दारानी स्तुति आलेली आहे. याची एक प्रत कोटाच्या राजाच्या पदरी असलेल्या गंगावतस नावाच्या पंडितानाची अगल्याच्या उल्लेख दुर्बंदासांनी रत्नगांधारच्या प्रस्तावनेत केला आहे. वीरपलहरी उर्फ मंगलहरी हे प्रसिद्ध काव्य गंगाच्या स्तुतिपर आहे. हे काव्य फार लोकाप्रिय आहे. यातील कविता सुंदर व कल्पनाप्रसुर आहे. गंगेच्या प्रगात प्रवाहाप्रमाणेच गंगानदीच्या स्तुताचा प्रवाह या काव्यात गम्भीरपणाने वृद्धात असलेला दिसतो. प्राणाभरण काव्यात आस मचा राजा प्रणवाराधन याच्या संबंधीची प्रशंसा आलेली आहे. हेहि काव्य काव्यमालेत छापण्यात आलेले आहे. भागीनीविलास हा हा जगन्नाथपंडिताचा भाविप्रसिद्ध ग्रंथ होय. यामध्ये त्याच्या स्फुट काव्याचा स्फेद असून हा काव्य फार सुंदर आहेत. या ग्रंथाची अंशोखिलास

मृगारविलास, कृष्णविलास, व शांतविलास ही चार प्रकरणे असून ती बोधपर व मनोरंजक आहेत. शांतविलासांत परमेश्वराची केलेली स्तुति फार प्रमळ व हृदयंगम आहे. कृष्णविलासातील त्याचे श्लोक सहजसुंदर व हृदयाला पादर कोडणारे आहे. अम्योक्तविलास बंधपर व रसभरीत आहे. मृगारविलासांत विद्याचे द्वंद्वोपम वर्णन आहे. मनोरमाकुचमर्दिनी हा ग्रंथ भट्टोजी दीक्षिताच्या प्रौढ मनोरमा या व्याकरणविषयक ग्रंथाचे खंडन करण्याकरिता त्याने लिहिला. यमनावर्णन हा ग्रंथ यथात लिहिलेला असून त्यांत यमुनेची स्तुति केलेली अद्भुतते. लक्ष्मीलहरी व कान्यकुब्जलहरी यांचे काव्यमालेंत सुप्रसिद्ध झालेले आहे. सर्वांत प्रसिद्ध असा याचा ग्रंथ म्हणजे रसगंगाधर हा होय. हा ग्रंथ अपूर्ण आहे. यात जलहारशास्त्राचे निवचन आलेले आहे. या रसगंगारूप जगन्नाथाची अलंकाराद्यांतील पारंगतता दिसून येते. या ग्रंथाविषय शास्त्रिणा, पंडितरायशतक हे दोन ग्रंथ यांनी लिहिलेले असे म्हणतात. पण त्याला पुरावा मिळत नाही.

जगन्नाथ नांवाचे दहावारा पंडित होऊन गेले व त्यांची काव्ये व ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. यांमुळे त्यांच्या काव्याची सरासरी होण्याचा संभव आहे. जगन्नाथपंडितांच्या ग्रंथांविषयी म्हणजे तितका अभ्यास झालेला नाही. याचे कारण फक्त नाही. पण याच्या ग्रंथाचे अवलोकन घेताना तो उत्तम कवि व पंडित होता असे दिसून आल्याशिवाय रहात नाही. रसगंगाधर, मनोरमाकुचमर्दिनी, धिप्रमीमांसाखंडन या ग्रंथावरून जगन्नाथाची अस्मान्य विद्वत्ता कुशाग्र बुद्धि, प्रयत्नशील व्यवहारचातुर्य, अलौकिक प्रसंगावधान इत्यादि गुण दिसून येतात. माधुर्यपदलिरयादि काव्यबोधक गुण याच्या काव्यात ओतप्रोत भरलेले आहेत. याचे गटलेख देखील नोरदार व उत्कृष्ट आहेत. याची काव्ये वाचताना विरहण अंगर जयदेव या वर्षीची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. प्रसाद हा याच्या काव्याचा मुख्य गुण आहे. हा विषयी व उदास होता असे दिसते.

जगन्नाथपंडिताच्या काल संबंधाने थोडासा मतभेद आहे. मामिनीविनायकीकार वैद्यांच्या मते जगन्नाथ हा अठराव्या काळा नसून शहाज्हा नाच्या वेळी असावा दिसते. पण आपटे (सार्ध मामिनीविलास) म्हणतात की हा अकराव्या व बाराव्यात वाढशहाच्या, दोघाच्यादि काळा असवा. ते कमहिं अनो. कहाज्हात वाढशहाच्या पदरी हा कवि होता हे सर्वसमत आहे. अपण्या दाखित व भट्टोजी दीक्षित यांच्या उल्लेखावरून हाच गोष्ट सिद्ध होते.

[सं द भे ग्रंथ — अर्थोवीन कोश; रसगंगाधर (काव्यमाला); मामिनीविलास, (काव्यमाला); यमवंध गोविंद तेंडेबाळे. पंडित जगन्नाथराय (१९१६); वैद्य-मामिनी उदीध; वि. न. पराशरे; मामिनीविलास; दद्याधय

अनंत आपटे—सार्ध मामिनीविलास; लक्ष्मणशास्त्री लेले—महाराष्ट्रभाषा].

जगन्नाथपुरी—'पुरी' पहा.

जगन्नाथ शंकरराव, मुकुंटे (१७२५-१८६५)—मुंबईचे एक दानगार गृहस्थ. जात—देवज्ञानाक्षण; जन्म माघ वद्य १३ शके १७२५; लोकांत शिक्षण प्रसार करण्यासाठी १८२२ त जी मंडळी स्थापन झाली तीत हे प्रमुख होते. त्यांच्या परिश्रमाने एतद्देशीयांना १८२९ त ग्रंथ जपूरीत बघण्याचा, १८३२ त जे. पी. होण्याचा, अ. वि. १८४४ त रॉयल एशियाटिक सोसायटीत शिरण्याचा हे हक्क मिळाले. मुंबईच्या त्या वेळच्या बहुतेक सर्व सार्वजनिक चळवळीं यांचे प्रमुखत्वाने अंग असे; यांनी मुलांची व मुलींची असा शाळा चालवून व त्याप्रतिष्ठे ३० हजार रुपये दिले. तेच पुढे यांच्या 'चिरंजीवांनी' 'जगन्नाथ शंकर राव' शिष्यवृत्तीस दिले; यांनी लोकोपश्रींगी कामांत पुढळव पेशा राखे केला. राज्यकार्यापुढे आपले म्हणणे वागले मांडता यावे म्हणून १८५२ त वी. व्ही. असोसिएशन काढली; १८६१ त एतद्देशीयाना बेजि. कॉन्फेरेन्सत बसण्याचा हक्क मिळाला व त्यात त्यांची स्वतःची निवडणूक झाली यांनी धर्मार्थे दहापने काढले, धर्मशाळा बांधण्या व विहिरी खणण्या, हे सर्व जातीस पार प्रिय होते; सर फ्रेडरिक लिओपेल्ड आर्थर यांनी आपल्या रुक्म्या मुलाचे नाव 'लिओनार्ड रायट शंकर राव' असे ठेवले; मुंबईतील हिंदु समाजानुगि प्रस्तुत जागेवरून दुसरीकडे न जाण्यांत याचे परिश्रम बरेच कारणीभूत झाले. मुंबईतील लोकांनी सार्वजनिक वर्गणीचे यांचा भव्य पुतळा टाऊन हॉलांत उभारला आहे; मृत्यु ता. ३१ जुलै. १८६५ [मनोरंजन, दिवाळी अंक १९१०].

जंगम—ही लिगायत गुरुची जात आहे. जंगम लिगाचे (देवळातील स्थावर लिगाचे नव्हे) उपासक ते जंगम. प्रत्येक लिगायताला गुरु हा असा पाच लगता. त्यामुळे या जंगमबोला घेरेच महत्त्व आले आहे. गुरुस्थल (विवाहित) आणि विरक्त (ब्रह्मचारी) असे या जंगमाचे दोन खेळ भेद आहेत. गुरुस्थल जंगमावेडे गृहस्तराचे वाम असते. विरक्त जंगम वेदांतीत धार्मिक विषयांचे अभ्यासन अभ्यापन करतात. दोघेहि मठाधी असतात. जंगमात पाच संप्रदाय आहेत. (१) एकांराम, (२) पंडिताराय, (३) मरुतराय (४) रेवणाराय आणि (५) विद्याराय. लिगाईत लोक असे मानतात की या पांच संप्रदायांचे उपासक शिवाच्या पांच मुखांप्रमाणे उत्पन्न झाले होते, व यांची लिगाईत पंथाची प्रकृति करण्यांत फार सेतुजत घेतली होती. या पांच संप्रदायांचे जंगम एकत्र कधी जमत नाहीत, परंतु त्यांमध्ये परस्पर हेवा किंवा स्पर्धा नाही. गृहस्थाश्रमी लिगाईत जंगमांस फार पवित्र मानतात, व ते कोणत्या संप्रदायाचे आहेत, याचा विचार न करता सर्वांची पूजा करतात. प्रत्येक संप्रदायांत १३

भेद आहेत. या भेदांत ते वर्गी म्हणतात. मुख्य पाच संप्रदायांचा तपशील पुढीलप्रमाणे.—

संप्रदाय	उत्पत्ति	गुरुस्थान	गोत्र	मुख्य	प्रवर
एतोरामाय्यद्रष्टा रामदेव	कदार	भुजा	लवक	वीरदेव	
महाराष्ट्र धोतार	उजान	नंदी	वृष्टक	
पंडिताराम्यगुरुकुडी	शेळपत	वडम	मुकगुच्छ	
रेवनाथ	कोडुरकेश	हडलपूर	वीर	रुद्रि
विश्वराम्य विधेशलिप	कडिपार	रुद्र	पवर्ण	

विश्वक्षेत्र संप्रदायांतल एकच भेदाच्या किंवा वर्गीच्या जंगमात परस्पर लग्न होत नाहीत. निरनिराळ्या प्रांतात जंगमाचे निरनिराळे प्रकार आहेत. दक्षिण महाराष्ट्रात विरक्त, पट्टेकर, अष्टा, चंती आणि मरी असे पाच प्रकारचे जंगम अडळतात. विरक्त जंगम लंगोटी घालतात आवड वाळाचा पण सैल व लाज हाया घालतात आणि आपण बहुतेक काळ अश्वपनात व न कदापि पात्रजिनात पट्टेकर जंगम लंगोटीच्या ऐवजी धोतर नेसतात व विरक्तापेक्षा कमी वेगळ्यात असतात. अष्टा जंगम लग्न करतात आणि सुगंधकलन भिक्षेवर निर्वाह करतात. भिक्षेव जाताना पायात गुडघ्यास ली जंग नावाचा घुंगुर बांधितात, हातात वेष्टई घेतात व भगवी पट्टे अंगार घातात. चंती जंगम नेहमीं एका ठिकाणहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरतात आणि मठच्या खर्चाकरिता गृहस्थाश्रमी लिवाईतापासून पैसा गोळा करतात. मरी जंगम अतिशय हिट असतात व ते जंगमाचे शिष्य असून त्यांचे सेवा करतात. विरक्त मेल्यावर त्याच्या शिष्यात जो मोठा विद्वान व योग्य मरी असले त्यास त्याच्या ह्यानी स्वापितात. बाणी आणि चन या वर्गातील लिवाई जंगम होऊ शकतात; परंतु तेव्हा जंगमात मुलगा किंवा दुसरा कोणी आस नसतो तेव्हा मात्र तो या वर्गातील मुलास दत्तक घेतो. हा मुलगा विधवेच्या पोटाचा नसून, अविवाहित असावा लागतो अष्टा-जंगम न्हावी, परीट आणि महारा या तीन जातींच्या पेशी लिवा-ईताशिवाय इतर लिवाइनाच्या पेशी जेवतात— जेव्हा जंगम मोठ प्रयोजन करतो तेव्हा या तीन वर्गांच्या लोकांशिवाय इतर सर्व लिवाइ येऊन एकत्र जेवतात ज्या घराने किंवा इमारतीत मठदण्ड म्हणजे सेपळा मुख्य जंगम राहतो, त्यात मठ असं म्हणतात. मठाधिकार्यास काही सरकारीतून उषम असतं, परंतु त्यास तेथच्या लिवाइनापासून मोठी मिळकत असते. ललाकचे झाली, किंवा दुमरी काही पर्मकृत्ये झाली, म्हणजे मठाधिकार्यास देण्या देतात, आणि व्यापारी लोकांहि आपण मठकर्मपेकी काही अंदा मठाकडे देतात. तसेच फापड विणगरापासून कपडे, आणि जमीनदार व शेतकरी यांच्याकडून धान्य मठाधिकार्यास मिळतं.

हे वर्गांनी कपडे घालतात. जंगम गळ्यात रत्नांच्या मोठमोठ्या माळा घालतात, व भस्महि पुष्कळ लावतात. गळ्यात किंवा कंभरेस शिवाचे लिग बांधतात. हे लिग

सोनं, चांदी तारं किंवा पितळेने केलेले असतं जर काणा घापरुपाचे लिग दारबले तर ते गुरुन पुन्हा गळ्यात घाली-पर्यंत काही सुद्धा खाता किंवा पिता कामा नये. त्या लिगाची पुष्प निशाल बेल व भस्माचे बेली पाहिले. महादेवाशिवाय इतर देवास हे भक्त नाईत जंगम लोक बडक शाखाहारी आहत हे लिगाइलाखिरी इतरांच्या हातचे कर्म खात नाहीत. जेजण झाले म्हणजे पाण अगदी स्वच्छ करून पाण्याने घुवून तेच पाणी तार्थ म्हणून पितात. मूल झाले म्हणजे हे दुसऱ्या जंगमास बंलातून त्याचे पाय एका ताटात घुतात व ते पादोदक तेज इतर असलेल्या माण-साच्या अंगास चोपडतात व घराच्या भिंतीवर शिंपडतात. मग त्या जंगमाने अगटे एका पेट्यातील पाण्यात बुडवून त्यात त्याच्या गळ्यातील शिबलिग घुडवितत. तो जंगम स्वतः ते पाणी पिता व इतरास तार्थ म्हणून देतो. या विधास 'कडणा' म्हणतात. मग नवे शिबलिग त्या तार्थात घुडवून ते मुलाच्या गळ्यास बांधतात व एक दोन मिनिटांनी बांधून ते मुलगा मोठा होऊन गळ्यात घालण्यास योग्य होईपर्यंत अर्धेवर्षक ठेवण्यास देतात. प्रेतास आसनमाडी घालून शिबलिग हातान देऊन पुरतात. शंभर वर्षांपूर्वी जंगम गुरु आपल्या शिष्याच्या गाडी गळा म्हणजे ज्या घराने तो जाईव तेथील पुत्र तो अवेर्येन आपले घर सोडून दुमरीस पुत्रांने जात व घरातील गायकास त्याचा सर्वप्रकर पाहुणचार व सेवा करण्यास लागत, व बायला रात्रदिवस गुरूची सेवा करित आपणूक त्या शिष्याच्या नवऱ्यास करीत हेरा वाटन नसे गाथाला टवाळ लोक मात्र नेहमी म्हणजे जो ज्या घरातील याका सधम व सुदर असत त्याच घरात जंगम राहाण्यास जाई असे अवे बघण्या यांचे वर्णन केले आहे असे रसेल व हिरालाल यांच्या प्रथात लिहितात. हे सध्या अस्मय्य अून बदलित करूनिक असावे. जंगम हे नाव कोणाहि लिवाइताला लावितात. त्यामुळे जंगमाची संख्या फार मोठी (१९११ व १९३६) दिवने. बहुतेक वर्गी मद्रास इलाह्यातच आहे. [सुं गें; रसेल व हिरालाल, म्हाइत अंड कास्टन इन सी पी. फर्डिह-रिलिजिअस लिटरचर ऑफ इंडिया]

जंगम्या पेटा—या नावाचे शहर मद्रास इलाह्यात कृष्णा जिल्ह्यात आहे येथील लोकसंख्या सन १९११ साली ८८०२ होती 'उत्तर सरदार' व निशाम सरकारचे राज्य ह्यामध्ये चळगाच्या व्यापाराचा हे शहर मोठी पेठ आहे. या शहराचे मूळचे नाव वेदावल्ल होतं, पण एका स्थानिक सरदाराने व्यापारी लोकास मुद्दाम बोलवून त्या गवास आपल्या बहिलाचे नाव दिले. ह्याच शहराजवळ काही वर्षांपूर्वी ६६ फूट उंचात असलेला मुद्दामा एक स्तूप सापडला.

जंगल—या शब्दाचा व्यापारा मंत्रमुड नामक ईम-जान केली आहे (१९१९८) ती, राजाने सतःच्या आनंदा-करिता साक्षण करून ठेवलेला आणि ज्यात रानटी पक्ष

पक्षी रहातात असा वृक्षाच्छादिन प्रदेश 'ही' साधी व्याख्य पुर्वे अर्थाने छद्मशा सुधारण्यात आली, ती येथे प्रमाणे 'इमारती लाकडाकरिता व इतर जंगली मालावरिता किंवा हवेवर काढी विशिष्ट परिणाम घडवून आणण्याकरिता किंवा नजीकच्या प्रदेशाचा काही अवायुकारक परिणामापासून बचाव करण्याकरिता इतें प्रखर खोज ठेवलेला भूप्रदेश'.

सा मा न्य मा हि ती.—पृथ्वीवर्षी हल्ली जी अनुमाने ठरविली आहेत त्यावरून पडता पृथ्वीवरील बहुतेक निजेल प्रदेश एके काळी जंगलाने व्यापलेला होता असे मानावे लागते. जुन्या वृक्षाची आयुर्मर्यादा संपल्यावर ते नष्ट होऊन त्याच्या जागी नवे वृक्ष उद्भवले. मानवपूर्वकाळात उद्भवलेल्या वृक्षांची निर्यात्रण नसल्यामुळे जमीन व हवापाणी यांची अनुकूलना मिळाली तेथे तेथे जंगलाची वाढ वेगुमार झाली. नंतर पृथ्वीवर जेव्हा मानवापत्ति झाली तेव्हापासून जंगलाच्या नाशात सुधारत होऊन हळूहळू बहुतेक देशातील जंगल बरेचसे नष्ट करण्यात आले जंगल नष्ट करण्याचे पहिले कारण माणसाकडल्या जनावरांकरिता गवताकडून कुरणे तयार करणे हे असले. दुसरे कारण मानवाने शेतकामाच्या धर्मात केलेली प्रगती हे होय यानंतरचे व महात्वाचे कारण म्हणजे वळणाकरिता व इमारतीकरिता लाकडाची असणारी आवश्यकता.

या तीन कारणांनी जंगल बरेच नष्ट झाले असले तरी अद्याप भूप्रभावा दराचला भाग अरण्याच्छादित आहे. • बहुतेक जगाले अनेक जातीच्या झाडांनी भरलेली असतात, पण झाडी जंगलाने दहापांच किंवा दोन चार जातींनी झाडेच आढळतात. दक्षिणेश्यातील जंगलांत हजारी वृक्षजाती आहेत, तर मध्ययूरोपात व उत्तर रशियात चाळीस जाती, सिंधप्रान्तांत दहा आणि स्वीडन व नॉर्वेमध्ये फक्त अर्धा डझन जाती आहेत. पाश्चात्य देशातील काही प्रमुख झाडांच्या जातींची नावे येथे प्रमाणे:—

१ पाईन	५ रेडवुड	९ पोपलर	१३ कॅाटनवुड
२ फर	६ सीडर	१० चेस्टनट	१४ वीच
३ हेमलॉक	७ ओक	११ बासवुड	१५ एल्म
४ स्पूम	८ मॅपल	१२ बॅच	१६ अॅश

देशाला जंगलाची जरूरी आहे की नाही, आणि असाय किती आहे, यावरून एक सर्वसाधू नियम ठरविणे शक्य नाही. एखाद्या विशिष्ट देशाला जंगलाचा उपयोग किती व कसा करून घेता येईल हा प्रश्न पुढील विशिष्ट गोष्टींवर अवलंबून असतो: (१) देशाचे भौगोलिक स्थान व त्याचा वसाहती वगैरे इतर देशावर असणारा ताबा; (२) जंगलांत सांपडणाऱ्या मालाएवजी वापरता येणाऱ्या मालाचे मोल व गुण; (३) जमीनीची किंमत व मजुरीचे दर आणि जंगलक्षेत्रात इतर कार्याला जमीन लावण्यास त्यापासून होणारे उत्पन्न; (४) लोकसंख्येचा विपुलता; (५) उद्योग-

धर्मात घडणाऱ्या लागणाऱ्या मंडळाला परिणाम, आणि (६) हवामान व समुद्र अथवा किंवा लांब असणे.

अ र थ व ह ण न (कॉरेस्ट्री)—मराठी मागेत 'अरण्याच्छादित' विद्याविहीन बडबडत्या इयम असा अपशब्दात्मक अर्थ रूढ झाला आहे. पण वास्तविक पाहता 'अरण्याविज्ञान' ही एक महात्वाची ज्ञानशाखा बनली असून हिचे शिक्षण देशाकरिता पश्चात्य देशात इतें प्रखर झालेले असतात; आणि या बाबतीत जर्मनीचा नेबर पश्चिमा आहे. फ्रान्स, इटाली, प्रेझिटेन, युनायटेडस्टेट्स वगैरे देशांनी या शास्त्राचे संशोधन व शिक्षण याकडे चांगले लक्ष पुरविले. पाश्चात्य देशांमल या विषयाचे शिक्षण आणि सरकारी जंगलाची व्यवस्था यासंबंधी कल्पना पुढील हिंदुस्थानातील जंगलावपकाचा माहितीवरून येईल; कारण अनेक देशांनी हिंदुस्थानात हिचे व्यवस्था पाश्चात्य पद्धतीप्रमाणे करण्यात आली आहे.

प र्व इ ति हा स.—भारतीय राजांच्या उत्पन्नाच्या बाबतीत जंगल ही बाब असे. जंगलाचे काही विशिष्ट भाग ज्यात हत्ती उत्पन्न होत असत किंवा उत्तम गवत होई, असे भाग सरकारी जंगल म्हणून राखून ठेवलेले असत. शासनशास्त्रवरील प्राचान प्रसिद्ध ग्रंथ जो बाणक्याचा 'कौटिल्य अर्थशास्त्र' यांत फारच्या एकंदर बाबतीत जंगलाचा समावेश केला असून (समाहर्तं दुर्गं राष्ट्रं यानि सेतुं धनं यन् वणिक्प्रथं चावेक्षेत् । २. ५. २४) जंगलाला त्यासंबंधी 'कुष्यापक्षः' नावाच्या इतें प्रकरणोत विशेष माहिती आहे. जंगलाचे शिकारीचे जंगल, इमारती लाकडाचे जंगल व हत्तीचे जंगल असे तीन प्रकार सांगितले असून (पशुमृगद्वयद्विस्तिवनपरिग्रही वनम् । किता) कुष्यापक्षाने जंगलातील लाकूड व इतर माल आणवावा, व त्यापासून सरकारी कारखान्यामध्ये सेमारोपयोगी किंवा राजपरक्षोपयोगी जिन्न तयार करावे, असे सांगितले आहे (बहिरन्तश्च कर्मांश्चा विभक्त्यास्तैर्भाण्डिकाः । आजोवपुरक्षोभोः कार्याः कुष्यापक्षोविना ॥ २. १६. ३५). यांत अलीकडील फॉरेस्ट रिसर्चे इन्स्टिट्यूट संस्थेमधील कार्यावासेचे कार्य सूचित केले आहे.

मोगल व मराठी रियासतीत प्राचीन परंपरा परित्यक्ती प्रमाणे चालू राहिली असावी असे वाटते. पण त्यावरून ऐतिहासिक माहिती प्रसिद्ध झालेली नाही.

वि ति द्य स र क्कार र्थी इय व स्था—हिंदुस्थानातील अरण्यांवर अद्याप आठपासून पन्नास अंशपर्यंत पसरलेली आहेत. ती येथे समुद्रच्या सपाटीपासून सरासरी चार हजार फुटांपर्यंत मोठ्या भरभराटीत आढळतात. ह्या र्मितीतील वनहत्तीचे महत्त्व आहे, फार पण ते महत्त्व अद्यावतातील फरकामुळे कमी जास्त होत नाही. एवढेच नाही तर अमुक अद्यावतापासून अमुक अक्षांशापर्यंत अमुक जातीची झाडे व अमुकपासून अमुकपासून अमुक जाती

अशी काही भेदेना स्पष्टाणे गोचर होणारी आहे असेही नाही काही विशेष शाळे दक्षिणदिश्यानात व काही विशेष शाळे उत्तरदिश्यानात अडकतात व काही शाळे ज्या ठिकाणी यवगोचर जाणा सापडेल त्या ठिकाणी सर्व देशावर असेच रूपाने आढळतात याप्रमाणे पहाती अणु-स्थानील झाडांचे वर्ग मूल्यपेक्षापून गुणाने अंतर मोजून पाहिला येण विनम्र शक्य नाही. कारण, या वर्गीकरणाला पुनःपुनः काही गोष्टींचा विचार करणे अर्थात आश्चर्य असे. त्यातून मूल्य म्हणून पर्मन्यपात ही होय त्या पर्मन्यपाताने नियमन प्राप्त होऊन, प्रत्येक स्थळी आढळणारी आणो-लिक परिस्थिति व प्राकृतिक लक्षण ही करताना तेथेचून पर्मन्यपाताने परिणाम व वाटणो यामध्ये अधिक उगमगा होतो व त्यामुळे महत्त्वाच्या अरण्यांच्या व दंडाच्या गुण-धर्मात व गुणविशेषात पुढील काळ पडतो.

अ र ण्या ये स्वा मा रि क यो—आा आपल्या भरत-रक्षणील अरण्याच्या प्रदेशाचे समजुनीच्या सोदिरिती वार कटिबंध कालता येतातः—१ अतिवृष्टीचा—यात पाऊस ७५ इंचावर पडतो; २ सामान्यवृष्टीचा—यात पाऊस ५० इंचावर पडतो; ३ मध्यम वृष्टीचा—यात पाऊस ३० इंचावर पडतो; ४ ८ अनावृष्टीचा—यात पाऊस या वरील परिमाणापेक्षा पडतो.

ह्या कटिबंधातील १ सदा हिरवी, २ पांढे गळगरी व ३ कोरडी अरण्यांचा वारकनियम करणे कारखे कटिबंध नसते. पण काही स्थळी ह्या पर्मन्यपातापेक्षा त्या ठिकाणाची समुद्र-सपाटापासून उंची, भरती ओहोटी, व पूरळांचा परिणाम काढून जाणवता. अशा ठिकाणी अरण्याचे आणखी पुढील तीन प्रकार आढळतातः—१ हंगारातील अरण्यांचा; त्यास कोणी हंगारी अरण्यांचे असे म्हणतात. २ राखीक टप्पे अरण्यांचा कोणी राखी अरण्यांचे असे म्हणतात. ३ नदीकाठीची अरण्यांचा, त्यास कोणी थोडी अरण्यांचे असे म्हणतात. पहिले सदा हिरवे आदि क तीन प्रकार व हंगारी आदि क तीन प्रकार मिळून एकंदर सहा प्रकार होले.

अ र ण्या ये वि शे ष गु ण ध र्मा प्र मा णे व र्ग.—ह्याचा विचार व उपयोग याप्रमाणे पाहता, यातील अमलपत्र वर्ग म्हणजे म्हणजे पांढे गळगळ्या वृक्षांच्या अरण्यांचा होय. ही अरण्यांचे हिमालयाच्या पायथ्यापासून सर्व द्वीपद्वीपपर पसरली आहेत व जेथे प्रसिद्धतात त्याच्या वाढील योग्य जमीन व पाऊस मिळतो, तेथे ती पूर्वेकडे प्रसार पावली आहेत. ह्यात साल, सोपरी, साग, बदल, अमनूष बगैरे इमारतीची छात्रे पुढेवार् वृक्ष होतात या प्रदेशात रीर फार होतो. ह्यापासून फात उरपन होतो त्याप्रमाणे तेथे व वारिनेस पुढे-विगारे अनेक वृक्ष होतात. पांढे गळगळ्या वृक्षांच्या साली खात महत्त्वाचे वृक्ष म्हणजे 'सदा हिरवे राखणारे' वृक्ष होत. ह्यात ह्या अशा जास्त दमट लागते ह्याची अरण्यांचे प्राप्त होऊन पश्चिम दिश्याच्या किनासा, प्रसिद्धता, अं-द-

मान बेट व हिमालयाच्या प्रदेशाच्या सालाचा भाग यात अडकतात. नव्यापि या अरण्यातहि साग लांडाई, रीर बगैरे शाळे मधुनमधुन आढळतात. सदा हिरव्या अरण्यातील मातलेनाईक वृक्षाची नावे सागावयाची तर त्यात आवा व लुण, हे अजोबाचे वृक्ष होत. कोरडी राखणीत अरण्यांचे वंशाव व महाद्विद्वान यांमध्ये आहेत. ह्यांचे उपपत्र फारसे महत्त्वाचे नसते. यात साभूळ बगैरे अनेक वृक्ष होतात. पण ते अगदी पुढेकडे असतात.

हंगारी अरण्यांचे—ही उत्तर दिश्याच्या, प्रसिद्धता व आणाम यात आहेत. ही स्थूल मानाने ३००० फुटापासून १२००० फुटापर्यंत आढळतात. यातील वृक्षांपैकी साधारणतः (इटियन प्लायवर्न्ड गॅ मा. तिसरा पान १०३, प्रमाण) गुण लेडोईडन, अयत (ओक), मुकु (हायसत), देव. द्वार (फर), शिषपेन्सिलीच्या लाकडाची शाळे (सिडार), रूबन वाट, भूगर्भ (बर्च), व धूपवृक्ष (जुनिपर) अशी आढळते; व चीर (मायसत लेडोईडन) व यव (पा त्याश्या) आणखी पुढे पूर्वेचे वरच्या सगळ्या प्रदेशा होतात व मैदानातील पांढे गळगळ्या वृक्षांच्या अरण्यात येवडी मिशळतात. ह्या डगमग प्रदेशात जमान व उष्णतामान यांची परिस्थिति अगुल मिळाली वी, तेथे घुगेपातील वृ, बॉक्स व ओक (पॅलनड) हे प्रसिद्ध वृक्ष होतात व तेथे त्यावर चड-णारी आमची लता, परोपजीवी वाडगुळ (मिस्टली) व हानि-ह्व वेराच्या सापच्या व विरळ्या घमघमात सोडणाऱ्या पुष्पांनी भरलेले गुळाबंने ब्राउडे किती आहेत याची गणनाच करत नाही.

राखी अरण्यांचे—ही ज्या महत्त्वाच्या जमीनीत भरतीचे पाणी येते त्यात होतात. ही अरण्यांचे फार करून प्रसिद्धता किनासा, वेगळ्यातील सुंदरी वृक्षांद्वल प्रसिद्ध असलेले सुंद-रवन व मज्जम इत्यादीतील उत्तरेकडील समुद्रकिनार्यावरील प्रात यात आहेत बॉक्सपातील स्थानाप्रमाणे ह्यातील झाडापासून सुलक्ष्ण सरपण मिळते एवढेच नाही तर बगा-लवातल्या सुंदरपनातल्या सुंदरी वृक्षापासून इमारती लाक-डाचा भरपूर पुगवडा होतो व ह्यातील अनेक प्रकारच्या वृक्षापासून 'वॉर्निओक' नावाचा व्यापारपयोगी चामडी रंगविण्याचा सापट पदार्थ पुढील उपपत्र होतो ह्या नवीन सापटलेल्या वृक्षांचे ह्या अमाळाचे महत्त्व फार वाढले आहे.

गोडी अरण्यांचे—गोडी अरण्यांचे पत्राव व प्रसिद्धतात आहेत यांची वेगळ्यात पुढील गोष्टी देण्याचा भाग आहेत व त्यात मज्जम मधुन उत्तम नकतीचे खोदकाम करण्यासारखे वळे लाकूड पुरविणारे शिषव्याचे वृक्ष जाणे जाग मिशळले आहेत पण भरपूर पाण्याचा पुगवडा असलेल्या येथील जागेपासून जमजम करी जावे तसलेच खुरडी शाळे, हुडपे व गवने यांनी युक्त असे रान छात्रे प्रसिद्धतात अरण्यांचे नद्यांचे पूर (कोही जून् महापूर) येणाऱ्या चित्रलाच्या जमीनीत आदिपय गर्द होतात ह्या नद्या

परील पुराच्या गोच्या वाण्यानें भरणाऱ्या अरण्याचे रुपांतर हळूहळू समुद्रकिनार्यावरील भरतीच्या खाऱ्या पाण्यानें भरणाऱ्या किरीं अरण्यांत होतें. अरण्याची वाढ खालील गोष्टीवर अवलंबून असते. (१) हवा, (२) भूभागाच्या खालवर देखावा (आस्वेष्ट) (३) जमीनीची पटला, (४) पण्याची खोली. संकून प्रयत्नून झाडांच्या महत्त्वाच्या मानांनं त्यांचे वर्गीकरण १ अंतःसार, २ बहिःसार, ३ सर्वसार व ४ निःसार असें केले आहे (उदा. — मनुष्यालयचंद्रिका).

अंतःसाराधृष्टाः पनसतदमुखाः सर्वसाराश्च शाकाः ।

चिंचाद्यास्तालकेरकमुकयवफलाद्या बहिःसारवृक्षाः ॥

निःसाराः शिथिलस्तदुत्तरतः विमुक्तयाश्च कार्याः ।

तेषां च मन्मथे बहिरापिच ततः सर्वसारस्ततोऽन्ये ॥

पाण्याचा पुरवठा व हवा यांचा वर होणारा अरण्याचा परिणाम :—अरण्याचा एखाद्या देशातील हवेवर व जमीनाच्या सुपेकनेवर मोठा परिणाम होतो. अरण्याचे अस्तित्व हे पावसाचे पडणारे पाणी, सांगून येणारे पाणी, अथवा पुराने मिळणारे पाणी यावर अवलंबून असते तसेंच ह्या अरण्या भारतवर्षात पुढील कार्ये करतात. तीं पावसाचे पडलेले पाणी जमीनीत साचवून ठेवितात; तीं तें पाणी पुढे हळूच सोडून देतात; व ती आपल्या झाडांच्या पानांनीं हवेत ओल पुरवितात उन्हाहटपानात पातें गळणाऱ्या झाडांची मोटमोठी विस्तीर्ण अरण्यां आहेत. त्यांतील झाडांस उन्हाऱ्याच्या आरंभी वसंतकालात आपल्या महाराष्ट्रातील वृक्षांप्रमाणेच नवी पालवी फुटते. एतमुळे झाडांस जशी नवीन पातें येतात, तसतसे हवेचे उष्णमान आणवण्यामागले उतरत जातें; व आपोच हीं पातें खोरीत असतात तोपर्यंत हे प्रदेश इनर प्रदेशांपेक्षा जास्त थंड रहातात. उलटपक्षीं ज्या ठिकाणी अरण्यां सोडलीं गेल्यामुळे तेथील जमीन नागविलेपडलीं झालीं आहेत त्या ठिकाणी पर्जन्याच्या पाताचे पुपरिणाम तेथील रहिवाशांस भेड लागतात इतकून युरोपासारख्या समशीतोष्ण संज्ञांत झुड्यां अरण्याची फेरलावणी करण्याचा मोठा खर्च करावा लागत आहे. सारांश, “ अरण्यां ही हवा व जमीन यांचे उष्णमान संपन्न सारखें ठेवितात. तीं हवेचा ओलावा वाटवून तेथील वाष्पीभवन कमी करितात पण प्रदेशांत जंगल असतात, त्या प्रदेशांत इतर प्रदेशांपेक्षा पाऊस जास्त पडतो, पण तो मारवाडात पडत नाही, कारण तेथे झाडां विलकूल नाही जंगलें क्षत्यांस व नष्टांस पाणी अखंड पुरविताना व ती मोठमोठे पुर येऊ देत नाहीत. तीं जमीनीस प्यारा वसू देत नाहीत, तीं जमीन उघडी पडू देत नाहीत, तीं जमीनीचीं कंठक व नक्षत्रांच्यां दास्य व पर्जांच्या नक्षत्रांच्या पसरि व वाळूच्या दुःस्पर्शाची उडाऊ देऊ देत नाहीत, तीं हवेच्या प्रवाहाची गति कुंठित करून जवळच्या शेतांचे जन व थंड पाण्याचा मुंद राहण करून. तीं, पुढे पारधीचीं जनावरां व उरगुळ मुंदर पक्षी यांस आश्रय देतात. तीं एकाद्या देशाचे विशेष परिस्थितीत

आरोग्य सुधारतात किंवा कायम राखितात. तीं देशांची शोभा व वाढितात; एवढेच नाही तर तीं लोकांमध्ये जणू सौंदर्याची अभिवृत्ति उत्पन्न करतात. तीं मनुष्यास पाने, फुलें व फळे देतात. तीं जमीनीवर पाचोळ्यांनीं वनस्पति-जात मृत्तिका तयार करितात, तीं जमीन पाळमुळ्यांनीं पट्टे बांधून ठेवितात.

स र का रा स अ र ण्यां चा उ प यो ग. — हिंदुस्थानांतील अरण्यापासून केवळ पैसांच्या रुपाचा जो फायदा होतो, त्यापेक्षा जस्त काही फायदा त्यास त्यापासून होतो. या आपल्या देशातील शेती केवळ पुराच्या निवावर चालणारी आहे त्याचे येथे हजारों कटप आहेत अवघे पडले इतकेंच त्यातील मुद्दे व घ्याऱ्या. अभावी मरतात पण येथे जंगलांचे संरक्षण नीट चालले कले तर तें एकहून, दरवर्षी अगणित पुराच्या कटपांचे पोषण. सुकाळांत झाले तर नवल नव्हे; पण ते अशा व्यवस्थेत दुष्काळांतहि शास्त्रावांचून रहात नाही. असल्या अरण्यांपासून जवळच्या खेड्यांस घर बांधण्यास लाकडे, चुलीस सरपण, शेतीस आडतें व दुसरी सुलसोयीची साधनें यांचा पुरवठा होतो अरण्यांतील झाडांच्या पानांचा सारक्यांच्या शेतास खतासारखा उपयोग होतो. लोकांस रानांच्या बाटोमुळे शेतात खत घालून जास्त पिके वाढण्याच्या तंत्रविद्या कराव्या लागू लागल्या आहेत. पण त्यांस लागणाऱ्या टहळ्यांतोडांस दाट वस्तीच्या पण थोड्या शेती-सायद जमिनीच्या दांगराळ कोंकणपट्टीत सरकारास काही विशेष निवेद्य करावे लागल आहेत, ते असेः—बंद जंगलात टहाळ न तोडतां फक्त युन्या जंगलांत तोडावा भाग, धावडा, मोह, हिरडा, सिमू, आवा, खैर, आपटा, टेंगुणी, शिवणी, जांब यांचा टहाळ तोडू नये. दोड पुरवावून जास्त उंच असलेल्या झाडांचा सुभ्य-कांचे राखून बाकीचे दोन तीन टहाळे तोडावे मोठमोठे वृक्ष सर्व राखून देवावे परंतु त्यांच्या भांडांची रोपटें छटून काढावी. एकच सुण्यावर एकच झाड असेल त्यास हात लावू नये. लोडीकरिता दिसेल त्या पार्ताळ रहाईचापेक्षा जाड सुण्याच्या शाखांचा टहाळ तोडण्यास हरकत नाही.

जंगलांच्या योगाने अपत्यक्ष रीतीने आपल्याचा पुरवठा कसा नियमीत होतो व हवा वृक्षी साफक ठेवण्यात येते याबद्दल विवेचन येऊन येलेच आहे. याप्रमाणेच जंगलापासून शीत, समशीतोष्ण व उष्ण कटिबंधांतील लोकांस जी हित-वर्धक फळे प्राप्त झालीत तीं सर्व विभूत आहेत. स्वानच्या अरण्यांपासून सरकारास कर मिळतो, दुर्गिथस इमारती लाकडे व दुसरी उत्पन्न मिळतात व पांढी विशेष थंड रोजगार चालतात. त्याविषयी विवेचन पुढे येईल पण ह्यांजें काही कंठक आहे ते हे की, अरण्यांची वित्ती जमीन या वेळच्या सरकाराच्या ताब्यांत आहे व या जमिनीपासून सर्व देशाचे हिताहित काय साधण्यासारखे आहे, हे पहातें होय.

सरवाशी अरण्याचे क्षेत्र—हिंदुस्थानात क्षेत्राचे क्षेत्रफळ १९१९ साली ३५१४६८ चौरस मैल होते यावरून प्रथम दर्ज्याची असे कोणत्या बाबेल की जंगल व दुसरा जमीन यामध्ये या बाबतीत पुढे प्रमाण राखण्यात आले आहे, व जंगलाच्या क्षेत्राची पाहणी सर्वत्र सारखी असली तर ही गौट ररोखरी सगळी असली पण प्रांतावर आक्रमणाची कोटके पाहिली तर जंगलाचे जमीनी क्षेत्राचा प्रमाण ४५४, तर आक्रमात ४४४, तर आक्रमानात ७०२ आढळते तेव्हा अत म्हणता येईल की, ज्या ठिकाणी लोकभरणा जास्त व जंगलाच्या उपप्राप्ती ही एक भागणी फार त्या ठिकाणी हे जंगलचे कायदे तेथील लोकांस अगदी कमी भिडतात ही अजूनच लोकांस येथे पाह व सांगत विटीच्या लोकांनी जंगलाची केलेला नाष्टपून यापासून उद्भवली आहे किंवा जंगली लोकांच्या गुरांस जंगलातून उपप्राप्ती वरून जंगली तर त्यांनी व बाहेल जमीने तोडून व तेथे त्यास द्यावाची तात्पुरती दोन पत्रे होती तर त्यांनी त्याकरिता जंगल काढून जमीन साफ केली, त्यांनी याप्रमाणे होती वरवरची शाही तेव्हा त्यांनी शेथील जमीने जंगल जाळून पस्त केले ही स मान्य वडिवाड भारतप्रसिद्ध राजवटनदहनापसून जरीस चालू होती यात नवल नव्हे पण आश्रमी लुण्ठारली स्थिति पाहता काय रिवाज आढळतो ? ज्या ठिकाणी सरकार मनाई करित नाही, त्या ठिकाणी हा आक्रमणाचा प्रयात सर्वांस चालू आहे “जथे हिंदुस्थानच्या पूर्वेत दूरदूरच्या परगण्या-तल्या अरण्यात वरील दह्यासारखी ठाणकाट्याना दोन करणा-या अनेक जगती लोकांच्या टोळ्या आहेत, ज्या ठिकाणी कायमच्या वरतीतील शेतकऱ्यास वृद्धांत जे साम त्याधि-काय झाडून सर्व इमारती लावल्या व वृद्धा क पदार्थ घाडतात, अशा पूर्वेकडील प्रांतापासून जथे पश्चिमकडील सुधारलेल्या परगण्याती व शेतकरी व व्यापारी इतर ठिकाणी टाकाळ ठरलेली लाकडे शेतकरी नेण्यास असत आणून आहत असे पथीत प्राप्त आहेत ज्या ठिकाणी लोकांस ही दूरची व ६ पासून ६०० पर्यंत आहे अशा राजवाड्या अतिरेकाच्या (एम्ब्रेझिंग) ठिकाणी तेथील मनुष्यवस्तीचा परिणाम येथील जंगलावर काय होत असावा याची चेकळ वळवनाक करणे ये” असे हिंदुस्थानच्या इतरिथल स्वाविटिपरमये म्हटले आहे

सरवाशी प्रतवाशी—इष्ट-या (इष्ट) जंगलाचे वर्गीकरण ही प्रकरे काढण्यात आले आहे. (१) यद (रिसेन्ट), (२) राखीव (प्रोटेक्ट) व (३) लुले (पल्क—लोरांचे) यातील अर्थे यास यद टक्क्याचा उल्लेख इमारती लाकडे सर्वत्र व दुसरी उत्पत्ती गौरव पुरवठा अथवा पाण्याच्या पुरवठ्याचे रक्षण किंवा असल्या वृद्धी वर्यां सरवाशी एवढाच होय व रक्षा असेल ही एकतर सकलगा-वस्थेत अथवा म्हणजे त्याची पुढे यद जंगल करवावा

इष्ट असेल किंवा ती एकाच कायमचीच राखीव म्हणजे दुसऱ्या वर्गाच्या जंगलात इष्टाव्याची असतात यद जंगलासवर्धी विघातक काही किंवा विघातक कायमच्या नसतात पण यातहि काही मर्यादा आहेत त्या जंगलास काही विघातक किंवा वायनार नाहीत असे वेव्हा दिशू लागते, तेव्हा त्या सवर्धीच्या नियमाच्या अमलपत्रावधी एवढीच होते पण राखीव जंगलाची स्थिति अशी नसते त्याचा उद्देश आगोपागच्या लोकांस-दाच्या दहनाचा परंपरास सुधार व हितकर अमल द्यावा एवढाच असतो सुली जंगल विघातक वर्गीतल असतात ती लोकाकरिताच ठेविली असतात, त्यात जंगल-या वाय-याची अमलपत्रावधी अगदी थोडी पाहतात होते इ. स. १९१९ साली सरकारच्या ताब्यातल्या २५१४६८ चौरस मैल क्षेत्रफळाच्या जंगलाच्या १० ६२५ चौरस मैल क्षेत्रफळाचे जंगल यद होते ८५१७ चौरस मैल क्षेत्रफळाचे जंगल राखीव होते व बाकीचे १४१२७२ चौरस मैल क्षेत्रफळाचे जंगल विघातक वर्गीतल असत होते हे कोणाची सडम सादता येईल की ज्या ठिकाणी दूरमेली लोकांस होती अगदी कमी असत त्या ठिकाणी असले सुली जंगल पार मोठ असत याप्रमाणे पक्षास्थिति पहाता, म्हणजे शांत असल्या प्रकारचे जंगल सगळ्या क्षेत्रफळाच्या लोकांस ८० भाग आहे व बाकीचे वृत्तेक भागात आहे व दूरदूरच्या जंगलाची लोकांचे काम अजून पुढे सारले नाही, व इष्टाची चौरस मैलाचे क्षेत्र, व इष्ट जंगलाच्या खाखास दूरवर्धी जमा होत आहे व ही मोठी सुदैवाचीच गोष्ट आहे की, हा जंगलाची नासाबा होण्यापूर्वी सरकारने हा जंगल रक्षणाचा योग्य यदोपस्त केला आहे यासुळे जेथे काही दिवसांनी एक मोठी जंगलाची मालमसा तयार होईल तिची व्यवस्था व किंमत करणे आज कल्पने-वहेरेचे आहे

या तिथी प्रकराच्या जंगलाची व्यवस्था येथील सरकार-च्या जंगलालाच आहे हा ध्यानाचे घेण्याची व्यवस्था सरकारच्या धोरण प्रमाणे वाळविण्याचे काम आहे सदरु धोरणात पुढील तीन हेतू धरिले आहेत (१) सगळ्या हिंदुस्थान देशाचे हित साधणे, (२) जंगलावळच्या लोकांचे हित साधणे व (३) जंगलाच्या उपप्राप्ती अमेल तितके वरून सरकारच्या मदतलात भर घालणे

म य ल या त्या नी ल त्या ति या द व म य त्या—या सावाची प्रथम स्थापना इ. स. १८०६ म मल-गरात सांगाच्या जंगलाच्या संरक्षणार्थे सली त्या सावाच्या सुर्य केप्टन वॉटसन हा हाता त्याने सांग हा केवळ एक सरवाच्या सत्तागत मित्रस करून दगावा स्वतंत्र मखा (टेका) चाळविला, इतर त्याचा उपपत्र सडाक गलवत व इमारती बांधण्यास फार होता सुई इत्यात इ. स. १८४७ म लॉ गिबसन हा पट्टेला वॉन्स-व्हॅडर शाळा, व लॉ गिबसन मीस इत्यात पट्टेला

झाला. त्यांनी जंगलांच्या संरक्षणाचे सरकारपुढे तीन मोठी माहिण्याः— (१) त्यांचे संरक्षण केल्यास डोंगर धुवून जाणार नाहीत, (२) नश्यां गाळ जमणार नाही व (३) पाण्याचा पुरवठा कमी पडणार नाही. त्याचा परिणाम असा झाला की, जंगलांचे संरक्षण हे सरकारच्या तिजोरीत प्रत्यक्ष पैसा आणण्याचे साधन होऊन बसले. इ. स. १८२७ त सरकारचे लक्ष पुर्वेकडील टेनासरीमच्या सलगच्या जंगलाकडे वळले तेव्हा तेथील वेगवेगळ्या व अविभासी जंगलदारांच्या लुटालुटी व नासपुर्ती यांचा वेदोवस्त करण्यात आला. इ. स. १८५२ त वेगुमधील जंगलांची खासगी लोकांनी लुट मारिली. लंडन डलहीसीचे कागदपत्रे सरकारी भोरण ठरवून तिचा वेदोवस्त केला. इ. स. १८५६ त डॉ. ब्राडिस यांनी नेमणूक पंगुच्या जंगलावर झाली. हा जमन होता हा इ. स. १८६४ त पहिला 'इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ फॉरेस्ट्स ऑफ इंडिया' झाला. ह्याने व ह्याच्या पुढील शिष्यांनी मिळून जंगलसत्ते निर्माण करून त्याची व्यवस्था लाविली व त्यांनी या आरण्या देशातील विस्तीर्ण अरण्याची जागोजागच्या विशेष परिस्थितीस अनुसरून युरोपांतल्या उत्तम पद्धती-प्रमाणे व्यवस्था घुलू केली डॉ. ब्राडिसने इ. स. १८६९ त विधायक सत्ता चालविण्यास दर वर्षास १५००० रुपये खर्चा घालण्याचे ठरवून ५७ अंमलदार नेमिले. हल्ली जंगल खात्यातील नोकरीच्या तीन झाला आहेतः—(१) 'इंजीनियर संहित' या शाखेत २५७ अधिकारी असून त्यांत इन्स्पेक्टर-जनरल ऑफ फॉरेस्ट्स, थीक फॉर्गट्टर्स, फॉर्गट्टर्स, डेप्युटी व असिस्टंट फॉर्गट्टर्स असे हुद्दे आहेत. या शाखेत भरती हुद्दे विलायतेत (युनिटेड किंग्डम) होते. ईंग्लंड, वेस्ट इंडिया आयरिश युनिव्हर्सिटीची नॅचरल सायन्स या शाखेत आनस डेप्री, किंवा स्कॉटिश युनिव्हर्सिटीत 'सुअर सायन्स' या शाखेत पी. एस् सी. डिग्री मिळणारांपैकी काही प्रोवेंशनर पेऊन त्यांना आक्सफोर्ड किंग्ज किंवा एडिंबरो युनिव्हर्सिटीच्या फॉरेस्ट स्कूलमध्ये शिक्षण देऊन व्यावहारिक शिक्षण देण्याकितो युरोपीय देशात फोडो काळ पाडवून नंतर त्यांच्या हिट्ट्थानांत नेमणुकी करतात. (२) दुसरी शाखा प्रॉव्हिडिअन्स संहित-दांत २६० अधिकारी असून एकस्ट्रॉ डेप्युटी व एकस्ट्रॉ असिस्टंट फॉर्गट्टर्स असे त्यांचे हुद्दे आहेत. या शाखेत भरती हिट्ट्थानातील वेदाराहूनच्या 'फॉरेस्ट रिचर्स इन्स्टिट्यूट' या संघर्षत शिक्षण घेतलेल्यांचे होते शिवाय रज. सच्या हुद्यावरील विशेष छात्रांच्या मागणीनांदि अपेक्षा काही जागा मिळनात. (३) तिसरी शाखा 'सर्व्हिंटन्ट संहित', हिच्यामध्ये फॉरेस्ट रेंजर (८४०), डेप्युटी रेंजर (१००), फॉरेस्टर (२०००) आणि फॉरेस्ट गार्ड (११५००) आहेत. रेंजरांचे शिक्षण वेदाराहूनचे फॉरेस्ट कॉलेज, पाईनमानाचे (मद्रास), बर्मा फॉरेस्ट स्कूल व फोर्बनरचे (मद्रास) मद्रास फॉरेस्ट कॉलेज यांत घेतले

असते. रेंजरांच्या खालच्या दर्जाच्या नोकरांचे शिक्षण टिकटिकाणच्या फॉरेस्ट स्कूल व ट्रेनिंग क्लासेसमध्ये झालेले असते. इलाख्याच्या पोतभागांत अनुक्रमे डिस्ट्रिक्ट, डिस्ट्रिक्ट, रोजेस, थिस्ट वगैरे नावे आहेत. पण प्रत्येक जिल्ह्यातील रयतेच्या हितगिरीच्या मोठी, जसे मुरचणीच्या रानाचे रक्षण, मुरचणीची फी, जंगलातील उत्पन्ना उत्पन्नाचा पुरवठा यांतबंधी जिल्ह्यांतील विधायक सत्ताधारी जो कलेक्टर याच्या तंत्राने त्या सर्वांस वागविले लागले.

हिट्ट्थानांतील जंगलाचा वायदा.— ह्या कायद्याचे मुख्य तत्त्व हे अहे की जगा विनवहती जमीनीवर लोकांचा हक्क नाही, ती सरकारी समजावी. ज्याला जे लागेल ते त्या जमीनीतील जंगलतून पूर्वापार नेत अनन, त्याप्रमाणे ते कोणी विनपरवाना व फी दिल्याशिवाय इतः पर नेऊ नये. कारण पूर्वीच्या वेदंदेशात जंगलाची धुल्लक्षण होते असे. सरकारचे हक्क व लोकांचे हक्क यांची संपादनावर मर्यादा म्हणून इ. स. १८६५ त पहिला फॉरेस्ट अॅक्ट पास झाला. इ. स. १८७८ त नवीन कायदा झाला. तो सर्व हिट्ट्थानास इ. स. १८८२ पर्यंत मार्गे पुढे लावण्यात आला. ह्या कायद्याचा उपयोग करून सर्व जंगलाच्या पुढील प्रता (पायन्या) पाडण्यात आल्याः—(१) कवळ सरकारच्या मालकीची अरण्यांची जमीन; (२) लोकांचे खासगी हक्क असलेली सरकारच्या मालकीची अरण्यांची जमीन, व (३) खासगी व्यक्ती किंवा लोकसमूह यांच्या मालकीची पण काही ताबा देण्याची जरूरी असलेली अरण्यां. त्याचे वर्ग—(१) वेद, (२) राखीव व (३) खुली अरण्यां, असे करून त्यांच्या मर्यादा ठरविल्या व त्यांत अति-क्रमण होऊन नवीन हक्क उत्पन्न व व्हावे म्हणून 'सेटलमेंट रेकार्ड' (ठरावांचे दमर) तयार केले. त्यांत वेदपरंपरागत पुरावें दळ्यांनी देती करणाऱ्या वन्य जातींच्या हक्काचा विचार करण्यात आला. लोकांस तीन माहिण्यांत आले योग्य कोटीपुढे करण्यास सवड देण्यात आली. नंतर वेद जंगलांचे रेकार्ड पुरे निकास झालेले असे ठरविण्यात आले. असाच काही प्रसार राखीव जंगलांच्या करण्यात आला. याप्रमाणे काही नियम करून लोकांच्या जंगलातील उत्पन्नाची नाराडी न करता घरगुती कामास उपयोग व रण्यांची व व्यापाराच्या देवघेवीस योग्य जिमतांवर घर देऊन देण्याची परवानगी देण्यात आली. या योजनेने जंगलातवळच्या लोकांचा फायदा होऊन सरकारच्या तिजोरीत पुढील महसूल येऊ लागला.

हृद्दी-रणा लक्ष रुपये खर्चून जंगलांच्या हद्दीच्या सुणा व त्यामध्ये पायासने करण्यात आले. नंतर त्या अरण्यांचे रेकीव व संपादनावर उत्तम 'टोपोग्राफिकल' नकाशे काढण्यात आले. त्यात जंगलाची वाढ व पाण्याच्या पुरवठ्याची सोयीहि दाखविली.

का र्थ क म.—प्रांतिक सरकार एक अधिकारी नेमितें. तो कामाची योजना तयार करतो. त्या योजनेत जंगलांच्या उत्पन्नाचे परिणाम निती आहूत व त्यांतील किती उत्पन्न नेमणुसारच आहे याचा निर्वेध घालण्यांत आलेला असतो व त्यांत बी पेरणां, रोप लावणी, दाटण मोडणी, (थिनिंग) व निकामी रान काढणी (निदणी—थिनिंग) व दुसरी वशी काय करावी हे दाखविण्यांत आलेले असतें. तोत वणवे अथवा गुरे यांपासून जंगलाचे रक्षण करून करावे याचा तपशील देण्यात आलेला असतो, व रस्ते, पूल व इमारती कसा व कोठे बांधाव्या हे आलेले असतें. हा कार्यक्रम १० ते ४० वर्षांचा असतो वंद अरण्यांपैकी १२००० चौरस मैल अथवा चौघा हिस्सा जमीनीवर त्याची अंमलबजावणी चालू आहे.

द ळ ण व ळ ण व इ मा र ती.—डोंगर कप्पांत इमारती लांकडे नेण्यास घसरणी व रस्ते करण्यास फार खर्च येतो, पण मैदानांत ट्रामवे किंवा मॅनोरेज रेल्वे बांधाव्या लागतात. त्याचा खर्च भागण्यास तैयार जंगलाचे उत्पन्न त्यांत भरपूर असावे लागतें. आसाम, बंगाल व ब्रह्मदेश यांत तैथील वृष्टिमास मोठ्या नद्यांच्या व उपनद्यांच्या जलमार्गांचा उपयोग करता येतो. याप्रमाणेच थंडीवाऱ्यापासून रक्षण करत्या जंगलांच्या नोकरांस योग्य घरे बांधून द्यावी लागतात.

अ र ण्या चे सं र क्ष ण, चोर गुन्हेगारांपासून रक्षणः—जंगलच्या अधिकाऱ्यांस लहान लहान गुन्द्यांची तडजोड करण्याचा अधिकार ठेविला आहे. इमारती लांकडे तोडणे व नेणे, गुरे चारणे व जंगल जाळणे हे गुन्हेगारांच्या सदरांत येतात. त्यांतील आगी लावण्याचा गुन्हा फार मोठा आहे; कारण तेजकरून जंगलाचे तुकड्यां पार होतें. पण हे गुन्हेगारे शोधून काढणे फार मुश्किलीचें असतें. आगी स्वाभाविक असेल किंवा अस्वाभाविक असेल त्यापासून जंगलाचे संरक्षण करणे हे फॅरेस्ट ऑफिसरचे (अरण्यारक्षक) मोठे मेहनतीचे व महत्त्वाचे काम आहे. आगीनी जंगलाचा फायदा होतो, ही समजूत हल्ली नष्ट झाली आहे. कारण जमनेस संरक्षित व अवरक्षित अरण्यांतील भेद तुलनेने समजून लागला आहे. पण ह्यास अवस्थेकून लोकांच्या परंपरागत रूढीत अथवाद अत्यावाचून रहात नाहीं. ह्या लोकांच्या भनाती मागला पुढील विचार न करता स्वतःच्या गुरांकरिता जाळपोळ करून जंगलांत वाज करीत असतां निष्ठावर्जितांपासून जवळच्या जंगलांत आगी पसरून त्यांची राखराखी करितात. वास्तविक ही मोठ मोडोडी जंगल तोडण्याची मेहनत पेरून त्यांस सहज करता येते. म्हणून ह्या जंगलांतील अधिकाऱ्यांस हे अनर्थ टाळण्यास पुढील उपाय करावे यागतातः—(१) त्यांत अशा लोकांच्या पोटांत शिरून मोडांगुल घाले. र. च्या वाईट संकथी मोडून त्यांच्या जागी त्यांत नवीन पंथी लावल्या जागतात. त्यांस

त्यांचे विषया ओढून त्या जळत टाकण्याचेहि म्यसन हळू हळू सनसून घालून सोडवावे लागतें. त्याबरोबर त्याचे आपसांतलें हेवे दावेहि त्यांस काढून टाकावे लागतात. बंद व राखीव जंगलांत त्यांच्या सरहद्दावरील गवत वगैरे उचाला. ग्राही पदार्थ काढून टाकून अभिमर्यादा (कायर लाईन्स) अशा पाहिलेले तशा व त्या जंगलाच्या विस्ताराप्रमाणे मर्यादित किंवा अनेक ठिकाणी कराव्या व अशा प्रकारे ती जंगल जंगले जातीस दिलेल्या जंगलाच्या भागापासून अगदी अलग किंवा तुटक करावी व त्याच्या आसपास कोणासहि शेकीटी किंवा पूल पेटवू देऊ नये. ह्या कामाकरिता किंवा बाच्याने पसरत आणारी आग जागच्या जागी टहाळीने दाखून टाकण्याकरितां लागतील तशा गस्तवाल्यांच्या (पेट्रोल्स) टोळ्या ठेवाव्या. (२) ज्या लोकांस जंगलच्या उत्पन्नाचा उपयोग करावी लागतो. त्यांच्या स्वहिताच्या प्रवृत्तीस जागृत करावे, म्हणजे ते तदर्थ एकत्र होऊन दिलसकाईने एक होऊन अरण्याचे व विशेषकरून लोकांच्या अरण्याचे तरी संरक्षण करण्यास पावें लागतील.

गुरां पा सुन र क्ष ण.—सरकारी जंगलात गुरचरणीस सबंध ठेविलेली आहे. ती इन्दी फी, त्यात इमारती लांकडाच्या उत्पन्नातून गुरांचे चारणे जास्त महत्त्वाचे घटकांत आले आहे. पण यात शेतकऱ्यांच्या गुरावेला गोपाळांच्या गुरांच्या व धनगरांच्या शेळ्यांमध्यांच्या बऱ्याची पोडा जंगलास फार होते. त्यांत गाईंमध्यांच्या बऱ्यांपैकी शेळ्यांमध्यांचे कुरतुडणे फार वाईट असतें. गाईंमध्यांच्या बऱ्यांचे जंगलाच्या बाहेर जमती पोडा होते, पण शेळ्यांमध्यांच्या कुतुडण्याने जंगलाचे समूळ उघाटण होतें म्हणजे तें मरतें. म्हणून एकाच जागेत गुरचरणी व जनसंवर्धन साधने हाक्य नाही; तेव्हा लोकांस गवत हवे किंवा इमारती लांकडे हवेंत ह्याचा निंजय प्रथम करावा व त्याप्रमाणे वागावे, अर्धवा जंगलाचे तुकडे पाडून ते आसटून फलदून ह्या प्रत्येक कामास द्यावे. पण गुरे जंगलात मोकाड सोडली तर त्यांत गवत नाहीत होतें; एवढेच नाही तर त्यांच्या जातीनी गुदनाहि रहात नाही, व जंगलहि वाढत नाही हे शानांत घरून बंद जंगले गुरचरणीस फार करून मोकळी ठेवीत नाहीत. इ. स. १९०१ त ३५००० चौरस मैल जमीन गुरचरणास बंद होती व ३३००० चौरस मैल जमीन शेळ्यांमध्यांस बंद होती. फुकट अथवा कामे दाराने दिलेल्या कुरणातील गवताची किंमत ११,००,००० रुपये होती दुष्काळाच्या वेळी चरणीवरील नेहमीचे निर्वेध अनेक वेळा काढून टाकतात.

जंगलाचे स्वाभाविक पुनरुज्जीवनाचे धोरणः—हे करणास जेथील जंगल लांकडासाठी तोडले जातें त्या ठिकाणी नृपाच्या सुमारास नवीन वियांची लागण करून त्यांचे पाऊस, पशू वगैरेपसून रक्षण करावे.

जंगलसंरक्षणीतील अधिकाऱ्यांनी जेव्हा सदा पावे लागल्या नृपाच्या अरण्यांचा ताबा नेतला, तेव्हा लोकांचा बहु-

तेक भाग खराब झालेला होता. कारण त्यांतील निक्षेप व पूर्ण वाढलेली झाडे मोलवान इमारतीकरिता काढून नेण्यांत आली होती. एवढेच नाही, तर त्यांच्या नवीन वाडीवर कुऱ्हाड व विस्तव यांचा प्रताप दाखवून त्यांनी भयंकर नासाडी करण्यांत आली होती. अशा परिस्थितीत जमिनीचा खराबा न हाके देतो ह्या जंगलांतील शिकक झाले कीर्ती काढून टाकावी हा जंगलखात्यांतील अधिकाऱ्यांजुळे मोठा प्रश्न होता. याशिवाय आणखी त्या जमिनीवर निरोगी झाडांची पुन्हा उत्पत्ति करी होईल ह्या त्यापुढील प्रश्न होता. आयरून पहिल्या कार्यक्रमांत साततोड ही जंगल सुधारण्यास झटपट काम करतात त्याचि ह्यान होईल. ह्या क्रियांची तीम्रता व व्यवस्था प्रत्येक जंगलाच्या विशेष परिस्थितीवर अवलंबून असते; पण त्यांत मुख्यतः योग्य रक्षणाच्या तज्ज्ञांनी जमिनीची उपादान शक्ति वाढविणे व निरुपयोगी व हान झालेले झाडे काढून त्याच्या ठिकाणी निरोगी झाडे वाढविणे याकडे असतो. निवडलेल्या झाडांची तीड परिमाणतः क्षेत्रतः अपघा या दोन्ही दिशांनी मर्यादित केलून कोणत्याहि जंगलाच्या विकासे नियमन करणे सोपे असते. पण संगमनांतील अगणित झाडांपैकी अगदी थोडी झाडे मील्यवान असतात व त्यांसून पुरे उत्पन्न काढण्यास व कमी महत्वाच्या झाडांचे जणू बऱ्या देऊन त्यांच्या उत्पादनांत उत्तेजन देत असतो, त्यांचे काळजीपूर्वक तत्तत संगोपन करावे लागते. ही गोष्ट प्राथमिक उपचार झालेल्या खराब अरण्यांसच लागू आहे एवढेच नाही; तर प्रतिकूल परिस्थितीच्या परिणामाने फारसा न विचडलेल्या वाढत्या जंगलासहि लागू आहे. ह्या ठिकाणी दाखविलेली अडचण बांधविण्यास आणखी एक कारण होते. ते हे की, ज्या ज्या ठिकाणच्या लोकांस आपले हक्क चालविण्याची सवलत द्यावी व जंगलाचे उत्पन्न फुकट घेऊ देण्याची मुभा द्यावी त्या त्या ठिकाणी जवळच्या भागांत हलक्या प्रतीच्या इमारतीच्या जोकडोस मागणी अगदी बहुतेक बंद होते व म्हणून असली. झाडे काढून टाकण्याचे काम. फादराच्या ऐवजी आंत बांधावे होते. अत्यंत ह्द झाडांची संख्या व गुण पाहिले तितके व पाहिले तसे असतात तेव्हाहि ही अडचण नसते असे नाही. कारण त्यांत हलक्या शक्तीच्या व भराभर वाढणाऱ्या झाडांची संख्या मोठी असल्यामुळे त्यांची पांचा बरेचदा शोडांस फार होते. ती इतकी की ती यत्नरक्षकास भंगळ काढावी लागतात. ह्या कारणास्तव आपल्या हितस्थानच्या काही जंगलांतील मोलवान सागाच्या अरण्यांचे पुन्हा स्वाभाविक पुनरुज्जीवन करणे फार कठीण झाले आहे. ते इतके की, पुष्कळ वर्षांच्या अभ्यासपूर्णक पेतलेल्या अनुभवाचाहि उपयोग त्या कामास घेतलेला होत नाही. धर व सोडवी ह्या शास्त्रींच्या उपादानांमधील पाहतां आपोआपि कर्मा माहिती यत्नरक्षकांस असते. यत्तुः

— तीचे वृक्ष मिथ अरण्याभर जोडाकडे बांध

थोडे पसरलेले असतात. तेव्हा पुष्कळ माहिती मिळविण्यांत आली असताहि ती त्यांच्या मर्यादास अपुरी पडते. अशा परिस्थितीत पुढील नियम साधारणपणे अनुसरतात. झाडास वाटोळ्या रानांमधील कमरबंद घालून ती काढून टाकावी व चुनट झाडे नाहीशी करावी. यामुळे उमेड जास्त वेळे लागून महात्वाच्या वृक्षांची रोपे उगवून वाढतात. ही क्रिया करण्यास फार खर्च येतो व एक नजर ठेवून हे काम फारदा मोठ्या प्रमाणावर करता येत नाही हे खरे; पण अनेक ठिकाणी विद्युतः साल वृक्षांच्या अरण्यांत या कामांत फार यश आले आहे. याची कारणे एक तर सागापेक्षा सालाचा विस्तार या देशांत मोठा आहे व सालाच्या झाडांच्या जंगलांनी दुसरी झाडे असतात, त्यापेक्षा सालाचे रक्षण व वृद्धि सहज करता येते. डोंगरी अरण्यांत त्यांच्या स्वाभाविक पुनरुज्जीवनास असली यातायात बिलकूल करावी लागत नाही. त्यांच्या पानांच्या छात्रांचे योग्य रक्षण व त्यावर विचारपूर्वक उपचार केले म्हणजे झाले. त्याची बाढ खात्रांचे होते. जंगलांतील झाडांचा काटा कायम राखण्याकरिता निरर्गच्या पुनरुज्जीवक शक्तीवर बहुतेक सर्वेस्वी अवलंबून राहावे लागते. पण काही प्रसंग असत असतात की, त्यांत निरर्गची पुनरुज्जीवक शक्ति पुरे काम करू शकत नाही. तेव्हा तीस हातभार लावावा लागतो. याकरिता (१) मनुष्यास या रक्षणासाठी क्षेत्रे शोधून तयार करावी लागतात व (२) त्यास रया, इट, क्षेत्रांत (ठिकीत) बांधी नेऊन याकावे लागते. उदाहरणार्थ, आपल्या सुर्वेद इत्यादींतील सग्राहि आदि कोंगर व डेकड्या यांच्या नापाक उतरणांवर मुठांनी वियांची वेरणी करणे, व मद्रादेशातील कुले आलेल्या बांदेची आधीने सफाई करून त्यांच्या ठिकाणी साम व खैर यांचे बी कुदळीने लावता खणून त्यात लावणे.

जंगलांचे पुनरुज्जीवन गुलाच्या पद्धतीने (कोपित) करता येते. ज्या ठिकाणी लहान इमारती खांदे व सरपण त्याची मागणी फार असते व ज्या ठिकाणी मोठ्या झाडांच्या बांधीस त्या जागची परिस्थिती प्रतिकूल असते, त्या ठिकाणी हा पद्धत विरोधकरून प्रचारांत आहे. असल्या अरण्यास महात्वाच्या जातीच्या वृक्षांतील फळे धरणावे काही वृक्ष काय ते राखून ठेवितात. म्हणजे त्यामधील स्वाभाविक बीजप्रसारी (सीमिन्टिग-रॉपे) उत्पन्न होऊन त्याच्या पुनरुज्जीवनास मोठे सहाय्य करतात. ह्या पद्धतीने जंगलखात्यांस अनेक वेळा फायदा मिळतो.

वे. व्हा. २.—पुर्वोक्त (१) कमरबंद व (२) झाडतोड या क्रियाविषय जंगलांत आणखी पुढील क्रिया करतातः—

(१) वेततोड, (२) पातळीद दिवा दाटण मोक्षी व (३) बफाई. ज्या झाडांची रोंडे त्यापेक्षा जास्त महत्वाच्या झाडांच्या झाडांच्या बांधीस अडचण करीत

असतील त्या झाडांची खोडे सफा काढून टाकतात पण त्या कामास चांगल्या कुशल लोकांची देवरेस लागते. म्हणून हे काम जंगलात येतावातातच करून घेण्यात येते. उलट पक्षी वेलतोड व बांडगुळमार करणाऱ्या खात्यातील राखणदार लोकांस येथोप्रमाणे, कारवाई अक्कलपारी न राखिता हे काम करिता येते म्हणून त्या रोगाच्या नाशार्थे दर वर्षी मोठ्या प्रदेशभर असले उपचार करतात स्वाभाविक अरण्यात दाटीची पातळी व हेकड वनस्पतींची सफाई यांचे काम साधारणतः निराळे म्हणून करीत नाहीत हे काम इतर क्रियाबरोबर करतात व त्याचा खर्च त्या इतर संस्काराच्या खर्चात घालितात.

क्रि. म. पुन. व. ज्यो. व. न. — हिंदुस्थानातील अरण्यात कृत्रिम जंगलाची लागवड १,००,००० एकर पसरली आहे त्या क्षेत्रातील अर्धा भाग प्रत्येकात आहे, तिसरा भाग मद्रास इलाह्यात आहे, व बाकीच्या भागाचे तुकडे इतर प्रांतात आहेत. साग, शितवी, रौर, रवर व देवदार ही झाडे येथे मुख्यत्वेकरून लावितात. मद्रास इलाह्यात गीलावर येथे अत्यंत प्राचीन सागाची लागवड आहे. त्या लागवडीस इ. स. १८४२ त सुरुवात झाली. अगदी आरम्भापासून ही लागवडीचा मूळचा झालेला खर्च भरून आला. व त्यापासून पुढे फार फायदा हाण्याचा समज आहे. ब्रम्हदेशातील लागवड प्रामुख्याने कुरुनोमीच्या पद्धतीची (म्हणजे खर्च जंगल जालून साफ करून लागवड करणे) चालते हीच महाराष्ट्रात इक्याची पद्धती असून म्हणतात. शेतातील पिक्करोबर सागाची लागवड करण्याचे कुरुनोमी तत्त्व सरकार तेथील लोकास डॉयाच्या पद्धतीची उजवी शेती करू देते ही पद्धति ह्या देशाच्या वट्टिवाटीस योग्य असल्यामुळे ह्या देशात ह्या मोलवान सागाचा मोठा साठा करण्यास आला आहे. ह्या स्वाभाविक उत्पन्नाच्या पुरवठ्यास रवराच्या लागवडीची भर घालण्यात आली आहे. गेल्या तीस वर्षीपासून आसाममध्ये रवराची लागवड चालू आहे व तेथील व दुसऱ्या ठिकाणातील योजने प्रमाणावर अनुसंधान केऊन सरकारने रवराची लागवड ब्रम्हदेशात मोठ्या प्रमाणावर करण्याचा निश्चय केला आहे. इ. स. १९०१ स ह्या लागवडीवर खर्च १,३०,००० रुपयांचा होता. हिंदुस्थानात स्वाभाविक जंगलाची लागवड फार मोठी आहे. ह्या लागवडीशी तुलना केली असता ही अस्वाभाविक जंगलाची लागवड अल्प आहे. पण ज्या ठिकाणी वन निरुद्ध झाले असेल, त्या ठिकाणी (१) वनस्पतींची भरभराट पुन्हा भरती करण्यास, (२) काही विशेष अरण्याच्या उत्पन्नात फार, जरूरीच्या पदार्थांचा पुगठा करण्यास, (३) पडित अग्नीच्या उपयोगा करण्यास (४) काही महत्वाच्या वृक्षांच्या लागवडीतील क्षेत्र वाढविण्यास ह्या अस्वाभाविक लागवडीच्या क्रिया अनेक वेळां जरूरीच्या व तशाच फायद्याच्याही असणान.

अं. म. ला. व. उ. त. म. — हिंदुस्थानातील जंगलांत पुढील मिश्रत उत्पन्न होतात—(१) इमारती लाकडे, (२) बांबू, व (३) गवत. इमारती लाकडांतील महत्वाची लाकडे म्हटली म्हणजे साग, देवदार, साल, शितवी, अबनूस, रौर, चंदन, बामूळ वगैरे. त्यात दुसरी विशेष कामास उपयोगी अशी दुसरी प्रकारची लाकडे आहेत. पण ती आगच्याभागीच खपणारी आहेत ती एकाद्या धंद्यात उपयोगी पडतील इतकी उत्पन्न होत नाहीत अथवा ती व्यापारात दडमूल झालेली नाहीत. इ. स. १९०१ स इमारती लाकडे व सरपण १,३२,००० पनफूट उत्पन्न झाले. प्रत्येक प्रांतात ह्याचे मैली उत्पन्न लोकांसदेखील वाटीप्रमाणे व उत्पन्नाच्या जोराप्रमाणे निरनिराळे असते. ८५,००,००० रुपये किमतीचा ३५,००,००० पनफूट साग वर्षात परदेशी पाठविण्यात आला. त्या ठिकाणीच चंदन, अबनूस व दुसरी नकली करण्यासारखी लाकडे १०,००० रुपये किमतीची पाठविण्यात आली येथील जंगलात १,८५,००,००० बांबू उत्पन्न झाले. त्यातील ३ बांबू ब्रम्हदेशातून गाले व बाकीचे बांबू बंगाल, आसाम व मध्यप्रात यातून आले ह्या वर्षी जंगलाचे किरकोळ उत्पन्न ५० लक्षाचे झाले त्यातील मुख्य बाबा गुरचरणी, गवत 'कौचुक', साल, रंग, वात वेलदोडे, हिरवे व दुसरी चामडी कमविण्याची द्रव्ये ह्या होत. किरकोळ उत्पन्नापेक्षा १,७५,००० रुपयांची सास परदेशात गेली यापैकी ३ भाग सास इंग्रज सरकारच्या राज्याबाहेरील म्हणजे सत्यानाशील होती.

अं. म. ला. व. उ. त. म. — मिट्टा सरकारने जंगलखाते स्थापनानंतरहि पन्नास वर्षे संशोधन कार्य सुरू केले गव्हर्ने १९०६ साली केदुराडून येथे 'फॉरेस्ट रिसर्च इन्स्टिट्यूट' सुरू करण्यात आली असून त्यात पाच संशोधन शाखा आहेत त्या खिल्लूकर (तत्त्वज्ञान-पेनविद्या), फॉरेस्ट बॉटनी (जंगलविषयक वनस्पतिशास्त्र), फॉरेस्ट एकोनॉमिक प्रॉडक्ट्स (जंगलातील उपयोगी पदार्थ), झुलजी (प्राणीशास्त्र) व केमिस्ट्री (रसायनशास्त्र). प्रत्येक शाखेवर एकेक तज्ज्ञ संशोधक नेमला आहे जंगलातील माल सुट्या इमारती व जळाऊ लाकूड हा असून बांबू, पाने, फळे, तेल, गवत, बीक, राल, साली, प्राणिज व खनिज पदार्थ वगैरे दुसऱ्या प्रतीचा माल सापडतो.

अं. म. ला. व. उ. त. म. — अरण्यामुळे देशातील जनतेचे व्यापारी दृष्ट्या विपत्ती कल्याण होऊ शकते व लोकानां भरपूर काम वसे मिळते शकते या प्रथाची पुष्कळ गणना योग्य वरपणा होत नाही. जमनीमध्ये सुसत्या अरण्यातील कामावर दहा लाख लोक गुंतून गेले होते आणि प्रतिवर्षी तीन कोट पीट मिळविणारे तीस लाख लोक अरण्यात पेंदास झालेले कच्चा माल वरण्याच्या कामी लागले होते. हा कयास पेंदरा वर्षांपूर्वी करण्यात आला होता. जंगलावर, अखणारी जंगली वस्ती सोडून दिली व पेंदरा,

प्रभासंबंधी नवी अंदाजाचे आंकडे जर मिळणं शक्य झालं तर असे आढळून येईल की, कच्चा माल बरणाऱ्या लोकांना फायली प्रमाणात कामधंदा मिळू शकतो. या कामकऱ्यांत कुतार, नावा बांधणारे, दोरबळणारे, सुट्ट्या करणारे वगैरे सर्व कसरी मजुरांचा अन्तर्भाव होतो. १९११ च्या खनिजसुमारी-वरून पाहतां १९१३९७ लोक मिटिडा हिंदुस्थानांत आणि ३९४-९७ देशी संस्थानांत असे कामावर होते. जंगल राखणें, पद्धतशीर काम करणें, कच्चा माल तयार करणें व नवीन मालासंबंधी संशोधन करणें इत्यादि औद्योगिक गोष्टी-मुळें हिंदुस्थानांतील अरण्यावर अवलंबून असलेले उद्योगधंदे भविष्यकाळीं बुद्धिगत होऊं शकतील अशी आशा करण्यास जागा आहे.

पाईन वृक्ष व राळः—हिमालयाच्या पायथ्याजवळ असलेल्या विस्तृत पाईनवृक्षाचें महत्त्व बायब्येकडेल जंगल अधिकाऱ्यांना आरंभ केलें लागलें आहे. वृक्षांना फारशी इजा पोहचू न देतां राळींचे उत्पन्न करण्याच्या फ्रेंच पद्धतीचा अवलंब करण्यांत येऊं लागला आहे. १९१९ मार्च अखेरपर्यंतचे आकडे पाहतां संयुक्ततांत व पंजाब मिळून एवढे राळींचे पीक १९१५३३ मण (४६१५ टन) इतकें झालें व त्याकामी ४००० मजूर कामावर लागले होते.

कागदः—मिडिडा हिंदुस्थान व संस्थान या दोन ठिकाणी १९०४ त कागदाच्या आठ गिरण्या होत्या. प्रति-मर्षी २०१०० टन कागदाचा निपज होत असे व मजुरांची दैनिक सरासरी ४२९६ इतकी होती. १९२० त नऊ गिरण्या झाल्या. १९४०० टन इतकी निपज झाली व ५७५९ मजूर लागले होते. पिटागरेच्या गिरणीचा कागदाची निपज १७४२१ टन झाली असून सर्वांत तीच गिरणी मोठी आहे. उपरिनिर्दिष्ट नऊ गिरण्यांवडून सध्याची कागदाची मागणी पुरविली जाते. १९१२-१३ साली सुमारे १२२५० टन कागदाचा रांधा हिंदुस्थानांत परदेशाहून आला. १९१९-२० साली १४०० टनांचीच फक्त आयात झाली. महापद्माच्या वेळीं परदेशाहून सामान मिळण्याची अडचण पडत असे तरी, एतद्देशीय गिरण्यांची निपज वाटली. यावरून यांतलेल्या काळांत घरीन प्रगति दिसते. कागद करण्याच्या कामी ज्या कच्चा मालाचा उपयोग होतो त्यांत लेव, आवर वगैरे गवतांचा समावेश होतो व हे गवत, बंगाल, छोटा नागपूर, ओरिसा, नेपाळ व संयुक्तप्रांत येथील अरण्यांत पैदा होतें. तिप्पा, अंबाडी, ताम, जुने फागद व दोर यांचा कागद करण्याच्या कामी हिंदुस्थानांत उपयोग करितात. मुंगनामक गवताचाहि उपयोग होतो. परंतु त्यापासून केलेला राधा बरा नसतो. लोकूड व गवत यांपासूनच सामान्यतः रांधा करण्यात येतो. हिंदुस्थानांतील अरण्यांत वृक्षांच्या अनेक जाती अरण्याने रांध्याच्या कामाची कार थोडी लोडकें मिळतात. बहुतेक लोकूड इमारतोच्या कामी उपयोगी जातात. बांध व गवत यांचे माय बराच उपयोग होतो असे आढळून

आलें आहे. निरनिराळ्या जातीच्या बांधूचें महत्त्व आतां कळून येऊं लागलें आहे किःत्येक कंपन्यांनी बांधूपासून रांधा तयार करण्यास सुरवात केली आहे व प्रकाश, बंगाल व मुंबई येथील जंगलखात्यानें रथानां कीलहि दिले आहेत. गवताचाहि उत्तम रांधा होतो असे अनुभववास आलें आहे.

अगदाच्याः—या बाबतीत हिंदुस्थान परदेशावर अवलंबून आहे. अपान, स्वीडन, नावे, ऑस्ट्रिया इंगरी, बेल्जियम व जर्मनी इतक्या देशाहून काढ्याच्या पेट्या इकडे येतात. बीस वर्षांपूर्वी हा धंदा निघाला व पहिला कारखाना अहमदाबाद येथें शुजराथ इस्लाम मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लिमिटेड या नांवानें सुरू झाला. या धंद्यात अद्याप वाढ झाली नाही. भाडवल, संघटन, पूर्ण ज्ञान व धंदा चालविण्याची पात्रता इत्यादी गुणांची सिद्धता झाल्याशिवाय हा धंदा येथे उभितावस्थेम येणार नाही. कपाशीचे लाकूड काढ्या करण्यास उपयोगितात. इतर किःत्येक झाडांचे लाकूडहि काढ्या करण्यास योग्य असतें. ('आगपटी' पहा.)

कृमिनाशक व्यवस्थाः—कृत्रिम उपायानें किष्प्या पासून लांकडाचें रक्षण करण्याची पद्धत जुनीच आहे. लांकडास रंग लावणे किंवा डायर फासणें हें रोमन लोकांस माहीत होतें. आधुनिक पद्धतीत कोलटार, कैमोसॉट नामक तेल, लांकडांस बीड लागू नये म्हणून लावतात. हिंदुस्थानांत या तेलाला फारसा उपयोग अद्याप कोणी करीत नाही.

जंगलाच्या उपयोगाच्या पद्धती.—जंगलापासून फायदा करून घेण्याच्या पद्धती निरनिराळ्या प्रांतांच्या गरजाप्रमाणे निरनिराळ्या असतात आणव्या लागतात. जंगलांतून सैध्दल उत्पन्न करून घेण्याच्या पद्धतीचें वर्गीकरण पुढील सद्दांत करावें लागतें.—(१) खुद्द सरकारचे अधि-कारी, (२) खरेदीदार, (३) इकदार. पूर्वी येथे स्वतंत्र खात्याची व्यवस्था नसल्यामुळे जंगलें व्यापाऱ्यांस मोकळी करून देत असत. ते आपल्या कारभारांत त्यांच्या बऱ्याकडेहि लक्ष देत नसत किंवा ते काढून नेलेल्या मालाबद्दल सरकारी याच योजे मोबदलाहि मिळू देत नसत. पंजाब, ब्रह्मदेश, मध्यप्रान्त व संयुक्तप्रांत यांतील डॉगरी अरण्यांमध्ये या पद्धतीचे कुपरीणाम अजून दृष्टीस पडतात. या पद्धतीत कंपाट-दारांना (ठेकेदारे) जंगलांतील उत्पन्न विक्रीच्या जागेकडे नेत असतां त्यांच्या बऱ्याबाईत कामावर केवळ देखरेख ठेवणें यापलीकडे सरकारी अधिकारी कांही करीत नाहींत. हिंदुस्थानांत पूर्वी जंगलांत लांकडे तोडण्याबद्दल मयमतानिदितर प्रेषांत लिहिलें आहे की, राजे, पाटील, गुतार, लांकूड-तोडे वगैरे यांस यथामाग कर व देणग्या देऊन व कुन्हाडी दुप, तेल व तूप यांची पात्रां घेऊन इत्यादी मनुष्यानें जंगलांत जाणें व इष्ट वनस्पती तोडावी. मुद्दांचा याच सरळ व चौरस करून व दोडक्या वृक्षांने झांकून त्यानें तो पाट्यावर घालावा. नंतर त्यानें तो कारखान्यांत नेऊन वाळूक ठेवावा व तो वाळोलां त्यानें तो पूर्वेस किंवा उत्तरेस तोंड करून

ठेवाने व त्या लांकडाचा उपयोग सहा महिन्यांपर्यंत करू नये. अशाच तऱ्हेचा मजूर राजपक्षभात आहे.

ह. स. च्या प. म. ती.—ह्या इमारती लाकडे खरेदीदारां-मार्फत काढून नेण्याच्या कामाचे नियंत्रण हि देशाच्या प्र-माणे अनेक प्रकारे करतात. मद्रासतील 'बॉम्बे-बर्मा ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन' च्या मोठ्या खरेदीदार मंडळीस फार मोलवान झाले तोडून नेण्याचा परवाना काही सर्तीवर देतात. उदाहरणार्थ अशा मंडळीने ठारिक महसुलाच्या नाकावर राजभाग (कर) देण्याची तजवीज केली पाहिजे, वगैरे. कमी महसुलाच्या इमारती लाकडाच्या खरेदीदारास लाकडे तोडून नेण्यास परवाना (पास अथवा लायसेन्स) देतात. हा परवाना देशाचा प्रथमच खरेदीच्या किमतीचा काही भाग घेतून देतात. त्या दोन्हीही पद्धति जंगलाच्या संरक्षणाचे उत्तम प्रकारच्या नसते, पण त्या व्यापार्याच्या गरजास व लागणाऱ्या देणारेही जसा पाहिजेत तसा आहेत कारण या पद्धतीत फक्त लाकडाच्या उचलवाचलात जास्त मोलवान लाकूड घाबऱ्यांचे नाही एवढी निवेष्ट खरदारी ध्यावयाची असते. अरण्यातील किरकोळ उत्पन्न जमा करून नेण्याकरिता खरेदीदारास असल्याच पद्धतीचे परवाने (पास) देतात; किंवा वसादक प्रदेशाचे मजकूर देतात; किंवा नियमित सुदर्शन माल गोळा करण्याबद्दल वैयक्तिक परवाने (लायसेन्स) देतात. अनेक वेळा गुरे वगैरे वस्त्रे फी सुलकी खारयातून (लॅंड रेव्हिन्यू डिपार्ट-मेंट) व कधी कधी जंगल कामदरामाफे (कॉन्स्ट्रक्शन्स ऑफि-सर) घेतून करण्यात येते.

हजुरदारास मोफत माल देण्याची शुभा जी घाबऱ्यांची ती बहुतेक सर्वेक्षी जंगलतरातीतील मागणीवर अवलंबून असते. काही प्रांतांत अस्या हजुरदार लोकांचे बंद जंगलान पुन्या हजुराची वजावणी करावी लागत नाही. कारण त्यात आपल्या गरजा भागविण्याची पुरी सोय जवळच्या लोकांच्या जंगलात पाहिजे तशी आहे. दुसऱ्या काही जंगलात जेथे श्याच्या उत्पन्नावर पुरा ताण-पसला आहे, त्यात इमारती लांकडाची कामील वाहपुत्र न व्हावी म्हणून सक्त पहरा करावा लागतो. ह्या प्रकाराभि-धील नियंत्रणाचे नियम ठरवावे लागतात. एका बाबतीत नोंद, पहा व परवाने लागत, नाहीत पण दुसऱ्या बाब-तीत ते परवाने देण्यावर व श्याच्या नांदीवर नजर ठेवावी लागते.

हिंदुस्थानांत जंगलांचे उत्पन्न घेतून करण्याच्या पद्धती प्रत्येक प्रांतांत निरनिराळ्या आहेत. व त्यावरून प्रत्येक प्रांतातील लोकसुद्धाप्रमाणे अनेक प्रकारचे नियम करण्यात आले आहेत.

हल्लींच्या सरकारास जंगलाची किंमत किती आहे याचा अंदाज जंगलापासून होणाऱ्या पैशाच्या अमेवून घराच

करता येईल. (कोष्टक पहा) संरक्षण व सुधारणा शाखांमुळे सरकारी जंगलांचे उत्पन्न इतके वाढले आहे की ते पुढील वाढती मागणी मागवून उरण्यासारखे आहे.

जंगलच्या उत्पन्नाच्या मोफत देण ग्याः—जंगलापासून हल्लींच्या सरकारास जो एकंदर महसूल होतो, त्याची एकंदर निर्गतीशी तुलना करीत असता ह्या मोठीचे स्वरूप ठेविले पाहिजे की सरकारी जंगलातील इमारती लाकडे व इतर उत्पन्न त्याजवळ रहाणाऱ्या लोकांस फुकट अथवा कमी दराने देण्यात येते. इ. स. १९०१ त ह्या देण्याची किंमत निदान सरकारी जंगलाच्या एकंदर उत्प-न्नाचा सैकडा १६ भाग होतो व लोकांच्याकडून जंगलाच्या जमीनीतून राजभाग (कर) दिल्यावाचून जी इमारती लाकडे व दुसरी अगणित उत्पन्ने नेण्यात आली, त्याची परि-गणना ह्या हिशोबांत झाली पाहिजे. हें लक्षात ठेविले पाहिजे की, हल्लींच्या म्रिटिश सरकारच्या प्रत्यक्ष अमलाबद्दल या आपल्या देशात फुकट मोठमोठी जंगले आहेत. ही माल-मत्ता देशी राजांची अथवा खासगी व्यक्तींची आहे. ह्या अरण्याच्या आंकड्याची कोष्टके मिळगे कठीण आहे. कारण त्या जंगलांची अजून फारकरून पहाणी करण्यात आली नाही; एवढेच नव्हे तर त्याचा कारभारहि निराळा ठेवण्यात येत नाही. पण त्याचा पुढील वृत्तांत वाचकास काही कौतुक उत्पन्न करण्यासारखा होईल असे वाटते ज्या महाराष्ट्राच्या देशी संस्थानात जंगलाच्या व्यवस्थेची थोडीफुट पुरी तजवीज झाली आहे, त्याचा आपण प्रथम विचार करूः—

(१) हैद्राबादः—ह्या संस्थानात सरकारी जंगल सुमारे ५००० चौरस मैलांचे आहे ह्या जंगलापासून त्या सरकारास २,८०,००० रुपये उत्पन्न इ. स. १९०० त झाले व त्यापेक्षा निम्मे उत्पन्न त्याच्या खर्चात गेले. ह्या जंगलच्या हद्दी कायम होऊन ठराव झाले की, हें उत्पन्न फार वाढणार आहे. हे करण्यात फुकट वाढ आहे

(२) मद्रासः—ह्या संस्थानांत बंद जंगल २००० चौरस मैलांचे आहे. त्याचा वसूल इ. स. १९०० त १२ १/२ लाखांचा होता व निव्वळ महसूल सुमारे ९ लाखांचा होता. यातील १ महसूल बंदनाच्या लाकडाचा होता. यात बागीपासून जंगलाचे रक्षण करण्याची व्यवस्था १५०० चौरस मैलांत आहे.

(३) काश्मीरः—ह्यात २,१८० चौरस मैल सरकारी कायम जंगल आहे. ह्याचे आगीपासून रक्षण करण्याची सोय आहे इ. स. १९०१ त ह्याचा महसूल ८,८०,००० रुपये आला व ह्यावर खर्च ५,८०,००० रुपये झाला.

(४) जोधपूरः—ह्यात इ. स. १९०१ त जंगलांचे क्षेत्र १४१ चौरस मैलांचे होते. ह्यांचे उत्पन्न सुमारे २०,००० रुपये झाले व याचा खर्चसुद्धा इतकाच जंगला

(५) श्रावणकोरः—राता बंद जंगल १८०० चौरस मैलांचे आहे. हे बहुतेक आग्नीपासून राखिलेले आहे. इ. स. १९०१ त ह्याचे उत्पन्न ५० लाखोंचे व रचने सुमारे २ लाखांचा होता. ह्या संस्थानांशिवाय काही लहान संस्थानांत मोठमोठी जंगले आहेत. ती एकंदर ४२००० चौरस मैल क्षेत्रफळाची आहेत, व ब्रिटिशांच्या राज्यांत रासगीर व्यक्तींची जंगले ७७,००० चौरस मैल क्षेत्रफळाची आहेत. यावरून कोणी असे समजून नये की, ही शाडून सर्व जंगल किंवा दाट झाडीने भरलेली आहेत. यांतील काहीत जंगलाच्या उतरणावर बुड-पांचे जंगल आहे. दुसऱ्या काही ठिकाणी जंगलाचे मुख्य उत्पन्न म्हणजे म्हणजे गवत किंवा दुसऱ्या किरकोळ पदार्थांचे आहे. पण त्यांत मोलवान इमारती लाकडांची साडे अगणारेहि जंगल आहे; व साधारणतः पाहतां सरकार खासगी जंगलाच्या कामांत विलकूल दबावून घेतून नसल्यामुळे व त्या जंगलाच्या संरक्षणाकरितां सुद्धा कायदा केला नसल्यामुळे त्यांची जोपासना मालकाच्या अकलजुपारीवर अवलंबून आहे.

जे ए का सी ल ला का च्या जा सी व त्या ची सा मा न्य आ र्थि क रि य नि.—मागील संक्षिप्त वर्णनावरून हिंदुस्थानांत सरकारी जंगलांची उत्पत्ति कशी झाली? व तिची व्यवस्था कशी चालली आहे हे समजेल. पण ह्या बाबतींत पूर्वापार व्यवस्था कशी चालत आली याबद्दल फार मोठे कवेन दिले आहे. सरकारी जंगले उत्पन्न करताना प्रथम दोष करून जंगलाच्या कामास हात घालीत असता त्यापेले काम सुधारणेच्या धडेपुढे सोडत जाणारे आहे असे जंगलाच्या कामगारांस आढळते. कारण ही सुधारणा सुस्पष्ट प्रदेशांतील वाढत्या बरकतीने झालेली असते. पुढील गोष्टींची तरतुद करून लागले असता त्याची गांठ जंगली लोकांशी पडते. सदरहू लोक भिन्ने किंवा क्रूर, साधे किंवा कपटी असोत, पण त्यांतील प्रत्येकांत एक विशेष आढळतो. तो हा की त्यांच्या मूळच्या रहाणीत रुढी व संवयी यांची विरोध करणारी कोणतीहि गोष्ट कोणीहि केली की, ते त्याचा अत्यंत हेवावाग करून लागतात. कारण, ही नवीन सुधारणा आली की, आपली यापुढे धडगत लागवयाची नाहीं. तिजपुढे आपल्यास एक तर नामशेष झाले पाहिजे किंवा आपल्यास आपल्यापेक्षा आस्त विचट लोकांच्या संख्येत गडप तरी होऊन गेले पाहिजे असे त्यांस काटू लागते. ह्यात हिंदुस्थान सरकारचे धोरण ह्या जंगलांतील जातीच्या रहाणीत एकदम जमीन असमानाचे अंतर जेणेकरून पडेल असे कोणतेहि कृत्य करावयाचे नाहीं, पण सहाजुमूर्तीने व गोडीने त्याचा विश्वास संपादन करावयाचा व याप्रमाणे स्वतःच्या पायावर उभा रहाणारा त्यांचा समाज स्थापन करावयाचा व आमन्यतः जे त्यांच्यांतील तंडे केवळ 'बळी तो कान पिळी' ह्या तत्वावर भिडत असत, त्यांचा निकाल आपल्या मध्यस्थीच्या न्यायाने होईल तो त्यास कपूल करावयास लावाव,

याचा अशा तऱ्हेचे आहे. असे धोरण कृतीत उतरले, तसे त्या जंगलांच्या संरक्षणाच्या व पुनर्जीवनाच्या कामांतील यश किंवा अपयश अनेक वेळां अवलंबून असते. काही विशेष अपवाद सोडून दिले तर ह्या जंगलांतील जमातींतले बहुतेक लोक आपल्या अन्नाच्या पुरवठ्यात भर घालण्यास काही वेळां शेतीवर अवलंबून असतात. मग त्यांची पारप करणे, मासे मारणे, व जंगलांत उत्पन्न होणारे जिन्नस जमा करणे ह्या केवढाहि महात्वाचा धंदा असो. ह्यांतल बहुतेक लोक फिरते असतात. ते पारधीच्या प्रण्यांच्या शोधार्थ आपल्याकडील कातकरी, राभरी कातेपारधी वगैरे लोकां प्रमाणे जमोजमग फिरतात व आपल्या तूर्तावृत्त्या मुक्ता-माच्या ठिकाणी पूर्वी समितल्याप्रमाणे दुब्याची उडती शेती करतात. ह्याच्याजवळ स्वतः केलेली किंवा मिळवलेली उत्तम धाने असतात, व त्यांच्या अंगावर तांबडे किंवा हिरवे गोंदकाम असते. हे उघड आहे की, ज्या मोठ्या प्रदेशा-भर हे जंगली लोक भटक्या माशेत रहातात, त्यांचे नियंत्रण केल्याबरोबर त्यांच्या अन्नाच्या पुरवठ्यांत छेदबडा पडतो व असे झाले असता त्यांच्या हळूहळू कायमची शेती करणाऱ्या जमाती खेव्यांत राहू लागणे संभाव्य असते, व असल्या खेव्यांतील लोक प्रथम हूरएक बाबतीच्या आपल्या गरजा स्वतःच्या स्वतः भागविणारे असले, तरी कालांतराने त्यांच्या स्थायिक वर्तनांत त्यांच्या पूर्वाच्या जंगलांतील आधुन्यकाम व उद्योग यांची जरूरी त्यांस विलकूल न राहिल्यामुळे आपोआप अंतर्धान पावतात.

[सं द र्भ ग्रंथ.—राजवहम (अभ्रकाशित); मयमतः शोभ्ये कनिकल (८-११-१२); कवेद संहिता; अग्न्य-संहिता-सामवेदी; यत्ते-जंगलाची जोपासना (अभ्रकाशित); एन्साह्लो-ब्रिटानिका; महाभारत-उपसंहार; कौटिलीय अर्थ-शास्त्र; सरडी. वॅडिसकृत 'इंडियन फॉरेस्ट'; ई. सी. कोटस-कृत 'इंडियन फॉरेस्ट इलुस्ट्री'; ए. पी. स्ट्रेबिंगकृत 'इन्ड्युरियस इन्सुलकट ऑफ इंडियन फॉरेस्ट'; बल्क्यू. आर. फिशरकृत 'मॅन्युअल ऑफ इंडियन फॉरेस्ट, वॉटमन; पेडन-पब्लिकृत 'फॉरेस्ट लॉ; 'इंडियन इयर बुक; 'इपीरियल गॅझि]

जंगल महाल—इंग्लिशांचा ज्यावेळी बंगालांत चांगला जम बसला जव्हा, त्यावेळी त्यांच्या ताब्यांतील काही भागास हें नांव होते. इ. स. १८०५ साली त्याचे निर-निराळे १५ परगणे केले व सर्वांत जंगलजिह्दा हें नांव दिलें. पुढे इ. स. १८३३ साली जंगल महाल जिल्ह्यातील भाग आपापसाच्या जिल्ह्यात विभागण्यांत आला.

जंगलूर—हा ताळका म्हणजे संस्थानांत चितलपुर्गे जिह्मांत आहे. ह्याचे क्षेत्रफळ १७१ चौ. मै. आहे व येथील लोकसंख्या (१९११) ५३५०४ होती. ह्या ताळ-क्यांत जंगलूर शहर व १९९ 'खेडी' आहेत ह्या ताळक्यांत त

जनगणना नांवाची नदी आहे. ह्या साळक्यात कापूस, पांढरा 'जोला' 'लंछ' व तांदूळ ही पिकतात.

जंगमाझी तहसील:—पंजाब प्रांतात अंबाला जिल्ह्यात ही तहसील आहे. येथील लोकसंख्या (१९११) १४-२९५ असून याचे क्षेत्रफळ ४-६ चौ. मैल आहे. ह्या तहसिलीत जंगमाझी व यूरिया ही दोन शहरे व ३७५ खेडी आहेत. येथील जमीनमहसूल सन १९०३-४ साली २.९ लाख होता.

हा ह. र.—हें पंजाब प्रांतात अंबाला जिल्ह्यात नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेवर रेल्वेपासून ५ मैलावर आहे ह्या शहराची लो. सं. सन १९११ साली १०-४५ होती. ह्या शहराचे महत्त्व यूरियाचे शोख सरदार रायसिंग ह्याच्यामुळे आहे. मूळचे शहर नादिरशाहाने उध्वस्त केले होते. ते १७८३ साली रायसिंग सरदाराने व्यापारी व हुसारी लोक आणून पुनः उर्जितावस्थेला आणिले व ते शहर १८२९ साली ब्रिटिश सरकारला मिळाले. हें शहर कोयंबडी व पितळेची भांडी, टांकणखार, शिशाचे प्राणिद ह्यांवद्दल प्रसिद्ध आहे.

जंगमाझी तहसील:—पंजाबमध्ये छुधिआना जिल्ह्यात ही तहसील आहे; व हिचे क्षेत्रफळ ४१० चौ. मि. आहे येथील लोकसंख्या सन १९११ साली १४६६५९ होती. ह्या तहसिलीत जंगमाझी व रायकोट ही दोन शहरे आहेत व १७० खेडी आहेत. या तहसिलीचा जमीनमहसूल १.३ लाख सन १९०३-४ साली होता. हाथि युद्धामधले आखिनालचे रणक्षेत्र याच तहसिलीत आहे.

हा ह. र.—तहसिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. येथील लो. सं. सन १९११ साली १५-३९ होती. हें व्यापारी शहर आहे व येथे गहू, तांदूर, हल्लिंदी, कोरिव जिन्सा व विलियमचे खेळण्याचे चेंडू ह्या जिनसांचा व्यापार गोंरांत घालतो. येथे म्युनिसिपालिटी आहे. येथे सरकारी दवाखाना व म्युनिसिपालिटीच्या अँग्लो-हर्बिक्युलर स्कूल आहेत.

जंगीपुर् विभाग.—पंजाब. मुर्शिदाबाद जिल्ह्याचा उत्तरेकडील एक विभाग. उ. अ. २४-१९' ते २४-५२' व पू. रे. ८७-४९' ते ८८-२३' क्षेत्रफळ ५-९ चौ. मि. या विभागाचे मार्गारथी नदीमुळे दोन भाग झाले असून पश्चिमेकडील भाग उंचवट्याचा आहे व पूर्वेकडील मळीगा सपाट प्रदेश आहे परंतु यास पुरावे भय आहे. लो. सं. (१९११) ३५७९३० यात दोन गावे व ४३४ खेडी आहेत.

गां व—विभागाचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २४-२८ पू. रे. ८८-३'. इ. स. १९११ साली येथे १४४०८ लोकसंख्या होती. हा गांव जहांगीर बादशाहाने वसविला असे म्हणतात. ब्रिटिश अंमल ज्यावेळी येथे मुकदमास सुरू झाला होता त्यावेळी येथे रसामाचा व्यापार बराच होत होता. या ठिकाणी रॅस्ट इंडिया कंपनीची एक कारागृह होती. इ. स. १८९९ साली येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली.

जंगमाझी—अंधच्या पार्श्व भागातून मोठा मज्जातंतू जातो, त्यामध्ये तीव्र वेदना उत्पन्न होते त्या झाला हें नांव आहे. ही वेदना डोंगणापासून मांडीच्या मागील भागातून पांटीच्या वेचकव्यापर्यंत व कधी तर तेथून पायाच्या तळव्यापर्यंत असते. कारणे: आंतच्यातील मळांच्या गाठीचा दाब अगर गर्भोद-याच्या साच्य अगर असाध्य ग्रंथीचा दाब, संधिवात, हिमज्वर, पादागुष्टवात, फिंगोपदंश, अतिश्रम, गरठा व ओल यांपैकी एखाद्या अगर अनेक कारणांमुळे झाले सुरू होते. रोग्याने अंधघणात पडून पूर्ण विभ्रान्ति घ्यावी व मांडी शेकावी. पोटांत पोटाच्याग्रिम आयोडाइड व सोडासॅलिसिलस हें औषध घ्यावे. पादागुष्टवात रोगांत क्षारयुक्त व रेचक औषधे, वेदना शमव्यासाठी कोकैन अगर मार्फीया देऊन घालवा. अगर त्वचा लाल होईल असे एखादे उष्ण तेल बोटावर विजेची पेटी लावावी. इतर जागी अर्धशिशि बंगरे शाल उत्पन्न होनात. त्या प्रकारांपैकीच हा झाल आहे. अधिक माहितीसाठी मज्जातंतूशूल हा लेख पहावा.

जंजिरा स रयान—यासच हयसाण (आफ्रिकनचा प्रदेश) असे म्हणतात. मुंबई इलाख्यामधील कोंकण प्रांतातील कुलाब्याच्या पोलिटिकल एजन्सीतील हें एक संस्थान आहे. हा प्रांत उत्तर अक्षांश १८' ते १८' ३९' व ' पूर्व रेखांश ५३' ते ७३' १७' असून याच्या उत्तरेस कुलाबा जिल्ह्यातील कुंडलिका पूर्वेस त्याच जिल्ह्याचे रोहें आणि माणगांव हे तालुके दक्षिणेस रत्नागिरी जिल्ह्यातील बाणकोटची खाडी; पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे. याचे क्षेत्रफळ ३७७ चौरस मैल असून, यांत लोकसंख्या (१९२१) ९८५७३ व गावे ३२६ आहेत. यांत काटेवाड संस्थानातील जाफरावादि धरले आहे. हिंदी याच संस्थानात आहे. संस्थानचे अठ तपे अथवा महाल आहेत. एका तप्यांत साधारण २८ खेडी व ४० चौ. मैल प्रदेशाचा समावेश होतो. ' जंजिरा ' हें नांव अक्षोराह (म्हणजे वेड) या अरबी राज्याच्या (मराठी) अपभ्रंश आहे. प्रदेश डोंगराळ असून डोंगर समुद्रकिनार्यास समांतर आहेत. हयसाणातील सर्वांत उंच पहाड भदगड नांवाच्या किड्याचा आहे (१३०० फूट). डोंगराच्या उत्तारावर दाट राने आहेत. लहान लहान राज्यांच्या बाजूस व किनाऱ्यावर नागधोपकळीची झाडे आहेत. याच्या मागे पोढी दलदल्यांची जमीन संपत असून ह्याच्या पलिकडे भातशेतीची जमीन आहे. सावित्री नदीच्या मुलासयक कुंजराचे खोरे हें देशाच्याच्या दृष्टीने केंद्रांतील एक प्रख्यात ठिकाण आहे. येथील रोजांतील लोफ खाऊन पिऊन घुरी आहेत. डोंगरांत कातकरी रहातात. पूर्वी पावसाळ्यात या भागांत प्रवास करणें जवळ जवळ अनाक्य होतें. परंतु इ. स. १८८३ सालापासून नवान रस्ते तयार होऊन पावसाळ्यात प्रवास करण्याची सोय झाली आहे. किनाऱ्यावर राजपूरी खेरीज प्रदेक राज्याच्या दुराशी पुरण अस्त्यामुळे गल्ले अंत जात आहेत येथील बाह्यारे ओढे पावसाळ्यात भरपूर

बाह्यतः परंतु स्तर वेळी कोरडे शेतदार. सर्वांनी खांदी ५-६ मैलांच्या आतच असते. कोणत्याही खांदीच्या मुखाच्या आत शिरतांना प्रथम राखड लागतात. परंतु एकदां आत गेलें म्हणजे मुळावें भय नसतें. राजपुरी गादीचें मुख मुंबईच्या दक्षिणत ५५ मैल आहे. ही गादी जंजिऱ्याच्या आग्नेयेस १४ मैलावर म्हणजे गावापयेंत आहे; तीत सुमारे १२ फूटपर्यंत (भरतांच्या वेळी) पाणी चढतें. या संस्था-नात चांपडगारा दगड काढा आहे. इमारती लाकडात घाल-वान पुष्कट आहे. रानांत वाघ, चित्ते, डुकरें, रानमांजरें वगैरे सांपडतात. विपारी सर्व द्रव्ये फार आहेत.

ह्या गादीची दमट असली तरी निरोगी आहे. समुद्रा-वरील वाऱ्याने किनाऱ्याजवळील भाग थंड असतो. पाऊस सरासरी १०० इंच पडतो. आरबहें उत्पन्न बरेचसे होते. १९२२ साली १०८५०० पर्यंत उत्पन्न होतें. वाघ, ऐन, काजू, माळे, आंबे वगैरेपासून उत्पन्न मिळतें. संस्थानांत ईमगी हायस्कूल एक, इंग्लिश मिडल स्कूल एक, मराठी शाळा २६ व हिंदुस्थानी शाळा ३६ (एकंदर ५२ मुलांच्या व १२ मुलींच्या) असून एकंदर विद्यार्थी ३२६६ आहेत. एकंदर लोकसंख्येच्या २५.६ टक्क्या विद्यार्थी आहेत. संस्थानिक शिद्दी बंदाचा असून सुनी पंथाचा मुसलमान आहे व स्थात नवाब ही पद्धती आहे.

गांव मुळ व धार्वर्धन ही दोन गावें मुख्य आहेत. सुमारे दहाश ८२ हिंदू व १० मुसलमान लोक येथें आहेत. येथें राहणाऱ्या प्रमुखा गादी आगरी, कोरें, कुणबी, महार, ब्राह्मण, प्रभू, मुसलमान, शिद्दी या होत. येथें वेने इत्यादल कोकानीदि धोबोदी वस्तां असून ते मराठी भाषा बोलतात. हे धर्मानें ज्यू आहेत. सुभे बंदरातील होण्यावरचे वस्त्याची सत्तेच किनाऱ्यावर व्यापार करणाऱ्या आगबंदा यावरील वस्त्याची बहुतेक याच धात्र्ये असतात. इ. स. १९०३-०४ साली ४१ वारस शेत मालां लघावडीखातीं होती. मुख्य रिक्त म्हणजे म्हणजे भात, जमाली, यरी, सुपारी आणिल नारळ ही होत मोठ पिकविणें फक्त सरकारच्या हातीं आहे. समुद्रा-तील मासे घरायें ह्या येथें पुष्कळांचा पंदा आहे. संस्थानांत व्यापार धंदे म्हणण्यासारखे नाहींत. साग, चामडी, दाडे, मासली, साग, नारळ वगैरे माल निर्यात होतो. सुद्ध जंजिरा येथें कागड तयार होतो. सन १९२२ साली १९४५५-५५ रुपयेची आयत व ५३०५३ रुपयेची निगत कराळी. कारभार नवाबाच्या हुकमानें कारभारी सर्व कारभार करतो. त्यावर पोलिटिकल एजंटची देखरेख नसते. संस्थानांनं उत्पन्न ६ लाख ५० हजार (यांतच नाकाराध्वचे ७०००० रुपये आले आहेत. व ईमजगारवरचे अपकारी बरलचे ३३ हजार रुपयेदि यांतच आहेत) रुपये आहे. मुळ आणि श्रीवर्धन येथें म्युनिसिपलिट्या आहेत. तिहजिन उत्पन्न १५२४० रुपये व खर्च १०१३३ हाता (१९२३). एक मदीनदारसमाहि मद्यो स्थापन झाली आहे. संस्थानाकडून

ईमजगारकरा खांदी मिळत नाहीं. संस्थानिकास मुसल-माना कायद्याप्रमाणें दत्तक वैधवाची कायमची सनद मिळा-लेली आहे. जो मुलास सर्व मुलांत राज्य चालविण्यास लायक आहे असे संस्थानच्या मुख्य मुख्य अधिकार्यांनी व पुसारांनी घालत तो गादीवर बसू शकतो. ही चाल जंजि-ऱ्याच्या कायतीत पूर्वीपासून प्रचारात आहे. नवाबास स्वतःचें याणें पाडण्याचा अधिकार आहे पण सध्या संस्थानांत एकहि टाकसाळ नाहीं. नवाबात ११ तोकांची सलामी होती, ती गेल्या महायुद्धांत (नवाबाने दिलेल्या मदतीमुळे) वाडवून १२ चो केली आहेत. या संस्थानात, अराबी, दंडारानपुरी, हरेखर उर्फ देवगड, जंजिरा (राजधानी), लोकरी, वदगड, म्हसळें, सुधद, नांदगांव, पचपुर्ने उर्फ कासाकिला, पंचायतन घोरडी श्रीवर्धन व वेडास ही मुख्य व वाहण्यासारखी ठिकाणें आहेत.

इतिहास.—बहामनी राज्य हें दिव्हाच्या राजवटिजून फुटून निघाल्यानंतर, (१४३०) तैयल राजांनी अविधिगो-वन लोकांचा मरणा आपल्या राज्यांत करण्याचा क्रम आरं-भला. इत्यांत आधिकार्या एका प्रताप्स हशिव असेनांव असे; तेथील औरंगजाब हजबी असे नांव मिळालें व तेथीलच सेद जातीच्या अरबांनी तिही म्हणू लागले. हे हजबी प्रथम गुलाम म्हणून हिंदुस्थानात येत; परंतु पुढे आंगव्या गुलावर त्यांना माझी राज्यवा मोठमोठ्या जागा मिळू लागल्या. हे लोक बर्बादपणान व जंजिऱ्यापहि करीत. स. १४९३ च्या सुमा-रास एका बाजुत गादीच्या विद्यार्थानें, माझीमबा किला गुजरापच्या सुलतानापासून घेतला होता. गुजरापच्या राज्या-तील २५ सरदारां (शिद्दी) पैकी दंडारानपुरी हा एक सरदार होता. अहमदनगरच्या निजामशाहीचा संस्थापक अहमद नानें १४९० त गुजरापकरापासून दंडारानपुरीचा किला हिप्तकून घेतला, त्यावेळी अहमदनं ६ महिने किल्यास बंदा दिला होता. एका संतकथेवरून समजतें की, पेरिमखान नांवाच्या शिद्दी सरदारानें, किल्ल्यास रामजी पाटील कोळी यास आपल्या गलबताबरीला मालाच्या पेंढ्या किनाऱ्यावर उतरल्यास दरघातानी मागितली व ती मिळ-ल्यावर, किल्ल्यावरील शिबंदीस दाख पासून, पेंढ्यांत बसविठेल्या हत्यारबंद शिपायांकडून किल्ला दगमाजी करून काबीज केला. पर शांतित्वाप्रमाणें अहमदशाहानें गाजरा घेतला, तरी अकबरानें गुजराप काबीज करीपवेत(१५०६). जंजिरा ह्या गुजरापच्या शाखाच्याच ताब्यात गजला जाई. पुढें अकबरानें तो निजामशाहास पुन्हा दिला. येथें १५८४ त सत्तावत म्हणून निजामशाही वजोरात कांहीं दिवस कैदीत ठेविले होते. अकबरानें निजामशाही घेतली, तेव्हां व अधिकारानें ती सुद्धा स्वायत्ती तरीदि, सन १६१८ मध्ये, मोगलांकडूनच जंजिऱ्यास शिद्दी सिरुलखान नावाचा मध्यवर नेमला होता. त्याच्या नेदर शिद्दी बाकूत (१६२०) व शिद्दी अमर (१६११) हें नेमले गेले. पुढें निजामशाही

नष्ट झाल्यानंतर जंजिरा शिक्षा विभागावर कडे गेला व त्यांनी आपल्या सर्व आरमाराचा मुख्य अधिकारी येथील सुभेदाररास दिला. व जंजिरा हे आरमारा मुख्य ठिकाण करून न्याबटन जंजिराकरास याणकोट ते नागोडापर्यंतच्या प्रांत सरेनाम दिला. अंवर हा १९३२ न मेरणागेर घुसक (हा १९५५ त मेला) व फत्तयान हे सुभेदार झाले. शिवछत्रपतींनी प्रथम १९४८ त अंगनवाथर हसै करून शिष्टपापासून तळ, घोसाळे, रायरी हे किल्ले घेतले. नंतर स. १९५९ त ग्रामराजपंत पेशवे यांनी जंजिन्यावर स्वारी केली, परंतु तीत त्यावर यश आले नाही; सर्व १९६० त खुनायपंत यांनी फेलेली स्वारीहि निफड झाली. त्यामुळे खास शिवाजीने १९६१ त मर बायसाळ्यांत स्वारी करून, फक जंजिरा फिल्लाशिवाय बाकीचा सर्व प्रांत व देवाराजपुरी टाणेंहि काबीज करून फत्तेखानाचा पार घुसा उडविला. त्याने विभापुरात मदत मागितली, परंतु ती त्याला मिळना; तेव्हा ईश्वरगड मदत मागितली. मुंबईच्या बखारवाच्यांनी जंजिन्याचे हद्दक मद्दत बाटले की, त्यांनी सुरतेच्या गडद-नंदास, मुंबई पंदर शिष्टास देऊन त्यावेळी जंजिरा घ्यावा, म्हणून आमह चालविला होता. सन १९६१-७० पर्यंत शिवाजीच्या स्वाभ्या नेहमी जंजिन्यावर होत, पण तो किल्ला हाती येईना; स. १९७० ताल मोहोम जोराची असल्याने व आदिलशहा मदतहि पाठवीना, तेव्हा फत्तेखान हा शिवाजीस शरण गेला व त्याच्या हयाली जंजिरा देण्यास कबूल झाला. परंतु किल्लातील अधिकारी संघळ, कासोम व खैरत हे तीन शिद्दी नाकबूल होते. त्यांनी फत्तेखानाच्या विरुद्ध सैन्य बघवून त्याला कैद केले व संघळ यास सुभेदार नेमून, मोगलांकडे मदत मागितली. त्यावेळी औरंगजेबाच्या सांगण्यावरून दखनचा सुभेदार खानगद्दान याने जंजिन्यास मदत पाठविली व त्यावरून शिष्टाने अदिलशहाची हावा सोडून तो मोगलांचा नौकर बनला. इतके दिवस जंजिराकरास बंदोब हा क्तिबास असे; तो औरंगजेबाने कळून यातूतघाल हा क्तिबास व तीन लाखांचा सरनाम धावा नेमून दिला व सर्व मोगली आरमार त्याच्या ताब्यांत देऊन मदेच्छा यात्रेकरुंची तोय करणे व कोंकणीतील दर्यावरून मोगली व्यापाराचे रक्षण करणे हे काम त्यावर सोपविले. संघळ हा मोगली आरमाराधिपती झाल्याने जंजिन्याची किल्लेदारी काधीम यास मिळाली. त्याने १९५१ च्या होळीच्या सर्वांत देवाराजपुरी ही मराठ्यांच्या हातून सोडविली. त्यावरून त्यास व त्याचा भाऊ संघेत यास औरंगजेबाने बंधिषी दिली यावेळी काधीमने मराठे कोकणील मुले व बायका घाटवून द्वाताच्या कोताऱ्याची फत्त केली. पुढे १९७३-७५ पर्यंत मघून मघून शिष्टाने मुंबईकड किनाऱ्यावर उतरून, ईश्वरगडा पक्षीस व तटस्थपणास न जुमानतां मदती गुलफांत छुट्या केली. तेव्हा शिवछत्रपतीने ईश्वरगड संधी दिली. त्यामुळे त्यांनी शिष्टास हातून दिले. तिकडे मराठ्यांच्या आरमाराने

गोव्यापर्यंतचा सर्व प्रदेश छुटून घेविराख केला. तेव्हा शिष्टाने औरंगजेबाकडून जास्त मदत घेऊन बेंगुल्यावर हल्ला लाविला; पण शिवाजीने जंजिन्यासच वेढा पातल्याने बेंगुल्याचा वेढा उडवून शिद्दी परतला (१९७५). पुढे १९७७ त जोरोपंत पेशव्यांनी जंजिन्यास पुन्हा मोहोम केली. पण ती निफड झाली. त्याच वेळी संघळने जैतापुरावर हल्ला केला, पण तेथे त्याचा सवाटून पराभव झाला, कासमने यावेळी मुंबईवर येऊन तेथील मराठ्यांच्या हद्दींतून चार ब्राह्मणांना पकडले व त्यांना प्राप्त दिला. तेव्हा चौलच्या मराठी अधिकाऱ्याने मुंबईच्या अधिकाऱ्यास दपटशा दिव्यामुळे, त्याने कासमला सांगून ब्राह्मण सोडवून त्यांना शार देणाऱ्या अधिकाऱ्यास शिक्षा करविली. या सुमारास कासम व संघळ यांच्यात भाडण झाले (१९७७). पुढे १९७८-७९ मध्ये शिष्टाने मुंबईकडील मराठ्यांच्या मुलखांत छुटी-छुटीचा व प्रजेस गुलाम करण्याचा प्रयत्न चालविल्याने, शिवाजीने खादेरी (कान्हेरी) बेट काबीज करून व फिरंगी, ईश्वर आणि शिद्दी या तिघांच्या अडथळ्यांना न जुमानता एकीकडे लडाई चालू देऊन तेथे एक बळकट किल्ला बांधला (१९८०). यावेळी मराठ्यांनी आपले आरमाराहि बाडविले होते. कासमने १९८० मध्ये मुंबईस ईश्वरगडी लडाई देऊन त्यांचा पराभव केला; आणि मुंबई बेटांतील त्यांच्या गलपतीना व प्रजेलाहि छुटपणास त्याने सोडले नाही. ईश्वरगडी त्यावरून सुरतेच्या मोगल सुभेदाराकडे तक्रार केली, पण त्याने शिद्दीस जास्तच फूस दिली (१९८१). त्यानंतर कासमने घेउलकडे स्वारी केली, पण मराठ्यांनी त्याला पिटाळून लावले. काधीम हा मुंबईस जतवून मराठ्यांच्या मुलखांत घुमाकूळ घालून माणसे पकडून नेई, गोवध करी व प्रजेस छळी, (औरंगजेबाच्या मोतीने ईश्वर त्याच्या बाटेस जात नसत) त्यामुळे शिष्टाच्या व मराठ्यांच्या नेहमी बध्दकी होत. दादाजी खुवाप देशपांड्याने जंजिन्यास वेढा दिला होता व संभाजीने मोहोम करून किल्ल्याचे तट उडवून किल्ला बहुतेक हस्तगत केला होता. परंतु तितक्यात मोगलांचे सैन्य देशात घालून आल्याने संभाजीस वेढा उडवता लागला (१९८२). यावेळी संघळचा मुलगा मिसरी हा मराठ्यांनी मिळवला होता. पुढे कासम (हा यावेळी मोगली आरमाराचा अधिपति होता. व खैरत हा जंजिन्याचा किल्लेदार होता) याने १९८३ व १९८५ च्या दूरव्यान ईश्वरगड अनेक हसै करून सर्व मुंबई बेट काबीज केले व पुष्कळ लूट जमाविली. खरेतर ईश्वरगडील औरंगजेबाकडे गेला व पात-शहाने सोपविलेल्या सर्व अटी निमूटपणे त्याने कबूल देल्यावर कासमने १९९० मध्ये मुंबई बेट ईश्वरगड परत दिले. खैरत हा १९९६त व कासम हा १७०७ त मेला. मराठ्यांपासून रायगड पेण्याच्या वेळी कासमने यतिकदराजास मदत केली होती. कासमने कास (पद्धत) शिष्टाचा किन्न-दार विरुद्धचा हा जंजिन्याचा अधिकारी शाळा. याने

१७१३ त मराठ्यांस शरण येऊन त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे तह केला, हा तह १७३२ पर्यंत टिकला होता पुढे १७३२-३३ त याकूबखान (पूर्वीचा हिंदू कोळी, नंतर बाटलेला) यास फितवून मराठ्यांनी जंजिरा पेश्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो फसला. मात्र यापुढे शिंदे व आरमारी बळ कमी कमी होत चालले व मराठ्यांचे (आंग्र्यांचे) बाटले. दिल्लीचे पातशाही आरमाराकडे दुर्लक्ष करून लागले मुरतेचा मोगल सुभेदार तेगबखान हा शिंद्याच्या आरमारास ठराविक नेमगूळ पोहोचविनासा झाला व आपणच स्वतः ही रकम द्यायून बसला त्याच वेळी शिंद्याचे व इंग्रजांचे यिनसध्यामुळे मुरतकर गव्हर्नरने तेगबखान यास सर्व मोगली आरमाराचे आधिपत्य आपल्यास देण्यास विनंती केली व धाकदपटशाही दिला. परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही. तेव्हा इंग्रजांनी तो नाद सोडला (१७३३) पुढे शिंदी व तेगबखान यांत भाषण झुंजून अखेर तेगबखानने १ लख रुबी रकम शिंदीस देऊन संधा मिटविला (१७३५-३६). सिरुळ हा १७३४त मेला. तेव्हा त्याच्या अवदुल्ला नावाच्या बडाल मुलाचा खून करून संवळ नावाचा (सिरुळचा) एक गुलाम हा जंजिऱ्याचा अधिकारी झाला परंतु त्याचा खून करून सिरुळचा दुसरा मुलगा रहमान हा गादीवर आला. मागे सामित-छेला याकूब (बाटगा कोळी) याने रहमानच्या तफे यावेळी शाहूकडे मदत मागितली होती व शाहूने मानाभी आप्ते यास मदतीस पाठावेले होते. त्यानेच संवळचा पराभव करून रहमान यास गादीवर बसविले. त्याबद्दल रहमानने राजगड, सळे, पोसळे, अवचितगड व विरवाही ही ठाणी मराठ्यांना दिली व आपल्या राज्याचा अर्ध वसूल संवळी दारुल त्यांना लावून दिला. रहमान हा १७३९ त मेरयावर त्याचा माऊ हुसैन हा गादीवर आला. पुढे आंग्र्यांच्या द्रासने हुसैनने मदगडचा किल्ला पेशव्याच्या हवाली केला. (१७४४) व आंग्र्यांविरुद्ध पेशव्यांशी सधय केले. हुसैन हा १७४५ त भेन्यावर आलून नावाच्या एका शिंद्याने गादी बळकाविली, परंतु पुढल्याच वर्षी इम्राहिम हा खरा वारस गादीवर आला (१७४६)

मुरतचा सुभेदार तेगबखान हा १७४६ त भेन्यावर, भिया अचन (हा इंग्रजांचा दोस्त) तेथील सुभेदार बनला, परंतु १७५१ त सफदरखान याने जंजिऱ्याचा सिद्दी मसूद, रुच व दमाजी गायकवाड यांच्या साहाय्येने अचनला हाकलून किल्ला घेतला. या वेळी इंग्रजांचे (मुरतेस) पुष्कळ तुरुंगाने झाले. मसूदच्या दपटशामुळे त्यांनी मुरतेची आपली सर्व (यूरोपियन व देवी) शिर्षी काढून टाकली; त्याच्या खर-रींगल अधिकाऱ्यांना मसूदने कैदेत टाकिले व मसूद हाच मुरतेचा मुख्य अधिकारी बनला. तो १७५६ त भेन्यावर मुरतेच्या किल्लाच्या व आरमाराच्या अधिकाराबद्दल अहमद (मसूदचा मुलगा), नवाझ (सफदरचा पुत्र) व फारिश् या शिंद्यांमध्ये गेटे माजून, अखेर भिया अचनच्या

सांगण्यावरून इम्रम हे या मानगडीत पडले. त्यांनी मराठ्यांची समजुत घालून, मुरतेवर हल्ला करून शिंद्यापासून मुरत घेतली व अचनला सुभेदार नेमून आपल्या ताब्यात किल्ला घेतला व मोगल आरमारा देवण्याबद्दलचा (अचनबखान) सरकारी तमात स्वतःकडे करून घेऊनली रीतातचे तीन भाग करून एक इंग्रज, एक पेशवे व तिसरा मुरतकर नवाब यांनी घालून घ्यावे असे ठरले (१५५९) याप्रमाणे मुरतेहून शिंद्याचे सत्त्वाटन झाले.

याच सुमारास (१७५९) जाफराबाद (फाटेवाडच्या किनाऱ्यावरील) बंदर जंजिरेकरास मिळाले स. १७३१ त जाफराबादच्या तुर्की पाटलांनी मुरतेजबळ चाबेगरी केली असता, त्यावेळच्या शिंदी हिलोल या अधिकाऱ्याने त्याचा पराभव करून त्यावर खंड बसविला. खंडापुरता पैसा त्याच्याजवळ नसल्याने, त्याने जाफराबाद बंदरच हिलोल यास दिले पुढे १७४९ त हिलोलने तेथे किल्ला बांधला. स. १७५९ त धाडी मानगड हिलोल व जंजिरेकर यांच्यात उदरग होऊन जंजिरेकराने जाफराबाद काबीज केले.

यापुढे २५ वर्षे शिंदी व मराठे यांच्यात मैत्रा टिकली. पण पुढे शिंद्याने कुरापत फाटल्यामुळे रामाजीपंत विवळकर याने जंजिऱ्यावर बघाई केली व तो यहुतेक घेतला पण इंग्रजांनी शिष्टास मदत केल्याने अखेर जंजिरा पडला नाही. शिंद्याच्या राज्यातून इंग्रजांना राज्यासाठी जिवंत जनावरे (गाई वगैरे ?) मिळत, मराठी राज्यातून मिळत नसत; यासाठी मराठ्यांविरुद्ध इंग्रजाने ही मदत दिली (१७६१) या वेळचा शिंदी इम्राहिम याचा (१७६२) खून करून त्याचा मुलाम याकूब गादीवर बसला त्याचे व खरा वारस अवदुल रहमि याचे भाडण लागले, त्यात अवदुलने पुण्यात जाऊन पेशव्याचा आसरा घेतला व इंग्रजांनी यादुतची बाजू घेतली. परंतु लढाई वगैरे भांगगडी न होता दोघात समेट झाला. याकूब हा १७७२ त भेन्यावर अवदुल गादीवर बसला त्याच्या कारकीर्दीत विशेष वाई न होता तो १७८४ त मेला. त्याच्या मागे ओहूर हा (जंजिऱ्याचा सेनापती) जबरदस्तीने गादीवर बसला, तेव्हा अवदुलचा मुलगा फरीमखान (बाळमिथ्या) हा पेशव्याच्या आश्रयास गेला, ओहूरने इंग्रजाकडे मदत मागितली. शेवटी भाडण-तोंटे न होता बाळमिथ्यास मुरतेजबळ सालिना पाऊन लाखाची जहागिर मिळाली (१७९१), परच्या भांगगडी-मुळे मराठ्यांनी यावेळी या बाबतीत विशेष लक्ष घातले नसावे. ओहूर हा १७८९ त भेन्यावर इम्राहिम (धाकले बाबा) गादीवर आल्या झाला जमरुखान याने १७९२ त कैदेत टाकून १८०४ पर्यंत राज्य केले. जमरुख भेन्यानेतर (१८०४) इम्राहिम पुन्हा गादीवर बसून त्याने १८२९ पर्यंत राज्य चालविले. त्याच्या मागे त्याचा पुत्र सुहम्मद हा नवाब झाला. याच्या कारकीर्दीत इंग्रजांची अधिराजसत्ता

जंजिऱ्यावर बसून त्यांनी तेथील टांकसाळ बंद केली (१८३४). मुहम्मदने १८४८ त राज्यत्याग केला व त्याचा मुलगा इनाहिम हा नवाब झाला. स. १८५५ त ईंग्रजी राज्यातील एका व्यापाऱ्याला पळवून त्याचा खून झाल्यामुळे व इतर अव्यवस्थेमुळे ईंग्रजसरकारने संस्थानच्या अंतर्गत कारभारांत हात घातला; तोपर्यंत संस्थान स्वतंत्र होतं, त्यावर पोलिटिकल एजंटहि नव्हता. स. १८६७ च्या सुमारास नवाब व त्याचे सरदार यांच्यांत अनेक भांडणें उपस्थित झाल्यामुळे ईंग्रजांनी तें आपला न्यायाधीश नेमून, न्याय निवाड्याचे हक्क आपल्या हाती घेतले व नवाबाचे इतरहि (मुलकी व नौजदारी) अधिकार मर्यादित केले. नवाब मुवईस गेला असता, मागे त्याच्या सरदारांनी बंड करून त्यांच्या अहमदखान नांवाच्या मुलास गादीवर बसविलें (१८७०). पुढें ईंग्रज सरकारने चौकशी करून सरदारांच्या तक्रारी दूर केल्या व अहमद यास गादीवरून दूर केंद्र. स. १८७३ त नवाबाच्या आवडत्या प्रभु लोकांना सरकारी नोकच्या देण्याचें बंद केलें, कारण त्यांनी नवाबावर अयोग्य बजन खर्च केल्याबद्दलची बोलवा होती. (कुलाबा न्याये पृ. ४५०). स. १८७७ त गणपतीच्या उत्सवांत जंजिऱ्यास दंगेबांधे/बांधे बाजविण्याच्या बाबतींत) झाले होते. पुढों सरदार व प्रजा यांचे व नवाबाचे भांडण जुंपले. त्याचा निकाल ईंग्रज सरकारने लावला. प्रजेच्या मुख्य तक्रारी म्हणजे प्रभु अधिकाऱ्यांचा अधिकार, इनाम जमिनांतील रान तोडणें, इनाम जमिनी, इमारदरिचि हक्क काढणें व सरदारांचे मानमतरास हूर करणें या होत्या. त्या दूर करून निवाड्या, शिक्षण, रस्ते, पाणीपुरवडा, कारावसुली वगैरे बाबतींत सुधारणा केल्या इनाहिमखान हा १८७९ त वारला. त्याला दोन लेकवळे व एक औरस पुत्र (अहमदखान) होता. किल्ल्यातील काही लोकांनी लेकवळ्यापैकीं एकास गादीवर बसविलें; परंतु ईंग्रज सरकारने त्याला काढून अहमदखान यांसच गादीवर कायम केले. याचा जन्म १८६२ त झाला. हे राजकीट येथें १८८१ पर्यंत राजकुमार कॉलेजांत होते. त्यानंतर त्यांना राज्याचा अधिकार मिळाला. नवाब सर अहमदखान हे सा. २ मे १९२२ रोजी वारले. हल्ली त्याचे विरंजीव नवाब आहेत. यांचे नांव नवाब मुहम्मदखान आहे. यांचा जन्म ७ मार्च १९१४ रोजी झाला. सध्या ते अज्ञान असल्याने त्यांच्या मातोश्री राज्यकारभार पहात असतात (१९२४).

गां व—जंजिरा संस्थानची राजधानी असून मुंबई बेटाच्या दक्षिणेंत ४४ मैलांवर आहे. इ. स. १९०१ साली येथें १६२० लोकवस्ती होती. स. १८६० त किल्ल्यांत आग लागून बरेच नुकसान झालें. जुने दप्तर जळून गेलें. जंजिऱ्याच्या किल्ला अंडाकृति आहे तो राखपुरी खाडीच्या मुखाशी असून, पूर्वेस व पश्चिमेस एक मैल पळीकडे जमीन आहे. पूर्वेस मुख्य द्वार आहे. पश्चिमेचें द्वार बेव्याच्या वेळी

उपयोगांत आणीत. किल्ल्याच्या भिंती पाण्यापासून ५० फूट उंच मुख्यप्रासादने असून त्यांत माऱ्याची व्यवस्था केली आहे. एकेणीस घुरगांवर व भिंतीवर एकंदर दहा तोफा ठेविल्या आहेत. सर्वांत मोठी फटालबांगडी या नांवाची आहे. किल्ल्यांत नवंबर महिन्यांत एक उरूस भरतो. तटची दुरस्ती १६९४-१७०७ पर्यंत होत होती. आंत सिहलचा एक पटका वाढा आहे; हल्लीचा राजवाडा सध्या आहे. ह्याशिवाय नवाबाचे मानकरी, सरदार व पूर्वीचे कोळी राजांचे बंडास हे सर्व किल्ल्यांतच रहातात. बालेकिला समुद्रापासून २०० फूट उंचावर आहे. किल्ल्याच्या पश्चिमेस व नैऋत्येस समुद्र, व बाकीच्या बाजूस राजपुरी खाडी आहे. किल्ल्याच्या पश्चिमेस २ मैलांवर नानोलीवर एक दीपगृह असून ते चोरकास नांवाच्या धोक्याच्या जागेपासून गढ-पतांस दूर ठेवतें. हे दीपगृह समुद्रतटापासून १५० फूट उंच आहे. जाकरावादेसहि एक दीपगृह आहे. जवळील कुत्राच्या डोंगरांतील बौद्ध लेण्यावरून हा किनाऱ्याचा भाग पूर्वी व्यापाराकरितां प्रसिद्ध असावा असें दिवतें. स्तूपी (खि. पु. ५४—इ. स. २४) हा सिनेदित या नांवाच्या बंदराचा उद्भव करतो; तसेंच वेरिष्ठसच्या धंधातील (स. १५५) मिलीसेपुरी व डोलेमिचे मुत्तोपल्ली म्हणजेच सांप्रतचें जंजिरा व म्हणें होत असें म्हणतात. राजपुरी ही पूर्वी कोंकणी शिलाहारांची (८९०-१२६०) राजधानी असावी. देवगिरीकर यांदेवांच्या वेळी राजपुरी ही एक मोठी महत्त्वाची जागा होती. मुसलमानी शासनांतल निजामशाहीत कोलाच्या नंतर या राजारानपुरीस महत्त्व आलें व त्यावेळी ही व्यापाराची उतारपेठ होती. परंतु मराठे व सिद्दी यांच्या झगड्यांत या बंदराचें महत्त्व गेलें. [इण्डक. पु. १, २, ३; इलियट. पु. ७; डेलर—सेलिंग डिक्शनरी; स्टॅन्ले-बर्बोसा; जॉर्जट-कोंकण; वेअरिंग-मराठाश, गिजग—फ्रीस्टार. पु. २, ३; बर्डे—गुजरात; मराठी रिवायत. पु. १, २, ३; क्ल्युन्स—इटिनेरी; कुलाबा ग्याझेटियर; ह्यानिस्टन—यू अकाउन्ट. पु. १; जंजिरा स्टॅट रिपोट. सन १९११—२२;].

जशिया—हा एक कर असे. याचा शब्दशः अर्थ “ बदला पैसा ” असा आहे. मुघलमान राजे हा हिंदु-पासून जुलमानें वसूल करीत. कुराणांत असें म्हटलें आहे की, “ नास्तिकोशी, ते शरण येऊन जशिया देईपर्यंत लडा ” (१-२९) व त्याप्रमाणें खुद्द महंमदपैगंबरांने हा कर मुसलमानांतलं राजवळून प्रथम वसूल केला होता. पुढें महंमद फासीमने सिंधवर स्वारी केली, तेव्हां त्यानेहि जशिया वसूल केला; मात्र त्यांतून त्यानें ब्राह्मणांना वगळलें होतें. फिरोझशाह तुघलखांने ब्राह्मणांवरहि कर बसविला. हिंदु स्थानांतील बहुतेक मुसलमान राजांनी जशिया कर हिंदु पासून वसूल केला आहे. फक्त अकबरासारख्या क्वाचित एखाद्या चहानें तो माफ केला असेल. या करापायी अनेक

रोतीने हिंदूवर जुलूम होत असत किरोजच्या वेळी अनेक प्रादेशांनी प्राणत्याग करायो झुतिहासांत नमूद आहे सर्वांत भास जुलूम औरंगजेबाच्या वेळा साला त्याने हा कर ता २ एप्रिल १६५९ पासून पुन्हा मुसू केला साया हिंदूनी तो दिवान पाहिज, नायदूज त्याने सत्ताचे हुकूम अगत फक्त मायका, चौदा वर्षांपाळवीं मुले व गुलाम (आण बांधवे, पगळे, वेडे, सन्मासी हे लोक जर बागदी करून असतील तर ते) आणि सरकारी अधिकारी यांना माफी असे हा कर काढी मागसाच्या उपप्रावर प्रमाणशीर बसविलेला नस, कसा तरी बसविला होता कर देणाऱ्याचे तीन वर्ष पाळले होते (१) गरीब वर्ग-यात ज्याचे उत्पन्न २०० दारम (५० ह) असेल ते येत व त्यांना दर होईल वार्षिक ३ १/२ ह हा कर भरावा लागे (२) मध्यम वर्ग-यात उत्पन्न ५०० ह पासून २५०० ह पर्यंत पारले असून त्यांना सालीना ६ १/२ ह कर द्यावा लागते (३) श्रीमन्त वर्ग-मात्र उत्पन्न २५०० ह च्या वरचे धरून त्यांना सालीना १३ १/२ ह भाडे लागत सारोश, गरीमावर उत्पन्नाच्या शक्यता ६ टके, मध्यमावर दोकडा ६ पासून १ टके व आगतावर दर हजार २५ असा हा उलटा (म्हणजे गरीब लोकांत अत्यंत जायक) दर होता श्रीमन्तात दलाल, चापड विकणारे, व्यापारी, वैद्य व जमीनदार यांना सनापस केला होना व शिर्षी, रंगारी, चाभार, कोटी वगैरेचा भरणा गरिबात केला होता हा कर दर माणशी दरसाल ३ १/२ च्या साली केन्दाच उतरला जाई त्या वेळी हसक्या किंमतीत १ मण कणीक म्हणजे एका गरिबाच एक वर्षाचे भरण येत असे (जायजे अकबरी, १९३) दिग्गी येथील हिंदू लोकांनी या याबतीत त्याला अनेकदा अने केले परंतु त्याचे म्हणणे त्यान ऐकिले नाही, एवढेच नव्हे तर, एकदा त्याने त्याच्या अगारवर हत्ती घालून त्यानी पिरावून दाकण्यासहि कमी केले नाही या याबतीत शिव छत्रसतीनी त्याला एक खरमशीत पत्र लिहिले होते व उदे-पुरच्या राजसिंहानेहि त्याचा हुकूम ऐकिला नव्हता औरंगजेबाने महाराष्ट्रपुरच्या लोकावरचा कर तान महिन्यांत एकदम चौपट वाढविला व अत्यंत जुलुमान बसूळ केला (१६८२) गुजराथचा एकदर बसुलाच ३५ टके (म्हणजे ५ लाख ह) घसून जसियाचा म्हणून गोळा होई मोगलाच्या राज्यात जसियाच्या रूपाने बरेच उत्पन्न मिळे एकदवत श्रदेक हिंदु प्रवेश या कराच्या रूपाने उत्पन्नाच्या ने इतकी रक्कम सरकारास पाणी लागे लखनी नीकलीतून सूट मिळवासासाठी अदिया दाना लागे अशी नी समजून आहे, ती लुकाची होय [मनुनाथ सर कार-हिस्टरी ऑफ औरंगजेब, भा ३ पृ ३०५-३१३, महासीवर अलमगिरी १७८, मनुबी-स्टोरीआ द मोगोल, पृ २, २३४ खाकीखान, पृ २ इलियन्, पृ १ ४०६, ताराम-२-किरु सत्ताही, २९०]

जटलड-डेन्माकच्या राज्याचा युरोप खांडातील प्रदेशाचा हा एक विभाग आहे यात किरयेक बेट व द्वीपकल्प आहेत हे द्विपकल्प लुईस व एन् नदीचे मुल यामधील रेपेपासून उत्तरेकडे र्सा भूशीरापर्यंत २७० मैलपर्यंत पसरलेले आहे व अशा रोतीने मास्टिक व उत्तर समुद्र माध्या मधील नैर्वागिक पूर्वपश्चिम दृषणवळण यां वर येले आहे, उत्तरेकडील भाग फक्त डेन्मिश असून त्याला जटलड म्हणतात दक्षिणेकडील भाग जर्मन असून श्वेडिश-डोल्मनचा भाग आहे हे द्वीपकल्प सरदारीनवळ अतिशय निरुद म्हणजे (३९ मैल) रुद आहे, परंतु जटलडचा जास्तोत जास्त रुदी ११० मैल आहे व नेक्दम कॉपच्यापासून स्फोपयंत याचा विस्तार १८० मैल आहे जटलडमध्ये नळ अंभवर म्हणजे कांटी ओहेत हास्फनीच्या ईंडीशी गुनना केळी वासता पाश्चिम किनाऱ्यावर प्रदेश वरा आहे आतील प्रदेश सखल आहे वाडी, ओमी रुग्नेनि, स्टोर व काफ या नागमोर्वा वाहणाऱ्या नद्या दलदलीच्या प्रदेशात लगम पावतात व पाश्चिमेकडील समुद्रतीरावर सधेवरात मिळतात पूर्वकडे लिमफोर्ड नदी आहे मोठी नदी मुडेना ही होय. १९९६ साली र्सा १२३३८०९ होती

पुरातन काळी जरी येथे जंगल होते तर जटलडचा आतील बराच प्रदेश वायुकामय होता व झाट हापर शिवाय काही एक उत्पन्न होत नव्हते परंतु १६६६ पासून व पोर्चुगोटिक द्वीप अँगोसिएशन व सुरकारची वापिक मदत याच्या योगाने बराच प्रदेश लागवडीकरिता साकसूक करण्यात आला (१) झाडे लागणे, (२) पाटबंधारे बांधणे व इराणाचा पाणी देणे, (३) रेंती मिळवलेली चिकण माती खणून काढणे, (४) केनची झाडा असलेल्या प्रदेशात लागवडीचे प्रयोग करणे, हे उपाय मोनग्यात येतात लागवा फार व बागवा पाइन ही झाड लावतात या योगाने येथील लोक सध्या फार हापायाने जावले शिबोर्गे, रिगजेरिंग, व राध्व हे मुख्य निरोग्गी निवडे आहेत

जटलडमध्ये आगगाच्या सागत्या प्रमाणावर आहेत घर इरीवर दोन आगगाच्याचे एरते एकमेकांना छेदून समुद्रकिनाऱ्यावळ उत्तरेकडे जातात पूर्वकडाल रेल्वेस्ता कॉन्स्ट्रक् मेडरिका, व्हेस्ले, हॉर्सेन्स, आहृस, रँडत, आलबोर्ग, मेड रिक्कॉन्ड व स्कंगन या बदरातून जातो पथिकेकडे मह लागे ववर एलमये हे आहे हा रस्ता रुक्जोर्गे, रिगजेरिंग, व्हेस्ले, होस्तेरेड येथे घडराडून शिबिडेला जातो या दोन्ही रेल्वेस्त्यांना पुष्कळ फाटे फुटतात व्हायबोर्गे व जेरिंग हीन कायती देशाताल महारावाची शहर आहेत

जटलड येथे महामुद्राच्या अमदनांत या मुद्रासिद्ध आरमावी सहाई घाली त्यामुळे जटलडला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे हा लडाई इंग्लिश व जर्मन आरमारामध्ये १९१६ च्या में महिन्यात ३१ व्या तारखेत झाली

ल हा ई ची ह की ग तः—जर्मनीने पाणसुड्यांच्या सहा-
य्याने दोस्त्यांच्या जहाजांचा फरा उडविण्यास आरंभ केल्या-
मुळे या बोटींचा उपयोग न करण्याविषयी अमेरिकेने जर्म-
नीला ताकीद दिली. व जर्मनीने फांदी काळपर्यंत तें बंद
केलें पण जर्मन आतमाराचा दर्यासारंग दीनहोल्डशीर
झालपासून पुन्हा या पाणसुड्या बोटींचा उपयोग करण्यास
त्याने सुरवात केली. नॉर्वेच्या किनाऱ्यावरील आपले आरमार
दूर नेहास इंग्लिश आरमार समुद्रात डावळ लागेल व नंतर
या बोटींच्या योगाने इंग्लिश जहाजे आपण नष्ट करूं अशा
वेत करून शीरेने आपले आरमार नॉर्वेच्या किनाऱ्यापासून
वरेंच दूर नेले. पण हा त्याचा डाव इंग्लिश लोकांच्या लक्षांत
आल्यावांचून राहिला नाहीं. इंग्लिश अॅडमिरल जेलिको
याने जर्मनीचे हें कारस्थान उघडून लावण्याचा वेत केला.
इंग्लिशाच्या आरमाराचे या भागात दोन काफिले होते.
एक जेलिकोच्या अधिपत्याखाली रहाया येथे होती व दुसरी
बिटांच्या हाताखाली फोर्षेच्या खाडीत होती. जेलिकोने या
सर्व काफिल्यांना ३१ तारखेच्या रायरात्री एका ठिकाणी
जमण्याचा हुकूम केला होता. यावेळी जेलिको याच्या हाता-
खाली १५१ वेपेट, ८२ विनाशिका, ९ कूडरे, ९ लडाऊ कूडरे
२२ हलकी कूडरे व २८ डेडवॉट्स इतके आरमार होते.
आतापर्यंतच्या ब्रिटिश आरमाराच्या इतिहासांत, एका
दर्यासाहीगाच्या अधिपत्याखाली इतके जवाढव्य आरमार
असल्याचे हें पहिलेंच उदाहरण होय असे म्हणण्यास हरकत
नाहीं.

जर्मनीचे आरमार १६ डेडवॉट, ६ प्रे-डेडवॉट, ५ लडाऊ
कूडरे, ११ हलकी कूडरे ७२ विनाशिका एवढे होते. या
आरमाराचा दुय्यम अधिपति हिप्पर हा होता. ब्रिटिशांचे
आरमार जर्मनच्या आरमाराहून थेंबे दर्जेचे होते.

जटलंडच्या या लढाईने साधारण तीन भाग पाडतो
येतो. पहिला भाग—बीटी व हिप्पर यांच्यामधील लडाऊ
कूडरांची लढाई; दुसरा भाग—जेलिकोच्या व शीरच्या आर-
मारांतील लढाई; तिसरा भाग—ब्रिटिश व जर्मन आरमारे
यांची परस्परांपासून फारकत. व लढाईचा अनिश्चित शेवट.
बीटी व हिप्पर यांच्यामधील आरमारी लढाईत ब्रिटिशांची
दोन लडाऊ कूडरे बुडली. शीर व जेलिको यांच्या आरमारा-
मध्ये ज्या चकमकी झडल्या त्यांत एखादे वेळी जर्मनांचा
तर एखाद्या प्रसंगी इंग्लिशांचा पराजय असे चालले होते.
यानंतर ब्रिटिश व जर्मन आरमार ही एकमेकांपासून अलग
होऊन आपापल्या आश्रयस्थानी गेली. या लढाईत कोणा-
च्याच जखने नय अगर अपजय ठरविता येणार नाहीं.
वास्तविक, ब्रिटिशांचे आरमार थेंबे दर्जेचे असल्याने जेलिको
जर्मन आरमाराचा पुरता घुमडा उडवून देईल असे मान-
ण्यास आशा होती. पण पहिल्यापासूनच याने भयान्कराईचे
व लावपागिरीचे धोरण ठेवल्यामुळे ब्रिटिश आरमाराचा नाश
नाहीं पण त्याचबरोबर जर्मन आरमाराचा नाश

झाला नाहीं. पाणसुड्या जर्मनांच्या बोटींचे ब्रिटिश आरमारास
फार भय वाटत होते असे दिसते; त्यामुळे त्याने लढाईचे धोरण
स्वाकारले नाहीं पण याचा परिणाम असा झाला की जर्म-
नीच्या आरमारांने बाल्टिक समुद्रांत आपले सर्वस्व स्थापन
रशियाला इंग्लंडकडून मदत मिळवून दिल्यामुळे रशियाचा
कांडमारा होऊं लागला.

या लढाईत ब्रिटिशांची ३ लडाऊ कूडरे, ३ कूडरे व ८
विनाशिका यांचा नाश झाला व जर्मनांची १ लडाऊ जहाज
४ हलकी कूडरे, १ लडाऊ कूडरे ५ विनाशिका यांना जल-
समाप्ति मिळाली.

जटामांसि—जटामांसि या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये
नार्थेस्टॉफस जटामांसि, इंग्रजीत स्पाइकनाई, संस्कृतमध्ये
कीटला, जटमांसि इत्यादि नावे आहेत. ही पशुवर्षाची
वनस्पति हिमालयांत गडवालापासून पूर्वेकडील प्रदेशांत
व सिक्किममध्ये १७००० फुटाच्या उंचीवर होते. ह्या वन-
स्पतीच्या तीन जाती आहेत. साधी, सुगंधी व सुकम जटामांसि
यांची सुगंधी जटामांसीच जास्त उपयोगी अशी मानली
जाते. याचे कुठे फरगुली एवढे जाड असून त्याच्यावर साल-
सर तपकिरी रंगाच्या तंतूंचे वेष्टण असते. हें सुवासिक
असून कडू असते व ऊर्ध्वपातनीक्रियेने याचे फार उपयोगी
असे तेल निघते. हिंदुस्थानांत जी औषधी व सुगंधी तेल
तयार करतात त्यांत हें सुवासिकरितां टाफतात. याने फेंस
वाटून काढें होतात असा समज आहे. ह्या वनस्पतीचा खप
उद्बस्या वगैरे सुगंधी पदार्थ तयार करण्यांत अतिशय
मोठा खप आहे.

जटापु—विचिता पुत्र जो अरुण, त्याच्या दोन पुत्रां-
तील दुसरा, संपातीचा कनिष्ठ भ्राता. रावण क्षीतेला घेऊन
आत असतां जटापु भांवला. रावणाचे व याचे पुढे होऊन
त्यांत याचे पंख छेदिले गेले व हा मरणोन्मुख होऊन
भूगोबर पडला. याने झालेले वृत्त रामास सांगितले व प्राण
खेडला. जटापुन काफिकार, शतगामी, सारस, रज्जुबाल
आणि भेडंड, असे पांच पुत्र असल्याचे पुराणातरी आढ-
ळते. [वा. रा. अरण्यकांड]

जटासुर—एक राक्षस. पांडव तथियात्रा करीत फिरत
असतां याने पाडवांस मारून द्रौपदीस हरण करण्याचा
प्रयत्न केला होता. पण याचा वेत फसून भीमसेनाकरवीं
मारला गेला—(सारत. वन. अ. १५७)

जठरदाह. (तीव्र) का र जे.—पोटाचा दाह कांही तरी
तीव्र आग उत्पन्न करणारा पदार्थ पोटांत गेल्याने होतो. तसेच
तीव्र अम्ले (तेजस्य) अगर सोमल, रसकापूर या सारखा
दाहक पदार्थ पोटांत जाऊन झालेल्या विधाराचे हें एक
लक्षण आहे. हें कारण नसल्यास पचण्यास जड असे खेकडे,
काळेच वगैरे जलचर प्राणी आहारांत येणे, अपक फळे, ऊन-
ण्यास आरंभ झालेले गोष्ट, मासे, फळे, भाज्या अगर दूध,
श्रीखंड इत्यादि लवकर नासणारे अन्न पोटांत जाणे ही

अथवा उन्हाळा व त्यामुळे पोटात बरेच पाणी जाणं हा कारणां सैमवतात. मालवीनी हा रोग होतो तो अंगावरील अगर बरंचे दूध विघटल्यामुळे होतो पोटात हात लावता म्हणजे व क्ष.पो.आप फार वेदना होऊन चिकट व रक्तमिश्रित नांति होते व नेतर एकदम चाकपान होऊन मृत्यूदि येतो (विपवाधा हा लेख पहावा.) विषाळमिश्रित रोगामध्ये पोटात जड वाटून अन्न पोचित आहे असा भास होतो व वेदना सुरू होतात हात लावल्याने अन्न खाण्याने त्या आस्त होतात. नेतर मळमळ व कोरट्या ओंकाऱ्या घुघु होतात व काही बांधे खांछे व ते लागलेच उलटून पडते. या पाथर्तात अन्नाचे वण व तुकडे प्रथम पडतात; नेतर पाण्यासारखी अगर चिकट दिवा विस्तारित पाति होते. प्रथम ती आपट नसते परंतु मागाहून दांत आघतात इतका आघटपणा तीत येतो रोगी सुस्त व येथान पडून असतो बोंक दुखणे, अन्नचे, बद्धकोट, तहान, तोंडाची चव पार बदलणे निमेषर दाट घुराची व मुसास दुर्गंध, थोडा ताप व नाडी मलद हों लक्षण असतात पोटाच्या शिंपीजवळचा भाग दडत लागतो व दुखतो. नासलेले अन्न कारण असल्यात हातिसाराचे लक्षण जोराचे असते. अर्भकास हा रोग झाला म्हणजे पोटा दुखून ते साठ होतं. त्यातील दुःख राहण्यासाठी पाय वर करून ते एकसारखे रडत व हातपाय नाचवतो असते. त्यास दूध अगर अन्न घातले तर ते माग किराविते अगर अन्नाचा प्रमाणे फार दूध पिते व ते दूध लागलीच उलटून पडते. मूळ लागलीच सोडावून घेणें व त्याचा प्रणाहि जातो. मोठ्या माणसाचे दुखणे एक दोन आठवण्यात बरे होते. वण बरचेवर दुखणे उलटल्यास जुनाट गठरादाहारास ते जाते. या आजारात अठराच्या अंतस्त्वचेवर पुटकुळ्या, लाली, शारीक मग्न, दिसतात, व गठरासाची उत्पत्ति कमी होऊन चिकट छत्र पार उत्पन्न होते.

शे गनि दान.—या रोगाची लक्षणे आरंभी विषमज्वरासारखी घाटण्याचा संभव आहे. परंतु त्या उबरात पुढे इतर लक्षणे व अंगावर लाल गुळाची डाग व गळ्यावर पुरळ दिसतो. अंत्रपुच्छादरोग आहे काय अशी शंका येते. पण ते दुःख उजव्या जापाडाच्या वरील माजूस असते.

उपचार.—गठरास अगदीं थम पडून नयेत म्हणून तीन रोगांत तर पोटात अन्न जाऊ देणे अगदींच बंद करावे, व लक्षणे सौम्य झाल्यावर अन्न फार अल्प प्रमाणात द्यावे. एका दिवसात उतार न पडल्यास शुद्धावासाचे पोपणासाठी दुधाचा बस्ती घावा. सौम्य रोगात पोटात थोडे दूध व सोडावाटर द्यावे अगर वेपतीने पचविलेले दूध द्यावे. तहानिसाठी घर्कोचे तुकडे चपळावे अगर पक्कीभित्त सोडावाटर द्यावे. पोटातील वेदना शेकल्याने थांबेल, अगर म्या फार असल्यास तेथे अजवा लावाव्या या वेदना दामविण्यासाठी सूक्ष्म प्रमाणात अक्षुमिश्रित औषध द्यावे; व हेंच औषध वातीचिहि शमन करणारे आहे.

विषमय बायोनेट व फसकपणां अमोनियम सैट्रेट अगर पोटाचा सैट्रेट थोडा ११२ रेब आयोडाइन टिकचर घालून वाती दामण्यासाठी देतात. मत्तमुद्धासाठी एनोमा घावा अगर सोडासिट्रस चुणें द्यावे, परंतु विषमज्वरादीना संशय असल्यास रेचक देऊ नये. दाह, पीडा व अपचन करणारे अमुक प्रकारचे द्रव्य अन्न पोटात आहे असे नक्की माहोत असल्यास घातिकारक औषध द्यावे. अगर गठर पिचकांमि घुगून वाढावे. हळुहळु सुधारणा होईल तर तसे प्रथम हलके अन्न देऊन ते वाढवीत जावे. या अठरादामुळे विदधि घाल्याची कविता उदाहरण इतर उबरात आगातुक दोष म्हणून पडतात, व ती प्रायः कष्टसाध्य अगर असाध्य असतात.

शे पें का की न ज ठ र दा ह, कारण.—वरील प्रकारे रोगार आरम होऊन तीच व्याधि कायम राहणे हे एक कारण आहे परंतु अति वहाकाफीपान, अपरिमित मद्यपान, फार फळे, मिठाई व तळकट पदार्थ खाणे, पचनास गड प्रकारची दुकराची वगैरे मांस, नेहमी गडदर अगर मसालेदार व चसकवीत भोजन या कारणांमुळे पोटात दाहकिया ठिकून कायम होते. तसेच यकृत व हृदयरोग गठराग्र व गठरांतल द्रव क्वान्तरादि ग्रंथि या रोगांमुळे गठरातील भाग अगोदरच दुपित रक्तपूर्ण वाहिन्यानी विवृत झाल्यामुळे ह्या रोगात थोडे वर काढण्यास फावते. तसेच चवने नीट न करणे, भ्रामर व मोठाले पात घेऊन जेवणे, सदा अनियमितपणे व अवैकी जेवण, मानसिक चिंता, धर्मातिरेक, मोठ्या दुखण्यानेतर व उबरांनंतर तसेच क्षय व मूर्च्छित रोगांमुळे आलेली अशक्तता या सवै कारणांमुळे रोगनेच अपचन होऊन प्रथम आग्नेमास रोग जडून त्याचे या रोगाने रूपांतर होण्यास सर्वथैव अनुकूल स्थिति प्राप्त होते

शारीर विकृतिः—मूत रोगाचे अठर पाहिल्यानंतर गठराचा अंतर्भाग कमी अधिक छाल व ते बरेच जाड झालेले दिसते. पूर्वी रक्तछत्राव झालेला असले त्या भागां काळसर अगर स्लेट पाटीच्या रंगाच्या दिसतात. स्वचा खुरपल्याप्रमाणे, कुरतघाटल्या जागा व शारीक मग्नक्षिरमय असलेलेहि दिसतात. अगर अठर सुच्छावाळ्याप्रमाणे कसा झालेले व आतील गठर रसोत्पादक पिंड नष्ट व विवृत होऊन मासल भागी तंतुमय रचना बनलेली दिसते. यामुळे गठराच्या अन्ध धिग्नमध्ये खरवरीतपणा व सुरकुत्या दिसतात.

रोग लक्षणेः—पोटाच्या शिंपीच्या भागी दाबले असता दुःख खास होते पण ते असख नसते वण भोजनानंतर मात्र त्या ठिकाणी अगर पाठीस दोन्ही खाटाच्यामध्ये फार दुखू लागते व पोटात व घशात फार जळजळ सुरू होते, यासच परिणाम झाले म्हणतात मळमळ सदा असते व कधी कधी घाति होते. जेव्हा मद्यपान हे कारण असते तेव्हा मात्र घाति हे लक्षण प्रमुच असून रोगी अंधरुणातून

उठल्याबरोबर तीस आरंभ होतो. वातांत चिकटपणा फारच असतो पण रक्त फारसें नसतें. दांत कधीं कधीं आंबतात परंतु वातांत हेड्रोक्लोरिक आसिड कमीच असतें. डेकरा व पोटांत वायु धरणें, वृहदान वस्त्रेवर लागणें, भूक अनिमित्तपणें व थोडी लागणें, तोंड वेचव व दुर्गंध येत असलेले होणें, हीं लक्षणें आणखी असतात. विभिस घुरसां असून तिचा शेडा व कडा फार लाळ असतात. ती निमुळती व चिंचोळी तरी होते. हिरक्या लाळ व स्पर्श होतांच रक्त खवणाऱ्या होतात; ओठांस चिरा पडतात. मल-शुद्धि बहुधा चांगली होत नाही. अगर एकाद्या रोग्यास जुदाव होतात किंवा कधीं बद्धकोष्ठता तर केव्हां अतिसार असा अनियमित प्रकारहि आढळतो. पोडयोडी व अति आम्ल व लाळ रंगाची युरेटेक्षार जाणारी लघवी होते अगर कधीं फिकी, कमी आम्लतादर्शक व खर जाणारीहि लघवी असते. ज्वर थोडा; येऊन आंग मोडून येतें. होप शांत येत नाही, रोगी मंद, उदास, धाबट व उचकणारा होतो. काही दिवसां-नंतर रोगी कुरा होत जातो.

रोगनिदानः—(१) या रोगाचा अमिमाद्य रोगाशी घोंटाळा होण्याचा संभव आहे. पण यात दाहस्त्री तीस लक्षणें प्रमुख असतात. ती अमिमामामये सुटीच नसून त्या ऐवजी अशक्तता, औदासीन्य, पंडुता यांचे प्राबल्य असते व ज्वर अगदी नसतो या रोगात ज्वर व विशिष्ट प्रकारची जंभ, बाति, पोटात वेदना हीं मुख्य लक्षणें होत. (२) म्रण अगर क्वान्त्रमर्याप्ति अन्य लक्षणें नसली म्हणजे हाच रोग आहे असें समजावें. परिक्षेसाठी रोग्यास भोजन घालून काही ठरीव वेळानें तें ओकून पाडून पाहता त्यांत विनयचलेले अन्न, अतिचिकट खाव, कमी आम्लता व हेड्रो-क्लोरिक असिडाचा अमाव या व अन्य गोष्टी पचनाची अशक्तता सिद्ध करतात. (३) रोग्याच्या अग्रनलिकेत अवरोध अगर वक्रता उत्पन्न होऊन जेवल्याबरोबर त्यामुळे वाति होते व हें खरें कारण न समजून हा जठरदाह रोग आहे असा भास होतो. (४) अजीर्ण होऊन हृदयाच्या ठायीं भोजनोत्तर वेदना व पांडा हें लक्षण असणें व तेंच लक्षण रोग्यानें अंमळ धम केल्यानें होणें हें अंजिना पेक्टोरिस या रोगाचें सूचक आहे.

साध्यासाध्य विचारः—हा रोग बरा होण्यास काल बराच लागतो. परंतु घरेच दिवस उपचार चालू ठेविल्यानें तो बरा होतो

उपचारः—रोगाचे कारण कोणतें असलें, तें सोपून काढून त्याचें निर्मूल न करण्याचा अणोदर प्रयत्न करून नंतर रोग्याची आरोग्यनियमानुसार राहणी, हवा, पाणी, स्वच्छता, व्यायाम, कामधंदा, संवयी, यांत बारकाईनें सुधारणा करून भोजनकालामध्ये नियमितपणा राखला. पाहिजे. निवृत्तपदवी सौम्यपण, पौष्टिक अन्नसेवन करावें. चहा, कफ्री व मद्यपान वर्ज करून शिवाय न पचण्यासारखे पदार्थ

अगदी खाऊ नयेत. रोग तीव्र असल्यास आरंभी रोग्यास फक्त दुधावर राहण्यास सांगायें; नंतर दूध व स्टार्चमिश्रित सावदाणा अगर तवकील या प्रकारचे हलकें अन्न त्यास खावें. यानंतर रोगाची तीव्र व प्राप्तदायक लक्षणें जसजशीं कमी होतात तसतसे याषिष्ठां अधिक पौष्टिक परंतु पचनास हलकें असें तांदुळ व नंतर इतर धान्यांचे प्रकार आदारांत समाविष्ट व्हावेत. मांसाह्यानांनां जातिधर्माप्रमाणें मासे, चोंबडांचे पिल्लें, मंदराचें मांस व गोमांस हीं पचनास हलकी व पौष्टिक अन्न आहेत. वटाटे, कालीफ्लावर व ज्या फार चोषट नाहीत अशा पाले व फळभाज्या खाण्यास प्रशस्त आहेत. पुढें सांगितलेले पदार्थ वर्ज्य करावे. तेलातुपात तळलेले पदार्थ, मिठाई, मूले, पाभरें, नानाप्रकारची पचनासजड अशीं डुकराची वगैरे मांस हे पदार्थ. मलशुद्धि होण्यासाठीं घोडा, सफेकट, त्रिफळा अथवा दुसरे कोणतेहि रोग्यास रवेळ व मानवेळ तें सौम्य रचक मधून मधून सुरू असावें. पचनदिव व पचनक्रिया सुधारण्यासाठीं बिसमयचें, नाना प्रकारचे धार, सोडा विकायेंनेट व जेनशियन अगर क्राशिया अर्काशीं मिश्रित करून रोग दिव्यानें दृष्ट कार्य पडतें. हीं आलकाळी औषधें जेवणापूर्वीं यावीत. पाणी घालून हांनवायें केलेले हेड्रोक्लोरिक अगर सैट्रिकहेड्रोक्लोरिक अॅसिडहि दिव्यानें पचनक्रिया वाढते, परंतु हीं औषधें भोजनोत्तर घ्यावयाचीं असतात. दांतहि कुचलाअर्क, अगर स्ट्रुक्नीया अर्क आणि बराल जेनशियन अथवा क्राशिया अर्क हीं चांगली औषधें आहेत. वांतिशमन होण्यासाठीं एक औषध आलकाळी जातीचे (सोडा बायकार्बोनेट वगैरे) व दुसरे स्टारीक अॅसिड अगर सैट्रिकअॅसिड हीं मिश्र करून फसफसणाऱ्या स्वरूपांत पोटांत घेतल्यानें आराम वाटतो. व नंतर काही दिवस त्यासाठीं हीनवीय हेड्रोसालायनिक अॅसिड, सेरियम आयव्हेलेट, टिकचर आयोडीन (३-३ ग्रॅम) अर्थां अॅस पाण्यांत घेणें हीं औषधें चांगली आहेत. पोटांत वायु घरात असल्यास जेवणापूर्वीं एखादा मानवेळ तो बिसमय क्षार घ्यावा. अगर पेपरमिटचें पाणी, अर्क, किंवा कार्यालिक अॅसिड, क्रियासोद हीं सूक्ष्म प्रमाणांत (॥-१ ग्रॅम) घ्यावीत. फोळशाच्या मुकटीचें चूर्ण हें हि उत्तम वायुहारक आहे. पोटांतिल धूलासाठीं शेकणें अगर पालिस्तर मारून फोड आणणें हे उपाय तीव्रतेप्रमाणें योजावे. जरूर पडल्यास पोटांत ताकू अगर मार्फिया हीं औषधें यावीत.

जठरमण—हा रोग पुरुषापेक्षा स्त्रियांमध्ये व त्यांतले त्यांत विशेष थम पडणाऱ्या नोकरवर्गीतील स्त्रियांमध्ये विशेष आढळतो. या रोग्यांनां अणोदर पंडुरोगाप्रमाणें फिकटपणा असून जठरातील खिरीरामिषरण नीट न चालल्यामुळे रक्त-वाहिन्यांत एखादी रक्ताची गुठळी अडकून त्या जठरातील आंगास रक्ताचा पुरवठा कमी पडतो. पंडुरोगातील निःसत्व रक्तमुळे तर हा रोग होताच पण बरेच दिवस अपचन चालून त्याचा शब्दहि या रोगांत होण्याचा संभव असतो.

रक्तवाहिनींत रक्ताची गुंठळी असता त्या विवक्षित भागामध्ये अठरावे पोषण नीट न होऊन तेवढ्या वाढोढ्या आंगवर जठरातील आम्ल पाचक रसामुळे न्यावरील रक्ता निघून जाते; म्हणजेच तेथे म्रण पडतो. तो अगदी वाढोढ्या अगर दोपे वर्तुळाकार असतो. व साधारणतः पाचकीच्या आकाराएवढा असतो. आत खोलपर्यंत म्रण असल्यामुळे त्याचे कांड अगदी शस्त्राने कापल्याप्रमाणे रेखीव दिसतात, व छिद्रादि आरपार जठराच्या वेशणासिद्ध पडलेले असते. जठराचा वरील एकभाग असतो त्याच्या माथील अंतरासछादनावर हा म्रण बहुधा असतो. व ओतल्यानजोळ्या छिद्राजवळ असतो. हा अगदी साफ बरा साला तर त्याची रूज, म्रण बगेरे कारसे मागाहून रहात वाहते. पण कधी असे होते की, तो बरा होताना ओतून नोंवतालच्या जठराचा भागादि आकुंचित करतो व त्यामुळे जठराच्या आंतल्याकांडील छिद्र अगर त्याचा मध्यभाग वाळूच्या घळ्याळप्रमाणे मध्येच चिबीळा होतो. हा म्रण फुटून रक्तसाव झाला असतो प्राणस अपाप होण्याची धास्ती असते. पण जर अगोदर जठर एखाद्या इद्रियास विकटून राहिले तर किंवा साक्षकिया करून दीर्घरसाव यांबविला तर रोगी बरा होतो. बहुधा एकच म्रण असतो पण क्वचित् दोनतीनहि असतात.

लक्षणे—काही रोग्यांना स्पष्ट लक्षण फारसा होत नाहीत. व काही रोग्यांना प्राणघातक रक्तसाव सुरू होतो तेव्हा जठर म्रण असल्याचे कळते.

याचे मुख्य लक्षण म्हणजे पोटात अन्न खाण्यावर मूळ उज्ज्वणें, हा मूळ उज्ज्वलच्या सालच्या घातून किंवा पाटाच्या मध्यभागी असतो. कधी मूळ उजव्या किंवा डाव्या कुशीतहि असतो या वेदना मात्र अति तीव्र असतात. वेदनेच्या ठिकाणी दाबले असता दुसरे व तेथे वाही फुगवटी मूत्र काढे अशी रोग्यास भाणीव असते. पोटावर चट्ट पडणें यापेक्षा तर रोग्यास तें सहन करवत नाही. पोटात अन्न घेतले म्हणजे निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे त्यांत तें अन्न पचविण्यासाठी हालचाल आपोआप सुरू होते. म्रणामध्ये मज्जतीतूनचोके असतात. त्यांना त्या वेदनांचे शान होऊन हें लक्षण उद्धवते.

दुसरे महत्वाचे लक्षण ओकारी होय. अन्न खाण्यानंतर खालील ओकारी होते अगर काही वेळाने होते. पण ती एकदां झाली म्हणजे वेदना थांबतात व अस्वस्थता नाहीची होते. या ओकारांत बहुधा रक्त असते व तें असले म्हणजे मोठे महत्वाचे लक्षण निदानासाठी आहे असे समजावे. हें रक्त काळसर व ताजे, ओत गुठळ्या अवलेले असते किंवा पिंगट अगर काकीच्या गाळ्याच्या रंगाचे असते. एक किंवा अनेक रक्तवाहिन्या फुटून रसातून हें रक्त येते. मळावाटेहि रक्त पडते व त्यामुळे मळ काळा, अगर डाव्यासारखा दिवणो. रोग्याची एकंदरीत स्थिति व चर्चा प्रकृति फारच बिघडली आहे हें स्पष्ट दर्शविते. ग्रीभ साल असते याचाच बद्दकोट झालेला

असतो. बरेच रोग्या दीर्घकालीन प्रामुखे दैर्घ्य स्थितेत असतात चेहरा फिकट, शरीरयष्टि रोड व आतिअसक्तपणा अशी स्थिति असते. रोगक्रियेक माहिने किंवा वषेपर्यंत असतो. अनेक मोठाले म्रण असले म्हणजे ते अर्धवटच बरे होऊन पुनः पुनः जास्त प्रकृति बिघडवितात या म्रणापासून बाध लक्षणे क्वचित् दिसताहे नाहीत, हें वर समितलेच आहे. अवचित प्राणघातक रक्तसाव होऊन म्रणचछेद परीक्षण केले असता हे मोठाले जुनाट म्रण भाडळतात. हा रोग एकंदरीत घातुक खरा पण पुष्कळ रोगी बरेहि होतात. फारतर रोग्यांचे जठर अंमळ मात्रक स्थितीत मागाहून रहाते इतकेच. व रसायुक्त रसाव पच्येने रहांने लागते. प्राणघात होण्याचे मुख्य कारण वास्तविकरूपे रक्तसाव हें सुटप नसून म्रण फुटण्यामुळे आतील अन्नादि द्रव पदार्थ अन्नावरणात प्रवेश करून बारावातून अर्धे वाळीत तातात साक्षकिया यक्षस्वी न साक्षक्या दाढासुळे किंवा अंतःसंक्षोभासुळे प्राणघात करतात. मात्र कधी कधी वरील किंवा सावकाश पडत गेल्यामुळे जठरास येअरील एखाद्या इद्रियास विकटून त्यामुळे छिद्र बंद होण्यास अपसर पावतले व मग मात्र रोगी रक्तसावाने मरण न पावता अन्नभर जठराची खलमशक्ती असलात न आल्यासुळे अचोर्धे अपचनानेदिना पिचलेला असतो किंवा आतल्याकांडील जठर फारच आखडून मार्ग जळजळ बंद होऊन त्यामुळे जठर विस्तीर्ण होतें.

उ प चा २:—आशा रोग्यांना पूर्ण विधाति विधान्यात निम्वून ठेवून दिली पाहिजे. खोणाले दूध, किंवा दूध व पाणी अगर दूध व चुन्याची निवळ हें पावें. रक्तसाव मुक्ताच होऊन गेला असल्यास अनंतर विलकूल देऊ नये. व फक्त गुदद्वारावाटे पोचक बरित रोग्यास देत जावा असे जस जशी लक्षणे दृष्टत आतील त्याप्रमाणे दूध, मांस, रस अगर माखीबरीहत येथे—जी पचनास इलकी व पुष्टिदायक आहित अशी—रोग्याच्या पचनशक्तीचे मानाने द्यावीत. मानंतर पाच व दूध यासारखे व हजर हलके व पोष्टिक अन्नहि द्यावे. छोह हें औषध फार उपयोगी आहे पण तें गोळ्याच्या रूपात देऊ नये. येण प्रमाणे पच्य पाळून, पडून राहिले असता हे अन्न बरे होतात यात शंका नाही. प्रेत व्यवच्छेदन करतोना कित्येक रोग्यांच्या जठरात पुर्वी चण्या हाकेल्या म्रणाच्या स्पष्ट अगर पुवट चुणा नेदुमी पहाण्यांत येतात ही गोष्ट वरील म्हणण्याची सत्यता पटविते. शस्त्रेवाधादि सत्य-किया करतोना उदरामध्ये जठरांत असा खणा आडळताव. वर धागितलेल्या उजवाराप्रमाणे वागले तर मर्णातून प्राण-पालक रक्तसाव होईल हें संभवनीयच नाही. आणि सत्य-वैद्यास प्रकृति जरी दावाविली तरी सन्निकिया करावी अशा सद्दा देणार नाही. कारण त्याची जवळ जवळ सन्निक असते. उदर चिरून अठराच्या बाहेर म्रण फुटला आहे किंवा काय हें पाहिले किंवा जठर चिरून ओत करी पाहिले तरी म्रण सहसा सापडणार नाही. असा प्रकारचा भयंकर रक्तसाव सुरू झाला

तत्त्व मात्र शब्दवैधाने उदर चिरुन रक्षास्य कोटून येत आहे ते ठिकाण नवी अजमावून तेथील धमनीबंधपाने रक्षासाय थांबवावा; म्हणजे रोग्याचा मृत्यू टळेल.

ग्रग कुटून त्या मार्गे जे उदरांत असणारे निरपदवी जंतू असतील ते अभासद अंश्रावरणच्या पोकळीत प्रवेश करितात. असा कुटण्याचा तात्कालिक परिणाम उदराच्या बरील नागांत असला तीव्र वेदना व अंतःक्षोभाची लक्षणें होे होत. त्यामुळे रोगी मृत्युपांशास लागेल काय अशी भीति पडते. पोटाचे स्नायू टणक होऊन ताटतात. नंतर अंश्रावरणदाह झाला म्हणजे अंतःस्थित वायु कोटून उदर मोठे होते व उदरांत तणावा बसतो व श्वासोच्छ्वासाच्या वेळी दम लागतो. नंतर ताप येतो. जर घात्रक्रियोपचार केला नाही तर अंश्रावरणस्य विपशोपणाने मृत्यु प्राप्त येतो. धमनी पुटून रक्तस्राव प्रणांतून सुरू झाला असतां दायाच्या एकदम कुरण्यांत आली पाहिजे. ती येणे प्रमाणे—उदराच्या मध्य-रेंपेच्या बरील मार्गा चिरावे आणि ग्रग कोठें कुटला, अहे तो टापास करावा. जेथे कुटवी जागा असते त्यावर लस जमून त्याचे फोड सटलेले असते. यावरून ग्रग दोघर्ष बहुधा कव-पक नसते. शिवाय त्या जागी दाह, लाली हां लक्षणें असतात; व अभादि उदरांतील पदार्थांहि त्या छिद्रावाटे पाक्षरत असतात. हे छिद्र बंद करण्यासाठी बटव्याला रिंवा कसास ज्या प्रकाराने दोरी ओडून घालतात तशी दिवण घालतात. छिद्राच्या ओंबती दाहुरहित जागेमध्ये टांके घालजे म्हणजे ती जागा पक्क्या पडण्याने हुमडून त्याच्याबरील व खालील अंगा टांके घालून मजबूत करावयाची. यानंतर उदराच्या बाहेरील बाजूवर व दोमारील आंतवी, यकृत, ट्रीहादि इंद्रियांवर पोटांतल अग्रमय व अंतुमिश्रित द्रव पदार्थ चिकटलेले असतात, ते जंतुप्र घावनांत घुडविलेल्या चोळ्यांना साक पुसून काढावे लागतात. म्हणजे अंश्रावरणदाह होण्याची भीति नसते.

यानंतर उदरांतील जखम अगोदर तांतून मलपूयोत्सर्जन होईल अशी व्यवस्था करून मिटवावी. बरेच रोगी अशा-शस्त्रक्रियेने बरे होतात.

जडजीववाद—सर्व आधिभौतिक व मानसिक चैतन्य जड प्रकृतांपासून आले असे प्रतिपादनाच्या कोणत्याहि तत्त्वज्ञान मतास जडजीववाद हा शब्द लावतात. विचाराच्या इतिहासात अस्तित्वासंबंधी हे मत आढळते. सर्वप्रथम विशेषतः भौतिक शास्त्रज्ञांत हे मत नेहमी प्रचलित असते. येथीलपासून सुरू झालेला आयोगिनियम तत्त्वज्ञान पंथ जल, हवा व अग्नि वगैरे भौतिक पदार्थांपासून सर्व वस्तु उत्पन्न झाल्या असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. (आयोगिनियम पंथ—पट्टा) हीतत्वे—हे पदार्थ—एका अर्थां संचितन आहेत. व अ तेव्हाच्या वाढीत कांही सश्रौंय भाग वेतात अशी त्यांची समजूत असे. भय-युगांतील व विद्यापुनरुद्भावन कालांतल विचारांत हा प्राचीन जडजीववाद पुन्हा पुढे आला व अर्वाचिन कालांतल

अटेक्वाद हा या मताचाच प्रतिनिधी आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. प्राचीन जडजीववाद व अर्वाचिन जटेक्वाद यांत विशेष भेद असा आहे की, जडजीववादांत मूल जड प्रवृत्ती ज्ञानयुक्त व मानवीक्यायुक्त नसली तरी निदान सचेतन आहे असे मानण्यांत येते तसे जड-वादांत नाही.

जडद्रव्य (मॅटर)—माथून होणारे विपुलद्रव्य आणि रेडिअम व तत्सदृश धातूंच्या उत्सर्जनाचा क्रिया या दोहोंकडे अलिच्छे घात्रज्ञांनी बरेच लक्ष्य पुरविले; त्यांना जी माहिती बरील प्रयत्नाच्या योगाने प्राप्त झाली. तीवरून जडद्रव्याची रचना आणि धर्म याविषयी बरेच ज्ञान प्राप्त झाले; जड द्रव्याच्या धर्माविषयी (नेचर ऑफ मॅटर) जे कित्येक मानगदीचे ग्रंथ उपस्थित झाले आहेत त्यांपैकी कांहींचा समाधानकारक असा सुल्लास होतो; यादिवाय जडद्रव्याच्या रचनेसंबंधाने या नवीन शोधाच्या योगाने जस्त शोध करता येण्यासारख्या पद्धति बसविल्या गेल्या आहेत. सध्या आपणास जडद्रव्याच्या रचनेविषयी जी माहिती उपलब्ध आहे त्यापेक्षा मास्त माहिती पोच्याव काळांत या नवीन पद्धतीने आपणांस उपलब्ध होईल अशी पूर्ण खात्री वाटत आहे.

जडद्रव्याच्या साध्रीय वस्तुनेच्या विषयी कसकशी प्रगति झाली आहे याचा विचार आपण करूं प्रथमतः अशी वस्तुना होती की, प्रत्येक जड वस्तु अणूंच्या (मोलिक्यूल) योगाने बनली आहे; व प्रत्येक जातीच्या अणूंच्या अंशी सतततु विविध द्रव्यांचे गुण आहेत. उदा-हरणार्थ कसाच्या अणूंचे गुणधर्म हवेच्या अणूंच्या गुणधर्मांपेक्षा निराळे आहेत; व दुसऱ्या सर्व द्रव्यांच्या अणूंच्या गुणधर्मांपेक्षा भिन्न आहेत. नंतर झाल्टन याचा परमाणुवाद पुढे आला; त्याचे मत असे होते की अणू हे परमाणूंच्या समुदायाने बनले आहेत व हा परमाणूंच्या जाती अणूंच्या जातीपेक्षा फार कमी आहेत; अणूंच्या भिन्न भिन्न अशा अंशहय जाती मानण्यांत आल्या होत्या; परंतु झाल्टनने परमाणूंच्या सुमारे १०—७०० जाती आहेत असे दाखवून दिले. यावरून असे दिसून येईल की, द्रव्याच्या जातीची संख्या दिवसानुदिवस कमी करण्याकडे साध्रीय प्रयत्नांचा कल आहे. अणूंच्या जाती अंशहय मान-ण्यांत आल्या तर परमाणूंच्या फक्त १०—७०० व जाती मानण्यांत आल्या.

सन १८१५ साली ग्रीट या शास्त्रज्ञाने नवीनच सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे म्हणणे असे होते की, रासायनिक मूलद्रव्यांपैकी जी मूलद्रव्ये जड होती त्यांचे परमाणू सर्वांत हलक्या अशा हायड्रोजनच्या परमाणूंचे बनलेले आहेत; यावरून त्याने असे प्रस्थापित कर-ण्याचा प्रयत्न केला की, हे सारे जड-विक्ष हायड्रोजनच्या परमाणूंपासून झालेले आहे. या सिद्धान्तास दुर्धा द्रव्या-

आहे तेवढ्यावरून अनुमान काढावयाचें असल्यास या दोन विद्युत्कणांपैकी जास्त कांही असल्याचें एहीत घरणें अयोग्य होईल. सर जे. जे. थॉमसन या प्रसिद्ध शास्त्रज्ञांने गतिमान संस्थितिविपर्या (सिस्टीम इन मोशन) विचार करून असे अनुमान काढलें आहे की सभ्य प्रमाणांत घनविद्युत्तुनें संचारित अशा मोलकामार्थें निरनिराळ्या संहयेचे ऋणविद्युत्कण सतत सारह्या गतीनें फिरूं लागल्यास त्यांच्या निरनिराळ्या पद्धति होतात; आणि त्या पद्धतींमध्ये आणि मेन्डेलीक यांच्या अवधि-नियमामध्ये सारखेंच साम्य दिसून येतें. तसेंच ज्या प्रमाणांत विद्युत्कणांची संह्या वाढवावी त्या त्या प्रमाणांत अवधि-नियमाप्रमाणें बदल होतो.

जड-द्रव्यांचा विद्युत् सिद्धांत सार जडांशः—द्रव्योच्या अंगां विशेष महत्वाचें वैशिष्ट्य कोणचें असेल तर तें जडांश-गुणता हें होय. या विषयीचें शेटफ दिग्दर्शन पुढें केलें आहे. जर एक विद्युत्कण गतिमान झाला तर त्याच्या मार्गाच्या आजूबाजूस चुंबक-क्षेत्र उत्पन्न होतें; चुंबक-क्षेत्राची शक्ति विद्युत्कणाच्या वेगाच्या प्रमाणांत असते. चुंबक-क्षेत्रात शक्ति असते; व विशिष्ट घनफळाच्या क्षेत्रांत त्या ठिकाणच्या चुंबक-क्षेत्राच्या शक्तीच्या प्रमाणांत ही शक्ति असते. जर प्रकाशाच्या वेगाच्या मानानें विद्युत्कणाचा वेग अल्प असेल तर आपणांस असें दिसून येईल की त्या विद्युत्कणाच्या सभोवार जी शक्ति असते ती खालील सूत्रानें दर्शविता येते;

$$\frac{y \times v}{3 \times 10^{10}}$$

या सूत्रांत $y =$ चुंबकत्वाची सभोवारच्या प्रदेशांत प्रवेश-शीलता समजावी; v ही त्या कणावरील विद्युत् समजावी; आणि 3×10^{10} ही त्या कणाची त्रिज्या समजावी. आतां त्या कणाचा मूळचा जडांश ' m ' असेल तर त्या कणाची गति विशिष्ट शक्ति $\frac{1}{2} m \times v^2$ या सूत्रानें दर्शविता येईल. येथें ' v ' याची किंमत विद्युत्कणाचा वेग अशी समजावी. यावरून त्या कणाची एकंदरीत गतिविशिष्ट शक्ति खालील सूत्रानें दर्शविता येईल.

$$\frac{1}{2} \left\{ m \times v^2 + \frac{1}{2} \times \frac{y \times v^3}{3 \times 10^{10}} \right\}$$

वरील सूत्रावरून हें दिसून येईल की, विद्युत्तेच्या योगानें त्या कणाचा जडांश $\frac{1}{2} \times \frac{y \times v^3}{3 \times 10^{10}}$ या प्रमाणांत वाढतो. आतां

मत्तालच्या शक्तिगुण प्रदेशांतून प्राप्त होतो; तेव्हां या प्रदेशाकडेच जडांशवर्धनाच्या कारणाकरितां लक्ष दिलें पाहिजे. विद्युत्संचारित कण गतिमान असल्याच्या योगानें शक्ति-नलिकांनीं (ट्यूब ऑफ फोर्स) सभोवारचा प्रदेश भरून जातो; व या शक्ति-नलिका त्या कणावरीलच गतिमान होतात. गणितावरून असें दिसून आलें आहे की, कांही इथरद्रव्य (आकाशसदृश द्रव्य)

नेलें आतें व या इथरच्या ठिकाणीं जडांशच असतें. जर जे सूत्र दिलें आहे त्यावरून हें दिसून येईल की, विद्युत्कणाची त्रिज्या ज्या ज्या प्रमाणांत कमी कमी होईल त्या त्या प्रमाणांत त्या कणावर सारखीच विद्युत् असतांना) हा वाढता जडांश जास्त मोठा असतो; परंतु जर कण मोठा असेल तर हा जडांश अगदीच शुद्ध असता. अणुच्या त्रिज्येइतकी त्रिज्या असल्यास हा वाढता जडांश किंचित असतो असें दिसून आलें आहे. परंतु ऋणविद्युत्कणाच्या (अतिपरमा-गुच्या) त्रिज्येइतकी त्रिज्या असल्यास ऋणविद्युत्कणावर असणाऱ्या विद्युत्तेच्या योगानें याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या जडांशाचा बहुतेक सर्व भाग आलेला असतो. या संघर्षानें काफमान, धुवर आणि हुपका यांनी रेडिअमपासून निघणाऱ्या β (β = बीटा) किरणांवर जे प्रयोग केले आहेत त्यायोगानें वरील अनुमानास चांगलीच बळकटी आली आहे.

शास्त्रज्ञांस असें दिसून आलें आहे की ज्या प्रमाणांत संभाव्य शक्तीत (पोटेंशियल एनर्जी) फरक पडेल त्या प्रमाणांत द्रव्याच्या जडांशात फरक पडेल परंतु त्याबरोबरच मूळचा जडांश गतिविशिष्टशक्ति इ. इ. गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत. त्या दुसऱ्या गोष्टी संख्यांत पेऊन जर आपण पाण्याविषयी विचार करूं लागलों तर काय प्रकार दृष्टीस पडेल तें पाहूं या. प्राण (आयसिजन) आणि उच्च (हाय ड्रोजन) हे एकत्र केले असतां पाणी उत्पन्न होतें; परंतु त्या बरोबरच उष्णता उत्पन्न होते. वरील दोन बाबूंचा संयोग करून एक ग्राम पाणी तयार झालें असतां सुमारे 1.66×10^{-10} अर्ग [अर्ग हें शक्तिचें एक माप आहे. एक सेंटीमीटर अंतराच्या उंचीवर एक मिलिग्राम वजनाचा पदार्थ एक जाईन शक्ति-कार्य होतें.] या प्रमाणाची शक्ति उत्पन्न होतें. परंतु गणितांनें असें दिवून आलें आहे की, एक ग्रामपासून इतकी शक्ति निघाली असतां, त्या एका ग्रामाच्या (वजन)

१
३..... अंश इतक्या प्रमाणांत वजनांत फरक पडल्यास तो फरक सध्या उपलब्ध असलेल्या यंत्रांनें मोनता येण्यासारखा नाहीं.

आतांपर्यंत आपण जें विवेचन केलें आहे त्यावरून असें दिसून येईल की विद्युत्कारणानें जर द्रव्यांत जास्त प्रमाणांत संभाव्य शक्ति असेल तर त्या ठिकाणीं त्या संभाव्य शक्तीमुळे जास्त जडांश दिसून येतो. विद्युत्चुंबक सिद्धांतांत असें एहीत घरलें आहे की, प्रकाश लहरींच्या समागमांत विद्युच्छक्ति असते आणि ही शक्ति संभाव्य स्वरूपाची असते. यामुळे असें मानावें लागतें की प्रकाशलहरींच्या ठिकाणीं जडांश असल्याप्रमाणें गुणधर्म दिसून आले पाहिजेत. याच दृष्टीनें पुढें पाहूं लागल्यास असें दिसून येईल की, त्या लहरींच्या ठिकाणीं वेगसंचय (मुव्मेंटम) [वेगसंचय याची व्याख्या पुढें दिवी आहे. एकाचा गति-

गुरुत्वाकर्षणाशी समवागसंबंधाने घनन हे निगडित झाले आहे. गुरुत्वाकर्षणासंबंधाने शास्त्रज्ञांनी उपपत्त्या (किंवा कल्पना) बसविल्या आहेत. त्यांच्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे परंतु सर्वत्र प्रकारच्या उपपत्त्यांचा विस्तारपूर्वक विचार करणे शक्य नाही, म्हणून दोनच कल्पनांचा विचार केला आहे.

यांपैकी एक कल्पना याप्रमाणे आहे:- वियुत हे एक प्रवाही द्रव्य आहे. समान जातीच्या विजेमध्ये ते प्रतिसारण पडते त्यापेक्षा किंचित् जास्त प्रमाणावर विजातीय वियुल्लेखमध्ये आकर्षण पडते. या प्रमाणे गृहित धरल्यावर गणिताच्या सहाय्याने पुढे दिल्याप्रमाणे विचार करता येतो. दोन वस्तू आहेत; त्यांपैकी एकीत 'क' घनकण आहेत व तितक्याच 'क' संख्येचे ऋणकण आहेत; व दुसरीत 'ह' संख्येचे ऋणकण आणि घनकण आहेत. अशी स्थिती असतांना त्या दोन वस्तूंमध्ये अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात आकर्षण असले व कऱ्ड याच्या समप्रमाणात ते असले याप्रमाणे गृहित धरले असतां गुरुत्वाकर्षणाचा उलगडा होऊ शकतो प्रयोग करून या कल्पनेला प्रत्यक्ष दुजोरा मिळू शकेल किंवा कसे या दृष्टीने विचार करून शास्त्रज्ञांनी असे ठरविले आहे की सध्या उपलब्ध असलेल्या साधनांपेक्षा किंचित् जास्त सूक्ष्मता देणाऱ्या प्रयोगसाधनांनी याचा निर्णय करता येईल. सन १८१८ मध्ये लसगे (जिनिव्हाचा रहिवासी) याने गुरुत्वाकर्षणाचा आपला सिद्धान्त प्रसिद्ध केला. त्याने असे गृहित धरले की सर्व विश्वभर अत्यंत सूक्ष्म असे कण पसरलेले आहेत व हे कण अत्यंत मोठ्या वेगाने फिरत आहेत; हे कण सूर्यमंडलबाह्य (अल्फामॅन्डेन) आहेत. तसेच हे कण इनके भेदक(पिनिएट्रिंग) किंवा प्रवेशशील आहेत की ते सूर्य, पृथ्वी, इत्यादिकांसारख्या मोठमोठ्या घनपदार्थांतून कोही एक अडथळा झाल्याशिवाय गाऊ शकतात; व या प्रवाहिकांतून हे कण जात असतांना या प्रवाहाकडून अत्यंत अल्प प्रमाणावर त्यांचे अपशोषण होते. ज्या परमाणूंच्या योगाने जड वस्तू झाल्या आहेत त्या परमाणूंच्या आकारमानाने त्यांमधील अंतर बरेच मोठे असल्यास वस्तूतील जडांमधील मानाने त्या वस्तूकडून सूर्यमंडलबाह्य सूक्ष्म कणांचे अपशोषण होते. याप्रमाणे हे सूर्यमंडलबाह्य कण एखाद्या वस्तूतून जात असतांना त्यांपैकी काही कणांचे त्या वस्तूच्या जडाशाच्या मानाने अपशोषण होते व त्यामुळे त्या वस्तूला त्यामानाने त्या कणांकडून वेगसंचय दिला जातो. वस्तूतून हे सूर्यमंडलबाह्य कण जात असतांना त्यांची दिशा चोहोबाजूला सारलीच असेल तर ती वस्तू त्या कणांकडून प्राप्त होणाऱ्या वेगसंचयामुळे कोणत्याहि एका विशिष्ट दिशेने हलणार नाही; समजा, कमी, जगांत 'अ' ही एकच वस्तू आहे व तिला याप्रमाणे सूर्यमंडलबाह्य वेगसंचय प्राप्त झाला तरी 'अ' कोणत्याहि

एका विशिष्ट दिशेने चलन पावणार नाही. आता या 'अ' शेजारी कांही अंतरावर 'ब' ही वस्तू आहे; त्यामुळे 'ब' ही वस्तू 'बअ' या दिशेने जाणाऱ्या कांही कणांपासून असे हल्लाप्रमाणे रक्षण करील; त्यामुळे 'अ' ला 'अब' या दिशेने कांही वेगसंचय प्राप्त होईल; व या प्रमाणेच 'ब' बदल विचार केल्यास बला 'बअ' या दिशेने वेगसंचय प्राप्त होईल. यामुळे अ ही वस्तू बरेच आकर्षण करील आणि व ही वस्तू असेच आकर्षण करील लसगे याने असे सिद्ध करून दाखविले आहे की, अ आणि ब यांना जो वेगसंचय प्राप्त होतो तो अ आणि ब यांच्या गुणाकाराद्वारा असतो व अ आणि ब मधील अंतर त्या दोन वस्तूंच्या आकारमानाच्या प्रमाणाने बरेच मोठे असल्यास त्यांच्यामधील आकर्षण अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात असते.

कऱ्के म्याक्सवेल याने असे दाखवून दिले की, सूर्यमंडलबाह्य कणांतील वेगसंचयाचे स्थानान्तर होऊ लागले तर त्या योगाने वस्तूंमधील उष्णता पाहू लागेल व सर्व वस्तू तापून पांढऱ्या झुग्न दिवू लागतील. परंतु आपणांस असेच होईल असे समजण्याचे कारण नाही. विरलवायूतून विद्युःप्रवाह पाठविला असतां रॉटजनचे किरण उत्पन्न होऊन व हे रॉटजन किरण जास्त प्रवेशशील असतात त्यामुळे ते पदार्थांतून जातांना विद्युल्लेखीय मानाने फारच अल्प प्रमाणावर उष्णता उत्पन्न करतात. सूर्यमंडलबाह्य कण वस्तूतून जातांना त्यांना जो अत्यल्प प्रमाणावर अडथळा होतो त्याच्या योगाने उष्णता उत्पन्न न होतां बरील दाखल्याप्रमाणे विद्युःप्रवाहोत्पन्न रॉटजन किरणांप्रमाणे एखादी अत्यंत सूक्ष्म अशी दाकि उत्पन्न होत असावी व ती दाकि अति सूक्ष्म असल्याकारणाने आपल्या नजरेत येत नसावी. अलिकडे जे शोध लागत आहेत त्यांच्या योगाने लसगे याच्या कल्पनांमधे सिद्धांतास पुष्टि प्राप्त होत आहे. लसगे याने असे गृहीत धरले आहे की, सूक्ष्म कण अतिशय वेगाने फिरतात; त्यांच्या अंगी प्रवेशशीलता आहे; त्यामुळे ते घनपदार्थांतून गाऊ शकतात; त्यांच्या ठिकाणाचा वेग-संचय दुसऱ्यास दिला जातो व त्यामुळे गुरुत्वाकर्षण घटू लागते. आता आपण विद्युल्लेख किंवा चुंबकत्व यांच्या लहरीकडे पाहू या; या प्रकारच्या लहरी प्रकाशाच्या किंवा रॉटजन किरणांच्या छिन्नांनी दिवून येतात; यामुळे लसगे याच्या सूर्यमंडलबाह्य कणांच्या ऐवजी रॉटजन किरणांपासून गुरुत्वाकर्षणाचे परिणाम होतात असे मानण्याकडे प्रवृत्ति होते; परंतु रॉटजन किरणांचे अपशोषण झाले असता त्यांपासून कमी प्रमाणात असलेले प्रवेशशील किरण उत्पन्न होतात; किंवा त्या किरणांसारखेच किरण उत्पन्न होतात; या कारणाने लसगे याच्या सूर्यमंडलबाह्य कणांच्या ऐवजी रॉटजन किरणांची स्थापना करता येणे सध्या तरी शक्य दिसत नाही.

बरील सेरांत विचुरकणापासून (म्हणजेच पर्यायानें विचुरलेपासून) जडस्थगमय वस्तूंची रचना झाली आहे असें प्रतिपादन केले आहे, कारण या प्रकारच्या प्रतिपादनास शास्त्रीय प्रयोगानें प्रत्यक्ष गितका दुसोरा मिळाला आहे तितका दुसोरा एतद्विषयक दुसऱ्या कोणत्याही कल्पनेस प्राप्त झाला नाही. या शिद्धान्ताप्रमाणें जे अत्यंत सूक्ष्म असे अतिपरमाणू शरीत भरले आहेत ते अतिपरमाणू प्रयोगशाळेत इतर वस्तूपासून निराळे करून त्यांचे काही प्रमाणावर सोमगमप करण्यात आले आहे; व शास्त्रज्ञांस अशी यात्रा वाटू लागली आहे कीं थोड्याच कालात या अतिपरमाणूविषयी म्हणजेच पदार्थाच्या आण-पटकाविषयी पुष्कळ माहिती उपलब्ध होऊं शकेल, व त्यामुळे बरील सर्व विवेचनातील सर्व भागास प्रत्यक्ष प्रयोगाची कसोटी लावता येईल.

टीपः—बरील सेरात विचुरकण आणि अतिपरमाणू हे दोन्ही कडू गडबड जडत्व समानाची वापरले आहेत.

जडभरत—प्रियमत वंशोत्पन्न मी प्रसिद्ध रूपभदेव राशिर्षि त्याच्या द्योतुशालील ज्येष्ठ भरत रागा. तो राग्य धोडून अरण्यात तप करीत असता, हरीण घालकाच्या समवेत अंतःक्राळी रयास तोच ध्यास लावून, हरीण जन्म प्राप्त झाला. नंतर त्या मोनीनून कुटुम्बावर, आगिरस गोत्री कोणी ब्राह्मणाच्या कनिष्ठ बाल्या उदरीं तो जन्मास आला असता, त्यास पूर्वपुण्यानें मार्गें स्मरण होतें म्हणून आस-जोस निजून त्यानें तेथें जडचर्या अवलंबिली. रया कारणानें जडभरत असें नांव पडलें.

वागम्यात हा कार जड अवस्थानें याला मजुरीची कामे करवी लागत. एकदां तर त्याला देवांस बळी देऊं केले होत. पुढे हा मोठा तावड्यानी बनला [भा ५ स्के अ. १.], काळातों करून प्रसंगवशात् रहुंगण रागाची व याची गाठ पडून त्यास माझे आरमत्त्वबोधानें कृतार्थ केले. प्रा. को.]

जडवाद—सर्व विश्वाचा जडप्रकृति व गति यांनीं गुलाम करवयाची पद्धति. सर्व मानसिक क्रियांचा गुलाम आधिभौतिक व सांसारिक फलकांनीं होतो असें हें मत म्हणत. या मतात मुख्य पाच प्रकार आहेत. (१) निर्व्याज जडव्यवाद; हा ज्या कारणानां उत्पन्न झाला तो कारणे अद्यापि अस्तित्वात आहेत. यांचीं मुख्यात सामान्य लोकास आसिद्ध ज्ञानवेष्ट्याच्या गोंष्टी समजण्यास जड जाताना या जाणवेंत आहे. पूर्वधार्मिक जडवाद या वर्गात येतात. ते जडभाववादां असत. हक्कले व देकेल यांस विचाराचा इति-हास, विचाराचा सधस्थिति समजली नव्हती असें दिसतें. (२) विश्वाम्मति जडवाद; एकदर अद्यापि सर्वव्यापक अशी विचारसरणी पुढे मांडण्याचा इतिहास व एपिच्युरिय-यचा प्रयत्न या मतात येता. (३) आध्यात्मिक जडवाद, किंतामितास विरोध करणारा मत. (४) वैयक्तिक जडवाद,

हें मत मानसिक आजाराचा दारारिक आजारानें गुलामा करवण्याच्या प्रवृत्तिनें उत्पन्न झालें. (५) सर्वात महत्त्वाचा धार्मिक जडवाद; पदार्थविज्ञान शास्त्र, प्राणि-शास्त्र व जीवनशास्त्र हें मत प्रतिपादन करतात. गृहीतज्ञान सर्व गोष्टी भौतिक कारणांनीं समजावून देण्याचा प्रयत्न करतात. ते आध्यात्मिक कारणे अविज्ञात टाकतात. १९ व्या शतकातील जर्मन जडवादाचें धारण हांगलचा अध्यात्मवादच आहे. हें मत हॉन्सच्या वेळेपासून इंग्लंडात प्रचलित झालें आहे.

जडावविषयाचा—कुजण्यास अगर आवण्यास तुक-ताच आरंभ झालेले अन्न खाण्यात येऊन त्यामुळे पटकी-प्रमाणें मोठाले छुलव होतात त्या व्याधीस हें नांव आहे. या रोगात तीन चार प्रकारचे गंतु मळतात व आतड्यात सापडतात.

कारणे.—बरील प्रजारे भिषकलेले अन्न, जुनी शिळी वाडुरी, श्रीखंड, अगर साठीच दूध नवीन माळात हलवा-यानें भेसळ केलेले खाण्यात येणे, नासके खेकडे व ससे राने, उण्यात ठेवलेले माठ, छपडे असलेले नासकें पानें, नासका सपा, घटाटे, आहारीक मसुरीं वगैरे खाणें, रोमड जनावरांचें मांस खाण्यानें अगर त्रिरोगी जनावरांचे परंतु नासण्यास आरंभ झालेले मांस खाण्यानें हा रोग होतो व चुकीनें अणु-लोक यास पदवी म्हणतात.

लक्षण—बरील प्रकारच्या आहारांततर घोड्या तासांनीं ते पदार्थ खाई असणाऱ्यांची बहुतेक माणसानां बारी, छुलव, पोटादुखी, हासपाय गांठणी व शक्तिपात हीं लक्षणे होऊं लागून शिवाय आलस्यमिमेक, कुण्ठसदाह, अर उत्तणे, अंग खाल होणे, अंगावर पित उठण व अंग कुटल्याप्रमाणें होणें हीं लक्षणे होतात. कधीं लक्षण येवून अमळ सावडा-पणें पंगट होतात रोग नंतर बहुधा बरी होता परंतु कधीं कधीं रोगीं मरतात.

उपचार—जडर धुवून काढावे व फार शक्तिपात नस-ल्यास सोम्य लाकडामुळे कुजणे पावून कटिर शुद्ध होतो. माची, ईश्वर, अमेनिया हीं उतेनक ओषधें घावीत रेष फारच होऊन न थांबल्यास ४-१० येन अजूनच अर्धे शाला व शक्तिपातासाठीं अष्टपदाशुगल त्वरेनें घालून पाचव. कांही तऱ्हेचीं मासामें (डुकराचें वगैरे), काळे व सारे आल्याच विपारी असतात, तीं आहारातून वगळावे.

जडावाचें काम—एकदां धातुवर दुसरी धातू जडविणें किंवा तीवर पर देणे. या कामाच्या अनेक जाती आहेत. त्या सवें हिंदुस्थानात योजित्या जात आहेत. पुष्कळ वेळां एकाच कलाकुसरीच्या कामात या सर्व जातींचा समावेश होऊ शकतो. सार्धा व स्वस्त पद्धत म्हणजे लोखंडाच्या किंवा पोलादाच्या धृप्रमाणाने वस्तुमत्त नक्षी घोडावयाची व त्यात छेन्म्याची किंवा चांदीची तशी पाहिजे त्याप्रमाणें दाखून बसवावयाची व हातोडीनें वरून टाकतोडीं कराव-याची अद्या तऱ्हेनें सुंदर काम पंचायमये सियाल-

कोट येथे व प्राचणकोरांत करीत असतात. तसेच धातूच्या पुढभागावर खोल खावण्या करून त्यांत तार घालतात. वरून ठोकलें असतां ती तार खावण्याच्या कडांनां चट्ट परते; नंतर कानमून तो भाग सफाईदार करितात. पोलादावर सोने किंवा चांदी आणि तांब्यावर चांदी किंवा पितळ, असे सामान्य संयोगाकरण असतें. दुसऱ्या तऱ्हेच्या वामांत थर देण्याच्या धातूचे लहान लहान पत्रे पुत्रपातूरील खोदलेल्या भागांत घसवून त्या भागांच्या कडा हातोडीने आंत घसवि-लेले पत्रे धरून ठेवतील अशा वेतांने ठोकतात. धातूवर चपटे थर दिल्याचे व आंत तार घसविल्याचे परिचित उदा-हरण म्हणजे वेदरी भाडी होत. ही भाडी जस्त, शिसे आणि कथील या मिश्रधातूपासून केलेली असतात. ही प्राचीन भारतीय कला अमून दक्षिणेंतील वेदर शहराचे नांव दिल्या दिले आहे. दुसरे महत्वाचे ठिकाण म्हणजे बंगालमधील पूर्णाया गांव होय. त्या ठिकाणी तांब्यावर चांदी जडवि-ण्याची विशिष्ट कला उदयाल आली. चांदी जडविल्यानंतर वेदरी भांड्यांचा पुढभाग रासायनिकरीत्या फाळा करीत.

थर दिलेल्या भांड्याच्या काही जातींत नक्षी उठून दिसण्याकरिता खोदलेला भाग नक्षीदार करून रयते दुसऱ्या धातूचा थर ठोकून घसविला असतां तो थर नक्षीदार दिसतो. अशा तऱ्हेचे काम हल्लीं तंजावुरामध्ये होतें. लखनौच्या काही वेदरी भांड्यात याची छटा आढळून येते. तेथील भांड्यांत चांदीचा थर उडावदार नक्षीसारखा दिसतो. जुन्या कामांतून सुद्धा पितईथर फक्त तांबें जडविले असतें. हल्लीं त्यावेजीं जी चांदी चढवितात ती काही अंशीं रिसाळ-पणाकरितां असते.

जडावाच्या दागीन्यांवद्दल हिंदु लोकांइतकी आवड दुसऱ्या कोणत्याहि लोकांत आढळणारनाहीं. प्राचीन काळापासून जडावाचे अनेकवार वापरण्याची आपल्या लोकांत चाल आहे. भारतीय जडावाच्या दागीन्यांचा नमुना सिद्धलद्वीपांतल जाफना शहरी सांपडतो. एक सोन्याचा पत्रा घेऊन त्यावर मेण घालून त्यात बारीक सोन्याच्या तारांच्या चौकटींत पातळ रत्ने, विशेषतः माणकें घसवितात; मधील रिकामी जागा मऊ सोन्याने भरतात व हत्यारांच्या साहाय्याने हळू हळू त्याचे घट्ट व अर्धे कोटणांत रुपांतर करतात. फक्त हीच रत्ने घसविण्याची तद्दा शोभेच्या यावरीत मिण्याच्या कामाशीं टक्कर मारते; दुसरा एक सुंदर नमुना म्हणजे मेणाच्या बैठकीवर सोने जडवून केलेला द्राघिडी जडावाच्या कामाचा होय. या कामांत मरीचपणा व क्षगक्षमांतपणा यांचा लहानच पण खऱ्या मोलाशी आणि हलक्या वजनाशी संयोग हातलेला असतो. हिंदू जडावाच्या कामावद्दल सर जॉन बर्डवुड नांवाचा इंग्रज रहस्य असे म्हणतो की, "आपल्या सर्वोत्कृष्ट कौशल्याने आणि पूर्ण ज्ञानाने व पुढभागास व्यावहारिक शोभा आणण्याचे सम कळल्याने हे लोक अतिशय हलक्या वजनाच्या धातूला आणि रत्नाला

—त्याची व्यापारी किंमत मुळीच नसली तरी—अतिशय मोठी अशी कारागिरीची किंमत आणतात. ह्या कारागिरीत आणि सांप्रतच्या युरोपीयन कारागिरीत महत्त्वाचा फेर आहे. युरोपीय कारागिर पुष्कळदा वजनाच्या धातूवर मोडीशी कारागिरी करितात." हिंदी जडावाच्या कामाची रफाई आणि तेजदिवता यद्दिगोल रत्नास पुढभागावर पेलू पाहून सर्व रंग उडवावे दाखविण्यांत आहे. हल्लींची पाथास्य चाल म्हणजे एकच पातळ पेलू पाडावयाचा. त्यांत पहिल्या रेपेस पहाणारास भक्का वाटतो. काही सोन्या मुशिक्षित हिंदी लोकांत अशा तऱ्हेचे जडावाचे मिश्रत वापरण्याची चटक दिसून येते. हे मिश्रत दुसऱ्या रेपेस नजर फेकण्याच्या योग्यतेचे मुळीच नसतात. कारण हल्लींचे सर्व काम म्हणजे युरोपीय व्यापारी कोपसांतून नणल करून उठविलेले असतें. अतुलनाय असे पूर्वीचे सुंदर काम मिष्टापणें वितळविण्यांत येतें व त्याचेच हल्लींचे सुधारलेले म्हणून समजले जाणारे जडावाचे काम तयार करतात. लंकेतील कॅडि शहराचे जडा-वाचे काम शिवडी पद्धतीशीं विशेषकरून निगडित आहे; कारण तेथील जडे व सोनार हिंदी वंशांतलच आहेत. परंतु दक्षिण हिंदुस्थानी कारागिरीत कधी कधी आढळून येणारी दानवी कल्पना तेथील कामांत आढळून येत नाही. शिवाय तेथील स्थानिक असे काही विशिष्ट नमुने आहेतच; जसे मिराच्या मेथरीच्या माळा, काही विशिष्ट आंगठ्या आणि कानातील लोलक कॅडीच्या वज्या लोकांच्या आंगठ्या त्यांच्या मोठ्या आकाराच्या दृष्टीने प्रेक्षणीय असतात.

अशा कलांची मुळ भूमी इराण म्हणतां येईल; कारण बहुतेक सल्लितकला व नक्षीकामे इराण-मुक्केश्यानांतून बाह्य देशांत पसरली आहेत. धातुपुत्रावर नक्षी खोदून तीत दुसऱ्या धातूच्या तारा घसविण्याची पद्धत 'दमारकौलिंग' म्हणून प्रसिद्ध आहे. धातूवर नक्षीदार जडावाचे काम आयु-कृत व शुभक करण्यांत आज जपानचा हात धरणारा कोणी नाही असे म्हटल्यास चालेल. सुंदर प्रौढार्थकर्मोत फक्त सोन्याचोदीक्षा जडाव ते करितात; एरवीं मोठ्या वस्तूंना व ओतीव भांड्यांना हिंगकस धातूच वापरतात. प्रौढ पुतळ्यावर जडाव करताना मुळ नक्षी जास्त खोदून तीत चांदीसोन्याची तार भरून वर ठोकतात. पुष्कळदां लाबेच्या वस्तूवरहि शिणोसारख्या पदार्थांचा जडाव कर-तात. दयाचक्र-जडावाच्या कामांतील बहुतेक प्रकार जपान्यांना माहीत आहेत. भितीत किंवा जमानांत संगमरवरी दगडाचे किंवा बांबेचे तुकडे घसवून करण्यांत येणारे 'मोशेंद्रुक' काम हे एक प्रकारचे जडावगाचे कामच होय. याचा नमुना आप्रयाचा ताजमहाल होय. ही कला फक्त कारागिरांनीं दिशिले जेऊन तेथील एतदेशीय कारागिरांनीं शिकविली. काही जागांचें मिनाकामहि जडावांत येऊ शकेल. [कुमारस्वामी-आर्ट्स अँड कॅपटस इन् इंडिया अँड चीनले; मिटाविका.]

जत—मुंबई, विजापुर जिह्वा अत संस्थान हे हल्ली विजापुर एगन्तांमध्ये असून त्याच्या उत्तरेस सोलापुर जिल्हा, पूर्वेस विजापुर जिल्हा, दक्षिणेस बेळगाव जिल्हा आणि पश्चिमेस सोमली संस्थान आहे संस्थानचे एकंदर क्षेत्रफळ १८०.८ चौरस मैल असून लोकसंख्या (स. १९२१) ८२६४१ व एकंदर वसूल २,३६ १३२ आणि १९१ गावे आहेत. राजधानीचे गाव जत हेच असून विद्यमान संस्था-निक धर्मंत रामराव अमृतराव ऊर्फ आढासाहेब डफळे हे आहेत. संस्थानिकांना राज्यांतील मुली व शोधदारी बाध-सीतांत सर्व अधिकार आहेत. ईश्वरकरास संस्थाना-कडून सालिना ६४०० रु. (तेजाजी कोठमाटी) व ४८४७ रु. (सरदेशमुखीबद्दल) मिळून एकंदर ११२४७ रु. खंडणी मिळते.

संस्थानिक हे उच्चवर्णीय मराठे (राज्य) असून त्यांचे मुख्ये आडनांव वरदान होते; परंतु अतर्बा जहागीर मिळाल्यानंतर त्यांना (व त्यांच्या भाऊवंदनां) डफळे हे नांव मिळाले. याचे कारण त्याचे पूर्वज हे मुख्ये (जत संस्थानातील) डफळपुर या गावचे पाटील होते. सोमवंदि डफळपुरची पाटिली संस्थानिकांचाच आहे.

संस्थानाचे निशाण पांढऱ्या कापडाचे, त्रिकोणाकार व वरील भाग काळा असलेले असे आहे. या धराण्यातील पूर्वज सटवोशीराव हे निजामुरी जात अत एका पिढी-साहेब नावाच्या सुमुलमान अवलियांत त्यांना जहागीर मिळेल असा आशीर्वाद देऊन आपला पाटल फेटा त्यांना बाधाबयात दिला. त्याची सून म्हणून डफळ्याचे निशाण पाडरे असते. पुढे औरंगजेबाने डफळ्यांना, संस्थान पुन्हा जहागीर दिल्याने, बरोल निशाणावर हिरम्या रंगाचा एक चाद कट्टे लागले व संस्थानातील रुग्ण म्हणून (सर्व सरकारी वस्तू) तो चाद चापल लागले.

संस्थानिकांचा मूळ पुरुष सटवोशीराव डफळपुरचा पाटील होता. त्याच्या चौथ्याने तो विजापुरच्या अलि आदिलशाहाच्या नजरेस आल्याने, त्याने त्याला नंदरीत घेऊन, जत, करजी, पारजेल व हानसाळ या चार परगण्यांचे देशमुखीवतन वंश-परंपरा जहागीर म्हणून दिले; व त्याबद्दल सालिना २ हजार मोह्या खंडणी ठरविली (१७०२). आदिलशाही नष्ट झाल्या-नंतर सटवोशीने आपली जहागीर बांदीपण्याचा उपक्रम केला, सेव्हा औरंगजेबाने त्याला धरण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो प्रथम सोपटला नाहीं. माझ त्याचा भाऊ बांडजीराव सापडला. तेव्हा मावाच्या रेमांने सटवोशी आपण होऊन औरंगजेबास भेटला व त्याने माघी चौकरी काढ्याचे कबूल केले. त्याचा मुलगा बाबाजी याम औरंगजेबाने आपल्या सैन्यांत नोकर नेमिले. पुढे औरंगजेबाने साताच्या किड्यास घेता दिला असता व मंगराईच्या सुण्यास लुटेर लावून तो उडला असता, तटावर चढून याच बाबाजीने किल्लावर औरंगजेबाचे निशाण टाकिले व त्यामुळे मुद्रास अद्यापि

डफळपुरास म्हणतात अशी एक दंतकथा आहे (१७००). या सडाईतील जलामुळे डफळपुरास परत जात असता बाबाजी हा वाटेतच मरण पावला. या कृत्यामुळे औरंग-जेबाने पण होऊन सटवोशीस वत व करजीचा ना महा-लोनी अहागीर व पंचहजारी मनसब दिली (१७०४). सटवोशीने वत ही आपली राजधानी केली. याच सुमारास त्याचा दुसरा पुत्र कान्होजी हा पारला. त्यामुळे पुत्रकोकानं सटवोशी हा १७०६ त मृत्यु पावला. यावेळी कान्होजीची मुले अज्ञान असल्याने बाबाजीची बायको येसूबाई ऊर्फ आऊसाहेब ही कारभार पाहू लागली.

शाहूमहाराज सुटून गादीवर बसल्यानंतर येसूबाई ही त्याच्या आश्रमास राहिली. ही याई फार सच्छील असून (बेळगाव तहसीलातील) रामतीर्थ येथील रामेश्वराची उपासक होती. लोकांचा तिच्यावर भक्ती असून ते तिचा पूज्य मानीत. हल्ली सुद्धा तिकडाला आगत तिला दुसरी अद्विष्टाबाई होऊन म्हणतात. तिला मूलबाल नवस्थाने तिच्या विनंतीवरून शाहूने तिचा बडील पुनण्या यशवंत. राव जात यादीचा वारस कायम केले (१७८४). येसू-बाईचे बाकच्या तिचा (रामराव, भगवंत, सुकुंद) पुतण्यास तनया तोडून दिला व यशवंतरावाच्या हाती कारभार सोपवून (१७५४) थोड्याच दिवसात ती उमराणी येथे वारली (१७५७).

याई वारल्यानंतर बांडजीरावाची, सून बहिणाबाई हिने जहागीरीत गडबट सुरू केली, सेव्हा यशवंतरावाने पेशव्या-कडे तक्रार केली. यावेळी पेशव्यांनी बहिणाराईस तिच्या हयातीपेगेत सहा खंडी (१ खंडी सासाणी खंडीसाठी व ४ खंडी कर्जकोडीसाठी) नेमून दिली. याच सुमारास राम-रावाने सिद्धी अब्दुल कादर खासखान याच्यापासून काही देशमुखीवतने १५१५५ रुपयास विकत घेतली; या वतनास खासखानावतन असे अपावि म्हणतात. याचा उपयोग फक्त राखकुटुंबासच घेता येतो.

यशवंतरावाच्या मागे त्याचा पुत्र अमृतराव गादीवर आला. त्याला पेशव्यांनी देशमुखी वतन व जहागीर कायम केल्याची सनद दिली होती. तो १७९० त वारल्यावर त्याचा मुलगा कान्होजीराव गादीवर बसला. हा खंड्यांच्या लडाईत व इतर बऱ्याचसा लडायांत पेशव्यांच्या हातासाली हजर असे. हा सन १८१० त मरण पावला. याच्या वेडी रावबाजी यांनी मध्यंतरी अतची देशमुखी जत करून पियकजी हंग-ज्याकडे सोपविली होती.

कान्होज्याचा पाठीमागे त्याची बडील बायको रेसुसाबाई ही कारभार पहात होती. तिच्यात व ईस्ट इंडिया कंपनीत (जेम्स प्रिंट डफळ्या विद्यमान) सा. २२ एप्रिल १८२० रोजी एक सह झाला. त्यामुळे जतसंस्थान हे सातारकर छत्र-प्रतीच्या अधिराज्याखालून निघून कंपनीच्या देखरेखीसाठी आले; कंपनीने संस्थान बंधारंपरासच चालविण्याचे कबूल

केलें व संस्थानावर नांवाची हुबमत मात्र सातारकराची राहिली. अशाच अर्थाचा तह छत्रपती व रेवुडबाई यांच्यातहि याच वेळीं झाला. यानंतर वारडे १८२२ त वारली. तिच्या नंतर तिची सवत साळबाई ही कारभार केलें लागली; परंतु ती थोड्याच महिन्यांत मरण पावली (१८२३). दोघी बायानां मुलें ससल्यानें यशवंत कान्हेराजीचा वंश सुटला, तेव्हां यशवंतरावाचः जातु रामराव नारायण यास सातारकर छत्रपतींनीं वारसदार म्हणून सेमती दिली; आणि त्याप्रमाणें रामराव हा गादीवर बसला. त्यानें १८३५ पर्यंत राज्य केलें व शेवटीं तो संततीविरहित वारला.

तेव्हां सातारकर छत्रपतींनीं परवानगी दिल्यावरून, रामरावाच्या भांगरीथोबाई नांवाच्या बायकोनें राज्याचा कारभार स्वतःच्या हातीं (१ जुलै १८४१ त) घेऊन व उमराणी येथील भगवंत बाबांना डफले याचा मुलगा भिमराव यास दत्तक घेऊन त्याचें नांव अमृतराव ठेविलें (१८४२); व त्याच्या लहानपणीं स्वतःच सारा कारभार पाहिला. तो १८४६ त वारली तेव्हां अमृतराव हे लहान असल्यानें सातारकरांनीं रेंडिंडाच्या अनुमतीनें जेतेस एक कारभारी नेमून संस्थानचा कारभार चालविला. पुढें सातारचें राज्य खालसा झाल्यामुळे जत हे सर्व बाजूंनीं ईंग्रजांच्या अंमलाखालीं आलें (१२ मे १८४९).

अमृतराव रावसाहेब हे वयात आल्यावर त्यांना राज्याचा सर्व अधिकार ३३ मे १८५५ त मिळाला. पुढें १८६२ त लॉर्ड क्यनिंग याने त्यांना व त्यांच्या वंशजांना दत्तकाची सनद दिली. मध्यंतरी जत संस्थानांत एक गांव निपाणीच्या देसायास हस्त दिलें होतें; तेथील देसाई अमृतराव यांच्या वेळीं निपुत्रिक वारला असतां ईंग्रजसरकारनें तें गांव स्वतःच खालसा केलें; परंतु अमृतराव यांनीं योग्य तत्कार करून शेवटीं गांव आपल्या ताब्यांत घेतला (१८६३). अमृतराव हे १८९३ (जानेवारी) त निपुत्रिक वारले. याची दोन कुडुंबे व एक कन्या मागे राहिली. योरल्या कुडुंबाचें नांव लक्ष्मीबाईसाहेब व धाकट्या कुडुंबाचें नांव आनंदीबाईसाहेब असून सुलीचें नांव यशोदाबाई उर्फ अकासाहेब होय.

यानंतर उमराणी शावेंतील परशुरामराव माधव डफले याचे चवथे भिरंजीव बोवाजीराव यांच्या लक्ष्मीबाईसाहेब यांनीं १८९२ मध्ये दत्तक घेतलें. ईंग्रजसरकारनें दत्तक कबूल करून जत येथें दरवार भरवून बोवाजीराव यांना गादीवर बसविलें (१३ जानेवारी १८९३). दत्तकध्यान २१ फेब्रुवारी रोजी होऊन बोवाजीराव याचें नांव रामराव ठेवण्यांत आलें. हेच सध्याचे जतचे अधिपति आहेत.

श्रीमंत रामराव आवासाहेब यांचा जन्म ११ जानेवारी १८८६ त झाला. कोल्हापुरास त्याचें प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर, त्यांनीं राजकोट येथें राजकुमार केलिजांत एटील घेतलें व तेथील शेवटची परीक्षा उत्तम रीतीनें

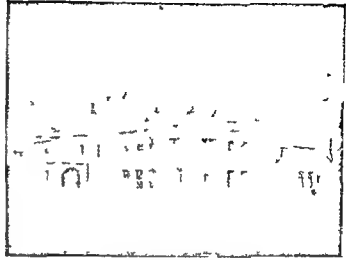
उत्तीर्ण होऊन ते जत येथें १९०६ त परत आले; आणि १ वर्ष संस्थानचा कारभार पाहें लागले. पुढें ११ जुलै १९०७ मध्ये ईंग्रजसरकारनें त्यांच्या हातीं अखत्यारीनें संस्थानचा सर्व कारभार सोपविला.

श्रीमंतांच्या मगिनी सौ. आकासाहेब यांचा विवाह सातारचे विद्यमान छत्रपती श्रीमंत प्रतापसिंह उर्फ भाऊसाहेब महाराज यांच्याशीं झाला आहे. श्रीमंताचा विवाह अखल-कोटच्या राजकन्येशीं होऊन, राणासाहेबाचें इकडाले नांव सौ. भांगरीबाईसाहेब असे ठेवण्यांत आलें आहे. त्याचें लक्ष लीमुधारणेकडे विशेष असून, त्यांनीं झियानी शिक्षण देण्यासाठीं एक गृहशिक्षणाचा वर्ग काढला आहे. श्रीमंतांना युवराज विजयसिंह, अजितसिंह व उदयसिंह आणि प्रेमळाराजे व कमळाराजे अशीं पाच अपत्य आहेत. श्रीमंतांनीं आपल्या राज्यात कन्यासुधारणा केल्या असून, त्यात सर्व संस्थानात मोक्त व सर्वांचें प्राथमिक शिक्षण व मोक्त दुय्यम शिक्षण सुरू केलें, ही मुख्य आहे. जत येथें एक ईंग्रजी शिक्षणाचें हायस्कूलहि आहे. [जत संस्थानाकडून आलेल्या माहितीच्या आधारें; प्रिंट डफ; कैफियत-यादी].

जर्जिंग रामेश्वर—म्हैसूर. वितळदुर्ग गिःष्याच्या मोल-कालमुष्ट ताडण्यातील एक ३४६९ फूट उंचीची टेकडी. या ठिकाणीं अशोकाचा दासनें आहेत. येथें रामेश्वराचें पुरातन स्थान असून हल्लीं असलेलें देऊळ इ. स. १६२ सालीं बांधलेलें आहे.

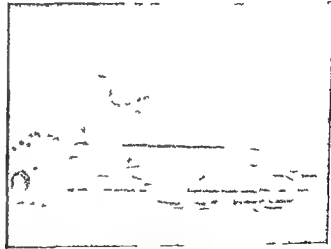
जंतुजन्म रोग—शरीरात प्राणिज अगर उद्भिज सूक्ष्म रोगजंतूंचा प्रवेश होऊन निरजिराळे रोग होतात हें पुष्कळ दिवसांपासून माहित आहे खरें. परंतु त्यांचो व्यवस्थित माहिती, या जंतूंच्या निरजिराळ्या जाती व त्यांपासून होणारे रोग याचें निश्चित ज्ञान अलीकडाले शोधकांस उपलब्ध झालें आहे. रोगोत्पत्तिविषयी निदान कन्याच सम-जुती ज्या पूर्वापासून चालत आल्या त्या या शोधांमुळे बदलल्या लागून या शोधांमुळे त्या त्या रोगांची विक्रिसाहि भिन्न तऱ्हेचे हद्दी करावी लागत आहे. तसेंच या रोगांचा प्रसार शहरांत थोड्या प्रमाणांत असो किंवा साधीच्या रुग्णां मोठ्या प्रमाणांत असो; त्याचा प्रतिकार करण्याच्या साधनांमध्ये व मार्गांमध्ये जरूर तो बदल बरील शोधांमुळे करावा लागत आहे. यापैकी मुख्य बहुतेक रोगांचें समग्र वर्णन या ग्रंथांत वर्णनकमे दिलें आहेच; परंतु या ठिकाणीं या सर्व रोगांचीं विजे जे बरील सांगितलेले जंतू त्यांपासून होणाऱ्या रोगांचा समुच्चय हद्दीनें विचार किंवा नुसता नाम-निर्देश केला आहे. त्यावरून सामान्य वाचकांसहि विहंगम दृष्टीनें त्यांचे प्रकार, महत्त्व व भय किती आहे याची कल्पना व्हावी एतदर्थ खालील माहिती दिली आहे.

जत

रामधिलास राजमहाल, जत

श्री रामराव अमृतराव उर्फ भायासाहेब डफळे
(राज्यारोहण सन १९०७)

रामबाग, जत

श्री सौ भागीरथीबाई डफळे.
राणीसाहेब, जत.

अ—उ त्रि ज्ञ जंतु पासून होणा रे रोग.

(क) सूक्ष्म उद्भिज्ज जंतुपासून होणारे:—

१ प्योत्पादक गोलजंतुपासून होणारे.

गळ, विशिष्ट, पय, जंतुजन्य

सोपपातज्वर

पूयजन्य हृदयार्तरावरणदाह

धोवर,

पूयप्रमेह (परमा).

२ विशिष्ट जंतुजन्य सांधीचे रोग:—

विभूषिका (महामारो),

विषमज्वर,

माल्ट ज्वर,

सप्तदिन पुनरागामी ज्वर,

हेम ग्रंथिकान्नपातज्वर,

फुफुसदहज्वर,

मस्तिष्कावरणदाह सविपात,

शैथसनिपातज्वर (इन्फ्लुएन्झा),

पीत सविपातज्वर

पटसर्प सविपातज्वर

धनुर्वात रोग.

(ख) महाजंतुपासून होणारे रोग—

महुरापादरोगासारखे

छत्रजंतुजन्यरोग

आ—आ णि ज जंतु पासून होणा रे रोग.

(क) लिगविशिष्ट प्राणिज जंतुपासून होणारे:—

हिंवापा,

हगवग (आमाश)

रक्षणप्रमेहज्वर,

किरगोपदंश (उपदंश),

(ख) मोठ्या प्राणिज (कीटक हृदि इत्यादि) जंतु-

पासून होणारे रोग; नाक वगैरे रोग.

काळा आजार,

आफ्रिकन विपारी मारो-

पासून होणारा रोग,

निद्रारोग.

इ—का य का रणा नि धि त जं तु रोग.

ज्या स्पर्शसंचारी रोगातील जंतूंचा शोष लागला

आहे; तथापि तो रोग व त्यात वेढही सापडणारे जंतू

यांचा कार्यकारणभाव अपाप निश्चित झाला नाही असे रोग:—

जलसंत्रास (पिनाळलेल्या कुत्र्याचा दंश), रक्षपित ज्वर.

ई—अ षो षि ह जं तु रोग.

ज्या स्पर्शसंचारी रोगातील रोगजंतूंचा अपाप निश्चित शोष

लागला नाही—

देवा,

टायफल,

गोवर,

गालगुंड,

ठारया खोकला,

जंतु नाशक औषधे.—प्राणिज अथवा उद्भिज

पदार्थांत जी द्रव्ये अथवा पदार्थ पातले असता

जंतूंची वाढ न होता ते पदार्थ नासणे अगर

कुत्र्यां बंद होतें त्या द्रव्यास जंतुनाशक औषध म्हणतात.

यांपैकी काहीं तर जंतूंस एकदम निर्जीव करून

टाकतात व काहीं औषधे जंतु एकदम मारून न

टाकता त्यांची वाढच फण बंद करतात. कोणताहि पदार्थ

कुत्रू लागला म्हणजे काय घडत असतें, याविषयी पांथूरन

शोध लावून जंतूंचा प्रथम कल्पना जगापूर्व आणिली आणि

त्याच आधारावर लॉडे डिस्टर या इंग्रज विद्वान शोधकांनीं

जंतुनाशक औषधांचा जसमा वग्या करण्यात उपयोग किता

होतो हें सिद्ध केलें. (शस्त्रवैद्यकावरील लेख पहा). जंतूंची

वाढ होण्यास अनुकूल स्थिति द्वाजने जंतूंचें पोषण होईल अथा

पदार्थ, थोडासा ओलास, वेगवेगळे उष्णमान आणि बहुशः प्राणवायू ही होय. त्या शोषाच्या अनुसंधानां व अभ्यासानें नांना प्रकारचीं खाणें डब्यांत घालून ठिकठिकां कशी येताल हें शोधून काढिलें व व्यवहारांत त्याचा फार उपयोग झाला. प्राचीन काळीं मृत माणसांच्या शरीरांत जंतुनाशक पदार्थ घालून तीं शरीरें रक्षण करण्याचा प्रघात होता व हें शक्य होण्यास कारण जंतुशास्त्राचें सत्यत्व हें होय. पूर्वांचे शोषक लोक कसे तरी करून सज्जें व कुत्रेणें हीं किया कशी थांपयवी येवढासाठीं खटपट करीत व त्यासाठीं अमुक एका पदार्थांत चुकूनमाकून असलेल्या एखाददुसत्या जंतूंची वाढ होई अथे म्हणून किती जंतुनाशक औषध त्या पदार्थांत घालावे येवढेंच पहात असत; पणु पुढें असें आढळून आलें कीं, जंतुप्र औषधाची शक्ति अजमावण्यासाठीं हे प्रयोग विनचुक नहांत ह्मण कोणत्याहि या प्रकारच्या औषधाची शक्ति अजमावणे असल्यास विविक्षित व मोगफ्या रोगजंतूंचा व त्याच्या अंश्याचा त्यात पुगपुगाट झालेला आहे असें सुद्धा केलेंलें मिश्रण घेऊन त्यात ते जंतुप्र औषध घालून त्याचा सत्वररीक्षा करतात. व अशा रीतीनें प्रचारात असलेल्या बहुतेक जंतुप्र पदार्थांची शक्ति अजमावून ठेविलेली आहे, व ज्या जंतुप्र औषधाची इतर जुन्या व नव्या जंतुप्र औषधाची येणेप्रमाणें तुलना करावयाची तें सुलभार जंतुप्र औषध अमुक पाण्यात विरघळवलेलें अमुक थेंब कार्यालक आस्टेडबरोबर असतें असें प्रमाण सांगतां येतें.

विशेष प्रचारात असलेली जंतुप्र औषधे:—(कर्बोलिक आसिड, रसकपूर, बायनायोडाइड ऑफ मर्क्युरी, फॉर्मोलीन हासिलोसिलिक आसिड, इ. कार्बोसिलिक आसिडमध्यें थोडें पाणी घातलें असता तें जंतु मारून टाकित. तेंच पाण्याचें प्रमाण वाढविलें कीं तें फण वाढ लुटवितें. पाणी न घालतां तसेच कार्बोलिक आसिड क्षयजंतूंनीं व्यापिलेलीं अगर तशाच इतर रोगजंतूंनीं प्रस्त अशीं कापलेलीं गळबें अगर नासूर इत्यादिकांनीं शास्त्रक्रियेच्या वेळीं तें मात खरडून त्यावर लावले असता तो माग रोगजंतूसह भाजण्यासारखीं होऊन रोग थांबतो. १ भाग आसिड व २० भाग पाणी घालून केलेलें औषध शस्त्रक्रियेपूर्वीं शस्त्रे, लिटचे तुरडे व फडकीं जंतुहित करण्यासाठीं उपयोगात आणतात. शास्त्रक्रियेच्या वेळीं मान हें औषध अशा वेतांनीं लावावयाचें कीं ते शरीरात वचून जाऊन त्याची विपकाधा होई नये.

रसकपूर अथवा बायनाइड हाफ मर्क्युरी हें एक जलाज जंतुप्र आहे व हीं औषधे १ भाग पाणी २००० भाग, १००० भाग आणि ५०० भाग, अशीं तीन प्रकारचीं पातळ जंतुप्र औषधे तयार ठेवितात शस्त्रक्रियेस मुक्तात करण्यापूर्वीं शस्त्रवैद्य व त्याचे मदतनीस या औषधात आपआपलीं चोटें व हात धुऊन जंतुहित करितात. या औषधात शलें विघडतील म्हणून तीं त्यात लुडवून ठेवीत नाहांत. अगर शरीरात बराबरा भाग कापला असतां त्यावर हें औषध लावीत

नाहींत, याचें कारण तें अति विपारी अस्थ्यामुळे विपवाधा व्हावयाची. कापलेला भाग थोडाच असेल तर सावण्यास हरकत नाही. बोरसिक थसिड यास जंतुनाशक असे लोक चुकीने मानित असत. पण त्यांत जंतु असलेले मिश्रण थोडे टाकिले असता जंतूस काही एक वाढा होत नाही. त्याचा गुण एवढाच आहे की तें जखमेस व झोपणारे व तिचा दाह दांत करणारे औषध आहे. चूर्णमय जंतुनाशक औषधांपैकी आयोडोफॉर्म हा प्रसिद्ध आहे व त्याचा उपयोग हरएक रोगांत व जखमेत करितात. शिवाय क्षयविकाराच्या जंतूंनी नासलेल्या धारीराच्या कापलेल्या भागांत हें औषध लाविले असता त्या रंगाची वाढ हें औषध चांगल्या रीतीने घाबवू शकते. याचें कारण त्या भागांत तो पदार्थ मिळून जाऊन रंगातील आयोडीन सोडवून देतो व हें ताने आयोडीन तो रोग बरा करिते. या प्रकारची अलीकडे निघालेली अन्य औषधे: १ विनोसॉलही एक पिचळा पदार्थ आहे व २ लाय सॉल हे दोन्ही पाण्यांत विरघळतात व दोन्ही जळलेल्या दुग्दी फोड्याच्या अवशिष्ट भागापासून तयार करतात व याचा उपयोगहि पार होतो. परंतु जंतुप्र औषध किती जरी उत्तम असले तरी सावण्यापासून कापलेल्या भागास थोडा तरी दाह व विपवाधा होतेच. म्हणून हें टाळण्याकरितां क्षत्रक्रियेमध्ये क्षत्रपक्षांचा नवीन संप्रदाय निघाला व त्याचा उद्देश जंतुप्र (विपारी) औषधे न वापरता ज्या भागावर क्षत्रक्रिया करावयाची ती भागच शुद्ध व कट झालेले पाणी अगर कौरासिक आसिड, इ. द्रव्ये व दाहिल पदार्थांनी घालून घुसून पूर्णपणे अंतर्हित करावयाचा व क्षत्रक्रिया आटोपल्या बर जखमेवर जंतुप्र औषधविरहित पट्ट्या व कापसाच्या पट्ट्या ठेवावयाच्या, याचा हेतु असा असतो की महत्प्रयासाने शुद्ध केलेल्या जखमेमध्ये बाहेरून पुनः जंतूंची वाढ होण्यास शीघ्र सापडू नये. जंतुप्र औषधाच्या योगाने जंतू मारून टाकावे व कडक जंतुप्र औषधे वापरून रोग्यास विपवाधा होऊं घापी हें त्याच्या मताविषट आहे.

जतोई—पंजाब. मुद्रापूरनगर जिल्ह्याच्या अलीपूर तहसिलीतील एक खेडें. उत्तर अक्षांश २१°३१' व पूर्व रेखांश ७०°५१'. इ. स. १९०१ मध्ये लोकसंख्या ४०४८ होती. यावर बादशाहाच्या वेळी मीर बगारखान यानें हा गांव बसविला अशी स्थानिक दंतकथा आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस सिधु नदाच्या पुरानें गांव वाहून गेला होता. नंतर थोड्या दिवसांनी दहोच्या जमिनीवर गांव बसला. आर्दी काळ भावलेपूरच्या तालुकांत हा गांव दोडा. मूलतः भावलेपूर तालुक्यास लागून जतोई शीर लोकानी राज्याचा अधिकार घुमणाने मिळित सरकारास चांगली मदत केली.

जप्रा—बऱ्हाड-मध्यप्रांत. रायगड संस्थानातील १३ गांवची जमीनदारी. जमीनदार गोंड जातीचा असून १९३८. ॥ टांकळी देतो.

जंदिवाल गुरु—पंजाब, अमृतसर जिल्हा. अमृतसर नाथ वेस्टरन रेल्वेवरील ६९५९ (१९११) लोकसंख्येचे एक ठिकाण. उत्तर अक्षांश ३१°३४' व पूर्व रेखांश ७५°२'. येथील जमीनदार जाट असून येथे जैन धर्मीतील भाग्रा जातीची बरीच वस्ती आहे. ही व्यापारी जात आहे. येथे बांगड्या व पितळेची भांडी यांचा व्यापार बराच चालतो. १८६० साली म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली.

जंदिवाला—पंजाब. जालंदर जिल्ह्यातील किलाडर तहसिलीतील एक गांव. उत्तर अक्षांश ३१° ३४' व पूर्व रेखांश ७५° ३०'. इ. स. १९०१ मध्ये ६६२० लोकवस्ती होती. इ. स. १८७२ पर्यंत येथें म्युनिसिपॅलिटी होती.

जंदिवाला—वायव्येकडील प्रांत. दक्षिण बशीरखान पोलीटिकल एजन्सीतील महसुद प्रदेशाच्या सरहद्दीवरील एक नामी नदीच्या दक्षिण तीरावर असलेले एक भित्तीची खेडें. उत्तर अक्षांश ३२°२०' व पूर्व रेखांश ७९°९' येथेच जवळ एक तटबंदी ठिकाण असून तेथे दोन लष्करी तुकड्या असतात.

जनक—(१) विदेहवंशीय प्रत्येक राजाचें साधारण नांव. याचें कारण, याचा मूळ पुरुष केवळ प्रियाच्याच देहापासून निर्माण झाला हेंच होय. याविषयीचा मूळ इतिहास असा आहे की, वैवस्वत मनूचा जेष्ठपुत्र इक्ष्वाकु, याच्या शतपुत्रांतील द्वितीय पुत्र गौनिमिनाम राजा. त्यास बसिष्ठाचा द्याप होऊन त्याचा देहपात झाला असता ब्राह्मणांनी त्याच्या देहाचे मंथन केले व त्यांतून एक पुरुष निर्माण झाला. त्याचें नांव मिथिनामा जनक. तेथून सगळेच नांव प्रत्येक पुरुषास चालू पावले. एका जनकाची वैदिक व बौद्ध कालांतील सविस्तर माहिती 'सुदपूर्वज' या विभागांत [पृ. २६९-२७०] आलेली आहे.

(२) सीतेचा पिता (पालक). हा विदेह राजा सदाचरणी व महाशक्ती म्हणून प्रतिष्ठास आला. याला 'सीरघ्वज' (नागराचा ध्वज असलेला) असे म्हणत. यज्ञभूमी नागरीत असता त्याला सीता सांपडली अशी कथा आहे. ज्ञानवस्त्रय याचा गुप्त होता. ब्राह्मणादि वैदिक वाङ्मयांत उल्लेखिलेला जनक व हा एकच की काय हे निश्चित नाही.

जनजसयत—हा भार्येदिन शारेंचा ब्राह्मण असून, पश्चिमराज्यदेश भित्तीत अंशुरवार तालुक्यांत बोरडे येथे रहात असे. हा रामभक्त होता. बुद्धश्रीदासाने याला उपदेश देऊन प्रसादादासल मारुणांची एक मूर्ति दिली. एवढी तापी नदीस पुर येऊन गांव वहात जाऊं लागला, तेव्हा याच्या विनंतीवरून त्या मास्तूने पुर ओसरविला अशी एक कथा आहे. ही मूर्ति तळोदे तालुक्यातील कुजुरेगुडे या गांवी अधोपि आहे. व तेथेच या जनजसयताचे शंकरादि रहात आहेत. जसवंताच्या कथनी बंगरे वस्तू व ग्रंथ त्यांच्या जवळ आहेत. राम-उजवा राजा प्रतापराव याच्या जनार्दन नांवाच्या ब्राह्मण

प्रधानाचा जलवंत हा पुत्र. मुद्देरास यांचे पहिले आयुष्य गेलें. पुढे यांनी तीर्थयात्रा केल्या. संध्याच्या घाटीतील बंडखोर भिडाचा यांनी बंदोबस्त केला. गुजरायेंतलं एका निजल प्रदेशात यांनी एक विहीर बांधून पाण्याची सोय केल्याने त्याला जलजलवंत म्हणू लागले. (जलवंत पुढे जन झालें. पुढे मुद्देरास परत आल्यावर प्रतापसह्यांनी आपल्यावर कनिष्ठ करण्यास यास सांगितलें, ते यांनी नाकारलें त्यामुळे राजाचा राग झाल्यावरून यांनी मुद्देर सोडलें व हा बोरव्यास येऊन कागमचा राहिला. येथे त्यांनी वाधि लेले रामाचें देऊळ आहे. इहीं बोरठे उबाड झालें यांनी स. १६१० च्या सुमारास थोडें येथे समाधी घेतली. [भा. ६. सं. मंडळ अष्टवाल १०३४]

जननैद्रियांचे गुतरोग—ज्या स्त्री अगर पुरुषाच्या जननैद्रियात यापैकी एखादा रोग असून त्या ठिकाणी अन्य निरोगी पुरुष अगर स्त्रियांचा संभोग पडला असता निरोगी मनुष्यासहि तो संसर्ग घावतो, व त्या मनुष्यास उपदंश झाला. अगर गरमी भरली असें सामान्यपणें लोक म्हणतात हे रोग तीन प्रकारचे अगदी बेग-बैगळाले आहेत ते असेः—(१) पूय, प्रमेह, अगर परमा; (२) बंदे व बंदे आणि (३) उपदंश अथवा फिरोह्यो-पदंश. पूर्वी या रोगाच्या कारणाविषयी अज्ञान असल्यामुळे हे तिन्ही भिन्नून एकाच उपदंश रोगाच्या तीन निरनिराळ्या अख्या आहेत असें मानीत. पण आता तीन अगदी पृथक् अशा (जंतू) कारणांमुळे हे तीन स्वतंत्र रोग असून त्यांचा एकमेकाशी बिलकूल कार्यकारणसंबंध नाही, व कस जननैद्रियाच्या ठिकाणी व ते सर्व रोग होतात, यापेक्षा इतर साम्यहि एकमेकात नाही असे ठाम सिद्ध झाले आहे. या रोगांचे आदिकारण जे तीन प्रकारचे जंतू ते (१) परमा रोगात मूत्रमार्ग, योनिमार्ग, गर्भाशय यासारखे व अन्य श्लेष्मावरणत्वेच भाग दूषित करितात, (२) बंदे उत्पन्न करणारे जंतू श्लेष्मावरणत्वा अगर साधी रक्ता प्रथम दूषित करून नंतर ते होतात, व (३) उपदंश रोगात सर्व शरीर जंतूंनी दूषित केवामुळे विषदून नाना प्रकारची लक्षणे होतात. दूषित स्त्रीपुरुष संभोगांमुळे हे रोग होतात असें पर सांगितले आहे परंतु; तथापि एखाद्या मुदुरेने अगर हाकट्याने गरमी भरलेल्या स्त्रीचे वायटपण केलें; अगर होकरने अशा मनुष्यावर शास्त्रिक्या केली. किंवा एखाद्या दाईने गरमी झालेल्या आईच्या पोटी जन्मलेलं मूल बापल्या अगार पाजिले तर या शीतने त्यास नवळत विवक्षित संसर्ग होऊन उपदंश रोग होण्याचा संभव फार असतो हे उघड आहे दुसरे असें की एखाद्या मनुष्यास उपदंश असला तरी त्यास त्याचेवेली नव्हा रोग अगर परमा हाहि आणतो नसेल अशी स्थिति नसते एकाच माणसाप एकापेक्षा अधिक प्रकारचे असले रोग असू शकतात, व म्हणून त्याची संभोग करणाऱ्या माणसासहि एक किंवा अधिक रोग होतात.

फार तर रोगबीजाच्या निद्रित्वाकरीत्या मानां ते दोन्ही रोग एकदम न होता एक अगदेर व दुसरा नंतर अशा प्रमानें होतात इतकंच उदाहरणार्थ, संभोगानंतर तीन चार दिवसांत परमा व बंदे रोगाचा या दुर्गसंभोग घडलेल्या मनुष्यास अनुभव येतो. कारण त्याची रोगबीजे (जंतू) फार थोडा काळ निद्रित्वावस्थेत असतात. म्हणून हे रोग संभोगानंतर प्रगट होतात. पण उपदंश रोगबीजाचा निद्रि-त्वाकरी संभोगास चार ते सहा आठवडे लागत असल्यामुळे त्यात उपदंश रोगाची लक्षणे प्रगट होण्यास तितका अवधि लागतो म्हणून संभोग घडल्यानंतर क्वच्या दिवसांनी लक्षणे होणे हे रोगनिदान करण्यास उत्तम साधन आहे. उपदंश हा अगदी स्वतंत्र रोग आहे; व केवळ बंदे असले तर त्या बीजापासून परमा होत नाही. आणि एकदरीत हे तिन्ही स्वतंत्र रोग आहेत हे महत्त्वाचे शोध क्रिच घाट्यांनी फार प्रयत्नांनी व परिश्रमांनी लाविले, व त्यासाठी त्यास कित्येक वर्षे लागली त्यात दुसरा येण्यासाठी जंतुशास्त्रज्ञांच्याने प्रयोगहि त्याच देशात करण्यात येऊन मेथिन कॉफ या जंतुशास्त्रज्ञ महापंडिताने “स्पायरोक्ला प्यालिज” हाच उपदंशाचा रोग जंतु आहे असें पारिसमर्थीत पाक्षुरसंस्थेमध्ये सिद्ध झालेले मत जाहीर-पणें म्हण केलें

पूय प्रमेह अथवा परमा रोग (गोनोरिया)—हा रोग विशिष्ट जंतूमुळे होतो हे व अन्य सर्व जंतु सूक्ष्मदर्शक यंत्र सहाय्याने पहावे लागतात. इतके ते सूक्ष्म असतात अशोड विरेले असता त्यांच्या दोन फाकी व त्यातील मग्न असा दिसतो त्या आकाराचे हे दुहेरी जंतू असून मूत्रमार्ग अगर योनिमार्ग व अन्य दूषित श्लेष्मावरणाच्या जागी हा रोग होतो हे वर आरंभी सांगितले आहेच हा फार भयंकर रोग आहे. ज्या निरोगी मनुष्याचा या रोगाने पीडित असलेल्या माणसाशी संभोग घडतो त्यास संयोग-काळी मूत्रमार्गे श्लेष्मावरण रोगबीजाचा प्रवेश होऊन तेंथे त्या सर्व मार्गांत व अन्य ठिकाणी प्रसारहि अति चपळतेनें होतो रोगबीज अति इतरेनें पाडत असता त्यापासून भयंकर दाह व सूख उत्पन्न करणारे विष उत्पन्न होऊन तीन चार दिवस ते विष निद्रित्वावस्थेत रहाते. नंतर मूत्रमार्गाच्या भयंकर व वेदनायुक्त दाहास आरंभ होतो. इंदियातून अतिदाट पिबळ्या असा चिकट पू पुष्कळ रावतो, लजबी होतात असला तिडिक व आग उत्पन्न होते, जरा हालचास झाली की इंदिय फार दुःखस्वामुळे रोगाच्याने इतके तिडके हिंडवत नाही. या रोगाच्या पुढात पुष्कळ व हे परमारोग्याचे दुहेरी जंतू हवे तेव्हा सूक्ष्मदर्शक यंत्राने पहाता येतात. रोगबीज गतगत्याची चळट प्रवाति अस-ल्यामुळे शिधामार्गे शरीरात प्रोस्टेटॉयट असतो त्याचा दाह होऊन लजबी कांडते. या लक्षणाप मूत्रकृच्छ्र म्हणतात. अंडाच्या शुक्राणुसहक नाडीचा दाह होतो, त्यापैदि

हेंच कारण; व त्यामुळे कधी कधी मूत्राशयदाह तेथे संसर्ग पोन्नल्यास होतो. इन्द्रियाच्या ठिकाणी या रोगासुळे गळवें होतात. रोगाचा दाह बरेच दिवस टिकल्यास उपदेशचन्य मांसपंथी वन्याच उत्पन्न होतात.

चिकित्सा:—रोग नवीन झाला असता रोग्याने अंय-
रुगांत अवगर्त वटून मग उपचार केल्याने अधिक गुण येतो. मधुपान अवगर्त वज्ये वरावें. तसेच जडपत्र, संभोग-
क्रिया, व धुंगारविषयक चिंतन या गोष्टींहि वज्येच्या.
घाली अवघा यव धान्याचा अगर जवसाचा काढा
करून तो अमळ कढत प्याल्याने लघवी पुसळें होऊन
तत्तांत तिडीक व आग कमी होते. अमळ कढत पण्यांत
वनव्याने अगर स्वान करण्याने आराम पडतो. स्त्रीचास बाफ
होईल असें औषध रोज दिल्यावाचून राहूं नये. एक पिंड
पाण्यांत एक घ्रेन पोडयादा परमॅनेट हें औषध घालून त्या
कोमट पाण्याने मूत्रमार्ग वरच्यावर पिचकारीने सुतात घुवावा.
नंतर शिक (वेग) क्षार अथवा शैत्यक्षार/रापासून तयार
केलेली औषध पिचकारीने मूत्रमार्गांत घालावी. पोटासध्वं
वेदना तेल, कोपेया तेल याच्या भांड गळ्या आणि सोरा,
क्याब चिनि, मिरी, वेलदोडे वगैरे औषधांचें दुर्ग प्रशस्त
आहे. नंतर रोगी कार अशाक झाला असल्यास किनाईन
व लोहमिश्रित औषध घावें. दहा किंवा पंधरा दिवसांत हे
उपचार चालू ठेऊन रोगलक्षणं बरीं होतात; पण पाण्यासा-
रखा पातळ खाव मात्र थोडा फार चालू रहातो. तो थोडा
कडत न कडत बरी असला तरी त्यात रोगयंत्र असतें व
म्हणून अशा स्थितीत त्या रोग्यास खांसणें घडला
असता त्या खाला एकदम तोंड व कडकपणाचा पूरप्रमेह
सुरू होतो. त्या दाढाच्या पत्रण्याच्या प्रवृत्तीमुळे गर्भा-
शय व स्त्रीबाजवाहक नाट्यातहि संसर्ग पोन्निले. या
नाडीत त्यामुळे विद्रधि होतो. तो फुटन अंत्रावरणदाह
होण्याची धास्तीहि असते. व त्यामुळे प्राणस अपाय होतो.
हा अनर्थकारक खाव, ज्यास धातुपरमा असेंहि सामान्य
लोक म्हणतात, तो फार दिवस चालू रहाण्याचें कारण मूत्र-
मार्गांत ठिकठिकाणी घारीक प्रगारोपण झालेले असतें व हा
ग्रण विशुद्धीपात्रें दिसतो. शैत्यक्षारीद वर भांगितलेली
पिचकारीनां औषधें नीटपणें उपयोगात आणली म्हणजे तो
राज्य अवगर्त पावतो. हा खाव व दाह फार दिवस चालू
राहिल्याने मूत्रमार्गांत संतुमय माल नवीन ग्रण्यापासून निर्माण
होतें. व त्याचें पुढें संकोचन शालें म्हणजे मूत्रमार्गांहि
संकोचित होऊन मूत्र अडणें (मूत्रकृच्छ्र) या रोगाचा
पाया घातला जातो. वेळेवरच मधुन मधून मोठी भरान
मूत्रमार्गांशाला घातल्याने हा खाव व मूत्रकृच्छ्र हे दोन्ही
रोग बरे होतात. पण कधी कधी हा मूत्रकृच्छ्र रोग बरा
होण्यास फारच नड गाऊन त्यामुळे प्राणास अपाय होईल
असे मूत्रपिंड व मूत्राशयाचे विचार उत्पन्न करतात. हा
रोग प्रायः असतां अगोदर वळियांस संसर्ग झिलकुल न

होण्याची खबरदारी घेण हे रोग्याचें व वैद्याचेहि आद्य
कतेव्य आहे रोगाच्या दाहाची यथातथ्य कल्पना नसल्या-
मुळे हुलगर्जीपणांने संसर्ग झालेल्या बोटाचा डोळ्यास स्पर्श
झाल्याने किंवा त्याच्या वापरण्यात आलेली जी वस्त्रे अस-
तील तीं दुसऱ्यांनीं वापरून त्या वस्त्रांने तोंड, डोळे पुस-
ल्यास त्यांना प्रमेहवन्त्य अक्षिपुटदाह हा भयंकर
पू खजणारा नेत्ररोग होतो. किंवा हा रोग झालेली जी प्रसूत
झाली तर तिच्या मुलाच्या डोळ्यांस हा होण होतो. अशा
वेळीं डोळा वचाण्यासाठीं शिकस्तीने उपाय असलांत आणले
पाहिजेत व एक डोळा विषडला तर दुसऱ्या डोळ्यास संसर्ग
न घातल अशी तजवीज राखली पाहिजे.

हे रोगयंत्र रक्तांतहि नेतर प्रवेश करून त्यामुळे संधि-
रोग होऊन शरीरातील निरनिराळे संधे सुनतात व ठणक-
तात. ही स्थिति रोगाच्या आरंभापासून तिसऱ्या आठव-
ट्यान येते. त्यास इलाज न झाल्यास संधे अखंडतात.
कुण्डलावरण अगर हृदयावरण अशा ठिकाणींहि कचित् रोग-
प्रवेश होतो. स्निग्धोगास पुन्हां आरंभ रोग्याने केव्हां
करण्यास हरकत नाही हें सांगणें सोपें नाही. कारण फक्त
कसल्याहि प्रकारचा खाव बंद झाला येवढ्यावर समाधान
मानून संभोग केव्हा असतां खोला तीव्र प्रमेह रोग होतो
असें पुसळ्यां पडतें. म्हणून सूत्रमार्गांतला खाव पिळून
काढून तो सूक्ष्मदर्शक यंत्रात तपासून जेवुरादित आहे
असें खास ठरवयावर रोगी खरा बरा झाला असें म्हणावें.
ही तपावणी करीतेवेळीं रोगी दिनपच्याने रहात असला
पाहिजे. कारण जोपर्यंत तो पच्याने वागत असेल ती-
पर्यंत त्याच्या मूत्रमार्गांत जंतू फदाचित् सांपडणार नाहींत-

च हे (मृदु अथवा साधे व वन अथवा उपदेशजन्य, व
व द (सोपटकमसर्ग व व्यूषी), मृदु प्रकारचे वटे:—हे नांव
पट्याने कारण पुढें येणें दिलेला फिरेमोपदेशाचा चक्ष
हात लावून पाहिला असतां र्थात हानास काढिष्य लागतें.
पण या मृदु प्रकारच्या चक्ष्यांत तें थिलकूल नसतें. हा चक्ष
म्हणजे सुमारें चवलीच्या आकाराचा ग्रण दुष्टसंभोग घड-
ल्यानंतर तीन दिवसांच्या आंत जननेन्द्रियावर उठतो व नंतर
आकार काहोसा वाढत जाऊन तो पुसळतो. पुटमाग अवगर्त
मऊ असतो. प्रकृति अवगर्त खालावलेल्या रोग्यांत हा चक्ष
अति त्वरेनें मोठा होऊन कुमती. (सन्निपातोपदेशाग्र) व;
ग्रणाचा संसर्ग त्याच मागसास याचक असल्यामुळे त्यात
एक वेळीं दोन अगर तीनदि चक्षे होऊं शकतात. किंवा
चव्यावरील पू घेऊन दुसऱ्या ठिकाणी तो त्याच्या अंगावर
टोंचला तर त्या ठिकाणी हुवेहुव पहिल्याप्रमाणें नवीन चक्ष
उठतो. पण उपदेशाच्या आसारेरीर रोगाच्या प्रकृतीत बदल होत
नाहीं. चक्ष उपदेशाच्या घन चक्ष्यांचे लक्षण वेगळे असतें.
दिसण्यांत तो तणाच असतो, पण त्यावर पू कमी असतो व
तो रोग्याच्या दुबरे ठिकाणी टोंचला तर रोग्याच्या प्रकृतीत ते
विष अवगोदरच भिनळें असल्यामुळे नवीन टंचण्याने काही

परिणाम—असं नवीन चडा होऊं शकत नाही. कारण भिन्न-
लेखा रोगविषाणुमुळे रोगप्रतिबंधक शक्ति त्याच्या अंगां
येते. ज्याप्रमाणें एकाच माणसास एके वेळीं पूयप्रवृत्ति व उप-
दंश हे दोन्ही रोग होणें शक्य आहे असें मागे सांगि-
तले आहे, त्याप्रमाणें एकाच माणसास इंदियावर घुट्ट चडा
पडणें व त्याचवेळीं उपदंश याचा होईल असाही संभवनाय
असत. मात्र अशा वेळीं घुट्ट चडा अस एखादी औषधोपचारानें
वरा होतो तसा तो न होतो उपदंशमाग असल्यास स्वात-
काठिण्य येऊन क्रमाक्रमानें दोड ते दोन महिन्यात उप-
दंश अंगात मुरल्याची लक्षणे प्रकृतीत दिवू लागतात व
अंगावर डाग इत्यादि अनेक लक्षणे होण्यास आरंभ होतो.
या दोन्ही रोगांचे जंतु भिन्न आहेत.

उपचारः—चट्टयावरील पुष्यामध्ये अति दूषित जंतु
असतात म्हणून त्यास प्रथमच शुद्ध कारवाजिक आसिद
ह्यावेळें. गजे तो प्रग शुद्ध व स्वच्छ होतो.
किंवा हा तीव्र उपाय सहन न होईल तर त्या चट्टयावर
कारवाजिक आसिडात भिजवलेली लागण्याचा वापराची पट्टी-
याधावी. शिक्षाप्रवरील स्वचा मागे साजून चडा स्वच्छ करता
मेत नसेल तेव्हा या दुष्ट जंतूंना चांगलेंच फावतें व रोग त्वरेन
पसरतो. म्हणून अशा वेळीं शहर तर शिक्षाप्रवयोपद फलन
दोषील प्रग स्वच्छ देखण्याची व्यवस्था राखली पाहिजे.

पद होणें—दुष्ट संभोगानंतर चडा घटून सग बाधा-
दातील गाठी एके अगर दोन्ही बाजूत सुजणें अगर पिकणें
यास हें नांव आहे. दुष्ट जंतु चट्टयातून अत्रास केसावाहि-
न्यामागें जावाडातील अत्रासप्रधीत प्रवेश करतात म्हणून
हें असं होत. हातचाळ न करता विप्राति घेतली तर त्या
गाठी घसतात. पण तसें न होईल तर गाठ भिरन टाकावी व
चांगली आतून सरदून काढावी हें उत्तम श्यातील पू माग
कोट छरचटण्या जागी लागल्यास नवीन चडा तयार होतो हें
ध्यानात ठेवावें.

उप दं श, फि रं गो प दं श (सिफिलिस).—मनु-
ष्यात हा रोग आनुवंशिक असो, किंवा त्यानें दूषितसंभोग
फरून स्वसंपादन केलेला असो त्या रोगाचा प्राणिज जंतु
(जगाला रसायनिकेच्या व्यालिका असें नांव आहे) त्याच्या
रक्षात व नाता इंदियात पिपुल प्रमाणात धांपवतो. त्याचा
आकार चक्राकार सोपानपरंपरेप्रमाणें असतो. त्यास १४-१६
वेटे असतात. त्याच्या दोन्ही बावटास दोळे असतात. कायक
मासल्याप्रमाणें, एक पिळल्याप्रमाणें, व मागे जाणें पुढें येणें
अशी तीन प्रकारची नेतनासक्ति त्याच्या अंगां असते. ती
सूक्ष्मदर्शकातून पहाण्यासाठी त्यास गुलाबी रंग बघविला येतो.
रोगास चडा दिवू लागल्याच्या अंगावरच इंदियाच्या त्वरेन तो
धांपवतो त्याशिवाय चडा व त्याचवेळील अत्रासप्रधि प्राथ-
मिक व द्वितीयावस्थेत अंगावर उठणाऱ्या पुळ्यामध्ये, तोंडा-
मध्ये व गुळेंदियावरील कीलप्रधांत ते जंतु सांपडतात. रफ,
पाणथरी व तृतीयावस्थेतील उपदंशांतुंदाचा पुढांभय येणोहि

ते असतात. रोगजंतु पाहण्यासाठी वर सांगितलेल्या रोग-
ठिकाणापासून एखादा सड्याचा धेंव काचपट्टीवर घेऊन त्यावर
रक्षापत्रेंत लागण्याच्या चिनी काढ्या शारदा एक थेंब टाकून
त्यावर देण्याच्या पातळ काचेच्या कतीच्या कडेन तें मिश्रण
येथें पसरून पातळ पार घसेल असे करावें; म्हणजे तें स्वपर
सुवर्त. नंतर सोन शचीच्या अंगातून पडणें म्हणजे काढ्या
सुमोवर झळक रंगात असलेले हे जंतु दिसतात.

रोगाचें स्वरूप फार चमत्कारिक असून हा दीर्घकालीन
रोग असल्यामुळे त्याचा आदि व अंतर्हि सुलभतेन ध्यानात
येण्यासाठी देनाच्या तोडग्याच्या लशीचें उदाहरण घेऊन
त्या देवी टोंचण्यानें येणाऱ्या उबारादीं या रोगाचें साम्य फसें
फसें सुळत हें पाहू. कारण उपदंश हाहि जंतुजन्य
असा ज्वरच आहे (१) प्रथम गीस्तन देवाची लस
सुलाच्या देडावर उबतात. याप्रमाणें संभोगाच्या वेळीं उपदंश
धीनहि गुळेंदियावर अगर गुंगनाच्या वेळीं ओठावर न कळत
टोंचले जात. (२) नंतर दोन तीन दिवस मुलाच्या देडास
वाही होऊ नाही. त्याचप्रमाणें उपदंशातहि संभोगानंतर
गिदान देहा यास दिवसपर्यंत गुळेंदियावरील चडा कठिण
व कटक होत्याचें विम्व नसत. याप्रमाणें दोन्ही रोगात
गाही दिवस वषाषि मिश्रितावस्थेत असतो (३) चवथ्या
दिवशी टोंचलेल्या देवी कुन व पुनू सागून खाल होतात.
त्याप्रमाणें दहा बारा दिवसानंतर पम्माची चकती आत बस-
वता. अर्धा किंवा काय असा प्रकारचें काठिण्य म्हणवा
कडकपणा त्या उपदंशाच्या पटपास येतो. (४) आठव्या
दिवशी टोंचलेल्या देवीची पुढा अशी उत्तम पुगावी तशी
पुनून सग ती पुनून लस वाहून तिची खपली धरते. पण
ही लस त्याच मुलाच्या पुसल्या आगी टोंचली तर त्याचे अंगी
आता ती रोगप्रतिबंधक शक्ति आणण्यामुळे नवी पुट्टळी
येत नाही. उपदंशाच्या चट्टयातील लस त्याच माणसास दुसरे
जागी टोंचली तर नवीन चडा रोगाच्या अंगी तो रोग प्रति-
बंधकशक्ति आल्यामुळे उत्पन्न होत नाही. (५) ही प्रति-
बंधकशक्ति त्या मुलाच्या अंगां काही वर्षे कमी तर जन्मपर्यंत
ठिकते. त्याचप्रमाणें उपदंश रोगप्रतिबंधकशक्ति त्या रोगाच्या
अंगां जन्मपर्यंत असते. यावरून या दोन्ही रोगांत प्रथम
एक प्रकारचें विशिष्ट रोगजीव; त्याचा शरीरात प्रवेश; रोगाची
निश्रिंतवस्था; रोगप्रवेशाच्या जागी ठरव प्रकारची पुट्टळी
अगर चडा; प्रकृतीवर परिणाम, व नंतर दोवटी काही द्रव्य-
वातपर्यंत ठिकणारी रोगप्रतिबंधकशक्ति ही परंपरा अत-
लेली उपदंश दिसून येते. शिवाय ज्याप्रमाणें देवी एकदा
टोंचल्या असती प्रतिबंधक शक्ति संपल्यामुळे पुन्हा देवी येणें
संभवनाय अर्से तसें फार क्वचित् उपदंशाहि त्याच रोगास
पुन्हा दूषितसंभोगानंतर होणें संभवनाय असत. रोगाचा
प्रकृतीवर जन्मभर परिणाम घडतो. व म्हणून त्याच्या तीन
किंवा चार अवस्था सोडण्याची ठरविण्या आहेत. त्यांपैकी
प्रथमावस्था वर वर्णिली आहेच. हीच दूषित संभोग

कठिण प्रकारचा चडा सुमार दीड महिन्यांच्या अवधीत वनर्ण हे लक्षण होतें. चटयापासून अन्नरसवाहिन्यामागे रोगविष नवीकच्या जांघाडीतील अन्नरसपर्यंत शिरतें; डोन्टर अगर सुईच्या बोटास चडा झाल्यास काखीतील ग्रंथि, ओठावर चडा झाल्यास गळ्याखालील गांठ टणक होतात पण दुखत नाहींत. फार हालचाल करण्यास क्वित काळी त्या सुजतात पण हे अपवादसमक आणवें. यानंतर शरीरातील सर्वच रसग्रंथी टणक होतात. शरीरांत विष भिनतें. च हासव रोगाचो द्वितीयावस्था म्हणतात. तीत प्रकृतीत विवाद होऊन सर्वांगावर दोन्ही बाजूंस कधी कोंडयासारखे तर कोंडें गुलाबे लालसर, कोंडें पुढ्या तर कधी बिचळलेल्या गुठळ्या अथवा वाटोळ्या गांठीच्या आकाराचे कोंड उत्पन्न होतात. तोंड, आठ गालांच्या आतील मांस, गुद, योनि या ठिकाणी स्वचा भंग पावून प्राणित होते. व यास काही तरी धाडक निमित्त (जसे तेबाकू ओढणें किंवा खाण) पुरें होतें. उपचार केल्याने हे सर्व प्रकार बरे होतात. यानंतर रोगाच्या तृतीयावस्थेस आरंभ होतो. रोगी अशाच झाला असेल किंवा औषधोपचार नोंद झाले नसतील तर शरीरांत उपदेशगम्याबुद्धें होऊन ती कुठून त्यांचे भोंताले घण होतात. ही अर्बुदें स्वचा, स्नायू, यकृत, मूदु, अस्थी व इतर कोणत्याहि भागां होतात. हे या रोगाचें अति संक्षिप्त वर्णन झालें. कधी रोग्यास वाटेंतें कां होइयावरील चडा म्हणण्यासारखा मोठा नाहीं व लवकर बरा झाला आहे. यावरून उपदेश सौम्य प्रकारचा असावा. कित्येक वेळा तर चडा झालेला रोग्यास कळत सुद्धा नाहीं इतका तो छुद्र असतो सारा. पण सावरून पुढें प्राप्त होणारी रोगाचा द्वितीय व तृतीयावस्था सौम्य येईल ही आशा मात्र निष्कल होते. या आशेमुळे रोगी औषधोपचारासमर्थे हलगर्जीपणा करितो व जरी चडा सौम्य असला तरी लक्षणे उलट दुष्पट जिरात होतात. तेव्हां हा रोग झाला असता औषधोपचार बंद करणें ही गोष्ट रोग्याने आपल्या गर्भावर न ठेवतां डोन्टर अगर वेद्य पुरे म्हणपर्यंत औषध घेतलें पाहिजे. पोटांत पारद रसायनें खावी लागतात; व द्वितीयावस्थेतील लक्षण नाहोशी झाल्यावरही पुष्कळ दिवस म्हणजे एकंदरीत सुमार दोन वर्षे औषध फक्त कधी काळी सार्थ येईत दिवस सोडून घेतलें पाहिजे. बघाचें लक्ष रोगाचा आमूल उच्छेद करण्याकडे असतें व तो सुलया वाटा लक्षणाकडे लक्ष देत नाहीं. रोगी मात्र फक्त वाटा लक्षण नाहोशी झाली म्हणजे औषध बंद ठेवून पुनःपि रोग दुष्पट पाडल्यामुळे पथात्तापांत पडतो.

साध्यासाध्य विचारः—रोगी पैशां नेहमी विचारतो की हा रोग पूर्ण बरा होतो किंवा नाहीं. याचें उत्तर “ होय ” असें पैशानें देण्यास बिलकूल हरकत नमते. पण मोठी पंचाईत एवढीच असते की, या रोग्यास फार काळपर्यंत औषध घ्यावें लागत असल्यामुळे “ मजवर विधास ठेवून न कंटाळता मी

पुरे म्हणपर्यंत औषध घेईल तर रोगमुक्त होईल. ” या बैधानें दिलेल्या सूचनेकडे आयः दुर्लक्ष केलें जातें. ससे न होईल तर हा रोग अगदीं साध्य आहे. दिवाय “ साल-व्हरसेन ” या नवीन टोचून घालण्याच्या औषधाचा शोध लागल्यापासून या रोगाची दीपकालीन विकिरता पुष्कळच कमी प्राप्तदायक झाली आहे काही रोग्यांना आतां रोग झाल्यामुळे सर्वांगावर खात्रीनें बंद, डाग, पुढ्या उठतील, केश गळतील, साध्याना व हातापायांना कळ लागतील, येइरा विपंडेल याची मनशी घास्ती असून निराशेनें काही प्रयत्न करीत नाहींत. त्याच असें कळलें पाहिजे की, आरंभापासून औषध घेतलेंतर बरील गोष्टी कळत न कळतच होतील किंवा कदाचित् सुजीव होणार नाहींत. कोणी रोगी विचारतात की, हा रोग वायुसंचारी आहे किंवा स्पर्शसंचारी आहे; म्हणजे मी घरात राहूं किंवा नको. याचें उत्तर असें आहे की, त्यानें घरात उग्याल रहावें; पण आपली ताडवाटी, पेलाबशी, बरें व विधाना अगदीं वेगळी असली व कोणास कडेवर घेणें, कुरवाळणें, मुकें घेणें बंद ठेविलें म्हणजे पुरें आहे.

रोगनिदानः—हा रोग आंखणेनें अगदीं आरंभी कधी-कधी जरा अवघड असतें; पण दीड महिन्यांपासून पुढें केव्हाहि अवघड नसतें. तथापि घुडावस्थेत कांही माणसाना इंदियात वाना व्याधी व क्षीणावस्था प्राप्त होऊन परिक्रमण केषवायुरोग, सहपक्षाघात, चित्तक्रम, वक्ष्यग-मज्जाक्षय, कमीनिकाची प्रकाशसेवदनशक्तिहास, धमनी-काठिण्यरोग, धमनीविस्तरण रक्षाबुद्ध रोग व आणखी कांही रोग होतात; आण यांपैकी सर्वांना जरी नाहीं तरी शक्य ७०-ते ८० जणांना साध्यात उपदेश झाला होता अशी माहिती मिळते. औषधोपचारासाठीं अशी विनचूक माहिती मिळणे शक्य असतें. परंतु कित्येकानां तशी नोंद माहिती देतां येत नाहीं; अगर सुद्धा देत नाहींत. कित्येक जण प्रथमेह अगर साधा मुद्द चडा तक्षणच झाला असून आपणांस उपदेश झाला होता अशी माहिती लुकून देतात. रोगाच्या अन्य लक्षणावरून (अंगावरील डाग, केश गळणें, हाडें व सांधे सुजणे, त्रिषोनां वरचेवर गर्भपात) उपदेश झाला होता असा अजमास करणें विनचूक असेलच असें म्हणवत नाहीं. तृतीयावस्थेत उपदेश हें कारण असून रोगोद्भव असावा अशी शंका असल्यास उपदेशावरील औषधोपचार केल्यानें एकदम उत्तार पडून तें औषध म्हणजे एक रोगनिदानाचें साधनच होतें. पण चतुर्थावस्था असल्यास तो औषधोपचार उपयोगी पडत नाहीं. अशा वेळीं या रोग्यास पूर्वी उपदेश झाला होता किंवा नाहीं हा शंका डोन्टरास येणें साजिक असतें. व यासाठीं या रोगनिदानाचें “ बौसरमन प्रतिक्रिया ” नांवाचें नवीन चमत्कारिक व विश्वसनीय साधन उपलब्ध झालें आहे. त्याची उभारणी पुढील तरावर केली आहे एका प्राण्याचें रक्त (उदाहरणार्थ बैलाचें) दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीरांत (उदा. सद्याच्या) बरेचवर टोचून पातले असता सद्याच्या

रक्षातील लक्षांत रोगप्रतिबंधक शक्ति उत्पन्न होते व नंतर ही लक्ष्ये आतीताल प्राण्यांनी टोचला तर त्यांच्या रक्षातील रक्षणपरीक्षा होतो. ही लक्ष्ये "५" सेंटिग्रेडपर्यंत ताप-विहीन तर होऊन ही रक्षाक नष्ट होते. हे रोगनिदान फार भाग्यवादींचे व सुक्ष्म असल्यामुळे निष्णात अनुशास्त्रज्ञांच्या हातूनच ते द्यावे लागते. रक्षाची विस्तृत माहिती देणं येथे शक्य नाही लक्ष्ये मिळण्यासाठी ज्या माणसाचे रोगनिदान कराय-याचे त्याचे थोडे रक्त घ्यावे लागते व मग ते ५५ सेंटिग्रेडपर्यंत तापवितात. उपदेशरहित निरोगी माणसाची लक्ष्ये तुलने-साठी स्वायत्तपणे देवतात. त्या लक्षांत निरानिराळीं द्रव्ये घालून त्यास दोन तास आंच देऊन नंतर हें "प्रतिक्रिया-निदान" सिद्ध होते जर रोगशस्त्र शस्त्रोपचार उपदेश असेल तर रक्षणपरीक्षा होणार नाही व उलटपक्षी रक्षणपरीक्षा होतो.

या दो ग्रा व रों ल उ प चार —मित्र मनुष्याची मित्र प्रकृति अक्षयामुळे औपधोषचार हे अपराध. कायम ठराचे नसतात व सासाठी ठरीव औपधोष व नियम घालून देता येत नाहीत पण पुष्कळ वर्षांचा अनुभव पाहता हें स्वाचरोकेता कामक रोगप्रति-कार चिबट व दीपेक्षालेखिकाई असायामुळे त्यावर (परित व फार दिवस उपचार फेले पाहिजेत असे सिद्ध झाले आहे या कामी तीव्र प्रकारचे इलाज व औपधोष उपयुक्त आहेत:—(१) पारद व पारद रसायन, (२) पोटेशियम आयोडाइड, (३) सोमलुफ रसायनिक औपधोष—यातच साल्व्हरसन व निओसाल्व्हरसन या प्रविष्ट व नवीन औप-धाचा समावेश होतो ही तीव्र प्रकारची औपधोष उत्तम गुणाने आहेत यापैकी साल्व्हरसन हे औपधोष नवीनच (१९०५ सालापासून) प्रचारात आले आहे व म्हणून आरंभी त्यानविषयी साधक मत होते हें टीकून आहे व समुदायवर्तनीत रोगप्रतिकार त्याने होतो किंवा कसे हें अद्यापि अधिक पाहिजे पाहिजे. पण जेवढे मात्र खास की, आरंभी होणारी प्रासदायक लक्षणे या औपधोषामुळे त्वरित नाहीशी होऊन रोगास थरें वाटते; चढा बरा होतो. तसेच द्वितीय व तृतीयावस्थेपाहि यांनी अति त्वरित शुध येतो म्हणून उत्तम मार्ग म्हणजे या औपधोषाची एक दोन अत-दोषपूर्ण रोग्याने करून घेऊन नंतर पारदोषवार बहुतेक सतत दोन वर्षे चालू देवावे पण ही अंत क्षेपणीकिया अगदी विनयिक आहे व सर्वांसच मान्यते असे मात्र नाही. या अल्पमास "१०६" नत नंतर किती दिवस होते हें थिरांत टोचून घ्यातात व हें थिरावाहेर थिराविषय व पदेळ याविषयी कमालीची सावधानी देवाची लागते तें टोचण्याच्या कामी अत्यंत दक्षता घळ्याची लागते. टोच-ण्याचे औपधोष विरघळण्यासाठी अर्धवट शुद्ध व ताज्या भाजण्याचा उपयोक्त करायला हवा औपधोष टोचण्याच्या अगोदर सुद्धेन थोडेसे (अर्धा औंस) अमृतजल थिरांत घालतात म्हणजे सुद्धे थिरांत नीट येतो आहे किंवा नाही तें

समजतें व "साल्व्हरसनचा" येथे थिरावाहेर सोडण्याचे भय थोडें नंतर "साल्व्हरसन" पातल्यावर पुन्हा सुद्धे सुद्धे पुन्हा जाण्यासाठी अर्धा औंस अमृतजल घालावे औपधोषाचे मोठया सहज माणसात पूर्ण प्रमाण १ ग्रॅम असतें अथवा माणसास प्रथम, १ ग्रॅम टोचवा व दहा दिवसांनंतर पुन्हा तितकेच टोचवा. लहान मुलांचे प्रमाण १ पातून वयमानाप्रमाण १ ग्रॅम इतके अर्धवट दोन टोचण्यामध्ये निदान दहा दिवसांचे अंतर अर्धवट टोचण्याच्या पूर्वी रोग्याने १२ ते १४ तास विजान्यात पडून रहावे व टोचल्यानंतर तो दिवस व रात्र पडूनच अर्धवट हें उत्तम. टोचल्यानंतर काही वेळांने कोरें दुधी, मळमळ, अगर लोकांरी, थोडा उबरा, चापकी लक्षणे होण्याचा संभव असतो किंवा साल्व्हरसन हे एक पौष्टिक वर्गातील औपधोष आहे हें टोचण्यात एक कायदा असा आहे की माग्यातून होणारी प्रासदायक लक्षणे होते नाहीत व दुसरे, तें टोचण्यापूर्वी रसायनिक पदार्थ घालून रसायन-प्रमाण घालावे लागत नाहीत त्याचे मोठया माणसाचे प्रमाण ५ पातून १५ ग्रॅम असतें आणि दोन टोचण्यामध्ये १ घट्टी अंतर अर्धवट लागते हें टोचणे रसायनाचे उपयोक्ती नाही कारण त्यापासून इलाज होते म्हणून तें तबकाली टोचवे वरील दोन्ही औपधोष जर्मन वैद्यांची आहेत. तबकाली रसायन औपधोष "पारदोष" आणि "निओ-कारासिन" अशी नावे आहेत फ्रेंच औपधोष आहेत व ही रुग्णी जर्मन औपधोषातूनच गुणकारी आहेत असे म्हणतात ही औपधोष तृतीयावस्थेतील रोग व पसरत उपदेश-अन्यातुं वरी होण्यासाठी हे उपयुक्त आहेत व परिक्रमण-क्षयायुरोग आणि सहस्रापातविषमप्रयोगीत उपयुक्त अस्तित्वात निदान त्यापासून रोग्याची मानसिक लक्षणे तरी पुष्कळ कमी होतात व चित्तभ्रम रोगात पूर्वी साक्षि-उपदेश फार लुप्त नसेल तर उपयोक्त होतो. मंत्र व पृथ्वी रज्जु सुद्धा रोगप्रति-शक्ती असल्यास टोचवे पातल्या कण्यात करीत लागते व तें उपा धोकायचे आहे त्यात पारदोषा अलनुमिन हें औपधोष मित्र करून घालले अस्ता कायदा झाल्याने काही रोग्यात दिसून आले आहे कोणतेही औपधोष सुरू केलें तरी मधून मधून कोरतानप्रतिक्रिया निदानाच्या साहाय्याने रोग बरा झाला आहे किंवा नाही हें पहात अर्धवट उदाहरणार्थ प्रथम "साल्व्हरसन" टोच-ल्यानंतर दहा ते चौदा दिवसांच्या आत पुन्हा टोचवे. नंतर तीन चार महिने पारदोषाचे पारदोषाचे संपूर्ण ती चढ करून वरील प्रतिक्रियानिदानां रोग अद्याप नाश्व आहे असे ठरल्यास पुन्हा पारदोषाचे सुरू करवात जर रोग अष्ट नव्यां असा निजाल मिळाला तर पुन्हा "साल्व्हरसन" टोचून रोगास आणत करण्याचा प्रयत्न करावा, व पुन्हा प्रतिक्रियानिदान करावे. त्याचा निश्चल "अस्तित्वात" आल्यास पुन्हा पारदोषाचे येथे अथवा

आहे व " नास्ति " असा निष्काळ आत्म्यास काही काळ औषध देऊ देवावे. याप्रमाणे सुमारे दोन वर्षे क्रम सुरू ठेवला पाहिजे. पारादाची औषधे कित्येक महिने घ्यावयाची असल्यामुळे ती पोटांत पेंपयाचे प्रमाण असें बेताबे असावे की त्यानें गुण तर यावा पण हिरक्या सुगून लाळ गळून त्रास तर होऊ नये. या औषधांचे अनेक प्रकार आहेत. पण त्यातील साम्य प्रकारची औषधे घेणे उत्तम, तीं येणेंप्रमाणे:— (१) रसकापूर १६ ते १० ग्रॅम; त्याचा द्रव, १० ते ८० ग्रॅम. दिवसांतून तीन अगर चार वेळां. (२) पारद कफाद (दारुद्राक्षिरम कमकंठ) एक ते दोन ग्रॅम, तितक्याच वेळां; अगर पारदमय कर्कर १ ग्रॅम व कॅल्शियम १ ग्रॅम रोग दोन ते चारदा. हीं सर्व इंग्रजी औषधे आपल्या हिंदी रोग्यास निम्न्या प्रमाणांत घ्यावीत.

पारादाचा भंमल प्रकृतीवर बसण्यासाठी ते मलमात्या रूपानें चोळल्यानें उत्तम उपयोग होतो यांत शंका नाही. पण हे चोळणे वृक्षशीर व व्यवस्थितपणे त्यावर स्वतंत्र मनुष्य नेमून केले पाहिजे. पारादाचें मलम (३० ग्रॅम) पेऊन त्यात लानोलीन हा स्निग्ध पदार्थ तितक्या घालून ते मिश्र मलम दुरोगाच्या जागी पावते. अर्धा तास चोळवे. एके दिवशीं दंड दुसऱ्या दिवशीं बाहू, पुढें मग छाती. मांज्या, पाय वगैरे व पुन्हा दंड असा क्रम ठेवावा. या मार्गानें पारद घेणे असल्यास दोड महिना श्रीलप्रमाणे रोज अंग चोळून घेता; नंतर तीन महिने विप्रांति; नंतर पुन्हा दोड महिना अंग चोळून घेणे व तीन महिन्यांचा चोळण्यास विप्रांति; नंतर दोड दिवस चोळणे व एक महिना विप्रांति असा कार्यक्रम दोन वर्षांच्या मुदतीचा ठरवावा.

पारद रसायन दुग्गाच्या स्नायूंत टॉक्सेनासाठी वापुढे सांगितल्याप्रमाणे एखादे औषध घेततात. (१) रसकापूर १६ ग्रॅम; (२) पारादाचें रस आयोडाइड; (३) फ्यालोमेल; (४) अलिइड तेलांत व लानोलीन या स्निग्ध पदार्थांत कालविलेली पारद धातू. हीं सर्व औषधे सैन्यातील रोग्यांना देण्यास सोदरकर आहेत. टॉक्सेनापासून दुःख मात्र बरा बरेच असतें हा त्यांत एक विशेष तोय आहेत. बरेल प्रकारांपैकी कोणत्याही प्रकारानें शरीरांत पारद पेश असतां पाळण्यानें एक येणेंप्रमाण आहे:— रोग्यानें तमासु खाणे व ओढणे वर्ज्य. उत्तमक गोष्टींचे सेवक करूं नये (म्हणजे मद्य, भाति चहा-काफीपाच संभोग इ.). सुष, दांत, दाडा व अंग या ठिकाणीं अत्यंत स्वच्छता राखावी व मितवया प्रचारांनीं शुद्ध ताऱ्हेनें आनयितपणाचा त्यास करून रहातां येईल तितकी शुद्ध रहाणां ठेवावी. मेणुन, भाति घेतां अगर उष्णता वर्ज्य. वपट्टे वस्तुमानाप्रमाणे घालवे. शायेचें कर्कशे नयेत. एंश्वरीत कोणी एखादे या रोगाविषयी विनोदानें म्हणत आहे त्याप्रमाणे या रोग्यांनीं अगरदीं " साधुदुःख " कुपि शिथी पाहिजे. गंधार, दर्पी हे मांसाचे रोग आणखीच बरे

होतात तसें या रोगाचे बिलकूल नाही व रोग्यानें आपली प्रकृति सर्वस्वावैद्य डाक्टरच्या नजरेखाली ठेवावी. सर्वथ रोग पूर्ण बरा झाला पाहिजे. सुसताच चडा बरा होणे व अंगावरील फोड मावळणे म्हणजे रोग बरा झाला असें नव्हे. श्रियांनां रोग झाल्यावर त्यांनां गरोदरपणीं पूर्ण दिवस जात नाहीत त्यासाठीं अगर त्यांच्या पोटां जम्मणाच्या सुरकलेच्या व रोड बाळकास पारद दिला असतां त्याचा रोग नाहीसा होतो. असल्या बालकाच्या गुदद्वाराशी व तोंडाशी जे म्रण पडतात ते अत्यंत स्पर्शवर्जा असतात. त्याच्या पायांची व इतर हाडे जाड होतात. नाक चपटें, लोके मोठे व साधारण चौकोनी, तोंडावर रेंपेप्रमाणे वण, गुजेपणा, पुढील दातांचा अर्धेवैदाकृति टक्का निघालेला, असे याचे स्वरूप असतें. हे मूल निरोगी बाईनें पाळले तर तिच्या स्तनावर उपदेशाचा चडा उठतो पण त्याच्या स्वतःच्या आईस काही होत नाही. हीं सर्व माहिती ज्यास पारद उपयोगी आहे त्याविषयीं झाली. पोल्याशियम आयोडाइडच्या रोगाच्या उत्तराधात अगर दोन वर्षांनंतर लागलीच हा क्षार व रसकापूर द्यावे मिश्रण रोग्यास फार उपयुक्त असतें व त्यानें यक्षुत्, अंध, मंदु, स्वचा, हाडे इत्यादि टिकाणीं मासाबुंद होऊन मयेकर स्थिति झाली असतांही व उपदेशजन्य इतर अनेक व्याधींत आथर्वेकारक गुण लवकर दिसून येतो. ज्यास लमापूर्वी उपदेश झाला आहे त्यानें औषधोपचार नीड दोन वर्षे करून पुढे काही एक सक्षणें होतें नाहीत असे पाहून मग लमास कदाचित् उपयुक्त व्हावे.

प्रतिबंधक उपाय.—सरकारनें कायद्यानें सहाय्य घेऊन वेद्या वगैरे रोगप्रसार करणारांनां मनाई करणें अवयवच आहे. त्यांनां स्वतःला आपणास उपदेश आहे हें बरेच दिवस कळत नाही. सरकारनें वेद्यांनां पाळवून सन औषध सोपत पुरवून हा रोग स्वल्प खर्चाचे रोग्यास बरा करतां यावा अशी तत्त्वज्ञ करावी. वास्तव्य प्रतिश्रियांनिदान करविण्यासाठीं ताघनें व सोई ठेवाव्या. म्हणजे नवीन रोगाचा प्रसार अंशतः बराच कमी होईल. कारण हा रोग म्हणजे समाजास मोठे भयच आहे.

शुद्ध रोग निदान, आयुर्वेदाय विवेचन—छांसंग वनें करणें, एकदम अविवारानें छांसंग करणें, दोषदुषित, संकीर्ण मलिन व शरीक असा शिवा येनिमागें आहे असा छीथी मिथून कापणें, म्हेंस गाय वगैरे अन्य जातीच्या धीव्यांशीं संभोग करणें, शिथी इच्छा नाही असा छांशी संग करणें, बहीण वगैरे अगम्य छीथी गमन करणें, नुक्तायान बाळां झालेल्या घाबकोशी संघ करणें, मिथुनानंतर पाणेरच्या पाण्यानें धिस्त पुणे, किंवा मुळीच न पुणे, धिस्त बाळविण्याकरतां होईच औषधोपायां लेप वगैरे करणें, सुट्टिमेणुन करणें, दांत किंवा नख लागणें. विपारीं शुद्ध लागणें व मोगांचा वेग आचरून धरणें यांनां फार वेळ घेणें आपल्यानें किंवा अतिशय रतास्तीत अथवा कठीण कदा इंदियाच्या घर्षणानें खोब दृष्ट

होजन गुप्तिप्रियां गज्ज न पुढे पोषिणजेले उपदशादि तेवीस रोग उत्पन्न करतात

उपदशरोग पांन प्रकारचा आहे वानजन्य, पित्तजन्य, कफजन्य, रक्तजन्य, व सांनिध्यातिक, वाताच्या उपदशात शिस्न धुवते नानाप्रकारच्या वेदना होतात शिस्न ताठरें व स्वचा फाटते पित्तज उपदशात पिकलेल्या उबराप्रमाणें सूज येते व ताप येतो कफजन्य उपदशान कठिण, शुद्ध-शुद्धात, जड व थंड अशी सुज येते व तीस कड सुटते रक्त-जन्य उपदशात शिस्नावर बाळे फोड येतात, रक्त वहातें व ताप येतो सांनिध्यातिक उपदशात बरील भवें लक्षणे असून शिमाय वृणणहि सुमतात तीस वेदना होतात ती लवकर पिकते, फाटते, व किडे पडतात त्यात रक्तोपदश याच्या व त्रिदोषजन्य उपदशमारक आहे.

गुह्यद्वितीयातील रक्त व मांस याच्या आध्याने होण कृपित होऊन शिस्नाच्या आत किंवा बाहेर मोड येतात, खास खाज धुवते व त्यातून धुळजुळीत रक्त पडतें तसेच ते बायकासहि होतात त्यांचा आकार छत्रीसारखा असतो त्या मोडल्या दुय्यय केव्हास ते शिस्न, पुष्परक्त, योनी व आतेंव यांच्या नाश करतात कफ व रक्त यापासून शिस्नाच्या आत किंवा बाहेर शिरसाच्या दुण्या-सारख्या व तेवज्वाच मोठ्या दाट पुड्या येतात त्यास सर्पिका म्हणतात

कफ व रक्त यापासून शिस्नावर पुष्कळशा लावट पुड्या येऊन त्या मध्ये फाटतात यात वेदना होतात व रोगाच उभे रहातात यास अवमय म्हणतात रक्तपित्तापासून शिस्नावर जामळाच्या पीलाखी पुड्या येते तीस कुभिका म्हणतात एक प्रकारची लोकर उत्पन्न होते ती उत्पन्न होताच त्वचेचा दाह होतो ती फार कष्टदायक असून पसरते, ती खाल किंवा काळी असते आणि तिच्या योगानें अतिशय तहान, फोड दाह, मोड, व जर हे विकार उत्पन्न होतात तीस अण्डीस म्हणतात. रक्त व पित्त यापासून उर्ध्व किंवा मग यांच्यासारखी पुळी होते, तीस उत्तमा म्हणतात शिस्नावर कनळाच्या गर्भ पीलासारखी पुळी होते व तिच्यावर आपली दुसऱ्या पुष्कळशा पुड्या येतात तीस पुष्करिका म्हणतात हातान मिग्न अतिशय जोळक्याने त्यावर पुळी येते तीस सन्वृद्ध पिटिका म्हणतात कपज्याने किंवा दुसऱ्या कडानें तरी घासल्याने वायु कुपित होऊन ओ विकार होतो त्यास मृदित म्हणतात घट्टें उब, सारल, कठिण व वाकडो अशी गळ होते तीस अष्टीकडा म्हणतात जोळकें बगैरीती वायु कुपित होऊन ती शिमाचें काढ माग चलवते ती रयात ठणका व दाह होतो अणि कधी कधी तें पिकतेहि तें चामडें असून फाटल्यासारखे होऊन शिस्नाच्या पुढे दश बांडाच्या खाली पोप लागते त्यात कफाचा सधय असल्यास कड व कठिण-पणा असतो या विवारास निवत अस म्हणतात. पूर्वी जण

शालेला असून तो घडपणीं असून न येता त्या ठिकाणाची चामडी फाटल्यासारखी शाली म्हणजे त्यास अवपाटिका म्हणतात चामडें चामडें दृषित होऊन शिस्नाच्या मोडात पिकटून राहून त्यानें लष्णें भोंक वद झाल्यास सूज वाहो वेदना न होता पण सायकाय येतें आणि बोंड विकार पावत नाही या रोगास निरदमणी असें म्हणतात कफानें शिस्नावर पुष्कळशी बारीक बारीक कुपें येतात त्यास प्रथित म्हणतात. उरु दोषानें रक्तदूषित होऊन त्यापासून शिस्नास स्पर्श कळेनासा होतो त्यास स्पर्शहानी म्हणतात वात व रक्त यांच्या कोषान सगळ्या शिस्नभर बारीक तोंडाची भोंक पडतात त्यास शतपोनक म्हणतात पित्त व रक्त यांच्या दोषापासून शिस्नाच्या त्वचेचा पाक होतो त्यास वष्याक म्हणतात यात ताप व दाह हे विकार होतात त्रिदोष कोषापासून मासाल पाक होऊन तें सडतें त्यास मासपाक म्हणतात यात बरील खरे प्रकारच्या वेदना होतात सगळ्या शिस्नावर किंविच लागुस व फाळे अस फोड व पुटकुळ्या येतात आणि त्यात उम वेदना होतात या रोगास रणापुद्ग म्हणतात प्रथमादि रोग-विज्ञानात मासपुद्गदी लक्षणे सांगितली आहेत त्याचप्रमाणें शिस्नावरचें मासपुद्ग होतें हे त्रिदोषात्मक असतें शिस्नावरचा विद्रधिहि मागें सांगितलेल्या त्रिदोषजन्य विद्रध्यांमना जेंच सप्तत्रया त्रिदोष प्रकोषापासून सगळ्या शिस्नावरचें मास फाळें होऊन पिकून राहून पडतें या रोगास तिलकालक म्हणतात मासपुद्ग, मासपाक, विद्रधि, व तिलकालक, हे इतर रोग असाध्य समजून त्यावर औषधापाचार करू नयत. बाकीच्या सोळा रोगांची ताबडतोब चिकित्सा करावी दूषित अन्न खाल्ले, वेडेवाहडे अंग ठेऊन निगम्यानें, अतिशय भेयुन केल्यानें, आनंद दूषित करल्यानें, बांद पदार्थांनीं, आईवापाच्या रक्तशायच्या दोषानें किंवा दुर्दैवानें त्रिधात बस प्रकारचे योनिरोग होतात योनीत वायु कुपित होऊन त्या ठिकाणीं कड, खोंपा, ताप, मेहरी, भुग्या आल्यासारखें वाटणें, ताडण, दारखरतपणा, सान्द होणें, पेंसाळ, ताडुळ रानें, काळे, मोठें, पातळ, व कड असें आतेंव येणें, मायाय, ऊडी बगैरे गळणें व ठणरणें, आणि पुढें हळू हळू रक्तगुल्म व नाना प्रकारचे वाताचे रोग हे उत्पन्न होणें, या विचारास चानिक योनिन्यापद् (योनिरोग) म्हणतात ही व लक्षणे पण ती फार भेयुनामुळे शाली असून त्यात आपली पुज अवल्यास त्या रोगास अतिरणा म्हणतात फार लहान बयाच्या मुलींमो भेयुन केल्यानें तिचा वायु कुपित होऊन पाठ, पोटा मा, मोठ्या, व आंब्याचे मात पांड उत्पन्न करून योनीस दूषित करतो या योनीरोगास प्राक्चरणा म्हणतात येणाचा अवरोध केल्यानें वायु कुपित फार पिडा करतो त्या योगानें आतेंव उलटून तें फेसलुस होऊन फार कष्टानें बाहेर येत-या योनिरोगास उदावृत्ता म्हणतात दक्षतेमुळे दुष्ट शारेल्या आर्तवापासून उत्पन्न शालेच्या मुलास वायु जनताक्षणीच

मारती, अशा प्रकारच्या योनीस जातझी म्हणतात. फार जेऊन वेळीं वांकडी निजलेल्या स्त्रीस मैथुन केल्याने योनि-मार्गातील वायु अग्नानें दबला जाऊन ती योनीच्या आंतले तोंड, हाड व मांस यांत पाकडें करतो. या योनिरोषस अंतर्मुखी म्हणतात. यांत तीस वेदना होतात. गर्भार वायकोने फार वातुळ आहार केल्यास तिचा वायु कुपित होऊन तो गर्भांत सुलगी असल्यास तिच्या योनीचें द्वार बारीक करतो. अशा प्रकारच्या योनीस सूचीमुखी म्हणतात. ऋतुकाळीं वेगाचा अवरोध केल्याने वायु दुष्ट होऊन तो मळमूत्राचा अवरोध करून योनीस शुष्क करतो. हीस अतिशय वेदना होतात. अशा प्रकारच्या योनीस शुष्का असें म्हणतात. जिच्या गर्भांतून वायु सहा क्रिया सात दिवसांनीं शुष्क बाहेर टाकतो त्यावेळीं कधीं वेदना होते व कधीं होत नाहीत तीस बाहिनी म्हणतात. आईची योनी वायूनें विरून असतां गर्भांत मुलगी राहिल्यास बोजदेपोनें ती मोठी पायको झाली तरी तिला स्तन येत नाहीत व पुरवसंग आवडत नाही. तिला पंडयोती म्हणतात. यावर उपाय नाही. पुष्ट झालेला वायु योनीच्या आतले तोंड व गर्भा-शय यास अवरोध करतो त्यामुळे योनी पसरते व बाहिर येते. तिचें मांस कुगते व तीस वारिष्क योनीव्यापतीप्रमाणे पोडा होतात व अतिशय वेदना होतात. हीस महायोनी म्हणतात. पित्त आपल्या निरनिराळ्या प्रकीर्णक कारणांनीं कुपित होऊन योनीचा आश्रय करून राहिले असतां योनींत दाह, पाक, चुरचुर, कुजकट पाणहे विचार होतात. ताप येतो आणि अतिशय कडत, पुष्कळ, प्रेतासारखी पाण येत असलेले, निळे, पिवळे किंवा काळे असें रक्त योनींतून वाहून येत. या योनिरोगास पैतिकी योनिव्यापद म्हणतात. योनीतून अतिशय रक्त वहातं तीस रक्तयोनी म्हणतात.

अग्निव्यापद पदार्थांनीं कफ कुपित होऊन योनींत पुष्टीस विचार उत्पन्न करतो. तीस वेदना होत नाहीत. ती थंड, पांढरी व पुष्टपुष्टीत असून तिच्यांतून तशाच प्रकारचा साव होतो व तीस फार कड मुटते. या योनिरोगास श्रुमिकी अथवा कफ-जन्य योनिव्यापद म्हणतात. वात व पित्त यांच्या कोपा-पासून आतंशलाय कमी होतो आणि योनींत दाह, कुशता व निस्तेज्यता होऊन येत होतात. अशा प्रकारच्या योनीस छोटितश्या म्हणतात.

पित्तप्रवृत्तीच्या स्त्रीनें पुरवसंगोमाच्या प्रसंगां शिक किंवा हेर ही निरविश्री असतां पित्तसहित गणु कुपित होऊन योनीस दूषित करतो. त्यायोगें ती मुगटे, व तिला हारस होत नाही. अतिशय टणका लागतो. निळे व पिवळे रक्त वहातें. बत्ती व कुस ही मड होतात. गुलाब होतात, अरुनी होते, ताप येतो, आणि कंघर व जोपाटे यांत कड व रोंचण होते अशा योनीस परिप्लुता म्हणतात.

जंत वायु व कफ यांचे विचार होतात आणि जिच्यां-तून पांढरा पुष्टपुष्टीस साव होतो तीस उपप्लुता म्हण-

तात. योनी स्वच्छ न घुतल्यामुळे तीस किडे पडतात, अतिशय खास सुटते आणि साव फार असल्याकारणानें त्या स्त्रीस मैथुनाची अतिशय इच्छा होते अशा प्रकारच्या योनीस विप्लुता म्हणतात.

बाळंत होताना अवेळी कुंभल्यानें कफ व रक्त यांच्याशीं वायु मिशळून योनींत आतंशमार्गाला अडथळा करणारी कर्णिका म्हणजे मांसाची वळी उत्पन्न होते त्या योनीस कर्णिकी असें म्हणतात. वातादि तिन्ही दोष कुपित होऊन येता व गर्भाशय यांच्या आश्रयानें आपापले विकार उत्पन्न करतात. या रोगास सानिपातिक योनिव्यापद म्हणतात. याप्रमाणें हे योनिरोग सांगितले. यांच्यामुळे स्त्री वर्ण प्रहण करीत नाही. त्यामुळे तिला गर्भ रहात नाही आणि रक्तप्रदर, मळबाध, रक्तगुलम वगैरे दाहण रोग तसेच हृत्तरहि बाता-दिकांपासून होणारे रोग उत्पन्न होतात.

उपदेश किंवा अप्रवर्तनीय विवेचन.—उपदेश नवीन असतां व शिक्षाच्या मध्यभागी शीर तोडावी. लेप, सेवन वगैरे थंड उपचार करावे. शोधन करावे. त्यांत विशेषकरून रक्त घ्यावे. पिकल्यास चिह्न तिळांचा करू, तूप व मध यांचा लेप करावा. उपदेशाची चिकित्सा दोषानु-रोधानें प्रथम सुप्रमाणे व नंतर प्रणाप्रमाणे करावी. प्रथम उपदेशाचा पाक न होईल याबद्दल अगदीं होईल तितकी काळजी घ्यावी. कारण स्नायू, शिरा व मांस यांचा पाक झाला कीं बहुधा शिरासावा नाश होतो. किंवा शिरा कापून क्षारानें किंवा अग्नीनें भाजून मग उपदेशाप्रमाणें चिकित्सा करावी. शिक्षावरील निरनिराळ्या पीटिका (पुड्या) प्रणाप्रमाणें पिकवून फोडून बऱ्या कराव्या.

निश्चिन्ता शिस्वात तूप लावून शेकून तीन दिवा पांच दिवस उपनाह स्वेद करावा. नंतर पुनः पुष्कळ शिम्ब पदार्थांनीं शेकून चामच्यास तूप लावून शिस्वाचें थोडे हळूहळू दावीत चामचे पुढें आणावे. थोडे चामच्यात शिरले म्हणजे परचेवर पोटेस बांधावा; आणि रोगास सिग्ध भोजन घालावे. अवघाटेकरादि वरच्यापिकी स्नेह, स्वेद, व स्निग्ध भोजन हे उपचार करावे.

निंदं कण्यावरील लायल्ले पुष्टपुष्टीत केलेली आरपार नळी तेलानें सुडवून शिस्वात घालावी आणि तिच्यांतून घल, तेल वगैरे वातन, शक तेले अति पालीत रहावे तीन तीन दिवसांनीं मोटमोटी नळी घालून थोडे मोटें करावे. या रीतीनें ह्द रिद्ध न झाल्यास कुशल यैतानें शिवणाची जागा सोडून ह्तर टिधणी मोठया दुधतेनें फाडो आणि नंतर त्यावर सगळीं गणमेधरची चिकित्सा करावी.

रक्षापुद्गाची चिकित्सा रक्तविद्रुपीप्रमाणे करावी. सामान्यतः सर्व प्रकारच्या शिक्षेन रोगावर रया त्या अवस्थेनुसार बादा, लेप, तूप, तेल, शोधन, रोपण वगैरे प्रगावरचे उपचार करावे. सर्व प्रकारच्या योनिरोगावर व विविधतः वातस योनि-रोगावर बहुधा स्नेह, स्वेदन, बत्ती वगैरे वातनाशक

विक्रिया करावी. वातावायुन खिशाची योनी दूषित होत नाही म्हणून प्रथम त्रास किंवा नेतर इतर दोषावर औषधोपचार करावे.

योनी मलनीकडे गेली असल्यास येवून स्वेदन करून योग्य गंगी सारखा बसवावी. वाडवी हाती असल्यास हस्तांनी सरळ करावी; संतुषित हाती असल्यास निस्तून करावी; बाहेर आली असल्यास आत घालावी; आणि सख्खी हाती असल्यास सुखी करावी. योनी आपल्या स्थानापसून सुटली की ती राक्षसासारखी होते. खोला प्रथम हलकेंसे वमन, विरेचन व नस्य यांचे आणि त्याच्या योनांनी ती रुचे प्रसारें शुद्ध झाली म्हणजे मग बस्ती, अभ्यंग, शेक, खेच व औषधात भिगविलेले कापसाचे थोळे योनीत ठेवणें हे उपाय करावे.

पित्तजन्य योनिरोगावर थंड व पित्तनाशक असे शेक, अभ्यंग व कोडे यांचा उपयोग करावा आणि स्नेहनाथें पुतें घाली. पुण्यानुग नांवाचे चूर्ण या विकारांत फार शुणावट आहे असे आग्नेय क्रांति म्हणतात. कफजन्य योनिरोगावर सर्व द्रव्य व उष्ण औषधोपचार करावे. गवाचें द्रव्य, अभयारिष्ट, उंसाची दारू, तेल आणि पिंपळी, लोहभस्म व हिरके यांचे मधुसूक्त प्रयोग यांजें सतत सेवन करावें. हातरेलेल्या व जखमीत योनीत मांसाचा रोमा, टिपडी व दुधात शिजविलेले पदार्थ चारण करावे, म्हणजे ती मरू शकते.

योनीत पाण येत असल्यास सर्व गुणघी औष्ण्याचा काटा, त्यांनी सिद्ध केलेलें तेल, त्यांचा कडक किंवा चूर्ण ह्यां त्याचा म्हणजे पाण जाते. कफजन्य योनिरोगावर बहसः तिसर त्रीपद्यांचे गोमूत्रमिश्रित बस्ती घावे. पित्तजन्य योनिरोगावर जेप्रमाणाचा कडक व दूध पातलेले आणि पातळ योनीरोगावर तेल व कांजी येवरी पदार्थ पातलेले बस्ती घावे सांनिपातिक योनिरोगावर त्रिदोषनाशक विक्रिया करावी.

जनमेजय—या नांवाच्या अनेक प्राचीन कवची आढळतात (प्राचीन कोश पदा.) वैदिक माहिती तिच्या विभागित (पु १००) आली आहे. पौराणिक काळांत ७ जुनाचा पुत्र परीक्षित राजाचा हा पुत्र म्हणून प्रसिद्ध आहे यानें हस्तिनापूर येथें आपल्या माग ८४ वर्षे राज्य केले त्या वेळेस कलियुगाची १०८ वर्षे झाली होती. याच्या मागे याचा पुत्र क्षतानीक्ष राजा झाला. याच्याच कारकीर्दीत संपन्न झाले. त्यानं हस्तकाचा बचाव आतंकाजें केला.

संपन्नच्या वेळी जनमेजयानें वैशंपायनास कौरव पांडवांना इतिहास सांगण्यांत निर्भीत केला व त्याप्रमाणें वैशंपायनाने महाभारत काविले. ही जनमेजय-वैशंपायनाची जोडी महाभारताचा फार परिचयाची आहे. पुढेचदा वैशंपायनाला वृका व जनमेजयाला धोता करून नवीन कथांनी पुराणाचे स्वरूप दिलेले दिवले. जनमेजयाचा क्षता-

निक व शंकरुणे असे होय पुत्र होते. [भारत, भारद्वाज; महत्त्वपुराण; पेरिड इंडेक्स].

जनाईनस्यामी—इश्वरपुर्ण नासिताला जनस्यान म्हणत अशी पौराणिक माहिती सांपडते. राम वनवासात असता या ठिकाणी राहिले होते म्हणून या स्थानाचे महत्त्व मानतात रामायणात जनास्यानाचे वर्णन आहे. यानें या ठिकाणी घरादि राहात होता. सुपणखेंच नासिता. चंद्रन याच ठिकाणी झाले १४ वर्षां रातकांतीत मेल दया. फार भिन्नप्रभुती जनास्यान हें नांव जनास्यानावरून बनले अशी व्याख्या देतो [वा. रा अ०११कांड; पु. मं.]

जनाईनस्यामी—ही ह्मण जातीची ही नामदेवाच्या घरा दक्ष, काण्व वगैरे सेवा करणाकरितां त्याची दाखी होती. ही धर्मयोग्याच्या वाळवंटात नामदेवाला सांपडली. नामदेवाच्या कुटुंबातील मंडळीबरोबर वहीदि भाऊमार्गात शिरतो व अभंग करूं लागलीहिनं भक्तिभाषांनं देव आपला इतका जशी वेळा होता म्हणून सांगतात की, तो हिंसा दहं व कांई लागे, व हिच्या घरां सोजनाहि करी

हिनें छाप गुळीच वेळें नव्हतें. नामदेवांनं स्वतः आपण व घरची सेवा मागणें मिळून जे अभंग लिहिले, त्या १४ माग-सांगिताच ही एक संभराची स्यात होती. हिनें १९११ कोटी अभंग राविले असें तुकाराम म्हणतो. हिनें " श्रीपदीवक्ष-हरण " प्रसिद्ध आहे शुकाबाईप्रमाणेंच हिचे अभंग कायदा प्रेमळ आहेत. हिनें देवाच खरीदया वरून त्याला नवच रचलाया एक अभंग केला आहे. स्यात हिनें सांगितलेल्या गोष्टीया चार-मासिक अर्थ आहे

या अभंगावरून हिला विषयशुद्ध पुष्ट झालें होतें परंतु देव एक व आपण एक एवढें द्वैतमान राहिले होतें असे स्पष्ट दिवून येतें. जनाईनस्यामी अभंगांचे श्रीपदीवक्ष परीक्षण व चर्चाचा नमुना ' अभंग ' या पुस्तकांत (विभाग ६, पु. २९९) पहायला मिळेल. [अ कोश; महाराष्ट्र सारस्वत.]

जनाईनस्यामी—एक महाराष्ट्र भक्तवि. हा वेष्टारथ आश्वलायन शास्त्राच रचानेसाठींला याळीसमोवना देवापांचे होता. अन्य याळीसमोवनी शके १४२९ साला. हा शारकरमता-नुवाची अंत. याची चणना.सांयुक्तता आहे. माय देव-गष्ट्या किलपावर यवच वितांदास्याचा वारभारीपणाचें काव बले. माणगापुर येथें जे नृसिंहहरारती होते, (उपाय ओज दशायिनाचा अणुशार समजत) त्यांचा हा शिष्य होता. नृसिंहहरारतीपुर यांनी रचलेली आरती चमत्कारिण याळीची आहे ती ह्याी नृसिंहवामीन प्राणटो म्हणण्याचा पाठ आहे. जनाईनस्यामीचे अभंग ग चर्च उल्लेख आहेत यांचा काल शके १४९७ च्या सुमारास झाला. यांचे नांव पुढें चालीथिणारे तिचे भिन्न परम . निप-जले. स्यात परिक्षा एका जनाईन (

रामानुजदेन आणि तिसरा जनीमनादेन याप्रमाणे होते. [अ. वींग; महा; सारस्वत; सं क. का. म.].

जनावरें—सामान्यतः आपण उगांठ गुठ्ठोरे अथवा जनावरें म्हणतां ते प्राणी सत्तन (मेंमेलिया) वर्गातील सुसुक्त (अंगुळाटा) वर्गातील, सुसुक्त अंगुळीतल (अंगुळाटाव्हेर) या वर्गातील समंगुली (आर्थ्रोडक्टिला) उपवर्गात मोडतात. यांचे पुन्हा (१) गार्ह बैल, म्हशी, (योगिहरी), (२) मेंढ्रा (ओव्हिस) व बकरे (कॅप्रस) (३) घोडे, गार्वे (इक्वस अॅसिनस) व खेंबरे, (४) दुष्टरे वगैरे पोडगं पाडतां येतात. यांची माहिती त्या त्या क्षेत्रात लेखांत दिली आहे.

जनीजनावरे—एक महाराष्ट्र कवि. याचें खरें नांव जनावरे व उरनांव गोसावी होते. हा जनावरेस्वामीचा शिष्य व जातीचा चातनी प्राणय मूळचा बोट येथील रहाणारा असे. हा विनायकरादासहाच्या नोकरीत होता. पण दुष्टाळांत दामाणीपेताप्रमाणेच गोरेगरीबानां सरकारी कोठार लुटून दिव्यामुळे यात नोकरीत मुकावे लागले. यानें रामकृष्ण चरित्रपर एरांच पदें केलीं आहेत. 'विविधकार-कल्प धंध' अध्यात्मपर असून उद्धवकृष्णध्वारूपानें लिहिल्या आहे. मृत्यु घडले १५२३. याची समाधि भूम (मोगसाईत) येथे आहे. नाता फडणवीस यांच्या बेल-बागांतील विष्णुपुत्रे गाय्याची जी गवयाची नेमणूक आहे त्या जाग्यावर अ. मातंक नांवाचे पूर्वी गवई होते, ते याचेच वंशज होते अने अ. श्रीसकार सांगतात. [अ. कोश; महा. सारस्वत; महा. कविचरित्र].

जपान—हे पूर्व आशियातील एक साम्राज्य आहे. याची जगातील बलाढ्य राष्ट्रांत गणना होते. आशिया खंडाच्या पॅसिफिक महासागरांत उत्तरेत क्युगु-याटा व दक्षिणेस मल्लाका असे दोन कांटे गेले आहेत व या दोन काट्यांमध्ये बेटांची एक रांग आहे. ही रांगच जपानी साम्राज्य होय. हे प. रेखांश १३०° १०' व उत्तर अक्षांश १९° ११' वर असून यांच्या उत्तरेत कुराईल (शिशांग) व दक्षिणेस फोरमोसा (ताईवान) ही बेटे आहेत. या साम्राज्यांत १ मोठ्या बेटांचा समावेश होतो त्यांची नांवे येथेप्रमाणे:—१ सत्पातर्जन (जपानी कराकूटी) २ एओन येओ (होकाइडो) ३ निपोन ४ शिकोकू ५ किजुशू ६ फोमोता ७ रेकूडोश. ही बेटे जपानने १८९८-१९ च्या युद्धानंतर चीनपासून मिळविली. अर्धे सारलान बेट १९०५ मध्ये रशियासहून घेतले. १९०५-०६ च्या कोरिया जेव्हा प. ब. त-या साम्राज्यांत दक्षिणेस पर्वत पल्लें असून त्यांचे पूर्वार्ध हिमाच्छादित पांढरे गेले आहेत. येथील पर्वत शिखर हिमाच्छादित नसतात. येथील देशाचा फार रमणीय आहे.

जुबिरामा हा येथील पर्वतागर्भ वर्गात उंच पर्वत आहे. हे सर्वत उंच शिखर गमुद्रपटापासून १३१९५ फूट आहे.

जपानचा आल्पा:—हा पर्वत हायडा व टाटविक प्रांताच्या सरहद्दीवर असून याची उंची १००० फूट आहे.

निको हा पर्वत गमुद्रपटापासून ७४२२ ते ८१९९ फूट उंच आहे. याचा देखावा रमणीय आहे. फोडुके प्रांताच्या मध्यावर आसामयामा नांवाचा एक ज्वालामुखी पर्वत आहे (उ. ८१३६ फू.).

ज्वालामुखी पर्वत:—या साम्राज्यातील ज्वालामुखी पर्वतांच्या कुडाईल फुजी व किरिशिमा अशा तीन ओळी आहेत. फुजी नामक ज्वालामुखाच्या शिखरास जपानी लोक फर पवित्र मानतात. यापेक्षा महत्त्वाचे व सध्या अगुत असलेले काही ज्वालामुखीपर्वत खाली दिले आहेत. अगस्टमा (इयाथी) ५२३० फूट याचा १९०३ मध्ये स्फोट झाला. बंडाईवेन (इवाशिरो) उंची ६०३७ फूट याचा १८८८ त स्फोट झाला. अजुनायामा (फुकुशिमा) उंची ७७३३ फूट. हा १८९३ त आगुत होऊन याचा १९०० मध्ये स्फोट झाला. शिराने (काई) उंची १०३३० याचा १९०५ मध्ये स्फोट झाला अकेटिफ (हिगो) उंची ५५४५. याचे तोंड जगातील सर्व ज्वालामुखी पर्वतांच्या तोंडांपेक्षा मोठे असून त्याची लांबी-रुंदी १०×५ मैल आहे. याच्या मुखातून धूर व वाफ निघत असते. आसामा (आयसे) उंची ८१३६ फू. हा जपानमधील सर्व ज्वालामुखी पर्वतांपेक्षा सर्वांत मोठा आहे याचा १८८३ त स्फोट झाला.

धरणीकं पः—या साम्राज्यास भूकंपाचे अतिशय धडे सहन करावे लागतात. यांचे प्रमाण सरासरी दर दिवशी ३ ने आहे. विशेषकरून हे धडे पॅसिफिक महासागराच्या सर्वांत खोल अशा विविधित्त स्थली उत्पन्न होतात असा समज आहे. नुकत्याच झालेल्या धरणीकंपांत टोकियो व याकोहामा या शहरांचा फार नाश झाला.

मैदान:—या साम्राज्यांत वरीच मोठमोठ्यां मैदाने आहेत. त्यांची कुशीरी हे सर्वांत मोठे आहे.

नद्या:—या साम्राज्यांत पुष्कळ नद्या आहेत. परंतु एकही मोठी नदी नाही. सर्वांत मोठी इशिकारामावा ह्या लांबी २०५ मैल आहे.

सरोवरे व धबधबे:—या साम्राज्यांत पुष्कळ लहान लहान सरोवरे असून ती फार रमणीय आहेत. येथील मुख्य सरोवरांची नांवे हाकोन, चियुसेंगी, शोमी, इनावाशिरो, निवा अशी आहेत जपानमध्ये ऊन पाण्याचे धरे पुष्कळ आहेत त्यांपैकी काही रंगीत असून काहीत गंधक सांपडतो. याने उत्पन्न १७२ फॅर्येहॉइट असते.

हवामान:—या साम्राज्यांत सर्वसाधारण हवामान उष्ण व सडे आहे; तरी ठिकठिकाणच्या हवेत बराच फरक आढळतो. येथे वर्षातून एप्रिलपासून मेपर्यंत, जूनपासून जुलैपर्यंत व सप्टेंबरपासून अक्टोबरपर्यंत असा तीन वेळा पाऊन पडतो. येथील हिवाळा अक्टोबरपासून एप्रिलपर्यंत असतो. या बेशी येथे अधिवासाच्या पूर्व व पश्चिम

दिशाकडून येणारे सोसाऱ्याचे वारे वाहतात येथील उन्हाळा मेघातून सप्टेंबरपर्यंत असतो व या वेळी वारे उलट दिशांनी वाहू लागून त्याचा जोरहि कमी होतो या साम्राज्या-जवळच विविधसमुद्रात टायफून नावाची वादळे होतात या वादळाची गति ५ पासून ७५ मैल असते यापासून साम्रा-ज्याचे दरसाल फार मुकसान होते.

लोक संख्या व क्षेत्र फळ —जपानची जगातील प्रथमतः १९२० मध्ये खानेसुमारी झाली. तत्पूर्वी स्थानिक नौद-सुकायलूनव लोकसंख्येचा अंदाज करण्यात येत असे शुद्ध जपानची लोकसंख्या १९२१ साली ५५,९९,११४० इतकी भरली, पण जपानच्या ताब्यात असलेले फोर्मासा, कॅरीप्यूटो व कोरिया हे प्रदेश भरल्यास जपानची एकंदर लोकसंख्या ७०,०५,५१० इतकी भरते जपानचे क्षेत्रफळ १४८,५७६ चौ. मै. आहे म्हणजे क्षेत्रफळाच्या मानाने जगातील राष्ट्रात जपानचा सहावा नंबर लागतो

शहरे —जपानमध्ये एक लाखपेक्षा अधिक वस्तीची १६ शहरे आहेत टोकियो, ओसाका, कोबे, कियोटो, यकोहामा, नागासाकी इत्यादि शहरे प्रमुख आहेत टोकि-ओबी वस्ती २,७३,९६२ आहे व ओसाकाची वस्ती जवळ जवळ १३ लाख आहे १००००० ते ५०००० वस्तीची शहरे २० असून ३४ शहरे ५० ते ३० हजारच्या मधल्या आहेत. यांची आठ ३००० च्या खालची आहेत

लोकांचे वैशिष्ट्य —जपानी लोकांत आणि चिनी कोरियन लोकांत उच्चशिक्षण फारच बरेच साम्य आहे. साधारण जपानी पुरुष व बायको यांची उंची अनुक्रम ५ फूट साडेतीन इंच व ४ फूट साडेदहा इंच असते लं. बाएल्ला याच्या मते जपानी येथील मॅन्चूरीयन, मॉंगोल, व मलायी या तीन वर्गांचे लोक आढळतात. दांपत्यां पहिल्या जातीचे लोक समाजातील उच्च वर्गात आढळतात हे लोक उच्च असून यांचा भाषा सडपातळ असतो व एकंदर शरीररचना सुबक असते यांचा चेहरा लांबट असून डोळे थोडे तिरकस असतात यांचे नाक घड्यासारखे व गुठळकार असून आणकडेदार असते यांच्या हस्तघटीचा फल किंचित गळ्याकडे झुकला असून वरचे दात थोडे असतात व मान लांब असते यांची छाती अर्धे असून (गळ्याखालचा भाग) पड लांब असतो व हात नाजूक व चाडूड असून त्यांची बोटे चारीक व लांब असतात दुसऱ्या जातीतील लोकांचा चेहरा रुंद असून त्यांची मालाची हाडे ठळक व डावे तिर-कस असतात त्यांचे नाक थोडेफार बसपट असून लोंड रुंद असते यांचा एकंदर भाषा बळकट व समायोजक असतो वर निर्दिष्ट केलेले शब्दचौरे वैशिष्ट्य जपानी लोकांत फारच सापडते तिसऱ्या जातीतील लोक डोंगळे असून त्यांची शरीररचना नीट असते व गालाची हाडे वर आलेली असून चेहरा साधारण पाटोळा असतो त्यांचे नाक व मान आडूड असून जवळे पुढे आलेले असतात. दाची

छाती रुंद व विकसित असून पड लांब असते व हात लहान व नाजूक असतात हे तिसऱ्या जातीचे लोक साम्रा-ज्याच्या आशिया खंडाकडील एवं येथोतून सापडतात हे वर शोधिलेल्या जातीचे लोक या साम्राज्यातील मूळचे रहि-वाशी नाहोत येथील मूळचे रहिवाशी अस्तु नावाचे आहेत. हे आता येथील येथार रहातात हे देखील मंगोल व मॅले (मलायी) लोकांसारखे डोंगळे व समायोजक आहेत परंतु भिवया ठळक असून याना दाट व छुपकेदार केस असतात. याचे डोळे पाटोळे असून खोल असतात व त्यांच्या पापण्या फाकलेल्या असून लाम असतात यांचे नाक ठळक असून त्यांच्या तोंडावर व शरीराच्या इतर भागावर रंग असते, सदा कालीन जपानी लोकांत साठील वैविध्य दिसून येते. त्यांच्या शेंकड्याची लांबी शरीराच्या मानाने अधिक असते. त्यांच्या भज्याच्या लांबीपेक्षा पायाची लांबी अधिक असते. त्यांच्या डोक्याचा खळग (नेटस्थान) लहान व उबळ असल्यामुळे व मुबचावरील हाड विशेष ठळक असल्यामुळे त्यांचे डोळे युरोपियन लोकांपेक्षा अधिक बटबटीत असतात जपान लोकांच्या तोंडावर लव असून त्यांचे केस सरळ असतात हे लोक मोठे बळकट व काटक असतात त्यांचे हस्तकीशाय्य व अंगचलाखी ही खाजाण्यसारखी आहेत

जपानी लोकांची नीतिमत्ता —जपानी मनुष्य नेहमी आनंदी असतो तो साहजिक अचक्षणीत फागिल रहाव देऊन, त्याकरिता झुण्णीतलागत नाही त्याचा स्वभाव पिंड. खोर नसून फार दान असतो जपानी शिफार्ड सम्राज्याची विन-यश्रीत्या आरा रोंत इतका गद्दून जातो की त्याला ऐहिक सुखदुखाचे मुळी भावच रहात नाही आपले मनोविकार दुसऱ्याच्या उघडकीस व आणणे हे आपले मीढ्व आहे अशी त्यांची समजूत असे देशाकरिता, धन्याकरिता व आपली इश्ट कायम राखण्याकरिता, पारलौकी आपल्या देहाची आहुती देण्यास तो एका पायावर तयार असतो. जपानी जिया मि स्वार्थी, विनयशाल व धृते असतात त्या संकटसमयी धीर न सोडता कोणतेहि दुःख सहन करतात. त्या पतिव्रता, मायाळू माता व गुणवान् कन्या असून शौर्यात प्रसंगी पुढेपावर ताण करितात जपानात बायको-या वाढत चालीमुळे नवराचायकोत विद्रुष्ट आत्माची उदाहरणे फारशी ऐकवाल नाहोत जपानी लोक साधारणत सत्यवादी असतात हे लोक विशेषत अल्पमयी, काटक, आज्ञायाळू व दुसऱ्यावर प्राप्ति करणारे असतात यांच्यात प्रत्येक मोठीच्या सुखीशी जाऊन अतिस्वल्प विवेचन करण्याचे बौद्धिक सामर्थ्य आहे

ज प ा नी क ण की श ल्य —(चित्रकला जपानी पहा)

शिष्ट —धातूवर व दगडावर नक्की करण्याची कला जपानी लोकांस प्राचीन काळापासून माहीत आहे अत्यंत

जपानांतून नकशी काम व्यापारी धोरणावर करण्यांत येत. १८७६ त जपानात तरबारी कमरेत छटकाविण्याचे बंद झाल्यापासून अलीकडील कारागार पुतळे, पेढ्या, भांडी वगैरे जिनसांवर नकशी करून लाभले आहेत.

जरतार व कलावत्.—जपानांत नित्येक शतकांपासून उत्तम जरतारी कापड निघते. हल्लीं देखील किओटो येथें उत्तम नकशी काढलेले व विप्रविचित्र रंगाचे भित्तिचे पडदे तयार होतात. या कलेंत कावाशिमा याची बरीच प्रसिद्धि आहे. जरतारीप्रमाणें जपानांत कलावत्तुंचि काम फार उत्तम करतात. पूर्वी याचा रंगकामात व विणकामांत समावेश होत होता. परंतु हल्ली यास स्वतंत्र कलेचें महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अलीकडे जपानांत या कलेची इतकी प्रगति झाली आहे की जपानी कारागीर कपड्यावर कपडासारखी चित्रे काढू शकतात.

कुमारकाम.—जपानांत पूर्वीपासून कुमारकाम होत असे. १० व्या शतकांत मातीची भांडी तयार करण्याच्या भटपा होण्या असा पुरावा सांपडतो. परंतु या काळात तयार केलेली मातीची भांडी ओबड धोबड असून त्याचा धार्मिक विधीकडे व स्वयंपाकाकडे व अश्वि इतर किरकोळ कामाकडे उपयोग होत असे. १३ व्या शतकांत जपानात बहाचा प्रसार झाल्यावर तो तयार करण्यास व पिण्यास लागणारी भांडी तयार होऊं लागली. ही भांडी पूर्वीच्या भांड्यांपेक्षा चांगल्या प्रतीची असत. इ. स. १२२३ मध्ये जपानासून केटो शिरोझीम नावाचा मनुष्य कुमारकाम शिकण्याकरिता चीनमध्ये गेला होता. तेथून शिकून आल्यावर यानें बहा तयार करण्याची व पिण्याची मातीची भांडी तयार करण्याकरिता ओशारी प्रांतांतलें सेटो शहरां आवे लाविले. ही भांडी देखील नकशीदार असून साधीच असत. पुढे १५२० मध्ये योरोडाया योशोसुई या नावाच्या मनुष्याने कुची व किंगटेचेन या शहरी पान वपे कुमारकाम शिकल्यावर जपानांत चिनीमातीची भांडी तयार करण्याचा कारखाना काढला. या कारखान्यात तयार होणाऱ्या भांड्यांस निळ्या रंगाची हिलईं असून त्यांवर थोडी वेळदुडी काढलेली असे. यानंतर १६०५ मध्ये जपानांत चिनीमाती सांपडली व तेव्हापासून त्या देशांत ही कला विशेष भरभराटीस आली.

लाखें कामः—जपानी लोक लाखें काम चीनी लोकांपासून सुमारे ६ व्या शतकांत शिकले. पहिल्यानें लांचें काम याथें असून काळ्या लाखेवर होत असे; परंतु पुढे ८ व्या शतकांत त्यावर सोनेरी धांक येऊन तें विशेष शोभायमान होऊं लागलें. ९ व १२ या शतकांच्या दरम्यान जपानांत लाखेवर चित्रे काढू लागले. हीं सर्व चित्रे वनस्पती व इतर असल्याच किरकोळ वस्तूंचि असून तीं खोदीव असत. १४४५-१४९० च्या दरम्यान योशीमासा यानें उदावदार खोदीव चित्रे काढण्याची नवीन युक्ति शोधून काढली. १६

व्या शतकांत या कलेचें महत्त्व वाढून १७ व्या शतकांत तर तिच्या भरभराटीचा कळत झाला.

मुलामा देण्याचें काम.—अलीकडे जपानांत भांडी वगैरे-वर मुलामा देण्याचें काम चांगलें होऊं लागले आहे. पूर्वीपासून जपानी लोकांत हें काम अवगत असे परंतु नें आतां-सारखें उत्कृष्ट नसे.

जपान ची सां प त्तिक रिभ ति व द ळ ण व ळ णः—इ. स. १८७१ सालीं जपानात स्थानिक सरकारी अधिकार्यांची सभा भरून तीत साम्राज्यांतल रस्ते दुरुस्ती व देखरेख करण्याचें ठरलें. सडकांचे तीन मुख्य वर्ग करण्यांत येऊन प्रत्येक वर्गांत काही पोटभेद करण्यांत आले. १८६९ साली साम्राज्यांतल किडीशूक बंदरांत तांदुळाचा दुष्काळ पडला व उत्तर भागांत तांदुळ मुबलक असूनहि स्वरूप व जलद दळणवळणाच्या अभावानें दुष्काळ बड-लेल्या प्रदेशांत तांदुळ पुरविला न आल्यामुळे पुष्कळ प्राण-हानी झाली. ही संधी साधून सर हेन्री पार्कस या इंग्रज बकी-लानें आगगाच्या सुरू करण्याचें अगत्य प्रतिपादन केलें. ओट्ट व ओकुमा या सरकारी सहायदात्री ही मीट सनावर घेऊन १८७२ साली जपानांत पहिल्यानें आगगाची जातू केली. जपानी लोक पहिल्यापासून जलपर्यटन करीत असत. परंतु १६ व्या व १७ व्या शतकांत जपानी सरकारानें राष्ट्र-संरक्षणार्थ एकलकीटपणाचें धोरण स्वीकारल्यामुळे जल-पर्यटनाच्या प्रगतीस बरीच शिथिलता प्राप्त झाली. पुढे १९ व्या शतकांत टूकोगावा याच्या कारकीर्दीत जपानी सरकारानें जलपर्यटनासंबंधी केलेले कायदे रद्द करून पुन्हां-परराष्ट्रांशी जलमार्गानें दळणवळण सुरू केलें. १९१७ साली १४१७८५१२ टनांची जपानी जहाजे होती. जपानांत चौका-नयन शिकविणाऱ्या पुष्कळ संस्था आहेत. त्यांपैकी १८७५ त टोकियोंतली चौकानयनाचें विश्वविद्यालय मुख्य होय. जपान सरकारनें चौकानयनावर देखरेख करणारे एक खातें काढलें आहे. या खात्याचे तीन भाग असून त्यांपैकी एककाकडे अनुक्रमें खलाशांची परिक्षा घेणें दर्यावर्षी व्यापाटावर देखरेख ठेवणें व जहाजे तपासणें हीं कामे सोपविली आहेत. जपानी किनाऱ्यावर परराष्ट्रीय आगबोटी नेमणती येताल अशी ३३ बंदरे आहे.

ष र दे ष ग गः—जपानी लोक घाडसी असून परदेशी जण्यास त्यांनां मुळाचें भोति वाटत नाहीं. पुष्कळ जपानी लोक कोरिया, मॉन्गोलिया व दक्षिण अमेरिका, युरोप, हिंदुस्थान, कानडा, मेक्सीको, आस्ट्रेलिया, युनायटेड स्टेट्स वगैरे देशांत आजून राहिले आहेत. जपानी साम्राज्यांत देखील अमेरिका, चीन कोरिया, ईंग्लंड, जर्मनी, रशिया, फ्रान्स वगैरे देशांतल लोक पुष्कळ आहेत.

पो स्ट व ता रा यं प्र.—या साम्राज्यांत पोस्टलांत १८७१ पूर्वीच स्थापन झालें होतें. पुढें लवकरच त्यामाफित, वसंमानपत्र, पुस्तकें व्यापारी नमुने वगैरेचा व्यवहार होईल

जपानांतून नकशी काम व्यापारी धोरणावर करण्यांत येत. १८७६ त जपानांत तरवारी कमरेस छटकाविण्याचे बंद आल्यापासून अलिकडोळ कारागीर हुतळे, पेव्या, भांडी वगैरे जिनसांवर नकशी करू लागले आहेत.

जरतार व कलावत.—जपानांत कित्येक शतकापासून उत्तम जरतारी कापड निघते. हल्ली देखील किओटो येथे उत्तम नकशी काढलेले व विचित्रविचित्र रंगाचे शिंतीचे पडदे तयार होतात. या कलेंत कावामिशिमा याची बरीच प्रसिद्धि आहे. जरतारीप्रमाणे जपानांत कलावतूंचि काम फार उत्तम करतात. पूर्वी याचा रंगकामात व विणकामात समावेश होत होता. परंतु हल्ली यास स्वतंत्र कलेचें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. अलिकडे जपानांत या कलेची इतकी प्रगति झाली आहे कीं जपानी कारागीर फज्ज्यांवर कागदा-सारखी चित्रे काढू शकतात.

कुंभारकाम.—जपानांत पूर्वीपासून कुंभारकाम होत असे. १० व्या शतकांत मातीची भांडी तयार करण्याच्या भटवा होत्या असा पुरावा सांपडतो. परंतु या काळांत तयार केलेली मातीची भांडी ओबड धोबड असून त्यांना धार्मिक विर्याकडे व स्वयंपाकाकडे व अश्विच इतर किरकोळ कामाकडे उपयोग होत असे. १३ व्या शतकात जपानात बहावा प्रचार आल्यावर तो तयार करण्यास व विण्भास लागणारी भांडी तयार होऊ लागली. ही भांडी पूर्वीच्या भांड्यांपेक्षा चांगल्या प्रतीची असत. इ. स. १२३३ मध्ये जपानांतून केटी शिरोझेज नांवाचा मनुष्य कुंभारकाम शिकण्याकरिता चीनमध्ये गेला होता. तेथून शिकून आल्यावर याने बहा तयार करण्याची व पिण्याची मातीची भांडी तयार करण्याकरिता ओवारी प्रांतांतलें सेटो शहरी आवे लाविले. ही भांडी देखील नकशीदार नवून सार्पल असत. पुढे १५२० मध्ये गौरोंदायू गोशोमुरई या नांवाच्या मनुष्याने फुवो व किंगडेचेन या शहरी पांच वर्षे कुंभारकाम शिकल्यावर जपानांत चिनीमातीची भांडी तयार करण्याचा कारखाना काढला. या कारखान्यांत तयार होणाऱ्या भांड्यांस निळ्या रंगाची शिलई असून त्यांवर थोडी नेबघुडी काढलेली असे. यानंतर १६०५ मध्ये जपानांत चिनीमाती सांपडली व तेव्हांपासून त्या देशात ही कला विशेष भरभराटीस आली.

लावेचें काम.—जपानी लोक लावेचें काम चीनी लोकांपासून सुमारे ६ व्या शतकांत शिकले. पहिल्याने त्यांचें काम धार्य असून काढ्या लाखेवर होत असे; परंतु पुढे ८ व्या शतकांत त्यावर सोनेरी शांक येऊन ते विशेष शोभायमान होऊ लागले. ९ व १२ व्या शतकांच्या दरम्यान जपानांत लाखेवर विंज वाहू लागले. ही सर्व चित्रे वलस्पती व इतर अगत्याच किरकोळ वस्तूंची असून ती कोरीव नसत. १४४९-१४९० च्या दरम्यान योशिमामा याने उडावदार लावेच्याची नवीन युक्ति शोधून काढली. १६

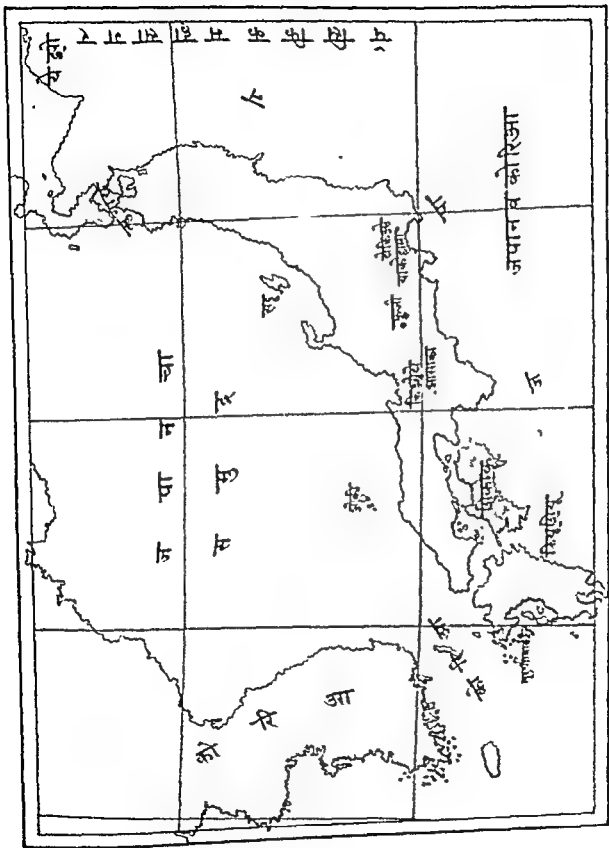
व्या शतकांत या कलेचें महत्त्व वाढून १७ व्या शतकांत तर तिच्या भरभराटीचा फळत झाला.

मुलामा देश्याचें काम.—अलीकडे जपानांत भांडी वगैरे-वर मुलामा देश्याचें काम चांगलें होऊ लागलें आहे. पूर्वीपासून जपानी लोकांस हें काम अवगत असे परंतु ते आतां-सारखें उत्कृष्ट नवे.

जपान ची सांघत्तिक स्थिति व दळण वळणः— इ. स. १८७१ साली जपानांत स्थानिक सरकारी अधिकाऱ्यांची सभा भरून तांत साम्राज्यांतलें रस्ते दुरस्ती व देखरेख करण्याचे ठरले. सडकांचे तान मुख्य वर्ग करण्यांत येऊन प्रत्येक वर्गांत कांदां पोतभेद करण्यांत आले. १८६९ साली साम्राज्यांतलें किजिदाक बंदरांत तांदुळाचा दुष्काळ पडला व उत्तर भागांत तांदुळ मुबलक असूनहि स्वरूप व जलद दळणवळणाच्या अभावांने दुष्काळ पड-लेल्या प्रदेशांत तांदुळ पुरवितानें आल्यामुळे पुष्कळ प्राण-हानी झाली. ही धर्षी साधून सर हेन्री पार्सेस या इंग्रज बडी-लानें आगगाच्या सुक करण्याचें अगत्य प्रतिपादन केले. ओट्ट व ओकुमा या सरकारी सभासदांनी ही गोष्ट मनावर घेऊन १८७२ साली जपानांत पहिल्याने आगगाची बाजू केली. जपानी लोक पहिल्यापासून जलपर्यटन करीत असत. परंतु १६ व्या व १७ व्या शतकांत जपानी सरकारानें राष्ट्र-संरक्षणार्थ एकलकोंडपणाचें धोरण स्वीकारल्यामुळे जल-पर्यटणाच्या प्रगतीस बरीच विघ्नयता प्रस झाली. पुढे १९ व्या शतकांत टुकीगावा याच्या कारकीर्दीत जपानी सर-कारानें जलपर्यटनासंबंधी केलेले कायदे रद्द करून पुन्हां-परराष्ट्रांशी जलमार्गेने दळणवळण सुरू केले. १९१७ साली १४१७८५१२ टनांची जपानी जहाजे होती. जपानांत नौका-नयन शिकविणाऱ्या पुष्कळ संस्था आहेत. त्यांपैकी १८७५ त टोकिओतील नौकावयनाचें विश्वविद्यालय मुख्य होय. जपान सरकारने नौकानयनावर देखरेख करणारे एक खातें काढलें आहे. या खात्याचे तीन भाग असून त्यांपैकी एकेकाकडे अनुक्रमें खलाशांची परिक्षा घेणें दर्ज्याबद्दी व्यापाचावर देख-रेख ठेवणें व जहाजे तपासणें ही कामे सांपविली आहेत. जपानी किनाऱ्यावर परराष्ट्रांचे आगबोटी नागराती येतात अशी ३३ बंदरे आहेत.

परदेशीय वायनाः—जपानी लोक घाडशी अमून परदेशी जाण्यास त्यांना मुख्य भूमि वाटत नाही. पुष्कळ जपानी लोक कोरिया, मॉन्चूरिया व दक्षिण अमेरिका, यूरोप, हिंदुस्थान, कानडा, मेक्सिको, आस्ट्रेलिया, युनायटेड स्टेट्स वगैरे देशांत जाऊन राहिले आहेत. जपानी साम्राज्यांत देखील अमेरिका, चीन कोरिया, ईंग्लंड, जर्मनी, रशिया, फ्रान्स वगैरे देशांतलें लोक पुष्कळ आहेत.

पोस्ट व ता रायंत्र.—या साम्राज्यांत पोस्टखाते १८७१ पूर्वीच स्थापन झाले होते. पुढे लवकरच त्यामाफित, वर्तमानपत्रे, पुस्तकें व्यापारी नमुने वगैरेचा व्यवहार होईल

इतकें मोठें करण्यांत आलें व त्याची मर्यादा वाढवून प्रत्येक मोठमोठ्या ठिकाणी पोस्ट ऑफिस उघडण्यांत आली. सन १८९२ मध्ये त्याचा विस्तार इतका झाला की, त्याच्या मार्फत परदेशाशी व्यवहार होऊ लागला. आणखी काही दिवसांनी याच साध्यास एक रेगिडर बँक जोडण्यांत आली. जपानांत १८७७ च्या वेदार्तनंतर तारावेधनाचा व टेलिफोनचा प्रसार झाला. स. १८८६ त पोस्टवाट्यास तारवातें जोडण्यांत आलें. स. १८८० पर्यंत टेलिफोनचा एक सरकारी कामाकडे उपयोग केला जात असे; परंतु पुढें त्याचा खासगी कामाकडेही उपयोग होऊ लागला. १९१९ साली जपानमध्ये ७७६४ पोस्ट ऑफिस होती. व ५५५१ तारऑफिस होती. इली ९ बीनतारी सेन्सार्डही स्थापण्यांत आली आहेत.

रेल्वे व ट्रॅम.—सन १९०६ च्या मार्चमध्ये रेल्वे सरकारी मालकीची करण्याचा कायदा लागू झालेनंतर जपानने सर्व रेल्वे आपल्या ताब्यांत घेण्यास सुरुवात केली व इतकी सन १९१७ मध्ये जपानच्या ताब्यांत सर्व रेल्वे आल्या. १९२० मध्ये जपानमध्ये ६०७३ मैलभर रेल्वेचें जाळें पसरले होतें. त्याचप्रमाणे जपानमध्ये ट्रॅमवेच्या फॅन्दांची संख्या ७४ असून १०५१ मैलभर ट्रॅमवेचे पसरले आहेत.

जपानाची शेती कीः—या साम्राज्यातील कोरमोसा व साखालिन खेरीज एकंदर जमीन ८९१६७८८० अक्ष रेखीची ५२४८८०२२ एकर बांधाहो, सरकार व स्थानिक सरकार यांच्या मालकीची असून ३५६८०८९८ एकर खासगी मालकीची आहे. या जमिनीचे, साळी पेरण्याची, रब्बीचें पीक काढण्याची व इतर पीक उत्पन्न करण्याची जमीन असे तीन वर्गी केलें आहेत. यांपैकी पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गांत अनुक्रमें ६७९४३७, ५७४१७४५ व २६८८११९ एकर जमीन आहे. जपानातील मुख्य खाणें तांदळाचे मद्दि व लोकांसह्या उपद्रवाच्या मानानें गास्त साठ्यामुळे दिवसेंदिवस तांदुळ मरणा होत आहेत. स. १९०१ साली एका मुशीलास ५ शि. ५ पे. पडत होते ते; इतकी सन १९०६ मध्ये ६ शि. ९ पे. पडू लागले. याशिवाय या साम्राज्यांत चहा व रेशमाची लागवड करितात. १९०६ साली जेथें (जपानांत) ५८२७९१८६ पौंड चहा झाला. येथील चहा मुख्यत्वेकरून युनायटेड स्टेट्समध्ये जातो. एकंदरीत या पिकाची विदेश मरमरात नाहीं. याच वर्षी येथें २४२१५३२४ पौंड रेशीम निघाले. या पिकाची लागवड मात्र वाढत्या प्रमाणांत आहे. याचा अमेरिकेंत व युरोपांत बराच रफ होतो. याशिवाय जपानांत लाक, मेण, तंबाखू हे निर्यातित वस्तू होतात.

शेतकी सुधारणः—जपानातील रॉकडा ६० लोक शेतकी करणारे आहेत. शेतकीत शास्त्रीय तत्वांचा उपयोग करण्यांत जपान युरोपातील पुढें गेलेल्या राष्ट्रांपेक्षां फार मागासले

आहे. १९०० साली जपानांत शेतकरी लोकांच्या जमीनीचे अतिशय लहान पोटविभागांनी प्रतिबंधक असा पायाद ठरविला. याशिवाय इतर महत्वाच्या शेतकीकरितां दोन शेतामधील पडीन जमीनीवर पीक उत्पन्न करण्याचा, रस्ते मर्यादित करण्याचा, शेतकी-कालवे सुलभ करण्याचा, शेतकीत यांत्रिक साधनांचा उपयोग सुलभ करण्याचा, कृत्रिम खतोची उपयुक्तता नजरेस आणण्याचा, नवीन योध घडून पाणी वटविण्याचा व पाणी वाहारे बांधून देण्याचा असे अनेक नियम घडण्यांत आले. शेतकीकरितां लागणारे भांडवल शेतकऱ्यास मिळण्यास सुलभ जावें म्हणून प्रत्येक भागांत एक अशा ४६ शेतकी व व्यापारी येथ्या स्थापन करण्यांत आल्या. याशिवाय सहकारी पतयेथ्यासहि उत्तेजन देण्यांत आलें. ठिरठिकाणी प्रयोगशाळा उघडण्यांत आल्या. जपानी सरकारने रेशीम व चहा यांच्या प्रगतीकडेही योग्य लक्ष देऊन त्यांच्या बाबीस उत्तेजन दिलें. जपानी लोकांस गोमांसाची चट लागण्यापासून शेतकीस बंधन बगैरे अवश्यक गुरांची तूट भासू लागली आहे; व इली शेतकीस गुरांची पुरवणी हा जपानी राष्ट्रापुढें एक महत्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला आहे परदेशातून उत्तम उत्तम साब व पोडे आणून त्यांची अवलाद काढण्याचा जपानी लोकांनी पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाहीं.

१९१६ साली जपानच्या जंगलाचें एकंदर क्षेत्रफळ ४५६७०५११ एकर असून त्यांत १७९५७००० सरकारी व २२२५००० एकर वैदेशीय मरण्याचें होतें. १९१८-१९ साली जपानी सरकारांत जंगलाचें १२७२९४८७ पेन उत्पन्न झालें.

वन हप कीः—जपानातील अनेक वनस्पतींचा व पुष्पांचा अभ्यास अत्यंतिके वनहतिशास्त्रज्ञांनी केलेला आहे. कुलें, वनस्पती व लूथिअॅन्ड्रे यांबद्दल जपानी लोकांची उत्कट आवड असलेली पाहून परदेशाच्या मनुष्यांस फार कुतूहल वाटते. वनस्पतींची लुप्तप्रायी पुष्पमरांन मज होणारी साह्य व तद्दुःखान्द्रेच्या छटा असलेले पक्षी पाहून कोणासहि आनंद होतो. तपकिरी, पादरी, काळी, व पिंगट अशा विविध रंगाच्या छटांमुळे जपानी वृक्षांचे पत्रव फार खुलून दिसतात. ओक, कायू वगैरे अनेक जातींचीं झाडे जपानांत आहेत व द्राक्षाचे वेलहि आहेत. जपानी लोकांचा वसंत ऋतु फेब्रुवारी महिन्यात सुरू होतो व येथील सुन्या वैशाखाप्रमाणें, नूतन वर्षास तेव्हा पासूनच सुरुवात होते. ऋतू व येथी यां शाखांची जपानी लोकांस फार आवड आहे; व माळयाकडून त्यांची फार चांगली ओपासना केली जाते. ऋतू, येरी व पीन यांना चांगलाच मोहोरे येत नाहीं व त्यांनी कडेहि उलटून नवतात; परंतु या शाखांवर जपानी लोकांचे फार प्रेम असतें. प्रीभा ऋतूत सरोवरे कमळच्छादित होतात. हिवाळ्याशिवाय सर्व ऋतूत जपानमध्ये फुलांची समृद्धि असते. उषांनं तयार करण्याची प्रवृत्ति जपानांत फार आहे. दहाव्या

शतकापासून अनेक चित्राविचित्र सुंदर बागा सयार करणाऱ्या कलेची दिवसेदिवस प्रगतीच होत गेली असे दिसते. कृत्रिम सरोवरे, डॅकच्या खडक, वगैरे तयार करून उद्यानांत शोभा आणण्याचे प्रयत्न करण्यांत येतात. जपानी मांढी वृक्षांनी छाटून शाखा, पाने व पुष्पा यांच्या वाटीस योग्य प्रमाणांत ठेवण्याची तो काळजी घेत असतो. जपानी फुले साधारणतः गैररहित असतात. अनेक जातींची पुष्पे व वनस्पती जपानमध्ये आहेत. सुपीक जमीन, अजुकूल हवामान व नियमित काळी होणारा पर्जन्यवृष्टि, यामुळे जपानातील वनस्पतींची समृद्धि फायम दिकून राहिली आहे. तांदूळ, गहू, अबस वगैरे पान्ये होतात. चवडा, बारी, मुळे, तेथे होतात. चहाची लागवड बरीच होते. तेथे लहानकृपा प्रवेश १९ व्या शतकांत झाला.

प्राणी.—महाद्वीपापेक्षा अथवा खंडापेक्षा त्याच्या जवळ असणाऱ्या बेटांत प्राण्यांची संख्या फार कमी असते असा एक नियम आहे. परंतु जपान या नियमास अपवाद आहे. जपानांत सस्तेन प्राण्यांच्या पन्नास उपजाती आहेत. व्याघ्र व सिंह तेथे नाहीत. पिण्ट व काळ्या रंगाची अस्वले, कुत्रा, कोल्हा व वानर हे प्राणी बरेच आढळतात. रानडुकर व काळबाई वगैरे प्राणी अल्पांत आढळतात. घोडा, बुकर, कुत्रा, मांजर, बदके व इतर वगैरे पाळीव प्राणीहि तेथे आहेत. जपानांत अनेक पक्षी आहेत. गणरा नादयिगेल, कोकिया, भारद्वाज व किमणी वगैरे अनेक पक्षी आढळतात. गळूड व बहिरिचसाणा ह्या जपानी पक्ष्यांच्या ३५९ जाती आहेत असे म्हणतात. खाण्यासाठी शिकार करून मारण्याचेहि अनेक जातीचे पक्षी आहेत. वगळ व कौच हे जपानी चित्ताऱ्यांचे मोठे आवडते पक्षी आहेत. पोहण्या पक्षी-ह्याहि अनेक जाती जपानमध्ये आहेत. सरपटणाऱ्या प्राण्यांत सांघ जाती असून थारिकटश्या कांदवाला गहूच देण्यांत येते. सापाच्या १० जाती असून त्यांपैकी एकाच जातीचा साप विपारी असतो असे म्हणतात. सरडे, नेहक वगैरे अनेक प्राणी आढळतात. जपानी बेटांच्या मोठ्याती असणाऱ्या समुद्रांत अनेक जातीचे मासे सांपडतात व त्यांपैकी, डुरुन येणारे बरेच मासे असतात. जपानच्या मोठ्या असणाऱ्या समुद्रांत ९ जातीचे मासे मुख्यतः सांपडतात व त्यांच्या उपजातीहि अनेक आढळून येतात. अनेक जातीचे व विविध रंगांचे स्तंभ व किटक जपानांत आहेत व रेशमाचे किडीहि तेथे बरेच सांपडतात. नया व सरोवरे यांत विविध जातीचे खेकडे असतात.

व्यापार.—राष्ट्रीय व सार्वराष्ट्रीय व्यापाराची वाढ होण्यास पूर्वी जपानांत अजुकूल अशी परिस्थिति नव्हती. सार्वराष्ट्रीय व्यापार करण्याबद्दल सरकारचा कटाक्ष असे व परकीयांची व्यापार करणाऱ्यांस कडक शासन होत असे. लष्करी नौकरीबद्दल जहागीर देण्याचा शिरस्ता जेव्हा आ-
min नौना त्या वेळेपासून व्यापाराची दिवसेदिवस भरघ-

राट झाली आहे असे दिसून येते. मैत्री युगापासून जपानी उद्योगधंद्यांचा उत्कर्ष होत गेला. व्यापारप्रमाणे त्यांच्या परदेशाच्या व्यापाराचीहि वाढ होत गेली असे दिसते. प्रथमतः परदेशावरून व्यापार करण्यांत बरेच अडथळे आले. सार्वराष्ट्रीय व्यापाराची कल्पना लोकप्रिय झाली नव्हती व सोन्याच्या वाढतीत जपानी नाणे आणि युरोपातील देशांचे नाणे यांच्या किंमतीत मोठी तफावत असल्याने जपानचे नुकसान होऊ लागले. तिसरा अडथळा म्हणजे परदेशाशी होणाऱ्या व्यापाराचेवधी जपानी अधिकाऱ्यांनी दाखविलेला मनाचा कोतेपणा वहा व रेशम या बाबतीत जपानला फार फायदा झाला. फ्रान्स, इटली व हॉलंड या ठिकाणी जपानी कच्चा रेशमाचा फार खप होऊ लागला जपानचा हिरवा वहा अमेरिकेत फार खर्च लागला. १८७३ पासून १९०७ पर्यंतचा जपानी व्यापाराचा इतिहास पाहिला तर जपानने परदेशांशी व्यापार करण्यांत फारच प्रगति केली आहे असे आढळून येते. परकीय गुमास्तांची जपानला फार मदत झाली. जपानी व्यापाराच्या भरभराटीची अन्तःकाळ कारणे अनेक असून त्यांचा इतिहास बराच मोठा आहे. अमेरिका, चीन, येटियन, हिंदुस्थान, जर्मनी, फ्रान्स व कोरिया इतक्या देशांवरून जपानचा आयात व निर्यात व्यापार सुरू असतो. याकोहामा व कोबे ही व्यापारी बंदरे फार प्रसिद्ध आहेत.

जपानचा महायुद्धामध्ये परराष्ट्रांशी असलेला व्यापार अतिशय वाढला. १९१३ साली १३६२ दशलक्ष मेन व्यापार होता तो १९२० साली ४२८४ दशलक्षापर्यंत गेला. १९२० साली जपानमध्ये २३३६७५ हजार मेन किंमतीच्या मालाची आयात व १५४८१५ हजार मेन किंमतीच्या मालाची निर्यात झाली. निर्यात वस्तूंत, रेशम, सूत, औषधे, कागदाच्या पेक्षा, कोळसा, रॉमॅट, भांडी, मातीची व दारिद्र्याची, पायड इत्यादि वस्तू प्रमुख होत. आयात मालांत कापूस, खोडख, लोकर, तांदूळ, औषधे, यांत्रिक सामान, तेल, कातडी, रंग, कापड इत्यादि वस्तू मुख्य होत. १९१८ मध्ये, जपानांत १६१ सरकारी कारखाने व २२३९१ खासगी कारखाने होते. १९१४-१८ सालाच्या दरम्यान जपानने २३३ जहाजे बांधली. त्यांची एकंदर वाहकक्षमि ९७२८०७ टन होती. दर्यावरील व्यापारामध्ये महायुद्धानंतर जपानचा तिसरा नंबर होता. १९२० साली जपानजवळ २९६६००० टनांची जहाजे होती. जागासाठी, कवासानी, इत्यादि ठिकाणी जहाजे बांधण्याचे कारखाने आहेत.

उद्योग धंदे.—घेतली, रेशम व लाखीकाम, मातीची व धातूची कामे, व चित्रकला इत्यादि बाबतीत जपानची फार प्रसिद्धि आहे. मैत्री युगाच्या आरंभी जपानांत फारसे समा-
यिक कारखाने नव्हते. १९०६ सालच्या अखेरीस जपानांत समायिक मोठ्याठिकाणा व पातळ्या मंडळांची संख्या

१९२९ इतकी शाही होती. प्राचीन काळी फेरियांताळ तज्ञ कोष्टी व रंगारी आणून कारखाने चालविले अत अस्त. यौद्ध धर्माचा प्रसार शास्त्रांतून जपानांत कला-कौशल्याची झपाट्याने वाढ झाली. माराथ्या दातकांत धातु-वृत्तीचा जपानांत चोहोंकडे उदय झाला व चिलखत आणि तरवारी करण्याचे कारखाने चोहोंकडे सुरू झाले. पुढे माथाय राष्ट्रांची संधि आख्यापासून उद्योगधंदे व कला-कौशल्य यांचे शिक्षण देण्याच्या संस्था जपानांत निघाल्या. सीमेत तयार करण्याचे, छापण्याचे, पुस्तक बांधण्याचे, काढ करण्याचे, व साधन तयार करण्याचे अनेक कार-खाने सुरू करण्यांत आले. चोहोंकडे प्रदर्शन भरविण्यांत वेळ लागली व जपानी माल परदेशी पाठविण्यासहि सुरक्षित झाली. लोकांची दृष्टीय यांत्रिक साधनांची बदलत्यामुळे जुने पुराणे कारखाने बसत चालले. परंतु सरकारने त्यांना हात दिला. ग्रियांना कलाकौशल्य शिक्षविषयाची तमबीन कर-ण्यांत आली. सर्व देशभर उद्योगधंद्याची आवड उत्पन्न व्हाव व प्रत्यक्ष मदत करून जपानी सरकारने या कामी कारभार घेतले.

जपानमधील रेशमी कापड तयार करण्याचा धंदा मुख्यतः धानकांदूनच चालवला जातो. १७१८ साली जपानमध्ये रेशमाचे कारखाने ३८४८ असून त्यांत १२०११० स्त्रिया व ६४१८८ पुरुष काम करीत होते. रेशमाच्या धंद्याच्या खालोखाल कापसाचे सूत काढणे व कापड विणणे हा प्रमुख धंदा आहे. १९१८ साली कापसाचे सूत काढणे व विणणे हे काम करणारे ६७१० कारखाने होते. १९१९ साली जपानमध्ये २५० लोखंडाचे कारखाने होत; व इतर यांत्रिक सामान तयार करणारे २७०० कारखाने होते. महायुद्धा-पूर्वी जपानमध्ये रंगाचे कारखाने नव्हते म्हणून तरी चालले; पण महायुद्धाच्या प्रारंभानंतर जर्मनीमधून जपानला वेळेवर रंग वेईनाचे तेलही जपानने स्वतःच रंग तयार करण्यासाठी खटपट केली. व सर्व प्रकारचे रंग जपानमध्ये निरूप लागले. १९१८ साली जपानमध्ये १०० कारखाने असून त्यांमधून ८० प्रकारचे रंग तयार होत होते. औपचारिक व रासायनिक द्रव्ये महायुद्धापूर्वीच जपानमध्ये तयार होत होती. पण महायुद्धामुळे ती मोठ्या प्रमाणावर तयार होऊ लागली. रासायनिक द्रव्ये करण्याचे जपानमध्ये १९१८ साली ८४१ कारखाने असून त्यांमधून सल्फ्युरिक, हॅड्रोक्लोरिक व नैट्रिक अॅसिड, सोडियम सल्फेट, कार्बोनेट ऑफ सोडा, कॅल्सिक सोडा, आयोडिन, पोटॅशम क्लोरेट इत्यादि द्रव्ये तयार होत असत.

जगाधंदी व व्यापिक स्थितिः—लष्करी जहागिरीची पद्धत जपानांत लागली होती त्यावेळी जपानांतली सर्व जमीन सरकारीच्या मालकीचीच आहे असे मानले जात असे. स्थान राखणे, राज्यकारभार चालविणे वगैरे गोष्टी-करिता लष्करी नोकरीवद्दल जहागीर धारण करणाऱ्यांनी

सारा वसूल करण्याचा व वाढविण्याचा अधिकार असे. १८७१ च्या सुमारास लष्करी जहागिरीची पद्धत बंद झाली. १८६७ ते १८७१ च्या दरम्यान आर्थिक हलाक्यामुळे मोठा प्रचारांत आणणे जपानला भाग पडले होते. परंतु पुढे मोठांची संध्या आसून वाढव्यामुळे या बाबतीत सुधारणा करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. पूर्वी लष्करी नोकरी-वद्दल जहागीर धारण करणाऱ्यांकडून निरिनाल्ल्या दरांनी व पद्धतीने सारा वसूल केली जात असे. परंतु राष्ट्रांत एकच पद्धत अमलांत आणण्याकरिता सर्व जमिनीची नवीन पाहणी करून जमाबंदी करणे जरूर झाले होते. दोन वर्षांत, सर्व जमिनीची नवीन जमाबंदी करण्यांत आली व हे काम १८८१ मध्ये पूर्ण झाले. जमिनीच्या मानव्या पाहण्यामुळे शेतकऱ्यांचा बराच फायदा झाला व त्याच्याबरोबर करांचे अंश वरेंच होऊन त्यांचे रेश्मे, पोस्ट, टेलिग्राफ, कालवे इत्यादि बाबी-मुळे सरकारी उत्पन्नापेक्षा बऱ्याच जास्त होऊ लागली; म्हणून सरकारला राष्ट्रीयलायक मोठा काढाव्या लागला. कागदी नाण्यांच्या प्रभाबरोबर पेन्ना काढण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला. ग्रिन्स हट्टी, मॅक्सिन् इन्.कॅपे, मार्किन्स मॅट्सुराटा, फोर्ड-ओकमा व बॅरन्स शिष्टाबा हे लोक जपानच्या आधुनिक आर्थिक संपन्नतेस कारणीभूत झाले आहेत. लष्करी जहागिरीची पद्धत होती त्यावेळी पेन्ना नव्हत्या व कोही खासगी संस्था होत्या त्या खासगी दुकानांत किंवा संस्थेत बरीच अवयवस्था असे. त्यावेळी सामाईक भाडवलाच्या मंडळ्यांची व्हावनाच लोकांना आलेली नव्हती. १८७२ साली पाश्चात्यांच्या पद्धतीप्रमाणे राष्ट्रीय बँका जपानमध्ये स्थापन झाल्या. जपानी बँका अथवा पेन्ना अर्वाचीन पद्धतीप्रमाणे सुरू झाल्या तथापि त्यामध्ये उत्तरोत्तर बरेच फरक बरे होत गेले याचा इतिहास बराच मोठा आहे.

इसो जपानी युद्धानंतर जपानची सांपत्तिक स्थिति फार खालावली होती. पण जपानने स्थितून हळू हळू आपले घोळे वर काढण्यास सुरुवात केली होती. महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर मात्र जपानच्या व्यापाराला बराच रंग झाला. युरोपमधील बराच व्यापारी वर्ग व मजूर वर्ग युद्धांत सुख्यामुळे युरोपमधील व्यापार संपादू लागला. ही संधी साधून जपानने आपला माल मोठ्या प्रमाणावर काढण्यास सुरुवात केली. विशेषतः जहाजे, लोखंडी व पोलादी युद्धोपयोगी सामान, रसायने इत्यादि बाबतीत तर जपानने अतिशय माल उत्पन्न करण्यास सुरुवात केली; व या युद्धांत जपानला अतोनात फायदा झाला. पण युद्धतहकुर्वीनंतर युद्धोपयोगी सामानाचा मागणी नेहनाशी झाली. त्यामुळे बरेच कारखाने बंदपारंत आल्यासारखे झाले. पण जपानने पूर्वी भयंकर पैसा मिळवून ठेवल्याकारणाने जपानला ही सांपत्तिक निकटवाच्या तितकीशी जगविली नाही. तात्पर्य या महायुद्धात उद्योगधंद्याच्या बाबतीत युरोपियन राष्ट्रांच्या जोडीला जपान जाऊन बसले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

जमाखर्च—महायुद्धापूर्वी जपानचे ६३८७३००० येन उत्पन्न व ५६९१५४००० येन खर्च होता. पण महायुद्धा-मुळे उत्पन्नांत व खर्चांत दोन्ही बाबतींत प्रचंड वाढ झाली. १९२१-२२ साली जपानचे उत्पन्न व खर्च १५६९५४२००० येन होता. १९१९-२० साली जपानला अंतर्राष्ट्रीय व परराष्ट्रीय मिळून २७९३०००००० येन कर्ज होतें.

राज्यकारण—जपानी वादग्रहास परदेशस्थ लोक 'मिक्डो' असे म्हणतात व जपानी लोक त्यास 'देनशी' असे म्हणतात. 'जपानी इतिहासावरून पाहतां इलीया वादग्रहा हा मुख्य दशभिस्मूटेन्नेयापासून १२१ वा पुरुष होय. या राजवंशाचा आरंभकाल सुमारे इ. स. ७१२ पर्यंत जाऊन पोचतो. जपानी इतिहासाला सुरुवात शास्या-पासून एकच राजवंश चालत आलेला आहे व त्याचीच चार मुख्य राजघराणी आहेत. मुख्य घराण्यांत गीरीस संतति नसेल तर या चार घराण्यांक जीवल्या पुरुष गादीवर चारस होतो. जपानांत मोठे सरदारमंडळ पूर्वापासून चालत आले होते; व १८८४ पासून फी (प्रिन्स), करे (मार्किज), टाकु (काऊंट), शि (व्ह्याकाऊंट), वन (बॅरन), अशा पांच पदव्या निर्माण करण्यांत आल्या आहेत. बरील पदव्या सरदार-शिवाय इतर लयाक्ष व्यक्तींनाहि देण्यांत येतात. १९०४-५ साली सरकारी बहुमानाच्या पदव्या धारण करणारे लोक जपानांत ९१२ होते. पूर्वी मिक्डोच्या हातची सत्ता आजून शोगुन केनापशी राज्यकारभार पहात असे. १८६७ त शोगुनची सत्ता लयासमेली. पूर्वी जपानांत जाण्यास परकी-यांना मज्जाव होता तो १९ व्या शतकात काढून टाकण्यांत आला. १८७१ मध्ये जुन्या जहागिरदारांच्या लय झाला. १८८२ मध्ये कॅबिनेट बनवून राज्यकारभार सुरू झाला. १८९० पासून जपानी पार्लमेंट सुरू झाली. राज्यकारभारांत एकंदर नऊ खात्री असून त्यांची व्यवस्था नऊ प्रधान पदातार. परदेश, गृह-कारभार, जमाबंदी, युद्ध, आरमार, म्यायखात, शिक्षण, व्यापार, शेती व दळणवळण अशा नऊ खात्यांचा व्यवहार पाहणारे नऊ प्रधान व मुख्य प्रधान अशा दहा लोकांचे प्रधानमंडळ बनलेले असते. प्रधान-मंडळाची नेमणूक वादग्रहा करितो. प्रधानमंडळ व वादग्रहा यांच्याशिवाय आणखी एक मंडळ असते, त्यास 'प्रिड सुसही' असे म्हणतात. या सुसहीच्या बळगवर जपानचा अभ्युदय झाला. एक विहिद कौन्सिल असून त्यांत १९०९ साली २९ सदस्य होते व फंडमन्साल प्रिन्स यामागाटा हा त्याचा अध्यक्ष होता. राजास सत्ता देणें हे विहिदकौन्सिलचे काम असते.

प्रतिनिधिमंडळ व सरदारमंडळ असे जपानी कायदे-मंडळाचे दोन विभाग आहेत. सरदार मंडळातील बहुतेक लोक सरदारांकडून नेमण्यांत आलेले असतात व लोकांफे निवडून आलेले लोक प्रतिनिधिमंडळांत असतात. प्रत्येक विशिष्ट गुणसंपन्न व्यक्तीस मतदानाचा हक्क असतो व मत-

दान गुप्त रीतीने करण्यात येते. प्रतिनिधिमंडळाची निवडणूक चार वर्षांतून एकदां होते व सरदारमंडळाची सात वर्षांतून एकदां होते. वनेटाशिवाय कायदेमंडळास समान हक्क आहेत. 'टाएट' नामक वरिष्ठ कायदेमंडळ पूर्ण मुखत्यार असते व तेथील काम पद्धतशीर असते.

टाएट समेच्या मंत्र्यशिवाय कोणताहि कर घसविला जात नाहीं. युद्ध पुकारणे, तह करणे, अधिकारी नेमणे व काढून टाकणे, जहरीचे कायदे पास करणे व पदव्या देणे वगैरे सर्व गोष्टी करण्याची जपानी वादग्रहाला पूर्ण सत्ता असते. लोकमतास पूर्णपणे वाव देण्याचे धोरण स्थानिक सरकारच्या कारभारांत असलेले दिसून येते. प्रत्येक जिल्हा, जालुका, शहर व खेडे स्वयंशासित असले अशीच योजना करण्यांत आलेली आहे. लोकसहयेच्या प्रमाणांत, प्रत्येक ठिकाणच्या सभेच्या सदस्यांची संख्या ठरविणेली असते. मतदानाचा हक्क प्रत्येकांना व्यावसायिकांनी कमी जास्त करावर अवलंबून असतो, व सर्व कारभार निवडून आलेल्या लोक-प्रतिनिधींच्या मार्फत चालतो. कर घसविणे, वनेट पास करणे, व कर्ज उभारणे वगैरे कामे करताना, गृहमंत्र्याची परवानगी घेणे जरूर असते.

सैन्य—सैनिकांचे राष्ट्र असा जपानचा पूर्वापासून नाव-लौकिक आहे. इ. स. ७ व्या शतकाच्या अखेरीस जितो नामक राणांच्या अमदनांत मुलकी व लष्करी अशी दोन स्वतंत्र खात्री अमलांत आली. लष्करी खात्याची त्या काळापासून स्वतंत्र स्थापना झाली व प्रत्येक जिल्ह्यांत एकेक लष्करी खाते सुरू करण्यांत आले. राष्ट्रातील सुमारे ३ धडपुड पुरुष लष्करी तात्मांत सामील होत असत असे म्हणतात. लष्करी नोकरीच्या सुदृढीत कर-माफी असे. लष्करासुद्धी सरकारच्या मालकीची असे व युद्धशिक्षण देशाच्या वेळी किंवा प्रत्यक्ष युद्धांत शस्त्रावाचा पुरवठा सरकारांतून होत असे. आठव्या शतकांत वेढे शास्त्रापासून सैनिकांचा दर्जा वाढला व सैन्यमर्यादात जास्त लोकांचा समावेश होऊन लागला. लष्करातील काही जागा शिडिनाद अशा असत. दहाव्या शतकाच्या आरंभी शस्त्रां विद्यार्थ्यांच्या परवानगी फक्त लष्करी वर्गास (सामुराई) मिळाली. लष्करी व मुलकी, (सामुराई व सामान्य मनुष्य) यातील भेद, कोणत्याहि प्रकारच्या धर्मभेदावर व जाति-भेदावर स्थान झाला नव्हता.

प्राचीन काळी जपानी वीरांची शस्त्रां म्हटली म्हणजे घनुष्यवाण, तरवार व चिलखत ही होती. लहान तेंडे लढाईत फार उपयोगी पडत व त्यावेळी जपानांत धिप्पाड लढाऊ घोडे नव्हते. उत्सवप्रसंगी किंवा लढाईत निशाणांचा उपयोग करीत असत. त्या निशाणांवर वेद, सूर्य, व्याघ्र किंवा एखादे पवित्र चिन्ह काढात असत. बायें वाजवून व शस्त्राद कडून लढाईच्या हालचाली होत असत. क्षात्र युगामध्ये एखाद्या कैद्याचा नरवली सुदारणी देत असत.

जपानमध्ये पूर्वापासून द्वंद्वयुद्धाची शाल आहे व व्यापिताः युद्ध करण्याची त्यांची पूर्वी पार प्रवृत्ति असे; परंतु ११७४ मध्ये मोंगोल लोकांनी जपानवर ह्यारी केली त्या वेळेपासून जपानी लोकांनी आपल्या युद्धकलेत इट फरक घडवून आणला. युरोपीयन युद्धदला जपानला १७ व्या शतकात अरगत झाली व यामाग्या लोकां यांनी नवीन पद्धतीने जपानी सैनिकांस शिक्षण देण्यास सुरवात केली. सतराव्या शतकांत यामाग्या यांनी युद्धशास्त्रावरील प्राचीन चिनी ग्रंथ पाहिले व त्यांत आधुनिक काळात योग्य होतील अशी काही तत्वे त्यात आढळून आली. सामुराईनामक एक विशिष्ट लष्करी वर्ग जपानात होता व त्याचे आठ मुख्य लष्करी कर्तित्वे नियम प्रसिद्ध आहेत. कमकुवतपणा उत्पन्न करण्याच्या सुधारणेचा विषय करून, लष्कराधिकार, स्वातंत्र्य व योग्य या गुणांची युद्धी राष्ट्रात घडवून आणवी असा प्रयत्न हेतु सामुराई पद्धतीत असलेला आढळून येतो. ह्यारीची नामक आमदंड्यांची भयंकर पद्धत सामुराई वर्गांनी ह्यारीकरी होती. सुरुवाते अज्ञान व भय न बाळगता स्वतःच्या हिंसा दुष्टाच्या हाताचकल स्वतःचा बळी देणे, एखाद्या लष्कराच्या कार्याधीनता मरण्यास तयार होणे, असे ह्यारीकरी करण्यातील हेतु आहेत. आत्मयज्ञ हाच सामुराईच्या सर्व शिकवणीतील मूळ हेतु होय. सन व गोनामक लोकांनी चिनी ग्रंथावरून जपानी युद्धशास्त्राची बरीच तत्वे संकलित केली आहेत.

केवळ ग्राहक्य कर्तव्यनिवेष्टां सामुराई पंथात, आत्मत्यागाची हकीत उत्पन्न करण्यास काही तरी आस्त सामर्थ्य देणारे तत्त्व हवे होते व ते युद्ध प्रमांमुळे त्यांचा प्राप्त झाले. परकीय विरोध सामुराईंनी बहिष्कार घातला होता; परंतु नागासाकीचा गव्हर्नर, डाकाशिमा शुइन यास असे आढळून आले की, परकीय विरोध्या अभावी, जपानचा चीन प्रमाणे नाश शास्त्रावाचून राहणार नाही, म्हणून हॉलंड-हून त्याने नव्या पद्धतीच्या लोका व बंदुका आणविल्या व यापदल त्यास तुल्यतात टाकण्यात आले. एखाद्या यांनी पुन्हा युरोपीयन लोका व बंदुका आणल्या व दाळगोळा तयार करण्याची यंत्र त्यांनी हॉलंडहून विकत आणली. शेवटी १८६२ मध्ये शोगुन सरकारने पाखाय लष्करी पद्धतीचा अंगिकार केला. १८६८ मध्ये किओतो येथे लष्करी शाळा स्थापन झाली खोम्सुरा सद्युगिरो यांनी लष्करी शाळा स्थापन केल्या, विदिगाद लष्करी अम्मलदारांची पद्धति बंद केली व सर्व वर्गातील लोकांना सैन्यात वेश्यास व उच्च पदवीस बढण्यास त्यांनी सुक्षेपि दिली. सर्व साम्राज्य सहा लष्करी जिल्ह्यांत विभागले जाई अशीहि त्याची योजना होती. यामाग्या, टाअरि टोगोप्रभृति युरोपांत गेले व तेथे लष्कराची पाहणी करून १८७२ मध्ये त्यांची, टोकियो, सॅडोई, ओसाका व फुमातोटी या ठिकाणी लष्करी जवण्या स्थापन केल्या. फ्रेंच व जर्मन लष्करी लोकांच्या देखरेखी-

खाली जपानी लोक लष्करी शिक्षण घेऊ लागले. इयसुसकर्मदळे चोहोहोडे स्थापन करण्यांत आली. सर्व जातीच्या लोकांना लष्करी शिक्षण देण्यांत येऊ लागले. आर मा र.—नौकानयन विद्या जपानला, पूर्वकामन अवगत होती. मध्ययुगीन काळात, जलमार्गांनी जपानचा हिंदुस्थान व समग्र याच्याशी व्यापार चालत असे; आणि कोरिया व चीनच्या किनार्यावरील जपानी लोक नावचे गिरी करीत असत. तथापि नौका वांधण्याच्या पद्धत जपान आपल्या शेजारच्या देशांपेक्षाहि फार मागे होता असे दिसते. १८५५ साली डच लोकांच्या नेतृत्वाखाली नौकानयन विद्या शिकवण्याची सोय नागासाकी येथील शाळेत करण्यांत आली व त्याच साली तेथे एक लोडंडाचा वारसाना फाटण्यात आला. १८५७ व १८५८ साली जपानने दोन जहाजे डच लोकांपासून विकत घेतली व हिंदुस्थानिया राष्ट्रांनी एक जहाज जपानला दिले १८६० मध्ये पॅसिफिक महासागराचे जपानी आरमारांनी प्रथमच उद्घाटन केले. पुढील जपानी लोक हॉलंडात नौकानयन विद्या शिकण्यास जाऊ लागले. योकोसुका येथे एक गोदी वाघण्यांत आली. डच व फ्रेंच लोकांनी आरमारालापात जपानला अत्यंत मदत केली; परंतु समुद्रातील युद्धाचे ज्ञान तेच जपानला इतर भाषातूनच शिकावे लागले. युद्धाची येथील शाळेत शिकवण्याकरिता १८७३ मध्ये इंग्लंडहून ३० तज्ज्ञ जपानात आले. १८८२ मध्ये जपानात ३० क्रुझर व १२ टॉरपेडो वाघण्यात आल्या. १८९४ मध्ये चीन व जपानमध्ये युद्ध झाले, त्यावेळी जपानी आरमार फार सुधारले होते. रुबोनाची युद्धात जपानी आरमाराचा प्रभाव चांगलाच दिसून आला.

१९२० साली जपानमध्ये ८४ पायदळाच्या पलटणी, घोडदळांच्या २८ पलटणी सोलंदाजाच्या ३५ पलटणी, ४ वैमानिकदलाच्या पलटणी होत्या. जपानमध्ये १७ वर्षे बग्याच्या माणसाने लष्करी शिक्षण घेतले व पाहिले असा सक्तीचा कायदा आहे. १९१३-१२ मध्ये अंदाजपत्रकाच्या मेळवण्यावेळी जपानसरकारने एक कायदा करून, त्यांत १९२७ पर्यंत जपानने ४ बॅटलियन, ४ बॅटलकडरे, १२ सार्ची फुर्से, ३१ बिनासिका, ५ ससबोर्टी यंत्रिवाय पुष्कळ पाणबोटी तयार करावयाच्या ठरविल्या आहेत.

शिक्षण.—प्राचीन काळी चीन व कोरिया देशातील संस्कृतीचा व वादप्रमाणाचा जपानवर परिणाम झाला होता याबद्दल दुमत नाही. सहाव्या शतकाच्या अखेरीस जपानी लोक चीन देशात कन्फुशियन व बौद्धधर्माचा अभ्यास करण्यास जाऊ लागले. सतराव्या शतकात जपानमध्ये शाळा स्थापन झाली. इ. स. ७९४ मध्ये मोठ्या प्रमाणावर शिक्षण प्रचार करण्यास सुरुवात झाली व किओटो येथे एक विद्यापीठ स्थापन झाले. शिक्षणपद्धत व अभ्यासाचे विषय या बाबतीत जपानने प्रथम चीन देशाचेच अनुकरण केले.

चिनी लोकांची पितृभक्ति व जपानी लोकांची राजनिष्ठा व देशभिमान यांचे मधुरमिलन जपानी शिक्षणपद्धतीत पडून आलें. ११ व्या शतकाच्या अखेरीस जपानमध्ये अनेक विदुषी निर्माण झाल्या व रथांच्या धंद्यांस जपानी अभिजात बल्हण्यांत उच्च स्थान मिळालें. मध्ययुगांत लष्करी शिक्षणास महत्त्व प्राप्त झालें व केवळ पुस्तकीज्ञानास समाजांत मान राहिला नाहीं. बाराव्या शतकाच्या अखेरीस लष्करी नोकरीबद्दल जहागिर्या देण्याची पद्धत अंमलात आल्यामुळे लोकप्रवृत्तीस निराळें वळण लागलें; परंतु पुढें राजकारण बदलत चालल्यामुळे व बौद्धधर्माचा प्रभाव टिकून राहिल्यामुळे शैक्षणिक प्रगति अगदीच कंटीत झाली नाहीं. १२६० मध्ये शोग्यांच्या देवळांत एक सार्वजनिक पुस्तकसंग्रह करण्यांत आला. बौद्ध भिक्षूंनी शिक्षणप्रसार करण्याच्या बाबतीस बरीच मेहनत घेतली.

मैत्री युगांत शिक्षणाचे पाऊल धरंच पुढें पाडूं लागलें. सतराव्या शतकांत, शोगुन सराण्याच्या अमदानीत शिक्षणाची चळवळ जोरानें सुरू झाली होती. अनेक सरदार लोक स्वतः शिकूं लागले व शिक्षणसंस्थांस मदत करूं लागले. वैद्यशाळा बांधण्यांत आली व भूगोल, गणित, बाह्यभूत, तत्त्वज्ञान इत्यादि विषयांस फार प्रोत्साहन मिळूं लागलें. २४० शाळा सरदार लोकांकरितां अस्तित्वांत आल्या व लष्करी शिक्षणाच्याहि शाळा काढण्यांत आल्या. अठराव्या शतकाच्या आरंभास पाश्चात्य सुधारणेचे महत्त्व जपानी लोकांस कळूं लागलें व क्रोडोतिप, वैद्यकी व भूगोल या विषयांची लोकप्रियता वाढूं लागली. येथे येथे परकीय भाषा शिकण्याची शाळा १८५०मध्ये स्थापन करण्यांत आली, व १८६२ त यूरोपीय व भौतिकशास्त्र शिकविण्याची जपानमध्ये सोय करण्यांत आली. व्यापारी शिक्षणास उत्तेजन मिळूं लागलें व सुशिक्षितांखेरीस कोणालाहि उच्च सरकारी नोकरी यावयाची नाहीं असे ठरविण्यांत आले. दाराद्वारात सत्तांचे व भोक्त आयमिक शिक्षण सुरू करण्याचे ठरले. १८६८ साली राजाची नट झालेली सत्ता जेव्हा पुनः प्रस्थापित झाली, तेव्हा जपानी शिक्षणपद्धतीत मोठा फरक पडला. हायस्कूलांतून व कॉलेजांतून शिकविण्याकरितां अमेरिकन, इंग्लिश व जर्मन प्रोफेसरांची नेमणूक झाली. सरकारनें हुपार विद्यार्थी परदेशी पाठविले. स्त्रीशिक्षणाचीहि जपानमध्ये फार प्रगति झाली आहे. विश्वविद्यालयांतून भौतिकशास्त्र शिकविण्याची सोय झाली व औद्योगिक शिक्षणहि मिळूं लागलें.

धर्म—जपानी लोक आपल्या धर्मपंथाचा 'देवधर्म' असें म्हणतात. त्याला चिनी भाषेंत शितो असा प्रतिशब्द आहे. म्हणून परत्य लोकांनीं हांस शितोधर्म असें नांव ठेविलें आहे. कांहीं वृष्टपदार्थपूजा व कांहीं पितृपूजा अशा त्या धर्मांत सरभेसळ असून त्या धर्माचे निराळे असें पुस्तक नाहीं. या धर्माचे पुनर्जन्म करण्याचा प्रयत्न अलीकडील काळांत

माटूरीनामक एका जपान्यानें केला आहे. जपानी लोकांच्या समजुतीप्रमाणें मिकाडो हा सूर्याचा वंशज आहे. सूर्य, वायू, अग्नि वगैरे देवतांनाहि पूज्य मानण्यांत येत. आईस प्रांतामध्ये एक सूर्याचे देवालय आहे. हिंदुस्थानांतून तिबेटांत, तिबेटांतून चिनांत, चिनांतून कोरियांत, व कोरियांतून जपानांत अशा क्रमानें बौद्ध धर्माचा प्रवेश झाला आहे. इ. स. ५५० मध्ये जपानमध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार होऊं लागला व अनेक भिक्षु व भिक्षुणी कोरियांतून जपानांत जाऊं लागले. इ. स. ५९२ पासून ६२१ पर्यंत, जो मिकाडो जपानच्या मादीवर होता तो पन्ना बौद्धधर्माचा बनला. जपानी शितो धर्मपंथास बौद्धधर्मांमध्ये ईश्वरविषयक उदात्त वरूपनास कल्प्यामुळे व बौद्धधर्माची नीतिमत्ता घेण प्रसक्त्यामुळे, जपानी लोकांवर बौद्धधर्माचाच परिणाम झाला. पुढें बौद्ध लोकांनीं शितो देव हे बुद्धांचेच अवतार अशी कल्पना लोकांत प्रसृत करून शितो व बौद्धधर्माचा मिलाफ करण्याचा प्रयत्न चालविला. या प्रयत्नास पुढें चांगलें यश अलि. जपानातील बौद्धधर्म सालोन व सयान येथील बौद्धधर्मांतून निराळा आहे. जपानी बौद्धांचा धर्मप्रप 'महायान' पंथाचा आहे. साराव्या शतकांत बौद्ध धर्मांत दोन भेद उत्पन्न झाले. त्याचे उत्पादक नीचोरेन व शिन्गन असे अनुक्रमे होत. शिन्गनच्या पंथाचे लोक आपणांस सिन-शियु असें म्हणवितात. जपानांत बुद्धांच्या बऱ्याच मोठ्या मूर्ती आहेत. चीनमध्ये कान्फुशिश्रित नांवाचा तत्त्वज्ञ सि. स. पूर्वी सुमारे पांचशें वर्षांच्या सुमारास होऊन गेला. त्याचें मत असें कीं, आईवापाची, रामकरांची आत्मा पाळणें हेच जगातील इतिकर्तव्य असून परमेश्वराची भक्ति तैवरी गोष्टी निरर्थक आहेत. या सत्ताचा प्रवेश जपानमध्ये ख्रिस्ती शकाच्या आरंभी झाला परंतु १७ व्या शतकापर्यंत बौद्धधर्माचाच तथे अंमल होता. सतराव्या शतकांत इथेथिस् यांन कान्फुशिश्रित पंथाचे पुनर्जन्मन केलें व त्यानंतर दोनशें वर्षेपर्यंत जपानातील प्रतिष्ठितांचीं मत, कान्फुशिश्रित धर्माला अनुकूल अशीं होती. जहागीरदार लोकांवर दाब राहण्यास या धर्माची बरीच मदत राजकार्यास झाली परंतु १८६८ सालच्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं सर्व गोष्टी पालटल्या व हा धर्म स्वगदीच मार्गे पडला. अलीकडे जपानमध्ये मिशनरी लोक ख्रिस्तीधर्माचा हळूहळू प्रसार करूं लागले आहेत.

भाषा—जपानी लोकांच्या उत्पत्तीविषयी आजवर रड असलेले सिद्धान्त जर खरे असतील तर जपानी व कोरियन भाषा यांमध्ये व त्याचप्रमाणें जपानी व चिनी भाषा यांमध्ये बरीच चापमध्ये असावयास पाहिजे. परंतु ख्रिस्ती शकाच्या आरंभकालापासून जपानी व कोरियन लोक यांचे दुभाष्याशिवाय दळणवळण होत नसे असें म्हणतात. जपानी व कोरिया या भाषांचें मूळ जर एकच असेल तर त्यापासून बरील दोन शाखा फार पुरातन काळीच भिन्न झाल्या

अतल्या पाहिषेत जपानी व चिनी भाषासंघर्ष पाहिले तरी त्यादि परस्परादून मित्र आहेत असे दिसते जपानी भाषा ही चिनी वाङ्मय व शब्दसंपत्ति यांवरच पुढे झाली अर्थाने व जपानी यांचे सभ्यत्वाने एवढे जमले पाहिजे असे सिद्ध करण्याचा के. हिराइ याने प्रयत्न केला आहे.

जेसनाची कल्पना चीन देशात जेव्हा निघाली तेव्हा वस्तूने आकार घेऊनचिनी कानून विचार फडविण्यास सुरवात झाली. म्हणूनच तेथील लिपिसि यंत्रिलिपी किंवा ध्वननालिपी असे म्हणतात चिनी भाषा व लिपी अत्यंत अवघड आहे जपानीत चिनीलिपी सुरू आहे पण जपानीची भाषा मात्र निराळी आहे मुदाह्दरणाचे 'क्यु' हा शब्द चिनी व जपानी लोक एका अक्षरांवर लिहितात म्हणजे दोघांचीं अक्षरे एक पण चिनी लोक त्याचा उच्चार 'क्यु' असा करतात पर-हसराचीं पदे वगैरे एकमेकांस वाचता येताना, परंतु परस्प-रजवळ घोलना येत नाही. दोन्ही शाखांची लिपी एक असल्या-मुळे १८९८च्या चिनीजपानी युद्धातच सुसंपन्नबंदार कोण-लाच करती येईना चिनी लोकांची लिपी जपानीने घेतली त्यामुळे जपानी आपोआप ऐसी हुमर अक्षरे आहेत

मूळ विज्ञात, उत्तरोत्तर करक पडून हल्लीं अक्षरे वनली आहेत तरी मूळ चित्रांनी त्यांची वरील साम्यता आहे म्हणून ही लिपी चित्रापासून उदयमान झाली यात संशय नाही चिनी लिपीचा जन्म होऊन दोन हजारवर वय होऊन नेत्रां ही लिपी अद्यापि चांन, कोरिया, तिबेट, जपान व कोरियाला या देशांमध्ये सुरू आहे ही लिपी अत्यंत अवघड आहे जपानी लोकांची काताकाना (नालयेप) म्हणून ७३ अक्षरांची एक सोपी लिपी तयार केली आहे

या लिपीवर सर्व काम भांगते तार करण्याच्या कामी याच अक्षरांचा उपयोग तारासत्राच्या पात्यात करतात त्रियाय व मुले प्रथम हीच अक्षरे शिकतात एवढ्या अक्षरांच्या शिकण्याने त्यांचे वाचता येते. कारण सर्वांच्या सोयी-साठी वर्तमानपत्रे व पुस्तके चिनी लिप्यांत लिहून पुढे 'काताकाना' लिहितात 'काताकाना' (मालयेप) व लिहि-ण्याची 'हिरागाना' (कोडा) या अक्षरांची ओळख होण्या-साठी मुलांना प्रथमतः या लिपीचे पडे देण्यात येतात जपानी भाषा उच्चारण्यास फार सोपी आहे कोडावराची पद्धत जपानीत नाही लिपीतील चिनी व जपानी काही अक्षरे वेगळी काढून दाखविले आहे

या २ म य—जपानी वाङ्मयातील उपलब्ध असलेला आद्यग्रंथ इ. स ७१२ मध्ये लिहिला गेला असे म्हणतात टमगुनामक राजाच्या मनात सर्व सूर्य राजघराण्यांचा इतिहास लिहाना असे होतें, परंतु तो इतिहास पूर्ण होण्यापूर्वीच तो वारला व हे काम जेम्सरो नावाच्या राजाच्या अमदा-नीत पूर्ण झाले 'कोमिनी' (प्राचीन गोष्टींचा इतिहास) असे वरील ग्रंथाचे नाव होय प्रो. वी. एच. चॅबलॅन याने

भारतिका प्रस्तावना लिहून वरील ग्रंथाचे ईशमार्त भाषांतर केले आहे 'कोमिनी' हा ग्रंथ वाप्यजपानीत लिहिलेला असून, विश्वाची समिती, मूळचे राजवंश व अनेक राजांच्या कारकीर्दी, यांचे वर्णन त्यात आढळते अभिजात जपानीत लिहिलेला दुसरा ग्रंथ निहोंगी हा होय चिनी भाषा व वाङ्मय यांचा परिणाम जपानी भाषेवर झाल्यामुळे अभि-जात जपानीमध्ये चिनीचे अधिकृत आढळून येत 'निहोंगी' च्या लोकप्रियतेमुळे 'कोमिनी' हा ग्रंथ १७ व्या शतकापर्यंत मागे पडला सत-राव्या शतकात प्राचीन विद्याच्या पुनरुज्जीवनाची लाट सर्व जपानभर पसरली व आप्यजपानीकडे व 'कोमिनी' या ग्रंथाकडे लोकांचे लक्ष जाऊ लागले १७ व्या व १८ व्या शतकांत मातृची व मोहोरी हे प्रसिद्ध ग्रंथकार उदयास आले 'केमिकिडेन' हा ग्रंथ प्रथम मोयोरीने लिहिलेला असून त्याचे ४४ विभाग झाले आहेत 'केमिकी' चा अर्थ विवाद करणे व जुन्या शिलो पथाचे समर्थन करणे असा दुसरी हेतु वरील ग्रंथावरून दिसून येतो मिटोच्या कथिपतीने सुद्ध व शिलो यांच्या मतातील जुन्या ग्रंथाचा समर्थन करून, विद्वान लोकांकडून त्याने एक प्रसंग इतिहास लिहविला या 'दाइ निहोताशी' ने १६० विभाग झाले असून हा ऐति-हासिक ग्रंथ फार परिश्रमपूर्वक लिहिल्यात असा आहे त्या-नंतर इ. स १८२७ मध्ये 'निहोन्गवादी' नामक दुसरा एक इतिहास प्रसिद्ध झाला जुन्या इतिहासातील अद्भुत गोष्टींचा वरील ग्रंथाचे बऱ्याचसा आढळून येतात १७ व्या व १८ व्या शतकांत वरील ग्रंथांशिवाय अनेक ग्रंथ जपान-मध्ये निर्माण झाले व वाङ्मयाचा वाटाटोपाने प्रसार झाला

वाप्य—काव्याच्या बाबतीत जपानी लोक पूर्ण स्वतंत्र मुदीचे असून परकीय कल्पनांचा त्यांच्या मनावर कारणा पणदा वसलेला दिसून येत नाही जपानी कवितांत वृत्त-वैचित्र्य, मयूर, छंद, अनुप्रास वगैरे गोष्टींचा जवळ जवळ पाडा दिलेला असतो जपानी कवितांत पाहिले व तिथे चरण, पाच पाच अक्षरांचे व दुसरे व्याधि चौथे चरण सातसात अक्षरांचे असतात व शब्दांची सात अक्षरांचा पुन्हा एक चरण असतो ८ व्या शतकांत हिद्योमारो व अकाहियो असे दोन कवी होऊन गेले दहाव्या शतकाच्या आरंभी सूर्युकी हा प्रसिद्ध कवि होऊन गेला 'मनयोयू' नामक ग्रंथात हिद्योमारोचे अश्लिष्टी याच्या कवितांचा समर्थन करण्यात आलेला असून वरील ग्रंथ ७९० मध्ये प्रसिद्ध झाला 'कोकिनशू' नामक ग्रंथ सूर्युकी याने प्रसिद्ध केला त्यानंतर ११ व्या शतकापासून १५ व्या शतकापर्यंतच्या सर्व काव्यांचा समर्थ 'शिकू-इने-दाइ-शू' नामक ग्रंथ प्रकाश्या रूपाने प्रकाशित झाला तेराव्या शत-कांत टोकाकने याने शमर चर्चित होऊन गेलेल्या कविता प्रसिद्ध केल्या. उपर्युक्त ग्रंथ हेच जपानी अभिजात काव्य-ग्रंथ होत एकोणिसाव्या शतकापर्यंत काव्याच्या नाचतीत पारशी ग्रंथी झाली नाही पुढे प्रो. दोयामा याने पाथास

चिनी लोकांची विदुषमि व जपानी लोकांची राजनिष्ठा व देशभिमान यांचे मधुरमालन जपानी शिक्षणपद्धतीत पडून आले. ११ व्या शतकाच्या अखेरीस जपानमध्ये अनेक विदुषी मिमांण झाल्या व रथांच्या धर्मास जपानी अभिजात वाङ्मयात उच्च स्थान मिळाले. मध्ययुगात लष्करी शिक्षणास महत्त्व प्राप्त झाले व केवळ पुस्तकीज्ञानास समाजांत मान राहिला नाही. साराख्या शतकाच्या अखेरीस लष्करी नोकरीबद्दल जहागिर्या देण्याची पद्धत अंमलांत आल्यामुळे लोकप्रवृत्तीस निराळे वळण लागले; परंतु पुढे राजकारण बदलत चालल्यामुळे व बौद्धधर्माचा प्रभाव निवून राहिल्यामुळे शैक्षणिक प्रगति अगदीच ढुंढीत झाली नाही. १२६० मध्ये शोम्योकोच्या देवळात एक सार्वजनिक पुस्तकालय स्थापन झाले. बौद्ध भिक्खूंनी शिक्षणप्रसार करण्याचा बाबतीत बरीच मेहनत घेतली.

मेजी युगात शिक्षणाचे पाऊल खरेच पुढे पाडू लागले. सतराव्या शतकात, शोगुन साराख्याच्या अमदानीत शिक्षणाची चळवळ जोराने सुरू झाली होती. अनेक सरदार लोक स्वतः शिक्षण घेण्यास मदत करू लागले. वैषद्याचा बाधण्यात आला व भूगोल, गणित, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान इत्यादि विषयांस फार प्रोत्साहन मिळू लागले. १४० शब्दा सरदार लोकांकरिता अस्तित्वांत आल्या व लष्करी शिक्षणाच्या हिशाबा काढण्यांत आल्या. अठराव्या शतकाच्या आरंभास पाश्चात्य सुधारणेचे महत्त्व जपानी लोकांस कळू लागले व ब्योतिप, वैद्यकी व भूगोल या विषयांची लोकप्रियता वाढू लागली. येथे येथे परकीय भाषा शिकण्याची शाळा १८५० मध्ये स्थापन करण्यात आली, व १८६२ त यूरोपीय व भौतिकशास्त्र शिकविण्याची जपानमध्ये सोय करण्यांत आली. व्यापारी शिक्षणास उत्तेजन मिळू लागले व सुशिक्षितांखेरीज कोणत्याही उच्च सरकारी नोकरी यावयाची नाही असे ठरविण्यात आले. राष्ट्रांत सच्चाई व भोक्त प्राथमिक शिक्षण सुरू करण्याचे ठरले. १८६८ साली राजाची नट झालेली सत्ता जेव्हा पुनः प्रस्थापित झाली, तेव्हा जपानी शिक्षणपद्धतीत मोठा फरक पडला. हायस्कूलांतून व कॉलेजांतून शिकविण्याकरिता अमेरिकन, इंग्लिश व जर्मन प्रोफेसरांची नेमणूक झाली. सरकारने हुषार विद्यार्थी परदेशी पाठविले. शिस्तुणाचीहि जपानमध्ये फार प्रगति झाली आहे. विश्वविद्यालयांतून भौतिकशास्त्र शिकविण्याची सोय झाली व औद्योगिक शिक्षणहि मिळू लागले.

धर्म—जपानी लोक आपल्या धर्मपंथाला 'देवमार्ग' असे म्हणतात. त्याला चिनी भाषेत शिवी असा प्रतिशब्द आहे. म्हणून परंपरा लोकांनी दास शिंतोषर्मा असे नांव ठेविले आहे. काही बृष्टपदार्थपूजा व काही पितृपूजा अशा त्या धर्मात सरमेतल असून त्या धर्माचे निराळे असे पुस्तक नाही. धर्माचे यत्नज्ञान करण्याचा प्रयत्न अलीकडील काळांत

मोदूरिनामक एका जपान्याने केला आहे. जपानी लोकांच्या समजुतीप्रमाणे मिळावे हा सूर्याचा वंशज आहे. सूर्य, वायु, अग्नि वगैरे देवतांनाहि पूज्य मानण्यात येते. आईस प्रांतामध्ये एक सूर्याचे देवालय आहे. हिंदुस्थानांतून तिबेटांत, तिबेटांतून चिनांत, चिनांतून कोरियांत, व कोरियांतून जपानांत अशा क्रमाने बौद्ध धर्माचा प्रवेश झाला आहे. इ. स. ५५० मध्ये जपानमध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार होऊन लागला व अनेक भिक्खू व भिक्खुणी कोरियांतून जपानांत जाऊन लागले. इ. स. ५९२ पासून ६२१ पर्यंत, जो मिळावे जपानच्या गादीवर होता तो पद्म बौद्धधर्मा बनला. जपानी शीतो धर्मापेक्षा बौद्धधर्माचे ईश्वरविषयक उदात्त कल्पना असल्यामुळे व बौद्धधर्माची नीतिमत्ता प्रेक्ष्य असल्यामुळे, जपानी लोकांवर बौद्धधर्माचाच परिणाम झाला. पुढे बौद्ध लोकांनी शिंतो देव हे बुद्धाचेच अवतार अशी कल्पना लोकांत प्रसृत करून शिंतो व बौद्धधर्माचा मिलाफ करण्याचा प्रयत्न चालविला. या प्रयत्नास पुढे चांगले यश आले. जपानातील बौद्धधर्मा सलीन व सधाम येथील बौद्धधर्माहून निराळा आहे. जपानी बौद्धांचा धर्मप्रप 'महायान' पंथाचा आहे. साराख्या शतकांत बौद्ध धर्मात दोन भेद उत्पन्न झाले. रयाचे उत्पादक नीचोरेन व शिन्नान असे अनुक्रमे होत. शिन्नानच्या पंथाचे लोक आपणास शिन्न शिन्नु असे म्हणवितात. जपानांत बुद्धाच्या बऱ्याच मोठ्या मूर्ती आहेत. चीनमध्ये कान्पुशिसस नांवाचा तत्वज्ञ शि. दा. पूर्वी सुमारे पाचशे वर्षांच्या सुमारास होऊन गेला. त्याचे मत असे की, आईवापाची, राजकार्याचे आह्मा पाळणे हेच जगातील इतिकेतव्य असून परमेश्वराची भक्ति वगैरे गोष्टी निरर्थक आहेत. या मताचा प्रवेश जपानमध्ये क्रिस्ती शकाच्या आरंभी झाला परंतु १७ व्या शतकापर्यंत बौद्ध धर्माचाच तेथे अंमल होता. सतराव्या शतकांत इथेयिस् याने कान्पुशिसस पंथाचे पुनरुज्जीवन केले व त्यानंतर दोनशे वर्षेपर्यंत जपानातील प्रतिष्ठितांची मते, कान्पुशिसस धर्माला अनुकूल अशी होती. अहागोरदार लोकांवर दाव राहल्यास या धर्माची बरीच मदत राजकार्यास झाली परंतु १८६८ सालच्या राज्यकर्तीच्या वेळी सर्व गोष्टी पालटल्या व हा धर्म अगदीच मागे पडला. अलीकडे जपानमध्ये मिशनरी लोक क्रिस्तीधर्माचा हल्लहल्ल प्रचार करू लागले आहेत.

या पातः—जपानी लोकांच्या उत्पत्तीविषयी आजवर रूढ असलेले सिद्धान्त जर खरे असतील तर जपानी व कोरियन भाषा यांमध्ये व रथाचप्रमाणे जपानी व चिनी भाषा यांमध्ये खरेच साधर्म्य असावयास पाहिजे. परंतु क्रिस्ती शकाच्या आरंभशकापासून जपानी व कोरियन लोक यांचे दुर्मात्राशिवाय दळणदळण होत नसे असे म्हणतात. जपानी व कोरिया या भाषांचे मूळ जर एकच असेल तर त्यापासून बरील दोन भाषा फार पुरातन काळांचे भिन्न झाल्या

पद्धतीप्रमाणे काय्यरचना करून जपानी वाङ्मयांत क्रांति करण्याचा प्रयत्न केला.

त्रियां व जपानी वाङ्मय.—जपानी वाङ्मयांत त्रियांचे अधिष्ठान असल्याचे आढळून येते. इ. स. ६९० मध्ये प्रसिद्ध झालेला मंध बुद्धी नामक राणीच्या आश्रयासुद्धे लिहिला गेला. ७१२ साली 'फोमिकी' हा ग्रंथ जेम्बो राणीच्या प्रेतावादानामुळेच अस्तित्वांत आला. आठव्या शतकापासून शुद्ध जपानी भाषेचे संवर्धन जपानी त्रियांकडूनच करण्यात आले. परंतु अभिजात चिनी भाषाच पुढेवयांत सर्वमान्य झाली आहे. हा भेद हल्लींच्या काळीहि प्रचलित असलेला आढळून येतो. 'जेन्जी मोनो गातरी' व 'मकुरा नो झोनी' या जपानी भाषेतील उत्कृष्ट कादंबऱ्या होत. मुरासाकीनो शिथिबू आणि सैशोनगान या त्रियांनी अनुक्रमे बरील कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

स्तिमित युग.—चवदाव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंत जपानी वाङ्मयेतिहासाचा जो काळ गेला त्याच जपानी वाङ्मयातील स्तिमित युग असे म्हणतात. या काळांत 'जिनकोशोटोकी' व 'टेंडोकी' हे दोन ग्रंथ निर्माण झाले. या ग्रंथांत या काळाचे चित्र प्रसिद्धित झाले आहे. राजकीय व ऐतिहासिक असे बरील ग्रंथांचे विषय असून जिनको शोटोकी' या ग्रंथामुळे आधुनिक जपानी राजकारणाचे बीजारोपण झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही. आधुनिक जपानी लेखनशैलीचा पाया 'टेंडोकी' या ग्रंथाने घातला. 'टिबुर सर म्यूसार्' नामक ग्रंथहि जपानी वाङ्मयांत महत्त्वाचा गणला जातो.

नाटक.—स्तिमित युगामध्येच 'नो' या नांवाचे प्रसिद्ध जपानी नाटक लिहिण्यांत आले. बौद्ध लोकांच्या चळवळी जोरित पुनः होण्या शक्यतेची हें नाटक लिहिले गेले. 'हंका' व 'गागाकु' ही नाटकेहि प्रसिद्ध आहेत. परंतु 'नो' या नाटकांने जपानी नाट्यवाङ्मयांत मोठीच क्रांति केली. पाश्चात्य सुधारणेची लाट जपानांत आली त्यावेळी हें नाटक काही काळ मार्ग पकडें होत. परंतु अजूनहि त्याची लोकप्रियता कमी झालेली नाही.

जपानी लोक आद्याच आनंदी व रंगेल स्वभावाचे आहेत. त्यांच्यात गाभीर्य आहे व आश्वासादिवृद्धि आहे. 'नो' मुळे उत्पन्न झालेला निराशावाद 'क्योजिन' या प्रवचनामुळे नष्ट झाला. 'नो' व 'क्योजिन' या नाट्यवृत्तींनी सुशिक्षितांस वेद लावले परंतु अशिक्षित समाज व व्यापारी वर्गाचे लोकांत 'ओरु' व 'कापुकी' ही दोन नाटकेच फार लोकप्रिय झाली. जपानी नाटकांत त्रियांची मूर्तिफार प्रिभाव घेत असत परंतु शुद्ध फायद्याने मनाई केल्यामुळे पुराय त्रियांच्या मूर्तिका घेऊं लागले. 'सागोटो' व 'सेवामोनो' ही नाटके सामाजिक अमूल्य 'अरागोयो' हे ऐतिहासिक नाटक सर्वश्रेष्ठ आहे. अलंकडे पाश्चात्य सुधारणा होऊं लागण्यापासून उच्च दर्जाचे लोक, नाट्यविष-

यांत मन घालू लागले आहेत व नाटकांवरील बहिष्कार उठला आहे. १८८७ साली स्वतः बादशहा शुद्धा नाटक पहाण्यास गेला होता जपानमध्ये युराकुसा नामक पाश्चात्य पद्धतीवर एक नाटकगृह बांधण्यांत आले. शेक्सपियरची नाटकेहि अलीकडे जपानी रंगभूमीवर होऊं लागली आहेत. सामाजिक नाटके रचण्याची सध्या जास्त प्रवृत्ति दिसून येत आहे. या नाटकांत जपानी लोकांचा विनोद भरपूर असलेला आढळतो.

टोकुगावा युग (१६६३—१८६७):—या काळांत नाटक हा विषय लोकप्रिय झाला व जपानी वाङ्मय छपत्र झाले. येथी व किओटो ही शहरे वाङ्मयांतपादक स्थाने म्हणून मानली जाऊ लागली. चिनी भाषेचा अभ्यास करून विद्वत् संपादन करण्याच्या संघात 'केंगाकुश' असे म्हणतात. यातील लोकांनी अनेक महत्त्वाचे ग्रंथ लिहिले आहेत. फूजीवारासकचा याने वृद्धांतत्वज्ञानाची ओळख देशांधांचास करून दिली. इयाशीरारुन याने नैतिक विषयावर अनेक निबंध लिहिले आहेत. अराइ हकु सेकी, हा इतिहासकार, ररवश व मुत्सुही म्हणून प्रसिद्ध आहे. जुने वृद्धी तत्वज्ञान लोकांस दृढत नसल्यामुळे, चन्पयूशिसन व मेशिअस ग्रंथांचा स्वदेश तन्हेने अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति राष्ट्रांत उत्पन्न झाली. इटोनुसाइ, इटोतोगे, सोराइ, इकाइ, शंटाइ वगैरे विद्वान लोकांस मुद्रधर्म समत नसल्याने ते शुद्ध व जपानी पंडितांच्या दृष्ट्यास प्राप्त झाले. अष्टाव्या शतकांत-धार्मिक विषयांच्या वादास जपानमध्ये ऊत आला होता. सतराव्या शतकांत लहान मुलांकडितां स्वतंत्र वाङ्मय निर्माण झाले व त्याची अलीकडे ईश्रगीत भाषांतरहि झाली आहेत. अनेक गोष्टी व कादंबऱ्या, टोकुगावा युगांत निर्माण झाल्या आहेत. संताइयोइडन, यकीन, तानेहिको, साब, शनसुइ वगैरे कादंबरीकाराच्या अद्भुत कादंबऱ्या फार प्रसिद्ध आहेत. नैतिक विषयांवरील निबंध व ऐतिहासिक संशोधनाविषयांलेख वगैरे या युगांत परेच प्रसिद्ध झाले आहेत.

मैजी युग.—टोकुगावा युगांत, धर्म, तत्त्वज्ञान, इतिहास वगैरे विषयांवर वाङ्मय उत्पन्न झाले व राजकारणाबद्दल लोकमताची दिशा बदलून गेली. मैजीयुगांत पाश्चात्य भौतिक शास्त्रे, कला व वाङ्मय सादल चोहोहोडे उत्पन्न आवड उत्पन्न झाली होती असे दिसते. ईश्रगीत शिकण्याची सर्वत्र प्रवृत्ति दिसून येऊं लागली. टोकिओ युनिव्हर्सिटीस जोडलेल्या तानेही कॉलेगांत ऑक्सफोर्ड व केंब्रिज येथे जाऊन आलेले विद्वान अभ्यासक फाम करूं लागले. यांचे काळांत जपानच्या राजकारणास उत्कृष्ट कर्णधार लाभले व ईश्रगीत वाङ्मयाची जाबड उत्पन्न झाली. रमाइलसुकुत, 'सेकुरेस्प', मिझचे 'रिसेंसेटिब्ल गव्हर्नमेंट' वगैरे पुस्तकांची रूपांनी भाषांतरे होऊं लागली. हर्बर्ट स्पेन्सर व मिश्री, मथल यांचे ग्रंथ जपानांत छापले गेले व 'चेवर्स एन्सायक्लोपिडिया'हि भाषांतर करण्याचे काम

शिक्षणक्षेत्रांत केले. या नव्या काळांत पुढे—आलेल्या लेखकांच्या प्रत्येक कृतीत राजकारण चमकू लागले. रघोच्या सोशल कॉन्फ्रंटचे भाषांतर करण्यांत आले व राजकारणातील नव्या तारिखक प्रमेयांचा उद्घाटन सुरू झाला. १८८१ मध्ये 'सुसिद्ध सोझर' हा जपानी वेवराय देण्यांत आला. मेकॉले, गोल्डस्मिथ, टेनिसन, थ्याकरे वगैरे इंग्रजी ग्रंथकारांच्या पुस्तकांचा शाळा व कॉलेजें यांमधून अभ्यास सुरू झाला. आधुनिक जपानी वाङ्मयात रोहन याने मोठी क्रांती केली. हिस्सादारी, मायन, शेक्सपियर, शाल्वेड, इमर्सन, ह्यूगो, डीकन्स, गोएटे वगैरे युरोपियन ग्रंथकारांच्या पुस्तकांची क्षपाळ्याने भाषांतर होऊ लागली. अनेक पाश्चात्य शास्त्रीय ग्रंथांचेही परिचालन सुरू झाले, व कोही वाचन जपानी अभ्युदयास जोराने घुस्वात झाली.

वृत्तपत्रे व नियतकालिके.—प्राचीन काळी जपानांत वृत्तपत्राची कल्पना नव्हती; व एखादी महत्त्वाची गोष्ट घडन आल्यास दौडी पिटवत असत. त्यानंतरच्या काळांत नागासाकी येथील गव्हर्नरस, डच व्यापारी परदेशातील वृत्तपत्रांत असलेल्या घानभ्या कळवीत असत व त्यांचे जपानी भाषांतर होत असे. १८५७ सालानंतर येथे येथील अधिकाऱ्यांनी परकीय पुस्तके, मासिके व वृत्तपत्रे यांच्या व्यवस्थित अभ्यासाला उत्तेजन दिले; परंतु बहुजनसमाजस्य स्थापान कारणां फामदा झाला नाही. १८६१ साली "बुटा-गिद्या न्युस" म्हणून पहिले वर्तमानपत्र निघाले; पण ते फार काळ टिकले नाही. १८६४ साली माकोहामा येथे 'दैनिकी' नामक वृत्तपत्र सुरू झाले. 'कोको शिबन' हे पत्र १८६७ त निघाले; परंतु सरकारवरील टीकेमुळे ते रद्द करण्यांत आले. व त्याच्या फुकुची नामक संपादकास तुरुंगवास द्याण्यांत आले. किबोच्या नेतृत्वापाशी 'शिबनसाशी' या पत्राचा उदय १८७१ त झाला. 'दैनिकी शिबन' हे दैनिकही चांगले लोकप्रिय होऊ लागले. कोणताही निधय करण्याच्या बाबतीत जपानी लोक थोडे भंद असतात. परंतु केवळ निधय यथास्वी करण्याच्या कामी ते जिवापाड मेहनत घेतात असा जपानी लोकांचा लौकिक आहे; व तो वृत्तपत्राच्या बाबतीत जगाला दिवून येतो. १८७५ साली सुमारे १०० नियतकालिके व दैनिके जपानमध्ये होती. त्यांपैकी निमिगिचि-शिबन, युविनहोची, चोपाशिबन, अकेबोतोशिबन, व मेलेचिशिबन ही पत्रे फार प्रसिद्ध आहेत. वृत्तपत्रांची वाढ हाताभ्यामुळे चळवळ फार होऊ लागली, व १८७५ मध्ये प्रेसअॅक्ट पास झाला, व नव्याच संपादकांस दुर्गंवात टाकण्यांत आले. परंतु दुष्पशाहासिचे वृत्तपत्रांची लोकप्रियता उलट वास्तव झाली. चिनी शुद्धादी व कल्पनांचे आधिक्य असल्यामुळे व अभिजात प्राथिक भाषा शिक्षणाची स्थानां संवय व हीच असल्यामुळे बहुजनसमाजास जपानी वृत्तपत्रांची भाषा कळत नसे. म्हणून १८७५ मध्ये 'योमिपुरीशिबन' नावाचे एक वृत्तपत्र निघाले व

त्याची भाषा अत्यंत सोपी व घागृती भाषेसारखी असे. हे पत्र फार लोकप्रिय झाले होते.

१८८१ साली जपानांत राजकीय पक्ष उदय झाले; व वृत्तपत्रे कोणता तरी एक पक्ष घेऊन त्याप्रमाणे लोकसत चमकू लागली. वर्तमानपत्रातील वादविवादास रंग चढू लागला. पक्षभेद फार होऊ लागले; परंतु प्रधानमंडळावर टीका करणे हे सर्वांचे सामान्य धोरण असे. १८८१ साली 'जिमिशिरो' (टाइम्स) हे पत्र फुकुशायामाची या प्रसिद्ध जपानी विद्वान गृहस्थाच्या नेतृत्वाखाली सुरू झाले. याचे, कुटुंब व राष्ट्र यांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करणाऱ्या अभिनिवेष्टांचे हे पत्र चालविण्यांत आले होते.

टोकियो येथील सर्व पत्रे राजकीय व वाङ्मयात्मक प्रश्नांचा उद्घाटन करणारी होती. ओसाका येथे 'ओसाका असाहिशिबन' नावाचे एक व्यापारी वृत्तपत्र सुरू झाले. जगातील सर्व घातभ्या या पत्रात छापण्या जात असत. मरु-यामा याने १८८८ मध्ये टोकियो येथे एक व्यापारी पत्र

दिवू लागले.

जपानच्या सर्व मागात मिळून एक हजार वर्तमानपत्रे आहेत. याशिवाय मासिके व नियतकालिके तीन हजार आहेत. दैनिक वर्तमानपत्राच्या साधनतः पसरास खाल प्रती रोज निघतात व रोज सप्ततात. जपानातील वृत्तपत्रे हे केवळ वास्तवीय नवून त्यांच्या द्वारा सामाजिक चैतन्य उत्पन्न करण्याचे कार्य होत. प्रत्येक वर्तमानपत्राच्या मागे एक सुसंपादित अशी रचना असते. त्याच्या गगनचुंबी इमारतीत छापखाने असून शिवाय व्याख्यानमंदीरे, विभाषितार्थ, संगीत-श्रद्धे, प्रदर्शने इत्यादि असतात. अवलोकिते, सांस्कृतिक मत-दान आदि इतर वैयक्तिक, राजकीय व सामाजिक वगैरे सर्व प्रकारच्या चळवळीत वृत्तपत्रांचा भाग नाही असे नाही. टोकियो व ओसाका येथील एवढार वीस दैनिकांपैकी अकरा स्वतंत्र वाण्याची आहेत. 'हुजुराशी' वृत्तपत्राधिक ही एकच शक्ति सध्या जपानमध्ये लोकशाहीसाठी समजत आहे. जपानांत अधिकारपदाधिशित बुद्धाच्या विरुद्ध वृत्तपत्रे हे सध्याचे हत्यार आहे. राज्यकारभार हाकणारा घन व संपादक वर्ग यांत शिक्षणविषयक फारकट असतो. सरकारा विरुद्धासाठी स्वतंत्र जपानी पत्रे भोत नाहीत. १९१८ च्या 'ताडुळाच्या देश' च्या वेळी या पत्रांना घेनारकटून कारागार हात करण्यांत आले. 'प्रत्येक वयात आलेल्या माणसास मत असणे' ही मुक्तीच हातलेली चळवळ वृत्तपत्रमंडळा-सार्फत चालविली जात होती. अवलोकितेला तर दुसऱ्या कोणत्याही चळवळीपेक्षा वर्तमानपत्राचेच अत्यंत साहाय्य झाले. अनेक सामाजिक बाबतीतही वृत्तपत्रे प्रामुख्याने भाग

वेतात. जपानांतील वृत्तपत्रांत तीस स्वर्णां नित्य चालू असते' दाजूच्या गोटांत हेर पाठवून निरनिराळी कुलेगडी अवाठथावर आपल्याचें स्थिति प्रयत्न रतते चालू असतात.

ज पान चा पी रा णि क इ ति हा स, जयदुपत्तिः—जपानविषयी प्राचीन साहित्य कोशिका व निर्हाणी या आठव्या शतकांत लिहून ठेवलेल्या ग्रंथांवरून मिळते. त्यांत जगाच्या उत्पत्तीवरून असे वर्णन दिले आहे की आरंभी उंच आकाशांत ईश्वराचें त्रिमूर्तिरूप स्वरूप होतें, नंतर इतर देवता उत्पन्न होऊन त्यांपैकी दोन देवतांनी पृथ्वी व तिजवरील देश, नंतर चंद्र, सूर्य व असुर उत्पन्न केले. पुढे सोसून नामक देवतेनें स्वर्गामध्ये वलेडा माजविल्यामुळे तिला पाताळांत हाकळून देण्याची शिक्षा झाली. पुढे सूर्य-देवतेचा नातु सोसून जपानांत येतो व त्याचा पणतु जिम्मु टोनी हा रि. पू. ६६० मध्ये जपानचा पहिला राजा राज्य करूं लागतो. हा जपानो साम्राज्याचा आरंभशक मानलात.

प्रागैतिहासिक काल.—रि. पू. ६६० ते इ. स. ४०० पर्यंतची १०६० वर्षे हा जपानी राष्ट्राचा इतिहासपूर्वकाल होय. ह्या काळांत एकंदर २४ राजे होऊन गेले व त्यापैकी पहिले १७ सरासरीनें दोन वर्षांवर जगले असे वर्णन आहे. सूर्यदेवतेचा नातु सोसून याच्या बंधुजांनी जपानमध्ये येऊन हिंदुमी येथे राज्य केले असें जे म्हणतात त्याचा अर्थ मोगो-डियन लोकानी कोरिया द्वीपकल्पाकडून जपानवर स्वारी केली असा दिसतो; अणि पुढें, निनिगो हिजम देधील टडबिहो जंगरावर उतरून जपानांत प्रवेश केला. या गोष्टीवरून मजारी लोकांनी दक्षिण समुद्राकडून येऊन जपानांत प्रवेश केला असे दिसतें. जिम्मु डियन येवून रि. पू. ६६७ मध्ये निघाला व ६६० मध्ये त्याला यामाटो देधील राजवाड्यांत राज्याभिषेक झाला. अलीकडे छान्या धडक्यांपैकी बरीच उकळून काढली आहेत व त्यावरून महत्त्वाची माहिती उपलब्ध झालेली आहे. तथापि त्यांत खोदाव लेख मुळीच सांपडले नाहीत. जिम्मुनंतरचे ते आठ राजे झाले त्यांच्या कारकीर्दीत एकहि महत्त्वाची गोष्ट झाली नाही. त्या काळांत अशी एक चाल होती की, प्रत्येक नव्या कारकीर्दीच्या आरंभी राजधानी बदलवयाची; पण त्यामुळे कोणत्याच राजधानीच्या ठिकाणाची गोठ्या प्रमाणांत वाढ झाली नाही. १० व्या बादशाहाच्या कारकीर्दीत राजेसुमारी, कात-ट्यावर कर वपाविणे, बंदरी व्यापाऱ्याकरितां पोटी बांधणे व शेतकीकरतां तलाव, पाट खणणे ही चार महत्त्वाची कामे करण्यांत आल्याचें नमूद केले आहे. या काळाबद्दल ८ शतकांनी वृत्तकारांनी या गोष्टी लिहिलेल्या आहेत; व त्यांच्या प्रत्येतराकरितां कोरिया व चीन यांचे इतिहास ताडून पाहतां प्रथम १२० वर्षांच्या सनाबद्धीत चूक असल्याचें दिसून येतें. ती सोडून दिली तरी राजांच्या इतक्या लोपलोप कारकीर्दी अजणें मुळीच तयार दिसत नाही. ह्या वेळचे बाद-शाहच्या राज्यातून अनेकदां दास्यावर जात असत; व

त्यांत ठिकठिकाणी आढळणाऱ्या कुंदर रमणी आपल्या ज्ञानखान्यांत समाविष्ट करीत असत. त्यांच्यापासून झालेली संतर्पिहि प्रत्येक बादशाहाला पुढील असे. कैदूकी बादशाहाला (इ. स. ७१-१२०८) मुलें होती. या गोष्टीचा राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा परिणाम असा झाला की, या सर्व राज-पुत्रांनी योगक्षेम चालण्याकरितां जहागीरी घाब्या लागल्या व त्यापासून देशभर जहागीरदारांचा वर्ग निर्माण झाला. या वर्गाचा जपानच्या इतिहासावर फार मोठा परिणाम झाला. सुईन व कैदूकी या तीन कारकीर्दीत मिळून एकंदर तलाव व पाट ८०० बांधण्यांत आले; या काळांत बादशाही अभ्युदय व नव्याच प्रदेशावर पसरून एकंदर १५ प्रांतांवर म्हणून एक गव्हर्नर-जनरल नेमल्याचें व प्रत्येक प्रांतावर गव्हर्नर (मियकी) व प्रत्येक शहराला नगराध्यक्ष (इनकी) नेमल्याचें इ. स. १२५५च्या सुमाराचें वर्णन आहे. प्रांतांच्या मर्यादा नवापर्वतांनी ठरविल्या होत्या; व शहरागांवांची पूर्वपश्चिम व दक्षिणेत्तर असे रस्ते बांधून आंखणी केलेली होती आंगोलिक नांवें मात्र कोंटें दिलेलीं नाहीत.

यानंतर महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इ. स. २०० मध्ये शिंगो बादशाहिणीच्या अधिपत्याखाली जपानो सैन्यानें कोरियावर केलेली स्वारी होय. कोरियाच्या राजाने महाराणाचें तें अफाट सैन्य पाहून भीतीनें तिच्याबरोबर सह केला व जपानचा मांडलिक राहून सतत खंडणी देण्याचें कबूल केलें. कोरियातील दुसऱ्या दोन राजांनीहि यारीलप्रमाणें सह केले व महाराणी मोठी विजयी होऊन जपानला परत आली. या दक्षिणार्धात कित्येक अलौकीक गोष्टी घडल्याचेंहि वर्णन आहे; तें सोडलें तरी या स्वाराबद्दल अभिप्राय उत्पन्न होण्यास मोठें कारण असें आहे की, एकतर त्या वर्णनांत कालविषयांविषया युका फार अल्प दुसरे चीन, किंवा कोरिया या देशांच्या इतिहासांत या स्वारीबद्दल मुळीच उल्लेख आढळत नाही.

चीन देशाच्या इतिहासांत जपानबद्दली लांबलाव वर्णनें आलेली आहेत. जपानी लोक फार खुजे व देशातीव्र हवा फार सौम्य अर्थ वर्णन आहे. जपानला राणीदेश म्हणले आहे. तेथें हिवाळ्यातूनहाळ्यांतहि भाजीपासा होतो. तेथें बैल, घोडे, वाघ, बिसे हे प्राणी नाहीत; लोक आपआपला दर्जा दर्शविण्याकरितां निरनिराळ्या प्रकारांनीं तोंडावर व अंगावर गोदीव व्यासतात; पुरुष सर्व अंगभर मिळून एकच वस्त्र परिधान करतात व बिया खोक्याव-रून व्यावसायिक रागा घालतात; पुरुषांची हत्यारे माले, दाली व धनुष्यबाण ही होत; शाण्याचें काम हातानीच करतात; मादक द्राव फार प्रितीत; लोक दोषीपुत्री, पुढक १०० वर्षे जगणारे आहेत; शिवाची संस्था पुरुषांपेक्षा फार जास्त आहे; वरच्या दर्जाचे लोक चारचार, पांचपांच बायबा करतात, तथापि त्या सर्व लक्ष्मीमत्तर न करतां पतिमत्ता राहतात; खालच्या दर्जाचे लोकहि दोनदोन, तीनतीन बायबा

करतात; कायदे मोडणाऱ्यांची बायकामुळे सरकारजमा करतात; सुतक दहा दिवस पाळतात व मृताचे किर्याकर्म करतात. मासे धरण्याचा उद्योग फार चालतो; जमीनदारी अवघा फुलवारी पद्धत आहे. इत्यादि वर्णन आढळते. शिवाय या वृत्तप्रमाणें असे लिहिले आहे की, शाला १४७ ते १९० पर्यंत जपानमध्ये मोठे अन्तर्युद्ध चालू होते, व ते शेवटी एका राज्यधारी छाने वंद पाडले. तो रामछी फार वृद्ध, अविवाहित व जादूमंत्र जाणवारी होती. ही रामछी म्हणजेच जपानी वृत्तकारांनी वर्णिलेली शिगो महाराणी होय, यात शंका नाही. एकेदरीत ब्रवील चिनी वृत्तकारांचे वर्णन फार यथातथ्य आहे. मात्र गोंधण्याची चाल बर वर्णिल्याइतकी सार्वत्रिक नव्हती.

प्रागैतिहासिक कालाच्या अखेरीसखेरीस जपानी संस्कृतीमध्ये बरील वर्णनाच्या मानाने बराच फरक होत गेला होता. १ व्या शतकाच्या सुमारास जपानमध्ये माविक क्लेममध्ये बरीय सुधारणा झालेली होती. शंभर फूट लांबाची जहाजे लोक बांधू लागले होते. कोरियावरचे शत्रुत्व लक्षात आऊन मित्रत्व बरेच पाडले होते; जपानचे कोरियापासून लेखनकला शिकण्यास आरंभ केला होता. चिनी व कोरियन शास्त्रप्रथांचा प्रसार करणाऱ्या कोरियनांनी जपानांत एक मोठी वसाहत केली होती.

आद्य ऐतिहासिक काल (इ. स. ४००-६७२):— इ. स. ३५३ च्या सुमारास जपानच्या ऐतिहासिक काळास सुरुवात होते. या ऐतिहासिक काळांतला रिजु हा पहिला यादवाहा होय. तो इ. स. ४०० मध्ये राज्यावर आला. या काळांत राजकारणातील इतर पुरुषांनी यादवाहाशी राजनिष्ठ न राहतां पुष्कळ वेळा राज्य बदलावण्याचे प्रयत्न केव्हाची उदाहरणे आहेत. एकाच पुरुषाच्या निरनिराळ्या शिवांच्या मुलांमध्ये विवादसंबंध या काळी होत असत. समाजामध्ये धंदेवार वर्ग किंवा जाती यनत चालल्या होत्या. सरदारांपैकी मोठ्या प्रसिद्धीस चढलेल्या इक्ष्वाक्या हातात बहुतेक राज्यकारभार असे. तथापि बाराशहाची इच्छा ते सर्वमान्य करीत असत. न्यायकोर्टाची स्थापना झालेली नव्हती. लकळणारे पाणी किंवा तप्त धातु या दिव्याच्या साधने अपराधीनिरापराधित्व ठरवीत असत. या काळांतली युरिअकु (४५७-४७९) व सुरेसु (४९१-५०९) हे दोन राजे फार क्रूर होते. युरिअकु हा विकाराच्या किंवा क्रोधाच्या भरांत निर्दयपणे लोकांना कापून टाकीत असे; व दुसरा सुरेसु हा जपानांतली नोरोचा अवतारच होय. याला मनुष्यप्रण्यांचे वेदनाविलाप पाहण्याची मोठी आवड असे. या काळांतहि प्रणेपासून जमागी बलकावून त्या राजघराण्यांतली इशमांनी दिव्याची व शेतकऱ्यांनी त्यांची उपरी फळे वगवित्याची पुष्कळ उदाहरणे आहेत. चिनी व कोरियन विद्वानांनी जपानांत येऊन चिनी संस्कृतीचा अधिकाधिक प्रसार केला व कारागिरांनी उद्योगधंदे सुधारिले.

इ. स. ५४० च्या सुमारास ७०-१३ चिनी कुटुंबे जपानांत राहतात असल्याचा व त्यांच्यापैकी एका चिनी गृहस्थाला यादवाही राज्याच्या डिरेक्टर नेमल्याचा उल्लेख आहे. या गोंधेबळून व जपानच्या राष्ट्रीय नोंदणीतुळातील माहितीवरून हे निःसंशय सिद्ध होते की, जपानी लोकांत चिनी व व कोरियन रफाची मिसळ खास आहे.

बौद्धधर्माचा प्रवेश:—या काळांतली आर्यत विलक्षण व निरपरिणामकारी अशी गोष्ट म्हणजे बौद्धधर्माचा जपानांत प्रवेश हो होय. हे धर्मप्रसाराचे काम लुई कोरियाच्या राजाने आपल्या अंगावर घेऊन जपानांत एक धर्मप्रतिनिधी, परावर एक बुद्धाची काश्चाची मूर्ति (मौल) मिश्रपातु ठावे व कर्षील) व कित्येक सूत्रग्रंथ देऊन पाठविला. परंतु दुर्दैवाने त्याच साली जपानांत शेगची साथ आली; त्यामुळे या जपान धर्माच्या आगमनामुळे लुप्त्या देवतांचा कांय झाला, असे दरपारांतली जुने माविक लोक म्हणू लागले. अर्थात् नव्या बौद्धधर्माच्या प्रसारास तो मोठा अडथळा झाला. तथापि तो फार वर्षे टिकला नाही. त्यानंतर सुमारे पसतास वर्षांनी जपानांत पहिले बौद्धधर्माचे देवालय बांधण्यांत येऊन त्यात बुद्धाची एक १६ फूट उंचीची लाकडी मूर्ति प्रविष्टात आली. जपानांत नव्या बौद्धधर्माचा प्रसार तरवाराच्या बारावर करण्यात आला असे कित्येक म्हणतात; पण तो गैरसमज आहे. बरा प्रकार असा आहे की, ५८८-५९२ या कालात जपानमध्ये राज्याबद्दल तडा झाला; त्यातील एका पक्षाला नव्या बौद्धधर्माचे सोम व उमयबो हे राजपुत्र होते व आपला जय शांत्यास बौद्ध देवालय बांधण्याचा त्यांनी नव्वड केला. दैवयोगात त्याचाच जय झाला, तेव्हा अर्थात् बौद्धधर्माचा त्यांनी गौरात प्रसार चालविला ५८८ मध्ये कोरियातून बुद्धाचे अवशेष, बौद्ध भिक्षु, कित्येक मूर्ती जपानांत पाठविण्यांत आल्या; शिक्षा वैद्यक, उद्योग, व प्रश्रवाकून जाणणारे विद्वान लोकांहि पाठविण्यांत आले होते. त्याच सुमारास राजपुत्र शोकोटु हा अत्यंत विद्वान तरवड होऊन गेला. या सर्वांच्या प्रयत्नांचे जपानांत बौद्धधर्माचा स्थापना प्रसार होऊन ६९३ च्या सावेसुमारीत ४६ बौद्ध देवालये, ८१६ भिक्षु व ५६९ भिक्षुणी जपानांत असल्याचे आढळून आले.

बौद्धधर्मासुद्धे जपानांत नवे नीतिनियमसुद्धे झाले, इतकंच नव्हे तर सर्वांणी चिनी संस्कृतीच जपानी समाजांत शिरली. सूत्रग्रंथ जपानांत असल्यामुळे बौद्धधर्माचे आराधन जपान होऊन वसले व त्यामुळे चिनी व कोरियन विद्यार्थी जपानांत तत्तत येऊ लागले. त्याचा परिणाम जपानच्या प्रतिष्ठित वर्गावर होऊन ८१४ च्या सावेसुमारीत ७९६ शुद्ध जपानी पराणी व ३८२ चिनी व कोरियननिष्ठ पद्यांनी बासल्याचे आढळले. शिवाय सोन्याद्वयाचे सोक्यांतली दगिमे, निष्ठ-कला, सुगंधी द्रव्ये, चिनी नृत्य व संगोल कला वगैरे अनेक नव्या गोष्टी जपानी समाजांत पसरल्या. मित्र शोकोटुने

नवा नीतिनियमप्रथम तयार केला. तथापि राज्यावद्धल तेंदे राजपराण्यांत चालू असतच. प्रिन्स फुकु विदेो याच्या उदाहरणावरून राजपराण्यांतील सुदानी मुद्दां संन्यास घेऊन मठांत सिरण्याची पद्धत पडली. पुढें कित्येक वेळां प्रधानांनी आपल्या हातांत सत्ता कायम राहण्याकरितां राजांना संन्यासी बनण्यास भाग पाडल्याचो उदाहरण आहूत. शिवाय या काळांत शकुनादिकांबरील विश्वास, जादूटोणा, नेटकें वगैरे गोष्टी हि बऱ्याच पसरल्या.

कोटोकु यादहाह्या कारकीर्दीपासून (६४५) पुढें प्रथमच कायदे करण्यास सुरुवात झाली. हा यादहाहा मोठा उदार, न्यायी व विद्वानांचा जहाता होता. त्याच्याकडे घेडीची पद्धत, न्यायखारांतील लांबलचपत, शेतकरीवर्गाची विपनावस्था, करवसुली करणारांची पैशाची अकरातकर वगैरे अनेक अन्यायासंबंधानें तक्रारी करण्यांत आल्या. तेव्हा त्यानें राज्यकारभारांत स्पष्ट कायदे व शिस्त घालून देण्यास सुरुवात केली त्यानें लागणजमीन, शेतकरी व मालक यांची नोंद करविली. ठिकठिकाणां पहारे, चौपदा टैबल्या; वरिष्ठ नोकरांनी वंशपरंपरा इत्येटी दिल्या; राजद्रोह करणाराला मुलाबाळांमुद्दां फांसीची शिक्षा देवली; निस्पृह व लायक लोकांनी न्यायाधीश नेमले; दरबारांत तक्रारी अर्जांकरितां एक पेटी ठेवण्यांत आली; व अर्जांनी उत्तर लवकर न मिळाल्यास वाजविण्याकरितां एक वंदा दांगून ठेवली. ग्रौह जपानी हसमांत जमीन सारख्या प्रमाणान्त सहा सहा वर्षांच्या मुद्दतीनें वाटून देण्याचे ठरविलें; वेडीवर मर्माद घाटण्यांत आली; मृतांबरोबर सोन्याहस्याचे जिन्नस व इतर पदार्थ पुरव्यास बंदी करण्यांत आली; थडग्याजवळ बळी देण्याच्या व आरमणांत करण्याच्या पद्धतीला आळा घालण्यांत आला. राज्यकारभाराची निरनिराळी आठ खाती करण्यांत आली. या बाबतींत सर्वेस्व म्हणजे राजमंत्री, राज्यकारभाराची खाती व अधिकारीवर्गाचे पोषाक सुद्धा सर्व बाबतींत चीनचें अनुकरण करण्यांत आलें. शिवाय बौद्धधर्माचा प्रसार सारखा चालू होताच. कोटोकूनंतर राज्यावर आलेली महाराणी सद्मेद हिनें त्याला अंतःकरणपूर्वक भरपूर आश्रय दिला. सुप्रसंगाधारें आहार प्रवचनें तिनें करविलीं, अनेक प्रांतांत मुद्दालये बांधविलीं व त्यांच्या खांबांकरितां उत्पन्न म्हणून जमीनी तोडून दिल्या.

फुजिबर लोकांचा काळ (९०३-११५५) :— जपानच्या बसरीमध्ये ९०३ हें साल दोन कारकीर्दीमधील संघर्षाकळ म्हणून वगळें आहे; परंतु वास्तविक त्या काळी आरामकतः मागली होती. प्रिन्स ओटोबा (इतिहासातील कोपुन यादहाहा) आणि प्रिन्स ओमम (इतिहासातील टेन्गु) यांच्यामध्ये मर्यादर सामना होऊन त्यांत अखेर टेन्गुचा जय झाला. येथपासून पुढील काळ क्षत्रियांच्या फुजिबरांचा काळ असें म्हणतात व त्याचे कारण असें की, या सर्व काळांत पण्योतल्या लोकांच्या हातांत सर्व राज्यकारभार

होता. हे लोक राजांनी आपल्या मुली देत असत व आपल्या मुलांनी राज्यकारभारातील सर्व वरिष्ठ जागांवर नेमवीत असत. नवीन सुरू केलेल्या चिनी राज्यपद्धतीत राजाकडे मुलकी किंवा लष्करी कोणत्याच खात्याचा प्रत्यक्ष हुकमत नसे. सर्व मुलकी अधिकार नोकरवर्गाच्या व लष्करी अधिकार सैनिकवर्गाच्या हातांत पडला. त्यांतच पूर्वीची प्रत्येक कारकीर्दीच्या आरंभी राजधानी बदलण्याची पद्धत बंद पडून ७०९ ते ७८४ सालापर्यंत नर हीच राजधानी होती; व पुढे दहा वर्षांनी किमोटो ही कायमची राजधानी होऊन बसली. नर ऊर्फ हेइजो येथें एकंदर सात राजे झाले. त्यांच्या काळांत अनेक देवालय व मूर्ती नवीन स्थापन झाल्या. त्यांत एक मूर्तची मूर्ति ५३ १/२ फूट उंच होती कोटोकुच्या जमिनधारी पद्धतीमुळे शेतकी सुधारण्याकडे कोणाचेच लक्ष लागेना; म्हणून त्याऐवजी खासगी कायम मालकीचे तारू लागू करण्यांत आले. या सुभारास फुजिबर पराण्यानें आपलें महत्त्व वाढविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. आपल्या पराण्याच्या शास्त्रपिंडीच कोणाची तरी मुलगी राजानें विवाहाला पत्करावी असा नियमच घालून टाकला. राजाला मुलगा झाला की ती आजोळी वाढावा व ती राज्यावर आला की, आजोर्वांनी कारभारी वनावें असा प्रकार सुरू झाला. राजा स्वतंत्र अधिकार चालवू पाहू लागल्यास त्यात राज्यत्याग करून मठदाखल येण्यास ते लोक भाग पाडत इतके ते अरोराव बनले.

याप्रमाणें ८ व्या व ९ व्या शतकांत किमोटो राजधानीत फुजिबर पराण्यांतील लोकांच्या हातांत सर्व सत्ता एकपटली होती. पण पुढील शतकांत तैरा व मिनमोटो या लष्करी पराण्यांकडे अनुक्रमेण ती गेली; त्याचे कारण असें झालें की, फुजिबर पराण्यांतील लोकांचा लष्करी पैसा जाऊन ते चिनी बनले; व दूरदूरच्या प्रदेशांत लष्करी जहागीरदारांचा वर्ग बळवत जाऊन बरील दोन पराणी विशेष प्रबल बनली.

तैरा व मिनमोटो या दोन लष्करी पराण्यांत राज्यावद्धल कलट टाणून त्यापायी पुढे ४५० वर्षे जपानमध्ये धुलुके सारखे अंतर्मुद्द चालू होते; व त्यांत लष्करी जमीनदारी पद्धती सुरू होऊन सर्व राष्ट्राला लष्करी शिक्षण घेऊन युद्धांत पत्रावे लागले. या अन्तर्मुद्दांत प्रथम तैरा पराण्याचा पुजारी कियोमोरी याला जय मिळून तो सर्व सत्ताधीश बनला. परंतु लवकरच मिनमोटो पराण्यांतील योशिटोमी हा जपानातील तीन अख्यंत प्रसिद्ध मुत्सदांपैकी एक व लष्करी जमिनदारी पद्धतीचा संस्थापक, व दुसरा योशितुने हा जपानातील प्रथमतः मुदकलविशारद या दोघांनी मिळून तैरा पराण्याचा ११५५ मध्ये आरमारी युद्धांत घन-नी उर गेथें पराभव करून सर्व सत्ता आपल्या हाती घेतली.

संशानदारीचा काळ (११५५-१५९८) :— योशिटोमी यानें उत्तोरुके कमकुर येथें राजधानीला व सर्व प्रांतांवर

लष्करी गव्हर्नर नेमून पूर्वीच्या दक्षिणेकडून चालू असलेल्या मुलकी सत्तेऐवजी उत्तरेकडून लष्करी सत्ता सर्व देशभर पसरू केली. तथापि गोरियोमोन पूर्वीच्या किओटो येथील राज्य-सत्तेस व दरबारी वगांस कायम राखून स्वतः यादशहाचा प्रतिनिधि म्हणून व प्रत्येक कृत्याला प्रथम नामधारी राज्याची सम्मती मिळवून राज्यकारभार चालविला होता. गोरियोमो याच्या मृत्यूनंतर (११९८) मान किओटो येथील फुजिवर घराण्याच्या वेळेसारखा प्रकार सुरू झाला. गोरियोमोची बायको मस ही होजो घराण्यातील होती. तिच्या मुलाकडे प्रतिनिधीचा ऊर्क शोगुनचा अधिकार नांवापुरता राहून प्रत्यक्ष सत्ता होजो घराण्यातील पुरुषांच्या हाती गेली. १२२० ते १३०८ पर्यंत असे ५१६ नामधारी शोगुन झाले. मध्यंतरी १२२१ मध्ये गो-टोय या माजी यादशहाने फम-कुर येथील होजोची सत्ता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फलन गो-टोय यासच मिळूची दिशा देण्यात आली; व यादशहा मादोचे वारस व त्याची मुदत ठरविणं वगैरे अधिकार होजो घराण्याच्या हातात पूर्णपणे गेले. होजो घराण्याचा राजा वेळचा पुढारी योशिटोकी याने आपला भाऊ टोकिुकुस यास किओटोचा लष्करी गव्हर्नर नेमले. गेल्या बंडाळीतल राजपक्षाच्या सुमारे ३००० लोकांच्या मालमती खालस केल्या व आपल्या पक्षातील लोकांत बांदून दिल्या. यामुळे लष्करी जमिनदारी पद्धत ढळू लागली होजो घराण्यातील पहिले प्रतिनिधी मोटे हुयार व न्यामी होते; त्यामुळे १३ वें शतक जपानला मोठे उत्कर्षाचे गेले. परंतु पुढील प्रतिनिधी जेनी व ब्यसन बनले. त्यावेळी अशी एक पद्धत होती की, मुकाळांत सरकारी कोठार धान्याने भरून ठेवून दुष्काळांत ते धान्य अर्धत हस्त दराने विक्रीवयाचे; पण एका हुकाळप्रसंगी टकुसुके नांवाच्या होजो प्रतिनिधीने अत्यंत महाग विकून मिळविलेल्या पैशावर स्वतःची रूप नैन चालविली. तेव्हा होजो घराण्यावद्दल अप्रति उत्पन्न होऊन पूर्वीच्या फुजिवर व तेरा या घराण्याप्रमाणे तेंहि अधिकारच्युत झाले; व त्या बंडवा गो-डेगो राजा खरा सत्ताधीश झाला.

तथापि गो-डेगो हा हुयार राजा नव्हता. त्याने अशिक्षित घराण्यातील तकीजीशो तंटा केला तेव्हा तकोजीशोने जो उगोस पदच्युत करून कोयोला गादोवर बसविले (१२६-१३४८) व तकीजी शोगुन झाला. तथापि गो-डेगोच्या वंशजांनी दक्षिणेकडे योशिनो येथे राजधानी नेऊन राज्यकारभार चालविला; व उत्तरेकडे कोयो व त्याचे वंशज किओटो येथे राहून राज्य करू लागले. पुढे अशिक्षित घराण्यातील योशिमित्सु या बसाव्या शोगुनने वरील दोन राजघराण्यांला तंटा मिटविला; वचे लोकांचा बंदोबस्त केला व वीनशां सत्य घडवून आणले व पर्यायाने चानचे सार्वभौमत्व कबूल केले. पुढे योशिमित्सुच्या पश्चात् पुनः वेबंदाहाची मानजी. जमिनदार लोक आपसात खट

लागले शोगुनचा अधिकार प्राप्त करून घेण्याकरितां अशिक्षित घराण्यांतील पुरुषांत मारामान्या झाल्या व दरवारचा रागिना, कारबुली बंद पडल्यामुळे रिफामा झाला. तो इतका की गो-सुची यादशहा मरण पावला (१५००) तेव्हा त्याच्या आर्याविधीच्या राजांस पैसा नसल्यामुळे त्यांचे प्रेत चाळीस दिवस पडून राहिले होते.

याप्रमाणे म्हणूनम्हणून अंदाधुंदी चालू होती, तरी जपानांत यौद्धर्माचा प्रसार व परिणाम वाढतच होता. या सुमारास कोयो नांवाच्या अत्यंत प्रसिद्ध बौद्ध साधु होऊन गेला. त्याचा यमटोमधील कोयसनवरील मठ हिंयेद-क्षेत्रप्रमाणेच फार प्रसिद्ध आहे. अशा मठांना मोठाल्या इनाम जमिनी दिलेल्या असत. या मठांत राजपुरुषहि येऊन मिश्र होऊन रहात अघत; पण तेथेहि ते राजकारणांतल उलाढाली चालू ठेवीत. यामुळे मठांना भलतेच राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले होते. तेरा घराण्यांतील कियोमोरी व मिनमोटो घराण्यांतल गोरियोमो यानी असल्या मठांवर नियंत्रण घालण्याचा प्रयत्न केला पण तो साधला नाहीं याप्रमाणे १५ व्या व १६ व्या शतकात चालू असलेला मठांतील, राजघराण्यांतील व लष्करी जमिनदारांतील गोंधळ नाहींसा करून शांतता व सुव्यवस्था चालू करण्याचे काम मानवी कर्तृत्वाच्या बाहेरचे आहे असे वाटू लागले होते. परंतु परिस्थिति अशुभप्रमाणे माणस निर्माण करते असे म्हणतात ते खरे आहे. कारण वरील उद्देगजनक स्थितीत जपानमध्येंहि अत्यंत मोठे युद्ध-नायक व सुरक्षी उदयास आले. ते ओदै नोबुनागा, हिंदेयोशी आणि टोकुनागा इत्येसु हे तिचे होत. त्यांची हिंदेयोशी हा तर गरीब शेतकऱ्याचा मुलगा होता. तरी स्वतः तरवार-बदाईर व कारस्थानकुशल असल्यामुळे शेवटी तो सर्व सत्ताधीश झाला. नोबुनागा हा लहानसा जमीनदार होता. त्याच्या लबाबप्यांत हिंदेयोशी हा प्रथम नोकरीस राहिला. त्याच्या मदतीनेच नोबुनागाचे पंचवीस वर्षांत सहा प्रांत आपल्या जहागिरींत सामील केले. त्यामुळे त्याची खासगी सेनाहि पुष्कळ वाढली. तेव्हा छंद यादशहाने त्याला देशात सर्वत्र शांतता स्थापन करण्यास विनंति केली. ते काम करीत असतां कोणी कितुरी मनुष्याचे तरवार चालवून नोबुनागाचा प्राण घेतला. त्याच्यामागे जपानी साम्राज्यांत हिंदेयोशी हाच प्रसिद्धीस चढला. त्याच्या बरोबरीचा दुसरा इसम टोकुनागा इत्येसु हा एकच होता. नोबुनागाच्या जहागिरीवद्दल त्याच्या मुलांत तंटा लागला. तेव्हा हिंदेयोशीने वडील नातवाची कायदेशीर बाजू पकडून इत्येसुने उचलेशा दुसऱ्या पक्षाशी लढाई सुरू केली. परंतु दोघे समबल ठरून उभयपक्षांनी शरीरसंघर्ष जाहून काय-बंद केले इतकेच नव्हे. तर परस्परानी शरीरसंघर्ष जाहून काय-बंदीतील लष्करी जमीनदार प्रमुखांनी (डेम्शोनो) उभारलेले बंद हिंदेयोशीने अत्यंत मोठे सैन्य बरोबर नेऊन पण

सैन्याच्या सामर्थ्यापेक्षाहि दहागुणपणाने व दयाळूपणाने मोडले; त्यामुळे हिंदियोशी तराळीन मुत्सद्यांत सर्वश्रेष्ठ ठरला. याप्रमाणे बहुतेक जपानवर हिंदियोशीने आपला अम्मल बसविला. परंतु उत्तरेकडील प्रदेश, किंवा, तटवर्दी इत्यादिकांनी फार मजबूत बनलेला होता. तेथील बलाढ्य जमीनदार उजिमस यास निकष्याकरितां हिंदियोशी १५१० मध्ये स्वतःचे १००००० सैन्य आणि चोनुओ व इयेयसु यांचे ८०००० सैन्य यांसह चालून गेला व पूर्वाच्या अनेक स्वान्यांप्रमाणेच यशस्वी होऊन परत आला. याप्रमाणे सर्व जपानवर एकमुखी राज्यसत्ता सुरू झाली; पण टोकुगावा इयेससु याला कॅटोकेडील आठ प्रांतांवर राज्य करण्याकरितां येथी येथे नेमण्यांत आले. याप्रमाणे पूर्वाच्या काळातील सर्व अंशभुंदा मोडून सर्वत्र स्वव्यवस्थित राज्यकारभार चालू करण्याचे श्रेय वरील दोन महान व्यक्तींकडे आहे. हिंदियोशीने अखेरच्या आठ वर्षांत कोरियांतून खुद्द चीनवर ह्मारी करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. तो १५९८ मध्ये मरण पावला

टोकुगावा घराण्याचा काल (१५९८-१८६७) :— हिंदियोशी मरण पावला त्यावेळीं त्याच एक ६ वर्षांचा मुलगा होता. त्या अल्पवयी मुलाची व राज्यकारभाराची जबाबदारी पाहण्याकरितां त्यानें एक कारभारी मंडळ नेमलें होतें. त्यांत टोकुगावा इयेससु हा मुख्य होता; पण त्याला इथिदोमिसुनरी व त्याचे अनुयायी हे बळित दामू होते. या शत्रूशी इयेससुने तयारी करून मिनीप्रांतांतील सेकिगह्मर येथे २१ ऑक्टोबर स. १६०० रोजी झडई दिली. व त्यांत इयेससुला पूर्ण जय मिळाला. मिरसुनरीने हिंदियोशीचा मुलगा हिंदियोशी व याचको योदो यांच्याशी सल्लय जमविलें होतें, पण इयेससुने त्यांना दाम्भ्या मिळण्याचा अपराध माफच केला. सेकिगह्मर-जंत्तर १६१५ मध्ये ओसाका येथे फौदी लढाई झाली. त्यांत हिंदियोशीची याचको व मुलगा ती दोघांहि गतप्राण झाली, ती लढाई १२ वी ते १७ शेपर्यंत चालू राहिलेल्या अन्तर्बुद्धांतील शेवटची होय. तथापि सेकिगह्मरच्या जयापासूनच जपानच्या इतिहासाला नवी दिशा लागली; व म्हणून ही जगाच्या इतिहासांतील क्रांतिकारक लढायांपैकी एक होय. यानंतर १८६४ पर्यंत जपानांत केव्हाहि अन्तर्बुद्ध उद्भवले नाहीं.

टोकुगावा इयेससुने मिळविलेल्या विजयाबद्दल त्याची प्रसिद्धि आहोच. परंतु त्यापेक्षाहि मिळलेल्या मुलखाचे एकिकरण करण्यामध्ये दाखविल्या चातुर्यामुळे तो पूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व मुत्सद्यामध्ये अग्रणी ठरला. त्याच्या गद्दानीच्या सर्व देशभर पसरलेल्या असल्यामुळे सर्व ठिकाणच्या डॅम्बोवर त्याला नगर ठेवून त्यांत दाबांत ठेवण्यास सोंपें गेलें. जपानमध्ये पातळा राखून भरभराट करण्याकरितां इयेससु व त्याचे वंशज यांनी पुष्कट बांगल्या सुधारणा केल्या. त्या बरलची सर्व माहिती (टेन्साम्पे ऑफ इयेससु) इयेससुचा कारनामा (ग्युसुपे) नांवाच्या ग्रंथांत आढळते. हा इयेससुचा नातू इयेमिसु (१६२३—१६५०) याच्या

कारकीर्दीत पुरा करण्यांत आला. टोकुगावा इयेससुने वडीलभर्माच्या कार्यास जरी सडळ हातानें मदत केली होती आणि बुद्धाची एक लहानशी मूर्ति सतत हृदयाशी बाळगली होती तरी त्याने आपले नीतिनियमांचे कोड कॉन्फुशियसवरूनच तयार केले होते. इयेससुचे असें मत असें की, सर्व कायदे-कानून व राज्यकारभार करणें तें राजा व प्रजा, आईबाप व मुलें, नवरा व बायको, भाऊ व बहीण आणि मित्र व मित्र ही समाजातील प्राच प्रकारची नाती लक्षांत घेऊन करावयास पाहिजे कुटुंब हा सर्व समाजाचा पाया होय. यावरील नीतिनियमांन्यतिरिक्त लोकांना अधिक कशांचे शिक्षण देण्याची गरज नाही. कारनाम्यामधील एकदर १०० प्रकार-णांपैकी २२ प्रकारांत कायद्याचे नियम दिलेले आहेत; ५५ प्रकारांत राज्यकारभार व राजनिती यांची माहिती आहे. १६ व्या मध्ये भातिवचने दिलेली असून जरलेल्या प्रकारांत मयकर्यांच्या चरित्रांतील उदाहरणात्मक गोष्टी दिलेल्या आहेत.

लष्करी जमीनदारीच्या पद्धतीमुळे जपानी समाजात तीन वर्ग उत्पन्न झाले होते. (१) राजा व त्याचे दरबारी मान-परी, (२) सरदार (सामुराई अथवा युके), (३) सामान्य लोक (हेमिन). सर्वांवरील श्रेष्ठ मिकाडो राजे यांची मूळ उत्पत्ती देवापासून असल्यामुळे त्यांनी सभागा-पासून अगदी अलिप्त किंमोटी येथील राजराज्यांत राहून व्यापार आणि शोणून व सामुराई यांवर सर्व कारभार सोंपवून आपण स्वतः आपली प्रथा व प्राचीन पूर्वज यांच्यामध्ये मध्यस्थाचे काम करावयाचे असे. ते आपल्या राज्या व प्रधान यांच्याशिवाय इतर कोणाच्याहि दृष्टीस पडत नसत. त्यांना तांदुळाचे दहा हजार कोकु (गिनी) वर्षांतून मिळत असे. राजाला एक कोषी म्हणजे राजा असे व पुढच्याचारा-पर्यंत करण्याची परवानगी असे. कुणे उर्फ दरबारी मानकरी हे मूळ मिकाडो राजघराण्यातील वंशज असून त्यांची १५५ कुटुंबे होती. लष्करी सरदारांपैकी व शोणुनपेक्षांहि त्यांचा दर्जा फार उच्च असे. त्यांना दरबारांतील सर्व मानाच्या जागा वंशपरंपरेने मिळत असत. तथापि त्यांना गद्दारीत नसल्यामुळे दरियांतच पण धानशुभेने रक्षाचे ज्ञान असे बाह्ययात्रास, गायन व इतर कला या ध्येयसायांत ते आपला काल घालवीत असत. यांच्या राजत्वाचे वर्ग सामुराई उर्फ लष्करी पेशाच्या कुटुंबांचा. त्यांना वंशपरंपरा घरांना दिलेला असे, शिवाय राज्यकारभारातील मोठ्याला जगांवर त्यांना नेमीत असत. त्या नोकऱ्यांहि वंशपरंपरा असत. विषय वर्ग सामान्य लोकांचा. समाजांत त्यांना कोही दर्जा नसे, तराची वापराच्याची त्यांना मनाई असे, त्यांना आयतें उत्पन्न नसे, सर्व कष्ट करून मिळवावे लागे. १००० लोकसंख्येत ५५ सामुराई असत.

जपानी जनतेत सामुराई हा सर्वांत महत्त्वाचा वर्ग होय. या वर्गांतले इकम दरवार वापराच्या हद्दाला असत

उच्च प्रकारचा हक्क संपन्नतात. आपल्या देश, राजा किंवा जहागीर यांचे संरक्षण आपण आहो. असे ते मानतात; व त्याकरिता जीवावर उदार होऊन लडण्यास ते तयार असतात ते आपले बहुतेक लक्ष्य लष्करी शिक्षणाकडे देतात पण प्रभाष्ययत्नासाठी पुष्कळ महत्त्व देतात. राजाच्या सालो-साल ते मातापितरांना पूज्य मानतात, व त्यांना दुःख देणारांचा सूड घेतल्याशिवाय ते कधीही राहान्याचे नाहीत. लडाईत जय जिंवा भारताधी सरण असल्याचा निष्पन्न असल्यामुळे शत्रूला शरण जाणे किंवा शरणागत झाल्या अशय देणे, यापेक्षा शोयतीही मोठ ते करीत नाहीत. तथापि सदा प्रसंग नसेल तेव्हा शत्रूंसोबि ते अर्जत उदारपणे व सौजन्याने वागतात.

पण द्रोणकावाच्या तातातपूर्ण कारकीर्दीत समुद्राद ऊर्फ लडवये लोक यांच्याहि संवदे बदलत गेल्या. युद्धाचे प्रसंगच नसल्यामुळे हा लडवरी वर्ग लोकांना अनवश्यक झाले त्यामला-कीट भिडूंची बाणभूकहि शिंपल व अर्जतीची होऊ लागली. उमराव लोक तर वरायायो, कवने, पोले, कुटवाल, तिर-दाशी, सुगर वगैरे पैनीत दंग होते. सामान्य लोकांना त्यांचा हेवा उरतच होऊन त्यांनी स्वतःकरिता नाट्यगृह स्थापन नाचतझारी सुरु केले; योद्यायांची येट चालविली, महाविद्येचा लोक वाढविला, व पूर्वाचे जालोनिर्जय छुगारून देऊन धनिकसक्त पदति सुरु पेली. अशा प्रकारची सामा-मिक काति चालू होती, त्याच वेळी राजकीय क्रांति अशी झाली की, इत्यसूच्या पराण्यातील शोयुनांची सत्ताहि दुर्बल होऊन चालच्या वर्गातील लवैरकिओ यांनी सत्ता यळ-कारली. यामुळे किओरी येथील बादशहा व शोयुन हे दोघेदि नामधारी सत्ताधीश बनले; व लडवरी लोक निरतेज होऊन सामान्य लोक अधिकारारुढ झाले. सन १७ व्या शतकाच्या शेवटी मिटी पराण्यामार्थी काही विद्वान उदयास आले, त्यांची बीट्दर्म व चिनी वाहमय याविषय बंड करून राखीवदृष्ट्या जपानच्या तदेन बुधप्रभांकेडे लोकांचे लक्ष ओढले. तेव्हा त्या प्रभावानुन शोयुन यांनी राजाचा अधिकार बळकावला असल्याचे लोकांच्या नजरेत आणले. व सामा-मिकदृष्ट्या द्विदलपद्धति नष्ट करून बादशहाला सर्व सत्तापीया वनाविण्याविषयी विद्वानांची बुद्धि जरूल साही. पण याची प्रत्यक्ष प्रतीति १९ व्या शतकात परकीयांची अहर्मा व त्यांच्या दलनवळणावा प्रश यांत शोयुनाचा प्रतिकार करता न आसल्यामुळे झाली. याशिवाय शोयुनाची सत्ता नष्ट कर-ण्यास हरमुम व चोर्मा या दोन पराण्यांचे येमनययदि कारणी-भूत झाले; आणि परायाच्या दलनवळणाचा सहचवावा प्रश राष्ट्रापुढे आला त्यावेळी परकीयांची हवालपट्टी व बादश-हाची पुनः सत्ता या गोष्टींचा पक्ष रवाना उचलला. पर-कीयाच्या हवालपट्टीच्या वापरात परकीन आरमाराने जेव्हा चोमू किल्ले व ससुमाची राजधानी तोकाच्या मान्याने लावत केले त्यावेळी त्याचे ठोके उपडले, परंतु याबरोबरच

द्विदलपद्धति बंद करून बादशहाला सर्व सत्तापीया वन-विण्यासंबंधाने सर्व राष्ट्रांचे एकमत झाले.

१८६७ मधील विलक्षण काति.—१८६९ मध्ये केडकी लफे योशिनोसु नावाचा शेवटचा इशम शोयुनच्या अधि-कारावर होता. केडकी हरतः प्रगल्भ युद्धाचा व मोठा कर्तुस्त्रवान होता. इतर युद्धिमान जपानी इशमाप्रमाणे रपाचीहि लष्करच राष्ट्रां झाली की, परकीयांनी जपानांत सवेस्वी गज्जान करणे हे पाश्चात्त्यांच्या तोंडीचे सुधारलेले लष्कर व आरमार जपानबद्दल असल्याशिवाय शक्य नाही; व तसेच किओरी व येदो या दोन ठिकाणी राजकीय सत्ता विभागलेली असोपर्यंत सर्व राष्ट्रांची एकी होणे शक्य नाही. याच सुमारास त्याला येदोकडून माहिर विंगती अर्धे कर-ण्यांत आला वी येदो येथील दरबारांत अन्ववस्था मागली आहे व ही मोडून सर्व राष्ट्रां एकजीव व प्रबळ करण्याकरिता बादशहाच्या हाती सर्व सत्ता देणे जरूर आहे. हा अर्ज किओरी येथे हल्ली पडताना केडकीने साम्राज्याच्या रागभा-नीत सर्ग लष्करी व बडे अम्मलदार यांची सभा बोलावली व त्या सभेत सर्वांसमक्ष आपला राजीनामा बादशहापुढे सादर केला. ही गोष्ट १८६७ ऑक्टोबर १४ रोजी पडली, आणि त्या रोजीचा जगाच्या इतिहासातील असामान्य गोष्टीमध्ये समावेश केला पाहिजे; कारण पुढील तीन वातके अप्रतिहतपणे संपूर्ण राजसत्ता उपनोगीत असणारीनी ती स्वगुपीने सोडून दिल्याचे हे अपूर्व उदाहरण आहे. बरील शोयुनने आपला राजीनामा मनापासून निष्कपटपुढीने दिला होता, व तो जर निःसंशयवृत्तीने स्वीकारला गेला असता तर ही क्रांति पूर्णपणे रक्षासाम्राज्य काततेने पार पडली असती. पण केडकीचे अतिस्पर्धा ससुम व चोस यांनी त्या वेळच्या १५ वर्षांच्या अल्पवयी बादशहाचे कान मारून शोयुनाला बाजू मानून त्याचा नादा करण्याचा बाद-शहाच्या लहोचा वरदान मिळविला. सर्वेन शोयुनच्या पक्षाचे सर्व सरकारी नोकर अधिकाराबद्दल दूर करण्यांत आले व शोयुनच्या लष्कराचा राजवाड्यावरील पहराहि काहीन डाकण्यांत आला. या क्रियापुढे शोयुनचे सर्व पक्षपाती लोक खचून जाऊन रवाना किओरीवर चाल केले, पण बादशहाही शेनेने त्यांचा मोड केला, व केडकी स्वतः त्या सैन्याच्या हाती गेला. येदो येथील दरबारी लोकांनीहि आपल्या पक्ष्या व अधिकार सोडून दिले. पण शोयुनच्या अनुयायांनी सशस्त्र प्रयत्न लावून ठेविले होते, त्याच्या आरमाराचे येमो बेडोत स्वतंत्र लोकसमूहही स्थाप-

शोयुनच्या अनुयायांनी सशस्त्र प्रयत्न लावून ठेविले होते, त्याच्या आरमाराचे येमो बेडोत स्वतंत्र लोकसमूहही स्थाप-

येथे प्रमाणे ही जपानच्या इतिहासातील अत्यंत अद्भुत व परिणामकारक गोष्ट घडून आली.

क्रांतीचे स्वरूप.—बरील राज्यक्रांतीचा उद्देश बरी वादवाही सत्तेची पुनःस्थापना करण्याचा असला तरी ज्या लोकांनी ती घडवून आणली ते सर्वथा अंधकारवादी होते. ते सरकारातील किंवा समाजातील उच्च दर्जाचे लोक नव्हते. हा मुद्दा पुढील परिणामांच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. येथे येथील सत्ता अवघ्या पंचावून लोकांनी उलथून पाडली व त्यांतले पांचव फक्त जमीनदार मानकरी होते. आठ दरबारी मानकरी होते, एण त्यांचा विशिष्ट दर्जा, दारिद्र्य व राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्व, त्यांच्यामधील परंपरागत चालत आलेले दोष त्यांना नडत होते; आणि बाकीचे बेचाळीस उर्बांनी ही क्रांतीची चळवळ करण्याचे ठरवून ती घडवून आणली ते बेचाळीस इतम महत्त्वाच्याही तरुण असून त्यांचा मुख्य उद्देश स्वतः नागरात्पात यावे हा होता व त्यांत देशाचे कल्याण करणे हा भाग घीण होता. त्या सर्वांच्या बचाची सरासरी पाहिली तर ती तिसऱ्यावर नव्हती.

पुन्हा राज्यस्थापना करण्याच्या (रेस्टोरेशनच्या) प्रवर्तकांनी असे ठराविले की बादशहाच्या हातात पुनः अधिकारसूत्र येताच त्याने पुढील तीन गोष्टी ताबडतोब करण्याचे प्रतिज्ञापूर्वक आग्रह करावे; त्या गोष्टीः—
(१) चर्चामंडळ मंडळाची सभा (डेलिबरेटिव्ह असंब्ली) भरविणे. (२) राज्यकारभारातील जागांवर सामाजिक दर्जाकडे न पाहता हुशार व विद्वान लोक नेमणे, (३) छोकमतानुसार सर्व कारभार चालविणे.

या क्रांतीनंतर बरील आशासनाचा 'बादशहाची प्रतिज्ञा' म्हणून अनेकदा उल्लेख करण्यात आलेला आहे; आणि जपानांत प्रातिनिधिक संस्थाबरील आशासनानुसारच स्थापण्यात आल्या असे म्हणतात; तरी वास्तविक पाहतां कोणत्याहि एका घराण्याच्या हाती सर्व राजकीय सत्ता जाऊ नये हा मुख्य बरील आशासनाचा उद्देश होता.

नवीन राज्यपद्धती स्थापन करू पाहणाऱ्या पुढ्यांना जुनी संज्ञाही पद्धति नाहींशी केली पाहिजे याची जरूरी प्रथम तितकी भासली नाहीं. एकराष्ट्रिकरण एवढीच त्यांची मूळ कल्पना होती. परंतु निरनिराळ्या जमीनदारांच्यात निरनिराळ्या बालू असलेल्या कायदेव्यवस्था बाहोरा करून सर्व देशभर एकजालीय कायदे व कारभार सुरू केल्याशिवाय सरी राष्ट्रीय एकी होणार नाहीं, ही गोष्ट थोड्याच अनुभवोती त्यांनी कळून आली. याकरिता सर्व लष्करी जहागिरीदारांच्या हातून स्थानिक कारभाराचे अधिकार व जमासत्तेबरील ताबा काढून घेणे जरूर होतें. परंतु आग्रहपूर्वक करवसुली स्वतः करून लष्कर बाळगून स्वतंत्रपणे राहत आलेल्या या जमीनदारांनी अधिकार करण्याचे काम अत्यंत विचट होतें. त्यांच्या मानाने

राज्यक्रांतिकारकांना कोणत्याहि प्रकारचे परंपरागत महत्त्व किंवा अधिकार नव्हते. त्यामुळे बादशहाचे हुकूम अमलांत आणण्याचे त्यांच्यांत सामर्थ्य नव्हतें. उलटपक्षी कोणत्याहि एका लष्करी घराण्याने ते काम उचलल्यास इतर घराण्यांनी त्याविद्दु ओराचा ओरड केली असती. अशा या पेचांतून सुटण्याकरिता या तरुण सुधारणावाद्यांनी मोठी सुपीदार युक्ति काढली. त्यांनी सत्सुम, चोशू, तौस व हिंसन या दक्षिणकडील चार प्रमुख घराण्यांचे मन वळवून त्यांना आपली संस्थाने बादशहाच्या चरणां परत सादर करण्यास व त्यांचा सर्व कारभार बादशहाने हाती घेण्याची विनंती करण्यास प्रवृत्त केले. सत्सुमसंस्थानचा अधिकारी शिमझु व तोससंस्थानचा योदो या दोघांच्या हातांत कार मोठी स्वीत सत्ता होती, व ती मोडण्याने त्यांनी अत्यंत प्रयत्ननीय स्वाधेत्याग केलेला आहे यांत शका नाहीं. पण चोशू, हिंसन व इतर संस्थानिकांनी बहुतेक अधिकार निरनिराळ्या कार्यां कुलपुण्याकडे सोपविलेले असल्यामुळे आतां तेच अधिकार परत बादशहाच्या हवाली करण्यांत त्यांचा काही तोटा नव्हता व म्हणून त्याला स्वाधेत्याग म्हणता येत नाहीं; व स्वतःचे वास्तविक लुकसान नसल्यामुळे बरील चार संस्थानिकांनी अनुकरण २५० पैकी बहुतेकांनी निमृत्पणे केले; फक्त त्यापैकी १७ संस्थानिकांनी दोढेंसे काऊं केले.

नूतन सुधारणाः— नवीन राज्यव्यवस्थेमध्ये जुन्या संस्थानिकांना प्रांताप्रांतावर नेमण्यांत येऊन त्यांना पूर्वाच्या त्यांच्या उत्पत्त्याच्या तऱ्हेतर्फा पगार ठरविण्यांत आला. सामुराई लोकांनाहि त्यांच्या हाताखाली अधिकाराच्या पगारी जागा देण्यांत आल्या. प्रांताप्रांतां करवसुली करून त्यांतून बरील सर्व भागवून उरलेली रकम बादशहाी खाजिस्त्यात पावती करावी असे ठरविण्यांत आले. सर्वांवर सत्ता चालविणारे फिओदो येथे क्रांतिकारक पुढ्यांचे एक मंत्रिमंडळ स्थापण्यांत आले. दरबारी मानकरी व लष्करी मानकरी असले भेद नष्ट करण्यांत आले.

राजसत्ताक पद्धतीच्या दृष्टीने नव्या व्यवस्थेत असणारे दोष लवकरच निदर्शनास येऊ लागले. या व्यवस्थेने बादशहाच्या हातांत खाजिस्त्याबरील किंवा लष्कराबरील कोणतीच सत्ता प्रत्यक्ष आली नाहीं. प्रांताप्रांतां कर वसूल करणे व लष्कर बाळगणे पूर्वीप्रमाणे दक्षिच्या गव्हर्नर संस्थानिकांच्या हाती राहिले. तेव्हा हा दोष नष्ट करण्याकरतां क्रांतिकारक पुढ्यांच्यांनी सर्व प्रांतिक अधिकारी आपआपले स्थानिक अधिकार बादशहाकडे सोपवितात अशी युक्ति केली व सामुराई लोकांविद्दु खंख खात्री ठेवतात, असे करण्यांत आले. ही सर्व राष्ट्राच्या अंध वसुली पद्धत काढून ती दुसऱ्या सुधारणांच्या योजना बालूच होत्या. सत्सुमघराण्याच्या मार्जी संस्थानिकांची त्यांच्या संस्थानि प्रजेला क्रांतीमधील कामगिरीची

योग्य मोयदला न मिळाल्याबद्दल गैरसर्वां झालेली असल्यामुळे त्याला संतुष्ट करण्याकरिता त्यास व चोन्न व दोस यांच्या मार्जी संस्थानिकांनाहि उच्च मंत्रीपदावर नेमण्यात आले येथेकरून प्रत्येक मोठ्या कुलातर्फे मंत्रिमंडळासथे तीनतीन इतम आले. तसेंच टोकिओ येथे आता नवीन स्थापना झालेल्या राजधानीस राष्ट्रीय सैन्य वनविण्याकरिता सर्व कुलांनी आपआपले स्थानिक लष्कर धाडून देण्याविषयी त्यांचे मन बळविण्यात आले वरील बाबीं फार महत्त्वाच्या आहेत. कारण कुलवार प्रतिनीधींच जे दत्त १८७१ च्या मॉनिमंडळात दिसून आले, तेच पुढे अनेक वर्षे अमळात होते, व यानंतरचावर पुढे निरनिराळ्या पक्षाच्या राजकारणी पुरुषांनी विशेष हल्ले चढविले.

२९ आगस्ट स. १८७१ रोजी बादशाहाच्या हुक्मानें स्थानिक अधिकार्याच्या हातातील सर्व सत्ता काढून घेण्यांत आली गव्हर्नराच्या जागेवरून सर्व संस्थानिकांस काढून टाकण्यात आले. संस्थानातील करांचे सर्व उत्पन्न बादशाही खजिन्यात मरणा करण्याचे ठरले सर्व अधिकारी बादशाहानें नेमावयाचे, व सर्व संस्थानिकांनी मूळ उत्पन्नाच्या एक दशांश जहागीर पेजून टोकिओ येथे येऊन कायम राहावे असेंहि ठरले. सामुराई लोकांचा उत्पन्न मात्र कायम ठेवण्यात आली. असे लोक सुमारे ४,००,००० होते व त्यांच्या इनामाची रक्कम दरसाल २०,००,००० पौंड असे. हे राष्ट्रावरील ओंठ आता दूर करणे जरूर होते. सामुराई लोक म्हणजे लष्करी जहागीर पद्धतीपेक्षांच एक भाग होता. तो पद्धत आता मोडली तेव्हा सामुराई लोकांचा वर्गाहि नष्ट होणे ओघानेच प्राप्त झाले परंतु लक्षावधी लोकांची उत्पन्न एकदम बंद करणे अर्थत निर्वयपणाचे झाले असत. म्हणून सरकारनें तो प्रथम लोकांवर काढून काळांतरानें सोडविण्याचें ठरले.

सा मु रा ई लो का चा स्वा र्थ रत्ना गः—सामुराई लोकांच्या प्रभारधेयाभिंहि हट्टहट्ट लोकमत बनत चालले होते. सर्व इनामें सोडून देऊन स्वकृष्टानें पोटाला मिळविण्याच्या सामान्य लोकांची स्थिति त्यांनी पत्करणें भाग आहे, असें म्हणू दिसू लागले. सामुराई लोकांनाहि ही कालक्रमप्राप्त आपत्ति मुकाटयानें सोसण्याचें ठरविले. सामुराई लोक म्हणजे मोठा हफदाराचा वर्ग होता. ते हफ त्यांनी शेंकडों वर्षे स्वतःचें रूख साडून पैदा केले होते; तसेंच जपानी उच्च राष्ट्रीय गुणसमुच्चयाचें ते पुढले म्हणून गणले जात असत. तथापि केवळ मार्जी वैभवांन विचारीध बनून न जातां सुरु सामुराई लोकांनी पालटलेल्या राजकीय परिस्थितीपुढे विनतकार मान वांकविण्याचें ठरविले. पुष्कळांनी आपण होऊन शेतकी, व्यापार वगैरे पोटाचे धंदे सुरू केले. ही त्यांची तयारी पाहून दोन वर्षांनी १८७३ मध्ये या बाबतीत सरकारनें एसा ठराव केला की, वर्षापरंपरा चाललेल्या इनामाबद्दल सामुराई इमसाला सहा वर्षांच्या इनामाची रक्कम एकदम देऊन त्याचा हफ नष्ट करण्यांत येईल, व सदहायत इनामा-

बद्दल चार वर्षांची दनाम रक्कम देऊन इनाम बंद करण्यात येईल. या बंद रकमेपेक्षां हि निम्मी रक्कम व निम्मी शें. ८ दराच्या कमरौण्याच्या रूपानें देण्यात येईल. या ठरावां मुख्य वंशपरंपरा १० पौंड इनामाबद्दल ३० पौंड रक्कम व ३० पौंडांच्या रोहयावरील २ पो. ८ शि. व्याज इतकीच रक्कम मिळवयाची अशा मोयदल्याला सामुराई लोक बळ झाले, या मोठीवर कोणाचा विश्वासहि बसणार नाही सामुराई लोकांमध्ये व्यापारी दृष्टी थोडीशी कमीच होती हे खरे; तथापि देशकल्याणाकरिता हा येवढा स्वार्थत्याग त्यांनी केला, हेहि खोटे नाही. सामुराई लोकांच्या एकंदर इतिहासात त्यांच्या लष्करी शण्याला या स्वार्थत्यागानें दिली इतकी शोभा देणारे दुसरे कृत्य नाही. तरवार बाळगिणें हा त्यांचा अनंतकालापासून चालत आलेला हफ, तो हफ सोडून एवढा दम मांभर, तागडी वगैरे हातात ध्यावयास त्यांस सरकारी हुकमानें लावले तो हुकूम राजनिष्ठापूर्वक पाळण्यात त्यांनी दाखविलेल्या धैर्यदिनप्रतादि गुणांची पोखरी गावी तितकी पोखीच आहे. कारण सरकारनें वरील हुक्माची अमलबगवणी घडोनें न करतां केवळ तयलत म्हणून ती योजना प्रथम ठरविली, पण ती प्रहण करून दसपुढीं पुष्कळ सामुराई लोकांनी शस्त्रे खाली ठेविली.

पा ध्या र त्त्य मु धा र णा वि ष ड्ड भे डः—परकीयाबरोबरचें दळणवळण व परकीयाची संस्कृति या बाबतींत जपाननें कीर्तते पोरण स्वीकारावयाचे, पचावस प्रभारबघांन या नव्या पुढाऱ्यामध्ये वरेच मतभेद उपस्थित झाले. सुधा-रणावादी पुढाऱ्यांपैकी पाच अग्रणी होते, दरबारी मानकऱ्यांपैकी दोघे इब्रुर व सजो, सत्तुमघराण्यापैकी दोघे सेगो व ओऊको, व योग्य घराण्यापैकी किडो याशिवाय इडो हा पुष्कळ विधायक कामगिरी करणारा मुत्तही, ओऊमा हा मोठा तोत्र, सुसुन व चौरस बुद्धीचा राजकारणी पुरुष, आणि इरापेकी हा त्या काळातील प्रत्यक्ष रूसोच होय. पडिल्या पाचापैकी चार मान्य ररे देशहितार्थ शटणारे होते, पण पांचवा सेगो याच्या अंगी जरी अनेक उत्तम गुण होते तरी त्यात त्याची महत्त्वाकांक्षा हा मोठा दोष होता. सामुराईचे शारीरिक व मानसिक सर्व गुण त्याच्यात होते. त्याचे शरीर विष्पाद नवर करडी व नेह्रा प्रकुल्लिप्त होता, आपल्या घराण्याकडे प्रमुख सत्ता याची हा त्याचा मूळ हेतू असून त्याकरता आपल्या हाताखालचें लष्कर बाढविणें हे त्याचें साधन होते. उलट नव्या सरकारनें सामुराई लोकांत शस्त्रे खाली ठेवून इनामहि भेटपाशा मोयदल्यावारी सोडण्यास सांगितले. तेव्हा परंपरागत लष्करी व आरमारी नोकरीचा हफ सोडण्यास बरेच सामुराई लोक तयार नव्हते, व तशा असंतुष्ट सामुराई बंडखोरांचा सेगो हा पुढारी बनला. अशा हुमांशास कोरियेत शेंडाळी माजरी, ती मोडण्याकरिता नव्या सरकारचबळ पाडविण्यास सैन्य तयार नव्हतें, तेव्हा जुन्या सामुराई सैन्याचीच त्या कामावर योजना होईल व

कोरियांत यश मिळविल्याने आपले महत्त्व वाढले अशी सैगोत आशा उत्पन्न झाली. तथापि कोरियाची युद्ध करण्याच्या बाबतीतहि मंत्रिमंडळात दुमत होतें. सैगोच्या युद्धवादी पक्षाबिद्द दुसरा शांततावादी पक्ष होता, व महत्त्वाच्या अन्तःस्थ राजकीय संकमणावस्थेच्या काळी युद्ध पुकारणे धोक्याचें आहे असे त्याचें मत पडलें, आणि मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत खुद्द बादशहासमक्ष या प्रश्नावर वादविवाद होऊन शांततावादी पक्षाचेंच बहुमत झालें व युद्ध करण्याचा ठराव नापस झाला. तेव्हा सैगो आदिकरून चीपा समसत्तांनी राजानामे दिले व त्यांपैकी प्रत्येकांने देशांत बंडाळी उत्पन्न केली. पैकी सैगोने तर आपल्या सत्सुम सैन्यानांत आपला स्वतंत्र कारभारच सुरू केला. मध्यंतरी (१८७५) सरकारने तरवारी न वापरण्याचा मनाई हुकूम सोडला, आणि सरदार व सामुराई लोकांनी आपली जहागिरी इनामेंहि बरील शर्तीवर सोडून देश्याविषयी सक्ती सुरू केली. पैकी इनामें सोडण्यास सर्व सामुराई तयार होते, पण सरवारी वापरण्यास हक्क सोडण्यास आप्त कबूल न होत। कित्येक सामुराई लोकांनी सशस्त्र जमून एक सरकार तुकडीवर हल्ला करून ३०० लोकांपैकी काहीं मारले व बाकी जखमी केले. ते पाहून सुसच्या अनेक सामुराई लोकांनी देश्यांत सामील होऊन सैगोच्या नेतृत्वाखाली सत्सुम सैन्यानांत एक मोठे बंडच सुरू केले. सुधार चार वर्षे सैगोने बंडाच्या उद्‌घाटने तयारी चालविली होतीच; त्यामुळे अस्पावकाशांत ३०,००० फसलेले सामुराई लढव्ये या बंडांत सामील झाले. सामुराई लोकांचे परंपरागत हक्क नष्ट न होऊं देणें व सत्सुमपराय्याच्या हाती सर्व राजकीय सत्ता देणें हे बंडाचे उद्देश होते. अशा या उपद्रवस्वरूपी बंडास २५ जानेवारी १८७७ रोजी अंतिम होऊन २४ रोजी ते मोडलें. त्यांत सरकारी सैन्य ६६००० अंघुन बंडवाले ४०,००० होते. त्यांत अखेर बंडवाल्यांचाच पूर्ण मोड झाला, आणि नव्या सरकारी सैन्याचा दारास देशभर पसरला.

मु भा र णां चें पा ऊ ल.—याच वर्षी सरकारने पाश्चिमात्य सुधारणेची सर्व अंगउपांगं सुरू करण्याचें काम चालविलें होतें. नव्या सुधारणावादी पुढाऱ्यांपैकी बहुतेक यूरोप, अमेरिका या देशांत राहून सर्व पाश्चात्य गोष्टींचें अवलोकन करून आलेले असल्यामुळे जपानांत सर्व यावर्तीत त्यांनाच पुढाकार घेतला होता व राजकीय सत्ताहि हद्दी त्यांच्याच हाती होती. त्यांनी रेल्वे बांधणें, सारथ्येन सुरू करणें, समुद्रांत दीपगृहे बांधणें व आरमार तयार करणें या कामाकरितां तज्ज्ञ इंग्लिश लोक नेमले; कायदेमंत्र्य कारव्याकरतां व सैन्याला हालचाली डावपेंच व रचना शिकविण्याकरितां मॅच लोक नेमले; शिक्षण, पोस्टखाते, घेतकी-सुधारणा व पणामधीची स्थापना या गोष्टी अमेरिकन तज्ज्ञांवर

स्थानिक कारभारसंस्थांची मांडणी, व लष्करी अधिकाऱ्यांचें शिक्षण या गोष्टी जर्मन तज्ज्ञांच्या हाती दिल्या, आणि खोदकाम व रंगकाम शिकविण्याच्या कामी इटालियनांची नेमणूक केली. अशा रीतीने विविध परदेशस्थ तज्ज्ञांच्या द्वारे एकदम सुरू केलेल्या अनेकविध सुधारणा जपानी लोकांच्या पचनी पडणें मोठे कठीण आहे, असे परकीयास साक्षात्तिक वाटे. परंतु जपानी लोकानां त्यांचा कोर्दाच बाऊ वाटला नाही. आपला पुराणाभिमान कायम ठेवून त्यांनी बरील बाह्य उपकरणांचा व सुखसोयीचा स्वीकार केला. अर्थात् यामुळे नव्या जपानी पिढीची रहाणी द्विविध बनली. हे लोक दिवसा ऑफिसच्या व कामाच्या वेळी पोपाख, शिस्त वगैरे सर्व नाबर्तीत पाश्चिमात्यांच्या धर्तीवर वागत असत; आणि कामावरून सुटून मोकळे होतांच आपले जुने कपडे चढवून पुरातन पद्धतीने कालक्रमण करीत. जपानी लोकांनी रेल्वे, आगवोती, सारथ्येन, पोस्टआफीस, नॅव्क व सर्व प्रकारची यंत्रसामुग्री पाश्चिमात्यांपासून ग्रहण केली. पाश्चिमात्य भौतिक शास्त्रांहे त्यांनी आत्मसात् केले. पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान बऱ्याच अंशी मान्य केले. यूरोपीय कायदेपद्धतीचें श्रेष्ठत्व कबूल करून त्या नमुन्यावर आपले कायदेमंत्र्य बनविले; आणि इतकेंचकरूनहि आपलेपणा व गमावती प्रत्येक बाबतीत आपलेजपानी वैशिष्ट्य त्यांनी कायम राखले. सर्व पाश्चात्य सुखसोयीचा उदारसुद्धांने संग्रह करूनहि त्यांनी आपल्या परंपरागत चालीरीतींना व समजुतींना कासले दुस्तावले नाही. ही जपानी सुधारणावाद्यांतील अत्यंत तारीफ करण्यासारखी गोष्ट आहे. दोन विजातीय संस्कृतींच्या संमिश्रणाचें हे अत्यंत अवघड काम करीत असता त्यांच्या हातून कित्येक वेळीं वेडगळपणाच्या चुक्या झाल्या पण त्या लवकरच दुरुस्त करून एकंदर सुधारणेच्या क्षांतीत त्यांनी चांगले यश संपादन केले आहे; व त्यामुळे पुढील सुधारणेच्या मार्गातहि आपली राष्ट्रीय ह्दी कायम ठेवून योग्य तितक्या गोष्टीच ते स्वाकारतील व समाजाच्या पचनी पाडतील अशी खात्री वाटते.

प्रातिनिधिक शासन पद्धतीची वा ड.—सत्सुम सैन्यातील बंड मोडल्यानंतर देशातील चळवळच्या लोकांनी प्रातिनिधिक शास्यपद्धति सुरू करण्यासंबंधानें नव्या सरकारकडे नेट्याचें मागणें सुरू केले. बादशाहानें नव्या मंत्र प्रथम कायदेमंडळ भरविलें त्यांत फक्त सरदार व सामुराई यांचेच प्रातिनिधी होते. घेतकरी, कारागीर व व्यापारी लोकांना कायदेमंडळांत प्रातिनिधी होते. पहिले कायदेमंडळहि दोन बैठकीनंतर कायमचेंच बरगारत झाले होते; आणि देशाचे खरे प्रातिनिधिक परिमंड सुरू करण्याचा प्रश्न बऱ्याच सांधणीवर पडला असता. परंतु याच सुमारास इटागाकी हेन्रिके नांवाच्या पुढाऱ्याने हा प्रश्न मोठ्या नेट्याने हाती घेतला. इटागाकी हा कोरियामध्ये जाहोम उपाय योजनांच्या पक्षाचा होता व लोकमत आपसाच वाटच करताना असल्या

भरवसा होता म्हणून मंत्रिमंडळातील मुदर लोकांनी त्याचा युद्धविषयक ठराव जेव्हा फेटाळला तेव्हा जिद्द न आऊन प्रचलित अल्पसत्ताकपद्धति भोडून पूर्ण प्रातिनिधिक उर्फ पार्लमेंटची राज्यपद्धति सुरू करण्याबद्दल त्यांनी चळवळ सुरू केली. त्याच्या पक्षाला अल्पाध्यात युरोप व अमेरिकेतील प्रातिनिधिक राज्यपद्धति पाहून आलेले अनेक जपानी तरुण मिळाले आणि १८७३ ते १८७७ च्या दरम्यान एकीकडे सैगोच्या नेतृत्वाखाली सामुराई लोकांच्या हक्कसंरक्षणाची धामधूम चालू होती तर दुसरीकडे इटागाकीच्या नेतृत्वाखाली देशात पार्लमेंट स्थापन करण्याविषयी जोराची मागणी सुरू होती. १८७७ मध्ये सैगोच्या अनुयायांनी प्रत्यक्ष बंड उभारले, त्या संकटाची संधी साधून इटागाकीने सरकारकडे जाहीर विनंतिअर्थ पाठविला व त्यांत लोकाना राजकीय हक्क देऊन पार्लमेंट स्थापण्याबद्दल मागणी केली पण त्या अर्जात सर्वसामान्य जनता अशिक्षित अतएव बरील राजकीय हक्कात नालायक असल्याचे ध्वनित केले होते. आणि मूळ मागणी, राजसत्तेची पुनः स्थापना करण्याच्या कामी भरपूर मदत ज्यांनी केली त्या सामुराई लोकाना राज्यकारभारात अंशभागी करण्याबद्दलची होती सर्व लोकांना समान राजकीय हक्क मागितले नव्हते, असे, कायदपन्नावरून स्पष्ट दिसते.

अर्जातील नालायकीच्या कबूलीचा फायदा घेऊन सरकारने फौजास वाहोद्वि राजकीय हक्क न देता देशातील लोकमत मानू न देऊन म्हणून प्रातोप्रातीच्या गव्हर्नरांच्या नियतकालिक सभा भरविण्याचा १८७४ साली उपक्रम केला. अशा सभाना प्रातिनिधिक स्वरूपाचा गंधाह नव्हता हे उघड आहे परंतु अशा सभांच्या द्वारेच भावी प्रातिनिधिक सभेने धांडा घेतले गेले कारण गव्हर्नरांमार्फत खरे लोकमत कळणे अशक्य असल्याचे अनुभवास येताच १८७१ त सरकारने अधिकारीनियुक्त सभासदांचे सीनेट भरविण्याचा क्रम सुरू केला या सीनेटमध्ये अर्थात् अधिकारलुप पण भ्रमनोपेक्ष अशा लागूचालनवृत्तीच्या लोकांचा जमाव होऊ लागला व त्याच्याकडून सरकारला बरीच उपयुक्त माहिती व सूचना मिळू लागल्या. अशा परिस्थितीत १८७८ मध्ये ओडोवो टोशिमिस्तु नावाच्या यव्या दिवाणाचा सैगोच्या एका अनुयायाने खून केला, व यानाचा उद्देश सत्ताधारी लोकांनी पार्लमेंटनियुक्त राज्यकारभार सुरू करण्यात चालविलेली दिरंगाई असा जाहीर केला सैगोचे अनुयायी कधीही प्रातिनिधिक राज्यपद्धताकरिता झगडत नव्हते हे खास माहीत होते तरी, बरील खुनावरून योग्य इशारात घेऊन सरकारने प्रातोप्राती व शहोराहरी लोकनियुक्त प्रातिनिधिक सभा स्थापन त्याच्या द्वारे स्थापनित कारभार देण्याचे जाहीर केले सभासदांची व मतधारांची लायकी; संपात्तिमानावर ठरवून घ्यायची धर्ममतांनाच फक्त बरील उमेदवारीचा व मतधारांचा हक्क देण्यात आला. या-

प्रमाणे खऱ्या प्रातिनिधिक कायदेमंडळाचा पाया घालण्यात आला कारण या स्थानिक सभांत लोकांना पूर्ण निरव्याप्यपणाने सार्वजनिक कामे करण्याचे व महत्त्वाच्या प्रभावर शिस्तधार पाद्विबाद करण्याचे बळण लागले. तसेच या सभांच्या द्वारे प्रातिक गव्हर्नरांसारख्या अधिकाऱ्याबद्दल समताचे भिन्नपण घालण्याची धमक लोकामध्ये उत्पन्न झाली.

राष्ट्रीय कायदे मंडळाची स्थापना.—तथापि इटागाकीच्या पक्षाचे बरील स्थानिक कारभाराचे हक्क मिळाल्याने समाधान झाले नाही, कारण त्याचे मूळ मार्ग वरिष्ठ राज्यकारभार जो बऱ्या घराण्यातील कंपूने आपल्या हाती अनिविध ठेवला होता त्यात भागीदारी मिळण्यासंबंधाने होते. म्हणून इटागाकीने आपले प्रयत्न आता दुप्पट जोराने चालविले त्याने आपल्या मतवाल्याची एक अभिसंधिपण बनवून तिला जियूटो (उदारमतवादी) असे नाव दिले. राजकीय हक्काकरिता झगडणाऱ्या या पक्षाचे अर्थात् सरकारबरोबर वारंवार खटके उडू लागले, व लोकांची सहाय्युत्ति मात्र त्यांना अधिकाधिक मिळू लागली एका बाजूने सरकार, राष्ट्राची प्रातिनिधिक संस्था चालविण्याची व त्याच-प्रमाणे शापण स्वातंत्र्य व जाहीरसभास्वातंत्र्य उपभोगण्याची लायकी नाही असे प्रतिपादन करून आपण व मुद्रणस्वातंत्र्यावर आळा घालण्याकरिता पोलीसखात्याला भरपूर हक्क देत होते, उलट बाजूने इटागाकीचा लिबरल पक्ष राजकीय हक्काकरिता सरकारबरोबर भाडत असता अधिकाऱ्यांच्या जुलूमाला बळी पडत होता, पण त्यामुळे त्याचा लोकप्रियता वाढून देशात राजकीय चळवळ जोराने फैलावत होती अशा परिस्थितीत १८८१ मध्ये ओकुमा शिगेनोबु (भावी काऊंट ओकुमा) हाहि बऱ्या सत्ताधारी मंडळातून फुटून निघाला व त्याच्या बरोबर त्याचे कितीक अनुयायीहि सरकारी नोकरी सोडून गेले ओकुमाने बाहेर पडून प्रातिनिधिक राज्यपद्धति सुरू करण्याबद्दलचे मागणे सुरू केली व आपल्या पक्षाला शिपेटो (प्रागतिक) असे नाव दिले. ओकुमाच्या व इटागाकीच्या पक्षाचा राजकीय उद्देश एक असूनहि ते दोन पक्ष एकत्र न होता उलट परस्परविरोधी बनले. यावरून जपानातील राजकीय पक्ष तत्त्वनिष्ठ नसून व्याक्तिप्रेमी होते असे स्पष्ट दिसते, व यामुळेच जपानच्या राजकीय विकासाचा इतिहास परक्या अभ्यासकास समजण्यास फार कठिण जातो इटागाकीला जपानचा रुढी म्हण्टायाच ओकुमाला पोल म्हणता येईल. पण इतरांप्रमाणे हे दोघीही व्यक्तिविषयक स्वायत्तीकरिताच झगडत होते असे म्हणावे लागते तथापि प्रत्यक्ष सत्ताधारी मुत्तहोद्वि राष्ट्रस प्रातिनिधिक संस्था चालविण्यास लायक करून ताबडतोब तशा संस्था स्थापन करण्याचे ध्येय ठेवूनच राज्यकारभार चालवीत होते त्यामुळे ओडोबेच्या खुनावंतर स्थानिक कारभाराचे हक्क दिल्याचे ज्याप्रमाणे सरकारने जाहीर केले त्याप्रमाणे ओकुमा फुटून बाहेर पडताच राष्ट्रीय कायदेमंडळ

१८९१ मध्ये भरविण्याचा सरकारी ठराव प्रसिद्ध झाला. परंतु येवढ्या ठरावाने संपुष्ट होऊन आपली चळवळ बंद न करता सरकारविरोधकारांना आतां अधिकाराधिष्ठित व्यक्ती-बद्दल देशभर निंदा करीत फिरण्याचें सत्र सुरू केलें. हेतु हा की, नव्या पार्लमेंटच्या मन्त्र पूर्वव्याच व्यक्तीच्या हातीं सत्ता जाऊ नये. या निंदाप्रसारक मोहिमेमुळे अर्थात् सत्ताधारांबद्दल द्वेष उत्पन्न होऊन मंत्र्यांना ठार मारण्याचे कित्येक गुप्त कृत्येद्वि सारले. तेव्हां सरकारने पोलीसमार्फत भावणांना व वृत्तपत्रांना बंदी केली. तत्पर्य, सरकार व राजकीय पुढारी यांचा छडा चालूच राहिल होता. मध्यंतरी सत्ताधारी मुत्सद्यांनी सुधारणा करण्याचें काम चालविलेंच होतें. पाश्चिमात्य तत्त्वोच्या आधाराने दिवाणी व फौजदारी कायद्यांची सुधारणा केली; जमाखर्चाच्या खात्यांतलें बोंटाळ नाहीसा करून त्याला योग्य शिस्त लावली; स्थानिक कारभार सुव्यवस्थित सुरू केला; सध्यावर्ती राष्ट्रीय वेडी स्थापन करून तिच्या शाखा सर्वत्र सुरू केल्या; रेल्वे, पोस्टऑफिस व ताराद्वय यांची वाढ केली; पोस्टल डेपॉझिट बँका उघडल्या; समुद्रावरील व्यापार वाढविला; सरकारी नोकऱ्यांकरिता निरनिराळ्या योग्यतानिर्देशक परीक्षा ठेविल्या; व विद्यार्थनाकरितां युरोपममेरिकेमध्यें अनेक विद्यार्थी पाठविले आणि मोठ्या फारस्थानपट्ट्यानें जपानी साम्राज्याच्या परराष्ट्रांबरोबरच्या संबंधांस नवे महत्त्वाचे स्वरूप प्राप्त करून दिलें. येणेप्रमाणे तत्कालीन सत्ताधारी मुरसयांनी जपानचा राज्यकारभार अमृतपुर्वे अशा उत्कृष्टरीतीने चालविला होता.

पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणें १८९० मध्ये नवी राज्यघटना प्रसिद्ध करण्यांत आली. त्याकरितां मोठा भारदस्त समारंभ करण्यांत आल्या. ह्या समारंभाला राष्ट्रांतलें सर्व प्रसिद्ध पुरुषांना राजवाम्यांत हजर राहण्याबद्दल हुकूम करून नंतर त्या सर्वांसमक्ष बादशहानें ती महत्त्वाचा खलिटा मुख्य प्रपानाच्या हातीं दिला त्यावेळीं तोफा सोडून अजय्यकार करण्यांत आला, राहारातून दोपोंसय झाले व लोकांनीं सर्वत्र सणाप्रमाणें तो दिवस पाळला. सपक्षेतरवार नवी राज्यघटना तयार करणेंचें काम मार्किंस इटो (माजी प्रिन्स इटो) याच्या संस्थापनां करण्यांत आलें. इटोनें तत्पुर्वीच पाश्चिमात्य देशांत प्रत्यक्ष राहून तिकठिल पार्लमेंटसारख्या संस्थांच्या बाबींचा व त्यांच्या प्रत्यक्ष कार्यपद्धतीचा अभ्यास केला होता. नव्या जपानच्या इतिहासांत मुसदेगिरीच्या बहुधा प्रत्येक विषयाक कामगिरीशीं इटोचा संबंध आहोच, आणि आतां ही राज्यघटना तयार करून देऊन तरत्यानें आपल्या पूर्वीच्या सर्व कामगिरीवर फळसच चढविला. राजानें स्वपुत्रांनीं आपल्या प्रजासनांस राजकीय हक्क दिल्याचें हें एकच अपूर्व उदाहरण म्हणून जपानी लोक या सनदेच्या अभिमानपूर्वक नांवाशीत असत. इतर देशांत लोकांना राजकीय हक्क मिळाले आहेत ते अनियंत्रित राज-

नाहूत. फक्त एक जपानमध्येच बादशहानें आपण होऊन आपले कित्येक अधिकार सोडून देऊन त्यांचेबद्दलचे हक्क लोकांनां अर्पण केले. हें प्रकरण या दृष्टीनें पाहतां कांहींसे अदुतरम्य आहे यांत शंका नाही. शिवाय सामान्यतः वरील वर्णन खरीद आहे, त्यांत असत्याचा किंवा अतिशयोक्तीचा भाग नाही.

ज प ण नी प ा र्ल म ण्ट च ा क ा र म ा र.—जपानच्या आधुनिक इतिहासांत पार्लमेंटसारख्या संस्थेची एकदम झालेली स्थापना हिच्याइतकी खरोखर धोक्याची गोष्ट दुसरी कोणतीच नाही. या दिशेनें राष्ट्राची मोदीशी तयारी झालेली होती. प्रतीप्रतीच्या लोकसभांतून लोकांनां वचनसुकराभारपद्धतीचें कांहींसे ज्ञान मिळालें होतें. तथापि लोकसभा म्हणजे बोलून चालून रस्तेदुस्ती, अशोभन्येना पोलीसबंधोवस्त असली धुलूक कामें करण्याच्या संस्था; त्यांत नवे कायदे करण्याचे प्रश्न किंवा अखिल राष्ट्राच्या हिता-हिताचे गहन प्रश्न कर्षाच निघावयाचे नसतात. उलट आतां नव्या घटनेप्रमाणें स्थापन झालेल्या ‘डायेट’ सभेतील, अज्ञ मतदारांनीं निवडून दिलेल्या अननुभवी सभासदांच्या हातांत आणवयेंत छुद् बादशहा व त्याचे निवडक कचलेले मुसदरी यांच्याकडे असलेली सर्व राज्याच्या जमाखर्चाची व कायदेकातु करण्याची सत्ता जावयाची होती. या आमुलाग्र तन्व्या योजनेमुळे अंगावर पडलेलें संपूर्ण राज्यकारभाराचें काम उदयामुख जपानी राष्ट्रांतलें होतकळें मुत्सद्यांच्या सामर्थ्याबोहेरचें नरी नव्हें तरी त्यांनां चांगलेच कसोटीस लावणारे होतें यांत संका नाही. आणखी मौज अशी की, आणवयेंत राज्यकारभाराचा गाढा हाकलेल्या मुत्सद्दीबर्गानें नव्या निवडणुकींत निवडून येण्याच्या दृष्टीनें राजकीय अनुयायी मिळविण्याची यत्कितीही खटपट केली नाही. डाएट सभा सुरू होतोच सरकारनें ज्यांचीं तोंडे कायद्याच्या नियंत्रणांने बंद पाडलेली होती अशा राजकीय चळवळ्यांनां छुद् डाएटसभेमध्ये राजरासपणें वाटेल ससे तोंडमुस येण्याची पूर्ण सुभा मिळणार, वायुदातील हे प्राप्रसिद्ध मोफाट सुटणार, हो गोष्ट कल्पनाचेंनां घडवडीत दिसत असतांही तत्कालीन अधिकारापत्र मुसदरी त्याबंधनां पूर्ण बेफिकोर दिसत होते. पण जेव्हां सर्वे नवी घटना प्रसिद्ध करण्यांत आली, तेव्हां त्यांच्यावरील तटस्थ नृतीचें कोडें योडसें उलगडूं लागलें. तें असें की, नवीन घटनेमधील मंत्रिमंडळ नेमण्याभेदण्याचा प्रश्न सर्वेस्वी बादशहाच्या इच्छेवरच धारविलेला होता; मंत्रिपदाचे अधिकार रामाकडेच कायम होते ही गोष्ट जपानच्या राशकारणांतलें सर्वनां धरूनच होती. कायदांत फेरबदल करावे, संस्था सुधारण्या, पद्धती नव्या घालण्या, परंतु कितीही फेरफार, अदलाबदल केल्या तरी राजसत्ता कायम रावावयाची ही नुवी नवे जपान चर्चावण्याच्या मुत्सद्दीबर्गाला चांगली माहोत होती; ते ही गोष्ट पक्की जाणून होत की, नव्या घटनेप्रमाणें

राजकारण जरी कोणीकडेही वाहवले तरी बादशहाच्या सत्तेवरून राष्ट्रात पूज्यपुजि कायम आहे. तांप्रथेन राष्ट्ररूपी नौका त्या मध्यम नागरात बसलेली राहिली आहे. तिच्या वरिष्ठ शिवाय नव्या घटनेने निसर्गसिद्ध वरीषाम त्यांना दिसत नव्हते असे नाही. प्रतिनिधिक राज्यकारभारी संस्था एकदा स्वायत्त स्वरूपात म्हणजे राजकीय पद्धतियोजित मंत्रि मंडळ अधिकारारुढ होऊ लागणार व अद्यावत ही पाली येणार हे वे आणून होते. परंतु याप्रमाणे मीनमंडळ वन विषयाची योग्यता राजकीय पक्षाच्या अर्था येथेच नाही. बाद-शाही अधिकारातून छत्रकायम राखण्याचा नेले पावशतक जपानी साम्राज्याची सूर्य जपानी अत्यंत यशस्वी-पणामुळे चालू रिली त्या मुसलमानी पक्षा मिश्रय केला होता. उलटपक्ष सत्ताकाही राजकीय चळवळीच्या प्यावात ही पाठ आस्पावतून राहिली नाही. बादशहाच्या अधिकार छत्राखाली संपूर्ण राज्यकारभार कणाच्या या पक्षापेक्षांना मनीपदच्युत वसे करावयाचे ह्या प्रेक्षाचा त्यांना आता निजग्यास लागला. मीनमंडळ, नेमप्याचा मिहेंडोचा अधिकारच नष्ट करावी, अशा रामरामांनी रागविष्टा मरेल्ल्या आपल्या राष्ट्राच्या उपर उपदेश करण्याची त्यांना छाती होईना. तेव्हा नव्या घटनेच्या कायद्याचाच-यांनी स्वाई-शास्त्रज्ञ रीण अर्धे लाहली, आणि कायदेपट्ट्याच्या मर्मा विरुद्ध मीनमंडळास कोणतीही गोष्ट करण्यास ते अडवला करू लागले.

टायटसमेच्या पहिल्या बैठकीपासून संप्रमाणे अग चाला अरामु होऊन ही झगडा बरीच बरे चालला हे भाषण सत्तापेक्षा व्यक्तिविषयक आणि मीनमंडळाच्या कुतारेक्षा मनीपदाचाला इश्यावदल्ये असे सध्यासि मुष्ट्य मुद्दा केव्हाही छष्टिआड झाला नाही. मीनमंडळाच्या चालेर्या गाव्यास खाळ घालणे हेच कायदेमंडळचे मुख्य धातू होते. यरे राष्ट्रप्रतिनिधा आणि पादशाहा यांच्यामध्यं फूटपासून-लागू, कारभार करणारे ह् लक्ष्यप्राप्तित मंत्री नाहीसे केले पाहिजेत, अशी त्यांची मुख्य ओख होला. या ओडवात लाड्यांच्या समेत नेहमी सरकारीची बाजू भरलेली होती. म्हणून वरें झाले, नाहीतर राजकाय पक्षाच्या बेकायमपणामुळे राष्ट्राचे बरेच नुकसान झाले असेल. खरीबर पाहता लोकांच्या हातांत सर्व राज्यकारभार देण्याची बरील मुसलमानी मनापासून इच्छा होती. फक्त लोकनिगुक्त समास-राष्ट्रया अर्था (शिष्टचार वाग कणाची पात्रता येण्याची ते वाट पहात होते. परस्पर पक्षातील दुबावत्याना ह्या गोष्टी बरोबर कळत होत्या असा स्थितीत सन १८९४-९५ मध्ये चीनबरोबर युद्ध सुरू झाले, तेव्हा बरील भाषण बाजला देऊन लिबरलपक्ष मार्किट इश्याच्या मीनमंडळ्यांनी नेहकाय करण्यास तयार झाला. प्रागतिक पक्ष मान मनी मंडळाबरोबर तत्ताच विरोध करीत राहिला.

जवाबदार प्रधानमंडळ — नंतर स १८९८ मध्ये बरील दोन्ही पक्ष एक होऊन ह्यानी राज्यपट्टामुलक पक्षा (कांन्ट्री टयूशनल पार्टी) 'केंद्र—ठो) असे नाव घेतले. त्यामुळे कनिष्ठ समेत त्याच वागले मनाधिक्य होऊन मनीपदाला अत्यंत जमे इशम त्याच्यात दिम् लागले तेव्हा मार्किट इश्याच्या सध्यावरहुकूम बादशहाने ओडुमाव इश्याकी याना मीनमंडळ बगविण्याचा हुकूम केला आता मात्र मनी-पदाकरिता भाड्याच्या राजकीय पुढाऱ्यावर रारी परिक्षेची वेळ आली. विषातक टीका करण्याऐवजी विषावक कामगिरी करून दाखविण्याचा प्रयत्न आला. ओडुमाव इश्याकी यानी न इगमगता राजाजिनुसार मीनमंडळ तर बगविले, आणि अर्थात त्याच्या यशापयशा-फळे राजाने घेले लागून राहिले. त्याच्या लायकीचानिकात सहा महिन्यातच लागला त्याच्या आपसातील पदाविषयक भाटपानी लवकरच पुन्हा जोरें वर काढले व मीनमंडळात एकदम हुकूमि झाली. मनीमंडळ मोडले आणि सत्तेकरिता ह्यापारवेत्या पार्लमेंटातील वाचाळ पुढाऱ्याचा पुरा पणितवाडा झाला. यावरून असेहि स्पष्ट टाळे की ज्याच्या कसेल्ल्या मुसलमानी सहाय्याबाबून पार्लमेंटातील कोणत्याही पक्षाला राज्यकारभाराचे जू हापणे शक्य नाही. याप्रमाणे परू जोडे टपडल्यावर लिबरल व प्रागतिक दोन्ही पक्षांनी पूर्वाचे दाखवेर सोडून देऊन इश्या मुसल-यांनी सैन्यबने बालण्यास मुदवात केली आपआपल्या पक्षांत ओडण्याकरिता देहिली पक्ष मिश्र होची पारच आजवें करू लागले. पण तो कोणासच न मिळता आपल्या आडा धिरसामान्य करतील अशा लोकांचे निराश्र्व बळक बनवू लागला. कित्येक लिबरलपक्षीय लोक त्याच्या हुकूमती-खाली कोणत्यास तयार झाले ह्याच्यापासून त्याने लोकनिगुक्त मनीमंडळाचे (पार्लमेंटरी कॅबिनेट) तत्त्व सोडून देण्याचे वचन घेतले, व आपल्या नव्या पक्षाला रिकेत सैर्यु के (राज्यपट्टा मीनमंडळ) असे नाव दिले. तेव्हा लोक निगुक्त मनीमंडळाकरिता एकदा प्रामाणिक पक्ष भाडत राहिला, पण इश्याचे सैर्यु-के पक्षच बळावत गजून १८९८ च्या विवहकुशीत ११५ सभासद त्या पक्षाचे निवडून आले, व बाकीच्या चार विरोधी पक्षांचे मिळून ११४ सभासद आले. या चारी पक्षात आपसातील फूट कायम होती. याप्रमाणे जपानच्या राजकीय प्रगत्येमध्ये एक नवीनच त हा उदभवली. इश्याने बादशहाच्या हुकमाने आपल्या सैर्यु के पक्षांतून मनीमंडळ बगविले १९०१ मध्ये इश्या आपल्या जागी मार्किट के. मीनमंडळ नेमणूक करविली, पण मीनमंडळ्यास सर्व बजामोडी बादशहाच्या आदेशे होते होत्या. त्या बाबतीत पार्लमेंटकडे नाहीच अधिकार नव्हता. याप्रमाणे जपानची राज्यपद्धति अणर्षी अपूर्व नसा नव्याच नमुन्यावर व्या-साली पार्लमेंटातील कामहि पूर्वीची वाढेक यद होऊन काहीच आवेने नव्हा लागल परिह्वा आड

वर्षांत कनिष्ठ सप्ता पांच वेळी मोडली; पण पुढल्या अकरा वर्षांत दोन वेळांच मोडली. तसेंच पहिल्या आठ वर्षांत सहा वेळी मंत्रिमंडळांत फेरफार झाले; पण पुढल्या अकरा वर्षांत पांचच वेळी झाले. दुसरी उरसाहजनक गोष्ट ही की अलीकडे धंदेवाल्या लोकांमध्ये पार्लमेंटमध्ये आपले प्रतिनिधी बसवले, अशा जाणीव उत्पन्न झाली आहे. आरंभी सर्व मतदारसंघातर्फे धंदेवर्गीय राजकीय पुढारी, बॅरिस्टर व वृत्तपत्रांचे संपादक हेच निवडून येत असत. पण १९०९ च्या निवडणुकींत कमिष्टसभेचे धंदेवाले पन्नास सभासद निवडून आले. व बरिष्ठ सभेतहि सर्वांत अधिक कर भरणाऱ्या तर्फे ४५ सभासद आले. म्हणजे तेथेहि व्यापार व उद्योगधंदे यांची उत्कृष्ट काळजी घेणारे लोक आहेत. यांत शेकानाही.

म हा यु द्वा पूर्वी.—चीनशी व रशियाशी जपानने ज्या लढाया केल्या त्यांत जपानने अर्धव जय संपादन केल्यामुळे जपानी लोकांत आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. आपले राष्ट्र लहान असल्यामुळे आसपासची मोठमोठी राष्ट्रे आपल्यावर केव्हा घाला घालतील याचा नेम नाही अशी जपानला भीती वाटत असे, पण बरीच लढायांनी ती भीती पार नाहीशी करून टाकली. व्यापाराच्या बाबतीतहि जपानने बरीच प्रगति काढिली होती. पाश्चिमात्य शिक्षणाचा व तत्त्वज्ञाने पाश्चिमात्य कल्पनांचा जपानमध्ये प्रसार होत चालला होता. सामाजिक चळवळ आस्ते आस्ते फैलावू लागली होती. जपानच्या व चीनच्या प्राचीन वाङ्मयाच्या अभ्यासाकडे विद्वानांचे लक्ष जाऊ लागले होते. * सृष्टिनिराक्षणाचे कायदे लोकांनी समजवून हांगण्यासाठी एक विद्वानांचे मंडळ स्थापन झाले होते. कोरिया नुकताच आपल्या राज्याशी जपानाने जोडला होता. चीनमध्ये जपानविरोध चळवळ सुरू झाल्यामुळे व याच सुमारास कॅलीफोर्नियामध्ये, जपानी लोकांनी येऊन देशाची चळवळ केल्याक्यामुळे जपानमध्ये लोकमत प्रशुब्ध झाले होते. त्यांतच जपानी लोकांनी देवासमान वाटणारा त्यांचा यादवहा मीजी हा १९१२ साली वारल्यामुळे तर जपानी लोकांच्या अंतःकरणाला धका घडला होता. मीजी पराण्याची नव्हत होऊन देशी पराण्याची सत्ता जपानवर सुरू झाली होती. महायुद्धाला सुरुवात होण्यापूर्वी दोन वर्षे जपानची अंतस्थ परिस्थिति बर सांगितल्याप्रमाणे होती.

म हा यु द्वा च्या काळांत.—महायुद्धसुरु झाल्यावर जपानचा व्यापार अनपेक्षित तऱ्हेने वाई लागला होता. महायुद्ध हे सुलतान शाहीविरोध बंड आहे असा दोस्तराष्ट्रांनी कंठघोष चालविला होता. व त्याचा परिणाम जपानवर झाल्याबिना राहिला नाही. * लोकशाही. * हा मधुरराज्य जपानमध्ये आणवून देण्यासाठी खेळत होता. भांडवलवाल्यांच्या जुटपाचा निषेध घडवून जपानमध्ये मजूरसंघांचे वेळीवेळी संप पुकारू लागले होते. १९१८ साली घाण्याची महर्गता अंदाजाबद्दल वादल्यामुळे 'तांदुळ्याचा संप' काही खेप्यांतली कळपाच्या

केला व त्याला पुढे उग्र स्वरूप प्राप्त होऊन या

संपाचा जपाना सर्व जपानभर पसरला. त्यामुळे जपान सरकारला हा संप मोडण्याबद्दल फडक कायदे अंमलांत आणवले लागले. जपानमध्ये जवळ जवळ २०० मजुरांचे सच स्थापन झाले होते व त्यांनी भांडवात्याविरोध आपली मोहीम सुरू केली होती. त्यामुळे या दोघांत तडनोड करण्यासाठी १९१९ साली जपानसरकारच्या उत्तेजनाने प्रिन्स टोकूगावाच्या अध्यक्षतेखाली रोशी कियोची के हे शिस्था स्थापन झाली. १९१६ मध्ये फॅक्टरीलोममध्ये सुधारणा करण्यांत आल्या. एकमेत्री शासनपद्धतीविरोध जपानमध्ये चळवळ सुरू झाल्यामुळे १९१८ मध्ये सुधारणाकायदा मंजूर करण्यांत येऊन मतदानपद्धतीत पुष्कळ इष्ट सुधारणा घडवून आणण्यात आल्या. महायुद्ध संपल्यानंतर बेकारी वाढल्यामुळे जपानांत पुन्हा असंतोष पसरण्याची चिन्ह दिवू लागली. पण ती थोडक्याच दिवसांत सामोवण्यांत आली.

रा ज को य परि स्थिति:—१९ व्या शतकाच्या अखेरीस अखेरचा पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी पौरस्त्य राष्ट्रांत बघाईचे धोरण स्वीकारल्यामुळे, जपानला आपल्या राष्ट्राचे संरक्षण करण्याची आवश्यकता भासू लागली होती. त्यामुळे अनेक नीतीक एकतेची कायदाच्या धर्तीवर जपानमध्ये राज्यकारभाराचे धोरण आखण्यांत आले होते. पण जपानमध्ये इंग्लिश हस्तिहासाचा व शासनपद्धतीचा अभ्यास जाहीन सुरू करण्यांत आल्यापासून जपानमध्ये इंग्लिश लोकांच्या पार्लमेंटप्रमाणे, पार्लमेंटरी शासनपद्धति अमलात यावी असे प्रतिपादन करणारा एक वर्ग निर्माण झाला होता. १९११ साली प्रथम फुत्सु योने राशीनामा दिशानंतर मार्किट सैयोंती हा प्रधान झाला. १९१९ मध्ये सुसुद्धिरोमीजी हा बादशहा मरण पावला व त्याच्या जागी योशीहिरो किनी हा राज्यालूट झाला. कोरियामध्ये जी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी चळवळ सुरू झाली होती, त्यामुळे कोरियामध्ये हेगघोषे माजून राहिले होते. त्यासाठी कोरियन, जपानी सैन्यांच्या दोन पलटणी जाता देवण्यांत याव्या असे यूयेहरा यांचा युद्धमंत्र्यांचे म्हणणे होते; पण सैयोंती व इतर मंत्री या गोष्टीला कवळ होईनात. तेव्हा यूयेहराने राजीनामा दिला पण त्याची जागा भरून काढण्यास कोणीच तयार होईना. तेव्हा सैयोंतीने राजीनामा दिला. त्याच्या जागी मुन्हा कसुरा हा प्रधान झाला, पण कसुराला लोकमत असुकल नव्हते. त्यामुळे त्यालाहि कवळच राजीनामा देण भाग पडले. त्याच्यानंतर यमामाटो मंत्रिमंडळ स्थापन झाले; पण याच वेळी आरमार खात्यातील अंदाधुंदी उपबकीस आल्यामुळे, व त्यांत मंत्रिमंडळातील अधिकाऱ्यांना हात असल्यामुळे या मंत्रिमंडळांन राजीनामा दिला. त्याच्या जागी फाऊंट मोमुद्मा हा मुख्य प्रधान झाला. यावेळी महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे जपानने दोस्तोंच्या धर्तीने भाग घ्यावा म्हणून हेलेटने जपानला विनंती केली. जपाननेहि त्या म्हणण्याला स्कार दिला. पुढे

ओकुमा याने प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे राजीनामा दिला. त्याच्या जागी तेरावी याला प्रधान नेमण्यात आले. त्याच्या विरुद्ध लोकाना विद्रोह केला. तेव्हा नवीन निवडणूक होऊन पुनः तेरावी हाच प्रधान म्हणून निवडून आला. तेरावीने परराष्ट्रीय प्रभासबंधी सत्ता देण्यासाठी एक स्वतंत्र सर्वेक्षणीय कमिटी स्थापन केली याच गुमाराच 'तांदळाचा चंभ' उपस्थित होऊन त्या संघामुळे तेरावीला राजीनामा द्यावा लागला.

तेरावाच्या जागी तकसीदारा हा प्रधान झाला. इंग्लंडमध्ये ज्याप्रमाणे कामगारसंघातील समासदापिकांचे प्रधान निवडण्यात येतो, तशीच पद्धत हाराच्या नेमणुकीने येथे स्थापन झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्याने आपल्या मंत्रिमंडळातही जपानमधील कमिश्नर संघेचे समासद घेतले होते. एकदोन मास थोडे एवढातील नेमले होते. १९१८मध्ये त्याने गुपारणा-विल मॅगूर करून घेतले व यत्न दाराचे क्षेत्र व्यापक केले. पण एवढ्यावर लोक संतुष्ट झाले नाहीत. त्यांना यादूनही व्यापक मतदानपद्धती पाहिले होती. यासाठी लोकसंघीय समासदानाची राष्ट्रसंघत तसे एक विल पुढे आणले. पण हाराने ते लांबणीवर टाकण्याची सूचना आणल्यामुळे ते लांबणीवर टाकण्यात आले.

प र ा ष्टी च हि त ल वं ध-मात्सुरिया.—मात्सुरियाचा दर्जा फार असावा दास्यबंधी जपान व रशिया मध्ये बरेच दिवस तेंढा चालला होता. १९१० साली मात्सुरियातील रेल्वे सर्व राष्ट्रांना सारली तुली देवण्यात यावी असे अमेरिकेने प्रतिपादन केले. हे मत मान्य केल्यास 'खुला दरवाजा' या सत्ताला उत्तेजन मिळेल असे अमेरिकेचे म्हणणे होते. पण या सत्ताला जपान व रशिया या दोघांमधील संघर्षात नव्हती. चीनला हे तत्त्व मान्य करणे म्हणजे आपल्या सार्वभौमत्वाच्या हक्कावर गदा देण्यासारखे वाटत होते. त्यामुळे अमेरिकेची सत्ता कोणासच पसंत पडली नाही. शेवटी १९१० मध्ये जपान व रशिया या राष्ट्रांमध्ये सलो-रुपाचा तह घडून येऊन मात्सुरियामध्ये जपान व रशियाने एक-तेकादी स्पर्धा न करतो व्यापार करावा असे ठरले. १९१६ मध्ये पुनः या राष्ट्रांमध्ये तह होऊन शौरस्य राष्ट्रवर जर कोणाकडूनही अस्वाभाव्य परज्याचा संभव असेल तर दोघां-मधील संघर्ष दूर करण्याचा प्रयत्न करावा असे ठरविण्यात आले.

अन्तो-जपानी तह.—हा तह मूळ १९०५ मध्ये घडून आला होता; पण त्यानंतर रशीजपानी युद्ध व जपानने कोरिया आपल्या राज्याला जोडणे या दोन गोष्टींनी हा तह पुन्हा विचारत गेणे दोघांही राष्ट्रांस भाग पडले त्याप्रमाणे व्यापकांकट मे व बॅरन केरो या दोघांमध्ये चर्चा होऊन १९११ च्या जुलैच्या १३ व्या दारखेच नवीन तह झाला हा तह १० वर्षे मुदतीचा होता. या मुदतानंतर जर तो स्पष्ट झाला दोन्ही राष्ट्रांनी रद्द केला नाही तर तो पुढे बालू रद्दवाचाच असे ठरले होते. महायुद्धानंतर

राष्ट्रसंघाची भी पहिली बैठक मारली ती ठरविण्यांत आलेल्या कलमांमार्फत हा अंग्रेजजपानी तह विरोधी आहे असा प्रश्न काही गुप्तघानी काढला होता; पण इंग्लंड व जपान या दोन्ही राष्ट्रांनी राष्ट्रसंघाला असे लिहून पाठविले की, १९११ नंतर ज्यावेळी पुन्हा इंग्लंड व जपान यांच्या मध्ये नवीन तह होईल त्यावेळी तहद्वर्ती मासणारा विरोध दूर करून राष्ट्रघपाने ठरविलेल्या कलमावरचुद्ध तो करण्यात येईल पुढे १९११ नंतर या पूर्वीचा तहोत काहीच्या नवीन कलमांची गरज पडल्यामुळे हा पूर्वीचा तहच कायम राहिला पण वॉशिंग्टन परिषदेमध्ये अमेरिका, फ्रान्स, इंग्लंड व जपान या चार राष्ट्रांमध्ये तह झाला व त्यावेळी अंग्रेजजपानी तह रद्द करण्यात आल्याचे जाहीर करण्यात आले

चीन-२० व्या शतकाच्या आरंभी चीनमध्ये फारच अंदा-शुंदी माजली होती व त्यामुळे चीन हे साम्राज्यदृष्ट्या अगदी ढवळाईत आलेले होते १९११ मध्ये चीनला पंचाची मदत करण्याच्या हेतूने जर्मनी, फ्रान्स व अमेरिका या राष्ट्रांनी छोटो सेच्यूनन रेल्वे तयार करण्याकरिता कर्न देण्याचे बघून केले, व तसेच चीनमध्ये चलींग नाण्यामात सुधारणा घडवून आणण्याकरिता व मात्सुरियामध्ये व्यापार वाढवण्याकरिता लागणारा पैसाही चीनला देण्याचे त्यांनी ठरविले १९१२ मध्ये या चौघांच्या संघात जपान व रशिया हीही राष्ट्र काही अटीवर सामील झाली. पुढे १९१३ साली पुरस्सव हा अमेरिकेचा अप्पस सारायावर, त्याने या संघातून अमेरिकेचे भेग काढून घ्यायचाच ठरविले. व महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे जर्मनीनेही आपले भेग काढून घेतले १९१७ साली उरलेल्या चौघा राष्ट्रांच्या विरतीवरून पुन्हा अमेरिका या संघात प्रविष्ट झाली. अशा रीतीने या पाची राष्ट्रांनी चीनला कर्ज देण्यासंबंधात परस्परांचे हितसंबंध कसे असतील यासंबंधी परिस येथे चर्चा करून शेवटी १९२० मध्ये न्यूयॉर्कमध्ये या राष्ट्रांनी आपआपसात तह केला या तहाना वदेश केवळ व्यापारी स्वरूपाचा आहे असे या तहोत स्पष्ट केले होते मात्सुरिया व मॉंगो-लिया हे ठाू सर्वथाच सुले असावेत असे ठरविण्यात आले. चीनला मदत करण्याबाबत प्रत्येक राष्ट्राने आपल्याला जाब्य होईल ती मदत चीनला करावी, परस्परांमध्ये कोणत्याही प्रकारची स्पर्धा नसावी असे ठरविण्यात आले

अमेरिकेतील जपानच्याविषय चळवळ.—जपानी लोक मोठ्या प्रमाणावर अमेरिकेत वस्ती करण्यास गर्ज लागल्या पावून कॅलिफोर्नियामध्ये त्यांच्यासंबंधी द्वेष वाढे लागला होता. १९०५ मध्ये सन मॅन्सफेल्डमधील शाळात जपानी विद्यार्थ्यांनी एकाकडे बघविण्याचा ठराव अमलात आला होता त्यावेळीच रसवेल्डने या फुरापाहल आपली नासपती न्याफ केली होती पुढे १९११ साली जपानने अमेरिकेची एक करार करून त्यात जपानमधून अमेरिकेत मजुरीसाठी

जाण्याः लोकांना पासपोर्ट न देण्याचे ठरविले. पण १९११ पूर्वी जे जपानी लोक अमेरिकेत बसती करून राहिले होते, त्यांना मात्र तेथेच राहू देण्याचे अमेरिकेने कबूल केले. असे असतांना देखील, १९१३ मध्ये कॅलिफोर्निया सरकारने अॅलोन्स-लॅंड बँकट पास करून तद्द्वारा परकीय लोकांना नागरिकत्वाचे हक्क देण्याचे बंद करण्यात आले व त्याच-प्रमाणे परकीयांना अमेरिकेतील जमिनी विकत देण्यास बंदी करण्यात आली. परकीयांनी वाटेक शर कोलॉने जमिनी कराव्या पण जमीनीचे मालक मात्र बंद नये अशा प्रकारचा हा ठराव केल्याबद्दल प्रेसिडेंट सुझसनने देखील कॅलिफोर्नियाची चांगली कानउघाटणी केली; पण कॅलिफोर्निया सरकारने तिकडे दुर्लक्षच केले.

महायुद्ध सुरू झाल्यावर, मध्यंतरी या कायद्याचा अंमल फार कडक रीतीने करण्यात आला नाही. पण महायुद्धानंतर १९१७ साली कॅलिफोर्नियाने आपली एक कायदा पास केला त्यामुळे परकीय लोकांना जमीनी कोलॉने करण्याचा जो हक्क होता तोही नाहीसा करण्यात आला. या कायद्याला अमेरिकेत पुढील लोक विरुद्ध होते. पण त्याची पूर्वागुन करदां दक्षिण अमेरिकेतील, मेसाहका, इ.हो. ओरेगॉन, व वॉशिंग्टन या संस्थानांनाही कॅलिफोर्नियाचेच अनुकरण केले. यामुळे अमेरिकेत व जपानमध्ये खळबळ उडून गेली. शेवटी बॅरन शिदेहरा या वॉशिंग्टन येथील जपानी वकीलाने व मॉरिस या जपानमधील अमेरिकन वकीलाने, आपसात या प्रश्नामधील खल करून एक योजना ठरविली; पण ती अद्यापि कॅलिफोर्निया सरकारने मान्य केली नाही.

महायुद्धः—महायुद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी जपानला आपल्या माजुने महायुद्धांत भाग घेण्यास विनंति केली. चीन जपानच्या ताब्यांत असलेल्या समुद्रामधून जर्मन जहाजे ज्यावेळी संचार करू लागली त्यावेळी जपानने जर्मन सरकाराला ती जहाजे तैथून दुसरीकडे नेण्याबद्दल निर्माणीचा खलिता पाठवला. व कितीची बंदर ताब्यांत देण्याबद्दल कळविले. पण यालाचाला जर्मन सरकारने काहीच उत्तर न दिल्यामुळे, जपानने जर्मनांविरुद्ध छडाई पुकारली. कोरिया, मंचूरिया, सायबेरिया इत्यादि ज्या ज्या ठिकाणी जर्मनांचे प्राबल्य होते, ते नाहीसे करण्याचा जपानने उद्योग आरंभला. फ्रिंकाची सामुद्रबुनीवर सिंगो येथे जर्मनांनी एक मजबूत किल्ला बांधला होता. ती आपल्या ताब्यांत घेण्याचे ठरवून जपानने त्यावर आपले सैन्य पाठवले. हे सैन्य लगेच येथे येऊन उतरले व त्यांनी येथे येऊन जर्मनांच्या ताब्यांत असलेली पुढील ठिकाणे काबीज केली. नंतर थोडक्याच दिवसांत सिंगोच्या किल्ला जपानच्या ताब्यांत आला व कितीची बंदर हे १९१४ या दिवसरामध्ये व्यापारासाठी करण्यात आले.

पण सिंगोच्या किल्ला ताब्यांत आला तरी त्या भागातील जर्मन सैन्याचा अद्यापि पुरा मोठा झाला नव्हता. उलट जर्मनांना या भागांत आपली ६ लढाऊ जहाजे पाठविली होती. या सहा जहाजांनी पॅसिफिक महासागरांत घुमकूळ घालण्यास सुरुवात केली होती. एमडेन जहाज तर हिंदी महासागरांत इतःस्ततः संचार करीत होते. त्यामुळे ब्रिटिशांच्या व्यापारी गलबतांना फार त्रास होऊ लागला होता. अशी स्थिति असल्यामुळे दोस्तांच्या जहाजांनी व जपानच्या लढाऊ जहाजांनी पॅसिफिक व हिंदी महासागरांतून या जहाजांना हाकलून देण्यासाठी केवर बांधली. एमडेन जहाज हे एका ऑस्ट्रेलियन जहाजाने घडविले. इतर जहाजांचीहि तीच दुर्दैवा झाली व थोडक्याच अवधीत जपानच्या सहा ध्याने, या दोन्ही महासागरांतील जर्मनांचा उपद्रव नाहीसा करण्यात आला.

याशिवाय जपानने भूमध्यसमुद्रातीही दोस्तांच्या मद्रती-साठी अकडी हे लढाऊ जहाज व काही विनाशिका यांची रवानगी केली होती. या आरमाराने भूमध्यसमुद्रात महत्त्वाची कामगिरी बजावली. १९१७ साली वॉशिंग्टन येथे दोस्तरांच्या मुख्य प्रतिनिधींनी महायुद्ध लवकर कसे संपावू याचे वेधीची वाटाघाट झाली. तीत जपानतर्फे व्हाय-कडेड इथी हा त्या सभेला हजर होता. त्यावेळी कोणत्या राज्याने किती सैन्य महायुद्धासाठी उभारवू यासंबंधी बराच चर्चा झाली.

१९१७ मध्ये रशियाने राज्यकर्ता झाल्यानंतर बोल्शेव्हिक लोकांच्या सहाय्याने जर्मनी, व ऑस्ट्रिया-हंगेरी यांच्या शेवरेरियामध्ये असणाऱ्या कैद्यांना सैबेरियातील बाराच भाग आपल्या ताब्यांत घेतला व झेकोस्लाव्हा लोकांना त्रास देण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे अमेरिका व जपान यांनी हे बोल्शेव्हिकांचे भूत गाढून टाकण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणे जपान व अमेरिकेच्या सैन्याने थोडक्याच दिवसांत बोल्शेव्हिकांचा ठिकठिकाणी पराभव केला. झेको-स्लाव्हा लोकांच्या ताब्यांत सैबेरियातील बाराच मुलूख आला. पण १९१९ साली हे शरडे, अचानक रितोने उलटून बोल्शेव्हिक सैन्याने झेकोस्लाव्हा सैन्याची दगादण करून सोडली. याच सुमारास अमेरिकेनेही आपले सैन्य सैबेरियातून काढले. तेथे. त्यामुळे या भागांत, एकट्या, जपानलाच क्षमण्याची पाळी आली. १९२० मध्ये निलोव्हिचक येथील जपानी आयातवृद्धांची व बोल्शेव्हिक लोकांनी एकजात फुटल केली. त्यामुळे जपानने संपलिन प्रांत काबीज करण्याचे ठरविले. पण रशियन सरकारने या प्रांताची व्यवस्था ताबण्याचे कबूल केल्यामुळे जपानने आपला वेत सोडून दिला. पण १९२० मध्ये बोल्शेव्हिकांनी पूर्वाश्रयांमध्ये आपले स्वतंत्र राज्य स्थापिले. यामुळे पुढेमार्गे यांची स्वारी जपानवर व चीनवर होईल या

मोतानें, जपानने चीनशी युक्त व्यवस्था करून या संकटापासून आपले रक्षण करण्याची तरतुद केली.

महायुद्धास प्रारंभ होण्यापूर्वी चीनमध्ये अंदाधुंदी मात्र होती. चीन व जपान यांमधे हि पुष्कळ भातपडविले प्रथा उपस्थित झाले होते जपानचे चीनमध्ये पुष्कळ हितसंबंध होते. अर्थात जपान व चीनमध्ये अशा प्रकारची घुसफुस राहू देणें उभयपक्षांही इष्ट नव्हतें. तेव्हा या प्रश्नाची वास्तवतः लावण्यासाठी ओकुमा प्रधानानें हिचोकी या चीनमधील जपानी पक्षीलामार्फत चीनचा प्रथम पुत्रान यास आपल्या २१ मागण्या सादर केल्या या २१ मागण्यांचे पाच भाग पाडण्यात आले होते. पहिल्या भागांत, राष्ट्रीय प्रातासंबंधी चीन व जपान यांचे कशा प्रकारचे संबंध असावेत हें विशद करण्यात आलें होतें. दुसऱ्या भागांत दक्षिण मॉन्चूरिया व पूर्वे मंगोलिया यांबद्दलचा गुलास होता. तिसऱ्या भागांत, इन्धेईपिंग फॅंगशीविषयीचा समझूत होता. चौथ्या भागात चीनच्या निरनिराळ्या भागांवरील स्वाभिव्यक्त्यांची वचां करण्यात आली होती व पाचव्या भागांत किरकोळ मागण्या होत्या. या एखाद्याच भागाबद्दल सर्वत्र एव वचां झाली. कांहींच्या मतें जपानच्या या मागण्या फाजील कडक होत्या तर लंडन टाईम्ससारख्या प्रमुख वर्तमानपत्रांच्या मतें जपानच्या या मागण्या विशेष कडक स्वरूपाच्या नव्हत्या. या मागण्या कडक करण्याला चीनने पुष्कळच अडिबेडे घेतले पण शेवटी चीनला या मागण्यांना नाजुपीने का होईना संमति देणें भाग पडले. १९२० मध्ये ब्रह्मकाउंट इती हा लडाईं संपूर्ण संश्लेषमार्फतची वाटाघाट करण्यासाठी वॉशिंग्टन येथे बैठक भरली होती, तेथे गेला होता. त्यावेळीं अमेरिकेचा स्टेटसेक्रेटरी व ईती यांच्यामध्ये चीनसंबंधी शोरण निमित्त होऊन, चीनच्या सार्वभौमत्वावर कोणत्याहि प्रकारें घाला घालण्याचा अगर त्याला कमीपणा आणण्याचा जपानचा इरादा नाही असे जपान सरकारचे धोरण इतानें जाहीर केलें.

१९१९ साली शांतता-परिपदेची बैठक पॅरिस येथें भरली त्या बैठकीला जपानतर्फे शीबांशी, मॅकिनो, त्रिडा, मत्सुदा, इजुदन इत्यादि प्रतिनिधी हजर होते. या प्रतिनिधींनी परिपदेपुढें दोन तीन महत्वाच्या मागण्या मांडल्या. त्यांपैकी पहिली मागणी धर्मभेदाला कोणत्याहि राष्ट्रांने धारा न देता, ज्याला त्याला आपल्या खुमिमतेच्या जोरावर पुढें येण्याला मोठ्ठकीक असावी अशा स्वतंत्राची होती या प्रभावाने मलें येतां १७ पैकी ११ मते या मागणीला अनुकूल पडली. पण या प्रभावर एकमत्य असण्याची नकरी असल्याने हा प्रश्न लावणीला टाळण्याचें शांततापरिपदेने ठरविलें; व अशा रीतीने या ठरावाच्या न्याय्य मागणीला जो बसला.

जपानची दुसरी मागणी कियोची यंदर आपल्या ताब्यांत देण्यासंबंधीची होती. कियोची यंदर आपल्या ताब्यांत आल्यावर, तें आपण चीनला मेथीलातर देऊन टाकूं असे जपानने यावेळी जाहीर केलें पण चीनने कियोची यंदर

जपानला मिळूं नये असे जोरानें प्रतिपादन केलें. त्यामुळें जपानचा वरान हिरमोड झाला. पण परिपदेने जपानच्या बाजूने मत दिलें व त्यामुळें कियोची यंदर जपानच्या ताब्यांत आलें. त्याचप्रमाणें पॅसिफिक महासागरातील जर्मनीच्या ताब्यांत पूर्वी असलेली ठिकाणें, मार्शल, कॅरोलिन, पेल्यू, मॅरियना इत्यादि बेटे जपानच्या ताब्यांत देण्यांत आली. कियोची जपानच्या ताब्यांत आल्यानंतर जपानने हें ठिकाण ताब्यांत देण्यासंबंधीची वाटाघाट करण्याकरिता चीनसरकारला मिळून पाठविलें पण चीनसरकारने तिकडे लक्ष दिलें नाहीं जपानने पुष्कळदा यासंबंधानें वास्तवतः लावण्याची विनंति केली; पण चीनने त्यासंबंधी पूर्ण मान्यता धारण केलें. चीन या संबंधाचा प्रश्न राष्ट्रांच्याच्या पहिल्या बैठकींत काढणार अशा संबंधाची अक्कषा उठली होती. पण त्याप्रमाणें घडून आलें नाहीं या बैठकींत जर्मनीच्या ताब्यांत असलेल्या दक्षिण समुद्रामधील बेटांनी प्रिट-मिटन, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड व जपान या राष्ट्रांत वांटणी करावयाचें ठरविलें. यासंबंधीच्या प्रभावप्रभाव अमेरिकेने आक्षेप घेतला यामुळे वास्तविक जपानचा हक्क होता पण या हें ठिकाण सर्व राष्ट्रांना मोकळें असावें, असे अमेरिकेने म्हणणें होतें पण अमेरिकेलाय सर्व राष्ट्र जपानला अनुकूल होती. शेवटी अमेरिकेने जपानचा यावरील ताबा कडून केला व जपानने हें अमेरिकेला यापुढे व्यापार वेगळे करण्याला मोकळीक दिली.

जपानच्या युवराजाची यूरोपमधील सफर—१९२१ साली जपानच्या युवराजानें यूरोपभर सफर काढावयाचें ठरविलें. आग दोन हजार वर्षे जपानचा राजा हा जपान सोडून बाहेर गेला नव्हता, तेव्हा हा रुढी मोडणें आनिष्ट आढे असें कितेंकोचें म्हणणें पडलें; पण शेवटी युवराजानें दारा काढावयाचें ठरविलें; युवराजाचें ईंग्लंडमध्ये जंगी स्वागत करण्यांत आलें व त्याच्या भेटीमुळे जपान व ईंग्लंडमधील हितसंबंध पूर्वीपेक्षाहि दृढतर झाले.

जपानने सा सा न्यरा ज का र ण (अंतर्गत) :— लष्कर व आरमार यावर चराच पैसा खर्च केल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक प्रगतीला धक्का बसला. १९२१ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत मुख्य प्रधान टकशी हारा याचा खून पडला व त्याच्या जागी बॅरन तकाहशी प्रधान झाला. १९२१ सालांत लष्करी पक्षाचा बरचढपण दिवून येत होता.

१९२२ च्या जूनमध्ये बॅरन केदो मुख्य प्रधान झाला. व १९२३ च्या जून महिन्यांत टोकिओ शहरात एक जरा महत्वाचा फट उघडकीत झाला. त्याच्या मागून १९२३ च्या आगस्टात काउंट उचिडा (काहो काह) व फाउंट यामामोटी प्रधानपदाखड झाले.

१९२३ च्या अखेरीस जपानान प्रवेड मूकप होऊन एका टोंकास कियोची-ओसाका व दुसऱ्या टोंकास सेंझाय एवढा मोठा पूर्वकिनाऱ्यावरील प्रदेश उबवत झाला. याकोहामा

व टोकियो या भागांत सर्वांत जास्त हानि झाली. एकंदर भूयुद्धाच्या ५ साक्षात्पर्यंत तेली. ओशिमावेट पुष्पीच्या पोटांत गडग्न होऊन दुसरे एक वार आले. सर्व जगात या भूकंपाने जपानविषयी सद्गुणभूति उत्पन्न करून मोठा फंड गोळा केला. तथापि पूर्वीची स्थिति प्राप्त होण्यास बराच काळ लागेल यांत शंका नाही.

१९२३ सालच्या भूकंपानंतर जपानपुढे मुडील प्रश्न येऊन पडले; (१) आपद्ग्रस्त अशा लार्पो कोकांना परेदार व अन्न पुरविले; (२) दंगधोबे व लुटालूट यापासून प्रजेचे रक्षण करणे; व (३) टोकियो शहर पुन्हा नवीन बांधणे. या संकटांना तोंड देण्यांत जपानने स्वावलंबन वांगले दाखविले. पण एक धाति निष्ठ व काळीमा आणणारी जी मोठ्ठ त्याने केली ती म्हणजे सुमारे ३००० मोर्दीत मारी करणाऱ्या कोरियनांची कत्तल होय. या दुष्कृत्यांत जपानी अधिकाऱ्यांनी भाग घेतला होता. या भूकंपाचा एक वांगला परिणाम म्हणजे समाजाच्या वरपासून शाल-धर्यत आर्थिक व राजकीय विचारांच्या काटा सारल्या आद-ल्लन आहेत. या दैवी संकटांतून घर निपण्याल्ल लच्छरी युद्धाच्यांनी जी उत्तम मदत दिली तीपासून जपानला आप-काळी शुभ्यत्वा राखण्याचे मोठे महत्त्व कळून आले; व याचा उपभोग बांधी युद्धकालांत होईल. १९१८ च्या जून महि-न्यांत बहा, दारु, जवाहीर, रेशीम बगैरे बेनीच्या मालांवर १०० टक्के जास्त वर लादण्यांत आला

जमार्दी—१९२४ सालच्या फेब्रुवारीत लंडन व न्यूयॉर्क शहरी प्रत्येकी २५ दशलक्ष पौंडांचे कर्ज उभारण्यांत आले. हे कर्ज तीस चाळीस वर्षांच्या मुदतीने काढले आहे.

लच्छर—१९२३ सालातले शांतताकालीन लुटे सैन्य म्हणजे १९८७९ अधिकारी व २१९११४ सिपाई होत. सामागळ सालीच लच्छर व आरमार यांवरचा खर्च बराच कमी करण्यांत आला होता. १९२४ च्या आक्टोबर महि-न्यांत लच्छरी रखांत आणजी ३१ ३ दशलक्ष येनची काट-कसर करावी अशा जपानी कॅबिनेटने एक ठराव पास केला.

आयला जपानला आर्थिक स्थिति अगदी प्रतिकूल आहे. कारण रुपये—जपान युद्धानंतर सर्वच मालाची मागणी मोठ्या प्रमाणांत वाढली व गेल्या महायुद्धांत उत्पन्नदाचा खर्च वाढला. मुख्यत्वाच झालेल्या भूकंपाने या निश्चि-स्थितीत भार पडली. १९२३ च्या सुपारानामुळे कारखान्यांतील मनुष्यांची स्थिति बाह्यी सुपारची आहे. पण बांशिगटन परिपदेने मुचविलेल्या कामाच्या साधनेरी रयांचे ताड अजून जास्तच आहेत.

बा द र अ क र ण (सामान्य)—आरमारी निःश-स्त्रताः—१९२१ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत बांशिगटन येथे भरलेल्या परिपदेत ब्रिटन, फ्रान्स, इटली व अमेरिका या राष्ट्रांनी ज्या प्रमाणांत आपले आरमारी बळ कमी केले त्या ; कमी करण्यास जपान नागूच दिवला. त्यामुळे ब्रिट-

नला मोठा पंच पडला; कारण पुन्हा इंग्लंड व जपान यांमधील मैत्रीच्या वृजदणीपुढे अमेरिकेचा विरोध याबब्याचा. जपानला अशी भीति वाटत होती की इतर राष्ट्रांना आपले बळ खर्ची करावयाचे आहे. तेन्हां संमति दिली किंवा न दिली तरी आपणावर संकट आहेच. सरतेशेवटी डिसेंबर महिन्यांत असे ठरले की, ब्रिटन व अमेरिका यांनी प्रत्येकी ५ आरमारी जहाजे ठेविली तर जपानने ३ ठेवावी. म्हणजे जपानचे आर-मार बरेच कमी होत होते. १९२२ सालांत (फेब्रुवारीत) पॅनराष्ट्र-संवाद कमिटीने १५ वर्षांच्या मुदतीच्या सहावर सही केली; यातील दोन महत्वाची कलमे म्हणजे आरमारी बळाला मर्यादा घालणे व युद्धप्रसंगा पाणबोटी आणि पातळ रसायने यांच्या उपयोगावर निर्बंध घालणे ही होत.

१९२३ सालच्या भूकंपाने इतर राष्ट्रांचे जपानशी वर्तन पालटत बालले; देणग्या व कर्ज देऊन जपानला ताब्यांत ठेवण्यापेठे रयांचे सक्ष होते.

१९२४ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत जेनेव्हा येथे जपा-नने बरील निःशस्त्रतेच्या करारांत कांही महत्त्वाच्या कल-मांची अंमलबजावणी न करण्याविषयी दाद मागितली. हेतु हा की परदेशगमनाच्या प्रभासंबंधाने राष्ट्रांसाठी अशील करण्याचा जपानला हक्क असावा. म्हणजेच राष्ट्रांसाठी कांन्तिलच क्षेत्र विलुप्त व्हावे. इतर राष्ट्रांचे प्रतिनिधी जपानच्या या मागणीविषय असल्यामुळे तीत कांही करक करून ती कांही अंशी कडू केला; पण याचा परिणाम अमे-रिकेला नागूच करण्यांत आला.

चीनशी धोरणः—बांशिगटन परिपदेच्या प्रारंभी (सप्टें-बर १९२१) दांडुंग रेलवे बांधण्याची योजना जर सामायिक होत असेल तर आपण व्हर्सेल्लसच्या तहामुळे मिळालेले निरनिराळे हक्क ओळख्यास तयार आहां असे जपानने बोलणे लाविले. या सामायिक घटनेत जमातर्च व कारभार या बाबतीत जपानचे बरेच राहणार हे ठरलेलेच होते. शिवाय चीनला रेलवेलाइनवर जपानच्या वागणुकीचा कटु अनुभव असल्यामुळे त्याने जपानचे बोलणे मान्य केले नाही. तथापि दोघांत अंधि होऊन १९२२ च्या एप्रिलपासून जपानने त्या रेल्वेवरचे आपले सैन्य काढून घेण्यास आरंभ केला.

युनायटेडस्टेट्सशी धोरणः—१९२१ सालांत (जूनमध्ये) जपानने याप केपलवरचे समान हक्क अमेरिकेला देऊ केले. बांशिगटनच्या परिपदेतही जपानने माग घेतला होता. अमे-रिकेत जपान्यांना देऊ न देण्याबद्दल अमेरिकन सरकारने केलेल्या कायद्याचा जपानने जोराचा निषेध केला. उलट अमेरिकेने जपानी खादियांतील प्रचुर धाकाबद्दल तिर-स्कार दाखविला. हा परदेशगमनाचा प्रश्न पार महत्त्वाचा होता; कारण त्यावर खर्च आशियांतील लोकांचे मावितव्य अवलंबून होते. जपानमध्ये अमेरिकेविरुद्ध मोठी क्षोभाची पटवळ सुरू झाली. अमेरिकेच्या माऊन रॉकवार घाट-

थ्याचें ठरवितात आन् याचा सूट म्हणूनच की काय कॅलिफोर्नियांत तीन जपान्यांचे रून झाले

राशियाची धोरणः—राशिया व जपान यांमध्यें १९२४ च्या भागटांत एक तह आंधण्यांत आला. त्याप्रमाणें जपानने उत्तर सायबेरिय बेट सोडून घ्यावयाचें होतें व त्या भागांत आणि पूर्वे सायबेरियांत जपानला कांहीं सवलती मिळणार होत्या.

[सं द र्भ ग्रंथः—लॅकडॅडियो हर्ने—रिडसेस ऑफ अनकॅमिलीयर जपान (२ भाग); ओट ओफ दि ईस्ट; हर्बर्ट पॉटिंग—इन् सोटस लॅंड जपान (नॅटमिलन अँड को. १९१०); गॅस्टन मीमीऑन—इन जपान (लंडन १९०८), पर्वाहिल सोवेल—ऑरन्ट जपान (१८९५); दि सोल ऑफ दि फार ईस्ट (१८८८), जॉन ब्रॅक—येग जपान; अँलिस वॅगेल बेकन—जॅपनीज गवर्न अँड युइमन; बेवलेन—यिगस जॅपनीज (१९०५), अर्नेस्ट हेमेट—ए हँडबुक ऑफ गॉवर्न जपान; अँल्टन—ए हँडबुक ऑफ क्लॉकियल जॅपनीज; एडवर्ड मोर्गे—जॅपनीज होम्स (१८९५), डॉ. इन्सो नितोबे—दि जॅपनीज नेशन (१९१२); मिडफर्ड—टेलस ऑफ ओल्ड जपान; नील गॉडन मजरी—दि कॅडिन्स ऑफ जपान (१९०४); जेम्स मॅडॉक—हिस्ट्री ऑफ जपान (१९१०), विल्यम प्रिक्स—मिडॅडोम एसायरः वॉपिंगोट—हिस्ट्री अँड गॅमफ्री ऑफ जपान; अँल्टन—हिस्ट्री ऑफ जॅपनीज लिटरेचर; रीन—ईस्टर्लीम ऑफ जपान; जोसाया क्रेडर—अँड—क्लेप गार्डनिंग इन् जपान; विल्यम अँडर्वन—दि पिकटोरियल आर्टिज ऑफ जपान; डॉ. मरे—जपान (स्टोरी ऑफ नेशनल जीराग), व्हायकॉट ओक्यूमा—फिन्डी इपस ऑफ मॉडर्न जपान; प्रो. हॅरीसन—मॉडर्न जपान; स्टेट—जपान; स्कॉट—मॉडर्न फार्डिंग ऑफ जपान; टेरी—गाइड टु दि जॅपनीज एसायर; एडवर्ड—जॅपनीज प्लेकेटो (१९०१), कॅप्टन मिग्रे—जपान (१२ भाग).]

जपानी चार्निश (जूँक जपान)—या शाखास लॅटिनमध्ये जुसु चार्निशिकेरा म्हणतात. या शाखापासून प्रसिद्ध जपानी चार्निश होतें. हें शाख जपानचें मुख्य पेट व किनधिन व शिकोकू यान सयंत्र होतें. टोकियोपासून उत्तरेकडील प्रदेशांत मात्र हें शाख जोरानें वाढतें. हिंदुस्थानांत याची लागवड करण्याचा बराच प्रयत्न झाला; परंतु त्यांत विशेष यश आलें नाहीं. जानेवारी अथवा फेब्रुवारीन याचें धा नेरितान, किंवा चांगल्या शाखापासून कळमें तयार करतात. शाखाच्या खोद्यास खांचा पाडून रस गोळा करतात. दर चवथ्या दिवशी नवीन खांचा करितात व एका पलट खोरीही ह्दयारानें रस गरडून काढतात. खांचा वरपर्यंत करीत जातात. अशा रीतीन शेंकट्यापर्यंत पोहोचल्यावर शाख सोडून त्याचे तुकडे करितात. त्यांचे गळे बांधून ते १० पासून वीस दिवसपर्यंत पाण्यांत बुडवून ठेवितात. नंतर साळ काढून पहिल्याप्रमाणेच रस गोळा करितान, रसाचा

रंग करडा व तपकिरी असून तो गिळट असतो. रसाचें भांडें तसेंच ठेविले तर चांगला भाग बर येतो व रसाचा खांबी बसतो. उपरच्या हवेंत रस टक्कडा म्हणजे लाळ सुकते, रसांत प्राणवायु मिश्रणी व त्याचा काळा चकचकीत रंग होतो. खंडाच्या वस्तूवर बहुतकरून हा खांबेचा रंग चढवितात. प्रथम चार्निशचा पातळ हात देऊन पुढभाग वारंवार दगडी कोळ्यानें घासतात. हरिणाच्या शिंगाच्या राखेनें बर (पॅलिंग) देतात; त्यावर पुन्हां पुन्हां चार्निश देतात. घारीक लवचीक कागदावर नमुना तयार करितात, त्याला गरम करून पुढभागावर चिकटवितात जर नमुना सोनेरी रंगात काढायचा असेल तर लांरॉन सुडविलेल्या कॅप्तासारख्या घारीक रंगणीनें त्यावर आकृती काढतात. ती वाडून चिकट शाखावर त्यावर सोनेरी पूट टाकतात.

जवळपुर, गिरगा.—मध्यप्रांत, जवळपुर भागातील गिरगा, उत्तर अक्षांश २२° ४९' ते २४° ८' व पूर्व रेखांश ७९° २१' ते ८०° ५८' क्षेत्रफळ १९१२ चौरस मैल पूर्वेस व उत्तरेस भैरव, पन्ना आणि रेवा ही संस्थाने; पश्चिमेस दमो गिरगा आणि दक्षिणेस नरसिंगपुर, शिवगंभी आणि मंडला, नर्मदा नदी या गिरगापासून वहाते. नर्मदेच्या उत्तरेस सपाट प्रदेश असून पलीकडे वायव्येस विंध्यादि पर्वत आहे, व दक्षिणेस देवील तलाव सपाट प्रदेश असून पलीकडे सातपुडा पर्वत आहे. वायव्येकडील सपाट प्रदेशास हवेली असें नांव असून हा मध्यप्रांतात फार सुपीक आहे. हवेलीच्या उत्तरेस विंध्यादि व सातपुडा हे जवळ जवळ येत असून गुरवार तहसिलीत तर ते एकमेकांशी जोडले गेले आहेत या जिल्ह्यात साडी पुष्कळ असून रंगरात जंगलहि विपुल आहे. वाय, चित्ते, सावर वगैरे वन्य प्राणी साधारणपणे आढळतात. पावसाची वार्षिक मरातरी ५९ इंच असून हवा जागूली आहे. उन्हाळ्यांत १०६ अंशाच्यावर पारा कधी जात नाहीं.

इतिहासः—जवळपुरावर थोडा मैलावर असलेले सेवर नागाचें रोडें म्हणजे त्रिपुर अथवा करणवेल नांवाचें प्राचीन शहर होय हे सिद्ध झाले आहे. हे पूर्वी कळचुरी राज्याच्या राजधानीचें शहर होतें. कळचुरी चेदी राज्याचा इतिहास जवळपुर, छत्तिसगड व बनारस येथें सांपडलेल्या शिलालेखांवरून तयार करण्यांत आला आहे. छत्तिसगडावर राज्य केलेल्या रतनपुर घराण्याच्या एका शाखेपैकी हे अगून हेहय रजपूत होतें. शिस्ती शाकाच्या आरंभा हे उदयास आले. याचा चेदि संवत प्रसिद्ध असून तो इ. स. २४९ मध्ये सुरू झाला. त्याच्या पहिल्या पर्वत सहा शतकातील इतिहाससंबंधी फार थोडो माहिती आहे. परंतु शिस्ती शाकाच्या नवव्या ते बाराव्या शतकापर्यंत म्हणजे सुमारे तीनशे वर्षांतील याचा इतिहास बराच सांपडतो. या काळातील शिलालेखा अठरा राजांची नांवे, त्यांनी केलेल्या लढाया व त्यावेळची आसपास असलेली राज्ये—कनौजचे राठोड, महोबाचे चेंदेल

आणि महज्याचे परभार यांविषयी कांही माहिती सांपडते. त्यांचे राज्य नर्मदेच्या वरील खोऱ्यांत पसरले होते. बाराव्या शतकापासून यांचा इतिहास मिळत नाही. बहुधा त्यावेळी ते राज्य नाथ पावले असले. पंधराव्या शतकाच्या सुमारास गोंड गडा-गोंडला राज्याच्या प्रदेशांत जयलपुरचा समावेश होत होता; आणि त्यावेळी गडा ही राजधानी होती. इ. स. १७८१ मध्ये मराठ्यांनी गोंड राज्याचा नाश केल्यावर जयलपुर पेशव्यांच्या सागरमुलखांत समाविष्ट झाले. इ. स. १७९८ साली हा मुलख नागपूरच्या भोसल्यांकडे देण्यांत आला; व इ. स. १८१८ साली येथे ब्रिटिश राज्य स्थापित झाले. इ. स. १८५७ सालच्या वंडांत येथे थोडी गडबड झाली होती या जिल्ह्याचा विजयापोगड नांवाचा एक उत्तरेकडील परगणा पूर्वी एक संस्थान होते. परंतु संस्थापिक वंडांत सामील झाल्या असल्या कारणांमुळे त्यास पदच्युत करण्यांत आले; व तो परगणा इ. स. १८६५ मध्ये जयलपुर जिल्ह्यांत समाविष्ट करण्यांत आला. निरनिराळ्या वंशाच्या व धर्माच्या लोकांनी या भागांत वास्तव्य केले असल्यामुळे त्या त्या लोकांनी करून ठेवलेली जुनी कामे येथे पहाण्यास मिळतात.

लोकसंख्या (१९२१) ७४५१८५. या जिल्ह्यांत लोक ८७.५ हिंदू, ५.५ वन्यधर्मीय, ५.५ मुसलमानी व सु. ७००० जैन लोक आहेत. पूर्वेकडील हिंदीच्या उपमापेक्षा बांधेली नामक उपमाया या जिल्ह्यांतली लोक बोलतात. गड, भात, हरभरा, तिळ वगैरे. येथील मुख्य पिके होत. या जिल्ह्यांत पुष्कळ ठिकाणी, मुख्यत्वेकरून सिराहा तहसिलींत लोखंडाच्या खाणी आहेत. गोलबपूर, सिराहा, क्षितोळा वगैरे गांवी मैमोनाज धातूच्या खाणी आहेत. स्लामनावाद् येथे तांबे सांपडते. चुनखडीचा दगड या जिल्ह्यांत विपुल आहे. संगमरवरी दगड येथून बाहेर जातो. हातमागाचा धंदा हल्ली पूर्वाप्रमाणे चालत नाही. भोळुदास सिनिंग अँड वॉशिंग मिरस, कौले विटा, दारू वगैरे करण्याचे कारखाने, जयलपुर जिल्ह्यांत आहेत. गड, गळिताची धान्ये, कातडी, शिंये बाहेर जातात. मुंबई ते कलकत्ता जाणारा आगगाडीचा रस्ता या जिल्ह्यांतून जातो. जिल्ह्यांत निरनिराळे आगगाडीचे कांटे आहेत.

त ह सी ल.—मध्यप्रांत. जयलपुर जिल्ह्यांतली एक तहसील. उत्तर अक्षांश २२°४९' ते २३°२२' व पूर्वरेखांश ७९°२१' ते ८०°३६'. क्षेत्रफळ १११७ चौस्र मैल. लोकसंख्या (१९११) १६१२०६. या तहसिलींत १ गांव व ७३५ खोर्डी आहेत. इ. स. १९०३-०४ साली जमीन-महसूल ४४५००० व इतर कर ५१००० रुपये होता. पंधमेकडे जयलपुर हवेली म्हणून ओ भाग आहे तो कार

ज ह र.—मध्यप्रांत. जयलपुर भाग, जिल्हा व तहसिलीचे मुख्य ठिकाण असून जी. आय. पी. रेल्वेने मुंबईहून ६१६ मैल लांब आहे. उ. अ. २३° १०' व पू. रे. ७९° ५७'. शहरापासून सुमारे सहा मैलांवरून नर्मदा नदी वहात गेली आहे. संगमरवरी दगडाच्या खडकांमधून ज्या ठिकाणी नर्मदा नदीचा प्रवाह वहात चालला आहे ते भेडबांथ ठिकाण येथून १३ मैलांवर आहे. जयलपुर शहर व्यवस्थित वसले असून रस्ते रेंद आहेत व आसपास तळी व बागा पुष्कळ आहेत. याची समुद्रसपाटीपासून उंची १३६० फूट आहे. त्यामुळे येथील हवा मध्यप्रांतातील इतर ठिकाणाशी तुलना केल्यास थोडी थंडच आहे. या शहराचे उत्तरोत्तर महत्त्व वाढत आहे. लोकसंख्या (१९२१) १०८७९३.

पूर्वीच्या गडमांडलानामक गोंड राज्याची गड नांवाची राजधानी या शहराच्या पश्चिमेस चार मैलांवर असून तिचा समावेश येथील म्युनिसिपॅलिटीतच केलेला आहे. या ठिकाणी ११०० साली मदनसिंगाने बांधलेला मदनमहाल हल्ली पडक्या स्थितीत पहावयास मिळतो. सोळाव्या शतकात मांडला राजधानी झाल्यामुळे गढचे महत्त्व कमी झाले. खुद्द जयलपुरचा इतिहास फारसा माहीत नाही. इ. स. १७८१ मध्ये मराठ्यांनी मांडलाचे राज्य खालसा केल्यावर त्यांनी जयलपुर हे त्या भागाचे मुख्य ठिकाण केले. नागपूर म्युनिसिपॅलिटीच्या संघर्षात केलेल्या एका शिल्लेखात याचे नांव जाबळीपाटणा असे दिलेले आहे. नंतर हे शहर सागर व नर्मदाकांडचा प्रदेश यावरील कमिशनरचे मुख्य ठिकाण करण्यांत आले. पुढे हा भाग इसवी सन १८६१ मध्ये मध्यप्रांतात समाविष्ट करण्यांत आला. पुढे १८६४ साली येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. इ. स. १८८३ साली गांवात नळाच्या पाण्याची सोय करण्यांत आली.

हा गांव व्यापारी हष्टीने वराव महत्त्वाचा आहे. शिवणी, मांडला व जयलपुर या हिन्दी जिल्ह्यांतील उपजन्म होणारा बहुतेक माल येथे येतो. येथे कापडाची गिरणी, कौलाविटांचे कारखाने, दारूची भट्टी, बर्फाचा कारखाना, तेलाच्या व पिठाच्या गिरण्या, जी. आय. पी. रेल्वेची वर्कशॉप वगैरे आहेत. याशिवाय हातमाग, पितळकाम, संगमरवरी दगडाच्या मूर्ती बनविणे, आणि अगोठ नांवाच्या दगडाची बटणे व इतर दागिने तयार करणे वगैरे धंदे चालतात. अगदीं अलीकडे ठग, कैदी व त्यांचे वंशज येथे तैव तयार करीत असत. परंतु हल्ली हा धंदा बंद झाला आहे.

येथे कमिशनर रहातो व जिल्ह्याच्या सर्व कचेऱ्या येथे आहेत. येथील गुरुंगांत मरच लहान लहान धंदे शिकविण्याची सोय आहे. उच्च शिक्षणाचे येथे एक कॉलेज आहे. सहज गुन्हेगारांस सुधारण्याकरितां एक रेफर्मेटरी असून त्या गुन्हेगारांस छोटे छोटे धंदे शिकविण्याची तीत सोय केली आहे. सात आठ हरयस्कूल असून त्यांपैकी

दोन मुल्यवीच आहेत. रॉयटेशन इन्स्ट्रियल स्कुल संवाकी एक भविष्यशाणाचा शाळा आहे. पाच सहा वर्तमानपत्र व नियतकालिक निघतात. केवळ रियांकरिता केडी एन्जिन हॉस्पिटल आहे.

जंजुकेश्वरम्—मद्रास इलाक्यातील विचवापडी मिल्ह्यात श्रीरंग पेटावर हे एन प्रथम शिवालय आहे सौंदर्य, शिल्पकला, आणि पुरातनपणा या बाबतीत जंजुकेश्वरम् प्रसिद्ध आहे येथील शिवाभिग पंचतत्वांसाठी एक जमून, एका आपतवाराने ते परिवर्तिले आहे. फर्ग्यसनने देवळाचे खालील प्रमाण वर्णन दिले आहे:—

बाह्य प्रकाराचे प्रथम द्वार सोठे नसून त्यातून आतोल सभामंडपात घेऊ आता येते. सभामंडप सुमारे चारही खांद्याचा आहे याच्या उजव्या बाजूला एक तळे असून त्यातील पाणी एका कायमच्या तंत्र्यापासून येते. बावी बाजू ६०० खांबांकरिता राखून देवस्थान आली होती असे दिसते; पण ती खांबांची माग पुढा झालेल्या नाही. एकंदर हजार खांबे बसवावयाचे होते पण त्यापैकी सारे ७९६ व खांबे उभे आहेत. सभामंडपाकशील लहान लहान सभामंडपांतकडे १४२ खांबे परस्परास दुर्लभीची खांबाची संख्या ९३८ होते. दुसऱ्या प्राकारावर दोन गोरुगारभ्ये स्वस्तित्वाकरी एक दुंदर केसन असून त्यातून गोभाच्यात गाण्यात एक दरवाजा आहे.

फर्ग्यसनच्या मते या देवळाचा काल सुमारे इ. स. १६०० हा असावा. सभापि तेथील एक झिललेल इ. स. १४८० मधील असावा असे म्हणतात. पूर्वी, म्हणजे जगा वेळी भद्रायाभद्रायात फारसा मत्सर नव्हता, त्यापैकी वर्षातून एक वेळ विष्णुमूर्ति या देवळाच्या आवारात मोठया भायचे आयील, पण हल्ली हा प्रकार शैवभक्त्यापाठील तीक्ष्ण विरोधा-मुळे बंद पडला आहे

जंजुकीप—पृथ्वीच्या सततमहाद्वीपातील पहिले. हे गेल्ल्या आसमंतद्रोणी चवुलकार असून याच्या मध्यभागी मेरू आहे. याचा व्यास एक लाख योजने आहे व यास इलेक्याय रंदाच्या धारसमुद्राचे घेऊन आहे. येथील आधिपति कल्याणी धवत राजाचा पुत्र अमरिग होता. त्याच नवत पुत्र होते म्हणून त्याने त्याचे वर्षेसह नव्ज श्राव करून एके ठावरीच आधिपत्य एकेकास दिले. त्या भागाची नावे अशी— अजनाभपर्व, किण्णपर्व, हरिवर्ष, भद्रावर्ष, रम्यवर्ष, हिर-भमवर्ष कुंजवर्ष, केतुपलवर्ष आणि या सर्वांच्या मध्यभागी इजवृत्तवर्ष. या द्वीपात षाठ योगने लांबाच्या व त्रितयवाच रंदाच्या म्हणजे दशसहस्र योजने क्षेत्रफळाच्या प्रमाणाचे सत्तावन सहस्र देव असून यास भारतात बुदधनद्वीप असे म्हटलेले आहे [मीष अ. ५]

जंजुतर हा हा का—मुंबई इलाखा. भजेच निवड्याचा उत्तरेकडील तालुका. उत्तर अक्षांश २१° ५४' ते २२° १५' व पूर्व रेखांश ७२° ३१' ते ७१° ५५'. लोकसंख्या (१९०१) ६०१४४. क्षेत्रफळ ३८७ चौरस मैल.

या तालुक्यात एक गांव व ८२ ग्रंथी आहेत. इ. सन १९०३-४ साली एकंदर उत्पन्न ५३ लाख होते. पूर्वेकडील भाग जवळ जवळ ओसाड असून पाश्चिमेकडचा भाग साधारण बरा आहे. या भागात पाणी दुष्कळ असून गोड आहे. पूर्वेकडील भागात पाणीपुरवठा कमी आहे. मुख्य विक्रे म्हणजे म्हणजे जवारी, काजरी, गहू ही असून डाळी, तेंगळ, कापूस, चोळ इत्यादी विक्री होतात.

गा व—मुंबई. भजेच जिल्ह्यातील जंजुतर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २२° ३१' व पूर्वेकडील ७२° ४८' हे ठिकाण भजेचापासून २७ मैल असून स. १९११ साली ८१११ लोकसंख्या होती. निविशांच्या ताब्यात हा गांव प्रथमतः इ. स. १७७५ साली येता. तो त्याच्या ताब्यात इ. स. १७८३ पर्यंत होता. पुढे तो कराळाचा मराठ्यात परत मिळाला. इ. स. १८१७ च्या मुष्णाच्या तदनन्वये हा पुन्हा ब्रिटिशांकडे आला. गावाच्या उत्तरेत गोविंधराचा दुंदर तलाव असून येथूनच गावात पाणीपुरवठा होतो. या तलावाभ्यं ४० फूट व्यासाचे एक लक्षांत घेऊन आहे. ज्यावेळी इ. स. १७७५ पासून इ. स. १७८३ पर्यंत गाव ब्रिटिशांकडे होता त्या वेळी तेथील अधिकाऱ्याने एक किता बंधला होता. तेथे दली सरकारी कचेऱ्या आहेत. म्युनिसीपालिटीची स्थापना इ. स. १८५६ मध्ये झाली. पूर्वी येथे व्यापार बाराच चालत असे. परंतु रेल्वे लावल्यामुळे या भागातील व्यापार बाराच कमी झाला आहे.

जमखिंडी हे त्या न-मुंबई इलाख्यातील दक्षिण महा-राष्ट्रात कोल्हापुरच्या पोलिटिकल एजंटच्या हाताखाली असलेले एक संस्थान. हे उ. अ. १९°२१' ते १९°४१' व पू. रे. ७५° ७ आणि ७५° ३७' याच्या दरम्यान असून याचे क्षेत्रफळ ५२४ चौरस मैल आहे. संस्थानात यमासेठी, विडी व कुंदगोळ हे तीन तालुके व वाठार, पावळक व टवळपुरी ही दोन ठाणी आहेत.

इ. स. १९२१ साली १०१११४ लोकसंख्या होती. या संस्थानात ८७१८८ गावे आहेत. गहू व कापूस हे संस्था-नाचे मुख्य फांक आहे. दक्षिण महाराष्ट्रातील पहिल्या प्रतीचे सरदार म्हणून येथील संस्थानिकास मान असून त्यांना दत्तकानी परवानगी आहे. निविश भरकारास २-०-५५ पर्यंत खंडणी ठावी लागते. संस्थानचे उत्पन्न (दमाती

दमरी हायड्रुलान ही अगदी थोडी मेटाल. गंध्यानचा जुना पुस्तकप्रसंग व अक्षय्याना अमोलिक आहे. येथील वाचनालयासहि मरकशी मदत आहे. शेतकीच्या उत्कर्षासाठी दरमाल मनावरांचे प्रदर्शन भरविले जाते. वाघ्याच्या मोईसादी भातांनयेत लक्षावधी रु. खर्च भल्यानने केला आहे; पण त्याबद्दल प्रत्येकदून कांदोर्द रजम घेतली नाहो. संस्था-नांत सर्वत्र दवाखाने आहेत. उच्च शिक्षणाकरिता शिष्य-गृहा आहेत. इतक्या सुधारणा मार्ग संस्थानाधिपती याऊ-साहेब यांच्या वेळी होत्या. शिवाय, त्यांनी आपल्या प्रजेची गच्छानी दरबार भरवून ऐकण्याचा परिपाठ ठेविला

दाखल केले; तेथे त्यांनी पराक्रम गणवित्याने देवटी भाषांनी आपले सारे खासगी पक्क (२४०० स्वारांचे) त्याच्याच नांवाने केले. रामचंद्रपंत इ. स. १७४९ च्या अक्ष-दालीच्या स्वान्यात त्याच्याशी पेद्याच्याच्या सैन्यातके लढत होता. त्याच्याकडे अंतर्वेष्टच्या रक्षणाचे काम होते. इकडे असता उदराच्या व्यर्थेने सी. स- १७४९ च्या नोव्हेंबरांत वारला. त्यावेळी परमुरामभाऊ हा १- वर्षाचा होता. हर-मठाच; कृष्णभट म्हणून एक पुत्र होता. त्याचा मुलगा पुरु-पोत्तम हा लहानपणापासून रामचंद्रपंतानबळ असे. त्याने रामचंद्राच्या नांवाची पथकाची सरदारी परमुरामाच्या नावे

वारला असून त्याचा पुन गोपाळराव होयत होता रामचंद्र-
आप्पाचा दुसरा पुत्र माधव वारला होता व त्याचा पुन
गोविंद निवृत होता. माधवरावांनी आपल्या स्वतंत्र वाट
घेतला नाही तो जमखंडी संस्थानातच राहिला

जमखंडीस रामचंद्रआप्पानंतर गोपाळराव अभिषेक
झाला. याच्याशी ईंग्रजांनी तह करून त्याला तीस हजारचा
आतंतीना देऊन त्यासह ३००० सवार टोप्यासह राखि-
तले. विचणीसंस्थान जमखंडीसुन कुटून निघाल्यानंतर
(१८९१) जमखंडीचे उत्पन्न २४३४३६ रु. राहिले व
विचणीचे २२५१९३ रु उत्पन्न झाले यावेळी तेनाती फौज
न ठेविता रोव हथियार खडणीदाखल देण्याचे ठरले त्याप्रमाणे
१५० हजारासह जमखंडीसंस्थानाचे २०५१५ रु खंडणी
दरमाल घावी असे ठरले त्याप्रमाणे आजतसाहीद इतकी
रकम खंडणीदाखल दरमाल इमजतकारास मिळते.

गोपाळराव हा नियुक्ति वारला (१९ नोव्हेंबर १८६०)
त्याने एक मुलगा दत्तक घेतला, त्याचे नाव रामचंद्रराव
आप्पासाहेब हा दत्तकाच्या वेळी ७ वर्षांचा होता दत्तक
प्रसंगी ईंग्रजरवारने १ लक्ष ३० हजार रु. नजाराचा घेतला
आप्पासाहेबाच्या लहानपुत्रास त्याची दत्तक आई करभार
पावत असे, परंतु अश्यामुळे बरेचदा हाक लागल्याने ईंग्र-
जांनी कारभारी नेमला. आप्पासाहेबास योग्य शिक्षण देऊन
हा १० जानेवारी १८५३ रू संस्थानचा असदार दिला
बाध्या कारकीर्दीत संस्थानात पुढळ (विशेषत शिक्षणाच्या
बाबतीत) झुपारणा वारला मध्यंतरी वेढाच्या वेळी (१८५०)
आप्पासाहेबाच्या घटनेनाविषय ईंग्रज सरकारास हजेय देऊन
झाली त्यात २२ मार्च १८५८ रोजी अतिबघात (प्रथम
वेढगान व पुढे वेगुले येथे) ठेविले, पुढे चौकशी करून
त्याना मुक्त करण्यात आले (७ जानेवारी १८५९) त्यापुढे
त्यानी पुढळ दिवस राज्य करून व सर्व तऱ्हेने संस्थानची
झुपारणा करून सा. १२ जानेवारी स १८५७ रोजी देह
ठेविला.

आप्पासाहेब यांनी (पुन न घाल्यामुळे) विचणी पराभ्या-
तील गोविंदराव याचा नातू व कुणारावाचा बडील पुत्र
दाजीसाहेब यास ता १५ दिसेंबर १८९६ रोजी दत्तक
घेऊन त्याचे नाव परशुरामभगत भाऊसाहेब ठेविले याच्या
जन्म १८८३ च्या मे महिन्यात झाला. त्याना वयाच्या विसाऱ्या
वर्षी त ४ जून स १८९३ साली मुखत्यारी मिळाली
शिक्षण राजकुमार कॉलेजात झाले होते त्यान के. सी. बाय
ई व सर या पदव्या होत्या यांना शंकरराव आप्पासाहेब व
साराबाई ऊर्फ शांतलयाबाई अशी दोन अपत्ये
आहेत. श्रीमंत भाऊसाहेब याचे प्रथम कुटूंब
पुण्याच्या घोरच्या रास्त्याच्या दराण्यातील होते त्याचेच
पुन शंकरराव होत हे कुटुंब स १९०७ त बारल्याने
श्रीमंतानी दुसरा विवाह (पुण्याचे दासले पराण्यातील
मुलीनी) केला याने नांव श्री रामाबाईसाहेब आहे.

विनयकन याची बरीच प्रगति असून व्रीक्षणाबद्दल त्यानी
खटपट केली आहे. त्यानी जियासाई होमसायस काढले
आहेत. मध्ययुद्धात श्री भाऊसाहेब हे मानसमये
लडाईवर येले होते त्याने त्यानी केंपनचा दुसरा मिळाला
होता व नऊ कोट्याची सलामी होती यांनी शिक्षणाच्या
बाबतीत व इतर अनेक बाबतीत संस्थानात पुढळळ झुपारणा
केल्या यांना मदीनी सेव्याचा फार शोध होता संस्थानातील
एरा इतिहास काम शिकणीत व्यक्ता तो बिडून त्याने श्रीम-
ताचा वष केला (ता २५ फेब्रुवारी १९२४). ते कपरी,
शिरत पाळणारे, मिश्रासु धाडणी व पुर्वगाविण्या अमिनात
बाळगणारे होते. ते घडुषा रामतोषावरन रहात अहत.

हल्ली संस्थानची मालका श्री शंकरराव आप्पासाहेब याच्या-
कडे आली आहे याच्या जन्म स १९०६ च्या सुमारात
झाला याचे शिक्षण श्री भाऊसाहेबाच्या देखरेखीखाली
राजाराम कॉलेजात झाले याचे कम मुकॅफ के भाऊसाहे-
बाच्या इच्छेप्रमाणे बांधकेर जमात्य पराभ्यातील मुलीशी
झाले थ यांनी आपली वहीणहिले याचे पराभ्यात दिली,
याच्या पत्नीचे नाव श्री सी लीलावतीबाईसाहेब असे आहे.
हल्ली हे अजगा असल्याने जमखंडी संस्थानचा कारभार श्री,
माराणीसाहेब गीरनोच्या मर्ततीने पाहत असतात (१९२५).
[इथे त्याचे पृ १४, केसरी ता ४/३/१९२४, जमखंडी
संस्थानाकडून आलेला माहिती]

गा व-जमखंडी हे गा या संस्थानची राजधानी असून
ते कोल्हापूरच्या पुर्वेस ७८ मैलावर आहे गावची लो सं.
१३०९९ आहे येथे खुनिवियासिडी आहे जमा रामे-
श्वरची जगा येथे दरमाल भरते येथे कापूत दाबण्याचा व
सरसी काढण्याचा (सरकारी) कारखाना आहे हाताने
काढलेल्या सुताचा व कापसाचा येथे बराच व्यापार
चालतो

जमदग्नि-कधीकास गाधिकन्या ताववतीपासून
शालेल पुन. गाची श्री रेणुका यास रेणुकेपासून परशुरा-
मादि पांच पुत्र झाले. हा अतिशय कोरी म्हणून प्रसिद्ध
असे एकदा वायुकोला बहोवहून मेण्यास उशीर लागला
म्हणून यांनी परशुरामाकडून तिला दार मारीकेले पुढे याचा
कोप अर्जाचात गेला तो इतका की सहस्रांजुनाच्या पुत्रांनी यास
मारिले अस्तादि यास मुकीच राग आला नाही रागीट
माणसास हल्ली जमदग्नीची उपमा देण्यात येते

जमखंड-वायव्य सरहद्दप्रदेत, पेशावर शिस्तपाली-
पड्या एक किला व रुक्मी छावणी पेशावर शहराच्या
पश्चिमेस दहा मैलावर रायवर घाटाच्या तोंडाशीच हे वसले
आहे पेशावर ते जमखंड रेलवे-फांटा आहे लो सं. (१९११)
१८५२. १८३६ त इण्डिअसिगाचा सेनापति हारिसिग पावे हे
मिळून नेतले. पण पुढील साली दोस्तमहमदानी त्यावर हल्ला
बघविण्यासाठी एक अफगाण पळटण पाठविली पण नेवटी
शीरांचाच मोठा जय झाला १८७८-७९ च्या अफगाण

युदांत व १८९०-९८ च्या दिव्हा मोहिमेंत रुक्मीदृष्टया जमरुद्धा पार महत्त्व होतें.

जमाखर्च—(युक्तोपिग) व्यक्ती किंवा संस्था यांनी वापरिलेला किंवा इतर उद्योगधंद्या यासंबंधी होणाऱ्या देवघर्वांची व्यवस्थित पद्धतीने ठेवलेली नोंद याचा जमाखर्च म्हणतात. याचा उद्देश, (१) देवघर्वाच्या खर्च बाबी थोडक्या आसने व उद्योगधंद्याला कोणताहि व्यत्यय न येता समजावया, आणि (२) धंद्याची प्रगति व धंद्याची सांपत्तिक स्थिति यांचा एकमेकांवर काय परिणाम होत आहे तो समजावा हा असतो. जमाखर्च या विषयाला काही शास्त्रीय व काही कलेचे स्वरूप आहे. या विषयांत अलीकडे काही मोठेले नवे शोध लागले आहेत असे नाही, तर पूर्वापार चालून आलेल्या पद्धतीत सुधारणा झाली असून उत्तरोत्तर व्यवहारातल्या सुतामुतांबरोबर सुधारणाहि होत रहाणार. जमाखर्चाची अत्युत्तम पद्धति म्हणजे म्हणजे कर्मांत कमी घर्मांत जास्तोत जास्त माहिती देवता येणे ही होय. शिवाय लिहिलेले हिशोब पाठले वेष्टी सहज तपासतो आले पाहिजेत. ह्या सांख्यिक संस्थांचे हिशोब तपासण्याकरितां हिशोबाच्या कामांत वाकवणार असलेले स्वतंत्र तपासनीस (ऑडिटर्स) नेमलेले असतात. शिवाय जेथे जमाखर्चा काम करणारे नोकरीत पुष्कळ असतात तेथे एकमेकांची एकमेकांवर देखरेख राहिल अशी 'स्टाफ-ऑडिट' किंवा 'इन्टर्नल चेक'ची व्यवस्था असते.

'जमाखर्च' ही 'हिंदी' पद्धति (अर्थांतन्वी) या विषयाची एक शाखा असून पेन्स्य (बँकिंग) व तपासणी (ऑडिटिंग) अशा त्या विषयाच्या भागणी दोन शाखा आहेत. जमाखर्चाच्या शेजारच्या व्यवहारा (कॅश सिस्टम) व पतीच्या व्यवहारा (क्रेडिट सिस्टम) अशा दोन पद्धती असून व्यापारी लोक गिऱ्हाईकांना पतीवर उधार माल देतात. त्यामुळे 'पतीच्या व्यवहारांत' हिशेब लिहावे लागतात. शिवाय धंद्यामध्यें मालमत्तेची नासधूस फुटतूड होत असल्यामुळे त्यापासून होणारा नोटा धंद्याची स्थिति ठरवितांना शिवाय तपासणी लागते.

इति हा स.—जमाखर्चपद्धतीचा आरंभ केव्हा झाला हे अज्ञात आहे. पण अलीकडील संशोधनावरून हे सिद्ध होतें कीं अगदी प्राचीन राष्ट्रांत जमाखर्चपद्धती अस्तित्वांत होत्या. ख्रि. पू. २६०० च्या सुमाराच्या धावीलोणी विटांवरील लेखांत, तसेच इजिप्तमधील पापिरसवरील लेखांत व इतर गुराव्यावरून जमाखर्चलेखनाचा पुरावा मिळतो. तथापि या प्राचीन पद्धतीत जमाखर्चलेखन म्हणजे पडलेल्या व्यवहाराचे इतिहासवशा टिपण ठेवणे, असे स्वरूप दिसतें. पैसा किंवा नाणे हे वित्तियमाचे साधन प्रचारांत येईपर्यंत जमाखर्चाची व्यवस्थित पद्धति मुरू होणे शक्य नव्हतें.

नेक काळातील प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे एडिंबरो येथील 'द फायनान्स' १६९० साल असलेली एक

जमाखर्चाची खातावणी (लेजर) हा होय. दुहेरी नोंदीची 'डबलएन्ट्री' ची जमाखर्चपद्धति त्यापूर्वी अस्तित्वांत होती. न्दोमिच येथे खुकापासिमोलोने १४९४ मध्ये छापून प्रसिद्ध केलेले 'एन्ट्रीयिंग अकाउंट बॅरियामेटिक, जिऑमिट्री अँड प्रोपॉर्शन' नांवाचे पुस्तक आहे. त्यांत 'युक्तोपिग' (जमाखर्च) वस्तुची माहिती आहे. त्यानंतर १७६९ मध्ये मिस्टल (इंग्लंड) येथे प्रसिद्ध झालेले जोन्सचे 'इंविन्स सिस्टम ऑफ युक्तोपिग वाय सिंगल अँड डबल एन्ट्री' (एकेरी किंवा दुहेरी नोंदीची जमाखर्चाची इंग्रजी पद्धति) या नांवानें पुस्तक आहे.

हिंदुस्थानांत जमाखर्च या विषयावर स्वतंत्र पुस्तक पूर्वी नव्हती; तथापि महाभारत, कौटिलीय अर्थशास्त्र, स्मृतिग्रंथ, चिन्तामणकृत 'राजनीति, पुरीये ग्रंथांत राजाचा 'आयव्यय' (जमाखर्च) याविषयी लिहिलेले आहे. आणि हिशेबलेखकांना 'गणकलेखक' असा शब्द महाभारतांत आढळतो. पण, निष्क, बरेरे सोन्याचादीची नाणीहि त्या काळी होती; त्यावरून जमाखर्चाची व्यवस्थित पद्धति अगदी प्राचीन काळीहि येथे असावी असे दिसतें. शिवाय जमाखर्चाची देशी पद्धति येथे रुढ असून तिच्यातील तरीज, कांदा, खातावणी, रोमलवरी, पेंस्तर, गुदस्त, बगरे शब्द सुसुलमानांनी (त्यास्तता) लावून रुढ झालेले दिसतात.

जमाखर्चाविषयी करणार्थ मराठेशाहींत होते एवढेच नव्हे तर गुजराताच्या कारकीर्दीतहि होते. सुसुलमानांनी जमाखर्चाचे काम बरेचसे हिंदुच्याच हाती ठेवले होतें ही गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे. खरी करपना होते की, जाचवाची पद्धत सुसुलमानांनी सुसुलमानांनी नावें करून कायम ठेवली; आणि तीच पुढें गोदासा बद्ध करून शिवाजीने घेतली. याविषयीच करणार्थ केस्तक होय. मेस्तकांत भागितलेली हिशेबपद्धति म्हणजे खाती बरेरे आणि मोडी लिपी ही शास्त्रानुसारच कारण झाली असे मेस्तकावरील एक माध्यमुचितें. 'अप्रसिद्ध जमाखर्चा पिकाच लिपी हे योगी जेणे प्रतिष्ठा समाजी विप्र पावती.' खर्च विप्र जमाखर्चाचे काम ठेवण्यास सारखेच योग्य नाहीत तर गोदावरी कांजे नेमावेत म्हणून मेस्तक भाष्यकार सांगतात. [मेस्तक पहा].

दे हा पद्धत.—देशी हिशेबपद्धतीत जमाखर्च व पेढी किंवा अडत व्यवहार (बँकिंग) ह्या दोन शाखा आहेत; पण हिशेबखातावणी (ऑडिटिंग) ही शाखा दिसत नाही. जमाखर्च या विषयासंबंधी मुख्य धादा दोन, एक कांदा व दुसरी खातावणी. ज्या चौपडीत कोष्टका व अर्वाच्या रकमा तपशीलवार लिहून शिक्षक काढतात तिला कांदा; आणि चौदमिथें उद्दिष्टिलेला प्रत्येक इसम किंवा याच यासंबंधी प्रत्येकी येणे देणे किती झाले त्याचा एके ठिकाणी वेगळा जमाखर्च ठेवतात तिला खातावणी म्हणतात. शिवाय रोजच्या रोज तपशीलवार जमाखर्च कच्चा भरत

लिहून शिक्षक काढतात त्यास रोजखर्चा म्हणतात. रोज-
खर्चावरून बीडीमध्ये पर्क लिहिणे लिहितात. बीडीचे रोज-
खर्च व पेटीखर्च असे दोन प्रकृत आहेत. दिवाणार रोजचा
जमाखर्च लिहून शिक्षक काढतात, तिला रोजकोडी म्हणतात.
आणि गैत कोडी गुदवीचा जमाखर्च लिहून एकदम
शिक्षक काढतात, तिचा बीडीकोडी असे म्हणतात.
व्यापार लढान असल्यामुळे रोजखर्चास देवघेव होत नसली
तर बीडीकोडी ठेवतात. बीडीच्या वहात आठ रकाने असून
त्यांपैकी 'जमा' व 'नावे' (जर्ने) यांना प्रत्येकी चार
चार रकाने देतात. 'अमे'च्या व 'तोडे'च्या बंदरात प्रथम
रकमेचा आंकडा लिहून नंतर तपशील लिहितात; व प्रत्येक
दिकाणी खातेपान (ती याब खतेवहोद ज्या पानावर
लिहिली असले तो पानाचा आंकडा) लिहितात. देशी
पद्धतीत जमाखर्च लिहिण्याचा पध्दतीत कार्तिक शुभ १ किंवा
चैत्र शुभ १ पासून करवत.

प्रतापगणित, (१) खुद्द खाते (स्वतःच्या जरीनीने उत्पन्न
किंवा पगार आणि याफर मासभाचा पगार भौरे खासगी
खर्चांपैकी), (२) मासखजाना, (३) डेवखाते, (४)
अनामतखाने (रकम काय कारणाकरिता आलीत कळले नस-
ल्यास), (५) रवानगी खाते (कोवाज पैसा घोचला होण्या-
साठी किंवा मालाच्या पारोडीसाठी पाठविलेल्या रकमेकरिता),
(६) तत्कालमातखर्च (एखाद्या कामासाठी रकम दिली
किंवा दिलेच मागाहून नसणें असल्यास), (७) पारोडिफकी-
खाते (अनेक गिनना असल्यास गिनतखाने खाती पाल-
तात), (८) नफातोय खाते, बरेर खाती असतात शिवाय
पर्की खाती (पुढील साली उतरावी लागतात ती विशेषतः
इसमदारखाती) आणि कडी खाती (त्यानी, तत्कालमा, मास,
नफा तोडा भौरे बर्पोसखेर पुढी होणारी) असे दोन प्रकार
पन्नात. खातेवहा अग्ररिखदेप्रमाणे लिहितात.

शिवाय जमाखर्चाचा हाखा पदार्थाकरिता पन्क तयार
करतात त्याचा 'तेरीज' म्हणतात. तेरीज सहिनाअखेर,
किंवा सालअखेर करतात. तत्पन सालअखेर किंवा
श्ववद्वार पुरा सालावर येणें व देण किती त समग्रयाक-
रिता पक्क्या पारारय बारी येणें व देणें खाते येवण कर-
तात त्यास 'अखेर आडावा' म्हणतात. आणि सालाच्या
अर्ंगा गुदस्त सालये येणें देणें तत्कालमाकरिता याचण
लिहितात त्यास 'अनक आडावा' म्हणतात. बीडीवरून
सहिण्याचा किंवा पर्पोया ओ एकंदर दिवेय (दुवेरजी रकमा
फाडून) लिहितात त्यास ताळेमेड म्हणतात.

याशिवाय जमाखर्च लिहिण्याची एक पद्धति आहे,
तिच्यात बीडी व खजानगी या दोन वधाएवमी एकाच
चोपणीत इसमोची व कार्गोची खाती फाडून स्यात त्या त्या
खात्याचा जमाखर्च तपशीलवार लिहिलेला असतो अशा
वद्दीस 'पठाण वही' व या पद्धतीस 'पठाणी पद्धति'

म्हणतात. पोस्क जमाखर्चास 'अनागोडी' व जमाखर्च म्हण-
तात ('अनागोडी' पहा).

या ध्या ल्य प द ति.—या पद्धतीतहि जमाखर्चाची 'डे
युक्त' जप्या 'शुक्र ऑफ एस्टे एन्ट्री' (कोडी) व
'तेमर' (खजानगी) ही दोन खुले ऊर्ग. वहा
असलीत. पण वहा लिहिण्याचा पद्धतीत दोन महावाचे
भेद आहेत. देशी पद्धतीतील 'जमा' व 'नावे' हीं सवरे
पात्रास पद्धतीत नावे व जमा अशीं उलटी म्हणजे वहीच्या
पानावर काढ्या बाजूत खर्च व उरक्या बाजूत जमा लिहितात.
व त्याच्या दर्शक 'बीमार' डेडर (नावे) आणि 'बीआर'
(कोडिटर जमा) अशीं सवरे लिहितात. दुसरा फरक कॉलम
ऊर्फ रकाम्याचा नावे व 'जमा' या प्रत्येक सदराखाली
तीन तीन खरेत रकाने (कॉलम) असून त्यांपैकी पहि-
ल्यांत मिती, दुसऱ्यात तपशील व तिसऱ्यात रकमेचा
आंकडा याप्रमाणे लिहितात. उदाहरणार्थ:—

नावे (बीआर)			जमा (बीआर)		
मिती	तपशील	रकम	मिती	तपशील	रकम

तथापि वरील फरक विशेष महावाचे नसून वास्तविक
देशी व पाश्चात्य पद्धतीत साम्यच आहे असे दिसले. तथापि
अलीकडे पाश्चात्य पद्धतीत दोन महत्वाच्या सुधारणा काढ्या
आहेत, त्या (१) डपट्ट एन्ट्री (दुसरी नावे) ची पद्धति;
आणि (२) काडी महत्वाच्या व्यवहाराची स्वतंत्र वही
देवण.

वर दिलेल्या जमाखर्चाच्या सामान्य पद्धतीला 'सिंगल-
एन्ट्री' (एकेरी कोडी) ची पद्धति म्हणता येईल. या
पद्धतीने लिहिण्यात काही सुधा बरेर असल्यास त्या उप-
पद्धतीत बेव्यास सापन नसत ही उर्गा वर करवाकरिता
'डपल्ट एन्ट्री' ओ पद्धति अलीकडे अवलंबिली जाते. या
पद्धतीचा अर्थ होय की, प्रत्येक व्यवहार जमा व नावे या
दोन्ही सदराखाली नोंदण. असे केव्हाणे जमेच्या व नावेच्या
रकमाची बेरीज येद्वीस जमते व ती तशी न बदल्यास
जमाखर्चात चुक आहे असे निश्चयस तयगत. तथापि या
पद्धतीनेहि सर्व सापत्ते असे नाही. कारण एखाद्या व्यव-
हारा मुख्द नोंदला नाही, किंवा तो अल्लयाय गयी नोंदला
किंवा मालाच्या किमती चुकीच्या कावया किंवा खोदय
व्यवहार नोंदला, बरेर प्रकारच्या गोष्टी उपपडू शक्य
घडण्य नाही. विशेषतः व्यापाऱ्यामध्ये मालाच्या किमती वर-
चेवर कमराफती होत असतात. याकरिता खातेवहात
'नफा तोय' असे एक खाते स्वतंत्र ठेवतात. या खात्या-
वरून घेयावी किश्त घेवेली स्थिति ताबडतोप कळते. या
खात्यातील जमा जावे रकमाच्या तत्काल 'बॅलन्स-शीट'
म्हणतात.

जमाखर्चाचे दररोजचे सर्व व्यवहार किंवा यावी एकाच वहीत (कीर्दीत) लिहितात. अशा वहीत ' जर्नल ' म्हणतात. पंतु अलीकडील व्यापारी युगांत व्यवहार फार मोठा होत असल्यामुळे एका वहीतच कीर्दीच्या अनेक वक्रा करण्याची पद्धत सुरू झाली आहे. उदा. रपार विषाचे सर्व व्यवहार ' सेल्स जर्नल ' अथवा ' सेल्स डेबुक ' नांवाच्या स्वतंत्र वहीत नोंदतात उपारखेदांचे सर्व व्यवहार ' बॅट जर्नल ' अथवा ' इनव्हॉइस ' बुक किंवा ' परचेस बुक ' नांवाच्या निराख्या वहीत नोंदतात; त्याच्याप्रमाणे विकलेल्या पण गिन्हाईकाकडून परत आलेल्या मालासंबंधी ' रिटर्नस् आऊटवर्ड्स बुक ' कडून आलेल्या विल्स ऑफ एक्चेंज संपंधाचे ' विल्स रिडीव्हबल बुक ' घनकांना दिलेल्या विल्स ऑफ एक्चेंजसंबंधी ' विल्स रेपबल बुक ' वगैरे अनेक वक्रा असतात. (कीर्दी) डेबुकाप्रमाणे लेजरच्या (खातावणी) ' कॅश बुक ' ' सेल्स लेजर ' ' परचेस लेजर ' वगैरे नांवाच्या निरनिराख्या खातेवक्रा असतात.

एवढ्या सुधारणा पाठ्यात पद्धतीत झाल्या. पण रक्षामुळे लिहिण्याचे काम फार वाढले. म्हणून लिहिणे कर्मा करण्याची बुकि निघाली. ती अर्धा कं, एका कीर्दवहीत किंवा खातेवहीत अनेक कॅलम पाडून अनेक प्रकारचे व्यवहार एकाच पुस्तकांत लिहिण्याची सोय करतात. याला ' डॅब्युलर बुक कीपींग ' म्हणतात. या पद्धतीमुळे एखाद्या दुकानात विक्रीच्या ज्या अनेक खाता असतात त्या सर्व खातांत लिहिण्याची सोय एकत्र ठेवण्याची सोय होते.

यापेक्षाहि लिहिण्याचे काम कमी व्हावे म्हणून ' स्टिप-लिस्म ' (चिन्हांची पद्धत) निघाली आहे; तीत मंडास्या वक्रा न थापता एकेक कागद मुद्रा ठेवतात; व कार्यनपेपरच्या साध्याने प्रत्येक नोंदीच्या दोन प्रती करून नंतर हे मुद्रा कागद खातेवहीतील नोंदीकरिता एका अनुक्रमाने लावतात. नंतर तेच कागद दुकानांतल प्रत्येक खातेच्या विक्रीची एकूण बेरीज काढण्याकरिता निराख्या अनुक्रमाने लावतात; आणि शेवटी बाटल तेव्हा पहिल्यास सोयीचे पद्धतीत त्या अनुक्रमाने एका कार्टीलमध्यें थापून ठेवितात. या पद्धतीत आंखलेले व कॅलम पाडलेले गळे फायर्बॉर्ड (छुटे पत्रे) वापरतात, किंवा रूज-लीफ लेजर (पांज सोडवती येण्यासारख्या वक्रा) वापरतात.

दुसरा पायात्य देखात जमाखर्चाची मुख्य तत्वे होव आहेत. पण काही देखात सरकारी बांधणीविषिष्ट गोष्टी आपत्यक ठरविलेल्या आहेत. प्रान्तांमध्ये जर्नल, इन्व्हेंटरी, व सेटरबुक अशी तीन मुळे ठेवावी लागतात. जर्नलत बहुतेक अशीच पद्धति आहे. रेलममध्ये प्रत्येक व्यापाऱ्याला जर्नलमध्ये रोजमितीवार लिहिणे लिहून त्यावर नेमलेल्या

या वही थांबी लागते. शिवाय सर्व पत्रे व तारा

यांचे आवकजावक दहा वर्षांचे ठेवावे लागते. स्पेनमध्ये इन्व्हेंटरी, जर्नल, लेजर, सेटरबुक व इनव्हॉइस बुक इतके पांच प्रकार लागतात. युनेटेडस्टेट्समध्ये काही प्रकारच्या कंपन्यांना ओपिटरास हिशेब दाखविणे भाग पडते.

शि स प सं स्था.—श्रेयम युनेटेडस्टेट्सच्या युनिव्हर्सिटीची हा विषय अभ्यासक्रमाने समाविष्ट केला. मेट्रिटनमध्ये लंडन स्कूल ऑफ एकोनॉमिक्स, वॉशिंग्टनची युनिव्हर्सिटी व मॅनेस्टरची व्हिक्टोरिया युनिव्हर्सिटी यांनी या विषयाच्या शिक्षणाची सोय केली. जपान व इतर देशांतहि या विषयाकडे लक्ष देण्यांत आले आहे. इंग्लंडमध्ये सोसायटी ऑफ आर्ट्स, लंडन चेंबर ऑफ कॉमर्स, ओवेन्स कॉलेज (मॅनेस्टर) वगैरे संस्थाहि परीक्षा घेऊन डिप्लोमा देतात.

हिंदुस्थानांत मराठी खातेवहीच्या (ग्लोब्युलर कायनल) परीक्षेत जमाखर्च हा अवश्य विषय असून देशी जमाखर्च पद्धतीचे शिक्षण मराठी शाळांतून दिले जाते. हायस्कूलांत स्कूल फायनल परीक्षासाठी हिशेब व जमाखर्च हा एक ऐच्छिक विषय आहे. व्यापारी कॉलेजांतून हा विषय असतोच. शिवाय इंग्लंड-अमेरिकेतील संस्थांना जोडलेल्या काही व्यापारी शिक्षणाच्या संस्था या विषयाचे शिक्षण देऊन परीक्षा घेतात. देशी जमाखर्चाची पद्धति व्यापाऱ्यांना आपल्या मुलाकरिता काढलेल्या लहान लहान शाळांतून शिकविण्यांत येते. तथापि या विषयाचे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी फोडे मिळतात. बहुतेकांना जमाखर्चाची अजिबात माहिती नसते असे आढळते.

जमाबंदी किंवा राष्ट्रीय जमाखर्च (कायनाम्स)—'राष्ट्रीय जमाखर्च' हा शब्दप्रयोग अगदी अलीकडला म्हणजे ब्रिटिश असदरानीतला आहे. 'राज्याचा आयव्यय' हा रामायण-मारात काळातील शब्द होय. मराठी अमलांत 'राज्याचा जमाखर्च' हा कल्पना प्रचलित होती. हे शब्दसमूह अनियंत्रित राज्यसत्ताकपद्धतीपासून लोकनियंत्रित किंवा लोकसत्ताक राज्यपद्धतीपर्यंतच्या निरनिराख्या राज्यकारभार पद्धतीचे समकालीन आहेत. 'राज्याचा आयव्यय' हे शब्द सरकारचे लक्ष राखणे उत्पन्न व राज्याचा खर्च यावर सर्व राज्याची मालकी व अधिकार आहे असे दर्शवितात. राष्ट्रीय जमाखर्च' ह्या शब्दयोगाने पुढील गोष्टी अन्तर्भूत होतात. (१) कर कोणते वसवणे व कसे वसूल करावे हा अधिकार लोकांचा आहे. (२) खर्च कोठे व किती करावा, म्हणजे सरकारने कोणती लोकोपयोगी कामे करावी, हे ठरविण्याचा अधिकारहि लोकांचा आहे. (३) राखीना कोठे व कोणत्या अधिकार्याच्या ताब्यांत ठेवावा, व (४) दरमाल जमाखर्चाचा मागील वर्षाचा हिशेब पुरा करून शिक्क किंवा तुट येईल तिची माहिती लोकांपुढे मांडावी, व पुढील साक्ष्या जमाखर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करून करवुली व खर्च या दोन्ही बाबतीत सरकारने लोकप्रतिनि-

राजे नंतर मराठे राजे या विस्तृतसामुह्ये प्रवेच्या मनातील व्यक्तिविशिष्ट राजनिष्ठा कमशोर होत जाऊन त्या आगा 'राज्यनिष्ठे'ची भावना अधिकाधिक दृढमूल होत गेली; व त्यामुळे 'राज्याचा आदिव्यय' या शब्दप्रयोगाऐवजी 'राज्याचा ममाखर्च' हे शब्द अधिकाधिक प्रचलित होत गेले. आरंभी सांगितलेल्या अर्थशास्त्रातील तत्त्वांच्या दृष्टीने पाहता ही प्रगति होय. कारण अमात्यकारावर राजाची खासगी मालकी ही कल्पना मागे पडून त्यावर राज्याची म्हणजे पर्यायाने लोकांची मालकी वाढते हे तत्त्व अमळात आले. लोकनिर्वाचित किंवा लोकसत्ताक राज्यपद्धतीची स्थापना होण्याची ही पूर्वतयारीच होय. राज्यकारभार लोक-प्रतिनिधीच्या हाती आसावा हे तत्त्व जरी मराठेशाहीत उदयास आले नाही, तरी राज्यकारभार लायक माणसाच्या हाती आसावा, मग तो राजघराण्यातील नसला तरी बाहेल, अशी वृत्ति बळावत होती. म्हणूनच रायगडच्या किंवा साताराच्या गादीवर राजा कोणीहि असला घडण्यास येतावा कोणीहि असला तरी कर देण्यास व सरकारचे राज्य रक्षणादि कार्ये करण्यास प्रथा नेहमी तयार असे. आमच्या मराठेशाहीतील मुत्सद्दी राज्याच्या जमायंदी व जमाखर्चा बाबतीत परेच प्रयोग होते. व त्यामुळेच मुकुलमानी रियासतीपेशां मराठी रियासतीमध्य या वामी बराच व्यवस्थितपणा दिसून येतो. शिवाय दाबडलया उलट 'पराबा म्हणजे ईमजी कमज्जाली व मुसलीपद्धत ईमजानी पेदावईच्या वेळच्या पद्धतीवरूनच उचलली हे शीय. तालुका, जिल्हा, प्रांत हे जमायंदी विभाग पेदावईतीलच आहेत. सरकारी जमाखर्चाची अंदाजपत्रके तयार करणे व वर्षाअखेर जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करणे यासंबंधाची सर्वे त्या काळच्या फारजीबानां व मुत्सद्दीनां माहीत होती. इतकंच नव्हे तर 'राष्ट्रीय कर्ज' या तत्त्वाचा धोरणरूपी पेदावईत आरंभ झाला होता. पेदावे सरवारला दालले कोईमट कर्ज फेडण्याकरिता 'कर्जवई' म्हणून एक प्रकारचा जादा कर जहागिरदार, इना-मदार वगैरे धर्मांत लोकांवर कर्जाच्या फेडीकरता वसविल्याचे दाखले आहेत. तात्पर्य, सरकारची जमा व सरकारचा खर्च, सर्वेच सरकारचे कर्ज या गोष्टी राखणी नसून आर्थिक आहेत, राज्यातील सर्व लोकांच्या आहेत, असे मान-व्याप्यत प्रगतीची मजल गेली होती. त्यानंतर ही सर्वे अन्वयत स्वरूपेण अमलात आणण्याचे, तसेच सरकारी जमा-त्वावर लोडप्रतिनिधीचा पूर्ण ताणा पाडिजे हे तत्त्व हिंदु-स्थानला शिकविण्याचे म्हणजेच जमाखर्चाचा 'राष्ट्रीय' स्वरूप देण्याचे काम मिश्रित सरकारने केले आहे. आता ईमजान्या देशांत तरी ही सर्वे वेव्हार व कडी शिरली ते पाहू. त्याकरिता यूरोपच्या इतिहासाचे थोडेच पयलोचन केले पाहिजे.

यूरोपीय राज्यांचा खर्च पद्धतीचा इतिहास.—
सरकारी जमायंदीचा विशेष महत्त्वाने स्वरूप आल्याचे

यूरोपमध्ये प्रथम प्राचीन ग्रीक राज्यांत पहावयास मिळते. अथेन्स येथील अथेनियन सरकारच्या स्वतःच्या मालकीच्या बन्दाच जमीनी असत. शिवाय लॅरियम येथील रम्पाच्या खात्री सरकारच्याच होत्या. याप्रमाणे जमीनांचे उत्पन्न व खाणीतील माल्यवान धातूचे उत्पन्न सरकारचे असे. शिवाय या प्राचीन ग्रीक राज्यांत विशेष गांठ ही असे की, 'राज्या-तील सर्व प्रजाजन व त्यांची खासगी मालमत्ता यांवर सर-कारचा बराचसा ताबा असे. त्यामुळे आरमार बांधण्याकरिता किंवा सार्वजनिक खर्चाचे सामने करण्याकरिता, वगैरे कोण-त्याहि कामाकरिता सरकार धर्मांत लोकांवर जादा कर वस-वून पैसा वसूल करीत असे. शिवाय बाजारात विक्रीव्यास येणाऱ्या मालवरीहि जकाती असत. त्या काळात गुलाम बाळगण्याची बाब असल्यामुळे गुलामांपरचा म्हणून स्वतंत्र कर असे. विस्तृतपूर्व ३७८ पासून प्रातीवर कर कायमचा घडविण्यांत आला होता. त्याचे वार्षिक उत्पन्न ६० टॅलेंट (१४, ४०० पौंड) असे; व विशेष प्रसंगी २०० टॅलेंट (४८,००० पौंड) पर्यंत सरकार उत्पन्न वाढवीत असे. पुढे डेलोसचा राज्यसंप म्हणून त्यापण्यांत आला. तेव्हा या संपाच्या प्रत्येक सभासद राज्याला संप-सरक्षणप्राप्तिये म्हणून खंड-जीवना रक्कम द्यावी लागे. ती सर्व रक्कम संपाचे प्रमुख राज्य या नगर्याने अथेन्सच्या ताब्यांत असे. ही रक्कम वर्षास ४६० टॅलेंट (११०, ४०० पौंड) जमत असे.

प्राचीन ग्रीक राज्ये नष्ट होऊन पुढे यूरोपांत रोमन साम्राज्य प्रस्थापित झाले. रोमचे प्रथम लहान राज्य होते. तेव्हा तेथील कठोरवस्था ग्रीक राज्यांतल्याप्रमाणे असे. पुढे युद्धयात्राकरिता प्रातीवर तात्पुरता जादा कर घडवि-ण्यांत येऊ लागला. पुढे ज्यूलयस सीझरने रोमचे साम्राज्य फार वाढविले. तेव्हापासून निकलेल्या प्रांतांतून कराच्या मोठमोठ्या रक्कम रोमच्या खजिन्यांत दाखल येऊ लागल्या. त्यामुळे प्रत्यक्ष रोममधील लोकांवरचे कर बहुतेक नाहीसेन झाले शिसिली, स्पेन, आफ्रिका वगैरे प्रांतांतून जमीन-यांचीचे मोठे उत्पन्न रोमला मिळू लागले. शिवाय धान्य, जहाज, लोखंड वगैरे माल लष्करी उपयोगाकरिता म्हणून प्रांतिक अधिकाऱ्यांकडून रोमन साम्राज्यसरकार मागणीत असे. पण प्रांतांप्राती करवसुलीचे काम कडूनच देण्यांत येत असे. त्यामुळे रयतेवर जालून होते. शिवाय सरकारी अधि-कारी लोकांवर असत. अशा रीतीने करवसुलीची अण्य-वस्था सर्वत्र होती हे पुढे रोमन रिपब्लिक नष्ट होण्याचे कारण झाले. पुढे रोमन बादशाही सुरू होताच करवसुलीची मज्जा-पद्धती थंड होऊन जमीनीची पहगी करून रयत-वारीने जमीनमहसूल ठरविण्यांत आला. व सरकारी अधिका-र्यांनाफक्त वसूल होऊ लागला. आयात निर्यात मालावर पूर्वी ५ टक्के जादा होती ती वाढत जाऊन अखेर ११ टक्के झाली. एवढेच कर-व्यवस्था पाहता कर-वसुलीसंबंध-धाची, न्याय्य प्रमाणावरपणा व किमान खर्चाने कमाल

वसुली, ही तत्वे रोमन सुप्रधानांनी अमळात आणण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसत नाही. राबघानी रोम व किरियेक वाह-
रांतील लोकावर फर मुळीच नसत. किरियेकदा प्रातांतहि
श्रीमंत बगनदार लोक धगळले जाऊन उपयोगीदा कर-
णाऱ्या सामान्य लोकांवरच कराचा बोझ वाढत गेल्यामुळे
सर्वत्र असंतोष मागला व रोमन बादशाहीच्या नाशास ती
काही अंशी कारणीभूत झाला.

यानंतरच्या युरोपमधील अज्ञानयुगात म्हणजे इ. स.
५०० ते १००० पर्यंत सर्वत्र अंधाधुंदी माजले ही होती रघा-
नंतर हळूहळू युरोपभर लहान लहान राजे स्थापन होऊन
त्यात सर्वशक्ती पद्धत अमळात आली. लश्कराचा किंवा इतर
कोणत्याही सार्वजनिक खर्चे राखला करारा लागत नसे,
आणि राजाचा खर्च रघाच्या ख.सगी उत्पन्नावर चालून असे.
या बद्दलही प्राथमिक स्थितीतून हळूहळू राष्ट्रीय जमाखर्चाची
उपस्थिती पाच तऱ्हे कधी उत्पन्न झाली, रघाच्या इतिहास
अगदी अलीकडला म्हणजे इ. स. १४ व्या शतकांतरचा
आहे.

अधुनिक सुधारणांचा दिशेने प्रथम आरंभ, सर्वशक्ती सैन्य
मोठून सरकारी खर्च सैन्य वेवस्थाच्या बाबतीत मान्यताये
५ व्या शतकेन केला व सरकारी जमखर्चाचे नवीन दळण
लावले. इंग्लंडने लवकरच सरकारी आरमार तयार केले व
राज्याचा जमाखर्च लोकप्रतिनिधिसभेच्या उर्क पार्लमेंटच्या
संमतीने घाला पाहिजे असा नियम पातळला. इंग्लंडच्या
राज्याचा सर्वच कारभार लोकप्रतिनिधित उर्क पार्लमेंटरी
पद्धतीचा व्हावा, याबद्दल ईंग्लंड देशातून स्थापना-
परोवर सतत पाऊणशेंसहस्र वर्षे झगडून जे जय मिळविले,
त्यातूनच राष्ट्रीय जमाखर्चाची उपयुक्त पद्धति निघालेली
आहे, असे सामान्यपणे म्हणण्यास हरकत नाही. राजसत्ताक
पद्धति देशात असल्यास सरकारी जमाखर्चाची रक्कम ठरा-
विक्रम व स्वतंत्र खर्चा चालून राज्याचा एकंदर जमाखर्च
निराळा दाखविण्याची पद्धत इंग्लंडाचेच प्रथम कडक रीतीने
अमळात आली. पार्लमेंटच्या संमतीचाचून एक पैसा वरहि
सरकारने वसूल करता कामा नये, व पार्लमेंटच्या संमती-
चाचून एक पैसाहि खर्च सरकारने करता कामा नये याबद्दल
इंग्लंडच्या पार्लमेंटचे हुनार बारावी सप्तशत १६८८ पासून
बोझ्यात तेल घालून लष्क ठेवित आलेले आहेत. तसेच
सरकारी कर्ज सर्व राष्ट्रांच्या पतीवर काढून घुडें किंवा मोठ-
मोठी खर्चाची लोकोपयोगी कामे पार पाडण्याची उपयुक्त
फलपन्ना इंग्लंडनेच रीत्या विलम्बमध्या (१६८८-१७०२)
कारकादीपासून अमळात आणून गेल्या महामुद्रासारखी
अग्राह्याल घुडें युरोपीय रीतीने पार पाडून दाखविली
आहेत. तात्पर्य, सरकारी जमाखर्चावर लोकांचा सादा,
राजाच्या खासगी खर्चाची स्वतंत्र नेमणूक, व राष्ट्रीय
कर्जाची कल्पना, ही सर्व तऱ्हे इंग्लंडच्या राज्य-
कारभार पद्धतीत परिणतास्थित पोहोचलेली अजून

मिडिल सतेमुळे ती हिंदुस्थानातील राज्यपद्धतीतहि आतां
कायमची मिळेल असे म्हणण्यास हरकत नाही.

सरकारी खर्चाच्या आधुनिक पायी — सरकारी
जमाखर्चाचा विचार करता, 'आदा पाहून खर्च करा' हे
खसगी व्यक्तींच्या कायतीत लागू होणारे तत्त्व सरकारला
अवलंबणे शक्य नसत असे दिसून येते. राज्यकारभार
चालू असता किरियेक खर्चाच्या गोष्टी अशा उद्भवतात की,
रघाश्रित्यर्थे खर्च करण्याबाबून गर्व्यतरच नसत. यामुळे आपो
सर्वांच्या बावी लक्षात घेऊन नंतर रघाला लागणारा पैसा
कसा जमवावा, रघाचा विचार सरकारच्या फडणीसाचे
काला लागतो. म्हणून येथेहि खर्चाच्या कार्याचा म्हणजेच
पर्यायाने सरकारच्या कर्तव्यकर्माचा प्रथम विचार फळे

या प्रश्नाचा विचार अंदाज सिमयने आपल्या अर्थशास्त्रा-
वरील ग्रंथात सविस्तरपणे केला आहे. परंतु रघाचे विवेचन
तर्कशास्त्रातील कृत्तव्यगणनावद्दीने आहे, वर्गाकरण पद्धतीचे
नाही म्हणून अंदाज सिमयनेतरच्या अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेले
सरकारच्या कर्तव्याचे शास्त्रीय वर्गीकरण येथे देतो

हे वर्गाकरण सरकारपासून प्रेरला होणाऱ्या कायद्याच्या
तत्त्वानुरूप केले आहे, व रघाप्रमाणे एकंदर कर्तव्याचे चार
पोटेभेद होतात कर्तव्यकर्मांचा पहिला प्रकार. — ज्या कर्त-
व्याच्या अंमलबजावणीपासून देशातील सर्व प्रजेचा फायदा
होतो तो कर्तव्याचा पहिला वर्ग होय या वर्गाभ्ये देशातील
अन्तर्बोधा दातवत राखणे हे मुख्य कर्तव्य होय. म्हणजे देशा-
तील सर्व लोकांचे जीवित व मालमत्ता यांचे संरक्षण करणे,
हे ते कर्तव्यकर्मा होय, व हे साधण्याकरिता प्रत्येक सुधार-
नेरपा सरकाराला सैन्य व कोमपाटा, आरमार, किंवा
तटबंदी व पोलीस बरेच रक्कम लागतात. या सर्वांचा मुख्य
उद्देश जीवित व मालमत्ता रक्षान सुरक्षितता आणणे होय व
यापासून अमुक व्यक्तीचा फायदा व अमुक व्यक्तीत
नाही असा मुख्यच प्रकार नाही यापासून सर्व प्रेरला जाणान्य
फायदा होतो. याच वर्गात दळणवळणाच्या साधनाचा, तसेच
प्राथमिक शिक्षण-साधनांचे व औद्योगिक-या क्षेत्रे कर्तव्याचा
समावेश होतो. या दोन्ही गोष्टी सरकारने हाती घेतल्या
पाहिजेत, व शिक्षण तर सार्वत्रिक व सक्तीचे केले पाहिजे,
असे अर्जांचीना काळवं मत आहे. रघाचे कारण या गोष्टी
प्रजेच्या सर्वसाधारण फायद्याच्या आहेत व म्हणून त्या सर-
कारने जीवित व मालमत्तेच्या संरक्षणप्रमाणे आपल्या आप
कर्तव्यकर्मा समजल्या पाहिजेत. टाकसाळी व पैसा
यांचेवर्षाने सरकारचे कर्तव्यकर्मा तसेच एकंदर उद्योगधंद्या-
वर नजर ठेवणे हे या पहिल्या वर्गातच मोडते.

कर्तव्याचा दुसरा वर्ग. — काही सरकारी कृत्यांचा उपयोग
काही विशेष व्यक्तींचाच होतो जरा, तरी पण हा उपयोग
सर्व सामान्य जनांना होतो असे धरले जाते; कारण ज्या
व्यक्तींना रघाचा उपयोग होतो त्यांना खर्च करण्याचे
सामर्थ्य नसत. अशा प्रकारची कृत्य दुसऱ्या वर्गातल्या

कृत्यक्रमामध्ये मोडतात. उदाहरणां, अनाथ व पंगु लोकांच्या पालनपोषणाची अनाथालय, आश्रमांकरितां दवाखाने, वयातीत लोकांकरितां देवदानवी व्यवस्था, गरीब मजुरांचा आजीविका, संपात वगैरेकरितां विमा उत्तरण्याची पद्धति; इत्यादि प्रकारची कृत्यक्रमे सुधारलेले सरकार अर्वाचीन काळी अंगार घेत. या सर्वोच्या सुव्यवस्था हेच तत्त्व आहे की, जरी या कृत्यक्रमापासून विशिष्ट व्यक्तींना मग त्या सहजें पुढे को अर्चनात—फायदा होत असला तरी सरकारने ही कामे हातीं घेतल्याखेरीज वाट्यालाच नाही. कारण ज्या विशिष्ट लोकांना यापासून फायदा होणार त्यांना आपण होऊन या गोष्टी करणे त्यांच्या सांपातिक सामर्थ्याच्या मर्यादांवरच आहे. करितां ही कृत्यक्रमे सामर्थ्याने असली पाहिजेत व त्यांना लागणारा खर्च सरकारने आपल्या उत्पन्नातून केला पाहिजे.

कृत्यक्रमांचा तिसरा प्रकार—यामध्ये ज्या कृत्यांनी काही विशिष्ट व्यक्तींना फायदा होऊन सर्वे साधारण लोकांनाही त्याचा फायदा होतो अशा कृत्यांचा समावेश होतो. म्हणजे सरकारच्या या कृत्यक्रमांच्या अंमलबजावणीने व्यक्तीफायदा व सामान्य फायदा असे दुहेरी हित होत. या वर्गांमध्ये न्यायकोटांची व्यवस्था ज्या ज्या ठिकाणी एखादा विशिष्ट धर्म सरकारने अंगिकारिला आहे तेथे तेथे त्या धर्माच्याचा खर्च, पोस्ट व तारार्यत्रायांत (ही केव्हा केव्हा चवथ्या वर्गातही भरली जात), हक्कनौदानी व्यवस्था; तसेच काही विशिष्ट धंद्यांना व उद्योगांना दिलेल्या सबली व वसति या सर्वे गोष्टींचा प्रत्यक्ष व पडिला उपयोग काही विशिष्ट व्यक्तींना होतो; तरी पण त्याचा अप्रत्यक्ष व दुसरा उपयोग न्यायकोटांची पायरी चढणारांना होतो. तरी न्यायाची व्यवस्था कोठे असली म्हणजे एकंदर जीवन व मातमत्ता यांची सुदृढता वाढते व याचा फायदा सर्वेजनांचे मिळतो. त्याप्रमाणे जरी उद्योगधंद्यांच्या संदर्भात प्रत्यक्षतः काही फायदाकार व काही व्यापारी इतक्या व्यक्तींनाच फायदा होतो तरी एकंदर देशाची सांपातिक स्थिति सुधारण्यामुळे अप्रत्यक्ष रीतीने सर्वे लोकांचाच फायदा होतो.

कृत्यक्रमांचा चवथा प्रकार—यामध्ये सरकार जी कृत्ये करत त्यांचा उद्देश फक्त विशिष्ट व्यक्तींच्या फायद्याचा असतो. किंवा सरकारला इतर कृत्यक्रमे बजावतां याची म्हणून जे उत्पन्न पाहिजे असते ते उत्पन्न मिळविण्याचा हेतु असतो. सरकार ने प्रत्यक्ष उद्योगधंदे हातीं घेत त्यांचा यांत समावेश होतो. कार्खान्यांचा येथे सर्वधं घेत नाही.

हद्दीची सुधारलेली सरकार जी जी कामे हातीं घेत त्या त्या कामांचा या कृत्यक्रमानुसारचा समावेश होतो असे थोडक्या शारकाईने विचार केला म्हणजे दिसून जाणा- शेरींग राहणार नाही. यावरून सरकारी अर्वांच्या एकंदर याची ठरतात त्या येणेंप्रमाणें—

१ ला प्रकार—(१) लष्कर, आरमार, किल्ले, तटबंधी वगैरे; (२) पोलीसखाते; (३) प्राथमिक शिक्षणसामान्य व औद्योगिक; (४) टांकसाडी.

२ ला प्रकार—(१) अनाथालय, (२) दवाखाने, (३) पेन्शने, प्राविडेंट फंड वगैरे व्यवस्था, (४) मजुरीकरितां विमा उत्तरण्याची व्यवस्था.

३ ला प्रकार—(१) धर्मखाते, (२) पोस्ट व तार खाते, (३) हक्कनौदानी, (४) उद्योगधंद्यांना सबली व वसति, (५) न्यायकोटे (६) रस्सेसडका.

४ था प्रकार—(१) जंगलखाते, (२) रेल्वेखाते, (३) पाटबंधारे, (४) टांकसाडी.

सरकारी उत्पन्नाच्या आधुनिक बाबी. —काही बाबी- वर खर्च करण्याकरितां उर्जे आपली कृत्यक्रमे बजावण्या- करितां सरकारला पैस लागतात. कारण यांतली दोबट्या- खेरीज बाकीची कृत्यक्रमे मर्याद खर्चाची असतात. तेव्हा सरकारला ही कृत्यक्रमे बजावता येण्याकरितां कायमच्या उत्पन्नाच्या बाबी लागतात. कारण ही कृत्यक्रमे कायम व सतत चालणारी असतात. सरकारची काही कृत्यक्रमे ह्या- मधूनच परंतु प्रसंगांने व आकस्मिक तत्वेने उद्भवतात. जसे लढाई किंवा एखाद्या शोधाकरितां लागणारा खर्च किंवा खानेसुमारीचा खर्च. तेव्हा सरकारलाही दोन तऱ्हांचा खर्च आहे एक सततचा व नेहमी लागणारा खर्च. व एक आकस्मिक व प्रासंगिक कारणांनी लागणारा खर्च पहिला प्रकारचा खर्च सरकार चतुर्तेक कायमच्या व नेहमी येणाऱ्या कारणांवरच्या उत्पन्नातून भागविते. व दुसऱ्या प्रकारचा खर्च व एकंदर कृत्योपेक्षा उद्योगधंद्याचा प्रारं- भाचा खर्च सरकार कर्ज काढून भागविते, या राष्ट्रीय कर्जाचा विचार स्वतंत्र केला आहे. पुढे (' राष्ट्रीय कर्ज सदां वहा.) येथे सरकारच्या कायमच्या उत्पन्नाच्या बाबींचा विचार करे.

अर्वाचीन काळी सुधारलेल्या सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबीने तीन वर्गे करतां येतात. पहिला व प्रमुख वर्ग कर्जाचा होय, दुसरा फीचा होय; तिसरा किमतीचा किंवा संपत्तीच्या विक्रीचा होय. सरकारच्या कृत्यक्रमांच्या अंमल- बजावणीस लागणान्या खर्चाकरितां ही कृत्यक्रमे प्रत्येका फायद्याचीच असतात. सरकारी अधिकाऱ्याने व्यक्तीकडून अगर व्यक्तीकडून त्यांच्या संपत्तीपैकी सज्जने घेत- लेला हिस्सा अगर भाग म्हणजे कर होय. प्रसिद्धी कर, जमिनीवरील कर, मिठावरील कर, आयात मादःवरील जकात, वगैरे प्रकारच्या सर्वे उत्पन्नाच्या बाबी कर या सदा- रांत मोडतात. या सर्वामध्ये सरकारी कृत्यक्रमांच्या अंमलबजावणीकरितां लागणान्या खर्चाकरितां सज्जने व्यक्तीच्या संपत्तीतून एक भाग घेणे हा सामान्य गुण आहे. मग उत्पन्न काढण्याची तऱ्हा कोणतीही असो. प्रसिद्धीवरील कर हा टारलेल्या प्रसिद्धीच्या प्रत्येक भागसकटून रोख फेस्ता

जातो. जमोनीमाल कर असाच जमिनदाराकडून रोख घेतला जातो. पूर्व काळी थोडेपटी, म्हासपटी अशा प्रकारने कर असत ते थोडेच सक्तीने घेतले जात असत निरनिराळ्या अर्थात अगर निर्यात मालावर घसविलेल्या जकाती बाहेर व्यापाऱ्याकडून एकाने घसूल केल्या जातात. या करच्या निरनिराळ्या प्रकारांचा विचार स्वतंत्र लेखात केला आहे ('कर' हा लेख पहा).

सरकारच्या उत्पन्नाची दुसरी घट्ट फीची होय. मागील भागात सांगितले आहे की, सरकारनी काही कर्तव्यसम्वेष्टित व्यक्तींना फायद्याची असतात. तेव्हा अशा कर्तव्य-कर्माच्या यत्नांसाठी त्यागणारा खर्च त्या व्यक्तीकडून वेगळात रावा हे यामची आहे. अंदाज रमिचने हे विविध व्यवहारांचे उत्पन्न पुढील गोष्टींनी लागू केले आहे. व अशा गोष्टींचा खर्च त्या त्या लोकाकडून घ्यावा असे त्यांचे म्हणणे होते. सर्व व्यावसायिका खर्च, रस्त्याकडचा खर्च, शिक्षणाचा खर्च वगैरे पुढील खर्च, फी किंवा विशेष पटी यातून मागविता येतील, त्याकरिता सर्वसामान्य कर घसविण्याचे कारण नाही. असे हो म्हणे परंतु अवाच्योच काळी एकंदर सामान्य कर घसविण्याची सरकारची प्रवृत्ति जास्त आहे. तरी पण काही काही उत्पन्नाच्या यादी कोट्या वागीत येतात. विज्ञानी कोटींचा पुढील खर्च बांधकाम-बांधकाम कोट्या रुपाने घेतला जातो. तसेच कागद रजिटर करण्याची फी, वास्तव्याची सडिकीकोटीची फी, शिक्षणाकरिता घेतली जाणारी विद्याभ्याची फी, वगैरे तसेच व्यापारी या वागीत मोडतात. या उत्पन्नाच्या प्रकारचा हा विषय आहे की, ही फी सरकारने काम करते त्याच्या मोबदल्याचा असतो. म्हणून हे काम करण्यास मिळता खर्च येतो तितकीच किंवा कडेवा त्यापेक्षा कमी फी ठरवून घेतो व या दृष्टीने ही वाच करालागून मिळत आहे.

उत्पन्नाची तिसरी घट्ट किंमतीची होय सरकार काढो घेवता उत्पन्न करीत असेल व इतर राजकीय व्यक्ती ज्याप्रमाणे आपला माल विकून उत्पन्न अगर नफा मिळवितो, त्याप्रमाणे सरकार त्याच्या व्यक्तीप्रमाणेच घेवता किंवा काही कारणांनी प्रत्यक्ष चालवित असेल, तसेच सरकार जमोनीचे मालक असेल व त्याकडून त्याला बाहेर मिळत असेल, किंवा सरकारच्या मालकीने जंगल असेल व त्याच्या विक्रीपासून सरकारला सालोसाल उत्पन्न मिळत असेल, तसेच सरकार पाटबंध्यांच्या कामे करून लोकांना पाणी देऊन त्यापासून उत्पन्न काढीत असेल, सरकारच्या मालकीच्या रेल्वे असतील व त्यापासून सरकारला उत्पन्न होत असेल, धारावा, सरकार मालक अगर कारखानेदार या यत्नांमध्ये जे उत्पन्न मिळवित असेल ते सर्व या सदरात येते.

पूर्व काळी या सदराला महत्त्व असे युरोपातील जादानी पद्धतीच्या काळी राजाला कराची गरजच नसे.

कारण त्याचा खर्च स्वतःच्या मालकीच्या जमोनीच्या रॉड-तून भागे. शिवाय दुसऱ्याही सदरापासून उत्पन्न मिळे. परंतु छपाहेल्या सर्व छप्पासम्वेष्टित दुसरे दोन्ही वर्ग कमी महत्वाचे झाले आहेत व सरकारी सुट्या वाच म्हणजे करच होय. हिंदुस्थानात उत्पन्नाच्या यादीचे दोन्ही प्रकार अस्तित्वात आहेत ते येणं प्रमाणे. —

१ वा प्रकार = कर (१) प्रत्यक्ष कर = नवीनपद्धत, प्राप्ती वरील कर (२) अप्रत्यक्ष कर = आयात जकाती, व निर्यात जकाती, अन्तर्जकाती वगैरे

२ वा प्रकार = फी (१) कोर्ट फी, (२) रजि-स्ट्रेशन फी, (३) वास्तव्याची सडिकीकोटीचा फी; (४) शिक्षण फी,

३ वा प्रकार = सरकारी कारखाने (१) रेल्वे, (२) फाल्के (३) जंगल,

दुर्लभ सुधारकेल्या सर्व राज्यातून जमाखर्चीची पद्धत सार-कीच आहे हिंदुस्थानातही तीच पद्धत चालू आहे. तेव्हा हिंदुस्थानातील पद्धतीची माहिती फक्त पुढे देत आहो.

हिंदुस्थानात एर फार काय जमा खर्च — हिंदुस्थानातील सधसरी सडिका १० लोकांचे रोड शेतकीवर अवलंबून आहे व सरकारने उत्पन्न दररोज घाडते आहे. विलासत हा देश इतका श्रीमंत असून तेथे खेतीकडे हिंदुस्थानच्या अर्धा उत्पन्नाइतके उत्पन्न सरकारला मिळत नाही सरकार हा सगळा सत्कार नसून एक मला सोडो व्यापारी किंवा पेण्याचा मादक आहे. जमोनी, लोहमार्ग, कालवे, जंगले, मीठ, अन्न, इत्यादींचा मालक असून ३० कोटी लोकांचा राजा आहे. त्यामुळे बाहेल तो कर, बाहेल तितका कर, बाहेल तसा रितोने सरकारला घसविता येतो व उत्पन्न बांधकाम येत खासगी व्यापारी एखाद्या वेळी मादक गमावेल अशी भीति बांधविली. यरंतु येथील सरकारची गोष्ट फार निराळी आहे इंग्लंडची गोष्ट फार निराळी आहे. तेथील लोक श्रित नसून वेत आहेत तेथे लोकांची यत्नधरणी केव्हा-शिवार सरकारला एक वेदेतील मिळवण्याची नाही.

सरकारी उत्पन्नाच्या यादी — निरनिराळ्या उत्पन्नाच्या यादी देण्यापूर्वी कोणकोणच्या यादी, कसा तसेच सरकारचे उत्पन्न वाढत गेले व ते वाढवाचे लागले ह्याचे थोडक्यात दिग्दर्शन करू. कम्पनीच्या राज्यात निरनिराळ्या मागाचे कर नसल्यामुळे, व लोकांचा वगैरे फार करारल्या लागल्यामुळे कंपनीचा खर्च उत्पन्नप्रोप्ता वाढतच होई. त्यामुळे कंपनीला सरकारचे कर्मे काढावे लागे. ह्या कर्मांची रक्कम १८५० पर्यंतची १० कोटी झाली. नंतर बड झाले, ह्याकाणामेथे मोठेपणा-करिता शिपाई, लष्कर इत्यादी वाढवाचे लागले. ही एक लक्षांची वाच होती रोषटी १८६० पर्यंत १० कोटींची तूट पडली ती महान काढण्याकरिता फक्त प्रचल झाले ते पाहू- १८६०-६५ साली इंग्लंडातून एक विस्वत नावाचे फडबर्नस वेधे नेमले गेले. त्यानी एकदम आल्यावर

बरीच काटकर सुरू केली. टाकरचा वगैरे खर्च जवळ जवळ ६॥ कोटी कमी केला व उत्पन्नावर कर पाच वर्षांपर्यंत म्दणून बसविला. शिवाय जकाती बसविण्या; परंतु आयात मालावरची जकात शेंकडा १० होती ती ७॥ केली. अशा तऱ्हेने दोन वर्षांतच जमाखर्च बरोबर होऊन लागला.

१८६६-७०.—पुढे दोन दुष्काळ, रक्षामुळे कारण व मजुरी वाढ, शिवाय जिकडे तिथडे सुधारणा घडून भाणल्यामुळे वाटता खर्च, ह्यास्तव उत्पन्न न वाटता जवळ जवळ ६ कोटींची तूट आली. ही तूट भरून काटण्याकरितां उत्पन्नावरील कर ५ वर्षांचा काल संपल्यामुळे बंद करण्यांत आला होता तो पुनः सुरू केला. रथूप दप्परी वाढविण्यांत आली; मोठावरील कर वाढविण्यांत येऊन जकाती वाढविण्यांत आल्या. परंतु रक्षित ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, अशा अडकणीच्या वेळीं देखाळ आयात मालावरील वार्हां बस्तूवरील कर काढून टाकण्यांत आला. आणखी एक गोष्ट अशी आहे की, ह्या वेळपर्यंत हिंदुस्थान सरकार प्रांतिक सरकारकडे लागली तसे पैसे पाठवीत असे. ह्यामुळे कोणीहि काटकर करावयाचे लक्षांत आणीना. ह्याच उपाय मेमोसाहेबांनीं प्रांतिक सरकाराना फक्त एक ठराव रकम बाब्याची व त्यांत त्यांनीं आपला काटकर करून निवोड करावयाचा. नास्त लागल्यास प्रांतिक सरकारची प्रजा उदार आहेच. अशा पद्धतीने जो तूट पडली होती ती भरून निघून जास्त शिक्क बाढली. म्दणून उत्पन्नावरील कर १८७३ मध्ये काढून टाकण्यांत आला. १८७३-६ साली जमाखर्चांत बरीबरी होते न होते इतक्यांत दोन जोराचे धके येऊन बसले. एक बहाराचा दुष्काळ, व दक्षिणेकडचा दुष्काळ, आणि बटावांत तूट. विद्यापूरेंत येथील रुपयाला २६ पेन्सांनीं बटाव कमी झाला. ह्यामुळे खजिन्यांत बरीच तूट पडली. परंतु तूट पडली तरी आयात मालावरची जकात ७ होती ती सरसकट शेंकडा ५ करण्यांत आली.

१८७४-८३.—ह्या काळांत दक्षिणेकडचा दुष्काळ सुरू होताच, आणखी अफगाणिस्तानाबरोबर लढाई करावी लागली, व हुंडणावडीचा दरहि आणखी कमी झाला. त्यामुळे ह्यावेळीं देखील बरीच तूट पडली. ही तूट व मागील काळची तूट भरून पाडण्याकरितां जमिनीवरील कर, लायन्सेस, टॅक्स, वाढविण्यांत आले. मालावरील जकात दर मणाला २ रु. करण्यांत आली, व प्रांतिक सरकारकडे ठराव रकम देत गेल्यामुळे सरकारी खजिन्यांत बरीच शिक्क राहूं लागली. ही शिक्क दुष्काळाकडे व दुष्काळ नश्ट्यास मागील कर्ज देण्याकडे उपयोगांत येऊन लागली. ह्या सुधारणांमुळे सगळी तूट भरून निघून १८८१ पर्यंत बरीच शिक्क राहिली, परंतु १८७८ साली बाहेरून जो जाडा भरडा कापसाचा कपडा येत असे त्यावर शुद्ध जकात होती तीहि काढून टाकण्यांत आली. कारण काय तर हिंदुस्थानातील

जाडा भरडा कपडा ह्या जकातीमुळे जस्त खपत असे म्दणून. १८८२-३ साली इतकी शिक्क बाढली कीं सरकाराला कोणचा तरी कर कमी करावा असे वाटूं लागलें व त्याप्रमाणे पटवारी कर काढून टाकण्यांत आला. हा कर थरावरी खर्च हिंदुस्थानांतून २४ लक्ष येत असे.

१८८४-९१.—ह्या जमाखर्चाचा मेळ बसतो न बसतो तोच आणखी खर्चाची वाच उत्पन्न झाली. हुंडणावडीत 'तूट सरावरी रुपयापाठीमागे ३ पेन्स पडूं लागली व १ पेन्स तूट म्दणजे १ कोटीचे नुकसान, शिवाय हिंदुस्थानच्या बाय-न्येकडे रशियासारखा जबरदस्त दावू उत्पन्न होऊन त्या बरोबर लढाई करावी लागेल असे वाटूं लागलें. म्दणून लष्कर वाढवावें लागलें. लोहमार्ग, फिरे व इतर युक्तेपयोगी गोष्टी करान्या लागल्या. आणखी उत्तर ब्रह्मदेश जिकल्या-मुळे त्याबरोबर युद्धांत व निकल्यावर शांतता आणण्याकरितां जवळ जवळ ६० लक्ष रुपये खर्च लागला. हा खर्च खर्च भागविण्याकरिता ५०० रु उत्पन्नावर कर बसविण्यांत आला. मोठावरील जकात मणापाठीमागे २॥ रुपये ठेवण्यांत आली व रोवेल तेलारवर जकात बसविण्यांत आली. त्याचप्रमाणे लष्करशिवाय इतर ठिकाणी मोठी काटकर करण्यांत आली. ह्यामुळे जमाखर्चाचा मेळ बसला व लष्कराप्रोत्थय अतिशय खर्च होऊनहि शिक्क बाढली.

१८९२-४.—ह्याहि साली बटावांत बराच फरक पडल्यामुळे मागील काळांत जो शिक्क बगैरे राहिली होती तीहि जाऊन तूट बरीच आली. म्दणून सरकारनें शोफत रुपये पाडण्याचे काम पंद केले. तरीहि पण काहीं मात्रा चलेना. शेवटी आयात मालावर शेंकडा ५ जकात बसवावी लागली. व ह्या जकातीमुळे ईंग्लंडच्या व्यापाराचे नुकसान होऊन नवे म्दणून येथील गिरण्यांतून जो माल काहेर पडेल, त्यावर जकाती बसविण्यांत आल्या. ह्यामुळे जवळ जवळ वार्षिक उत्पन्नांत ३ कोटींची भर पडूं लागली.

१८९५-१९०६.—ह्या काल मात्र बराच सुखदायक झाला. कारण ह्या काळांत दोन दुष्काळ पडले. बायन्येकडील येळ्यांचा बंदोबस्त करण्याकरितां लष्कर वाढवावें लागलें, ग्रेण आला, तरीहि पण जमाखर्चांत तूट न पडतां बरीच शिक्क जवळ राहिली. अशी गोष्ट झाल्यावर लागलीच बाहेरून आयात होण्याच्या कापसाचा कपडा, सूत वगैरे वरील जकात शेंकडा ५ होती ती ३॥ करण्यांत आली व बाहेरील यूरोपमधील साखरेवर धोडी जकात बसविण्यांत आली. तरीहि पण १९०१-२ साली शिक्क बरीच राहिली. म्दणून सरकाराला कालवे, दाख, दवाखाने वगैरेकडे पैसा जास्त देतां आला. तरीहि पण तूट पडलीच नाही उलट ५३ कोटींची शिक्क राहिली.

ह्याकरितां सरकारनें १९०३-४ साली मोठावरील जकात २३ रु. होती ती मणापाठीमागे २ रु. केली. १००० रु. वर ज्याचे उत्पन्न असेल त्यावरच कर बसविण्यांत आला. व इतर

टिकाणी बराच पैसा राखे करण्यास मिळाला. तरीही पण १९०४-५ साली शिंदे ६ कोटी राहिली. म्हणून सरकारने पुन्हा मिठावरील जकात २ ते १३ केली. उत्तरी हिंदुस्थानातील दुष्काळ-वर कानून याकड्यात आला. शिवाय प्रतिक सरकारला शिक्षण, पोलीस, द्रोतकीसुधारणा वगैरे करण्याकरिता देण्या देण्यात आल्या. १९०६-७ सालच्या घड्यात आंगलाहि काही (पोलिस वगैरे) सुधारणा करण्याकडे जास्त खर्च दिला होतो. १९०७ पण शिंदे १.३ कोटीची राहिली. कायद्याने यंत्रशर बंधन करण्याने अधिक ह्य कौमिल्लानी मिळाले, तेव्हा उत्पन्न व खर्च यांच्या बाबींवर अधिक पारकाईने टीका होऊ लागली. ब्रिटिश सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबींवर कर या बाबींचा विचार दुसरीकडे केला आहे (' कर ' हा लेख पहा). करावेरीज इतर उत्पन्नाच्या बाबींचा उदापोह येथे करावयाचा आहे. असा उत्पन्नाच्या बाबी येथे प्रमाणः—(१) जंगल, (२) रेल्वे, (३) पोस्ट व तारखात, (४) कोर्ट व रिस्ट्रिक्शन स्टॅम्प, (५) अन्न व दाह, (६) रॉडणी वगैरे. यापेक्षा अजून उत्पन्न वीजवरोवरच्या अलीकडाले करासहिले बहुतेक नैर हाल आहे (' अन्न ' हा लेख पहा). दाह व उत्पन्नाहि अलीकडाले मरणावनीनेपाच्या अगमारीत वृक्ष अतलेल्या वृक्षवडीयलून पाहता, लवकरच नष्टप्राय होईलतें पाहतें (' मरणाव ' हा लेख पहा). सरकारी जंगल मात्र हिंदुस्थानात पुष्कळ असून ही एक सरकारच्या फार मोठ्या उत्पन्नाची बाब आहे. शिवाय या जंगलातील मालाचा उपयोगाकडे उत्तरीतर अधिकाधिक उपयोग केला जाऊ लागणार असल्यामुळे सरकारी जंगलांचे उत्पन्नाहि वाढत जाण्याचाच संभव आहे. जंगल सरकारच्या मालकीचे समजले जावे हें तत्त्वहि आतां हिंदुस्थानात मान्य झालेले असल्यामुळे उत्पन्नाची ही बाब नष्ट होण्याची कधीच धास्ती नाही. पोस्ट व तारखातहि लोकांची केवा फार उत्तम व वाणीत असून ही उत्पन्नाची बाब अधोषित रहाणारी व वाढतें उत्पन्न देणारी आहे. (विशेष माहितीकरिता ' जंगल, ' ' पोस्ट ' व ' तार ' खातें, हे लेख पहा)

रेल्वे—हिंदुस्थानातील रेल्वेवाहन सरकारला अलीकडे चांगला फायदा होऊ लागला आहे. तथापि प्रथम बरीच वर्षे रेल्वे ही सरकारला कायद्याची बाब नसे; इतकेंच नव्हे तर त्यापेहिले पूर्वी ५० कोट रुपये बोटा बोटाचा लागला होता. १९०४ सालून अलीकडे मात्र रेल्वेवाहन सरकारला उत्पन्नात वाढत्या प्रमाणात भर पडू लागली आहे. १९१५-१६ साली एकंदर ३६,६३३ मैल रेल्वे होती, व सर्व रेल्वे मिळून खर्च ५३७.०० कोटी झाला होता. रेल्वेचे एकंदर उत्पन्न ६४.६७ कोटी होतें. त्यांत चालू खर्च ३२.९२ कोटीचा होता. वरीलपेक्षा सुमारे शेंकडा ७२ मैल रेल्वे सरकारची आहे; व याकड्या खात्या कंण्या व देशी संरक्षणाच्या

मालकीच्या आहेत. रेल्वेमुळे उद्योगधंदे व व्यापार यांनी फार फायदा होतो, याबद्दल आतां फिलकूल शंका नाही. तथापि रेल्वे याकड्याच्या खर्चाचे जड ओस भारावी समिष्ट्यावर दरमाल पोकीत गेल्याने प्राथमिक शिक्षणासारख्या सामान्यक बाबीला पैसा उरत नाही. यामुळे कर देणारे लोक रेल्वे वाढविण्यात खर्च करण्यास नासुप आहेत. रेल्वेमुळे हिंदुस्थानात कदा प्रकारची पातुक औद्योगिक क्रांति पडून आली हें दुसरीकडे मार्गले आहे (' व्यापार ' पहा). तरीही क्रिश्चक कर परदेशाचा माल हिंदुस्थानच्या कान्या-कोषाच्यात सुटी भरून निघत दलालीचा धंदा करणारे व्यापारी रेल्वे अधिकाधिक दरमाल वाढविण्याबद्दल सरकारला आग्रह करीत असतात. तथापि फक्त १८ कोटी रुपये दरमाल रेल्वेकडे खर्च करावे, असा एक साधारण नियम अलीकडे सरकारने केला आहे. रेल्वेची वाढ अद्याप बरीच व्हावयास पाहिजे आहे, हें खरे असले तरी सरकारी जमाखात्याच्या एकंदर बाबींवर त्याचा अनिष्ट परिणाम होतो कामा नसे. रेल्वेवाहत कर भरणाऱ्यांनी पूर्वी बराच तीव्र सोसला आहे. करिता रेल्वे ही आता कायमच्या उत्पन्नाची बाब राहिली पाहिजे; म्हणून रेल्वेवाहन मिळणारा बायिक नफा सर्वच नग्या रेल्वे तयार करण्यात खर्च करतो कामा नये. शिवाय सर्व रेल्वे सरकारी मालकीच्या करून त्या सर्व स्वतः सरकारने चालवण्या किंवा काम हा वाढवून प्रभ अलीकडे उपोहित झाला आहे. इंग्लंड, अमेरिका व फ्रान्स या देशातील रेल्वे खासगी कंपन्यांनी चालविलेल्या आहेत. लंडन पक्षी, प्रशिया व इतर काही काही देशात सर्व रेल्वे सरकार स्वतः चालविते. येथील परिस्थितीचा विचार करता येथील सर्व रेल्वे सरकारने चालविणे आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या फायद्याचे आहे. या विद्ययाचा मागे सामोपाम स्वतंत्र विचार केला आहे (' आंग-गाडी ' हा लेख पहा). येथे थोडक्यात थोडक्यात सामान्यार्थ की, रेल्वेच्या या प्रत्यक्षात पुन्हा पूर्ण विचार होऊन आग-पर्यंतच्या ब्रिटिश थोरशात पुष्कळच फेरबदल व्हावयास पाहिजे आहे. त्यांत मुख्यतः तीन तरंगे लक्षात ठेविली पाहिजेत ती ही की, (१) सर्व रेल्वे सरकारने चालविल्या पाहिजेत म्हणजे अस्त्यसुपणे त्यांवर लोकांचा ताण पाहिजे. (२) रेल्वेवाहन दरमाल सरकारास कायमचे उत्पन्न होत गेल पाहिजे; आणि (३) देशा उद्योगधंदे व हिंदी लोकांच्या बोयी यांकडे पूर्ण लक्ष ठेऊन रेल्वेची वाढ केली पाहिजे.

पोस्ट व तारः—सरकारला चांगला फायदा करून देणारी व बायिकदृष्ट्या देशांत उन्नति करणारी दुसरी बाब कालवे ही होय. येथील सर्व कालवे सरकारने चालविलेले असून सरकारच त्यांचा सर्व व्यवस्था पाहते. सहानुभूति तलव, विहोरी व ग्रासरी मालकीच्या असतात; पण सर्व काल-व्यांवर सरकारची म्हणजे पर्याप्त राह्याची मालकी आहे.

तथापि या कामाकडे सरकारचे रेल्वेपेक्षा कमी लक्ष्य आहे. अर्थां तक्रार करण्यास जागा आहे. वास्तविक हिंदुस्थान शेतकीप्रधान देश असल्यामुळे लोक्याच्या दृष्टीने रेल्वेइतकाच हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. या विषयाचाहि हांगोपांग विचार स्वतंत्र लेखांत केला आहे. ('कालवे' हा लेख पहा). याप्रमाणे उत्पन्नाच्या मुख्य बाबींचे परीक्षण शास्त्रावर आतां खर्चाच्या बाबींकडे वळू.

खर्चाच्या बाबीः—इतरत्र दिलेल्या तक्त्यावरून खर्चाच्या बाबी कोणत्या आहेत हे नीट कळून येण्यासारखे आहे ('कर' पहा). त्यांमध्ये मुख्य खर्चाची बाब म्हणजे देशांतील मुलकी कारभार (फिजिल बेंडोमिनिस्ट्रेशन) होी होय. या व्यवस्थेकरितां बराच वाढता खर्च आहे. या वाढत्या खर्चाची मुख्य तीन कारणे आहेत. बटवड्या-करितां द्यावा लागणारा खर्च. सर्व व्यवहार इंग्लंडबरोबर असल्यामुळे येथे जी रकमा चालतो ती येथे चालत नाही, तर त्यांच्या नाण्यांबरोबर येथून रुपये पाठवावे लागतात व त्यांच्या नाण्यांत बटवडा करावा लागतो. येथील रप याची पोकळ किंमत असल्यामुळे बटवडा करण्यांत फार खर्च लागतो. दुसरी गोष्ट येथे जे यूरोपीयन अधिकारी असतात ते स्वदेशी निघाले म्हणजे त्यांना तेथील जाणे येण्यांत येथील रुपयांमुळे जे लुकसान येते ती भरपाई करण्याकरितां म्हणून देणगी द्यावी लागते तिसरी गोष्ट उत्तरप्रदेशाबाबत व्यवस्था करणे होी होय. त्या तक्त्यांत मुलकी व्यवस्थेकरितां म्हणून जी खर्च दाखविल्या आहे त्याचे तीन भाग पाडले आहेत. जमीनसारा, मुलकी-खर्चा, व किरकोळ मुलकी खर्च. पहिल्या बाबतीत नवीन जिल्हे होणे, त्याप्रमाणे साई काम वाढणे इत्यादि व बटवडा द्यावा समावेश होतो. दुसऱ्या प्रकारांत सर्व प्रकारची व्यवस्था, कचेऱ्या, ग्रॅंग, पोलिस, समुद्रकिनाऱ्या-संबंधी, शिक्षण, दवाखाने, राजकाय बाबी, धार्मिक व इतर धार्मिककारीक गोष्टी याचा समावेश होतो. सर्व प्रकाराची व्यवस्था म्हणून जी बाब आहे तीत भारतसंप्रदा, व्हॉइस-रॉयचाहेत, गव्हर्नर इत्यादींच्या पगाराचा समावेश होतो. इतर धार्मिककारीक गोष्टी म्हणजे हिंदुस्थानची मोजणी, मृगमंशाख, वनस्पतिशास्त्र वगैरेची जी यादी आहेत ती. किरकोळ मुलकी खर्चांत येथली, स्टेशनरी व छपाई खर्च, मत्ता वगैरेचा समावेश करावा. ही मुलकी व्यवस्था सात्वी. दिवाय खर्चाच्या बाबी पुढेकळ आहेत. डाकघर, तार-ऑफिस व टांकखाली, आणि लोहमार्ग. रेल्वेकरितां जी खर्च शाखा ती पुढील तक्त्यावरून नीट लक्षांत येईल १९०४-५ सालापर्यंत हिंदुस्थानांत २५,७२८ मैलांची रेल्वे तयार करण्यांत आली व त्याचा खर्च २०२ कोट रुपये झाला. त्यांतील मोठी रकम कर्जाक आहे. ती रकम व त्याचे व्याज देण्याचा एक खर्च आहे. पाटबंधारे, कालवे वगैरे करणे, सडका, इमारती वगैरे बांधणे, हीं कामे देखील बरीच

खर्चाची आहेत. यांच्याकरितां इतका खर्च करण्याचा हेतु हाच की त्यापासून व्यापाऱ्याला दोन पैसे मिळवे. म्हणजे प्रजेच्या पैशानें प्रजेच्या फायद्याकरितां म्हणून कामे करावयाची व त्यांच्यापासून जी कायदा मिळेल तो इंग्लंड-मध्ये जावयाचा. बरील गोष्टींचा निर्देश करून खर्चाची यादी पूर्ण झाली असे नाही. अद्याप बरीच लांबलचक यादी आहे. राष्ट्रीय कर्ज व त्याबरील व्याज ही एक मोठी खर्चाची बाब आहे. तिची माहिती या लेखाच्या शेवटी स्वतंत्र दिली आहे. याशिवाय लष्करावर खर्च होतो तो निरादाच. परंतु हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येच्या मानानें येथे लष्कर फार थोडे आहे, तरा पण खर्च जास्त लागतो. जवळ जवळ २ लक्ष सैन्य असून सन १९०४ साली २७ कोट रुपये खर्च झाला. हा खर्च दिवसेंदिवस वाढत आहे. कारण सुधारलेली शस्त्रास्त्रे, दाख गोळा, कवायत वगैरे शिकविण्याकरिता फार खर्च लागतो. इतका खर्च लागून देशील पुरेसे सफर हिंदु-स्थानांत नाही अशी ओरड आहे. महायुद्धाच्या काळात व पुढेहि हा खर्च फार वाढला गेला. सन १९१७ मार्च ४५ कोटी, १९१८साली ६७कोटी, १९२२साली ७१कोटी झाला. या खर्चाविषय इथी कायदेमंडळाची मंडी तक्रार आहे. बरील सर्व वर्गन सामान्य खर्चाचे झाले. आतां जादा खर्चाचा थोडा इतिहास दिला पाहिजे. हा जादा खर्च जादा उत्तरप्रांतून केला जातो. म्हणजे जी शिक्षक रहाते त्यातून आणि जादा कर वगैरे बसवून उत्पन्न होतें त्यातून केला जातो. बरील जादा खर्चाच्या बाबी पांच आहेत. लष्करी हातचाही, विशेष प्रतिकार, दुष्काळकामे, लोहमार्ग, (उत्तर-प्रांतून), लोहमार्ग (दुष्काळ फंडांतून) इत प्रत्येकाचा थोडा-क्यात विचार करू.

अमुक एक लडाई करायला लागेल हें भविष्य कळत नसल्यामुळे अकस्मात एखादी सारी आख्यास किंवा वेडाडी शास्त्रास तिया नायनाट करण्याकरितां खर्च करावा लागतो किंवा किंज वगैरे बांधावे लागतात. याच प्रकारांत अफगाण युद्ध, ब्रह्मयुद्ध, चित्रद-बंध, आणि तिन्हाबरील स्वाऱ्या वगैरे येतात. त्यांबद्दल जादा खर्च करावा लागला. आणखी किंज वगैरेहि बांधावे लागले. पहिला दुष्काळ १८७७साली दक्षिणेंत पडला. त्या सालीं अतिशय लोक मृत्युमुखी पडले व नंतर देखील हा दुष्काळ कोणत्या तरी एका प्रांतांत असावयाचाच असा साधारण नियम होता. आणि हा नियम १९०० पर्यंत टिकून पुढे तो दुष्काळ सर्व हिंदुस्थानमर पसरून सतत वास्तव्य करीत आहे. १८७६ सालची स्थिति पाहिल्यावर सरकारने याचा प्रतीकार करण्याकरितां एक गेहमांचा फंड उभारण्यांत आला. व त्या फंडाची जरूर मासत नसल्या-मुळे त्या फंडाचा उपयोग पूर्वीचें जे कर्ज आहे ते फेडण्या-करितां उपयोगांत आणले जात आहे.

येथपर्यंत सर्वसाधारण जमाखर्चाची हद्दफक्त झाली. ह्या ठिकाणी त्यांतील काही विशेष किंवा ठळक गोष्टी सांगणे अवश्य आहे. ह्या ठिकाणी तीन गोष्टी लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत. विलायतेंतील हिंदुस्थान संबंधी खर्च, प्रातिक जमाखर्च, उपाय व साधनें ह्यांचे निमन.

हिंदी जमाखर्च म्हणजे हिंदुस्थान व हिंदुस्थानसंबंधानें विलायतेंतील जमाखर्च. ह्याचे तीन प्रकार आहेत. विलायत सरकारचा जमाखर्च, हिंदुस्थानसरकारचा जमाखर्च; व आठ प्रासिद्ध प्रातिकसरकारचा जमाखर्च. पूर्वीची स्थिति अशी होती की प्रातिकसरकारनें खर्च करावा व हिंदुस्थान सरकारनें पुरवावा. परंतु ही स्थिति अनिष्ट घाटल्यामुळे एक ठराव रक्षम प्रातिकसरकारकडे देण्यांत येऊं लागला व त्यांना जास्त लागल्यास आपलो व्यवस्था आपल्या प्रातात करून घ्यावी असें ठरले. ह्या पद्धतीमुळे प्रातिक सरकारला काटकसर करण्याचा धडा मिळाला ह्या नियमानें प्रातिक सरकारनें असें समजता उपयोगी नाही की, त्यांनीं घाटून त्या जिनसावर जकात किंवा कर वसविता येईल. परंतु कांहीं ठराव बाबींपासून प्रातिकसरकारनें उत्पन्न प्यावे असें ठरवून टाकण्यांत आले. वरिष्ठ सरकारची उत्पन्नाची साधनें मीठा-बरोल व इतर जकात, अक्षू, आणि खडणी; जमीनसारा, स्टॅम्प, व्यवकारी, गंगल, नोंदणी, ह्यांच्यापासून उत्पन्न येईल ते प्रातिक उत्पन्न.

प्राताचे काम किंवा व्यवस्था करण्याकरिता जो खर्च तो प्रातिक सरकारनें करावा व वरिष्ठ सरकारनें करे, सैन्य, आरमार, मध्यवर्ती राज्यव्यवस्था आणि परराष्ट्रीय संबंध, ह्यांच्यासंबंधी सर्व आपल्या हातीं ठेविल्या आहे त्याचप्रमाणें होमवॉजसहि वरिष्ठ सरकारकडेच आहेत व्यापारीखात्याचें उत्पन्न, डाकघरें, तारामंत्र, टाकसाळ, आणि रेल्वे ह्यांचा कारभार वरिष्ठ सरकारकडे असून, कालवे फक्त विभागलेले आहेत. सर्व प्रातांच्या खर्चाच्या तिष्ठत खर्च वरिष्ठ सरकारचा आहे खर्च किंवा उत्पन्ना संबंधी योजना प्रातिक सरकारनें स्वतंत्रपणे करता उपयोगी नाही, तर सर्व जमाखर्चाच्या योजना वरिष्ठ सरकारच्या परवानगीन झाल्या पाहिजेत. सारांश प्रातिक सरकारकें केवळ वरिष्ठ सरकारचे प्रतिनिधी आहेत

प्रातिक सरकारच्या जमाखर्चाची पत्रवार्तिक चाचणी वरिष्ठ सरकारकडून होत असते ह्या चाचणीमुळे एखाद्या वेळी त्याच्या खजिन्यात शिल्लक राहिल्यात ती वरिष्ठ सरकारला करे किंवा त्याचा खर्च भारत असल्यामुळे वरिष्ठ सरकारकडे तशाच जात असते म्हणून ही शिल्लक बहुतेक रद्दातच नसे परंतु पुढें असें ठरविण्यात आलें की, शिल्लक राहिल तिचा कांहीं भाग प्रातिक सरकारकडे ठेवून बाकीचा मोठ्या खजिन्यात घेऊन जावयाचा ह्या पद्धतीमुळे बरीच काटकसर होऊं लागली, व अक्षदशाशिवाय सर्व प्रातांना त्याचा फायदा मिळू लागला.

प्रातिक सरकारच्या खजिन्याच्या ओहोटी किंवा भारतावर वरिष्ठ सरकारां खजिन्याची ओहोटी भारती अवलंबून असे युद्ध, अक्षूच कमी उत्पन्न, घटावत तूट-व दुष्काळ ह्या चार गोष्टींत साधारण प्रातिक सरकारला वरिष्ठ सरकारकडून पैशांची मागणी येते. पहिली गोष्ट सर्वेस्वी वरिष्ठ सरकारकडेच असते. व तिकडील मागणी कशी असते ही अनुभवानें कळतच आहे. इतर गोष्टींत बहुतेक स्वतःवर परस्परावर अवलंबून असत.

हिंदुस्थानच्या उत्पन्नातून इंग्लंडात १९०२-३ साली १७,००,००० पौंड गेले त्याचा तपशील; रेल्वेचें उत्पन्न ६,५०,०००, व्यापार व कर मिळून २,८००,००० पौंड; स्टोअर्स १,८००, ००; लष्कर १३,००,००० पौंड; मुलकी व्यवस्था ४,००,००० पौंड समुद्रसंधर्षी २००,००० पौंड. पेन्शनारी, फौजे, मत्ते वगैरे ४,०००,००० पौंड इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोहोच्या सामान्य हित संबंधाकरिता झालेल्या खर्चाच्या वाटणीबद्दल या दोन सरकारात अनेकवेळा नादविवाद होऊन वेळची कमिशन्ने सुमारे अडीच लाख पौंडाचा हिंदुस्थानावरील थोडा कमी केला

हा जो पैसा इंग्लंडमध्ये पाठवावा लागतो तो नगदी न पाठविता तेथल्या तेथेंच त्याची व्यवस्था केली जाते कारण विलायतेंतून हिंदुस्थानात जो माल येतो त्याच्यापेक्षा हिंदुस्थानातील माल विन्यायेंत जास्त जातो या निर्गतीचा पैसा विलायतेंतील व्यापारी नगदी न पाठविता त्याबद्दल भारत मंत्र्याकडून हुंड्या विकत घेतात व त्या हुंड्या इकडे हिंदुस्थान सरकारकडे येतात व अशा तऱ्हेने देवघेव होते. परंतु या देवघेवात हिंदुस्थानचें फार नुकसान होतें कारण येथील रुपयाची किंमत कमी झाल्यामुळे तेथील पोंड्याबद्दल पूर्वीपेक्षा जास्त रुपये घावे लागतात, त्यामुळे हिंदुस्थानवर कर्जाचा थोडा वाढून जातो १८७२-७३ साली या हुंड्यांची किंमत १६६ कोट रुपये होती ती १९०४-५ साली २८.९६ कोट झाली म्हणजे ही १२ फीट रुपयांची रक्कम येथील सर्व मनीनसाऱ्यांच्या निव्वळ उत्पन्नाच्या निमे होती रक्कम फुगण्याचें कारण व्यापाराची तेजी नसून घटावांत तूट हें होय

कर्जाचें 'अनुत्पादक व 'उत्पादक' असे दोन प्रकार आहेत सरकारनें पहिल्या प्रकारचें कर्ज १९१०-१२ साला-पर्यंत अगदी कमी करित आणलें पण १९१४ मध्ये महा-युद्ध सुरू होताच सरकारी जमाखर्चाची एकदम घडी विस्कटली सरकारवरील विश्वास कमी होऊन लोक बँकानून पैसे काढून पेज लागले तसेच इंधन लोक लेव्हनकडे पैसे पाठवि-व्याबद्दल उतावीळ करू लागले तपासिले १९१९ पर्यंत जोकाचा मिळोड सरकारसत्तेवर विश्वास स्थिर झाला आणि सरकारला कर्ज मिळू लागले. १९१६-१७ साली सरकारनें फाय-

सांचे कापड, ताग, चहा, वगैरेवर जकाती वाढविल्या. मिठावरील व उतरप्रावरील कराहि योदा वाढविला. १९१७-१८ साली १० कोटी पौंड मुद्रासंचरितां हिंदुस्थानने देण्याचे ठरविले. त्या करितां पुन्हां ताग, कापड, रेश्मेचे सामान, यावरील जकाती वाढवून धिमाय उतरप्रावर ' सुपर-टॅक्स ' नांवाचा जादा कर बसविण्यांत आला. शेतांचे पीकहि त्या साली चांगलें आलें. १९१८ च्या आरंभी दोस्त राष्ट्रांनी जमनीवर जोराची चढाई घुळ केली व हिंदुस्थानांतून धान्य, चहा, वगैरे माल अधिक प्रमाणांत वाहेर गेला व सरकारचे उरतन वाढले. १९१८ नवेंबरमध्ये महायुद्ध थांबले; व त्या-बरोबर एकदम मालाच्या किंमती हापाटण्याने उतरूं लागल्या. त्या साली शेतांचे पीक सुद्धा सुंबडे, मध्यप्रांत व संयुक्तप्रांत यांत दुष्काळ पडला; व त्याच साली इन्फ्युएन्झाच्या साथीने सर्वत्र फार मोठी प्राणहानी झाली. १९१९ साली पीक चांगलें आलें पण अकसाण शुद्धामुळे जमाखर्चात २३ कोटींची तूट आली. १९२० मध्ये पीक वाईट आलें, व जमीनमहसूल, अफू, पोस्टतारखातें बघैरेचें उत्पन्न कमी होऊन एकेंदर २२ कोटींची तूट आली. याच कामी सुधारणांचा कायदा लागू होऊन बरिष्ठ व प्रांतिक जमाखर्च स्वतंत्र झाला. १९२१-२२ च्या बजेटांत तूट भरून काढण्याकरितां आगपेटया, दाह, मोटारी बघैरे बॅनीचे जिन्नस, व साखर, तमाख, यांवरची जकात वाढविली. पोस्टतारखास्योत ' दर ' वाढविण्यांत आले. नव्या कायदे कौन्सिलने लष्करी खर्च कमी करण्याच्या सूचना केल्या व वाढत्या करांनाहि समिती दिली. १९२३ साली मिठावरील कर दुप्पट करून जमाखर्चाची तूट पूर्ण भरून काढण्याचे ठरलें. १९२४ त नव्या निवडलेल्या असेम्ब्लीने सर्वच बजेट नामंजूर केलें; तसेंच बंगाल व मध्यप्रांत प्रांतिक कौन्सिलांनी बजेट नामंजूर करून सरकारची अडबडूक केली. बजेटावर लोकनियुक्त कायदे-मंडळाचा पूर्ण ताबा असला हें लोकपक्षाचें मागणें आहे.

हिंदी ज मा ख र्च व् य व र्थे ताल आ व र्थ क सु धा-र ना.—यापुढें येथील जमाखर्च पद्धतीत सुधारणा पुढील दिशांनीं व्हावयास पाहिजे. (१) हिंदुस्थानांतील राज्य-कारमार ही या देशांतील गरीबांच्या मानानें पाहतां फारच जबर कर्मांची बाब झालेली आहे. म्हणून प्रथम हा खर्च राज्य तितका कमी करावयास पाहिजे; व त्याकरितां प्रथम बरिष्ठ दज्यांच्या सरकारी नोकरीत युरोपीयमोर्गेंबगी हिंदी इस्-मांचा पगार कमी करून नेमणुकी करावयास पाहिजेत. सुधार-लेल्या पाश्चात्य पद्धतीवर राज्यकारभार चालविण्याकरितां लागणारा आवश्यक खर्च हिंदुस्थानने इंग्लंडाच्या दारिद्र्यावस्थेवढी सोसला पाहिजे. तरीहि चालू पद्धतीतहि खर्चाची छायछाट करण्यास पुष्कळ जागा आहे. (२) वरीलप्रमाणे खर्च कमी केला तरी देशांत अनेक प्रकारच्या सामाजिक व आर्थिक सुधारणां करण्याकरितां सरकारचें खर्च वाढत जाणार. उदाहरणार्थ, सध्याचे

बसोफत प्राथमिक शिक्षण या एकाच यंत्रणेकडे किरत्येक कोटी रुपये दरसाल लागणार आहेत. या खर्चाला मिजूनच आज-पर्यंत हा प्रश्न पुढे पुढे टकलण्यांत आलेला आहे. तथापि हा खर्च स्वराज्य सरकारला प्रथम सोसावयास पाहिजे. शिक्षण, उद्योगधंदे, सार्वजनिक कामे, व आरोग्य या कामांकडे केलेला सर्व सरकारला प्रत्यक्ष पैशाच्या दृष्टीने फायदेशीर नसला तरी त्यामुळे देशांतील लोकांची शंकडी प्रकारें उमटत व कल्याण घडून येत असतें. म्हणून या वाढत्या खर्चाकरितां लोकांना करांचा पाठना बोझा सहन करण्यास तयार असले पाहिजे. (३) हे नवे कर बसविण्याची बाब मुद्दयतः आया-तनिर्गत जकाती होय. त्यानंतर दुसरी बाब प्राप्तांवरील कर, वारसाहक्कांवरील पी बघैरे. तिसरी बाब म्हणजे बॅनीचे पदार्थ व जाटक सिनेमादि चैनीच्या संस्था. दिवाय जादा नवे कर वाढविण्यापूर्वी इहां आहेत त्या करांचेंच उत्पन्न राज्य तितकें अधिक वाढविण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. (४) या सर्व गोष्टी बरोबर होण्याकरतां प्रथम जमाखर्चावर पूर्णपणे लोकमताना अधिकार चालू झाला पाहिजे. (५) सरकारी हिशेब तपासण्याचे काम अधिक कडक व चौकशीतोंने व्हावयास पाहिजे. इंग्लंडमध्ये या कामाकरितां एक स्वतंत्र ऑडिटर-जनरल व पार्लमेंटची एक कमिटी असते, तरी तें अधिक कडक तपासणी असावी अशी मागणी सुरू आहे. निदान इंग्लंडप्रमाणे तरी येंच व्यवस्था असणें जरूर आहे. (७) बरिष्ठ, प्रांतिक व स्थानिक जमा-खर्चाच्या बाबी ठरवून त्या स्वतंत्र तोंडून दिल्या पाहिजेत. म्युनिसिपालिटी व लोकलबोर्डे यांच्याकडून शिक्षण, आरोग्य, दवाखाने व सडकादि लोकोपयोगी कामे चांगली होण्याकरितां त्यांना कांही कर बसविण्याचा अधिकार व प्रांतिक सरकारांनी वाढत्या प्रमाणावर पैशाची मदत द्यावयास पाहिजे.

ज मा ख र्च प द र्थी ती ल वि भा ग णी र्थ त त्त्व.— हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश सरकाराचे राज्यकारभाराचे धोरण गेल्या कित्येक पिढ्या केंद्रीकरणाच्या तत्वावृत्तार चालू होतें, म्हणजे राज्यकारभाराचा सर्व अधिकार बरिष्ठ सरकार, गव्ह-र्नर जनरल व त्याचे कौन्सिल यांच्या ताब्यांत असे. परंतु लोकांकडे प्रांतिक सरकारांच्या हातीं जमाखर्चाच्या बाबतीत स्वतंत्र अधिकार देण्याचा उपक्रम झाला आहे, इतकेंच नव्हे तर १९१९ च्या सुधारणांच्या कायद्यावर्येय उत्पन्नाच्या ठराविक बाबी प्रांतिक सरकारकडे पूर्णपणे दिलेल्या असून प्रांतिक सरकारांनीच, जरूर तर बरिष्ठ सरकाराला पैशाची मदत देत जावी असे ठरलें आहे. हिंदुस्थानांतील प्रांत राज्य-कारभाराच्या दृष्टीने युनैटेड स्टेट्समधील संस्थानांहून स्वतंत्र नाहींत; तथापि जमाखर्चाच्या बाबतीत प्रांतांना पूर्ण स्वातंत्र्य देणें जरूर आहे. म्हणून आयातनिर्गत जकाती, रेश्मे, पोस्ट-खातें, मीठ व अफू या उत्पन्नाच्या बाबी बरिष्ठ सरकारच्या; आणि जमीनमहसूल, देशी मालावरील जकाती, स्टॅंप, प्राप्तांवरील कर व जंगल या उत्पन्नाच्या बाबी पूर्णपणे प्रांतिक सरकारच्या

अर्ध ठरविता येईल. खासकरांने विचार करता लष्कर, आरमार, व इतर खर्च वरिष्ठ सरकारने करावा, आणि जरूर पडेल तेव्हा ठराविक तत्वांनुसार प्रतिस्तरकांनी पैशाची मदत वरिष्ठ सरकारला करावी याप्रमाणे जमाखर्चाच्या बाबतीत प्रांतांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.

त्या निष्कर्षाचा उपाय असा होईल की—
 म्युनिसिपलिटया व लोकलबोर्डे या संस्थांची सांघातिक स्थिति सुधारली पाहिजे. उत्पन्न वाढत जाईल अशा कारांच्या बाबी त्यांच्या ताब्यांत देऊन स्थानिक वारभारात त्यांना हल्ली ओढे त्यापेक्षा पुष्कळ अधिक स्वातंत्र्य वाढवायला पाहिजे. तसेच नवे कर बसविण्याची परवानगी त्यांस वाढवायला पाहिजे. १९१३-१४ साली जिल्हा लोकलबोर्डे, म्युनिसिपलिटया, कॅटोनमेंट कमेटया, पोर्ट ट्रस्ट वगैरे सर्व स्थानिक संस्थांचे मिळून उत्पन्न सुमारे २११ कोटी रुपये होते. त्यापैकी जिल्हा लोकलबोर्डेचे उत्पन्न रु. ६,६८,९३,८९० होते; व म्युनिसिपलिटयाचे उत्पन्न ८, ७३, ४५, ५७८ रुपये होते. म्युनिसिपलिटयाचे उत्पन्न आयात मालावरील जकाती (ऑक्ट्रॉयड्यूटी = म्युनिसिपालिटीच्या हद्दीत येणाऱ्या मालावरील जकाती), घरपट्टी व पाणीपट्टी या बाबीपासून होत असते; व लोकलबोर्डेचे उत्पन्न लोकल फंड (जमीनमहसुलावरोबर रुपयास एक आणाप्रमाणे घेतला जाणारा कर) व दुसऱ्या कांही किरकोळ बाबींपासून होत असते. हे उत्पन्न फार थोडे असते; व त्या मानाने आरोग्यविषयक सुधारणा, पाणीपुरवठा, सडका, दलाखाने वगैरे सोयी सर्वत्र करण्याकरता अधिक खर्च करणे अत्यावश्यक असून या बाबतीत जितकी सुधारणा होईल त्यावर सामान्य रमतेचे कल्याण अवलंबून आहे. हिंदुस्थानच्या मानाने इतर सुधारलेल्या देशांतील स्थानिक संस्थांची सांघातिक स्थिति फार चांगली असते. या बाबतीत ना. गोखले यांनी वरिष्ठ कौन्सिलात स्थानिक संस्थांच्या उत्पन्नाच्या बाबीसंबंधाने केलेल्या मापणार्त (१९१२ मार्च १३ रोजी) याप्रमाणेच पुरावा दिला आहे. इंग्लंडमध्ये राष्ट्राच्या एकंदर उत्पन्नापैकी दोन पंचमांश उत्पन्न स्थानिक संस्थांच्या हाती असते, तर हिंदुस्थानात फक्त २ असते व या २ च्या पैकी सरकारक व्यवस्था करीत असते.

स्थानिक संस्था व देशांतील सरकार यांच्या कार्याची व जमःखाचा विभागणी कोणत्या तत्वांनुसार काढली असते याची माहिती दुसरीकडे दिली आहे (' म्युनिसिपलिटया ' व ' लोकल बोर्डे ' हे लेख पहा). हिंदुस्थानचा विचार करता या संस्था एतद्देशीय नसल्यामुळे त्यांची स्थिति अद्याप बांडगुल्यसारखी आहे. या संस्थांपैकी पूर्वापार चालत आलेल्या ग्रामपंचायती व पुन्हा अस्तित्वात आणणे फायद्याचे होईल असे काहींचे मत आहे. या संस्थांचे स्वरूप कसेही असले तरी त्या लोकप्रिय होतील अशी व्यवस्था व्हावयात पाहिजे. प्राथमिक शिक्षण व आरोग्य-विषयक कामे, शिवाय स्थानिक रस्से, सडका, पूल, तलाव,

दवाखाने वगैरे सर्व कामे त्यांनी केली पाहिजेत. परंतु त्या-करिता लागणाऱ्या पैशाची या संस्थांना हल्ली फार उणीव असते. याला उत्तम मार्ग म्हणजे जमीनमहसुलाचे उत्पन्न या संस्थांच्या ताब्यांत देणे. विशिष्ट मर्यादेच्या वरील शेतीच्या उत्पन्नावरचा कर सरकारने घ्यावा, पण त्या मर्यादेच्या खालील कराचे सर्वत्र उत्पन्न स्थानिक संस्थांना दिले जावे. वर सांगितलेली सर्व कामे स्थानिक लोकोपयोगाकरिता असल्यामुळे त्यांचा सर्व स्थानिक उद्योगातून म्हणजे जमीनमहसुलातून व्हावा हेच न्याय्य होय.

ग्रामसमर्थने वरिष्ठ सरकारच्या करावरोबरच जादा कराची आकारणी करून ते उत्पन्न स्थानिक संस्थांना घेण्याचा अधिकार दिलेला आहे. जमनीत प्राप्तीवर स्वतंत्र कर घस-विण्याचा अधिकार स्थानिक संस्थांना आहे. हिंदुस्थान क्षेत्राप्रधान देश असल्यामुळे विशिष्ट मर्यादेपर्यंत जमीनीच्या उत्पन्नावरील करच स्थानिक संस्थांना घ्यावा असा अधिकार देणे सोयीचे आहे.

ही सूचना मोठी कातिकारक आहे हे खरे आहे. करितां तिची अंमलबजावणी दहदहू व्हावी. आज फक्त दरबमान्य केले गेले म्हणजे पुरे आहे. हा जमीनमहसूल जमा करण्याची आज अस्तित्वात असलेली व्यवस्था व नामलेदार, तलाठी, कुळकणी वगैरे अधिकारीच कायम ठेवावे; मात्र या जमीनमहसुलापैकी बराचसा भाग स्थानिक संस्थांच्या खर्चाकरिता सोडून घ्यावा. पूर्वी सांगितले आहे त्याप्रमाणे जमीनमहसुलात प्राप्तीवरील कराचे स्वरूप यावे; आणि अल्प उत्पन्नावर कराचा दर अल्प प्रमाणात असावा. प्राप्तीवरील कराच्या दराप्रमाणेच शेतीच्या उत्पन्नावरील कराचे दरहि विशिष्ट मर्यादेच्या पुढे वाढण्या प्रमाणाने असणे. इतर देशांच्या मानाने हिंदुस्थानातील लोकांवर कराचा थोडा हलका आहे ही समजूत लुकीची असल्याचे ' कर ' या लेखात दाखविले आहे. मात्र स्थानिक संस्था व सरकार यांमध्ये जमीनमहसुलाची वाटणी हल्ली होते ती फार असमाधानकारक आहे. हा सुधा ना. गोखले यांनी आपल्या उपरिनिर्दिष्ट भाषणांत उत्तम प्रकारे सिद्ध केलेला आहे.

इतर देशात स्थानिक संस्थांच्या उत्पन्नाचा बराचसा भाग जमीनमहसुलातून मिळालेला असतो. येथेही लोकांच्या स्थानिक गरजा व सोयी उत्तम तऱ्हेने भागविण्याकरिता हाच उपाय अवलंबून आणला पाहिजे. त्याकरिता चालू व्यवस्थेत बराच फेरबदल करून सर्व रचना उपयुक्त तत्वांनुसार करावयात पाहिजे.

हिंदुस्थानचे राष्ट्रीय कर्ज—'राष्ट्रीय कर्ज' म्हणजे देशांतील सरकारने राष्ट्राच्या पतीवर व जवळदारीवर राष्ट्राद्विताच्या कामाकरिता काढलेले कर्ज असा कर्जाची कल्पना अधुनिक असून मितिश साप्ताज्यावरोबर ही हिंदुस्थानात आलेली आहे. रामयणमहामारत काळातील प्राचीन राजांना राज्यकारभाराच्या विषयतः युद्धाच्या खर्चाकरिता कर्ज

काडण्याची पाळी येत असे. परंतु अशा कर्जाळा राष्ट्रीय स्वरूप नसून राजाच्या खासगी कर्जाचे स्वरूप असे. असे कर्ज मातंगना राजाने प्रजेची प्रार्थना करी करवावी त्याचे वर्णन महाभारतात आहे ते असे:-

अस्यामापदि घोरयो संग्रहे दास्ये भये ।

परित्राणाय भवतां प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥

प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं मयदास्ये ।

(जातिपर्व अध्याय ५६) .

“मी ह्या घोर आपत्तीच्या प्रसंगी दास्य भय प्राप्त झाले असता तुमच्याच संरक्षणाकरिता तुमच्यापासून धन मागत आहे. भयाचा नाश झाल्यावर मी तें सर्व तुम्हांस परत देईन.” अशा शैलीने घेतलेले कर्ज परत देण्याचा उपाय शत्रूपासून घेतलेले द्वय हेच होय. राजाने फर कोणत व किती प्रमाणात बसवावे हे समर्थपणांनी किंवा राजनीतिपर धर्मांनी ठरवून ठेविलेले असल्यामुळे प्राचीन राजांचा जादा-कर बसविणे शक्य नसे त्यामुळे कर्जेकडीचा दुसरा उपाय म्हणजे खर्चात काढऊन हा असे तारपर्य, वा एकंदर वर्गनावरून पूर्वी अशा फसला राष्ट्रीय स्वरूप नूते असे स्पष्ट होते.

हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास पाहतां राष्ट्रीय कर्जांच्या तत्वाचा बीजकाल मंत्रं पेशवाईत झाला होता, असे म्हणण्यास समज पुरावा आहे. मात्र मराठेशाहीतील राज्य-कारमारपद्धति अनुकूल नसल्यामुळे राष्ट्रीय कर्जासंबंधाच्या काहीच सरकारी वाट त्यावेळी पूर्णपणे झाली नाही व त्यामुळे पेशव्यांनी खासगी पतीवर कर्ज काढवे लागून कसा नास झाला, व राजकीयदृष्ट्या मराठेशाहीने काय नुकसान झाले ते इतरत्र दिले आहे [‘अर्थशास्त्र’ पहा] .

कोणत्याही देशात जोपर्यंत कायमचे असे सरकार नसते, आज हा राजा तर उघाः दुसरा कोणी आसत सैन्य पेऊन येणारा मनुष्य राजा अशी जोपर्यंत स्थिति असते, तोपर्यंत; तसेच जोपर्यंत देशात दंगेकोपे राजरोस होत आहेत, जोपर्यंत प्रजेचे जीवन व मालमत्ता यांचे रक्षण करणाऱ्या पोलिसादि संस्था उत्पन्न झाल्या नाहीत, जोपर्यंत व्यक्ती-व्यक्तीचे तंटे मोठगान्या व व्यक्तीमधील कारमदार यांची न्यायाने असंलवभावर्णा करणाऱ्या संस्था प्रचलित झाल्या दक्षिणेत तितका ते पुढून ठेवतात किंवा दुसऱ्याच्या नजरेस न येईल अशा तऱ्हेने आपल्या संग्रही ठेवतात. परंतु देशातील सरकारास बरेच स्वैर्य आले. सरकारने देशातील बंडाफिनुर मोडून जीवितोस व मालमत्तेस सुरक्षितता आणली, न्यायाची कोटि स्थापना व्यक्तीने व्यवहार सुरक्षित राखताला अशा प्रकारची व्यवस्था केली. व देशाच्या व्यापार रच्येच्या उत्तेजन दिले म्हणजे देशात बरेच संपन्न लोक दृष्टीस पडू लागतात. अशा देशांतील स्थिति राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या उत्पत्तीला अनुकूल स्थिति होय. कारण अशा लोकांच्या मनःस्थितीत सरकारला जर देशाची जरूर लागली व कराने

पैसा वसूल करण्यास विलंब लागणार व तेवढी तर अवघी नाहीं म्हणून व्याजाने कर्जाचे पैसे घेण्याचा सरकारने विचार केला तर लोक सरकारास कर्ज देण्यास एका पायावर तयार असतात. कारण सरकाराच्या बाह्यजंग कर्जेदार दुसरा कोण मिळणार आहे? सरकारच्या स्वयंपासाला व सरकारच्या न्यायपद्धतीने सरकारवर लोकांचा विश्वास बसतो व आपला शिद्ध पैसा नुसता पुढून किंवा पेढात न ठेवता तो लोकांच्या व्याजाने सरकारास तो कर्जाचे देण्यात लोकांचे नुकसान न होता उलट कायदाच होत असतो अशा वेळी सरकारासही थोड्या व्याजावर पैसे मिळतात. कारण देशातील सर्व सुखवस्तु लोकांची सरकारास कर्ज देण्यात चढाओढ असते.

ब्रिटिश अमदानीत हिंदुस्थानचे राष्ट्रीय कर्ज सारखे वाढतच गेले आहे. कंपनी सरकारने व नंतर ब्रिटिश सरकारने अनेक युद्धे केली व सार्वजनिक हितार्थ अनेक अंतर्गत सुधारणा करण्याकरिता कर्ज काढले या कर्जाचे दोन भाग करता येतात. एक फायदेखोर उद्योगधंद्याकरिता रेव्हे, कालवे वगैरे बांधण्याकरिता जे कर्ज काढावे लागले ते व दुसरे सामान्य अपवा युद्धे वगैरे सुद्धि खर्चाकरिता कर्ज. हे कर्ज व त्यांचे व्याज केवळ्याकरिता नेहमी खर्च करवा लागतो. १८४० साली हे कर्ज तीन कोटी १० लक्ष पौंड होते ते १९०४-५ साली तेरा कोटी तीस लक्षांवर आले. १८४० साली येथील इपचाची किंमत २ शिलिंग होती ती हल्ली १८ अर्ध्यापेक्षा कमीच झाली आहे. परंतु १९०४-५ सालचे जे कर्ज लिहिले आहे त्यांतोच बराचसा भाग सरकारने नास्त व्याजाने संस्थापने, सुविधासिपाळिपणा, मोठमोठ्या पेढ्या घेतकरी इत्यादिकांना दिले आहे व त्यांच्यापासून व्याज बरेच येत असल्यामुळे सरकारला आपल्या खजिन्यातून व्याज घावे लागत नाही. ह्या कर्जाद्वारा इतर पीठांतोळ ठेवी वगैरेसारख्या ठेवी असून त्या एक प्रकारच्या कर्जाच आहेत. त्या कधी तरी लोकांना परत द्याव्या लागणारच. त्यांप्रती सरकारच्या खजिन्यात नेहमी काही तरी शिद्धक ठेवावी लागते.

१८७६ सालून या कर्जाच्या दोन प्रकारांपैकी सुद्धि कर्ज सरकारने कमी करीत आणले पण १९१४ च्या महायुद्धामुळे ते पुन्हा वाढले. त्याची कल्पना पुढील कोष्टावरून येईल.

हे सरकारी कर्ज हिंदुस्थानात व इंग्लंडात दोन्ही ठिकाणी काढलेले आहे. हिंदुस्थान सरकारने केव्ही जेव्हा मरद मिळाली त्यावेळी अनुत्पादक कर्ज फेरीत आणून १९१५ साली ते ३ कोटीपर्यंत आणले. पण पुढे महायुद्धामुळे त्यात एकदम भर पडून १९१८ साली ते १३२ कोटी झाले. यावेळी बॅंकीलून म्हणून जे कर्ज उभारले ते हिंदुस्थानात ७९वे १० कोटी मिळाले; व ते पाश्चात्य देशाच्या मानाने बरा कमी आहे, आणि त्यावरून हिंदुस्थान देश पार दक्षिण वाहे असे दिसून आले. १९२० साली हिंदुस्थानला एकंदर कर्ज ५६६ कोटी म्हणजे मागची २४ ट. होते.

सुदलनप्रसंगीयर्थ हिंदुस्थानने इंग्लंडला १५० कोटी रुपये देण्याचे ठरले. कर्जाची रक्कम (१) वार बॉट, व (२) फॅस सर्टिफिकेट, अशा दोन प्रकारांनी ही रक्कम उभारण्यात आली.

राष्ट्रीय कर्ज पद्धतीचा युरोपीय इतिहास - राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीला अनुरूप स्थिति युरोपात असल्यामुळे या पद्धतीचा फैलाव युरोपच्या सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत अतोनात झाला आहे. राष्ट्र जेवढे मोठे, एतत्संपन्न व बलाढ्य तितकें त्याचें राष्ट्रीय कर्ज मोठे अणू काय राष्ट्रीय कर्जाची वाढ ही सुधारणेच्या व संपन्नतेच्या बाबींचे सूचक आहे. ज्याला इंग्रजी इतिहास व अर्थशास्त्र यांची वागणूक राहिली नाही त्याला हे काय गौडबंगाल आहे असे वाटतें. इंग्लंडसारख्या सर्व जगामध्ये धनाढ्य देश, पण त्याचें राष्ट्रीय कर्ज लगभग ५४ कोटी पाँड आहे. त्याचें वार्षिक व्याज २१ कोटी आहे. अमेरिका तर संपत्तीत इंग्लंडच्यापुढें जात आहे व त्या देशाच्या अबाढ्यतेप्रमाणें त्याचें राष्ट्रीय कर्जहि अबाढ्यच आहे. अमेरिकेचें कर्ज हीं सुमारे २१ अजून डॉलर्स इतकें आहे. अशीच युरोपातल्या इतर राष्ट्रांची स्थिति आहे. फ्रान्सचें कर्ज सुमारे ३० अजून फ्रँक आहे. युरोपातली सुधारणा उचलल्यान्या जपानलाहि कर्ज काढावें लागलें, व मागल्या लढाईत व्यापारी कोट्यवधी येनचें कर्ज त्याला काढावें लागलें आहे.

युरोपजगत ही राष्ट्रीय कर्जाची पद्धति प्रचलित. इटली देशातील व्हेनिस, मिनाया, फ्लोरेंस वगैरे संस्थानांत सुरू झाली. कारण वर निर्दिष्ट केलेली अनुकूल परिस्थिति या संस्थानांना फार लौकर प्राप्त झाली. केप ऑफ गुड होपचा बळका घालून जलमार्गेने हिंदुस्थानात जाण्याचा मार्ग वास्तुने दिगमार्ग यानें सोपून काढण्यापूर्वी इटलीतली वंदर व सहारे युरोप व आशिया यांमधील दळणवळणाची व व्यापाराची मार्ग होती व त्या काळी युरोपपेक्षा हिंदुस्थानात व चीन वगैरे आशियातील देशांची आस्त सुधारणा झालेली असल्यामुळे व हेच देश व्यापारधंद्यात युरोपपेक्षा पुढें असल्यामुळे इटली देशातील सहारांना या व्यापारापासून फार फायदा होत असे. यामुळे या सहारांना याकाळी फार महत्त्व असे व ही फार पनडेल झाली होती. इटली देशातील ही सहारे व्यापारानेच कांतीस बटली असल्यामुळे व्यापारी लोकांचे प्राबल्य तेथे फार झालें व म्हणूनच तेथील राज्यां प्रजासत्ताक म्हणण्यापेक्षा घनिकसत्ताक होती असे म्हणणें वाजवी आहे. लहान लहान संस्थानांना सरकारचे स्वयं असल्यामुळे व शासनात असल्यामुळे व्यापार्यांचा आपल्या सरकारवर पूर्ण विश्वास होता व अशा स्थितीत व्यापारी आपल्या देशात न लागणारे मोडवले सरकारास देण्यास अगदी एका पायावर तयार असत.

इंग्लंडचे राष्ट्रीय कर्ज - इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे मोठमोठ्या राष्ट्रांनी इटली देशातल्या या संस्थांच्या पद्धतीवरून राष्ट्रीय

कर्जाची पद्धति उचलली. युरोपांतल्या सर्व मोठमोठ्या राष्ट्रांमध्ये इंग्लंडला लवकर अनुकूल स्थिति असल्यामुळे इंग्लंडमध्ये या पद्धतीचा प्रचार फार लवकर झाला. यामुळेच इंग्लंडचें राष्ट्रीय कर्ज इतर सर्व देशांपेक्षा फार जुने आहे. नोमन लोकांनी इंग्लंड काबीज केल्यापासून तेथे गोरदार सरकार उत्पन्न झालें व सर्व देशभर शासता झाली व फ्रान्सप्रमाणे सरदार लोकांचें प्राबल्य राहिलें नाही इंग्लंडमध्ये सर्वजमीनपद्धति सुरू होती, तीं पर्यंत राजला लढाईकरितां खर्च नसे. कारण प्रत्येक सरदारानें व इनामदारानें काही लोकांविशीं राजा घालाविले तेव्हा आलेच पाहिजे असा नियम होता. राजाच्या स्वतःच्या जमीनांहि पुष्कळ असत. त्याचें उत्पन्न राजाच्या वेदधीच्या खर्चात पुरत असे, परंतु सर्वजमीनपद्धतीचा राजा सात्त्विक लढाईकरिता पैशाची गरज लागू लागली; रुसचे राजाच्या जमिनी नाहीशा झाल्यामुळे राजाच्या नेहमीच्या खर्चास नियमांने पैसे वसूल करणे भाग पडू लागलें व इंग्लंडच्या राजकीय प्रगतीमुळे पैशासंबंधी व करासंबंधी सर्व अधिकार पार्लमेंट सभेत आला होता. जेव्हा राजास पैशाची गरज लागे तेव्हा त्याला पार्लमेंटची पायधकती करणे भाग पडे, व पार्लमेंटच्या परवानगी-वाचून कर वसूल करण्याचें धाडस केल्याबद्दल व इंग्रजी साम्राज्यपद्धतीच्या विरुद्ध वर्तन केल्याबद्दल इंग्लंडच्या पहिल्या चार्लस राजास आपल्या प्राणास मुकाबे लागलें हे महत्त्वाचे आहे तेव्हापासून इंग्लंडच्या राजाचा अधिकार फारच मर्यादित झाला. बहुतेक राने शासता पार्लमेंटच्या सहाय्येवरून राजास वागता येईनासे झाले इतकेंच नव्हे तर पुढे पार्लमेंटमध्ये ज्या पक्षाचे बहुमत असेल त्या पक्षांतूनच आपले प्रधान छुट्टा निवडायें लागले करावे पैसे वसूल होण्यास निवेदन लागल्यास राजाचे प्रधान पार्लमेंट-गवळ तात्पुरतें कर्ज हाडण्यास परवानगी द्यात व पुढे पुढे तें कर्ज फायमच करावे लागे कारण भाषणी नवीन खर्च उत्पन्न होतच असत इंग्लंडचे राष्ट्रीय कर्ज दुसरा चार्लस याच्या बेलग्यासून सुरू झालें आहे. पूर्वी छत्राशित-पण, कविता लोक आपलें जडनवाहीर लेंचन येथील सरकारी किड्यांत ठेवीत असत दुसऱ्या चार्लस राजाला पैशाची गरज जरूर लागल्यामुळे त्याने त्या किड्यांतलें जडनवाहीर पेजून त्याचा विनियोग करून टाकला याप्रमाणे चार्लस राजानें दांडगारने व थडनवरानें लोकांचे पैसे घेतले यामुळे आपली थिडू सरकारी निष्पात न ठेवता लेंचन लोक अश्ल्या सराफाजवळ ठेवू लागले व त्याच्याच पुढे मोठमोठ्या पैशा झाल्या सरकारला झालेले कर्ज एकच करण्याकरिता व सरकारास पेजोवेली लागणारे कर्ज यास्त घुलमनेने काढता यावे म्हणून बँक ऑफ इंग्लंड जावची एक नवीन पेटी तिसरा विसरा राजा याच्या कारकिर्दीत स्थापन झाली. या पेदानें सरकारचे पुढील सर्व कर्ज फेडून तें आपल्याकडे घेतलें व नवे लागणारे कर्ज उभारून देण्याची

यावद्दल ग्या वेंकेला सरकारने विधेय प्रकारच्या सबलती दिल्या. चार्लस रानाने जुलुमाने व बळगवरीने घेतलेल्या पैसावद्दल लोकांना या बेंचेचे शेअर दिले व त्यांना नियमित रीतीने व्याज मिळेल अशी तजवीज केली. जतजसा इंग्लंडचा राज्यविस्तार वाढत चालला तसतसा राज्याचा खर्च वाढत चालला व लढाया वगैरे विशेष कारणांचा खर्च कर्जाने भागविणे सोडवें असल्यामुळे इंग्लंडचे राष्ट्रीय कर्ज इंग्लंडच्या राज्यविस्तारप्रमाणेच अवढव्य होत गेले. परंतु या राज्यविस्ताराबरोबरच इंग्लंडच्या व्यापारध्याची वाढ होत जाऊन इंग्लंडास व्यापारी बाबतीत वर्चस्व मिळाल्यामुळे इंग्लंडच्या राष्ट्रीय कर्जाचे जड जे इंग्लंडसारख्या ग्रनाव्य देशास उचलतां आले व राष्ट्रीय कर्जापासून इंग्लंडच्या व्यापारावर आनिष्ट परिणाम झाला नाहीं. परंतु दुसऱ्या पुष्कळ देशांचे अवाढव्य राष्ट्रीय कर्जापायी फार नुकसान झाले.

युद्धापूर्वी इंग्लंडला याहेतून कर्ज काढण्याचे प्रसंग फारच क्वचित आले होते. परंतु महायुद्धांत मात्र इंग्लंडला १९१५ साली अमेरिकेकडून कर्ज काढणे भाग पडले. त्या साली इंग्लंड व फ्रान्स या दोन्ही राष्ट्रांनी मिळून व स्वतंत्रपणे अर्धे ५००,०००,००० डॉलर्स कर्ज ५ वर्षांच्या मुदतीने काढले; व त्या मुदतीच्या आंत त्यांनी ते फेडूनहि टाकले. यामुळे या राष्ट्रांची पत अमेरिकेंत सहृणगराचाच वाढला. यानंतर दोन वर्षांच्या मुदतीत दुसऱ्यांदा १५०,०००,००० डॉलर्स व तिसऱ्यांदा दोन व पांच वर्षांच्या मुदतीने पुन्हां २५०,०००,००० डॉलर्स कर्ज न्यूयॉर्कमधून काढण्यांत आले. यशिवाय १९१७ च्या जूनमध्ये ५,०००,००० डॉलर्स बँकेच्या व्यवहाराकरता, व २५,०००,००० डॉलर्स गडू खरेदी करण्याकरिता इ.का पैसा कनेरुपाने अमेरिकेंत उभारण्यांत आला. सारांश अमेरिका युद्धांत पटण्यापूर्वी इंग्लंडने अमेरिकेपासून ११३१,५००,००० डॉलर्सचे कर्ज काढले होते. महायुद्धांत अमेरिका पडताच तिने इंग्लंडला वाटेक तितके कर्ज देण्यास सुरुवात केली. कर्ज फेडण्याची मुदत १९२३ पर्यंत ठरवण्यांत आली. याशिवाय इंग्लंडने स्वैन, जपान, स्विस्झर्लंड, अर्जेन्टिना, युरावे, स्वडिन, विली इत्यादि राष्ट्रांकडून कर्ज काढले; पण ते तराविक मुदतीत फेडूनहि टाकले. फक्त अमेरिकेचे कर्ज मात्र स. १९२१ पर्यंत एक कबडी देखील फिटले नव्हते. पण १९२१च्या अखेरीस इंग्लंडने अमेरिकेचे व कानडाचे अनुक्रमे ७५,०००,००० व २९,०००,००० पौंड कर्ज फेडून टाकले. १९२१ च्या मार्च महिन्यापावेतो इंग्लंडने स्वडिनचे ८२९,००० पौंड देणे होते.

डिसेंबर १९१५ पासून इंग्लंडने सारखे कर्ज काढण्याचा सपाटा चालविला होता. त्या महिन्याच्या १७ व्या तारखेत ५ टक्के व्याजाचे इंग्लंडने एक्थेकर बॉइस विभावयास काढले व त्याचा खप होतो असे दृष्टीस पडतांच पुन्हां

एका वर्षांच्या अवधीत तीन वेळां आणखी अशाच प्रकारचे कर्जरोखे काढले. यानंतर १९१७ सालापासून इंग्लंडने, नॅशनल वार बॉइस काढावयाचे ठरविले व हे कर्जरोखे मोठ्या प्रमाणावर खपवावयाचे ठरविले. ही पद्धत पूर्णपणे यशस्वी झाली. लढाईच्या अमदानीत, थोडक्या दिवसांच्या मुदतीने कर्ज काढण्यात येत होते. त्यामुळे, लोक पुष्कळ रक्कमा देण्याला तयार होते. पण महायुद्ध संपल्यानंतर बऱ्याच वर्षांच्या मुदतीने ज्यावेळी कर्ज काढण्याची दूम इंग्लंडने काढली तेव्हा सरकारच्या अंदाजःप्रमाणे लोकाकडून कर्ज मिळना तेव्हा ही पद्धत बंद करण्यांत आली.

पण महायुद्धात थोड्या वर्षांच्या मुदतीने जे कर्ज काढण्यांत आले हात त्याची फेड करण्याची मुदत अगदी जवळ आली होती व ते कर्ज कसे फेडावयाचे हा मोठा प्रश्न १९२१ मध्ये इंग्लंडच्या पुढे उभा राहिला. त्यामुळे सरकारने कर्जरोखेवाल्या सर्वांची सभा मारून कर्जरोखदाराना त्यांच्यापाशी असलेल्या कर्जरोख्यांच्या बदलांतर्वात कर्जरोखे अधिक धवताने पण अधिक मुदतीने घाबयाचे ठरविले. १०० पौंडाला सरकारने १९७ पौंडाचा कर्जरोखा घाबयाचे बघूळ केले. पण यात सरकारला याचें तसे बघा आले नाहीं.

या पद्धतीखरीज इतर पद्धतीहि इंग्लंडने प्रयोगांत आणल्या. पण सर्वांत यशस्वी पद्धत म्हणजे वॉर सेडिग्न बॉइसची पद्धत होय. दर पौंडालाच्या बॉइसला १५ शिलिंग ६ पेन्स दिले असता एक कर्जरोखा मिळत असे. हे कर्जरोखे पोस्ट, सार्वजनिक संस्था, बँका यांच्यामधून विकावयास ठेवले होते. प्रथमतः हे पेने ५ वर्षांच्या मुदतीने घेण्यांत आले होते पण पुढे त्याची मुदतीने १० वर्षे करण्यांत आली. ही पद्धत बरोच यशस्वी ठरली. स. १९२० च्या मार्च महिन्यांत इंग्लंडचे कर्ज ७८२९,०००'००० पौंड मरले. हा इंग्लंडचा आतोपर्यंतचा सर्वांत मोठा आंकडा होय. १९२१ च्या मार्च महिन्यांत कर्जाचा आंकडा ७५७३,०००,००० पौंड होता.

महायुद्धाच्या अमदानीत राष्ट्रीय कर्जाचा आंकडा अंदाजाभाहेर फुगला. विशेषतः युद्धमान राष्ट्रांचे कर्ज तर अतोनात फुगले. महायुद्धापूर्वी एखाद्या राष्ट्राला महायुद्धानंतरच्या इतके कर्ज झाले असते तर त्या राष्ट्राला इतर राष्ट्रांनी वेळोवेळी काढले असते व ते राष्ट्र कर्जाखाली विरहून गेले असते; लाईड जॉर्जने या महायुद्धातील राष्ट्रीय कर्जाचा अंदाजी आंकडा ४०००० दश लक्ष पौंड केला होता व तो युरोप व अमेरिका राष्ट्रांतील फडनास व आंकडेशास्त्रज्ञांनी मान्यहि केला होता. १९२० साली राष्ट्रसंघाची मुसल येथे बैठक मरली त्यावेळी राष्ट्रीय जमाबंद्याचा खास तिजपुडें सर्व राष्ट्रांनी सादर केला. त्यावरून प्रत्येक राष्ट्राचे कर्ज साखीलप्रमाणे होतेः—

कोष्टक

पोटाचे आकडे हजारोंचे आहेत.

राष्ट्राचे नाव	स. १९१९ कर्म पोंड	स. १९१३ कर्म पोंड	१९१९ दर माणसी कर्म
ग्रेट ब्रिटन	७८३२०००	७०६०००	१६८-०-०
ऑस्ट्रेलिया	३५००००	१७५००	६२-०-०
कानडा	५०५०००	५७२००	५८-०-०
हिंदुस्थान	६१६४००	२७४०००	१-५-६
न्यूझीलंड	२०११००	९००००	१७२-१५-
साउथ आफ्रिका	१७३८००	१२६२००	०-०-०
इंग्लिश	९३३८९	९४३००	७-०-०
फ्रान्स	८४७२०००	१३४५०००	३२३-८-०
बेल्जियम	७८४०००	१८५०००	९९-८-०
इटली	३१२४०००	६११०००	७९-३-०
स्पेन	४८००००	३८२०००	२१-५-०
पोर्तुगाल	३४२०००	१३००००	५७-०-०
हॉलंड	२३००००	९७०००	३१-७-०
स्विझर्लंड	१४८०००	६८०००	३५-४-०
नॉर्वे	५६५००	२००००	२०-१२-०
स्वीडन	८७००००	३६०००	१३-१८-०
डेन्मार्क	५१००००	२००५०	१४-१४-०
फिनलंड	७४००००	—	—
छेंडाव्हिया	२३७०००	—	—
चेकोस्लोव्हेकिया	३८०८०००	—	—
सर्व्कोव्स्लोव्हेन	२३४००००	२६५०००	—
ग्रीस	१२९००००	४८६०००	२२-०-०
पोलंड	४४०००००	—	—
रुमानिया	४४५००००	६५६०००	२५-१५-०
बर्मनी	९८५००००	२५८००००	१५९-१०-०
ऑस्ट्रिया	३४७००००	५१०००००	—
हंगेरी	१५८७००००	२७०००००	—
बल्गेरिया	२१८००००	३५००००	२२-०-०
तुर्कस्तान	४१२००००	१५१६०००	२१-०-०
यूनाईटेडस्टेट्स	५०९६८०००	२०५८०००	४५-०-०
जर्मनी	१२७००८००	१२३८०००	१६-९-०
प्राशिल	१७९६०००	१९४००००	७-६-११
विली	४९६२०००	३२८००००	१२-८-०
सियाम	६७००००	६३००००	०-१४-६
जपान	३५२७००००	२७१९४०००	६-१-०
चीन	१७१९०००	१३०००००	०-१०-०

वर दिलेलें कोष्टक गणितरदद्या अगदी खरें मानला येत नाहीं. याचें कारण कागदी नोट्याचें सवें सुख-सुखाट माला हें होय. फक्त अमेरिका व जपान या राष्ट्रांनीं मान सोन्याचें नाणेंच चालू ठेवलें होतें. त्यामुळें सोन्याचें भाव उतरला, रया मानांनीं या कर्जातदि कर्माभाधिक फेरफार

करावा लागेल १९२१च्या मे महिन्यात सोन्याच्या पोंडाचा भाव सॅकंडा २०८के उतरला. त्या दृष्टीने पक्षातां वरील कर्जात बराच फेरफार करणे आवश्यक आहे वित्तपम्. रशिया, पोलंड, ऑस्ट्रिया, हेंगरी इत्यादी राष्ट्रांत तर सोन्याचा भाव अंदाजा-वादेर उतरल्यामुळे त्याच्यापुढे जे कर्जाचे आकडे पडलेले आहेत त्यांत पुष्कळच फेरफार करणे जरूर आहे. सोन्याचा भाव युद्धपूर्वस्थितीला केव्हा येईल व कोणत्या राष्ट्रांमध्ये तो येईल हे अनुमान करणे धाडसाचे होईल.

राष्ट्रीय कर्ज काढण्याची कारणे — राष्ट्रातील सर-
कारास तीन कारणांमुळे राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीचा अंगिकार
करण्याचा प्रसंग येतो. प्रथमतः वार्षिक गमासचीचौबी तोंड-
मिळवणी न झाल्यामुळे तिथीरहित येणारी तूट भरून काढ-
ण्यास कर्ज काढण्याची पाळी येते. तसेच हद्दीच्या कामी
एखाद्या राष्ट्रातील सरकारास परराष्ट्राशी युद्ध करण्याचा
प्रसंग झाला म्हणजे कर्जाखेरीज गत्यंतर नसते. तसेच सर-
कारच्या हाती काही धंदे राजकीयदृष्ट्या असत जे जर
असल्यात ते धंदे अनुत्पादक असले तरी सरकारास चाल-
विणू भाग पडते. अशा वेळी किंवा उत्पादक धंदे उभार-
ण्यास देशातील खासगी व्यक्ती किंवा व्यक्तिमूह पाडस
कटन पुढे येत नाही, म्हणून असे उत्पादक धंदे देशास
सरकारने काढणे जरूर असले, अशा वेळी भांडवलाले पैसा
कर्जाने काढणे प्राप्त ठरते.

सुधारलेल्या प्रत्येक राष्ट्रात प्रजासुत्तातत्त्वाचा अंमल कमी अधिक प्रमाणाने वाढू असल्यामुळे अशा राज्यातल्या सरकाराने वार्षिक जमाखात्याचे अंदाजपत्रक वर्षारंभापूर्वी तयार करून प्रजेच्या प्रतिनिधिसभेत सादर करून त्या जमाखर्चात त्या सभेची संमति घेतली पाहिजे, असा साधारण नियम असतो. अर्वाचीन राष्ट्रांची उत्पन्नाची मुख्य बाब म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचे कर होत. यातील बरेच कर अप्रत्यक्ष असल्यामुळे त्याचा बरोबर अंदाज करता येत नाही. ज्या करार्थ उत्पन्न माळाच्या खपावर अवलंबून आहे, त्या कराचे उत्पन्न कमी जास्त होणे, तसेच विशेष कारण नसताना सुद्धा खर्चाच्या अंदाजातहि फरक पडणे साहचिक आहे. जमेकडील व खर्चाकडील दोन्ही बाजूकडे अशा प्रकाराने अनिश्चितता असल्यामुळे वर्षअखेर जमा-खर्चाची तोंडमिळवणी होत नाही, व तिबारीत तुट येते व अशा वेळी सरकारास तात्पुरते कर्ज काढावे लागते. कारण नवीन कर बसविण्यास प्रतिनिधिसभेची परवानगी लागते व कर बसविला तरी त्याचे उत्पन्न एकدم वसूल होत नाही. बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रात अगदी अवश्य लागणाऱ्या खर्चाचा अंदाज आधी करतात व त्या खर्चाला लागे इतकेच कर बसवितात म्हणजे जमाखर्चाच्या खर्चात होता होई ती शिल्लक दाखवीत नाहीत. जेमतेम दोन्ही तोंड मिळाली आहेत असे दाखवितोत, व नेहमीच्या साधारण खर्चापुरता वसूल लोकाकडून करतात व कोण-

त्याहि विशेष प्रसंगी कर वसावितात किंवा कर्ज काढतात. याला तुदीची जमाखर्चाची पद्धत म्हणतात. परंतु काही देगात आपाप्यास कर्ज काढण्याचा प्रसंग पडू नये व प्रसंग-विषयी उपयोगी पदाची म्हणून जास्त शिल्पक पद्धत्या-सारखा जमाखर्चाचा खर्चा तयार करतात. या पद्धतीत खर्चाचा अंदाज पुष्कळ अधिक करून त्या सर्व खर्चास पुरेण उरले इतका पैसा करूनाने प्रजेकडून बसूल करतात. या पद्धतीला शिल्लेची जमाखर्चाची पद्धत म्हणतात. अलीकडे पांच सात वर्षे हिंदुस्थानसरकारच्या फाईनान्सिनी या दुसऱ्या पद्धतीचा आपल्या जमाखर्चाच्या खर्चात अवलंब घेतला आहे. या दुसऱ्या पद्धतीने सरकारास फार मोठ्या अवघड व खर्चाच्या प्रसंगाशिवाय कर्ज काढण्याची पाळी येत नाही हे उघड आहे. कारण सरकारी तिजोरीत हजारों रुपये शिल्पक असतात.

राष्ट्रीय कर्जखोरीचे समर्थन:— आतां अर्थशास्त्रज्ञांनी तुदीच्या जमाखर्चाच्या पद्धतीची व शिल्लेच्या जमाखर्चाच्या पद्धतीची तुलना करीत इष्ट आहे. प्रथमदृष्टीने दुसरी पद्धत चांगली असें भासते. कारण ज्याप्रमाणे त्यासगी मनुष्य वेळप्रसंगाकरिता म्हणून कांहीं शिल्पक मार्ग टाकतो; या त्याच्या क्षयास आपण दूरदर्शापणा म्हणतो; याच्या उलट आदा तितका खर्च करणाऱ्यास आपण उघड्या समजतो; त्याप्रमाणे वेळप्रसंगाकरिता शिल्पक ठेवणारे सरकार व त्याची जमाखर्चाची पद्धत तुदीच्या जमाखर्चाची पद्धतीपेक्षा जास्त दूरदर्शापणाची आहे व म्हणूनच ती अर्थशास्त्रज्ञांच्या दृष्ट्याष्ट सम्यक् असावी असे बहुदृष्टीने वाटते. परंतु या वाक्यतीत खासगी व्यक्ति व सरकार यांमध्ये साम्य नाही व म्हणूनच जे व्यक्तिच्या दृष्टीने चांगले ते राष्ट्राच्याहि दृष्टीने चांगले असलेंच पाहिजे असें म्हणता येत नाही. युरोपारी पाहतां तुदीच्या जमाखर्चाची पद्धत सरकारच्या व प्रजेच्या फायद्याची आहे. कारण सरकार हे एक व्यक्त नाही. सरकारी तिजोरीत पैसे शिल्पक असले की, सरकारास अम्मलदारांनी खर्च करण्याचा मोह होणें अगदी स्वाभाविक आहे. तेव्हा शिल्लेच्या जमाखर्चाच्या पद्धतीने सरकार दूरदर्शी न रहातां उघडें मात्र होण्याचा फार संभव आहे. या गोष्टीला ऐतिहासिक प्रमाण आहे. अमेरिकेतील स्वतंत्र संस्थानांमध्ये काही दिवस ही पद्धत चालू होती व त्यामुळे नेहमींचाच खर्च आतानात वाढला. ईंग्लंडमधला हाच अनुभव आहे. हिंदुस्थानांतहि तीच स्थिति दाली. लिटनसाहेबांच्या फारकांर्दीत दुष्काळकरितां अगदी स्वतंत्र कर वसविला व याचा दुसरीकडे विनियोग करायचा नाही, असें प्रजेला आश्वासन दिले. परंतु त्याचा उपयोग दुष्काळ निवारणाकडे न होता सरकारी अंमलदारांनी त्याची वाढेल ती विव्हेवाट द्यावेली. सारांश काय की, राष्ट्रांतल सरकारच्या तिजोरीत आता पैसे शिल्पक असणें हा दूरदर्शापणा नवून उघडेंपणाचा

पाया होय. दुसरे असें की, सरकारच्या तिजोरीत असलेली शिल्पक अनुत्पादक राहिल्यास तिचा राष्ट्रीय संपत्ति वाढविण्याकडे कांहीं उपयोग होत नाही.

[सं. द. भ. ग्र. य.—सर जॉन आणि सर रिचर्ड स्ट्रूची—फायनॅन्सेस अँड पब्लिक वर्कस ऑफ इंडिया (१८८२); इंडियन फायनॅन्स कमिटी (१८८६) चा रिपोर्ट; दि फायनॅन्स स्टेटमेंट्स (वार्षिक); अँडाम्म—सायन्स ऑफ फायनॅन्स; गॅस्तेल डॅमिएल्स—पब्लिक फायनॅन्स; मीड—ट्रस्ट फायनॅन्स केरील—प्रिन्सिपल्स अँड प्रॅक्टिस ऑफ फायनॅन्स; व्हेग—महाभारत, उपसंहार; भाटे—वर्षाशास्त्र; ई. गॅंग्रिडागिनिका.]

जमालखान—सवाई माधवराव पेशवे याच्या फारकांर्दीत लष्करीपेशानें बागणारी व लष्करी कर्माईत वगैरे बागणारी एक युरोपियन चाई आली होती. ती फ्रान्स येथील मूळची रहाणारी असून तिने मिस्टर जेम्स हॉल नावाच्या एका मद्रास येथील युरोपियन वॉरेस्ट्रावरॉवर लग्न केलें होतें. तिचे व तिच्या नवऱ्याचे पुढें पदेना; तेव्हा तिने शिपाईगिरीचा धंदा स्वीकारून ती हिंदुस्थानातील निर-मिशळ्या संस्थानिकांजवळ राहून त्यांच्या दरबारांत शिपाईची पलटणे तयार करीत असे. तिचे खरे नांव मिसेस जेम्स हॉल होतें. परंतु पुढे तिच्या लष्करी पेशावरून तिचे नांव ' जमालखान ' बर्फ ' जमाल सरदार ' असें पडलें.

ही चाई इ. स. १७७८ च्या सुमारास पुण्यास आली. पेशव्यांच्या दरबारांत चौसैन्य तयार करण्याचा तिचा निचार होता. पण तिच्या सैमातीतील एका ब्राह्मण भोकरानें तिचा काही अपराध केल्यामुळे तिने त्यास मरेमरेपैत खोप दिला. या अपराधावरून नावा फाडणीसने तिला कैद करून सोहगढ किल्लात ठेविलें. तेथे ही ७ वर्षे होती. पुढे फ्रेंच सेनापति सुसा पेरु यानें मध्यस्थी करून तिला सोडविले. ती पुण्याहून मुंबईस गेली व तेथे १७९८ साली मरण पावली. पुण्यामध्ये ' जमालखान ' या नांवानें तिची प्रतिष्ठा होती. [इ. सं. जुन्या ऐतिहासिक संग्रह, पृ. १९]

जमालपुर—(१) बंगाल, मैमनसिंग जिल्हा. हे जमालपुर विभागाचे मुख्य ठिकाण असून जुन्या ब्रह्मपुत्रा नदीच्या पश्चिम तीरावर वसलेले आहे. उ. अ. २४° ५६' व पू. रे. ८९° ५६'. लो. सं. (१९११) २११०९. ईस्टने बंगाल स्टेट रेल्वेचे हे स्टेशन असून इ. स. १८६९ मध्ये म्युनिफिसिपेलीची स्थापना झाली. बंदापूर्वी जमालपुर हे लष्करी ठाणें होतें.

(२) बिहार ज्योरिहा, मोपीर जिल्हा. जमालपुर विभागाचे मुख्य ठिकाण. उ. अक्षांश २५°१९' व पू. रे. ८६°१०'. हे गांव ईस्ट इंडियन रेल्वेवर कलकत्त्यापासून १९९ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) २०,५२६. येथे रेल्वेचे कारखाने आहेत; त्यांनी बरीच एकर जागा व्यापाराला आहे व त्यातच काम करणारांचा भरणा मोठा आहे.

म्युनिसिपलिटि १८८३ साली स्थापन जाली. येथें एक रेल्वे हॉस्पिटल व शाळा आहे.

जमिंकुता—देवापाद संस्थान, कर्नामनगर जिल्ल्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५५२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९९१) १५१५९९. यात १०० खेडी व ९ जहतासीर आहेत. सन १९०१ साली ४ लाख रुपये बसल होता. हा तालुका पश्चिमेकडे खोंगराळ आहे. या तालुक्यात जंगल नमुन भात हे मुख्य पीक आहे.

जमीन—भूपृष्ठाचे दोन भाग पडतात—जमीन व पाणी. जमीनीपेक्षा पाण्याचे क्षेत्र जास्त आहे (पांच स्रोदपेक्षा जमीन व अकरा शोडपास पाणी) भूपृष्ठावरच्या जमीनीच्या भागाची सविस्तर माहिती 'भूपृष्ठवर्णन' या लेखात सापडेल. ह्यधिकमात्रात लक्षणान्या जमीनीचे प्रकार, 'कृषि' या लेखात विवेचितले आहेत. 'जमीनदार व कुले' व 'जमीन-महसूल' लेखांतून अर्थशास्त्र व शासनशास्त्र या हद्दीने जमीनीचा विचार केला आहे.

जमीनदार घ कुळें, ता त्वि क वि वे न न.—मानवी इतिहासाच्या प्रागैश्या काळां सर्वे जमीन कोणत्याही मालकीची नसून अविभक्त स्थितीत होती. ज्याला वाटेल त्याने वाटेल तितकी जमीन कसाची व खावी. ह्मह्म समाज स्वाभाविक होत जाऊन जमीनीवर मालकी उत्पन्न झाली व पुढें दुर्लभात दुसऱ्या प्रघट लोकांच्या अधिपत्याला जावें लागून त्याने भेकित अगर दास बनावें लागलें. जमीनीच्या मालकीच्या इतिहासात कुलवसाहट हीच पहिली पायरी आहे असें काहीचें म्हणणें आहे ह्मह्म जमीनीची मालकी कायम झाल्यावर मालकाचे जमीनीची मरणागत कल्यास नोकर व बायका लागू लागल्या व पुढें गुलामपद्धति अस्तित्वात आली. काहीं देशात दासवृत्तीची पुढील पायरी म्हणून सरासमाप्ति (स्मूथ्लेझम) बनत चालली. हिंदुस्थानात सध्याची जमीनदारपद्धति कशी अस्तित्वात आली हे पुढें दाखविलेच आहे. वैयक्तिक मालकीची वत्पन मीसे व रोमन राष्ट्रात प्रथम अस्तित्वात आली. मीसेतचें सिटी-स्टेट (नगर-संस्थान) नें जमीनीवर ताया मिजवून स्वतंत्र नागरिकांना ती वाटून दिली. थ्रीव्हंत जमीनदारतेच्या जमीनी गुलाम करीत. अर्था तच्चेनं खासगी मालकीच्या भोठभोठ्या इस्टेटी बनल्या व या इस्टेटीच्या जहागिरी झाल्या. काहीं भोठ्या वल्लिज व जेनी जमीनदारांच्या हातां रोमन साम्राज्य जाऊन तें अवनत झाले व यरेचसे प्रवाशन दारिद्र्य व दास यनने. युरोपमधील सराजमीनपद्धतीची काहीवी उगारणी या रोमन जहागिरीवर अर्वाची असें बऱ्याच तज्ज्ञांचे मत आहे. जर्मनीतील 'मार्क', इंग्लंडमधील 'मॅनॉर' ही मध्य-युगातील जमीनदार व कुळें यांतल सर्वच दशवित्तात. सराजमीनपद्धतीवर स्वतंत्र लेख दिला आहे. त्या पद्धतीचा परिणाम म्हणजे राजास बायचाचा कर व स्वतःचे माडे अथवा वनेरी पैसा जहागिरीदार कुळाकडून घेत. अर्था रीतीने

अमनीनवरचा मालकी हक्क प्रस्थापित होऊं लागून आजची स्थिति प्राप्त झाली. युरोपमध्ये मध्ययुगीन लढायानंतर जमानदारवर्षे दुरिदी होऊन आपल्या जमीनीं शेतकी-वेद्यां अधिक किकायतशीर अशा लोंकरीच्या धंद्याकरितां मंदटाची निपा राखण्याच्या कामासाठी देऊं लागला. यासुद्धे कृषिकर्माची हातीं होऊं लागली; व सार्वजनिक गुरुवर्णांना कुंपणें पडू लागली. याप्रमाणें सार्वजनिक हक्कावर गदा येऊन हंगळमधोल अमनीनची दृष्टेट पाडत गेली, आतां जरी इंग्रजी कायदा अमनीनवरची संबंध खासगी मालकी मान्य करित नाहीं तरी व्यवहारात ती सर्वेस्वी खरीब ठरते.

युनायटेडस्टेट्स व ऑस्ट्रेलेशिया या मागात वरील ईमर्जी हक्काची पद्धत अंमलात आहे. ज्या ज्या ठिकाणी ईमर्ज माणसाला जमीन सापडेल त्या इथे हवे ठिकाणी त्यांनी तीवर आपल्या रागाचा हक्क प्रस्थापित केला, व राजांनी ती एखाद्या कंपनीला किंवा व्यक्तीला घेऊन देऊन टाकिली असते आज. पर्यंत घडत आले आहे. इंग्लिश यशाहतीतील सर्व जमीनी राजाकडून मिळालेल्या म्हणून धरतात.

जमीनीची मालकी:- १९०० च्या राजेव्सागविरुद्ध
पाहता 'अ'चे आढळते की, युनायटेड स्टेट्समध्ये शीका
६४.६ कुठारांना दस्त.ची परी होती. ग्रेट ब्रिटनमध्ये इतर
देशांतल्यापेक्षा कार योग्याच्या हाती जमीनी आहेत. ७१०
माणसांच्या हाती $\frac{1}{2}$ इंग्लंड, ७० च्या हाती $\frac{1}{2}$ स्कॉट-
लंड व ११००० माणसांच्या हाती संकथ युनायटेड किंग-
डमचा 'ने' हिस्सा आहे जसे म्हणतात. खरी जमीनदारी
तथा येने पदावसास संपवते. जमीनदार कुठाना किती
छळतात याची हृदयवस्ती बघणे असमोक्ष रसेल बॅल्लमने
आपल्या 'लंडन क्वान्टिलिटीयन' या ग्रंथात दिशा आहेत.
क्रान्ताये लोकसंख्येपैकी शेंकड्या ९, आस्ट्रेलिया १४, व
तयियात (महायुद्धपूर्वीच्या) १४ जणांच्या हाती सेत-
कीरी जमीन आहे प्रथिमात १८५९ त तर कंभरात
एकाच्या बदरी एकर जमीनच्या २ जमीन होती. पण
१९०० च्या इतर देशांत तर ही तरीचाला मिला सरले

अमिनीची मालकी म्हणजे कायः—गनुष्य हा भूमीचर प्राणी आहे. तेव्हा त्याच्या अमिनीपेरीज काहीच करत येणार नाही. अय्यदाय्यदृष्ट्या अमिनीकडे पाहता असं दिसूच येईल की, अमीन म्हणजे विश्वातील वेगळ भूपृष्ठ नव्हे तर सर्व विश्वातील पृष्ठभाग, अमीन आणि पाणी, अमीन आणि पाणी यांतील भावच व सार्वत्री धर्म खरेरीककृत सर्व कोटी होत. सर्व नैसर्गिक साधनात अमिनीची बरोबरी कोणत्या येणार नाही. तेव्हा साहायिक अमिनीचा कवचा घेण्याकडे सर्वांचे लक्ष्य लागले.

आता जमीनीवरील 'मोनोपोली'मुळे काय परिणाम झाले ते पाहू. पहिल्या परिणाम म्हणजे सर्व सुधारलेल्या देशातून जमीनी नसलेल्या लोकांना जमीनी असलेल्या लोकांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. म्हणजे जमीन

नसलेले लोक स्वतंत्र नाहीत. या भूमिदास्यात्वामुळे शहरांतून खेवाखेच होत असून गरीबांवर अनेक आपत्ती कोसळत राहते. या मोर्नेपोलीमुळे जसे अतिशय दारिद्र्य येत तसेच अतिशय श्रीमंतीहि येते. जमीनीच्या बळवर श्रीमंतांचे मोठमोठे सत्ते चालतात व त्यांच्या संपत्तीत विनयभी भर पडते. शहराच्या भरभराटीमुळे त्यातील जमीनी व घर-दारे यांची अतिशय किंमत चढते व जमीनदारांना अनायास लाभपती होता येते. याचा परिणाम समाजाच्या नीतिमतेवर बराचसा होतो व सामाजिक अनीतीमागून राजकीय अनांति उद्भवते.

सुधारणा प्रश्नः—या सर्वांवर उपाय म्हणून जो सुच-विण्यात येतो तो म्हणजे जमीनीच्या लहान लहान वांटण्या शेतकऱ्यांमध्ये करून देणे; या दिशेने अर्थशास्त्रज्ञांचे प्रयत्नहि चालू आहेत. मोठात्या शहरी व व्यापाराच्या ठिकाणी मजुरांना स्वतःची घरं विकत घेण्याच्या सवलती मिळवून देणाऱ्या संस्था स्थापन झालेल्या आहेतच. पण या उपा-यावर पुष्कळांचा विश्वास नाही. कारण इंग्लंडेतर युरोपियन राष्ट्रात यासारखीच पद्धत अमलात असून तीपासून कांहीं फायदा झालेला दिसून येत नाही. तेव्हा इंग्लंड अर्थशास्त्रज्ञ पुढील उपाय सुचवितातः—

वैयक्तिक मालकीचे मोठमोठे निमाणे करून ते कुळांना खंडांने देणे. या मालकी व कुळद्वारे संरक्षण करण्यासाठी बाहेल तर कडक कायदे असावेत. याचे कारण लहान जमीनदारांनी जमीनात भांडवल घालून ती उर्जितावस्थेस आणता येत नाही व लहानशी शेती फार खर्चाची होते. तेव्हा थोडे मोठे जमीनदार व शरीचशी कुळे या पद्धतीनेच जमीनीचा उपयोग होत आहे व पुढे होत जाईलहि. मुळांत कांहीं फारक न करता होणारी ही सोपी सुधारणा आहे. इंग्लंडात याचे फायदे दृष्टीस पडत आहेत तर ही पद्धत सर्व देशांनी उचलवी. पण हे मत ठिकाळ नाही. कारण लोकसत्तेचा उत्कर्ष सारखा होत जाणार. खुद्द इंग्लंडात ही पद्धत फार काळ रहाणार नाही.

कांही सुधारणेचू एककरपद्धतीचा पुरस्कार करतात. या पद्धतीची माहिती 'क' या लेखांत (पृ. ८९) दिली आहे. या पद्धतीने जमीनदारी मोडूनहि प्रामाणिक मजुर-दारांना निश्चिंत वाटणार नाही; कराचा बोझ प्रमाणाशीर पडून प्रत्येक मनुष्याला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे फायदा मिळत जाईल.

आणखी एक अति जहाल मताचा जो वर्ग आहे त्याचे म्हणणे सर्व जमीन खुली देवाची व जसाहा जितकी पाहिजे तितकी त्यांना प्यावी व तिचे संरक्षण एखादी किंवा सहकारि-त्वाचे करावे. या मताच्या अर्धा विरुद्ध असे मत समाज-सत्तावादी पंथाचे आहे. एककरपद्धतीमुळे संस्थानचे क्षेत्र कमी होतं तर समाजसत्तावादी ते उच्च कोटीला पोचवि-तात. जमीनीचे राष्ट्रीकरण करण्याच्या राज्या पक्ष म्हणते

की, जमीनीची खासगी मालकी अजबात बुडवून ती सर्व राष्ट्राच्या मालकीची करावी व जमीनी बाळगून असणारे सर्व लोक राष्ट्राची कुळे समजवीत. व त्यांनी सरकारला पार्षिक खंड द्यावा. या पद्धतीमुळे सर्व प्रजेला जमीन कसण्याची सारखीच संधी दिल्यासारखे होईल व कोणी जरुरीपेक्षा जास्त जमीन घेणार नाही. खासगी मालकीचे पुरस्कार या पद्धतीत बरेच दोष दाखवितात व त्यांतील कांही खरेहि आहेत. [संदर्भग्रंथ-डि लाव्हेले-श्रीमंतीवद्दु प्रापटी; मेन-अर्ली हिस्टरी ऑफ इन्स्टिट्यूशन्स; कूलेज-ऑरिजिन ऑफ प्रापटी इन् लंड; वाकर-लंड अँड इट्स रेंट; जॅजि-प्रोप्रेस अँड प्रापटी; वालेस-लंड नॅशनॅलिझेशन.]

जमीनदार व कुळे यांचा परस्पर संबंध, हिंदुस्थानः—जमीनदार व कुळे यांच्या संघर्षाचा कायदा निरनिराळ्या प्रांतात भिन्नभिन्न प्रकारचा आहे. प्रत्येक प्रांतात जमीनदार वर्ग निरनिराळ्या मार्गांनी अस्तित्वांत आला. त्या त्या प्रांतातील विशिष्ट परिस्थितीप्रमाणे जमीन-दारांचे हक्क ठरले गेले. अर्थातच त्या त्या प्रांतातील परि-स्थिति व जमीनदार व कुळे यांचे हितसंबंध लक्षात घेऊनच मग त्यासंबंधीचा कायदा करावा लागला.

जमीनदारीचा इतिहास—जमीनदारीचा उदय व तिचा इतिहास समग्र रीतीने प्रस्तुत लेखांत देणे अशक्य आहे व त्यांचे विशेष प्रयोजनहि नाही. हल्ली निरनिराळ्या प्रांतात जो जमीनदारांचा वर्ग दृष्टीस पडतो तो तीन प्रकाराने अस्तित्वांत आला असे आढळून येते. (१) पूर्वी एतद्देशीय राजांच्या अमदानीत जमीनीची देखरेख करण्याकरिता नेमलेले अधिकारी अगर सारा वसूल करण्याकरिता नेमलेले अधिकारी होते त्यांच्यामधून हा निर्माण झाला असावा, (२) अगर लहानलहान खेज्यांचे अगर तालुक्याचे जे अधिपती होते त्यांची सत्ता मांडांशी होऊन ते फक्त जमीन-दार झाले असावेत, (३) अगर पूर्वीच्या व ब्रिटिश सर-कारच्याकडून मोडवतीखारत ज्यांना जमिनी देण्यांत आल्या त्यामुळे हा जमीनदारांचा वर्ग निर्माण झाला असावा.

यापैकी पहिल्या वर्गाचे उत्तम उदाहरण म्हटलें म्हणजे, बंगालमधील जमीनदारांचे होय. १७९१ मध्ये लॉर्ड कॉर्न-वालीसच्या अमदानीत यांना जमीनदार हे नाव प्राप्त झाले. पण खरी वस्तुस्थिति अशी आहे की बंगालमधील जमीनदा-रांचा वर्ग बरील तिन्ही कारणांमुळे निर्माण झाला. हे जमीनदार पूर्वी सारा वसूल करण्याकरिता नेमलेले अधिकारी असत. आपापल्या भागांतील जमीनीचा सारा वसूल करून तो सार्व-भौमसरकारकडे पाठवून घावयाचा पुढेच यांचे काम होत. आपल्या भागातील जमीनीवर यांची कोणत्याहि प्रकारे मालकी सत्ता नसे. पण सार्वभौम सत्ता नसजशी ठिकी होत गेली त्या मानाने हे अधिकारी प्रबळ होऊन ते आपापल्या भागांचे खरेपुढे अधिपती बनले. प्रत्येक अधिकार्याच्या

भागांत पडीत जमीन बरीच असे, ती त्यांनी आपल्या मालकीची केली; अशा प्रकारच्या जमीनीला खाद्यार असे नांव आहे. तसेच या अधिकाऱ्यांनी आपल्या मुलुकांत गहाणवटीचा व सावराराचा धंदा सुरू करून आपल्या मुलुकांतली बरीच जमीन आपल्या मालकीची केली. शिवाय सारावमुलीखातर त्यांना पोटरखोर्चासाठी स्वतंत्र वेतन देण्यात येत असे ते निराळेंच.

याशिवाय बंगालमध्ये लहान लहान संस्थाने होती. ब्रिटिश अमदानीत या संस्थानिकांचा दर्जा बदलून ते जमीनदार म्हणून गणण्यात येऊ लागले. तीव स्थिति घालूनदाराची झाली. अशा प्रकारे बंगालमधील जमीनदारवर्गाचा इतिहास आहे संयुक्तप्रांतातील जमीनदारांचा वर्ग बंगालमधील जमीनदारांप्रमाणेच निर्माण झाला. मुंबई इलाख्यात, बंगालमधील जमीनदारांचा पदस असा वर्ग म्हणजे तोताचा होय हे खोत पूर्वीच राबवून करणारे अधिकारी होत पण पुढे बंगालमधील अधिकाऱ्यांप्रमाणेच तेहि जमीनदार म्हणून गणण्यात येऊ लागले.

(२) पण सारावमुली करणाऱ्या अधिकाऱ्यामधून ज्याप्रमाणे हुकूमच्या जमीनदारांचा वर्ग अस्तित्वात आला त्याचप्रमाणे बंगालमध्ये छोट्याछोट्या मानलिक राजांच्या राजपदाचा लोप होऊन त्यांच्यामधूनहि जमीनदार वर्ग उदयास आला. बास्तविक बंगालमधील पहिल्या वर्गाच्या जमीनदारांमध्ये व या दुसऱ्या वर्गांमध्ये फारसा फरक नाही. जो थोडा फार फरक आहे तो हाच की पहिल्या प्रकारच्या जमीनदारावर फलेट्टरचा ताबा असतो व दुसऱ्या प्रकारातील जमीनदार हे दरवर्षी सरकारला ठराविक रकडणी देतात व त्यांच्यावर ब्रिटिशसरकारचा सर्वेसाधारण ताबा असतो. आपल्या जमीनदारीमध्ये ते वाटले ते करण्यास सुखराचच असतात या दुसऱ्या प्रकारच्या जमीनदारांचे उदाहरण मद्रासमध्ये पट्टावयास सांपडते या प्रांतात जी हिंदु राजघराणी उदयास आली त्यांनी उत्तरती कळ लागल्यावर त्यांचा राजाचा दर्जा नाहीता होऊन ते फक्त जमीनदार बनले त्याचप्रमाणे या प्रांतात जी छोटी संस्थाने होती त्यांच्या संस्थानिकांचीहि हीन गत झाली मद्रासमधील पालेगार वर्ग हा या प्रकारचे उदाहरण होय.

मध्यप्रांतातहि हीच स्थिति होती. या प्रांतात गौड घराण्याच्या सर्वेस्वात्याली पुष्कळ माझलिक व सरदार होते यांची संस्थाने डोगराळ प्रदेशात होती. मराठ्यांनी जमीनी ही मुल्ल जिंकली त्यावेळी त्यांनी या सरदारांना अगर माझलिकांना कोणत्याहि प्रकारे प्राप्त दिला नाही. त्यामुळे ब्रिटिश अमदानीपर्यंत हे स्वतंत्रच राहिले, व सध्द ब्रिटिश अमदानीत ब्रिटिशानी त्यांचा पूर्वाचाच दर्जा कायम ठेवला.

मुंबई इलाख्यात व विशेषतः गुजराथ प्रांतातहि बरोल-प्रमाणेच स्थिति होती. गुजराथमध्ये जे दुय्यम प्रकारचे

सरदार होते. त्यांच्याकडून ठराविक रकडणी घेऊन, सुसलमान व मराठ्यांनी त्यांना त्यांच्या अधिकारावर राहू दिले; व आपल्या भागात आपली सत्ता स्थापित करून ते जमीनदार बनले अशा प्रकारच्या जमीनदारांना गुजराथमध्ये वेता अगर मेवासी असे नांव आहे (३) तिसऱ्या प्रकारचा जमीनदार वर्ग, ज्या जमीनीच्या देणग्या वेळोवेळी देण्यात आल्या त्यामुळे निर्माण झाला जमीनीच्या देणग्या देण्याचे दोन प्रकार अस्तित्वात होते. एक पटिक जमीनीची मालकी देण व दुसरा जमीनीबरोल सारा माफ करणे ब्रिटिशच्या अवल अमदानीत पहिला प्रकार प्रचारात होता पण पुढे तो नाहीता होऊन दुसरा प्रकार अमलात आला. याशिवाय मोगलशाहीत मोगलांनी आपल्या सरदारांना ज्या जहागिरी दिल्या त्याचाहि एक स्वतंत्र वर्ग होता ब्रिटिशच्या कारकीर्दीत या जहागिरदारांबंधी प्रश्न उपस्थित होऊन, मुंबई व मद्रास इलाख्यातील जहागिरदार हे जमीनीचे मालक आहेत असे ठरविण्यात आले. उत्तर हिंदुस्थानात जहागिरदार हा जमीनीचा मालक आहे अगर नाही हे त्यांच्या सनदावरून ठरवण्याचा प्रपात सुरू झाला. बंगालमध्ये हीच पद्धत अवलगत आली.

बरोल तीन वर्गांशिवाय, दुय्यम जमीनदारांचाहि वर्ग हिंदुस्थानात आढळतो. दुय्यम जमीनदारांचे हक्क बहुतेक मुख्य जमीनदारांप्रमाणेच असतात पण दुय्यम जमीनदार हा बरीच जमीनदारांचा बऱ्याचदा असतो.

जमीनदार व कुल्ले यांच्यासंबंधी अधिक प्रकाश पाठण्याकरिता सली मुद्दाम त्यांचे हितसंबंध नमुद केले आहेत. जमीनीत अधिकाधिक म्हणजे चार प्रकारचे हितसंबंध उद्भूत होतात

खास जमिनी (१) त्या जमिनीवर सरकारचा पूर्ण ताबा असतो. उदाहरणार्थ बंगालमधील खास जमिनी)

(२) सरकार व रयत, (या प्रकारच्या जमिनीत सरकार हे मालक असून ते रयतेला जमिनी करावयास देते. व रयतेचा त्यात थोडासा हितसंबंध येतो. उदा. रयतवारी-मुंबई व मद्रास.

(३) सरकार, जमीनदार व रयत.

(४) सरकार, जमीनदार, दुय्यम जमीनदार व रयत. आता आपण निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये जमीनदार व कुल्लेचे संबंध त्या त्या प्रांतातील कायद्यान्वये कसे आहेत ते पाहू. बंगाल—जमीनदार व कुल्ले यांमधील संबंध निश्चित करणारा १८८५ सालचा बंगाल टेनेट कायदा होय. या अंकेटीत प्रथम कूल व रयत यांमधील फरक स्पष्ट करून दाखविण्यात आला आहे. जमीनदार व रयत यांच्या दरम्यान पुष्कळ प्रकारचे जमीनदारांच्याहून खालच्या दर्जाचे गौण जमीनदार आहेत. त्यांना या कायद्यान्वये टेनेट वर्क कुल्ले असे म्हणले आहे. बंगालमध्ये जमीनीच्या पद्धती

पुढील आहेत. पण या बहुतेक पद्धती कायम, बदलून व वंशपरंपरागत चालणाऱ्या अशा आहेत.

कुळामध्ये ठराविक सारा देणारा रयत हा पहिल्या दर्जाचा मानला जातो. याने मालकाला द्यावयाचा खंड कायमचा ठरलेला असतो. तो जमीनदाराला वाढविता येत नाही अंगर विशेष प्रकारचा रयतेच्या हातून अपराध पटल्याशिवाय त्याला काढता येत नाही. याखेरीज इतर प्रकारची कुळे म्हणजे १८८५ च्या पूर्वी कायदाने अथवा रुढीने, ज्यांच्याकडे जमीन करण्याचा हक्क आहे अंगर सतत १५ वर्षे ज्यांनी एकच जमीन केली आहे अशी कुळे. या दोन वर्गांखेरीज इतर रयतीचा समावेश 'टिनेन्स अँड बुरल' या सदरात होतो. या वर्गाच्या संरक्षणासाठी विशेष नियम करण्यात आले आहेत. याशिवाय पोटाकुळांचा वर्गीत पैगालमध्ये आढळतो व त्यांच्यासंबंधीहि या कायद्यात नियम घालण्यात आले आहेत.

आप्रा—या प्रांतात जमीनदार व कुळें यांच्यासंबंधी १९०१ चा आप्रा प्रोविन्स अँक्ट दुसरा हा कायदा आहे. या प्रांतात विशेषतः बनारस जिल्ह्यात पैगालप्रमाणेच कायमधारा देणारा रयतीचा वर्ग आहे. त्याचप्रमाणे 'बंगाल-मध्ये इतर जे वर्ग आहेत तेहि या ठिकाणी आढळतात.

मध्यप्रांत—मध्यप्रांतात १८९८ सालच्या ११ व्या ऑक्टोबरचे जमीनदार व कुळें यांच्यासंबंधी नियम खालीलप्रमाणे आहेत. मध्यप्रांतात मालगुझार नांवाचा जमीनदारांचा वर्ग आहे. हा प्रबल वर्ग असल्याकारणाने यांच्यापासून रयतीचे संरक्षण करण्याकरिता विशेष नियम करण्यात आले आहेत. मालगुझारला आपल्या कुळाला काढून टाकण्याचे असल्यास त्याला कोर्टाची परवानगी घेऊन कोर्टाच्या हुकमाने तसे करता येते. सारा सेटलमेंट ऑफिसरकडून मिळविलेला जातो व त्यामुळे मालगुझारला घाटेल त्यावेळी सारावाढ करता येत नाही. या कायद्यान्वये कुळ्याचे 'रास कुळें' व 'साधी कुळें' असे दोन वर्ग करण्यात आले आहेत. रास कुळाला केव्हाहि काढून टाकण्याचा मालगुझारला अधिकार नाही. प्रामुख्येने माडी वंशजादारांला जी जमीन कुळाला मिळते त्याचाहि या कायद्यामध्ये उल्लेख करण्यात आला आहे.

पंजाब—पंजाबमध्ये १८८७ चा १६ वा कायदा प्रचारात आणून त्या कायद्यान्वये पंजाबमध्ये कुळ्याचे तीन प्रकार पाडण्यात आले आहेत. (१) सारा अंगर चाबरी यांचे कोमतीहि गेड न करणारी कुळे, (२) स्वतंत्र कुळे, व (३) केवळ सरकारी सारा देणारी कुळे. पंजाबमध्ये निरनिराळ्या लोकांच्या रसाच्या बारीबार होत असल्याकारणाने जमीनदारांनी आपल्या जमीनीच्या संरक्षणापै आपल्या कुळांची मदत घ्यावी असे व त्यामुळे कुळे जमीनदारांनी सारा देत नसत. ब्रिटिशांनी राज्य स्थापन झाल्यानंतरहि हाच प्रकार चालू होता. कुळे सार

मरकाराला ठरीव सारा देत व त्यांतून सरकार जमीनदाराला काही रकम देत असे.

मद्रास—मद्रासमध्ये जमीनदारांनी कुळाला लेखी पद्या लिहून देश्याची बहिषाट आहे. तो पद्या कुळाने स्वीकारल्याशिवाय, त्याच्यावर खंडावट द्या करता येत नाही. पद्यांमध्ये जे करार असतात ते कुळाला बंधनकारक होतात. खंडाचा उल्लेख पद्यांत नसेल तर स्थानिक जमीनीच्या दराप्रमाणे खंड आकारण्यात येतो. सारा वाढवावयाचा असल्यास कलेक्टरची संमति घ्यावी लागते. कोर्टाच्या हुकमानांशिवाय कुळाला काढून टाकण्याचा जमीनदाराला अधिकार नाही. कुळाला केव्हाहि सालअखेर जमीन करण्याचे सोडून देश्याचा अधिकार आहे. कुळाने सारा वेळी दिल्या तरी तो जप्ताने, जमीनीचे उत्पन्न विकून अंगर कुळ्याची जंगम मालमत्ता विकून, अथवा कुळ्याचा जमीनीवरील हक्क विकून जमीनदाराला सारा वसूल करून घेता येतो. हे सर्व प्रकर निष्कळ झाल्यास त्याला कोर्टाकडून हाकल लावण्यात येते. फसवेगिरीचा प्रकार दिसल्यास कोर्टाकडून कुळाला तुडंगांत टाकता येते.

मुंबई (१८७९ चा पांचवा कायदा)—रेव्ह्युयु कायद्यात या विषयाचा उद्घापोड करण्यात आला आहे. खातासोती १८८० चा पहिला अँक्ट लागू आहे (खोत पहा). कुळामध्ये व जमीनदारामध्ये जो करार झाला तो उभयतः बंधनकारक आहे. प्रतिवार्षिक माडेपद्धतीमध्ये सालअखेरच्या पूर्वी तीन महिने नोटीस देऊन जमीनदाराला कुळाला काढून टाकता येते. सारावसुलीसाठी कलेक्टरची मदत घेण्याची जमीनदाराला सुभा आहे. [संदर्भ—ग्रंथ.—घेदर पॉवेल—लंडन रेव्ह्युयु इन् ब्रिटिश इंडिया; दांडेकर—लंडन रेव्ह्युयुअर; दाहा—लंडन रेव्ह्युयुअर; ओगळेकर—लंडन रेव्ह्युयु कोड; कडनीस—लंडन रेव्ह्युयुअर.]

रोमन कायदाः—जमीनदार व कुळें यांच्यामधील संबंध जमीन भाट्याने देणे व घेणे या कारणांमुळे उपस्थित झाला. जमीनदार व कुळें यांच्यामधील संबंध दोन प्रकारांनी येत असे. जमीनदार आपल्या कुळाला चिरकालीक भाडे-विडीने जमीन करावयास देत असे अंगर काही वेळां कुळ्याच्या हजेप्रमाणे घाटेल तितके दिवस जमीन करण्याच्या अंगर सोडण्याच्या करारावर जमीन देत असे. पहिल्या पद्धतीला पॉपट्युसित व दुसरीला प्रिकेरियम हे नांव असे.

इंग्लिश कायदाः—इंग्लंड, स्टारलंड व आयर्लंड या तिन्ही देशांत राहणारे जमीनीचा मालक असे मानण्यात येते; व जमीनदार हे सरकारचे रयत मानले जातात. पण सरकार व जमीनदार यांच्यामधील संबंध कसा असतो हे या लेखांत दाखवावयाचे नाही. जमीनदार व त्याची कुळे यांचा संबंध इंग्लंडमध्ये कदा प्रकारचा आणतो हे या लेखात विवेचन करावयाचे आहे.

इंग्लंडमध्ये जमीनदार व कुळें यांचा संबंध कौल अगर कौलाचा प्रकार, प्रतिपे, पेचन, मुपरायारी इत्यादि प्रकारांनी येत असे. जमीन, इमारती, इत्यादि स्थावर अंगम मालमत्ता अगर जमीनीचे अथवा जमीन मालमत्तेचे हक्क देखील माझ्याने देता येतात. कोणाहि व्यक्तीला भाड्याने एखादी वस्तु देणे अगर घेणे या गोष्टीला मोकळीक आहे. पण याचा कायद्याने काही अपवाद सांगितले आहेत. अशाचाला भाड्याने एखादी वस्तु देता अगर घेता येते; पण तो करार पाळणे अगर न पाळणे त्याच्या मर्जीवर अवलंबून असते. १८७७ च्या सेटल्ट एस्टेट्स अॅक्ट व १८८२ च्या सेटल्टमेंट्स अॅक्टने जमीनानी मालमत्ता भाड्याने देण्याच्या बाबतीत पुष्कळ हक्क दिले आहेत; योग्य मन:स्थितीत नसलेल्या मायबला करार करण्याच्या स्थितीत तो जर असेल तर मालमत्ता भाड्याने देण्याला अगर घेण्याला पूर्ण सुवात आहे. वेळ्या याचकाच्या मताने, मजिस्ट्रेटाने मालमत्ता घेण्याला अगर देण्याला कायद्याने परवानगी दिली आहे. विवाहित स्त्रीला तिचा स्वतंत्र मालमत्ता नवऱ्याच्या परवानगीशिवाय भाड्याने देता येत. इतर बाबतीत मात्र नवऱ्याची संमति घ्यावी लागते. पण १८७७ च्या नॅचरलाइझेशनच्या कायद्याप्रमाणे ही उभोच भरून काढण्यात आली आहे. गुन्हेगारांची मालमत्ता गुन्हेगार शिक्षा भोगित असताना, त्याच्या शिंद्यांची व्यवस्था पाहण्याच्या मागणीच्या ताब्यात असते व ती भाड्याने देण्याची सवलत त्याच्या व्यवस्थापनाला दिलेली आहे. स्थितिनिर्णयितोच्चारण्या संस्थाना अगर इतर खासगी संस्थांनाहि करारपत्राने मालमत्ता भाड्याने देण्यापेक्षा पूर्ण अधिकार आहे.

जमीनीमर्चे एखाद्या मालमत्ता जितका हक्क असेल तेवढ्या हक्काची त्याला वाटेल त्या तऱ्हेने व्यवस्था करता येते. एखाद्या कुळाने जमीनदाराकडून चार वर्षांच्या कराराने जमीन घेतली असेल तर चार वर्षांपर्यंत त्याचा हक्क एखाद्या, जमीनदाराच्या हवाला याच न देईल अशा तऱ्हेने हुसत्याला देता येतो. पण या दुसऱ्या कुळाला अभिनदार संमति देईल तर हें दुसरे कुळ जमीनदाराला नवाचदार राहते व चार वर्षांच्या अवधीत जमीनदाराचा या अभिनोवरील हक्क विस्तृत होईल तर त्याचा कायदा हुसत्या कुळाला मिळतो. ज्या जमीनदाराची अगर कुळानी भाड्याने दिलेल्या अगर घेतलेल्या जमीनीत मर्यादित सत्ता असेल त्यांच्याकडल सेटल्टमेंट अॅक्टने स्वतंत्र नियम केले आहेत.

मजिस्ट्रेट करणारे दोघेहि हक्क कायद्याने लायच असले पाहिजेत. भाड्याने देण्याला फेवट संमति असून उपयोगी नाही तर प्रत्यक्ष करार झाला पाहिजे. मजिस्ट्रेटच्या वस्तुवर देण्याचा वस्तुतः हाता असला पाहिजे. करारनाम्याने देण्याच्या संमतिदरम्यान स्पष्ट शब्द असेल पाहिजेत. त्यात मुदतीचा व अर्द्याचा अर्धादिग्य उल्लेख पाहिजे. करारपत्र नसेल तर कुळाला वर्षभर त्या जमीनीचा योग

पेणाचा अधिकार आहे. कोमनलॉप्रमाणे तोंडी कराराला देखील मोकळीक आहे. पण स्टॅट्यूट ऑफ मॉर्टगॅजच्या कायद्यान्वये तीन वर्षांच्याद्वारे अधिक वर्षांचा काळ असले तर खेरी करारनामा करण्यात आला पाहिजे व त्याच्यावर दोन्ही पक्षांच्या सद्या असल्या पाहिजेत. दोन्ही पक्षांच्या सुमोस्तपानी अशा सद्या केल्या तरी चालते.

या भाडेपद्धतीचे एकदर सहा प्रकार आहेत. (१) कुळ्याच्या हयातीपर्यंतच्या मुदतीची भाडेपद्धति याला करारनामा अवश्य आहे. जमीनदाराला आपल्या अगर वारसाच्या हयातीपर्यंत जमीन भाड्याने देता येत व कुळाला आपल्या अगर वारसाच्या जीवमानापर्यंत भाड्याने जमीन घेता येते. या पद्धतीने जमीन करण्याच्या कुळाला कायद्याने विशेष हक्क दिले आहेत. या प्रकारच्या कुळाला सर्व जमीन अगर काही भाग, दुसऱ्याला भाड्याने देता येतो. व इमारत तर १९ वर्षांच्या कराराने हुसत्याला देता येते. याचा १० वर्षांच्या कराराने देता येतात. इतर बाबतीत १९ वर्षांपर्यंत हुसत्याला भाड्याने देण्याचा हक्क त्याला मिळतो. (२) विशिष्ट मुदतपदी भाडेपद्धती—या प्रकारात कुळाने जमीनीचा किती काळपर्यंत उपयोगी प्यावयाचा याची निश्चित कालमर्यादा ठरलेली असते व दोन्ही मुदत संपताच कुळाला त्या जमीनीवर काही हक्क ठरत नाही. (३) प्रतिवार्षिक भाडेपद्धती—या प्रकारात कुळाला जमीनीवर एक वर्षांपर्यंत त्याचा असतो. कालमर्यादा करारपत्रात नसेल तर कायद्याने काळाची मर्यादा एक वर्षांपर्यंत समजली जाते. जमीनदाराने सहा महिने अगाऊ कुळाला नोटीस दिली पाहिजे. (४) मासिक अगर वर्षावर्षी कमी कालाची भाडेपद्धती—यात पाक्षिक, शास्त्रादिक, वैद्यकीक, पशुमासिक भाडेपद्धतीचा समावेश होतो. भाडवड्याची कालमर्यादा असल्यात माळकाने एक आठवडा अगोदर भाडेकुळाला नोटीस दिली पाहिजे. (५) उभयेच्छाणाशी भाडेपद्धती—या प्रकारात उभयेच्छाणा राजीछर्पाने कुळाला हक्क नाहीसा होतो. या पद्धतीत नोटीस घेवी नसून लागत नाही. माळकाने कुळाला न कळत आपला हक्क हुसत्याला विकून तरी चालतो व अशा स्थितीत कुळाला त्या वस्तुवरील हक्क आपोआपच नाहीसा होतो (६) या पद्धतीत कुळाने काळमर्यादेच्या नंतर जर वस्तुचा उपयोग वेगळ्या चालू ठेवले तर माळकाला त्याला काढून टाकण्याचा अधिकार आहे. अगर कुळालाच भाड्याच्या मुदतीने रकम पेण्यावाही त्याला हक्क आहे. 'लिट्ल अँड रेंट अॅक्ट' (१८३७) व 'लँडलॉर्ड अँड टेनंट अॅक्ट' (१९१०) कायद्यांनी ही सवलत माळकाला दिली आहे. माळकाने कुळाला वस्तुवरील हक्क सोडून देण्याची अगोदर नोटीस मान दिली पाहिजे; तर व ज्ञाप्यास माळकाची परतेच्या उपयोगाला गरिब संमति आहे एहात धरण्यात येऊन दुपट रकम

वसूल करण्याचा त्याचा अधिकार नष्ट होतो व ती एक प्रकारें उभयपक्षांनांशि भाडेपद्धति होते.

भाडेविशेषीः—भाडेविशेषीत खालील गोष्टींचा समावेश होतो. (१) उभयपक्षांची नांवें २ त्यांचे हक्क, (३) त्यांची आवश्यक माहिती, (४) भाडेवस्तूचे संपूर्ण वर्णन, (५) कालमर्यादा (६) इतर अटी. १८८१ 'कन्व्हेंट्सिफर ऑक्टान' नवीनीबरोबरच जमीनीबरोल इमारती, जमिनीबरोल ईमॅट्रसराखे (वाहि-याटीचे) विशिष्ट योगे, इत्यादीबरोल तद्विषय निदेश नसेल तर कुलवा ताबा रहातो. जमीनीत खाणी असतील तर त्या खणण्याचा हक्क कुळाला प्राप्त होतो. खाणीचा हक्क मालकाने राखून ठेवल्यास, जमीनीला कोणत्याहि प्रकारें धक्का न पोहोचतां खाणी खणण्याचा अधिकार मालकाला आहे.

करारपत्रः—करारपत्रांतील करारांचे चार प्रकार आहेत. (१) गभित करार-काही करार असे असतात की त्यांचा स्पष्ट निदेश नसला तरी दोन्ही पक्षांला कायद्यानें तें पंचन-कारक असतात. उदाहरणार्थ कुळानें अगर भाडेकऱ्यानें भाडेवस्तू घुरीक्षित तऱ्हेनें वापरली पाहिजे. याचा स्पष्ट निदेश करारपत्रांत नसला तरी हें कुळावर पंचन असतें. (२) व्यावहारिक करार-या करारांत सरकाराला कर देणें, वेळे-वर मालकाला भाडें देणें इत्यादि गोष्टींचा समावेश होतो. (३) वस्तुसहगामी करार-या करारांत वस्तूची निगा राखणें, कुत्सी करणें, इत्यादींचा समावेश होता. तो करार मालकाचे अगर कुळाचे हक्क ज्याच्याकडे खोदीनें अगर गहाणानें येतात त्यांनां पंचनकारक होतो. (४) प्रति-बंधक करार-यात, मालकाच्या संमतीवांचून दुसऱ्याला वस्तू वापरण्यास न देणें, जमीनीवर एसादा घंदा न उभारणें इत्यादि करार येतात. याशिवाय इतर अनवश्यक अटीहि करारपत्रांत घालण्याचा प्रभाव आहे. उदाहरणार्थ फर देणें, भाडे देणें, कोणाचा जल्लेख करणें इत्यादि.

मालक व कुळ भाडेकरा यांचे हक्क व कर्तव्यः—मालक व भाडेकरा यांचे हक्क व कर्तव्य मुख्यतः करारानुसारचून ठरवावयाचे असतात. मालकाचे हक्क येणेंप्रमाणें—कुळ ज्योग्य वर्तन करील, भाडें वेळेवर न देईल, भोग्य वस्तूची चांगली निगा राखणार नाही तर त्याला काढून टाकण्याचा मालकाला हक्क आहे. भोग्य वस्तूच्या संरक्षणासाठीं तिचा विमा उतरण्यास कुळाचा भाग पाडणें, व तसें न करील तर त्याला हाकलून लावणें हाहि मालकाचा हक्क आहे. भाडे-कऱ्याचे हक्क—मालकाचा वस्तुवर ताबा नसेल तर तो ताबा त्यास मिळवण्यास भाग पाडणें, व भोग्य वस्तूचा पूर्ण उप-भोग घेणें, इत्यादि भाडेकराचे हक्क आहेत.

मालक अगर कुळ या दोघांनां हि आपापले हक्क पर-स्परांच्या अनुमतीनें अगर संमतीवांचून दुसऱ्याला विकतां येतात, अगर देतां येतात. कांही वेळां कायद्यानेंच ते दुस-याकडे जातात. मालकानें आपला हक्क दुसऱ्याला दिला तर तो नवीन मनुष्य मालक बनतो व कुळानें त्याच्याकडे भाडें

दिलें पाहिजे. तीच गोष्ट कुळाच्या बाबतीतहि लागू पडते. दुसऱ्याला हक्क देताना तसे दिल्याबद्दल करारपत्र करण्यांत आलें पाहिजे. जेव्हां नवीन मनुष्याला मालकाचे हक्क मिळ-तात व त्यालाकुळ संमति देतो तेव्हां त्या प्रकाराला 'अॅटोर्न-मेंट' अधिकारपत्रदान असे म्हणतात. कुळानें दुसऱ्या कुळाला आपली भोग्य वस्तुबरोल हक्क दिला व हा गोष्ट मालकाला टाकून नसेल तर मूळ रयत मालकाला जबाबदार रहातो पण मालकाला जर ती गोष्ट माहित असेल तर कायद्यानें या दुसऱ्या रयतेशां मालकाच्या मालकीचे नातें प्रस्थापित होत व या दुसऱ्या रयतानें करारपत्रांतील कांही अटी न पाळल्यास त्या पाळण्यास भाग पाडण्याची सक्ति मालकाला त्याच्यावर करता येते. कुळ दिवाळखोर बनल्यास त्याचे हक्क व हितसंबंध त्याच्या व्यवस्थापकाकडे कायद्यानें येतात व (२) या प्रकारच्या भाडेपट्ट्यान्वयें मालकाला आपला इमारत ११ वर्षांच्या अगर १॥ वर्षांच्या करारानें भाडेकर्याला देण्याचा हक्क आहे. या अवधीत भाडेकरा हा वस्तुतः मालकच होतो. फक्त तेवढी मुदत संपल्यानंतर त्याचा हक्क नष्ट होतो एवढाच काय तो फरक.

आयरीश कायदाः—पूर्वी आयर्लंडमधील जमीनदार व कुळ यांचा कायदा ईंग्लंडमधील कायद्यासारखाच होता. पण अलीकडे त्या कायद्यांत पुष्कळ फरक करण्यांत आलेले आहेत. अस्ट्रलमन्ये अशी चाल आहे की, एखाद्या मालकानें कुळाला जमीन भाड्यानें दिली तर कुळाच्या शाब्दांत जितके दिवस जमीन असेल, व त्या जमीनीवर त्याचे जेवढे हितसंबंध असतील तेवढे हितसंबंध तेवढ्या मुदतीपर्यंत त्याला दुसऱ्याला विकत देतां येतात ही पद्धति १८७० च्या लॅंड ऑक्टानें मान्य करण्यांत आली.

युनैटेड स्टेट्सः—या राष्ट्रांतील कायदा ईंग्लंडमधील कायद्याप्रमाणेंच आहे.

फ्रान्सः—फ्रेंच कायद्यान्वयें जमीनदार व कुळ यांच्यासंबंधाचे दोन भाग पडले आहेत. (१) बेल अ लॉयॅर-पर-भाडेपट्टा (२) बेल अ फार्म-जमीनीचा भाडेपट्टा. या दोन्ही प्रकारांत लेखी करारनाम्याची आवश्यकता नाही. तोंडी करारनामा झाला असेल व तो एका पक्षानें मान्य केला नाही तर शाहांदाराच्या साहाय्यानें तो करारनामा सिद्ध करता येत नाही. भोग्य वस्तुबरोल हक्क नष्ट झाल्याची नोंदीस, विशिष्ट ठिकाणीं वा विशिष्ट रुढी असेल त्या रुढीला अनुसरून देण्याची बहिवाद आहे. करारनाम्यांत जर तद्विषय अट घातली नसेल तर कुळाला आपला हक्क दुसऱ्याला देतां येतो. भाड्यानें जमीन देण्या-संबंधीचे नियम जवळ जवळ ईंग्लंडप्रमाणेंच यथोद्दि आहेत. जमीनीचे उत्पन्न अर्धे अर्धे वाटून देण्याचा करार मालक व कुळ यांच्यामध्यें झाला असेल तर मालकाच्या संमतीवांचून कुळाला आपला हक्क दुसऱ्याला देतां येतो. जमीनीसंबंधी कांही मानगडीचे प्रश्न उपस्थित झाल्यास कुळानें मालकाला

तसें कुळविले पाहिजे. अपपात झाला तरी वस्तुची भरपाई कुळांने करून दिली पाहिजे. गुराडोरांच्या बाबतीत येथे कांही विशिष्ट नियम प्रचारांत आहेत. जमीनीची मशागत करण्याकरिता असेल अगर दुसऱ्या कांही कारणाकरिता मालगाने कुळाला आपली गुराडोरे दिली असतील तर कुळानें निम्मी सुकसान अगर निम्मा फायदा सोपवा पाहिजे. या प्रकारात सिपल चेटेल असे नांव आहे. चेटेल फाय मोएदी या प्रकारांत मालकांने व कुळानें निम्मी निम्मी गुरे शायबाची असा नियम आहे.

फ्रेंच कायद्याचे अनुकरण, बेल्जम, इटली, स्पेन, पोर्तुगेल हॉलंड या राष्ट्रांनी थोड्या फार फरकांने केले आहे. त्याच-प्रमाणे ब्रिटिशांच्या वसाहतींत, ईंग्लिश कायदा व तद्देशीय कायदा भेद्य करून हल्लीचा कायदा करण्यांत आला आहे.

[स ड् अँ ड् पः—हेमिल्टन लॉन्गस्टेडहोल्म, थिंउन व चेरी-कन्व्हेंशन्स अँड सेटलर्स लँड अँक्वेट (१९०५); फोआ-ऑन लँडलॉर्ड लँड टेनेंट (१९०४); सुडफॉल-ऑन लँडलॉर्ड अँड टेनेंट (लंडन १९०५). स्कॉट्स लॉ-इंटर-ऑन लँडलॉर्ड अँड टेनेंट (एडिंबरो १८७९); रॉकिन्-ऑन लँड ओनरशिप (एडिंबरो १८८१). आयरिश लॉ-किल, हेमिल्टन व लॉंगफे-आयरिश लँड अँक्वेट ऑफ १९०१ अँड १९०४ (डब्लिन १९०४). अमेरिकन लॉ-लँड अँक्वेट-राइट्स, रेमेडोस लायालियेयान ऑफ लँड-लॉर्ड अँड टेनेंट (न्यू यॉर्क १९००). फॉरिन अँड कलोनियल लॉन्ग-फॉल-लँड हॉलिटिंग अँड दी रीअॅक्शन ऑफ लँड लॉर्ड अँड टेनेंट इन व्हेरियस कंट्रीज (१९०१).]

जमीनमहसुल—(लँड-रेव्ह्यू) नाचा अर्थ जमिनी-पातून कराच्या रुपाने राजाला होणारे उत्पन्न. प्राचीन, किंवा मागसलेल्या देशांत जमीनवाच होव राजाच्या उत्पन्नाची मुख्य बाब असते. जमीनीवरचा कर हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळी म्हणजे श्रावर्गी मनुच्या काळी लागून दिलेला एक दशांश असे. परंतु हा नियम पुढे बदलला; आणि एक पञ्चाश कायम झाला. भारताकाळांत व पुढे स्मृतिकाळांत हें प्रमाण कायम राहिलेले दिसते. महामारसांत याबद्दलची उल्लेख आहे तोः—

आदर्शतं बलि चापि प्रजाभ्यः कुरुवंद्वन ।

व पद्मागमनि प्रातस्तासमेवाविमुस्ये ॥

(शांतिपर्व अ. ६९)

धर्मापरांत नारदानें असेंच सांगितलें आहे. शेतांत चान्य उत्पन्न होईल त्याच्यापैकी एक पक्षांत भाग आपापपैकी लोकांकडून वसूल करीत मधव, व बाकी धान्याची कीडारें ठिकठिकाणी भरून ठेवलेली असत. जमीनमहसुल धान्याच्या रुपाने देण्याचा प्रघात असल्यामुळे जमीनीची मोगणी करण्याची आवश्यकता पूर्वेकाली बघली तथापि जमीनीचे निरनिराळे तुकडे पाडलेले आून त्यांवर विशिष्ट मागणांचे स्वामित्व निधित झालेले असे. कारण जमीनीचा

कयविक्रय झाल्याच उल्लेख महामारसांत क्रियेक ठिकाणी आलेला आहे. पुढे मनुस्मृतीच्या काळापर्यंत उत्पन्नाचा किती भाग ध्यावा याबद्दल एकमत नव्हतें, कारण मनुस्मृतीत धान्याचाअष्टमांश, एकपक्षांश किंवा एक एक द्वादशांश भाग ध्यावा असे सांगितले आहेः—

पंचाशद्वग आदेशो रक्षा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानामष्टमो भागः पशो द्वारदश एव वा ॥

(मनुस्मृति ७. १३०)

मध्ययुगीन ह्वांदि हिंदु राजे स्मृतिवचने प्रमाण मानून जमीनीच्या उत्पन्नाचा एकपक्षांश कर वसूल करीत असत; व क्वचित्प्रसंगी एकचतुर्थांश घेत असत. तात्पर्य सुसुलमांनी अमलापर्यंत हिंदुस्थानात जमीनमहसुलाबद्दलची गोष्टी स्पष्ट दिसतात. रया (१) जमीनीच्या उत्पन्नाचा एकपक्षांश इतका कर राजा घेत असे; (२) हा कर नाण्यांत नसून धान्यात असे; आणि (३) कर जमीनीच्या विभाएकादि क्षेत्रकजवर आकारलेला नसून दरतालाच्या प्रत्यक्ष उत्पन्नाचा एकपक्षांश असे. म्हणजे उत्पन्नाच्या कमगास्तपणानें कमजास्त होत असे.

महाराष्ट्रातील जमीनमहसुलाची सगळ्यांत जुनी पद्धति अनेगुंदी ऊर्फ विजयानगर राजांची होय. ही पद्धति १६ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत चालू होती. त्यानंतर विजापूरच्या आदिलशाही राजघराण्याची ' चाळी ' पद्धति इ. स. १५५२ पासून सुरू झाली. त्यानंतर शिवाजीची पद्धत प्रचारांत आली. पेशव्यांहि हीच शिवाजीच्या वेळची पद्धत थोड्या फरकांने अमलांत होती. कधी कधी विजापूरच्या चाळी पद्धतीचा अवलंब करण्यांत येई. पेशवाईअखेर मध्य्याची रीत अमलांत आली

अनेगुंदी ऊर्फ विजयानगरचा राजा वृणराय यानें जमीनीची मोजणी केली. हिला राय-रेखा ऊर्फ हुलमार असें म्हणतात. या हुलमार मोजणीच्याच आधारावर आदिलशाहीने आपली पद्धत बसविली. तिला ' रकम-चेरीन ' असें नांव आहे. ' राय रेखा ' मोजणीत फक्त जिराईत जमीनीचीच पाहणी झाली होती असें दिसते. कारण पश्चिमेकडील मलनाड परगण्यांत चांगईत जमीन असे. तिची मापे गिरनिराळी असत व त्या मापाची नावींदे गिराळी असत. ' सलनाड ' मधील भागाईत जमिनीस लागू केलेल्या पद्धतीस ' विजावरी ' म्हणत असत. जमीन पेरण्यास लागणारे धों (बीज) रंडी किंवा बुडवांनी मोजून इतक्या (रंडी) ची जमीन असें म्हणत. एका वर्षी राख्यावरच्या धान्यातून गांवच्या अधिकाऱ्याची फी काढ-व्यावरिंदे बाकीच्यापैकी निम्मा हिस्सा ताऱ्याकरिता सरकारास व निम्मा मालकास मिळत असे व हाच वार्षिक सारा समजला जात असे. ही पद्धति जिराईत जमिनीसहि कोठे कोठे लागू करीत. ही पद्धति अनेगुंदी अमलांत चालू होती. राय-रेखा मोजणीत एकच प्रमाण ७ फूट

१॥ ह्वांचें असून, अशी वीस मापे म्हणजे एक विघा व असे ३६ विघे म्हणजे एक राय रेखा 'मार.' अनेगुंदी अमलांत विद्वलपंत नांवाच्या सरकारी मोजणीदारांनं काढ्या जमिनी-करितां 'विद्वलपंती मार' नांवाचें १०॥ फुटी माप मुरू केलें, पण त्याचा सार्वत्रिक प्रचार झाला नाही. पट्टा, गुली, चिंगर, अशीं फार प्राचीन मापेहि आढळून येतात. बागईत जमिनीस 'स्पळ' अगर 'घळ' (म्हणजे विविक्षित झाडांनी व्यापलेली जागा) हे माप लागूं होतें. त्रिाईत जमिनीस अगदीं जुन्या काळी 'कोलवेम' उर्फ 'हुन कोलवेम' असेंहि एक माप लागूं केलेलें आढळतें. साऱ्याचे ४ रुपये म्हणजे एक 'हुन' ज्या जमिनींतून निघतील तितकी जमीन. हा या 'कोलवेम' मापाचा एक समजावा.

आदिलशाहींत वरील मापे चालू होतील असें दिसतें. ज्या ठिकाणी इतर कोणतीहि पद्धति चालू नव्हती त्या ठिकाणी औरंग औरस १२० विघ्यांचें 'चावर' माप लागूं होतें. या सर्व मापांत जमिनीच्या सरसनीरस मानानें जमिनीचें क्षेत्रफळ कमी वास्तव असे. तुकुमरेसी (म्हणजे यियांचा हिंदोब), व गडदा (हंगामाच्या वेळच्या उत्पन्नाच्या हिंदोब) असे दोन प्रकारचे हिंदोब असत. रायडलचे कागद अशीच उपलब्ध होतात. आदिलशाहींत जमिनीवर सारा जर सारल्यामुळे तो सुधारण्यांत येऊन इ.स.१५६९ मध्ये त्यास 'तनखा' असें नांव प्राप्त झालें. हा पूर्वच्या रकमेपेक्षां वराच कमी होता.

पुढें मोगलांच्या अमलांत या 'तनखा' सान्यावर जो वाढवा घेत त्यास 'इशफतौछिर' असें नांव होतें. म्हणून तनखा व तौफिर यांची बेरीज ही मोगली अंमलांतील 'कमाल बेरीज' म्हणजे सरकारने घेतलेला पूर्ण सारा दाखवी. ही कमाल-बेरीज कधीहि दमूल मात्र करीत नसत. आफत (नुकसान ज्या सदराखाली नुकसान दाखवून शिल्लक तेवढी वसूल करीत. या सर्व जमीनधारण करण्याच्या रीती 'बाळी' पद्धतीवर होत्या हे मागे सांगितलेंच आहे.

मराठ्यांनी ही पद्धति पूर्णत्वास नेली. या पद्धतींत गांवांतील सर्व कामे गांवांतील प्रमुख लोक करीत व सरकारी अधिकाऱ्यांपरीवरचें कामकाज करीत. सरकारी सारा वसवियोजनेच्या गांवांतील सर्व जमिनी हिंदोबांत 'ऐनाती' (प्रमाण सारा) या सदराखाली दर्शविण्यांत येऊन, त्यांचे (१) बाळी, (२) कटगुत, (३) मक्ता उर्फ खंडमक्ता, (४) दोसुल उर्फ कौल, व (५) पैकारी असे पांच प्रकार असत. गांवांतील अगदीं नजीकच्या, व अतिशय सुपीक जमीनी 'बाळी' जातीच्या समजाव्या, 'कटगुत' जमीनीवर 'ऐनाती' पेक्षां थोडा जास्त सारा असे; 'मक्ता' जमीनीवरील सारा कधीहि वाढवावयाचा नसे; व 'कौल' जमीन बाह्यत शाल्यावर अनुकूल स्थितींत तिच्यावर फक्त 'ऐनाती' घेत असत. 'पैकारी' जमीनी उपन्या लोकांच्या ताब्यांत असत. गांवांतील प्रमुख लोकांच्या

ताब्यांत 'बाळी' जमिनी असल्यामुळे त्यांस 'बाळीदार' अशी संज्ञा होती. यांपैक सरकारी सारा उरतेवेळीं 'ऐनाती' पेक्षां कांहीं जास्त सारा 'पट्टी' या नांवानें फक्त 'बाळीदार' देत व आपणांस वाटून घेत. गांवचा सर्व वसूल जमा-करण्याची जबाबदारी 'बाळीदारा' वर असे. म्हणून वरील जबाबदारी पार पाडण्यास एखादा बाळीदार असमर्थ झाल्यास त्यानकडून 'कटगुत' किंवा 'मक्ता' सारा वसूल करीत, व नव्या एखाद्या इसमास बाळीदार करीत. बाळीदारांवर बहुतांशी जबाबदारी असे; पण गांवांत व सरकारीत त्यांचा मान वराच असल्यामुळे बाळीदार होण्याची महत्त्वाकांक्षा प्रत्येकास उत्पन्न होई. बाळीदारांनाच फक्त पद जमीन, लागवडींत आणतां येत असे व पैकारी कुळें त्यांनाच फक्त घेां येत असत. इतर लोकांना फक्त 'हरळी' आणि 'इस्तावा' कौल मिळत.

याकरितां बाळी ही संज्ञा जमिनीला लावण्यापेक्षां व्यक्तीस लावणें बरें. बाळीदारांच्या जमिनीपैकी कांहीं जमिनी बाळी व कांहीं कटगुत, मक्ता आणि कौल स्वरूपाच्या असत. म्हणून बाळी जमीन कोणती हें सांगणें कधी कधी अवघड नाई.

'पट्टी' आरंभी कमी जास्त होत असे, पण कालांतरानें ही कायमची होऊन तिला 'मामुल' हें नांव प्राप्त झालें. पुढच्या काळांत या पट्टीपेक्षांहि जो जास्त सारा घेत त्यास 'आरती पट्टी' असें नांव असे. पण या आरती पट्टीच्या हिंदोबांत उल्लेख नसे.

कृष्या व भीमा या नद्यांच्या दरम्यान जे जिल्हे आहेत तेथें पाटील व त्यांचे भाऊबंद हेच काय ते बहुधा बाळीदार असत. हे 'मुडी' देत नसत. पण त्यानकडे 'सर्व इनाम' किंवा 'मिरासी' जमीनी बिनसाल्यानें असत. यांपैकी कोणावर जर आपली कांहीं बाळी जमीन सोडण्याचा प्रसंग आला तर त्या मानानें त्यास सर्व इनाम (मुपत) जमीन ही शेजाऱ्यां लागे.

कनोडकांतील मिरासदार हे आतां बाळीदारांचें जे वर्णन प्रथम केले आहे त्यांसारखे आहेत. पण भिमयडोचे इंदो व मुदेविहाळ हे जे जिल्हे आहेत तेथील बाळीदारी गुजराथीत 'भायीदार' स्वरूपाची कांहींशी आहे. बलारी व कडाणा येथें या 'बाळी' पद्धतीसारखी पद्धत 'अपन' या नांवानें पूर्वी चालू होती व आतां निजामशाहींतील तेलगू मार्गांत ती अजूनहि बहुधा चालू असली.

गांवांतील सर्व कामकाज गांवांतील प्रमुख लोकांनी एकवटून करावयाचें अशी जी दिवस्थानांत सर्व साधारण पद्धति एके काळी होती तिचा अवशेष या जमीन धारण करणाऱ्याच्या पद्धती बहुधा असल्या.

(इ. जे. मर्चल सर वास्टर इलियट यांच्या लेखावरून, पु. १५ वा २६० ते २७२.)

मुसुलमानांनी अमल — मुसुलमानांनी अमलात जमीनीची मोजणी करून व तिची प्रतवार करून मग प्रत्येक (प्रकारच्या) प्रतीच्या जमीनीवर कमजास्त कर घेत असत. यहुधा जमीनाने चार प्रकार केलेले होते. त्यांच अथळ (पहिला, थेंप), दुय्यम (दुसरा), हीम (तिसरा) व चाहदम (चौथा किंवा कनिष्ठ) अशी नावे होती. मोजणाचे माप प्रथम प्रथम यादस्ताच्या हाताच्या लंगीइतका गज असे पुढे दोरी उपयोगात आली. विधा, चाहुर (१२० विव्याचा) ही प्रमाणे ठरली गेली. वरील चार जातींच्या जमीनीवर १ पासून २ पर्यंत सारा बसविला जाई. तोडरमल मलिकअंबर, इमादिम लोदी, अझाउद्दीन यिलमी, शेरशाहा, फिरोज तुघलक यादोनरसू, दादाजी कोंडदेव वगैरे पुरुषांनी पुन्हा पुन्हा ही जमीनमोजणी केली आहे. सारा यहुतेक नक पैशाच्या रूपानेच वसूल होई. धान्यरुपात क्वचित् करीत साराबसुलीचे काम गांवच्या पाटीलकुळण्यांकडे व तालुक्याच्या देशमुखदेगणांच्याकडे असे व त्याबद्दल त्यांना मानपानाने काही इकब व इनाम जमिनी दिलेल्या असत. खुली मुसुलमान रागे सारा कमजास्ती बाबतीत ठाणे, साष्टी, वसई प्रांतात अकराव्या शतकात जमानमहसुलाची पद्धति (विब राजाच्या वेळी) पुढालप्रमाणे होती. सरकारसारा देताना त्याबरोबरच धर्म व दालोत्तर या बाबी दान्या लागत धर्माची रक्कम सरकारधान्याच्या २ ते ३ असे व ती गादात येणाऱ्या तडोतावरी साधुसत्तांच्या कामी लागे. शिलोत्तराची रक्कम सान्याच्या २ असे. कोंकणात समुद्रकाठच्या गावी खाजगात सावलेले पाणी बाहेर काढण्यास दगडाचे बांध घालावे लागतात. या कामास शिलोत्तर म्हणत (या बांधाला दरबाम असे व त्यातून पाणी आत घेत आग बाहेर धोडात) हे काम करणारा तो शिलोत्तरा अथवा शिलोत्री पाटील हा सरकारचा कामगार असल्याने त्याला नेमणूक द्यावी लागे. ती याप्रमाणे परमारे शेतकऱ्याकडून वसूल करीत एकदरात सर्व बाबी धरून एकदर उपभोक्तेस १ आस्त रक्कम सरकारदेणे नव्हते. सन १३३२ च्या सुमारास नागरसाच्या वेळी भागदबुरी या त्याच्या प्रधानाने जमीनीची (उत्तर कोंकणात) मोजणी केली होती. ती सारा हाताच्या काठीने केली. अशा बारा वाऱ्यांचा एक विधा होई व १०८ विव्याचा एक चारर असे दर विव्यास दोन करे (धान्य) सारा द्यावा लागे.

दादाजी कोंडदेवाने सारापद्धति यहुतेक मलिकअंबराचेच उचलली होती. दरसाल पिकाच्या मानाने वसूल घेण्याचा रीत पाडली. सार्पाक जमीना पुष्कळ वर्षेपर्यंत प्रजेस सान्याशिवायच लागवडीत दिल्या. त्याचा परिणाम जेथे पूर्वी रान होते तेथे १० वर्षात उत्तम बागाहीत तयार झाल्या. साह्याबाबरा (आवे, विंचा डाळिप वगैरे) लावल्यास १० साडात १ झाड लावणाऱ्यास इनाम मिळे. बाकीच्या ९

झाडांत सरकारची ३ झाडे व लागवडवाऱ्यांची ६ झाडे असत. मलिकअंबरने उत्तरेकडील तोडरमल्लाचीच रीत दक्षिणेंत प्रचारात आणिली. त्या कामी सवाजी आनदराव, हाच चतुर सवाजी चतुर हे आडनाव), शिवाजीपत व सखाराम मोकाशी यांचीही सहाय्य त्याला होती. इनाम्याची चाल साफ बंद करून वसुली काम माझण करून नेमून त्याच्याकडे दिले. कित्येक वर्षांच्या पिकाची सारसरी काढून सरकारदेणे ठरविले. ते पिकाच्या मानाने कमजास्त देण्यास स्वड ठेविली, ते बहुधा नच रावे लागे.

तोडरमल्लाचे गुजराव व बगल या प्रांताची मोजणी व सारापद्धति ठरविली होती. गुजराथेंत साराभरणीच्या त्याच्या रीताला दरदोती म्हणत तोडरमल्लाचेहि मागील १९ वर्षांच्या सारसरीवर धान्याची रक्कम ठरविली होती. जमीनीच्या उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ अशा तीन प्रती केल्या. साधारणत उत्पन्नाचा ३ सरवारसारा ठरविला. शेरशाहाचा घारा यापेक्षा कमी होता. तोडरमल्लाचा सारा धान्य अथवा नक्षरुपात घरीत हिंदु व मुसुलमान शेतकऱ्यात ठेवलेला पूर्वीचा भेदभाव तोडरमल्लाने काढून टाकिला. तीन वर्षांत पडीत जमीन लागवडीस आणण्याची एक योजना तयार केली. मात्र तेंत प्रथम प्रथम लोकावर जुलूम झाला. या कामी करोडे नावाचे अधिकारी नेमले जात. प्रत्येकाकडे गैरीन माणणीप्रमाणे २५ हजार व उपस्राची जमीन सोंपवण्यात येई. तीन वर्षांत लागवड करण्याबद्दल करोड्याकडून जमीन घेत, त्यामुळे करोड हे त्यासाठी लोकांना लुबाडून आपल्या हुंडव्या भरीत. सत्कालीन मुसुलमान करोड्याबद्दल असा उल्लेख आढळतो की, लोकावर फार जुलूम होई. सरवारपेक्षात पडोऱ् जमिनी पिकाक जमीन म्हणून अधिकारी दडपून देई, खोटी माणणी करून पाऊण विव्याच्या ठिकाणी एक विधा लिहीत, जमिनदार दर रुपयामागे काही रक्कम शेतकऱ्याकडून वसूल करा, त्यामुळे शेतकरी गुरेडोरे विजावी लागत असल्या लोकांना तोडरमल्लाने जबर शिस्त केल्या.

मराठी अमल — शिवाजीने स्वराज्य स्थापल्यानंतर अशी राज्यकारभारातील प्रत्येक गोष्ट नदीन (पण पूर्वीच्या वळणावर) तयार केला अथवा दुरुस्त केली तशी याहि बाबतीत सुधारणा केली. दोरा हे मोजणाचे माप काढून ठाकून सावळी उपयोगात आणली, पाड हे एकवें प्रमाण ठरविले. पांच हात व पाच मुठी (शिवाजाच्या) याची एक काठा तयार केली. ही चांदीहि मोजणीत उपयोगात आणीत. जमिनीच्या मगदुराप्रमाणे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, वरकस, खारी वगैरे प्रकार पाडून त्याप्रमाणे त्यावर हुलका व मारी दर बसविला होता. देशातील जमोनींचा सारा भारी असे, तर कोंकणातील जमीनींचा हुलका असे. वेरलेच्या धान्याच्या (भात, बरी, नाचणी, तीम, गहू) वगैरे प्रकाराबद्दल सारा कमजास्ती वसूल होई. हुलका पिकावर सारा हुलका असे

शिवाजीने अण्णाभी दत्तो या सचिवाकडून स्वराज्यातील बहुतेक प्रांतांची (जमिनीची) मोजणी करून धारे ठरवून दिले. त्या त्या गांवातील १० वर्षांची धान्याच्या उत्पन्नाची सरासरी काढून व पैचाईती (प्रामसभे) पुढे ती मांडून त्यांची अनुमति मिळाल्यावर मग सान्याचे दर ठरविले व हा मग कायमचा (धाया) राहिला. या प्रकारास अण्णाऔपंताचा धारा असे नाव मराठी रियासतीच्या अखेरपर्यंत होते. सारा धान्यरुपांनीही वसूल (नफा पैसा देण्याची ताकद नसल्यास) गरण्याचा प्रचार शिवाजीने सुरू केला. देशमुख, देशपांडे वगैरेंमधला वर्ग सारावसुलीच्या कामामुळे शिरजोर होतो म्हणून त्यांच्या हातां हा अधिकार मर्यादित ठेवून त्यांवर देखरेख करण्यास आपले पगारी भंमलदार नेमले जमिनीची मोजणी करून ती खाते-दाराच्या नांवावर चढवावयाची व सरकारी सान्याबद्दल कसु-खायत लिहून घेऊन मग जमीन खातेदाराच्या हवाळी करावयाची असा नियम ठरविला. जाईसुद्धे म्हणजे असे आहे की, कोणत्याही मुसलमान राजांमार्फत शिवाजीची धारा-पद्धति प्रत्येक गावसुद्धे व सुलभ असल्याने त्याच्या राज्यात मुसलमानी भंमलापेक्षा जास्त दांतता नांदत होती व सान्याचे उत्पन्नही एकंदरीत वाढले होते. सान्याचे प्रमाण एकपंचमांश (कवचित् दोनपंचमांश अपवा तीनपंचमांश) असे. नवीन लागवडीस कांदी दिवस मात्र गीक असे. एवढेच नव्हे तर हद्दीप्रमाणे तगाईची पद्धतीही त्यावेळी अम-लात असे (मात्र व्याजांचा दर अर्धत हलका, जवळजवळ न.हीच असा असे.). ती ४४४ अथवा ५५५ वर्षांनीही हृदयार्थ वसूल करीत. पेशवाई अखेर अखेर मकर्याने माम-लमी देण्याचा प्रघात पडल्याने सारा बाडविण्यांत वेळ लागला व त्यामुळे शेतकऱ्यांना तो जड होऊ लागला. पेशवाई-माघवरावाच्या वेळी जमीनमोजणी पुनः सुरू झाली. त्यावेळी सान्याच्या हाताचे माप मोजण्याकरिता योग्यवांत आले. धन-वारवाळ्याच्या तळाच्या एका भिनीवर या हाताच्या लंगीची एक राण असे व वाटेत त्या शेतकऱ्याने (गरज पड-ल्यास) त्या मापाना नमुना घेऊन आपले शेत मोजावे व सरकारी अधिकार्याने जास्त मोजणी केली असल्यास घेत पेशव्याकडे तक्रार करावी असा एक दंतकथा आहे (खान-देव गॅझेटियरमार्फत असो उल्लेख आहे). गिराईत व वागा-ईत अथवा पाटणाल असे दोनच दोन प्रकार करून वागा-ईत जमिनीबद्दल कर गिराईत जमिनीपेक्षा जास्त असे. रयांतही हलद, ऊंस, भाजीपाळा, फळफळावळ वगैरे पदा-र्यांच्या पैदाशीच्या वागाईत जमिनीवर वसभरात सारा असे. दुसरा महत्वाचा मुद्दा म्हणजे हद्दीप्रमाणे रिहिसन सेटलमेंट (दर वीस अपवा तीस वर्षांनी पदाणी करून सान्यात वाढ करणे) त्या काळी नव्हती. जुजुमी अधि-कारी कमशात कर एसाया वेळी पेत; परंतु ठराविक मुदतीने शेताचा सारा पाडविण्याचा मुंगा रयाच्यामार्फत लागला नव्हता.

त्यामुळे प्रजेला बरेच सुल मिळे. शिवाजीपानून पेशवाई-अखेर बहुधा होच पद्धति अंमलात होती. पेशवाईअखेर (व मध्यंतरी कांदी काळ) मकर्याची मामलतदारपद्धति पड-ल्याने रयतेला थोडासा फास होई हे वर सांगितलेच आहे. मराठी राज्यांत गरीब शेतकऱ्यास इस्तीवापद्धतीने जमीन लागवडीस देत. हा सारा दर वर्षी थोडोथोडा वाढवून पांच ते सात वर्षांपर्यंत सान्या (ठराविक) रकमेवर आणून ठेवात. त्यामुळे शेतकऱ्यास एकदम बोजा वाटत नसे. मुसलमानी भंमलात 'कमाल' आकार म्हणून जी सारा असे तो सर्वच्या सर्व वसूल होत नसे म्हणून मुसलमानांनाच 'तनखा' (वसूल करता येईल इतकीच रक्कम) दर केला. रयांतही आणखी रक्कम फनी करून मराठ्यांनी सारावसुलीचा प्रघात घातला. लढाई अपर दुष्काळांत शेतकऱ्यास भरपूर सुट मिळे. विविधाणे वगैरेंकरिता सरकार रक्कम शेतकऱ्यास देई. रक्कम सान्याच्या वेळी बेरजत घेऊन एकतृतीयांश भाग (धान्य) रयांना देई व बाकीचा आपण घेई. हिला बटाई-पद्धत म्हणत. दक्षिण कोंकणांत दर विध्यामार्गे १० मण भात पेत. प्रांतमेदानी १० चे १ व ८ मणहि पेत. रोख नफा सान्याचा प्रकार दर खंडीस १५, २० किंवा ३० द. असा होता. शेतकरी माझणांना दर विध्यास ५ मण भात शुबे लागे (उत्तर कोंकणात) नावीक जमिनींत दर विध्यास ३ ते ५ द. नफा सारा पेत (३० नेरळ तालुका). उंसाच्या लागवडीस दर विध्यास ५ द. धारा असे. नाशिक भागांत नफा सान्याची पद्धति होती. तेथे जमिनीच्या प्रतीप्रमाणे प्रत्येक विध्यास २ ते १ द. गिराईतीस; व ५ ते ६ बागा-इतीस असा दर होता. राववाजीच्या वेळी पुणे जिल्ह्यांत दर विध्यामार्गे ३ द. धारा होता गुमरायत दर चढीचे होते. दुष्काळांत भरपूर सुट मिळे. पेशवाईच्या मध्यकाळी जी कमावीसपद्धत प्रचारांत आली ती पुढीलप्रमाणे असे. कमा-वीसदार (मामलतदार) व त्याची कचेरी (कारकून, शिपाई, प्यादे वगैरे) यांचा खर्च सरकार (पगाररुपाने) देई. हा खर्च जमीनमहसुलाच्यावर शेंकडा दहा या प्रमाणांत ठर-लेला असे. कारकून व शिपेदी वगैरेंचा खर्च याचा समावेश सरकारच्याकडे सालिवा बेहण्यांत (वजेट) दाखल करावा लागे. त्यामुळे मामलतदारास जुलूमजबरदस्ती व लांचचलुचपत करता येत नसे. मामलतदारांनी केलेल्या जमावंदीस अखेर गुभा व सरमुन्याची परवानगी लागे. तसेच रयतेच्या माम-लेदारांच्या विरुद्ध तक्रारी हे सुभेदार लोक ऐकून ताकाळ न्याय देत. रयामुळे मामलेदारांना जुलूमजबरदस्ती करता येत नसे. मामलतदार बहुधा दरवर्षी बदलत असत. फ्रंट डफने सुद्धा या कमावीचीपद्धतीची स्तुति केली आहे. मार्गे सीगिनस्याप्रमाणे विविधणाबद्दल तर तगाई देतच; परंतु शेतकऱ्यास (आग लपवून गळाले असल्यास) नवीन पर-वापण्यास व गुंरे विकत घेण्यासहि देत असत. ही रक्कम १२ वर्षांत फेजारी लागे, तरीपण रयासाठी तगादा नसे (व

व्याजहि प्रगेवातून येत नसत). आणि ती वसूल होईपर्यंत मामलेदाराची यत्नां होत नसे. शाह्यास येणारा मामलेदार ही रकम आपण इततः जबाबदारीवर पात्ररी. पैशाच्या टंचाईच्या वेळीं मामलेदार ही रकम सरकारांत आपल्या पदची भरी व पण ती साजकाश शेतकऱ्याकडून वसूल करी. अशा वेळीं सरकार कमावीतदारास १२ टक्के व्याज आपण होऊन भरती असे (शेतकऱ्याकडून सर्व रकम वसूल होईपर्यंत). कै. न्या. रावडे यांच्या मते (स. १९०० च्या पूर्वी) गेल्या ८० वर्षांत पैशाबाईच्या या जमीनमहसूलच्यापेक्षा जास्त कायदेशीर रात (सुधारणा) अमलांत आली नाहीं.

वि टि ज अ म दा नी.—ब्रिटिशांनी बंगालची सनद मिळाल्यावर जमीनमहसूलाचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर कंपनी-सरकारपुढे आला व १७१३ मध्ये कायमधारापद्धति (पर्मनंट रेव्ह्यून्स सेटलमेंट) लागू करण्यांत आली. पुढे इतर प्रांत अमलाखाली आल्यावर निरनिराळ्या पद्धती अचलविल्या. या पद्धतींचे मुख्य तीन प्रकार आहेत. (१) जमीनदांपद्धति, ही बंगाल, उड्डर प्रदेश व अयोध्या या प्रांतांत आहे, (२) 'मौलवा' किंवा 'महालवार' पद्धति; ही संयुक्तप्रांत व पंजाब यामध्ये आहे; आणि (३) रयतवादीपद्धति, ही मुंबई, मद्रास, बऱ्हाद, प्रकोदेश, आसाम, कूर्ग वगैरे भागांत आहे. ही सर्ववारी जमीनसारा भरण्यास सरकारला जबाबदार कोण, यावरून ठरते. दुसरा मुद्दा जमीनराश कायमचा किंवा बीतशील पणे वास्तुरथा मुदतीचा ठरविण्यावरून आहे. या दृष्टीने (१) कायमधारापद्धति व (२) केरधारापद्धति असे दोनच प्रकार आहेत. म्हणजे बंगालप्रांतां जो कायमधारापद्धति तिच्यांत जमीनीवरचा सारा सरकारने कायम ठरवून दिला आहे. रयात केव्हाहि फेरफार होत नाहीं. दुसरी केरधारापद्धति (रिव्हिव्हन सेटलमेंट) यांत दर शीस किंवा तीस वर्षांनी धान्यापये केरधार सरकार करते. हीच दुसरी पद्धति बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत आहे.

विशेष पद्धतीत दोन मुख्य फरक आहेत. एक जमीनीची मोजणी, व दुसरा क्षेत्रफळांसार साराआकारणी. जमीनीची पद्धती, व सारा निरस अशी करून प्रतवारी सरकारचे मोजणीसाठी ठरवित, व नंतर एकरी उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ असे तीन दर लावतात. पीकाच्या दृष्टीने जमीनीचे आणखी तीन प्रकार असतात ते; (१) बालायती, (२) विन-पाणी, व (३) माळ. हे होत.

हिंदुस्थानांत जमीनमहसूलाबाबत सांप्रत दोन महत्त्वाचे प्रश्न आहेत ते; (१) कायमधारापद्धति की, केरधारापद्धति असावी; आणि (२) जमीनधारा हा कर आहे की भाडे (रेंट), हे होत म्हणजे जमीनीवर मालकी रयतेची असून सरकार जमीनीच्या उत्पन्नावर कर घेत, की

सरकार हें जमीनीचे मालक असून ते रयतेपासून जमीन वापरण्यावरून मांडे घेत.

बंगालप्रांतांत कायमधारापद्धतीसंबंधी तथ्यतः मतभेद आहे. एक मत असे आहे की, धारा कायमचा कधी व बदलणारा ठरविण्यांत सरकारने मोठी सूक्ष्मता घ्यावी. कारण कृषिशास्त्राच्या वाढत्या ज्ञानाबरोबर जमीनीचे पीक अधिकाधिक येणार व शिवाय वाढत्या क्रिमतीबरोबर धान्याच्यादि विमती वाढणार, यासुद्धे जमीनदारांना जो वाढता फायदा मिळतो त्या प्रमाणांत सरकारला धारा वाढविता न आल्यासुद्धे सुखसाधन होत. मागसाचे उत्पन्न वाढल्यास सरकारला कराहि वाढविता येणें जरूर आहे. उत्पन्नपक्षाचे म्हणणे असे आहे की, बंगालप्रांत कायमधारापद्धतीमुळे रयतेला फार फायदे झाले आहेत. शेतकरीवर्ग संपन्न स्थितीत दुष्काळांना तोंड देण्यास अधिक तमय आहे. शेतकरीची सुधारणा करणारा व शिवाय शेतकरीच्या उत्पन्नातून भाड्यास जमवून रजावर उत्पन्न उद्योगधंदे करणारा बनला आहे, असे अनेक कायदे अस्तित्वातुळे बंगाल-प्रमाणें सर्व प्रांतास कायमधारापद्धति लागू करण्यास याची

दुसरा प्रश्न जमीनमहसूल हा कर की भाडे; म्हणजेच जमीनीचे मालक सरकार की रयत. लंडन रेव्ह्यून्स कोड नावाच्या कायद्यातील कोडी करमाचे धोरण सरकारी मालकी ठरविण्याकडे आहे. ब्रिटिश अमदानीपूर्वक पूर्वाधार स्थिति-संध्यानुसार जमीनीची मालकी रयतेकडे होती. ब्रिटिश अंमलपारती कॉन्वेन्सिलसने बंगालप्रांत कायमधारापद्धति लागू करतेवेळी जमीनदार पूर्ण मालक असल्याचे वसूल केले. पैशाबाई नष्ट झाल्यावर मुंबई इलाह्यात एल्फिन्स्टन साहेबानी जमीनधारापद्धतिबद्दलच्या रिपोर्टांत शेतकऱ्याचा मिराशी हाक वसूल केला आहे. १८५९ साली कंपनीवर-कारच्या वापरवेदारांनी "रयत हेच जमीनीचे हक्कदार आणि सरकार गुप्तत्या तत्त्वमदीपुरते मालक असून शेतकरी हा मालकी हक्काने घेतलेला खंड नसून राजकीय हक्काने वसूल केलेला कर आहे" हे तत्त्व मान्य केले आहे. १८६५ च्या रेव्ह्यून्स सेटलमेंट अंकरांने असे ठरविले की शेतकरीसाठी दिजेल्सा जमीनीवर नागराचा फाळ जातो तेथपर्यंत शेनकऱ्याची मालकी, त्याच्या खालच्या जलतरकापापायानिधिशेष इत्यादिकांवर सरकारचा मालकी हक्क. पुढे १९०१ च्या लंडनरेव्ह्यून्स अमेंडमेंट अंकरांने रयतेचा मालकी हक्क नष्ट करण्याचा हेतु होता; पण त्याला प्रबळ विरोध झाला. सेव्हांगामुख मुंबई प्रांतिक कॉन्ग्रेसलांनी या प्रश्नाकडे पूर्ण लक्ष दिलें असून सांप्रत तत्त्वमदीच्या पद्धतिवरून चौकशी करणाकरिता एक कमिटी नेमली या यत्नांने या प्रश्नाचा कायमचा निकाल लागेल अशी आशा आहे. जमीन रयतेच्या मालकीची हें उत्तम ठाम ठरल्यावर जमीनमहसूलाची आकारणी प्रातिवर्तील करप्रमाणां केली पाहिजे

('कर' पहा). याशिवाय 'जमीनदार व कुँडे' पहा. [महाराष्ट्र; कौटिलीय अर्थशास्त्र; मनुस्मृति; इ. ई. पु. १५; इ. ई. मही-कावलीखर; ऐनीअकबरी; पेशव्यांच्या राजनिशी; सराठी रिया.]

जमुई—विहार ओरिसा. बाँधीर जिल्ल्यातील जमुई पोटाविभागाचे मुख्य ठाण असून ईस्ट इंडियन रेल्वेवरील जमुई स्टेशनच्या उत्तरेस चार मैलावर सुमारे चार हजार लोक वस्तीचे ठिकाण आहे. उ. अ. २४° ५५' व पू. रे. ८६° १३'. मोहाची फुले, तेल, तूप, लाख, धान्य, गूळ वगैरे येथून बाहेर जातात. कापूस, तंबाखू व इतर माल आत येतो. व्यापार आगगाडीमार्गे व बैलगाडीने चालतो. याच्या दक्षिणेस दंडपेण नावाच्या किल्ल्याचे अवशेष आहेत.

जमेका—हॅन्ट्रिश वेस्ट इंडीज बेटांपैकी सर्वांत मोठे बेट असून क्यूबाच्या दक्षिणेस ८० मैलावर आहे. हे बेट उत्तर अक्षांश १७° ४३' व १८° ३२' आणि पश्चिम रेखांश ७५° १०' व ७८° २०' यांमध्ये आहे. ह्या बेटाची लांबी १४४ मैल व रुंदी ५० मैल व क्षेत्रफळ ४४,०० चौ. मै. आहे. पूर्वेकडून पश्चिमेस जाणारी बल्यू (नील) पर्वताची ओळ आहे. याचे नीलगिरी (ब्ल्यू) नावाचे शिखर ७३९० फूट उंच आहे. रिओपेड्र, फॅटनगार्डन, ब्लॉक, सास्ट, वगैरे नद्या जमेका बेटांत आहेत. ह्या बेटांत किर्येन्स, ठिकाणी मधून मधून ज्वालामुखांची विन्हे दृष्टीस पडतात. शिवाय काही ऊन पाण्याचे झरे देखील आहेत. पोर्टमॉरान्ट किंग्स्टन ओल्डहावर (जुने बंदर) मॉटेगोवे, फालमाऊथ, सेंट बेन्सबे, पोर्टमराया आणि पोर्टऑटोनिओ ही मुख्य बंदरे आहेत.

समुद्रकांड्या ह्या उष्ण व सडे आहे. परंतु अंतर्भागा-तील हवा थंड आहे. पाऊस एकंदरीत ६६.३ इंच पडतो. ह्या बेटांत नाना तऱ्हेच्या वनस्पतींची वाढ चांगली होते. जमेका बेटाची लोकसंख्या (१९११) ८३,१३८३ आहे. मुख्य भागात अरबाक नावाच्या लोकांचे पुष्कळ अवशेष सोपडले आहेत. लोकप्रच्युत मेसन, नीशो, हिंदी मसूर, व घरेलू मिश्र लोक आहेत. हिंदी (ईस्टइंडियन) लोक सुमारे १७ हजार आहेत.

राजधानी किंग्स्टन आमेपकिनाय्यार आहे. जवळच पोर्ट रॉयल शहर आहे. याशिवाय जुने राजधानीचे शहर स्पॅनिश टाऊन, मॉटेगोवे, पोर्ट ऑटोनिओ वगैरे शहरे आहेत. शेतकी व जनावरे पाळणे असे मुख्य धंदे आहेत. केळी, संत्रे, कॉफी, शालर, रमदारू, पिंपिंटोचे लाकूड, फोको, कॅकोळ, आले, नारळ, लिंबे, जायफळ, अननस, लहसूण, द्राक्षे, व अनेक उत्पन्न होतात. जमेकांत एक कृषिसभा व एक कृषिमंडळ अशा दोन संस्था आहेत फळे, साखर व रम यांची निर्यात होते. १९१७-१८ सालची आयात ३२७,६६५ पौंड असून निर्यात २४७,८८९ पौंड होती.

ह्या बेटांत चांगल्या सडका व रस्ते आहेत. किंग्स्टन, मॉटेगोवे, पोर्टोनिओ व एकार्टन ही शहरे रेल्वेने जोडलेली आहेत १९१८ च्या मार्च अखेरीस १९७ मैलांची रेल्वे जमेकांत सुरू झाली होती.

जमेका बेटाचे सरे, मिडल सेक्स, व कॉनवाल असे तीन प्रांत असून प्रत्येक प्रांताचे पांच पोटाविभाग आहेत. मुख्य अधिकारी गव्हर्नर असतो पांच अधिकारी सभासद, दहा सरकार नियुक्त व १४ निवडलेले अशा सभासदांचे एक कायदेकौन्सिल असते. याशिवाय एक ग्रिन्ही कौन्सिलहि असते. १९१७-१८ सालची जमावंदी १०,५२,४८५ पौंड असून खर्च १०,८४,०९ पौंड होता व कर्ज ३७,९७,७३ पौंड होते. निरनिराळ्या धार्मिक संस्थांनी स्थापिलेली विद्या-लये व शाळा आहेत; प्राथमिक शिक्षण मोफत पण सर्वांचे नवून सरकारी नदरीने खासगी रीतीने चालते. उच्च शिक्ष-णाची सोय आहे. १९१७-१८ साली जमेकांत ६९६ सर-कारी प्राथमिक शाळा, वायकांकरिता तीन व पुरुषांकरिता एक व्यापन शाळा व दोन दुष्कृत शिक्षणसंस्था होत्या.

कोलंबसने जमेका बेट इ. स. १४९४ मध्ये शोधून काढिले. स्पॅनिश लोकांनी १५०९ साली येथे कायमची वस्ती केली. स्पॅनिश अंमलातील विरहमरणीय मोठे म्हणजे बेटाचे मूळचे रहिवासी अरबाक इंडियन यांचे निर्मूलन होय. फॉमबेलने १६५५ त जॅडमिरल पेन व व्हॅनेबलस यांना पाठवून हे बेट ताब्यांत घेतले. प्रथम ह्या बेटावर लष्करी अंमल होता. नंतर कार्यकारी कौन्सिल, इंग्लंड-सारखी संपटित राज्यपद्धति व कायदेकौन्सिल या सुधार-णा करण्यांत आल्या. १९७० सालच्या मेझिझ तहा-न्वयेने ब्रिटिश हक्क वसूल करण्यांत आले. ह्या बेटांशी गुला-मांचा व्यापार १६७२ पासून सुरू झाला. गुलामांना १८३३ मध्ये स्वातंत्र्य देण्यांत आले. त्यामुळे मलेवास्त्याचे फार नुकसान झाले. ह्याच्या नेतर निग्रो लोकांनी धंड केले; परंतु गव्हर्नर सायर याने ते धंड मोडले. राज्यपद्धति १८८४ त सुरू करण्यांत आली. व १८९५ मध्ये तीत आणखी फारक करण्यांत आले. १९०७ मध्ये फार मोठा भूकंप झाला. यामुळे राजधानी पोर्ट रॉयल अड्ड्याज या शहरातील हमारसाचे फार नुकसान झाले.

[किंग्डम—स्टडीज इन् जमेका हिस्टरी; जमेका इन् १९१२ व हिस्टरी ऑफ जमेका; गार्डनर-हिस्टरी ऑफ जमेका; हॅन्डसन-जमेका; हिल-दि गिओलॉजी अँड फिजि-कल गिओग्राफी ऑफ जमेका; लिसर-ट्रेन्टिएथ सेंचरी

या तालुक्यांत १७१ खेडी असून घमेसावाढ हे मुख्य ठिकाण आहे. जामराव फाल्गुन्याचे पाणी या तालुक्याला मिळते. ज्वारी, गहू ही मुख्य पिके आहेत.

जम्नोत्री—संयुक्त प्रांत. तेहरी संस्थानातील एक क्षेत्र. उ. अ. ३१° १' व पू. रे. ७८° २८'. जम्नोत्रीचे हे देऊळ समुद्रसपाटीपासून १०८०० फूट उंचीवर असून येथून वार मैलांवर यमुना नदीचा उगम आहे. जम्नोत्रीचा विशेष म्हणजे तेथील अद्भुत उष्ण जलप्रवाह हे होत. ह्या सन्यापासून जरा खालच्या बाजूला पहाडाच्याच एका वारीक फटीतून एक लहानशी जलधारा पूर्वेकडे पडत आहे. हाच यमुनेचा उगम असे यात्रेकरू मानितात. जम्नोत्रीच्या मंदिरासमोर दोन गुंफा आहेत. या गुंफांच्या खालून उष्ण क्षरे वहात असल्यामुळे बाहेर कितीही थंडी असली तरी या गुंफा चांगल्या गरम रहातात. येथे स्वयंपाक करण्याचा एकच मीजेचा मार्ग असतो. तो असा की दुवालात किंवा धोतरात तांदुळ बांधून उष्ण कुंडात त्या भायल्याच उकळत असलेल्या पाण्यात सोडून घ्याव्याचे. धोण्या बेळाने तांदुळ शिजून माताचे फडके पाण्यावर येते. अशाच तऱ्हेने उकळून काढलेल्या घट्याव्यादी तो भात खाऊन येथे येणारे सर्व यात्रेकरू जेवण करतात.

जम्नोत्रीच्या मुख्य उष्ण प्रवाहाच्या आसपास व गुंफां-जवळ बरेच मितः काही उष्ण क्षरे व कुंडे आहेत त्या सगळ्यांची नारदकुंड, बदाकुंड, इ. इ. नावे आहेत. जम्नोत्री येथील मंदिरात गंगा, यमुना, सरस्वती यांच्या मूर्ती आहेत. दुसऱ्या एका बाजूला गणेश, नारद व अशाच दोन तीन लहान लहान मूर्ती आहेत. जम्नोत्रीला जाण्याचा रस्ता फार वाईट असल्यामुळे इकडे येणाऱ्या धोऱ्यांचा यात्रेकरू-पैकी बहुतेक सगळेच पायी येणारे असतात.

जम्नलमहगु ता. लु. का.—मद्रास. कडप्पा जिल्ह्यातील एक तालुका. उत्तर अक्षांश १४° ३७' ते १५° ५' व पूर्व रेखांश ७८° ४' ते ७८° ३०'. क्षेत्रफळ ६१२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९२१) ९८५७२. यात १ गांव व १२७ खेडी आहेत. १९२१-२२ साली जमीनमहसूल व कर यांचे उत्पन्न २४२००० रुपये होते. येथे सरासरी २२ इंच पाऊस पडतो. पेत्रर आणि चिन्नावती या नद्यांचा संगम या तालुक्यांत होतो. या नद्यांना पूर आला म्हणजे आसपासच्या गावांचे फार नुकसान होते. ज्वारी, कापूस, नीळ, हरभरा, गव्हाची धान्ये वगैरे येथे पिकतात. कर्मुल-कडप्पा नांवाचा कालवा या तालुक्याच्या ईशान्य दिशेकडून वहातो.

गां व—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे पेत्रर नदीच्या वाग तीरावर वसले आहे. उ. अ. १४° ५१' व पू. रे. ७८° १४'. लोकसंख्या (१९११) १६०९९. हे व्यापाराचे ठिकाण असून येथून कापूस व नीळ हे पदार्थ बाहेर जातात. नरपुर-

स्वामीचा रथ येथे दर वर्षी मे महिन्यात निघतो. तो पाहण्यास पुष्कळ लोक येतात.

जम्मु—काश्मीर संस्थानचा एक मोठा प्रांत. हा हिंदू स्थानालगत असून सर्व बाबतीत बहुतेक पंजाबसारखा आहे. याचे जहागिरी धरून क्षेत्रफळ १२४३९ चौ. मै. आहे व लो. सं. (१९११) १५९७८६५ आहे. पैकी मुसलमान सुमारे ९१ लाख आहेत. प्रांताचे मुख्य ठिकाण जम्मु आहे. येथील हवा पंजाबप्रमाणे उष्ण आहे. पावसाची सरासरी ४१ इंच आहे. या प्रांताची जास्त माहिती 'काश्मीर' या लेखात सापडेल.

श. ह. र.—ही जम्मु प्रांताची राजधानी असून महाराज येथे हिवाळ्यात रहाण्यास येतात. पेशावरकडे जाणाऱ्या आगगाडीच्या रस्त्यावर बजीरावादा स्टेशन आहे. त्यापासून जम्मुला एक फाटा जातो. बजीरावादाहून जम्मु ५५ मैल आहे. उ. अ. ३२° ४४' व पू. रे. ७४° ५५'. हे समुद्रसपाटीपासून १२०० फूट उंच असून येथे ३१७२९ लोकसंख्या (इ. स. १९११) आहे ताची नदीच्या तीरी हा गांव असून गावाचे क्षेत्रफळ सुमारे एक चौ. मैल आहे. येथे रघुनाथजीचे देऊळ आहे. रेल्वेची सोय आहे तरी गाव काही म्हणण्यासारखा भरभराटीस आला नाही. अठराव्या शतकाच्या उत्तर भागात राजा रणजितदेव राज्य करीत असतांना या गावाची लोकसंख्या दीड लाख होती असे म्हणतात. हे खरोखरी काश्मीरच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण व्हावयास पाहिजे. परंतु फोहल ते धीनगरपर्यंत गाडीरस्ता ह्याव्यामुळे सर्व व्यापार त्या मार्गेने होऊ लागला आहे. कदाचित जम्मु ते धीनगरपर्यंत रेल्वे झाली तर येथील व्यापार सुधारेल असे दिसते. काश्मीरचे महाराज रणवीरसिंग याच्या वेळेस येथे पुष्कळ व्यापार चालत होता. परंतु इली फक हिवाळ्यात राजपराण्यातील भंडारी व संस्थानातील मुख्य कचेऱ्या येथे असतात.

जयगड—मुंबई इलाख्यात रत्नागिरी जिल्ह्यात हे बंदर आहे. हे मुंबईपासून ९९ मैलांवर आहे. हे बंदर व्यापारास फार सोईचे आहे कारण येथे पाणी दूरवर असून खोल आहे व जहाजांना समुद्राच्या पाण्यापासून बिलकूल प्राप्त होत नाही. या ठिकाणाहून गुळ व बळाक लांकडे बाहेर गावी पाठविली जातात व बाहेर गांवाहून तांदुळ व मोठे हॉ येतात. जयगड येथे एक किळा आहे पण तो इतू इतू पडत चालला आहे. हा किळा मूळ हिंदू राजांनी बांधला पण संगमेश्वरचा प्रसिद्ध चांचा नाईकाचे आपल्या ताब्यात घेतला. सन १७१३ साली हे जयगड बंदर मराठे सरदार आंगे ह्यांच्या ताब्यात होते; पण १८१८ साली ते ईंग्रजांच्या ताब्यात गेले. ह्या ठिकाणी १३ मैल लांब दिसणारे एक दीपगूड आहे.

जयचंद्र-हा कनोज येथील गहरवार पराण्यांतील सेवटवा स्वतंत्र राजा होय. याची माहिती ज्ञानकोशाच्या दहाव्या विभागांत कनोज या नांवाखाली (पृ. ४४१४६) पहा.

जयदेव-हा प्रसिद्ध संस्कृत कवी जगन्नाथपुरी प्रांतांत उत्कल देशामध्ये, विंदु शिव या गांवां जन्मला. याच्या बापाचे नांव श्रीभोजदेव व आईचे नांव राधादेवी अथवा रमादेवी होतें. याच्या बायकोचे नांव पद्मावती होतें. इच्या अलौकिक पातिव्रत्यासंबंधीच्या आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. जयदेवासंधीची माहिती विश्वसनीय अशी मिळत नाही. हा परम कृष्णभक्त व महासाधु होता. याची माहिती चंद्रदत्त-कृत भक्तमाला ग्रंथाच्या ३९ ते ४१ सर्वांमध्ये आलेली आहे. पण ऐतिहासिकदृष्ट्या तो कितपत प्राय्य आहे याबद्दल शंका घाटते. जयदेवाचा काळ ११ व्या शतकांत ठरविण्यात आला आहे. तत्कालीन बंगदेशाचा राजा लक्ष्मणसेना याच्या सभा-द्वारावर एक शिलालेख आहे. त्यात लक्ष्मणसेनाच्या पदरी जयदेव पक्क होला असे वर्णन आले आहे व त्यावरून हा लक्ष्मणसेनाच्या काळा होता असे उघड होतें.

जयदेवाचा गीतगोविंद हा एकच ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. याच्या नांवाचे हुबरे पुस्तक कवी होज्ज गेल व त्यामुळे कदाचित् घोटाळा होण्याचा संभव आहे. परंतु जयदेवाचा या ग्रंथा-शिवाय दुसरा ग्रंथ उपलब्ध नाही. गीतगोविंद हे एकच काव्य जयदेवाचे नांव अजरामर करणाला पुरे आहे. गीत-गोविंद हे कृष्णाच्या घालणच्या चरित्रावर रचलेले काव्य आहे. राधाकृष्णच्या व कृष्ण व इतर गोपगोपांच्या लीला यांत बहारीन वर्णन केलेल्या आहेत. या काव्यांत सत्कृतदर्शना केवळ झुगाराचीच वर्णने आढळतात; तथापि त्यांत गूढ अर्थ भरलेला आहे. आरभ्याची परमात्मस्वरूपा विलास होण्याची परंपरा हे गीतगोविंदांत गूढ सत्तेने झुगाराच्या सुरत्याच्या द्वारे दाखविले आहे. काव्यांतील आपा फार रसाल व प्रसन्न आहे. याच्या कवनांत मोठमोठे समास आले आहेत. हा गौडी भाषापद्धतीचा भोक्ता होता असे दिसते. काही काही काव्यांत, यमक, प्रास इत्यादि भाषेचे नमुने सांपडतात. शिवाय यांतील काही अष्टपदां गातां येतात हा याच्या काव्याचा मुख्य गुण आहे. रागपद्धत संस्कृत कविता आपल्या संस्कृत बाह्यतात फार योग्य आढळतात; पण जयदेवाच्या काव्याने ती उणीव भरून काढली आहे. या कविता गातांना फारच कर्णमधुर लागतात.

गीतगोविंदावर, कुमरामाची 'रसिकप्रिया' व शंकर-मिथाची 'रसिक मंजरी' या टीका आहेत. गीतगोविंदाची हिंदी अर्थाकडून आणुत्ति निघाली आहे. मराठीत मराठी भाषांच्या रूपाने गीतगोविंद ग्रंथाचे भाषांतर झाले आहे. गोस्वामी नांवाच्या प्राच्य पंडिताने याच्या काव्याचा काही भाग भाषांतरला आहे. एवढेच अर्जुनचंदा या काव्याच्या भाषांतराचा एक रंग प्रसिद्ध केला आहे. या काव्याची एक प्रत लॅटिन भाषेत रीकार्ड होसिनने प्रसिद्ध केली आहे.

इतर भाषांत भाषांतहि याची भाषांतरे झाली आहेत. [संदर्भ ग्रंथ—मोबेलडफ, डॉसन-अर्वाचीन व प्राचीन कोश; ओफिट; काव्यमाला, निर्णयसागर ग्रंथमाला.]

जयद्रथ—सिंधुदेवाचा राजा बुद्धशत्रू याचा पुत्र व धृतराष्ट्रकन्या दुःशाला हिचा पति. पांडव वनवासांत असतां एकदां यानें द्रौपदीस इरण करण्याचा प्रयत्न केला. त्या-वरून पांडवांनी त्याचे पांच पाट काढून जिवंत सोडून दिले. पुढे यानें उग्र तप करून शंकरापासून 'अर्जुनेतर पांडवांचा युद्धात पराभव करील' असा वर मिळविला. याच वरा-मुळे यानें चक्रव्यूहात अभिमन्यूचा वध करून इतर पांड-वांचा पराभव केला. तेव्हां अर्जुनानें 'उद्या सूर्यास्ता-पूर्वां यजद्रथस्य मारीन' अशी घोर प्रतिज्ञा करून कृष्णाच्या सहाय्याने ठडेंत केला. [महाभारत, वन व शौणवर्षे]

जयनगर—बंगाल, कोचीस परगण्यांतील एक गांव. उ. अ. २२° ११' व पू. रे. ८८° २५'. हा गांव कलक-त्याच्या दक्षिणेंत ३१ मैल असून याची लोकसंख्या इ. स. १९११ साली ९२५५ होती. इ. स. १८६९ सालापासून येथें म्युनिसिपॅलिटी आहे.

जयनगर—बंगाल दरभंगा जिल्हा. मधुबनी विभागांतील एक खेडें. उ. अ. २६° ३५' व पू. रे. ८६° १'. कमळा नदीच्या पूर्वेंत व नेपाळ सरहद्दीच्या दक्षिणेंत थोड्या मैलावर हें तीन चार इतार लोकवस्तीचें खेडें आहे. येथे बंगालचा नवाब अहमदुद्दीन (इ. स. १४९२—१५१८) यानें पांधलेली एक मातीची रावी आहे. नेपाळच्या लढाईत या गढाजवळच ब्रिटिशांना आपली छावणी ठेवली होती.

जयपाल-हा कादंबऱ्याचा दाही राजघराण्यांतील भीमपाल याचा मुलगा; यांचे राज्य पैजाव व अफगाणिस्तानांत पसरले होते. याची राजधानी भाटिंडा येथे होती. याच्या व सबकेगीत आणि गझनीकर महमूद यांच्या अनेकदां लढाया झाल्या होत्या. याचा दोन वेळ पराभव झाल्याने व दोन वेळ पराभव ज्याचा झाला असेल तो सिंहात-नावर वसण्यात अनधिकारी होय अशी त्यावेळी समजूत असल्याने यानें आपल्या आनंदपाल (रा. पैठांच्या मते त्रिलोचनपाल) नांवाच्या मुलास यादीवर बसवून आपण आंगिकडे भ्रमण केला. याची याकांची माहिती शा. को. च्या बाराव्या विभागांत गझनी घराणें या नांवाखाली पहावी.

[स्मिथ-अर्ल हिल्डी ऑफ इंडिया]

जयपूर—बिहार ओरिसा. फटक जिल्हांतील जयपूर भागाचे मुख्य ठिकाण. हे वैतरणी नदीच्या दक्षिण तीरावर वसले आहे. उ. अ. २०° ५१' व पू. रे. ८६° २०' लोक-संख्या (१९११) १२२४१. पूर्वी केसरी (राजपति) बंशाच्या राजांचे जयपूर हे राजधानीचें ठिकाण होतें. बंशाच्या इतरकांत या ठिकाणी हिंदुमुसलमानांच्या पुस्तक लढाया झाल्या व त्याच वेळी हे मोडकळीत आले. येथे व्यापार फारच पोटा आहे. येथे प्रेक्षणीय अशा पुस्तक

हमाराती आहेत विरोदा देवीचें देऊळ व गांवाबाहेर एक मोलावर असलेला सूर्यस्तंभ दर्शनीय आहे. देवतांच्या मूर्ती इतस्तुतः पडलेल्या दृष्टीस पडतात. त्यावरून सुल्लभमानांनी येथे घराब धिंगाणा घातला होता हें स्पष्ट होतें. मूर्ती बहुतेक छिन्नाभिन्न केलेल्या आहेत. पृश्नोच्या सत्तमातांच्या मूर्ती येथे आहेत. नवाय अशु नावीर यांचे सतराव्या घातकात बायलेली मशीद सुंदर असून तिची सरकारतर्फे लुकवीत दुरुस्ती झाली आहे. इ. स. १८६२ मध्ये जयपुर गांवात म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. येथें सर्व मुख्य कचेऱ्या अमुन एक लहानसा ठरांग आहे.

जयपुर जमीनदारी—मद्रास इलाह्याधील विजयापट्ट मिळ्यातील उत्तरेकडच्या सर्व भागाची उरिया एजन्सीतील एक व्यापारी (१९१३ गांवाची) जमीनदारी. या जमीनदाराचे बेगलमधील कलहंडी संस्थानने पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील असे दोन भाग केले आहेत. पश्चिमेकडील विभाग सरकारी आहे. संस्थानचे क्षेत्रफळ १०१५ चौ. मै. असून तो. ई. (१९११) १६११५६ व उत्तर १६ हजार आहे. येथें पूर्वी वन्य जाती रहात असत. ह्यांहीं देखील त्यांची वस्ती गैजम हॉगस्टांत असून ह्यांच्या भाषा व आचार अजून निराळे आहेत. येथील एका जातीमध्ये मनुष्याचा वळी देण्याची वाल इ. स. १८११ पर्यंत होती. यापुढे ती कडक कार्याचे अमलात आणून बंद करावी लागली मध्यप्रताप्ती येथून बराच व्यापार चालतो.

जयपुरचें घराणें पूर्वी ओरिसाच्या गजपती राजांचे मांडळिक होतें. पेशवांच्या शतकात गजपती राजांचे आपली मुजगी या घराण्याचा मूळ पुढार विनायकदेव यात दिली, व जयपुरची अस्त्यारी स्थावरीवर दिली इ. स. १६५२ मध्ये विनायकदेवाच्या वंशजास विजयनगरच्या राज्याचें मांडलिक व्हावें लागलें परंतु इ. स. १७५४ त मद्रास सरकारने, जयपुरराजानें विजयनगरच्या विरुद्ध सरकारस मदत दिल्यावरून त्यास स्वतंत्र सनद दिली.

इ. स. १८०३ मध्ये पेशकस (खंडणी) १९००० रु. ठरली होती. यातिवाय कोटपाड परगण्याबद्दल १९६६ रु. राने लागतत. इ. स. १८४८ साली काही कारणावरून काही तहसीली सरकारात घेण्यात आल्या. इ. स. १८५५ मध्ये देखील काही मतेचे झाले होते. तेव्हा इ. स. १८६० त सरकारने एक अधिकारी नेमला. ह्याी येथें व्यवस्था चालली थ्याहे. राजा श्री विक्रमदेव यास महाराजा ह्या किताब मिळाला.

इ ति हा स.—जयपुरचें घराणें फार जुने आहे. परंतु त्याचा काल काही सापडत नाही. याचा जो वंशपरंपरा गाठ असे तो ८७ पुढांची नादी देतो. जयपुरच्या जुन्या पंथावळीत नन्दपुरास येथील परगण्याचा क्षेत्रापक जे विनायकदेव त्याचे नांव देत. काहीच म्हणजे असे आहे की विनायकदेव हा गजपती राजाच्या दरबारातील एक

महत्वाचा सरदार होता. हे वंशवैधीन रजपूत आहेत. याची पुढील वंशावळ पी. डब्ल्यू मूर. सी. एस्. यांच्या यादीवरून दिलेली आहे.

विनायकदेव (मूळ पुराण)—विजयचंद्रसूर्यदेव—भैरव—देव—विश्वनाथ—बलराम—अनंत—विक्रम—कृष्ण—विश्वेश्वर—मल—कलदेव—कृष्ण—हरी—बलराम—रघुनाथकृष्ण—राजचंद्र—बलराम—विश्वेश्वर (या विश्वेश्वराने रोग, कृष्ण व विक्रम नावाचे पुत्र होते. पैकीं कृष्णदेवास विजयनगरकर राजानें १७६० त गादीवरून पदच्युत करून त्याच्या भाऊच्या विक्रम नावाच्या बलास गादीवर बसविलें, तेव्हा विक्रमानें विजयनगरकरास बराबरा मुलुख व खंडणी दिला)—विक्रम—रामचंद्र—विक्रम—रामचंद्र—विजयदेव हे हल्लीचे महाराज आहेत. [इ. स. १८५८, विजयापट्ट डिस्ट्रिक्ट म्युनिसल]

जयपुर संस्था न—हें संस्थान राजपुतान्यांत (बोझावती घळून) उ. अ. २५°४०' ते २७°४०' व पू. ७५°८' ते ७७°२०' याच्यामध्ये आहे. याच्या उत्तरेस बिकानेर व हिसार, पूर्वेस भलवार व भरतपुर, दक्षिणेस कैरोली, शाहपूर, सुन्दा, मेवाड, अजमेर, व पश्चिमेस किसानगड, बिकानेर ही संस्थाने आहेत. या संस्थानचे क्षेत्रफळ १५५७९ चौ. मै. व लोकसंख्या २३१८८०२ आहे. खर् जयपुर शहराची जो. कै. (स. १९२१) १,३२,००० आहे. आणि एकंदर उत्पन्न ६५ लक्ष असून संस्थापूत दहा मिळे व २८ सडें आहेत. प्रभूत शिकदा १० दीनचंदरी आहेत. खर्च ५९ लाख आहे.

संस्थानचा सपाट मध्यभाग समुद्रपाटीपासून १४००, ते १६०० फूट उंचीवर आहे हा भाग व साबर तरीवर पाच्यामध्ये तुरवती व खेरी नावाचे खोरे आहेत ह्यांची मातीत जास्त खेरी २ इंचपर फूट आहे. रघुनाथपड हें शिखर सर्वांत उंच (३४५० फूट) जे हे. डोंगरागवळ पाणी नजीक लागतें. डोंगरापासून दूरच्या भागांत पाणी खोलखोल लागतें. डोंगरासमोरील काळी मैदानें तापतात तेव्हा व बारे सुटून पाऊ उरते, तेव्हा डोंगराच्या वस्तीत व प्रवास्याना कार त्रास घेतावा लागत. संस्थानांत जयपुरी, भाभी व डोंगीया भाषा आहेत. बलास नदी ही या राज्यातील मोठी नदी असून ती जुनें खंयकनदीस मिळते. हिच्या काठी रणचेंबोर व बंदाहार हे भिमे आहेत. हे पूर्वी अजिंक्य समजले जात. बाणगंगा म्हणून दुसरी एक नदी अजून याची लहान लहान ओढे आहेत सागर छत्रे हें प्रदपात ठळें आहे. संस्थानचा पूर्वेकडील प्रदेश सखल असून ह्या उत्तम आहे. दखल नसल्यामुळे मलेरियासारखी रोग होत नाहीत. थंडी कडक पडते व वाळूत साडिना २२ ते २८ इंचापर्यंत पडतो. कापूस तंबाखू, अणू, महुं, वगैरे थिंके सुट्टय आहेत. संस्थानांत जाती पुष्कळ असून त्यांतील आदिग, जाट व मीना हे नेतकी व नोकी करतात.

देसावती व जयपुर प्रांतांत मका, पापूच, तीळ, बाजरी, ज्वारी, मूठ, मूग विकतो. इकडे एक प्रकारची झाडे आहेत, त्याची फळे माणसे खातात व पाने वगैरे उंट खातात. इच्छील नांगरी उंटाकडून करवितात. फळांपैकी कासिंगडे बरीच होतात. या प्रांतांत रामगड, लक्ष्मणगड, फत्तेपुर ही मोठी गावे आहेत. रेंताड जमीनीत सातु व गहू होते. सांबर सरोवरातील मिठाचे उत्पन्न बरेच होते. दरसाल जवळ जवळ ३४ हजार टन माठ निघून त्याची किंमत ४ लक्ष रु. पर्यंत होते. शिवाय कोबास्ट, निकल, तांबे, लोखंड यांच्याहि खाणी संस्थानांत आहेत. राममहालजवळ चुनडी नांवाचे रत्न सांपडते. संस्थानांतील काही लोक लडाख अरव्याने लष्करीतील घोडदळीत त्यांची बरीच भरती होते. मोना नातीचे लोक छुटारुपणा करतात.

संस्थानांत लहान लहान जहागिरदार, सरदार व जमीनदार बरेच आहेत. त्या सर्वांचे उत्पन्न धरून एकंदर अजयपुरसंस्थानच्या जमाबंदीचा आंकडा १ कोटी ७ लक्ष आहे. संस्थानची तीन पंचमांश जमीन असा लोकांना इनाम असून दोन पंचमांश तेवढी संस्थानच्या खात मालकीची आहे.

जहागिरदार लोक फक्त खंडणी देतात. संस्थानची चाकरी करीत नाहीत. यानी मिश्रालेलें इनाम दिहाच्या बांदवहाच्या देवळे आहे. साकूर (छो. मं. ४ लक्ष), खेन्नी (छो. सं. २॥ लक्ष), कनिभरा (छो. सं. १॥ लक्ष) वगैरे जहागिरदार हे फार प्राचीन आहेत. अजयपुरचें राज्य स्थापन होण्यापूर्वीची काही संस्थाने असा प्रकारची आहेत. हे सर्व जहागिरदार मिळून संस्थानास ३॥ लक्ष खंडणी भरतात. यांचे उत्पन्न १५ लक्षांचे आहे. संस्थानची नाकरी करणारे जहागिरदार आहेत, त्यांना शेतसारा माक असतो. अरव्या जहागिरदारांचे उत्पन्न २८ लक्ष आहे. देवस्थान व धार्मिक इनामहि जवळ जवळ २८ लक्षांचे आहे.

शिपाईंसाठी नावांचे एक उत्पन्नाचे खाते आहे. घोरानां झालेला देव, घोरिचा विनयारसी माल विकून त्यापासून मिळणारे उत्पन्न वगैरे बाजीचा नांत समावेश होतो. सरळ बारसद्वारास जमीनीच्या ताब्यावद्दल नजर द्यावी लागत नाही. मात्र तेव्हा बारसदागस (उत्पन्नाच्या) देवळा ८ टक्के रकम नगराणा म्हणून घावी लागते. संस्थानांत लोकरा काढा, धारीक सुत, पापड, थिट, संगमरवरी दगडी मिश्रध, काचिची मिना केलेली भांडी तयार होतात. सोन्यावर मिना काम करण्यांत अजयपुर प्रसिद्ध आहे. संस्थानांत राजपुताना माळ्या ही रेल्वे मुख्य आहे. संस्थानचे मुख्य दोन भाग केले आहेत. त्यांचे पूर्व व पश्चिम दिशाणी म्हणतात. त्यांचा मुख्य दिवाण असतो. दिवाणीचे दहा भाग निशातत नावाचे असून त्यावर नाझीम हा अधिकारी असतो. प्रत्येक नांशामे एकठास तहशील आहेत. त्यावर तहशीलदार असतो. त्यास मुनसफाचेहि अधिकार असतात. अरोरचे अर्धीस संस्थानच्या मुख्य (दहा मंत्र्यांच्या)

कौन्सिलाकडे असते. कौन्सिलचे अध्यक्ष महाराज असतात. शेतसारा उत्पन्नाच्या (धान्य वगैरे) अगर नकरुपांत भरती येतो.

शिक्षण, चार भाषांचे (हिंदी, ऊर्दू, फारसी व इंग्रजी) मिळते व त्यावर बराच खर्च होतो. स. १८९८ पूर्वी संस्थानांत (संस्थानचे व जहागिरदारांचे मिळून) घोडदळ पायदळ व किल्यावरील शिबंदी मिळून एकंदर १६॥ हजार सैन्य होते. सैन्यांत नाग नांवाचे लोक बरेच असत. हे विशावू असतात. त्यांना त्यावेळी दरमहा २ रु. पगार मिळे. सत्तावनसालच्या वंदांत ते राजाशी इमानाने वागले. थोड्या खर्चात पुष्कळ उपयोगी पडणारे हे लोक आहेत. जहागिरदार, ठाकूर वगैरे लोक त्याच्या अजयपुर संस्थानाशी असलेल्या कराराप्रमाणे अजयपुरकरास कौज पुरवितात. साधारण ५०० ते ७०० रु. उत्पन्नावर एक घोडेस्वार असून प्रमाण पडते. संस्थानांत तीन कौलजे व इतर शिक्षणसंस्था ८०० पर्यंत असून शिक्षितांचे प्रमाण शेंकड्या ३ परतें. मात्र शिक्षण मोफत आहे.

अजयपुरच्या घराण्यास धुंदरचे घराणेहि म्हणतात. इह्याच्या अजयपुरसहाराच्या दक्षिणेकडील भगास पूर्वी धुंदर हे नांव होतें. अजयपुरघराण्यास दत्तक पेंगे झाल्यास क्षेत्री, चंदेल, सिंधोटो धोलित्री या पराण्यांतील दत्तक ध्यावा लागतो. रजपुत लोकांत असा एक प्रघात आहे की, घराण्यांतील कनिष्ठ शाखेकडे जर गादी चालू असेल, तर बडील शाखेचा वारसा गादीवर पुढें सुरू होत नाही. एवढेच नव्हे तर बडील शाखेतील मूल दत्तक म्हणूनहि (धाकड्या शारेंत) येता येत नाही. असलें उदाहरण अजयपुरच्या राजघराण्यांत घडलेलें आहे. या पराण्यांतील मूल पुरुषाने प्रथम शोणनदीच्या कांडच्या रोहटस गांवां गादी स्थापिकी व मग पुढें तितल्या दतकांत स्वाल्हेर नखरकडे हें पराणें आलें. येथें हें पराणें ८०० वर्षे राज्य बरीत होतें; व बहुधां सैकनोमचे मांडलिक असे. बभ्रदमन नावाचा राजा स्वतंत्र झाला व त्याने स्वाल्हेर शहर घेतलें पुढें एका दुल्हारायने स्वाल्हेर राजधानी मोडून दबोसा हो (आपल्या साधन्याची) राजधानी कायम केली. तेव्हापासून हें पराणें राजपुतान्यांत आलें. दबोसा ज्या प्रांतात होतें त्यास धुंदर प्रांत म्हणत.

इतिहास:—अजयपुराला अंधर्चे अथवा धुंदरचे राज्य असे रजपुत लोक म्हणणायत. हे स. १५७ त धोल राजानें हासिलें. श्रीरामपुत्र कुश, त्याचा वंशज नलराजा (यानें नरबाह-नरबाह शहर स्थापिलें), त्याच्यापासून धोलराया हा ३४ वा वंशज होता असें सांगतात. अजयपुरकरांना (कुशवद्) कच्छपाह कुळीचे म्हणतात. धोलरायावरून पुष्कळ दंतकथा आहेत. त्यानें अजमेरराजकन्येसाठीं सगळ्यां दिहाच्या हिंदुराजांच्या राजाज्यासाठीं अजयपुराकडील मोना लोक मिळून तेंचें राज्य स्थापिलें (१६७); पुढें धोल हा रणांत मेला. त्याचा पुत्र कुंजल; त्याचा मेदुल (१०२७);

त्याचा हून, त्याचा कुतल ऊर्फ जनेदेव, याने पुष्कळसे मीना लोक मिळून राज्य वाढविले. कंकल व मैदुल योनीहि मीना लोकांना पुष्कळ सवलती दिल्या होत्या.

कुतलामागून पुत्र राजा झाला, हा कार दार होता, याची राणी दिल्लीच्या पृथ्वीराज चव्हाणाची बहिण होय. पृथ्वीराजास याचे सहाप्य असे संयोगिताद्वारांत हा प्रमुप होता मुसलमानांवर याने दोनदा जय मिळवून शिवाय उद्दीनला पिटाळून लाविले चंदेलाचे महोबा याने कारीज केले होते. हा ठाणेभरच्या युद्धात (पृथ्वीराजवरोवर) ठार झाला. त्याच्यानंतर मालेसी, विजूल, रामदेव, कितुला, कौतुल, जुन्सी, उदयकर्ण, नरसिंग (याने अष्टतस्त प्रगत व शहर कावीज केले), बनवीर ऊर्फ शेखजी (याने सर्व शेखांवत रजमुताचे एकीकरण केले. याच्या वंशाच्या ५ शाखा झाल्या) उदरण, चंद्रसेन व पृथ्वीराज हे राज्ये झाले.

पृथ्वीराजापर्यंत विशेष काही घडल्याने आटटून नाहीं. त्याला १७ मुले होती. पैकी १२ जणांना १२ महाल बांदून दिले तेव्हापासून कच्छवाहांच्या १२ कोंटळा (घराणी) झाल्या. तो यात्रेस जात असता त्याच्या भीमजी नावाच्या मुलाने त्याचा धन केला नंतर बहार-मल्ल राजा झाला यानेच प्रथम मुसलमानांची (बावरांची) अधिसत्ता कबूल केली याला अंबरवा राजा हो पदवी व पंचहजारी हुमायूनाने दिली. याचा पुत्र भगवानदास याची बहिण अकबरास व मुलगी जहांगिरास दिली होती. तिच्याच पोटी खूषू झाला रजपुत राजांनी आपल्या कन्या मुसलमानांस दिल्याचे प्रथम उदाहरण याच घराण्याने (बहार-मल्ल व भगवान) घालून दिले. भगवान निपुत्रिक असल्याने त्याचा पुतण्या मानसिंग हा राजा झाला. भगवान हा अकबराचा मित्र होता मानसिंग हा मोगली दरबारांत प्रख्यातीस आला, अकबर त्याला फार मान देई हा त्याचा सेनापति असून यानेच त्याच्या राज्याचा (खोतान, काबूल, आसाम, ओरिसा, बंगाल, बहार वगैरे देश जिंकून) विस्तार केला बंगाल, बहार, दक्षिण व काबूल येथील सुभेदाऱ्या याने केल्या पुढे याने मुघु यास गादी मिळवी म्हणून भल्लती केल्या त्यामुळे तो सकदात सापडला, परंतु त्याला उपध शिक्षा करता येईना, कारण तो फार बलाढ्य होता पुढे बंगालच्या सुभेदारावर असताना तो वारला (१६१५). त्याच्या मागून त्याचा पुत्र भावसिंग ऊर्फ जगसिंग व नातु महासिंग हे राज्ये झाले (१६२०). त्यानंतर मानसिंगाचा पुतण्या जयसिंग याला गादी देण्याबद्दल, जहांगिरा-अबद जयपुरराजकन्या जोधाबाई दिन रदवदली केली व तो राजा झाला हा पहिल्याने दाराच्या घाबूचा होता पुढे आयस्योविळी त्याला फसवून तो औरंगजेबास मिळाला याला मिर्झा राजा म्हणत (मिर्झा हा किताब फक्त राजपुत्रास लावीत असत) औरंगजेबासाठी त्याने पुष्कळ मेहनत घेऊन त्याचे राज्य वाढविले व औरंगजेबानेहि त्याला बरीच

बढती (सहा हजारो मनसब) दिली. शिवछत्रपतींचा पराभव करण्यासाठी इतर सर्व सरदार धकल्याने यालाच पाठविण्यात आले होते. आम्रपाहून निसटण्याच्या शिवा-जीच्या मल्लतीत याचे अग असले, असा औरंगजेबास संशय आल्याने त्याची याच्यावर गैरमर्जी झाली व त्याने याला विपारी पोपाख पाठवून (व कोपाच्या मते याचा धारवा मुलगा कारतिसिंग याला राज्याची आशा दाखवून त्याच्याकडून विपप्रयोग करवून) याचा प्राण बऱ्या-गुप्तर येथे घेतला कारतिसिंगास (बरील कामगिरीबद्दल) औरंगजेबाने फक्त एकच महाल दिला शिवाजीने जयसिंगास औरंगजेबाबद्दल सर्व राजपुताना उठवून हिंदूधर्म राखण्याबद्दल परोपरीने सांगितले होते, परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही याच्यानंतर त्याचा पुत्र रामसिंग व त्याच्यामागून बिसनसिंग राजा झाला याच्या वेळी काही विशेष पडले नाही

सवाई जयसिंग हा फार विद्वान, दार व हिंदूधर्मा-भिमाना होता हा १६९९ त राजा झाला. त्याने प्रथम दक्षिणमध्ये औरंगजेबाची चाकरी केली औरंगजेबानंतर बेदरघानास हा मिळाला बेदरघान हा धोलपुरास १०० मजसे लडाईत मेल्यावर बहादुरशाहा गादीवर आला त्याने याचे राज्य अत करून त्यावर एक सुभेदार नेमला परंतु याने त्याचा पराभव करून राज्य सोडविले आणि उदेंदूर व जोधपूर यांच्याशी मुसलमानांबद्दल मैत्रीचा तह केला हा कटाकौटिल्य व शास्त्र यात (विशेषत गणित व ज्योतिषशास्त्र) निष्णात होता त्याने स्वतः प्रहारी कोठकें तयार केली. त्यासह हत्ती पचागे तयार होतात. युद्धिचर्चा मूलतः व नेपावरेचे लायतेम याची त्याने संस्कृतात मापा-तरे केली त्याने अंबरदून राजधानी हलवून जयपूर वसवून तेथे गेली (१७२८) हा शहर ताच्या हिंदुत्वानाज पहिल्या प्रतीचे, एकाच नमुन्यावर सौंदर्याच्या पटाप्रमाणे बांधलेले असे आदे तो शिल्पशास्त्रादि होता त्याने दिल्ली, जयपुर, काठा, मथुरा, उज्जनी वगैरे ठिकाणी वेधशाळा बांधून स्वक-ल्पनेचे यंत्रे तयार करून ती तेथे ठेवली व वेध घेतले हे वेध त्यावेळी अगदी बरोबर उतरत या सर्व वेधांची माहिती एकत्र करून त्याने १७२८ त प्रहाराच्या साध्या (झेज मई-मदशाही नावाच्या अग्रत) तयार केल्या लोकोपयोगी कृत्ये त्याने पुष्कळ केली (यमेशाळा वगैरे) महमदशाहानेच साम्राज्यातील सर्व पचागाचे युद्धिकरण त्याच्याकडे सरकारीरीत्या सोपविले होते वेधशाळेतील धातूची यंत्रे शिजतत म्हणून त्याने पाषाणाची व जुन्याची केली जयप्रकाश, यम-सम्राट, भित्तायत्र, वृत्तप्राश इ इ नवी यंत्रे त्याने स्वतः तयार केली छिंदीतछम्राट नावाचा एक सश्रुत ग्रंथ तयार केला यावेळी (१७२९) युरोपात ग्रहगतीचे जे सूक्ष्म वेध घेत असत त्याद्विपेक्षा याने आत्त सूक्ष्म वेध घेतले होते. सिदात-समुद्रात वर्षमान साधन आदे नयनसुखापाच्याय याच्या-

कडून याने कटर नांवाचा एक ग्रिय (सूक्ष्म्या युनानी माप-
तून) मापांतरीत कराविला. सर्वत्र लढायाचा घुमाफूळ वाहू
असतां त्याने आपले राज्य वाढवून व जतन करून शेजा-
रच्या सर्व राज्यांत उच्चतेत चढविले. औरंगजेबाच्यानंतर
दुर्बल राजे याच्या बराच मान देत असत. महंमदशाहाने
याला आत्रा व नंतर माळवा येथील सुभेदारपत्त्या दिल्या
(१७३०-३२). औरंगजेबाने वसविलेला आझिया याने
यावेळी उठवून जाटांचा बंदोबस्त केला. हा माळव्यावर पुनः
(१७३२) सुभेदार नेमून आला. तेव्हां मोगली राज्यांत
सारी अवयवस्था झाली होती; ती पाहून व सर्व हिंदूंनी
मुसलमानांविषय एकपट्टन हिंदुपदपातयाही स्थापन करावी
या अंतर्गत् हेतूने त्याने (यादतः मराठ्यांविषय लडून
निभावणूक होणार नाही. म्हणून महंमदशाहाने समजून
घालून त्याच्या अनुज्ञेने) थोरल्या दारोरावाशी तह करून
मराठ्यांच्या साम्राज्याकांक्षेत बाध करून दिला. त्यानेच
१७३४ त माळवा मराठ्यांच्या हवाली (पातशाहकडून)
करविला. तो असे न करता तर मराठ्यांची धाड राहू
दिवापर गाती. याप्रमाणे घोरणांन व शाहानपणाने याने
४० वर्षे राज्य करून तां १७३४ त वारला १० टांड
म्हणतो की जयसिंगाबरोबर घाळांचा लय आला.

नंतर याच्या इसीसिंग व माधवसिंग या दोन पुत्रांत संटे
हागून माधवसिंग याने होळकरांच्या प्राधान्ये (होळकरांत
गमपुरा, भानपुरा व टीकतमपुरा हे प्रांत आणि ८४
छद्द रुपये खंडणी देऊन) गादी मिळविली. तो उदेपुर
राजकन्येचा पुत्र असल्याने उदेपुरकरांनीहि त्यास मदत दिली
होती. त्याने गादीवर स्वाभ्या करून त्याचा परामर्श केला.
मात्र या लढायांत त्याचे वने सरदार मारले गेले. शेवटी
तोहि योग्याच दिवसांत वारला याच्या सालोत्राला हाहि
विद्वान व विद्वानांचा आश्रयदाता होता; यानेहि काही
नवीन शस्त्रे वसविली; त्यांत रणधंवेर मजबूत मणुपूर हे
प्रमुख होय; याने १७ वर्षे राज्य केले. त्याच्यामागून दुसरा
पृथ्वीसिंग गादीवर आला; परंतु हा अज्ञान असल्यामुळे
त्याची सावत्र आई कारमार पाहत होती. ती कार वाईट
कोटीची असून तिचा एक उपपति (टेंड; पु. २ पु.
४१२) किरात नांवाचा माहुत होता; त्याच्या संघाने ती
बागे; तिने नऊ वर्षे बंदकलीपणा केला. शेवटी पृथ्वीसिंग
हा वारला (कोणी म्हणतात तिने शिवप्रयोग केला). त्याला
मानसिंग म्हणून पुत्र होला. त्याला त्याच्या आरंभांनी पळवून
शिवाचीया आश्रयास ठेविले.

पृथ्वीनंतर त्याचा सावत्र भाऊ प्रधाप हा राधा घाला.
त्याने १५ वर्षे राज्य केले. याच्या वेळी याची गारिणी आई
व ती माहुत यांना कोणी विनययोग करून त्यांच्या घाला-
तून रयतेत सोडविले. इतक्यांत मराठ्यांचे हस्ते घुसू लागले.
तेव्हा याने जयपुरच्या विजयसिंगाच्या मदतीने मराठ्यांशी
तोंड देऊन त्यांना काही फाळ पोचविले (१८८७-९१);

पण पुढे मराठ्यांनी १७९१ त त्याचा पाटण व मैथं येथे
परामर्श केला व तिकडे याचे व जयपुरकरांचेहि धिनसले.
तेव्हा होळकराने त्याच्यावर जबर खंडणी मसवून काही दिव-
सांनी ती वसूल करण्याचे काम अमीरखान पटणावर सोप-
विले. तेव्हापासून १८०३ पर्यंत केव्हां शिंदे तर केव्हां
दुसरा कोणी येऊन याचा प्रांत लडून फत्त करीत. हा मूर
व शाहणाहि होता. परंतु त्याचा या घामधुमीच्या काळी
काही इलाज नालला नाही. तो १८०३ त वारला.

याच्यामागून त्याचा पुत्र जगसिंग गादीवर आला. याच्या
सारखा दुर्बलपनी राजा या कुलांत कोणी झाला नाही. हा
भिन्ना, व्यभिचारी व उभल्ला होता. उदेपुरच्या कृष्णाकुमा-
रीला मिळविण्याकरितां याने अमीरखानाची योजना करून
सर्व राजपुताण्यांत घुमाफूळ उडवून दिला होता. ईमर्जाचा
संबंध जयपुर राज्याशी याच्याच वेळी आला; परंपरांनी
परंपरांस सहग्रह्य करावे अशा स्वस्याचा एक तह यावेळी
झाला (१८०३), पुढे कॉनवालीस याने हा तह केला व
ईमर्जाने वर्तून हवे तसे न दिसल्याने जगसिंगानेहि तह
मोडला. परंतु कंपनीच्या वायरेवदारांत कॉनवालीसचे हें
करण पसंत न पडून पूर्ववत् तह करण्याचा इरादी हुकूम
सोडला. तेव्हां पेंड्यांच्याच्या पारिपायासाठी सर्व राजेरजवा-
न्याशी तहाने प्रकरण घुसू लागले. त्यावेळी (१८१७) जयपुर-
वाल्यांशी धोरणे लागले; परंतु राजाने ते नाकारले. शेवटी शेजा-
रच्या राजांनी ईमर्जाशी स्वतंत्र तह केले, राज्यास निरीनारब्ध्या
अवस्थी येऊं लागल्या व अमीरखानाचा उपसर्ग जास्त
बाई लागला. स्वतःच्या जहागिरदारांनीहि परभारे ईमर्जाशी
धोषाग बांधले हें पाहून, जगतने कंपनीशी तह केला (२१
४१८१८). त्यांत असे ठरले की, ईमर्जाने राज्याचे रक्षण
करावे, त्याबद्दल राजाने कंपनीच्या मदतीस कौज द्यावी.
राज्याचा वसूल ४० छद्द होईपर्यंत दरसाळ ८ लाख खंडणी
द्यावी, व ४० लाखांवर वसूल आला, म्हणजे एकदर उपपन्ना-
पैकी पांच भागे (मदर खंडणीदिव्याय) वर्षांत द्यावे. या
सुमारास जयपुरच्या काही सरदार जहागिरदारांनी राज्या-
तील बराचसा मुल्ला पळकविला होता. तो ऑक्टोबरी
याने त्याची समजूत करून सोडविला; व त्याच्या जहागिरी
वंगपरंपरा चालूपावहल कंपनी जबाबदार राहिली. यानंतर
जगसिंग हा जबरकर (डिसेंबर १८१८) वारला. त्याला
त्यावेळी संगती नव्हती. प्रेताला अग्निसंस्कार एका मोहन-
सिंग नांवाच्या साळबेदाने दिला. पुढे त्यालाच दत्तक
पेण्याने ठरत होते; पण त्यामुळे गृहकुलद मानला. इतक्यांत
त एक राणी गरीबर असल्याने घमगले व त्यामुळे दत्त-
काची मानपव मिटली. जगसिंगाची ही राणी २५/४/१८१९
रोजी प्रसूत होऊन मुलगा झाला; याचे नांव जयसिंग होय.
जयसिंग (तिसरा) लहान असता, त्याची आई कारमार
पाहू लागली; परंतु त्यामुळे अवयवस्था माजली. तेव्हा
आपले, शंभरी बेंडेवर याची व मुकसान होऊं नये म्हणून

कंपनीने आपला एक अधिकारी जयपुरसमोरून त्याने राज्य-कारभार ताब्यात आवा असे ठरविले. पुढे (१८३४-३५) शेन्यावती प्रांताची व्यवस्था लावण्याच्या निमित्ताने ईंग्रजानी आपले फौज तेथे ठेविली व तिच्या राबोचा पैसा म्हणून माथरसरोवराच्या उपनगरात जयपुरचा हिस्सा तारण लावून घेतला. या मजबूतीत जयसिंग वारला (१८३५) राजाचा कोणी जीव घेतला असावा असे म्हणतात. मोघ (गुळा) राम नावाचा दिवाण व राममाता यांचे सुत्र जमून, तिच्या कुपेने तो इतका अधिकार बालू लागला की, मित्रिया सरकारने नेमलेल्या कारमान्यास दूर करून आपण त्या पदावर बसला. तेव्हा कंपनीने एक अधिकारी बांधणीत पाठविला. जयसिंग वारला तेव्हा त्याला दोघ बघोचा एक मुलगा होता. तो कुपनेच्या अधिकार्याने ताब्यात घेतला. जयसिंग एजेंट (अधिकारी) याचा पुत्र काग्याचा कट आपरामाने केला; तेव्हा त्याला जन्ममर देवत टाकण्यांत आले राजबाहील पांघ प्रमुन लोक निघडून त्याने कौन्तिल (व म्याचा सुक्य ईंग्रजाचा एजेंट) नेमून राज्यकारभार चालविला. याववेळी संस्थानांतल लच्छर कमी करून, गुलामगिरी, सती, बालहत्या वगैरे दंड केल्या ईंग्रजकारारा अी रांडणी घाडी लगे, ती सत्यातच्या जमाबंदीच्या मानाने जबर जल्ल्याने व मागील याकी हुंघली म्हणून २६ लाखांची मूट घालून दरमाल वार लक्षाची खंडणी ठरविली (१८४२).

जयसिंगाच्या मागून सवाई रामसिंह हा यादीवर बसला. याने १८५७ साली ईंग्रजास वात हजार सैन्यानिशी मदत कर्यासुळे रवाना रवास फौट कासिम प्रांत इनाम दिला. हा विद्रोह होता याने सडका व आगगाच्या तुरु करून संस्थानात सवंग शाळा स्थापित्या एकदां (१८६८) राजपुतानांत दुष्काळ पडला असता याने आयात पान्या-वराल जकात उठविली व दुष्काळनिवारणाचे पुष्कळ प्रयत्न केले. हा सन १८९९-१८७५ पर्यंत हिंदुस्थान सरकारच्या कायदेकीर्तिलया सभासद होता.

याच्यानंतर सवाई माधवसिंह हे रामे झाले (१८८०). याचा जन्म १८६१ त झाला. याच्या लहानपणी कौन्तिल सके राज्यकारभार चालत होता. याना १८८२ त मुघलवादी दिली. याना १९ तोफाच्या सलामीचा मान व जी सी. एस्. आय. जी. सी. व्ही. सी. एल् एल् डी. वगैरे पदव्या असून, १९२१ साली मित्रिया सैन्यांतल्या जनरलच्या अधि-कारावर नेमले गेले. यानी राज्यकारभारासोटी १० वर्षांचे एक कौन्तिल नेमलेले आहे. हवी ६ हजारापर्यंत सैन्य संस्था-नात आहे. येथील सैन्याने मित्रज (१८९५). टिरा (१८९७) व गेले यूरोपातील महायुद्ध. यानेही ईंग्रजसर-कारांत पुष्कळ सहाय्य केले. महाराजांनी दुष्काळकंड २५ लाख व इतर धार्मिककंड ४८ लाख व महायुद्धात ईंग्रजसर-कारास मदत म्हणून १३ लाख इतकी रक्कम दिली आहे. (शिवाय २५ साराचे कर्जरोषी घेतले होते.) या महा-

राजांनी स. १९२१ मध्ये कुमार मानसिंह यास दत्तक घेतले. महाराजांनी आपल्या राज्यात सडका, पावडेघारे, आगगाच्या, दवाखाने, दुष्काळ कामे वगैरे कामावर १ कोटी ७२ लाख रुपये केले व स. १९११ ते प्रजेला ५० रुपा व ची (साप्ताहिक) मूट दिली. [टिंड—राजस्थान, पु. २; एवढीच सभाचा इतिहास, ग्रेडगंल्लत; इंडिया मॅगझीन सिलेक्शन रिपॉर्ट पु. ५०; इंडियन इथरयुक् १९२२]

शहर.—हजार जयपुर संस्थानाची राजधानी असून मुंबईपासून ६९९ मैल दूर आहे हे सवे राजपुतान्यात मोठे व सुंदर आहे. ह्या शहराला हे नाव सवाई जय-सिंगाच्या नांवावरून १७२८ साली मिळाले. हे शहर एका लहान भेदानावर आहे व भोंवताली (दक्षिण दिशे-सेरान) पर्वत असून महावाच्या मात्यांच्या ठिकाणी किंज बाघलेले आहेत. ह्या सर्व किंजपात शहरास नावाचा किंज महावाचा आहे व तो वायव्य दिशेस आहे शहराभोवतां मोठा रूट असून रयाला वात येथी आहेत व ठिकाळीकाणी तोफाकरिता सुक्य बाघलेले आहेत. हे शहर सुंदर रस्ते व व इमारती यांबद्दल कार प्रसिद्ध आहे. येथील रस्ते सारट्या आकाराचे असून ठिकाळीकाणी चौक आहेत शह-राच्या मध्यभागी महाराजांचा राजबाडा आहे व बाज्या-भोंवताली सुंदर पागवणीचे आहेत. राजबाडाच्या उत्तरेन हाड कायरा माथ्याचा तलाव व ह्या तलावाच्या पलीकडे राजा मालका नावाचा दुसरा तलाव आहे ह्या शहरात विशेष पहाण्यासह्या इमारत म्हणजे झणजे सवाई-जयसिंगाने बांधलेली वेधगळा व येथील वेधघर होत. शह-रास पाण्याचा पुरवठा यागळा आहे शहरास म्युनिसिपालिटी आहे. ह्या शहरातल्या कला व उद्योगधंदे म्हणजे म्हणजे फण-ज्यात रंग देण, संपादकरी इत्यादर काम करणे, सोन्याच्या मुलाभ्याचे काम काणे, चित्रे काटणे वगैरे, ह्या शहराची व्यापारी वेदघारदल ख्याती आहे शहरात शिक्षणसंस्था पुष्कळ आहेत महाराजा कॉलेज, ओरिएण्टल कॉलेज व शिरुत कॉलेज ही तीन कॉलेजे आहेत. शहरात दवाखाने व इतरांचे पुष्कळ आहेत. रामनिवात नावाच्या सार्वजनिक उद्यानामध्ये ह्या नावाची इमारत आहे. व तीमध्ये औद्योगिक वस्तूंचे व शिक्षणविषयक नमुन्याचे पदार्थसंग्रहालय आहे

जयमल्ल—जयबरांने चितोडवर १५६७ त स्वारी केली आपला चितोडह्या किंज सडविण्याचे काम या जयमल्लाकडे राणा उदयसिंगाने सोपविले होते. हा वेदनेर येथील टाफोर असून राठोड नेत्रोटीत मेल्ये घालेचा होता. हा दाखा मारकाडात धर्षात धूर मणली जाई जयमल्ल हा स्वारीत चितोडच्या सेनापता होता. त्याच्या हाताखाली हजार लोक होते. परंतु अकबराचे सैन्य काकड व रयाच्याजवळ लोक-खाना आल्याने शेवटी त्याचा जय झाला चैन छुड ११ सितत १६२४ (से. १५६८) या दिवशी धनधोर सभाम झाला. जयमल्लाने आपल्या सडण्याची शिकस्त केली. अखे-

रास अकबराने स्वतः आपल्या संप्राम नांवाच्या संदुकीने नेम भरून जयमहाल गोळीने ठार केले. चितोड येथे जोहार झाला व मग मग फिला अकबराच्या हाती पडला. यावेळी झालेल्या युद्धाचे व जयमल आणि पुत (दुसरा सेनापति) यांनी केलेल्या वीर्याचे वर्णन भाटांच्या काव्यांत आढळते. साऱ्या राजपुतान्यांत या दोघांची नावे माहीत नाही. असा एकही रजपूत आढळवयाचा नाही. खास अकबरानेहि जयमल्लाची स्तुति केली होती. त्याने दिक्षीस आपल्या राजवाड्याच्या महाद्वारासवळ दोन हत्तींवर जयमल व पुत यांचे पुतळे करून बसविले होते; ते वर्णन याच्या वेळेवर्यंत होते. त्याने त्यावद्दलचे वर्णन आपल्या १६६३ च्या जुलैच्या एका पत्रांत केले आहे. चितोड येथे जयमल जेथे पडला तो जागा अगणित दाखवण्यांत येते. टोंडने त्या जागेवर फुले वाहिली होती असे तो म्हणतो. टोंड- राजस्थान पु. १; मुमुक्षुमानी रियासत; बील—वेरि वायामा. डिक्शनरी]

जयरथ शृंगार—काश्मीर प्रांतातील तत्त्ववेत्ता. जयरथ शृंगार अथवा शृंगाररथ हा इ. स. १२०० च्या सुमारास उदयास आला. अभिनव गुप्ताच्या " सत्त्रालोक " नांवाच्या ग्रंथावर त्याने " सत्त्रालोकविवेक " नावाची टीका लिहिली. त्याचा भाऊ जयद्रथ याने द्रव्यवादाच्या अलंकारसर्वस्वावर " अलंकारविमर्षिणी " नांवाची टीका लिहिली व " हृदयविरचितामणि " या नांवाचा आणखी एक ग्रंथ लिहिला.

जयरामस्वामी—(धडगांवर) एक महाराष्ट्र संत-कवि. हा काश्मीरचा माझवगणच्या देशपांडे कुळांतला असून याचे उपनावे कनरे असे होते. जन्मतांथे सके १५२१ या गोकुळाष्टमी. कृष्ण आप्तास्वामी यांचे गुरू होते. दशमस्कंध टीका, रुक्मिणीस्तरंगवर, संततत्त्वव्यंकर व अपरोक्षानुभव हे जयरामस्वामींचे मुख्य ग्रंथ होत. यांदेरीस लहान लहान वेदांतप्रकरणे, अभंग व पदे पुष्टळ आहेत. समाधिदास मादपद या ११ सके १५५४.

जयराममजज—एक महाराष्ट्र संतकवि. हा गोसावी नंदनाच्या मागाहून होऊन गेला. याने कोविळगंगाधर, राघव चिद्पन, श्रीधर, अनंत, यांचा आपले संतमालिकेंत उल्लेख केलेला आहे. संतमालिका, श्रीपदांचा धारा, घडियाळे, अंबवई आदी, रासमंडळ, बगैरे ग्रंथ आहेत. [घं. क. का. म.]

जयविजय—विष्णूचे उभय द्वारपाल. हे मनकादिकांच्या शापाने वेडेंठातून पतन पावून असुरयोनीत आले होते. हिरण्याक्ष, हिरण्यकश्यप, रावण, कुंभकर्ण व विट्ठपाल, वरदंत ही रूपे योनीच धारण केली होती. [भागवत ३. १६-१०; १०. ७४]

जयसिंह (सिद्धराज)—एक गुजराथचा राजा. याची माहिती शा. को. च्या १२ व्या विभागाने गुजराथ प्रांत पु. १२७ पर आलेली आहे. त्याशिवाय नास्त माहिती

येथे देतो. हा याच्या धापास लक्ष्मीच्या वरदानाने झाला होता. याने श्रीस्थल (सिद्धपुर) तीर्थाच्या रक्षणासाठी बरबरक यवनाला केंद केले. पण त्याची कायको पिंगलिका हिच्या विवेकीवरून खंडणी घेऊन त्यास सोडून दिले. जयसिंहाने पाटलदेशचा (ओगावती शहराचा) नागराजा कनकचूड यास सहृदय करून त्यासपासून अविनयतेचा वर मिळविला. महाव्यावरीस स्वारीत त्याला एका भिन्नराजाने पर्वतांशीस राखे दाखविले होते. तिकडून परत येताना त्याने बऱ्याच राजकन्यांशी लग्न लाविले. सिद्धपुरास लहमाळेशिवाय एक महावीरस्वामीचे देऊळहि त्याने बांधिले. तेथून तो सोमनाथ, गिरनार व सिद्धपुर (सिहोर) येथील यात्रा करून पटणास परतला. त्याने पुष्टळतळी, विहिरी, मंदिरे, बगैचे सदावर्त, ज्योतिष म्हाय-पुराणादिकांच्या अभ्यासासाठी शाळा बगैरे स्थापन केल्या. त्याने वंडिकादेवीची १०८ देवळे बांधिली. याचे वर्णन म्हाश्रय या काव्यांत बरेंच आले आहे. [रासमाला, पु. १; इंडियन अँटिक्वरी, १८७५]

जर उतर्णे (हर्षास)—त्वचेखाली मज्जातंतूत अगर मज्जापेशांच्या समूहामध्ये विकृति उत्पन्न होऊन त्यावरील त्वचेवर लहान मोठ्या दागेदार पुटकुळ्यांचे समूह अगर मुठ्या पुटकुळ्या उत्पन्न होणे हे या रोगाचे लक्षण आहे. या पुटकुळ्यांत विकट व पाण्यासारखी लस असून त्या अतिवेदनायुक्त असतात. या पुटकुळ्या फुटतात अगर सुकून राखल्या पडून जातात. याचे दोन भेद पहाण्यांत येतात ते असेः—(१) ओंठ अगर नाकाच्या ठिकाणाचा—एखादा मोठा तीम उजर अगर पुष्टसांचे दुखणे किंवा बळकट सदधि दुखणे येऊन गेल्यावर बरील ठिकाणी पुटकुळ्या दिसून नंतर त्या घन्या होतात. (२) शारीरिक जर-पानांत शिरा असतात त्याप्रमाणे त्वचेखाली शाखा-युक्त संवेदन मज्जातंतू शरीरभर असतात. यांपैकी एखादा मज्जातंतू व त्यांच्या शाखा याच्या अनुरोधाने अशा पुटकुळ्या उठणे हा दुसरा प्रकार छाती, हात, पाय व अन्य ठिकाणी पहाण्यांत येतो. हे दुसरे छरे याच्या माणसांना झालेले आढळते. तरी उत्तार वयांत होण्याचा संभव नास्त असतो. त्या उपबन्धाच्या अगोदर काही दिवस नांगी मारण्यामुळे त्या यांगी अगोदर वेदना होतात, व त्या पुटकुळ्या उगवल्यावर असतात यांत नवल नाही; परंतु पुटकुळ्या घन्या झाल्यावरहि काही दिवस त्या वेदनांमुळे पार प्रास होतो. पुनः पुनः मात्र हा रोग उलटून प्रास होत नाही. उ प च र.—पुटकुळ्यांत भय, दवा लागून वेदना होऊं नये एतदर्थ त्यावर योरिक आसिड व शिंक आक्साल्ड यांच्या समभाग मिश्रणाच्या मुकटीचा निदधाव टाकावा. अगर त्यास मुकटीचे मलमू-मऊ फडक्यावर पसरून ती पडी पुटकुळ्यांवर लागून त्यावर मऊ कापसाची पट्टा ठेवून पट्याने ते सर्व न पडेल असे बांधून ठेवावे. व रोज पट्टा व नवी टाकून बदलात जावी. एखाद्या वेदी वेदना असत

वाटल्यात पोटांत अहो अगर पोटापासियन भोगावड हई
 ओपथे घावीत व मनांतूतूच व शरीरास हितावड व पोष्टिक
 म्हणून कोयनेल अल्प प्रमाणांत घायें.

जस्ताई—सोनें हूँ जसों फार प्राचीन कालाप्राप्तन लोकस
माहीत होते त्याच प्रमाणे कलाबत्ती कलादि लोकांस
माहिती अभावी निदान ती प्राचीन ज्योतिष सरी माहीत
असावी याबद्दल शंका रहात नाही म्हणजे (१० १५५,
६) 'हिरण्यपाराकान्' असा सोनेरी वस्त्राबंधां उल्लेख
आहे. तसेच व 'पेशवारी' म्हणजे जरीची बेलजुडी काढ-
पारी ही असा यजुर्वेदांत उल्लेख आढळव येता. धायण
मतांत मध्य म्हणजे सोनेरी बेलजुडी काढलेले वस्त्र वापरित.
म्हणजे पेशव, पेशन या जस्ताई वस्त्राचा उल्लेख आढळतो
हे (७ २ १, १ १०. १, ६) शुक्रनीतिकार्यानी
कलाबत्ती कला ही चीसट कलेंत गणली आहे. अर्थात्
ही त्या वेळी फारच प्रचारात होती. त्यातील कला या
वाच्यका अर्थात् त्याप्रमाणेच कला आहे व त्यावरून कलाबत्ती
हा वाक्य संस्कृतोद्भव असावी याबद्दल संशय रहात नाही.
कारण कला म्हणजे 'क्षेत्रिभ स्वर्णराजतक्रिया लोपादि सतिभ्या'
(शुक्रनीति) सोनें हवे तयार करणें असा तों सोनें हवे हलक्या
धातूवर बजडिने अगर त्याचा वर देणे या क्रियेत कला असें
म्हणतात.

यान्तर कदाचित् तन्नात धातुश्रमायै या कतेव
साविस्तर वर्णन आले आहे. या प्रियाच्या दारुनिधेया-
संघर्षा श्रित्त मत्त सागतो येत नाही. महाभारत काळाह
कला पूर्ण अवगत असावा. कारण राजसूय यज्ञाच्या वेळी
युधिष्ठिराला बद्धकुंड करभार आले त्यात काष्ठांगेच्या
राजाने अनेक दासी युधिष्ठिराला नृज वसेवा आहेत त्या
दासी यरीची वषे नेसलेल्या होत्या अण रण उडेल आहे.
भीर्मागैलावर्षादन्ताज्जातरुपरिफुत्तान् ।

प्रायश्चित्तमिति मुखात्तु कर्मोक्तः प्रदत्तः सदान्तरः॥

महाभारताचा दशनांकाळ चिंतामणराव वैद्याच्या मताने
 इ. स. प. २०० वर्षांचा आहे. प. प्रत्यक्ष राजसूय यज्ञाचा
 आल लिल्लुर्वा २००० वर्षांपर्यंत आतो तरी ऐतिहासिक
 संशया या कवेच्या उगमाचा काल निदान इ. पू. २००० वर्षां
 मधूनसा येईल

संस्कृतेतर वाङ्मयांत इतका जुना उल्लेख कोठेही सापडेल
ऐकियात नाही. व म्हणूनच पुढील पाठ्यास विद्वानांच्या
मते ही कला हिंदुस्थानांत उगम पावली व पश्चिम भार्याजु-
र्वा होऊन बाबीलोन, टायर, बगदाद, दमाश्क, सैप्रस
सिसली, कान्टॉटिनोपोल, यूनिस वगैरे वाहतातून कलाकामाने
याजून फ्रांसमध्ये लिगान्त व जर्मनीमध्ये न्युरनबर्गपावेले।
पसरले.

पुस्तकी.
 आपल्याकडे पुराणकालांतल्या इतिहास चांगलाच उप-
 लब्ध नाही व या कलेची प्रगती कसकशी होत गेली याबद्दल
 खाबित्तार माहितीचा सापडणे फारच कठिण होऊन गेले आहे.

તરી પણ સુમરે ૮ મ્યા અગર ૧ બ્વા ઘાતકાપાસન અગર
ત્યાપૂર્વાપાસન સત્તેરત મનારત્રય દશિંગેત પેઠા હી શાદરે
યા ધવાપચ્ચા કારાગિરોપદલ પ્રસિદ્ધ બોલેત.હી શદરે ત્યાવેલી
ચોદોમુખેયે પુરે અસત. વ્યાપાર મ્હણા અગર વિદ્યાતા મ્હણા
યા કોદોમુખેયે યા શાદપચ્ચા દાત મરણ્યાસ સંબધ હિદુસ્યા-
નાત એકદિ શાદરે મ્હલેતે.

मुमुक्षुमानी रियासतेन या वदराना बर्चं गाँवत प्राप्त
 होवे, तरी पण मुमुक्षुमानी पातहाही वेळीची व ऐपभारामी
 अस्त्ययामुळे या कसेल उत्तेजनच मिळाले, व निरनिराळ्या
 नास्त पेय कर्तु लागल्या. उत्तरेल दिक्षी, लखनौ, कानपूर, बन्दा-
 नपूर इत्यादि व दक्षिणेस कोड, जातना, रूठण, येवला व
 राणी सलेम, मंदरा व मद्रास पर्यंत.

पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या मतें सर्वांत जुना असा कलापर्व
संघर्षा विदेश त्याच्या 'जुना करार' नामक धार्मिक
ग्रंथात आढळून येतो. अजून नावाच्या धर्मोपदेशकाच्या
मन्याला जरातार होती. ती अशी की त्यानी कोन्हाच्या
तार टोकून तयार केव्या आणि नंतर चपट्या केल्या.
अशा त्या तार निळ्या व अस्मानाी धाग्यावरती कारच
कुसलतेन वळत्या होत्या ग्रीक लोकांच्या ईलीयड व
ओडिसी नावाच्या पुराणग्रंथात जरातारिच्या कपड्याना
उक्तेत परचेवर येतो त्याच्या पौराणिक युगात हाती
डग्यानी अगर मठांणी कोवें टोकून तार चपट्या करीत
आसत, व त्या मग रेशीम अगर हून यावर गुंडाळीत
असत.

અર્ચારીયા અથર અશુર રાષ્ટ્રાતીક મોઝમોટપા રાજાપૈકી
અશુર નઝિરપાલ (સિ પૂ ૮૮૪) યાધ્યા કમ્પાલ
કલ્યાવત્તે કારવ સુવર કામ કૈલે હોતે. યાવકલ ધ્યાવેલ્લયા
અશુરી રાષ્ટ્રાત અથર બલિલેનિયા રાષ્ટ્રાત હી કલા ખરીષ
કામિતાવધેત્તે આલો હોતો અસે રિલેતે. અશુરી રાષ્ટ્રાત
ઓમોહ કાલ્યાવર યાધ્યા મેમાકહે મ્હયેશ દરાણી રાષ્ટ્રાકહે
યા કલેતે પુરુષકર્તુલ આલે ત્યાની યા કારાગિરીયા કાવલ
ડરહટ રીતોતે સમખ્ચાર પેટલ. વ સ્યા કલેત પુરે આલે.
દ્રાણજા પ્રપાઝ યાધ્યાકા હરાયલ હા. નેદમી મરગરીવા
કાપા ધાલોત અસે યા કાલ્યાવર ખરીષ અરતકામ કૈલે હોતે
વ લોન પક્ષી પુલ્કેકાશી હુંગલ આલેત અસે ડાલવેલે હોતે.
મહાપ્રાણ શિકેદ્ર વાદશદા હિદુસ્માનાત આલા ત્યાનેડી
સ્માલ લવૌ પોસલ રાઝે ખરગરીશ્વા કાલ્યામયે આલલે અસે
વર્ણન આદે. આલેકશ્વાડનેતર લોન કાવકાની પરગામમયા
રાખા તિષ્ઠા અશુન્ધ યાને સોમેરી કલ્યાવત્તે વિળાયાધ્યા
કલેલો કાવલ ઉત્તેજત દિલે, અસે હીનોને લિલેલે આલે.
વ હૈચ તં શ્વેદ્વાપ્રલિદ આપલિક વાવડ. રોમન કોહાધ્યા
પ્રંચાતરિહિ યાવા થાપલ ઉખેલ મોલકો. આપ્રિપાચી
વિષ્ણાત વરે સર્વેસી અપ્પલોંચી હોલો. અર્થાં હ્યાઈમન
વાદશાધ્યા ઈસાઈત વસ્તુચે માર્કેલ આરકેલ યાત પુલકલ
પ્રતે ખરીવેત દેશન આલે.

इंमिष व बाविलोनियाच्या भागांत सध्या व उत्खनन चालू आहे त्यांत कांहीं कांहीं ठिकाणी जरांच्या पोषाखातील अवशिष्ट अशा चांदी सोन्याच्या तारा सांपडल्या आहेत. होनोरियसच्या वायकोवें घडणें उकरलें त्यावेळीं जरांतारीचे अवशेष अशा तारा सापडल्या व त्या सर्व आटवून त्यांतून ३६ पाँड सोनें निघालें.

युरोपांतील मध्ययुगांत कान्स्टांटिनोपल व पार्लेमो येथील विणकर जरांतारीचे काम करीत असत; त्यानंतर स्पेनमधील मूर लोकांनी ही कला उचलली. १२ व्या शतकांत या लोकांत जरीचा कारव प्रसार झाला होता. त्यानंतर सायप्रसमध्ये कारव मोठ्या प्रमाणात जरातार तयार होऊं लागली. बहुतेक व्यापारी सायप्रसमधील जर पसंत करूं लागले व सायप्रसचा व्यापार कारव जोरानें वाढूं लागला. त्यानंतर हळू हळू इटालीतहि कारखाने निघूं लागले व १४ व्या शतकांत व पुढे इटालीच्या या क्षेत्रांत कारव प्राबल्य पावले.

याच सुमारास जर्मनीमध्ये न्युरेनबर्ग शहरां कलावृत्ते कारखाने निघूं लागले व जरांतून तार ओढणें वरीरें गोष्टींत त्यांनीं बरीन प्रगति केली. पांधमेकडील या कलेंत स्थिरतरे पडवून आणण्यांत न्युरेनबर्ग व लिअन्स हीं दोन शहरें कारव विव्हात आहेत अंश म्हणजे अस्सल पोलादी पटीत छेद करून त्यांतून तार ओढून बारीक कारण्याच्या कृतीचा शोध न्युरेनबर्गमिवाशी कारागिराकडून १४ व्या शतकांत लावला गेला असें कांही विद्वानांचें मत आहे.

कृति व प्रकार.—जरातार म्हणजे काय, ती कशाची करतात यासंबंधानें आपणांस आतां विचार करणें आहे शुक्रनीतिकारानें सांगितल्याप्रमाणें हळक्या धातूवर सोनें अगर रुपें अगर चांदी यांचे पर बसवून तीं तार रेशीम अगर सूत यावर गुंडाळणें. अशा रीतीनें गुंडाळलेली तार ती जरातार होय. आतां यांत दोन प्रकार करता येतील. एक खरी व एक खोटी.

खरी—जिच्यामध्ये चांदीवर सोनें चढविलेलें असतें ती. ही चांदीवर सोनें चढविलेली तार रेशमावर अगर सुतावर गुंडाळलेली असते. हिचा उपयोग व्यवहारांत जास्त होतो. ही बहुधा काळी पडत नाहीं. ही तार गळल्यावर पांढरी पडते. ही तिची कसोटी आहे. स्लेटपाटीवर घासल्यास कस पांढरा दिसतो.

खोटी—तांबें, सोरोड, जर्मनेल्लर, पिटळ, इत्यादि धातूच्या तारेवर चांदी अगर सोनें चढवून तयार केलें असतें ती सर्व खोटी होय. ही कार लवकरच काळी पडते. बाळलेली असतां ही तार काळी पडते. स्लेटपाटीवर घासली असतां या जातीच्या जरातारीचा कस खाल दिसतो व खऱ्याचा पांढरा दिसतो.

कृति:—५० भार चांदी घेऊन (कांही कांही ठिकाणी ज्यास्तहि घेतात) तिच्या साधारण अर्धा इंची जाड व फूटभर लांब गोल लगडया पाडतात; त्या गोल करून कानस माळून अतिशय स्वरूढ करतात व त्यांवर ज्या प्रमाणात आपणास जरातार हलकी अगर भारी करावयाचा असेल त्या प्रमाणांत सोन्याचा पातळ पत्रा गुंडाळतात हा पत्रा वेष्टिल्यानंतर त्यास ताव देतात नंतर त्या लगडया हातोडांनें ठोकून एकजीव करतात व पुन्हां निवाल्यावर पुनः तापवितात व पुन्हां हातोड्यानें लांबवितात. अशा रीतीनें दोनदा अगर तीनदा तापवून एकजीव झाल्यानंतर लोखंडी वेजातून ओढून लांबवितात. प्रथम जाड मग बारीक मग त्याच्या पेशा बारीक असे क्रमाक्रमानें साधारण बारीक करतात हें सर्व काम पावटेकरी आपल्या हुकानांत करतात. पावटा म्हणजे एक भरीव लांकडाचा रहाट असतो. यास चार हात अगर मोठाले दांडे असतात. यापेक्षा एका हातात लोखंडी साखळदंड अडकविलेला असतो. या साखळदंडास एक मोठा चिमटा बसविलेला असतो. या चिमट्यानें बरील लगट्या धरून त्या लोखंडी वेजातून ओढून काढतात. अशा रीतीनें बारीक सुलळीतकी तार बारीक झाल्यावर या ५० भार तारेचे दोन भाग करितात या ५० भारास पासा (सं. पाशास) म्हणतात या पाशाचे दोन भाग करतात. प्रत्येकास वाकळे असें म्हणतात.

ही वाकळी यापुढें दुसऱ्या जातीच्या कारागिराच्या हातांत जातात. या कारागिरांनीं तानीये (सं. तनु ताणणे) असें म्हणतात. या तानीयांचीं दुस्यारें म्हणजे एक पडबेंची (खोडसे अगर पाड) त्यावर दोन पाजूस दोन खिले असतात व दोन खिल्यांत दोन वाडोळीं परतीं असतात या दोहांच्या मध्यंतरी दोन लोखंडी पटया असून त्या पटयांस बारीक बारीक भोंके पाडलेली असतात. या भोंकांतून तार ओढून बारीक करतात. ही भोंके असणारी पटी अस्सल पोलादी असते. अलीकडे अंधाच्या ऐवजी माणकाचे खडे बसविलेले वेध, अगर पैशाप्रमाणें वाडोळ्या पितळी तुकट्यांत माणकाचे खडे बसविलेले असतात. फावितप्रसंगी हिच्याचे तुकडेहि उपयोगांत आणतात. या माणकी अगर हिरा याच्या वेधातून तार लवकर बारीक होतें. ती फारच बारीक म्हणजे केसाइतकीहि बारीक होते. ही तार वेधातून सोडून ओढून बारीक करतात म्हणूनच त्यास स्पूस (सं.) अगर सूत असें म्हणतात.

हें सूत तयार झाल्यानंतर तें चपटें करितात. पूर्वाच्या काळी ऐरणीर नदारीनें हें चपटें करीत असत आतां दोन रबोतून ती तार चपटी केली जाते व अशा या तारेस बाट्या असें म्हणतात.

हे बाटले तयार झाल्यानंतर बळाई (सं. बलय) मुरू होते. बळाई म्हणजे हे बाटले अगर चपटी केलेली सोन्यानें वेथोडेची चांदीची तार रेशमावर गुंडाळणें. ही बळाई

पूर्वाच्या पद्धतीने फारच थोडे काम देत असे एका मातीच्या कोळण्यात पादले घुसने टाकून देत असत, व एक रेत-माची वाती हातांत घेऊन वर आग्रास टागलेल्या हुकातून ओतून घेऊन त्याला माडीवर अगर पायावर वाती फिरवून पीळ देत असत. असा पीळ दिला गेला म्हणजे जरतार अगर पादले लपेटले जाई असा रीतीने पूर्ण जरतार तयार होई. आता नवीन पद्धतीची धत्रे निघाली आहेत. त्यास मेन्चा म्हणतात. या सेन्चात नितके तराच अगर चाव्या काम करितात, तितकीच माणसे पूर्वी कामास लागत असत. तात्पर्य हातांच्या बळात दोन माणसे नितके धत्रांच्या साहाय्याने काम करितात तेवढेच काम पूर्वी हातांनी करण्यास ३९ पातून चावीस माणसे लागत असत.

आता एक नवीन पद्धत अमलात आली आहे. ही बहुधा मान्समर्ग प्रथम रुढ झाली असावी. या पद्धतीस विद्युत्साहाय्य लागते. पासे करिताना निव्वळ चादीचे करावयाचे व जरतार निव्वळ चादीचाच करावयाचा. व संपूर्ण तयार झाल्यावर त्यास सोन्याचे पाणी पावयाचे. या पद्धतीने निव्वा सोन्याची वचत होते व मालाचे उठावदार होतो. शिवाय अतिशय घाटीक धोनेरी जरतार भल्याभाषाने व सोन्याचा विशेषरी नासबूत न होता तयार होतो.

छोटी जरतारही बहुधा याच पद्धतीने तयार होते व तीस जरुमीप्रमाणे चादीचे अगर सोन्याचे गिल्ट अगर मुलामा देतात. हा मुलामा देण्यासाठी धत्रे आहेत व ती प्रत्येक कारखान्यावर आपल्या विशिष्ट पद्धतीने तयार करतो.

तार अगर सूत तयार झाल्यानंतर त्याचे पुष्कळ प्रकार होतात. ते म्हणजे सलमा, हांग, गोटा वगैरे, परंतु त्यास जरतार असे म्हणता येत नाही म्हणून त्याचा येथे उल्लेख केला आहे.

व्यापार — आता कलाबत्त कोणकोणत्या देशातून येते हे पाहू. मान्स, जर्मनी, इटली, ऑस्ट्रियाईगरी, चेको-स्लाव्हेकिया, तुर्कस्तान, जपान, युनायटेड किंगडम, रशियन वगैरे हिंदुस्थानात त्याचा जरीचे कारखाने खालील बाहेरी आहेत. बनारस, सुरत, पुणे, येवले, अहमदाबाद, पेटण, औरंगाबाद, बंगालपुर, मद्रास, मुंबई

सोळा जरीचे कारखाने:—दिब्री, लखनौ, कानपूर, अमृतसर, सुरत, मुंबई वगैरे.

सरासरी दहा लाख रुपयांचे जरतार दरवर्षी मुंबई बंदरात उतरते. पैकी मद्रास १२ लाख, कलकत्ता अधिवासात, कराची १ लाख, व मद्रास देश दहा हजार.

विदेशी मालावर ३० टक्के नकात आहे. देशी मालावर अग्रस्त रीतीने १५ टक्के घसले. कारण चादी, सोने इत्यादी-वर १५ टक्के नकात आहेत.

या धंद्यात सुधारणा होणे अगदी अरुंद आहे. येथील माल विप्रेवर्तिकांनी जरा जोरस निघतो. तो सरस निघण्यासाठी थोडी सुधारणा झाली पाहिजे, व ती उत्तरोत्तर होत जाईल अशी आशा धरण्यास घळकट जागा आहे. ती सुधारणा होणे व विलायती माल हिंदुस्थानात न उतरू देणे हे पुष्कळसे सुशिक्षित व कनिष्ठवान कारखानेदारांच्या हातांत आहे. जर गरण्याचा कला व तिचे नमुने यादीबंधी 'भरतकाम' (एम्पायडरी) लेख पहा.

[रा. श्रीधर बाळकृष्ण अंतरवर हे पुण्यातले जरतारीचे सुशिक्षित कारखानेदार आहेत. त्यांनी पुरविलेल्या माहितीचा येथे उपयोग केला आहे.]

जरतारक — गुरुकुलेश्वर एक ऋषि. यास संतति नसल्याने अथोगेते प्राप्त झालेल्या पितरांस उद्धरण्यासाठी याने जरतार नावाच्याच वासुकीच्या घडिणीची लम केल. याचाच पुन अर्धनाक ऋषि होय (' आर्त्ताक ' पहा).

जरदाळू — या कळास लॅटिनमध्ये जूनस अर्मेनिआका, इंग्रजीत अशिकट, मराठीत व हिंदीत जरदाळू इत्यादि नावे आहेत. हे एक साधारण लुबीचे झाड असून याची पश्चिम हिमालयात लागवड करतात. हे मूळचे चीनदेशातील असोवे असे काही विद्वानांचे मत आहे. प्राचीन खोदानामध्ये ऐतिहासिक बोधार्थ जमीन खणत असताना या झाडाचे फाळूड सापडले. यावरून वाटण्यात आलेल्या अखेरच्या दशाब्दाच्या अगोदर या झाडाची तेथे लागवड होत असावी असे दिसते.

उत्पत्ति व वै र — ब्रह्मावताराच्या या झाडापासून ऋषि निघतो त्याला याजारीत ' वैरीगम ' म्हणतात. विद्यापासून ऋषिने स्वर्ग तेलाचा जाळव्याकरिता व साध्याकरिता उपयोग होतो. ज्या मानाने झाड उच्च स्थळी असेल त्या मानाने मे महिन्यापासून सप्टेंबरपर्यंत जरदाळू पिकतो. वायव्य हिमालयात पादलेल्या जरदाळूचा लोक खाण्याकडे उपयोग करतात व ताची फळेही खातात. युरोपियन लोक ताज्या जरदाळूचा मोरचा करतात व मुळे जरदाळू स्वयंपाकांत उपयोगास आणतात. अफगाणिस्तान व आसपासच्या डोंगरातून पुष्कळदा जरदाळू हिंदुस्थानात येतो. लहान जरदाळूच्या व्यापाराचे केंद्र असून तेथून बावलीस्तान व लखनविकेद्रमधून दरसाल ३०० सग जरदाळू बाहेर जातो अफगाणिस्तानातील सुवर्णीसमापला व्यापार काबुली लोकांच्या हातात आहे. या झाडाचे लाहूड दिसण्यात सुंदर असून ते निरनिराळे सामान करण्याकडे लावतात

जरा — जरा म्हणजे म्हातारपण याची व्याख्या सोपी व उपज आहे, पण वाटते तितकी ती सोपी नाही म्हातारपण म्हणजे पाढे कस एवढा अर्थ घेतला तर झाडा केलिगतील मुलांचेही कस पाढे होण्यास आरंभ झालेले दिसतात. धर्मी-राष्ट्र गात्रे, व मानसिक शक्ति क्षीण होणे, दात पडणे, वगैरे लक्षण घेतली तरी आपल्या देशात व परदेशात व्यक्तिपरक

काही माणसे चावडीचीच्या सुमारस वृद्ध दिसू लागतात; व काही माणसांची छाठी उलटली तरी त्यांची तबक, तरतरी प्रजोत्पादन सामर्थ्य नष्ट होत नाही. ७० च्या पुढे मात्र बांधक्याची सधणे शरीरात दिसतातच. म्हातारपण वाईट कां तर या अनाकलनेमुळे. गंगलेल्या हत्यासत्रामां घरी स्वस्थ राहणे व चिडक्या स्वभावामुळे व रोगांच्या पोडेमुळे स्वतःचे व इतरांचे आंगित कष्टमय करणे ही परम कष्टा-स्पदच स्थिति आहे असे नाकबूल करणे शक्य नाही. म्हातारपण कोणास आवडते असे नाही. तरी ते आपणास कमाने येणे प्राप्तच आहे असे समजून ज्या अर्थी काही वृद्ध लोक परपीडनास कारण न होता संसारातील आनंदांत आपल्या निरोगी व तेजस्वी रहाणाने भर टाकतात, तसे आपणासहि वृद्धपणा करता यावे ही उमेद प्रत्येकाने घरी पाहिजे; व त्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. आपले जुने आचार आरोग्यकारक व बांधक्याहितकारक असेच प्रायः आहेत. तथापि नवीन मते काय आहेत व ती नवीन वैद्यशास्त्राच्या कोणत्या तत्त्वावरून रूढ झाली आहेत हे कळवे व बांधक्यां-तील हासअपेक्षा आपणास अंशतः अगर पूर्णपणे कशा टाळता येतील एतदर्थ सूचक उपाय सुचविले आहेत त्यांचे मनन व अभ्यास करावा.

(१) पालपणी रोगराई, इमा, वगैरे कमप्राप्त संकट आली तर उबर, दुःख, सारे शारीरिक चलचिचल फार मोठाने होते; परंतु हीच स्थिरचरं म्हातारपणा झाली असता ती वैयास ओढवता येतील अशा वरील उबर, वेदनादि बाधा सधणे एवढी तीम नसतात. व म्हणून वृद्ध मंडळीतील रोगाचे निदान स्वकर न झाल्यामुळे रोग वाढीस लागण्याचा संभव असतो. उदाहरणार्थ, पित्तनलिकागूल अगर मूत्र नलिकागूल यांसारख्या तरुण रोग्यास रदविणाऱ्या व लाळविणाऱ्या भयंकर वेदना वृद्धपणा सध्या असतात, असे पुष्कळां पहाण्यांत येते. वृद्धांच्या स्वतःतील उष्णता वाशवा-यशां नेहमी कमी असल्यामुळे अंगातज्वर असूनहि तो उष्णतानलिकेच तितका लागत नाही; व म्हणून म्हातारपणा माणसाचे उष्णतामान कटण्यास किंवा येक वेळी तांदळाच्या घर्मांमिटर परास्याने सरा ताप कळतो. म्हातारपणा मंडळीचे रोगनिदान करण्याची संयय वेष्टास द्या. वैद्य कसला जाण्या-सारखी दुसरी गोष्ट म्हणजे नाडी व श्वास अगर ताप व नाडीचे होळे यांचे जे एखादी व उवरांमध्य प्रमाण तरुण रोग्यात आढळते तसे प्रमाण वृद्ध रोग्यात नसते. यामुळे रोगस्थिति वेष्टाच्या सहाय्य न येण्याचा संभव बराच असतो.

(२) शरीरातील जोम कमी झाला म्हणजे परीपजीवी स्वभावा, रोगकारक अंतु नानातन्हेचे त्वमोग उत्पन्न करतात. बांधक्या-मस्या अशापेक्षीय अनुकूलस्थिति असल्यामुळे उवा (ओज्यांत व अगावर), सरुग, नायटे, गडकण, इसब, कुंडुरांग व इतर त्वमोग न म्हातेत अशी स्वतःची काळजी व पुढेकर प्रवृत्तीची निगा आगीदरापासून टेवावी. याउपर

त्वमोग झाल्यास योग्य त्या उपायांनी त्याचे शमन व निमूलन करून त्यास वाई व उलट्टे देऊ नये.

(३) बांधक्यामध्य जठर व आंतर्वा यांतील पचनक्रियेत मंदत्व असल्यामुळे तसे संबंधी रोग होतात हे साहजिक आहे. परंतु या बयांत अन्नमागीत व यकृतदि पचनेदियांत क्वा-न्सर होण्याचा संभव असतो. हारोग असाध्यच आहे. तथापि त्याच्या शमनार्थ योग्य ते उपाय करावे. जठर व लघु अंत्र या ठिकाणी त्रणरोग होतो व तो योग्य उपचारांनी बरा होतो. शौचास साफ न होणे यामुळे बरेच वृद्ध लोक मिफी-रास येतात व या बद्धकोष्ठतेमुळे नाना पीडा व मूळव्याध वगैरे नाना व्याधी उद्भवतात. मलशुद्धि वेळेवर न झाल्या-मुळे कोट्यांत विषे सांचून ते विपशोपण रक्षामध्य होत व त्यामुळे बांधक्याम अकाली आरंभ होतो असा मेचिनकोफ या महा शोधकाचा शोध आहे. तो म्हणतो की सत्तन प्राण्यांमध्य मोठ्या आंतव्याची बाबोपेदां जास्त लांबी लांब गटाराप्रमाणे निघेइत असल्यामुळे आतव्याच्या शिथिल स्थित्यामध्य तेथे सांचलेला मळ कुजतो व त्या विपशोपणामुळे अकाली बांधक्या येते व अगोदर असलेले बांधक्या वाढते. मत्स्यामध्य हे गटाररूपी आंत्र नसते म्हणून ती चालेल; सरपटणारे प्राणी व पक्षी यांमध्य हे आंतडे फार लहान असते म्हणून हे सर्व प्राणी सत्तन व मानवीप्राण्यांप्रमाणे जर्जर होऊ. आत्मविपशोपणाने खितपत पडत नाहीत. यास पुढील उपाय करणे—बस्ती घेणे, सौम्य रेश्मे घेणे, आहारांत योग्य प्रकारचे अन्न, फळे, भाज्याचा उपयोग करणे, आरोग्यनियमपूर्वक रहाणे ठेवणे, विरगलेले दही व ताक रोज आहारांत उपयोगात आणणे व नंतुनाशक औषधे पोटात घेणे, व आरोग्यपूर्णक रहणी ठेवणे हे मोचन कोफच्या मते उपाय आहेत. आंत्रांतर्बधी अंतर्गळ हा रोगहि वृद्धावस्थेत उद्भवण्याचा संभव असतो; त्या रोगावरील उपाय त्या सदरीत वाचावयास मिळतील. (४) हृदय व रक्त-वाहिन्यांतील रोग बांधक्यांत होतात; कारण त्यांतील सव-चिकपणा कमी होऊन त्यांत वाटिण्य आलेले असते. या अनेक रोगावरील उपाय त्या त्या स्वकी प्रसुत कोशांत सांप-डतील; परंतु या बदलेल्या रचनेमुळे म्हातारपणा अति अंगकट्याचे भय कसे नयेत.

(५) नाना तन्हेचे मज्जास्यानांचे व मज्जातंतूचे रोग उद्भवण्यास हा काळ अनुकूल असल्यामुळे मज्जातंतूदाह, अर्वागबाध वगैरे अनेक सदरासाली मा-विषयी माहिती दिली आहे. येणंप्रमाणे दोष व मुटय बांधक्याबांधक्या रणावस्थेचे दिग्दर्शन मात्र येथे केले आहे.

वर कथन केलेच आहे की, कोणास अकाली ३५।४० च्या वयात म्हातारपण येते व काही जणास साठसत्तरांनंतर जरा दिवू लागते. अशी विषमता की असावी याचे उत्तर त्या माणसाची विविधित प्रकृति हे होय. प्रकृति म्हणजे काय याचे उत्तर आजपदेत देणे कठीणच होते. परंतु आता बरेच समाधानकारक उत्तर सांपडले आहे ते असे. वाढ

वयामर्थे शरीरावाचा यांचा कसा मजबूत होईल याची म्हणजे शरीरातील आयात मालाकडे अन्न ते पचून रपाचे मायू, अस्थिमज्जा व रक्त यांना रूपाने रूपावे ही अपेक्षा असत येवनावास्थेनंतर व बुद्धावस्थेत ही वाढ बंद होते व वार्धक्यांत तरी निदान शरीरात आयात मालाची अन्न किती येते या हेतूपेक्षा शरीरातील निर्यात मालाचीच निर्यात म्हणजे मलमुत्र, लघवी (यूरीक ऑसिड), पाम यांचा निकास बरोबर रीतीने व्हावा ही अपेक्षा असत ज्यांच्या शरीरात ही निर्यात उत्तम चालने त्यांच्या रपात विपदांपण न साह्यामुळे त्यांची प्रवृत्ति चांगली असे म्हणजे, मग त्यांचे वय साठसत्तर असले तरी जरा त्यांना जराही पीडा करीत नाही परंतु ज्यांच्या शरीरात ही निर्यात नीट चालत नाही ते मात्र आपआपल्या विषयोपशाने जरी चुलीतील राख न काढली व आन हवा लागू न दिला तर तीतील विस्त्रव विश्व लागतो तसे हे लोक अकाली आपले विपाची निर्यात बंद होऊन वृद्ध होताना व त्याची प्रकृति बार्ड असते असे म्हणजे शरीरातील आयात व निर्यात यास आयुष्य व्यापार म्हणतात व तिची बरोबर मोजदाद व नियमन करणारी अत स्रावक पिंडाच्या नामक विविध रसावाडक पिंडाचा समुदाय असतो. याविषयी - पायराइडिडिडिडिडि रोग या लेखात समाविष्ट असलेला अत स्रावक पिंडनिष्कृता हा लेख पहावा हे पिंड वृषण, खीबडाघाय, पिट्युइटरी, पाइनियल, मूत्र पिंडावरील प्रथे, प्यांक्रियास वगैरे पिंड अनेक त्यांचा अधिपति थॉयराइड नामक पिंड आहे हे सर्व पिंड एकएकटे व संप्रकाशने शरीररचनाची मानसिक, शारीरिक, जननसधर्मी व आयुष्यव्यापारदि क्रिया आपोआप व घड्याळाप्रमाणे चिन्मूक व चिन्मोभात चालवितात अशी त्यांची नियामक शक्ति आहे व त्यातील रसाचा औपचारप्रमाण किंवाहून औपधीपेक्षा उत्तम उपयोग होतो वृद्ध भाणसांनी आहार कमी करावा हे वरील आयुष्याच्या वर्णनावरून कळेलच, परंतु किरयेकदा ही मीठ वृद्धभाणसांस व त्यांच्या कनवाड अतिशय नीटशी कळत नाही व ते शक्ति येण्यासाठी त्यांना पौष्टिक अन्न देत असतात वृद्धांना युक्तआहार म्हणजे मासे व मत्स्य वज कडून फळे व न शिजविलेले व पचण्यासारखे वनस्पतिपदार्थ हात आत आवलवृद्धांस दितानेह असा व्हायव्यासिननामक पदार्थ असल्यामुळे हे पदार्थ देण उत्तम, हा पदार्थ गुराडोरापासून दूध, दही, माय, ताक, मलद, रसात असल्यामुळे हे पदार्थ व अडी, वांकडी, डोम्याटो, खजूर, केळी व इतर भाज्या व फळे ही खावांत कदमाज्यापेक्षा पाले व फळमाज्या चांगल्या, आणि मातमत्स्याशनपेक्षा शिजवलेले शाकाज वृद्धास चांगले कोणी म्हणतात भाणसास चिवा - नलाची चितने शरीर जळते व ते म्हणजे शरीरातील अत स्रावक पिंड विकृत झाल असता सारंही असेल, परंतु सुधारलेल्या देशातील रणधुरधर, वीर, मुखुंदी, शोषक लोक, कर्ते लोक

यानी सडाईच्या वेळी व शाततच्या वेळी मोठ्या राष्ट्राची व शिवाय आपली खासगी चिंता वाढूनही आपली शरीर-प्रकृति प्राय नीट राखिली असे दाखले नेहमी आढळतात यावरून मनोव्यापार गोराने चालले म्हणजे शरीरही चालते असा उलट व गुट्ट सधष आहे असे वाटते हत्यार गजून बाया जाण्यापेक्षा सिजून गेलेले बरे अशी म्हण आहे शरीररुपा यनास हा गज न चढावा एतदर्थ वृद्धास गज घाल निघारे उत्तम औषध म्हणजे काही तरी वेताचा सद्युयोग त्यांना असणे हे होय येणप्रमाणे वृद्धावस्थेसधर्मी मुख्य बाबचा विचार येथे केला आहे या कामी पाश्चात्याचे दार्प प्रयत्न केवडे चालू आहेत यासधर्मी आणखी चमत्कारिक व विश्वसनीय माहिती देऊन हा विषय पुरा करू

पुरुषाच्या शुक्रमयी अगर वृषण यांचे काम कड वीर्य उत्पन्न करण्याचेच नवून ते अनेक प्रकारचे असते असे खर्ची केलेल्या प्राण्यावरील व मनुष्यावरील परिणाम पाहून समजून आले आहे तेव्हा या पिंडात शुक्रावैराज अन्य आत्ररस निर्माण होत असून तो रक्तप्रवाहामार्गे शरीरात खेळून पुरुष त्याचा इतर अतवर्ष लक्षणे उत्पन्न करण्यात व आरोग्य व सारण्य जुनन करण्याच्या कामी उपयोगात येतो वृषणातील हा रस "लीडिज पेरी" नामक रचनेमध्यें तयार होतो व असाच रस खीबडाघयात तयार होऊन छात्रुणविशिष्ट जे मार्गवादि गुणधर्म ते त्यांना प्राप्त होतात असा निश्चित शोध लागला आहे या रसोभो "खी हारमोन" व "पुरुष हारमोन" अशी नावे दिली आहेत शुक्र तोगिनद्रा घयेग होऊन गर्भधारणा होते तेव्हा यापैकी या दोन "हारमोन" पैकी जे अधिक असेल त्याप्रमाणे गर्भाला खीचे अगर पुराचे स्वरूप प्राप्त होते असे प्रयोगावरून सिद्ध होते

सारण्याचे पुरुषजीवन (स्टायनॉकचा प्रयोग) - वृषणाची कार्यवाहक नलिका शस्त्राने उघडी करून ती बाधून व काढूनही टाकतात म्हणजे त्यामुळे वीर्यावाडक भाग नष्ट होतो व दुसऱ्या म्हणजे आत्ररसोत्पादक आगात वृद्ध होऊन नव तारण्यास आरंभ होतो यास सहा महिने तरी लागतात उघाडी ही शस्त्रक्रिया केली आहे ते शस्त्रवेध म्हणतात की ही शिवायव्याची क्रिया आहे

खी बहोरोनांक नामक शस्त्रात शस्त्रवेध माकडाच्या वीर्यप्रधाने फलम मनुष्याच्या वृषणात लावून देतात व ते एकदा जवळ म्हणजे कित्येक नवे चांगले काम देते इतर प्राण्याच्या वीर्यप्रधाने एकदरीत निरुपयोगी ठरतात माकडाचे वीर्यप्रधाने चारपाच तुकडे एकमेकास न लागतील असे माण साच्या वृषणाच्या थैलीत (ती कापून उघडी करून) ठवतात ६-१२५ वर्षांपेक्षा म्हातारे लोक उपयोगी नाहीत प्रथम थडा शाली तरी पुढे ह शस्त्रप्रयोग सफळ झाले शरीरातील वैविध्य नष्ट होऊन जोम व सतराी येऊन उल्हास वाटतो व काम अधिक करवते शास्त्री लोकाना हा रस टॉक्सयाने प्रत्येकास फायदा झालाच, शिवाय दमेकच्याचा दमा गला व क्षयरोग्याची शक्ति वाढली

आर्यवैद्यकांत रसायनतंत्र किंवा जरासिंहविज्ञान म्हणून विभक्तितेचें एक अंग आहे. या विभक्तितें रसायन व आपरण्या-विषयी सांगितलें आहे. या रसायनाच्या क्षेत्रानें आयुष्य शंभर वर्षांहूनहि अधिक वाढवितां येत असें लिहिलें आहे. या रसायनात दोन प्रकार आहेत—(१) कुटी प्रावैशिक व (२) वातातमिक. हे प्रकार घेतोना कोणकोणत्या परिस्थितीत रोग्यानें राहिलें पाहिजे याची सविस्तर माहिती रसायन क्षेत्रांत आहे सोमरसायन घेतल्यानें म्हाताऱ्याला तरुणपणाची कशी लक्षणें होतात हे निरनिराळ्या सोमवनस्पतींच्या गुणधर्मांसह सुशुद्धकारांनीं विवेचितें आहे. याखेरीज इतर वनस्पती व चूर्णे जरेवर सांगितली आहेत.

जरासंध—पुरुकुलोत्पन्न भजमोड राजाच्या वंशातील उपरिचर वसु राजाचा पौत्र व बृहद्रथ राजाच्या दोन पुत्रांतला एक. याचा जन्म दोन मातांपासून दोन शकलानें होऊन तीं शकलें जरा राजासीनें सांघिलीं म्हणून यास असें नांव पडलें. हा मगध देशाचा अधिपति असून याच्या राजधानीचें नांव गिरिग्रज होतें. याच्या दोन कन्या अस्ति व प्राप्ति कंसास दिल्या होत्या. कंसास कृष्णानें मारल्यामुळें यानें सतरा वेळीं कृष्णाशी युद्ध केलें. परंतु तितक्या वेळां याचा पराभवच झाला. यानें शतावधि राजे युद्धांत जिंकून पञ्चवत् बद्ध करून मुद्दंगांत ठेवले होते. शतवर्ष पूर्ण झाल्यावर त्यांत हा रक्तपात करून बळी देणार होता. राजांस बद्ध होऊन ८६ वर्षे झालीं असतां त्यांनीं गुप्त रूपांनें आपणांस बोधविण्याविषयी कृष्णाकडे सुंदर पाठविला. त्यावरून कृष्ण, भीम व अर्जुन घेऊन मगध देशास गेला. आम्हां तिपांतून ज्याच्याशी युद्ध करणें असेल त्याशीं कर असें त्यानें तीर्थ जरासंधाला आह्वाण केलें. भीमाशीं बाहुयुद्ध करण्यास जरासंध तयार झाला. १४ दिवस सतत युद्ध झाल्यावर भीमानें जरासंधास पाडलें. तथापि तो पुन्हां सांधला जाऊन युद्धास तयार झाला. याप्रमाणें बरेच वेळां झाल्यावर कृष्णानें मुचकित्याप्रमाणें भीमानें उजवा भाग दावीकडे व डावा उजवीकडे टाकून देतांच जरासंध मृत्यु पावला. [भारत, समा. अ. १७-२४; भाग. दशम. अ. ७२-७३]

जरीपटका—मराठ्यांचा भगवा सेंडा म्हणून राष्ट्रीय निशाण प्रसिद्ध आहे. तो मूळ रामदासस्वामींनीं शिवाजीस प्रसादाद्वारेण दिलेल्या अंगावरील छाटीचा होता असें म्हणतात. त्याशिवाय जरीपटका म्हणून दुसरें एक मराठ्यांचें निशाण असे. तें राजारामाच्या कारकीर्दीत प्रचारांत आलें असावें. राजाराम हा जिजास गेल्यावर तेंच त्यानें जे प्रधानमंडळ नेमिलें त्यांत सेनापती पोरय्यास सेनापतीचें पद दिलें होते. त्यावेळीं त्या पदार्चा पखें व इतर वानमरातच देसांनाच हे जरीपटका निशाण त्याला दिलें. जरीपटकायवरोबरच नीबट असे. तिला साहेबी नीबट म्हणत. पुढें सेनापति (दाभाडे) दुर्बल झाल्यावर व पेशव्यांच्या हातीं सर्व राज्यकारभार आल्यावर, त्यांच्या खास हुजरातील

जरीपटका व साहेबीनीबट आली. ज्या ज्या वेळीं मोहिमेवर जाण्याचा प्रसंग येई त्यावेळीं लढाईत हा जरीपटकाचा हत्ती मराठ्यांच्या सैन्याच्या अघाडीस असे. त्याचे रक्षण करण्याच्या कार्या अत्यंत दूर सरदाराची नेमणूक होत असे. खुद्द पेशवे ज्या मोहिमेंत हजर नसत त्यावेळीं जो सरदार मोहिमेवर नेमला जाई त्याच्या हत्तीला जरीपटका व नीबट करीत. शत्रूनें तो हस्तगत केल्यास तो परत मिळविण्यासाठीं मराठा सेनापती समई प्राणहि देई. परशुराममाळ, जयवकराव मामा पेंढे, हरिपंततात्या फडके वगैरे सरदारांच्या हत्तीला जरीपटका नेहमीं करण्यात येई. प्रस्तुत हा जरीपटका नेपाळांत राणपुर येथे (पेशव्यांची गादी जेंथे नानासाहेब-धोंडोपंत-पेशव्यांच्या कुटुंबानें स्थापन केली आहे, तेथेच) आहे असें म्हणतात.

जर्मन सिल्हर—३ भाग तांब्यात १ भाग निकेल धातु मिश्र केली म्हणजे रम्यासारखा पांढऱ्या रंगाची मिश्र धातु बनते व त्यास निकेलचें रूप असें म्हणतात. यांत थोडे जस्त मिळवून जर्मन सिल्हर करतात. जस्ताच्या योगानें याच्या अंगां काहीं दिवसांनीं पिंखटपणा येतो; तथापि त्यामुळे त्याचा आकार वाढतो व स्वस्त विकतां येतो. वस्तुतः पितळयांतच थोडे निकेल मिळवून त्याला पांढरपणा आणलेला असतो. यास 'कोपर प्रास' असें म्हणतात. चमचे बगैरे करण्याकरितां दोन भाग तांबें, १ भाग जस्त व १ भाग निकेल मिश्र करितात. चाकूच्या मुठी बगैरे करण्याकरितां ५ भाग तांब्यांत २ भाग निकेल आणि २ भाग जस्त मिसळतात आणि पातळ पत्रे करण्याकरितां ३ भाग तांब्यांत १ भाग निकेल व १ भाग जस्त मिळवितात. या धातूनें अतिशय काम करणें असेल तर १०० भाग मिश्र धातूत ३ भाग तांबें मिसळतात. [पदार्थ वर्णन]

जर्मनी—महायुद्धापूर्वीचा जर्मनी अथवा जर्मनसाम्राज्य हा मध्ययुरोपातील एक देश असून टपूटोनिक वंशातील व टपूटोनिक भाषा बोलणारे लोक ज्या प्रांतात रहातात त्यांनीं प्रायः जर्मन म्हणण्याचा प्रघात आहे. तथापि ज्याला जर्मन साम्राज्य म्हणत त्याशिवाय आस्ट्रिया, स्विट्झरलंड व हॉलंड या देशांतील जर्मन भाषा बोलणारे प्रांतांहि जर्मनीत अंतर्भूत केले पाहिजेत. जर्मन साम्राज्याची घटना १. स. १८७१ त उत्तरजर्मनबंध व दक्षिण जर्मन संस्थानें यांच्यातील सद्गुप्त झाली होती. याच वर्षी झालेल्या फ्रँकफोर्टच्या सद्धानें या प्रांतांत अल्बेस-लॉरेनची भर पडली; आणि १८९० मध्ये हॉलिंगलॅंड हे ग्रेट ब्रिटनकडून जर्मनीस मिळालें. याशिवाय आफ्रिकेत व पासिफिक महासागरांत जर्मनीच्या क्रियेक बसाहती होत्या.

जर्मनसाम्राज्य हे उत्तरअक्षांस ४७°१६' आणि ५०°५३' व पूर्वरेखांस ५०° ५३' आणि २२° ५२' मध्ये पसरलेले आहे. ग्रेट ब्रिटनपासून मेडन राहाराच अंतर म्हणजे जर्मनीची इष्टान्य नैर्ऋत्य सीमा ८१५ मैल होती. परंतु तेच

तिथे उपास्ति उपास्त दक्षिणोत्तर अंतर (कॉन्स्टन्स सरोवरा पासून हंडेलिंगेन शहरपर्यंत) चारे ४५० मैलच होते. जर्मनीच्या पूर्वपश्चिम विस्तीर्ण बरेचसे जमीन ८ मिनिटाचा फारक होतो, तरी सधे देशावर प्राचीनविषया पुढे एकतास हाच वेळ प्रमाणभूत मानण्यास येतो. या देशाच्या आग्नेयांत व दक्षिणेस आस्ट्रिया व स्वित्झरलंड, ईशान्येस पोलंड; पश्चिमेस लक्झेम्बर्ग, बेल्जियम व हॉलंड; उत्तरेस डेन्मार्क व स्कॉटलंड समुद्र, आणि पूर्वेस रशिया, गालिशिया व मॉराविया हे देश. देशाची एकंदर सरहद्द ४५६९ मैल लांबीची असून, त्यांत ११२० मैलांचा समुद्रकिनारा होता. या देशाचे क्षेत्रफळ ३,०८,८३० चौरस मैल असून १९०१ मध्ये लोकसंख्या ६०,५४,१२० होती. इ. स. १९०५ मध्ये क्षेत्रफळाच्या मानाने पहिले असता, जर्मनीचा दर्जा सवें युरोपराज्यात रशिया व आस्ट्रिया ह्यांच्यानंतर चौथ्या स्थानावर होता, व लोकसंख्येस तर रशिया सोडून युरोपखंडातील दुसऱ्या क्रमांकावर त्याचे देशांपैकी हा प्रथम होता.

राजकीय विभाग. — पुढे दिलेले: २६ संस्थाने व विभाग मिळून जर्मन साम्राज्य बनले होते: प्रशिया, बव्हेरिया, सॅक्सनि व थुरिंगिया ही राज्ये, प्लेन, हेस, मेकलंबर्ग-पोमरेन, मेकलंबर्ग-स्ट्रेलित्झ, ओल्डनबर्ग आणि सॅक्सोनायम व्हा माईन; अनहाल्ट, हम्बर्ग, सॅक्स-अल्डेनबर्ग, मेकलंबर्ग-पोमरेन आणि सर्वेस मायनिंगेन या सर्वांचे; लिपे डेट-मॅरक, हस प्रान्त, हस ब्रान्दल, ब्रांडेबर्ग लिपे, आर्सेबर्ग, हर्डोल्स्टाट, आर्सेबर्ग—हॉबर्गस्टाडेन आणि बाल्टिक प्रांत. मोट ही संस्थाने; प्रेमन, हूबर्ग व स्तुबेर्ग ही स्वतंत्र शहरे; आणि अल्बेस हेरिन्ग ब्रांडेबर्ग प्रांत या राजकीय विभागाशिवाय जर्मनीच्या कोही भागास असून त्यांची पुरातन नावेच आहेत. या पुरातन विभागांच्या सीमा व हद्दींच्या राजकीय विभागाच्या सीमा मिश्र मिश्र आहेत.

समुद्र किनारा. — जेरमियन हॅलस्टाट किनारावरीलम करून इतर ठिकाणी जर्मन किनाऱ्या-भूतळाचा समुद्र उभय असल्यामुळे जर्मनीला नैसर्गिक बंदरे जवळ जवळ नाहीत म्हणून तरी चालेल. स्टुटगार्ट जेरमियन-हॉलस्टाट किनाऱ्यावरील कांठ बगेरे पोर्लंडी बंदरे सोडून देऊन बाकीची एम्डेन, वेमेन, स्तुबेर्ग, हूबर्ग, स्ट्रॉटन, डेसिम, कोनिग्सबर्ग, मेमेल वगैरे महासागरी व्यापारी बंदरे नदावर आहेत उत्तरसमुद्राच्या किनारा व बाल्टिक किनारा यांतील काही भेद लक्षात ठेवण्यायोग्य आहेत. उत्तर समुद्राच्या किनाऱ्याच्या ज्या ठिकाणी प्राचीन काळी साळेच्या किनाऱ्याभूतळाच्या बाजूच्या टेंकल्या समुद्राच्या लाटांनी बाहून नेल्या आहेत, त्या त्या ठिकाणी थडे बांधून आता देशाचे समुद्राच्या बांधण्यापासून रक्षण कराने लागले. किनाऱ्याजवळ याच कारणांनी बरीच ल्हान मोठी बेटे पाळी आहेत; व किनाऱ्याच्या आसपास बाजू इतकी पसरली आहे की, मार्गदर्शकाच्या मदतीशिवाय

जहाजे बंदरीत येऊ शकत नाहीत. येथे समुद्राच्या लाटा भलीच्यो वेळी बारा बारा, तेरा तेरा कुठारपर्यंत पसर येतात. उत्तरपक्षा बाल्टिक किनारा तरी एकंदरीत पाहता उभयच आहे, तरी किनाऱ्याच्या आसपास बेटे कार नाहीत, किंवा बाजूने इतकी पसरलेली नाही. हिवाळ्यामध्ये किनाऱ्याच्या बराचसा भाग बर्फाच्छादित असल्यामुळे दरवर्षी कित्येक महिनेपर्यंत नौकायन बंद असते. स्तुबेर्ग, पोमरेनिया यासारखी आखातीही बाल्टिक किनाऱ्यावर आहेत. जर्मन किनाऱ्यावर हॉबर्गची बोगली सोप केलेली आहे.

भू व ण च. — उत्तरेकडील जर्मनीचा चार सप्तमांश भाग हा जवळ जवळ एक निश्चिंत सपाट मैदान आहे असे म्हणून तरी चालेल. बाकीच्या मध्य जर्मनीतील व दक्षिणेकडच्या तीन सप्तमांश भागात, बव्हेरियासारखी मोठी पठारे, ल्हान ल्हान प्रांतांमध्ये मैदाने व फार उंच नाहीत अशा दलन-बळगाच्या बर्गात भाड न येणाऱ्या तुटक तुटक पर्वतांच्या ओळी आहेत. आस्ट्रिया-बव्हेरियन सरहद्दीवर बव्हेरियन आल्प्स नावाची पर्वताची ओळ असून हम्बर्गस्टाट नावाचे जर्मनीतील सर्वांत उंच शिखर झुगशियन दक्षिणेस ५७ मीटर पर्यंतचा ओळीत आहे त्याची उंची ९०३८ फूट आहे. बव्हेरियन आल्प्स व डान्यूब नदीच्या उत्तरेस असलेले बव्हेरियन आल्प्स या दोन पठारांच्या उतारांमध्ये बव्हेरियातील डान्यूब नदीचा पाणवटा आहे. बव्हेरिया व बोहोमिया यांच्या सरहद्दीवर बोहोमियन आल्प्स नावाचे जे पठार आहे त्यावर इतके दाट आल्प्स आहे की या भागाविषयी कारवाय थोडी माहिती आम चपलच आहे. थुरिंगियाच्या पश्चिमेस ब्रॅंडेनबर्ग जिल्हा फॉरेस्ट व प्रान्तच्या सरहद्दीवर ब्रॅंडेनबर्ग, अर्शी या दोन पठारे आहेत, त्यांच्या समुद्र सपाट नदी कॉन्स्टन्स सरोवरातून बाहेर पडून व वेडेन प्रांताला वटस पाडून दक्षिणेस ब्रॅंडेनबर्ग वहात जाते ब्रॅंडेनबर्ग पर्वतासमूह प्रान्तकडे जाण्याचा सोयीचा मार्ग म्हणून म्हणजे दावेने येथे जललेली खिंद होय. या खिंडीतूनच स्लॉनबर्गपासून पारिशकटे जाणारी रेल्वे नेली आहे. बव्हेरियन आल्प्स व ब्रॅंडेनबर्ग या ठिकाणी विशेषतः वज्रवृष्ट राहक आढळून येतात पॅलेस्टिनेमध्ये हार्ड नावाच्या बाजूच्या राहकांचे पठार आहे. लॉरेन पठाराचा तरी बराच मोठा भाग प्रान्तकडे आहे, तरी जर्मनीकडे असलेल्या जागांत सारख्या खोळशाच्या खाणी व सोरांही दगडाच्या खाणी विपुल आहेत. नोर्डर हॉयमिन्डच्या उत्तर टोकास बेटे फालियांतील रुहरचा कोळशाच्या खाणांचा विस्तृत प्रदेश असून, दक्षिण सीमेवर हेरले नावाचे प्रांतांत दाखाने चांगले चांगले मळे व होंवर्ग आदिकरून कित्येक ठिकाणी खनिजोदकाचे झरे आहेत. झुरिगियन आल्प्सच्या आग्नेयेस बव्हेरियाच्या उत्तरेसीमेवर फ्रॅंकनवाल्ड नावाचे जे पठार आहे, त्यापासून दक्षिणेस डान्यूबकडे नाय नदी, पश्चिमेस ल्हानकडे मेन नदी आणि पूर्वेस व उत्तरेस

एत्यकडे एगर व साल या नद्यांचे प्रवाह सर्व दिशांत वहात जातात. सेंट्रलिन व योहानिया यांच्या सरहद्दीवर जे पठार आहे त्यावर, फ्रायबर्ग आसपास कोळशाच्या व निरनिआख्या पातूच्या खाणी आहेत, व एल्ब नदीच्या खिंडीतील वाळूच्या खडकाच्या खाणीतून इमारतीकरिता दगड पुरविले जातात. सिलेशियन पर्वतांत कोळशाच्या खाणीचा योडासा प्रदेश आहे. उत्तरजर्मन मैदान हे देशांत सर्वत्रसारखे सपाट नाही. हेनोव्हरच्या उत्तरेम व शार्लिक किनाऱ्याजवळ कांदी कांदी उंचवट्याच्या जागा आहेत. मध्य एल्बजवळचा प्रांत, होल्स्टाइनचा पश्चिम किनारा, थोल्डेनबर्ग, पूर्वनीसिया व हॅनोव्हरचा उत्तर किनारा एवढे भाग सोडून शक्याच जर्मनमैदान चांगले सुपीक नाही.

नद्या व सरोवरे — मेल्ल, प्रेगेल, व्हिथुला, ओडर, एल्ब, बेसर, एम्स, न्हाइन व डान्यूब या ज्या नदी मुख्य नद्या जर्मनीत आहेत, त्यांपैकी प्रेगेल, बेसर व एम्स या तीनच नद्या उगमापासून मुखापावेतो जर्मन सरहद्दीत आहेत. ओडर नदीचा उगम जरी जर्मन सरहद्दीपलीकडे आहे तरी तिचा बहुतेक भाग जर्मनीतच आहे. डान्यूबचा उगम जर्मनीत आहे. पण तिचा फक्त एक पंचमांत भागच जर्मन प्रांतातून वहातो. कान्टास श्रेणिपासून येलेल्या ह्यडरपर्यंत न्हाइन नदी जर्मनसरहद्दीवर आहे; व बेसेल-पासून एप्पेरिशपावेतो ती जर्मनीतून वहात जाते. तिचा जर्मनीतील गर्व भाग नौकानयनाकडे आहे. विथुला नदीचे जर्मनीतील पात्र बरेच विस्तृत व मोठे आहे. या नद्या, त्यांच्या उपनद्या व एम्सजे, हॅरिमंड-एम्स इत्यादि अनेक कालवे या सर्वांचा विचार केला अन्तां जर्मनीत मुबलक गलमार्ग आहेत असे दिसून येईल. या सर्वांची लांबी एकूण ७०० मैल असली अन्ना अंदाज आहे. याशिवाय जर्मनीत अनेक सरोवरे आहेत. वॉन्स्टेन सरोवर अगदी बोदनसी हे जर्मनसमाज्याच्या सरहद्दीवर असून त्याचे उत्तर किनाऱ्याचे निरनिआडे भाग बर्गरेरिया, मुर्टेर्ग व वेडन या संस्थानांच्या ताब्यांत आहेत. शियसी, ओमरसी आणि थुर्मसी अशी तीन मोठी सरोवरे बर्गरेरियन आल्समार्ग आहेत. उत्तरजर्मन-मैदानांत एर्दरीत सुमारे २५०० चौरस मैल खेजफळ असलेली ५०० च्या वर सरोवरे असून, त्यांपैकी ओडर हाफ, फिश हाफ व क्युरिश हाफ ही सर्वांत मोठी आहेत. ही तिन्ही अनुक्रमे ओडर, प्रेगेल व मेल्ल या नद्यांच्या मुखांनी आहेत.

हवा मा न व पाऊस — जर्मनीतील हवामान समुद्र-किनाऱ्याशील देशाप्रमाणेच नाही. किंवा एखाद्या महा-द्वीपातील प्रांताप्रमाणेच नाही; परंतु दोहोंच्या मध्ये आहे. अटलांटिक समुद्रावरून वाहणारे उष्ण किंवा फवगळी वारे आरशियाकरिता पश्चिमेस उंच पर्वत गळत्यामुळे या वाऱ्यापासून अगदी पूर्वकडील प्रांतां देशील योदाबहुत

फायदा होतो. दक्षिणेकडील प्रांत समुद्रसपाटीपासून उंच, व उत्तरेकडील मैदानांत असल्यामुळे निरनिआख्या ठिकाणच्या वार्षिक सरासरी उष्णमानांत म्हणण्यासारखा फरक पडत नाही, हे खाली दिलेल्या आंकड्यांवरून दिसून येईल.

सरासरी वार्षिक उष्णमान

नैऋत्येकडील प्रांत	५२°-५४°	(फॅरेनहाईट)
मध्यजर्मनी	४८°-५०°	"
उत्तरेकडील मैदान	४६°-४८°	"
पामेरानिया व पश्चिम-प्रशिया	४४°-४५°	"
पूर्व प्रशिया	४२°-४४°	"

जर्मनीतील सर्वांत उष्ण प्रांत म्हणजे न्हाइन मैदानचा कारसेट्टेच्या उत्तरेचा भाग व नेकर, मेन आणि मोसेल नद्यांची खोरी होत. म्हणूनच या भागात झाडांची चांगली लागवड होते. जसे जसे अधिकाधिक पूर्वेकडे जायतो लागवड हिवाळी अधिकाधिक कडक भासू लागतो. बेसर नदीच्या पश्चिमेस जानेवारीतील सरासरी उष्णमान ३०° खाली कधी जात नाही, परंतु तेथे तिच्या पूर्वेस ३०° पावेतो जाते. पूर्वप्रशियांत व सिलेशियाच्या बरक्या भागात तर हे २६° ते २४° अंदापर्यंत असते. याच महि-न्यातील बर्गरेरियाचेच उष्णमान २५° ते २६° पर्यंत असते. जर्मनीत पाऊस जरी बहुधा सर्व ऋतूंत पडतो तरी तो विशेषतः उन्हाळ्यात अधिक पडतो. जर्मनीत ज्या ठिकाणी चांगला पाऊस पडतो असे भाग म्हणजे म्हणजे, बर्गरेरियाचे पठार, थ्युरिंगियन अरण्य, ब्लेक फॉरेस्ट, ब्लाट्टेस, सेंट्रलॉच राज्य व सिलेशिया यांच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ मुलुख, आणि. हेनोव्हर व मेनमनपावेतो वायव्य किनारा हे होत. या ठिकाणी ३० पासून ३४ इंचांपावेतो पाऊस पडतो. याकडीच्या पश्चिमजर्मनीत पामेरानियाच्या ईशान्य किनाऱ्यावर आणि पूर्वप्रशियांत साधारणतः २४ इंचांच्या वर वृष्टि होते. परंतु स्ट्रासबर्गच्या दक्षिणेकडील न्हाइन नदीचे खोरे वॉल्टेनडेन, वेननदीचा पागवडा, वॅडेनबर्ग, लुसे-टिआ सेंट्रलिन, अरण्याच्या उत्तरेकडील थ्युरिंगियन पठार, पश्चिम प्रशिया प्रोबेन व सिलेशियाचा सखल भाग या ठिकाणी तर पाऊस फारच कमी म्हणजे सुमारे १५ पासून २० इंचांपर्यंतच पडतो. विशेषतः जुलै महिन्यांत मुफाजे फार होते. जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतशी त्यांची संख्या कमी होत जाते.

व न ह्य ती. — यादू, जव, झोट व राय ही पान्ये जर्मनीत सर्वत्र होतात. बटाळ्याची लागवड जरी सर्व देशांत होते तरी उत्तरेकडील वाळूच्या मैदानांतील बटाटे विशेष चांगले असतात. मक्का मात्र फक्त दक्षिण भागांतच होतो. शिरम दाख्य तेथे सर्व देशभर जवळ उत्तरेकडे व सध मध्य श्रिप्तांत होतो. नारिंग, पिअर, बेरी इत्यादि सध्या फळे जरी सर्व देशभर होऊं शकतात, तरी अंगिरासारखी बरिप्र

वर्जांची फळे फक्त उष्ण प्रांतांतच होतात. द्राक्षांची लागवड उत्तरेकडे फक्त ५१ अक्षांसापर्यंतच होते त्यांत विशेषतः ऱ्हाइनच्या व डान्यूबच्या प्रांतांतील द्राक्षापासून चागले मद्य निघे. उत्तरेकडील मैदानांत (विशेषतः सॅक्सनी प्रांतांत) बीटापासून साखर करतात. ऱ्हाईन नदीच्या वरच्या भागात व ओडर नदीच्या खोऱ्यात तमाबू होते.

वरव्य. — दक्षिण जर्मनीतील पठारावरील अरण्यातील व उत्तरेकडील सखल प्रदेशाच्या पूर्वभागांत इमारती लाकडाची झाले विपुल आहेत. एल्बनदीच्या पूर्वेस असलेल्या जर्मन मैदानांत विशेषतः देवदाराच्या वगैरेतील वृक्ष आढळून येतात. जर्मनीच्या उत्तर व वायव्य भागांत मात्र जंगलाचे नांव नाही तरी देवील तेथील मैदानांत खुरडी झाले विपुल असल्यामुळे लोकाना सर्पणाची उणीव भासत नाही.

प्राणी. — जर्मनीत खनडी अनावरे कारवाही आहेत. कोर्यासारखे प्राणी सर्व देशात आढळून येतात. परंतु अस्वल फक्त आर्यस पर्यतांतच सांपडते या देशात जरी लावण विरळाच दृष्टीस पडतो, तरी हे प्राणी कधी कधी प्रान्तसमूहून पश्चिमजर्मनीत, व पोलंडातून प्रशियात व पोलेनमध्ये येतात जर्मनीतील शेतांना उंदरापासून बराच उपद्रव होतो पारधीच्या अनावरांपेक्षा हरीण, काळवीट, ससा, रानडुकर, इत्यादि प्राणी जर्मनीत आहेत. येथे पक्ष्यांची मात्र काही कमतरता नाही. जर्मनीतील नद्यात, तरोबरात किंवा किनाऱ्यावरील समुद्रात जरी मासे पुष्कळ आहेत तरी त्यांचे कारसे प्रकार सांपडत नाहीत.

लोक व स्त्री. — जगातसंपाची स्थापना होईपर्यंत जर्मनीत पद्धतशीर खानेसुमारी होत नसल्यामुळे त्यापूर्वीच्या आकड्यावर फारसा भरवसा ठेविता येत नाही. महायुद्धापूर्वी जर्मनसाम्राज्याची लोकसंख्या ६०,४४,११२,७८ असावी असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे.

डिसेंबर १ सन १९०५ रोजी झालेल्या खानेसुमारी प्रमाणे जर्मनीत एक लक्षाच्यावर लोकसंख्या असलेली ४१ शहरे होती. जर्मनीत प्रत्येक चौरस मैली २९० याप्रमाणे लोकसंख्या होती. या आकड्याची इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या आकड्यांची तुलना केली असता असे दिसून येईल की बेल्जियम, हॉलंड व इंग्लंड हे देश सगळून दुसऱ्या क्रमांकाचे देशांपेक्षा जर्मनीतील वस्ती अधिक दाट होती १८७१

मध्ये जर्मनसाम्राज्य स्थापन झाल्यापासून जर्मनीच्या ताब्यात ओ सुल्ल होत। तो, बहुसंख्येच्या तहानंतर पुष्कळच कमी झाला. या तहामुळे, असेस-खोरेन हे प्रांत फ्रान्सला परत मिळाले जर्मनीच्या पूर्वभागात जे सुल्ल होते त्यापेक्षा बराचसा प्रदेश पोल लोकानी मिळाला. उत्तरेस असलेला स्केसविग होल्स्टीन हा पात डेन्मार्कला मिळाला. यरुदानीन प्रांत हा श्वाब लोकांच्या ताब्यात गेला. यूपेन व मार्लेमंडी हे प्रदेश बेल्जियमच्या वर्डपाळा आले डॅलिंग व मेमले ही बंदरे जर्मनीच्या ताब्यातून गेली

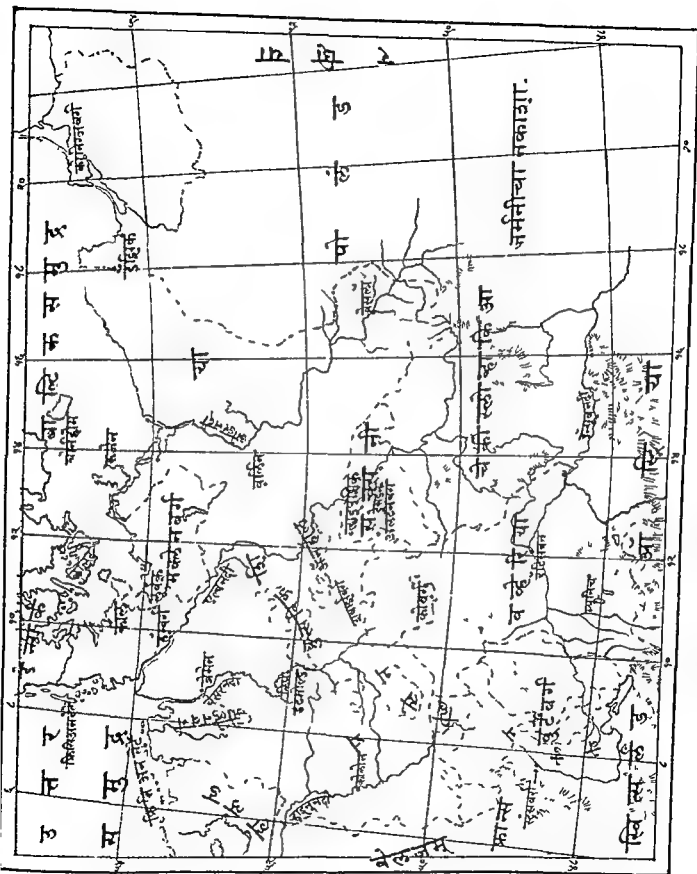
अशा रीतीने १९१९ साली जर्मनसाम्राज्याची जी पुनर्वचना झाली त्या पुनर्वचनाप्रमाणे जर्मनीचे क्षेत्रफळ ४७३, ३१४ ९ चौरस किलोमीटर होत. १९२० साली जर्मनसाम्राज्याची १८ लोकसत्ताक टापूमध्ये विभागणी करण्यात आली. या साली जर्मनीची लोकसंख्या ६०,८३,७५,७९ होती याच साली जर्मनीत सुमारे ८४५८ लोकानी परदेशगमन केले.

शेतती. — जर्मनीतील व्यापाराची व उद्योगधंद्याची भयंकर वाढ झालेली होती तरी देखील राष्ट्राच्या संपत्तीचा बराचसा भाग शेतविर व जातिवृत्त शुरे तयार करण्यावरच अवलंबून होता लागवडीसारख्या जमीनीपैकी बहुतेक ३ भागात शेत व कुरणे आहेत पामेरानिया, पोलेन, सॅक्सनी, पूर्व व पश्चिम प्रशिया, या प्रशियन प्रांतात मोठमोठ्या जमीनदात्या आहेत परंतु प्रशियाचा ऱ्हाइन प्रांत बेडन व वुर्टेम्बर्ग या देशात बहुधा शेतकऱ्याकडे बेगवेगळी स्वतंत्र शेतव्य आहेत.

अवांचीन वाळ्यात कुरणाची स्थिति सुधारल्यामुळे हल्ली जर्मनीत जातिवृत्त शुराची विपुल पैदास होत असे ती इतकी की, स्वतःच्या गरजा भागवून जर्मनीतून प्रान्त व इंग्लंड या देशांत पुष्कळ शुरे पाठविली जातात याशिवाय येथून इंग्लंडमध्ये कोण्याचीहि निर्यात होत असे प्रशियन संघसंतीतील व पूर्व प्रशियातील जातिवृत्त घोडे सर्व युरोपभर प्रसिद्ध आहेत अलीकडे अलीकडे मॅड्या वाळगण्याकडे लोक दुर्लक्ष करू लागल्यामुळे इंग्लंडमधून जर्मनीत दिवसेंदिवस लोकरांची अधिकाधिक आयात होऊ लागली आहे. उत्तर अथवा ईशान्य जर्मनीसारख्या टाकाळ जमीन असलेल्या भागांतच लोक मॅड्या वाळगण्याकडे विशेष लक्ष्य देतात. शुरे, हुकर, इत्यादीकांच्या पैदाशीकरिता जर्मनी इतकी वाळवी घेते तरी तिहा स्वतःकरिता परदेशातून मास आणणे लागतेच. मच्छीच्या मावतांतिहि जर्मनीची तशीच परावलंबी स्थिति आहे.

महायुद्धानंतरच्या खानेसुमारीवरून पहाता, महायुद्धाच्या पूर्वी जर्मनीत जितकी पेरान जमीन होती त्यापेक्षा ती महायुद्धानंतर सैकड्या १४ टक्क्यांनी कमी झाली जमीनीपैकी एक भाग जंगलजंग आहे या भागापैकी निम्मं जंगल सरकारी व निम्मं खासगी आहे जंगलात देवदार वृक्षांची फार सच्छिद आहे. श्याशिवाय, कर, बीच, ओक, इत्यादि झाडांहे पुष्कळ आहेत स. १९०७ मध्ये जर्मनीत १३८,१२,७० हेक्टरच्या टापूमध्ये मूठे पेरण्यात आला त्याच्या खालोखाल स्पेक्ट व त्यानंतर सात, ओट, बटाटे, गवत, बीट, राय इत्यादि पिकांचा नंबर लागतो. स १९१९ मध्ये जर्मनीत ११४,७७ तांबडे कारखाने होते. तंपासू व दाखे यांचीहि उत्पत्ती झाल्या प्रमाणानर होते.

शुराबोराच्या संघर्षांतिहि महायुद्धानंतर तर पुष्कळ कमतरता दिसून आली १९२० साली जर्मनीत २५,८१,१८० घोडे,

उत्तर प्रदेश

मध्य प्रदेश

गुजरात

कर्नाटक

आंध्र प्रदेश

तेलंगाना

महाराष्ट्र

गोवा

केरल

तमिल नाडु

उत्तर प्रदेश

मध्य प्रदेश

गुजरात

कर्नाटक

आंध्र प्रदेश

तेलंगाना

महाराष्ट्र

गोवा

केरल

तमिल नाडु

उत्तर प्रदेश

मध्य प्रदेश

गुजरात

कर्नाटक

आंध्र प्रदेश

तेलंगाना

महाराष्ट्र

गोवा

केरल

तमिल नाडु

भारतीय नकाशा

बद्ध झाली होती. परंतु इ. स. १९०५ पासून आरमारखात्याची मागणी वाढल्यामुळे जर्मनीतील गोघास काम अधिक पडू लागले. म्हणून जखरीच्या तेवढ्या व्यापारी जहाजांच्या मागण्या ब्रिटिश गोघाकडे येऊ लागल्या.

जर्मनीतील मुख्य मुख्य बंदरे म्हणजे हॅम्बर्ग, स्टेटिन, ब्रेमेन, कील, ल्युबेक, फ्रेन्सवर्ग, ब्रेमरहॅबन, डॅनिग, जोस्टुड व एमडेन ही होत. स. १८९८ पासून सर्व जर्मन जहाजांवर काळ्या, पाट्या, साल रंगाचे निशाण वापरू लागले. जहाजाच्या संख्येत जर्मनीचा नेबर ग्रेटब्रिटन, अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने व जॉप या देशांजवळ होता. परंतु भरताडाच्या झालाने पाहिले असता फक्त ग्रेटब्रिटन व अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने यांच्याखालीच लागे. स. १९०८ साली जानेवारीच्या पहिल्या तारखेस २,७९०,४३५ टन भरताडाची एकूण ४५७१ जहाजे व आगबोटी जर्मनीच्या मालकीच्या होत्या. याशिवाय सुमारे ४० सक्ष टन भरताडाच्या ३५,००० लहानमोठ्या बोटींनी नवातून, कालव्यातून व किनाऱ्यावरून देशातल्या देशात व्यापार चालत असे. १९१४ साली जर्मनीत ५३३८९३८ टन बहूनडाची व्यापारी जहाजे होती. पण महायुद्धानंतर त्यांपैकी १२००० टनांची जहाजेच तेवढी जर्मनीजवळ शिल्लक राहिली. बहू-लिखित्या तहाने जर्मन लोकांचनाला मोठाच धक्का बसला.

आ ग गा ब्या — १८३५ मध्ये जर्मनीत न्यूरेंबर्गपासून फुरेंबर्गकडे (चार मैल लांबीची) पहिली रेल्वे सुरू झाली. आरंभी निरनिराळ्या कंपन्यांनी निरनिराळे लोहमार्ग घातल्यामुळे त्यांत पद्धत अशी काहीच नव्हती परंतु स. १८८१ त प्रशियन सरकारने आपल्या राज्यातील बहुतेक सर्व रेल्वे खरेदी केली, व आपल्या राज्यात सर्वत्र एकरूपता आणली. इतकंच नव्हे तर इतर संस्थानांसहि त्याचप्रमाणे करावयास लावले. यामुळे मुख्य मुख्य शहरांमधील दळणवळणास अनावश्यक विलंब लागू नये म्हणून सरळ मार्ग करता आले, व निरनिराळ्या संस्थानातील लोहमार्ग जोडले गेल्यामुळे, बर्लिन-व्हिएन्ना-मुन्चेस्ट, बर्लिन-कोलोन-मुन्चेस्टर-पारिस, बर्लिन-हॅले-फ्रॅंकफोर्ट-ऑन मेन-बसेल, हॅम्बर्ग-व्हॅसेल-मुनिच-व्होरीना, ग्रेल्लो-ड्रेसेन-बॅर्ग-मिनेव्हा आदिकरून मुख्य लोहमार्ग तयार झाले. स. १९०७ पासून सर्व रेल्वेचे माल्याचे दर ठराविक करण्यांत आल्यामुळे हिशोबातील घोटाळा दराच कमी झाला. या नियमाप्रमाणे उताऱ्याच्या गाड्यांचे दर पहिल्या वर्गास मैलामागे सवा आणा, दुसऱ्या वर्गास सात दशांश आणा, तिसऱ्या वर्गास अर्धा आणा व चवथ्या वर्गास पाच आणा याप्रमाणे होता १९१३ साली जर्मनीत ५४४८१ किलोमिटर रेल्वे चालू होती. पण १९२० साली यापैकी ७००० किलोमिटर रेल्वे दुसऱ्या राष्ट्रांच्या ताब्यात गेली. जर्मनीतून दूर दूरच्या देशांस आणाऱ्या उताऱ्याकरिता, उत्तरसमुद्रावर ब्रेमेन व हॅम्बर्ग ही दोन बंदरे आहेत.

ज ल मा ये — जर्मनीतील बहुतेक सर्व जलमार्ग सरका-रच्याच ताब्यांत आहेत. ज्यांतून जहाजे जाऊं येऊं शकतात अशांपैकी मुख्य कालवा म्हणजे उत्तरसमुद्र व बाल्टिक समुद्र यांना जोडणारा ९१ मैल लांबीचा कैसर विल्हेल्म कालवा (१८८७-१८९५) होय. देशातल्या देशांतील नौकाजनयनाकरिता केलेल्या कालव्यांत डॅन्टमंड-एम्स (लांबी १५० मैल व सरासरी खोली ८ फूट) आणि एल्ब-ट्रेंड (लांबी ४३ मैल व सरासरी खोली ७१ फूट) या कालव्यांची मुख्यत्वेकरून गणना होते. सर्वांत जास्तीत जास्त कालव्यांची संख्या बर्लिनच्या आसपास आहे. हे कामे स्त्री व एव्ह या नद्यांना जोडतात या देशातील कालव्यांची एकूण लांबी २६०० मैल आहे.

स ड का. — नेपोलियनशी झालेल्या युद्धापासून जर्मनीत चांगल्या चांगल्या सडका तयार करण्याकडे अधिक लक्ष दिले जाऊं लागले. युरिगिया व हॅनोव्हर या मार्गातील सडकांच्या चांगुलपणाची प्राचीन काळापासून प्रसिद्धी आहे. सर्व देशातील सार्वजनिक सडकांची एकूंदर ८०००० मैल लांबी असावी असा अंदाज आहे.

पोस्ट व तार खाते — पोस्टखात्याच्या सोयीकरिता युटेंबर्ग व बर्हेरिया सोडून याकीचा सर्व जर्मन देश एकच इलाखा समजण्यात येई. युटेंबर्ग व बर्हेरिया या दोन राज्यांनी मात्र आपली स्वतःची वेगवेगळी खाती ठेविली होती इ. स. १८७४ त पोस्टखाते व तारखाते ही दोन्ही एकत्र करण्यात आली महायुद्धानापूर्वी बर्हेरिया व युटेंबर्ग संस्थानातील पोस्टखाते जर्मनीच्या ताब्यांत नव्हते. पण १९१९ साली जर्मनीत लोकसत्ताक राज्य स्थापन झाल्यामुळे सर्व राष्ट्रभर जर्मन साम्राज्याचे पोस्टखाते निर्माण झाले. १९१४ साली ४३५०० किलोमीटर इतकी तार जर्मन तारखात्याच्या मालकीची असे इल्ली ६५०० किलोमिटर फक्त आहे.

रा ज्य प ज ति — जर्मनसाम्राज्याची राज्यपद्धति मुख्य-त्वेकरून १८९७ मध्ये स्थापन झालेल्या उत्तर-जर्मन-संघा-प्रमाणे होती याच्या नियमांनुसार संघाचा अध्यक्ष पंच-परंपरेने प्राशियाचा राजा असे. फ्रँको-जर्मन युद्धानंतर दक्षिणजर्मन संस्थाने या संघास येऊन मिळाली; व ता. १८ जानेवारी सन १८७१ रोजी प्रशियाच्या राजास जर्मन बादशहा (जर्मनीचा बादशहा नव्हे) हा किताब देण्यांत आला ही पदवी होहेंसोलर्नच्या पेशांत वंशपरंपरेने बघील मुलाकडे राहावयाची होती. जर्मन बादशहा आपली यादशाही सत्ता संयुक्त संस्थानच्या नांवाने चालवित असे. त्याच्या मदतीकरिता निरनिराळ्या जर्मन संस्थानाच्या अधिकार्यांनी आपले प्रतिनिधि म्हणून पाठवलेल्या ५८ समासदाचे एक मंत्रिमंडळ असे. या मंत्रिमंडळात प्रशिपाला १७, बर्हेरियाला ६, सॅक्सनी व युटेंबर्ग यांना प्रत्येकी चार, बेटन व हेसचेच्या दणूकानां प्रत्येकी तीन, मेझनबर्गशेरिन व न्युचविक येथील दणूकानां प्रत्येकी दोन, अल्सेस-लॉरेन

रेरीज करून बाकीच्या १७ संस्थानांचे प्रत्येकी एक सभा-सद पाठविण्याचा हक्क असे. अल्सेस-लॅरेनचा लेक्यूजेंट आपल्या प्रांतांतून या सभेकरिता चार कमिशनर पाठवी; पण यांना मते देण्याचा हक्क नसे. मंत्रिमंडळातील सभा-सदांची नेमणूक बैठकीच्या काळापुरतीच होत असे. या शिवाय रॉयल्टेज इंग्लंड लोकप्रतिनिधींचे एक कायदे कौन्सिल असे. यांतील एकंदर सभासदांची संख्या ३१७ असून यांपैकी २३६ कफ प्रशियाच्या राज्यांतील लोकांनाच निवडून दिलेले असत. प्रत्येक पांच वर्षांनी कायदेकौन्सिलची नवी निवडणूक होत असे. सध्यासात, आरमारखाते व इतरांच्या इतर खात्यांहि जेथे जेथे साम्राज्याच्या संरक्षणाला संबंध येतो तेथे तेथे साम्राज्यसंघाची संपूर्ण सत्ता बादशहाच्या हाती असे. कोणताहि कायदा पास होण्यापूर्वी त्याला कायदे-कौन्सिलीत व मंत्रिमंडळात मताधिक्य मिळून बादशहाची संमति लागे बादशहास कायदेकौन्सिल मोडण्याचा अधिकार असे; परंतु ते मोडल्यापासून ९० दिवसांच्या आंत नवी निवडणूक करून ९० दिवसांच्या आंत पुन्हा ते भरविले पाहिजे असा नियम होता. कायदेकौन्सिलांशी बैठक बसविून निदान एकदा तरी झालीच पाहिजे. १९०६ साला-पासून कायदे कौन्सिलच्या सभासदांचा पगार मिळू लागले. मंत्रिमंडळाच्या हाती कार्यकारी सत्ता असते. मंत्रिमंडळाच्या (किंवा कार्यकारी कौन्सिलच्या) नऊ कमिष्य करून त्यांच्याकडे साम्राज्याची निरनिराळी खाती दिलेली असत. प्रत्येक कमिटीत निदान चार संस्थानांचे तरी प्रतिनिधि असत. मुख्य मंत्र्याची नेमणूक बादशहा करी व हा कार्यकारी कौन्सिलचा अध्यक्ष असे. निवळ लष्करी बाधी सोडून देऊन बाकीच्या साम्राज्यविषयक सर्व कारभाराबद्दल मुख्य मंत्री जबाबदार असे. अंतस्थ राज्यकारभारांत मात्र सर्व जर्मन संस्थानांना पूर्ण स्वातंत्र्य असे. महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वी एकंदर जर्मन वसाहती क्षेत्र-फळ १०,०६४ चे चौरस मैल व लोकसंख्या १,२१,९२६००२ होती. या सर्व वसाहती जर्मनीने इ. स. १८८४ पासून १८९९ पावेतोच्या १६ वर्षांत मिळविल्या. किआचे खेरीजकरून इतर सर्व वसाहतींवर कलोनियल ऑफिसची देखरेख होती. किआची मात्र आरमारखात्याच्या अधिकाऱ्याकडे होती. जर्मनीतील सर्व संस्थानांची स्थानिक स्वराज्याची पद्धति मुख्य मुख्य गोष्टीत प्रतियाप्रमाणेच आहे. तांतील मुख्य तत्त्व हे आहे की, राजांनी कारभार पहायचा; त्यांच्यावर लोक-मताचा दाव व तिगोरीवर तपाहिजे लोकांचाच; परंतु या सर्वोच्च देखरेख मात्र प्रांतिक सरकारची. परंतु गंमत अशी होते की, एकदा स्थानिक स्वराज्याचा अध्यक्ष निवडला गेला की, तो प्रांतिकसरकारास जबाबदार असल्यामुळे नोकर-दाहीचाच एक भाग होऊन बसतो; व प्रांतिक सरकारच्या हक्केप्रमाणे सर्व गोष्टी करणे हे आपले कर्तव्यकर्म आहे असे समजतो. शिवाय इंग्लंडमध्ये शिक्षण, आरोग्य, पोलीस,

इत्यादि ज्या काही बाबी स्थानिक स्वराज्याकडे सौंपविल्या असतात, त्या जर्मनीत प्रांतिक-सरकारच्या अधिकारांतील समजल्या जातात. अशा विचित्र परिस्थितीतहि सर्व कारभार सुरळीत चालतो. याचे कारण लोकांस झालेली शिस्तची संवय व जर्मन नोकरशाहीची उदात्त व प्रागतिक मते. "महामुद्रापूर्वी बर्लिन येथील व्यवस्था कशी होती हे पुढील उदात्त्यावरून दिसून येईल." नगर व्यवस्था-१८८१ साली बॅडेनबर्गे प्रांतापासून बर्लिन शहरास वेगळे करून त्याचा स्वतंत्र गिल्डा बनविण्यांत आला. परंतु प्रांतकचेत्या, धर्मसभा, शिक्षण, आरोग्य वगैरे खात्यांवर बॅडेनबर्गे प्रांताच्या खात्यांचीच हुकमत चालते. नगरव्यवस्थेचे काही काम पोलिसखात्याकडे व काही म्युनिसिपॅलिटीकडे आहे. पोलिसखात्याकडे असलेला कामे:- (१) सर्वसाधारण, (२) व्यापार, (३) इमारती, (४) क्रीडादारी, (५) परवाने, (६) बाजारपेठ. याशिवाय सार्वजनिक शांतता, सर्व पर-राष्ट्रीय माणसांवर देखरेख या खात्याकडे असून फायर ब्रिगेडवर (अग्निशमन खाते) देखील या खात्याचीच हुकमत चालते. मुलकी कारभार नगरसभेकडे आहे. शहराच्या प्रत्येक भागांतून तीन प्रतिनिधी निवडून येतात. अशा निवडून आलेल्या १४४ प्रतिनिधींची सार्वजनिक सभा असते. या निवडणुकीस बादशहाची संमति अवश्य असली पाहिजे. बादशहास काही एक कारण न देता कोणाहि सभासदाची निवडणूक रद्द केली येते. सार्वजनिक सभेच्या सभासदांपैकी ९२ सभासदांची एक नगरसभा असते. त्यांतील १५ सभासद पगारी असून अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांची निवडणूक सार्वजनिक सभा करते. अध्यक्ष हा प्रतियन अपर हाऊसचा प्रतिनिधि असणे जरूर असते सार्वजनिक सभेच्या निवड-णुकीकरिता वयांत आलेल्या प्रत्येक पुरुषास मते देण्याचा अधिकार असतो. नगरसभेकडे (सिटीकौन्सिल) सर्व मुलकी कारभार असतो. सर्व कामाकरिता नगरसभा व सार्वजनिक सभा एक होऊन त्यांच्या निरनिराळ्या पोटकमिट्या स्थापन होतात. त्या पोटकमिट्यांचे अध्यक्ष नगरसभेतील प्रतिनिधी असतात. त्यांच्या ताब्यांत पाणीपुरवठा, दवाखाने, शाळा, शहररोपनाई वगैरे खाती असतात.

न्यायपद्धति, प्राचीन कायदे:-अॅकच्या कायदाशिवाय जर्मन प्राचीन कायद्याचे मुख्य भाग—(१) विसिगोथोरम कायदा, (२) बरगन्डोनम कायदा, (३) प्याक्टस ऑलेममोरम व ऑलेममोरम कायदा, (४) मॅग्युरिथोरम कायदा, (५) कॅक्कोनम् कायदा, (६) क्रिसिओनम् कायदा (७) ऑलेमथोरम एट् थेरिनोरम हाक्एट् थुरिगोरम व (८) लॅंगोबारडोरम.

विसिगोथोरम कायदा—विसिगोथ लोकांचा अतिप्राचीन कायदा थुरिक राजाच्या कारकीर्दीत (४६६-४८५) लिहिला गेला. आपल्या स्वसःच्या कायदाशिवाय थुरिक राजाने आपल्या पूर्वाज्या राजांचे कायदेहि तोत घेतले; व

त्याची पुन्हा व्यवस्थित रीतीने बांधणी केली. या कायद्याच्या २७ व २३६ भागांच्या काही भाग पारिष येथे आहे. स्वेनमर्षाल विविध लोकांत घुरिकचा कायदा लियोविगि-रुडच्या कारकीर्दीपर्यंत (५६८-५८६) चालू होता. त्याने या कायद्यांत सुधारणा केली व त्याच्यानंतर विविध कायद्यांत फरक झाला; व पूर्वी निरनिराळ्या जातीकरिता निरनिराळ्या कायदा होते. तो सर्व देशाकरिता एक करण्यांत आला. स. ८८१ मध्ये हारबांग राजाने यांत फरक केला व त्याला विसिपोयोरम कायदा म्हणतात.

बर्गविओनम कायदाः—हा कायदा मन्डोबॅल राजाने (४७४-५१६) रचिला त्याने अपवा त्याच्या मुलांनी त्यात मोठा फरक केला. याला लिबरकान्स्टीट्युसम व मन्डोबॅल कायदा म्हणत. हा कायदा बरगंडीच्या लोकांत रूढ होता.

र्यायटम् अलेमॅनोरम व अलेमॅनोरम कायदाः—म्हार्न व लिंड या लष्करादामध्ये रहणाऱ्या अलेमॅनिक लोकांच्या कायद्याची दोन पुस्तके आहेत. एक प्राचीन असून त्याला व्यायटम् अलेमॅनोरम म्हणतात व हा कायदा ७ व्या शतकाच्या पहिल्या अर्धभागात पहिल्या हॅंगवर्टच्या कारकीर्दीत झाला. त्यानंतरच्या पुस्तकाला लेय्न् अलेमॅनो. रम म्हणतात व तो ७०१ ते ७३० या अवधीत लिहिला गेला असावा.

बॅन्डहेरिओरम कायदाः—लिबनर्डीच्या पूर्वेस राहणाऱ्या बॅन्डहेरिओर लोकांचा हा कायदा आहे. हा विविध व अलेमॅनिक यांच्या कायद्यावरून केलेला आहे. हा कायदा ७८३ ते ७४९ या अवधीत रचला गेला असला पाहिजे.

सॅक्सोनम कायदाः—समस्त नि नावाच्या भागाच्या प्राचीन कायद्याला सक्सीनम् म्हणतात व तो इ. स. ८०३ पासून चालू होता.

फ्रिस्ओनम् कायदाः—हा कायदा निरनिराळ्या कायद्यांची शिक्क्या आहे; व यातील कायदे परस्परविरोधी आहेत.

लेय्न् जॅरिओरम प्लेबेरीओरम हाक्एस्ट हुरिओरम—९ व्या शतकांत अनस्ट्रान्दोन्च्या दक्षिणेस धूर्नियात रोरावि व यार्दिन ऑरिड लोक रहात या लोकांचे नांव धारण करणारा हा कायदा होता. व हा कायदा म्हणजे स्थानिक वातीरोंतीचा संग्रह होता.

लैंगोवार्डरम कायदाः—हा लॉथर्ड लोकांचा कायदा आहे. स. ६४१ मध्ये याच पहिला भाग रचला गेला काही भाग त्याच्यानंतर म्हणजे स. ९६८ मध्ये जोडला गेला.

अर्बा ची व.—जर्मनीत एकदूर चार प्रकारची कोर्टे आहेत. त्यांपैकी लाइपसिगला असलेले वरिष्ठ कोर्ट मान सांप्रत्यवरकारच्या अधिकाराखाली असून बाकीच्या कोर्टां-वर ज्या ज्या संस्थानांत ती असतात त्या त्या संस्थानांची सत्ता असते. या वरिष्ठ कोर्टांत कार्यकारी कोमिन्सच्या सक्षपाने वादवादाकडून नेमले गेलेले १२ न्यायाधीश असत. खालच्या कोर्टावरील अपीलार्था निकाल लावण्याकरिता

व कायद्यासंबंधी भागवडोच्या प्रभावर विचार करण्या-करिता, सातघातांची एक एक याप्रमाणे या न्यायाधिकांच्या दहा सिनेट केलेल्या असतात अर्थात् दिवाणा किंवा फौजदारी मुकदम्यांनी सर्व जर्मनीत सोच कायदा लागू पडतो हे सांगण्यास नकोच. १९०४ साली जर्मनीत मुन्हावे प्रमाण दर दहा हजार लोकांमध्ये १२४.२ असे होते. या मुन्हा-यात याचकांनी सेट्या जवळ जवळ ६ होती. जर्मनीत निराश्रित लोकांना मदत करणे हे स्थानिक स्वराज्यसंस्थांचे कर्तव्यकर्म समजले जाते. मुन्हापकाळामुळे, अपवातामुळे, अगारीपणामुळे किंवा दुष्टत्या कोणत्याही कारणांनी मनुष्य आपले पोट भरण्यास असमर्थ झाला असेल तर त्यास मदत मिळण्याची सोय फ्ल्यामुळे देशातील दारिद्र्य व मुन्हे पुष्कळभागांत कमी झाले.

१८८३ साली अशा कायदा झाला की, कारखान्यातील सर्व मजुरांनी, आपण अगारी पडल्यास, किंवा आपल्याला अपवात झाल्यास, किंवा कोणत्याही कारणाने आपल्यात स्वतःचे पोट भरण्याचे सामर्थ्य न राहिल्यास आपल्याला मदत मिळावी म्हणून आपले विभे उतरलेच पाहिजेत. अशा प्रकारे ज्यांनी विमा उतरवला असेल तो अगारी पडल्यास किंवा त्याला अपवात झाल्यास किंवा काही कार-णामुळे त्याच्या अर्गी स्वतःचे पोट भरण्याचे सामर्थ्य न राहिल्यास त्याला सडॅमिटेन्स इतकेच नव्हे तर मेल्पास त्याच्या मागे त्याच्या निराश्रित बायकापोरांत वर्षासन मिळत राहिले यानंतर पुढे निरनिराळ्या वेळी या काय-द्यात फरफार होऊन त्यांचे स्वरूप अधिकाधिक सामान्य करण्यात आले, व त्यात दुष्टत्याहि कित्येक कामकरीवांचा समावेश केला गेला.

धर्म—जर्मनीमध्ये प्रत्येक संस्थानाच्या धर्मविषयक संस्था वेगवेगळ्या असतात. वदाह्ल्याचे जर्मन नादवाहा जरी प्रशियाचा राजा म्हणून त्या राज्यातील प्रॉटेस्टंट धर्मीयां आधुनिक समजला जात असे, तरी इतर संस्थानांच्या धर्मसंस्थांनी त्याची काहीच संबंध नसे प्रशियाच्या रोमन कॅथोलिक समजाचे आपल्या प्रॉटेस्टंट राजांशी कोणत्या प्रकारचे संबंध रहावयाचे, हे प्रशियाचा राजा व पोप यांच्यात वाटाघाटी होऊन ठरलेले होते. व्हॅहेरिंगाचा राजा जरी रोमन कॅथोलिक धर्मीयांचा असला तरी कायद्याने तो आपल्या राज्यातील प्रॉटेस्टंट धर्मीयां आधुनिक मानला जातो असेल—लॉरेन, मन्हेरिंगाचे व वेस्टन या संस्थानांत रोमन कॅथोलिक कार आहेत, पण प्रशिया, बुदेर्ग, हेस्ते आणि ऑल्डेंबर्ग यांत प्रॉटेस्टंट लोकांचे आधिक्य आहे. बाकीच्या संस्थानांत दोन्ही सरमिशळ आहे. सर्व जर्मन साम्राज्यात १९०० साली शेंकडा ६२.५ प्रॉटेस्टंट व ३७.५ रोमन कॅथोलिक होते. यहुदी लोकांचे प्रमाण शेंकडा १ व असून बाकीचे लोक दुष्टत्या पयावे होते कायद्याने जरी यहुदी लोकांचे सरकारी नोकरीत कोणतीही भाग

मिळवयास हरकत ठेविली नाही तरी त्यांना कित्येक खात्यांत आगा मिळत नाही एवढी मात्र गोष्ट खरी आहे. तरी देखील हा वर्ग फारच संपत्तिमान आहे. इतकंच नव्हे तर देशांत त्यांचे वर्षेस्वदि बरेच आहे. देशांतील बहुतेक वर्तमानपत्रे यहुदि लोकांच्याच ताब्यांत आहेत व शहरांत अर्धेअधिक वकील यहुदिच असतात. व्यापारी लोकांतहि यांचा मोठा भरणा असून यांच्यापैकी बरेचसे लोक पैसाची देवघेव करतात. इतर लोकांनी बरोबरीच्या नात्याने वागवयास मिळवें म्हणून यांच्यातील कांही लोक अलीकडे घर्मांतर करू लागले आहेत.

शि क्ष ण.—जर्मनीत सर्वत्र सत्तांचे शिक्षण असल्यामुळे सहापासून चौदा वर्षांपावेतोंच्या सर्व मुलांस शाळेंत आणेंच लागें. खेचपाज्यातून व शहरांतून प्राथमिक शिक्षणाच्या अनेक शाळा आहेत. १९०७ साली त्यांचे प्रमाण ९०० लोकांमागे एक शाळा असें होतें. त्या वर्षी प्राथमिक शिक्षणाप्रियर्थ एकंदर अडीच कोटी पोंडोवर खर्च झाला होता, व या रकमेपैकी याऊन कोटि पोंड सरकारांतून दिले गेले होते. १९११ साली जर्मनीत २३ विश्वविद्यालये, ११ धेंद शिक्षणाची कॉलेजे, ३ पञ्चरोगाधिकरसा शिक्षणाच्या संस्था, ४ वैद्यकी कॉलेजे, २ खनिजविज्ञानाचे, ३ जंगलसंपादनचे, ४ व्यापाराचे, १८ कलाकौशल्याचे व ११ संगीतशास्त्राचे शिक्षण देणारी कॉलेजे होती.

जर्मनीत एकंदर २२ विश्वविद्यालये आहेत. पोसेन-खेरीअकरून प्रत्येक मोठ्या प्रांतांत निदान एक तरी विश्व-विद्यालय आहेच. मन्स्टर सोडून देऊन बाकीच्या सर्व ठिका-णाच्या विश्वविद्यालयांत धर्मज्ञान, कायदेशास्त्र, वैयक्तशास्त्र व तत्वज्ञान या चार शाखा आहेत. मन्स्टरला मात्र वैयक्तशास्त्राचा शाखा नाही. जर्मनीत बर्लिन, म्युनिच, बर्मेस्टाड, कालेस-रहे, हंबोव्हर, ड्रेस्डेन, स्टुटगार्ट, एफ-ला—यॅपेल, मुन्स्विक व डॅक्किंग या दहा ठिकाणी वरिष्ठ प्रतीची फलाभुवनें, व बर्लिन, फ्रांफ्याल (हार्ड पर्वत) आणि प्रॉवरं (सेंफानि) येथे खनिजोदन शिक्षणाकरितां विद्यालये आहेत. याशिवाय शेतकीशिक्षण, व्यापारीशिक्षण, पञ्च-वैयशास्त्र इत्यादि गोष्टींच्या अभ्ययनाकरितां कित्येक ठिकाणी शाळा असून, युद्धशास्त्राकरितां बर्लिन व म्युनिच येथे व आरमारशास्त्रासाठीं कील येथे विद्यापीठे आहेत. बर्लिन, म्युनिच, हायडेल्बर्ग, गोटिंगेन स्त्रासबर्ग, ड्रेस्डेन, हंबर्ग, स्टुटगार्ट, लाइपझिग, युसबर्ग, स्ट्रुबेन, रोस्टॉक, वेस्लो-फ्रायर्ग व यॅन या ठिकाणी असलेल्या भ्रंशसंग्रहालयात अडीच लक्षापासून दहा लक्षापर्यंत पुस्तकांचा संग्रह आहे. बर्लिन, म्युनिच, गोटिंगेन, एफर्टगॉल्लि व लाइपझिग या शह-रांत निरनिराळ्या शास्त्रांत नवीन बोध लावण्याकरितां विद्वान लोकांच्या नामांकित मंडळ्या स्थापन झाल्या आहेत. बॅबर्ग, बर्लिन आदिकरून एकंदर १९ ठिकाणी जर्मन साम्राज्यांत वैयक्तशास्त्र आहेत. जर्मनीतील ग्रंथप्रकाशनाची मुख्य ठिकाणे

म्हटली म्हणजे लाइपझिग, बर्लिन व स्टुटगार्ट ही होत. स. १९०७ साली या देशांतील ग्रंथप्रकाशकांची संख्या सुमारे ६००० होती व १९०२ साली एकंदर २६९०२ ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाले होते. इंग्लंडमध्ये चांगली वर्तमानपत्रे मोठी आहेत; पण त्यांचा खप फार आहे. जर्मनीत अशी वर्त-मानपत्रे बरीच असल्यामुळे त्यांचा प्रत्येकी खप थोडा आहे. तरी देखील बर्लिनमधील कांही वर्तमानपत्रांच्या रोंगच्या १० लक्ष प्रती खपतात.

जर्मनीत ललितकलांना प्राचीन कालापासून रागाग्रय मिळत असल्यामुळे व पूर्वीपासून देशांत लहान मोठ्या अशा अनेक संस्थांनाच अस्तित्व असल्यामुळे लंडनप्रमाणें किंवा पारिसप्रमाणें जर्मनीत फक्त बर्लिन शहरांतच ललितकला-सौष्टवाचा मक्का घेतलेला नाही. ड्रेस्डेन, म्युनिच किंवा फॅपेल यापैकी कोणत्याहि शहरांतील चित्रकलेच्या कामाचा संग्रह बर्लिनच्या तोडीचाच आहे. किंवा बर्लिनप्रमाणेंच लाइप-झिग, ड्रेस्डेन, म्युनिच व फॅककोर्ट-ऑन-मेन येथेहि नामा-ंकित संगीतशाळा आहेत.

ल ङ्क र.—१८७१ साली जर्मनीत जो एक कायदा पास झाला त्याअन्वये व्याख्या विज्ञानाच्या वर्षापासून प्रत्येक जर्मन रहिवासी लष्करांत चाकरी करण्यास पात्र होतो. परंतु अनेक अडचणीमुळे हा कायदा पूर्णपणे अमलांत आणता येत नाही. १९०७ सालच्या आंकड्यावरून असें दिसून येईल की, त्यावर्षी लष्करी चाकरीस पात्र झालेल्या लोका-तून जे लोक नौकरीकरितां लायफ ठरविले गेले, त्यांपैकी अर्धा लोकांसच लष्करी शिक्षण देण्याची सरकारला सोय करता आली; बाकीच्या लोकांत शिक्षण न देतां शिलकी फौजत टाकणें भाग पडलें. अशा लोकांचा सैन्यांत नौकरी करण्याचा काळ दोन वर्षे आहे परंतु ज्या शुशिक्षित तरु-णांचे शिक्षण एका ठरलेल्या ह्यत्तेपर्यंत झालेंल असे त्यांना फक्त एकच वर्ष चाकरी करवो लागे. असे लोक बहुधा आपल्या शिक्षणाचा खर्च देत; व या लोकांतूनच पुढें शिलकी फौजेतील अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका होत. जर्म-नीच्या लष्करी धोरणांत प्रत्येक पांच वर्षांनी सुधारणा कर-ण्यांत येत असे. १९१० साली जर्मनीत, ६१५,००० लोकांचे खर्चे सैन्य होत; परंतु आत्मसंरक्षणाकरितां युद्ध करण्याची पाळी झाली असतो तर जर्मनीस ७० लाख सैन्य रणशेणावर आणता आले असतें—यापैकी शिक्षण मिळालेले ४० लाख व शिलकी फौजेतील ३० लाख. परंतु चढाई करून आप्या-करितां मात्र यांतूनच २४ लाखच लोक उपयोगी पडले असते. जर्मन सैन्याचे एकंदर २३ विभाग केलेले असून शांततेच्या काळांत ते निरनिराळ्या प्रांतांतल मुख्य मुख्य शहरां ठेविलेले असत. साम्राज्यातील कुल सैन्याचे अधि-पतिल आपल्या स्वतःकडेच ठेवण्याची जर्मन मादशहाची वाढवाढ असे, व निरनिराळ्या विभागांवरील अधिकारीहि यहुधा राजघराण्यातील मंडळीच असत. अर्धात वादश-

हास सहा देण्याकरिता एक जबाबदार अधिकारी नेमलेला असे. स. १९०५ पासून स. १९०९ पर्यंत जर्मनीचा लष्करी-खात्याकडे होणारा वार्षिक खर्च ४२०००००० पौंड व ५१०००००० पौंड याच्या दरम्यान होता.

महायुद्धानंतर जर्मन लष्कर यंत्रणे कमी झाले व कमी करण्यात आले. १९२० साली सारे ५ लाखांपर्यंत जर्मन लष्कर असेल पण एकंदर १४ लाखांपर्यंत सैन्य लागूदीच राखे करता येईल असा अदमास होता.

त त वं दी.—स. १८७१ पासून स. १८९९ पर्यंत जर्मनीचे घोणे फ्रेंच व रशियन सरहद्दीवरील जमून देशातील इतर तटबंधांच्या जागा द्राक्ष तेवढ्या कमी कराव्या असे होते. मॅगडेबर्ग, उल्म, कोलोन, मॅन्स, कोब्लेंस इत्यादी ठिकाणी मात्र स्वारी करून येणाऱ्या शस्त्र अडथळा करता यावा म्हणून शहराची तटबंधी कायम ठेविली होती. जलट-पशी भेट्स, स्ट्रासबर्ग, कोनिग्सबर्ग, डॅनिश, ब्रॉन इत्यादी फ्रेंच व रशियन सरहद्दीवरील शहरांच्या तटबंधीत आधुनिक पद्धतीप्रमाणे पुष्कळ उपयुक्त सुधारणा करण्यात आली. स. १८९९ नंतर जर्मनीचे लक्ष आपली संरक्षणाची साधने सुधारण्याकडे लागले. या सुमारास तिने फ्रेंच व बेलजियम सरहद्दीवरील लष्करी हालचालीच्या दृष्टीने उपयुक्त अशा जागी तटबंधी करण्यास व लोहमार्ग पाडून रेल्वेस्टेशने बांधण्यास सुरुवात केली.

आ र मा र.—जर्मनीच्या आरमाराची पाठ १९ व्या शतकाच्या अखेरीस, जर्मनीने आरमाराभिर्बंधी नवीन धोरण स्वीकारल्यापासून झाली. परंतु त्यापूर्वी १८५४ सालीच प्रशियाच्या राजाने ओल्डेनबर्गच्या डपुकापासून जेडउप-सिंगराजवळचा भाग खरीद करून तेथे १८६९ साली बिस्मार्काने बंदर बांधून तयार केले होते व स. १८६४ मध्ये होल्स्टोन प्रशियास जोडल्यापासून, कीलसारखे मंदिराचे बंदर प्रशियाच्या ताब्यात आले उत्तर जर्मनसभे स्थापन झाल्यावर प्रशियाचे आरमार संयुक्तस्थाने मानले जाऊ लागले. १८८९ साली आरमारखाते युद्धमंत्र्याकडून काढून देण्याकरिता स्वतंत्र अधिकार्याच्या व मंत्र्याच्या नेमणुका झाल्या. स. १८९५ मध्ये फ्रेंच बिस्मार्काला उचलण्यात आला. याशिवाय कुक्सहॉवन डॅनिश, व सॉलबर्ग या दुसऱ्या आरमाराच्या जागा आहेत. कोळी, खलाशी इत्यादि लोकाकडून आरमारखातात सज्जीने जावरी घेता येत असे. शिवाय कित्येक स्वयंसेनिक लोकसैन्यापेक्षा आरमारखातातीलच नौकरी पसंत करून याखातात येत. १९०६ साली जर्मन आरमारात अधिकार्यासुद्धा ५३७६९ लोक नौबर होते. यापेक्षा १ लाख शिल्लकी लोक होते ते निराळेच. आज जर्मन आरमाराविषयी बोलावयास नकोच. ते बहुतेक सत्तरी शाल्यासारखे आहे. कारण महायुद्धात त्याचा फार भास झाला व तद्द्वारे पुढील वाढील बराच बंधन पडली.

ज मा व सु ल.—साम्राज्याचे बजेट दरवर्षी वरिष्ठ कायदे-कौन्सिल(रिच्टेग)कडून पास करून घ्यावे लागे. १८७१ साली अशी पद्धत स्वीकारली होती की, साम्राज्यविषयक खर्च, आयातनिर्मात मालावरील व देशी मालावरील जकात, तारणाते जाकणाते, स्टापोचे उत्पन्न, अल्सिस्-लॉरेनच्या रेलवेचे उत्पन्न, इत्यादि ज्या साम्राज्याच्या बसुलाच्या बावी आहेत त्यातूनच व्हावा. परंतु आरमारी व लष्करी खर्चाच्या वाढीमुळे जेव्हा यातून खर्च भागत नाही असे दिसून आले, तेव्हा लोकसभेच्या मानाने प्रत्येक संस्थानाकडून ठराविक रकम घेण्याचा क्रम सुरू केला. परंतु इतके करून साम्राज्यास कमी काढण्याची पाळी आलीच. १९०७ साली हे कर्मे ३६४३० लक्ष मार्क (१ मार्क = १ शिलिंग) पावेतो झाले. देशाची सापेक्ष स्थिति दिवसेंदिवस सुधारत असता, लोकावरील कर न वाढविता कर्मे काढून खर्च भागविणे युक्त न दिसल्यामुळे, १९०९ मध्ये कर वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. पण पार्लमेंटाने तो हाणून पाडला. या घरास गोष्टी आल्यामुळे साम्राज्याच्या जमावर्दीत लाकरच काही महत्वाच्या सुधारणा घडून येण्याचा रंग दिसू लागला होता. पण महायुद्धामुळे जर्मनीला १५७,७००,०००,००० मार्काचे कर्मे झाले या रकमेचे व्याजच ७९,००,०००,००० मार्क होत असे १९१९ साली एकंदर बसुल ३७९३८३८१ पौंड, असून खर्च ३८७९३८८१ पौंड होता.

य ल न.—जर्मनीत हल्ली चालू असलेले चलन १८७३ सालपासून प्रचारात आले जर्मनीत सोने, चांदी, निकेल, ब्रास वगैरे नाणी आहेत. मार्काची किंमत शिलिंग-पाचोवर असे.

जर्मनीत बॉलन, म्युनिच, ड्रेसडेन, स्टुटगार्ट, कार्ल्सबुडे व हंबर्ग या सहा ठिकाणी नाणी पाडण्याच्या टाकसाळी आहेत. निकेलची, तांब्याची व रुप्याची नाणी पाडण्याचा हक्क जर्मनसरकाराने आपल्याकडे ठेवला आहे परंतु सोन्याच्या नाण्याची गोष्ट तशी नाही. ठराविक आहार घेऊन सरकार कोणालाही सोन्याची नाणी पाडून देते. चलनी नाणी पाडण्याबद्दल असा नियम आहे की देशातील एकंदर रुप्याच्या नाण्याची किंमत दर मागशी १० मार्कापेक्षा अधिक व निकेलच्या व तांब्याच्या नाण्याची किंमत २॥ मार्कापेक्षा अधिक न झाली पाहिजे.

पे ल्युड—ज्याला खासगी नोटा काढता येतात. अशा जर्मनीत हल्ली सहा व्याजा आहेत. पूर्वी त्याची सहाजा ३२ होती परंतु खासगी नोटाचा बाजारात सुलसुळाट झाल्यामुळे रयांची संख्या कमी करण्याकरिता जर्मनीने स. १८७५ त एक कायदा केला. याच्या नियमाप्रमाणे १,९२,५०,००० पडिंपेक्षा अधिक किंमतीच्या नोटा बाजारात नसल्या पाहिजेत व प्रत्येक व्याफेने बॉलन किंवा ट्रॅकफोर्डे-आर-मेन संघे आपल्या नोटा वटविण्याकरिता

आपली शाखा उपडली पाहिजे असे ठरले. तेव्हां दग्देरियन, सॅक्सन, बुटेनबर्ग, वेडन, मुन्डविक व सरकारी या सहाय व्यांकांनीहि खासगी गोटा काढणें चालू ठेविलें. सरकारी बँकेच्या हिस्सेदारांनीं निवळ फायद्यातून आधी ३॥ टक्के व्याज देऊन बाकी राहिलेल्या रकमेतून सोंबडा २० इतकी रक्कम ३० लक्ष पौंड शिल्लक राहोपावेतो शिल्लकेंत टाकावयाची; यानंतर जो फायदा उरले, त्यांतून एक-चतुर्थीस भाग हिस्सेदारांनीं वाटून घ्यावयाचा, व याकीचा सरकारी सानेन्यात अर्धा व्हावयाचा असे ठरले होते. एखाद्या वर्षी सोंबडा ३॥ टक्के व्याज देण्यापुरता फायदा झाला नाही तर तूट भरून काढण्याकरितां शिल्लकेतून रक्कम घेतली जात असे. सरकारी बँकेशिवाय इतर बँकांना आपल्या संस्थानाच्या बाहेर सावकारी करवयाची असल्यात त्यांनीं ती कांही ठराविक अडीबरच करता येत.

जर्मन वा इजिप्त.—इतर वाङ्मयांप्रमाणें जर्मन वाङ्मयाचा प्रवाह एकसारखा व अवर्धित चालू नव्हता. मधून मधून बराच काळपर्यंत त्यांत बौद्धिक प्रगतीचा व पराजमाचा पूर्ण अभाव दिसून येतो. असा प्रचार युरोपांतील इतर कोणत्याहि देशांत दृष्टीस पडत नाही. राजकीय वैयक्तीत जर्मन लोकांवर जे अनेक प्रसंग आले त्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयाच्या बाबीत अशी विपत्ती उत्पन्न झाली असेच केवळ नव्हे तर वाङ्मयाच्या बाबतीत जर्मन लोकांचा जो एक प्रकारचा चिडखोर स्वभाव दिसून येतो त्यामुळे ती उत्पन्न झाली असावी असे दिसते. फ्रान्स व इंग्लंडांमध्ये ज्या वाङ्मयविषयक चळवळीच्या छाटा वेळोवेळी उत्पन्न झाल्या व ज्यांचा प्रभाव युरोपांतील सर्व देशांवर दिगून आला त्यांचा जर्मन लोकांवर कांही एक परिणाम झाला नाही. त्यांच्या सर्व वाङ्मयाच्या इतिहासांत परकीयांच्या विचारशील दूर पाहून आणले विचार स्वतंत्र पद्धतीनें नमूद करण्याची प्रवृत्ति दिसून येते. यामुळे जर्मन वाङ्मयवृत्त्याला पदर जेवण्याचे काळ व इतर देशांतील तसेच काळ यांचा गम घेत नाही. विया व कला यांच्या पुनरुज्जीवनासारख्या युरोपांतील इतर सर्व देशांत झालेल्या चळवळीच्या काळांतहि जर्मनीमध्ये एखादा महाकवि निर्माण झाला नाही. जर्मनीतल्या या वाङ्मयविकासाच्या विलक्षण प्रकारामुळे त्याचे वर्गीकरण करण्याचे काम सुलभ झाले आहे. आपेच्या विकासांतील निरनिराळ्या अवस्थांवरून जे काळचे भाग पडतात त्यांचे अनुसरून वाङ्मयाचे वर्गीकरण करणें हा त्यांतल्या त्यांत अत्यंत सुलभ मार्ग आहे. या मार्गांनं जर्मन वाङ्मयाचे वर्गीकरण केलें तर त्याचे पुढील विभाग पडतील:—

(१) “पुराण अभिजात जर्मनयुग” —प्राचीन काळापासून तो अकराव्या शतकापर्यंत.

(२) “मध्य अभिजात जर्मनयुग” —अकराव्या शतकापासून तो चवदाव्या शतकापर्यंत.

(३) “संक्रमण युग” —चवदाव्या शतकापासून तो सोळाव्या शतकांतील धर्मसुधारणेपर्यंत.

(४) “विया व कला यांच्या पुनरुज्जीवनाचे किवाम्याभियुक्त वाङ्मयाचे युग” —सोळाव्या शतकाच्या अंतापासून तो अठराव्या शतकापर्यंत.

(५) “अवर्चीन अभियुक्त वाङ्मयाचे युग” —अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून तो इ. स. १८३२ त गोएटेच्या मृत्यूपर्यंत.

(६) “हर्डीचे युग” —गोएटेच्या निधनकालापासून तो चालू दिवसांपर्यंत.

(१) पुराण अभिजात जर्मन युग (अजमासे ५५०-१०५०):—ज्या जर्मन वंशासंबंधी आपणांस येथें विशेष विचार करावयाचा आहे त्यांतील लोकांची बौद्धिक परिपक्वता फार उशीरी झाली. गॉथ लोकांनी स्वभावेत बायबलचे आधांतर केलें, उत्तरेकडील जर्मनवंशांतील लोकांनी “इडा” नामक आपला ग्रंथ तयार केला, इंग्लंडांतील जर्मनवंशाच्या लोकांनी जुन्या इंग्रजी भाषेत काव्यग्रंथ निर्माण केले त्यापि खुद्द जर्मनीत वाङ्मयाचा ठिकाण नव्हता. पांचवें शतक व चाळीस धी मेडची कारकीर्द यांच्या दरम्यानच्या काळांत कांही काव्य नव्हतें असे नाही परंतु ते एक लिहून ठेवले नसावे किंवा त्याचा पत्ता तरी लागत नसावा. परंतु ते होते ही गोष्ट अमरेश्वर ऐतिहासिक पुराव्यावरून व ज्यांच्यातून पुढें जर्मनांचे राष्ट्रीय धोरणप्रधान काव्य निर्माण झाले त्या पांचव्या शतकाच्या उत्पत्तीच्या काळांत प्रचारांत आलेल्या आख्यायिकांवरून सिद्ध करता येण्यासारखे आहे. जेव्हां आठव्या शतकांत जर्मन भाषेतील वाङ्मय लिहून देण्याचा प्रवाह सुरू झाला तेव्हां मठाविषयीच्या धार्मिक लेखांचे अंशुक प्रतिबिंब त्यांत दिसून येऊ लागले. कांही अववाद वजा केले तर पुराण अभिजात जर्मन वाङ्मय बहुतेक अशाच प्रकारचे होतें. उपासनाची आधांतरी, धर्मोपदेशपर कांही भाग इत्यादि प्रकारच्या लेखांचाच त्यात बहुतेक भरणा आहे. या धर्मग्रंथांच्या लेखनपद्धतीचा पुढें पुढें फार आश्चर्यकारक रीतीने विकास झाला. परंतु त्यांनीं मूळचा कांही जोम नव्हता. खरोखर पाहू गेले तर हें जर्मन वाङ्मय शास्त्रेतरच्या हुकमावरून अस्तित्वांत आले. लॅटिन भाषेच्या जागी स्वभावा वापरण्याचे शास्त्रेतरचे धोरण दूरदर्शोपणाचे होतें. परंतु त्यामुळे जर्मन वाङ्मयास मूळचा जोम नव्हता हें सिद्ध होतें; व शास्त्रेतरच्या मागून गादीवर बसणाऱ्या राजांच्या मर्जीप्रमाणें ते कर्तरीत चालू राहिले. अगोर जेव्हां तदनंतर गादीवर बसणाऱ्या हॅरबन बादशहांनी त्यास प्रोत्साहन देण्याचे नाकारले तेव्हां त्याचा प्रचार आपोआप बंद पडला. “मूर्ख, बर्ग नामस,” “धी वेसोनन प्रेयर,” ज्याच्यांत अखेरच्या न्यायाच्या दिवसांचे काल्पनिक वर्णन आहे ते “सुस्तिदी” व ऐतिहासिक पोवाद्यास जेवून घुस्वत होते ते “लुहिन्

स्लीड" ही लहान लहान काव्ये जर बाजूस टेवलीं तर त्या वेळ-
पर्यंतच्या जर्मन वाङ्मयांत विसनवर्गच्या ऑट्टो फ्रिन्चे रचलेले
"गोसेल युग" हें एकच महत्त्वाचें काव्य; निर्माण झालें.
सदर काव्याचें महत्त्वहिः त्यांत विसनवर्गचें काव्यी वाक्यरस
उत्पन्न केला या गोष्टीवर नमून जर्मन काव्यांत प्रासच्या
जागी यमक वापरण्याचा प्रघात या कडीनें प्रथम पाडला
या गोष्टीवर आहे. यावरून या काव्ये खरें काव्य आपणांत
अभिजात जर्मन वंशाच्या लेखकांच्या प्रघात पहावयास
सांपडत नसून तें अनाभिजात वंशाच्या लेखकांच्या प्रघात
सांपडतें. या अनाभिजात वंशाच्या लोकांनाच पांचव्या शतका-
पासून चालत आलेल्या तोंडी आख्यायिकांत वाङ्मयाच्या
कडीत आणलें. "लेडी ऑफ हेलिगेंड" नांवाच्या राष्ट्रीय
काव्याचा जो एक खंड हमी उपलब्ध आहे तो संवत्सन
आख्यायिकेवरून रचलेला असून "हेलिगेंड" ही धर्मपुस्तकां-
ताल कथा व "जेनेसिस" हा जुन्या करारांतल भाग यांचेर
एक प्रासप्रचुर काव्य निर्माण करणारा कवीहि संवत्सनच
होता. हें प्रासप्रचुर काव्य खिस्ता धर्मांतर्गत आख्यायिकेवर
रचलेलें एकटेंच असे जर्मन काव्य आहे. त्या काव्यी
जर्मनीत वीणाकाव्य (भावगात सौरिक पोद्दा) होतें असें
म्हणतात. अद्याप पावेतो सर्व युरोपटंडांत लळिताच्या पली-
कडे नाट्यकलेची मजल गेलेली नव्हती. वसेंहि असलें तरी
हें पुराण अभिजात युगांतल वाङ्मय फार वेळ टिकलें
नाहीं; आणि दहाव्या व अकराव्या शतकांत जर्मन वाङ्म-
याच्या दृष्टीनें चडकडे अंधार पसरला होता. या दोन शत-
कांतल जर्मन वाङ्मय लॅटिन भाशेंत आहे. तथापि त्यास
महत्त्व नाहीं असें नाहीं. कारण त्यावरून जर्मन राष्ट्राचें मन
कोणत्या तऱ्हेनें विकास पावत होतें तें कळत येतें.

(१) मध्य अभिजात जर्मनयुग (१०५०-१३५०) :—
(अ) मध्य अभिजात जर्मन युगांतल प्रारंभीचें काव्य—पूर्वीच्या युगांतल वाङ्मयाप्रमाणें या
युगाच्या प्रारंभीचें वाङ्मयहि प्रयोगावस्थेच्या फारसें पुढें
गेळलें नव्हतें. संवत्सन बादशहाचा लॅटिन व वायसंटाईन
भाषाकडे विशेष अनुकूल कल असल्यामुळे सुप्रसिद्ध ग्रंथ-
कार मोटलर थॉर्न जर्मन वाङ्मयाचा घणा जेथवर वळला
त्याच्यापुढें तो नेणें अर्थत दुरापास्त झालें. धर्मशास्त्राकडून
काव्यकर्मत्वास उत्तेजन मिळनासें झालें. कारण अकराव्या
शतकाच्या सुमारास बरगंडी प्रांतांतल कलूनी येथील
मठाची स्थापना होऊन वैराग्यपर अशी धार्मिक चळवळ
सुरू झाली व ती सर्व युरोपभर पसरून तिचा असल
जर्मन लोकांवर बसल्याचाचून राहिला नाहीं. एक शास-
पर्यंत धर्मशास्त्राची नीट जोपासना करण्याशिवाय कोणत्याहि
वाङ्मयास कोर्ट धारा नव्हता. ही जोपासना करणें म्हणजे
आमुष्यांतल उज्ज्वल भागास जखल जखल मुकण्यासारखेंच
होतें. धार्मिक वैराग्याच्या छटेमुळें "मिर्मो बोरी," "व्होल्फ्
गॅलबन" व "थी रिम्मेन्स ऑफ डेय" हीं या काव्यी जाय

कंटाळ्याणीं झालीं आहेत. खिस्ताचें चरित्र, चमत्कार व
अंत यावर थोड्याचच्या मठवाशांनीं लिहिलेलें ईशोलोह
नांवानें तेजस्वी काव्यय कोलोनच्या अगो नामक धर्मगुरूच्या
स्मृतिपर लिहिलेलें "ऑनोलोह" नांवानें काव्य यांत
मात्र प्रतिभेची कांडाशी चुणुक दिसून येते.

कालांतरानें हें जर्मन वाङ्मयाचें धार्मिक व सोवळें
स्वरूप बदलून तें अधिक स्वतंत्र व अधिक कल्पनामय झालें.
ही गोष्ट "व्हार्मन" विषयक वीणाकाव्यें, पाराव्या शतकां-
तील संतांच्या अद्भुत चमत्कारासंबंधी लिहिलेलीं अनेक
काव्यें व गूढविषयकडे जाणारा एकंदर काव्यांचा ओप यां-
वरून कळण्यासारखी आहे. ईस्ट्रिअस, पायलेटस, एमिडिअस
व अर्वागेनेअस हे त्या काळच्या मठवाशांसंबंधीच्या अद्भुत
काव्याचे नायक होते व सिस्तेस्टर आणि क्लेसिथिया यांच्या
गोष्टीमुळें त्या वेळच्या सुप्रसिद्ध "कायसक्रानिक" काव्याचे
कांडी भाग मनोवैधक झाले आहेत. लोकादरास पात्र होणाऱ्या
त्या वेळच्या वाङ्मयात राष्ट्रीय महाकाव्यास (नॅशनलसागा)
प्राधान्य प्राप्त झालें. खिस्ता युगांतल (बार्क एगिस) सुव-
मस्क्रे व शाहोर यांचे वंशज जे फिरते "स्पायल्यूट" यांनीं हीं
काव्ये रचण्यास प्रथम सुरुवात केली. "स्योनिग् रोथर" नांवाचें
अद्भुत काव्य व ओरेडेल्, आस्वॅल्ड हयादि गोष्टी ह्या सर्व
कृती त्याच्याच आहेत. या त्यांच्या एकंदर कृतीवरून जर्मन
लोककाव्या मनावराल अर्माचा दाव कर्मा होऊन त्यांची
कल्पनाशक्ति त्या वेळीं प्रक्षीप्त होत चालली होती हें कळ-
ण्यासारखें आहे. धर्मयुद्धाच्या वेळीं जेव्हां जर्मन लोकांस
पूर्वकडे येण्याचा प्रसंग आला तेव्हा इकडेच रम्य प्रदेश
पाहून त्यांस किती हर्ष व आनंद वाटला हें "अलेक्झांडर-
लीड" व "हरसोम अस्स्टे" या त्यांच्या काव्यावरून दिसून
येतें.

हिस्तेसहीमचा रहिवाशी ईल्हार्ट व्हॉन ओपर्स यांनीं
प्रथम दरबारी काव्य रचण्याची पद्धत सुरू केली. त्यांनीं
आपल्या "ट्रिस्टेट" नांवाच्या काव्यांत दरबारी काव्य लिहि-
ण्याची जी पद्धत चालून दिली तीच इतर कवींनीं पुढें चालू
ठेवली. शेवटीं ऑस्ट्रिया व दक्षिण जर्मनीमध्ये पाराव्या
शतकाच्या शेवटच्या शतकात ज्या वीणाकाव्याचा विलक्षण
जोरांनीं प्रसार झाला त्याचा विचार करणें जरूर आहे.
जर्मनींतलीं प्रारंभीचीं वीणाकाव्ये अगदीं क्षल्लक असून वीणा-
काव्याची पद्धत जर्मनीत स्वतंत्रपणें उत्पन्न झाली कीं ती
जर्मन लोकांनीं मेचोपासून उचलली हा एक अद्याप
बादपस्त आहे. कारण अगदीं प्रारंभीच्या जर्मन
वीणाकाव्यांत व तत्कालीन दक्षिण फ्रान्सच्या वीणाकाव्यांत
पुष्कळसें साम्य दिसून येतें. परंतु क्युरेन्बर्ग, डिटमार व्हॉन
ईस्ट व मीन्ल्स व्हॉन सेग्ड लिगन या दक्षिण जर्मनीतल्या
प्रारंभीच्या कवींच्या श्रुतीचें नांविय व स्वयंभूषणा यां-
विषयी थोडा वेग्यास जागा नाहीं. यापुढें औपरोधिक व
उपहासास्त्रमय काव्य करण्याचा प्रघात सुरू होऊन त्या पद्ध-

तोचे पुष्कळसे प्रंध निर्माण झाले. परंतु बाह्यमयाचे सूत्र उमरावांच्या हातांतून सामान्य शहरावासी यांच्या हातीं जाईपर्यंत ती औपरोधिक बाह्यमयाची पद्धत प्रगल्भ देशेष पोहोचली नाहीं.

(४) मध्य अभिमत जर्मन युगांतील काव्याची भरभराट हा भरभराटीचा काळ म्हणजे पहिला फ्रेडरिक बावेरोसास हावा हेनरी व दुसरा फ्रेडरिक, (फ्रेडरिक धी ग्रेट) या बादशहांच्या कारकीर्दीचा काळ होय. या बादशहांनीं आपल्या महत्त्वाकांक्षा व पराक्रम यांच्या योगानें आपल्या प्रेमार्थ्य सर्व जगांत उच्चस्थान प्राप्त करून घेण्याची खलसा उत्पन्न केली. शास्त्रधर्माचे पाठ फ्रेंच लोकांपासून ते शिंदेह तोच आपण सर्वे जगास शास्त्रधर्म शिकविण्यास समर्थ झालों असे त्यांस वाटे लागले. त्याचप्रमाणे बाराव्या शतकांत जे जर्मन कवी फ्रेंच अद्भुत काव्यांचे केवळ भाषांतरकार होते ते तेराव्या शतकाचा उदय होताच फ्रेंच विनोदपर काव्याच्या जागी इराष्ट्रीय आख्यायिकांवर रचलेली महाकाव्ये लिहू लागले. अद्भुत काव्यावर आपला जर्मन छाप मारू लागले व ज्यांच्या पुढे फ्रेंच बाणाकाव्येहि किंसे पडले अशी जर्मन गाणी गाऊ लागले. राष्ट्रगीत देशभारीगीत व प्रणयगीत आणि अरुप प्रमाणांत रचलेले उपदेशपर काव्य इतकेंच कायतें या युगांतील जर्मन बाह्यमय होतें. गद्यप्रमाणा तर अद्याप टिकाव नव्हता; व नाट्य-बाह्यमय जे काय होतें तें सर्व लॅटिन भाषेंत होतें.

सर्व राष्ट्रांतांमध्ये "नायवेल्गनलीड" यास अप्रस्थान दिलें पाहिजे. बाराव्या व तेराव्या शतकांत ऑस्ट्रियामध्ये या राष्ट्रांतास हद्दार्थ स्वरूप प्राप्त झालें. सिज्मिंडची ज्येष्ठ आख्यायिका, गुंथर आणि हेगन यांची बार्बाडियन आख्यायिका व डायट्रिक आणि एट्टेल यांची गॉथिक आख्यायिका या सर्वांचे या राष्ट्रांतांत मिश्रण केलें असल्यामुळे त्या काळी जर्मन लोकांचा जीवनक्रम कला प्रकारचा होता याचें त्यांत उत्तमप्रकारचें प्रतिबिंब पहावयास सांपडतें. त्याचा बाह्यमयांतील अधिकार, त्यांत दिसून येणारा नाट्यकलेचा परिपाक व त्यांतील उद्देशाचा सुसंगतपणा या दृष्टीने त्याचा दर्जा कोही सामान्य नव्हता. निरनिराळ्या आख्यायिकांचें त्यांत मिश्रण असल्यामुळे त्या सर्वांचा नीट मिलाफ झाला नाहीं असे जरी कोही टिकाणी दिसून आले तरी तथ्यापि तेवढ्यापेक्षां तें एक समग्र काव्य असल्याबद्दलच्या कल्पनेस गाप येत नाहीं. या काव्याचा कर्ता कोणी असला तरी त्याच्यांत उच्चप्रकारची कल्पनाशक्ति व महाकाव्यास लागणारे सर्वगुण होते असे दिसून येते. या काव्याहून किंचित कमी दर्जाचे असे "गुनुन" नांवाचें दुसरे जर्मन राष्ट्रांगीत तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी लिहण्यांत आलें. हे एका ऑस्ट्रीयन कवीचे हाथा आहे. परंतु त्याचा विषय उत्तर समुद्राच्या किनाऱ्यावर राहणाऱ्या लोकांत प्रचलित असल्या आख्यायिकांवरून पेटलेला आहे. "सिगमार्ड" यास

"नायवेल्गनलीड" या राष्ट्रांगीतांत प्रधान स्थान मिळवें व ज्यास जर्मन लोक शतकेच्या शतके आपला राष्ट्रांगीत असें लेखीत असत त्या दायेद्विकव्हॉन बर्मला नायवेल्गनलीडकाराच्या एकाहि महाकाव्यांत स्थान मिळू नये हे केवळ दैवदुर्बलित होय.

जर्मनीत "दरबारी गीत" रचण्याची पद्धत सुरू करणारा कवि हेन्रिख व्हॉन वेल्डेह हा होऊन गेला. इ. स. ११७३ व ११८६ यांच्या दरम्यान लिहिलेले त्याचे "एनीट" नांवाचें काव्य एका मूळ फ्रेंच काव्याच्या धर्तावर रचलेले आहे. हरवट व्हॉन किट्टलर यासारख्या त्या वेळच्या अन्य कवींनी हेन्रिखचें अनुकरण केलें; व जुनी पुराणां कथानकें घेऊन त्यावर फ्रेंच काव्याच्या धर्तावर जर्मन काव्ये रचलीं. अलब्रेक व्हॉन हल्वरस्टाट यानें १२१० च्या सुमारास ओविह्लच्या "मेटेकोसेस" जे जर्मन भाषेंत आपांतर केलें. दरबारी काव्ये रचणारांमध्ये (१) हार्टमन व्हॉन यू (२) योल्फ्राम व्हॉन एरोन्चक व (३) गोंडफ्रिड व्हॉन स्ट्रॅस्बर्ग हे अग्रगण्य होते. हार्टमन यानें एरेक व आयबीन, प्रेगोरिअस व डर आर्म हेन्रिख हीं काव्ये रचल्यांत तर त्यांनीं आपलीं नमुनेदार दरबारी काव्ये रचलीं. त्यांची काव्य निष्ठा, आपापद्धति, रचनाचातुर्य व लेखनशैली त्या काळच्या सर्व कवींमध्ये फार श्रेष्ठ दर्जाची होती. योल्फ्राम व गोंडफ्रिड यांच्या संघर्षांत विचार केला तर त्यांच्या बाह्यसुट्टी कडे पहाण्याच्या दृष्टीवरून ते अगदीं परस्पर विरोधी कवी होते. योल्फ्रामचें परसिंहल काव्य हे गूडविंसेंतील व अय्यारमविंसेंतील विचारांनी भरलेले आहे. त्यांतील विनोदानें वाचकांच्या मनांतील उदात्तानपणा नाहींसा होतो. योल्फ्रामने विलेहाम व टिटपूरल नांवाची दुसरी काव्ये लिहिली आहेत. परंतु परसिंहलमध्ये त्याची काव्यप्रतिभा विशेष रीतीने दिसून येते. गोंडफ्रिड हा काही कवी प्रासादिक व कमी कल्पक नव्हता. परंतु तो अगदीं निराळ्या प्रकारचा कवि होता. हाईमनच्या "आयबीन" पक्षाहि त्याचें द्रिस्टन काव्य अधिक तेजस्वी आहे; व त्याची काव्य रचण्याची पद्धति धापायणपणें अधिक बाह्यवस्तुवर्णनप्रधान आहे. "परसिंहल" काव्यांत वन्याच मोठ्या प्रमाणांत दृष्टीस पडणाऱ्या आवनातरंगांचा गाढफ्रिडच्या काव्यांतून पूर्ण अभाव दिसून येतो. द्रिस्टन काव्याचें कथानक शोकपर्ये-वसायी असलें तरी तें काव्य एकंदर तेजस्वी व प्रसादपूर्ण असे आहे. आणि विद्या व कला यांच्या पुनर्जन्माच्या युगांत असल्या प्रणयकथांतून दिसून येणारा छनोरपणा याचा त्यास अगदीं संपर्क झालेला नाहीं.

परसिंहल व द्रिस्टन हीं काव्ये जर्मन राजगीतांतील भिन्न पद्धतीच्या केंद्रस्थानी आहेत. आणि राजगीतपद्धतीचा या-पुढील विचार हार्टमन, योल्फ्राम व गोंडफ्रिड यांच्याच अनु-रोधानें पडून आला. तेराव्या शतकांतील कवी या तिचापिकी कोणाचें अनुकरण करतात त्यावरून त्यांचे तीन वर्ग पड-

तात. हार्टमनचे अनुयायी व अनुकरण करणारे कवी या सदसमर्थ्ये सान्शेलेटचा कवी जॉनरिख व्हॉन झूक्षिखोवन, शिंगलॉसचा कर्ता विन्ट व्हॉन प्रॅव्हनवर्ग, 'डर स्ट्रुकर' या नावाने प्रसिद्ध असलेला रिपल्मन कवि व डायफोन नांवाच्या महाकाव्याचा कर्ता हेनरिख व्हॉन डेम टुलिन हे होते. बोल्शानच्या अनुयायांमध्ये डर ज्युनॅरी टिट्यूरलचा कर्ता ऑल्व्रेट व्हॉन स्फार्कनबर्ग व लोहेन ग्रीनचा कर्ता या कवींचा समावेश होतो. गौटफ्रिडच्या अनुयायांत फ्लोरे अन्ड ब्लॅन्सप्लुरचा कर्ता कोन्राड फ्रुक, इ. स. १२५४ त ज्याचे देहावसान झाले तो रजॉल्फ व्हॉन एम्स व इ. स. १२८०पर्यंत जो ह्यात होता तो कान्राड व्हॉन बुर्खेर्ग हे कवी येतात महाकाव्यांचे विषय व त्यांच्या रचनापद्धती यांचा फल हळू हळू बदलत राहिले व बोधपर काव्यकृत्याकडे होत गेला. हे तेराव्या शतकाच्या वर्णनात्मक काव्यांतील फार महत्त्वाचे बदल होत.

“राष्ट्रगीत” किंवा “दरबारी” गीत या दोन शाखा-तील उत्तमोत्तम कवीपेक्षांहि “प्रणयगीत” शाखेतील काव्ये रचणारा बाल्यर व्हॉन डर व्होगेलबॅड हा कवि आपल्या कलेत अत्यंत वाफयगार होता प्रणयगीतांथा असा एकहि प्रकार नाही की ज्याचा त्याने निचार केला नाही; किंवा ज्याला त्याने पूर्णवस्था प्राप्त करून दिली नाही. दरबारातील गुंगार व सोपड्यांतील गुंगार, पार्मिक श्रद्धा व निसर्गातील आनंद, स्वदेशप्रीति व रामनांति यांपैकी बटिल त्या विषयावर गीते रचण्यांत त्याचा हात-खंडा होता. अन्य समकालीन कवीपेक्षा या कवींच्या चरित्राविषयी आपणास बोधी अधिक माहिती उपलब्ध आहे. तो इ. स. ११७० मध्ये जन्मला; व इ. स. १२३० मध्ये मृत्यु पावला. ऑस्ट्रियामध्ये त्याने आपल्या कलेचा अभ्यास करून नंतर दक्षिणजर्मनीत प्रवास केला. त्यात तो जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याचा योग्य सरकार झाला. परंतु सत्कालीन राजकीय उल्लाखांमुळे तो राष्ट्राकार्याचा कदा अभिमाना असल्याकारणाने त्याला मित्रा-बरोबर शत्रूहि बरेच झाले. अनेक शतकेपर्यंत तो सर्वां-मुमते अनुकरणीय असा जर्मन वांगकाव्यकर्ता कवि म्हणून मानण्यांत येत होता. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे तो जर्मन वांगकाव्यकर्त्यां अग्रगण्य व प्रतिभेच्या व्यापकपणाने, स्वयंप्रेरणे व पाठियांता अतिशय मोठा कवि होऊन गेला.

बाल्यरच्या देहावसानानंतर व त्याच्या उदाहरणाने जर्मन प्रणयगीतांचा कसकसा विकास झाला हे शोधकांता सांगता येण्यासारखे आहे. बाल्यरच्या वांगकाव्यांतील द्विविधपद्धतीचा पगडा त्याच्या समकालीन कवींवर बसला होता. एक उच्च प्रकारचे आणि दरबारी वांगकाव्य व दुसरे हलक्या प्रकारचे आणि बाध्य वांगकाव्य असे त्यांनी वांगकाव्यांचे दोन विभाग केले होते. दुसऱ्या म्हणजे हलक्या प्रकारच्या वांगकाव्यांत सामाजिक व वाह्य-

यानि निर्यध मुळीच पाळण्यांत येत नसत. बाल्यरच्या सम-कालीन उच्च कुलीन कवींची आयुष्ये दरबाराच्या आश्रयाने गेली असतामुळे त्यांनी उच्च प्रकारची वांगकाव्ये रचली; परंतु अधिक बुद्धिमान व स्वतंत्र वृत्तीच्या तत्कालीन कवींनी निर्यधविरहित काव्यपद्धतीच अधिक पसंत पडली व ती तशी पडावी हे काव्याच्या व लोकमताच्या प्रवाहात अनु-सरूनच होतें. अशा प्रकारची काव्ये रचणारा मोठा कवि निडार्ट व्हॉन हएन्टल हा अमीरउराबाच्या पसंतीनापसं-नीला भीम घालणारा नव्हता. त्याने आपल्या “ऑफिशे बॉयोशी” या काव्याचे कथानक एका खेळातून घेतले होते. व जशी लहूर लागे त्याप्रमाणे उपहासात्मक किंवा उपरोधा-त्मक पद्धतीने तो आपल्या काव्यांत खेडबळांची वर्णने करीत असे. साधारणपणे असे म्हणण्यात हरकत नाही की तेराव्या शतकातील कवी बाल्यर व्हॉन डर व्होगेलबॅडचे किंवा निडार्ट व्हॉन हएन्टलचे अनुकरण करीत किंवा वांग-काव्याचा कोणत्या तरी एका पद्धतीत निष्ठात असत. काव्य-विषयक आवडीनिवडीच्या बाबतीत अमीरउमरावांचे व आपले जमण्यासारखे नाही ही भावना मात्र त्या काळच्या एवं कवींत साधारणपणे वसत होती. शिवाय या कवींत उपदेशपर कविता करण्याची प्रवृत्तीहि दिसून येते. हे उप-देशपर काव्य तेराव्या शतकातील प्रणयगीतात्मक काव्य व पंचराव्या व सोळाव्या शतकातील उपरोधात्मक काव्य यातील सांधा होता असे म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रस्तुत युगात जर्मन गद्यवाङ्मय नव्हतेच म्हणजे तरा चालेल व जे काही उपलब्ध आहे त्यावरून वाङ्मयांत ज्यास स्थान मिळेल अशा विचारविनिमयास गवलेखन हे साधन होऊ शकेल अशी कल्पना तेराव्या शतकातील जर्मन लोकांस नव्हती असे दिसून येते.

(३) संक्रमण युग (१३५०-१६००):—(अ) चवदावे व पंधरावे शतक वाङ्मयाच्या—इतिहासांतील सर्व संक्रमण काळांस अनुसरून जर्मन वाङ्मयांतील या युगा-चेहि पयलोचन दोन दृष्टींनी केले पाहिजे. एका बाजूस मध्ययुगातील वाङ्मयाचा न्हास व शेवट आपणांस पाहिळा पाहिजे व दुसऱ्या बाजूस काव्याच्या आधुनिक पद्धतीचा प्रारंभ व प्रॅटिस्टंट लोकांनी केलेल्या धर्म-सुधारणांरुपी पारमार्थिक क्रांतीची तयारी याचाहि आपणांस विचार केला पाहिजे.

चवदाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास क्षात्रवाद्यांच्या व त्यांच्या आतंत्राणवर वस्पर्नाचा क्षपाटयाने न्हास होत होता आणि ज्या परिस्थितीत मध्ययुगीन काव्याची भरभराट झाली तिच्याबद्दल होत होता. समाजांत जो फरक झाला त्यामुळे आधरच्या क्षात्रमेढकाविषयी रचलेल्या दरबारी काव्याचे रहस्य नवीन पिढ्यांतील तरुणांस पुष्कळ अंशी समजनासे झाले व राष्ट्राकार्यांतील नायकांच्या वाग-जुकीचे मर्महि त्यास कळना. मध्ययुगीन लोकांचे।

अभिहित प्रष्ट शास्त्रासुद्धे तत्त अनुसरुन चालगत्या प्रणय-
गीत रचनाया कवीची कृतीहि दुपित झाली.
भाषासौंदर्यादि पादस्वरूपावरील लक्ष काव्याचें
नैतिक तात्पर्य काय आहे व प्रथं म्हणजे त्यापासून
कोणता बोध घेण्यासारखा आहे इकडे विशेष
जाऊं लागले. स्फूर्तिमय कविकल्पनावेष्टा व कथानकांतील
पात्रांच्या यथातथ्य गुणवर्णनावेष्टां याबरोबरच कथानकाची
हिमन अधिक वाटू लागली. येणेंप्रमाणें मध्ययुगांत वाङ्मयाच्या
श्रमाची विव्हे अनेक प्रमाणांत दृष्टीस पडतात. रूपकात्मक
काव्यांतून तर न्हासाची कारणे अधिक स्पष्टपणें दिसून येतात.
काळांतरानें काव्यांतील कथानकें गद्यांत उतरविण्याचा प्रघात
सुरू झाला; व यानंतर अनेक क्षांके हे मध्यमं वाचकेंच
लोकांत पसेत पडू लागले. तसेच ज्या वेळेपासून बोणाफाव्य
रचण्याचें काम मध्यमवर्गातील कवींकडे गेले तेव्हापासून
बोणाफाव्याचें प्रधान गुण नष्ट होत नाले. प्रणयगीतांच्या
जागी नैतिक व धार्मिक कल्पनाप्रचुर काव्यें निर्माण झाली.
नियमबद्ध प्रवरचनेवर विशेष भर देण्यात आला व जुन्या
बोणाफाव्यांतील साध्या रचनेच्या जागी कृत्रिम काव्यरचना
दिशू लागली. पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत जर्मनीच्या
दक्षिणेकडील सर्व राष्ट्रांतून क्रिष्ट व कृत्रिम काव्यरचना
घिकविणाऱ्या अनेक संस्था प्रस्थापित झाल्या व तत्तल्या
श्रमिण काव्यरचनेत प्राविण्य मिळविण्याविषयी तेथील काव्य-
लेखकांत सारसी चढाओढ सुरू असे.

चौदाव्या व पंधराव्या शतकांतील मध्यम अभिजात
जर्मन युगांत ज्या वाङ्मयाची विशेष भरभाट होती त्याच्या
व्हासकांच्याचें हें स्वरूप होतें. यानंतर लोकप्रिय असलेल्या
बोणाफाव्याचें पुनः पुनरुज्जीवन झाले व त्याचा इतर
विस्तार झाला की, तसा यामागे किंवा यापुढें केव्हांहि दिसून
येत नाही. प्रणयगीत, युद्धगीत, धर्मगीत, मंदिरावागीत,
शिरीषसंतगीत, ऐतिहासिक रोवाडा इत्यादि अनेक स्वरू-
पांत या काव्याची काव्यरचना दृष्टीस पडते. पूर्वज्या युगांतील
काव्याचा परिपोष प्रस्तुत युगांत कसा झाला हें विनोदी
कथानकाच्या संघर्षानें तरी विशेष स्पष्टपणें दिसून येतें.
पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत काव्याच्या विनोदपर काव्य-
प्रभाची उल्लेख होती. या विनोदी काव्यरचनेचा औपरोधिक
काव्यरचनेत कसा विकास झाला हें सचिस्ट्रसन ग्रॅट याच्या
'न्यारनसिक' नामक काव्यात्मक कल्याणसारखे आहे. सदर
ग्रॅटचा मर्यादी लोकांच्या भाश्लेपणाविषयी तिरस्कार व सं-
साधारण जनतेमध्यं पौष्टिक विकल्पाकडे व प्रतिष्ठितपणाच्या
राहणीकडे विशेष कल असल्यामुळे व तें सर्व 'न्यारनसिक'
मध्ये प्रतिबिंबित झाले असल्यामुळे सदर काव्यांनं धर्ममुषा-
रणागुप्तास प्रारंभ देला असे म्हणण्यास हरकत नाही. पणुद्या
व पणुद्याय यांचाहि प्रघात याच मुमारास सुरू झाला मध्यम
अभिजात जर्मन युगाच्या शेवटी उल्लेख बोलर यानें इसा-
यच्या कल्पित कथांचें पुनरुज्जीवन घेतलें व तद्वेवर त्यांची

भाषांतरें होऊन धर्ममुषारणेच्या युगांत उपरोधात्मक व
विवादात्मक काव्यें रचण्याच्या कामां पशुकथांचा उपयोग
होऊं लागला.

मध्यम अभिजात जर्मनयुगांत जिचा मागूस नव्हता
त्या नाट्य-पेला यापुढें सुरुवात झाली. युरोपांतील इतर
सर्व वाङ्मयांप्रमाणें या वाङ्मयांतहि धार्मिक उपासनांतून
फार सावकाश व अक्षणीनं नाटयकलेचा उदय झाला.
पहिली नाटयारचना लॅटिन भाषेत झाली. परंतु लवकरच
लॅटिन भाषेच्या जागी जर्मन भाषेचा उपयोग होऊं लागला.
त्याचप्रमाणें प्रथम ह्या नाटकें देवळांत होत असत, परंतु
नाटकें पहाण्याची लोकांस चटक लागल्यामुळे लवकरच ती
देवळाच्या बाहेरील आवारांत किंवा बाजारच्या आगेंत होऊं
लागली अशा रीतीनं नाटयाचें पहिलें धार्मिक स्वरूप जाऊन
त्याला प्रापंचिक स्वरूप प्राप्त झालें. हें प्रापं-
चिक स्वरूप इ. स १४८० त कायट्रिक शनैबर्ग
यानें लिहिलेल्या स्पायेल व्हान फ्रीं जुडेन नांवाच्या नाट-
कांत दृष्टीस पडतें. काशिबाय जिप्पाची धर्माचा काही संबंध
नाहीं अशा स्वतंत्र रीतीनं हि नाटयकलेच्या विकासास सुरु-
वात झाली. या स्वतंत्र नाटयकलेचा प्रारंभ बर्मीतील मोठ-
मोठ्या उत्सवप्रसंगां जे गमतीवे खेळ करण्यांत येत असत
त्यांपासून झाला.

(ब) धर्ममुषारणेचे युगः—वर दाखविल्याप्रमाणें
पंधराव्या शतकाच्या प्रारंभीचें वाङ्मय गरी त्याची पुढें
भरभराट होईल अशी भासा उत्पन्न करण्यासारखें होतें तरी
जर्मन लोकांच्या बौद्धिक इतिहासांतील त्या काळाचें खरें
महत्त्व वाङ्मयाच्या प्रगतीवर अवलंबून नसून तें ज्या दोन
सामर्थ्यांवर गोष्टींनी धर्ममुषारणेचा पाया घातला त्या
म्हणजे (१) गूढ विद्यावाद (२) उदात्त वाङ्मयाचा
अभ्यास, यांवर अवलंबून आहे. मध्य युगांतील जर्मन
लोकांच्या धार्मिक विचारांत गूढ विद्यावाद हा नेहमीचाच
एक भाग होता. परंतु मॉस्टर एपाठे (११६०-११२०),
हेनरिख सूबो (११००-११६६) व जोहानीज टॉलर
(११००-११६१) या गूढवाद्यांपासून धर्माच्या साक्षीत
गूढ विद्यावादाचा एका निश्चित मनोवृत्तीचें स्वरूप प्राप्त झालें.
जसे ख्रिस्ती धर्मग्रंथाचा अर्थ उगला जसा वाटेल तसा
करावा असा त्या योगानें प्रघात पडला. ही गोष्ट व्यक्ति-
त्वातंत्र्याला साहजिकपणेंच अनुकूल होती आणि तिचा पूर्ण
फायदा अठेर प्रॉटेस्टंट पक्षाच्या लोकांस मिळाला. यावरून
ख्रिस्ती धर्मपुस्तकाची प्रारंभीची जर्मन भाषांतरें गूढवाद्यांनीं
केलीं यांत आचार्य वाटण्यासारखें काही नाहीं. सचिस्ट्रसन
ग्रॅटचा स्नेही व उदात्त वाङ्मयाभ्यासी जोहान अलर व्हॉन
केसरबर्ग (१४४५-१५१०) याच एसायिद गूढवादी
व म्थूर यांच्या मधला दुषा समजतात. इ. स. १२४८ त
प्रागच्या विश्वविद्यालयाची स्थापना झाल्याबरोबर जर्मनींत
उदात्त वाङ्मयाच्या अभ्यासास सुरुवात झाली व त्याची

बाद मूळविचारांच्या प्रसारविषादि अधिक सपाटवाने झाली. त्याचा तात्कालिक अंमल करू शकित नव्हता वरच दिवून आला. धर्मसुधारणेच्या पूर्वाचे उदात्त वाङ्मयाभ्यासही आपल्या देशी भाषेचा अवहेल करून लॅटिन भाषेतच लिहीत व विचार करता होते. यामुळे गरीब जेव्हा जेव्हा न्यूक्लीन, अल्ब्रेडिंगन, जेकब विन्केलिंग किंवा इरॅस्मस अशा सारख्या उदात्त वाङ्मयाभ्यासकांना जर्मन वाङ्मयाच्या इतिहासात स्थान नाही. तरी धर्मसुधारणेच्या पुराणमतांतील संकचितपण घालवून टाकून विचार व विद्वत्ता यांच्यात उदारपणा आपण्याच्या काळातील त्यांनी जी हाणव केला त्यांनी जर्मन भाषा बोलणाऱ्या लोकांत जोमदार राष्ट्रीय वाङ्मय उत्पन्न होण्याचा मार्ग खुला झाला. धर्मसुधारणायुगाच्या पूर्वी औपरोधिक लेख लिहिणारे जे जर्मन लेखक होते, त्यांच्या लिहिण्यात नेहमी प्राप्तिपणा व निर्देयपणा दिसून येत असे. परंतु उदात्तवाङ्मयाभ्यासकांच्या औपरोधिक लेखांतील खोचदार कोठ्या व बसोळी यांच्यामुळे धर्मसुधारणायुगातील औपरोधिक लेख लिहिणाऱ्यांच्या लेखांत सत्त्वता प्रकाशने होत दिसून येत नाहीत. शिवाय उदात्तवाङ्मयाभ्यासकांच्या प्रयत्नांचा असाहि एक परिणाम झाला की, वेपराच्या घातकापासून लॅटिन व इटालियन भाषेतून जर्मन भाषेत बरीच भाषांतर झाली. वाङ्मयात भर घालणाऱ्या प्रथकांमार्फत निवृत्त वृद्ध, युवक व वृद्धाचार्य व त्यांचा घनकालीन अल्पेष्ट वृद्ध इव (१४२०-१४५५) हे प्रमुख होते.

मार्टिन लूथर (१४८३-१५४६) हा या बौद्धिक नव्यतेच्या युगांत जर्मनीतील अत्यंत प्रमुख होऊन गेला. त्याच्या धर्माच्या व धर्मसंस्थांच्या चळवळी लक्षांत घेतां जे स्थान त्यास प्राप्त झाले आहे त्यापेक्षाहि अधिक मानाचे स्थान त्यास वाङ्मयाच्या इतिहासात दिले पाहिजे. कारण त्याला वगळून त्या काळाच्या वाङ्मयाविषयक चळवळीचा विचार करता येणार नाही. विद्वत्तांचे येथे धीसित अगेन्स इंडलमन्सिस (पापविमोचन पत्राविहृद निबंध) या नांवाचा जो ग्रंथ इ. स. १५१७ मध्ये प्रकाशित झाला त्याच्या पहिल्या प्रसिद्ध केला. त्याने धर्मसुधारणेस प्रारंभ केला आणि तेव्हापासून अगदी त्याच्या मृत्युपर्यंत धर्मसुधारणेचा प्रारंभ केला आणि तेव्हापासून अगदी त्याच्या मृत्युपर्यंत सर्व जर्मन वाङ्मयाचा तोच एक प्रतिपाद विषय होऊन राहला. इ. स. १५३० मध्ये लूथरने जो ग्रंथ लिहून पुस्तक प्रसिद्ध केला, त्यांत त्याने आपली धर्मसुधारणेची तत्वे नमूद केली. व त्याच्या पुढील वर्षी धर्मसुधारणेची पुढे जी त्याची नव्यानी झाली ती त्याने आपली प्रचलित धर्मविहृद मते परत येण्याचे साफ नाकारले. जर्मन लोकांचा धार्मिक व बौद्धिक कल्याणाच्या दृष्टीने केवळ नव्हे तर त्यांच्या वाङ्मयाचा दृष्टीनेहि लूथरने प्रसिद्ध केलेल्या वाङ्मयाचं विवरण महत्त्व होते. लूथरने वाङ्मयाच्या

वाङ्मयाचे स्मारक आहे तो एक अभिरुचिवाङ्मयाचा अनुना आहे; आणि ज्या चळवळीने वाङ्मयाचा स्मारक घालून द्यावा त्याच्या बाबी नागरिक उत्पन्न केले आणि जिने वाङ्मया अभिजात जर्मन वाङ्मयाचे उच्चाटन केले त्या चळवळीचा हा ग्रंथ हाणवे परिपाक होत व तिचे समर्थनीही त्या ग्रंथांत केले आहे. आपल्या कार्याची सर्व मदार आपण केलेल्या वाङ्मयाच्या भाषांतरावर आहे हे लूथरला पूर्णपणे माहीत असल्याकारणाने आपला ग्रंथ केवळ भाषेतच नव्हे तर आतील भाषांतराही सर्वप्रथम जर्मन मंडळी या विषयावर अतोनात परिश्रम केले. शिवाय ज्या भाषेत वाङ्मयाचे भाषांतर करावयाचे तो जर्मन भाषा बोलणाऱ्या अत्यंत विस्तृत प्रदेशांतील सर्व लोकांस समजारी हे अत्यंत महत्त्वाचे असल्याकारणाने त्याने आपल्या ग्रंथांतून शब्द व शब्दांची सर्व फार कठोराने वापरली आणि लोकांत प्रचलित अक्षर-लेखा आख्यायिकांत धरून आपली इतने रचणे फार अगत्याचे आहे हेहि लूथरला पूर्णपणे ठाऊक असल्यामुळे त्याने सर्वोच्च इतने रचली आणि तेव्हाकून पुढील शतकासम्ये जर्मनीत धार्मिक वाङ्मयाचा जो एवढा विस्तार झाला त्याचा त्याच्या स्तोत्रांनी पाया घातला असे म्हणावे लागते.

या काळाचे अतिप्रमुख जर्मन वाङ्मय म्हणजे औपरोधिक वाङ्मय हे होत. या औपरोधिक पद्धतीनेच लूथरला धर्माचे अभिमानाचे प्रोटेस्टंट पुस्तकावर होत चळवळीत असे. लूथरच्या अनुयायांमध्ये फिलिप मेलेथोर्न व उलरिख ह्यूग हटन हे धर्मसुधारणेचे व लूथरने होते. परंतु त्यांच्या मनाचा ओठा लॅटिन भाषेतून उदात्तवाङ्मयाचे लेखकाकडे होता आणि हटनने जर्मन भाषेतील काही जोमदार वाङ्मयात्मक लेख वना केले तर त्या दोघांचे सर्व ग्रंथ लॅटिन भाषेतच लिहिले आहेत. निवृत्त व मृत्युशुद्ध यांची औपरोधिक नाटक आणि इरॅस्मस अल्ब्रेडिंग याच्या वाङ्मयाद्वारात्मक कल्पित कथा यांच्यात विशेष जोस नाही. परंतु त्या यत्नांत जोमदार मेनेरने प्रोटेस्टंट धर्मावर उद्विष्टतेने केले बरेच जालीन आहेत. त्या वेळाच्या औपरोधिक लेख लिहिणाऱ्या जर्मन प्रथकांमध्ये मेनेर हा अग्रणी वेवृत्तवोर टीकाकार होता. अखिल भाषा वापरण्याचा तो मार्ग घेत नसे. लूथरने व्यक्तिविषयक टीका करण्याचीही त्याने कमी केले नाही. एक विद्वत् उलरिख हटनने प्रोटेस्टंट पक्षांत मेनेरच्या तीक्ष्णता जोमदार व शुद्धिचा औपरोधिक लेख उत्पन्न झाला नाही. तदनेतर जोहान फिशर हे हा तथा तद्वेद्य लेखक झाला. परंतु फिशरनेही व पूर्वाच्या लेखकांनी सुलना करतोना पत्रात नव्यापूर्वी पूर्वीचो व फिशरनेच्या वेळी प्रोटेस्टंट धर्माची स्थिति यात बराच फार झाला होता हे लक्षांत घेतले पाहिजे. प्रोटेस्टंट धर्म व उदात्तवाङ्मय या संयुक्त पायावर फिशरने आपल्या ग्रंथांची उभारणी केली होती. व्यक्तिविषयक व मनेरने औपरोधिक लेखनाचा काळ गेला होता आणि सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील लेखकांना

उदात्त वादमयाच्या अभ्यासकांच्या शिष्ट पद्धती अधिकाधिक स्वीकारल्या होत्या. बायोथोर्मिअस रिंगवॉल्ट व बॉडे रोलेनहागेन यांच्या लेखनांत फिस्कॉटपेक्षा शब्दसौष्टव अधिक असून वास्तविक उपरोध फार कमी आहे.

धर्मवादाच्या घटनांतून सोळाव्या शतकांत ज्याने आपली छुटका करून घेतली होती ते वादमय म्हटलें म्हणजे नाट्यवादमय होय. नाट्यवादमयाच्या बौद्धिक व वादमयात्मक विकासाला प्रॅटिस्टंटधर्म अनुकूल असून लॅटिन भाषेतील आनंदपर्यवसायी नाटकांचे अनुकरण करण्याचा ज्यास आर्मीमान वाटत असे त्या उदात्त वादमयाच्या बाधरचनेकडे व प्रमाणशरीरणाकडे लक्ष देणारी दृष्टि उत्पन्न केली. लॅटिन संप्रदायाप्रमाणें आनंदपर्यवसायी नाटकं लिहिण्याची पद्धत जे व्हिफेलिग व जे. प्युखलिन यांनी जर्मनीमध्ये प्रथम सुरू केली. थोमस कर्मचेअर किंवा निवा-जिआंस, कास्पर यर्ली व निकोडेमस फिस्वलिन हे सोळाव्या शतकातील प्रमुख लॅटिन नाटककार होते. ते कधी कधी स्वभाषेतहि नाटकं लिहीत असत. या नाटककारांच्या नाटकावरून नाटकांचे बाह्यांग व त्यांतील विषय या बाबतीत सोळाव्या शतकातील लॅटिन व जर्मन नाट्यग्रंथ यांचा किती निकट संबंध होता हे दिसून येण्यासारखे आहे. धर्म-सुधारणेच्या दृष्टीने उत्पन्न झालेल्या जर्मन वादमयाचा उगम प्रथम स्वित्झरलंडमध्ये झाला. बासेल येथे रॅफेलस जिन्जे-न्वाख यानें इ. स. १५१५—१६त फासनाट स्पील नांवाचा नातिपर नाट्यग्रंथ लिहिला नाटिकावनेचा निकलत मॅन्स्यु-एल यानें त्याच ग्रंथाचा उपयोग धर्मोपासनेविषयक व पाप-विमोचनपत्रिकेच्या विक्रीविषयक तोंड उपरोध भुक्त करण्याकडे केला. जर्मन नाटककारांनी या उदात्त वादमयाभ्यासकांचे अनुकरण करण्यास छवकरव सुरुवात केली. बर्कंड बाल्डिस, सिफस बर्क, पॉल रेमुन व फिस्वलिन इत्यादि लेखकांनी लिहिलेली नाटकं म्हणजे अभियुक्तावादमयपद्धतीने धार्मिक विषयावर नाटकं लिहिण्यासंबंधी केलेले प्रयत्न होत. सोळाव्या शतकांतला जर्मन वादमयाच्या दृष्टीने वेगळ्यांनी असलेल्या न्युरेम्बर्ग येथे मूळच्याच पद्धतीने नाट्यकलेचा उत्कर्ष झाला; हॅन्स सॅस (१४९४—१५०९) हा विपुल ग्रंथरचना करणारा लेखक होता. परंतु त्याने आपली ग्रंथरचना स्वतंत्र पद्धतीने केली उदात्तवादमयाभ्यासी भाषांतरकारांनी विद्या व कला यांच्या पुनरुज्जीवनासंबंधीच्या वादमयाची जर्मनी-मध्ये यावेळी रेलचेल करून दिलेली होती. त्या वादमयाचा हॅन्स सॅस यानें पूर्ण कायदा घेतला होता व शिवाय तो लुथरचा निस्सीम भक्तहि झाला होता. परंतु जर्मन नाट्यवादमयाच्या प्रगतीसंबंधी त्याने आपल्या स्विस व सॅक्सन समकालीन नाटककारांकडि ग्राग उचललेला नाही. कारण त्याच्या शोकपर्यवसायी व आनंदपर्यवसायी अशा दोन्ही प्रकारच्या नाट्यग्रंथांत नाट्यरचनेस खागगारे सद्गुण फार कमी प्रमाणांत दिसून येतात. त्याचे ग्रंथ

म्हणजे संभाषणात्मक गोष्टी आहेत. ज्या फासनाटस्पील ग्रंथास नाट्यरचनेची फारशी गरज नसते व ज्यांत फक्त संक्षिप्त व चटकदार गोष्टींचा भरणा अधिक असतो त्या ग्रंथांत त्याची उत्कृष्ट कामगिरी दिसून येते. सोळाव्या शतकांत नाट्यकलेची भरभराट होईल असे जरी वाटत होतं तरी त्या काळची एकंदर परिस्थिति राष्ट्रीय नाट्यरचनेचा विकास होण्यास फारशी अनुकूल नव्हती. परंतु त्या शतकाच्या शेवटी आंग्लनट जर्मन रंगभूमीवर दिवू लागल्या-पासून उदात्तवादमयात्मक व वृत्तान्तपर जर्मन नाट्यरचनेत ज्या नाटकी भाषांचा व रंगभूमीला योग्य अशा आविर्भावाची उणीव होती ती दूर झाली. ही सुधारणा जेवळ आयरर व मुन्सविकचा ड्यूक हेनरी ज्युजिअस यांच्या नाट्यग्रंथांत दिसून येते. तथापि रुंदवाने अशा तऱ्हेचा उपक्रम होतो न होतो तांचे विद्या व कला यांच्या पुनरुज्जीवनाची जाट सर्व जर्मनीभर पसरली व त्या योगाने जर्मनीत सेनेकाप्रणीत शोकपर्यवसायी नाटकपद्धतीचा उपक्रम झाला. तदनंतर त्रिशद्वार्षिक युद्ध सुरू झाले व त्यामुळे लोकप्रिय व राष्ट्रीय नाट्यरचनेला अवश्य लागणारी समाजव्यवस्था नाहींशी झाली.

धार्मिक वाद व औपरोधिक लेखनपद्धति यांच्या जोड-गोळीतून नाटककारांसहकाहि कादंबरीकारांस आपली छुटका करून घेतां आली नाही. परकीयांचे अनुकरण करण्याकडे फिस्कॉटचे हतके लक्ष्य होते व त्याची मनोवृत्ति हतकी चंचल होती की, सोळाव्या शतकातील राष्ट्रीय स्वतंत्राच्या जर्मन कादंबरीची स्थापना त्याजकडून होणे शक्य नव्हतं. यामुळे आपली साधारण लुद्धिमत्तेचा आर्म विक्रम हाच कायतो त्या काळचा प्रख्यात कादंबरीकर होऊन गेला. त्याच्या दर न्यावेनसिंगेल आणि दर गोल्डफेन या दोन मोठ्या कादंबऱ्यांनी अठराव्या शतकातील भरभराटीच्या जर्मन कादंबरी-युगाचा पाया घातला असे म्हणण्यास हर-कत नाही.

(४) विद्या व कला यांच्या पुनरुज्जीवनाचे युग (१६००—१७००) :—सतरावें शतक व सत्पूर्वीचे शतक यांत वादमयाच्या दृष्टीने जर्मनीत पूर्ण विरोध दिसून येतो. त्रिशद्वार्षिक युद्धामुळे, खेरीपाडी नष्ट झाली होती. नगरांच्या वैगव्याचा विध्वंस झाला होता आणि लोकांच्या सामाजिक प्रगतीची अनेक पिढ्यांनी पिढेहाट झाली होती. यावरून नतराव्या शतकातील जर्मन अवततीचा यथार्थ उत्तमदा होतो. परंतु यावेळी देशांत शुद्धीची कामे करण्याविषयी भी अनावस्था चहुंकडे दिसून येत होती, परकीयांचे आचार व विचार यांचे अनुकरण करण्याच्या गुलामगिरीमुळे जी राष्ट्रीय वाड खुटली होती त्या सर्वांचे ते युद्ध येवढेच कारण होते असे म्हणवत नाही. धार्मिक बाबतीत विचारस्वातंत्र्य असावे असे प्रतिपादन करणाऱ्या लुथरने जो प्रॅटिस्टंट धर्म प्रस्थापित केला त्याची पुढे शक्ती अवन्ति झाली की त्याने ज्या रोमन कैथोलिक धर्माचे उच्चाटन केले त्याच्या हतकेच

त्यानेंहि विचारक्षेत्रांतून नष्ट केले. त्याचप्रमाणे उदात्त-
बाह्यमाभ्यासकांची अभ्यासपत्ति नष्ट होऊन तिची जागा स्कूल-
मेनच्या तत्त्वादाने घेतली. हा तर्कवाद सतराव्या शत-
कांत सात्त्या जर्मनीभर पोषाळला होता. शेवटी लिपनिश
याने त्याचे उच्चाटन केले. सर्वांत रोदाची मोठ म्हुटली
म्हणजे सोळाव्या शतकांत ज्या वाङ्मयाची स्थिति मोठी
आश्वासनक वाटत होती आणि ज्याच्यांत नवीन कल्पनांचा
प्रादुर्भाव होत होता ती स्थिति पालटून त्या वाङ्मयाच्या
जागी मिश्याभिपुष्क वाङ्मय अस्तित्वांत आले. धर्म-
सुधारणा युगातील असंस्कारित वाङ्मयावर शिस्तीचे व
सुधारणेचे संस्कार होणे अवश्यक होणे या विषयी वाद नाहो;
परंतु सतराव्या शतकांत त्या वाङ्मयाला अजुन वाङ्मयाचे
नियम व कायदे लागू करण्याचा जो प्रयत्न करण्यांत आला
त्यामुळे हा सर्व आनिष्टापत्ति घडून आली.

तथापि जर्मन काव्याचे काही भाग असे होते की त्याच्या-
वर या परदेशीय विचारक्रांतीचा काही परिणाम झाला
नव्हता. चर्चमयील स्तोत्रसंग्रहांत ल्यूरने पालून दिलेली
श्रेष्ठ परंपरा स्तोत्रलेखकांनी चालू ठेविली व या परंपरेप्रमाणे
स्तोत्रसंग्रहाची स्तोत्रसंहदेच्या व काव्यगुणाच्या दृष्टीने
चारही वाढ होत होत सतराव्या शतकांत या वाढीचा
अगदी कळस झाला. या काळांत गितके ल्यूरानुयायी
मिस्त्रि पालक स्तोत्रलेखक होऊन गेले त्या सर्वांत पॉल
गरहार्ट हा श्रेष्ठ होता. नेकच कोष्टे याच्या गुडार्थप्रभित
परानामांमध्ये केवडे काव्यभांडार साठविले होते हे कॅथो-
लिक पंथाच्या वतीने अँग्रेलस सायलेझिअस किंवा जोहान
गोफर (१६१४-१६७७) यांनी दाखविले त्या काळाचा
कॅथोलिक पंथाचा दुसरा सुप्रसिद्ध कवि फ्रेडरिक ब्रान एरी
(१५९९-१६३५) यांनी पुनरुज्जीवन युगातील गोपनी-
ताचा विकास केला. जोएमेच्या गूढविषया प्रसार सतराव्या
शतकातील सर्व धार्मिक प्रवृत्तीच्या लोकांत झाला. स्तोत्रा-
नक वाङ्मय सोडून लौकिक गीतांचा विचार केला तर
असे आढळून येईल की त्याने लढाईच्या भुमयकांतोहि
स्वदेशाभिमानपूर्ण विचार वाढत्या प्रमाणांत प्रगट केले.
त्याच्यावर कल्पनाकुशल व अभिजात लेखकांचा
यत्किंचितहि अधिकार नालत नव्हता व त्याचा विकास
अगदी स्वतंत्र पद्धतीने झाला. या व्यक्तिरेषे इतर सर्व
जर्मनवाङ्मयांत लॅटिन भाषेतील वाङ्मयपुनरुज्जीवनाच्या
अनुसंधानाने फेरबदल होत गेले.

हायडलबर्ग हे सोळाव्या शतकांत उदात्तवाङ्मयाचे केंद्र-
स्थान होते आणि वाङ्मयपुनरुज्जीवनाचाहि आरंभ तेथेच
झाला. या ठिकाणी जे. डब्ल्यू. झिम्फ (१५९१-१६३५)
याच्या नेतृत्वाखाली काही विद्वान लेखकांनी आपले जर्मन
भाषेवरील प्रेम व्यक्त करण्याच्या शुद्धीने प्रत्यक्ष कार्य कर-
ण्यास सुरुवात केली, पुनरुज्जीवन युगातील अत्यंत विख्यात
लेखक जो ओपिश त्याच्याहि पूर्वी ज्याने

आपल्या काव्याने जर्मनीमध्ये त्या युगास आरंभ
करण दिला तो जो. आर. वेखरलीन (१५८४-१६१३)
हा होय. परंतु या युगातील सर्वांत श्रेष्ठ कवि म्हुटला
म्हणजे ओपिश (१५९७-१६३९) हाच होय. तो सायले-
झियाचा रहिगारा असून ज्यावेळी हायडलबर्ग येथे विधा-
ननासाठी गेला त्यावेळी झिम्फने स्थापन केलेल्या लेखक-
मंडळाशी त्याचा परिचय झाला. नंतर तो हॉलंडमध्ये प्रवास
करीत असता त्या देशाचा सुप्रसिद्ध विद्वान कवि डॅनियल
हेन्ड्रिअस याच्या कुलीच्या अवलोकनाने व धितनाने त्याच्या
विचारास एक प्रकारचे मिश्रित वळण लागले त्याने संवो-
धनात्मक लघुकाव्ये, वीरसप्रधान काव्ये यांपासून तो गोप-
नीत व शैविक धर्तीची नाटके येथपर्यंत पुनरुज्जीवन युगात
प्रसिद्ध झालेली सर्व प्रकारची काव्यरचना केली. परंतु
त्याची नाटके अंतःप्रेरणेने किंवा अंतःस्फूर्तीने लिहिलेली
नाहोत. त्याच्या काव्यरचनेचाच तेवढा विचार केला तर
त्याच्या समकालीन कवींमध्ये त्याला जो अप्रमेय मान
मिलत असे तो का मिळवा याचा उल्लेख होण्यासारखा
नाही. परंतु ज्यात पुनरुज्जीवनाचे सोपवत्तिक विवेचन केले
आहे अर्धा मुक वृद्धान डर डॉएटखेन पोएट्री या नांवाचा
ग्रंथ त्याने लिहिला हे लक्षात घेतले म्हणजे त्याच्या मान्य-
तेचे कोडे तहस उलगडण्यासारखे आहे. या ग्रंथांत ओपि-
झने स्कॉलिंगर व रोमरॉय या पुनरुज्जीवन युगातील कल्पना-
कुशल लेखकांची ठाविक मतेच नमूद केली आहेत. त्यांत
त्यांनी आपल्या रचनेत पद्यरचनेचे समर्थन केले इतकेच
नव्हे तर त्यायोगाने एक शतकभर वाङ्मयाचे नियमन
करील असे पद्यरचनाशास्त्र त्याने जर्मनीला दिले.

ओपिझने सुधारणाकार्य वाङ्मयकार्येच्या अनेक मंड-
ळ्यानी पुढे वाढविले. या मंडळ्यांचे वाङ्मयकार्य जरी
शुद्ध होणे तरी त्यांनी जर्मनांपेसंबंधी महत्त्वाची कामगिरी
केली. परकी व जर्मनेतर आपेतील शब्द व शब्दप्रयोग यांचे
उच्चाटन करून अजैतभाषेचे शुद्धीकरण करण्याकडे त्याच्या
प्रयत्नाचा मुख्य रोंज होता. वरम्यान काव्यदेवतेचे दाणे
हायडलबर्ग येथून उठून कोनिग्सबर्ग येथे गेले होते. त्या
ठिकाणी सुशिक्षित कवींचा एक संघ स्थापन झाला आणि
त्यांनी ओपिझच्या काव्यरचनापद्धतीला प्रत्यक्ष स्वरूप प्राप्त
करण दिले. या कवींत सायमन डाल (१६०५-१६५९) हा
प्रमुख होता. त्याची कवीता सौम्य आसून विलासगीतस्वरूपाची
आहे. त्याच्या काव्यरचनेस ओपिझच्या नियमांनी अडथळा
केला नाही. तो व त्याच्याहून अधिक विरधींची व आवेशाची
काव्ये करणारा त्याचा समकालीन कवि पॉलझूमिंग
(१६०९-१६४०) या दोघांनी ओपिझचे काव्यरचना
विषयक नियम समाळूनहि चालली व सरस काव्यरचना
करितां येते हे सिद्ध करून दिले.

गेत्या शतकांत ओपिझाधिक वाङ्मय सर्वांत पुढे गेलेले
होते आणि नव्या परिस्थितीतहि त्याच पद्धतीची काव्य-

रचना पुढे चालू होती. परंतु ही औपरोधिक पद्धतीची काव्य-रचना घनसुधारणाकाळच्या संपूर्ण स्वरूपाची किंवा सतराव्या शतकांत फिस्कार्टेने प्रचलित केलेल्या जोमदार स्वरूपाची नव्हती. पुढे हॅब्स बर्ग येथील धर्मोपदेशक जे. वॉ. स्कूप (१६१०-१६६१) याच्या आदेशसूचक व झणझणात प्रवचनांत औपरोधिक पद्धति उच्च विचार व्यक्त करण्याकडे उपयोगांत येऊ लागली. सर्वांत फ्रेडरिक्स व्हॉन लोगॉ (१६०६-१६५५) या प्राचादिक कवीच्या सूत्ररूपी म्हणी अत्युत्कृष्ट आहेत. त्याच्या तीन हजार म्हणी म्हणजे सतराव्या शतकांत देशाची बौद्धिक प्रगति किती झाली, होती हे जाणण्याचे एक साधन होय. त्या युगांतलं ज्ञानमांडाराचें जणू त्याच्या म्हणींत सारच काढलेलं आहे. फ्रेंच लोकांच्या नावीरीतींचे अगदीं डोळे झांकून अनुकरण करणें, जें जे म्हणून राष्ट्रीय किंवा जर्मन असेल त्याअविषयी तिटकारा असणें इत्यादि त्या काळाचे सर्व दुर्गुण त्या म्हणींत प्रतिबिंबित झाले आहेत. निस्तीर्षमांकरितां युद्ध करून रक्षपात करणाऱ्या कृतीचा लोमो यानें कडक शब्दांत उपहास केला आहे आणि जरी त्यानें औपेक्षिकी स्तुति केली तरी त्यांची अवास्तव स्तुति करण्याचे काम त्यानें कधींहि केलें नाहीं. सारांश लोमो याचा सूत्ररूपी म्हणी लिहिण्याच्या कामी हात-खंडा असून जर्मनीचा पुनरुज्जीवन युगांतलं नमुनेदार लेखक होता यांत तिलप्रत्य शंका नाहीं.

अभियुक्ताड्मयाच्या नियमावरुक्कम नाटयग्रंथ लिहून जर्मन वाड्मयांत भर पालण्याचे काम औपेक्षिकरून झालें नाहीं. त्यानें स्वतः सोफोक्लीज व सेनेका यांच्या ग्रंथांच्या भाषांतरापासकडे पाहो केलें नाहीं, आणि हॅब्स बर्ग येथील नाटककार जोहान रिस्ट यानें औपेक्षिक अनुकरण न करतां मनुषविक येथील ह्यूक हेन्रिख ज्युलिअसच्या घटावर नाटय-रचना केली आहे औपेक्षिक परलेकवासी शास्त्रानंतर पुनरुज्जीवन युगांतलं प्रमुख नाटककार अँड्रीज प्रिफअस (१६१६-१६९४) हा उदयास आला. प्रिफअस हा औपेक्षिकप्रमाणें सायलेसिआचा रहिवासी असून त्यानें रचलेल्या वीणाकाव्यावरून तो सामान्य फीटींउला कवि नव्हता असें दिसून येतें. परंतु सेनेकाच्या नमुन्यावर रचलेली त्याची द्योकरयवसायी नाटक, त्याचे कोणी प्रयोग न केल्यामुळे आणि फ्रान्समध्यें अत्यंत प्रगल्भ दशेस पॉंचलेच्या नाटककलेविषयी त्याच्या अज्ञानामुळे जितकी लोकादरास पात्र व्हावांत तितकी झाली नव्हती. त्यानें फक्त डच नाटकांचा नमुना पुढे ठेवून आपली नाटयरचना केली. आनंदपर्यवसायी नाटक रचण्याच्या कामांत नाटयरचनेचे नियम त्याच्या आड येत नसल्याकारणानें त्यानें डच प्रहसनांत आणि जर्मनींत नाटक करणाऱ्या इंग्रजी नाटकांच्या विनोदी नाटयप्रयोगांत दिसून आलेल्या निरंकुशताचा पूर्ण फायदा घेतला. हॉरिबिलिक्रिफॅणस व हरे पिटर रेन्झ्य

या नांवाचीं सतराव्या शतकांतलं अतिशय उत्कृष्ट दोन जर्मन नाटकें प्रिफअसनें लिहिली आहेत.

इतर प्रकारच्या वाड्मयांपेक्षां सतराव्या शतकांतलं जर्मन कादंबरी-वाड्मयावर पुनरुज्जीवन चळवळीचा परिणाम फारच अल्प प्रमाणांत झाला. शिवाय जर्मन कादंबरी-वाड्मयाची वाढ जरी परकी वाड्मयाच्या तंत्रानें होत होती तरी तें वाड्मय विविध स्वरूपाचें होतें. सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीच डोन किझोटचें अंशतः भाषांतर झालें होतें. एच्. एम्. मॉथेरॉश (१६०१-१६६९) यानें आपल्या गेसिट फिल्डस व्हॉन सिडेवालड (१६५२-४३) या कादंबरीत त्या काळच्या वाळीरीतींचें उद्गरोधमिश्रित हुबे-हुब चित्र रेखाटलें आहे. एच्. जे. विल्डोफेल व्हॉन मिमेल-बोसेन (१६२५-१६७६) यानें रचलेली डर अयेन्ट्यू-रिश सिंघिसिमिस हो सतराव्या शतकांतलं अत्युत्कृष्ट जर्मन कादंबरी असून तिच्यात अनेक प्रसंगांचीं बहारांची वर्णनें आहेत. तिच्यांतलं मनकूर बहुतेक आत्मचरित्रपर असून सामाजिक विरुद्धितपणा व त्रिशार्पापंत रणसंग्रामाचे भयानवादक प्रसंग तिच्यांत अगदीं हुबेहुब रेखाटले आहेत. परंतु हिच्यासारखा कादंबरी हीच होती. प्रिमेल बॉसनचे इतर लेखाहि तिच्याच कथानकाचे धागे होते व त्यानें स्थापन केलेली परंपरा पुढे चालविण्यास तितक्या योग्यतेचे लेखक त्याच्यामार्गान झाले नाहींत. सिन्धन बीज (१६४२-१७०८) यानें थोड्या औपरोधिक कादंबऱ्या लिहल्या; परंतु त्यांतलं यथार्थ व औपरोधिक लेखन हें वयड उपाड नैतिक स्वरूपाचें आहे. त्याच्या नाटय-ग्रंथांत त्याचें लेखनकौशल्य अधिक दिसून येतें. त्याच्या छात्रवर्ग्यांच्या प्रयोगाकरितां त्यानें पत्रासापेक्षां अधिक नाटकें लिहिली आहेत.

सिन्धिसिमिस या कादंबरीनंतर इंग्रजी कादंबरी रॉबिन्सन क्रुझो हिचें जर्मनींत भाषांतर झालें (१७२१). त्याच प्रमाणें आणखीहि कोर्झ कादंबऱ्यांची जर्मन भाषांतरे झाली. जे. जी. थायलेच्या “हन्सल फेल्सनवर्ग” (१७३१-१७४३) या कादंबरीसह या भाषांतरित कादंबऱ्यांची वाड्मयाच्या दृष्टीनें फार अल्प किंमत होती. तथापि फिलिप व्हॉन जेसेन, ह्यूक अँटन उलरिख, ए. एच्. शुट्टे, एन्. ए. व्हॉन सिलर, सि. सि. व्हॉन लोहेनस्टीन इत्यादि कादंबरीकारांनी ज्या प्रणयकथांचा विस्तार केला व ज्यांचा पुनरुज्जीवनयुगापासून प्रारंभ झाला त्या कथां-तालं वाड्मयापेक्षां या भाषांतरित कादंबऱ्यांचे वाड्मय अधिक निर्दोष व स्वाभाविक पद्धतीचे होत. इटॅलियन गॅरीनी व मॉरिसी व स्पॅनिश गॅरीगो या लेखकांच्या शब्दा-बंदवर व मौल्यपर्याय यांनी युक्त अशा लेखनपद्धतीचा अंगिकार करून तिचा विकास केल्यामुळे लोहेनस्टीन व हॉकमनस्याहर्ष यांच्या हातांमध्यें जर्मन कविता अवतरल्या.

कोणत्याहि प्रकारचा विरोध नव्हता तरी त्यांनी गोंटशेड व त्याने अनुयायी यांच्या दुराग्रहीपणाचा इतका काळोख आणि दक्षिण युरोपमध्ये प्रचलित असलेल्या हलक्या काव्यरचनेचा जर्मनीत उपक्रम करून हॅपस्टोकच्या लेखनांतील धार्मिक स्वरूपाला बराच सौम्यपणा आणिला. ऑपेरॉन नावाचे वीररत्नप्रधान काव्य देखील असून त्याचे ग्रंथ कोणी फारसे वाचात नाहीत. तथापि त्यांनी ऑगंधोननामक कादंबरी व डाय अब्देरिडन नामक एक विनोदपूर्ण व शीरोपरोधिक ग्रंथ लिहून जर्मन गद्यवाङ्मय-विकासनाच्या कामी महत्त्वाची कामगिरी केली. पुष्कळसे कवी व गद्यलेखक वायलेडचे अनुयायी होते विशेषतः रुन ऑस्ट्रियामध्ये त्याचा फारच बोलबाला होता. त्या देशांतील कवी व अर्लोइस ब्लुमार (१७५५-१७९८) व जे. बी. व्हॉन अर्बिन्हागर (१७५५-१७९९) यांनी आपली हास्य-रसपूर्ण व वीररसपूर्ण काव्ये त्याच्याच धर्तीवर लिहिली. सेनसनांतील सुप्रसिद्ध ग्रंथकार एम. ए. व्हॉन शुनेल (१७३८-१८१७) यांनी आपल्या ग्रंथात वायलेडच्या लेखनपद्धतीचे अनुकरण केले होते. वायलेडच्या अर्गंधोन कादंबरीमुळे जर्मन कादंबरी-वाङ्मयात घरेच महत्त्वाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. परंतु वायलेडने आपल्या ग्रंथरचनेचा पाया व स्वरूप ईप्रजी नमुन्यावरून घेतले होते. प्रथम गेलडे यांनी ईप्रजी कादंबरीकार निरवर्धन याचे अनुकरण करून आपली स्वेडिश प्रांकिन नांवाची कादंबरी लिहिली. नंतर जे. टी. हर्मीज, सोफी व्हॉन लॅरोबी, ए. व्हॉननिगे आणि जे. के. ए. मुसॉस या कादंबरीकारांनी त्याचे अनुकरण केले. या सुमारास जर्मनीतील सुशिक्षित मध्यमवर्गीत बुद्धिप्रामाण्य मत फार झपाट्याने फैलावत होते.

यानंतर अर्बोचीन जर्मन अभियुक्तावाङ्मयात अतिशय पुढे सरसावलेला पहिला लेखक जे. जी. हर्डर (१७४४-१८०३) हा उदयास आला. हर्डरच्या लेखन-शैलीस रूचोच लेख पुष्कळ अंशी कारणांमुल झाले. हर्डर-पासून जर्मन वाङ्मयात जी ही लेखनकृति घडून आली तिचे धोमन अँन्ट (१७३८-१७६९) व जे. जी. हॅमन (१७३०-१७८८) यासारखे आणखी पुरकले होते. प्रतिभासंपन्न लेखकांत फार्मील कडक नियमनाची जोख असली ही कल्पना दुःख यादून हर्डर ही लेखनकृति घडवून आणली. यावरून हर्डर हा धामधुमीच्या लेखनयुगाचा केवळ अंमलरच नव्हता तर आद्यप्रवर्तक होता. या चळवळीत भाग घेणारे दुसरेहि अनेक कवी होते. इ. स. १७७१ मध्ये काही तरुण विद्यार्थ्यांनी "गॉटिजन बंड" नावाचे एक मंडळ स्थापन करून पुढे क्रियेक पडे "गॉटिजर सुसैन-मनाक" नावाच्या नियतकालिकांत त्यांनी आपली कविता प्रसिद्ध केली. सी. एच. झ. स्टॉटवर्ग व एफ. एल्. झ. स्टॉटवर्ग या बुद्ध्याखेरीज या मंडळातील इतर सवै समासद लेखनांतील शेतकरीवर्गीतील होते. "बंड" मंडळाचा

पुढारी जे. एस्. व्हॉस (१७५१-१८२६) हा जर्मनीच्या उत्तरेकडील प्रांतांतील शेतकरी होता. त्याने आपल्या "लुडस" नामक पत्रकाव्यांत जर्मन प्रांतिक आयुष्यक्रमाचे हुबेहुब चित्र रेखाटले आहे. त्यानप्रमाणे एल्. एस्. व्हॅल्टी व जे. एस्. मिलर यांचे साधी वीणाकाव्ये रचण्याच्या कामी लेखनकौशल्य दिसून येते. व्हॉस व जी. ए. बर्गर यांनी अगदी पहिल्या प्रतीचा व सुप्रसिद्ध पोवाडा "लेनोर" या-सारखे आपले पोवाडे "गॉटिजर सुसैनमनाक" मध्ये प्रसिद्ध केले. गॉटिजर मंडळाची महत्त्वाची वाङ्मयकामगिरी म्हणजे हे पोवाडे होते; व त्यांवरून त्यावेळी वीणाकाव्ये व पोवाडे रचण्याची कला किती प्रगतपद्धतेशे पोहोचली होती हे आपणास चांगले दिसून येते.

याप्रमाणे "गॉटिजन बंड" या मंडळाच्या कार्याची दिशा होती. तथापि ती जर्मनीमध्ये त्यावेळी प्रचलित असलेल्या इतर वाङ्मयविषयक प्रमुख चळवळींपासून काहीशी वेगळी होती. कारण जरी धामधुमीच्या लेखनयुगातील वाङ्मय-कार्याची ती एक बाजू होती, तरी ज्या चळवळीवर सुप्रसिद्ध कविवर्य गोएटेने आपल्या व्यक्तिस्वाचा छाप मारला त्यापेक्षा ती फार थंड व नरम स्वरूपाची होती. गोहात्र बोलकोग गोएटे (१७४९-१८३२) यांनी लैपझिक् येथे विद्यार्थ्यादशेत असतांनाच काही वीणाकाव्ये व नाटके लिहिली होती. इ. स. १७७०-१७७१ मध्ये जेव्हा तो स्ट्रॅसबर्ग येथे पुढील अभ्यास करण्याकरिता गेला तेव्हा त्याची वृ. हर्डरची गाठ पडली. हर्डरने त्याच्या मनात नूतन वाङ्मयविषयक चळवळीत भाग घेण्याविषयी प्रेरणा केली. शिवाय त्याने आपल्या आयकालीन इतिहासाच्या व गोंथिक बाधकामाच्या महत्त्वा-विषयांच्या वरून गोएटेच्या मनात भरवून दिल्या आणि जर्मनराष्ट्रविषयी अभिमान उत्पन्न केला. होरेस किंवा अनेक-ऑन यांचे अनुकरण करणाऱ्या सान्या जर्मन कवींच्या काव्यापेक्षा एखाद्या सान्या जर्मन लौकिक गीतामध्ये अधिक असलेल काव्यप्रतिभा आहे अशी हर्डरने गोएटेची खात्री पटवून दिली सधोत विशेष गोष्ट म्हणजे त्याने गोएटेच्या मनात शेक्सपिअरविषयी आवड उत्पन्न केली. गोएटे, हर्डर व इतिहासकार जस्टस मोसर (१७२०-१७९४) या तिघांनी मिळून लिहिलेला निबंध व्हॉन डोएल्तचेर आर्टे उड कुन्सत हा धामधुमीच्या लेखनकातीचा जाहिरनामाच होता. गोएटेच्या मनावर या नवीन कल्पनांचा ताबडतोब परिणाम झाला. त्यामुळे त्याच्या काव्यकृतीस एकदम वाव मिळाला. आणि इ. स. १७७१ ते १७७५ पर्यंत त्याच्याकडून अनेक काव्यकल्पना व काव्यग्रंथ निर्माण झाले. त्यांचे गॉटिज व्हॉन बॉर्लिंगेन हे नाटक धामधुमाच्या लेखनयुगातील पहिलेच नाटक होते. त्यानंतर एका वर्षात त्या युगातील पहिली कादंबरी बेट्टेन लीडेन प्रसिद्ध झाली. योज्याच दिव-सांत हॅन्डोर्ग व स्टेल हे दोन ग्रंथ त्याने लिहून टाकले. याशिवाय सिगस्मिण्ड नांवाची अनेक नाटके व प्रहसनेहि

प्याचा नमुन कल्पनेचा होता. वर सांगितलेल्या लेखन-संप्रामांने काय परिणाम झाले हे लेपसिक येथील गॅटशेड पेयाच्या लेखकांवर झालेल्या परिणामावरून कळण्यासारखे आहे. सी. एफ्. गेल्टे (१७१५-१७९९), डॉ. डब्ल्यू. रॅबेनर (१७१४-१७७९) जे. एलिअस स्त्रेजेस (१७१९-१७४९) इत्यादि गॅटशेड पेयाच्या लेखकांनी आपल्या पुढाऱ्यांची उघड उघड विरोध केला नाही. तथापि स्विकृतीच्या लेखकांनी प्रतिपादन केलेली बरीच तत्त्वे त्यांनी पर्यायाने अंगलात आणिली. एफ्. जॉ. झोपेझाक याने आपल्या वीररसप्रधान काव्याचा "उरमिसायस" नावाचा पहिला हस्ता ६. स. १७८८ त प्रसिद्ध केला. सत्वर कर्जोने गॅटशेडच्या तत्वांपेक्षा काव्यरचनेचे नियम कडे वार झुगारून दिले याचे ती काव्य एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे व बाइमेरच्या निःस्वय व झुक प्रतिपादानापेक्षा झोपे-स्टॅल्कच्या मिलायतने व त्यापेक्षाहि त्याच्या संवाधनात्मक लघुकाव्यांनी अठराव्या शतकातील अर्वाचीन वाङ्म-याचा वाया अधिक परिणामकारक रीतीने घातला. त्याच्या अनुयायांनी त्याचे कार्य कायसे पुढे नेले नाही. बॉड-मेर आणि जे. के. लॅंगहेटर (१७४१-१८०१) नांनी धार्मिक विषयावर वीररसप्रधान काव्य लिहिले. परंतु त्यांचे आता कोणी नांवहि काढीत नाही. झोपेस्टॅल्कचा असंबद्ध-काव्यात्मक नाटके व मॅककरसतने "ओसिअन" काव्य यांनी मात्र जर्मनीत बरीच खळबळ उडवून दिली आणि त्या-मुळेच त्यावेळी झालेल्या आर्टीच्या चळवळीत प्रारंभ झाला. परंतु त्या आर्टीच्या चळवळीचे पुढारी जे. एच. डब्ल्यू. हॉन जस्टिनयर्स (१७३८-१८२३), के. एफ्. कैझान (१७३७-१८०२) आणि मायकेल डेनिस (१७२९-१८००) यांच्या असंबद्ध काव्यांत झोपेस्टॅल्कच्या संवाधनात्मक लघुकाव्यांत दिसून येणाऱ्या काव्यस्फूर्तीचा सायमूळ नाही.

जर्मनीच्या अर्वाचीन वाङ्मयशुगातील पहिला प्रगतेमा-झाली कवि म्हणून आणि ज्याने बॉडमेरच्या कल्पनांन बाह्यदृष्टी स्वरूप दिले म्हणून झोपेस्टॅल्कच्या लिहिण्याचा जर्मन वाङ्मयावर जो अप्रत्यक्ष परिणाम झाला त्याची किंमत करावी तेवढी सोपीच आहे. फ्रेडरिक जो ग्रेट हा फ्रेंच संकृतीचा निस्सीम भक्त अष्टव्यामुळे त्याला गावनाचे अनि-यमित्रता अधिकारण फरजी परंतु नव्हते. आणि त्यामुळे झोपेस्टॅल्क व त्याचे अनुकरण करणारे यांचे बळीन येथे मान नव्हता. परंतु बॉडमेरने सुरू केलेल्या चळवळीचा हॉल विश्वविद्यालयांत बराच मोलमाला होता. वदर विश्वविद्यालयांत झोपेस्टॅल्कचे नांव माहोत होण्यापूर्वी जे. वाधिरा (१७१५-१७४४) व एम्. जॉ. हॅप (१७११-१७८१) या दोन तरुण कवींनी हुंड्याकुंडा लिडर (१७३७) नावाची काव्य लिहिली आणि ती झोपेस्टॅल्कच्या निंदक वांग्वाच्या धर्तीची होती. प्रसिद्धीतील कवी जे, डब्ल्यू. एल. जलीम, जे.

पी. ऊम, जे. एच्. गोश व के. डब्ल्यू. रॅबेनर यांनी बरी कष्ट अनेकनिष्ठानेचा व होरोसोमोच्या धर्तीची लघुकाव्य लिहिली तरी ह्यांच्या येथील फ्रेडरिक म्हणून हेमडोर्ग (१७०८-१७५४) याने अनेकनिष्ठानेचा धर्तीची व इतकी सामाजिक कार्ये लिहिल्यांतहि किती नैमुष्य मिळवितो येईल हे दाखवून दिले. स्विडनियरविज्ञानपटु अज्नेट व्हॉन हालर (१७०८-१७७३) हा पहिलाच असा जर्मन कवि होऊन गेला की ज्याने आपल्या काव्यांत आत्म-पर्यंतवरील देवाच्या सदैव्य व गांभीर्य वर्णन केले आणि प्रसिध्द अंगलावर एरल्ट मिथन व्हॉन फ्रेस्ट (१७५५-१७५९) याने दूर छेलेण (१७४९) नावाचे वा युगातील अत्यंत प्रवादपूर्ण व पुष्टिविपक्ष काव्य लिहिले. झोपेस्टॅल्कचा विशेष मोठेपणा नर कशांत असेल तर तो धामधुनीच्या लेखनयुगाचा अग्रगामी होता यात आहे. हे धामधुनीचे लेखनयुग म्हणजे काय याचा उल्लेख करणाऱ्या लॅसिंग व वायलंड या दोन लेखकांचा परामर्श घेणे जरूर आहे.

ज्याप्रमाणे झोपेस्टॅल्क हा अर्वाचीन जर्मनवाङ्मयातील पहिला प्रतिमाझाली कवि होऊन गेला त्याप्रमाणे गौडोल्ड एमोलेसिंग (१७२९-१७८१) याने पहिल्या प्रतीचा टीकाकार होऊन सर्व युरोपखंडात जर्मनीचे नांव उज्जल केले. शिक्षा तो अठराव्या शतकातील धुडिप्रामा-प्यवादाचा अत्यंत उदार मनाचा प्रतिपादक होता. गौडोल्ड-प्रमाणे अभियुक्तवाङ्मयातील नियमबद्ध काव्यरचनेवर त्याची अडक मिष्ट होती. परंतु त्याच्यांत व गौडोल्डमध्ये हा फरक होता की गौडोल्डने नियमबद्ध काव्यरचनेची कल्पना फ्रेंच विद्याभियुक्तवाङ्मयापासून घेतून ती जर्मन वाङ्मयावर लघुकाव्याचा प्रयत्न केला आणि हेतिपत्ते आपली नियमबद्ध काव्यरचनेची कल्पना ग्रीक कला व वाङ्मया-पासून घेतली होती. इतकेच नव्हे तर देवकीपअरची प्रय-रचना अनेक जगांनी नियमबद्ध असु-हि तो अर्धे प्रतिपादन करीत असे की प्रेक्षकांपरजे आपली प्रय-रचना अगदी आदि-स्टॅल्कच्या नियमावरतुद्ध केले आणि म्हणून ही फ्रेंच अभियुक्त-वाङ्मय-लेखकापेक्षाहि मोठा कवि होता. जर्मन नाट्यकलेत नवजीवन उत्पन्न करण्याच्या कार्यासाठी मिस्त फ्रेंच वाङ्मयावर नमून इंग्लिश वाङ्मयावर होती आणि या दिशेने त्याचे नाट्यप्रय अग्रगामी होते असे म्हणण्यात हरकत नाही. त्याचे दोन तरुण व होतकरू अनुयायी जे एफ्. कोनेक (१७३१-१७५८) व जे. डब्ल्यू. व्हॉन ब्रॉ (१७३८-१७५८) हे दुर्दैवाने अल्पयुगी झाले व त्याचा तिवरा अनुयायी जो सी. एफ्. हेसे (१७२६-१८०४) याच्यांत नाट्यवाङ्मयाची अभिवृद्धि करण्यातही करामत नव्हती.

सी एम्. वायलंड यानेहि कल्पनाप्रधान जर्मन वाङ्म-याचा विस्तार करण्याचे काम केले. परंतु त्याचा मार्ग हेतिप-हून भिन्न होता. मित्याभियुक्तवाङ्मयाची बरी त्याचा

कोणत्याहि प्रकारचा विरोध नव्हता तरी त्याने गोंटशेड व त्याने अगुयायी यांच्या दुराप्रवृत्तीपाचा इतकाच वेळा आणि दक्षिण युरोपमध्ये प्रचलित असलेल्या हलक्या काव्यरचनेचा जर्मनीत उपक्रम करून हे/पसंतीकथ्या लेखनातील धार्मिक स्वरूपाला बराच सौम्यपणा आणिला. अँथोनिन नावाचे वॉरसप्रधान काव्य लेखीकरण त्याचे ग्रंथ कोणी कारसे वाचात नाहीत. तथापि त्याने अँथोनिननामक कादंबरी व डाय अन्वेरिटन नामक एक विनोदपूर्ण व औपरोधिक ग्रंथ लिहून जर्मन गद्यवाङ्मय-विकासनाच्या कामी महत्त्वाचा कामगिरी केली. पुष्कळसे कवी व गद्यलेखक वायलेडेचे अनुयायी होते विशेषकरून ऑस्ट्रियामध्ये त्याचा फारच बोलबाला होता त्या देशातील कवी व अलॉइस ब्रुमार (१७५५-१७९८) व जे. बी. व्हॉन अक्विस्जर (१७५५-१७९७) यांनी आपली हास्य रसपूर्ण व वीररसपूर्ण काव्ये त्याच्याच धर्तीवर लिहिली. सैफतनातील सुप्रसिद्ध ग्रंथकार एम. ए. व्हॉन शुनेल (१७३८-१८१७) यांनी आपल्या प्रयात वायलेडच्या लेखनपद्धतीचे अनुकरण केले होते. वायलेडच्या अँथोनिन कादंबरीमुळे जर्मन कादंबरी-वाङ्मयास बरेच महत्त्वाचे स्वरूप प्राप्त झाले हे खरे. परंतु वायलेडने आपल्या ग्रंथरचनेचा पाया व स्वरूप ईप्रगी नमुन्यावरून घेतले होते. प्रथम गेलर्ट यांनी ईप्रगी कादंबरीकार रिचर्डसन यांचे अनुकरण करून आपली स्वेडिश भाषिन नावाची कादंबरी लिहिली नंतर जे. डी. हर्माज, सोफी व्हॉन लॅरोची, ए. व्हॉननिगे आणि जे. के. ए. सुसेंस या कादंबरीकारांनी त्यांचे अनुकरण केले. या सुमारास जर्मनीतील सुशिक्षित मध्यमवर्गीत युद्धिप्रामाण्य मत फार सपाटपाने फैलावत होते.

यानंतर अर्वाचीन जर्मन अभियुक्तवाङ्मयात अतिशय पुढे सरसावलेला पहिला लेखक जे. जी. हर्जर (१७४४-१८२३) हा उदयास आला. हर्जरच्या लेखन-शैलीस ह्योचे लेख पुष्कळ अंशी कारणाभूत झाले. हर्जर-पातून जर्मन वाङ्मयात जी ही लेखनकृति पडून आली तिचे धोमन अँट (१७३८-१७६६) व जे. जी. हॅमन (१७३०-१७८८) यासारखे आणखी पुस्तके होते. प्रतिभासंपन्न लेखकांस फार्गोळ करूक नियमानाची जोड प्रतिभासंपन्न लेखकांस फार्गोळ करूक नियमानाची जोड असली ही कल्पना दुःखदाऊन हर्जरने ही लेखनकृति पड-वून आणली. यावरून हर्जर हा धामधुमीच्या लेखनयुगाचा केवळ अंमलतच नव्हता तर आद्यप्रवर्तक होता या चळवळीत माग घेणारे दुसरेहि अनेक कवी होते. इ. स. १७७२ मध्ये काही तरुण विद्यार्थ्यांनी "गॉटिंगन बंड" नावाचे एक मंडळ स्थापन करून पुढे किरयेक वर्षे "गॉटिंगर मुत्सेल-मनाक" नावाच्या नियतकालिकात त्यांनी आपली कविता प्रसिद्ध केली. सी. एच. डू स्टोडरबर्ग व एफ. एल्. डू स्टोडरबर्ग या बंधुद्वयाने या मंडळातील इतर सर्व सभासद लेखनातील दोतकरीवर्गीतील होते. "बंड" मंडळाना

पुढारी जे एच्. व्हॉस (१७५१-१८२६), हा जर्मनीच्या उत्तरेकडील प्रांतातील दोतकरी होता. त्याने आपल्या "हुड" नामक पद्यवाङ्मयात जर्मन प्रांतिक आयुष्यमात्रे हुवेहुव निघर रेपाटले आहे त्याचप्रमाणे एल्. एच्. हॅन्टी व जे. एम्. मिलर यांचे साथी वीणाकार्ये रचण्याच्या कामी लेखनवीर्य दिसून येते. व्हॉस व जी. ए. बॅरर यांनी अगदी पहिल्या प्रतीचा व सुप्रसिद्ध पोवाडा "लेनो" या-सारखे आपले पोवाडे "गॉटिंगर मुत्सेलमनाक" मध्ये प्रसिद्ध केले गॉटिंगर मंडळाची महत्त्वाची वाङ्मयकामगिरी म्हणजे हे पोवाडे होत; व त्यानरून लानेजी वीणाकार्ये व पोवाडे रचण्याची चला किली प्रगल्भदक्षेस पोहोचली होती हे आपणास चांगले दिसून येते.

याप्रमाणे "गॉटिंगन बंड" या मंडळाच्या कार्याची दिशा होती. तथापि ती जर्मनीमध्ये त्यावेळी प्रचलित असलेल्या इतर वाङ्मयविषयक प्रमुख चळवळीपातून काहीशी वेगळी होती. कारण जरी धामधुमीच्या लेखनयुगातील वाङ्मय-कार्याची ती एक बाजू होती, तरी ज्या चळवळीवर सुप्रसिद्ध कविये गोएटेने आपल्या व्यक्तित्वाचा छाप मारला त्यापेक्षा ती फार थंड व नरम स्वरूपाची होती जोहाप्र बोल्फिंग गोएटे (१७४९-१८३२) यांनी लैपझिग येथे विद्यार्थीदशेत अस-तानाच काही वीणाकार्ये व नाटके लिहिली होती इ. स. १७७०-१७७१ मध्ये जेव्हा तो स्ट्रसबर्ग येथे पुढील अभ्यास करण्याकरिता गेला तेव्हा त्याची व. हर्जरची गाठ पडली. हर्जरने त्याच्या मनात नूतन वाङ्मयविषयक चळवळीत भाग घेण्याविषयी प्रेरणा केली. शिवाय त्याने आपल्या आद्यकालीन इतिहासाच्या व गोंथिक वाङ्मयाच्या महत्त्वा-विषयांच्या वरपना गोएटेच्या मनात भरवून दिल्या आणि जर्मनराष्ट्रविषयी अभिमान उत्पन्न केला होरस किंवा अनेक-ऑन यांचे अनुकरण करणाऱ्या साऱ्या जर्मन कवींच्या काव्यापेक्षा एखाद्या साध्या जर्मन लौकिक गीतामध्ये अधिक असलेल्या काव्यप्रतिभा आहे अशी हर्जरने गोएटेची खात्री पटवून दिली सर्वात विशेष गोष्ट म्हणजे व्हॉन गोएटेच्या मनात शेक्सपियरविषयी आवड उत्पन्न केली. गोएटे, हर्जर व इतिहासकार जस्टस मोखर (१७२०-१७९४) या तिघांनी मिळून लिहिलेला नियंथ व्हॉन डॉएलचेर अर्ट नुड कुन्स्ट हा धामधुमीच्या लेखनकातीचा आहिरनामाच होता. गोएटेच्या मनावर या नवीन कल्पनांचा ताबडतोब परिणाम झाला. त्यामुळे त्याच्या काव्यस्फूर्तीस एकदम वाव मिळाला. आणि इ. स. १७७१ ते १७७५ पर्यंत त्याच्याकडून अनेक काव्यकल्पना व काव्यप्रथ निर्माण झाले त्याचे गोंट्स व्हॉन वॉलिंगेने हे नाटक धामधुमीच्या लेखनयुगातील पहिलेच नाटक होते त्यानंतर एका वर्षात त्या युगातील पहिली कादंबरी बेटर्स लीडेन प्रसिद्ध झाली. थोड्या दिव-सांत क्लिबुगे व स्टोला हे दोन ग्रंथ त्याने लिहून टाकले. याशिवाय तिगसिएल नावाची अनेक नाटके व प्रहसनेहि

त्याने प्रसिद्ध केला. ज्याप्रमाणे त्याचे पहिले नाटक व पहिली कादंबरी लेखनक्षेत्रात क्रांति घडवून आणणारी होती त्याप्रमाणेच त्याची बोणाफार्बे हि तत्त्वज्ञा प्रकारच्या वाङ्मयात क्रांतिकारक होती; कारण ज्या जर्मन बोणाफार्बे रचनेत शतकाजुलतके एका प्रकारच्या कृत्रिम नियममय व्यवस्थेत जखडून टाकले होते तिला त्याने पार भुगारून दिले. वाङ्मयाच्या सर्व प्रकारांत त्याने आपल्या समकालीन लेखकांत स्वतंत्रपद्धतीचे नमुने घालून दिले. गोएटेच्या नाट्यकृतीचा नमुना पुढे ठेवून जे. एम्. आर. लेन्स, एफ. एम्. व्हॉन फ्लिंगर, जे. ए. लिब्रिट, एच्. एल् बेमर आणि फेडरिक उर्फ मेसर सुडर यांनी आपली नाटके लिहिली. धामधुमीच्या लेखनयुगाचे वैशिष्ट्य नाट्यरचनेतच होते. इतकंच नव्हे तर त्या युगाचे नामाभिधानहि फ्लिंगरच्या एका नाटकावरून पडले. या काळातील सर्व नाटकांचा फल भावनाप्रधान व अप्रियुक्त नट रंगभूमीवर आणण्याकडे होता आणि हा कल शस्त्रपिस्त्रच्या नाटकांचे अनुकरण करण्याकडे इच्छेमुळे उरून गेला होता. नाटकांचे वैशिष्ट्य, त्याची रचना व रसार्थ यात स्वरूप या सर्वांत शांतील पात्रांच्या स्वभावपरिचोपापेक्षा गौरीत्यान देण्यात आले होते. धामधुमीच्या लेखनयुगातील कादंबरी करहि आपल्या कादंबऱ्या गोएटेच्याच घांतीवर लिहीत होते. एफ् एल् याकोबी, जे. एम्. मिलर, जे. जे. डब्ल्यू हेन्से, फ्लिंगर, के. पी. एच. मूरर हे त्या वेळचे कादंबरीकार होते.

जॉन फ्रेडरिक शिलरने आपले डाय रानदेर या नांवाचे नाटक लिहिल्यापासून धामधुमीच्या लेखनयुगातील नाट्यरचनेचा नवीन तऱ्हेने विकास झाला. त्याची नाटके जरी खलजळ उडवून देणाऱ्या प्रसंगाच्या यावतीत फ्लिंगर व लिब्रिट यांच्या नाटकांपेक्षा बसो नव्हती तरी शोकपर्वथाची नाटके प्रयोगाच्या सोयीची लिहिल्यात त्याने आपले खरेच चातुर्य प्रगट केले आहे. त्याची इतर शोकपर्वथाची नाटके फ्रिएस्ते व फवाल उड लीथे हाहि प्रयोगाहू अहित. त्याच्या रॉन कार्लोस या नाटकात त्याने गद्यास फोटा देऊन त्याची रचना नियमन पयांत केली. ही नवीन प्रकारची नाट्यरचना शिलरचा समकालीन ओ. व्हॉन जेडिगन (१७५५-१८३९) याच्या व एफ्. एल्. प्रॉडर व ए. डब्ल्यू. डफेल्ड यांच्या नाटकातहि पहावयास सांपडते. या धामधुमीच्या लेखनकाळातमुळे जर्मनीत बहुतेक नाट्यरचनेची स्थापना झाली. या काळातच हेमिंग, मॅनहीन, गोया व विड्येझा येथे देखील कायमची नाट्यरचनेची वाढपयांत आली. जर्मनीतील सर्वात मोठे हॉफमॅन नाट्यरचनेची इ. स. १७७९ मध्ये स्थापना झाली.

(अ) जर्मन अभियुक्तवाद—धामधुमीच्या लेखनकाळातील चळवळ विचरंदा स्वराचाच जगण्यामुळे ती लवकरच लयात गेली. इ. स. १७७५ मध्ये गोएटे हा बेमर येथे गेलावर त्याच्या या लेखनपद्धतीचा शेवट झाला; आणि शिल-

रने जॉन कॅलॉस हे काव्य लिहिल्यावर काव्यलेखनास राम-राम ठोकळा व इतिहास आणि तत्त्वज्ञान यांच्या अध्ययनास त्याने सुध्दात केला. अनेक वर्षे या विषयांत त्याचे लक्ष गुंतले होते. शेवटी या शतकाच्या अखेरीस गोएटेच्या स्नेहाकर्णामुळे तो फ्रिडन नाट्यरचना करू लागला. गोएटे हा बेमर येथे रहावयास गेल्यावर पहिली दहा वर्षे त्याच्या हातून फारसे काही झाले नाही. त्याने धामधुमीच्या लेखनपद्धतीस रजा दिली. कारण त्याचा अधिकाधिक विकास करणे त्याला आवडेनासे झाले याने अद्याप दुसरी एखादी पद्धति सोधून काढली नव्हती. बेमर येथे अभियुक्तवादमयाच्या, इतकंच नव्हे तर मिथ्याभियुक्तवादमयाच्या कल्पना प्रचलित होत्या व त्यांचा परिणाम गोएटेच्या मनावर झाला. त्यामुळे अठराव्या शतकात चालू असलेल्या उदात्त वाङ्मयाच्या वरून व प्राचीन ग्रीस देशातील काव्यमय वरूपना याचा मेळ कसा बसवावा याचा तो विचार करू लागला, परंतु इ. स. १७८९-१७८८ मध्ये इटलीचा प्रवास करीपर्यंत त्याचे स्वाविषयी निश्चित मत झाले नाही. इटलीमध्ये त्याला प्रथम प्राचीनवाची किंवा प्राचीन लेखनकलेची खरी कल्पना आली. ज्या अभियुक्तवादमय वरूपनेचा अंमल पुढील दोन वर्षे जर्मन वाङ्मयावर एकसारखा चालू होता आणि बेमर हे जिचे मुख्य ठिकाण होऊन बसले तो कल्पना गोएटेने प्रथम इटलीमध्ये निश्चित केली. इटलीमध्ये असताच त्याने इफिजोन ऑफ हॅरिस एगमांड व टॅल्मांट टॅसो हे ग्रंथ लिहिले. विदेशम मोस्टर लेन्जहडे या त्याच्या प्रयावरून त्याच्या कलाविषयक व लोकव्यवहारविषयक कल्पना किती विवाद व निश्चित स्वरूपाच्या झाल्या होत्या हे दिसून येते.

गोएटेचे विहोल्म मोस्टर हे पुस्तक प्रसिद्ध होण्यापूर्वीपासूनच जर्मनीच्या विचारांत व वाङ्मयपद्धतीत एक प्रकारची रचरता व आत्मीयतास दिवून येऊ लागले होते. लेखिगच्या मरणसमयी म्हणजे इ. स. १७८९ त सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञाना इम्मान्युएल कांट (१७२४-१८०४) याने आपली क्रांतिक डेर रॉनन बेरुनप्ट, क्रांतिक डेर प्रॅक्टिश डेर-नॅप्ट, आणि क्रांतिक डेर उरटेलेक्टॅंट हा तीन पुस्तके प्रसिद्ध केली होती. आणि त्यामुळे विचारवंत राष्ट्रांमध्ये जर्मनीत एकदम अथाडीचे स्थान प्राप्त झाले. कांटच्या लेखांचा शिलरच्या मनावर इतका परिणाम झाला की त्याने इतिहासाचे अध्ययन सुरू केले. त्याची तत्त्वज्ञानपूर्ण बोणाफार्बे व इतर त्यावेळेचे ग्रंथ हे तात्त्विक व चिकित्सक दृष्टीने नव्या वाङ्मयाचालनेचे निदर्शक होते. पूर्वीच्या धामधुमीच्या लेखनप्रकारांत वेगवेगळ्या मनस्तरंगांचे स्तोम मानविले जात असे हे स्तोम मायविषयाची प्रवृत्ति नव्या चालनेत मागे पडून तिच्या जागी अभियुक्त वाङ्मयात दमोचर होणारी शांततापूर्ण च्येयोपासनेची प्रवृत्ति रुढ झाली. त्याचप्रमाणे

अस्तिष्ठ मोक्षर, योमिअ अन्ट, आय. आयबेल्डन, एफ. सी. कोर, शिलर व जोहानास व्हॉन मिलर यांसारख्या लेखकांच्या नेतृत्वाखाली या काळचे जर्मन ऐतिहासिक लेखनांद पूर्वाग्रहांनी अत्यंत व अम्यवस्थित न राहता विचारपूर्ण, तार्किक व दार्ष्टीय स्वरुपाचे होते. डॉ. ए. फॅरटेर (१७५४-१७९४) व अलेक्झांडर व्हॉन हंबोल्ट (१७६९-१८५९), यांनी पुढोप व सुस्पष्ट व अनेक वर्णनात्मक ग्रंथ लिहिले. व्यावहारिक राजकारणात व अर्थशास्त्रात अस्तित्व रूपाचे तात्त्विकग्रंथ व लहरी विचार प्रमाण मानात अवत, ते लोकांनी अप्रमाण व अप्रयोज्य वाटून टाकल्यानंतर जर्मनीमध्ये त्या विषयावर पुष्कळ वाहणाराचे व विचारपूर्ण ग्रंथ निर्माण झाले. त्यामुळे फ्रेंच राज्यक्रांतीचा कर्तव्यपूर्ण प्रसार झाला नाही आणि शिपाय त्या राज्यक्रांतीमुळे यूरोपमध्ये पुढाची राज्यव्यवस्था केवळ अज्ञान व शाह्यानंतर तिच्या जागी नवीन सामाजिक व राजकीय तेंपटना अस्तित्वात आणणे अवश्य झाले होते तेहि कार्य त्या योमाने सुलभ झाले. विन्हेम व्हॉन हंबोल्ट व सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी जे. जी. फिने यांसारखे लेखक आपापल्या पद्धतीप्रमाणे वर सांगितलेल्या बौद्धिक कामगिरीचे प्रयत्ने होते.

इ. स. १७९४ मध्ये गोएटे व शिलर यांचा जो संज्ञा जवळी ती इ. स. १८०५ मध्ये शिलर मरेपर्यंत असेलितपणे कायम होती. दरम्यानच्या काळात गोएटे व शिलर यांनी अभियुक्तावाद्मयास अतिशय उच्च स्थान प्राप्त करून दिले व वैमर हे वाद्मयविषयक चळवळीचे केंद्रस्थान ठरून राहिले. शिलरच्या म्र्याशून वाद्मयाचे औपचारिक ज्ञान होण्यासारखे होते. त्याने व गोएटे यांनी मिलन मुखावाद्मनकमर्चे आपट्या पोवाच्यासारख्या कविता प्रसिद्ध केल्या. गोएटे हा उमरावी नाट्यवाद्मनयाचा नियन्ता असल्यामुळे त्याला जर्मनीतील त्यावेळेच्या नाट्यकलेस पुष्कळसे आपल्या मताप्रमाणे बळण देता आले. त्याने उत्तेजन दिल्यावरूनच शिलरने आपला तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास सोडून किरून काव्यरचनेकडे ग्रन पातळ आणि बालेनस्टीन, विन्हेम डेल व डेमेस्ट्रीसचा काही माग होा नाटक लिहिले. यावेळेस गोएटेने आपले हुरमन अँड दोरायिया हे वीररसप्रधान काव्य लिहिले. त्याचप्रमाणे हाय नॅयरलरी टोमर व पॅडोरा ही नाटक लिहिली दिवाय शिलरच्या आपहावरून कॅस्टचा पहिला माग पुरा केला.

गोएटे व शिलर हे जरी त्या काळच्या जर्मन वाद्मयाचे नेते म्हणून सगळे जात होते तरी त्यांनी पुष्कळ प्रकारच्या विरोधास तोंड द्यावे लागत असे. धामधुनीचा सेतनचळवळ अद्याप लुप्त झाली नव्हती; भाषी सुदिप्रामाण्यवादाने अभिमानाी तर उदास व उद्धट वर्तन करीत असात. परंतु या दोन्ही प्रकारच्या वाद्मयास उत्तरदाी फळा लागली होती. ते वाद्मय व गोएटे आणि शिलर यांनी प्रचलित केलेले वाद्मय यांत जर्मनीअस्मानाचे अंतर होते. येथे-

प्रमाणे जेव्हा आपण जर्मनीतील अभियुक्तावाद्मनयुगाच्या मोठेपणाविषयी बोलतो तेव्हा आपण वास्तविक त्या दोन सुप्रसिद्ध कवींच्या कृतीचा मुद्राशेवेंवरून विचार करतो. त्यांच्यात व त्यांच्या पूर्वा मुक्त व होऊन गेलेल्या समकालीन लेखकांत फारच मोठे अंतर होते. अठराव्या शतकाच्या अवसारात मात्र वैमर येथील अभियुक्तावाद्मनयचळवळीत उषः उषः विरोध करणारी एक नवीन प्रकारची वाद्मनयचळवळ सुरू झाली. ती चळवळ म्हणजे अद्भुत रसात्मक वाद्मनयाची चळवळ होय. ही चळवळ तद्वण पिढीच्या लेखकवर्गात फार लोकप्रिय झाली. उपाग्रमांणे पुढच्या पिढीत धामधुनीचे लेखनयुग आऊन त्याच्या जागी अभियुक्तावाद्मनयाचे स्थापना झाली त्याप्रमाणे आता उपा अभियुक्तावाद्मनयात गोएटे व शिलर यांनी बालेनस्टीन व हुरमन अँड दोरायिया असे उल्लेख ग्रंथ लिहिले ते नट होऊन त्यांच्या जागी उपाग्रमांत व्याक्तिविशेष व भावनाविशेष प्रामुख्याने दिवून येत ते अद्भुतरसात्मक वाद्मनय उदयास आले. या अद्भुतरसात्मक वाद्मनयाचे ध्वने एकीण-सव्या शतकभर जर्मनीत आपला पागळ घातविला.

(इ) अद्भुतरसात्मक वाद्मनयाची चळवळ—ही चळवळ वैमर येथील अभियुक्तावाद्मनयाच्या चळवळीत विरोध करणाऱ्या सुद्धांचे अस्तित्वात आली नसून बालेन येथील उषः व उषःपुक्तावर्दी सुदिप्रामाण्यवादास आळा घालण्याकरिता सुरू करणाना आली होती. लडविय टीक (१७७१-१८५३) हा या चळवळीचा मुख पुरस्कर्ता होता. फॅरटेरक होल्डरलिन (१७७०-१८४३) हा त्या पाळचा आवंढत प्रतिभाशाली कवि होता; आणि त्याच्या म्र्या-वदनेहि धामधुनीच्या वाद्मनयातून अद्भुतरसात्मक वाद्मनय कर्ते उदयास आले हे लक्षाग्राह्य आहे. तथापि अद्भुतरसात्मक वाद्मनयाचा औपचारिक पाया ऑगस्ट बिन्हेम व व फ्रेडरिक व्हॅगेल या वेदुद्वारांनी पातला. त्यांनी शिलरचे वीरवर्षाश्रीय नियम येऊन शीत आपल्या वाद्मनय विषयक वैयक्तिक विचारप्रमाणे फेरफार केले. शिलरने म्हणणे असे होते की टीककारांनी टीकानियमांत धरून टीका करावी; परंतु अद्भुतरसात्मक वाद्मनयुगातील टीकागारांच्या मताने टीक करावे पाहिले कतेच म्हणजे टीकाविषयग्रंथांचे ग्रंथ नीटपणे ओखरणे व त्याची योग्य निमत करणे हे होय शिवाय प्रतिभासेतन लेखकास आरल्या कलाप्रमाणे वामण्याची कोणत्याहि प्रकारची हरकत नाही. नोव्हॅलिअ या नांवाचे प्रसिद्ध असलेल्या फ्रेडरिक व्हॉनहा-डेवर्ग (१७७२-१८०१) याची स्त्रीत्व व प्रोटक कार्यवन्मा आणि टीकाची नाटक व कलित कथा हे या अद्भुतरसात्मक वाद्मनयुगातील विशिष्ट ग्रंथ होत. या युगाने झालेली आपटारे व ग्रंथांतल्या त्यांत स्त्रैलजने केलेले शैक्व-पिअरने आपोनेर यावरून प्रसुत युगातील चळवळीची वाहानुतीवर व्यापकता दिवून येते. अद्भुतरसात्मक वाद्मनय

चळवळीं वैशिष्ट्य म्हणजे तहजोबीची तत्पुरता हें होय. याचा अर्थ असा की काव्याचा व इतर सामाजिक व बौद्धिक विषयांचा मेल घाटून देणे हा या चळवळीचा उद्देश होना. काव्याचा विषय कोणता असावा व कोणता असुं नये या विषयी पूर्वाच्या साहित्यशास्त्रकारांनी जे निवेद्य घाटून दिले होते ते या चळवळीच्या प्रवर्तकांनी एका बाजूस ठेऊन वाङ्मयाचे क्षेत्र सर्वव्यापी केले. चित्रकला व काव्य-कला, तत्त्वज्ञान व नीतिशास्त्र हे सर्व विषय अद्वैतरसात्मक काव्याचे पोटविभाग किंवा परिपोषक समजण्यात येऊ लागले. फिफ्टे व एफ्. डब्ल्यु जे व्हॉन सेलिग (१७५५-१८५५) यांनी अद्वैतरसात्मक तत्त्वज्ञान निर्माण केले व एफ्. ई. डी. शेरमॅकर (१७९८-१८३४) या धर्मशास्त्र लेखकांनी धर्मविचारात व्यक्तिनिष्ठता प्रकटित अगत्याचे आहे हें सिद्ध करून दिलें.

अद्वैतरसात्मक वाङ्मयपंथाचे मुख्य प्रवर्तक शेजेल बंधू, टीक, बॅकेंरोडर व नोव्हॅलिस् हे होते व इ. स. १७९८ ते जेव्हा शेजेल बंधूंनी अर्थेतिभ्रम नवाचा निबंध प्रसिद्ध केला. तेव्हाच सदर वाङ्मयाचा पाया घातला गेला असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु हा पंथ फार वेळ टिकला नाही. बॅकेंरोडर व नोव्हॅलिस् हे अल्पायुषी होऊन गेले आणि इ. स. १८०४ मध्ये या पंथाच्या इतर समर्थकांत पांगपांग झाली. तथापि दोन वर्षांतून हें उद्देश्य येथे या अद्वैतरसात्मक वाङ्मयाचे दुसरे स्वरूप प्रगट झाले. के. मेन्डो एल्. ए. व्हॉन अर्निम व जे. जे. व्हॉन गोरिस हे या दुसऱ्या किंवा अभिनव अद्वैतरसात्मक वाङ्मयाच्या चळवळीचे मुख्य प्रवर्तक होते. पूर्वाच्या पंथातील लेखकांशी तुलना केली तर हेडलबर्ग येथील लेखक अधिक व्यावहारिक व यथार्थतादर्शक असून त्यांचे लेख भित्तीस व दैनिक आयुष्यकामास जास्त धरून आहेत असे आढळून येईल. जर्मनीच्या पूर्वकाळ व मध्यपूर्वे या संबंधी त्या लेखकांम कळकळ वाटत होती; परंतु सामान्य गोष्टींना लोकोत्तरतेचा रंग चढविणारे असे त्यांच्या पूर्वकाळीन लेखकांनी लावलेले कल्पनेचे चष्मे बाजूस ठेवून त्यांनी आपली सारी भिस्त ऐतिहासिक सत्यावर ठेविली. नोव्हॅलिस्ने उदात्तमार्गे मध्य युगाचे कारुणिक चित्र जोडण्यापुढे ठेवून कारुणिक्या लिहिल्या त्याप्रमाणे न लिहिता त्यांनी ऐतिहासिक कारुणिक्या लिहिल्या आणि जेव्हा त्यांनी लौकिक गीताचा व लौकिक प्रथांचा संग्रह केला तेव्हा साध्या आख्यायिकांस त्यांनी संगीताचाहि पोषाख दिला नाही व काव्यकल्पनेस अद्वैतरसात्मक व्याजोर्जाचीही मुलामा दिला नाही. त्यामुळे त्यांच्या लेखांचा जर्मनयुद्धासोबरी तात्कालिक परिणाम झाला. त्यांनी जर्मन लोकांमध्ये त्यांच्या गतकालविषयी अभिमान जाग्रत करून तो दृढपणे केला. शिवाय त्यांनी जर्मन भाषेतील शब्देतिहासशास्त्र व मध्ययुगीन वाङ्मय याचा पाया घातला. इतकेंच नव्हे तर हेडलबर्ग येथील कवींनी

स्वकीयांच्या राष्ट्रीय व देशभक्तीच्या भावना बलवत्तर केल्या. इ. स. १८१३ मध्ये जर्मनीचे नेपोलियनबरोबर जो सामना दिला त्याजविषयी राष्ट्राचे मन तयार केले आणि देशभक्तीच्या गीतांची त्रिकडे त्रिकडे रेलचेल करून दिली.

अद्वैतरसात्मक वाङ्मयाचा यापुढील इतिहास हेडलबर्ग पंथाच्या लेखनविषयक चळवळीशी निगडित झालेला आहे; आणि इ. स. १८०९ च्या सुमारास तो पंथ मोडला आणि अर्निम व मेन्डोने यॅलिन येथे जाऊन राहिले तेव्हा अद्वैतरसात्मक वाङ्मयाच्या विकासाला दोन बाजू फुटल्या. एक उत्तरजर्मनीच्या बाजूची व दुसरी सुटे-जर्मनीच्या बाजूची. प्रशियाची राजधानी हें जरी बुक्षिप्रामाण्य वादाचे मुख्य ठिकाण होते तरी त्या राजधानीच्या व अद्वैतरसात्मक चळवळीच्या वाङ्मयाचा अत्यंत निकटचा संबंध होता. सदर चळवळीच्या पहिल्या पंथाची संघ स्थापना झाली होती आणि हेनरिख व्हॉन क्लॉस् (१७७३-१८११) व शर्कर-अस बर्नर (१७९८-१८२३) या उत्तर जर्मनीतील लेखकांनी अद्वैतरसात्मक वाङ्मयाच्या दोन्ही पंथांतील लेखकांपेक्षा अद्वैतरसमूह नाटयकलेचा विकास करण्याच्या कामी परिश्रम केले होते. या लेखकांची व शिल्लेने प्रस्थापित केलेली अभियुक्तवाङ्मयाची परंपरा याचा मेल कसा बसवावा व त्या कल्पनांचा राष्ट्रीय नाटयकलेच्या कामी कसा उपयोग करावा हें दाखवून दिले परंतु यॅलिन शहर हें अद्वैत कल्पनांच्या विकसनास योग्य असे क्षेत्र नव्हते आणि अर्निम व मेन्डोनी यांच्याभावंती जमा झालेल्या कविमंडळांतील काहीनी या अद्वैत कल्पनांचा न्हास झाला आहे असे सिद्ध केले व काहींच्या लेखांत अद्वैतरसात्मक वाङ्मयाच्या न्हासाची धीजे होती व त्याचा न्हास लवकर घडून आला. हे विषयक परिणाम वांणाकाव्यावर फार कमी प्रमाणात घडून आले. तथापि उत्तरजर्मनीतील अद्वैतवाङ्मय-लेखकांमध्ये पहिल्या प्रतीचा असा जे. व्हॉन हेन्डोर्फ हा एकदाच वांणाकाव्यलेखक निर्माण झाला. सुप्रसिद्ध कवि ए. व्हॉन कॅमिपो (१८८१-१८३८) याच्या काव्यांत तर अद्वैतरसाचा बहुतेक अभाव दिसून येतो. केवळ एकदा-सारख्या काही कवींनी अद्वैतरसात्मक काव्यांत काहींच स्वारस्य न वाहून त्यांनी पौराणिकवाङ्मयाकडे धांव घेतली. याशिवाय विल्हेम-मुझरप्रमुख काही कवींनी तर वाचन कवींचे अनुकरण करून व्रस्त व गॉनलेखा प्रीक व पोल लोकांविषयी जर्मन लोकांच्या मनांत सद्गानुसृति उत्पन्न करण्यासारखी काव्ये लिहिली.

हेन्डोर्फ हा कवि बाजूस ठेवला तर अद्वैतरसात्मक वाङ्मययुगाच्या शेवटच्या मार्गांत सुप्रसिद्ध कवि क्लेड याच्याभावंती जमा झालेल्या स्वेविअन कविमंडळांनी वांणाकाव्याची जोपासना केली असे म्हटले पाहिजे खडबिग क्लेड (१८८७-१८६२) हा हेडलबर्ग कवींच्या अनुयायी होता आणि त्याच्या वांणाकाव्यावरून आणि विशेषकरून

त्याच्या पोवाच्यावरून असे दिसून येते की त्याने बगर, शिल्लर व गोएटे यांच्यापासून चालत आलेल्या जर्मन पोवा-चाच्या मूळ वृक्षार अद्वुतरसात्मकवाङ्मयातील वाणा-काव्याच्या नूतन वृक्षाने यथारती रीतीने वरतम बोधले. स्वेविभन कविमंडळात पुढील कवी प्रमुख होते. (१) जे. कनेर, (२) जी. भाय, (३) डब्ल्यू. वेगलिंगर, (४) डब्ल्यू. होफ, आणि सर्वांत विशेष प्रातिभाशाली (५) ई. मोरिफ. या कवींचा विदेश गुण म्हणजे ज्याप्रमाणे उत्तर-जर्मनीतील शाध्या समकालीन कवींनी अदभुतरसात्मक वाङ्मयपरंपरेचा न्हास होऊं दिला त्याप्रमाणे यांनी होऊं दिला नाही. या कवींनी म्हणजे वाणाकाव्यांत काही नवीन सुधारणा पडवून आणली असे नाही तर त्यांनी पूर्वीची परंपरा कायम ठेवली आणि जेव्हा अदभुतरसात्मक-वाङ्मयाविरुद्ध तरुण जर्मनांनी केलेली चळवळ स्यास गेली तेव्हा अदभुत कल्पनारिरिता जर्मनीला कुठेन्यार्गडेच पहावे लागले.

इ. स. १७९६ पासून १८३२ पर्यंत जर्मनीमध्ये चालू असलेल्या अदभुतरसात्मक वाङ्मयचळवळीच्या विविध स्वरूपां विचित्रपटाच्या मार्गे गोएटेची मध्य व तेजस्वी मूर्ति दृष्टीत पडते. सदर चळवळीच्या प्रसंगावस्थेत जेव्हा त्यास असे वाटले की त्या चळवळीचे प्रवर्तक हे स्वानुभवविद् व निरहंकुशता पुन्हा प्रस्थापित करू पहातात, तेव्हा तो पुनः प्रस्थापनेच्या विरुद्ध गेला इतकेच नव्हे तर तो आपल्या स्वतःच अदभुत रसात्मक वाङ्मयकवि न समजता अभियुक्तवाङ्मयकवि मानित असे. परंतु तो उदारमतवादी व नविकेसक बुद्धीचा अक्षरघामुळे नवीन चळवळीचे सुप्रतिपादक त्याच्या लक्षात न येणे शक्य नव्हते. मर्वान गुगोतील यथयावत तरुण कवींशी तो सहानुभूतिपूर्वक व सदय अंतःकरणाने वागत असे आणि ईंग्लंड, फ्रान्स व इटली येथील वाङ्मयाच्या नवीन निकासाकडे तो फार बारकाईने व शोधक बुद्धीने लक्ष पुरवीत असे. त्याचे फॉन्ट, डाय हालवेरवीडटॉफ्टन, डिव्हेंग डेड ह्युटे, वेस्टोस्टलचेर डिन्धान व विव्हेलम मॉस्टर पॉडरमन्हे हे ग्रंथ त्या काळच्या अदभुतरसात्मक वाङ्मयाच्या कोणत्याही प्रकारे विभंगत नाहीत. गोएटे हा अभियुक्त व अदभुतरसात्मक या दोन वाङ्मयांचा साचा होता असे म्हटले अजतां घालेल व त्याच्या ग्रंथांनी त्या दोन चळवळींचा मेळ बसवून दिला आणि तोच तर अद्वुतरसा-त्मक वाङ्मयाभिरुपाचा सुख देत होता.

(६) गोएटेच्या नंतरचे जर्मनवाङ्मय (१८३२-१९०६) :— (अ) तरुण जर्मनी गोएटेच्या निघनाबरोबर जर्मन काव्याचे एक महत्वाचे युग समाप्त झाले. इ. स. १८३२ च्या फार पूर्वीपासून अद्वुतरसात्मक वाङ्मयास उत्त-रती फळा लागली होती व इ. स. १८३० त फ्रान्समध्ये जी गॅतिले झाली तिचा जर्मनीवर इतका परिणाम झाला की त्या योगाने सदर वाङ्मयाचा अंत झाला. दरम्यान छंद जर्म-

नीत वाङ्मयविचाराची दिसा अद्वुतरसात्मक वाङ्मयात अनुकूल नव्हती. जर्मन सरवत्तावात शैलिंगी गद्या डब्ल्यू. एक हेगेल (१७७०-१८३१) याने घेतली होती व फिरेटे आणि शेलिंग यांच्या लेखांचा वाङ्मयावर भितका परिणाम झाला तितकेच हेगेलचे सरवत्ताव त्या दृष्टीने निरुपयोगी होते. व्यावहारिक धर्म व राजकारण यांत अद्वुतकल्पना सुलब्धवात येऊं लागल्यामुळे त्याचा परिणाम अद्वुतरसा-त्मक वाङ्मयास विधातक झाला. पॉरेटिन, हेडेल्बर्ग व बर्लिन येथील विधीविद्यालयात मात्र सदर वाङ्मयाची चळ-वळ जोरीत होती अद्वुतरसात्मक काव्याचा शेवट झाल्या-नंतर घरात काळव्यंत जर्मन वाङ्मयद्वारास शास्त्र जर्मन इति-हासशास्त्र व जर्मन न्यायतत्त्वशास्त्र यात अद्वुतरसात्मक कल्प-नाचा उपयोग करण्यांत येत होता. तथापि अद्वुतरसात्मक वाङ्मयाचे दिवस आतः भरले होते. परंतु अठराव्या शत-कात प्रचलित असलेले अभियुक्तवाङ्मय किंवा उदात्त-वाङ्मय याचे दिवस फिहान उगवणे शक्य नव्हते. फ्रेंच राज्यक्रांतीमुळे यूरोपवर्षातील समाजव्यवस्थेत विलक्षण फरक पडला होता शैलीमिक प्रगतीमुळे नवीन आर्थिक प्रश्न उरान झाले होते व नवीन वाङ्मय शोधामुळे जुने गैरबसक नाहीसे झाले होते आणि १८३० च्या फ्रेंच राज्यपतितेने जी सामाजिक खडबड झाली तिने तर वेसर बेपील अभि-युक्तवाङ्मयाचे पुनरुज्जीवन होणे अशक्य झाले. परंतु त्याबरोबर इंग्लिश गोट नाकडून करता येणार नाही की गोएटे-नंतर तरुण पिढीतील जे जर्मन लेखक उदयास आले त्यांचा गोएटेविरुद्ध फारसा आदर नव्हता.

“तरुण जर्मनी” म्हणून काही एखादा निराळा पंथ नव्हता, परंतु राजकीय बाबतीत त्या छळांमुळे तो एक सैम झाला होता. इ. स. १८३९ च्या डिसेंबर महिन्यात जर्मनीतील “वेड” नावाच्या सभेने “तरुण जर्मनी” या नावाने त्यात असलेल्या वाङ्मयमंडळातील लेखकांचे लेख जप्त करण्या-बद्दल एक फर्मान सोडले आणि त्यांत हेनरिक हीन, कार्ल गडसको, ल्युबलफ बेनबार्ग, थियोडोर मुन्ट आणि हेनरिक लॉथ यांचा नावाने उल्लेख केला होता. शेत हीन (१७९७-१८५९) हा विशेष प्रसिद्ध असलेला लेखक होता इ. स. १८२६ व १८३७ त शाय हर्बरेख हासबुर्क बरलींडर हे दोन ग्रंथ लिहिण्यावरून त्याचा येवढा लौकिक झाला होता. त्या ग्रंथांवरून तो अद्वुत आदर्शशिकात किती भिन्नवा होता हे दिसून येते. परंतु आपली वाङ्मयपद्धति जनमानसांत उत्तरत चालली हे हीन याने सर्वथा आधी ओळखले त्यामुळे त्याने अद्वुतरसात्मक वाङ्मयाची चळ-वळ सोडून दिली. आणि मानवशास्त्राच्या स्वाध्यायी पहिली पायरी म्हणून फ्रेंच राज्यक्रांतीचे अभिनंदन केले. शेवटी असे स्वातंत्र्य व बौद्धिक कार्य करण्यात लागणारे उत्त-मन त्याला जर्मनीत प्राप्त झाले नाही तसे जर्मन ग्रंथांमध्ये जाऊन संशोधन केले संपन्नपुत्रांत जन्मल्यामुळे हीनचा

पुष्कळ अडचणी सोसाव्या लागल्या. त्यांनी मान्समध्ये जाऊन ज्या नवीन चळवळीत कवटाळले तिच्यात नोंगले किती आहे व काय आहे हे त्यास समजले नाही. तो जरी आशा-वादी होता तरी त्याला पुष्कळ वेळां असे वाटे की ज्या देशात मी लहानाचा मोठा झालो त्या अद्वनरमय जर्मनीमध्ये माझे सर्व आयुष्याचे दिवस घालवितां आंल तर फार बरे होईल. खासगी आयुष्यातील निराशा व दुःख यांनाहि होनच्या प्रासिक स्वभावात भर पडली आणि तो नरी मूळचा मोठा प्रतिभाशाली बघाकान्वलेखक व तित-क्याचे योग्यतेचा औपरोमिक लेखक होता तरी दो अखेर तुसडा व मनुष्यदेवी झाला. त्याच्या समर्थेदक टॉकेफासून कोणाचोही सुटका नव्हती.

हीनगा समकालीन लेखक व सहयोद्धा याच्या लेखां-रून " तदन जर्मनी " ची वाढण्यात्मक मने काय होती हे पूर्णपणे कळण्यासारखे आहे. त्याने आपल्या 'वीक ऑफ पॅरिस' नांवाच्या वक्तृत्वपूर्ण ग्रंथात मान्समध्ये मनात अफलेले प्रेम व्यक्त केले व त्यामुळे जर्मन गद्यपद्धतीच्या विकसनाचे कामी फार महत्त्वाचा फरक पडून आला. कार्ल गड्सको (१८११-१८७८) हा वाङ्मयांशीतमावर वचमूळ लागत्या-पासून " तदन जर्मनी " च्या वाङ्मयचळवळीचे स्वरूप विशेष ठळकपणे दिसू लागले. त्याच्यावरहि फ्रेंच राज्य-क्रीतीचा परिणाम झाल्यामुळे तो वाङ्मयलेखक झाला होता. त्याने बोलें फाय ड्रेझ्कोरिन ही कादंबरी लिहून नवीन कल्पनांना पुरस्कार केला. त्याची उत्कृष्ट वाङ्मय-कामगिरी म्हटली म्हणजे त्याने लिहिलेले आनंदपर्यवसायी नाटके व काय रिटर व्हान प्रीस्टे व डर शॉरेर व्हान रोम कादंबऱ्या ही होय. हेनरिक लोव (१८०६-१८८४) याने लोबलचक सामाजिक कादंबऱ्या लिहल्या व तो नवीन चळ-वळीचा एक पुरस्कर्ताहि होता. परंतु तो एक भ्रष्ट दर्जाचा नाट्यनृचालक अशा रीतीने लोक त्याची आतां आडवण करितात. ज्या काळात विद्वत्प्रांती येथील वगनाटकगृहांशी लोवचा संबंध होता तो एक आधुनिक जर्मन युगाच्या इतिहासातील उत्तम काळ समजला जातो. हीन व योग आणि गड्सको व लोव हे " तदन जर्मनी " चे आचारस्तंभ होते. त्यांच्या अनुयायांत अनेक साधारण लेखक होते. परंतु त्यांची नांविहि इतकी कोणास माहीत नाहीत. विद्वत्तेच्या व ज्ञानाच्या बाबतीत " तदनजर्मनी " च्या चळवळीत हेनरिच विसेप प्राथम्य होते. त्याशि-वाय डॉ. एफ. स्ट्रॉस, जी. जी. जर्झीमनस व डब्ल्यु. मेन्गेल हे इतिहासकार आणि तत्त्ववेत्ता एल्. ए. फुबर्गचा हे सदर चळवळीचे मुख्य प्रवर्तक होते. फुबर्गचा हा हेगेलचा शिष्य होता. परंतु अखेर त्याचे वचन नष्ट करण्यास तो कारणीभूत झाला.

त्याच्या झालेल्या अद्वतरसात्मकवाङ्मयाच्या जगां दुसरे एखादे वाङ्मय उत्पन्न करण्याबद्दल " तदन जर्मनी "

म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या लेखकमंडळीच्या बाहेर काही लोकफाटून तारुते प्रयत्न करण्यांत आले. अग्निमत्ताह्या अद्वत वाङ्मय लेखकांनी ज्या ऐतिहासिक कादंबरीच्या पद्धतीची ओपणना केली होती ती लघुचरच सर वॉल्टर स्कॉटच्या ताब्यांत जाऊन तिला निराळे धळण लागले. विक्टोर हॉफ, हेनरिक शोक व के. रिंपडलर यांनी स्कॉटच्या पद्धतीचे अनुकरण केले. फ्रांस्ट व वनर यांच्या वेळेपासून ज्या नाट्यलेखनपद्धतीस काही ठरावीक नियम नव्हते. तिच्यावर ऑस्ट्रियातील नाट्यवाङ्मयाचा परिणाम होऊन तिला व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त होऊं लागले. लुद्द जर्मनी-मध्ये ही नाट्यलेखनकला अगदीच साधारण प्रतीच्या लेख-कांच्या हातांत होती. यावेळी जर्मनलेखकाचा संगीत-नाट्यलेखनावर विशेष भर होता. हे संगीतनाट्यलेखक अद्वतरसात्मक वाङ्मयपद्धतीत निवटून राहिले. ऑस्ट्रिया-मध्ये या नाट्यलेखनपद्धतीचा विकास अगदी स्वतंत्र पद-तीने झाला. रॅथें प्रारंभीच एच. जे. व्हॉन कोरिन (१७७१-१८११) याने आपल्या नाट्यप्रमांथात एरेन हॉफ याची निर्मा विध्याभियुक्त द्योतपर्यवसायी नाट्यपद्धती सोडून शिलरची अभियुक्तनाट्यलेखनपद्धति स्वीकारली होती हा त्याचा प्रयत्न लक्षांत घेण्यासारखा आहे. कारण गॅटमैडपासून शिलरपर्यंत जो वाङ्मयविकास जर्मनीमध्ये झाला होता तो ऑस्ट्रियातील वाङ्मयामध्ये झालेला नव्हता. वरील कोरिनचा भाऊ जो एम्. व्हॉन कोरिन यानेहि अद्वतरसात्मक नाटके लिहून आपल्या भावाप्रमाणेच वाङ्मय-सेवा केली. फ्रांझप्रिलपाक्षर (१७९१-१८७२), हा ऑस्ट्रि-याचा सर्वश्रेष्ठ कवि यानेहि आपल्यापरी नाट्यवाङ्मयाची सेवा केली. त्यांतल्या त्यांत गोएटे व शिलर यांची अभियुक्त-पद्धति व एकोणिसाव्या शतकातील अद्वत व अर्वाचीन पद्धति यांचा मेळ वतविषयाचे काम त्याने त्या शतकातील इतर कोणत्याहि नाट्यकारांपेक्षा अधिक यशस्वी रीतीने केले. काव्यमयनाट्यलेखनासंबंधी पणू गेल तर प्रिलपाक्षर यास कोटिच ओळ मिळणार नाही. नाट्यवाङ्मयाच्या इतर प्रकारांमध्येहि आपआपले कामगिरी करणारे लेखक ऑस्ट्रि-यामध्ये होऊन गेले

त्या वाङ्मययुगाचे संकमणस्वरूप होन सुप्रसिद्ध लेख-कांच्या ग्रंथावरून कळण्यासारखे आहे. लेखनपद्धतीतील किंवा हेतूतील साधर्म्यांमुळे त्या दोन लेखकांची तांगड घालण्यांत येत असून त्याला काही अवंतर बाह्य गोष्टी कारणांमून घाव्या. ते दोन लेखक म्हणजे के. एल्. इमरमन (१७९६-१८४०) व ए. व्हॉन ड्रेटन हॅलरमुंड (१७८६-१८३५) हे होते. इमरमनचा नाटके प्रयोगाच्या सोयीच्या दृष्टीने अगदी कुचक्रमाची आहेत. परंतु त्याने आपल्या व काय एपिग्रेविस व मुंचानसेन या कादंबऱ्यांत त्या काळचे विचार उत्तम रीतीने प्रतिबिंबित केले आहेत. त्याची इष्ट मार्ग होती, पुढे नव्हती.

तो आपल्या हस्तान गन शास्त्राच्या युगातील लेखक मर्यादात असे. नूतन युगाचा अग्रगामी मार्गात नसे. अद्वैतरसात्मक वाङ्मयाचे निपातेले दिवाळे व वाङ्मयाच्या यावनीत असलेला "तद्वग जर्मनी" चा हस्त प्रदेश पाहून त्याला भविष्यदाकात वाङ्मयाचा उद्दरप होईल याविषयी कारणा मर्यादा पाठत नसे. पण हेडन माय स्वतंत्रपणे आपले कार्य करीत होता तोहि अद्वैतरसात्मक शब्दय-पदनीच्या व "तद्वग जर्मनीच्या" लेखनपद्धतीच्या विरुद्ध होता आणि दमरमनपरीवर त्याचा जोराचा खटका उडाला. परंतु त्याच्या काव्यावरून त्या वेळच्या परस्परविरोधी निर-निराळाच्या वाङ्मयपरंपराच्या वादाची तो पर्वा करीत नसे हाचे दिसून येते त्याने जर्मन पोर्बोराय कर्तीचे अनुसरण करण्यास गुहारात घेतली व जेव्हा त्याने आपले सोनफ ऑफ व्हेनेडींग हे अलौकिक काव्य लिहिले तेव्हा तो काव्यलेखनात कस-लेखा व सर्व बोणाकाव्यलेखकात अर्धत पली आभ्युत्थि कधि झाला होय.

"तद्वग जर्मनी"च्या चरदर्यात राखीन हास्याचा जो भाग होता तो हायूत पाडण्याचा "जर्मन थंड" या सभेचा हेतु होता. परंतु इ. स. १८३० व इ. स. १८४८ मध्ये ज्या राज्यक्रांती झाल्या व त्यामुळे देशात जो चढूकडे अद्वैतरसात्मक मार्ग, त्यामुळे "तद्वग जर्मनी"च्या चरदर्यात उलट जोरच पडला. तेव्हा राजकीय काव्यप्रमाण ऊन आला. इ. स. १८४८ च्या राज्यक्रांतीत ज्या तत्त्वांचा जयजयकार झाला तो बहुतेक इ. स. १८४१-१८४२ च्या जर्मन क्रांती प्रस्थापित केला होता हे वातिकारक याद्वय लिहिणारे जरी एन् थेकर व आर ई म्युन यांच्या-सारखे मध्यमप्रतीचे लेखक होते तरी कालांतराने त्या चळ-पळीस उचळून परंपरास भेजि हवे व करडिमंड मेलिप्राय सांच्यासारखे ऐक्य पुढे सरसावडे. या स्वातंत्र्याच्या लज्जामध्ये आणखीहि दुमरे लेखक व विरलेक ऑस्ट्रियन लेखक यांनी भाग घेतला. इ. स. १८४८ या वर्षी राजकीय बोणाकाव्याचा शेवट झाला. राज्यक्रांतीपासून कितो अल्प कालानेपासि झाली हे पाहिल्यावर राज्यक्रांतीच्या अव-कूल असलेल्या देशाची जरी प्राप्ति झाली नाही तरी रसांची बटवट बंद झाली. मेलिप्रायला जर याजुष ठेवला तर असे दिसून येईल की या वेळेचे प्रमुख बोणाकाव्यलेखक क्रांतिकारक चळवळीपासून अलिप्त राहिले. पुढील युगां-तील काव्ययुगाचा निदर्शक ई गिवेल (१८१५-१८८०) हा कधीहि राजकीय यावतीत फारच थोडे लक्ष घालीत असे आणि त्याचा उत्कृष्ट ग्रंथ बोणाकाव्यलेखनाचा आहे. एम् व्हॉन स्ट्रॅचविस्की कुशाम मुद्रे राजकीय लेखीत फारशी घालली नाही. अनेक वर्षां द्राष्टे हुल्लोफ (१८१७-१८४८) व ओस्ट्रियन कवि निकोलस लेना (१८०३-१८५०) हे दोघेहि राजकीय यावतीपासून अलिप्तच राहिले त्याच्या ग्रंथात गामोभाग निरासेची व विरक्तपणाची छोक आहे व

इ. स. १८५० पासून १८७० पर्यंतच्या जर्मन वाङ्मयात ही उदासीनतेची छटा बहुतेक सर्वत्र आढळून येते.

(आ) इ. स. १८५० च्या सुमाराचे जर्मन वाङ्मय.—

इ. स. १८२८ च्या राज्यक्रांतीचा शेवट झाल्यावर जर्मन-वाङ्मयाला शांततेचे स्वरूप प्राप्त झाले. परंतु ही शांतता खगोलीची आकाशपूर्ण मन स्थिति किंवा गरी समाधान या-पासून उत्पन्न झालेली नसून भविष्यदाकात कदा प्रकारच्या होईल याविषयीच्या शकने उत्पन्न केलेली होती. इ. स. १८५० च्या सुमारास ग्रंथकर्तृत्व नव्हते असे नाही. परंतु त्यावेळच्या वाङ्मयात बोणाकाव्यहि प्रकारचा जोम किंवा उद्दारास दिसून येत नाही एकीगिहाच्या शांतकाच्या प्रारंभी हेगेलचे जे वजन चढूकडे होते ते अद्याप विश्वविद्या-लयात कायम होत परंतु वाङ्मयात व सावर्जनिक काव्य-कृतीत त्याचे वजन घालावत चालले होते. हेगेलपथात जे अर्धत पुढे गेलेले होते त्याची मते इतकी सुधारली होती की त्याचा व हेगेलच्या मताचा मुख्य मेल घडत नव्हता. नवीन सामाजिक व आर्थिक कल्पना हेगेलच्या समाज-सामित्वशुद्धाची जुरकणा नव्हत्या. जे. मोलरहाट, कार्ल व्हॉग व एडविग युपेनेर यांच्या ग्रंथांनी शेकाच्या मनात पृथिविज्ञानाविषयी जी शिज्ञाचा उत्पन्न केला त्यामुळे लोक-मनाचा वारा हेगेलच्या सत्त्वज्ञानाविरुद्ध वाहू लागला. यावरून हेगेलच्या लेखांचा वाङ्मय व कला यावर अनिष्ट परिणाम झाला होता असे दिसून येईल त्याची गागा तात्विक निराशावादाचा जो मूळ्य पुरस्कर्ता आर्थर शोपेन-हार (१८०८-१८६०) त्याने घेतली. शोपेनहारचा हेगे-लशी फार दिवसांचा विरोध होता परंतु एकीगिहाचे शांतक अर्थ उलटून जाद्विषयत त्याच्या कल्पनांचा प्रसार झाला नाही व त्याच्या निराशावादाचा पगडा लोकांच्या मनावर बसला नाही

इ. स. १८५० ते १८७० पर्यंत जे वाङ्मय उत्पन्न झाले ते प्राधान्यकरून कल्पनाप्रधान गद्यस्वरुपाचे होते. गद-स-फोर्ने रिटर व्हॉन गेफ्टे ही अत्युत्कृष्ट कादंबरी लिहून ज्या सामाजिक स्वरुपाच्या कादंब-या लिहिल्याचा प्रभाव पाहून दिवाल्याचाच पुढील काळात फार विस्तार झाला. गदसफो-रच्या मागून लागलीच मेडरिर, एपोलहेगन यांने त्याचा जी ज्या सामाजिक प्रश्नांनी जर्मन लोकांच्या मनात खळमळ उजवून दिली होती त्याचा उदाहरण करून ग्रॅन्सेमॅटिझ नॅडुरेन (१८६०) पासून स्ट्रुम्फुल्ट (१८७६) पर्यंत अनेक कादंब-या लिहिल्या त्यानंतर गॅट्टाव्हे मेटेन (१८१६-१८९५) याचा सोल डेड व्हॅने (१८५५) ही कादंबरी वाचनीय आहे हा वाळ सामाजिक व राजकीय खळमळांचा असल्यामुळे यावेळी ऐतिहा-सिक कादंबरीस महत्त्व देण्यात येऊ नये हे साहजिक आहे. एका वेळेस स्वार्थाच्या ऐतिहासिक कादंब-यांचा फार बोल-वाला होता. परंतु त्याचे उदाहरण पुढे देवून ऐतिहासिक कादंब-या लिहणारा विरुद्ध हेरिंग हा एकच कादंबरीकार

झाला. डर रोल्ड व्हान बार्निपापून सीरोथापयंत त्याने नेव्हलें नॉव्हेल्सच्या धर्तावर सदा ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. ऐतिहासिक कादंबरीच्या मागून ज्या तन्हेच्या कादंबरीचा प्रकार सुरु झाला तिच्यात फार प्राचीन काळच्या परिस्थितीचे हुबेहुब वर्णन करणे हे कान्यश्रुतिमा सिवा रचनाचातुर्ये गपेक्षेहि अपेक्षे सहसाच समजण्यांत येत होते. अशा प्रकारच्या कादंबऱ्या म्हणजे बॉर्न एवर्स (१८३०-१८९८) याने प्राचीन इतिहासच चालीरितो-विषयी लिहिलेल्या आणि केविलस डान याने जर्मनीच्या प्राचीन इतिहासावरून रचलेल्या या होत.

अद्भुतयुगांत ज्या प्रसव पावल्या व " तरुण जर्मन " युगानंतरहि ज्या प्रचलित होत्या, त्या आध्यात्मिकांच्या स्फूर्तीने लिहिलेल्या कादंबऱ्या अधिक मद्दत्तवाच्या होत्या. या कादंबऱ्यात शेतकऱ्यांचे आयुष्यक्रम व त्यांच्या चालीरिती बोधे वर्णन होत इतरमन घाने या प्रकारची डर ऑबिरेक या नावाची उत्कृष्ट कादंबरी लिहिली आहे. जेरेमियास पोटेल्फ या डोपण नांवाने प्रसिद्ध असलेला आन्ड्रे निशियस नांवाचा एक स्विस घनगर या प्रकारच्या कादंबऱ्यांचा खरा उदाहरक होता. त्याने आपल्या स्विस शेतकऱ्यांसंबंधाच्या साथा, तरुळ व बोधपर गोष्टी लिहिल्यानंतर बरथोल्ड ऑबेरेक याची श्वासेवाइर " डॉफेगशिडेन ही सुप्रसिद्ध कादंबरी प्रसिद्ध झाली. यथार्थरूपाने नाच्या व साधेपणाच्या बाबतीत ऑबेरेकचा गॅटफ्रेड ही सर ग्रेगर नाही. परंतु श्वासेवाइर डॉफेगशिडेन या ऑबेरेकच्या मेषाचा कादंबऱ्यावर विशेष परीक्षण झाला. त्याच्या मागून पुढील इतिहासात्म्य निर्माण झाले. या लेखकांमध्ये ए. फिट्जडर या मेषकाराची जणना होती.

याप्रमाणे प्रांतिक भाषा व शेतकऱ्यांची रहणी या संबंधाने विचार करून मध्य लिहिल्याची जी चाल बडत झाली होती तिचा कायदा दक्षिणवर्ती जर्मन लोकांसहि लिखाणावांचून राहिला नाही. फिट्ज रुटने (१८०-१८७४) कादंबऱ्याची योग्य पैसा करून उत्तरेकडील आपल्या प्रांताचे गांव राखले. त्याच्या मेळव्या कादंबऱ्यांत व विशेषकरून उड्ड फ्रांतोलेटिड, उट मिने फेट्टुसिट व उट मिने स्ट्राम्प्टो या कादंबऱ्यांत मेळव्या गेयल लोकांचा स्वभाव व त्यांच्या चालीरीती उत्तम रीतीने प्रतिबिंबित झाल्या असून त्या, त्या काळच्या उत्कृष्ट कादंबऱ्यांच्या सोडीच्या आहेत. रुटने जी बाहुमयकामगिरी गथासंबंधी केली तीच राधाचा समकालीन कवि व क्लिकर्बाने या कामाचा कर्ता झाले मौर्य (१८१९-१८९९) याने पयासंबंधी केरी. तथापि या काळच्या बऱ्यांत थोडे कादंबऱ्या पुढील दोन कादंबरीलेखकांच्या आहेत. एक उत्तरेकडील जर्मन मिओडर स्टोर्मे (१८१७-१८८८) व दुसरा इयुरिचचा रहिवासी गॅट-फ्रीड केलर (१८१९-१८९०).

या नेव्हल्या जर्मन नाट्यवादायांत प्रयोगाच्या दृष्टीने विशेष धर्षे नव्हता. विकडे तिकडे क्लेवाट्मयाचा पगडा असल्यामुळे नाटककल्पनांचे लक्ष विशेषकरून मॅच नाटकांच्या भाषांतराकडे असे, आर. बर्नोडिफत व चाल्डे बर्बे फीकर या जर्मन नाटककारांची नाटके बाहुमय-दृष्टीने विचारांत घेण्यासारखी नाहीत. गस्टाव्ह फ्रेटिंगे आनंद-पर्यवसायी नाटक काय नॉलेस्टु हे या काळच्या नाट्य-वाहुमयांत अर्थ नव्हता या नियमात अस्वाद आहे. प्रयोगाच्या योग्यायोग्यतेवरून या काळच्या जर्मन नाट्यवाहुमयाचा विचार करायचा नाही. एकेगिणसाच्या शतकाच्या मध्याला जर्मनीमध्ये असे दोन नाट्यलेखक होऊन गेले जी मुख्यविकलून ज्यांच्या नाट्यप्रभासामुळे हल्लीच्या जर्मन नाट्यवाहुमयाचा इतका विकास झाला आहे फेडरिच हेबेल (१८१३-१८६१) व ओटो लडविग (१८१३-१८९५) हे ते नाटककार होते. या शतकाच्या शेवटी ज्या स्वरुपाचे नाट्यवाहुमय परिणत झाले त्याचे हे दोघे नाट्यलेखक अग्रगणी होते. सदरहू नाट्यवाहुमयाच्या परिणत स्वरुपाची कहरना घाल-याची म्हणजे त्यात वस्तुवादाचे सर्व नियम पाळण्यांत येत असून विषयात नाटक केवळ बाह्यतः परिणामकारक व्हावे हा हेतू न धरता मानसशास्त्रातील निरनिराळ्या वादांचा व सामाजिक प्रसंगांचा त्यांत उदाहरण केलेला आहे. विशद-करण हेबेल हा एकेगिणसाच्या शतकातील अत्यंत स्वतंत्र विचारांचा व प्रतिकारक जर्मन नाटककार सगळ्या पाहिले. त्याचा समकालीन मिल्पाशेर याचा उद्देश स्पेडिश नाटकांच्या नमुन्याच्या मदतीने अभियुक्तनाट्य व अद्भुतरसात्मक नाट्य यांच्या मेल पाळण्याचा होता. परंतु हेबेल याने तसे व करिता मानसशास्त्रविषयक व समाजशास्त्रविषयक नाटके लिहिल्याचा प्रयास सुरु केला. या पैसाचा अगदी अडीस-फडचा नाटककार व्हटला म्हणजे हेनरिक इव्हेन हा होय. हेबेलने आपले जुद्ध नांवाचे पहिले शोकपर्यवसायी नाटक इ. स. १८४० त प्रसिद्ध केले आणि त्याची अत्युत्कृष्ट कादंबरे हेरोइस उंड मारिश्चने, अमिस् बर्नाडेर, गायजिस उंड सेडन रिंग आणि त्रिमागरसक डाय निवेल्लेन ही इ. स. १८५० पासून १८६१ पर्यंत प्रसिद्ध झाली.

बाव त्याच्या या स्थितीत एका लेखकमंडळ्याचा नेध उल्लेव केला पाहिजे, हे मंडळ त्यातील समासदांच्या उद्देश-साम्यावरून प्रस्थापित झाले नवून केवळ आकस्मिक शक्तीने शोधले होते. हे मंडळ इ. स. १८५२ पासून १८६० पर्यंत म्युनिच येथे बव्हेरियाच्या दुसरा मेक्सिमिलियन याने आपल्यामागेती जगा केले होते. ज्याने या युगांतल नमुनेदार वीणाकाव्य निर्माण केले तो इमन्जुएल गिबेल हा या मंडळ्याचा प्रमुख समासद होता. एफ. व्हॉन बोडनस्टेट (१८१९-१८९२) हा एक कुतरा समासद असून तो मिनी थाफी या मेषाचा कर्ता होता. तसाय जे. व्ही. व्हॉन बेफल (१८२६-१८८६) हा डेर फ्रायटेर व्हॉन साकिजन

या जट्टनरसात्मक काव्याचा कर्ता होता. जे. वॉल्फ आणि आर. वॉल्फ हे या अद्भुतरसात्मक काव्यलेखनात अत्यंत निष्ठात होते. एच. लिग (१८२०-१९०५) आणि आर. हॅमरिंग (१८३०-१८९९) यांनी चौरसप्रधान काव्य-लेखनाच्या कामी परिश्रम केले या मंडळाच्या एकदूर वाढत्यात जगोजग निराशेची छाटा दृष्टीस पडते. एच. जॉर्ग (१८२९-१९०२) आणि एच. रुडोल्फ (१८२७-१८७९) यांच्या प्रेषात आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानात दृष्टीस पडणाऱ्या निराशा चोहोंकडे दृष्टीस पडते. स्टुनिफमंडळाचा सर्वात प्रभुरा समासद गॅल हेसे (ज. १८२०) हा अपुन नॉव्हेलेन किंवा संक्षिप्त गोष्टी याचा लेखक म्हणून तो त्यांचे व फेडर याच्या तांडीचा होता. शिवाय हेसे याने विस्तृत कादंबऱ्याहि लिहिल्या आहेत. त्यांपैकी काहींची नावे येण-प्रमाणे आहेत—(१) फिडर टेर बेन्ड, (२) हम गॅरा-बाइस, (३) डायरीटर व्हॉन गेइस्ट, (४) प्रॉव्लेमेटिथ गेंडुरेन, (५) सोलंड हॅरेन.

(६) इ. स. १८७० च्या नंतरचे जर्मन वाङ्मय—
फ्रान्क व जर्मनी या दोन देशांत जे पुढे झाले व जे ' फ्रॅंको जर्मन वॉर ' या नावाने प्रसिद्ध आहे, त्यानंतरच्या काळात जर्मनीतील परिस्थिती वाङ्मयापादनास अनुकूल नव्हती आणि साक्ष्याची पुनः प्रस्थापना झाल्यावर त्याचा राष्ट्रीय वाङ्मयावर काही परिणाम झाला नाही. सर्व लोकांचे लक्ष वैयक्तिकी भाव, आर्थिक अडचणी, सड्याच्या व्यापारांचे वेड आणि सामाजिक लोकांसाठीची जलद गति इत्यादि विष-यात गुंतले होते. फ्रिड्रिख लॅसेल (१८१५-१८९४) आणि ' दासकॅपिटल ' या ग्रंथाचा कर्ता कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३) यांनी सामाजिक लोकांसाठीचा वैयक्तिक पाया घातला. अशा रीतीची प्रतिकूल परिस्थिती नव्हती तरी युद्धा जेमदार वाङ्मय उत्पन्न करण्यात त्या काळाची जमेस लोकांच्या मनात उल्लास नव्हता. अद्याप बिकडे बिकडे हेतुलेख प्रचलत होते आणि हेतुलेखा अनुयायी डॉ. एफ. स्टोस याने जी " ऐतिहासिक " पद्धत आपल्या डर अल्टे लंडर नेने मळेचे यात दिली आहे ती जर्मन विश्वविद्याल-यात साधारण चर्चेकडे मान्य झाली होती शैथिल्य व अधिभौतिक शास्त्रांमध्ये एव. रोडटेस याने जी सहजोड करण्याचा प्रयत्न केला तो हेतुलेखा परंपरेला अधिक मान्य झाला. परंतु वाङ्मय व कला यांमध्ये युद्धपूर्वप्रमा-णेन क्षोभनहारच्या तत्त्वज्ञानाचे प्राक्लप होते. ई. व्हॉल हार्टमन (१८८२-१९०६) याने आपल्या क्लिंस्बॉर्गिक डेत डेबेस्टेन या नावाच्या प्रभात निराशावाध व वचन-वादा याची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला. वीणावाद्यांत जो एकसुरावाण होता तो युद्धामुळे परिस्थितीत बदल झाल्याने नाहीसा झाला आणि जे वीणावाद्यालेखक इ. स. १८४८ च्या राज्यक्रांतीचे स्तुतिस्तोत्र गात होते तेच आता जर्मनीच्या विजयाने आणि एकत्रती भंगलाखाली येण्याचे

अभिनेदन करण्यात अग्रसर होते. त्यापरोक्ष हरवे, फेल-प्राय व गिबेल यांच्यासारख्या जुन्या पिढीतल्या लेखकांस नवीन राज्यव्यवस्थेसंबंधी जो एक प्रकारची निराशा वाटत होती ती त्यांच्या लेखातून प्रगट झाल्याशिवाय दृष्टांत नसे. त्यांची सर्व भिस्त फ्रॅंकोटे पॉलॅमेटावर होती आणि इ. स. १८७१ त सर्व जर्मनी एक छत्राखाली येईल ही गोष्ट त्यांच्या स्वाभावादि आली नव्हती.

इ. स. १८७० च्या पूर्वी उपाग्रमांचे कादंबरी ही जर्मन वाङ्मयाचे एक अत्यंत जेमदार भंग होते तसेच ते पुढे चालू राहिले परं इ. स. १८७० नंतर लागलीच जे काद-बरीकार लोकप्रि झाले ते सर्व जुने-लेखक होते लॅबे, गड्डरके आः ऑरबॅक हे अजून लेखनाचे काम करीत होते फ्रिट्झ स्टर्न हा सर्वांचा आवडता लेखक होता, आणि संक्षिप्त गोष्टी लिहिणारामध्ये स्टान व पॉल हेसे हे सर्वांच्या मताने अग्रगण्य होते यानंतर एक वर्ष-दशक उलटून गेल्यावर गोटफ्रिडकेलरची योग्यता लोकां कडून फक्त त्यांचे ऐतिहासिक कादंबरीच्या पुनरुज्जीवनाची आता फारशी आशा नव्हती. गस्टाव फ्रेड्रिग याने आपली कामे अहमते ही कादंबरी लिहून तशा प्रकारचा प्रयत्न केला होता. परंतु त्याची कादंबरी एवढीच व डॉन याच्या घर्ताची अजून तिच्याच इतकीच त्याचा अनुयायी विलि-ब्राइट अलेक्सिस याने लेखनक्रांत्य नव्हते.

इ. स. १८७० नंतरच्या दशकात जर्मनीच्या वाङ्म-वाङ्मयाची स्थिति पूर्वीपेक्षाहि अधिक शोचनीय झाली होती. १८७०-१८८० या दशकात होऊन गेलेला वारंथ युद्धमान नाटककार अॅन्ड्रेम्यार हा होता फारेर व्हॉन किर्न फेल्ड हे अॅन्ड्रेम्यारचे पहिलेच नाटक होते त्याने तर ऑस्ट्रियन हेतुकऱ्यांची चरित्रे ज्यात वणेन केले आहेत अशी अनेक नाटके लिहिली परंतु यावेळी खरोखर लोकप्रिय असलेले नाटककार दोन प्रकारचे होते. एक मध्यमवर्गीतील लोकांचे आधुन्यत्रिज दालविणारे व दुसरे फ्रेंच नमुन्यावरून नाटके लिहिणारे. या काळच्या नाटकेति-हासात झालेली विशेष प्रगती म्हणजे नाट्ययुद्धाची विलक्षण सुधारणा ही होय. ही सुधारणा होण्यास दोन गोष्टी सुधारणा झाल्या योनिजनराज—रंगमंदिरात गैर-जनच्या सवडारांचे ज्या शिल्पचातुर्यांच्या सुधारणा केल्या त्या एक कारण, व राष्ट्रीय नाटकग्रह कसे ठावून याविषयी जी रिचर्ड वॉगनेरची कल्पना होती तिला अनुसरून त्याने बरेच येथे एक नाटकग्रह बांधले हे उपायनिर्दिष्ट सुधारणेचे दुसरे कारण होय. एकेपिसाण्या प्रसंगाच्या उत्तरार्धात झालेला वारंथ मोठा नाटककार हा प्रत्यक्ष जर्मन नाटककारांपेक्षाहि एक होता, आणि इ. स. १८७१ च्या उद्वा-ज्जायबरेकडे येथे जो डर गिग डेस निवलेडेजेन या नाटकाचा पहिला प्रयोग झाला त्याने जर्मन नाटकेतिहासाच्या नवीन युगास प्रारंभ झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही.

एकोणिसाव्या शतकाची शेवटची पंधरावीस वर्षे जर्मनी-मध्ये वाङ्मयविषयक चळवळ फार जोराची होती. संयुक्त-जर्मन साम्राज्यातील तरुण पिढीचे नागरिक अधिक उत्साहि व आशावादी होते. शोपेनहॉर्चा मते आतां कार्याची प्राप्ति वाटत नव्हती. आणि विश्वविद्यालयांत हेगेलचा पूर्वाचा प्रभाव नष्ट झाला होता. फॉट हा नवीन तत्त्वज्ञानविषयक चळवळीचा जनक असून अठराव्या शतकातील सर्वे ज्ञानसंप्रदायां त्यामी तो होता तत्त्वकांड मतांचा जिकडे तिकडे अंमल घुसू झाला त्यायोगाने जर्मन तत्त्वज्ञान व दैवतशास्त्र ही अधिक जोषदार झाली. एल्. व्हान रॅक (१७९५-१८८९) हा अध्याप जर्मन इतिहासशास्त्राचा प्रमुख होता आणि इ. स. १८८१ पासून १८८८ पर्यंत वेस्टफॉर्गिटे या त्याच्या शेवटच्या ग्रंथाचे नऊ भाग प्रसिद्ध झाले. त्यावेळेचे दुसरे इतिहासकार म्हणजे एच्. व्हान सिबेल (१८१०-१८९५) आणि एच्. व्हान ट्रिबे (१८२४-१८९६) हे होते. त्यांपैकी ट्रिबे हा तर नवीन राजकीय चळवळीचा जोरदार व स्फूर्ति-दायक पुढारी होता. कुहुरेरे रिनाइसन्स इन इटालियन या ग्रंथाचा कर्ता व निरक्षेचा मित्र जे. बरलार्ड (१८१८-१८९०) याने वजन फक्त सुशिक्षितांवरच नसून सर्वांवर सारखे होते. हेगेलचे प्रावस्य नष्ट झाल्याने व शोपेनहॉर्च्या ग्रंथांचे चिकित्सक युद्धांचे निरीक्षण कर-ण्याच्या पद्धतीने वाङ्मयविषयक टीकाकारांचा पुष्कळच फायदा झाला. तर्मेन लोकार्ना प्रथम आपल्या महाकथांचा दर्जा व योग्यता यांचा विचार करून त्यांच्याविषयी आपल्या कल्पना निश्चित केल्या हेगेल किंवा शोपेनहॉर यांच्या वेळेस जे लोकमत गोएटेविषयी अनुकूल नव्हते ते आतां अनुकूल झाले. शिलरविषयीहि लोकार्ना सनात जी अशीति होती ती दूर झाली व सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे म्हणजे पूर्वी झीस्ट, मिलवासेर, हेबेल व बेजर यांच्याविषयी जी अनास्था होती तिच्या जागी त्यांच्याविषयी योग्य आदर दाखवून तिची भरपाई केली.

या काळीन विचारसंस्कार उपाच्यांत प्रतिबिंबित झाले आहे असा तत्त्वशोधक व कवि म्हणजे फेडरिक नित्छे (१८४४-१९००) हा होय. हेगेलच्या अध्यात्म-शास्त्रविषयक विचारांस त्यानेच तिलांजळी दिली. नित्छे हा प्रथम शोपेनहॉरचा अनुयायी व वॉरेरचा मित्र होता परंतु शेवटी तो व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी व आशावादी व तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कर्ता झाला. त्याच्या तत्त्वज्ञानांत व एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकाळांत जो निराशावाद प्रचलित होता त्याच्यांत तीव्र विरोध होता. जातीचे महात्म्य न वाढवितां व्यक्तिनेच जेथे तेथे आपले वचंस्व स्थापन करावे, गुलाम न होतां नेहमी मालक होण्याची महत्त्वाकांक्षा भावनाची, स्वतंत्रताशक्त विराजि धारण न करतां अर्थात् तेव्हा आपले म्हणजे प्रस्थापित करावे इत्यादि त्याच्या नवीन आशावादी नीतिशास्त्रातील मूलभूत कल्पना

होत्या. परंपरेनें भारावलेली व अजडलेली जीर्ण संस्कृति नष्ट होऊन मूळ उपजतयुद्धाच्या अनुरोधाने वागणारी मानवजात व्हावी अशी नित्छेची उत्कट इच्छा होती. पूर्वी होऊन गेलेल्या शोपेनहॉरप्रमाणे नित्छेची लेखन-पद्धति अतिशय उत्कृष्ट व अनुकरणीय होती आणि वाङ्म-याच्या दृष्टीनें त्याचा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ आल्बो स्फाक झरगुस्ट्र हा त्या काळाचा सर्वांत श्रेष्ठ व कल्पनाप्रचुर असा ग्रंथ समजला जातो.

नवीन वाङ्मयविकासास ज्या अनेक गोष्टी कारणीभूत झाल्या त्यांपैकी नित्छेचा व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद ही एक होती. झॉर्बर्ट, फी गॉर्कोर्ट्स, झोला आणि मॉर्गांटे यांनी जो वाद फ्रान्समध्ये प्रतिपादन केला, होस्टाइस्की व टॉलस्टॉय यांनी रशियामध्ये केला व नॉर्वेमध्ये इन्सेन व जॉसेन यांनी केला तो भौतिकवाद कांही काळ जर्मनीमध्ये माजला होता आणि तरुण पिढीतील टीकाकारांनी त्या वादाचा मोठ्या उत्साहाने अंगिकार केला. विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा गोष्ट म्हणजे बर्लिन हे या सर्व वादांचे केन्द्रस्थान होते. बर्लिन ही वेव्हापासून साम्राज्याची राजधानी झाली तेव्हापासून ते सहर वाङ्मयाचीहि मुख्य ठिकाण होऊं लागले. वर लागि-तल्याप्रमाणे जर्मनीमध्ये जी भौतिकवादविषयक चळवळ चालू होती ती निश्चित स्वरूपाची होती; कारण ती चळवळ केवळ इतर वाङ्मयांतील त्या विषयावरचे उत्तम उत्तम उत्तरे येऊन चालविलेली नसून अगदी स्वतंत्र रीतीने चालविली होती.

प्रसिद्ध कादंबरीकार ए. विल्हेम यॉने इ. स. १८९० पासूनच तरुण पिढीच्या वस्तुवादविषयक कल्पना आपल्या ग्रंथांत उत्तम रीतीनें उतरल्या होत्या. एच्. स्मिलहेगन हाही भौतिक वस्तुवादाचा पुष्कळच अनुकूल होता आणि थियोडोर फॉटिन याने तर उगात मॅन्च वस्तुवादाचे अगदी सूक्ष्म भागाहि प्रतिबिंबित झाले आहेत असे अनेक ग्रंथ इ. स. १८८० पासून १८९८ पर्यंतच्या काळांत लिहून प्रसिद्ध केले होते. विल्हेम जेन्सन (ज. १८३७), बिनोर्डी लेखक विल्हेम राबे (ज. १८३१) आणि एच्. सिबेल (१८४२-१९०६) व डब्ल्यू. युग (१८३३-१९०८) हे सर्व ग्रंथकार जुन्या पंथाचे अनुयायी होते. कांही मनोरंजक जर्मन कादंबऱ्या अर्जांके ओस्ट्रिया व स्विट्झरलंड या देशांत तयार झाल्या आहेत. मेरीशॉन एन्जेर एरोनबॅक (ज. १८३०) व फॉर्नॅड व्हॉन सार (१८३३-१९०६) हे दोघे नागावलेले ऑस्ट्रियन ग्रंथकार असून संक्षिप्त गोष्टी लिहिण्यांत ते विशेष निष्णात होते. फॉर्नॅड व्हॉनसार हा तर ज्या निराशा-वादाचा ऑस्ट्रियांत मागील पिढीपासून प्रसार झाला होता त्याचा पुरस्कर्ता होता. स्मिट्सरलंडमध्ये दोन पहिल्या अर्ताचे जर्मन गद्यलेखक होऊन गेले. त्यांपैकी गॉडफ्रिड केसर याचा वर निदेश केलेलाच आहे आणि दुसरा कोन्राड फॉर्नॅड मेजर (१८२५-१८९८) याने वाङ्मयलेखनास

कार उशीरा सुखाव घेतला. केलरप्रमाणे जरा तो ओरदार व स्वतंत्र पद्धतचला करित असत तरी कादंबरीकार म्हणूनच मेयरची विशेष ख्याती होती. मेयरचा सक्षित मोठी लिहिण्यातही हातखंड होता. त्याच्या प्रयाचे विषय पधराव्या शतकातील विद्या व कला याच्या पुनरुज्जावन काळातून निवडून घेतलेले असत आणि त्याच्या लेखनपद्धतीत जर्मन लेखकात सचित् हट्टीस पटणारे बाह्यसूचित्विययता व निदो पता हे गुण आढळून येतात. त्या काळाच्या वस्तुस्थिति वर्णनपर कादंबऱ्या एन् फॉर्नर, मेक्स केन्सर, एम्. ओ. फॉर्नर, एन् हेनरी, के ड्रेन्च, के अल्बर्ट आणि हरमन मुडरमन इत्यादि कादंबरीकारांनी लिहिल्या आहेत. परंतु जर्मनीतील वस्तुवादविषयक चळवळीत स्थिरता नव्हती. जर्मन लोकांची मूळची कल्पनामय मनोवृत्ति आणि मेच लोकाचा विवेक वस्तुवाद यांचा मेळ यत्ने द्याय नव्हते आणि म्हणून जर्मन लेखक तो वस्तुवाद स्वीकारून कादंबऱ्या व नाटक लिहू लागले ते अखेर त्या वादातून पळवाट काढू लागले ज्याच्या मान सोंगे, डेर काटसेनस्टेग व एस वॉर या घुडा कादंबऱ्या त्यावेळी नाशकऱ्या गेरथा, तो मुडरमन कधीच सुसंबद्ध रीतीने वस्तुवादी नव्हता म्हणून थोड्याच अवधीत मानसशास्त्राच्या व भावनात्मकतेच्या प्रभावा विचार करून मानवा आधुनिकतेचे काव्यमय व काल्पनिक चित्र रेखाटण्याकडे जर्मन कादंबरीकारांचा कल व्हावा यात आद्यमे वाटण्यासारखे काही नाही. फ्रॉबर्ट किंवा झोला यांच्या यथावस्तुवर्णनपद्धतीपेक्षा अर्था काल्पनिक चित्र रेखाटण्याकडे जर्मन कादंबरीकारांचा कल व्हावा यात रगविणे हे जर्मन लोकांच्या स्वभावधर्मात जल्ल पटणारे होते अशा तऱ्हेची प्रवृत्ति गस्टाव् मेन्नेन याच्या प्रयात दिसून येते त्यामुळे त्याची जोन उद्दल हा कादंबरी अतिशय लोकप्रिय झाली तीच प्रवृत्ति हल्लीचे तर्ज प्रपकार हर्मन हेसे (ज १८७७), एमिल झॉस (ज १८६९), रडॉल्फ ह्वे (ज १८६१) आणि फ्रेडरिक ह्वे (ज १८७३) यांच्या शिशुसंगोपनविषयक व शिशुनविषयक प्रयातून दिसून येते जर्मन कादंबरीचे परंपरागत जुने स्वरूप विसाऱ्या शतकात फिरून दिसू लागले असे कोणी म्हटले तर शोभण्यासारखे आहे यासंबंधात जे जे डेब्रिड (१८५९-१९०७), ई. व्हॉन केसरलिंग (ज १८१८), डब्ल्यू. हेनेलर (ज १८७०), जी. व्हॉन ऑफ्टेडा (ज १८६३), वॉटरमन (ज १८७३), हेन्रिख जेन (ज १८७१) आणि यॉसमन (ज १८७०) इत्यादि कादंबरीकारांचा नामनिर्देश केला पाहिजे यॉसमनचा वुडेन मूफस ही कादंबरी हा हलाहि अत्यंत लोकप्रिय असलेली कादंबरी आहे अगदी अलाकडच्या काळातील काही अत्युत्कृष्ट कादंबऱ्या क्रियांनी लिहिल्या आहेत हेलेन वॉल्डा (ज १८५९), प्रेमीलरुटर (ज १८१९), झाराव्हायविग (ज १८६०) आणि रिचार्ड ह्वे (ज १८६४) या त्यातील काही प्रमुख झाल्या

होत ही जर्मन काव्यरूप व कादंबरीकारांचे शोधकरी दिशा घेतली. तिने वायमचा फायदा घाले नाही हे जरी आताच सामना येणार नाही, तरी स्वभाववादाच्या उतरत्या फेरेत आळा बसला असे ग्यास हरफन नाही.

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी इतर वाङ्मय व नाटकाद्वय गायजितका निके संघ होता तितका दुसऱ्या कोणत्याही वेळ नव्हता हल्ली जर्मनीत रंगभूमीवर वाङ्मयचक्रमका झडतात त्याप्रमाणे त्यापूर्वी कधीही झडल्या नाहीत. कलाकौशल्याच्या व सापत्तिक स्थितिसंबंधी जर्मननाट्यकलेची काय स्थिति होती व तिच्यात जग सुधारणा झाला होती हे वर आलेलेच आहे परंतु इ. स. १८८९ पर्यंत त्या सुधारणेचे परिणाम नाट्य-वाङ्मयावर झालेले दिसले नाहीत हे सांगितले पाहिजे त्या घालापूर्वी अर्से व्हॉन विल्डेनब्रच (१८४५-१९०९) याने ऐतिहासिक शोकरूपयत्नाची नाट्याचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या प्रयत्न केला परंतु त्याच्या नाटकात मनोभावना व देशाभिमान यांचा अतिरेक झाल्यामुळे त्याच्या प्रभावाच्या बऱ्याच वाङ्मयविषयक गुणधर्मांचा होप झाला त्याचप्रमाणे रिचर्ड-हॉस हा जरा सुधीमान लेखक होता तरी त्याला कायमची सुधारणा करिता आली नाही इ. स. १८८९ च्या आरंभपर्यंत मात्र गार्डेट हॉपमनच्या व्हॉर सोमनेनायम नावाच्या नाटकाचा प्रयोग बर्लिन येथील त्यावेळी नुकत्याच व्यापलेल्या फ्रंझ मुहन नावाच्या मोकन नाट्यगृहात करून दाखविण्यात आला आणि एक महिन्यातच 'डाय एन्हे' नावाचे जे हरमनमुडरमन याने एक नाटक लिहिले ते बर्लिन येथे फारच लोकप्रिय होऊन त्याच इतका जोलवाला झाला की तसा एका पिढीत कोण त्याच जर्मन नाटकाचा झाला नव्हता.

हॉपमन (इ. स. १८६३) हा त्याच्या समकालीन सर्वा जर्मन मयकारांपेक्षा अधिक कल्पक असल्यामुळे त्याच्याची दुसऱ्या कोणाचा तुलना करिता येत नाही त्याच्या पहिल्या प्रयावरून त्यावेळी त्याच्या मनावर वस्तुवादाचा अमळ असावा असे दिसून येते परंतु त्याच्या हॉनेलीस हिमनेल फाटे या प्रयात वस्तुवाद व काव्यकल्पकता यांचे मिश्रण आहे होरिअन मेयर या प्रयात त्याने ऐतिहासिक विषयात वस्तुवादपद्धतीचा उपयोग केला आहे, आणि इ. स. १८९६मध्ये त्याने वस्तुवाद सोडून देऊन डाय वेसुकेने ग्लोके या नावाचे एक औपरोधिक नाट्यरूप काव्य लिहिले.

हरमन मुडरमन याच्या नाट्यरचनाचतुर्थाचा विकासा अधिक समयात स्वरूपाचा होता मुडरमनने आपल्या वेळच्या कल्पना आणि नाट्यप्रयोगाच्या नवान तद्वा व परंपरागत जमा नागरीक चारित्र्यपर नाट्यरचना याचा मेळ बघविण्यात जे कौशल्य दाखविले त्यामुळे त्याचे डाय एन्हे हे नाटक यशस्वी रीतीने लोकप्रिय झाले त्याच्या

जर्मनी

जसलुकडम विकेल आणि एसलेवे डासलेवेन या विधानांचे तेच म्हणण्यासारखे आहे. सुडरमन हा धीचा सूक्ष्म निरीक्षक, सूक्ष्म कल्पनांचा लेखक आणि या विशेष म्हणजे व्यवहारज्ञ नाटयलेखक होता; परंतु त्यांच्या अर्थात नाटकी भाग फार असल्यामुळे त्यांतील वाङ्मयात्मक गुण उदायकार रीतीने दिसून येत नाहीत.

इ. स. १८८९ पासून जर्मन वाङ्मयक्षेत्रात नाटयलेखनां अघाडीचे स्थान पटकविले आहे. तथापि त्यामुळे कायमचा जर्मन नाटयविधि हा फारसा वाढला आहे असे नवून जर्मन नाटयलेखक मिळालेल्या यथावर संतुष्ट न रहातां नित्य नवीन प्रकारच्या नाटयरचना सोपून फाडसात हे त्यांस अपणाबंध आहे. हापमन व सुडरमन यांच्या शिवाय मॅक्स हालवे, ओ. इ. लायबेन, जी. हिशॅकेल् इ. रॉस्मेर, छुडविंग फुलडा, मॅक्स डेअर, एस्टे आणि फ्रिंक बेडे-फ्रिड हे जर्मनीत आधुनिक युद्धियान नाटककार झाले आहेत. ऑस्ट्रियामध्ये वॉलनचे वरेंच प्राक्स्थ असतां हि ऑस्ट्रियन नाटयकलेने आपले राष्ट्रीय स्वरूप कायम ठेविले आहे. आणि अधिक इनीदझलर, हर्मन वहर ह्यूगी, व्हॉन हॉफ मनस्वल, व आर. बीअर हॉफमन या ऑस्ट्रियन नाटककारांनी तर उत्तर जर्मनीच्या नाटयवाङ्मयात दृष्टांत न पडणारे असे केवळ ऑस्ट्रियन विपुर्त्य आणि नवीन नवीन कल्पना आपल्या नाटयप्रयत्नांत आणल्या आहेत.

अलॉकडच्या जर्मन वीणाकाव्यात नवीन भावनांचे व कायकल्पनांचे विविध प्रकार दृष्टीस पडतात. कादंबरी किंवा नाटय यांच्यापेक्षा वीणाकाव्यावर निरुच्छेच्या आशावादि-त्वाचा परिणाम अधिक झाला. अटल वाङ्मयाच्या काळा-पासून वीणाकाव्याची जी परंपरा चालत आली होती आणि म्युनिक येथील कविवर्गांनी जिची काळजीपूर्वक गोपा-सना केली होती तिचे उल्लंघन करणांरवीक डेटले व्हॉन क्लिन्नर्वॉन (१८४४-१९०९) हा एक होता. हन्ल्स जॅरट (ज. १८६४) यानें प्रसिद्ध केलेल्या आधुनिक वीणा-काव्यांतील वेच्यावरून कादंबरी व नाटय यांच्या वस्तुवा-दाच्या काळांत वीणाकाव्याचा विकास फडा होत गेला हे कळण्यासारखे आहे. रिचर्ड डेहमेल् (ज. १८६३), के. हेन्केल् (ज. १८६४), जे. एच्. मॅके (ज. १८६४), जी. फाफ (ज. १८६३), एफ. अन्ड्रेनरिअस (ज. १८५६), एफ. एल्हस (ज. १८७१), एफ. डोर्मन (ज. १८७०), व. के. ड्ये (ज. १८७२) इत्यादि कवी या वीणाकाव्य-विकासास मुख्यवेंकरून कारणीभूत झाले यापुढील वीणाकाव्यविकासास हॉफमनस्थाले व स्टीफन ऑन यांच्या काव्यांत पहावयास मिळतो. यथावद्वस्तुवर्णनपर वाङ्म-याचा फाळ नरी वीररसप्रधानकाव्याला अनुकूल नव्हता तरी त्या काळांत वीररसप्रधान काव्याचीहि हेल्लांड शाली नव्हती.

इ. स. १८८९ पासून जर्मनीमध्ये जे इतके वाङ्मय निर्माण झाले त्याने जर्मन राष्ट्रीय वाङ्मयांत कायमची भर पडली असे मानले जावे अथवा न जावे, लेखकांनी आपल्या कडून होईल तितक्या कसोशीने व निष्ठेने वाङ्मयसेवा केली याविषयी कोणालाहि शंका येतां येणार नाही. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी जर्मन वाङ्मयाच्या उत्पादनास परिस्थिति अनुकूल होती यावरून थापुडील काळांत ते वाङ्मय उत्तरोत्तर अधिकाधिक निर्माण होत जाईल अशी आशा करण्यास पुष्टळ जागा आहे.

अर्वाचान वाढ—इ. स. १९१० ते १९२० सालांच्या दर-म्यानच्या जर्मनवाङ्मयाकडे नजर फेकल्यास या काळांत जर्मनवाङ्मयातील निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये नवीन कल्पनांचा सुलसुळाट झाला असें दिसून आल्याशिवाय रहात नाही. इ. १९१० पूर्वी कांदा सर्पापासूनच आधिभौतिक ध्येयाच्या दृष्टीने निर्माण झालेल्या व होत असलेल्या वाङ्मयविषद थंड करण्यासाठी पडपड चालली होती. आधिभौतिकशास्त्रा-वर जर्मनीभर अतोनात वाङ्मय निर्माण होत असे. पण १९१० सालानंतर तत्त्वशास्त्राकडे व सृष्टीच्या आद्य तत्त्वा-संबंधी विचार करण्याकडे वाङ्मयपरंपितांचे लक्ष हळूहळू वेधू लागले. मानवी दोषांचा अगम्य असे या जगामध्ये व जगाला व्यापून टाकणारा एक सत्ता आहे व त्याकडे पुनः आपण लक्ष दिले पाहिजे अशी नूतन दृष्टि या काळांत प्राप्तल्याने पुढे आली. अर्धसद हेकेलच्या वेस्ट्फॅल्डेलमध्ये आधिभौतिक शास्त्राच्या दृष्टीने सृष्टीचे गुढतत्त्व उकलण्याचा प्रयत्न कर-ण्यांत आला होता. त्याविषद तीन दिशांनी निरनिराळ्या लोकांनी आपली मते प्रगट केली. जगात एक अनाद्यनंत असे सत्तत्त्व आहे असे प्रतिपादन करणाऱ्या 'व्हायटॅलिस्ट' पंथाचा म्होरक्या नांदो याने, आधिदैविक ध्येयवादाचा पुरस्कार करणाऱ्या फॉटच्या अनुयायांनी व वेडन संप्रदायाच्या पुरस्क-र्यांनी या हेकेलच्या आधिभौतिक ध्येयवादावर कडक टीका करण्यास आरंभ केला. नीत्से हा 'अतिमानुष विभूती'च्या कल्प-नेचा पुरस्कर्ता होता. याच्यापेक्षाहि जांजें सिमेल नांवाचा ग्रंथकार व 'व्हायटॅलिस्ट' पंथाचा कदा अनुयायी यानें मानवी जीवितत्वाचे केवळ आधिभौतिकदृष्ट्याच विचार न करतां आध्यात्मिक दृष्टीनेच या गुढ तत्त्वाचा उलगडा केला पाहिजे या तत्त्वाचे प्रतिपादन केले. एडुआर्ट स्पॅरगर या तत्त्व-शास्त्रा मते तत्त्वज्ञान हे आध्यात्मिक स्वरूपाचे असून त्याचे परमोच्च स्वरूप आत्मचित्तनांत आढळते या तत्त्वाचा पुर-स्कार मॅक्स शेअर या तत्त्वज्ञाने केला. तत्त्वज्ञानाचे खरे ध्येय सामान्य व सार्वजनिक कल्पना सोपून काढणे हे नसून ऐति-हासिक दृष्ट्या आत्म्याची उक्तीत कशी होत गेली हे विशद करून सांगण्याचे आहे असे शेअरने म्हटले आहे. कायसरलिंग नांवाच्या तत्त्वज्ञाने आत्म्यामध्ये परमेश्वरी अंश असून तो जगृत करून मनुष्यप्रार्थने व राष्ट्रांने आपली स्वाधी बुद्धि जिकली पाहिजे असे म्हटले आहे. रवींद्रनाथ टागोरच्या

मतांचा वाच्यावर फार परिणाम झाल्याने त्याने 'टायोरच्या सल्ल्याने' डर्मस्टाट येथे 'शान्तद्विरे' उघडले आहे.

लिओपोल सिगलर याने 'गेस्टर वैटेल गोटर' या पुस्तकांत युरोपच्या अभिव्यक्तांनी ध्येयासंबंधी नवी केली आहे. परमेश्वर हा विशिष्ट आकाराचा कोणी देवी प्राणी नसून नो अनाशयनेत व व सात्वतीयन आहे असे याचे मत आहे. बुद्ध अपर मोक्षे याच्याप्रमाणेच परमेश्वराच्या अनेक स्वरूपाचा हा पुरस्कर्ता आहे. गोएटेच्या काव्यात जी विनाश-वादाची कल्पना जागृताई हंगोचर होते त्या तत्वाच्या आधारें स्वीनर याने सृष्टीचे गुढतत्व उकलण्याचा प्रयत्न केला आहे. महाबुद्ध मुक्त होण्यापूर्वी ओहास मुद्गर याने 'आपल्या आत्म्याचा उद्धार करा' या तत्वाचा उपदेश युरो-पभर हिंडून प्रसृत करण्याचा आरंभ केला.

१८व्या शतकाप्रमाणेच या २० व्या शतकातहि जर्मनीत आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाचा जनतेत पुष्कळ प्रसार होऊ लागला. खोशेत वसून विचार करण्यात आपले जीवित खर्च करण्यापेक्षा तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करून द्यावे असे शोध गरीबाच्या शोष-ध्यामर्थीह फैलावण्याची खालसा या शतकांत विशेष जेराजें उद्भूत झाली; व त्याप्रमाणे मार्गमार्गपेक्षाचा मुख्य जो पॉल नॅटोर्ष याने जनतेत शिक्षणाच्या द्वारा तत्त्वज्ञानाची शुलभ शब्दात सर्वांना माहिती करून देण्यात आरंभ केला. फास्टरचा तत्त्वज्ञानातील प्रमुख तत्वे, खोशेतां समजतील अशा सन्नेने सांगण्यात, कॅसेरेव याने सुस्थान केली त्याने 'फ्रीहोड अंड फॉर्म' 'इडी अंड नेस्टाट' अशीं छोट्या छोट्या पुस्तके लिहून तत्त्वज्ञानाचे दोनद्व सिद्धांत जनतेपुढे मांडले आहेत. वेळनपपाच्या अनुयायांनाहि अशाच प्रकारे तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्याचा आरंभ केला आहे. १९२१ साली सर्वप्रथम म्हणून तणला गेलेला हीनरीच रिकर्ट हा जर्मन तत्वज्ञ या पेक्षाचा प्रमुख पुरस्कर्ता असून त्याने, 'सिस्टम डर फिलॉसफो' या प्रयात व 'फिलॉसफी डेस लेनेन्स' या प्रभांत, नीट्टे, बर्गसन, व वेल्श यांच्या सवें शांगार दोंका केली आहे व तत्त्वज्ञानाचे क्षेत्र आड्विजत नसून अतिशय व्यापक असेल, तत्त्वज्ञानाचे खरें कार्य तात्विक सिद्धांताचे केवळ उद्घाटन करणे एवढेच नसून ते जनतेत प्रसृत करण्याचे आहे असे त्याने प्रतिपादन केले आहे.

आधिभौतिकवाद व व्याप्यात्मिक वाद या दोहोंतहि जो विचारांतील कुत्रिमपणा दडोस पडतो त्याविषय यूकेन या प्रसिद्ध तत्त्वज्ञाने मोहीम सुरू केली व थोडक्याच काळात त्याची मते अमेरिका, जपान, इत्यादि राष्ट्रांतहि फैलावली. जर्मनीमध्ये यूकेनचा सुप्रसिद्ध अनुयायी ट्रोस्टचा हा होता. याने खिथन गीतीचा समाजांत फैलाव करण्याची आवश्यकता सोवना पटवून दिली.

तत्पर्ये जर्मनीत या काळात जे तत्त्वज्ञानात्मक काव्यम निर्माण झाले त्याचा इतर राष्ट्रांवरहि फार परिणाम घडून आला. शास्त्रीय, ऐतिहासिक व अर्थशास्त्रासंबंधीचे प्रश्न सोड-

वितांनाहि तात्विकदृष्टीने त्या प्रभाचा विचार करण्याची प्रवृत्ति प्रथमकारात निर्माण झाली बाल्पर रायेन या सुप्रसिद्ध व्यापाण्यानेहि आपल्या लेखांत, साम्राज्यसत्तावाद व मांडव-लाले यांच्यावर टीका करतांना जर्मन तत्त्वज्ञांनी आधि-भौतिक स्वाधी दडी सोडून दिली पाहिजे असा उपदेश केला आहे.

काव्यः—तत्त्वज्ञानाच्या वावर्तात जे विचारनामिन्य निर्माण झाले त्यानाच पडसाद काव्यक्षेत्रांतहि हंगोचर होऊ लागला. काव्य हे वाचकंघनांनी मर्यादित न होता, स्वर-पणांने विचार करून सहज बाहेर पडणाऱ्या छंदारांचे विषय असले पाहिजे असा प्रकारची विचारसरणी उदयास येऊ लागली. काव्यांचे क्षेत्र व्यापक झाले पाहिजे ही जाणीव उत्पन्न झाली व काव्याना गुढ कल्पनाचा अंतर्भाव होऊ लागला.

१९१० साली जर्मनीमध्ये स्ट्रेफन जॉर्मे, रैनर मरिया रिक्के, व रिचर्ड डेहमेल्स हे तीन प्रसिद्ध शोणाकाव्ये अथवा भावगर्भित किडिगारे बंधी होते. काव्यांचे अनेक केवळ मनोरंजन एवढेच आहे या मताचा स्ट्रेफन जॉर्मे हा पुरस्कर्ता होता. काव्याचे खरें कार्य म्हणजे पार-मार्थिक स्वरूपाची ओळख करून देणे होय असे त्याचे मत होते. 'डर सीबेटे रिंग' या काव्यात त्याने हे ध्येय पूर्णपणे तडीस नेले आहे. याचा शिष्य रुडोल्फ शोडर याच्या एलिथियन काव्यात, गोएटेच्या काव्यातील कल्पना आढळून येतात. त्याच्या ओडसदृश, प्रौढ कल्पनांचे प्रतिबिंब आढळून येते. याच्या काव्याची भाषा स्पष्ट व हृदयंगम आहे.

रुडोल्फ योरचार्टच्या काव्यात शब्दाची फसरतन अधिक दिवून येते. रुडोल्फ याची कवि या नात्याने जितकी योग्यता आहे त्यापेक्षाहि निबंधकार या नात्याने अधिक योग्यता आहे. फ्रीड्रिच शुंटेल्फच्या काव्यात विवेकतः 'प्रोडोस रिक्स्टन' या काव्यात, शब्दालादिय व मधुर कल्पनांचा संयोग दिवून येतो रैनर मरिया रिक्केचा काव्यात जागृताई तात्विक कल्पना सुंदर विचारांनी व मोठ भाषेत मोठेलेल्या आढळतात. या वावर्तीत त्याचे अनुकरण करणारा कोणीहि कवि झालेला नाही. नाही म्हणवयाला जॉर्मे ट्रेक्ल या कवीच्या काव्यात मात्र रिक्केचे गुण थोड्या-फार अंशाने आढळून येतात. एल्स लास्कर सुतर या वृषवित्रीच्या काव्यात शुभाशिक तन्नेने गुढ तत्वांचे विवरण केलेले आढळते. ग्रिन्सेस लिचनीस्काच्या काव्यात धार्मिक कल्पना आढळतात; तसेंच हिच्या काव्यात शब्दांची शुद्धता धार्मिक तन्नेने केलेली दिसते. आल्फ्रेड मोबर्ट हा कवि ध्येयप्रवण आहे. त्याच्या काव्यात व्यावहारिक सत्यतेपेक्षा तत्त्व कल्पनांचे तरंगव आढळून येतात.

रिचर्ड डेहमेल्सचा काव्यात, अभिव्यक्तांनी गंतीची काव्य कल्पना असावी याबद्दलचे विचार आगोजाग प्रवित

हालेले आहेत. डेहमेल्स यांनी अशी फार थोडी लिहिली आहेत. त्याच्या इतर काव्यांमुळे तो अधिक प्रसिद्धीस आला आहे. याच्या काव्यांत भारद्दत्तपणा व तेजस्वी विचार आढळून येतात. प्रांड वर्केल्सच्या काव्यांत सामाजिक व्यंगांचे निदर्शन केलेले दिसते. दुःख सहन करण्यांतच आत्मोद्धाराचे बीज आहे अशी त्याची शिकवण आहे. विरोधी प्रेमाचे चित्र रंगविण्यांत याचा हातखंडा आहे. याच्या कवितेत प्रसाद भरलेला आहे. डेहमेल्सच्या काव्याशी ज्यांच्या काव्यांचे साम्य आहे असे जे पुढे म्हणू शकतां आहेत, त्यांमध्ये हाय, होनेक, जल्फेन्स्टीन व पाल ब्रेक हे प्रमुख होत. यांच्या कवितेत सामाजिक वागणूकी चमत्काराने मांडलेली असून समाजात जे दोष आहेत त्यांच्यावर झणझणीत टीका केलेली आढळते. अन्स्टे सेंडलरची कविता जोरदार आहे. 'डर अनमुच' या त्याच्या काव्यसंग्रहांत शार्मिक ऋद्धरचना व गंभीर विचार यांचा मिलाफ झालेला दिसतो. डॉयंडी याच्या काव्यांत निराशाची हृदयंगम वर्णने व अद्भुत विचार आढळतात. ओस्कार लॉक याची कविता उत्तम आहे. त्यांत परिपक्व विचारांचा मागूस दिसतो. एन्स्टे लिचोएर हा मावनाप्रधान कवि आहे. त्याची 'हसगेस ऑफ इंग्लंड' 'डर इन्विजगेवेन' ही काव्ये स्फूर्तिदायक व ओगत्या विचारांनी युक्त आहेत. महायुद्धांतूनच काव्यवाङ्मय पुढे पुढे आहे व ते वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून निघून येत आहे. या काव्य-भाषांतील कोही कविता एकत्रित करून त्या 'अर्बटर-डिचि टंग' या नांवाखाली छापलेल्या आहेत.

नाटकः—जर्मनीमध्ये नाटक म्हणजे केवळ मनोरंजन करणाऱ्या अनेक साधनांपैकी एक साधन असा प्रकारचा जर्मन लोकांची दृष्टि नाही. रंगभूमी हे लोकशिक्षणाचे एक प्रमुख अंग असून, तद्वशा मानवी संसारातील अनेक व्यक्तींच्या स्वभावाचे चित्र लोकांच्या डोळ्यासमोर भाडणें, हे रंगभूमीचे खरे काम आहे अशी त्यांची कल्पना आहे. 'संसारा-लेख भाण्डार' हे वर्णन जर्मन रंगभूमीला पूर्णपणे योग्य. जर्मन लोकांनी निरनिराळ्या क्षेत्रांत जे नामाप्रकारचे शोध लावले त्यांची माहिती रंगभूमीच्या द्वारे जगतेला मिळण्याची व्यवस्था जर्मन रंगभूमीकडून केली जाते. आधिभौतिक वादापासून आध्यात्मिक कल्पनांकडे जर्मन लोकांचे स. १९१० पासून लक्ष्य जाऊ लागले त्याची छटा जर्मन नाटकांतही दृग्गोचर होते. ओटो ब्रह्म, मॅक्क, रीन हार्ट, लीबोपोल्ड क्लेर इत्यादि जर्मन रंगभूमीच्या मास्करांना चांगली नाटके जन्तेसमोर आणण्याच्या कामी प्रसन्नचित्त कामगिरी बजाविली आहे. सन १९१०-१९२१ च्या दरम्यान, जर्मन नाटककार जर्हार्ट हॉप्पमन याची नाटके फारच लोकप्रिय झाली. हा नाटककार अद्भुतरम्य नाटके लिहिण्यांत फार तारबेज होता. त्याचा भाऊ कार्ल इग्नि जर्हार्ट्झतया नाही तरी त्याच्या खालोखाल उत्कृष्ट प्रकारचा नाटककार

होता. हरमन सुडरमन यास हॉप्पमनच्या तोंडीचा नाटककार कोहीच मानतात; पण एकंदरीन पहातां हॉप्पमनच्या पंक्तीला त्याला नेऊन बसविता येत नाही.

हॉप्पमननंतर मॅक्स हॅले, जॉर्ज इस्कोफोर्ड, एरिच हाटेलेखन, जुडविग थोमा, जोसेफ न्युडरर, हे चांगले नाटककार होते. पण यांच्या नाटकांत आधिभौतिक कल्पनांचाच सुल्लुख आढळतो. यांची नाटके इतकी तशी लोकप्रिय झाली नाहीत. थोमाच्या नाटकांत, चर्चे व राजकारण यावर झणझणीत टीका केलेली आढळते. त्याच्या मागून हीनरिक लीटेनसक यार्नेहि धर्मोपदेशकाच्यावर नाटकांच्या द्वारे सणसणांत टीका करायला सुरुवात केली. हरमन एरिग हा कात्थनिक कथानके लिहून त्यात व्यावहारिक गोष्टींचा उल्लेख करण्यात कुशल असे याच्या नाटकांत जर्मन पौराणिक काळा व वायबल याचा उपयोग वारंवार केलेला आढळतो. मिलहेल्म शामिट यार्ने वायबलमधील 'उधळ्या मुलगा' या गोष्टीवर व 'अफ व्हॉन स्लीडेन' या पौराणिक कथेवर नाटके रचिली व ती फारच लोकप्रिय झाली.

याशिवाय हॉफमन थाल, हॉफमन बिल्डगन्स, स्ट्रोलमुल्लर, एडवर्ड स्ट्रॅकेन, अन्स्टे हार्ड हरमन वर्ट, एबरहार्ड कोनिग, कर्ट न्युके हर्वेर्ट यूलनबर्ग इत्यादि नाटककार या काळांत जर्मनीत उदयास आले. पण या सर्वांपैकी अधिक लोकप्रियता मिलविणारा नाटककार म्हणजे मॅक्स वेडेकिंड हा होय. वेडेकिंड याच्या नाटकांत समाजातील व्यक्ती कामुकतेच्या आहारी कशा पडतात यासंबंधीचे उत्कृष्ट विवेचन आढळते. याची पार्श्व व्यावहारिक नतून कल्पना-सृष्टीत वादरागारी असतात. नाटकाच्या द्वारे सामाजिक दोषांचे निर्मिडपणे विवरण करणाऱ्या वावतात याचा हातखंडा आहे. मुकालिंग एर्बोचन, अर्जोमिस्ट डाय बूचसे डर पॅडोर, व फ्रांतिस्का हॉर यांची तीन प्रसिद्ध नाटके आहेत. याचा प्रतिस्पर्धी, कार्ल स्टर्नहिम हा असून त्याने जर्मनीतील माध्यमवर्गांत जे दुर्गुण शिरले होते ते रंगभूमीवर कुल्लतने मांडण्याची अप्रतिम कामगिरी बजाविली. याला जर्मन मोलियर असे नांव पडले आहे. याची भावा जोरदार असून त्यांत पाल्हादिकपणा सुळीच नसतो. नाटकांतील पात्रांच्या तोंडी उत्कृष्ट संवाद घालण्याच्या वावतात, या कोणीहि हात धरणाऱ्या नाही. याची मुख्य नाटके म्हणजे, डाय होल्, पॅगरे शिपेल, डर सॉव ही होत. याच्या नाटकांत हाण्डाणाची व मारामारी इत्यादि प्रकार आढळून येतात.

पण परंपरागत आचारविचारांविरुद्ध, बंड करणारे प्रसिद्ध नाटककार म्हणजे, रीन हार्ट सोमॅ, नास्टर हर्सेन क्लेव्हर, पॉल कोनफिल्ट हे होत. सोमॅचे वेटलर हे नाटक फार प्रसिद्ध आहे. हर्सेन क्लेव्हर व कोनफिल्ट यांची अनुक्रमे तीन व वरकूअंग ही नाटकेहि सुंदर आहेत. रीन हार्ट गोरिंग याचे शीधालावट हे नाटकीय अप्रतीम आहे. फ्रिट्स अन्सह

याची श्रिप्त लुद्ध फर्डिनंड व ईन गेहेलेकट, ही प्रसिद्ध नाटक अंगन त्यात, मारामारी व दंगेपणे यांचे चित्र दृष्टीस पडते. जॉन केशर याच्या नाटकांनी रंगभूमीला निराळीच वळण लागले म्हटले तरी चालेल. याच्या नाटकात कवानकाचा सहविकास आढळून येत नाही तरी एण जर्मन लोकांच्या बाडच्या आकाशाचे, क्षणेक्षणी बदलण्याच्या कल्पनेचे चित्र याच्या नाटकात पहावयास सापडते त्याचा ध्वनि मोठेन विस निटर्नैकट या शीतपर्वथाच्या नाटकात कामाचे येत्या झालेल्या एका गुन्हेगाराचे चित्र रंगविलेले आढळते. तसेच फोरले व गॅस या नाटकात, जर्मनीतील व्यापारी-युवाच्या दोषत स्वकुरच होणार या कल्पनेस मूर्त स्वरूप दिलेले दिसते.

कादंबरी:—पादंबरी लिहिण्याच्या बाबतीत जर्मनीमध्ये पुढापेढी बायकानीच पुढाकार घेतला आहे म्हटले तरी चालेल. हेन्रा व्हाविग, हेल्न थोह्ल्ट, हँडलगेथेरी इत्यादि प्रियांनी चांगल्या कादंबऱ्या लिहून कादंबरीवादामयात भर घातली. स १९१० नंतरच्या काळातहि कादंबरीवाड्याच्या बायनीत बरीच प्रगति झाली. जर्मनीत मोठमोठ्या शहरांनी विद्वानांचे संघ असत, त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये शहरांतोळ पात्रांचेच वर्णन असे याच्याविषय रेखाचण्यातोल छेकाचा आयुष्करम रंगविण्याचे काम वास्तव घेतले, टिप फोत्र, हरमन लॉन्स इत्यादि कादंबरीलेखकांनी केले. घेतले याच्या जॉन लहल या कादंबरीत एका शोकयाचे चित्र आले आहे. अर्थर शमिडलर याच्या दर वेग इन्ड मी या कादंबरीत ज्यू लोकांच्या निकृष्ट स्थितीचे वर्णन आले आहे. केमनोव्हसलेटमसेस बेवियर या लोकप्रिय कादंबरीत जर्मनीतील राज्यामधील आयुष्करमांचे वर्णन केलेले आढळते. एमिल स्ट्रास, हरमनहेस यांच्याहि कादंबरी फार प्रसिद्ध आहेत. जेकबफोत्रर याची 'कात्रड विलेटर' या प्रसिद्ध कादंबरीत विश्वप्रेमाचे चित्र दिलेले येते. बाल्स्ट, स्टोकेन याच्या कादंबऱ्यात तात्त्विक कथा आढळून येते. त्याच्या 'वेस्टिंगन घर रोहार्ड' या कादंबरीत एका जर्मन साधूचे अस्त्रि प्रतिक केलेले अशून मनुष्याने आत्मोपासित करून आपल्या पापांचे क्षालन करू याचा मार्ग दाखविला आहे. हॉल्मन याची एमन्युअल विट हर नर इन किट्यो ही कादंबरी धर्मपर आहे. या कादंबरीत तत्कालिन धार्मिक परिस्थितीचे वहारीचे वर्णन केलेले आढळून येते जेकब वाशरमन याच्या कादंबऱ्यातहि धर्मप्रवणता दिसून येते वनहार्ड केसरमन याच्या उल्फ न्यात जर्मन समाजास यथार्थ चित्र रेखाटलेले आढळते गस्टेव मेरिक याच्या 'हर बोलेम' व 'डारू वून जेसिट्ट' या प्रसिद्ध कादंबऱ्यात कल्पनेचे अवलंब फार दिसून येते. थॉमस मॅनच्या कादंबऱ्या लोकविषयाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाच्या आहेत त्याची कोन्वे हेरिल-होड ही कादंबरी फार प्रसिद्ध आहे या कादंबरीत एक दरिद्र झालेल्या जर्मन राजपुत्राच्या व एका अति धीमान

अशा तरुणाच्या लग्नाची हकीकत आलेली आहे. हर वॉड इन व्हेनडिंग या त्याच्या अति प्रसिद्ध कादंबरीत प्रेमाचे वेत्या झालेल्या एका तरुणाचे कथानक आहे थॉमस मॅनचा भाऊ हीनरिच मॅन याच्या कादंबऱ्यात दक्षिणयुरोप-मधील, विशेषतः इटलीमधील समाजस्थितीचे सामिक वर्णन केलेले आढळते आल्फ्रेड हॉवलिन याच्या वेलेन्स्टीन कादंबरीत शीत वर्षाच्या युद्धाच्या वेळच्या परिस्थितीवरील कथामाग आलेला आहे. एडवर्ड स्ट्यूकेन याच्या 'हायवेसिंग गोट' या कादंबरीत, फर्डिनंड वॉटस याच्या मेक्सिकोच्या दिग्बिषयावर व त्या ठिकाणी मेक्सिकोमधील संस्कृतीशी स्पेनच्या संस्कृतीचा जो झगडा झाला त्यासंबंधीचे कथानक गोंवण्यात आले आहे व्हडेमरच्या 'इडीन-फुहर्ट' व 'मेनवेन वेग' या कादंबऱ्यात प्रवासवर्णने आढळून येतात आल्फ्रेड व्हेनस्टीन कादंबऱ्यात पूर्वकातील देशांची वर्णने आढळतात शीकल याच्या कादंबऱ्यात विश्वयुद्धाच्या कल्पनेला प्राधान्य दिलेले आढळते

[जर्मनवाड्यावर जर्मन ग्रंथ बरेच आहेत काही उपयुक्त ग्रंथांनी संदर्भ ग्रंथ पुढील होत मॅन्स सुकर-दि जर्मन हासियस ऑफ दि फीथ टु दि नाझिन्ड्य सेंचरी, कुनोफ्रीक-जर्मन लिटरेचर अँड डिमिड बाय सोशल फोसेस, हरफोर्ड-स्टडीज इन दि लिटररी रिलेशन ऑफ इंग्लंड अँड जर्मनी इन् दि लिटरेचरी सेंचरी, नोलेन-ए फोर्नलॉगो अँड प्रिफिफ्टर विमिलओफो ऑफ हॉलन जर्मन लिटरेचर (१९-२) विटानिफा]

इ ति हा स, पूर्वतिहास.—इसवी सनापूर्वी ५९ व्या वर्षी जमुलिकस साक्षर यास गोल प्राताचा पश्वरनर नेमिले. तेव्हापासून आपणस जर्मनीची मजिहवी मिळू शकते. यापूर्वीहि जर्मनीचा आणि दक्षिणेतील उपारमेच्या राजांचा संबंध असल्याचा पुरावा आढळतो त्यानंतर रोमचा राजा नीरो याने इ. स. पूर्व १२ व्या वर्षी नेदरलँड्सपर्यंत मुलस रोमच्या साम्राज्यात आणला व पुढे इ. स. ५८ व्या वर्षी दाय-बेरिअस नावाच्या रोमन सरदारांनी हा सर्व प्रदेश पादाकृत केला व तेथे शासत राहण्याकरिता काही फौज ठेविली पुढे इथिअन घराण्यातील राजांनी रोमचे राज्य वाढवून व्हार्मच्या पलीकडील मुलस आपल्या ताब्यात घेतला

हा वेळी जर्मनीच्या विरिचिराज्या भागात विरिचिराज्या नावाचे लोक लहान लहान टोळ्या करून रहात असत पुढे इ. स. १६९-१८० च्या दरम्यान लेथिक आणि व्हॅंडाल नावाच्या टोळ्यांनी रोमन लोकांचे मोठे युद्ध झाले व अले-रीस पुष्कळ खंडणी घेऊन कामोदिकस राज्याने इ. स. १८० या वर्षी तह केला. इ. स. ४ व्या व ५ व्या शतकात जर्मनीचा पूर्वकातील भाग हुण लोकांनी काबीज केला. स ४५३ या वर्षी अटिला राजा मरण पावला व हुण लोकांची सत्ता लयास गेली सहाव्या शतकात मॅरू, वॅंक्शन, अलेमानी वगैरे पुष्कळ निरनिराळे लोक उदयास आले ह्या शतकाच्या अखे-

रीस एल्ब नदीच्या आसपासच्या सर्व मुलखावर स्वाव लोकांनी आली सत्ता स्थापन केली. इ. स. ७७२-७७३ च्या सुमारास सॅक्सन लोकांचा पूर्ण नाश करून शार्लेमन ह्याने हार्लडपर्यंत आपले राज्य स्थापिले व जर्मनीपैकी ड्यूटन लोकांच्या सर्व प्रदेशावर आपला अंमल बसविला.

मध्यकालीन व अर्वाचीन इतिहासः—जर्मन क्रिस्तीधर्माच्या प्रसार मुख्यतः हेरिस्टल चापेपिन, त्याचा मुलगा व नातू यांचे वेळी झाला. शार्लेमन राजाच्या कारकीर्दीत ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाच्या गोष्टी घडून आल्या. सॅक्सन लोकांनी क्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करेवावर बहुतेक सर्व जर्मनीत ह्या धर्माचा प्रसार झाला. इ. स. ८४३ त व्हर्हेनच्या तहाने पूर्व फ्रॅंकिया (ह्यालाच जर्मनी असे म्हणतात) हे इतर देशातून भिन्न असे स्वतंत्र राज्य झाले. पुढे राज्यासंबंधी अनेक तेंढे उपस्थित होऊन इ. स. ८८२ या वर्षी शार्लेमनच्या वेळचे सर्व राज्य चालत (" लड्ड ") च्या ताब्यांत आले. ह्याचा मुलगा लुई (दि बार्डर— " पोर ") हा राज्यावर आल्यावर मग्यार नांवाच्या व इतर लोकांनी राज्यावर चढाई केली व ह्या वेळी उमरावशाहीचा प्रसार झाला. इ. स. ९११ या वर्षी लुई मेल्यानंतर इ. स. ९१९ मध्ये पहिला हेनरी (" फाऊलर ") हा राजा झाला. ह्याने इ. स. ९२४ या वर्षी मग्यार लोकांचा मोड करून त्यांस हाकून दिले. ह्याने सर्व राज्यांत शांतता स्थापन करून पुढील महत्वाच्या गोष्टी घडवून आणल्या. इ. स. ९३३ या वर्षी मग्यार लोकांनी किरून हाका केला, परंतु ह्याचा पूर्ण पराभव झाला. हेनरी इ. स. ९३६ त मरण पावला व त्याच्या मागून त्याचा मुलगा (दि ग्रेट—" महापराक्रमी ") हा राज्यावर बसला. ह्याने आपल्या बापाची राज्य चालविण्याची पद्धत बदलली व ह्यामुळे पुढील सरदारांनी बंड केले. परंतु शेवटी ओटोचाच विजय झाला. व पुढे इ. स. ९६१ मध्ये इटली देशांत जाऊन तेथील धर्मगुरूच्या हस्ते ह्याने साम्राज्यमुकुट धारण केला व अशा रीतीने " पवित्र रूमी साम्राज्य " स्थापन झाले. ह्याच्या नंतर दुसरा व तिसरा ओटो, दुसरा हेनरी व दुसरा कॉनरड असे राजे झाले व इ. स. १०३९ त तिसरा हेनरी राज्यावर बसला. ह्याच्या राज्याच्या अखेरिंत जर्मनीची स्थिती पुढील डळमळीत झाली. इ. स. १०७६ या वर्षी धर्मगुरूचे व ह्याचे भांडण होऊन त्याने राजावर बहिष्कार पातला. कोणत्याहि धर्मगुरूने ह्यापूर्वी इतकी अनधिकृत सत्ता गाजविली नव्हती.

पुढे सन ११२२ त ह्या तंट्याचा शेवट झाला. इ. स. ११५२ त फ्रेडरिक नांवाचा मोठा राजा गादीवर बसला. ह्याने पुढील लढायां मागून राज्यांत शांतता स्थापन केली व इ. स. ११८९ मध्ये धर्मयुद्धावर गेला. पुढे हेनरी (सहवा) व ओटो (चवथा) हे राजे शाह्यावर दुसरा फ्रेडरिक राज्यावर आला. हाहि प्रसिद्ध राजा होऊन गेला.

एकंदरीत होहेन स्टॉफिन घराण्यांतल राजांचा काळ ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्व बाजूंनी महत्वाचा होऊन गेला. ह्या काळांत प्रसिद्ध व्यक्ती पुढे आल्या; मोठमोठ्या कल्पनांचा विस्तार झाला व शिल्पशास्त्र, कला, वाङ्मय इत्यादिकांची वाढ झाली. तथापि ह्याच सुमारास राजकीय सत्ता बरीच दुर्बल झाली. चवथ्या कार्लोड्यासून तो स. १२७४ पर्यंत जो काळ गेला त्यास " दि ग्रेट इन्टररेम " असे म्हणतात. ह्या काळांतल राजांनी पुढील मुलूख काबीज करून आपली सत्ता वाढविली. ह्या वेळेपावेतो राज्य बंडापरंपरा चालत असे परंतु ह्यापुढे राजा निवडून देण्याची पद्धत सुरू झाली. ह्या काळांत मोठमोठी दाहरे अस्तित्वांत आली.

इ. स. १२७३ मध्ये स्पेनिअन लोकांपैकी हॅयसबर्गचा सरदार रुडॉल्फ ह्यास राजा नियुक्त केले. ह्याने जर्मनीतील बोहेमियाचा राजा दुसरा ऑटाकार ह्याच्याशी लढाई करून त्यास जिंकले. हा हॅयसबर्ग घराण्याचा मूळपुरुष होय. मध्यंतरी रुडॉल्फच्यानंतर अँडॉल्फ हा राजा झाला. पण रुडॉल्फचा मुलगा आलबर्ट ह्याने आणखी काही सरदारांच्या मदतीने इ. स. १२९८ त ह्याला गादीवरून काढून टाकिले व स्वतः राजा झाला. हा इ. स. १३०८ त मारला गेला व त्याच्यानंतर सातवा हेनरी व व्हर्हेरिआचा लुई व ऑस्ट्रेलियाचा फ्रेडरिक हे राजे झाले. फ्रेडरिक व लुई ह्या दोघांस निरनिराळ्या दोन पक्षांनी निवडल्यामुळे ह्यांची आपसांत लढाई होऊन इ. स. १३२२ त सुद्धा लोकांच्या लढाईत फ्रेडरिकचा पराभव झाला व राज्यसत्ता लुईच्या हातीं आली. ह्याचे व धर्मगुरूचे भांडण झाले व ह्याने धर्मगुरू जॉन् यास पदच्युत केले. ह्याचे राज्य एका दृष्टीने फार महत्वाचे होते. ह्याच्या वेळी धर्मगुरूच्या राजकीय चळवळीला चांगलाच धक्का बसला. ह्याच्या नंतर चवथा चार्ल्स राजा झाला. ह्याने मोठ्ठन मुलू काशेच्या जाहिरनाम्याने राजाच्या निवडणुकीच्या वाढतीत मोठाच फरक घडवून आणला. ह्याच्या नंतर ह्याचा मुलगा चेन्सेल्लोस हा राजा झाला. ह्याच्या अमलांत जर्मनीत यादवी सुरू झाली व इ. स. १४०० त तिसरा चार्ल्स हा राजा झाला. ह्याच्या नंतर सिगिस्मंड, तिसरा आलबर्ट वगैरे राजे होऊन इ. स. १४५२ मध्ये तिसरा फ्रेडरिक यास रोमसहरी राज्याभिषेक झाला. याची कारकीर्द ऐतिहासिक दृष्ट्या फार महत्वाची होती. ह्याच्या वेळी आपआपसांत तेंढे उपस्थित होऊन मध्यवर्ती सत्तेचा न्हास झाला. शेवटी ह्याने राजकारणांतून आपले अंग काढून घेतले व ह्याचा मुलगा मॅक्सिमिलियन हा इ. स. १४८६ त राजा झाला. ह्याचे राज्य ऑस्ट्रिया नेदरलँड्स वगैरे प्रदेशांवर अखून मोठे विस्तृत होते. इ. स. १४९४ त फ्रांसच्या आठव्या चार्ल्स राजाने इटालीवर स्वारी केल्यामुळे मॅक्सिमिलियनच्या तिकडे वळण्याचा विचार होता. परंतु पैसांच्या अडचणीमुळे त्याला तसे करता येईना. ह्या वेळी जर्मनीतील कायदे करणाऱ्या मंडळांनी राजकीय सुधारणांची मागणी केली व वर्स येथे मोठी

परिषद् भरून त्या ठिकाणी काही सुधारणा अमलात आणण्याचे ठरले. अशा रीतीने मॅक्सिमिलियनची कारकीर्द फार महत्वाची झाली. मध्यकालीन राजांपैकी हा शेवटचा राजा होय त्या वेळी उभरावयाही बहुतेक नाहोशी झाली. लोकांची मने निरर्थक दण्डेलीपासून व आपआपसातील संतयापासून परावृत्त होऊन उद्योगधंद्याकडे लोकांचे लक्ष लागत चालले. त्याच राजाच्या कारकीर्दीत प्रसिद्ध 'धार्मिक सुधारणा' ज्यास 'रेफॉर्मेशन' म्हणतात त्या घडून आल्या. त्या धार्मिक सुधारणेचा आद्यप्रवर्तक लूथर हा होय. त्याने इ. स. १५१७ त धर्मगुरूच्या पवित्र नोंवाऱ्याला कसकसा गव्हर्णय गोष्टी घडत असत त्या सर्व लोकांच्या नजरेस आणून दिल्या. लूथरसारखा अथरदस्त प्रतिस्पर्धी असल्यामुळे धर्मगुरूच्या विरुद्ध ही चळवळ फारच लवकर फैलावली इ. स. १५१९ त मॅक्सिमिलियनने गेल्यानंतर त्याचा नातू चार्ल्स हा इ. स. १५२० त राजा झाला. त्याने इ. स. १५२१ त बर्न येथील परिषदेत लूथर आणि त्याचे धार्मिक अनुयायी द्याच्याविरुद्ध जाहीर चळवळ सुरू केली, इ. स. १५२३ त हट्टन आणि सिगिन्जेन ह्या दोन नवीन धर्मप्रवर्तकांचा पराभव केला. तथापि सुधारणेच्या ह्या नवीन प्रयत्नाला जाळा बसला नाही. इ. स. १५२६ त स्प्यर्स येथे सभा होऊन तीत धार्मिक सुधारकांची सरशी झाली अर्धे होता होता इ. स. १५२९ त सर्व चळवळी बंद करून पूर्वाच्या १५२६ साली केलेल्या सुधारणा रद्द केल्यापसून राजाचा हुकूम सुटला व त्यामुळे लोकमत फार फुलपित झाले व लडाईची पाळी आली परंतु पुढे राजावर मुकीशी अक्स्मात् सटण्याचा प्रसंग आल्यामुळे सुधारकांनी बरीच सवलत मिळाली. पुढे इ. स. १५४७ पर्यंत राजाने इच्छु ह्या नवीन धर्माच्या प्रवर्तकाचा नायनाट केला व धार्मिक चळवळी बंद करून सर्व राज्य आपल्या छात्रांसाठी आणिले. ह्याच्या मागून फर्डिनंड व दुसरा मॅक्सिमिलियन हे राजे झाले. त्यानंतर दुसरा रुडोल्फ व दुसरा फर्डिनंड यांच्या कारकीर्दीत नवीन धर्माच्या लोकांनी अनेक चळवळी केल्या व त्या पुच्छळ अंशां यशस्वी झाल्या. पुढे युरोपव्यांसात 'तीस वर्षांचे युद्ध' झाले ह्या युद्धाना शेवट इ. स. १६४८ त वेस्ट फॅलिआच्या तहाने झाला ह्या युद्धाने एवढे झाले की, योणत्याहि धार्मिक मताच्या लोकांनी इतर मताच्या लोकांचा छळ करणे इत नाही असे तत्तल लोकांच्या मनावर टसले ह्याच काय तो कायदा धार्मिक सुधारकांच्या—प्रेस्टिस्ट लोकांच्या—पय्यावर पडला ह्या युद्धात संयुक्त प्रांत आणि स्विस्सरलंड ही स्वतंत्र झाल्यामुळे जर्मनीच्या राज्याची मर्यादा आकुचित झाला. निरनिराळी संस्थाने एकमेकांपासून अलिप्त राहू लागली व मध्यवर्ती राजसत्तेची बंधने शिथिल होऊ लागली रोमन कॅथोलिक किंवा प्रेस्टिस्ट द्यापिही कोणत्याहि एका पक्षास अनुकूल असे राजास रहाता येईना तथापि राजे बहुतेक रोमन कॅथोलिक लोकांसच अनु-

कूल असत राज्यकारभार चालविणाऱ्या मॅनिमिच्छांतीहि असेच दोन पक्ष दिवू लागले ह्याप्रमाणे तीस वर्षांच्या युद्धाच्या पूर्वीपासूनच जर्मनीचे राष्ट्रीय स्वरूप जाळा जर्मनी म्हणजे लहान लहान स्वतंत्र संस्थानांचा व शहरांचा संगम बनला व इच्छु इच्छु ही संस्थाने फारच स्वतंत्र झाली. राजाची सत्ता म्हणजे राजकीय परिषदेची सत्ता एवढीच राजाचे महत्त्व राहिले तीस वर्षांच्या युद्धासुद्धे लोसल्याहि फारच कमी झाली व लोकांत मोम राहिला नाही निरनिराळ्या संस्थानेच मांडलिक हिंड आडशी, पैनी व निस्साहा यत्ने त्यानंतर तिसरा फर्डिनंड हा राजा झाला व त्याच्या मागून पाहिला लिओपोल्ड हा गादीवर आला. हा राजा दुर्बल होता. जर्मनीच्या अशा स्थितीची कायदा करून घेण्याची मधी मानस पहातच होते सुमारे इ. स. १६७८ च्या सुमारास मानसचा राजा चवदावा छंदे त्याने जर्मन सरहद्दीवर लुटाळू करण्यास आरंभ केला. व इ. स. १६८९ त काही धुकळ कारणाबद्दल मोठया सैन्यानिशी स्वारी केली. परंतु ह्या लढाईत लुई राजास काही कायदा झाला नाही.

त्यानंतर पुढे स्पेनच्या सिद्दासनाच्या वारसासंबंधी युद्ध झाले. ही लढाई पाहिला जोसेफ व सहावा चार्ल्स द्याच्या कारकीर्दीत झाली. स्पेनहीम, रॅमिलीम, मालस्पान्केट वगैरे लढायांत मानसला बुराच धडा बसला तथापि सहावा चार्ल्स ह्यास जर्मन प्रजापे काहीच महत्त्व वाटत नसल्यामुळे मानसला जर्मन हद्दीतील एक प्रसिद्ध किल्ला व काही जर्मन मुल्ल मिळाला त्याच सुमारास प्रशिया इच्छु लोके वर काढे लागला. मेडरिक विल्यम दि प्रेट इलेक्टर व इ. स. १७४० नंतर दुसरा फ्रेडरिक यांच्या अमलात ह्या प्रांतांनी उर्जितावरचा प्राप्त झाली फ्रेडरिक (दुसरा) ह्यास मरीया थेरीसाबद्दल सायलेशिया प्रांत मिळाला पुढे इ. स. १७५६ ते १७६३ पर्यंत 'सप्तवर्षीक युद्ध' झाले व शेवटी प्रशिया व सायलेशिया ही एकत्रच राहिली, व प्रशिया हे युरोपांतील एक प्रमुख राष्ट्र बनल ह्यानंतर मानस देशातील राजसत्ताकीच्या वेळी जर्मनीला फारच उपसर्ग पोचला प्रशिया व ऑस्ट्रिया ह्यामध्ये अघापसंता येवनास झाला व ऑस्ट्रियाला हार खावी लागून मानसशी तह करावा लागला दक्षिणेंतील व मध्यवर्ती संस्थानांनी भरिवलेल्या न्हाईनच्या इ. स. १८०६ च्या परिषदेत जर्मन सत्तेचा पूर्ण नायनाट झाला व ऑस्ट्रियाचा पहिला फ्रान्सिस त्याने आपले राज्य सोडून दिल्यामुळे प्रसिद्ध पवित्र रोमन साम्राज्याचा अंत झाला इ. स. १८०६ व १८०७त मेना व फ्रीलंड येथे फ्रेडरिक दि प्रेट ह्याच्या प्रशियन सेनेचा नेपोलियनने पाडाव केला व जर्मनी नेपोलियनच्या हस्तगत झाला तथापि जर्मनीचा असा पाडाव झाल्यावरहि त्याला पुनः पुर्नबुद होण्यास फार अवकाश लागला नाही. ऑस्ट्रियांत मेडरिकसारखे व प्रशियांत स्टेंसारखे फर्त पुरव पुढे आले व इ. स. १८१३ साली लिपसिचच्या लढाईत फ्रेंच लोकांनी चार्ल्सचा मार मिळाला इ. स. १८१५ त

येटरनिक याच्या अग्युल्लेखाली व्हिएना येथे एक राष्ट्र-पार्षद भरली व तीत जर्मनीतील संस्थानांचा एक संघ तयार झाला. या संघाने कार्यकारी मंडळी स्थापन झाले. तथापि ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांच्यामधील तंटा मिटला नाही. इ. स. १८४० त व्हिएना येथे झालेल्या सार्वराष्ट्रीय करारनाम्यांत थोडेचदुत फेरफार करण्यांत आले व प्रशियाचा विकास होऊन ल गला आणि व्हिएना राजघाबेवेष्टा बर्लिन राजघाबेनंच महत्त्व वाढत चालले.

इ. स. १८४० मध्ये फ्रेडरिक युस्त्यम चवथा हा राज्या-धर आला. हा फार सुदिमान असून याची मते उदारमतवादी लोकांनी अनुकूल होती. याच्या वेळी जर्मनीत संघ झाले. व पुढे जर्मनीतील राष्ट्रीय धोरणांचे एकिकरण करण्याकरितां फ्रांकफोर्ट येथे एक मोठी परिषद भरली. या परिषदेत सर्व पक्षाचे प्रतिनिधि हुनर होते. राष्ट्रीय तत्वावर मोठा वाद होऊन निरनिराळ्या पक्षांचे लोक हातपाईंवर आले व भरसण्यांत रक्कवान होईपर्यंत मजल गेली. पुढे ऑस्ट्रिया-हंगरी, बोहेमिया व इटलीतील संस्थाने यांतील लोकांनी संघ केले. फर्डिनंड राजाने राजीनामा दिला. प्रशि यांतहि गुधारणाविषयक चळवळी चालूच होत्या. ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांच्या घेष्ट्यासंबंधी बराच खल झाला व शेवटी कोर्टी अटी ठरविण्यांत आल्यावर चवथा फ्रेडरिक युस्त्यम हा रामा व्हावा असे ठरविण्यांत आले पण त्याने ते नाकडून केले व संकसनानेच दोनोडर येथील राजांच्या मदतीने 'युनियन' नावाची राजकीय संस्था स्थापली. या सर्व गोष्टींचा परिणाम एखाद्या झाला की सार्वराष्ट्रीय दुही जास्तच माजली. जर्मनीच्या संपूर्ण इतिहासांत या काळातच या हीन अवस्थेत जर्मनी कधीच नव्हता. इ. स. १८४८ त उदारमतवादी मंत्रिमंडळ काम करून दूर करण्यांत आले. अधिकारी बर्बाद व ज्या लोकांवर सरकारची इतरांची झाली होती अशा लोकांचे कडक शिक्षा टोठावण्यांत आल्या व यामुळे लोक हुकूमतेला आले की संकट लोकांनी देसात्याग करण्यास सुरवात केली. यानंतर पुढे क्रिमियाचे युद्ध झाले. तथापि राष्ट्रीय चळवळी औराने चालूच होत्या. अजून लोक दुर्बल झाले. पुढे इ. १८५५ च्या रुमारास दिवाळीतील लोकांनी दोन हात होण्याची पाळी आली होती पण फ्रेडरिक राजाने तह करून या संस्थानांवरचा आपला सर्व हक्क सोडून दिला.

इ. स. १८५८ त प्रशियाचा रामा विल्हम याच्या हातांत राज्यकर्त आले. याची मते उदारमतवादींनी अगदी प्रतिकूल होती. अटी व्हॉन बिस्मार्क यांचे युद्धमनशील हत्य अक्षमणुळे अर्थात त्यांनी ह्यामसलून दास पटली. स. १८६१ च्या जानेवारी महिन्यांत फ्रेडरिक विल्हम नगर पावला व युद्धनायक आल्बर्ट महिन्यांत राज्यकर्त बिस्मार्कच्या हातांत पडली. अशा वेळी बिस्मार्कच्या मानवाची निघत्रपूक काढली गेली. बरान त्यास जर्मनीच्या परिस्थितीची

व वादग्रस्त राजकीय मुद्यांची पूर्ण माहिती होती. ऑस्ट्रियाचा फ्रान्सिस जोसेफ याने सुहृदयम यांस सर्व संस्थानिकांच्या सल्ल्याने राजकीय सुधारणा अमलांत आणण्याविषयी विचारणा केली पण बिस्मार्कच्या सूचनेवरून युद्धमनने त्यास होकार दिला नाही, व पुढे भरलेल्या फ्रांकफोर्टच्या परिषदेत प्रशियाचा प्रतिनिधि मुळीच नव्हता.

इ. स. १८६४ त ऑस्ट्रिया व प्रशिया ह्यांनी आपसांत तह करून दोन्हीही राष्ट्रे स्वतंत्र असल्याचे जाहीर केले. हा तह फक्त चांगपुरता होता. परंतु प्रसिद्ध लडाऊ बंदर 'झील' ह्याच्यावर बिस्मार्कचा दोळा होता व हे बंदर हाण्यांत अस. त्यास जर्मनीला दर्याबंदी राष्ट्र होण्यास अत्यंत उपयोगी पडेल हे तो जाणून होता. इ. स. १८६४ त बिस्मार्कने युक्तिप्रयुक्ति करून हसंडला लढण्यास उभे केले व ऑस्ट्रिया आणि प्रशिया ह्यांची दोन्ही सैन्ये मिळून डेन्स लोकांचा पराभव वेळा व त्याच वर्षी व्हिएना येथे तह झाला. त्यामुळे प्रशिया व ऑस्ट्रिया ह्यांना दोघां मिळून खेसविग, हॉर्स्टेन व लॉएन्बर्ग ही मिळाली. शिवाय इ. स. १८६९ मध्ये फ्रान्सशी युद्धा ब्यापाराच्या तत्वावर प्रशियाने तह करून घेतलाच होता. त्यामुळे प्रशियाचे महत्त्व पोरंब वाढले. इ. स. १८६९ च्या वेरिटर येथील परिषदेत ठरल्याप्रमाणे स्वेव्जि व लॉएन्बर्ग ही प्रशियास मिळाली. ऑस्ट्रिया आणि प्रशिया ह्यांचे आपापसांतले बंधनस्य तसेच धुनसत होत. मध्यंतरी प्रशियाने आपले लष्कर शिष्टण देऊन तरबेज करून ठेविले.

ऑस्ट्रियाच्या ताब्यातील व्हेनेशिया हे ठाणे इटलीस पाहिजे असल्यामुळे इटलीने इ. स. १८६६ त प्रशियाशी तह केला व प्रशियाने इटलीची मदत घेऊन ऑस्ट्रियाशी लढावे व जय झाल्यास व्हेनेशिया हे ठाणे इटलीस थावे असे ठरले. पुढे त्याच वर्षी प्रशियाने राजकीय संघातून आपले नांव काढून घेतले. राजकीय ह्यासंबंधी मत भेदावरून ऑस्ट्रियाशी युद्ध पुकारले व सात आठवडे लढाई होऊन वॉर्मिस्टेड येथे ऑस्ट्रियाचा पूर्ण पराभव झाला. आणि प्रेग येथे तह होऊन युद्धमनसि झाला. प्रशियातील लोकांत राष्ट्रीय उदारमतवादी म्हणून एक पक्ष होता. त्याचे समाधान झाले नव्हते. त्यामुळे बिस्मार्कच्या कृतीला त्याची पूर्ण सहानुभूती नव्हती. तथापि त्याने आपापसांतले दुही मार्ग न घेता मोठ्या सहाय्येने आपला मार्ग काढला व हा संघा मिळोयला. प्रशियाचे असे प्रथम मानक्योने फ्रान्सच्या पोटांत दुपू लागले. बिस्मार्कने हे अगोदरच ओळखून ठेविले होते व तो फ्रान्सशी युद्ध करण्याच्या तयारीतहि होता. प्रशियाच्या अरेरावीच्या वर्तनासंबंधी फ्रान्सातहि अस्वीत्य उत्पन्न झाला होता. पुढे स्पेनच्या मादीचा वारस म्हणून रोडेनबोर्नने चरण्यातील पुण्य उमा राहिला हे फ्रान्सला चपले नाही. व हेच लडाईचे कारण झाले प्रशियाचा राजा हा इष्ट होतून देण्याचे दृढ करीना, त्यामुळे

पौढ युद्धांत जपानी झालेल्या विपत्त्यांच्या व त्याच्या मुला-
बाळांच्या खाण्यापिण्याकरिता निराळे राहून ठेवण्यांत आले.
जर्मन राष्ट्रीय फौज किंवा जर्मन युद्धा रथाचे प्रधान अर्धा
निराश्री नसूनहि व जर्मनीची फौज म्हणजे निरनिराळ्या
संस्थानिकांची फौज असे असताहि फौजेची इतकी
सुव्यवस्था आहे ही एक लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट
आहे. इतकी व्यवस्था झाली तरी उदारमतवादी व
केंथीलिक पक्षाचे लोक त्यांच्यातरील तेंदा मिटला नव्हता. ही
दुर्दा निटविण्यासाठी निरनिराळे कायदे करण्यांत आले व
विभाक व पुराणमतवादी त्यांचे वांकडे आले. इ. स.
१८७१ त त्यांचे पुन्हा एकमत झाले, तथापि त्यांचा
परिणाम इतकाच झाला की, उदारमतवादी पक्षाशी सदा
उत्पन्न झाला. असे होता होता समाजसत्तावादोपसृद्धि बळावन
चालला व राजाचा वून करण्याचाहि प्रयत्न केला गेला.
इ. स. १८८१ मध्ये सोसालिस्ट पक्षाविरुद्ध नवीन कायदा
करण्यांत येऊन त्यांचे चळवळ बंद पाहण्याचा प्रयत्न
करण्यात आला. परंतु त्याचा काही विशेष फायदा झाला नाहीं.
इ. स. १८७८ च्या निवडणुकींत उदारमतवादींचा पक्ष
बराच घालावला व त्या संधीचा फायदा घेऊन विसमाकेंने
जमाबंदीविषयक सुधारणा अंमलांत आणल्या. व संरक्षित
व्यापारपद्धति सुरू करून आयात मालावर कर बसविले.
त्यामुळे राष्ट्राचे उत्पन्न सात हजार सस्र पौंडांनी वाढले.
त्या नवीन व्यापारी धोरणामुळे व केंथीलिक लोकांशी एक-
मत्य झाल्यामुळे विसमाकेंने व राष्ट्रीय उदारमतवादी पक्षाचे
बिनसले व कार्यकारी सभेत पुष्कळ पत्रांमोडी झाल्या. सेसि
सिओनिस्ट नांवाचा एक नवीन पक्ष उपस्थित झाला. अशा
रीतीने कार्यकारीसभेची स्थिति पुन्हा हळुमळीत होऊन
शेवटी इ. स. १८९० त भार्मिच चळवळी बंद झाल्या. त्याच
सुमारास विसमाकेंने आपले रेल्वे कंपनीसंबंधीचे काम
सावून घेतले व इ. स. १८९९ पावेतो यहुदेक सर्व आग-
गाडीचे रस्ते व रथांचा व्यवहार हे सरकारच्या ताब्यांत आले.
त्यानंतर लागलीच जलमार्गाने दळणवळण सुरू करण्याच्या
सोईदाशी काळेवे काढण्यात आले. सुप्रसिद्ध "कील" काल
१८९९ साली पूर्ण झाला.

टिकटिकाणी वसाहती करून जर्मन साम्राज्याची मर्यादा
वाढविण्याच्या विचारांपेक्षा विसमाकें हा विरुद्ध होता. परंतु
पुढे काही कारणांनी त्याचा हा विचार बदलला. इ. स. १८८४
पाहून आफ्रिकेच्यांत व दक्षिण समुद्राकडे जर्मनीच्या
टिकटिकाणी वसाहती झाल्या. प्रथमतः वसाहतीच्या कोण-
त्याहि कारभारांत सरकारने हात घालावयाचा नाहीं व
त्यांना लागेल ती सुधारणा तेथील व्यापारी मंडळींनीच करून
घ्यावी असे विसमाकेंने धोरण ठोस. पूर्वेचे नव्वे तर वसा-
हतीस ब्रिटिश वसाहतीप्रमाणे सनदा देऊन त्यांना "वाटें
कंपनी" चे हक्क द्यावे असे त्यांचे मत होतें. तथापि असे
होणे शक्य नव्हतें व हलुहलू न्यूनीनी येथील

व आफ्रिकेतील वसाहतींचे धारण करण्याची जबाबदारी
साम्राज्यावर पडू लागली. आणि साम्राज्याकडे असा रीतीने
वसाहतीची मागणी आल्यामुळे दुसऱ्या देवातील वसाहतींशी
संबंध येऊन टिकटिकाणी तेंदे उपस्थित झाले व विशेषतः
प्रथमच ब्रिटिश वसाहतवालांशी प्रसंग आला.

व्यापारी दृष्टीने इंग्रज व जर्मन त्यांच्या परस्पर विरोधी
चळवळीमुळे आफ्रिकेन पुष्कळ ठिकाणी वाद उत्पन्न झाला.
जर्मन वसाहतीच्या जमिनी प्रत्यक्ष व इंग्रज त्यांच्याहि वसा-
हती होऊन लागल्या व विधानी मिळून एकमेकांच्या सत्त्वाने
आपल्याच्या मुलगाची मर्यादा ठरवून ठाविली इ. स. १८८६
त दक्षिणसमुद्रातील व इ. स. १८९० त आफ्रिके-
मधील वसाहतींची मर्यादा ठरविण्यात आली. त्या गोष्टी
विसमाकेंच्या मर्यादांशी झाल्यामुळे पूर्वे आफ्रिकेत जर्मन
राष्ट्र प्रस्थापिकांची त्यांची महत्वाकांक्षा निष्फळ झाल्या-
सारखी झाली. पुष्कळ वसाहतवालेहि झाल्या गोर्जच्या
विरुद्ध होतेच. वसाहतीसंबंधी झालेल्या ठरावात जर्मनीला
इंग्रजांसहून हॅलेगेलड हें बेट मिळाले.

पार्लेमेंटातील विरुद्ध पक्षाच्या लोकांना प्रचलित सरका-
रच्या ह्या धोरण वर टीका करण्यास पुष्कळच जागा सोपवली.
आफ्रिकेतील गुळच्या रहिवाशांशी मैत्रा करून व्यापारविप-
यक धोरणाने आगगाड्या इत्यादिकांचा प्रसार करावयास
लागण्याच्या पैदाचा पुत्रवडा करण्यास प्रचलित सरकारने
बुरकुर केल्यामुळे तद्देशीय लोकांशी वेद वाटले व इ. स.
१९०५-६ मध्ये बंड सारिले व प्राणहानीहि पुष्कळ झाली.
इंग्रज व बोअर लोकांच्या युद्धांत इंग्रजांना बोअर लोकांचा
परामभ करण्यास कारक प्रयास पडले असे जरी जर्मन
लोकांस वाटत होतें तथापि दक्षिणेतील लोकांशी जर्मनांचा
जेव्हा संबंध आला तेव्हा त्यांनाहि तोच अनुभव काढा.
इ. स. १८८५ त १५ वर्षांपर्यंत जहाजे पांथण्याच्या
कामी दरबारी ४० लाख मार्केट देण्यात यावे असे ठरले व
उद्योगधंद्याची वाढ करण्याकरिता अनेक प्रयत्न करण्यांत
आने. पूर्वेकडील राष्ट्रांशी (तुर्की व इराणी) व्यापारी
दळणवळण वाढवावे म्हणून विद्याभ्यानी पोर्सस भाषांचा
अभ्यास करण्याकरिता शिष्यवृत्त्या देण्यात आल्या.

केंथीलिक लोकांनी मजूरवर्गच्या हिताकरिता सामाजिक
चळवळ करून आगारीपणांत किंवा म्हातरपणांत ह्या
लोकांच्या खाण्यापिण्याची व कपड्यालयाची व्यवस्था कर-
ण्याची जबाबदारी सरकारकडे सोपवी असा प्रश्न पुढे
आणला व इ. स. १८७९ त अरकुदे येथे जेथे फोरम
आवून चळवळ्याचा प्रसार केला. पुढे सधुदी लोकांच्याविरुद्ध
चळवळ सुरू झाली उदारमतवादी पक्षाचे पुष्कळ लोक,
तसेच पुष्कळ सरकारच्यापारी हे यहुदी होते. इ. स.
१८७९ ते १८८१ पर्यंत ही चळवळ बरोच यशस्वी. इ. स.
१८८४ त मजूर लोकांनी आपापलां देमा मॅनेर
झाल्यास त्यांच्या आपुल्याचा विमा उतरून ठेवण्यासंबंधी

मॉकोजर्मनयुद्ध झाले व इ. स. १८७१ त प्रशियाचा विजय होऊन फ्रांकफुर्ट येथे तह झाला व प्रशियाचा पहिला विल्यम हा जर्मनीचा बादशहा झाल्याचे जाहीर झाले.

व्यामर्षाने स. १८५१ हे वर्ष जर्मनीच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ह्या वेळेपासून जर्मनीला राष्ट्राचे सर्व स्वरूप आले. ह्या वेळेपासून निरनिराळ्या संस्थानिकांचे आपापसांतील तेंढे मिटून प्रशियाच्या एकछत्राखाली सामोपचारांनी सर्व संस्थाने राहू लागल्यामुळे राष्ट्राचा रुढावली. ह्यानबांन राज्यव्यवस्थेचा अनुचित परिणाम होईल असे जरी भय वाटत होते, तथापि तसे न होता पूर्वीची संस्थाने जर्मनीच्या तर्तीव स्वायत्त राहून त्यांचे आपसांतील तेंढे कायदेखोर रीतीने व न्यायाला घडून मिटविण्यात आले. परराष्ट्रीय मंत्रि व प्रधानमंडळाचा सभापति ही दोन्ही कामे विल्मार्कच्या हातात देण्यात आली आणि हे काम त्याच्याकडे सतत घात बरे राहिले. शिवाय होडेनजोर्लेन पराण्यांतील राज्याच्या स्वाभाविक विशिष्ट गुणामुळे व इतर राजघराण्याशी त्यांचा आसत्संबंध असल्याने ह्या घराण्याने इतर राजे. राजांच्याबरोबर आपले नांव राखिले.

पुढे वॅकलेमपुणेच्या बागतीत प्रथम उपस्थित झाल्यामुळे बॉर्ग ह्याने प्रत्येक संस्थानास स्वतंत्र पार्लमेंटसभा अशाची अशी मध्यवर्ती परिपद्धत सूचना आणिली. उदारमतवादी लोकांनी ह्या सूचनेस पुष्टी दिली. तयार हो अमान्य शाखा-मुळे इ. स. १८६४ पासून ह्या पद्धतीचे महत्त्व अगदीच नावाते झाले. ह्या वेळी जर्मनीत पुनरुत्थानमतवादी (कॉन्सर्वेटिव्ह), स्वरुपाचा भलाच, उमरावशाहीतील बडे सरदार, राजकीय उदारमतवादी व लोकप्रक्षीय वगैरे निरनिराळे राजकीय पक्ष अस्तित्वात होते. शिवाय मध्यमार्गात संक्रमण नावाचा पक्ष अस्तित्वात होता. हे लोक केंद्रीय पक्षाचे होते. शिवाय प्रशियाच्या राज्यांत इतर काही परकीय लोक होते त्यांच्या संबंधांच्या प्रशा-चाहि निकाल लागला नव्हता. विस्थांक ह्यांची पोलिश लोकांपेक्षा सहासुभूती नव्हती. केंद्रीय लोकांचा आधार असल्यामुळे पोलिश बापतीह पुढळत सुधारणा झाली व त्यांची लोकसंख्याहि वाढत चालली. ह्या गोष्टीत धाड्या पालण्यासाठी अनेक उपाय योजण्यात आले. परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. त्याचप्रमाणे दुसरा गैर डेन्श लोकांचा होता. ह्यांनाहि पोलिश लोकांप्रमाणे राज्य सत्तक्या रीतीने जर्मन भाषेचा प्रसार करून राज्य सत्तक जर्मन बनविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. अखेर लोरेन प्रांतातील लोका-संबंधीहि तीच अडबड उपस्थित झाली. हा प्रश्न सामोप-चारांनी तुटला असे पाहून इ. स. १८८८ त होडेनलो याने फडक उपाय योजिले व इ. स. १८९० त व्हार्डन नदीच्या तीरावर जर्मन वसहनी झाल्यामुळे जर्मन राष्ट्रीय मताचा प्रसार झाला. अशा रीतीने स. १९०० पर्यंत जर्मनीतील परराष्ट्रीय लोकांचे बरेचले पुढळक कमी झाले.

सर्व जर्मनी एक छत्राखाली आणण्याच्या इ. स. १८६६ व इ. स. १८७१ त सुरू केलेल्या प्रयत्नास इ. स. १८७८ पर्यंत थरच मूर्त स्वरूप आले. व ह्या सर्व कामाचे थंय विस्मार्क याच्या धूर्त मुत्तद्दीनरीतच आहे.

इ. स. १८७० पासून १८७८ पर्यंत विस्मार्क ह्याने राष्ट्रीय उदारमतवादी लोकांच्या मदतीने पुढळत्या उपयुक्त संस्था राष्ट्रात उत्पन्न केल्या. ह्या सर्वच्या मुळाशी राष्ट्रीय सुधारणा हा मुख्य हेतु होता. ह्यांतील पहिले काम म्हणजे काय-द्यांची सुधारणा होय. आगपयंत निरनिराळ्या संस्थानांतून चालणाऱ्या कायद्यांचे बीज म्हणजे रोमचा लष्करीवादी-खेरीज इतर बाबतीत लागू पडणारा सर्वसाधारणविषयक कायदा होय. पूर्वीपासून चालत आलेल्या कायद्याखेरीज प्रशियन कोड, ऑस्ट्रियन कोड व नेपोलियन कोड हे व्हार्डन नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावरील सर्व मुलखांत चालू लागले. निरनिराळ्या भागांत चालणाऱ्या निरनिराळ्या कायद्यांचे व कायदेकारी सभेने केलेल्या कायद्यांचे संमिश्रण होऊ लागल्यामुळे एकच गोंधळ होऊ लागला. ह्यामुळे निर-निराळ्या प्रश्नांसंबंधी कायदे एके ठिकाणी प्रथित केले गेले इ. स. १८६१ त व्यापारविषयक कायदा व इ. स. १८७१-७२ त शिक्षणा व कौमदारी कायदा यांची व्यव-स्थित रचना करण्यात आली. इ. स. १९०० पर्यंत ह्यांत पुढळत सुधारणा झाली. व ह्या वर्षी झालेला कायदा तारीख एक आलेवारी १९०० पासून अस्फूर्त आला.

तसेच व्यापारविषयक बाबतीतहि सुधारणा करण्यात आली. इ. स. १८६८ त एकाच तऱ्हेच्या वस्तुमापनाचा सर्व राष्ट्रांत प्रसार झाला. राष्ट्रीय चलनी नोंदोखेरीज याची सर्व नोंद बंद करण्यात आल्या व इ. स. १८७३ त प्रशियन पेढी ही राष्ट्रीय पेढी झाली. इ. स. १८७५ त पेन्जाचा कायदा तयार झाला व १९०६ मध्ये ह्यांत सुधारणा करण्यात आली. त्याचप्रमाणे हार व्हॉन स्ट्रीफन ह्याने डोक्यात निर्माण करून १८९७ पर्यंत स्वतःच ह्या यालाच्या सुधारणे काम केले.

सन १८७३ पर्यंत निरनिराळ्या प्रांतांतून निरनिराळ्या कंपन्यांच्या आगगाऱ्या चालत असून त्यांची व्यवस्था निरनिराळ्या लोकांच्या हातांत होती. ह्यामुळे व्यापारास फार अडथळा येऊ लागला. इ. स. १८७३ त एक कायदा करण्यात आला व ह्या कायद्यामुळे साम्राज्यभरकाऱ्या नियंत्रणाखाली सर्व आगगाऱ्यांच्या मंडळ्या कामे करू लागल्या. ह्यामुळे आगगाऱ्या, ताराश्रेष्ठ व डाकखत ह्यांची व्यवस्था लागून व्यापार, कोषेची नेआण वगैरे व्यवहार चांगले चालू झाले. विस्मार्कच्या मज्जातून सर्व आगगाऱ्या सरकारच्या मालकीच्या असण्यात आले होते. पण लोक या मताविषयक असल्यामुळे तसे घडून आले नाही.

गृहसंरक्षणाकरिता तटबंदी वगैरे करून युद्धसामुग्रीकरिता पुढळक पंसा खर्च करण्यांत आला व दरवर्षी दहा लक्ष

ठराव झाला व इ. स. १८८९ मध्ये मजूरवर्गाच्या वृद्धा-
वस्थेत त्यांच्या सोयीकरिता विमा उतरवून ठेवण्यासंबंधी
कायदा झाला.

ह्याच सुमारास विसमार्कन ऑस्ट्रियाबरोबर सळोव्याचा
सह करून रशियाने प्रशिया किंवा ऑस्ट्रिया ह्यांपेक्षा कोणा-
बरोबर चालू केल्यास एकमेकांना एकमेकांना मदत करावी असे
ठरविले. व पुढे इ. स. १८८३ त इटलीहि ह्या सहात सामील
झाला. दिवसेंदिवस रशियाचे भय वाढत चालल्यामुळे
जर्मनीने आपला खडी फौज वाढवावी अशी सूचना कर-
ण्यांत आली. पण सरकारी पक्षाने ती हाणून पाडली. विसमार्क-
न १८८४ साली रशियाशी सळोव्याचा गुप्त सह केला, पण
१८९० साली विसमार्क हा पदच्युत झाल्यामुळे ह्या तहाचा
कायदा झाला नाही.

इ. स. १८८८ मध्ये विल्यम राजा मरण पावला व पुढे
त्याचा मुलगा तिसरा फ्रेडरिक ह्या नावाने राज्यावर बसला.
ह्याने ९९ दिवस राज्य केले उदारमतवादी लोकांना ह्याचा
पाठिंबा होता. परंतु त्याचा कोही कायदा झाला नाही.
ह्याच्यानंतर दुसरा विल्यम गादीवर आला. ह्याने आपल्या
आजन्हा किता गिरविण्याचा निश्चय केला. मजूरवर्गाच्या
कामासंबंधी पगारासंबंधी वगैरे प्रश्नांचा विचार करून ह्या
वर्गाची स्थिति सुधारण्याकरिता एक राष्ट्रीय परिषद भर-
विण्याविषयी सूचना केली. ह्या बाबतीत राजाचे व विसमार्कचे
भिन्न मत पडले व इ. स. १८९० मध्ये राजाने विसमार्कला
राजांनामा देण्याचा हुकूम केला. प्रथमतः राजाच्या कृती-
विषयी लोकांच्या मनांत दहशत बसली. परंतु इतकडून
जेव्हा राजाची राष्ट्रेतरतासंबंधी काळजी व शांतता राख-
ण्याविषयीचे प्रयत्न लोकांच्या दृष्टीपत्तीस आले. तेव्हा त्यांना
ग्रह बदलला. मजूरवर्गाकरिता १८८८ साली कारखान्या-
संबंधीचा कायदा करण्यात आला व मुलांना व चायकांना
कारखान्यांतील कोणत्याहि कामास लाऊ नये आणि रविवारी
कारखाने बंद असावे अशा आशयाचे ठराव पास झाले.
सोर्बोलेन्स्ट्राईफेल्ड केलेला कायदा रद्द करण्यात आला व
ह्यामुळे ह्या पक्षाची उन्नति झाली. स. १८९१ पासून १८९६
पर्यंत, करासंबंधीचे कायदे, फौज वाढविण्यासंबंधी कायदा
असे अनेक कायदे करण्यात आले. १८९२ साली
ऑस्ट्रिया-हंगेरी, स्वित्झरलंड व बेलजम ह्यांच्याबरोबर
व्यापारी सह होऊन जर्मन कारखान्यात तयार झालेला माल
ह्या देशात खपू लागला.

ह्या व्यापार सुरू झाल्यामुळे अमेरिका व रशिया येथून
माल येऊ लागला व जर्मनीतील शेतकरीवर्गाचे नुकसान
होऊ लागले. इ. स. १८९३ त जर्मनीदार लोकांना एक
मोठा संघ स्थापन केला व स. १८९४त कॅथिन्डा ह्यास चांसे-
लरचा हुद्यावरून काढून टाकण्यांत आले. कॅथिन्डाच्या
जागीवर होइनलो हा मंत्री झाला. शेतकरीवर्गाचे गान्हाणे

अद्याप संपले नव्हते. ह्या वर्गा येथे घराच बलिष्ठ झाला
होता. इ. स. १८९६ मध्ये हुंडावाळांचे नियम (एक्सचेंज
लॉ) पास झाले व देवघेवीच्या खात्याबरोबर मुख्य कार्यकारी-
मंडळांत शेतकरीवर्गाचा एक प्रतिनिधि असावा असे ठरले.

कॅथिन्डा ह्यांचे मुख्य मंत्र्याच्या गागेशून काढून टाकल्या-
पासून धार्मिक, शैक्षणिक व राजकीय बाबतीत सरकारचे
धोरण पुराणप्रिय आहे असे दिसे लागले. धार्मिक व नैतिक
शिक्षणाचा प्रसार करण्याकरिता डिप्टिकार्ना देवालय
बांधण्यात आली. धार्मिक व नैतिक गुन्हे हे फौजदारी
गुन्हांवाली येऊ लागले व त्यांच्या संबंधीची कलमहि
फौजदारी कायद्यांत पालण्यात आली.

मध्यंतरी राजाची मुख्य खटपट म्हणजे आरमार वाढ-
विण्यासंबंधी होती. ह्या वेळेपावेतो "कील" कालव्याचे कामहि
संपले होते व हेलिगोलंड हे बेटहि अगोदर जर्मनीस
मिळाले होते. इ. स. १८९७ त चीन देशातहि व्यापारी
बंदर मिळाले व राजाने तेथील मुख्य कदव्यात घेण्या-
करिता आपला भाऊ प्रिन्स हेन्री यास पाठविले. त्याचप्रमाणे
तुर्की राज्यातहि बादशहाने पुष्कळ पगडा बसविला. इ. स.
१८९९ त एका जर्मन व्यापारी मंडळीला बगदादपर्यंत
आगगाडीचा रस्ता बांधण्याची परवानगी मिळाली.

इ. स. १९०० मध्ये आरमारासंबंधी पुन्हा सूचना
आणली गेली चीन देशातील जर्मन वकीलाचा खून हास्या-
मुळे तेथे २० हजार फौज पाठविण्यांत आली. हावेळी
होइनलो ह्याम राजांनामा घाबा लागला. हारव्हान ब्युलो हा
परराष्ट्रीय मंत्री झाला.

ह्या सुमारास जर्मनीची अंतस्थ स्थितीहि बरीच बिघडली
होती. राजाच्या एकतंत्री वर्तनाने लोकांची मने बिघडली
होती. व निरनिराळ्या राष्ट्रीय पक्षांचे संडे चालूच
होते. प्रशियाच्या मध्यवर्ती सत्तेविषयीहि इतर संस्थाने-
कानंत मरसर उत्पन्न झाला होता पण ही चळवळ दब-
वून टाकण्यांत आली. मंत्रिमंडळाच्या सहाय्याशिवाय कोण-
त्याहि बाबतीत पाहिजे ती दबावढवळ करू नये असेहि
राजाकडून कबूल करून घेण्यांत आले.

ह्याचप्रमाणे जर्मनीच्या साम्राज्यात अंतर्गत असलेले जे
परराष्ट्रीय लोक होते त्यांच्यांत जर्मन भाषा, कलाकौशल्य
व जर्मन आचार व विचार यांचा प्रसार करण्याचीहि खट-
पट चालूच होती.

ह्यावेळी जगाबंदीखात्वाकडे सरकारला अगोदर लक्ष
घावे लागले. राष्ट्रीय खर्च काढून कर्जाचा बोझ फारच वाढला
होता. इ. स. १९०१ मध्ये दोन कोटी पन्नास सख
पौंड कर बसवून बसूळ केल्याशिवाय आरमार वाढवि-
ण्याची सूचना अमलांत येणे शक्य नाही असे दिसून आले.
प्रिन्स व्हॉन ब्युलो ह्याने राजांनामा दिला व राजाने कसे
तरी करून अंदाजपत्रकात संमति मिळविली. व्हॉन

म्यूलोच्या नंतर थिओबॉल्ड व्हॉन बेथमन होलरेग हा राष्ट्रीय मंत्री झाला.

अलीकडचा इतिहास:—स. १९१० मध्ये प्रागतिक पक्षांनी सार्वत्रिक मतदानपद्धति प्रसिधांत सुरू करावी अशा प्रका- रची चळवळ सुरू केली. पण हालवेग यानें स्वतः जर्मन डायटेमध्ये कांही अधिकार देणारें एक बिल पुढें आणलें. पण तें नापास झालें. यानंतर एक दोन वर्षे जर्मनींत या मतदानपद्धतीच्या प्रभावर मोठें रण माजलें होतें. त्यामुळें मंत्रिमंडळांत पुष्कळच फेरफार घडून आले. याच सुमारास राजाची सत्ता अनियंत्रित अगर नियंत्रित असावी यासंबंधी बराच वादविवाद झाला. राजांनें आपण परमेश्वराचे प्रतिनिधि या नात्यांनें जर्मनीवर राज्य करीत आहां असें दरवारांत जाहीर केलें. त्यामुळें जर्मनींत राजपक्षाला प्रति- कार करण्याची चळवळ सुरू झाली. अशा रीतीनें विरुद्ध पक्ष बलवान असतांना देखील हालवेगच्या मंत्रिमंडळांनें समाजीकीत निरनिराळ्या घटकांचें संरक्षण योग्य रीतीनें करतां याचें यासाठी, समाजसंरक्षक बिल पुढें आणलें. त्याचप्रमाणें विप्र्या (इन्डुअरन्स) संबंधीचे कायदेदेखु नवीन करण्यांत आले.

स. १९११ मध्ये दुसरे एक महत्त्वाचें बिल पुढें आलें; व तें म्हणजे अल्सेस-लॉरेन प्रांताला शामनपद्धति देण्याबद्दलचें होय. या पद्धतीप्रमाणें रिचर्सलंडमध्ये बादशहाला स्टायट-हॉल्टर नेमण्याचा व फ्रँस्ट वॅयरमध्ये १९ प्रतिनिधी नेमून घेण्याचा अधिकार देण्यांत आला होता व याशिवाय आपली १९ प्रतिनिधी लोकपक्षांनें निवडून घ्यावयाचे होते. अल्सेस लॉरेनसकें फेडरल कौन्सिलमध्ये तीन प्रतिनिधी निवडून घेण्याची सोय केली गेली; व त्यांनी, स्टायटहॉल्टरच्या मताप्रमाणें वागावयाची शक्ती पालण्यांत आली होती. सेकंड वॅयरमध्ये मात्र लोकपक्षांचे पुष्कळ प्रतिनिधी घेण्यांत आले होते. हें बिल बर्बेला निष्पण्याच्या सुमारासच, हुनुरपक्षा- मध्ये, अल्सेस-लॉरेन प्रांत हा अधिवासांत अंतर्भूत करण्यांत यावा अशाबद्दल स्वतंत्र चळवळ सुरू करण्यांत आली होती. हालवेग हा स्वतः या चळवळीच्या विरुद्ध होता. अल्सेस- लॉरेनला इतर जर्मन संस्थानचा समान दर्जा देण्यांत यावा व त्याचा प्रसिधांत अंतर्भाव व्हावा हें जे विसमार्फन आपलें मत पुढें मांडलें होतें त्याप्रमाणें हालवेगचें मत होतें. स. १९११ मध्ये जी नवी निवडणूक झाली तींत क्लेरिकल पक्षाचें मता- धिक्क झालें.

६. स. १९११ मध्ये जून महिन्याच्या १८ व्या तारखेस, साम्राज्यस्थापनेचा चाळीसवा वाढीवस जर्मन राष्ट्रांनें साजरा केला. याच वर्षी अगदीर येथें जर्मनांनी एक सद्य जहाज रवाना केलें. त्यामुळें साऱ्या युरोपमध्ये मोठी खळबळ उडून गेली. पुढें, फ्रान्स व जर्मनी यांच्या- मध्ये मोरोको व कोंगो संस्थानांची बदलाबद्दल करण्या- जी परिपद भरली, तीप्रमाणें या संस्थानांची बदला-

बद्दल करण्याचें ठरलें. स. १९१२मध्ये रिचर्स्टेगची नवी निव- डणूक झाली. तीत समाजसत्तावाद्यांचा जय झाला. पण त्यामुळें कार्यकारीमंडळामध्ये फरक होण्याचें तत्कालीन- जर्मनशासनपद्धतीच्या नियमानुसार फांहीच कारण नव्हतें. पुढें रिचर्स्टेगच्या अध्यक्षीय व उपाध्यक्षांची जी निवडणूक झाली तीत, कॅफ हा प्रागतिक पक्षाचा पुढारी अध्यक्ष म्हणून निवडून आला व डॉ. पाशी हा समाजसत्तावाद्यांचा पुढारी उपाध्यक्ष म्हणून निवडून आला.

जर्मन संस्थानांपैकी वग्डेरिया संस्थानांत याच वेळी निव- डणुकीची देगळ चालू होती. या निवडणुकींत कॅथॉलिक सेंटर पक्षाचा पुढारी व्हॉन हर्टिंग हा निवडून आला. वग्डे- रियामध्ये या सुमारास जेजूट लोकांनी कांही विशिष्ट चळवळी करण्याला परवानगी देण्यांत आली. पण जर्मन फेडरल कौन्सिलीत यासंबंधी कडकपणाचा वादविवाद होऊन त्यामुळें ही परवानगी पुन्हा रद्द करण्यांत आली. स. १९१२ मध्ये वग्डेरियाचा प्रिन्स रॉजेंट लिओपोल्ड हा मरण पावला व त्याच्या जागी प्रिन्स लुई लुडविग हा आला. म्युन्खक संस्थानांतहि १९१३ साली रॉजटीची जागा रिक्की झाली. या जागेवर ड्यूक ऑफ क्वलेंड याचाच हक्क होता. पण फेडरल कौन्सिलनें राज्याच्या नेमणुकीला अडथळा केला होता. शेवटी या ड्यूक ऑफ क्वलेंडच्या मुलाचें जर्मन बादशहाची मुलगी व्हिक्टोरिया लुई इत्यादी लग्न ठरल्यामुळें हा वाद मिटून ऑगस्टस याला म्युन्खकची गादी मिळाली असें ठरलें. पण या कार्याला लुई जर्मनीतच सद्गामुत्ति नव्हती. स्वतः राजपुत्रहि या गोष्टीला विरुद्ध होता. शेवटी हॅनोव्हरच्या राजपराण्याला या संस्थानचें राज्यपद मिळालें असें ठरविण्यांत आलें.

वाल्फनपुढ्यामुळें व रशिया व ऑस्ट्रिया यांमध्ये नाजुक परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळें, लवकरच युरोपमध्ये वादळ होण्याचा रंग दिसू लागला होता. अशी परिस्थिति निर्माण झाल्यामुळें जर्मनीने लवकरबाहेरचें बिल पार्लिमेंटमध्ये आणून आपली सेना वाढवावयाचें ठरविलें, व तन्निमित्त लागणारा खर्च जर्मन संस्थानांनी व जर्मन राष्ट्रांतील धार्मिक गृहस्थांपासून मदत घेऊन उभारावयाचें ठरविलें. या विजानें जर्मनीची सेना ६६११७६ इतकी झाली. आरंभारी वाढीसंबंधीचें व्हॉन टिरपिझ यानें पार्लिमेंटमध्ये एक सचन पुढें मांडली. स. १९१३ मध्ये जर्मनराष्ट्राच्या शत- मानवत्सविक तिथी अखिल जर्मन राष्ट्रांत मोठ्या प्रमाणांत साजरी करण्यांत आली. यावेळी जर्मनराष्ट्रांनें स. १९१३ पर्यंत जी प्रगति केली तिचा आढावा घेण्यांत आला.

महायुद्ध—महायुद्धाज सुरुवात साक्ष्यान्तर जर्मनीमध्ये तिकडे तिकडे लढाईचा अनुकूल असे वातावरण उत्पन्न झालें. जर्मनीत जे निरनिराळे पक्ष होते त्या खेपे पक्षांनी जर्मनीनें जे युद्ध पुकारलें त्याला समर्थ दिली. जर्मनीनें वेल्जमचा पाडाव केल्यामुळें व हिंदेनबर्गनें रशियाचा प्रचंड पराभव

केल्यामुळे तर जर्मनीला या महामुद्रेत अय मिळविण्याची महाराष्ट्राकडे उद्भवली. इंग्लंडने जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारल्याबद्दल मात्र जर्मनीला फारच आश्चर्य वाटले. पुढे स. १९१५ मध्ये इटलीनेहि जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारले. तरी पण जर्मनीला आपल्या गळरी सामर्थ्यावर ही उदाई जिंकू असा प्रयत्न आत्मविश्वासाने सांगत होता. पण पुढे हळूहळू या भावनेवर आपण होऊन लागले. सभाजितपक्षादीपक्षांपैकी काही पुढाऱ्यांनी योग्य अंवि साधून जर्मनीने तद्द करारा अशी मते प्रतिपादन करण्यास सुद्धास केली. त्यांतच प्रशिवाला संपादिक नरदासपद्धति देण्याबद्दलची चळवळ, भमाची महत्ता व उत्तरोत्तर होत जाणारा अभावाग्रुपण, पेत्रोलियम मिळण्याची टंचाई इत्यादि फोटीवरील प्रश्न जर्मनीपुढे उभे राहिले या शिकट परिस्थितीतून जर्मनी कसबसा आपला माग काढीतच होता. युद्धाला लागणारे द्रव्यबल फक्त मिळवावे याबद्दल जर्मनीला फार काळजी वाई लागली होती. निरनिराळे कर लादून व इतर हरएक प्रकारांनी जर्मनी कडवले द्रव्यबल मना करीत होता. स. १९१६-१७ त जर्मनीला फार कमी हाले होत. अशा तऱ्हेने सन १९१७ पर्यंत जर्मनीमध्ये विरुद्ध परिस्थिती निर्माण झाली होती.

इंग्लंडने जर्मनीचा दुर्भाव कांडमारा चालविला होता व त्यामुळे जर्मनीचा व्यापार खालासत चालला होता इंग्लंडच्या बोटींचा नाश करण्याकडील जर्मन आरमारवाह्याने यूरोपीया उपयोग करण्याची प्रुति काढली. प्रथम जर्मन आरमारवाह्यामध्ये व जर्मन सरकारमध्ये मतभेद होता, पण शेवटी सन्नेद होऊन युनेटीना उपयोग करणारे विमानांची परवानगी देण्यात आली. जर्मनीने तद्दार्सेनची वाटाघाट करावी असे ज्या पक्षाचे म्हणणे होते त्याचा जर्मन प्रधान हॉलवेग यांनी तोंड निघेप केला. गौरव जर्मन राष्ट्राचा पाडाव करण्याकडील इंग्लंड वपून बसले आहे तीपर्यंत तद्दारा प्रश्न काढणे नामुकीचे आहे असे या प्रधानाने निघून गीतले. तरी पण उत्तरोत्तर तद्दाला अनुकूल असे वातावरण जर्मनीमध्ये उत्पन्न होत चालले होते. जर्मन लष्करात मात्र तद्दाला सर्वेसर्वा प्रतिकूल होते. अशी परिस्थिती उत्पन्न झाल्याने हॉलवेगची कुबेवणा होऊ लागली. लडाईला लागणारे द्रव्यबल उभारण्याच्या कल्पनेला जर्मन रिचर्डिंगमध्ये जोराचा विरोध होऊ लागला. जर्मन सोशलडेमोक्रेटिक पक्षाच्या सर्व पुढाऱ्यांनी, एकत्र जमून जर्मनीने चालविलेल्या उदाईबद्दल पूर्ण नापसंती प्रदर्शित करून सर्व राष्ट्रीय हितसंबंध पुढां छुट करणारे ठरविले या पक्षाला जर्मनीत पुष्कळच मनुष्यबळ मिळू लागले होते. हॉलवेगविरुद्ध तर प्रमुख पुढाऱ्यांकडून टांकना भडिमारा होऊ लागला होता. अशाची महत्ता तर उत्तरोत्तर वाढत चालली होती.

६ स. १९१७ तर जर्मनीत अस्तंतोपायने शास्त्रज्ञ व माजले. तरी हॉलवेगने व जर्मनलष्करवाह्याने अद्यापि लडाई पावण्याच्या जोरणाचा स्वीकार व करण्याचा निव्वळ कायम

ठेवला होता. आपल्या पानसुच्या बोटींच्या जोरावर इंग्लंडच्या आरमारीवैरिणाचा नायनाड करू असा या पक्षाला आत्मविश्वास वाढत होता. स. १९१७च्या मे महिन्यात जर्मन रिचर्डिंगची बैठक भरली तीत सोशलडेमोक्रेटिक पक्षाच्या पुढाऱ्यांनी तद्दार्सेनची अनुकूल भाषण करून लोकांमताचा अस तद्दाला अनुकूल बहात आहे हे दर्शवणें पुढे मांडले. याच सुमारास अमेरिका ही दोस्तत्वाच्या बंधीने युद्धात पडल्यामुळे इंग्लंडचे आरमारी सामर्थ्य नष्ट करणारी बी जर्मन लष्कराहोती असा वाद होत ती ती नष्ट झाली होती. त्यामुळे तर तद्दाला अविच्यव अनुकूल वातावरण होत चालले. अशी शिकडून तिकडून कुबेवणा होऊ लागल्यामुळे हॉलवेग याला प्रधानकीचा राबोनासा थावा लागला व त्याच्या जागी डॉ. मिचेलिस हा प्रधान म्हणून निवडण्यांत आला पण डॉ. मिचेलिसपुढे पुष्कळ अडचणी होत्या. कॅपिटलिक गॅटर पार्टी, पीपल्स पार्टी व सोशलडेमोक्रेटिक पार्टी या तिन्ही पक्षांनी एकत्र जमून जर्मन सरकारास तद्द करण्यास भाग पडण्याचा व जर्मनीला समते घ्यावे लागले तरी हरकत नाही पण यापुढे महामुद्र बंद केले पाहिजे असा अर्चाचा ठराव केला होता हा ठराव जर्मन रिचर्डिंगमध्ये येऊन तो बहुमताने पत्तार टाकून रात्रप्रामाण्य केसरा हा मोठ कळवून या प्रधानवर स्वाध्यायीची गुनी करण्याकरिता रिचर्डिंगने एक प्रतिनिधिमंडळ नेमले त्याअंदाळाची व केसराची मुलाजत होऊन या प्रताषेधपाने बरीच चर्चा झाली.

डॉ. मिचेलिसने सर्व पक्षांतील प्रमुख पुढाऱ्यांचे मिळून एक संयुक्त प्रचारमंडळ नेमले पण ही कल्पना पुष्कळना पसंत पडली नाही १९१७ साली रिचर्डिंगची बैठक भरला त्यावेळी, यासंबंधी मुख्य ठीका बरपात आली. याच पुढाऱ्यास आरमारी स्वीयंत बंडाळ्या सामर्थ्या होत्या. या बंडखोरांनी काही बंडखोरांना इंडिपेंडेंट सोशियलिस्ट पक्षाच्या हात व डिक्शन या पुढाऱ्याची आवृत्त मदत होती असे डॉ. मिचेलिसला तपसाती फटकावणून त्याने या पुढाऱ्यावर रिचर्डिंगच्या बंडात सहकृत टीका केली. अक्रम पुढाचा बसता डॉ. मिचेलिसने जी टीका केली त्यावर रिचर्डिंगमध्ये खडबड उठून गेली, व मिचेलीसवर त्यांनी कडक टीका केली. त्यामुळे मिचेलीसने चिडून जाऊन राबोनासा दिला.

मिचेलीसनंतर, फॉटड इवेलिस हा मुख्य प्रधान झाला. त्याने, प्रधानकीची जागा पत्तकांतच प्रथम सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांची बैठक करून लष्करी परिस्थितीसंबंधी चर्चा केली मिचेलीसप्रमाणेच त्यानेहि संयुक्त प्रधानमंडळ नेमले. लडाई चालू ठेवण्यात जर्मनीचा सुख हेतु मुखसंगी करण्याचा नसून आपल्या राष्ट्राचे आरक्षण बरणे हा होय असे त्याने रिचर्डिंगमध्ये जाहीर केले पोपने जर्मनीला तद्द करण्याबद्दल संदेश पाठवला. त्यातहि त्याने पीपल पोटा काळ कड धरण्यास सांगितले.

याच सुमारास जर्मनीमधल्या काही प्रमुख गृहस्थानी व्हेटर्लेंडस पार्टी नांवाचा एक पक्ष स्थापन केला. त्यांत लष्करी मोहान असलेले, व्हॉन ट्रिप्लेझ अशा प्रकारची वर्षी बडी घेई होती या पक्षाचा उद्देश जर्मनीत तहाच्या विरुद्ध लोकमत बनविण्याचा होता. अंतरण राजकारणाची या पक्षांत कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवला नव्हता. तेव्हा या पक्षांत जर्मनीतील सर्व पक्षांतील तहाला अनुकूल अशी मंडळी समाविष्ट झाली होती. त्यामुळे थोडक्याच दिवसांत या पक्षाला जर्मनीत मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. पण त्यानंतरावर या पक्षावर विरुद्ध पक्षाकडून टीका होण्यास सुरुवात झाली. या नवीन पक्षासबळ सुबळक पैसा असल्यामुळे या पक्षाचे सर्वस्व जर्मनीत अराबरा पसरे लागले. पण त्यामुळे जर्मनीतील अंतरण परिस्थितीही अधिकच गुंतागुंतीची होऊ लागली. स. १९१७ मध्ये जर्मनीत अन्नाची महंगाता अतिशय झाल्यामुळे लोकांना पुरेसे अन्न मिळण्याची देखील टंचाई पडू लागली. त्यामुळे १९१८ च्या प्रारंभी पुन्हा तहाला लोकमत अनुकूल होत चालले. याच सुमारास प्रेसिडेंट विल्सन याने तहासंबंधीची आपल्या चौदा फलमे प्रसिद्ध केली होती. त्यासंबंधाने सर्व यूरोपभर चर्चा चालली होती. हा चौदा तर्चे हार्टिंग याला एकंदरीने पसंत होती व त्या तत्त्वावर तह करण्याची त्याची चाल होती. ऑस्ट्रिया, हंगेरी व तुर्कस्थान या राष्ट्रांच्या हक्कांना कोणताही भ्रष्ट यत्नां कामा नये एवढीच त्याची अट होती. या प्रश्नावर तहाला अनुकूल व तहाला प्रतिकूल असे दोन तट पडले. तहाला अनुकूल असणाऱ्या पुढाऱ्यांत अर्दोबेग हा प्रमुख होता. त्याने सोशल डेमोक्रेट पक्षाच्या सहाय्याने ऑस्ट्रिया हंगेरीत चळवळ करून जर्मनीने तहाला अनुकूल व्हावे यासाठी पुष्कळच खटपट केली. याच सुमारास जर्मनी व रशियांमध्ये तह घडून आला. त्यासंबंधानेही बरीच खळबळ उडून गेली. सेंटर पक्षाने हार्टिंगची तळी उचलून धरली.

स. १९१८ च्या मे महिन्यात ईंग्लंडमधील अर्सेबाचा बर्कोल लिकनौ स्कॉ याने, एक पत्रक प्रसिद्ध करून त्यांत जर्मनीने आपण होऊनच महायुद्धात सुरुवात केली असे प्रतिपादन केले. त्यामुळे तर जर्मनीत मोठ्याच खळबळ उडाली. जर्मन बर्कोलाचे म्हणणे खोटे आहे असे जर्मन व्हाईस चान्सेलर पेयर याने प्रसिद्ध केले. अशी जर्मनीत गुंतागुंतीची परिस्थिती होती तरी हार्टिंगने जर्मनीच्या अंतरण कारभारांत पुष्कळ सुधारणा घडवून आणल्या. रीचस्टॅगमधील समासदाचे वेतन ५००० मार्क ठरविण्यांत आले. पण सोशल डेमोक्रेटिक पक्षाची एवढ्यावर तृप्ति झाली नाही. त्या पक्षाने जर्मनीत ईंग्लंडसारखी पार्लमेंटरी शासनपद्धति अमलात आनी असा हट धरला. त्याप्रमाणे त्यांनी तात्काळीन शासनपद्धतीत कोणत्या सुधारणा घडून आल्या पाहिजे यासंबंधीच्या आपल्या सूचना पुढे महिन्या पण

हार्टिंग हा त्या सुधारणांना अनुकूल नव्हता. वैयक्तिक सेंटर व डेमोक्रेटिक पक्षाच्या लोकांनीही पार्लमेंटरी पद्धती बदलच हट धरला तेव्हा हार्टिंग याने राजीनामा दिला. हार्टिंगच्या ऐवजी थ्रिन्स मेक हा राजघराण्यातील एक पुष्ट प्रधान झाला. हा लोकसत्तावादी होता. याने पार्लमेंटरी पद्धतीचा उपक्रम जर्मनीत कायद्याचे ठरवले. विल्सनच्या चौदा तत्त्वांना त्याने पूर्ण संमति दिली; व या तत्त्वावर जर्मनी आपले नुकसान सोसूनहि तह करण्यास तयार आहे असे आपले म्हणणे विल्सनला त्याने कळविले. पण आपली मते व्यवहारांत आणण्याची संधि मेक्सलाला मिळाली नाही. १९१८ च्या आक्टोबरमध्ये जर्मनीत तहाला अनुकूल असे वातावरण पूर्णपणे निर्माण झाले. म्युनिकमध्ये बंडाळी माजून तेथे लोकसत्ताक राज्य स्थापन करण्यांत आले. आरमारी सैन्यात बंडाळी माजली. त्यामुळे मेक्सलाला राजीनामा देणे भाग पडले. मेक्सलानंतर एबर्ट हा सोशल डेमोक्रेट पक्षाचा पुढारी मुख्य प्रधान झाला; व त्यामुळे जर्मनीत एक प्रकारची कांति घडून आली म्हटले तरी चालेल.

या कांतीची नवी ताराख १ नोव्हेंबर स. १९१८ होय. याच्या पूर्वाह्नि या चळवळीला सुरुवात झाली. पण या चळवळीला या दिवशी मूर्तस्वरूप प्राप्त झाले. महायुद्धासुद्धे जर्मनीत अयंकर स्थिति निर्माण झाली होती. लोकांच्या आकांक्षा थोड्याफार रीतिने पूर्ण करून, लोकांना समविषयांत आले असते तर हा कांतीचा प्रसंग आलाच नसता, पण जर्मन सरकारने तसा प्रयत्नच केला नाही. थ्रिन्स मेक्सलने असा प्रकारचा उपक्रम सुरू केला होता. पण तो फार उत्तरी होता. त्यामुळे त्याच्या हातूनहि या कांतीची चळवळ शमली गेली नाही. या कांतीला फौलमध्ये तोंड लागले. तेथील खलाशांनी अधिकाऱ्यांविरुद्ध बंड करून त्यांच्यापेक्षा कोहीतार केले. या बंडाचा वणवा ताबडतोब दूर-मुंड, हंगेरी व विहॅलमबेग्व्हन या ठिकाणी पसरला. अशा रीतिने अचानक बंडे होऊ लागल्यामुळे पुढे काय करावे हे थ्रिन्स मेक्सलाला कळेना. सोशल डेमोक्रेटिक पक्षाने मेक्स याला कैदरला राज्यपदावरून हाकून लावण्याविषयी प्रयत्न करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे त्याने कैदरला राज्यपद सोडण्याविषयी निवेदि केली व कैदरने आपल्या मुलाच्या तर्फे राजीनामा घ्यायचे ठरविले. कैदरने राजीनामा दिल्यामुळे हा बंडाचा वणवा शांत होईल अशी मेक्सची कल्पना होती, पण ती खोटी ठरली. बंडाचा लाट फार जोरात पसरली असल्यामुळे ती सहजासहजी शमणे शक्य नव्हते. त्यामुळे नाझलज होऊन राजीनामा देण्याशिवाय मार्गतरच राहिले नाही.

इकडे पश्चिम सरहद्दीवर तहाची वाटाघाट जर्मन अधिकाऱ्यांनी मागील फौकशी सुरू केली होती व त्याप्रमाणे पुष्कळ वाटाघाटीनंतर युद्धसुद्धीच्या अटी ठरविण्यात

आल्या. यान ईर्षात कैसर हा हालंड येथे पळून गेला. राम-
पुत्राला माघ झुडूर प्रांतातील विरिजन गांवी अटकत ठेव-
ण्यांत आले. स १९१८ च्या नोव्हेंबरच्या २८ व्या तारखेस
कैसरने राज्यपद सोडल्यागद्दल्या. कायदावर सही केली.
डिसेंबरमध्ये राजपुत्रांनीही तोच मार्ग परकुरला. जर्मनीतील
इतर संस्थानांतील संस्थानिकांनीही तोच स्थिति झाली. जर्म-
नीमध्ये लोकसत्ताक राज्यपद्धति स्थापल्याचे जाहीर करण्यांत
आले. या बंडाची कारवाई स्पेशल डेमोक्रेट पक्षाकडून करण्यांत
आली होती. या बंडाची तयारी स. १९१९ पासूनच करण्यांत
आली होती असे मागाहून उघडकीस आले. मंत्रसचच्या बदली
या पक्षाचा पुढारी रॉबर्ट हा प्रधान झाला होता. त्याने इंडि-
पेंडेंट सोशियलिस्ट पक्षाच्या पुढाऱ्याशी वाटापाट करून
लोकपक्षाचे प्रधानमंडळ बनविले. हे प्रधानमंडळ बनवितांना
त्यांत सोशलिस्ट लोकांना सुद्धा वगळण्यात आले होते.
या प्रधानमंडळाने ताबडतोब हुकूम काढून किरकोळ बंडे
पार मोडून टाकली. राजकीय कैद्यांना मुक्त करण्यांत आले.
भाषणस्वातंत्र्य व छेदने स्वातंत्र्य सर्वांना दिल्याचे जाहीर
करण्यात आले. प्रथमतः या प्रधानमंडळांत जर्मनीतील
अंदाधुंदी नाहींची करिता आली नाहीं; पण लवकरच त्या
अंदाधुंदीतून त्याने आपला मार्ग काढला.

पण याच सुमारास इंडिपेंडेंट सोशलिस्ट पक्षातील बहाल
पक्षापैकी काही पुढाऱ्यांनी 'स्पटो'कस' सेच स्थापन केला
होता. त्यामध्ये डॉ. जिक्केनेट, रोझा लक्सेंबर्ग, डॅमिंग
ह्यांचा प्रमुख पुढारी होते. यांना लोकशाहीची तत्वे पसंत
नव्हती. रशियामध्ये गसे 'सोव्हिएट रिपब्लिक' स्थापन
झाले होते. त्या भर्तावर जर्मनीमध्ये शासनपद्धति स्थापन
व्हावी अशा याचा प्रयत्न होता. त्यासाठी त्यांनी जोराची
चळवळ सुरू केली. लोकशाहीच्या सत्ताधर्माविरोध त्यांनी
बंड पुकारले व डिसेंबर २४ तारखेस तर यांच्या सैन्यामध्ये
व जर्मन लोकनिष्पक्ष सरकारच्या सैन्यामध्ये एकमत झडून
जर्मनसरकारच्या सैन्याला नमते देण्याचे लागले. हे पाहताच
यार्थ, डिहमन व हास या जर्मनसरकारच्या अधिकाऱ्यांनी
राजीनामा दिला.

प्रशियामध्ये देखील लोकशाही स्थापन झाली होती.
तेथील कारभाराची व्यवस्था पाहण्याकरिता स्पेशल डेमोक्रेट
व इंडिपेंडेंट सोशियलिस्ट पक्षाच्या प्रतिनिधींचे संयुक्त
मंडळ स्थापन झाले होते.

१९१९ साली जर्मनीत फारच बेवंदशाही माजली. स्पटो-
कस संपाने बंड काढ्याची जोरात तयारी चालविली होती.
जानेवारी महिन्याच्या ५ व्या तारखेस या बंडवाल्यांनी
बर्लिन येथे बंड उभारले. जर्मनसरकारवर लढा त्यावेळी
फारच थोडे सैन्य होते; तरी या बंडवाल्यांनी सरकारी
कचेऱ्या व इमारतींवर हल्ला करण्याचे धैर्य
होईना. अशी स्थिति पहाताच जर्मनसरकारने आपले सैन्य
जमाविण्यास मुद्रात केली. या नवीन सैन्याच्या जोरावर

जर्मनसरकारने या बंडवाल्यांचा सर्वत्र पराभव केला. या
बंडखोरांच्या पुढाऱ्यांपैकी प्रमुख पुढारी मारले गेले व अशा
रीतीने हा बंडाचा वणवा कसायता नात करण्यांत आला.

१९१९ सालच्या जानेवारीच्या १९ व्या तारखेस नॅश-
नल असेम्ब्लीची नवीन निवडणूक होऊन तीत सोशलिस्ट
पक्षाचे बहुमत झाले. या सभेची पहिली बैठक बर्लिन येथे
न भरता बीमर येथे भरविण्यांत आली. स्पटोकस संपापैकी
येथेचे पुढारी जरी मारले गेले होते तरी त्यांनी खपून न
जातां व्यापक असा कम्युनिस्ट पक्ष पुन्हा स्थापन करून
बंडे करण्यास मुद्रात केली. बर्लिनमध्ये तर या बंडाला
बरेच उम स्वरूप प्राप्त झाले. पण पुन्हा या खेपेतही बंड-
वाल्यांचा पुण मोड करण्यांत आला. बीमर येथे जी बैठक
भरली होती तीत मेजरिटी सोशल पक्षाचा पुढारी डेव्हिड
हा अध्यक्ष म्हणून निवडण्यात आला. याने कॅथोलिक सेंटर,
डेमोक्रेट, सोशल डेमोक्रेट या तिन्ही पक्षांशी संगनमत
करून आपले मंत्रिमंडळ बनविले. डेमोक्रेट पक्षाचा पुढारी
एवर्ट हा रीचल्ट्सचा अध्यक्ष झाला. थोडक्याच काळाने
डेव्हिडने राजीनामा दिल्यावर, पेरेनबॅच हा नॅशनल असे-
म्ब्लीचा अध्यक्ष झाला. रीचल्ट्समध्ये या सोशलिस्ट
पक्षाला विरोध करणारे पक्ष दोन होते, ते म्हणजे जर्मन
नॅशनलिस्ट पक्ष व जर्मन पोपसत पार्टीचा पक्ष हात. या
पक्षामध्ये व अधिकाऱ्यांकड पक्षामध्ये नेहमी खडाजंगी उई
लागली. विशेषतः उद्योगधंद्याचे सामाजिकरण करण्याच्या
बाबतीत तर या दोन पक्षांमध्ये फारच खडाजंगी उडाली.
इंडेपेंडेंट येथे जो तह पडून आला, त्यास संमति द्यावयाची
की नाही या प्रश्नावरही कडाक्याचा वादविवाद माजला.
पुढील्ले सभासद तहाला संमति देण्याच्या अगदी विरुद्ध
होते पण पुढे अखेरच्या मुरझापणाने व प्रयत्नांने तहाला
अनुकूल असणाऱ्यांचे मोठ्या कष्टाने बहुमत होऊन तहाला
संमति मिळाली; व तहाला जर्मनी एका अदीवर तयार
असल्याचे पॅरिस सरकाराला कळविण्यांत आले. ती अट
म्हणजे जर्मनीने आपण होऊन महायुद्धाला मुरझात केली
असा तहपरिषदेपुढे जो मसुदा मांडण्यांत येणार होता
त्याच्या प्रास्ताविक भाषांत दोस्तानी जर्मनीवर आरोप केला
होता तो पाळण्यांत यावा ही होय. पण दोस्तसरकारने
बिनघाते तहाच्या मसुद्याला जर्मनीने मान्यता दिली
पाहिजे असे कळविल्यामुळे पुन्हा राष्ट्रसंघाची बैठक
मरून तीत जर्मनीने बिनघाते तह करण्याला
संमति द्यावी असा ठराव करण्यांत आला. अखेरीस
ए. १९१९ जून २७ व्या तारखेला जर्मनीने इंडेपेंडेंसच्या
तहान्म्यावर सही केली.

जुलैच्या ३१ व्या तारखेस जर्मनसरकारने आपली
नवीन शासनपद्धतीची योजना राष्ट्रसंघपुढे मांडली व ती
पत्तार करून घेतली. या पटनेप्रमाणे जर्मन मतदारांनी
जर्मनीचा अप्रत्यक्ष निवडायचा होता. इंडेपेंडेंसच्या तहा-

प्रमाणे जर्मनराष्ट्राच्या सयोंदा अद्यापि ठरावयाच्या असल्यामुळे त्या ठरेपावेतो तासुरता अध्यक्ष निवडावयाचे ठरून एवढे हा जर्मनीचा अध्यक्ष निवडण्यात आला. जर्मन पार्लमेंटची पहिली बैठक वार्लिन येथे भरली. तीमध्ये सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांचे संयुक्त प्रधानमंडळ बनविण्याचे ठरून त्याप्रमाणे नवीन संयुक्तप्रधानमंडळ बनविण्यात आले. जर्मनीच्या ताब्यांत कोणतीच वसाहत शिष्टक नसल्यामुळे वसाहत्खाते सोडून टाकण्यात आले. जर्मन कारखानदार व पत्रकारांच्यासाठी एक स्वातंत्र्यकायदा करण्यात येऊन, त्यांची स्वातंत्र्यमंडळे बनविण्यात आली व त्या मंडळांनी कारखानदारांची व पत्रकारांची मान्यता देऊन घेऊन त्यांचा विकास करायला आले असे ठरले. जर्मनीतील सर्व खाणी संस्थानच्या मालकीच्या आहेत असे जाहीर करण्यात आले. जर्मनीला या वेळी अतिशय कडे झाल्यामुळे नवीन कर बसविण्याची सविस्तर योजना अक्षर्याने याने पुढे मांडली व ती राष्ट्रसभेने मंजूर केली.

स. १९२० च्या जानेवारीच्या १० व्या तारखेस व्हर्सेलिसच्या तहान्याचे अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. स्वार्थप्रमुख जर्मनीच्या ताब्यांत असलेला बराचसा मुख्य परकीय राष्ट्रांच्या ताब्यांत गेला. या तहामुळे जर्मनीचे आर्थिक दृष्ट्या अतःनाश झुकसात झाले. माझेच भाव झगटण्याने उतरला; व आयातमालाची किंमत देशाची देखील ऊबत जर्मनीला राहिली नाही. जूनच्या १० व्या तारखेस राष्ट्रसभेची बैठक भरली. जर्मनकारखाने-मोठेपेढीची जो नवीन फॅक्टरी लॉ करण्यात आला होता त्याचे तिसरे बाचन या बैठकीत बघावयाचे ठरले होते. हा कायदा बन्याच लोकांनी व विशेषतः मजूरीनो पसंत नव्हता. त्यांनी त्या दिवशी दांडगाई करून राष्ट्रसभेत आपला प्रवेश करून घेण्याची शिकस्त केली. पण त्यांत त्यांना यश न येता त्या बैठकीत विलंबे तिसरे बाचन होऊन ते पसार झाले.

व्हर्सेलिसच्या तहानंतर दोस्तराष्ट्रांनी कैसरला हॉलंड-मडून हांकलून लावले असा हट धरला. पण हॉलंडने तसे करण्याने नाकारले. कैसरला जरी जर्मनीत फारसा मान नव्हता तरी या दोस्तीच्या छत्याने सर्व जर्मनराष्ट्राला आपला अपमान झाला असे वाद लागले. त्याचप्रमाणे जर्मनीला मद्रासच्या भागवडीत पाडण्यास जे कारणभूत झाले त्याची फौज सरकारने एक यादी करून त्या भागवडींना जर्मनीतून हुमकून लावले अशीही दोस्तार्थी मागणी केली. पण या प्रथावर बरीच सवती न बसवि होऊन शेवटी जर्मनीतील सुप्रसिद्ध फौजसिलने या लोकांची चौकशी करून त्यांना योग्य ती शिक्षा फर्मावावी असे ठरले. शेवटी या लोकांपैकी पुष्कळांची चौकशी होऊन बरेचसे लोक निर्दोषी म्हणून सोडून देण्यात आले व काही लोकांना शिक्षा देण्यात आल्या. पण या शिक्षांची अंमलबजावणी करण्याचे पुष्कळशा जर्मन अधिकाऱ्यांनी नाकारले. व्हर्सेलिसच्या तहाने आपली

एक गोष्ट अमलांत यावयाची होती व ती म्हणजे जर्मनीचे सैन्य कमी करून ते एका लाखावर आणणे ही होय. त्याप्रमाणे जर्मनीने आपले सैन्य एका लाखावर आणले.

जर्मनीमध्ये जी नवीन शासनपद्धती अंमलांत आली होती त्यांतिल कलमाप्रमाणे जर्मनराष्ट्रने आपला अध्यक्ष 'निवडावयाचे' असे ठरले होते. पण याला काही पुढाऱ्यांचे अतुकूल मत नव्हते. जर्मनराष्ट्रने अध्यक्ष न निवडता जर्मन रिपब्लिकने आपला अध्यक्ष निवडावा असे यांचे म्हणणे होते. पण त्यांचे म्हणणे राष्ट्राला पसंत पडले नाही. तेव्हा जर्मनीचे सैन्य कमी केल्याबरोबर, रजा मिळालेल्या सैनिकांच्या वेली नांवाच्या एका पुढाऱ्याने बंड करून सरकारी कचेऱ्या व विचोरी आपल्या ताब्यांत घेतली; व आपले एक स्वतंत्र सरकार स्थापन केले पण हे सरकार फार दिवस टिकले नाही. थोडक्याच दिवसांत जुने सरकार पुन्हा प्रस्थापित झाले. रुहर प्रांतातही या कंपाच्या बंडामुळे अंदाजित मानलेली होती. त्या प्रांतातील समाजसत्तावाद्यांनी जर्मनीत सोव्हिएट रिपब्लिकच्या धर्तीचे लोकसत्ताक राज्य स्थापन करण्याचा पाठ पातला होता. पण तोही सुदिवाने फसला. पुढे जर्मनीमध्ये स्थापनाच्या मोठा संप चढून आला. राज्यकारभारांत आपल्याला शिरकाव मिळावा असे यांचे म्हणणे होते. त्याच्यामध्ये व जर्मन सरकारमध्ये वाटापाट करून जर्मन सरकारने यांच्या फार करकाने त्यांचे म्हणणे मान्य केले. त्याप्रमाणे नवीन निवडणुकी होऊन नवीन मांत्रिमंडळ अस्तित्वांत आले. रुहर प्रांतात जी बंडाची मागली होती तिचा कायदा घेऊन फ्रेंचांनी रुहर प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला. त्यामुळे जर्मनीमध्ये व फ्रान्समध्ये पुन्हा वेवनाव उरपन झाला. पण पुष्कळ झटापटीनंतर रुहर प्रांतून फ्रेंचांनी आपले सैन्य काढून घेतले.

लुवरच पुन्हा निवडणुकी होऊन त्यांत निरनिराळ्या पक्षांचे प्रतिनिधी निवडून आले. त्यांत नॅशनल लिबरल पक्षातर्फे काही प्रतिनिधी निवडून आले होते. यांपैकी डॉ. सायमन याची परराष्ट्रसभाच्या जागेवर नेमणूक झाली. व डॉ. फेहेनर वच याला रीचेंटमेचे अध्यक्ष निवडण्यात आले. व्हर्सेलिसच्या तहोतील काही भागांची अंमलबजावणी अद्यापि बघावयाची होती. ती कशी करावी याकरिता लाईड ऑर्गे, मिलिट्री व जर्मनप्रतिनिधी सायमन व केअरेन वच यांची बैठक भरली त्या बैठकीत जर्मन सैन्याची संख्या छात्र ठरविण्यात आली व जर्मनीने २० लाख टनांपेक्षा अधिक टन कोळसा बाहेर पाठवू नये असे ठरले. त्याप्रमाणे जर्मनीने तापडतोच अंमलबजावणी केली.

जर्मनीमध्ये या सुमारास कम्युनिस्ट पक्षांने आपली चळवळ सुरू केली होती; या कम्युनिस्ट लोकांनी मध्यजर्मनीमध्ये बंडाची मागविण्यास सुरुवात केली. नागरिकांवर फार अत्याचार केले पण शेवटी ही बंडाची मोठण्यात आली.

दोस्तराष्ट्रां, जर्मनीने १३१ मिलर्ड सोन्याचें मार्च खडणी-
दाखत दोषांना घावे, अशी मागणी केली होती त्याप्रमाणें
जर्मनीनें एक मिलर्ड मार्चेंच पाहिला हसा देऊन टाकला
अपर सायलेशियात जर्मनीचा व्यापार बराच फैलावला
होता पण तो प्रांत पोलंडला देऊन टाकण्याच दोस्त
राष्ट्रांनीं ठरविल्यामुळे जर्मनीची सांपत्तिक स्थिति कारव
सालावली त्यामुळे प्रधानमंडळानें राजीनामा दिला पण
वचें यानें पुन्हा प्रधानकीची जागा पारकरी

बव्हेरिया संस्थानने आपले लष्कर कमी करावें याबद्दल
जर्मन सरकार व बव्हेरिया यांमध्ये बरीच भाजगद
उपास्यत झाली होती पण शेवटीं बव्हेरियानें जर्मन सरका-
रचें म्हणण कबूल केलें यामुळे बव्हेरियाचा प्रश्न व्हॉन
कहर सानें राजीनामा दिला. इकडे जर्मनीत अर्थव्यवस्था
खुन झाल्यामुळे त्याच्या पक्षात मोठी चळवळ उडाली
होती प्रधानमंडळमध्ये सर्व पक्षांचें योग्य प्रमाण अस-
त्याच सर्वांच्या मदतीनें जर्मनीची आर्थिक स्थिति सुपारेल
या हेतुनें रिक्स्टॅगनें भिन्न भिन्न पक्षांनीं दोलनं सुरू केलें
होत १९२१ पर्यंत जर्मनीत के बारबार दंगेपोष होत
असत ते हळू हळू कमी होऊ लागले होते राशियातील
बोलेव्हिझमच्या मुद्यानें जर्मनीत संचार केला होता पण
तोहि सुदैवानें कमी होऊ लागला होता १९२१ सालापासून
जर्मनीची पूर्वस्थिति नाजू लागली तरी पण उदरनिर्वाहाला
आवश्यक अशा उपायांची, त्या आतिशय महान् झाल्यामुळे
जर्मनीतील खालच्या वर्गाचे फार हाल होत असत त्यामुळे
देशातल्या देशात, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणापर्यंत
अणान्या मालावर अक्रांत व ठेवण्याचें जर्मन सरकार ठर
विलें पण त्यामुळे लडत अनाची मूर्खता अधिकच वाढली
व मध्यमवर्गातील लोकांचेहि फार हाल होऊ लागले जर्म-
नीची आर्थिक परिस्थिति कमंडागरीपणामुळे फार खाला-
वली होती व त्यामुळे जर्मनी कमंडाईत आला होता

नुकसानभरपाई—महापुद्गल दोस्तराष्ट्रांचे जे नुकसान
झालें त्याची भरपाई करण्यासाठीं दोस्तानीं जर्मनीकडे
मागणी केली होती त्यासाठीं १९२१ मध्ये हार टिन्सेस याच
एक शिष्टमंडळ इंग्लंडमध्ये गेलें होतें (डिसेंबर) त्यानें
जर्मनीचा स्थिति एकदम इतकी रकम देण्यासारखी ऐपत
दार नसल्यानें काही दिवसांच्या तहकुडीची मागणी केली
पण दोस्तानीं जर्मनीची हल्लेबंदी समाप्ताकारक नाही
या कारणावर ती फंटाडून घालिली जर्मनांच्या व्यापा-
रांची गळेपेपी दोस्तानीं केल्यामुळे जर्मनां हलाकांत आला
आहे ह इमज उदारपक्षाच मान्य होतें परंतु हुत्तरपक्षाच
म्हणजे जर्मनीच कर्मकंडाची शास्त्र बसून तो देव नस
ल्यास जवरीने त्याच्याकडून बसला करवाची तेव्हा जर्म-
नीनें इंग्लंडला ५ कोटी पाउंड (सोन्याच्या चलनात) कसे
पसे दिले पुढें यथायथ येथ इंग्लंड, फ्रान्स व इटली यांची
एक घंटाक भरून जर्मनीला थोडीशी तह्दूदा देण्यांत आली

(१९२३ जानेवारी) त्यावेळीं पोष्टाने वाडसेलें दर व
आयगाडीच्या माध्यमेनें दर यांची हद्दी देण्यात आली
होती पण मार्च-एप्रिलात दोस्तानीं आपल्या (जर्मनीत
स्थापून घडलेल्या) सैन्याच्या व नुकसानभरपाईच्या खर्चा
खातीं ६० अब्जांची मागणी केली, परंतु ती जर्मनीनें घुड-
कावून दिली, मात्र आतापर्यंतची ह्दरयांताळ लूट भरून
काढण्यासाठी या वेळीं जर्मनीनें १ कोटी ८० लक्ष सुवर्ण-
माकस दोस्ताना भरून यावेळीं पुन्हा जर्मनीनें तहकुडीची
मागणी केली, पण ती निष्फळ झाली त्यानंतर आगस्ट
(१९२३) मध्ये लंडन येथे हा मुद्दामभरपाई कमेटी
भरली तेव्हा लंडन आगं हा जर्मनीला क्षेपतील
अशा अटी पारंप्रास तयार झाला परंतु मान्सन ते जाका-
रून एकट्याच्या जबाबदारीवर जर्मनीतील सरकारी खाणी
व जंगल आणि लुटप्रात याचा त्या वेळाचे ठरविलें
या सुमारास माकसचा भाव फार उतरला, एका पांडास १
हजार माकस मिळू लागले तेव्हा जर्मनीनें दगडी फोडला
व लाकूड या इतरात कर्मकंडाचा नवीन हत्ता देण्याचें
ठरविले, अर्धेवरात जर्मनीचें राज्यें प्रधानमंडळ मोडून
कुन्स्टेबल प्रथामंडळ निवडून आलें त्यावेळीं जर्मनीच्या
वार्षिक घड्यात ८१० अब्ज माकसांची लूट आली डिसे-
बरांत लंडन येथे पुन्हा नुकसानभरपाईमंडळ बसलें, तेव्हा
फ्रान्सन इतिने व बोयेम हे कर्ममंडळ जिल्हे ताबडतोब
साध्यात घेण्याचा आग्रह करला, एतुन अमेरिका मध्ये
पडली व तिनें जर्मनीला खोटी रकम अग्राक कर्जाक ठेव्यानें
ठावून हा तया गिटाविला पुढें वरील येथे १९२३ च्या जाने-
वारीत भरलेल्या सु भ म च्या बैठकीत झालेनें जर्म-
नीत जे लडखोनी लूट देण्याचें घुचविल्यावरून मान्सन
इंग्लंडची खटका उठून ती बैठक दोडकी गेली

लंडन जानेवारी (१९२३) फ्रान्सनें ह्दरमध्यें सैन्य
पाठवून प्रात कायान करण्यास प्रारंभ केला त्यामुळे जरी
जे एवढेनें प्रथेत घातता राखण्यास कर्मकंडे होते, तरी
देशात सर्वत्र असतोष वसरला मान्सन नियेध करणा
करितो अमेरिकेनें आपलें जर्मनीत असचेळें सैन्य परत
बोलाविले, जर्मनीतील मोडमोड्या भांडवलदारांनीं पोडास
अडबड केला या वेळीं माकसचा भाव एका पांडास ८०
हजारोपर्यंत उतरला होता व घड्यात ६२१ अब्जांची
खोटी आली होता फ्रान्सनें ह्दर प्रातातील सर्व सरकारी
खाणी तो-गान घेवळका व जरा राणांच्या व्यवस्थापकांनीं अड-
बळ केले त्यांना फेद केलें इतलेनें याबद्दल मान्सनची कान
उपाडणीहि केली मुख्य प्रमाण पुन्हा नोवाहीर केले की,
मान्सन न्हाईनेंवेड ही नुकसानभरपाईच्या नांवासाठीं
जर्मनीपासून कायमची बळकावण्याचा उद्योग आरंभिला आहे
फ्रान्सनें तय या वेळीं त्रिटिगाच्या ताबडतोड प्रदेशांत अस-
लेल्या सर्व जर्मनांचा ह्दालाग करण्याची मागणी केला
व ह्दरप्रात आम्ही दोन वर्षे ताब्यात ठेवणार असें माहारा

केले; त्यासाठी आर्थिक आहत सैन्य आणून प्रख्यात व आशंक थीमान अशा सहा जर्मन भांडवलवाह्यांना जबर दंड ठोठाविले. मार्चमध्ये लु. भ. मंडळाने ४२०० टन नाय-ट्रेक्सची मागणी केली. मेमध्ये जर्मनीने, (सर्वप्राप्य कर्ज काढून रयातून) २० अन्न एकदम व ५ अन्नाचे दोन हप्ते अशी एकंदर २५ अन्नांची (सोयाबेई माक्स) कर्ज-फेडीची रक्कम देण्याचे कबूल केले. परंतु फ्रान्सने ते म्हणणे " विश्वासपाताचे " म्हणून फेटाळून लाविले. इंग्रजींनीहि जर्मनीच्या म्हणण्यास नातुरी दर्शविली. मात्र फ्रान्सच्या उतावळीबद्दल रोद प्रदर्शित केला. मेमध्ये जर्मनीने हनेवेदी-बत्स पुन्हा हमी भरली; परंतु फ्रान्स रोस पैसा घेतल्या-शिवाय रुहर सोडण्यास कबूल होईना. जुलैत मार्क्सचा भाव १ पांडास ४५ लक्षीपर्यंत उतरला, त्यामुळे जर्मन लोकांनी सरकारास ही स्थिति न सुधारण्याबद्दल दोष दिला. या परिस्थितीमुळे फ्रान्स जर्मनीचे योलंणे ऐकण्यास तयार झाला; मात्र रुहरप्रांतातील निःशस्त्रप्रतिकाराची चळवळ थांबली पाहिजे असे त्याचे म्हणे होते. इतक्यांत आयात मालाच्या किमतीच्या निफडीच्या मागणीमुळे मार्क्सचा भाव पसरपुंथीस लागून (एका पांडास) १ कोटी ८० लक्षावर आला. कुन्हीने निःशस्त्रप्रतिकार थांबविण्याचे नाकारले. फ्रान्सने पुन्हा ओहून धरले. त्याचे म्हणणे की जर्मनीने रुचेगिरीने दिवाळे काटले आहे; बाह्यक्रीडा दर कमी करणे, नौकराचा पगार वाढविणे, उद्योगधंद्यावर हलके कर बसविणे, व्यापारी जहाजे बांधणे, वगैरे गोष्टीकरण्यांत जर्मनीने पैसा गुंतविला आहे; तेव्हा आम्ही जर्मनीची विनवणी वगैरे ऐकत नाही. यावेळी मार्क्सचा भाव कमातीचा (१ पांडा = १ कोटी ७० लक्ष) घसरला. म्हणजे जवळ जवळ त्याचे अक्षिरवच नाहीसे झाले. सप्टेंबरमध्ये दाहडविले हा इतरतःजून तटजोडीसाठी फ्रान्समध्ये आला; परंतु त्याचाहि कारणा उपयोग झाला नाही.

रुहरमध्ये आपल्यालाहि दोस्ताबरोबरच काम करण्याची परवानगी असली हे जर्मनीचे म्हणणे फ्रान्सने नाकारले. त्यानेतर तिसऱ्यांत जर्मन भांडवलवाले हे पॅरिस येथे गेले व जर्मन व्यापारांत फ्रान्सने भागीदारी करावी अशी योजना त्यांनी पुढे मांडली. परंतु तिचा फ्रान्स स्वीकार केला नाही.

स. १९२४च्या एप्रिलीत पॅरिस येथे एक सज्जांची कमिटी बसून जर्मनीतील आगगाण्याचा तयार पेश्याची योजना निघाली होती. तिचा निकाल मान्य करायचा को नाही यावर वाद मानून जर्मनीतील पार्लमेंट बरखास्त झाले. राष्ट्रीय पक्षास ही मागणी कबूल नव्हती शिवाय बंधेरियाने आपली आगगाडी फ्रान्सच्या ताब्यांत देण्याचे माफ मागले (जुलै). तेव्हा लंडन येथे दोस्तांची बैठक भरली व जर्मनीच्या प्रतिनिधींनी बोलावण्यांत आले. तेथे रुहरचा कथना सोडण्याच्या सुद्धावरच वाद माळला. फ्रान्सने आगगाडी एक वर्ष ताब्यांत ठेवण्याचा हट परसा. दोपटी आगस्टमध्ये जर्मनीने फ्रान्सचे

म्हणणे कबूल करून डॉन-योजना अमलांत आणण्यास समीत दिली. राष्ट्रीय पक्ष या योजनेस विश्वासघाती असे म्हणतच होता, तरीहि रिचस्टेगने ती ता. २९ (आगस्ट) रोजी पास केली. फ्रान्सला जानेवारी स. १९२३ ते जून १९२४ पर्यंत रुहर प्रांतातून (त्यावर अमल असल्याने) १ ७.७२ २९ कोटी फ्रँक्स आणण्याचे मिळाले होते. आक्टोबर महिन्यांत इंग्लंड व अमेरिकेकडून जर्मनीस ७ टक्के व्यापारने २५ वर्षांच्या सुद्धांनी कर्ज मिळाले.

यानंतर स. १९२५ च्या जानेवारीपासून डॉन योजने-प्रमाणे जर्मनी आपले हप्ते भरू लागला; कोलोन प्रांत दोस्तांनी व्यापार न गोडल्याबद्दल त्याने तक्रार चालविली असता दोस्तांनी व्हर्सेलिसच्या तहानाल ४२९ व्या कलमाकडे धीट दाखविले. तेव्हा डॉ. लुथरने सांगितले की जर्मनीस तहानाल अटीइतका नसला तरी पुष्कळ पटीने शस्त्रसंन्यास केला आहे. त्याबद्दल फ्रान्सने त्या प्रांतातील थोडेसे सैन्य काढून घेतले. (१९२५ फेब्रुवारी) च्या महिन्यात दोस्तांच्या बैठकीत जर्मनीला लवकर निःशस्त्र करण्याचे ठरले.

जर्मनी व राष्ट्रबंध—इ. स. १९२४ च्या सप्टेंबरात जर्मनीला राष्ट्रबंधांत दाखल करवयाचे की नाही याबद्दल (त्यास निःशस्त्र करण्याच्या निमित्ताने) प्रश्न निघाला होता. त्यावेळी राष्ट्रबंधातील सभासद-राष्ट्रीनी त्याचा हक कबूल केला. परंतु फ्रान्सने हरकत घेतली की, जर्मनी राष्ट्रबंधांत दाखल झाल्यास तो तहानाल अटी पाळणार नाही, निदान त्या कमी कडक करण्याबद्दल खटपट करील. जर्मनीचे म्हणणे होते की, आम्ही अगदी निःशस्त्र आहो; राष्ट्रबंधातील सर्व सभासद (राष्ट्र) शस्त्रधारी आहेत तर आपल्याला निदान विमाने पांथण्याची परवानगी असावी. गेल्या आक्टोबरमध्ये जर्मनीने, दोस्तांनी नेमलेल्या लष्करी नियंत्रणमंडळा (कमिशन) पुढे, महापुढापुरी व महापुढा चालू असता शस्त्रास्त्रांची निषेध व सोडा कितपत होत त्याची माहिती मांडण्याचे कबूल केले आहे.

इंग्लंडशी व्यापार—सन १९२४ च्या आक्टोबरमध्ये जर्मनीने मिटिश निर्यातमालास पुढील तीन अटीवर सवलत देण्याचे ठरविले. (१) लंडन येथे जर्मन व्यापार उपधण्यास परवानगी असावी; (२) मिटिश जहाजांवर जर्मन माला-शाना नोंदरी मिळवावी; (३) जर्मन मालावर दंडा २९ टक्के जफात माफ करावी. या अटीपेक्षा तिसरी अट इंग्लंड व फ्रान्स या दोघांनीहि कबूल नाही.

चालू राजकीय उल्लासाली—इसवी सन १९२१ च्या सप्टेंबरात एंफगॅच्या मायबवी सरकारीत व बंधेरिया संस्थानांत मोठेय मेटे सुरू झाले. बंधेरियन वर्तमानपत्रांनी मे. एबरेला या प्रकरणाबद्दल दोष दिला. राजपक्षीय लोकांचा हात या मागणीत होता. बंधेरियाचे राजकीय हक पांटे सुद्धा कमी करण्यास मेथोस मुरय प्रपान तयार नव्हता.

सन १९२२ च्या फेब्रुवारीत मजुरीच्या दरावरून आगगा-
डीच्या मजुरांचे मोठमोठे संप सर्व देशांत सुरू झाले. नोव्हें-
बरमध्ये वेस्टफालिया प्रांतात अग्नाथाचून दंगे सुरू झाले. सन
१९२३ च्या मार्च महिन्यांत फ्रान्सवर रूडर प्रांतात आपले
पाऊल जास्त गाढल्याने जर्मनीत विशेष अस्तेप पसरला.
त्याचा फायदा घेऊन फ्रान्सने कालेवूड व मानहीम ही
व्हार्डन नदीवरील दोन बंदरे एकाएकी काबीज केली. तेव्हा
काही जर्मन लोकांनी काही फ्रेंचांना शोक्या घालून ठार केले.
पण त्यामुळे फ्रेंचांची अरेरावी जास्त वाढली. सप्टेंबरात डॉ.
स्ट्रेसमन व इतर प्रधान यांनी रूडरमधील निःशस्त्रप्रतिकार
थांबविला. तेव्हा फ्रेंचांनाही आपले पोरण सौम्य केले. डिसें-
बरमध्ये मार्क्स यांनी नवीन प्रधानमंडळ बनविले व रिचर्ड-
फेडे नांवाचा अधिकार देऊन सर्व मुद्रास्यारी मंत्रिमंडळाकडे
दिली. इ. स. १९२४ च्या फेब्रुवारीत जर्मनीने लष्करी काय-
द्याचा अंमल थांबविला. स. १९२५ च्या जानेवारीत डॉ.
लुवर हा मुख्य प्रधान झाला व त्याने निर्गत मालाचा व्यापार
वाढविण्याची योजना अमलात आणली. त्यामुळे रंडणावा
पेक्षा लष्कर उभा रहाण्यास मदत झाली. जर्मन विद्यार्थी
लंडनी शिक्षण अद्यापि घेतात याबद्दलच्या दोस्तांच्या लष्करी
नियंत्रणमंडळाच्या तक्रारीकडे सोशालिस्ट पक्षांनी घोडाफार
कानाडोळा केला. राष्ट्रीय पक्षाचा आंढा अद्यापिही राजसत्ता
सुरू करण्याकडे आहे. प्रे. एवर्ट हा स. १९२५ च्या नॉर्वि
गहिण्याच्या प्रारंभी मरण पावला.

स. १९२३ च्या आगस्टमध्ये व्हार्डन प्रदेशातील काही
लोकांनी जर्मन साम्राज्यातून व्हार्डनप्रांत फोडून त्याचे स्वतंत्र
लोकसत्ताक संस्थान बनविण्याचा प्रयत्न फ्रेंच लोकांच्या
विधावणीने व त्यांच्या आसच्याने सुरू केला. त्यांत फ्रेंचाचा
फायदा असल्याने त्यांची त्या फुडून निवणान्या पक्षाला पूर्ण
संमति होती. त्याप्रमाणे आक्टोबराच्या एवसलाचापेल येथे
दोन हजार सहाय्य लोकांनी हे स्वातंत्र्य पुकारले. परंतु त्याला
तात्काळ विरोध झाला इंग्लंडने असे करणे गृहसैन्य तह्याच्या
विरोध आहे व जर्मनसाम्राज्याचे असे तुकडे करण्याचे अघोर
दोस्तांच्या नुकसानभरपाईलाच अडचण येईल या मुद्यावर
या क्रियास हरकत घेतली. नोव्हेंबरमध्ये वेस्वर्मन वरील
पक्षाला एकसलाचापेल येथून हाकलून दिले. स. १९२४ च्या
जानेवारीत या पक्षाच्या जुलमाबद्दल व्हार्डन प्रांतातील प्रजेने
इंग्लंडकडे दाद मागितली व या जुलमास फ्रेंच सरकार
मदत करते असा उघड आरोप याच वेळी त्यांनी
फ्रेंच लोकांवर केला. फेब्रुवारीत या पक्षाची सत्ता
सहतेक नाहोशी झाली. पुढे फ्रेंचांनीच या पक्षाला
आपली चळवळ बंद ठेवण्यास सांगितले व आगस्टमध्ये तर
या पक्षाचे मोठे स्वरूप जाऊन त्याला व्हार्डनप्रांतीय मजूर-
पक्ष असे नाव प्राप्त झाले.

सन १९२३ च्या जुलैत कम्युनिस्ट पक्षाचे महत्त्व नाहीं
झाले. परंतु सोशालिस्टपक्षांनी (मोडरेट व रेडिकलस मिळून)

वेसाची सांघतिक हल्लाची पाहून सरकारशी निमुटपणे वाग-
ण्याचे धोरण सोडले व त्याने आगस्टमध्ये डॉ. कुन्हे यांचे
प्रधानमंडळ उलथून पाडण्याची धमकी दिली. सर्व राज्यांत
संप व अग्नासाठी देशभोषे सुरू झाले. लगेच डॉ. स्ट्रेसमन हा
मुख्य प्रधान झाला व मार्क्सचा भावही (हुंडणावळ)
अशा सावरला. त्यामुळे सोशालिस्टपक्षांनी बर्लिन येथील
प्रचंड सार्वत्रिक संप थांबविला. आक्टोबरमध्ये स्ट्रेसमनच्या
प्रधानमंडळातील सोशालिस्ट लोकांनी त्याच्या संकसनीच्या
धोरणाबद्दल आपली नापसंदी दर्शविली सन १९२५ च्या
फेब्रुवारीत हल्लाचे सरकार उलथून टाकण्यासाठी म्यूनीक येथे
स्थापन झालेल्या कम्युनिस्टांच्या एका गुप्तसंस्थेच्या ४०
सभासदांनी कैद करण्यात आले.

बव्हेरियाच्या मनात जर्मनलोकसत्ताक साम्राज्यातून
स्वतंत्र होण्याचे हौत हे वर सांगितलेच आहे. सन १९२२-
२३ मध्ये त्या प्रांतात राजपक्षांने बरान धुमाकुळ पातला व
बंडे केली. सन १९२३ च्या मे महिन्यात हिटलरच्या हाता-
खाली फॅसिस्ट पक्षांनी आपले बचेत्व जास्त प्रस्थापित केले
बव्हेरियन सरकारने सभासदांचा कायदा पुकारून वर्तमान-
पत्रांवर सेन्सुरचा देखरेख ठेविली. आक्टोबर महिन्यात
बव्हेरियन संकसनीशी (सोशालिस्ट सरकारशी) असलेला
आपला राजकीय संबंध तोडला. तरीमुद्दा संकसनीतील सोशा-
लिस्टांचे सैन्य कमी करण्याच्या बाबतीत मध्यवर्ती सरकार-
ला फार जड गेले. बव्हेरियन लोकांनी लोकसत्ताक सरदा-
च्या नोकच्या पत्करून नये असे हुकूम बव्हेरियांनी काढले.
संकसनीनेही मध्यवर्तीसरकाराविरोध चळवळ चालविल्याने
त्याचे प्रधानमंडळ मोडून त्याच्यावर अधिकार गाजविण्यास
एक कमिशनर बर्लिनहून धाडण्यात आला. नोव्हेंबरमध्ये
लुडेन्डाफच्या हाताखाली फॅसिस्टपक्षांनी बव्हेरियन अधि-
कारीमंडळ उधळून लाविले. जर्मन बुवराजाने जर्मनीत पुष्क-
ळदा प्रवेश केला. सन १९२३ च्या नोव्हेंबरातल्या त्याच्या
कैरीने फ्रान्स व बेल्जियामध्ये जरा खळबळ उडाली. सन
१९२४ च्या शेवटी शेवटी राजपक्षाच्या तर्के होणाऱ्या चळ-
वळीत बव्हेरियाचा राजपुत्र रूपर्टने भाग घेतल्याबद्दल
खळबळ उडाली होती.

[संक्षेप ग्रंथः—जेम्स सिमे— हिस्टरी ऑफ जर्मनी
(१८७४), हंडसन—हिस्टरी ऑफ जर्मनी (१९०२);
अँटकिन्सन— हिस्टरी ऑफ जर्मनी (१९०८), फिशर—
मिडलवूड एम्पायर (१८९८); माइस— होला रोमन
एम्पायर; एडवर्ड डोशन— एम्बोल्ड्युशन ऑफ जर्मनी;
लोवेल— गव्हर्नमेंट अँड पार्टीज इन कॅप्टिव्हल यूरोप
(१८९८), थॉर्न— मोडर्न जर्मनी; बर्नहार्ड जर्मनी अँड
दि नेक्स्ट थार, कोलिपर—जर्मनी अँड दि जर्मन्; वेन्लेन-
होपीरियल जर्मनी अँड दि इंडस्ट्रियल रेव्होल्यूशन.]

जलंगी—बंगालमधील नडिया जिल्ह्यातील तीन नद्यांपैकी एक नदी. ज्या ठिकाणी गंगा नदी नडिया जिल्ह्यात शिरते तेथून ही नदी निघून अल्हाबाच्या ईशान्येस ५० मैलपर्यंत वाहते. नंतर कृष्णगरच्या दक्षिणेकडे वाहत आऊन नडिया गांवाजवळ ती भागीरथी नदीस मिळते. नंतर या जोडप्रवाहाला हुगळी असे नाव मिळाले आहे. ही नदी गाळाने भरली असून सुमारे ३६ मैल व्यापाराळा निरुपयोगी झाली आहे. या नदीवरील व्यापाराची मुख्य गावे:—कृष्णगर, करीमपूर, चाथा आणि स्वरूपगंज. व्यापार मुख्यत्वेकरून धातू व गाळ्याची धान्ये यांचा चालतो.

जलजन्य विद्युत्शक्ति—जलजन्य विद्युत्शक्तीचा प्रसार करण्यासंबंधाने जगातील ज्या ज्या देशांत आजपर्यंत यशस्वी रीतीने प्रयत्न झाले अशा देशांमध्ये हिंदुस्थानास कोरूनच प्रमुख स्थान मिळेल असा अंदाज दिसतो. हिंदुस्थानांत ह्या शक्तीचे आणखी कारखाने सहज निर्घु शक्तील इतकेच नव्हे, तर सत्तत्या कारखान्यांची किंवा यंत्रांची देशांत सध्या फार जरूर आहे. दगडी कोळसा व रेंकिल तेल यांच्या खाणी हिंदुस्थानांत फारच थोड्या ठिकाणी असल्यामुळे रेल्वे माझ्याखालीच फार चर्चे होऊन किफायतशीर रीतीने गिरण्या व इतर लहानसान कारखाने चालविणे अशक्य होते. ह्यामुळे जलशक्ती व शक्तीचे विद्युत्शक्तीने स्थलांतर नितक्या ठिकाणी होऊ शकेल त्यामानाने देशातील सर्व भागांत उद्योगधंद्यांची कायमचे उत्तेजन मिळेल हिंदुस्थानातील पावसाळा अनिश्चित असून वर्षातून तीन किंवा चार महिनेच पाऊस पडत असल्यामुळे निवळ जलशक्तीने काम करणारी योजना चालविणे बहुतकरून फार कठीण आहे. सर्व वर्षभर पाण्याने भरलेल्या नद्या हिंदुस्थानांत बहुतेक नाहीतच असे म्हटले तरी चालेल. ह्या कारणांमुळे उष्ण काळांत उपयोगांत आणता येतील असे जलसंचय कृत्रिम रीतीने तयार करणे जरूर पडते. ह्या कार्याकरिता सोईची कित्येक स्थळे डोंगराळ प्रदेशांत निरनिराळ्या इल्ल्यांत आहेत. व कित्येक डोंगरावर अतिवृष्टि होत असल्याने आजपर्यंत निघालेल्या जलजन्य विद्युत्शक्तीच्या योगनांप्रमाणे आणखी कितीतरी नवीन योजना तयार करून देशांत नवीन उद्योगधंद्यांची वाढ करण्याकडे त्यांचा उपयोग करून घेता येईल ह्या सध्देच्या योजनांपासून कारखाने चालण्यास भरपूर शक्तीचा पुरवठा मिळेल इतकेच, नव्हे तर आजूपाजूच्या प्रदेशांतील शेतीलाहि त्या पाण्याचा उपयोग होईल. सर टॉमस हॉलंड यांच्या अध्यक्षतेखाली सन १९१६ पासून स. १९१८ पर्यंत बसलेल्या औद्योगिक कमिशनने ह्या विषयासंबंधाने सर्व हिंदुस्थानांत पहाणी करवी अशी शिफारस सरकारस केली होती. त्या शिफारशीप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारने कित्येक सगळीं लोकांची नेमणूक केली. संपेदी जे. टर्न्पू. मिअस यांनी स. १९२२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या रिपोर्ट फार महत्वाची माहिती दिली आहे.

हिंदुस्थानांत चालू असलेल्या जलजन्य विद्युत्शक्तीचे अंदाजपत्रक:—

प्रांताचे नाव.	शक्तीचे परिमाण. (अश्वशक्ति)
आसाम	२२५५०
बंगाल (कलकत्त्याचे क्षेत्रफळ सोडून)	२५३१८
कलकत्ता (वाहाराशिवाय)	१७६२००
बहार (कोलीन इत्यादिशिवाय)	२३२५
मुंबई इलाखा	३२८७२
मुंबई बहार	७५००००
मद्रास (तांदुळाच्या गिरण्या वगैरे सोडून)	१७७१०
मध्यप्रांत	३२७७३
मद्रास	६००००
वायव्येकडील सरहद्दीवरचा प्रांत	...
पंजाब	१००००
संयुक्तप्रांत	३८५४८

एकूण १२४८३३६

खाखेरीज यथे केव्हास हिंदुस्थानांत खालील कोटकांत दाखविलेल्या आकड्यांतकी शक्ती मिळण्याचा वाव आहे. म्हणून तेहि आंकडे दिले आहेत.

प्रांताचे अगर संस्थानाचे नाव	कमीत कमी शक्ति.
आसाम	६२१०००
बंगाल	१००००००
बहार व ओरिसा	१५०००
मुंबई	७७३०००
मद्रास	१३२७०००
मध्यप्रांत	१६५०००
अम्मु आणि काश्मिर	४५८०००
मद्रास	१३८०००
वायव्य सरहद्दीवरचा प्रांत	१००००००
पंजाब	११९००००
संयुक्तप्रांत	६०५०००
इतर ठिकाणी	१६००००

एकूण ७५३२०००

वरील आंकडे किलोवॅटमध्ये दिले आहेत. ११ किलोवॅट म्हणजे १ अश्वशक्ति असे टोकाळ प्रमाण आहे. स. १९२२ सालपर्यंत निरनिराळ्या प्रांतांत मुख्य मुख्य तयार झालेल्या योजनांची माहिती घेणप्रमाणे आहे:—

बंगाल:—ह्या प्रांतातील मुख्य कारखाना दार्जिलिंग येथे आहे. व रंगीत आणि तिला या दोन नद्या अवडून ही योजना तयार झाली आहे.

मुंबई इलाखा:—माटपर धरण, आंध्र पोम्पातील धरण- व गोकाळ कंपनीचे धरण ही तीन धरणे मुख्य आहेत. टाटा

कंपनीने काडलेल्या योजनासारख्या बाडण्या प्रमाणवर आहेत. व त्यापासून मुंबईतील पुष्कळ गिरण्यांना सध्या विद्युत्शक्तीचा पुरवठा होत आहे. व त्या योजनांची जगातील अतिशय प्रमुख योजनांत गणना होते. किराक सज्ज लोकांच्या मताप्रमाणे पाण्याच्या सहाय्याने विद्युत्शक्ति उत्पन्न करण्याकरिता मुंबई इलाख्यात निमर्गज्य जितक्या सोयी आहेत, तितक्या हिंदुस्थानातील कोणत्याही प्रांतात नाहीत. मुंबईमजलील घाटामध्ये ही शक्ति मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न करता येईल, ही कल्पना प्रथम डेव्हिड गॉसलिंग या नावाच्या गृहस्थांने काडली समुद्राच्या पृष्ठभागापासून दोन हजार फूट उंच असलेल्या सपाटि पर्वताच्या रागावर पावसाळ्यात भरपूर पाऊस पडून जे पाण्याचे लोंढे समुद्रास जाऊन मिळतात ते अडविल्यास त्यापासून प्रचंड विद्युत्शक्ति उत्पन्न करता येईल अशी प. वा जमशेटनी टाटा यांची मि गॉसलिंग यांनी खात्री केली. खासबंधाने पाहणी करून जास्त माहिती मिळविण्याकरिता ईंग्लंडहून काही हज्ज लोक आणविले व त्यानंतर कंपनी काळपासबंधाने दोघे प्रयत्न करून सरकारची सममति मिळविली त्या वेळेस मुंबईचे गव्हर्नर सर आर्जे हार्क याच्या प्रयत्नांने पुष्कळ देशी संस्था-निर्माणी कंपनीस भाडवळ देण्याच्या कामी कार गच्छवाची मदत केली. व त्या मदतीमुळे १११० कोटि रुपयांचे भाडवळ देशान्त तयार झाले त्या योजनाबंधाने टाटा कंपनीची एंजिनिअरिंग कामे योरपाटावर लोणावळ्याच्या आजु-याजुस आहेत. लोणावळा, वळवण व शिराटा ह्या तीन ठिकाणी पाणी साठविण्याकरिता धरणे बांधण्यात आली आहेत. कंपनीने मुख्य शक्तिगृह घाटाच्या पावण्याशी खोप-वली येथे आहे. तेथे नळाच्या सहाय्याने १०२५ फूट उंचावरून पाणी नेले जाते इतक्या उंचीवरून पाणी येताना या पाण्यापासून एका चौरस इंचावर ०.५० पौंड दाब पडणारी शक्ति उत्पन्न होते. हीच शक्ति विद्युत् उत्पन्न करण्यास उपयोगी पडते. आरंभी ३०००० पर्यंत अश्वशक्ति उत्पन्न व्हावी एवढ्याच हेतूने कंपनी काडली गेली. परंतु मुंबईतील गिरण्यांनी मागणी वाढत गेली. त्या वाढत्या मागणीप्रमाणे शक्तीचा पुरवठा करता यावा म्हणून कंपनीने आपले भांडवल लोन कोट रुपयापर्यंत वाढवून चाळिख हजारपर्यंत अश्वशक्ति पुरविण्याची व्यवस्था केली आहे. सध्या मुंबईच्या ४४ वर गिरण्या या शक्तीचा उपयोग करीत आहेत मुंबईची ट्रेमवेकंपनी सुद्धा आपल्या पाच स्टेशना-करिता या शक्तीचा उपयोग करीत आहे. मावळाने निळा आणि मुळा या दोन नद्या अडवून तेथेच विद्युत्शक्ति उत्पन्न करण्याचा टाटा कंपनीचा हेतू आहे व त्याप्रमाणे लोकांच्या सध्यामधी मोहिमेला न जुमानता कंपनीने कामाला मोठ्या अडचणीत सुचवत करून काम संपवीत आणले आहे. काम पुर्ण झाल्यास वदमात ५०००० किलोवॅट शक्ति उत्पन्न होईल असा अंदाज आहे. त्याच ठिकाणापासून दक्षिण

सुमारें शंभर मैलावर कोयना नदीच्या दरीत दोन धरणे बांध-ण्याचा टाटा कंपनीचा विचार आहे आता दरीमध्ये ठोकरीवाडजवळ एक १९२ फूट उंचीचे धरण बांधून त्या पाण्याच्या सहाय्याने सुमारें १ लक्ष अश्वशक्ति उत्पन्न करण्याकरिता दुसरी एक नवीन कंपनी स्थापन झाली आहे. या कंपनीचे बांधकाम पुर्ण होऊन बांधा व कुर्ला येथील म्युनिसिपालिटीस व मुंबई येथील बांधकाम गिरण्यास शक्ति पुरविण्याची व्यवस्था लौकच अमलात येईल असे वाटते.

म्हैसूर.—म्हैसूर संस्थानातील कावेरी नदी अडवून शिवसमुद्रम् येथे १९०२ साली विद्युत्शक्ति उत्पन्न करण्याचा केलेला यत्न हिंदुस्थानामधील पहिलाच आहे कावेरी नदीचा उगम ब्रिटिश हद्दीत असून म्हैसूर संस्थानातून ती वहात गेली आहे ही योजना काढते वेळेस कोलार येथील सोन्याच्या खाणीस विद्युत्शक्ति पुरविण्याचा मूळ हेतू होता. शक्तिगृहापासून खाणी ९२ मैलाच्या अंतरावर असल्यामुळे सर्व जगात अंतर अतिशय मोठे असे मानले जात होते, ह्या शक्तीपैकी एक प्रवाह ५९१ मैल अंतरावर असलेल्या बंगलोर शहरापर्यंत नेला आहे तेथे औद्योगिक कामाकडे व दिवावत्तीसाठी (रोपनाईकडे) त्याचा उपयोग होतो. ह्या योजनाचे आरंभ ६ हजार अश्वशक्तीपासून झाला. ती आता सुमारें २५ हजार अश्वशक्तीपर्यंत वाढला आहे. जास्त शक्तीची आजुबाजूला मागणी असल्यामुळे शिवसमुद्रम्पासून जवळच शिमशानदीम्हणून कावेरी नदीचा जो फाटा आहे. त्याच्या उपयोग करावा लागेल व दुसरा बंधारा शिवसमु-द्रम्पासून पंचवीस मैल अंतरावर तयार करण्याचा विचार आहे शिवसमुद्रम् येथे ४०० फूट उंचीचा व शिमशान येथे ६१६ फूट उंचीचा बंधारा होऊ शकेल, व त्यापासून ३९५०० अश्वशक्ति उत्पन्न होईल असा अंदाज आहे. तसेच मेकदात ह्या गावाजवळ कावेरीचा एक मोठा पंधरा आहे. त्याचाहि विद्युत्शक्ति उत्पन्न करण्याकडे उपयोग होईल

काश्मीर —काश्मीर संस्थानामध्येहि या बाबतीसंबंधाने बारीक खटपट चालू आहे. बारामुळा गावाजवळ झेलम नदी अडवून त्या धरणापासून विद्युत्शक्ति उत्पन्न करण्याचा यत्न सिद्धीस गेला आहे श्रीनगर शहराच्या ईशान्येस सुमारें ३४ मैल अंतरावर चारामुळे हे गांव आहे शक्ति-गृहापासून सुमारें ६१ मैल अंतरावर मुरख कारखाना आहे. ह्या गावापासून सुमारें बीस हजार अश्वशक्ति उत्पन्न होते. हा प्रवाह श्रीनगर जवळील रेशमाच्या गिरणीपर्यंत आणलेला आहे. श्रीनगर शहरापैकी बहुतेक भागांत दिव्याची व्यवस्था आहे. श्रीनगर शहराच्यामुळे झाली आहे शहरातील रिहायशीना विद्युत्शक्तीचे उपयोग माहीत होऊन उद्योग-धंधास उत्तेजन मिळावे म्हणून सुमारें शंभर किलोवॅट इतकी शक्ति शहराच्या लोकांकरिता वाटून दिली आहे

मद्रास:—मद्रास इलाह्यात तीन ठिकाणी विद्युत्शक्तीच्या योजना आहेत. व तीन्ही कारखाने मिळून सुमारे ७४० किलोवॅट इतकी शक्ति उत्पन्न होते.

बायब्यसरहट:—मलकांड येथील बोगद्याजवळ एक योजना तयार केली आहे. तिजपासून सुमारे २५० किलोवॅट शक्ति उत्पन्न होते.

पठियाळ संस्थान:—सरहिद कालव्याच्या निदाम-पूर येथील पाणरशाखेवर असलेल्या धबधब्याचा उपयोग करून सुमारे ३०० किलोवॅट शक्ति उत्पन्न करण्याची योजना झाली आहे.

पंजाब:—अमृतसर, धारीवाल व सिमला या तीन ठिकाणी विद्युत्शक्तीच्या योजना चालू आहेत. त्यापासून म्युनिस्पीपालिटीचा व काही लोकांच्या गिरण्यांत या शक्तीचा पुर्वदा होतो.

प्राचगकोर:—या संस्थानांत सुंदर गांवाजवळ एक योजना तयार करण्यात आली आहे. तिजपासून सुमारे ४५० किलोवॅट शक्ति उत्पन्न होते.

संयुक्तप्रांत:—बहादुराबाद गांवाजवळ हरिद्वज येथील गंगेच्या नवीन कालव्याकरिता त्या लहान योजनेचा उपयोग करण्यात येतो. ह्या प्रांतातील दुसरी योजना मसुरापासून तीन मैलांच्या अंतरावर आहे.

बांधकाम चालू असलेल्या योजना, स्वाल्हेर संस्थान:—ह्या संस्थानातील रेडिहन्व्याह्यातील मेबर व काळव्याचे एंजिनभर मिस्टर एस्. के. गुर्जे यांच्या देखरेखीखाली पर्वती-विद्युत्शक्ति-योजना या नावाचे काम सध्या सुरू आहे. या योजनेचा हेतु लष्करशाहरास व शेतकीकरिता पाण्याचा पुर्वदा करणे हा आहे. व ह्या सर्व योजनेस एक बोट एकोणतीस लाख रुपये खर्च होतिला असा अगमास आहे. सध्या यांचे जात असलेले धरण सुमारे १२५ फूट उंच होईल. धरणापासून सुमारे एक हजार किलोवॅट शक्ति उत्पन्न होईल असा अंदाज आहे.

म्हैसूर संस्थान:—कृष्णराज गांवाजवळ कावेरी नदीच्या बांधण्यास लागूनच दुसरा एक बांधारा बांधण्याचे काम सरकार करीत आहे. हे काम पुढे सत्त्यावर सुमारे ४५०० किलोवॅट इतकी शक्ति तयार होईल असे म्हणतात.

पंजाब:—थावा हरदयाळीधम यानी काडलेल्या कंय-नीही पंजाबसरकारापुरोवर नुक्तीच करार झाला आहे. त्याप्रमाणे रसूल गांवाजवळ उत्तर सेलम काळव्याजवळ एक सत्तर फुटांचा धबधबा आहे. सधंच त्याच काळव्याचे आगखी दोन धबधबे आहेत, त्या सर्वांचा उपयोग बेल्गास बरीच विद्युत्शक्ति उत्पन्न होण्यासारखी आहे.

संयुक्तप्रांत:—मैनितास येथील सरोवर व त्याच्या भोवतालये ओडे यांचा विद्युत्शक्ती उत्पन्न करण्याकडे उपयोग करता आरंभ झाला आहे. यास बरे पायापाट सुरू आहे. हा पाण्याचा संचय धर

लहान आहे. म्हणून मैनितास शहरांला दिवाबत्तीची (रोप-नाई) सोय होण्यापुरतीच विद्युत्शक्ति उत्पन्न होईल असा अगमास आहे.

मुंबई:—गिळा-मुळा स्कीम सुरू आहे.

जलजन्य विद्युत्शक्तीचा उपयोग.—कापसाच्या गिरण्यांची येथे चालविण्याकडे, शहरांत रोपनाई किंवा दिवाबत्ती करण्यास, तसेच पीठ दळण्याच्या गिरण्या वगैरे लहानसहान भेडाकडे या शक्तीचा उपयोग करता येतो हे बहुतेक सर्वांना माहीत आहे. परंतु ह्याखेरीज कित्येक महत्त्वाच्या कामांकरिता ही शक्ति उपयोगी पडते. उदाहरणार्थ, पोळा व त्याची मिश्रणे तयार करणे, अशुद्ध लोखंडाच्या दगडांचे पाणी करणे, भांड्यांच्या किंवा यंत्रांच्या निरविराळ्या भागांचे सांधे जोडून त्यांचा एकजोब करणे, मातीपासून अॅल्युमिनीयम धातु काढणे, कॅल्शियम कारबाईड व तज्जन्य अनेक पदार्थ तयार करणे, फॉस्फरस आणि क्लोराईन गॅस तयार करणे, अस्फळी तयार करणे, वगैरे शेंकडो कारखाने ह्या विद्युत्शक्तीने जगातील सर्व प्रगत राष्ट्रांत चालू आहेत. विद्युत्शक्तीपासून अमेरिकेत व इतर देशांत घरगुती कामेहि करून घेतात. तापंच हवेतील नायट्रोजन-पासून नायट्रिक अॅसिड व शेतीला उपयोगी पडतील अशी निरनिराळी खतंहि तयार होतात. [मोयर्स—हायड्रो एलेक्ट्रिक सर्व्हे ऑफ इंडिया, पृ. ३; इंडियन इंजिनिअरिंग कमिशन (१९१६-१८) चा रिपोर्ट; इंडियन इंजिनरिंग, १९२२]

जलधरा—आसाममधील या जातीची लोकसंख्या १९११ साली ६७०९ आहे. परंग जिल्ह्यात ह्या जातीच्या लोकांना काचारी जातीतील परित लोक समजतात. परंतु ते लोक काचारी लोकांपेक्षाहि आपण श्रेष्ठ आहो असे म्हणतात. अॅलनच्या म्हणण्याप्रमाणे जलधा व काचारी लोकांचा परस्पर विवाह होत नाही. परंतु तसा विवाह करावयाचा सत्त्यास प्रथम मुलीला प्राथम्य देऊन मुलाच्या जातीत घेतात. मोलपारा जिल्ह्यात हे लोक धार्मिक विधीकरिता ब्राह्मण व नापीत यांना बोलावितात. [से. रि]

जलपैगुरी, जि. ह्दा.—बंगाल, राजशाही विभाग. उ. अ. २६° ते २७° व पू. रे. ८८° २०' ते ८९° ५३'. क्षेत्रफळ २९६२ चौरस मैल. या जिल्ह्याचे दोन भाग करता येतात. तिहताच्या पंधमिसे असलेल्या भागातील राज्यभ्यदसा बंगालप्रमाणे चालते. हा भाग पार सुपीक आहे. तिहाच्या पूर्वकडील भाग १८६५ साली मृतानपासून घेण्यात आला. बहुतेक भाग सपाट आहे. फक्त ईशान्येस सिंदुहा हींगर असून त्याची उंची ४००० फूट ते ६००० फूट आहे. यापेक्षा एका टोन्गवर वरचा नोवाचे लक्ष्मी राजे ब्रिटिशांनी बांधले असून त्याने मृतानमये जगाच्या मुख्य रस्त्यांपैकी एक रस्ता रोसाया आहे. या वरचा नोवाच्या बॅंग्रापैगुरीज